

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીગણિત વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૮૨૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ અલ્પભાગ Δ૨-૨

શિખર મ. ૬૮૬૩ : ૨૫/૬ : ૪

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

श्रीमदखण्डभूमण्डळाचार्यवर्यश्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितं

शुद्धाद्वैतप्रतिपादनपरं

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम्

(भा. २ जो. अ. ३-४)

गुजरागिरानुवादः—

श्रीनाथदाराविप निरुदायितश्री गोवर्धनसावळमहाराजश्री तथा
वि. आयुष्यमान श्रीदाभाहरसावळभावा साहेबना
भास उत्तमनथी

अनुवादक तथा प्रकाशक

नेहालाल गोवर्धनदास शाल अ. म. अ.

(मंत्री, श्रीपुष्टिमागीश वेण्णव महासला अमदावाद.)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

૧૪૮૨૮

કોપીરાઈટ નોંધાયેલ છે

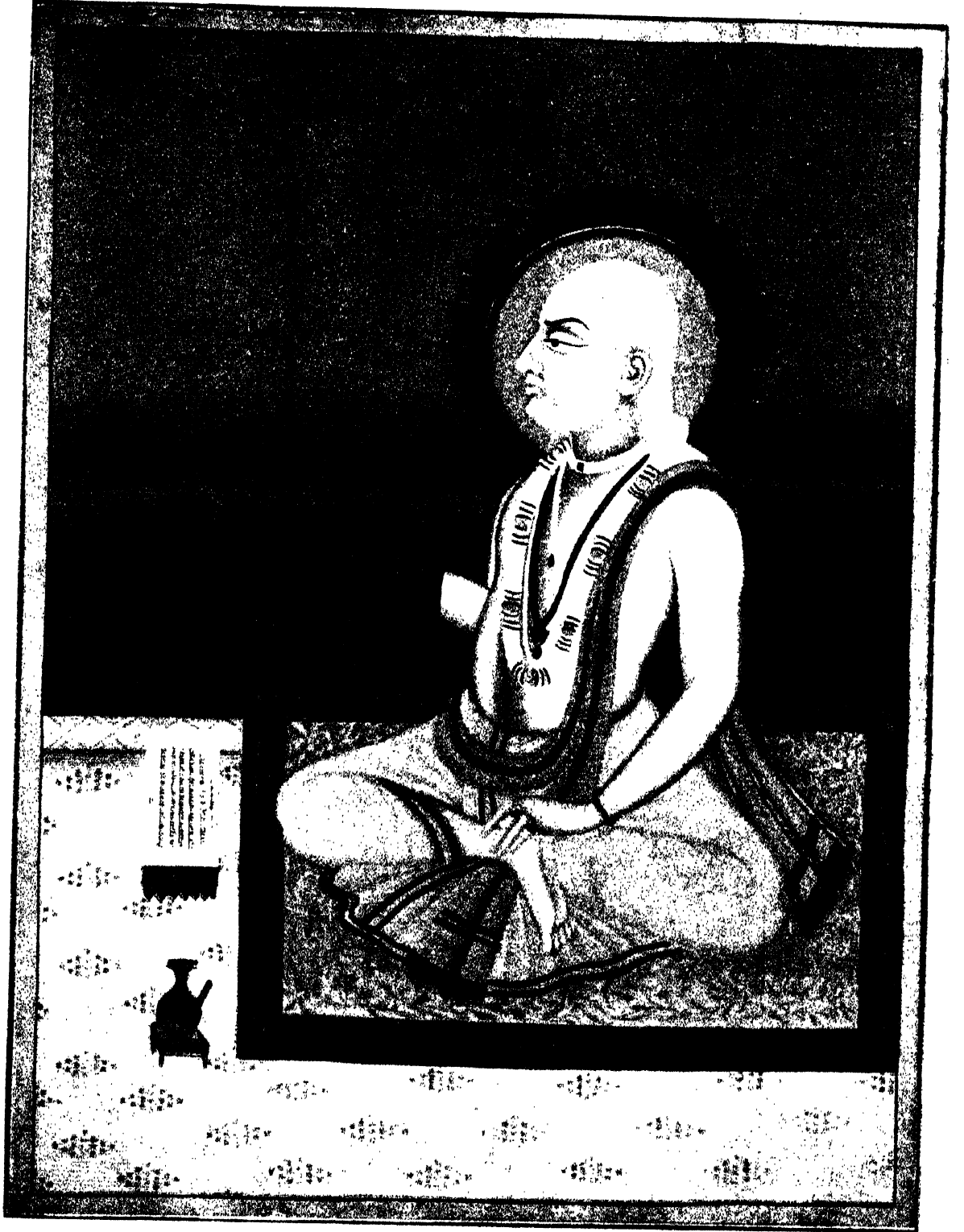
શ્રીવલ્લભાજી ૪૫૦.

શ્રીવલ્લભાજી ૧૯૮૫.

આ ગ્રંથની પુસ્તકપ્રતિષ્ઠા તમામ હક અનુવાદને સ્વાધીન છે.

આ પુસ્તકના 'શિક્ષાદેવ શિક્ષાન્ત'વાળા લેખ અને છેલ્લા બે ફર્મા વસંત
મુદ્રણાલય અમદાવાદમાં છપાયા છે. બાકીના તમામ ભાગનું મુદ્રણ
" ઉત્કૃષ્ટ મુદ્રણાલય " ફર્નાન્ડીઝ પ્રિન્સ રીપ્રીસ—અમદાવાદ.
માં પુરુષોત્તમ શેઠરાયસ પટેલે કર્યું છે.

॥ श्रीमद्विठलनाथजी-श्रीगुसांईजी ॥

प्रा. सं. १५७० (वज) पौष कृष्ण ९

सायंकुञ्जालयस्थासनमुपविलसत्स्वर्णपात्रं मुधोत्ते
राजयज्ञोपवीतं परितनुवसनं गौरमभोज वक्त्रम् ।
प्राणानायम्य नासापुटनिहितकरं कर्णराजदद्रिमुक्तं
वन्देऽर्थोन्मालिताक्षं मृगमदनिलकं विट्टलेशं मुकेशम् ॥१॥

આભાર દર્શન

શ્રીઅણ્ણભાષ્યના ગુજરાતી અનુવાદના આ ખીજા અને છેલ્લા ભાગના પુસ્તકમાં જે ભાષ્યો તરફથી તન, મન તથા ધનથી મને મદદ મળી છે તે સર્વેનો નોંધ લેતાં મને અત્યંત હર્ષ થાય છે. પુષ્ટિ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ તરફ જન સમાજ તરફથી વારંવાર એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે કે તેઓ સાહિત્ય તરફ અનભિરુચિવાળા છે, પણ તે આક્ષેપ અહિંયાં પ્રકટ કરવામાં આવનાર ઉપકારની નોંધથી ખાસ આ ગ્રંથની બાબતમાં ખોટો પડે છે.

આ ખીજા ભાગને પ્રકટ કરવામાં જે કોઈ તરફથી મહદુપકાર થયો હોય તો તે શ્રીનાથદ્વારાધિપ શ્રીમદ્ગોસ્વામિકુલકૈસ્તુભતિલકાયિતશ્રી શ્રીગોવર્ધનલાલશ્રી મહારાજશ્રી તથા પૂજ્યપાદ આચાર્યશ્રી શ્રીદામોદરલાલ બાવાસાહેબ તરફથી છે. ગયા વર્ષમાં જ્યારે શ્રીદામોદરલાલશ્રી ગુજરાતમાં પધારવું થયું ત્યારે તેઓશ્રીએ અમદાવાદમાં કટલાક દિવસ સ્થિતિ કરી હતી. આ સ્થિતિ દરમ્યાન અંગ્રેની શ્રીપુષ્ટિમાર્ગાધિપ વૈષ્ણવ મહાસભા તરફથી રાખવામાં આવેલ તેઓશ્રીનાં વ્યાખ્યાનોનો પ્રભાવ શ્રોતૃવર્ગમાં એટલો બધો પડ્યો હતો, કે તે શ્રવણ કરવાને હજારોની સંખ્યામાં વૈષ્ણવો તથા વૈષ્ણવેતરો આવતા. શ્રીદામોદરલાલશ્રીની વ્યાખ્યાન સભાઓ એટલે માનવસાગરો. આ સાગરોમાં માનવ હૃદયો ઉર્મિ માળાની માફક અપૂર્વ ઉત્સાહથી હિલોળે ચડતાં. શ્રીદામોદરલાલશ્રીનાં વ્યાખ્યાનો એટલે ભક્તિરસના અગ્નના. તે રસના ધુટડાનું વૈષ્ણવ હૃદયો ચાતકની માફક પાન કરે જાય છે. પણ તે ધરાય નહિ. તેમ તેથી તેમને કાગળનું વિક્રિયા ન થાય. ઉલટું તેના પાનની કમળા વિશેષ ઉત્કટ અને. શ્રીદામોદરલાલશ્રીની વાણી એટલે રસિકતા, ક્રોમળતા, અને સરળતાની માનસમૃતિ. સગેમરમરની મૂર્તિની માફક તે સર્વાંગ સન્દર અને સ્વચ્છ. જે હૃદયમાં તેનો સ્પર્શ થાય તે તેની આદ્રતાથી ભીંજાયા વગર રહેજ નહિ. કેવલ ભાવથી નીતરતીજ તે વાણી. આ વાણીએ આખા રાજનગરને એકદમ મુગ્ધ કરી દીધું હતું. તે વાણી વૈષ્ણવી નહોતી પણ અખિલ ભૂમણ્ણસાચાર્ય શ્રીવલ્લભાચાર્યશ્રીની સુભોધિનીની હતી, એટલે તેની સરસતા, ભાવમયતા અને હૃદયંગમતા વિષે કહેવાનું જ શું હોય ? આથી શિક્ષિત, અશિક્ષિત, સુધારક કે જુના વિચારના, પાંડિત કે સામાન્યવર્ગ, બાળક તથા વૃદ્ધ સર્વ તેમનાં વ્યાખ્યાનો શ્રવણ કરવાને આકર્ષાતા હતા. વળી તેઓશ્રીનો વિનય તો અજગ. સભ્યજનને તો પોતે વિનયની મૂર્તિ જણાતી. હું જ્યારે આ વ્યાખ્યાનો શ્રવણ કરતો ત્યારે એક કવિએ રાગના પ્રતિ કહેલા નીચેના શ્લોકનું મારા હૃદયમાં સ્મરણ કરતો.

કુલમમલિનં મદ્રા મૂર્તિર્મતિઃ શ્રુતિશાલિની

સુજબલમલં સ્ફીતા લક્ષ્મીઃ પ્રમુત્તવમસ્વણિદત્મ્ ।

પ્રકૃતિસુભગા હૈતે માવા અમીભિરયં જનો

વ્રજતિ સુતરાં દર્પ રાજસ્ત્ એવ તવાહ્કુશાઃ ।

અમલિનકુલ, કલ્યાણકારી દેહમૂર્તિ, શ્રુતિશાલી મતિ, પૂર્ણભુજંગલ, પુષ્કળ લક્ષ્મી, અપાંડિત પ્રમુત્તવ, પ્રકૃતિથી સુભગભાવોએ સર્વથી શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે સામાન્ય પુરુષ ગર્વિષ્ઠ થઈ જાય છે; પણ તેના સમુચ્ચયથી તે રાગ કદી પણ પુલાતો નહિ. શ્રીદામોદરલાલશ્રીમાં ઉપર જણાવેલા તમામ ગુણોનો સમુચ્ચય હોવા છતાં તેઓ વિનયથી શોભે છે એમ કોઈપણ વ્યક્તિના મન ઉપર તેઓશ્રીને માટે બાપ પડ્યા વગર રહેજ નહિ. તેઓશ્રીના એક વ્યાખ્યાનના પ્રસંગે મેં વૈષ્ણવોની સભામાં અણ્ણભાષ્યના ભાગ ૨ જાના મુદ્રણ માટે અપીલ કરી હતી. તે અપીલને શ્રીદામોદરલાલશ્રીએ સત્કારી અને પછી પોતે સભાજનોને તે વિષે સહાય આપવાને આજ્ઞા કરી. આપશ્રીની આજ્ઞાની અમર એ થઈ કે તે સમયે જાણે

શ્રીનાથપદ્મમાંથી પુણે નીચે ગરતાં ન હોય તેમ એક પછી એક સંભાવિત મુદ્દરોએ પ્રથમના મુદ્દરો માટે આવશ્યક રકમ આપવાની મંજૂરી દર્શાવી. શ્રીદામોદરસાહિત્યોએ ખુદ પોતાના તરફથી રૂ. ૫૦૧) ની મદદ જાહેર કરી. પરંપરા જે શ્રીદામોદરસાહિત્યોએ આ કાર્યમાં ઉત્સાહ ન દર્શાવ્યો હોત તો જેટલી ઝડપથી આ પ્રથમ બહાર પડે છે તેટલી ઝડપથી કદીપણ બહાર ન પડત. આથી આ પ્રથમ પ્રકટ થવામાં શ્રીદામોદરસાહિત્યોનો ઉપકાર એટલો બધો છે કે તેને માટે હું શબ્દોથી તે વ્યક્ત કરી શકું તેમ નથી. અણુભાષ્ય જેવો પ્રથમ વૈષ્ણવોની સંસ્થા તરફથી જ પ્રકટ થયો જાહેર. ગવર્નમેન્ટ કે ખીજ કોઈપણ સંસ્થા એ પુસ્તકને પ્રકટ કરવાનું પ્રથમ માન લે તો તે સંપ્રદાયના ગૌરવને હાનિ કરનાર છે એમ હું માનું છું. પરંપરા આ અણુભાષ્યનું ભાષાન્તર વૈષ્ણવ આચાર્યશ્રી તથા વૈષ્ણવ ધનાઢ્યોના સહકારથીજ પ્રથમ પ્રકટ થાય છે. તેથી પરંપરા સંપ્રદાયને ગર્વ લેવા જેવું છે આ માટે શ્રીમદ શ્રીગોકુલનાથજી મહાસજ્જી તથા તિલકાયતશ્રી શ્રીગોવર્ધનસાહિત્ય મહારજશ્રી તેમજ શ્રીદામોદરસાહિત્યની વૈષ્ણવ સૃષ્ટિ પરંપરા ઉપકૃત છે.

આ પ્રથમમાં નીચેના મુદ્દરોએ પણ પોતાના તરફથી સાહાય્ય આપી છે.

- ૧૦૧ શેઠશ્રી બાલાભાઈ દામોદરદાસ (અમદાવાદ). શેઠશ્રી બાલાભાઈ દામોદરદાસ તે પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ મહાસભાના પ્રમુખ છે. તેઓ સંપ્રદાયના સાહિત્યના ખાસ રસિક છે. એટલુંજ નહિ પણ સંપ્રદાયની તમામ સેવાદિ પ્રજ્ઞાલિકામાંજ પોતાના જીવનનો ઘણોખરો સમય વ્યતીત કરે છે. અમદાવાદમાં શ્રીનટવરસાહિત્યના મંદિર બંધાવવાના કામમાં આગળ પડેલા બાગ પણ તેમણે લીધેલા છે.
- ૧૦૧ શેઠશ્રી અમૃતલાલ દામોદરદાસભાઈ. આ શેઠશ્રી દમણાંજ ગોલાકવાસી થયા છે. તેઓપણ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ મહાસભાના આશ્રય દાતા છે. દરવર્ષે તેઓ તરફથી આ સંસ્થાને સામાન્ય ખર્ચ પેટે સારી રકમ મળતી જાય છે. તેમના તરફથીજ પ્રથમ 'તત્ત્વદીપ નિબંધ' નામના પુસ્તકનું મુદ્રણ વૈષ્ણવ મહાસભા તરફથી કરવામાં આવ્યું હતું. તેઓ ધર્માનુરાગી તથા પરોપકારી છે.
- ૧૦૧ શેઠશ્રી હરિદાસ અચરતલાલ. તેઓ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ મહાસભાના ઉપપ્રમુખ છે. તેમના તરફથી વૈષ્ણવ મહાસભાને વાર્ષિક રકમ સામાન્ય ખર્ચ માટે સારી મળે છે. તેમના પિતાશ્રી અચરતલાલભાઈ ચુસ્ત પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ હતા. હરિદાસભાઈ પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં દૃઢ અનુરાગી છે, અને તેની ઉન્નતિ જીવાને માટે ઉત્સુક છે.
- ૧૦૧ શેઠશ્રી ગોવિન્દદાસ માણિકલાલ તેઓ શ્રીવૈષ્ણવ મહાસભાના આશ્રય દાતા છે. અને દરવર્ષે તેના સામાન્ય ખર્ચ માટે સારી રકમ આપે છે. તેમનું નામ વૈષ્ણવોમાં સર્વજ્ઞ જાણીતું છે. તિલકાયતશ્રી અમદાવાદમાં પધારે છે ત્યારે તેમના ખર્ચે ગિરાજે છે.
- ૧૦૧ શેઠશ્રી બાલાભાઈ ગીરવીરલાલ તેઓ પણ દૃઢપુષ્ટિમાર્ગીય અનુયાયી છે; તથા માર્ગીય સાહિત્યમાં સારો રસ લે છે. તેમના તથા તેમના બંધુ ચીમનલાલ ઝવેરલક્ષ્મીચંદ્રવાળા તરફથી શ્રીમયુરેશજીના પ્રકટયત્રી વાર્તા જપાવવામાં આવી હતી. તેમ મારા તરફથી પ્રકટ થયેલ શ્રી સુખોદિની તામસદ્ધ પ્રકરણ ભા. ૩ માં રૂ. ૧૨૫ તેમણે આપ્યા હતા.
- ૧૦૧ ભગવદર્મ પરાયણ એમ. ટી. અડાલજી મુ. જલગાંવ. તેઓશ્રીએ મારા તરફથી પ્રકટ થયેલ 'રસેશ શ્રીકૃષ્ણ' વાંચીને તે પુસ્તકના ખીજ ભાગ માટે રૂ. ૧૦૧) નો એક મારા ઉપર મોકલવાને લખ્યું પણ અણુભાષ્યના આ ભાગ માટે મદદની જરૂર હોવાથી તેમણે ઘણીજ ખુશીથી તે રકમ આ કાર્યમાં લેવાની હા પાડી છે. તેઓ શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિના ખાસ રસિયા છે, અને સાહિત્ય ઉપર ઘણોજ પ્રેમ ધરાવે છે.
- +૧૦૧ શેઠશ્રી ધનલભાઈ મૂળલભાઈ દાકર-મુંબઈ. તેઓશ્રી તરફથી આ પુસ્તકના પ્રથમ ભાગ માટે રૂ. ૪૦૦

श्रीमदखण्डभूमण्डाचार्य जगद्गुरु श्रीवल्लभायचरणप्रधानपीठाधिपति कृपापात्रपूज्यपाराचार्य
विद्याचिन्तामणि-गोस्वामिकुलनित्यकाशित-
गोस्वामी श्री १०८ श्रीगोवर्धनलालजी महाराज, श्रीनाथद्वारा.

विद्वत् श्रीमद् गोस्वामी श्री गोकुलनाथजी महाराजश्री (मुंबई)

ની મદદ કરવામાં આવી હતી. આ ભાગ માટે મેં એમને વિનંતિ કરી કે તુર્તજ તેમણે મારી વિનંતિનો સ્વીકાર કર્યો અને રૂ. ૧૦૧ નાં પુસ્તક લેવાનો ઇચ્છા દર્શાવી.

+૧૦૧ સ્વ. હરજીવનદાસ પુરુષોત્તમદાસના દ્રુટીઓ દિવાન બહાદુર હરિભાઈ દેસાઈભાઈ તથા શેઠ મોતીલાલ ગોવિંદલાલ શાહ. આ બંને ગૃહસ્થો તરફથી મારા તરફથી પ્રકટ થયેલ સુબોધિનીના દરેક ભાગમાં રૂ. ૧૦૧ ની મદદ કરવામાં આવી હતી. તેમજ આજીભાષ્યના ભા. ૧ માં તેટલી મદદ તેમણે કરી હતી. આ ભાગ બીજા માટે મેં તેમને અરજી કરી છે, હું આશા રાખું છું કે તે મદદ (પુસ્તક લેવાની શરતે) આ કાર્યમાં કરવામાં આવશે.

૭૫ દેસાઈ જસભાઈ જીજીભાઈ મુ. સાવલી. મને આજીભાષ્ય ભાષાન્તરમાં પ્રથમ પ્રોત્સાહિત કરનાર તે આ વૈષ્ણવ ગૃહસ્થ છે. તેઓ સંપ્રદાયના તમામ પ્રકારના સાહિત્યનો સંગ્રહ કરે છે. એટલુંજ નહિ પણ તેનો અભ્યાસ પણ કરે છે. અને પોતાનાથી બીજી શકે તેટલા સાહિત્યની પ્રવૃત્તિમાં ઉત્તેજન આપે છે. આ પુસ્તકના પ્રથમ ભાગમાં તેમણે રૂ. ૭૫ આપ્યા હતા અને આ ભાગમાં પણ રૂ. ૭૫ તેમણે આપ્યા છે.

૫૧ શેઠશ્રી ચીમનજીભાઈ હરિલાલ નગરીવાળા. આ શેઠશ્રી વૈષ્ણવ ધર્મની ઉન્નતિના તમામ કાર્યમાં કરે છે. મારા સુબોધિની અનુવાદના કાર્યમાં પણ તેમણે અમુક પુસ્તકો લેખને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. ૧૦૧ પરમભગવદ્ગાય કારાભાઈ મુળજીભાઈએ પ્રથમ ભાગમાં રૂ. ૭૫૧ ની રકમ શ્રીમદ્ગોસ્વામીશ્રી ગોકુલનાથજી મહારાજશ્રીની આજ્ઞાથી વૈષ્ણવ પરિષદના મંત્રી રા. ત્રિકમદાસ ચકુભાઈ દ્વારા મોકલાવી હતી, અને તેથી પ્રથમ ભાગમાં તે રકમ ધણીજ કિમતી થઈ પડી હતી. આ ભાગ માટે તેવીજ રીતે રૂ. ૬૦૧ ની રકમ પ્રથમ ભાગની માફક પુસ્તકો આપવાની શરતે આપવામાં આવશે એવું રા. ત્રિકમદાસ ચકુભાઈએ આ માટે પત્રથી મને જણાવ્યું છે. શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજશ્રી તથા પરમભગવદ્ગાય કારાભાઈ તથા રા. ત્રિકમદાસ ચકુભાઈના અમે ખાસ ઉપકૃત છીએ.

૧૦૧) સ્વ. બદુબાઈના દ્રુટીઓ બદુબાઈના દ્રુટીઓ તરફથી પણ પુસ્તક લેવાની શરતે ઉપરની રકમ આપવામાં આવશે એવું રા. ત્રિકમદાસ ચકુભાઈ તરફથી જણાવવામાં આવ્યું છે. આ માટે તે દ્રુટીઓને તથા રા. ત્રિકમદાસને હું આભાર માનું છું.

આ ઉપરાંત નીચેના ગૃહસ્થો તરફથી નીચે પ્રમાણે રકમ પણ મળી છે.

૨૫	ભાટીઆ. ત્રિકમલાલ ગોવિંદલાલ અમદાવાદ	
૨૫	રા. મંગળદાસ જેઠાલાલ અમદાવાદ	
૨૫	બાઈ સાકર દલપતરામ હિરાચંદની ત્રિધવા	"
૨૫	રા. કેશવલાલ અમૃતલાલ	"
૨૫	રા. માણેકલાલ ગીરધરલાલ શ્રોક	"
૨૫	રા. બાપાલાલ પુરુષોત્તમદાસ	"
+	૨૫ મહેતા. નરોત્તમદાસ યુનીલાલ	"
+	૨૫ શેઠ. નાનશા મનસુખલાલ	"
+	૨૫ આત્મારામ અચરતલાલ દલાલ	"
૧૫	રા. હરિલાલ વિક્રમદાસ શાહ	"
૧૫	બાઈ અમૃત મોતી ગોવિંદની દીકરી	"
૧૫	રા. ચંદુલાલ છોટલાલ મહેતા.	"
૧૫	રા. હરિલાલ કરસનદાસ	"
૧૫	શ્રી. કેશવલાલ કાળીદાસ શાહમરીઆ	"
૧૫	રા. યુનીલાલ બલાખીદાસ	"

- ૧૧ શા. નાનાલાલ જોશિનદામ
 ૧૧ રા. ભોમીલાલ ખર્સી રીચીરોડ
 ૧૧ રા. મણિલાલ દલપતરામ જાન્સન
 ૧૦ બાઇ ઉગમ દિરાયદ પીતાબરની દોકરી
 + ૧૧ જગનલાલ નાનશા કોઠારીપાળ
 + ૧૦ મીસ્ત્રી માધવજી આંબાજી-રાજકોટ
 + ૧૦ માસ્તર સાંકળચંદ મોતીલાલ પટવારી-અમદાવાદ
 + ૧૦ પ્રાણજીવન ચુનીલાલ ચૌક્સી વેરાધપાડો

ધનથી મદદ કરનારનો ઉપકાર માન્યા પછી, મનથી મને મદદ કરનાર બાઇઓનો પણ ઉપકાર જે ન માનું તો હું ખરેખર કૃતક્રી ગણાવું. પ્રથમ તો મારા મિત્ર પ્રો. ગોવિંદલાલ હ. ભટ્ટ. એમ. એ નો મારે ખાસ ઉપકાર માનવો જોઈએ. બાળ્યનું કામ એકલા હાથે ઉકેલવું એ ઘણું કઠિન અને મુશ્કેલ છે. છતાં મને એમ લાગ્યું કે સંપ્રદાયમાં અંતઃકરણ પૂર્વક મારા આ કાર્યમાં મદદ કરનાર કોઈજ નથી. હિલદું કેટલાંક આ કાર્યને તોડી નાખનાર પણ છે. આથી બધું કામ મારે એકલે હાથેજ કરવું પડ્યું છે. આમ છતાં જે કંઈ થોડી અગર ઘણી મારા મિત્રો તરફથી મદદ મળી છે, તેમને હું કેમ જૂલો શકું? બાળ્યના ગુણોપસંહાર પાઠમાં મને એક બે શંકાઓ પડતાં તેનું સમાધાન મારા મિત્ર પ્રો. ગોવિંદલાલ તથા વે. શા. સં. મીમાંસક શાસ્ત્રી હરિશંકર દ્વારા મને મળ્યું હતું. બાઇ ગોવિંદલાલે મોક્ષલાવેલો ઉત્તર મેં કુટનોટમાં એમના નામથી છાપ્યો છે. તેજ પ્રમાણે મીમાંસાની પરિભાષાના ખૂલાસા માગ સંમિત હરિશંકરે મોક્ષલાવેલા તે પણ ત્યાંજ છાપ્યા છે. શાસ્ત્રી હરિશંકરે તો પુષ્ટિમાર્ગીય શિદ્ધાન્ત વિશેનો એક વિસ્તૃત પ્રસ્તાવનાનો લેખ મોક્ષલાલને પણ મને ઉપદ્રુત કર્યો છે. તેમનો આ લેખ માંદગીના જિજ્ઞાસામાંથી લખાએલો હોઈ ભગવત્પ્રેરણથી જ લખાયેલો હું માનું છું. આ ઉપરાંત પ્રો. મગનલાલ ગણપતરામ શાસ્ત્રી એમ. એ. રા. નાનુભાઈ નારણદાસ ગાંધી એમ. એ. એલ. એલ. બી. ગોલોકવાસી ભાઈ મૂલચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાળા બી. એ. એલ. એલ. બી; અભયકુમાર શુક્લ એમ. એ. પી. એચ. ડી; પ્રીતીપાલ આનંદશંકરભાઈ બાપુભાઈ ધ્રુવ એમ. એ. એલ. એલ. બી; સ્વ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી બી. એ. તથા રા. છોટાલાલ ચંદ્રશંકર શાસ્ત્રી; શ્રીધરપાંડક વગેરે લેખકોના લેખો તથા કૃતિઓમાંથી જરૂર જણાતાં ઉલ્લેખો કર્યા છે અગર અવતરણો લીધાં છે. ટિપ્પણ વિભાગમાં શંકરભાઈ અને રામાનુજ બાળ્યનાં સૂત્રોના અર્થ શાસ્ત્રી છોટાલાલ ચંદ્રશંકર તથા પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવના અનુવાદ પ્રમાણે આપ્યા છે. આથી તેમનો પણ હું ઉપકાર માની લેવું છું.

આ ઉપરાંત ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના આસીસ્ટન્ટ સેક્રેટરી અને બુદ્ધિપ્રકાશના તંત્રી રા. હિરાલાલ ત્રિભોવનદાસ, પારેખ બી. એ. તરફથી પણ મને આ ગ્રંથના કાર્યમાં સારો ઉત્સાહ મળ્યો છે. રા. હિરાલાલભાઈએ પ્રથમ ભાગ પ્રકટ થતાં તેની ખાસ સમાલોચના તેમના બાહોશ તત્ત્વ નીચે પ્રકટ થતા “બુદ્ધિપ્રકાશ” માસિકમાં લેખને તે ગ્રંથને ગુજરાતના સાક્ષરોની ધ્યાનમાં આપ્યો એટલુંજ નહિ પણ સોસાયટી તરફથી તેની ૧૬ નકલો પણ લીધી હતી. વર્નાક્યુલર સોસાયટીના પ્રમુખ તથા કાર્યવાહક સભ્યો આ રીતે કોઈપણ જાતના ભેદ સિવાય તમામ પ્રકારની શુદ્ધ સાહિત્યની પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપીને લેખકોને તેમનાથી બની શકે તેટલું સાહાય્ય અને પ્રોત્સાહન આપે છે તે ખરેખર પ્રશંસનીય છે. ગુજરાતની બીજી સંસ્થાઓએ આ ઉદારતા શીખવાની ખાસ જરૂર છે. રા. હિરાલાલ-ભાઈની મારે માટે અંગત મમતા તથા માયાળુતા માટે તેમનો આભાર માનવાને મારી પાસે શબ્દો નથી.

ઉપર પ્રમાણે આ કાર્યમાં જે ગૃહસ્થોએ આર્થિક સાહાય્ય આપી છે તે તમામનો અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનું છું. આ રકમના બદલામાં તે તમામ ગૃહસ્થોને પુસ્તકો મોકલવામાં આવનાર છે.

+ આ નિશાનીવાળા ગૃહસ્થ તરફથી રકમ હજી વસૂલ થઈ નથી. પણ આશા છે કે તે મળી જશે.

આ ઉપરાંત શાસ્ત્રીજી વસંતરામભાઈ તરફથી તિલકાપિત શ્રીગોવર્ધનલાલજી, શ્રીદામોદરલાલજી શ્રીપુરુષોત્તમજી, શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજ તથા શ્રીઅનિરુદ્ધલાલજીના ખ્લોકો મને મળ્યા છે. તથા સુરતીસ્થ શાસ્ત્રી ચીમનલાલ તરફથી શ્રીવજ્રરત્નલાલનો, ભાઈ દારકાદાસ તથા ભાઈ તેજીવાળાના સન્મિત્રો તરફથી ભાઈ તેજીવાલાનો, તેમજ રા. ત્રિકમલાલ ચકુભાઈ તરફથી ડા. કારાભાઈના ખ્લોક મળવા બદલ, તથા ભાઈ કિસનદાસ પુરુષોત્તમદાસ મુગન્ધીનો પણ આભાર માનું છું. આ ગ્રંથમાં ખાસ આમય આપનાર ગૃહસ્થોના ફોટા લેવાનો ઇરાદો હતો, પણ તમામના ખ્લોકો નહિ મળવાના કારણથી તે વિચાર મુક્તી રાખ્યો છે.

ઉપર પ્રમાણે તમામ સહાયોનો હું હૃદય પૂર્વક આભાર માનું છું. સ્નેહીઓ તથા મિત્રોનો આભાર હોયજ નહિ એ વાત ખરી છે. અને મિત્રોનો આભાર માનવો એ એક પ્રકારની ભાટાઈ ગણાય છે છતાં શિષ્ટાચારને અવલંબીને પણ આભાર માનવો એ ઇષ્ટ છે. તોપણ સ્નેહીઓના સ્નેહનાં ફેટલાં સંભારણો અહિંમાં કરે? અને તે સંભારણીથી ઋણ કદી પણ અદા થાય છે ?

પરમ કૃપાળુ આનન્દદાન રસેશ પરમાત્માની કૃપાથી અને અખિત ભૂમણ્ડલાચાર્ય શ્રીવલ્લભાચાર્યની પ્રેરણાથી આ મહાન પ્રયત્નનો આરંભ આજથી બે વર્ષ પૂર્વે જે મેં કરેલો તે આજે પૂર્ણ થાય છે આ પ્રયત્નમાં ત્રુટિઓ ઘણી રહી છે એમ હું જાણું છું. ભાષાંતર ફેટલેક સ્થળે કિલ્લ છે પણ ભાષ્યકારની મૂળભાષામાં કોઈપણ ફેરફાર નહિ કરવાના હેતુથી મેં તેમાં બહુ છૂટ લીધી નથી. અદ્યત્ત જે છૂટથી ભાષાંતર કર્યું હોય તો ભાષાંતરનો અર્થ વિશદ થાત પણ તેથી મૂળ ભાષાનું સ્વરૂપ પક્ષટાઈ જત-મૂળ ભાષાની પ્રકૃતિમાં વિકૃતિ પ્રવેશતાં તેનો જોસ નષ્ટ ન થાય તેટલા માટે ભાષાંતર મૂળને અનુસરતું જ રાખ્યું છે. છતાં મૂળભાષાની કઠિનતા દૂર કરવાને કુટનોટ પુબ્ધિ પ્રમાણમાં આપી છે તથા ખાસ વિવેચનની પદ્ધતિ મેં યોજી છે. આથી સામાન્ય રીતે તત્ત્વ જ્ઞાનના જીસામુ વર્ગને અસંતોષ થવાનું કારણ નથી. પ્રથમ ભાગમાં તુલનાત્મક નોંધ આપી શક્યો નહોતો પણ આ ભાગમાં તુલનાત્મક નોંધ આપવામાં આવી છે, તમામ ભાષ્યકારોના સૂત્રાર્થો સાથે તો નહિ પણ ખાસ શાંકર ભાષ્ય અને રામાનુજ ભાષ્યનાં સૂત્રાર્થો આ ભાગમાં સરખાવ્યા છે. આ ઉપરાંત દરેક સૂત્રના પદોના છૂટા છૂટા અર્થો આપવાની મેટર સાથે તૈયાર કરી હતી પણ પુસ્તકનું વૈશ્યૂમ વધી જવાથી તેને જૂના પુસ્તકના આકારમાં સૂત્રો સંહિત પ્રકટ કરવામાં આવશે. આ ગ્રંથની ખાસ વિશિષ્ટતા પ્રસ્તાવનાના બે લેખો છે. હું ખાત્રીથી માનું છું કે પ્રસ્તાવનાના બે લેખો “શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાન્ત” તથા “પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાન્ત” એ બે વાંચવાથી બ્રહ્મ સૂત્રનું હાર્દ વાયકને સ્પષ્ટ થશે. અને તેથી તેમને અન્ય અડચણો હોવા છતાં પણ નિરાશ થવું પડશે નહિ. પ્રસ્તાવનાના બે લેખોમાં કદાચ વિચારનું સામ્ય આવશે પણ તે બે લેખો બે જૂના જૂના લેખકોના લખેલા છે એટલે તેમાં ફેરફાર કર્યો નથી. ‘શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાન્ત’ પ્રકટ થયા પછી ‘પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાન્ત’ નામનો લેખ લેખકે અત્યન્ત પરિશ્રમપૂર્વક અને તે વળી તેમની માંદગીની પથારીમાંથી લખીને મોકલ્યો હતો અને, તેમાં જો કે પ્રથમના લેખના વિષયની પુનરુક્તિ થાય છે છતાં તે લેખ ખાસ મનનીય અને ઘણોજ સારો છે. આ ભાગનું શુદ્ધિપત્ર આપી શક્યો નથી. પણ ભા. ૧ ક્ષા નું થોડું ઘણું આપ્યું છે.

વહાલા વાચક! આજે મારા બે વર્ષના પરિશ્રમની સમાપ્તિ થાય છે. અત્યારે તો આટલાથી મારી સેવા અટકે છે. ભગવદ્ગિજા હશે તો ભવિષ્યમાં મારા આ પ્રયત્નમાં ઘણી કસ્ટોરો હશે પણ તમારી ઉદારતાથી તે નબાવી લેશે. ભવિષ્યમાં આ ગ્રંથ કોઈને માર્ગદર્શક થઈ પડે તો હું મારા પ્રયત્નની સફળતા સમજીશ.

મહા વડ. ૭ ૧૯૮૫
(શ્રીનાથજી પ્રાકટયોગસભ)
અમદાવાદ.

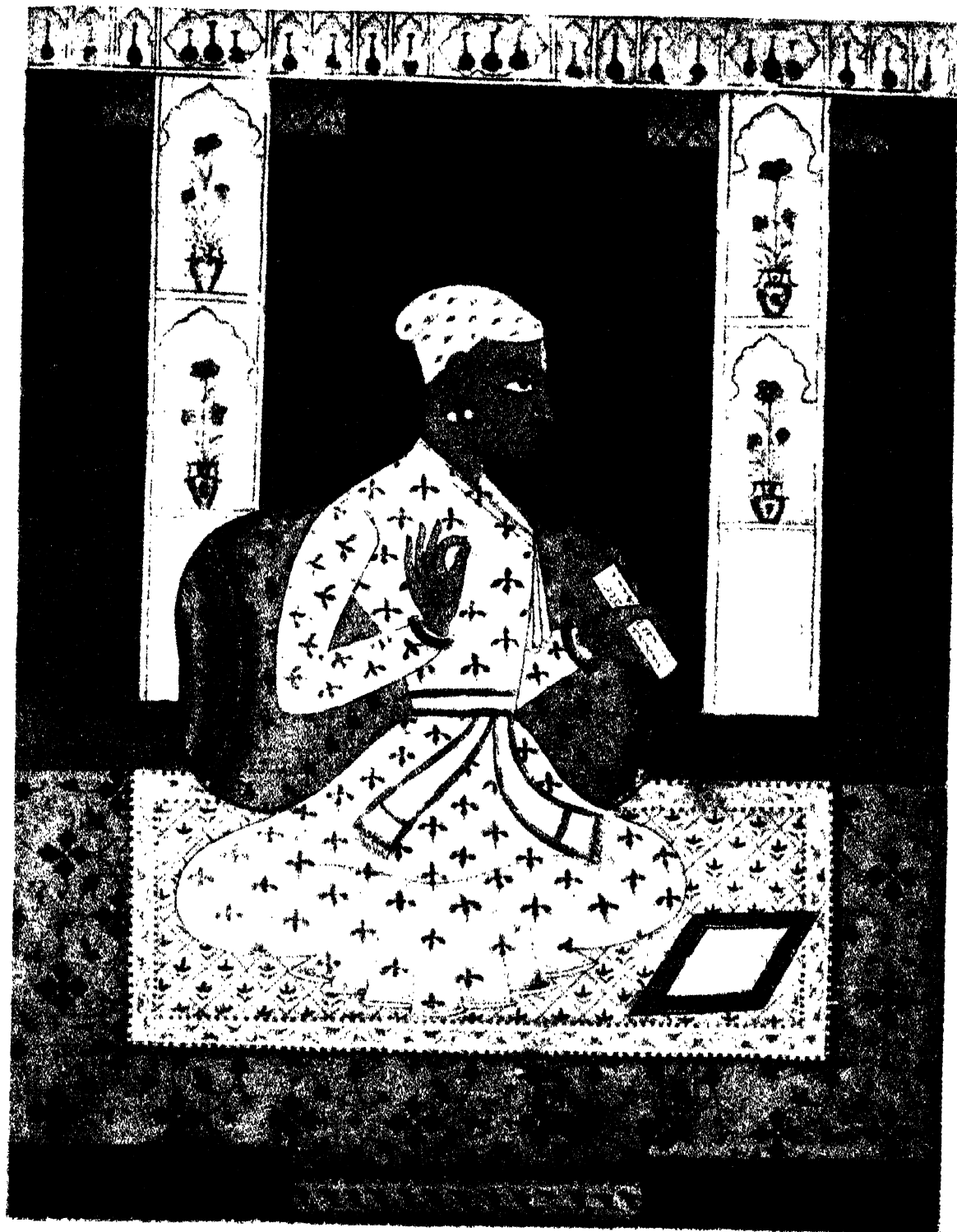
જેઠાલાલ ગા. શાહુના
ભગવત્સમરણ

जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट् ।
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुञ्चन्ति यत्सूरयः ॥
तेजोवारिमृदां यथा त्रिनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा ।
धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥१॥

नमो भगवते तस्मै कृष्णायाद्भुतकर्मणे ।
रूपनामविभेदेन जगत्क्रीडति यो यतः ॥२॥

सर्गादौ स्वमतं समस्य विधये यं ब्रह्मवादं जगौ ।
कान्तेयोद्भवयोः प्रकाश्य च पुनर्वेदान्तसारं हरिः ॥
तं व्यासाश्रयगोचरं प्रथयितुं यैर्भाष्यमाभाषितं ।
तानाचार्यवराभ्यामि करुणान् श्रीबल्लभाख्यान प्रभून् ॥६॥

दशादिगंतविजयां. प्रणिडितपुरन्दर, त्रयन्त्रश्लोकमङ्गलप्रकाशकस्यादित्यप्रणेता. कार्यन्त महानुभाव
गोस्वामी श्रीभुर्यात्तमर्जामहागज.

प्राकट्यः—भाद्रपद शुक्ल ११ मं. १७७४

શુદ્ધાદ્વૈત-સિદ્ધાન્ત.

વેદના તત્ત્વજ્ઞાનનું દોહન અને તેમાંથી નીકળેલું સારભૂત નવનીત તે બાહ્યાયણ વ્યાસનાં બ્રહ્મસૂત્ર છે. આ સૂત્રમાં સમાયલી તાત્ત્વિક દષ્ટિ, શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્તનું સાહિત્ય.

જેનારા ભાષ્યકારોના કાચના રંગ પ્રમાણે અદ્વૈત, દ્વૈત, અને દ્વૈતાદ્વૈત રૂપે દેખાઈ, અને તેથી તે તે ભાષ્યકારોએ તદનુસાર ભાષ્યો રચ્યાં છે. અદ્વૈત દષ્ટિએ પણ સમુચ્ચયવાદ, કેવલાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત અને અવિભાગાદ્વૈત એવાં રૂપો ધારણ કર્યાં છે. અને તે દરેક દષ્ટિ ઉપર પ્રકાશ નાખનાર પુષ્કળ સાહિત્ય ભારતવર્ષમાં છે. આપણે અહિંમાં ‘શુદ્ધાદ્વૈત દષ્ટિ’નો વિચાર કરીએ છીએ તેથી, તેના ઉપર પ્રકાશ નાખનાર ઉપયુક્ત સાહિત્ય ઉપરજ નજર નાખીશું. શુદ્ધાદ્વૈતની દષ્ટિનું નિરીક્ષણ કરાવનાર શ્રાવણભાષ્યાર્ય હતા. તેમને બ્રહ્મસૂત્રોના અર્થ વિચારતાં ઔપનિષદ શુદ્ધાદ્વૈતની ઝાંખા થઈ, અને તેને પ્રકટ કરવાને ‘અણુભાષ્ય’ નામનું ભાષ્ય રચ્યું. આ ભાષ્ય તેઓ સંપૂર્ણ કરી શકેલા નહોતા. તેથી અધૂરું રહેલું કાર્ય તેમના આત્મજ શ્રીમદ્ વિદ્વલેશે સંપૂર્ણ કર્યું. શુદ્ધાદ્વૈતસિદ્ધાન્તને યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજવાને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના અણુભાષ્યને સંપૂર્ણ અવલોકવાં જોઈએ. આ ઉપરાંત તેમણે તત્ત્વદીપનિર્ણય તથા શ્રીસુબોધિનીમાં છૂટક છૂટક સ્થળે આ વિષેના વિચારો દર્શાવ્યા છે. તેમના આત્મજ શ્રીમદ્ વિદ્વલેશે વિદ્વન્મંડલમાં ઘણીજ વિદ્વતાથી માયાવાદનું ખણ્ડન કરીને શુદ્ધાદ્વૈતને સમજાવ્યો છે. ત્યારપછી અણુભાષ્ય, તત્ત્વદીપ નિર્ણય તથા વિદ્વન્મંડલમાંના શુદ્ધાદ્વૈત મત ઉપર વિસ્તૃત પ્રકાશ નાખનાર ટીકાઓ શ્રીપુરુષોત્તમજી, યોગિ ગોપેશ્વરજી, શ્રીગિરિધરજી, લાલુભટ્ટજી, ઈચ્છારામ ભટ્ટજી, રામકૃષ્ણ ભટ્ટજી વગેરેએ રચી છે; અને શ્રીગિરિધરજીએ “શુદ્ધાદ્વૈત માર્તણ્ડ” નામનો એક લઘુ ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમજ શ્રી પુરુષોત્તમજીની સ્વતંત્ર કૃતિઓમાં ‘પ્રસ્થાન રત્નાકર,’ તથા ‘કેટલાક વાદ ગ્રંથો, શ્રી હરિરાયજીનો ‘બ્રહ્મવાદ’, તથા ગદુલાલજીનું ‘વેદાન્ત ચિન્તામણિ’ તેમ ‘પ્રાભંજન મારુત શક્તિ’ વગેરે ગ્રંથો શુદ્ધાદ્વૈતના જગાસુને સારો પ્રકાશ આપી શકે એમ છે. આપણે આ લેખમાં આ તમામ ગ્રંથો તરફ દષ્ટિ નાખી શકીએ એમ નથી. પણ તે બધામાં શુદ્ધાદ્વૈતના કયા સિદ્ધાન્તો મુખ્યતાથી સમજાવ્યા છે તેનું સંક્ષિપ્ત વિહંગાવલોકન માત્ર જ માત્રજ અહિંમાં કરીશું. અહિંમાં શુદ્ધાદ્વૈતની સંપૂર્ણ સમીક્ષા નથી પણ માત્ર વિહંગાવલોકન છે. તે વાત જો વાચક લક્ષ્યમાં લેશે તો આમાં જે કંઈ ન્યૂનતા રહી ગઈ હશે તે તરફ ઉપેક્ષા દાખવશે. આટલા પ્રસ્તાવ પછી હું પ્રથમ ‘શુદ્ધાદ્વૈત શબ્દ ઉપર આવીશ.

‘શુદ્ધાદૈત’ શબ્દનો અર્થ.

શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાન્ત સમજતા પહેલાં ‘શુદ્ધાદૈત’ શબ્દનો અર્થ આપણે સમજી લેવો જોઈએ. શુદ્ધાદૈત શબ્દમાં ‘શુદ્ધ’ અને ‘અદૈત’ એવા બે શબ્દો છે. જેમ શંકરાચાર્ય પોતાના અદૈત પૂર્વે ‘કેવલ’ શબ્દ મૂકે છે અને રામાનુજ ‘વિશિષ્ટ’ મૂકે છે, તેમ અહિંમાં શુદ્ધપદ યોજવામાં આવ્યું છે. આ શુદ્ધ પદ યોજવાનું પ્રયોજન શું હશે? અને અદૈત એટલે શું? આ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે દરેકને થાયજ. આનો ઉત્તર સમજવાને આપણે શુદ્ધાદૈત માર્તંડમાં શ્રીગિરિધરજીએ શુદ્ધાદૈતનું જે લક્ષણ આપ્યું છે તે તપ્પાસીએ. અદૈતનું લક્ષણ તેઓ નીચે પ્રમાણે આપે છે.

દ્વિધાજ્ઞાનં તુ યદ્યત્સ્યાન્નામરૂપાત્મના મુદુઃ ।

ઈશજીવાત્મના વાપિ કાર્યકારણતોઽથવા ।

દ્વિતં તદેવ દ્વૈતં સ્યાદદ્વૈતં તુ તતોન્યથા ।

અદૈત એટલે દૈતથી વિરુદ્ધ. દૈત એટલે દ્વિત; અને દ્વિત એટલે બે પ્રકારનું જ્ઞાન, એક વસ્તુ બે રૂપે ઓળખાય તે દ્વિધા જ્ઞાન દ્વિત કહેવાય છે. ‘અદૈતપદનું’ લક્ષણ. નામ અને રૂપ, ઇશ અને જીવ, તેમ કાર્ય તથા કારણ એમ બે બે પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે તે દ્વિત અથવા દૈત કહેવાય છે, આ દૈતથી-બે પ્રકારના જ્ઞાનથી જે ઉલટું હોય, અર્થાત્ જેમાં બે પ્રકારનું જ્ઞાન નહિ પણ એક પ્રકારનું જ્ઞાન હોય-દૈત જ્ઞાનનો અભાવ હોય તેનું નામ અદૈત.

આ અદૈત પહેલાં શુદ્ધ પદનું પ્રયોજન દર્શાવતાં કહે છે—

एतन्मते सुनिष्पन्नं सुनिष्पन्नं साङ्कर्यं कार्यकारणे ।

तन्निवृत्त्यर्थमाचार्यैः पदं शुद्धं विशेषितम् ॥

કેટલાકો માયાવાદનો આશ્રય લઈને અદૈતને સમજાવે છે. તે મત પ્રમાણે અવિદ્યામાં પડેલું પ્રતિબિંબ જીવ તે કાર્ય છે અને માયામાં પડેલું પ્રતિ-‘શુદ્ધ’ પદનું પ્રયોજન. બિંબ ઇશ્વર તે કારણ છે એમ કહેવામાં આવે છે. આથી ત્યાં અવિદ્યાવચ્છિન્ન ચૈતન્ય તે કાર્ય અને માયાવચ્છિન્ન ચૈતન્ય તે કારણ એવી કલ્પના કરવામાં આવી છે. આ કલ્પનામાં સાંકર્ય છે. પરસ્પર જેનો ધર્મ અત્યંતાભાવની સાથે રહેતો હોય તેવા બન્ને ધર્મો એક ઠેકાણે રહે તે સંકર કહેવાય. જેમ બ્રહ્મણ્યવનો અત્યંતાભાવ શદ્ધમાં હોય છે અને શદ્ધત્વનો અત્યંતાભાવ બ્રહ્મણ્યમાં હોય છે. આ બ્રહ્મણ્ય અને શદ્ધત્વ એ બન્ને ધર્મો જો એક સ્થળે રહેતા હોય તો બ્રહ્મણ્ય તથા શદ્ધ એ બન્ને વર્ણનું સાંકર્ય કહેવાય. માયાવાદમાં આવા પ્રકારનું સાંકર્ય છે. માયાવચ્છિન્ન ચૈતન્યનો અત્યંતાભાવ અવિદ્યાવચ્છિન્ન ચૈતન્યમાં છે અને બન્ને ચૈતન્યરૂપધર્મોનો અદૈત થતી વખતે એકત્ર સમાવેશ થાય તો તેથી ચૈતન્યનું સાંકર્ય આવે. આ સાંકર્ય દૂર કરવાને માટે અદૈત પહેલાં ‘શુદ્ધ’ પદ યોજવામાં આવ્યું છે.

આ 'શુદ્ધાદ્વૈત' શબ્દનો સમાસ બે રીતે કહેવામાં આવે છે. કર્મધારય રીતે તથા પછીતત્પુરુષની રીતિએ.

શુદ્ધાદ્વૈતપદે જ્ઞેયઃ સમાસઃ કર્મધારયઃ

અદ્વૈતં શુદ્ધયોઃ પ્રાહુઃ પછીતત્પુરુષં બુધાઃ ॥

કર્મધારય સમાસ તરીકે શુદ્ધં ચ તત્ અદ્વૈતમ્-શુદ્ધ એવું અદ્વૈતએમ સમાસનો આપણે વિગ્રહ કરવો પડશે. આ રીતે અદ્વૈત ને માટે 'શુદ્ધ' વિશેષણ યોજવાથી, અને અદ્વૈત પદમાં સાંકર્યનો અભાવ હોવાથી તે પદની (શુદ્ધ પદની) નિષ્પ્રયોજનતા ન થઈ જાય તેટલા માટે આ સમાસને પછી તત્પુરુષ તરીકે સમજાવવામાં આવે છે. અદ્વૈત અહિંઆં શુદ્ધ જ છે, પણ કોઈ તે સામે વાંધો લે કે તમારા અદ્વૈતમાં તમારા કહેવા પ્રમાણે માયાવાદના સાંકર્યનો અભાવજ હોય તો પછી તમારે એ દ્વૈતની પૂર્વે 'શુદ્ધ' વિશેષણ શા માટે મૂકા છે? આવી શંકાને સ્થાન ન મળે તેટલા માટે તે આખા સમાસને પછી તત્પુરુષથી સમજાવે છે. અર્થાત્ શુદ્ધયોઃ અદ્વૈતં બંને શુદ્ધનું અદ્વૈત, અર્થાત્ બ્રહ્મ એજ માયારહિત શુદ્ધ છે એટલુંજ નહિ પણ નામ તથા રૂપ, જીવ અને ઇશ તેમજ કારણ અને કાર્ય તે પ્રમાણે માયા રહિત શુદ્ધ છે. અહિંઆં શુદ્ધે અદ્વૈતમ્ એમ સમગ્ર તત્પુરુષનો સમાસ કેટલાક કરવા જાય છે. પણ તે બરાબર નથી કારણકે શુદ્ધ કહેતાં કારણ તેમાં કાર્યનું અદ્વૈત છે એમ જો આપણે કહીએ તો પછી કાર્યમાં અશુદ્ધપણાનો દોષ આવે, પણ શુદ્ધાદ્વૈતમાં તો કાર્ય પણ કારણની માફક શુદ્ધ છે. તેમ શુદ્ધેન અદ્વૈતમ્ અર્થાત્ શુદ્ધ એવું જે બ્રહ્મ તેની સાથે અદ્વૈત એ રીતે આખા સમાસને તૃતીયા તત્પુરુષમાં લઈએ તો ત્યાં અદ્વૈત કાનું? એ જાણવાની આકાંક્ષા સહજ થઈ આવે છે. જો ત્યાં આપણે એમ કહીએ કે નામરૂપ જે શુદ્ધ છે તેમનું કારણ સાથે અદ્વૈત છે. તો અહિંઆં કારણ અશુદ્ધ છે એમ અર્થ કરવો પડે. એ શુદ્ધાદ્વૈતના સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ છે. જો ત્યાં શુદ્ધ પદ 'કાર્ય' માટે પ્રયોજાયે અને પછી તેનું અદ્વૈત એમ જો આપણે કહીએ તો ત્યાં પણ કારણમાં અશુદ્ધપણું આવે છે, તેમજ શુદ્ધ પદાર્થોનું અદ્વૈત એમ કહેવાથી પણ ઉપર પ્રમાણેના દોષો આવે છે માટે કર્મધારય અને પછીતત્પુરુષ તરીકેજ તે શબ્દ સમજવોx આ પ્રમાણે શુદ્ધાદ્વૈત શબ્દને સમજાવીને શ્રીગિરિધરજી કહે છે કે

માયાસંબંધરહિતં શુદ્ધમિત્યુચ્યતે બુધૈઃ । શુદ્ધ શબ્દનો અર્થ માયાના સંબંધથી રહિત એવો થાય છે. અર્થાત્ જેને માયાનો સંબંધ નથી તે શુદ્ધ કહેવાય છે. બ્રહ્મ માયાના સંબંધથી રહિત હોવાથી તે બ્રહ્મનું અદ્વૈત શુદ્ધજ છે એવો આશય જણાવવાને શ્રીવલ્લભાચાર્ય પોતાના અદ્વૈતને શુદ્ધાદ્વૈત પદથી ઓળખાવે છે. શંકરાચાર્ય પોતાના અદ્વૈતને કેવલાદ્વૈત તરીકે ઓળખાવે છે, તે એમ જણાવે છે કે કેવલ બ્રહ્મનુંજ અદ્વૈત છે તે સિવાય જગત્ તથા જીવની પ્રતીતિ મિથ્યા છે. એ મતમાં ભાગ ત્યાગ લક્ષણથી જીવ બ્રહ્મનું અદ્વૈત દર્શાવવામાં આવે છે. બ્રહ્મ એ વસ્તુ-સત્ય છે અને જીવ એ અવસ્તુ-અસત્ય છે તેથી એક સત્ય અને બીજા અસત્યનો અભેદ તે મત પ્રમાણે સંભવી શકતો નથી. આથી કેવલાદ્વૈત જેનું બીજું નામ માયાવાદ છે તે દ્વૈતવાદ બની જાય છે. સંપૂર્ણ દ્વૈતવાદ નહિ તો પણ અંડાદ્વૈતવાદનો

x જુઓ વિશેષ અર્થના પ્રકાશ માટે રામકૃષ્ણ ભટ્ટ કૃત 'શુદ્ધાદ્વૈત પરિષ્કાર'.

ખરો. શ્રીવલ્લભાચાર્યનું અદૈત ખંડથી પણ શુદ્ધ છે એમ જણાવવાને પોતે કેવલ પદનો ત્યાગ કરીને શુદ્ધ પદને યોગે છે આ રીતે તેનું શંકર મતથી વૈલક્ષણ્ય જણાવે છે. રામાનુજના વિશિષ્ટાદૈતથી પણ તેનું વૈલક્ષણ્ય કેવી રીતે દર્શાવ્યું છે તે આપણે જોઈએ. વિશિષ્ટાદૈતનો સમાસ વિશિષ્ટં ચ વિશિષ્ટં ચ વિશિષ્ટે વિશિષ્ટયોઃ અદૈતં વિશિષ્ટાદૈતમ્ એ રીતે કરવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ સદ્ધમ ચિદચિદ્ વિશિષ્ટ એવું બ્રહ્મ કારણ છે અને સ્થૂલ ચિદચિદ્ વિશિષ્ટ કાર્ય છે, તે બન્નેનું અદૈત છે. અર્થાત્ કારણમાં બ્રહ્મની સાથે ચૈતન્ય અને અચૈતન્ય રહેલ છે, તેમાંથી ચૈતન્યમાંથી જીવ અને અચૈતન્યમાંથી જડ ઉત્પન્ન થાય છે. પાછા લય પણ તેમાંજ પામે છે. આ પ્રકારની તે મતમાં માન્યતા હોવાથી જડ, જીવ તથા તે યુક્ત બ્રહ્મ સદા રહેતા હોવાથી તે અદૈતમાં દૂપણ આવે છે. તેઓ તત્ત્વત્રયને માને છે. ત્યાં અવિશિષ્ટ અખંડ સત્ ચિત્તનું અદૈત નથી. ત્યાં જડનો અભેદ જડ સાથે અને ચિત્તનો ચિત્ત સાથેજ છે. પણ શુદ્ધાદૈત મતમાં ને જડમાં પણ ચિદાનંદનો આવિષ્કાર થતાં તે પણ અખંડ બ્રહ્મ છે, અને ચિત્તમાં આનંદાંશનો આવિર્ભાવ થતાં તે પણ અખંડ બ્રહ્મ હોય છે. વિશિષ્ટાદૈતમાં તો પ્રલય સ્થિતિમાં પણ જડનો અભેદ જડ સાથેજ હોય છે અને ચિત્તનો ચિત્ત સાથેજ, બ્રહ્મ સાથે નહિ. આથી ત્યાં શુદ્ધાદૈતની માફક સંપૂર્ણ અભેદતા નથી. શુદ્ધાદૈતમાં તો સર્વ અવસ્થામાં વસ્તુતઃ બ્રહ્મજ છે, બ્રહ્મ રૂપ છે અને બ્રહ્મભિન્ન છે. આથી વિશિષ્ટાદૈતમાં મનાયલા અદૈતનો શ્રી વલ્લભાચાર્ય સ્વીકાર નહિ કરતાં પોતાના ‘અદૈત’ને શુદ્ધ પદથી અંકિત કરે છે. વિજ્ઞાન ભિક્ષુ અદૈતને વિભાગ વગરનું માને છે. તેના મતમાં બ્રહ્મ સમવાયી અને નિમિત્ત કારણ નહિ પણ અધિષ્ઠાન કારણ છે, અર્થાત્ જ્યાં ઉપાદાન કારણ જૂદું ન હોય અને જેના આશ્રય વડે ઉપાદાન કારણ કાર્ય રૂપે પરિણામ પામે તેનું નામ અધિષ્ઠાન કારણ કહેવાય છે. જગત્તનું માયા રૂપ તે ઉપાદાન કારણના બ્રહ્મથી વિભાગ રહિત છે તથા બ્રહ્મનો આશ્રય કરીને પણ રહે છે માટે તે બ્રહ્મ અધિષ્ઠાન કારણ છે; સમવાયી તથા નિમિત્ત નહિ. પણ શુદ્ધાદૈતમાં તો બ્રહ્મ સમવાયી કારણ તથા નિમિત્ત બન્ને રૂપે છે, અધિષ્ઠાન રૂપે નહિ. આથી તે મતથી પોતાનું વૈલક્ષણ્ય જણાવવાને પણ શ્રીવલ્લભાચાર્ય ‘શુદ્ધ’ પદ અદૈત પૂર્વે મૂકે છે. અદૈત પદથી મધ્વના ‘દૈત’ અને ભાસ્કર તથા નિર્વાર્કના ‘દૈતાદૈત’થી પોતાના મતનું વૈલક્ષણ્ય જણાવે છે. અર્થાત્ ‘શુદ્ધાદૈત’ શબ્દથી શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિદ્યમાન તમામ મતોથી પોતાનો મત જૂદો છે અને બીજાઓ દૂપણ યુક્ત છે એમ દેખાડે છે. જેમ ‘અદૈત’ પદથી પોતે એમ સૂચવે છે કે તેમને મધ્વનો દૈત અને ભાસ્કર તથા નિર્વાર્કનો દૈતાદૈત બિલ્કુલ સંમત નથી. તેમ ‘શુદ્ધ’ પદથી એમ સૂચવે છે કે શંકરનો કેવલા દૈત તથા રામાનુજનો વિશિષ્ટા દૈત તથા વિજ્ઞાન ભિક્ષુનો અવિભાગાદૈત પણ તેમને સંમત નથી.

આ તમામ મતોથી પોતાના મતનું વૈલક્ષણ્ય બતાવવા પોતે શુદ્ધાદૈત પદ યોગે છે.

‘શુદ્ધાદૈત’માં પ્રમાણ.

તમામ દર્શનોનો પાયો પ્રમાણ હોય છે. પ્રમાણ વગર તેમાં નિરૂપેલા જ્ઞાનની કસોટી થઈ શકતી નથી. ન્યાયદર્શનમાં ૧૬ પદાર્થોમાં પ્રમાણ પણ નિરૂપેલું છે. તેનું લક્ષણ પ્રમાણ કરણ એવું કથ્યું છે. તે દર્શન પ્રમાણે કુલ ચાર પ્રમાણો છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ. મીમાંસકો આમાં અર્થોપપત્તિ અને અનુપલબ્ધિ પ્રમાણોનો ઉમેરો કરે છે અને શબ્દના અવિરોધી તરીકે એકંદરે

તેમની સંખ્યા છ ગણાવે છે. પૌરાણિકો સંભવ અને ઐતિહ્યને વધારાનાં માને છે. તાંત્રિકો ચેષ્ટાને પણ લે છે. આર્વાક ફક્ત પ્રત્યક્ષને જ માને છે. ત્યારે બૌદ્ધો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનને જ સ્વીકારે છે. આપણે પ્રથમ તાંત્રિકોની ગણનાનો વિચાર કરીએ. તેમના મતે પૌરાણિકોના આઠ પ્રમાણો ઉપરાંત વિશેષમાં ચેષ્ટાને પણ લે છે. કેટલાક ‘લીપિ’ ને પણ પ્રમાણ ગણે છે. પણ લીપિ શબ્દની સ્મારક હોવાથી તેનો અંતર્ભાવ શબ્દ પ્રમાણમાં કરવો અને ચેષ્ટા અમુક વસ્તુ તથા બનાવનું સૂચન કરાવે છે. અર્થાત્ સૂચન દ્વારા અમુક અનુમાન કરાવે છે માટે તે અનુમાન પ્રમાણનો જ પેટા વિભાગ બને. આથી તાંત્રિકો પૌરાણિક કરતાં જે વધારે સંખ્યા લે છે તે યુક્ત નથી. હવે પૌરાણિકોની સંખ્યામાં મીમાંસકોની સંખ્યા કરતાં ઐતિહ્ય અને સંભવ એ બે પ્રમાણો વધારે છે. આ બે પ્રમાણોને સ્વીકારવામાં કંઈ પણ વ્યાજબીપણું નથી. ‘ઐતિહ્ય’ પ્રમાણમાં અમુક પ્રકારના કર્તાના જ્ઞાન વગરના શબ્દો જ હોય છે. ખાસ કરીને ઇતિહાસોમાં નોંધેલ હકિકતો જેમકે બાદે ભારે કોઈ અમુક લખાણના આધારે ‘આ વટવૃક્ષમાં યક્ષ છે’ આવું કોઈ વાક્ય કહે તો તેથી વૃક્ષની નીચે યક્ષ છે એવું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન જણાવનાર ત્યાં સુધી કોઈ આત્મ પુરુષ જાણવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તેમાં કોઈને વિશ્વાસ રહેતો નથી. જો કોઈ આત્મ પુરુષનું તે વાક્ય હોય તો સાંભળનારને તેમાં કદાચ વિશ્વાસ બેસે. પણ આ પ્રમાણમાં વાક્યનો બોલનાર કોણ તે જાણવામાં આવતું નથી, તેથી તે વાક્ય કોઈ નિશ્ચિતજ્ઞાન કરતું નથી. આથી તે પ્રમાણ કોટિમાં જ આવી શકે નહિ. જો તેનો વક્તા જાણવામાં આવ્યો હોય, અને તે એવો હોય કે જેના શબ્દમાં શ્રોતા વિશ્વાસ મૂકી શકે અને તેથી તેને તે બાબતનું નિશ્ચિત જ્ઞાન થઈ શકે તો તે શબ્દ પ્રમાણમાં આવી શકશે.

એક મોટી સંખ્યામાં તેના અવયવ રૂપ નાની સંખ્યા પણ આવી જાય છે અગર મોટામાં નાનું આવી જ જાય છે એવો તર્ક કરવો તે સંભવ કહેવાય છે. આ સંભવ તે એક અનુમાનનો જ પ્રકાર છે. કારણકે ત્યારે મોટી સંખ્યામાં નાની આવે છે, અગર મોટામાં નાનાનો સમાવેશ થાય છે એમ ત્યારે આપણે કહીએ છીએ ત્યારે આપણે અનુમાનનો આશ્રય લેવો જ પડે છે. માટે તેની પૃથક્ પ્રમાણ તરીકે ગણના કરવી તે ઇષ્ટ નથી. હવે મીમાંસકોની સંખ્યાનો વિચાર કરીએ. તેઓ નૈયાયિકોનાં ચાર પ્રમાણો ઉપરાંત અર્થાપત્તિ તથા અનુપલબ્ધિ એ બેને વધારાનાં લે છે. અર્થાપત્તિના દૃષ્ટાન્ત તરીકે ‘જડા દેવદત્ત દિવસે ખાતો નથી’ આપવામાં આવે છે. અહિંયાં કહે છે કે દેવદત્ત દિવસે ખાતો નથી, છતાં તે ‘જડો’ છે, આથી તે રાત્રે ખાતો હોવો જોઈએ. કારણકે ‘જડાઈ’નો આધાર અન્નના ઉપર છે. અન્ન નહિ ખાનાર ‘જડો’ હોતા નથી. માટે તે અન્ન ખાતો હોવો જોઈએ. આ વાક્યમાં તે દિવસે અન્ન ખાતો નથી. માટે તે રાત્રે અન્ન ખાતો હોવો જોઈએ. આવો અર્થ અર્થાપત્તિથી જણાય છે. પણ ખરી રીતે આ અર્થાપત્તિ તે એક પ્રકારનું અનુમાન છે. કારણકે જેમ અનુમાનમાં અમુક હેતુ હોય છે તેમ અહિંયાં પણ ‘જડો હોવા પાછું’ હેતુ છે. આને નીચે પ્રમાણે આપણે અનુમાનમાં ગોઠવી શકીએ—

“દેવદત્ત રાત્રે અન્ન ખાય છે (પ્રતિજ્ઞા) જડો છે માટે (હેતુ)

ત્યાં ત્યાં જડોપણું હોય છે ત્યાં ત્યાં અન્ન ખાવામાં આવે છે. જેમકે યસદત્ત વગેરે.

આ રીતે અર્થાપત્તિ અનુમાનમાં ગોઠવી શકાય છે. માટે તેને જૂદા પ્રમાણ તરીકે નૈયાયિકા લેતા નથી. તેજ પ્રમાણે અનુપલબ્ધિની ગતિ છે. આ રીતે મીમાંસકાનાં છ પ્રમાણોને બદલે નૈયાયિકા ફક્ત ચારને સ્વીકારે છે. તે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, અને શબ્દ છે. આમાં ઉપમાન પણ સ્વતંત્ર પ્રમાણ થવાને યોગ્ય નથી. એક વસ્તુના સાદૃશ્યથી બીજી વસ્તુનું જ્ઞાન થવું તેનું નામ ઉપમાન. 'કાષ્ઠ્યે ગવય પ્રાણી જ્ઞેયું ન હોય અને તેને તે પ્રાણીનું જ્ઞાન કરાવવું હોય તો આપણે તેને એમ કહીએ કે 'ગાયના જેવું ગવય' આથી તે જંગલમાં ગાય જેવાં પ્રાણીને જોઈને પછી તેને ગવય માનશે. પણ આ જ્ઞાન થવામાં પ્રથમ ગવય જોનારે ગાય જોયેલી હોવા જોઈએ, અને પછી ગવયને જોતાં તેની અને ગાયની વચ્ચે કયું સાદૃશ્ય છે તે સ્મૃતિમાં લાવવું જોઈએ. અર્થાત્ અહિંઆં પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ બંનેનો આશ્રય લેવો પડે છે. એક વસ્તુ બીજાના સરખી છે એમ કહેવાથી તે વસ્તુનું બરાબર જ્ઞાન ન થઈ શકે. અને કદાચ જ્ઞાન થાય તો તે પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન ઉભયને લીધેજ છે. હવે બાકી રહ્યાં પ્રત્યક્ષ અનુમાન તથા શબ્દ. આમાં અનુમાન પ્રત્યક્ષ ઉપરજ રચાયલું હોય છે. પ્રત્યક્ષ ઉપરથીજ અનુમાન ઉપર ચલાય છે. જેમકે પર્વત અગ્નિવાળો છે. ધૂમને લીધે. અહિંઆં પર્વત ઉપર અગ્નિ છે એ સિદ્ધ કરવાને ધૂમ હેતુ આપણે લઘ્યે છીએ અને તે હેતુની મદદથી ત્યાં ત્યાં ધૂમાંડા છે તે તે દરેક સ્થળે અગ્નિ આપણે જોયેલો છે અને ત્યાં ત્યાં અગ્નિ નથી ત્યાં ધૂમાંડા આપણે જોયો નથી એવા જે જે દાખલા આપણે જોયા હોય છે તેની આપણે મદદ લેઈએ છીએ અને પછી આપણે 'પર્વત અગ્નિવાળો છે એવું અનુમાન નિશ્ચિત કરી શકીએ છીએ. અર્થાત્ અનુમાન પ્રત્યક્ષ ઉપરજ રચાયલું છે. તે સ્વતંત્ર પ્રમાણ નથી, માટે બ્રહ્મ વિદ્યામાં તે અનુમાન ઉપયુક્ત આપણને થતું નથી. પ્રત્યક્ષ એટલે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારથી થતું જ્ઞાન-તે બે પ્રકારનું છે અવિકલ્પક અને નિર્વિકલ્પક. ત્યારે ઇન્દ્રિયોનો પદાર્થ સાથે સંયોગ હોય ત્યારે તે સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે અને તેવા સંયોગના અભાવે નિર્વિકલ્પક દ્રષ્ટિ થાય છે. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તે ઇન્દ્રિયોથીજ થઈ શકે છે. પણ ઇન્દ્રિયોથી થતું જ્ઞાન તે સર્વથા શુદ્ધ હોતું નથી. જો ઇન્દ્રિયો શુદ્ધ હોયતોજ તેમનો વ્યાપાર શુદ્ધ અને વિશ્વસનીય જ્ઞાન આપણને ઉત્પન્ન કરે છે. પણ એવું જ્ઞાન ક્વચિત્જ હોય છે. મનુષ્યનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન એ ઘાયુંજ મર્યાદિત છે. કેટલીક વખતે નઝરે જોયેલા બનાવો પણ ખોટા પડે છે. તો પછી બ્રહ્મ વિદ્યાની બાબતમાં પ્રત્યક્ષ આપણને કાંઈ પણ રીતે ઉપયુક્ત થઈ શકે નહિ. વેદમાં બ્રહ્મને અનન્ત શક્તિવાળું, અદૃશ્ય, અગમ્ય વગેરે કહેલ છે. તેવા બ્રહ્મને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ગ્રહણ કરવું તે તદ્દન અશક્ય છે. આથી પ્રત્યક્ષ ત્યાં નકામુ થાય છે, માત્ર એકજ પ્રમાણ એવું છે કે જેના આધારેજ ફક્ત આપણે બ્રહ્મ વિષેનો વિચાર કરવાને સમર્થ થઈએ. તે શબ્દ પ્રમાણ છે. શબ્દ એટલે આપ્ત પુરુષનું વાક્ય. આપ્ત એટલે યથાર્થવાદી જે સત્યનુંજ ઉચ્ચારણ કરે, અને તેથી બીજાઓ તેનામાં વિશ્વાસ સર્વથા મૂકી શકે. તેવાં વાક્યો તે શબ્દ પ્રમાણ કહેવાય. આ પણ લૌકિક અને અલૌકિક આમ બે પ્રકારના છે. આપણા જેવા માણસો લૌકિક. અલૌકિક પુરુષો ઋષિથી ઈશ્વર સુધીના-આમાં પ્રથમ કરતાં પછીનાનું આમત્વ વધારે છે-અર્થાત્ ઋષિઓ કરતાં દેવતાઓનું આમત્વ વિશેષ, દેવતાઓ કરતાં ઈન્દ્રનું, ઈન્દ્ર કરતાં બ્રહ્માદિ ત્રણ દેવતાનું, તે ત્રણ કરતાં ઈશ્વરનું. ઈશ્વર એજ અન્તિમ તત્ત્વ હોવાથી તેજ પરમ આમ છે. તે પરમ આમ

ઇન્ધરના નિઃશ્વાસ રૂપ વેદ હોવાથી તેજ મુખ્યત્વે શબ્દ પ્રમાણ મનાય છે. શંકરાચાર્ય વ્યવહારાવસ્થામાં પ્રત્યક્ષાદિ પદ પ્રમાણને સ્વીકારે છે. પણ શ્રીવલ્લભાચાર્યતો શબ્દને જ સ્વતઃ પ્રમાણ માને છે. નિત્ય શબ્દને અનુકૂળ પ્રત્યક્ષાદિ હોય તો તેનો અસ્વીકાર કરતા નથી. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણનો આધાર વસ્તુતઃ જીવના સત્ત્વગુણોદ્રેક પરજ આધાર રાખે છે. આથી ન્યાં સુધી તે ગુણનો ઉદય ન થાય ત્યાં સુધી રાજસ અને તામસ સ્થિતિમાં પ્રમાણમાં ભ્રમભુદ્ધિ અને અપ્રમાણમાં પ્રમાણ ભુદ્ધિ થવાનીજ. માટે શ્રી વલ્લભાચાર્ય તેવાં પ્રત્યક્ષાદિને પ્રમાણ માનવાનો આગ્રહ નહિ કરતાં ફક્ત શબ્દને જ પ્રમાણ માને છે. આ શબ્દને જો કે સામાન્ય રીતે શ્રુતિ તથા વેદ કહેવામાં આવી છે. પણ તે અન્ય પ્રસ્થાનનો ઉપલક્ષક છે. શંકરના શબ્દ પ્રમાણમાં વેદ, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્રો એ ત્રણ પ્રસ્થાન છે, ન્યારે શ્રી વલ્લભાચાર્ય જૈમિનિની મીમાંસાને પણ બ્રહ્મસૂત્રો સાથે પ્રમાણ ગણીને વ્યાસની સમાધિ ભાષા (ભાગવતની) પણ તેમાં લે છે. આ પ્રમાણને ગણાવતાં તત્ત્વદીપ નિબંધમાં નીચેનો શ્લોક તેઓ આપે છે:—

વેદાઃ શ્રીકૃષ્ણવાક્યાનિ વ્યાસસૂત્રાણિ ચૈવહિ

સમાધિભાષા વ્યાસસ્ય પ્રમાણં તત્ત્વતુષ્ટયમ્ ।

ઉત્તરં પૂર્વસંદેહવારકં પરિકીર્તિતમ્ ।

વેદ, શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યો (ગીતા) વ્યાસસૂત્રો અને વ્યાસની સમાધિ ભાષા આ ચાર એક પ્રમાણ છે. અને તેમાં પછીનું પ્રમાણ એ પ્રથમના પ્રમાણમાં આવેલાસંદેહનું નિવારણ કરે છે. અર્થિઆં ‘ચ’ શબ્દ જૈમિનિ મીમાંસાના અર્થનું સૂચન કરે છે. ભાગવતમાં ત્રણ પ્રકારની ભાષા છે.—લોકભાષા, પરમતભાષા અને સમાધિભાષા—તેમાં લોકરીતિથી જે વર્ણન કર્યું હોય તે લોક ભાષા. પારકાના મતનો ઉપન્યાસ કરીને કહેલું હોય તે પરમત ભાષા. આ એ ભાષા સિવાયની જે સમાધિ ભાષા છે તેનેજ પ્રમાણ તરીકે લીધી છે. આ બધાં પ્રમાણો જૂદાં જૂદાં લેવાનાં નથી, પણ તે એક રૂપ છે એમ જણાવવાને મૂળ શ્લોકમાં ‘પ્રમાણ’ શબ્દ એક વચનમાં મૂક્યો છે. અર્થિઆં વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્રો અને ભાગવત એ પ્રમાણનો ક્રમ આપવામાં આવ્યો છે. તેમાં જો વેદમાં કોઈ પણ સંદેહ રહે તો તેનું નિવારણ ગીતાના વચનથી કરવું. જેમકે વેદમાં ‘બ્રહ્મને પગ તથા હાથ નથી છતાં દોડે છે’ એવી શ્રુતિ આવે છે, આ શ્રુતિમાં સંદેહ રહે તો તેનું નિવારણ કરવાને ગીતાનું ‘સર્વત્ર હાથ પગવાળું બ્રહ્મ’ એ વાક્ય જોવું.

વળી ગીતામાં ન્યાં ‘જીવ એ મારો અંશ છે’ એમ કહ્યું છે ત્યાં સંદેહ રહે તો તેને માટે બ્રહ્મસૂત્રો જોવાં. અને બ્રહ્મ સૂત્રમાં બ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષે શંકા થાય તો ભાગવત અવલોકવું. આમ પછી પછીનાં પ્રમાણો આગળના પ્રમાણના સંદેહને દૂર કરે છે. મુખ્યત્વે આજ પ્રમાણ છે છતાં આનાથી જેટલું અવિરુદ્ધ હોય તે સર્વને પ્રમાણ તરીકે લેવામાં શ્રીવલ્લભાચાર્યને વાંધો નથી.

પ્રમેય.

પ્રમાણથી જે જાણવાનું છે તે પ્રમેય-શુદ્ધાદૈતમાં પ્રમેય ત્રણ પ્રકારનું છે-સ્વરૂપ કોટિ, હરિ એજ પ્રમેય. તત્ત્વ કોટિ અને કાર્ય કોટિ. વસ્તુતઃ પ્રમેય એકજ છે અને તે ભગવાન છે. પણ તે ભગવાન સ્વરૂપ, તત્ત્વ તથા કાર્ય રૂપે નિરૂપેલું છે. માટે પ્રમેયની ત્રિકોટિ કહી છે. આથી તત્ત્વદીપ નિબંધમાં શ્રીવલ્લભાચાર્ય કહે છે-યથાશબ્દ એવ પ્રમાણ તત્રાપિ વેદાધિમાવાપન્નં તથા હરિરેવ પ્રમેયં સર્વમાવાપન્નમ્ જેમ પ્રમાણમાં શબ્દજ પ્રમાણ છે, અને તેમાં વળી વેદાદિભાવ વાળોજ શબ્દ. તેમ હરિ પણ સર્વ ભાવવાળા પ્રમેય છે. પછી તેની ત્રણ કોટિ ગણાવતાં નીચેનો શ્લોક આવે છે.

બુદ્ધિસૌકર્યાસિદ્ધયર્થ ત્રિરૂપેણોપવર્ણ્યતે ।

કારણેન ચ કાર્યેણ સ્વરૂપેણ વિશેષતઃ ॥

બુદ્ધિના સૌકર્યની સિદ્ધિ માટે તે પ્રમેયનું ત્રણ રૂપથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે-કારણ, કાર્ય અને સ્વરૂપ. કારણરૂપ પ્રમેય કયું? તો તે વિષે કહે છે કે ૨૮ તત્ત્વો તે કારણ રૂપ પ્રમેય છે. અષ્ટાવિંશતિભેદાસ્તુ કારણેતત્ત્વભેદતઃ । ભગવત્ત્વં ચતસ્તૈષાં તસ્માત્તત્ત્વાનિ તાનિ તુ ॥ આ શ્લોકમાં ૨૮ તત્ત્વોનું ભગવદ્રૂપ જણાવે છે. તે 'તત્' કહેતાં ભગવાનનું રૂપ હોવાથી તત્ત્વ કહેવાય છે, (તત્ ભગવાન અને ત્વ એ ભાવવાચક પ્રત્યય છે. અર્થાત્ ભગવદ્રૂપે હોવું તે). અંડસૃષ્ટિ પહેલાં તે કારણ રૂપે છે, માટે તેમને કારણ કહ્યાં છે. અંડસૃષ્ટેઃ પૂર્વમાવાત્કારણ-ત્વં ન ચાન્યથા । આમાં સતનાજ તે બેદો ૨૮ તત્ત્વરૂપ છે, કારણ કે ચિદ્ અને આનંદમાં કારણતા નથી હોતી, (કારણત્વં ન ચૈવાસ્તિ ચિદાનંદાંશયોઃ સ્વતઃ ॥) આ કારણરૂપ તત્ત્વો ૨૮ છે. સત્ત્વ, રજસ, તમસ, પ્રકૃતિ, પુરૂષ, મન, બુદ્ધિ, અલંકાર, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, પાંચ મહાભૂતો (પૃથ્વી જલ તેજ વાયુ અને આકાશ,) પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો. કાર્યરૂપ પ્રમેયના અનન્ત બેદો હોય છે જેમ ઘટપટ વગેરે. આથી તે તમામ બેદોની સંખ્યા અલ્પિયા ગણાવી શકાય નહિ. પણ તે તમામ કાર્ય બેદોના સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ એવા બે મુખ્ય પ્રકારો છે. સ્વરૂપ કોટિના ત્રણ ભેદ છે ક્રિયા રૂપ અને જ્ઞાન રૂપ તથા ક્રિયા અને જ્ઞાન રૂપ. ક્રિયા રૂપ એટલે યજ્ઞ. આથી યજ્ઞ એ પણ બ્રહ્મનું ક્રિયા-ત્મક સ્વરૂપ છે અને તેનું નિરૂપણ વેદના પૂર્વકાણ્ડમાં કરેલું છે. જ્ઞાન રૂપ બ્રહ્મનું નિરૂપણ વેદના ઉત્તરકાણ્ડમાં કરેલું છે. ક્રિયા અને જ્ઞાન રૂપ બ્રહ્મનું નિરૂપણ ગીતામાં તથા ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણ તરીકે* કહેલું છે. (ક્રિયારૂપે ધર્મે પ્રવિષ્ટાં ધર્મી યજ્ઞાદયઃ । તથા જ્ઞાનરૂપે ધર્મે પ્રવિષ્ટો ધર્મી બ્રહ્મદ્વિતીયઃ । જ્ઞાનક્રિયોભયયુતઃ કૃષ્ણસ્તૃતીયઃ इति ત્રયો ભેદઃ । તં દી૦ નિબંધ પ્રકાશ). આ ઉપરાંત અક્ષર, કાલ, કર્મ અને સ્વભાવ એ પણ ભગવાનનાં સ્વરૂપ છે. આ પ્રકારે કારણ કાર્ય અને સ્વરૂપ એમ ત્રણ કોટિમાં પ્રમેયનો વિસ્તાર થયો છે. પણ આ સર્વ ભગવદ્સ્વરૂપ હોવાથી ભગવાનજ તે રૂપે પ્રમેય છે, એમ શુદ્ધાદૈતનો સિદ્ધાન્ત છે.

હવે આપણે બ્રહ્મતત્ત્વ વિષે વિચાર કરીએ. બ્રહ્મ તત્ત્વનું નિરૂપણ ઉપનિષદની અનેક ઋચામાં કરવામાં આવેલું છે. આથી તેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાને વેદની શ્રુતિઓનોજ આધાર લેવો જોઈએ. આદરાયણ વ્યાસે તે સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવાને બ્રહ્મસૂત્રો રચ્યાં છે, જેની ઉપર

* વિશિષ્ટે વાચકં ગીતા શ્રીભાગવતમેવ ચ ।

કેવલં કાંઠદ્વિતયં વેદો ધર્મપ્રવેશતઃ ॥

અનેક ભાષ્યકારોએ ભાષ્ય રચ્યાં છે. બ્રહ્મ શબ્દ એ બૃહ ધાતુમાંથી વ્યુત્પન્ન થાય છે. ‘બૃહ’ એટલે વૃદ્ધિ પામવું. જે તત્ત્વ એટલું બધું વૃદ્ધિ પામેલું છે કે તેનાથી મોટું બીજું કંઈ પણ તત્ત્વ નથી. આ અર્થનું સૂચન કરવાને શ્રુતિઓ તેને માટે બ્રહ્મ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. વળી સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોવાથી ‘આત્મા’ સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. ‘આત્મન્’ શબ્દ ‘અત્’ ધાતુમાંથી નીકળ્યો છે. તેનો અર્થ ‘વ્યાપ્તું’ એવો થાય છે. બ્રહ્મ સૂત્રકારે પોતાના સૂત્રોના આરંભમાં બ્રહ્મની જગાસાનું અધિકરણ મૂક્યું છે, અને ત્યાં બ્રહ્મનો વિચાર અવશ્ય કરવો જોઈએ એમ જણાવે છે. તેનો વિચાર કરવાનું કારણ એજ છે કે બ્રહ્મ એજ ફક્ત રૂપ છે. તથા સર્વના ફક્તનું મૂલ પણ તેજ છે. (બ્ર. સૂ. ૩-૨-૩૮. તથા બૃ. ૪-૪-૨૨. ભ. ગી. ૧૦. ૪૩ તેમજ તે પુરૂષાર્થ રૂપ છે. બ્ર. સૂ. ૩-૪-૧૦; તૈ. ૨-૧. છાં. ૭-૨૪-૧, ભા. ૧૧-૧૨-૮, ૯.) આમ બ્રહ્મના વિચારની પ્રતિજ્ઞા કરીને તે બ્રહ્મ કયું એમ કોઈને જણાવવાની આકાંક્ષા થાય તો પછીના અધિકરણમાં સૂત્રકાર કહે છે કે જેમાંથી જગત્તત્ત્વ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય થાય છે તેજ બ્રહ્મ છે. કારણકે બ્રહ્મને શાસ્ત્રમાં જગત્તનું કર્તૃ કહેલું છે. આ રીતે બ્રહ્મ વિષે સ્વરૂપ લક્ષણ નહિ આપતાં કાર્યલક્ષણ આપે છે. અને ત્યાં બ્રહ્મને જગત્તનું સમવાયિ કારણ જણાવે છે. જે કારણ કાર્યમાં પણ અનુસ્યુત હોય, અને જેના અભાગમાં કાર્યનો અભાવ અને તે સમવાયિ કારણ કહેવાય છે. જેમ મૃત્તિકા એ ઘટનું સમવાયિ કારણ છે. મૃત્તિકામાંથી ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે. છતાં મૃત્તિકા છેજ. જો મૃત્તિકા નહોતી તો ઘટજ હોય નહિ. ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ ઘટ મૃત્તિકા રૂપે હતો, સ્થિતિ સમયે પણ તે મૃત્તિકા છે અને લય પછી પણ મૃત્તિકા રૂપે છે. આમ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એ ત્રણે અવસ્થામાં મૃત્તિકાજ ઘટમાં હોવાથી ઘટનું સમવાયિ કારણ મૃત્તિકા છે. તેમ જગત્તનું સમવાયિ કારણ પણ બ્રહ્મજ છે. કારણાવસ્થાપન્ન બ્રહ્મ તેજ ક્રીડા કરવાને કાર્યાવસ્થાપન્ન જગત્ત અને છે. કારણ રૂપ બ્રહ્મ તે સામાન્ય રીતે બ્રહ્મ કહેવાય છે અને કાર્ય રૂપ બ્રહ્મને જગત્ત કહેવાય છે. બ્રહ્મનું સમવાયિ કારણ (બૃ. ૨-૪-૫ ૪-૫-૭, બૃ. ૨-૪-૬, છાં. ૬-૧-૪, ૬-૨-૧, ૮-૨૫-૧ માં સ્પષ્ટ કહેલ છે, અને તેનું કર્તૃત્વ તૈ. ૩-૧૦, ૨-૭માં જણાવેલ છે. જન્માદ્યધિકરણમાં સત્ રૂપ બ્રહ્મને કારણ તરીકે જણાવ્યું છે. પછીના ઇક્ષત્યધિકરણમાં ચિદ્રૂપ-ચેતન બ્રહ્મને કારણ ગણાવ્યું છે. છાં. ૬-૨-૧, ૨ ઐ. ૧-૧-૧, ૨. પ્ર. ૬-૩ માં બ્રહ્મની સૃષ્ટિ નિર્માણમાં ઇક્ષા જણાવેલી છે. આ ઇક્ષા તે ચેતન બ્રહ્મનીજ હોઈ શકે, અચેતનની નહિ, છતાં કંઈ એમ કહે કે ઇક્ષણ કર્તૃ બ્રહ્મ તે મુખ્ય બ્રહ્મ નહિ પણ ગૌણ બ્રહ્મજ છે. કારણકે મુખ્ય બ્રહ્મ નિર્વિશેષ, નિર્ગુણ હોવાથી તેનામાં ઇક્ષણ હોઈ શકે નહિ. આવી શંકાનો નિરાસ કરવાને સૂત્રકારે ૧-૧-૫ નું સૂત્ર યોજ્યું છે. ત્યાં ઐ. ૧-૧, ના આધારે જણાવે છે કે ઇક્ષણ કરનાર બ્રહ્મ માટે ‘આત્મા’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે અને આત્મશબ્દ સર્વ વેદાન્તમાં નિર્ગુણ પર બ્રહ્મનો વાચક છે. આથી તે ગૌણ બ્રહ્મના અર્થમાં નથી. વળી તૈ. ૨-૭માં તે આત્મામાં-ઇક્ષણ કર્તૃ બ્રહ્મમાં નિષ્ક થનારને મોક્ષનો ઉપદેશ કરેલો છે. આથી પણ તે ગૌણ કહી શકાય નહિ. (૧-૧-૬) આ ઉપરાંત ત્રીજી કારણ એ છે કે સર્વત્ર વેદાન્તમાં સાધનના ઉપદેશમાં પુત્રાદિની માફક જગત્તના કર્તા વિષે હેય તરીકે ઉપદેશ નથી. જો તે સગુણ ગૌણજ હોય તો પછી પ્રાકૃત ગુણોના પરિહાર માટે મુમુક્ષુ તે જગત્તના કર્તાની ઉપાસનાજ ન કરે, જેમ પુત્રાદિની કોઈ ઉપાસના કરતું નથી તેમ. આથી ઇક્ષણ વગેરે સગુણના

ધર્મો નથી માટે ધક્ષણ કર્તૃ અત્ત તે મુખ્યજ અત્ત છે (૧-૧-૭) આ રીતે ધક્ષણ કર્તૃ અત્તની ગૌણતાનો નિષેધ કરીને તે જીવ પણ નથી તે જણાવવાને સ્. ૧-૧-૮ થોળે છે. તેમાં કહે છે કે છાં. ૬-૮-૧ માં જીવની સુષુપ્તિ અત્ત સંબંધથી અને છે. તે મોક્ષથી ભિન્ન છે છતાં પણ જન્યત્ વગેરેની માફક કર્મના સંબંધથી રહિત છે. આથી તે પ્રલય સમાન છે. અને તે પોતાના સંબંધથીજ થાય છે માટે તેના કરનાર ભગવાન છે. જીવ ધક્ષણ કર્તૃ ન કહેવાય તેનું ખીજું કારણ એ છે કે જીવ અને અત્તમાં ઘણો ગુણનો ફેર છે. સંસારદશામાં જીવની ભગવત્પ્રત્યક્તા નથી, પણ મોક્ષ દશામાંજ તે હોય છે. આથી સંસારદશાનો જીવ તે ધક્ષણ કર્તા કહી શકાયજ નહિ. (૧-૧-૯) વળી સર્વ પ્રલયમાં અત્તજ આકી રહે છે. આથી તે પ્રલયના કરનાર જેમ અત્ત છે તેમ જગતના કરનાર પણ તે છે. આમાં ધક્ષણ પૂર્વક જગતનું કર્તૃત્વ તે મુખ્ય અત્તનુંજ છે. (૧-૧-૧૦) પછીના આનન્દમય અધિકરણમાં અત્તને આનન્દમય તરીકે પોતે જણાવે છે. તૈ. ૨-૭ ના આધારે આનન્દમય એ નિર્ગુણ પર અત્તજ છે. તે ધર્મી રૂપે છે અને ધર્મ રૂપે છે પણ આનન્દ એજ આનન્દમય અને આનન્દમય તેજ આનન્દ. આનન્દને 'મય' પ્રત્યય લાગ્યો છે તે વિકારવાચક નથી, પણ જેમ ઘૃત મય યજ્ઞમાં મય પ્રાપ્ત્યર્થ અર્થમાં છે તેમ અર્ધિઆં પ્રાપ્ત્યર્થ અર્થમાં છે. અર્થથી અને શબ્દથી આનન્દમયનો અભ્યાસ-આવૃત્તિ કરેલી છે માટે આનન્દમય એ અત્ત છે (૧-૧-૧૧, ૧૨, ૧૩) મંત્રમાં પણ અભિધાવૃત્તિથી આનન્દમયનુંજ અત્ત તરીકે વર્ણન કર્યું છે. જેમકે તૈ. ૨-૧ ની શ્રુતિમાં (૧-૧-૧૮). જીવ તે આનન્દમય છે એમ જો કાઈ કહે તો તે બરાબર નથી, કારણકે તે આનન્દમયનું સ્વતંત્ર રીતે જગત્ કર્તૃત્વ રૂપી અસૌકિક માહાત્મ્યનું વર્ણન કરેલું છે, બ્યારે જીવમાં તેવું કર્તૃત્વ નથી (૧-૧-૧૫). વળી આનન્દમય અને જીવ તે બન્ને વચ્ચેનો ભેદ તૈ. ૨-૭ માં જણાવ્યો છે. ત્યાં આનન્દમયને રસ તથા આનન્દ કહેલો છે અને જીવને તેની પ્રાપ્તિ થાય હારે આનન્દી-આનન્દનો ભોગવનાર થાય છે એમ કહેલું છે. (૧-૧-૧૬) પ્રકૃતિ પણ આનન્દમય કહી શકાશે નહિ. કારણકે સાંકામયત્ વગેરે શ્રુતિઓમાં અત્તનો કામના રૂપી ધર્મ આપ્યો છે, આ ધર્મ ચેતનનોજ હોવા શંકા જડ પ્રકૃતિનો નહિ. તેથી પ્રકૃતિ તેજ આનન્દમય કહી શકાય નહિ. (૧-૧-૧૭) આથી આનન્દમય એ મુખ્ય અત્ત છે. તેનાં પાંચ રૂપો ત્યાં આપેલાં છે. અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમય. આમાંથી પહેલાં ચાર તે વિભૂતિ રૂપો છે, કાપ રૂપ નહિ, અને છેલ્લું આનન્દમય તે ધર્મી પરમરૂપ છે. અન્નમય એટલે જગત્, પ્રાણમય એટલે જીવ, મનોમય વેદાદિ નામાત્મક સૃષ્ટિ, વિજ્ઞાનમય એટલે અક્ષર-આ ચાર વિભૂતિ રૂપો છે. કારણકે તેમના અંતરાત્મા આનન્દમય કહેલું છે. આનન્દમયનો અંતરાત્મા આનન્દમયજ હોવાથી તેનાથી પર ખીજું તત્ત્વ નથી. આનન્દમય અત્ત નિર્ગુણ પરઅત્ત એજ અન્નમય, પ્રાણમય વગેરે રૂપે પ્રકટ થયેલું છે. આ રીતે સત્, ગિત્ અને આનન્દ રૂપે અત્તનું કર્તૃત્વ પ્રકટ થાય છે. આમ કર્તૃત્વ સિદ્ધ કરીને અત્તની સચ્ચિદાનન્દતાને સૂત્રકાર દર્શાવે છે. ત્યાર પછીનાં અધિકરણમાં અત્તને સઘળા ધર્મોથી યુક્ત જણાવે છે. આથી પોતે કહે છે કે અત્તનું અનેક રૂપે વર્ણન કર્યું છે. જેમકે તૈ. ૨-૧ માં આનન્દમય છાં. ૧-૯-૧ માં આકાશ તરીકે, છાં. ૧-૧૧-૪ માં પ્રાણ તરીકે, છાં. ૩-૧૩-૭ માં જ્યોતિ રૂપે, કૌ. આ. ૩-૧ માં પ્રાણ રૂપે, છાં. ૩-૧૪-૧ માં તેને મનોમય પ્રાણ શરીર કહે છે, શ. આ. ૧૦-૬-૩, ૨ માં હિરણ્યમય પુરુષ તરીકે, કઠ ૧-૨-૨૫ માં અત્તા તરીકે, કઠ. ૧-૩-૧ માં

શુદ્ધામાં પ્રવિષ્ટ તરીકે, છાં. ૪-૧૫-૧ માં અન્તર તરીકે, બૃ. ૩-૭-૧ માં અન્તર્યામી રૂપે, મું. ૧-૧-૩ માં અદૃશ્ય, છાં. ૫-૧૮-૨ માં વૈશ્વાનર રૂપે, મું. ૨-૨-૫ માં દુષ્પ્રવાદાયતન, છાં. ૭-૨૩-૧ માં બ્રૂમા, બૃ. ૩-૮-૭, ૮ માં અદ્વર રૂપે, પ્ર. ૫-૨ માં ધક્ષણકર્તૃ, છાં. ૮-૧-૧ માં દ્વર, કા. ૨-૪-૧૩ માં અંગુષ્ઠમાત્ર, કૃ-૨-૧-૨ માં પ્રાણ, છાં. ૮-૧૨-૩ માં ન્યોત્તિ: છાં. ૮-૧૪-૧ માં આકાશ તરીકે, બૃ. ૪-૩-૨ માં વિજ્ઞાનમય તરીકે એમ જૂદી જૂદી રીતે જે વર્ણન આપે છે તે અલ્પનુંજ છે એમ સૂત્રકાર પ્રથમ અધ્યાયના પહેલા ત્રણ પાદોમાં પ્રતિપાદન કરે છે. અર્થાત્ અલ્પ સર્વ ધર્મથી યુક્ત છે એમ ત્યાં જણાવે છે.

શંકરના મતે જીજ્ઞાસ્ય અલ્પ નિર્વિશેષ અલ્પજ છે. પણ સૂત્રકારે જન્માદિધિકરણમાં જે લક્ષણ અલ્પનું આપ્યું છે તે અલ્પ નિર્વિશેષ નહિ પણ સવિશેષ છે. તે જે અલ્પની કલ્પના કરે છે-નિર્વિશેષ અને સવિશેષ. આમાંથી પ્રથમનાં દશ સૂત્રોમાં આ સવિશેષ અલ્પનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, પણ ત્યાર પછીનાં સૂત્રોના આશય આ પ્રમાણે જણાવે છે-
 દ્વિરૂપં હિ બ્રહ્માવગમ્યંતે નામરૂપવિકારભેદાપાધિવશિષ્ટં, તદ્વિપરીતં ચ સર્વોપાધિવિવિજિતં.....એવમેક-
 મપિ બ્રહ્મ અપેક્ષિતાપાધિસંબદ્ધં નિરસ્તોપાધિસંબદ્ધં ચોપાસ્યત્વેન જ્ઞેયત્વેન ચ વેદાન્તેષુપદિશ્યતે इति
 પ્રદર્શયિતું પરોગ્રન્થ આરમ્બ્યંતે (જે રૂપોવાળું અલ્પ સમગ્રતઃ છે, નામ અને રૂપના વિકારનાં ભેદની ઉપાધિથી વિશિષ્ટ અને તેનાથી વિપરીત સર્વ ઉપાધિ રહિત.....આમ એકજ
 પણ અલ્પ અપેક્ષિત ઉપાધિની સાથે સંબંધવાળું અને ઉપાધિ વગરના સંબંધવાળું ઉપાસ્ય
 તથા જ્ઞેય તરીકે વેદાન્તોમાં ઉપદેશાય છે એમ દેખાડવાને પછીના ગ્રન્થનો આરંભ થાય છે.
 ત્યારપછી અન્તરતત્ત્વોપદેશત્યધિકરણમાં લખે છે ‘અપિચ યત્ર તુ નિરસ્તસર્વેવિશેષં પરમેશ્વરં રૂપમુ-
 દિશ્યતે, ભવતિ તત્ર શાસ્ત્રમ્’ ‘અશ્વદમસ્પર્શમરૂપમવ્યયમિત્યાદિ સર્વકારણત્વાતુ વિકારધર્મૈરપિ કૌઞ
 દ્વિશિષ્ટ: પરમેશ્વર ઉપાસ્યત્વેત નિદિશ્યતે’ સર્વકર્મા સર્વકામ: સર્વગન્ધ: સર્વરસ: इत्यादिना
 (વળી ન્યાં વિશેષરહિત પરમેશ્વરના રૂપનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે ત્યાં અશબ્દ,
 અસ્પર્શ, અરૂપ, અવ્યય’ વગેરે શાસ્ત્ર છે. સર્વના કારણ રૂપ હોવાથી કેટલાક વિકાર ધર્મોથી
 પણ વિશિષ્ટ પરમેશ્વરનો ઉપાસ્ય તરીકે નિર્દેશ કરવામાં આવે છે જેમ ‘સર્વકર્મા, સર્વ
 કામ, સર્વગન્ધ, સર્વ રસ’ વગેરે.

આ ઉપરથી જણાશે કે શંકર અલ્પના નિર્વિશેષ અને સવિશેષ એવા બે
 બેદો કરે છે. અને નિર્વિશેષ અલ્પ એ પરબ્રહ્મ છે અને સવિશેષ એ ગૌણ છે ‘આરંભણુ-
 ધિકરણુ’માં તે કહે છે કે જન્માદિસ્ય ચત: એ સૂત્રને સાંખ્ય તથા બીજાઓના મતનો નિરાસ
 કરવાને સૂત્રકારે લખ્યું છે જેને કે તે સવિશેષ અલ્પ પરત્વેજ ચેત્તેજ છે. ૨-૧-૧૪ માં તે
 જણાવે છે કે સર્વજ, સર્વશક્તિમાન વગેરે ધર્મોવાળું સવિશેષ અલ્પ અથવા ઈશ્વર તે અવિદ્યા
 નામની ઉપાધિના પરિચ્છેદવાળું છે. શંકરાચાર્યના આ બે અલ્પના વિભાગો વિષે Dr.
 Deussen પોતાના System of the Vedanta નામના પુસ્તકમાં પ્રથમ
 અલ્પસૂત્રને! શંકરાચાર્યના મતે સંક્ષિપ્ત સાર આપીને નીચે પ્રમાણે કથન કરે છે ‘But
 not without further conditions, according to the reasoning
 of our Sankara's system, for this Brahman is only the ‘lower’
 Brahman, that is, as considered as possessing attributes ‘guna’

it is the object of worship, and not of 'perfect knowledge.' આ રીતે તે બે બ્રહ્મના ભેદો સમજાવવામાં આવે છે. હવે આપણે તે બન્નેનો વિચાર કરીએ. શું શંકર કહે છે તે પ્રમાણે બ્રહ્મ બે રૂપવાળું છે? અને તે સૂત્રકારને સંમત છે કે કેમ?

ઉપનિષદની શ્રુતિઓ બેતાં તેમાં બ્રહ્મનું બે પ્રકારનું વર્ણન કરેલું છે તે નિર્વિવાદ છે. કટલીક શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મને નિર્વિશેષ તરીકે વર્ણવેલ છે જેમ કે અપાણિપાદો જવનો ગ્રહીતા બ્રહ્મને લાથ નથી, તેમ પગ નથી છતાં તે દોડે છે અને વસ્તુ ગ્રહણ કરે છે. (શ્વે. ૩) અથાત આદેશો નેતિ નેતિ । 'હવે અહિંથી નેતિ નેતિ એવો આદેશ છે' બૃ. મુ. ૨. 'સહો વાર્ષતૈર્ તદક્ષરં ગાર્ગિ । બ્રાહ્મણા અભિવદન્ત્યસ્થૂલમનહસ્વમદીર્ઘમલોહિતમસ્નેહમચ્છાયમતમોઽવાયનાકાશમનજ્ઞમસ્પર્શમગન્ધમરસમચક્ષુષ્કમશ્રાંત્રમવાગમોઽતંજસ્કમપ્રાગમસુખમનામાઽગોત્રમજમમરમમયમમૃતમરજાઽશ્વદમવિવૃતમસંવૃતમર્પૂર્વમનપરમનન્તરમબાહ્યમ્ । " તેણે કહ્યું ગાર્ગિ આ તે અક્ષર છે જેને બ્રાહ્મણો અસ્થૂલ, અનાણુ અહસ્ત, અદીર્ઘ, અલોહિત, અસ્નેહ, અચ્છાય, અતમા, અવાયુ, અનાકાશ, અસંગ, અસ્પર્શ, અગન્ધ, અરસ, અચક્ષુઃક, અશ્રોત્ર, અવાક, અમના, અતેજસ્ક, અપ્રાણુ, અમુખ, અનામ, અગોત્ર, અગર, અમર, અલય, અમૃત, અરજ, અશબ્દ, અવિવૃત્ત, અસંવૃત્ત, અર્પ્ય, અનપર અનન્તર, અબાહ્ય કહે છે." બૃ. ગા. ૪. 'ન તદશ્રોતિ કક્ષન ન તદશ્રોતિ કઙ્ચન દિવ્યાં ત્યમૂર્તઃ પુરુષઃ સ બાહ્યાભ્યન્તરોઽયજઃ' 'કાઈ તેનો ભોગ કરતું નથી, તે કાઈનો ભોગ કરતું નથી.' 'તે દિવ્ય અમૂર્ત પુરુષ સબાહ્યાભ્યન્તર અગ્ર છે." મું. ૫. આ શ્રુતિઓ તથા 'અવ્યક્તમચિન્ત્યમ્' અવ્યક્ત અને અચિન્ત્ય વગેરે શ્રુતિઓ બ્રહ્મની નિર્વિશેષતાને જણાવે છે. ત્યારે યતો વા હમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે, યન જાતાનિ જીર્વાન્તિ, યત્પ્રયન્ત્યભિસંવિશન્તિ' "અથવા જેમાંથી આ ભૂતા ઉત્પન્ન થાય છે. જેને લીધે ઉત્પન્ન થયેલાં છવે છે, અને જે તરફ જાય છે અને જેમાં પ્રવેશ કરે છે" (તૈ. ૨) 'સૈક્ષાન્બ્રકે' તેણે ધડાણ કહ્યું (પ્ર. ૩) સર્વસ્ય વશી સર્વસ્યેશાનઃ સર્વને વશ કરનાર તથા સર્વના ધશ (બૃ.) યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વશક્તિઃ જે સર્વને અને સર્વશક્તિવાળા છે વગેરે શ્રુતિઓ બ્રહ્મને સવિશેષ કહે છે. તો આ બન્નેમાં ખરું શું માનવું?

વેદાન્તમાં બન્ને પ્રકારની શ્રુતિઓ આવે છે. તો ત્યાં બે પ્રકારના બ્રહ્મનો ઉપદેશ છે કે કેમ? અને તે બન્ને એક બીજાથી ભિન્ન હશે? બે બે માયાવાદીઓએ કહેલા બ્રહ્મ છે એમ આપણે કહીએ તો પછી એકમેવાદિતીયમ્ બ્રહ્મના નિર્વિશેષ અને એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ખાતું દરે માટે બ્રહ્મ તો એકજ છે, બે નહિ. પણ શંકરાચાર્ય એમ માને છે કે મુખ્ય બ્રહ્મ તો એકજ છે અને તે નિર્વિશેષ છે. પણ જે સવિશેષ બ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે તે માયાજન્ય હોવાથી ફક્ત ઉપાસના માટે છે. આથી તે તાત્ત્વિક બ્રહ્મ નથી. નિર્વિશેષ અને સવિશેષ બ્રહ્મનો આવો ભેદ કહવાનાર માયાવાદીઓના નામથી ઓળખાય છે. શ્રી વિદ્યેશજીએ તેમને નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો છે.

(૧) બ્રહ્મના નિર્વિશેષ અને સવિશેષ એવા ભેદજ નથી.

(ક) બે તે ભેદ હોય તો કાં તો તાત્ત્વિક અથવા સત્ય હોવા જોઈએ. તાત્ત્વિક ભેદ

છે એમ કહીએ તો પછી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધોપદેશાત્ વેદાન્તમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ એકજ અભ છે અને તેજ ઉપાસ્ય છે એમ જે કહ્યું છે તે અધિકરણનો વિરોધ આવે.*

(સ્વ) તેમજ જે તાત્ત્વિક ભેદ હોય તો નિર્વિશેષ અભ અને જીવાત્મા અત્યન્ત ભિન્ન હોવાં જોઈએ પણ માયાવાદીઓ તે પ્રમાણે માનતા નથી.

(૨) અતાત્વિક અર્થાત્ ઉપાધિથી ભેદ થયેલો છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ઉપાધિ જ સંભવતી નથી. અવિદ્યા ને ઉપાધિ કહી શકાય નહિ. કારણકે જે તે પ્રમાણે આપણે માનીએ તો ઉપાધિવાળું અભ લમેશાં ઉપાધિયુક્ત રહે અને તે લમેશાં જગત્ કરેજ નય, અને તેનો લયજ ન થાય. આથી અવિદ્યા ઉપાધિ નથી (સ્વ) સાંખ્યમતવાળાઓ ગુણને ઉપાધિ કહે છે, તેઓ એમ માને છે કે સત્ય, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ ગુણોમાંથી પ્રથમ સત્ય, પછી રજઃ, અને પછી તમઃ ગુણનું આધિક્ય થાય ત્યારે સૃષ્ટિ અને છે. પણ આ રીતે ગુણોનું આધિક્ય થવું તે ઈશ્વર ઈચ્છા ઉપરજ આધાર રાખે છે. ત્યાં ઈશ્વરની ઇચ્છાની જરૂર પડે છે. તો પછી ઉપાધિવાળું બીજું કારણ રહેતું નથી. જે એમ કહેવામાં આવે કે ઈશ્વર જગત્કર્તા નથી પણ ગુણ છે તો પછી અનીશ્વરવાદ ધર્મ નય. આ રીતે જે ઈશ્વર ન હોય તો પછી ગુણોની ઉપાધિ પણ શી રીતે રહે? આથી નિર્વિશેષ, અને સર્વિશેષ અભમાં અતાત્વિક ભેદ પણ નથી.*

માયાવાદીઓ આ ભેદને ત્રણ રીતે સમજાવે છે—અધ્યારોપવાદ, પ્રતિગ્નિયવાદ અને આભાસવાદ.

અધ્યારોપવાદ એમ કહે છે કે અભ વસ્તુતઃ નિર્વિશેષજ છે પણ તેવા અભનું જ્ઞાન થાણુંજ કદન છે તેથી પ્રથમ અભમાં જગત્કર્તૃત્વ વગેરે ધર્મોનો અધ્યારોપવાદનું ખણ્ણન. આરોપ કરવામાં આવે છે અને પછી ત્યારે આ અભની ઉપાસનાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય ત્યારે શાખાઅરંધતી ન્યાયથી પ્રથમ કહેલા ગુણોનો અપવાદ અથવા નિરાસ કરવામાં આવે છે અને નિર્વિશેષ અભનું પ્રતિ-પાદન કરવામાં આવે છે. અરંધતીનો તારો આકાશમાં એમને એમ જે કાઈ ન જોઈ શકે તો પ્રથમ જ્ઞેનારનું ધ્યાન વ્રક્ષની શાખા તરફ દોરવામાં આવે છે અને ત્યાંથી સીધો આકાશમાં તે તારો જોઈ શકશે એમ જ્ઞેનારને કહેવામાં આવે છે. આથી તે એ રીતે જ્ઞેતાં ત્યાં જોઈ શકે છે. આવીજ રીતે નિર્વિશેષ અભનું જ્ઞાન એમનં એમ ધર્મ શકતું નથી માટેજ સર્વિશેષ અભનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. પણ પાછળથી તે ખરું અભ નથી એમ તેનો અપવાદ કરવામાં આવે છે આનો ઉત્તર આપતાં શ્રીવિક્લેશજી કહે છે કે જગત્ની પ્રતીતિ વેદથી નહિ પણ લોકથી થાય છે આથી લોકથી સિદ્ધ થતો પ્રપંચનો કતા ખરો નથી એમ શ્રુતિ કહે તો પછી પ્રપંચ સત્ય નહિ પણ પ્રાતીતિક અને છે. આમ હોવાથી તેનો કાઈ કતા નહિ હોવાથી જગત્જ સંભવે નહિ. અર્થાત્ તેની પ્રતીતિ થાયજ નહિ. આ પ્રતીતિ વાસ-

* મેદપક્ષેડપિ તાત્ત્વિકમતાત્ત્વિકં વા ? ન તાવદાયઃ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધોપદેશાદિત્યધિકરણ વિરોધાત્.....ન દ્વિતીયઃ સ તૂપાધિકૃત એવ સંભવતિ, ઘટાદિકૃત દ્વાકાશસ્ય । (વિ. મં. પૂ. ૨૬)

* સ્માર્તમતમવલ્લભ્ય ગુણાપેક્ષકથને તુ ગુણાનાં પૌર્વાપર્યણાવિર્ભાવે હેતોરવસ્યવાચ્યત્વે તદ્વિ-
શ્ચૈવ તાદશી વાચ્યા । વિ. મં પૂ. ૩૦

નાથી થાય છે એમ કહી શકાશે નહિ. કારણ પ્રથમ અનુભવ અથવા પ્રતીતિ હોય છે અને વાસના પછી હોય છે.+

માયાવાદીઓ એમ કહે છે કે જગત્પ્રતીતિ અવિદ્યાથી અથવા જીવના અજ્ઞાનથી થાય છે.

પ્રતિબિંબવાદ એમ કહેલું હોવાથી કર્તૃત્વ ધર્મવાળું જ્ઞાત્ર સત્ય નથી વિચિત્ર પરિણામ ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળી દ્રોષ રૂપ અવિદ્યાજ્ઞ આ વિચિત્ર જગત્પ્રતીતિ કરાવે છે. આ જીવ જ્ઞાત્રનો અવિદ્યા અથવા અજ્ઞાનમાં પડેલું

અણુન. પ્રતિબિંબ છે. જેમ દર્પણમાં કોઈ વસ્તુનું પ્રતિબિંબ પડે તે પ્રમાણે નિર્વિશેષ જ્ઞાત્રનું અવિદ્યામાં પડેલું પ્રતિબિંબ એ જીવ અને માયામાં પડેલું પ્રતિબિંબ એ સવિશેષ જ્ઞાત્ર. આ પ્રતિબિંબવાદ પણ યુક્ત નથી. તેનું ખંડન નીચે પ્રમાણે શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી આપે છે.

૧. નિર્વિશેષ જ્ઞાત્ર એ રૂપ તથા ધર્મરહિત જ્ઞાત્ર છે. પ્રતિબિંબનો એવો નિયમ છે કે જેનું પ્રતિબિંબ પડવાનું હોય તે પદાર્થ રૂપવાળો હોવો જોઈએ. પણ માયાવાદીઓ જ્ઞાત્રને રૂપરહિત માને છે, તેથી તેનું પ્રતિબિંબ પડી શકે નહિ.

૨. પ્રતિબિંબ હંમેશાં શુદ્ધ દર્પણમાં પડે છે, કાંપામાં નહિ. અવિદ્યા જેમાં પ્રતિબિંબ પડે છે તે માયાવાદીઓના મતે શુદ્ધ નથી પણ અશુદ્ધ-મલીન છે. તો તેમાં જ્ઞાત્રનું પ્રતિબિંબ પડી શકે જ નહિ.

૩. રૂપરહિતનું અસ્વચ્છ પદાર્થમાં પ્રતિબિંબ પડતું હોય તો વાયુનું પ્રતિબિંબ કાપડમાં પડતું જોઈએ પણ તે પ્રમાણે પડતું નથી.

૪. દ્વાસુપર્ણ સયુજા સચ્ચાયા એ શ્રુતિ પ્રમાણે જીવ અને જ્ઞાત્રની એક સ્થળે સ્થિતિ કહી છે. તેથી જો જીવ જ્ઞાત્રનું પ્રતિબિંબ હોય તો એ ખાતું દરે. કારણકે બિંબ (જ્ઞાત્ર) અતે પ્રતિબિંબ (જીવ) એ બન્ને એક સ્થળે હોઈ શકે નહિ.

૫. જેમ દર્પણનો નાશ થતાં તેમાં પડેલા પ્રતિબિંબનો પણ નાશ થાય છે તે પ્રમાણે અવિદ્યાનો નાશ થતાં તેમાં પડેલા પ્રતિબિંબ-જીવનો પણ નાશ થાય. આનું પરિણામ જીવનો નાશ જ બને. જીવનો જો નાશ થાય તો પછી જીવના નાશને જ મોક્ષ માનવું પડે. તો પછી જીવના વિધિ નિષેધ વગેરે રહેશે નહિ.

૬. પ્રતિબિંબ વાદને માનીએ તો જીવન્મુક્તિ પણ ચંભવે નહિ, કારણકે એના કરણ અથવા અવિદ્યામાં પડેલું પ્રતિબિંબ એ જીવ એમ માનતાં જીવન્મુક્તને અંતઃકરણ હોવાથી, તે અંસારી જ રહે છે. જીવન્મુક્ત નહિ. જો તેને અંતઃકરણ વગરના માનીએ તો પછી મુક્ત જ ગણાય જીવન્મુક્ત નહિ. વળી જીવન્મુક્તને જ્ઞાત્રનું અપરાધ જ્ઞાત્ર થતાં તેનું અજ્ઞાન નાશ પામે છે, અને જો જીવને અજ્ઞાનમાં પડેલું પ્રતિબિંબ એમ કહીએ તો પછી તેના જીવનો એ નાશ થાય. અને જીવનો જો નાશ હોય તો પછી તે જીવન્મુક્તને દેહ વગેરે લાલી શકે નહિ. આમ હોવાથી જીવન્મુક્ત શી રીતે કહેવાય ?

+ નહિ જગત્પ્રતીતિ: શ્રુતિસિદ્ધા યેનપૂર્વ વાધયતિ પદ્માન્નિષેધતીત્યુચ્યેત । કિન્તુ લોકસિદ્ધા ।
x—x—x તથા સતિ કાર્યસ્ય પ્રતીતિસિદ્ધત્વેન કર્તૃન્તરસ્યાભાવાદજગત્ એવાસંભવેન અનુવાદો વાધિતવિષયઃ સ્યાત્ । x—x—x । ન તાવદ્વાસનયેતિ વક્તુમશક્યમ્ તસ્યા અનુભવજન્યત્વેન જગત્ અસત્ત્વેન પૂર્વમનુભવાસંભવમ્ ॥ વિ. મં. પૃ. ૪૦-૪૧

પ્રતિબિંબ વાદની કલ્પનામાં આવાં દૂષણો આવે છે તેથી તે કાર્મ પણ રીતે સ્વીકાર્ય નથી. આભાસવાદીઓ કહે છે કે જેમ આંગળીના સંપર્કથી એક છતાં પણ બે ત્રણ એમ અનેક દેખાય છે તેમ અવિદ્યાથી આભાસ થાય છે અને બ્રહ્મ આભાસવાદ જીવ રૂપે અનેક દેખાય છે. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મનું જગત્કર્તૃત્વ ખણ્ડન. આભાસથીજ દેખાય છે. આનું પણ નિરાકરણ શ્રી વિદ્વલજીએ નીચે પ્રમાણે કર્યું છે.

- (૧) જગત્કર્તૃત્વ વગેરે આભાસજ છે એમ જ્ઞે કહેવામાં આવે તો તે આભાસ કાને? બ્રહ્મને કે જીવને? બ્રહ્મને તો તે હોમ શકે નહિ, કારણકે બ્રહ્મમાં ભ્રમ સંભવતોજ નથી. જીવને પણ તે થતો નથી કારણકે જીવ આભાસનો વિષય છે.
- (૨) જીવ માત્ર આભાસ કહેવાય નહિ એમ હોય તો ચ આત્માનમન્તરાં યમયતિ બ્રહ્મ આત્માનું અંદરથી નિયમન કરે છે એવી જે શ્રુતિ છે તેનો વિરોધ થાય.
- (૩) અવિદ્યાથી આભાસ હોય તો, અવિદ્યા અને બ્રહ્મને અમુક પ્રકારનો સંબંધ હોવો જોઈએ; તે સંબંધ કાંતો સંયોગ, અધ્યાસ અથવા સ્વરૂપ ગમે તે પ્રકારનો હોય તો પણ તે ત્રણે અનાદિ છે. અને એમ હોવાથી જીવ વિભાગ પણ અનાદિ સિદ્ધ થશે. તેથી જીવ વિભાગ બ્રહ્મ અને અવિદ્યાના સંબંધનું કાર્ય છે એમ કદી પણ કહી શકાશે નહિ.
- (૪) વળી જ્ઞે શુદ્ધ અર્થાત્ અવયવ રહિત બ્રહ્મ અને અવિદ્યાના સંબંધથી જીવ થયો હોય તો પછી શુદ્ધ અવયવ રહિત હોવાથી તે સર્વ બ્રહ્મ જીવ થાય અને સર્વજ્ઞ વગેરે ગુણવાળા પરમાત્માનું જે શ્રુતિ વર્ણન કરે છે તે સંદેહ નથી. આથી સર્વ શ્રુતિ વાક્યોનો વિસંવાદ થાય છે.
- (૫) છીપમાં રજતની પેઠે બ્રહ્મમાં અવિદ્યાથી આરોપેલું જગત્ દેખાય છે એમ કહેવું પણ યુક્ત નથી, કારણકે અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન આરોપનું કારણ છે. પણ અધિષ્ઠાન બ્રહ્મનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ તેથી આરોપ સંભવતો નથી.
- (૬) અવિદ્યાથી આભાસ છે, અને તે અવિદ્યાનો જ્ઞાનથી નાશ થાય છે એમ જે કહેવામાં આવે છે તે પણ હીક નથી. કારણકે અવિદ્યા એટલે અસત્, અસત્નો નાશ શી રીતે હોઈ શકે? માટે બ્રહ્મ અને અવિદ્યાનો કાર્મ પણ સંબંધ નથી. સંબંધ બે પદાર્થો વચ્ચે હોઈ શકે. અલિંગ્યાં એકજ પદાર્થ છે. અને તે બ્રહ્મ અવિદ્યા અસત્ હોવાથી તે નથી. આથી એક પદાર્થ બ્રહ્મમાં અસત્, અવિદ્યાનો સંબંધ નથી. તેથી અવિદ્યાથી નિર્વિશેષ અને સર્વિશેષ બ્રહ્મમાં અનાત્ત્વિક ભેદ છે એમ કહી શકાય નહિ.

આ વિષેનો વિચાર સૂત્રકારે ત્રીજા અધ્યાયના બીજા પાદમાં કર્યો છે. સૂત્રકાર પણ શ્રુતિના આધારે કહે છે કે બ્રહ્મના સ્વરૂપનું બે પ્રકારે વર્ણન કરેલું છે તે બરાબર છે પણ તેથી આપણે એમ કહી શકીએ નહિ કે શ્રુતિમાં બે બ્રહ્મ નિરૂપેલાં છે. વસ્તુતઃ તો બ્રહ્મ એકજ છે. પણ તે એકજ બ્રહ્મ નિર્વિશેષ તથા સર્વિશેષ એમ બન્ને કહેવાય છે. નિર્વિશેષ કહેવાનો હેતુ એ છે કે તે પ્રાકૃત વિશેષોથી રહિત છે, અને સર્વિશેષનું પ્રયોજન એ છે કે બ્રહ્મમાં જે વિશેષો છે તે વિશેષો અસૌકિક છે. અર્થાત્ તેમાં પ્રાકૃતત્વનો નિષેધ કરે છે અને અપ્રાકૃતત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે. આથી નિર્વિશેષ એટલે પ્રાકૃત વિશેષથી રહિત બ્રહ્મજ સર્વિશેષ

—અપ્રાકૃત વિશેષોવાળું છે. આમાં કોઈ પણ જાતનો વિરોધ નથી. અ. સૂ. ૩-૨-૧૧ થી ૩-૨-૨૧ સુધીમાં આ વિષેનો પ્રશ્ન સૂત્રકારે ઉપસ્થિત કર્યો છે અને તેનો નિર્ણય ૩-૨-૨૩ થી ૩-૨-૨૮ સુધીમાં આવ્યો છે. તેમાં જણાવે છે કે શ્રુતિમાં અહ્મના ધર્મોનો નિષેધ નથી એવું નથી. નિષેધ પણ છે. જે નિષેધને ન માનીએ તો શ્રુતિ પ્રતારક અને અને તેથી તેમના પ્રામાણ્યમાં ક્ષતિ આવે. આથી નિષેધનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ પણ સત્ય છે. પણ તે કેવી રીતે? અમે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે અર્થાત્ અહ્મમાં પ્રાકૃત ધર્મો નથી એમ જણાવવાનેજ શ્રુતિ તેના ધર્મોનો નિષેધ કરે છે. આથી અહ્મના અલૌકિક ધર્મોનો પ્રતિષેધ કર્યો નથી. સર્વતઃપાણિપાદાન્તત્વ સર્વેશિતૃત્વ વગેરે ધર્મો તે અહ્મના અલૌકિક ધર્મ છે. અહ્મ આવા અલૌકિક ધર્મોવાળું છે તેનું સ્થપન કરવાને તેને સવિશેષ કહેલ છે. આથી અરૂપવદેવ હિતત્ત્વધાનત્વાત્ ૩-૨-૧૪ એ સૂત્રમાં સૂત્રકાર કહે છે કે શ્રુતિઓમાં અહ્મ નિર્વિશેષ છે એવો ઉગ્દેશ નથી પણ સવિશેષનું પણ કથન કરે છે. અર્થમાં ‘રૂપવત્’ નો અર્થ વિશ્વ કરવામાં આવ્યો છે. રૂપ એટલે નિરૂપણ અથવા વ્યવહાર જેનો વિષય છે તે, એવા રૂપવાળું તે વિશ્વ-રૂપવત્ તેનાથી વિવક્ષણ અહ્મ એ અરૂપવત્ અર્થાત્ અહ્મ પ્રપંચથી જૂદું છે. અથવા રૂપવત્ એટલે વ્યવહાર જેનાથી થાય છે તે કરચરણ વગેરે. જેમકે લોકમાં હાથ, પગ તેમના અભિમાની ધર્મથી ભિન્ન છે તેમ અહ્મમાં નથી. પરંતુ બેદ નાદિ હોવાથી કરચરણ વગેરે પણ અહ્મજ છે, તેથી લૌકિકની માફક અહ્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું નથી. અહ્મના અવયવો અહ્મરૂપજ છે તેનાથી ભિન્ન નથી એમ જણાવવાને તત્ત્વધાનત્વાત્ એવું પદ સૂત્રમાં યોજ્યું છે. વળી ૩-૨-૨૨ માં પ્રકૃતૈતાવત્ત્વં હિ પ્રતિષેધતિ એ સૂત્રમાં જણાવે છે કે અહ્મ નિર્વિશેષ છે એમ કહેવામાં આવતું નથી, પણ તે પ્રકૃત અથવા લૌકિક ઐતાયત્વ અર્થાત્ આટલાપણાનો અગર ગુણોનોજ નિષેધ કરે છે. પોતે કહેલા અલૌકિક ગુણોનો નાદિ. માટે સૂત્રકારના મતે નિર્વિશેષ અને સવિશેષ અહ્મમાં કોઈ પણ વિરોધ નથી. કેટલાકો એમ કહે છે કે જે એ પ્રમાણે અહ્મ હોય તો અહ્મ દશ્ય થતું જોઈએ. પણ ન તત્ત્વ સૂર્યો ભાતિ એ શ્રુતિમાં તો એમ કહે છે કે અહ્મ સામાન્યતઃ સર્વેને દશ્ય નથી. પણ જે અનુગ્રહને લીધે તે દશ્ય થઈ શકે છે. આ અર્થ જણાવવાને અપિ સંરાધને પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્ એ સૂત્ર ૩-૨-૨૪ માં આવે છે. આ રીતે સૂત્રકાર નિર્વિશેષ તથા સવિશેષ અહ્મ તે એ જૂદાં નથી. પણ એકજ છે. એમ નિશ્ચય કરે છે. ૩-૨-૨૭ માં સર્પની કુણ્ડલીનું દષ્ટાન્ત આપીને એમ જણાવે છે કે જેમ સર્પ સીંધો, લાંબો, તથા ગોળ એમ જૂદા જૂદા આકારનો થવા છતાં એકજ છે, તેમ અહ્મમાં અનેક ધર્મો દેખાય તો પણ તે અહ્મ એકજ છે. એમાં કોઈપણ વિરોધ નથી. ૩-૨-૫ માં (નસ્થાનતોપિ પરસ્ય ઉભયલિંગત્વં સર્વત્ર હિ) અહ્મનું ઉભયલિંગત્વ ઉપાધિને લીધે નથી. કારણ કે સર્વત્ર તે ઉભયલિંગ યુક્ત છે એમ કહ્યું છે. આ ઉભયલિંગત્વ કવી રીતે રાંભવી શકે તે સમજાવવાને અપિ કુણ્ડલીનું દષ્ટાન્ત આપે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય આ વિષે પોતાના ભાષ્યમાં લખે છે ‘યથા સર્પઃ ઋગુરનેકાકારઃ કુણ્ડલશ્ચ ભવતિ, તથા બ્રહ્મસ્વરૂપં સર્વપ્રકારં ભક્તેચ્છયા તથા સ્ફુરતિ x x તસ્માત્સકલવિરુદ્ધધર્મા ભગવત્યેવ વર્તન્તેતિ ન કાપિ શ્રુતિરુચ ચરિતાર્થેષિ સિદ્ધમ્’ જેમ સર્પ ઋણુ. અનેકાકાર તથા કુણ્ડલ અને છે તેમ અહ્મનું રૂપ ભક્તની ઈચ્છા પ્રમાણે સર્વ પ્રકારનું રૂપે છે x x તેથી ભગવાનમાં સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મો હોય છે. તેથી શ્રુતિના અર્થમાં ઉપચાર નથી, નિષેધ શ્રુતિનો બીજી રીતે ખૂલાસો આપતાં શ્રી

વલ્લભાચાર્ય લખે છે ' પ્રતીતં ચ નિષેધ્યમ્. ન અપ્રતીતં, ન શ્રુતિપ્રતીતં, સત્યત્વાદ્યધ્વાલૌકિકાઃ તતઃ સર્વનિષેધે તદ્જ્ઞાનમેવ ભવેત્ । પ્રતીત નિષેધ્ય છે, અપ્રતીત નહિ. તેમાં શ્રુતિથી પ્રતીત નહિ. વળી સત્યત્વાદિ લૌકિક છે. તેથી જે સધળાનો નિષેધ કરવામાં આવે તો અજ્ઞાન જ થાય. આથી બ્ર. સૂ. ૩-૨-૨૨ માં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સૂત્રકાર બ્રહ્મના રૂપનો નિષેધ કરતા નથી, પણ ' ધ્યતાનો 'જ નિષેધ કરે છે. સર્વધર્મોપપત્તેષ્વ ૨-૧-૩૭ માં સૂત્રકાર બ્રહ્મને સર્વધર્મથી યુક્ત સ્વીકારે છે. સર્વોપિતા ચ તદ્દર્શનાત્ ૨-૧-૩૦ તથા આત્મનિ ચૈવ વિચિત્રાશ્વ હિ ૨-૧-૨૮ માં કહે છે કે બ્રહ્મમાં તમામ પ્રકારના ધર્મો છે એટલુંજ નહિ પણ તેની શક્તિ વિચિત્ર પણ છે.

આ પ્રકારે બ્રહ્મ વિષેનો નિર્ણય આપીને તેવા નિર્વિશેષ અને સવિશેષ બ્રહ્મ કરતાં પણ બીજું અધિક હશે કે નહિ તે વિષેની શંકાનું સમાધાન ૩-૨-૨૧ અને પછીનાં સૂત્રોમાં કરવામાં આવે છે. ત્યાં પોતે કહે છે કે બ્રહ્મથી અધિક બીજું કાંઈ નથી એટલુંજ નહિ પણ તેની સમાન પણ બીજું નથી. અર્થાત્ જે ઉભયલિંગ બ્રહ્મ છે તેજ સર્વથી અધિક છે. ધર્મયુક્ત બ્રહ્મના ધર્મો પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. જેમ પ્રકાશ સૂર્યને આશ્રયે રહે છે તેથી તે ધર્મ છે અને સૂર્ય ધર્મી છે; ત્યાં પ્રકાશ રૂપે જેમ ભેદ દેખાય છે પણ તે સૂર્યના આશ્રયે હોવાથી તે ધર્મી ભગવાન્ છે એમ ભગવાનના ધર્મો અને ધર્મી ભગવાન્ વચ્ચે અવિનાભાવ સંબન્ધથી તેમની વચ્ચે અભેદતા છે. આ પ્રકારે બ્રહ્મના નિર્વિશેષ અને સવિશેષ રૂપનો નિર્ણય સૂત્રકારે આપેલો છે. શંકરાચાર્યે તેને જૂદી રીતે સમજાવ્યો છે, પણ રામાનુજાચાર્ય, નિંઆર્ક, શ્રીવલ્લભાચાર્ય વગેરે તે અર્થને સંમત થતા નથી. ભગવાન્ સવિશેષ હોવાથી તે રૂપ તથા આકારવાળા પણ છે. પણ તે આકાર અલૌકિક આનંદ છે. એજ ભગવાનનો આકાર છે. દેહ તેમજ તેમના હસ્તાદિ અવયવો પણ તેજ. (આનંદમાત્રકરપાદમુખોદરાદિ). સાકરની પૂતળીમાં સર્વ સાકરજ હોય તેમ બ્રહ્મના આકારમાં આનંદ સિવાય બીજું કશું નથી.

આ સામે નૈયાયિકો એવો વાંધો લે છે કે ભગવાનનો જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પ્રયત્ન વિના બીજા કાંઈ પણ ધર્મ છે નહિ પણ કાર્ય કરવા શુભના અદૃષ્ટથી પ્રાપ્ત ભગવાનના શરીર થયેલા શરીરમાં ભગવાન્ ભૂતાવેશ ન્યાયથી પ્રવેશ કરે છે અને પછી વિષ નૈયાયિકોનો તે શરીરનો ત્યાગ કરે છે. આ મતમાં દૂપણ આ પ્રમાણે છે. તેઓ વાંધો અને તેની જગત્કર્તા ઇશ્વર છે તેથી તેને જગત્કર્તા ઉપાદાનનું ગોચર અને અપરોક્ષ સમીક્ષા. જ્ઞાન છે એમ તેઓ માને છે. જેમ લોકમાં કર્તાને કાર્યના ઉપાદાનનું

ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન હોવાથી ઇશ્વરમાં એવું જ્ઞાન તેઓ માને છે; તેજ પ્રમાણે લોકમાં શરીરીજ કર્તા હોવાથી ઇશ્વરને પણ શરીર છે એમ તેમણે સ્વીકારવુંજ નોંધ્યું. જ્ઞાનની પેઠે શરીર પણ અન્વય અને વ્યતિરેકથી સિદ્ધ થાય છે. કુંભાર વગેરે જેમાં કર્તા છે તેમને શરીર છે. શરીર વગર કર્તૃત્વ સંભવેજ નહિ. મુક્ત શુભો જેમને શરીર નથી તેઓ કર્તા નથી. આ રીતે અન્વય અને વ્યતિરેકથી સિદ્ધ થતું શરીર અવશ્ય માનવું નોંધ્યું. જે એમ ન હોય તો પછી ઇચ્છા, જ્ઞાન વગેરે પણ સિદ્ધ થાયજ નહિ. વળી એવો વાંધો જે લેવામાં આવે કે શરીર પરિચ્છિન્ન છે તેથી એકી સાથે સર્વ દેશમાં તે કાર્ય કરી શકતું નથી, તો ત્યાં કહેવાનું કે એ વાંધો બરાબર નથી. અન્યથાનુપપત્તિથી.

સિદ્ધ થતું શરીર એ દોષ દૂર થાય તેવુંજ હોય છે. શરીર મહત્ અને ઉદ્ભૂત રૂપ યુક્ત હોવાથી તે આક્રુપ થવું જોઈએ. એ વાંધા પણ બ્રહ્મની આબતમાં વ્યાજબી નથી. કારણ કે ઈંદ્ર વગેરે દેવોનાં શરીર પણ અઆક્રુપ છે તો ભગવાનનું તો શરીર તેવું હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય?

આથી નિશ્ચિત થાય છે કે સૂત્રકાર જે બ્રહ્મનું વર્ણન કરે છે અને જેને પ્રમેય જણાવે છે તે બ્રહ્મ સર્વ ધર્મોપેત અને વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયી છે. તે આણ્ણથી આણ્ણ અને મહાનથી મહાન, હાથ પગ નહિ છતાં દોડનાર તથા વસ્તુને ગ્રહણ કરનાર, અચિન્ત્ય અને વિચિત્ર શક્તિ-ઓવાળું, જગત્કર્તૃત્વાદિક અલૌકિક ધર્મયુક્ત, બ્રહ્મ છે. આ બ્રહ્મ શંકર કહે છે તેવું નિર્ગુણ નહિ પણ ‘પુરૂષોત્તમ’ છે, ભારકર એને ‘ઈશ્વર’ તરીકે ઓળખાવે છે. નિર્વાક અને મધ્વ ‘વિષ્ણુ’ તરીકે, રામાનુજ ચતુર્વ્યૂહ યુક્ત વાસુદેવ તરીકે, શ્રીવલ્લભાચાર્ય તેને માટે ‘શ્રીકૃષ્ણ’ એવું નામ આપે છે. શ્રીકૃષ્ણાશ્રય ગ્રંથમાં શ્રીકૃષ્ણનેજ પરબ્રહ્મ જણાવીને ગતિરૂપે ઓળખાવે છે. સિદ્ધાન્ત યુક્તાવલીમાં પરબ્રહ્મ તુ કૃષ્ણોહિ એ વાક્યથી શ્રીકૃષ્ણ શબ્દ આપે છે તેથી પણ એજ નિશ્ચય થાય છે. ત્યાં બ્રહ્મવાદીએ પણ શ્રીકૃષ્ણમાં પરબ્રહ્મ તરીકે બુદ્ધિ પરાવવી એમ અતસ્તુત્તદ્ બ્રહ્મવાદેન કૃષ્ણબુદ્ધિર્વિધીયતામ્ । એ વાક્ય કહેવામાં આવે છે. ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથમાં અવ્યાવૃત્તોમજેત્કૃષ્ણ એ વાક્યથી શ્રીકૃષ્ણનીજ ભક્તિ કરવાનું કહે છે. આ ઉપરાંત તત્ત્વદીપ નિબંધમાં ઘણે સ્થળે શ્રીકૃષ્ણનેજ પરબ્રહ્મ તરીકે ઓળખાવે છે. આથી આણ્ણભાષ્યના અન્તમાં શ્રીવિદ્યલેશજી બ્રહ્મસૂત્રોનું તાત્પર્ય કયા બ્રહ્મમાં છે તે સૂચવવાને એક શ્લોક આપે છે.

જાનીત પરમં તત્ત્વં યશોદોત્સન્નલાલિતમ્ ।

તદન્યદિતિ યે પ્રાહુરાસુરાંસ્તાનહો બુધાઃ

શ્રીયશોદાના ઉત્સંગમાં ખેલનાર શ્રીકૃષ્ણ સિવાયનાનેજે પરમતત્ત્વ કહે છે તે અસુર છે એમ હે ડાહ્યા પુરૂષો સમજો. શુદ્ધાદૈતમાં આ રીતે આનંદસ્વરૂપ પરમતત્ત્વ તે શ્રીકૃષ્ણજ છે.

તાકિંકે ઈશ્વરને જીવથી ભિન્ન માને છે. ઈશ્વર સઘળા જીવોના નિયામક છે. તેઓ

બ્રહ્મને માનતા નથી પણ ઈશ્વરને સ્વીકારે છે. આ ઈશ્વર તે તાકિંકેના ઈશ્વરવાદનું બ્રહ્મથી જૂદા પ્રકારનો છે. તેમના મતે આત્મદ્રવ્ય બે જાતનું છે—ક્ષેત્રજ અને સર્વજ. ક્ષેત્રજ અને પિંડનો અભિમાની જીવાત્મા અને સર્વજ એટલે સર્વ જગતના જ્ઞાનવાળા પરમેશ્વર. જીવાત્મા અનંત છે અને પરમાત્મા અથવા પરમેશ્વર એક છે. ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ (૧) કાર્યલિંગક અનુમાન (૨) જ્ઞાનલિંગક અનુમાન (૩) કાલલિંગક અનુમાન—એમ ત્રણ રીતે કરી શકાય. પૃથ્વી વગેરે કાર્ય જોઈને તેનો કોઈક કર્તા હોવો જોઈએ તે રીતનું અનુમાન કાર્યલિંગક. અનંત પ્રકારના જીવોથી ભરપૂર જગતમાં જીવોની જૂદા જૂદા કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે તથા તેમને તેમના કર્મનું ફળ મળે છે. માટે આ સર્વની વ્યવસ્થા કરનાર કોઈક સર્વજ વ્યવસ્થા-પક હોવો જોઈએ. અને તે ઈશ્વર છે તેવું અનુમાન તે જ્ઞાનલિંગક છે. કર્તા આત્મા ઉપરાંત ફળ પ્રવર્તક આત્મા વધારે અદિઆતી બુદ્ધિશક્તિવાળો અને વધારે સ્વતંત્ર હોય તે આવી જ્ઞાન શક્તિ અને ક્રિયા શક્તિની પરાકાષ્ઠા જ્યાં જઈને અટકે છે તેવા આત્માને પરમાત્મા અથવા પરમેશ્વર સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. તાકિંકે ઈશ્વરનેજ માને છે બ્રહ્મને નહિ. તેથી તે મતનું ખણ્ણન સૂત્રકારે અ. ૨ ના પાદ. ૨ ના અધિ. ૭ માં કર્યું છે. તેમાં નીચેની દલીલ કરી છે

(૧) ઇશ્વરને જે જીવથી જૂદો અને નિયામક માનવામાં આવે તો ઇશ્વરને વૈષમ્ય તથા નૈર્ઘ્ન્યનો દોષ લાગે છે. (૨) જીવ અને બ્રહ્મ બન્ને વિભુ હોવાથી જીવ ઇશ્વરનો નિયામક અને નહિ [૩] ઇશ્વર તત્ત્વ માનવામાં તેના અધિષ્ઠાનની કલ્પના કરવી જોઈએ એવી કલ્પના કરવા જતાં અનવસ્થા પ્રસંગ તથા સ્વસિદ્ધાન્તની હાનિ થાય છે. (૪) ઇશ્વર જગતનો કર્તા છે એમ માનવા જતાં ઇશ્વરને શરીરવાળો માનવો પડે. પણ તાર્કિકો ઇશ્વરને શરીર-વાળો માનતા નથી. આમ છતાં જો તેને ઇશ્વરને કરણવાળો માને તો તેથી તે ઇશ્વર સુખદુઃખના અનુભવ કરનાર થશે. [૫] જડ અને જીવના નિયમન માટે ઇશ્વરને સ્વીકારતાં ઇશ્વરને પરિચ્છેદની જરૂર પડે. એમ માનતાં જીવ અને જડ અન્તવાળા થાય અને તેથી મોક્ષ શાસ્ત્ર વ્યર્થ રહે. તેમને જો વિભુ માનો તો ઇશ્વર સર્વજ્ઞ બને. માટે તાર્કિકોનો ઇશ્વર વિષેનો મત ખોટો છે. બ્રહ્મજી જીવોનો નિયંત્રા છે.

સાંખ્યો બ્રહ્મને માનતા નથી પણ પ્રકૃતિને માને છે. આ વિષેનું ખણ્ડન જગત્ તત્ત્વના વિચારમાં કરવામાં આવે છે.

જગત્ તત્ત્વ

બ્રહ્મસંત્રાના જન્માદ્ય ધિકરણમાં બ્રહ્મનું લક્ષણ આપતાં તે બ્રહ્મને જગત્તી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયના કરનાર કહ્યા છે. આથી જગત્ એ બ્રહ્મની કૃતિ અને પરિણામ છે, એવો સૂત્રકારનો આશય સમજાય છે. આ બ્રહ્મને જગત્તનું સમવાયિ કારણ અને નિમિત્ત કારણ ઉભય કહેલ છે. ઘટનું સમવાયિ કારણ મૃત્તિકા અને નિમિત્ત કારણ કુંભાર વગેરે. આ દૃષ્ટાંતમાં જેમ સમવાયિ કારણ અને નિમિત્ત કારણ જૂદાં છે તેમ જગત્તના કારણ બ્રહ્મની બાબતમાં નથી. બ્રહ્મ એ ઉત્તમ કારણ રૂપ છે. જગત્ બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે માટે તે બ્રહ્મ સમવાયી કારણ અને બ્રહ્મ તેનું બનાવનાર છે માટે તે નિમિત્ત કારણ. ઉભયકારણ રૂપ બ્રહ્મજ છે. આ સમવાયિ કારણત્વ ત્ર. ૨-૪-૫, ૨-૪-૬. ૪-૫-૭, છાં. ૬-૧-૪, ૬-૨-૧ માં આપેલું છે. બ્રહ્મમાંથી જો જગત્તી ઉત્પત્તિ માનીએ અર્થાત્ બ્રહ્મને જગત્તનું સમવાયિ કારણ માનીએ તો પછી બ્રહ્મમાં વિકાર થશે, આવી શંકા ફેટલાકને થાય છે તેથી તેઓ બ્રહ્મને જગત્તનું કારણ માનતા નથી. શંકરાચાર્ય અવિદ્યાથીજ બ્રહ્મનું જગત્કર્તૃત્વ છે એમ કહે છે. સાંખ્યલોકો પ્રકૃતિને કારણ માને છે. નૈયાયિકો આરંભવાદને માને છે. તે મત પ્રમાણે પરમાણુઓજ જગત્તનું સમવાયિ કારણ છે અને ઇશ્વર નિમિત્ત છે. શંકરાચાર્યનો વિવર્તવાદ કહેવાય છે. સૂત્રકારે બીજા અધ્યાયમાં આ જૂદા જૂદા વાદોનું ખણ્ડન કર્યું છે અને પોતે બ્રહ્મને કેવી રીતે માને છે તે સ્પષ્ટ સમજાવ્યું છે.

સાંખ્યવાદીઓ સત્કાર્યવાદી છે. સત્કાર્યથીજ સત્ થાય છે એમ તેઓ માને છે. કાર્ય કારણના વ્યાપાર પહેલાં પણ હતું. કારણના વ્યાપાર પહેલાં પણ કાર્ય હતું તો પણ કારણના વ્યાપારથી તેની અભિવ્યક્તિ છે. તેથી કારણ વ્યાપાર નિષ્ફળ નથી. કારણના વ્યાપારની પૂર્વે અપ્રકટ અવસ્થામાં રહેલું કાર્ય પ્રકટ અથવા અભિવ્યક્ત થાય છે. અભિવ્યક્ત અર્થાત્

પ્રાકટ્ય તે કારણમાંથી કાર્યને લિન્ન બતાવે છે. અર્થાત્ કાર્યને લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય બનાવે છે.

કણાદ મુનિનું કહેવું એવું છે કે બીજમાંથી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે બીજનો પ્વંસ થાય છે. તેમાં બીજ વગેરે અવયવજ્ઞ અંકુરનું કારણ છે. બીજનો વિનાશ માત્ર સહકારી છે, અને પહેલાં જે નહોતું તેવું અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે. સાંખ્ય લોક નીચે પ્રમાણે જવાબ આપે છે. (૧) કાર્ય ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ હવુંજ કારણકે અસત્ અર્થાત્ નહોતું એવું કંઈ પણ આ લોકમાં કોઈ કરતું નથી. રેતીમાં તેલ નથી તેથી રેતીમાંથી કોઈ તેલ કાઢતું નથી. અસત્ કોઈ ઉત્પત્તિ કરતું નથી. તેથી ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ કાર્ય કારણમાં અવ્યક્ત રહેલું હતું. [૨] વળી કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા ઇચ્છનાર માણસ યોગ્ય ઉપાદાનનું ગ્રહણ કરે છે, જેને દધિ જોઈએ તે ક્ષીર લે છે. જલ લેતું નથી. તેથી પણ ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્યકરણમાં અવ્યક્ત રહેલું હતું. [૩] સર્વ કાર્યનો સર્વત્ર સંભવ નથી. સુવર્ણ રજતમાંથી ઉત્પન્ન થતું નથી. તેથી પણ ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્યકારણમાં અવ્યક્ત રહેલું હતું. [૪] જે જે કાર્ય કરવા શક્તિમાન હોય તે તેજ કાર્ય કરે છે. ઘટ રચવામાં કુલાલ શક્તિમાન છે, અને માટી, દંડ, ચક્ર, રાજી, જલ વગેરે શક્તિમાન છે. તેથી કુલાલ માટીમાંથીજ એ ઉપકરણોથી ઘટ રચે છે. તેથી પણ ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્ય કારણમાં અવ્યક્ત રહેલું હતું. [૫] વળી જેવા લક્ષણનું કારણ હોય છે તેવાજ લક્ષણનું કાર્ય પણ હોય છે. યવમાંથી યવજ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રીલિમાંથી ત્રીલિ જ. જે કાર્ય કારણમાં રહેલું ન હોત તો યવમાંથી ત્રીલિ ઉત્પન્ન થાત. કાદરામાંથી શાલિ, પણ તેમ નથી. તેથી પણ ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્ય કારણમાં અવ્યક્ત રહેતું હતું. આથી પ્રથમ હતું એવુંજ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. માટે કાર્ય પ્રથમ ન હતું અને કારણ વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ નથી. કાર્ય પ્રથમ પણ હતું, પરંતુ અવ્યક્ત દશામાં હતું. કારણના વ્યાપારથી તે વ્યક્ત થયું.

વળી કાર્યની ઉત્પત્તિ માનીએ અર્થાત્ પ્રથમ ન હતું એવા કાર્યની કારણના વ્યાપારથી ઉત્પત્તિ થાય છે એમ માનીએ તો ઉત્પત્તિ સિદ્ધ કરવી પડે. ઉત્પત્તિ પૂર્વે હતી કે નહિ? જે પૂર્વે હોય તો કારણની જરૂર નથી. પહેલાં ન હોતી એમ હોય તો કારણના વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થઈ એમ કહીએ તે ઉત્પત્તિની પણ ઉત્પત્તિ હોવી જોઈએ. ઉત્પત્તિની ઉત્પત્તિ સ્વીકારીએ તો તેની પણ ઉત્પત્તિ હોવી જોઈએ. અને તેમ થતાં અનવસ્થા દોષ થાય. કાર્યની ઉત્પત્તિ સદા વિદ્યમાન છે તેની ઉત્પત્તિની અપેક્ષા રહેતી નથી એમ માનીએ તો ઉત્પત્તિ સદા રહેતી હોવાથી કારણની આવશ્યકતા રહેતી નથી. અને કારણ વ્યર્થ થઈ જાય છે. વળી પટ વગેરે કાર્યજ ઉત્પત્તિ છે એમ માનીએ તો ‘પટ ઉત્પન્ન થાય છે.’ એવો વ્યવહાર સંભવે નહિ. કારણકે પટજ ઉત્પત્તિ હોવાથી એ વાક્યમાં પુનરુક્તિ દોષ આવે છે. ઇત્યાદિ રીતિથી ઉત્પત્તિ પણ સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.*

આ રીતે સાંખ્યવાદીઓ સત્કાર્યવાદી છે. એમનો સત્કાર્યવાદ નીચેની કારિકામાં જણાવેલ છે. જેનો ભાવાર્થ ઉપર આપણે આપ્યો છે.

* જૂઓ રા. નાનુભાઈ નારણલાલ ગાંધી, એમ. એ. એલ. એલ. બી. નું વિદ્વન્મંડનનું ભાષાંતર પૃ. ૫૮.

અસદકરણાદુપાદાનગ્રહણાત્સર્વસમ્ભવાભાવાત્ ।

શક્તસ્ય શક્યકરણભાવાન્ન સત્કાર્યમ્ ॥

આ રીતે સાંખ્યો સત્તામાંથીજ સત્તને માને છે. અને તે પણ ઉત્પત્તિ નહિ પણ અભિવ્યક્તિ. પણ તેઓ બ્રહ્મને જગતનું સમવાયિ કારણ નહિ માનતાં પ્રકૃતિનેજ માને છે. પણ સૂત્રકાર પ્રકૃતિના કર્તૃત્વનો નિરાસ અધ્યાય બીજાના પાદ ૧ માં કર્યો છે. અધ્યાય ૧ લાનો પાદ ચોથો, સાંખ્યમત શ્રુતિસંમત નથી એમ જણાવવાને રચ્યો છે. ૧-૪-૧ માં સૂત્રકાર કહે છે કે કહ ૧-૩-૧૦ અને ૧૧ માં સાંખ્યોનાં ૨૫ તત્ત્વો ગણાવેલાં છે એમ જે કહ્યું તે ખોટું છે. કારણ કે ત્યાં સાંખ્યવાદ નથી પણ બ્રહ્મવાદ છે. ત્યાં અવ્યક્ત શબ્દનો અર્થ સૂક્ષ્મ એટલે બ્રહ્મ અથવા ભગવદ્દેહ છે, તેમ અક્ષર બ્રહ્મના અર્થમાં પણ છે. ૧-૪-૨ માં કહે છે કે શ્વે. ઉ. માં ‘અન્ન’ શબ્દ છે પણ તે પ્રકૃતિના અર્થમાં નહિ પણ જ્યોતિના અર્થમાં છે. અધિ ૩ માં કહે છે કે ખ. ૪-૪-૨૩ માં ‘પાંચ પંચગ્ન’ જે કહેલ છે તે ‘૨૫’ તત્ત્વોના અર્થમાં નહિ પણ પાંચ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓના અર્થમાં ‘પ્રાણદિ’ના અર્થમાં છે.

વળી તૈ. ૨-૧, છાં. ૬-૨-૩, મું. ૫-૧-૩ તથા ખ. ૧-૨-૫ માં આપેલાં સૃષ્ટિ-વાક્યો પ્રકૃતિનું કર્તૃત્વ જણાવે છે એવું જે સાંખ્યો કહે છે તે ખોટું છે એમ અધિ. ૪ માં સૂત્રકાર જણાવે છે. પુરૂષ-મતની શ્રુતિ અસંમતતા થી વિશિષ્ટ પ્રકૃતિમાં પણ કર્તૃત્વ નથી એમ જણાવવાને અધિ. તથા પ્રકૃતિકારણવાદનું કારણ સૂત્રકાર યોગે છે, અને ત્યાં લાખ્યકાર કૌ, ૪-૧૯ ની શ્રુતિ કહેલું ખંડન.

ટાંકીને બતાવે છે કે તે સ્થળે પુરૂષથી વિશિષ્ટ પ્રકૃતિની કારણતા નહિ પણ બ્રહ્મનીજ કારણતા કહી છે. તેમ મૈત્રેયી બ્રાહ્મણમાં પણ એજ અર્થ છે. આરમરથ, ઔકુલોમિ તથા કાશકૃત્સન પણ બ્રહ્મનેજ કર્તૃ માને છે એવું જણાવવાને અધિકરણ ૭ મું યોગે છે. અધિ. ૮ માં કહે છે કે છાં. ૬-૧-૨ માં એક વિજ્ઞાનથી સધળાનું જ્ઞાન થાય છે એવી જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તથા મૃત્તિકાનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે તેથી પ્રકૃતિ શબ્દ બ્રહ્મવાચક છે. તૈ. ૨-૬ માં તેની કામના આપી છે તે બ્રહ્મનીજ હોઈ શકે એવો અર્થ અધિ. ૮ માં જણાવે છે. આ રીતે સામાન્યતઃ સાંખ્ય વાદ શ્રુતિથી સંમત નથી એમ સૂત્રકાર અ. ૧ ના પાદ ૪ માં જણાવે છે. પછીથી અધ્યાય ૨ ના પાદ ૧ ના અધિ. ૪ માં સાંખ્યવાદીએ જગતનું કારણ બ્રહ્મ હોઈ શકે નહિ એવી જે દલીલ કરી છે તેના વિષે વિચાર જણાવે છે. સાંખ્યવાદી કહે છે કે જગત્ જડ હોવાથી ચેતન બ્રહ્મ તેનું કારણ હોઈ શકે નહિ કારણ કે તે અન્ન એકબીજાથી વિવક્ષણ છે. કારણ અને કાર્યનાં ૩૫ જુદાં હોવાં બંધાએ. સિદ્ધાન્તી સૂત્રકાર તેનો ઉત્તર આપે છે કે ચેતનમાંથી જડ અને જડમાંથી ચેતનની ઉત્પત્તિ લોકમાં જેવામાં આવે છે. દેહ (ચેતન) માંથી દેશ (જડ) અને જાણ (જડ)માંથી વીંછી ચેતન ઉત્પન્ન થતા દ્રાણ જેનું નથી? અધિ. ૫ માં એવી શંકા કરવામાં આવે છે કે જે આપણે બ્રહ્મને જગતનું કારણ માનીએ તો પછી જગત્તા લય વખતે તે બ્રહ્મમાં પ્રવેશે તે સમયે જગત્ની અશુદ્ધિ વગેરે દોષો બ્રહ્મને સ્પર્શ કરશે. આનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તીએવો આપે છે કે સાંખ્યપક્ષ સત્કાર્યવાદી હોવાથી જે દ્રૂપણ બ્રહ્મની

કારણતામાં જણાવવામાં આવે છે તે દૃષ્ટુ તેનામાં આવશે, કારણ કે તેના મત પ્રમાણે પ્રકૃતિ જે જગતનું સમવાયિકારણ હોય તો લય સમયે જગતના પરિચિન્નત્વ વગેરે ધર્મો પ્રધાનનેજ સ્પર્શ કરશે. અધ્યાય બીજાના પાદ-૨ ના અધિકરણમાં કહે છે કે પ્રકૃતિ જડ હોવાથી શુદ્ધિપૂર્વક ક્રિયા રૂપ જગતની રચના તેનાથી સંભવતી નથી તેમ જીવોની પ્રવૃત્તિ અને નહિ. જડ પદાર્થોની ગતિ ચેતનની પ્રેરણાથીજ થાય છે. દુધમાં શીણુ આવે છે તે પણ ચેતનની ક્રિયાથી થાય છે. પ્રકૃતિ ચેતનની અપેક્ષા સિવાય પ્રવૃત્તિ કરેતો તેનો અન્ત આવેજ નહિ. તેથી પુરુષને મોક્ષનો પ્રસંગ ન આવે. અધિ. ૨ માં કહે છે કે પુરુષની પ્રેરણાથી પણ પ્રકૃતિનો વ્યાપાર નથી. કારણકે સાંખ્યવાદમાં પુરુષ વ્યાપાર રહિત તથા કર્તૃત્વ રહિત છે. તેથી તેનામાં પ્રેરણા કરવાની શક્તિ નથી. તેમ પુરુષ તથા પ્રકૃતિ વચ્ચે અંગાંગી સંબંધ નહિ હોવાથી પુરુષની પ્રેરણાથી પ્રકૃતિ વ્યાપાર કરતી નથી.

આ રીતે સૂત્રકાર સાંખ્યવાદીએ સ્વીકારેલી પ્રવૃત્તિની કારણતા અગર પુરુષ પ્રેરિત પ્રકૃતિ કારણતાનો નિરાસ કરે છે. અને બ્રહ્મ એજ જગતનું સમવાયિકારણ જણાવે છે.

શુદ્ધાદૈતવાદી અને સાંખ્યવાદી ઉભય સત્કાર્યવાદી છે ખરા પણ તે બન્નેમાં એ ફેર છે કે સાંખ્યવાદીઓ પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બેનેજ છેવટનાં તત્ત્વો જણાવે વિદ્યુત પરિણામવાદ છે, અને પ્રકૃતિ એજ જગતનું સમવાયિકારણ છે એમ કહે છે.

અને અવિદ્યુત શુદ્ધાદૈતવાદી બ્રહ્મનેજ અંતિમ તત્ત્વ કહે છે અને જગતનું કારણ તે પરિણામવાદ. બ્રહ્મજ છે એમ જણાવે છે. ઉભયના મતે જગતની અભિવ્યક્તિ છે, એકના મતે (શુદ્ધાદૈતવાદીના મતે) બ્રહ્મમાંથી છે, અને સાંખ્યવાદીના મતે 'પ્રકૃતિ'માંથી છે. વળી શુદ્ધાદૈતવાદીના મતે અભિવ્યક્તિ-બ્રહ્મમાંથી જગતનું પરિણામ વિકારરહિત અવિદ્યુત છે, સાંખ્યવાદીના મતે તે વિદ્યુત-વિકારવાળું છે. દુધમાંથી દહી, ઘી વગેરે પરિણામો થાય છે, પણ તે પરિણામો મૂળકારણ દુધનારૂપમાં છેવટે પલટી શકાતાં નથી. માટે તે પરિણામ વિકારવાળું છે, પણ સોનામાંથી કાંઈ પણ દાગીના બનાવીએ, તે બધાં જોડે સોનાનાંજ પરિણામો-ફેરફારો છે, તો પણ તે એવાં નથી કે તેઓ મૂળ કારણરૂપમાં ફેરવી શકાય નહિ. તે ઘરેણાં પણ મૂળ કારણરૂપ છે. ઘરેણાં રૂપે પણ તે મૂળ કારણ સુવર્ણજ છે. આ પ્રકારનું પરિણામ તે વિકારરહિત છે. માટે તેનું નામ અવિદ્યુત પરિણામ કહેવાય છે. સાંખ્યવાદીઓ વિદ્યુત પરિણામને માને છે અને શુદ્ધાદૈતવાદીઓ અવિદ્યુત પરિણામને માને છે. બ્રહ્મમાંથી જગત થવા છતાં પણ બ્રહ્મમાં કાંઈપણ જાતનો વિકાર થતો નથી. તેથી બ્રહ્મમાં વધઘટ થતી નથી.

નૈયાયિકો અસત્કાર્યવાદી છે, તેમનો મત એવો છે કે કાર્ય નવુંજ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્ય હતુંજ નહિ. અસત્ અથવા અવિદ્યમાન એવા નૈયાયિકોનો અસ- કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ તેઓ માને છે. આમના મતે ચાર ત્કાર્યવાદ, પ્રકારના અભાવ છે-પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ, અત્યંતાભાવ, અને અન્યોન્યાભાવ. ઘટની ઉત્પત્તિ પૂર્વે ઘટ નથી. તેનો અભાવ છે. આ અભાવ પ્રાગભાવ કહેવાય છે. ઉત્પત્તિ થયા પછી ઘટનો નાશ થાય ત્યાં સુધી ઘટની સત્તા છે. ઘટનો નાશ થાય ત્યારે ઘટનો અભાવ થાય છે, તેને પ્રધ્વંસાભાવ કહે છે. પ્રાગભાવને

આદિ નથી, પરંતુ અંત છે, કારણકે ઘટની ઉત્પત્તિ પહેલાં સર્વદા પ્રાગભાવ હતો. અમુક સમયે પ્રાગભાવનો આરંભ થયો એમ કહી શકાય નહિ, કારણકે તે સમય પહેલાં પણ ઘટની સત્તા ન હોવાથી અને ઘટ 'ભાવી'જ હોવાથી તેનો પ્રાગભાવજ હતો એમ કહેવું પડે. પ્રધ્વંસાભાવને આદિ છે, કારણકે ઘટનો નાશ થયા પછી સર્વદા તેનો અભાવજ રહેવાનો.

સૂત્રકાર અસત્કાર્ય વાદીઓના મતનું ખણ્ણન અધ્યાય-૨ જાના પાદ ૧ માં કરે છે. અસત્કાર્યવાદીઓ છાં. ૧-૧૧ની વાચારંભણુ શ્રુતિ ટાંકીને એમ જણાવે છે કે ત્યાં કાર્યનું મિથ્યાત્વ કહેલ છે. પણ સૂત્રકાર ૨-૧-૧૪માં કહે છે કે ત્યાં શ્રુતિનો આશય કાર્ય (ઘટ) અને કારણ (મૃત્તિકા) એ બન્ને વચ્ચેની અનન્યતા જણાવવાનો છે. મિથ્યાત્વ નહિ. અણુ ભાષ્યકાર ત્યાં કહે છે, 'જે વળી તામસ બુદ્ધિવાળા મિથ્યાત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે તેઓ સૂત્ર તથા શ્રુતિના વિરોધથી બ્રહ્મવાદને નિલાંજલી આપે છે એમ જાણવું જોઈએ. અંદર સૂત્રકારે તેનો કરેલો પેટેલા ચોરના વધને માટે આ આરંભ છે. અલૌકિક પ્રમેય બ્રહ્મમાં નિરાસ. સૂત્રને અનુસરીનેજ નિર્ણય ઉચિત છે. કંઈ પણ વસ્તુ સ્વતંત્ર રીતે કલ્પવી નહિ, કારણકે તર્કની પ્રતિષ્ઠા નથી અને વળી આ સૂત્રમાં

મિથ્યાત્વનો અર્થ સંભવતો નથી. એક વસ્તુના જ્ઞાનથી સર્વ જ્ઞાનના ઉપક્રમના બાધથી પ્રકરણનો વિરોધ થાય છે. ત્રણના અવિરોધના ભયના પરિત્યાગથી આ એક સૂત્ર અન્ય રીતે યોજનાર અતિદુષ્ટ છે. આથી વધારે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. આ શબ્દોમાં અણુભાષ્યકાર અસત્કાર્ય વાદીઓના વિચારને અપ્રામાણિક દરાવે છે. સૂત્રકાર પણ ૨-૧-૧૫ માં ઘટનું દૃષ્ટાન્ત આપીને કહે છે કે ઘટાદિ વિદ્યમાન હોય તોજ તેમની ઉપલબ્ધિ હોઈ શકે છે. અવિદ્યમાનના અગર અભાવમાં નહિ. વળી વાણીમાત્રથી જો મિથ્યાત્વનો અર્થ ઉપલબ્ધ થતો હોય તો અહિંયાં ઘડો છે, એમાં પણ તે જણાય. ૨-૧-૧૬ માં કહે છે કે જગત્ એ અસત્ નથી પણ સત્ છે. જગત્નું અસ્તિત્વ ત્રણે કાલમાં છે. છાં. ૧-૨-૧ માં કહે છે કે આ પહેલાં સત્ હતું. જે આ કંઈ છે તે સત્ કહે છે. તૈ. ૨-૭ માં જો કે એવી શ્રુતિ છે. "અથવા આ અગ્રે અસત્ હતું" પણ તેથી ત્યાં અસત્ કહેતાં મિથ્યાત્વનો અર્થ નથી. એનો અર્થ એટલોજ છે કે કાર્યના આવિર્ભાવ પહેલાં તે વ્યક્ત-સ્પષ્ટ નહોતું; એટલુંજ તે જણાવે છે. આવિર્ભાવ પછી જેમ કાર્ય વ્યક્ત થયું છે તેમ તે પહેલાં નહોતું. આટલા માટેજ તેને અસત્ કહ્યું છે, જો એમ ના હોય તો તેણે પોતાની જાતે કંઈ (તૈ. ૨-૭) એવી શ્રુતિઓજ હોય નહિ એમ ૨-૧-૧૭માં જણાવે છે. ૨-૧-૧૮માં યુક્તિ અને અન્ય શબ્દનું પ્રમાણ આપે છે. યુક્તિ એ છે કે જગત્ બ્રહ્મમાં સમવેત હોવાથી અને તે બન્ને વચ્ચે સમવાય સંબન્ધ નિત્ય હોવાથી ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ જગત્ની સત્તા છે. જો આ રીતે તે સંબન્ધ ન હોય તો પછી જગત્ અને બ્રહ્મ વચ્ચે સંબન્ધજ ન હોય, પણ શ્રુતિઓમાં અનેક સ્થળે બ્રહ્મને જગત્નું સમવાયિ કારણ કહેલું છે. એટલે બ્રહ્મ જગત્માં અનુસ્યૂત છે. આથી યુક્તિ પ્રમાણે પણ જગત્ અસત્ હોઈ શકે નહિ, વળી સત્ને બદલે આત્મા શબ્દનો પ્રયોગ તૈ. ૨-૭માં કર્યો છે અને તેમાંથી જગત્ થયેલું કહ્યું છે આથી પણ તે અસત્ નથી. ૨-૧-૧૯માં પઠનું દૃષ્ટાન્ત આપીને કહે છે કે ગડી વાળેલું કપડું આપણે સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકતા નથી પણ પહોળું કરેલું હોય તો તેની લંબાઈ, પહોળાઈ ઇત્યાદિ જાણી શકીએ છીએ, તેમ

જગત્તી અવ્યક્ત દશામાં આપણે તેને જાણી શકતા નથી, માટેજ તે દશાવાળા જગત્તનેજ 'અસત્' કહેલ છે, તેથી અસત્તનો અર્થ મિથ્યા કરવો નહિ.

અસત્કાર્યવાદી નૈયાયિકો પરમાણુઓને જગત્તનું સમવાયિ કારણ, અને ઇશ્વરને નિમિત્ત કારણ માને છે. પૃથ્વી જલ, તેજ, વાયુ આ ચાર તત્ત્વોનાં અપ્રત્યક્ષ નૈયાયિકોના આરં- પરમાણુ ત્યારે ઇશ્વરક્રતિથી એક બીજાની સાથે ભેગાં મળે છે ત્યારે ભવાદનું ખંડન. તેમાંથી દ્વયણુક, ત્રયણુક વગેરે આરંભાય છે, અને તે રીતે સૃષ્ટિનો પણ આરંભ થાય છે. માટે તેઓ આરંભવાદીઓ પણ કહેવાય છે, ત્યારે ઇશ્વર તે પરમાણુઓમાં ઉલટી ક્રિયા કરે તે સમયે તમામ પરમાણુઓ એક બીજાની નોખાં થઈને આકાશમાં રહે છે. આ રીતે નોખાં થતાં પ્રલય થાય છે. તેઓ ઇશ્વર તથા જીવને દ્વૈત માને છે. આ પરમાણુવાદ તથા આરંભવાદનું ખંડન સૂત્રકારે અધ્યા. ૨ ના પાદ. ૨૭ના અધિ. ૩માં કરેલું છે. તેનો નિષ્કર્ષ નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) આરંભવાદને શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા સૂત્રનો ટેકો નથી, કારણકે શ્રુતિમાં અદ્વૈત છે. ત્યારે આમના મતે દ્વૈત છે.
- (૨) પરમાણુઓના સંયોગથી સૃષ્ટિનો આરંભ થઈ શકે નહિ, કારણકે પરમાણુઓમાં પ્રદેશ નહિ હોવાથી તેનો સંયોગજ થઈ શકતો નથી.
- (૩) આરંભવાદમાં પરમાણુ નિત્ય મનાય છે, પણ તેમ માનતાં સૃષ્ટિનો કદી પણ નાશજ થશે નહિ.
- (૪) પરમાણુઓને આરંભવાદમાં રૂપવાળાં કહ્યાં છે, પણ જો આપણે તે રીતે માનીએ તો તે અનિત્ય થઈ જાય.
- (૫) પરમાણુજ સૃષ્ટિના આરંભ માનવાથી કાલ, જીવ, આકાશ દિશા વગેરેનું ઉપાદાન કારણ કોઈ નહિ રહી શકે.
- (૬) ઇશ્વરને નિમિત્ત માનવાથી, વૈપ્રમ્ય તથા નૈર્ઘૃણ્યના દોષોનો પરિહાર થઈ શકશે નહિ. આ પ્રમાણે આરંભવાદમાં દૂપણો હોવાથી સૂત્રકાર પરમાણુને જગત્તનું કારણ માનતા નથી.

માયાવાદીઓ અનાદિ માયાના સંબંધથી નિર્ગુણ નિરાકાર બ્રહ્મ જગત્ત રૂપે વિવર્તને પામે છે, અર્થાત્ માયાના સંબંધથી અધિષ્ઠાન રૂપ બ્રહ્મમાંજ જગત્તની માયાવાદ અગર બ્રાંતિ થાય છે. દોરીમાં સર્પનો ભ્રમ અને છીપમાં ચાંદીનો ભ્રમ વિવર્તવાદ. થાય છે તેમ ખરી રીતે જગત્તજ નથી. જીવ, ઇશ, વિષયજ્ઞાન ઇશ્વર અને જીવનો ભેદ, અવિદ્યા અને અવિદ્યાથી થતો જીવનો બંધ, આ છ પદાર્થો માયાવાદી અનિત્ય માને છે અનાદિ તથા શાન્ત માયા જ જગત્તનું ઉપાદાન કારણ છે. આ વિવર્તવાદની દલીલનો શુદ્ધાદ્વૈતવાદીના મતે નીચે મુજબ ઉત્તર છે.

૧---જીવાદિ છ પદાર્થો અનાદિ માનવાથી વેદનો વિરોધ આવે છે. સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્, એકમેવાદ્વિતીયં બ્રહ્મ વગેરે શ્રુતિઓ બ્રહ્મનેજ અનાદિ કહે છે તે સિવાય બીજા કોઈને નહિ.

૨—બ્રહ્મ સિવાય માયાને અનાદિ કહીએ તો દૈતાપત્તિ થાય. આથી અદૈતવાદજી ઉડી જાય.

૩ માયાવાદમાં માયા એ ભાવ રૂપ પદાર્થ છે તેથી તેને જો અનાદિ માનીએ તો દૈતાપત્તિ બને; અગર જો તેને અભાવ રૂપ કહીએ તો દષ્ટાન્ત તદ્દન અયુક્ત થાય.

૪ દોરડામાં સાપની બ્રાન્તિ થાય છે એ દષ્ટાન્ત બંધ બેસતું નથી. કારણકે દોરડું અને સર્પ બન્ને આકાર છે જ્યારે બ્રહ્મમાં જગતની બ્રાન્તિ થવામાં એક નિરાકાર અને બીજું સાકાર છે. સમાન આકારમાંજ બ્રાન્તિ હોય. નહિતો આકાશમાં પણ હાથી, ઘોડા વગેરેની બ્રાન્તિ થવી જોઈએ. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે આકાશમાં પણ મેઘ વખતે તેવી બ્રાન્તિ થાય છે તો ત્યાં જણાવવાનું કે આકાશ નિરાકાર છે તેથી તે સંભવે છે, પણ દોરડા અને સર્પના દષ્ટાન્તમાં તો બન્ને આકારવાળા છે.

૫ બ્રાંતિમાં એવો નિયમ છે કે જેની બ્રાંતિ થઈ હોય તેને પ્રથમ જોયેલ હોવો જોઈએ. જેને કદી પણ જોયો ન હોય તેની બ્રાન્તિ થાયજ નહિ. દોરડીમાં સાપની બ્રાન્તિ થાય છે તેનું કારણકે સાપને પહેલાં જોયેલો છે તો બ્રહ્મમાં જગતની બ્રાન્તિ થતી હોય તો પૂર્વે સત્ય જગત જોયેલું હોવું જોઈએ. જો બ્રાન્તિ સિદ્ધ કરવાને સત્ય જગતને માનવામાં આવે તો વિવર્તવાદજી નાશ પામે છે.

આ રીતે વિવર્તવાદ પણ દોષથી યુક્ત છે. તેથી સૂત્રકાર તેને પોતાના અદૈત મતમાં સ્થાન આપતા નથી.

બૌદ્ધો ક્ષણિકવાદીઓ કહેવાય છે, તેઓ સર્વ પદાર્થોને ક્ષણિક માને છે. જીવ પણ ક્ષણિક છે તેથી તેમના સમુદાયના સંબંધની પ્રાપ્તિ થતી નથી. સૂત્રકાર ક્ષણિકત્વવાદનો પણ નિરાસ કરે છે. તે કહે છે કે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિને તેનો ટેકો નથી. તે શશશૃંગ તથા અપુષ્પ જેવો છે. સત્માંથીજ સત્ની ઉત્પત્તિ હોઈ શકે. વસ્તુના અભાવથી વસ્તુની ઉત્પત્તિ હોયજ નહિ. બીજ ન હોય તો ઝાડ હોય ક્યાંથી? અભાવ અગર શૂન્યમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ હોય તો ખેડૂત ખેતરમાં બી વાવવા જાયજ નહિ. વગર મહેનત કરનારને ત્યાંથી પાક મળે.

પાંચ રક્ષ્ધ રૂપ સ્થૂલ શરીરાદિ, વેદના ઇન્દ્રિય જન્યજ્ઞાન, સંજ્ઞા-ભાવજ્ઞાન, સંસ્કાર મનોવૃત્તિ રૂપ વાસના વિજ્ઞાન, વિચાર, જ્ઞાન, બુદ્ધિ, આ પાંચ રક્ષ્ધનું બૌદ્ધોના શૂન્યવાદ દરેક મનુષ્ય બનેલું છે અને પરમાણુ સમૂહ અને આ પાંચ રક્ષ્ધના તથા વિજ્ઞાનવાદનું સમૂહથી જીવને સંસાર થાય છે, અને તેના નાશમાં સંસારનો અભાવ ખણ્ડન બને છે એટલે મોક્ષ મળે છે. પણ આ મત ઘરાબર નથી. કારણકે

તે મતમાં સર્વ પદાર્થોને ક્ષણિક માનેલા છે, તથા જીવને પણ ક્ષણિક માન્યો છે. તેથી તે સમુદાયના સંબંધની પ્રાપ્તિ બનતી નથી. વળી તેઓ એમ કહે છે કે એક ક્ષણનું જ્ઞાન બીજી ક્ષણના જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે. તે મત ઉત્પત્તિની બાબતમાં નિમિત્ત ગણી શકાય પણ સમુદાયમાં નહિ. સ્થૈર્યના અભાવને લીધે તથા અનુસંધાનના અભાવથી સમુદાયની ઉત્પત્તિ નથી, કારણકે પ્રથમ ક્ષણનું જ્ઞાન પછીની ક્ષણના પદાર્થોનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ કારણકે જો અમુક પદાર્થ ઉત્પન્ન થયેલો હોય તોજ તે બીજાને ઉત્પન્ન કરે છે. પણ અહિંઆં તો ક્ષણિકત્વવાદ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ ક્ષણે તે પદાર્થ નાશ પામેલો છે. તેથી તેનામાં પછીના પદાર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય નથી. વળી આ મતમાં બે પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા

છે. સધળું ક્ષણિક છે તે એક અને આલમ્બન, સમન્તર, અધિપતિ તથા સહકારી એ ચાર પ્રત્યય રૂપી કારણોથી વિજ્ઞાન રકન્ધ અને વેદના રકન્ધ ઉત્પન્ન થાય છે તે બીજી. તેમાં જો પદાર્થોનો અન્ય ક્ષણમાં સંબન્ધ છે, એવું સ્વીકારીએ તો પ્રથમની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ છે. જો તે સંબન્ધ ન સ્વીકારીએ તો બીજી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ છે, એમ બંને રીતે તે મતમાં દૂષણો છે. તેમજ બુદ્ધિ પૂર્વક ભાવના વિનાશને પ્રતિસંખ્યા નિરોધ અને અબુદ્ધિ પૂર્વક ભાવના વિનાશને અપ્રતિસંખ્યા નિરોધ તેઓ કહે છે. પણ આ બંને સંભવતા નથી. ભાવો ક્ષણિક હોવાથી તેમના નાશકનો સંબન્ધ નથી તેથી પ્રતિસંખ્યા નિરોધ નથી. તેમ પ્રથમ ક્ષણે પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, અને બીજી ક્ષણે તે નાશ પામે છે, અને ત્રીજી ક્ષણે તેનો પુનર્જન્મ થાય છે એવું માનવાથી અપ્રતિસંખ્યાનો નિરોધ પણ બનતો નથી. વળી નિરોધની આગતમાં એમ કહેવામાં આવે કે તેમાં આવેલી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે એમ પણ કહી શકાશે નહિ. જો એમ હોય તો પ્રશ્ન એ છે કે અવિદ્યા એકલી નાશ પામે છે કે સાથે સાથે તેના કારણો પણ નાશ પામે છે. જો એકલી નાશ પામે છે એમ કહેવામાં આવે તો શાસ્ત્ર ખોટાં દરે. શાસ્ત્રોમાં અવિદ્યાનાં સાધનોનો નાશ કહ્યો છે. તે સિવાય મોક્ષસિદ્ધિ નથી. કારણો પણ નાશ પામે છે. તેમ પણ કહી શકાશે નહિ; કારણકે જો તેમ કહ્યો તો પછી અવિદ્યા અને તેના કાર્ય સિવાય કારણ રૂપી બીજા પદાર્થને સ્વીકારવો પડે. પણ આ અતિરિક્ત પદાર્થને બૌદ્ધો સ્વીકારતા નથી. તેઓ આકાશને અવસ્તુ માને છે. તે પણ ખોટું છે. કારણકે પૃથ્વીમાં જેમ ઘર, જલમાં નૌકા તેમ આકાશમાં બહાર વગેરેનો વ્યવહાર હોય છે. જો તે અવસ્તુ હોય તો વસ્તુનો આ વ્યવહાર જ થઈ શકે નહિ. અનુસ્મૃતિથી પણ ક્ષણિકત્વવાદ ટકતો નથી. દરેક પદાર્થ એક ક્ષણમાં નાશ પામે છે એવું હોય તો આજથી મહિના પહેલાં જોયેલો ઘડો તેનો તેજ ફરીથી આપણે જોઈએ છીએ અને તેના વિષે કહીએ છીએ કે આ તેજ ઘડો છે કે જે મેં એક માસ પહેલાં જોયો હતો. અહિંયાં ઘડા વિષેનો અનુભવ તથા અનુસ્મરણ થાય છે. તેનો આશ્રય ઘડો છે. તે ઘડો એકનો એક છે. તેમાં કોઈ પણ ફેરફાર થયેલો નથી. ભૂત કાળનો ઘડો અને વર્તમાનનો ઘડો-ઘડા તરીકે તેજ છે. જો વસ્તુઓ ક્ષણમાં નાશ પામતી હોય તો આ પ્રમાણે અનુભવ તથા અનુસ્મૃતિ બને નહિ. બૌદ્ધોની સૌત્રાન્તિક, વૈજ્ઞાનિક, યોગાચાર અને માધ્યમિક એવી ચાર શાખાઓ છે. તેમાં પહેલા બે સર્વાસ્તિવાદી કહેવાય છે. યોગાચાર મતવાળાઓ વિજ્ઞાનવાદી છે, અને માધ્યમિકો શૂન્યવાદી છે. વિજ્ઞાનવાદી પ્રપંચને અસત્ય માને છે, તેનું પણ નિરાકરણ સૂત્રકાર અધિ. ૫ માં આપે છે. ત્યાં કહે છે કે પ્રપંચ એ બાહ્ય પદાર્થ છે અને તેની ઉપલબ્ધિ સર્વત્ર છે. તમામનો અનુભવ છે કે પ્રપંચ છે. માટે તેનો અભાવ છે એમ કહી શકાય નહિ. તે સ્વપ્નના પદાર્થ જેવો છે એમ કહેવું ખોટું છે. સ્વપ્નમાં જોયેલા પદાર્થો સ્વપ્ન વખતે અગર સ્વપ્નના અન્તે ખોટા દરે છે. પણ બાહ્ય પદાર્થો જ્યારે જોઈએ ત્યારે તેવાને તેવા નજરે પડે છે. વાસનાથી તે પદાર્થનો સંભવ છે એમ જો કોઈ કહે તો તે પણ ખરાબર નથી. કારણકે તે મતવાળા વાસનાની સત્તા માનતા નથી. વાસનાનો સંભવ વિચિત્ર જ્ઞાનથી હોય તો વિચિત્ર જ્ઞાનથી વાસના અને વાસનાથી વિચિત્ર જ્ઞાન એમ માનવાથી અન્ધ પરમ્પરાની મોઢક જ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા રહેશે નહિ. અર્થ વગર વાસનાનો જન્મ નથી અને વાસના વગર અર્થની ઉપલબ્ધિ છે. આમ અન્વય અને વ્યતિરેકથી આ બાહ્ય અર્થની સિદ્ધિ થાય છે, વ્રત્તિનું વિજ્ઞાન તે વાસનાનું જન્મ છે, અને તે પૂર્વ ક્ષણમાં

તેની વૃત્તિ છે. તેનો આધાર આલયનું વિજ્ઞાન છે. તેની વૃત્તિ તેજ કાલે થાય છે. આમ હોવાથી વૃત્તિના વિજ્ઞાનથી ન્યારે વાસનાને ઉત્પન્ન કરવી હોય ત્યારે વૃત્તિ વિજ્ઞાનના આધાર રૂપ આલયવિજ્ઞાન નષ્ટ થવાથી આધારના અભાવમાં પણ વાસનાની ઉત્પત્તિ નથી. આ રીતે ઔદ્ધોના શત્યવાદ તથા વિજ્ઞાનવાદ એ બંનેનું ખણ્ણન સૂત્રકાર કરે છે, અને તેને અગ્રાણ્યજાણવે છે.

જૈનમત સ્યાદ્વાદને માને છે. વસ્તુ છે પણ ખરી અને નથી પણ ખરી. તે મતમાં સાત પદ્ધતિથી પ્રત્યેક વસ્તુનું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે. તે જૈનના સ્યાદ્વાદનો નિરાસ. સમભંગી ન્યાય કહેવાય છે. સ્યાદસ્તિ, સ્યાન્નાસ્તિ, સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ, સ્યાદવક્તવ્યં, સ્યાદસ્તિ ચાવક્તવ્યઙ્ચ. સ્યાન્નાસ્તિ ચાવક્તવ્યઙ્ચ, સ્યાદસ્તિ ચ સ્યાન્નાસ્તિ ચાવક્તવ્યઙ્ચ. ૧ હોય, છે. ૨ હોય, નથી, ૩ હોય. છે અને નથી. ૪ હોય, તે વિષે કહેવું ન જોઈએ. ૫ હોય, છે અને તે વિષે ઉક્તિ ન કરવી જોઈએ. ૬ હોય, નથી અને તે વિષે ઉક્તિ કરવી જોઈએ. ૭ હોય છે, હોય, નથી. અને તેની ઉક્તિ કરવી જોઈએ નહિ. આ સ્યાદ્વાદનું ખણ્ણન સૂત્રકારે અધિ. ૬ માં કર્યું છે ત્યાં કહે છે કે એક વસ્તુ એકા સાથે લાગી ‘છે’ પણ ખરી અને ‘નથી’ પણ ખરી એમ કહી શકાય નહિ. ગમે તો તે ‘છે’ અગર ‘નથી’ એમ બેમાંથી એક તરફિ વ્યવહાર પ્રપંચ ‘છે’ અને નથી એમ કહી શકાય નહિ; એ મતમાં આત્માને દેહ જેવડા માને છે. કીડીમાં કીડીના દેહ જેવડા અને હાથીમાં હાથીના દેહ જેવડા આત્મા છે. આમ હોવાથી સર્વ શરીર તુલ્ય આત્મા બને નહિ. શ્રુતિમાં આત્માને મોટો, નાનો કહ્યો નથી. પણ સઘળા આત્મા સરખા છે એમ કહ્યું છે. વર્ણી શરીર જેટલો આત્મા માનવાથી, શરીરની વધઘટ સાથે આત્માની પણ વધઘટ થાય. આથી આત્મામાં સંકાય તથા વિકાસ થાય. આમ માનવાથી તે વિકારી બનશે. પણ શ્રુતિમાં તો તેને વિકાર રહિત કહેલ છે. માટે તે શરીર જેટલો નથી. જે એમ કહેવામાં આવે કે મોક્ષ સુધીજ આત્મામાં સંકાય અને વિકાસ થાય છે. મોક્ષ દશામાં તેનું જે પરિમાણ હોય છે તે નિલ છે એમ માનવા જતાં પણ ઉપરનો દોષ-આત્મા વિકારને વશ છે અને તેથી તે અનિલ છે એ કાયમ રહે છેજ. માટે સ્યાદ્વાદ તથા શરીર જેટલો આત્મા છે એવો મતયુક્ત નથી.

સૂત્રકારના મતે જગત્ એ આત્માની કૃતિ તથા પરિણામ છે અર્થાત્ એ બ્રહ્મકૃતિ અને બ્રહ્મ પરિણામ છે. આત્મકૃતે: પરિણામાત્ ૧-૪-૨૬ ના સૂત્રમાં સૂત્રકારે પોતાનો આ આશય વ્યક્ત કર્યો છે. આ સૂત્ર ‘તદાત્માનં સ્વયમકૃત’ એ તૈત્તિરીયની શ્રુતિને ઉદ્દેશીનેજ રચાયું છે. આ શ્રુતિમાં આત્માનું કૃત્ય તથા કર્મત્વ બંને આપેલાં છે. શંકરે બ્રહ્મનું જગત્કર્તૃત્વ અવિદ્યાને લીધે સ્વીકાર્યું છે. રામાનુજ અને શ્રીકૃષ્ણ ચિદ્રચિદ્વિશિષ્ટ બ્રહ્મને ઉપાદાન માને છે. ભાસ્કર અને નિર્વાર્ક બ્રહ્મની શક્તિને ઉપાદાન માને છે અને મધ્વ પ્રકૃતિને માને છે. વિજ્ઞાનભિક્ષુ પણ પ્રકૃતિનેજ ઉપાદાન લે છે પણ તેના મતે તે પ્રકૃતિ બ્રહ્મ સાથે અવિભક્ત છે. બ્રહ્મના ઉપજ્ઞમ્ભથી તે ઉપાદાન થાય છે. બ્રહ્મ તો સાક્ષી તરીકે છે. શંકર સિવાયના આ બધા ભાગ્યકારોના મતે શુદ્ધ બ્રહ્મની ઉપાદાનતા છે પણ તેને તેઓએ કંઈકે સિધ્ધા કરી નાખી છે, પૂરેપૂરી રીતે નહિ પણ થોડી ઘણી તો ઉપાદાનતા સ્વીકારી છે. પણ શંકર તો શુદ્ધ બ્રહ્મની ઉપાદાનતાનો આરોપ અવિદ્યા ઉપર કરે છે અને

એ રીતે બ્રહ્મની ઉપાધનતાને પરિહરે છે. અને આમ કરવામાં શ્રુતિઓના અર્થને તે લક્ષણ શક્તિથી સમજે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય આદરાયણના આશયને શુદ્ધ બ્રહ્મ પરિણામમાં તથા બ્રહ્મના અવિકૃતત્વમાં સમજે છે. આદરાયણ આ આશય માટે શ્રુતિ ઉપરજ આધાર રાખે છે, તર્ક ઉપર નહિ. શ્રીવલ્લભાચાર્ય પણ શ્રુતિને અક્ષરશઃ અનુસરે છે. ત્યારે શંકરાચાર્ય પોતાના મતની પુષ્ટિમાં શ્રુતિની અનુકૂળતા ન જણાય તો તેને અવગણીને તર્કનો આધાર લે છે. બ્રહ્મની ઉપાધનતામાં જેમ શંકર સૂત્રકારને અનુસરતા નથી તેમ નિમિત્ત કારણતામાં પણ અનુસરતા નથી. આ પ્રશ્ન વિષે મધ્વ, શ્રાકણ ને વલ્લભ એક મતે આદરાયણને અનુસરે છે. શંકર આ સામે વાંધા લે છે કે જે બ્રહ્મને નિમિત્ત કારણ-કર્તા માને તો પછી વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્યનો દોષ તેમને લાગે છે. માટે બ્રહ્મનું કર્તૃત્વ અવિદ્યાને લીધે છે એમ કહેવું. પણ આદરાયણ આ પ્રમાણે કહેતા નથી. સૂત્રકાર કહે છે કે બ્રહ્મ કર્મ સાપેક્ષ હોવાથી વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્ય તેને સ્પર્શ કરતા નથી. જગત્ પ્રવાહ અનાદિ અને બ્રહ્મ સર્વ ધર્મથી યુક્ત છે, સર્વના કર્મની અપેક્ષાએ તેમને ક્ષણ આપે છે. શંકર જગતને અસત્ય માને છે, પણ સૂત્રકાર જગતને તેવું માનતા નથી. આ માટે તદનન્યત્વમારમ્ભણશબ્દાદિભ્યઃ ૨-૧-૧૪ નું સૂત્ર ખાસ અગત્યનું છે. આ સૂત્રમાં ‘અનન્યત્વ’ શબ્દ છે, અને તેથી જગત્ એ બ્રહ્મ સાથે અનન્ય છે-અભિન્ન છે એમ તે જણાવે છે છતાં શંકર વિકારરૂપ કહે છે. તે આ સૂત્રની શબ્દ રચના જેવાં અર્થ નીકળી શકેના નથી. આ સૂત્ર વાચારમ્ભો વિકારો નામધેયં મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્ એ શ્રુતિના આધારે રચાયલું છે. અને તેમાં વિકાર શબ્દ આવે છે તેથી જગત્ પણ વિકાર છે એવો સૂત્રકારનો આશય હોવો જોઈએ એવી કલ્પના શંકર કરે છે. પણ આ કલ્પના વાસ્તવિક નથી. શંકરના આ અર્થને ભાસ્કર, રામાનુજ, વિજ્ઞાનભિક્ષુ, કેશવ ભટ્ટ કાશમીરી અને વલ્લભાચાર્ય ખોટો દરાવે છે. વલ્લભાચાર્ય તે સૂત્રના ભાષ્યમાં લખે છે. ‘વાચારમ્ભણં વિકારો નામધેયં મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમિતિ તત્ર વિકારો વાઙ્માત્રેર્ણવારમ્ભ્યંત ન વસ્તુત્ત્વ ઇત્યર્થઃ પ્રતિભાતિ, તથા ચ સતિ કસ્ય વ્રહ્મકારણં ભવેત્ ? અતઃ શ્રુતિ વાક્યસ્યાર્થમાહ આરંભણશબ્દાદિભ્યઃ તદનન્યત્વં પ્રતીયતે કાર્યસ્ય કારણનાનન્યત્વં ન મિથ્યાત્વમ્ ।’

અહિંઆં કહે છે કે મૂળ શબ્દો મૃત્તિકા ઇતિ એવ સત્યમ્ એ પ્રમાણે છે મૃત્તિકૈવસત્યા એમ નથી. જે મૃત્તિકાજ સત્ય હોય અને ઘટ અસત્ય તો પછી મૃત્તિકૈવસત્યા એમજ શ્રુતિ કહેત, પણ અહિંઆં તે પ્રમાણે શ્રુતિ કહેતી નથી. એ તો મૃત્તિકા ઇતિ એમ કહે છે અને વળી સૂત્રકાર તદનન્યત્વં શબ્દો યોગ્યા છે તન્મિથ્યાત્વ નહિ. માટે જગત્ વિકાર કહી શકાય નહિ, વિકાર તો માત્ર વાણીથીજ છે વસ્તુત્ત્વઃ નથી. વળી જે ઉપનિષદમાં ઉપરની શ્રુતિ આવે છે ત્યાં આણુબાણુનો સંબન્ધ તપાસીશું તો જે દૃષ્ટાન્તો આપ્યાં છે તેમાં રજ્જુ-સર્પ, શુક્તિરજત જેવાં આપ્યાં નથી. ત્યાં મૃત્તિકા, સુવર્ણ અને લોહના દાખલા આપ્યા છે. જેમનાં કાર્યો મૂળ કારણની સાથે અનન્ય છે. બ્રમ્, અગર મિથ્યાત્વની પ્રતીતિ કરાવનાર રજ્જુસર્પ અગર શુક્તિરજતનું દૃષ્ટાન્ત ત્યાં નથી. આથી સૂત્રકારનો આશય જગતને અસત્ય અગર મિથ્યા કહેવાનો છેજ નહિ. તેથી તેમણે કોઈ પણ મિથ્યાત્વ જણાવનાર માયા વગેરે શબ્દોનો કોઈ પણ સ્થળે પ્રયોગકર્યો નથી. હા આમાં એક અપવાદ છે. ફક્ત સાયમાત્રં તુ કાસ્ત્યેનાનમિવ્યક્તસ્વરૂપત્વાત્ ૨-૨-૩ માં ‘માયા’ શબ્દ આવે છે. તેના આધારે શંકર ‘માયાવાદ’ને સૂત્રમાંથી ખેંચવાનો પ્રયાસ કરે છે. ભાસ્કર અહિંઆં ‘માયા’

નો અર્થ ‘અર્થપ્રત્યક્ષશૂન્યતા’ કરે છે. નિર્બાક અને રામાનુજ ‘આશ્રયાત્મકતા’ લે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય ‘સર્વલયન સામર્થ્ય’ અને શંકર ‘દૃષ્ટનૃપ સ્વરૂપતા અગર અનિર્વચનીયતા’ રૂપે સમજે છે. અહિંઆં ગમે તે અર્થમાં માયા લઈએ પણ તે માયા જગતને અસત્ય કહેવાને માટે પ્રયોગ્યલી નથી. કારણકે તે સૂત્રમાં સૂત્રકાર સ્વપ્ન સૃષ્ટિનો વિચાર કરે છે. આ સ્વપ્નસૃષ્ટિ જગત્સૃષ્ટિથી જુદા પ્રકારની છે તેમ જણાવવાને તેને ‘માયામાત્ર’ કહી છે, આથી જગત્ પણ તેનું છે એમ જણાવવાનો સૂત્રકારનો ખિલ્લ આશયજ નથી. આટલા માટે વૈષ્ણવો ન સ્વપ્નાદિવત્ સૂત્ર રચે છે અને ત્યાં કહે છે કે સ્વપ્નસૃષ્ટિ માયા માત્ર હોઈ શકે પણ જગત્ જે બ્રહ્મસૃષ્ટિ છે તે તેવી નથી, તેનો બ્રહ્મ રૂપ અને બ્રહ્મથી અનન્ય છે. આથીજ ભારકર શંકરને જવાબ આપતાં લખે છે—યંતુ બૌદ્ધમતાવલંબિનો માયાવાદિનસ્તેપ્યનેન ન્યાયેન સૂત્રકારૈર્નૈવ નિરસ્તા વેદિતવ્યાઃ યદિ બાહ્યાર્થો નામિપ્રેતઃ સ્યાત્ કિમર્થમિદં યતને સૂત્રકારઃ ગ્ને સૂત્રકાર જગતને અસત્ય માનતા હોય તો શા માટે આ બધો પ્રયાસ કરે ? વળી ૨-૨-૨૮ માં તે કહે છે કે નામાવ ઉપલબ્ધેઃ જગત્તી ઉપલબ્ધિ છે માટે તેનો અભાવ કહી શકાશે નહિ. આથી સૂત્રકારના મતે જગત્ અસત્ય નથીજ. સૂત્રકારનો આશય જગત્ વિષે ટુંકમાં એવો છે કે બ્રહ્મ તેનું ઉપાદાન કારણ તથા નિમિત્ત કારણ છે. તે વિકાર વગરનું છે. કારણકે તે બ્રહ્મની કૃતિ અને પરિણામ છે. માટે શક્તિ, પ્રકૃતિ, પરમાણુ, અવિદ્યા કે માયાનો આશ્રય લેનારા જે વાદો છે તેમને સૂત્રકાર કેંઈ પણ રીતે ટેકા આપતા નથી.

શુદ્ધાદૈતવાદી સૂત્રકારના આ આશયને સંપૂર્ણ રીતે પ્રકટ કરે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય અને સૂત્રકાર ઉભયને અવિકૃતપરિણામવાદજ સંમત છે. જગત્નું ઉપાદાન કારણ જગત્ વિષે સૂત્ર-સાક્ષાત્ બ્રહ્મ હોવા છતાં પણ તેમાં વિદ્યુતિ થતી નથી. આ સિદ્ધાન્તને કારનું મન્તવ્ય. ઉર્લુનાભિ, મૃત્ના, સુવર્ણ વગેરે વૈદિક ઉદાહરણો, અહિકુંડલ, યોગી, દેવ, પાપાણુ, પટ, ક્ષીર વગેરે વેદાન્ત સૂત્રાક્ત ઉદાહરણો અને કલ્પવૃક્ષ, કામધેનુ, ચિંતામણિ, મંત્ર, તૈજસ વગેરે પોતાના ઉદાહરણોથી શ્રીવલ્લભાચાર્ય સમન્નવ છે. ઉર્લુનાભિ-કરોળીઓ પોતાની ઈચ્છા થાય ત્યારે માદામાંથી લાળ કાઢીને તેને બહાર ફેલાવે છે અને ઈચ્છામાં આવે ત્યારે પોતાના મુખમાં તેને પાછી સંકેલી લેછે, આથી ત્યાં કાઈ પણ વિકાર નથી. ત્રણે અવસ્થામાં તેની લાળ ઉર્લુનાભિ-કરોળીઓ રૂપેજ છે. ઉર્લુનાભિજ લાળ રૂપે પરિણામે છે. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મ પોતાની ઈચ્છાથી પોતામાંથી જગતનો આવિર્ભાવ કહે છે અને પાછું તેને પોતામાં લેઈ લેછે. તેથી વિકાર બનતા નથી. બ્રહ્મત્વને હાનિ નથી. ત્રણે અવસ્થામાં જગત્ બ્રહ્મ રૂપેજ છે. બ્રહ્મરૂપ ધર્મ જગદ્રૂપ ધર્મ સ્વરૂપે પરિણામ પામે છે. તેજ પ્રમાણે માટી ઘટશરાવ વગેરે રૂપે પરિણામે છે, અને તે પાછા માટીમાં મળી જાય છે. ઘટશરાવાદિ તે મૃત્તિકાજ છે. તે પહેલાં પણ મૃત્તિકા હતી અને ત્રયવખતે પણ મૃત્તિકાજ છે. સોનાના અલંકારો, પ્રથમ સોનુંજ હતા. અલંકાર વખતે પણ સોનુંજ છે અને અલંકારોને માળી નાખીએ તોપણ સોનું છે. તેમ બ્રહ્મમાં જગત્ સંભવે છે અને તેમાં લય પામે છે છતાં તેમાં વિકાર નથી. દેવ અને યોગી પોતાની ઈચ્છામાં આવે તેવા પદાર્થો સર્જવા છતાં તેમનામાં વિકાર હોતો નથી તેમ બ્રહ્મ સ્વસામર્થ્યથી જગદ્રૂપ થાય તો પણ બ્રહ્મત્વની હાનિ નથી. વર્તુલાકાર સાપ સીધા આકારવાળા સાપથી જુદો નથી. એકજ સર્પ ઉભય રૂપે થઈ શકે છે. તેમ કાર્ય જગદ્રૂપ કારણ બ્રહ્મ રૂપથી ભિન્ન નથી.

હીરા વગેરેમાં જેમ પાપાણુત્વ સમાન છે, પાપાણુત્વની હાનિ નથી, તેમ ઉચ્ચાવચ સર્વ જગતમાં બ્રહ્મ સમાન છે; બ્રહ્મત્વની હાનિ નથી. અમુક પટને શુદ્ધાદ્વૈતે સ્વીકારેલો અવિ- પ્રથમ સંકુચિત કરેલો હોય અને પછી તેને વિસ્તૃત કરેલો હોય તો ફક્ત પરિણામવાદ ત્યાં બે જૂદા પટ થતા નથી તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મથી જગત્ ભિન્ન નથી. દુધ વગેરે દધિ થતી વગેરે અન્ય સાધનની અપેક્ષા રાખતા નથી. પણ પોતાની મેળેજ તેમ થાય છે. તેમ બ્રહ્મ રક્તઃ જગદ્ રૂપ થાય છે. કુંભાર વગેરેને જેમ દેડ ચક્ર વગેરેની અપેક્ષા રહે છે. તેવા નિમિત્તની અપેક્ષા પણ સર્વભવન સમર્થ બ્રહ્મને રહેતી નથી. કલ્પવૃક્ષ, કામધેનુ, ચિંતામણિ, મંત્ર, તૈજસ માત્ર પ્રભુતિ દિવ્ય પદાર્થ-માંથી અનેકાનેક અભાગિસત પદાર્થ પરિણમે છે તથાપિ તેમનામાં અણુમાત્ર પણ વિકૃતિ નથી. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મકાલ પણ જાતના વિકાર વગર સ્વતઃ જગદ્ રૂપે પરિણમે છે. આનું નામ અવિકૃત પરિણામવાદ કહેવાય છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યે આ વાદનું અણુભાષ્યમાં સ્થાપન કર્યું છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્યે જેને કે જગતને સત્ય સ્વીકારે છે. છતાં સંસારને તે સત્ય સ્વીકારતા નથી. સામાન્ય રીતે અન્ય ભાષ્યકારો જગત્ અને સંસારને બેદ બેદેઈ શકતા નથી. તેઓ જગતને સંસાર માની લે છે અને સંસાર મિથ્યા હોવાથી તથા અવિદ્યાથી જન્ય હોવાથી જગતને પણ મિથ્યા માને છે. પણ શ્રીવલ્લભાચાર્યે એ બંનેનો બેદ તત્ત્વદીપ નિર્બંધના નાંચના શ્લોકમાં દર્શાવે છે.

પ્રપञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूपो माययाभवत् ।

तच्छक्त्याविद्यया त्वस्य जीवसंसार उच्यते ।

संसारस्य लयो मुक्तौ न प्रपञ्चस्य कर्हिचित् ।

कृष्णस्यात्मरतौ त्वस्य लयः सर्वसुखावहः ॥

અયં પ્રપञ્ચો ન પ્રાકૃતો નાપિ પરમાણુજન્યો નાપિ વિવર્તાશ્યો નાપ્ય- વૃષ્ટાદિદ્વારાજાતઃ, નાપ્યસતઃ સત્તારૂપઃ કિન્તુ ભગવત્કાર્યપરમકાષ્ટાપન્નવસ્તુ કૃતિસાધ્યઃ । તાદૃશો હિ ભગવદ્રૂપઃ । અન્યથા અસતઃ સત્તા સ્યાત્ ।..... માયા હિ ભગવતઃ શક્તિઃ સર્વભવનસામાર્થ્યરૂપા તત્રૈવ સ્થિતા યથા પુરુષસ્ય કર્મકરણાદૌ સામર્થ્યે તેન સ્વસામર્થ્યેનાન્યાનુપજીવનેન સ્વાત્મરૂપં પ્રપञ्चો કૃતવાનિતિ ફલિતમ્ । તત્ર સંસારપ્રપંચયોર્ભેદાજ્ઞાનાત્કેચન મુઘ્ધા ભવન્તિ । તન્માત્રનિરાક્રણાય ભેદ નિરૂપયતિ અવિચયેતિ । અવિચાપિ તच्छक्तिः । મુ- રુયાસુ દ્વાદશશક્તિષુ ગણનાત્ । — — — એવંસતિ ‘સઘૈ નૈવ રેમે તસ્માદેકો કી ન રમતે સદ્વિતીયમૈચ્છત સ હૈતાવાનાસેતિ’ શ્રુતૌ રમણાર્થમેવ પ્રપञ्ચરૂપેના- વિર્ભાવોક્તેર્વેચિત્ર્યં વિના તદસંભવો યતઃ તત્તસ્માદ્વંતોરસ્ય ભગવત શક્ત્યા અવિચયા જીવસ્ય સંસાર ઉચ્યતે ન તુ જાયતે । અભિમત્યાત્મકત્વાત્ । અસ- ત્વેનાસ્ય ગણનાત્ । અજ્ઞાનં ભ્રમઃ । અસદિત્યાદિશબ્દ અહંમમેતિ રૂપે સંસાર પથ પ્રવર્તન્તે ન તુ પ્રપંચ इत्यर्थः ॥

ભાવાર્થ—આ જગત્ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલું નથી તેમ પરમાણુથી થયેલું નથી, તેમ

બ્રમ રૂપ નથી, તેમજ અદૃશ્ય પણ ઉત્પન્ન થયેલું નથી, તેમ અસત્માંથી સત્ રૂપે થયેલું નથી પણ ભગવાનનું કાર્ય છે. તે પરમકાષાપન્ન (ભગવાન)ની કૃતિથી સાધ્ય છે તેથી તે રૂપે પણ તે ભગવદ્રૂપ છે નહિ તો અસત્માંથી સત્ ઉત્પન્ન થાય. માયા એ ખરેખર ભગવાનની સર્વ રૂપ થવાના સામર્થ્યવાળી શક્તિ છે. તેથી તે સાંજ સ્થિત છે. જેમ પુરુષની કામ કરવાની શક્તિ પુરુષમાંજ હોય છે તેમ બ્રહ્મની શક્તિ બ્રહ્મમાંજ હોય છે. આથી માયા બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત નથી. અને તેણે સ્વસામાર્થ્ય રૂપ શક્તિ (માયા)થી પોતે પોતાના આત્માના આત્મારૂપ જગતને સર્જ્યું. આથી કેટલાક મુઘ્ધ બની જઈને તેને એક રૂપે માને છે. આથી તેના મોહનું નિવારણ કરવાને અવિદ્યાથી બેદનું નિરૂપણ કરે છે. અવિદ્યા પણ તેની શક્તિ છે. મુખ્ય આર શક્તિઓમાં તેને ગણાવેલી છે તેથી...આમ હોવાથી તેણે રમણ કયું નહિ. તેથી એકલા રમણ કરતા નથી. તેમણે બીજાની ઇચ્છા કરી, કે આટલા હતા. એ શ્રુતિમાં રમણને માટેજ પ્રપંચ રૂપથી આવિર્ભાવની ઉક્તિથી વૈચિત્ર્ય વગર રમણ સંભવે નહિ માટે તેથી આભગવાનની અવિદ્યા નામની શક્તિથી જીવને સંસાર કહેવાય છે. અર્થાત્ જીવને સંસાર છે એમ શબ્દથી કહીએ છીએ. વસ્તુતઃ તે સંસાર ઉત્પન્ન થતો નથી. કારણકે તે અભિમાન રૂપ છે, વળી તેની ગણના અસત્વ તરીકે છે. અજ્ઞાન એ બ્રમ છે. અસત્ વગેરે શબ્દ ‘અહંમમ’ વગેરે રૂપના સંસારમાં પ્રવર્તે છે, પ્રપંચમાં નહિ.”

આ રીતે અહિંઆં પ્રપંચ (જગત્) અને સંસારનો ભેદ દર્શાવ્યો છે. જગત્ એ બ્રહ્મનું કાર્ય છે, અને સંસાર અહંતા મતાત્મક હોવાથી જીવે તેને અવિદ્યાથી કહ્યો છે.

“સંસારનો નાશ જ્ઞાનથી થાય છે. જગત્નો નાશ કદી પણ થતો નથી. કરોડો જ્ઞાનીઓનો પરમમોક્ષ થાય તો પણ જગત્ તો છે તેનું તે રહે છે. જગત્નો સર્વ સુખાવલંબ્ય તો આત્માના રમણની ઇચ્છાથી ભગવાન કરે ત્યારેજ થઈ શકે.”

“દૈત અવિદ્યાનું કાર્ય નથી પણ દૈતજ્ઞાન તે અવિદ્યાનું કાર્ય છે. દૈત-જગત્ બ્રહ્મકાર્ય છે, બ્રહ્મરૂપ છે, પરંતુ દૈતજ્ઞાન (આ પૃથક્ અને આ પૃથક્ એવી બુદ્ધિ) અવિદ્યાનું કાર્ય છે. એ અવિદ્યા વડે બ્રહ્મ નહિ પણ જીવજ અદ્ધ થાય છે. અવિદ્યાથી જીવ અદ્ધ થતો નથી. પણ ભગવદ્દિષ્ટા વશાત્ તેનું વિસ્ફુલિંગની માફક વ્યુચ્ચરણ થતાં, આનંદાંશ તિરોધાન થયા પછી, અવિદ્યા વડે તેને અંધમાત્ર થાય છે, સારે તે સંસારી કહેવાય છે. વસ્તુતઃ કાંઈ જીવ સંસારી નથી. પરંતુ અવિદ્યાના અધ્યાસ વડે જીવને તેવી અભિમતિ થાય છે. તે અભિમતિ અસત્ છે. જગત્ તો બ્રહ્મ રૂપ છે. જીવની એ અભિમતિ અવિદ્યાત્મક અહંતા મમતા રૂપ સંસાર કહેવાય છે. જગત્ સત્ છે ઐચ્છિક છે, ભગવત્કાર્ય છે, ભગવદ્રૂપ છે. સંસાર તો અસત્ છે, અહંતા મમતાત્મક છે, અવિદ્યાનું કાર્ય છે. જગત્ નું ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મ છે અને નિમિત્ત કારણ અવિદ્યા છે એટલે એમ કારણભેદથી પણ જગત્ અને સંસારનો ભેદ સિદ્ધ થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનથી અવિદ્યાનો તિરોભાવ થઈ જતાં જગત્ની કાંઈ હાનિ નથી થતી. તે કાંઈ અન્યથા થતું નથી, પરંતુ સંસારજ (અહંતાત્મક મમતાત્મક માટેજ) નિવૃત્તિ પામે છે” જે અવિદ્યાથી જીવને સંસાર દેખાય છે તેનાં દેહાધ્યાસ, ઇન્દ્રિયાધ્યાસ, પ્રાણાધ્યાસ, અંતઃકરણાધ્યાસ, અને સ્વરૂપ વિસ્મૃતિ એવાં પાંચ પર્વો છે. તેની નિવૃત્તિ સાંખ્ય, યોગ, તપ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ પાંચ પર્વવાળી વિદ્યાથી થાય છે.

પંચ પર્વાત્મક વિદ્યા વડે પંચ પર્વાત્મક અવિદ્યાનો નાશ થતાં સંસાર નિવૃત્તિ થઈને જીવન્મુક્તિ થાય છે. ત્યારેજ જીવને લાગેલા દેહાદિના અધ્યાસ દૂર થાય છે. દેહાદિથી દૂર થતા નથી. કારણકે તેનો જગન્મધ્ય પાતી છે. માત્ર તેના અધ્યાસ દૂર થાય છે. અધ્યાસ જન્ય એટલે દેહ પણ જન્ય એવું કાંઈ હોતું નથી. સંસાર એ સુખ દુઃખાત્મક અને અહંતા મમતાત્મક છે. જગત્ સુખ દુઃખાત્મક નથી. અહંતા મમતાત્મક સંસારાત્મક સંસાર દૂર થવા છતાં પણ જગત્નો રહે છેજ. તોય આથી જગત્ અને સંસાર વચ્ચે ભેદ છે. આ ભેદને શ્રીવલ્લભાચાર્યે બતાવ્યો છે. બીજા લાભકારી આ ભેદ જોઈ શકતા નથી.

જીવતત્ત્વ.

જગત્નો વિચાર કર્યા પછી હવે આપણે જીવના તાત્ત્વિક સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ. જીવતત્ત્વ વિષે જૂદા જૂદા મતો છે. લોકાયતિકા એમ માને છે કે ચૈતન્યયુક્ત શરીર તેનું નામ જીવ છે. બીજાઓ ચૈતન્યયુક્ત ઇન્દ્રિયોને આત્મા માને છે. કેટલાકો મનનેજ જીવ ગણે છે. ત્યારે કેટલાકોના મતે નશ્વર વિચારો પણ જીવ ગણાય છે. કેટલાકો જીવના સ્વરૂપને શૂન્ય કહે છે. કેટલાક બીજાઓ જીવને દેહથી જૂદો પાડે છે અને તેને કર્તા તથા ભોક્તા કહે છે. આમ જૂદા જૂદા મતો જીવ વિષે પ્રચલિત છે. ધ. સ. ના ચોથા અધ્યાયના ચોથા પાદમાં આશ્મરથ્ય, ઔપુલોમિ અને કારકત્વના, જીવ અને બ્રહ્મના સંબંધ વિષે અભિપ્રાયો આપ્યા છે. જીવનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ શું છે તે આપણે આગળ જોઈશું.

બ્રહ્મના સત્, ચિત્ અને આનન્દ ધર્મોમાંથી આપણે પાછળ કહ્યું તે પ્રમાણે કેવલ સદંશનો આવિર્ભાવ તે જગત્ છે. અને સત્ અને ચિત્તનો આવિર્ભાવ તે જીવ છે. આ જીવમાં બ્રહ્મનો આનંદઅંશ નથી. આનંદઅંશ નથી એનો અર્થ એવો નથી કે તેનો અભાવ છે. ફક્ત તેને તેની વિસ્મૃતિ થઈ છે. આથી તેને સંસારદશાનો અનુભવ થાય છે. આથી જીવની દશામાં ચૈતન્ય એજ એનો મુખ્ય ધર્મ છે. આ ચૈતન્ય અનેક રૂપે પ્રકટ થાય છે. ન્યાં ન્યાં આ ચૈતન્ય છે ત્યાં ત્યાં જીવ છે. ચૈતન્યયુક્ત જીવોના અનેક ભેદો છે. પણ તેના મુખ્યત્વે ચાર ભેદો કરવામાં આવે છે. જરાયુજ, અણુજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ. છાં. ૧-૩-૧ માં અણુજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ એ ત્રણ બીજોને ભૂતોની ઉત્પત્તિમાં જણાવ્યો છે. સ્વેદજ તે જલમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને ઉદ્ભિજ એ પૃથ્વી ઉપર વનસ્પતિ રૂપે દેખાય છે. મનુસ્મૃતિ ૧-૪૩થી ૪૬ તથા ભાગવત ૧૧-૩-૪૦માં પણ ચાર પ્રકારના જીવોનું વર્ગીકરણ આવે છે. આ ગણના પ્રમાણે વનસ્પતિને પણ જીવ તરીકે ગણેલ છે. ન્યાં ન્યાં ચૈતન્ય છે ત્યાં ત્યાં જીવ છે. વનસ્પતિમાં ચૈતન્ય હોવાથી તેમનું ચૈતન્ય અન્ય પ્રાણીઓનાં ચૈતન્ય જેટલું પ્રકટ નથી. છાં. ૧-૧૧-૨માં આ વિષે નીચે પ્રમાણે કહેલું છે. ત્યારે કોઈ જીવ અમુક વૃક્ષની અમુક એક શાખાનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તે શાખા સુકાઈ જાય છે, બીજી શાખાનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તે સુકાઈ જાય છે. તેજ પ્રમાણે બીજી શાખાઓનો ત્યાગ કરતાં તે શાખામાં સુકાઈ જાય છે. જો આમાં વૃક્ષનો તે ત્યાગ કરે તો આખું વૃક્ષ સુકાઈ જાય છે. (અસ્ય યદેકાં શાખાં જીવો જહાતિ-જીવાપેતં વાવ કિલેદં ત્રિયત્ત્વમ્મિતિ) આ ઉપરથી પણ વનસ્પતિમાં જીવ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. અત્યાર સુધી વિગ્નાનશાસ્ત્રીઓ વનસ્પતિમાં જીવ હોવાનું માનતા નહોતા પણ સરજગદીશચંદ્ર બોએ આ વસ્તુ સિદ્ધ કરી આપી છે.

પ્રાચીનકાલના ભારતવર્ષના ઋષિમુનિઓ પહેલેથીજ વૃક્ષાદિમાં પણ જીવનું અસ્તિત્વ જોતા હતા. પણ આત્માના જડવાદમાં એ વાતનું વિસ્મરણ થઈ ગયું હતું. પણ સર જગદીશચંદ્રે પ્રાચીન માન્યતાને પુનઃ સિદ્ધ કરી આપી છે.*

યુરોપના તત્ત્વજ્ઞાનીઓના વિચારો તરફ દૃષ્ટિ નાખીશું તો જીવ પરત્વે ત્યાં પણ જૂદા જૂદા મતો છે. પ્લેટો જીવના ત્રણ પ્રકારો કહે છે—the nous (દિવ્ય), the epithumia (લૌકિક, પાર્થિવ) the thumos (ઉભયાત્મક) આ ત્રણ પ્રકારો પ્રમાણે મનુષ્ય, વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓ એવા અનુક્રમે વિભાગો પડે છે. એરિસ્ટોટલ પણ ત્રણ વિભાગો સ્વીકારે છે, પણ ડેકાર્ટેસ તમામ પ્રાણીઓને જીવશૂન્ય માને છે. તેના મતે ફક્ત મનુષ્યો જ જીવયુક્ત છે. લીબ્નીટઝ નામનો જર્મન તત્ત્વવેત્તા (૧) જીવનયુક્ત સત્ત્વો, (૨) પ્રાણીઓ અને (૩) મનુષ્યો એવા ત્રણ જીવના ભેદો લે છે. તેના મતે મનુષ્યો એકલા જ અમર છે. વુલ્ફના મતે ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓમાં આત્મા નથી, કારણકે તેમનામાં આત્મજ્ઞાન અગર ભાન હોતું નથી, હેગલ નામનો જર્મન તત્ત્વવેત્તા પણ પ્રાણીઓમાં આત્મા નથી એમ કહે છે.† પણ હાલમાં યુરોપના તત્ત્વ ચિન્તકોમાં ઉપરના વિચારમાં પરિવર્તન થયું છે. તેમની પ્રતીતિ થતી જાય છે કે પ્રાણીઓમાં પણ મનુષ્યની માફક જીવ છે. તેમનામાં લાગણીઓ તથા ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન છે. ડાર્વિન ‘Descent of Man’ નામના પુસ્તકમાં આ વિષે લખતાં કહે છે. ‘Even language or, at any rate the linguistic impulse is not wholly absent among brutes.’ મનુષ્યના જેવી પ્રાણીઓમાં પણ ભાષા છે તે વાતની પણ તેમને ખાતરી થતી જાય છે. તેમ તેઓમાંનાં નર પ્રાણીઓ માદા સાથે સંવનન પણ કરી શકે છે. (Vide Evolution of Sex by Geddes and Thomson.) અર્થાત્ પશ્ચિમનાં દેશોમાં જે એમ માનવામાં આવતું હતું કે મનુષ્ય સિવાયના પ્રાણીઓમાં જીવ નથી એ હવે બદલાતું જાય છે અને મનુષ્ય સિવાયનાં પ્રાણીઓમાં જીવ છે તે સ્વીકારાતું જાય છે. તે સિદ્ધાન્તને સર જગદીશચંદ્રે બોઝે જનતાની સમક્ષ મૂક્યો છે તે હકિકત ઉપર જણાવી છે. અર્થાત્ ઉપનિષદોમાં જીવોનું જે પ્રકારે વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું તે યરાચર છે એમ પશ્ચિમના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ તથા તત્ત્વ-ચિન્તકો પણ સ્વીકારે છે. આથી ઝાંદોગ્યોપનિષદમાં ચાર પ્રકારના જીવો જે કહ્યા છે—જરાયુજ, અણુજ, સ્વેદજ અને ઉહ્લિજજ તેને જ આપણે સ્વીકારીશું. બ્રહ્મનો ચિદંશ આ ચાર મુખ્ય રીતે આવિર્ભાવ પામે છે. ને દરેકમાં વળી નાનાવિધ અનેક રૂપો હોય છે.

આ જીવ શું છે ? અને તેનો બ્રહ્મ સાથેનો શો સંબંધ છે ? તે કંઈક વિશેષ રીતે વિચાર કરીએ. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પરમાત્માના ચૈતન્ય ધર્મનો આવિર્ભાવ તે જીવ છે. પણ આ આવિર્ભાવ કેવી રીતનો છે તે વિષે વેદાન્તશાસ્ત્રીઓમાં જૂદા જૂદા મતો છે.

x“ We may speak, indeed, of the plant as possessed of a rudimentary nervous system, by the aid of which necessary adjustments are brought about.

Vide the article ‘Plants’ in Encyclopedia Britanica તેમજ “The Response of the Living and the Non-Living.”

* Hagel’s Logic, Wallace’s translations.

“ The animals never get further than sensation & perception of the senses, & in consequence they have no religion.”

શુદ્ધાદૈત મતમાં જીવ એ બ્રહ્મનો અંશ છે તથા તેની સાથે અભેદતાવાળો છે. તેમજ તે આજી છે તથા નિત્ય છે. તેનું સ્વરૂપ ચૈતન્ય છે જતાં તે જાતા છે. હવે આ મતોને બીજાઓની દૃષ્ટિથી પણ અહિંઆં દુકમાં વિચારીશું. કારણકે જ્યાં સુધી આપણે જીવનું સ્વરૂપ સમજી શકીશું નહિ ત્યાં સુધી જીવનો બ્રહ્મ સાથેનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે તથા જીવનું આ પૃથ્વીમાં કંઈ પણ કર્તવ્ય છે કે નહિ અને હોય તો શું તેનો પણ નિર્ણય થઈ શકશે નહિ. માટે જીવના તાત્વિક સ્વરૂપનો બોધ આપણને થવો જ જોઈએ. ભગવાન આદિ-રાયણે જીવના સ્વરૂપનો વિચાર બીજા અધ્યાયના તૃતીય પાદના નવમા અધિકરણથી શરૂ કર્યો છે. તેની ઉપર વિદ્વન્મંડનકાર શ્રીવિક્ષેશજીએ પણ ઘણી સારી સમાલોચના કરી છે. તેને અનુસરીને અહિંઆં તે વિષેનો વિચાર આપણે આરંભીશું.

પ્રથમ વિવાદનો પ્રશ્ન જીવ અને બ્રહ્મની અભેદતાનો લેખશું. જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે અને જતાં બ્રહ્મની સાથે તેનો અભેદ છે. આવો શુદ્ધાદૈતવાદીનો સિદ્ધાન્ત છે. પણ જે અભેદતાને માનતો નથી તે આ અભેદતા વિષે પ્રથમ શંકાઓ કરે છે. તે શંકાઓ કેવા પ્રકારની છે તેનો ઉલ્લેખ કરીને તેનું સમાધાન આપણે કરીએ.

(૧) જીવનું બ્રહ્મના અંશ હોવાપણું તથા તેની સાથેની અભેદતા.

જો આપણે જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચે અભેદતા છે એવું કહીએ તો કુદરતીરીતે પૂર્વ પક્ષો આપણને પૂછી શકે કે તે અભેદ તમે કેવા પ્રકારનો માનો છો. કાંતો જીવ અને બ્રહ્મનો તે જીવની બ્રહ્મ સાથે એકરૂપતા^૧ હોવાથી, કાંતો તેમનામાં ભેદ નથી^૨ અભેદ અને તે વિષે અથવા આવિર્ભાવ રૂપથી,^૩ અથવા જીવોનો બ્રહ્મ સાથે સંબંધ થાય પૂર્વપક્ષની દલીલ. ત્યારે તેમના અભેદની પ્રતીતિ થાય છે.^૪ અથવા તો તેમની વચ્ચે તાદાત્મ્ય સંબંધ^૫ અગર અવિનાશાવ સંબંધ, અગર ઉપચાર^૬ સંબંધ અગર જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે તે તરીકે^૭ અભેદ હોવો જોઈએ. આમ જો અભેદ હોય તો આદર્શથી એક રીતે હોવો જોઈએ. તો તે અભેદ કેવી રીતે છે તેનો પ્રથમ નિર્ણય કરવો જોઈએ. અભેદ નહિ માનનાર આ આદર્શથી કાંઈ પણ પ્રકારનો અભેદ સ્વીકારશે નહિ. તે નીચે પ્રમાણે દલીલ કરશે. (૧) જીવ અને બ્રહ્મના ધર્મો એક બીજાથી પરસ્પર વિરુદ્ધ છે તેથી તેઓનું એક રૂપ નહિ હોવાથી એક રૂપતાને લીધે જણાવેલો અભેદ સિદ્ધ થતો નથી. (૨) ભેદ ઉપાધિથી થયેલો હોવાથી તે ઉપાધિ દૂર થાય તોજ ભેદાભાવ બને. માટે મૂળથી ત્યાં અભેદ છેજ નહિ. (૩) જીવ અને બ્રહ્મ મહત્ તથા વિભુ તરીકે અવયવ સહિત હોવાથી તે કાંઈ કાર્ય ઉત્પન્ન કરતાં નથી. અને આથી આવિર્ભાવ પણ બ્રહ્મનો જીવમાં હોતો નથી. માટે આવિર્ભાવથી અભેદ સિદ્ધ કરી શકાય નહિ. (૪) જીવ તથા બ્રહ્મનો સંબંધજ હોતો નથી જો સંબંધ હોય તો કાંતો સંયોગ સંબંધ, સમવાય સંબંધ, સ્વરૂપ સંબંધ, તથા જ્ઞાતૃજ્ઞેય ભાવસંબંધ હોય. પણ આમાંનો એક પણ સંબંધ જણાતો નથી. જીવ અને બ્રહ્મ ઉભય વિભુ-સર્વવ્યાપક હોવાથી સંયોગ સંબંધ બનતો નથી. સમવાય સંબંધ થવાને એકને બીજાનો આશ્રય હોવો જોઈએ. અયુતસિદ્ધ બે પદાર્થો વચ્ચેજ સમવાય સંભવે એવો નિયમ છે. અર્થાત્ નાશ પામતી ક્ષણ વિના જે એમાંથી એક બીજાનો આશ્રય કરીનેજ કહેલું હોય તે અયુતસિદ્ધ કહેવાય. અહિંઆં જીવ તથા બ્રહ્મ એ ઉભય આશ્રય સહિત છે તેથી તે અયુતસિદ્ધ

નથી. અને તેમ હોવાથી તેમની વચ્ચે સમવાય સંબન્ધ પણ નથી. સ્વરૂપ સંબન્ધ પણ નથી કારણકે બન્ને વિષુ હોવાથી જ્યાં બ્રહ્મ છે ત્યાં જીવ છે. જો સ્વરૂપ સંબન્ધ હોય તો બ્રહ્મ અને જીવ એક હોવાથી બ્રહ્મની પેઠે જીવની કદાપિ પણ ઉપલબ્ધિ થાય નહિ. જીવને અણુ માનીએ તો પણ બ્રહ્મ વિષુ અર્થાત્ સર્વવ્યાપક છે. તેથી બ્રહ્મ અને સર્વ જીવોનો સંબન્ધ સર્વ દિશામાં રહેલો હોવાથી તે કદાપિ પણ પ્રતીયમાન થાય નહિ. આથી ત્યાં સ્વરૂપ સંબન્ધ નથી, ત્યારે જો એમ કહેવામાં આવે કે ‘બ્રહ્મનો જાણનાર બ્રહ્મજ થાય છે’ આમાં બ્રહ્મ એ જોય છે અને જીવ જ્ઞાતા છે, અર્થાત્ જ્યારે જીવને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે જ્ઞાતાનો જોય સાથે સંબન્ધ થાય છે, અને આનું નામજ અભેદ કહેવાય છે. આ પણ બરાબર નથી, કારણકે જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ પારમાર્થિક છે અને જ્ઞાતૃજોય ભાવનો જે સંબન્ધ છે તે તો ભેદને દૂર કરી શકતોજ નથી. જો તે દૂર કરી શકતો હોય તો પછી આવા ભાવવાળા પુરુષોમાં પણ અભેદતા જણાવી જોઈએ, પણ તેમ બનતું નથી. વળી ‘જ્યાંથી મન સહિત વાણી પાછી ફરે છે’ વગેરે શ્રુતિથી એમ સમજાય છે કે બ્રહ્મ જોય નથી, તો પછી તેનું જ્ઞાન જીવને શી રીતે થાય? જો જ્ઞાન ન થાય તો જ્ઞાતૃજોય ભાવ સંબન્ધ ઉપર રચાયેલી અભેદતા પણ શી રીતે સિદ્ધ થાય? (૫) તાદાત્મ્ય ભાવથી પણ અભેદતા સિદ્ધ થતી નથી. તાદાત્મ્ય સંબન્ધ ધર્મ અને ધર્મમાં હોય છે. પણ જીવ એ બ્રહ્મનો ધર્મ નથી? આથી ત્યાં આ સંબન્ધ નથી. તાદાત્મ્ય પ્રકારનો અભેદ તે પારમાર્થિક અભેદ છે, પણ જીવો તો વસ્તુતઃ ભિન્ન છે તો પછી બ્રહ્મ અને જીવ વચ્ચે તાદાત્મ્ય સંબન્ધ શી રીતે બને. (૬) અવિનાભાવનો અભેદ પણ ત્યાં નથી. અવિનાભાવ એટલે છૂટા ન પડાય એવો સંબન્ધ. આવો જો સંબન્ધ હોય તો ‘એકના વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાન થાય, એ પ્રતિજ્ઞા ઉપપન્ન બને નહિ. (૭) ઔપચારિક-લક્ષણિક અભેદ નહિ હોવાનું કારણકે જીવ અને બ્રહ્મ બન્નેમાં ચૈતન્ય વગેરે ધર્મો સમાન છે. આ રીતે ધર્મની સમાનતા હોવાથી તેમજ તે બન્ને વિકાર રહિત હોવાથી ઉપચાર-લક્ષણ સંભવતી નથી. શ્રુતિમાં બ્રહ્મને નિષ્કલ, નિષ્ક્રિય, નિરવદ્ય, નિરંજન વગેરે વિકાર રહિત જણાવે છે. તેજ પ્રમાણે જીવને વિષે કહે છે કે ‘તે કદાપિ પણ જન્મતો નથી અથવા મૃત્યુ પામતો નથી’ આ રીતે બન્ને વિકાર રહિત હોવાથી તેમની વચ્ચે ઔપચારિક અભેદ માની શકાયજ નહિ. જ્યારે મુખ્યાર્થની પ્રતીતિની અસંભાવના હોય ત્યારે લક્ષ્યાર્થ લેવામાં આવે છે. પણ અહિંઆ એવી અસંભાવનાજ નથી. (૮) જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે માટે અંશી બ્રહ્મ અને જીવ વચ્ચે અભેદ છે એમ પણ કહી શકાય નહિ. કારણકે જો જીવને અંશ કહીએ તો તે બ્રહ્મનો અવયવ છે અર્થાત્ બ્રહ્મ અવયવી-અવયવોવાળું છે એમ કહેવું પડશે, પણ શ્રુતિમાં તો બ્રહ્મને અવયવ રહિત કહેલ છે. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે ‘નાના વ્યપદેશને લીધે જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે’ (અ. સ. ૨-૩-૪૩) માં જીવને બ્રહ્મનો અંશ કહેલ છે, પણ અહિંઆ જીવને અંશ જે કહ્યો છે તે લક્ષણથી છે કારણકે જો વસ્તુતઃ જીવ બ્રહ્મનો અંશ માનીએ તો આપણે બ્રહ્મને અવયવીજ માનવું પડશે. પણ શ્રુતિમાં તેને અવયવ રહિત કહેલ છે. આથી અંશાંશિ સંબન્ધને જો સ્વીકારીએ તો પછી શ્રુતિનો વિરોધ આવશે.

ઉપર પ્રમાણે આઠમાંથી કોઈપણ રીતે જીવ અને બ્રહ્મ સાથે અભેદ કદી શકતો નથી. છતાં જો અભેદ સિદ્ધ કરવો હોય તો જીવનો બ્રહ્મથી વિભાગ કરનાર ઉપાધિજ છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ. આ ઉપાધિ માત્ર પ્રાતીતિકજ (સત્ય નહિ) છે. જો ઉપાધિ સત્ય હોય

તો ઉપાધિન બ્રહ્મ અને જીવનો અભેદ અનેજ નહિ, તેથી અભેદની પ્રતીતિ માટે પ્રાતીતિક ઉપાધિજ સ્વીકારવી જોઈએ. સત્ય ઉપાધિનો જ્ઞાનથી નાશ થતો નથી, અસત્ય ઉપાધિનોજ જ્ઞાનથી નાશ થાય છે. જ્ઞાનથી આ ઉપાધિનો નાશ થાય છે તેથી તે ઉપાધિ સત્યજ છે.

શુદ્ધાદૈતવાદી સિદ્ધાન્તી પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે જીવ આવિષ્ક નથી, પણ સત્ય છે, અને તે બ્રહ્મનો અંશ છે. આ સંબન્ધ સ્વીકારવાથી સિદ્ધાન્તીએ અભેદતાનું જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચે અભેદતા સિદ્ધ થાય છે. અત્યંત આ કરેલું સમર્થન.

સિદ્ધાન્ત સ્વીકારતાં એક મોટામાં મોટી શંકા આવીને ઉભી રહે છે કે જીવનું જીવને અંશ માનવામાં આવે તો બ્રહ્મ અવયવી બનશે. અને શ્રુતિમાં તો તે બ્રહ્મને અવયવ રહિત કહેલું છે. આનું સમાધાન કરવાને એટલું જ અમે જણાવીશું કે બ્રહ્મ સ્વરૂપ અને જીવ સ્વરૂપ તે શ્રુતિ ગમ્ય છે કે લૌકિક પ્રમાણથી ગમ્ય છે? લૌકિક પ્રમાણથી તે ગમ્ય હોઈ શકેજ નહિ. કારણકે ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોથી તે જ્ઞાન થતું નથી. બ્રહ્મને રૂપ નથી માટે તે ચક્ષુના વિષય નથી, સ્પર્શ ગુણરહિત હોવાથી ત્વચાથી તેનું જ્ઞાન થતું નથી. ગુણ ન હોવાથી ગન્ધાદિની માફક દ્રાણેન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ નથી. તે રસ અને શબ્દ નહિ હોવાથી શ્રૂતિ તથા કર્ણથી પણ તેનું જ્ઞાન થતું નથી. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આત્માનું સ્વરૂપ જણાતું નથી. તેમ અનુમાનનો પણ તે વિષય નથી. અનુમાનથી તો આત્માને બદલે પ્રાણની સિદ્ધિ થાય છે. અર્થાત્ આત્મા અને પ્રાણ એક રૂપ સમન્વય છે. આત્મા તેનાથી જૂદા છે એ રીતે સિદ્ધિ થતી નથી. કદાચ તેનાથી આત્મા સિદ્ધ થતો હોય તો પણ ઉપનિષદમાં જે રીતે તેના વિષેનો વિચાર કરેલો છે તે રીતે ત્યાં તે સમન્વતો નથી. શબ્દગમ્ય પણ નથી. અર્થાત્ લૌકિક શબ્દ પ્રમાણથી પણ તેનું જ્ઞાન થતું નથી. શબ્દ એટલે આત્માનું વચન-આત્મ એટલે યથાર્થવાદી જેવું પોતે અનુભવે તેવું કહેનાર. આત્મા અદૃશ્ય હોવાથી તેનો અનુભવ આત્માને થતો નથી; તેથી આત્માના વિષયમાં તેનું વચન પ્રમાણરૂપ હોતું નથી. આ રીતે લૌકિક પ્રમાણથી આત્માનું સ્વરૂપ સમજાતું જ નથી. ફક્ત અલૌકિક પ્રમાણથી જ તે સમન્વય છે. અલૌકિક પ્રમાણ એટલે વેદ-‘સર્વ વેદ્યો હું જ વેદ્ય છું’ વગેરે વચનોથી આત્મા અલૌકિક પ્રમાણ શ્રુતિથીજ ગમ્ય છે. આથી જીવ અને બ્રહ્મના સંબન્ધ કેવો છે તે સમજવાને આપણે વેદનાં વચનોનો જ આધાર રાખવો પડશે. આ વેદનાં વચનો ઉપરથી આદરાણ્ય વ્યાસે આ વિષેના પોતાના સિદ્ધાન્તને બ્રહ્મ

+ તત્રૈવેદં વિચાર્યેતે, બ્રહ્મસ્વરૂપં ચ શ્રુતિગમ્યં લૌકિકપ્રમાણગમ્યં વેતિ? તત્ર ન દ્વિતીયઃ । તથાહિ-ન તાઘચ્છાક્ષુષમ્ અરૂપિદ્રવ્યત્વાત્ । નાપિ સ્પર્શનમ્, તદ્રાહિતત્વાત્ । નાપિગન્ધાદિવદ્ દ્રાણેન્દ્રિયાદિપ્રત્યક્ષમ્, અગુણત્વાત્ । નાપ્યનુમાનગમ્યમ્ । પરિશેષેણ જ્ઞાનપ્રયત્નાધારત્વેનાત્મસાધને આવશ્યકત્વાદ્દાઘવાચ્છ તાદુક્પ્રાણસિદ્ધયેધાર્થાન્તરત્વેન તદ્દસિદ્ધેઃ । યથાકથંચિત્ સિદ્ધાવપિ નોપનિષદ્વિચારિતરૂપસ્ય સિદ્ધિઃ । તથા ચ સ્વતઃસિદ્ધપ્રામાણ્યેતદ્વિરોધને બાધિતત્વાદનુમાનસ્ય ન તત્સાધકત્વમ્ । નાપિ શબ્દગમ્યમ્ । તસ્યાત્તોક્તિરૂપત્વેન તસ્ય ચ યથાદુષ્ટાર્થવાદત્વેનાત્મનદ્વાદુશ્યત્વેન તદ્દનુપપત્તેઃ । અતઃ યથ નોપમાનગમ્યમપિ, કિન્તુ શ્રુત્યેકસમધિગમ્યમ્ વિ. મં. પૃ. ૧૪૩-૧૪૪.

સૂત્રમાં સંગૃહીત કરેલ છે. તો આપણે તે તરફ દૃષ્ટિ નાખવી પડશે. ખ. સ. ૨-૩-૪૩ માં જીવને અંશ તરીકે જણાવેલ છે અને તેનું કારણ ત્યાં નાના વ્યપદેશને લીધે એમ કહેલ છે. અહિંમાં 'નાના વ્યપદેશ' પદનો એ રીતે અર્થ કરવામાં આવે છે. એક અર્થ એ છે કે જીવનું ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે વર્ણન કેવી રીતે? એમ ક્રોધ પૂછે તો જણાવવાનું કે ઉપનિષદમાં જીવનું એક રીતે વર્ણન કર્યું નથી; પણ અનેક રીતે કર્યું છે. કવચિત્ અન્ન તરીકે, કવચિત્ ઉત્પન્ન તરીકે, કવચિત્ અગ્નિ તરીકે, કવચિત્ ચિદ્રૂપ તરીકે, કવચિત્ પ્રશિત્તવ્ય તરીકે, આજીવ તરીકે, અને વ્યાપક તરીકે આમ જૂદા જૂદા રીતે વર્ણન કર્યું છે. આ વર્ણનમાં જીવને વિરુદ્ધ ધર્મનું આશ્રય જણાવેલું છે. બ્રહ્મ સિવાય બીજું કંઈ પણ વિરુદ્ધ ધર્માશ્રય નહિ હોવાથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે. બીજી રીતે 'નાનાવ્યપદેશ'નો અર્થ 'બેદનો વ્યપદેશ' થાય છે. અર્થાત્ જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે, એનું વર્ણન શ્રુતિઓમાં આવે છે. ત્યાં કપૂયચરણ તથા રમણીયચરણ એવા સર્વ આત્માઓ વ્યુચ્ચરણ પામે છે એમ કહેલ છે. આ શ્રુતિમાં 'આત્માઓ' એમ બહુ વચનનો પ્રયોગ છે તેથી જીવાત્માઓ પરસ્પર ભિન્ન સમજાય છે અને તેમના વિષે ત્યાં એમ પણ કહેલું છે કે જેમ અગ્નિમાંથી વિસ્ફુલિંગા વ્યુચ્ચરણ પામે તેમ તે પરમાત્માઓથી વ્યુચ્ચરણ પામે છે. આથી જીવાત્માઓ પરમાત્મામાંથી વિભક્ત થયા છે માટે તે પરમાત્માના અંશ જ છે. આમ છતાં પરમાત્મા એ અવયવરહિત છે. કારણકે તેમ હોવું તે તેનો સ્વભાવ જ છે. શ્રુતિ 'નિષ્કલ, નિષ્ક્રિય' વગેરે શબ્દોથી તેના અંશિત્વનો નિરાસ કરે છે. આ અર્થ દેદ કરવાને વ્યાસજીએ 'મન્ત્ર વર્ણને લીધે' તથા 'અને સ્મૃતિ છે,' એવાં બે સૂત્રા યોજ્યાં છે. ઋ. સં. ૧૦-૬૦-૩ માં સર્વભૂતને બ્રહ્મના પાદ કહ્યા છે. અને ભ. ગી. ૧૬-૭ માં જીવને બ્રહ્મનો અંશ કહેલ છે.+++ આ રીતે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનાં વચનો તપાસતાં જીવ એ બ્રહ્મમાં અંશ છે એ જણાય છે અને સાથે સાથે જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચે તાદાત્મ્ય સંબંધની પ્રતીતિ થાય છે. તેથી તેમની વચ્ચે અભેદ છે. તાદાત્મ્ય* એટલે ભેદ સહિષ્ણુ અભેદ, અથવા ભેદ સહી શકે તેવો અભેદ તેથી જીવ અને બ્રહ્મનો અંશ છે અને તે બંને વચ્ચે અભેદપણ છે.

આ તાદાત્મ્ય સંબંધ મધ્યને સંમત નથી, તે બ્રહ્મ અને જીવ વચ્ચે વાસ્તવિક ભેદ જુઓ છે. તેના મતે ભેદ તે વાસ્તવિક છે અને અભેદ અવાસ્તવિક અથવા મધ્યનો પૂર્વ પક્ષ. ગૌણ છે. જોડતણ એ સૂત્રમાં તે જણાવે છે કે નિત્યો નિન્યાનાં તથા 'સર્વં યવાત્માનો વ્યુચ્ચરન્તિ' એવી શ્રુતિઓના વિરોધથી જ કહેતાં જીવ પરમેશ્વરથીજ ઉત્પન્ન થાય છે એમ ત્યાં કહેલું છે, અને તદ્ગુણસાર ત્વાત્ એ સૂત્રમાં જીવના બ્રહ્મ સાથેના અભેદની શંકા લાવીને તે બ્રહ્મના ગુણનો સાર હોવાથી બ્રહ્મનો વ્યપદેશ તેના વિષે કર્યો છે. જેમ સર્વં સ્વલ્લિદં બ્રહ્મ તે વાક્યમાં પરમાત્મામાં જગતનો વ્યપદેશ ગૌણીય છે, તે પ્રમાણે જીવમાં બ્રહ્મનો વ્યપદેશ પણ છે. આથી ગૌણીયો અભેદવાદીએ (અભેદની) અમુખ્યતા દર્શાવી છે અને સર્વજ્ઞતાદિ ગુણવાળા બ્રહ્મ સાથે અજ્ઞાનાદિવાળા જીવનો અભેદ કર્યો છે. આ અભેદ મુખ્ય રીતે સંભવી શકતો નથી. માટે ગૌણીનો આદર

+ ખ. સ. ૨-૩-૪૪ ++ ૨-૩-૪૫ +++ મમેવાંશો જીવલોકે જીવમૂતઃ
સનાતનઃ * મેદસહિષ્ણુરમેદસ્તાદાત્મ્યસ (સુવણસૂત્રમ પૃ. ૧૪૨.

કર્મો છે. અર્થાત્ જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચે જે અભેદ છે તે મુખ્ય નથી પણ ગૌણ છે. વાસ્તવિક તો ભેદજ છે. **તત્ત્વમસિ** એ વાક્યમાં પણ જે તાદાત્મ્ય જોવામાં આવે છે, તે ખરેખર તાદાત્મ્ય નથી, કારણકે ત્યાં પ્રથમ પદ **અતત્** છે. અર્થાત્ જે અબ્રહ્મ છે તેને બ્રહ્મ ગણે છે. આમ ગણવામાં જે અભેદ સમજાય છે તે અવાસ્તવિક છે. આ રીતે મધ્વના મત પ્રમાણે જો જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોય તો એ રીતે હોય. જેમ હાથ પગ શરીરના અવયવો શરીરથી અલિન્ન છે તેવી રીતે જીવ બ્રહ્મથી અલિન્ન હોઈને અંશરૂપ હોય. અથવા જેમ પુત્ર પિતાનો લિન્ન રૂપે અંશ છે, તેમ જીવ બ્રહ્મના અંશ છે. મત્સ્યાદિ અવતાર તે બ્રહ્મના અલિન્ન અંશ છે, અને જીવો તે લિન્ન બ્રહ્મના અંશ છે. અર્થાત્ જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચે વાસ્તવિક અભેદજ છે. હવે સિદ્ધાન્તીની સામે મધ્વ પોતાનો પક્ષ મૂકતાં એમ કહે છે કે બ્રહ્મ અને જીવની વચ્ચે વસ્તુતઃ અભેદ હોઈ શકેજ નહિ. કારણકે જો તેમ હોય તો જીવ બ્રહ્મની માફક સર્વદા સર્વજ્ઞ હોય. પણ જીવ સર્વદા સર્વજ્ઞ છે નહિ. ઉલટું અગ્નિ અને વિસ્ફુલિંગના દાટાન્તમાં આપણે જોઈએ છીએ કે અગ્નિમાં જેમ પ્રકાશ છે તથા દાહક શક્તિ છે તેમ વિસ્ફુલિંગ તેના અંશ હોવાથી તે શક્તિ તેનામાં પણ છે. તેવીજ રીતે જો જીવ ખરી રીતે બ્રહ્મનો અંશ હોય તો તેનામાં સર્વસત્ય ધર્મ આવેજ. આમ નહિ હોવાથી તાદાત્મ્ય સંબન્ધ બંધ બેસતો નથી. વિસ્ફુલિંગના દાટાન્તથી અમને જીવ અને બ્રહ્મનો સંબન્ધ શ્રુતિ નિરૂપણ કરતી હોય તેમ સમજવું નથી. એથી તો અમને એવો અર્થ જણાય છે કે પ્રલય સમયે ભગવાનના ઉદરમાં રહેલા જીવો જ સર્ગ સમયે પુનઃ તેમાંથીજ કેવી રીતે નિર્ગમન થાય છે, તે પ્રકારનેજ અત્ર નિર્દેશો છે.

સિદ્ધાન્તી આનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે મધ્વનો મત વેદાર્થતામરસતરણિ ભગવાન બ્રહ્મરાયણના સૂત્ર અને સપ્રમાણ નિર્દર્શનથીજ વિરુદ્ધ હોવાથી તે **સિદ્ધાન્તીએ મધ્વની સ્વીકાર્ય નથી.** વિસ્ફુલિંગના દાટાન્તથી આત્માનીજ ઉત્પત્તિ કહેલી શંકાનો કરેલો નથી. ત્યાં સર્વ પ્રાણ, લોક, દેવ અને ભૂતની સૃષ્ટિ પ્રથમ કહીને પછી સઘળા આત્માઓ તેમાંથી વ્યુચ્ચરણ પામે છે એમ કહ્યું છે. મધ્વ પ્રાણાદિનું નિત્યત્વ અથવા એવા પ્રકારની સૃષ્ટિ માનતા નથી. મધ્વ પ્રાણાદિને નિત્ય માનતા નથી તેમ આત્માની માફક પ્રાણાદિની ઉત્પત્તિ માનતા નથી. અદિઆં મધ્વ એમ પણ કહી શકે નહિકે શ્રુતિએ પ્રાણાદિની ઉત્પત્તિ કહી છે, અને આત્માની ઉત્પત્તિ નહિ કહેતાં તેનું નિર્ગમન વિશેષ રીતે જણાવે છે. આવી રીતે શ્રુતિનો અર્થ કરવો તે તેના સ્વારસ્યને કચડી નાખવા જેવું છે. માટે વિસ્ફુલિંગની શ્રુતિ જીવની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર જણાવતી નથી, પણ જીવ અને બ્રહ્મનો સંબન્ધજ જણાવે છે. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે જેમ ચિંતામણિ, કલ્પતરુ, કામધેનુ વગેરેમાંથી અનેક પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે છતાં તે પદાર્થો તેમના અંશ કહેવાતા નથી, તેજ રીતે જીવો ભલે બ્રહ્મમાંથી વ્યુચ્ચરણ પામતા હોય તો પણ તેથી તે અંશ કહી શકાય નહિ. આ શંકા વ્યાજ્ઞી હશે પણ આપણે તો બ્રહ્મરાયણના આશયથી આનો નિર્ણય કરવાનો છે. અને તે તો આપણને એમ કહે છે કે જીવ એ બ્રહ્મનો અંશ છે. તો પછી મધ્વની દલીલ આપણે શી રીતે સ્વીકારી શકીએ ? આ તાદાત્મ્ય સંબન્ધ સામે જીવની અસર્વસત્તાનો જે વાંધો દર્શાવ્યો તે વ્યાજ્ઞી નથી. કારણકે બ્ર. સ્મ. ૩-૨-૫ માં અસર્વસત્તાનું કારણ સૂત્રકારે આપ્યું છે. ત્યાં કહે છે કે પરના અભિધ્યાનથી આના ઐશ્વર્યોદિ

ધર્મો તિરોહિત થાય છે અને તેમ થવાથીજ તેને બન્ધ તથા વિપર્યય પ્રાપ્ત થાય છે. અભિ-
ધ્યાનથી એટલે ઇચ્છાથી અર્થાત્ ભગવાનની ઇચ્છા એજ જીવની અસર્વજ્ઞતાનું કારણ છે,
આથી સર્વજ્ઞ બ્રહ્મનો જીવ અંશ હોવા છતાં પણ તેનામાં અસર્વજ્ઞતા સંભવી શકે છે. આજ
પ્રમાણે ભગવાનની ઇચ્છાથી કારણ એક છતાં બ્રહ્મના અંશો જડ તથા ચેતન રૂપ થાય છે.
બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત ત્રણ અંશ સત્ ચિત્ અને આનન્દમાંથી આવિર્ભાવ અને તિરોભાવથી પ્રપંચ,
જીવ, અક્ષર વગેરે પ્રકટ થાય છે. આમ બેદ થવામાં બ્રહ્મની ઇચ્છા એજ કારણ છે.

પૂર્વપક્ષી—જો આ પ્રમાણે ભગવાનની ઇચ્છાથી જ સર્વ બનતું હોય તો પછી બ્રહ્મને
ઉપસ્થિત હાનિ અને અકૃતાબ્યાગમ દોષ જીવને પ્રાપ્ત થાય. ઐશ્વર્ય, વીર્ય વગેરે ભગવા-
નના છ ગુણ જીવમાં ઉપસ્થિત થયા હતા અથવા જીવને પ્રાપ્ત થયા હતા તેની કંઈ
પણ કારણ વિના જીવમાં હાનિ થાય છે અને જીવે પહેલાં કોઈ પણ દોષ કરેલા
નહિ છતાં પણ તે દોષના દંડ રૂપ મિથ્યા જ્ઞાન અને અનીશતા વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે.
અર્થાત્ વગર કારણે આ દોષનો ભોગ જીવ થઈ પડે છે તેથી ભગવાનની ઇચ્છાથી
ભગવાન પોતાના ગુણોનો તિરોભાવ કરીને જીવમાં અસર્વજ્ઞતા વગેરે ઉત્પન્ન કરે એ
સંભવતું નથી. અને જો સંભવે છે એમ કહેતા હો તો બ્રહ્મ આ દોષને પાત્ર બનશે.

સિદ્ધાન્તી—ના, તમારા સમજવામાં ભૂલ છે. ઉપસ્થિતહાનિ અગર અકૃતાબ્યાગમ જે
દોષો દેખાડ્યા તે દોષો સંભવતા નથી. દોષ હોય તો જીવની કૃતિના જ દોષ ગણાય. જો
તે દોષો જીવના છે છતાં બ્રહ્મને લાગૂ થાય છે એમ આપણે કહીએ તો પછી ભૂટારા
સન્ન્યનને ભૂટે તેમાં સન્ન્યનનો દોષ કાઢવા જેવું છે. માટે જીવની કૃતિનો દોષ નથી
તેમ ઇશ્વરની કૃતિનો પણ દોષ નથી. કારણકે લોકમાં પણ સ્વતંત્ર રાજ્યો કોઈની
સત્તા લઈને, કોઈને સત્તા આપે વગેરે જે કૃત્ય કરે છે તેમાં તેને દોષ લાગતો નથી
તો સકલ જગતના નિયામક પરમાત્મામાં તે દોષ કેમ હોઈ શકે? આથી કોઈના દોષથી
તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી પણ ઇશ્વરની ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થાય છે એ સિદ્ધાન્ત ફલિત થાય
છે. તેથી શ્રુતિમાં કહે છે કે “આજ જેનો આ લોકમાંથી ઉચ્ચે લઈ જવા ઇચ્છે છે
તેની પાસે સાધુકર્મ કરાવે છે. અને જેને નીચે લઈ જવા ઇચ્છે છે તેની પાસે અસાધુ
કર્મ કરાવે છે.”^x

ભગવાનની ઇચ્છાથી જ જીવોના ધર્મોનું તિરોધાન થયું છે એવો સિદ્ધાન્તીએ સિદ્ધાન્ત

કર્યો પણ પૂર્વ મીમાંસાવાળા કર્મનેજ મુખ્ય માને છે તેથી તેઓ શંકા

પૂર્વ મીમાંસાવા- કરે છે કે જીવના ધર્મ તથા અધર્મ અનુસાર ઇશ્વર જીવ પાસે સુકૃત
ળાનો પૂર્વ પક્ષ. અથવા દુષ્કૃત કરાવે છે. અર્થાત્ ઇશ્વર સ્વતંત્ર રીતે પોતાની ઇચ્છાથીજ

તેમ કરાવતા નથી. જો આ રીતે કર્મ પ્રમાણે ઇશ્વર કર્મ કરાવતો ન
હોય તો પછી ‘સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો, બ્રાહ્મણને હણવો નહિ’ એવા વિધિ નિષેધ
હોયજ નહિ. પણ આ વિધિ અને નિષેધ શાસ્ત્રમાં આપેલા હોવાથી જીવ આ વિધિ અને
નિષેધને લક્ષ્યમાં રાખીનેજ કર્મ કરે છે. ‘કોઈ જીવ વિહિત કર્મમાં વ્યાપ્ત થાય છે, કોઈ
તેમાંથી નિવૃત્ત થાય છે તેનું કારણ ઇશ્વરની ઇચ્છા નહિ પણ પૂર્વનું કર્મ છે. પૂર્વે કરેલાં
કર્મને અનુસાર પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ છે.’

સિદ્ધાન્તી આનો ઉત્તર આપતાં કહે છે આમ ઈશ્વરને નિયામક નહિ કહેતાં કર્મનેજ નિયામક કહેવામાં અનીશ્વરવાદ ચોકખો સમજાય છે. જો કર્મને અધીન સિદ્ધાન્તીએ પૂર્વ ઈશ્વર વર્તીને પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ કરાવતા હોય તો તેવા ઈશ્વરની મીમાંસાવાળાને કોઈ પણ આવશ્યકતા નથી. એવા ઈશ્વર પોતે સ્વતંત્ર બનતા નથી. આપેલો ઉત્તર. આદરાયણે આનો ઉત્તર બ્ર. સુ. ૩-૨-૪૧માં આપ્યો છે. કો. ૩-૯ પ્રમાણે પરમાત્મા એ કર્મના નિયામક છે એટલુંજ નહિ પણ ફલનું દાન કરવાની ઈચ્છાથી ફલના આપનાર પણ છે એમ ત્યાં કહ્યું છે.

આ સામે પૂર્વપક્ષી ફરીથી બ્ર. સુ. ૨-૩-૪૨ને આગળ ધરીને આગ્રહપૂર્વક એમ કહે કે ભગવાન્ પૂર્વના કર્મની અપેક્ષાથી અથવા પૂર્વના કર્મને અનુસરીને કર્મ કરાવે છે તો તે આગ્રહ પણ ખોટો છે. આવો અર્થ આપેલા સૂત્રનો અર્થ નહિ સમજવાનું પરિણામ છે. બ્ર. સુ. ૨-૩-૪૧થી ભગવાન્જી જીવ પાસે કર્મ કરાવે છે એમ કહેલું હોવાથી વિધિ અને નિષેધ વ્યર્થ થાય છે. “જો વિધિ અને નિષેધજી જીવની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરાવતાં હોય તો શામાટે તમામ જીવો સન્માર્ગે પ્રવર્તતા નથી? પણ આવો આપણો અનુભવ નથી. આથી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ વિધિ અને નિષેધથી નથી પણ પૂર્વ કરેલાં કર્મથી થાય છે” એમ કહી શકાય નહિ કારણકે (૧) કર્મનો પ્રવાહ અનાદિ હોવાથી કર્મથીજ પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ માનીએ તો વિધિ નિષેધ વ્યર્થ થશે. અર્થાત્ સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો ‘અને’ બ્રાહ્મણને હણવો નહિ એવા વિધિ અને નિષેધ વાક્યની આવશ્યકતા રહેશે નહિ. વળી જો વિધિ અને નિષેધ નિર્રથક થાય તો પછી સારા પુરુષો જે યજ્ઞાદિ કરે છે તે માત્ર અંધ પરંપરાજી કહેવાય. તેમજ વળી કોઈ ધર્માચરણ નહિ કરે. કારણકે વિહિત કર્મ તે ધર્મ ખરો પણ વિધિજી નકામો હોય તો પછી ધર્મની શી જરૂર? આજ રીતે અધર્મની પણ દાનિ થાય, માટે કર્મને પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિનું કારણ નહિ માનતાં ભગવાન્ની ઈચ્છાનેજ કારણ માનવું એમ બ્રહ્મ સૂત્રકાર જણાવે છે. આથી બ્ર. સુ. ૨-૩-૪૨ના ભાષ્યમાં શ્રીવલ્લભાચાર્ય પોતે કહે છે કે જેમ પુત્ર અથવા યત્ન કરતા બાલ પાસે પદાર્થના ગુણદોષનું વર્ણન કરતાં પણ જેવો પ્રયત્નાભિ નિવેશ તેનો જૂએ છે તેગજ તેની પાસે કરાવે છે, તેમ ફલ દાનાર્થ શ્રુતિમાં કર્મની અપેક્ષાનું કથન હોવાથી ફલ દાનમાં કર્માપેક્ષા, કર્મ કરાવવામાં જીવદૃત પ્રયત્નાપેક્ષા, પ્રયત્નમાં જીવ કામાપેક્ષા, સ્વર્ગાદિ કામમાં લોક પ્રવાહાપેક્ષા, (ભગવાન્) કરાવે છે, તેથી બ્રહ્મને દોષની ગંધ પણ નથી. આમ માનવામાં અનીશ્વરતા પણ થતી નથી. માટે ભગવાન્ની ઈચ્છાથીજ સર્વ પ્રવૃત્તિ જીવોને થાય છે, અને તે ઈચ્છાથીજ તેમનામાં ધર્મોનો તિરોભાવ અને છે. એ સિદ્ધાન્તજી સત્ય છે.

મધ્ય અને પ્રભાકર એ ઉભયને સિદ્ધાન્તીએ ઉપર પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો છતાં આ બન્નેને જીવ એ બ્રહ્મનો વાસ્તવિક અંશ છે તે સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્ય થતો નથી. તેઓ જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચે વાસ્તવ ભેદને માને છે. અભેદને અવાસ્તવ તથા ગૌણ રીતે માને છે. તેમનું કહેવું એ છે કે જીવ પરમાત્માથી નિત્ય ભિન્નજી છે, પરંતુ તે ચેતન, આણુ અને એક સ્થળે માત્ર હૃદયમાંજ રહેનાર હોવાથી તેમને પરમાત્માના અંશ કહેલ છે, અર્થાત્ ઉપચારથી આ અંશત્વ છે મુખ્ય રીતે નહિ. સિદ્ધાન્તી આનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે જો જીવ પરમાત્માનો મુખ્ય રીતે અંશ ન હોય તો તે વિષેની કેટલીક શંકાઓનો ઉત્તર જ બ્ર. સુ. ૨-૩-૪૬ અને ૨-૩-૪૮માં આપવામાં આવ્યો છે તે આપે નહિ. ત્યાં એમ કહે છે કે જીવ ભગવાન્નો

વસ્તુતઃ અંશ છે છતાં પ્રકાશાદિની માફક જીવમાં દુઃખ હોવાથી ભગવાન દુઃખી હોતા નથી. કારણકે ભગવાનમાં બેદબુદ્ધિ નથી. બેદબુદ્ધિવાળાનેજ દુઃખ લાગે. વળી બ્ર. સ્મ. ૨-૩-૪૮માં જે અનુસા અને નિષેધ આપ્યા છે તે એમ જણાવે છે કે તે જીવને દેહ સંબન્ધ થયા પછીની દશામાં છે. તે પહેલાં નહિ. જેમ અગ્નિ તથા ઉદકનું આપણે ગ્રહણ કરીએ છીએ પરંતુ શવનો અગ્નિ અને ચાણુડાલના જલનું ગ્રહણ કરતા નથી. અહિંઆ અગ્નિ તથા ઉદક દોષ રહિત છે પણ અગ્નિ અને ચાણુડાલને લીધે તેમને દોષના સ્પર્શ લાગે છે. તેજ પ્રમાણે દેહના સંબન્ધથી જીવમાં તેમ ભગવાનમાં તે દોષ નથી. આથી જીવ વસ્તુતઃ ઇશ્વરનો અંશ ન હોત તો એવો અંશ હોવાથી જે દૂષણ કલ્પાય તેનો નિષેધ સૂત્રમાં હોત નહિ. માટે જીવ એ બ્રહ્મનો અંશ છે એ નિર્વિવાદ રીતે સત્ય છે. અંશ છે તેમ તે બ્રહ્મની સાથે અબેદ છે.+

જીવની નિત્યતા.

જીવ અને બ્રહ્મનો સંબન્ધ દેખાડવાનેજ અગ્નિ અને વિસ્ફુલિંગનું દષ્ટાન્ત આપ્યું તેથી કેટલાંકા એમ શંકા કરે છે કે જો વિસ્ફુલિંગની માફક જીવનું વ્યુચ્ચરણ થતું હોય તો પછી તે વ્યુચ્ચરણ એક જાતની ઉત્પત્તિ નથી? અને જો તેને આપણે ઉત્પત્તિ માનીએ તો પછી જીવને નિત્ય કમ કહી શકાય? અર્થાત્ જીવ એ નિત્ય છે એવો જે શુદ્ધાદૈત વાદીઓનો મત છે તે યથાર્થ નથી. જો વ્યુચ્ચરણ તે ઉત્પત્તિ માનીએ તો જીવની ઉત્પત્તિ નથી એવું જે બ્ર. સ્મ. ૨-૩-૧૭ (નાત્મશ્રુતેર્નિત્યત્વાદ્ તામ્યામ્) છે તેનો વિરોધ આવે કારણકે ત્યાં સ્પષ્ટ કહે છે કે આત્માની ઉત્પત્તિ નથી.

જીવની નિત્યતા સામેના આ પૂર્વ પક્ષીની દલીલનો ઉત્તર આપતાં સિદ્ધાન્ત નીચે પ્રમાણે જણાવે છે કે-જીવની નિત્યતા સામે જે વાંધો તમે દેખાડ્યો તે વ્યુચ્ચરણનો જીવનું વ્યુચ્ચરણ અર્થ ઉત્પત્તિ માનીનેજ, પણ ખરી રીતે વ્યુચ્ચરણનો અર્થ ઉત્પત્તિ શ્રુતિમાં કહેલું થતાંજ નથી. જો વ્યુચ્ચરણ ઉત્પત્તિના અર્થમાં હોય તો પછી જીવોના હોવાથી તેની વ્યુચ્ચરણ વખતે પરિચ્છિન્ન શરીર હોવાં જોઈએ. તેમ નહોતાં તેવા ઉત્પત્તિ નથી. શરીરમાં વળી જીવનું આગમન હોતું નથી. આથી ત્યાં ઉત્પત્તિના સ્વરૂપનો પણ અભાવ છે. જો કે સામાન્ય ભાષામાં ઉત્પત્તિ સમાગમ

+ શંકરાચાર્ય જીવને બ્રહ્મનો અંશ માનતા નથી પણ અંશ જેવો માને છે. આથી સૂત્રમાં ત્યાં ‘અંશ’ શબ્દ છે તેને બદલે ‘અંશ જેવો’ (અંશ इव) એમ વાંચે છે. ભાસ્કરના મતે અંશ એટલે ઉપાધ્યવચ્છિન્ન અનન્ય ભૂત છે. આ અંશ બ્રહ્મની સાથે લિન્ન છે અને અલિન્ન છે. અલિન્નત્વ એ સ્વભાવિક છે અને લિન્નત્વ એ ઔપાધિક છે એમ તે માને છે. રામાનુજ વિશિષ્ટ વસ્તુવેદેશના અર્થમાં લેજે. શ્રીકૃષ્ણ પણ તેમને અનુસરે છે. આથી તેમના મતે બ્રહ્મ અને જીવનો સંબન્ધ વિશેષ્ય અને વિશેષણનો છે. નિમ્બાર્ક ‘અંશ’ એટલે શક્તિ એવો કરે છે. આથી તેમના મતે બ્રહ્મ અને જીવનો સંબન્ધ શક્તિમત્ અને શક્તિનો છે. મધ્વના મતે પુત્રોની માફક અંશો બ્રહ્મથી લિન્ન છે, ‘અથવા’ હાથ પગની માફક અલિન્ન છે એમ કહે છે. જીવો પહેલા પ્રકારના અંશો છે અને મત્સ્યાદિ અવતારો બીજા પ્રકારના છે. રામાનુજ, શ્રીકૃષ્ણ, નિમ્બાર્ક, મધ્વ અને વિજ્ઞાનભિક્ષુ જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચેનો બેદ સ્વાભાવિક છે, તેમ કહે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય તેને ઐચ્છિક કહે છે.

અને પ્રાકટય એક સરખા સમજાય છે પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. પ્રાચીનોએ આ વિષેનો ભેદ આ પ્રમાણે દેખાડ્યો છે. જે અનિત્ય હોય તેમના વિષેજ ઉત્પત્તિ કહી શકાય, જેમકે પ્રાણ વગેરે જે નિત્ય અને પરિચ્છિન્ન હોય તેમના વિષે સમાગમ કહેવાય જેમકે જીવ વગેરે અને જે નિત્ય તથા અપરિચ્છિન્ન છે તેમાં પ્રાકટય કહેવાય. જેમ બ્રહ્મ. આ ઉત્પત્તિ, સમાગમ અને પ્રાકટય ભગવાનની ઇચ્છાથી થાય છે. જીવોનો બ્રહ્મમાંથી વ્યુચ્ચરણથી વિભાગ થાય છે ત્યારે પણ તેમના સ્વરૂપ અને ધર્મનો અન્યથાભાવ થએલો નહિ હોવાથી તેમની ઉત્પત્તિ થઈ એમ કહી શકાય નહિ. [પદાર્થો દ્વિવિધઃ-નિત્યોઽનિત્યચ્ચ । નિત્યો દ્વિવિધઃ-પરિચ્છિન્નોઽપરિચ્છિન્નચ્ચ । તત્રાનિત્યે જનનમુત્પત્તિપદવાચ્યમ્, નિત્યે પરિચ્છિન્ને જીવે જમ્યગામઃ અધિર્ભાવઃ નિત્યે અપરિચ્છિન્ને બ્રહ્મણિ દૃષ્ટયા પ્રાકટયમ્ । હરિતોપિણી પૃ. ૨૭૧.]

વ્યુચ્ચરણ શ્રુતિનો ભાવાર્થ માત્ર એટલું જ કહેવાનો છે કે જીવો બ્રહ્મમાંની વ્યુચ્ચરે છે અને બ્રહ્મના અંશ છે. આ બોધ ઘણો કઠિન છે એ પણ શ્રુતિ જાણે છે. આ શ્રુતિને બરાબર વિચારતાં તેમાંથી, વિસ્ફુલ્લિગોનું અંશત્વ, અંશી-અગ્નિમાંથી તેમનું વિભાગવત્ત્વ, અણુત્વ, અંશીનું અંશથી મહત્ત્વ, અંશની પુનઃ અંશીમાં પ્રવેશ યોગ્યતા, પ્રવેશ પછી અભેદ પ્રતીતિ વિષયતા, અને પુનઃ નિર્ગમન યોગ્યતા આટલી બાબતો આપણી દષ્ટિ આગળ તરી આવે છે. જેમ અગ્નિ અને વિસ્ફુલ્લિગનો સંબંધ વિચારતાં આટલા ધર્મો આપણને મનો-ગોચર થાય છે તેમ બ્રહ્મ અને જીવના સંબંધમાં પણ થાય છે. આથી દષ્ટાન્તનું સાદૃશ્ય યથાર્થ છે. જેમ અગ્નિ અંશી છે અને વિસ્ફુલ્લિગ અંશ છે તેમ બ્રહ્મ અંશી છે અને જીવ અંશ છે અર્થાત્ જીવ એ બ્રહ્મનો અંશ છે. અંશી બ્રહ્મમાંથી અંશ જીવનો વિભાગ વ્યુચ્ચરણથી થાય છે. જીવ અણુ છે, અંશી બ્રહ્મ અંશ જીવ કરતાં મહત્ છે. અંશી બ્રહ્મમાં અંશ જીવ પુનઃ પ્રવેશ કરવા યોગ્ય છે. જીવનો બ્રહ્મમાં પ્રવેશ થયા પછી જીવ અને બ્રહ્મના અભેદની પ્રતીતિ થાય છે, આ સર્વ અગ્નિ વિસ્ફુલ્લિગના દષ્ટાન્તવાળી વ્યુચ્ચરણ શ્રુતિથી સમજાય છે, અને એ અર્થ વ્યક્ત કરવાને જ શ્રુતિમાં અગ્નિ વિસ્ફુલ્લિગનું દષ્ટાન્ત છે. (જીવાનાં બ્રહ્મણઃ સકાશાદ્વિભાગે તદંશત્વે ચ વાચ્યે સતિ તદ્દુર્બોધત્વં જાનન્તી શ્રુતિરંશત્વમંશિનઃ સકાશાદ્વિભાગસ્વમણુત્વમંશિનોઽશાન્મહત્ત્વં, પુનરંશ-સ્થાંશિનિ પ્રવેશયોગ્યત્વં પ્રવેશે સત્યભેદપ્રતીતિવિષયત્વં, પુનર્નિર્ગમનયોગ્યત્વં ચાગ્નિવિસ્ફુલ્લિક્કે પ્રસિદ્ધમિતિ સર્વધર્મબોધસૌકર્યાર્થમગ્નિવિસ્ફુલ્લિક્કવૃદ્ધાન્તેનો કથતી । પ્રકૃતેઽપ્યેવં વૃદ્ધયતે । વિ० મં. પૃ. ૧૭૧)

સ્મૃતિમાં અને સૂત્રમાં જીવને ‘અંશ’ કહેલો છે. આ શબ્દના પ્રયોગથી પણ જીવના વ્યુચ્ચરણને જ જાણાવે છે. શ્રુતિમાં જીવને ‘પાદ’ કહેલો છે. (ઋ. મં. ૧૦-૯૯-૩) અંશ શબ્દનો અર્થ કોપમાં પુત્ર, પત્ની, ખંડ અથવા અવયવ, શિષ્ટવસ્તુનો એક દેશ, અને રાશિનો એક દેશ છે. પત્ની માટે પ્રસિદ્ધ રીતે ‘અંશ’ શબ્દ યોજાયો નથી, પણ ‘અર્ધોબાપચ આત્મનો યત્પત્ની’ ‘સ આત્માનમેવ દ્વેધાપાતયસતઃ પતિશ્ચ પત્ની ચાભવતાં તસ્માદેતદર્ધવૃગ્લમિષ એ શ્રુતિઓમાં પત્ની માટે અંશ શબ્દ યોજાયલો છે. ‘પાદ’ શબ્દ પણ અવયવ એક દેશ માટે યોજાય છે. તેથી શ્રુતિમાં ‘પાદ’ અને સ્મૃતિ તથા

સૂત્રમાં જીવ માટે 'અંશ' શબ્દના અર્થમાં સંદેહ રહે તે સ્વાભાવિક છે. એકદેશ અને અવયવ એ બેમાંથી ગમે તે અર્થ લેવાથી લક્ષણનો દોષ લાગતો નથી જ. પણ **ઊર્ણના મિસ્ત્રાનાચરેત 'યથાગ્નેઃ ક્ષુદ્રા વિસ્ફુલ્લિંગા વ્યુચ્ચરન્તિ'** એમ બે દષ્ટાન્તથી જીવ બ્રહ્મમાંથી વ્યુચ્ચરે છે એમ જણાવ્યું છે. લાગવતના બીજા સંક્રમમાં સૃષ્ટિપ્રકરણ આવે છે. ત્યાં પણ ઊર્ણનાભિનું જ દષ્ટાન્ત છે. માટે અંશ શબ્દનો અર્થ વ્યુચ્ચરણને માટે યોગ્ય અને અવિકૃત સ્વરૂપવાળો અંશ (જીવ) ખંડ અથવા અવયવરૂપ જ છે. તે નિત્ય ભિન્ન હોઈ શકે નહિ. જેમ 'હું બહુ થાઉં' એવી ઇચ્છા થતાં ભગવાન બહુરૂપ થયા અને 'પ્રજનન કરું' એવી ઇચ્છાથી પ્રથમ જણાવ્યું. તેમ વૈચિત્ર્યનું સંપાદન કરવા ભગવાને જેમ જીવમાં જીવત્વ, અણુત્વ વગેરે ધર્મો મૂક્યા છે તેજ પ્રમાણે 'અંશત્વ' એ પણ પૃથક્ ધર્મ ભગવાને મૂક્યો છે એમ સમજવું જોઈએ. (પરં સતિ 'बहुस्यामितीच्छया बहुत्ववत्' प्रजा-येयेतीच्छया पूर्वोक्तं वैचित्र्याय जीवत्वाणुत्वादयो यथाजीवे संपादितास्तथांश-त्वमप्येकः पृथगेव धर्मः संपादित इति त इव सोपि भुत्या निरूप्यते ॥ सुव-र्णसूत्रम् पृ. ૧૭૯ । આથી જીવનું બ્રહ્મમાંથી જે વ્યુચ્ચરણ થાય છે તે સ્વાભાવિક છે. આમ હોવાથી ભાસ્કરાચાર્ય જે એમ કહે છે કે અભેદ વાસ્તવિક છે અને ભેદ ઔપાધિક છે તે ખોટું દરે છે. તેમ વાસ્તવિક ભેદ માનનાર મધ્વાચાર્યનો મત પણ ખોટો છે એ પણ આપણે ઉપરજ જણાવ્યું છે. જીવની વ્યુચ્ચરણ જ શ્રુતિમાં સર્વત્ર જણાવેલું છે, ઉત્પત્તિ નહિ. માટે જીવ નિત્ય છે એ સિદ્ધાન્તને પણ કોઈ બાધ આવતો નથી.

શુદ્ધાદૈત મતમાં જીવને અણુ કહેલો છે. શંકરાચાર્ય તેને વિભુ માને છે આમાં ખરું શું છે તેનો પણ નિર્ણય અહિંઆ આવશ્યક છે. બ્ર. સૂ.

જીવનું અણુત્વ. ૨-૩-૧૦ થી ૨-૩-૨૦ સુધીમાં સૂત્રકારે જીવનું અણુત્વ સિદ્ધ કર્યું છે. તેમ શ્વે. ૫-૮ ની શ્રુતિમાં તેને વાલના અગ્ર લાગ

જેટલો જણાવ્યો છે. સૂત્રકારે કરેલી દલીલોનો નિષ્કર્ષ નીચે પ્રમાણે છે.

૧. કૌ. ૩-૩ માં જણાવ્યા પ્રમાણે જીવની ઉત્ક્રાન્તિ, ગતિ તથા આગતિ છે માટે તે અણુ છે. ૨-૩-૧૯

૨. જીવ રૂપથી તથા ઇન્દ્રિયોથી ગતિ અને આગતિનો સંબંધી જીવ છે માટે તે મધ્યમ પરિમાણવાળો નથી પણ અણુ છે. ૨-૩-૨૦

૩. બૃ. ૪-૪-૨૨ માં આત્માને મહાન કહ્યો છે તેથી કોઈ જીવને વિભુ કહે તો તે બરાબર નથી કારણકે અહિં આત્મા શબ્દ બ્રહ્મના અર્થમાં છે જીવના અર્થમાં નથી. ૨-૩-૨૧

૪. બૃ. ૪-૩-૯ 'સ્વ' શબ્દ છે તે પણ જીવના અણુત્વનો બોધ કરે છે. (સ્વયં વિહૃત્ય સ્વયં નિર્માય સ્વેન ભાસા સ્વેન જ્યોતિષા પ્રસ્થપિતિ). તેમ શ્વે. ૫-૮ માં તેને વાલના અગ્ર લાગના સોમા લાગ જેટલો કહેલો છે માટે પણ તે અણુ છે. ૨-૩-૨૨

૫. અણુ હોવા છતાં ચંદ્રની માફક સર્વશાસ્ત્રમાં તેનું ચૈતન્ય વ્યાપે છે. ૨-૩-૨૩

૬. જેમ ચંદ્રન શરીરના એક ભાગમાં સ્થિત છે તેમ જીવ પણ હૃદયમાં સ્થિત છે. ૨-૩-૨૪
૭. જેમ મણિની કાન્તિ સર્વ શરીરમાં વ્યાપે છે તેમ જીવ પણ પોતાના ચૈતન્ય ગુણથી સર્વ વ્યાપે છે. ૨-૩-૨૫
૮. ચંપક વગેરેની ગંધની માફક ચૈતન્યનો પણ સ્વભાવ છે કે પોતાના સ્થાનથી અધિક સ્થાનમાં વ્યાપવું, તેથી જીવનો ચૈતન્ય ધર્મ હૃદય સ્થાનમાં હોવા છતાં અખીલ શરીરમાં વ્યાપે છે. ૨-૩-૨૬
૯. કૌ. ૩-૬ માં પ્રજ્ઞયા શરીરં સમારુહ્ય એવી શ્રુતિ છે. અહિંયાં પ્રજ્ઞયા એ તૃતીયા વિભક્તિમાં હોવાથી તથા તેનો પૃથક્ નિર્દેશ હોવાથી, પ્રજ્ઞા અર્થાત્ ચૈતન્ય એ જીવનો ધર્મ છે એમ સમજાય છે. ૨-૩-૨૮

શંકરાચાર્ય ઉપરનાં ધ્રુ. સુ. ૨-૩-૨૩ થી ૨-૩-૨૮ સુધીનાં ને પૂર્વપક્ષ તરીકે લે છે, સિદ્ધાન્તીનાં વચન તરીકે નહિ. અને તેના સિદ્ધાન્ત પક્ષ તરીકે ધ્રુ. સુ. ૨-૩-૨૯ ને લે છે; અને બીજી રીતે આ સૂત્રોને યોજીને જીવના અણુત્વવાદનો પરિહાર કરે છે, અને વિભુત્વને સ્વીકારે છે. ભાસ્કર અને વિજ્ઞાનભિક્ષુ પણ કેમકે અંશે શંકર સાથે મળતા થાય છે તે કે તેઓ ધ્રુ. સુ. ૨-૩-૨૮ થી જૂદું અધિકરણ રચે છે. વિજ્ઞાનભિક્ષુ જીવનું અણુત્વ ઉપાધિને લીધે છે એમ જણાવે છે. ધ્રુ. સુ. ૨-૩-૨૯ (તદ્ગુણસારત્વાત્ તુ તદ્વ્યપદેશઃ પ્રાજ્ઞવત્) માં આવેલાં પ્રથમ ‘તત્’ નો અર્થ ‘બુદ્ધિ ઉપાધિ’ કરે છે અને બીજા ‘તત્’ નો અર્થ અણુત્વ વગેરે કરે છે. આના ઉદાહરણમાં પ્રાગનો દાખલો આપ્યો છે. જેમ પ્રાગ જો કે સર્વ ધર્મથી શૂન્ય છે છતાં તેને સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિમત્ વગેરે ધર્મોવાળો એમ કહેલ છે, તે જ પ્રમાણે જીવને અણુત્વયુક્ત જણાવેલ છે. શંકરાચાર્યે આ અર્થ કરવામાં સૂત્રકારના સૂત્રમાં જે વસ્તુ જણાતી નથી તેને પોતાની કલ્પનાથી ઉપગતવી કાઢી છે. અર્થાત્ પ્રથમ તત્ નો અર્થ તેમણે બુદ્ધિ-ઉપાધિ કર્યો છે. પણ તે આ સૂત્રોનો અંબંધ જોતાં એવો અર્થ કરવો તે અનુચિત છે. જો કે ધ્રુ. સુ. ૨-૩-૧૫ માં વિજ્ઞાનમનસી શબ્દો છે તેનો અર્થ ભાસ્કરે ‘ઇન્દ્રિય’નો અર્થ નહિ લેતાં બુદ્ધિ અને ઉપાધિ કર્યો છે, પણ તે અર્થ અધિકરણના તત્ શબ્દ સાથે કાંઈ પણ રીતે સંબંધ ધરાવતો નથી. તેથી શંકરે જે કલ્પનાથી જીવના અણુત્વવાદનો નિરાસ કરવાને પ્રયત્ન કર્યો છે તે યોગ્ય નથી. વળી શંકરે પોતાના ૨-૩-૨૯ ના સૂત્ર ઉપરના ભાષ્યમાં જીવનું વિભુત્વપ્રતિપાદન કરવાને જે દલીલો કરી છે તે પણ આપણે અહિંયાં વિચારીશું. તે કહે છે. “નૈતદસ્તિ અણુરાત્મેતિ, ઉત્પત્ત્યશ્રવણાત્, પરસ્યૈવ તુ બ્રહ્મણઃ પ્રવેશશ્રવણાત્ તાદાત્મ્યોપદેશાચ્ચ પરમેવ બ્રહ્મ જીવ હત્યુક્તમ્, પરમેવ ચેદ્ બ્રહ્મ જીવસ્તસ્માદ્ યાવત્પરં બ્રહ્મ, તાવાનેવ જીવો ભવિતુ મહંતિરસ્ય ચ બ્રહ્મણઃ વિહૃત્વમામ્નાતમ્ । તસ્માદ્ વિભુર્જીવઃ

આ દલીલમાં શંકર ત્રણ કારણો જીવના વિભુત્વ માટે કલ્પે છે. (૧) ઉત્પત્તિનું અશ્રવણ (૨) પર જ બ્રહ્મનો પ્રવેશ (૩) તાદાત્મ્યનો ઉપદેશ. આ ત્રણે કારણો માટે બાદરાયણનાં સૂત્રોમાંથી શંકરને ટેકા મળતો નથી. શંકરે જે પ્રથમ કારણ આપ્યું છે તે કારણ પણ બાદરાયણ જીવને માટે આપે છે, પણ તે એમ કહે છે કે જીવની ઉત્પત્તિ કાંઈ પણ સ્થળે શ્રુતિમાં

જોવામાં આવતી નથી. અગ્નિ વિસ્ફુલિંગના દૃષ્ટાન્તથી જીવોનું બ્રહ્મમાંથી વ્યુચ્ચરણ માત્ર છે. આથી ઉત્પત્તિના અશ્રવણને લીધે જીવો નિત્ય છે. આ અર્થજ આદરાયણને એ દલીલથી સમજાય છે. આથી જીવના અણુત્વનો આધ આવતો નથી. જો શંકરાચાર્યની દલીલને આપણે સ્વીકારીએ તો પછી અવિદ્યાને તે અનાદિ માને છે તેથી તે ઉત્પત્તિ વગરની છે. હવે જો, જોને ઉત્પત્તિ છે તે તમામ વિભુ છે એમ કહીએ તો પછી અવિદ્યા પણ વિભુ થાય અને તે રીતે તેને બ્રહ્મ જ આપણે કહેવી પડે, તો પછી બ્રહ્મ અને અવિદ્યા વચ્ચે શંકરના કથન પ્રમાણે કોઈ પણ ભેદજ નહિ રહે. આતો ‘અકર કાલતાં ઉંટ પેશે’ તે કહેવત પ્રમાણે જીવનું વિભુત્વ સિદ્ધ કરવા જતાં, અવિદ્યાની બ્રહ્મતા સિદ્ધ થઈ જાય છે. કદાચ શંકર પક્ષ તરફથી એમ કહેવામાં આવે કે ‘એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય છે’ એ પ્રતિજ્ઞાને લીધે, ઉત્પત્તિના પરિહારથી જે નિત્યતા સમજાય છે તેથી જેવટે અભેદ-બ્રહ્મનો અર્થ નીકળે છે. અર્થાત્ જીવને ઉત્પત્તિ નથી માટે તે નિત્ય છે અને તેથી તે બ્રહ્મ છે; બ્યારે અવિદ્યાની આખતમાં જેવટે અવિદ્યાનું અનાદિત્વ મિથ્યાત્વની પ્રતીતિ કરાવે છે. આથી જીવ નિત્ય હોવાથી તે બ્રહ્મ છે. માટેજ તે વિભુ છે. પણ આદરાયણ તો જીવને નિત્ય તથા અણુજ માને છે. અને તે કહે છે કે તેમ માનવાથી ‘એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય છે’ એ પ્રતિજ્ઞાનો વિરોધ બિદ્ધૂલ દેખાતો નથી. કારણકે જીવાત્માને ‘અ. સ. ૨-૩-૪૩માં અંશ કહેલ છે. આ અંશને નિર્વાકના મત પ્રમાણે ‘શક્તિ’ના અર્થમાં લો, અગર રામાનુજ પ્રમાણે ‘પ્રકાર કે વિશેષણ’ના અર્થમાં લો, અથવા શ્રીવલ્લભાચાર્ય પ્રમાણે ‘અંશ’લો તો તેથી તથા ૨-૧-૪૧ માં જે અંશની બ્રહ્મ સાથે અનન્યતા જણાવી છે તેથી ઉપર જણાવેલી પ્રતિજ્ઞાનો બિદ્ધૂલ વિરોધ દેખાતોજ નથી, અર્થાત્ અંશ આદરાયણ પ્રમાણે અંશી સાથે અનન્ય છે, શક્તિ શક્તિમત્ સાથે, અને વિશેષણ વિશેષ્ય સાથે. આથી અંશીના જ્ઞાનમાં અંશનું જ્ઞાન આવી જાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ થતાં જીવનું પણ જ્ઞાન તેમાં આવી જાય છે એ વાક્યથી કહેલું તે બરાબર બંધ બેસે છે: આથી જીવને અંશ કહેલો છે અને તે અંશ અંશીની સાથે અનન્ય છે એમ કહેલું હોવાથી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થતોજ નથી. તેથી જીવ નિત્ય તથા અણુ છે એમ આદરાયણને અનુસરીને શ્રીવલ્લભાચાર્યે કહ્યું તે બરાબર છે. શંકરાચાર્યે ઉત્પત્તિના અશ્રવણથી જે દલીલ કરી તે વ્યાજબી નથી.

અણુત્વના પરિહાર માટે શંકરે બીજી દલીલ એ કરી છે કે મુખ્ય જ બ્રહ્મનો પ્રવેશ જીવમાં થાય છે તે કારણથી પણ જીવ વિભુ છે. આણુ નહિ. આ દલીલનો આધાર છાંદોગ્યની **અનેન જીવેન આત્મના અનુપ્રવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણિ** એ શ્રુતિ છે. આમાં પર બ્રહ્મના જીવમાં થતા પ્રવેશ ઉપરથી શંકરાચાર્ય એવું અનુમાન બાંધે છે કે જીવ એ વિભુ હોવો જોઈએ. પણ શંકરની જ આ દલીલ જો આપણે તપાસીએ તો તેમના કથન પ્રમાણે પરબ્રહ્મ એ વ્યાપક હોવાથી તેનો જીવમાં પ્રવેશ શી રીતે મંભવી શકે? તેમ આ પ્રવેશ-સંયોગ પણ કહી શકાય નહિ. કારણ કે પરબ્રહ્મ એ સૃષ્ટિની અંદર તથા બહાર હોવાથી પ્રવેશનું કથન કર્યા વગર પણ બ્રહ્મમાંથી નામ તથા રૂપનું વ્યાકરણ થાય. આ શ્રુતિની સાથે જો આપણે **દ્વાસુપર્ણો** શ્રુતિ વાંચીયું તો તેમાંથી અર્થ એટલો જ નીકળે કે પરબ્રહ્મ જીવાત્મા સાથે પ્રવેશ કરે છે અને નામ તથા રૂપને પ્રકટ કરે છે. અદૈત શ્રુતિ અને વ્યાજબી શ્રુતિમાં જે મુશ્કેલીઓ જણાય છે તેનો ઉત્તર આદરાયણે ‘અ. સ. ૨-૨-૨૭ માં

આથી છે. આથી જીવના વિભુત્વ માટે શંકરાચાર્યે જે પ્રવેશ શ્રવણની દલીલ કરી તે પણ અયુક્ત છે.

હવે તાદાત્મ્યોપદેશની ત્રીજી દલીલ તપાસીએ—આ કારણનું બીજા જાંદોગ્યની ‘સ ષષ્ઠ અણિમા, પંતદાત્મ્યં હૃદં સર્વં, તત્સત્ત્વં, સ આત્મા, તત્ત્વમ્ અસિ એ શ્રુતિમાં રહેલું છે. આ વાક્ય ઉદાલક મુનિએ શ્વેતકેતુને કહેલું છે. શંકરાચાર્ય લક્ષણાથી તત્ત્વ એટલે સાકારત્વ સગુણત્વ વગેરેથી રહિત બ્રહ્મ અને ત્વમ્ એ અત્પ્રજાત્વ, અણુ અંશત્વ, કર્તૃત્વ વગેરેથી રહિત આત્માના અર્થમાં લઇને, ભાગત્યાગ લક્ષણાથી તેમનું તાદાત્મ્ય સમજાવે છે. પણ ખરી રીતે તેવો અર્થ જ અહિંમાં નથી. રંગ રામાનુજ કહે છે કે તત્ત્વ ત્વમ્ અસિ એમાં તત્ત્વ એટલે પંતદાત્મ્યના અર્થમાં છે. અર્થાત્ સત્ત્વો પ્રકાર એ અર્થ છે. પણ શંકરની ભાગ ત્યાગ રીતિથી અર્થ સમજતાં શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં જે બ્રહ્મનું સગુણત્વ તથા માધ્યમિકાના સાકારત્વ અને શૂન્યવાદમાં કોઇપણ ફેર રહેશે નહિ. શ્રીવલ્લભાચાર્યના મતે તો જેમ રાગના કુંવર રાગ થાય છે તેમ જીવ બ્રહ્મ પણ બને છે. તે કેવી રીતે? બ્રહ્મભાવ દશામાં અર્થાત્ જીવ અણુ છતાં પણ વિભુત્વનો અનુભવ કરે છે અને તેથી બ્રહ્મી દશામાં તેનામાં બ્રહ્મના અર્થો આવે છે તેથી બ્રહ્મીભૂત તે કહેવાય છે. બ્રહ્મ નહિ. બ્ર. સૂ. ૨-૧-૧૪ માં જે બ્રહ્મ અને જીવની વચ્ચે અનન્યતા કહી છે તે જીવ અંશ હોય અને બ્રહ્મ અંશી હોય તોજ સંભવી શકે છે. કંઠાપનિપદમાં જળનું દષ્ટાંત આપ્યું છે અને કહે છે કે જેમ શુદ્ધ જળ બીજા જળને મળે તો તે જળ તેના જેવું થાય છે તેમ બ્રહ્મને જાણનાર મુનિનો આત્મા પણ તેના જેવો બને છે. અર્થાત્ બ્રહ્મીભાવમાં જીવમાં બ્રહ્મના ધર્મોની સ્ફૂર્તિ થાય છે. તે રીતેજ ફક્ત તે વિભુ છે. તે સિવાય જીવ અણુ છે. આટલું આમાંથી સમજાય છે. અર્થાત્ અણુત્વ એજ વસ્તુતઃ સત્ય છે અને વિભુત્વ એ ઔપચારિક છે. જેમ અમાલના વિષે ‘રાગ’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે તેમ જીવ વિષે બ્રહ્મનો પ્રયોગ છે. જીવમાં કોઇપણ સ્વાભાવિક ગુણ નથી. જીવમાં પ્રજ્ઞા-દ્રષ્ટૃત્વાદિ-ચૈતન્ય વગેરે જે જોવામાં આવે છે તે ભગવાનના ધર્મો છે. તેથી આ ભગવાનના ધર્મોને લીધે જ તથા તે ભગવાનનો અંશ છે તેથી તે બ્રહ્મ કહેવાય છે. ૨-૩-૨૯ માં પણ સૂત્રકાર એજ હકિકત જણાવે છે. ત્યાં તત્ત્વનો અર્થ બ્રહ્મ લેવાનો છે, અર્થાત્ બ્રહ્મના ગુણોનો સાર જીવમાં હોવાથી અને તે જડમાં નથી માટે જ જીવ વિષે બ્રહ્મનો વ્યવહાર છે. જોકે જેમ બાલકમાં રહેલું પુસ્તક તેની પુખ્ત વયમાં ખીલે છે તેમ જીવમાં રહેલું વિભુત્વ બ્રહ્મભાવ દશામાં પ્રકટ થાય છે. આથી બાદરાયણના મતે જીવ અણુ છે. વ્યાપક અગર વિભુ નહિ. જીવની સંસાર દશામાં આ બ્રહ્મત્વ ગૌણ છે પણ મુક્ત દશામાં તે મુખ્ય છે. આથી શંકરે જીવના અણુત્વવાદનો નિષેધ કરવામાં બ્ર. સૂ. ૨-૩-૨૯ નો જે અર્થ કયો છે તે બરાબર નથી.+

+ અહિંમાં ડૉ. થીબાએ શંકરના અર્થ ઉપર જે ટીકા કરી છે તે અહિંમાં ઉતારવા જેવી છે. તે કહે છે ‘Now in the first place nothing in context warrants the explanation of the first ‘Tat’ Buddhi. And which is more important in the second place, it is more than doubtful whether according to Sankar’s own system the qualities of the Buddhi such as pleasure, pain ... etc, can with any propriety be said to constitute the essence of the soul even in

જીવનું કર્તૃત્વ.

જીવ આણુ છે એમ નક્કી કર્યા પછી સૂત્રકાર જીવને કર્તા પણ કહે છે. આને માટે બ્ર. સૂ. ૨-૩-૩૩ થી ૨-૩-૩૬ રચે છે. ત્યાં જીવનું કર્તૃત્વ જણાવવાને 'શાસ્ત્રાર્થવત્ત્વ, રવિહારોપદેશ ઉકરણોપદાન, ને યક્રિયાવ્યપદેશ એ ચાર કારણો આપે છે. ત્યાર પછીનાં ત્રણ સૂત્રોમાં જીવ કર્તા છતાં પણ કાષ્ઠક વખતે સારાં કર્મો કરે છે અને કાષ્ઠક વખતે ખરાબ કર્મો કરે છે. એમ શાથી? તે પ્રશ્નનો ખુલાસો આપે છે. બ્ર. સૂ. ૨-૩-૪૦ માં તદ્દાનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે. તે ઉપરથી શંકર એમ કહે છે કે જીવનું કર્તૃત્વ સ્વાભાવિક નથી પણ ઉપાધિ નિમિત્ત છે. આ સૂત્રમાં જ ને શંકર તુના અર્થમાં લઈને જીવના સ્વાભાવિક કર્તૃત્વના પક્ષનો નિરાસ કરે છે. જેમ સુતાર જ્યારે હથિઆર લઈને કામ કરે છે ત્યારે દુઃખ-કલેશનો અનુભવ કરે છે પણ જ્યારે તે ક્રિયામાંથી નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે સુખને અનુભવે છે તેમ દૈતાવસ્થામાં જીવ દુઃખને અનુભવે છે, અને જ્યારે તે અદૈત્તનું ભાન કરે છે ત્યાર સુખ મેળવે છે. આ રીતે આ સૂત્રમાંથી અર્થ શંકર ઉપજાવી કાઢે છે. તે તદ્દન ખામી ભરેલો છે. મુખ્ય ખામી તો જ્ઞાને તુના અર્થમાં લેવામાં છે. સૂત્રકારે જ નો પ્રયોગ કર્યો છે. છતાં શંકર કહે છે કે જ્ઞાને તુના અર્થમાં લેવો, અને આ તુ પૂર્વપક્ષના નિરાસ માટે છે એમ સમજો. આ અર્થ કલ્પના તદ્દન અવાસ્તવિક છે. માટે Deussen તેના System of Vedanta ના પૃ. ૩૧૬માં આ અર્થ પરત્વે લખે છે a remark which possibly hints at fundamental differences between Badarayana and Sankara.'

ઉપરના કારણથી શંકરના અર્થ કરતાં રામાનુજનો અર્થ કંઈક વધારે ઠીક લાગે છે તે એવો અર્થ કરે છે કે જેમ સુતાર હથિઆર છતાં પોતાની મરજીમાં આવે ત્યારે કામ કરે છે અને નથી કરે તો તેમ વાગાદિકરણથી સંપન્ન છતાં જીવ ઈચ્છામાં આવે ત્યારે કાર્ય કરે છે અગર નથી કરે તો.

પણ શ્રી વલ્લભાચાર્યના મતે જીવ એ ફક્ત કર્તા નથી પણ સાથે સાથે ભોક્તા પણ છે. કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ વલ્લભાચાર્યના મતે ભિન્ન નથી. જેમ સુતાર રથ બનાવીને પોતે તેમાં વિહાર કરે છે તેમ જીવ અમુક કૃતિ કરે છે અને તે ભોગવે છે. આમ કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ જણાવવાને જ ત્યાં ઉભયથા પ્રયોગ કર્યો છે. આથી જીવનું કર્તૃત્વ સ્વાભાવિક છે. કર્તૃત્વ જ્ઞાતે દુઃખરૂપ નથી. આમ છતાં શંકરાચાર્ય જીવના સ્વાભાવિક કર્તૃત્વ સામે નીચેની ચાર દલીલે કરે છે.

(૧) જો કર્તૃત્વ સ્વાભાવિક હોય તો જેમ અગ્નિ ઉગ્મા રહિત હોઈ શકે નહિ તેમ જીવ કર્તૃત્વ વગર હોઈ શકે નહિ. આમ થાય તો પછી અનિર્મોક્ષનો પ્રસંગ આવે.

the Samsara State. The essence of the soul in whatever state, according to Sankar's system is knowledge or intelligence, whether it is due to its association with the Buddhi is non-essential, or, more strictly unreal false." (Vadanta Sutra 1, page 55.) આથી સમજાય છે કે જીવાણુત્વ બોધક સૂત્રોને શંકર પૂર્વપક્ષમાં લઈ ગયા છે તે ખરાબર નથી.

(૨) કર્તૃત્વ એ દુઃખરૂપ છે.

(૩) મોક્ષની પ્રાપ્તિ નિત્ય, શુદ્ધ, યુક્ત જીવને જ હોય છે, કર્તૃત્વવાળાને નહિ.

(૪) કેટલીક શ્રુતિઓમાં જીવનું કર્તૃત્વ અવિદ્યાને લીધે છે એમ કહ્યું છે.

વિચાર કરતાં આ ચાર કારણો સખગ જણાતાં નથી. કર્તૃત્વને લીધે અનિર્મોક્ષ પ્રસંગ આવે માટે કર્તૃત્વ સ્વાભાવિક ધર્મ નથી. એમ જે શંકર કહે છે તે વળૂદ વગરની દલીલ છે. તેથી ઉલટું એમ થાય કે જેમનામાં કર્તૃત્વ નથી એવાનેજ મોક્ષ મળે. નિરિન્દ્રિય કે નપુંસકોજ મોક્ષ મેળવી શકે, પણ આવો આપણને અનુભવ થતો નથી. તેમ કર્તૃત્વ દુઃખરૂપ પણ કહી શકાય નહિ. દુધનું પાન કરવાની ક્રિયામાં દુઃખ નથી. કર્તૃત્વ જાતે દુઃખરૂપ નથી. તે દુઃખરૂપ અગર સુખરૂપ છે તેનો આધાર આપણુ કર્તૃત્વને કેવી રીતે લેધએ છીએ તેના ઉપર આધાર રાખે છે. કર્તૃત્વમાંથી દુઃખની ઉત્પત્તિ હોય તો તે કર્તૃત્વને લીધે નહિ પણ અભિમાનને લીધે છે. માટે જીવે પોતાના કર્તૃત્વમાં અભિમાન રહિત થવું જોઈએ. અવિદ્યાને લીધે કર્તૃત્વ છે એવું જ્યાં શ્રુતિમાં કહેવામાં આવે છે તેનો અર્થ જૂદી રીતે સમજવાનો છે.

જીવાત્મા કર્તા છે છતાં તેનું કર્તૃત્વ બ્ર. સૂ. ૨-૩-૪૧-૪૨ પ્રમાણે બ્રહ્મમાં આપેલું છે. સૂત્ર ૨-૩-૪૧ માં સ્પષ્ટ કહે છે કે જીવનું કર્તૃત્વ પર કહેતાં બ્રહ્મમાંથી છે. ત્યાં તત્ત્વોનો અર્થ કર્તૃત્વ લેવાનો છે. શંકર આ કર્તૃત્વ ઉપાધિથી છે એમજ લે છે. જો જીવનું કર્તૃત્વ બ્રહ્મમાંથી છે એમ આપણે માનીએ તો પછી બ્રહ્મ ઉપર વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્યનો દોષ આવે. માટે જ સૂત્રકારે ૨-૩-૪૨નું સૂત્ર રચ્યું છે. અને તેનું સમાધાન બે રીતે કરે છે. એક સમાધાનમાં એમ જણાવે છે કે બ્રહ્મ અચિન્ત્ય ઐશ્વર્યવાળું છે અને વેદમાં એમ કહે છે કે બ્રહ્મ સધળાં કર્મોના ફળને આપનાર છે. આ ફળદાન કર્માનુસાર અથવા તે સિવાય સ્વતંત્ર ફળ પણ કરે છે. કર્મની અનુસાર ફળ આપવા છતાં પણ બ્રહ્મ સ્વતંત્ર છે. બીજું સમાધાન એ છે કે બ્રહ્મને જીવોક્ત પ્રયત્નની અપેક્ષા છે તેથી વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્ય નથી. આથી આખી સૃષ્ટિએ બ્રહ્મ પ્રયત્ન બને છે અને આત્મસૃષ્ટિ: પરિણામાત્ ૧-૪-૨૬માં સૃષ્ટિ આત્મસૃષ્ટિ તથા આત્મકૃતિ કહી છે. બ્ર. સૂ. ૨-૧-૩૩ માં આ આત્મસૃષ્ટિ આત્મકૃતિને પણ કૈવલ્ય કહે છે. બ્ર. સૂ. ૨-૩-૪૩ માં જીવને બ્રહ્મનો અંશ કહ્યો છે અને ૨-૩-૫ માં ભગવાનની ઇચ્છાથી તે જીવમાં ભગવાનના ધર્મોનું તિરોધાન થયેલું જણાવ્યું છે. આથી સિદ્ધ છે કે બ્રહ્મ પોતાની ઇચ્છાથી ક્રીડા કરવાને માટે જ પોતે જડ તથા જીવરૂપ બને છે. અને તે ક્રીડા માટે જ અમુક જીવે અમુક કરવું એવો સંકલ્પ કરે છે. આથી જૂદા જૂદા જીવો જૂદી જૂદી ક્રિયાઓ કરે છે. આ સર્વ ક્રિયાઓ બ્રહ્મની છે. આથી જીવનું કર્તૃત્વ બ્રહ્મની ઇચ્છાને અધીન છે એમ સમજવું જોઈએ. જેમ બાળક નહિ કરવા જેવી વસ્તુ કરવાને તૈયાર થતો હોય તે વખતે તેનો પિતા તે વસ્તુ નહિ કરવાને તેના દોષનું નિરૂપણ કરીને સમજાવે થતાં તે બાળક પોતાની હાથથી તે કામ કરે તો તેમાં પિતાનો દોષ નથી પણ તે બાળકનો સ્વાભાવનો જ છે. તેજ પ્રમાણે જીવના સાધુ તથા અસાધુ કર્માનુસાર બ્રહ્મ ફલદાન કરે છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મને વૈષમ્ય તથા નૈર્ઘૃણ્યનો દોષ લાગુ પડતો નથી. લોકોની માફક લીલા કરવાને બ્રહ્મ સધળું કરે છે પણ જીવકૃત પ્રયત્નને અનુસરતા હોવાથી બ્રહ્મમાં વૈષમ્ય દોષ નથી.

જીવના સ્વરૂપ નિર્ણયમાં એક શંકાનો ખૂલાસો થવાની જરૂર છે. તે એ છે કે બ્ર. સ. ૨-૩-૫૦ માં આભાસ ષષ્ઠ ચ એવા શબ્દો આવે છે. આ સૂત્ર ઉપરથી શંકર એમ માને છે કે જીવનું જીવત્વ એ અલીક અથવા મિથ્યા છે. ન્યારે શ્રીવલ્લભાચાર્ય જીવત્વને મિથ્યા માનતા નથી તો આમાં ખરું શું? અહિંઆં આભાસ શબ્દ ઉપરથી ‘અલીક’ અર્થ ઉપજતી કાઢવામાં જે મોટી કલ્પના દોડાવી છે તે વ્યર્થ છે. આ સમજવાને આપણે એક ઉદાહરણ લેઈએ અને પછી આભાસનો પ્રયોગ કેવી રીતે સમજાય છે તે જાણીએ. જેમ બ્રાહ્મણ શબ્દ અને બ્રાહ્મણાભાસ શબ્દોમાં અર્થનું તારતમ્ય છે તેવી રીતે બ્રહ્મ અને બ્રહ્માભાસમાં છે. આ સૂત્રમાં સૂત્રકાર જીવને બ્રહ્માભાસ તરીકે જણાવે છે તે કેવી રીતે? તેમ કોઈ અનાચારી બ્રાહ્મણમાં બ્રાહ્મણનો કોઈ ધર્મ ન હોય તો આપણે તેને બ્રાહ્મણાભાસ કહીએ છીએ તે પ્રમાણે જીવમાં આનંદ અંશનું તિરોધાન ત્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી તે બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી બ્રહ્માભાસ કહેવાય છે. જેમ અનાચારી બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણના કુળમાં જન્મ પામવાથી બ્રાહ્મણ છે પણ તેનામાં બ્રાહ્મણના ધર્મો નહિ હોવાથી બ્રાહ્મણાભાસ કહેવાય છે તેમ આનંદ અંશના તિરોધાનથી જીવમાં સર્વ લગવદ્ગુણો નથી છતાં તે બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી તે રૂપે તે બ્રહ્માભાસ કહેવાય છે આ અર્થમાં જ સૂત્રકારે ‘આભાસ’ શબ્દ યોજ્યો છે તેને બદલે જીવ અલીક છે એવો અર્થ ઉપજતી કાઢવો તે ખરેખર હસનીય છે. આથી શંકરે કરેલો અર્થ ખોટો છે. ભાસ્કર એ સૂત્રમાં આભાસાઃ એમ બહુ વચનનો પ્રયોગ કરીને પોતાના ભાષ્યમાં શંકરના અર્થને ખોટો દરાવે છે. તે કહે છે. આભાસસ્યાવસ્તુત્વાભ્યુપગમા વસ્તુનઃ શશવિષાણકલ્પસ્યાચેતનસ્ય કુતો બન્ધો મોક્ષોવા કર્માધિકારોવા ન ચ પરમાત્મના સંમારિત્વમસ્તીત્યુક્તં પુરસ્તાદતો નાર્વ પાઠ ઇતિ. રામાનુજ ભાસ્કરનો પાઠ લે છે. પણ તે આભાસના અર્થ ‘હેત્વાભાસ’ કરે છે. સૂત્રમાં ‘આભાસ’ ને એક વચનમાં લો અગર બહુ વચનમાં લો તો પણ તેની સાથે આપણે વિવાદ નથી. અહિંઆં કહેવાનું એટલું જ છે કે ‘આભાસ’ શબ્દથી આદરાયણ જીવની અલીકતા જણાવવા માગતા નથી છતાં શંકરાચાર્યે એવી કલ્પના કરી છે તે અસંગત છે.

આ જીવ વિચારણાના વિષયની સમાપ્તિમાં આપણે નીચે પ્રમાણે જીવ વિષે વિચાર કરી શક્યા.

- (૧) જીવ એ બ્રહ્મનો અંશ છે.
- (૨) વિસ્ફુલ્લિગ જેમ અગ્નિનો અંશ છે તેમ જીવ પરમાત્માનો અંશ છે.
- (૩) વિસ્ફુલ્લિગ જેમ અગ્નિથી વ્યુચ્ચરણ પામે છે તેમ જીવ પરમાત્મામાંથી વ્યુચ્ચરણ પામે છે.
- (૪) જીવનું વ્યુચ્ચરણ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ નથી અને તેથી તે નિત્ય છે.
- (૫) જીવ એક નહિ પણ અનેક છે. કારણ કે વ્યુચ્ચરણ શ્રુતિમાં આત્મા શબ્દને બહુ વચનમાં યોજ્યો છે.
- (૬) જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે તથા તે બ્રહ્મ સાથે અન્ય-અભેદતા વાળો છે.
- (૭) બ્રહ્મ અને જીવ વચ્ચે અભેદતા છે છતાં બ્રહ્મજીવ કરતાં અધિક છે.

- (૮) જીવ એ અણુ છે. બ્રહ્મભાવદશામાં તે વિભુ હોય છે.
 (૯) ચૈતન્ય તેનો ધર્મ છે. તે જ્ઞાતા પણ છે.
 (૧૦) જીવ કર્તા છે તથા ભોક્તા છે. તેનું કર્તવ્ય બ્રહ્મથી તેના કર્મની અપેક્ષાએ નિયમિત છે; અને તેથી તદનુસાર તેને ફલદાન હોવાથી બ્રહ્મને વૈષમ્ય કે નૈર્ઘૃણ્ય નથી.
 (૧૧) બ્રહ્મ અને જીવ વચ્ચે અભેદ ખરો પણ ભેદસહિષ્ણુ અભેદ છે, શંકર માને છે તેવો ભેદઅસહિષ્ણુ અભેદ નહિ. *

બ્રહ્મપ્રાપ્તિનાં સાધનો

હવે જીવોના તાત્ત્વિક સ્વરૂપનો વિચાર કર્યા પછી આપણે અર્હિયાં સાધનોનો વિચાર કરીએ. જીવોનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ ચિદ્રૂપ છે અને તે બ્રહ્મના અંશ છે એ આપણે ઉપર જણાવ્યું પણ સંસારદશામાં તે બ્રહ્મના અંશ છે તે સ્વરૂપની તેમને વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે. જીવની સંસારદશા બ્રહ્મની અવિદ્યા નામની શક્તિને લીધે છે. તત્ત્વદીપ નિબંધમાં શ્રી વલ્લભાચાર્ય કહે છે કે **विद्याविद्ये हरेः शक्ती माययैव विनिर्मिते ते जीवस्यैव नान्यस्य दुःखित्वं चाप्यनीशता** । વિદ્યા અને અવિદ્યા એ બન્ને બ્રહ્મની શક્તિ છે. અવિદ્યાથી જીવ સંસારમાં બંધાય છે. અર્થાત્ દેહલાભ અવિદ્યાનું પરિણામ છે. વિદ્યાથી તેને આત્માના સ્વરૂપનો લાભ થાય છે અને મોક્ષ મેળવે છે. તે ભગવાનની શક્તિઓ હોવાથી ભગવાનની ઇચ્છાથી જ કાર્ય કરે છે. આથી ભગવાનના ધર્મોનું જીવમાં તિરોધાન તથા આવિર્ભાવ પણ તે શક્તિઓ સ્વતંત્ર રીતે નહિ પણ ભગવદ્વિગ્ધાને અધીન રહીને જ કરે છે. આ એ શક્તિઓનું નિર્માણ ભગવાનની માયા કરે છે તેથી તે ભગવાનની માયાને અધીન છે. આથી ભ. ગી. ન્યાં કહે છે કે ‘જેઓ મને શરણે આવે છે તે મારી માયાને તરી જાય છે. તેથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિનો ઉદય થતાં અવિદ્યા તથા વિદ્યાની પણ નિવૃત્તિ થાય છે. જે આમ ન હોય તો નિત્ય મુક્તતા બને નહિ. આ એ વિદ્યા અને અવિદ્યા જીવને જ હોય છે. જડ તથા અન્તર્યામીને નહિ. અને તેથી જીવમાં જ દુઃખિત્વ અને અનીશિતૃત્વ જણાય છે. આથી એટલું સિદ્ધ છે કે જીવને જે સંસારદશાનો અનુભવ છે તે ભગવાનની માયાએ નિર્માણ કરેલી અવિદ્યા નામની શક્તિને લીધે છે. તે અવિદ્યાથી જીવ બંધાય છે, અને અવિદ્યાથી મુક્ત થાય છે.

અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વો કહ્યાં છે. એ દરેક પર્વ અધ્યાસની સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. દેહાધ્યાસ, ઇન્દ્રિયાધ્યાસ, પ્રાણાધ્યાસ, અંતઃકરણાધ્યાસ અને સ્વરૂપ વિસ્મૃતિ. **स्वरूपाज्ञानमेकं हि पर्व देहेन्द्रियासवः । अंतःकरणमेवां हि चतुर्धाऽध्यास उच्यते** આ વિદ્યાનાં પણ પાંચ પર્વો છે—સાંખ્ય, યોગ, વૈરાગ્ય, તપ, અને ભક્તિ. જીવની સંસાર દશા અને તેમાંથી મુક્તિ આ બન્ને શક્તિના વ્યાપારથી થાય છે.

એટલું તો નક્કી છે કે જેટલા જીવો સંસારના પ્રવાહમાં પડેલા છે તેઓ મૂળ ચિદ્રૂપ તરીકે બ્રહ્મના અંશ છે, પણ તેઓ બ્રહ્મ સાથેનો એ સંબંધ ભૂલી ગયા છે. ભગવાનના

*શંકરના આવા અભેદને લીધે ડૉ. ભાણુરાજર શંકરની System ને Monism અથવા Advaitism નામ નહિ આપતાં Singularism નામ આપવાનું પસંદ કરે છે. જુઓ Vaishnavism પૃ. ૧૫૯.

ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય-આ છ ધર્મોનું તિરોધાન થયેલું હોવાથી સંસાર દશામાં તેઓ દીન, પરાધીન, સર્વ દુઃખને સહન કરનાર, સર્વથી હીન, સર્વ વિપત્તિઓના ભોક્તા, અહંકારી, વિપયમાં આસક્ત એમ અનેક દુર્ગુણોથી ભરાયલા થઈ ગયા છે. અવિદ્યા એ તેમનું મૂળ સ્વરૂપ ઢાંકી દીધું છે. અને તેથી તેમને પોતાના દરબજનનું વિસ્મરણ થઈ ગયેલું હોવાથી વિપરીત ગુણોવાળા તેઓ જણાય છે. જેની આંખમાં કમળો થયો હોય તે જેમ સર્વત્ર પીળું જ જુએ છે તેમ અવિદ્યાથી ઉપહત દષ્ટિવાળા આ જીવોને પોતાના તાત્વિક સ્વરૂપનું ભાન થતું નથી. તેથી તેમનામાં વિપરીતતા જેવામાં આવે છે માટે જ્યાં સુધી આ વિપરીતતાનું મૂળ દૂર ન થાય ત્યાં સુધી ખરો પ્રકાશ તે જોઈ શકશે નહિ. માટે તે મૂળરૂપ અવિદ્યાને પ્રથમ દૂર કરવી જોઈએ. અવિદ્યા દૂર થતાં જીવની આગળથી અહંતા મમતાત્મક સંસારજ જતો રહેશે. જ્યાં સુધી પડદો આડો હોયતો આપણે પડદા પાછળ ક્યા વસ્તુ છે તે જોઈ શકતા નથી, પણ તે પડદાને ખૂલ્લો કરતાં વિદ્યમાન પદાર્થો દર્શાવ્યર થાય છે, તેમ અવિદ્યારૂપી પડદો દ્રષ્ટિ આગળથી લેઈ લેવામાં આવે છે. તુર્તજ પદાર્થોના સત્યસ્વરૂપનું ભાન થશે. આ અવિદ્યા તે વિદ્યાથી જ દૂર થાય છે. અવિદ્યા દૂર થતાં, સંસાર ટળી જતાં, બ્રહ્મની સાથેના પોતાના સંબન્ધનું જીવને ભાન થાય છે, અને પછી તે સંબન્ધ જે છૂટા થઈ ગયો છે તે ફરીથી પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કરે છે. આ સંબન્ધ પ્રાપ્ત કરવાને જે જે ઉપાયો તે પોતે લે છે તેનું નામ સાધન છે.

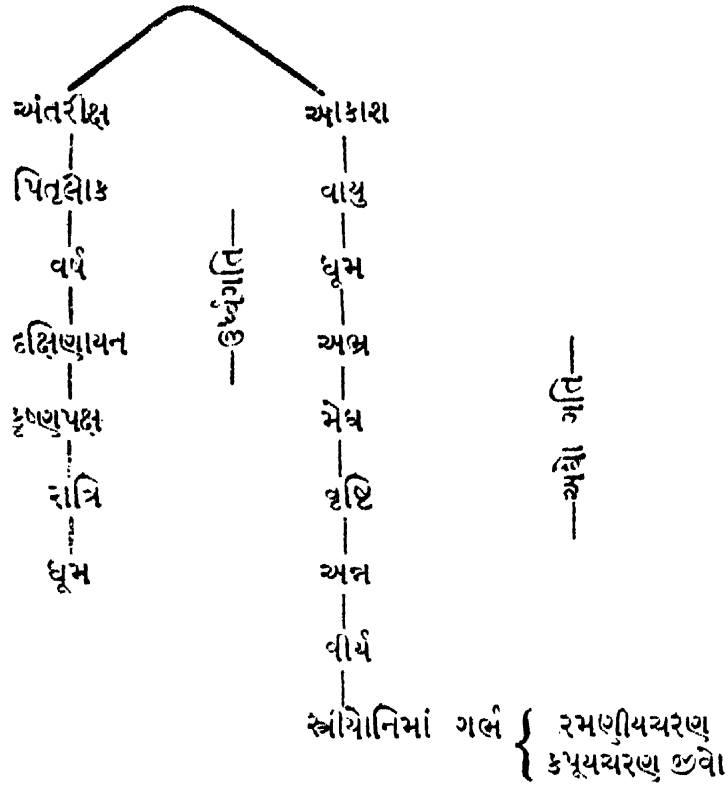
બ્રહ્મની સાથે જીવનો સંબન્ધ પ્રાપ્ત કરવાનો એકજ ઉપાય-સાધન નથી; પણ અનેક છે. જેવા જેવા અધિકારવાળા જીવો તે તે પ્રમાણે તેમના માટેનાં સાધનો. સામાન્ય રીતે જીવોની સરળતાને માટે આપણે જે તેમના અધિકાર પ્રમાણે વિભાગ કરીએ તો તે વિભાગ આ પ્રમાણે કરી શકીએ-ઉત્તમોત્તમ, ઉત્તમ, ઉત્તમ મધ્યમ, મધ્યમ, અને કનિષ્ઠ. આ પાંચ પ્રકારના જીવોને માટે નક્કી થયેલાં સાધનો પણ પાંચ જાતનાં છે. ઉત્તમોત્તમ જીવો નિર્ગુણ ભક્તિ અગર પુષ્ટિ ભક્તિ તરફ પ્રેરાય છે, ઉત્તમ જીવો મર્યાદા ભક્તિને પ્રણુ કરે છે. ઉત્તમમધ્યમ જીવો જ્ઞાનને જ ફક્ત લે છે, મધ્યમ ફક્ત યજ્ઞ-કર્મને જ સાધન માને છે. કનિષ્ઠ જીવોનું કંઈપણ લક્ષ્ય જીવનમાં હોતું નથી. તેથી તેઓ સંસારમાં જન્મ મરણની લક્ષ ચારાશીમાં રેંટમાળની માફક ભમ્યા જ કરે છે. કનિષ્ઠ જીવોની ગતિને ઉપનિષદમાં ચમગતિ કહેલી છે. તેઓ અનેક જન્મો લેવાવાળા ક્ષુદ્ર જંતુરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. આ જીવોનું સ્થાન ભરાઈ જતું નથી કારણ કે જેવા તે જન્મે છે તેવા જન્મથી મૃત્યુને પામે છે. છાં. ૫-૧૦-૮ માં કહે છે કે જેઓ બ્રાહ્મણના સુવર્ણના ચાર સુરા પીનાર, ગુરુ પત્ની સાથે સંગ કરનાર-એ જીવોની ગતિ આ લોકમાં હોય છે. તેઓ સંસારના પ્રવાહમાં જ હમેશાં તણાવાના. તેમાંથી તેમનો બચવાનો આરોજ આવતો નથી. તેઓ સર્વદા અસન્માર્ગે જ વળનારા હોય છે. તેમનાથી કંઈ પણ ભલું કાર્ય થતું નથી.. એટલુંજ નહિ પણ તેઓ ભલું જોઈ શકતા જ નથી. અન્યને દુઃખ આપવામાં જ તેઓ જીવનની મજા માણે છે. તેઓ તેમના પોતાના સ્વાર્થમાં જ એટલા બધા ગળી ગયા હોય છે કે તેઓ ખીજનો વિચાર જ કરતા નથી. આવા નિન્દ્ય પુરુષોની પણ આ ગતિ છે.

જે મધ્યમ કનિષ્ઠ વર્ગના જીવો છે તેમની મરણ પછી જે માર્ગે ગતિ થાય છે તેને પિતૃયાણુ તથા ધૂમમાર્ગ કહે છે. તેઓ પોતાના જીવનમાં કેવલ કર્મમાં જ

આસક્ત હોય છે. યત એજ એમના જીવનનું ધ્યેય. તેમને જ્ઞાન માટે તિરસ્કાર હોય છે. તો પણ યજ્ઞ કરે છે. લોકને માટે કૃપા, તળાવ તથા જળાશયો ખોદાવે છે, તેમ ગરિબોને દાન આપે છે. અનાથાશ્રમો બંધાવે છે; અને દયાનો ઝરો વહેવરાવે છે. આમ છતાં આ જીવન જ્ઞાનથી રંગાયકું નહિ હોવાથી તેમની ધર્મની લાગણી એકદેશીય બની જાય છે અને કેટલીક વખત સારાસારનો નિર્ણય કરી શકતી નથી. આવા જીવો જ્ઞાનશ્રવ્ય હોવાથી મધ્યમ વર્ગમાં મૂકી શકાય. આ જીવોની ગતિ મરણ પછી ધૂમ્-લોકને વિષે હોય છે. ત્યાંથી તેઓ રાત્રિલોકમાં જાય છે. પછી ધૃત્યુપક્ષ દક્ષિણાયન, વર્ષ પિતૃલોકમાં એમ ક્રમ પ્રમાણે જાય છે. ત્યાંથી તેઓ અંતરિક્ષ લોકમાં જાય છે. ત્યાંથી ચંદ્રલોકમાં જાય છે. આ ચંદ્ર લોકનો રાજા સોમ છે. ત્યાં તેઓ દેવોના અન્નરૂપે બને છે. તથા દેવો તેમનું ભક્ષણ કરે છે. પછીથી જ્યાં સુધી તેમના કર્મની અસર પહોંચે ત્યાં સુધી ચંદ્રમંડપમાં તેઓ રહીને નીચે ઉતરવામાં માંડે છે. નીચે ઉતરતી વખતે પ્રથમ આકાશમાં આવે છે, ત્યારપછી વાયુરૂપમાં ભળે છે. તેમાંથી ધૂમરૂપ, અને પછી અબ્રરૂપ બનીને મેઘરૂપે થાય છે અને પછી વૃષ્ટિ વખતે જળરૂપે નીચે ઉતરે છે. તેમાંથી તે ત્રીણ, યવ, આપધિ, વનસ્પતિ, નિલ તથા માપ આદિ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તે અન્નનું વીર્યરૂપ થાય છે. તે વીર્ય યોનિમાં જાય છે; અને ત્યાંથી તેનો ગર્ભ બને છે અને તેમાંથી તે જીવ મનુષ્યરૂપે પાછો બહાર આવે છે. આ રીતે પિતૃયાણુના અધિકારી જીવની ઉર્ધ્વ તથા અધોગતિ છે. તે જીવો ચંદ્રલોકમાં જઈને ફરીથી પાછા જ્ઞાનને અનુકૂળ ફેડ પ્રાપ્ત કરવાને પૃથ્વી ઉપર પાછા વળે છે. અન્ય જન્મમાં જ્ઞાનમય જીવન થતાં તે મુક્તિના પંથે વિચરે છે. જ્ઞાનરહિત-કેવલ કર્મમય જીવનાથી તેઓ મુક્તિની દશાએ સંચરી શકતા નથી. તેમને ફરીથી જન્મ લેવો પડે છે. આ બીજા જન્મમાં સારા આચરણવાળા હોય છે. તે રમણીય યોનિને જેઓ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય, દુરાચરણવાળાઓ અધમ યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે જ્ઞાન શકર કે ચાંડાલ. બૃહદ્દારણ્યકના છઠ્ઠા અધ્યાયના તૃતીય બ્રાહ્મણમાં પણ આ પ્રકાર સમજાવ્યો છે. છાં. ૫-૩-૩ માં આને પંચાગ્નિ વિદ્યા કહેલી છે. આ વિદ્યાનો ઉપદેશ પ્રવહણુ નામના જૈવિલિ રાજાએ ઉદ્દાલકને તથા ધ્વેતકનુને આપ્યો હતો તેમાં ચંદ્રલોકમાંથી જીવ કેવી રીતે નીચે મનુષ્ય યોનિમાં પાછો આવે છે. તેનો ક્રમ ત્યાં દેખાડ્યો છે. નીચે ઉતરતાં પહેલાં તે સ્વર્ગલોકમાં ચંદ્રમંડપમાં હોય છે, માટે સ્વર્ગલોક રૂપી એક અગ્નિવિદ્યા છે. ત્યાંથી પશ્ચાન્ત્યલોકમાં આવે છે. માટે તે બીજી અગ્નિવિદ્યા છે. ત્યાં પૃથ્વી ઉપર આવે છે માટે એ ત્રીજી અગ્નિવિદ્યા કહી છે, પછીથી પુરુષરૂપમાં વીર્યરૂપે આવે છે માટે તે ચોથી અગ્નિવિદ્યા છે. છેવટે તે સ્ત્રીની યોનિમાં પ્રવેશ કરીને ગર્ભરૂપ ધારણ કરે છે માટે સ્ત્રી રૂપી પાંચમી અગ્નિવિદ્યા છે. આ માર્ગે પ્રયાણ કરનાર કેવા કર્મથી ઉર્ધ્વગતિ કરે છે તથા મનુષ્યલોકમાં પાછો આવે છે તે નીચેની આકૃતિ ઉપરથી સમજી શકાશે.

ચંદ્રલોક.

* પંચાભિવિધાનું કોષ્ટક.

	આહવની યામિ	સમિત	ધૂમ	અર્ચિ:	અંગારા	તણખા	આહુતિ	ફલ
૧	સ્વર્ગલોક	આદિત્ય	રશ્મિ	દિવસ	ચંદ્રમા	નક્ષત્રો	શ્રદ્ધા	સોમ
૨	પર્જન્ય	પવન	અભ્ર	વિદ્યુત	મેઘ ધનુષ્ય	અભ્રગતિ	સોમ	વૃષ્ટિ
૩	પૃથ્વી	સંવત્સર	આકાશ	રાત્રિ	દિશાઓ	ખૂણાઓ	વૃષ્ટિ	અન્ન
૪	પુરુષ	વાક્	પ્રાણ	જીહ્વા	ચક્ષુ	શ્રોત્ર	અન્ન	વીર્ય
૫	સ્ત્રી	ઉપસ્થ	સંકેત	યોનિ	અવાચ્ય કર્મ	આનંદ	વીર્ય	ગર્ભ

* તત્ત્વદીપ નિબંધમાં શ્રીવલ્લભાચાર્ય આ કર્માધિકારીઓની ગણના સકામ રાજસ રાજસમાં કરે છે.

આણુભાષ્યના તૃતીય અધ્યાયના પ્રથમપાદમાં ધૂમ માર્ગે પ્રયાણ કરનાર જીવનું પંચામિ-વિદ્યા પ્રકારે વર્ણન કરેલું છે. તે વર્ણન સમજવાને ઉપરનો કોઠો ને યાદ રાખવામાં આવે તો ત્યાં નિકેપેલો વિષય કદિન થશે નહિ. પંચામિવિદ્યામાં નિરૂપાયેલી શૈલિથી જીવોનું અવતરણ વર્ણવ્યું છે. ચંદ્રલોકમાંથી પૃથ્વી ઉપર આવતાં જે જે સ્થળે તે સ્થિતિના પ્રકારને યજ્ઞની સાથે સરખાવ્યા છે. યજ્ઞમાં જેમ અગ્નિ હોય, તેમાં નાખવાનાં ઇન્ધન હોય, તેમાંથી જેમાં ધૂમાડો નીકળે છે તથા જવાહાઓ નીકળે છે તથા અંગારા તથા તણુખા પણ હોય છે. તેમજ તેમાં આદુતિઓ પણ હોમવામાં આવે છે. તેવીજ રીતે જીવ તે તે લોકમાં જ્યારે સ્થિતિ કરે છે ત્યારે યજ્ઞના જેવો સર્વ પ્રકાર ત્યાં બને છે. ઉપનિષદકારે પંચામિવિદ્યાનું પ્રકરણ એવી સુંદર રીતે વર્ણવ્યું છે કે તે વાંચતાં આપણને ઉપનિષદનો તે ભાગ જાણે કાવ્ય નહોય એવો ખ્યાલ આપે છે. બ્રહ્મસૂત્રકારે ત્રીજા અધ્યાયના પ્રથમપાદમાં આ વિષય ચર્ચ્યો છે અને ત્યાં જણાવે છે કે જે જીવો જ્ઞાનશૂન્ય હતાં કર્મમાર્ગ આસક્ત છે તેવા જીવોને પુનર્જન્મ લેવો પડે છે. આ પુનર્જન્મની ક્રિયામાં રમણીય આચરણવાળા ઉત્તમ યોનિમાં જન્મ ધારણ કરે છે. અને ખરાબ આચરણવાળાને હલકી યોનિમાં જન્મ પડે છે. જેઓ ઉત્તમ યોનિમાં જન્મ લે છે તેઓ બ્રહ્મજ્ઞાનને અનુકૂળ થોતાના જીવનનું ધ્યેય બનાવે છે.

મધ્યમાધિકારીને માટે પુનર્જન્મ આવશ્યક છે એમ આપણે જાણાવ્યું. હવે તેનાથી ચઢતી ડ્રાટિના જીવો જેને આપણે ઉત્તમ-મધ્યમ ડ્રાટિના કહીએ છીએ તે જીવોને પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત કરવો પડે નથી, પણ તેઓ મરણ પછી મુક્તિના પંથે જાય છે. તેમની ગતિને દેવયાન અગર અર્ચિર્માર્ગ કહે છે. જાદાજ્યના પાંચમા પ્રપાદકના દશમ ખંડમાં આ માર્ગમાં અધિકારીઓ વિષે કહે છે કે તેઓ જ્ઞાને કરીને બ્રહ્મના મૂળસ્વરૂપને જાણે છે તથા તેઓ અરણ્યવિષે શ્રદ્ધા પુરઃસર તપની ઉપાસના કરે છે. તેમને ફરીથી સંસારમાં આવવું પડતું નથી. પણ તેમને મુક્તિ મળતા પહેલાં જૂદા જૂદા લોકમાં થઈને પસાર થવું પડે છે. તેનો ક્રમ એવો છે કે પ્રથમ તે અર્ચિર્લોકમાં જાય છે. પછી દિવસ, શુકલપક્ષ, ઉત્તરાયણ અને વર્ષલોકમાં જાય છે. ત્યાંથી સૂર્ય, ચંદ્ર, અને વિદ્યુત્ લોકમાં જાય છે. ત્યાંથી ક્રોધક અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મલોકને વિશે તેમને લેઈ જાય છે.

વિદ્યુત્લોક પછી વરુણલોક, ત્યાંથી ઈન્દ્રલોક, પછી પ્રજ્વલિતલોક ત્યાર પછી છેવટે બ્રહ્મલોક હોય છે.

અ. સ. ના ચોથા અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં અર્ચિર્માર્ગનું વર્ણન છે. ત્યાં આણુભાષ્ય-કાર જણાવે છે કે અર્ચિર્માર્ગે જ્ઞાનમાર્ગીય જ પ્રયાણ કરે છે; મર્યાદામાર્ગીય નહિ. અહિંયાં અધિકરણ ત્રીજામાં એવી શંકાનું સમાધાન સૂત્રકાર કરે છે કે આ માર્ગનો અધિકારી ક્રમશઃ બ્રહ્મલોકમાં જાય છે એમ જે કહેલું તે બ્રહ્મલોક કાર્ય હશે કે ક્રમ ? અને જો કાર્ય હોય તો પછી તે નિત્ય સુખનું ધામ શી રીતે બને ? જેઓ કાર્ય બ્રહ્મ કહે છે તેઓ પછી દલીલ કરે છે કે પરબ્રહ્મ વ્યાપક હોવાથી અને છાં. ૪-૧૫-૫ માં તે અમાનવ પુરુષ જીવોને બ્રહ્મલોક તરફ ગતિ કરાવે છે એમ કહેલું હોવાથી-ગતિ કરનાર જે સ્થળે ગતિ કરે છે તે સ્થળ દેશ પરિચ્છેદવાળું બને છે. આથી જ્યાં તે ગતિ કરે છે તે પરિચ્છેદવાળું હોવાથી તેને કાર્યરૂપ માનવું પડશે. પરબ્રહ્મ એ વ્યાપક હોવાથી ક્રોધપણ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત છે. વળી બ્રહ્મલોકને કાર્ય માનવાનું બીજું કારણ એ છે કે બૃ. ૬-૨-૧૫ ની

શ્રુતિમાં **બ્રહ્મલોકાન્ગમયતિ** એવા શબ્દો છે. અહિંયાં ‘બ્રહ્મલોક’ શબ્દ બહુ વચનમાં વપરાયો છે. આથી તેને કાર્ય તરીકે માનીને જ બહુ વચનમાં પ્રયોજ્યો હશે. બાદરિઆચાર્ય આ પ્રકારે બ્રહ્મલોકને કાર્ય માને છે. જૈમિનિનો મત પણ સૂત્રકાર બ્ર. સૂ. ૪-૩-૧૪-૧૫ માં આપે છે તે બ્રહ્મને પરબ્રહ્મ તરીકે માને છે અનિત્ય કાર્ય તરીકે નહિ. શંકરાચાર્ય બાદરિના મતને સ્વીકારે છે અને જૈમિનિના મતનું ખણ્ડન કરે છે. બ્ર. સૂ. ૪-૩-૧૪ ના ભાષ્યમાં શંકર એમ જણાવે છે કે ગતિ શ્રુતિ તેના મુખ્યાર્થમાં લેવાતી નથી. પણ તે અવર બ્રહ્મને-સગુણ બ્રહ્મને ઉદ્દેશીને છે એમ લેવી જોઈએ. પણ શંકરના મતે નિર્વિશેષ બ્રહ્મ એજ મુખ્ય હોવાથી સગુણ બ્રહ્મને સંબન્ધ ધરાવતી ગતિશ્રુતિનો તે નિરાસ કરે છે. અત્યંત જો આપણે ગતિ શ્રુતિનો વિચાર કરીશું તો પ્રથમ દષ્ટિએ આપણને બ્રહ્મની વ્યાપકતાની શ્રુતિ સાથે આનો વિરોધ દેખાશે. પણ ભાસ્કર તેના ભાષ્યના પૃ. ૨૩૮ માં લખે છે. ‘**ઉભયાત્મકં તદ્ વસ્તુ + + ન ચાત્માકમર્થવાદત્વકલ્પના યથાશ્રુતાર્થગ્રહણે ક્વિ નામાનુપપન્નમ્**’ ભાસ્કરના મતે ગતિશ્રુતિ અને વ્યાપકત્વ શ્રુતિ વચ્ચે કોઈપણ વિરોધ મુખ્યાર્થ રીતથી નથી. અણુભાષ્યકાર પણ એજ વસ્તુ આપણને જણાવે છે. કારણ કે વેદમાં ઉભય પ્રમાણો મળે છે. અને તે ઉભય સત્ય છે, એકજ બ્રહ્મ નિર્વિશેષ અને સવિશેષ છે. રામાનુજ, નિર્માદ, મધ્વ, શ્રીકૃષ્ણ અને ભાસ્કર આ બધા અણુભાષ્યકાર સાથે ગતિશ્રુતિના અર્થ કરવામાં સંમત છે, ફક્ત શંકર જ તેથી જૂદા અર્થની કલ્પના કરે છે. આથી સૂત્રકારનો આશય શો હશે તે કળી શકાય એમ છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યે બ્ર. સૂ. ૧-૧-૪ માં સૂત્રકારનો આશય શો છે તે સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. ત્યાં કહે છે કે ‘**વિરુદ્ધ સર્વધર્માશ્રયત્વં તુ મૂષત્ત્વં બ્રહ્મણઃ**’ આથી સૂત્રકાર જે બ્રહ્મનું વર્ણન કરે છે તે વિરુદ્ધ સર્વ ધર્માશ્રય છે. તે પરબ્રહ્મ અને અવર બ્રહ્મ એવી પૃથક્ કલ્પના કરતા નથી. એકજ બ્રહ્મ ઉભય રૂપે છે એમ સૂત્રકાર માને છે તો પણ શંકર બ્રહ્મલોકને કાર્ય બ્રહ્મ ઠરાવવાને નીચેની દલીલો કરે છે. (૧) બ્રહ્મ વ્યાપક છે. અને બ્રહ્મલોક ન્યાં બ્રહ્મવેત્તા ન્યા છે. તે દેશના પરિચ્છેદવાળો છે. (૨) બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે અને બ્રહ્મવેત્તાનું બ્રહ્મ તેવું નથી, (૩) જીવ અવિદ્યાની ઉપાધિથી પરિચ્છિન્ન છે (૪) ગતિશ્રુતિ અપરબ્રહ્મની સાથે જ સંબન્ધ ધરાવે છે (૫) પરવિદ્યામાં ગતિ હોતી નથી પણ પરબ્રહ્મ અને અપરબ્રહ્મ વચ્ચેનો ભેદ શ્રુતિના આધારે છે. (૬) ગમન બુદ્ધિની ઉપાધિને લીધે છે. (૮) સૂત્રકારે જૈમિનિનો અભિપ્રાય માત્ર પ્રતાના વિકાસ માટેજ આપ્યો છે. શંકરે આ રીતે બ્રહ્મવેત્તાના બ્રહ્મને કાર્ય બ્રહ્મ ઠરાવવાને આઠ વાંધા ઉઠાવ્યા છે: પ્રથમ વાંધા વિષે ભાસ્કર તથા શ્રીવલ્લભાચાર્ય એમ જણાવે છે કે બ્રહ્મવેત્તાની અર્થિભાગે જે ક્રમગતિ કહી છે તે પ્રારબ્ધજનક ભોગને લીધે છે. તેથી બ્રહ્મનું વ્યાપકત્વ ત્યાં બાધક નથી. ન્યાં મુધી પ્રારબ્ધનો ભોગ થાય નહિ ત્યાં મુધી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી. ન્યારે ન્યાં તે ભોગની સમાપ્તિ થાય ત્યારે ત્યાંજ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ નિર્વિકારી થાય છે. બીજો વાંધો વળૂદ વગરનો છે કારણ કે શંકર માને છે તેમ બ્રહ્મ કેવળ નિર્વિકાર નથી. સવિશેષ પણ છે, અર્થાત્ નિર્વિશેષ છતાં સવિશેષ છે અને એ રીતે વિરુદ્ધધર્માશ્રયી છે.

ત્રીજા વાંધામાં તેમણે જીવને અવિદ્યાની ઉપાધિવાળો કહ્યો છે પણ તે ખોટું છે. સૂત્રકારે બીજા અધ્યાયમાં જીવના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં જણાવ્યું હતું કે તે બ્રહ્મનો ચિદ્દેશજ છે. તેમાં ફક્ત બ્રહ્મનો આનંદદાંશજ નથી, ચોથા અને છઠ્ઠા વાંધા પ્રમાણે શંકર

પરબ્રહ્મ અને અપરબ્રહ્મ એવા બ્રહ્મના બે બેદો ખોરી રીતે કહે છે. આ કલ્પનાને નથી શ્રુતિનો આધાર કે કોઈપણ સૂત્રનો; છતાં તેવી કલ્પનાના બળે ગતિશ્રુતિ અપરબ્રહ્મત્વને લગાડીને તે કાર્યબ્રહ્મ છે એમ શંકર કહે છે. પાંચમા વાંધામાં જે એમ કહ્યું કે પરવિદ્યામાં ગતિજ નહોતી પણ ભાસ્કર નીચેના વાક્યમાં તેમને ઉત્તર આપતાં કહે છે. **ન ચાત્મા-મિરિયં ગતિઃ કલ્પિતા શ્રુતયોઽપ્ર પ્રમાણમ્. પરવિદ્યાસુ ગતયો વૃદ્ધયન્તે.** (૪-૩-૧૩) આ પ્રમાણે કહીને પરવિદ્યામાં ગતિ હોય છે તેમ કહેવાને જાહેર, પ્રશ્ન કહ, ચૈતરેય, ગીતા, પુરાણ અને વાજસનેયમાંથી શ્રુતિ આપે છે. સાતમો વાંધો એટલા માટે ભૂલ ભરેલો છે કે શંકર ગમન શબ્દને મુખ્યાર્થમાં નહિ લેતાં લક્ષ્યાર્થમાં લે છે અને એ અર્થ લેવા જતાં ઉપાધિની કલ્પના તેમને કરવી પડે છે. પણ વેદનો અર્થ મુખ્ય શક્તિથી કરવા જોઈએ. તે આમાં નષ્ટ થાય છે. સાતમો વાંધો તદ્દન નિર્બળ છે. આરીતે જોતાં શંકરે બ્રહ્મને કાર્યબ્રહ્મ ઠરાવવામાં બાદરિના મતનો જે સ્વીકાર કર્યો તે અપ્રમાણિક દરે છે.

અર્થિર્માર્ગવાજો જ્ઞાની ક્રમશઃ બ્રહ્મને પહોંચે છે. આ બ્રહ્મને બાદરિ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મુખ્ય બ્રહ્મ નહિ પણ કાર્યબ્રહ્મ ગણે છે કારણ કે તે દેશના પરિચ્છેદવાળું છે—વ્યાપક નથી, તથા તેને માટે બ્રહ્મલોકને માટે—મૂ. ૧-૨-૧૫ માં બહુ વચનનો પ્રયોગ કર્યો છે. આ કાર્ય બ્રહ્મને બ્રહ્મ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે આ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતાં વચ્ચે બીજા લોકમાં જીવને જવું પડતું નથી પણ તુર્તજ પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે માટે સમીપતા દેખાડવાને તે કાર્યને બ્રહ્મ સંજ્ઞા લગાડી છે. વળી કલ્પના અન્તે કાર્ય-બ્રહ્મલોકનો નાશ થાય ત્યારે તેના અધ્યક્ષ બ્રહ્મા સાથે પર ઈશ્વરને તે જીવ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ હોવાથી ત્યાં પ્રાપ્ત થઈને પાછો ફરતો નથી એવું શ્રુતિમાં જે કહે છે તેને કોઈપણ વિશેષ આવતો નથી. મું ૩-૨-૬ ની શ્રુતિપણ આ અર્થને અનુમોદન આપે છે. માટે બ્રહ્મવેત્તા જે બ્રહ્મને ક્રમશઃ પ્રાપ્ત કરે છે. તે કાર્યરૂપ છે; મુખ્ય નહિ.

બાદરિના મતની સામે પોતાનો સિદ્ધાન્ત જણાવવાને સૂત્રકાર જૈમિનિનો મત ૪-૩-૧૩ માં આપે છે. જૈમિનિ આ બ્રહ્મને કાર્યબ્રહ્મ નહિ પણ મુખ્ય બ્રહ્મ કહે છે તે બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ મુખ્યવૃત્તિથી લે છે. તે કહે છે કે બ્રહ્મ એટલે મુખ્યાવૃત્તિથી બૃહત્વાદિ ધર્મથી વિશિષ્ટ અન્ય નહિ. ત્યાં ત્યાં બ્રહ્મ શબ્દ હોય ત્યાં આ બૃહત્વાદિક ધર્મથી વિશિષ્ટ મુખ્ય બ્રહ્મ જ સમજવું વળી આ બ્રહ્મ કાર્યરૂપ નથી એમ જણાવવાને તે કૌ, ૧-૩ નો આધાર આપે છે ત્યાં પ્રજ્ઞપતિ લોક પછી બ્રહ્મલોક ગણાવ્યો છે. પણ ત્યારપછી બીજા લોક ગણાવ્યો નથી. માટે તે બ્રહ્મલોક મુખ્ય બ્રહ્મનાજ અર્થમાં છે. વળી તૈ. ૨-૧ પ્રમાણે બ્રહ્મવેત્તા સર્વ કામ ભાગની પ્રાપ્તિ ભગવાન્ સાથે કરે છે તો જો આ બ્રહ્મકાર્ય બ્રહ્મ હોય તો આ પ્રાપ્તિ સંભવે જ નહિ. માટે બ્રહ્મવેત્તા જેને પ્રાપ્ત કરે છે તે કાર્ય બ્રહ્મ નથી.

આ માર્ગે પ્રયાણ કરનારને અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મ તરફ લેઈ જાય છે એમ જે કહ્યું તે વિષે કોઈને શંકા થાય કે તમામને અમાનવ પુરુષ દોરી જતો હશે? આના ઉત્તરમાં સૂત્રકાર બ્ર. સૂ. ૪-૩-૧૬ માં કહે છે—ના, જેઓ પ્રતીકનો આશ્રય કર્યા વગર સધળું બ્રહ્મ છે એમ સમજીને ઉપાસના કરે છે તેવાઓને જ તે તરફ દોરી જાય છે, તમામને નહિ પ્રતીકની ઉપાસના કરનારનો ત્યાં અધિકાર નથી તેથી તેમને અમાનવ પુરુષ દોરી જતો

નથી. ભગવાનનો ભક્તિવાળો ભક્ત તો પોતાની મેળે જ ભગવાન પાસે જાય છે-તેને અમાનવ પુરુષના સાહાય્યની અપેક્ષા નથી.

ઉત્તમ મધ્યમાધિકારીની મરણોત્તર શું સ્થિતિ થાય છે તે આપણે જણાવ્યું. હવે ઉગમ અધિકારીઓની ગતિનો વિચાર કરીએ. આ અધિકારીઓના વર્ગમાં મર્યાદા માર્ગયિજ્ઞ આવી શકે છે. તેઓ જ્ઞાન તથા ભક્તિરૂપી સાધનને પોતાનું લક્ષ્ય બનાવે છે. જીવનમાં તેમની પ્રવૃત્તિઓ ઉચ્ચ આશયવાળી તથા સન્માર્ગે વળેલી હોય છે. તેમનું દષ્ટિબિન્દુ વિશાળ હોય છે છતાં તેઓ સાધનોનો ત્યાગ કરી શકતા નથી. આ જીવો ઉત્તમ મધ્યમ-કેવળ જ્ઞાનમાર્ગયિ કરતાં હંચી કાઢિના છે. તેમનું લક્ષ્ય મુક્તિ છે. પણ તે ક્રમમાર્ગે મુક્તિ મેળવવા ઇચ્છતા નથી. તેમને મુક્તિ મળવામાં કોઈ અંતરાય નડતા નથી. આથી તેમની મુક્તિ સદ્યો મુક્તિ કહેવાય છે. આમને સદ્યોમુક્તિ કેવી રીતે મળે છે તે વિષે સૂત્રકારે ચોથા અધ્યાયના બીજા પાદમાં જણાવ્યું છે. ત્યાં બીજા અધિકરણમાં કહે છે કે જ્યારે મર્યાદા માર્ગયિના પ્રાણનું ઉત્ક્રમણ થાય છે ત્યારે તેની ઇન્દ્રિયો ભૂતોમાં લય પામે છે. બૃ. ૩-૫-૧૩ માં એ લય વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. ત્યાં કહે છે કે તેની વાણી અગ્નિમાં લય પામે છે. પ્રાણ વાયુમાં, ચક્ષુ આદિત્યમાં, મન ચંદ્રમાં, કાન દિશાઓમાં, શરીર પૃથ્વીમાં, આત્મા આકાશમાં, વાળ ઔષધિમાં, કેશ વનસ્પતિમાં, લોહી તથા વીર્ય જળમાં. આ રીતે અત્તનું જીવરૂપ હોવાથી જીવ અત્તથી ભિન્ન નથી-પરંતુ તેથી જીવ જેટલું અત્ત છે એમ પણ નથી, કારણ કે જીવમાં આનંદ ગુપ્ત છે અને અત્તમાં આનંદ પ્રકટ અને પૂર્ણ છે. અર્થાત્ જીવ અને અત્ત પરસ્પર: જૂદા નથી તો પણ અત્તસ્વરૂપ જીવસ્વરૂપથી અધિક છે. માટે **અધિકં તુ મેદનિર્દેશાત્** એ સૂત્રમાં સૂત્રકાર જીવ કરતાં અત્તને અધિક કહે છે. જેમ જેમ જીવનો ગુપ્ત આનંદ આવિર્ભાવ પામતો જશે તેમ તેમ ઔચ્છિક ભેદ પણ ન્યૂનતર થતો જશે. જીવનું ઉપર જેમ કર્તૃત્વ જણાવ્યું તેમ ભોક્તૃત્વ પણ છે. તેમ જીવમાં અત્તની માફક કેટલીક શક્તિઓ પણ છે. તે ત્રણ શક્તિઓ-જ્ઞાનશક્તિ, ઇચ્છાશક્તિ અને ભાવનાશક્તિ. જ્ઞાનશક્તિથી તે લૌકિક વૈદિક અને ભગવદીય જ્ઞાનનું અદ્યક્ષ કરે છે. ભાવનાશક્તિ વડે લૌકિક વૈદિક અને ભગવદીય આનંદનો સંસ્પર્શ અનુભવે છે, અને ઇચ્છાશક્તિથી ઇચ્છાપ્રધાન લૌકિક વૈદિક અને ભગવદીય કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. હાલના માનસશાસ્ત્રીઓ પણ આ ત્રણ શક્તિઓ સ્વીકારે છે. તેમને ઓળખવાને તેઓ Intellectual, Emotional અને Volitional faculties એમ અનુક્રમે નામ આપે છે. આ ત્રણ શક્તિઓને અનુસાર જ્ઞાન ભક્તિ અને કર્મ માર્ગ ઉદ્ભવે છે. શ્રીવદ્ભલાચાર્ય જીવની આ ત્રણે શક્તિઓને સ્વીકારે છે. તેથી તદનુસાર આ ત્રણે માર્ગનું અસ્તિત્વ તેમને સંમત છે. આ ત્રણે શક્તિઓના વિકાસ ઉપર તેઓ ભાર મૂકે છે. વળી જીવમાં જે ગુપ્ત આનંદ છે તેને પ્રકટ કરવાથી જ જીવ અત્તરૂપ બને છે. આથી જીવ રૂપમાંથી અત્તરૂપના પદે પહોંચતાં પહેલાં જીવને વિકાસની ભૂમિકાએ ચાલવું પડે છે. તે વિકાસક્રમમાં ધીમેધીમે આગળ વધીને પૂર્ણ આવિર્ભાવની સ્થિતિએ પહોંચાય છે. શુદ્ધાદૈતીયના મતમાં આ પ્રમાણે વિકાસની શ્રેણી છે (evolution) જ્યારે માયાવાદીના મોક્ષમાં વિકાસ નહિ પણ જીવની હાનિ (annihilation of the self) છે.

મર્યાદા માર્ગયિનો જીવ દેહમાંથી નીકળ્યા પછી તેની સઘળી ઇન્દ્રિયો જૂતમાં લય પામે છે તેથી તેને ઉર્ધ્વગતિ કરવી પડતી નથી, પણ તુર્તજ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. જ્ઞાન અને મર્યાદા ભક્ત તે ઉભયની ગતિ આ રીતે બ્રહ્મમાં પ્રવેશ યાને લય છે. એ તેમનું છેવટ છે.

ઉત્તમોત્તમ ક્રોટિના જીવો એટલે ભક્તો તેમને ભગવાન એજ સાધન અને ભગવાન જ સાધ્ય. ભગવાન સિવાય બીજું કંઈ પણ તેમનું સાધન નથી. તેમનું સર્વસ્વ ભગવાન જ છે. ભગવાન માટે અત્યંત નિરુપધિગ્નેહ જેનું બીજું નામ પ્રેમ ભક્તિ. એજ તેમનું સાધન છે. ખરી રીતે આ સાધન જ નથી. તેઓ પણ સદ્ગોમુક્તિને મેળવે છે. પણ મર્યાદા માર્ગીય અક્ષર બ્રહ્મમાં લય પામે છે. ત્યારે આ પુષ્ટિ જીવો તેમાંથી ઉત્થાન પામીને અલૌકિક વિગ્રહ ધારણ કરે છે અને રસરૂપ ભગવાન સાથે પોતાના આનંદો ભોગવે છે. બ્ર. સૂ. ૪-૧-૭ માં કહેવા પ્રમાણે તેના ઉત્કટ સ્નેહને લીધે ભગવાન તેની પાસે બેસે છે. અર્થાત્ ભગવાન તેને વશ થાય છે. તેમ તેના હૃદયમાં પણ પ્રકટ થાય છે (૪-૯-૮) તે ભક્તોને જ્યાં સુધી પરમ પુરુષાર્થ રૂપરૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી ત્યાં સુધી તેમનું બાહ્ય અને આંતર અનુસંધાન હોતું નથી. તેમને જ્ઞાનની માફક પ્રારબ્ધનો ઉપયોગ કરવો પડતો નથી. તેમનાં પાપ પુણ્ય આપો આપ ટળી જાય છે. જ્યારે તેમને ભગવાનના આનન્દની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે પ્રથમ તેમની વાણી મનમાં લય પામે છે. અર્થાત્ ભગવાનનું પ્રાકટય થતાં તેમની વાણી મૂક બની જાય છે. ફક્ત મનથી જ તે ભગવાન સાથે પ્રથમ સંબન્ધ હોય છે. વાણીનો લય થતાં તમામ ઇન્દ્રિયો આ રીતે મનમાં લય પામે છે. અર્થાત્ તમામ ઇન્દ્રિયો કામ કરતી બંધ થઈ જાય છે; પછી ઇન્દ્રિયોવાળું મન પ્રાણમાં લય પામે છે, અને મન યુક્ત પ્રાણ ભગવાનમાં સંપન્ન થાય છે. મર્યાદા ભક્તની માફક તેની વાગાદિનો લય ભૂતોમાં થતો નથી. (૪-૨-૧ થી ૪-૨-૪) મર્યાદા માર્ગમાં મોક્ષ પર્યન્ત સાધનથી જ મુક્તિ હોય છે. પુષ્ટિ માર્ગમાં તો સાધન સિવાય જ મુક્તિ મેળવવાની હોય છે. (૪-૨-૭) પુષ્ટિ ફલની સરખામણીએ મર્યાદામાર્ગનો મોક્ષ સંસારની માફક તુચ્છ છે. માટે યાજ્ઞવલ્કય તથા આર્તભાગે મોક્ષનું કર્મ તરીકે કથન કરેલું છે. (૪-૨-૮) પુષ્ટિમાર્ગીય તત્ત્વ ધણું સૂક્ષ્મ છે. કારણ કે ત્યાં વાણી પણ પહોંચી શકતી નથી એમ આ શ્રુતિ કહે છે.

આ રીતે પાંચ પ્રકારના જીવોની પાંચ પ્રકારની ગતિ આપણને નજરે પડે છે.

કર્મજ્ઞાન તથા ભક્તિનો પરસ્પર સંબંધ.

શ્રુતિઓ તપાસતાં આપણને ત્રણ મુખ્ય સાધનો જોવામાં આવે છે—કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ. તેમનો પરસ્પર શો સંબન્ધ છે તે આપણે અહિંયાં જોઈએ. આ સાધનોનો વિચાર સૂત્રકાર ત્રીજા અધ્યાયના ચોથા પાદમાં કર્યો છે. પ્રથમ કર્મ અને જ્ઞાનનો સંબન્ધ કર્યો છે. પ્રથમ અધિકરણમાં સૂત્ર રત્નમાં જૈમિનિનો મત આપે છે. સૂત્રકાર ભગવાનને જ પુરુષાર્થ માને છે ત્યારે જૈમિનિ કર્મને પુરુષાર્થ ગણે છે અને ભગવાનને અર્થવાદરૂપ માને છે. પછીથી કર્મનો જ્ઞાનથી બાધ થતો નથી એમ સિદ્ધ કરવાને નીચેની દલીલો કરે છે.

કર્મની આવશ્યકતા
માટે જૈમિનિની
લાખ્યામાં આપેલી
દલીલો.

- ૧ વસિષ્ઠ વગેરે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓએ પણ અમિહોત્ર વગેરે કર્યા હતા.
- ૨ વૈદેહ જનક જે બ્રહ્મવેત્તા હતા તેમણે પણ યજ્ઞ કર્યા હતા.
(બૃ. ૩-૧-૧) ૩-૪-૪
- ૩ બૃ, ૪-૪-૨ માં વિદ્યાની સાથે કર્મને પણ ફલપ્રાપ્તિનું સાધન કહેલું છે. તેથી જ્ઞાનની સ્વતંત્રતા જણાતી નથી.
- ૪ આ. સૂ., ૩-૧૮-૧ માં બ્રહ્મિષ્ઠ બ્રહ્મા અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રહ્માનું દર્શન પૂર્ણ માસમાં વરણ કરવામાં આવે છે અર્થાત્

કર્મ કાણ કરી શકે તે યોગ્યતામાં બ્રહ્મજ્ઞાનીની પસંદગી છે. એટલે ગમે તેના કર્મ કરવામાં અધિકાર નથી. ૩-૪-૬

૫ તૈ. સં. ૨-૧-૧૦ તથા ૨-૧-૧૫ માં કર્મ કરવાનો જેવો નિયમ આપેલો છે તેવો તેના ત્યાગને માટેનો નથી.

આ દલીલોથી જૈમિનિ એમ કહે છે કે જ્ઞાનથી કર્મનો બાધ થતો નથી પણ ઉલટું જ્ઞાનીઓને પણ કર્મ કરવાની જરૂર જણાય છે. આથી જ્ઞાનાભિ સર્વ કર્મને બાળીને ભસ્મ કરે છે એમ કહીને કર્મની નિરુપયોગિતા જેઓ દર્શાવે છે તે ખોટું છે.

સૂત્રકાર ઉપરની દલીલોનો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે આપે છે.

(૧) વસિષ્ઠાદિ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓએ જેમ કર્મત્યાગ કર્યો નથી એવું જ્ઞેવામાં આવે છે તેમ શુક જેવાઓએ કર્મત્યાગ કરેલો છે એવું પણ જ્ઞેવામાં આવે છે. માટે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓએ પણ કર્મ કરવાં એવો નિયમ જણાતો નથી. કર્મનો ત્યાગ તથા અત્યાગ ઉભય શ્રુતિઓમાં જ્ઞેવામાં આવે છે. ૩-૪-૯

(૨-૩) જનક વૈદેહનું દષ્ટાન્ત પણ બરાબર નથી કારણ કે સધ્વળા બ્રહ્મવેત્તાઓ વિષે જો શ્રુતિ એ પ્રમાણે કહેતી હોય તો કર્મનો પક્ષ સમર્થિત થાય. પણ તમામ બ્રહ્મવેત્તાઓની બાબતમાં આ શ્રુતિ જ્ઞેવામાં આવતી નથી. ઉલટું બૃ. ૪-૫-૧૫ જેવી ઘણી શ્રુતિઓ જ્ઞેવામાં આવે છે કે જેમાં કર્મનો ત્યાગ જણાવેલો છે. માટે કર્મ કરવા કરતાં કર્મના ત્યાગનો પક્ષ વધારે બલવાન છે. અધિકાર પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને પણ કર્મ કરવાનાં અગર નહિ કરવાનાં હોય છે. ૩-૪-૧૦, ૧૧

(૪) દર્શપૂર્ણ માસમાં પણ બ્રહ્મિષ્ઠ બ્રહ્માનું જ વરણ કરવામાં આવે છે એમ જે કહ્યું ત્યાં બ્રહ્મિષ્ઠ શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મવેત્તા જ્ઞાની નહિ પણ કહેલા વેદ તેનું અધ્યયન કરનાર એવો કરવો. કર્મ કરવામાં કર્મ વિધિનું જેણે અધ્યયન બરાબર કરેલું છે તેનું જ વરણ કરવામાં આવે તે યુક્ત છે. આથી તો કર્મની જ બળવત્તા બરાબર સમજાય છે કારણ કે જે કર્મ કરવાનાં છે તે વિધિપૂર્વક સમજીને કરવાનાં છે. માટે ‘બ્રહ્મિષ્ઠ’ બ્રહ્માનું વરણ કરવાનું કહ્યું છે. ૩-૪-૧૨

(૫) તમે તૈ. ૨-૧-૧૦ નું પ્રમાણ આપીને કહ્યું કે ત્યાં કર્મની આવશ્યકતા જણાવી છે. ત્યાગ નહિ. પણ અમે મ. ના. ૧૦-૫ નું પ્રમાણ આપીને કહીશું કે કર્મના ત્યાગની પણ શ્રુતિઓ છે એટલે કર્મ કરવાં જ જોઈએ એવો કાઠપણ નિયમ નથી. જેવી કર્મ કરવાની શ્રુતિ છે તેમ તેના ત્યાગની પણ છે. આથી કાઠપણ ફેર નથી. ૩-૪-૧૩ વળી બૃ. ૪-૪-૨૩ ની શ્રુતિમાં બ્રહ્મણનો-બ્રહ્મવેત્તાનો મહિમા વર્ણવ્યો છે ત્યાં

કહે છે કે બ્રહ્મવેત્તાનો મહિમા કર્મથી વધતો નથી. તેમ આજો પણ થતો નથી. આ શ્રુતિના આધારે કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે તેને કર્મ કરવાથી તેના મહિમામાં વધારો થતો ન હોય અગર ઘટાડો ન થતો હોય તો શા માટે તે કર્મ નકામાં કરવાં ? અર્થાત્ કર્મના ત્યાગનો પક્ષજ અહિંમાં નરે પડી આવે છે (૩-૪-૧૫) બ્રહ્મવેત્તાને જે કર્મ કરવાની જરૂર હોય તો તે દૈત જ્ઞાનની અવસ્થામાં જ છે. પણ જેને અખણ બ્રહ્મનું અદૈત જ્ઞાન થાય છે તેને કર્મની સંભાવના જ નથી. બૃ. ૪-૫-૧૫ માં કહે છે કે જ્યારે જીવાત્માને સર્વ આત્મરૂપ હોય છે ત્યારે કોણ કોને જુએ ? અર્થાત્ કોઈપણ ભેદ રહેતો નથી. આ અવસ્થામાં કર્મ કરવાની જરૂર જ નથી. તેથી જ્ઞાનીઓએ કર્મ કરવાં જ એવો પક્ષ સાબીત થતો નથી. વળી સંન્યાસીઓની બાબતમાં પણ જન. ૪ તથા ના. ૧૦-૬ માં કહ્યા પ્રમાણે કર્મનો અભાવ છે. જ્યારે મનુષ્ય સંન્યસ્તાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેને કોઈ પણ કર્મ કરવાનાં રહેતાં નથી. આ રીતે જ્ઞાનીઓએ કર્મ કરવાં જ જોઈએ તેવો નિયમ જણાતો નથી.

અહિંમાં જૈમિનિ બ્ર. સૂ. ૩-૪-૧૮ માં પૂર્વપક્ષ કરે છે અને કહે છે કે બૃ. ૪-૪-૨૨ ની શ્રુતિથી જો કે મોક્ષ અર્થાત્ કર્મના ત્યાગને પરમ ફલ કહ્યું છે તો પણ ત્યાં જ્ઞાન અવિધેય હોવાથી તે પરામર્શનો બાધ થાય છે. માટે વિધિના બલથી કર્મનું જ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. આ શંકાનું સમાધાન પછીના સૂત્રમાં સૂત્રકાર આપે છે. ત્યાં તે કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ એવા નિયમને અપવાદરૂપે જણાવે છે. કારણ કે શ્રુતિમાં કર્મની વિધિ કહી છે તેમ તેનો ત્યાગ કહ્યો છે. આ બન્નેમાંથી કયું ખરું અને કયું ખોટું એવો નિર્ણય થઈ શકે જ નહિ. માટે બન્ને વાક્યોને આપણે પ્રમાણ તરીકે રાખવાં પડશે. અને તે વિષે એટલું જ કહી શકીએ કે કર્મ કરવાનો તથા તેના ત્યાગનો ઉપદેશ અધિકાર પરત્વે છે. આ સિદ્ધાન્તને વધારે દૃઢીભૂત બનાવવાને યોગનું દૃષ્ટાન્ત સૂત્રકારે આપે છે અને કહે છે કે જેમ યોગ શાસ્ત્રમાં સમાધિની સિદ્ધિ માટે માનસમૂર્તિના ધારણને સાધન તરીકે ઉપદેશ છે, એજ પ્રકારે કર્મ એ ભક્તિના સાધન તરીકે લેવાનું છે. સમાધિ સિદ્ધ થયા પછી ધારણાની આવશ્યકતા નથી, તેમ ભક્તિના ઉદય પછી કર્મની અપેક્ષા રહેતી નથી. પણ ભક્તિ પર્યન્ત રહે છે. માટે જ્ઞાનથી કર્મનો બાધ થાય છે એમ કહીને પૂર્વકાણ્ડની બ્યર્થતા જણાવવાને જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે નકામો છે.

આમ જોતાં સિદ્ધાન્ત દર્શાવીને અધિકરણ બીજામાં સૂત્રકાર કહે છે કે પુરુષોત્તમના જ્ઞાનમાં કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એમ સર્વ સાધનોની અપેક્ષા છે. આ સિદ્ધાન્તને અશ્વના દૃષ્ટાન્તથી સમજાવ્યો છે. જેમ અશ્વ દૂર દેશમાં આવેલા ઇષ્ટદેશના પ્રતિબંધક દેશનું અતિ ક્રમણ કરવામાં સાધનરૂપ છે તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનના પ્રતિબંધક અન્તઃકરણના દોષની નિવૃત્તિમાં કર્મનો ઉપયોગ છે. આટલો જ તેનો ઉપયોગ છે. જ્ઞાનના ફલની સિદ્ધિ થયા પછી તેનો ઉપયોગ નથી. જ્ઞાનના ફલની સિદ્ધિ ભગવદ્ગ્રામિ અગર મોક્ષ છે અર્થાત્ મનુષ્યને માટેજ કર્માદિ સાધનો છે. આત્યન્તિક ભક્તોને માટે નહિ. તેઓ તો ભક્તિ તથા બીજા કશાની અપેક્ષા કરતા નથી.

શંકરાચાર્ય અશ્વના દૃષ્ટાન્તને એવી રીતે સમજાવે છે કે જેમ અશ્વ હજા ખેડવામાં જોડવામાં આવતો નથી, પણ રથની ધુસરીમાં જોડવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે કર્મની અપેક્ષા

વિદ્યાને ફળની સિદ્ધિ માટે નથી. પણ બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં જ છે. અર્થાત્ વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થતાં સુધી ચિત્ત શુદ્ધિની જરૂર છે, અને તે શુદ્ધિ માટે કર્મ જરૂરનાં છે. ચિત્તશુદ્ધિથી જ્યારે વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થઇ ગઇ કે પછી કર્મની અપેક્ષા નથી. અર્થાત્ કર્મની અપેક્ષા ગૌણ છે.

રામાનુજ આ અશ્વના દષ્ટાન્તને જૂદી રીતે સમજાવે છે. તે કહે છે કે જેમ અશ્વ માણસને જવાનું સાધન છે. પરંતુ તેમાં એના ઉપર સામાન માંડવો. તંગ બાંધવો વગેરેની જરૂર પડે છે, તેમ મોક્ષની સાધનભૂત વિદ્યાને પણ નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મની સામગ્રીની જરૂર પડે છે. આ રીતે આમાંથી તે જ્ઞાન અને કર્મના સમુચ્ચયવાદને તારવી કાઢે છે. અર્થાત્ આ સૂત્રમાં સૂત્રકારનો આશય એવો નથી કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી કર્મની આવશ્યકતા નથી પણ તે પછીની દશામાં એ તેની જરૂર છે. આમ રામાનુજ કહે છે.

આણ્ડભાષ્યકાર આ સૂત્ર ઉપરના ભાષ્યમાં કર્મ વિષયમાં એવો નિર્ણય આપે છે કે પુરુષોત્તમ જ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થરૂપ છે અને તેમની પ્રાપ્તિ એજ ફલ. ત્યાં પ્રેમ ભક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલું તેમનું જ્ઞાન તેજ સાધન એ સત્ય તૈ. ૨-૧ તથા બૃ. ૪-૪-૧૪ વગેરે ભજારે શ્રુતિના વચનોથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ જ્ઞાનથી રહિતને તો દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ બૃ. ૪-૪-૧૪ માં કહે છે. આમ છતાં યજ્ઞાદિક જે સ્વતઃ પુરુષાર્થ રૂપ નથી તેને સર્વ અર્થના તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિ જે નિરૂપણ કરે છે તે એવા હેતુથી કે યજ્ઞાદિ પુરુષાર્થના સાધન તરીકે જ છે એમ માનવું અને તે નિષ્કામતાથી જ કરવામાં આવે તોજ તે સાધન ઉપયુક્ત છે. તેથી બ્ર. સ. ૪-૪-૫ માં કહે છે કે માણસ જેનું કર્મ કરે તે પ્રમાણે થાય છે. સાફ કરનાર સારો બને છે અને ખોટું કરનાર ખોટો બને છે. આથી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં કર્મની અપેક્ષા છે તે સત્ય છે. પણ પુણિ માર્ગમાં અંગીકૃત થયા પછી ભક્તિ સિવાય સર્વની અનપેક્ષા છે. આમ હોવાથી **જાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યઃ** એ શ્રુતિનો પણ વિરોધ થતો નથી. આથી ભક્તને કર્મ કરવાની જરૂર રહેતી નથી તેમ છતાં પણ ક્વચિત્ પ્રભુની ઇચ્છાથી ભક્તોને કર્મ કરવાં પડે છે. જેમકે અંબરીષ, ઉદ્ધવ તથા પાણ્ડવોને કરવાં પડ્યાં હતાં તેમ આમાં પણ જેઓની પાસે પ્રભુને કર્મ કરાવવાં હોય છે તેમને ખોતે ખોતાની ઇચ્છાનું જ્ઞાન કરાવે છે, અને જેમને તે ઇચ્છાનું જ્ઞાન થયું હોય છે તેજ તે કર્મ કરે છે જેમને તે ઇચ્છાનું જ્ઞાન નથી તે કરતા નથી. જેમકે શુક તથા જડ ભરત વગેરેએ કર્મ કર્યો નહોતાં. અર્થાત્ કોણે કર્મ કરવાં અને કોણે નહિ તેનો નિર્ણય ભગવદ્દિયને જ અધીન છે. ભક્તો જાતે પણ તે નિર્ણય કરવાને અસમર્થ છે. ભક્તોની દષ્ટિ ભગવાન્ પરત્વે હોય છે, તેથી તેમને કર્મ કરવાનું કોઇ પણ ખાસ પ્રયોજન નથી. સિવાય કે વેદ મર્યાદાનું રક્ષણ અને લોક સંગ્રહ માટે. ભ. ગી. ૩-૨-૫ માં ભગવાન્ કહે છે. હે ભારત ! જેમ અવિદ્વાનો કર્મમાં આસક્ત થઈને કર્મ કરે છે તેમ વિદ્વાનોએ તેમાં આસક્ત થયા વગર લોક સંગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી જ તે કર્મ કરવાં, આ રીતે ભગવાન્માં દષ્ટિવાળા વિષે કહ્યું છે. પણ તે સિવાયના મધ્યમ અધિકારી જેમને ભગવાન્ની ઇચ્છાનું જ્ઞાન નથી તેમણે કર્મ શા માટે કરવાં? તેનો એવો નિર્ણય કર્યો છે કે તેઓ મધ્યમ અધિકારી હોવાથી તેમના ચિત્તમાં કાળસંગાદિ દ્વંષણોથી માલિન્ય ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે, તેથી ભગવત્પ્રાપ્તિમાં તેમને પ્રતિબંધ નડે છે. આ પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ તે કર્મનું ફલ

છે. આ રીતે તેમને કર્મ કરવાની જરૂર છે (જુઓ અ. ૨૧. ૩. ૩-૪૨). પણ આ કર્મ ભગવાનની ઇચ્છાનુસાર હોય છે. જેમને ભગવાનની ઇચ્છાનું જ્ઞાન હોય અથવા જેમને તે વિષે ચંદેદ હોય તેમને મોટેજ કર્મની જરૂર છે: આ રીતે કર્મ મોટેનો નિર્ણય અણ્ણભાષ્યકાર અભિસૂત્રના આધારે આપે છે. આથી જેઓ વેદનું રહસ્ય કેવલ યજ્ઞકર્મ વિષે સમજાવે છે તેમ જેઓ તેને કેવલ જ્ઞાન પરત્વે સમજાવે છે, તે ઉભયની માન્યતાઓ ભૂલ ભરેલી છે. આ દેખાતી રીતે કર્મ અને જ્ઞાન વિષે જણાતા વેદાર્થ રહસ્યનું સમાધાન કરતાં શ્રીવલ્લભાચાર્ય તત્ત્વદીપ નિબંધના સર્વ નિર્ણયમાં કહે છે:—

જૈમિનિઃ કર્મતત્ત્વજ્ઞો નિર્ણયં પૂર્વં કૃતવાન્ ।

વ્યાસઃ સ્વયં હિ સર્વજ્ઞઃ ઉત્તરે નિર્ણયં જગૌ ॥

ઉભયોર્હિ પરિજ્ઞાતે સર્વવેદાર્થનિર્ણયં ।

અર્થાત્ જૈમિનિના મતે ‘કર્મ’માં અને વ્યાસના મતે જ્ઞાનમાં—એમ ઉભયમાં વેદનું રહસ્ય છે. એકમાંજ કૃત નથી. એકજ પરમાત્મા તે કર્મ જ્ઞાન વગેરે રૂપે વેદમાં તથા અન્ય ધર્મશાસ્ત્રમાં વ્યવહાર્ય છે. પૂર્વકાંડમાં તેમનું યજ્ઞરૂપે વર્ણન છે. અને ઉત્તરકાંડમાં અભિરૂપ છે, અને ભાગવતમાં તેમને હરિ તરીકે કહેલ છે. (યજ્ઞરૂપો હરિઃ પૂર્વકાંડે બ્રહ્મતનુઃ પરે । અવતારો હરિઃ કૃષ્ણઃ શ્રીભાગવત ઇર્યતે । ત. દી. નિ. ભા. ૨. ૨૨.) અર્થાત્ વેદના પૂર્વકાંડમાં જે કર્મનું પ્રતિપાદન છે તે ભગવાનની ક્રિયાશક્તિનુંજ વર્ણન છે. કારણ કે **યજ્ઞોઽયૈ વિષ્ણુઃ** એ શ્રુતિથી યજ્ઞનું વિષ્ણુત્વ સિદ્ધ થાય છે અને તે યજ્ઞરૂપ વિષ્ણુના માહાત્મ્યના વર્ણનદ્વારા ભગવાનની ક્રિયા શક્તિનુંજ માહાત્મ્ય વેદના પૂર્વકાંડમાં જણાવેલું છે. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપ અભિ અર્થાત્ જ્ઞાનશક્તિ વિશિષ્ટ ભગવાનનું માહાત્મ્ય ઉત્તરકાંડમાં—ઉપનિષદોમાં જણાવ્યું છે અને ઉભયશક્તિથી યુક્ત-ક્રિયા અને જ્ઞાન શક્તિવાળા ભગવાનનું માહાત્મ્ય ભગવદ્ગીતામાં સંક્ષેપથી અને શ્રીભાગવતમાં વિસ્તારથી ‘કૃષ્ણ’રૂપથી જણાવ્યું છે. આથી વેદના કાંઈપણ કાંડમાં પરસ્પર ભેદ નથી તેમ ગીતા તથા ભાગવતધર્મનો વેદધર્મ સાથે વિરોધ નથી. છતાં જેઓ તે વિરોધ જુએ છે તેઓ આ વિષયના સ્ફુટજ્ઞાનના અભાવેજ તે પ્રમાણે કરે છે.

વસ્તુતઃ કર્મનિષ્ઠા, જ્ઞાનનિષ્ઠા તથા ભક્તિનિષ્ઠા કેવી રીતે સમજવી એ વિષે શ્રીવલ્લભાચાર્યજી નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે.

જ્ઞાનનિષ્ઠા તદા જ્ઞેયા સર્વજ્ઞો હિ યદા ભવેત્ ।

કર્મનિષ્ઠા તદા જ્ઞેયા યદા ચિત્તં પ્રસીદતિ ।

ભક્તિનિષ્ઠા તદા જ્ઞેયા યદા કૃષ્ણઃ પ્રસીદતિ ॥

જ્ઞાનનિષ્ઠા થઈ ક્યારે કહેવાય કે ત્યારે જ્ઞાની સર્વજ્ઞ અને ત્યારે, ત્યાં સુધી તેની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અવૂરી હોવાથી તે જ્ઞાની કહી શકાય નહિ. કર્મનિષ્ઠા ત્યારેજ કહેવાય કે ત્યારે તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય—ચિત્તમાં કાંઈપણ પ્રકારના મલિનતંત્રો તથા વિકારો રહે નહિ પણ સ્વચ્છ સ્ફટિક જેવું શુદ્ધ અને, ત્યાં સુધી ગમે તેટલાં કર્મો કરવામાં આવે તો પણ તે કર્મોનું કંઈપણ કળ વસ્તુતઃ નથી, તેમ ભક્તિનિષ્ઠા ત્યારેજ કહેવાય કે ત્યારે તે ભક્તિથી ભગવાન કૃષ્ણ પ્રસન્ન થાય. અહો ! કેવો સુંદર આ કર્મ, જ્ઞાન તથા ભક્તિ વિષેનો નિર્ણય અહિંમાં શ્રી

વલ્લભાચાર્ય આપણને આપે છે. આ દષ્ટિએ જો આ સંબંધ તપાસીએ તો કોઈપણ વિરોધ જોવું જણાશે નહિ.

હવે કર્મના પ્રકારો વિષે અહિંઆં સહજ જણાવી લેખએ. વેદનો પૂર્વકાંડ વેદનું તાત્પર્ય યજ્ઞ-કર્મમાં જુએ છે. આ તાત્પર્યને વધારે સ્પષ્ટ કરવાને જૈમિનિએ પૂર્વ મીમાંસા રચી છે. અને તેના ઉપર કુમારિલ તથા પ્રભાકર વગેરેનાં ભાષ્યો થયાં છે. આ કર્મભાવના યજ્ઞરૂપમાં વેદના અનેક સૂક્તોમાં આલેખેલી છે. યજ્ઞરૂપ ભગવાનનાં પૂર્વકાંડમાં પાંચરૂપો જણાવેલાં છે. તેમજ બીજી રીતે એ રૂપો જણાવેલાં છે. માટે યજ્ઞરૂપ ભગવાન ‘પંચાત્મક’ તથા દ્વિરૂપ પણ કહેવાય છે. પંચાત્મક તરીકે અગ્નિહોત્ર દર્શપૂર્ણમાસ, પશુ, ચાતુર્માસ્ય, અને સોમ (અગ્નિષ્ઠેતમ) એ પાંચ રૂપ યજ્ઞરૂપ ભગવાનનાં છે. આ પાંચ રૂપોને એ પ્રકારમાં વહેંચી શકાય છે. પ્રાકૃત તથા વૈકૃત. પ્રાકૃત એટલે પ્રકૃતિરૂપ પોતાના નામથી પ્રસિદ્ધ પ્રકૃતિ રૂપત્વનું નિખિલ અંગમાત્રનું સર્વાંગનું જ્યાં નિરૂપણ થયું હોય તે તેની પ્રકૃતિ કહેવાય છે. અગ્નિહોત્રના પોતાના નામથી જ્યાં તેના અંગોનું સર્વત્ર નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હોય તે અગ્નિહોત્રની પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે અર્થાત્ જે જેટલું કહ્યું તેટલું સંપૂર્ણ અંગો સહિત કરવું પડે, અને તેનાથી નિયત અમુક ફલ અવશ્ય થાય, તે પ્રાકૃત અથવા નિત્યકર્મ કહેવાય છે. વૈકૃત કર્મ એટલે સમ્ય કર્મ કામના હોય તોજ આ કર્મ ફલનું દાન કરે છે. પ્રાકૃત કર્મમાં ફલ અમુક નિયત થયેલું છે. અને જો તે ન કરવામાં આવે તો પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે. અને કરવામાં આવે તો અમુક ફલ મળે જેમ રાજસેવા મનુષ્ય માત્રને કર્તવ્ય છે. જો તે ન કરવામાં આવે તો દંડ થાય છે. તેમ નિત્યકર્મ નહિ કરવાથી પ્રત્યવાય નડે છે. માટે જેમ રાજસેવામાં ફલ નથી એમ કહેવાય નહિ. આનાથી વિરુદ્ધ કર્મ તે વૈકૃત છે. આ કર્મ પ્રાકૃત-નિત્ય કર્મની માફક નિજ સ્વભાવથી નિયત ફલનું દાન કરતું નથી. એ કામના પ્રમાણે ફલદાન કરે છે. તે નહિ કરવાથી પ્રત્યવાય નડતો નથી. આ ફલ પ્રમાણે અગ્નિહોત્રાદિ પાંચ કર્મો પ્રાકૃત છે તથા વૈકૃત છે. માટે શ્રીવલ્લભાચાર્ય યજ્ઞરૂપ ભગવાનનાં એ રૂપ પણ કહે છે.

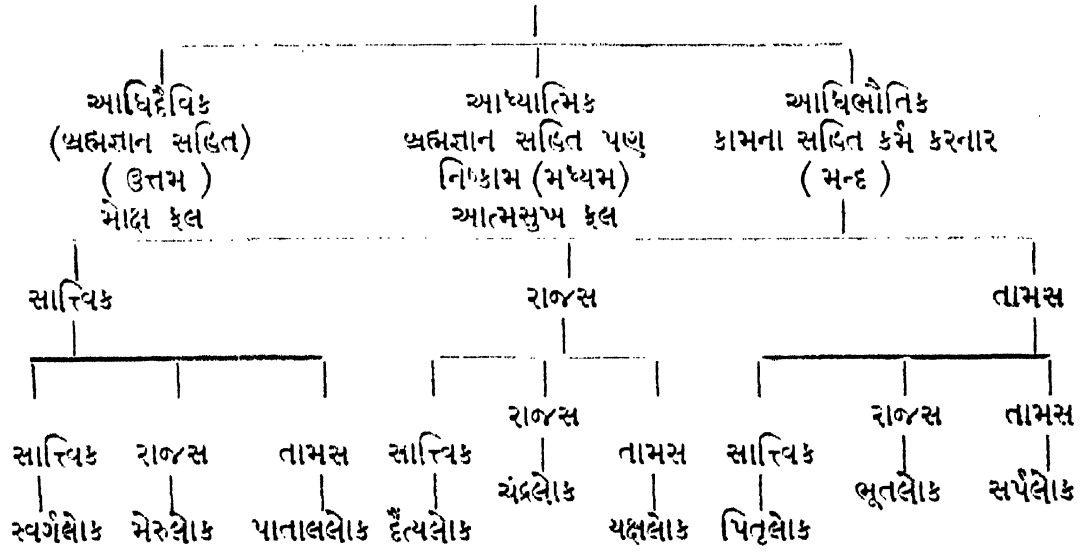
અધિકારીના બેદ પ્રમાણે યજ્ઞ કર્મના ત્રણ ભેદો છે. આધિદૈવિક,, આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક. યજ્ઞનું ફલ મોક્ષ છે. આધ્યાત્મિકનું xસ્વર્ગ કહેતાં આત્મ-સુખ અને આધિભૌતિકનું સ્વર્ગલોક. પ્રથમ પ્રકારના અધિકારી તે **કર્માધિકારીઓ** ઉત્તમ કર્માધિકારીઓ છે. બીજા પ્રકારના મધ્યમ છે અને ત્રીજા પ્રકારના મન્દ છે. અર્થાત્ સ્વર્ગલોકના સુખને માટે જે કર્મ કરે છે તે કર્મ કરનારા મન્દ કર્માધિકારીઓ છે. (જુઓ તત્ત્વદીપ નિબંધ ભા. ૨. શ્લોક ૮) મધ્યમ અધિકારી નિષ્કામ છે અને મન્દ સકામ હોય છે. આ ઉભય બ્રહ્મજ્ઞાનથી રહિત હોય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનથી યુક્ત જ્યારે કર્મ હોય તો તે આધિદૈવિક કહેવાય છે અને તેનું ફળ મોક્ષ હોય

x સ્વર્ગ શબ્દનો અર્થ શ્રીવલ્લભાચાર્ય આત્મસુખ કરે છે. એજ સ્વર્ગશબ્દનો ખરો અર્થ છે. જુઓ સુષ્ટુ અર્જ્યત્ત્વમ્ ઇતિ સ્વર્ગઃ સત્ત્વાકારાન્તઃકરણે સર્વેહાનિવૃત્તૌ યદાત્મસુખં પ્રકટીભવતિ તદમિહોત્રાદિ સાધ્યમ્ । સર્વદેવાનામાધિકૃતાનાં તુષ્ટાવાપ્ત્યાત્મિકત્વે યાગસ્ય જાતે આત્માનંદઃ પ્રકટો ભવતિ । એતદભાવે ભૌતિકત્વે સ્વર્ગલોકો ભવતીત્યર્થઃ । આ ઉપરથી સમજાશે કે સ્વર્ગનો વાચ્યાર્થ ‘આત્મસુખ’ છે અને લક્ષ્યાર્થ તે સ્વર્ગલોક છે. સ્વર્ગલોક એ હીનાધિકારીઓનું ફલ છે; J.

છે. પણ બ્રહ્મજ્ઞાન સહિત અને નિષ્કામવૃત્તિથી જે કોઈ કર્મ કરે તો તેને મોક્ષફલ નહિ મળતાં આત્મસુખરૂપી સ્વર્ગ મળે છે. અર્થાત્ તેને એવું સુખ મળે છે કે જેમાં દુઃખનો લવલેશ પણ નહોય, અથવા જે સુખનો કાલથી પણ ત્રાસ થતો નહોય, અને અભિલાષથી તેની પ્રાપ્તિ થાય. આ આત્મસુખરૂપ સ્વર્ગ નિત્ય હોય છે. અન્તઃકરણ સાત્ત્વિક બનતાં સર્વ પ્રકારની ઇચ્છાઓ નિવૃત્ત પામે છે ત્યારે આ સુખનો ઉદય થાય છે. અમિહોત્રાદિ પાંચ યજ્ઞથીજ આ સુખ સાધ્ય હોય છે. સકામવૃત્તિથી કર્મ કરનારનું અન્તઃકરણ સત્ત્વાકાર બનતું નથી. માટે તેને આત્મસુખરૂપી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ નથી. પણ સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ છે. આ સ્વર્ગલોકનું સુખ આત્મસુખની સરખામણીએ અનિત્ય છે તથા સ્પર્ધા ઇર્ષ્યાદિથી મિશ્રિત હોય છે. અમિહોત્રાદિ કર્મ કામના સહિત કરનાર તે મન્દાધિકારીઓ છે, અને તેમને સ્વર્ગ-લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.

મન્દાધિકારીઓમાં પણ સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ એવા ત્રણ પ્રકારના કર્મ કરનાર છે. આ દરેકના પાછા સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ કર્મો પ્રમાણે ઉપભોક્તા પડે છે. અર્થાત્ સાત્ત્વિક સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક રાજસ, સાત્ત્વિક તામસ, રાજસ સાત્ત્વિક, રાજસ રાજસ, રાજસ તામસ, તામસ સાત્ત્વિક, તામસ રાજસ અને તામસ તામસ એ રીતે નવ જાતના આ મન્દ કર્માધિકારીઓ છે. તેમાં સાત્ત્વિક કર્મ કરનાર સાત્ત્વિક અધિકારી સ્વર્ગલોકને ભોગવે છે. ત્યાં તેમને દેવલોકની સ્ત્રીઓનો ભેટો થાય છે. પછી તેનું પુણ્ય કર્મ ક્ષીણ પામતાં નીચે પાછો આવે છે અને થોડા ઘણા બારી રહેલા પુણ્યથી સારા માણસોમાં જન્મ ધારણ કરે છે. રાજસ કર્મ કરનાર સાત્ત્વિક અધિકારી મેરુ વગેરેનું સુખ ભોગવે છે અને તામસ કર્મ કરનાર પાતાલમાં સુખ ભોગવે છે. રાજસ અધિકારી સાત્ત્વિક કર્મ કરે તો દૈત્યોના સ્વર્ગમાં જાય છે, અને રાજસકર્મ કરે તો ચંદ્રલોકમાં તે સુખી બને છે. અને પછી વૃષ્ટિદ્વારા અન્નરૂપ થઈને વીર્યરૂપે પાછો જન્મ ધારણ ન કરે છે. તામસ કર્મ કરનાર રાજસ અધિકારી યક્ષલોકમાં સુખ ભોગવે છે. તામસ અધિકારી સાત્ત્વિકકર્મ કરીને પિતૃલોકમાં જાય છે અને રાજસકર્મ કરનાર ભૂતાદિનું સુખ ભોગવે છે. તામસકર્મ કરવાથી સર્પોદિનું સુખ ભોગવે છે. આ પ્રકારે હીનાધિકારીઓને કર્મથી જન્મ ધારણ કરવો પડે છે. કર્માધિકારીઓના આ વિભાગ નીચેના ક્રોડા ઉપરથી સમજાશે.

કર્માધિકારીઓ.

+ આ પ્રકાર પંચાન્નિવિદ્યામાં કહેલો છે.

મન્દાધિકારીઓમાંથી સાત્ત્વિકા દેવોનું યજ્ઞન કરે છે. રાજસ યક્ષ તથા રાક્ષસોનું અને તામસ પ્રેત તથા ભૂત ગણનું. કર્મ વિષે એ પણ એક નિયમ છે કે કર્મનું ફલ જે જાણાવ્યું તે ક્યારે થાય કે ન્યારે તે કર્માનુષ્ઠાનમાં દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, કર્તા, મંત્ર અને કર્મ એ છ શુદ્ધ હોય અને તેમની શુદ્ધિથી કર્મની શુદ્ધિ હોય ત્યારે આ છની શુદ્ધિના અભાવે કર્મ-ધર્મ અધર્મરૂપ બને છે. તે કર્મનું ફળ મલતું નથી એટલુંજ નહિ પણ ઉલટું તે દંડને પાત્ર થાય છે. માટે જ્યાં સુધી જે સ્થાનમાં યજ્ઞાદિ કરવાનાં હોય તે શુદ્ધ ન હોય-અર્થાત્ ત્યાં ગોવધ વગેરે હિંસાથી ભૂમિ રક્ત થયેલી નહોતી, કાલ પણ એવો હોય કે જે સમયે કંઠપણ દૂષિત કર્મ કાષ્ટનાથી કરવામાં ન આવે, જે દ્રવ્યથી કર્માનુષ્ઠાન કરવાનું હોય તે પણ પ્રામાણિકતાથી મેળવેલું શુદ્ધ હોય, યજ્ઞનો કરનાર તે પણ પવિત્ર નિષ્કપટભાવવાળો હોય મંત્રની પણ શુદ્ધિ એવી હોવી જોઈએ કે જે પ્રમાણે વર્ણોચ્ચાર હોય તેજ પ્રમાણે તે કરવામાં આવે, અને તે કર્મપણ શુદ્ધ હોય તોજ કરેલાં કર્મોજ તેનું ફળ આપે છે. આ પ્રમાણે કર્મ વિષેનો નિયમ છે. વળી કર્મમાર્ગ કલેશથી પૂર્ણ છે. આ પ્રકારે કર્મ માટેનો નિર્ણય શ્રીવલ્લભાચાર્યે તત્ત્વદીપ નિબંધ તથા અણુભાષ્યમાં આપેલો છે. આ નિર્ણયનો નિષ્કર્ષ નીચે પ્રમાણે આપી શકીએ.

કર્મમાર્ગ

- ૧ કર્મમાર્ગનું ફલ અનિત્ય છે. પુણ્યોપભોગ થાય ત્યાં સુધીજ તે ફળ. પછીથી તેમાંથી પાછા ફરવું પડે છે.
- ૨ કર્મમાર્ગ કલેશવાળો છે.
- ૩ કર્મમાર્ગ ધણેાજ કલ્પિત છે.
- ૪ કર્મમાર્ગમાં કર્મનું ફલ મેળવવાને દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, કર્મ, કર્તા, અને મંત્ર શુદ્ધ હોવાં જોઈએ.

લક્ષિતમાર્ગ

- ૧ લક્ષિતમાર્ગનું ફળ નિત્ય હોય છે લક્ષિતવાળાને પાછા ફરવું પડતુંજ નથી.
- ૨ લક્ષિતમાં કલેશજ નથી.
- ૩ લક્ષિતમાર્ગ ધણેાજ સુલભ છે.
- ૪ લક્ષિતમાર્ગમાં દેશકાલાદિની શુદ્ધિની અપેક્ષા નથી.

જ્ઞાન

કર્મ પછી વેદમાં બીજું સાધન જ્ઞાન જાણાવેલું છે. આ જ્ઞાનના પણ સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ એવા ત્રણ ભેદો પાડેલા છે. ભ. ગ. ૧૮-૨૦ થી ૨૨ માં આ ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાનનું લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. ત્યાં સાત્ત્વિકનું લક્ષણ આપતાં કહે છે કે સર્વ ભૂતોમાં જે જ્ઞાનથી એકને અવ્યય તરીકે નિહાળે છે, અને અવિભક્ત ભાવને જૂઠું છે તેનું નામ સાત્ત્વિક જ્ઞાન છે.

શુદ્ધાદ્વૈત જ્ઞાનની
યથાર્થતા.

(સર્વભૂતેષુ જેનૈકં માવમવ્યયમીક્ષતે । અવિભક્તં વિભક્તેષુ તજ્ઞાનં વિચ્છિન્નસાત્ત્વિકમ) અર્થાત્ જૂદા જૂદા ઘટપટાદિ પદાર્થોમાં તથા નામરૂપાદિમાં એકજ સર્વત્ર અનુસ્યક્ત બ્રહ્મને જેનાથી જૂઠું તે જ્ઞાન. આવું જ્ઞાન તે શુદ્ધાદ્વૈત છે. શુદ્ધાદ્વૈત જ્ઞાનવાળો તે સાત્ત્વિક જ્ઞાની કહેલો છે. અદ્વૈતવાદોમાં કેવલાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત અને શુદ્ધાદ્વૈત એ મુખ્ય છે. શંકરાચાર્યનો કેવલાદ્વૈત તે સામાન્યતઃ માયાવાદના નામથી ઓળખાય છે. આ મત પ્રમાણે કારણાવસ્થાપત્ર બ્રહ્મ તેજ સત્ય. કાર્યાવસ્થાપન્ન બ્રહ્મ તે સત્ય નથી. આથી નામરૂપાદિ જે દુઝોચર થાય છે તે અવિદ્યાએ કરીને દેખાય છે. તેથી મિથ્યા છે, આવું તે કહે છે. પણ આવા પ્રકારની

અદૈત પ્રતીતિ તે ઉપર આપેલા લક્ષણ પ્રમાણે સાત્ત્વિક કહી શકાયજ નહિ. ઘટપટાદિ દેખાતા બેદો તે બ્રહ્મજ છે, બ્રહ્મ પોતાની ઇચ્છાથી અવિભક્ત છતાં વિભક્ત બનેલા છે, અગ્નિમાંથી વિસ્ફુલિંગો વ્યુચ્ચરણ પામે તેમ બ્રહ્મને ક્રીડા કરવાની ઇચ્છા થતાં અંશરૂપ છવોનું પોતામાંથી વ્યુચ્ચરણ કર્યું તેથી નાનાત્વની પ્રતીતિ છે. તે નાનાત્વની પ્રતીતિ બ્રહ્મની ઇચ્છાથી છે. વળી તેને બ્રહ્મથી પૃથક્ માનવું નહિ કારણ કે કારણાવસ્થાપન્ન બ્રહ્મજ ઘટપટાદિરૂપે કાર્યાવસ્થા બન્યા છે, અને આ કાર્યાવસ્થામાં કારણાવસ્થાપન્નની અનુરૂપિતિ છે, આવા પ્રકારનું અદૈત જ્ઞાન તેજ સાત્ત્વિક છે. આ લક્ષણ પ્રમાણે બીજા અદૈત વાદોમાં સાત્ત્વિક જ્ઞાનની ખામીઓ જોવામાં આવે છે. દૈતજ્ઞાનની પ્રતીતિને રાજસ કહેલ છે. તે ઘટાદિને બ્રહ્મથી પૃથક્ માને છે (પૃથક્ત્વેન તુ યજ્ઞજ્ઞાનં નાનાભાવાનપૃથગ્વિધાન । વેત્તિ સર્વેષુ ભૂતેષુ તજ્ઞજ્ઞાનં ચિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ભ-ગી. ૧૮-૨૧ તામસ જ્ઞાનનું લક્ષણ એ છે કે જ્ઞાની એકજ કાર્ય (ભૂત) માં તેજ જાણે સર્વસ્વ હોય તેમ તેમાં આસક્ત થાય, અને તત્ત્વનું ખરૂં જ્ઞાન જ તેને ન હોય. આ ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાનીમાં સાત્ત્વિક જ્ઞાની એ સર્વથી ઉત્તમ છે. તેને જ ભગવદ્ગીતામાં ‘સ્થિત પ્રજ્ઞા’ તથા સ્થિતધી કહેલ છે. તેણે સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરેલો હોય છે, ફક્ત આત્માનો જ તે વિચાર કરે છે. દુઃખ કે સુખ તેને મન સરખાં હોય છે. દુઃખમાં તેનું મન ઉદ્વિગ્ન પામવું નથી, સુખમાં તે પ્રુલાઈ જતો નથી, તે રાગ ભય તથા ક્રોધથી મુક્ત હોય છે. તે ક્રોધના ઉપર પ્રસન્ન થતો નથી. તેમ ક્રોધનો નિરસકાર પણ કરતો નથી. જેમ કાચનો પોતાના સર્વ અંગોને પોતામાં સંકેલી લે છે તેમ સર્વ પદાર્થોમાંથી તે પોતાની ઇન્દ્રિયોને પોતે પાછી ખેંચી લે છે. તે નિર્મેળ તથા નિરસકાર હોય છે. આ પ્રકારે તેનાં લક્ષણો ગણાવ્યાં છે. આ જ્ઞાનનું ફક્ત અક્ષર બ્રહ્મમાં લય અથવા પ્રવેશ છે. તેને મોક્ષ કહેવામાં આવે છે. શ્રીવિદ્યેશ્વર સિદ્ધજ્ઞાનને જ જ્ઞાન કહે છે. ‘સાકર મધુર છે’ એમ શબ્દોથી જ જ્ઞાન થાય તે નહિ પણ સાકરને મોદામાં મુકીને તેના રસનો આસ્વાદન થતાં જે જ્ઞાન થાય છે તે, અર્થાત્ બ્રહ્મનો અનુભવ કરવો જ તેજ ખરૂં જ્ઞાન છે, શબ્દજ્ઞાન તે નહિ. જ્ઞાનીનું ધ્યેય અક્ષર બ્રહ્મ છે અને ભક્તનું પુરુષોત્તમ છે. અક્ષર એ ગણિતાનંદ છે. પુરુષોત્તમ અગણિતાનંદ છે. જેમ મીઠાનો કકડો જલના પાત્રમાં ઓગળી જાય તેમ તે જ્ઞાનીનો આત્મા બ્રહ્મમાં મળી જાય છે; ભક્તનો આત્મા પુનઃ અલૌકિક વિગ્રહ પ્રાપ્ત કરીને બ્રહ્મની સાથે રમણ કરે છે. જ્ઞાનીના મોક્ષમાં તે દુઃખનો અભાવજ છે. ભક્તનો મોક્ષ તે પરમાનંદની પ્રાપ્તિ. અદૈત જ્ઞાનની સિદ્ધિ તે પણ ભક્તના મોક્ષમાં અન્તરાયરૂપ નીવડે છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં અભેદજ્ઞાન એ સર્વસ્વ મનાય છે પણ ભક્તિ માર્ગમાં તે ન્યૂત છે.

અ. સુ. ૩-૩-૨૫ માં વિદ્યેશ્વરજી કહે છે ‘પૂર્વસ્મિન્સૂત્રે બ્રહ્માનન્દાદ્મજના-
 નન્દસ્યાધિક્યં નિરૂપિતમ્ । સ તુ ભગવદ્વક્તસ્તદ્વચ્ચબધા-
 અદૈતજ્ઞાન અને યકોર્થઃ પ્રભુજ્ઞા ન સંપાદ્યતે । સ્વાત્મત્વેન જ્ઞાનં ચ મજના-
 ભજનાનંદનું ન્દાન્તરાયરૂપમ્ (બ્રહ્માનંદથી ભજનાનંદનું આધિક્ય આની પહેલાંના
 તારતમ્ય સૂત્રમાં જણાવ્યું છે. તે ભજનાનંદનું જ્ઞાન ભગવાન કરે છે તેથી તેને
 અન્તરાયરૂપ થાય તેવું ભગવાન કરતા નથી. આત્મા તરીકે જ્ઞાન
 અભેદપ્રતીતિ તે ભજનાનંદમાં અન્તરાયરૂપ જણાવે છે. એટલું જ નહિ પણ અભેદ પ્રતીતિ

તે ભજનાનંદ કરતાં હીન છે. એમ જણાવવાને સૂત્રમાં ' ભૂતગ્રામ ' દષ્ટાન્ત યોજે છે. જેમ લૌકિક ભૂતગ્રામ સ્ત્રી પુત્ર પશુ વગેરે બ્રહ્માનંદના અનુભવમાં આધક છે તેમ ભજનાનંદના અનુભવમાં આત્માના અભેદજ્ઞાનની પ્રતીતિ પણ આધક છે. અહિંઆં પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે કે જો અભેદજ્ઞાન ભજનાનંદમાં આધક હોય તો પછી ઉદ્ધવાદિ ભક્તોને ભગવાને અભેદ જ્ઞાનનો ઉપદેશ શા માટે આપ્યો? આ પ્રશ્નનું સમાધાન બ્ર. સૂ. ૩-૩-૩૬ માં સૂત્રકાર કહે છે. અહિંઆં અણુભાષ્યકાર શ્રીવિકૃલેશજી નીચે પ્રમાણે ભાષ્ય યોજે છે.

નજાભેદજ્ઞાનાયોપદેશ: કિંતુયથાગ્રિમસ્વર્ગાપવર્ગાણ્ય પારલૌકિકાનન્દફલકા લૌકિકે કર્મણ્યધિકારરૂપસંસ્કારાર્થ ગાયત્ર્યુપદેશઃ ક્રિયતે તત્સંસ્કારસંસ્કૃતં તચ્છરીરાદિકમપિ મૂતાદિભિરપિ નોપહતં ભવતિ।યથા વા યોગોપદેશસંસ્કૃતસ્ય ચપુરગ્ન્યાદિભિર્નોપહન્યતે તથા પ્રકૃતે ભક્તિભાવસ્ય રસાત્મકત્વેન સંયોગવિપ્રયોગભાવાત્મકત્વાદ્ દ્વિતીયસ્ય પ્રલયાનલાદતિકરાલત્વેન કદચિત્ત જ્ઞાવોદયે તેન ભક્તચપુરાદેસ્તિરોધાનેગ્રિમભજનાન્દાનુભવપ્રતિબન્ધઃ સ્યાદિતિ તન્નિવૃત્ત્યર્થ જ્ઞાનોપદેશસંસ્કારસંસ્કૃતં તદ્વચપુરાદિકં ભગવતા ક્રિયતે । ન ત્વાત્માભેદજ્ઞાનં ભગવતોભિપેતમિત્યર્થઃ । અહિંઆં કહે છે કે ઉદ્ધવાદિને જે આત્માના અભેદજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો છે તે અભેદજ્ઞાનના હેતુથી નહિ; પણ જેમ સ્વર્ગ મોક્ષ નામના પારલૌકિક આનન્દ ફળવાળા અલૌકિક કર્મમાં અધિકારરૂપ સંસ્કાર આપવાને જેમ ગાયત્રીનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે કે જેથી તે સંસ્કારથી સંસ્કૃત થયેલાં શરીર વગેરે ભૂતોથી ઉપહત (આધિત થતાં) નથી અથવા જેમ યોગના ઉપદેશથી સંસ્કૃત થયેલા દેહનો અગ્નિ વગેરેથી ઉપધાત થતો નથી તેમ ભક્તિ-ભાવ રસાત્મક હોવાથી અને તે સંયોગ તથા વિપ્રયોગ એમ બે રૂપ હોવાથી અને વિપ્રયોગ પ્રલયકાળના અગ્નિ કરતાં વધારે ઉગ્ર હોય છે તેથી કદાચ વિપ્રયોગ અવસ્થાનો ભક્તનો ભાવ એટલો તીવ્ર અને છે કે તે ભાવના ઉદયમાં તે ભક્તના દેહ વગેરેનું તિરોધાન થાય છે. આમ જે વિપ્રયોગમાં તેના દેહનું તિરોધાન થાય તો પછી આગળ ભજનાનંદનો અનુભવ જે ભક્તને કરાવવાનો છે તેમાં પ્રતિબંધ નહે, માટે તે પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ કરવાને જ ભગવાન પહેલેથી તેવા ભક્તને અભેદજ્ઞાનના ઉપદેશથી સંસ્કાર આપીને તેના દેહાદિને અનુપહત બનાવે છે. આ સંસ્કાર આપવાના પ્રયોજનથી જ અભેદજ્ઞાનનો ઉપદેશ ભક્તને કરવામાં આવ્યો છે, બીજાં કોઈ કારણથી નહિ. અથવા તેનો બીજો પણ આશય છે. તે આ પ્રમાણે છે.

અથયોપદેશાન્તરવદિત્યસ્યાયમર્થઃ । શરીરાયધ્યાસવતસ્તદ્વિજ્ઞ આત્મા તત્ત્વં ન તુ શરીરાદિરિત્યુપદેશો જ્ઞાનમાર્ગે યથા ક્રિયતે તેન શરીરાદ્યાત્મબુદ્ધ્યા યઃ સ્નેહાદિ સોપગચ્છતિ । તથાત્ર સર્વેષામાત્મનો હ્યાત્મા । ય આત્મનિ તિષ્ઠન્ ઇત્યાદિ શ્રુતિસિદ્ધો જીવાત્મનોડપ્યાત્મા પુરુષોત્તમ इति बोध्यते। તેન પુરુષોત્તમે નિરુપધિઃ સ્નેહસ્તત્સંબન્ધત્વેનાત્મનિ સ સિદ્ધયતિ । શરીરાદિ અધ્યાસવાળાનો આત્મા જેમ ખરી રીતે શરીરાદિથી ભિન્ન છે. તે શરીરાદિ નથી એમ જ્ઞાન માર્ગમાં ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. તેમ અહિંઆં શરીરાદિમાં આત્મબુદ્ધિથી જે સ્નેહાદિ હોય તે દૂર થાય છે. તેમ ભક્તનો સ્નેહ વગેરે પોતાના આત્મામાંજ બંધાઈ ન રહે

પણ તેનાથીએ અધિક સર્વના આત્મારૂપ પુરુષોત્તમ છે કે જેના તરફ નિરુપધિ રહેલ દર્શાવવો જોઈએ આવું સૂચવવાને ઉપદેશ, પદનું તાત્પર્ય એ સૂત્રમાં જણાવ્યું છે. આથી ઉભયથા અભેદપ્રતીતિ લજ્જનાનંદમાં અન્તરાયરૂપ સમગ્ગય છે. આમ છતાં એ. આ, ૨-૧૨-૨ માં જણાવ્યા પ્રમાણે લીલાસ્થ લકતોનો લગવાનું સાથે લીલામાં અભેદ હોય છે, કારણ કે તે લકત પોતાને લીલામાં લગવાનુંરૂપ માને છે. આનું કેમ? આ પ્રશ્નનું પણ નિરાકરણ ૩-૩-૩૭ ના લાખ્યમાં આપવામાં આવ્યું છે. ઉદ્દેશ્યવિધેયભાવ-સ્ફૂર્તો ન હ્યદ્વૈતજ્ઞાનમસ્તિ કિંતુ ભાવનામાત્ર ભક્તાનાં તુ વિરહભાવે તદાત્મકત્વમેવાશ્ચર્યં સ્ફુરતિ યેન તલ્લીલાં સ્વતઃ કુર્વન્ત્યેતત્ત્વં સતિ મુખ્ય “યદ્વૈતજ્ઞાન” તદ્ભક્તિભાવૈકદેશવ્યભિચારિભાવેષ્વેક તરદિતિ સર્વપસ્વર્ણાચલયોરિથ જ્ઞાનભક્તયોસ્તારતમ્યં કથં વર્ણનીયમિતિ ભાષઃ ઉદ્દેશ્ય વિધેય ભાવની સ્ફૂર્તિ થાય ત્યારે લકતને અદ્વૈત જ્ઞાન હોતું નથી પણ ભાવના માત્ર વિરહાવસ્થામાં તે અખણ્ડ જ્ઞાન હોય છે. જેમ અશ્રુપ્રલાપાદિ અન્ય સંચારી ભાવો લકત જેમ આ દશામાં અનુભવે છે, તેવી રીતે આ અદ્વૈતજ્ઞાન પણ સંચારી ભાવ તરીકે છે. આવા અનેક સંચારી ભાવોમાં અદ્વૈત સ્ફૂર્તિ પણ એક સંચારી ભાવ તરીકે તે અનુભવે છે. આથી તે ગૌણ રૂપે છે. મુખ્ય રીતે નહિ. અન્ય અશ્રુપ્રલાપાદિ ભાવો જેમ લજ્જનાનંદના પોષક અને છે તેમ લીલામાં અનુભવાતો આ અદ્વૈત ભાવ પણ લજ્જનાનંદનો પોષક છે. તેથી લીલામાં સ્ફુરતો અદ્વૈતભાવ અને જ્ઞાનમાર્ગમાં ઉપદેશોતો અદ્વૈતભાવ જૂદો છે. જ્ઞાનમાર્ગનો અદ્વૈતભાવ તે લજ્જનાનંદની વચ્ચે પર્વત સમાન અન્તરાય રૂપ થાય છે ત્યારે આ લજ્જનાનંદમાં એક સંચારિભાવ તરીકે તે છે.

લકિતમાર્ગમાં ‘વરણ’ લગવર્ણરણ એજ લજ્જનાનંદનું મૂળ છે. આ વરણનું ત્રિંગ સર્વાત્મભાવ છે. તે કાલ કર્મોદિ સર્વથી અધિક છે, તેથી જ્ઞાનથી અભેદજ્ઞાની અને પણ તેનો પ્રતિબંધ થતો નથી. આ હકીકત સૂત્રકારે ત્રીજા અધ્યાયના સર્વાત્મભાવવાળા ત્રીજા પાદના ૧૭ માં અધિકરણમાં જણાવી છે. સૂત્ર ૩-૩-૪૪ લકતના ફલનું તારતમ્ય માં સર્વાત્મભાવનો સિદ્ધાન્ત મૂકીને તેની અધિકતા જણાવવાને છાદો-ગ્યની સનતકુમાર અને નારદના સંવાદની ઉપાખ્યાયિકા લાખ્યકાર ત્યાં રણુ કરે છે. પણ મ. ૪૫ અને ૪૬ માં સૂત્રકાર પૂર્વપક્ષ સામે

મૂકે છે તે કહે છે કે છાદોગ્યની નારદ અને સનતકુમારની ઉપાખ્યાયિકામાં તેની પહેલાંના પ્રકરણમાં આવેલા શ્વેતંકૂપાખ્યાનનું જ જ્ઞાન અર્હિયાં ઉપદેશાયું છે. અર્થાત્ એ બંને પ્રકરણોમાં સર્વાત્મભાવ નહિ પણ આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ છે. સૂત્રાર્થમાં સિદ્ધાન્તી તેનો નિર્ણય આપે છે. તે કહે છે કે ત્યાં ભૂમા આનન્દાત્મક પુરુષોત્તમનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી આત્મવિદ્યાનું પ્રકરણ નથી પણ સર્વાત્મભાવનું છે. આ સર્વાત્મ ભાવનું ફલ સ્વરૂપાનુભવ છે. વજ્જલકતોને આ ફલની સિદ્ધિ હતી. આ સર્વાત્મભાવવાળાને ક્ષાનો ભય હોતો નથી. તેને મૃત્યુનો પણ ભય નથી, તેમ લગવત્સ્વરૂપથી અતિરિક્ત લોકનો સંબંધ પણ નથી. માટે અદ્વૈત જ્ઞાન તથા આત્મજ્ઞાન કરતાં સર્વાત્મભાવજ અધિક છે એમ સૂત્રકાર ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા પાદના ૨૭ માં અધિકરણમાં જણાવે છે. અદ્વૈત જ્ઞાનીને મોક્ષ એજ ફળ; પણ લકતના હૃદયમાં

સાક્ષાત્ પ્રભુનો આવિર્ભાવ થાય છે. આથી ત્યાં એવો નિર્ણય જણાવે છે કે આત્મામાં અભેદ જ્ઞાનવાળા કરતાં આત્મા સાથે રતિ કરનાર તથા કીડા કરનાર ભક્ત ઉચ્ચ કોટિનો છે.

સંન્યાસ

જ્ઞાનની સિદ્ધિને માટે કેટલાકા યતુધ્યાત્રમ (સંન્યાસ) ને આવશ્યક માને છે તો તે સંન્યાસ આવશ્યક છે કે નહિ તે વિષેનો વિચાર શ્રી વલ્લભાચાર્યશ્રીએ સંન્યાસના ત્રણ પોતાના સંન્યાસ નિર્ણય નામના ગ્રંથમાં કર્યો છે. એ ગ્રંથ પોતાના પ્રકાર નરહરિ નામના સેવકને સંન્યાસનું સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે સમજાવવા પોતે રચેલો. તેમાં ત્રણ પ્રકારના સંન્યાસ પોતે જણાવે છે. કર્મમાર્ગીય, જ્ઞાન માર્ગીય, અને ભક્તિ માર્ગીય. પ્રથમ કર્મમાર્ગીય સંન્યાસ વિષે નિર્ણય આપતાં પોતે જણાવે છે કે કર્મમાર્ગે ન કર્તવ્યઃ સુતરાં કલિકાલતઃ । આ પંક્તિ ઉપર શ્રીગોપેશ્વરશ્રી નીચેની ટીકા યોજે છે. કર્મમાર્ગો હિ સકામનિષ્કામભેદનાનેકવિધકર્મકરણરૂપઃ, તથાવિધશ્રતિ નિરૂપિતઃ તસ્મિન્પરિત્યાગો નિરવકાશ इति ન કર્તવ્યઃ । ન ચ યદહરેવ ચિર જેદિતિ શ્રુત્યા બોધિતત્વાત્પરિત્યાગઃ સતિ નિર્વેદે દુર્વાર इतिવાચ્યમ્ । કર્મ માર્ગસ્ય કલત્રાદિકલનાકન્દલિતકામનાકલાપસ્ય નિર્વેદોદયનિદાનભાવા-યોગાત્ । ન ચ નિષ્કામકર્મકરણં મનોમલિનિમાનમપનીય ચિરક્તિમુત્પાદ યિષ્યતીતિ વાચ્યમ્ । તત્રાપિ સહધર્મિણીસાહિત્યનૈયત્યેન તત્પ્રત્યૂહાનપાયાત્ । ન ચ નિષ્કામકર્મકરણમેવ સંન્યાસ इति વાચ્યમ્ । કર્મત્યાગસ્યેવ તથાત્મૌ ચિત્યાત્ । ન ચ કામ્યકર્મત્યાગમાદાય તથાત્વં શક્યશ્ચનમ્ । સંજ્ઞોચે માના ભાવાત્ । ક્વચિત્તસ્મિન્નપિ તત્પ્રયોગસ્યૌપચારિકત્વાત્ । મુમુક્ષુણાં સર્વત્ર ત્યાગાદ-શનાશ્ચ । ન ચ મુમુક્ષુષુ જીવન્મુક્તેષુ ચ તત્તત્કર્મકૃતિવ્યાપ્તિરુક્તૈવેતિ વાચ્યમ્ । ભગવાન્નિયોગેનેષ તેષુ લોકસંગ્રહાર્થત્વાત્સત્યાઃ । કિશ્ચાસ્તામન્યદ્વાધકમ્ । કાલ એવં બલત્તદ્વાધકસ્તત્રત્યાહુઃ સુતરાં કલિકાલત इति । કલિકાલસ્તાવદ્ગ-વદ્ગજનસ્યૈવ સાધકસ્તદતિરિકસ્ય વાધક એવેતિ તત્ર તત્ર સિદ્ધમ્ । તથા ચ તથા ભૂતાત્તસ્માદનિર્વાહં પ્રત્યવાયાદિકં પ્રતીત્ય કર્મમાર્ગે સુતરાં સંન્યાસો ન કર્તવ્ય इत्यર્થઃ । एतेन કામ્યકર્મત્યાગલક્ષણોગૌણોપિડત્યાગઃ પ્રત્યુક્તઃ । મુ-ખ્યાઞ્ચ ત્યાત્કાલો નિર્વિદ્ઃ પરમયં દેશાદીનામપ્યુપલક્ષકઃ । તેન કલૌ દેશક ત્રાંચશુદ્ધયાપિ ન પરિત્યાગઃ કર્મમાર્ગે સિધ્યતિ । અત એવાયુષસ્તુર્યભાગે સં-ન્યાસ इति મતમપિ ચૈરાગ્યં વિના તદસમ્ભવેન ભક્તિજ્ઞાનપરિપાક એવં તદ્દા-દર્યેન તત્રૈવ સાધકાશમિતિ કાલાદિદોષાશ્ચ કર્મમાર્ગે નિરવકાશમિતિ ધ્યેયમ્ । ભાવાર્થ-કર્મ માર્ગના સકામ અને નિષ્કામ એવા ભેદને લીધે તે અનેક પ્રકારે કર્મ કરવામાં આવે છે; અને તે પ્રમાણે શ્રુતિમાં તે નિષ્પાત્તો છે. તેથી તે માર્ગમાં પરિત્યાગને અવકાશ નથી. માટે તે પરિત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ. શંકા-જે દિવસે વૈરાગ્ય થાય તે દિવસે સંન્યાસ લેવો એવી શ્રુતિ છે. તો પછી જ્યારે નિર્વેદ થાય ત્યારે પરિત્યાગ કેમ ન લેવાય ? ઉત્તર-ના, એમ કહેવું નહિ. કારણ કે કર્મ માર્ગમાં ત્યાગી સ્ત્રી વગેરેથી ઘેરાયેલો હોવાથી તેની કામનાનો ક્ષાપ એટલો બધો હોય છે કે નિર્વેદના ઉદ્ભવનું કારણ જ ત્યાં હોતું નથી. તો પછી નિર્વેદ

સંભવી શકે જ નહિ. અર્થાત્ કર્મમાર્ગમાં વૈરાગ્યની સંભાવના નથી. શંકા-વૈરાગ્યને માટે ચિત્તની શુદ્ધિ હોવી જોઈએ અને તે નિષ્કામ કર્મ કરવાથી થાય છે. આથી નિષ્કામ કર્મ કરીને ચિત્તમાંથી ભલિનતા દૂર થવાથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. ઉત્તર-ના, એમ પણ કહેવું નહિ. કારણ કે નિષ્કામ કર્મ કરવામાં પણ સહધર્મચારિણી તો સાથે હોય છે અને તે સાથે હોવાથી મનના વિકારો દૂર થઈ શકતા જ નથી તેથી પ્રત્યવાય દૂર થઈ શકતા નથી. શંકા-પણ સંન્યાસ એટલે નિષ્કામ કર્મ કરવું તે કે બીજું ? ઉત્તર-ના, તેમ નથી, નિષ્કામ કર્મ કરવું તેનું નામ સંન્યાસ નહિ પણ કર્મનો સંહતર ત્યાગ. ત્યાં સુધી કર્મનો ત્યાગ હોય નહિ ત્યાં સુધી સંન્યાસ બનતો નથી. જે કે કામ્યકર્મનો ત્યાગ તેનું નામ સંન્યાસ એમ કહેવામાં આવે છે, પણ ત્યાં સંન્યાસ શબ્દ તેના ઔપચારિક-લાક્ષણિક અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. મુખ્યત્વે તો તે કર્મના તદ્દન ત્યાગમાં જ છે. ફક્ત કામ્યકર્મનો જ ત્યાગ તે સંન્યાસ એમ આપણે કહીએ તો મુમુક્ષુના ત્યાગને શું કહેવું ? તેઓ તો સંહતર કર્મનો ત્યાગ કરે છે. શંકા-તમે મુમુક્ષુનો દાખલો આપ્યો અને તેથી જે એમ જણાવ્યું કે મુમુક્ષુઓ કર્મનો સંહતર ત્યાગ કરે છે એથી નિષ્કામકર્મ કરવાં એનું નામ સંન્યાસ નથી. આ બરાબર નથી. કારણ કે મુમુક્ષુઓ તથા શુવન્મુક્તોને પણ કર્મ કરવાનાં હોય છે. ઉત્તર-ના, એમ કહેવું એ ઠીક નથી. મુમુક્ષુ તથા શુવન્મુક્તો જે કર્મ કરે છે. તે પોતાની મેળે કર્મ કરવાની અપેક્ષાએ કરતા નથી પણ ભગવાનજ તેમને કર્મ કરવાને પ્રેરે છે. તેથી લોકસંગ્રહાદિ માટે તેમને તે કરવાં પડે છે. આથી અમે મુમુક્ષુનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું તેમાં કોઈપણ આધક નથી. અર્થાત્ નિષ્કામકર્મ કરવાં તેનું નામ સંન્યાસ કહી શકાય જ નહિ. સંન્યાસાવસ્થામાં તો તદ્દન સર્વનો ત્યાગ થવો જોઈએ, ફક્ત કામ્યકર્મનો જ નહિ. આ ઉપરાંત કર્મમાર્ગમાં પરિત્યાગ (સંન્યાસ) માટે બીજું બાધક એ છે કે આ કલિકાલ ભગવાનના ભજનનું જ સાધક છે. તેનાથી જૂદું જે કંઈ હોય તેનું તે બાધક છે. આ કલિકાલ દોષમ્લત હોવાથી ભગવદ્ભજન સિવાય બીજા કશાને તે અનુકુળ નથી. આથી સંન્યાસ કર્મમાર્ગમાં વર્જીત છે, એટલું જ નહિ પણ નિષ્કામકર્મના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ પણ બની શકે તેમ નથી. કલિકાળ શબ્દથી ફક્ત અત્યારે કાલ જ બાધક છે અત્યંત સમજવાનું નથી. પણ દેશ, કર્તા વગેરે પણ બાધક છે. કાલ શબ્દ દેશ કર્તા વગેરેના ઉપલક્ષક તરીકે મૂકેલો છે. આથી કલિયુગમાં દેશ તથા કર્તા વગેરેની અશુદ્ધિને લીધે પણ પરિત્યાગ સિદ્ધ થતો નથી. આથી આયુષ્યના ચોથા ભાગમાં તે લેવો એવો મત છે. પણ તે સંન્યાસની સંભાવના વૈરાગ્ય વગર નહિ હોવાથી, અને તે વૈરાગ્ય ભક્તિ તથા જ્ઞાનના પરિપાકમાં જ દૃઢતા પામે છે તેથી ભક્તિ તથા જ્ઞાનમાર્ગમાં જ અવકાશ છે. આથી ઉપર જણાવેલા કાલાદિ દોષને લીધે કર્મમાર્ગમાં તે સર્વથા વર્જીત છે.

કર્મમાર્ગમાં સંન્યાસનો નિષેધ કરીને જ્ઞાનમાર્ગમાં તેનો નિષેધ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી જણાવે છે. જ્ઞાનની બે અવસ્થાઓ છે. એકનું નામ વિવિદિપાસંન્યાસ અને બીજાનું નામ વિદ્વત્સંન્યાસ કહેવાય છે. આ ઉભયપ્રકારના સંન્યાસ વિષે જણાવે છે કે

જ્ઞાનમાર્ગે તુ સંન્યાસો દ્વિવિધોપિ વિચારિતઃ ।

જ્ઞાનાર્થમુત્તરાશ્નં ચ સિદ્ધિર્જન્મશતેઃ પરમ્ ।

જ્ઞાને ચ સાધનાપેક્ષં યજ્ઞાદિ ભવજાન્મસમ્ ॥

અતઃ કલૌ સ સંન્યાસઃ પદ્માસાપાત્ય નાન્યથા ।

પાષણ્ડિત્વં ભવેદ્વાપિ તસ્માજ્ઞાને ન સંન્યસેત્ ।

સુતરાં કલિદોષાણાં પ્રવલ્લત્સાદિતિ સ્થિતમ્ ॥

ભાવાર્થ—જ્ઞાનમાર્ગમાં બે પ્રકારનો સંન્યાસ હોય છે. એક જ્ઞાનને માટે અર્થાત્ જ્ઞાન મેળવવાને માટે. આનું નામ વિવિદિષાસંન્યાસ કહેવાય છે. આનો ઉપયોગ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાંજ હોય છે. બીજા પ્રકારનો સંન્યાસ તે મોક્ષના અંગરૂપ છે. તે જ્ઞાનની સિદ્ધિ પછી મોક્ષમાં પરિણમે છે. આનું નામ વિદ્વત્સંન્યાસ.

અ. સ. ૩-૪-૧૭ માં આ ઉભય પ્રકારના સંન્યાસનો નિર્ણય કર્યો છે. પણ આ બંને પ્રકારના સંન્યાસ કલિયુગમાં કર્તવ્ય નથી તેમ અર્થિયાં જણાવે જ્ઞાનમાર્ગીય સં- છે. તેમાં વિવિદિષા સંન્યાસ તો બિદ્વલ બની શકતોજ નથી, જો કે ન્યાસની અસિદ્ધિ. વિદ્વત્સંન્યાસ થોડો ધણો સિદ્ધ થઈ શકે છે. આમ છતાં તેની સિદ્ધિને માટે સૈંકડો જન્મોનો વિલંબ થાય છે. ભ. ગીતામાં તેથી કહે છે **બહુનાંના જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપદ્યતે** 'જ્ઞાની બહુ જન્મને અંતે મને પ્રાપ્ત થાય છે, વળી વિવિદિષા સંન્યાસનું ધ્યેય જ્ઞાનાર્જન હોય છે. પણ તે શક્ય છે? ના. શું જ્ઞાન કેવલ સંન્યાસ લીધાથી પ્રાપ્ત થાય છે? ના. એમ કહી શકાયજ નહિ; તે પણ સાધનોની અપેક્ષા રાખે છે. યજ્ઞદાન વગેરે સાધનોની પણ તેને અપેક્ષા હોય છે. 'તમેષાં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિષન્તિ યજ્ઞેન દાનેન' એ શ્રુતિમાં વિવિદિષા સંન્યાસ માટે યજ્ઞાદિ સાધનોની આવશ્યકતા દર્શાવી છે. યજ્ઞાદિ સાધનો દેશકાલાદિથી સાધ્ય છે. આ શુદ્ધ હોય તો જ યજ્ઞાદિ સાધન બની આવે છે. પણ આ કલિયુગમાં તે શુદ્ધ અશક્ય છે. આથી કલિયુગમાં વિવિદિષા સંન્યાસ પશ્ચાત્તાપને માટેજ છે. તેથી પશ્ચાત્તાપ થાય છે એટલુંજ નહિ પણ પાપાણ્ડિત્વ-સ્વધર્મથી વિરુદ્ધાયરણ પણ તેનાથી બને છે, અને તેથી ઉત્પન્ન થતાં પાપનો પણ દોષ લાગે છે. આમ હોવાથી જ્ઞાનમાર્ગીય રીતિ પ્રમાણે સંન્યાસ લેવો નહિ.

ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ પણ બે પ્રકારનો હોય છે.—(૧) સાધનરૂપ, (૨) ફલરૂપ. પ્રથમ સાધનરૂપ સંન્યાસ પણ સુખાવલ નથી. તે જણાવતાં શ્રીવલ્લભાચાર્ય કહે છે—

અવળાદિપ્રસિદ્ધચર્થ કર્તવ્યશ્ચેત્ સ નેષ્યતે ।

સહાયસક્લાસાધ્યત્વાત્સાધનાનાં ચ રક્ષણાત્ ॥

અભિમાનાન્નિયોગાશ્ચ તદ્દર્મૈશ્ચ વિરોધત્ ।

ગૃહાદેર્વાધકત્વેન સાધનાર્થ તથા યદિ ॥

અગ્રેપિ તાવૃશૈરેષ સંગો ભવતિ નાન્યથા ।

સ્વયં ચ વિષયાક્રાંતઃ પાષણ્ડી સ્યાતુ કાલતઃ ॥

વિષયાક્રાંતદેહાનાં નાવેશો સર્વદા હરેઃ ।

અતોત્ર સાધને ભક્તૌ નૈવ ત્યાગઃ સુખાવહઃ ॥

સંન્યાસનો અર્થ ત્યાં, એવો કરે છે કે તમામ વસ્તુનો ત્યાગ. તેવો સંન્યાસ કરીને ભગવાનનેજ હૃદયમાં ધારણ કરીને સંન્યાસીએ પોતાનું જીવન ગાળવું. આટલા માટે તેણે તદ્દન એકલાજ રહેવું જોઈએ. સાધનરૂપ ભક્તિમાર્ગીય દશામાં સંન્યાસ લેવામાં આવે તો તે સંન્યાસ અનેક વિધોથી તેના ચિત્તમાં વિક્ષેપ કરે છે. શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ વગેરે નવ સાધનો તે સાધન ભક્તિ છે.

આમાં શ્રવણ કરવાને માટે જ ને સંન્યાસ લેવામાં આવે તો તેમાં શ્રોતા અને વક્તાના સંગતી જરૂર રહે છે. પણ સંન્યાસમાં તો કાંઈનો સંગજ ન હોય. આથી તે નિયમનો અહિંયાં ભંગ થાય છે. તેમ કીર્તન તથા સ્મરણ વગેરે માટે પણ તેની આવશ્યકતા જણાતી નથી. કારણ કે કીર્તનાદિમાં વાદ તથા મન વગેરે સાધનો છે; અને તેમનામાં જ્યાં સુધી પ્રેમ નહોતો ત્યાં સુધી જનને પ્રવર્તતાં નથી. સાધનભક્તિમાં પ્રેમ હોતો નથી. તેથી કીર્તન વગેરે પોતાની મેળે થતાં નથી. આથી સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ વગરની ઇન્દ્રિયો ચિત્તમાં વિક્ષેપ કરે છે. વળી જન સાધન અવસ્થામાં ભક્ત સર્વે ત્યાગ કરીને ઘર બહાર ચાલ્યો જાય તો તેને અભિમાન થાય છે કે મેં કેવો ત્યાગ કર્યો છે. વળી આ શ્રવણાદિ નિરંતર કરવું જોઈએ. તેથી આ સંન્યાસ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે. એકજ વખત કરેલું શ્રવણાદિ પ્રેમભક્તિ ઉત્પન્ન કરતું નથી, પણ વારંવાર થતું શ્રવણાદિ પ્રેમભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. શ્રવણાદિની વારંવાર આવૃત્તિ એક સ્થાનમાં સ્થિતિ હોય તોજ અને છે, અન્યથા નહિ. આ સંન્યાસના ધર્મથી વિરુદ્ધ છે. કાંઈ એમ કહે કે ચિત્તની એકાગ્રતા થવામાં ગૃહાદિ બાધક હોય છે માટે તેનો અવશ્ય ત્યાગ થવો જોઈએ. આનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે કે જ્યાં સુધી ચિત્ત સાધનદશાવાળું છે ત્યાં સુધી ભલે ગૃહાદિનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો પણ ત્યાગ કરનારને બીજાઓનો સંગ કરવો પડશે. આથી આ પ્રમાણે સંગ થાય તે સંન્યાસના નિયમથી વિરુદ્ધ છે. એટલુંજ નહિ પણ કેટલીક વખત સારા માણસોનો સંગ થવાને બદલે ખોટાઓનો સંગ થાય છે. આ સંગનું પરિણામ એ આવે છે કે તે સંન્યાસી વિપ્યાસકન અને છે તથા પાપખણ્ડી થાય છે.

આથી તે ભક્તિમાર્ગમાંથી વ્યુત અને છે કારણ કે જ્યાં સુધી દેહ વિષયથી આક્રાન્ત હોય ત્યાં સુધી ભગવાનનો આવેશ તેમાં થતો નથી. માટેજ ભક્તિની ભક્તિની ફલદશા- સાધનદશામાં ત્યાગ સુખાવદ નથી. આમ કર્મમાર્ગીય, જ્ઞાનમાર્ગીય તથા માંજ સંન્યાસની ભક્તિમાર્ગની સાધનદશાની રીતિથી સંન્યાસ કર્તવ્ય નથી. એમ પોતાનો કર્તવ્યતા. સિદ્ધાન્ત શ્રીવલ્લભાચાર્ય જણાવે છે. જન સંન્યાસ લેવો હોય તો પુષ્ટિ માર્ગીય રીતે (પ્રેમભક્તિની દશામાંજ) લેવો જોઈએ.

આચાર્યગોપેશજી પોતાની વિવૃત્તિમાં લખે છે-**વસ્તુતસ્તુ વિરહાનુભવાતિરિક્ત પ્રયોજનકઃ પરિત્યાગઃ પુષ્ટિમાર્ગીયમક્તાનાં બુદ્ધિસ્થોપિ ન પ્રભવતિ, કુતોચ્યકર્તવ્ય-તેતિ દ્યેયમ્** ભાવર્થ. વસ્તુતઃ વિરહના અનુભવ સિવાયના પ્રયોજન માટેનો પરિત્યાગ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોની બુદ્ધિમાં આવતોજ નથી, તો પછી તેની કર્તવ્યતાનો વિચારજ શો કરવો? આથી શ્રીવલ્લભાચાર્ય સંન્યાસની આવશ્યકતા વિરહના અનુભવ માટેજ જણાવે છે. પ્રેમદશામાં જ સંન્યાસ છે. આના ઉદાહરણમાં વ્રજસીમન્તિનીનું દર્શાવેલું આપે છે. પુષ્ટિની રીતે વ્રજસીમન્તિની એ સંન્યાસ માર્ગના ગુરુ છે અને મયાંદ્ર રીતિથી કૌણ્ડિન્યઋષિ. તેમણે કરેલાં સાધનજ સંન્યાસમાં સ્વીકારાય છે. અન્ય નહિ. તેમનું સાધન ભગવાન માટે ભાવ હતો, ભાવનાથી સિદ્ધ થયેલો ભાવજ તેમનું સાધન. સંન્યાસની ખરી અવસ્થા તે પ્રભુના પ્રેમ માટેની વિરહાવસ્થા છે. આમાં વિકલ્પ અને અસ્વાસ્થ્ય પણ સ્વાભાવિક છે. આ દશામાં ભગવાન સર્વત્ર વ્યાપેલા છે એવું જ્ઞાન અને ભગવાનના ગુણો બાધ કરનારા છે. સંન્યાસથી પ્રગત થયેલા જ્ઞાનથી સત્યલોકમાં સ્થિતિ થાય છે, ભક્તિમાર્ગમાં તો જેમ કાષ્ટમાં સર્વત્ર રહેલો અગ્નિ મંથનથી બહાર પ્રકટ થઈને પાછો કાષ્ટમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે

તે કાષ્ટ મરીને અગ્નિ રૂપ થાય છે. તેવી રીતે સર્વત્ર વ્યાપ્ત ભગવાન્ ભાવવડે બહાર પ્રકટ થઇને હૃદયમાં પ્રવેશ પામે ત્યારેજ સધળાં બંધનો નાશ પામે છે, ભગવાન્ના ગુણગાન પણ ન્યાં સુધી પ્રભુનું પ્રાકટ્ય તેને થયું નથી ત્યાં સુધી તેનું જીવન ટકાવવા પૂરતાજ છે. ખરેખર સંન્યાસ આ જ છે. પણ તે બધાને દુર્લભ નથી. તે પ્રેમથીજ સિદ્ધ બને છે. માટે શ્રીવલ્લભાધીશ કહે છે **કુલંભોયં પરિત્યાગઃ પ્રેમ્ણા સિદ્ધયતિ નાન્યથા ।** આ પ્રેમભક્તિનો ઉદય ભા. ૧૧-૧૪-૨૩ માં ભગવાન્ કહે છે તે પ્રમાણે હોય તોજ થાય છે—

કથં વિના રોમઠર્ષં વ્રથતા ચેતસા વિના ।

વિનાનન્દાશ્રુકલયા શુદ્ધયેદ્ભક્તયા વિનાશયઃ ।

ન્યાં સુધી દેહમાં રોમાન્ન્ય ખડાં થયાં નથી; ચિત્ત પણ દ્રવ્યું નથી, તથા નેત્ર આનંદનાં અશ્રુથી પ્લાવિત બન્યાં નથી તથા ભક્તિ નથી ત્યાં સુધી અંતઃકરણ શી રીતે શુદ્ધ થાય ? નજ થાય. ભગવાન્ની ખરી ભક્તિવાળો પુરુષ જગતને પવિત્ર બનાવે છે એમ કહીને ભા. ૧૧-૧૪-૨૪ માં તેની સ્તુતિ કરી છે. પણ તે ભક્ત કેવો ? તેનાં લક્ષણો આપતાં ત્યાં કહે છે કે જેની વાણી ગદ્ગદ થાય છે, ચિત્ત દ્રવે છે, વિરહથી હમેશાં રડે છે, ક્રોધકવાર હસે છે. લાજ રહિત થઇ ઉચ્ચ સ્વરે ગાન કરે છે, અને નાચે છે તેવો ભક્ત જગતને પવિત્ર બનાવે છે, જે ભક્તની આવી દશા થયેલી હોય તેને માટેજ સંન્યાસ કહેલો છે. ભાગવતના ૧૧ મા સ્કંધના બીજા અધ્યાયમાં કવિ યોગેશ્વરે ભગવદ્ધર્મ કહેલા છે. તે ભક્તની દશાનું વર્ણન વીચે પ્રમાણે કહે છે.

શૃણ્વન્ સુમદ્રાણિ રથાઙ્ગપાણેર્જન્માનિ કર્માણિ ચ યાનિલોકે ।

ગીતાનિ નામાનિ તદર્થકાનિ ગાયન્ધિલજ્જો વિચરેદસઙ્ગઃ ।

પંચવ્રતઃ સ્વપ્રિયનામકોત્યાં જાતાનુરાગો દ્રુતચિત્ત ઉચ્ચૈઃ ।

હસત્યથો રોદીતિ રૌતિ ગાયત્યુન્માદવન્નૃત્યતિ લોકવાદ્યતઃ ॥

સ્વં વાયુમગ્નિં સલિલં મહીં ચ જ્યોતીંષિ સર્વાનિ દિશો દ્રુમાદીન ।

સરિસ્તમુદ્રાશ્ચ હરેઃ શરીરં યન્ કિંચ્ચ ભૂતં પ્રણમેદનન્યઃ ।

ભક્તિઃ પરેશાનુભવો વિરક્તિરન્યથા ચૈષ ત્રિક પદ્મ કાલઃ ।

પ્રપચ્ચમાનસ્ય યથાશ્રતઃ સ્યુસ્તુષ્ટિઃ પુષ્ટિઃ શુદ્ધપાયોઽનુવાસમ્ ॥

હૃત્યચ્યુતાદ્ધિ ભજતોઽનુશ્રુત્યા ભક્તિર્વિરક્તિર્ભગવત્પ્રબોધઃ ।

ભવંતિ ચૈ ભાગવતસ્ય રાજન્ તતઃ પરાં શાંતિમુપૈતિ સાક્ષાત્ ॥

ભાવાર્થ—ભગવાન્ના કલ્યાણકારી જન્મ અને કર્મ જે લોકમાં ગવાય છે તેનું શ્રવણ કરે, ભગવાન્ના અભિપ્રાયવાળો નામનું જાજી જોડીને ગાન કરે, અસંગ થઇને ફરે, આ પ્રકારના વ્રતવાળો પુરુષ પોતાના પ્રિય ભગવાન્ના નામ તથા કીર્તનથી પ્રેમ ઉત્પન્ન થવાથી ચિત્તના દ્રવણથી ઉચ્ચ સ્વરે હસે છે, રડે છે, ખૂસો પાડે છે, ગાન કરે છે, અને ઉન્મત્તની માફક નાચે છે. આ પ્રકારે લોકથી બહાર થાય છે. તે આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી, તારાગણ, પ્રાણી, દિશા, વૃક્ષાદિ, નદી, તથા સમુદ્ર સર્વને, તથા જે કંઈ ઉત્પન્ન છે તેને ભગવાનનું શરીર સમજીને અનન્ય ભક્તિથી પ્રણામ કરે છે. આ પ્રમાણે શરણે આવનારને ભક્તિ ભગવાનનો અનુભવ, અન્યત્ર વૈરાગ્ય એ ત્રણ જેમ જન્મનારને સંતોષ, પોષણ, અને

ક્ષુધાની નિવૃત્તિ દરેક કોળીએ થાય છે તેમ એકી સાથે થાય છે. આ પ્રકારે ભગવાનના ચરણારવિંદને ભજનારને ભક્તિ, વૈરાગ્ય, અને ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. અને પછી પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રીવક્ષભાચાર્યના મતે આ પ્રકારે ભક્તિ માર્ગમાં અને તે વળી પ્રેમ દશામાં સંન્યાસ લેવાનો હોવાથી જ્ઞાન માર્ગમાં જળાવેલા (શંકર મત પ્રમાણેના) સંન્યાસનો પોતે સ્વીકાર કરેલા નથી. ભગવાન માટે વિરહ ભાવ અનુભવવાને માટે જ સંન્યાસ છે એમ તેઓ જણાવે છે.

પ્રેમ ભક્તિનાં ત્રણ સ્વરૂપો

પ્રેમભક્તિનું બીજું નામ ફલભક્તિ છે. આ ભક્તિની ત્રણ દશાઓ છે—સ્નેહ, આસક્તિ અને વ્યસન તે વિષે શ્રીવક્ષભાચાર્યે ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથમાં ભક્તિની ત્રણ નિરૂપણ કર્યું છે. ભક્તિની વૃદ્ધિ કેમ થાય તે વિષે ત્યાં કહે છે કે અવસ્થા બીજા ભાવ ન્યારે દૃઢ થાય છે. ત્યારે તથા ત્યાગ તથા શ્રવણ કીર્તનથી તે વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે ભાવ એજ ભક્તિનું બીજ છે. તે બીજની દૃઢતા માટે

ગૃહમાં સ્થિત રહીને સ્વધર્માનુસાર વ્યાવૃત્તિ રહિત થઈને કૃષ્ણનું ભજન કરવું. કદાચ અવ્યાવૃત્તિ ન બની આવે તો પણ હરિમાં ચિત્ત પરોવવું, અને શ્રવણાદિ માટે પ્રવૃત્તિ રાખવી. આમ થવાથી તે બીજમાં સ્નેહ, આસક્તિ અને વ્યસન વગેરે મૂળ, શાખા તથા પ્રશાખા ઉદ્ભવશે. સ્નેહ અવસ્થા થઈ ક્યારે કહેવાય કે ન્યારે રાગનો નાશ થઈ જાય. અલંતા મમતા ટળી જાય અને કામાદિ વિકારો દૂર થઈ જાય. આસક્તિ અવસ્થા ન્યારે થાય છે ત્યારે ગૃહ તરફ ચરચિ થાય છે. તેને ગૃહસ્થાશ્રમ ક્રીકો લાગે છે. ત્યારપછીથી વ્યસનાવસ્થા હોય છે. ત્યાં સુધી વ્યસનાવસ્થા સિદ્ધ થતી નથી ત્યાં સુધી તેની કૃતાર્થતા હોતી નથી. ભક્તિની કૃતાર્થતા તથા વિજય વ્યસનદશામાં છે. વ્યસન દશાવાળાને ગૃહસ્થિતિ ભાવ વિનાશ કરનારી છે. ત્યાગમાં જ સર્વોત્તમ ભક્તિની પરાકાષ્ઠા છે છતાં ત્યાગમાં પણ ચિત્ત વ્યગ્ર ન પામે એ ખાસ જોવાનું છે. અત્યાગ કરતાં ત્યાગમાં ચિત્તને વ્યગ્ર પમાડનારાં અનેક કારણો મળી આવે છે. ખાસ કરીને દુઃસંસર્ગ તથા અન્ન એ ચિત્તમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે માટે ચિત્ત વિહિમ ન થાય તે બાબત ઉપર લક્ષ્ય આપીને જ કાંતો દૂર કે નજીક હરિના સ્થાનમાં રહેવું. આ રીતે સાવચેતી રાખીને વર્તનારનો કદીપણ જીવતાં સુધી નાશ થતો નથી. સહેજ પણ બાધક જેવું જણાય તો એકાન્ત વાસનો ત્યાગ કરી દેવો. આ પ્રમાણે વર્તીને ભક્તિ-ભાવનું રક્ષણ કરવું તથા પોષણ કરવું. આ ભક્તિના ત્રણ પ્રકાર જે જણાવ્યા છે તે મિશ્ર પુષ્ટિની રીતે છે. ભક્તિ એટલે અમુક પ્રકારનો ભગવાન માટેનો સ્નેહ. આ સ્નેહનું કારણ અનુગ્રહ છે, આ અનુગ્રહથી થતી ભક્તિ કોઈકવાર પોતાની મેજે પ્રગટ થાય છે. આમ હોય ત્યારે તે શુદ્ધ પુષ્ટિવાળી ભક્તિ કહેવાય છે. પણ જેમનામાં ભક્તિનું પ્રાકટ્ય સાધનદ્વારા છે તે મિશ્ર પુષ્ટિના પ્રકારવાળી કહેવાય છે. આ ભક્તિ પ્રકટ થતાં પહેલાં તે ભક્તિ મનમાં ભાવરૂપે હોય છે, પછી પૂજાદિ સાધનોથી સ્નેહરૂપે, પછી આસક્તિરૂપે અને છેલ્લે વ્યસનરૂપે પ્રકટ થાય છે. અન્યત્ર આ ભાવની ભાવ, પ્રેમ, પ્રણય, સ્નેહ, રાગ, અનુરાગ, અને વ્યસન એવી સાત

અવસ્થાઓ પણ આપેલી છે. આમાં વ્યસન એ અન્તિમ અવસ્થા છે. ત્યાં સુધીજ સાધનો કરવાનાં છે. ત્યારપછી સાધનો કરવાનાં રહેતાં જ નથી. આથી ગદ્ય રીકામાં લખવામાં આવ્યું છે કે **યથા વૃક્ષાદિવીજે જલસેકાદિના શાસ્ત્રાભાવપર્યન્તં દૃઢે સતિ જલાશ્વભાવે સ્વયમેવ વર્ધતે વૃક્ષાદિસ્તથા ભક્તિવીજે વ્યસનપર્યન્તં વૃદ્ધે સ્વયમેવ દશમ્યવ-સ્થાપર્યન્તં ભક્તિવહ્ની વર્ધતે સૈવ માનસી । ફલં ત્વેતદ્ દેહાવસાને કૃષ્ણાશ્ચ્યં ફલિષ્યતિ । યુક્તમેતત્ । રસાત્મકં વીજં રસાત્મિકા વહ્ની, રસાત્મકં ફલમ્ ।** જેમ બીજને પાણી રેડવાથી વૃક્ષની શાખા વગેરે તમામને તે પહેલેથી છે અને તેથી તે દૃઢ થાય છે, અને પછી જે પાણી વગેરે ન મળે તો પણ તે પોતે જ વૃક્ષરૂપે વધે છે, તેમ ભક્તિનું બીજ વ્યસન પર્યન્ત દૃઢ થાય છે એટલે ભક્તિરૂપી વેલ પોતે જ દશમી અવસ્થા સુધી વધે છે. આનું નામ જ માનસી છે. હંવટે દેહ પડેથી કૃષ્ણરૂપી ફલ ફળે છે. આ યુક્ત છે. આ ભક્તિ માર્ગમાં તો બીજ રસાત્મક છે, વેલી રસાત્મક છે, અને ફલ પણ રસાત્મક છે. આથી વ્યસન સુધી સાધનો-પુષ્ટિમાર્ગીય સાધનો કરવાં-પણ આ સાધનોની પ્રવૃત્તિ ભગવાન સિદ્ધ હોય તોજ બને છે. ભગવાન પોતે ઈચ્છે કે મારે ભક્તના હૃદયમાં પધારવું છે, ત્યારે જ પુષ્ટિમાર્ગીય સાધનોનો પોતે બોધ કરે છે. અને ભગવાનની ઈચ્છાથી કરાતાં સાધનોથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા ભગવાન વશ થાય છે. માટે જે સાધનો ભક્તિમાર્ગમાં થાય છે તે ભગવાનની ઈચ્છાથી જ થાય છે એમ સમજીને વ્યસન પર્યન્તનાં સાધનો કરવાં

ભક્તિમાર્ગમાં ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગાત્યાગ

આ પ્રશ્નનો વિચાર કંઈક અંશે ‘સંન્યાસ’ના વિચાર ભેગો કરવામાં આવ્યો છે છતાં અહિંઆં આપણે તેનો ખાસ વિચાર બ્રહ્મસૂત્રના આધારે કરીશું. બ્રહ્મસૂત્રમાં સૂત્રકાર ભક્તિ-માર્ગીયને ગૃહસ્થાશ્રમના ત્યાગ તથા અત્યાગ બન્નેનો ઉપદેશ કહે છે. જે કે ત્યાગ અને અત્યાગ એ બન્નેમાંથી ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ એજ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય પણ આ વિષે તત્ત્વદીપ નિર્ણયના સર્વનિર્ણય પ્રકરણના શ્લોક ૨૫૧ માં નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે.

ગૃહં સર્વાત્મના ત્યાગ્યં તત્ત્વેત્યક્તું ન શક્યતે ।

કૃષ્ણાર્થ તત્પ્રયુક્તીત કૃષ્ણઃ સંસારમોચકઃ ॥

ગૃહનો દરેક રીતે ત્યાગ કરવો, અને તેનો ત્યાગ જે શક્ય ન હોય તો શ્રીકૃષ્ણ માટે તેનો વિનિયોગ કરવો, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ સંસારમાંથી મુક્તિ કરાવનાર છે. આ એક શ્લોકમાં પોતે આ પ્રશ્નનો નિર્ણય આપી દે છે. દરેકાઈ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ એજ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. પણ તે ક્યારે? ભા. ૧૧-૭-૬ માં બન્ધુજનોમાંથી સધળો સ્નેહ બોછો કરીને ભગવાનમાં સ્નેહ રાખવાનું કહ્યું છે પણ આ ત્યાગ સ્નેહની અત્યન્ત ઉત્કટ દશામાં કહેલ છે. ભગવાન માટેનો પ્રત્યુરભાવ ઉદય પામ્યો હોય તોજ; કારણકે તે દશામાં ગૃહસ્થિતિ પ્રભુના ભજનનાંદના આસ્વાદમાં પ્રતિબંધક કહેલ છે. વળી આ આનંદ વિપ્રયોગ દશામાંજ થઈ શકે તે માટે ગૃહત્યાગ જરૂરનો છે. આથી પ્રત્યુર ભગવદ્ભાવ

ફક્ત હોય ત્યારે તથા સ્વરૂપનો અનુભવ હોય ત્યારે ગૃહત્યાગ કરવો જોઈએ એમ સૂત્રકાર
 ધ. સ. ૩-૪-૪૨ માં કહે છે. આ વિષે સ. ૪૩ માં આ વિષેનો મત આપે છે. તે એમ
 કહે છે કે ગૃહત્યાગનો સાધન તરીકે અંગીકાર નથી; કારણ કે પુષ્ટિમાર્ગથી તો ભગવત્પ્રાપ્તિ
 ફલપ્રાપ્તિને જ ઇચ્છે છે. સ. ૪૪ માં ઔદુલ્ભિનો મત આપે છે. તે કહે છે કે ભગવાને
 લીલાને માટે જ જીવોને પ્રકટ કર્યા છે અને તેમનો લીલામાં ઉપયોગ ગૃહત્યાગ વગર જનતો
 નથી. માટે ત્યાગપૂર્વક ભગવાન પાસે ભક્તનું ગમન તે ઋત્વિક કર્મ જેવું છે. જેમ યજ્ઞ
 કર્મમાં પસંદ કરાયેલા ઋત્વિન્ને યજ્ઞમાન માટે તે તે કર્મમાં પ્રયાસ કરે છે, તેમ ભક્તોનો
 ગૃહાદિત્યાગ ભગવાન માટે છે. વર્ગી ગો. પૃ. તા. ૧ ની શ્રુતિ પણ ગૃહત્યાગ જ જણાવે
 છે. પણ આ ગૃહત્યાગ ભાવની ઉત્કટ દશા માટે જ છે. ભાવની સાધનતામાં તો ગૃહમાં
 રહીને ભગવાનની સેવામાં ચિત્તને રોકવું કારણ કે ઉત્કટભાવ એકદમ જની આવતો નથી.
 આવું જણાવવાને ધ. સ. ૩-૪-૪૭ થી ૩-૪-૫૦ સુધીના અધિકરણનાં સૂત્રા સૂત્રકાર
 યોજે છે. સ. ૪૭ માં કહે છે કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં કુટુંબ સહિત સેવા કરવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયોનો
 ભગવાનમાં વિનિયોગ થાય છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને જ્યારે તે સેવા કરતો હોય ત્યારે તેણે
 પોતાનો ભાવ ગુપ્ત રાખવો. તેને બહાર પ્રકટ કરવો નહિ. તેટલા માટે જરૂર પડે વૈદિકકર્મ
 તેણે કરવાં (સ. ૪૯ અને ૫૦) આથી જણાય છે કે ગૃહસ્થાશ્રમ એ ભગવદ્ભાવના
 ગોપન માટે છે અને ભક્તની સાધન દશામાં જ છે. પણ તે ભાવ જ્યારે ઉત્કટ હોય ત્યારે
 ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ આપોઆપ જ થાય છે. ત્યાં સુધી તે ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી. પ્રેમ
 ભક્તિનું બીજ માનસભાવ છે. આ ભાવની સિદ્ધિ માનસી સેવામાંથી છે. સેવાની વ્યાખ્યા
 શ્રીવલ્લભાચાર્ય એવી આપે છે કે **ચેતસ્તત્પ્રવળં સેવા તત્સિદ્ધયૈ તનુવિતજા ।**
માનસી સા પરા મતા । ચિત્તનું ભગવાનમાં સંપૂર્ણ પરોવાવું તેનું નામ સેવા છે. જ્યારે
 માનસી સેવા સિદ્ધ થાય છે ત્યારે જ ચિત્ત ભગવાનમાં બરાબર લાગેલું રહે છે. તેથી
 માનસી સેવા મુખ્ય કહી છે પણ તેની સિદ્ધિને માટે તનુની તથા ચિત્તની સેવા પણ કહેલી
 છે. તનુથી ભગવત્કાર્યમાં જે આશ્રય પ્રમાદ વગેરે દોષો અંતરાયરૂપ હોય તે દૂર થાય છે.
 અને ચિત્તથી રાગ તથા મમતા બંધી જાય છે. આ બે પ્રકારની સેવાથી ચિત્તના આલ-
 સ્યાદિ તથા અલંતા મમતાદિ દોષોથી મુક્ત તે બને છે. ભગવદ્ભિમુગ્ધ થાય છે. આ માટે
 ગૃહસ્થાશ્રમ છે. આથી જ્યાં સુધી વિરહ દશાની અગર ઉત્કટ ભાવની સ્થિતિમાં ભક્ત
 મૂકાયો ન હોય ત્યાં સુધી તેણે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરવો નહિ. પણ તે આશ્રમમાં રહીને
 ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધ માટે ભગવાનની સેવા કરવી. ભાર્યોદિ અનુકુળ હોય તો તેમનો પણ
 સેવામાં વિનિયોગ કરવો. અર્થાત્ તેમને પણ સેવાના કાર્યમાં યોજવાં. જે તેઓ અનુકુળ ન
 હોય તો તેમના સિવાય સેવા કરવી, અને જે તેઓ અંતરાય રૂપ જ થતાં હોય તો પછી
 તેમનો ત્યાગ કરીને સેવા કરવી.

‘સેવાશ્રમ’ નામના ગ્રંથમાં શ્રી વલ્લભાચાર્ય સેવાનાં ત્રણ ફળ જણાવે છે—અલૌકિક
 સામર્થ્ય, સાયુજ્ય અને સેવોપયોગિ વૈકુણ્ઠાદિમાં દેહ. તેમાં પહેલું ફળ
સેવાનાં ફલ તે પુષ્ટિ પુષ્ટિનું છે, બીજું પુષ્ટિ મર્યાદાનું છે અને ત્રીજું પુષ્ટિ
 પ્રવાહનું છે. સેવામાં પ્રતિજન્યક પણ ત્રણ કલાં છે—ઉદ્દેગ, પ્રતિબંધ
 તથા ભોગ. આ ત્રણેના સાધનોનો લાગ કરવો જોઈએ. ભોગ લૌકિક અને અલૌકિક એમ બે

પ્રકારનો છે. પ્રતિબંધ પણ સાધારણ તથા ભગવત્કૃત એમ બે પ્રકારનો છે. સાધારણ પ્રતિબંધ બુદ્ધિથી ત્યજવો જોઈએ. જે ભગવાનથી પ્રતિબંધ હોય તો તે સામે જીવનો કોઈ પણ ઉપાય ચાલી શકે નહિ. ત્યારે એમજ સમજવું કે ભગવાનને ફક્ત આપવાની ઇચ્છા નથી. માટે તેનો ત્યાગ કરવા પ્રયત્ન ન કરવો. પણ મનથી એમ વિચાર કરવો કે જીવમાં કંઈક અસુરત્વ પ્રવેશ પામ્યું છે નહિતો ભગવાન તરફથી પ્રતિબંધ થાયજ નહિ. તેવા સમયે જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે સ્થિતિ કરવી. આમ તત્ત્વનિર્ધાર-અસુરત્વના નિશ્ચયથી તથા વિવેક-જ્ઞાનમાર્ગની સ્થિતિ પ્રમાણે વર્તવાથી શોક દૂર થાય છે. લૌકિક ભોગ વિદ્યોથી ભરપૂર છે. તથા અદ્ય છે તેમ આત્માનો ધાત કરનાર છે માટે તેનો ત્યાગ કરવો. ઉદ્યોગ એટલે સેવા કરવામાં આવતી હોય ત્યારે અન્યત્ર ગમનની ઇચ્છા વગેરે. તે પણ પ્રતિબંધક છે.

જ્યાં સુધી મનુષ્યકર્મમાં વ્યાપ્ત હોય છે ત્યાં સુધી તે કાંતો સારાં કર્મો કરીને પુણ્યનું અર્જન કરી સુકાર્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, અથવાતો ખરાબ કર્મો કરીને ભક્તિમાર્ગમાં પાપ- પાપનો સંચય કરે છે અને તેથી પોતાના જીવનને અધોગામી બનાવે અને પુણ્ય. છે. આ દુનીઆમાં મનુષ્યના જીવનનું મૂલ્ય તેનાં સુકર્મો અને દુષ્કર્મો પાપ અને પુણ્યથી અંકાય છે. આ પાપ અને પુણ્યનાં ફક્ત આ જીવનનો ત્યાગ કર્યા પછી પણ ભોગવવાં પડે છે. આ જંદગીમાં આ કર્મોનાં બીજાં રોપ્યાં હોય તો તેનાં ફળ બીજા જંદગીમાં ભોગવવાં પડે છે. આ કર્મનો ખાસ નિયમ છે. આથી જ્યાં સુધી કર્મનું બંધન છૂટે નહિ ત્યાં સુધી તેનો પુનર્જન્મનો ફેરો ટળતો નથી; અને તેથી તે મોક્ષને પણ પહોંચી શકતો નથી. માટે પોતાના તમામ કર્મોનો ઉપભોગ મનુષ્ય માત્રને કરવો પડે છે. કર્મવાદીઓ કર્મના ત્રણ ભેદો પાડે છે-સંચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયમાણ. કોઈપણ મનુષ્યે આજની ક્ષણ સુધી જે કર્મો કર્યાં હોય તે આ જન્મનાં કે પૂર્વજન્મનાં સંચિત એટલે એકલાં થયેલાં કહેવાય છે. આ સંચિત કર્મનું નામ અદૃષ્ટ તથા અપૂર્વ છે. આ સંચિત કર્મોનું ફક્ત એકદમ ભોગવવું પડતું નથી કારણ કે તેમાંનાં કેટલાંક સારાં પણ હોય છે. અને કેટલાંક ખોટાં પણ હોય છે. સારાનું ફળ સ્વર્ગ હોય છે અને ખોટાનું નરક હોય છે આ બંને ફળ એક સાથે હોઈ શકે નહિ. માટે એક પછી એકજ તે ફળ ભોગવવાં પડે છે. આથી સંચિતમાંથી જેટલાંના ભોગની શરૂઆત થઈ હોય તેટલાંનું નામજ પ્રારબ્ધ, અર્થાત્ શરૂ થયેલાં સંચિત એ નામથી ઓળખાય છે. સાધારણ રીતે 'પ્રારબ્ધ' સંચિતના અર્થમાં વપરાય છે. પણ તે ખરાબ નથી. પ્રારબ્ધ તે સંચિતનો એક પેટાભાગ છે. ક્રિયમાણ કર્મો એટલે જે કર્મો અત્યારે કરવામાં આવે છે તે. પણ ખરી રીતે તો આપણે અત્યારે જે કંઈ કરીએ છીએ તે સંચિત કર્મમાં જેનો ભોગ શરૂ થયો છે તે કર્મ અર્થાત્ પ્રારબ્ધ કર્મનુંજ પરિણામ છે. આથી કેટલાક ત્રીજા ભેદને સ્વીકારતા નથી. કારણકે તેઓ પ્રારબ્ધને કારણ માને છે. અને ક્રિયમાણને તેનું ફળ કહે છે. તો પણ શાસ્ત્રમાં આ ત્રણ નામ આપવામાં આવ્યાં છે. બ્ર. સુ. ૪-૧-૧૫ માં જે અનારબ્ધ એવા શબ્દનો પ્રયોગ છે તેનાથી પ્રારબ્ધ સિવાયનાં અર્થાત્ સંચિત અને ક્રિયમાણ એમ સમજવું. અર્થાત્ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોનાં બ્રહ્મસૂત્રમાં 'આરબ્ધ' અને 'અનારબ્ધ' એવા બે ભેદો પાડ્યા છે. આ પ્રમાણે બે વિભાગ પાડીને ત્યાં તે કર્મના વિપાકની પ્રક્રિયા વિષે એમ કહે છે કે જે પ્રારબ્ધ કર્મો છે તેમનો અવશ્ય ભોગ થવોજ જોઈએ. તેમનો ભોગ થયા વગર તે કર્મો ક્ષય પામતાં નથી.

પ્રારબ્ધકર્મણાં ભોગાદેવ ક્ષયઃ । પ્રારબ્ધ કર્મો એક વખત શરૂ કરવામાં આવેલાં હોવાથી તેમનો ભોગ ક્યાં વગર છૂટકોજ નથી. હાથમાંથી છૂટેલું બાણ તે જેમ પાછું બોલાવી શકાતું નથી, તેમ પ્રારબ્ધ કર્મોને પાછાં ખેંચી લેઈ શકાતાં નથી. આ પ્રકારે પ્રારબ્ધને માટેનો નિયમ છે. પણ જે અનારબ્ધ છે તેમને માટે એવો નિયમ છે કે જ્ઞાનનો સંસ્કાર તમામ અનારબ્ધ કર્મનો નાશ કરે છે. જ્ઞાનીને પ્રારબ્ધકર્મજ ભોગવવાં પડે છે અનારબ્ધ નહિ. માટે ભા. ગી. ૪-૩૧-૩૭ માં નીચે પ્રમાણે કહે છે.

અપિ चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वज्ञानलवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्કुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥

“સવળા પાપીઓમાં પણ જેને મોટા પાપી હોય તો પણ જ્ઞાન રૂપી હોડીથી તું તે તમામ પાપને તરી જઈશ. જેમ બરાબર સળગાવેલો અગ્નિ લાકડાંને ભસ્મ કરે છે, તેમ હું અર્જુન, જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સવળાં કર્મોને બાળીને ભસ્મ કરી દે છે”. જ્ઞાનીને માટે પાપ અને પુણ્યનો આ નિયમ અ. સૂ. ૪-૧-૧૩ તથા ૪-૧-૧૪ માં આપ્યો છે, અને છાં. ૫-૨૪-૩૧, બુ. ૪-૪-૨૨૨, મું. ૨-૨-૮૩, નાં પ્રમાણો પણ અનુમોદન આપે છે. જ્ઞાનીની બાબતમાં તેના પ્રારબ્ધ સિવાયનાં સંચિત અને ક્રિયાબાળુ કર્મો નાશ પામે છે. તેથી તેમનો ભોગ તેને કરવો પડતો નથી. પણ પ્રારબ્ધ કર્મોનો તો તેમને પણ ભોગ કરવો જ પડે છે. પ્રારબ્ધકર્મોનું જ્ઞાનથી પણ અદહન જે થાય છે તે ભગવાનની ઇચ્છાનુસાર છે. આથી અણુભાષ્યકાર સૂત્ર ૪-૧-૧૫ ના ભાષ્યમાં લખે છે **तज्ज्ञानेनारब्धकार्यादहनं यत् तदखिलकारणकारणत्वेनाखिलस्य पूर्वावधिरूपभगवद्विच्छालक्षणाद्धेतोरित्यर्थः ।** **यत्र तस्यापि दहनेच्छा तत्र तथैवेतिगूढाशयः** ભાવાર્થ--જ્ઞાનથી આરબ્ધ કાર્યનું દહન હોતું નથી એમ જે કહ્યું તે ભગવાનની અખિલ કારણ તરીકે અખિલની પૂર્વ અવધિરૂપ ભગવાનની ઇચ્છાને લીધે છે. વળી અહિંઆ જ્ઞાનના આરબ્ધકર્મોના અદાહકત્વ વિષે પણ પોતે ત્યાં કહે છે **एवंसति मणिमन्त्रादिप्रतिबद्धशक्तेरग्नेरिव ज्ञानसत्तयाप्यदाहकत्वे न काचिद्दानिरिति सर्वमनवद्यम्** જેમ અગ્નિમાં સ્વાભાવિક રીતે તાપ હોય પણ કોઈ મંત્રથી તેના પ્રતાપને હોલવી નાખે તો તેથી તેની દાહક શક્તિને હાનિ આવતી નથી. અગ્નિ એ તાપવાળોજ અથવા દાહક તરીકે ઓળખાય છે તે પ્રમાણેજ તે ઓળખાશે. જ્ઞાન એ કર્મનું દાહક છે. આ દાહકત્વ નૈસર્ગિક છે. પણ જેમ મંત્રથી અગ્નિની દહનશક્તિ રૂંધાય છે તેમ ભગવાનની ઇચ્છાથી જ્ઞાનની પ્રારબ્ધકર્મને દહન કરવાની શક્તિ રૂંધાય છે. માટે જ્ઞાનીઓને પ્રારબ્ધ કર્મનો ઉપભોગ ભગવાનની ઇચ્છાથી કરવાનોજ હોય છે. તેથી જનક વગેરેએ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મના અનુદાનથી પોતાનાં પ્રારબ્ધ કર્મનો ઉપભોગ કર્યો. પણ જેમને આ પ્રારબ્ધનો નાશ કરવાનો હોતો નથી તેમને તે ભોગ કરવો પડતો નથી. તેમ સનક વગેરેના જ્ઞાન માટે પ્રારબ્ધકર્મનો અવશ્ય ઉપભોગ જણાવ્યા પછી સૂત્રકાર અ. સૂ. ૪-૧-૧૭ માં પુષ્ટિમાર્ગથી ભક્તોને માટે

૧ તદ્વથેષીકાતુલમગ્નૌ પ્રોત્તં પ્રદ્યૈતૈષ્ઠં હાસ્ય સર્વે પાપ્માનઃ પ્રદ્યન્તે

૨ ઝમે ઝ હૈવૈષ ઇતં તરતિ ૩ ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि

એવો નિયમ કરાવે છે કે તેમને માટે પ્રારબ્ધકર્મનો પણ ઉપભોગ નથી. આથી ભક્તને માટે પાપ તથા પુણ્યનાં ફલ ભોગવવાનાં હોતાં નથી. તેમના પાપપુણ્ય સામે ભક્તિનું બળ એવું હોય છે કે જેમ રૂનો ગમે તેટલો મોટો ઢગલો હોય તો પણ તેમાં નાનકડી ચીનભારી પડે તો તેથી તે મોટા ઢગલાને બાળીને ભસ્મ કરી દે છે તેમ ભક્તિનું બળ એવું છે કે મોટામાંમોટા પાપ અને પુણ્યના ઢગલાને તે બાળી નાખે છે. વસ્તુતઃ ભક્તિમાર્ગમાં ભક્તને ભગવાન સિવાય બીજા કશાનો વિચાર નથી હોતો. તેને આ લોક તથા સ્વર્ગાદિલોકનો પણ વિચાર હોતો નથી. એને નથી લૌકિક સુખ કે કીર્તિની દરકાર. તેને કંઈ કરતો હોય તો ભગવદ્વિચ્છાથી પ્રેરાઈને વેદની મર્યાદાની રક્ષા માટે અગર લોક સંગ્રહ માટેજ કરે છે. આથી પાપ અને પુણ્ય ઉભય તેને બંધન રૂપ નથી માટે પાપાદિને તરવાનું વગેરે ભક્તિ પહેલાંની દશામાં છે, ભક્તિ પછી તો તે શુદ્ધ હોવાથી તેને કંઈ પણ તરવાનું હોતુંજ નથી. આથી. બ્ર. સ. ૩-૩-૨૭ (સંપરાયાધિકરણમાં)

સૂત્રકાર જણાવે છે કે ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ કર્યા પછી પાપાદિ જીવની ગતિને રૂંધી શકતાં નથી. જેમ કેરી કાચી હોય ત્યાં સુધી તે તૂટી અને ખાટી લાગે છે. પણ જ્યારે પાકે છે ત્યારે તેનામાં કુદરતી રીતે રસ ભરાય છે અને તે મીઠી થાય છે. આમ હોવાનું કારણ શું? કારણ એજ કે તેની પકવ દશામાં તેને જે તાપનો સંયોગ થયો છે તેને લીધે તેની અંદરની ખટાસ વગેરે દૂર થઈ જાય છે. ઝુલની કળી પણ વખત આવે પોતે પુષ્પાકાર બને છે અને તેની સૌરભ બધે ફેલાવે છે. તે પ્રમાણે જ્યાં સુધી ભક્તિનો સંસ્કાર લાગ્યો નથી ત્યાં સુધીજ તેનામાં ધુરી આદતો, ખરાબ ટેવો, હુદ્ર કામનાઓ અને મલીન વાસનાઓ હોય છે પણ ભક્તિનો સંસ્કાર લાગતાં તે બધી વૃત્તિઓ બદલાઈ જાય છે. આમ હોવાથી ભક્તિમાર્ગમાં પાપને તરવાનું હોતું નથી. ભક્તિ માર્ગમાં પાપ અને પુણ્યની સત્તાજ નથી. જ્યાં સુધી પાપ તથા પુણ્યનો વિચાર થતો રહે ત્યાં સુધી ભક્તિ માર્ગમાં પ્રવેશ નથી એમ સમજવું. આથીજ શ્રીવિક્ષેષણ લાખ્યમાં લખે છે પૂર્વમેવ પાપનાશો યુક્ત ઇતિ ભાષ:.....

પાપનાશાન્તરમેવ ભક્તિસંભવાદ્ભક્તસ્ય તત્તેવ્યાદેરભાવાન્ન જ્ઞાનમાર્ગીય તુલ્યતેસ્યર્થઃ આમાં કહે છે કે ભક્તિની પહેલાંજ પાપનો નાશ હોઈ શકે. ત્યાર પછી નહિ. અને જ્યાં સુધી પાપનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી ભક્તિની સંભાવનાજ નથી, માટે ભક્તને પાપ તરવાનાં નથી તેમ જે કહ્યું તે યથાર્થ છે. આથી જ્ઞાનમાર્ગીય કરતાં ભક્તિ માર્ગીયનો દરજ્જો ચઢિઆતો છે, એમ સૂત્રકાર જણાવે છે. આમ છતાં કેટલીક વખત ભક્તિમાર્ગીય પાસે પણ ભગવાન પ્રારબ્ધ કર્મનો ઉપભોગ કરાવે છે. તેને માટે ભા-૧૦-૨૯-૧૦ માં અંતર્ગૃહગતા ગોપીઓનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે. તે ગોપીઓ કુટુમ્બમાં સાસુ, સસરા, તથા પતિ વગેરેની સત્તા નીચે હોવાથી બીજાં ગોપીજનની માફક ભગવાનનો વેણુનાદ શ્રવણ કરીને ભગવાન પાસે જઈ શક્યાં નહિ. પણ તેમણે હૃદયથી ભગવાનનું ધ્યાન કર્યું. આ સમયે તેમના દુઃખહ વિરહના તીવ્ર તાપથી તેમનાં અશુભ કર્મો તેજ ક્ષણે બાળીને ભસ્મ થઈ ગયાં અને પછી ધ્યાનમાં ભગવાન પ્રકટ થયા, તેમને આશ્વેષ કરીને પોતાના મંગલ કર્મોની નિવૃત્તિ કરીને ભગવાનના ચરણ કમળને પ્રાપ્ત થયા. આમ ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે. અહિંઆં ભક્તને કર્મનો ઉપભોગ છે પણ ઉપભોગ ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન છે. ભગવાનનીજ એવી ઇચ્છા થઈ કે અમુક ભક્તોની પાસે મારે અમુક કર્મનો ઉપભોગ

કરાવવો છે, અને તેથીજ તેમને આ પ્રમાણે કર્મનો ઉપભોગ કરવો પડ્યો. આ સ્થળે શ્રીમદ્મિત્રુમાર નીચે પ્રમાણે લાખ્ય યોગે છે:—**ચિકીર્ષિતલીલામધ્યપાતિ ભક્તાઃ ન સોપાચિસ્નેહવત્યો ન સગુણચિગ્રહા નવા સુકૃતાદિયુક્તા** इति ज्ञापयितुं कतिपयगोपीस्तद्विपरीतधर्मयुक्ताः कृत्वा तस्यां दशायां स्वप्राप्तौ प्रतिबन्धं कारयित्वा स्वयमेव तां दशां नाशयित्वा स्वलीलामध्यपातिनीः कृतवानिति नष्टोत्पातता सार्वदिक एवायं भावो भवति ।

લાવાર્થ—ભગવાન જે લીલા કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તે લીલાની મધ્યમાં આવેલા ભાવો ઉપાધિ સ્નેહવાળા હોતા નથી તેમ સગુણ વિગ્રહ વાળા તથા સુકૃતાદિથી યુક્ત નથી એમ જણાવવાને કેટલીક ગોપીઓને તેનાથી વિપરીત ધર્મોવાળા કરીને તે દશામાં સ્વપ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધ નાખીને પોતેજ તે દશાને દૂર કરીને લીલાની મધ્યમાં તેમનો પ્રવેશ કરાવ્યો આથી આ ભાવ સાર્વદિક જ છે એમ માનવું નહિ. અર્થાત્ ભક્તોને પણ પ્રારબ્ધ કર્મનો ઉપભોગ અવશ્ય હોય છે એવું અનુમાન અંતર્ગદગતાના દષ્ટાન્તથી કરવું નહિ. એ દષ્ટાન્ત અપવાદ તરીકે સમજવાનું છે, કારણ કે તેમનો કર્મનો ઉપભોગ ભગવદ્દિશ્ણને લીધે હતો. ન્યાં ભગવાનની ઇચ્છા પ્રવર્તતી હોય ત્યાં કોઈ પણ નિયમોનું શાસન ચાલતું નથી. આથી સૂત્રકારનો આશય તો એજ છે કે ભક્તિમાર્ગમાં પાપાદિની સત્તા હોતી નથી.

શુદ્ધાદૈતની દષ્ટિએ પ્રતીકાપાસનાનો વિચાર પણ અહિંઆં કરવો જોઈએ. શુદ્ધાદૈતની દષ્ટિ તે બ્રહ્મસૂત્રકારનીજ દષ્ટિ છે. બ્રહ્મસૂત્રકારે એથા અધ્યાયના **પ્રતીકાપાસના** પ્રથમપાદના આત્માધિકરણમાં પ્રતીકાપાસનાની નિન્દા કરી છે. બ્ર. સ. ૪-૧-૪ માં પ્રતીક એટલે શું તેનો અર્થ અણુભાષ્યકાર **અતદ્રૂપે તત્ત્વેનોપાસનં** શબ્દથી આપે છે. જે વસ્તુતઃ તદ્રૂપ-બ્રહ્મરૂપ ભગવદ્રૂપ નથી અર્થાત્ જે ભગવાનથી ભિન્ન વસ્તુ છે તેને ભગવદ્રૂપે ઉપાસવી તેનું નામ પ્રતીકાપાસના કહેવાય છે. આ રીતે કરેલી ઉપાસનાનું કંઈપણ ફળ નથી. તેથી કહે છે—**નહિ પ્રતિકોપાસને સ લોકવેદપ્રસિદ્ધઃ પુરુષોત્તમોસ્ત્યુપાસ્યત્વેન યેન તત્પ્રાકટ્યં સ્યાત્ તદુપગમનં** ચ પ્રતીકની ઉપાસનામાં લોકવેદ પ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમ ઉપાસ્ય તરીકે નથી તેથી પુરુષોત્તમનું પ્રાકટ્ય સંભવી શકતું નથી તેમ ત્યાં ઉપગમન પણ નથી. છાં. ૩-૧૪-૧. ૭-૨૫-૨ વગેરે શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મદષ્ટિનેજ ઉત્તમ કહી છે. અને તેનેજ મુક્તિનું સાધન કહ્યું છે. બ્રહ્મદષ્ટિ એ પ્રતીકાપાસનાથી ભિન્ન છે. ‘આત્મૈવેદં સર્વમ્’ વાક્યમાં સર્વ જગતને આત્મરૂપે જે જોવામાં આવે છે તે બ્રહ્મદષ્ટિથી છે, કારણ કે જગત એ બ્રહ્માત્મક છે, બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. તેમ છાં. ૫-૧૩-૧ તથા ૫-૧૪-૧ માં પ્રાચીનયોગ્યે સત્યયજ્ઞ પૌત્રુષિને પૂજ્યું કે તમે કેવા આત્માની ઉપાસના કરો છો? ત્યારે તે અનુક્રમે આદિત્ય, વાયુ, આકાશ, જલ વગેરેને આત્મા કહે છે. અહિંઆં આદિત્યાદિ એ બ્રહ્મનાં અંગ હોવાથી તેમની ઉપાસના તે પ્રતીકાપાસના નહિ, પણ બ્રહ્મોપાસના છે (**આદિત્યાદૌ યા બ્રહ્મત્વમતયઃ ઉચ્યન્તે તાસ્તુ સાકારસ્યૈવ બ્રહ્મણો વ્યાપકત્વાત્ તસ્ય પ્રત્યેકમપ્યન્નુપાસિતં ફલદમિત્યેકૈકાન્નવિષયિण्याસ્તતો વિધીયન્તે** । બ્ર. ભા. તમામ પદાર્થો બ્રહ્મમાંથી પ્રકટ થયાં છે, અને બ્રહ્મજ તેમનું કર્તૃ છે એમ સમજીને તે તે પદાર્થોને બ્રહ્માત્મકરૂપે ઉપાસવામાં આવે તો તે પ્રતીકાપાસના નથી. પ્રતીકાપાસના ત્યારેજ કહેવાય કે ન્યારે તે

પદાર્થોને અલ્પથી નિરાળા ગણવામાં આવી. હાલમાં ઘણાઓ મૂર્તિપૂજનો નિષેધ કરે છે પણ વેદાન્તની દૃષ્ટિએ એટલું જ નેવાનું છે કે ઉપાસકની ભાવનામાં ઉપાસ્ય વિષે અલ્પતા છે કે નહિ. જે તેનામાં એ ભાવ ન હોય અને તે ઉપાસ્યને અલ્પથી બિન્ન માનીને ઉપાસના કર-
તો હોય તો પ્રતીકાપાસના છે. પણ તેને અલ્પરૂપે માનતો હોય તો પ્રતીકાપાસના નથી; પછી ભલે તે મૂર્તિ લાકડાની હોય કે પથ્થરની કે કાંઈપણ ધાતુની હોય. પુષ્ટિમાર્ગમાં મૂર્તિ પૂજા નથી પણ સ્વરૂપની જ સેવા છે. ઉપાસ્ય એક મૂર્તિ છે એવી ભાવના જ ત્યાં નથી. આથી પ્રતીકાપાસનાનો તાત્ત્વિક વિચાર કરતાં એવો નિર્ણય થાય છે કે જે પદાર્થને અલ્પથી પૃથક્ માનીને જે ઉપાસવામાં આવે તો ત્યાં પ્રતીકાપાસના થાય છે. અને તે દૂષણરૂપ છે, આવી પ્રતીકાપાસના નિન્દનીય છે. અલ્પદૃષ્ટિ રાખીને જ કરાતી ઉપાસના પ્રતીકાપાસના નથી.

અનન્યતા

एकोहं बहुस्याम् એ શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાને ક્રોડા કરવાની ઇચ્છાથી આ જગત રચ્યું અને તેમાં સ્થાવર જંગમ પદાર્થો રચ્યાં. તે બધાં અલ્પનાં અંશરૂપ છે. તૈત્તિરીય ઉપ-
નિષદમાં અલ્પનાં પાંચરૂપો આપ્યાં છે, અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદ-
મય, અન્નમય એટલે જગત્, પ્રાણમય જીવાત્મા, મનોમય નામાત્મકસૃષ્ટિ, વિજ્ઞાનમય એટલે
અક્ષરબ્રહ્મ આ ચાર વિભૂતિરૂપો છે. કારણ કે તે સર્વના અન્તરાત્મા તરીકે આનંદમય કહેલ
છે. આનંદમય એ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ છે. તેમનું રસરૂપે વર્ણન કર્યું છે. આ પૂર્ણ
પુરુષોત્તમ અંશ, કલા, વિભૂતિ એમ અનેક રૂપે પોતાના સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે. ભ. ગીતાના
નવમા અધ્યાયમાં ભગવાનનાં વિભૂતિરૂપોનું વર્ણન કર્યું છે, વળી ત્યાં એમ પણ કહ્યું છે કે
આ બધાં મારા રૂપ છે પણ જેઓ દેવને ભજે છે તે દેવને પ્રાપ્ત થાય છે, અને પિતૃવત-
વાળા પિતૃઓને મેળવે છે (૨-૫) આમ કહીને અર્જુનને પોતે કહે છે કે આમ છતાં સર્વ
વિભૂતિરૂપોનો ગતિ ભર્તા પ્રભુ સાક્ષી નિવાસસ્થાન, શરણ કે સુહૃદ્ ભગવાન જ છે તેથી તે
સર્વ દેખાતાં રૂપોથી અતીત છે એમ સમજીને તેને ભજવ્યાં. જેઓ ભગવાનને જે ભાવે ભજે
છે તે રીતે ભગવાન તેમને મળે છે એવો પણ સિદ્ધાન્ત ત્યાં જણાવે છે. આથી અલ્પસૂત્રના
શુશ્રોપસંહાર પાદમાં ભગવાનની ઉપાસના કેવા પ્રકારે હોવી જોઈએ તે વિષેનો નિર્ણય
આપ્યો છે. ૩-૩-૧ માં કહે છે કે વેદાન્તના જૂદાં જૂદાં વાક્યોમાં અલ્પનું અનેક રૂપે
વર્ણન કર્યું છે, છતાં પણ ત્યાં સર્વત્ર અલ્પનું જ જ્ઞાન છે. જેમ પૂર્વકાણ્ડમાં શાખાભેદ કરીને જ્યોતિ-
ષ્ટોમ એક હોવા છતાં જૂદી જૂદી રીતે કરવામાં આવે છે તેમ એક અલ્પનું અનેક રીતે
વર્ણન કર્યું છે. ૩-૩-૨ માં અતિરાત્ર યજ્ઞનો દાખલો આપીને એ લક્ષિકત સમજાવે છે.
૩-૩-૩ માં કહી છે કે જેમ વેદમાં જૂદી જૂદી શાખામાં તે તે શાખા પ્રમાણે જ કર્મ
કરવાનું કહ્યું છે, તેથી તેમાં કહેલી રીતિથી અધિક કે ન્યૂન કરવું નહિ, તેવી રીતે રામકૃષ્ણ
વગેરે ભગવાનના જે અવતારો છે તેમાંથી દરેક અધિકાર પ્રમાણે તે તે અવતારોની ઉપાસના
કરવી. અને તે ઉપાસનામાં તે તે ઉપાસ્યના ધર્મોનો જ ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. આથી
રામના ઉપાસકે રામના ધર્મોનું જ ધ્યાનાદિ કરવું. અન્ય અવતારનું નહિ. અને કૃષ્ણના ઉપાસકે
કૃષ્ણના ધર્મનું જ કરવું. આમ કરવાથી અલ્પનાં અનેક રૂપોમાં ભેદ આવતો નથી કારણ કે

વસ્તુતઃ તો એકજ અહ્મતાં અનેક રૂપો છે પણ આત્માના ક્રાઇપણ એકાદ રૂપમાંજ નો ચિત્તનો અભિનિવેશ થાય તોજ ભક્ત તે રૂપ સાથે તદીયત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે. માટે દરેક પોતાના અધિકારાનુસાર ભગવાનના તે તે રૂપમાંથી એક રૂપને લેઇને તેમાંજ આસક્ત થવું અને અનન્ય ભાવથી તેને ભજવું. આવા અનન્ય ભાવથી ભજનાર ફક્તે શીઘ્ર પામે છે. જેઓ અનન્યભાવ રાખતા નથી અને સર્વત્ર એકજ અહ્મતાં રૂપ છે માટે તમામને ઉપાસનાનો વિષય બનાવવો એમ જે કહે છે તેમની ભુદ્ધિ સ્થિર થઇ શકતી નથી. આથી ભગવદ્ગીતામાં અનેક સ્થળે અનન્યભાવવાળી ભક્તિનો ઉપદેશ કર્યો છે. ચાણક્ય જેવાઓ પણ નો અનન્યભાવથી ભક્તિ કરેતો તેઓ પણ ભગવાનને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેમને સાધુ કહેલ છે. (અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામન્યભાકૃ. સાધુરેવ સ મંતવ્યઃ સમ્યગ્ વ્યવસિતો હિ સઃ । વળી ભ. ગી. ૧૭-૧૬ માં ચાર પ્રકારના ભક્તો જણાવે છે, આર્ત, છતાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાની. આમાં જ્ઞાની એ બધા ભક્તોમાં અદી ન્નય છે એમ કહે છે પણ તે જ્ઞાની કેવો ? નિત્ય યુક્ત ભગવાનમાંજ જેના ચિત્તનો સર્વદા યોગ છે તેવો અને ‘એક ભક્તિ’વાળો—અનન્ય ભક્તિ જેનામાં સિદ્ધ થઇ છે તેવો (તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકભક્તિર્વિશિષ્ટયતે । પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ) ભ. ગી. ૧૭-૧૭ એવા જ્ઞાનીનેજ ભગવાન શ્લોક ૨૮ માં પોતાનો આત્મા જણાવે છે. અર્થાત્ પરમાત્માના વ્યાપક સ્વરૂપને ભજનાર જ્ઞાની નહિ પણ ભગવાનના અનેક સ્વરૂપોમાંથી એકજ સ્વરૂપમાં આસક્ત બનનાર તે હિંચી કાઢિતો છે. પછી શ્લોક ૨૧ માં કહે છે જે ભક્ત ભગવાનનાં જે જે સ્વરૂપનું સેવન કરવા માગતા હોય તેની તેમાં અવિચલ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરે છે. તે શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઇને તે ભક્ત તે રૂપનું આરાધન કરે છે. પણ આ અનેક રૂપોમાંથી એકાદ રૂપમાં જે અનન્યભાવ દેખાડવાનો છે તેમાં પણ તે ભક્તે વિવેક કરવો જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે જેઓ અદ્ય મેઘા-મંદ્યભુદ્ધિના છે તેઓ ભગવાનના પુરુષોત્તમ સ્વરૂપને મૂકીને બીજાં રૂપોમાં અનન્યતા દેખાડે છે, આથી તેમનું ફલ નિલ હોતું નથી, તે ફલ અન્તવાણું હોય છે. દેવરૂપને ભજનાર દેવરૂપને મેળવે છે, અને ભગવાન પુરુષોત્તમને ભજનાર પુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત થઈને તેમની સાથે રમણ કરે છે. આથી રામાદિ અવતારો એ ભગવાનના અવતાર ખરા પણ પૂર્ણરૂપ નહિ. તેઓ ગણિતાનન્દ છે. તો તેમનું અનન્યભાવથી ભજન કરનાર અગણિતાનંદના ફલનો ભોક્તા થાય છે. આથી પુષ્ટિ ભક્તિના રસાસ્વાદની ઇચ્છા રાખનારે પુષ્ટિમાર્ગીય રસસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું અનન્ય ભાવથી સેવન કરવું એમ શ્રીવિક્ષેશ્વરજી જણાવે છે.

તમામ અદૈતમતો પોતાના મતની પુષ્ટિ માટે વેદનો આધાર લે છે. વેદ એ ભગવાનના નિઃશ્વાસ રૂપ છે. માટે જે કંઈ કથનને વેદનો ટેકા ન હોય તે આ પુષ્ટિમાર્ગ અને વેદ. ભારતવર્ષમાં પ્રામાણિક મનાતું નથી. વેદનાં એ અંગો—પૂર્વ કાણ્ડ અને ઉત્તર કાણ્ડ તે બ્રાહ્મણ તથા ઉપનિષદ્ નામથી ઓળખાય છે. સામાન્ય રીતે વેદ એ શ્રુતિ તરીકે ઓળખાય છે. આદરાયણ વ્યાસે બ્રહ્મસૂત્રોમાં બ્રહ્મ વિષે જે કંઈ કહ્યું છે તે વેદના આધારેજ છે—વેદ રૂપી સાગરનું મંથન કરીને બહાર ખેંચી આણેલાં રત્નો સમાન તે સૂત્રો છે. આથી સ્થળે સ્થળે પોતાના કથન વિષે કોઇને શંકા થશે એમ જ્યારે પોતાને લાગે છે ત્યારે ‘શ્રુતેશ્ચ’ એમ સૂત્ર યોજે છે. બ્રહ્મસૂત્રોના આરંભમાંજ બ્રહ્મજ્ઞાસાના

અધિકરણમાં બ્રહ્મમાં જ્ઞાસાનો વિચાર કરીને તુર્નજ તે બ્રહ્મ કેવું એવી કાંઈને આકાંક્ષા થાય તો પોતે તે બ્રહ્મનું વર્ણન કરવાને તેનું લક્ષણ પછીના સૂત્રમાં બતાવે છે તે લક્ષણ પ્રમાણે બ્રહ્મ જગતનું કર્તૃ છે એમ પોતે કહે છે, અને તેના આધારમાં 'શાસ્ત્ર યોનિત્વ' નો હેતુ આપે છે. અહિંઆ શાસ્ત્ર એટલે વેદ જ સમજવાનું છે. આ રીતે બ્રહ્મનું જગત્કર્તૃત્વ પ્રતિ-પાદન કરવાને બાદરાયણ વેદનો આધાર લે છે. વળી તે એમજ માને છે કે વેદ એજ મુખ્ય પ્રમાણ છે. જૂદા જૂદા દર્શન શાસ્ત્રોમાં જ્ઞાનની પ્રામાણિકતા તથા યાથાતથ્યતા સિદ્ધ કરવાને જૂદાં જૂદાં પ્રમાણોનો આશ્રય લે છે, નૈયાયિકો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન તથા શબ્દ એમ ચાર પ્રમાણો આપે છે. મીમાંસકો આ ઉપરાંત અર્થાપત્તિ તથા અનુપલબ્ધિ લે છે. શંકરાચાર્ય શબ્દ પ્રમાણને લે છે પણ તેને ક્વચિત્ અનુમાનથી બાધ કરે છે. શબ્દ પ્રમાણ એટલે પ્રસ્થાનત્રયી-વેદ, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્ર. શ્રી વલ્લભાચાર્ય આ ઉપરાંત ભાગવતને પણ ઉમેરે છે. અને ચાર પ્રસ્થાન મળીને 'શબ્દ' પ્રમાણ થાય છે. આ શબ્દ પ્રમાણ એજ તેમના મતે મુખ્ય છે. આમાં વેદમાં જે વિરોધ જણાય તો ગીતાથી સમાધાન કરવું, ગીતાની શંકાનું સમાધાન બ્રહ્મસૂત્રથી, બ્રહ્મસૂત્રની શંકાનું સમાધાન વ્યાસના ભાગવતની સમાધિ ભાષાથી કરવું (વેદાઃ શ્રીકૃષ્ણવાક્યાનિ વ્યાસસૂત્રાણિ ચૈવહિ સમાધિ ભાષા વ્યાસસ્ય પ્રમાણં તદ્વતુષ્ટયમ્ ઉત્તરં પૂર્વસંદેહધારકં પરિકીર્તિતમ્ શંકરા-ચાર્ય તો બ્રહ્મસૂત્રોના અર્થ કરતી વખતે કેટલીક વખતે વેદની શ્રુતિઓને બાજુ ઉપર મૂકી દેછે અને પોતાની કલ્પનાઓથી અર્થ કરે છે, પણ શ્રી વલ્લભાચાર્ય વેદના અક્ષરને સંપૂર્ણ વકાદારીથી અનુસરે છે. વેદનું પ્રામાણ્ય જણાવતાં અણ્ણભાષ્ય ૧-૧-૪ માં તેઓ કહે છે **અતો નિરપેક્ષા પથ મગવન્નિઃશ્વાસરુપવેદા પથ પ્રમાણમ્** બ્ર. સ. ૨-૧-૧૧ માં જણાવે છે કે વેદની શ્રુતિઓના અર્થ કરવામાં તર્કની પ્રતિષ્ઠા નથી (વેદોક્તેયે શુષ્કતર્કેણ પ્રત્યવસ્થાનમયુક્તમ્ તર્કસ્યાપ્રતિષ્ઠાનાત્. વળી ૨-૧-૧૩ માં પણ કહે છે કે જેનું માહાત્મ્ય કળી શકાતું નથી એવા બ્રહ્મની બાબતમાં શ્રુતિજ કારણ છે, (અનવગાહ્યમાદ્યા-ત્મ્યે શ્રુતિરેવ શરણં નાન્યા વાચો યુક્તિઃ) વેદ એ ભગવાનનું યથાર્થ માહાત્મ્ય જણાવનાર હોવાથી તેનાં વાક્યો માત્ર નહિ પણ એકએક શબ્દ, અરે એક એક અક્ષર અને માત્રા સુધાં પણ પ્રમાણ રૂપ છે. માટે વેદના અર્થ કરવાને કેટલાકો મુખ્ય વૃત્તિનો લાગ કરીને લક્ષણોનો ઉપયોગ કરે છે તે બરાબર નથી. (વર્ણાઃ પદાનિ સર્વાણિ મગવદ્વાચકત્વતઃ સર્વાર્થા ન્યેવ સર્વત્ર. તત્ત્વદીપ નિર્મળમાં શ્રીવલ્લભાચાર્ય વેદને સંમત જેટલો અર્થ હોય તેટલોજ ગ્રહણ કરે છે. તે સિવાયનો અર્થ વર્જીત ગણે છે. માટે વેદનો અર્થ કરવામાં જેઓ સરળ મુખ્યાર્થનો લાગ કરીને લક્ષણોનો આશ્રય કરે છે તેઓ ઘણાજ સાદસિક છે. (અતઃ સ્વચ્છુદ્ધચા શાસ્ત્રાર્થ પરિકલ્પ્ય તત્રૈવેદં યોજયન્તો મહાસાહસિકાઃ સદ્ગિરુપેક્ષ્યાઃ આ શબ્દોથી શ્રીવલ્લભાચાર્ય વેદ તરફ પોતાની સંપૂર્ણ ભક્તિભાવ દર્શાવે છે, તે વેદના અર્થ કરવામાં કદી પણ લક્ષણા કે યુક્તિનો આશ્રય કરતા નથી. બ્યારે શંકરાચાર્ય વેદને અનુસરવાનું કહે છે છતાં ઘણી વખતે વેદના અર્થ કરવામાં કાંતો લક્ષણોનો અશ્રય લે છે કે કાંતો તે અસંબદ્ધ છે એમ માનીને તર્કનો આશ્રય લે છે. જેમ સૂત્રકાર ૧-૩-૨૬ માં વેદની નિત્યતા (અતપથ ચ નિત્યત્વમ્) જણાવે છે તેમ શ્રીવલ્લભાચાર્ય પણ વેદને નિત્યજ માને છે. શંકર બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના પોતાના ભાષ્યમાં

અવિદ્યા કલ્પિત બેદની નિવૃત્તિ માટે વેદના પ્રામાણ્યને પણ આજ્ઞા ઉપર મૂકી દે છે. શ્રી વલ્લભાચાર્ય યત્કલ્પિત પણ વેદના પ્રામાણ્યને શિથીલ કરતા નથી. પણ જેમ ભગવદ્ગીતા ૨-૪૨માં **વેદવાદરતાઃ પાર્થ** ત્યાંથી આરંભીને **ત્રૈગુણ્યવિવેચા વેદાઃ નૈસ્ત્રૈણ્યગુણોભવાન્નુન** ત્યાં સુધી જેમ વેદમાંજ કેટલાકના મતે કર્મ એજ વેદનું રહસ્ય છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે તે વિષે શ્રીવલ્લભાચાર્ય જણાવે છે કે જેઓ વેદના રહસ્યને કર્મ વિષે લે છે અથવા કેવલ જ્ઞાન વિષે લે છે તે બન્ને જણાઓ વેદના અર્થને યથાર્થ રીતે સમજી શકતા નથી. વેદરૂપી સાગરમાં અનેક રત્નો સમાયલાં છે. તેમાં કેટલાંક ઓછાં મૂલ્યનાં અને કેટલાંક ભારે મૂલ્યનાં હશે. સામાન્ય લોકની નજરે તો ઓછા મૂલ્યનાંજ રત્નો આવે છે અને તેટલાથીજ તેઓ ખોતાની કૃતાર્થતા સમજે છે. માટે જેઓ કર્મવાદમાં રચ્યા પચ્યા રહે છે તેમને ઉદ્દેશીને ભગવાન અર્જુન પ્રતિ કહે છે કે તું એવા પ્રકારના વેદના અર્થમાં આસક્તિ-વાળો નથી. તારો અધિકાર એથી ઉચ્ચો છે. તારા આત્માને કર્મનો સિદ્ધાન્ત રચીકર થતો નથી. આમ વેદમાં જૂદા જૂદા અધિકારવાળાની દૃષ્ટિઓ મળે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યે તેમાં રહેલાં તન્વો જીલુવટથી તપાસ્યાં અને તે તપાસતાં એમને એમ જણાવ્યું કે વેદનો રહસ્યતમ અર્થ ભક્તિ છે. અંતે ભગવાનના સ્વરૂપાનંદમાં તે પરિણમે છે. સાધારણ રીતે તમામ તત્ત્વ-ચિન્તકોએ આ વસ્તુને નિલાયવામાં ભૂલ આપી છે, પણ વેદનું ખરું રહસ્ય ધ્યાનુંજ સૂક્ષ્મ છે. એનું વર્ણન સામાન્ય રીતે વેદ પણ કરી શકતા નથી. વેદની વાચા પણ ત્યાંથી પાછી ફરે છે. આથી તે તત્ત્વને તેઓ 'નેતિ નેતિ' કહીને જણાવે છે. આ તત્ત્વ સમજવાને ફક્ત વેદના અર્થને વળગી નહિ રહેતાં તેમાં ઉંડા ઉતરવું જોઈએ તે અર્થને આરીકાષ્ઠથી તપાસવાથીજ તે રહસ્યરૂપ અર્થ સમજાશે. માટે વેદનેજ ફક્ત વળગી નહિ રહેતાં વેદાતીત થવું જોઈએ. આ વસ્તુને સમજવવાને ઉપમા આપતાં ભાગવત ૧-૧-૩ માં કહે છે કે ગાયત્રી એ બીજ, અને વેદ તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું કલ્પવૃક્ષ, અને ભાગવત એ ફલ. તેમાંથી જે રસ નીકળે છે તે ભક્તિ. રસના ભાગવનારનું ફલ સાથે પ્રયોજન હોય છે બીજ કે ઝાડ સાથે નહિ. આસ્વાદ ફલનો જ થઈ શકે છે, બીજ કે ઝાડનું નહિ. તેજ પ્રમાણે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને તો ભગવાનના સ્વરૂપાનંદરૂપી ફલ સાથેજ પ્રયોજન હોવાથી તે વેદની શ્રુતિ વગરને વળગી રહેતો નથી. આ દૃષ્ટિએજ ભક્તિમાર્ગમાં જે વેદનું ગૌણત્વ હોય તો તે સમજવાનું છે, અન્યથા નહિ. અર્થાત્ ભજનાનંદ માટે વેદાસકત નહિ પણ વેદાતીત થાવ. વેદનું સૂક્ષ્મ રહસ્ય આરીકાષ્ઠથી અવલોકન કરતાં ભગવાનના સ્વરૂપના આનંદના ભોક્તા થવામાં છે. આ રીતે વેદની શ્રુતિઓ સમજવાથીજ જ્ઞાનનું પણ સાદૃશ્ય થશે.

મુક્તશ્રવ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે, અર્થાત્ અક્ષરબ્રહ્મ-ગણિતાનંદમાં પ્રવેશ પામે છે. પણ

ભક્તશ્રવ ભગવાનના સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનંદનો અધિકારી હોવાથી ભગ-

લીલાની નિત્યતા

પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ

વાનના અત્યન્ત અનુગ્રહથી ફરીથી તેનો આવિર્ભાવ થાય છે અને

સોઝનુતેતિ સર્વાન્કામાન્સહબ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા એ તૈ. ૨-૧ શ્રુતિ

પ્રમાણે બ્રહ્મની સાથે સર્વ પ્રકારના મનોરથો ભોગવે છે. આનું નામ

પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ છે, આ વિષેનો વિચાર સૂત્રકારે અધ્યાય ૪ થાના ૪ થા પાદમાં કર્યો છે. ત્યાં

પ્રથમ સંપદાવિર્ભાવાધિકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ભગવાન સાથે કામાશન-કામનો ભોગ તેજ

પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ છે એમ કહે છે. મૂળશ્રુતિમાં **સહ બ્રહ્મણા** એમ તૃતીયામાં 'બ્રહ્મ' શબ્દનો પ્રયોગ

કર્ચો છે. આથી તે ભોગ બ્રહ્મની સાથે-માયાગુણ રહિત-વ્યાપક પૂર્ણબ્રહ્મની સાથેજ છે પણ ભગવાન્ તે જીવને મુખ્યતાથી ભોગ કરાવે છે અને પોતે તેમાં ગૌણ બની જાય છે. ત્યાર પછી બ્રાહ્માધિકરણમાં એવી શંકા ઉઠાવવામાં આવી છે કે બ્રહ્મની સાથે ભોગ ભોગવવાને જીવનો પુનરાવિર્ભાવ થાય છે તો તે જીવને શરીર હશે કે નહિ? અને શરીર હોય તો કેવું? આના ઉત્તર પ્રથમ જૂદા જૂદાના મતે આપે છે. અને ૪-૪-૫ માં જૈમિનિનો મત આપ્યો છે. તે કહે છે કે બ્રહ્મ સંબન્ધથી સચ્ચિદાનન્દાત્મક શરીરવાળા બ્રહ્મસાથે સર્વ કામનાઓ ભોગવે છે. ૪-૪-૬ માં ઔદુલોમિનો મત આપ્યો છે. તેમના મતે ચિદ્રૂપ બ્રહ્મમાં ચિન્માત્રરૂપથી તે કામ ભોગવે છે. અલૌકિક દેહ તથા ઇન્દ્રિયોથી નહિ. પણ ૪-૪-૭ માં આદરાયણ પોતાનો મત આપીને કહે છે કે જીવને કામ ભોગ છે એવું શ્રુતિ કહે છે તેથી તેને શરીર અવશ્ય છે કારણકે શરીરાદિ વગર ભોગ સંભવે નહિ, પણ તે શરીરાદિ અલૌકિક છે. આદરિનો એવો મત છે કે મોક્ષદશામાં દેહ હોઈ શકે જ નહિ. (૪-૪-૧૦) આથી કામનો ભોગ કરવાનું જે શ્રુતિ કહે છે ત્યાં કામભોગ એ મોક્ષ નથી, પણ જૈમિનિ એમ માને છે કે મોક્ષમાં દેહ પણ હોય છે. (૪-૪-૧૧) આદરાયણ આ બંને મતોનું સમાધાન ૪-૪-૧૨ માં કરે છે અને કહે છે કે તે બંનેના મતો ખરા છે. અર્થાત્ એક રીતે ભગવાન્ સાથે કામભોગ દશામાં જીવને દેહ નથી પણ ખરો અને છે પણ ખરો. નથી તે એટલા માટે કે પ્રાકૃતજનોના દેહ તથા ઇન્દ્રિયોની માફક સુક્ત જીવને દેહાદિ હોવાં નહીં; પણ તે અલૌકિક છે, કારણ કે શ્રુતિ તે જીવનો ભોગ જણાવે છે અને ભોગને માટે દેહાદિ હોવાં જોઈએ. આ દેહાદિ લૌકિક હોઈ શકે નહિ, માટે અલૌકિકજ તે છે. માટે આ રીતે દેહાદિ નથી. જેમ દ્વાદશરાત્ર એ યાગ તરીકે તેમ સત્રરૂપ છે તેમ આ અલૌકિક દેહાદિ તે દેહાદિ નથી, તેમ છે એમ બંને અર્થ આપણે સમજી શકીએ. (૪-૪-૧૨) અધિ. ૩ માં કહે છે કે જેમ સ્વપ્નમાં નિદ્રાથી મોહ પામેલા પુરુષ અવિદ્યમાન પદાર્થોનેજ જુએ છે તેમ શ્રી કૃષ્ણાદિ અવતારમાં અવિદ્યમાનજ બાલ્યાદિ અવસ્થાદિને ભગવાનથી મોહ પામેલા અસુરો જુએ છે. પણ જેમ જગત્ અવસ્થાનું જ્ઞાન સત્યવિષયવાળું છે તેમ ખરી રીતે અપ્રાકૃત લીલાનું દર્શન તે પણ સત્ય વિષયવાળું છે. ભક્તોની સાથે ભગવાનની લીલા અપ્રાકૃતજ જણાય છે. માત્ર અસુરો તે લીલાને પ્રાકૃત માને છે. અધિ. ૪ માં કહે છે કે ભગવાન્ સાથે ભક્ત જે ભોગ કરે છે તે ભક્તના સામર્થ્યથી નહિ પણ પ્રદીપની માફક ભગવાનના આવેશથી. જેમ પ્રદીપ (દીવો) તેલમાં આવેલી દીવેટને પ્રકાશયુક્ત કરીને પોતાના સમાન બનાવે છે તેમ ભગવાન્ પણ ફલનું દાન કરવાને ભક્તથી સંબન્ધવાળા થઈને તેને પોતાની સમાન કરે છે. કેટલાક ભોગશ્રુતિને સુષુપ્તિ વિષયક કહે છે પણ સૂત્રકાર ૪-૪-૧૬ માં જણાવે છે કે તે સુષુપ્તિ વિષયક નથી. તે શ્રુતિ બ્રહ્મસંપત્તિરૂપ પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ વિષયક છે. અધિ. ૫ માં સ્. ૯ માં કહે છે કે ભગવાન્ સાથેનો ભોગ તે લૌકિક વ્યાપારથી રહિત છે. ત્યાં લૌકિક વ્યાપારજ નથી. કારણ કે પ્રકરણ અલૌકિકનું છે, અને લૌકિક વ્યાપાર પ્રકૃતિ કાલદિથી અતીત હોવાથી ત્યાં લૌકિકનો અર્થજ નથી. ભગવાનની ભક્ત સાથેની લીલા નિત્ય છે. તેમાં શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનાં અનેક પ્રમાણ મળી આવે છે ” તા વાં વાસ્તુન્યુષ્મસિ (આ. સં. ૨-૨-૨૪) તેમ તૈત્તિરીયકમાં તે તે ધામાન્યુષ્મસિ એ મંત્રમાં ભગવાનનું સ્થાન શ્રી ગોકુલ ‘ અવમાતિ ’ પ્રકાશે છે એમ વેદ કહે છે. આ પ્રમાણે વર્તમાનકાલમાં પ્રયોગ

કરે છે, તેથી તે લીલાનું સ્થાન શ્રીગોકુલ પણ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે તદ્વિષ્ણોઃ પરમપદં અને વિષ્ણોઃ કર્માણિ પश्यત (તૈ. સં. ૧-૩-૬) આ શ્રુતિ સરિ કહેતાં ભક્તો ભગવાન્નાં લીલાનાં સ્થાનનું નિત્ય દર્શન કરે છે એમ જણાવે છે. દિવીચ ચક્ષુરાતતમ એ દૃષ્ટાન્તથી ખીન્નઓ કેમ તે જોઈ શકતા નથી એવી શંકાનો ઉત્તર આપે છે કે સ્વર્ગમાં માત્ર સુખજ છે. તે સ્વર્ગમાં રહેનાર જ જોઈ શકે છે. ખીન્ન કાંઈ જોઈ શકતા નથી. તે પ્રમાણે આ પણ માત્ર ભક્તોજ જોઈ શકે છે. તદ્વિપ્રાસો વિપણ્યચઃ અને અથ વેદમ-સ્મિન્ બ્રહ્મપુરે દ્વરં એ શ્રુતિઓ પણ અહિના પુર-લીલાના સ્થાનને જરા અર્થાત્ નાશ રહિત જણાવે છે. બુદ્ધિવામનપુરાણમાં ભૃગુ વગેરેને અહિ આપિ વૈકુણ્ઠનામના અહિનાંદમય નિર્ગુણ લોકનું વર્ણન કરે છે. આ ઉપરાંત ક. ૧-૨-૯, ૧૦, ૧-૮, અ. ભા. ભી. ૫-૧૨, ભા. ૬-૯ ૬૬, નાં પ્રમાણોથી ભગવાનની લીલા તથા લીલાનાં સ્થાનો સધળાં નિત્ય છે. ભગવાન્ના સ્વરૂપાન્દનો ભાગ તેનું નામ લીલા છે. પુષ્ટિભક્તોજ અધિકારી છે.

ઉપર પ્રમાણે શ્રીવલ્લભચાર્યના મતે શુદ્ધાદૈતના સિદ્ધાન્તો છે. કેટલાકો એમ માને છે કે શંકરાચાર્ય જેટલા તત્ત્વજ્ઞાની હતા તેટલા રામાનુજ કે શ્રીવલ્લભાચાર્ય ન હતા. આ કથન પદ્મપાત ભરેલું છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યનું તત્ત્વજ્ઞાન ગદન, સરળ અને રસિક છે. તેમણે તત્ત્વજ્ઞાનને કેવલ ભાવનાનો વિષય ન રાખ્યો પણ જીવનમાં તેને કેમ ઉતારી શકાય તેવી રીતે સમન્વયનું. રામાનુજનચાર્યે તે વિષયના પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ તે અંપૂર્ણ ફતેહમંદ અન્યા ન હતા. શંકરના મતે જીવનું ધ્યેય જ્ઞાન ખરું પણ તે જ્ઞાન કૃતિના વિષય નહિ પણ જીવનજ કૃતિમય હોય તો પછી જ્ઞાન કૃતિના વિષય કેમ ન બને ? શંકરનું જ્ઞાન એટલે દૂરથી વૃક્ષના ફળને જોઈને રાજી થવાનું એટલુંજ. તે ફળની નિકટ જઈને આસ્વાદ લેવાનું તેમના મતે અશક્ય કારણ કે તે જ્ઞાનને નથી રૂપ કે રંગ, તેમ તે નથી થતું દૃષ્ટિને ગોચર. તો પછી તેનો અનુભવ અસંભવિત જ ને ? જીવનનાં બે પાસાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ. તે શંકરના મતે એક ખીન્નથી ડાલની બે ખાણની માફક નિરાળાં રહી જાય છે. રામાનુજ અને પછીના આચાર્યોએ જીવનનાં આ પાસાં વસ્તુતઃ એકજ છે એમ જણાવવાને વેદાન્તને જૂદી રીતે વિચાર્યું. તેમને જીવનને જ્ઞાનમય કે કર્મમય એવા વિભાગોમાં વિભક્ત કરવાનું રચ્યું નહિ. જીવનમાં જ્ઞાન અને કર્મની વચ્ચે જણાતા વિરોધને તેમણે દૂર કરીને જ્ઞાનની ઉપયુક્તતા જણાવી. શ્રીવલ્લભાચાર્યે આ જ્ઞાન અને કર્મનો સમન્વય કર્યો ખરો પણ તેટલાથી જ જીવનનું ઉચ્ચનિશાન સધાતું નથી એમ સમજીને તેમણે આ બે ખાનામાં રસિકતાને દાખલ કરી. શંકરાચાર્યનું તત્ત્વજ્ઞાન એટલે હવામાંના કિલ્લા. જેમ એ કિલ્લાનું કાંઈ પણ અધિધાન ન મળે તેમ તે જ્ઞાનનું પણ ન મળે. એ જ્ઞાનના જાણનાર જ્ઞાની એ નહિ તેમ તેને જાણવાનો જોય પદાર્થ નથી. જ્ઞાતા અને જોય સિવાયનું ફક્ત જ્ઞાનજ. તેમ તે નહિ કૃતિનો વિષય અર્થાત્ કૃતિથી ગ્રહણ કરવા જાય તો તે જ્ઞાન ગ્રહણજ ન થાય, તે મિથ્યા થઈ જાય, આ જ્ઞાન એક રીતે અપુષ્પજ. અપુષ્પનું જેમ અસ્તિત્વ નથી તેમ તેનું વર્ણન થઈ શકતું નથી. તેવીજ રીતે આ જ્ઞાનમાં જ્ઞાતા અને જોય નહિ હોવાથી નિર્વિકલ્પક રૂપે અસ્તિત્વ શૂન્ય છે, અને તેથી તેનું વર્ણન પણ અશક્ય છે. અપુષ્પ પ્રયત્ન કરીને કાંઈ લેવા જાય તો પણ હાથમાં આવે નહિ તેમ આ જ્ઞાન પુરુષ કૃતિથી મેળવવા કાંઈ જાય તો તે પ્રાપ્ત થતું નથી. આવું શંકરાચાર્યનું જ્ઞાન છે. સમગ્ર શંકરાચાર્યના વેદાન્તનો આ સાર છે. રામાનુજે શંકરા-

આર્યના જ્ઞાનને સમજવાનો પ્રયાસ કર્યો પણ તેમને તે જ્ઞાન અપુણ્ય જણાવ્યું. એટલું જ નહિ પણ જીવનનાં જ્ઞાન અને કર્મના પાસામાં શંકરાચાર્ય દેખાડેલો વિરોધ તેમને પર્મદ પડ્યો નહિ. માટે તેમને શંકરના મતની સમીક્ષા નવેસરથી કરવી પડી અને ઔપનિષદ જ્ઞાન કેવું હોવું જોઈએ તે વિષે પોતાના વિચારો લાખમાં પ્રકટ કર્યા. તેમના મતે ઔપનિષદ જ્ઞાન જે જીવનને ઉપયુક્ત ન થાય તો તે નિર્રથક છે. તેનું કંઈ પણ મૂલ્ય થતું નથી. જે જ્ઞાન કૃતિનું વિષય ન હોય, જે જીવનમાં આચરી શકાય નહિ તે જ્ઞાનનો ઉપયોગ શો ? પણ ઔપનિષદ જ્ઞાન તેવું નથી. વેદકાળના દ્રષ્ટા મુનિઓએ જે જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે જીવનમાં આચરી શકાય તેવા તથા ઉપયુક્ત જ છે, પણ વેદકાલની જ્ઞાનદષ્ટિ કર્મદષ્ટિના અતિદ્રેકથી એટલી બધી દેકાદગ ગઈ હતી કે તેથી તે કર્મદષ્ટિએ કેટલાક અનર્થો પણ ઉત્પન્ન કરેલા તેથી ગૌતમશુદ્ધે વેદને નિન્દવા માંડ્યું. શંકરાચાર્ય આ સમયે બ્રાહ્મણ ધર્મનું પુનઃરક્ષણ કરવાને માટે કટિબદ્ધ થઈને વેદનિન્દકોનો પરાજય કર્યો, પણ આ પરાજય કરવાના ઉત્સાહમાં તેમણે વેદની કર્મદષ્ટિને તદ્દન વિસારી મૂકી. આથી શાંકર વેદાન્ત તેટલા પૂરતું ખામીવાળું છે. આ ખામી દૂર કરવાનું પ્રથમ માન રામાનુજનાચાર્યને છે, રામાનુજે જ્ઞાન અને કર્મનો સમન્વય કર્યો-જ્ઞાનદષ્ટિ અને કર્મદષ્ટિ બન્નેનું પરસ્પર સાદ્યર્ય કરાવીને શંકરાચાર્ય ઔપનિષદ જ્ઞાનને ‘અપુણ્ય’ સમાન જે જણાવેલું તેને બદલે તે અર્થ પુણ્ય છે એમ કહ્યું. આથી રામાનુજનું વેદાન્ત નિષ્પક્ષપાતી તત્ત્વચિન્તકોમાં શાંકરવેદાન્ત કરતાં વધારે ઉચ્ચ છે. આમ છતાં તે પુણ્ય સૌરભશત્ર્ય હોવાથી ઘણાઓને તે આકર્ષી શક્યું નહિ. પુણ્ય અર્થે પણ સૌરભશત્ર્ય શ્રીવલ્લભાચાર્યને વિચાર કરતાં જણાયું કે ઔપનિષદ જ્ઞાન તે સૌરભશત્ર્ય પુણ્ય નથી, પણ સૌરભવાળું છે; અને તેમણે તે રીતે તેમના લાખમાં જાહેર કર્યું. જ્ઞાન અને કર્મનો મેળ કરવાથીજ ફક્ત જીવનની સિદ્ધિ નથી પણ તે સાથે સાથે તેમાં રસિકતા હોવી જોઈએ. ઔપનિષદ જ્ઞાન તે શુદ્ધ જ્ઞાન નથી પણ રસિક છે, અને તે આચારમાં ઉતારી શકાય તેવું પણ છે. આ સિદ્ધાન્તનો ઉદ્દેશ્ય તેમણે કર્યો અને તે પુણ્યની સૌરભ લેવાને બદલે જણાવ્યું. વેદાન્ત-તત્ત્વજ્ઞાનનો આ રીતે અર્થ વ્યક્ત કરવો તે સહેલું નથી. સાધારણ રીતે વેદાન્તની ઋચાઓને ઉપર ઉપર જોઈ જવાથી તે અર્થ તારવી શકાતો નથી. કુલની અંદર સૌરભ છે તે હકિકત તો કુલના સુંઘનારા કહી શકશે. પણ તેમાં રસ છે તે કોઈપણ કહી શકશે નહિ. છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે મધુમક્ષિકાઓ કુલમાંથી રસ ખેંચીને મધપૂડો બનાવે છે. રસના મર્મજ જ રસને જાણી શકે છે. તેજ પ્રમાણે ઔપનિષદ તત્ત્વજ્ઞાનમાં રસ ભરેલો છે તે ઉપર ઉપરથી તેને અવલોકનાર કદી પણ જાણી શકે નહિ. શ્રીવલ્લભાચાર્ય સૂક્ષ્મ અવલોકન પછીથીજ આ તત્ત્વજ્ઞાનમાં રહેલી રસદષ્ટિને બહાર ખેંચી શક્યા છે અને તે તેમણે પ્રકટ કરી છે. આ રીતે શંકરાચાર્ય, રામાનુજ તથા શ્રીવલ્લભાચાર્યના તત્ત્વજ્ઞાનને સમજવાથી રામાનુજનું તત્ત્વજ્ઞાન શંકરાચાર્યના તત્ત્વજ્ઞાન કરતું ઉચ્ચ પ્રકારનું, અને વલ્લભાચાર્યનું તેથી પણ ઉચ્ચ પ્રકારનું જણાશે. શંકરનું તત્ત્વજ્ઞાન વિશેષ પ્રસિદ્ધિ પામવાનું કારણ કે જગતને અન્ય લાખોનું અધ્યયન કરવાની હજી તક મળી નથી. વળી આપણા દેશમાં તથા પરદેશમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે તે આ દેશમાં યૂરોપીય પંડિતોએ આપીને જે તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરીને તેના પરિણામે જે પુસ્તકો રચ્યાં તેને અનુસરીને છે, આ તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ જે અરસામાં થતો હતો તે સમયે શંકરતત્ત્વજ્ઞાનજ

મુખ્યત્વે જાણીતું હતું. રામાનુજભાષ્ય જે કે થોડું થાણું પ્રચાર પામેલું પણ શ્રીવાલ્લભભાષ્ય હસ્ત લીખિત પુસ્તકોના અંધનમાંથી છૂટીને ચંત્રદ્વારા અજવાળામાં આવેલું નહિ. આથી શાંકરવેદાન્તના અભ્યાસથી રંગાયલી દષ્ટિવાળાઓને શ્રીવાલ્લભ તત્ત્વજ્ઞાનની ઉચ્ચતા ન જણાય તે સ્વાભાવિક છે. પુષ્પનાં સૌન્દર્ય તથા મધુરતા કોઈ દ્રષ્ટાને ન જણાય તો તેથી તે પુષ્પનો દોષ નથી પણ દ્રષ્ટાનો છે.

એક ભાઈ કેવલાદૈતની ઉપયુક્તતા જણાવતાં તેનેજ સામાજિક, રાષ્ટ્રીય તથા ખીજ કોઈ પણ જાતની ઉન્નતિનું કારણ કહે છે. આ કથનમાં માત્ર અતિશયોક્તિ સિવાય ખીજું કશું નથી. હા. વેદાન્તનો અભ્યાસ જીવનને ઉપયુક્ત થાય છે, પણ તે કેવી રીતે ? તેના જ્ઞાનને અગોચર, અગમ્ય કહેવાથી નહિ, પણ જીવનમાં આવરી શકાય એવું જણાવવાથી. શાંકર વેદાન્તનું જ્ઞાન જીવનમાં આવરી શકાય તેમ નથી તેથી તે પ્રવૃત્તિમય જીવનમાં કોઈ પણ રીતે ઉપયુક્ત નથી. સમાજ, રાષ્ટ્ર, ધર્મ, કેળવણી વગેરે વિષયો ગૃહસ્થાશ્રમીઓના જ છે. શાંકર તત્ત્વજ્ઞાનનો લાભ સંન્યાસીઓને જ મળે છે, કે જેઓ પ્રવૃત્તિમય જીવનથી તદ્દન અલગ છે એટલું જ નહિ પણ તેના તે વિરોધી છે. તો પછી સંન્યાસીને માટેનું જે જ્ઞાન છે (કેવલાદૈત) છે તે ગૃહસ્થાશ્રમીઓને શી રીતે ઉપયુક્ત થઈ શકે ? હા, ભૂયુષ ઉપર વસતી તમામ માનવ જાતિમાં પરસ્પર અન્ધુતા અને સમતાનો ભાવ જાગે તે માટે અદૈત જ્ઞાનની જરૂર છે. પણ તે શંકરાચાર્યના કેવલાદૈતથી નહિ, કારણ કે કેવલાદૈત જગતને મિથ્યા કહે છે. જે જગત મિથ્યા હોય તો પછી તેમાં કરાતી સામાજિક, કે રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિના તથા પરસ્પર અન્ધુતા માટેના પ્રયત્નો પણ મિથ્યા જ ને ! એવી મિથ્યા પ્રવૃત્તિથી કંઈ પણ શ્રેય સાધી શકાય નહિ. આ રીતે જે વેદાન્ત જ્ઞાનને ઉન્નતિના સાધનમાં ઉપયુક્ત કરવા માંગીએ તો તે કોઈ પણ રીતે ઉપયુક્ત થાય તેવું નથી. દક્ષ રામાનુજનું વિશિષ્ટાદૈત કંઈક અંશે, અને શ્રીવાલ્લભાચાર્ય શુદ્ધાદૈત સંપૂર્ણ રીતે ઉપયુક્ત થાય છે. એટલે જે શુદ્ધાદૈતની દષ્ટિથી વેદાન્તનો અભ્યાસ વધુ પ્રમાણમાં થાય અને તેમાં જણાવેલી જ્ઞાન તથા કર્મની સાથે રસિકતા (ભક્તિ) ના આદેશને જનતા ઝીલતી થાય તો જગતની ઉન્નતિ દુઃસાધ્ય નથી. શ્રીવાલ્લભાચાર્ય શંકરની માફક કેવલ જ્ઞાનને નહિ તેમ રામાનુજની માફક જ્ઞાન તથા કર્મને નહિ પણ આ બે ઉપરાંત ભક્તિને સ્વીકારે છે. કર્મ એટલે જીવનનું આધિભૌતિક પાસુ જ્ઞાન એ આધ્યાત્મિક અને ભક્તિ આધિદૈવિક, અત્યારના જડવાદીઓ સમજે છે તે પ્રમાણે જીવન કેવલ આધિભૌતિક નથી, પણ તે આધ્યાત્મિક પણ છે. આ ઉપરાંત તે આધિદૈવિક છે. આથી ઔપનિષદ તત્ત્વ ત્રણ દષ્ટિનો ઉપદેશ આપે છે. એ ત્રણ તારથીજ જીવનરૂપી વસ્ત્ર વણાયલું છે. કર્મ અને જ્ઞાન પટને વણે છે, બ્યારે ભક્તિ તેમાં સુંદર રંગ અગર ચિત્ર પૂરે છે. સુંદર રંગ અગર ચિત્ર માટે પટનું અધિષ્ઠાન જોઈએજ. આ અધિષ્ઠાન કર્મ અને જ્ઞાનનું બનેલું છે. શુદ્ધાદૈતમાં તમામ જીવોને બ્રહ્મના અંશ માનવામાં આવેલ છે તથા જગતને પણ બ્રહ્મનું અંશ કહેલ છે. આથી જગતપરના વસતા તમામ જીવો એ બ્રહ્મના અંશ હોવાથી તેમનામાં ઉચ્ચનીચતા કોઈ પણ ભેદો કલ્પવા એ ખોટું છે. ત્યાં સુધી આપણે આ ભેદો જોઈએ છીએ ત્યાં સુધી આપણે અજ્ઞાનમાંજ છીએ. આ પ્રકારનો શુદ્ધાદૈતનો ઉપદેશ છે. અને તેજ દુનિઆલરમાં રાજા અને પ્રજા, શેઠ અને નોકરો, પુરુષ તથા સ્ત્રીઓ વગેરે સ્થળે જે ભેદો જોવામાં આવે છે તેને દૂર કરવામાં ઉપયુક્ત થાય છે. શુદ્ધાદૈતના ખરા જ્ઞાનનો પ્રચારજ આપણા જીવનમાં સમતા લાવશે.

હવે અન્ય ભાષ્યકરોના મતે શંકરાચાર્યવા અભસૂત્ર ઉપરના ભાષ્યમાં ક્યાં ક્યાં સ્પષ્ટનો છે તેનો નિર્દેશ નીચે પ્રમાણે જણાવનારે આ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

- (૧) પ્ર. સૂ. ૧-૧-૧ ના છજાસાધિકરણના સૂત્રમાં અથ નો શબ્દ આનંતર્યવાચક છે એમ કહીને સાધન ચતુષ્થી પછી જ અભ છજાસા ઉદય પામે છે એમ શંકરાચાર્ય કહે છે. આ અર્થ બરાબર નથી. શમદમાદિ સાધન સંપત્તિ ઉદય અભ છજાસા થયા પછી હોય છે. જ્યારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારેજ તેનો ઉદય હોય છે તે પૂર્વે નહિ; અને શંકરાચાર્ય તેને અભ છજાસાની પૂર્વે મંકે છે. તેથી સાધનસંપત્તિ પછી એવો અર્થ સૂચવવાને 'અથ' શબ્દ પ્રયોજી શકાય નહિ.
- (૨) ૧-૧-૨ ના સૂત્રને જન્માદ્યસ્ય યતઃ તથા શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ એવા બે વિભાગમાં શંકરે વહેંચી નાખ્યું છે. તે પણ બરાબર નથી. તેમ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ નો અર્થ શાસ્ત્રમાં પણ અભને કારણ કહ્યું છે એમ સ્પષ્ટ હોવા છતાં શંકર એવો અર્થ કરે છે કે શાસ્ત્રનું યોગિ અભ છે અર્થાત્ શાસ્ત્રનું પણ પ્રમાણ છે કે અભ સર્વજનરૂપ છે. જન્માદ્યધિકરણમાં સૂત્રકાર અભને જગત્ કર્તૃ જણાવે છે. છજાસાધિકરણમાંજે અભને છજાસ્ય કહેલ છે તેનું લક્ષણ આપવાને સૂત્રકારે પછીનું જન્માદ્યધિકરણ યોગ્ય છે, અને તેમાં અભને જગત્ની ઉત્પત્તિ વર્ગેરેનું કારણ કહે છે, એટલું જ નહિ પણ વેદમાં તે કારણતા જણાવેલી છે એમ કહે છે. તેથી શંકરાચાર્યે એ સૂત્રમાં કરેલો અર્થ બરાબર નથી.
- (૩) ૧-૧-૩ માં અભને સમવાયિ કારણ કહેલ છે. કારણ કે સમન્વય કરેલો છે તેથી અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયત્વ તથા સત્, ચિત્, અતે આનંદના ધર્મથી તેની સમ્યક્ અનુવ્રત્તિ છે તેથી. આથી અભ એ સમવાયિ કારણ છે. શંકરાચાર્ય આ અર્થને બદલે સર્વજતા, સર્વ શક્તિમતા, તથા જગત્ની ઉત્પત્તિ રિચતિ વર્ગેરેના કારણરૂપ અભ વેદાંતશાસ્ત્રની સહાયથી જાણી શકાય છે આમ અર્થ કરે છે.
- (૪) ૧-૧-૪ માં ઇદ્વાણકર્તૃ અભનું પ્રતિપાદન કરવાને યોગ્યથેતુ છે છતાં શંકર તેને સાંખ્યના પ્રધાનનો નિરાસ કરવાને લે છે.
- (૫) આનંદમયાધિકરણમાં પ્રથમ અભને પોતે આનંદમય કહે છે, તેમ તે (અભ) આત્માથી ભિન્ન નથી એમ પણ જણાવે છે. પણ તેના ઉપગંધારમાં કહે છે કે 'અર્થિ સર્વ વિકારના સમુદય આનંદમયના કારણરૂપે અભનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે...માટે અભ જે કારણરૂપ છે તેના વિકારરૂપી આનંદમયના અવયવો મુખ્ય અર્થરૂપે ગ્રહણ કરવા નહિ, આ અર્થ બરાબર નથી.
- (૬) અન્તસ્તદ્ધર્માધિકરણથી તે પ્રથમ અધ્યાયના તૃતીયપાદના લગભગ અન્ત સુધી અભના ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરનાર સૂત્રાને ગૌણ અભ પરત્વે યોજીને મુખ્યઅભ તથા ગૌણ-અભ એવા બે વિભાગો જે શંકરાચાર્યે કહ્યા છે તે સત્ય નથી.
- (૭) ૧-૪-૧ માં સાંખ્યના પ્રધાનનો નિરાસ કરતી વખતે ૧-૪-૨ માં સૂક્ષ્મ શબ્દનો અર્થ અવ્યક્ત અભ ભગવદ્કૃપા અગર અકાર અભને બદલે સૂક્ષ્મ શરીર કરે છે તે પણ બરાબર નથી.
- (૮) ૧-૪-૨૬ માં અભને પ્રકૃતિરૂપે જણાવે છે તે બરાબર છે પણ ત્યાં 'પરિણામ'નો અર્થ વિકાર કરે છે તે ખોટો છે. આથી ભાષ્યમાં પોતે જે એમ લખે છે કે "જો કે

આત્મા પોતે પૂર્વ સિદ્ધ છે છતાં તે વિશેષ વિકાર વાયક થવાથી, જગતરૂપે પરિણામને અર્થાત્ વિકારને પ્રાપ્ત થયો છે. આ ખોટું છે.

- (૯) બીજા અધ્યાયના પ્રથમપાદની ભૂમિકાના આરંભમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે 'ઉત્પત્તિના કારણરૂપે સર્વજ સર્વેશ્વર છે. જેમકે ઘટ તથા માળા આદિનાં મૃતિકા તથા સુવર્ણ આદિ કારણરૂપે છે. પરમેશ્વર જ ઉત્પન્ન થયેલા જગતની સ્થિતિ વા કારણરૂપે નિયામકપણાથી રહેલા છે. વળી તેજ પરમાત્મા વિસ્તૃત જગતનો પોતામાં ઉપસંહાર કરવાના કારણરૂપે છે. આ કથન યુક્ત હોવા છતાં તે પરમેશ્વરને ગૌણ બ્રહ્મ ગણીને મુખ્યબ્રહ્મ એથી જૂદું છે એમ જે જણાવે છે તે ખોટું છે.
- (૧૦) ૨-૨-૧૪માં વિકાર કેવલ નામમાત્ર હોવાથી મિથ્યા છે એમ અર્થ કરીને જગતનું મિથ્યાત્વ જે જણાવે છે તે તથા તે સર્વજ સ્વરૂપને પોતાનેજ અવિદ્યવાચક નામ, રૂપ તથા બીજાંરૂપે વિસ્તાર પામવાની ઇચ્છા હોય છે x x આ નામ તથા રૂપ તરવથી ભિન્ન હોવાને લીધે અનિર્વચનીય રૂપે છે. x વગેરે જે કહ્યું છે તે ખોટું છે.
- (૧૧) ૨-૧-૨૭ માં બ્રહ્મનું જગતકર્તૃત્વ તથા અનિર્વચનીયત્વ સૂત્રકારે શ્રુત્યનુસાર જણાવેલું હોવા છતાં શંકર તે કર્તૃત્વ અવિદ્યાથી જણાવે છે તે ખોટું છે.
- (૧૨) ૨-૧-૧૩ માં ભોક્તા અને ભોજ્ય અનન્ય હોવા છતાં અને બ્રહ્મ ઉભયનું કારણ છતાં ભોક્તા ભોજ્ય બનતો નથી અને ભોજ્ય ભોક્તા બનતો નથી એમ સૂત્રકાર જણાવે છે. તો પણ શંકર પ્રથમ આ અર્થ જણાવીને છેવટે એમ કહે છે કે જેમ આકાશનો ઘટાદિ ઉપાધિના નિમિત્તથી જેમ વિભાગ છે તેમ કાર્યમાં અનુપ્રવિષ્ટનો પણ ઉપાધિના નિમિત્તથી વિભાગ છે. આથી પરમ કારણબ્રહ્મની અનન્યતા હોવા છતાં પણ ભોક્તા અને ભોજ્યનો વિભાગ હોય છે. આ કથન અયુક્ત છે.
- (૧૩) ૨-૧-૩૦/૩૧ માં બ્રહ્મ સર્વ શક્તિથી યુક્ત છે તેમ તે બેકે કારણથી રહિત છે છતાં જગતને સર્જે છે એ અર્થ છે. છતાં શંકરાચાર્ય એમ કહે છે કે જેનામાં સર્વ વિશેષોનો પ્રતિષેધ કર્યો છે એવા બ્રહ્મમાં સર્વશક્તિનો જે સંયોગ બેવામાં આવે છે તે પણ અવિદ્યાથી કલ્પાયલા ભેદના ઉપન્યાસથી છે. આ સૂત્રકારના આશયથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે.
- (૧૪) ૨-૧-૩૩ નું સૂત્ર (લોકવત્તુ લીલાકૌશલ્યમ્) બે કે સૂત્રકારના આશયને અનુસરીને શંકર સમજાવે છે તો પણ પાછળથી ગુલાંટ ખાઈને એમ કહે છે કે આ સૃષ્ટિ પરમાર્થરૂપ નથી, કારણ કે અવિદ્યાથી કલ્પિત નામરૂપના વ્યવહારને તે ગોચર છે તેથી. "આ કથન બંધ બેસતું નથી.
- (૧૫) બ્રહ્મના વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્ય, જીવાત્મા તથા પરમાત્માનું કર્તૃત્વ તે બંધાં અવિદ્યાથી છે; અને અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થતાં વૈષમ્યાદિની પણ નિવૃત્તિ થશે. આ અર્થ સૂત્રકારને સંમત નથી.
- (૧૬) ૨-૩-૧૯ થી ૨-૩-૨૮ સુધીનાં સૂત્રોને જીવના સ્વરૂપ વિષેના પૂર્વપક્ષપરત્વે શંકર યોગે છે તે બરાબર નથી.

- (૧૭) જીવ વિષેનાં સૂત્રો સમન્નવતાં ૨-૩-૧૮ માં “જ”નો અર્થ જ્ઞાતા હોવા છતાં શંકર તેને “જ્ઞાન-ચૈતન્ય”ના અર્થમાં લે છે અને જીવાત્માને ચૈત્યન્યસ્વરૂપજ્ઞ જ્ઞાતા નહિ એમ જણાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે બરાબર નથી.
- (૧૮) ૨-૩-૨૯ માં જીવના વિભુત્વને જણાવવાને તેને સિદ્ધાન્ત સૂત્ર તરીકે લેઈને તેની પહેલાંના સૂત્રોમાં જે પૂર્વપક્ષ જણાવ્યો તેના અર્થ રૂપે તે છે એમ જે કહે છે તે અર્થ ખોટો છે.
- (૧૯) ૨-૩-૩૩ થી ૩૯ સુધીનાં સૂત્રોમાં સૂત્રકાર જીવનું કર્તૃત્વ જણાવે છે પણ શંકરાચાર્ય તે અવિદ્યાથી છે એવો અર્થ કરે છે. આ અર્થ ખરો નથી. આથી ૨-૩-૪૦ માં જીવાત્માના કર્તૃત્વને ઉપાધિનિમિત્ત કહે છે તે પણ ખોટું છે.
- (૨૦) ૨-૩-૪૧/૪૨ માં સૂત્રકાર જીવાત્માનું કર્તૃત્વ બ્રહ્મથી પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહે છે, પણ શંકર તેને બદલે ઉપાધિ તે છે એમ જણાવે છે. આ અર્થ ખોટો છે.
- (૨૧) ૨-૩-૪૩ થી ૨-૩-૫૩ સુધીનાં સૂત્રોમાં સૂત્રકાર જીવ અને બ્રહ્મનો સંબંધ બતાવે છે અને તે કહે છે કે જીવ એ બ્રહ્મનો અંશ છે. પણ શંકર ‘અંશ’ શબ્દનો અર્થ ‘અંશ જેવો’ કરે છે. તે બીજા લાભકારી તથા સૂત્રકારના મતથી વિરુદ્ધ છે.
- (૨૨) આમાસ ઇવ ચ (૨-૩-૫૦) એમ કહે છે કે જીવમાં બ્રહ્મના આનંદાંશનું તિરોધાન થવાથી તે જીવ બ્રહ્માભાસ છે. છતાં શંકર તેને મિથ્યાના અર્થમાં લે છે. એ અર્થ ખોટો છે.
- (૨૩) ૩-૨-૩ માં માયા શબ્દ છે પણ સૂત્રકારે સ્વપ્નસૃષ્ટિને માયા માત્ર જણાવવાને તેનો પ્રયોગ કર્યો છે, તેમ છતાં શંકર પ્રપંચ પરત્વે તેને લગાડીને તે મિથ્યા છે એમ કહે છે તે બરાબર નથી.
- (૨૪) ૩-૨-૧૧ થી ૩-૨-૨૧ સુધીનાં સૂત્રોમાં શંકરાચાર્ય બ્રહ્મની નિર્વિશેષતા સ્થાપિત કરે છે પણ તે બરાબર નથી. તેમ ૩-૨-૨૨ થી ૩-૨-૩૦ સુધીના સૂત્રોના અર્થ પણ અવિશ્વસનીય છે.
- (૨૫) ૪-૧-૧૩ થી ૪-૧-૧૯ સુધીમાં કર્મ અને જ્ઞાનનો સંબંધ સૂત્રકાર બતાવે છે. પણ શંકરાચાર્ય એમ કહે છે કે કર્મ તથા શરીર અવિદ્યાને લીધે છે. આ અર્થ ત્યાં નથી.
- (૨૬) ૪-૪-૫ થી ૪-૪-૨૨ સુધીમાં સૂત્રકારે બ્રહ્મલોકનું વર્ણન કર્યું છે. ત્યાં શંકર મોક્ષના સ્વરૂપને સમન્નવવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ તે સૂત્રકારને નહિ અનુસરતાં સાંખ્યમતને અનુસરે છે. સાંખ્યમતમાં પ્રકૃતિથી છૂટવું તેનું નામ જેમ મોક્ષ છે તેમ શંકર મતમાં અવિદ્યામાંથી મુક્ત થવું તેનું નામ મોક્ષ ગણાય છે.
- (૨૭) બ્રહ્મસૂત્રોમાં સર્વત્ર પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન અર્થાત્ શ્રુતિ અને સ્મૃતિને જ સૂત્રકાર પ્રમાણ તરીકે લે છે. તે સિવાય બીજાને નહિ. છતાં શંકરાચાર્ય આ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનો પણ કેટલોક વખત અનાદર કરે છે અને તર્ક તથા યુક્તિનો આશ્રય લે છે.
- (૨૮) મીમાંસિકોને જવાબ આપતાં (૧-૧-૪) પુરુષતંત્રત્વ અને વસ્તુતંત્રત્વનો ભેદ દેખાડે છે. ધર્મ પુરુષતંત્ર છે અને બ્રહ્મ વસ્તુતંત્ર છે. માટે તે બુદ્ધિથીજ ગ્રાહ્ય છે એમ કહે છે. પણ જ્યારે સાંખ્યની સામે બાધ ભાંડે છે ત્યારે બુદ્ધિ તથા તર્કને ઉગાવી દઈને ફક્ત શાસ્ત્રનેજ પ્રમાણ તરીકે લે છે.

અર્થિઆં જણાવ્યા પ્રમાણે શંકર ભાષ્યમાં ઘણાંજ સખલનો અન્ય ભાષ્યકારને જણાવ્યા છે. પણ અર્થિઆં તે તમામ સદમ ભેદા દેખાડવામાં આવ્યા નથી. અર્થિઆં એટલું જ સમજવાનું કે શંકરાચાર્યનું ભાષ્ય સુત્રકારના અર્થને બિદ્ધલ અનુસરતું નથી. આથી અભયકુમાર ગુલા એમ, એ, પી, એચ. ડી. નીચે પ્રમાણે ‘બ્રહ્મસૂત્રમાં છવાત્મા’ નામના પુસ્તકમાં શંકરાચાર્યના અર્થો વિષે ટીકા કરે છે.

We bring our statement of the principal sutras to a close here and pass on to their critical study. It appears from what we have stated above that the real contest with regard to the meaning of the sutras lies between Sankara and his school on the one hand, and the Vaishnavacharyas and Sai-vacharya Shreekanth on the other. The contesting parties stand on opposed positions and so far as we see it is not possible to bring about any reconciliation between them. We must take one side or the other. There is no other alternative open to us. We have given our best consideration to the matter and have come to the conclusion that the interpretation of the Vaishnava Schools generally speaking is more reasonable, and we therefore prefer the same.

આ નિર્ણયમાં શંકર ભાષ્યનાં સખલનો દેખાડવાનો જે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તે માયાવાદને ઉતારી પાડવાને માટે નહિ, પણ તેના દિમાયતીઓ તે માયાવાદને ફરીથી બેત્તા પ્રેરાય તેટલા માટે. આ નિર્ણયનો હેતુ શુદ્ધાદૈતને સમજનવવાનો છે છતાં આજ કાલ કેટલાકાએ માયાવાદની દિમાયત કરતાં શુદ્ધાદૈતની ઘણી જ અવગણના કરેલી છે. તેટલા માટે તેમને માયાવાદનું સ્વરૂપ દેખાડતું પડતું છે. તે આશા છે કે તન્નાજાનના ચિન્તકા ઉપનિષદમાં જગત્તી અદૈત ભાવના કયા છે તે વિષે જૂનાં અરમાંથી નહિ બેતતાં, નિપ્પક્ષપાત રીતે બેશે, અને શુદ્ધાદૈતને ન્યાય આપતા થશે.

ઉપસંહાર.

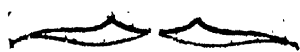
શ્રી વદ્ધભાષ્યનું આગુભાષ્ય તટસ્થ રીતે વાંચનારને નીચેની આવતો સમજનયા વગર રહેશે નહિ.

- (૧) શ્રીવદ્ધભાષ્ય આદરાયણના વક્તવ્યને યથાર્થ રીતે સમજનવે છે. તેથી તેમણે આદરાયણનાં સૂત્રોમાં ખચતાણ કયાં સિવાય વિવક્ષિત અર્થને પ્રકટ કર્યો છે. શંકરાચાર્યને લક્ષણાનો સ્વીકાર ઘણી વખત કરવો પડે છે.
- (૨) શ્રીવદ્ધભાષ્યના ભાષ્યમાં શબ્દનુંજ પ્રમાણ્ય લીધું છે. શબ્દ કહેતાં ક્રુતિ તથા તેને અનુસરતી સ્મૃતિ. આ શબ્દ પ્રમાણનો તર્કથી બાધ કરવામાં આવતો નથી. આથી વેદની મદત્તા તેમણે જેટલી સાચવી છે તેટલી બીજા ભાષ્યકારોએ સાચવી નથી.

- (૩) શ્રુતિ વાક્યોમાં સધર્મકત્વ અને નિર્ધર્મકત્વના જે ભેદો દેખાય છે તેનો સમન્વય કરીને યથાર્થ ન્યાય આપવામાં શંકરાચાર્ય નિષ્ફળ નીવડયા છે એટલું જ નહિ પણ ઔપનિષદ સિદ્ધાન્ત સમન્વયવામાં મોટી ગુલાંટ ખાધી છે, જ્યારે શ્રીવલ્લભાચાર્ય તેનો ઉકેલ બ્રહ્મના વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વથી બહુ જ સારી રીતે કર્યો છે.
- (૪) બ્રહ્મને જગત્ નું કારણ માનીએ તો જગત્ વિકાર થતાં બ્રહ્મની પરતાને બાધ આવે. આથી શંકરાચાર્યે માયાથી જગત્ને વિવર્ત રૂપે સમન્વયું છે. પણ શ્રીવલ્લભાચાર્ય જગત્ને બ્રહ્મનું વિકાર રહિત પરિણામ જણાવ્યું છે અને બ્રહ્મસૂત્રાના આધારે પોતાના અવિકૃતપરિણામ વાદને સ્થાપ્યો છે.
- (૫) શ્રીવલ્લભાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્રામાં શ્રુતિ વગર કોઈ પણ યુક્તિનો આધાર લીધો નથી.
- (૬) શ્રીવલ્લભાચાર્યે તત્ત્વજ્ઞાનને જીવનમાં આવરી શકાય તેવી રીતે પદ્ધતિ પૂર્વક સમન્વયું છે, અને તે ફક્ત બાહ્ય સાધનોમાં પરિણમતું નથી પણ હૃદય સાથે તેને જોડી દેવું જોઈએ એમ જણાવ્યું છે.
- (૭) તેમના ભાષ્યમાં પ્રતિસ્પર્ધાની દલીલો તપાસતાં તેમના પક્ષ તરફથી જે રીતે અને જેટલી રીતે અમુક પ્રશ્નનું પરીક્ષણ થવું જોઈએ તે રીતે તેમણે કર્યું છે એટલું જ નહિ પણ તેમને માટે સંપૂર્ણ વિનય દર્શાવ્યો છે. અન્ય ભાષ્યકારો વિનયની ભાષા સાચવી શકતા નથી. તેઓ પ્રતિસ્પર્ધાઓને ઉત્તર આપતી વખતે વાણીના સંયમને પણ ખોઈ બેસે છે.
- (૮) શ્રીવલ્લભાચાર્યના ભાષ્યમાં પ્રમાણ (proportion) જે રીતે સચવાયું છે, તે પ્રમાણે બીજા ભાષ્યોમાં સચવાયું નથી. બીજા ભાષ્યોમાં અમુક સૂત્રામાં ધાર્યા કરતાં પણ ઘણાંજ વધારે પાનાં રોકવામાં આવ્યાં છે. દાખલા તરીકે રામાનુજાચાર્યના પ્રથમ અધિકરણ ઉપરનું ભાષ્ય બે આપણે જોઈશું તો તેમણે ઘણાં પૃષ્ઠો તેમાં રોકેલાં છે એમ આપણને માલમ પડશે. આ રીતે ત્યાં પ્રમાણ સચવાયું નથી.
- (૯) શ્રીવલ્લભાચાર્યના ભાષ્યમાં સરળતા, રસિકતા, અર્થગંભીરતા, અને પ્રાસાદિકતાનો જેટલો સમુચ્ચય છે તેટલો શાંકર ભાષ્યમાં નથી. શાંકર ભાષ્યની શૈલી પ્રૌઢ ખરી પણ રસિકતા અને અર્થ ગંભીરતાનો તેમાં અભાવ છે. રામાનુજ ભાષ્યમાં પ્રાસાદિકતા નથી. સર્વાંગ સુંદર ભાષ્ય તો અણભાષ્ય જ છે.
- (૧૦) શ્રીવલ્લભાચાર્યના તત્ત્વાવબોધની વિચાર સરણી જેટલી વ્યક્તિ તથા સમાજની સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ માટે અનુકૂળ થઈ પડે તેટલી બીજા ભાષ્યકારોની થઈ શકતી નથી. અન્ય ભાષ્યકારોના વિચારને યુગની મર્યાદાઓ હોય છે. જ્યારે આ વિચારને તે મર્યાદા નથી. દેશ, કાલ તથા સમાજની મર્યાદાઓ તે વિચારને ગુંગળાવી શકત નથી.

જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ.

શ્રવાણભાષ્યાનુસાર બ્રહ્મસૂત્રમાં પ્રતિપાદ્ય વિષયની સૂચનિકા તથા અધિકરણાદિ સંખ્યા જણાવનાર કોષ્ટક.

અધ્યાય-૧ પાદ ૪ અધિ. ૩૧૭ સ. ૧૩૩ સમન્વયાધ્યાય.		અધ્યાય-૨ પાદ ૪ અધિ. ૪૬ સ. ૧૫૭ અવિરોધાધ્યાય.		અધ્યાય-૩ પાદ ૪ અધિ. ૫૩ સ. ૧૮૫ સાધનાધ્યાય.		અધ્યાય-૪ પાદ ૪ અધિ. ૨૪ સ. ૭૬ ફલાધ્યાય.	
પાદ.	વિષય.	પાદ.	વિષય.	પાદ.	વિષય.	પાદ.	વિષય.
૧ અધિ. ૮ સ. ૩૦	કાર્ય પ્રતિપાદક વાક્ય નિર્ણય	૧ અધિ. ૧૨ સ. ૩૭	શ્રુતિસ્મૃત્યવિરોધ	૧ અધિ. ૮ સ. ૨૭	હવના બ્રહ્મજ્ઞાનમાં ઉપયોગી જન્મનો વિચાર	૧ અધિ. ૭ સ. ૧૬	બ્રહ્મવેત્તાના હવદ્દશામાં કર્તૃત્વ શ્રવણાદિનો વિચાર
૨ અધિ. ૮ સ. ૩૨	અનર્થોમિ પ્રતિપાદક વાક્ય નિર્ણય	૨ અધિ. ૮ સ. ૪૫	સાંખ્યયોગન્યાય માયા વાદ બાહ્યાદિવાદ નિરાકરણ	૨ અધિ. ૧૧ સ. ૪૧	હવની મુક્તિયોગ્યતા તથા બ્રહ્મસ્વરૂપ નિરૂપણ	૨ અધિ. ૭ સ. ૨૧	સર્વદંદિત્ર્યાદિ લય વિચાર
૩ અધિ. ૧૩ સ. ૪૩	ઉપાસ્યરૂપ પ્રતિપાદક વાક્ય નિર્ણય	૩ અધિ. ૧૬ સ. ૫૩	શ્રુતિ વાક્યોમાં પરસ્પર વિરોધ પરિકાર અને હવ સ્વરૂપ વિચાર	૩ અધિ. ૨૫ સ. ૬૬	શુણ્યોપસંહાર	૩ અધિ. ૫ સ. ૧૭	કમમુક્તિ માર્ગોદિ નિરૂપણ
૪ અધિ. ૮ સ. ૨૮	પ્રકીર્ણવિષય પ્રતિપાદક વાક્ય નિર્ણય	૪ અધિ. ૧૦ સ. ૨૨	હવ શરીર મધ્યવર્તિ પ્રાણાદિ વિચાર	૪ અધિ. ૬ સ. ૫૧	કર્મોદિ આંગવિચાર	૪ અધિ. ૫ સ. ૨૨	પુણિમાર્ગીય તથા મર્યાદા ફલનું નિરૂપણ તથા લીલાની નિયતા

કુલે અધિકરણો ૧૬૦ સૂત્રો ૫૫૪

જે. ગા. શાહ.

જે. ગો. શાહ વિરચિત પુસ્તકોની યાદી

+૧ પુષ્ટિમાર્ગ એટલે શું ?	૦—૧—૦
૨ શ્રીઅષ્ટાક્ષર મંત્રનિરૂપણ	૦—૪—૦
૩ બસોબાવન વૈષ્ણવની વાર્તાઓ (આવૃત્તિ બીજી)	
૪ મુરદાસની કવિતાના અર્થો	૦—૧૨—૦
૫ મુખોધિની તામસકલ પ્રકરણ ભા. ૧ ગુ. અનુવાદ	૧—૪—૦
૬ " " " ભા. ૨ "	૧—૬—૦
૭ " " " ભા. ૩ "	૧—૮—૦
૮ શ્રીપરિવૃદ્ધાષ્ટક	
૯ સ્કુરકૃષ્ણ પ્રેમામૃત (ગુજરાતી અનુવાદ)	૦—૧—૦
૧૦ ઇશાવાસ્યોપનિષદ્ (ગુજરાતીમાં)	૦—૧—૬
૧૨ સિદ્ધાન્ત રહસ્ય (શ્રી ગોકુળનાથજીની ટીકા સહિત) અંગ્રેજીમાં	
૧૨ A Primer of Anu Bhashya	૦—૧૦—૦
૧૩ તત્ત્વદીપ નિબંધ (શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ અંગ્રેજી નોંધ સહિત)	૦—૮—૦
૧૪ શુદ્ધાદૈત માર્તણ્ડ (અંગ્રેજીમાં)	૦—૪—૦
૧૫ ભાષ્યસાહિત્યમાં અણુભાષ્યનું સ્થાન	૦—૪—૦
૧૬ રસેશ શ્રીકૃષ્ણ યાને શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર	૨—૦—૦
૧૭ અણુભાષ્ય ભા. ૧. (ગુજરાતી અનુવાદ વિવેચન સહિત અ. ૧, ૨)	૩—૦—૦
૧૮ અણુભાષ્ય ભા. ૨. અ. ૩, ૪	૩—૦—૦
૧૯ શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાન્ત (શુદ્ધાદૈત ઉપર વિસ્તૃત નિબંધ)	૦—૬—૦
૨૦ બ્રહ્મસૂત્ર પદાર્થ (હવેથી)	

+ આની બીજી આવૃત્તિ થોડા સમય પછી નીકળશે. નં. ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૦, ૧૬, ૧૭, લલ્લુભાઈ જગનલાલ દેસાઈ નં. ૧૧૦ રીચ્-રોડ અમદાવાદના શરનામેથી મળશે. નં. ૫, ૮, ૯, ૧૨ ખલાસ થયાં છે. નં. ૧૧, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૮, ૧૯, પુષ્ટિમાર્ગિય વૈષ્ણવ મદાસભાના મંત્રી જોહાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહની પાસેથી અગર લલ્લુભાઈ જગનલાલ દેસાઈની પાસેથી તેમજ રા. કિસનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સુગન્ધી, સુગન્ધી માલના વેપારી છીપીયાલ મુંબાઈ નં. ૨. ના શરનામે મળશે.

विद्वत्पुत्र गृह्यादिनवे.मरी,
श्रीमद्गोम्यामिश्री श्रीअनिरुद्धलालजी महागजश्री.
(जामनगर).

विद्वत्तन् श्रीशुद्धादित्यालकृष्ण महासभायां संस्थापकः—
श्रीमदगोस्वामिश्री श्रीव्रजगन्तलालजी महाराजश्री
(पुत्र).

પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાન્તશેખર.

લેખક:—રા. રા. હરિશંકર ઝોંકારજી શાસ્ત્રી મીમાંસક” વેદાન્તવિશારદ

શ્રીમદ્બ્રહ્મસૂત્રાણુભાષ્યનો ગુર્જરાનુવાદ પ્રોફેસર જેડાલાલભાઈએ પ્રકટ કર્યો છે. તેના પ્રથમ ભાગમાં સમન્વયાધ્યાય અને અવિરોધાધ્યાયનું મુદ્રણ થયું. પ્રસ્તુત દ્વિતીયભાગમાં સાધન અને ફલનો વિચાર છે. ભગવતપ્રાપ્તિમાં સાધન શું છે, અને ફલાત્મક ભગવત્સ્વરૂપ કયું અથવા ફલ એટલે મોક્ષનું સ્વરૂપ શું છે તેનો આ ભાગમાં ભગવાન આદરાયણે વિચાર કર્યો છે.

પ્રમાણ વિચાર

શ્રીમદ્બાણુશ્રુમણ્ડલાચાર્ય ચક્રવર્તિ ભગવદ્વદનવૈશ્વાનરાવતાર જગદ્ગુરુ શ્રીમહાપ્રભુજીએ ભગવત્સ્વરૂપનો અને તત્સેવાનો નિર્ણય વેદને અનુસરીનેજ કર્યો છે. આપશ્રી વેદનેજ પ્રમાણત્વે અંગીકાર કરે છે. વેદ ભગવત્સ્વરૂપ હોવાથી પરમ પ્રમાણ છે.

ગૌતમ, કણ્વાદ, કપિલ, પતંજલિ, જૈમિનિ અને આદરાયણુ આ બધાએ વેદને પ્રમાણત્વે સ્વીકારે છે. તથા પ્રત્યેકના મતમાં પ્રામાણ્ય પરીક્ષા સ્વતંત્ર રીતે થાય છે. ચાર્વાક, ચતુર્વિધ બૌદ્ધ અને જૈનો પ્રત્યક્ષાદિનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારે છે, શબ્દનું નહિ. તેમાંએ ચાર્વાક તો એકમાત્ર પ્રત્યક્ષને જ પ્રમાણ માને છે, બૌદ્ધ અને જૈન પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનને માને છે, કપિલ અને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમને; નૈયાયિકા અને વૈશેષિકા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ, તથા વેદાન્તમાં શાંકરો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ, અર્થાપત્તિ અને અનુપલબ્ધિને પ્રમાણત્વે સ્વીકારે છે. મીમાંસકો અને વૈયાકરણો શબ્દને પ્રમાણત્વે સ્વીકારીને પ્રત્યક્ષાદિને શબ્દના અવિરોધી હોય તો પ્રમાણ માને છે. અને શ્રીમદ્બ્રહ્મસૂત્રાચાર્યજી શબ્દનેજ પ્રમાણ કહે છે. પ્રત્યક્ષાદિ તો શબ્દની પાછળ અનુગમન કરનારા છે. શબ્દમાં ગમે તે વાક્યને પ્રમાણ નથી કહેતા પણ વેદનેજ કહે છે. કપિલથી આરંભીને વૈયાકરણાન્ત બધાએ શબ્દને પ્રમાણ કહે છે. પણ શ્રીમહાપ્રભુજી સંપૂર્ણ વેદભાગને અર્થાત્ અર્થવાદાદિને પણ પ્રમાણ કહે છે. જ્યારે અન્યમતાનુયાયિઓ અર્થવાદનું પ્રશંસા કે નિંદામાં તાત્પર્ય માને છે. શ્રીમહાપ્રભુજીની વેદમાં જેવી શ્રદ્ધા છે તેવી અન્યની નથી. ખીજાઓ પોતાને વૈદિક કહેવરાવે છે. પણ વાસ્તવિક રીતે જોવામાં આવે તો તેઓ અનેક સ્થળે વેદનું અપમાન કરે છે. આવા વૈદિકાની અપેક્ષાએ તો ચાર્વાકાદિ અવૈદિકાજ સારા કે તેઓ વેદને માનતાજ નથી. વેદને માનીને તેનું અપમાન કરવું એ સવંથા ગર્હ્ય છે. શાંકરો વેદને સત્ય અર્થાત્ ત્રિકાલાગ્રાધિત કહે છે. જ્યારે તેઓ જગત્ને મિથ્યા અને નશ્વર માનીને જગદન્તઃપાતિત્વે વેદને પણ મિથ્યા અને નશ્વર કહેવાનું દુઃસાહસ કરે છે. મીમાંસકો વેદને નિત્ય માનીને સ્વતઃ પ્રમાણ માને છે, અને પછી કહે છે કે વેદનો અમુક ભાગ પ્રમાણ છે. અને અમુક પ્રમાણ નથી. શ્રીમહાપ્રભુજી સંપૂર્ણ મંત્ર, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, ઉપનિષદને પ્રમાણ માને છે. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે “વેદનો એક અક્ષર પણ અન્યથા નથી.” “પરમ આપ્તવેદ અક્ષર માત્ર પણ અન્યથા કહેતો નથી.” “વેદમાં અક્ષર માત્ર પણ અન્યથા કહપના કરવાથી દોષ લાગે છે.” આપશ્રી વેદને નિત્ય, અપૌરુષેય, સ્વતઃ પ્રમાણ અને ભગવદ્રૂપ કહે છે. આપશ્રી કહે છે કે વેદ ભગવદ્રૂપ હોવાથી અર્થવાદાદિસમેત પ્રમાણ છે. આપશ્રી દિણ્ડિમનાદ કરીને કહે છે કે “વેદનો અર્થ વ્યાકરણાદિમાં જે ધાતુ અને શબ્દનો જેવો અર્થ કરેલો હોય, તેને અનુસરીને જ કરવો. અન્યથા નહિ. વેદ અલૌકિક હોવાથી તેમાં લક્ષણ થઈ શકે નહિ.” આવી વેદશ્રદ્ધા અન્ય કોઈ પણ આચાર્યમાં જોવામાં આવી નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, વ્યાસસૂત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવતને પણ

વેદના સંદેહ દૂર કરનાર તરીકે પ્રમાણ માને છે. વાસ્તવિક રીતે તો આપશ્રીનો સિદ્ધાન્ત વેદ: પ્રમાણમ્, અન્યદપ્રમાણમ્ એવું છે.

વેદ અલૌકિક છે.

ભારત વર્ષની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વેદને ઇશ્વરરૂપ માને છે. ઇશ્વરને જેમ અનિત્ય માનવામાં પાપ લાગે છે, અથવા ઇશ્વરનોએ કોઈ ઉત્પાદક હોવા બેઠએ એવી કલ્પના કરનાર નાસ્તિક કહેવાય છે; તેમજ વેદને અનિત્ય અને વેદના પ્રણેતા અમુક ઋષિઓ હતા એમ યોલવામાં પાપ લાગે છે શ્રીમદ્માત્રભુજ આજ્ઞા કહે છે કે વેદ અલૌકિક છે, માટે તેનો અર્થ લૌકિક પદ્ધતિએ કરી શકાય નહિ.

“અલૌકિકો હિ વેદાર્થો ન યુક્તયા પ્રતિપદ્યતે ।

તપસા વેદયુક્તયા વા પ્રસાદાત્પરમાત્મનઃ ॥”

વેદાર્થ અલૌકિક હોવાથી તે યુક્તિદ્વારા મેળવી શકાય નહિ. જે પદાર્થની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો તપથી વૈદિક યુક્તિથી (પુર્વાપરમીમાંસા પ્રતિપાદિત યુક્તિઓથી) અથવા પરમાત્માની કૃપાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે; અન્યથા નહિ. આધુનિકા મેક્સમુલ્લરદિનાં ભાષાન્તરો વાંચીને વેદાર્થને બાલુવાનો દાવો કરે છે; અને વેદમાં અમુક વાત નથી અને અમુક વાત છે, એમ કહેવાનું સાહસ કરે છે. તેમજ વિધવાવિવાહાદિ વેદમાં છે અથવા એંછન, ટેલીફોન વગેરે વૈદિક કાલની સામગ્રી છે એમ કહીને અદ્ભુત શોધ કરવાનું યશ મેળવવાની દૂરભિલાષા દેખાડે છે; તેમજ શ્રીમદ્માત્રભુજના વાક્યનો વિચાર કરવો બેઠએ. વેદ કદાપિ લૌકિક પદાર્થનું વિવેચન કરનાજ નથી. તે અલૌકિક હોવાથી અલ્લાહિક પદાર્થોનોજ યોધ કરાવે છે. વેદમાં લૌકિક વસ્તુનો ગંધ પણ નથી. વેદ જડવાદનો પોષક ન હોવાથી તેમાં એંછન કે ટેલીફોન હોયજ નહિ. શ્રીમદ્માત્રભુજના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આવી લૌકિક કલ્પના કરનારને પાપ કર્મ કરનાર અથવા વાસ્તિક કહી શકાય.

શું વેદનો કાલ નિર્ણય શક્ય છે ?

આધુનિકા પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિને અનુસરીને વેદનો કાલ નિર્ણય કરવામાં વિશેષતા માને છે. શ્રીમદ્માત્રભુજ ઉપનિષદનાં પ્રમાણે આપીને દિણ્ડિમધોપ કરે છે કે વેદ અલૌકિક છે, ઇશ્વરરૂપ છે, અપૌરુષેય છે, નિત્ય છે. જે પદાર્થ અલૌકિક ઇશ્વરરૂપ છે અપૌરુષેય કે નિત્ય હોય તેનો કાલ નિર્ણય કરવો તે આકાશમાં કુસુમને યતાવતું કે શશંગંગી કલ્પના કરવા જેવું છે. જે ઇશ્વરનો કાલનિર્ણય શક્ય હોય તો ઇશ્વરરૂપ વેદનોએ કાલનિર્ણય શક્ય હોઈ શકે. આધુનિકા પાસે દલીલો છે. તેઓ ઘણી સારી અને મનોરંજક દલીલો કરી શકે છે. વાસ્તવિક રીતે જે તેમની દલીલોનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો વેદવિષયક તેમના અજ્ઞાનની પ્રતીતિ થાય. તેમની દલીલો બાળકોના જેવી છે. જેમ કોઈ બાળક પોતાની માને પૂછે કે ‘બા, બાપા પાઘડી પહેરે છે, તું કેમ નથી પહેરતી ? બાપાને મૂછો છે તને કેમ નથી ? બધાએ હાથપગવાળા માણસો છે પુરુષને મૂછો હોય અને સ્ત્રીઓને કેમ ન હોય ? આવી દલીલો પ્રાકૃતિક નિયમનું અજ્ઞાનજ દાખવે છે. પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિને અનુસરીને જે વિદ્વાનો વેદનો કાલનિર્ણય કરવા પ્રયાસ કરે છે તેમજ અધ્યાયધિ એવી એક પણ દલીલ રજુ કરી નથી કે જેનો વિચાર પ્રાચીન દર્શનશાસ્ત્રોએ કર્યો ન હોય. આપણા પ્રાચીન ઋષિઓ દીર્ઘર્શી હતા તેથીજ તેમજ પોતાના ગ્રંથોમાં પૂર્વપક્ષ રૂપે તેવી દલીલો રજુ કરીને તેના રદીઆ આપ્યા છે. અમે જેટલું જૂનું તેટલું સાચું અને નવું તેટલું મિથ્યા એમ કહેતા નથી. છતાંયે અમે ખાત્રી સાથે કહી શકીએ છીએ કે પ્રાચીન દર્શનશાસ્ત્રોએ જેવો સૂક્ષ્મ વિચાર કર્યો છે તેવો સૂક્ષ્મ વિચાર કરવા આધુનિકા અસમર્થ છે. તેમના જેટલું બુદ્ધિબળ આધુનિકામાં નથી; બલે આધુનિકા જડ પદાર્થોની શોધખોળ કરે, નવનવા અદ્ભુત આવિષ્કાર કરે, પણ આધ્યાત્મિક જગતમાં તો તેમની બુદ્ધિ કુણ્ડિતજ રહેવાની.

પ્રાચીન ઋષિઓની સાથે હરીકાષ્ઠ કરે તેવું બુદ્ધિબલ નહિજ પ્રાપ્ત કરી શકે. આધ્યાત્મિક જગતમાં નવ-નવા આવિષ્કાર કરનારાઓ ઋષિઓ છે, તે ભગવદ્વતાર છે, સામાન્ય મનુષ્ય નથી. ઋષિઓ વલ્લ્લ વસ્ત્ર ધારણ કરનારને ઉચ્છૃત્તિથી જીવન નિર્વહન કરનારા હતા. એશઆરામમાં અને ભૌતિકમુખમાં મગ્ન ન હોવાથી તેમની બુદ્ધિ સૂક્ષ્મતમ વિચાર કરી શકે તેવી હતી. અત્યારે વિચાર શક્તિનો હ્રાસ થતો જાય છે વિકાસ થતો નથી. વેદના વિચારકો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિને અનુસરીને જીવન ગાળતા હતા. તેમને પોતાનું જીવન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિને અનુકુળ બનાવવું પડતું હતું, નહિ કે સ્વેચ્છાચારિતમાં અગવડ જણાવવાથી નવીન ધર્મશાસ્ત્રની રચના કરવાની આવશ્યકતા જણાતી હતી. અત્યારે તો જડવાદમાંજ બુદ્ધિની પરાક્રાશ આવી જાય છે, આધ્યાત્મિક વિચારમાં નહિ. આધ્યાત્મિક જગતના પ્રાણીને જડવાદીઓ પાગલ સમજે છે. પ્રકૃત વિષયમાં એ પાશ્ચાત્યોની દલીલો સર્વથા અહિનાં છે તેનો વિચાર ત્યાગ્ય કરવામાં આવે છે.

અત્યારે ઘણા પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય વિદ્વાનો અને પ્રોફેસરો વેદકાળનો નિર્ણય કરવામાં પ્રયત્ન શીલ જોવામાં આવે છે. વાસ્તવિક રીતે પ્રાશ્ચાલ્યોનો ઉદ્દેશ એ હોય છે કે વેદકાળને જેમ બને તેમ ઇ. સ. પૂર્વે એ હજાર વર્ષથી અર્વાચીન સિદ્ધ કરવો, અને ભારતીય જનતાને કહેવું કે તમે પણ આ દેશમાં એક પ્રકારે વિદેશીજ છો. આ દેશ અનાર્યોનો છે. જંગલીઓનો છે. તમે પણ આ દેશમાં અમારી પેઠે આવીને અધિકાર જમાવ્યો હતો. આ દેશને પરાધીન બનાવ્યો હતો. સૌથી પ્રથમ આ દેશમાં આર્યોએ આવીને અનાર્યોપર હુમલો કર્યો. ત્યારબાદ તમે અલેક્ઝાન્ડર વગેરે પાશ્ચાત્ય મુસાફરો પાસેથી સભ્યતા શીખ્યા અને ક્રમશઃ મુસલમાનો આવ્યા અને અંતે અમારી સત્તા સ્થપાઈ. અર્થાત્ આ દેશ પ્રથમથીજ પરાધીન છે તે સ્વતંત્ર થઈ શકે નહિ. જ્યારે પ્રાચ્ય વિદ્વાનો એમ બતાવવાનો પ્રયાસ કરે છે કે અમારું જ્ઞાન બહોળું છે. અમારી સભ્યતા પ્રાચીન છે અને અમેજ જગતના આગિરુ છીએ. પરંતુ આવી રીતે વિભિન્ન ઉદ્દેશોની મિદ્ધિથી ભારતીય ઇતિહાસમાં એ મહાન દોષો ઉમેરાય છે. એક તો એક વેદવાણી ભગવદ્રૂપ છે, નિલય છે, અપૌરુષેય છે, પરમ પ્રમાણ છે તેનો કાલ નિર્ણય કરવાથી તે અનિલય, પૌરુષેય અને અનીશ્વરૂપ હરે છે. અને દ્વિતીય દોષ એકે અમે ભારતવર્ષના આદિથી નિવાસી નથી, વિદેશી છીએ, અને અંગ્રેજો કે મુસલમાનોની પેઠે અહીં આવીને સત્તા જમાવી હતી. તેથી આ દેશ પ્રથમથીજ પરાધીન હતો, અત્યારે પરાધીન છે અને ઇતિહાસના બહુથી ભવિષ્યમાંએ પરાધીન રહેવો જોઈએ. એમ અનિચ્છાએ પણ સ્વીકારીએ છીએ, તેમજ વેદને પરમ આત્મ અને પરમ પ્રમાણુએ સ્વીકારતા છતાંએ હઠાત્ વેદશાસ્ત્રપ્રતિપાદિત સત્યયુગાદિ કાલનિયમનો ભંગ થાય છે. આપણે પરદેશી છીએ અને અહિં આવીને પોતાની સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કર્યો; તેમાંએ કંઈ પ્રમાણુ નથી. જ્યારે શાસ્ત્રાય ભૂગોળનું જ્ઞાન ન હોય ત્યારેજ આવા અપસિદ્ધાન્તો સ્વીકારી શકાય. અન્ય દેશોમાં આર્યોનાં સ્મરણ ચિન્હો મોબુદ છે. તે પ્રાચીન ભારતીય સભ્યતાના વ્યાપકતાનાં શુભસ્મરણો છે. તે ઉપરથી એમ પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે અમે ભારતવાસીઓએ જવા, સુમાત્રા વગેરે ટાપુઓમાં ઉપનિવેશો સ્થાપ્યા હતા. ઇરાનમાં જે ચિન્હો મળે છે તેથી એમ જાણી શકાય છે કે ઇરાનીઓને અમે સભ્યતા શીખવી હતી. નહિ કે અમે મધ્ય એશિઆમાંથી અહીં આવ્યા હતા. આ સ્મરણ ચિન્હોના આધારે એમ સિદ્ધ થતું નથી કે આર્યો ત્યાંથી અહીં આવ્યા હતા. પ્રત્યુત એમજ સિદ્ધ થાય છે કે તેમણે ત્યાં જઈને આર્યસંસ્કૃતિ સ્થાપી હતી.

વેદને અથવા શબ્દને અનિત્ય માનનાર નૈયાયિકોના મતનું ખણ્ડન શબ્દસ્વામીએ મીમાંસાદર્શનના ભાષ્યમાં, પતંજલિએ વ્યાકરણ મહાભાષ્યમાં, કુમારિલે શ્લોકવાર્તિકમાં, પ્રજાકરે બૃહતી અને ઋજુ વિમલામાં, અને તત્પશ્વાત્ થયેલા અનેક મીમાંસકો, વેદાગ્નિઓ તથા વૈયાકરણોએ કર્યું છે. આ સ્થલે તે વિષયનો પ્રાચીન પદ્ધતિએ વિચાર અસ્થાને ગણાશે. કારણ કે તેમાં અમે નવી યુક્તિઓ દાખલ કરી શકીશું નહિ. જે કહેવાઈ ગયું છે તેનોજ અનુવાદ કરવાનો રહ્યો. તેવા અનુવાદો પણ અનેક સ્થલે થયા છે. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યની માન્યતાનું સમર્થન કરવા માટે પણ તે વિષયની ચર્ચા કરવાનો પ્રયાસ અમે કરતા

નથી. કારણ કે જે વસ્તુ અનેકવાર મહત્પુરુષોદ્વારા સિદ્ધ કરાયેલી છે, તેને સિદ્ધ કરવાનું કાંઈપણ પ્રયોજન નથી. અને જે કદાચિત્ તેનો સમાવેશ પ્રસ્તુત લેખમાં થાય તો લેખનો આધાર વધી જાય અને તે ભાગને સર્વ સામાન્ય વૈખાન્ય સમજી પણ નહિ શકે. સાધારણ શિક્ષિત વૈખાન્ય પણ શ્રીમદ્દાપ્રભુજીના સિદ્ધાન્તો સમજી શકે એવા સદુદ્દેશથી વિદ્વાન અનુવાદકે આ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. તેમાં અત્યંત કઠિન અને વિદ્વદ્ગમ્ય વિષયોનો સમાવેશ કર્યો અયોગ્ય છે. અમે તે વિષયની ચર્ચા “મીમાંસાન્યાયપ્રકાશ” ની દીક્ષામાં દાખલ કર્યો છે. અને જે શ્રીમદ્દાપ્રભુજીની કૃપાથી “પ્રસ્થાનરત્નાકર”ની દીક્ષા સિદ્ધ કરવાનો અમારો મનોરથપૂર્ણ થાય તો તેમાંએ તે વિષયની ચર્ચા સંસ્કૃત ભાષામાં દાર્શનિક પદ્ધતિએ કરીશું. આ સ્થલે માત્ર શ્રીમદ્દાપ્રભુજી વેદના વિષયમાં શું માને છે તેનુંજ દિગ્દર્શન કરાવવાનો પ્રયાસ આદર્યો છે. આપત્રીની માન્યતા પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓને અનુસરે છે. જેને તે વિષયમાં શંકા હોય તેણે શાગરભાષ્ય, શ્લોકવાર્તિક, બૃહતી, ઋણુવિભાગ, પાતંજલ મહાભાષ્ય, વેદાન્ત દર્શન, સાયણાચાર્યની ઋગ્વેદભાષ્યભૂમિકા વગેરે આસ્રમ થયેલાં વાંચીને શંકાની નિવૃત્તિ કરવી. હવે અમે શ્રીમદ્દાપ્રભુજીનું વેદ વિષયક મન્તવ્ય શું છે તે પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ. શ્વેતાશ્વતરીયશાખાના મન્ત્રોપનિષદમાં એક શ્રુતિ નીચે પ્રમાણે છે.

“યો ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।

तह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥” ૬-૧૮

જે આદિદેવે પૂર્વ સૃષ્ટિના આરંભમાં બ્રહ્માનો (વેદ પુરુષનો) આવિર્ભાવ કરીને તેને વેદો આપ્યા. અર્થાત્ બ્રહ્માના હૃદયમાં વેદ સ્વકીય જ્ઞાનનો પ્રકાશ કર્યો તે આત્મદેવને હું સંસારના તાપથી સંતપ્ત થયેલો જીવ શરણુગમન કરું છું. આ શ્રુતિ વાક્યથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે વેદ એટલે ભગવત્સંબંધી અસૌકિક જ્ઞાન રાશિનો પ્રભુએજ કૃપા કરીને બ્રહ્માના કે જેનો વેદપુરુષ તરીકે આવિર્ભાવ પોતેજ કર્યો છે તેના હૃદયમાં પ્રકાશ કર્યો.

અરુપ નિઃશ્ચયિત વેદાઃ આ શ્રુતિ વાક્ય પણ અપૌરુષેય વેદનો આવિર્ભાવ બ્રહ્મામાંથી થયો એમ કહે છે. “તેને બ્રહ્મ હૃદય આદિકવચે” આ શ્રીમદ્ભાગવતનું પ્રથમ વાક્ય પણ ભગવાનનેજ વેદરાશિના પ્રકાશક સીધારે છે. શ્રીમદ્દાપ્રભુજી શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમશ્લોકને વેદના બીજરૂપ ગાયત્રીનું સ્વરૂપ કહે છે. જેમ વેદમાં ગાયત્રી બીજ છે તેમજ શ્રીમદ્ભાગવત નિગમકદપતરનું પરિપક્વ રસાળ ફલ હોવાથી પ્રથમ શ્લોક બીજરૂપ ગાયત્રીનુંજ સ્વરૂપ છે. આ ગાયત્રીરૂપ પ્રથમશ્લોક પણ એજ પ્રતિપાદન કરે છે કે વેદનો આવિર્ભાવ ભગવાનમાંથી થયો અને ભગવાનજ કૃપા કરીને તે અસૌકિક જ્ઞાનરાશિનો પ્રકાશ કરે છે, અન્ય નહિ. આ સ્થળે શ્રીમદ્દાપ્રભુજીએ શ્રીસુબોધિનીજીમાં આતા કરી છે કે:— “નામપ્રપચ્ચકારણમાહ-તેને इत्यादिना । यद्यप्यविशेषेण कारणत्वं वक्तुमशक्यं, तथापि रूपप्रपञ्च आसक्तानां जीवानां निवारणार्थं भेदेनोक्तम् । बन्धमोक्षयोः प्रकारभेदेन निरूपणार्थं वेदजगतो भिन्नतया निरूपणम् । त्रिविधाप्युत्पत्तिर्वेदे नास्ति । किन्तु प्रलये सूक्ष्मतयाऽवस्थानम् । यथा घर्णानामनेकभाषाविततत्वं विस्तारस्तथा श्रुतेरपि वेदशाखाभेदेन विस्तारः । ब्रह्म वेदम् । अधिकृतत्वाय तथावचः । हृदेति मनःपूर्वकम् । स्वार्थमेतदिति भावः । पुराणेन सहेति वा । पुराणं हृदयं स्मृतमिति वचनात् । “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै” इति ब्रह्मार्थं वेदविस्तारः । भगवत्तात्पर्यं वेद एव, न लोक इति वा हृदेत्युक्तम् । य इति गायत्रीतृतीयपादस्थस्य ग्रहणम् ॥ तेन सर्वप्रेरकत्वमायाति । अन्यथा वयथ्यापत्तेः । यत इत्यस्यैव सर्ववाक्येषु विभक्तिविपर्ययेण योजयितुं शक्यत्वात् । आदिकवचे ब्रह्मणो वेदमार्गेण ब्रह्मत्वमुच्यत इत्यर्थः । अन्येषां वेदनिष्ठानामपि

તદૂપેણૈવ મુક્તિરિતિ ભાષઃ । શબ્દરસાભિજ્ઞત્વાય કવિપદપ્રયોગઃ । ગોપનાર્થમન્યથાકથન સામર્થ્યાય વા । નહ્યન્યસ્તાદ્દશોઽસ્તીત્યાદિપદમ્ । કવિદોષાભાવાય વા । નાનાવિધસ્તોત્રેણ વા સન્તુષ્ટો ભગવાન્ તસ્મૈ વેદં પ્રકાશિતવાનિત્યાદિકવિપદપ્રયોગઃ । ”

ઋગ્વેદ સંહિતા ૮-૨-૨૩ માં નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ સંમળાય છે:—

“યજ્ઞેન વાચઃ પદ્ધતીયમાયંસ્તામન્વવિદન્નુષિષુ પ્રવિષ્ટાપ્ર”

આ વાક્ય પછી યજ્ઞરૂપ પ્રભુની કૃપાથી વેદ વાણીની પ્રાપ્તિ બતાવે છે

હવે તે ઇશ્વરકાણુ અને બ્રહ્મા કાણુ તેનો વિચાર કરીશું કે જેની પાસેથી બીજા બધાને તે અલૌકિક જ્ઞાનરાશિની પ્રાપ્તિ થઈ. પાતાંજલ દર્શનના પ્રથમ પાદનું ૨૪ મું સૂત્ર આ પ્રમાણે છે:—

“ક્લેશકર્મધિપાકાશયૈરપરામૃશઃ પુરુષવિશેષ ईश्वरઃ ”

જે કલેશ કર્મ વિપાકાશયથી અપરામર્શ હોય તે પુરુષવિશેષ ઇશ્વર છે. તેનેજ વૈદિકો “ત્સો વૈ સઃ” “તે રસજ છે. રસરૂપ છે.” એમ કહીને બોલાવે છે. જેને વેદમાં બ્રહ્મા, સ્મૃતિમાં પરમાત્મા અને ભાગવતમાં ભગવાન્ કહે છે તેજ આ ઇશ્વર છે. તે ઇશ્વર બ્રહ્મા આદિનો ગુરુ છે.

પૂર્વેષામપિ ગુરુઃ કાલેનાવચ્છેદાત્ (પાતાંજલ દર્શન ૧-૨૬.) તે ઇશ્વર પૂર્વજોનો (બ્રહ્માદિનો) પણ ગુરુ છે, કેમકે તેનો કાલ વિભાગ થઈ શકતો નથી. ઇશ્વરનો કાલ વિભાગ થતો નથી અને ઇશ્વર પ્રતિપાદિત જ્ઞાન રાશિનો કાલ વિભાગ થાય છે આ પણ એક મૂર્ખ કલ્પનાજ છે. વેદ નિત્ય છે એમ મહર્ષિ જૈમિનિ પણ કહે છે. “કર્મેકં તત્ત્વ દર્શનાત્” (૧-૧-૬ મીમાંસા દર્શન) આ સૂત્રથી આરંભીને બાર સૂત્રો વડે વેદ અનિત્ય છે એમ પૂર્વપક્ષ કર્યો અને પછી નિત્યસ્તુ સ્યાદ્ દર્શનસ્ય પરાર્થત્વાત્ ” (૧-૧-૬ મીમાંસા દર્શન) ઇત્યાદિ છ સૂત્રો વડે વેદ નિત્ય છે એમ સિદ્ધાન્ત કર્યો. તેમજ ભગવાન્ વેદ આસે પણ ઉત્તર મીમાંસામાં અતઃ પુનઃ ચ નિત્યત્વમ્ (૧-૩-૨૬ વેદાન્ત દર્શન) આ સૂત્ર વડે વેદનું નિત્યત્વ પ્રતિપાદિત કર્યું છે.

હવે અહિં શંકા થાય છે કે જો વેદ નિત્ય હોય, અનાદિ હોય, ઇશ્વરરૂપ હોય તો તેમાં ઇતિહાસ કેમ આવે છે ? વસિષ્ઠ, ઊર્વશી, વિશ્વામિત્ર આદિનાં નામો ક્યાંથી આવ્યાં ? ઉતાસિ મૈત્રાવરુણો વસિષ્ઠોર્વશ્યા બ્રહ્મનમનસોઽધિજાતઃપ્સં સ્કન્નં બ્રહ્મણા દૈવ્યેન વિશ્વેદેવાઃ પુષ્કો વારવન્તઃ” આ વાક્યમાં તેમજ શતપથ બ્રાહ્મણમાં વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, ઊર્વશી આદિ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓનાં નામ અને કથાઓ જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે તે વ્યક્તિઓ અને ઐતિહાસિક ઘટનાઓ પછી ઋચાઓ રચાઈ છે. જે મંત્રનો જે ઋષિ હોય તેજ તે મંત્રનો પ્રણેતા કહી શકાય. જેમ રામાયણ, મહાભારત અને રઘુવંશ વગેરેના પ્રણેતા ક્રમશઃ વાલ્મિકિ, બાદરાયણ અને કાલિદાસાદિ છે તેમજ વૈદિક ઋચાઓના પ્રણેતા પણ તત્તન્મંત્રોના ઋષિઓ હોઈ શકે. અને તેમના સમયનો નિર્ણય પૌરાણિક કથાઓના આધારે થઈ શકે તેમ હોવા છતાં વેદનો કાલ નિર્ણય અશક્ય છે એમ કહેવું અને માનવું સર્વથા અસંગત છે.

આ પ્રકારે આધુનિક વિદ્વાનો જે યુક્તિ આગળ ધરે છે, તે પણ વૈદિક જ્ઞાન શત્યતાનુંજ દ્યોતન કરે છે. કારણ કે સંહિતામાં કે બ્રાહ્મણમાં જે સ્થળે વસિષ્ઠાદિ નામો દૃષ્ટિપથ થાય છે, તે કાંઈ ઐતિહાસિક વસિષ્ઠાદિનાં નામો નથી. જો હું મારા પુત્રનું નામ ‘રામ’ અને તેની પત્નીનું નામ ‘સીતા’ રાખું તો પણ હાશરથિરામ અને જનકાત્મજ સીતાનાં પરિચાયક નામો છે એમ તો નજ માની શકાય.

૧ યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ । ૨ વેદાન્તે ચ સ્મૃતૌ બ્રહ્મલિજ્ઞં ભાગવતે તથા । બ્રહ્મેતિ પરમાત્મેતિ ભગવાનિતિ શબ્દ્યતે ॥

તેમજ વસિષ્ઠાદિના નામનું સામ્ય હોવાથી વેદનું અનિત્યત્વ કૃતકત્વ સિદ્ધ થતું નથી. વેદમાંજ વસિષ્ઠાદિ શબ્દોની નિરુક્તિ પણ મળતી છે. છાંદોગ્યમાં એ હજે વસિષ્ઠં વેદ, વસિષ્ઠો હ રશનાં ભવતિ, વાગ્માત્ર વસિષ્ઠઃ” આ શ્રુતિ વડે વસિષ્ઠ પદાર્થનું નિર્વાચન થાય છે. એજ પ્રમાણે તે તે પદાર્થોની વ્યુત્પત્તિ વેદમાંજ છે. નિરુક્તમાં “ઇન્દ્રશત્રુઃ તન્નો વૃત્તો મેષ इति नैरुक्ताः, त्वाष्ट्रो ऽगुर इत्यैतिहासिकाः, अपांच ज्योतिषांच मिश्रीमावकर्मणो वर्ष-कर्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति, अहिबलु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च—” ૨-૫-૨૨ વૃત્તની કથાનું તત્ત્વ દર્શાવ્યું છે. તેમજ પ્રગ્નપતિનું સુતાનુગમન, ઇન્દ્રનું અહર્યાનુગમન ઇત્યાદિનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. જે લોકો વેદ ઉપર આક્ષેપ કરે છે, તેઓ પ્રથમથીજ પોતાનું એક પ્રકારનું મન્તવ્ય બાંધી લે છે, અને પછી કદપતરુ સદશવેદમાંથી સ્વમન્તવ્યને સિદ્ધ કરવા માટે પ્રમાણો ઉદ્ધૃત કરે છે. પછી તે પ્રમાણ વાક્યોનો પૂર્વાપર સંગ્રહ ગમે તે હોય, તેની દરકાર રાખવામાં આવતી નથી. જે વ્યક્તિએ સંપૂર્ણવેદનું સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ વૈધ રીતે ગુરુપસત્તિ પૂર્વક અધ્યયન કર્યું છે, અને પક્ષપાતનાં ચરમાં ઉતારી નાંખ્યા છે, તેજ વેદના તત્ત્વને બળી શકે. આવા અભ્યાસીઓ તો ઋષિમુનિઓજ હતા. કે જેમને વિદ્વાન્ તરીકે પ્રસિદ્ધિનો અથવા અર્થ પ્રાપ્તિનો લોભ ન હતો. આધુનિકો પાશ્ચાત્યોનાં ભાષાન્તરો વાંચીને વેદને બળવાનો દાવો કરે છે અને નવનવા અર્થ સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરીને વિદ્વાન્ તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવે છે. તેમને વારતવિદ તત્ત્વ અગમ્યજ હોય છે. જેમને માંલિકતાનો એપી રોગ લાગુ પડી ગયો છે, અને તેઓ જે વેદના વિષયમાં પોતાના સ્વતન્ત્ર (?) વિચાર દર્શાવવાનો પ્રયાસ કરે છે તેમણે લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે વૈદિક તત્ત્વ શોધકો સ્વતન્ત્ર વિચાર ધરાવનાર ન હતા, પણ ગુરુપસત્તિદ્વારા અધીત વેદવેદાન્ત હોવા છતાં તપ અને ષ્ઠાચર્ય (સંયમ) દ્વારા પરમાત્માનો પ્રસાદ મેળવીને વલ્લભ વસ્ત્રો પરિધાન કરનારા અને ઉંછટ્તિથી જીવન નિર્વાહન કરનારા પ્રાતઃસ્મરણીય યુષ્યસ્લોકો હતા. તેઓ વૈદિકતત્ત્વ શોધીને અનધિકારીના હાથમાં અર્પવાનું અવિચારશીલ પગલું ભરતા નહતા. પણ ઉત્તમ અધિકારીને એ તપસા બ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ કહેતા હતા. અને તેની પૂર્ણ પરીક્ષા કરીનેજ જ્ઞાન અર્પતા હતા. નહિ કે ઓક્સફોર્ડમાં જઈને બે ચાર ભાષણો કરીને. અભારે પણ વારતવિદ વૈદિક જ્ઞાન આપણે પ્રાપ્ત કરવું હોય તો તે પૂજ્ય ઋષિ મુનિઓનુંજ અનુસરણ કર્તવ્ય છે. અને તદનુષ્ઠિત તપના પ્રભાવેજ બળી શકાય છે.

કટલાકો એમ પણ કહે છે કે અમુક ઋષિને દક્ષિણ દેશનું જ્ઞાન ન હતું. તે ઋષિના સમયમાં આર્યો દક્ષિણમાં આવ્યા નહતા, કારણ કે વેદમાં ગંગા, યમુનાનુંજ નામ આવે છે તેથી પંજાબમાંજ તેઓ હતા એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પણ એક પ્રકારનો પ્રમત્તપ્રલાપજ કહી શકાય. પૂર્વાપર અનુસંધાન બેચા વિના કહેવું કે અમુકને અમુક પદાર્થનું જ્ઞાન નથી તે અયોગ્ય છે. આધુનિક શોધ બોળતું વિચિત્ર પરિણામ અનેક રથજે પ્રસિદ્ધ થયું છે. બવા ટાપુમાં થોડાક શિલાલેખ મળ્યા છે. તેમાંથી એકમાં દાનનું વર્ણન છે. પણ તે લેખનો અર્થ એક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાને યજ્ઞ કર્યો છે. ત્યાં એક પ્રસ્તર સ્તૂપ છે. તેમાં તે શિલાલેખ મળ્યો છે. “ઇષ્ટ્વ” અને “યૂ” આ બે શબ્દ છે, તે ઉપરથી પશ્ચિમના વિદ્વાને અનુમાન કર્યું છે કે આ યજ્ઞીય યૂપ છે, દાનનો સ્મરણ સ્તંભ નથી. જે તે વિદ્વાન્ (?) ને ધાતુપાઠજ અવગત હોત તો સમજી શકત કે યજ્ઞ દાનાર્થક પણ છે. અને જે શ્રોતસૂત્રનું અધ્યયન કર્યું હોત અને કોઈ સારા યાજ્ઞિક પાસેથી યજ્ઞીય યૂપનો આકાર સમજી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત તો પ્રસ્તર સ્તૂપને યજ્ઞીય યૂપ કહેવાનું સાદસ ન થાત. એક પશ્ચિમના વિદ્વાને જે અર્થ કર્યો છે તેજ બરાબર છે એમ પૌર્વાત્ય પ્રોફેસરો પણ સ્વીકારે છે. આજ પ્રકારનું અજ્ઞાન વૈદિક કાલ નિર્ણયમાંએ દષ્ટિપથ થાય છે.

વૃત્તની કથાની પેડેજ પ્રગ્નપતિએ કરેલું સુતાનુગમન પણ વેદમાં છે. તેનું તત્ત્વ વેદમાંજ નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યું છે:—

“प्रजापतिर्वै स्वां दुहितमभ्यध्यायद् दिवमित्यन्य आहुरुषमित्यन्ये तामृश्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्यैत्—”

ધત્યાદિ વાક્યો ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં આવે છે. “ પ્રજાપતિએ સ્વદુહિતામાં ગમન કર્યું ” એનો અર્થ શું થાય ? જૈમિનિ મહર્ષિ કહે છે કે તેમાં કાંઈ ચિંતા કરવાનું પ્રયોજન નથી. પ્રજાપતિ કોઈ વ્યભિચારી પુરુષ નથી પણ પવિત્ર સવિતા દેવ છે. કુમારિલભટ્ટ લખે છે કે:—

“ પ્રજાપ્રતિસ્તાવત્પ્રજાપાલનાધિકારાદાદિત્ય એવોચ્યતે । સત્ત્વ અરુણોદયવેલાયામુષસમુદયન્નમ્યૈત્ । સા તદાગનમ દેવોપજાયત્ इति तद्दुहितृत्वेज व्यपदिश्यते । तस्यां चारुणकिरणारुणबीजनिक्षेपात् स्त्रीपुरुषयोगवहुपचारः” પ્રજાપતિ એટલે જેને પ્રજાપાલનનો અધિકાર છે એવો આદિત્ય પ્રજાપતિ શબ્દથી કહેવાય છે. અને તે અરુણોદયવેલાએ ઉપાતી પાસે જાય છે. ઉપા પણ આદિત્યના આગમનથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી તે આદિત્યની દુહિતા અર્થાત્ કન્યા છે. અને તે ઉપામાં આદિત્ય અરુણાકિરણાખ્ય બીજવપન કરે છે તેથી ત્યાં સ્ત્રી પુરુષના યોગવત્ ઉપચાર કહ્યો છે. ” આ વર્ણન ઔપચારિક (લાક્ષણિક) છે. જે લોકો પ્રજાપતિ એટલે ધાતા બ્રહ્મદેવ એવો અર્થ કરીને બ્રહ્મદેવપર અનુચિત વ્યવહારનો દોષારોપ કરે છે, તેમને આ કથાનું તત્ત્વ સમજાતું નથી.

આવીજ રીતે તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં “ બહલ્યાયૈ જાર: ” ધત્યાદિ શબ્દ પ્રયોગ મળે છે. આ કથા વાલ્મીકીય રામાયણની કથા સાથે મળે છે. નિરુક્તકાર ચારણચાર્ય કહે છે કે “ આદિયોત્ર જાર ઉચ્યતે રાત્રેર્જરયિતા ” ૩-૩-૪. આ સ્થલે રાત્રિને ગણી જનાર આદિત્ય “જાર” શબ્દથી ગૃહીત કરવામાં આવ્યો છે. નહિ કે વ્યભિચારી. હવે ક્યાં ગૌતમપત્ની અને ક્યાં રાત્રિ ? કાંઈપણ મેળ નથી. છતાં વેદમાં દ્વપણ જોનાર દોષ જુએ છે. જેને કમળો થાય તે પીળું દેખે. તેમાં વસ્તુનો દોષ નથી પણ તેની આંખનો જ દોષ છે. શ્રીમાન્ કુમારિલ સ્વામી આ વિષયને નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે—

“ एवं समस्ततेजाः परमैश्वर्यनिमित्तेन्द्रशब्दवाच्यः सवितैव, अहनि लीयमानतया रात्रेरहल्याशब्दवाच्यायाः क्षयात्मक जरया हेतुत्वाज्जीर्यत्यस्मादनेनैवોदितेनेत्यादित्य एवाहल्याजार इत्युच्यते; ननु परस्त्रीव्यभिचारात्” આ પ્રકારે પરમૈશ્વર્ય વાચક જે ઇન્દ્ર શબ્દ છે તે સમસ્ત તેજવાળા આદિત્યનો વાચક હોવાથી ઇન્દ્ર એટલે સવિતા. દિવસમાં લીન થવાથી રાત્રિને અહલ્યા કહી. તેને આદિત્ય ક્ષીણ કરે છે જરાજીર્ણ કરે છે—ગળી જાય છે. માટે આદિત્ય જ “અહલ્યાજાર” શબ્દથી લેવો. નહિ કે તે પરસ્પર વ્યભિચારથી જાર છે.

આ રીતે વૈદિક કથાઓનું તાત્પર્ય ભિન્ન હોવાથી તે ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું વર્ણન છે એમ કહી શકાય નહિ. માટેજ વેદ નિત્યજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી તેનો કાલનિર્ણય પણ સર્વથા અશક્યજ છે.

વેદ અપૌરુષેય છે.

કેટલાક લોકો કહે છે કે “ તસ્માન્નજાત્સર્વહુતઋચઃ સામાનિ જજિરે । છન્દાંસિ જજિરે તસ્માન્નજુસ્તસ્માદજાયત ” (ઋ. સં. ૧૦ મંડલ, યજુ. સં. ૩૧ અધ્યાય અથ. ં. ૧૯ કાં.) આ ઋતુમાં ઋક્, સામ અને યજુપની ઉત્પત્તિ ખતાવી છે. ભલે તે ઇશ્વરની પાસેથી જ ઉત્પન્ન થયા હોય તોપણ તેમની ઉત્પત્તિનો કાલ તો અમુક હોવોજ જોઈએ. અને પુરુષ એટલે ઇશ્વરની પાસેથી ઉત્પન્ન થવાથી તે પૌરુષેય પણ છેજ. આ એકજ મંત્રમાં વેદની ઉત્પત્તિ ખતાવી છે એમ નથી પણ બીજા મંત્રો વિદ્યમાન છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં “ ઋગ્વેદપવાગ્નેરજાયત યજુર્વેદો વાયોઃ સામવેદઃ આદિત્યાત્ ” ૫-૫-૭ તેમજ સ્મૃતિ પણ કહે છે કે “ અગ્નિવાયુરવિભ્યસ્તુ ત્રયં બ્રહ્મ સનાતનમ્ । વુદોહ યજ્ઞસિદ્ધ્યર્થમૃગ્યજુઃ સામલક્ષણમ્ । ” (મ. ૧) આ વાક્યો વેદોની ઉત્પત્તિનાં સૂચક છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે અગ્નિ, વાયુ અને આદિત્ય પાસેથી વેદ ઉત્પન્ન થયા તેથી તે પૌરુષેય છે.

આ આક્ષેપ પણ અસત્ય છે. આ જે ઉત્પત્તિ ખતાવી છે તે ઉત્પત્તિ નથી પણ અધ્યયનાધ્યાપનનો ક્રમ છે. મૂઃ મૂઃ અને સ્વઃ જેમાં પ્રધાન છે એવા અગ્નિવાયુ અને સૂર્ય માટે યજ્ઞોનું દોહન છે. આ સ્થલે

અગ્નિવાયુરવિશ્વઃ આ ચતુર્થી વિભક્તિ છે, દોહન શબ્દનો અર્થ અધ્યાપન થાય છે. અર્થાત્ અગ્નિવાયુ અને સૂર્ય માટે વેદનું દોહન કર્યું—અગ્નિવાયુ અને સૂર્યને વેદ ભણાવ્યો આ અર્થ છે. તેથી કાંઈ પૌરુષેયત્વની સિદ્ધિ થતી નથી. મુણ્ડકોપનિષદમાં પણ “બ્રહ્મા દેવાનાં પ્રથમઃ સમ્બભૂવ, વિશ્વસ્યકર્તા ભુવનસ્ય ગોપા । સ બ્રહ્મવિદ્યાં સર્વવિદ્યાપ્રતિષ્ઠામથર્વાય જ્યેષ્ઠપુત્રાય પ્રાહ ॥ અથર્વણે યાં પ્રવદેત બ્રહ્મા તાં પુરોવાચાક્ષિરે બ્રહ્મવિદ્યામ્ । સ ભરદ્વાજાય સત્યવાહાય પ્રાહ ભારદ્વાજોઽક્ષિરસે પરાશરામ્ ॥ આ શ્રુતિમાં પણ અધ્યાપનનો જ ક્રમ જતાવ્યો છે.

મંત્ર, બ્રાહ્મણ, અને ઉપનિષદ આ સર્વજ વેદ છે. જે લોકો કેવલ મંત્ર ભાગને વેદ માને છે તે પણ આપેંય નિર્ણયને સમજી શકતા નથી. વાસ્તવિક રીતે તેમાં કાંઈપણ પ્રકારનો ભેદજ નથી. બ્રાહ્મણ ભાગમાં વિધિ વાક્યો આવે છે, સંહિતામાં પ્રયોગ સમવેતાર્ય રમારકત્વ હોય છે અને ઉપનિષદમાં જ્ઞાન દ્રાણનો સમાવેશ થાય છે. મંત્ર બ્રાહ્મણાદિ વ્યવહારથી પ્રકરણ જ્ઞાન થાય છે. નહિ કે મંત્ર વેદ છે અને બ્રાહ્મણ વેદ નથી. આપસ્તમ્બ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે મન્ત્રબ્રાહ્મણયોર્વેદનામધ્યમ્ મંત્ર અને બ્રાહ્મણને વેદ કહે છે. બ્રાહ્મણમાં આરણ્યક અને ઉપનિષદનો સમાવેશ થાય છે. શુક્લ યજુર્વેદના પ્રાતિશાખ્યમાં પણ કહ્યું છે કે ત્ત્વાંદકેષુ મન્ત્રાણા ૨-૧-૩૦ શંપે બ્રાહ્મણશબ્દઃ ૨-૧-૩૧ મંત્ર બ્રાહ્મણનો વિભાગ કરતાં મહર્ષિ-જ્ઞેમિનિ પણ ઉભયને વેદ કહીને જ યોદ્ધાવે છે અને બાલ્યાવસ્થાના ૧-૧-૩૦ પરંતુ શ્રુતિસામાન્યાત્ ૧-૧-૩૧ કૃતં વા મિયોગઃ સ્વાત્ કર્મણઃ સમ્બન્ધાત્ ૧-૧-૩૨. આ સૂત્રો વડે વેદ અપૌરુષેય છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. જેમને શંકા હોય તેમણે આ સ્થળનું શ્લોક વાર્તિક વાંચવું વિસ્તારના લયથી અમે અત્રજ વિરમીએ છીએ. શ્રીમહાપ્રભુજી વ્યાસા કરે છે કે વેદ ભગવાનના નિઃશ્વાસરૂપ હોવાથી અપૌરુષેય છે.

વ્યાસસૂત્ર અને તત્રણેતા

શ્રીમહાપ્રભુજીએ અપૌરુષેય વેદનેજ પ્રમાણત્વે સ્વીકાર્યો છે. પણ આધુનિક જીવો મન્દ બુદ્ધિવાળા હોવાથી વેદના વાસ્તવિક અર્થને સમજી શકતા નથી તેમને અનેક સ્થળે ભ્રમ થાય છે. તેથી તેમણે વેદાર્થ સમજવાનો એક ક્રમ નિશ્ચિત કર્યો છે. તે એ છે જે પરસ્પર વિરોધી વેદ વાક્યોનો સમન્વય કરવો હોય તો તે ગીતાથી વિરુદ્ધ ન હોવો જોઈએ. કદાચિત્ ગીતામાં સંદેહ થાય તો તેનો અર્થ વ્યાસ સૂત્રને અનુસરીને કરવો તથા જે વ્યાસ સૂત્રમાં પણ સંદેહ રહી જાય તો તેનું સમાધાન શ્રીમદ્ભાગવતને અનુસરીને કરી લેવું. અર્થાત્ વેદનો અર્થ ગીતા, વ્યાસ સૂત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવતને વિરુદ્ધ ન હોવો જોઈએ. શ્રીમહાપ્રભુજીને વેદ વ્યાસના મતથી વિરુદ્ધ વેદાર્થ અભીષ્ટ નથી, આપ શ્રી વેદવ્યાસનોજ વ્યાસોસ્માકં ગુરુઃ કહીને સંબોધે છે. આપશ્રીને વેદવ્યાસ માટે ઘણું માન છે. કેટલાક લોકો મહાભારતના પ્રણેતા વ્યાસ અને બ્રહ્મસૂત્રના પ્રણેતા વ્યાસ તેમજ ભાગવત પ્રણેતા વ્યાસમાં અન્તર માને છે. પણ શ્રીમહાપ્રભુજી આ ત્રણે ગ્રંથોના પ્રણેતાને વેદવ્યાસનાજ નામથી ઓળખે છે. જેણે વેદ વિભાગ કહીને શાખાઓ જુદી પાડી તેજ મહાભારત, બ્રહ્મસૂત્ર અને શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રણેતા છે. પારાશર્ય વેદવ્યાસ ભગવાનની કલાનો અવતાર છે. ભગવન્નિઃશ્વાસરૂપ વેદના તાત્પર્યને તેજ યથાર્થરૂપે જાણે છે. તેથીજ તેમણે શાખાઓને જુદી પાડી છે. અને મહાભારત બ્રહ્મસૂત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવતમાં વેદાર્થનો વિચાર કર્યો છે. આ ત્રણે ગ્રંથોમાં વેદનોજ વિચાર હોવાથી શ્રીમહાપ્રભુજી તેમને વેદના અર્થ નિર્ણાયક તરીકે સ્વીકારે છે.

તૃતીય ચતુર્થાધ્યાયનો પ્રતિપાદ્ય વિષય

“તં ત્વૌપનિષદં પુરુષં પૃચ્છામિ” આ શ્રુતિ બ્રહ્મમાં ઉપનિષદજ પ્રમાણ છે એમ કહે છે. માટેજ બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયમાં સર્વ ઉપનિષદોનો સમન્વય બ્રહ્મમાં થાય છે એમ પ્રતીતાર્થ નિરાકરણ

પૂર્વક પ્રતિપાદન કર્યું. દ્વિતીયાધ્યાયમાં વિરૂદ્ધ સ્મૃતિઓનું નિરાકરણ કરી શ્રુતિ વાક્યોનો એ પરસ્પર વિરોધ પરિહાર કર્યો. આ પ્રકારે અવિરોધ સિદ્ધ થવાથી સર્વ ઉપનિષદો બ્રહ્મ પર છે એમ સિદ્ધ થયું, હવે તૃતીયાધ્યાયમાં તે ઉપનિષદોની બોધકતા નિર્વિચિકિત્સ શાબ્દજ્ઞાન વડે બ્રહ્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં કેવી રીતે થાય એમ આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે ઋષિઓએ પોતપોતાની બુદ્ધિથી અનેક પ્રકારે ઉપનિષદોની બોધકતાનો વિચાર કર્યો છે, તે સર્વની નિવૃત્ત કરવા માટે આ તૃતીયાધ્યાયનો આરંભ છે. દ્વિતીયાધ્યાયમાં પ્રથમાધ્યાયમાં પ્રતિપાદિત સમન્વયમાં જ્યાં વિરોધના સમાન થતો તેની નિવૃત્તિ કરી છે. તેથી તે પ્રથમાર્થ બોધક અવિરોધાધ્યાય ઉપોદ્ધાતરૂપે છે. તેજ રીતે તૃતીયાધ્યાય પણ પ્રથમાધ્યાયમાં વિષયીભૂત જે ઉપનિષદો છે, તેમાં રહેલી બોધકતા પ્રકારનું શોધન કરેલું છે. આથી દ્વિતીય અને તૃતીયાધ્યાયનો ઉપજીવ્યોપજીવક ભાવ સિદ્ધ થાય છે. અથવા શેષશેષીભાવ (અંગાંગીભાવ) સિદ્ધ થાય છે. સમન્વયાધ્યાય શેષી અને દ્વિતીય તૃતીયાધ્યાય શેષભાવમાં દાખલ થાય છે, કારણ કે તૃતીયાધ્યાયમાં વિદ્યા વિપયત્વે કરીને સમન્વય થયો છે. આ ત્રણે અધ્યાયોની સામાન્ય વિશેષભાવ સંગતિ છે. ઉપજીવ્ય ઉપજીવકભાવનો અર્થ કાર્યકારણ ભાવ થાય છે. તદ્દનુસાર ઉપજીવક વિદ્યાકાર્ય છે તેજ તૃતીયાધ્યાયનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે.

શાસ્ત્રમાં તૃતીયાધ્યાયની સાધનાધ્યાયના નામથી પ્રસિદ્ધિ છે, તો પછી આ સાધનોનોજ વિચાર અધ્યાયાર્થ થવો જોઈએ, નહિ કે બોધકતા પ્રકારનો વિચાર અધ્યાયાર્થ છે એમ એક શંકા થઈ શકે છે. તેનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે છે.

ગુરુ મુખથી ઉપનિષત્ પ્રતિપાદિત બ્રહ્મનું શ્રવણ કર્યા પછી સર્વ ઉપનિષદોનો સમન્વય બ્રહ્મ થાય છે અને શ્રુતિ સ્મૃતિઓનો પરસ્પર કોઈ પણ વિરોધ નથી એમ અધ્યાય ૬૫ વડે માનીને અનંતર નિદિધ્યાસન અર્થાત્ સમાધિ માનસી સેવા છે. સમાધિરૂપ જે માનસી સેવા બતાવી તેનો ઉપાય ચિત્ત શુદ્ધિદ્વારા છે. યદ્યપિ માનસી સેવાનું સાધન તનુની અને વિત્તની સેવા છે તથાપિ જૈર્મિનિ મતનોએ ઉપન્યાસ કરેલો હોવાથી કર્મદ્વારા ચિત્ત શુદ્ધિ થાય ત્યારે ભક્તિ થાય, અને ઉપાસના વડે ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે એમ ભાષ્યમાં કહ્યું છે તેથી ઉપાસનાને સાધનત્વે કહી છે. તે ઉપાસનાઓ સર્વ શાખાઓમાં ક્વચિત્ “આત્મેત્યેવોપાસીત” ઇત્યાદિ વાક્યો વડે અને ક્વચિત્ પ્રકરણ વડે જણાવી છે. અર્થાત્ એક વાક્ય અથવા પ્રકરણમાં પઠિત ઉપાસના તત્પ્રકારનો બોધ કરાવીને વિદ્યાને ઉત્પન્ન કરે છે. અને તે વિદ્યાને તે પ્રકારનાં વાક્યો જેમાં હોય તેવી સર્વ શાખાઓ એક સાથેજ બોધ કરાવે છે. અર્થાત્ ઉપાસનાના જે અચિરાદિ વિદ્યાના પ્રકારો છે તે ઉપનિષદોમાં વર્ણિત છે અને તેવા વાક્યોની બોધકતા આ તૃતીયાધ્યાયમાં દર્શાવી છે. તેથી તે સાધનાધ્યાય કહેવાય છે. જે બોધકતાનો વિચાર ન હોય તો સર્વ શાખાઓ મળીને એક વિદ્યા કહે છે કે અનેક તે જાણી શકાય નહિ. અને તે જાણ્યા વિના સાધનોનો નિર્ણય પણ થાય નહિ. માટેજ બોધકતા પ્રકાર અર્થજ વિશેષ રમણીય છે. અને આજ અર્થ રશ્મિ-કારને પણ સંમત છે.

જે ઉપનિષદમાં રહેલી બોધકતાનો પ્રકારજ આ અધ્યાયનો અર્થ હોય તો સંસાર ગતિ પ્રભેદ સન્ધ્ય સૃષ્ટિ આદિ અધિકરણોમાં તો કેવલ બોધકતાજ છે પ્રકાર નથી તેની સંગતિ શી રીતે થાય ?

તેની પણ સંગતિ થાય છે. “બ્રહ્મવિદાપ્રોતિ પરમ્” આ શ્રુતિમાં પરપ્રાપ્તિનું સાધન જે જ્ઞાન કહ્યું તે અપરોક્ષ જ્ઞાનજ વિપક્ષિત છે. “તસ્મિન્નદૃષ્ટે પરાવરં” “આત્મન્યેવાત્માનં પશ્યેત્” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં દર્શન-જોવું એજ કહ્યું છે. અને તે દર્શન કાંઈ શબ્દ શ્રવણ માત્રથી સંભવતું નથી; માટે શ્રવણ પછી મનનની આવશ્યકતા રહે છે, અને તે મનન “મન્તવ્યઃ” ઇત્યાદિ વિધિ વાક્યો વડેજ પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે મનન ચિત્ત શુદ્ધિ વિના સંભવતું નથી. જે સ્થળે શ્રવણ માત્રથી ફળ કહ્યું હોય ત્યાં પણ શુદ્ધિની જરૂર તો હોય છેજ. અને શ્રવણ માત્રથી જેને ફળ મળે છે ત્યાં અવશ્ય શુદ્ધિ છેજ એમ પણ ફલબલથીજ

સિદ્ધ થાય છે. માટે જન્મથી અને કર્મથી શુદ્ધિ હોય તોજ વિચારરૂપ સાધન સહિત પુરુષમાં વિદ્યા ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા જો પ્રભુ વરણ કરે તો જન્મ કર્મની શુદ્ધિની અપેક્ષા રહેતી નથી. જેમ યોગમાં મનઃ શુદ્ધિથીજ ફલ મળે છે. તેમ “અતો નિર્વિષયં નિત્યં મનઃ કાર્યં મુમુક્ષુણા” આ શ્રુતિને અનુસરીને જન્માદિ શુદ્ધિ ન હોય અને પ્રભુ કૃપા કરીને વરણ કરે-વરીલે તો મનઃ શુદ્ધિ થઈ જાય છે. ધ્યાનબિન્દુ ઉપનિષદમાં કહેલું છે કે:-મયિ શૈલસમં પાપં વિસ્તીર્ણં યોજનાન્ વદ્ધન્, મિથતે જ્ઞાનયોગેન” જે ધણા યોગનો સુધી વિસ્તૃત થયેલું પર્વત સમાન પાપ હોય તો પણ જ્ઞાન યોગ વડે તે ભેદાય છે. અર્થાત્ જ્યારે પ્રભુનું માહાત્મ્યજ્ઞાન થાય ત્યારે જ્યાંએ પાપો પોતાની મેળેજ દૂર થઈ જાય છે. પ્રભુ જ્યારે વરણ કરે છે ત્યારે “અપૂતઃ પૂતો મત્તિ” આ ગોપાળતાપિન્યુપનિષદની શ્રુતિને અનુસરીને ભક્ત પૂતાત્મા થઈ જાય છે, તેને અન્ય સાધનોની અપેક્ષા રહેતી નથી.

અધિકારી હીન, મધ્યમ અને ઉત્તમ એમ ત્રણ પ્રકારના હોય છે, તેમાંથી ઉત્તમ અને મધ્યમની શુદ્ધિ વરણ અને યોગ વડે થઈ જાય છે. તેથી તેની શુદ્ધિનો વિચાર આ સ્થળે કર્યો નથી. કિન્તુ પ્રથમપાદમાંજ જ્ઞાન્ય અધિકારીનીજ શુદ્ધિનો વિચાર કરેલો છે. શ્રીમદ્વેદવ્યાસ બાદરાયણનો જ્ઞાન્ય અધિકારીઓ માટેજ આ પ્રયાસ છે.

દ્વિતીયપાદમાં જીવની અવસ્થાદિના વિચાર પૂર્વક તેની બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્તિમાં યોગ્યતાનો વિચાર આવે છે- જીવની યોગ્યતાનો વિચાર કરવાથી જીવનો મુક્તિમાં અધિકાર સિદ્ધ થવાથી બ્રહ્મ સ્વરૂપનો નિશ્ચય થાય.

તૃતીય પાદમાં અંતરંગ સાધન જે કર્મજ્ઞાન અને ભક્તિમાર્ગીય ઉપાસના તેનો વિચાર કરીને તે તે પ્રકારની ઉપાસનામાં કહેલા ગુણોનું ચિંતન છે અર્થાત્ અમુક પ્રકારની ઉપાસનામાં અમુક પ્રકારના ગુણ છે તેનો વિચાર આવે છે.

ચોથા પાદમાં બહિરંગ વિચાર વડે સ્થૂલ દેહવડે અને સાધારણ તથા જે બહિરંગ સાધનોનું આશ્રમ ધર્માદિનું આચરણ કરવામાં આવે છે તેનો વિચારકરી પૂર્વોત્તર કાંડનો યજ્ઞ, તપ, શમદમાદ તથા શ્રવણાદિ ભગવદ્ધર્મોનો ઉપસંહાર આવે છે. અર્થાત્ પ્રથમપાદમાં બતાવ્યા પ્રમાણેજ જ્ઞાન્યાધિકારીઓની સ્વરૂપ યોગ્યતા અને સહકારી યોગ્યતા પ્રથમ સિદ્ધ થાય ત્યારે દ્વિતીય પાદોક્ત રીતિથી બ્રહ્મ સ્વરૂપનો નિશ્ચય થવાથી યથાધિકાર તે તે પ્રકારની ઉપાસના કરવાથી બ્રહ્મ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય. અને ઉત્તમ તથા મધ્યમ અધિકારીને દ્વિતીય પાદોક્ત બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ કરવામાં યોગ્યતા હોવાથી પ્રથમ પાદોક્ત યોગ્યતા ન હોય તો પણ યથાધિકારે વરણ થાય તો બ્રહ્મ સ્વરૂપનો નિશ્ચય થઈ જાય અને પછી તે નિશ્ચિત કરેલા બ્રહ્મ સ્વરૂપની તદ્દુચિત રીતે ઉપાસના કરે ત્યારે બહિરંગ સાધનો સહ પરપ્રાપ્તિ થાય.

ચતુર્થાધ્યાયમાં પૂર્વોક્ત સાધન કરનારા જીવને જે ફલની પ્રાપ્તિ થાય તેનું નિરૂપણ આવે છે. જેમ સમન્વય અને અવિરોધાધ્યાયમાં શ્રુતિઓનો સમન્વય અને પરસ્પર વિરોધાભાવનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું, અને તૃતીયાધ્યાયમાં શ્રુતિઓની બોધકતાનો પ્રકાર બતાવ્યો તેમજ આ અધ્યાયમાં બ્રહ્મવિદ્ અક્ષર બ્રહ્મને જાણનારની અવસ્થાનું નિરૂપણ કરવાથી કર્મથી સાક્ષાત્ પ્રાપ્ત પરબ્રહ્મનું ફલ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

માયાવાદની સમીક્ષા

માયાવાદીઓ જીવને પ્રતિબિંબ માને છે અને સર્વ જગત્તે મિથ્યા કહે છે. તેમજ જગત્માં રહેલા વેદનું પણ મિથ્યાત્વ સિદ્ધ થાય છે તેથી તેમનો મત વૈદિક નથી એમ કહી શકાય. જે વૈદિક મત હોય તો જીવને પ્રતિબિંબ માની શકાય નહિ પણ તેઓ માયામાં ફસાયેલા હોવાથી તેમની ભુદ્ધિ પણ માયિક થઈ ગઈ છે. વસ્તુતઃ જીવ અંશ છે અને અંશીની સેવા કરવી એજ તેનો ધર્મ છે.

જીવ પ્રતિબિમ્બ નથી.

માયામાં જે ચૈતન્યનું પ્રતિબિમ્બ છે, તે ઇશ્વર છે, અને તે સર્વજ્ઞ છે; કેમકે માયા શુદ્ધ સત્ત્વ પ્રધાના હોવાથી તે ઇશ્વરના જ્ઞાનનું આવરણ કરી શકતી નથી. અને અવિદ્યામાં જે ચૈતન્યનું પ્રતિબિમ્બ છે-જીવ છે, તે અજ્ઞ છે કેમકે અવિદ્યા મલીન સત્ત્વ પ્રધાના હોવાથી જ્ઞાનનું આવરણ કરી શકે છે, આ જીવ, ઇશ્વર અને શુદ્ધ, ચૈતન્ય, અવિદ્યા અને માયાવડે પરસ્પર બિન્ન પ્રતીત થાય છે. અને વ્યવહાર દશામાંજ જીવની અવિદ્યાથી આ જગતની પ્રતીતિ થાય છે. પરંતુ અવિદ્યા, માયા ઉપાધિ આ સર્વ મિથ્યા હોવાથી વાસ્તવિક રીતે અભિન્ન જ છે એમ માયાવાદીઓ કહે છે.

પરંતુ શુદ્ધાદૈત્ય સિદ્ધાન્તની કસોટી ઉપર માયાવાદ વેદ વિરુદ્ધ ઠરે છે. કારણ કે રૂપ, રૂપવાન્ અને રૂપવાન્માં રહેલા સંયોગ, વિભાગ વગેરે ધર્મો આટલાજ પદાર્થોનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે. તો (માયાવાદીઓ) જેને બ્રહ્મ કહે છે તે નીરુપ છે, અર્થાત્ કહેવાતા નીરુપ બ્રહ્મનું રૂપ, રૂપવત્ત્વ અને તન્નિષ્ઠ ધર્મ કોઇપણ ન હોવાથી તેનું પ્રતિબિમ્બ કેમ હોઇ શકે? બીજી દલીલ તમે (માયાવાદીઓ) એમ કહો છો કે મલીન સત્ત્વપ્રધાના અવિદ્યામાં ચૈતન્ય પ્રતિબિમ્બ પડે છે તે જીવ કહેવાય છે. પ્રતિબિમ્બ દર્પણાદિ સ્વચ્છ પદાર્થમાંજ પડે છે, મલીનમાં નહિ. અવિદ્યાને તમે મલીન કહો છો અને તેમાં પ્રતિબિમ્બ પણ માનો છો, તે કેમ સંભવે? વળી તમે જે પ્રતિબિમ્બનું પ્રતિપાદન કરો છો તે આ પ્રકારે યુક્તિથી અણિત છે. તમારા મતના સમર્થનમાં તમે શ્રુતિ કે સૂત્રનું પ્રમાણ મૂકી શકતા નથી. ત્યારે તે સિદ્ધાન્ત કેમ માની શકાય? તમે પ્રતિબિમ્બની કલ્પના માત્ર કરો છો. કલ્પના પણ જે લોકાનુકુલ હોય તોજ માની શકાય, લોક વિરુદ્ધ કલ્પનાના સ્વીકારમાં અનુપપત્તિ થાય. તેથી તમારી લોકવિરુદ્ધ કલ્પના સર્વથા માનવા લાયક નથી. જે નીરુપનું પ્રતિબિમ્બ મલીન પદાર્થમાંજ દૃષ્ટિગોચર થતું હોય તો વાયુ (જે નીરૂપ છે, તેનું) નું પ્રતિબિમ્બ કાષ્ઠમાં (મલીનમાં) દૃષ્ટિગોચર થતું જોઈએ, જે તેમ થાય તો તમારી કલ્પના માની શકાય. અન્યથા કદાપિ માનવા યોગ્ય નથી.

માયાવાદીઓ એમ પણ દલીલ કરે છે કે આકાશ નીરુપ છે, અને તેનું પ્રતિબિમ્બ દર્પણમાં પડે છે, તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે નીરુપ બ્રહ્મનુંજ પ્રતિબિમ્બ પડી શકે છે. અદ્યાપિ મલીન છે તથાપિ એક બાજુએ તે સ્વચ્છ પણ છેજ. તેથી તેમાં પ્રતિબિમ્બની કલ્પના લોક વિરુદ્ધ ન કહી શકાય. જેમ રજતપાત્ર પૃથ્વ દેશસ્થિત ઘટાદિ પદાર્થોનું આવરણ કરે છે અને બીજાબાજુએ સૂર્યનું પ્રતિબિમ્બ પણ ગ્રહણ કરે છે તેમ અવિદ્યા જ્ઞાનનું આવરણ અને ચૈતન્યનું પ્રતિબિમ્બ ગ્રહણ કરી શકે છે. તેમજ સૂર્યગ્રહણ સમયે કાજળથી મલીન થએલો કાચ સૂર્યનું પ્રતિબિમ્બ ગ્રહણ કરે છે. આ પણ પ્રત્યેકનો અનુભવ છે, તેથી પ્રતિબિમ્બવાદ સર્વથા અયુક્ત છે એમ કહી શકાય નહિ. પણ આ સ્થલે માયાવાદીઓ ભૂલ કરે છે. કારણ કે જે આકાશનું પ્રતિબિમ્બ કદાચ માની પણ લેઈએ તોપણ તે ઉપરથી બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે પ્રભાસહિત આકાશ પ્રતિબિમ્બિત થાય છે, અને પ્રભાને રૂપ છે. પ્રભાને નીરૂપ કોઇપણ કહેતું નથી. તેથી આકાશનું પ્રતિબિમ્બિત થતું બ્રહ્મના પ્રતિબિમ્બમાં પ્રમાણત્વે કેમ સ્વીકારી લેવાય? પ્રભા સ્વરૂપ સંબંધ વિશેષથી આકાશમાં સ્થિત છે. તેથી સ્વરૂપ સંબંધે આકાશને પણ રૂપવાન્ કહી શકાય. પણ તમારું બ્રહ્મ તો સર્વથા રૂપસંબંધથી શૂન્ય જ છે. વાસ્તવિક રીતે રૂપવાન્નુંજ પ્રતિબિમ્બ થાય છે. આ સ્થલે “રૂપવાન્” શબ્દનો અર્થ દૃશ્ય પદાર્થ છે. આકાશ રૂપવાન્ નથી, તથાપિ વસ્તુ સ્વભાવ વડે કરીને તેનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે, પરંતુ માયાવાદીઓનું બ્રહ્મ તો રૂપરહિત હોવાથી તથા દૃશ્ય પદાર્થ ન હોવાથી તેનું પ્રતિબિમ્બ માની શકાય તેમ નથી.

બીજી દલીલ માયાવાદીઓ એવી કરે છે કે પ્રતિબિમ્બમાં દૃશ્યત્વની અપેક્ષા રહે છે, અને દૃશ્ય-

ત્વમાં એ રૂપની અપેક્ષા હોય છેજ. જે આકાશ નીરૂપ હોવા છતાં પણ વસ્તુ સ્વભાવ વડે તે દ્રશ્ય છે તો વસ્તુ સ્વભાવ વડે કરીને જ બ્રહ્મનું પણ પ્રતિબિમ્બ કેમ ન હોય ?

માયાવાદીઓની આ દલીલ પણ લૂઠી છે. કારણ કે જે માયાવાદીની દલીલ કદાચ માની લેવાય તોપણ તેમનાજ મત પ્રમાણે બ્રહ્મ અને અવિદ્યા ઉભયે વ્યાપક છે. અને વ્યાપકનું વ્યાપકમાં પ્રતિબિમ્બ અસંભવિત છે. અને આકાશનું પ્રતિબિમ્બ પ્રત્યક્ષમાં દેખાય છે, માટે તે સ્થલે વસ્તુ સામર્થ્ય માની લેવું પડે છે. જે સાર્વાત્રિક આ નિયમ લાગુ પડે તો અનવસ્થા થાય. જેમ આકાશનું પ્રતિબિમ્બ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે, તેમ બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ નથી તેથી તેનું પ્રતિબિમ્બ માની શકાય નહિ. માયાવાદી એમ પણ કહે છે, કે જેમ આકાશનું પ્રતિબિમ્બ પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ છે તેમ બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ આચર્યણ શ્રુતિ વડે સિદ્ધ કરી શકાય છે. આચર્યણ શ્રુતિ નીચે પ્રમાણે છે—

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

એકજ પરમાત્મા અવિદ્યાકલ્પિત અને વસ્તુઓમાં સ્થિત છે, ઉપાધિના સંબંધ વડે કરીને તે જલસ્થિત ચંદ્રની પેઠે અનેક રૂપે દેખાય છે. આ શ્રુતિ વાક્ય ચંદ્ર અને જલનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે તેથી બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ પણ માની શકાય છે. તેમજ બ્રહ્મદારણ્યક ઉપનિષદના તૃતીય બ્રાહ્મણમાં “રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો બભૂવ” આ શ્રુતિ છે. તેથી જીવ બ્રહ્મનું અવિદ્યામાં પડેલું પ્રતિબિમ્બ છે એમ માની શકાય છે. વળી તત્ત્વમસિ ઇત્યાદિ અબેદ બોધક શ્રુતિઓ વડે તે પ્રતિબિમ્બ બ્રહ્મનું જ છે એમ પણ સિદ્ધ થાય છે. માટેજ યદ્યપિ બ્રહ્મ સર્વથા રૂપરહિત છે તથાપિ તેનું પ્રતિબિમ્બ અવિદ્યામાં પડે છે, એમાં કાંઈપણ સંદેહ નથી.

માયાવાદીની આ વાર્તા પણ વૈદિક સિદ્ધાન્તથી સર્વથા અનુપાદેય છે. કારણ કે “एष एव हि भूतात्मा” વગેરે વાક્યો વડે જલચંદ્રનું દૃષ્ટાન્ત દેખાડીને પ્રતિબિમ્બ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી; આ તો માત્ર બ્રમ છે. જલચંદ્રનો અર્થ “પ્રતિબિમ્બ” નથી, પણ મણ્ડલાકારથી પ્રતીત થતા જલપ્રવિષ્ટ ચંદ્રકિરણ જ વાસ્તવિક અર્થ છે. અને સમ્પૂર્ણ શ્રુતિનો આશય એમ છે કે જેમ ચંદ્ર પોતાના કિરણરૂપી અંશ વડે જલમાં સ્થિતિ કરીને કિરણ-મણ્ડલ-રૂપે એક કે પાદિરૂપ થઈને નાનાત્વની પ્રતીતિ કરાવે છે, તેમજ બ્રહ્મ પ્રતિશરીર જીવરૂપે, એક હોવા છતાં પણ, ઇન્દ્રિયોના રૂપથી અનેકત્વની પ્રતીતિ કરાવે છે. વળી કોઈ શાખામાં “बहुधा” ના સ્થાને “दशधा” એવો પણ પાઠ છે. તે પણ અમારાજ અર્થનો પોષક છે. ત્યાં “दशधा” નો અર્થ દશ ઇન્દ્રિયો એમ થાય છે. વળી જીવને પ્રતિબિમ્બ સિદ્ધ કરવા માટે “રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો બભૂવ” આ શ્રુતિને પ્રમાણત્વે માયાવાદી સ્વીકારે છે. તે પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે બ્રહ્મદારણ્યક તૃતીય બ્રાહ્મણના આરંભમાં “योऽयमात्मदेवममृतमिदं ब्रह्मैव सर्वम्” આ શ્રુતિથી ઉપક્રમ થાય છે અને ઉપસંહારમાં “तदेतद्ब्रह्म” આ જડાત્મક જગત્ બ્રહ્મ છે. “अयमात्मा ब्रह्म” આ જગત્ બ્રહ્મ છે. એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ઉપક્રમ અને ઉપસંહારમાં બ્રહ્મનું સર્વરૂપત્વે વર્ણન છે, તો મધ્યમાંજ જીવનું પ્રકરણ ક્યાંથી આવે ? અને વાસ્તવિક રીતે અર્થ પહેલાં “पुरश्चके द्विपदः” આ મંત્રવડે જે દ્વિપદ, ચતુષ્પદ, પુર (શરીર) જનાવીને બ્રહ્મે તેમાં પ્રવેશ કર્યો ઇત્યાદિ વર્ણન આવે છે. આથી બ્રહ્મની સર્વ રૂપતાનો વ્યાપાત પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે જે વસ્તુને નિર્માણ કરે છે અને જે પ્રવેશ કરે છે તેવ સ્તુતઃ પૃથક્ હોય છે; આ સાધારણ નિયમ છે, તે નિયમનો વ્યાપાત પ્રાપ્ત થતાં “રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો બભૂવ” આ શ્રુતિ તેનું નિવારણ કરે છે. આ શ્રુતિનો અર્થ પ્રકરણને અનુસરીને એમ થાય છે કે—બ્રહ્મે સર્વનું નિર્માણ કરીને સર્વના મૂલરૂપ પોતેજ થઈ ગયું. આમાં પ્રતિબિમ્બની

કલ્પના કરવી બ્યર્થ છે. અને આજ શ્રુતિની વ્યાખ્યા “ અયંવૈ હૃદયઃ” આ અનન્તરની શ્રુતિમાં આવે છે. આ શ્રુતિમાં બ્રહ્મની સર્વરૂપતાનું વર્ણન સ્પષ્ટ છે. તેથી “હૃદયં હૃદય” આ શ્રુતિનો ઉપયોગ જીવને પ્રતિબિમ્બ પ્રમાણિત કરવામાં થઇ શકે તેમ નથી.

પ્રતિબિમ્બ વાદીઓની એક વિચિત્ર દલીલ એવી પણ છે કે અવિદ્યા અન્ટરિત ધટના પટીપસી હોવાથી તે વ્યાપક હોવા છતાં, તેમાં પ્રતિબિમ્બ પડી શકે છે તેથી પ્રતિબિમ્બવાદ અસંગત નથી અને પૂર્વોક્ત શ્રુતિઓમાં યદ્યપિ પ્રતિબિમ્બ શબ્દ નથી તથાપિ તે સ્થલે અન્યથા અર્થ કરવો અયોગ્ય છે કારણ કે પ્રતિબિમ્બનું વર્ણન કઠોપનિષદમાં નીચે પ્રમાણે છે.

ઋતં પિબન્તૌ સુકૃતસ્ય લોકે ગુહાં પ્રવિષ્ઠૌ પરમે પર્યે છાયાઽઽતપૌ બ્રહ્મવિદો વદન્તિ પન્ચાગ્નયો યે ન ત્રિણાવિકેતાઃ આ શ્રુતિમાં પ્રતિબિમ્બ વાચક “છાયા” શબ્દ છે. તેથી જીવ પ્રતિબિમ્બ છે એમ કહેવામાં આધ આવતો નથી.

પરંતુ આ દલીલ શાસ્ત્ર સંમત નથી. કારણ કે “છાયા” શબ્દનો અર્થ પ્રતિબિમ્બ થતો નથી. જો “છાયા” શબ્દનો અર્થ પ્રતિબિમ્બ થાય તો આ શ્રુતિમાં અને “દ્વા સુર્ણા” શ્રુતિમાં જીવ અને બ્રહ્મની સહસ્થિતિ હૃદયાકાશમાં બતાવી છે તે અસંભવિત થાય કેમકે બિમ્બ તથા પ્રતિબિમ્બ હિલચલી એકત્ર સ્થિતિ જ અસંભવિત છે, ચંદ્ર આકાશમાં અને તેનું પ્રતિબિમ્બ જલમાં રહે છે. તેમજ વળી “છાયા” અને પ્રતિબિમ્બ પદાર્થ પણ એક નથી. કારણ કે “છાયા” સર્વદા પ્રકાશશૂન્ય દેશમાં જ હોય છે, પરંતુ પ્રતિબિમ્બ પ્રકાશશાલી પ્રદેશમાં જોવામાં આવે છે. તેથી “છાયા” શબ્દ જીવને પ્રતિબિમ્બ પ્રમાણિત કરવામાં અશક્ત છે. અને કદાચ “છાયા” શબ્દનો અર્થ પ્રતિબિમ્બ માની લેવાય તો પણ છાયાનો અર્થ પ્રતિબિમ્બ પર્વત કે વૃક્ષનું પ્રતિબિમ્બ સંભવે છે, નહિ કે આતપ સ્વરૂપ બ્રહ્મનું, કેમકે જે સ્થલે આતપ રહે છે તેજ સ્થલમાં છાયાની સ્થિતિ સર્વથા અસંભવિત છે. માટેજ કઠોપનિષદની શ્રુતિનો “છાયા” શબ્દ જીવને પ્રતિબિમ્બ સિદ્ધ કરતો નથી. આ સ્થલે શ્રુતિનો આશય એમ છે કે આનંદના તિરોભાવથી જે જીવમાં વિવક્ષણતા છે તેનો બોધ “છાયા” શબ્દ કરાવે છે. જો માયાવાદી એવી દલીલ કરે છે કે “છાયા” શબ્દનો અર્થ પ્રતિબિમ્બ થાય નહિ, તો આનંદાંશનો તિરોભાવ એવો અર્થ પણ કેમ થાય ? તેનો ઉત્તર આ છે: બ્રહ્મને જીવ સહ હૃદયાકાશમાં પ્રવેશ માટે હૃદયાકાશ અને જીવના દર્શનની અપેક્ષા છે. અને તમારા મતાનુસાર સર્વજ્ઞ બ્રહ્મને એમનું દર્શન અશક્ય છે. કારણ કે આ પદાર્થો અજ્ઞાન કલ્પિત છે. જેને અજ્ઞાન સ્વરૂપ અવિદ્યાથી ભ્રમ થાય તેનેજ આ પદાર્થો દષ્ટિગોચર થઈ શકે. સર્વજ્ઞને નહિ. લોકમાં પણ જેની પાસે દર્પણ હોય તેનેજ પ્રતિબિમ્બજન્ય પ્રાતિભાસિક રજત વગેરે અજ્ઞાન કાર્યોનું દર્શન થાય છે અન્યત્ર નહિ. માટે જીવને પ્રતિબિમ્બ માનવાથી પ્રથમ આ વિરોધનો પરિહાર કરવો જોઈએ. અને જો બ્રહ્મ જીવને જીએ તો ક્ષણમાનાવીશતે દેવેકઃ આ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદની શ્રુતિ, તથા “બ્રહ્મજીવનું નિયમન કરેછે” આ અર્થને કહેતી અન્તર્યામી બ્રાહ્મણની શ્રુતિઓ બ્યર્થ થાય કેમકે દેખ્યા વિના બ્રહ્મ જીવનું નિયમન કરી શકે જ નહિ. જો આ શ્રુતિઓને અનુસરીને બ્રહ્મ હૃદયાકાશ અને જીવને જીએ છે એમ માનવામાં આવે તો બ્રહ્મ પણ જીવના જેવું અજ્ઞ અને બ્રાન્ત છે એમ સિદ્ધ થાય. પણ તેમ નથી. બ્રહ્મ સર્વદા છે અને જીવ અજ્ઞ છે કારણ કે જીવમાંથી આનંદાંશનો તિરોભાવ થઇ ગયો છે.

માયાવાદીઓ જીવનું નિયમન કરનાર શુદ્ધ નથી, પણ માયોપહિત બ્રહ્મ છે એમ કહીને વળી એક નું માયોપહિત બ્રહ્મ કલ્પે છે અને કહે છે માયોપહિત બ્રહ્મ જેમ સૃષ્ટિની રચના કરે છે તેમજ તે જીવનું નિયમન અને હૃદયાકાશમાં પ્રવેશ પણ કરે છે. આ ઉપરથી તે બ્રહ્મ અજ્ઞ અથવા બ્રાન્ત પણ થતું નથી. કેમકે વિદ્વાન પણ પોતાનું પ્રતિબિમ્બ દર્પણમાં જીએ છે. તેથી લોકમાં તેમને કાંઈ

બાન્ત કહેતું નથી. તેથી અમે જીવને જે પ્રતિબિમ્બ કહીએ છીએ તે પણ અયોગ્ય નથી. આ મતનું ખંડન પૂર્વેજ થઇ ગયું છે. એક સાથે રહેતા નથી પણ એક બીજાની વિરુદ્ધ દિશામાં હોય છે. તેમજ નિત્યો નિત્યાનામ્ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં અને સ્મૃતિઓમાં જીવને નિત્ય કહેવામાં આવે છે. પ્રતિબિમ્બ અનિત્ય પદાર્થ છે તેથી તે જીવ પ્રતિબિમ્બ છે એમ માની શકાય નહિ. અને આ પ્રતિબિમ્બ પણ અવિદ્યાર્થિત છે. તેથી દર્પણ, જલ વગેરે આધારો જ્યારે નષ્ટ થઇ જાય છે ત્યારે તેમાં સ્થિત સૂર્ય, ચંદ્ર આદિના પ્રતિબિમ્બો પણ નષ્ટ થઇ જાય છે. આજ રીતે મોક્ષ દશામાં અપરોક્ષ જ્ઞાનથી અવિદ્યાનો નાશ થતાં જીવનો એ નાશ થઇ જશે. ત્યારે જીવનું નિસત્ત્વ નષ્ટ થતાં ઉપર જણાવેલી શ્રુતિમાં પ્રતિપાદિત નિત્યત્વનો બાધ આવશે અને જે કદાચ મોક્ષમાં જીવનો નાશ માનવામાં આવે તો મોક્ષાર્થ સ્વનાશાર્થ જીવની પ્રવૃત્તિ પણ ન થાય. કારણ કે કાંઇ પણ પોતાનો નાશ ચાહતું નથી અને તમારા મત પ્રમાણે મોક્ષનાં સાધનો પણ અવિદ્યાકલ્પિત મિથ્યા છે તેથી તેમાં મુમુક્ષુની પ્રવૃત્તિ જ થશે નહિ. કેમકે સ્વામિકે ભોજનથી કાંઇને પણ તૃપ્તિ થયેલી જણવામાં આવતી નથી. મારેજ પ્રતિબિમ્બ વાદ સર્વથા અસંગત અને શ્રુતિ વિરુદ્ધ છે.

વળી બ્રહ્મને માયોપાધિયુક્ત માયાવાદીઓ કલ્પે છે તે પણ મિથ્યા છે પ્રહસ્તવાદમાં તેનું વિસ્તૃત ખંડન દશ દિગ્વિજયી શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજે કર્યું છે. પ્રહસ્તવાદના વેદાન્ત તાત્પર્ય નિરૂપણનું હિન્દી ભાષાન્તર વસંતરામ ભાઇની આગ્રાથી મેં કર્યું છે તેમાં આ વિષયનો ઉદાપોદ કરવામાં આવ્યો છે. આ લેખમાં વિસ્તારના બચથી જ તેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વરની અતુલ કૃપાથી તથા શ્રી પુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોનું પરિશીલન કરવાથી માયાવાદની અનેક યુક્તિનું ખંડન કરવા તૈયાર છું. પ્રો. જેઠાલાલભાઇની ઇચ્છા છે કે આ લેખ એક ન્હાના નિબંધ રૂપમાં જાપાય ગ્રંથ ન બનાવાય. તેમનું કથન યથાર્થ છે. જે આ સ્થાને ઉપાધિનો વિચાર ભાણ્ય, વિદ્-મંડન, પ્રહસ્તાદિને અનુસરીને કરવામાં આવે તો લગભગ ઘણાં પાનાંનો વિસ્તાર થાય તેથી આ સ્થળે તેનો વિચાર કર્યો નથી. પ્રથમભાગની પ્રસ્તાવનામાં પ્રો. જેઠાલાલ ભાઇએ પણ તે વિષયનો વિચાર કર્યો છે જેમને પુરુષોત્તમજીના મતને અનુસરીને ઉપાધિવાદનું ખંડન વાંચવાની ઇચ્છા હોય તેમણે પ્રહસ્તવાદના વેદાન્ત તાત્પર્ય નિરૂપણનું મારું હિન્દી ભાષાન્તર વાંચવાનો શ્રમ લેવો.

જીવ આભાસ નથી.

“અભિયથૈકઃ” “एकधा बहुधा” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં એકજ બ્રહ્મ નાનારૂપે થાય છે, આ વર્ણન શુદ્ધાદૈત વાદીઓને પણ સંમત છે. બ્રહ્મ નિરવયવ અને સાવયવ છે, તો તેનું નાનાત્વ એ પ્રકારે સંભવે છે. પ્રથમ એ કે એકજ ચંદ્ર જેમ જલ, દર્પણ વગેરે અનેક આધારોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે અને તે અનેકરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેમજ એકજ પરમેશ્વર અવિદ્યાના અનેક પ્રદેશોમાં કે અન્તઃકરણોમાં પ્રતિબિમ્બરૂપ થઇને નાના રૂપ થાય છે. અને બીજો પ્રકાર એ કે જેમ આંખ સામે આંગળી ધરવાથી એકજ ચંદ્ર બે દેખાય છે; તેમ અવિદ્યાના સંબંધથી એકજ બ્રહ્મ અનેક રૂપે ભાસમાન થાય છે. આ બે પ્રકારમાંથી પ્રથમ પ્રકારમાં શુદ્ધાદૈત વાદીઓ દોષ બતાવે છે, તેથી તેમાં (પ્રતિબિંબવાદમાં) તે સંમત નથી. પણ બીજો પ્રકાર તો માનવોજ જેઠાએ. કેમકે આ પ્રકાર પણ જે માનવામાં ન આવે તો બીજી કાંઇપણ ગતિજ નથી. અને આ દ્વિતીય પક્ષમાં “जीवेशावाभासेन करोति” વગેરે નૃસિંહ તાપિની ઉપનિષદની શ્રુતિ પ્રમાણરૂપે છે. આ શ્રુતિમાં જીવને માટે સ્પષ્ટ શબ્દમાં આભાસનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. અને લગવાનું વેદવ્યાસજી પણ આ શ્રુતિના અર્થ નિર્ણયની દૃષ્ટિએજ બ્રહ્મસૂત્રમાં “आभास एव” આ સૂત્રનો ઉપન્યાસ કરે છે. તેથી જીવ આભાસ છે. આભાસ શબ્દનો અન્યથા અર્થ પણ કરી શકાય તેમ નથી. આ પ્રકારે માયાવાદીઓ આક્ષેપ કરે છે. માયાવાદીઓની આભાસ કલ્પના

પણ નિરાધાર છે. જીવ પ્રભુનો અંશ છે. પ્રતિબિમ્બ કે આભાસ નથી.

એકજ બ્રહ્મની અનેક રૂપોમાં પ્રતીતિ થાય છે, તેમાં ચંદ્રના દૃષ્ટાન્તથી આભાસ છે એમ કહી શકાય નહિ. બ્રહ્મ અને ઇશ્વર સર્વજ્ઞ છે. તેનો પોતાના અનેક રૂપમાં ભ્રમ થતો નથી. અથવા અન્ય કોઇ સ્વરૂપમાં તેની અનેકતાની પ્રતીતિ થતી નથી. જીવને આભાસ સિધ્ધ કરવા માટે માયાવાદીઓ નૃસિંહ તાપિની ઉપનિષદને આગળ ધરે છે. નૃસિંહ તાપિની શ્રુતિ નીચે પ્રમાણે છે:—

“ માયા દ્વાદ્યતિરિક્તાનિ પરિપૂર્ણાનિ ક્ષેત્રાણિ કર્શયિત્વા જીવેશાવામાસેન કરોતિ ” માયા પોતાનાથી અભિન્ન સંપૂર્ણ ક્ષેત્રો (શરીરો) ને બતાવીને આભાસ વડે અથવા આભાસરૂપ જીવ અને ઇશ્વરને કરે છે.

આ શ્રુતિનો ઉપન્યાસ આભાસવાદના સમર્થનમાં કરવામાં આવે છે. તે વ્યર્થ છે. કારણ કે તેમાં “ કર્શયિત્વા ” પદનું વ્યાકરણને અનુસરીને એમ તાત્પર્ય છે કે ક્ષેત્ર દર્શનના સમયમાં જીવ અને ઇશ્વર ન હતા. અને માયાવાદનાજ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ક્ષેત્ર દર્શનના સમયમાં જીવ અને ઇશ્વરનું ન રહેવું સિદ્ધ થતું નથી. માયાવાદીઓ જીવ અને ઇશ્વરને અનાદિ માને છે, તેથી તેમનું અસ્તિત્વ ક્ષેત્ર દર્શનથી પૂર્વે પણ સ્વીકારવું પડે છે તેથી આ શ્રુતિનો અભિપ્રાય માયાવાદથી વિરુદ્ધ છે અને માયાવાદીઓ તેનોજ ઉપન્યાસ આભાસવાદના સમર્થનમાં કરે છે.

વાસ્તવિક રીતે શ્રુતિનો અર્થ નીચે દર્શાવ્યો છે:—

બ્રહ્મની માયાશક્તિથી અભિન્ન પરિપૂર્ણ શરીરોને બતાવીને “ હું દેહુ છું ” આ અધ્યાસદ્વારા કાર્યેશ્વર-બ્રહ્મા અને કાર્યજીવ મનુષ્યાદિ જીવોને કરે છે.

આજ પ્રકારે “ આમાસ એવમ ” આ સૂત્રનો એ આશય માત્ર આટલોજ છે કે આનન્દનો તિરોભાવ થઇ જવાથી જીવ બ્રહ્મ નથી પરંતુ ચૈતન્ય આદિ સદૃશ ગુણોથી તે બ્રહ્મ સદૃશ છે, તેથી બ્રહ્માભાસ છે જેમ બ્રહ્મણોમાં બ્રહ્મણોપયોગી વિદ્યા તપ વગેરે ન હોવાથી તે બ્રહ્મણ નથી પણ બ્રહ્મણુભાસ છે એમ કહેવાય છે. તેમજ જીવ નથી પણ બ્રહ્માભાસ છે.

અને તેજ રીતે અવિદ્યા અને બ્રહ્મનો સંબંધ પણ થઈ શકતો નથી કે જેથી બ્રહ્મની નાનાત્વે પ્રતીતિ થાય, અને તેને આભાસ કહી શકાય. સર્વજ્ઞ બ્રહ્મમાં જ્ઞાનને આચ્છાદિત કરનારી અવિદ્યાનો આભાસ (અવિદ્યાના અનુત્વાદિ ધર્મને પોતાનામાં માનવા) તો સંભવી શકતોજ નથી. સંયોગ બે પૃથક્ પદાર્થોનો થાય છે. એક બીજાને જઘને મળે છે. પણ આ સ્થળે બંને વ્યાપક હોવાથી એક બીજાને જઘને કેમ મળી શકે ? સ્વરૂપ સંબંધ પણ નિત્ય હોવાથી માની શકાય તેમ નથી. કેમકે નિત્યનો નાશ ન હોવાથી મોક્ષ થવોજ અસંભવ થઇ જશે.

અવિદ્યાનો સંબંધ અને જીવની અનાદિતાનું ખણ્ડન

માયાવાદીઓ સંબંધ, અવિદ્યા અને જીવ આ ત્રણેને અનાદિ માને છે. અને અવિદ્યા સંબંધજ જીવ ભાવમાં કારણ છે એમ પણ કહે છે. પરંતુ અનાદિ જીવના જીવ ભાવમાં અવિદ્યા સંબંધ કારણ થઇ શકે તેમ નથી. જે પદાર્થ અનાદિ છે તેને કારણનીજ અપેક્ષાજ રહેતી નથી. તેથી અવિદ્યાનો જીવ કે બ્રહ્મ કોઇની સાથે સંબંધ નથી અને જીવ આભાસ પણ સિદ્ધ થઇ શકતો નથી.

જો પૂર્વપક્ષી એમ કહે કે—“ બન્ધોસ્થાવિધમાનાદિ: ” (આ જીવને અવિદ્યાકૃત બંધ અનાદિ છે) આ એકાદશ સ્કંધના વચનથી એમ સિધ્ધ થાય છે કે અવિદ્યા સંબંધ કે જેને બંધ કહેવામાં આવે છે તે અનાદિ છે. તે અનાદિ હોવા છતાં પણ અવિદ્યાકૃત છે. તેથી આ વિષયમાં તર્ક કરવાની જરૂર નથી. અને આ સંબંધ અનાદિ છે તેથી જીવને પણ અનાદિ માનવો જોઇએ. આ મત પણ સર્વથા ખણ્ડિત

છે. જેમ કદપના અન્તમાં ઇન્દ્ર વગેરે દેવોના જીવનનો અન્ત કહેવામાં આવે છે. તેમજ આ અવિદ્યારૂત બંધનનો આદિમાં જન્મ થાય છે. તેથી તે વાસ્તવિક રીતે અનાદિ નથી પણ અતિપ્રાચીન હોવાથી અનાદિ કહેવાય છે. જે વાસ્તવિક રીતે આ બંધ અનાદિ હોત તો શાસ્ત્રમાં તેને અવિદ્યારૂત કહેત નહિ. કારણની અપેક્ષા હોવાથી તે અનાદિ નથી પણ સાદિજ છે. જીવ અનાદિ છે તેથી તેનું બંધન પણ અનાદિજ હોવું જોઈએ કારણ કે જે બંધનને સાદિ માની લેવાય તો થોડા સમય સુધી તેને બંધન રહ્યું નથી તેનું શું કારણ? એમ પણ શંકા કરવી નહિ. કારણ કે જીવને પ્રારંભમાં થોડા સમય સુધી બંધન ન રહ્યું. તેનું કારણ ભગવદ્વિદ્યા છે; કારણ કે જે બંધ કરે છે તે પણ ભગવાનની શક્તિ અવિદ્યા છે, ભાવરૂપ અજ્ઞાન નથી. અને શક્તિ શક્તિમાનની ઇચ્છાએ અનુસરીનેજ કાર્ય કરે છે. અને તેથીજ શુક, સનક આદિ જીવો નિત્ય મુક્ત છે. કેમકે ભગવાનની ઇચ્છા તેમને બદલાવસ્થામાં રાખવાની નથી. તેમજ વિદ્યા પણ ભગવાનની શક્તિજ છે. આ પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી અનુસરીને મોક્ષ આપે છે. અને શમ દમાદિ અન્ય સાધનો પણ ભગવાનની ઇચ્છાને અનુસરીનેજ મોક્ષ સાધે છે, આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે બંધન મોક્ષ પણ ઐચ્છિકજ છે, સ્વાભાવિક નથી અને જીવ જ્યારે બદ્ધ કે મુક્ત દશામાં હોતો નથી ત્યારે તે બ્રહ્મ સદશજ હોય છે તેથી, બંધને અનાદિ માનવામાં સર્વથા અસંગતિજ થાય છે. માટેજ જીવ આભાસ પણ સિદ્ધ થતો નથી.

“અવિદ્યાવચ્છિન્ન ચૈતન્ય જીવ છે” તેનું ખણ્ડન.

વળી એમ કહેવામાં આવે છે કે વૈદિક અર્થના સન્દિગ્ધ અર્થને સ્પષ્ટ કરવા માટે ભગવાન બાદરાયણે બ્રહ્મસૂત્રો રચ્યાં છે. જ્યારે વેદમાંજ જીવને અંશ કહ્યો નથી ત્યારે વ્યાસ સૂત્રમાં પણ જીવને અંશ કહી શકાય નહિ. અને આવા વિરુદ્ધ સિદ્ધાન્ત (અદ્વૈત અને અંશત્વ) નો સ્વીકાર કરવાની અપેક્ષા બ્રહ્મખિન્દુ ઉપનિષદની શ્રુતિને અનુસરીને જીવને “ઉપાધ્યવચ્છિન્ન ચૈતન્ય” માનવુંજ યોગ્ય છે. ઉક્ત શ્રુતિ આ પ્રકારે છે:—

“ઘટસંવૃતમાકાશં લીયમાને ઘટે યથા ।

ઘટો લીયેત નાકાશં તદ્વજીવો નભોપમઃ ॥ ”

જેમ ઘટનો નાશ થવાથી ઘટપરિચ્છિન્ન આકાશનો નાશ થતો નથી, તેમજ ઉપાધિ (અન્તઃકરણ કે અવિદ્યા) ના નાશથી જીવ નષ્ટ થતો નથી. આ શ્રુતિમાં ઘટાકાશનું દૃષ્ટાન્ત આપીને ઉપાધિપરિચ્છિન્ન ચૈતન્યજીવ જીવ છે, એમ સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

જીવનું અંશત્વ

આ પ્રકારે માયાવાદીઓ “ઘટસંવૃતમાકાશમ્” આ શ્રુતિનો અર્થનાવચ્છિન્ન કે અન્તઃકરણાવચ્છિન્ન ચૈતન્યજીવ જીવ છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આશ્રય લે છે પરંતુ આ શ્રુતિનો અર્થ તે પ્રકારે થતો નથી. કારણકે અનેક શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓ જીવને અંશ કહે છે, તેનો વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે અને શ્રુતિના અર્થ નિર્ણાયક વ્યાસસૂત્રમાં પણ જીવને અંશજ કહ્યો છે.

યક્ષાગ્નેઃ શુદ્ધા વિસ્ફુલિન્ના વ્યુચ્ચરન્તિ, ઇવમેવાસ્મદાત્મનઃ સર્વે પ્રાણાઃ, સર્વે લોકાઃ, સર્વજીવાઃ, સર્વેષવાત્મનો વ્યુચ્ચરન્તિ રમણીયચરણા કપૂયચરણાઃ” (જાન્દોગ્યોપનિષદ) મમ-વાંશોજીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ । (ગીતા) અને અંશોનાનાવ્યપદેશાદન્યથા ચાપિ દા-શક્તિવાદિત્વમધીયત ઇકે (વ્યાસસૂત્ર.)

આ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને વ્યાસ સૂત્રોમાં જીવને સ્પષ્ટજ બ્રહ્માંશ કહ્યો છે. આવા અનેક બીજા પ્રમાણો છે. વિસ્તાર બંધી અત્રે તેમનો ઉપન્યાસ કર્યો નથી.

“ઘટસંવૃત્તમાકાશમ્” આ શ્રુતિમાં જે જીવને ઘટાકાશની ઉપમા આપી છે, તેનું તાત્પર્ય માત્ર એટલુંજ છે, કે ઘટના વિકારો ઘટાકાશને સ્પર્શ કરતા નથી તેમજ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરોની સાથે સંબંધ ધરાવતો જીવ પણ શરીરના વિકારો જીવાત્માને સ્પર્શ કરતા નથી. આ ઉપરથી ઉપાધ્યવર્તિચ્છન્ન બ્રહ્મજીવ જીવ છે એવો અર્થ સર્વથા અસંગત થાય છે.

“અંશો નાનાવ્યવદેશાત્” ઇત્યાદિ સૂત્રથી પ્રથમના અધિકરણમાં ઇશ્વર જીવને ધમ તથા અધર્મને અનુસરીને સુખ કે દુઃખ દે છે. એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, આ સુખ દુઃખ ત્યારેજ સંભવી શકે છે કે જ્યારે જીવની સાથે બ્રહ્મનો કોઇપણ જાતનો સંબંધ હોય કેમકે સર્વથા સંબંધશૂન્ય હોય તેની પાસેથી પણ સુખદુઃખાદિનો લાભ થાય એમ લૌકિક દૃષ્ટાન્ત મળતું નથી. માટે જ સંબંધની આવશ્યકતા થાય છે. અને તે આવશ્યકતાની પૂર્તિ માટે “અંશોનાનાવ્યવદેશાત્” સૂત્રની પ્રવૃત્તિ છે. આ સ્થલે અંશ શબ્દથી કેવલ સંબંધ માત્ર બોધ કરવાનુંજ તાત્પર્ય છે. જીવને અવયવ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. અને આ શબ્દ વેદાન્ત શાસ્ત્રનો પારિભાષિક શબ્દ છે. તેથી આ શબ્દનો અર્થ લૌકિક દૃષ્ટિએ થઇ શકતો નથી. આ સ્થલે અંશ કહેવાનું એટલુંજ તાત્પર્ય છે કે જેમ અંશ પોતાના અંશોથી લિપ્ત કહેવાય છે અને અલિપ્ત પણ કહેવાય છે. તેમજ જીવને પણ શ્રુતિઓ બ્રહ્મથી લિપ્ત અને અલિપ્ત કહે છે. તેથી જીવ બ્રહ્માંશ નથી પણ બ્રહ્માંશ સદૃશ છે. અને જીવને અંશ પ્રમાણિત કરવામાં જે યથામે: હુદ્દા:વિસ્ફુલ્લિંગા: વગેરે શ્રુતિઓનો ઉપન્યાસ કરવામાં આવે છે તે પણ અનુપયુક્ત છે કારણ કે તેમાં અંશવાચક કોઇ શબ્દ આવતો નથી.

જીવ અંશ અને અણુ છે.

આપણે માયવાદીને પૂછી શકીએ છીએ કે અંશ શબ્દનો અર્થ “અંશસદૃશ” જે તમારા મતમાં કરવામાં આવ્યો છે, તે અર્થ મુખ્ય છે કે ગૌણ છે? જે મુખ્ય અર્થ માનવામાં આવે તો તેના ઉદાહરણમાં બીજું શાસ્ત્રીય પ્રમાણ બતાવો? અને જે ગૌણ અર્થ કહેતા હોતો મુખ્યાર્થનો ત્યાગ કરીને ગૌણ અર્થ કરવાનું કારણ શું છે? “અંશોનાનાવ્યવદેશાત્” ઇત્યાદિ સૂત્ર પછી “મન્નવર્ગાત્” “અપિચ સ્મર્યતે આ બે સૂત્રોમાંજે જીવને અંશજીવ કહેવામાં આવ્યો છે. અને ઉક્ત દ્વિતીયસૂત્રના “મમૈવાંશો જીવલોકે” આ વિષય વાક્યમાં પણ “અંશ” શબ્દ સ્પષ્ટ દેખાય છે. કદાચિત્ એકાદ સ્થલમાં ગૌણ અર્થનો સ્વીકાર થાય. પણ સર્વત્ર ગૌણ અર્થનો સ્વીકાર કેમ કરી શકાય? તેથી જીવ અંશજીવ છે.

યદ્યપિ “અથામે: હુદ્દા:વિસ્ફુલ્લિંગા: વ્યુચરન્તિ” આ શ્રુતિમાં અંશવાચક શબ્દ તમને કલિકાલરૂપી અંધકાર વડે દૃષ્ટિનું આચ્છાદન થવાથી દેખાતો ન હોય. તથાપિ અમિકણીનું દૃષ્ટાન્ત એવું તો સુંદર છે કે તે ઉપરથી અંશત્વ તો શું પણ અંશત્વ સાથે સંબંધ ધરાવતા પ્રત્યેક વિષયનું પ્રતિપાદન બણીજી સરલતાથી થઇ શકે છે.

અમિકણીના દૃષ્ટાન્ત સાથે નીચે દર્શાવેલા સાત વિષયો સંબંધ ધરાવે છે:—

- (૧) જેમ અમિકણુ અમિનો અંશ છે, તેમ જીવ પણ બ્રહ્મનો અંશ છે.
- (૨) અમિકણીની અપેક્ષાએ અમિનું સ્વરૂપ મ્હોટું છે, તેમજ જીવની અપેક્ષાએ બ્રહ્મ બૃહત્ છે.
- (૩) અમિથી અમિકણુ બહુજ ન્હાના હોય છે, તેમ જીવ પણ બ્રહ્મથી ન્હાનો છે. અર્થાત્ જીવ અણુ છે.
- (૪) અમિકણો અમિથી જુદા પડે છે, તે આવિર્ભાવ માત્ર છે, નહિ કે ઉત્પત્તિ તેમજ જીવ બ્રહ્મથી પ્રકટ થાય છે, તે પણ આવિર્ભાવ માત્ર છે, ઉત્પત્તિ નથી.
- (૫) અમિકણીની અમિમાં ફરીથી પ્રવેશ કરવાની યોગ્યતા હોય છે, તેમજ જીવની બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરવાની યોગ્યતા ધરાવે છે.

(૬) અમિક્ષણનું અમિમાં પ્રવિષ્ટ થયા પછી બિન્નત્વ હોતું નથી, તેમજ જીવનીએ બ્રહ્મમાં પ્રાપ્તિ થયા પછી બિન્નત્વે પ્રતીતિ થતી નથી,

(૭) પ્રવેશ પછી પણ અમિથી પ્રકટ થવાની યોગ્યતા અમિક્ષણમાં હોય છે, તેમજ પ્રવિષ્ટ થયેલો જીવ મુક્ત-લય-પછી પણ પુનઃ બ્રહ્મમાંથી આવિર્ભાવ પામી શકે છે.

આ દષ્ટાન્ત સાથે સંપૂર્ણ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને વ્યાસસૂત્રો એકમત છે. તેથી જીવને અંશ અને અણુ માનવામાં કાંઈપણ આપતિ નથી.

એક વિચિત્ર દલીલ

માયાવાદીઓ એવી એક વિચિત્ર દલીલ કરે છે, કે અમિના કણની સાથે અંશત્વ અણુત્વ વગેરે સાત ધર્મો જે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે, તે અયોગ્ય છે, કેમકે વ્યુચ્ચરણ શ્રુતિમાં કેવલ જીવાત્માના વ્યુચ્ચરણનું વર્ણન નથી, પણ તેની સાથેજ અન્તઃકરણ લોક, પ્રાણ વગેરેનું પણ વ્યુચ્ચરણ બતાવ્યું છે, જે વ્યુચ્ચરણ શ્રુતિના બે જીવને અણુ અને અંશ માનવામાં આવે તો અન્તઃકરણ, લોક અને પ્રાણ પણ અંશ અને અણુ સિદ્ધ થઈ જશે. અને વાસ્તવિક રીતે ઉક્ત શ્રુતિમાં જીવાત્માઓની ઉત્પત્તિ બતાવીજ નથી. કેમકે વ્યુચ્ચરિત પદાર્થોમાં અન્તઃકરણ લોક અને પ્રાણ અનિત્ય પદાર્થ છે, અને જીવ નિત્ય છે. તેથી વ્યુચ્ચરિત્ત આ એકજ ક્રિયાપદ જોડે બધાનો સંબન્ધ કરવા માટે ઉત્પત્તિ અને આવિર્ભાવ એમ બે અર્થ માનવા પડશે. અને એકજ પદના બે અર્થ માનવાથી “સદ્દુષ્કરિતઃ” આ ન્યાયથી દોષ આવે છે. જે “વ્યુચ્ચરન્તિ” આ પદની આવૃત્તિ કરવામાં આવે તો પણ બહુજ ક્લેશ થાય. તેથી આ શ્રુતિમાં બુદ્ધિ પ્રાણ વગેરે માયિક પદાર્થોની ઉત્પત્તિ માનવીજ ઉત્તમ છે. માયિક અને અનિત્ય પદાર્થોની ઉત્પત્તિ માનવાથી “વ્યુચ્ચરન્તિ” પદના બે અર્થ કરવાની જરૂર નથી.

માયાવાદીને ઉત્તર

જે અંશત્વમાં કેવલ વિસ્ફુલિજ્ઞઃ દષ્ટાન્તજ પ્રમાણ માનવામાં આવે તો કદાચ તમારી દલીલનો વિચાર કરીને જવાબ આપવાની જરૂર પડે. પણ અંશત્વ વિધાયક અનેક શ્રુતિઓ જ્યારે મોળુદ છે ત્યારે તમારી દલીલ ઉપેક્ષણીય છે. “વાકેશ્ય વિદ્યામૂતાનિ” “મમૈવાંશો જીવલોકે” “ણોણરાત્મા ચેતસા વેદિતવ્યઃ” “નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુઃ” આ શ્રુતિઓનો અર્થ કમશઃ બધાએ જીવ બ્રહ્મના અંશ છે, આ અણુ જીવાત્મા ચિત્ત વડે જાણુવા, આ જીવાત્મા નિત્ય અન્તર્યામીરૂપ પરમાત્માની સાથે રહેનાર અને અણુ છે; એમ થાય છે. આ શ્રુતિઓ અને એવાં બીજા અનેક પ્રમાણો શ્રુતિ સ્મૃતિ અને સૂત્રોમાં જીવનું અંશત્વ અને અણુત્વ સિદ્ધ કરે છે. અને તે ઉપરથી ઉપર જણાવેલા સર્વ ધર્મોનું એ પરિજ્ઞાન થઈ જાય છે. તેથી વ્યુચ્ચરણ શ્રુતિમાં તમે દર્શાવેલા દોષ લાગુ પડતા નથી. અને જીવ તથા અન્તર્યામીને છોડીને બીજા કોઈ પણ પદાર્થને અંશ કહેવામાં પ્રમાણાંતરની ઉપલબ્ધિ નથી, તેથી તેનો અંશ કહેવાતા નથી. સંપૂર્ણ જગત્ બ્રહ્માત્મક છે, તેથી તેને નિત્યતો સર્વજ્ઞ માને છે, પરંતુ જીવ અને અન્તર્યામીને અનેક પ્રમાણો વિશેષે કરીને નિત્ય કહે છે, નથી અન્ય પદાર્થોની અપેક્ષાએ તેની નિત્યતામાં કાંઈ વિલક્ષણતા છે અને આજ વિલક્ષણતાના નિર્વહન માટે બ્રહ્મમાં લય થઈ ગયા પછી જીવ બ્રહ્મથી અભિન્ન જેવો દેખાય છે પરંતુ સર્વથા અભિન્ન નથી તે અમિ અને વિસ્ફુલિગના દષ્ટાન્ત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

અને “વ્યુચ્ચરન્તિ આ ક્રિયાપદનો “પ્રકટ થાય છે” આ એકજ અર્થ છે એ અર્થ સ્વીકારવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી કેમકે જડ અને ચેતનની નિત્યત્વ સંબધી વિલક્ષણતાના નિર્વહન માટે પ્રાકટ્ય સ્વરૂપમાં અતર માની શકાય છે, પણ તેની પ્રતીતિ લોકમાં ઉત્પત્તિ, પ્રાકટ્ય, આવિર્ભાવ વગેરે શબ્દો

વડે કરાવવામાં આવે છે. વાસ્તવિક રીતે ઉત્પત્તિ અને પ્રાકટ્ય ભિન્ન પદાર્થ નથી. એમ પ્રાચીન આચાર્યોની નીચે દર્શાવેલી ઉક્તિ ઉપરથી સમજી શકાય છે.

“અનિત્યે જનનં નિત્યે પરિચ્છિન્ને સમાગમઃ।
નિત્યાપરિચ્છિન્નતનો પ્રાકટ્યં ચેતિ સા ત્રિધા॥”

અનિત્ય વસ્તુઓની અભિવ્યક્તિને ઉત્પત્તિ, નિત્ય અણુ પદાર્થની અભિવ્યક્તિને સમાગમ, અને નિત્ય તથા વ્યાપક પદાર્થની અભિવ્યક્તિને પ્રાકટ્ય કહે છે, આમ અભિવ્યક્તિ ત્રણ પ્રકારની છે, આ પ્રમાણે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્પત્તિ અને પ્રાકટ્ય બંનેનો અર્થ એકજ છે. તેથી જીવ અંશ અને અણુ છે એમ સિદ્ધ થયું.

જીવ સર્વજ્ઞ કેમ નથી ?

હવે એક શંકા એમ પણ થઈ શકે છે કે જીવ અદ્વય, અગ્ર અને બ્રાન્ત છે અને બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ છે; તો સર્વજ્ઞ બ્રહ્મનો અંશ અદ્વય જીવ કેમ થાય ? જો એમ સમાધાન માની લેવાય કે જેમ અગ્નિનો પ્રકાશ વિપુલ છે અને તણખાનો અદ્વય પ્રકાશ છે, તેમ બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ અને જીવ અદ્વય છે. આ સમાધાન અંશતઃ સત્ય માની શકાય. પણ જીવ અદ્વય હોવા ઉપરાંત અગ્ર અને બ્રાન્ત પણ છે. તેનું સમાધાન અગ્નિ અને વિસ્ફુલિંગના દૃષ્ટાન્ત વડે થઈ શકે તેમ નથી. કારણ કે ભ્રમ અને અજ્ઞાન આ બંને જ્ઞાનના વિરોધી છે. જેમ વિસ્ફુલિંગમાં પ્રકાશના વિરોધી અન્ધકારનું અસ્તિત્વ સંભવતું નથી તેમ જીવમાંએ અજ્ઞતા અને બ્રાન્તત્વનો સંભવ ન હોવો જોઈએ. તેમજ જો જીવને બ્રહ્માંશ માની લેવાય તો બ્રહ્મમાં રહેલો સર્વસમર્થત્વ ધર્મ તે પણ જીવમાં હોવો જોઈએ, અર્થાત્ જીવને પણ સમર્થ માનવો પડે. જેમ અગ્નિકણમાં અગ્નિની દાહકત્વશક્તિ મોજુદ છે, તેમ જીવમાં સર્વ સમર્થતા અને સર્વ નિયામિકા શક્તિ પણ હોવી આવશ્યક છે. તે ક્યાંય દેખાતી નથી. જો એમ કહેવામાં આવે કે જીવનો શરીર સાથે સંબંધ થવાથી તે અસમર્થ બની ગયો; તો તે પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે જીવ બ્રહ્માંશ હોવાથી અર્થાત્ બ્રહ્મ હોવાથી તેનો સંબંધ સલીન કુત્સિત શરીર સાથે થાય જ કેમ ? અને “અથાગ્નેઃ ક્ષુદ્રાઃ વિસ્ફુલિન્નાઃ” આ શ્રુતિ જીવને અંશ કહેતી નથી, પણ બ્રહ્મના ઉદરમાં રહેલા જીવનું સૃષ્ટિના પ્રારંભ કાલમાં બહિર્ગમન કહે છે. માટેજ નાન્યોતોસ્તિ દૃશ્ય આ શ્રુતિનોએ એવો અર્થ નથી કે બ્રહ્મથી અતિરિક્ત કોઈ અન્ય જોનારજ નથી. અર્થાત્ બ્રહ્મ અને જીવ ભિન્ન નથી. કિન્તુ બ્રાન્તિ, સંશય વગેરે મિથ્યા જ્ઞાનથી રહિત જોનાર બ્રહ્મજ છે એવો અર્થ થાય છે. જેમ “પૃથઃ એવ ધનુર્ધરઃ” એવો શબ્દ પ્રયોગ કાંઈ બીજા ધનુર્ધરોનો નિષેધ કરતો નથી. પણ એવો અર્થ થાય છે કે અર્જુનના જેવો ધનુર્ધર બીજો નથી. તેથી જીવને બ્રહ્મસ્વરૂપ અથવા બ્રહ્માંશ કહેવો અયોગ્ય છે. “પાદોસ્ય વિશ્વામૂતાનિ” “મમેવાંશો જીવલોકે” ઇત્યાદિ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ વચનો પણ અગ્નિનો અંશ તણખો છે તેમ જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એમ પ્રતિ-પાદન કરતી નથી પણ સામાન્ય અંશત્વ કહે છે. આ પ્રમાણેનું તાત્પર્ય આટલુંજ છે કે જીવપણ બ્રહ્મના સમાન ચેતન છે અને તે બ્રહ્મથી ન્દાનો છે. જેમ ચંદ્ર મંડલની અપેક્ષાએ ગુરુમંડલ લઘુ છે તેથી ચંદ્રમંડલનો શતાંશ ગુરુમંડલ છે એમ કહેવામાં આવે તો તેથી કાંઈ ગુરુમંડલ અને ચંદ્રમંડલનો અંશાંશિભાવ સ્થિર થઈ શકતો નથી, તેથી જીવને બ્રહ્માંશત્વે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

જીવમાં સંશયોદિની પ્રતીતિ થવાથી પ્રક્રિયા

જેમ તેજ સૂર્યનો ધર્મ અને સૂર્યનું સ્વરૂપ પણ છે, તેમજ જ્ઞાન બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અને ધર્મ પણ છે. “સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ” આ શ્રુતિ વાક્યમાં બ્રહ્મના સ્વરૂપાત્મક જ્ઞાનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને “સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયા ચ” આ વાક્યમાં ધર્માત્મક જ્ઞાનનો ઉલ્લેખ છે. વળી “ભગવાન” આ

નામ પણ ધર્માત્મક જ્ઞાનને પ્રમાણિત કરે છે. જો કેવલ બ્રહ્મ જ્ઞાન સ્વરૂપ હોય તેનો ધર્મ જ્ઞાન ન હોતો “મતુષ” પ્રત્યયાંત ભગવાન્ નામની સાર્થકતા થાત નહિ. તેથી બ્રહ્મના સ્વરૂપાત્મક જ્ઞાનથી અતિરિક્ત ધર્માત્મક જ્ઞાન પણ માનવું પડે છે. યદ્યપિ બ્રહ્મના ધર્મ પણ બ્રહ્મ સ્વરૂપ જ હોય છે, અને અદ્વૈત શ્રુતિમાં પણ તેમજ પ્રતિપાદન કર્યું છે. જો પૃથક્ માનવામાં આવે તો શ્રુતિમાં વિરોધ થાય; તથાપિ તેજના દૃષ્ટાન્તને અનુસરીને જ્ઞાનની પ્રતીતિ ધર્મરૂપે અને ધર્મીરૂપે એમ બે પ્રકારે થાય છે, તેથી શ્રુતિઓ પણ જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન બે પ્રકારે કરે છે. શ્રુતિઓને અનુસરીને જ્ઞાનને ધર્મરૂપ સ્વીકારવાની જરૂર છે. જીવમાં આજ ધર્મરૂપ જ્ઞાનનો તિરોભાવ ભગવદ્દિગ્દેશથી થયેલો છે; તેથી સંશય, સંદેહ બ્રહ્મ વગેરે મિથ્યા જ્ઞાનની પ્રતીતિ જીવમાં થાય છે.

જ્ઞાનોત્પત્તિનું સ્વરૂપ

હવે પ્રસંગવશાત્ જ્ઞાનક્રિયાનો વિચાર કરવામાં આવે છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પ્રભુ નિજ મુખારવિન્દ્યથી આજ્ઞા કરે છે કે:—

“અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્ ।
વિવિધાશ્ચ પૃથક્ષેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પञ્ચમમ્ ॥
શરીરવાહુમનોભિર્યત્ કર્મ પ્રારભતે નરઃ ।
ન્યાયં વા વિપરીતં વા પશ્યતે તસ્ય હેતવઃ ॥”

(૧) અધિષ્ઠાન—શરીર, (૨) કર્તા—જીવ, (૩) કરણ બ્રહ્મ અને આબ્યન્તર એમ અનેક પ્રકારનું છે, (૪) શેષ્ટા—પ્રાણાદિવાયુનું કર્મ અને શારીરિક કર્મ, દૈવ—કાલ, કર્મ, ભગવદ્દિગ્દેશ—અન્તર્યામી—મુખ્ય પ્રાણના સહાયકો અને ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતાઓ એમ પાંચ કારણ જ્ઞાનોત્પત્તિમાં છે. આ પ્રકારે માનવાથી જે લોકો આત્મા અને મનના સંયોગથી જ્ઞાનોત્પત્તિ માને છે, તેનો પણ આ કારણોમાંજ સમાવેશ થઈ જાય છે. તેમાં ક્રમ આ પ્રકારે છે:—સૌથી પ્રથમ ભગવાદ્દિગ્દેશવડે ઇશ્વરાંશ અન્તર્યામી કાલકર્મની સાથે અન્તઃકરણને પ્રેરે છે. આ અન્તઃકરણ ચાર પ્રકારનું છે. (૧) અહંકારનો દેવતા રૂઢ છે. તેના હૃદય, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, આકાશ ઇત્યાદિ એકાદશ સ્થાન છે. તે રૂઢનું અધિષ્ઠાનરૂપ અન્તઃકરણ દૈહિક હૃદય, ઇન્દ્રિય વગેરેમાં અભિમાન ઉત્પન્ન કરે છે. (૨) બુદ્ધિની દેવતા બ્રહ્મા છે. આ બ્રહ્માના અધિષ્ઠાનરૂપ બુદ્ધિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પ્રેરે છે. (૩) ચિત્ત મુખ્યમાં આત્માને અનુગૃહીત કરે છે. બીજી અવસ્થામાં લીન રહે છે. (૪) ચંદ્રનું અધિષ્ઠાન મન જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય ઉભયવિધ ઇન્દ્રિયોમાં નાયક—મુખ્ય છે. આ મન તે તે દેવતાના અધિષ્ઠાનરૂપ ઇન્દ્રિયોને પ્રેરે છે. ત્યારે તે તે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના કાર્ય કરે છે. આ સાધારણ રીતે જ્ઞાનની પ્રક્રિયા છે.

જ્ઞાનેન્દ્રિયો મનવડે પ્રેરાઈને પોતપોતાના વિષયો સાથે જોડાય છે, તે પછી મન સાથે જોડાઈને સૌથી પ્રથમ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે મનોવૃત્તિ ઇન્દ્રિય દેશમાં હોય છે. અને જ્યારે તે મનોવૃત્તિ બુદ્ધિની સાથે જોડાય છે, ત્યારે સર્વિકલ્પક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમેય અનેકવિધ છે. તેમાંયે કેટલાક જુદી જાતના કારણો ભેગા થઈ જવાથી સંશય, વિપર્યય વગેરે થાય છે. આ સંશયોદિગ્દેશ અવસ્થામાં થાય છે, અને યથાસંભવ સ્વપ્નમાંજે થાય છે. શ્રીમદ્ભગવતના ચતુર્થસ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે “જ્યારે વિષયોથી આકૃષ્ટ ઇન્દ્રિયો વડે મન આક્રિષ્ત થાય છે. ત્યારે ધ્યાતાની બુદ્ધિની ચેતનાને જળમાંથી નાળ ઉપાડી લે તે પ્રમાણે ચેતનાને હરે છે.” અર્થાત્ સંશય, વિપર્યય વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. આ વાક્યથી જ્યારે પ્રથમ વિષય ઇન્દ્રિયોનું આકર્ષણ કરે અને ઇન્દ્રિયો મનને આકર્ષે છે ત્યારે મન કામાદિથી હણાય છે. અર્થાત્—કામોત્પત્તિમાં તે ઉપાદાન કારણ છે. અને તે પ્રકારના મનમાં દ્રેષ ઉત્પન્ન થવાથી

હાન્યુદ્ધિ થાય છે. “ધ્યાતાની બુદ્ધિ” એમ કહેવાથી જે વિષયોનું સ્મરણ કરવામાં આવે તે વિષયોજ ઇન્દ્રિયનું આકર્ષણ કરે છે, નહિ કે પ્રત્યક્ષ વિષયો એમ શંકા કરવી નહિ, કારણ કે કામિની કુચમર્દ-નાદિમાં ચક્ષુ, શીતકાશમાં શ્રોત્રીય ત્વચા-સ્પર્શ-ઇન્દ્રિય, સુંદર રાગયુક્ત ગીત સાંભળવાથી શ્રોત્રીય-ઇન્દ્રિય, ચન્દનાદિના ગંધથી ઘ્રાણ-ઇન્દ્રિય, એકવાર આસ્વાદિત પદાર્થને ફરીથી આસ્વાદન કરવાથી રસનેન્દ્રિય આકર્ષાય છે, અને આ સર્વથી મન આકર્ષાય છે એમ પ્રતિદિન અનુભવ થાય છે. અને જે આજ પ્રત્યક્ષ થયેલા વિષયો કાંઈક અન્તરાય આવી જાય ત્યારે સ્મરણ કરવાથી તે ઇન્દ્રિયો અને પછી ઇન્દ્રિયો મનને આકર્ષે છે.

મન બે પ્રકારનું છે (૧) બાહ્ય અને (૨) આંતર. આ બંને પ્રકારના મનનું નિરૂપણ તૃતીયસ્કન્ધના “પરાહ્તાન્તર્મનસઃ” આ શ્લોકના શ્રીમુખોદ્ધિકનીનું હાનોપાદાન બુદ્ધિ થાય છે, અને જે જે વિષય વડે ઇન્દ્રિયદ્વારા આકર્ષાતું નથી તદ્વિષયિણી ઉપેક્ષા બુદ્ધિ થાય છે. એમ એક સાથે નાના-બુદ્ધિનું અસ્તિત્વ સ્વીકારેલું છે. પણ તે વેગથી એક સાથે અભિમાન ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહી શકાય નહિ. કારણ કે એકાગ્રદશમાં પુસ્તકમાં એક સાથે અનેક અક્ષરોને જાણ શકાય છે, તથાપિ વેગ તો અપેક્ષિત સ્થળે જ હોય છે. એક સાથે અનેક સ્થળે સંભવે છે એમ બધાને અનુભવ છે જ. આ ઉપરથી મન બાહ્ય અને આંતર એમ બે પ્રકારનું છે. જ્યારે મનનું આકર્ષણ થતું નથી ત્યારે ઉપેક્ષા બુદ્ધિ હોય છે તેથી જ ઉપેક્ષા બુદ્ધિ અસ્થિર કહેવાય છે. ઉપેક્ષા વિરહિત બુદ્ધિ સ્થિર હોય છે. પણ જ્યારે બુદ્ધિનો અનુગ્રહ થતો નથી ત્યારે સવિકલ્પ જ્ઞાન પણ હોતું નથી, માન નિર્વિકલ્પ જ હોય છે. ઇન્દ્રિયો તો વિષયો સાથે જોડાઈને પ્રકાશ જ કરે છે. તેમાં ચક્ષુરિન્દ્રિય વિષય સાથે સાક્ષાત્ જોડાતી નથી પણ તેના કિરણો જ જોડાય છે, અથવા નિજગુણ-રૂપ-દ્વારા જોડાય છે એમ ગમે તે પ્રકારે માની શકાય છે. અને તેજ પ્રકારે તે ઇન્દ્રિયથી મન પણ આકર્ષાય છે. ત્યારે પૃથ્વીપર ઘટ છે, આકાશમાં તારા છે ઇત્યાદિ સવિકલ્પક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે નયનકિરણોનો વિષયની સાથે સંયોગ માનવામાં આવે ત્યારે નયન કિરણો વિષય સુધી પહોંચે છે એમ માનવું જોઈએ. અને ચક્ષુરિન્દ્રિય સિવાય અન્ય ઇન્દ્રિયોના સંબંધમાં તો ઇન્દ્રિયો જ વિષય સાથે જોડાય છે, અને પછી તે વિષયાકૃષ્ટ ઇન્દ્રિયોદ્વારા મન આકર્ષાય છે; એમ કહેવું યોગ્ય છે, અને તે સમયે સાથે જ નિર્વિકલ્પક અને સવિકલ્પક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉભય પ્રકારના જ્ઞાનમાં વિષયેન્દ્રિય સ્પર્શ આદિ આપાર છે.

કોઈ એમ પણ કહે છે કે જે નયન કિરણોનો સંયોગ સ્વીકારવામાં આવે તો પ્રથમ નયનનાં કિરણો સ્વીકારવાં પડે, અને તેમ કરવાથી નયન પણ વ્યાપક ઠરે, ત્યારે બાહ્યગુણના “અણબદ્ધ” આ સૂત્રનો વિરોધ થાય. તેથી નયન કિરણોનો સંયોગ માની શકાય નહિ. આ મત પણ ખરાબર નથી. કારણ કે “આદિત્યો વા એષ” ઇત્યાદિ અનુવાકમાં અર્ચિરૂપ કિરણોનો સૂર્યમણ્ડલથી ભેદ શ્રુતિ કહે છે અને તે મેરુ પર્વત ઉત્તર દેશમાં વ્યાપ્ત એવા આદિત્ય મણ્ડલનું દશસહસ્રયોજન પરિમાણ પણ કહેલું જ છે, તેથી જેમ વ્યાપકત્વ અને તાદૃશ પરિમાણનો બાધ નથી તેમ આધ્યાત્મિક સૂર્યનું સ્વરૂપ ચક્ષુ હોવાથી તેના કિરણો સ્વીકારાય તો તેમાંએ ઉક્ત સૂત્રનો વિરોધ થતો નથી. તેમજ “તથા પ્રાણઃ” આ સૂત્રમાં જીવના દેશનો સિદ્ધાન્તમાં સ્વીકાર છે જ. તેથી સર્વ શરીરમાં જીવના સામર્થ્યની પેઠે અથવા “ગુણાદ્વલોકવત્” આ આ લોક (તેજ) ને ગુણ માનવાથી તૈજસ ચક્ષુની આલોક ગુણોનો અવિનાભાવ (વ્યાપ્તિ) હોવાથી ઉક્ત દોષ લાગુ પડતો નથી. માટેજ ત્વચાનું સકલશરીરવ્યાપિત્ય દેવતાના સામર્થ્યથી અને સ્પર્શ ગુણથી યુક્ત જ છે. અન્યથા ઉક્ત સૂત્રનો સાર્વત્રિક વિરોધ થાય. પણ તેમ કરવું અયોગ્ય છે. તેથી

इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मनः । चेतना हरतु बुद्धेस्तम्बतोयमिव हृदात् ॥ ચતુર્થસ્કન્ધ, અધ્યાય અક્ષવીશમો.

નયન કિરણોનો વિષયને સંયોગ થાય અને પછી મન:સંયોગ થવાથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ પ્રકારે જ પ્રક્રિયા માનવી ઉત્તમ છે.

કોઈ જ્ઞાનોત્પત્તિની પ્રક્રિયા નીચે પ્રમાણે બતાવે છે કે:—

આલોક વડે માયાનું કાર્ય જે તમસ તેને ઉત્પન્ન કરી પ્રતિબંધ થાય તે પ્રતિબંધ અટકાવાય છે. ત્યારે સન્મુખ અવ્યવહિત દેશમાં સ્થિત પૃથુષુધ્નોદારાકાર વિશેષરૂપ થાય છે. અને પછી સત્ત્વપ્રધાન ભુદ્ધિ તેમાં તદાકાર થાય ત્યારે પ્રતિજ્ઞાનાશ્રિત આધ્યાત્મિક ઘટાદિની અભિવ્યક્તિ થાય છે. આ ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. દૂર દેશવર્તિ ગંધ અને શબ્દને વાયુ દ્રાણેન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય સુધી પહોંચાડે છે ત્યારે અન્ત:સ્વાત્મક ભુદ્ધિ તદાકાર થાય અને પછી જ્ઞાનાશ્રિત આધ્યાત્મિક ગંધ અને શબ્દની અભિવ્યક્તિ થાય છે. તે દ્રાણજ અને શ્રાવણ પ્રત્યક્ષ છે. આ રીતે આધ્યાત્મિક અને આદિભાતિકનોએ અભેદ હોવાથી જેમ આધ્યાત્મિક ઘટનું પ્રત્યક્ષ થાય તેમ આધિભૌતિક ઘટનુંએ પ્રત્યક્ષ થાય. તેમાં કોઈપણ દોષ આવતો નથી.

આ પ્રકારની પ્રત્યક્ષ પ્રક્રિયા પણ નિર્દોષ નથી. કારણ કે તેમાં પ્રથમ એમ કહેવાય છે કે આલોક વડે તમોજનનરૂપ પ્રતિબંધ કરાય છે. તેમ યુક્ત છે. કારણ કે શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે “યથા હિ માનોરુદયો નૃચ્છુષાં તમો નિહન્યાત્” “ન્યારે સૂર્યનો ઉદય મનુષ્યના ચક્ષુઓના અન્ધકારનો નાશ કરે” —આ વાક્યમાં આદિત્યનો ઉદય તમોનાશક છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેમજ જ્યોતીરૂપ સૂર્ય દેવતા પુરુષચક્ષુમાં વિષયનિષ્ઠરૂપની પ્રાપ્તિ છે એમ પણ અર્થ થાય છે. આ લોકવડે પ્રત્યેકનો પ્રત્યક્ષ થાય છે. ન્યારે અનેક માણસો એકજ પદાર્થને જુએ છે ત્યારે પૂર્વાક્ત પ્રકારે જો પ્રત્યેકનો આલોક વડે તમોજનન પ્રતિબંધ થવાથી પ્રત્યક્ષ થાય છે એમ કહેવામાં આવે તો પ્રત્યેક માટે તે પદાર્થને સૂર્ય બિજા બિજા માનવું પડે. અર્થાત્ રૂપ આલોકજન્ય છે એમ માનવાથી વિષય નીરૂપ થાય, અને જો વિષય નીરૂપ થાય તો બીજાને દેખાય નહિ એવી મહાન્ આપત્તિ ઉક્ત સિદ્ધાન્તમાં દૃષ્ટિપથ થાય છે. તેમજ જો આલોકવડે તમોજનન પ્રતિબંધ જ માની લેવાય તો સાયંકાલે સૂર્યસ્ત પછી રૂપ પ્રાપ્ત દેવતાના ગમનથી કોઈપણ પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ માની શકાય નહિ; અને તેથી ઘટાદિનું અદર્શન થાય. તેથી ઉક્ત સિદ્ધાન્ત માની શકાય તેવો નથી. વાસ્તવિક રીતે નયનાધિષ્ઠાતા દેવતા આદિત્ય છે. અને નયન કિરણ તેજ વિષયને સંયોગ થાય છે. એમજ માનવું જોઈએ. પણ જે લોકો તમોજનન પ્રતિબંધક આલોકને માને છે તેમનું કથન એમ છે કે સૂર્યસ્ત થવાથી અઘાપિ તમોજનન પ્રતિબંધકત્વ નષ્ટ થાય છે અને તેથી ઘટાદિની પ્રતીતિ અશક્ય થઈ પડે છે. પણ રાત્રિમાં એ સૂર્ય કિરણોનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું છે. બ્રહ્મસૂત્રના ચતુર્થાધ્યાયમાં “નિશિ નેતિ ચેન્ન સમ્બન્ધસ્ય ગ્રાવદ્દેહમાવિત્વાદ્દર્શયતિચ” આ સૂત્રમાં “અથ ઇતા હૃદયસ્ય નાભયઃ” આ વાક્યથી નાડીઓનો ઉપક્રમ કરીને દહરવિદ્યામાં આ નાડીઓમાં સૂર્યની સાથે સંબન્ધ થઈને વિસ્તૃત થાય છે એમ કહ્યું છે તેથી નાડીઓ રાત્રિમાંએ સૂર્યની સાથે સંબન્ધ હોવાથી આલોક તમોજનન પ્રતિબંધક છે અને માટેજ રાત્રિમાં ઘટાદિની પ્રતીતિ અયોગ્ય નથી એમ સમાધાન કરે છે. આ સમાધાન પણ અયોગ્ય જ છે. કારણ કે ત્યાં દહરવિદ્યામાં નાડીઓની રશ્મિ સાથે સૃષ્ટિ-સંબંધ હૃદય સાથે બતાવે છે. આ નાડી સુષ્પ રશ્મિઓ હૃદયાગ્રપદ્મોત્તન અને જીવોત્ક્રમણ માત્ર કાર્ય કહ્યું છે, તેથી તે રશ્મિઓ રૂપપ્રાપ્તિ છે એમ માનવામાં કાંઈપણ પ્રમાણ નથી. વળી જ્યોતિર્ષાદિજીમાં આદિત્યના અસ્ત થવા બાદ “કિં જ્યોતિરયં પુરુષઃ” ઇત્યાદિ વાક્યોનો વિરોધ પણ સ્પષ્ટ જ છે. આ વિરોધનો પરિહાર થઈ શકે તેમ નથી માટેજ આદિત્યાદિની રશ્મિઓ રૂપપ્રાપ્તિ છે એમાં શ્રુતિ પ્રમાણ નથી પણ આદિત્યરૂપ દેવતા રૂપપ્રાપ્તિ છે એમ કહેવું સર્વથા અયુક્ત જ છે. વળી ચક્ષુમાં રૂપની પ્રાપ્તિ પ્રતિબિમ્બભવનરૂપ છે. અને પ્રતિબિમ્બ ભવનરૂપ જે રૂપપ્રાપ્તિ થાય છે તે પણ માયા વડેજ થાય છે. જો એમ ન માનવામાં આવે તો ક્ષતેર્થ યત્પત્તીયેત

ઇત્યાદિ વાક્યો વ્યર્થ થાય. આ પ્રકારે ભુદ્ધ્યાકાર સમર્થકત્વ પણ પ્રતિબિમ્બનું જ છે. (અર્થાત્ ભુદ્ધિ-વિષયાકાર થાય છે એમ જે પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે તે તદાકારત્વ પણ પ્રતિબિમ્બ વિના થતું નથી) અને આધ્યાત્મિકરૂપ પણ માયામયજ થાય. અને તે આધ્યાત્મિકરૂપ જ્યારે માયામય કહેવામાં આવે ત્યારે અસત્ય છે એમ પણ માનવું જોઇએ. આધ્યાત્મિકરૂપમાં પણ અર્થ ક્રિયાકારિત્વ માત્ર છે. આધિ-દૈવિક તો શબ્દનિષ્ઠ હોવાથી ભગવદાત્મક છે અને તે સત્ય પણ છે. આધિભૌતિકરૂપ પ્રપંચાત્મક છે. અને તે પ્રપંચરૂપ કાર્યરૂપ હોવા છતાં કારણરૂપે સત્યજ છે; નહિ કે સ્વતઃ સત્ય છે, કારણ કે વિકારો તો વાણીથી કેવલ આરંભ કરાયલા જ છે. આ પ્રકારે આક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થાય.

ત્વચાજ પોતાના ગુણ-સ્પર્શ વડે સર્વ શરીરમાં વ્યાપે છે. નહિ કે તેથી આગળ જઈ શકે છે. આ સ્પર્શન પ્રત્યક્ષ છે ઘ્રાણ, રસન અને શ્રવણ પ્રત્યક્ષોનો પોતપોતાના ગોલકમાં સ્થિત રહીને સકલ શરીરમાં નિજ દેવતાના સામર્થ્યદ્વારા કે નિજ ગુણદ્વારા સકલ કાર્યોનું સંપાદન કરે છે.

કર્મેન્દ્રિયોમાં વાણીનો સ્પર્શ બહિર્ગમન કરે છે અને તેથી જ “નર્કિચન્મર્મણિ સ્પૃશેત્” કાષ્ઠના મર્મને સ્પર્શ કરવો નહિ ઇત્યાદિ વાક્ય સંયમના નિયમો છે. વિદ્યુતના શબ્દના હૃદયને સ્પર્શ થાય છે. ત્યારે હૃદય કંમ્પત થાય છે એમ સર્વનો અનુભવ છે. એટલું જ નહિ પણ કાષ્ઠક વાર વીજળીના કડાકાથી ભીંતો પણ પડી જાય છે. આ ઉપરથી શબ્દનો સ્પર્શ પદાર્થાન્તરને થાય છે એમ સિદ્ધ થયું. વાયુ, ઉપરચ, હસ્ત, પાદ પણ પ્રાણેન્દ્રિયાદિના પેઠે પોત પોતાના ગોલકમાં સ્થિત રહીને સર્વ શરીરમાં યથોચિત કાર્ય કરે છે. અને તેથી જ હસ્ત વડે ચલન પગવડે તાલવાદન વગેરે કરી શકાય છે, તેથી બેગોલકાની ઉભયત્ર (એકત્ર) સ્થિતિનો પણ સંભવ થાય છે.

આ સર્વ જ્ઞાન અને કર્મ અન્તઃકરણાધ્યાસ વડે થાય છે. અને જીવ પોતાનું માની લે છે. અને માયાવાદીઓ અને નૈયાયિકોનો જ્ઞાનેચ્છાદિને વિષે આત્મધર્મત્વરૂપ પ્રવાદ છે.

ઐશ્વર્યાદિ ધર્મોના તિરોભાવ

જેમ જ્ઞાનનો તિરોભાવ ભગવાદેચ્છા વડે થયો છે. તેમજ બ્રહ્મના ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આ બ્રહ્મના અન્ય પાંચ ધર્મોના એ તિરોભાવ ભગવાનની ઇચ્છા વડે જ થયો છે.

- (૧) ઐશ્વર્યનો તિરોભાવ થવાથી જીવ અસમર્થ થાય છે.
- (૨) વીર્ય (પરાક્રમ) નો તિરોભાવ થવાથી જીવને સર્વ દુઃખ સહન કરવાં પડે છે.
- (૩) યશનો તિરોભાવ થવાથી જીવ નિતાન્તદીન થાય છે.
- (૪) શ્રીનો તિરોભાવ થવાથી જન્મ, મરણ આદિ અનંક આપત્તિઓનો અનુભવ કરે છે.
- (૫) જ્ઞાનના તિરોભાવથી બ્રાન્તિ, સંશય વગેરે મિથ્યા જ્ઞાનની પ્રતીતિ થાય છે.
- (૬) વૈરાગ્ય ના તિરોભાવથી સંસારાસક્તિ થાય છે.

આનું પ્રમાણ ભગવાન બાદરાયણે “પરામિધ્યાનાત્તુ તિરોહિતં તત્તો બન્ધવિપર્યયૌ આ સૂત્રમાં આપ્યું છે તેથી બ્રહ્મ અને જીવ વિલક્ષણ પ્રતીત થાય છે. વસ્તુતઃ જીવ અને બ્રહ્મનો અંશશિભાવ સંબંધ જ છે.

જીવ બ્રહ્મનો નિજાંશ છે.

વળી “વાદોસ્ય વિશ્વા મૂતાનિ” “મમૈવાંશો જીવલોકે” ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિમાં “ચંદ્રમંડલનો શતાંશ ગુરુમંડલ છે” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જેમ અંશ શબ્દનો ગૌણ અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે તેમ ગૌણ અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો નથી. અથવા પુરુષના કર, ચરણ જેમ નિજાંશ છે અને પુત્ર બિન્નાંશ છે તેમ

મત્યાદિ અત્યાર ભગવાનના નિર્ણય છે અને જીવ ભિન્નાંશ છે એમ પણ અર્થ થતો નથી. અને તે અર્થ ભગવાન આદરાયણું સંમત નથી.

“ પ્રકાશાદિવન્નૈવં પરઃ ” જેમ સૂર્ય અને અગ્નિના તેજથી લોકોને તાપ લાગે છે પણ સૂર્ય કે અગ્નિને કાંઈ થતું નથી, કારણ કે તેજ તેમનું સ્વરૂપ છે. તેમજ બ્રહ્માં જીવને સુખદુઃખનો સ્પર્શ થતો નથી. કારણ કે બ્રહ્માં કાંઈપણ પદાર્થ ભિન્ન નથી. જીવને જે સુખદુઃખાદિનો અનુભવ થાય છે તેનું કારણ ભગવાનની અવિદ્યાશક્તિનો પ્રભાવ છે. અને તેથીજ જીવને ભેદ ભુદ્ધિ નથી. વળી “ અનુજ્ઞા પરિહારૌ દેહમન્વન્ધાઝ્યોતિરાદિવત્ ” જેમ ચાણકાસ, રમશાન વગેરેથી સંબન્ધ ધરાવતો અગ્નિનો અંશ અને જલાદિ અપવિત્ર માનવામાં આવે છે. પણ જગતમાં સર્વત્ર જ અગ્નિ કે જલાદિ અપવિત્ર નથી તેમજ શરીરની સાથે બ્રહ્માંશ જીવનો આધ્યાત્મિક સંબન્ધ છે. તેથી ઉચ્ચનીચ ભાવ હોવાથી શુદ્ધિ, અશુદ્ધિ, શ્રાવણતા અને અશ્રાવણતાનો વિચાર થાય છે બ્રહ્માં થતો નથી. આ બંને સૂત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જીવને સુખદુઃખ અને ગુણ દોષનો સ્પર્શ થતો નથી. જે જીવને બ્રહ્માંશ માનવામાં આવે તોજ આ સિદ્ધાન્ત માની શકાય અન્યથા નહિ. તેથી આ બંને સૂત્રોના અનુરોધથી જીવ બ્રહ્મનો નિર્જાંશ જ છે એમ સિદ્ધ થયું. અને તેના ધર્મોનો બ્રહ્મની ઇચ્છાથી જ તિરોભાવ થયો છે.

જીવાત્મવવાદ

માયાવાદીઓ કહે છે કે જો જીવ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે, તો તે વ્યાપક પણ હોવો જોઈએ. પણ ન્યારે તમે જીવને અણુ માનો છો ત્યારે તેનું વ્યાપકત્વ નષ્ટ થઈ જાય છે. અણુ પદાર્થ વ્યાપક હોઈ શકે નહિ. વળી “ સ વા એષ મહાનજ આત્મા ” આત્મા જન્મરહિત અને વ્યાપક છે. આકાશવત્ સર્વગતશ્ચ નિત્યઃ આત્મા આકાશની પેઠે વ્યાપક નિત્ય છે. નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુઃ આત્મા, નિત્ય, વ્યાપક અને અચલ છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિ વાક્યો પણ જીવને વ્યાપક કહે છે. અને જે યુક્તિદ્વારા વિચાર કરવામાં આવે તો જીવને અણુ માનવો અયોગ્ય છે. કેમકે સંપૂર્ણ શરીરમાં જે ચૈતન્ય વ્યાપે છે તે જીવનો ગુણ છે અને ગુણ પોતાના ગુણી (ધર્મી) થી વેગળો રહેતો નથી. જો જીવાત્માને અણુ કહેવામાં આવે તો તેની વ્યાપકતા નષ્ટ થાય. જેટલા પ્રદેશમાં અણુ જીવ રહી શકતો હોય તો તેટલાજ પ્રદેશમાં ચૈતન્ય પણ રહે તેથી અન્યત્ર જઈ શકે નહિ. આ યુક્તિ પણ આત્મવવાદથી વિરુદ્ધ પ્રમાણુ આપે છે. વળી લોકમાં એક પણ એવું દૃષ્ટાન્ત મળતું નથી કે જ્યાં ધર્મ ધર્મી કરતાં અધિક પ્રદેશમાં રહેતો હોય. પુષ્પ વગેરે સૌગન્ધિક પદાર્થનો ગંધ દૂરથી આવે છે તેનું કારણ વાયુ છે. વાયુ પુષ્પના પરાગને ઊરાડીને નાસિકા પ્રદેશ સાથે સંયુક્ત કરે છે. અર્થાત્ પરાગની સાથે જ તેનો ધર્મ સુગંધ પણ આવે છે. તેમજ ચંદનને શરીરના એક અંગ ઉપર ચોપડાથી તેની શીતલતા સંપૂર્ણ શરીરે લાગે છે તેનું કારણ પણ ચંદનને સૂક્ષ્મ અવયવનું સંપૂર્ણ શરીરમાં પ્રસરણ જ છે. મણિપ્રભા યદ્યપિ મણિ પ્રદેશથી અતિરિક્ત સ્થાનમાં હોય છે. પણ તે પ્રભા ધર્મ નથી. મણિથી ઉત્પન્ન થયેલ વિરલાવયવ દ્રવ્યાન્તર જ છે. તેથી દૃષ્ટાન્ત ન હોવાથી આત્માથી અધિક પ્રદેશમાં તેનું ચૈતન્ય માની શકાશે નહિ. યદ્યપિ આત્માને શરીર પરિમાણ માનવાથી શરીરવ્યાપિ ચૈતન્યનું સમર્થન થઈ શકે છે, પરંતુ શરીર પરિમાણ માનવાથી આત્માના નિત્યત્વનો વ્યાધાત થાય છે. કારણ કે શાસ્ત્રીય મર્યાદા અણુ અને વ્યાપક પદાર્થને જ નિત્ય માને છે. મધ્યમ પરિમાણ પદાર્થ અનિત્ય હોય છે. તેથી આત્મત્વ અને વ્યાપકતાનું સામાનાધિકરણ જ હોવાથી વિરોધ આવે છે.

આ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે છે.

વ્યાપકતાનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓ બ્રહ્મના પ્રકરણમાં કહેલી છે. તેથી બ્રહ્મ જ વ્યાપક છે એમ પ્રમાણિત થાય છે, જીવનું વ્યાપકત્વ પ્રમાણિત થતું નથી. અને આત્મત્વનું પ્રતિપાદન કરતી શ્રુતિઓનો

અભિપ્રાય પણ જીવને કાંઈ દુર્બોધ પ્રમાણિત કરવાનો નથી; કિન્તુ અણુ પ્રમાણિત કરવાનો જ છે. આ સિદ્ધાન્ત વ્યાસસૂત્રો વડે સ્પષ્ટ થાય છે. ભગવાન્ બાદરાયણ કહે છે કે “વ્યતિરેકો ગન્ધવચ્ચ” જેમ ગન્ધ ધર્મીની અપેક્ષાએ અધિક પ્રદેશમાં રહે છે તેમ હૃદયસ્થ જીવનું ચૈતન્ય શરીરમાં વ્યાપે છે. “અવિરોધચ્ચન્દ્રવત્” જેમ એકદેશસ્થિત ચંદનગિન્દુ સંપૂર્ણ શરીરમાં ચૈતન્યનો પ્રસાર કરે છે તેમ એક દેશસ્થિત અણુ જીવ પણ સંપૂર્ણ શરીરમાં ચૈતન્યનો સંચાર કરે છે “ગુણદ્વાડ્ડલોકવત્” જેમ એક દેશસ્થિત દીપ પ્રકાશદ્વારા સંપૂર્ણ ગૃહમાં વ્યાપ રહે છે. માયાવાદીઓ આ સૂત્રોને પૂર્વપક્ષમાં માનીને તેના ઉદાહરણોનું યુક્તિદ્વારા ખંડન કરે છે, તે અયોગ્ય છે. કારણ કે મોગરો, ગુલાબ, ચંપા વગેરેના પુષ્પોનો ગંધ દૂર સુધી જાય છે. અને તેમના અવયવ એવા શિથિલ હોતા નથી કે જે મંદ વાયુદ્વારા અન્યત્ર જઈ શકે છે. અને કદાચિત્ જાય તો ચારે બાજુએ પ્રસરતા અવયવોનું બાહ્ય માનવું કિલ્લ કલ્પના છે. જો અવયવો દૂર જતા રહેતા હોય તો પુષ્પનો નાશ થવો જોઈએ. જેમ કપૂરના અવયવો પ્રત્યેક ક્ષણે પૃથક્ થતા હોવાથી કપૂરનો નાશ થાય છે તેમ પુષ્પનો પણ નાશ થવો જોઈએ. અથવા પુષ્પમાં છિદ્ર દેખાવા જોઈએ. એમ પણ માની શકાતું નથી કે આદ્યાણુ કરનારા મનુષ્યોના પૂર્વેના પુણ્યના પ્રભાવથી પુષ્પના છિદ્રો પૂર્ણ થઈ જાય છે. કારણ કે અનુમાનથી અવયવ પૂરક પુણ્ય પ્રભાવની કલ્પના કરવી અને તદપેક્ષા ધર્મીથી અધિક પ્રદેશમાં ધર્મ માનવો એ પ્રત્યક્ષથી પણ થાય છે અને સરલ માર્ગ છે. આવા સરલ માર્ગનો પરિત્યાગ કરીને કિલ્લ કલ્પના કરવી અયોગ્ય છે. અને સૌગન્ધિક પદાર્થના સૂક્ષ્મ અવયવોનું નિર્ગમન સર્વત્ર સંભવે તેમ નથી વ્યાપારીને ત્યાં કોઠામાં આમડામાં વિંટીને કસતૂરી એક દાગડામાં બંધ કરવામાં આવે છે, જતાં તેનો ગંધ તો આવે જ. તેથી તેના અવયવનું નિર્ગમન માની શકાય તેમ નથી. વળી લક્ષ્મણના સ્પર્શવાળો કાથ હોય તો તેને બે ત્રણ વાર માટી લગાડીને ધોવાથી એ ગંધ જતી નથી. આ ઉપરથી એમ જ માનવું પડે છે કે પદાર્થની અપેક્ષાએ ગન્ધત્વાદિ ધર્મ અધિક પ્રદેશમાં હોઈ શકે છે. માટેજ વ્યતિરેકો ગન્ધવચ્ચ, ગુણદ્વાડ્ડલોકવત્ વગેરે વ્યાસસૂત્રો પૂર્વપક્ષનાં સૂત્રો નથી પણ તે જીવનું અણુત્વ જ પ્રદર્શિત કરે છે. તેથી અણુ સ્વરૂપ જીવાત્માના ચૈતન્યની વ્યાપ્તિ સંપૂર્ણ હોવી અનુચિત છે.

સિદ્ધાન્ત

જીવ અણુ અને ભગવદંશ હોવાથી તેનો મુખ્ય ધર્મ ભગવત્સેવાજ છે. માટેજ પુષ્ટિમાર્ગીમાં મુખ્ય સાધન ભગવત્સેવાજ છે. અને તેથી નિત્યલીલામાં પ્રવેશ એજ મુખ્ય ફલ કહેવામાં આવ્યું છે. સેવાનો અધિકાર બ્રહ્મ સંબંધદ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મ સંબંધ વિના સેવાનો અધિકાર થતો નથી. અને સેવા વિના નિત્યલીલામાં પ્રવેશ પણ નથી. નિત્યલીલાનો અનુભવ જ્ઞાની કે યોગીને દુર્લભ છે, તે અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ય છે. સેવાજ ભગવદનુગ્રહ સાધકા છે. કર્મ કે જ્ઞાન વડે અનુગ્રહ સાધ્ય નથી. જો અનુગ્રહ મેળવવો હોય તો ભગવત્સેવાની જ જરૂર છે.

બ્રહ્મ સંબંધ

બ્રહ્મ સંબંધ એટલે આત્મનિવેદન અથવા પ્રત્યેક પદાર્થ ઉપરથી સ્વત્વ અને સ્વીયત્વ શુદ્ધિ ખસેડીને ભગવત્સંબંધની સ્થાપના કરવાને આ બ્રહ્મસંબંધ ગુરુદેવ દ્વારા થાય છે. બ્રહ્મ સંબંધદ્વારા જ શ્રીનાથજી જીવને ગ્રહે છે. અર્થાત્ વરણ કરી અનુગ્રહ પાત્રને સેવાનો અનુભવ કરાવે છે. શ્રીમદાચાર્યચરણે સિદ્ધાન્તરહસ્યમાં બ્રહ્મસંબંધનું સ્વરૂપ, પ્રયોજન અને તેનો પ્રકાર તથા બ્રહ્મસંબંધીનાં કર્તવ્યનું નિર્દેશણ કર્યું છે. ‘સિદ્ધાન્ત રહસ્ય ગ્રંથ’ ઉપર અનેક ગોસ્વામી બાળકા અને વિદ્વાન્ વૈષ્ણવોની ટીકાઓ છે. ગોંડલ-વાસી ભાઈ મૂલચંદ્ર તેલીવાલાએ એકાદશવિવરણ સમેત સિદ્ધાન્ત રહસ્ય ગ્રંથનું મુદ્દણ કરાવીને પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. તેમાં બ્રહ્મ સંબંધનાં લક્ષણો જૂદા જૂદા ટીકાકારોએ આ પ્રકારે દર્શાવ્યાં છે:—

(૧) શ્રીગોકુલનાથજી આજ્ઞા કરે છે કે “બ્રહ્મસમ્બન્ધકરણં નામ એતન્માર્ગીયાચાર્યદ્વારા ભગવન્નિવેદનમ્”
અહિંસાસંબંધકરણુ એટલે એતન્માર્ગીય આચાર્યદ્વારા (ગોસ્વામી બાળકોદ્વારા) પ્રભુને સ્વ
અને સ્વીયત્વ બુદ્ધિ નિર્વૃત્તિ પૂર્વક સર્વ પદાર્થો નિવેદન કરવા.

(૨) શ્રીરધુનાથજી આજ્ઞા કરે છે કે “વૃહત્વાક્બ્રહ્મ પુરુષોત્તમઃ તત્સંબન્ધસ્તસ્મિન્ દેહાત્મનોર્નિવેદન
લક્ષણઃ” બૃહત્ હોવાથી અહિંસા પુરુષોત્તમ છે. શ્રીયશોદોત્સંગલાલિત પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ છે. તેનો
સંબંધ એટલે પ્રભુને દેહ આત્મા વગેરેનું નિવેદન કરવું તે.

(૩) શ્રીકલ્યાણરાયજી આજ્ઞા કરે છે કે “બ્રહ્મસમ્બન્ધો નામ સ્વમાર્ગાચાર્યદ્વારા ભગવતિ નિવેદનમ્”
અહિંસાસંબંધ એટલે સ્વમાર્ગીય આચાર્યદ્વારા પ્રભુને સર્વ નિવેદન કરવું તે.

(૪) શ્રીમજ્જેતસવજી આજ્ઞા કરે છે કે **બ્રહ્મસમ્બન્ધકરણં નામ સાક્ષાત્પુરુષોત્તમ
સમ્બન્ધકરણમ્ । તદ્વ શ્રીમદાચાર્યદ્વારા શરણગમનપૂર્વકમ્ ।** અહિંસાસંબંધકરણુનો અર્થ
શ્રીપુરુષોત્તમસંબંધકરણુ થાય છે. અને તે શ્રીપુરુષોત્તમસંબંધ શ્રીમદાચાર્યચરણુદ્વારા પ્રભુને
શરણુ ગમન કર્યા પછી થાય છે. અર્થાત્ પ્રથમ શ્રીમદાચાર્યચરણુદ્વારા શરણુ ગમન અને
પછી આત્મા નિવેદન થાય છે. આ ઉપરથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે શ્રીનાથજી જીવેના અહિંસાસંબંધ
દ્વારા અંગીકાર કરે છે, તે શ્રીમદાચાર્યચરણુની કાનીથી કરે છે. અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગીય ગુરુ શ્રીમદાચાર્ય-
જીથી અતિરિક્ત અન્ય કોઈ નથી.

(૫) શ્રીગોકુલોત્સવજી આજ્ઞા કરે છે કે “**બ્રહ્મણઃ શ્રીપુરુષોત્તમસ્ય સમ્બન્ધિકરણાત્ સર્વ
સમર્પણેન તદીયત્વસમ્પાદનાત્ ।**” અહિંસા જે શ્રીપુરુષોત્તમ તેનો સંબંધ સર્વ પદાર્થને કરાવેલો.
અર્થાત્ સર્વ પદાર્થો પુરુષોત્તમ સંબંધી છે. સર્વ સમર્પણદ્વારા સર્વપદાર્થો પુરુષોત્તમ સંબંધી છે. તેના
ઉપર સ્વત્વ કે સ્વીયત્વ બુદ્ધિ રાખવી નહિ.

(૬) શ્રીહરિરાયજી આજ્ઞા કરે છે કે “**આદૌ સમ્બન્ધકરણં કન્યયેવ સ્વયંચરે । સ્વસ્ય
સર્વપદાર્થાનાં મનસા તેન યોજનમ્ । સમ્બન્ધવત્યા વૃત્યેવ ગુરુણા તત્કૃતિર્ભવેત્ । સમ્બન્ધ-
શ્ચાપિ નિર્દોષસ્તથા સર્વસમઃ સ્મૃતઃ । બન્હેરિવેતિ બોધાય પ્રોક્તં બ્રહ્મપદં પુનઃ । ‘નિર્દોષં
હિ સમં બ્રહ્મ ત્યગ્નોક્તં તત્તથાશ્રિધમ્ । સ્યાત્ પ્રયુક્તે કલ્પણપદે વિષમત્વં ગુણાહિતિઃ ।
સમ્બન્ધે તાદૃશપેક્ષા નાસ્તિ દોષનિષારણાત્ । દોષમાત્રનિવૃત્ત્યર્થં બ્રહ્મસમ્બન્ધઃ ઉચ્યતે ।**

પ્રથમ જેમ કન્યા સ્વયંચરમાં વરે છે તેમ પ્રભુ સાથે સંબંધ થાય છે. આ સંબંધ કરાવનાર
સ્વયંચરમાં જેમ દૂતી હોય છે, તેમ આ સ્થલે ગુરુદેવ હોય છે. સંબંધ થતાંજ મનથી પ્રભુને પોતાના
સર્વ પદાર્થો નિવેદન કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક પદાર્થ ઉપરથી સ્વત્વ અને સ્વીયત્વ બુદ્ધિ ખસેડીને
ત્યાં ભગ સ્થાપન થાય છે. આ સ્થલે અહિંસાસંબંધી શબ્દ યોગવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરથી જણાય
છે કે નિર્દોષ અને સર્વસમ અહિંસા આમની જેમ દોષોને દૂર કરનાર છે. જે અહિંસા સંબંધ ન કહેતાં
કૃષ્ણ સંબંધ કહેવામાં આવે તો વૈષમ્યદોષ અને ગુણાહિતિ થાય. પણ આચાર્યચરણુ અહિંસાને
નિર્દોષ અને સર્વસમ કહે છે. તેથી આ સ્થલે કૃષ્ણ શબ્દના સ્થાનપર અહિંસા શબ્દની યોગના કરી છે.
(તેનો અન્યથા અર્થ કરવો નહિ) આ સ્થલે દોષ નિવારણ કરવાના છે. તેથીજ અહિંસાપદની અપેક્ષા છે.
નહિ કે કૃષ્ણ પદની દોષ માત્રના નિવૃત્તિ માટે અહિંસા સંબંધનો ઉપદેશ કરાવ્યો છે.

(૭) શ્રી વીકલેશ્વરજી આજ્ઞા કરે છે કે ‘સિદ્ધાન્ત રહસ્યમાં’ પ્રભુએ શ્રીમુખે જે આજ્ઞા કરી તેજ

અક્ષરશઃ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ કહે છે તે ઉપરથી એમ જાણી શકાય છે કે બ્રહ્મસંબંધ એટલે બ્રહ્મ ને હું (પ્રભુ) તેના તે ને સંબંધ કરાવે તેનું નામ બ્રહ્મ સંબંધ.

(૮) શ્રીગિરિધરજી આજ્ઞા કરે છે કે “અસ્મિન્ માર્ગે યશોદોત્સંગલાલિતશ્રીકૃષ્ણસ્યૈષો-
પાસ્યત્વાત્તસ્ય ચાક્ષલોકે અવતારમાત્રમત્વાદત્ર તદ્વ્યાવૃત્યર્થે બ્રહ્મપદોપાદાનમ્ । તેન
બ્રહ્મણા સહ દેહજીવયોર્યઃ સમ્બન્ધઃ સ્વમાર્ગીયનિવેદનેન તદીયત્વસમ્પાદનલક્ષણઃ ।”

આ પુષ્ટિમાર્ગમાં યશોદોત્સંગલાલિત પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ જ ઉપાસ્ય છે અને તે શ્રીકૃષ્ણને લોકો અજ્ઞાન-
તાથી-બ્રમથી અવતાર માત્ર સમજે છે; અમારા પ્રભુ પૂણ્ય પુરુષોત્તમ છે, એમ બોધ કરાવવા માટે
બ્રહ્મ નંદ બ્રહ્મણ કયું છે. તે ઉપરથી એમ સમજવું જોઈએ કે બ્રહ્મની સાથે (યશોદોત્સંગલાલિત પ્રભુ
શ્રીકૃષ્ણ સાથે) ને દેહ અને જીવનો સંબંધ થાય છે તે બ્રહ્મ સંબંધ છે. અને તેજ સ્વમાર્ગીય
નિવેદન કે તદીયત્વ કહેવાય છે.

પરિવ્રતપુરદર દશદિગ્વિજયી શ્રીપુરુષોત્તમજી આજ્ઞા કરે છે કે “બ્રહ્મસંબન્ધો નામ સર્વસ્મિન્
ભગવત્સ્વામિકત્વતરૂપઃ સમ્બન્ધઃ, તસ્ય કરણં નામ ભગવતા આચાર્યાન્ પ્રતિ ગચ્છેનોક્તો ય
આત્મસમર્પણપ્રકારઃ, તદ્ગીત્યા ભગવતિ સ્વાત્મસહિતસ્વીયસર્વપદાર્થાનાં ભગવતિ તથા-
ત્વવિજ્ઞાપનમ્ । “સવ નૈવ રેમે” ઇતિ શ્રુતે, “ક્રોડાર્થમાત્મન . इदं त्रिजगत्कृतं ते स्वा-
म्यं तु तत्र कुधियो परदृशः कुर्युः ।” इत्यादि वाक्यान्; वस्तुतः सर्वस्य भगवदीयत्वेऽपि
“स वै नैव रमे” इत्यादिश्रुत्या रमणार्थं द्वितीयनिर्माणदिश्रावणात्, तेनापादिता या
तत्તत्પદાર્થે જીવસ્ય સ્વત્વસ્વીયત્વાભિમતિઃ, તત્પારત્યાગે, તેષુ ભગવદીયત્વસ્ય વિજ્ઞાપન-
મિતિ યાવત્ ।”

બ્રહ્મસંબંધ એટલે સર્વ પદાર્થોમાં ભગવત્સ્વામિકત્વરૂપ સંબંધ. (અર્થાત્ પ્રત્યેક પદાર્થોના સ્વામી
ભગવાન છે, એવો સંબંધ સ્થાપન કરેવો તે) આચાર્યચરણ પ્રત્યે સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમે પ્રકટ થઇને
ગણ મંત્રદારા ને આત્મ સમર્પણ પ્રકાર કહ્યો છે, તે બ્રહ્મસંબંધ કરણ છે. (આચાર્ય ચરણે ને
ભગવદ્વાચાર્યી ગણમંત્રદારા આત્મ સમર્પણની પ્રણાલિકા સ્થાપન કરી છે, તેનું નામ બ્રહ્મસંબંધ કરણ
છે.) તે પ્રણાલિકાને અનુસરીને પોતાના આત્મા સહિત સ્વીય સર્વ પદાર્થો પ્રભુના છે એમ વિગતિ
કરવી. સર્વ નૈવરમે અને ક્રોડાર્થમ વગેરે પ્રમાણે પણ એમ કહે છે કે જગત્ના પ્રત્યેક પદાર્થ પ્રભુએ પોતાના
રમણ માટે સર્જ્યા છે, તે ઉપર સ્વત્વ અને સ્વીયત્વ ભુલ્લ કરવી નહિ. તે પદાર્થો ઉપર જીવને “પોતે
અને પોતાનું” એવો ને અભિમાન છે, તેનો પરિત્યાગ થવાથી તે સર્વ પદાર્થો ભગવદીય છે એમ ને
વિજ્ઞાપન કરવામાં આવે છે તે બ્રહ્મ સંબંધ છે—

(૧૦): લાલુભટ્ટજી કહે છે કે “બ્રહ્મણાસહ સમ્બન્ધઃ સ્વસ્વામિભાવલક્ષણો દેહેન્દ્રિયપ્રાણા-
ન્તઃકરણદારાગારપુત્રાદીનામાત્મનઃ તદીયત્વમિતિ યાવત્ । તસ્ય કરણાત્ ગદ્યસહિતપદ્ધા-
ક્ષરનિવેદનમન્ત્રસ્યાપદેશેન સ્ફુટીકરણાદિત્યર્થઃ ।”

બ્રહ્મની સાથે સંબંધ થાય તે બ્રહ્મસંબંધ કહેવાય. પ્રભુ સાથે સ્વસ્વામિભાવ સ્થાપન કરેવો, અને
દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અંતઃકરણ, દારા, ધર, પુત્રાદિ અને આત્મા પણ ભગવદીય છે. તે (ભગવદીયત્વ)
ગણ સહિત પંચાક્ષર નિવેદન મંત્રના ઉપદેશથી સ્ફુટ થાય છે.

(૧૧) શ્રીશાનુવર્તિટીકાકાર કહે છે કે “નિર્દોષં હિ સમં બ્રહ્માહમ્, તસ્મિન્ સમ્બન્ધસ્ય
કરણાત્, સાધકતમાત્ સગદ્યપદ્ધ્યાક્ષરકથનાત્ । અંશત્વેષિ “પરાભિધ્યાનાત્ તિરોહિતં

તતોક્ત્યસ્ત્રગ્ન્યપર્યયો " इतिभक्तिमार्गीयात्मसमर्पणापरपर्यायनिवेदनद्वारा. सेवकत्व
करणादित्यर्थः । " પ્રભુ આના કરે છે કે, હું નિર્દોષ અને સર્વસમ બ્રહ્મ છું. મારા વિષે સંબંધ કર-
વાથી...ભક્તિમાર્ગીય આત્મ સમર્પણ અથવા આત્મ નિવેદન દ્વારા સેવકત્વ કરાય છે. અર્થાત્ આત્મનિવેદ-
નથી પ્રભુ સાથે સેવ્ય સેવકભાવ સ્થાપન થાય છે.

બ્રહ્મ સંબંધે કક્ષાત્મક શ્રીકૃષ્ણ સાથે મનો હોવાથી ભક્તિમાર્ગીય રીતે તે સાધન છે અને
તદ્દ્વારા સંપાદન થતું સર્વ પદાર્થોનું ભગવદીયત્વ અને સેવ્યસેવકત્વ બાન તેવા છે એમ કહી શકાય.

ઉપાસના કે ભક્તિ

"આત્માવારે દૃષ્ટ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિવિધ્યાસિતવ્યઃ" ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં ભગવદ્ધર્મ તરીકે દર્શનાદિનું
વિધાન છે. તેમજ આત્મેવૈત્યુપાસીત" આ શ્રુતિ વાક્ય આત્મોપાસનાનું વિધાન કરે છે. જ્ઞાનીઓ 'દૃષ્ટવ્યઃ'
ઇત્યાદિનો 'જ્ઞાતવ્યઃ' એમ અર્થ કરીને "આત્મેવૈત્યુપાસીત" આ વાક્યમાં આત્મમાં જાણવો એમ અર્થ
કરે છે, અને ભગવાન જાણી શકાય છે એવું છે એમ પણ સિદ્ધ કરીને ભગવદુપાસના કરે છે. ત્યારે તેમને
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહેલું "જ્ઞાતાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન માં પ્રપચતે" અનેક જન્મો પછી જ્ઞાની મને પ્રાપ્ત
કરે છે. આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. અને જન્મો વડે તેમને આત્મસ્મૃતિ થાય છે ત્યારે ધણા અભ્યાસ પછી
જ્ઞાનને જ્ઞાતો આવિર્ભાવ થાય તો સમિચ્છદાનંદ ત્રણે અંશનું પ્રાકટ્ય થવાથી બ્રહ્મૈવ સત્ 'બ્રહ્માણ્યેતિ" ઇત્યાદિ
શ્રુતિને અનુસરી સ્વભૂતતા થવાથી આત્મા તરીકે સાક્ષાત્કાર થાય છે. આજ જ્ઞાનમાર્ગીય મુખ્ય ફલ છે.

ભક્તિજ મુખ્ય સાધન અને ફલ છે.

સર્વ સાધનોમાં ભક્તિ મુખ્ય સાધન છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં જેમને મુક્ત કહ્યા છે, તે પણ આ ભક્તિની
પ્રત્યક્ષા કરે છે. ભક્તિ ભગવત્કૃપા વડેજ પ્રાપ્ય છે. સાધનાન્તરથી અપ્રાપ્ય છે; અને જેમ પ્રભુ આનન્દમય
છે તેમ ભક્તિપણ આનન્દમય અને રસરૂપ છે.

મુક્તાત્માઓ પણ ભક્તિની પ્રત્યક્ષા ધરાવે છે. તેમને પણ ભક્તિની પ્રત્યક્ષા થાય એજ હેતુ ભક્તિનો
વિતર્ક જતાવવા માટે પર્યાપ્ત છે. કારણ કે જ્ઞાનમાર્ગમાં મુક્તાત્મા તેજ કહેવાય છે કે જ્યારે જીવની
સર્વ કામનાઓ લય પામે અને સ્વભૂત થાય. કામનાઓનો લય થઈ જાય ત્યારે પણ ભક્તિની કામના
શેષ રહે છે. ભક્તિની કામના રહેવાની મુક્તત્વમાં ફલણ નથી પણ ભૂષણ જ છે.

જ્ઞાનમાર્ગીઓ કહે છે કે મુક્તાત્માને કાંઈપણ જાતની કામના હોતીજ નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહે
છે કે "યદા સર્વે પ્રલીયન્તે કામા ચેડ્વય દ્વિ સ્થિતાઃ । અથ મર્ત્યોઽમૃતો મવત્યત્ર બ્રહ્મ સમસ્તુતે ।" જ્યારે
જીવના હૃદયમાં સ્થિત થયેલા સર્વ પ્રકારના કામનો લય થાય ત્યારેજ મનુષ્ય અમૃત અર્થાત્ મુક્ત થાય
છે અને મુક્તાત્મજ સ્વભૂત થઈ શકે છે. આ વાક્યમાં મુક્તાત્માની કામનાનો લય સ્પષ્ટ જણાવ્યો
છે. જો કામના-ભક્તિની કામના હોય તો પણ-સ્થિત રહે તો તેને આ શ્રુતિ વાક્ય મુક્ત રહેવાની ના
પાડે છે. વળી તમે જેને ભક્તિ કહો છો, તે શું અનુગ્રહ છે કે દયા છે ? જો અનુગ્રહને ભક્તિ કહેવામાં
આવતી હોય તો "તમક્તું પચ્યતિ વીતશોકો ધાતુઃ પ્રસાદાન્મહિમાનમીશમ્" જે વીતશોક હોય તે ધાતાના
અનુગ્રહથી ભગવદ્દર્શન કરે છે. આ વાક્યથી અનુગ્રહથી કેવલ ભગવદ્દર્શન થાય છે અને "મોક્ષમિક્ષેજ્જનાર્દનાત્"
જનાર્દન ભગવાન પાસેથી મોક્ષની પ્રત્યક્ષા કરવી. આ સ્મૃતિ વાક્ય મુક્તિને અનુગ્રહસાધ્ય કહે છે.
અર્થાત્ દર્શન અને મુક્તિ આ બેજ ફલ અનુગ્રહના છે. અને મુક્તાત્માને તે બંને અપ્રાપ્ય નથી. તેથી
અનુગ્રહપક્ષમાં મુક્તાત્માને ભક્તિની કામના થવી અસંભવ છે. અને જો ભક્તિનો અર્થ દયા કરવામાં
આવે તો દયા એટલે બીજાનું દુઃખ દૂર કરવું. તે પણ સંભવી શકે નહિ. કારણ કે મુક્તાત્માને દયાની

જરૂર નથી. જેનું દુઃખ દૂર થઈ ગયું હોય તે જ મુક્તાત્મા કહેવાય. અર્થાત્ દુઃખના અભાવમાં દયાની ઇચ્છા કોણ કરે? અને જો તમે ભક્તિનો અર્થ સ્નેહ કરતા હો, તો, તે સ્નેહ મનનો ધર્મ છે. તેથી સ્નેહ ભાવરૂપ થયો. તેને આનંદરૂપ કહી શકાય નહિ. વળી તમને આનંદપદનો અર્થ સુખ (વ્યક્તિ) છે કે બ્રહ્મ? જો આ બંને અર્થ ગ્રહણ કરો તોપણ તેમાં સ્થાયીભાવ ન હોવાથી તે ભક્તિ રસરૂપા કહી શકાય નહિ. બ્રહ્મધર્મ કહો તો ભક્તિમાંએ નિત્યતા હોવી જોઈએ. તે નિત્યતા પણ ભક્તિમાં દેખાતી નથી. ભક્તિ સર્વમાં સર્વકાલે હોતી નથી પણ કોઈમાં કદાચિત્ હોય છે. તેથી તેને નિત્ય કેમ કહેવાય “પુનઃ મુચ્યમ્ભવત્યનન્તે રતિઃ પ્રસન્નશ્ચ તથાગ્રયેષુ” અનંત ભગવાનમાં અને ભક્તોમાં મારો ફરીથી પ્રેમ થાઓ ઇત્યાદિ પ્રાર્થના વાક્યોમાં ભક્તિની પુનઃ સંભાવના કહેવામાં આવી છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિ અનિત્ય છે, માટેજ તે મુક્તાત્માઓને અભિલષિત નથી, અનુગ્રહથી પ્રાપ્ય નથી, આનંદ-ધર્મ અને રસરૂપ પણ નથી જ્ઞાનથી જ્ઞાનાદેવ હિ કૈવલ્યમ્ ઇત્યાદિ વાક્યોને અનુસરીને કૈવલ્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. હરિભક્તિની કદાચિત્ કાર્યાત્ સાધનાન્તરમાં ગણના થાય તેને મુખ્ય સાધન અને શ્રેષ્ઠ સાધન કહી શકાય નહિ. તમે જે ભક્તિને મુક્તાત્માઓને અભિલષિત, અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ય, આનંદધર્મ અને રસરૂપ કહો છો તે સર્વ અસંગત છે.

શુદ્ધાદૈતસિદ્ધાન્તમાં ભક્તિનેજ મુખ્ય સાધન અને જ્ઞાનાદિને ગૌણ કહ્યાં છે તે શાસ્ત્ર સિદ્ધ છે. કારણ કે મૈત્રેયી બ્રાહ્મણમાં “યેનાહં નામૂતાદ્યાં કિમહં તેન કુર્યામ્” જે વડે હું મુક્ત થઈ શકતો નથી. તેથી હું શું કરું? આ વાક્યથી આરંભીને મુક્ત થવા માટે આત્મ દર્શનનો “આત્માવારે દૃષ્ટ્યઃ” ઇત્યાદિ વાક્યમાં ઉપદેશ કર્યો છે. અને તે (આત્મદર્શન) નો ઉપદેશ કરવા માટે “ન વા ઓરે પત્યુઃ કામાય પતિઃ પ્રિયોમવતિ” પતિના માટે પતિપ્રિય નથી પણ આત્મા માટે પતિપ્રિય છે ઇત્યાદિ વાક્યોમાં નિરુપાધિક પ્રીતિનો અનેકવાર ઉપદેશ કરીને આત્મ દર્શનનો પરિચય કરાવ્યો છે. અને ઉપસંહારમાં “ચૈતાવદે સ્વસ્ત્વ-મૃતત્ત્વમ્” આ વાક્યથી આત્મવિષયક જ્ઞાનનેજ અમૃતત્વે કહેવામાં આવ્યું છે. ત્યાં સ્વપ્રતીતિથી પુત્રાદિની અપેક્ષાએ વધુ પ્રિય આત્માજ છે એમ સમ્યક્તિક પ્રતિપાદન કર્યું છે એમ ઉપક્રમ, ઉપસંહાર અને અભ્યાસ વાક્યો વડે આ વાક્યો જીવ બોધક છે એમ કહેવામાં આવે છે; વળી આ સ્થળે આત્મજ્ઞાનાદિનું સર્વ વેદનરૂપ ફલ સિદ્ધિ માટે આત્માનું સર્વ રૂપ સંભળાય છે, અને સમુદ્રાદિનું દૃષ્ટાન્ત કહીને આત્માને સર્વધાર કહે છે; જો વળી બીજી શ્રુતિઓમાં આત્માને બ્રહ્મરૂપ કહે છે, તે સર્વ વાક્યો આત્મા (જીવાત્મા) નો ઉત્કર્ષ દર્શાવે છે, કારણ કે જગત્પતી ઉત્પત્તિમાં જેમ બ્રહ્મ કારણ છે તેમ જીવનું પણ સહકારી કારણ છેજ. માટે આ સ્થળે આત્મા શબ્દથી જીવજ ગ્રહણ થાય છે. માયાવાદીની આ યુક્તિનો પરિહાર બ્રહ્મસૂત્રના વાક્યાન્વયાધિકરણ વડે થઈ જાય છે. આ વાક્યાન્વયાધિકરણ બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયના ચતુર્થપાદનું સમમ અધિકરણ છે. આ વાક્યાન્વયાધિકરણનો અર્થ આ પ્રકારે છે:-પૂર્વોક્ત શ્રુત્યાદિના ઉપક્રમમાં અમૃતત્વ-મોક્ષ-માટે આત્મદર્શન અને તેના સાધનનો ઉપદેશ થાય છે. અમૃતત્વ બ્રહ્મજ્ઞાનથી થાય છે, એમ પણ નિર્ણય કર્યો. તેમાં પ્રમાણ તમેવ વિદિત્વાડતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિચક્ષે-ડયનાય તેને જાણીનેજ અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે અન્ય માર્ગથી નહિ. તેને જાણનારજ અમૃતત્વને પામે: બીજો માર્ગ નથી. એમ અન્યમાર્ગનો નિષેધ કરીને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રતિપાદક શ્રુતિઓ જ છે તેથી આ મૈત્રેયી બ્રાહ્મણમાં પણ તેજ બ્રહ્મનો આત્મ શબ્દથી પરામર્શ કરીને તેના દર્શનબોધક વાક્યો સાથે અન્વય કરવામાં આવ્યો છે; નહિ કે જીવબોધક આત્મ-શબ્દ સાથે. અન્યથા પૂર્વોક્ત શ્રુતિઓનો વિરોધ થશે. એજ પ્રકારે ઉપસંહાર વાક્યમાં પણ આત્મ શબ્દનો બ્રહ્મ સાથેજ અન્વય થાય છે. ઉપક્રમ પ્રયોગ હોય છે. માટે ઉપક્રમનેજ અનુસરવું જોઈએ વળી એજ પ્રકારે તમેવ વિદિત્વા ઇત્યાદિ વાક્યોનો પણ અન્વય બ્રહ્મમાં જ થાય છે અને તેજ બ્રહ્મ સ્વરૂપ હોવાથી સાધાર છે. મૈત્રેયીબ્રાહ્મણસ્થ વાક્યોનો અન્વય જો જીવ પરત્વે કરવામાં આવે તો નિષ્ફળજનક અને

અસદ્ગુણો બોધક હોવાથી તેનો અન્વય અધટિત ગણાય. તેમજ આત્મ શબ્દનો અન્વય જીવ સાથે ન કરતાં પ્રિયત્વ બોધક શબ્દનો અન્વય જીવ સાથે થાય એમ પણ શંકા કરવી નહિ. આનન્દમાં આનન્દજનક જ પ્રિયત્વે પ્રતીત થાય છે. તેથી આનન્દ સ્વરૂપ આનન્દજનકનો વિચાર કરતાં “આનન્દો બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્” “આનન્દાદ્યેવ ચલ્લિમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે” “યો વૈ ભૂમા તત્સુખમ્ નાલ્પે સુખમસ્તિ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં બ્રહ્માનું આનન્દ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન તથા જીવને આનન્દમય બ્રહ્માનું કાર્ય કહેવામાં આવે છે. તેમજ “સર્વં ઇવાત્મનો વ્યુદ્ધરન્તિ” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં આત્મામાંથી જીવનું અંશત્વે વ્યુદ્ધરણ પ્રતિપાદન કર્યું છે. જીવ અંશ છે એમ સિદ્ધ થવાથી જીવને જે પરમપ્રિયત્વે કહેવામાં આવે છે તે બ્રહ્મગત પ્રિયત્વ છે એમ સમજવું અને તેમ થવાનું કારણ એજ કે બ્રહ્મ પોતે અવિષય હોવાથી અને તેનો અંશ જીવ તેની નિકટ હોવાથી જીવમાં તે સવિષય હોવાથી પ્રિયત્વ ભાસે છે તેમજ “એષ દ્યોવાનન્દયાતિ” આજ આનન્દ પમાડે છે. આ વાક્ય બ્રહ્મને જ આનન્દજનક છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે. અન્યત્ર પ્રિયત્વનો અધ્યાસ છે, અને તે પણ બ્રહ્મનો સંબંધ થવાથી જ. માટે મૈત્રેયી બ્રાહ્મણના વાક્યોનો અન્વય પણ બ્રહ્મમાં જ થાય છે, જીવમાં નહિ. તેથી અધ્યાસ (વારંવાર ઉપદેશ) પણ બ્રહ્મનો જ છે, એ પ્રકારે સાક્ષાત્ તથા પરંપરા સંબંધે આત્મવાચક વાક્યોનો અન્વય બ્રહ્મમાં જ થાય છે એમ વાક્યાન્વયાધિકરણમાં સિદ્ધાન્ત કરવામાં આવે છે.

પ્રિયત્વજ સ્નેહ છે.

આ મૈત્રેયી બ્રાહ્મણના વાક્યોમાં જે પ્રિયત્વ કહેવામાં આવ્યું છે તેજ સ્નેહ શબ્દ વાચ્ય છે. કાશમાં પણ પ્રેમનો જ પર્યાય વાચક શબ્દ સ્નેહ છે અને આ સ્નેહ જ ન્યારે પ્રભુ સાથે થાય ત્યારે તે ભક્તિ કહેવાય છે. અર્થાત્ ભગવદ્વિષયક સ્નેહને જ ભક્તિ કહે છે. નારદપંચરાત્રમાં ભક્તિનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે:-

માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વસ્તુ સુદૃઢ સર્વતોઽધિકઃ ।

સ્નેહો ભક્તિરિતિ પ્રોક્તેસ્તયા મુર્ક્ધિન ચાન્યથા ॥

માહાત્મ્યજ્ઞાન પૂર્વક, સુદૃઢ અને સર્વથી અધિક જે સ્નેહ છે તેજ ભક્તિ કહેવાય છે. તે વડેજ મુક્તિ થાય છે, અન્યથા નહિ. માહાત્મ્યજ્ઞાન શબ્દનો અર્થ પણ વિચારવા લાયક છે. મહાન્ (બૃહત્વાચ્ચ-બ્રહ્મ) બ્રહ્મ છે, તત્સંબંધી જ્ઞાન. અર્થાત્ બ્રહ્મ જ્ઞાનપૂર્વક કે સર્વાત્મ ભાવપૂર્વક સુદૃઢ કદીપણ તૂટે નહિ તેવો અને સર્વથી અધિક સર્વોત્કૃષ્ટ સ્નેહ હોય તોજ તેને ભક્તિ કહી શકાય. “સુદૃઢ” શબ્દ બ્રહ્મ ધર્મત્વનો બોધ કરાવે છે. અને “સર્વતઃ અધિક” શબ્દ ભક્તિનું નિરુપધિત્વનો બોધ કરાવે છે અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાન કે સર્વાત્મભાવ સાથે બ્રહ્મ ધર્મત્વ બોધક સુદૃઢ જે કદીપણ તૂટે નહિ (નિત્ય હોય) અને સોપાધિક ન હોય તેવો સ્નેહ ભક્તિ કહેવાય છે. તેમજ શાણ્ડિલ્ય ભક્તિસૂત્રમાં તેને ઇશ્વરમાં અનુરક્તિ કહે છે. જે ઇશ્વરમાં અનુરક્તિ થાય છે તે પરાભક્તિ કહેવાય છે. એજ તાત્પર્ય શાણ્ડિલ્ય મહર્ષિ પ્રણીત ભક્તિસૂત્રોમાં “સા પરાનુરક્તિરીશ્વરે” આ સૂત્રમાં છે. આ સ્થલે પણ ‘પર’ પદનિરુપધિત્વનો જ બોધ કરાવે છે. આટલા પ્રમાણેથી સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિ નિત્ય અને નિરુપાધિક છે.

“દાનવ્રતતપોહોમજપસ્વાધ્યાયસંયમૈઃ । એયોમિર્વિવિધેશ્વાન્યૈઃ કૃષ્ણે ભક્તિર્હિ સાધ્યતે” દાનવ્રત, તપ, હોમ, જપ, સ્વાધ્યાય, સંયમ તથા બીજાં શ્રેયસ્વાળાં કર્મોર્થે શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ સિદ્ધ થાય છે. ઇત્યાદિ સાધન વાક્યો તથા “પુનઃ ભૂયા ગવત્યનન્તે રતિઃ” ફરીથી ભગવાન્ અનન્ત શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રેમ થાઓ ઇત્યાદિ પ્રાર્થના વાક્યો અને અતિમાં કહેલું “ભક્તિરસ્ય મજનં તદિદામુત્રફલભોગૈરાશ્વર્યેનાસ્મિન્મનઃ કલ્પનમ્” ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું ભજન, ઐહિક ફલભોગથી વિરક્ત થઈને પ્રભુમાં મન લગાડવું એજ, ભક્તિ છે. ઇત્યાદિ લક્ષણ વાક્યો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિ સાધી શકાય છે, ફરીથી મેળવી શકાય છે અને મનઃ

કલ્પિત એજ ભક્તિ છે; તો તે અનિત્ય સિદ્ધ થવાથી પૂર્વોક્ત વાક્યોનો વિરોધ આવે છે—એમ શંકા કરવી નહિ. કારણ કે યદ્યપિ આ વાક્યો ભક્તિને અનિત્ય સાબીત કરે છે તથાપિ તે પૂર્વોક્ત વાક્યોનો વિરોધ કરી શકતાં નથી. કારણ કે “ જ્ઞાનં પરમગુણં મે યદિજ્ઞાનસમન્વિતમ્ । સરહસ્યં તદ્વજ્રં ચ ગૃહાણ ગદિતં મયા ” માં પરમ ગુણ વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાન, સાંગ અને રહસ્ય સાથે મેં કથન કરેલું તું મહણુ કર. આ ગીતાના વાક્યમાં ભગવદ્જ્ઞાનની પેઠે તેમજ “ યુક્તં મનોઃ સ્વૈરિતરત્ર ચાઘ્રુવે ” ઇત્યાદિ વાક્યોક્ત ભગવદ્દત્ત ઐશ્વર્યવત્ ભગવદ્વિચારિત આનુપૂર્વીવડે ભગવત્સમાગમન વગેરેનું પ્રતિપાદન છે તેથી કાંઈ ભક્તિની નિલતામાં બોધ આવતો નથી. પ્રાર્થના વાક્યમાં ‘પુનઃ’ પદ આવ્યું છે. તે વિદ્યમાન પદાર્થનો એકની સાથે રહેલો સંબન્ધ નિવૃત્ત થાય અને પછી જો કાલાન્તરે તેનીજ સાથે જોડાય તો ‘પુનઃ’ પદનો પ્રયોગ તે અર્થમાં કરવામાં આવે છે. જે ‘પુનરાગમન’ આ સ્થલે ‘પુનઃ’ પદનો પ્રયોગ છે. તેથી કાંઈ આવનારનો નાશ થઈ ગયો હતો એમ કલ્પી શકાતું નથી. માટેજ પ્રાર્થના વાક્ય વડે અનિલતા સિદ્ધ ન થવાથી કાંઈપણ વિરોધ નથી.

વળી જેમ “ સ માનસીન ભાત્મા ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં ભગવાનનો મનમાં આવિર્ભાવ થવાથી માનસીન કહેવામાં આવે છે. તેમજ ભગવત્સંબન્ધ નિકટ હોવાથી ભક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ મનમાં થાય એટલે તે મનોધર્મ કહેવાય. જેમ અતિપ્રજ્વલિત અગ્નિની થોડા અંતર ઉપર કોઈ પદાર્થ હોય અને તેપણ નૈકટ્યથી ઉજળુ થઈ જાય તેથી તે ઉજળુ સ્પર્શવાનું કહેવાય છે અને ઉજળુ સ્પર્શનું તારતમ્ય સમજી શકાય છે તેમજ ભગવાનના નૈકટ્યનું તારતમ્ય સમજવાથી ભક્તિના અનુભવનું તારતમ્ય પણ સમજી શકાય છે. તેથી તે ‘મનઃકલ્પન’ મનોધર્મ છે. એમ લક્ષણ શ્રુતિના વાક્યથી મનોધર્મત્વે અનિલતાપત્તિ થતી નથી. વળી “ રસો વૈ સઃ ” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં ભગવાનનું સ્વરૂપ રસરૂપ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. પણ તે રસશાસ્ત્રોક્ત પ્રણાલીથી જ્યારે હૃદયમાં આવિર્ભૂત થાય ત્યારેજ રસત્વે અનુભવ થઈ શકે અન્યથા નહિ. તેમજ ભક્તિ પણ રસશાસ્ત્રોક્ત પ્રણાલીથી હૃદયમાં સ્થાયી ભાવત્વે આવિર્ભાવ પામે ત્યારેજ રસત્વે અનુભવ થાય તેથી તેની રસરૂપતામાંજ કાંઈ વિરોધ આવતો નથી. આ ભક્તિનો આવિર્ભાવ પણ અનુગ્રહવડેજ થાય છે. “ મગવાન્ મજતાં મુકુન્દો મુક્તિં દદાતિ કર્હિંચિત્સમ ન મક્તિયોગમ્ ” ભગવાન મુકુન્દ ભક્તોને મુક્તિ આપે છે પણ કદી ભક્તિયોગ આપતા નથી. આ વાક્યથી ભક્તિ અતિ દુર્લભ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. “ ભગવાન્ કદી ભક્તિ આપતા નથી ” એમ કહેવાથી તે કોઈને કદીપણ આપતાજ નથી એમ શંકા કરવી નહિ. “ કૃષિસ્ત્કૃષ્ણવચ્નો જશ્વ સદ્ભક્તિવાચકઃ । અશ્વાપિ દાતૃવચ્નસ્તેન કૃષ્ણં વિદુર્બુધાઃ । ” કૃષ્ણ એટલે ઉત્કૃષ્ટ, જ એટલે સદ્ભક્તિ અને અ એટલે તેના દાતા કહેવાય છે તેથી ઉત્કૃષ્ટ સદ્ભક્તિના દાતા શ્રીકૃષ્ણ છે એમ પડિતો જાણે છે. આ વાક્યમાં ભક્તિનું દાન પ્રભુ કરે છે એમ પણ કહ્યું છે. માટેજ ભક્તિ અનુગ્રહ વડેજ પ્રાપ્ય છે એમ નિશ્ચય થાય છે.

અનુગ્રહ એટલે ફલદિત્સા સ્વથવા ખીજી કોઈ પ્રકારની ઇચ્છા. એમ પણ કહી શકાય નહિ. યસ્યાનુ-ગ્રહમિચ્છામિ ” જેનો અનુગ્રહ ઇચ્છુ છું ઇત્યાદિ વાક્યમાં અનુગ્રહનો ઇચ્છા વિષયત્વે ઉલ્લેખ કર્યો છે અને ફલદિત્સા ઇચ્છા વિષયત્વે મહણુ કરી શકાતી નથી. એમ ‘ભક્તિ હંસ’માં શ્રીગુસાંધજીએ પ્રતિપાદન કર્યું છે. દયા પણ આનોજ પર્યાય વાચક શબ્દ છે. માટેજ સાલોક્યસાર્થિસામીપ્યસારૂપ્યૈક્ત્વમપ્યુત । દીયમાનં ન ગૃહ્ણન્તિ વિના મત્સેવનં જનાઃ । ” સાલોક્ય, સાર્થિ, સામીપ્ય અને સારૂપ્ય વગેરે મુક્તિ આપવા છતાં પણ ભક્તો મારી સેવા વિના ઇચ્છા કરતા નથી. તેમજ “ મત્કામનયા પ્રતીતંચ સાલોક્યાવિચ્છુદયમ્ નેચ્છન્તિ સેવયા પૂર્ણાઃ કૃતોન્યત્કાલવિષ્ણુતમ્ । ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં એ પ્રભુ ભક્તોને મુક્તિ આપે છે છતાં તે તો સેવા જ માગે છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે મુક્તિની અપેક્ષાએ ભક્તિ શ્રેષ્ઠ છે; તેથી તે મુક્તાત્માઓને પણ અપેક્ષિત હોય તેમાં કાંઈ પણ સંદેહ જેવું નથી. શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે

કે “આત્મારામાશ્વ મુનયો નિર્મળા અપ્યુત્કમેઃ કુર્વન્ત્યદ્વેતુર્કીં ભક્તિમ્” મુનિઓ કે જે આત્મારામ છે મુક્તાત્માઓ છે તે પણ ઉચ્ચ ભગવાનમાં અદ્વેતુકી ભક્તિ કરે છે. આ વાક્યથી પણ મુક્તાત્માઓને ભક્તિની અભિલાષા હોય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી પૂર્વ કહેલી “મયા સર્વે પ્રલીયન્તે” ઇત્યાદિ શ્રુતિનો વિરોધ પ્રાપ્ત થતો નથી. તે સ્થળે આત્મકામથી અતિરિક્ત સર્વ કામનો લય અપેક્ષિત છે. માટેજ શ્રુતિ વિરોધની શંકા નિર્મૂલ છે. કારણ કે ભક્તિ આત્મ ધર્મ હોવાથી અને આત્મ ધર્મ પ્રાપ્તિ હોવાથી તેની કામનાથી આત્મકામનો અતિરેક થતો નથી.

ભગવદ્લીલાનું નિત્યત્વ

હવે ~~આ~~ના ધર્મો જેમ બ્રહ્મમાં હોવાથી નિત્ય છે, તેમજ પ્રભુની ક્રિયાત્મક લીલા ગોવર્ધનોદ્ધરણાદિ અને લીલાસામગ્રી પર્વત, પશુ, પક્ષી વગેરેની નિત્યતાનો વિચાર કરાય છે. કારણ કે કેટલાક આધુનિક પ્રભુની લીલા સામગ્રીની નિત્યતા સ્વીકારતાં અચકાય છે. વૈદિક સિદ્ધાન્તોનો પૂર્ણ પરિચય ન હોવાથી તેમજ વિચાર સરણીમાં ભેદ હોવાથી તેઓ લીલા સામગ્રીની નિત્યતા અને ભગવત્સેવા તથા પ્રચલિત સેવા પ્રણાલિકાનો પરિહાર કરતા દેખવામાં આવે છે. પણ વેદમાં એ ભગવાનની લીલાની નિત્યતા દર્શાવી છે. સામ્પ્રદાયિક ગ્રંથોમાં લીલા નિત્યત્વના વિષયમાં અનેક સ્થળે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. શ્રીમદ્ભગવતમાં જે સમયે શ્રીશુકદેવજી પરીક્ષિત રામને કથા સંભળાવવાનો ઉપક્રમ કરે છે તે સમયે “યદુવરપરિવત્સ્વૈર્દોભિરસ્યન્નૈર્ધર્મમ્” “બ્રજપુરવનિતાનાં વર્ધયન્ કામદેવમ્” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં ક્રિયાત્મક લીલાઓને લક્ષ્ય કરીને વર્તમાનકાલિક પ્રયોગ કરે છે.

યદ્યપિ વ્યાકરણના નિયમાનુસાર વર્તમાન વાચક શબ્દોનો ઉપયોગ ભૂત અને ભવિષ્યમાં પણ સ્થલ વિશેષમાં થાય છે. લોકમાં “આ હું જાણું છું.” વગેરે વર્તમાન કાલિક પ્રયોગો જોવામાં આવે છે. તેમજ વર્ધયન્ વગેરે વર્તમાન કાલિક પ્રયોગોથી પરીક્ષિતના સમયમાં શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓની સત્તાસ્થિર કરી શકાતી નથી. તથાપિ આ સ્થલે વર્તમાન કાલિક પ્રયોગો મુખ્યાર્થમાં માની શકતા નથી. ગૌણાર્થમાં છે. અને મુખ્યાર્થનો પરિત્યાગ કરી ગૌણ અર્થમાં વર્તમાન કાલિક શબ્દ પ્રયોગ અસમર્થ છે. વળી કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે “વક્તાનું” જે તરફ પ્રધાન લક્ષ્ય હોય તેના વાચક શબ્દોમાં ગૌણતાનો સ્વીકાર કરવો અવશ્ય અનુચિત છે, પરંતુ જે શબ્દ પ્રધાનના પ્રશ્નસંક કે ઉપલક્ષ્ય છે, તેમાં ગૌણતાનો સ્વીકાર કરવો અનુચિત નથી; તે પણ અયોગ્ય છે. કેમકે “લોહિતોષ્ણીષાઃ પ્રચરન્તિ” આ શ્રુતિ વાક્યમાં પ્રચરન્તિ ક્રિયાપદનો અર્થ પ્રચાર કરે છે. આજ મુખ્ય અને વિધેય અર્થ જણાય છે, પરંતુ તેનું પ્રથમ વિધાન થઈ જવાથી તે પદ અપૂર્વતાશ્ન્ય હોવાથી પ્રધાન નથી; કિન્તુ વિશેષણો જે લોહિતોષ્ણીશતા છે. તેજ અપૂર્વ હોવાથી પ્રધાન માનવામાં આવે છે, તેજ રીતે “જયતિ જનનિવાસઃ” ઇત્યાદિ વાક્યોક્ત શ્રીકૃષ્ણ સર્વદા વર્તમાન છે, એમજ શ્રીશુકાચાર્યનો આશય જણાય છે; પરંતુ આ પૂર્વ પ્રમાણથી સિદ્ધ થયેલું હોવાથી અપૂર્વતા શ્ન્ય છે, અને તેથી તેને પ્રધાન માની શકાય તેમ નથી, કિન્તુ અસ્યન્નધર્મમ્ વર્ધયન્ કામદેવમ્ ઇત્યાદિ વિશેષણાંશ—જેનો અર્થ પરીક્ષિતના સમયમાંજે જરા-સન્ધયુક્ત, અને રાસોત્સવ વગેરે લીલાઓ પ્રભુ કરે છે એમ થાય છે—આજ અપૂર્વ હોવાથી મુખ્ય છે. તેથી તેમાં ગૌણ વર્તમાન કાલિક અર્થ માનવો ખીલકુલ અયોગ્ય છે.

ગુણ કર્મ અને નામ પણ નિત્ય છે.

વળી દશમસ્કંધના નામ કરણ સસ્કારના પ્રસંગમાં “બહુનિ સન્તિ નામાનિ રૂપાણિચ સુતસ્ય તે” આ શ્લોકમાં ગર્ગાચાર્યજી શ્રીનન્દરાયજીને કહે છે કે તમારા પુત્રનાં અનેક નામ અને રૂપો છે, તે સર્વ હું જાણું છું, લોકો જાણતા નથી. આ વાક્યમાં પણ લીલા સંગ્રહી રૂપ, નામ વગેરેની નિત્યતાનું વર્ણન છે. કેમકે ભગવાન જે ગુણ, કર્મનો પ્રકાશ કરવા માટે નામ પ્રકટ કરે છે, તેજ નામ રૂપોને

આ વાક્યમાં ગુણ કર્માનુરૂપ કહ્યા છે. જેમ ગોવર્ધન ધારણ કરવાથી પ્રભુ ગોવર્ધનોદ્ધરણ કહેવાયા- તેમજ રામ, વામન વગેરે નામ પણ ગુણ કર્મને અનુસરીનેજ કહેવામાં આવ્યા છે. ક્રિયાત્મક અને લીલા સંબંધી પ્રત્યેક પદાર્થ નિત્ય હોય તોજ ગર્ગાચાર્ય સન્નિ આ વર્તમાન કાલિક ક્રિયાપદનો ઉપયોગ કરી શકે. ગર્ગાચાર્ય ત્રિકાલજ છે. તેથી તેમનાં વચનો મિથ્યા નથી. પ્રભુની ક્રિયાત્મક લીલા અને લીલા સંબંધી સર્વ પદાર્થો નિત્ય છે. લીલા અને તત્સંબંધી પદાર્થોનો સંબંધ જેમ સ્વરૂપ સાથે છે તેમજ નામની સાથે પણ સંબંધ છે. ભગવાન નિત્ય હોવાથી ભગવાનનાં સ્વરૂપો અને તે સ્વરૂપો વડે થતી લીલાઓ પણ નિત્યજ છે. લોકમાં જે નામ છે, તે નામ નથી પણ નામાભાસ જે તે નામ કેવલ રૂઢીથી અર્થજ્ઞાન કરાવે છે, પ્રભુના નામ યોગરૂઢ છે.

વેદમાં લીલાનું સ્વરૂપ

બ્રહ્મની નિત્યતાનું વર્ણન અનેક શ્રુતિઓમાં આવે છે. પ્રભુની જે લીલા અન્ય નિરપેક્ષ છે, જેમાં પ્રવિષ્ટ ભક્તોની અપેક્ષા રહેતી નથી તેનું વર્ણન “તદેજતિ તન્નૈજતિ” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં કરવામાં આવ્યું છે. એજતિ અને નૈજતિ આ બંને વર્તમાન કાલિક ક્રિયાપદો છે. તેમાં પ્રથમનો અર્થ કમ્પાયમાન થવું અને દ્વિતીયનો અર્થ કમ્પાયમાન ન થવું એમ થાય છે. આ વર્તમાનાર્થક ક્રિયાપદો ઉપરથી જાણી શકાય છે કે કમ્પનક્રિયા, તેનો અભાવ અને તેનું આધારભૂત બ્રહ્મ સ્વરૂપ નિત્ય છે. સર્વદા સ્થિત રહે છે.

અને પ્રભુની જે અન્ય સાપેક્ષ લીલા છે, જેમાં વ્રજભક્તોની અપેક્ષા રહે છે, તેનું વર્ણન નીચેનાં મંત્રમાં આવે છે.

“વિષ્ણોઃ કર્માણિ પશ્યત, યતો વ્રતાનિ પસ્પશેન્દ્રસ્ય યુગ્મઃ સન્ધા”

વિષ્ણુનાં કર્મો-યશોદાસ્તનપાન, ગોપાંગનાવિહાર, ઇત્યાદિ જુઓ. શ્રુતિઓ આ સમયે પણ પ્રભુની લીલા જોવાનો ઉપદેશ કરે છે તે ઉપરથી પ્રભુની અન્ય સાપેક્ષ લીલા પણ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

“જઙ્ઘાન એવ વ્યબાધત સ્પૃધઃ પ્રાપ્સ્યદ્વીરો અભિર્પૌસ્થં રણમ્ ।

અશ્વદ્દિમવસઃ સજદસદસ્તન્ન્રાકં સ્વપયા પૃથુમ્ ॥”

જેણે પ્રકટ થતાં પૂતના, તૃણાવર્ત વગેરે દૈત્યોનો નાશ કર્યો અને પછી મથુરા, દ્વારકા વગેરે સ્થાનોમાં જરાસંધ, શાલ્વ, સૌભ વગેરે દૈત્યોની સાથે યુદ્ધ કર્યું અને ઇંદ્ર કુપિત થઇને ગોકુલના વિનાશ માટે વૃષ્ટિ કરી ત્યારે ગોકુલનું રક્ષણ કરવા નિજ ઇચ્છાથી ગોવર્ધનગિરિને ઉપાડીને વિશાલ આકાશ આચ્છાદિત કર્યું. આ શ્રુતિમાં યદ્યપિ કાષ્ઠ શબ્દ નિત્યતાનો વાચક નથી તથાપિ વેદ અને વેદાર્થ નિત્ય છે એમ વ્યાસસ્મૃતીય સિદ્ધાન્ત હોવાથી વેદમાં વર્ણન કરેલી ભગવદ્લીલા પણ નિત્ય છે. તેમજ વ્રજંચ વિષ્ણુઃ સંલિવાનપોર્ણુતે ઇત્યાદિ વેદ મંત્રોમાં વર્તમાન કાલિક ક્રિયાપદો આવે છે. તે ઉપરથી લીલાની નિત્યતા સિદ્ધ થાય છે.

લીલા સ્થાનની નિત્યતા

લીલા પરિકરની નિત્યતાનું વર્ણન અનેક શ્રુતિઓમાં મળે છે. આ સ્થળે ઉપર જણાવેલી શ્રુતિઓ સ્થાલીપુલાક ન્યાયથી ટાંકવામાં આવી છે. ઋગ્વેદસંહિતામાં ગોકુલનું વર્ણન નીચે જણાવેલી શ્રુતિમાં આવે છે.

“તા વાં વાસ્તુન્યુષ્મસિ ગમધ્યૈ યત્ર ગાવો મૂરિશઙ્ગાઃ અયાસઃ ।

અત્રાહ તદુક્તાયસ્ય વૃષ્ણઃ પરમં પદમવમાતિ મૂરિ ॥”

અમે ત્યાંની વસ્તુઓ મેળવવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ કે જ્યાં લાંબા શીંગડાવાળી સુંદર ગાયો રહે છે, અને ગોપીઓના મનોરથોને પૂર્ણ કરવાવાળા ભગવાન વિષ્ણુના વ્યાપક પરમ પદ (સ્થાન) ની શોધા આ સમયે પૃથ્વી પર દેખાય છે.

આ શ્રુતિમાં શ્રીમદ્ગોકુલને વ્યાપક અને વિષ્ણુનું પરમ પદ કહ્યું છે. તેમજ “અવમાતિ” આ વર્તમાન કાલિક ક્રિયાપદ દ્વારા શોભા વર્ણવી છે તે ઉપરથી શ્રીમદ્ગોકુલની નિત્યતા સિદ્ધ થાય છે.

આજ વાર્તાનું સમર્થન બીજો મંત્ર પણ કરે છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદ સંહિતામાં આ મંત્ર આવે છે—

“તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા પરચન્તિ સૂરયઃ ।”

ભક્તો વિષ્ણુના પરમપદને સર્વદા જુએ છે. આ વાક્યથી પણ શ્રીમદ્ગોકુલની નિત્યતાજ વર્ણવે છે.

લીલા સ્થાન ક્યાં છે ?

તા વાસ્તુનિ અને તદ્વિષ્ણોઃ વગેરે શ્રુતિઓમાં શ્રીમદ્ગોકુલની નિત્યતા સિદ્ધ થાય છે. ભક્તજનો શ્રીમદ્ગોકુલને કેવી રીતે જુએ છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તદ્વિષ્ણોઃ આ મંત્રનો ઉત્તરાર્ધ અત્યંત ઉપયોગી છે. ઉત્તરાર્ધમાં જણાવ્યું છે કે દિવીવ ચક્ષુરાતતમ્ આ વાક્યમાંથી પ્રથમ દૃષ્ટાન્ત દિવીવ છે. અર્થાત્ જેમ સ્વર્ગ સુખમય છે. તેથી શ્રીમદ્ગોકુલ પણ સુખમય છે. ત્યાં રહેતા નિત્ય લીલા પ્રવિષ્ટ ભક્તોનો દુઃખ સાથે કાંઈ પણ સંબંધ હોઈ શકતો નથી. દ્વિતીયદૃષ્ટાન્ત ચક્ષુરિવ છે, તેનો અર્થ એમ થાય છે કે જેમ દિવ્ય-જ્ઞાન-સંપન્ન યોગીઓ વિના અન્ય કોઈને નેત્ર દૃષ્ટિગોચર થતું નથી અને જે ગોલકમાં રહે છે તેની પણ ‘નેત્ર’ સંજ્ઞા વડે પ્રસિદ્ધિ કરે છે તેમજ શ્રીમદ્ગોકુલ પણ જે ભક્તોપર પ્રભુનો પૂર્ણ અનુગ્રહ હોય તેજ તેના આધિદૈવિક સ્વરૂપને જોઈ શકે. અને જે ભૂસ્થાનમાં તે (ગોકુલ) સ્થિત છે તેની પણ ગોકુલત્વે પ્રસિદ્ધિ કરે છે. અને તૃતીય દૃષ્ટાન્ત જ્ઞાતં ચક્ષુરિવ આ વાક્યમાં બતાવ્યું છે કે જેમ નેત્રેન્દ્રિય તૈજસ છે પણ તેજના ગુણ રૂપ સ્પર્શ વગેરે તેમાં અપ્રકટ છે. તિરોહિત છે. તેથી નેત્રેન્દ્રિય અન્ધકારમાં પ્રકટ થઈને નિજ તૈજસત્વનું જ્ઞાન કરાવવામાં અસમર્થ છે તેમજ શ્રીમદ્ગોકુલપણ આનન્દમય, અસાદિક છે; પરંતુ પ્રભુની ઇચ્છાથી પ્રચ્છન્ન પ્રભાવવાળું રહે છે. તેથી ત્યાં રહેતા લોકોમાંએ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરે દોષો જોવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ દોષ નથી. આ પ્રકારે ત્રણે દૃષ્ટાન્તો બંધ બેસતા આવે છે. અને તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે લીલા સ્થાન મૃત્યુલોક પાતાલલોક અને સ્વર્ગાદિ લોકોની પેઠે નીચે કે ઉપર નથી પણ અદિમાં જ વિરાજમાન છે.

લીલા સ્થાન અને લીલા પ્રવિષ્ટ ભક્તો બ્રહ્માત્મક છે.

લીલા સ્થાન જડ નથી. “એતત્તત્ત્વં બ્રહ્મપુરમ્” આ શ્રુતિ બ્રહ્મપુરનું વર્ણન કરે છે. આ બ્રહ્મપુર સત્ય છે. ત્રિકાલાબાધિત છે. અને તેમાં સર્વે કામો સમાહિત છે એમ પણ અસ્મિન્ કામા સમાહિતાઃ આ શ્રુત્યંશ કહે છે. તેમજ એવ આત્માડપહતવાત્મા આ બ્રહ્મપુર નિષ્પાપ આત્મા છે. એમ પણ અગ્નિમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. આત્મપદના પ્રયોગથી જાણી શકાય છે કે લીલા સ્થાન જડ કે અનાત્મ નથી. દહરં પુંડરીકં વેશ્મ દહરોડસ્મિન્નન્તરાડકાશઃ આ શ્રુતિનો અંશ લીલા સંગ્રામી જે પુંડરીકવેશ (ભક્તનું હૃદય કમલ) અને તદાંતર્ગત આકાશને (પરમગ્ધોમ) દહર કહે છે. તેનેજ ભગવાન્ વેદ્યાસ “દહર ઉત્તરેમ્યઃ” આ સૂત્રવડે બ્રહ્મ કહે છે. અને બૃહદ્વામન પુરાણમાં બ્રહ્મ ભગુસંવાદમાં પણ કહે છે કે

“બ્રહ્મેતિ પઠયતેડસ્મામિર્ધૂપં નિર્ગુણં પરમ્ ।

વાકુમનો-ગોચરાતીતં તતો ન જ્ઞાયતે તુ તત્ ॥

આનન્દમાત્રમિનિ યદ્વદન્તિહ પુરાવિદઃ ।

તદ્ભૂપં દર્શયાસ્માકં યદિ દેવો વરો હિ નઃ ॥”

શ્રુતિઓ પ્રજ્ઞ પ્રત્યે કહે છે કે “જે આપ અમને વર આપવાની ઇચ્છા કરો છો તો દયા કરીને આપના તે સ્વરૂપનું દર્શન કરાવો કે જેને અમે મન અને વાણીથી પર તથા નિર્ગુણ કહીએ છીએ. જેને પ્રાચીન વિદ્વાનો આનન્દમય કહે છે.” પ્રભુએ આ પ્રાર્થના સાંભળીને યત્ર વૃન્દાવનં નામ ઇત્યાદિ અગ્નિમ શ્લોકોમાં વર્ણિત, વૃન્દાવન, ગોવર્ધન શ્રીયમુનાજી ઇત્યાદિ લીલા પરિકર સમેત નિજસ્વરૂપ બતાવ્યું છે. જે નિત્ય લીલા પરિકર બ્રહ્મ સ્વરૂપ ન હોય તો બ્રહ્મ દર્શનની ઇચ્છાએ પ્રાર્થના કરતી શ્રુતિઓ લીલા પરિકર સમેત દર્શન કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ ન કરત. અને આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાનની લીલા, લીલા પરિકરો અને ભક્તજનો સર્વેજ બ્રહ્માત્મક છે. ઇતિશમ્

અધિકરણ તાત્પર્ય સંગ્રહ

અધ્યાય ૩

પાઠ ૧

અધિ૦ ૧. જાંદોગ્યની પંચાગ્નિ વિદ્યામાં આવેલા પ્રશ્નો અને ઉત્તરોથી બ્રહ્મજ્ઞાનને ઉપયોગી જન્મ માટે જીવ સંસ્કૃત ભૂતો સહિત ગતિ કરે છે. પ્રશ્ન અને ઉત્તર જોતાં શ્રુતિમાં જો કે જલ શબ્દનો પ્રયોગ છે તોપણ તે તેજ, જલ અને અન્નનો ઉપલક્ષક હોવાથી તે ત્રણે સહિત જીવ ગતિ કરે છે. બૃ. ૪-૪-૨ માં પ્રાણની ગતિ કહેલી છે અને પ્રાણ જલમય હોવાથી કારણ કે જલ પ્રાણના પોષક છે તેથી જલનું પણ ગ્રહણ છે. પણ બૃ. ૩-૨-૧૩ માં તો પ્રાણાદિની ગતિ અગ્નિમાં છે એમ કહેલું છે. એવી જો શંકા થાય તો જણાવવાનું કે તે શ્રુતિ ગાણ છે. વળી ઋ. સં. ૧૦-૬૦-૧૩ માં જો કે જલ શબ્દનો પ્રયોગ નથી પણ શ્રદ્ધાનો છે તોપણ ત્યાં શ્રદ્ધાનો અર્થ જલ સમજવાનો છે. પંચાહુતિના પ્રકારથી કૃત ઇષ્ટાદિના કરનારનીજ ધૂમાદિના માર્ગથી ગતિ છે. અન્યની નહિ.

અધિ૦ ૨. લૌકિક દષ્ટાન્ત તથા સ્મૃતિથી સોમભાવનો નાશ થતાં પછી ફલના સાધક ક્ષેત્ર-વાસના સહિતજ તે વૃત્તિ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ક્ષેત્રને શંકા થાય કે આચરણ પ્રમાણે જન્મ ભૂતો હોવાથી વાસના પ્રમાણે તે થાય છે એમ કહેવાનું શું પ્રયોજન? પણ કાર્ણાજ્ઞિ કહે છે કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે વાસના પ્રમાણે જન્મ થાય છે, વળી ધૂમાદિમાર્ગની અપેક્ષા હોવાથી આચરણની શ્રુતિ અર્થ નથી. તેથી અનુશયનો અભાવ શ્રુતિ જણાવતી નથી. ખાદરિ સૂક્ત તથા દુષ્કૃત અર્થાત્ વિહિત અને નિષિદ્ધ કર્મને અનુશય માને છે.

અધિ૦ ૩. શંકા—ઇષ્ટાદિ કરનારથી જૂદાઓને પણ સોમભાવ પછી જન્મ સંભળાય છે, કારણ કે વિહિતથી જૂદાં કર્મ કરનાર પાપીઓ યમની સન્નિધિમાં સુખ અગર દુઃખનો અનુભવ કરીને વિશેષ અનુભવ કરીને ઉચ્ચે ચઢે છે. અગર નીચે પડે છે એમ શ્રવણ થાય છે. વળી વ્યાસ વગેરે યમગતિને જણાવે છે. આથી પાપનો ભોગ કરવાને માટે યમના સ્થાનમાં ગાત અવસ્થા સ્વીકારવી જોઈએ, કારણ કે ત્યાં સાત રૌરવ વગેરે નરકો પણ છે. તેમજ ચિત્રગુપ્ત વગેરે પણ યમને અધીન છે. એમ હોવાથી તૃતીય ગતિના વિરોધનો અભાવ છે.

અધિ૦ ૪. તૃતીયમાર્ગનો યમમાં અન્તર્ભાવ નથી. કારણ કે ત્યાં યમલોકની માફક સુખ તથા દુઃખનો અનુભવ નથી. લોકમાં પણ મૂર્છા વગેરેમાં યમલોકમાં ગમન વગેરે જોવામાં આવે છે. વળી અન્નમિલ જોવાને યમપુરુષનાં દર્શન થાય છે તેથી યમની ગતિ છે.

અધિ૦ ૫. તૃતીય આહુતિમાં શબ્દના સામ્યથી વૃષ્ટિ શબ્દનો અર્થ બીજથી નિરપેક્ષ કારણ શક્તિથી વિશિષ્ટ જલનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ. વાયુ વગેરે રૂપની આપત્તિ પણ વાયુ વગેરેની માફક તે હોવાથી છે. આથી કાર્યરૂપ વૃષ્ટિનો ભાવ નથી. વૃષ્ટિમાંથી જ્યારે અન્નરૂપ થાય છે ત્યારે બહુકલની અપેક્ષા હોતી નથી. અન્નભાવને પ્રાપ્ત થયેલનેજ બહુકલની અપેક્ષા હોય છે.

અધિ૦ ૬. જ્યારે બીજ રોપવામાં આવે ત્યારે વૃષ્ટિ થાય છે ત્યારે જલભાવને પ્રાપ્ત થયેલા જીવો તેની સાથે અન્નબીજમાં પ્રવેશ પામે છે. આ પ્રમાણે વળી તે સમયે અન્ય જીવોથી અધિષ્ઠિત જે વ્રીહિ વગેરે છે તેમાં વાયુ વગેરેની માફક તેના ભાવની આપત્તિ નથી, પણ અતિથિની માફક કાર્યમાનની સ્થિતિ છે. શ્રુતિમાં જગતમાં સ્થિત વ્રીહિ વગેરેના ભાવનુંજ કથન છે.

અધિ૦ ૭. પુરુષ શબ્દથી રેતઃનું સિન્ધ્યન કરવાને સમર્થ પુરુષ એમ સમજવું. કારણ કે શરીરને માટેજ દેવોએ હોમ કર્યો. આથી બાહ્યાદિ અવસ્થાનો પ્રતિબન્ધ નથી.

અધિ૦ ૮. યોનિમાંથી બહાર નીકળેલું શરીર ગર્ભશબ્દથી કહેવાય છે. ઉદરમાં આવેલો ગર્ભ તે ગર્ભ નહિ. એમ અહિંમાં સમજવું.

પાદ ૨

અધિ૦ ૧. પૂર્વપક્ષ—બૃ. ૪-૩-૬, ૧૦ થી સ્વપ્નાવસ્થામાં સૃષ્ટિ છે એમ કહેલ છે. કેટલાક શાખાવાળાઓ એમ કહે છે કે ભગવાન તેના બતાવનાર છે. ઉત્તરપક્ષ—સ્વપ્નની સૃષ્ટિ ખરી નથી. તે મિથ્યા છે કારણ કે ત્યાં વસ્તુઓ જોઈએ તે પ્રમાણે પૂર્ણ રીતે અભિવ્યક્ત થતી નથી. સ્વપ્ન શુભ તથા અશુભ ફલનું સૂચક છે એમ સ્વપ્નના જાણનાર કહે છે. જીવમાં ભગવદ્ધર્મોનું તિરોધાન ભગવાનની ઇચ્છાથી થાય છે. તે તિરોધાન થતાં બન્ધ અને વિપર્યય જીવનું બને છે. અથવા દેહના યોગથીજ સર્વ ભગવાનના ધર્મોનો તિરોભાવ અગર વિપર્યય છે. સુ. ૧-૬

અધિ૦ ૨. બૃ. ૪-૩-૨૧ પ્રમાણે નાડીઓમાં અને આત્મામાં સ્વપ્નના અભાવ હોય છે. સુષુપ્તિમાં જ્ઞાનશક્તિનો સર્વથા તિરોભાવ હોવાથી ત્યાં પ્રપન્ચ સૃષ્ટિ નથી.

અધિ૦ ૩. જગત્ દશામાં આવતાં નાડીદ્વારા આત્મા થકી જીવ પ્રયોધ પામે છે. તે જીવજ સુષુપ્તિમાં ગયેલોજ જાગે છે. તેમાં ચાર કારણ છે. એકતો તે જાગે છે ત્યારે નિદ્રામાં પડતા પહેલાં અધૂરાં મૂકેલાં કામોને પૂર્ણ કરે છે. બીજું નિદ્રા પહેલાંનાં ધર્મોનું તેને સ્મરણ થાય છે. ત્રીજું શ્રુતિ પણ (બૃ. ૪-૪-૫) એ વિષેની છે. ચોથું આ. સૂ. ૪-૪-૧ તૈ. સં. ૫-૫-૬-૭ તૈ. બ્રા. ૨-૨-૧ માં કહેલી વિધિઓ છે તેથી મૂર્ચ્છાની દશામાં માણસને અડધું ભાન હોય છે પૂરેપૂરું નહિ.

અધિ૦ ૪. સ્થાનના ભેદને લીધે અથવા અચિન્ત્ય સામર્થ્યને લીધે પરબ્રહ્મની ઉભયલિંગતા સંભવતી નથી. કારણ કે સર્વત્ર બ્રહ્મવાક્યોમાંજ આ પ્રમાણે બ્રહ્મનું નિરૂપણ છે. પ્રપન્ચ સહિત અને તેનાથી રહિત એમ બે પ્રકારનું બ્રહ્મ છે એવા ભેદનો અંગીકાર કરવાથી વિરોધ આવતો નથી એમ જો હોય તો કહે છે. ના. કારણ કે અભેદનું વચન છે તેથી, કેટલાક શાખાવાળાઓ ભેદના નિષેધથી અભેદનેજ જણાવે છે. ૧૧-૧૩

અધિ૦ ૫ તમામ પ્રકારનાં બ્રહ્મનાં સ્વરૂપનું વર્ણન કરનાર વાક્યોમાં બ્રહ્મનેજ મુખ્ય કહેલ છે. તેનું નિરૂપણજ ઉચિત છે જગતનું નિરૂપણ નહિ. બ્રહ્મ જગત્થી જૂદું છે. જેમ સૂર્યના પ્રકાશનું સ્થાપન તથા સંપાદન સ્વતઃ થઈ શકતું નથી. તેનાથી તે અવ્યવહાર્ય છે. મેઘાદિ ઉપાધિના અભાવમાં તેમજ ઘટાદિના દર્શનમાં ઉપયુક્ત થાય છે. અને તેથી વ્યવહારનો વિષય બને છે. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મ પણ ભગવાનની કૃપાથી નિકટ હોય તો વ્યવહારનો વિષય થાય છે. તે સિવાય નહિ. આમ કલ્પના કરવામાં બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર વ્યર્થ થતું નથી. બૃ. ૪-૫-૧૩ માં તો બ્રહ્મને મીઠાના કકડાના દષ્ટાન્તથી પ્રજ્ઞાનધન કહેલ છે. બૃ. ૨-૩-૩ ની શ્રુતિ બ્રહ્મમાં જડ તથા જીવના અભાવને જણાવે છે. ત્યાં પ્રપન્ચના ધર્મોનું કથન ઉપચારથી છે. બ. ગી. ૧૩-૧૨ પણ આ ઉપચારવાળા (લક્ષણવાળા) અર્થને જણાવે છે. આથીજ જળમાં પડેલા સૂર્યના પ્રતિબિમ્બની માફક બ્રહ્મની આકારતા ઔપચારિક છે ઉપરની એકદેશીની શંકાનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તી આપે છે.

અધિ૦ ૬. જડ તથા જીવના સંબન્ધથી બ્રહ્મમાં સર્વકામત્વ વગેરે ઔપચારિક છે એમ સંભવતું નથી જેમ જલ પ્રતિબિમ્બનું ગ્રહણ કરે છે તેમ સર્વ કામત્વ વગેરે ધર્મોથી ધર્મી ભગવાનનું ગ્રહણ નથી. પૂર્વે કહેલાનો પરિહાર સૂ. ૨૦ માં આપે છે. જેમ એકજ આકાશ કરક વગેરેમાં આવવાથી વૃદ્ધિ અને સંકોચવાળું થાય છે તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મ સર્વકામત્વ વગેરે ધર્મોવાળું બને છે. ભગવાન સખળા વિરુદ્ધ ધર્મોનું આશ્રય છે. તેથી તે સધર્મક છે તથા નિર્ધર્મક છે. શ્રુતિ પ્રાકૃત ધર્મોનો નિષેધ

કરે છે. સર્વ કામત્વાદિ અલૌકિક ધર્મોનો નહિ. કારણ કે જ્યાં આ ધર્મોનો પ્રતિષેધ કરે છે ત્યાં તેનામાં તે ધર્મો છે એવો અનુવાદ પણ કરે છે. ૧૯-૨૨

અધિ૦ ૭. પૂર્વપક્ષ—અહા અવ્યક્તજ છે કારણ કે શ્રુતિ તે પ્રમાણેજ કહે છે ઉત્તરપક્ષ—બરાબર અહાની સેવા કરવાથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય તો ભગવાનના દર્શન થઈ શકે છે માટે તે અવ્યક્ત નથી. શ્રુતિ તથા સ્મૃતિથી પણ અહા સાકાર ગુણથી પૂર્ણ છે તેથી અવ્યક્ત નથી.

અધિ૦ ૮—એ સૂત્રોથી પ્રથમ પૂર્વપક્ષ આપે છે. જેમ સૂર્ય, ચંદ્ર, મણિ વગેરેના પ્રકાશ ભિન્ન હોય તો પણ તે એક પ્રકારનોજ અંગીકાર કરાય છે, જુદો નહિ. તેજ પ્રમાણે અહામાં પણ કોઈ જુદા-પણું નથી. અહા અનન્તરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે. જે એક વસ્તુ છે તે સ્વતઃ અનેક વિધ થતી નથી તેમ હોય તો તેનું વિગ્રહ છે, એમ કહેવું જોઈએ સ્વરૂપ નહિ. આથી શ્રુતિથી તથા પ્રત્યક્ષથી તે નિર્ણયક હોવાથી અહા સર્વને અગોચરજ છે. ઉત્તર—અહાનું જ્ઞાન શબ્દથીજ થઈ શકે. તેથી તેના વિષેનો નિર્ણય પણ શબ્દથીજ કરી શકાય. જેમ એક સર્પ સીધો તથા ગોળ હોઈ શકે છે તેમ અહા પણ પોતાની અચિન્ત્ય શક્તિથી ભક્તની ઇચ્છાએ નિર્ગુણ તથા અનન્તરૂપ થાય છે. આથી શબ્દ પ્રમાણથીજ અહા વિરુદ્ધ ધર્માશ્રય છે એમ સિદ્ધ થતું હોવાથી ભગવાન વિષે કોઈ પણ શ્રુતિ લાક્ષણિક નથી.

અધિ૦ ૯.—જેમ પ્રકાશ તેમના આશ્રય સૂર્યથી ભિન્ન છે તેમ તેમના ધર્મ તરીકે અભિન્ન છે. તે પ્રમાણે અહા એ અનન્ત ગુણોથી પૂર્ણ છે, અને સમ્યક્દાનન્દરૂપથી તે અભિન્ન છે તેથી અહા નિર્ગુણ છે એમ ઉભય ઉપપન્ન છે.

“एकमेवाद्वितीयम्” એ શ્રુતિમાં અહાની અભેદતા સ્પષ્ટ રીતે જણાવી છે. ત્યાં અહા સિવાય બીજું કોઈ છેજ નહિ. આથી અહાના ધર્મો અહાથી જૂદા હોઈ શકે નહિ.

અધિ૦ ૧૦. પૂર્વપક્ષ—અહાને છાં. ૮-૪-૧ માં સેતુ તરીકે કહેલ છે, તથા તેનું પરિમાણ આપેલું છે તેમજ ત્યાં આધાર તથા આધેયનો સંબંધ આપેલો છે તેથી તથા ભેદનો વ્યવેશ કરેલો છે તેથી તે અહા કરતાં પણ અન્ય ઉત્કૃષ્ટ હોવું જોઈએ. ઉત્તરપક્ષ—ગુણની સમાનતા દેખાડવા માટે સેતુ વગેરે રૂપે અહાને કહેલ છે તેથી તેનાથી પર બીજો નથી. તેમ ભૂનાદિને જેમ અહાની ઉપાસના માટે પાદ કહ્યા છે તેમ અહાનું પણ સમાનતાથી કથન ઉપાસનાને માટે છે. જેમ સૂર્ય ચંદ્ર વગેરેના તેજના ઐક્યમાં પણ સ્થાનના ભેદથી સમાનતા નથી. તેમ અહિંમાં પણ સ્થાનના ભેદથી ધર્મભેદ બને. માટે ધર્મનો અતિદેશ છે અહાથી ભિન્ન બીજું કોઈ છે નહિ તેથી અહાજ પરમ ફલરૂપ છે એમ ઉપપાદન કર્યું છે. ૩૧-૩૭

અધિ૦ ૧૧—અહા એ પરમોત્કૃષ્ટ હોવાથી તેમનાથીજ ઐહિક તથા પારલૌકિક ફલની સિદ્ધિ છે. શ્રુતિમાં (યુ. ૪-૪-૨૪) તથા સ્મૃતિમાં (ભ. ગી. ૧૦-૪, ૧૦-૫) માં અહાનેજ ફલનું આપનાર જણાવેલ છે પણ જૈમિનિ કર્મને ફલનું આપનાર માને છે કારણ કે જે ઇશ્વરને ફલનું આપનાર કહીએ તો વૈષમ્ય અને નૈર્વૃણ્ય વગેરે દોષો લાગે. પણ જૈમિનિનો આ મત વાસ્તવિક નથી એમ બાદરાયણ કહે છે. તેમના મતે અહાથી ઉત્કૃષ્ટ બીજું કોઈ પણ છેજ નહિ.

પાદ ૩

સધનાં વેદાન્તનાં વાક્યોથી પણ જેનું જ્ઞાન થાય છે તે અહાજ છે. જેમ શાખા ભેદથી જ્યોતિષ્ઠોમકર્મ, ધર્મનો ભેદ હોય છે તો પણ જ્યોતિષ્ઠોમની વિધિ એકજ છે. કોઈ ધર્મના ભેદથી ત્યાં ભેદ છે એમ કહેતા હોય તો જણાવવાનું કે જેમ એક અતિરાત્ર યાગમાં પોડશીના ગ્રહણ અગ્રહણનો ભેદ હોવા છતાં વસ્તુતઃ યાગ તરીકે ભેદ નથી તેમ પરમાત્મા વિષે પણ નથી. વેદમાં જૂદી જૂદી શાખાઓમાં જૂદાં જૂદાં કર્મોનો ભેદ છે કારણ કે તે તે શાખાવાળાઓને તેમાં કહેલા પ્રકાર પ્રમાણેજ કર્મ કરવાનો

અધિકાર છે. જેમ સવ નામનો હોમ આયર્વણિકો એજ કરવો જોઈએ એવો નિયમ છે એજ પ્રમાણે રામકૃષ્ણ વગેરે રૂપોમાં તેને રૂપના ઉપાસકની ઉપાસનામાં તેના તેના ધર્મોનું જ ભાવન-ચિંતન કરવું જોઈએ અન્ય ધર્મોનું નહિ. વેદ એક છે તેથી વિદ્યા પણ એક છે. તેથી ઉપાસનાના ભેદથી ઉપાર્યોમાં ભેદ જોવો નહિ છતાં કૃષ્ણના ધર્મોમાં રામના ધર્મોનો ઉપસંહાર જે જોવામાં આવે છે તે શુદ્ધ બ્રહ્મની ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ છે. જેમ શ્રુતિમાં બ્રહ્મનો એક રસ તરીકે નિર્ણય કરેલો છે તે પ્રમાણે વિરુદ્ધ ધર્મ તરીકે પણ તેનો નિર્ણય છે. વળી અન્ય પ્રકારે પણ તે દહી શકાય. જેમ પરોવરીયસ્ત્વ વ્રતને દીક્ષા પ્રકરણમાં જણાવેલું છે. તેમાં દીક્ષાવાળાનું જ પરોવરીયસ્ત્વ છે તેનાથી રહિતનું નથી. પ્રકરણનો ભેદ છે તેથી. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાની માટે એક રસ તરીકે તેનું નિરૂપણ છે. ભક્તિના પ્રકરણમાં ભક્તના અનુભવ માટે જુદી જુદી રીતે નિરૂપણ છે. ટુંકમાં જેવા ભક્તોને જેવો અનુભવ થાય તે પ્રમાણેના રૂપનું વર્ણન ઉપનિષદ વગેરેમાં છે. લીલાની અંદર આવેલા સર્વ પદાર્થો પણ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી તેમનો બ્રહ્મ સાથે અભેદ છે. વળી લીલા એકરૂપ હોવાથી પૂર્વલીલા પછીની થતી લીલામાં પણ તે લીલાના પદાર્થોનું અનુસંધાન હોય છે તેથી ત્યાં લીલાની અનિત્યતા હોતી નથી. વળી પૂર્ણાનન્દ ઐશ્વર્ય વગેરે જે ધર્મો ત્યાં આપવામાં આવેલા છે તે શુભ્ય ધર્મો બ્રહ્મના છે. તેથી શુદ્ધ અભેદ જ્ઞાનીઓમાં પ્રિયશિરસ્ત્વ વગેરે ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ નહિ. પુરુષ સૂક્તમાં આપેલા ધર્મો તે પણ બ્રહ્મ રૂપથી સાધન હોવાથી તેની સાથે તેનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. ટુંકમાં જેટલા ગુણોથી ધ્યાનની સિદ્ધિ થઈ શકે તેટલાનો જ ઉપસંહાર કરવો જોઈએ અન્યનો નહિ, કારણ કે ત્યાં પ્રયોજનનો અભાવ છે તેથી. વળી ત્યાં આત્મા શબ્દ હોવાના હેતુથી પરોક્ષવાદથી કહેલા પ્રિય પ્રાધાન્ય વગેરેની ભાવના કરવી જોઈએ શિર તથા પક્ષ વગેરેની નહિ.

અધિ૦ ૨—તૈ. ઉ. માં અન્નમયાદિના જે શરીર આત્મા કહેલ છે તે જીવ નહિ પણ આનન્દમયના હેતુથી કહેલ છે. આનન્દમય એજ અન્નમય, પ્રાણમય મનોમય, અને વિજ્ઞાનમયના આત્મા છે. ૧૬-૧૭

અધિ૦ ૩—આનન્દમયમાં ચક્ષુ વગેરેનું વૈકલ્પ્ય હોવા છતાં પણ તે એકરૂપ છે કારણ કે તે ચક્ષુ વગેરે પણ બ્રહ્મરૂપ છે. ભગવાન્થી આવિષ્ટ જીવમાં પણ સકલ બ્રહ્મના ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. જેમ લોહાના ગોળામાં અગ્નિનો પ્રવેશ થાય તેમ તેમાં ભગવાનનો આવેશ છે તેથી. વળી જે ભગવાન્થી આવિષ્ટ ભક્તને જાણીને આનાથી જ દૂતાર્થ થાય એમ માને છે તેનાથી ત્યાં ભગવદાવિષ્ટ ભક્તમાં ભગવદ્ધર્મનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ નહિ. કારણ કે વિશેષનો અભાવ છે તેથી. ભગવદાવિષ્ટ ભક્તમાં તો ભગવાન સર્વ ધર્મોને પ્રત્યક્ષથી દેખાડે છે. માટે ઉપસંહારની અપેક્ષા નથી. વિશેષનો અભાવ નહિ હોવાથી જ ભગવાન્થી આવિષ્ટ ભક્તમાં તેના ભક્તોએ તમામ વીર્યની સંભૂતિ તથા છુની વ્યાપ્તિ વગેરે ધર્મોનો પણ ઉપસંહાર કરવો જોઈએ નહિ. ૧૮-૨૩

અધિ૦ ૪—અન્નમયાદિમાં સહસ્રશીર્ષત્વ વગેરે પુરુષના ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ નહિ કારણ કે જેમ પુરુષવિદ્યામાં પુરુષના રવરૂપનું નિરૂપણ થાય છે તેમ ઇતર અન્નમયાદિનું નથી. ૨૪

અધિ૦ ૫—વાક પ્રાણ વગેરેમાં જે પાપનો વેધ છે તથા દુષ્ટનો સંબંધ કહેલો છે તે ભગવદ્રૂપના સંબંધના અભાવથી છે જીવ ભગવાન્થી જુદો પડતાં તેનામાં ભગવાનના આનન્દ વગેરે તિરોહિત થયા છે તે ભગવાનનો પાછો સંબંધ થતો ફરીથી પ્રકટ થાય છે. ૩૫-૨૬

અધિ૦ ૬—પાપની સત્તા ભક્તિ પહેલાં હોય છે તેથી ભક્તિના ઉદય પછી પાપ તરવાનાં નથી. જ્ઞાનાદિમાં પાપની સત્તા હોઈ શકે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનાદિથી પાપની નિવૃત્તિ થાય છે, પણ ભક્તિમાં તેની સત્તા નહિ હોવાથી તેની નિવૃત્તિ થતી નથી. આમ છતાં પણ ક્વચિત્ ભગવાનની ઇચ્છાથી ભક્તિમાર્ગથી

ના પણ પાપનો નાશ પ્રથમ હોય છે; આમાં ભગવાનની ઇચ્છા એજ મુખ્ય કારણ છે. માટે ભક્તિ માર્ગમાં પાપની સત્તા નથી એમ કહેવામાં કોઈ પણ વિરોધ નથી, ૨૭-૨૮

અધિ૦ ૭—જ્ઞાન પણ મર્યાદા અને પુષ્ટિ એવા બેદોને લીધે ફક્ત જનક હોય છે, મર્યાદાનું ફળ પુષ્ટિથી જૂદું હોય છે. નહિ તો જો જ્ઞાનથીજ કેવલ્ય પ્રાપ્ત થાય તો પછી વરણની શ્રુતિમાં વિરોધ આવે. ૨૯

અધિ૦ ૮—મુમુક્ષુની સરખામણીએ રહસ્ય ભજનનો કર્તાજ એજ છે, કારણ કે ભગવાનરૂપી પુરુષાર્થ તે પોતાનેજ (ભક્તને) અધીન છે જેમ લોકમાં સ્વાધીન પતિદા સ્ત્રી પોતાના પતિને જ ફલરૂપે માને છે ગૃહાદિને નહિ તેમ ભક્ત પણ ભગવાનનેજ ઇચ્છે છે, મોક્ષને નહિ ૩૦

અધિ૦ ૯—ફલના શ્રવણમાં ભગવાનનું કારણ, રસન, ભજન વગેરે સામટાંજ કારણોની અપેક્ષાએ કરવામાં આવે છે એવો નિયમ નથી, કારણાદિના ફલ તરફ પ્રત્યેક હોય છે કારણ કે ત્યાં વિરોધ નથી. તેમ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય પણ છે.

અધિ૦ ૧૦—અમુક કાર્ય માટે અમુક અધિકારી પુરૂષમાં ભગવાને જે ધર્મોનું સ્થાપન કર્યું તે એ કાર્યની સમાપ્તિ સુધીજ ટકે છે. જ્યારે તે કાર્ય પૂર્ણ થાય છે, ત્યારે ભગવાન તેને પાછા જેથી લે છે. આથી મોક્ષ પર્યંત તે હોતા નથી ૩૨

અધિ૦ ૧૧—અક્ષરના વિષયની ઉપાસનાની ગણના મોક્ષના સાધનમાં જે કરવામાં આવે છે તે સામાન્ય કહેતાં ભગવાનના સંબંધી અક્ષરના સંબંધી તથા ભગવદ્ભાવને લીધે છે. અહિંઆં ભગવદ્ભાવરૂપ ભક્તિ મુખ્ય છે. અક્ષરનો સંબંધ પરંપરાએ મુક્તિનો સાધક છે. અને આ રીતે અક્ષરની ઉપાસનાથી કેટલાંક તો અક્ષરમાં લય હોય છે' કેટલાંકનો ભક્તિભાવ હોય છે. ઉપાસનાનું ઐક્ય હોવા છતાં ફલમાં ભેદ પડે છે. તે શાથી એમ જો કોઈ કહે તો ઔપસદ્યનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે. જેમ ઉપસદ નામના કર્મમાં યજ્ઞમાનની ઇચ્છા નિયામિકા છે તેમ અહિંઆં ભગવાનની ઇચ્છા છે. ગીતામાં પણ અક્ષરના જ્ઞાનથી અક્ષરનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે ભગવાનની નહિ એમ કહેવું છે. તૈતિરિયોપનિષદમાં પણ અક્ષર બ્રહ્મ કરતાં પુરુષોત્તમને અધિક કહેલ છે કારણ કે અક્ષર બ્રહ્મ એ ગણિતાનન્દ છે અને પુરુષોત્તમ એ અગણિતાનન્દ છે. ૩૩-૩૪

અધિ૦ ૧૨—ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાન જેનો અંગીકાર કરે છે તે પુરુષનું ભગવાન વિષે આત્મા તરીકેનું જ્ઞાન ભજનમાં વિદ્ય કર્તા છે માટે ભગવાન તેને થવા દેતા નથી. જેમ તે ભક્તનો દેહ અલૌકિક હોવાથી ત્યાં ભૂતપ્રાણ સંભવતા નથી. શંકા-જો ભક્તને અભેદ જ્ઞાનનો ઉપદેશવિદ્યકર્તા હોય તો પછી ઉદ્ધવાદિ ભક્તને શા માટે અભેદ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે એવું જો કોઈ કહેતો જણાવે છે કે જેમ દેહને સંસ્કાર આપવાને રોગ અગર ગાયત્રીનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે તેમ ભક્તને વિપ્રયોગ દશામાં તેના દેહનું ઉપમર્દન ન થાય તેટલા માટે તેનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. વળી જેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં 'હું બ્રહ્મ છું' એવું અભેદ જ્ઞાન સ્ફુરે છે તેમ ભક્તિમાર્ગમાં 'હું કૃષ્ણ છું, કૃષ્ણ હું છું' એવું અભેદ જ્ઞાન વિપ્રયોગ દશામાં અશ્રુપ્રલપ વગેરે સંચારી ભાવો હોય તેની માફક જોવામાં આવે છે. ૩૫-૩૭

અધિ૦ ૧૩—ભક્તિમાર્ગમાં ભક્તિ એજ સત્યાદિ સાધનરૂપ છે. આથી સત્ય, શમ વગેરે સાધનો ભક્તને સ્વતઃ સંભવે છે. ભક્તિ એ પ્રકારની છે-વિહિત અને અવિહિત. વિહિત એટલે શ્રવણાદિ. અવિહિતભક્તિ એટલે કામક્રોધાદિથી ઉત્પન્ન થતી. કામાદિ જે જ્ઞાનમાર્ગમાં નિન્દનીય ગણાય છે તેનાથી પણ ભક્તિમાર્ગમાં મુક્તિ મળે છે. ગૃહાદિ પણ ભક્તિમાર્ગમાં બાધક નથી પણ મુક્તિના પ્રાપક છે. ૩૮-૩૯

અધિ૦ ૧૪—વર્ણશ્રમ વર્ણો અને ભગવદ્ધર્મો એ બન્ને એકી સાથે કરવાનાં હોય ત્યારે ભગવદ્ધર્મ તરફ આદર દર્શાવવો જોઈએ. વર્ણશ્રમ કર્મથી તેનો લોપ કરવો જોઈએ નહિ. ભગવદ્ધર્મ અને

વર્ણશ્રમ ધર્મોમાંથી ભગવદ્ધર્મ વધારે ભલવાન છે. આથી ભગવદ્ધર્મો તે કર્મના અંગરૂપ નથી પણ મુખ્ય છે. ૪૦-૪૧

અધિ૦ ૧૫—કર્મ કરવાં કે નહિ એવી ભગવાનની ઇચ્છા જેના જાણવામાં આવી ન હોય અથવા તેનો નિયમ પણ જાણવામાં ન હોય તો નિષ્કામતાથી કર્મ કરવાં જોઈએ. જીવકૃત કર્મના ફલથી ઇશ્વરકૃત કર્મફલ લોકસંગ્રહાદિક બિન્ન હોય છે. સ્વર્ગાદિક તેમનું ફલ નથી. જેઓ નિષ્કામ વૃત્તિથી કર્મ કરે છે, તેમને કર્મથી ઉત્પન્ન થતા પ્રતિબંધના અભાવરૂપી ફલ મળે છે.

અધિ૦ ૧૬—ઉદ્ધવના તરફ ભગવાને સર્વાત્મભાવનો જે ઉપદેશ ભાગવતમાં કર્યો છે તે વરની માફક છે. ૪૩

અધિ૦ ૧૭ સર્વાત્મભાવ એ સર્વથી અધિક છે. તે કાલ તથા કર્મથી વધારે બલવાન છે. જ્ઞાન પણ તેનો પ્રતિબંધ કરી શકતું નથી. જાદોગ્યમાં સર્વોત્તમભાવ વિષે કહેલ છે. શંકા—જાદોગ્યમાં વરણ વિષે કહેવામાં આવ્યું નથી. પણ શ્વેતકેતુના ઉપાખ્યાનમાં જે જ્ઞાનનો પ્રકાર કહ્યો છે તેજ અહિં આ જણાવે છે જેમ ક્રિયામાં પણ બાહ્ય અને આંતર એવા બે ભેદો છે. બાહ્ય એટલે પૂજા અને આંતર એટલે માનસ. ઉત્તર—ના, જાદોગ્યમાં સર્વાત્મ જ નિરૂપણ છે. કારણ કે ત્યાં ભૂમા કહેતાં આનન્દાત્મક પુરુષોત્તમની જ જ્ઞાસા કરેલી છે. સર્વાત્મભાવવાળા પ્રજાજાતોની પ્રથમ પ્રપંચની વિસ્મૃતિ અને પછી ભગવત્સામર્થ્યથી સર્વ સામર્થ્ય સિદ્ધ થયું છે. છાં. ૭-૧-૩નું ઉપક્રમ વાક્ય સર્વાત્મભાવનું લિંગ જણાવે છે. સર્વાત્મ ભાવથી પણ મુક્તિ મળે છે એ વાત ખરી પણ મુમુક્ષુના સર્વાત્મ ભાવ કરતાં ભક્તનો સર્વાત્મ ભાવ જૂદા પ્રકારનો છે. સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તનો લીલામાં પ્રવેશ સંભવે છે. તથા જેમ શ્રુતિમાં સર્વાત્મભાવવાળાના મૃત્યુનો નિષેધ છે તેમ તેનો ભગવત્સ્વરૂપથી બિન્ન લોકનો સંબંધ નથી. કેટલાક શાખાવાળાઓ તૈત્તિરીયકા એમ માને છે કે ભક્તશરીરમાં ભગવાનનો આવિર્ભાવ કામના થાય ત્યારે ભક્ત ભગવાન સાથે કામનો ઉપભોગ કરે છે. ૪૪-૫૩

અધિ૦ ૧૮.—પરંપરાઓમાં આવિર્ભાવ જ્ઞાનીઓના હૃદયમાં થતો નથી. કારણ કે તેમની બાહ્યતામાં ભગવાનનું વરણ નહિ હોવાથી ભગવદ્ભાવનો પણ ત્યાં અભાવ છે. જેમ જ્ઞાન સાધનથી સાધ્ય છે તેમ વરણ સાધનથી સાધ્ય કરવું અશક્ય છે. જેમ હોમમાં પજમાન જે ઋત્વિજનું વરણ કરે છે તેજ તે કર્મ કરવાને યોગ્ય બને છે જો કે કોઈપણ કર્મ કરવાને તે ઋત્વિજ પ્રથમથી યોગ્ય તો છે, છતાં તે યોગ્યતા વરણ કરાયલામાંજ આવે છે. તેમ ભગવાન જેનું વરણ કરે છે. તે ભક્તનેજ ભગવાનનો આવિર્ભાવ હોય છે. વળી જેમ વેદના મંત્ર શાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે એક અગર અનેક કર્મોમાં વિનિયો જાય છે તેમ કોઈ કર્મનિષ્ઠા કોઈ જ્ઞાનનિષ્ઠા તો કોઈ ભક્તિનિષ્ઠાને પ્રાપ્ત કરે છે. વળી કોઈનું પ્રથમથી ભક્તિમાં વરણ થાય છે. માટે કોઈ વિરોધ નથી.

અધિ૦ ૧૯.—સર્વાત્મભાવ જ સર્વોત્કૃષ્ટ છે એમ જાણવું જોઈએ. વળી જેમ દર્શ પૌણ્યમાસ વગેરેમાં દોહનાદિ કર્મ લૌકિક કર્મની તુલ્ય છતાં પણ તેમાં લૌકિકતા નથી. તેજ પ્રમાણે સર્વાત્મભાવ પણ લૌકિક નથી. ૫૭

અધિ૦ ૨૦. જૂદા જૂદા અવતારોની ઉપાસના જૂદી જૂદી કરવી જોઈએ. કારણ કે તે સ્વરૂપના વિષેના મંત્રો, આકારો તથા ચરિત્રોનો ભેદ છે તેથી. ૫૮

અધિ૦ ૨૧. જૂદી જૂદી જે ઉપાસના કરવાની છે તેનો વિરુદ્ધ છે. અર્થાત્ જૂદી જૂદી ઉપાસના માંથી એકજ ઉપાસના કરવી, એકી સાથે જૂદી જૂદી કરવાનો સમુચ્ચય નથી. કારણ કે મોક્ષફલની સિદ્ધિમાં સર્વનું સામ્ય છે તેથી. ૫૯

અધિ૦ ૨૨. કામ્ય ઉપાસનામાં તો કામના પ્રમાણે સામટી કરવી. જ્યાં એકજ ઉપાસનાથી પોતાને ઇષ્ટ અનેક ફલની સિદ્ધિ છે ત્યાં હેતુનો અભાવ હોવાથી સમુચ્ચય હોતો નથી. ૬૦

અધિ૦ ૨૩. જ્યાં જે અંગથી વિશિષ્ટ ઉપાસનાનું વિધાન હોય ત્યાં તે પ્રમાણે જ કરવું જોઈએ. નહિ કે અન્યત્ર કહેલાનો બીજી જગ્યાએ ઉપસંહાર કરવો. તેના અંગોનો ત્યાંજ ઉપદેશ હોવાથી અન્યત્ર ઉપસંહારમાં પ્રમાણનો અભાવ છે. ૬૧-૬૨

અધિ૦ ૨૪ જ્ઞાનમાર્ગમાં સર્વ અવતાર ધર્મોનો પ્રહારમાં સમાહાર હોવાથી સર્વધર્મથી વિશિષ્ટ પ્રહારની ઉપાસના કરવી જોઈએ. ઐશ્વર્યાદિ ગુણોનો સર્વ અવતારોમાં સરખા સંલગાય છે માટે એક અવતારમાં સર્વ અવતારના ધર્મોનો ઉપસંહાર જ્ઞાનમાર્ગમાં યુક્ત છે. ૬૩-૬૪

અધિ૦ ૨૫. એક અવતારમાં સર્વ અવતારથી યુક્ત ઉપાસના ઇચ્છા પ્રમાણે હોય છે, તે નિત્ય હોતી નથી. રૂપો નિયત હોવાથી તેમના સહભાવનું શ્રવણ નથી. ભક્તિમાર્ગીયની સ્વધર્મથી વિશિષ્ટ એક અવતારની ઉપાસના યુક્ત છે.

પાદ ૪

અધિ૦ ૧. બાદરાયણના મત પ્રમાણે ના. ૧-૧ ની શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે ભગવાનજી પુરુષાર્થ છે. પણ જૈમિનિ કર્મને મુખ્ય માને છે. તે કહે છે કે જેમ દ્રવ્ય, ગુણ તથા કર્મમાં અર્થવાદ હોય છે તેમ વેદાન્તમાં કરેલું આત્માનું નિરૂપણ તે યજ્ઞના અંગરૂપ પુરુષના સખન્ધી અર્થવાદરૂપ છે એમ જાણવું. વળી તે કર્મ એજ સાધનરૂપ છે તે માટે નીચેની દલીલો કરે છે ૧ વસિષ્ઠાદિ પ્રહારજ્ઞાનીઓ પણ અગ્નિ-હોત્રાદિ કર્મ કરે છે તેથી જ્ઞાનથી કર્મનો બાધ થતો નથી ૨ પ્રહારવેતા જનકે યજ્ઞ કર્યા હતા. જુઓ બૃ. ૩-૧-૧૩, ૩ એકલું જ્ઞાન ફલ આપી શકતું નથી પણ કર્મનો સમન્વય હોય તોજ (જુઓ બૃ. ૪-૪-૨) ૪. આ. સૂ. ૩-૧૮-૧ માં 'પ્રહાર' ઋત્વિજને માટે પ્રહારનું વિશેષણ પ્રયોજાયું છે તે એમ સૂચવે છે કે ત્યાં જ્ઞાન કર્મનો અધિકાર સંપાદન કરે છે. પ. તૈ. સં. ૨-૧-૧૦ તથા ૨-૧-૧૫ માં કર્મને જીવન પર્યન્ત કરવાનાં કહ્યાં છે, તેમ કર્મ નહિ કરનારને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે સ્મૃતિ પણ (ભ. ૧૮-૭) કર્મની આવશ્યકતા જણાવે છે. ઉપરના જૈમિનિના પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર વ્યાસ વાળે છે કે બૃ. ૪-૪-૨૨ ની શ્રુતિ વાંચતાં ભગવાનજી સર્વથી અધિક છે. તેથી કર્મ મુખ્ય ગણાય નહિ. તેમજ વળી કર્મની તરફેણમાં જે કહેવામાં આવ્યું તેના ઉત્તરો નીચે પ્રમાણે છે. ૧ જેમ જનક વગેરેએ કર્મ કરેલાં તેમ શુકાદિકે કર્મનો ત્યાગ કરેલો આમ આચારની તુલ્યતા હોવા છતાં જ્ઞાન કર્મનું અંગ નથી. ૨ વળી સધળા પ્રહારવેતાએ કર્મ કરવાં જોઈએ એવું શ્રુતિમાં કહેલું નથી. આથી જ્ઞાનનો પક્ષ અધિક છે. ૩ અધિકાર પ્રમાણે જ્ઞાનીઓએ પણ કર્મનો ત્યાગ અગર અત્યાગ કરવા. જનકનો અધિકાર ત્યાગ કરવામાં હતો. શુકનો નહોતો. ૪. વેદનું અધ્યયન કરનાર માત્રનોજ કર્મમાં અધિકાર છે. પ્રહારવેતાનો નહિ. ૫. મ. ના ૧૦-૫ માં મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે કર્મનો ત્યાગ થવો જોઈએ એવો નિયમ સંલગાય છે, માટે પણ કર્મપક્ષની સિદ્ધિ નથી. ૬. 'પ્રહાર' શબ્દ એમ સૂચવતો નથી કે જ્ઞાનીએ અવશ્ય કર્મ કરવાંજ જોઈએ. ત્યાં પ્રહારને કર્મ કરવાનું વર્ણન જે કર્યું છે તે કર્મની સ્તુતિ માટેજ છે. વળી અન્વંતે અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાએ કર્મ કરવાં એમ જે કહેવામાં આવે છે તેનો કર્મના ગુણદોષના નિવારણ માટેજ. વળી પ્રહારજ્ઞાનમાં તો કર્મ તથા કર્મના અધિકારીઓનું ઉપમર્દન કરવામાં આવ્યું છે. વળી સંન્યાસીઓને કર્મ કરવાનાં છે નહિ એમ જ ૪ માં સંલગાય છે. પણ સૂ. ૧૮ માં જૈમિનિ કર્મની અનુષ્ઠેયતા જણાવે છે. સૂ. ૧૯ માં બાદરાયણ તેનો પ્રત્યુત્તર આપે છે અને કહે છે કે કર્મના અનુષ્ઠાનનો વિધિ અપવાદરૂપે માનવાનો છે કારણ કે શ્રુતિમાં તો કર્મના વિધિ તેમજ ત્યાગ બંને કહેલ છે.

જેમ યોગ શાસ્ત્રમાં સમાધિની સિદ્ધિ માટે માનસમૂર્તિને સાધન તરીકે ધારણ કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ ધારણા બરાબર બની આવે તેટલા માટેજ મૂર્તિરૂપી સાધનની જરૂર છે. સાધન સિદ્ધ થયા પછી તેની જરૂર રહેતી નથી. એજ પ્રમાણે ભક્તિ સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધીજ કર્મને સાધન તરીકે લેઈ શકાય. આથી પૂર્વકાણ્ડની પણ નિરર્થકતા થતી નથી. સૂ. ૨૨ માં જૈમિનિનો પૂર્વપક્ષ આપે છે. ત્યાં કહે છે કે બ્રહ્મવિદ્યાનું નિરૂપણ કરનાર ઉપાખ્યાનો કર્મના અંગ શંસનના શેષરૂપ હોવાથી તેમનામાં પણ કર્મનું પ્રાધાન્યજ છે તો કહે છે કે ના, કર્મની સરખામણીએ જ્ઞાન અધિક કહેવું છે, જેમ કેવલ શ્રુતિઓ વિદ્યાનું પ્રતિપાદન કરે છે તે પ્રમાણે આખ્યાન શ્રુતિઓ પણ વિદ્યાનું પ્રતિપાદન કરે છે. વળી ના. ૮૦ માં કહ્યા પ્રમાણે જ્ઞાની જ્ઞાનથી પોતેજ યજ્ઞાત્મક થાય છે આથી જરામર્યાગિનહોવામાં જ્ઞાનીને અગ્નિ, ઈન્દ્રિય વગેરેની અપેક્ષા નથી. ૧-૨૪

અધિ. ૨—પુરુષોત્તમના જ્ઞાનમાં કર્મ, જ્ઞાન તથા ભક્તિ એમ તમામ સાધનોની અપેક્ષા છે. કારણ કે યજ્ઞાદિ વિધાયક શ્રુતિ છે તેથી. જેમ દૂર દેશમાં આવેલા ઇષ્ટ દેવના પ્રતિબિંબક સ્થાનના અતિક્રમણમાં અથ્થ સાધક છે. તે સ્થાનમાં આવેલા દેવની પ્રાપ્તિમાં નહિ તેજ પ્રમાણે કર્મનો જ્ઞાનના પ્રતિબિંબક અન્તઃકરણના દોષના નિરાસમાં ઉપયોગ છે જ્ઞાન દેવની સિદ્ધિમાં પણ નહિ. ભક્તિમાર્ગમાં પણ શમ-દમાદિથી યુક્ત હોય તો પણ જ્ઞાનમાર્ગમાં જ્ઞાનના અંગ તરીકે જ શમાદિનું વિધાન છે તેથી તે અવશ્ય કરવાંજ જોઈએ એવો વિધિ છે. ભક્તિમાર્ગમાં તો તેમનો સ્વતઃસંભવ હોવાથી તેનો વિધિ નથી. પ્રાણુ-ના અત્યયમાં ગમે તેનું અન્ન લેઈ શકાય છે. આથી આપત્તિમાં સર્વના અન્નનું ભક્ષણ કરવાથી ચિત્તના દોષનો સંભવ થતો નથી તેથી જ્ઞાનનો પણ બાધ થતો નથી.

અધિ. ૩—જેમ આપત્તસંગ સિવાયના સમયે શિષ્ટના અન્નનું ભક્ષણ કરવું જોઈએ તેમ આશ્રમ કર્મપણુ કરવાં જોઈએ. આશ્રમકર્મો જ્ઞાનનાં અન્તરંગ શમદમાદિનાં સહકારી છે માટે તે કરવાં જોઈએ. પણ જો વર્ણાશ્રમ ધર્મો અને ભગવદ્ધર્મો બન્ને એક સાથે અથડાતાં હોય ત્યારે ભગવદ્ધર્મોનો કદીપણુ લોપ થવા દેવો નહિ. વર્ણાશ્રમધર્મો ભક્તને ફલમાં પ્રતિબિંબક છે. અનન્ય ભક્તને તો વૈરાગ્યાદિ પણ ફલપ્રાપ્તિમાં અન્તરાયરૂપ છે, તો પછી વર્ણાશ્રમ ધર્મોનું તો શું કહેવું ? ગીતામાં જ્ઞાની કરતાં ભક્ત ઉપર ભગવાનનો વિશેષ અનુગ્રહ થાય છે એમ કહ્યું છે. આથી મુક્તિની સરખામણીએ ભક્તિમાર્ગીય તદીયત્વ અધિક છે.

અધિ. ૪—પુષ્ટિમાર્ગમાં જો જૈમિનિ પણ તદીયત્વને પ્રાપ્ત કરે તો તેમનો પણ તે બાવ તિરો-હત થતો નથી.

અધિ. ૫—ભગવાન સ્વભક્તોને બ્રહ્મલોકાદિક આધિકારિક ફલ પણ આપતા નથી. કારણ કે આધિકારિક ફલમાંથી તો પતન થવાનો સંભવ રહે છે. ભક્તિમાર્ગીય ફલમાંથી પતન નથી. કદાચ ભક્તિ માર્ગમાં ભક્તનું પતન થાય તો તે જ્ઞાનમાર્ગના પતનની સરખામણીએ ઉપપતન છે. કારણ કે તે પતન પછી પણ ભગવાનનો અનુગ્રહ તે ભક્તને થાય છે. પણ જ્ઞાની ઉપર અનુગ્રહ થતો નથી તેનું પતન તે મહાપતન છે.

અધિ. ૬—ભગવદ્ભાવની રિચિતિમાં તથા સ્વરૂપાનુભવની દશામાં ભક્તે ગૃહત્યાગ અવશ્ય કરવો જોઈએ. આ ગૃહાદિ ત્યાગ તે સાધન તરીકે કરવાનાં નથી. કારણ કે પુષ્ટિમાર્ગીયને તો ભગવાનથી જ ફલની પ્રાપ્તિ છે એમ આત્રેય કહે છે. ઔકુલોમિ એમ માને છે કે ગૃહાદિત્યાગ પૂર્વક ભગવાનની નિકટ ભક્તનું ગમન તે ઋત્વિક કર્મ છે.

અધિ. ૭—ભગવાન જીવનો અંગીકાર બે રીતે કરે છે. મર્યાદાની રીતે અને પુષ્ટિની રીતે.

મર્યાદામાં સાધનની જરૂર રહે છે. પુષ્ટિમાં તે સાધનોની જરૂર રહેતી નથી. ભગવાનનું વરણ એજ હેતુ છે.

અધિ૦ ૮—ભક્તના ગૃહસ્થાશ્રમમાં કુટુંબસહિત સેવા કરવાની હોવાથી સર્વનો ભગવાનમાં વિનિયોગ થાય છે. તેમ સંન્યાસીની માફક મૌન્યાદિગુણો પણ ભક્ત-ગૃહીમાં હોય છે. આથી ભગવાન સાથે સંબંધની દૃઢતાથી વેદાધ્યયન વગેરે ગૃહસ્થ ધર્મોથી ભગવદ્ભાવ પ્રકટ કર્યા વગર ભગવાનનું ભજન કરવું જોઈએ. તેમ ભગવદ્ભાવને ગુપ્ત રાખવો. આ ભાવ ગુપ્ત રાખવાને લૌકિક વૈદિક કર્મો કાપટ્યથી કરવાં.

અધિ૦ ૯—ઉપર પ્રમાણે જીવન ગાળનાર ભક્તના મુક્તિફલમાં કોઈ નિયમ નથી. અહિંમાં મુક્તિફલ એટલે ભક્તિરસનો અનુભવ તે ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન હોય છે.

અધ્યાય ૪.

પાદ ૧

અધિ૦ ૧. શ્રવણાદિ સાધનો વારંવાર કરવાં જોઈએ. શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં તે વિષે ખાસ કહ્યું છે. છંદોગ્યોપનિષદમાં શ્વેતકેતુના ઉપાખ્યાનમાં શ્વેતકેતુને જીવ તથા જડ એ બ્રહ્મરૂપ છે એમ નવ વખત ઉપદેશ કરેલો છે. અર્થાત્ ત્યાં બ્રહ્મ વિષેના જ્ઞાનનું શ્રવણ વારંવાર કરાવ્યું છે. તેમજ ભા. ૧૧-૧૪-૨૬ માં શ્રવણાદિ વારંવાર કરવાં જોઈએ એમ કહે છે. શ્રવણાદિનું ફલ બ્રહ્મદર્શન છે.

અધિ૦ ૨. આત્મા તરીકે બ્રહ્મને જાણવાથી બ્રહ્મ પાસે જવાય છે. જ્ઞાનીની બ્રહ્મપ્રાપ્તિમાં અક્ષરબ્રહ્મમાં પ્રવેશ હોય છે. તે એનો મોક્ષ છે. ભક્તની બ્રહ્મપ્રાપ્તિમાં સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ તેની આગળ પ્રકટ થાય છે અને તેને સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ કરાવે છે. બ્રહ્મોપાસનાનુંજ આ ફળ છે. પણ પ્રતીકોપાસનાથી આ ફળ મળતું નથી. પ્રતીકોપાસનાવાળાનો કદીપણ મોક્ષ સંભવતો નથી. માટે મોક્ષની ઇચ્છાવાળાએ બ્રહ્મદષ્ટિ રાખવી. જ્ઞાનના આધિક્યમાં તે (બ્રહ્મદષ્ટિ) આપોઆપ ઉદય પામે છે.

અધિ૦ ૩. આદિત્યાદિની ઉપાસના તે બ્રહ્મોપાસના છે. કારણ કે આદિત્ય વગેરે તે બ્રહ્મરૂપજ છે. અને તેથી તેની ઉપાસના પણ બ્રહ્મોપાસનાનું અંગ મનાય છે. તે પ્રતીકોપાસના નથી. અંગોપાસના છે. ઉત્કટ સ્નેહથી ભગવાન તેની આગળ પ્રકટ થઈને તેને અધીન થાય છે. તથા તેની પાસે બેસે છે. તેમ સ્મૃતિ-ધ્યાનથી પણ તેને વશ થઈ જાય છે. ભક્તની ઇચ્છા પ્રમાણે ભગવાન ભક્ત આગળ અચલ અગર ચલ બને છે. કેટલાક ભક્તો ભક્તનું સ્મરણ કરે છે તથા તેમના ગુણાદિનું શ્રવણ તથા કીર્તન કરે છે.

અધિ૦ ૪. ભક્તના ચિત્તની એકાગ્રતા થતાં તેને બાહ્ય કે અન્તરનું અનુસંધાન બિલકુલ રહેતું નથી:

અધિ૦ ૫. પારલૌકિકફળ પ્રાપ્ત થાય. યાંસુધીજ અનુસંધાન રહિત અવસ્થા રહે છે. તે સમયે તે ભગવાન સાથે આભાપાદિ પણ કરે છે. અર્થાત્ દષ્ટફલનો જ અનુભવ કરે છે. સાયુજ્યાદિ અદૃષ્ટ ફલ નહિ.

અધિ૦ ૬. બ્રહ્મજ્ઞાન થતાં પોતાનાં સંચિત તથા ક્રિયામાણ કર્મો સાથેનો સંબંધ છુટી જાય છે. પછીનાં કર્મોનો આશ્રેય થાય છે અને પૂર્વનાં કર્મોનો વિનાશ થાય છે. પાપ અને પુણ્ય બન્નેને માટે એ કાનૂન લાગુ પડે છે. પણ જે પ્રારબ્ધ કર્મો છે તેનો તો ભોગ કરવો પડે છે. તેના ભોગને માટે અગ્નિ-હોત્રાદિનું અનુદાન છે. જનકાદિને પોતાનાં પ્રારબ્ધનો નાશ કરવા માટે અગ્નિહોત્રાદિ કરવાં પડ્યાં હતાં. પણ જે પુષ્ટિભક્તો છે તેમને તે પ્રારબ્ધનો ભોગ કરવો પડતો નથી. વગર ભોગે તે પોતાની મેળે ભગવદ્કૃપાથી નાશ પામે છે. જે વિદ્યાવાળાનાં પ્રારબ્ધ તેની વિદ્યાના બળથી નાશ પામે તો પછી

ભગવદ્વંશ ઉપર અવલંબનાર ભક્તનાં કર્મોનું બળ એણું થઈ જાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? પુષ્ટિભક્ત-
તો તેના સ્વૂલ અને લિંગ એ બન્ને શરીરનો ત્યાગ કરીને અલૌકિક દેહ ધારણ કરે છે. અને પછી એ
દેહથી પરમશક્તિની સાથે સ્વરૂપાનન્દનો ભોગભોગવે છે.

પાદ ૨

૧ પુષ્ટિભક્તો જ્યારે ભગવાનનો આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે ભગવાનમાં લય થતી વખતે પ્રથમ
તેની વાણી મનમાં લય પામે છે. આમ થવાથી પ્રથમ મનમાં જ ભગવાનનું દર્શન ન થાય તો વેણુ
વગેરે શબ્દના શ્રવણથી પણ સઘળી ઇન્દ્રિયોદ્વારા સ્વરૂપના અનુભવની ઇચ્છા થાય છે. વાણીના લય
પછીથી તમામ ઇન્દ્રિયો મનમાં લય પામે છે. સઘળી ઇન્દ્રિયોથી યુક્ત મન પ્રાણમાં લય પામે છે. મનથી
યુક્ત પ્રાણ ભગવાનમાં લય પામે છે. જુઓ. જૂ. ૪-૪-૬.

૨ મર્યાદા ભક્તોની ઇન્દ્રિયો ભૂતોમાં લય પામે છે. જુઓ જૂ. ૩-૨-૧૩ મર્યાદા ભક્ત અને જ્ઞાની
બન્નેનો પણ મર્યાદામાં અંગીકાર છે કારણ કે યાત્રવદ્ભવ અને આર્તભાગ તે પ્રમાણે દેખાડે છે.
જુઓ જૂ. ૪-૬-૪

૩ મર્યાદા માર્ગમાં જીવના સંસારથી શરૂ કરીને મોક્ષ સુધી સાધનોથી જ મોક્ષ મળે છે એમ
સમાન વ્યવસ્થા છે, વયમાં જુદો પ્રકાર નથી. પુષ્ટિમાર્ગમાં તો સાધન કર્યા વગર મોક્ષ નક્કી મળે છે.
(સૂ. ૭) પુષ્ટિજ્ઞની દશામાં મર્યાદા માર્ગના મોક્ષનો સંસાર કહેલો હોવાથી સંસારની તે તુલ્ય છે.
માટે યાત્રવદ્ભવ અને આર્તભાગે મોક્ષને કર્મ તરીકે કહ્યાં છે. પુષ્ટિમાર્ગનું તત્ત્વ ઘણું સૂક્ષ્મ છે. કારણ કે
(સૂ. ૮) જ્યાંથી વાણી મન સહિત પાછી ફરે છે એવી શ્રુતિથી તેની તે પ્રમાણે ઉપલબ્ધ છે.
(સૂ. ૯) પુષ્ટિમાર્ગીઓની બે અવસ્થા હોય છે-વિરહદશા અને ભગવાન સાથે સંગમના દશા. તેમાં
વિરહ દશામાં ઐશ્વર્ય વગેરેના વિનાશથી તેને ઉપદેશ આપી શકાતો નથી. ભગવાન સાથેના સંગમની
દશામાં તો ઐશ્વર્ય વગેરે છે છતાં પણ તે ભગવાનના આનન્દમાં એટલો મગ્ન થયેલો હોય છે કે તેના
ચિત્તને તે સમયે ઉપદેશ કરવો અસંભવિત છે. (સૂ. ૧૦) જો કે ભગવાન રસાત્મક સ્વરૂપ છે છતાં
પણ તેને વિરહરૂપી દુઃખ થાય છે કારણ કે તે વિરહ એજ આનન્દમય ભગવાનનો ધર્મ જ છે. (સૂ. ૧૧)
આ વિરહના દુઃખનો અનુભવ તે ભક્તને થાય છે. શ્રુતિમાં જો કે દુઃખનો નિષેધ કર્યો છે છતાં રસાત્મક
પ્રભુના વિરહથી થતા દુઃખનો નિષેધ કરવામાં આવતો નથી. (સૂ. ૧૨) કેટલીક શાખાવાળાઓના મત
પ્રમાણે પ્રભુના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થયા પછી દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે એમ સ્પષ્ટ અર્થ છે. શ્રીભાગવતમાં
ભગવદ્ભાવ એજ જીવન અને મરણનો હેતુ છે, અને તેની દુર્લભતા પણ જણાવી છે (સૂ. ૧૪) પણ
તે પૂર્ણાનન્દાદિ વસ્તુઓ વૈકુણ્ઠથી પણ ઉત્કૃષ્ટ ગોકુલમાં અને શ્રીગોવર્ધનમાં હોય છે એમ શ્રુતિમાં કહેલ
છે. (ઋ. સં ૨-૨-૨૪; તૈ. સં ૧-૩-૬)

૪ નિત્ય લીલામાં પ્રવિષ્ટ ભક્તનો સર્વદા વિભાગ હોતો નથી. જુઓ તૈ. સં ૧-૩-૬ (સૂ. ૩-૧૬)

૫ ઇન્દ્રિયોના લય થયા પછી તેના હૃદયનો આગળનો ભાગ પ્રકાશિત થાય છે, તેથી પ્રકાશિત
માર્ગથી ઉત્ક્રમણ કરે છે આ તમામ જીવોનો સાધારણ માર્ગ છે. વિદ્વાન તો ધ્વજ વિદ્યાના સામર્થ્યથી
તેના અંગરૂપ પ્રલપન, ગતિ તથા ભગવાનના સ્મરણના સંબન્ધથી હૃદય સ્થિત ભગવાનથી અનુગૃહિત
થતાં એકસોએકમી નાડીથી તે બહાર નીકળે છે. (સૂ. ૧૭)

૬ વિદ્વાન રશ્મિદ્વારા ગતિ કરે છે, સૂ. ૧૮

૭ તેની બાબતમાં કાલનું પ્રયોજન નથી. આથી દક્ષિણામનમાં ગતિ કરવાની અગર રાત્રિએ ગતિ કરવા વિષેની શ્રુતિ તેને લાગુ પડતી નથી. કાલનો નિયમ યોગીને માટે છે, જ્ઞાનીને માટે નથી.

પાઠ. ૩.

અધિ૦ ૧ અર્ચિરાદિ માર્ગથી જ્ઞાનમાર્ગીયજ્ઞ જય છે. મર્યાદામાર્ગીય નહિ. છાં. ૫-૧૦-૧ માં જ્ઞાનમાર્ગી-યોનોજ ત્યાં ઉત્કર્ષ કહેલો છે. (સૂ. ૧) છાં. ૫-૧૦-૨. કૌ. ૧-૩ તૈ. સં. ૩-૪-૫ છાં. ૫-૧૦-૧, ૬-૧૦-૫. વગેરેથી સૂર્યલોક પહેલાં વાયુ લોકમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ. (સૂ. ૨) છાં. ૪-૧૫-૫ પ્રમાણે વિદ્યુત લોક પછીથી વરુણલોકમાં જવું જોઈએ. કારણ કે વિદ્યુતનો જલની સાથે સંબંધ છે અને વરુણ-જલના પતિ છે તેથી જલના સંબંધના લોકમાં જવાનું કહ્યું છે (સૂ. ૩) વરુણલોક પછીથી ઇન્દ્રલોક અને પછીથી પ્રજાપતિના લોકમાં નિવેશ કરવો જોઈએ. (સૂ. ૪)

અધિ૦ ૨ આ માર્ગમાંજ પ્રજાપતિ લોક પછી આતિવાહિક પુરુષોનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ, કારણ કે બ્રહ્મના સંબંધનું લિંગ છે તેથી (સૂ. ૫) પોતે કરેલા માર્ગની સફલતા માટે ભગવાનજ કેટલાક જ્ઞાનીઓ તથા મર્યાદામાર્ગના ભક્તોનો વ્યામોહ કરે છે માટે કામના સિદ્ધિથી ફલભોગ છે. (સૂ. ૬) બ્રહ્મ લોકની સાથે સંબંધ રાખનાર વૈદ્યુત પુરુષ સાથે જ બ્રહ્મ લોકની પ્રાપ્તિ છે. (સૂ. ૭.)

અધિ૦ ૩ છાં. ૪-૧૫-૫ માં કાર્યબ્રહ્મ કહેલ છે કારણ કે આનું ત્યાં ગમન થાય છે તેમાં ગમન થતું નથી. કારણ કે બ્રહ્મ તો વ્યાપક છે. (સૂ. ૮) બૃ. ૬-૨-૧૫ માં “બ્રહ્મલોક” બહુ વચનમાં છે તેથી પણ તે કાર્યબ્રહ્મ છે; તે પર બ્રહ્મ નથી, કારણ કે પર બ્રહ્મ એકવચનમાં છે. બ્રહ્મ લોકની પ્રાપ્તિ થતાં વચમાં બીજા લોકમાં ગયા વગર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે સામીપ્યથી બ્રહ્મ શબ્દથી કથન કર્યું છે (સૂ. ૧૦) કલ્પના અન્ત વખતે અધ્યક્ષ બ્રહ્મા સાથે કાર્ય બ્રહ્મ લોકનો નાશ થાય છે. પછીથી પર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ હોય છે. માટે અપુનરાવૃત્તિની શ્રુતિથી વિરોધ નથી. (સૂ. ૧૧) છાં. ૪-૧૫-૫ માં બ્રહ્મ શબ્દથી પર બ્રહ્મનું જ ગ્રહણ છે એમ જૈમિનિ કહે છે. કારણ કે બ્રહ્મ શબ્દની મુખ્ય વૃત્તિ પર બ્રહ્મમાં છે. (સૂ. ૧૩) કૌ. ૧-૩ ની શ્રુતિમાં પ્રજાપતિના લોકથી જૂદી રીતે બ્રહ્મ લોકનું કથન કરેલું છે. (સૂ. ૧૪) તૈ. ૨-૧ માં જે સર્વકામના ભોગની વાત કહી છે. તે ભોગ પ્રાપ્તિ કાર્યરૂપ બ્રહ્મની સાથે સંભવતી નથી. માટે પર બ્રહ્મનું જ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. (સૂ. ૧૫)

જેઓ પ્રતીકનો આશ્રય કર્યા વગર સઘળું બ્રહ્મ છે એમ માનીને ઉપાસના કરે છે. તેમનેજ અં-માનવ પુરુષ બ્રહ્મ તરફ લેઈ જાય છે એવો બ્રાહ્મણનો મત છે; કારણ કે બંને રીતે દોષ છે. તો પણ વસ્તુતઃ બ્રહ્મરૂપમાં અબ્રહ્મત્વનો નિશ્ચય તથા ઉપાસના માટે બ્રહ્મરૂપનું જ્ઞાન એમ બંને રીતે દોષથી તેમની બ્રહ્મ પ્રાપ્તિમાં અધિકાર નહિ હોવાથી તેમને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવતો નથી. ભગવાનના ભજનવાળો ભક્ત તો જાતેજ ભક્તિના બલથી પર બ્રહ્મને પહોંચે છે. (સૂ. ૧૬)

અધિ૦ ૫ જ્ઞાનમાર્ગીય અને ભક્તિમાર્ગીય ઉપાસકોમાં ભેદ છે એમ “બ્રહ્મને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે એ શ્રુતિ જાણીએ છે જેને બ્રહ્મના વરણથી વિશિષ્ટ જ્ઞાન હોય તેનેજ પર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ હોય છે જેને કેવલ “બ્રહ્મનું જ્ઞાન છે તેને તો અક્ષર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ છે.

પાઠ ૪

અધિ૦ ૧—બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયા પછી તે જીવને સ્વરૂપાનંદનું દાન કરવાને ભગવાનની ઈચ્છા થતાં તેનો ફરીથી આવિર્ભાવ થાય છે. અને તેથી તૈ. ૨-૧ માં કહ્યા પ્રમાણે તે જીવ ભગવાન સાથે પોતાના વતન દેહથી કામભોગ કરે છે. મુક્તજીવના કામના ભોગનું વર્ણન કર્યું છે. માટે મુક્ત જીવનો ફરીથી

આવિર્ભાવ થાય છે એ નિર્વિવાદ છે. આ દક્ષામાં જીવ જે બ્રહ્મની સાથે ભોગ કરે છે તે માયાગુણ સંબંધથી રહિત, વ્યાપક બ્રહ્મની સાથે જ છે એમ સમજવું.

અધિ૦ ૨—જૈમિનિ એમ કહે છે કે જીવ સમ્યક્દાન-દાત્રી શરીરવાળા બ્રહ્મ સાથે સર્વ કામ ભોગવે છે. ઔડુલોમિ ચિન્માત્ર બ્રહ્મ સાથે કહે છે. પણ બાદરાયણ તો એમ કહે છે કે અલૌકિક વિગ્રહથીજ તે ભોગ છે. અને તેમાં કોઈ વિરોધ નથી. કારણ કે ભગવાનના ભજનાનંદનું દાન કરવાના સંકલ્પથીજ જીવ આનંદનો અનુભવ કરે છે. આ સંકલ્પ પ્રમાણે જેમના હૃદયમાં સાધનરૂપે કે ક્ષણે ભગવાનનું સ્પુરણ થાય છે તેમનુંજ આધિપત્ય ભગવાન જાતે કરે છે અન્ય કોઈ નહિ. અન્યત્ર તે વિભૂતિરૂપથી આધિપત્ય છે. બાદરિના મતે મુક્તને દેહ હોતો નથી. જ્યારે જૈમિનિ દેહાદિની સત્તા મુક્તને છે એમ કહે છે. પણ બાદરાયણ એમ કહે છે કે દ્વાદશરાત્રની માફક લૌકિક રીતિએ દેહ નથી અને અલૌકિક રીતિએ તે છે.

અધિ૦ ૩—જેમ સ્વપ્નમાં નિદ્રાથી મોહિત પુરુષ અવિદ્યમાન પદાર્થોનેજ જુએ છે તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણાદિ અવતારોમાં બાલ્યાદિ અવસ્થાઓ નહિ હોવા છતાં જુએ છે. કારણ કે તેઓ ભગવાનથી વિમોહિત થયેલા છે. જેમ જગત્ દશાનું જ્ઞાન સત્ય વિષયવાળું છે તેમ તત્ત્વથી અપ્રાકૃત લીલાદર્શન સત્ય વિષયવાળું છે.

અધિ૦ ૪—તૈ. ૨-૧ માં ભગવાન સાથે ભક્તનો જે ભોગ કલ્પો છે તે ભક્તના સામર્થ્યથી નહિ પણ પ્રદીપની માફક ભગવાનના આવેશથી, જેમ તેલથી બીજાંયલી દીવેટને દીવો પોતાની માફક પ્રકાશ મુક્ત કરે છે તેમ ભગવાન પણ ક્ષણ દાન માટે ભક્તને પોતાની સમાન કરે છે. આ ભોગની શ્રુતિ તે સુષુપ્તિ વિષયની નથી.

અધિ૦ ૫—ભગવાનની સાથેના ભક્તના ભોગમાં લૌકિક વ્યાપાર નથી. કારણ કે તે અલૌકિક હોવાથી તે પ્રકૃતિ તથા કાલથી પણ અતીત છે. આ ભગવાનની લીલા નિત્ય છે. તેમાં કોઈપણ વિકાર નથી. ભગવાન પોતાની ઇચ્છાથી તે લીલા અનેકરૂપે પ્રકટ કરે છે. તેમાં દેશ તથા કાલના ભેદ દેખાડે છે. છતાં આ ભેદો તે વિકારરૂપ સમજવા નહિ. ભગવાનની લીલા યુક્તિ સમજવી નહિ. ભોગ શ્રુતિમાં જે ભગવાન સાથેનું સામ્ય દેખાડયું છે તે ફક્ત ભોગની બાબતમાંજ અન્ય બાબતમાં નહિ. ભગવાન પુરુષોત્તમ એજ જીવનું ક્ષણ છે. આ ભગવાનજ ભક્તના આત્મનિવેદનનો અંગીકાર કરે છે અને તેને ક્ષણનો અનુભવ કરાવે છે. આ રીતે જ્ઞાની તથા ભક્ત બન્નેની ફરીથી આવૃત્તિ નથી. જ્ઞાની મોક્ષ મેળવે છે અને ત્યાંથી ફરી પાછો ફરતો નથી. ભક્ત ભગવાન સાથે રસાનંદનો અનુભવ કર્યા પછી પાછો ફરતો નથી.

વિષયાનુક્રમણિકા.

૧ ઉપકાર નિવેદન—	...	...	...	...	
૨ શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાન્ત	...	...	...	...	૧—૬૬
૩ પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાન્ત શેખર	...	...	...	...	૬૭-૧૩૦
૪ અધિકરણ તાત્પર્ય સંગ્રહ	...	...	...	...	૧૩૧-૧૪૨
૫ વિષયાનુક્રમણિકા	...	...	...	...	૧૪૩
૬ ભાષ્ય	...	...	...	...	૧-૫૩૦
(૧) અધ્યાય ૩ જો	...	...	...	...	
પાદ ૧ જો (ભાષ્ય)	...	...	...	...	૧-૨૬
(વિવેચન)	...	...	...	...	૨૬-૪૨
પાદ ૨ જો (ભાષ્ય)	...	...	...	...	૪૩-૮૦
(વિવેચન)	...	...	...	...	૮૦-૧૦૭
પાદ ૩ જો (ભાષ્ય)	...	...	...	...	૧૦૮-૨૦૪
(વિવેચન)	...	...	...	...	૨૦૪-૨૪૮
પાદ ૪ જો (ભાષ્ય)	...	...	...	...	૨૪૯-૨૬૬
(વિવેચન)	...	...	...	...	૨૬૬-૩૩૩
(૨) અધ્યાય ૪ જો	...	...	...	...	
પાદ ૧ (ભાષ્ય)	...	...	...	...	૩૩૪-૩૫૮
(વિવેચન)	...	...	...	...	૩૫૮-૩૭૫
પાદ ૨ (ભાષ્ય)	...	...	...	...	૩૭૬-૩૯૭
(વિવેચન)	...	...	...	...	૩૯૭-૪૧૨
પાદ ૩ (ભાષ્ય)	...	...	...	...	૪૧૩-૪૩૯
(વિવેચન)	...	...	...	...	૪૩૯-૪૫૬
પાદ ૪ (ભાષ્ય)	...	...	...	...	૪૫૭-૪૮૧
(વિવેચન)	...	...	...	...	૪૮૨-૪૯૮
૭ ટિપ્પણ	...	...	...	...	૪૯૯-૫૩૦
૮ અભિપ્રાયો	...	...	...	...	૫૩૧-૫૩૯
૯ નિર્દિષ્ટ સંક્ષિપ્ત સંજ્ઞાનું વિવરણ	...	...	...	...	૫૪૦
૧૦ નિર્દિષ્ટ વિષયોના ઉદ્દેશો	...	...	...	...	૫૪૧
૧૧ શુદ્ધિપત્રક	...	...	...	...	૫૪૨-૫૪૩

આણ્ણાપ્ય ભાગ ૨ જો.

અધ્યાય ૩.

પાદ ૧.

૧ તદન્તરપ્રતિપત્તાવિત્યાધિકરણ.

(કારિકા)

સર્વ ઉપનિષદોનો સમન્વય બ્રહ્મમાં સિદ્ધ કરાયો. તે અવિરોધમાં પણ સિદ્ધ કરાયો. હવે તે બ્રહ્મજ્ઞાનનો બોધક કેવી રીતે છે તેનો વિચાર ત્રીજામાં કરવામાં આવે છે. (૧)

૪એકવાક્ય, અથવા પ્રકરણ એક વિદ્યા ઉત્પન્ન કરે છે અથવા તે વાક્ય તથા પ્રકરણથી યુક્ત સર્વ શાખાઓ સાથે મળીને એક વિદ્યા ઉત્પન્ન કરે છે, અગર તે છૂટાં છૂટાં અનેક વિદ્યા ઉત્પન્ન કરે છે તેનો વિચાર કરવામાં આવે છે. (૨)

પ્રસાધન સહિત પુરુષમાં જન્મથી તથા કર્મથી પવિત્રતા આવે ત્યારે તે શાખા વિદ્યા ઉત્પન્ન કરે છે અગર જેમ યોગમાં કેવલ યોગવિદ્યા ઉત્પન્ન કરે છે તેમ સાધન સહિત હોય તો પણ તે વિદ્યા ઉત્પન્ન થાય છે તેનો પ્રથમ વિચાર કરવામાં આવે છે. (૩)

સૂત્ર ૧—(૧) ઉપનિષદની તમામ શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય તથા પ્રામાણ્ય બ્રહ્મમાં છે, તે વિષેનું પ્રતિ-
પાદન પ્રથમ અધ્યાયમાં કર્યું. ત્યાં જણાવ્યું હતું કે ઉપનિષદમાં જૂદી જૂદી રીતે કરેલું બ્રહ્મનું વર્ણન તે
યુક્ત છે. બ્રહ્મના સત્ય, જ્ઞાન, અને અનન્ત ધર્મો, તેનું જગત્કર્તૃત્વ, જગત્તનું સમવાયિ કારણ તથા
નિમિત્ત કારણરૂપ, તેમજ આનંદમયતા ધર્મો બ્રહ્મમાં છે એટલુંજ નહિ, પણ સઘળી નામરૂપાત્મક સૃષ્ટિ
પણ બ્રહ્મનીજ છે તેથી પ્રાણ, અન્તર્યામી, જ્યોતિ, આકાશ, ભૂમન, અક્ષર, દ્વિરણ્યગર્ભ વગેરે જૂદા
જૂદા શબ્દોથી શ્રુતિઓમાં આવતું વર્ણન તે બ્રહ્મનુંજ છે. આ રીતે શ્રુતિઓનો સમન્વય બ્રહ્મની વિષે
પ્રથમ અધ્યાયમાં થતાવ્યો હતો. (૨) પ્રથમ અધ્યાયમાં સમન્વય સિદ્ધ કર્યો હતો. પણ તે વિષે કેટલાક
તત્ત્વચિન્તકોએ કંઈક જૂદી રીતે પોતાના મતો તેમના ગ્રંથોમાં લીધા છે તેમને ઉત્તર આપવાની જરૂર
જણાતાં સૂત્રકારે બીજા અધ્યાયમાં તમામ વિરુદ્ધ મતવાળાઓના મતની સમીક્ષા કરી છે. આમાં મુખ્ય
ત્વે કરીને પ્રકૃતિવાદ, ઇશ્વરવાદ, માયાવાદ, અણુવાદ, સ્યાદ્વાદ વગેરેનું ખણ્ણન કર્યું છે. ખાસ કરીને જગ-
તનું સમવાયિકારણ બ્રહ્મ છે એ વિષયમાં અન્ય દર્શન શાસ્ત્રો સાથે સૂત્રકારનો મોટો વિરોધ છે. તે
વિરોધનો પરિહાર અધ્યાય બીજામાં કર્યો છે. (૩) ત્રીજા અધ્યાયનું પ્રયોજન જણાવે છે. ઉપનિષદમાં
જે જ્ઞાન જણાવ્યું છે તે જીવને કેવી રીતે ઉપયુક્ત થાય છે તે અહિંમાં જણાવવાને આ અધ્યાય છે.
આ અધ્યાયનું બીજું નામ સાધનાધ્યાય છે. આમાં જીવનાં સાધનોનો વિચાર કર્યો છે. (૪) બ્રહ્મના
નિદિધ્યાસનમાં સાધનરૂપ ઉપાસના સઘળી શાખાઓમાં કવચિત્ વાક્યથી અથવા પ્રકરણથી સમગ્રજ છે.
તો તે બાબતમાં એક વાક્ય તથા એક પ્રકરણ તે વિદ્યાનું જ્ઞાન કરાવે છે કે અનેક વાક્યો અને અનેક
પ્રકરણો સર્વ શાખાઓની સાથે એકતાં કરીને વિચારવાથી વિદ્યા ઉત્પન્ન કરે છે એ વિષયનું ચિન્તન
અહિંમાં કરવામાં આવે છે. (૫) અધ્યાય ત્રીજાના ચાર પાદ છે. તેમાં પ્રથમ પાદમાં કયો અર્થ નિર્ણય
કરવામાં આવશે તે અહિંમાં કહે છે. કોઈ પણ શાખા કેવલ સાધન વગર વિદ્યા ઉત્પન્ન કરે છે કે
સાધન સહિત તેનો નિશ્ચય પ્રથમ કરવામાં આવે છે. (૬) પ્રથમ પાદમાં

વિચારપૂર્વક તેની બ્રહ્માવની પ્રાપ્તિમાં યોગ્યતા ૧૦ બીજામાં વિચારાય છે. ૧૧ પછીથી અધિકાર સિદ્ધ થતાં વિષયનો (બ્રહ્મસ્વરૂપનો) નિશ્ચય થાય છે. (૪)

તૃતીયપાદમાં ૧૨ અંતરંગના વિચારથી ગુણોનો ઉપસંહાર કરેલો છે અને ચોથા પાદમાં ૧૩ બહિરંગના વિચારથી ૧૪ કર્મનો નિર્ણય કર્યો છે. આ રીતે ઉપસંહાર બે પ્રકારે જણાવ્યો છે. (૫)

તેટલા માટે અધિકારીના ૧૫ જન્મનો નિર્ણય, પછીથી તેની બ્રહ્માવામાં ૧૬ યોગ્યતા, પછી ૧૭ ગુણોપસંહાર, અને ત્યાર પછી ૧૮ અંગોનો વિચાર છે.

તેમાં પ્રથમ પાદમાં જીવના બ્રહ્મજ્ઞાનમાં ઉપયોગી ૧૯ જન્મનો વિચાર છે. તેમાં પૂર્વજન્મમાં નિષ્કામ યજ્ઞકરનાર, જ્ઞાન રહિત દેહીના મરણમાં જ્ઞાન નહિ હોવાથી યજ્ઞની અભિવ્યક્તિ થતી નથી, આથી ભૂતોના સંસ્કારવાળો જ ૨૦ યજ્ઞ થયો છે. વળી તે નિષ્કામ હોવાથી તેના અધિકારી દેવોને જ અધીન ભૂતો ૨૧ છે. તે

(૭) જીવની અવસ્થાના વિચાર પૂર્વક (૮) અધિકારી જીવની (૯) સ્વરૂપથી યોગ્યતા (૧૦) બીજા પાદમાં (૧૧) તેના વિચાર પછીથી (૧૨) મુક્તિ સુધી સૂક્ષ્મ દેહમાં નિષ્ક્રય થઈને અવશ્ય ફલનાં સાધન કર્મ-જ્ઞાન તથા ભક્તિ માર્ગની ઉપાસના અંતરંગ સાધન કહેવાય છે. (૧૨) ભગવાનના ગુણોનો ઉપસંહાર અંતરંગ સાધનના વિચાર પછીથી થાય છે. ઉપસંહાર એટલે નિત્ય કર્મેજ બ્રહ્મ માંહેજ કરવાં એવું નિયમન (૧૩) આશ્રમ ધર્મો કરવાને બહિરંગ સાધન છે. તેનો સંબંધ સ્થૂળ દેહ સાથે છે. તે ધર્મોનો વિચાર કરવાથી યજ્ઞ, તપ, શમ વગેરે તથા શ્રવણ વગેરે ભગવદ્ધર્મોનો પણ વિચાર કરાય છે (૧૪) કર્મ-ભગવદ્ધર્મો. યજ્ઞ, તપ વગેરે. (૧૫) પ્રથમ પાદમાં (૧૬) બીજા પાદમાં (૧૭) ત્રીજા પાદમાં (૧૮) ચોથા પાદમાં. (૧૯) પ્રથમ પાદમાં સાધન સંપત્તિ હોય તો ઉપનિષદો વિદ્યા ઉત્પન્ન કરે છે, માટે અધિકારીના જન્મનો નિશ્ચય કરે છે. આ જન્મ વિષે જાહેરગણના પાંચમા પ્રપાદકમાં પંચાગ્નિ વિદ્યામાં કહેલ છે, તેનું તાત્પર્ય અહિં આં જણાય છે. (૨૦) આનું તાત્પર્ય આ છે. ગીતામાં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એવા ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞો કહ્યા છે. તેમાં કોઈ પણ ફલની આકાંક્ષા વગર યજ્ઞ કરવામાં આવે તે નિષ્કામ યજ્ઞ કહેવામાં આવે છે. આ નિષ્કામ યજ્ઞ કરનાર જે જ્ઞાન રહિત દશામાં કરે તો જ્ઞાનનું ફલ જે મોક્ષ તે તેને પ્રાપ્ત થતું નથી. તેમની કામના વગર કરવાથી સ્વર્ગનું ફલ પણ મુખ્ય રીતે મળતું નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં તો સ્વર્ગની કામના વાળાએ યજ્ઞ કરવો એમ જણાવ્યું છે તો પછી જ્ઞાન રહિત દશામાં અને કોઈ પણ કામના વગરનો માણસ યજ્ઞ કરે તો તેનું શું ફળ મળે એવી આકાંક્ષા થાય તો અહિં આં કહે છે કે ગીતામાં જે એમ જણાવ્યું છે કે યજ્ઞ-દાન અને તપ તે પવિત્ર કરનાર છે તે પ્રમાણે આવા પ્રકારના જ્ઞાનરહિત અને કામના વગરના યજ્ઞનું ફલ પવિત્રતા છે તે યજ્ઞ કરનારને પવિત્ર બનાવે છે અર્થાત્ બ્રહ્મ લોકની પ્રાપ્તિ પૂર્વે જે પવિત્રતાની જરૂર છે તે પવિત્રતા નિષ્કામ યજ્ઞ કરનારને મળે છે. એવાઓને માટે ભૂતોના સંસ્કારવાળો યજ્ઞ અર્થાત્ જીવનો સૂક્ષ્મ ભૂતને પવિત્ર કરનાર યજ્ઞ હોય છે. નિષ્કામ અને જ્ઞાન રહિત યજ્ઞ કરનારને મોક્ષ તથા સ્વર્ગનું ફળ મળતું નથી પણ પવિત્રતા અગર શુદ્ધિનું ફળ મળે છે આ રીતે અહિં આં એક હેતુ આપે છે (૨૧) પ્રથમ જ્ઞાનરહિત યજ્ઞ કરનારને મોક્ષફળ નથી એમ જણાવ્યું, અહિં આં નિષ્કામ યજ્ઞવાળાને સ્વર્ગફળ. . . એમ કહે છે. વ્યાસના મતે દેવતાઓને દેહ હોય છે. માટે પુરુષના પ્રયત્નથી અભિવ્યક્ત થયેલા યજ્ઞો પોતાના કરણરૂપ હોવાથી દેવતાને પ્રસન્ન કરે છે. આથી દ્રવ્યથી પ્રસન્ન થયેલા દેવતાઓનો વ્યાપાર છે, અદૃશ્ય નહિ. જે દૃશ્ય સંભાવના હોય તો તેની કલ્પના કરવી નકામી છે. યાજ્ઞિકો પણ દેવતાઓને ઉદ્દેશીને દ્રવ્યનો ત્યાગ કરે છે, અને સ્વર્ગ વગેરે

૨૨દેવો તે તે અગ્નિમાં આહુતિઓ આપીને તેના શરીરને ઉત્પન્ન કરે છે. “પાંચમા આહુતિમાં જલ પુરુષરૂપ કહેવાય છે.” (છાં. ૫-૬-૧) એવી શ્રુતિ છે.

અધિકરણ પ્રયોજન.

૨૩તેમાં જીવ અને ઇન્દ્રિયોને હોમ નહિ હોવાથી તે અપવિત્ર થઈ જશે એમ કોઈને શંકા થાય તો તેમને પણ હોમ હોય છે એમ જણાવવાને અધિકરણનો આરંભ કરે છે.

૨૪ધૂમમાર્ગમાં જ ૨૫તે પાંચઆહુતિઓ નથી; કારણ કે તેમાં ૨૬ગમન અને અગમનનું બહુ તારતમ્ય સંભળાય છે. ૨૭“આ ઉત્પન્ન થયેલા માણસોમાંથી જે મૂળ સ્વરૂપને જાણે છે તથા જેઓ અરણ્ય વિષે શ્રદ્ધા પુરઃસર તપની ઉપાસના કરે છે, તેઓ મરણ પછી અર્ચિરાદિ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે.” (છાં ૫-૧૦-૧) એ શ્રુતિમાં જ્ઞાનવાળાની પણ જ્યાં અર્ચિર્માર્ગમાં પ્રાપ્તિ છે ત્યાં તે પ્રમાણે દેવહુતોની કેમ પ્રાપ્તિ ન થાય? જ્ઞાનને માટેજ તે ૨૮પ્રમાણે ઉત્પત્તિ છે. ૨૯પુનરાવૃત્તિ તો સ્વરૂપી છે.

અથવા, ૩૦નિષ્કામ યજ્ઞ કરે તોજ ધૂમમાર્ગમાં જાય છે. “યોગી પ્રાપ્ત થઈને પાછો વળે છે” (ભ-૮-૨૫) એ સ્મૃતિથી ૩૧લોગને માટેજ ધૂમાદિ લોક છે. નિષ્પત્તિ

મેળવે છે. તે દેવતાઓને દેહ હોય છે, હવિઃ સ્વીકાર કરે છે. હવિનું ભોજન કરે છે તેનાથી સંતોષ પામીને પોતાની કૃપા યજ્ઞ કરનાર તરફ દેખાડે છે. આથી જેમ કોઈ રાજાની સેવા કરી હોય તો તે જેમ પ્રસન્ન થતાં અભીષ્ટ ફળ આપે છે તેમ દેવતાઓ પણ આપે છે અને યજ્ઞમાન ઉપર ઉપકાર કરે છે. ગીતામાં તેટલા માટેજ કહ્યું છે કે “દેવોને તમે પ્રસન્ન કરો અને દેવો તમારું ભલું કરશે.” દેવતાઓને માટે દ્રવ્યનો ભાગ કરવો તેનું નામ યાગ છે માટે તે દેવતાજ હવિઃનું ગૃહણ કરીને પ્રસન્ન થઈને વ્યાપાર કરે છે. તે દેવતા ચેતન અને નિત્ય હોય છે અને યોગ્ય ફલનું નિયમન કરવાને સમર્થ છે. આથી યાગ કરનાર નિષ્કામ હોય તો તે દેવતાએ કંઈક પણ ઉપકાર કરવો જોઈએ એવી અપેક્ષા થતાં, કર્મ સચિવ તરીકે યજ્ઞના અધિકારી દેવો જ ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા હોવાથી તથા લોહપાત્ર પણ પોતે હોવાથી ભૂતો તેમને અધીન હોય છે. આ બીજો હેતુ આપે છે (૨૨) ઉપર કહેલા હેતુથી દેવતાઓજ જ્ઞાન રહિત અને નિષ્કામ યજ્ઞ કરનારના દેહને પ્લહ પ્રાપ્તિને યોગ્ય બનાવે છે. અહિંઆં જણાવેલા બે હેતુઓ- જ્ઞાન રહિત યજ્ઞ કરવો તે અને કામના વગર કરવો તે-આ બે રીતે યજ્ઞ કરવાનું ફળ મોક્ષ અગર સ્વર્ગ નથી, પણ શુદ્ધિ છે, અર્થાત્ પ્લહ પ્રાપ્તિને માટે યોગ્ય શરીરનું સંપાદન છે. (૨૩) શ્રુતિનું તાત્પર્ય કહીને અધિકરણનું તાત્પર્ય જણાવે છે. ઉપર પ્રમાણે યજ્ઞ કરનારમાં જીવાદિને પાવન કરનાર આત્મ વિદ્યા અગર આસન્યોપાસના વગેરે નથી. તેથી તે વ્યર્થ છે. વળી હોમ જે શુદ્ધિ કરનાર છે તે પણ નથી તો પછી તે શુદ્ધિ શી રીતે સંભવે એમ શંકા થાય તો જણાવે છે કે તેમને પણ હોમ છે તેમ જીવ જ્યારે અન્ય લોકમાં ગમન કરે છે ત્યારે તે સંસ્કૃત (શુદ્ધ) ભૂતો તથા સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયોને સાથે લઈનેજ જાય છે. આ અધિકરણમાં આ હકિકતજ મુખ્યત્વે આવશે. (૨૪) શંકાકાર કહે છે કે તમે ઉપર જણાવ્યું તે અધિકરણનું તાત્પર્ય હોવું જોઈએ નહિ પણ અધિકરણનું તાત્પર્ય વૈરાગ્ય માટે છે (૨૫) ધૂમમાર્ગમાં જ તે આહુતિઓ હોય છે એવું નથી પણ અન્ય માર્ગમાં અર્ચિર્માર્ગમાં પણ છે. (૨૬) અર્ચિર્માર્ગ અને ધૂમમાર્ગમાં. (૨૭) અહિંઆં શંકા આ છે કે પ્લહના જ્ઞાનવાળોજ અર્ચિરાદિ માર્ગમાં ગમન કરે છે? હોમદ્વારા તેનું ગમન કહ્યું નથી? આના ઉત્તરમાં કહે છે (૨૮) પંચાગ્નિ પ્રમાણે દેહની ઉત્પત્તિ છે (૨૯) અર્ચિરાદિ માર્ગમાં પણ પુરુષ ભાવ પર્યન્ત આવૃત્તિ સમાન છે, અન્ય પ્રકારથી પણ હોમ જ્ઞાનીના દેહનું સંપાદન કરનાર છે (૩૦) અથવા જે કોઈ યજ્ઞનો કરનાર નિષ્કામ હોય તો તેની

(ફલપ્રાપ્તિ) તો ^{૩૨}પંચાગ્નિમાંજ છે. અન્નમાં પ્રવિષ્ટ થયેલા અન્નેની પણ રેતઃ થકી યોનિમાંથી ઉત્પત્તિ છે એમ +કપૂય ચરણનું વર્ણન છે.

^{૩૩}ગીતામાં કહ્યું છે કે “આ પ્રમાણે ત્રયી ધર્મને પાળનાર કામની કામનાવાળાઓ ગમન અને આગમન મેળવે છે!” (ભ. ૯-૩૨) આ રીતે કામનાઓમાં પ્રકાર જૂદો છે. જૂદો ઉપદેશ આપ્યો છે તેથી.

સંશયોત્થાન

માટે યોગ્ય શરીરની ઉત્પત્તિ માટે જાતેજ ભૂત સહિત જાય છે. અહિંઆં સંશય આ છે કે શ્રદ્ધા તથા હોમ પછી અગર સોમનું પાન હોય તોજ ^{૩૪}સંબંધ થાય છે? અગર બીજા ^{૩૫}પક્ષ પ્રમાણે યોનિ હોય તોજ સંબંધ થાય છે?

પૂર્વપક્ષ

^{૩૬}ત્યાં શ્રૌત અર્થમાં શ્રૌત ^{૩૭}ન્યાય પ્રમાણેજ નિર્ણય ઉચિત હોવાથી, આહુતિમાં જલનું ^{૩૮}ગૌણત્વ સંભવે છે. સંસ્કૃત ભૂતો ^{૩૯}ઉપસ્થાપક નહિ હોવાથી શરીરના વિયોગમાં તથા ^{૪૦}દેવોનો ત્યાં સુખી ^{૪૧}વિલગ્ન હોવાથી કારણનો અભાવ છે. આથી શ્રદ્ધા-રૂપ જલની પણ ^{૪૨}(જ) આહુતિ અપાય છે. ^{૪૩}આથી તેમનાથી યુક્ત જીવ જતો નથી.

ઉત્તર

શંકાનો ઉત્તર કહેવાય છે.

તદન્તરપ્રતિપત્તૌ રંહતિ સમ્પારિણ્વક્તઃ

પ્રશ્નનિરૂપણાભ્યામ્ ॥ ૩ ૧ ૧

*તેની મધ્યમાં (બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી ફલની વચમાં અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી ફલ પ્રાપ્ત થતા પહેલાં) બ્રહ્મજ્ઞાનમાં ઉપયોગી જન્મની પ્રાપ્તિ માટે સંસ્કૃત ભૂતો સાથે ગતિ કરે છે. કારણ કે તે વિષેના પ્રશ્ન અને ઉત્તર છે તેથી.

ગાંધી ધૂમમાર્ગમાં યશે (૩૧) બ્રહ્મ ગતિમાં પ્રતિબંધ રૂપ પ્રારબ્ધ કર્મોના ભોગને માટે (૩૨) પંચાગ્નિ વિદ્યામાં (૩૩) શંકા-બૃહદ્વારણ્યકમાં યજ્ઞોને લોકના જેતા કહ્યા છે અને ત્યાં ધૂમ માર્ગને સક્રમ કહેલ છે તેનું કેમ? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે (૩૪) ભૂતો સાથેનો સંબંધ (૩૫) ધૂમ માર્ગ પંચાહુતિના માર્ગ કરતાં જૂદો છે. મનજ કામનાવાળાઓને કર્મ સહિત લઈ જાય છે એવા પક્ષમાં (૩૬) પૂર્વપક્ષ કહે છે. (૩૭) શ્રુતિમાં કહેલા કર્મની સાથે જાય છે એ પ્રમાણે (૩૮) પાંચમી આહુતિમાં જલને પુરુષ રૂપ કહેલ છે ત્યાં જલ એ ગૌણ રૂપ છે કારણ કે જીવ સર્વ ભૂતોની સાથેજ ગમન કરે છે એકલા જલ સાથે નહિ. (૩૯) જીવની સાથે ગમન કરનાર સંસ્કૃત ભૂતનાં બોધક વાક્યોનું અહિંઆં પ્રકરણ નથી. (૪૦) યજ્ઞના અધિષ્ઠાતા દેવતા (૪૧) પૂર્વ દેહનો વિયોગ થતાં અવશિષ્ટ ફલનું દાન આપવાને માટે યોગ્ય અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ થતાં સુધી વિલગ્ન થાય છે. (૪૨) રૂળમાં “એવ શબ્દ હોવાથી તેનો અર્થ “જ” થાય છે પણ અહિંઆં “પણ”નો અર્થ સમજવાનો છે. (૪૩) પૂર્વપક્ષીનું કહેવું એવું

યજ્ઞાદિ કરનાર જીવની મોક્ષરૂપ ^{૪૪}મુખ્ય પ્રતિપત્તિ પહેલાં યોગ્ય શરીરની નિષ્પત્તિ માટે મધ્યમ પ્રતિપત્તિ છે. ખરી રીતે યજ્ઞોનું ^{૪૫}આ ફલ નથી. આથી મુખ્યના વિલગ્નમાં આ ^{૪૬}પ્રતિપત્તિ છે અથવા તે મુખ્ય ફલની વચમાં જે પ્રતિપત્તિ છે તેને માટે તેના ^{૪૭}કારણરૂપ ભૂતોથી સારી રીતે યુક્ત થઈને જ ગતિ કરે છે કારણકે ^{૪૮}મરણ પછીજ કર્મની સમાપ્તિ થાય છે. ભૂતો પણ ખરાબર રીતે ત્યારેજ સંસ્કૃત બને છે. વળી પ્રતિદિન સંસ્કારને માટે ^{૪૯}નિકટતાથી ખરાબર રીતેજ તે જોડાયલાં હોય છે. કારણ કે પ્રથમ ^{૫૦}શરીરનું વ્યવધાન અથવા શરીરના દાહમાં, તેમાં રહેલા ભૂત સૂક્ષ્મો ખરાબર તેમાંજ ^{૫૧}આસક્ત હોય છે “તે (જીવની) પાછળ વિદ્યા અને કર્મો તથા પહેલાંની પ્રજ્ઞા પણ ખરાબર રીતે જાય છે.” (જૂ ૬-૪-૨) જીવની બાબતમાં જ્ઞાન અને કર્મ જાય છે. જલ એ કર્મનું સ્વરૂપ છે. તેમાં હેતુ તરીકે પ્રશ્ન અને નિરૂપણ છે. “પાંચમી આહુતિમાં જલ પુરુષ રૂપ થાય છે તે તું જાણે છે?” (છાં ૭-૩-૩) માં પ્રશ્ન છે. અને “હે જૌતમ! ખરેખર સ્વર્ગલોક અગ્નિ રૂપે છે. આ અગ્નિના આદિત્ય જ સમિત રૂપ છે.” (છાં ૭-૪-૧) ઉત્તર છે. પ્રશ્નમાં પુરુષત્વને કહે છે, દેહમાત્ર નહિ. તે જીવથી અધિષ્ઠિતોનો જ હોય છે. અને સિદ્ધાન્ત તરીકે વચન છે તેથી નિરૂપણમાં પણ ચંદ્ર છે એમ” તેમાં પણ “સોમ રાજા” અને ચેતન છે. અન્યના અધિષ્ઠાનમાં ^{૫૨}અન્યનું શરીર હોઈ શકે નહિ, તે પ્રમાણે (વર્ષા) અન્ન રેત અને ગર્ભોનું પણ છે કારણ કે બીજી ^{૫૩}રીતે હોય તો પણ વિનિયોગનો સંભવ છે તેથી જીવોની સાથે હોય તો પણ જલજ મુખ્ય છે. ^{૫૪}શરીરની માફક ^{૫૫}આ હોમ જીવને ^{૫૬}ત્યાં તે પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરે છે એમાં દુઃખ ^{૫૭}કારણ નથી.

માટે પ્રશ્ન અને નિરૂપણથી બીજી કોઈ પણ સંભાવના નહિ હોવાથી સંસ્કૃત ભૂતોથી ખરાબર યુક્ત થઈનેજ જીવની ગતિ છે એમ સિદ્ધ થયું. ૧

ત્ર્યાત્મકત્વાત્તુ ભૂયસ્ત્વાત્ ॥ ૩-૧-૨

તે ત્રણરૂપ છે તેથી (જલ શબ્દ તેજ, જલ અને અન્ન-પૃથ્વીનો ઉપલક્ષક છે). કારણ કે તેનું (જલનું) બાહુલ્ય છે તેથી.

છે કે પૂર્વ દેહને અગ્નિમાં બાળતી વખતે સધળાં ભૂતોનો હોમ થાય છે, અર્થાત્ જે ભૂત તત્ત્વોનો દેહ બનેલો હોય તે અગ્નિમાં હોમાઈ જાય છે. આથી કોઈ પણ ભૂત તત્ત્વ જીવની ઉર્ધ્વ ગતિમાં બાકી રહેતું નથી. તેથી તેની સાથે તે જતું નથી. (૪૪) અન્તરનો અર્થ “વચમાં” એવો થાય છે. મોક્ષની સ્થિતિએ પહોંચતાં પહેલાં વચમાં સંસ્કૃત ભૂતો સહિત તે ગતિ કરે છે (૪૫) યજ્ઞોનું મુખ્ય ફલ ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ છે (૪૬) યોગ્ય દેહની નિષ્પત્તિરૂપ સાધન સંપત્તિ (૪૭) જ્ઞાનને ઉપયોગિ દેહના કારણરૂપથી અર્થાત્ સંસ્કૃત અને સૂક્ષ્મ જૂલથી (૪૮) મૃતના અગ્નિહોત્ર વખતે (૪૯) સંસ્કૃત ભૂતોનું દેહ સામીપ્ય (૫૦) યોગ્ય દેહની પ્રાપ્તિ પહેલાં (૫૧) આસક્ત થાય છે-જોડાય છે-જાય છે. (૫૨) જ્યાં જે શરીર યોગ્ય છે ત્યાં તેજ તેનું થાય છે, બીજી રીતે નહિ. (૫૩) જે અસંસ્કૃત હોય તો સાવપાત વગેરેથી ગર્ભનો નાશ પણ થાય. (૫૪) જેમ વ.જ.સ્વ.ની શાખામાં પુરુષ હોમ્ય છતાં શરીરનેજ મુખ્ય કહ્યું છે તેમ અહિંમાં પણ જણાવ્યું છે એવો અર્થ છે. (૫૫) દેવથી દરાયલો હોમ (૫૬) બ્રહ્મલોકમાં (૫૭) કારણ કે તે સંસારી નથી. માટે દુઃખનું કારણ નથી. આથી આ ઉપાખ્યાનનો હેતુ વૈરાગ્ય માટે નથી એમ જણાવ્યું.

શા માટે ભૂતોના સંસ્કાર વિષેજ ફક્ત અહિંમાં કહે છે? પ્રશ્ન અને નિરૂપણથી તો જલજ સમજાય છે? વળી તેટલાનો જ સંસ્કારમાત્ર નથી. કારણ કે નિયામકનો અભાવ છે. “અસ્થિ અને માંસને તેની સાથે યજમાન સંસ્કૃત કરે છે.” તેમાં વિરોધ આવે છે એવી શંકાને ‘તુ’ શબ્દ દૂર કરે છે.

જલના જ ગ્રહણથી તેજ, જલ અને અન્ન (પૃથ્વી) નું ગ્રહણ પણ જાણવું જોઈએ. શાથી? તે ‘ત્રણ રૂપ છે તેથી. લોક વગેરેના નિર્માણ પછીથી તે હોય છે તેથી. તે જલનાં ત્રણ રૂપ કરેલાં છે. આથી ત્રણેનું પણ ગ્રહણ જલના ગ્રહણથી છે. ઉપલક્ષણ હોવામાં પણ જલનું જ ગ્રહણ છે અને તેમાં અન્ય હેતુઓ છે. “અધિકપણું હોવાથી” તે હેતુ છે. એટલે શુદ્ધ હોવાથી, વિશેષનો અભાવ હોવાથી તથા “મધ્યમ હોવાથી, દિક્ષિતના તુલ્યપણને લીધે ભારપથી આગળ કહેવામાં આવે છે. આ શરીર શુદ્ધ જલનું જ છે. તેનું બહુહેતુરૂપ તેજ તેનું આધિક્ય છે. વળી તે બહુ રીતે પરિણમે છે. વળી દ્રવ્યનું બહુ કરવાપણું પણ તેમાં છે. તેથી નિયામકો વિશેષ હોવાથી જલનું જ ગ્રહણ કર્યું છે. (૨)

પ્રાણગતેશ્ચ ॥ ૩-૧-૩

અને પ્રાણની ગતિ છે તેથી.

વૈદિકી સુક્તિ કહીને લૌકિકી કહે છે. પ્રાણની ગતિ તે પ્રાણગતિ. “તે ઉત્ક્રમણ કરનારની પછવાડે પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે.” (ખૃ. ૪-૪-૨) એ પ્રમાણે પ્રાણનું વર્ધન કરવાનો ગુણ જલમાં છે. ગતિ કરતો પ્રાણ પોતાના વર્ધક (જલ) ને લઈને જ જાય છે. જળોની માફક અન્યત્ર દેહ સંબન્ધ છે. સુક્તિમાં પ્રાણ જતા નથી. ક્રમસુક્તિમાં પણ દેહસંબન્ધ છે એમ પૌરાણિકો (શુકદેવ) કહે છે. ઔપનિષદો કહે છે કે દેવભાવ થાય છે તો પ્રાણની ગતિમાં શંકાજ નથી ‘માટે જલનો સંસર્ગ કહેવો જોઈએ. ‘અને’ થી “વિદ્યા અને કર્મ સાથે જાય છે તેમ પહેલાંની પ્રજ્ઞા પણ” (ખૃ. ૪-૪-૨) પ્રમાણે પોતાનાં કર્મો સાથે જાય છે એમ જણાવે છે. માટે જલની સાથેજ જાય છે. (૩)

સૂત્ર ૨—(૧) સંસ્કાર્ય તરીકે સમજાય છે. (૨) દેવો સર્વ ભૂતોને સંસ્કાર કરનાર છે એટલુંજ નથી (૩) જલનોજ હોમ્ય તરીકે દેવો સંસ્કાર કરે છે, સઘળાં ભૂતોનો નહિ એ શંકાનું નિરાકરણ કરવાને “તુ” શબ્દ છે (૪) જલ શબ્દથી તમામ ભૂતો સમજવાં, કારણકે જલનાં ત્રણ રૂપ છે (૫) રેત, લોહી વગેરે રૂપે તેનાં ઘણાં રૂપો છે. (૬) જલ સ્વભાવેજ મેધ્ય છે એમ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે (૭) પૃથ્વી અને તેજની વચ્ચેનું ભૂત તત્ત્વ “જલ” ગણવામાં આવે છે. અર્થાત્ તેની ગણતરી મધ્યમાં છે (૮) આગળ બૃહદારણ્યકમાં કહ્યું છે કે ભારવરવર્ણુ ન્યારે પુરુષમાં થાય છે ત્યારે દીક્ષિત તુલ્ય બને છે,

સૂત્ર ૩—(૧) પ્રાણ જલમય હોવા છે કારણ કે જલ પ્રાણના વર્ધક છે. (૨) જેમ જળો અન્ય તૃણમાં પ્રવંશ કરીને પોતાનાં તમામ અંગોને સંક્રાંતી લે છે તેમ જીવ પણ અન્ય દેહને પ્રાપ્ત કરીને પૂર્વે પ્રાપ્ત કરેલું સઘળું પોતામાં સંક્રાંત્યે છે (૩) મુક્તિથી બીજા રથજે (૪) દેવની ઉપાસનાથી પ્રાણ દેવ રૂપ બને છે (૫) ક્રમ સુક્તિ વગેરે રથલમાંજ એમ અર્થ છે. (૬) સઘોમુક્તિ સિવાય સર્વત્ર દેહ સંબન્ધ છે માટે અહિંમાં પણ આવશ્યક છે. અને તેથી જલનો સંલેખ કહેવો જોઈએ.

અન્યાદિશ્રુતેરિતિ ચેન્ન માક્ત્વાત્ ॥ ૩-૨-૪

અગ્નિ વગેરેની શ્રુતિ છે એમ કહેતાહો તો કહે છે ના, તે ગૌણ છે.

શ્રુતિના વિરોધને દૂર કરે છે અથવા પરસ્પર વિરોધમાં વ્યવસ્થા સમજાય છે.

શંકા—“જ્યાં આ મૃત પુરુષના અગ્નિમાં વાગી, અને વાતમાં પ્રાણ જાય છે.” (બૃ-૩-૨-૧૩) વગેરેમાં અગ્નિ વગેરે સાથે જ પ્રાણની ગતિ સંબંધાય છે. અહિંયાં એમ કહેવું નહિ કે “શરીરનાં રુવાં, ઓષધિ તથા કેશ વનસ્પતિ તરફ જાય છે” માં પ્રત્યક્ષના વિરોધથી આ શ્રુતિનો વિષય બાધિત થાય છે, આધ્યાત્મિક ઈન્દ્રિયોમાં તેનો અન્તર્ભાવ હોવાથી વાળ તથા કેશ પણ આધ્યાત્મિકજ સમજવા જેનાથી જ કણ્ડલાવણ્યપ્રતીતિ છે. ગોલક સ્થાનો તો જોવામાં આવે છે. માટે પ્રાણના ઉત્ક્રમની શ્રુતિ અગ્નિ વગેરેની સાથે ગતિ જણાવનારી શ્રુતિથી બાધિત થાય છે.

ઉત્તર—ના, તે શ્રુતિ ગૌણ છે. પ્રકરણ સિવાય, અમુક્તના પ્રસંગમાં કહેલી તે શ્રુતિ ગૌણ બને છે. “જનરત્કારવ આર્તભાગે તેને પૂછ્યું” (બૃ-૩-૨-૧)માં તેના ગ્રહણનું નિરૂપણ કરીને મૃત્યુને જોઈને મરનાર વિષેના પ્રશ્નમાં નામનોજ ત્યાગ કરતો નથી બીજું તમામ ત્યજે છે એવી પ્રાણોત્ક્રમણના પ્રશ્નની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવતાં પ્રતિ વચનમાં વાગાદિની અગ્નિ વગેરે સાથેની ગતિનો અનુવાદ નથી. આથી મંત્રથી જીવનો પ્રક્ષલાવ સમજાય છે. કારણ કે સામગ્રી ત્યાં નથી. “તે બન્ને બોલ્યા” એમાં કર્મની પ્રશંસા છે, અને ત્યાં પ્રશ્ન તથા ઉત્તર જૂદા છે. “બન્નેના વચનોમાં વિરોધ છે તેથી પણ. વળી પ્રક્ષવિદ્યા શુભ રાખવી જોઈએ, ઉત્ક્રમણ શ્રુતિ તો “જ્યાં તે આ શારીર આત્મા છે એમ” પ્રાક્ષણમાં જીવના પરલોકના વિહારને માટે; ચક્ષુઃમાંથી અથવા શિરમાંથી નિષ્ક્રમણ કરે છે. (બૃ. ૪-૩-૩૫) વગેરેથી પ્રાણોના વિહારના સાધકનું નિર્ગમન કહે છે.

માટે મુક્ત અને અમુક્તના વિષયલેદનો વ્યવસ્થાપક હોવાથી અગ્નિ વગેરેના ભાવની શ્રુતિ ઉત્ક્રમણ શ્રુતિનો બાધ કરતી નથી.

સૂત્ર ૪—(૧) લોમ અને કેશ અવયવ હોવાથી શરીરનો નાશ થતાં તેમનો નાશ સંભવે છે અને તેથી વનસ્પતિ વગેરેની પ્રાપ્તિ લયનેજ જણાવે છે, આથી શ્રુત અર્થનો સંભવ નથી, માટે વિષયનો બાધ છે (૨) અમુક્તના પ્રકરણ સિવાય. કારણ કે તમે આપેલી શ્રુતિ તો મુક્ત જીવ વિષેની છે અને ઉત્ક્રમણ શ્રુતિ અમુક્ત જીવના વિષેની છે. માટે અવિરોધ જણાવ્યો છે (૩) લૌકિક ભોગની સામગ્રી (૪) જે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તેનો ઉત્તર નથી, પણ બીજો ઉત્તર છે (૪) “તે બન્ને બોલ્યા” તેમાં બન્નેનાં વચનો છે (૬) તે- તેનું વિવરણ કેમ કરવામાં આવ્યું નથી એમ કાંઈ કહે તો તેનું કારણ આપે છે. (૬) માટે બૃ. ૩-૨-૧૩ માં જે એમ કહ્યું કે માણસના મરણ વખતે એની વાણી અગ્નિમાં જાય છે, અને તેનો પ્રાણ વાતમાં જાય છે એ શ્રુતિ મુક્ત જીવના સંબંધીની છે, અને પંચાગ્નિ વિદ્યામાં જે એમ કહ્યું કે તે સંસ્કૃત ભૂત સાથે-જલ સાથે જાય છે તે ઉત્ક્રમણ શ્રુતિ અમુક્ત વિષેની છે આમ બે પ્રકારનાં પ્રકરણો હોવાથી અમારા કહેવામાં બાધ આવતો નથી. મુક્ત જીવ વિષેની વ્યવસ્થા જૂદી છે અને અમુક્ત વિષેની વ્યવસ્થા જૂદી છે. અમુક્ત જીવના ઉત્ક્રમની વાત અહિંયાં કરવામાં આવે છે. તે જલની સાથે જાય છે એમ અમે કહ્યું છે, તે જલ એકલા સાથે નહિ પણ અન્ય મંસ્કૃત ભૂતોની સાથે પણ જાય છે. જલના આધિક્યને લીધે જલ શબ્દ મૂક્યો છે. બાકી જલ તે અન્ય ભૂતોનો ઉપલક્ષક છે.

માટે અન્યત્ર સિદ્ધ થયેલો ધર્મ અન્યત્ર અવસ્થાના સામ્યથી ચોક્કસ થાય છે. માટે પ્રાણુનું ઉત્ક્રમણ છે. તેથી ભૂતોથી જોડાઈને ભય છે એમ સિદ્ધ થયું. (૪)

પ્રથમે શ્રવણાદિતિ ચેન્ન તા એવ હ્યુપપત્તે ॥૩-૧-૫॥

ઉપક્રમમાં શ્રદ્ધાનું શ્રાણુ છે એમ કહેતા હો તો કહે છે ના, તે જલ જ છે. કારણ કે ઉપપત્તિ છે તેથી.

પૂર્વપક્ષ—કંઈક આશંકા કરીને પરિહરે છે “હે ગૌતમ આ લોક અગ્નિ છે” અને “દેવો શ્રદ્ધાનો હોમ કરે છે” એમાં જલને કહેલ નથી. “પાંચમી આહુતિમાં જલને પુરુષરૂપ કહેલ છે. શ્રદ્ધા તે મનનો ધર્મ છે. તેનો હોમ શી રીતે થઈ શકે? એમ જો કહેતા હો તો જણાવવાનું કે મનની સાથેજ તે રહે છે, તોપણ અરુણાન્યાયથી ધર્મનું મુખ્યત્વ છે. ‘તો પછી પ્રશ્ન અને તેનો ઉપસંહાર શા માટે? ‘પરોક્ષવાદથી થશે. ચમસની માફક. “અથવા શ્રદ્ધાજલ છે” એમ શ્રુતિ છે. શુદ્ધિના હેતુનું સામ્ય છે. ચંદ્રમા મનમાંથી ઉત્પન્ન થયો (ઋ. સં. ૧૦-૯૦-૧૩) એ શ્રુતિનો અર્થ પણ આમ લેવાશે. માટે પ્રથમ આહુતિમાં જલનું શ્રવણ નહિ હોવાથી તેમનાથી સંપરિવક્ત જતો નથી.

સિદ્ધાન્ત—ના, શ્રદ્ધા શબ્દથી જલજ સમજાય છે, હિ શબ્દ આ અર્થે ધરાબર છે એમ સમજાવે છે. જેમ કર્મકાણ્ડમાં જલ શ્રદ્ધાશબ્દથી કહેવાય છે તેમ અહિંયાં પણ છે. પણ ઉપચાર નથી. ઉપપત્તિ છે તેથી ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર વધારે યજ્ઞવાન

સૂત્ર ૫-(૧) ઉપક્રમમાં જલ જણાવેલું નથી. (૨) ઉપસંહારમાં જલનું નિરૂપણ છે. ઉપક્રમની સરખામણીએ ઉપસંહાર દુર્બલ છે. આથી જે વરતુ ઉપક્રમમાં જણાવેલી હોય તેનાજ આપણે સ્વીકાર કરી શકીએ પણ ઉપક્રમમાં જણાવેલી ન હોય અને ઉપસંહારમાં જણાવેલી હોય તો આપણે ન સ્વીકાર કરી શકીએ (૩) શ્રદ્ધા મનનો ધર્મ હોવાથી મન મુખ્ય (ધર્મી) અને શ્રદ્ધા ગૌણ (ધર્મી) અને છે આથી શંકા થાય તો કહે છે. (૪) જૈમિનિ મીમાંસાના ત્રીજા અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં આ ન્યાયનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. જ્યોતિષોમના પ્રકરણમાં એવું વાક્ય છે કે “એક અરુણ (લાલ રંગની) પીળી આંખોવાળી અને એક દિવસની ગાય આપીને સોમ લેવો.” અહિંયાં શંકા એ છે કે સોમને ખરીદવામાં અરુણ ગુણ તે ક્યનું વિશેષણ છે કે કેમ? સિદ્ધાન્તમાં એમ જણાવ્યું છે કે અરુણ શબ્દ અહિંયાં સ્ત્રી લિંગથી ગાયની સાથે વપરાયલું છે અને તેથી ગુણી (ગાય)નો નિર્દેશ કરે છે તેમ હોવાથી અરુણ ગુણ સ્વયોગથી દ્રવ્યનો (ગાય)નો વ્યવચ્છેદ (વિશેષિત) કરે છે (અરુણ ગુણથી ગાયનું ઓળખાણ આપે છે. ગમે તેવી ગાયથી સોમ ખરીદવો નહિ પણ અરુણ ગુણવાળીજ) આ રીતે દ્રવ્યના (ગાયના) ગુણ તરીકે સોમ ખરીદવામાં તે (અરુણ ગુણ) ધારણ થતે છે. આ રીતે જેમ આ દૃષ્ટાંતમાં અરુણ ધર્મ મુખ્ય છે, ધર્મી ગણાતી ગાય નહિ; તેજ પ્રમાણે અહિંયાં હોમમાં મન હોમ્ય છતાં પણ શ્રદ્ધાજ મુખ્ય છે, મન નહિ કારણ કે મનથી હોમવાનું નથી પણ શ્રદ્ધાનાગા મનથી હોમવાનું છે. આથી શ્રદ્ધા વગરનું ગમે તેવા મનથી હોમ્યું હોય તો તેનું કંઈ પણ ફલ નથી. માટે શ્રદ્ધા તે અમુખ્ય-ગૌણ નહિ પણ મુખ્ય છે. (૫) શ્રદ્ધા શબ્દથી જલ અર્થ ન હોય તો પછી જલની ઉક્તિ વિષેના પ્રશ્ન અને ઉપસંહાર શી રીતે અંધ ખેસે? આ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે (૬) ઉપરની શંકાનો ઉત્તર આપે છે. જેમ યજ્ઞમાં ચમસ વગેરે શબ્દો ગૌણી વૃત્તિથી શિર વગેરે અર્થે જણાવે છે તેમ શ્રદ્ધા શબ્દ જલની માફક શુદ્ધિની તે સંપાદક હોવાથી તથા જલની સાથે તેનું સામ્ય હોવાથી જલનો અર્થ તે જણાવે છે (૭) શ્રદ્ધા શબ્દ લક્ષણનો અર્થ જણાવતો નથી પણ મુખ્યજ અર્થ જણાવે છે. નિષ્કૃષ્ટમાં “શ્રત્”

છે તેથી. ‘શ્રદ્ધા શબ્દ મધ્યમાં હોવાથી ઉપક્રમ અને ઉપસંહારને અન્યથા લેવાં તે વ્યાજબી છે. શ્રદ્ધાનો સહભાવ સંસ્કારથી સંસ્કૃત ભૂતોમાં સિદ્ધ છે. તેથી મનના સ્થાનમાં જલ જ વાચ્ય છે. ચંદ્રમા મનમાંથી ઉત્પન્ન થયો તેમાં તો જ્યોત્સ્ના સૃષ્ટિ છે. શ્રદ્ધાનો પ્રયોગ કામનાકૃતની વ્યાવૃત્તિ માટે છે. ‘ત્યાં ફલમાંજ શ્રદ્ધા છે કર્મમાં નહિ. “જેની જેવી શ્રદ્ધા તેવો તે થાય છે.” (ભ. ૧૭-૩) માં શ્રદ્ધાના આશ્રયનો જનક હોવાથી ‘૧૦ કર્તામાંથી કર્મભાવ માટે ‘૧૧ શ્રદ્ધા શબ્દનો પ્રયોગ છે. આથી સંસ્કૃત જલ યજમાનરૂપે હોમાય છે એમ સિદ્ધ થયું. માટે પ્રથમમાં પણ જલનું શ્રવણ છે. (૫)

અશ્રુતત્વાદિતિ ચેન્નેષ્ટાદિકારિણાં પ્રતીતેઃ ॥૩-૧-૬

વિશેષ શ્રવણ નહિ હોવાથી (સઘળા જીવોની પાંચ આહુતિ પ્રમાણે જન્મ) નથી એમ કહેતા હો તો કહે છે ના, ઇષ્ટ વગેરે કરનારની પ્રતીતિ છે.

જીવ ભૂતો સાથે જોડાઈને જાય છે તે નિશ્ચય થયો. તેમાં વિચાર કરાય છે. સઘળા જીવો ભૂતો સહિત જાય છે કે જ્ઞાનના ઉપયોગી? એ વિચાર અહિં આં છે. તેમાં પાંચ આહુતિ પ્રાણીમાં અધિકારીઓ સંલગ્ન છે. વેદમાં ખરેખર શ્રુતને અનુસરનારી કલ્પના છે. માટે અમુકનું શ્રવણ નહિ હોવાથી સઘળાઓનીજ પાંચ આહુતિનો પ્રકાર છે એમ જો કહેવામાં આવે તો કહે છે, ના યજ્ઞ કરનારાનીજ પ્રતીતિ થાય છે તેથી. સાધારણ પક્ષને દૂષિત કરે છે. શાથી? યજ્ઞ વગેરે કરનારાઓની પ્રતીતિ થાય છે તેથી. શ્રદ્ધા ‘શબ્દથી તથા દેવના ‘કર્તા તરીકે, તેમ ‘સોમભાવના સામ્યથી, ઇષ્ટ વગેરે કરનારાઓનો ધૂમમાર્ગના વ્યુત્પાદનમાં સોમભાવ કહેલો છે. ‘અહિં આં પણ પ્રથમ આહુતિ ફલ સોમભાવ કહેવાય છે. માટે શ્રુતિના સામ્યથી પણ ઇષ્ટ વગેરે કરનારા જાય છે એમ સિદ્ધ થયું. ૬

ભાક્તં વાનાત્મવિત્વાત્તથાહિ દર્શયતિ ॥૩-૧-૭॥

અથવા (દેવોમાં) આત્મજ્ઞાન નહિ હોવાથી (તેમણે કરેલું) ભક્ષણું) ગૌણ છે. શ્રુતિ પણ (અન્નનું) ગૌણત્વ દેખાડે છે.

કંઈક દૂષણનો પરિહાર કરે છે. શંકા—શ્રુતિના સામ્યથી સોમભાવ વગેરે ઇષ્ટ વગેરેના કરનારા ગતિ કરે છે એમ જો કહેતા હોય તો સોમભાવમાં તેમનું પણ અનિષ્ટ એટલે સત્ય એવો અર્થ આપ્યો છે, અને યોગથી “જલ”ના અર્થમાં તેથી પ્રવૃત્તિ થાય છે. (૮) પંચામિ વિદ્યાના ઉપક્રમમાં (જાં. ૫-૪-૨) શ્રદ્ધાને હોમ્ય જણાવેલ છે અને ઉપસંહારમાં (જાં-૫-૮-૨) જલને હોમ્ય જણાવેલ છે આથી એમ સમજવાનું નથી કે અહિં આં વિરોધ છે. શ્રદ્ધા અને જલ એકજ અર્થમાં છે. માટે ઉપક્રમમાં જે હોમ્ય છે તેજ ઉપસંહારમાં છે. ફક્ત શરૂઆતમાં શ્રદ્ધા શબ્દ છે અને ઉપસંહારમાં જલ છે. પણ તે બન્ને શબ્દો એકજ અર્થના વાચક છે. (૯) સદામ કર્તામાં—કામના સહિત કરનારને ફલમાં આદર હોય છે. નિષ્કામ કરનારને કર્મમાં આદર હોય છે, ફલમાં નહિ. ત્યાં એટલે નિષ્કામ કર્મના કરનાર (૧૦) શ્રદ્ધાનો સ્વભાવજ એવો છે કે જે પોતાનો આશ્રય હોય છે તેને પોતાનો વિષય બતાવે છે (૧૧) જલમાં શ્રદ્ધાનો પ્રયોગ.

સૂત્ર ૬—(૧) કર્મમાં શ્રદ્ધાનું પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દથી (૨) તેમના તરફ દેવનો પ્રત્યુપકાર આવશ્યક છે માટે હોમ તરફ દેવોનું કર્તવ્ય છે (૩) તેમજાઓને સોમભાવ પણ છે (૪) ન્યોતિરાદિ માર્ગમાં

સંભળાય છે. (યજ્ઞાદિ તેમને કરવાની જરૂર નથી એમ પણ સંભળાય છે,) “દેવોના જે અન્નનું દેવો લક્ષણ કરે છે” (છાં-૫-૧૦-૪) ની સમાન શ્રુતિમાં તેમ “જેવી રીતે ઋત્વિજે તું વૃદ્ધિને પામ, તું ક્ષયને પામ, એમ કહેતા જતા સોમરાજનું લક્ષણ કરે છે તેજ પ્રમાણે દેવો તેનું લક્ષણ કરે છે.” (ખ. ૬-૨-૧૬) ચંદ્રના દૃષ્ટાન્તથી તેમનું લક્ષણ કરાય છે. તો પછીથી દેવોએ સ્વ અન્નને પર્જન્ય અગ્નિમાં કેવી રીતે હોમ્યું? માટે પંચઆહુતિનો અભાવ છે એવી શંકા કરીને “વા” શબ્દ પરિત્યાગ કરે છે. તેમનો સોમભાવ ગૌણ છે. તેમ લક્ષણ પણ ગૌણ છે. પ્રકૃત બાળતમાં ચંદ્રમા અંગારો હોવાથી કેવી રીતે આહુતિનું ફલ થાય? સોમભાવની ગૌણતા આગળ જણાવીશું. હમણાં લક્ષણ ગૌણ છે એમ જણાવે છે. અન્ન ભાવમાં ખરેખર મુખ્ય લક્ષણ હોય. તેનાથી અન્યનો અન્નભાવ સંભવિત નથી. બ્રહ્મજ્ઞાનમાં તો હોય છે. તે સદ્ગુણ બને છે.” “તે આ જોતાં ઋષિ વામદેવે કળૂલ કર્યું. હું મનુ થયો, સૂર્ય થયો વગેરે” (ખ. ૧-૪-૧૦) “પ્રકૃત દૃષ્ટાન્તમાં તે નથી. કારણ કે આત્માનું જ્ઞાન નથી. જો તેમ હોય તો મોક્ષ થાય. માટે લક્ષણ પણ ગૌણ છે. વળી શ્રુતિજ શબ્દના ગૌણ ભાવનું બોધન કરે છે. “યોનિમાં દેવતાનું ઉપાસન કરે છે.” (ખ. ૧-૪-૧૦) માં જેમ પણ શબ્દ છે, તેમ અહિંઆં પણ લક્ષણ એટલે સાથે કીડા કરવી, સેવકભાવ છે. ચંદ્રની સમાન થાય છે એવો અપદેશ કરવાને માટે તે પ્રમાણે વચન છે. તેમ હોવાથી તેઓની અમર તરીકે તે પ્રમાણે રતુતિ કરે છે. ચંદ્રનું લક્ષણ તો (તેનો) ક્ષય થાય છે તેથી “વહ્નિ પ્રથમનું પાન કરે છે” જેવી શ્રુતિથી અનુમાન થાય છે. દેવોનું અલક્ષણ તો ભગવાનના “અવયવ રૂપનું જ છે. ભગવાનના અશન અને અનશનમાં વિરોધ આવતો નથી. આધિભૌતિક દેવોનું લક્ષણજ હોય છે. માટે લક્ષણ ગૌણ હોવાથી સોમભાવમાં કોઈ પણ ચિન્તા કરવી નહિ. (૭)

૨ કૃતાત્યયાધિકરણ.

કૃતાત્યયેનુશયવાન્ દૃષ્ટસ્મૃતિભ્યાં યથેતમનૈવં ચ ॥૩-૧-૮॥

સોમભાવનો નાશ થતાં અવાન્તર ફલનાં સાધક સુકૃતના લેશ (વાસના) સહિત (વૃષ્ટિભાવને પ્રાપ્ત થાય છે) લોકમાં તે પ્રમાણે જોવામાં આવેલું છે તથા સ્મૃતિ પણ છે. વળી જે પ્રમાણે જાય છે તે પ્રમાણે આવતો નથી.

સૂત્ર ૭—(૧) સોમાત્મક અન્ન (૨) જે ચંદ્રનો સોમભાવ ગૌણ હોય તો પછી દેવોનો તો હોયજ (૩) બ્રહ્મને નહિ જાણનાર (૪) ચંદ્રનું અન્નરૂપ સંભવિત નથી (૫) ચંદ્ર ભાવમાં (૬) આત્માનું જ્ઞાન હોય તો (૭) યજ્ઞ કરનાર (૮) ચંદ્ર તરીકે મુખ્ય લક્ષણ (૯) અહિંયાં શંકા થાય કે દેવો તો અમર નથી તેમ પીતા પણ નથી, તો એ શ્રુતિના વિરોધથી દેવો ચંદ્રની કળાનું લક્ષણ કરે તો તે લક્ષણ ગૌણ ન ગણાય? આનાં ઉત્તરમાં કહે છે (૧૦) યજ્ઞાદિ ભાગના જેમ દેવો ભોક્તા છે તેમ ભૌતિક ભોગ પણ તેઓ કરે છે, ભગવાનના અવયવ રૂપ દેવો ભોક્તા નથી. (૧૧) ભગવાન વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયા છે તેથી તેમનામાં અશન અને અનશનનાં વિરોધ નથી. ભગવાન ભોગ કરે છે ખરા અને નથી પણ કરતા. જીવ તરીકે ભોગ કરે છે. અને તેના સાક્ષી તરીકે નથી પણ કરતા. જેમ ભગવાનની બાળતમાં છે તેમ (ભગવદવયવરૂપ) દેવોની બાળતમાં છે માટે આમાં કોઈ વિરુદ્ધ નથી.

પ્રથમ આહુતિ ફલસહિત વિચારાઇ. બીજી આહુતિનો વિચાર કરવાને અધિકરણનો આરમ્ભ છે. સોમને પર્જન્યમાં હોમવાથી વૃષ્ટિરૂપ થાય છે. સોમથી વૃષ્ટિરૂપ થવાથી રૂપ તથા રસ વગેરે હીન સમજતા હોવાથી યાગનું પછીનું ફલ ત્યાં લોગવે છે એમ નિશ્ચય થાય છે. ત્યાં સંશય છે કે સઘળું પછીનું ફળ ત્યાં લોગવે છે? અથવા 'અનુશયવાળો વૃષ્ટિ થાય છે? તેની વાસનાથી આગળના જન્મમાં સદાચારથી યુક્ત જ થાય. "આચારહીનને દેવો પવિત્ર કરતા નથી" (વ. સ્મૃ.) માં બાધની ઉપલબ્ધિ છે માટે વિચાર ઉચિત છે. તેમાં પછીના ફલના અવશેષમાં પછીના ફલરૂપથી બાધ હોવાથી જ્ઞાનને ઉપયોગી શરીરભાવથી જ સદાચારની સિદ્ધિ થવાથી તથા પ્રયોજનનો અભાવ નહિ હોવાથી, અનુશય(વાસના) સહિત જ વૃષ્ટિભાવને પ્રાપ્ત થાય છે આમ જો કહેવામાં આવે તો કહે છે.

કૃત સોમભાવનો નાશ થતાં પછીના ફલના સાધકલેશ (વાસના) સહિત જ વૃષ્ટિભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. શાથી? તે પ્રમાણે જોવાય છે તથા સ્મૃતિ પણ છે. 'લોગના સાધક મૂલદ્રવ્યના નાશમાં પણ લોગના સાધક તાદૃશ દેહવસ્ત્ર વગેરે સહિત જ તે સ્થાનમાંથી જાય છે. એમ જોવામાં આવેલ છે. નહિતો તુર્તજ દેહનો પાત થાય. આથી જેમ લોકમાં અનુશય વાળો છે તેમ અહિંમાં પણ છે. વળી સ્મૃતિ પણ છે. " જો, અમારા યજ્ઞ, દાન, કે કર્મનું સ્વર્ગ્યસુખ બાકી રહેતું હોય તો તે ભરતખંડમાં, આ પ્રકારના સ્મરણવાળો અમારો જન્મ થાવ કેમકે આ ખંડમાં ભજવાવાળા લોકોને ભગવાન પરમ સુખ આપે છે " (ભા. પ. ૧૯-૨૮) એવી દેવગાથા છે. આથી જ્ઞાનના ઉપયોગી જન્મના અનુશયવાળાને જ થાય છે. નહિતો પૂર્વજન્મની સ્મૃતિના અભાવે વિષયાસક્તિ લાગે.

'અનુશયની સાથે કરાયલો જ જીવ જલથી જોડાયલો બનતો નથી એમ શંકા થાય તો "જે રીતે તે ગયો હોય છે તેથી ઉલટી રીતે ઉતરે છે" એમ સૂત્રમાં કહે છે. નહિ તો પ્રશ્ન અને નિરૂપણનો બાધ થાય. તો પછીના ફલના સાધક સહિત હોય. માટે કહે છે કે તે પ્રમાણે ઉતરતો નથી. કારણ કે લોગ ઉત્પન્ન થયેલો છે તેથી. "ચ" થી વૈરાગ્ય "સહિત પણ હોય છે એમ જણાવે છે. માટે અનુરાગવાળો જૂદી રીતના જલથી જોડાઈને દેવની કૃપા સાથે વૃષ્ટિ બને છે. ૮

ચરણાદિતિ ચેન્નોપલક્ષણાર્થેતિ કાર્ણાજિનિઃ ॥૩-૧-૧॥

સૂ. ૮-(૧) કર્મફલના ભોગ પછી પાછળ રહેનાર સંસ્કાર, વાસના તે અનુશય. વૃષ્ટિરૂપ થતો જીવ તે અનુશય યુક્ત છે કે કેમ એ સંશય. (૨) આચારશૂન્યને દેવો પવિત્ર કરતા નથી આથી આચારાનુસાર જન્મ છે. આથી આચાર એ મુખ્ય છે અનુશય નહિ એમ પૂર્વપક્ષ છે. (૩) દૃષ્ટ હેતુ જણાવે છે. (૪) સ્મારકના અભાવથી (૫) પૂર્વકર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી સામગ્રીના અંગરૂપ અનુશયના બદલથીજ તેની સદાચાર સ્મૃતિ વગેરેની ઉપપત્તિ હોવાથી સંસ્કૃત જલની સાથે પરિવ્વગ સ્વીકાર્યો જોઈએ નહિ એમ હોય તો શંકામાં કહેવાય છે. (૬) જલથી પરિવ્વક્ત થઈને જે પ્રમાણે ગમન છે તે પ્રમાણે આગમન પણ માનવું જોઈએ. (૭) તે પછી પ્રશ્ન અને ઉત્તરથી જલથી પરિવ્વક્તનું જ ગમન અને આગમન સમન્વય છે તેથી તેનો બાધ બને એમ અર્થ છે. (૮) જે પ્રમાણે ગમન છે તે પ્રમાણે આગમન નથી. (૯) શા માટે તે પ્રમાણે આગમન નથી તેનો હેતુ આપે છે. (૧૦) સૂત્રમાં ચ શબ્દ એમ સૂચવે છે કે તે જીવ ફક્ત અનુશયવાળો હોતો નથી પણ વૈરાગ્યવાળો એ છે.

આચરણથી (ઉત્તમ જન્મ થાય છે, અનુશયથી નહિ) એમ જો કહેતા હો તો કહે છે ના, જ્યાં આચરણ અર્થની શ્રુતિ છે તે ઉપલક્ષણના અર્થમાં છે એમ કાણ્ણાણિનિ કહે છે

કંઈક શંકા લાવીને પરિહાર કરે છે. શંકા—અહિંઆં ઉત્તમના જન્મ માટે અનુશયની જરૂર નથી આચરણથીજ તે થશે. “આમાંથી જેનું વર્તન સાફ હોય છે તે જલદી કોઈ રમણીય યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. (છાં ૫-૧૦-૭) વગેરેથી એમજ જણાવ્યા પ્રમાણે જે પૂર્વ જન્મમાં વિધિ પ્રમાણે આચરણ કરે છે તે ઉત્તમ જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે.” “જે નિષિદ્ધ આચરણ કરે છે તે કૃતરા વગેરેની યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે.” “સાધુકર્મ કરનાર સાધુ થાય છે” વગેરે શ્રુતિથી તેનું પ્રતિપાદન છે. અહિંઆં તો તે રમણીય ચરણવાળાં (જીવના) આચરણથીજ તેનો જન્મ સારી રીતે થશે તો પછી અનુશયના સહભાવની શી જરૂર છે એમ કહે તો કહે છે, ના, આચરણની શ્રુતિમાં જે યોનિ જણાવી છે તે ઉપલક્ષણ અર્થવાળી છે આથી પૂર્વજન્મમાં સાફ કર્મ કરાયેલું એમ તે જણાવે છે. પણ તે તે જન્મમાં સારાં કર્મ કરવામાં નિયામક નથી (સારાં કર્મ કેમ કરવાં તેનું નિયમન શ્રુતિ કરતી નથી). નહિ તો બ્રાહ્મણોને નિષિદ્ધ કર્મોનો ઉપદેશ ન અપાત. માટે જ્ઞાનના ઉપયોગ માટે અનુશયની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. એમ કાણ્ણાણિનિ આચાર્ય માને છે.

કાણ્ણાણિનિનું ગ્રહણ પંચાગ્નિવિદ્યામાં લિન્ન પ્રકાર જણાવવાને માટે છે. તેથી એમનો મત વ્યાસના મતથી જૂદો હોવાથી તે વિષે શંકા કરી નથી તેમ ઉત્તર પણ આપ્યો નથી. પંચાગ્નિ વિદ્યામાં પુરુષથી અન્યભાવ સંભવતો નથી. પ્રકરણથી સમજાતી શ્રુતિ અન્યત્ર ન્યાયપૂર્વક સંપાદિકા નથી.

સૂ ૯—(૧) ઉપરનીશ્રુતિમાં આચરણનું પ્રતિપાદન છે, અનુશયનું નહિ એમ પર્વપક્ષ છે. (૨) આચરણનો પક્ષ કરનારને ઉત્તર આપે છે. (૩) આચરણ પ્રમાણે જન્મ થાય છે એમ જે કહે છે ત્યાં મુખ્ય અર્થ નથી પણ ગોણ અર્થ છે. તે એટલું જણાવે છે કે જે પુરુષને આ જન્મમાં સારી યોનિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેણે પૂર્વ જન્મમાં સારાં કર્મો કર્યા હશે. (૪) આથી એમ દરનું નથી કે શ્રુતિ આચરણ ઉપર જ ભાર મૂકે છે અને અનુશયનો પ્રતિકાર કરે છે. (૫) વ્યાસજીએ કાણ્ણાણિનિના મતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે પણ તે ઉપર પોતાનો નિર્ણય આપ્યો નથી કારણ કે પોતે કાણ્ણાણિનિના મતની લિન્નતા જણાવવા માગે છે તેથી. (૬) અદૃષ્ટ પ્રકારથી જ્ઞાનને ઉપયોગી દેહની સિદ્ધિરૂપ. (૭) દૃષ્ટ પ્રકારથી પુરુષ દેહના બાધક પ્રકરણમાં પંચાગ્નિ શ્રુતિ છે. (૮) અદૃષ્ટ પ્રકારથી દેહ સંપાદક ન્યાયનું સંપાદન શ્રુતિ કરતી નથી. સૂ ૧૦—કાણ્ણાણિનિ એમ કહે છે કે આચરણ પ્રમાણે જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે, અનુશય પ્રમાણે નહિ. આથી જ શ્રુતિ છે તે ઉપલક્ષણના અર્થમાં છે માટે તે ઉપરથી ત્યાં અનુશયનો પ્રતિષેધ કર્યો છે એમ કહેવાય નહિ.

ઉપલક્ષણ-કોઈ વસ્તુનું ઓળખાણ કરાવનાર ચિન્હ. જેમ કોઈને દેવદત્તના ઘરનું આપણે ઓળખાણ કરાવવું હોય તો આપણે તેને એમ કહીએ કે દેવદત્તનું ઘર કાકા યુક્ત છે. આથી તે માણસ ફરતા ફરતા જે ઘર આગળ કાગડાઓ હોય તે ઘર દેવદત્તનું છે એમ અનુમાન કરે છે તેજ પ્રમાણે આચરણની શ્રુતિ આ જન્મમાં ઉત્તમ યોનિ કોઈને પ્રાપ્ત થયેલી હોય તો તે એટલુંજ જણાવે છે કે પૂર્વજન્મમાં તેણે શુભ કર્મો કરેલાં હશે. આ રીતે તે શ્રુતિ ઉપલક્ષણના અર્થવાળી છે.

આનર્થક્યમિતિ ચેન્ન તદપેક્ષત્વાત્ ॥૩-૧-૧૦॥

તો પછી આચરણની શ્રુતિ વ્યર્થ થશે? ઉત્તર-ના, તે શ્રુતિ ધૂમાદિ માર્ગની અપેક્ષાથી કહેલી છે તેથી

શંકા—એમ હોય તો આચરણની શ્રુતિ અર્થ વગરની થશે. કારણ કે તેનું જ્ઞાપન થવામાં પ્રયોજનનો અભાવ છે. માટે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ ફલની બોધક શ્રુતિની માફક શ્રુતિનું વિધાયકત્વ છે. માટે કર્મના તારતમ્ય પ્રમાણે ફલના વિધાનથી નિષ્કામ કર્મના કરનારને જ્ઞાનમાં ઉપયોગિ દેહનું વિધાન થશે તેથી અનુશયનો સહભાવ વ્યર્થ છે એમ જો કહેવામાં આવે તો કહે છે ના, તેની અપેક્ષા છે તેથી ધૂમાદિ માર્ગની તે શ્રુતિને અપેક્ષા છે તેથી કામ્ય ઇષ્ટાદિ કર્મના કરનારની ફલભોગ પછીની ઉત્પત્તિમાં સુખ પછી દુઃખ હોય છે એ ન્યાયે પાપનીજ ઉપસ્થિતિ હોવાથી અસાધુ શરીરની પ્રાપ્તિ ન થાય. આથી રમણીય આચરણ કરનારને રમણીય શરીરની પ્રાપ્તિજ સમજાય છે. ન્યાયથી અસાધુ શરીર નથી માટે અન્યના નિષેધ માટે શ્રુતિ સાર્થક હોવાથી અનુશયનો પ્રતિષેધ કરતી નથી.

વળી રમણીય યોનિ અકસ્માતથી હશે કે કારણવાળી હશે? વેદને માનનાર પ્રથમ માનતા નથી. બીજો પક્ષ માનતા હોતો પછી સ્વકર્મથી પિતૃલોક હોય છે એમ જો કહ્યું છે તેમાં વસુ તથા આદિત્યરૂપતા કહેવી જોઈએ. શ્મશાનની અન્ત ક્રિયા કરનારા પ્રજ્ઞ પછીથી જન્મ લે છે.” “ત્રણ વિદ્યા જાણનારા અને સોમનું પાન કરનાર” (ભ. ગી. ૮-૨૦) વગેરેથી ઇન્દ્રલોકના ભોગ પછી તેજ પ્રમાણે પુનર્જન્મ પણ કહેવો જોઈએ. વળી સઘળાનું ઐક્ય નથી. કારણ કે રૂપ બૃહદાં છે. માટે કર્મ અને કર્તાના વૈચિત્ર્યથી શ્રુતિ અને સ્મૃતિના ભેદોનું સમર્થન કરવું જોઈએ. પણ એકનો બીજામાં નિવેશ નહિ. કારણ કે ઉપરોધનો પ્રસંગ આવે છે. તેથી વળી પ્રકૃતમાં પણ અનુશયના અભાવમાં હોવાથી ભક્ષણ અને ભવનનો નિયમ ન બને. પ્રાણુ વગેરેના પણ અન્નનું બલિહરણ વખતે કુતરા અને ચાણડાં ભક્ષણ કરે છે. પ્રાણુના ભક્ષણમાં પણ મલ થાય છે અને તેનું શૂકર

સૂત્ર ૧૦—(૧) જ્ઞાનને ઉપયોગી દેહની પ્રાપ્તિની કામનાવાળાએ રમણીય આચરણ કરવાં એવી શ્રુતિની વિધાયકતા સ્વીકારવી જોઈએ. (૨) અનુશયની જરૂર નથી એ જો કહેવામાં આવે (૩) પૂર્વ-પક્ષનું સમાધાન કરે છે (૪) ધૂમાદિ માર્ગની અપેક્ષાએ આચરણની શ્રુતિ કહેલી છે. (૫) કામ્યઇષ્ટાદિ કર્મ કરનાર પોતાનાં ફળ ભોગવી રહ્યા પછી પાછા જન્મે છે. એટલે સુખ પછી દુઃખને પ્રાપ્ત થાય છે તેની માફક (૬) ધૂમમાર્ગમાં નિષિદ્ધ યોનિનો નિરાસ કરેલા છે અનુશયનો નહિ. (૭) રમણીય યોનિનું કંઈ પણ કારણ હશે કે નહિ? જે પુરૂષો રમણીય યોનિમાં જન્મે છે તેમને તે યોનિમાં જન્મવાનું કારણ હશે કે કેમ? (૮) જે લોકો વેદને માને છે તેઓ તો એમ કહે છે કે રમણીય યોનિ અકસ્માતથી નથી અર્થાત્ મનુષ્યના જન્મ અમુક યોનિમાં શાથી છે એ બધું પહેલેથી નક્કી થાય છે. (૯) કર્તા, કર્મ અને ફળ (૧૦) એકજાતીયતા. (૧૧) વિવિધતા. કર્તા, કર્મ અને તેનું ફળ એક જાતનાં નથી પણ જૂદા જૂદા રૂપનાં છે. (૧૨) કર્મ અને કર્તા જૂદાં હોવાથી. (૧૩) નહિ તો કારણ અમુક અને ફલ બીજું એવા ઉપરોધના વિરોધનો પ્રસંગ આવે (૧૪) આચરણ શ્રુતિમાં કહેલા ધૂમમાર્ગમાં ઉત્તમ ચરણજ ઉત્તમ યોનિ તથા ભક્ષણનું નિયામક છે. તેથી કોઈ દોષ નથી એમ કોઈ કહે તો તેનો ઉત્તર આપો છે (૧૫) પ્રાણુ જે કંઈ ખાય છે તે આખરે મલ થતો હોવાથી તે મલનું શૂકર ભક્ષણ

“ભક્ષણ કરે છે. અનુશયનો નિયામક હોય તો તુષ વગેરેમાં અન્નભાવજ છે તેથી રેતો ફળ ખરાબર છે. માટે ચરણશ્રુતિ ઉપલક્ષક છે એમ કહેવું વ્યાજબી છે. માટે અનુશય સહિત જ વૃષ્ટિભાવને પ્રાપ્ત થાય છે એમ સિદ્ધ થયું.

સુકૃતદુષ્કૃતે એવેતિ તુ વાદરિઃ ॥૩-૧-૧૧॥

બાદરિ કહે છે કે વિહિત અને નિષિદ્ધ કર્મોજ અનુશય છે.

“સ્વમત તો એ છે કે ફલાંશમાંજ અનુશય છે. કર્મ અને ફલ બન્ને જ ઇશ્વરની ઈચ્છાથી નિયત થાય છે. પ્રજ્ઞવાદમાં કર્મ તો ભગવાનનું સ્વરૂપ જ છે. તે અભિવ્યક્ત હોય છે. “ફલપર્યંત તેના આદિ સાથે સંયોગ હોય છે એમ સ્વમત છે. એકદેશિત્વના જ્ઞાપન માટે અન્તના સંયોગપક્ષને કહે છે. “બાદરિ આચાર્ય એમ માને છે કે સુકૃત “દુષ્કૃત જ વિહિત અને નિષિદ્ધ કર્મરૂપે અનુશય છે. આથી મોક્ષ પર્યન્ત અનુશય હોય છે એમ સૂત્રનું ફલ છે. “તુ” શબ્દથી અનુશય વગરના પક્ષની શંકાજ નથી એમ કહ્યું છે. આ પ્રકારે બીજી આહુતિનો નિર્ણય કર્યો છે,

૩ અનિષ્ટાદિકારિણામિત્યધિકરણ

અનિષ્ટાદિકારિણામપિ ચ શ્રુતમ્ ॥૩-૧-૧૨॥

યજ્ઞાદિ રહિતનો પણ (ચંદ્રલોક પછી) જન્મ સંભળાય છે.

તુલ્ય તરીકેના વિચારમાં અગર ઐક્યમાં પંચાહુતિ અને ધૂમ ધૂમર્ગમાંથી સોમ-ભાવને પ્રાપ્ત થયેલની પુનરાવૃત્તિ અને ઉપસંહાર છે. વળી ઉપલક્ષણથી પાપી આચરણ-વાળાંઓનો પણ ઉપસંહાર છે. તેથી તેમની પણ આહુતિનો સંબંધ છે અને ધૂમમાર્ગ પણ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી તેના નિરાકરણમાટે અધિકરણનો આરંભ છે.

ઇષ્ટાદિ કર્મ નહિ કરનારનો પણ સોમભાવ હોય છે. “જે કોઈ આ લોક-માંથી પસાર થાય છે તે ચંદ્રલોકમાં જાય છે. (કૌ ૧-૨) માં ઇષ્ટાદિ કરનારથી જૂદાં

કરે છે. ભાવાર્થ—ચરણ શ્રુતિને જે કોઈ નિરર્થક કહે તો જણાવે છે કે ના, ધૂમાદિ માર્ગની અપેક્ષાએ તે શ્રુતિ છે.

સૂત્ર ૧૧—(૧) બાદરાયણનો મત (૨) તે ફલ રૂપે આવિર્ભાવ પામે છે (૩) શરૂઆતથી તે કેક સુધી ફલ સુધી તે જોડાયલુંજ હોય છે, સાધન જૂદું અને ફલ જૂદું એમ નહિ. (૪) ઉપર પ્રમાણે પોતાના મતને જણાવીને એક દેશીનો મત આપવા બાદરિનો મત આપે છે. (૫) સુકૃત એટલે વિહિત કર્મો દુષ્કૃત એટલે નિષિદ્ધ કર્મો. (૬) આ વિહિત કર્મો અને નિષિદ્ધ કર્મોરૂપી અનુશયથી મોક્ષ પર્યન્તના ફલનું નિયમન છે. ભાવાર્થ—વિહિત કર્મ અને નિષિદ્ધ કર્મો. એજ અનુશય છે એમ બાદરિ માને છે.

અધિકરણ ૩ સૂ ૧૨—(૧) ધૂમમાર્ગદ્વારા પ્રયાણ કરનારની પુનરાવૃત્તિ હોય છે. તેનાં કર્મોનું પરિણામ ક્ષય પામતાં તે પૃથ્વી ઉપર ફરીથી જન્મ પામે છે. (૨) પાપીઓની પણ પુનરાવૃત્તિ હોય છે. તો પછી પંચાગ્નિ વિદ્યામાં કહેલા પ્રદાર પ્રમાણે ધૂમ માર્ગવાળા તથા પાપીની ગતિમાં કંઈ તારતમ્ય છે કે કેમ તેનો વિચાર કરવામાં આવે છે. (૩) ઇષ્ટાદિ કર્મ વિષેની શ્રુતિ નથી. પણ ઇષ્ટાદિ કર્મથી જૂદાંની ગતિ છે, અર્થાત્ ઇષ્ટાદિ કર્મ નહિ કરનારજ સોમભાવને પ્રાપ્ત થઈને પુનર્જન્મ

વિષે કૌષીતકિ કહે છે. અહિંમાં તો કપૂય (હીન) યોનિને યાત્રા થાય છે એમ છેવટ છે. આથી બધા ચંદ્રલોકમાં જાય છે. આશય આ છે. વેદમાં કર્મ, અકર્મ અને વિકર્મ એમ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોનું વિધાન વેદ કરે છે. અગ્નિહોત્રનો હોમ કરવો “૧જેના વેદ અને વેદીનો ઉચ્છેદ થાય છે” “૨ભૂત માત્રની હિંસા કરવી નહિ.” બ્રાહ્મણે વગેરેનાં પણ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો સંભવે છે. પણ બધા એકલા વિહિત અગર નિષિદ્ધ કર્મો કરતા નથી. આથી વિહિત કર્મ કરનારને પણ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો સંભવે છે કારણ કે તેમનામાં જ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી તેમના ફલનો ભોગ નિયત થયેલો છે. આથી સોમભાવ ૧૦ પછીજ અકર્મ અને વિકર્મ એમ કર્મોના વિભાગો કહેવા. આથીજ ૧૧ અવિશેષ અને ઉપસંહાર છે. માટે સોમભાવ પછીજ ૧૨ સંઘર્ષાને જન્મ છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨

સંયમને ત્વનુભૂયેતરેષામારોહાવરોહૌ તદ્વતિદર્શનાત્ ॥૩-૧-૧૩॥

યમની સન્નિધિમાં તો સુખ દુઃખને અનુભવીને યજ્ઞાદિ રહિતની ચઢતી પડતી છે. તેમની ગતિ જોવામાં આવે છે તેથી.

તુ શબ્દ પક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરે છે. ૧વિહિતકર્મથી જૂદાં કર્મના કરનારને સંયમનમાં-યમની નજીક સુખ અગર દુઃખનો અનુભવ થાય છે અને તેમની ચઢતી અગર પડતી હોય છે. અનુભવને માટે ૩આરોહનો અનુભવ કરીને પછી અવરોહ (નીચે ઉતરવું તે) હોય છે. શાથી? કારણ કે તેમની ગતિ ૪જૂદી દેખાય છે. વેદમાં ખરેખર પ્રથમ જે પ્રકાર ગતિ જણાવેલી છે-સકામ અને ૬નિષ્કામ. સકામ ગતિ તે કામ પ્રમાણે

પામે છે એમ પૂર્વપક્ષ આ સૂત્રમાં કહ્યો છે. (૪) ઈષ્ટાદિ કર્મો નહિ કરનાર તે પણ સોમભાવને પ્રાપ્ત થાય છે-ચંદ્રલોકમાં જાય છે. (૫) વેદમાં કર્મ, અકર્મ અને વિકર્મ એમ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો કહેલાં છે ફક્ત વિહિત નિષિદ્ધ નહિ (૬) અકર્મનું દષ્ટાંત (૭) વિકર્મનું દષ્ટાંત (૮) યજ્ઞાદિવિહિત કર્મ કરનારનાં ઉપર જણાવેલાં ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો હોય છે. (૯) ફક્ત વિહિત કર્મ કરનારમાં જ્ઞાન હોતું નથી તેથી તેમને મોક્ષ ફલ મળતું નથી પણ અમુક લોકમાંનું ગતિસ્પી ફલ મળે છે. આ ફલમાં વળી અમુક મર્યાદા હોય છે. અમુક સમય સુધીજ એ ફલ હોય છે. તેનું પરિણામ ભોગવી રહેનાં તેને ફરીથી જન્મવું પડે છે. આ રીતે યજ્ઞાદિ કરનારનું ફળ નિયત હોય છે. (૧૦) આથી યજ્ઞાદિ કર્મ કરનારાઓ ચંદ્રલોકમાં પ્રથમ જાય છે. એટલુંજ યજ્ઞાદિનું વૈશ્વક્ષણ્ય છે પછી તો યજ્ઞાદિ નહિ કરનારની માફક તેમનામાં પણ અકર્મ તથા વિકર્મ હોય છે. (૧૧) ચંદ્રલોક પછીથી યજ્ઞાદિ કરનાર અને યજ્ઞાદિ નહિ કરનારની વચ્ચે કોઈ પણ વિશેષ નથી. (૧૨) માટેજ ચંદ્રલોકમાં ગયા પછી યજ્ઞાદિ કરનારની શી જરૂર છે? ભાવાર્થ-ચંદ્રલોકમાં ગયા પછી તો યજ્ઞાદિ નહિ કરનારને પણ યજ્ઞાદિ કરનારની માફક જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે તો પછી યજ્ઞાદિ કરવાની શી જરૂર છે? પુનરાવૃત્તિને યજ્ઞાદિ કરનારની તેમ નહિ કરનારની એમ બન્નેની બાબતમાં સંભવે છે. ફક્ત ફેર માત્ર એટલોજ છે કે યજ્ઞાદિ કરનાર ચંદ્રલોકમાં ગતિ કરે છે. બાકી તે લોકમાં ગયા પછી તેનો ફરીથી જન્મ થાય છે તેમ યજ્ઞાદિ નહિ કરનારનો પણ થાય છે. એમ પૂર્વપક્ષીની શંકા છે.

સૂત્ર ૧૩-(૧) વિહિત કર્મ યજ્ઞાદિ કર્મ નહિ કરનાર યમલોકમાં જાય છે અને ત્યાં સુખ અગર દુઃખનો અનુભવ કરે છે, સંયમન-યમની હાજરીમાં. (૨) પુણ્ય ફલના અનુભવ માટે. (૩) ચઢતી, ઉંચે ચઢતું તે. (૪) ફલ પ્રાપ્તિ (૫) સોમભાવથી જૂદી ચંદ્રલોકમાં તેમની ગતિ નથી (૬) અમુક ફળ મેળવવાની ઇચ્છાથી કરાયેલાં કર્મ માટે અમુક ગતિ છે અને ઇચ્છા વગર કરાયેલાં કર્મોનું અમુક ગતિ છે

અનન્ત પ્રકારની છે. નિષ્કામ જ્ઞાન રહિત છે તે પણ વૈદિક, અને ગૃહ સ્માર્ત એવા બે ભેદવાળી છે. તેમાં ગૃહ સ્માર્તમાં યમ અને શ્રૈતામાં સોમભાવ છે. તેમાં ત્રેતાગ્નિના વિધાનથી નિષ્કામ, અને દમ્ભરહિત પુરુષોને પુણ્ય મળશે એમ અધિકારીનું વિશેષણ છે. વળી ખાસ કરીને તથા સામાન્ય રીતે પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે. “જે બ્રહ્મહત્યા પછીનું પાપ હોય છે તેમાંથી તે મુક્ત થાય છે” (તૈ. આ. ૨-૮) “બ્રહ્મહત્યાને તરે છે” (તૈ. સં-૫-૩-૧૨) એમાં સઘળાં પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે. ૧૦ તેથી બ્રહ્મના અનુભવના અભાવમાં સોમગતિજ છે.

પૂર્વજન્મના ૧૧ ધર્મનો ઉપયોગ ચિત્તની શુદ્ધિમાં છે. તે સમયનાં ૧૨ ગંગાસ્નાન વગેરે શ્રૈતા ધર્મના અંગરૂપ છે. માટે પાપ નહિ હોવાથી, અને પુણ્ય ઉપક્ષીણ થવાથી તેનો ૧૩ પંચાગ્નિ પ્રકારજ છે. જ્ઞાનના ઉપયોગિ જન્મમાં પાપના સંલેપના અભાવનો ૧૪ ઉપાય ૧૫ આગળ કહેશે. પિતૃમેધની પ્રથમાહુતિનો મંત્ર તો મંત્ર હોવાથી ૧૬ ચમસની માફક ગતિનો નિયામક નથી. ૧૭ ત્રેતાગ્નિવિદ્યાથી રહિતોનો પુણ્ય અને પાપનો ઉપભોગ યમજ છે. વૈવસ્વતમાં તેનું વિવેચન આપ્યું છે. યમેરાજની તેજના : । ये चहे सत्येने-च्छन्ते नृतयादिनः । (તૈ. આ. ૬-૫)

યમગતિ અને ૧૮ પંચાગ્નિવિદ્યાની આ વ્યવસ્થા છે. અથવા ચિત્તશુદ્ધિના ભાવ અને અભાવથી અવશ્ય બેકાણડની વ્યવસ્થા એકની છે એ આ કહેવું જોઈએ. અથવા સકામ અને નિષ્કામભેદ ૨૦ વેદાન્તિઓના પણ પાપને માટે યમની અપેક્ષા છે તે ગતિ કહેવીજ જોઈએ. માટે બધાંઓની સોમગતિ નથી. ૧૩

(૧૦) સકામ ગતિના અનન્ત ભેદ છે. જૂદા જૂદા માણસોની કામનાઓ જૂદી જૂદી હોય છે, તેથી તેમને પ્રાપ્ત થતું ફળ પણ જૂદું જૂદું હોય છે. (૮) નિષ્કામ કરનાર પણ જ્ઞાન વગરના જે છે તેઓ જે કર્મ કરે છે તે વેદમાં કહ્યા પ્રમાણે અગર ગૃહ્ય સૂત્ર તેમજ સ્મૃતિમાં કહેલા પ્રકારે કરે છે. વેદ પ્રમાણે કરનારની ચંદ્રલોકમાં ગતિ હોય છે અને સૂત્ર તથા સ્મૃતિ પ્રમાણે કરનારની યમ લોકમાં ગતિ હોય છે સ્મૃતિ કરતાં શ્રુતિનું આધિક્ય હોવાથી સ્મૃતિમાં કહેલા પ્રકારે કરતાં કર્મો કરતાં શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે કરતાં કર્મોનું ફલ અધિક છે. આથી ચંદ્રલોકની ગતિ તે યમલોકની ગતિ કરતાં અધિક છે. (૯) “નિષ્કામ અને દમ્ભ રહિત” એ વિશેષણો. (૧૦) વેદ વિહિત કર્મ કરનારની ચંદ્રલોકમાં ગતિ કહી છે. (૧૧) પૂર્વજન્મના સ્માર્ત ધર્મનો (૧૨) ચંદ્રભાવરૂપ ફલના અંગરૂપ. (૧૩) ચંદ્રભાવમાં પુણ્યનો ઉપલેખ થાય ત્યારે તેની પુનરાવૃત્તિ પંચાગ્નિ પ્રકારમાં કહેલી રીતે હોય છે અર્થાત્ યજ્ઞાદિ કરનારની ધૂમાદિ માર્ગથી ગતિ છે. (૧૪) સ્પર્શ-પાપનો સ્પર્શ કેવી રીતે ન થાય તે વિષેનો ઉપાય. (૧૫) ય. સૂ. ૪-૧-૧૩ માં (૧૬) ચમસ વિષેનો મંત્ર ય. સૂ. ૧-૪-૮ના ભાષ્યમાં લીધેલો છે. તે મંત્ર યુ. ૨-૨-૧૩ માં આવે છે તે નીચે પ્રમાણે છે. અર્વાચલશ્રમસ ઉર્ધ્વબુધ્રસ્તસ્મિન્યશો નિહિતં વિશ્વરૂપમ્ । તસ્યાસંતે કૃષયઃ સસર્તીર વાગશ્ચો વ્રહ્મણા સંવિદ્વાના । (૧૭) જેઓ ત્રેતાગ્નિ વિદ્યાથી રહિત છે તેમના પાપ અને પુણ્યનો ઉપભોગ યમલોકમાં થાય છે અર્થાત્ યજ્ઞાદિ વિહિત કર્મ નહિ કરનાર જે પાપીઓ છે તેમની ગતિ જૂદી તરેહની છે તે યમલોકમાં જાય છે. (૧૮) પંચાગ્નિ વિદ્યાવાળો યજ્ઞાદિ કરનાર ચંદ્રલોકમાં જાય છે, યજ્ઞાદિ નહિ કરનાર યમલોકમાં જાય છે. (૧૯) ચિત્તની શુદ્ધિ હોય તો પંચાગ્નિના સંબન્ધમાં જે ઉત્તરકાણડનું ફળ મળે છે, તેના અભાવમાં પૂર્વકાણડનું ફળ યમલોકાદિ હોય છે. (૨૦) નહિ કશ્ચિત્કણમપિ જાતુ તિષ્ઠ્યકર્મકૃત્ત એમ ગીતામાં કહેલ છે તેથી જ્ઞાનીઓને પણ કર્મની આવશ્યકતા છે તેથી તેમના કર્મની ઉત્પત્તિમાં

સ્મરન્તિ ચ ॥૩-૧-૧૪॥

અને સ્મૃતિ છે તેથી

૧વ્યાસ વગેરે સ્મરણ કરે છે. “હે દેવ દેવ, જગત્નાપતિ ! યમે મને પૂછ્યું કે પ્રથમ તમે અશુભ કર્મનો ભોગ કરો છો કે શુભ કર્મનો ? વગેરે” ૨ચથી ૧લોકમાં આ બાબત પ્રસિદ્ધ છે એમ જણાવે છે. ૧૪

અપિ સત ॥૩-૧-૧૫॥

(યમલોકમાં) સાત નરક છે (તેથી પણ યમલોક છે.)

૧ચની અનુવૃત્તિ છે. ૨પાપના ઉપભોગને માટે યમના સ્થાનમાં ગતિ સ્વીકારવી જોઈએ કારણ કે ત્યાં રૌરવ વગેરે સાત નરકો છે. ૩સાતની સંખ્યા સંખ્યાના પ્રકારમાં ઉતરતો ક્રમ દેખાડે છે. આના નિષેધનો અભાવ જણાવવાને ‘સાત’ એમ કહ્યું છે માટે યમની ગતિ છે. ૧૫

તત્રાપિ ચ તદ્વ્યાપારાદવિરોધઃ ॥૩-૧-૧૬॥

ઉપરની વ્યવસ્થા કહી છે. આથી વેદાન્તીઓમાં પણ પાપ હોય તો પછી તેમને યમલોકમાં જવું પડે, કારણ કે તેઓ યજ્ઞાદિ સાધનથી રહિત છે. આથી યજ્ઞાદિ સાધનથી રહિત વેદાન્તીઓમાં પાપ હોય તો તેની ગતિ ક્યા છે તે અલિંગ્યાં જણાવી છે (૨૧) આથી સિદ્ધ થાય છે કે અથા ચંદ્રલોકમાં જતા નથી. ફક્ત યજ્ઞાદિ કર્મ કરનારનીજ ચંદ્રલોકમાં ગતિ છે ત્યાર પછીથી તેઓની પુનરાવૃત્તિ હોય છે. સૂત્રાર્થ વિહિત કર્મથી જૂઠાં કર્મ કરનાર પાપીઓ યમની સંતિધિમાં દુઃખનો અનુભવ કરીને વિશેષ અનુભવ માટે ઉંચે ચઢે છે અને પછીથી નીચે ઉતરે છે. આથી પાપીઓની ગતિ ચંદ્રલોકદ્વારા નથી, પણ તેનાથી જૂદી રીતે છે.

સૂત્ર ૧૪-(૧) યમ ગતિ વિષે વ્યાસનું પ્રમાણ ભાગવતમાંથી (સ્મૃતિમાંથી) આપે છે (૨) સૂત્રમાં ‘અને’ શબ્દ ક્યા અર્થનું સૂચન કરે છે. તે જણાવે છે તે એમ જણાવે છે કે યમ ગતિ માત્ર સ્મૃતિમાં કહેલ છે એટલુંજ નહિ પણ લોકમાં એ તે પ્રસિદ્ધ છે. આ યમલોકની ગતિ ધૂમમાર્ગથી જૂદી છે યજ્ઞાદિ નહિ કરનારને માટે લોકો કહે છે કે તેને યમના માણસો લેઈ જાય છે. પાપી માણસોને જમના દૂતો તેડવા આવે છે. એમ લોકમાં વાયકા છે.

સૂત્ર ૧૫-(૧) સૂત્ર ૧૪માં પ્રયોગ્યતા ચ શબ્દથી સૂચિત થતા અર્થની પુષ્ટિમાં આ સૂત્ર છે. (૨) પાપીઓએ પોતાનાં પાપ અમુક સ્થાનમાં ભોગવવાં જોઈએ. તે ક્યાં ભોગવે છે? એમ કોઈ પૂછે તો કહે છે યમલોકમાં (૩) પાપીના પાપના અવધામાં નરકમાં તેણે જવું જોઈએ. આ નરકો સાત છે અને તે યમલોકમાં આવેલાં છે. માટે યમલોકની ગતિ અવશ્ય કહેવી જોઈએ. (૪) રૌરવ વગેરે સાત નરકો પાપીઓના પાપના પ્રમાણમાં હોય છે. વધારે પાપવાળાને અમુક નરક અને ઓછાવાળાને અમુક નરક. અથા પાપીઓને એકજ સરખું નરક હોતું નથી. (૫) કરેલાં પાપના વત્તા ઓછા પ્રમાણ પ્રમાણેજ નરક હોય છે અને તેવાં સાત નરકો છે એ દેખાડવાને ‘સાત’ શબ્દ છે. સૂત્રાર્થ-યમની ગતિવિષે લોકમાં પ્રસિદ્ધિ કેવી છે તે વિષે આ સૂત્રમાં કહે છે અને જણાવે છે કે રૌરવ વગેરે સાત નરકો પણ યમલોકમાં આવેલ છે માટે પોતાનાં પાપનો અલો ભોગવવાને પાપીઓએ યમલોકમાં જવું જ જોઈએ.

અને ત્યાં પણ (નરકમાં ચિત્રગુપ્તાદિ અધિકારીઓમાં પણ) યમનો વ્યાપાર હોવાથી વિરોધ નથી.

કંઈક શંકા લાવીને પરિત્યાગ કરે છે. શંકા—નરકોમાં ચિત્રગુપ્ત વગેરે જૂદાજ અધિકારીઓ છે, તેમ હોયતો ત્રીજો પક્ષ થાય. માટે કહે છે. ત્યાં નરક વગેરેમાં જે અધિકારીઓ છે તે યમને અધીન છે, તે યમના સેવકો છે, માટે ત્યાં યમનોજ વ્યાપાર છે તેથી ત્રીજા પક્ષની પ્રાપ્તિ નથી, ચ્ચથી સુખ અને દુઃખના લોગમાં પણ. ત્રીજા પક્ષમાંજ વિરોધ છે.

અથવા યમની ગતિ મંત્ર અને લિંગથી સિદ્ધ છે અને પાપ પૌરાણિક હોવામાં ચંદ્રગતિ એકલીજ બને એમ વિરોધ છે. તે યમના સેવકો હોવામાં તો મંત્ર તથા લિંગના પોષક થવાથી બે માર્ગની સિદ્ધિમાં અવિરોધ છે. માટે યમની ગતિ છેજ એમ સિદ્ધ થયું. ૧૬

૪ વિદ્યાકર્મણિરિત્યધિકરણ

વિદ્યાકર્મણોરિતિ તુ પ્રકૃતત્વાત્ ॥૩-૧-૧૭॥

વિદ્યા અને કર્મથી દેવયાન અને પિતૃયાણુ એજ પ્રકૃત હોવાથી ત્યાં યમલોકની ગતિ નથી.

સાધારણુ તે નથી એમ જણાવવાને પૂર્વ કહેલા અર્થનું સમર્થન કરનાર અધિકરણુનો આરંભ કરે છે.

જે કોઈ આ લોકમાંથી પસાર થાય છે તે ચંદ્રલોકમાં ગતિ કરે છે. (ક્રી. ૧-૨) આ પ્રમાણે જે શ્રુતિ છે તેની ગતિ શી? (તેનો અર્થ શો?) અથવા પંચાગ્નિ-વિદ્યાના પ્રસ્તાવમાં યમગતિ શા માટે ન કહી? માટે વેદનો વિરોધ હોવાથી ત્રીજો

સૂત્ર ૧૬—(૧) પાપીઓની ગતિ યમલોકમાં છે એવા મતનું ખણ્ણન કરવાને કહે છે (૨) નરકમાં ચિત્રગુપ્ત વગેરે જે અધિકારીઓ છે તે યમલોકથી જૂદા લોકના અધિકારી છે તેથી નરક યમલોકમાં હોઈ શકે નહિ. માટે પાપીઓની ગતિ યમલોકમાં માની શકાતી નથી. (૩) ચિત્રગુપ્ત વગેરે ભલે યમલોકના અધિકારી નહોતા પણ તેઓ યમને આધીન છે. યમની આજ્ઞા પ્રમાણે પાપીઓને નરકમાં નાખે છે. ગુન્હેગારોને સજા કરવાને સારા માણસોને રાજ્ય નીમે તેમ યમ ચિત્રગુપ્ત વગેરેને નરકના અધિકારીઓ નીમ્યા છે. આથી યમલોકની ગતિમાં કોઈ બાધ આવતો નથી. (૪) પાપીઓની ગતિ યમલોકથી જૂદા સ્થાનમાં નથી. (૫) ચંદ્રલોક તથા યમલોકથી જૂદુંજ નરકનું સ્થાન છે ત્યાં ચિત્રગુપ્ત વગેરે અધિકારીઓ છે એ પક્ષ (૬) શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી યમગતિ સિદ્ધ જણાય છે. સૂત્રાર્થ નરકમાં ચિત્રગુપ્ત વગેરે યમથી ભિન્ન અધિકારીઓ છે તેથી નરકમાં ગમન કરવારૂપી ગતિ ત્રીજી-જૂદીજ છે, અર્થાત્ તે ચંદ્રલોક તથા યમલોકથી જૂદી છે આમ કોઈ કહે તો જણાવવાનું કે ચિત્રગુપ્ત વગેરે અધિકારીઓ યમની આજ્ઞાનુસાર પોતાનો અધિગર બજાવે છે. તેથી નરકની ગતિને જૂદી કહેવી નહિ પણ તે યમલોકમાં જ છે.

સૂ. ૧૭—(૧) યમ ગતિ સાધારણુ નથી. તમામને માટે તે નથી એમ કહે છે. (૨) શંકા-પંચાગ્નિ વિદ્યાના પ્રસ્તાવમાં અર્ચિમાર્ગ તથા ધૂમમાર્ગ એટલે દેવયાન તથા પિતૃયાણુ એમ બે માર્ગો કહ્યા છે ત્યાં

પક્ષ સિદ્ધ થતો નથી^૩. એવી આશંકાનો પરિહાર તુ શબ્દથી કરે છે. અહિંમાં 'વેદાન્તમાં ગૌણ અને મુખ્યફલ આપવાને માટે વિદ્યા અને કર્મનેજ હેતુ તરીકે જણાવ્યા છે. વિદ્યાથી દેવયાન અને કર્મથી 'સોમભાવ છે. તે બન્નેજ પ્રકૃત હોવાથી કારણ તરીકે છે. આથી કૌષીતકિપ્રાક્ષણમાં પણ તે પ્રકૃત હોવાથી "સર્વ" શબ્દથી કર્મ કરનારા જ કહ્યા છે. અહિંમાં પણ 'યમમાર્ગ' કહ્યો નથી. માટે વિદ્યા અને કર્મ મુખ્ય હોવાથી બે 'માર્ગજ કહ્યા છે; આનાથી 'ત્રીજાનો બાધ નથી. (૧૭)

ન તૃતીયે તથોપલબ્ધે: ॥૩-૧-૧૮॥

ક્ષુદ્ર જંતુઓ તરીકે જન્મ મરણરૂપ ત્રીજી ગતિમાં પુણ્ય પાપના ભોગની ઉપલબ્ધિ નથી (તેથી યમલોકથી તે ભિન્ન છે.)

“જેઓ આ બે માર્ગમાંના કોઈ પણ માર્ગને પ્રાપ્ત થતા નથી, તેઓ અનેક જન્મ લેવાવાળા ક્ષુદ્ર જંતુરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે તથા જલ્દી મૃત્યુને પામે છે. આ તૃતીય સ્થાન કહેવાય છે. માટેજ સંસારી જીવની નિન્દા કરવામાં આવી છે.” (છાં-૫-૧૦-૮) વગેરેમાં 'નિન્દા કરવામાં આવી છે' એમ અન્તમાં આવે છે તેથી ત્રીજા માર્ગની નિન્દાથી, બીજા બે માર્ગોની સ્તુતિ કરી છે. તેજ તૃતીય છે તો પછી યમ માર્ગની શી જરૂર છે? એમ હોય તો કહે છે. ત્રીજા માર્ગમાં પુણ્ય અને પાપનો ઉપભોગ જેવામાં આવતો નથી. કારણ કે “જેઓ આ માર્ગને જાણતા નથી તેઓ કીટ, પતંગ તથા મચ્છર વગેરે અનેક યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે.” (છાં. ૬-૨-૧૬)

યમલોક કહ્યો નથી તો પછી તમે શા માટે યમલોકની ગતિ વિષે કહો છો? જે યમલોકની ગતિ શ્રુતિથી પ્રતિપાદિત હોય તો શા માટે ત્યાં તેનું કથન ન હોય? (૩) શ્રુતિ માટે યમગતિ જેવામાં આવતી નથી માટે જે યમલોકની ગતિનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો પછી વેદની સાથે વિરોધ આવે. આમ થતાં દેવયાન અને પિતૃયાણથી જૂદો માર્ગ જે યમલોકનો છે તે પણ સિદ્ધ થતું નથી. (૪) જ્ઞાનનું ફલ મુખ્ય છે અને કર્મનું ગૌણ છે એવું તાત્પર્ય ઉપનિષદ જણાવવા માગે છે. અને તેથીજ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં વિદ્યાથી દેવયાન અને કર્મથી પિતૃયાણ કહેવું છે. (૫) સોમભાવ-ચંદ્રલોક પિતૃયાણવાળાની ચંદ્રલોકમાં ગતિ છે. (૬) દેવયાન અને પિતૃયાણ વિષેનું પ્રકરણ હોવાથી. તે બન્નેનુંજ કથન છે, યમલોકનું કથન નથી. (૭) કૌષીતકી પ્રાક્ષણમાં પણ યમલોકનું કથન નથી કારણ કે ત્યાં પિતૃયાણ વિષે વર્ણન કરવાનું પ્રયોજન છે, યમલોકનું નહિ. (૮) તેજ પ્રમાણે પંચામિ વિદ્યામાં યમલોકના વર્ણનનું પ્રયોજન નથી તેથી તે ત્યાં જણાવ્યું નથી. (૯) દેવયાન અને પિતૃયાણ. (૧૦) દેવયાન અને પિતૃયાણનુંજ વર્ણન છે તેથી એમ ઈરવું નથી કે ત્રીજા યમમાર્ગ નથી. યમમાર્ગને બાધ આવતો નથી. ભાવાર્થ-પંચામિ વિદ્યામાં દેવયાન અને પિતૃયાણનું વર્ણન છે. અને યમમાર્ગનું નથી કારણ કે તે બે યાનનું વર્ણન કરવાનુંજ ત્યાં પ્રયોજન છે, આથી યમમાર્ગના સ્વીકારમાં કોઈ પણ બાધ નડતો નથી.

સૂ-૧૮ (૧) જેઓની દેવયાન કે પિતૃયાણથી ગતિ નથી તેઓ ક્ષુદ્ર જંતુઓ રૂપે વારંવાર જન્મે છે અને મરે છે. આનેજ તૃતીય ગતિ કહેલી છે, યમલોકને ત્રીજી ગતિ કહેલી નથી. આ ત્રીજી ગતિની નિન્દા કરી છે, માટે જે ત્રીજી ગતિ હોય તો વારંવાર ક્ષુદ્ર જંતુઓ તરીકે જન્મનું અને મરણનું તેજ ત્રીજી ગતિ હોઈ શકે, યમ ગતિ નહિ. (૨) શંકાકારની શંકાનું સમાધાન કરે છે. ક્ષુદ્ર જંતુઓ-રૂપે જન્મ મરણ એ ત્રીજી ગતિ કહેવામાં આવે તો તેમાં પુણ્ય અને પાપનો ઉપભોગ નથી, માટે તે

માં કહ્યા પ્રમાણે યેનિમાં નિર્વૃત્તિ હોવાથી મહાપાપનો ભોગ નથી. તેમ ક્રીટ વગેરેમાં પણ મહાસુખનો ઉપભોગ નથી. વળી ખત્તેની એકવાક્યતા યુક્ત છે. જો કે મહારાજ વગેરેના રાજદણ્ડ વગેરેમાં તે પ્રમાણે ઉપભોગ સંભવે છે. તોપણ રંભાદિની સાથેના સંયોગમાં તથા નરકમાં જે પ્રમાણે હોય છે તે પ્રમાણે સંભવતો નથી. જડમાં તો પાંચમી આહુતિ છે. મરતાં જ ખરેખર ઇશ્વરની ઇચ્છાથી જે વધારાના જન્મ છે. કારણ કે “ત્રણથી” એમ વચન છે. વળી હું ભરત છું એમ પ્રતીતિ પણ છે. તેથી પૂર્વની માફક સ્મરણના અભાવે બાહ્યાદિની માફક જ ત્રણ જન્મો છે. માટે “જન્મ પામો” વગેરેથી વેલક્ષણ્ય હોવાથી યમમાર્ગ જૂદો છે. પંચાહુતિના નિયમના અભાવનો જ્ઞાનના ઉપયોગિ દેહમાં પણ અંશના અવતરણમાં પુષ્ટિમાર્ગ હોવાથી ત્યાં દોષ નથી. (૧૮)

સ્મર્યતે ચ લોકે ॥ ૩-૧-૧૯ ॥

(લોકમાં પણ મૂર્છાદિમાં (યમલોકનું) સ્મરણ થાય છે.)

અન્ય સાધકને કહે છે. વળી લોકમાં પણ મૂર્છા વગેરેમાં યમલોકમાં ગમન, સંભાષણ, પુનરાગમન સ્મરાય છે. ૧૯

દર્શનાન્ત્ર ॥૩-૧-૨૦॥

અને (યમપુરુષોનું) દર્શન (અજ્ઞમિલ્લાદિને) થાય છે તેથી.

ક્રિટલાક અજ્ઞમિલ વગેરેથી યમપુરુષો દેખાય છે. જેથી તેમનાં વાક્યો વગેરે સાંભળવામાં આવે છે. એવો અર્થ સૂચિત થાય છે. માટે યમમાર્ગમાં કંઈ પણ બાધક નથી એમ સિદ્ધ થયું. ૨૦

ત્રીજી ગતિ કહી શકાય નહિ. પુણ્ય અને પાપનો ઉપભોગ જેમાં હોય તેજ ત્રીજી ગતિ કહેવાય છે. (૩) દેવયાન અને પિતૃયાણુ (૪) દેવયાન અને પિતૃયાણુ એક પ્રકરણમાં હોવાથી તેમની એક વાક્યતા યુક્ત છે. (૫) ભરતમુનિ. (૬) હરિણયોનિ અને બ્રાહ્મણયોનિ. (૭) શ્રીમદ્ભાગવતના પાંચમા સ્કંધમાં આ કહેલું છે. (૮) ભરતને પછીના જન્મમાં પૂર્વજન્મનું સ્મરણ નહોતું. (૯) જન્મ મરણરૂપી ત્રીજો માર્ગ કહ્યો તે યમ માર્ગથી જૂદો છે. (૧૦) વિદુર વગેરેની અંદ્રલોકમાં ગતિ નહોતી આથી પંચાહુતિના નિયમનો ભંગ ત્યાં જોવામાં આવે છે. એમ શંકા થતાં કહે છે. (૧૧) પુષ્ટિમાર્ગમાં પંચાહુતિનો પ્રકાર નથી. તેમજ વળી પુષ્ટિમાર્ગીય અંશરૂપ જ્ઞાનીઓમાં પણ પંચાહુતિના નિયમનો ભંગ જોવામાં આવે છે ભાવાર્થ-જન્મમરણરૂપ ત્રીજી ગતિ તે યમલોકથી જૂદા પ્રકારની છે. માટે તેમાં યમલોકનો સમાવેશ કરવો નહિ. યમલોકમાં પાપ તથા પુણ્યનો ઉપભોગ છે ત્યારે જેને ત્રીજી ગતિ કહેવામાં આવે છે તેમાં તો ક્ષુદ્રકોટિના જન્તુઓ તરીકે ફક્ત જન્મ અને મરણ છે.

સૂ. ૧૯—(૧) ત્યારે કોઈ મૂર્છામાં હોય છે ત્યારે તે યમલોકમાં જાય છે તથા યમના દૂતો સાથે વાતો કરે છે વગેરે અનુભવ થતો જણાય છે. આથી યમગતિ વિષેનો નિશ્ચય ખરાબ છે,

સૂ. ૨૦—(૧) અજ્ઞમિલ વગેરેએ યમના સેવકોને જોયેલા પણ છે. (૨) સૂત્રમાં ચ અને શબ્દથી યમપુરુષોના શબ્દના શ્રવણનું સૂચન કરાય છે, અર્થાત્ અજ્ઞમિલવગેરેએ યમના સેવકોને જોયેલા છે તથા તેમનાં વાક્યોને પણ સાંભળ્યાં છે. (૩) આથી યમમાર્ગ છે એ વિષે કોઈ પણ ના કહી શકશે નહિ.

તૃતીયે શબ્દાવરોધઃસંશોકજસ્ય ॥૩-૧-૨૧॥

ત્રીજી આહુતિમાં શબ્દના સામ્યથી કારણભૂત જલ (સ્વદેજ)નું ગ્રહણ થાય છે.

તૃતીય આહુતિનો વિચાર કરે છે. ત્યાં વૃષ્ટિમાંથી અન્ન છે એ પ્રમાણે તૃતીય આહુતિ ^૧સફલ છે. પહેલાંની ^૨એ શબ્દથીજ સમજવા જેવી છે. “વૃષ્ટિમાંથી અન્ન” એમાં ^૩સાધન તથા ફલ બન્ને પ્રત્યક્ષ હોવાથી ફક્ત વૃષ્ટિ માત્રથી બીજ સિવાય અન્ન થતું નથી. ^૪બીજનુંજ ખરેખર ફલ છે. ^૫નિમિત્ત માત્રથી તેનું અસ્તિત્વ કહેવાનું શક્ય નથી. માટે “વૃષ્ટિમાંથી અન્ન થાય છે” એ વાક્ય અસંગત છે એવી શંકા કરીને કહે છે. ત્રીજામાં ‘શબ્દનો અવરોધ છે. ત્રીજી આહુતિમાં ‘શબ્દના સામ્યથી કારણભૂત જલનો ‘અવરોધ-ગ્રહણ છે. “હે સોમ્ય, આ પહેલાં સત્જ હતું ” (છાં. ૬-૨-૧) એવી શ્રુતિ છે. વળી તે તેજે ઇક્ષણ કર્યું “હું બહુ થાઉં” તેણે જલ સર્જ્યું. તેથી જ્યારે કોઈ પુરુષ શોક કરે છે અથવા સ્વેદ અનુભવે છે તે તેજમાંથીજ હોય છે. તેમાંથી જલ ઉત્પન્ન થાય છે” (છાં. ૬-૨-૩) માટે અહિંઆં કારણ રૂપનું નિરૂપણ કરવામાં જલને શોકમાંથી -સ્વેદમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ જણાવ્યું છે. વળી આગળ તેથી “જ્યાં કોઈ જગ્યાએ તે વર્ષે છે તેજ મુખ્ય અન્ન થાય છે” (છાં. ૬-૨-૪) એવી શ્રુતિ છે. માટે પંચાગ્નિ વિદ્યામાં પણ દેવોના હોમથી ‘કારણભૂત વૃષ્ટિજ થઈ છે. માટે અહિંઆં અન્ય ^૬બીજની અપેક્ષા નથી. શોક શબ્દથી “જે અશ્રુ પડ્યું તેમાંથી રત્ન અને હિરણ્ય બન્યું” એ (તૈ. સં. ૧-૫-૧) શ્રુતિમાં સાહાયકારી દ્રષ્ટાન્ત સૂચવાયું છે. જે કે ત્યાં અન્ન શબ્દથી પૃથિવી છે તે પણ અહિંઆં પૃથિવી એ અગ્નિ તથા સમિદ્રૂપ હોવાથી અન્નજ છે માટે કારણ શક્તિથી યુક્ત વૃષ્ટિમાંથી અન્ન થાય છે. આથી તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની અસંભાવના નથી. (૨૧)

સામાવ્યાપત્તિરૂપપત્તેઃ ॥૩-૧-૨૨॥

કારણ કે આકાશાદિ રૂપના જેવી આપત્તિ (પ્રાપ્તિ) છે તેથી.

સૂ૦ ૨૧—(૧) આ આહુતિમાં વૃષ્ટિ એ હોમ્ય છે અને અન્ન તેનું ફલ છે. એ રીતે ત્યાં પણ ફલ કહેલું છે. (૨) પ્રથમ એ આહુતિઓ શબ્દથી સમગ્નય એવી છે પણ આ ત્રીજી આહુતિમાં જાણાવવા પ્રમાણે અર્થનો વિરોધ આવે છે. (૩) વૃષ્ટિ એ સાધન અને અન્ન ફલ. (૪) બીજ સિવાય અન્ન હોતું નથી માટે વૃષ્ટિને અન્નનું કારણ કહી શકાય નહિ. (૫) વૃષ્ટિને અન્નનું નિમિત્ત કારણ કહેતા હો તે જાણમાં ‘દણ્ડયકાદિ નિમિત્ત કારણ માત્રથી ઘટ બનતો નથી. તેમ અહિંઆં અન્ન સંભવે નહિ. ઘટ થવામાં મૃતિકા સમવાયી કારણની જેમ જરૂર છે તેમ અહિંઆં પણ બીજરૂપી સમવાયી કારણની જરૂર છે. (૬) ત્રીજી આહુતિમાં. (૭) વૃષ્ટિ શબ્દના સામ્યથી. (૮) વૃષ્ટિનો અર્થ વૃષ્ટિ નહિ પણ કારણ ભૂત જલ છે. (૯) ત્રીજી આહુતિમાં વૃષ્ટિ શબ્દ તે કારણ રૂપ જલ છે. (૧૦) મૂળ કારણરૂપ વૃષ્ટિ હોવાથી બીજની અન્નોત્પત્તિમાં જરૂર નથી. ભાવાર્થ—ત્રીજી આહુતિમાં વૃષ્ટિ શબ્દનો પ્રયોગ છે. તેનાથી મૂળ કારણરૂપ જલ સમજવાનું છે. આથી જે કે અન્નોત્પત્તિમાં તેના સમવાયી કારણ બીજની અપેક્ષા છે છતાં અહિંઆં તેની અપેક્ષા નથી.

કંઈક આશંકા કરીને પરિહાર કરે છે. (શંકા)-અહિંઆં કારણભૂત જલરૂપ વૃષ્ટિ જણાવવું શક્ય નથી. કારણ કે સમાન ધૂમભાગની શ્રુતિમાં વૃષ્ટિનો અન્ન-ભાવ અથવા ઐક્ય છે. “ત્યાર પછી તેમના કર્મોની અસર હોય ત્યાં સુધી તેટલો સમય ત્યાં ચંદ્ર મંડળમાં રહ્યા પછી, તેઓ નીચે કહેવાયેલ માર્ગે થઈ પાછા આવે છે. ત્યાંથી તેઓ આકાશને પામે છે. વાયુને પામ્યા પછી તેઓ ધૂમરૂપ થયા પછી તેઓ અગ્નિરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે” અગ્નિને પ્રાપ્ત થયા પછી તે મેઘરૂપ બને છે. પછી વર્ષે છે. પછી તે વ્રીહિ, યવ, ઔષધિ, વનસ્પતિ, તિલ તથા માષ આદિ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે” (છાં. ૫-૧૦-૫-૬) આ શ્રુતિ પ્રમાણે “આકાશમાં જાય છે” “વળી આકાશથી ચંદ્રમાં જાય છે” એમ પહેલાં કહેલું “હોવાથી આકાશની માર્ગતા છે”. “વાયુ થઈને પછી ધૂમ થાય છે” વગેરે શ્રુતિઓમાં તે તે રૂપ સંભળાય છે. વળી તેની વિકૃતિઓ છે. ત્યાર પછીથી થતી હોવાથી વૃષ્ટિ પણ વિકૃતિવાળીજ છે. માટે “કારણરૂપ નથી એવી આશંકા કરીને પરિહાર કરે છે. (ઉત્તર) તે વાયુ વગેરે રૂપની પ્રાપ્તિ તે પોતાના જેવા રૂપનીજ પ્રાપ્તિ છે. મધ્યમાં વાયુ મંડળમાં આવતી આહુતિ તે વાયુ ભવન શબ્દથી ઓળખાય છે. આહુતિજ પદના અર્થરૂપ છે તેથી વળી વ્યાપ્તિ શબ્દથી તેજરૂપ બનેલો જલરૂપ થાય તો તેની કાન્તિનો નાશ જેવુંજ પરિણામ આવે એમ સૂચવે છે. શાથી? ઉપપત્તિ છે તેથી. તે પ્રમાણે ચિત્રમાં દોરેલા ઘોડાઓમાં તેની સંભાવના છે. એક વિકાર અન્ય વિકારના રૂપને પામે ત્યારે તેમાં આજ વ્યવસ્થા છે. ઉપાસનામાં તે પણ નથી. વળી “ઉત્પન્ન થઈને” એ શ્રુતિનો બાધ પણ નથી. કારણ તે પદના દરેક અર્થો નિશ્ચિત થયેલા છે. વળી ત્યાં “ભવન (ઉત્પત્તિ) અને અવરોહણ (ઉચ્ચે જવું)” એવાં વચન છે. એક વસ્તુને બીજા રૂપની જણાવનાર શ્રુતિજ ગૌણત્વ જણાવે છે. કારણના અંશ ભાવથી જૂદા સ્થળે તેજ પ્રમાણે પ્રતીતિ છે તેથી તેના આકૃતિ માત્રથી સ્વરૂપનો અન્યથા ભાવ નથી. (૨૩)

સૂ. ૨૨—(૧) વૃષ્ટિનો અર્થ મૂળ કારણરૂપ જલ એમ કહી શકાય નહિ એવી શંકા કરે છે. (૨) એ આરોહ છે. (૩) આ અવરોહ છે—વાયુરૂપ, ધૂમરૂપ વગેરે. (૪) વાયુ, અબ્ર, ધૂમ વગેરે રૂપો તે વિકૃતિઓ (૫) વૃષ્ટિ પણ જળનું એક રૂપ હોવાથી તેને પણ વિકૃતિ સમજવી. (૬) માટે વાયુ વગેરે રૂપોમાં મૂળ કારણરૂપ જલ નથી એવી શંકા. (૭) વાયુ વગેરે રૂપો તે વાયુ વગેરે રૂપ નથી પણ ફક્ત તેનો દેખાવ છે. વાયુની સાથે સામ્યથી વાયુ રૂપ કહ્યું છે. ચિત્રમાંના ઘોડાની માફક. ચિત્રમાંનો ઘોડો આકારના સામ્યથી ઘોડો કહેવાય છે, તેમ વાયુ વગેરે રૂપો સમજવાં. ચિત્રમાં જેમ ઘોડાનો દેખાવ તેમ વાયુ વગેરેમાં તે રૂપનો દેખાવ (૮) જે ઉપરનો અર્થ ન હોય તો પછી તે પ્રથમ તેજ રૂપ બને છે અને ત્યાર પછીથી જલરૂપ બને તો તે સમયે તેજ રૂપનો નાશ થયો એમ કહેવાય, પણ આવી રીતે ત્યાં નથી. તેથી વાયુ વગેરે રૂપે તે આભાસ માત્ર છે—દેખાવ રૂપ છે (૯) ચિત્રના ઘોડાનું દૃષ્ટાન્ત આપીને આ લક્ષિત સમજાવે છે. (૧૦) એક રૂપ બીજું રૂપ બને તો તે રૂપમાં અન્યરૂપનો દેખાવજ હોય છે તેથી મૂળ કારણમાં ફેર પડતો નથી. (૧૧) વાયુ, વગેરે રૂપની આપત્તિ તે ગૌણ છે મુખ્ય નથી. (૧૨) અમુક આકાર ઉપરથી તે વસ્તુનું સ્વરૂપ ખરી રીતે અદલાઈ જતું નથી. તેથી વૃષ્ટિ રૂપ થવામાં મૂળ કારણ જલનો નાશ થતો નથી. ભાવાર્થ—“વૃષ્ટિ” એ ખરી રીત વૃષ્ટિ નથી પણ વૃષ્ટિનો આભાસ છે. ખરી રીતે તો મૂળ કારણ જલ રૂપ છે. પણ આપણને કાર્યરૂપે વૃષ્ટિરૂપે દેખાય છે આથી કારણરૂપ

નાતિચિરેણ વિશેષાત્ ૩-૧-૨૩

૧તે રૂપે જીવ બહુ વખત સ્થિત રહેતો નથી કારણ ખાસ શ્રુતિ છે તેથી.

અન્ય ઉપપત્તિ કહે છે. અને તે રૂપની પ્રાપ્તિ બહુ લાંબા વખત હોતી નથી. શાથી? અન્નરૂપ બનેલોજ બહુ કાલ હોય છે એમ શ્રવણ થાય છે. “આ યોનિમાંથી તે નીચે ઉતરતો નથી” (છાં. ૫-૧૦-૬)માં કહ્યું છે. ત્યાં મૂળમાં “દુર્નિષ્પત્તરમ્” શબ્દમાં પ્રાપ્તર અથવા પ્રપત્તર છે. વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે વર્ણલોપ છે. માટે તૃતીય આહુતિમાં બહુ વખત સુધી રહેતો નથી એમ જણાય છે. કારણ કે બહુ કાલ ત્યાં રહે તો તે રૂપ થઈ જાય. કારણને લીધે દેવો મનુષ્યના લાવવાળા હોય છે. અન્ય પક્ષમાં કોઈ દોષ નથી. એક પક્ષમાં પણ જ્ઞાનવાળો ગૃહસ્થ ફર્લલ હોવાથી આ પ્રકારે વચન છે. માટે વૃષ્ટિથી અન્ન થાય છે એ સિદ્ધ થયું. ૨૩

૬ અન્યાધિષ્ઠિત ઇત્યધિકરણ.

અન્યાધિષ્ઠિતે પૂર્વાભિલાપાત્ ૥૩-૧-૨૪॥

અન્ય જીવથી અધિષ્ઠિતમાં પહેલાંની માફક કહેવામાં આવે છે તેથી.

ચાથી આહુતિનો વિચાર કરે છે. “સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થતા કર્મના દોષોથી પુરુષ સ્થાવર રૂપ બને છે” એમ જે કહ્યું છે તેમાં આ અન્ન રૂપ શી રીતે હોઈ શકે? અપૂર્વ અન્ન હોય તોપણ કણુડન પાક વગેરેમાં કલેશથી જીવનું અપગમન હોવાથી શી રીતે રેત:રૂપ છે? અર્વાણથી જઠરનો પાક આવશ્યકજ છે. મર્યાદાના લાંગના પ્રસંગને લીધે જીવ જડ રૂપ બનતો નથી. માટે અન્ન એ રેત:રૂપ શી રીતે બને? એવી શંકા કરીને તેનો પરિહાર કરે છે. અન્યથી અધિષ્ઠિત થવામાં વૃષ્ટિ જ્યારે અન્ન જલમાંથીજ-વૃષ્ટિમાંથી અન્નની સંભાવના બને છે તે યથાર્થ છે.

સૂ. ૨૩—(૧) વૃષ્ટિમાંથી અન્ન રૂપ થવામાં બહુ વખત લાગતો નથી. (૨) અન્ન રૂપ પ્રાપ્ત થયેલાનેજ અન્યરૂપ ગ્રહણ કરવામાં સમયની જરૂર છે એમ શ્રુતિ છે. (૩) મૂળમાં “પ્રાપ્તર”ને અર્થે પ્રપત્તર છે તો પણ વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે “પ્રા”નો “પ્ર” છે. (૪) વૃષ્ટિમાંથી અન્નરૂપે બનવામાં. (૫) કારણ કે બહુ સમય સુધી ત્યાં રહે તો પછી તે અધિષ્ઠાનનેજ તે પોતાનું બનાવી દે તો પછી આગળ રેતોરૂપ અને ગર્ભરૂપમાં તેની સંક્રાન્તિ થવાની છે તે સંભવે નહિ. ભાવાર્થ—વૃષ્ટિમાંથી અન્નરૂપ બનવામાં જીવને બહુ સમયનો વિવ્રમ્ય નડતો નથી.

અધિ. ૬-સૂ. ૨૪—(૧) કહેલા સ્મૃતિના પ્રમાણથી દોષવાળોજ અન્નરૂપ થાય છે અને અહિં આ તો દોષ રહિત, યજ્ઞાદિ કર્મ કરનાર શુદ્ધ જીવને અન્નરૂપ કહેલ છે તે શી રીતે સંભવે? (૨) બીજો વાંધો દેખાડે છે. અન્નને ખાંડની વખતે તથા રાંધણી વખતે તેમાં રહેલા જીવને કલેશ નહે તેથી ખાંડવાની તથા રાંધવાની ક્રિયામાં તે જીવ અન્નમાંથી જતો રહેવો જોઈએ તો પછી તે અન્ન ખાનારના ઉદરમાં રેત: ઉત્પન્ન થાય છે એમ જે કહેવામાં આવે છે તે શી રીતે સંભવે? (૩) વળી ઉપર જણાવેલા દોષના બચાવમાં એમ કહેવામાં આવે કે જેમ અન્ન જડ છે તેમ તેમાં સ્થિત રહેલો જીવ પણ જડ છે. આથી તેને કોઈ પણ કલેશ નડતો નથી તો પછી જડ અને જીવ એવી જે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે

રૂપ થાય છે તે સમયેજ અન્ય જીવોથી અધિષ્ઠિત વ્રીહિ વગેરે હોય છે. તેમાં અપૂર્વની માફક તે ભાવની આપત્તિ થાય છે. 'અતિથિની માફક અથવા 'પૂર્વના વૈલક્ષણ્યથી શાથી? તેનો અભિલાષ છે તેથી "વ્રીહિ, યવ, ઔષધિ વનસ્પતિ, તલ તથા માષ" વગેરે શ્રુતિ પૂર્વની માફક તે રૂપને જ કહેતી નથી. પણ જગત્માં સ્થિત વ્રીહિ વગેરે રૂપનોજ અભિલાષ છે. તેમ હોય તો જેમ અન્ય વ્રીહિ વગેરેમાં તેના અધિષ્ઠિતા દેવતાથી નિયુક્ત જીવો તેમને આત્મા તરીકે માને છે તેજ પ્રમાણે અહિંઆં પણ છે. તેમાં કોઈ પણ દોષ નથી. જનરેખર અધિષ્ઠાનમાં વેદના તથા મરણ પછી કૃમિ રૂપ જોવાય છે. માટે અન્ન રેતોરૂપ થાય છે તે યોગ્ય છે. ૨૪

અશુદ્ધમિતિ ચેન્ન શબ્દાત્ ॥૩-૧-૨૫॥

તે અશુદ્ધ છે એમ કહેતા હો તો કહે છે ના, શ્રુતિ છે તેથી.

કંઈક શંકા લાવીને પરિહાર કરે છે. શંકા—જો અન્યના અધિષ્ઠાનનો અંગીકાર કરવામાં આવે તો કલેશવાળા જીવો અશુદ્ધ હોવાથી અન્ન અશુદ્ધ થાય. તેમ હોય તો પછી યોગ્ય દેહ શી રીતે જોડે? ઉત્તર—ના, "દેવો અન્નનો હોમ કરે છે. તે આહુતિમાંથી રેતનો સંભવ છે" (છાં. ૫-૭-૨૨) આ શ્રુતિ છે. આમાં દેવોની આહુતિરૂપ હોમનું વચન હોવાથી તે શુદ્ધ છે. બીજાની સંસ્કારથીજ શુદ્ધિ હોય છે. નહિ તો જીવ પર્યન્ત તેની શી ગતિ થાય? માટે સંસ્કાર શબ્દથી શુદ્ધ અન્નજ છે.

રેતઃસિગન્ધિકરણુ.

રેતઃસિગ્ધોગોથ ॥૩-૧-૨૬॥

પછીથી રેતઃનું સિંચન કરનાર સાથે યોગ છે.

તેનો ભંગ થાય. (૪) અન્ય જીવ અન્નમાં વ્રીહિયવાદિમાં અધિષ્ઠાન કર્યું હોય તો. (૫) જેમ અતિથિ પારકાના ઘરમાં બસે છે ત્યારે ત્યાં અભિમાન સિવાય રહે છે તે એ ઘરને પોતાનું માનતા નથી. તેમ આ જીવો પણ વ્રીહિયવાદિમાં રહેવા છતાં તેને પોતાનું અધિષ્ઠાન માનતા નથી. આથી તેમને કલેશાદિ નથી. (૬) મુત્રમાં "અપૂર્વવત્" અને "પૂર્વવત્" એમ બે પાક કહે છે પ્રથમ પાક પ્રમાણે અપૂર્વનો અર્થ અતિથિ લીધો છે, બીજા પાકથી પ્રથમની આહુતિથી આ આહુતિના પ્રકારનું વૈલક્ષણ્ય જણાવ્યું છે. (૭) અન્નમાંથી ખાંડવાની તથા પાકાદિ ક્રિયાઓથી જીવ જતા રહેતો નથી તે જણાવવાને કહે છે કે ખાંડેલું તથા રાંધેલું અન્ન ઘણો વપ્ત જો રહેવા દેવામાં આવે તો તેમાંથી કૃમિ જીવડાં પડે છે. આથી જીવનો અપગમ નથી.

સુ. ૨૫—(૧) જો આ આહુતિ પ્રમાણે અન્ન અશુદ્ધ હોય તો તેમાંથી રેતોદ્ધારા જે ગર્ભ-શરીર બને છે તે શુદ્ધ-જ્ઞાનને ઉપયોગી શી રીતે હોઈ શકે? (૨) અહિંઆં શબ્દ સાધારણ અન્નરૂપ નથી. તે અહિંઆં આહુતિ તરીકે છે તથા દેવોથી તેનો હોમ કરાય છે. માટે આ અન્ન શુદ્ધ છે. દૂષિત અન્ન હોય તો પણ જો તે આહુતિ બને તો સંસ્કાર માત્રથી શુદ્ધ થાય છે તો પછી આ અન્ન આહુતિરૂપ હોવાથી શુદ્ધ હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? ભાવાર્થ—અન્નરૂપમાંથી રેતોરૂપ થાય છે એમ જે યોથી આહુતિમાં કહ્યું છે ત્યાં અન્ન એ શુદ્ધજ છે.

પાંચમી આહુતિનો વિચાર કરે છે. (૧) શંકા) પુરુષમાં અન્નનો હોમ થાય (અન્ન ખાય) તો તેથી રેત: શી રીતે બને? ૨) અદ્યાવસ્થા, કૌમાર તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં તેવું જોવામાં આવતું નથી. ૩) તરુણ અવસ્થામાં પણ તમામ ખાધેલું અન્ન રેત: (વીર્ય) રૂપ બનતું નથી. વળી રેત:રૂપ થયેલું નિયમ પ્રમાણે યોનિમાં રેડાતું નથી. ૪) વળી દેવની અપેક્ષા ત્યાં નથી. કારણ કે ત્યાં પુરુષનો જ પ્રયત્ન હોય છે. એવી શંકા કરીને તેનો પરિહાર કરે છે. રેત:નું ૫) સિંચન કરનારનો યોગ છે. પુરુષ શબ્દથી પૌરુષ ધર્મવાળો કહેવાય છે. વળી પૌરુષ દેશ તથા કાલના સંનિધાનથી મંત્રની માફક રેત:ના સેકના 'સામર્થ્યવાળું' છે. આ ખરેખર બધાં માણસોમાં અથવા તમામ વખતે જોવામાં આવતું નથી. તેને માટે ૬) દેવની અપેક્ષા છે. તેમ હોય તો કોઇપણ નિયમનો ભંગ નથી. શી રીતે ફક્ત પુરુષ શબ્દથી જાણવામાં આવે છે? ત્યાં કહે છે. પાછળથી તે છે. શરીરને 'માટેજ' દેવોએ ત્યાં હોમ કરેલો છે. તે શી રીતે પાંચમી આહુતિમાંજ અન્યથા થાય? માટે પાછળથી પુરુષની આહુતિ છે. અહિં આં રેત: રેડનારનો યોગ છે. યોગ શબ્દથી પણ અહિં આં એમ કહે છે કે અન્યના (એ પુંજીવ સિવાય બીજાના) ૧) અધિષ્ઠાનથી રેત:નું સિંચન કરનારથી યોગનો અભાવ છે. ૨૬

૮ યોને:શરીરમિત્યધિકરણ.

યોને: શરીરમ્ ॥૩-૧-૨૭॥

યોનિમાંથી શરીર ઉત્પન્ન થાય છે.

જેનો હોમ કરવામાં આવેલો છે તેનું નિરુપણ કરીને ફલનું નિરૂપણ કરે છે. તે આહુતિમાંથી ગર્ભ સંભવે છે, એમ કહેવાય છે. ત્યાં ૨) સંદેહ છે કે યોનિની અંદર અથવા બહાર તે ફલ સ્થિત છે? ૩) ત્યાં ગર્ભસ્થિત શબ્દ છે તેથી તે અંદર સ્થિત છે. શરીર ૪) સખન્ધમાં લો (બાહ્યસ્થિત ગણે) તો શ્રુતિનો બાધ થાય. ઉપસંહાર પણ આગળ

અધિ. ૭-સ્ક. ૨૬—(૧) અન્નમાંથી રેત:જ ફલ આવે એવા નિયમનો ભંગ જણાવે છે. (૨) નાનાં છોકરાં, આળકો તથા ધરડાઓ અન્ન ખાય છે છતાં તેમના અન્નમાંથી રેત: ઉત્પન્ન થતું નથી. (૩) તેમ જુવાનીમાં ખાધેલા અન્નનું રેત: થાય છે એમ જો કોઇ કહે તો તે નિયમમાં પણ ભંગ જોવામાં આવે છે. તમામ જુવાનીઆઓને તે રેત: પ્રાપ્ત થતું નથી. (૪) પુરુષનો પ્રયત્ન ગમે તેટલો હોય પણ જો ત્યાં ઇન્દ્રિયોના દેવની કૃપા ન હોય-ઇન્દ્રિયો તેને અનુકૂળ ન હોય તો રેતોરૂપ થતું નથી. (૫) અર્થાત્ પુરુષની સાથે, આળક કે ધરડાની સાથેનો યોગ નહિ. (૬) પુરુષ કોણ કહેવાય તેની વ્યાખ્યા આપે છે. જેનામાં પૌરુષ ધર્મ છે તે પુરુષ અર્થાત્ રેત:નું સિંચન કરવાનું જેનામાં સામર્થ્ય છે તે. આવું સામર્થ્ય યુવાવસ્થામાંજ હોઇ શકે અન્યમાં નહિ. તેઓ જો અન્ન ખાય તોજ તે અન્ન રેતો રૂપ બને છે. (૭) ઇન્દ્રિયના દેવતાઓની (૮) શરીરના નિર્માણ માટેજ દેવોજ હોમ કરે છે. (૯) તો પછી આ પાંચમી આહુતિમાં અન્નનું રેતોરૂપ થાય છે તે જણાવતું જોઇએ કારણ કે રેત: માંથીજ ગર્ભની-શરીરની સિદ્ધિ છે. (૧૦) અન્નમાં એકજ જીવ છે, અનેક નહિ. ભાવાર્થ—રેત:નું સિંચન કરનાર પુરુષનો મંજન્ધ થતાંજ અન્નનું રેતોરૂપ થાય છે અને તેમાંથી ગર્ભની સિદ્ધિ બને છે.

સૂત્ર. ૨૭—(૧) પાંચમી આહુતિમાં રેત હોમ્ય છે અને તેનું ફલ ગર્ભ છે એમ જણાવવામાં આવે છે. (૨) ગર્ભ એટલે યોનિની અંદર સ્થિત તે કે યોનિની બહાર નીકળેલું શરીર એવો સંદેહ છે (૩) પૂર્વપક્ષ આપે છે. ગર્ભ એટલે યોનિની અંદર સ્થિત. (૪) યોનિની બહાર નીકળેલું શરીર તેનું

કર્તવ્યના અભાવથી ઉપપન્ન છે. ત્યાર પછી વળી છ મહિના પછી ગર્ભમાં જ્ઞાનનો સંભવ હોવાથી જન્મ પછીથી ગુરુની પાસે જવું વગેરેની જરૂર નથી એમ કોઈ શંકા કરે તો તેનો પરિહાર કરે છે. યોનિમાંથી જે શરીર બહાર નીકળ્યું તેજ ગર્ભ શબ્દથી કહેવાય છે, અગ્નિમાંથી ઉત્થિતજ ફલ રૂપ છે તેથી મધ્યભાવનું પ્રયોજક નથી તેથી પણ. માતાથી રક્ષણ કરવા લાયક થવા માટે ગર્ભ વચન છે વળી કલિલ વગેરેના અસ્તિત્વમાં પુરુષ શબ્દનો અભાવ હોવાથી ઉપસંહારની અનુપપત્તિ છે. શરીર શબ્દથી વૈરાગ્ય વગેરેથી યુક્ત છે એમ સૂચન કરાયું છે. જાતે તેના અભિમાનથી (તે રૂપની ભાવનાથી) જન્મેલા નથી. માટે સાધનસહિત યોગ્ય દેહ પ્રજ્ઞાજ્ઞાન માટે નિરૂપાયો છે. ૨૭

શ્રીવેદવ્યાસમતવર્તિ શ્રીવશ્વભાષ્યાય વિરચિત પ્રજ્ઞાસૂત્રના આણ્ડભાષ્યમાં
ત્રીજા અધ્યાયનો પ્રથમ પાદ સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૩ જો.

પ્રથમ પાદ.

(વિવેચન.)

૧ છું અધિકરણ

સૂત્ર. ૧—પ્રથમ અધ્યાયમાં વેદાન્ત વાક્યોનો પ્રજ્ઞામાં સમન્વય દેખાડ્યો. બીજામાં તેમનો પરસ્પર વિરોધ દૂર કરીને, વિરુદ્ધ સ્મૃતિ વગેરેના અપ્રમાણ્યનું પ્રતિપાદન કરીને ઉપનિષદોજ મુખ્ય રીતે પ્રજ્ઞાનું આધન કરે છે એમ જણાવ્યું હતું. હવે આ ત્રીજા અધ્યાયમાં ઉપનિષદો પ્રજ્ઞાનો આધ કેવી રીતે કરે છે તે જણાવે છે. અલ્પિયાં શંકા એ થાય કે સ્વર્ગમાં ઉપનિષદો સાથે લાગાં એકજ વિદ્યાનું જ્ઞાન કરે છે કે તેથી જૂદી જૂદી શાખાના બેદ પ્રમાણે જૂદી જૂદી વિદ્યાઓનું જૂદું જૂદું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે? વળી તે સર્વત્ર જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરતાં નથી, પણ જન્મથી કર્મથી મર્યાદામાં શુદ્ધ પુરુષ હોય તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં તો કેવલ શુદ્ધ અંતઃકરણમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે પહેલા પાદમાં પ્રકારની શેષ-

નામ ગર્ભ એવો અર્થ ન લેવાય એ અર્થ લેતાં શ્રુતિનો આધ થાય છે. (૫) ગર્ભ ઉત્પન્ન થતાં સુધીજ આદુતિઓ કહેલી છે તેથી આગળ કંઈ પણ કહ્યું નથી. માટે યોનિમાં સ્થિતજ ગર્ભ છે (૬) સિદ્ધાન્ત જણાવે છે. (૭) યોનિથી બહાર નીકળેલું શરીર તેનું નામ ગર્ભ. (૮) જો બાહ્ય પ્રકટ થતું શરીર એજ ગર્ભના અર્થ હોય તો રેતઃમાંથી શરીર થાય છે એમ નહિ કહેતાં “ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે” એમ શાથી કહ્યું? તેનો ઉત્તર આપે છે. શરીર રૂપ થતા પહેલાં તેનું ગુમરીતે ગર્ભ ધારણ કરનાર માતાએ તેનું રક્ષણ કરવાનું હોવાથી તેને ગર્ભ” કહેલ છે. (૯) “જલ પુરુષ સંતા મેળવે છે” એમ ઉપસંહાર કરેલો છે ત્યાં રેતઃની આદુતિમાંથી પુરુષની ઉત્પત્તિ કહેલી છે તેથી અનુપપત્તિ છે. (૧૦) શરીર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શૂ ધાતુમાંથી છે. શૂ “એટલે નાશ પામવું” એ વિનાશી છે, નાશ પામે છે તે શરીર (૧૧) પંચામિ વિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલો જીવ (૧૨) શરીરના અભિમાનથી (૧૩) પંચામિ વિદ્યાના સાધનથી જ્ઞાનને ઉપયોગી દેહને જીવ ધારણ કરે છે એમ અર્થ નક્કી કરાયો. ભાવાર્થ રેતમાંથી ગર્ભફલ હોય છે. ગર્ભ એટલે યોનિમાં સ્થિત નહિ પણ યોનિની બહાર નીકળેલું શરીર. પાંચમી આદુતિનું ફલ તેજ છે તે દેહ જ્ઞાનને ઉપયોગી બને છે.

તાથી તેના અધિકારીના જન્મનો પ્રકાર પ્રસંગ આવનાં નિરૂપાય છે. બીજા પાદમાં તેની પ્રતિભાવની પ્રાપ્તિમાં યોગ્યતાના વિચારપૂર્વક વિષયના અવધારણના પ્રકારનો વિચાર કરાય છે. ત્રીજા પાદમાં જ્ઞાનીની સુખમતા માટે ગુણોનો ઉપસંહાર કર્યો છે. અને ચોથા પાદમાં તેના અંગરૂપ કર્મનો ઉપસંહાર કર્યો છે. આ પ્રકારે સઘળું જ્ઞાનીની ઉત્પત્તિમાં ઉપયોગી હોવાથી તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે: તેમાં પ્રથમ પાદમાં અધિકારીના જન્મનો વિચાર કરાય છે. આ વિષે બૃહદ્દારણ્યકમાં તથા ઊદાગ્યની પંચામિ વિદ્યાની શ્રુતિઓ છે. પંચામિ વિદ્યામાં પાંચ આદૃતિઓનું વર્ણન છે. ત્યાં પ્રથમે આદૃતિમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે “હે ગોતમ! આ લોક અગ્નિ છે. આદિત્ય તેનું ઇન્દ્રિય છે. કિરણો ધૂમાડો છે. દિવસ અર્ચિ (જવાલા) છે ચંદ્રમા અંગારા છે. નક્ષત્રો તણખાઓ છે. તે આ અગ્નિના દેવો શ્રદ્ધાનો હોમ કરે છે અને તે આદૃતિનો રાગ સોમ સંભવે છે.” અહિંયાં પાંચ વાક્યોથી પહેલી આદૃતિ જણાવી છે. બીજા વાક્યોમાં બીજી આદૃતિ જણાવી છે. ત્યાં પર્જન્યને અગ્નિ કહેલું છે અને વાયુ, અન્ન, વિદ્યુત, વંજ, અને નદીઓને અનુક્રમે ઇન્દ્રિય, ધૂમાડો, જ્વાલા, અંગારા, અને વિસ્ફુલ્લિગો કહ્યા છે. ત્યાં સોમ રાગ હોમ્ય છે અને વર્ષ એ ફલ છે. ત્રીજી આદૃતિમાં વર્ષ હોમ્ય છે અને અન્ન રસ છે અને પૃથ્વી, સંવત્સર, આકાશ, રાત્રિ, દિશાઓ અને આવાન્તર દિશાઓ અનુક્રમે અગ્નિ, ઇન્દ્રિય, ધૂમ, અર્ચિ, અંગારા, અને વિસ્ફુલ્લિગો છે. ચોથી આદૃતિમાં વર્ષ એ હોમ્ય અને અન્ન એ ફળને પુરૂષ વાફ પ્રાણ જીવ્હા ચક્ષુ અને શ્રોત્રને અગ્નિ, ઇન્દ્રિય ધૂમ અર્ચિ અંગારા અને તણખાઓ કહેલા છે. પાંચમી આદૃતિમાં રેત એ હોમ્ય છે અને ગર્ભ એ ફળ છે અને સ્ત્રી ઉપરથી ઉપમંત્રણ યેનિ અંતઃકૃતિ તેના અભિનન્દો અનુક્રમે અગ્નિ ઇન્દ્રિય ધૂમ અર્ચિ અંગારા અને વિસ્ફુલ્લિગ છે. આ પ્રમાણે પાંચ આદૃતિઓનું વર્ણન કરીને આગળ કહે છે કે “પાંચમી આદૃતિમાં જલ પુરૂષમંજાને પામે છે. તે ઉત્પત્તિથી ઘેરાએલો ગર્ભ દશ અથવા નવ માસ સુધી અંદર રાખત કરીને પછીથી જન્મ પામે છે અને જન્મ પામેલો તે જ્યાં સુધી આયુષ્ય હોય. ત્યાં સુધી જીવે છે વગેરે ઉપરની પાંચ આદૃતિઓમાં પાંચ જુદી જુદી રીતે અગ્નિનું વર્ણન કર્યું છે. પ્રથમ લોક રૂપી અગ્નિ, બીજામાં પર્જન્ય રૂપી અગ્નિ, ત્રીજામાં પૃથ્વીરૂપી અગ્નિ, ચોથામાં પુરૂષરૂપી અગ્નિ, તે પાંચમામાં સ્ત્રી રૂપી અગ્નિ જણાવેલ છે. એ અગ્નિઓમાં દેવો કહેતાં લોકપાલ કર્મ સચિવો શ્રદ્ધા સોમ વર્ષ અન્ન અને રેતનો હોમ કરે છે. પ્રથમ આદૃતિમાં જે શ્રદ્ધા શબ્દ છે તેનો અર્થ જલ કરવો. શ્રદ્ધાનો અર્થ જલ એ અહિંયાં ગોણુ અર્થ નથી પણ મુખ્ય છે. કારણ અન્યશ્રુતિમાં શ્રદ્ધા અને જલ એ પર્યાયવાચક શબ્દો છે. વેદની અંદર અને નિષ્કણ્ડમાં ‘શ્રત’ શબ્દનો અર્થ સત્ય કહેલો છે. તેથી શ્રદ્ધા એટલે સત્ય આપનાર એવો યોગથી તેનો અર્થ થાય છે. આ પ્રમાણે લોકરૂપી અગ્નિમાં દેવોએ આદૃતિ આપેલા શ્રદ્ધા નામના જલના પરિણામરૂપી સોમ રાગ સંભવે છે. આ પ્રમાણે હોમાચેજાં જલ દુલોકમાં આવેલા અને અંગારા તરીકે જણાવેલા ચંદ્રમાં પ્રકાશ પામે છે અને પછી તેમના પક્ષ પૂર્ણ ભરાઈ જતાં પંદર કલાથી તેનું પોષણ થાય છે અને પછી તેનો આરંભ કરે છે. એજ પ્રમાણે આગળ પર્જન્યરૂપી અગ્નિમાં સોમ (ચંદ્ર)ની આદૃતિ અપાય છે અને તે વર્ષ (વૃષ્ટિ)ના રૂપમાં પરિણામે છે અને વૃષ્ટિનો હોમ પૃથ્વીરૂપી અગ્નિમાં કરાય છે અને તેનું ફળ અન્ન અને છે. તે અન્ન તે પુરૂષ ખાય છે અને તેમાંથી વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. માટે પુરૂષ રૂપી અગ્નિમાં અન્નનો હોમ કરવામાં આવે છે અને તેમાંથી વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું છે. પણ પુરૂષ તે વીર્યને સ્ત્રીમાં દાખલ કરે છે અને તેમાંથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે માટે સ્ત્રીને પણ અગ્નિ કહેલ છે અને પુરૂષના વીર્યને તે અગ્નિમાં હોમવાનો પદાર્થ જણાવેલ છે. અર્થાત પ્રથમ આદૃતિમાં દુલોકરૂપી અગ્નિમાં જલનો હોમ થતાં તેમાંથી ચંદ્ર ઉત્પન્ન થાય છે. બીજી આદૃતિમાં પર્જન્યરૂપી અગ્નિમાં ચંદ્રનો હોમ થતાં વૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે; ત્રીજી આદૃતિમાં પૃથ્વીરૂપી અગ્નિમાં વૃષ્ટિનો હોમ થાય છે અને તેમાંથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે અને ચોથી આદૃતિમાં પુરૂષરૂપી અગ્નિમાં અન્ન હોમાય છે. તેમાંથી વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અને પાંચમી આદૃતિમાંથી સ્ત્રીરૂપી અગ્નિમાં વીર્ય હોમાય છે અને

તેમાંથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે પાંચ પ્રકારની આહુતિઓનું વર્ણન પંચામિ વિદ્યામાં કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં છેવટે એમ કહે છે કે પાંચમી આહુતિની અંદર પુરૂષ જલરૂપે બને છે. ત્યાં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે પુરૂષ જ્યારે જન્મ પામે છે ત્યારે જીવ એકલો જન્મ લે છે કે તેની સાથે અન્ય જૂનો પણ સંયુક્ત હોય છે? તેનો વિચાર આ અધિકરણમાં કરવામાં આવે છે. અહિં આ પ્રથમ જણાવવું જોઈએ કે પંચામિવિદ્યાનું પ્રકરણ જ્ઞાન સહિત યજ્ઞાદિક કર્મો કરનારને માટે જ છે. પ્રથમ પૂર્વપક્ષમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે પંચામિ વિદ્યા પ્રમાણે જે જીવ જન્મ ધારણ કરે છે તે અન્યજૂનો સહિત જન્મ ધારણ કરતો નથી. કારણ કે પ્રથમ આહુતિમાં જલનો હોમ કરવામાં આવે છે એમ જે કહ્યું છે તે ઉપરથી એમ સમજાય છે કે તે હોમાયેલું જલ ફરીથી હોતું નથી. એટલે જ્યારે જીવ જન્મ લેવાને માટે જાય છે ત્યારે તે જૂનો હોતાં નથી. આના ઉત્તરમાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે ના, જીવ જ્યારે જન્મ લેવાને જાય છે ત્યારે એકલો જતો નથી પણ જૂતસહિત જાય છે; કારણ કે જાદોગ્ય ઉપનિષદમાં પંચામિ વિદ્યામાં જે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે અને તેનો જે ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે તે બંને જોતાં જૂનો સહિત જીવ જાય છે તે અર્થ નિશ્ચિત બને છે; કારણ કે પ્રશ્ન એવો પૂછવામાં આવ્યો છે કે પાંચમી આહુતિમાં જલ પુરૂષ સંજ્ઞાને પામે છે તે તું જાણે છે? આ પ્રશ્ન ઉપરથી એટલું જ સ્પષ્ટ થાય છે કે પાંચમી આહુતિમાં પુરૂષ શબ્દ હોવાથી જીવ જ્યારે જન્મ ધારણ કરે છે તે પ્રસંગનો પ્રશ્ન છે અને ત્યાં જલ પુરૂષ સંજ્ઞાને પામે છે એમ કહેવું છે આથી જન્મ ધારણ કરતો જીવ તે જલ અર્થાત્ જૂત સહિત હોય છે એમ જણાય છે. પ્રશ્નની અંદર પુરૂષ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. અર્થાત્ જલ પુરૂષ થાય છે એમ કહે છે ત્યાં પુરૂષથી દેહ સમજવાનો નથી પણ દેહની અંદર રહેતો ‘જીવવાળો’ એમ અર્થ લેવાનો છે; આથી જલ પુરૂષરૂપ બને છે એટલે દેહયુક્ત જીવ થાય છે. આ દેહયુક્ત જીવ થવામાં તે જીવ જૂનોથી જોડાયેલો જ હોય છે એમ માનવું જોઈએ. વળી ત્યાં પાંચ આહુતિઓનું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે વર્ણન પાંચતાં જ અને છેવટની પાંચમી આહુતિમાં જે ઉત્તર આવ્યો છે તે જોતાં જ એમ જ અનુમાન થાય છે કે જીવ એકલો જન્મ ધારણ કરતો નથી પણ જૂત સહિત જન્મ ધારણ કરે છે. જો કે જીવની સાથે બીજાં જૂત હોય છે પણ એ તમામ જૂતોમાં જલ મુખ્ય છે જેમ વાજસનેયિશાખામાં પુરૂષ હોમ્ય હોવા છતાં પણ શરીરને મુખ્ય કહેલ છે તે પ્રમાણે અહિં આ જલને મુખ્ય કહેલ છે. ૧

સૂત્ર ૨-શંકા—પંચામિ વિદ્યામાં તો માત્ર એટલું જ જણાવ્યું છે કે જલ પુરૂષસંજ્ઞા ધારણકરે છે આથી તો એટલું માનવું ઈષ્ટ છે કે જીવ ફક્ત જલજૂત સહિત જન્મ લે છે. આમ ‘એક જલ જૂતની’ સાથે એવું કહેવાને બદલે ‘તમામ જૂતોની’ સાથે તે જન્મ લે છે એ કહેવું ગેરવ્યાજબી નથી ?

ઉત્તર—અલબત્ત, તમારી શંકા ખરી છે પણ તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે. પંચામિ વિદ્યામાં જલ પુરૂષસંજ્ઞા પામે છે એમ જે કહ્યું છે ત્યાં જલથી ફક્ત જલ જૂત એમ સમજવાનું નથી પણ તેનાથી અન્ય જૂનો જન્મ કે તેજ અને અન્ન તેનું પણ ગ્રહણ થાય છે. પણ એ તમામમાં જલનું પ્રાધાન્ય હોવાથી જલ શબ્દ શ્રુતિમાં યોજાેલો છે અલબત્ત તે જલ શબ્દ તેજ અને અન્નનો ઉપલક્ષક છે.

શંકા—જો આ રીતે તમે એકલા જલનો નહિ પણ તેજ, જલ અને અન્નનો સ્વીકાર કરતા હો તો તેજનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તેને અન્ય જૂતોનું ઉપલક્ષક બનાવવું જોઈએ અને ‘તેજ પુરૂષસંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરે છે’ એમ કહેવું જોઈએ.

ઉત્તર—ના, તેજનું પ્રાધાન્ય નથી પણ જલનું પ્રાધાન્ય છે. જલ ધણાનું નિયામક હોય છે. જલનો સંબંધ તમામ જૂતોની સાથે છે. જલ વીર્ય લંહી એમ ધણારૂપે હોય છે. વળી તે સ્વભાવે મેઘ્ય હોય છે. કારણ જલ પવિત્ર છે. તેનામાં તમામને પવિત્ર કરવાની શક્તિ છે. તથા તેમાં કામ પણ વિશેષ નથી. અર્થાત્ તેજના જેટલું તેનામાં સામ્ય છે, તેમજ તેજ અને અન્ન તેમની વચમાં જ તેને ગણાવ્યું છે તથા બૃહ-

દારણ્યકમાં આગળ જલથી ઉત્પન્ન થનાર તેજને દીક્ષિતની સમાન કહેલ છે. આથી શુદ્ધ જલજ મુખ્ય છે અને તે અનેક રીતે પરિણમે છે. માટેજ જલનું પ્રદણ કર્યું છે. ૨

સૂત્ર ૩—૫૫. ૪-૩-૨માં પ્રાણની ગતિ વિષેની શ્રુતિ છે. તેમાં કહે છે કે ઉત્ક્રમણ કરતા જીવની પછવાડે પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે. અહિંઆ જીવની પછવાડે પ્રાણ જાય છે એમ કહ્યું છે. પણ જે વિચાર કરીશું તો આપણને સમજશે કે પ્રાણનો વિકાસ કરનાર જલજ મુખ્ય છે. જલથીજ પ્રાણનું પોષણ છે માટે જ્યારે પ્રાણગતિ કરે છે ત્યારે તેનું પોષણ કરનાર જલની સાથેજ ગતિ કરતો હોવો જોઈએ. જેમ જો અન્ય તુલ્યમાં પ્રવેશીને પોતાનાં સર્વ અંગોને સંદેલી લે છે તેમ જીવ પણ અન્ય દેહને પ્રાપ્ત કરીને પ્રથમ અર્જત કર્મોનો પોતામાં ઉપસંહાર કરે છે. માટે પ્રાણની ગતિ કહેલી હોવાથી પ્રાણની સાથે જલ જૂત પણ જાય છે. આથી જન્મ માટે ગતિ કરનાર જીવની સાથે જલ જૂતનો સંબંધ છે તે શ્રુતિથી સ્પષ્ટ જણાય છે. મુક્તિમાં તો પ્રાણ જતા નથી. ત્યાં તો જીવ બ્રહ્મમાં લય પામે છે. આથી પ્રાણની ગતિ જીવની સાથે નથી અને પ્રાણની ગતિ નથી તો જલની હોયજ ક્યાંથી? આ જલનો સંબંધ અર્થાત્ જૂતનો સંબંધ પંચામિવિદ્યામાં કહેલા પ્રકારે જેનો જન્મ થાય છે તેવા જીવને માટે કહેલા છે. ક્રમ મુક્તિમાં પણ છેવટે પ્રાણની ગતિ નથી તેથી ક્રમ મુક્તિ વગેરે સ્થળમાં જીવનો જૂતની સાથે સંબંધ નથી, ફક્ત પંચામિ વિદ્યાના પ્રકારમાં છે; આથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્યારે જીવ નવો જન્મ લેવાને જાય છે ત્યારે તેની સાથે જલ જૂત જાય છે તે ઉપરાંત તેનાં કર્મ તથા જ્ઞાન પણ સાથે હોય છે. ૩

સૂત્ર ૪—શંકા ૫૫-૩-૨-૧માં પ્રાણની ગતિ અગ્નિ વગેરેમાં કહી છે, અર્થાત્ જ્યારે માણસ મરી જાય છે ત્યારે તેની વાણી અગ્નિમાં જાય છે અને પ્રાણ વાયુમાં જાય છે આ પ્રકારે શ્રુતિ છે. શ્રુતિ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે માણસ મરી જાય છે ત્યારે તેના પ્રાણાદિનો લય થાય છે તેથી તમે પ્રાણની ગતિ વિષેની જે શ્રુતિ કહી તેનો વિરોધ આવે છે. વાણી તથા પ્રાણ વગેરેનો માણસના મરણ વખતે અગ્નિ તથા વાયુ વગેરેમાં લય થતો હોય તો પછી તેનું ઉત્ક્રમણ સંભવી શકેજ નહિ. જે પ્રાણાદિનું ઉત્ક્રમણ ન હોય તો જલાદિ જૂત પણ ત્યાં હોઈ શકેજ નહિ

ઉત્તર—તમે જે શ્રુતિનો આધાર આપ્યો તે ગૌણ શ્રુતિ છે, મુખ્ય નથી. તે સામાન્ય રીતે મરણાવસ્થાનું વર્ણન કરે છે. એ અવસ્થા તો મુક્તને તેમજ અમુક્તને સરખીજ છે પણ ફેર માત્ર એટલોજ છે કે જે મુક્ત છે તેની સવળી ઈંદ્રિયોનો બ્રહ્મમાંજ લય થાય છે એવો એક પક્ષ છે. બીજો પક્ષ એવા છે કે તે ઈંદ્રિયો દેવજૂત અને છે. આ બે પક્ષોમાંથી દેવભાવના પક્ષને લક્ષમાં રાખીને આ શ્રુતિ કહેલી છે. તે શ્રુતિ અમુક્તના વિષેની છે તેથી તે ગૌણ છે. માટે વિરોધ નથી. તેથી પ્રાણની ગતિ એ યરાચર છે. તે ગતિમાં જૂતોનો સંબંધ હોય છે. ૪

સૂત્ર ૫—શંકા-પંચાગ્નિ વિદ્યામાં પ્રથમ આહુતિમાં તો શ્રદ્ધા શબ્દ છે ત્યાં જલ નથી. પાંચમી આહુતિમાં જલ પુરુષ સંજ્ઞા પામે છે એમ કહ્યું કથન કરે છે ત્યાંજ જલજૂત છે. પ્રથમ આહુતિમાં નથી. અર્થાત્ પંચાગ્નિ વિદ્યાના આરંભમાં ઉપક્રમમાં જલનું શ્રવણ નથી તેથી જલ જૂત સહિત જીવ જાય છે એમ કેમ કહી શકાય? કદાચ તમે એમ કહેશો કે શ્રદ્ધા તે હોમ્ય કહેલ છે તેથી તે સાધારણ “શ્રદ્ધા” નથી. તો તેનો ઉત્તર એક શ્રદ્ધા જે કે મનનો ધર્મ છે છતાં તે પણ હોમ્ય અને છે, કારણ કે જે હોમ કરવાનો છે તે મન સહિત કરવાનો છે. તેમ આ ગૌણ અર્થમાં નથી. જેમ “અરુણ વર્ણની પીળી આંખવાળી એક વર્ષની ગાયથી સોમને ખરીદે છે” એ વાક્ય પ્રમાણે સોમને ખરીદવામાં અરુણ ગુણ મુખ્ય છે, કારણ કે કયી ગાયથી? એમ કોઈ સવાલ કરે તો તે ગાયને ઓળખાવવાને કહે છે કે અરુણ વર્ણવાળી. આથી ‘અરુણ’ ગુણ ગાયનું ઓળખાણ કરાવનાર તરીકે જેમ મુખ્ય છે તેમ શ્રદ્ધા એ મનને ઓળખાવનાર હોવાથી તે પણ મુખ્ય છે. આથી પ્રથમ આહુતિમાં જે શ્રદ્ધા શબ્દ છે

તે મુખ્ય “શ્રદ્ધા” મનનો અમુક ધર્મના અર્થમાં છે, અન્ય અર્થમાં નહિ, માટે અહિંમાં જલ ભૂતનો અર્થજ સંભવતો નથી. અને તમે તો એમ કહો છો કે પંચાગ્નિ વિદ્યામાં જલ ભૂત જણાવેલ છે, તો તે અર્થ અહિંમાં જોવામાં આવતો નથી.

ઉત્તર—શ્રદ્ધા શબ્દનો અર્થ સમજવામાં તમે ભૂલ કરો છો. ત્યાં શ્રદ્ધા શબ્દ છે ખરો પણ શ્રદ્ધાનો અર્થ જલજ ત્યાં છે. વૈદિક નિઘણ્ટુમાં “અત્” શબ્દનો અર્થ સત્ય છે. શ્રદ્ધા એટલે સત્યને ધારણ કરે છે તે આમ અર્થ લેઈ તે પછી તેની પ્રવૃત્તિ યોગથી જલમાં કહેલી છે. શ્રુતિમાં શ્રદ્ધા અને જલને પર્યાયવાચક જણાવ્યા છે. આથી ઉપક્રમમાં—પ્રથમ આહુતિમાં શ્રદ્ધા એટલે જળ ભૂતનેજ હોમ્ય તરીકે જણાવેલ છે, અને ઉપસંહારમાં એટલે પાંચમી આહુતિમાં પણ તેજ છે. આથી તમે જણાવેલી શંકા ટકતી નથી. માટે જલ ભૂત સહિત જીવ જીવ છે એમ જે કહ્યું તે ખરાબર છે. શ્રદ્ધા શબ્દનો પ્રયોગ કરવાનું પ્રયોજન એટલું છે કે કામનાથી જે આહુતિ આપવામાં આવે તો પંચાગ્નિ વિદ્યામાં જણાવેલા પ્રકારે ફલ નથી. માટે નિષ્કામ રીતે શ્રદ્ધાથી તે યજ્ઞાદિ કરવાં જોઈએ.

સૂત્ર ૬—જીવ ભૂત સહિત જીવ છે તેનો નિર્ણય કર્યો, ત્યાં આનો વિચાર કરવામાં આવે છે કે સઘળા જીવો આ પ્રમાણે ભૂત સહિત જીવ છે કે જ્ઞાનમાં ઉપયોગીજ જીવ છે? આ પ્રમાણે અહિંમાં સંશય છે. શ્રુતિમાં અમુકને માટેજ પંચાગ્નિ વિદ્યાનો પ્રકાર છે. એમ જણાવેલું નથી તેથી એમ કરવું નથી કે યજ્ઞાદિ કરનારના જ જીવની ગતિ ભૂત સહિત હોય છે. માટે યજ્ઞાદિ કરનાર તથા નહિ કરનાર એમ તમામને માટે પંચાગ્નિ વિદ્યાનો પ્રકાર છે. સઘળાઓનો તે પ્રકારનો હોમ છે અને તમામની ગતિ ભૂતો સહિત તે પ્રમાણે છે. આ પૂર્વપક્ષની શંકાનો ઉત્તર આપે છે.

યજ્ઞાદિ વિહિત કરનાર માટેજ પંચાગ્નિવિદ્યાનો પ્રકાર છે:—પંચાગ્નિ વિદ્યામાં જે હોમાદિ જણાવ્યા છે, તે તમામને માટે નથી પણ અમુકને માટેજ છે અર્થાત્ યજ્ઞાદિ વિહિત કર્મ કરનારને માટેજ તે વિદ્યાનો પ્રકાર છે અને તેથી તેમના જીવોનો સંબંધ ભૂત સાથે હોય છે. ત્યાં અશ્રદ્ધાલુની નિન્દા કરી છે અને શ્રદ્ધાવાળાની સ્તુતિ કરી છે. આથી શ્રદ્ધાવાળાનોજ યજ્ઞ ફલ આપનાર છે એમ પૂર્વકા-ણ્ડમાંથી સમજાય છે, શ્રદ્ધાપૂર્વક યજ્ઞ કરનારને નિષ્કામ યજ્ઞ કરનાર કહ્યા છે. તેવા નિષ્કામ યજ્ઞ કરનારને દેવોએ ઉપકાર અવશ્ય કરવોજ જોઈએ, તેમ તેઓ પણ દેવોના હોતા તે બને છે, આ યજ્ઞાદિ કરનારની ગતિ ધૂમભાર્ગ અગર પિતૃયાણુથી છે. તેઓ ચંદ્ર લોકમાં જાય છે અને ત્યાં સોમ-ચંદ્ર લોકના ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમ આહુતિમાં પણ તેના ફલ તરીકે સોમ ભાવ જણાવેલ છે, તેથી તે યજ્ઞાદિના કરનારજ છે, એમ પ્રતીતિ થાય છે. આથી યજ્ઞાદિ કરનારજ ભૂત સહિત ગતિ કરે છે અન્ન નહિ એમ સિદ્ધ થાય છે. †

ઉત્તર—તમારી શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. શ્રુતિમાં ચંદ્રને દેવનું અન્ન કહેલ છે અને દેવો તેનું ભક્ષણ કરે છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ખરાબર છે, પણ આ ભક્ષણ આપણે સામાન્ય રીતે જે અર્થમાં વાપરીએ છીએ તે અર્થમાં નથી, અર્થાત્ તે ભક્ષણ મુખ્ય અર્થમાં નથી. પણ ગૌણ અર્થમાં છે. અહિંમાં જે મુખ્ય સોમભાવ હોય તો મુખ્ય ભક્ષણ સંભવે, તેનો જે ધ્વજભાવ હોય તો ન બની શકે. ધ્વજ ભાવમાં સઘળું હોય છે. બ. ૧-૪-૧૦ પ્રમાણે વામદેવ ઋષિને સર્વ રૂપનો અનુભવ થયો હતો. પણ સોમભાવને પ્રાપ્ત થયેલા યજ્ઞાદિ કર્મ કરનારમાં ધ્વજભાવ નથી. જે ધ્વજભાવ હોય તો પછી તેમનો મોક્ષજ ઘટ જાય. પણ તેમનો મોક્ષ નહિ હોવાથી, તેઓ અનાત્મજ છે તેથી તેમનો સોમભાવ ગૌણ છે અને તેમ હોવાથી દેવોનું તે અન્ન બને છે તે પણ ગૌણ છે, માટે ભક્ષણ પણ ગૌણ છે. આથી તમે જણાવેલું અનિષ્ટ નથી. બ. ૧-૪-૧૦ ની શ્રુતિ પણ આ અર્થને અનુકુલ છે. શ્રુતિ પણ એમજ અર્થ જણાવે છે કે તે ભક્ષણ ગૌણ છે. તે શ્રુતિમાં “પશુ” શબ્દ છે તેમ અહિંમાં ભક્ષણ

શબ્દ છે. ભક્ષણનો અર્થ ‘સાથે કીડા કરવી, સેવકભાવ મેળવવો’ એવો થાય છે. જેમ “તે સ્ત્રીને ભોગવે છે” એવા વાક્યમાં “ભોગવે છે” તે અર્થ છે તેમ ‘અન્નને ભોગવે છે’ તેમાં તે અર્થ નથી, પણ ભક્ષણ કરવું-ચર્વણ કરવું એવો અર્થ છે અર્થાત્ “ભોગવે છે” તેના મુખ્ય અર્થમાં નથી, પણ ગૌણ અર્થમાં છે. તેજ પ્રમાણે અહિંયાં “ભક્ષણ” ગૌણ અર્થમાં છે. આથી દેવો ચંદ્રનું ભક્ષણ કરે છે તે વાક્યનો અર્થ એવો થાય છે કે દેવો ચંદ્ર સાથે કીડા કરે છે, ચંદ્રને પોતાનો સેવક બનાવીને કીડા કરે છે. ચંદ્ર દેવો સમાન નથી તેથી તેનો સેવકભાવ જણાવવાને આ પ્રમાણે “ભક્ષણ” શબ્દથી કથન કર્યું છે. ચંદ્રનું ભક્ષણ તે કૃણ્ણપક્ષમાં ચંદ્રની કક્ષાનો ક્ષય થાય છે તે ઉપરથી પણ સમજાય છે. માટે ભક્ષણ શબ્દ મુખ્ય અર્થમાં નહિ પણ ગૌણ અર્થમાં લેવો તે પ્રમાણે લેતાં અનિષ્ટની સંભાવના નથી. ૭

(સાર)—આ અધિકરણમાં છાં. ૫-૩-૩ માં જે પંચાગિત વિદ્યાનું વર્ણન કર્યું છે, તેનો ઉલ્લેખ કરીને ત્યાં જીવની ગતિ વિષે જણાવ્યું છે તેનો વિચાર કરે છે. અહિંયાં પ્રશ્ન આ છે કે જ્ઞાનને ઉપયોગી નવો જન્મ ધારણ કરવા જ્યારે જીવ જાય છે ત્યારે તે એકલો જાય છે કે ભૂતો સહિત? સૂ. ૧ માં કહે છે કે ત્યાં પ્રશ્ન અને ઉત્તર જે રીતે આપેલા છે તે રીતે જોતાં તે ભૂતો સહિતજ જાય છે એ અર્થ બરાબર છે. સૂ. ૨ માં જણાવે છે કે જે કે પાંચમી આહુતિમાં જલ પુરુષ સંજ્ઞા પામે છે એમ કહીને એકલા “જલભૂત” સાથે તે ગતિ કરે છે એમ કહ્યું છે તો પણ ત્યાં “જલભૂત” શબ્દથી ફક્ત “જલભૂત” અર્થ સમજવો નહિ. પણ આ “જલ” “તેજ, જલ તથા અન્ન” એ ત્રણનું ગ્રહણ કરે છે. છતાં જલ શબ્દનો પ્રયોગ કરવાનું કારણ એ છે કે જલનું તેમાં વધારે પ્રમાણ છે. તેની મુખ્યતા છે. સૂત્ર ૩ માં કહે છે ૫. ૪-૪-૨ ની શ્રુતિમાં જીવની સાથે પ્રાણ જાય છે એમ કહ્યું છે. પણ પ્રાણ એ જલના આધારે ટકે છે કારણ કે પ્રાણનું પોષણ કરનાર જલ છે તેથી પોતાના પોષણ કરનાર સાથેજ પ્રાણની ગતિ જીવ સાથે છે તેથી પણ જલભૂત સહિત જીવની ગતિ છે. સૂ. ૪ માં એવી શંકા કરવામાં આવી છે કે ૫. ૩-૨-૧૩ માં કહ્યા પ્રમાણે પ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયોનો ક્ષય માણસના મૃત્યુ વખતે ભૂતોમાં થાય છે તો પછી તે પ્રાણ જીવની સાથે ગતિ કરે છે એમ કેમ કહેવાય? આનો ઉત્તર એ આપવામાં આવે છે કે તે શ્રુતિ ગૌણ અર્થમાં છે, તેથી તેમાં જણાવેલા અર્થનો પ્રાણાદિની ગતિની શ્રુતિમાં બાધ નથી. સૂ. ૫ માં પ્રથમ આહુતિનો વિચાર કરે છે અને કહે છે કે જે કે ત્યાં શ્રદ્ધાને હોમ્ય કહેલ છે, જલને નહિ, છતાં શ્રદ્ધા શબ્દથી આપણે “જલ” અર્થજ સમજવાનો છે. વૈદિક નિષ્પણ્ડુમાં “શ્રદ્ધા એટલે જલ” એમ જણાવ્યું છે. સૂ. ૬ માં કહે છે કે પંચાગિત વિદ્યામાં કહેલો પ્રકાર તે નિષ્કામ વિદિત યજ્ઞાદિ કરનારને માટે છે, અન્યને માટે નહિ. સૂત્ર ૭ માં છાં. ૫-૧૦-૪ માં ચંદ્રને દેવાનું અન્ન કહેલું હોવાથી ચંદ્રભાવને પ્રાપ્ત થયેલાઓનું પણ દેવોથી ભક્ષણ થઈ જશે એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે કે તે શ્રુતિમાં જણાવેલું ભક્ષણ તે મુખ્ય અર્થમાં નથી પણ ગૌણ અર્થમાં છે. આથી યજ્ઞાદિ વિદિત કર્મ કરનારના ચંદ્રભાવમાં અનિષ્ટ નથી. ત્યાં ભક્ષણનો અર્થ કીડા કરવી એવો છે.

૨ જી અધિકરણ.

મૂત્ર ૮—પ્રથમ આહુતિના ફલનો વિચાર કર્યા પછી બીજી આહુતિનો વિચાર કરે છે. આ આહુતિમાં પર્જન્યને અગ્નિ, વાયુ તે ઇન્ધન, અન્નને ધુમાડો, વિદ્યુતને જ્વાલા, વજ્રને અંગારા અને નદીઓને તણખા કહેલા છે. આમાં સોમ (ચંદ્ર) હોમાય છે અને વર્ષણ તે તેનું ફલ છે. અર્થાત્ પર્જન્યમાં ચંદ્ર હોમાતાં વર્ષા થાય છે. ત્યાં રૂપ તથા રસ વગેરે હીન તરીકે પ્રતીત થતા હોવાથી યાગનું અવાન્તર ફલ ચંદ્ર લોકમાં ભોગવે છે. ત્યાં ભોક્ષી બાળકમાં મંદાય રહે છે કે તમામ અવાન્તર ફલને ભોગવે છે કે અનુશયવાળો વૃષ્ટિ થાય છે? અનુશય એટલે પછીથી રહેનાર અર્થાત્ વાસના એમ વ્યુત્પત્તિથી અર્થ છે.

આ વિચારનું પ્રયોજન એ છે કે સદ્વાસનાથી આગળના જન્મમાં સદાચાર યુક્તનો જન્મ છે. નહિ તો સર્વ સ્વભાવને અધીન હોવાથી જન્મે પ્રકારનાં કર્મ મંભવે છે. આથી નિરનુશય હોવામાં પ્રથમ કરેલાં દુષ્કૃતના ભોગને કહ્યા વગર તેનાથી કપૂય (હીન) યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. વેદનું અધ્યયન કરવાથી તે યોનિનો (હીન યોનિમાં) જન્મનો અભાવ થાય છે તેમ કહી શકાય નહિ કારણ કે વેદ પણ કહે છે કે આચાર વગરનાને તો વેદ પણ પવિત્ર કરતા નથી. માટે અહિંઆં ખરું શું છે તે વિષેનો વિચાર આવશ્યક છે.

અહિંઆં પ્રથમ પૂર્વપક્ષ આપે છે—આહુતિથી છુલોકમાં ગયેલાઓ, તેના અગ્નિમાં દેવો જ્યારે હોમ આપે ત્યાર પછી સોમભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, અને ત્યાં બહુ વખત સુધી રહે છે પછી કર્મનો ભોગ પૂરો થાય છે. આ ભોગ પૂરો થતાં તે જેમ સકામ ધૃમ માર્ગીઓની પછી આવૃત્તિ બને છે તેમ આ પણ પ્રારબ્ધના ભોગ પછીજ વૃષ્ટિ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. તે ભોગ કામનાવાળાઓનું મુખ્ય ફલ છે. નિષ્કામ યત્ન કરનારને બીજું ફલ હોય છે. જન્મે રીતે પણ ફલ પ્રાપ્તિ નહિ હોવાથી સર્વને ભોગ હોય છે. અનુશયના અભાવને લીધે સદ્વાસના નહિ હોવાથી આગલા જન્મમાં સદાચારનો અભાવ બનશે એવી શંકા કરવી નહિ. કહેલા દેવોના ઉદ્ધમથી જ્ઞાનમાં ઉપયોગી શરીર પ્રાપ્ત થતું હોવાથી તેમનામાં સદાચારની સિદ્ધિ હોય છે માટે અનુશય વગરજ વૃષ્ટિ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.

સિદ્ધાન્ત—ઉપરના પૂર્વ પક્ષના ઉત્તરમાં **સિદ્ધાન્તી** આ પ્રમાણે કહે છે. કૃત કહેતાં સોમભાવનો નાશ થતાં અનુશયવાળો (સંસ્કાર સહિત) અવાન્તર ફલના સાધકલેશ સહિતજ વૃષ્ટિ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે તે પ્રમાણે લોકમાં પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. તથા સ્મૃતિ પણ છે. લોકમાં જોવામાં આવે છે કે ભોગના સાધનરૂપ દ્રવ્યનો નાશ થાય તોપણ ભોગના સાધક તાદશ દેહ વસ્ત્રાદિ સહિતજ તે સ્થાનમાંથી ગમન કરે છે. જો ફલશેષનો અંગીકાર કરવામાં ન આવે તો દેહાદિ પણ કર્મથી જન્ય હોવાથી કર્મનો નાશજ થાય. અને તેથી તેના નાશથી તુર્તજ દેહનું પતન થાય. માટે જેમ લોકમાં અનુશય સહિત જાય છે તેમ અહિંઆં પણ સમજવું જોઈએ. વળી સ્મૃતિ પણ છે. ભા. પા. ૨૦-૨૮ ની સ્મૃતિમાં કર્મજન્ય ફલના શેષરૂપ અનુશયને જણાવેલ છે. આથી અનુશયવાળાનોજ જ્ઞાનમાં ઉપયોગી જન્મ થાય છે. જો આ પ્રમાણે ના હોય તો પછી પૂર્વ જન્મની સ્મૃતિના અભાવથી જન્મ ધારણ કરનાર જ્ઞાનમાં આસક્ત નહિ રહે પણ વિષયમાંજ આસક્ત રહે. માટે જ્યારે નવીન જન્મ ધારણ કરનારને જો જ્ઞાનમાં ઉપયોગી દેહનું સંપાદન થાય તો એમ માનવું કે તે પૂર્વજન્મના અનુશય-સદ્વાસનાને લીધે છે. સદ્વાસનાનું પરિણામ જ્ઞાનમાં ઉપયોગી જન્મ છે, તેના અભાવમાં તે વિષયમાં આસક્ત બને છે.

સૂત્ર ૮—શંકા—આ પ્રકારે અનુશયના અંગીકારમાં પૂર્વ જન્મના સ્મારક સંસ્કૃત ધન્દ્રિય વગેરે છે એમ કહેવું જોઈએ. અને તે ધન્દ્રિયો દેહ વગર સ્વકાર્ય કરવાને અશક્ત છે, માટે જો ધન્દ્રિયોનો પૂર્વ જન્મના સ્મારક તરીકે સ્વીકાર કરે તો તેની સાથે દેહનો પણ સ્વીકાર કરવો પડશે. આથી તેનાથીજ યોગ્ય દેહની સિદ્ધિ બનશે તો પછી ‘જલભૂત’ સહિત જીવ જન્મ ધારણ કરે છે એમ કહેવું વ્યર્થ થઈ જશે.

ઉત્તર—તમારી શંકાનો નિરાસ કરવાને માટેજ સૂત્રમાં “યથેતમ્ જે પ્રમાણે ગયેલો” એવા શબ્દો કહ્યા છે. અહિંઆં પણ આગળ વૃષ્ટિ ભાવ વગેરે કહેવાય છે. કારણ કે જલની સાથેના પરિવ્યંગનો ત્યાગ થતાં તેનો વિરોધ આવે માટે તે વ્યર્થ નથી. કારણ કે અહિંઆં શાસ્ત્રમાં નિષ્પ્રમાણ કલ્પના હોતીજ નથી.

શંકા—તો પછી જો પહેલાંની માફક જલનો પરિવ્યંગ હોય તો પછી પ્રથમની માફક ભોગ પણ તેને હોય?

ઉત્તર—ના તેમ નથી, તે જણાવવાને સૂત્રમાં બનેલ શબ્દ છે. તે એમ જણાવે છે કે પ્રથમના પ્રકારથી આગમન નથી, કારણ કે તેને ભોગ ઉત્પન્ન થયો છે તેથી સૂત્રમાં ત્ર શબ્દ વૈરાગ્ય સહિત એવો અર્થ સૂચવે છે. માટે અનુશયવાળો દેવની કૃપાથી યુક્ત વૈરાગ્ય સહિત વૃષ્ટિ બને છે. ૮

શંકા—ઉત્તમ જન્મ માટે સદ્વાસના (અનુશય)ની અપેક્ષા નથી. કારણ કે છાં. ૫-૧૦-૭ માં કહ્યા પ્રમાણે ચરણ કહેતાં આચરણ પ્રમાણેજ પુરુષને નવીન જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે. સારાં આચરણ કરનારને ઉત્તમ યોનિમાં જન્મ મળે છે, અને ખરાબ આચરણવાળાને હીનયોનિમાં જન્મ મળે છે. આથી પૂર્વ જન્મમાં સદાચરણ કરવાથીજ જ્ઞાનમાં ઉપયોગી નવીન જન્મ મળશે, તમે કહો છો તેમ અનુશયથી તે જન્મ પ્રાપ્ત થતો નથી.

ઉત્તમ—આનો ઉત્તર કાષ્ઠાજીનિના મત મુજબ આપવામાં આવે છે તે કહે છે કે આચારવાળી જે શ્રુતિ છે ત્યાં જે યોનિ કહી છે તે પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં કર્મોનો અર્થ જણાવે છે. આથી તે જન્મમાં ઉત્તમ કર્મનું નિયમન કરનારી નથી, અર્થાત્ તે શ્રુતિ માત્ર એટલુંજ જણાવે છે કે ઉત્તમ જન્મ ધારણ કરનારનાં પૂર્વ જન્મનાં કર્મો ધણાં સારાં હશે. આથી એમ સમજવાનું નથી કે તે શ્રુતિનું તાત્પર્ય ઉત્તમ જન્મ તે સદાચારને લીધેજ છે એમ જણાવવામાં છે. જો એમ હોય નહિ તો શા માટે બ્રાહ્મણ નવો જન્મ ધારણ કરીને પણ નિષિદ્ધ કર્મ કરવાને પ્રેરાતો હશે? માટે એ રીતે અનુમાન કરતાં પણ અનુશયનો સ્વીકાર કરવાની જરૂર છે; અને તેથી “સારાં કર્મ કરનાર ઉત્તમ જન્મ ધારણ કરે છે” એ શ્રુતિને અનુસાર આ જન્મમાં પણ કર્મોનો અનુશયજ જન્મનો નિયામક છે તેથી આચરણ શ્રુતિ સાથે વિરોધ નથી. છાં. ૫-૧૦-૭ માં યોનિમાવશેત્ત એવા શબ્દો છે ત્યાં પણ ગતિનો અર્થ જ્ઞાનના અર્થમાં લેતાં પૂર્વજન્મના જ્ઞાપનનો અર્થ હોવાથી ત્યાં વિરોધ નથી. તેથી આ શ્રુતિ ઉપલક્ષણના અર્થમાં છે. તેથી જ્ઞાનના ઉપયોગમાં અનુશયની અપેક્ષા છે. આ પ્રકારે કાષ્ઠાજીનિના મત જણાવ્યો છે. અહિંયાં તેમના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ પોતાનો સિદ્ધાન્ત શો છે તે જણાવવાને બાદરાયણે પોતાનું નામ જણાવ્યું નથી તેથી પોતાના મતની તેમનાથી ભિન્નતા છે એટલુંજ પોતે સૂચવવા માગે છે. ૮

સૂત્ર ૧૦—શંકા—આચરણની શ્રુતિને ઉપલક્ષણના અર્થમાં લેવામાં આવે તો પછી તે નિષ્પ્રયોજન થઈ જશે કારણ કે પૂર્વ જન્મના સત્કર્મના જ્ઞાનથી તમારા મતે આ જન્મમાં કાંઈ પણ ફલની સિદ્ધિ નથી. માટે આચરણની શ્રુતિથીજ જન્મનું વિધાયકત્વ છે. એમ માનવું જોઈએ. તેમ હોવાથી નિષ્કામ યજ્ઞ કરનારની પણ આચરણથી ફેલતી ઉત્પત્તિ થશે તેથી અનુશયનો સહભાવ વ્યર્થ થશે.

ઉત્તર—ના, શાથી? ધૂમ માર્ગમાં આચરણની પણ અપેક્ષા છે. ધૂમ માર્ગથી ઉપક્રમ કરીને આચરણ શ્રુતિ કહેલી છે તેથી ધૂમ માર્ગ એ પ્રકારનો છે. નિષ્કામ ધૂમ માર્ગવાળાનો પંચાગ્નિ વિદ્યામાં પ્રવેશ હોવાથી તેને આચરણની અપેક્ષા નથી. અર્થાત્ નિષ્કામ યજ્ઞ કરનારના નવીન જ્ઞાનોપયોગિ જન્મમાં આચરણનું નિયમન નથી. પણ સકામ યજ્ઞ કરનારમાં ગીતામાં જણાવ્યા પ્રમાણે કર્મ અને કર્તાનું વૈચિત્ર્ય હોય છે અને તેથી ફેટલાકનો આચરણ પ્રમાણે નવીન જન્મ હોય છે. તેથી આચરણની શ્રુતિ નિષ્પ્રયોજન નથી. તેમાં પણ રમણીય અને હીન એમ જૂદી જૂદી યોનિઓ કહેલી હોવાથી તેમના નિયામક તરીકે કર્મોનો અનુશય આવશ્યકજ છે તેથી તે શ્રુતિ યોનિદ્વારા કર્મના અનુશયની ઉપલક્ષક છે. માટે અનુશય સહિતજ વૃષ્ટિ લાવને તે પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦

સૂત્ર ૧૧—હવે આ વિષે બાદરિનો મત આપે છે તે સુકૃત તથા દુષ્કૃતનેજ અનુશય તરીકે જણાવે છે. સુકૃત એટલે વિહિત કર્મ અને દુષ્કૃત એટલે નિષિદ્ધ કર્મ. જ્યાં સુધી વિહિત કર્મ અને દુષ્કૃત કર્મોનાં ફલ ભોગવ્યાં ન હોય ત્યાં સુધી તેઓ તેની અસર ઉપજાવે છે. અર્થાત્ નિષ્કામ કર્મો પવિત્ર કરનાર હોવાથી તેનો પ્રકાર જણાવવાને પંચાગ્નિ વિદ્યાની પ્રવૃત્તિ છે તેથી તે દુલોકમાં યજ્ઞમાનને

આણીને તિરોધાન પામે છે. તેની પછીનું કાર્ય તો તેના વ્યાપાર રૂપ અનેલા દેવોજ કરે છે તેથી ત્યાં કર્મનો અનુશય નથી, પણ ફક્તો અનુશયજ છે. પણ જે ફરીથી સકામકર્માત્મક ધૂમ માર્ગ છે ત્યાં તો કર્માનુશય છેજ. માટે તે માર્ગના અનુશયનું ગ્રહણ કરવાને અન્ય મતોનો ઉપન્યાસ કર્યો છે. તેથી સોમની આહુતિ તે ફક્તના અનુશયવાળાનીજ છે અને તે વૃષ્ટિ લાવને ઉત્પન્ન કરનાર છે એમ વિચાર કર્યો.

સાર—અહિંઆં બીજી આહુતિનો વિચાર કર્યો છે આમાં સોમ, ચંદ્ર, ને પર્જન્યરૂપી અગ્નિમાં હોમવામાં આવે છે અને તેનું ફક્ત વૃષ્ટિ થાય છે એમ કહેલું છે. આ વિષે વિચાર કરતાં સૂ. ૮ માં કહે છે કે સોમભાવનો નાશ થતાં (ચંદ્ર લોકનો ત્યાગ કરતાં) તે જીવ પોતાની સદાસના પ્રમાણે નવીન જન્મ ધારણ કરે છે. અને તે પ્રમાણે જલજૂત સહિત તેની ગતિ હતી તેના કરતાં જૂદી રીતે આ વખતે ગતિ થાય છે. વળી તે દેવની કૃપાથી યુક્ત થઈને વૈરાગ્ય સહિત વૃષ્ટિ થાય છે. સૂ. ૯ માં એમ શંકા કરવામાં આવે છે કે કેટલીક શ્રુતિમાં આચરણ પ્રમાણે જન્મ થાય છે એમ કહેલું હોવાથી સદાસના (અનુશય)થી જન્મનું નિયમન કરવું તે વ્યાજબી નથી. તેનો ઉત્તર કાષ્ઠાજીનિના મત પ્રમાણે આપે છે. તે એમ કહે છે કે આચરણની શ્રુતિ તે ઉપલક્ષણના અર્થમાં છે અર્થાત્ અમુક જન્મ ઉપરથી તે મનુષ્યના પૂર્વ જન્મનાં આચરણનું અનુમાન તો કરાવે છે. સૂ. ૧૦ માં શંકા કરે છે કે જો આચરણની શ્રુતિ ઉપલક્ષણના અર્થમાં હોય તો પછી તે વ્યર્થ થઈ તેનો ઉત્તર ત્યાં આપવામાં આવે છે કે નિષ્કામ યજ્ઞ કરનારને માટે આચરણ શ્રુતિ નથી પણ સકામ યજ્ઞ કરનાર માટે છે. તેથી સકામ ધૂમ-માર્ગવાળાઓને તેની જરૂર છે તેથી તે શ્રુતિ વ્યર્થ નથી બાદરિ વિહિત અને નિષિદ્ધ કર્મોને અનુશય માને છે અને તદનુસાર જન્મનું નિયમન કરે છે.

૩ જી અધિકરણ.

સૂ. ૧૨-શંકા-કૌ. ૧-૨ માં અથવા કેટલાક આ લોકમાંથી જે પ્રયાણ કરે છે, તે ચંદ્ર લોકમાંજ જાય છે, એવી શ્રુતિ છે. અહિંઆં “કેટલાક” એમ સામાન્ય શબ્દ છે તેથી તથા સર્વ શબ્દ છે (મૂળ શ્રુતિમાં) તેથી પણ સર્વ સોમભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સમજાય છે, અર્થાત્ ફક્ત વિહિત યજ્ઞાદિ કરનારજ સોમભાવને પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહી શકાય નહિ. યજ્ઞાદિ નહિ કરનાર પણ સોમભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી અહિંઆં ધૂમ માર્ગવાળાની પુનરાવૃત્તિના ઉપ સંહારમાં હીન આચરણ વાળા હીન યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે, એવું કહેલું છે તેથી પણ આ અર્થ છે. આથી યજ્ઞ કરનાર તથા નહિ કરનાર તમામ ચંદ્ર લોકમાં જાય છે. માટે બીજી આહુતિ તથા ધૂમમાર્ગ સર્વને સાધારણ છે, વળી કર્મ અકર્મ અને વિકર્મ એ તમામને સર્વ સાધારણ છે. આથી વિહિત કર્મ કરનારને પણ તે કાલ કર્મ અને સ્વભાવને લીધે તણુનો સંભવ છે. ત્યાં જ્ઞાનના અભાવમાં ફક્તો ભોગ નક્કી થયેલો હોવાથી સોમભાવ પછી, વૃષ્ટિ અજ અને રેતના કર્મથી જ્યારે જન્મ થાય ત્યારે ભોગ કહેવો જોઈએ. આથી સોમભાવ પછીથીજ સઘળાના જન્મની પ્રાપ્તિ છે તેથી આની પહેલાંના અધિકરણમાં યજ્ઞાદિ કરનારજ સોમભાવના અધિકારી છે. અને તેમનો તે અધિકાર પંચાગ્નિથી સિદ્ધ દેહના ફક્તના અનુશયમાંજ હોય છે, એમ જે પ્રતિપાદન કર્યું તે યુક્ત નથી. આવો પૂર્વપક્ષ આ સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ પૂર્વપક્ષી અહિંઆં એમ જણાવે છે કે યજ્ઞાદિ કરનારનેજ સોમભાવ છે તેમ નહિ પણ યજ્ઞાદિ નહિ કરનારનો પણ છે. ૧૨

સૂ. ૧૩—આને ઉત્તર-સૂ. ૧૩ માં આપવામાં આવે છે. જેઓ વિહિત કર્મ સિવાયનાં કર્મ કરનાર છે તેઓ તો યમની સન્નિધિમાં સુખ અથવા દુઃખનો અનુભવ કરીને ઉચે ચઢે છે તથા નીચે ઉતરે છે. અર્થાત્ વિહિત કર્મ કરનારનીજ ધૂમ માર્ગથી ગતિ છે. અને જેઓ કર્મથી રહિત છે, તેમને માટે યમ

માર્ગે જનારની ગતિ ધૂમ માર્ગે જનાર કરતાં જલદી છે. વેદમાં સકામ અને નિષ્કામના ભેદથી બે પ્રકારની ગતિ છે. તેમાં સકામ વાળાઓની કામનાઓ અનેક તરેહની હોવાથી તેના અનન્ત ભેદો છે. જે જ્ઞાન રહિત નિષ્કામ છે તેમનાં પણ કર્મો વેદાનુસાર તથા ગૃહ્યસૂત્ર તથા સ્મૃતિ અનુસાર એમ બે પ્રકારનાં છે; અગર ચિત્તની શુદ્ધિ કરનારાં અને શુદ્ધિ નહિ કરનાર એવા બે પ્રકારનાં હોય છે. આમાં જે ગૃહ્ય અને સ્માર્ત કર્મોમાં ગતિ યમને અધીન છે. તૈ. આ. ૬-૫ ની શ્રુતિમાં આનું પ્રમાણુ પણ છે. અર્થાત્ ગૃહ્યસૂત્ર અને સ્મૃતિ પણ કર્મ કરનારની ચંદ્ર લોકમાં છે. આ પ્રકારે બન્ને જાતની ગતિઓમાં વૈલક્ષણ્ય જોવામાં આવે છે. તેથી તમામની ચંદ્ર લોકમાં ગતિ નથી. તમામનો સોમભાવ નથી. એમ પ્રથમનાં બે અધિકરણોમાં જે અર્થ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છે તેમાં કોઈપણ દોષ નથી એમ અર્થ છે. ૧૩

સૂત્ર ૧૪—વળી વ્યાસે પણ આ અર્થને સ્મૃતિમાં પ્રમાણુ રૂપ જણાવ્યો છે. ૧૪

સૂત્ર ૧૫—આ ઉપરાંત યમ લોકની ગતિ વિષે બીજું પણ પ્રમાણુ છે. મનુષ્યનાં કરેલાં પાપનો ઉપભોગ કરવાને તેને યમના સ્થાનમાં જવાની જરૂર છે, કારણુ કે ગૌરવ વગેરે સાત નરકસ્થાનો જે પાપી-ઓના પાપ પ્રમાણુ નક્કી થયેલાં છે તે યમ લોકમાંજ આવેલાં છે. આથી યમ લોકની ગતિને કોઈ ના પાડી શકશે નહિ. ૧૫

સૂત્ર ૧૬-શંકા—નરક પ્રદેશમાં ચિત્રગુપ્ત વગેરે રહે છે. તેઓ યમથી ભિન્ન છે. જે નરકો યમ લોકમાં હોય તો શા માટે તે અધિકારીઓ ભિન્ન હોય આથી સમજાય છે કે નરકોદિ યમલોક તથા ચંદ્ર લોકથી જુદાંજ છે.

ઉત્તર—ના, તેમ નથી, નરક તે યમલોકમાંજ આવેલાં છે. જે કે ચિત્રગુપ્ત તે પ્રદેશમાં રહે છે તો પણ તેઓ યમની આજ્ઞાથી તેમના સેવક તરીકે નરકનાં સ્થાનો ઉપર શાસન ચલાવવાને રોકાયા છે. માટે કહેલા અર્થમાં કોઈ બાધ આવતો નથી. યમનીજ આજ્ઞાથી તેઓ નરક ઉપર સત્તા ચલાવે છે. તેથી નરક એ જૂદાં નથી પણ યમ લોકમાંજ તેમનો અંતર્ભાવ થાય છે.

મંત્રના લિંગથી યમની ગતિ સિદ્ધજ છે. જે તે ગતિનો અંગીકાર કરવામાં ન આવે તો ધૂમાદિ બે માર્ગોનાં પણ અંગીકાર બનશે. અર્ચિરાદિમાં પણ “આદિત્યમાંથી ચંદ્ર લોકમાં” ધૂમાદિમાં ‘આકાશમાંથી ચંદ્રલોકમાં’ ‘પંચાગ્નિમાં સોમ રાજ્ય થાય છે.” એમાં ચંદ્ર પ્રાપ્તિ સંભળાય છે, અને કૌ. ૧-૨ ની શ્રુતિ પ્રમાણુ એકલી ચંદ્રની ગતિજ સઘળામાં છે, તેથી તેજ શ્રૌતી બને અને તેમ થતાં શ્રુતિ અને સ્મૃતિનો વિરોધ, આવે. જે તેનો અંગીકાર કરવામાં આવે તો યમના વ્યાપારમાં મંત્રના લિંગના પોષણથી ચંદ્ર અને યમની એમ બે ગતિ પણ બને, તેમજ કૌશીતકિના વાક્યનો અર્ચિરાદિના વાક્યથી ઉપસંહાર થવામાં અર્ચિરાદિ તથા ધૂમાદિ એમ બે માર્ગ સિદ્ધ થાય તેથી સર્વની સાથે અવિરોધથી યમગતિ છે એમ સિદ્ધ થયું. ૧૬

સાર—આ અધિકરણમાં નીચે પ્રમાણુ કહે છે.—

(૧) ઇક્ત યજ્ઞાદિ કરનારનીજ ચંદ્ર લોકમાં પ્રાપ્તિ નથી પણ તે સિવાયનાઓને માટે પણ એમજ કહેવામાં આવ્યું છે કે સોમભાવ પછી તેમનો જન્મ છે. અર્થાત્ ચંદ્ર લોક પછી તેમનો જન્મ છે. માટે યજ્ઞાદિ કરનાર માટેજ ધૂમ માર્ગ છે એમ કહી શકાય નહિ. આમ પૂર્વ પક્ષ છે. સૂ. ૧૨

(૨) ઉપરના સૂત્રના પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર સૂ. ૧૩ થી આપે છે. જેઓ વિહિત સિવાયનાં કર્મ કરનાર પાપીઓ છે તેઓ યમલોકમાં જાય છે અને ત્યાં સુખ દુઃખનો અનુભવ કરે છે, અને પછી તેમની ચલતી તથા પડતી હોય છે. આથી તેમની ગતિ યમલોકમાં છે; ચંદ્રલોકમાં નહિ. સૂ. ૧૩

(૩) આ વિષે વ્યાસજ સ્મૃતિમાં પણ કહે છે. સૂ. ૧૪

(૪) વળી પાપીઓને માટે નક્કી થયેલાં રૌરવ વગેરે સાત નરકો પણ યમ લોકમાંજ આપેલાં છે, તેથી યમલોકની ગતિ સ્પષ્ટ છે. સૂ. ૧૫

(૫) જો કે રૌરવ વગેરેમાં ચિત્ર ગુપ્ત વગેરે યમલોકથી ભિન્ન લોકના અધિકારીઓ છે તો પણ તેઓ યમની આજ્ઞાથી ત્યાં રોકાયેલા છે તેથી રૌરવાદિ નરકો યમલોકમાં આવેલા છે તે ખોટું ઠરતું નથી. આથી ચંદ્રલોકથી યમલોક જુદો છે અને તે વિહિત કર્મથી જૂદાં કર્મ કરનાર માટે છે.

૪ થું અધિકરણ.

સૂત્ર ૧૭-શંકા-જો તમે કહો છો તે પ્રમાણે યમગતિ વિષે શ્રુતિનો અભિપ્રાય હોય તો શા માટે પંચાગ્નિ વિદ્યાના પ્રસ્તાવમાં તેને જણાવી નથી? આથી તેનો અંગીકાર કરી શકાય નહિ.

ઉત્તર-પંચાગ્નિ વિદ્યાના પ્રસ્તાવમાં વિદ્યા અને કર્મનું વર્ણન છે તે યમ માર્ગનો અભાવ જણાવવાને માટે નહિ; પણ ત્યાં દેવયાન તથા પિતૃયાણુ એજ વર્ણનનો વિષય હોવાથી તે બેનુંજ ત્યાં કથન કર્યું છે અને યમ માર્ગનું કહ્યું નથી. આથી તેનો નિષેધ ત્યાં કરવામાં આવ્યો છે એમ કહી શકાય નહિ. આથી પણ યમગતિનો આધ નથી. ૧૭

સૂત્ર ૧૮-શંકા-જો યમ માર્ગનો જૂદો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો પંચાગ્નિ વિદ્યાના પ્રસ્તાવમાં અં. ૫-૧૦-૮ માં જેને ત્રીજા માર્ગ-સ્થાન તરીકે જણાવેલ છે તેનેજ દેવયાન તથા પિતૃયાણુથી જૂદો ત્રીજા માર્ગ તરીકે સ્વીકારો. શા માટે યમમાર્ગનો તમે તેમાં સમાવેશ કરો છો? એ ત્રીજા સ્થાનની નિન્દા કરી છે તે દેવયાન અને પિતૃયાણુની પ્રશંસા માટે છે. આ બેની સરખામણી એ તે ત્રીજા હીન ગતિ જણાવેલ હીન છે. તેમાં ક્ષુદ્ર જંતુઓ વારંવાર જન્મ લે છે અને મરે છે તો યમમાર્ગનો અન્તર્ભાવ તે ત્રીજા માર્ગમાં કરવો જોઈએ.

ઉત્તર-ના, યમ માર્ગ તેનાથી જૂદો છે. યમમાર્ગમાં તો સુખ અને દુઃખના અનુભવ છે. મહા-પાપનો તથા મહાસુખનો ઉપભોગ છે જ્યારે જેને ત્રીજા સ્થાન જણાવવામાં આવે છે તેમાં તે પ્રકારે ભોગ નથી. તેમાં રૌરવાદિ નરકો પણ નથી, તેથી યમલોકનો અન્તર્ભાવ તેમાં થઈ શકે નહિ. ૧૮

સૂત્ર ૧૯-વળી યમની ગતિ જણાવનાર અન્ય પણ કારણ છે. દુનિઆમાં જ્યારે કોઈને મૃત્યુ આવી હોય તો તે યમ લોકમાં ગયો છે એમ લોક કહે છે. તે અવસ્થામાં તો સંભાષણ વગેરે પણ કરે છે આથી યમ માર્ગની સિદ્ધિ છે. ૧૯

સૂત્ર ૨૦-વળી અજ્ઞાનિત વગેરેને યમના માણસોનાં દર્શન થયેલાં સાંભળવામાં આવે છે, એટ-લુંજ નહિ પણ તેમનાં વાક્યો પણ તેમણે સાંભળ્યાં છે. માટે યમગતિ છે એ નિર્વિવાદ છે. આથી તેનો તૃતીય સ્થાનમાં અન્તર્ભાવ કરવો તે ઠીક નથી, પણ દેવયાન તથા પિતૃયાણુની માફક યમમાર્ગ પણ જૂદો, સ્વતંત્ર માર્ગ છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ.

(સાર)-યમ માર્ગની સ્વતંત્રતા વિષે પ્રથમ સૂ. ૧૭ માં પૂર્વપક્ષ કરીને શંકા કરવામાં આવી છે, અને કહે છે કે પંચાગ્નિ વિદ્યામાં વિદ્યા અને કર્મથી દેવયાન અને પિતૃયાણુ એ બેનુંજ વર્ણન કર્યું છે. તો શા માટે યમમાર્ગનું વર્ણન ના કરે? એ શંકાનો ત્યાં ખૂલાસો કરે છે કે દેવયાન અને પિતૃયાણુ એ બે ત્યાં પ્રકૃત હોવાથી તેનું વર્ણન કર્યું છે. સૂ. ૧૮ માં કહે છે કે ક્ષુદ્ર જંતુઓ તરીકે વારંવાર જન્મવું અને મરવું તેને તૃતીય સ્થાન કહ્યું છે; પણ તે યમલોકથી નિરાળું બને છે; કારણ કે તેમાં પાપના અનુભવ નથી. જ્યારે યમલોકમાં તો તેનો અનુભવ કહેલો છે. લોકમાં પણ મૃત્યુની દશામાં યમલોકનો અનુભવ થાય છે તથા અજ્ઞાનિત વગેરેને યમના માણસોનાં દર્શન થયાં છે. માટે યમલોક તે સ્વતંત્ર સિદ્ધ થાય છે.

૫ મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૨૧—આ પ્રમાણે બે અધિકરણોથી પ્રાસંગિક અર્થનો વિચાર કરીને હવે તૃતીય આહુતિનો વિચાર કરે છે. આ ત્રીજી આહુતિમાં પૃથ્વી અગ્નિ છે અને મંવત્સર, આકાશ, રાત્રિ, દિશાઓ, અને અવાન્તર દિશાઓ તે ઇન્ધન, ધુમાડો, જ્વાલા, અંગારા, અને તણુખા અનુક્રમે છે. તેમાં વૃષ્ટિ હોમ્ય છે અને અન્ન તેનું ફલ છે. શ્રુતિમાં ‘વૃષ્ટિમાંથી અન્ન’ એમ કહ્યું છે તે ખરેખર પ્રત્યક્ષથી વિરૂદ્ધ છે, કારણ કે અમની ઉત્પત્તિ તે ખીજમાંથી હોઇ શકે વૃષ્ટિમાંથી નહિ. માટે અહિંઆ સંદેહ છે કે વૃષ્ટિને અન્નનું કારણ જણાવ્યું તે નિમિત્ત કારણ હશે કે સમવાયિ કારણ? નિમિત્તકારણ અને સમવાયિ કારણોનો ભેદ પ્રથમ અધ્યાયમાં જણાવ્યો હતો. નિમિત્ત કારણ તે બાહ્ય કારણ છે તે કારણને કાર્ય-રૂપમાં લેઇ જવામાં બહારથી સહાય કરે છે પણ જે સમવાયિ કારણ છે તે તો કાર્યમાં અનુસ્યૂત હોય છે. જે કારણ છે તેજ પોતે કાર્ય બને છે તે એવી રીતે કે જો તે કાર્યમાંથી કારણને લેઈ લેવામાં આવે તો તે કાર્ય રહી શકેજ નહિ. મૃત્તિકા અને ઘટના દૃષ્ટાન્તથી આ ભેદ સમજાશે. ઘટ એ મૃત્તિકામનો બને છે, ઘટ પૂર્વની દશામાં જે મૃત્તિકા છે તેજ ઘટાવસ્થામાં છે; પણ તે મૃત્તિકા અમૂક આકારમાં રહે છે. ઘટનાના પછી પણ મૃત્તિકાજ રહે છે. આમ ત્રણ અવસ્થામાં જે કારણ ટંકે છે તેજ સમવાયિ કારણ કહેવાય. કુંભકાર, ચક્ર વગેરે સમવાયી કારણ નહિ પણ નિમિત્ત કારણ છે. કારણ કે તે બહારથી સમવાયી કારણને કાર્યરૂપમાં મૂકવામાં સહાય આપે છે તો અહિંઆ સંદેહ એ છે કે વૃષ્ટિ અન્નનું નિમિત્ત કારણ છે કે સમવાયી? તે સમવાયી હોઇ શકેજ નહિ કારણ કે ખીજને રોપ્યા સિવાય અન્ન થાય નહિ તેથી અન્નનું સમવાયિ કારણ ખીજ હોઇ શકે. અન્ય કંઈ નહિ. તેથી વૃષ્ટિ નિમિત્તજ હોઇ શકે તેથી “વૃષ્ટિમાંથી અન્ન” એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ખરાખર નથી.

ઉપરની શંકાનો ખૂલાસો નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. ત્રીજી આહુતિમાં વૃષ્ટિનો હોમ કરવામાં આવે છે ત્યાં અન્ન ફલના ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે જે હોમ્ય દ્રવ્ય છે તેને માટે વર્ષ (વૃષ્ટિ) શબ્દ છે. આ તે જલ માત્ર છે તેનું સંપ્રાદક હોવાથી કારણરૂપ અને નિમિત્તરૂપ જલમાં તે સાધારણ હોવાથી સમાન વર્ષ શબ્દથી કારણ તત્ત્વનુંજ ગ્રહણ થાય છે. તમે પૂછશો કે શાથી? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે “હે ભાઈ! આ સત્જ પ્રથમ હતું” વગેરે સન્દર્ભમાં ‘તે તેજે ઇક્ષણ કર્યું, તે જલે ઇક્ષણ કર્યું.’ આમાં કારણરૂપ જલનો ઉલ્લેખ કરીને “તેથી જ્યાં કંઈક પુરૂષ શોક કરે છે અથવા પ્રસ્વેદ પામે છે તે તેજજ તેમાંથી જલ થાય છે” એમ ભૌતિક ત્રિવૃત્ત દશામાં કારણ અને કાર્યનું વૈભવ્ય જણાવીને આગળ “તેથી જ્યાં કંઈ વર્ષે છે તેજ પુરૂષ અન્ન થાય છે” એવી છાં. ૧-૨-૨૪ ની શ્રુતિ પ્રમાણે વૃષ્ટિને કારણરૂપ જણાવેલ છે. આથી પંચાગ્નિ વિદ્યામાં દેવોના હોમમાંથી કારણરૂપ જલનીજ વૃષ્ટિ છે. તેથી ત્યાં અન્ય ખીજની અપેક્ષા નથી. તેથી “વૃષ્ટિમાંથી અન્ન” એમ જે કહ્યું છે તે ખરાખર છે. તેથી સંસ્કૃત અનજ યોગ્ય દેહનું ઉત્પાદક છે. સૂત્રમાં જે સંશોકજ શબ્દ છે તેને માટે તે ૧-૫-૧ ની સંમતિ છે. ત્યાં ભૌતિક જલ પણ રજતાદિનું કારણ છે એમ આ શ્રુતિથી જણાય છે. તો પછી આધ્યાત્મિક જલ કારણ હોય એમાં સંદેહજ શો છે? જો કે ત્યાં અન્ન શબ્દથી પૃથિવીનો અર્થ સમજાય છે તેમ અહિંઆ પણ (ત્રીજી આહુતિમાં) પૃથિવી અગ્નિના ઇન્ધનરૂપ હોવાથી તે અન્નજ છે. માટે કારણ શક્તિથી યુક્ત વૃષ્ટિમાંથી અન્ન થાય છે. તેથી અહિંઆ કોઈ પણ અનુપપન્ન નથી. અર્થાત્ “વૃષ્ટિમાંથી અન્ન” એવા શબ્દોથી “વૃષ્ટિ” પણ જલજ છે. તે જલ ખીજની અપેક્ષા રાખતું નથી. વળી તે આધ્યાત્મિક જલજ વૃષ્ટિરૂપ બન્યું છે અને તેથી તેનામાં મૂળ કારણની શક્તિ છે તેથી તે કારણની શક્તિ તેનામાં છે. તે અન્નનું સમવાયિ કારણ છે એમ જે જણાવ્યું તે ખરાખર છે. અહિંઆ વૃષ્ટિને આધ્યાત્મિક જલ તરીકે સમજીને કારણ જણાવ્યું છે. ૨૧

સૂ. ૨૨—શંકા-અહિંઆ (ત્રીજી આહુતિમાં) “વૃષ્ટિ” શબ્દ છે તે કારણ જલરૂપના અર્થમાં

નથી. કારણ કે સમાન ધૂમ માર્ગમાં અથવા આની તેના ઔક્યમાં વૃષ્ટિમાંથી અન્નભાવના ક્યનમાં પતન થાય ત્યાં સુધી રહીને પછી આજ માર્ગમાં ફરીથી પાછા વળે છે. પછીથી આ આકાશમાં આવે છે. આકાશમાંથી વાયુમાં ગત્ય છે, વાયુ બનીને ધૂમ થાય છે. ધૂમ બનીને અબ્રરૂપ બને છે, અબ્ર બનીને મેઘ થાય છે, મેઘ બનીને વર્ષણ કરે છે, અને તેજ અહિંઆં ડાંગેર યવ, ઔપધિ, વનસ્પતિ, તલ, કઠોળ એમ ઉત્પન્ન થાય છે ‘આવી શ્રુતિ છે’ આ શ્રુતિમાં (“ આ આકાશમાં ”) તે શબ્દોથી તેના અવરોહ જણાવ્યો છે. આમાં વાયુ, ધૂમ, અબ્ર એમ જૂદા જૂદા રૂપે થાય છે એમ કહે છે. આ બધાં જે રૂપો અહિંઆં જણાવ્યાં છે તે બધાં વિકાર રૂપ હોવાથી જો મૂળ કારણ આ જૂદા જૂદા રૂપે થાય છે એમ કહેતા હો તો પછી તે કારણ પણ વિકારવાળું થશે. આથી વૃષ્ટિ તે કાર્ય જલરૂપ છે, કારણ જલરૂપ નહિ અને તેથી અન્નની ઉત્પત્તિમાં બીજની આવશ્યકતા હોવાથી તે જ્ઞાનને યોગ્ય દેહનું કારણ નથી.

ઉત્તર—અહિંઆં જલ વાયુ વગેરે રૂપે પરિણમે છે તે વાયુરૂપ નથી પણ વાયુરૂપનો આભાસ છે ખરી રીતે તે વાયુ વગેરે નથી પણ પોતે તે રૂપે દેખાય છે. આથી મૂળ કારણ અહિંઆં વૃષ્ટિ થાય છે. એમ જે કશું ત્યાં વૃષ્ટિ નહિ પણ વૃષ્ટિનો આભાસ સમજવો. આથી તેની કારણરૂપતામાં બાધ આવતો નથી. જે વૃષ્ટિ છે તે ખરી રીતે મૂળ કારણ જલ છે. પણ તેમાં વૃષ્ટિનું ભાન થાય છે. વૃષ્ટિનું ભાન તે કાર્ય છે. આ રીતે કારણમાં કાર્યનું ભાન છે, પણ આ રીતે જે કારણ રૂપ છે તે કાર્યરૂપે પ્રતીત થાય છે તે ગૌણ પ્રતીતિ છે. જેમ ચિત્રમાં ઘોડા દેખાય તેની માફક કારણરૂપ જલનાં વાયુ, અબ્ર, વગેરે રૂપો છે. ચિત્રમણના ઘોડાની ગમન ક્રિયા નથી તેથી તે દશા ઉપયોગનો નથી માટે તે ગૌણ છે. તેમ વાયુ, અબ્ર વગેરે રૂપોની પ્રતીતિ છે. જેમ ચિત્રમણના ઘોડામાં અને ખરા ઘોડામાં આકારનું સામ્ય છે અને તેટલા ઉપરથી આપણે તેને ઘોડો કહીએ છીએ અન્યથા નહિ. કારણ કે આકાર સિવાય બીજી કાંઈ પણ ઘોડાની ક્રિયાઓ તેમાં નથી. તેવીજ રીતે અહિંઆં પણ સામ્યથી વાયુ, અબ્ર વગેરેને જલરૂપ કહેલ છે અન્યથા નહિ. માટે ચિત્રના ઘોડાની માફક વાયુ વગેરેના રૂપમાં વાયુ વગેરેનો દેખાવજ છે, વાયુ વગેરે રૂપ પદાર્થો નથી. તેથી ઉક્ત શ્રુતિમાં ‘વૃષ્ટિ’ શબ્દને વૃષ્ટિ રૂપજ સમજીએ તો તે કાર્યરૂપ ગણાય, પણ વૃષ્ટિ તે વૃષ્ટિ રૂપ નહિ પણ વૃષ્ટિનો દેખાવ, ખરી રીતે તો મૂળ કારણ જળજ છે. આથી વૃષ્ટિ એ મૂળ કારણ જલજ છે, કાર્ય નહિ. ૨૨

સૂત્ર ૨૩—વળી જલ જે વાયુ વગેરે જૂદાં જૂદાં રૂપ ગ્રહણ કરે છે તેમાં બહુ વખત લાગતો નથી. માત્ર અન્ન ભાવને પ્રાપ્ત કરેલાજ રેતોરૂપ થવામાં વાર લાગે છે. એમ કહેલું છે આથી તે પહેલાંનાં રૂપોમાં બહુ સમય લાગતો નથી. આથી ત્રીજી આહુતિમાં તો તે એકદમ આવે છે. અહિંઆં એવી શંકા કરવી નહિ કે અવરોહનો ક્લેશ તો અહિંઆં પણ છે તો ધૂમમાર્ગથી આમાં કયો વિશેષ છે? અવરોહના ક્લેશનું ક્યન ધૂમમાર્ગમાંજ છે. પંચામિતો માર્ગ તેનાથી જૂદો હોવાથી વૈરાગ્યાદિવાળા અને અભિમાન રહિતજ તે રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે અહિંઆં બિલકૂલ ક્લેશ નથી.

સાર—આ અધિકરણમાં ત્રીજી આહુતિનો વિચાર કર્યો છે. તે આહુતિમાં “વૃષ્ટિમાંથી” અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેલું છે તેથી વૃષ્ટિને નિમિત્ત કારણ કહેવું કે સમવાયિ કારણ? પૂર્વપક્ષી નિમિત્ત કારણ કલ્પે છે. કારણ કે અન્નનું સમવાયિ કારણ બીજ હોઈ શકે. સિદ્ધાન્તી-વૃષ્ટિએ મૂળ કારણરૂપ-આધ્યાત્મિક કારણરૂપ જલ છે, આ જલ સર્વરૂપ થઈ શકે છે, તેમાંથી અન્નની ઉત્પત્તિ માટે બીજની અપેક્ષા નથી, કારણ કે તે આધ્યાત્મિક સર્વરૂપ ભવનના સામર્થ્યવાળું કારણ છે. માટે વૃષ્ટિમાંથી અન્ન થાય છે તે ખરાખર છે. આમ સ. ૨૧ માં જણાવીને સૂત્ર ૨૨ માં કહે છે કે વૃષ્ટિ રૂપ તે ખરેખર વૃષ્ટિ નથી પણ ચિત્રના ઘોડામાં જેમ આકારના સામ્યથી ઘોડાનો દેખાવ જોવામાં આવે છે તેમ વૃષ્ટિમાં વૃષ્ટિરૂપ ખરેખર મૂળ કારણથી જૂદું નથી, પણ વૃષ્ટિનો દેખાવ છે. આથી “વૃષ્ટિમાંથી અન્નની ઉત્પત્તિ જે કહીને મૂળ કારણ શક્તિયુક્ત જલમાંથી છે એમ સમજવું. સ. ૨૩ માં કહે છે કે વૃષ્ટિમાંથી બ્યારે

અન્નની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યારે બહુ વિલંબ થતો નથી. અન્નરૂપ થયા પછી પુરુષમાં રેતોરૂપ થવામાં તથા સ્ત્રીના ઉદરમાં ગર્ભરૂપ બનવામાં કંઈક સમય લે છે તે પહેલાંની દશામાં નહિ.

૬ હું અધિકરણ.

સૂત્ર ૨૪—આ અધિકરણમાં ચોથી આહુતિનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં પુરુષને આગ્ન કહેલ છે. વાક, પ્રાણ, જીહ્વા, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર તે ઇન્દ્રિય, ધુમાડો, જ્વાલા, અંગારા અને તણુખા કહેલ છે. તેમાં અન્ન હોમ્ય પદાર્થ છે અને રેતઃતેનું ફળ છે. અર્થાત્ પુરુષ જે અન્ન ખાય છે તેમાંથી રેત ઉત્પન્ન થાય છે એવો અર્થ ત્યાં છે.

અહિંઆં પૂર્વપક્ષી નીચે પ્રમાણે શંકા કરે છે—

શંકા—એવું કહેવામાં આવે છે કે સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થતા કર્મના દોષથી પુરુષ સ્થાવર ચોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારનું સ્મૃતિનું વચન છે. તેથી એમ સમજાય છે કે અન્ન એ સ્થાવર હોવાથી પૂર્વ જન્મનાં પાપને લીધે જીવ તે રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. આથી તે અન્ન અશુદ્ધ હોવું જોઈએ. પણ ત્રીજી આહુતિ જોતાં એમ સમજાય છે કે વિહિત યજ્ઞાદિ કર્મ કરનાર પુણ્યશાલીનો આત્મા વૃષ્ટિદ્વારા જીવ રૂપ બન્યો છે. તો પછી તે શું? જીવનો પ્રવેશ અશુદ્ધ અન્નમાં શી રીતે હોઈ શકે? અને છતાં જો પ્રવેશ થઈ શકતો હોય એમ કદાચ તમે કહેતા હો કારણ કે શુદ્ધ આહુતિથી તે અન્ન ઉત્પન્ન થયું છે માટે તે અન્ન અહિંઆં શુદ્ધ છે તો પણ તે અન્ન જ્યારે ખાંડવામાં આવે તથા રાંધવામાં આવે ત્યારે તેમાં રહેલા જીવનો નાશ થાય છે. તો પછી તે અન્ન રેતોરૂપ શી રીતે બને અને તે રેત (વીર્ય)માંથી જીવની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય?

ઉત્તર—ઉપરની શંકાનું સમાધાન તમે માંલજો. પ્રથમ બીજી શંકા—અન્ન વીર્યરૂપ બને કે નહિ તેનો ખૂલાસો એમ આપીએ છીએ. વૃષ્ટિ જ્યારે અન્નરૂપ થાય છે ત્યારેજ વ્રીહિ વગેરે જૂદા જૂદા જીવોનું અધિષ્ઠાન બને છે. તે જીવો આ અન્નમાં હોય છે, પણ તેમને તે વિષે એવું અભિમાન હોતું નથી કે આ અન્ન—વ્રીહિ વગેરે અમારું રહેવાનું સ્થાન છે. તેઓ અતિથિની માફક ત્યાં સ્થિતિ કરે છે. જેમ કોઈ અતિથિ બીજાને ઘેર ગયો હોય તો તે એ ઘરને પોતાનું માનતો નથી પણ બીજાનું છે એમ માનીને અભિમાન રહિત ત્યાં રહે છે. તેજ પ્રમાણે આ જીવ આ વ્રીહિ વગેરે અન્નમાં રહે છે. આમ હોવાથી જ્યારે તે અન્નને ખાંડવામાં આવે તથા તેને રાંધવામાં આવે તો તેને કલેશ હોતો નથી, કારણ કે અન્નને જે ક્રિયાઓ થાય છે તેની સાથે તેને કંઈ પણ લાગતુંવળગતું નથી. તેમ ખાંડવા વગેરેની ક્રિયાથી તે જીવ જતો રહેતો નથી. કારણ કે જો ખાંડેલું તથા રાંધેલું અન્ન ઘણા સમય સુધી જો રાખી મૂકવામાં આવે તો પછી તેમાં ક્રીડા વગેરે પડેલા દેખાય છે, આથી તે અન્નને ખાંડવામાં અગર રાંધવામાં આવે તો પણ જીવ જતો રહેતો નથી તે સત્ય છે. તેનું કારણ અહિંઆં ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે તે જીવોની આ અન્નરૂપી અધિષ્ઠાનમાં નિરભિમાનતા છે. આથી જ્યારે બીજ રાંધવામાં આવે તે સમયે જ્યારે વૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જલભાવને પ્રાપ્ત થયેલ જીવો તેની સાથે અન્નાદિ બીજમાં પ્રવેશ કરે છે. અને તે સમયે અન્ય જીવથી અધિષ્ઠિત જે વ્રીહિ વગેરે છે તેમાં વાયુ વગેરે રૂપમાં વાયુ વગેરેનું જે ભાન થાય છે તેવું અત્યારે ભાન નથી પણ અતિથિની માફક કાર્ય પરત્વે સ્થિતિ છે. તેથી તે અન્ન વીર્યરૂપ બને તેમાં શંકા લેવા જેવું નથી. ૨૨

સૂત્ર ૨૫—શંકા—જો અન્યના અધિષ્ઠાનનો અંગીકાર કરવામાં આવે તો કલેશ પામતા જીવો અશુદ્ધ હોવાથી તેમના અધિષ્ઠાન રૂપ અન્ન પણ અશુદ્ધ બને તો પછી તે અન્નમાંથી કેવી રીતે યોગ્ય દેહના ઝાનમાં ઉપયોગી દેહની ઉત્પત્તિ બને?

ઉત્તર—છાં. ૫-૭-૨ પ્રમાણે આ આહુતિમાં હોમ્ય અન્નના હોમનાર દેવો છે તેથી તેઓ કદી અશુદ્ધ અન્નનો હોમ કરેજ નહિ. અન્ય પણ હોમ્ય અન્ન હોય તો તેની પણ સંસ્કારથી શુદ્ધિ હોય છે. તો અહિંઆં પણ હોમ નામના સંસ્કારના શબ્દથી શુદ્ધ અન્ન છે. તેથી શુદ્ધ અન્નમાં શુદ્ધ જીવનો પ્રવેશ બરાબર છે માટે તમારી શંકા બ્યાજબી નથી.

(સાર)—અહિંઆં ચોથી આહુતિમાં અન્નમાંથી વીર્યની ઉત્પત્તિ વિષે જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો વિચાર કરે છે. અન્નનું અધિષ્ઠાન કરીને રહેલા જીવો અભિમાન વગર અતિથિની માફક તેમાં રહે છે તેથી અન્નની ઉપર જે કાંઈ ક્રિયાઓ થાય તેની ચસર તેમને થતી નથી. આથી અન્નને ખાંડવામાં આવે અગર રાંધવામાં આવે તોપણ તેમાંથી જીવનો નાશ થતો જણાતો નથી. ઉલટું તેવા પ્રકારના અન્નને જે વધુ વખત રાખવામાં આવે તો તેમાંથી કીડાઓ વગેરે જીવો જોવામાં આવે છે. વળી આ આહુતિમાં હોમાતું અન્ન તે આહુતિ તરીકે હોવાથી તથા તેના હોમનારા દેવો હોવાથી શુદ્ધ છે માટે અહિંઆં શુદ્ધ અન્નમાંજ પવિત્ર જીવનો પ્રવેશ થયો છે અને તે વીર્યરૂપ બને છે.

૭ મું અધિકરણ.

આ અધિકરણમાં પાંચમાં આહુતિનો વિચાર કરે છે. તેમાં સ્ત્રી એ અગ્નિ છે, ઉપસ્થ ઉપમન્ત્રણ, યોનિ તેની અંદરની (યોનિની અંદરની) ક્રિયા અને આનન્દ તે ઇન્ધન, ધૂમ, જ્વાલા અંગારા અને તણખા રૂપ છે. આમાં રેતઃ (વીર્ય) એ હોમાય છે અને ગર્ભ તે તેનું ફલ છે. અહિંઆં પ્રથમ નીચેની શંકા છે:—

શંકા—અન્નમાંથી વીર્ય થાય છે એ તો બરાબર પણ વીર્યમાંથી ગર્ભ બંધાય તે વિષે શંકા છે. કારણ કે પુરુષમાં અન્નનો હોમ હોય (અન્ન ખાતો હોય) તોપણ બાહ્યાવસ્થા કૌમાર અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તે અન્નમાંથી વીર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. જો અન્નમાંથી વીર્ય ઉત્પન્ન થતું હોય તો શા માટે બાહ્યાવસ્થા તથા કૌમાર તેમજ વૃદ્ધાવસ્થામાં તે ઉત્પન્ન થતું નથી અને ફક્ત જુવાનીમાંજ થાય છે? માટે અન્નથી સર્વદા વીર્ય ઉત્પન્ન થાય એ સિદ્ધાન્તજ સ્વીકાર્ય નથી. જો તે સ્વીકારો તો તેમાં અત્રે જણાવેલો બિચાર નિયમ ભંગનો દોષ તમને જણાયા વગર રહેશે નહિ. વળી તારણ્યમાં પણ—યુવાવસ્થામાં પણ તમામ અન્ન ખાનારમાં વીર્યની ઉત્પત્તિ નથી; અને તેમાં વળી જો વીર્યની ઉત્પત્તિ હોય તો પણ જ્યાં સુધી નિયમપૂર્વક યોનિમાં તે વીર્યનું સિન્ધ્યન કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેનો ગર્ભ બનતો નથી. તેમજ વળી પુરુષનો પ્રયત્ન હોય છતાં દેવની અપેક્ષાના અભાવથી તે વીર્યનો ગર્ભ બનતો નથી. માટે પાંચમી આહુતિમાં વીર્યને હોમ્ય કહેલ છે તે બરાબર નથી.

ઉત્તર—વીર્યનો જો પુરુષની સાથે સંબંધ થાય તોજ તે સ્ત્રીની યોનિમાં પ્રવેશ પામતાં ગર્ભરૂપ બને છે. પૌરુષ એટલે રેતઃનું સિન્ધ્યન કરવાનું સામર્થ્ય—એ સામર્થ્ય જેનામાં હોય તેજ પુરુષ અન્ય કાંઈ નહિ. માટે પૌરુષ ધર્મવાળા સાથે તેનો સંબંધ થતાં તે વીર્ય સ્ત્રીની યોનિમાં પ્રવેશ પામીને ગર્ભરૂપ બને છે. ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવની કૃપા વગર તે રેતઃનો સેક બની શકતો નથી. ઇન્દ્રિયો સ્વસ્થ અને અનુકૂળ હોય તોજ રેતઃનું સિન્ધ્યન બને છે. ઇશ્વરની ઇચ્છાથી તે રેતઃ પુરુષમાં તૈયાર થયો હોય તો પણ ઇન્દ્રિયોદ્વારાજ તેનું અહિર્નિર્ગમન થાય છે તેથી રેતઃની આહુતિ અપાતાં ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે તે બરાબર છે તેટલા માટે તો આ પાંચમી આહુતિ કહેલી છે. આ આહુતિ પુરુષને ફક્ત અજ ખાવાનુંજ જણાવતી નથી, પણ અન્નદ્વારા રેતઃઉત્પન્ન કરીને તેના ફલને જણાવવાનું છે એમ “શરીરને માટેજ દેવોનો ઉદ્ધમ છે” એવા પછીના શબ્દોથી સમજાય છે એ અર્થ જણાવવાને સૂત્રમાં અજ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. વળી યોગ “શબ્દનું તાત્પર્ય એ છે કે જે રેતઃનો સેક કરી શકે છે તેવા પૌરુષ ધર્મવાળાની સાથે જો રેતઃનો યોગ-સંબંધ થાય તોજ તે રેતઃનું ફલ ગર્ભ હોય છે. આ પૌરુષ ધર્મ યુવા-

વસ્થામાંજ હોય છે, બાલ્ય, કૈશોર તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં તે હોતો નથી, માટે તેમનામાં રેતઃની ઉત્પત્તિ નથી. વળી તેમાં બીજું પણ તાત્પર્ય છે અને તે એક અન્નમાં એકજ શુદ્ધ જીવ હોય છે બીજો નહિ. જો તેમ ના હોય તો પછી બહુ જીવોની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય.

૮ મું અધિકરણ.

આ અધિકરણમાં પંચાહુતિનો ઉપસંહાર કરે છે. પાછલા અધિકરણમાં હોમમાં રેતઃનો વિચાર કર્યો હતો, હવે તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા ફલ ગર્ભનો વિચાર કરીને પ્રસ્તુત વિષયનો ઉપસંહાર કરે છે. પાંચમી આહુતિમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે “તે આહુતિમાંથી ગર્ભ સંભવે છે” તો અહિંઆ સંદેહ આ છે કે જે ફલ-ગર્ભ બધાય છે તે યોનિમાંજ હોય છે કે તેની બહાર નીકળે છે? આમાં પૂર્વપક્ષ નીચે પ્રમાણે છે—

ગર્ભ શબ્દથી તે અન્તઃ સ્થિતજ છે, કારણ કે શરીર પરત્વે લેવામાં ગર્ભની શ્રુતિના બાધનો પ્રસંગ આવે છે. વળી પાંચમી આહુતિમાં જન્મ પુરુષ.સંતાને પ્રાપ્ત થાય છે એવા ઉપસંહારનો વિરોધ નથી. આગળ કર્તવ્યના અભાવથી તે પ્રમાણેની ઉક્તિ છે તેથી ત્યાં વિરોધ નથી. વળી છ માસ પછી ગર્ભમાં જ્ઞાન સંભવ છે, અને તેટલાથીજ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ હોવાથી ગુરુની પાસે જ્ઞાન માટે જવાની પણ જરૂર નથી.

ઉત્તર—ગર્ભ શબ્દનો અર્થ યોનિમાંથી બહાર નીકળેલું શરીર એમ સમજવાનું છે. વીર્યનું ફલ ગર્ભ કહેલ છે ત્યાં ગર્ભ એટલે શરીરજ લેવું. તે શરીર રૂપ થઈને યોનિની બહાર જ્યાં સુધી નીકળે નહિ ત્યાં સુધી તે ફલ કહી શકાય નહિ. તે શરીરની સિધ્ધિને માટે તે ગર્ભને ધારણ કરનાર માતા તેનું રક્ષણ કરે છે. માટેજ યોગ્ય દેહના સાધન સહિત બ્રહ્મજ્ઞાન માટે તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

ટાંચણ—

આ પાદમાં હોદોગ્યોપનિષદમાં જે પંચામિ વિદ્યાનું નિરૂપણ છે તે વિષેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે પંચામિ વિદ્યાની પાંચ આહુતિઓ છે. તેના અર્થના નિરૂપણનું ટાંચણ બ્ર. સૂ. પ્રમાણે છે. અધિ. ૧ સૂ. ૧ પ્રથમાહુતિ પરામર્શ.

બ્રહ્મજ્ઞાન માટે ઉપયોગિ દેહ-
ની પ્રાપ્તિ માટે ભૂતોસહિત
જીવનું ગમન.

૨ તેજ, જલ અને અન્નમાં જલની મુખ્યતા.

૩ જીવ સાથે પ્રાણની ગતિ કહેલી હોવાથી અને જલ પ્રાણનું પો-
પક હોવાથી જલ ભૂત સાથે જીવની ગતિમાં સંબન્ધની અપેક્ષા.

૪ પ્રાણાદિના અમિ વગેરેમાં લયની શ્રુતિની ગૌણતા.

૫ પ્રથમ આહુતિમાં ‘શ્રાદ્ધ’ શબ્દથી જલના અર્થની થતી પ્રતીતિ.

૬ યજ્ઞાદિ કરનાર માટેજ પંચામિ વિદ્યાનુસાર ગતિની આવશ્યકતા.

૭ શંકા-પંચામિ વિદ્યાનુસાર સોમ-
ભાવને પ્રાપ્ત થયેલાનું દેવના અન્નરૂપ સોમના ભક્ષણથી તેનું ભક્ષણ થતાં, અનિષ્ટાપત્તિ.

ઉત્તર—ઉપર જણાવેલા ભક્ષ-
ણની ગૌણતાથી અનિષ્ટાપત્તિનો અભાવ.

અધિ. ૨ દ્વિતીય આહુતિ પરામર્શ.

૮ સોમભાવનો નાશ થતાં અનુ-
શયવાળાની વૃષ્ટિ રૂપતા.

૯ આચરણ શ્રુતિ ઉપલક્ષણ અર્થમાં હોવાથી કાળજીજનિના

- મતે અનુશયની અપેક્ષા.
- ૧૦ આચરણ શ્રુતિની વિહિત કર્મથી જૂદાઓ માટે અપેક્ષા હોવાથી તેની નિષ્પ્રયોજનતાનો અભાવ.
- ૧૧ સંકૃતદુષ્ટતાનુસારજ અનુશયની અવસ્થા વિષે બાદરિનો મત.
- અધિ. ૩, ૧૨-૧૬ વિહિત યજ્ઞાદિ કર્મ કરનાર માટે ધૂમ માર્ગ અને તેનાથી જુદાં પાપ કર્મ કરનાર માટે યમ માર્ગની નિયતતા.
- ૧૨ પૂર્વપક્ષ.
- ૧૩ સિદ્ધાન્ત-પાપીઓ માટે યમ-માર્ગની આવશ્યકતા.
- ૧૪ સ્મૃતિનું અનુમોદન
- ૧૫ રૌરવાદિ સાત નરકોની યમ-લોકમાં સ્થિતિ.
- ૧૬ ચિત્ર ગુપ્તાદિનું યમની આત્માથી રૌરવાદિ નરકોમાં શાસન.
- અધિ. ૪ દેવયાન અને પિતૃયાણી માફક યમમાર્ગની પ્રુથક્તા.
- ૧૮ ક્ષુદ્ર જંતુ તરીકે જન્મ મરણ રૂપ તૃતીય સ્થાનનો યમલોકમાં અન્તર્ભાવનો અભાવ.
- ૧૯ લોક દષ્ટાન્તથી યમમાર્ગની સાર્થકતા.
- ૨૦ યમપુરુષનાં દર્શનથી યમલોકના અસ્તિત્વનું અનુમાન.
- અધિ. ૫ તૃતીય આહુતિ પરામર્શ.
- ૨૧ “વૃષ્ટિ” શબ્દ મૂળ કારણરૂપ જલમયતા
- ૨૨ વૃષ્ટિ એટલે વૃષ્ટિ રૂપ નહિ પણ વૃષ્ટિનો દેખાવ (વૃષ્ટિનું આભાન)
- ૨૩ વૃષ્ટિની અન્નરૂપતામાં કાલનો અવિલંબ.
- અધિ. ૬ અતુર્થ આહુતિ પરામર્શ.
- ૨૪ વ્રીહિ આદિ અન્નમાં અતિથિવત જીવોની સ્થિતિ.
- ૨૫ હોમ્ય અન્નમાં અશુદ્ધિનો અભાવ.
- અધિ. ૭ પંચમ આહુતિ પરામર્શ
- ૨૬ પૌરુષ કર્મવાળાના યોગથી રેતમાંથી ગર્ભની ઉત્પત્તિ તથા અન્નમાં એકજ જીવનું અધિ-શન.
- અધિ. ૮ ૨ જીવનું અધિષ્ઠાન.
- ૨૭ ગર્ભસિદ્ધિમાં રેતઃસિન્ધ્યનની ફલરૂપતા અને યોનિમાંથી બહાર નીકળેલા શરીરના અર્થમાં તે શબ્દની (ગર્ભ શબ્દની) સાર્થકતા.

પાદ-૨ જ્ઞે.

૧ સંધ્યાધિકરણ

સંધ્યે સૃષ્ટિરાહ હિ ॥૩-૨-૧॥

સ્વપ્નમાં સૃષ્ટિ ખરેખર છે એમ શ્રુતિ કહે છે.

પૂર્વ પાદમાં 'અધિકારીના યોગ્ય દેહનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હતું. બીજા પાદમાં જીવની મુક્તિની યોગ્યતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ 'સ્વપ્નનું નિરૂપણ કરે છે. સ્વપ્ન જો સત્ય હોય તો તેના કરેલા ગુણ તથા દોષનો સંબંધ જીવને થાય તેથી નિરૂપેલ શુદ્ધિ વ્યર્થ થઈ જાય. માટે સ્વપ્નની મિથ્યતા દર્શાવવાને અધિકરણનો આરંભ છે. ત્યાં પૂર્વ પક્ષ કહે છે. સંધ્યેમાં કહેતાં સ્વપ્નમાં સૃષ્ટિ ખરેખર કહે છે. અથવા, તે આ પુરુષના બે સ્થાનો હોય છે, આ અને પરલોકનું સ્થાન. સંધ્યે કહેતાં સ્વપ્ન સ્થાન એ ત્રીજું છે. (બૃ. ૪-૩-૯) એ પ્રમાણે ઉપક્રમ કરીને "ત્યાં નથી રથ કે રથના ઘોડા, અગર રસ્તાઓ. રથ, ઘોડા અને રસ્તાઓ તે સર્જે છે" (બૃ. ૪-૩-૧૦) વગેરેથી સૃષ્ટિ કહી છે. સંધ્યે સ્થાન (સ્વપ્ન સ્થાન)માં સૃષ્ટિ છે. કારણ કે શ્રુતિ જાતેજ તે કહે છે. વળી આ અર્થ યોગ્ય છે. જે પ્રમાણે શ્રુતિ કહે છે તે પ્રમાણેજ સ્વપ્નમાં દેખાય છે. દેવ વગેરેનાં વાક્યોના પ્રબોધમાં પણ બાધનો અભાવ છે તેથી. ત્યાં 'આ સૃષ્ટિ જોવામાં આવતી નથી. "ત્યાં રથ વગેરે નથી" એમ કહીને તેમનો નિષેધ કર્યો છે માટે શ્રુતિ વાદીઓનું પ્રમાણ શ્રુતિજ છે. તો પછી અનુભવનો સંવાદ કરનારી હોય તેમાં શું? માટે સ્વપ્નમાં સૃષ્ટિ છે. ૧

નિર્માતારં ચૈકે પુત્રાદયશ્ચ ॥૩-૨-૨॥

કેટલાક શાખાવાળાઓ ભગવાનને સ્વપ્નના નિર્માતા તથા પુત્રાદિને જણાવે છે.

કાઠકમાં ચોથી વલ્લીમાં સંભળાય છે. 'જે આ સુતેલામાં જાગે છે, પુરુષ કે જે પ્રત્યેક કામને રચે છે તેજ શુક, તેજ બ્રહ્મા તેજ અમૃત કહેવાય છે, (ક. ૪-૮) એમ

સૂ. ૧—(૧) પંચાગ્નિ વિદ્યાના પ્રકારથી જ્ઞાનને ઉપયોગી દેહનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હતું. (૨) આ પાદમાં જ્ઞાનને ઉપયોગી દેહ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે જીવ મુક્તિનો અધિકારી બને છે તે માટે તેની યોગ્યતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. (૩) સ્વપ્નની સૃષ્ટિ એ સત્ય હશે કે મિથ્યા તેનું નિરૂપણ કરે છે. (૪) અધિકરણનું પ્રયોજન કહે છે. (૫) સંધ્યે એટલે સ્વપ્ન-જગતને સુષુપ્તિ વચ્ચેનો સાંધણનો ભાગ તેનું નામ સંધ્યે અથવા સ્વપ્ન. (૬) બૃ. ૪-૩-૧૦ ની જણાવેલી શ્રુતિ પ્રમાણે સ્વપ્ન સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ છે. (૭) સ્વપ્નમાં દેવતાઓનાં સાંભળેલાં વચનો તથા તેમની આજ્ઞાઓ પ્રમાણે જાગ્યા પછી અનુભવ થાય છે માટે સ્વપ્ન સૃષ્ટિ ખરી છે. (૮) સ્વાપ્નિક પદાર્થોમાં આ જગતનું જ્ઞાન નથી કારણ કે ત્યાં આ જગતના સ્થળ વગેરે પદાર્થોનો નિષેધ કર્યો છે. ભાવાર્થ—આ સૂત્રમાં અને પછીના સૂત્રમાં પૂર્વપક્ષકાર એમ કહેવા માગે છે કે સ્વપ્નની અંદર જણાતી સૃષ્ટિ એ ખરી સૃષ્ટિ છે; કારણ કે શ્રુતિ તે પ્રમાણે જણાવે છે અને પ્રત્યેકનો અનુભવ પણ તેજ પ્રમાણે છે.

કેટલાકો નિર્માતા જીવને (સ્વપ્ન સૃષ્ટિના સર્જનાર તરીકે) જણાવે છે. જો કે સુષુપ્તિ તથા ઉત્ક્રાન્તિનો ભેદ અહિંમાં હોવાથી “અને ત્યાં રથ નથી” એ પણ પ્રશ્નનું પ્રકરણ છે. તથાપિ નિયત ધર્મની બાબતમાં જીવજ કર્તા છે એમ જણાય છે. એ તે માટે સંશય રહિત વચનનું ઉદાહરણ આપે છે. “ભગવાને તેનું નિર્માણ કરેલું હોવાથી સ્વપ્નમાં જે સ્થિત છે તે પણ સત્ય છે. કારણ કે તેના કર્તાને સ્વાપ નથી કે જેથી તેને જામ થાય કારણ કે “તે જાગે છે” એવું વચન છે. વળી ઇચ્છા પૂર્વક સઘળું તે સર્જે છે. “સેંકડો વર્ષનું આયુષ્યવાળા પુત્ર અને પૌત્રોને માગ” એમાં કામના વિષય પુત્ર વગેરે કહ્યા છે. વળી તે ‘પરલોકના સાધકનું નિર્માણ કરેલું છે માટે ત્રણ લોકની કલ્પના છે “ચ” અને થી (સૂત્રમાં) કાર્યની અંદરના તથા કારણમાં આવેલા ધર્મો કહ્યા છે. માટે શ્રુતિ અને ઉપપત્તિથી સ્વપ્ન સૃષ્ટિ સિદ્ધ થાય છે. તેથી તેના કરેલા ગુણ અને દોષના સંબંધમાં પહેલાં જણાવેલ દેહનું નિર્માણ વ્યર્થ છે એમ સમજાય છે. ૨

માયામાત્રં તુ કાત્સ્ન્યેનાનભિવ્યક્તસ્વરૂપત્વાત્ ॥૩-૨-૩॥

સ્વપ્નસૃષ્ટિકૃત માયા છે (મિથ્યા છે) કારણ કે તેમાં પદાર્થોનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ પ્રકટ થતું નથી.

સૂ. ૨-૨-(૧) જીવ એજ સ્વપ્ન સૃષ્ટિનો સર્જનાર છે એમ હવે પક્ષની સામે શંકા કલ્પી છે. (૨) જીવ પોતે સ્વપ્નમાં વિહાર કરે છે અને પોતેજ બધું સર્જે છે એમ કહેલું હોવાથી સ્વપ્નનું સર્જન એજ જીવનો ધર્મ છે. (૩) પૂર્વપક્ષી પોતાનો સિદ્ધાંત આપે છે. (૪) સ્વપ્ન સૃષ્ટિના કર્તા જીવ નહિ પણ ભગવાન છે માટે સ્વપ્નના તમામ પદાર્થો એ બધા સત્ય છે. (૫) સ્વપ્નના રચનાર ભગવાનને નિદ્રા હોતી નથી કારણ કે શ્રુતિ એમ કહે છે કે જ્યારે તમામ જીવો સૂએ છે ત્યારે ભગવાન એકલાજ જાગે છે. આથી ભગવાનની બાબતમાં સુષુપ્તિ નથી તેથી તેમને અજ્ઞાન દશા નથી. તે અજ્ઞાન દશા નથી તો પછી તેમની રચેલી સ્વપ્ન સૃષ્ટિ તે સત્યજ છે જામરહિત છે. (૬) વળી આ સ્વપ્ન સૃષ્ટિ પણ જગતની માફક ઇચ્છાપૂર્વક રચાઈ છે. જ્યારે ભગવાન આ જગત રચે છે ત્યારે તે પ્રથમ રચવાનો સંકલ્પ કરે છે અને પછીથીજ જગતનું નિર્માણ થાય છે તેમ આ સ્વપ્ન સૃષ્ટિ તે પણ ભગવાનની ઇચ્છાથીજ છે. (૭) ભગવાને સ્વપ્ન સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરેલું હોવાથી તેમાં જેવાતા પદાર્થો પણ પરલોકના સાધક બને છે. (૮) સૂત્રમાં બે ચ “અને” આવેલો છે. એક નિર્માતા શબ્દની પછી અને બીજો છેદના પુત્રાદિ શબ્દ પછી. તેમાં નિર્માતા એ ભગવાનને માટે છે અર્થાત્ તેનાથી કારણ ધર્મનું સૂચન થાય છે. સ્વપ્નના કર્તા એ ભગવાન છે તેથી ભગવાનનું સ્વપ્નકર્તૃત્વ રૂપી ધર્મ તે જણાયો છે અને પુત્રાદિ એ સ્વપ્ન સૃષ્ટિજ અંદરના પદાર્થ હોવાથી કાર્યના ધર્મો છે તેથી અહિંમાં એમ સૂચવે છે કે કારણ કહેતાં ભગવાન એ સત્ય હોવાથી તેમનાથી ઉત્પન્ન થએલું સ્વપ્ન સૃષ્ટિકૃત કાર્ય તે પણ સત્ય છે એવો અર્થ બે ચ શબ્દોથી સમજાય છે. (૯) જો સ્વપ્ન સૃષ્ટિ સત્ય હોય અને જ્ઞાનને ઉપયોગી દેહીને પ્રાપ્ત કરેલા જીવને તેનો અનુભવ થતો હોય તો સ્વપ્નના ગુણ દોષનો સંબંધ તે જીવને જરૂરી થાય અને તેમ થવાથી તેને જ્ઞાનની અથવા તો મુક્તિની પ્રાપ્તિમાં તે અંતરાયરૂપ બને; કારણ કે સ્વપ્નમાં કેટલીક વખત તે નહિ કરવા જેવાં પણ કાર્ય કરે છે. તે કાર્યો જો જાગૃત દશાની માફક સત્ય હોય તો તે અંતરાય રૂપ થયા વગર રહેશે નહિ. ભાવાર્થ—આ સૂત્રમાં એમ જણાવે છે કે સ્વપ્નના બનાવનાર ભગવાનજ છે અને તેમણે ઇચ્છાપૂર્વક સ્વપ્ન સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરેલું છે; માટે સ્વપ્ન સૃષ્ટિ એ અન્યજ છે એમ પૂર્વપક્ષી જણાવે છે. ૨

‘તો’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને દૂર કરે છે. સ્વપ્ન સૃષ્ટિ માયા માત્ર છે. તેમાં કહેતું પૂરે પૂરી રીતે તેની અભિવ્યક્તિ નથી તે છે. પૂરે પૂરી રીતે જેનું જેવું સ્વરૂપ દેશ, કાલ થતાં વસ્તુની અપેક્ષા વાળું જોઈએ તે રીતની અભિવ્યક્તિનો તેમાં અભાવ છે તેથી. આશય આ છે. શ્રુતિ સૃષ્ટિનેજ જણાવે છે. તેની સત્યતા પણ જણાવતી નથી. જેમ “આ આત્મા રૂપ જે છે તે બધું સત્ય છે.” (છાં. ૬-૮-૫) “આત્માને જાતેજ સર્જ્યો તે સત્ય છે એમ કહે છે. અસત્માંથી સત્ શી રીતે થાય?” (છાં. ૬-૨-૨) વગેરે હજારો શ્રુતિઓથી આ સત્ય છે. એમ પ્રતીતિ થાય છે. પણ તે પ્રમાણે શ્રુતિ સ્વપ્નસૃષ્ટિને (સત્ય) કહેતી નથી. કારણ કે તે સત્ય છે એમ જણાવનાર પ્રયોજનનો અભાવ છે. કૃત સ્વપ્નમાં વિહરતો તે મહામાયાના જાણનાર હોવાથી માયાથી પણ તે સિદ્ધ છે. તે બિન્ન પ્રપંચ પણ નથી. કારણ કે ત્યાં એકનો એક જીવ છે. “અવિદ્યાથી માને છે,” એ વચનથી તેના સુખ અને દુઃખના લોગને માટે પણ તે સત્ય છે, એમ અંગીકાર કરવું જોઈએ નહિ. ૧૦ એ સ્થાન વિષેનાં વચનમાં વિરોધ આવે. ૧૧વળી જીવતાં અને મરેલાંઓને જીએ છે તેથી જીવદ્રવ્યનું દર્શન છે. ૧૨માટે એ લોકની પ્રતિચ્છાયા રૂપ હોવાથી માયાથી કીડામાં

સૂ. ૩—(૧) ‘તુ’ શબ્દનો પ્રયોગ સૂત્રમાં પૂર્વ પક્ષની નિર્વાત્તિ કરવાને માટે છે અર્થાત્ પૂર્વ પક્ષમાં સ્વપ્ન સૃષ્ટિને જે સત્ય કહેવામાં આવ્યું છે તે ખોટું છે. (૨) સ્વપ્ન સૃષ્ટિ એ સાચી નથી પણ માયાજ અસત્ય મિથ્યા છે. (૩) સ્વપ્ન સૃષ્ટિ મિથ્યા છે. (૩) સ્વપ્ન સૃષ્ટિ મિથ્યા શાથી તેનું કારણ આપે છે તેમાં જો કે જાગ્રત્ દશાના પદાર્થો જોવામાં આવે છે તો પણ તે પદાર્થો તેના યથાર્થ સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં જોવામાં આવતા નથી પણ છટ્ટા છવાયા જોવામાં આવે છે; અર્થાત્ જુદા જુદા બનાવોમાં પરસ્પર સંગતિ હોતી નથી. વર્તમાનના બનાવોને જૂતકાળની સાથે જોડાયેલા આપણે જોઈએ છીએ તથા અમુક સ્થાનની મર્યાદાવાળા બનાવોને બીજા સ્થાનની સાથે જોડાયેલા જોઈએ છીએ. આમ પરસ્પર મેળ વગર ગમે તેમ તે બનાવો સ્વપ્નમાં સંકડાયેલા ભાસે છે માટેજ તે સત્ય નથી પણ મિથ્યા છે. (૪) વળી તમે જણાવેલી સ્વપ્નના અસ્તિત્વવાળી શ્રુતિ (બૃ. ૪-૩-૯) એ સ્વપ્નની સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ જણાવે છે પણ તે સૃષ્ટિ સાચી છે એવું ત્યાં કશું પણ કહેલું નથી. માટેજ તે શ્રુતિનો આધાર આપીને એમ કહી શકાય નહિ, સ્વપ્ન સૃષ્ટિ સાચી છે (૫) શ્રુતિઓમાં જે સૃષ્ટિને સત્ય કહેલી છે તે આ જગત્ સૃષ્ટિ વિષે કહેલું છે. સ્વપ્નની સૃષ્ટિ વિષે નહિ; જગત્ એ બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે અને બ્રહ્મજ તેના કર્તા છે માટે તે સત્ય છે એમ હજારો શ્રુતિનાં વાક્યો છે પણ તેમાં સ્વપ્ન સૃષ્ટિ સત્ય હોવા વિષે કંઈ પણ કહેલું નથી. (૬) વળી સ્વપ્ન સૃષ્ટિ સત્ય હોવા માટે પ્રયોજન પણ નથી. જો તેની સત્યતા માટે પ્રયોજન હોય અને તે માટે એને સત્ય કહેતા હો તો વ્યાજબી છે પણ તેના વિષે કંઈ પણ પ્રયોજન નથી. (૭) એમ પણ કહી શકાશે નહિ કે જાગ્રત્ દશામાં દેખાતું પ્રપંચ જેમ સત્ય છે તેમ તેનાથી જુદું સ્વપ્ન દશાનું આ પ્રપંચ છે એટલે જગત્ જેવું સત્ય છે તેવીજ સ્વપ્ન સૃષ્ટિજ સત્ય છે એમ કહી શકાશે નહિ. (૮) સુષુપ્તિ, સ્વપ્ન, જાગ્રત્ એ ત્રણે અવસ્થામાં જીવ એકજ છે. (૯) એમ પણ કહી શકાશે નહિ કે જીવને સુખ દુઃખનો અનુભવ કરાવવાને માટેજ સ્વપ્ન સૃષ્ટિનું નિર્માણ છે અને તેથી તે સત્યજ છે. (૧૦) એમ હોય તો જીવને માટે આ લોક ને પરલોક એ બે દુઃખને સુખના અનુભવ માટે નિર્મિત થયેલા છે. એ વચનનો વિરોધ આવે. અર્થાત્ આ લોકમાં તેને બંધ હોવાથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે અને પરલોકમાં બંધથી મુક્ત હોવાથી સુખ મળે છે એ વચનને સ્વપ્ન સૃષ્ટિનો સ્વીકાર કરવાથી વિરોધ આવશે. (૧૧) જો સ્વપ્ન સૃષ્ટિ સાચી હોય તો એકજ પ્રકારના જીવોનો તેને અનુભવ થાય પણ આ તો જીવતા તથા મરેલા બંને પ્રકારના જીવોને સ્વપ્નમાં જીએ છે માટે તે સત્ય નથી. (૧૨) સ્વપ્નની

^{૧૩}અન્યના અનુરોધના અભાવથી અતિ સુખ રૂપ હોવાથી અને ભગવત્કૃત ફક્ત તે છે, એમ જણાવનાર હોવાથી શ્રુતિથી ^{૧૪}જૂદી કલ્પનામાં પ્રમાણનો અભાવ છે તેથી. તેમજ જ્યોતિઃ ^{૧૫}શાસ્ત્રના નિયમના અભાવથી પણ સ્વપ્નમાં ફક્ત માયાજ છે તેથી તેણે કરેલા ગુણ અને દોષને સંબંધ નથી. ^{૧૬}દીક્ષિતના અન્ન ભોજનનું પ્રાયશ્ચિત્ત તો ભગવાનની કીડામાં પણ ^{૧૭}પ્રતિચ્છાય રૂપ હોવાથી કરવામાં આવે છે. કારણ કે ^{૧૮}ત્યાં કર્તૃત્વનો આરોપ છે. બીજે ^{૧૯}દિવસે કર્તૃત્વ શાસ્ત્રથી સિદ્ધ નહિ હોવાથી તે ધર્મ અને અધર્મનું જનક નથી. ^{૨૦}દેવતાની આજ્ઞા વગેરે તો ^{૨૧}જીવ અને બ્રહ્મ હોય તોજ યુક્ત છે. ^{૨૨}અલૌકિકના જ્ઞાનમાં પ્રતિચ્છાયારૂપ હોવાથી સંવાદ છે. ^{૨૩}કદાચિત્ ભગવાનના આવેશમાં અદ્ય-સંવાદ પણ હોય છે. માટે તેની સત્યતા ^{૨૪}પોતાને અધીન હોવામાં પ્રમાણનો અભાવ છે તેથી સ્વપ્નસૃષ્ટિ એ ફક્ત માયાજ છે એમ સિદ્ધ થયું. ૩

સૂચકશ્ચ હિ શ્રુતેરાચક્ષતે ચ તદ્વિદઃ*॥૩-૨-૪॥

સૃષ્ટિમાં જે પદાર્થો જોવામાં આવે છે તે આ લોકને પરલોકના પ્રતિબિંબ રૂપ હોય છે. (૧૩) કાષ્ઠને શંકા થાય કે આવી મિથ્યા સૃષ્ટિ સાથે કીડા કરવાથી શો લાભ થાય? તો તેનો ઉત્તર આપે છે. (૧૪) શ્રુતિ પ્રમાણે સ્વપ્ન સૃષ્ટિ મિથ્યા છે. તેથી તેનાથી જુદા પ્રકારની કલ્પના કરી શકાય નહિ. (૧૫) જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં જેથી કાસનું નિયમન છે અને તેજ પ્રમાણે સર્વ બને છે તેમ સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં નિયમન નથી. દાખલા તરીકે ઉત્તરાયન વખતે મેષરાશિમાં સૂર્ય ગએલો હોય ત્યારે અમુક સ્થાનમાં રાત્રિ લાંબી થશે કે ટૂંકી તે જેમ પહેલેથીજ નક્કી કરવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે સ્વપ્નમાં કરાયેલા ગુણદોષોનો સંબંધ મુક્તિના અધિકારી જીવમાં નથી. (૧૬) જે સ્વપ્ન અસત્ય હોય તો દીક્ષિત સ્વપ્નમાં અન્નનું ભોજન કરે છે અને પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કરે છે તો તે પ્રાયશ્ચિત્ત વ્યર્થ નહિ થાય એવી શંકાનો ઉત્તર કહે છે. (૧૭) તે અન્ન ભોજન અને પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રતિબિંબ રૂપ છે. (૧૮) ભોજનના નિમિત્તથી તે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી પણ કર્તૃત્વના આરોપને લીધેજ છે તેથી સ્વપ્નના પદાર્થો સત્ય નથી. (૧૯) ભોજન સિવાયના સ્વપ્નના સમયમાં. (૨૦) સ્વપ્ન મિથ્યા હોય તો સ્વપ્નમાં થતા દેવતાની આજ્ઞાઓ જગત્ દશામાં ફલી-ભૂત થાય નહિ એ શંકાનો ઉત્તર આપે છે. (૨૧) જેમ સમાધિમાં ઈંદ્રાદિ જીવ તથા બ્રહ્મ હૃદયમાં વિદ્યમાન હોય છે તેમ સ્વપ્નમાં પણ દેવતાઓની આજ્ઞાઓ યથાર્થ હોય છે. (૨૨) સ્વપ્નમાં દેવતાઓની રૂપા થતાં જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે ઈંદ્રિયોથી અજન્ય હોવાથી અને આત્મજ્યોતિથી જન્ય હોવાથી અલૌકિક છે. (૨૩) જેમ ઇંદ્ર અને પ્રતર્દનની આખ્યાયિકામાં ઇંદ્રમાં ભગવાનનો આવેશ થતાં તે પોતાને બ્રહ્મરૂપ સમજીને પોતાનીજ ઉપાસના કરે છે તેમ કદાચ ભગવાનનો આવેશ થાય તો કંઈક જ્ઞાન અને ક્રિયાની સંગતિ સ્વપ્નમાં હોય છે તે પણ ભગવાનના આવેશનોજ ધર્મ છે સ્વપ્નનો નહિ. ભગવાનના આવેશથીજ સ્વપ્ન અવસ્થામાં ક્વચિત્ જ્ઞાન અને ક્રિયાનું પ્રાકટ્ય જીવ કરી બતાવે છે. (૨૪) સ્વપ્ન સ્વતંત્ર રીતે સાચું હોતું નથી પણ ભગવાનની ઈચ્છા થાય ત્યારેજ સાચું સ્વપ્ન હોય છેજ. આથી તે પરતંત્ર હોવાથી સ્વપ્ન બને સત્ય નથી.

સૂત્રાર્થ—આ સૂત્રમાં સિદ્ધાંતી પૂર્વપક્ષીને ઉત્તર આપે છે. પૂર્વપક્ષી સ્વપ્ન સૃષ્ટિને સાચી માને છે જ્યારે સિદ્ધાંતી એમ કહે છે કે, તે સાચી નથી પણ ફક્ત માયાજ છે કારણ કે તેમાં સત્ય પદાર્થોની યથાર્થ પ્રતીતિ નથી. ૩

*રામાનુજ આ સૂત્રને સૂત્ર “૬” ની જગ્યાએ વાંચે છે.

સ્વપ્ન તે શુભ અને અશુભ ફલનું સૂચક છે, કારણ કે તેવી સ્તુતિ છે તેથી, અને સ્વપ્નના જાણનાર તે પ્રમાણે કહે છે.

શંકા—^૧તો જીવને સાક્ષી રાખીને શા માટે સર્જે છે? ત્યાં કહે છે. ^૨સ્વપ્ન શુભ તથા અશુભ ફળનું સૂચક હોય છે. “જ્ઞ” શબ્દથી કદાચ વિશેષ આજ્ઞાનું જ્ઞાન જણાવે છે કલિકાલ વગેરે પ્રત્યક્ષમાં બાધક છે તેથી. વળી આ અર્થ યુક્ત છે. ^૩સ્વપ્નમાં સૂચક ફલજ જોવામાં આવે છે, સ્વપ્નનો પદાર્થ નહિ. ^૪સૂચક હોવામાં પ્રમાણ કહે છે. જ્યારે સ્વપ્નમાં કામ્ય કર્મ આરંભ્યું હોય ત્યારે સ્ત્રીને તે જુએ છે. ત્યારે તે સ્વપ્નના દર્શનને લીધે સમૃદ્ધિનું સૂચક છે એમ જાણવું,” (છાં. ૫-૨-૨) વગેરે શ્રુતિ છે. વળી સ્વપ્નના જાણનારા પણ કહે છે—સ્વપ્નના અધ્યાયના જાણનાર “ગાયો બળદ અને હાથીનું આરોહણ” વગેરેથી તેજ પ્રમાણે કહે છે. ^૫માટે સૂચન કરવાને જીવનું દર્શન છે. ૪

પરામિધ્યાનાત્તુ તિરોહિતં તતો હ્યસ્ય બન્ધવિપર્યયૌ ॥૩-૨-૫॥

બ્રહ્મના અભિધ્યાનથી જીવમાં ભગવાનના ધર્મોનું તિરોધાન છે. તેનાથીજ

ખરેખર આ જીવને સંસારાસક્તિ તથા અન્યથા જ્ઞાન હોય છે.

કંઈક આશંકા કરીને પરિહાર કરે છે. શંકા^૧ જીવને માટે ભગવાન સૃષ્ટિ કરે છે અને સર્વ લીલા દેખાડે છે. અને આ જીવ અંશ છે. તો આ દુઃખી શી રીતે બને? તે શંકાનો પરિહાર “તુ” શબ્દથી કરે છે. આ જીવનાં ^૩ઐશ્વર્યાદિ તિરોહિત છે. તેમાં હેતુ ^૪પર ભગવાન તેમનું સંપૂર્ણ ધ્યાન એ છે. પોતાની ^૫અને આની સર્વત્ર ભોગની ઇચ્છા છે. તેથી ઇશ્વરની ઇચ્છાથી જીવના ભગવદ્ધર્મનો તિરોભાવ છે. ઐશ્વર્યના તિરોભાવથી દીનતા તથા પરાધીનતા, વીર્યના તિરોભાવથી સર્વ દુઃખની સહનતા, યશના તિરોભાવથી સર્વથી હીનતા, શ્રીના તિરોભાવથી જન્મમાદિ સર્વ આપદના વિષય રૂપ, જ્ઞાનના તિરોભાવથી દેહાદિમાં અહંબુદ્ધિ સર્વનું વિપરીત જ્ઞાન અને અપસ્મૃતિ, વૈરાગ્યના તિરોભાવથી વિષયની આસક્તિ થાય છે. બન્ધ ચારનું કાર્ય છે. જેનું કાર્ય

સૂત્રાર્થ ૪—(૧) જો સ્વપ્ન મિથ્યા હોય તો શા માટે જીવને જુદા જુદા બનાવે ત્યાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. (૨) સ્વપ્ન સૃષ્ટિ જો કે મિથ્યા છે છતાં જીવને તેના પદાર્થોનું દર્શન એટલા માટે થાય છે કે તેથી તેને શુભ તથા અશુભ ફલનું સૂચન થાય. (૩) સવારના પહોરમાં જ્યારે સ્વપ્ન જોવામાં આવે ત્યારે તે જરૂરથી શુભ અથવા અશુભ ફલનું સૂચક બને છે. સ્વપ્નમાં જોયેલા પદાર્થો જગત્ દશામાં જોવામાં આવતા નથી પણ જે પદાર્થો જોયેલા તેનું ફલ જોવામાં આવે છે. (૪) શુભાશુભ ફલની સૂચકતામાં શ્રુતિનું પ્રમાણ આપે છે. (૫) માટે શુભ કે અશુભ ફલ જણાવવાને માટે અમુક પદાર્થોનું દર્શન જીવને સ્વપ્નમાં થાય છે. ભાવાર્થ—સૃષ્ટિ મિથ્યા છતાં તેનું શુભ અથવા અશુભ ફલ જોવામાં આવે છે અને તે ફલનું સૂચન કરવાને માટે જીવને સ્વાપ્નિક પદાર્થોનું દર્શન છે. ૪

સૂત્ર ૫—(૧) જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે અને બ્રહ્મ આનંદમય છે તો બ્રહ્મનો અંશ પણ આનંદવાળો જ હોવો જોઈએ છતાં તે દુઃખી શાથી હશે? (૨) શંકાનું સમાધાન સિદ્ધાન્તી કરે છે. (૩) આદિ એટલે ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય (૪) પરકહેતાં ભગવાનના અભિધ્યાન—સંપૂર્ણ ચિન્તન—સંકલ્પને લીધેજ જીવમાં તેમના ધર્મોનું નિરોધાન થયું છે. (૫) બ્રહ્મ અને જીવની ભોગની ઇચ્છા હોવાથી, બ્રહ્મની ક્રીડા કરવાની ઇચ્છા હોવાથી આ પ્રમાણે જીવમાં પોતાના ધર્મોનું નિરોધાન કરે છે.

વિપર્યય છે. આમ 'આ' તિરોભાવથીજ છે; બીજી રીત નહી. વળી આ અર્થ સુક્ત છે. એકના એક અંશનું પ્રાગટ્ય થવામાં પણ તેનો અભાવ છે, તેથી આનંદ અંશતો પહેલાંજ તિરોહિત થયેલો છે, જેથી જીવભાવ બને છે. માટેજ આ 'કામમય' છે, કારણ કે આનંદને કામરૂપ નથી (આનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મને કામના હોતી નથી) વળી નિદ્રા સરળતાથી તિરોભાવ કરનારી ભગવાનની શક્તિ છે, માટે આ પ્રસ્તાવમાં જીવના ધર્મનો તિરોભાવ કહ્યો છે. 'નહિતો ભગવાન ઐશ્વર્ય વગેરેની લીલાના વિષય રહિત થાય. તેથી જીવના સ્વરૂપની 'પર્યાલોચનાથી કોઈ પણ શંકા કરવી નહિ. ૫

દેહયોગાદ્રા સોપિ ॥૩-૨-૬॥

અથવા દેહના સંબંધથી પણ તે ભગવદ્ધર્મનું તિરોધાન છે.

'ઇશ્વરની ઇચ્છાથી ઐશ્વર્ય વગેરેના તિરોભાવને પોતાના મતમાં નિરૂપીને અન્ય મતથી પણ નિયત ધર્મવાદથી નિરૂપણ કરે છે અથવા 'દેહના સંબંધથી. દેહના સંબંધથીજ 'આને સઘળો (સગળા ધર્મોનો) તિરોભાવ છે. અથવા 'વિપર્યય છે. "અપિ" શબ્દથી 'અન્ય પણ છે, 'આ પક્ષમાં દેહનો 'વિયોગજ ફરીથી ઐશ્વર્યાદિની પ્રાપ્તિ રૂપ છે. પૂર્વ કલ્પનામાં "દેહ હોય તો પણ પણ" એટલો ફેર છે. ઇશ્વરની 'ઇચ્છાથી વિકલ્પ

(૬) ભગવાનની ઇચ્છાથી પોતાના ધર્મોનું તિરોધાન હોવાથીજ જીવ દુઃખી થાય છે. (૭) સુખની કામનાવાળો અર્થાત જીવ દુઃખી છે તેથી સુખની ઇચ્છા કરે છે. (૮) સકલ ભગવદ્ધર્મનો તિરોભાવ કરનારી અવિદ્યા એને નિદ્રા કહી છે અને તે ભગવાનની શક્તિ છે અર્થાત ભગવાનની શક્તિ અવિદ્યા એ જીવમાં ભગવદ્ધર્મનું તિરોધાન કરે છે. (૯) ભગવદ્ધર્મનું તિરોધાન ન હોય તો (૧૦) સદ્ધર્મના તિરોભાવ રૂપી પર્યાલોચનાથી. ભાવાર્થ—જીવ, આનંદમય બ્રહ્મનો અંશ હોવા છતાં તે દુઃખી શાથી બને છે એ શંકાનું સમાધાન સૂત્રકાર અહિંઆં આપે છે. તે કહે છે કે ભગવાનની ઇચ્છાથી ક્રીડા કરવાને માટે જીવમાં પોતાના ઐશ્વર્ય આદિ છ ધર્મોનું તિરોધાન થાય છે અને તેથી જીવ દુઃખાદિને અનુભવે છે. તેનેજ લીધે જીવમાં સંસારાસક્તિ રૂપી બંધ અને અન્યથા જ્ઞાન રૂપી વિપર્યય હોય છે. ૫

સૂત્ર ૬—(૧) સૂત્રકાર બીજાના મતનો ઉલ્લેખ કરીને સૂત્ર પાંચમાં ઉપસ્થિત કરેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે. (૨) ભગવાનના ધર્મોનો તિરોભાવ સૂક્ષ્મ દેહમાં નિયત છે એવા મતથી. (૩) સૂક્ષ્મ દેહના સંબંધથીજ સૂત્રમાંનો 'વા' શબ્દ નિશ્ચિતતાનો અર્થ જણાવે છે. (૪) જ્યાં સુધી જીવને દેહ સાથેનો સંબંધ હોય છે ત્યાં સુધી ભગવદ્ધર્મનું તિરોધાન હોય છે અને તે જીવ બંધને પ્રાપ્ત થાય છે; પણ તે સંબંધ અર્થાત દેહીનો સંબંધ છૂટી જતાં ભગવદ્ધર્મનું પ્રાગટ્ય જીવમાં થાય છે અને તેથી તેને પોતે બ્રહ્મનો અંશ છે એવું જ્ઞાન થાય છે. અહિંઆં દેહનો અર્થ સૂક્ષ્મ દેહ સમજવો સ્થૂલ નહિ. તેથી સૂક્ષ્મ દેહનો સંબંધ છોડવાનો છે. સ્થૂલ દેહનો નહિ. (૫) વિપરીત જ્ઞાન. (૬) બંધ દુઃખ વગેરે. (૭) આ પક્ષ-હીન છે તેથી ઉત્તમ પુરૂષોના આદરને પાત્ર નથી એમ જણાવવાને માટે પોતે જણાવેલા મત અને આ મતનું તારતમ્ય દેખાડે છે. (૮) સૂત્રકારના મત પ્રમાણે દેહ હોવા છતાં ભગવત્કૃપાથી જીવમાં ભગવદ્ધર્મનો આવિર્ભાવ થાય છે અને અન્યના મત પ્રમાણે તે માટે દેહનો અસંબંધ આવશ્યક છે. (૯) ઇશ્વરની ઇચ્છાથી અમુકમાં દેહ વિદ્યમાન છતાં ભગવદ્ધર્મનો આવિર્ભાવ બને છે અને અમુકમાં દેહની અવિદ્યમાનતામાં તે સંભવે છે એમ વિકલ્પે કરીને આ બંને મતો કલ્પવામાં આવ્યા છે અને તે બંને ખરા છે એમ જો કોઈ કહે તો તે ખરાખર નથી એમ જણાવે છે. (૧૦) અહિંઆં 'કોઈ' તરીકે જે

નથી. ^{૧૦}કોઇ “પર” ^{૧૧}શબ્દથી દેહાદિ કહે છે. ત્યારે ^{૧૨}અભિધ્યાન અને યોગ આકસ્મિક બને. ^{૧૩}“સઘળાને વશ કરનાર અને સર્વ ઉપર સત્તા કરનાર” (બૃ. ૪-૪-૨૨) ની શ્રુતિનો વિરોધ પણ બને. વળી ^{૧૪}કોઇ (શંકર અને ભાસ્કર) ^{૧૫}શ્રુતિના અનુરાગથી ^{૧૬}અભિધ્યાન જીવનું છે એમ માનીને તેનું તિરોધાન હોતું નથી ^{૧૭}એમ કદપના કરે છે. વળી વિપર્યય શબ્દથી ભોક્ષ છે, “બહુ” ના અધ્યાહારથી એ સૂત્રની યોજના કરે છે. તે ^{૧૮}બ્રહ્મવાદના પૂરેપૂરા જ્ઞાનના અભાવથી તથા ^{૧૯}અસંગતિથી છે. વળી ^{૨૦}સાધનનો ઉપદેશ બ્રાન્તે કહેલો તેથી તેની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ. ^{૨૧}નિદ્રામાં વિવેક ^{૨૨}તથા જ્ઞાનના અભાવનો અવસર હોવાથી અહિંઆં વ્યાખ્યાન કરેલોજ અર્થ છે. ૬

૨ તદભાવોનાડીબિત્યધિકરણ.

તદભાવો નાડીષુ તચ્છુતેરાત્મનિ ચ ॥૩-૨-૭॥

તેનો (સ્વપ્નનો) અભાવ નાડીમાં તથા આત્મામાં છે. તેથી શ્રુતિ છે તેથી.

(પૂર્વ પક્ષ)

^૧પ્રસંગ આવતાં જીવના અજ્ઞાનનું નિરૂપણ કરીને સુષુપ્તિમાં કેવળ અજ્ઞાનનું ^૨નિરૂપણ

ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે શંકરાચાર્ય રામાનુજ કે મધ્વ વગેરેનાં ભાષ્યમાં જોવામાં આવતો નથી આથી અણુભાષ્યકારનાં અંગ્રધમાં નષ્ટ પ્રાય થએલા કોઇ ભાષ્યકારનો મત હશે. (૧૧) સૂત્ર પાંચમાં ‘પર’ શબ્દનો અર્થ દેહના આરંભક અદ્રષ્ટાદિ કર્મ કરે છે. (૧૨) આ અર્થ લેવામાં આવે તો પછી પરાભિધ્યાન એટલે દેહના અદ્રષ્ટનું ધ્યાન એમ થાય; પણ ધ્યાન એ ચેતનનુંજ હોઇ શકે અચેતનનું નહિ. દેહના અદ્રષ્ટ અચેતન છે તેથી તેનું ધ્યાન હોઈ શકે નહિ. માટે એ શબ્દ હેતુ વગરનો થઇ જશે. તેથી પરનો અર્થ દેહના અદ્રષ્ટ નહિ. (૧૩) વળી શ્રુતિ પ્રમાણે. બ્રહ્મ સઘળાનું શાસન કરનાર છે તેથી અદ્રષ્ટનું પણ નિયમન કરનાર તેજ છે માટે તેજ પર કહી શકાય. જો અદ્રષ્ટને પર કહેવામાં આવે તો તે શ્રુતિનો વિરોધ આવે. (૧૪) શંકર અને ભાસ્કર બંનેનો એકજ મત હોવાથી બંનેને માટે ‘કોઇ’ એવું એક વચન વાપર્યું છે. (૧૫) આ શ્રુતિ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં છે. જૂઓ વિવેચન. (૧૬) શંકર અને ભાસ્કર પરાભિધ્યાન એટલે પર એટલે ઇશ્વર કરેલું ધ્યાન નહિ, પણ જીવ કરેલું ઇશ્વર વિષેનું ધ્યાન એમ કહે છે. (૧૭) તે એમ કહે છે કે પૂર્વે જીવને ઇશ્વરનું ધ્યાન નહિ હોવાથી તેનામાં ભગવદ્ધર્મનું તિરોધાન છે અને પાછળથી ધ્યાન કરવાથી તે અતિરોહિત બને છે. (૧૮). શંકર અને ભાસ્કરને બ્રહ્મવાદનું જ્ઞાન નહિ હોય જો હોત તો સૂત્ર ૬ ને પોતાના સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારત નહિ. (૧૯) વળી તેમના મતે ઇશ્વર એ સગુણ બ્રહ્મ તરીકે, ગૌણ હોવાથી ઇશ્વરનું ધ્યાન રૂપી સાધન પણ સંગત છે. (૨૦) જેને જ્ઞાન નથી પણ સાધન દશામાં છે તેજ ઇશ્વરની ઉપાસના કરે છે જ્ઞાન છતાં તે ઉપાસના છૂટી જાય છે. અર્થાત્ સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરતો નથી. માટે ઇશ્વરનું ધ્યાન એ જ્ઞાન રહિત બ્રાન્તની સગુણ ઉપાસના હોવાથી શંકરના મતે ઉપેક્ષા કરવા જોઈ છે, આથી તેમના અર્થને આધ આવે છે. (૨૧) પોતે કહેલા અર્થનું કિચિત્પણું દેખાડે છે. (૨૨) આ સૂત્રનો વિષય શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં નિદ્રાના પ્રકરણમાં આવે છે. નિદ્રાની અંદર વિવેક ને જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે માટે જ્ઞાનનો તિરોભાવજ અહિંઆં કહેવાનો હોવાથી કહેલી રીતિ પ્રમાણે અર્થ છે. ભાવાર્થ-સૂત્ર ૫ માં સૂત્રકારે પોતાના મત પ્રમાણે જીવ દુઃખી શાથી છે તેનો ઉત્તર આપ્યો હતો. અહિંઆં અન્યના મતે તેનો ઉત્તર આપે છે. કેટલાકો એમ માને છે કે દેહના યોગને લીધેજ આ જીવને ભગવાનના ધર્મનો તિરોભાવ હોય છે તથા વિપર્યય હોય છે.

અધિ. ૨ સૂત્ર ૭-(૧) સુષુપ્તિ દશાનું વર્ણન કરે છે. (૨) સુષુપ્તિ દશામાં જીવને કંઈ પણ

કરવાને સ્થાન અને સ્વપ્નના અભાવનું નિરૂપણ કરે છે. નાડીનો અનુક્રમ કરીને “તેમાં ત્યારે હોય છે કે જ્યારે સૂતેલો કોઈપણ સ્વપ્નને જોતો નથી. પ્રાણમાંજ એકરૂપ થાય છે.” (કૌ. ૪-૧૯) વળી “પ્રાણ આત્માથી જોડાઈને બાહ્ય કે આન્તર કંઈ પણ જાણતો નથી.” (બૃ. ૪-૩-૨૧) ત્યાં સંશય છે, સ્વપ્નની માફક માયિક પ્રપંચ સૃષ્ટિને પણ ભગવાન ડોકરે છે કે નહિ? એવો સંશય છે. “ત્યાં જે આ સૂતેલામાં જાગે છે” (ક. ૨-૫-૮) એમાં જીવના ઈક્ષ્ણ સ્વાપમાં ભગવાનની સૃષ્ટિ કહેલી હોવાથી, કંઈપણ બાહ્ય અગર આન્તર તે જાણતો નથી” (બૃ. ૪-૩-૨૧) પ્રમાણે. વળી જાગ્રત્સૃષ્ટિ અને સ્વપ્નની સૃષ્ટિ વચ્ચે ભેદ નહિ હોવાથી તેના અદર્શનનું કથન કરેલું છે, તેથી સુષુપ્તિમાં પણ પ્રપંચનું નિર્માણ છે એમ જાણવું જોઈએ તેથી. વળી કોઈક અવસ્થામાં પણ પ્રપંચના વ્યતિરેકના અભાવથી મુક્તિમાં પણ હોઈ શકે. સુષુપ્તિ અને મોક્ષમાં અજ્ઞાનનોજ ઈક્ષ્ણ વિશેષ છે (છાં. ૬-૬-૨) એવી શ્રુતિ છે. માટે બાહ્ય સત્ અને સંપદ્ હોવા છતાં પણ તેમનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેમનું ગ્રહણ થતું નથી તેમ પ્રપંચનું પણ એમજ છે.

આમ હોય તો કહેવામાં આવે છે.

[ઉત્તર પક્ષ]

“નાડીઓમાં તેનો અભાવ છે, તે સ્વપ્નનો અભાવ ^{૧૦}નાડીઓમાં છે. તેમ આત્મામાં પણ છે. શાથી? તેજ શ્રુતિ છે તેથી. ^{૧૧}પ્રપંચના અભાવની શ્રુતિ છે માટે. પ્રપંચ ^{૧૨}ખરેખર કામનાથી છે. સુષુપ્તિની અવસ્થામાં કામ હોતો નથી એમ શ્રુતિ કહે છે. બૃ. ૩-૪-૨૧ માં કહે છે. આ તેનું ખરું સ્વરૂપ છે. આ રસરૂપ કામનાથી રહિત છે, જેમ એક મનુષ્ય પોતાની સ્ત્રી સાથે આલિંગન કરવામાં ઉત્સુક હોય છે, તેમ આ પણ અંદર તથા બહાર કંઈ પણ જોતો નથી. તેજ રીતે પ્રાણ સ્વરૂપ એવા આત્મા વડે જે આલિંગ્ય અંદર તથા બહાર કોઈ પણ વસ્તુને જોતો નથી. આ સ્વરૂપને સત્ય સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે, જેને વિષે સર્વ પ્રકારની કામનાઓ સંતુષ્ઠ થયેથી હોય છે. તે કેવળ આત્માનીજ કામના હોય છે, તે કોઈ પણ કામનાથી રહિત તથા ભયથી રહિત હોય છે” આ ઉપરથી જણાય છે કે નાડીઓમાં તથા ^{૧૩}આત્મામાં પણ ગ્રહણ હોવાથી સુષુપ્તિ બે પ્રકારની છે એમ સૂચન થાય છે. વળી હિતાથી પુરીતન* સુધીની નાડીઓ હૃદય દેશની બહાર આવેલી છે. પરમાત્મા

જ્ઞાન હોતું નથી તથા સ્વપ્ન હોતાં નથી તે જણાવે છે. (૩) અર્થાત્ સ્વપ્નની માફક સૃષ્ટિ મિથ્યા છે કે કેમ? એ એક પ્રશ્ન (૪) તમામ જીવો જ્યારે સૂએ છે ત્યારે ભગવાન જાગે છે એમ કહેલું હોવાથી. (૫) સુષુપ્તિ ભિન્ન પણ સૃષ્ટિ છે એમ પૂર્વ પક્ષ છે. (૬) પ્રપંચ સિવાય બીજું કંઈ ન હોય ત્યારે. (૭) સુષુપ્તિ દશા અને મોક્ષનો ભેદ એટલો કે સુષુપ્તિમાં જીવને અજ્ઞાન હોય છે અને મોક્ષમાં જ્ઞાન હોય છે. (૮) સુષુપ્તિમાં બાહ્ય સત્ પદાર્થ અને સંપદ્ છે છતાં તેનું જ્ઞાન નથી માટે તેનું ગ્રહણ નથી. બાકી સુષુપ્તિ તે જાગ્રત્ દશા જેવીજ છે તે જૂદી નથી. ઈક્ષ્ણ તેમાં પદાર્થોનું જ્ઞાન નથી. (૯) સિદ્ધાન્ત જણાવે છે. (૧૦) સુષુપ્તિમાં જીવ નાડીઓમાં પ્રવેશેલો હોવાથી તેને અજ્ઞાન સંભવે છે. (૧૧) સુષુપ્તિ એ જાગ્રત્ પ્રપંચથી જૂદી અવસ્થા છે. (૧૨) પ્રપંચનું નિર્માણ સંકલ્પ-કામના પૂર્વક છે, સુષુપ્તિમાં કામના નથી. માટે સુષુપ્તિમાં પ્રપંચ નથી. (૧૩) સુષુપ્તિ બે અવસ્થાઓ જણાવે છે. નાડી-

* pericardium.

અંદર છે. હૃદય પ્રદેશ તો જીવ અને ઇન્દ્રિયોનોજ દેશ (સ્થાન) છે. ત્યાં નિદ્રા^{૧૪}નામની ભગવાનની શક્તિ બાહ્ય દૃષ્ટિથી તેનું^{૧૫}આચ્છાદન કરે છે અને ભગવાનની લીલામાં તેને જીએ છે. ત્યાં પણ આચ્છાદન કરવામાં ગાઢ નિદ્રાવાળો, અથવા જ્ઞાન રહિત થઈને ક્રિયા શક્તિથી ભગવાનની અંદર પ્રવેશ પામે છે. અથવા નાડીઓની બહાર આવે છે. માટેજ બૃહદારણ્યકમાં “જ્યાં સૂતેલો કોઈ કામની કામના કરતો નથી” (બૃ. ૪-૩-૧૯) એવી શ્રુતિમાં બે વાર કહ્યું છે. અથવા તે આ હિતા નામની નાડીઓ છે. “અથવા આ આત્મકામ” (બૃ. ૪-૩-૨૧) એમ લેહ દર્શાવ્યો છે. સુષુપ્તિ તો^{૧૬}જન્મે સ્થળે છે. કારણ કે જ્ઞાનશક્તિનું સર્વથા તિરોધાન છે. માટે સુષુપ્તિમાં પ્રપંચસૃષ્ટિ નથી. ૭

૩ અંતઃપ્રબોધત્યધિકરણ.

અતઃપ્રબોધોસ્માત્ ॥૩-૨-૮॥

માટે પ્રબોધ (તે જીવની જગતિ) પણ નાડીઓમાંથીજ છે.

પ્રબોધમાં^૧સંદેહ કહે છે. “જે અવસ્થામાં પૂર્ણ આનંદ હોય છે અર્થાત્ સુષુપ્તિ અવસ્થાનો આનંદ ભોગવ્યા પછી, આમ તેમ કર્યા પછી તેમજ પુણ્ય અને પાપના ફળને જોતા છતાં તે આત્મા પોતાના જન્મ સ્થાનને-સ્વપ્ન વિષે ફરિ ઉલટા કંમથી પ્રવેશ કરે છે.” (બૃ. ૪-૩-૧૫) શ્રુતિમાં જીવના સમાન ધર્મના પ્રકરણમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તો પછીથી નાડીમાંથી ફરી હૃદય દેશમાં જઈને અથવા ભગવાનમાંથી આવીને તે જાગે છે? અથવા જ્યાં તે સ્થિત હોય છે ત્યાંથીજ જાગે છે? ત્યાં શ્રુતિના અનુરોધથીજ હૃદય પ્રદેશમાં આવીને જાગે છે.

આમ શંકા થતાં કહેવાય છે.

માટે^૨નાડીઓમાંથીજ પ્રબોધ છે. ^૩ખાડામાં પડેલાનું ત્યાર પછીજ ત્યાંથી ગમન હોય છે. પ્રતિયોનિ-ઉલટા સ્થાનથી દોડવાનું^૪ભગવાનથી છે. વળી પ્રબોધ આ આત્મા-

ઓમાં હોય ત્યારે તથા આત્મામાં જીવ પ્રવેશેલો હોય ત્યારે. (૧૪) નિદ્રા એટલે અવિદ્યા, કારણ કે તેમાં વિવેક કે જ્ઞાન હોતું નથી. એ અવિદ્યા, ભગવાનની એક શક્તિ છે. (૧૫) નિદ્રા જીવને જ્યારે ઢાંકી દે છે ત્યારે તે સુષુપ્તિ દશાનો અનુભવ કરે છે. (૧૬) નાડીઓમાં અને આત્મામાં. ભાવાર્થ-સુષુપ્તિમાં જીવ નાડીઓમાં તથા આત્મામાં પ્રવેશેલો હોવાથી તેમાં પ્રપંચ નથી. જેમ સ્વપ્નમાં સૃષ્ટિ રચાય છે તેવી રીતે સુષુપ્તિમાં સૃષ્ટિ રચાતી નથી તે અવસ્થામાં જીવને કંઈ પણ જ્ઞાન હોતું નથી.

અધિ. ૩ સૂત્ર ૮—(૧) અહિંઆં પ્રશ્ન એ છે કે સુષુપ્તિમાં પડેલો જીવ જ્યારે જાગે છે ત્યારે એનો એજ જીવ જાગે છે કે કેમ? અને તે નાડીમાં જ્યાં પ્રવેશેલો છે ત્યાંથીજ જાગે છે કે ત્યાંથી હૃદયમાં પાછા ફરીને જાગે છે? (૨) સિદ્ધાન્ત કહે છે તે હૃદયમાં પાછો ફરીને પછી જાગતો નથી, પણ નાડીઓમાંથીજ જાગે છે. (૩) આ અર્થ સમજવાને દૃષ્ટાન્ત આપે છે. ખાડામાં માણસ પડ્યો હોય તો તે ઉઠીને બેઠો થાય તો ખાડામાંથીજ તે તેમ કરે અને પછી અન્યત્ર જાય, તેમ નાડીમાં પ્રવેશેલો ત્યાંથી ઉભો થઈને જાગતુ થાય તો અવશ્ય ત્યાંજ જાગતુ જને. (૪) જ્યારે તે સુષુપ્તિમાં પ્રવેશ કરવાનો હોય છે ત્યારે હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યા પછી નાડીઓમાં પ્રવેશ પામે છે. અને જ્યારે જાગે છે ત્યારે તેને હૃદયમાં પાછા ફરવાની જરૂર નથી, આથી જાગતુ પામતી વખતે ઉલટા કંમેજ તે પાછો જાગે છે. આ ઉલટો

માંથીજ છે. 'પ્રિયાની સાથે સંયુક્ત થયેલાના જેવા બોધના અભાવમાં આગમન શી રીતે હોઈ શકે? માટેજ ગાઢ નિદ્રામાં સંપરિવ્રક્ત જ છે. માટે જ્યાં 'સ્થિત હોય છે ત્યાંથીજ પ્રબોધ છે એમ સિદ્ધ થયું.' ૮

સ एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥૩-૨-૧॥

તે સૂતેલોજ (ઉઠે છે), કારણ કે કર્મ અનુસ્મૃતિ, શબ્દ અને વિધિને લીધે.

શંકા—પ્રિયાની 'સાથેજ પ્રાજ્ઞાઆત્માથી સંપરિવ્રક્ત અને બ્રહ્મલોકમાં ગયેલાના પ્રબોધથી જ્ઞાનમાં તે મુક્તિજ પામે, ફરીથી પાછો આવે નહિ. માટે ભગવાનની ઇચ્છાથી દેહના નિર્વાહનને માટે તેના સ્થાનમાં નિયુક્ત થયેલો અન્યજ જીવ ભલે આવે. અન્ય સ્થાનમાંથી તેના પ્રબોધમાં 'તો તે જ છે. 'વ્યવહાર તો તેટલાથી સિદ્ધ થશે મુક્તિને માટે તો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ નહિ એમ આશંકા કરીને "તુ" શબ્દ તેનો પરિહાર કરે છે. 'આમાંથી પણ પ્રબોધ થવામાં 'તેજ (આત્માજ) છે. શાથી? 'કર્મ, અનુસ્મૃતિ, શબ્દ અને વિધિને લીધે. આ ચાર હેતુઓ છે. લૌકિક અને વૈદિક એમ જ્ઞાન અને કર્મનો ભેદ છે ત્યાં લૌકિક કર્મમાં અર્ધ કરેલા કર્મના બાકીના ભાગની સમાપના 'છે તેથી. કોઈપણ સૂઝને જાગેલો અર્ધ કરેલું કામ પૂર્ણ કરતો નથી એમ કદી પણ સિદ્ધ નથી. વળી અનુસ્મૃતિ છે. વળી પ્રથમ જોયેલાને કોઈ સંભારતું નથી એવું કોઈપણ વખત સિદ્ધ નથી. શબ્દો 'પણ છે—જેમ પુણ્યકર્મથી પવિત્ર થાય છે અને પાપથી પાપી બને છે. (બૃ. ૪-૪-૫) "આ તે સમયે ક્યાં હતો અને ક્યાંથી આ આવેલો." (બૃ. ૨-૧-૧૬) ત્યારે સત્ને પ્રાપ્ત કરીને વગેરે શ્રુતિઓ છે, વિધિઓ પણ છે. "આવતી કાલે બ્રહ્મનું વશણ કરે છે." (આ. સૂ. ૪-૫-૧) આવતી કાલે બાકીનું સમાપ્ત કરવું જોઈએ. એકેજ યજ્ઞ કરવો જોઈએ. બાર રાત્રિઓ સુધી દીક્ષિત થવું જોઈએ. (તૈ. સં. ૫-૫-૬૭) વગેરે "મને વીર ઉત્પન્ન થાવ એવી જે કામના રાખે છે." (તૈ. બ્રા. ૨-૨-૧) વગેરે

ક્રમ ભગવાનની ઇચ્છાથીજ હોય છે. (૫) સુપુત્રિમાં આત્મામાં જીવનો પ્રવેશ એવી રીતે હોય છે કે જાણે કોઈ પુરુષ પોતાની પ્રિયાની સાથે ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યો ન હોય એવી તેની સુપુત્રિ છે. આ સુપુત્રિમાંથી—ગાઢ નિદ્રામાંથી જાગત યનાર ત્યાંથીજ જાગતિ પામે અન્યત્ર તેનું શી રીતે સંભવે? (૬) માટે નિદ્રામાંથીજ—આત્મામાંથીજ તેનું ઉત્થાન છે. ભાવાર્થ—નિદ્રામાં પડેલો જીવ તે નાડીઓમાં તથા આત્મામાં ઉતરેલો હોય છે તેથી તે જ્યારે જાગે છે ત્યારે તે ત્યાંથીજ જાગે છે. તેને હૃદયમાં પાછા આવવું પડતું નથી.

સૂત્ર ૯—(૧) જે સુપુત્રિમાં આત્માની સાથે જીવ સંપરિવ્રક્ત હોય તો પછી તેને મોક્ષજ તે દશામાં પ્રાપ્ત થાય. માટે જે જીવ પાછો ફરે છે તે નહિ પણ બીજો ભગવાનજ જે બીજા જીવને પ્રથમ જીવના દેહનું નિર્વાહણ કરવાને મોકલે છે. (૨) સુપુત્રિથી જૂદો જીવ. (૩) દેહમાં અન્ય જીવના આવવાથી દેહનો વ્યવહાર ચાલશે. (૪) પૂર્વપક્ષનો મત અયોગ્ય છે એમ જણાવવાને તે શબ્દ છે. (૫) સિદ્ધાન્તને જણાવે છે. (૬) જે જીવ સુપુત્રિમાં પડ્યો હતો તેજ જાગે છે, બીજો નહિ. (૭) શાથી તેનો તે જીવ જાગે છે એ બાબતમાં હેતુઓ જણાવે છે. (૮) સૂતા પહેલાં અધૂરાં મુદ્દાં કામ જાગ્યા પછીથી તેજ જીવ પૂરાં કરે છે. (૯) શ્રુતિ પણ છે. ભાવાર્થ—કર્મ, અનુસ્મૃતિ, શ્રુતિ અને વિધિના હેતુઓથી જે જીવ સુપુત્રિમાં હતો તેજ જાગે છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

વિધિનાં પ્રમાણો છે. ભગવાનથી જ મર્યાદાના રક્ષણ માટે તે પ્રમાણ કૃતિ છે. પૂર્વપક્ષનાં વચનો હુર્બલ છે માટે તેજ જાગે છે. ૯.

મુઘ્ધેર્ધસંપત્તિઃ પરિશેષાત્ ॥૩-૨-૧૦॥

મૂર્છાવસ્થામાં અર્ધસંપત્તિ છે બાકીના ભાગને લીધે.

કંઇક આશંકા કરીને પરિત્યાગ કરે છે. શંકા-જ્યાં કર્મ અને અનુસ્મૃતિ ન હોય ત્યાં અન્ય હેતુ થશે. કારણ કે કદાચ મૂર્છા વગેરે અમુકમાં સઘળી સ્મૃતિનો નાશ થવાને લીધે મુઘ્ધભાવ જોવામાં આવે છે. ત્યાં જેમ લૈકિક વૈદિક વ્યવહાર હોય છે તે પ્રમાણે બીજે પણ તે હશે. અનુસ્મરણ વગેરે પણ બુદ્ધિની વૃત્તિઓ છે. ગંગાના પ્રવાહનું જેવલ ગંગાની માફક છે તેમ જે ચિદંશ ત્યાં આવે છે તેજ તે પ્રમાણે હોય, તો શા માટે તેનેજ તમે કહો છો? એમ નિર્બંધ સહિત આશંકા કરીને પરિહાર કરે છે. મુઘ્ધભાવમાં (મૂર્છામાં) અર્ધસંપત્તિજ છે તમામ નહિ. મૂર્છાવાળાને યજ્ઞાદિમાં અધિકાર નથી. પહેલાંનાં પ્રવૃત્ત કાર્યો તો જીવનના અધિકારથી કરાય છે. લૈકિક વ્યવહાર પણ અપૂર્વ સિદ્ધ થતો નથી. પહેલાં જણાવેલો હેતુ હોય તોપણ કોઇ દોષ નથી. માટે મૂર્છાવસ્થામાં અર્ધસંપત્તિ પ્રથમજ છે પછી નહિ. શા માટે આ છે? બાકીના ભાગમાં તે છે તેથી. તેજ આ કે નહિ એવા નિશ્ચયના પ્રમાણોના અભાવના લીધે. અર્થથી સંદેહ બાકી રહે છે. માટે સંદેહથી મૂર્છિતમાં અર્ધ સંપત્તિ છે. ત્યાં પ્રાણના અચનના વિધાતથી કરેલી મૂર્છા વિચારવામાં આવતી નથી. તેનો ધર્મ પ્રાણ છે, જેમ બાહ્ય ધર્મ એ શરીરનો છે તેમ વળી વિચાર પણ વ્યર્થ છે. જીવની અવસ્થાજ વિચારાય છે. કેવલ સાક્ષીવાદ તો બ્રહ્મવાદ નથી. માટે એકજ જીવ સ્વપ્નાદિ દોષના સંબંધથી રહિત, તેવા જન્મથી યુક્ત, ભગવાનના જ્ઞાનથી રહિત જ્ઞાનાધિકારી છે એમ સિદ્ધ થયું.^{૧૦}

૪ ઉભયલિંગાધિકરણ.

ન સ્થાનતોપિ પરસ્યોભયલિઙ્ગં સર્વત્ર હિ ૩-૨-૧૧॥

સૂત્ર ૧૦—(૧) સુપૃષ્ઠિ માટે કર્મ અને અનુસ્મૃતિના હેતુઓ આપ્યા પણ જે દશામાં-મૂર્છા દશામાં તે હેતુઓ હોતા નથી તેનું કેમ? તો ત્યાં અન્ય જીવ હોયો જોઇએ. મૂર્છા પછી ઉત્થાન પામનારો જીવ જૂદો હોયો જોઇએ. (૨) જેમ ગંગાજલનો પ્રવાહ એક કહેવાય છે પણ ખરી રીતે તે એક નથી કારણ કે તેમાં અન્ય જલ ભેગું થયેલું છે, તેમ મૂર્છામાં પણ એકનો એક જીવ નથી પણ બીજો છે. (૩) તો શા માટે એકનો એકજ જીવ મૂર્છામાંથી ઉત્થાન પામે છે એમ તમે કહો છો? (૪) અર્ધ-જ્ઞાન, પૂરેપૂરું નહિ. તેમાં જીવ વિષેનો ચોક્કસ નિર્ણય હશે કે નહિ. (૫) તે અવસ્થામાં કોઇ યજ્ઞાદિ-વૈદિક વ્યવહાર કરતો નથી. (૬) જીવવાને માટે તે ત્યાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. (૭) કેટલાક અહિંઆં મૂર્છા એટલે કોઇએ માથામાં પ્રહાર કર્યો હોય અને તેથી પ્રાણ જતા રહે તે સ્થિતિને મૂર્છા કહે છે. તેમના મતનો ઉલ્લેખ કરે છે. (૮) અહિંઆં જે મૂર્છા કહેવામાં આવે છે ત્યાં પ્રાણ છે. (૯) છેવટનો સિદ્ધાન્ત સૂત્રકારના મતે આપે છે. ભાવાર્થ-મૂર્છાવસ્થામાં પણ તેનો તેજ જીવ છે જો કે ત્યાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન નહિ હોવાથી તે જીવ વિષેનો કોઇ પણ નિશ્ચય કરી શકતો નથી.

સ્થાનથી પણ બ્રહ્મમાં ઉભય લિંગત્વ સર્વ વેદાન્ત વાક્યોમાં ખરેખર નથી.

હવે વિષયના નિર્ણય માટે બ્રહ્મના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં પ્રથમ અન્યોન્ય વિરુદ્ધ વાક્યોનો નિર્ણય કરાય છે. તેને માટે આટલું સિદ્ધ થયું છે કે 'સમન્વય અને અવિરોધથી એકજ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. તેમાં જેમ કાર્યના વિરોધનો પરિહાર કર્યો છે એજ પ્રમાણે બ્રહ્મના ધર્મોના વિરોધનો પણ પરિહાર કરવો જોઈએ. નહિ તો તેની બોધકતા રહેશે નહિ. ત્યાં સ્વગત અવિરુદ્ધ ધર્મોનો વિચાર આગલા પાદમાં છે. અહિંયાં જડ અને જીવના ધર્મો તરીકે પ્રતીત થતા ધર્મોનો કરાય છે. તેમાં કદાચિત્ જડ અને જીવના ધર્મો ભગવાનમાં સમન્વય છે, કવચિત્ તેમનો નિષેધ છે. જેમ “સર્વ કર્મા અને સર્વ કામવાળા ભગવાન” (છાં. ૩-૧૪-૨) આ જીવના ધર્મો હોતા નથી એમ કદી પણ કહેવું જોઈએ નહિ. કારણ કે ઉચ્ચ અને નીચ કર્મો તથા કામ જીવમાં પ્રતીત હોય છે. નેતરોનુપપત્તે: (બૃ સૂ ૧-૧-૧૬) એમાં સર્વત્ર વૈલક્ષણ્ય કહેલું છે તેથી પણ. કાર્યના વિશેષ ધર્મો કારણમાં કહેવાને અશક્ય છે. કારણનાજ સઘળા ધર્મો કાર્યમાં અથવા અંશમાં પ્રતીત થાય છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. “અસ્થૂલ, અનણ” (બૃ ૩-૮-૮) વગેરે વાક્યોથી પ્રાપ્તિયિક સર્વ ધર્મોથી વૈલક્ષણ્યજ કહેલું છે તેથી.

અહિંયાં કેટલાક અવિરોધનેજ કહેલ છે. સર્વત્ર કારણ રૂપ હોવાથી ભગવાન છે. અને તેથી અસ્થૂલ પદાર્થોમાં તે અસ્થૂલ છે. મહાનમાં મહાન છે, ઉચ્ચ અને નીચ કર્મોના કર્તામાં તે ઉચ્ચ અને નીચ કર્મોના કર્તા છે. ઉચ્ચ અને અવર કામવાળાઓમાં ઉચ્ચ અને અવર કામવાળા છે. પૃથ્વીમાં સર્વ ગન્ધરૂપ છે. જલાદિમાં ગન્ધ રહિત છે. આ પ્રમાણે રસાદિમાં છે. એજ રીતે સ્થાનથી પરબ્રહ્મનું ઉભયલિંગ હોવાનું ઉપપાદન કરવામાં આવે છે. અથવા કારણમાંજ રૂપ અને અરૂપ છે, અવચ્છેદમાં અલેદથી અથવા બ્રહ્મનું સામર્થ્ય અચિન્ત્ય છે તેથી. નહિ તો અસત્માંથી સત્ની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવે એમ “અપિ” (પણ) શબ્દથી સમન્વય છે. આ જાને પણ નથી. શાથી ? તે સર્વત્ર છે. સર્વત્રજ ભગવાનના આવા પ્રકારના રૂપનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. હિ પદ, આ અર્થ યોગ્ય છે એમ જણાવે છે. આ વાક્યો ભગવાનના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનાર છે તે અનુવાદક નથી. નહિ તો વ્યર્થ થઈ જાય. તેમના અચિન્ત્યપણામાં

અધિ. ૪ સૂત્ર ૧૧—(૧) અધ્યાય પહેલામાં બ્રહ્મનું સમન્વયત્વ-તમામ શ્રુતિઓનો પરસ્પર અવિરોધ જણાવ્યો હતો. (૩) હવે પછીના ત્રીજા પાદમાં. (૪) બ્રહ્મમાં કેટલીક શ્રુતિઓમાં અમુક ધર્મો આપેલા છે. તે ધર્મો જડ અને જીવના ધર્મો તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તો તે બ્રહ્મના હશે કે કેમ? (૫) કાર્યના અમુક ધર્મો કારણમાં છે એમ કદી શકાય નહિ. (૬) કારણના ધર્મો કાર્યમાં હોય પણ કાર્યના કારણમાં ન હોય. (૭) ‘અસ્થૂલ’ વાક્યમાં બ્રહ્મમાં પ્રાપ્તિયિક ધર્મોનો નિષેધ કર્યો છે. (૮) અન્ય રીતે પૂર્વ પક્ષ આપે છે. (૯) જેવું સ્થાન તે પ્રમાણે બ્રહ્મ છે. (૧૦) ત્રીજી રીતે પૂર્વપક્ષ કરે છે. (૧૧) એક દેશી પૂર્વપક્ષનો જવાબ આપે છે. (૧૨) ભગવાનનું સામર્થ્ય અચિન્ત્ય છે એમ જો કહેવામાં આવે

જ્ઞાનનો ઉદય થાય નહિ “તેને જાણીને મૃત્યુની પેલી પાર જાય છે.” (૨૧ ૩-૮) “હું જેટલો છું, જેવો છું અને જે છું તેને ભક્તિથી જાણે છે. માટે મને તત્ત્વથી જાણીને ત્યાર પછી પ્રવેશ કરે છે. (ભ. ગી ૧૮-૫૫) એ પ્રમાણે જ્ઞાન પછીથી સાયુજ્યની પ્રાપ્તિ કહી છે કે “જે તેનું મનન કરતો નથી તેને તેનું મનન થાય છે. જે તેનું મનન કરે છે તે તેને જાણતો નથી. જેમને તેનું વિજ્ઞાન છે તેમનાથી તે જ્ઞાન નથી, અને જેમને તેનું વિજ્ઞાન નથી તેમનાથી તે જ્ઞાન છે. “(કે. ૨-૧૧) માં જે કહ્યું છે તે કહેવું જાણ્યું નહિ. નહિ તો શાસ્ત્રના આરંભનો પ્રસંગજ આવશે નહિ. વળી આ વિરોધનો પરિહાર કરવો જોઈએ. અહિં આં સઘળા વિરોધોનું ચિન્તન કરવામાં આવે છે. તે તેના ^{૧૩}ઉપાદાન રૂપ પ્રદેશના અવિશેષથી અવિરોધ નથી. અનુવાદક તરીકે વૈયથ્ય થાય તેથી. વળી ભગવાનમાં ભેદ નથી. “પ્રતિ ^{૧૩}આરંભમાં એકજ અદ્વિતીય છે” એવું વચન છે તેથી. અલ્પની ^{૧૪}કલ્પના કરવામાં આવે તો પણ શ્રુતિનો વિરોધ સિદ્ધ થયો શ્રુતિના અવિરોધને માટેજ પ્રવૃત્તિ છે ^{૧૫}તેથી. માટે અન્યમતો પ્રમાણે જડ અને જીવના ધર્મોની સત્તા અને અસત્તાનો પરિહાર કરવો શક્ય છે.

ન ભેદાદિતિ ચેન્ન પ્રત્યેકમતદ્વચનાત્ ॥૩-૨-૧૨॥

ભેદ છે તેથી ઉભય લિંગત્વ નથી એમ કહેતા હો તો કહે છે ના પ્રત્યેકમાં અભેદનુંજ વચન છે માટે તે પ્રમાણેનું વચન નથી.

અન્યપ્રકારથી સમાધાનની આશંકા કરીને તેનો ત્યાગ કરે છે. આપે ^{૧૬}જણાવેલો વિરોધ સંભવતો નથી. કારણ કે ભેદ છે તેથી. કારણ ^{૧૭}અને કાર્યમાં સર્વત્ર ભેદનો અંગીકાર છે તેથી. પ્રપંચથી ^{૧૮}જૂદું પ્રજ્ઞ ભિન્ન છે. પ્રપંચના ધર્મવાળું પ્રજ્ઞ ભિન્ન છે. તેમ તે ^{૧૯}અજ્ઞાન અને જ્ઞાન છે. એક ભેદના અંગીકારમાં સઘળું ઉપપન્ન છે એમ કહેતા હો તો કહે છે ^{૨૦}ના, પ્રત્યેક તેવું કથન કરતું નથી. ‘અભેદનું વચન છે તેથી. “આ પૃથ્વી

તો પછી જીવને જ્ઞાનજ થઈ શકશે નહિ, અને તેથી મુક્તિની પણ શ્રુતિ વ્યર્થ જનશે. (૧૩) સર્વત્ર પ્રજ્ઞનું નિરૂપણ કરનાર સ્થલોમાં. (૧૪) સ્વરૂપ વિરોધ કલ્પનામાં. (૧૫) ‘સૂત્રના કરનાર વ્યાસની’ એમ અહિં આં અધ્યાહાર છે. ભાવાર્થ-વેદાન્તોમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ તરીકે દેખાતાં વચનો જેમાં જીવ અને જડના ધર્મો પ્રજ્ઞમાં વર્ણવેલા જોવામાં આવે છે ત્યાં ખરેખર વિરોધનો અભાવ દેખાડવો જોઈએ એમ જે કોઈ કહેતો જણાવે છે કે ના, કારણ કે સ્થાનના ભેદથી તથા ‘અપિ’ શબ્દ છે તેથી તથા પ્રજ્ઞના અચિન્ત્ય સામર્થ્યને લીધે, પ્રજ્ઞનું ઉભયલિંગત્વ સંભવી શકતું નથી. કારણ કે સર્વત્ર પ્રજ્ઞવાક્યોમાં આજ પ્રમાણે પ્રજ્ઞના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. ૧૧

સૂત્ર ૧૨—(૧) ઉભયલિંગ તરીકે કહેલો. (૨) કારણ અને કાર્ય વચ્ચે ભેદ છે તેથી કાર્યના ધર્મો પ્રજ્ઞ વિષે ઘટાટી શકાય નહિ. આથી પ્રજ્ઞનું ઉભય લિંગત્વ સંભવતું નથી એવી આ સૂત્રની શંકા છે. (૩) બે પ્રકારનું પ્રજ્ઞ અહિં આં જણાવ્યું છે-પ્રપંચના ધર્મ વગરનું પ્રજ્ઞ અને પ્રપંચના ધર્મવાળું પ્રજ્ઞ. (૪) અજ્ઞાત અને જ્ઞાત એ રીતે પણ પ્રજ્ઞના ભેદ છે. (૫) શંકાનો ઉત્તર આપે છે. (૧) ‘ભેદપરત્વે શ્રુતિઓના અર્થ કલ્પવા તે વ્યાજબી નથી’ એ અધ્યાહાર સમજવું. ભાવાર્થ-પ્રપંચ ધર્મવાળું પ્રજ્ઞ અને પ્રપંચના ધર્મ વગરનું પ્રજ્ઞ એમ બે જૂદાં પ્રજ્ઞ હોવાથી. ભેદના સ્વીકારને લીધે ઉપર કહેલો વિરોધ નથી એમ કહેતા હોતો કહે છે કે શ્રુતિમાં દરેક સ્થળે અભેદનુંજ વચન છે. ૧૨

સઘળાં ભૂતોનું મધુ છે” (બૃ ૨-૫-૧) એમ પ્રાણીઓમાં કહ્યું છે. “જે આ છે તે એજ છે” (બૃ. ૨-૫-૧) માં સર્વત્ર અભેદનું વચન હોવાથી કાર્ય અને કારણ રૂપના પ્રકારોના ભેદનો નિષેધ છે તેથી. માટે ભેદના અંગીકારથી શ્રુતિઓને યોજવી શક્ય નથી. ૧૨

અપિ ચૈવમેકે ॥૩-૨-૧૩॥

બળી કેટલાક શાખાવાળા ભેદના નિષેધ પૂર્વક અભેદને જણાવે છે.

ભેદના અંગીકારમાં બાધકને જણાવે છે. વળી એજ પ્રમાણે ‘ભેદના નિષેધથી અભેદજ છે એમ કેટલાક શાખાવાળાઓ કહે છે. ‘મનથીજ આને પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ’ ‘અહિંમાં કંઈ પણ ભેદ નથી.’ ‘જે અહિંમાં ભેદ જેવું જુએ છે તે મૃત્યુના પણ મૃત્યુને પ્રાપ્ત કરે છે” (ક. ૪-૧૧) એમ ભેદના દર્શનમાં ‘નિન્દાનું’ વચન છે તેથી. માટે ભેદનો અંગીકાર કરવો ‘શક્ય નથી. ‘इव ‘જેવું’ શબ્દ ‘હું બહુ થાઉં’ની વ્યાવૃત્તિ માટે છે માટે ‘ઉપનિષતમાં સઘળા પ્રકારનો અવિરોધ સિદ્ધ થયો. ૧૩

પ અરૂપવદેવહીત્યધિકરણ

અરૂપવદેવ હિ તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥૩-૨-૧૪॥

બ્રહ્મ જગત્થી જૂદુંજ છે કારણે બ્રહ્મની મુખ્યતા છે તેથી.

‘એકદેશિના મત પ્રમાણે સમાધાન કહે છે. શાથી અહિંમાં સંદેહ અથવા વિરોધ છે? જડ અને જીવના ધર્મોના વિધિ અને નિષેધમાંજ જડ અને જીવના ધર્મો થાય છે. ‘અન્યત્રનો ઉપદેશ કરવામાં આવતા ઉપાસના માટે હોય છે. (શંકા) ભેદનો અભાવ કહ્યો છે. સાચું. તો પણ કર્મ અને કારણના અંશ ભાવથી કરાયલા ભગવાનના વિહાર માટે થયેલા ભેદનો નિષેધ કરવો અશક્ય છે તેથી. ‘માટે બ્રહ્મમાં જડ અને જીવના ધર્મોનો નિષેધ યોગ્ય છે. ઉપચારથી તો સર્વ કર્મ વગેરે છે. વિપરીત શું ન હોય. માટે

સૂત્ર ૧૩—(૧) ભેદનો નિષેધ કરેલો છે અને અભેદતાનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. (૨) કણ્વ અને મધ્વદિનની શાખાવાળાઓ. (૩) ભેદના નિષેધની શ્રુતિઓ આપે છે. (૪) બ્રહ્મમાં ભેદ જોનારની નિન્દા કરી છે—‘તે પરમ મૃત્યુને મેળવે છે તે’ એ નિન્દા. (૫) માટે શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મમાં ભેદજ નોવામાં આવતો નથી. (૬) મૂળ શ્રુતિમાં ક ૦--૪-૧૧ માં ય ઇહ નાનેવ પશ્યતિ એવા શબ્દો છે અને ત્યાં ઇવ શબ્દ છે. નાનેવ એટલે નાનાત્વ જેવું, ભેદ જેવું એમ અર્થ છે. આથી ‘હું એક છું’, અને બહુ થાવું’ એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મ પોતાની ઇચ્છાથી અનેકરૂપ થવા રૂપી ભેદને પોતાની ઇચ્છાથી કલ્પ્યા હતા તેવી રીતનો નાનેવમાં નથી. (૭) શ્રુતિમાં કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી અર્થાત્ બ્રહ્મમાં કોઈ ભેદ નહિ હોવાથી તેની ઉભય-લિંગતામાં વાંધો નથી.

અધિ. ૫ સૂત્ર ૧૪—(૧) અહિંમાં એક દેશીનો મત આપે છે. તે બ્રહ્મને જ્ઞાનાકાર માને છે અને પ્રપંચને તેનું પ્રતિબિમ્બ કહે છે. પ્રપંચ તેનું પ્રતિબિમ્બ હોવાથી બ્રહ્મ એ લૌકિક ધર્મવાળું છે એમ તે જણાવે છે. (૨) બ્રહ્મમાં, (૩) ‘હું એક છું અને અને બહુ થાઉં. તેણે રમણ કર્યું નહિ’ વગેરે શ્રુતિઓથી બ્રહ્મ પોતાની ક્રીડા માટે ભેદ સર્જેલા સમગ્રય છે, માટે ભેદનો નિષેધ થઈ શકશે નહિ. (૪) ખરી રીતે બ્રહ્મમાં જડ અને જીવના ધર્મો નથી. (૫) જડ અને જીવના ધર્મો બ્રહ્મમાં જે જોવામાં

કહે છે. ‘અરૂપવત્’ છે. રૂપ એટલે જે નિરૂપણ કરાય છે. વ્યવહાર કરાય છે તે, અને સઘળા વ્યવહારના વિષયરૂપ, તેનાથી યુક્ત તે રૂપવત્ અર્થાત્ વિશ્વ. બ્રહ્મ તો તેનાથી વિલક્ષણ છે. કાર્ય અને કારણમાં અંશ અને અંશીનું વૈલક્ષણ્ય યોગ્ય છે તેથી પણ. તેમ હોય તો તે કારણ હોવાથી અવૈલક્ષણ્ય પણ યોગ્ય છે એમ શંકા થાય તો કહે છે. તે બ્રહ્મનુંજ પ્રાધાન્ય છે. તેજ મુખ્ય છે તેથી. જ્યાં તેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે ત્યાં તેનીજ મુખ્યતા છે. બ્રહ્મના પ્રતિપાદનમાં બ્રહ્મના ધર્મોજ મુખ્ય છે; અન્ય ધર્મોની મુખ્યતા નથી. જેમ પ્રશાસન મુખ્ય છે તેમ ‘સઘળાં કર્મો પણ’ મુખ્ય એમ લૌકિક ધર્મોના અનુવાદથી ભગવાનના સંબંધમાં સ્પષ્ટજ અમુખ્યતા છે. વિશિષ્ટના બોધનમાં પણ ૧^મ સર્વ શબ્દ પ્રસિદ્ધનો અનુવાદક હોવાથી ભિન્ન ૧^મ કલ્પનામાં ગૌરવ આવે છે તેથી તથા પ્રમાણના ૨^મ અભાવથી ગમે તે રીતે તેના ધર્મો તરીકે જ્ઞાનનોજ ઉપયોગ હોવાથી લોક ધર્મોનાજ અનુવાદ કરીને વિશિષ્ટતાનું બોધન ૩^મ ઉચિત છે. “અરૂપ” એમ કહેવાને બદલે “અરૂપવત્” એમ જે કહ્યું છે તે (એમ સૂચવે છે કે) ભિન્ન ૪^મ ધર્મોનોજ આવો ૫^મ નિર્ણય છે. પ્રશાસનની માફક ભગવાનના ધર્મોનો નહિ. માટે ૬^મ કાર્યની માફક તેના ધર્મો પણ કાર્યરૂપ હોવાથી તે ભગવાન રૂપ છે; ભગવદ્ધર્મ ૭^મ રૂપ નહિ એમ સિદ્ધ થયું. ૧૪

પ્રકાશવચ્ચવૈયર્થ્યાત્ ॥૩-૨-૧૫॥

સૂર્યનો પ્રકાશ વ્યવહાર્ય છે તેમ અવ્યવહાર્ય છે. તેની માફક બ્રહ્મ છે. માટે શાસ્ત્ર વ્યર્થ નથી.

શંકા—સઘળા વ્યવહારથી અતીત હોવામાં શાસ્ત્રની વિકલતા બનશે “મનથીજ આને પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ” (ક. ૪-૧૧) એમ જે કહ્યું છે તે વિરોધનો પરિહાર પણ થશે નહિ. “તે ઔપનિષદ પુરુષને પૂછુ છું” (બૃ-૩-૯-૨૬) “જેમાંથી વાણી નિવૃત્ત

આવે છે તે લક્ષણી છે. (૬) અરૂપવત્નો અર્થ વિશ્વથી વિલક્ષણ બ્રહ્મ એવો કર્યો છે. રૂપવત્ એટલે જગત્. (૭) વિશ્વના ધર્મો. (૮) અક્ષર બ્રહ્મની શ્રુતિમાં પ્રશાસનને બ્રહ્મનો ધર્મ કહેલ છે તેમ સર્વ કર્મત્વ પણ બ્રહ્મનો ધર્મ છે. (૯) ભગવાનમાં આરોપ કરેલા ધર્મો અમુખ્ય છે. (૧૦) સર્વ એટલે લોક પ્રસિદ્ધ. (૧૧) માટે જૂદી કલ્પના કરવાથી ગૌરવ દોષ આવે છે. (૧૨) “નિષ્કલ્પ નિષ્ક્રિય વગેરે શ્રુતિથી ધર્મોનો આધ દેખાડ્યો છે તેથી સધર્મકલ્પની ગ્રાપક શ્રુતિઓથી ત્યાં જૂદી ધર્મની કલ્પના કરવી અશક્ય છે. (૧૩) ઉપાસના માટે ઉચિત છે. (૧૪) સર્વ કર્મત્વ વગેરે વિશ્વ ધર્મોના (૧૫) ઔપચારિકત્વનો નિર્ણય. (૧૬) પ્રપંચની માફક. (૧૭) પ્રપંચરૂપ ભગવદ્ધર્મત્વ જો કે છે તો પણ પ્રધાનરૂપ નિત્ય ભગવદ્ધર્મત્વ નથી એમ અર્થ છે. ભાવાર્થ—બ્રહ્મ સર્વ વ્યવહારના વિષયથી અતીત છે, કારણ કે કાર્ય અને કારણનું વૈલક્ષણ્ય કહ્યું છે. શંકા—કાર્ય અને કારણનું અવૈલક્ષણ્ય ભલે હો. ઉત્તર—ના, કારણ કે બ્રહ્મના સ્વરૂપનાં વાક્યોમાં બ્રહ્મને મુખ્ય રીતે કહેલું છે તેનુંજ નિરૂપણ ઉચિત છે. જગત્નું પણ નહિ. માટે બ્રહ્મ જગત્થી જૂદું હોવાથી તેના ધર્મોનો નિષેધજ ઉચિત છે. ૧૪

સૂત્ર ૧૫—જો બ્રહ્મ સર્વ વ્યવહારથી અતીત હોય તો પછી શાસ્ત્રો નકામાં થઈ પડશે, શાસ્ત્રમાં તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે તે પણ નિષ્ફળ બનશે (૨) સર્વ વ્યવહારને અતીત હોવાથી મનનો પણ

પામે છે.” (તૈ. ૨-૯) એમ પણ છે. માટે કહે છે. પ્રકાશની માફક. સૂર્યનો પ્રકાશ વ્યવહાર્ય તથા અવ્યવહાર્ય છે. તે જાતે સંપાદન કરવાને તથા સ્થાપન કરવાને શક્ય નથી. સૂર્ય જ્યારે આવેલો (ઉગેલો) હોય અગર મેઘાદિના અભાવમાં તેની ક્ષત સન્નિધિથી તેનો વ્યવહાર કરવો શક્ય છે. તે પ્રમાણે લકિક વાણી, અને મનથી વ્યવહાર કરવો શક્ય નથી. ઇશ્વરના સંનિધાનમાં તો તે શક્ય છે એમ ઝનને શ્રુતિ કહે છે. આ રીતે સમજાય છે? ત્યાં કહે છે. અવૈયથ્યને લીધે. નહિ તો ‘શાસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ જાય. જ અને થી ધર્મોનો તે રીતના વિરોધનો પરિહાર કર્યો છે. “પ્રજેલો દૂર ગતિ કરે છે” (ક. ૧-૨-૨૦) “હાથ પગ નહિ છતાં દોડે છે, ચાલુ કરે છે, ચક્ષુ નથી છતાં જુએ છે, કાન નહિ છતાં સાંભળે છે” (શ્વે. ૩-૧૯) વગેરેમાં ભગવાનના અલૌકિક ધર્મો કહેવાય છે. કારણ વગરના કાર્યના વચનથી બ્રહ્મના ધર્મોના ‘અકાર્યત્વનો ખોધ કરે છે. માટે અવ્યવહાર્ય હોય તો પણ શાસ્ત્રનું વૈકલ્ય નથી. ૧૫

આહ ચ તન્માત્રમ્ ॥૩-૨-૧૬॥

અને પ્રજ્ઞાનધન એટલુંજ બ્રહ્મનું રૂપ છે એમ શ્રુતિ કહે છે; માટે તેમાં ઇન્દ્રિયોની કલ્પના કરવી નહિ.

કંઈક આશંકા કરીને પરિહાર કરે છે. શંકા—‘અલૌકિક ઇન્દ્રિયો, વિરોધના અભાવ માટે શા માટે કલ્પવામાં આવતી નથી? અન્યથા કારણમાંથી કાર્ય હોવું, અને તેની નિત્યતા તથા અલૌકિકતા અને વળી “ચક્ષુ નહિ છતાં જુએ છે” એ શ્રુતિ પ્રમાણે ‘વિરોધ આવશે એવી શંકા કરીને પરિહાર કરે છે. વળી શ્રુતિ જાતેજ કહે છે. તે પ્રજ્ઞાન માત્ર છે. “જેમ મીઠાના કકડામાં બહાર તથા અંદર મીઠા સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી. તે આખો રસ ધનજ છે તેમ આ આત્મા અંદર તથા બાહ્ય સમસ્ત પ્રજ્ઞાનથી પ્રચુરજ છે.” (મૃ ૪-૫-૧૩) માં ‘સ્વરૂપથી અતિરિક્ત ઇન્દ્રિયોનો અભાવ છે તેથી. અને ‘ક્રિયાનો અભાવ પણ છે. વેદના વિરોધથી તે પ્રમાણે કલ્પના કરવી અશક્ય છે તેથી પણ વળી વેદના નિઃશ્વાસ સ્થાન રૂપના સમુત્થાનાદનું કથન છે તેથી

વિષય બ્રહ્મ રહેશે નહિ. તો પછી મનથીજ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવા એ શ્રુતિનો પણ વિરોધ આવશે. (૩) મન અને વાણીના વિષય બ્રહ્મ છે તેમ વિષય નથી એમ બે પ્રકારની શ્રુતિઓ છે. (૪) બ્રહ્મની વ્યવહાર્યતા તથા અવ્યવહાર્યતા જણાવનાર શ્રુતિ. (૫) નિત્યતાનો. (૬) બ્રહ્મ અવ્યવહાર્ય છે એમ શ્રુતિ જણાવતી હોય તો પણ તેની નિરુપયોગિતા નથી. ભાવર્થ—જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ વ્યવહાર્ય અને અવ્યવહાર્ય છે તેમ બ્રહ્મ પણ છે. આ રીતે સમજવાથી બ્રહ્મનું પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર વ્યર્થ બનશે નહિ. વળી તેથી ભગવાનના અલૌકિક ધર્મોનો વિરોધ નહીં નહિ. ૧૫

સૂત્ર ૧૬—(૧) તો પછી બ્રહ્મમાં અલૌકિક ઇન્દ્રિયો છે એમ શા માટે કહેતા નથી, એમ કહેવાથી સર્વ વિરોધ દૂર થશે. (૨) લેક વિરોધ. (૩) બ્રહ્મમાં ઇન્દ્રિયો નથી. બ્રહ્મનો આકાર “પ્રજ્ઞાન”જ છે. આને માટે મીઠાના કકડાનું દર્શાવ આપ્યું છે. (૪) પ્રજ્ઞાન એજ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ, તેનાથી ભિન્ન કોઈ ઇન્દ્રિયો નથી. (૫) બ્રહ્મને ઇન્દ્રિયો નથી માટે ક્રિયાઓ—કર્મ પણ નથી એમ જો કહેવામાં આવે તો તે ખોટું છે; કારણ કે શ્રુતિનો વિરોધ આવે છે તેથી. (૬) ઋગ્વેદ એ બ્રહ્મના નિઃશ્વાસરૂપ કહેલ છે, અર્થાત્

પણ. માટે ઇન્દ્રિયોની ્પરિકલ્પના નથી. પણ સર્વાકાર સ્વરૂપ વસ્તુજ તે પ્રકારની છે એમ માનવું જોઈએ. કૃષ્ણનું વચન છે તેથી. “જ” અને શબ્દથી “સઘળી ઇન્દ્રિયોથી વિવર્જિત” (ભ. ગી. ૧૩-૧૪) સ્મૃતિ પણ છે એમ સૂચવે છે. માટે ઇન્દ્રિયોની કલ્પનાનો વિરોધ નથી. ૧૬

દર્શયતિ ચાથો અપિ સ્મર્યતે ॥૩-૨-૧૭॥

“અથાતો આદેશ નેતિ નેતિ” એમાં બ્રહ્મના ધર્માનું ઔપચારિકત્વ શ્રુતિ જણાવે છે. વળી સ્મૃતિમાં પણ તે કહેલ છે.

ફરીથી અન્ય પ્રકારે વિરોધની આશંકા કરી તેનો પરિહાર કરે છે. શંકા—બ્રહ્મ જગત્નું કારણ છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. વળી તે કારણ સમવાયિ અને નિમિત્ત એમ બન્ને છે. પણ કારણના ધર્મોજ કાર્યમાં હોય છે. અસંભાવના હોય તો અન્યથા કલ્પના થાય. કામ વગેરે પણ ધર્મો છે. અને તેમનું વિધાન શ્રુતિમાં કરેલું છે. તે બ્રહ્મમાંજ હોવાને યોગ્ય છે. નિષેધ કરનાર શ્રુતિ પણ તેમ છે. વેદને માનનાર તો લેશ માત્ર પણ શ્રુતિની બીજી રીતે કલ્પના કરશે નહિ, આમ શંકા કરીને પરિહાર કરે છે. શ્રુતિજ ભગવાનમાં જડ અને જીવોના ધર્મોના અભાવને જણાવે છે. “બ્રહ્મનાં બે રૂપ છે” (બૃ ૨-૩-૧) થી ઉપક્રમ કરીને બે રીતે પાંચ ભૂતો જણાવીને “માટે નેતિ નેતિ એવો આદેશ છે.” (બૃ-૨-૩-૬) એમ કહે છે. “ઇતિ” શબ્દ પ્રકારને કહે છે. બ્રહ્મ પાંચ મહાભૂતો બને છે, આ પ્રકારનું નહિ. તેને સિદ્ધ કરે છે. બ્રહ્મ તેવું હોતુંજ નથી. હિ શબ્દ આ અર્થ યોગ્ય છે એમ જણાવે છે. “આમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું” એમ કહ્યું છે. કાર્ય અને કારણનો એક પ્રકાર બરેબર નથી. માટે “નેતિ નેતિ” વાક્ય પ્રકારના નિષેધનો ઉપસંહાર કરે છે. ફક્ત સમવાયિ રૂપ નથી, પણ અન્ય પર છે, માટે રૂપનું નિરૂપણ કરવાને નામનું નિરૂપણ કરે છે. “સત્યનું તે સત્ય છે.” આથી પ્રપં-

અગ્નેદરૂપી કાર્ય બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. આથી બ્રહ્મનું કર્મ જોવામાં આવે છે. (૭) બ્રહ્મમાં ઇન્દ્રિયોની કલ્પના કરવી નહિ. (૮) બ્રહ્મનો આકાર સર્વરૂપ હોવાથી સર્વ કરી શકે છે, જે કે પોતાનામાં ઇન્દ્રિયો નથી તો પણ (૯) ચ સ્મૃતિનું સૂચન કરે છે. સ્મૃતિ પણ જણાવે છે કે બ્રહ્મમાં ઇન્દ્રિયો નથી. ભાવાર્થ—શ્રુતિમાં બ્રહ્મને પ્રજ્ઞાન ધન કહેલ છે, તેજ તેનો આકાર છે. તે સિવાય તેને બીજું કશું રૂપ નથી. આથી બ્રહ્મમાં ઇન્દ્રિયોજ કહેલી નથી. માટે તે કલ્પના કરવી નહિ. ૧૬

સૂત્ર ૧૭—(૧) કારણ બ્રહ્મના ધર્મોનો કાર્યમાં અંગીકાર કરવામાં ન આવે તો. (૨) વિવર્તવાદની કલ્પના, અથવા અસત્માંથી સત્ના આશ્રયથી શ્રુતિ વિરુદ્ધની કલ્પના. (૩) “હું એક છું બહુ થાવું” વગેરે શ્રુતિ વિરુદ્ધની કલ્પના. (૪) કામત્વાદિ એ બ્રહ્મના ધર્મો છે. (૫) બ્રહ્મ આ પ્રકારનું નથી એમ “ઇતિ” શબ્દ જણાવે છે. (૬) પ્રપંચ બ્રહ્મથી જૂઠું છે તેથી પ્રપંચના ધર્મો બ્રહ્મ વિષે લેઈ શકાય નહિ છતાં તેને જો આપણે લેવા હોય તો આરોપથીજ—લક્ષણથી લઈ શકાય. શ્રુતિ પ્રમાણે અમે જણાવેલો અર્થ છે. એટલુંજ નહિ પણ સ્મૃતિ પ્રમાણે પણ તેજ અર્થ છે. અર્થાત્ એવો ઉલ્લેખ કરે છે. (૭) સત્ એટલે પ્રત્યક્ષ ગોચર અને અસત્ એટલે પ્રત્યક્ષને અગોચર. ભાવાર્થ—બૃ. ૨-૩-૬ ની અથાત આદેશો નેતિ નેતિ એ શ્રુતિ પ્રમાણે તથા સ્મૃતિ અનુસાર એજ અર્થ સમજાય છે કે બ્રહ્મમાં દેખાતા ધર્મો તે ઉપચારથી છે વસ્તુતઃ નહિ.

અથી જૂઠું પ્રજ્ઞ વિદ્યમાન હોવાથી પ્રપંચના ધર્મોનું વાક્ય પ્રજ્ઞમાં લાક્ષણિક જ યોગ્ય છે. શ્રુતિથીજ તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરેલું છે. “સ્વ” પદ પૂર્વે કહેલી યુક્તિના અનુસંધાન માટે છે. અથા શબ્દથી પ્રક્રમ ભેદ પણ છે. અચાત આદેશઃ એમ ભિન્ન પ્રક્રમથી કહે છે. શ્રુતિથી અન્ય અર્થ હોય તો તેના નિરાકરણ માટે કહે છે. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે. ભ. ગી ૧૩-૧૨માં કહે છે “પ્રજ્ઞ આદિ વગરનું પર છે. તે સત્ કહેવાતું નથી તેમ અસત્ કહેવાતું નથી.” તે સત્ અને અસત્ ક્ષેત્ર રૂપ છે. જેયના નિરૂપણમાં તેમનો નિષેધ છે, વેદાદિમાં પ્રપંચના ધર્મો ભગવાનમાં કહેવાય છે નહિ કે તે ધર્મો ત્યાં છે એમ જણાવે છે. માટે શ્રુતિ અને સ્મૃતિથીજ તે પ્રકારે નિર્ણય છે. ૧૭

અત એવ ચોપમા સૂર્યકાદિવત્ ॥૩-૨-૧૮॥

માટેજ જલ સહિત સૂર્ય તથા ચંદ્રની માફક શ્રુતિમાં (પ્રજ્ઞને મચ્છર તથા નાગ વગેરે સાથે સરખાવ્યાં છે તે) ઉપમા છે.

પ્રપંચના ધર્મો ભગવાનમાં ઉપચારથી કહેવાય છે. એમ અહિંઆં દૃષ્ટાન્ત કહે છે. માટે આજ નિર્ણયનો આશ્રય કરીને “લુપિ, હાથી, અને મચ્છરના સરખા તે છે. તેમ “આ ત્રણ લોકોના સરખા અને સર્વના સરખા તે છે” એમ જેની ઉપમા આપી શકાય નહિ એવા ભગવાનનું જે ઉપમાન છે તે છે. તેના (પ્રપંચના) ધર્મોના સંબંધથી છે. સ્વતન્ત્ર ધર્મ હોવા છતાં પ્રજ્ઞ વિષે કહેવું યુક્ત નથી. આ પણ વિરુદ્ધ છે એવી શંકા કરીને દૃષ્ટાન્ત કહે છે. “સૂર્યકાદિની માફક, સૂર્ય સહિત જે જલ તે સૂર્યક છે. જેમ આ જ્યોતિ. યથા હાયં જ્યોતિરાત્મા વિવસ્વાનપો મિત્રા વહુધૈકોનુગચ્છન પકધા વહુધા ચૈષ વૃચયતે જલચંદ્રવત (પ્ર. બિં. ૧૨). જેમ ધૃતરથી સંશ્લિષ્ટનું ઉપમા નત્વ આ પ્રમાણે પણ છે “લુપિના” સરખા (બૃ. ૧-૪-૩૨) “ચ અને” શબ્દ એમ સૂચવે છે કે વિરોધનો અભાવ કહેવો જોઈએ તથા એકદેશિનું અધિકરણ સંપૂર્ણ થયું છે માટે જડ અને જીવના ધર્મોના ભગવાનમાં ઉપચાર છે, નિષેધ તો મુખ્ય છે.

સૂત્ર ૧૮—(૧) એક વસ્તુને અન્ય સાથે સરખાવવામાં આવે ત્યારે અલંકાર શાસ્ત્રમાં ઉપમાન, ઉપમેય, સાધારણ ધર્મ અને ઉપમાપ્રતિપાદક શબ્દો હોય છે. આ યથાં હોય તો પૂર્ણોપમા અને છે અને તેમાંથી કોઈ અંગ અધૂરાં હોય ત્યારે લુપોપમા કહેવાય છે. ઉપમેય એટલે જે વસ્તુ બીજા સાથે સરખાવવાની છે તે અને ઉપમાન એટલે જેની સાથે તે સરખાવવાની છે તે. જેમ મુખને ચંદ્ર સાથે સરખાવવાનું હોય ત્યારે મુખ એ ઉપમેય કહેવાય છે અને ચંદ્ર એ ઉપમાન છે. પ્રજ્ઞને મચ્છર, હાથી વગેરેની સમાન કહેવાથી મચ્છર, હાથી વગેરે પ્રજ્ઞનાં ઉપમાન થાય છે. (૨) ખરી રીતે પ્રજ્ઞનું કોઈ ઉપમાન પથી. પણ ઉપમાન અનેલાં પ્રપંચની સાથે સંબંધવાળા હોવાથી તે રીતે અને છે. (૩) પ્રપંચના સંબંધથી તે ધર્મ પ્રજ્ઞમાં હોઈ શકે છે સ્વતન્ત્ર રીતે નહિ. (૪) “સૂર્યકાદિ”—સૂર્યક+આદિ. સૂર્યક એટલે સૂર્ય+ક, “ક” એટલે “જલ” અર્થાત્ જલ સહિત-સૂર્ય, જલમાં પ્રતિબિમ્બિત સૂર્ય. આદિ-વગેરે. એટલે ચંદ્રક અર્થાત્ જલમાં પ્રતિબિમ્બિત ચંદ્રનું ગ્રહણ કયું છે. (૫) જલાદિથી સંશ્લિષ્ટ ચંદ્રનું પ્રતિબિમ્બ હોઈ શકે. (૬) સૂત્રમાં ચ નું પ્રયોજન વિરોધના અભાવ તથા એકદેશીના અધિકરણની સમાપ્તિ જણાવી છે. (૭) જડ અને જીવના ધર્મો ઉપચારથી પ્રજ્ઞમાં છે. ખરી રીતે તો તે ધર્મો પ્રજ્ઞમાં નથીજ.

અમ્બુવદગ્રહણાત્તુ ન તથાત્વમ્ ॥૩-૨-૧૧॥

જલની માફક (જલમાં સૂર્યનું) પ્રતિબિમ્બ જણાય છે અને તેમાં સૂર્યના ધર્મો જોવામાં આવે છે તેની માફક બ્રહ્મમાં ઔપચારિક ધર્મોનું ગ્રહણ નથી

મુખ્ય સિદ્ધાન્ત કહેવાને એકદેશીને દૂષણ આપે છે. 'તુ તો' શબ્દ તે પ્રમાણેના સિદ્ધાન્તની વ્યાવૃત્તિ કરે છે. સમવાયથી 'જૂઠું' તે પ્રમાણે હોય છે, કારણ કે તેના ધર્મોનો યોગ છે તેથી. જડ અને જીવના ધર્મોના યોગથી સર્વકામ વગેરે હોતા નથી. શાથી? જલની માફક અગ્રહણ છે તેથી. સર્વથી પરબ્રહ્મના પ્રતિબિમ્બમાં અધિકરણના ધર્મો હોવાપણું બને છે ત્યાં 'રૂપ રહિત તેમજ વિદ્યમાનનું પ્રતિબિમ્બ પડતું નથી એમ કહેવું જોઈએ તો પણ સ્વ મતના વિરોધથી જલની માફક અગ્રહણ છે. સ્વચ્છ જલ પ્રતિબિમ્બનું ગ્રહણ કરે છે. તે પ્રમાણે ધર્મોને 'ગ્રહણ કરવાનું' શક્ય નથી કારણ કે વળી ત્યાં ધર્મો છે તેથી. સર્વના આધાર તરીકે તે પ્રમાણે કહેવામાં તે વ્યર્થ છે એમ પ્રથમ અમે કહ્યું છે.

બ્રમથી વેદથી કલ્પના કરવામાં આવે છે એમ કહેવામાં આવતું નથી. કારણ કે તે અપ્રતારક તથા સર્વજ્ઞ રૂપ છે તેથી વિપ્લવવાદીનુંજ આ પ્રકારનું વચન છે ૧૦ વેદિકનું નહિ. "પૃથ્વીમાં સ્થિત યતાં" (મૃ. ૩-૭-૩) વગેરેની સાથે વિરોધ પણ છે. માટે બ્રહ્મના ધર્મોજ સર્વકામ વગેરે છે. ઉપાધિના સંબન્ધથી ઔપચારિક (લાક્ષણિક) નથી. ૧૯

ભાવાર્થ-જલના સૂર્યમાં જેમ ધર્મોનો આરોપ કરવામાં આવે છે તેમ બ્રહ્મમાં પણ જડ તથા જીવના ધર્મોનો આરોપ છે. ૧૦.

સૂત્ર ૧૯-(૧) એકદેશી બ્રહ્મમાં ધર્મોનું ઔપચારિકત્વ જે જણાવે છે તે ખોટું છે એમ "તુ" શબ્દથી જણાવે છે. (૨) ઔપચારિકત્વની કલ્પના જ્યાં સમવાય કારણ નથી ત્યાંજ હોય છે. જલ અને સૂર્યના દષ્ટાન્તમાં જલ તે સમવાયિક પણ નથી. પણ બ્રહ્મ તો જડ તથા જીવનું સમવાયી કારણ છે તેથી તેમાં જડ તથા જીવના ધર્મોનું ઔપચારિકત્વની કલ્પના કરવી વ્યાજબી નથી. (૩) માટે જલના સૂર્યનું દષ્ટાન્ત વ્યાજબી નથી. (૪) સર્વની સરખામણીએ પરબ્રહ્મના. (૫) સૂત્ર. ૧૪ માં એક દેશી બ્રહ્મને જગત્થી વિવક્ષણ સ્વીકારે છે તેથી બ્રહ્મ રૂપ રહિતને માને છે. આથી જેમ રૂપવાળા સૂર્યનું પ્રતિબિમ્બ જલમાં હોય છે તેમ બ્રહ્મનું હોઈ શકે નહિ કારણ કે એક દેશીના મતે બ્રહ્મમાં રૂપ નથી. (૬) ઔપચારિક ધર્મો બ્રહ્મમાં હોજ નહિ. (૭) વેદ બ્રહ્મમાં લક્ષણથી ધર્મો છે એમ કહેજ નહિ. લાક્ષણિક ધર્મો એટલે ખરા ધર્મો નથી. માટે તેવા ધર્મોની કલ્પના બ્રહ્મને વિષે કરવી તે બ્રહ્મથી કરેલી કલ્પના ગણાય. વેદ એ ભગવાન્ના નિઃશ્વાસ રૂપ હોવાથી તેમાં એવી કલ્પના હોઈ શકેજ નહિ. (૮) જે લાક્ષણિક ધર્મોનેજ વેદ જણાવે તો તેની વિશ્વમનીયતા રહે નહિ. (૯) ઉપચારથી બ્રહ્મમાં ધર્મ છે એવું વચન. (૧૦) વેદ તો બ્રહ્મના ધર્મો સત્યજ કહે છે માટે વેદનું વચન એવા પ્રકારનું નથી. ભાવાર્થ-જલમાં જણાતા સૂર્યના પ્રતિબિમ્બની માફક બ્રહ્મમાં જીવ તથા જગત્ના ધર્મોનો ઉપચાર નથી, પણ બ્રહ્મમાં સત્ય ધર્મજ છે. ૧૯

વૃદ્ધિહ્યાસભાવત્વમન્તર્ભાવાદુમયસામઞ્સ્યાદેવમ્ ॥૩-૨-૨૦॥

ઘટાદિમાં આકાશના અન્તર્ભાવથી તે જેમ “મોટું આકાશ નહાનું આકાશ” એવી સંજ્ઞા મેળવે છે તે પ્રમાણે મન, પ્રાણ વગેરે છે.

ઉપાધિને લીધે પ્રજ્ઞ સધર્મિક તથા નિર્ધર્મિકજ છે. સિદ્ધાન્તથી વિરોધના પરિહારને કરે છે. લોક વેદથી તેની અનુસાર વિરોધનો ખરેખર ત્યાગ કરવો જોઈએ. મહાન અવકાશ, અદ્યઅવકાશ; “અવકાશ પ્રમાણે દશ ચમસને” એ પ્રમાણે લૌકિક વૈદિક વ્યવહાર વસ્તુ ધર્મથી વિરુદ્ધ દેખાય છે. ^૧વ્યાપકત્વ, વૃદ્ધિ તથા સંકોચ આકાશનેજ હોય છે. ત્યાં જેમ ઘડામાં પ્રવેશ પામેલું આકાશ હોય તે પ્રમાણે તેનો વ્યપદેશ થાય છે. તેમ હોવાથી ઉભયની યથાર્થતા બને છે. નહિ તો એકનો બાધ થાય છે. આ પ્રમાણે તે તેના અનુપ્રવેશથી પ્રજ્ઞ પણ એવુંજ છે. ઔપાધિક રૂપ નહિ. જપાના કુલની રતાશની માફક અન્ય ધર્મ રૂપનો અભાવ છે તેથી; નહિ તો ^૨અન્યના અનુવિધાયિ હોય તોપણ તે સ્વધર્મોજ છે. કારણત્વ વગેરેની માફક. વળી ^૩આગન્તુક રૂપને લીધે તે ધર્મોજ નથી એમ કહેવું જોઈએ નહિ. અન્યના ધર્મ હોવામાં પ્રમાણનો અભાવ છે તેથી. વળી તેમાં જણાતા રૂપની પ્રતીતિ તથા દર્શનથી અવિરોધ છે. આ અવિરોધનો પ્રકાર છે. જેમ બન્નેની યથાર્થતા થાય. તેજ પ્રમાણે તેના પ્રકારને કહેવો જોઈએ. માટે જેમ આકાશ કરક વગેરેમાં અન્તર્ભાવ થવાથી વૃદ્ધિ તથા સંકોચવાળું છે તે પ્રમાણે બન્નેની યથાર્થતાને લીધે પ્રજ્ઞ પણ શરીરમાં વૃદ્ધિ તથા સંકોચ શબ્દથી ઓળખાય છે. અને તેથી આકાશ અને જીવનું એક ઉદાહરણ જણાવે છે. ૨૦

સૂત્ર ૨:—(૧) આકાશ વ્યાપક છે, તેમ તેમાં વૃદ્ધિ અને સંકોચ પણ છે. વૃદ્ધિ અને સંકોચથી તેની વ્યાપકતામાં વાધો આવતો નથી. (૨) જેમ ઘટનું આકાશ ઘટાકાશ કહેવાય છે અને તે પાત્ર પ્રમાણે મોટું નાનું થાય છે. મોટા પાત્રમાં આવેલું આકાશ મોટું આકાશ કહેવાય છે અને નાનામાં નાનું કહેવાય છે. આમ આકાશને મોટાપાણું તથા નાનાપાણું તેની ઉપાધિને લીધે છે. ઘટાદિ પાત્રા ઉપાધિ છે. તેજ પ્રમાણે મન તથા પ્રાણ વગેરે ઉપાધિને લીધે પ્રજ્ઞમાં જુદા જુદા ધર્મો જોવામાં આવે છે જેમ વૃદ્ધિ અને સંકોચને લીધે આકાશની વ્યાપકતામાં બાધ આવતો નથી તેમ પ્રજ્ઞની સધર્મિકતાને લીધે તેની નિર્ધર્મિકતામાં બાધ આવતો નથી. (૩) માટે પ્રજ્ઞ સધર્મિક અને નિર્ધર્મિક બન્ને છે. અને તે બન્ને રૂપે ખરું છે. (૪) જો પ્રજ્ઞ આ બન્ને પ્રકારનું ન હોય તો એકજ પ્રકારનું પ્રજ્ઞ ખરું છે અને બીજા પ્રકારનું ખોટું છે એમ કહે. (૫) પ્રજ્ઞની સધર્મિકતા તે ઉપાધિમાં અમુક પ્રવેશને લીધે છે માટે તે પણ સત્ય છે. તે ઉપાધિ જન્ય નથી. (૬) આરસપહાણના થાંભલાની પાસે જપાનું ડુલ હોય તો તે લાલ દેખાય છે. ત્યાં જે લાલાશ દેખાય છે, તે ઉપાધિ જન્ય છે. અહિંયાં તેવી રીતે પ્રજ્ઞની સધર્મિકતા ઉપાધિ જન્ય નથી. (૭) અન્યમાં તેની પ્રતીતિ થાય તો પણ (૮) સર્વકર્મો વગેરે તે પ્રજ્ઞનાજ પોતાના ધર્મ છે, ઔપચારિક નહિ. (૯) પ્રગતપતિ વગેરેમાં આવેલાં કારણ વગેરેની માફક. (૧૦) ઉપાધિમાં અનુપ્રવેશને લીધે પ્રજ્ઞમાં ધર્મો જણાય છે, તેથી એમ સમજવાનું નથી કે તે ઉપાધિઓ આ શંતુક હોવાથી એ પ્રજ્ઞના ધર્મો નૈસર્ગિક નથી. ભાવાર્થ—જેમ ઘટ વગેરે ઉપાધિને લીધે ઘટાકાશ વગેરે તેમાં આકાશના અનુપ્રવેશથી વૃદ્ધિ અને સંકોચવાળું બને છે તેમ મન અને પ્રાણ વગેરેમાં પ્રજ્ઞના અનુપ્રવેશથી તે ધર્મથી યુક્ત બને છે. ૨૦

દર્શનાચ્ચૌ||૩-૨-૨૧||

અને તેનું (અહ્મના સર્વ વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વનું) દર્શન છે તેથી.

અન્ય હેતુ કહે છે. ભગવાનમાં સઘળા વિરુદ્ધ ધર્મો દેખાય છે. દૃષ્ટ ધર્મોમાં 'તે અનુપપન્ન છે એમ નથી. કારણ તેમાં વ્યાધાત આવે. 'તે ભલે તેવું હો' એવો તો નિશ્ચય પ્રામાણિક છે. 'અ-અને' થી ઉત્પન્ન (પાયણીઓ) અને બન્ધન વગેરેથી પ્રત્યક્ષ ઉભયના સાધક દેખાયેલ છે. જેમ કે ભા. ૧૦-૮-૪૦ માં "આ મારા બાળકને" એમ કહ્યું છે. માટે શ્રુતિ પ્રત્યક્ષથી સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રય તરીકે અહ્મની પ્રતીતિ હોવાથી વિરોધ નથી. ૨૧

પ્રકૃતૈતાવત્ત્વં હિ પ્રતિષેધતિ તત્તો બ્રવીતિ ચ ભૂયઃ ||૩-૨-૨૨||

અહ્મમાં અમુકજ ધર્મ છે તેનોજ અર્થાત્ અહ્મમાં પ્રકૃત ધર્મોનોજ ખરેખર નિષેધ કરે છે. (એટલુંજ નહિ પણ નિષેધના વાક્યમાંજ અહ્મના અપ્રાકૃત ધર્મોને) તે કહે છે.

ખરી રીતે વિરોધનો પરિહાર કરીને યુક્તિથી પણ પ્રતિષેધ કરે છે. શંકા-સઘળા વિશેષ ધર્મોના અસ્થૂલાદિ વાક્યોથી નિષેધ હોવાથી કેવી રીતે અવિરોધમાં વિદ્યાસ મૂકવો જોઈએ એમ જો હોય તો ત્યાં કહે છે. પ્રકૃતમાં જે આટલું એટલે આબુપ્રાબુએ દેખાતા જેટલા પદાર્થો લૌકિક છે તેમનાજ ધર્મોના નિષેધ કરે છે. કારણ કે પ્રતીતનોજ નિષેધ કરેલો છે તેથી. માટે જગત્થી તેની વિલક્ષણતાજ અસ્થૂલ વગેરે વાક્યોથી પ્રતિ-પાદિત કરાય છે, વેદમાં કહેલા અહ્મધર્મોના નિષેધ કરવો શક્ય નથી. શાથી આ સમજાય છે? ત્યાં કહે છે. તેથી 'વારંવાર કહે છે. જે વાક્યમાં પ્રથમ નિષેધ કર્યો છે તેજ વાક્યમાં ફરીથી તેનુંજ વિધાન કરે છે. "ન્યાંથી વાણી મન સહિત પ્રાપ્ત થયા વગર પાછી ફરે છે." "અહ્મના આનન્દને જે જાણે છે." (તૈ. ૨-૬) તે પ્રમાણે 'અસ્થૂલ વાક્યમાં પણ "આના પ્રશાસનમાંજ" (મૃ. ૫-૮-૬) "આને જાણીને" (મૃ. ૩-૮-૧૦) "આકાશ ઓત

સૂત્ર ૨૧—(૧) જે ધર્મો પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે તે ખરા છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ જે ખરા ન હોય તો તે દેખાયજ નહિ. (૨) સ્વરૂપ અને મહત્વના સાધક. ભાવાર્થ અહ્મમાં સર્વ પ્રકારના વિરુદ્ધ ધર્મો છે. તે શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં જોવામાં આવે તેમજ પ્રત્યક્ષથી અનુભવ પણ ભક્તોને થએલો જોવામાં આવે છે. માટે અહ્મ ઉભય પ્રકારનું છે એમ માનવું જોઈએ. ૨૧

સૂત્ર ૨૨—(૧) નિષેધ શ્રુતિમાં સ્પષ્ટ રીતે ધર્મોનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તો પછી તમે અહ્મને સધર્મક કેમ કહી શકો? (૨) નિષર્મક અહ્મ એટલે પ્રાકૃત ધર્મથી રહિત આથી જ્યાં અહ્મને નિર્ગુણ નિરાકાર વગેરે કહ્યું છે ત્યાં પ્રાકૃત વૈદિક ધર્મોથી રહિત તે છે એમ માનવું (૩) અહ્મમાં બિન્નકુલ ધર્મજ નથી એમ કહી શકાશે નહિ. શ્રુતિઓમાં અહ્મના ધર્મો વર્ણવેલા છે તે ધર્મો અપ્રાકૃત અને અલૌકિક છે. આથી અહ્મ ધર્મ રહિત નથી. પણ વેદમાં કહેલા દિવ્ય ધર્મ યુક્ત છે. તે અર્થમાંજ અહ્મને સચુણ કહેલ છે. (૪) જે વાક્યમાં અહ્મમાં ધર્મોનો નિષેધ કરે છે. તેજ વાક્યમાં અહ્મના બીજા ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરે છે. (૫) આ શ્રુતિમાં અહ્મના વેદના ધર્મોનો નિષેધ છે એમ તેનું પ્રતિપાદન છે. (૬) અહિંઆ અહ્મના પ્રશાસનત્વ ધર્મોનો નિષેધ છે તેમ તેનું પ્રતિપાદન પણ છે. (૭) શ્રુતિમાં સર્વત્ર

અને પ્રોત” (મુ. ૩-૮-૧૧) ચ શબ્દથી એક વાક્ય અને ઉપાખ્યાનના લેદો સંગૃહીત કરવામાં આવ્યા છે. ‘સર્વત્ર લૌકિકનો પ્રતિષેધ કરે છે અને અલૌકિકનું વિધાન કરે છે એમ યુક્તિથી નિર્ણય છે. માટે યુક્તિથી પણ અવિરોધ છે. ૨૨

૭ તદવ્યક્તમાહુહીત્યધિકરણ.

તદવ્યક્તમાહ હિ ॥૩-૨-૨૩॥

શ્રુતિ કહે છે કે ખરેખર બ્રહ્મ અવ્યક્ત છે-નિર્વિશેષ છે.

શબ્દબળના વિચારથી વિરોધનો પરિહાર કરીને અર્થબલના વિચારના ‘અવિરોધનું’ પ્રતિપાદન કરવાને અધિકરણનો આરંભ કરે છે. ‘સઘળાં વિકૃદ્ધ વાક્યોનાં ઉદાહરણો આપીને વિચાર કરાય છે. “તે ચક્ષુથી ગ્રહણ કરાતા નથી” (મું. ૩-૧-૮) કોઈક ધીરે પ્રત્યક્ષ આત્માનું ઇક્ષણ કર્યું. (ક. ૨-૪-૧) “વાણીથી પણ નહિ” (મું. ૩-૧-૮) “સઘળાં વેદો જેના પદનું આમનન કરે છે.” (ક. ૧-૨-૧૫) “મનની સહિત પ્રાપ્ત કર્યા વગર” (તે. ૨-૯) “મનથીજ આને પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.” (ક. ૪-૧૧) “સ્પર્શ રહિત, ગન્ધ-રહિત અને રસ રહિત” (ક. ૩-૧૫) “સર્વ રૂપ, સર્વ ગન્ધ અને સર્વ રસ.” (છાં. ૩-૧૪-૨) “હાય અને પગથી રહિત” (મું. ૩-૧૬) વગેરે “સઘળે ચક્ષુવાળા” (ઋ. સં. ૧૦-૮૧-૩) વગેરે. નિર્ગુણ પણ છે. “જે સર્વજ્ઞ અને સર્વ શક્તિવાળા છે” (છાં. ૩-૧૪-૨) વગેરે વિરૂદ્ધ વાક્યો છે. ખરી રીતે વસ્તુ બે રૂપે સંભવતી નથી. બન્ને વાક્યો પણ પ્રમાણ છે. તેમ હોય તો અન્ય પ્રમાણને અનુસરીને નિર્ણયનો વિચાર કરાય છે. ત્યાં પૂર્વ પક્ષ કહે છે. તે અવ્યક્ત છે તે બ્રહ્મ અવ્યક્ત હોવાને યોગ્ય છે. શાથી? તે ખરેખર કહે છે. શ્રુતિ અને પ્રત્યક્ષથી “નેતિ નેતિ આત્મા તે અગૃહ્ય છે, તેથી તેનું ગ્રહણ થતું નથી.” (મુ. ૩-૯-૨૬) તેનું ગ્રહણ થતું નથી એમ અનુભવના સાક્ષીવાળું પ્રમાણ શ્રુતિ કહે છે. ‘કોઈપણ ચક્ષુ તથા મનથી બ્રહ્મનું દર્શન થતું નથી. ‘સર્વરૂપથી સઘળાં-થીજ જોવાને શક્ય છે. માટે સર્વ ધર્મોથી યુક્ત બ્રહ્મ છે એવું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓ

એજ જણાવવામાં આવ્યું છે તેજ બ્રહ્મમાં લૌકિક ધર્મો નથી. અલૌકિક ધર્મો તો છે ભાવાર્થ-આ સૂત્રમાં એમ કહે છે કે બ્રહ્મમાં અમુક પ્રકારના ધર્મો જે જોવામાં આવે છે. તે ધર્મો ત્યાં નથી-અર્થાત પ્રાકૃત ધર્મોનો નિષેધ કર્યો અને ત્યાં અપ્રાકૃત ધર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. માટે બ્રહ્મ સધર્મક અને નિર્ધર્મક બન્ને રૂપે છે. ૨૨

અધિ. ૭ સૂત્ર ૨૩—(૧) શ્રુતિથી બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં વિરોધ નથી તેમ અર્થથી પણ નથી તે જણાવવાને આ અધિકરણનો આરંભ છે. અર્થથી અવિરોધ એટલે ભગવાનને સાક્ષાત્ જોવા તે, પણ ભગવાનને કોઈએ જોયા નથી એથી બ્રહ્મ સવિશેષ નથી. આવા પ્રકારના વિરોધનો પરિહાર કરવાને આ અધિકરણનો આરંભ છે. (૨) શ્રુતિઓ બે પ્રકારની છે. સવિશેષનું પ્રતિપાદન કરનાર અને નિર્વિશેષનું પ્રતિપાદન કરનારી, આ પ્રકારે શ્રુતિમાં બે રીતના બ્રહ્મનું વર્ણન છે. તો તેમાંથી કયું ખરું સમજવું? બેમાંથી એક ખરું માનવાથી બીજા વર્ણન સાથે વિરોધ આવે છે. (૩) વળી નિર્વિશેષ. (૪) બ્રહ્મનો સવિશેષ આકાર હોય તો કોઈએ તેમને જોયેલા હોવા જોઈએ, પણ એવો કોઈનો અનુભવ નથી (૫) બ્રહ્મનો

‘લાક્ષણિક અર્થમાંજ છે. અનુભવના વિરોધથીજ. એમ હોય તો કહે છે. ૨૩

અપિ સંરાધને પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્ ॥૩-૨-૨૪॥

ભગવાનની સેવા બરાબર કરવામાં આવે તો ભગવાન ભક્તને પ્રસન્ન થઈને પ્રત્યક્ષ થાય છે અને તેથી ભગવાનનાં રૂપોનું અનુમાન થઈ શકે છે તેથી અગર શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી ભગવાનનું સવિશેષત્વ છે.

“અપિ” ‘પૂર્વપક્ષની નિન્દામાં છે. સર્વથા પૂર્વપક્ષવાદી મૂર્ખ છે. કારણ કે પ્રહ્લનું સંરાધન કરવામાં આવે અગર પૂરેપૂરી રીતે સેવાથી સંતોષવામાં આવે તો તેમનું દર્શન થાય છે. “શ્રદ્ધા, ભક્તિ, ધ્યાન અને યોગથી તેને જાણો.” (કૈ. ૧-૨) “જેને આ પસંદ કરે છે તેનાથી તે લભ્ય છે.” (મું. ૩-૨-૩) “હે અર્જુન! હું આ પ્રમાણે અનન્ય ભક્તિથી જાણવાને તથા દર્શન માટે તથા હે પરંતપ! તત્ત્વથી પ્રવેશ કરવાને શક્ય છું!” (ભ. ગી. ૧૧-૫૪) એવાં વચનો છે. બન્ને પ્રકારનું પણ રૂપ દેખાય છે. પછીથી તો તેને નિષ્કલનું ધ્યાન કરતાં જુએ છે. (મું. ૩-૧-૮) “અનેક બાહુ, ઉદર, મુખ અને નેત્રવાળા તથા અનન્ત રૂપવાળા તમને જોવું છું.” (ભ. ગી. ૧૧-૧૬) સંરાધના કરનારને (પ્રત્યક્ષ) સ્વઅનુભવ, અને ધ્રુવ વગેરેનું અનુમાન ‘કશવનાર પણ. માટે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી અગર શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી પ્રહ્લ સાકાર અગર અનન્ત ગુણથી પરિપૂર્ણ છે, અને તે અવ્યક્તજ નથી એમ નિશ્ચય છે. માટે લૌકિક તથા અલૌકિક એ પ્રત્યક્ષના વિષય હોવાથી ઉભય પ્રકારના વાક્યના અર્થરૂપ પણ પ્રહ્લ છે. ૨૪

સર્વરૂપ હોવાથી, તમામ તેમને જોઈ શકે પણ એવી રીતે કોઈ જોઈ શકતું નથી. (૧) માટે સવિશેષ પ્રહ્લનું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિઓ ઉપચારથી-લક્ષણથી છે એમ માનવું જોઈએ. ભાવાર્થ-અહિંઆં પૂર્વ-પક્ષી કહે છે કે પ્રહ્લ જે સવિશેષ હોય તો તે રીતે પ્રહ્લનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થવું જોઈએ, પણ કોઈને તેવું દર્શન થતું નથી. આથી શ્રુતિમાં પ્રહ્લની જે સવિશેષતા જણાવી છે તે લક્ષણથી છે એમ સમજવું નહિ તો શ્રુતિનો પરસ્પર વિરોધ આવશે. માટે પ્રહ્લનું ખરૂં સ્વરૂપ નિર્વિશેષ છે, અને સવિશેષ લક્ષણથી છે. ૨૩

સૂત્ર ૨૪—(૧) ‘અપિ’ શબ્દ નિન્દા સૂચવે છે. અર્થાત્ પૂર્વપક્ષ કરનાર બરાબર મૂર્ખો છે કે ખોટી દલીલો કરે છે. (૨) સંરાધન-સમ એટલે સમ્યક્ બરાબર, પૂરી રીતે અને રાધના આરાધના, અર્થાત્ ભક્ત બરાબર સેવા પરાયણ થાય તો ભગવાન તેથી પ્રસન્ન થઈને તેને દર્શન આપે છે અને ભક્ત તે રીતે ભગવાનને જોઈ શકે છે. આથી કોઈ ભગવાનને જોઈ શકતા નથી એવી દલીલ કરીને જે અર્થનો વિરોધ દેખાડ્યો તે બરાબર નથી. (૩) ભગવાનની સવિશેષતા તથા નિર્વિશેષતા એકજ વાક્યમાં જણાવેલ હોય તેમાં પ્રમાણ આપવાને શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનો ઉલ્લેખ કહે છે. (૪) સૂત્રના “પ્રત્યક્ષ” શબ્દનો અર્થ આપે છે. પ્રત્યક્ષ એટલે ભક્તનો સ્વ અનુભવ. ભગવાનની સેવા કરવાથી ભગવાન પ્રસન્ન થતાં ભક્તને જે પ્રત્યક્ષ દર્શન આપે છે તેનું નામ પ્રત્યક્ષ (૫) ભક્તને થતા દર્શન ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે પ્રહ્લ સવિશેષ છે, આમાં સૂત્રનો ‘અનુમાન’ શબ્દ સમજાવ્યો છે. (૬) અથવા પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનના અર્થો શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ એમ ક્યાં છે. ભાવાર્થ-ભગવાનની સેવા કરવાથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે ભક્તને પોતે પોતાનું પ્રકટ દર્શન કરાવે છે. આથી એમ અનુમાન થાય છે કે ભગવાન સવિશેષ છે, અથવા શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી પણ ભગવાનની સવિશેષતા છે. કારણ કે શ્રુતિના તથા સ્મૃતિના એકજ વાક્યમાં બન્ને રૂપો જણાવેલાં છે. માટે શબ્દનો કે અર્થનો કોઈ પણ રીતે વિરોધ નથી. ૨૪

૮ પ્રકાશાદિવચ્ચેત્યધિકરણ.

પ્રકાશાદિવચ્ચૈવેશેષ્યં પ્રકાશશ્ચ કર્મણ્યભ્યાસાત્ ॥૩-૨-૨૫॥

પ્રકાશ, જલ અને સુવર્ણની માફક બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે. ભગવાનનું પ્રાકટ્ય, અપ્રાકટ્ય તથા અપ્રાકટ્ય તપ પ્રણિધાનાદિ કર્મોના અભ્યાસને લીધે છે.

ફરીથી અન્ય પ્રકારથી પૂર્વે કહેલાનેજ સ્થિર ઝેલું કરવાને અન્ય અધિકરણનો આરંભ કરે છે. બે સૂત્રથી બે પૂર્વપક્ષ કહે છે. શંકા—પ્રત્યક્ષ અનુસાર બન્ને પ્રકારનાં વાક્યોનું સમાધાન યુક્ત નથી. વસ્તુની શક્તિથીજ નિર્ણય કહેલા છે, શ્રુતિ અને પ્રત્યક્ષ નહિ. જેમ પ્રકાશ, જલ, સુવર્ણ વગેરેની અનેક પ્રકારતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી. સૂર્ય, ચંદ્ર, મણિના પ્રકાશ વગેરેમાં ઉજ્જ્વલતા, શૈત્ય વગેરેના અનુભવના, તથા રૂપ તથા સ્પર્શોની પ્રતીતિ થાય છે. બરેબર તેજમાં તેટલા સ્પર્શોનો અંગીકાર કરાતો નથી. અને પાણીમાં તો હિમ, તથા તપ્ત કુણ્ડ વગેરેમાં ભેદો છે, તે પ્રમાણે સોનામાં ભેદો છે. તે સવચ્ચ બરેબર સ્વાભાવિક નથી. તે તેજમાં તેમ નથી કારણ કે આદિ સ્વભાવની હાનિના પ્રસંગ આવે છે. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મની પણ અવેશેષતા સ્વીકારવી જોઈએ બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એમ સઘળે પ્રસિદ્ધિ છે. ‘અનં’ થી આ પ્રમાણે વચનાં તેનાં સાધક છે. “અગૃહ્ય તેનું ગ્રહણ થતું નથી.” (બૃ. ૩-૯-૨૬) વગેરે. શંકા—મક્તને તે પ્રમાણે સાક્ષાત્કાર થાય છે તથા તે પ્રમાણેની શ્રુતિ છે તેથી બ્રહ્મના એકવિધતા સ્વીકારવી શક્ય નથી એમ કંઈકું છે તેનું શું? આ દોષ નથી. અને કર્મમાં પ્રકાશ છે. કર્મ કહેતાં તપઃ પ્રણિધાન વગેરે કર્મમાં ભગવાનનો પ્રકાશ છે. ત્યાં તેમનાં કામ તે પ્રમાણે પ્રકટ થાય છે. અ “અને” પદથી અપ્રકાશ તથા અન્યથાપ્રકાશ સૂચવાયા છે. તથા હંતુ કહે છે. અભ્યાસની આવૃત્તિ છે તેથી. જો એકવાર પ્રકટ થાય ત્યારે તેની રૂપતાના અંગીકાર પણ કરવામાં આવે. જૂદા જૂદા ભક્તો તરફ જૂદાં જૂદાં કર્મો પ્રમાણે અવિભાવ છે માટે. પ્રકાશ પણ કૃત્રિમજ છે. દીપકના પ્રકાશની માફક. નહીં તે તે

અધિ ૮. સૂત્ર ૨૫—(૧) પ્રકાશ એક છે છતાં સૂર્યમાં તે પ્રકાશ ઉજ્જ્વલ છે; ચંદ્રમાં શીતળ છે અને મણિમાં અનુબળ અને અશીતલ છે. આથી પ્રકાશની અનેક સ્પર્શરૂપતા હસતી નથી અર્થાત્ તેજ તે ઉજ્જ્વલ છે. એક રૂપેજ છે. તે શીતલ અનુબળ એમ અનેક સ્પર્શવાળું નથી. જલ પણ શીતળ છે છતાં ઠંડા કુંડમાં ઠંડું અને ગરમમાં ગરમ કહેવાય છે. સોનું પણ જૂદાં જૂદાં બીજામાં તેનો રસ દારવાથી અનેક આકારવાળું થાય છે. આ બધા ભેદો ઉપાધિને લીધે છે સ્વાભાવિક નથી. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મની અંદર જણાતાં રૂપો તથા ધર્મો ઉપાધિને લીધે છે સ્વાભાવિક નથી. (૨) પ્રકાશ-પ્રાકટ્ય. (૩) કર્મ એટલે તપ પ્રણિધાન વગેરે, તપઃપ્રણિધાન વગેરે કર્મોનું આચરણ કરવામાં આવે તો ભગવાનનું પ્રાકટ્ય છે. (૪) પ્રકાશજ એમ સૂત્રમાં “અ”-અને-શબ્દ છે. તેનો અર્થ અપ્રાકટ્ય તથા અન્યથા પ્રાકટ્ય સૂચવાય છે” અર્થાત્ ભગવાનનું પ્રાકટ્ય, અપ્રાકટ્ય તથા અન્યથા પ્રાકટ્ય કર્મ અનુસાર છે. નિમિત્તની છે, સ્વાભાવિક રીતે નહિ (૫) ભગવાનની સવિશેષતા સાકારતા તે દીવાના પ્રકાશની માફક કૃત્રિમ છે. સ્વાભાવિક નથી. સૂર્યનો પ્રકાશ તે સ્વાભાવિક છે, દીપકનો કૃત્રિમ છે. સ્વાભાવિક પ્રકાશ પોતાની

‘સર્વદા’ અને. માટે ભક્તના પ્રત્યક્ષથી તેનો નિર્ણય નથી. ૨૫

અતોનન્તેન તથાહિ લિङ्ગમ્ ॥૩-૨-૨૬॥

બ્રહ્મનો અનન્તરૂપે આવિર્ભાવ (ભક્તની ઇચ્છારૂપી નિમિત્તથીજ) ખરેખર છે, જો એક વસ્તુ અનેકરૂપે હોય તો તે રૂપ તેનું વિગ્રહ હોઈ શકે. સ્વરૂપ નહિ.

ફક્ત કહે છે-“અતઃ” એટલે અભ્યાસથી અનન્તરૂપથી આવિર્ભાવ ખરેખર ‘એક વસ્તુ દરેક ક્ષણે ક્ષણે અન્યના જેવી કારણના લેદ સિવાય બનતી નથી. કદાચ ભક્તની કામના પણ નિમિત્ત તરીકે જણાય છે. ખરેખર નિમિત્તના લેદથી વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી નથી. પણ તેમ હોય તો લિંગ વિગ્રહમાંજ હોય છે. વળી આ અર્થ યુક્ત છે. હે ‘ઉરુગાય!’ (જેની કીર્તિ વિશેષ રીતે ગવાઈ છે એવા વિષ્ણુ!) જે જે તમારા વપુનું ખુદ્ધિથી વિશેષ રીતે વિભાવન કરે છે તેના ઉપર સદ્ગુણ માટે પ્રણય કરો છો. (ભા. ૩-૬-૧૨) માટે શ્રુતિથી અગર પ્રત્યક્ષથી તે પ્રમાણે નિર્ણય કરવો શક્ય છે. તેથી બ્રહ્મ સર્વને અગોચરજ છે એમ પ્રાપ્ત થયું. ૨૬

ઉભયવ્યપદેશાત્વહિકુण्डलवत् ॥૩-૨-૨૭॥

સવિશેષ અને નિર્વિશેષ એમ બન્નેરૂપે તેનું વર્ણન હોવાથી સર્પ ઇચ્છા પ્રમાણે જેમ સીધો, લાંબો, ગોળ કે કોઈ પણ આકારનો બને છે તેમ બ્રહ્મ પણ નિર્વિશેષ છતાં સવિશેષ છે.

“તુ” શબ્દ પૂર્વ પક્ષને દૂર કરે છે. કેવલ ‘મુક્તિથી લોક દષ્ટાન્તથી નિર્ણય કરવો

મેળે હોય છે. દીપકના પ્રકાશ માટે તેમાં તેજ તથા દીપેટની જરૂર હોય છે. (૧) સ્વાભાવિક પ્રકાશ હમેશાંજ હોય છે તે હોલવાઈ જતો નથી. દીવાનો પ્રકાશ કૃત્રિમ છે કારણ કે તે નિત્ય નથી, તે થોડો સમયજ ટકે છે. ભાવાર્થ પ્રકાશ, જલ અને સુવર્ણની માફક ઉપાધિને લીધે બ્રહ્મમાં અનેક રૂપો દેખાય છે તથા તપઃઆદિ કર્મને લીધેજ ભગવાનનું પ્રાકટ્ય, અપ્રાકટ્ય તથા અન્યથા પ્રાકટ્ય હોય છે તેથી બ્રહ્મનાં તે રૂપો સ્વાભાવિક નથી. માટે નિર્વિશેષ બ્રહ્મ એજ સ્વાભાવિક બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. ૨૫

સૂત્ર ૨૬—(૧) જે વસ્તુ એક છે તેનું રૂપ એકજ હોઈ શકે તેમાં અનન્ત રૂપો હોઈ શકે નહિ. અમૂક ક્ષણે અમૂક રૂપ, અને અમૂક ક્ષણે અમૂક એમ અનેક રૂપો હોઈ શકે નહિ. (૨) ભગવાન ભક્તને પોતાનાં સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે, તે ભક્તની ઇચ્છા પ્રમાણે કરે છે. ભક્તની જે રીતે તે સ્વરૂપો જોવાની ઇચ્છા થાય તે રીતે તે રૂપો પ્રકટ કરે છે. માટે ભક્તની ઇચ્છા એ નિમિત્ત કારણ જ. નિમિત્તથી પ્રકટ થતાં રૂપો ન સ્વાભાવિક કહી શકાય નહિ (૩) આમ જો રૂપ પ્રકટ થાય તો તે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ નહિ પણ વિગ્રહ કહેવાતું જોઈએ.

ભાવાર્થ—ભગવાન ભક્તની ઇચ્છા પ્રમાણે અનેક રૂપો દેખાડે છે તેમાં ભક્તની ઇચ્છા નિમિત્ત છે, આથી બ્રહ્મની અનેકરૂપતા તે નિમિત્તને લીધે છે તેથી તથા એકજ વસ્તુનું એકજ રૂપ હોવું જોઈએ અનેક નહિ, તે નિયમાનુસાર બ્રહ્મ એક હોવાથી તેમાં અનેક રૂપ હોઈ શકે નહિ માટે બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે. ૨૬

સૂત્ર ૨૭—(૧) બ્રહ્મના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં વેદનોજ આધાર આપવો જોઈએ છતાં પૂર્વ-

શક્ય છે. નહિ તો આ શાસ્ત્ર વ્યર્થજ બને. અહિંઆં ખરેખર વેદથીજ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે. તો પછી શી રીતે સ્વરૂપની શક્તિથી નિર્ણય થાય? બ્રહ્મ તો ઉભય રૂપે છે. કાચુ કે ઉભયનો વ્યપદેશ છે. ઉભય રૂપથી એટલે નિર્ગુણ અને અનન્ત ગુણરૂપ તરીકે સઘળા વિરુદ્ધ ધર્મ રૂપથી વ્યપદેશ છે તેથી. તો પછી શી રીતે એક વસ્તુ અનેકરૂપે ભાસે છે? ત્યાં કહે છે. સર્પની કુણ્ડળીની માફક. જેમ સાપ સીધો અને અનેક આકારવાળો તથા ગોળાકાર હોય છે તે પ્રમાણે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ ભક્તની ઇચ્છાથી સઘળા પ્રકારવાળું રૂકું છે. કદપના શાસ્ત્રમાં ખરેખર આ બોધક છે, અનેક કદપનાનું ગૌરવ પણ છે. કેવલ, શ્રુતિથીજ સમજવા જેવામાં તે નથી. તેમ શાસ્ત્રની વિશ્લેષતા નથી. આ પ્રકારે સાધનોના અર્થ તરીકે હોવાથી અહિંઆંજ દેવોને વ્યામોહને લીધે અન્ય શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ છે. માટે સઘળા વિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રયે ભગવાન છે. પ્રમાણથી જેનું શ્રવણ છે તથા દર્શન છે તેમાં કોઈ પણ અનુપપત્તિ નથી કે જેને માટે યુક્તિની અપેક્ષા હોય. લોકમાં પણ શરીર અન્તઃકરણ વગેરે વિષયના ભેદથી એક ક્ષણમાં પણ જણાય છે. માટે તમામ વિરુદ્ધ ધર્મો ભગવાનમાંજ છે. આથી કોઈ પણ શ્રુતિ લાક્ષણિક અર્થમાં નથી એમ સિદ્ધ થયું. ૨૭

૯ પ્રકાશાશ્રયવદ્વેત્યધિકરણ.

પ્રકાશાશ્રયવદ્વા તેજસ્વાત્ ॥૩-૨-૨૮॥

અથવા પ્રકાશના આશ્રયની માફક (સૂર્યની માફક બ્રહ્મ ધર્મોનું આશ્રય છે તેથી તે ધર્મો તેનાથી અભિન્ન છે, કારણ કે તે પ્રકાશરૂપ છે તેથી.

ધર્મ અને રૂપના વિચારથી પૂર્વે કહેલા રૂબને પક્ષોનું સ્થાપન કરવાને અધિકરણનો આરમ્ભ છે. શંકા-ધર્મો તે તે બ્રહ્મના કાર્યરૂપ બ્રહ્મથી ભિન્ન છે કે બ્રહ્મજ છે? ત્યાં લોકમાં પટરૂપ વગેરે કાર્ય રૂપના ધર્મરૂપ હોવાથી, તથા સમવાય સંબન્ધવાળું

પક્ષીનું સમાધાન કરવાને શાસ્ત્રને અવિરુદ્ધ એવું લૌકિક દષ્ટાન્ત આપે છે. (૨) “જ” અન્ય ઉપાયોનો નિષેધ કરે છે. વેદથીજ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે સમજાય છે, અન્ય ઉપાયથી નહિ. (૩) લૌકિક યુક્તિના વિષયના સ્વરૂપથી તથા તેવા સામર્થ્યથી (૪) એક બ્રહ્મ અનેક રૂપોવાળું શી રીતે દેખાય? (૫) માયાવાદમાં (૬) આ એક બ્રહ્મનું અનેક રૂપે દેખાવું (૭) બ્રહ્મ એ શ્રુતિથી સમજાય છે માટે બ્રહ્મમાં કેવલ નિર્વિશેષ રૂપ નથી (૮) માટે શાસ્ત્રો ખોટાં નથી. બ્રહ્મ પોતાની ઇચ્છાથી અનેક રૂપે પ્રકટ થાય છે. (૯) શ્રુતિમાં જે કહ્યું છે તે બરાબર છે. તેમાં કોઈ અસંભાવના નથી, માટે ત્યાં યુક્તિની કદપના અરથાને છે. ભાવાર્થ આ સૂત્રમાં સૂત્રકાર પૂર્વપક્ષને ઉત્તર આપતાં એમ કહે છે કે બ્રહ્મ સર્પની માફક ઇચ્છામાં આવે તેવું રૂપ ધારણ કરી શકે છે. સર્પ સીધો પણ હોય છે. લાંબો પણ થાય છે તથા ગોળ પણ હોય છે. એમ અનેક રૂપવાળો તેમ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મોનું આશ્રય છે. માટે શ્રુતિમાં જણાવેલી નિર્વિશેષતા તથા સવિશેષતા તે બ્રહ્મમાં બરાબર ઘટી શકે છે. ૨૭

અધિ ૯ સૂત્ર ૨૮—(૧) ભિન્નાભિન્નત્વના સ્વરૂપના વિચારથી ધર્મોનો બ્રહ્મ સાથે ભેદ છે કે અભેદ તે વિચારથી (૨) શબ્દ બલનો પક્ષ અને અર્થ બલનો પક્ષ. શબ્દબલનો પક્ષ એટલે બ્રહ્મ પ્રપંચથી વિદક્ષણ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મોના આધારવાળું છે તે. અર્થ બલથી લબ્ય એટલે ફલનું દાન કરવાની ઇચ્છાથી તે તે ભક્ત પ્રતિ બ્રહ્મ તે તે રૂપથી આર્પણાવ પામે છે તે (૩) પટાદિના ધર્મરૂપ હોવાથી

હોવાથી તેની નિત્યતામાં પ્રમાણના અભાવથી સ્વાભાવિકતા માત્રથી તેની નિત્યતાની કલ્પનામાં ગૌરવની આપત્તિ બને છે તેથી તથા “એકજ અદ્વિતીય” (છાં. ૬-૨-૧) ની શ્રુતિનો વિરોધ છે તેથી ધર્મો પ્રપંચની માફક કાર્ય છે. તેમ હોવાથી બ્રહ્મ સઘળી કલ્પનાથી રહિતજ સિદ્ધ થશે એમ પ્રાપ્ત થતાં આ કહેવાય છે.

અથવા પ્રકાશના આશ્રયની માફક “અથવા” શબ્દ પૂર્વ પક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરે છે. જેમ પ્રકાશના આશ્રય સૂર્ય વગેરે પ્રકાશથી ભિન્ન નથી, કારણ કે પૃથક્ સ્થિતિનો અભાવ છે તેથી. વળી તે સમવેત છે તેથી (સમવાય સંબન્ધથી યુક્ત છે તેથી) તેમજ બ્રહ્મના અવિચ્છેદ રૂપથી તેના આધારથી સ્થિત હોવાને લીધે તેમ સૂર્યજ તે નથી. તેની ભિન્ન પ્રતીતિ પણ વિદ્યમાન છે તેથી તે પ્રકારેજ તે વસ્તુની ઉત્પત્તિથી સિદ્ધ માનવું જોઈએ. કલ્પનામાં પણ જેમ સૂર્ય અને પ્રકાશની કલ્પના છે તેમ બ્રહ્મ અને તેના ધનની પણ છે. ૧૦ નહિ તો વેદમાં પ્રવૃત્તિ, નિષેધ ૧૧ શેષતા તથા સત્ય જ્ઞાન અને ૧૨ અનન્ત શબ્દોનું સમાનાધિકરણય પણ સંભવતું નથી. ૧૩ લક્ષણમાં તો ધર્મની અપેક્ષા સરળ છે. આથી ૧૪ વિશિષ્ટ પદાર્થમાંજ ૧૫ તે પ્રકારે વેદ સિદ્ધ છે એમ માનવું જોઈએ. ત્યાં હેતુ કહે છે. ૧૬ તેજ રૂપને લીધે તેજ શબ્દથી વાચ્ય છે તેથી બહુ દૂર ૧૭ વ્યાપ્તિને માટેજ હેતુ કહેલો છે. આ તપ ૧૮ વગેરે ધર્મરૂપથી તથા ધર્મ ૧૯ તરોકે પ્રતીત થાય છે તેથી અપૂર્વની ૨૦ માફકજ તે દષ્ટ છે તથા ૨૧ શ્રુત છે તેથી ત્ધર્મોમાં પણ યુક્તિની અપેક્ષા ૨૨ નથી. માટે યથાશ્રુતજ (શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે) બ્રહ્મ છે એ સિદ્ધ થયું. ૨૮

પટરૂપ એ પટનો ધર્મ છે, તે પટરૂપી કાર્યમાં સમવાય સંબન્ધથી રહે છે. અર્થાત્ કાર્યનો નાશ થતાં પટનો નાશ થતાં તેનું રૂપ પણ નષ્ટ થાય છે. આથી કાર્યમાં રહેલું પટરૂપ નિત્ય નથી, તેમ બ્રહ્મના ધર્મો તે કાર્યમાં સમવાય સંબન્ધથી રહે છે. અને તે કાર્ય (પ્રપંચ) નો નાશ થતાં નષ્ટ થાય, માટે તે નિત્ય નથી (૪) ધર્મની નિત્યતામાં (૫) નિત્યત્વના અનુમાનથી (૬) પ્રકાશ ગુણ તેજો દ્રવ્યમાં સમવેત છે તેથી (૭) આ પ્રકારે સઘળા ભગવદ્ધર્મો ભગવાન સાથે અવિભક્ત છે અને તેના વગર રહેતા નથી એમ અર્થ છે (૮) અભેદમાં પ્રમાણ આપીને ભેદમાં પ્રમાણ કહે છે. પ્રકાશ શબ્દ અધ્યાહાર છે. અર્થાત્ પ્રકાશ સૂર્યથી અભિન્ન પણ નથી (૯) અભેદકલ્પના-સૂર્ય અને પ્રકાશના દષ્ટાન્તમાં સૂર્ય અને પ્રકાશનો અભેદ છે તેમ (૧૦) જે સ્વાભાવિક ધર્મ સત્તાને લીધા વગર સર્વ વિશેષથી રહિત બ્રહ્મનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો કેવલ ચિન્માત્ર બ્રહ્મની શ્રુતિ પ્રતિપાદન એતન ધર્મરૂપ પ્રવૃત્તિ બને નહિ. (૧૧) અર્થાત્ આદેશો નેતિ નેતિ શ્રુતિમાં નિષેધની અંગતા છે. (૧૨) સત્ય, જ્ઞાન, વગેરે શબ્દો એકજ વસ્તુમાં વાચક છે તેથી તેમની વચ્ચે સામાનાધિકરણય છે. એ સામાનાધિકરણય પૂર્વપક્ષીના મતે સંભવતું નથી. (૧૩) સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત એ શબ્દોને લક્ષણથી સમજતાં અસત્ય ભિન્ન, જડભિન્ન અને અસુખથી ભિન્ન એવો અર્થ છે. અનન્ત એટલે આનન્દ, સુખ. (૧૪) સત્ય, જ્ઞાન અને આનન્દથી વિશિષ્ટ પદાર્થ. (૧૫) વિરુદ્ધ ધર્મશ્રય. (૧૬) તદેવા જ્યોતિષાં જ્યોતિઃ વગેરેમાં બ્રહ્મ અને તેના ધર્મો તેજના વાચક શબ્દોથી વાચ્ય છે. (૧૭) વ્યાપકત્વના દ્યોતન માટે. (૧૮) આતપ અને પ્રકાશના ધર્મો સૂર્ય “વગેરે” એટલે પ્રકાશના ધર્મો સૂર્ય એમ સમજવું. (૧૯) આતપ-પ્રકાશ એ ધર્મ, ‘વગેરે’ કહેતાં સૂર્ય વગેરે એ ધર્મો એમ પ્રતીતિ છે. (૨૦) ભક્તથી દષ્ટ હોવાથી. (૨૧) શ્રુતિનાં વાક્યોથી. (૨૨) ધર્મો અપૂર્વ હોવાથી પ્રત્યક્ષ દષ્ટ છે તથા શ્રુતિથી સિદ્ધ છે માટે યુક્તિની અપેક્ષા તેમાં નથી. ભાવાર્થ-જેમ સૂર્ય વગેરે પ્રકાશના આશ્રય છે અને તેથી તે પ્રકાશથી ભિન્ન

પૂર્વવદ્વા ॥૩-૨-૨૧॥

અથવા એક દેશીના મત પ્રમાણે બ્રહ્મ પ્રથમ નિર્ધર્મક છે (પણ પાછળથી સૃષ્ટિનો તેમાંથી આવિર્ભાવ છે માટે તે સધર્મક છે.)

એક દેશીના મત પ્રમાણે પણ સધળું સમાધાન કહે છે. અથવા અરુપવદેવ દિ (પ્ર. સૂ. ૩-૨-૧૪) વગેરેજ પાંચ સૂત્રથી જે 'સિદ્ધાન્ત' કહેવાયો છે અથવા તે 'પ્રકારનું' બ્રહ્મ પ્રતિપાદન કરવું જોઈએ.

આશય આ છે. પ્રવૃત્તિ વેદના સ્થાપન માટે છે. ત્યાં જેમ એક ^૩અક્ષર માત્રનો પણ બાધ ન થાય તેમ કહેવું જોઈએ. જે માટે ^૪બન્ને રૂપનો અંગીકાર કરાયો છે. ત્યાં ધર્મોના સ્વરૂપના ^૫નિર્વહણ માટે અવશ્ય બ્રહ્મના વૈલક્ષણ્યનો અંગીકાર કરવો જોઈએ. તેમ હોય તો “એકજ અદ્વિતીય” (છા. ૨-૨-૧) વગેરેના બાધની ^૬પ્રસક્તિ થાય. અને વળી ^૭ઉપપત્તિથી વિચાર કરવામાં પૂર્વ બ્રહ્મ નિર્ધર્મક છે એમ પ્રતિપાદન થવું જોઈએ. ઉપપત્તિથી પણ વિચાર પૂર્વને ^૮અનુસરીનેજ કરવો જોઈએ. ત્યાં ^૯ધર્મો પણ બ્રહ્મરૂપ હોવામાં એકના વિજ્ઞાનથી સર્વના વિજ્ઞાનની ઉપપત્તિ છે, બીજી રીતે નહિ. અને તેથી પ્રથમ બ્રહ્મ સર્વ ધર્મ રૂપ હોય છે. તેને મળતી ક્રિયાદિ રૂપથી તથા પ્રપંચ રૂપથી પણ થાય છે. તેટલાથીજ સઘળા ^{૧૦}વેદના અર્થની સિદ્ધિ છે. ત્યાં લૌકિક ^{૧૧}યુક્તિની અપેક્ષા કરવામાં આવતી નથી. કે જેથી કરીને તેવા પ્રકારના બ્રહ્મનો શી રીતે સર્વભાવ ^{૧૨}હોય એવો પ્રતિ પ્રશ્ન થાય. ^{૧૩}ધર્મની કલ્પનામાં પણ—“આ મતિ તર્કથી દોરવી નહિ” (ક. ૧-૨-૯) શ્રુતિ ^{૧૪}સરખી છે. ^{૧૫}ઉપપત્તિથી અને ઉપપત્તિથી

નથી, કારણ કે તે પોતાના આશ્રય વગેરે બીજે કોઈ સ્થળે સ્થિત રહી શકતા નથી. તેમ પ્રકાશ એ સૂર્યાદિનું રૂપ પણ નથી કારણ કે પ્રકાશની જૂદી રીતે પ્રતીતિ છે. માટે બ્રહ્મ વસ્તુ આવીજ છે એમ માનવું જોઈએ. અથ યદતઃ પરાદિઃ એ શ્રુતિથી બ્રહ્મ તેજોરૂપ છે. તેથી બ્રહ્મ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે સધર્મક અને નિર્ધર્મક છે. ૨૮

સૂત્ર ૨૯—(૧) બ્રહ્મ વસ્તુતઃ નિર્ધર્મક છે પણ ઉપચારથી—લક્ષણથી તે સધર્મક છે એવો જણાવેલો સિદ્ધાન્ત. (૨) કારણરૂપ. (૩) વેદની શ્રુતિઓનો અર્થ એવી રીતે ન કરવો કે જેથી તેના એક અક્ષર માત્રથી વિપરીત અર્થ નીકળે. (૪) સધર્મક તથા નિર્ધર્મક એ બન્ને રૂપે બ્રહ્મ છે તે. (૫) બ્રહ્મના ધર્મોની બ્રહ્મ સાથે અભેદતા જણાવવાને માટે બ્રહ્મની સધર્મકતા તે પણ વાસ્તવિક છે એમ જણાવવાને માટે (૬) “એકજ અદ્વિતીય” આ શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મ એકલુંજ છે તે સવાય દ્વિતીય નથી. આમાં ભેદનો નિષેધ કરેલો હોવાથી ધર્મોનો પણ નિષેધ છે. (૭) બ્રહ્મ અહિકુણ્ડળીની માફક ઉભય રૂપ છે અને તેના ધર્મો અને જેમ પ્રકાશ તેના આશ્રય સૂર્ય સાથે ભિન્ન તથા અભિન્ન છે તેમ તે ભિન્ન તથા અભિન્ન છે એવી ઉપપત્તિ. (૮) કારણ સ્વરૂપના અનુરોધથી. (૯) કારણ સ્વરૂપને લક્ષ્યમાં રાખીનેજ ઉપપત્તિનો વિચાર કરવો જોઈએ. (૧૦) ધર્મોનો તેના આશ્રય બ્રહ્મ સાથે અભેદ છે તેથી. (૧૧) સર્વાત્મક અદ્વૈત એ સઘળા વેદોનો અર્થ છે. (૧૨) શ્રુતિથી સમજતો સીધો અર્થ રહેવા દઇને કલ્પના—યુક્તિથી અર્થ કરવો નહિ. (૧૩) યુક્તિથી અર્થ વિચારવા જતાંજ બ્રહ્મની સધર્મકતા માટે શંકા ઉપસ્થિત થાય છે, પણ યુક્તિને બાળુ ઉપર રહેવા દઇને વેદની શ્રુતિનેજ બરાબર વિચારો તો પછી બ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષે શંકા રહેશે નહિ. (૧૪) બન્ને પ્રકારની શ્રુતિ હોવાથી વિરુદ્ધ ધર્માત્મત્વ રૂપના ધર્મની કલ્પના સધર્મ બ્રહ્મની કલ્પનાને સમાન છે. (૧૬) આ સૂત્રમાં કરેલા વ્યાખ્યાન પ્રમાણે. (૧૭)

પૂર્વ ^{૧૭}કહેલો. ^{૧૮}સ્વસિદ્ધાન્ત છે. એક દેશીનો. ^{૧૯}તેનાથી વિપરીત છે. ^{૨૦}અન્ને પણ સૂત્ર-કારને ^{૨૧}સંમત છે. ૨૬

પ્રતિષેધાચ્છ ॥ ૩-૨-૩૦ ॥

વળી બ્રહ્મમાં (એકદેશીના મતે) ધર્મોનો નિષેધ કર્યો છે તેથી તે નિર્ધર્મક છે પણ પાછળથી સ્પષ્ટિનો આવર્ણાવ છે તેથી તે સધર્મક છે.

એક દેશીના મતમાં અન્ય ઉપપત્તિ કહે છે. “એકજ એમ કહીને ^૧ફરીથી અદ્વિ-તીય” કહીને ^૨બીજાનો પ્રતિષેધ કરે છે. તે “અથજ” થોજ સિદ્ધ થયેલો વ્યર્થ થતાં ધર્મના નિષેધનું પણ સૂચન કરે છે. “તેણે ઈક્ષણ કર્યું” તે વચનથી તેની ઉત્પત્તિ છે “જ” અને શબ્દથી એકના વિજ્ઞાનથી સધર્મના વિજ્ઞાનનો ઉપક્રમ ગ્રહણ કરાયો છે. માટે બ્રહ્મમાં કોઈ પણ વિરોધ નથી એમ સિદ્ધ થયું.

૧૦ પરમતઃસેતૂન્માનેત્યધિકરણ.

પરમતઃ સેતૂન્માનસંબન્ધભેદવ્યપદેશેભ્યઃ ॥૩-૨-૩૧॥

બ્રહ્મમાં સેતુનો વ્યપદેશ હોવાથી, તેનું પરિમાણ આપેલું હોવાથી, તેમાં (આકાશ, પૃથ્વીની સાથે) આધારાધેય સંબન્ધ આપેલો હોવાથી તથા (આદિત્ય પુરુષ, અક્ષિપુરુષ એમ) ભેદ હોવાથી આના કરતાં બીજી પરમ ધર્મી છે.

ધર્મી અને ધર્મના વિરોધને દૂર કર્યો. ^૧અન્ય ધર્મીના વિરોધ દૂર કરવાને અધિકરણનો આરંભ કરે છે. ત્યાં પૂર્વપક્ષ કહે છે. આથી પણ ^૨બ્રહ્મથી ઉત્કૃષ્ટ ફલ છે. ^૩ત્યાં

પૂર્વ સૂત્રમાં કરેલા વ્યાખ્યાન પ્રમાણે. (૧૮) ધર્મો આપચારિક નથી પણ આદિ કુણ્ડળીની માફક વિરુદ્ધ સર્વ ધર્માશ્રયત્વ પ્રમાણે છે તેથી નિર્ધર્મક બ્રહ્મ અને સધર્મક બ્રહ્મ બન્ને વચ્ચે અભેદતા છે. એવો સિદ્ધાન્ત. (૧૯) એક દેશી સધર્મકતાને ઉપચારથી સ્વીકારે છે. (૨૦) એકદેશીનો, બ્રહ્મની સધર્મકતા ઉપચારથી છે તે મત અને સિદ્ધાન્તનો વિરુદ્ધસર્વધર્મોનો આશ્રય છે તે મત. (૨૧) એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય છે એવી પ્રતિજ્ઞા હોવાથી બન્નેરૂપે બ્રહ્મ છે. ભાવાર્થ—અથવા તો એક દેશીએ એમ કહ્યું કે બ્રહ્મ વસ્તુતઃ નિર્ધર્મક છે, પણ લક્ષણાથી તે સધર્મક છે. તે રીતે પણ બ્રહ્મને સમજી શકાય આથી બ્રહ્મને ઉચ્ચરૂપે માનો અગર નિર્ધર્મક રૂપે માનો. ૨૬

સૂત્ર ૩૦—(૧) પ્રથમ ‘એક’ શબ્દ છે તેટલાથી શ્રુતિને સંતોષ ન થયો માટે બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં કાઠને શંકોને સ્થાન ન રહે તેથી ફરીથી “અદ્વિતીય” તેને કહે છે. (૨) ધર્મોનો. (૩) બ્રહ્મના ધર્મોની ઉત્પત્તિ. ભાવાર્થ—“એકજ અદ્વિતીય” એવા પ્રકારનું બ્રહ્મનું વર્ણન કરનારી શ્રુતિમાં બ્રહ્મ સિવાય બીજાનો સદન્તર નિષેધ કરેલો હોવાથી ધર્મોનો પણ પ્રતિષેધ છે.

અધિ. ૧૦-સૂ. ૩૧—(૧) બ્રહ્મ કરતાં પણ બીજી પરધર્મી છે એમ જો કાઠ કહે તો તેનો નિરાસ કરવાને આ અધિકરણનો આરંભ કર્યો છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ એજ સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મી છે. (૨) બ્રહ્મ એ સર્વોત્કૃષ્ટ નથી. તેના કરતાં પણ અધિક ધર્મી તત્ત્વ છે એવો પૂર્વપક્ષ. (૩) આ વિષયમાં વેદની શ્રુતિ-

વૈદિક હેતુઓ છે. સેતુ, ઉન્માન, સંબન્ધ, અને ભેદનો વ્યપદેશ છે તેથી. જોકે સમન્વયમાંજ આ દેખોને દૂર કર્યા છે તો પણ સ્વરૂપના વિરોધને દૂર કરવાના પ્રસ્તાવથી ફરીથી કહેવાય છે. ‘સઘળાં વાક્યોથી પ્રતિપાદ્ય એકજ છે તે પણ સિદ્ધ ન થયું. આ હેતુઓથી પરિચ્છેદથી ધર્મીનો ભેદ સિદ્ધ થતાં પૂર્વ અધિકરણના સિદ્ધાન્તનો વિરોધ આવતો નથી. શંકા-^{૧૩}સમન્વયથી ^{૧૪}બ્રહ્મત્વના પછીના ^{૧૫}પાદથી ^{૧૬}ઐક્ય અને પૂર્વ અધિકરણથી ^{૧૭}વિરોધ એમ હોવાથી આ અધિકરણ ^{૧૮}વ્યર્થ છે.

ઉત્તર—ના. ^{૧૩}અહિંઆં અર્થ બળનો વિચાર છે. સમન્વય તથા પછીના પાદમાં શબ્દ બલનો વિચાર હતો. ધર્મીના વિચારથી પૂર્વમાં તેના અર્થનો સમાવેશ નથી.

^{૧૬}ફલથી, સાધનોથી, પ્રમેયથી અને પ્રમાણથી તથા વિચારથી જો તે બ્રહ્મ સિદ્ધ ન થાય તો બીજું કોણ તેને સિદ્ધ કરવાને સમર્થ છે. ૩૮

આથી ^{૧૫}બાધક હેતુઓ કહે છે. એકદેશના બાધક હોવાથી ત્યાં ફલથી બાધ હેતુ કહે છે. ^{૧૬}‘સેતુનો વ્યપદેશ છે તેથી. ‘જે આત્મા સેતુ તથા વિધૃતિ છે.’ (છાં. ૮-૪-૧) “તે દહર છે, પછીનાં હેતુથી” (પ્ર. સૂ. ૧-૩-૧૪) અહિંઆં તેની બ્રહ્મતા સિદ્ધ થઈ છે. “જે આત્માને જાણીને ગતિ કરે છે.” (છાં. ૮-૧-૬) થી ઉપક્રમ કરીને “સઘળા

ઓમાં જે હેતુઓ જોવામાં આવે છે તે અહિંઆં આપે છે. (૪) બ્રહ્મ. સૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયમાં દહર વિદ્યાના પ્રસંગે. (૫) અહિંઆં સઘર્મક કે નિર્ઘર્મક એ પ્રશ્નદ્વારા બ્રહ્મના સ્વરૂપનો વિશેષ વિચાર કરવામાં આવે છે તેથી આ પ્રસંગે બ્રહ્મથી અધિક કોષ્ટ નથી એમ નિષેધાત્મક રીતે સ્વપક્ષનું સ્થાપન કરવાને પુનર્વિચાર કર્યો છે. (૬) બ્રહ્મ વિષે શ્રુતિમાં જૂદાં જૂદાં વાક્યો છે તે તમામ વાક્યોમાં જૂદી જૂદી રીતે સ્વરૂપોનું વર્ણન આવે છે, તેથી પ્રતિપાદ્ય તત્ત્વ એક જણાતું નથી. (૭) પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ પાદથી. (૮) જગત્કર્તૃનું બ્રહ્મત્વ, બીજાનું નહિ. (૯) પ્રથમ અધ્યાયના બીજા પાદમાં (૧૦) જગત્કર્તૃ બ્રહ્મ સાથે ઐક્ય. (૧૧) વિરોધનો અભાવ. (૧૨) પ્ર. સૂ.ના પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં બ્રહ્મ એ જગત્કર્તૃ છે. અને તે જગત્ કર્તૃ બ્રહ્મ સાથે તમામ શ્રુતિઓના અર્થની એકતા પછીના બીજા પાદમાં જણાવી છે. આથી પાછલા અધિકરણમાં અમે બ્રહ્મને ઉભયરૂપે કહ્યા તે યથાર્થ છે. આથી તેજ બ્રહ્મ ધર્મી છે, જગત્કર્તૃ-ત્યાદિ ધર્મો તે બ્રહ્મના આશ્રયેજ રહે છે, અને તેની સાથેજ તેમનો અભેદ છે. આથી આ બ્રહ્મથી ભિન્ન બીજું કોષ્ટ ધર્મી નથી. માટે આ અધિકરણની જરૂર નથી. પ્રથમ અધ્યાયમાંજ આ વિષેની શંકા દૂર કરવામાં આવી છે તો ફરીથી અન્ય ધર્મીની શંકા કરીને તેનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. એમ પૂર્વ પક્ષીની સામે શંકા કરી છે. (૧૩) અહિંઆં આ અધિકરણના વિચારમાં પુનરાવૃત્તિ દોષ નથી. કારણ કે ત્યાં શ્રુતિઓનો અવિરોધ બ્રહ્મ સાથે દેખાડીને શબ્દ બલનો વિચાર કર્યો હતો. અહિંઆં અર્થ બલથી વિચાર કરે છે. કેવલ શબ્દ બલથી સંશય ટળતો નથી. શ્રુતિ બ્રહ્મ વિષે ગમે તે કહે પણ તે વિષેની શંકાની નિવૃત્તિ તો બ્રહ્મને નહરે જોવાથીજ દૂર થાય છે. પણ કોષ્ટએ તેને નહરે જોવેલ નથી. માટે અર્થથી બ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષે વિરોધ આવે છે. (૧૪) પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ એ ચારથી બ્રહ્મની સિદ્ધિ થાય તોજ બ્રહ્મ વિષેનો સિદ્ધાન્ત દૃઢ બને છે. માટે આ સાધન પ્રકરણમાં ત્રીજા અધ્યાયમાં તે વિષેનો વિચાર ફરીથી કર્યો છે. કારણ કે બ્રહ્મ એજ પરાત્પર સર્વોત્કૃષ્ટ છે અને તમામ સાધનોથી તેજ પ્રાપ્ત કરવાનો છે એ જ્યાં સુધી સમજાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તમામ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થવા સંભવ છે. ફલ-ભગવાન, સાધન-ભક્તિ, પ્રમેય-“બ્રહ્મવેતાપરને પ્રાપ્ત કરે છે.” એમાં જણાવેલું તે, પ્રમાણવેદ, મીતા, બ્રહ્મસૂત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવતની સમાધિ ભાષા. (૧૫) પરત્વના બાધક (૧૬) બ્રહ્મને પૂલ કહેલ છે

લોકમાં કામચાર થાય છે” (છાં. ૮-૧-૬) એ પ્રમાણે કહીને ક્રમોનું ઉપપાદન કરીને જ્ઞાનની પ્રશંસા માટે અજ્ઞાનનું વ્યવધાન કરીને જ્ઞાન પછી સંસારના સંબંધના અભાવ માટે તે સેતુ છે એમ કહે છે. પાપરૂપી સમુદ્ર તરવાને માટે જે તરે છે તથા તેના દોષો. ^{૧૭}જતા રહે છે. આથી સંસાર અને ફલમાં વચમાં હોવાથી તીર્થુનાજ ફલના શ્રવણને લીધે ફલરૂપ વસ્તુ કંઈક બીજું છે ^{૧૮}એમ જણાય છે. નિધિ તરીકે ફલનું વચન અન્ય ફલ પરાયણ થશે. “એ આનન્દમય આત્માનું ઉપસંક્રમણ કરીને” (તૈ. ૩-૫) આમાં પણ અહિંઆ ઉદાહરણ છે. તેમ ^{૧૯}ઉન્માનનો વ્યપદેશ છે “જેટલું આ આકાશ છે તેટલું આ હૃદયની અંદરનું આકાશ છે” (છાં. ૮-૧-૩) આમાં ^{૨૦}સાધન યુક્તિનો પ્રશ્ન ઉન્માનથી પરિચ્છેદકનું નિરૂપણ કરે છે. દૃષ્ટાન્ત અને દર્શાન્તિક તરીકે જ્ઞાન સાધન છે. ^{૨૧}ત્યાં બાહ્ય આકાશનું જ્ઞાન પણ સાધન થાય છે. વળી બ્રહ્મના ચાર પાદ છે, અને ભૂત વગેરે પાદો છે એમ જાણવું જોઈએ. તેમ સંબંધનો વ્યપદેશ છે તેથી. ત્યાંજ પ્રમેયના નિરૂપણના પ્રસ્તાવમાં “આમાં બંને છે” (છાં. ૮-૧-૩) વગેરેથી આધાર અને આધેયના સંબંધનું નિરૂપણ કર્યું છે. અને અહિંઆ ^{૨૨}વસ્તુના પરિચ્છેદનું નિરૂપણ કર્યું છે. ^{૨૩}પ્રાજ્ઞ આત્માથી બરાબર જોડાયેલો” (મુ. ૪-૩-૨૧) એમ પણ છે. તેમ ભેદનો વ્યપદેશ છે તેથી “જે આ આદિત્યની અંદર હિરણ્મય પુરુષ દેખાય છે, જે આ આંખની અંદર પુરુષ દેખાય છે.” (છાં. ૧-૭-૫) આમાં બે ^{૨૪}સ્થાનમાં સ્થિત રહેલા પુરુષોના પરસ્પર ધર્મના અતિદેશને કહે છે. આંખમાં સ્થિતના નિરૂપક અતિદેશ પ્રમાણ છે. ધર્મીના અભેદમાં ^{૨૫}તો તેજ આ કહેત માટે દેશ, અને કાલથી વસ્તુના સ્વરૂપના પરિચ્છેદથી ચાર પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત બીજું કંઈ છે એમ પ્રતિપાદન કરવું જોઈએ ^{૨૬}એમ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૧

પૂત્ર એ નદી તરવાનું એક સાધન છે, અને તેની ઉપર થઇને પસાર થવાથી નદીને તરવા રૂપી ફલ મળે છે. ફલ હમેશાં સાધન કરતાં જૂદું હોય છે. બ્રહ્મને ફલ સાધન તરીકે કહેવું હોવાથી ફલ રૂપ ધર્મી તેનાથી જુદું હોવું જોઈએ. (૧૭) એવું સેતુ તીર્થાન્વિઃ સન્નધી મવતિ એ શ્રુતિથી. (૧૮) સેતુ પુલ, નદી તરવામાં જે પ્રતિબંધ છે તેને દૂર કરે છે માટે તે સાધન છે અને તેનું ફલ તેનાથી જૂદું છે. સેતુ-સાધન, નદીનું તરવું તે-ફલ. (૧૯) માપ, પરિમાણ. બ્રહ્મનું માપ આપેલું છે જેમ હૃદયમાં આકાશ જેવું. આની રીત તેમાં અવચ્છેદ હોય છે. માટે તે પરમ તત્ત્વ નથી. (૨૦) સાધન એટલે આકાશમાં અન્તઃસ્થિત જ્ઞાન માટે યત્ન કરવો તે. અન્વેષણ તેની યુક્તિ અર્થાત્ વિષયના યાદને અનુકૂલ તે પ્રશ્ન (૨૧) દ્વર વિદ્યામાં. (૨૨) વસ્તુ તરીકે અભિમત પ્રમેયનું ઉભય અધિકરણથી નિરૂપણ કર્યું છે, પરબ્રહ્મ તરીકે નહિ. આથી પરિચ્છેદ દ્વિતિ થાય છે. (૨૩) વસ્તુના પરિચ્છેદમાં અન્ય ઉદાહરણ આપે છે. (૨૪) આદિત્યમાં આદિત્યપુરુષ અને અક્ષિમાં અક્ષિ પુરુષ એવા ભેદો (૨૫) આદિત્ય પુરુષ અને અક્ષિ પુરુષ એવા બે ભેદો દેખાડ્યા છે; જે ધર્મી એક હોય તો તેમાં બે જૂદા પુરુષોના ભેદ યતાંય નહિ, પણ આ બે ભેદો દેખાડ્યા છે તેથી તથા શ્રુતિમાં એકજ ધર્મના આ બે ભેદો છે એમ ત્યાં કહ્યું નથી માટે બ્રહ્મ સિવાય અન્ય ધર્મી પણ છે. (૨૬) તમે જણાવેલા ધર્મી બ્રહ્મ તે સાધનરૂપે કહેલ છે તેમાં, તથા તેનું પરિમાણ આપેલું છે. આધારાધેયના સંબંધથી દ્વિત જણાવેલું છે તથા આદિત્યમાં આદિત્ય પુરુષ અને અક્ષિમાં અક્ષિપુરુષ એવા ભેદો આપેલા છે તેથી આ બ્રહ્મ, દેશ, કાલ, વસ્તુ અને સ્વરૂપના પરિચ્છેદથી રહિતજ અન્ય “પર” ધર્મી હોવું જોઈએ. ભાવાર્થ-બ્રહ્મને સેતુ કહેલ છે, તેનું

સામાન્યાત્તુ ॥૩-૨-૩૨॥

સામ્યથી ગુણ દર્શાવવાને માટેજ બ્રહ્મમાં સેતુત્વાદિનો વ્યપદેશ છે.

'તુ' શબ્દ પક્ષની વ્યવૃત્તિ કરે છે. સામાન્ય એટલે સમાનનો ભાવ. સેતુ, આકાશ વગેરે શબ્દો તેના ધર્મના અતિદેશ માટે કહેવાય છે. તેની અંદરના દોષની પણ કટખના કરતાં નથી. સંસારરૂપી સાગર તરવાના ઉપાય તરીકે તે સેતુ છે અને નિર્લેપને માટે આકાશરૂપ છે. કામ વગેરેથી દોહને માટે તેના ચાર પાદ છે. અમૃતરૂપ માટે સોળ કલાઓ રૂપ છે. તે દુર્લભ નથી એમ જણાવવાને સંગ્રન્ધ છે. તેની શ્લેષ્યતા માટે ધર્મનો અતિદેશ છે. કુણ્ડપાયિના અયનમાં માસાગ્નિ હોત્રની માફક ગુણને માટેજ વચન છે. દોષને માટે નહિ. આથી બીજી શંકા ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ નહિ. માટે પૂર્વે કહેલા દોષો નથી. ૩૨

બુદ્ધયર્થઃ પાદવત્ ॥૩-૨-૩૩॥

ભૂતાદિને બ્રહ્મની ઉપાસના માટે જેમ પાદ કહ્યા છે તેમ ઉપાસના માટે સેતુવગેરે રૂપે બ્રહ્મ છે.

બીજીની સમાન ધર્મ હોવાપણું કયાં ઉપયોગમાં આવે છે એમ હોય તો તેથી કહે છે. તે પ્રમાણે વ્યપદેશ બુદ્ધિને માટે છે. જેનું પ્રયોજન બુદ્ધિજ છે. વળી ઉપાસના માટે તે અયુક્ત છે એવી શંકા લાવીને દૃષ્ટાન્ત કહે છે. જેમ ભૂત વગેરેને પાદ તરીકેનું જ્ઞાન ઉપાસના માટે છે તે પ્રમાણે તેના તેના ગુણો તરીકેના જ્ઞાન માટે સ્વધર્મની પ્રશંસા માટેજ કહેવાય છે.

પરિણામ આપ્યું છે. તેમાં આધારધ્યતો સંગ્રન્ધ છે તથા બેઠે જોવામાં આવે છે માટે તે બ્રહ્મ દેશ, કાલ, વસ્તુ અને સ્વરૂપના પરિચ્છેદ યુક્ત હોવાથી તે પરિચ્છેદથી રહિત અન્ય ધર્મો જે આના કરતાં પર છે તે હોવું જોઈએ. ૩૧

સૂત્ર ૩૨—(૧) આ સૂત્રમાં પૂર્વપક્ષે ઉપસ્થિત કરેલી શંકાનું સમાધાન કરવામાં આવે છે. (૨) પૂર્વપક્ષ ખોટો છે એમ જણાવવાને શબ્દ સૂત્રમાં યોગ્યો છે. (૩) એક વસ્તુ બ્યારે બીજાની સાથે સરખાવવામાં આવે છે ત્યારે ઉપમાનમાં જેટલા ઉત્તમ તત્ત્વો છે તેનું ગ્રહણ કરવાને માટેજ તેમ કરવામાં આવે છે, તેના દોષ તરફ દૃષ્ટિ હોતી નથી. મુખને ચંદ્રની સાથે સરખાવતાં મુખમાં ચંદ્રની સુન્દરતાજ પ્રકટ કરવાનો હેતુ છે તેમાં રહેલા ક્ષીણતા વગેરે દોષો નહિ. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મને સેતુ કહેવાથી સંતુષ્ટી જે ગુણો જણાવવાના છે તેટલાજ અદિઆં જણાવ્યા છે અર્થાત્ બ્રહ્મને સેતુ કહીને તે દ્વારા બ્રહ્મના અમુક ગુણોની પ્રશંસા કરી છે. ત્યાં બ્રહ્મની ન્યૂનતા દેખાડવામાં આવી નથી. (૪) અસૌકિકતા જણાવવાને. (૫) અક્ષિ પુરુષના ધર્મનો અતિદેશ. (૬) જેમ માસાગ્નિહોત્ર નામના અન્ય ધર્મમાં અગ્નિ હોત્રપદના પ્રયોગથી તેના ગુણોનોજ અતિદેશ કરવામાં આવ્યો છે તે પ્રમાણે. (૭) નામ માત્રથી અન્ય દોષની શંકા. ભાવાર્થ—બ્રહ્મમાં ગુણોનું સામ્ય દેખાડવાને માટેજ તે પ્રમાણે સેતુ વગેરે રૂપે નિર્દેશ કરેલો છે આથી બ્રહ્મથી પર બીજું નથી.

સૂ. ૩૩—સંતુઆદિ રૂપે બ્રહ્મને વર્ણવાથી શું પ્રયોજન સિદ્ધ થવાનું છે એમ શંકા થાય તો કહે છે. (૨) બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાને માટેજ તે પ્રમાણે બ્રહ્મનું વર્ણન છે. (૩) છાં. ૩-૧૨-૧ માં ગાયત્રી

સ્થાનવિશેષાત્પ્રકાશાદિવત્ ॥૩-૨-૩૪॥

પ્રકાશ તથા કાલની માફક સ્થાનના વિશેષો છે તેવા ભેદો બ્રહ્મમાં
ના બને તેટલા માટે ધર્મનો અતિદેશ છે

(શંકા) તેજ આ છે એવા અતિદેશમાં પણ તેવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાયજ. આથી ધર્મનો અતિદેશ વ્યર્થ છે એવી આશંકા કરીને તે પ્રમાણે કહેલાની બાબતમાં પણ સમાન ધર્મરૂપના જ્ઞાનના અભાવમાં હેતુ કહે છે—સ્થાનના વિશેષ છે તેથી. ધર્મના ઐક્યમાં પણ વિશેષ સ્થાનની પ્રાપ્તિથી સમાન ધર્મત્વ દેખાડતું નથી. અન્યત્ર પણ તે પ્રમાણે નહિ બને. તેથી ધર્મનો પણ અતિદેશ કરાયો એવો અર્થ છે. આ અર્થમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે. પ્રકાશાદિની માફક “જે આદિત્યમાં તેજ છે” (ભ. ગી, ૧૫-૧૨) એ વાક્યથી જેમ આદિત્ય, ચન્દ્ર, અગ્નિ વગેરેમાં આવેલા તેજના ઐક્યમાં પણ સરખો પ્રકાશ નથી. તેમ અહિંઆં પણ જ્ઞાનના સભવથી છે એવો અર્થ છે. આદિ શબ્દથી એકજ કાળ જેમ અમુક ઉપાધિના સંબન્ધથી ઉત્તરાયણ વગેરે ઉત્તમ ધર્મોવાળો બને છે તેમ તેનાથી વિપરીત ધર્મોવાળો હોય છે તેજ પ્રમાણે તે સમજાય છે. ૩૪

ઉપપત્તેશ્ચ ॥૩-૨-૩૫॥

વળી ઉપપત્તિ હોવાથી આના કરતાં બીજો ધર્મો નથી.

વળી સત્ય, જ્ઞાન વગેરે ઉક્ત ધર્મથી વિશિષ્ટ બ્રહ્મથી બીજો ઉત્તમ છે એમ કહેનારે આનાથી ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ કહેવો જોઈએ. પણ તે અશક્ય છે કારણ કે પ્રમાણનો અભાવ છે તેથી. સામ્ય હોય તો પણ તે પ્રમાણે વિશેષનો અભાવ છે તથા અદ્વિતીય

રૂપી બ્રહ્મ વિદ્યામાં ભૂતાદિનું બ્રહ્મના પાદ તરીકેનું જ્ઞાન તેની ઉપાસના માટે છે તેમ બ્રહ્મનું પણ અન્યના સામ્યથી કથન કરવામાં આવે છે એથી આ બ્રહ્મજ પરમ ધર્મો તત્ત્વ છે. ૨૩

સૂત્ર ૩૪—આ સૂત્રથી ભાખ્યો તમામ ભાગ શ્રી વિકૃલેશજનો છે. આની પહેલાનો ભાગજ શ્રીવલ્લભાધીશનો છે જુઓ આ વિષે આ પુસ્તકના ભા. ૧ નો ઉપોદ્ધાત. (૨) સામ્ય સંભવતું ન હોય તો શું? આ માટે હેતુ કહે છે. (૩) ધર્મ સર્વત્ર એક હોય છતાં જૂદાં જૂદાં સ્થાન પરત્વે તે જૂદો દેખાય છે જેમ પ્રકાશ તે સૂર્ય તથા ચંદ્ર વગેરેમાં ધર્મરૂપે એક છે છતાં સૂર્યના પ્રકાશમાં અને ચંદ્રના પ્રકાશમાં ભેદ છે (૪) સ્થાનિક વગેરેમાં. (૫) સૂત્રમાં આદિ શબ્દથી “કાલ” સમજવાનો છે. કાળના ઉપાધિને લીધે ઉત્તરાયણ તથા દક્ષિણાયન ભેદો બને છે અને તે ભેદોના ગુણ દોષથી તે ઓળખાય છે. ૬) પણ બ્રહ્મ, પ્રકાશ તેમ કાળના જેવું નથી. અર્થાત્ બ્રહ્મમાં જે નાનારૂપતા તથા અનેકધર્મતા જેવામાં આવે છે તે બ્રહ્મમાં સ્વાભાવિક છે અને બ્રહ્મની સાથેજ તેમનો અભેદ છે, અન્ય સાથે નહિ. ભાવાર્થ—જેમ સૂર્ય તથા ચંદ્રમાં પ્રકાશ એક હોવા છતાં તેમાં સ્થાન પરત્વે ભેદો જેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે બ્રહ્મમાં પણ ધર્મના ભેદ ન જણાય માટે ધર્મનો અતિદેશ કર્યો છે. ૩૪

સૂત્ર ૩૫—(૧) બ્રહ્મના સત્ય, જ્ઞાન વગેરે ધર્મો કરતાં બીજા ઉત્કૃષ્ટ ધર્મો છે, જે ધર્મો બ્રહ્મમાં નથી અને તે બીજામાં છે, માટે જેનામાં તે ધર્મો છે તે આના કરતાં અધિક છે એમ કહેનારે બ્રહ્મમાં નહિ આવેલા તે ધર્મો ક્યા છે તે જણાવવા જોઈએ. (૨) બ્રહ્મમાં શ્રુતિમાં કહેલા ધર્મો કરતાં બીજા અધિક ધર્મો છે એ કથનમાં કોઈ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ નથી. (૩) આથી ધારો કે બ્રહ્મની સાથે બીજા

શ્રુતિના વિરોધ પણ છે, માટે 'આનાથી પર સંભવિત નથી. તેથી ઉપર જણાવેલા રૂપવાળું જ બ્રહ્મ પરમકાષ્ટાપન્ન વસ્તુ છે એમ સંભવિત બને છે એવો અર્થ છે. ૩૫

તથાન્યપ્રતિષેધાત્ ॥૩-૨-૩૬॥

તેમ અદ્વૈત શ્રુતિમાં અન્યનો નિષેધ હોવાથી બ્રહ્મજ પરમ ધર્મી છે.

જન્મ સેતુ વગેરે શ્રુતિમાં કહેલા છે તેજ પ્રમાણે તેની સમાન કોઈ નથી, તેમ તેનાથી અધિક કોઈ દેખાતું નથી. (સ્વ. ૬-૮) એ શ્રુતિથીજ તેનાથી અધિકનો પ્રતિષેધ કર્યો છે તેથી તમારે પણ અમે 'જણાવેલા માર્ગનું અનુસ્મરણ કરવું' જોઈએ એવો અર્થ છે. અવતાર વખતે પ્રથમ સ્વશક્તિઓના આવિર્ભાવને કર્યા વગર પછીથી તેના આવિર્ભાવમાં લોકની વ્યવસ્થા શી રીતે બને? માટે ભગવાનમાંજ આધિક્ય 'જેવું' પ્રતીત થાય છે એ અભિપ્રાયથી "અન્ય" શબ્દનું ઉપાદાન છે. ૩૬

અનેન સર્વગતત્વમાયામશબ્દાદિભ્યઃ ॥૩-૨-૩૭॥

આનાથીજ તેની સર્વ વ્યાપકતા છે, કારણ કે શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મની વ્યાપકતા વાચક શબ્દો છે તેથી

'પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરતાં ફક્ત અર્થ કહે છે. આથી સેતુ વગેરેના વ્યપદેશોના મુખ્યાર્થના નિરાકરણથી બ્રહ્મ વ્યાપક છે એમ સિદ્ધ થયું એવો અર્થ છે એમ કહેલાકો કહે છે તેમ નથી. "જેમાંથી જગત્નો જન્મ વગેરે છે" વગેરેથી તમામ સ્થાનમાં આવેલા કાર્યનું કર્તૃ બ્રહ્મ છે એમ કહ્યું છે તેથી તેનાથીજ તેની 'વ્યાપકતા સિદ્ધ થાય છે. અવિરોધના સાધનનું પ્રકરણ હોવાથી પ્રથમ સિદ્ધ થયેલ સર્વગતત્વ આ ઉક્ત અન્યથી કરીને સેતુ વગેરે વાક્યોથી સઘળું અવિરુદ્ધ છે તેવો અર્થ પણ કહેવો જોઈએ નહિ; કારણ કે આગળનું પદ વ્યર્થ થઈ જાય તેથી. એમ કહેતા હો તો અહિંમાં આ પ્રમાણે

કોઈ ધર્મનું તમે સામ્ય દેખાડતા હો તો પણ તે અન્યધર્મી અને બ્રહ્મ વચ્ચે કોઈ પણ ધર્મનો વિશેષ નહિ હોવાથી, અન્ય ધર્મની કલ્પના ખોટી છે. (૪) અદ્વૈત શ્રુતિ બ્રહ્મ સિવાય બીજું કોઈ નથી એમ જણાવે છે તેથી બ્રહ્મથી બીજા ધર્મનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો પછી અદ્વૈત શ્રુતિ ખોટી રહે. (૫) આ બ્રહ્મથી (૬) સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયવાળું-સધર્મક તથા નિર્ધર્મક બ્રહ્મ (૭) પરમતત્ત્વ છે, તેનાથી પર બીજું કોઈ તત્ત્વ નથી. ભાવાર્થ-વળી ઉપપત્તિથી વિચાર કરતાં પણ એમજ સમજાય છે કે આ બ્રહ્મથી અધિક બીજો કોઈ ધર્મજ નથી. ૩૫

સૂત્ર ૩૬-(૧) બ્રહ્મજ પરમકાષ્ટાપન્ન વસ્તુ છે એવો જે અમારો સિદ્ધાન્ત છે તેનું તમારે અનુસરણ કરવું જોઈએ. (૨) "જેવું" શબ્દ એમ જણાવે છે કે પ્રથમ સઘળું જે ભગવાનમાં સ્થિત હતું તેજ અત્યારે પ્રકટ થયું છે. (૩) 'ન તત્સમઃ' શ્રુતિમાં ભગવાન સિવાય અન્ય નથી. એમ અન્ય ધર્મનો નિષેધ કર્યો છે. ભાવાર્થ-નતત્સમઃ એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મ સિવાય અન્યનો નિષેધ કર્યો છે. માટે બ્રહ્મથી પર બીજા ધર્મની કલ્પના આધાર વગરની છે. ૩૬

સૂત્ર ૩૭-(૧) ધર્મ અને ધર્મીના વિરોધના નિરાકરણનું પ્રકરણ. (૨) માયાવાદીઓ નિર્ધર્મક બ્રહ્મને મુખ્ય માને છે અને સધર્મક બ્રહ્મને ગૌણ માને છે. (૩) સિદ્ધાન્તી તેનો ઉત્તર આપે છે. (૪) જગત્નું કર્તૃ સધર્મક બ્રહ્મજ મુખ્ય કહેલ છે. સધર્મક બ્રહ્મને વળી વ્યાપક કહેલ છે આથી તે

જાણવું જોઈએ. કહેલા કર્તૃત્વથી બ્રહ્મમાં એકલામાં વ્યાપકત્વને રોધવાને સૂત્રકાર શક્ત નથી. કારણ કે યોગ સિદ્ધ દ્વારા “શ્રવણાદિની માફક પરિચ્છેદથી યુક્ત હોય તો પણ અનેક સ્થાનમાં આવેલ કાર્ય અને કારણના અમુક સામર્થ્યને જણાવવું શક્ય છે. નહિ તો પ્રથમ સિદ્ધ થયેલ વ્યાપકત્વના વિરોધથી સેતુ વગેરેના વ્યપદેશોથી પરિચ્છિન્ન તરીકે બ્રહ્મથી અન્ય પર છે એમ શંકા કરે નહિ. વળી વિરોધના ત્યાગ માટે સામાન્ય રીતે અવિરોધ છે એમ કહ્યું. માટે આ પ્રમાણે સૂત્રના અર્થને જાણવો જોઈએ. આથી બ્રહ્મથી બીજા પર નથી. એમ નિરાસ કરીને “આયામ વગેરે શબ્દો વગેરેથી વ્યાપકત્વનું કથન કરનાર શ્રુતિનાં વાક્યો વગેરેથી સાક્ષાત્ “સર્વગતત્વના પ્રતિપાદકોથીજ સર્વગતત્વ સિદ્ધ થાય છે, પણ ગૌતમીયોની માફક કર્તૃત્વ વગેરે અનુપપત્તિથી છે એવો અર્થ નથી. વળી “આકાશની માફક સર્વગત અને નિત્ય તે છે. સ્વર્ગથી તે મહોટો છે અને આકાશથી પણ મહોટો છે.” (છાં-૩-૧૪-૩) “વૃક્ષની માફક સ્તબ્ધ સ્વર્ગમાં એકલો સ્થિત થાય છે. તે પુરુષનાથી આ સઘળું પૂર્ણ છે” (સ્વે. ૩-૯) વગેરેમાં તે શબ્દો છે. આદિ શબ્દથી સર્વત્ર તેને હાથ અને પગ છે. સર્વઆંખો, અને મુખ છે, સર્વત્ર તેને કાન છે. લોકમાં સઘળે તે ઘેરીને સ્થિત થાય છે. “(ભ. ગી. ૧૩-૧૩) વગેરે સ્મૃતિઓનો સંગ્રહ કરાય છે. આથી બ્રહ્મમાં શ્રુતિજ મુખ્ય પ્રમાણ છે. “અનુમાન તો વિલમ્બની ઉપસ્થિતિ કરનાર તરીકે. સાધ્યની સિદ્ધિથી દૂર થયેલા જ્ઞાનને પણ ખાસ ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન કરવું હોય તો વૃથા સ્વીકાર “માત્રમાં તેનું પર્યવસાન થાય છે એવો ભાવ છે. ૩૭

૧૧ ફલમતઃ ઇત્યધિકરણ.

ફલમત ઉપપત્તેઃ ॥૩-૨-૩૮॥

ફલ ભગવાન્થીજ છે કારણ કે ઉપપત્તિ છે તેથી.

આ પ્રમાણે સર્વથી બ્રહ્મ ઉત્તમ છે એમ નિરૂપણથી ઉત્તમ અધિકારીઓને ભજનીયત્વનું પ્રયોજક રૂપ કહીને તેનાથી ઇતર અધિકારીઓ માટેના રૂપને કહે છે. તેઓ ખરેખર ફળને મેળવવાની ઇચ્છાવાળાજ છે અને ભજે છે. અને તે ફલનું દાન કરવા-

નિર્ધર્મક તેમ સધર્મક બન્ને રૂપે છે. (૫) યોગીઓ વગેરેમાં પણ ઉક્ત ધર્મ જોવામાં આવે છે આથી ત્યાં વિરોધ ન આવે તેવી રીતે સૂત્રનો અર્થ કરવો જોઈએ. (૬) દૈર્ઘ્ય, વ્યાપકતા. આયામનો શબ્દ જેમાં છે તે, અર્થાત્ વ્યાપકત્વ વાચક પદ યુક્ત શ્રુતિઓ (૭) બ્રહ્મની વ્યાપકતા જણાવનારી શ્રુતિઓથી તેની સર્વમાં વ્યાપકતા સિદ્ધ થાય છે. (૮) અનુમાન વ્યાપ્તિ જ્ઞાનના પરામર્શ વગેરેથી કરાયેલા વિલમ્બની ઉપસ્થિતિ કરનાર છે. (૯) બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજવા માટે શ્રુતિનોજ આધાર લેવા, અનુમાનથી તેનો વિચાર કરવો તે વ્યાજબી નથી. કારણ કે તે વ્યાપ્તિ જ્ઞાનના પરામર્શ વગેરે વિલમ્બની ઉપસ્થિતિ કરે છે અને તેથી સાધ્યની સિદ્ધિથી પરાહત જ્ઞાનને જો ઉત્પન્ન કરવું હોય તો તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી, અર્થાત્ અનુમાનથી ખરું જ્ઞાન મળતું નથી. પણ ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષે શંકાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. માટે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજવાને શ્રુતિ ઉપરજ આધાર રાખવો યુક્ત છે. ભાવાર્થ-શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં બ્રહ્મની વ્યાપકતાના શબ્દો સર્વગતત્વ, અન્તર્યામિત્વ, નિત્યતા વગેરે હોવાથી તેજ સર્વમાં વ્યાપે છે. આથી તેનાથી પર બીજું કોઈ નથી.

માંજ સંભવે છે. શાથી ? ઉપપત્તિ છે તેથી કહે છે. માટે જે કંઈ ઔદિક અથવા પાર લૌકિક ફળ છે તે ઇશ્વરથીજ સંભવે છે. શાથી ? ઉપપત્તિ છે તેથી. સર્વ વશ કરનાર, સર્વના ઇશ (અ. ૪-૪-૨૨) એ શ્રુતિ વસ્તુ માત્ર ઉપર પ્રભુનું 'અસંકુચિત ઇશિત્વ' જણાવે છે. પરંપર અન્યની વસ્તુ અન્ય 'આપવાને સમર્થ' નથી. આથી ભગવાનજ તે પ્રમાણે છે એવો અર્થ છે. કેટલાંકો તો અહિંઆંજ કર્મ તથા તે કાર્યનું અપૂર્વ, ફલનું આપનાર છે એમ શંકા કરીને ત્યાં અનુપપત્તિ અને અહિંઆં ઉપપત્તિને સ્પષ્ટ કરે છે. તેને 'તો આગળ જૈમિનિમત અને સ્વમતના ઉપન્યાસથી વ્યાસજ સ્પષ્ટ કરશે. આથી હાલમાંજ તેનું નિરાકરણ અપ્રાપ્ત થશે તથા આગળનાં એ સૂત્રો વ્યર્થ થશે એમ વિચારવું જોઈએ. ૩૮

શ્રુતવાચ ॥૩-૨-૩૧॥

વળી તે વિષેની શ્રુતિ (તથા સ્મૃતિ પણ) છે તેથી.

૧પૂર્વસૂત્રથી સાંભળેલા ઇશિતૃત્વનું ફલદોષમાં ઉપપત્તિ તરીકે નિરૂપેલું છે. અહિંઆં તો સાક્ષાત્ શ્રુતિનેજ ફલનું દાન કરનારનું કથન કરનારને પ્રમાણ રૂપે આવે છે. અને તે શ્રુતિ આ છે - "તે આ મહાન આત્મા અજ છે, અન્ન આપનાર છે. વસુ આપનાર છે." (અ. ૪-૪-૨૪) વગેરે રૂપે એ શ્રુતિ છે "જ્ઞ" અને શબ્દથી સુખ, દુઃખ, ભવ, ભાવ" (ભ. ગી. ૧૦-૪) થી ઉપક્રમ કરીને "ભૂતોના ભાવો મારાથી જુદા થાય છે" (ભ. ગી. ૧૦-૫) વગેરે રૂપે સ્મૃતિનો સંગ્રહ કરાય છે. ૩૯

ધર્મ જૈમિનિરત એવ ॥૩-૨-૪૦॥

જૈમિનિ ધર્મને (કર્મને) ફલનું આપનાર જણાવે છે. ઉપરની માફક ઉપપત્તિ તથા શ્રુતિના કારણથી

૧અહિંઆં કર્મવાદી પ્રત્યવસ્થાન કરે છે. કર્મથીજ ફલ હોય છે એ પક્ષમાં પણ ઉપપત્તિ અને શ્રવણ તુલ્ય છે તો પણ ઇશ્વરવાદી પણ "કર્મથી જનિરપેક્ષ ઇશ્વરથી

અધિ. ૧૧-સૂત્ર ૩૮-(૧) સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. તમામ વસ્તુઓ ઉપર પ્રભુનું શાસન છે, તેને કોઈ મર્યાદિત કરી શકે તેમ નથી (૨) ભગવાન ફલના આપનાર હોવાથી તેમના સિવાય બીજા કોઈ ફલ આપી શકે તેમ નથી (૩) જેઓ કર્મને તથા અદૃષ્ટને ફલ આપનાર માને છે તેમના મતમાં અનુપપત્તિ છે એમ કહે છે. (૪) સૂત્ર ૪૦ માં જૈમિનિનો મત આપે છે અને તે મતનો નિરાસ સૂત્ર ૪૧ માં કરે છે. ભાવાર્થ—ભગવાન એ ફલના આપનાર છે માટે સર્વેએ ભગવાનનુંજ ભજન કરવું જોઈએ ઉપપત્તિથી ભગવાનજ ફલ આપનાર સમજાય છે. ૩૮

સૂત્ર ૩૯-(૧) શ્રુતિમાં ભગવાનને ફલના આપનાર કહ્યા છે તે બાબતમાં ઉપપત્તિ આપી હતી. અહિંઆં શ્રુતિનું પ્રમાણ આપે છે. (૨) શ્રુતિની માફક સ્મૃતિ પણ ભગવાનનેજ ફલના આપનાર જણાવે છે. તેથી એ બાબતમાં સ્મૃતિનું પણ પ્રમાણ છે. સૂત્રમાં જ અને શબ્દથી સ્મૃતિનું સ્થાન ક્યું છે ભાવાર્થ—શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ પણ ભગવાનને ફલના આપનાર તરીકે જણાવે છે. ૩૯

સૂત્ર ૪૦-(૧) જૈમિનિ (૨) વિવાદ કરે છે. (૩) જેમ ભગવાન એ ફલના આપનાર છે, તે બાબતમાં ઉપપત્તિ તથા શ્રુતિ છે તેમ કર્મ ફલનું આપનાર છે તેમાં પણ ઉપપત્તિ તથા શ્રુતિ છે. (૪)

ફલ છે” એમ કહી શકશે નહિ. કારણ ^{૧૬}કે વિધિ નિષ્ક્રમ થશે તથા પ્રવૃત્તિની અનુપ-
પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. તેની અપેક્ષા હોવામાં તેજ ^{૧૭}ભલે હો. તેની અપેક્ષા સહિત
તેનાથી કરાયલું હોય છે વળી અચેતન ચેતનથી અધિષ્ઠિતજ કાર્ય માટે સમર્થ છે.
માટે ફક્ત તેનાથી ફલ સંભવતું નથી એમ કહેવું જોઈએ નહિ. કર્મનું સ્વરૂપ અને
સ્વર્ગ વગેરે લોક સિદ્ધ નથી, પણ શ્રુતિ સિદ્ધ છે. અને ત્યાં “અગ્નિષ્ટોમયો સ્વર્ગની
કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો જોઈએ.” (આ. સૂ. ૧૦-૨-૧) પ્રજાની કામનાવાળો અગ્નિ-
હોત્રનો હોમ કરે છે.” વગેરે ઉત્પત્તિ વાક્યોમાં અને અર્થવાદમાં સ્વર્ગાદિ ફલ સાધક
તરીકે છે “દર્શ અને પૌર્ણમાસથી સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો જોઈએ અથવા
તો પરમેષ્ઠાનો આ યજ્ઞ આગળ હોતો. તેનાથી તે પરમ દશાને પહોંચ્યો” (તૈ. સં.
૧-૬-૯) વગેરેનાં કર્મ સંભળાય છે અને તે (સ્વર્ગ) ^{૧૦}તેના સાધ્ય તરીકેજ છે. આમ
હોય તો ^{૧૧}લોકમાં અન્યથા દેખાય તો પણ ^{૧૨}ધર્મીના આહુક પ્રમાણથી તેજ પ્રમાણે
સિદ્ધ હોવાથી ^{૧૩}અહિંમાં કોઈ પણ શંકા નથી. ઇશ્વરવાદીના નિત્ય જ્ઞાન વગેરે જેમ
હોય છે તેમ પરલોકના ફલ તરીકે તેના ^{૧૪}પ્રતિબંધકની નિવૃત્તિમાં થાય છે તેથી
આ પણ બંનેનું સરખું છે. ^{૧૫}તેના બહુ જલદી નાશ થવામાં પણ શ્રુતિથી સિદ્ધ કારણ-
તાના નિર્વહણ માટે તેનો વ્યાપાર અપૂર્વ કદપાય છે. ^{૧૬}અવિષમ ઇશ્વરથી વિષમ
ફલની ઉત્પત્તિની અનુપપત્તિ અને વૈષમ્ય તથા નૈર્ઘૃણ્ય થશે. માટે કર્મનુંજ ફલ છે એમ
જૈમિનિ માને છે. ૪૦

પૂર્વે તુ વાદરાયણો હેતુવ્યપદેશાત્ ॥૩-૨-૪૧

ઇશ્વર ફલનું દાન કરતી વખતે કર્મની અપેક્ષા રાખે છે, માટે ઇશ્વર તેમાં સ્વતન્ત્ર નથી (૫) જો કર્મ
એ ફલનું જનક ન હોય તો જેટલા જીવાદિ છે તેમની કર્મ વિધિઓ વ્યર્થ બનશે તેમ કર્મ નિષ્ફલ થતાં
ત્યાં કર્મમાં પ્રયોજન નહિ હોવાથી મન્દ પણ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી એ ન્યાયથી પ્રવૃત્તિ પણ સંભવશે નહિ
આમ વિધિ વ્યર્થ થશે તથા પ્રવૃત્તિની અસંભાવના એમ બે દૃષ્ટાંતો બનશે. (૬) કર્મની અપેક્ષા હોય
તો (૭) ઇશ્વરને પણ જો ફલ આપવામાં કર્મની અપેક્ષા હોય તો પછી શા માટે ઇશ્વરને ફલનું આપ-
નાર માનવા? કર્મનેજ ફલ આપનાર માનોને. (૮) જૈમિનિ સામે શંકા કરવામાં આવે કે અચેતનની
પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. ચેતનના અધિષ્ઠાનથીજ ચેતન કાર્ય માટે સમર્થ છે. કર્મ એ અચેતન છે. તે
એકલું ફલ દાનમાં સમર્થ નથી પણ ચેતન ઇશ્વરને લીધે તેનું ફલ જેવામાં આવે છે. માટે ઇશ્વર ફલનું
આપનાર છે એમ માનવું. આ શંકા જૈમિનિ કહે છે કે વ્યાજની નથી (૯) શ્રુતિમાં કર્મનું નિરૂપણ
કર્યું છે તથા તેનાથી સ્વર્ગાદિ ફળ મળે છે એમ જણાવ્યું છે; માટે શ્રુતિ પ્રમાણે કર્મજ ફળ આપનાર
છે. (૧૦) કર્મનું સાધ્ય (ફળ) સ્વર્ગ છે. માટે કર્મથી ફલ છે, ઇશ્વરથી નહિ (૧૧) શ્રુતિઓ ઉપરથી
કર્મથી ફલની સિદ્ધિ જણાતી હોય અને લોકમાં તેથી અન્યથા જેવામાં આવતું હોય તો પણ શ્રુતિનાં
વચનોને પ્રમાણરૂપ માનવાં અને કર્મથીજ ફલ સિદ્ધિને સ્વીકારવી (૧૨) કર્મ અને ફલના કાર્ય કારણ
ભાવની બોધક શ્રુતિના પ્રમાણથી (૧૩) વેદથી બોધિત કર્મમાં તથા તેના ફલમાં (૧૪) સ્વર્ગ વગેરેમાં
લૌકિક દેહાદિનો અપગમ હોય છે. (૧૫) કર્મના (૧૬) ઇશ્વરને જો ફલના આપનાર માનશે તો પછી
ત્યાં અનુપપત્તિ દોષ તેમજ વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્યનો દોષ ઇશ્વરને લાગશે. (ભાવાર્થ-જૈમિનિ એમ
માને છે કે કર્મજ ફલનું આપનાર છે એમ ઉપપત્તિ છે તથા શ્રુતિ છે, માટે ઇશ્વરથી ફલ સિદ્ધિ માન-
વાની જરૂર નથી. ૪૦

બાદરાયણે ભગવાનને જ ફક્ત આપનાર કહે છે, કારણ કે હેતુનો વ્યપદેશ છે તેથી.

“તુ” શબ્દ પૂર્વપક્ષને દૂર કરવા માટે છે. બાદરાયણ આચાર્ય તો આનાથી પ્રથમ કહેલા ઈશ્વરને જ ફક્ત આપનાર તરીકે માને છે. શાથી? હેતુનો વ્યપદેશ છે તેથી. હેતુ તરીકે શ્રુતિમાં વ્યપદેશ છે તેથી એવો અર્થ છે “જેને આ લોકમાંથી ઉચે લઈ જવાને ઇચ્છે છે તેની પાસે સાધુ કર્મ કરાવે છે, અને જેને નીચે લઈ જવા ઇચ્છે છે તેની પાસે અસાધુ કર્મ કરાવે છે.” (કૈ. ૩-૯) એ શ્રુતિમાં ફક્ત કર્મના તે (ઈશ્વર) કર્તા છે એટલું જ કહ્યું નથી પણ ફક્ત આપવાની ઇચ્છાથી થાય ત્યારે કર્મના કારણમાં હેતુ શો છે તે પણ જણાવ્યું છે. વળી કાર્યનું વૈચિત્ર્ય શાથી છે તે પણ કહેવું જોઈએ એથી. પ્ર. સૂ. ૨-૩-૪૨માં તેનો નિરાસ કર્યો છે. વળી વિદ્વન્મણ્ડનમાં શ્રીવિકૃલનાથજીએ પણ તેનો નિરાસ કર્યો છે માટે કામનાવાળાઓએ પણ ઈશ્વરનું જ ભજન કરવું જોઈએ અન્યનું નહિ તે સિદ્ધ થયું.

શ્રીવિદ્યાસમતવર્તિ શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિત્ત્વ ધ્વજસૂત્રના અણ્ણભાષ્યમાં ત્રીજા અધ્યાયનો બીજો પાદ સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩ જો.

દ્વિતીય પાદ.

[વિવેચન.]

આની પહેલાંના પાદમાં અધિકારી જીવની જ્ઞાનના ઉપદેશને યોગ્ય દેહની પ્રાપ્તિનું નિષ્પણ કર્યું હતું તે દેહની પ્રાપ્તિની સાર્થકતા ત્યારે જ થાય કે જો તેથી જીવ મુક્તિમાં સ્વરૂપની યોગ્યતા મેળવે માટે તેનું નિષ્પણ કરવાને આ પાદનો આરંભ કરવામાં આવે છે. આ યોગ્યતા એ પ્રકારની છે—બહારની અને અંદરની. બાહ્ય યોગ્યતા એ દેહ, સંયન્ધની છે અને અંદરની જીવ સંયન્ધમાં છે. અહિંઆ જીવની યોગ્યતાનું નિષ્પણ કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ અધિકરણમાં સ્વપ્ન સૃષ્ટિનો વિચાર કરવામાં આવે છે. સ્વપ્નમાં મનુષ્ય જે જૂદી જૂદી વસ્તુઓ જુએ છે તે ખરી હશે કે ખોટી? સ્વપ્ન સૃષ્ટિ તેને ખરી સૃષ્ટિ કહી શકાય કે કેમ? જો સ્વપ્ન સત્ય હોય તો તેનાથી કરાયેલો ગુણ અને દોષનો સંયન્ધ યોગ્ય દેહ પ્રાપ્ત કરેલા જીવને પણ લાગે, અને તેમ થવાથી પ્રથમ પાદમાં પંચામિ વિદ્યાના પ્રકારે જીવની શુદ્ધિ કરીને પછી તે શુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થયેલા જીવ વિષે જે કહ્યું તે વ્યર્થ થઈ જાય માટે સ્વપ્ન એ મિથ્યા છે

સૂત્ર ૪૧—(૧) જૈમિનિનો મત ખોટો છે એમ જણાવવાને સૂત્રમાં “તુ” શબ્દ મૂક્યો છે (૨) કૈ. ૩-૯ ની ભાષ્યમાં આપેલી શ્રુતિમાં હેતુ જણાવ્યો છે. માટે ઈશ્વર જ ફક્ત આપનાર છે (૩) વિદ્વન્મણ્ડનએ શ્રીવિકૃલેશનો રવતંત્ર ગ્રંથ છે. શ્રીવિકૃલેશના નામનો તથા તેમના અન્ય વિદ્વન્મણ્ડનો ઉલ્લેખ અહિંઆ છે. તેથી ભાષ્યનો આ ભાગ શ્રીવિકૃલેશજીએ રચેલો હશે. (જુઓ આ ગ્રંથના ભા. ૧ લાનો ઉપોદ્ધાત). આ પહેલાં શ્રીવિકૃલેશનું નામ આવતું નથી. આથી પ્ર. સૂ. ૩-૨-૩૪ પછીનો ભાગ શ્રીવિકૃલેશનો છે એમ માનવામાં આવે છે. ભાવાર્થ—ઉપરના જૈમિનિના પૂર્વપક્ષનો નિરાસ કરવાને બાદરાયણે આ સૂત્ર યોજ્યું છે, તે કહે છે કે ભગવાન જ ફક્ત આપનાર છે, કારણ કે કૌ. ૩-૯માં તે વિષેનો હેતુ આપેલા છે.

એવું જણાવવાને માટે આ અધિકરણનો પ્રારંભ કર્યો છે. અહિં આ પ્રથમ પૂર્વપક્ષ જણાવવાને એ સૂત્રો આપે છે.

સ્વપ્ન સૃષ્ટિ સત્ય કે મિથ્યા ?

સૂ. ૧. પૂર્વપક્ષ—સ્વપ્ન સૃષ્ટિ સત્ય છે મિથ્યા નહિ. સ્વપ્ન સૃષ્ટિને સત્ય સૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે તે સૃષ્ટિનું નિર્માણ જાગ્રત અને સુષુપ્તિની સંધિમાં થયેલું હોય છે. સ્વપ્ન સૃષ્ટિના અસ્તિત્વ વિષે શ્રુતિનું પણ પ્રમાણ છે. બૃ. ૪-૩-૯ માં ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ જણાવી છે—આ લોક પરલોક અને સ્વપ્ન લોક. “આ પુરુષની આ લોક તથા પરલોક એ એ અવસ્થાઓ છે. આ ઉપરાંત મધ્ય-સ્વપ્ન એ તૃતીય સ્થાન છે” આ પ્રમાણે કહીને પછી કહે છે કે આ સ્વપ્નમાં રથ, રથને જોડવાના ધોડા, રસ્તાઓ નથી છતાં રથ, ધોડા તથા રસ્તાઓને તે સર્જે છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિ સ્પષ્ટ કહે છે કે સ્વપ્નની સૃષ્ટિ છે. આ અર્થ બરાબર છે એમ જણાવવાને સૂત્રમાં ‘હિ’ નિશ્ચયાત્મક શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. વળી સ્વપ્નમાં દેવ વગેરે આવીને જે કંઈ જોલે છે તે શબ્દોનો આધ જગ્યા પછી પણ નથી. માટે સ્વપ્નમાં સૃષ્ટિ છેજ. ૧

સૂ. ૨—કદાચ અહિં આ મંદેહ થાય કે આ સ્વપ્ન સૃષ્ટિના કર્તા જીવ હશે કે પરમેશ્વર ? કા. ૪-૮-૮ નું પ્રમાણ જોતાં બ્રહ્મ તેનો કર્તા છે એમ સમજાય છે, કારણ કે બ્રહ્મનેજ તેનું વારંવાર નિર્માણ કરનાર કહેવ છે. ત્યાં સુષુપ્તિ તથા ઉત્ક્રાન્તિનો ભેદ છે. તથા “ત્યાં રથ નથી” એમ જે કહ્યું છે તેથી તે પ્રકરણ બ્રહ્મ વિષેનું હોવાથી તેનું કર્તૃ બ્રહ્મ હોવું જોઈએ જીવ નહિ. ભગવાને સ્વપ્ન સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરેલું હોવાથી તે સત્યજ છે. કર્તાને સ્વપ્ન નથી કે જેથી તેને જામ થયેલો કહેવાય. કારણ કે ત્યાં તે જાગે છે એવા શબ્દો સ્પષ્ટ છે, આથી કર્તા-ભગવાનને નિદ્રા નથી, તેથી તેમણે નિદ્રાવસ્થામાં સ્વપ્નસૃષ્ટિનું નિર્માણ કરેલું નહિ હોવાથી તે સત્ય છે. વળી જેમ આ જગતનું સર્જન કરતી વખતે ઇક્ષણ પૂર્વક પોતે ઇચ્છા કરેલી તેજ પ્રમાણે સ્વપ્ન સૃષ્ટિનું નિર્માણ ઇચ્છાપૂર્વક છે તેથી પણ તે સત્ય છે. “સેંકડો વર્ષનાં આયુષ્યવાળાં પુત્ર અને પૌત્રનું વરણ કરો” એમ કહીને શ્રુતિમાં આ સૃષ્ટિના નિર્માણમાં ભગવાનની ઇચ્છા દર્શાવી છે. સૂત્રમાં પુત્રાદય શબ્દ ભગવાનની કામના (ઇચ્છા) જણાવનાર શ્રુતિનો ઉલ્લેખ કરે છે. વળી અહિં આ એ વખતે ચ “અને” શબ્દો છે તેથી કારણ અને કાર્યના તમામ ધર્મો જણાયા છે. અર્થાત્ ભગવાન એ સ્વપ્ન સૃષ્ટિનું કારણ હોવાથી તે સૃષ્ટિનું દર્શક તેમનામાં છે એ ધર્મ તેમજ સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં પુત્રાદિનું સર્જન એ કાર્ય—આમ કારણ અને કાર્ય ઉભયના ધર્મો અહિં આ જણાવ્યા છે આથી શ્રુતિ તથા ઉપપત્તિથી સ્વપ્ન પ્રપંચ સિદ્ધ હોવાથી તેનાથી કરાયલા ગુણ અને દોષના સંબન્ધમાં પ્રથમ જણાવેલ દેહનું નિર્માણ વ્યર્થ છે. ૨

સૂ. ૩. સિદ્ધાન્ત—સ્વપ્ન સૃષ્ટિ મિથ્યા છે.

સ્વપ્ન સૃષ્ટિ સત્ય નથી. પણ મિથ્યા છે તે જણાવવાને સૂત્રમાં તેને માયામાત્ર કહે છે. સ્વપ્ન સૃષ્ટિ તે ફક્ત માયાજ છે, તેમાં લેશ પણ સત્ય નથી. તેની સત્યતાનો તદ્દન નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. માટે પૂર્વપક્ષી તેને સત્ય કહે છે તે પક્ષ બિલ્કૂલ ટકતો નથી તે સત્યવાને સૂત્રમાં “તુ” શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. શાથી સ્વપ્ન સૃષ્ટિને મિથ્યા કહેવામાં આવે છે ? તેનું કારણ એ છે કે તેમાં સંપૂર્ણ વસ્તુ અભિવ્યક્ત થતી નથી. તેમાં જાગ્રત દશાના પદાર્થો જોવામાં આવે છે પણ જે રૂપમાં તે અવસ્થામાં આપણને તેમનો અનુભવ થાય છે તે રૂપે તે જણાતા નથી. તે અધુરા દેખાય છે, જૂદા જૂદા બનાવોનો પરસ્પર સંબન્ધ તે સ્વપ્ન દશામાં પલટાઈ જાય છે. એક બનાવની સાંકળ બીજા બનાવ સાથે જોડાયેલી હોતી નથી, આથી જોકે જાગ્રત દશાના બનાવો તેમાં હોવા છતાં તેમાં અસંગતતા તથા અસંગતિ જ હોય છે તેની સંપૂર્ણ સત્યતા ત્યાં જળવાઈ રહેતી નથી માટે તે અસત્ય છે. જાગ્રત દશાના પદાર્થોની જો તેમાં

અંપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ હોય તો આપણે તેમને સત્ય કહેત પણ તે પ્રમાણે અભિવ્યક્તિ નથી. તેથીજ તેમને આપણે અસત્ય કહીએ છીએ. જ્યાં સ્વપ્ન સૃષ્ટિનું કથન શ્રુતિમાં આવે છે ત્યાં શ્રુતિ કક્ષત તેને સૃષ્ટિજ નજીવે છે. તે શ્રુતિ એમ નથી કહેતી કે તે સૃષ્ટિ સત્ય છે. જાં. ૬-૯-૫; ૬-૨-૩ વગેરેમાં સૃષ્ટિને સત્ય કહેલી છે પણ તે જગત્ વિષેનું કથન છે કારણ કે તેના સર્જનાર ભગવાન છે. આ જગત્ વિષે જેમ સત્યતાની ઉક્તિ અર્થથી સમગ્રતઃ છે તેમ સ્વપ્ન સૃષ્ટિ વિષે સમગ્રતઃ નથી. સ્વપ્ન સૃષ્ટિ સત્ય હોવામાં પ્રયોજનનો અભાવ છે. તો પછી જીવ સ્વપ્નમાં વિહાર વગેરે કરે છે તે શું 'અધુ' ખોટું ? હા, કારણ કે તે માયાથીજ જીવનો વિહાર છે. કદાચ તમે એમ કહેશો કે જીવના સુખ દુઃખના અનુભવને માટે અવિદ્યાથી આ સ્વપ્ન અન્યું છે માટે તે સત્ય છે. પણ આ દલીલ માની શકાય નહિ; એ જો સત્ય હોય તો આ જગત્ની માફક એકજ પ્રકારનો તેમાં અનુભવ હોવો જોઈએ, પણ તેમાં તો જીવતા તથા મરેલા બંને પ્રકારના જીવોને પુરુષ જુએ છે તેથી તે અનુભવ સત્ય નથી અર્થાત્ તેમાં આ લોક તથા પરલોક ઉભયનું પ્રતિબિમ્બ હોય છે. આ પ્રતિબિમ્બ માયા માત્રજ છે સત્ય નથી. માયા એટલે અમુક પ્રકારની શક્તિ જેનાથી ભગવાન જીવજોનો વ્યાપોદ કરે છે. તેથી જે માયામાત્ર છે તે સત્ય હોઈ શકે નહિ. વળી તેમાં જ્યોતિઃશાસ્ત્રનો કોઈ પણ નિયમ નથી. ઉત્તરાયણમાં મેષાદિ રાશિમાં સૂર્ય ગયેલો હોય ત્યારે આ દેશમાં આટલી રાત્રિ એવો જે નિયમ નક્કી હોય છે અને તે પ્રમાણેજ રાત્રિ હોય છે તેવી રીતે નિયમના અભાવથી સ્વપ્ન કૃત ગુણ અને દોષનો મુક્તિના અધિકારી જીવમાં સંબન્ધ હોતો નથી. સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં જ્યોતિઃશાસ્ત્રનો કોઈ નિયમ નથી, તે મિથ્યા છે. સત્ય સૃષ્ટિ હોય તો તે નિયમાનુસાર હોય. વળી સ્વપ્નમાં દીક્ષિત ગમે તેના અન્નનું ભોજન કરે છે અને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે તે પણ પ્રતિબિમ્બ રૂપે છે. તે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્તૃત્વના આરોપથી છે ભોજનના નિમિત્તથી નહિ. આથી પણ સ્વામિક પદાર્થો સત્ય નથી. જો સ્વપ્ન અસત્ય હોય તો તેમાં સાંભળેલાં દેવતાઓનાં વચનો તથા તેમની આજ્ઞા મિથ્યા બને. દેવતાઓની આજ્ઞા તો ઇન્દ્રાદિ જીવ અને બ્રહ્મની વિદ્યમાનતાને લીધેજ યુક્ત છે. સમાધિમાં જેમ ઇન્દ્રાદિ જીવ તથા બ્રહ્મ હૃદયમાં વિદ્યમાન હોય તેમ સ્વપ્નમાં પણ દેવતાદિની આજ્ઞા હોય છે. સ્વપ્નમાં દર્શન આપનાર દેવતાની કૃપાથી થતું જ્ઞાન તે ઇન્દ્રિયથી અજ્ઞન્ય હોવાથી અને આત્માની જ્યોતિઃથી જ્ઞન્ય છે તેથી તે અઘૌકિક છે અને તે અઘૌકિક જ્ઞાનમાં દેવદર્શન તથા તેમની કૃપાનું પ્રતિબિમ્બ હોવાથી અર્થ ક્રિયાકારિત્વરૂપે ત્યાં સંવાદ છે. જેમ ઇન્દ્ર પ્રતર્દનની આખ્યાયિકામાં ઇન્દ્રમાં ભગવદ્વાવેશ થતાં તેમણે પોતાનીજ ઉપાસનાને કહી તેમ અર્હિયાં પણ કદાચ ભગવાન તો આવેશ થાય ત્યારે કંઈક જ્ઞાન તથા ક્રિયાનો સંવાદ પણ સ્વપ્નમાં થાય છે. આ પ્રમાણે જે જ્ઞાન તથા ક્રિયા સ્પૃરે છે તે ભગવદ્વાવેશનો ધર્મ છે સ્વપ્નનો નહિ આથી સ્વતન્ત્ર સ્વપ્ન તે અસત્ય ૩

સૂ. ૪ શંકા—જો સ્વક્રીડાને માટે સ્વપ્નને જીવ સર્જતો હોય તો તેને જીવના સાક્ષી તરીકે શાથી સર્જે છે ?

ઉત્તર—દરેક સ્વપ્ન શુભ તથા અશુભ ફલનું સૂચક છે. આથી નક્કી કરેલા શુભ અગર અશુભનું સૂચન કરવાને માટે તેનું સર્જન કરે છે અને આ પણ યોગ્ય દેહ પ્રાપ્ત કરેલા માટે આવશ્યક છે. આ અર્થ બરાબર છે એમ જણાવવાને સૂત્રમાં "હિ" શબ્દ છે. કારણ કે જ્યારે માણસ જાગે છે ત્યારે સૂચિત અર્થને જુએ પણ છે. વળી સ્વપ્નની સૂચકતામાં જાં. ૫-૨-૨ નું પ્રમાણ છે ત્યાં કહે છે કે જો સ્વપ્નમાં કામ્ય કર્મોમાં કોઈ સ્ત્રીને જુએ તો તેની સમૃદ્ધિનું તે સૂચન કરે છે એમ જાણવું "આ પ્રકારે સ્વપ્નના અધ્યાયને જાણનાર સ્વપ્નનું ફલ કહે છે. આથી જાગત દશામાં જીવને શુભ અગર અશુભ આવી પડશે તેનો અનુભવ સ્વપ્નમાં કરાવવામાં આવે છે. ૪

સૂત્ર ૫. શંકા—ભલે જીવને માટે ભગવાન તેવી સૃષ્ટિ સર્જે, તથા તેને દેખાડો પણ જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી તેને જીવ રૂપે સર્જીને દુઃખી શાથી કરે છે ? જીવ એ બ્રહ્મનો અંશ છે, અને બ્રહ્મનું

સ્વરૂપ-આનન્દ રૂપનોજ અંશ હોવો જોઈએ આમ હોય તો તેને કાઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ હોયજ નહિ. છતાં અહિં આપણે તેને દુઃખી થતો જોઈએ છીએ ?

ઉત્તર—જીવ એ બ્રહ્મનો અંશ છે એ ખરું પણ તેનામાં ભગવાનના ધર્મોનું તિરોધાન થયું છે. આ તિરોધાન ભગવાનની ઇચ્છાથી થયું છે. ભગવાન એટલે “ભગ”વાળા અને “ભગ” એટલે ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય. આ છ ધર્મો જેમનામાં છે તે ભગવાન. જીવને ભગવાનની ઇચ્છાથી આ ધર્મોનું તિરોધાન થયેલું હોવાથી તે પોતે બ્રહ્મનો અંશ છે એ ભૂલી જાય છે. અને તેથી તે દુઃખી થાય છે તથા અન્યથા જ્ઞાનમાં ફસાય છે. ઐશ્વર્યના તિરોધાનથી તે દીન તથા પરાધીન બની જાય છે. વીર્યના તિરોધાનથી સર્વ પ્રકારનું દુઃખ સહન કરનાર તે બને છે. યશના તિરોધાનથી હીનતા તેનામાં આવે છે. શ્રીના તિરોધાનથી જન્મથી મૃત્યુ સુધીમાં તમામ પ્રકારની આપત્તિઓ તે ભોગ થઈ પડે છે. જ્ઞાનના તિરોધાનથી તેના દેહમાં અહં બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે; પોતાના દેહનેજ આત્મા માને છે અને આ રીતે તેને વિપરીત જ્ઞાન થાય છે. વૈરાગ્યના તિરોધાનથી તે સંસારના વિષયમાં આસક્ત બને છે. આ પ્રકારે ભગવાનના ધર્મોનું તેનામાં તિરોધાન થતાં તે સંસારમાં આસક્ત રૂપ બન્ધ તથા અન્યથા જ્ઞાન રૂપી વિષયનેા અનુભવ કરે છે. જો કે તે બ્રહ્મના અંશ હોવા છતાં પણ તેનામાં બ્રહ્મના ધર્મો નથી. અને તેથીજ તે દુઃખી થાય છે. આ બધું ભગવાનની ઇચ્છાથી થાય છે એમ બાદરાયણ પોતાનો મત જણાવે છે. ૫

સૂત્ર ૬—જતાં બીજાનાં મને ઉપરની શંકાનો ઉત્તર આપે છે. અથવા તો એમ માનવું કે જીવને દેહનો યોગ થતાં શરીરનો મંબન્ધ થતાં ભગવાનના ધર્મોનો તિરોભાવ તથા અન્યથા જ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે. સૂત્રમાં ‘સ’ શબ્દનો અર્થ સર્વ તિરોભાવ અગર વિષય એવો છે અને અર્ધ પણ શબ્દથી અહન્તા મમતા રૂપ બંધનું પ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. ‘વા’ શબ્દનો અર્થ “અથવા” છે પણ તે એમ સૂચવે છે કે સૂ. ૫ માં કહેલો અર્થ સર્વને સ્વીકાર્ય નથી તેથીજ આ નવીન સૂત્ર યોજવાની જરૂર છે; જો કે બાદરાયણ પોતે તો સૂ. ૫ માં કહ્યા પ્રમાણે ભગવદ્ ઇચ્છાથીજ તિરોધાન માને છે. દેહથી સૂક્ષ્મ દેહ સમજવું. આથી દેહના સંબંધથી તે દુઃખી થાય છે. તે દેહનો જો મંબન્ધ તૂટી જાય તો ફરીથી ઐશ્વર્યાદિની પ્રાપ્તિ થાય. પ્રથમના મતનું આના કરતાં એટલું પૈલક્ષણ્ય છે કે ત્યાં દેહ સાથેનો સંબંધ હોય તો પણ ભગવાનની કૃપાથી તે જીવને પોતે બ્રહ્મનો અંશ છે એવું જ્ઞાન થાય છે અને તિરોભૂત થયેલા ઐશ્વર્યાદિ ધર્મોનું તેમાં સ્ફુરણ પણ થાય છે. બીજા મત પ્રમાણે જ્યાં સુધી દેહ હોય ત્યાં સુધી તેનું સ્ફુરણ નથી. આથી પ્રથમ મત બીજા કરતાં વધારે આદરને પાત્ર થાય એવો છે. આ જો સૂત્રોનો અર્થ એવો નહિ કરવો કે ઇશ્વરની ઇચ્છાથીજ અમૃકના દેહનો મંબન્ધ હોય તો પણ તેના બન્ધ છૂટી જાય છે અને અમૃકના દેહના વિયોગમાં છૂટી જાય છે. આ પ્રમાણેના વિકલ્પો કલ્પવાને યોગ્ય નથી. કોઈક ભાષ્યકાર એમ માને છે કે સૂ. ૫ માં જે પર શબ્દ છે તેનો અર્થ પરમાત્મા નહિ પણ દેહના આરબ્ધક અદૃષ્ટાદિ કર્મ લેવો. પણ તે અર્થ ખરાબર નથી, કારણ કે તે સૂત્રમાં પરના અભિધ્યાનથી જીવના ભગવદ્ ધર્મોનું તિરોધાન થયું છે અને તેને લીધે બન્ધ અને વિષય તેને પ્રાપ્ત થાય છે, આથી અભિધ્યાનના કર્તા એતન હોવા જોઈએ. પણ જો પરનો અર્થ અદૃષ્ટાદિ કરીએ તો તે અએતન હોવાથી તેનું અભિધ્યાન મંભવતું નથી. તેથી પરનો અર્થ અદૃષ્ટ લેવાથી અભિધ્યાન શબ્દ હેતુ વગરનો થાય છે. આ દૂષણને લીધે તે અર્થ સ્વીકારી શકાયજ નહિ. વળી બૃ. ૪-૪-૨૩ માં ભગવાનને સર્વના વશ કરનાર અને સર્વ ઉપર શાસન કરનાર કહેલ છે. તેથી અદૃષ્ટાદિ કર્મનું પણ નિયમન કરનાર ભગવાનજ છે એવી શ્રુતિનો વિરોધ ન આવે માટે સૂ. ૫ માં “પર”નો અર્થ ભગવાનજ લેવો. શંકર અને ભાસ્કર આચાર્યો પરનો અર્થ પરમાત્મા લે છે પણ “પરાભિધ્યાન” એટલે પરમાત્માએ કરેલું ધ્યાન નહિ, પણ જીવે કરેલું પરમાત્મા વિષયનું ધ્યાન એવો અર્થ લે છે. અર્થાત્ આ સૂત્રમાંથી તે એવો અર્થ કાઢે છે કે જીવ

જ્યાં સુધી પરમાત્માનું ધ્યાન કરતો નથી ત્યાં સુધી તેનામાં પરમાત્માના ધર્મોનું અનુસન્ધાન નહિ હોવાથી તે તિરોબૂત રહે છે અને તેથી તેને બન્ધ અને વિપર્યય હોય છે. પણ જ્યારે તે ધર્મોનું અનુસન્ધાન ધ્યાનદારા થાય છે, ત્યારે બન્ધ અને વિપર્યય ટળી જાય છે. આ અર્થકલ્પના બરાબર નથી. કારણ કે તે સૂ. ૫ નુંજ અનુસન્ધાન છે, અને તે બન્ધને એક કરીને ઉપર પ્રમાણેનો અર્થ ખેંચે છે. પણ ખરી રીતે બાદરાયણનો મત તો સૂ. ૫ માંજ આપેલો છે અને સૂ. ૬ તે અન્યના મતે છે. તે મત પોતાને સ્વીકાર્ય નથી. તેથી તેના તરફ અનાદર સૂચવવાને સૂત્રમાં પોતે “વા” શબ્દને યોગ્ય છે. તેથી તે પોતાનો મત નથી, પણ શંકર અને ભાસ્કર તેને બાદરાયણના મત તરીકે કાઢી બેસાડે છે. આથી યથાર્થ બ્રહ્મ જ્ઞાનના મતથી તેઓ અજ્ઞાત હોવા જોઈએ. વળી તેમના મતમાં ઇશ્વરના અભિધ્યાનની સાધન તરીકે ગંગતિ નથી. ઇશ્વરને તેઓ સગુણ શબ્દ બ્રહ્મ તરીકે ફક્ત ગૌણજ માને છે. તેથી ગૌણની ઉપાસનાને સાધનરૂપ જનતી નથી. આ રીતે તેમના મતમાં દ્વિપણો છે. વળીજ શ્રુતિ ઉપર તેઓ પોતાના અર્થ માટે આધાર રાખે છે તે ચેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં નિદ્રાના પ્રકરણમાં છે કારણ કે તેની આગળ સુષુપ્તિનું નિરૂપણ છે નિદ્રામાં વિવેક અને જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે. આથી જ્ઞાનનો તિરોભાવ અહિંઆ જણાવવાને ઉપરની શ્રુતિ કહેલી હોવાથી અમે કહેલો અર્થ બરાબર છે.

(સાર)—આ અધિકરણમાં સ્વપ્ન સૃષ્ટિનો વિચાર કર્યો છે. સ્વપ્ન સૃષ્ટિ તે સત્ય લક્ષ્ય કે મિથ્યા. પૂર્વપક્ષી સૂત્ર ૧ માં તેને સત્ય જણાવે છે કારણ કે બૂ. ૪-૩-૯ માં સ્વપ્ન સૃષ્ટિનું વર્ણન છે એમ તે કહે છે. વળી સૂત્ર ૨ માં કહે છે કે કેટલાક શાખાવાળાઓ સ્વપ્ન સૃષ્ટિના સર્જનાર ભગવાન છે એમ કહે છે કારણ કે તેજ જીવા સૂતા હોય ત્યારે જાગે છે એવું વાક્ય છે. ભગવાને ઇચ્છાપૂર્વકજ આ સૃષ્ટિ બનાવી છે. આ પૂર્વ પક્ષનો ઉત્તર સૂ. ૩ થી આપે છે. ત્યાં કહે છે કે જે બૂ. ૪-૩-૯ ની શ્રુતિનો આધાર આપ્યો તેમાં તો ફક્ત સ્વપ્નની સૃષ્ટિ હોવા વિષે કહેલ છે. તે શ્રુતિ એમ કહેતી નથી કે સૃષ્ટિ સત્ય છે. ખરી રીતે તો સ્વપ્નની સૃષ્ટિ મિથ્યા છે, કારણ કે તેમાં જે પદાર્થો જોવામાં આવે છે અગર બનાવો અનુભવાય છે તે બધા પરસ્પર સંબન્ધ વગરના અને અસંગત છે, તથા જગત્ દશામાં આપણે તેમને જોઈએ છીએ તે પ્રમાણે સંપૂર્ણ હોતા નથી, માટે તે સત્ય નથી. શ્રુતિઓમાં ફક્ત જગત્ તેજ સત્ય કહેલ છે, સ્વપ્ન સૃષ્ટિ નહિ. આથીજ સ્વપ્નમાં પદાર્થો છૂટા છૂટા દેખાય છે, સૂ. ૪ માં કહે છે કે સ્વપ્ન એ મિથ્યા છતાં શુભ તથા અશુભ ફલનું સૂચક છે. સૂ. ૫-૬ માં જીવ બ્રહ્મનો અંશ છતાં દુઃખી શાથી થાય છે તે વિષેનો વિચાર છે. સૂ. ૫માં બાદરાયણનો પોતાનો મત છે તે કહે છે કે ભગવાનની ઇચ્છાથીજ જીવમાં ભગવાનના ઐશ્વર્યાદિ છ ધર્મો તિરોબૂત થયા છે, અને તેથી તેને સંસારાસક્તિરૂપી બન્ધન તથા અન્યથાજ્ઞાનરૂપી વિપર્યય થતાં તે દુઃખી બને છે. સૂ. ૬ માં અન્યનો આ વિષેનો મત આપે છે. કેટલાક એમ માને છે કે જ્યાં સુધી દેહ હોય ત્યાં સુધી જીવને વિયોગ થતાં—સૂક્ષ્મ દેહ સાથેનો સંબન્ધ છટ્ટી જતાં તેનો બન્ધ પણ જતો રહે છે, અને પોતે બ્રહ્મનો અંશ છે એમ સમજે છે અને તેથી દુઃખરહિત બને છે.

૨ જી. અધિકરણ.

ઉપર પ્રમાણે સ્વપ્ન સૃષ્ટિને મિથ્યા જણાવીને તથા જીવના વિપરીત જ્ઞાનથી તેના અજ્ઞાનનું નિરૂપણ કરીને કેવલ અજ્ઞાનનું નિરૂપણ કરવાને માટે અજ્ઞાનના સ્થાન અને સ્વપ્નના અભાવનું નિરૂપણ કરે છે. કૌ. ૪-૧૯માં સુષુપ્તિ દશાનું વર્ણન છે. ત્યાં કહે છે કે “જ્યારે જીવ સૂતેલો કોઈ સ્વપ્નને જોતો નથી ત્યારે તે નાડીઓમાં હોય છે.” પછી આ જીવમાં પ્રાણજ એક રૂપ બને છે. “બૂ. ૪-૩-૨૧માં પણ કહે છે કે “પ્રાણ આત્માથી યુક્ત થયેલા જીવને કોઈ પણ બાહ્ય પદાર્થનું જ્ઞાન હોતું નથી.” આ બે શ્રુતિઓ વાંચતાં અહિંઆ સંદેહ થાય છે કે સ્વપ્નની માફક પ્રપંચ સૃષ્ટિને માયિક ભગવાન કરે છે કે નહિ આમાં પૂર્વપક્ષ નીચે પ્રમાણે છે.

ક. ૨-૫-૮માં કહે છે કે જ્યારે જીવો સૂતા હોય ત્યારે ભગવાનજી જાગે છે આમાં જીવની ફક્ત સુષુપ્તિમાં ભગવાનની સૃષ્ટિ કહેલી છે. તેમજ કૌ. ૪-૧-૮ માં કોઈ પણ દર્શનનો નિષેધ કરે છે અને બૃ. ૪-૩-૨૧ માં જાગરણ તથા સ્વપ્નના પ્રપંચનો ભેદ નહિ કહેલો હોવાથી અર્થાત્ સ્વપ્ન સૃષ્ટિની માફકજ પ્રપંચ સૃષ્ટિ છે એમ કહેલું છે તેથી અને ત્યાં સ્વપ્નના અદર્શનનું કરીને સૃષ્ટિનો નિષેધ કર્યો નથી. માટે સુષુપ્તિમાં પણ પ્રપંચ સૃષ્ટિ છે.

સિદ્ધાન્ત—જ્યારે જીવ નાડીમાં તથા આત્મામાં હોય છે ત્યારેજ તેને સ્વપ્ન હોતું નથી. તે વખતે તેનામાં સ્વપ્નનો અભાવ હોય છે તેમ તે વખતે એને કશું પણ જ્ઞાન હોતું નથી. તેનો કોઈ પણ પ્રપંચજ તે વખતે નથી. કારણ કે કામના હોય તોજ પ્રપંચ હોઈ શકે એમ બૃ. ૪-૩-૨૧ માં જણાવ્યું છે પણ જ્યારે તે જીવ નાડીઓમાં તથા આત્મામાં પ્રવેશ પામેલો હોય ત્યારે તેને કોઈ પણ કામના હોતી નથી તેથી તેને માટે સ્વપ્નના પ્રપંચનું નિર્માણ પણ નથી. આથી જ્યારે નાડીઓમાં તથા આત્મામાં જીવ હોય ત્યારેજ આ સ્વપ્નનો પ્રપંચ તેમનામાં નથી. અહિં આ પ્રપંચના અભાવના એ પ્રકાર જણાવ્યા છે—નાડીઓમાં જીવ હોય ત્યારે અને આત્મામાં હોય ત્યારે. હિતા નામની પુરીતન તે હૃદયને ઘેરીને રહેલી છે. હૃદયમાં તો જીવ અને ઇન્દ્રિયોની સ્થિતિ છે. તેની અંદર પરમાત્મા છે. ત્યાં જ્યારે નિદ્રાને લીધે જીવ હિતા નાડીઓમાં હોય છે ત્યારે તે સ્વપ્નને જૂએ છે. જ્યારે ત્યાંથી બહાર નીકળીને પુરીતનની પાસે નાડીના પ્રાન્ત ભાગમાં હોય ત્યારે ગાઢ સુષુપ્તિ હોય છે. આ બન્ને સ્થાનોમાં જ્યારે જીવ હોય છે ત્યારે ત્યાં કામનાનો અભાવ હોય છે. જ્યોતિર્બ્રહ્મણમાં કહે છે કે જ્યાં જીવ સૂતેલો હોય છે ત્યારે કોઈ પણ કામનાની તે ઇચ્છા કરતો નથી તેમ કોઈને પણ તે જોતો નથી. ત્યાં આ હિતા નામની નાડીઓ હોય છે. આ હિતા નામની નાડીમાં સ્વપ્ન સૃષ્ટિનો અભાવ કહ્યો છે. તેજ પ્રમાણે જ્યારે સૂતેલો કોઈની પણ કામના કરતો નથી તેમ કોઈ પણ સ્વપ્નને જોતો નથી ત્યારે આનું તે ૩૫ આત્મકામ, આમકામ, અને અકામ હોય છે” આમાં પરમાત્મામાં જીવનો પ્રવેશ હોય ત્યારે સ્વપ્નના પ્રપંચનો અભાવ છે. આ રીતે એ પ્રકારની સુષુપ્તિમાં જીવને સ્વપ્ન હોતું નથી. ૭

(સાર) સુષુપ્તિ એ પ્રકારની છે. જ્યારે જીવ હિતા નામની નાડીઓમાં પ્રવેશેલો હોય ત્યારે તથા પરમાત્મામાં પ્રવેશેલો હોય ત્યારે. આ બન્ને સ્થિતિમાં જીવને સ્વપ્ન પ્રપંચનો અભાવ છે. તેમ તે અવસ્થામાં તેને કોઈ બીજા પદાર્થનું જ્ઞાન નથી.

૩ જીવ અધિકરણ.

સૂત્ર ૮—આ અધિકરણમાં જાગ્રદવસ્થાના હેતુનો વિચાર કરે છે. અહિં આ બૃ. ૪-૩-૧૫ ની શ્રુતિનો આધાર લેઈને એમ શંકા કરે છે કે નાડીઓમાંથી અગર ભગવાનમાંથી (આત્મામાં) પ્રવેશ કર્યા પછીથી હૃદયદેશમાં આવીને પછીથી તે જાગે છે કે કેમ? અથવા તો જ્યાં તે સ્થિત હતો ત્યાંથીજ જાગે છે? અર્થાત્ સુષુપ્તિમાં નાડીમાં તથા આત્મામાં જીવ હોય છે ત્યાંથી હૃદયદેશમાં આવીને પાછો જાગે છે કે નહિ? બૃ. ૪-૩-૧૫ ની શ્રુતિનો અર્થ એવો છે કે “આ સ્વપ્ન જ્યોતિઃજીવાત્મા આ સુષુપ્તિ સ્થાનમાં પ્રાપ્તની સાથે પરિબંધ કરીને તથા તેના આનન્દનો અનુભવ કરીને સ્વપ્નમાં પુણ્ય અને પાપ, તથા તેમનાં ફલ જોઈનેજ ગમનને પ્રતિકૂલ રીતે સ્વસ્થિતિના સ્થાન ૩૫ યોગિને લક્ષ્યમાં લેઈને જાગ્રત્ થવાને માટે ફરીથી આવે છે.

પૂર્વપક્ષી ઉપરની શ્રુતિ ઉપરથી એવું અનુમાન કાઢે છે કે શ્રુતિમાં ચરિત્વા ‘ફરીને’ એવો શબ્દ છે અને તેમાંના ચર્ ધાતુનો અર્થ “જવું, ફરવું” એવો છે, અને તેને “ત્વા” પ્રત્યય લગાડ્યો છે એટલે “જઈને-ફરીને” એમ અર્થ થાય છે. આ શબ્દને “જાગ્રવતિ” ક્રિયાપદની સાથે જોડતાં, જાગ્રત્ દશામાં ફરીથી આવતાં હૃદયના સ્થાનમાં પાછા ફરીને તે જાગ્રત્ દશામાં પાછો આવે છે એમ અર્થ છે. માટે

સ્વસ્થાન હૃદયમાં જઈનેજ તે જીવ પાછો જાગૃત થાય છે એ પક્ષ યરાગર છે.

સિદ્ધાન્તી—આ પક્ષને સ્વીકારતા નથી. તે એમ કહે છે કે હૃદયમાં પાછા ફર્યા સિવાય નાડીઓ-માંથીજ યારાગર તે જાગૃત થાય છે. કારણ કે જે માણસ ખાડામાં પડેલો હોય તો તે ત્યાંથી ઉઠીને ઉભો ન થાય ત્યાં સુધી બીજે તે જઈ શકે નહિ. તેજ પ્રમાણે સુષુપ્તિ સમયે નાડીઓમાં પ્રવેશ પામેલો જીવ ત્યાંથી ઉત્થાન પામ્યા સિવાય હૃદયસ્થાનમાં જઈ શકેજ નહિ. આ અર્થ સાથે “ચરિત્વા”ની સાથે વિરોધ આવતો નથી. ત્યાં ચરનો અર્થ ‘ફરવું, જવું’ એમ કરવાનો નથી પણ ભક્ષણ કરવું, ભોગ કરવા એવા થાય છે. “આનન્દ ભોક્તા” આ શ્રુતિ પ્રમાણે ત્યાં આનન્દનો ભોગ કહેલો છે તેથી નાડીમાંથી આત્મા પાસેથી તે જાગૃત થાય છે. જ્યાં-નાડીમાં આત્મા પાસેથી તે પ્રવેશ પામે છે (સુષુપ્તિ સમયે) ત્યાંથીજ તે જાગે છે. હૃદય દેશમાં આવીને જાગે છે એમ કહેવું તે ખોટું છે. ૮

સૂત્ર ૯—“સુષુપ્તિમાં નાડીમાં પ્રવેશ પામેલો જીવ, જાગૃત થાય છે તેમાં ચાર હેતુઓ આપવામાં આવે છે. (૧) સુષુપ્તિની પહેલાં કરેલું અધૂરું કર્મ જગ્યા પછીથી તે પૂરું કરે છે. (૨) જગ્યા પછી સુષુપ્તિ પહેલાં કરેલાં કર્મનું તેને સ્મરણ થાય છે. (૩) સ્મૃતિ પણ તેમાં છે તથા (૪) વિધિ પણ છે આ ચાર કારણોથી સુષુપ્તિનો જીવજ જાગે છે ને સિદ્ધ થાય છે.

સૂત્રના “શબ્દ”નો અર્થ શ્રુતિ થાય છે. અહિંયાં ‘૫. ૪-૪-૫ ની પુણ્ય કર્મથી પુણ્યશાળી થાય છે અને પાપ કર્મથી પાપી થાય છે” તથા ‘૫. ૨-૧-૧૬ ની “ત્યારે આ ક્યાં હતા અને ક્યાંથી આવ્યા? એ બે શ્રુતિનો આધાર અહિંયાં આપ્યો છે. વિધિને પ્રબોધમાં કારણ જણાવવાને આ. સૂ. ૪-૪-૧, તૈ. સં. ૫-૫-૬-૭ અને તૈ. બ્રા. ૨-૨-૧ નો આધાર આપ્યો છે. આ રીતે કર્મ, અનુ-સ્મૃતિ, શ્રુતિ અને વિધિના હેતુઓથી સુષુપ્તિનો જીવજ ફરીથી જાગે છે. ૯

સૂત્ર ૧૦—શંકા-ઉપર તમે ચાર હેતુઓ આપ્યા તેમાં કર્મ અને અનુસ્મૃતિ પણ જણાવ્યાં હતાં. અને તે ઉપરથી એમ જણાવ્યું કે જગ્યા પછી જીવ ઉદ્યતા પહેલાં અધૂરાં મૂકેલાં કર્મને તે પૂરાં કરે છે તથા તેને પૂર્વકાલનું સ્મરણ છે માટે સુષુપ્તિનો જીવજ જાગે છે એમ કહ્યું તે યરાગર છે પણ મૂર્છાવસ્થામાં કર્મ અને અનુસ્મૃતિ એ બે હેતુઓ હોતા નથી. તો પછી એક વખત જીવ મૂર્છામાં પડ્યા પછીથી તે પાછો જાગતો નથી પણ બીજા કોઈ જાગતાં હોવા બેઠાં. મૂર્છામાં સ્મૃતિનો તદ્દન નાશ હોય છે. જેમ અમરુ રાજને મૂર્છા દશાપછી શંકરાચાર્યના જીવનો તેમાં પ્રવેશ થયો ત્યારે તેને પૂર્વોપરનું સ્મરણ છૂટી ગયું હતું. તેવે વખતે તેમ અન્યથીજ લૌકિક વ્યવહાર તેમ તે અન્યત્ર પણ જનશે. વળી અનુસ્મરણ એ શું છે? તેનો ભુક્ષિની વૃત્તિઓ છે. અને ભુક્ષિ એટલે ઉપાધિ. ત્યાં જે જીવ પ્રવેશે છે તેજ જીવ, ગંગાના પ્રવાહમાં અન્ય જલ ભળે તે અન્ય જલ વાળું હોય છે તેમ તે જીવ પણ અન્યની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને તે કાર્ય કરશે તો પછી મૂર્છામાં તેનો તે જીવ નથી. પણ અન્યજ છે.

ઉત્તર—મૂર્છા અવસ્થા એટલે શું? તેનો તમને યરાગર ખ્યાલ નથી. મૂર્છા એ અર્ધ સંપત્તિ છે. તે તેનાથી ઈતરનો નિશ્ચય નહિ કરાવનાર જે સાધારણ ભુક્ષિ છે તે મૂર્છાવસ્થામાં પૂરેપૂરી હોતી નથી. તે અધૂરીજ ત્યાં પોતાનો વ્યાપાર કરે છે. મૂર્ચ્છિતના યજ્ઞના અધિકારના અભાવને લીધે ત્યાં વિધિની અપ્રવૃત્તિથી કર્મ અને અનુસ્મૃતિનો પણ પ્રત્યક્ષથીજ બાધ છે. ત્યાં અપૂર્વ લૌકિક વ્યવહાર સાધનરૂપ નથી તેથી અને પોતે જે કંઈ કરે છે તે પોતાના જીવન માટે કરે છે આથી ત્યાં અર્ધ સંપત્તિ છે “તે જીવ આ છે” એવો નિશ્ચય થાય છે. તેમ વિલક્ષણ વ્યવહારના અભાવથી “તે અન્ય હશે” એવો નિશ્ચય થાય છે. આથી તેમાં જણાતા વ્યવહારનો ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકતો નથી. તેમાં વ્યવહારનો છે પણ તેનો ચોક્કસ નિર્ણય કરી શકતો નથી. વળી અમરુ રાજનું દૃષ્ટાન્ત આપવું તે યુક્ત નથી કારણ કે બ્રહ્મ વૈવર્તના બ્રહ્મભણ્ડમાં મૂર્ચ્છિત ઉપબર્હણ ગંધર્વની મૂર્છા પછી પાછું જ્ઞાન આવતાં તેને પ્રથમના જીવનું સ્મરણ

થયું હતું. આથી ત્યાં એકનો એકજ જીવ હશે કે અન્ય એમ બરાબર નિશ્ચય કરી શકાતો નથી તેથીજ આપણને તે વિષે શંકા રહે છે એ વાત ખરી છે. તેથીજ અમે એમ કહીએ છીએ કે મૂર્છામાં અર્ધ સંપત્તિ છે પણ તેથી એમ કહ્યું નથી કે ત્યાં અન્ય જીવ હશે? જીવ તો મૂર્છા પૂર્વ અને પછી એકજ છે પણ અર્ધ મૂર્છા કાલે અર્ધ સંપત્તિને લીધે તેનું નિશ્ચયપૂર્વક જ્ઞાન થતું નથી. આથી મુખના દષ્ટાન્તથી સુષુપ્તિના સિદ્ધાન્તનો ભંગ થતો નથી. માટે સુષુપ્તિમાં જે જીવ સૂતો હતો તેજ જાગે છે. માટે સુષુપ્તિ, સ્વપ્ન કે જાગૃત તમામ અવસ્થામાં એકનો એકજ જીવ છે. અને તે જીવને સ્વપ્નાદિ દોષ જે સંગન્ધ બિદ્મૂલ્ક છેજ નહિ. વળી તે ઉત્તમ દેહથી યુક્ત છે અને ભગવાન્ના જ્ઞાનથી રહિત હોવા છતાં તે જ્ઞાનનો અધિકારી છે.

(સાર)—સ્વભાવસ્થાની માફક સુષુપ્તિમાં પણ એકનો એક જીવજ છે. તે અવસ્થામાં જીવ હિતા નામની નાડીઓમાં તથા આત્મામાં પ્રવેશેલો હોય છે તેથી તેને સ્વપ્નનો અનુભવ હોતો નથી, પણ જ્યારે તે જાગે છે તે ત્યાંથીજ પાછો જાગે છે. તેને હૃદય પ્રદેશમાં પાછું આવવું પડતું નથી આને માટે કર્મ, અનુસ્મૃતિ, શ્રુતિ અને વિધિનાં કારણો હેતુઓ છે. સુષુપ્તિ પહેલાં અધૂરાં મૂકેલાં કામને જાગ્યા પછીથી પાછાં પૂરાં કરે છે, તથા સુષુપ્તિ પૂર્વેનાં કામનું સ્મરણ જાગ્યા પછી પાછળથી થાય છે, તથા શ્રુતિ તેમજ વિધિ વચનો હોવાથી સુષુપ્તિનો જે જીવ તેજ જાગે છે. વળી મૂર્છા દશામાં પણ જો કે જીવને ચોક્કસ જ્ઞાન હોતું નથી. તેથી ત્યાં અર્ધ સંપત્તિ હોય છે. તેથી અત્રે નિશ્ચય થઈ શકતો નથી કે ત્યાં મૂર્છામાં પડેલો જીવ અમૂક છે અને ત્યાર પછીથી જાગનાર જીવ જૂદો છે. ત્યાં જીવ તો એકનો એકજ છે પણ તેના વિષેનું જ્ઞાન બરાબર નથી.

૪ થું અધિકરણ.

સૂત્ર ૧૧—આ અધિકરણમાં વિષયના નિશ્ચય માટે બ્રહ્મના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં આવે છે. આ વિષયમાં અન્યોન્ય જે વિરુદ્ધ વાક્યો છે તેના નિર્ણય કરવામાં આવે છે. પ્રથમ અધ્યાય અને દ્વિતીય અધ્યાયોમાં સમન્વય અને અવિરોધથી બ્રહ્મના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તે બે અધ્યાયના બ્રહ્મના કર્તૃત્વ વિષેના તમામ સંશયોનું નિવારણ કર્યું હતું અને બ્રહ્મમાંજ જડ અને જીવનો આવિર્ભાવ છે એમ જણાવ્યું હતું. હવે બ્રહ્મના ધર્મોમાં જણાવના વિરોધનો વિચાર કરવાનો બાકી રહે છે તે વિષે આ અધ્યાયના તૃતીય પાદમાં ખાસ કરીને કહેવામાં આવશે. અહિંયાં તો બ્રહ્મમાં જે જડ અને જીવના ધર્મો જોવામાં આવે છે તે વિષે વિચાર કરવામાં આવે છે.

કેટલીક શ્રુતિઓ વાંચતાં આપણને એમ સમજાય છે કે કવચિત્ બ્રહ્મમાં જડ અને જીવના ધર્મો કહેવામાં આવ્યા છે અને કેટલીકમાં તેમનો નિષેધ કર્યો છે જેમ કે છાં. ૩-૧૪-૨માં બ્રહ્મને મનોભય, પ્રાણ, શરીર, ભાષ્પ, સત્સંકલ્પ, આકાશાત્મા, સર્વકર્મો, સર્વકામ, સર્વગન્ધ, સર્વરસ કહેલ છે.

ખીજે સ્થળે તો “અપ્રાણ. અમના, શુભ્ર” ‘નિષ્કામ નિષ્ક્રિય’ “શાન્ત” તથા “અશબ્દ, અસ્પર્શ, અરૂપ, અરસ, નિત્ય, અગન્ધ, અસ્થૂલ, અને અનાણુ” વગેરે રૂપે કહેલ છે. તો અહિંયાં સંદેહ થાય છે કે બ્રહ્મ સધર્મક અને નિર્ધર્મક હશે? કે બેમાંથી એકજ રૂપે હશે? અહિંયાં મનોભય” વગેરે જે ધર્મો છાં. ૩-૧૪-૨માં જણાવેલા છે તે જીવનાજ છે એમ કહેવું બ્યાજની નથી, કારણ કે તે ધર્મો બ્રહ્મના પ્રકરણમાં જણાવેલા છે. વળી લોક પ્રતીતિ શ્રુતિની સરખામણીએ દુર્બલ હોવાથી અસ્થૂલાદિ વાક્યમાં તેમનો નિષેધ છે. તેથી બન્ને પ્રકારનાં વાક્યોમાં આ વિષેનો સંદેહ છે. બ્રહ્મની અંદર જે ધર્મો જોવામાં આવે છે તે ઉપાસનાને માટે લક્ષણથી લીધેલા હોવાથી બ્રહ્મ તે રીતે સધર્મક છે, પણ ખરી રીતે બ્રહ્મમાં આરોપ કરવામાં આવેલ ધર્મો છેજ નહિ, તે ધર્મો જીવના છે પણ જીવ

તે બ્રહ્મની ઉપાસના કરી શકે માટેજ તેનો આરોપ અહિંઆં કર્યો છે વસ્તુતઃ બ્રહ્મમાં ધર્મો નથી. માટે બ્રહ્મને સધર્મક તરીકે સ્વીકારી શકાય નહિ. શ્રુતિમાં તો બ્રહ્મ નિર્ધર્મકજ કહેલ છે. નિષેધ શ્રુતિનું અન્ય પ્રયોજન નહિ હોવાથી, ફક્ત બ્રહ્મના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું એજ તેનું ફલ છે. તેથી બ્રહ્મ નિર્ધર્મકજ છે. આમ પૂર્વપક્ષ છે.

અથવા બીજી રીતે પણ પૂર્વપક્ષ હોઈ શકે. આ પ્રમાણે સધર્મક અને નિર્ધર્મક બ્રહ્મ ઉભય પ્રકાર નિષેધ્ય છે.

આ પૂર્વપક્ષના વિરોધનો પરિહાર આગળ ઉપર જૂદી જૂદી રીતે કરવામાં આવશે. અહિંઆં પ્રથમ અન્ય મતના નિષેધ પૂર્વક પ્રથમના વિરોધનું સ્થાપન કરે છે. અહિંઆં કેટલાક બ્રહ્મવાદના એકદેશી આપંચો આ પ્રકારે શ્રુતિનો અવિરોધ કહે છે. “હે માંથી આ ભૂનો ઉત્પન્ન થાય છે !” “હે સૌમ્ય આગળ સત્જ હતું” વગેરે શ્રુતિઓમાં ભગવાનને ઉપાદાન કારણ જણાવ્યું છે. અને તે ઉપાદાન કારણરૂપ બ્રહ્મ માંથી જગત્ જીવ વગેરે કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે. આથી બ્રહ્મ કાર્યમાં સધર્મે એત પ્રેત છે. કોઈપણ કાર્ય આ કારણ સિવાય-બ્રહ્મ સિવાય નથી. તેથી જેમ કારણ રૂપ પૃથ્વી ઘટ, પટ, સ્તમ્ભ વગેરેમાં હોવા છતાં તેને રૂપને ધારણ કરે છે તે પ્રમાણે ભગવાન પણ અદ્રવ્ય આદિ દ્રવ્યોમાં, રસાદિ ગુણોમાં, તે તે રૂપને ધારણ કરે છે અને તે તે વ્યવહાર વાળા બને છે. તેથી બંને પ્રકારના લિંગવાળું બ્રહ્મ છે એવો એક મત છે.

અથવા બીજી રીતે પૂર્વ પક્ષનું સમાધાન કરવામાં આવે છે. કારણમાંજ તે તે પ્રદેશના અવચ્છેદથી રૂપ તથા તેના અભાવ છે કારણકે કારણનું સામર્થ્ય અચિન્ત્ય છે. સ્વતઃ તેનો અભાવ હોવાથી સ્થાનથી તેનો અંગીકાર પણ યુક્ત નથી. સ્થાનમાં તેનું ઉભય લિંગત્વ શી રીતે હોઈ શકે એવા પ્રશ્નના વિચારમાં અસત્માંથી સત્તાનો પ્રસંગ આવે. માટે બ્રહ્મ ઉભય લિંગ છે એમ અમારો મત છે. આથી બ્રહ્મસ્થાનથી પણ ઉભય છે એમ બે પદ્ધતિ તેનો અનુવાદ કરીને નિષેધ કરે છે કે સ્થાનથી તે પ્રમાણે નથી. સ્થાન એટલે ઉપાધિ, તેનાથી પણ અર્થાત્ પ્રદેશના બેદથી પણ બ્રહ્મ ઉભય લિંગવાળું સંભવતું નથી-તે શાથી? સર્વ વાક્યોમાં ઉભય લિંગવાળા રૂપનોજ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રકારે અહિંઆં એ રીતનો પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે. પર બ્રહ્મની લિંગતા તે ઉપાધિના બેદથી તથા પ્રદેશના બેદથી નથી. કારણ? સર્વત્ર એટલે સર્વ વાક્યોમાં તેનો-ઉભયલિંગ વાળા બ્રહ્મનોજ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે આથી જે આ પ્રકારનું છે, તે તેવુંજ છે. જે આ રીતનું નથી તે તેવું નથી, લોકની માફક અહિંઆં શંકા થાય કે સર્વત્ર બ્રહ્મ ઉભય લિંગ છે એમ કહેવામાં પ્રમાણ શું? સર્વત્ર એવા પ્રકારના રૂપનો ઉપદેશ યરાગર છે, કારણકે સર્વ કામાદિ વાક્ય (છાં. ૩-૧૪-૨) જેમ બ્રહ્મનું સધર્મકત્વ પ્રતિપાદન મુખ્યતઃ કરે છે તેમ “અશબ્દ, અસ્થૂલ” વગેરે નિષેધ શ્રુતિ પણ નિર્ધર્મક બ્રહ્મનું પ્રતિ પાદન કરે છે. આ ઉભય પ્રકારનું બ્રહ્મનું સ્વરૂપ એકજ છે એમાં કોઈ લિંગતા નથી. જેમ “દીર્ઘદાંત વાળો હાથી” એકલુંજ વાક્ય કોઈ કહે તો તેથી તેમાં હાથીની શું હતું કથન કર્યું નથી છતાં પણ તે હાથીની શું હતું પણ કથન છે એમ સમજી શકાય છે. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મને વિષે જે ધર્મો કહેલા ના હોય તે ધર્મો પણ બ્રહ્મને વિષે સિદ્ધ છે. વળી બ્રહ્મનું સામર્થ્ય અચિન્ત્ય છે એમ કહેવાથી એમ ઠરતું નથી કે સ્થાન પરત્વે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. કારણ કે સામર્થ્ય અચિન્ત્ય હોવામાં બ્રહ્મ અચિન્ત્ય સામર્થ્ય વાળા હોવાથી તેમની અચિન્ત્યતાને લીધે જીવને જ્ઞાનનો ઉદયજ થશે નહિ તો પછી “બ્રહ્મને જાણીને મૃત્યુને પણ તરી જાય છે” એ વાક્યમાં જે મુક્તિનું કથન કર્યું છે તેનો પણ બાધ આવે. માટે અન્ય મતો પ્રમાણે બ્રહ્મમાં જડ અને જીવના ધર્મો છે પણ ખરા અને નથી પણ ખરા એમ કહેવું અશક્ય હોવાથી શ્રુતિમાં જણાવેલો વિરોધ સિદ્ધ છે. ૧૧

મુત્ર ૧૨—અન્ય પ્રકારથી ઉભયલિંગત્વના વિરોધના સમાધાનની આશંકા કરીને તેનો ત્યાગ કરે છે.

શંકા—બ્રહ્મ ઉભયપ્રકારનું છે એવી ઉક્તિથી વિરોધ સંભવતો નથી. શાથી? બેદ છે તેથી. લોકમાં

તે તે કાર્ય અને કારણ વચ્ચે ભેદ જોવામાં આવે છે તેથી પ્રપંચથી વિવક્ષણુ ધ્વજ જૂદું છે અને પ્રપંચના લક્ષણવાળું ધ્વજ જૂદું છે. તેમ જોનું જ્ઞાન થાય છે તે ધ્વજ ભિન્ન છે અને જોનું જ્ઞાન નથી તે પણ ભિન્ન છે. આમ એક ભેદના અંગીકારમાં તે સર્વ ઉપપન્ન છે.

ઉત્તર—મધુ ધ્વજાણુમાં ‘આ પૃથ્વી સર્વનું મધુ છે’ (મુ. ૨-૫-૧) વગેરે વાક્યોમાં ધ્વજની અભેદતા જણાવી છે. ત્યાં કાર્ય અને કારણના રૂપના ભેદનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. વળી ત્યાં તે તે વાક્યોમાં તેના તેના ધર્મોનું શ્રવણ છે. તો પણ ત્યાં પ્રતિપાદ્ય ધ્વજ સર્વત્ર એક રૂપ હોવાથી સર્વત્ર સર્વ કાર્ય, સર્વ કારણ, સર્વ રૂપો, અને સર્વ પ્રકારો છે. તેથી ત્યાં ભેદ છે એમ કહીને શ્રુતિઓના અર્થ કલ્પવા તે યોગ્ય નથી. ૧૨

સૂત્ર ૧૩—આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ શ્રુતિથી ભેદનું નિરાકરણ કરીને કદાચિત્ કોઇ સ્મૃતિનો આધાર દેખાડીને એમ કહે કે સધર્મિક અને નિર્ધર્મિક ધ્વજ વચ્ચે ભેદ છે તો તેનો ઉત્તર આપવાને આ સૂત્ર પ્રયોજે છે. આ સૂત્રમાં અપિ “પણુ” શબ્દ એમ સૂચવે છે ભેદના અભાવમાં અન્ય પ્રમાણ છે તેથી સ્મૃતિના આધારથી જો ભેદ દેખાડવામાં આવે તો તે ટકી શકશેજ નહિ. કેટલાક કહેતાં કણ્વ, મધ્ય દિનીની શાખા વાદાઓ ભેદના નિષેધ પૂર્વક અભેદ જણાવે છે. તેઓ કહે છે કે સધર્મિક ધ્વજ અને નિર્ધર્મિક ધ્વજમાં ભેદ નથી પણ અભેદજ છે. કારણ કે ધ્વજના વિષે એવી શ્રુતિઓ છે કે “તે મનથીજ પ્રાપ્ત કરવા જોઇએ” “ધ્વજમાં કંઈ પણ નાનાત્વ નથી” “જો અહિંમાં નાનાત્વ જૂએ છે તે મૃત્યુ કરતાં પણ વિશેષ મૃત્યુને મેળવે છે” આ શ્રુતિઓમાં ભેદનો નિષેધ કર્યો છે. અહિંમાં પહેલાં “પ્રાણુના પ્રાણુ” વગેરેથી તેના નિયામક પ્રાણુદિના આધિદેવિકને જે જણે છે તે ધ્વજને જણે છે એમ કહીને તેનેજ તે પ્રાપ્ત છે એમ કહેતાં તેના સ્વરૂપને કહે છે “અહિંમાં નાનાત્વ નથી” અર્થાત્ ધ્વજ મનથીજ પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવા છે, તેમાં નાનાત્વ (ભેદ) નથી. છતાં જે કંઈ વેદન (જ્ઞાન) નો વિષય અને છે તે સધળું ધ્વજજ છે. તેનાથી જૂદું કંઈ પણ નથી. આ અર્થને વિશેષ દલીલૂત કરવાને માટે આગળ કહે છે કે જે કોઇ ધ્વજમાં ભેદ જોશે તે મહામૃત્યુને પ્રાપ્ત થશે. મૂળ શ્રુતિમાં ય જ્ઞ નાનેવ પશ્યતિ” જે નાનાત્વ (ભેદ) જેવું જુએ છે” એવા શબ્દો છે ફક્ત “ભેદ જુએ છે” એમ નહિ, આથી “હું એક છું બહુ થાઉં” એ શ્રુતિમાં જેમ ધ્વજની ઇચ્છાથી, નૈમિત્તિક નાનાત્વની પ્રતીતિ થાય છે, તેની અહિંમાં વ્યવસ્થિત કરી છે. આથી ધ્વજની પોતાનીજ ઇચ્છાથી વિવક્ષણુ સ્વરૂપે તે દેખાય છે. આથી ધ્વજની સધર્મિકતા તથા નિર્ધર્મિકતામાં કંઈ પણ જૂદાપણું નથી. આથી વાસ્તવિક સમ્મતીય, વિન્મતીય, અને સ્વગત ભેદનેજ જૂએ છે તેનેજ દોષ લાગે છે એમ સમજાય છે. અર્થાત્ ધ્વજમાં વાસ્તવિક રીતે સમ્મતીય, વિન્મતીય અગર સ્વગત ભેદોજ નથી. આથી જો સ્મૃતિમાં ભેદ દેખાડવા હોય તો તે પ્રમાણુ વગરનો છે માટે સ્વીકાર્ય નથી. તેમજ વળી શ્રુતિમાં ધ્વજની ઉભયલિંગતા સિદ્ધ હોવાથી, તેની સાથે વિરોધ જણાવનારી શ્રુતિઓ અર્થની ઓધક હોતી નથી.

(સાર) આ અધિકરણમાં ધ્વજ સધર્મિક કે નિર્ધર્મિક છે? તથા કેટલીક શ્રુતિઓમાં ઝડ અને છવના ધર્મો ધ્વજમાં જોવામાં આવે છે તો તે ધર્મો ધ્વજમાં છે કે નહિ? એ પ્રશ્નનો વિચાર કરે છે. પ્રથમ એકદેશીના મત પ્રમાણુ તેનો ખૂલાસો સૂ. ૧૨ માં આપે છે. એક દેશી ઋષિઓ એમ કહે છે કે સ્થાન પરવે ધ્વજના સ્વરૂપમાં ભેદ હોવાથી, તેમ કેટલીક જગ્યાએ “અપિ પણુ” શબ્દથી એ ભેદ જણાવેલો હોવાથી તથા ધ્વજનું સામર્થ્ય અચિન્ત્ય હોવાથી, પરધ્વજમાં ઉભયલિંગતા સંભવતી નથી. કારણ કે સર્વત્ર ધ્વજ વાક્યોમાંજ આ પ્રકારે ધ્વજના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે.

સૂત્ર. ૧૨ માં એવી શંકા કલ્પી છે કે પ્રપંચ ધર્મવાળું ધ્વજ અને તેનાથી રહિત ધ્વજ એમ બે જૂદા ધ્વજો છે. એમ ભેદના અંગીકાર હોવાથી પ્રથમ જણાવેલો વિરોધ નથી. આ સામે કહે છે કે

તિના પ્રત્યેક વચનમાં અમેદ છે. તેમજ કેટલાક શાખાવાળાઓ એમ કહે છે કે બ્રહ્મમાં ભેદનો નિષેધ કરેલો છે અને અમેદતાનુંજ પ્રતિપાદન કરેલું છે.

૫મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૧૪—આ પ્રકારે ઉભયલિંગની શ્રુતિઓનો વિરોધ સિદ્ધ થતાં, છાં. ૩-૧૪-૨માં બ્રહ્મને “સર્વકર્મો, સર્વકામ” એ રીતે જે વર્ણવ્યું છે ત્યાં સર્વ કર્મત્વ તથા સર્વકામત્વ ધર્મો બ્રહ્મમાં છે કે નહિ? અહિંયાં પ્રથમ એક દેશીના મત પ્રમાણે સમાધાન કરવામાં આવે છે કે તેના મતમાં કંઈક દ્વિપણ છે તે આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે. ઉપર જણાવેલી રીતે જે શ્રુતિઓમાં વિરોધ આવી પડે તો સમજવું કે બ્રહ્મ એ જગત્થી જૂદું છે. આથી સૂત્રમાં ‘અરૂપવદ્’ શબ્દ યોજ્યો છે. ‘રૂપ’ એટલે જે વ્યવહારનો વિષય છે તે. તેનાથી યુક્ત તે ‘અરૂપવત્’ અર્થાત્ વિશ્વ. બ્રહ્મ ‘અરૂપવત્’ નથી એટલે વિશ્વથી જૂદા પ્રકારનું છે. શાથી બ્રહ્મ વિશ્વથી જૂદું છે એમ કોઈ પ્રશ્ન પૂછે તો કહે છે કે તે બ્રહ્મજ પ્રધાન કહેતાં મુખ્ય છે. જ્યાં જેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હોય ત્યાં તેજ મુખ્ય છે. બ્રહ્મના પ્રતિપાદનમાં તેના ધર્મો મુખ્ય છે અન્યના ધર્મો નહિ, સર્વત્ર બ્રહ્મનુંજ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. વળી જેમ અરથૂલાદિ વાક્યમાં “एतद्वैतदक्षरम्” માં કેવલ બ્રહ્મને પ્રકૃત વિષય બનાવીને અન્ય પ્રમાણથી અનધિગત પ્રશાસન વગેરે ધર્મો ત્યાં કહેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે જો કહેવામાં આવે તો સર્વ કર્મત્વાદિ મુખ્યજ થાય. વળી બ્રહ્મના ધર્મો લૌકિક ધર્મને તુલ્ય, અને લોક પ્રસિદ્ધ હોય છે. “મનોમય પ્રાણશરીર” માં બ્રહ્મને શરીરવાળું જણાવ્યું છે, અને તે પ્રકારના તેના ધર્મો પ્રસિદ્ધ છે એમ અનુવાદ કર્યો છે. આથી બ્રહ્મને “સર્વ કર્મ” કહ્યા છે. તેનો અર્થ એવો છે કે સર્વનું કર્મજ જેનું કર્મ છે, અથવા જેનું સઘળું કર્મ છે તેવું બ્રહ્મ છે. અહિંયાં “સઘળું” એટલે શું? એમ કોઈને શંકા થાય તો કહે છે, તે લોક પ્રસિદ્ધનોજ અનુવાદ છે, અર્થાત્ જે કર્મ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તે કર્મ બ્રહ્મનું છે. આથી શરીરના ધર્મોજ સર્વ કર્મત્વ વગેરે છે, કારણ કે તે મુખ્ય નથી તેથી. તે ધર્મોનો ભગવાનમાં ઉપચાર કરવામાં આવે છે. માટે તે યુક્ત છે એમ અર્થ છે. તેથી કાર્યના ધર્મો પણ કાર્યની માફક બ્રહ્મરૂપ છે. જેમ જડ તથા જગત્ એ બ્રહ્મરૂપ છે તેમ કાર્યના ધર્મો પણ બ્રહ્મરૂપ છે, બ્રહ્મના ધર્મરૂપ નહિ. એમ આથી સિદ્ધ થાય છે. ૧૪

સૂત્ર. ૧૫-શંકા—જે સર્વ કર્મત્વાદિ ધર્મોને ઔપચારિક (લાક્ષણિક) તમે લેતા હો તો પછી કેવલ બ્રહ્મ સર્વ વ્યવહારથી અતીતજ થશે. તમે કહેશો કે કેમ બ્રહ્મને “પ્રશસ્તા” વગેરે ધર્મથી ઓળખાવેલ છે ને? પણ તેનાથી બ્રહ્મ વિષેનો વ્યવહાર બની શકશે નહિ. તે “પ્રશાસિતૃત્વ” વગેરે બ્રહ્મના ધર્મો અલૌકિક હોવાથી એકદમ બુદ્ધિમાં તે ઉતરી શકતા નથી. આથી શાસ્ત્ર પણ નિરર્થક બનશે. કોઈ વ્યવહારથી અતીત બ્રહ્મ સમજવાને માથા ફટજ નહિ કરે. વળી તેવું બ્રહ્મ મનથી પણ અગોચર હોવાથી “મનથીજ તેને પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ” એમ જે શ્રુતિ છે તેમાં પણ વિરોધ આવશે. એટલુંજ નહિ પણ “તે ઔપનિષદ પુરુષ વિષે પૂછું છું” (બૃ. ૩-૯-૨૬) “જ્યાંથી વાણી પાછી ફરે છે” (તૈ. ૨-૯) ની શ્રુતિઓનો પણ વિરોધ જણાશે.

ઉત્તર—ના. તમે જણાવો છો તેવા પ્રકારનો વિરોધ નથી. તેને માટે અમે એક દૃષ્ટાંત તમને આપીશું કે તેથી તમારી શંકાનો ખૂલાસો થશે. જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ તે વ્યવહાર્ય છે તેમ અવ્યવહાર્ય છે, તેમ બ્રહ્મ છે. સૂર્યના પ્રકાશનો વ્યવહાર એમને એમ કરી શકાતો નથી. જો સૂર્ય ઉગેલો હોય ત્યારે મેઘાદિના અભાવમાં સાન્નિધ્ય માત્રથી વ્યવહાર કરવો શક્ય છે. અર્થાત્ સૂર્ય ઉગેલો હોય અને આકાશમાં વાદળાં ન હોય તો સૂર્યને આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તેજ પ્રમાણે

લૌકિક વાણી તથા મનથી બ્રહ્મ વિષેનો વ્યવહાર આપણે કરી શકતા નથી, પણ તેમની પોતાની મંનિધિથી આપણે તે પ્રમાણ કરી શકીએ છીએ. માટે બંને પ્રકારની શ્રુતિઓ વચ્ચે વિરોધજન નથી.

શંકા—શાથી તમે આ પ્રમાણે સમજો છો.

ઉત્તર—સૂર્યના દર્શનતથીજ બ્રહ્મની વ્યવહાર્યતા તથા અવ્યવહાર્યતા સમજવી જોઈએ, નહિ તો એમાંથી એક શ્રુતિ નિરર્થક બનશે. સૂત્રમાં ‘ ચ અને ’ મૂક્યો છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે “એમવા છતાં પણ તે દૂર જાય છે” (ક. ૧-૨-૨૦) એવી શ્રુતિના બલથી પણ ભગવદ્ ધર્મો વિષે લોકનો વિરોધ દૂર કરાય છે વળી તે ધર્મો કારણ અને કાર્ય રૂપ નથી. તે નિત્ય અને અતે અલૌકિક છે તેથી તેમાં કોઈ પણ દોષ નથી. ૧૫

સૂત્ર ૧૬—શંકા—તો પછી વિરોધ દૂર કરવાને માટે અલૌકિક ઇન્દ્રિયોને કેમ સ્વીકારતા નથી? શ્રુતિમાં કહેલા દર્શન શ્રવણ વગેરે ધર્મો અકાર્ય છે એમ કલ્પના કરવી તેના કરતાં તે ઇન્દ્રિયો અલૌકિક છે એમ કલ્પવું વધારે સાચું છે. તેથી “બ્રહ્મને ચક્ષુ નથી છતાં પણ જૂએ છે” એવી શ્રુતિમાં જણાતો વિરોધ પણ દૂર થશે.

ઉત્તર—શ્રુતિ બ્રહ્મના સ્વરૂપને ઇન્દ્રિયો રહિત કહે છે. ‘ ને પ્રજ્ઞા ધનજ છે ’ એમ બૃ. ૪-૫-૧૩માં કહે છે. ત્યાં મીડાના કકડાનો દાખલો આપીને કહે છે કે જેમ મીડાના કકડાનું બાહ્ય તેમજ આંતર સ્વરૂપ મીડુંજ છે. તે મીડારૂપેજ રસરૂપ છે, તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મ પ્રજ્ઞાન રૂપે છે. આથી બ્રહ્મના સ્વરૂપના વર્ણનમાં ઇન્દ્રિયોનું કથન કરેલું નહિ હોવાથી તેની (બ્રહ્મની ઇન્દ્રિયોની) કલ્પના કરવી તે યુક્ત નથી.

શંકા—તો પછી બ્રહ્મનું કર્મ સંભવે નહિ. બ્રહ્મમાં કર્તૃત્વ પણ હોઈ શકે નહિ. ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર હોય તોજ કર્મની ઉત્પત્તિ છે તો પછી બ્રહ્મને જગતનું કર્તૃ તથા “સર્વકર્મા” જે કહે છે તે ખોટું દર્શો?

ઉત્તર—ના, શ્રુતિ કહે છે કે બ્રહ્મમાં ઇન્દ્રિયો નથી છતાં પણ કર્મ છે “આજ મહત્ ભૂત (બ્રહ્મ) નો નિઃશ્વાસ તે ઋગ્વેદ છે” “જેમ સઘળાં જલ સમુદ્રમાં એક થાય છે તેમ આ ભૂતોમાંથી ત્યાંજ હિત્યાન પામીને તેમાંજ તે એક રૂપ થાય છે” આ શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મની ક્રિયાઓ જણાવી છે. આથી બ્રહ્મમાં ઇન્દ્રિયોની કલ્પના કરવી નહિ. બ્રહ્મનું સ્વરૂપજ એવું છે કે તે સર્વાકારરૂપ છે અને તેથી તે સઘળું કરી શકે છે. સૂત્રમાં “ચ અને” શબ્દ ઉપરના અર્થને વધારે દઢીભૂત કરે છે કારણ કે તે બ્રહ્મને ઇન્દ્રિય રહિત જણાવનાર સ્મૃતિનો ઉલ્લેખ કરે છે. ભ. ગી. ૧૩-૧૪માં બ્રહ્મને “સઘળી ઇન્દ્રિયોથી વિવર્જીત કહેલ છે. માટે ઇન્દ્રિયોની કલ્પનાથી અવિરોધ નથી, અર્થાત્ બ્રહ્મમાં જો ઇન્દ્રિયોની કલ્પના કરવામાં આવે તો તેથી શ્રુતિઓમાં વિરોધ આવશે ૧૬.

સૂત્ર ૧૭ શંકા—બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ છે એમ પ્રથમ સિદ્ધ થયું છે. વળી લોકમાં એ પણ જાણીતું છે કે કારણના ધર્મો કાર્યમાં હોય છે. આથી લૌકિક કાર્યમાં આવેલા કામાદિ ધર્મો પણ બ્રહ્મમાં છે તેનું અનુમાન કરાય છે. પણ “અકામ, આસકામ” વગેરે શ્રુતિથી તે ધર્મોનો નિષેધ કરવામાં આવે છે. માટે જેઓ વેદને પ્રમાણ માને છે. તેઓએ તો આશુમાત્ર પણ અન્યથા કલ્પના કરવી બ્યાજખી નથી. માટે બ્રહ્મના ધર્મોની બાબતમાં વિરોધ આવે છે.

ઉત્તર—અમે અહિંમાં કંઈ પણ કલ્પના કરતા નથી. અમે તો શ્રુતિમાં જે જોઈએ છીએ તેજ કહીએ છીએ. શ્રુતિજ જડ અને જીવના ધર્મો બ્રહ્મમાં નથી એમ બૃ. ૨-૩-૧માં જણાવે છે. ત્યાં બ્રહ્મનાં બે રૂપો જણાવ્યાં છે મૂર્ત, અને અમૂર્ત, અધિદેવત અને આધ્યાત્મિક બે પ્રકારનાં રૂપોના ભેદથી પાંચ ભૂતો કહ્યાં છે. પછીથી ત્યાં કહે છે કે “તેટલા માટે આદેશ છે કે ના, ના એમ” (અથાત્ આદેશો નેતિ નેતિ એમ નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. અહિંમાં ના, ના એમ બે વખત નકારવાચક શબ્દ છે. તો તે

વિષે પ્રજ્ઞાનું કે આ એ નકારનો અર્થ હકારમાં લેવો? અથવા પ્રથમ જણાવેલો અર્થ વીંધાથી અહિંઆં નિષેધ છે? અગર એ રૂપોનો નિષેધ કરે છે! અગર બ્રહ્મનો પરિશેષ કરે છે અથવા પ્રથમનો “ના” બૂત રાશિનો નિષેધ કરે છે અને બીજો વાસના રાશિનો નિષેધ કરે છે? આ રીતે શ્રુતિ વ્રતેજ નિષેધના વાક્યનું વિવરણ કરે છે. અહિંઆં પ્રથમ અથ શબ્દ છે તે પ્રથમનો ભેદ દેખાડે છે. અતઃ તે હેતુના અર્થમાં છે. અર્થાત્ ઉપર કહેલાં રૂપો કાર્યના હેતુઓથી જાણ્ય બ્રહ્મનો આદેશ-ઉપદેશ “નેતિ નેતિ” એમ છે. આમાં પ્રથમના નેતિમાં ન+ઈતિ શબ્દો છે અને બીજામાં પણ તે પ્રમાણે છે. પ્રથમનો ઈતિ પ્રકારનો જણાવે છે. “એમ એવા અર્થમાં છે” અને બીજો ઈતિ “આટલું” એ અર્થ જણાવે છે. તેમાં પ્રથમના નેતિ શબ્દનું વિવરણ શ્રુતિમાં “ન દ્યોતસ્માન્” કરે છે. અર્થાત્ કારણથી પંચભૂતો આ ઉપાદાનરૂપ બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે માટે કાર્ય અને કારણના પ્રકારના ઐક્યના અભાવથી કાર્યના પ્રકારવાળું બ્રહ્મ નથી. હવે બીજા નેતિ નેતિનું વિવરણ કરે છે. “અન્યત્પરમસ્તીતિ” કારણ કે અહિંઆં સર્વનો નિષેધ કર્યો નથી, તેમ એ રૂપનો પણ નિષેધ નથી. તેમ તેનું સ્થાપન માત્ર નથી એવો અર્થ છે. આથી માહારજના વગેરેની તુલ્ય તે છે એમ જો જણાવ્યું છે તે તેના અરૂપનું નિવારણ કરવાને તેમ તેના અનામત્વના નિવારણ માટે નામનું નિરૂપણ કરે છે. નામનું નિરૂપણ કરીને પ્રથમ કરેલા વ્યાખ્યાનને વાક્યનો અન્ય અર્થ નથી એમ જણાવવાને શ્રુતિ કહે છે. “પ્રાણા વૈ સત્યં તેષામેષ સત્યમ્” પ્રાણ એટલે જે પ્રાણુન કરે છે તે. તે પણ બ્રહ્મ કાર્ય છે. વૈ નિશ્ચય દેખાડે છે. અર્થાત્ પછીના સત્ય શબ્દ સાથે લેતાં તે એમ સૂચવે છે કે બ્રહ્મનાં કાર્યરૂપો તે ખરેખર સત્યજ છે. તેમાં અવિદ્યાથી વિવર્તરૂપો નથી. ત્યાં હેતુ જણાવે છે. કારણ કે તે પ્રાણાદિ કાર્યરૂપોનો ‘આ’ એટલે પરમાત્મા એ સત્યજ છે અથવા સદૃષ તથા પોતાના સ્વરૂપ હોવાથી સત્ય પ્રાણ છે. તેમનું આ સ્વરૂપ બનેલું છે. અને તેથી નહિ. અરમાન્ એવું વ્યાખ્યાન વાક્ય પણ નિષેધનું પ્રપંચમાં પર્યાવસાન જણાવતું નથી. તેમ બ્રહ્મ સર્વ ધર્મથી રહિતપણાનો અર્થ જણાવતું નથી. આથી પ્રપંચથી જૂદું બ્રહ્મ હોવાથી તેમાં પ્રપંચના ધર્મનું વચન ઉપચારથી છે એમ યુક્ત છે. કારણ કે શ્રુતિથી તે રીતેજ પ્રતિપાદન કર્યું છે. સૂત્રમાં ચ શબ્દ સર્વ યુક્તિઓનું અનુસંધાન જણાવે છે. અર્થાત્ ફક્ત શ્રુતિથીજ કહેલો અર્થ સમજીતો નથી પણ તમામ યુક્તિઓનો એજ અર્થ છે. સૂત્રમાં અથ શબ્દ પ્રથમનો ભેદ છે એમ જણાવે છે અર્થાત્ બ્રહ્મની ભિન્ન પ્રકારતા જણાવે છે. તેનાથી પણ તે ગૌણજ છે એમ યુક્ત છે. શ્રુતિનો કહેલો તેજ અર્થ કરેલા અન્ય નહિ, માટે અન્ય અર્થનું નિવારણ કરવાને સ્મૃતિના પ્રામાણ્યનો ઉલ્લેખ “અપિ સ્મર્યતે” એ શબ્દોથી કરે છે. ગીતામાં “બ્રહ્મ અનાદિવાળું છે. તે નથી સત્, તેમ નથી અસત્” વળી જ્ઞેયં યત્તત્ત્વદશ્યામિ” આમાં જોય બ્રહ્મનું કથન કરે છે અને તેના નિરૂપણમાં ક્ષેત્રરૂપ સદ્ અને અસતનો નિષેધ કરે છે. તેથી આ નિષેધ પણ પ્રપંચના ધર્મો બ્રહ્મમાં ઉપચારથી છે એમ જણાવે છે. માટે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિથીજ તે પ્રકારે નિર્ણય છે એવો અર્થ છે. ૧૭

સૂત્ર ૧૮—પ્રપંચના ધર્મો ભગવાનમાં ઉપચારથી છે એમ જો કહ્યું તેમાં અન્ય ગમક અહિંઆં જણાવે છે. અતઃ એ લ્યબ્દોપમાં પાંચમી વિભક્તિ છે. માટેજ પ્રપંચ ધર્મોને ઉપચારથી ભગવાનમાં યોજીને ઉપમાનું વાક્ય યુ. ૧-૩-૨૨ માં કહેલ છે. તેમાં બ્રહ્મને મચ્છર, નાગ, ત્રણલોક, તથા તમામની સમાન જણાવેલ છે. નહિ તો “તેની સમાન કોઈ નથી તેમ અધિક પણ નથી” આવું વાક્યજ બ્રહ્મને માટે શ્રુતિમાં કહેવાય નહિ. બ્રહ્મ પરાત્પર તત્ત્વ છે. તેથી તેની અધિક કોઈ નથી તેમ સમાન પણ નથી એમ જણાવીને તેની સાથે સર્વની સમાનતાનો નિષેધ કર્યો છે. છતાં યુ. ૧-૩-૨૨ માં મચ્છર, નાગ વગેરે સાથે તેની સમાનતા જણાવી છે. તો પછી આ અર્થનો વિરોધ નહિ આવે? તે વિરોધ દૂર કરવાને માટેજ ઉપચારથી તે ધર્મોનું બ્રહ્મ વિષે કથન કરવામાં આવે છે. બ્રહ્મની સાથે ખરી રીતે અન્યની સમાનતા નથીજ છતાં લક્ષણથી બ્રહ્મની ઉપાસ્યતા છે. માટે તે ધર્મોનો તેમાં આરોપ કરવામાં

આવ્યો છે. આને માટે આ સૂત્રમાં “સૂર્યાદિ”નું દર્શાવતું આપે છે. સૂર્યક એટલે સૂર્ય સહિત જલ. આદિ શબ્દથી ચંદ્રક, ચંદ્ર સહિતનું જલ “જેમ આ જ્યોતિઃઆત્મા વિવસ્વાન બહુ રીતે ભિન્ન જલમાં પ્રાછળ જતાં એક રીતે તથા બહુ રીતે જલ ચંદ્રની માફક દેખાય છે” (અ. બિ. ૧૨) આ વાક્યમાં જલથી યુક્ત સૂર્યાદિ જેમ બ્રહ્મનું ઉપમાન છે તેમ મચ્છર, નાગાદિથી યુક્ત પણ બ્રહ્મનું ઉપમાન બને છે તથા તેની સમાન થાય છે. માટે લક્ષણાથીજ આ ઉપમા સમજાય છે. સૂત્રમાં ૩ શબ્દ આગળ કહેવામાં આવનાર વિરોધના અભાવનો સમુચ્ચય કરે છે, તેમ એક દેશીના મત પ્રમાણેનું આ અધિકરણ પૂરું થયું એમ તે જણાવે છે. માટે જડ અને જીવના ધર્મોનો ભગવાનમાં ઉપમાર (લક્ષણા) છે નિષેધ તો મુખ્ય છે. આ લક્ષણા સ્થાન પ્રમાણે છે. અને તેથી તે રીતે સર્વકામાદિ જડ જીવના ધર્મો તેમાં છે. વસ્તુતઃ તો તે ધર્મો તેમાં નથી એમ એક દેશીનો મત સિદ્ધ થાય છે. ૧૮

સાર—બ્રહ્મમાં જડ તથા જીવના ધર્મો સંભવે છે કે નહિ તે વિષે આ અધિકરણમાં એકદેશીના મતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. સૂ. ૧૬ માં તે જણાવે છે કે બ્રહ્મ વ્યવહારથી અતીત છે, કારણ અને કાર્યનું વૈલક્ષણ્ય કહ્યું છે તેથી બ્રહ્મના સ્વરૂપનાં પ્રતિપાદક વાક્યમાં બ્રહ્મ મુખ્ય જણાવેલ હોવાથી તેનું જ નિરૂપણ છે, જગત્તું નહિ. આથી બ્રહ્મ જગત્થી વિલક્ષણ્ય હોવાથી જગતના ધર્મોના બ્રહ્મમાં નિષેધ કર્યો છે. સૂ. ૧૫ માં સૂર્ય પ્રકાશનું દર્શાવતું આપે છે અને કહે છે કે જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ વ્યવહાર્ય છે તેમ અવ્યવહાર્ય છે તેમ બ્રહ્મપણ છે. આકાશમાં સૂર્ય ઉગેલો હોય અને મેઘ વગેરે ન હોય ત્યારે ‘સૂર્ય છે’ એમ આપણે કહી શકીએ છીએ બાકી સૂર્યના વિષયનો વ્યવહાર આપણાથી થઈ શકતો નથી. તેમ બ્રહ્મ પણ વ્યવહાર્ય અને અવ્યવહાર્ય છે. આમ હોવાથી બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર વ્યર્થ નથી તેમ બ્રહ્મમાં અલૌકિક ધર્મોનો વિરોધજ નથી. સૂ. ૧૬ માં એમ કહે છે કે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પ્રજ્ઞાન ધન છે. તેનું વર્ણન મીઠાના કકડાના દર્શાવતું કરેલું છે. મીઠું બહારથી તથા અંદરથી મીઠા સિવાય બીજાં રૂપે નથી તેમ બ્રહ્મનું પ્રજ્ઞાન સિવાય બીજું રૂપ નથી. આથી બ્રહ્મમાં ઇન્દ્રિયો નહિ છતાં સર્વકર્મત્વ વગેરે ધર્મો હોય છે. સૂ. ૧૭ માં અચાત આદેશો નૈતિ નૈતિ વગેરે શ્રુતિનો વિચાર કર્યો છે, અને કહે છે કે તે શ્રુતિ જડ તથા જીવના ધર્મો બ્રહ્મમાં છે એમ જણાવે છે. વળી આગળ અન્યત્પરમસ્તિ વાક્ય છે. તેમાં બ્રહ્મને પ્રપંચથી જૂદું વર્ણવ્યું છે. આથી ત્યાં પ્રપંચના ધર્મોનું કથન ઔપચારિક છે એમ જણાવે છે. વળી સ્મૃતિ પણ આ ઔપચારિકત્વને જણાવે છે. અર્થાત્ બ્રહ્મની અંદર વસ્તુતઃ જડ તથા જીવના ધર્મો નથી પણ ઉપચારથી છે એમ એકદેશી માને છે. સૂ. ૧૮ માં તે જલ સહિત સૂર્ય તથા ચંદ્રનું દર્શાવતું આપીને કહે છે કે બ્રહ્મ એક હોવા છતાં અનેક રૂપે થાય છે. અને તેની સૂર્ય તથા ચંદ્ર સાથે સમાનતા દર્શાવી છે તેમ બૃ. ૩-૧-૨૨ માં મચ્છર, નાગ વગેરે બ્રહ્મની સમાન જે જણાવ્યાં છે તેમાં દર્શાવેલું બ્રહ્મ સાથેનું સામ્ય તે ઉપચારથી લક્ષણાથી છે એમ સમજવું જોઈએ. આથી વસ્તુતઃ બ્રહ્મમાં જડ તથા જીવના ધર્મો નથી પણ લક્ષણાથી તેનો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે.

૬૬ું અધિકરણ.

સૂત્ર ૧૯—આ અધિકરણમાં સૂત્રકાર મુખ્ય સિદ્ધાન્તને જણાવતાં એક દેશીના મતનો વ્યવચ્છેદ કરે છે અર્થાત્ એકદેશીએ જડ તથા જીવના ધર્મોના ઉપચારથી બ્રહ્મમાં જે આરોપ કર્યા તે ખોટું છે એમ જણાવે છે. તો પછી ખરું શું? તો કહે છે કે અમુકવ્યવહારાત્ જેમ જલ પ્રતિબિમ્બનું પ્રત્યક્ષ કરે છે તે પ્રમાણે સર્વ કામાત્માદિ જે ધર્મો જણાવ્યા તે બ્રહ્મમાં નથી. અર્થાત્ તે ધર્મોના પ્રતિબિમ્બની માફક બ્રહ્મમાં ઉપચારથી આરોપ નથી. સ્વચ્છ જલમાં દૂર સ્થિત કિરણોથી યુક્ત સૂર્યનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે તેમ ત્રિવૃક્કરણમાં સમવાયી તરીકે પ્રવિષ્ટ જ્યોતિનું પ્રત્યક્ષ નથી. અહિંયાં તો ઉપાધિરૂપ મન,

પ્રાણાદિક પણ અસ્વચ્છ છે, અને બ્રહ્મ તો સમવાયીથી વ્યતિરિક્ત છે અને વ્યાપકતાથી સંબંધ છે માટે તેને, ગ્રહણ કરવું શક્ય નથી જલ અને સૂર્યના દૃષ્ટાન્તમાં તો તે એક બીજાથી નિરાળાં છે અને તેથી સૂર્યનું પ્રતિબિમ્બ જળમાં પડતાં પ્રતિબિમ્બમાં સૂર્યના ધર્મોનો આરોપ કરવામાં આવે છે. પણ બ્રહ્મમાં જડ અને જીવના ધર્મોનો આરોપ કરવાની કલ્પના જે કરવામાં આવે છે તે બ્યાજબી નથી કારણ કે જડ તથા જીવ તે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, તે બ્રહ્મનાં જ રૂપ છે, તેથી તેના ધર્મોનો યોગ આમાં છેજ. જળ અને સૂર્યના દ્રષ્ટાન્તમાં તો સૂર્યનું તેજ તે જળનું સમવાયી કારણ જ મૂળથી નથી. તો પછી જળના કંપનાદિ ધર્મોનો ત્યાં વાસ્તવયોગ જ નથી જડ અને જીવ બ્રહ્મનાં કાર્યો છે, બ્રહ્મ તેમનું સમવાયી કારણ છે. અને તેથી તે જડ તથા જીવનું સ્વાતન્ત્ર્ય જ નથી. બ્રહ્મમાં તે સર્વના આધાર હોવાથી તે કાર્યના ધર્મો તેનામાં છે. પણ તેથી એમ કરવું નથી કે એટલા જ ધર્મો તેનામાં છે. વેદમાં બ્રહ્મનાં “સર્વકર્મત્વ” વગેરે ધર્મો જણાવેલા છે. તે ધર્મો વસ્તુતઃ નથી પણ ઉપચારથી લેવાના છે. તે મિથ્યા છે એમ વેદમાં કહેલું નથી, જે વેદમાં એમ કહેલું હોય તો તેમાં કોઈને વિશ્વાસ જ ન રહે. તેની અપ્રતારકતા તથા અસર્વજ્ઞતા પણ નષ્ટ થાય. માટે “સર્વકામાદિ” બ્રહ્મના ધર્મો તે સ્વાભાવિક જ છે, ઉપાધિના સંબંધથી ઔપચારિક નથી.

સૂત્ર ૨૦—હવે પોતાના સિદ્ધાન્તથી વિરોધ દૂર કરે છે. જેમ આકાશ વ્યાપક છે છતાં પણ કરક વગેરેની સાથે સંબંધ થતાં તે મોટું તથા નાનું ઉપાધિને લીધે જણાય છે. ઘટમાં ઘટાકાશ હોય છે, તેનાથી મોટા વાસણમાં મોટું આકાશ હોય છે, અને નાની કુલડીમાં તથા કરવામાં નાનું આકાશ છે. જેવું પાત્ર તે પ્રમાણે આકાશ મોટું તથા નાનું બને છે. અર્થાત્ અહિંયાં પાત્રરૂપી ઉપાધિથી આકાશમાં વધઘટ થાય છે તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મ વ્યાપક છે છતાં પણ મન, પ્રાણ વગેરે ઉપાધિમાં અન્તર્ભાવને લીધે સર્વ કામાદિ ધર્મવાળું બને છે. મન, પ્રાણાદિ તે ઉપાધિ ખરી પણ તે બ્રહ્મનાં કાર્યરૂપો છે. આથી તે તે રૂપે બ્રહ્મના ધર્મો વ્યવહાર દશામાં દેખાય છે તે ખરા છે. જેમ ઘટમાં જણાતા આકાશ વિષે ઘટાકાશનો વ્યવહાર થાય છે, અને તે ખરો છે તથા તેનાથી મૂળ આકાશની વ્યાપકતામાં બાધ નથી. તેમ જડ તથા જીવના સંબંધથી બ્રહ્મમાં જે ધર્મો દેખાય છે તે ખરા છે અને તેથી બ્રહ્મની નિર્ધર્મકતામાં બાધ આવતો નથી. આથી બ્રહ્મ સર્વર્મક છે તથા નિર્ધર્મક છે એ બાબત સાર્થક બને છે. ૨૦

સૂત્ર ૨૧—શંકા—જો ઉપાધિ પ્રમાણે બ્રહ્મમાં તે ધર્મો જણાતા હોય તો પછી તે ધર્મો નૈસર્ગિક નહિ પણ નૈમિત્તિક ગણાવા જોઈએ. આથી સૃષ્ટિની પૂર્વે તે ધર્મો નહોતા એમ સિદ્ધ થાય છે.

ઉત્તર—ના, તેમ નથી, કારણ કે ભગવાન્ એ વિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રય છે. તેથી તમારું અનુમાન બ્યાજબી નથી. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજવામાં તરફનો આશ્રય લેવો તે બ્યાજબી નથી. તેમાં ફક્ત એકજ પ્રમાણ છે અને તે શબ્દ-વેદાદિ. તેમાં જે રીતે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ આલેખેલું છે તે પ્રમાણે સમજવું, તેનાથી જૂદાં અનુમાનો કરવાં નહિ. વેદમાં બ્રહ્મને સર્વ ધર્મથી યુક્ત કહેલ છે, એટલે તે તમામ વિરુદ્ધ ધર્મોનું આશ્રય જણાવેલ છે. બ્રહ્મ મોટામાં મોટું છે તેમ ન્હાનામાં ન્હાનું પણ છે. બ્રહ્મને હસ્ત પગ નથી છતાં વસ્તુ ગ્રહણ કરે છે તથા દોડે છે. તે બેસતા નથી છતાં દૂર જાય છે. વૈશ્વાનર વિદ્યામાં તથા કાઠકમાં હકિકત જણાવી છે. વળી અવતાર દશામાં ઉલૂખલબન્ધનાદિ લીલામાં પોતાનું વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વ પ્રત્યક્ષ પ્રકટ કર્યું છે. માટે શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા પ્રત્યક્ષથી બ્રહ્મમાં સર્વ વિરુદ્ધધર્મોનું આશ્રયત્વ હોવાથી બ્રહ્મ પ્રતીતિમાં કોઈ પણ વિરોધ નથી. ૨૧

સૂત્ર ૨૨—આ પ્રકારે વસ્તુના સ્વરૂપના વિચારથી ખરી રીતે વિરોધ દૂર કરીને હવે યુક્તિથી વિરોધ દૂર કરે છે. શ્રુતિમાં જે ‘અસ્થુલાદિ’ નિષધશ્રુતિ છે. તે વ્યર્થ નથી. તે સત્ય છે. તેમાં જે ધર્મોનો

નિષેધ કર્યો છે તે ખરો નિષેધ છે પણ તે શાનો ? તે બરાબર સમજવું જોઈએ. માટે એમ તમને સ્પષ્ટ કરીએ છીએ કે અસ્થૂલાદિ શ્રુતિ પ્રાકૃત ધર્મોના નિષેધ કરે છે. તે એમ કહે છે કે બ્રહ્મમાં પ્રાકૃત ધર્મો નથી; અપ્રાકૃત-અલૌકિક ધર્મો તો છે. અસ્થૂલાદિ વાક્યથી બ્રહ્મ જગત્થી જૂદું છે એમ સમજાવ્યું છે, તેથી બ્રહ્મ પ્રાકૃત ધર્મવાળું નથી એમ કહે છે. પણ તેથી એમ કહ્યું નથી કે વેદમાં જે બ્રહ્મના અલૌકિક-અપ્રાકૃત ધર્મો જણાવ્યા છે તે નથી-પ્રાકૃત ધર્મથી રહિત હોવા છતાં પણ બ્રહ્મમાં અપ્રાકૃત ધર્મો છે, કારણ કે જે વાક્યમાં તે ધર્મોના નિષેધ કર્યો છે ત્યાંજ તેનું પુનઃસ્થાપન કર્યું છે.

દાખલા તરીકે અસ્થૂલાદિ વાક્યમાં પ્રશાસનત્વ કારણનો નિષેધ કરીને પછીથી બ્રહ્મનું પ્રશાસનત્વ જણાવ્યું છે તેમ સર્વ ધર્મોના બ્રહ્મમાં નિષેધ કરીને તેના વેદનનો નિષેધ કર્યો છે ત્યાં તેનું વેદન પણ જણાવે છે. ન તદશ્નોતિ કિન્ચન એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મની વ્યાપ્તિનો નિષેધ કર્યો છે છતાં આકાશમોતઃ પ્રોતઃ એ શ્રુતિથી તેની વ્યાપ્તિ કહી છે તેજ પ્રમાણે તૈત્તિરીયમાં યતો વાચો નિર્વર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસાસહ “ (મન સહિત વાણી જેને પ્રાપ્ત કર્યા વગર પાછી ફરે છે” એ વાક્યદ્વારા બ્રહ્મ જ્ઞાનનો વિષય નથી એમ કહે છે છતાં તુર્તજ “જે બ્રહ્મના આનન્દને જાણે છે” એ વાક્યથી તે જ્ઞાનનો વિષય પણ છે એમ અનંકશઃ બ્રહ્મનું વિરુદ્ધ સર્વધર્મશ્રયત્વ શ્રુતિઓમાં જણાવેલું છે, માટે શ્રુત્યનુસાર બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજવું. આથી લૌકિક ધર્મોનાજ બ્રહ્મમાં નિષેધ કર્યો છે અલૌકિકનો નહિ તે અર્થ ગ્રહણ કરવો. અને તે અર્થ ગ્રહણ કરતાં બ્રહ્મની સધર્મકતા તથા નિર્ધર્મકતા સમજવામાં મુશ્કેલી નડશે નહિ. આથી બ્રહ્મ નિર્ધર્મક એટલે પ્રાકૃત ધર્મથી રહિત, વેદોદિત અલૌકિક અપ્રાકૃત ધર્મથી રહિત નહિ એમ અર્થ થયો અને સધર્મક એટલે અપ્રાકૃત અલૌકિક ધર્મથી સહિત, પ્રાકૃત ધર્મ સહિત નહિ. માટે શ્રુતિઓમાં જે બ્રહ્મને ઉભય રૂપે કહેલું છે તે સધર્મક અને નિર્ધર્મકરૂપે કહેલું છે તે બરાબર છે.

(સાર) આ અધિકરણમાં સિદ્ધાન્તી પોતાના મતનું સ્થાપન કરે છે. બ્રહ્મ સધર્મક કે નિર્ધર્મક એ વિવાદનો પ્રશ્ન હતો. એકદેશીએ તેનો એવો ખૂલાસો આપ્યો હતો કે બ્રહ્મમાં વસ્તુતઃ ધર્મો છે જ નહિ, છતાં ઉપચારથી-લક્ષણથી તેનો આરોપ તેમાં કરવામાં આવે છે. આનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તી આ અધિકરણમાં આપે છે. સૂત્ર ૧૮ માં એકદેશીના મતમાં દૂષણ દેખાડતાં કહે છે કે જલમાં જેમ પ્રતિબિમ્બ છે તેમ બ્રહ્મમાં ધર્મોનો આરોપ છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે બ્રહ્મ તે જડ તથા જગતનું સમવાયિ કારણ હોવાથી જલ જેમ સૂર્યથી ભિન્ન છે તેમ ભિન્ન નથી. માટે તે રીતે જડ તથા જીવના ધર્મોના બ્રહ્મમાં આરોપ કરવો ઘટતો નથી. સૂ. ૨૦ માં સ્વ સિદ્ધાન્તને જણાવતાં કહે છે કે જેમ ઘટાદિ ઉપાધિને લીધે ઘટાકાશ વગેરે મોટું તથા નાનું આકાશ બને છે તેમ મન તથા પ્રાણાદિ ઉપાધિને લીધે બ્રહ્મમાં સર્વ કામત્વાદિ ધર્મો જોવામાં આવે છે. સૂ. ૨૧ માં કહે છે કે આમ છતાં તે ધર્મો નૈમિત્તિક નથી પણ નૈસર્ગિક છે કારણકે બ્રહ્મ તમામ વિરુદ્ધ ધર્મોનું આશ્રય છે એમ પ્રત્યક્ષથી જણાય છે. જે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવતું હોય તે મોટું કહી શકાય નહિ બ્રહ્મનું વિરુદ્ધ સર્વ ધર્માશ્રયત્વ અવતાર કાલની દશામાં પોતાના ભક્તોની સમક્ષ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું હતું “તો અસ્થૂલાદિ” બ્રહ્મનું નિર્ધર્મકત્વ જણાવનારી શ્રુતિ વ્યર્થ બનશે નહિ એવી કાઠને શંકા થાય તો સૂ. ૨૨ માં કહે છે કે ના, તે શ્રુતિનો અર્થ એટલોજ છે કે બ્રહ્મમાં પ્રાકૃત ધર્મો નથી બાકી બ્રહ્મમાં અપ્રાકૃત-વેદોદિત અલૌકિક ધર્મો તો છેજ. નિર્ધર્મક એટલે પ્રાકૃત ધર્મથી રહિત અને સધર્મક એટલે પ્રાકૃત ધર્મ સહિત એવા આ બે શબ્દોના અર્થો છે. માટે શ્રુતિમાં જણાવેલું બ્રહ્મ સધર્મક તથા નિર્ધર્મક છે તેમાં કાંઈ પણ વિરોધ નથી.

૭ મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૨૩—ઉપરના અધિકરણોમાં શબ્દના બલથી બ્રહ્મ વિષેનો વિરોધ દૂર કર્યો. તોપણ શબ્દ અર્થને અધીન હોવાથી અર્થ બલનો વિચાર અધિક છે. અર્થ પ્રમાણે જો વિચાર કરીએ તો બ્રહ્મ

કોઈએ જોયું નથી, તો બ્રહ્મનું સ્વરૂપ શી રીતે સમજી શકાય? શબ્દ ઉપર વિશ્વાસ રાખીએ તો તેમાં તો બન્ને પ્રકારે બ્રહ્મનું વર્ણન કરેલું છે. જેમકે “ચક્ષુથી મહણ થતું નથી.” “કોઈક ધીરે પ્રત્યગાત્માનું દર્શન કર્યું” “એમાં બ્રહ્મ ચક્ષુનો વિષય છે અને નથી એમ કહે છે. કેટલીક જગ્યાએ કહે છે કે બ્રહ્મને વાણી પહોંચી શકતી નથી. છતાં સર્વવેદો તેનું જ આમનન કરે છે એમ કહે છે. એક શ્રુતિમાં જણાવે છે કે “મન બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય પાશું ફરે છે. બીજી શ્રુતિ એમ જણાવે છે કે મનથીજ તેને પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ. એ શ્રુતિમાં તેના રૂપનો નિષેધ કર્યો છે. બીજીમાં તેનું રૂપ જણાવે છે. એક બ્રહ્મને કામના રહિત કહે છે. બીજી તેને સર્વ કામનાવાળો જણાવે છે. એકમાં બ્રહ્મને ‘અગન્ધ અરસ’ કહી છે. બીજીમાં તેને “સર્વગન્ધ સર્વરસ” જણાવેલ છે. એકમાં તેને હાથ પગ નથી એમ કહ્યું છે. બીજીમાં સર્વત્ર તેનાં ચક્ષુ છે એમ કહે છે. એક બ્રહ્મને નિર્ગુણ કહે છે. બીજી તેને સર્વગુણથી યુક્ત કહે છે આમ શબ્દ બ્રહ્મથી વિચાર કરતાં કોઈ પણ પ્રકારનો ચોક્કસ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. આમ શંકા કરીને પૂર્વપક્ષી આ સૂત્રમાં એમ જણાવે છે કે તે બ્રહ્મ અવ્યક્ત જ હોવાને લાયક છે. કારણ કે સ એવ “નેતિ નેત્યાત્મા અગૃહ્યો નહિ ગૃહ્યતે” “નહિ ગૃહ્યતે” વગેરે શ્રુતિ અનુભવના સાક્ષી પ્રમાણને કહે છે કોઈ પણ માણસે ચક્ષુથી કે મનથી બ્રહ્મને જોયું નથી. જે તે સર્વરૂપ હોય તો સર્વથી બ્રહ્મ જોવાનું જ જોઈએ. આથી તે બ્રહ્મ અવ્યક્ત છે. અને બ્રહ્મમાં ધર્મનું પ્રતિપાદન કરનાર વાક્ય ઉપચારવાળાં-લક્ષણવાળાં છે.

સૂત્ર ૨૪—આ સૂત્રમાં ઉપરના પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તી સૂત્રકાર આપે છે. પૂર્વપક્ષીએ એવી શંકા ઉઠાવી હતી કે બ્રહ્મ જે ધર્મયુક્ત હોય તો શા માટે બ્રહ્મને કોઈ જોઈ શકતું નથી. આનો ઉત્તર એ છે કે બ્રહ્મ જોઈ શકાય છે. જ્યારે ભગવાન્તી બરાબર રીતે સેવા ભાવપૂર્વક કરી હોય તો ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે અને દર્શન થઈ શકે છે. કે. ૧-૨માં કહે છે કે શ્રદ્ધા, ભક્તિ, ધ્યાન અને યોગથી બ્રહ્મને જાણી શકાય. મુ. ૩-૨-૩માં કહે છે કે જેનું ભગવાન વરણ કરે છે તે આત્માને પોતાના તનુનું દાન કરે છે. ભ. ગી. ૧૧-૫૪માં સ્પષ્ટ કહે છે કે ભગવાન અનન્ય ભક્તિથી જ જાણી શકાય છે અગર જોઈ શકાય છે. આ પ્રકારે ઈતિ તથા સ્મૃતિથી સમજાય છે કે અનન્ય ભક્તિ વગેરેથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય ત્યારે ભક્ત દર્શન કરી શકે છે. આથી ભગવાનને કોઈ જોઈ શકતું નથી એ કહેવું વ્યાજબી નથી. વળી તેમને શ્રુતિમાં બે પ્રકારનાં વર્ણન વાંચીને જે વિરોધ જણાય છે તે પણ ઠીક નથી કારણ કે બ્રહ્મનાં બન્ને પ્રકારનાં રૂપો સંભવે છે. મુ. ૩-૧-૮. તેમાં કહે છે ‘તે નિષ્કલ્પનું ધ્યાન કરતો જુએ છે.’ ભ. ગી. ૧૧-૧૬માં અર્જુનને દિવ્ય દષ્ટિ મળતાં ભગવાનનાં દર્શન કરે છે અને તે ભગવાનનાં અનન્ત રૂપોને જુએ છે. ધ્રુવાદિ ભક્તોને ભગવાનનાં દર્શન થયેલાં છે માટે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી તે છે. અથવા અનન્ત ગુણથી પરિપૂર્ણ છે. માટે તે અવ્યક્ત નથી એમ નિશ્ચય છે. માટે લૌકિક અને અલૌકિક પ્રત્યક્ષ વિષયરૂપ હોવાથી ઉભય રૂપે છે.

(સાર) આ અધિકરણમાં પૂર્વપક્ષી એવી શંકા કરે છે કે બ્રહ્મના સ્વરૂપ સંબંધી બે પ્રકારનો વિરોધ આવે છે. અર્થનો વિરોધ તથા શબ્દનો વિરોધ છે. અર્થનો વિરોધ તો આ રીતે છે કે બ્રહ્મને કોઈએ જોયા નથી તો પછી તેમને સાકાર વગેરે શી રીતે કહી શકાય? તેમ શબ્દનો પણ વિરોધ છે કારણ કે શ્રુતિમાં તો બ્રહ્મના સ્વરૂપનું બન્ને રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમાં ખરું શું અને ખોટું શું તેનો નિશ્ચય શી રીતે કરી શકાય? માટે અમે બ્રહ્મને અવ્યક્ત કહીએ છીએ અને તેમાં જે ધર્મો દેખાય છે તે ઉપચારથી છે. આનો ઉત્તર સૂ. ૨૪માં સૂત્રકાર આપે છે કે જે ભગવાન્તી બરાબર સેવા કરવામાં આવે અને તેથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય તો તે તે સમયે ભક્તો ભગવાનનાં દર્શન કરી શકે છે. ધ્રુવાદિને દર્શન થયેલાં છે. આ વિષયમાં શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું પ્રમાણ છે. માટે બ્રહ્મ ઉભય રૂપે સત્ય છે.

૮ જી. અધિકરણ.

સૂત્ર ૨૫ અહિંમાં વળી ખીજે પૂર્વપક્ષ પ્રત્યક્ષ ઉભય સ્વરૂપતા સામે કરવામાં આવ્યો છે. પ્રશ્ન એ છે કે સંરોધક ભક્તને ભગવાન પ્રત્યક્ષ થાય છે. માટે તે ઉપરથી પ્રત્યક્ષના સ્વભાવનો નિર્ણય કરવો શક્ય છે કે નહિ ?

પૂર્વપક્ષી તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે આપે છે. શ્રુતિથી તથા ભક્તને ભગવાનનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થતાં હોય તો પણ પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ તેવું જ છે એમ નિર્ણય શક્ય નથી. કારણ કે ઉભયપણું નાનાવિધત્વને જણાવે છે. અર્થાત્ તે બંનેમાં પ્રત્યક્ષનાં અનેક રૂપો જણાય છે. શ્રુતિ પ્રત્યક્ષનાં અનેક રૂપોનું વર્ણન કરે છે, અને ભક્તોને દર્શન અનેક રૂપે થાય છે. હવે જો પ્રત્યક્ષ એક જ છે તો પછી તેનાં અનેક રૂપો શી રીતે હોઈ શકે ? શ્રુતિઓમાં તેના એક જ રૂપનું વર્ણન હોવું જોઈએ તેમ ભક્તને એક જ રૂપથી દર્શન થવું જોઈએ. અનેક રૂપથી નહિ. માટે તે ઉપરથી પ્રત્યક્ષ રૂપવાળું સકાર એમ કહી શકાય નહિ. આને માટે પ્રકાશ, જલ અને સુવર્ણનું દ્રષ્ટાંત છે. પ્રકાશ સૂર્ય, ચંદ્ર, અને મણિઓમાં ઉજ્જ્વળ, શીત અનુજ્જ્વળ તથા અશીત છે. પ્રકાશ એકનો એક છે પણ સૂર્યના સંબંધથી તે ઉજ્જ્વળ છે, ચંદ્રના સંબંધથી શીત છે અને મણિના સંબંધથી તે અનુજ્જ્વળ છે તેમ અશીત છે. જલ પણ શીત કુણ્ડમાં શીતળ હોય છે અને તમ કુણ્ડમાં તમ હોય છે જો કે જલ એકનું એક એક છે. સોનું પણ એક હોવા છતાં જૂદા જૂદા આકારોમાં દેખાય છે. આમ છતાં પ્રકાશ, જલ અને સુવર્ણમાં નાનાવિધ સ્પર્શો તથા નાનાવિધ રૂપો અંગીકાર કરવામાં આવેલાં નથી. આમાં અનેક સ્પર્શોથી પ્રકાશના ગુણમાં ફેર પડે છે તેમ તેમાં જૂદાં જૂદાં રૂપો જોવામાં આવે છે તો પણ તે પ્રકાશ, જલ, તથા સુવર્ણ અનેક રૂપવાળું તથા સ્પર્શ વાળું છે એમ કહી શકાય નહિ કારણ કે તેથી તેજ વગેરેના સ્વભાવને હાનિનો પ્રસંગ આવે. માટે પ્રત્યક્ષ વસ્તુતઃ એક જ પ્રકાશનું છે અર્થાત્ નિર્ગુણ અને નિરાકાર, જે સગુણ રૂપ છે તે ઉપાધિ જન્ય છે. માટે પ્રત્યક્ષને નિર્ગુણ જ સ્વીકારવું જ જોઈએ અર્થાત્ જેમ તેજને લોકો એક જ રૂપ-ઉજ્જ્વળ રૂપથી વ્યવહાર કરે છે, જલનો શીતલ એમ વ્યવહાર કરે છે તેજ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષનાં પણ એક જ રૂપથી અર્થાત્ નિર્વિશેષ રૂપથી વ્યવહાર કરવો જોઈએ. સૂત્રમાં એ શબ્દથી અર્થજ્ઞો નહિ જણાવે એ શ્રુતિનું અર્થજ્ઞ કયું છે. તો પછી એમ પ્રશ્ન કરવામાં આવે કે શ્રુતિમાં પ્રત્યક્ષના જે સગુણ રૂપનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તેથી ભક્તને જે સગુણ સાકાર પ્રત્યક્ષનાં દર્શન થાય છે તેનું શું ? શું તે ખોટાં છે ? આનો ઉત્તર એ આપવામાં આવે છે કે તપ, પ્રણિધાન વગેરે કર્મમાં પ્રકાશ પ્રત્યક્ષ છે. અપ્રત્યક્ષ અને અન્યથા પ્રત્યક્ષ છે. જો એકવાર એકરીતે પ્રકટ થાય તો તે રૂપ તે પ્રમાણે છે એમ અંગીકાર કરવું. દરેક ભક્ત દીઠ દરેક કર્મ પ્રમાણે અન્યરીતે પ્રકટ થવામાં નહિ. પ્રકાશ પણ દીપના પ્રકાશની માફક કૃત્રિમ છે. જેમ દીપનો પ્રકાશ કહેવાય છે પણ તે પ્રકાશ સ્વાભાવિક નથી, કૃત્રિમ છે તેની રીતે પ્રત્યક્ષની સગુણતા તથા સાકારતા જે જણાય છે તે પણ કૃત્રિમ છે. જો દીપ પ્રકાશ કૃત્રિમ ન હોય તો તે હમેશાં જોવામાં આવે પણ આપણે જાણીએ છીએ કે દીપમાં જો તેલ પૂરવામાં અને દીવાસળીનો ઉપયોગ તેની ખત્તી સાથે કરવામાં આવે તોજ તેમાંથી પ્રકાશ પ્રકટે છે અને જ્યાં સુધી દીવેટ અને તેલ હોય ત્યાં સુધી જ ચાલે છે, અને પછીથી હોલવાઈ જાય છે. આથી દીપના પ્રકાશની કૃત્રિમતા સ્પષ્ટ થાય છે. તેજ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષના સાકારરૂપ વિષે જાણવું.

સૂત્ર ૨૬—પૂર્વપક્ષી અહિંમાં વિશેષ રીતે દલીલ કરે છે કે પ્રત્યક્ષ જે અનેક રૂપે થાય છે તેમાં પ્રત્યક્ષનાં તે રૂપો નિમિત્ત વગર હોતાં નથી. ભા. ૩-૯-૧૨માં કહે છે કે ભક્ત ભગવાનનાં જે જે રૂપનું ધ્યાન કરવાને ઇચ્છે છે તે તે રૂપે તેની પાસે પોતે પ્રકટ થાય છે. આથી ભગવાનનાં રૂપના પ્રાકટ્યમાં ભક્તની ઇચ્છા એ નિમિત્ત છે. જેની ભક્તની ઇચ્છા તે રૂપે ભગવાન પ્રકટ થાય છે. આથી પ્રત્યક્ષના રૂપના પ્રાકટ્યમાં નિમિત્તની અપેક્ષા હોવાથી તે તે રૂપવાળું પ્રત્યક્ષ તે ખરું પ્રત્યક્ષ નથી પણ વિગ્રહ રૂપ છે. માટે

લક્ષના પ્રત્યક્ષથી નિર્ણય કરવો ઉચિત નથી સવિશેષની શ્રુતિ તેની અનુવાદક હોવાથી તેનાથી અક્ષની સાકારતાનો નિર્ણય કરવો તે યોગ્ય નથી. માટે સર્વને અગોચર નિર્ગુણ અક્ષ એજ ખરૂં છે ૨૬

સૂત્ર ૨૭—પૂર્વપક્ષીની ઉપરની શંકાનો પ્રત્યુત્તર આપવાને સૂત્રકાર આ સૂત્રની યોજના કરે છે. તે કહે છે કે અક્ષને અમે ઉભયરૂપ, નાનાકાર તથા અનાકાર, સવિશેષ તેમજ નિર્વિશેષ એમ અમે કહ્યું છે તે ખરાખર છે. કારણ કે શ્રુતિમાં અક્ષને નિર્ગુણ તથા અનન્ત ગુણવાળું કહ્યું છે. આથી ઉભય રૂપથી તેનો વ્યવદેશ કરવામાં આવ્યો છે. વળી “જન્માદિ” અધિકરણમાં અક્ષનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રથીજ ગમ્ય છે એમ નિર્ણય કરેલો છે. આથી અવિરોધ ન આવે તેવી રીતે શાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ યુક્તિઓનો અક્ષના સ્વરૂપના નિર્ણય માટે કરી શકાય. ગમે તેવી યુક્તિઓથી અક્ષના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો શક્ય નથી. શાસ્ત્ર સિવાય બીજી કોઈ પણ યુક્તિનો નિષેધ કરવામાં આવે છે, છતાં જો યુક્તિની જરૂર પડે તો શાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ હોય તેવીનોજ આશ્રય કરવો. આથી જેમ “અગૃહ્યાદિ” શ્રુતિથી અક્ષનું સ્વરૂપ નિર્વિશેષ છે તેમ “યદેકમવ્યક્તમનન્તરૂપં વિશ્વપુરાણં તમસઃ પરસ્તાત” વગેરેમાં તેની અનન્ત રૂપતા—સવિશેષતા જણાવી છે. વળી અમે પાછળ સૂ. ૨૨ માં જણાવ્યું હતું કે જે વાક્યમાં અક્ષના ધર્મોનો નિષેધ કર્યો છે ત્યાંજ તેના ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. માટે તે ઉભય રૂપે છે; પણ આ ઉભયરૂપે બધાને પ્રકટ થતા નથી, તે જણાવવાને અદિકુણ્ડનું દૃષ્ટાંત આપે છે. સર્પ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જેમ સરળ, અનેકાકાર તથા વર્તુળાકાર બને છે. તે પ્રમાણે અક્ષપણ જૂદા જૂદા ભક્તોને ફલનું દાન કરવાની ઇચ્છાથી જૂદી જૂદી રીતે આવિર્ભાવ પામે છે માટે તેમાં દોષ નથી. આથી શ્રુતિથી અક્ષ ઉભયરૂપે તથા વિરુદ્ધ ધર્માશ્રય રૂપે જણાય છે માટે કોઈ પણ શ્રુતિ ઉપચારથી (લક્ષણાથી) અક્ષમાં ધર્મોની પ્રતીતિ થાય છે એમ અર્થ જણાવતી નથી.

(સાર)—આ અધિકરણના સૂ. ૨૫ માં પૂર્વપક્ષી એવી શંકા કરે છે કે પ્રકાશ, જલ તથા સુવર્ણની માફક અક્ષ એકજ છે. છતાં તેનાં જૂદાં જૂદાંરૂપો જોવામાં આવે છે તે ખરાં નથી. અક્ષ એક છે તેથી તેનું ક્ષણ પણ એકજ હોવું જોઈએ. આથી ભક્તોને અનુભવથી જણાતાં તથા શ્રુતિમાં વર્ણવેલાં અનેક રૂપોની કલ્પના અક્ષમાં અસ્થાને છે. સૂ. ૨૬ માં કહે છે કે ભક્તને ભગવાનનાં રૂપો પ્રકટ થાય છે એમ જે સૂ. ૨૪ માં કહેવામાં આવ્યું તેમાં ભક્તની ઇચ્છા એ નિમિત્ત છે, અને તે નિમિત્તને લીધે ભગવાન જૂદા જૂદા રૂપે દેખાય છે. અર્થાત્ ઇચ્છાએ ઉપાધિ છે, અને તે ઉપાધિથી અનેકરૂપો દેખાય છે. માટે તે નૈમગિક રૂપો નથી, તેથી અક્ષ નિર્વિશેષજ છે. આનો ઉત્તર સૂ. ૨૭માં સિદ્ધાન્તી આપે છે. તે અદિકુણ્ડનું દૃષ્ટાન્ત આપીને કહે છે કે જેમ સર્પ ઇચ્છાથી સીધો, વર્તુળાકાર કે બીજા કોઈ પણ આકારવાળો થાય છે તેમ અક્ષ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપને પ્રકટ કરે છે. તેથી શ્રુતિમાં જે જે રૂપો વર્ણવ્યાં હોય તથા ભક્તને જેજેરૂપે પોતે પ્રત્યક્ષ થયા હોય તે તમામ સત્ય છે આથી અક્ષને ફક્ત નિર્વિશેષરૂપે ઓળખાવવું તે ખરૂં નથી.

અધિ. ૯ સુ. ૨૮

આ પ્રકારે ધર્મોના સ્વરૂપના વિચારથી અક્ષની નિર્ધર્મકતા તથા સધર્મકતાનું સ્થાપન કર્યું. અને ધર્મના સ્વરૂપના વિચારથી તેનુજ (ધર્મોનું) સ્થાપન કરવાને આ અધિકરણના રચના કરી છે. અહિં આં વિવાદનો પ્રશ્ન આ છે કે અક્ષના જે ધર્મો કહ્યા તે અક્ષથી ભિન્ન કાર્યરૂપજ છે કે અક્ષ છે ?

પૂર્વપક્ષી એમ કહે છે કે લોકમાં કાર્ય સાથેજ ધર્મનો સંબન્ધ જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે પટનું રૂપ તે પટકાર્ય સાથે સમંવેત છે. ત્યાં સુધી તે પટ હોય ત્યાં સુધી તે રૂપ દેખાય છે. પટનાશ પામે એટલે પટનું રૂપ પણ નાશ પામે છે. આ રીતે રૂપધર્મ પટ કાર્ય સાથે સમંવેત હોવાથી તે અનિ-ત્ય છે, તેજ પ્રમાણે અક્ષના ધર્મો તે અક્ષ નથી પણ “એકજ અદ્વિતીય” એ શ્રુતિથી તે ધર્મો પ્રપં-

ચની માફક બ્રહ્મનાં કાર્ય છે. આમ જો હોય તો બ્રહ્મ-કારણરૂપ બ્રહ્મ તે ધર્મથી શૂન્ય છે. “એકજ અદ્વિતીય” એમ બ્રહ્મનું જ વર્ણન કર્યું છે તેમાં ધર્મો પણ બ્રહ્મમાં સંભવી શકતા નથી માટે બ્રહ્મ ધર્મશૂન્ય છે.

સિદ્ધાન્તી—આ પૂર્વપક્ષનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે કરે છે. બ્રહ્મ અને તેના ધર્મોનો સંબંધ સમજવાને સૂર્ય અને પ્રકાશનું દૃષ્ટાન્ત અગત્ય સમજવું જોઈએ. સૂર્યાદિ તેજસ્વી પદાર્થો તે પ્રકાશના આશ્રય હોવાથી પ્રકાશથી ભિન્ન નથી, કારણ કે પ્રકાશની સ્થિતિ તેમના વગર બિલકૂલ છેજ નહિ. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મ ધર્મોનું આશ્રય છે અને તેથી તે ધર્મો બ્રહ્મ સિવાય રહી શકતા નથી. પ્રકાશ એ જેમ સૂર્ય નથી તેમ ધર્મો બ્રહ્મ નથી. પણ ‘સૂર્યનો પ્રકાશ’ એમ આપણે કહીએ છીએ કારણ કે સૂર્ય પ્રકાશનો આશ્રય છે તેમ “બ્રહ્મના ધર્મો” એમ આપણે કહેવું જોઈએ. બ્રહ્મના ધર્મો તે ચિદ્રૂપ હોવાથી બ્રહ્મના સ્વરૂપથી અતિરિક્ત નથી તેથી તેને કાર્ય સાથે સમવેત કરીને અનિત્ય માનવું યુક્ત નથી. માટે બ્રહ્મ સધર્મક અને નિર્ધર્મક બને છે. ૨૮

સૂત્ર ૨૮—આ સૂત્રમાં એકદેશીના મત પ્રમાણે સિદ્ધાન્તી સમાધાન કરે છે. એક દેશીના મતની કલ્પના જણાવવાને સૂત્રમાં “વા” અથવા શબ્દ યોજ્યો છે. સૂ. ૧૪ થી ૧૯ સુધીમાં એકદેશીના મતે બ્રહ્મમાં સ્વરૂપતાને ઉપચારથી જણાવી હતી તે વિષે અહિં આ સૂત્રકાર વિશેષ વિચાર જણાવે છે. તે કહે છે એકદેશીના મતે બ્રહ્મ પદ્યથી જૂદા પ્રકારનું છે કારણ કે પ્રપંચમાં રૂપ છે તથા તે વ્યવહાર્ય છે. બ્રહ્મમાં રૂપ નથી તેમ તે અવ્યવહાર્ય છે છતાં બ્રહ્મ પ્રપંચનું સમવાયિ કારણ હોવાથી તે અરૂપ, નિર્ધર્મક નથી પણ તેનાથી અતિરિક્ત સર્વ ચિ માત્રનો જ્યારે આવિર્ભાવ કરે છે ત્યારે તે વ્યવહારનો વિષય બને છે. તેથી તે સવિશેષ થાય છે અર્થાત્ એકદેશી પ્રથમ બ્રહ્મને નિર્ધર્મક કહે છે પણ વિશેષ કહે છે કે “હું બહુ થાઉં” એવી સૃષ્ટિની ઇચ્છા થતાં બ્રહ્મ પોતે ધર્મ યુક્ત થાય છે. આ ઇચ્છા સ્વધર્મથી થાય છે. પછી ક્રિયાદિ રૂપ પ્રપંચરૂપથી યુક્ત થાય છે. આ રીતે પણ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ ઉભયાત્મક સિદ્ધ થાય છે. નહિ તો તેમાંની એક શ્રુતિનો બાધ થાય. ધર્મોની નિત્યતા તો બ્રહ્મ રૂપથીજ છે. ભાવાર્થ આ છે. બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે એમ ઇનકાર કરે. એમાં અમે કોઈપણ વાંધો લેતા નથી પણ ફક્ત નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં સૃષ્ટિની પ્રાકૃત્ય, બંધ, ભોક્ષની વ્યવસ્થા વગેરેની ઉપપત્તિ નથી. આ સામે જો એવી શંકા કરવામાં આવે કે એમ માનવું કે સૃષ્ટિ વગેરે બ્રહ્મની માયામાં પ્રતિબિમ્બરૂપ છે. આનો ઉત્તર એ છે કે તે કલ્પના સંભવતી નથી કારણકે નિર્ધર્મક બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ હોઈ શકે નહિ. લોકમાં કદીપણ ધર્મવગરના-આકાર-રૂપ વગરના પદાર્થનું પ્રતિબિમ્બ પડેલું જોયું નથી. માટે અચિન્ત્ય બ્રહ્મથી અભિન્ન શક્તિથી સગુણસ્વરૂપ વાસ્તવિક છે એમ માનવું જોઈએ તેજ સૃષ્ટિસમયે ગુણોનો આવિષ્કાર કરીને સૃષ્ટિ કરે છે. શંકા—જો બ્રહ્મ સધર્મક હોય તો પછી એકના વિજ્ઞાનથી સર્વ પ્રકારના વિજ્ઞાનની સિદ્ધિ થાય છે એવા પ્રકારની જે પ્રતિજ્ઞા જોવામાં આવે છે તેનો ભંગ થાય છે તેનું કેમ ? ઉત્તર—બ્રહ્મના વિજ્ઞાનથી સર્વના વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞામાં કોઈપણ ભંગ નથી. માટે કોઈ પણ છેવટની શંકા કરવી નહિ. આ બંને મતો સૂત્રકારને સંમત છે એમ જણાવે છે.

સૂ. ૩૦—એક દેશીના મતમાં અન્ય ઉપપત્તિને કહી છે “બ્રહ્મ એકજ અદ્વિતીય” એ શ્રુતિમાં “એકજ” એમાં જે “જ” છે તેનાથી અન્યનો નિષેધ કર્યો છે. બ્રહ્મ સિવાય બીજું કંઈ પણ તેમાં

‘ભાવપ્રકાશિકામાં’ બ્રહ્મ અને તેના ધર્મોની ભેદતા અને અભેદતા ઉભય જણાવી છે. ત્યાં કહે છે જેમ પ્રકાશ વસ્તુ પોતાના આશ્રય સૂર્યથી ભિન્ન તથા અભિન્ન નિર્સર્ગ રીતે છે તેમ બ્રહ્મના ધર્મો બ્રહ્મમાં ભિન્ન તથા અભિન્ન છે. જેમ અભિન્ન એટલે મિત્ર નહિ, તેમ શત્રુ નહિ પણ મિત્રથી વિરુદ્ધ વર્તનાર એવો અર્થ થાય છે તેમ અહિં આ પણ બ્રહ્મ અને ધર્મો વચ્ચે અભેદ તે ભેદ નથી તેમ ભેદનો અભાવ પણ નથી પણ ભેદની વિરુદ્ધ સંપત્તિવાળો છે તેથી ધર્મો તે કાર્યરૂપ નથી તેમ બ્રહ્મરૂપ નથી પણ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે.

નથી, આથી તેમાં ધર્મોના પણ નિષેધ સમગ્રજ છે. પણ ‘હું’ એક છું બહુ થાઉં એમ ઇચ્છા કરીને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરતા વખતે બ્રહ્મે ઇક્ષણ પણ કર્યું એમ શ્રુતિ કહે છે, આથી તે ધર્મોની તે સમયે અભિ વ્યક્તિ છે. સૂત્રમાં “ચ” અને શબ્દથી એવું જણાવે છે કે આમાં એક બ્રહ્મના વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા સાર્થક છે. માટે બ્રહ્મમાં કોઈ પણ વિરોધ નથી. ૩૦

(સાર)—આ અધિકરણમાં એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે બ્રહ્મતા ધર્મોમાંજ રહે છે કે તેના કાર્યમાં ? પૂર્વ પક્ષી ઘટનું દષ્ટાન્ત આપીને કહે છે કે જેમ ઘટકાર્યમાં ઘટનું રૂપ (ધર્મ) સમવાય સંબંધથી રહે છે, તેમ બ્રહ્મના ધર્મ તે કાર્યમાંજ હોય. આનો ઉત્તર સૂત્રકાર એ આપે છે કે ના, બ્રહ્મ એ ધર્મોનું આશ્રય હોવાથી તે ધર્મો બ્રહ્મમાં (કારણરૂપમાં) જ રહે છે અન્યત્ર નહિ. જેમ પ્રકાશ એ સૂર્યનો ધર્મ છે. છતાં તે સૂર્યથી જૂદા સ્થળે હોતો નથી. આથી સૂર્ય અને તેના પ્રકાશ વચ્ચે ભેદ છતાં અભેદ છે. પ્રકાશ એ સૂર્યનો ધર્મ, તે રીતે ભેદ પણ તે સૂર્ય સિવાય બીજા કોઈ સ્થાનમાં નથી માટે આ રીતે બ્રહ્મ અને તેના ધર્મોના સંબંધમાં અભેદતા સમજવી. સૂત્ર. ૨૬ માં એકદેશીના મતે ખુલાસો કરે છે કે એકદેશીના મતે ભલે બ્રહ્મ નિર્ધર્મક હોય પણ જ્યારે બ્રહ્મ સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે જગતરૂપ તેમાંથી આવિર્ભાવ પામે છે. માટે તે સધર્મક છે. જો બ્રહ્મ સધર્મક ન હોય તો પછી સૃષ્ટિની પ્રક્રિયા, બંધ મોક્ષની વ્યવસ્થા વગેરે કદી પણ બનશે નહિ. સુ. ૩૦ માં એકદેશીના મતમાં અન્ય ઉપપત્તિ આપતાં જણાવે છે કે બ્રહ્મને શ્રુતિમાં “એકજ અદ્વિતીય” કહેલ છે તેથી તેના ધર્મોના પ્રતિષેધ કર્યો છે એ વાત ખરી પણ જ્યારે સૃષ્ટિ બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે બ્રહ્મ સધર્મક તથા નિર્ધર્મક છે.

૧૦ મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૩૧—આ પ્રમાણે ધર્મ અને ધર્મોના વિરોધને દૂર કરીને અન્ય ધર્મોના પરિહાર કરવાને આ અધિકરણનો આરંભ કરે છે. બ્રહ્મના ધર્મો બ્રહ્મમાંજ રહે છે, જેમ પ્રકાશ એ સૂર્યનો ધર્મ છે. અને સૂર્યના આશ્રયે રહે છે તેમ બ્રહ્મના ધર્મો બ્રહ્મના આશ્રયે રહે છે તેથી તેમાં ભેદ છતાં અભેદતા છે એમ પાછળના અધિકરણમાં જણાવ્યું. હવે અહિંયાં એવા પ્રશ્ન કરે છે કે બ્રહ્મના કહેવાતા ધર્મો તે બ્રહ્મમાં હોય છે કે અન્ય ધર્મોમાં ? કારણ બ્રહ્મ કરતાં બીજાં પર છે. બ્રહ્મજ પરત્વે તત્ત્વ નથી એમ પૂર્વપક્ષી જણાવે છે. તેથી તે નીચેની દલીલો આપે છે.

(૧) બ્રહ્મને છાં. ૯-૪-૧માં સેતુ કહેલ છે. અથ ચ આત્મા સ સેતુર્વિષ્ટિતઃ બ્ર. સુ. ૧-૩-૧૪માં દ્વિધાધિકરણમાં બ્રહ્મને સેતુ તરીકે કહેલ છે. ત્યાં પાપરૂપ તરવાને માટે સેતુ-ફલને વ્યપદેશ છે, આથી પાપને તરી ગયા પછીજ પ્રાપ્યફલ મળે છે. આ ફળ બ્રહ્મ કરતાં કંઈક જૂદું છે. જેમ કોઈ માણસને નદી તરવી હોય તો તે પૂલ ઉપર થઈને તરી જાય છે. અને પછી પોતાના પ્રાપ્તવ્ય સ્થાને જાય છે, તેમ બ્રહ્મરૂપી પૂલદારા તે પાપ સમુદ્રને તરીને પોતાના પ્રાપ્તવ્ય સ્થાને જાય છે. આમાં બ્રહ્મને સેતુ કહેલો હોવાથી તે સાધનરૂપ છે, ફલ નહિ. ફલ હમેશાં સાધન કરતાં પર હોય છે. માટે સાધનરૂપ સેતુ-રૂપ બ્રહ્મ કરતાં પ્રાપ્તવ્ય ફલ જૂદું છે. માટે બ્રહ્મ કરતાં પણ “પર” તત્ત્વ છે.

(૨) વળી છાં. ૮-૧-૩માં બ્રહ્મનું પરિમાણ (માપ આપેલું છે) ત્યાં કહે છે કે જેટલું આ આકાશ છે તેટલું આ હૃદયની અંદરનું આકાશ છે. અહિંયાં બ્રહ્મનો પરિચ્છેદ કર્યો છે. તેનું માપ દર્શાવ્યું છે. જેનો પરિચ્છેદ કરવામાં આવે તે પરમ તત્ત્વ હોઈ શકે નહિ. આથી બ્રહ્મનું પરિમાણ આપેલું હોવાથી તે પરમતત્ત્વ નથી.

(૩) છાં ૮-૧-૩ માં કહે છે કે “આકાશ અને પૃથ્વી બન્ને આત્મી અંદર બ્રહ્મમાં સ્થિત છે” આ રીતે અહિંયાં બ્રહ્મને આધાર કહ્યા છે અને આકાશ તથા પૃથ્વીને આધેય કહ્યા છે, આ આધારો-

ધેયના સંબંધને લીધે આધાર અને આધેય સંબંધથી એક વસ્તુમાં દ્વૈતાપત્તિ બને છે. પૃથ્વીઆદિ બ્રહ્મનાં કાર્યને બ્રહ્મના આધેય તરીકે લેતાં તે આધેય જૂદાં છે તેમ તેમના આધારરૂપ બ્રહ્મ પણ જૂદું છે. એ રીતે આધારાધેય સંબંધમાં દ્વૈતાપત્તિ આવે છે.

(૪) છાં. ૧-૨-પમાં ચ એવ “જે આ આદિત્યમાં હિરણ્યમય પુરુષ દેખાય છે, જે આ અક્ષિમાં પુરુષ દેખાય છે” એ વાક્યમાં આદિત્યમાં સ્થિત પુરુષ અને અક્ષિમાં સ્થિત પુરુષ વચ્ચે પરસ્પર ભેદ હોવાથી અહિંઆં ધર્મોના ભેદ સંભવે છે. જે ધર્મોનું ઐક્ય હોય તો બ્રહ્મ એકલુંજ ધર્મી હશે પણ ધર્મોના ઐક્યના અભાવમાં ધર્મોની એકતા સંભવી શકતી નથી. નહિ તો એકજ ધર્મી એકજ રૂપે દેખાય. અહિંઆં તેને આદિત્ય પુરુષ તરીકે તેમ અક્ષી પુરુષ તરીકે એમ જૂદી રીતે આપણે જોઈએ છીએ માટે ધર્મી એક નથી.

ઉપર આપેલાં ચાર કારણો સેતુનો વ્યપદેશ, પરિમાણ, આધારાધેય સંબંધ અને ભેદ વ્યપદેશથી બ્રહ્મમાં દેશપરિચ્છેદ, કાલપરિચ્છેદ, વસ્તુપરિચ્છેદ, તથા સ્વરૂપપરિચ્છેદની સિદ્ધિથી બ્રહ્મની અપરિચ્છિ-જ્ઞતાને બાધ આવે છે. માટે આ બ્રહ્મ એજ પરમ ધર્મી નથી. પણ તેના કરતાં પણ બીજું જે ફલરૂપ છે, જે પરિમાણથી રહિત છે, જેમાં આધાર અને આધેયનો સંબંધ નથી. અને જેની અંદર ભેદના વ્યપદેશ નથી તેજ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મી તત્ત્વ છે. અર્થાત્ દેશ, કાલ, વસ્તુ, અને સ્વરૂપના પરિચ્છેદથી રહિત કંઈક જૂદું ફલરૂપ અન્ય તત્ત્વ હોતું જોઈએ. ૩૧

સૂત્ર ૩૨—ઉપરના પૂર્વપક્ષનું સમાધાન આ સૂત્રમાં કરે છે. સૂત્રમાં તુ શબ્દથી પૂર્વપક્ષની શંકા ખોટી છે એમ જણાવીને તેની નિવૃત્તિ કરે છે. અહિંઆં બ્રહ્મને “સેતુ” તરીકે કહેલ છે તે સામાન્ય રીતે કહેલું છે. સંસારસાગર તરવાના ઉપાયની સમાનતાથી બ્રહ્મમાં સેતુનો વ્યપદેશ છે. તેમ તેને આકાશ “જેટલું” એમ જણાવીને તે તે આકાશરૂપ કહ્યો છે તે બ્રહ્મની નિર્લેપતા જણાવવાને તેને “ચતુષ્પાત્” કહેવાનું કારણ એ કે બ્રહ્મ તે કામાદિનું દોહન કરે છે. અમૃતતાને માટે પોડશકલાવાળા એમ બ્રહ્મને જણાવ્યા છે. આધારાધેયનો સંબંધ તેની અદુર્લભતા જણાવવાને છે. બ્રહ્મ આટલું બધું મહાન અને અગોચર છે છતાં જેમ આધેય આધારમાં રહે છે, તેમ સર્વ બ્રહ્મમાં સ્થિત છે. માટે બ્રહ્મ દુર્લભ નથી એમ સામાન્ય રીતે જણાવ્યું છે. દિવ્યતા જણાવવાને અક્ષિસ્થિત પુરુષમાં આદિત્યના ધર્મોના અતિદેશ છે. આથી સેતુત્વ વગેરેનું વચન તે ગુણને માટેજ છે, તેની અંદર આવેલા દોષને માટે નહિ. અર્થાત્ દેશ, કાલ, સંબંધ અને ભેદરૂપી દોષો બ્રહ્મમાં નથી. માટે આ બ્રહ્મથી બીજું કોઈ પણ પર નથી. ૩૨

સૂત્ર ૩૩—શંકા—જો બ્રહ્મ પરમ તત્ત્વ હોય તો તેને બીજાની સમાન કેમ કહી શકાય? અર્થાત્ સંસાર સાગર તરવાને તમે તેને સેતુરૂપે વણ્યો છો. તેથી બ્રહ્મની પરમેત્કૃષ્ટતાને બાધ આવે છે. જે પર વસ્તુ છે તેન તો અન્યની સાથે વર્ણવાય નહિ. તે નિરુપમ હોવાથી તેના સિવાય અન્ય કંઈ પણ તેનું ઉપમાન હોઈ શકે નહિ. બ્રહ્મનું ઉપમાન બ્રહ્મજ હોય, તેના સિવાય બીજું ઉપમાન લતાં તેની પરમેત્કૃષ્ટતાને બાધ આવ્યા વગર રહીશજ નહિ.

ઉત્તર—બ્રહ્મ નિરુપમ છે એ વાત ખરી છતાં તે પરમ મહાન તત્ત્વનું જ્ઞાન થઈ શકે, તે બુદ્ધિનો વિષય બની શકે અને તેથી તેની ઉપાસના વગેરે પણ થઈ શકે. તેટલા માટે બ્રહ્મનું વર્ણન અન્ય ઉપમાનની સમાન કદપનાથી કર્યું છે. જેમ જૂતાદિને બ્રહ્મના પાદ કહ્યા છે. તેમ કરવાનું કારણ ઉપાસનાને માટે છે. તેવી રીતેજ તે તે ગુણનું જ્ઞાન થવા માટેજ આ રીતે કથન કર્યું છે. ૩૩

સૂત્ર ૩૪—શંકા—જો સ્વરૂપનો ભેદ ન હોય, અર્થાત્ બ્રહ્મ સિવાય બીજો કોઈ ધર્મી નથી એમ કહેતા હો તો “તે આજ છે” એવા આત્મેશમાં પણ હિરણ્યમયત્વાદિ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થશે. તેથી ધર્મના આત્મેશનું શું પ્રયોજન છે? માટે સ્વરૂપના ભેદને માટેજ ધર્મનો અતિદેશ છે.

ઉત્તર—‘તેજ આ છે’ એમાંજ સમાન ધર્મ રૂપ હોવાપણાનું જ્ઞાન હોતું નથી એ જણાવવાને હેતુથી દર્શાવવાને આપે છે. ધર્મનું અંદર હોય તો પણ અમૂક સ્થાનની પ્રાપ્તિને લીધે સમાન ધર્મ હોવાપણું ત્યાં જોવામાં આવતું નથી. “જે સૂર્યમાં તેજ છે” એ વાક્યમાં આદિત્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ વગેરેનું તેજ એક હોવામાં સ્થાનના ભેદને લીધે સમાન ધર્મત્વ નથી. તેજ પ્રમાણે અદિત્યાં અક્ષિપુરુષ વગેરેમાં ધર્મ ભેદ છે તેથી ધર્મનો અતિદેશ છે. સૂત્રમાં ‘આદિ’ શબ્દનું પ્રયોજન જણાવે છે, જેમ કાલ એકજ હોય છતાં અમૂક ઉપાધિના સંબન્ધથી તે ઉત્તરાયણ દક્ષિણાયન વગેરે સંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને તે તે કાલના ઉત્કૃષ્ટ કે અપકૃષ્ટ ધર્મો તમાં આવે છે તે પ્રમાણે પણ અદિત્યાં સમજવું. ૩૪

સૂત્ર ૩૫—આ સૂત્રમાં આગળ જણાવે છે કે બ્રહ્મથી પર બીજું છે જ નહિ તેમ હોવામાં કોઈ પણ પ્રમાણ નથી તેમાં તમામ પ્રમાણનો વિરોધ છે. આથી અનુપપત્તિને લીધે બ્રહ્મજ પરમ કાષાપત્ત અને કલરૂપ છે. ૩૫

સૂત્ર ૩૬—વળી “તેની સમાન કોઈ નથી. તેમ તેનાથી અધિક કોઈ નથી” (શ્લોક. -૬-૮) એ શ્રુતિના પ્રમાણથી બ્રહ્મથી અધિક કોઈ પણ નથી એટલુંજ નહિ પણ તેની સમાન બીજું નથી. આમ શ્રુતિ અન્યનો પ્રતિષેધ કરે છે, માટે બ્રહ્મ સિવાયના બીજા પરમ તત્ત્વની કલ્પના કરવી તે આધાર વગરની છે. ૨૬

સૂત્ર ૩૭—હવે આ પ્રકરણના ઉપસંહાર કરતાં શું ફલિત થયું તે આ સૂત્રમાં જણાવે છે. બ્રહ્મથી અન્ય છેજ નહિ. કારણ કે બ્રહ્મજ સર્વત્ર વ્યાપક છે. બ્રહ્મની આયામતા-દૈર્ઘ્ય વ્યાપકતા તથા તેવાં બીજાં કારણોથી બ્રહ્મજ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. “આકાશવત્ સર્વગતશ્ચ નિત્યઃ” “જ્યાયાન્ દિવો જ્યાયાન્ કાશાત્” “સર્વતઃ પાણિવાદાન્તં સર્વતોક્ષિશિરોમુખમ્” “સર્વતઃ શ્રુતિમદ્ભોક્તે સર્વમાત્મ્ય તિષ્ઠતિ” વગેરે શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓનાં વચનોથી બ્રહ્મનીજ સર્વત્ર વ્યાપકતા હોવાથી, તમામ વસ્તુઓ અને ધર્મો બ્રહ્મમા છે.

(સાર)—આ અધિકરણમાં સૂ. ૩૧માં પૂર્વપક્ષી એવી શંકા કરે છે કે બ્રહ્મના વિશેષેતુત્વ તરીકેનો વ્યવેશ કર્યો છે તથા તેનું પરિમાણ આપવામાં આવ્યું છે, તેમ તેની અંદર આકાશ પૃથિવીનો આધાર આધેય સંબન્ધ આપ્યો છે. તેમ આદિત્ય પુરુષ અને અક્ષિ પુરુષ એવા ભેદો આપેલા છે તેથી બ્રહ્મ એ પરમતત્ત્વ નથી. પણ દેશ, કાલ, વસ્તુ અને સ્વરૂપના પરિચ્છેદથી રહિત બીજું તેનાથી ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વ હશે. આના ઉત્તર નામે પ્રમાણે સિદ્ધાન્તી આપીને બ્રહ્મનેજ પરમેત્કૃષ્ટ તત્ત્વ જાહેર કરે છે.

(૧) બ્રહ્મમા સેતુત્વના વ્યવેશઆદિ જે જોવામાં આવે છે તે સામાન્ય રીતે કહેલ છે. તે બ્રહ્મથી બીજું કોઈ તત્ત્વ છે એમ જણાવવાને માટે નહિ. બ્રહ્મના અમૂક ગુણો પ્રકટ કરવાને માટેજ બ્રહ્મને સેતુ વગેરે કહેલ છે. (સૂ. ૩૨)

(૨) વળી સેતુ વગેરે કહેવાનું કારણ બ્રહ્મને બુદ્ધિનો ઉપાસનાનો વિષય બનાવવાને માટે જ્યાં સુધી બ્રહ્મના તે પ્રકારે ધર્મો જણાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી બ્રહ્મની ઉપાસના થઈ શકતીજ નથી (સૂ. ૩૩)

(૩) જેમ તેજ એકનું એકજ છે છતાં સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે સ્થાનોને લીધે, સૂર્યનું તેજ, ચંદ્રનું તેજ અગ્નિનું તેજ એમ તેજમાં જૂદાપણું જોવામાં આવે છે અથવાતો કાલ એક છે પણ તે દિવસ, રાત્રિ, શુકલપક્ષ, કૃષ્ણપક્ષ, ઉત્તરાયણ, દક્ષિણાયન, વગેરે જૂદી જૂદી સંજ્ઞા પામીને, જૂદા જૂદા ગુણો દેખાડે છે. તે પ્રમાણે બ્રહ્મની બાહ્યતમાં ઉપાધિથી આ જૂદાપણું છે એમ સમજવું નહિ એમ જણાવવાને માટે ધર્મનો અતિદેશ કર્યો છે. (સૂ. ૩૪)

(૪) ઉપપત્તિથી પણ સમગ્રય છે કે બ્રહ્મ સિવાય બીજું કોઈ પરમ તત્ત્વ નથી. સસ જ્ઞાનાદિ ધર્મોની વિશિષ્ટતાથી તથા અદૈત શ્રુતિથી આજ સર્વોત્કૃષ્ટ તત્ત્વ સમગ્રય છે. (સૂ. ૩૫)

(૫) વળી “નત્તત્તમધ્વાન્યધિક્ષ હસ્યતે” એ વાક્યમાં બ્રહ્મથી અધિક કોઇ નથી તેમ તેની સમાન કોઇ નથી, એમ બ્રહ્મ સિવાય બીજાને નિષેધ કર્યો છે માટે બ્રહ્મજ સર્વોત્કૃષ્ટ તત્ત્વ છે. (સૂ. ૩૬)

(૬) વળી અનેક શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનાં પ્રમાણોમાં બ્રહ્મની વ્યાપકતા જોવામાં આવે છે, આથી બ્રહ્મમાંજ સર્વ ધર્મો હોઇ શકે બ્રહ્મ સિવાય બીજો ધર્મ આથી સિદ્ધ થતો નથી.

માટે બ્રહ્મજ ધર્મો છે અને તેનાથી પર બીજું કોઇ પણ નથી.

૧૧મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૩:—આ પ્રમાણે અવિરોધથી બ્રહ્મજ સર્વોત્તમ છે એમ નિરૂપણ કર્યું અને ઉત્તમ અધિકારીઓથી તેજ ભજનીય છે, એમ તેની તેની ભજનીયતાનું પ્રયોજક રૂપ કહીને હમણાં ફક્ત મેળવવાની ઇચ્છાવાળાઓને ફક્ત આપનાર કોણ છે તે જણાવે છે.

વિચારતો પ્રશ્ન આ છે—“અદિક તથા આમુષ્મિક ફક્ત આપનાર કર્મસચિવ દેવો હશે કે ભગવાન?”

પૂર્વપક્ષી કહે છે કે કર્મો દેવોને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવતાં હોવાથી તેઓજ ફક્ત આપે છે.

સિદ્ધાન્તી કહે છે કે, ના. ભલે કર્મો દેવોને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવતાં હોય પણ ફક્ત તે ભગવાનજ આપે છે. કારણ કે યુ. ૪-૪-૨૨ માં સર્વના નિયામક બ્રહ્મ છે એમ કહેલ છે. આથી બ્રહ્મમાં કર્મનું પણ નિયામકત્વ સિદ્ધ થાય છે માટે તમામ પ્રકારના ફક્ત આપનાર ભગવાનજ છે અન્યની વસ્તુને અન્ય આપવાને સમર્થ નથી. પોતે ફક્ત રૂપ હોવાથી ફક્ત આપવાનું સામર્થ્ય પોતામાંજ હોઇ શકે ૩૮

સૂત્ર ૩:—આ વિષયમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ પણ છે. યુ. ૪-૪-૨૪ ની શ્રુતિ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવે છે કે ભગવાનજ ફક્તનું દાન કરનાર છે ત્યાં અન્નાદો વસુદાનઃ શબ્દો છે. એટલે અન્ન આપનાર તથા વસુ-દત્ત આપનાર એ તે “મદાન્ આત્મા” છે. તેમજ ભા. ગી ૧૦-૪માં સુખ તથા દુઃખ ભગવાનથી છે એમ જણાવ્યું છે, આથી સ્મૃતિનું પણ તેમાં પ્રામાણ્ય છે. ૩૯

સૂત્ર ૪૦—પણ ભગવાનના ફક્તદાતૃત્વના સિદ્ધાન્તને જૈમિનિ સ્વીકારતા નથી. જૈમિનિમતમાં કર્મનુંજ નિયામકત્વ છે. ત્યાં ઇશ્વરની મતાજ નથી, માટે જૈમિનિનો પૂર્વપક્ષ જણાવવાને આ સૂત્રની યોજના કરી છે. તે કહે છે કે ફક્તનું આપનાર ધર્મ કહેતાં કર્મજ છે. શ્રુતિમાં કહે છે કે સ્વર્ગકામઃ યજ્ઞે ‘સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો જોઇએ’ અર્થાત્ જો તમારે સ્વર્ગકામી ફક્ત મેળવવું હોય તો કર્મ કરવાં આથી કર્મજ ફક્ત આપનાર છે એમ શ્રુતિથી સમજાય છે. વળી ફક્તનું દાન કરવામાં ઇશ્વર સ્વતંત્ર નથી. જો ઇશ્વર સ્વતંત્ર રીતે ફક્તનું દાન કરવામાં સમર્થ હોય તો પછી શ્રુતિમાં જણાવેલા વિધિ અને નિષેધો નકામા થઇ જશે. માટે શ્રુતિ અને ઉપપત્તિના હેતુઓથી ધર્મ-કર્મજ ફક્તનું કારણ છે એમ જૈમિનિ પોતાના મતને જણાવે છે. ૪૦

સૂત્ર ૪૧—પણ આ મત ખોટો છે, એમ જણાવવાને ઉપસંહારમાં આદરણ્યણુ પોતે સૂ. ૪૧મું યોજે છે. તે કહે છે કે ઇશ્વરજ ફક્ત આપનાર છે. આ મત પ્રમાણે ઇશ્વરની અસ્વતંત્રતા તથા વૈષમ્ય નેત્રેણ દોષનું આગેપણુ વગેરે કરવું નહિ. એ શંકા વ્યર્થ છે. આનું નિરાકરણ અધ્યાય બીજાના પાદના ૩ ના સૂ. ૩૦થી ૩૭ સુધીના અધિકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે. તેથી અદિંઆં અમે તે આપતનું પિષ્ટપેષણ કરવા માગતા નથી. માટે પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરવાને સૂત્રમાં “તુ તો” શબ્દ યોજ્યો છે.

ઇશ્વરના ફક્તદાનમાં કૌ. ૩-૯ નું વિશેષ પ્રમાણ અદિંઆં આપે છે. ત્યાં કહે છે કે જેને આ લોકમાંથી ઉન્નત કરવા ઇશ્વર ઇચ્છે છે તેની પાસે સાધુ કર્મો કરાવે છે અને જેની અધોગતિ કરવા

ધમ્મ છે તેની પાસે અમાધુ કર્મો કરાવે છે. આથી જૂદાં જૂદાં ફલનું દાન કરવાની ઇચ્છાથી જૂદાં જૂદાં કર્મો કરાવે છે એમ શ્રુતિમાં કહેલું હોવાથી કર્મપ્રતિ પણ ઇશ્વરની જ હેતુતાનું કથન કરેલું છે. આથી કર્મના વિધિ નિષેધ તથા કામનાનુસાર કર્મ કરવાનાં વાક્યો જે જોવામાં આવે છે તેમાં ફક્ત ઇશ્વરની ઇચ્છાથી તેને ફલ મેળવવાને માટે તેના અધિકારીઓને કર્મમાં યોગવાને માટે છે. આથી તે વાક્યોની નિરર્થકતા થતી નથી. તેમ કર્મનું ફલદાતૃત્વ સિદ્ધ થતું નથી. સર્વ સૃષ્ટિ બ્રહ્મમાં હોવાથી, બ્રહ્મની ઇચ્છાનુસાર સર્વ બને છે. તથા બ્રહ્મ પોતે પ્રાણીઓના કર્મની અપેક્ષાએ તેમને સુખ દુઃખ આપીને પોતેજ અનેક રૂપે ક્રીડા કરે છે. આથી સુખી થનાર કે દુઃખી થનાર તે તમામ બ્રહ્મજ છે, બ્રહ્મથી જૂદું કંઈ છે નહિ. માટે બ્રહ્મમાં કંઈ વૈષમ્ય નથી.

(સાર) આ અધિકરણમાં પાદનો ઉપસંહાર કર્યો છે. અહિંયાં પ્રથમ એવો પ્રશ્ન સ. ૩૮માં વિચાર્યો છે કે કર્મોનું ફલ આપનાર કોણ દેવતાઓ કે ભગવાન? પૂર્વપક્ષી એમ કહે છે કે દેવતાઓને ઉદ્દેશીને કર્મ કરાતાં હોવાથી તેજ ફલના આપનાર છે. સૂત્રકર કહે છે કે ના. ફલના આપનાર ભગવાન છે. ભગવાન જ ફલરૂપે છે. માટે તેજ ફલના આપનાર છે. જુ. ૪-૪-૨૨ માં બ્રહ્મનું કર્મ નિયામકત્વ જોવામાં આવે છે. વળી જુ. ૪-૪-૨૪ તથા ભ. ગી. ૧૦-૪ તથા ૧૦-૫માં ભગવાનજ ફલના આપનાર છે એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે.

સૂ. ૪૦ માં જૈમિનિનો મત આ વિષયમાં આપ્યો છે. તે ઇશ્વરની સત્તાને સ્વીકારતા નથી તથા કર્મમાંજ ફલનું નિયામકત્વ માને છે. તેથી એમ કહે છે કે ધર્મ કર્મજ ફલના આપનાર છે. પણ સૂ. ૪૧માં સિદ્ધાન્તી સૂત્રકર કૌ. ૩-૯ના પ્રમાણથી કહે છે કે જૈમિનિનો મત ખોટો છે. ફલના આપનાર ભગવાનજ છે. ભગવાન ફલ આપવાની ઇચ્છાએ જીવો પાસે કર્મ કરાવીને તે કર્મો પ્રમાણે ફલ આપે છે.

પાદોપસંહાર—જ્ઞાનને ઉપયોગી દેહ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જીવને સ્વમ, સુષુપ્તિ અને જાગ્રત્ દશાનો અનુભવ થાય છે તો તે તે દશાના દેષો તેને સ્પર્શ કરે છે કે નહિ? જો તે કરતા હોય તો પછી તેને જ્ઞાન પ્રાપ્તિમાં અન્તરાય રૂપ નીવડે છે, એનો નિર્ણય કરવાને માટે આ પાદમાં સ્પષ્ટાદિનો વિચાર કર્યો છે. અધિકરણ ૧ લામાં સ્વમ સૃષ્ટિનો વિચાર કરે છે તે સાચી છે કે મિથ્યા? સ. ૧ અને ૨માં પૂર્વપક્ષી તેને સાચી જણાવે છે, પણ સિદ્ધાન્તી સ. ૨ માં તેને મિથ્યા માયામાત્ર કહે છે, કારણ કે તેમાં દેખાતા પદાર્થો તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં સંપૂર્ણ રીતે અભિવ્યક્ત થતા નથી. છતાં સ્વમના અનુભવ શુભ કે અશુભ ફલના સંચક છે એવું સૂ. ૪ માં જણાવીને જીવને ઇશ્વરનો અંશ હોય તો ઇશ્વર આનંદરૂપ હોવાથી જીવ સર્વદા સુખીજ હોય. તો શા માટે તેને દુઃખનો અનુભવ થાય છે એવી શંકાનું સમાધાન સૂ. ૫ તથા ૬ માં કરે છે અને ત્યાં જણાવે છે કે પરમાત્માની ઇચ્છાથીજ જીવમાં પરમાત્માના ઐશ્વર્યાદિ ધર્મોનું તિરોધાન થયું છે અને તેથી તે દુઃખીત્વ, દીનતા અનુભવે છે. અધિકરણ બીજામાં સુષુપ્તિ દશાનો વિચાર કરાય છે. તે સમય જીવ નાડીમાં તથા આત્મામાં પ્રવેશેલો હોવાથી તેને સ્વમનો અનુભવ હોતો નથી તેમ તેને કંઈ પણ જ્ઞાન રહેતું નથી અધિ. ૩માં જાગ્રત્ દશાનો વિચાર કરે છે. સુષુપ્તિમાં પડેલો જીવ જ્યારે જાગે છે ત્યારે તે આત્મામાં થઈને નાડીમાંથી સીધો જાગે છે. તેને હૃદય પ્રદેશમાં પાછા ફરવું પડતું નથી (સ. ૮-૯) મૂર્ચ્છાની સ્થિતિમાં પણ તેને પૂરેપૂરું જ્ઞાન નથી (સ. ૧૦). અધિ. ૪થી બ્રહ્મના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ પૂર્વપક્ષ આપવામાં આવે છે. બ્રહ્મમાં જડ તથા જીવના ધર્મો શ્રુતિમાં આપેલા હોવાથી બ્રહ્મ સર્વિશેષ અને નિર્વિશેષ નથી. અર્થાત્ તે ધર્મો ઉપરથી બ્રહ્મ સર્વિશેષ જણાય છે (સ. ૧૧-૧૩) આ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ અધિ. ૫માં એકદેશીના મતે પ્રથમ કરે છે. એકદેશી એમ માને છે કે બ્રહ્મ વસ્તુતઃ નિર્વિશેષ છે, તેમાં કંઈ પણ વિશેષ નથી છતાં તેમાં જે વિશેષો જોવામાં આવે છે તે ઉપાધિને લીધે છે, સ્વાભાવિક નથી. આથી લક્ષણથી (ઉપચારથી) બ્રહ્મને સર્વિશેષ કહેવું ભ્રમજનક, બીજી રીતે નહિ. (સ. ૧૪) જેમ મેઘના અભાવમાં સૂર્યનો પ્રકાશ આપણે જોઈ

શકીએ છીએ અને મેધ હોય સારે જોઇ શકતા નથી. આ રીતે ઉપાધિને લીધેજ અલ્પમાં વિશેષો જોવામાં આવે છે. (સૂ. ૧૫) બૃ. ૪-૫-૧૩માં અલ્પને પ્રતાપ રૂપેજ કહેલ છે. તેમાં બીજા કોઇ પણ વિશેષોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું નથી. (૧૬) અલ્પની નિર્વિશેષતામાં તથા ઔપચારિક સવિશેષતામાં શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનાં પ્રમાણ છે. (૧૭) જેમ જલના પ્રતિબિम्બમાં સૂર્યનો આરોપ લક્ષણાથી આપણે કરીએ છીએ તેમ અલ્પમાં પણ ધર્મોનો આરોપ લક્ષણાથીજ છે. (૧૮) અધિ. ૬માં સિદ્ધાન્તી પોતાનો સિદ્ધાન્ત જણાવે છે. તે કહે છે કે અલ્પ સવિશેષ નથી તેમ નિર્વિશેષ નથી પણ ઉભય રૂપે છે. અલ્પની સવિશેષતા ઉપચારથી નથી, જલમાં પડેલા પ્રતિબિम्બની માફક નથી (સૂ. ૧૯) ઘટાદિમાં વ્યાપક આકાશના અન્તર્ભાવથી તે જેમ વૃદ્ધિ અને સંકાયવાળું. દેખાય છે તેમ નિર્વિશેષ અલ્પ પણ મન તથા પ્રાણાદિમાં અન્તર્ભાવને લીધે વિશેષ યુક્ત થાય છે. વળી (સૂ. ૨૦) અલ્પની વિશેષતાની સિદ્ધિ એટલાથી છે કે અલ્પના રૂપોનાં પ્રલસ દર્શન ભક્તોને થયેલ છે તથા તે વિષે શ્રુતિમાં કહેલ છે. (સૂ. ૨૧) માટે અલ્પ નિર્વિશેષ જતાં સવિશેષ છે. માત્ર શબ્દોના અર્થ અરામર સમજવા જોઈએ. સવિશેષ એટલે અપ્રાકૃત અઘૌકિક દિવ્ય વિશેષ (ધર્મ)વાળું અને નિર્વિશેષ એટલે પ્રાકૃત લૌકિક ધર્મથી રહિત. (સૂ. ૨૨) અધિ. ૭ના સૂ. ૨૩માં પૂર્વપક્ષી એમ કહે છે કે અલ્પને કોઇએ જોયું નથી માટે તે નિર્વિશેષ છે, તેનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તી સૂ. ૨૪માં આપે છે કે ભગવાન્ની સેવા કરવાથી પોતે અંતુઃ થતાં ભક્તને પોતાનું રૂપ પ્રકટ કરે છે માટે તે કક્ત નિર્વિશેષ નથી, સવિશેષ પણ છે. અધિ. ૮ના સૂ. ૨૫ તથા ૨૬ માં પ્રકાશ, જલ અને સુવર્ણનાં દષ્ટાન્ત આપીને પૂર્વપક્ષી એવી દલીલ કરે છે કે પ્રકાશ, જલ તથા સુવર્ણ ઉપાધિને લીધે અનેક રૂપોવાળાં દેખાય છે. ખરી રીતે તો તેમનાં રૂપ તથા સ્વભાવ એકજ પ્રકારનાં છે, તેમ અલ્પનું એકજ રૂપ હોઇ શકે અનેક નહિ. અલ્પ એક હોવાથી તેનાં અનેક રૂપો સંભવે નહિ. તે એક રૂપ નિર્વિશેષજ છે. અલ્પનાં અનેક રૂપોનું પ્રાકટ્ય ભક્તની ઇચ્છાથી નિમિત્ત ઉપાધિને લીધે છે તેથી તે નૈસર્ગિક રૂપ નથી. માટે સવિશેષ અલ્પની કલ્પના ઔપચારિકજ છે.

આનો ઉત્તર સૂ. ૨૭ માં 'અહિ કુણ્ડળ'ના લૌકિક દષ્ટાન્તથી આપે છે. સર્પ ઇચ્છાનુસાર સીંધો, લાંબો ગમે તે આકારનો થાય છે તેમ અલ્પ ઇચ્છાનુસાર અનેક રૂપે બને છે. વળી સર્પની માફક અલ્પ સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મોનું આશ્રય છે માટે તેની સવિશેષતા યથાર્થ છે. અધિ. ૯માં અલ્પના ધર્મોને કારણરૂપ અલ્પમાં રહેતા હશે કે કાર્યમાં? એવો પ્રશ્ન કર્યો છે. પૂર્વપક્ષી તેને પટના દષ્ટાન્તથી કાર્યમાં હોવાનું જણાવે છે. પણ સિદ્ધાન્તી પ્રકાશ અને સૂર્યનું દષ્ટાન્ત આપીને કહે છે કે જેમ પ્રકાશ (ધર્મ) સૂર્યના (ધર્મના) આશ્રયે રહે છે તેમ ભગવાન્ના ધર્મો પણ ભગવાન્ના આશ્રયેજ રહે છે. આથી ધર્મો અને ધર્મો વચ્ચે અભેદના છે. સૂ. ૨૯ અને ૩૦ માં એકદેશીના મત પ્રમાણે આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરે છે. અધિ. ૧૦ માં ભગવાન્ કરતાં પણ અન્ય ધર્મો હશે કે નહિ તેનો પ્રશ્ન કર્યો છે. અને પ્રથમ પૂર્વ પક્ષી સૂ. ૩૧ માં જણાવે છે કે ભગવાન્ને સેતુ કહેલ છે (જાં. ૮-૪-૧) તેથી, તેમનું પરિમાણ આપેલું છે તેથી (જાં. ૮-૧-૩) તેમનામાં આકાશ અને પૃથ્વી સાથે આધારાધેયનો અંબન્ધ જણાવ્યો તે તેથી (જાં. ૮-૧-૩) અને આદિત્ય પુરુષ, અને અક્ષી પુરુષ એવા ભેદ કલ્પ્યા છે તેથી (જાં. ૧-૭-૫) અલ્પએ દેશ કાલ વસ્તુ અને સ્વરૂપના પરિચ્છેદવાળું છે માટે તે પરમતત્ત્વ નથી. પરમતત્ત્વ તે આ દેશકાલ, વસ્તુ અને સ્વરૂપના પરિચ્છેદથી રહિત હોવું જોઈએ. માટે ભગવાન્થી અન્ય ઉત્કૃષ્ટ ધર્મો છે. આના ઉત્તરમાં સૂ. ૩૨ થી ૩૭ સુધીમાં સિદ્ધાન્તી જણાવે છે કે અલ્પજ પરમેત્કૃષ્ટ તત્ત્વ છે, કારણ કે અલ્પમાં સેતુત્વનો વ્યપદેશ વગેરે તેના ગુણની પ્રશંસા માટે છે. (સૂ. ૩૨) તથા તે પર તત્ત્વ શુદ્ધિનો-ઉપાસનાનો વિષય બને તેટલા માટે (સૂ. ૩૩) તથા સ્થાન પરત્વે જેમ પ્રકાશમાં તથા કાલમાં ભેદ જોવામાં આવે છે અને તેમાં ગુણ દોષ દેખાય છે તેમ અલ્પ નથી એમ જણાવવાને માટે (સૂ. ૩૪) ઉપપત્તિ છે તેથી (સૂ. ૩૫) શ્વે. ૬-૮ માં અલ્પથી અધિક તથા તેના સમાનનો નિષેધ કર્યો છે (સૂ. ૩૬) તથા તેને

માટે શ્રુતિમાં વ્યાપકતા વગેરે શબ્દો છે તેથી (સૂ. ૩૭) બ્રહ્મજ પરમ ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વ છે અને તેનાથી કોઈ બીજું અધિક ધર્મી નથી. સૂ. ૪૧ માં ઉપસંહાર કરતાં જણાવે છે. સર્વ કર્મોનું ફલ આપનાર આ ભગવાનજ છે, કારણ કે બૃ. ૪-૪-૨૨ તેમજ ભ. ગી. ૧૦-૪ની સ્તુતિનાં પ્રમાણો આ વિષયમાં છે (સૂ. ૩૯) છતાં જૈમિનિ કર્મને ફલનું આપનાર કહે છે. તેના મતે ઈશ્વર સ્વતન્ત્ર નથી. તેમજ જો કર્મને ફલનું આપનાર માનવામાં ન આવે તો વિધિ અને નિષેધ વાક્યો વ્યર્થ થઈ જાય. માટે કર્મજ ફલ આપે છે એમ જૈમિનિના મતે પૂર્વ પક્ષ મૂકીને તેનો નિરાસ સૂ. ૪૦ માં સ્વસિદ્ધાન્તના પ્રતિપાદનથી જણાવે છે. ત્યાં કૌ. ૩-૬ ની શ્રુતિનો ઉલ્લેખ કરીને કર્મની અસ્વતન્ત્રતા અને બ્રહ્મનીજ ફલદાતૃતા જણાવે છે.

ટાંચણ—

અધિ ૧ સ્વપ્ન સૃષ્ટિ વિચાર.

- ૧-૨ સ્વપ્ન સૃષ્ટિ વિષે પૂર્વપક્ષ બૃ. ૪-૩-૬ તથા ૪-૩-૧૦માં તેનું પ્રતિપાદન. ભગવાનનું સ્વપ્ન નિર્માતૃત્વ. આથી સ્વપ્ન સૃષ્ટિની સત્યતા.
- ૩ સિદ્ધાન્તીનો ઉત્તર. સ્વપ્ન સૃષ્ટિનું મિથ્યાત્વ. સ્વામિક પદાર્થોમાં યથાર્થતાનો અભાવ
- ૪ સ્વપ્નનું શુભાશુભ ફલનું સૂચકત્વ
- ૫ પરમાત્માની ઇચ્છાનુસાર જીવમાં ભગવદ્ધર્મોનો તિરોભાવ અને જીવનું દુઃખીત્વ
- ૬ આ વિષયમાં પરમતનો ઉપન્યાય
- ૨ સુષુપ્તિનો વિચાર
- ૭ સુષુપ્તિમાં જીવનો નાડીમાં તથા આત્મામાં પ્રવેશ તથા સ્વપ્નનો અભાવ તેમજ અજ્ઞાનતા
- ૩ જગત્ દશા વિચાર
- ૮-૯ જગત કાલે આત્મા તથા નાડી-માંથીજ જીવનો પ્રવેશ
- ૧૦ મૂર્છા દશામાં અર્ધસંપત્તિ
- ૪ બ્રહ્મની સવિશેષતા જણાવનારને પ્રત્યુત્તર
- ૧૧-૧૨ સ્થાનાદિ પ્રમાણે બ્રહ્મમાં ભેદને લીધે તેની સવિશેષતાનો પૂર્વપક્ષ.
- ૧૨ બ્રહ્મમાં ભેદના અભાવને લીધે તેની

- સવિશેષતા જણાવનાર પક્ષની નિર્બળતા
- ૧૩ ક. ૪-૧૧ પ્રમાણે બ્રહ્મના વિશેષનો સ્પષ્ટ થતો નિષેધ.
- ૫ બ્રહ્મની નિર્વિશેષતા તથા ઔપચારિક સવિશેષતા જણાવનાર એકદેશીનો પૂર્વપક્ષ
- ૧૪ રૂપવત્ જગતથી બ્રહ્મની વિલક્ષણતા અને બ્રહ્મની મુખ્યતા
- ૧૫ ઉપાધિને લીધે સૂર્યના પ્રકાશની વ્યવહાર્યતાની માફક ઉપચારથીજ બ્રહ્મની સવિશેષતા.
- ૧૬ બ્રહ્મની પ્રજ્ઞાનમયતાનીજ નૈમર્ગિકતા તથા સવિશેષતાની ઔપચારિકતા.
- ૧૭ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું ઔપચારિક સવિશેષતામાં પ્રમાણ
- ૧૮ જલમાં પડેલા સૂર્યના પ્રતિબિમ્બની માફક ઉપચારથી બ્રહ્મની સવિશેષતા
- ૬ સિદ્ધાન્તીએ કરેલું એકદેશીના મતનું ખણ્ડન અને બ્રહ્મની ઉભય સિંગતાનું પોતે કરેલું સ્થાપન.
- ૧૯ જલ પ્રતિબિમ્બ માફક બ્રહ્મમાં સવિશેષતાની અસિદ્ધિ.
- ૨૦ ઘટમાં અન્તર્ભાવને લીધે વૃદ્ધિ તથા સંકોચવાળા આકાશની માફક બ્રહ્મમાં સવિશેષતા.

- ૨૧ અહ્નમાં સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મોનું દર્શન, અહ્નમાં પ્રાકૃતતાનો નિષેધ. નિર્વિશેષતાના એટલે પ્રાકૃતતાનો અભાવ અને સવિશેષતા એટલે અપ્રાકૃત ધર્મ યુક્તતા.
- ૭ અર્થબલથી અહ્નની ઉભય લિંગતાનું પ્રતિપાદન
- ૨૩ મુ. ૩-૧-૮. ક. ૨-૪-૧ મું. ૮-૧-૮, ક. ૧-૨-૧૫ નૈ. ૨-૯ ૪-૪-૧૧, ક. ૩-૧૫. છા ૩-૧૪ ૨ શ્વ ૩-૧૯ ત્ર સં. ૧૦-૮૧ -૩ છા ૩-૧૪૨માં વિરુદ્ધ વાક્યો દષ્ટિ ગોચર થતાં હોવાથી તથા અહ્નનું પ્રત્યક્ષ દર્શન નહિ હોવાથી તેની નિર્વિશેષતાની સિદ્ધિનો પૂર્વપક્ષ
- ૨૪ ભગવત્સેવાથી ભગવાનની પ્રસન્નતામાં ભગવત્સ્વરૂપના સાક્ષાત્ દર્શનને લીધે અહ્નની કેવલ નિર્વિશેષતા પક્ષની નિર્ભળતા.
- ૮ અહ્નની ઉભયલિંગતા વિષે પુનઃ પૂર્વ પક્ષ તથા સિદ્ધાન્ત
- ૨૫ પ્રકાશના દશાન્તથી પૂર્વપક્ષ
- ૨૬ ઉપાધિને લીધે અહ્નમાં જણાતી સવિશેષતાનો પૂર્વપક્ષ (ચાતુ)
- ૨૭ સર્પના દ્રષ્ટાંતથી અહ્નના સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રયત્વનો સિદ્ધાંત.
- ૯ ધર્મો અને ધર્મની અભેદતા
- ૨૮ સૂર્યને આશ્રયે રહેતા પ્રકાશની માફક ધર્મોનું ભગવદાશ્રયત્વ અને તેથી તેની અભેદતા.
- ૨૯-૩૦ એકદેશીના મત પ્રમાણે ભગવદ્ધર્મોની ધર્મ સાથે અભેદતા.
- ૧૦ અહ્નનું સર્વોત્કૃષ્ટત્વ
- ૩૧ પૂર્વપક્ષ. દેશ, કાલ, વસ્તુ અને સ્વરૂપના પરિચ્છેદથી અહ્નની ઉત્કૃષ્ટતાનો અભાવ.
- ૩૨ સિદ્ધાન્ત. અહ્નના ગુણોનું સામાન્યતાથી નિરૂપણ માટે તેના સિવાય અન્યની ઉપમાનતા.
- ૩૩ અહ્નની ઉપાસના માટે પણ અન્યની ઉપમાનતા.
- ૩૪ સ્થાનાદિ ભેદ લીધે પ્રકાશમાં તથા કાલમાં જણાતા ગુણ દોષથી વિપરીત અહ્નનું ધર્મીત્વ.
- ૩૫ અહ્નની સર્વોત્કૃષ્ટતામાં ઉપપત્તિ.
- ૩૬ શ્વે ૬-૮ માં અહ્નથી વ્યતિરિક્તતા નિષેધથી અહ્નની સર્વોત્કૃષ્ટતા.
- ૩૭ અહ્નની વ્યાપકતાદિની શ્રુતિથી અહ્નની સર્વોત્કૃષ્ટતા.
- ૧૧ ભગવાનનું ફલદાનૃત્વ
- ૩૮ ભગવાનથીજ ફલસિદ્ધિ
- ૩૯ ભગવાનથી ફલસિદ્ધિ થવામાં શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું પ્રમાણ
- ૪૦ જ્યૈમિનિનો પૂર્વપક્ષ. કર્મમાંજ ફલનું નિયામકત્વ
- ૪૧ સિદ્ધાન્તીનો ઉત્તર. કૌ. ૩-૬ના પ્રમાણથી ભગવાનનુંજ ફલદાનૃત્વ.

અધ્યાય. ૩

પાદ. ૩

૧ સર્વવેદાન્તપ્રત્યયાધિકરણ.

સર્વવેદાન્તપ્રત્યયં ચોદનાદ્યવિશેષાત્ ॥૩-૩-૧॥

સર્વ વેદાન્તનાં વાક્યમાંથી જેનું જ્ઞાન થાય છે તે બ્રહ્મજ છે
કારણ કે વિધિ વાક્યનો ભેદ નથી તેથી.

ગયા પાદમાં ૪૩ અને જીવના ધર્મોના નિરાકરણથી શુદ્ધજ બ્રહ્મનું સમ્યક્જ્ઞાનંદ વિગ્રહ રૂપનું નિરૂપણ કર્યું. અહિંઆં તો બ્રહ્મમાં આવેલાજ ધર્મોનો વિચાર કરવામાં આવે છે. તેને એક વાક્યમાંજ સઘળા કહેલા હોત તો વિચારવા યોગ્ય ન થાત કારણ કે વિરોધનો અભાવ છે તેથી પણ તે તેની ઉપાસનાના પ્રકરણોમાં કયાંક કયાંક તેજ કવચિદ્ ભિન્ન કહેલા છે. જેમ વાજસનેયિઓ પંચાગ્નિ વિદ્યાનુ પ્રસ્તવન કરીને ષષ્ઠા અગ્નિને કહે છે. “તેનો અગ્નિજ અગ્નિ છે એમ” છાન્દોગો તો પાંચ સંખ્યાનો ઉપસંહાર કરે છે. “જે આ પ્રકારે આ પાંચ અગ્નિને જાણે છે” (છાં. ૫-૧૦-૧૦) તેમ પ્રાણના સંવાદમાં મુખ્ય પ્રાણથી અન્ય ચાર પ્રાણો-વાક, ચક્ષુઃ કાન અને મનને કહે છે. વાજસનેયિઓ તો તે આ પાંચમાને કહે છે. અને વળી અથર્વોપનિષદમાં કોઈક વખત મોટા કદપવૃક્ષના કુલોથી સુશોભિત વિચિત્ર સ્થલીવાળાં કાલિન્દનાં જલનાં મોજાંના સંસર્ગવાળા ઘણા કોમળ પવનથી હાલતા વાળથી શોભાયમાન બે ગંડની દ્યુતિથી વિભૂષિત કુંડલની પ્રભાથી શોભતા ડાબા જલામાં મળતી માથાના મોટા મણિવાળી મુરલિકાનાં છિદ્રો ઉપર મળતા અતિ તરલ કમળ જેવા બે હાથની આંગળીઓને વશ થઈને પ્રકટ થતા વિવિધ સ્વર અને મૂર્છનાથી મોહિત થયેલી વ્રજસુન્દરીઓના સમૂહના કમળજેવા કટાક્ષથી અર્ચિત થયેલા એવા ગોકુલ વૃન્દાવનમાં ફરતા ગોપરૂપને, કોઈક વખત કોદણુથી ભૂષિત થયેલા ભુજદણુથી પ્રચણ્ડ દશ મુખવાળા રાવણને ખણિડત કરનાર, અતિવિચિત્ર ચરિત્રથી સુંદર લાગતા રામના સ્વરૂપને, કોઈક વખત અતિભયાનક વદનથી બ્રહ્મા તથા શિવ વગેરેને ત્રાસ આપનાર નૃસિંહરૂપને અને કોઈક વખત વામન વગેરેને નિરૂપે છે. તેમજ વળી દ્રવ્ય અને દેવતાના ભેદથી યાગ ભેદની આદિક ધર્મો પણ અવાપ અને ઉદ્ધવાપથી તથા ૧૦૬૪ અને ૧૧૨૫૪ ફલના ભેદથી ૧૨વેધના

સૂત્ર. ૧—(૧) ત્રીજા પાદમાં (૨) બ્રહ્મના ધર્મો ઉપાસના વગેરેના અન્ત રંગ સાધનો છે તેથી તેના અંગ તરીકે ઉપસંહાર વગેરેને માટે તેમનો વિચાર કરવામાં આવે છે (૩) બ્રહ્મમાં આવેલા વિરુદ્ધ ધર્મો (૪) એક વાક્યમાં જેમ વ્રજન્તમાસીનં શયાનં વા ગુહાશયમ્ જણાવેલા છે તેમ અહિંઆં ઉભા છે, જાય છે, બેસે છે, સૂવે છે; વગેરે જૂદા જૂદા ધર્મો એક વાક્યમાં આવેલા છે. પણ કાલ ભેદ તથા પર્યાય ભેદથી તેમના વિભાવનમાં વિરોધનો અભાવ હોય છે. (૫) પાંચથી એક વધારે અગ્નિને (૬) રેત (૭) દ્રવ્ય, દેવતાત્મક રૂપના ભેદથી યાગમાં ભેદ હોય છે તેમ ઉપાસનાના ભેદથી કહેલા ધર્મ ભેદમાં બ્રહ્મના ભેદનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ એવો એક પ્રકારનો સંશય (૮) ગ્રહણ ને (૯) લાગ (૧૦) સાકારીદિ દર્શન (૧૧) તે તે પદની પ્રાપ્તિ (૧૨) જૂદી જૂદી ઉપાસનાનાં પ્રકરણમાંથી કહેલા ધર્મોથી તેમના ભેદમાં

જેવો પ્રાપ્ત થવામાં પ્રહ્મની ^{૧૩}અનેકતાની આપત્તિ થતાં ^{૧૪}શ્રુતિના વિરોધને લીધે વિનિ-
ગમકના અભાવથી સઘળા ઉપાસનાના વિષયોમાં અપ્રહ્મત્વ આવે છે. ^{૧૫}શંકા—ઉપાસનાના
વિષયો ઉપાધિવાળા હોવાથી તથા તેમની કલ્પના અવિદ્યાથી થયેલી હોવાથી, તેનાથી
^{૧૬}વિશિષ્ટ ^{૧૭}તે પ્રમાણે હોય તે યુક્ત છે. તેમજ તેનું આ પ્રમાણે નિરૂપણ કરનાર વેદાન્તોનો
^{૧૮}અપ્રહ્મપરત્વમાં પ્રસંગ નથી. શુદ્ધ પ્રહ્મ દુર્જય હોવાને લીધે ઉપાધિથી વિશિષ્ટ ઉપાસ-
નાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થતાં જાતેજ તેનું જ્ઞાન થશે કારણકે આમાંજ તેનું તાત્પર્ય છે.

ઉત્તર—^{૧૯}એમ નથી. ^{૨૦}સમન્વયના વિરોધની આપત્તિને લીધે, અને તેમની પ્રહ્મ-
^{૨૧}વિદ્યાત્વની હાનિ છે તેથી. વળી શ્રુતિ ^{૨૨}પ્રતારક બને તેથી. અને વળી “ જે અન્યથા
આત્મા હોય તેનું અન્યથા પ્રતિપાદન કરે છે, તે આત્માનું અપહરણ કરનાર ચોરથી
શું પાપ કરાયું નથી એમ અન્યથા જ્ઞાનને નિન્દતી શ્રુતિ કેવી રીતે કલ્પના સાધક તરીકે
ઉપાસનાને જણાવે ? ^{૨૩}સ્પષ્ટ અર્થવાળાં શ્રુતિનાં વાક્યોનો નિર્ણય કર્યા વગર સંદિગ્ધ
અર્થવાળા જ્યોતિઃ આકાશ વગેરે શબ્દો તેના વાચક છે એવો નિર્ણય ^{૨૪}વ્યાસ આપે
છે. ^{૨૫}અને આમ હોવાથી કહેલી રીતિથી યાગની માફક ^{૨૬}તેમનો પરસ્પર ભેદ આવ-

(૧૩) સર્વત્ર ઉપાસનાના વાક્યોમાં પ્રહ્મનુજ્ઞ ઉપપત્તિત્વ પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી અતેકત્વની આપત્તિ
છે. (૧૪) एकमेवाद्वितीयम् એ શ્રુતિના વિરોધથી. (૧૫) પ્રહ્મ સધર્મક કે નિર્ધર્મક, અથવા
ઉપાસનાથી તેનાથી ભિન્ન છે એ સંશયમાં પૂર્વપક્ષ કહે છે. (૧૬) ઉપાસનાના વાક્યમાં કહેલા ધર્મોથી
વિશિષ્ટ (૧૭) અપ્રહ્મત્વ (૧૮) ઉપાસનાના વિષયો ઉપાધિવાળા હોવા છતાં, તથા તેમની કલ્પના અવિદ્યાથી
હોવા છતાં વેદાન્તમાં જે પ્રહ્મનું નિરૂપણ કર્યું છે તેમાં અપ્રહ્મત્વનો પ્રસંગ નથી. કારણ કે શુદ્ધ પ્રહ્મ
ઉપાધિ રહિત દુર્જય હોવાથી તેનું જ્ઞાન સુલભ નથી માટે ઉપાસના દ્વારા ચિત્ત શુદ્ધ થતાં તેનું જ્ઞાન ઉદય
પામે તેટલા માટે તેની ઉપાસના જણાવી છે, અન્યથા નહિ એ રીતેજ સધર્મક પ્રહ્મની વિધિ મેળવે છે.
(૧૯) કહેલા પૂર્વપક્ષને દ્વિપિત કરે છે. (૨૦) સર્વ શ્રુતિઓનો સમન્વય વિરુદ્ધ ધર્માશ્રય પ્રહ્મમાં
હોય છે, અને તે તો તમારા કહેલા પ્રહ્મના-કેવલ નિર્ધર્મક, ઉપાસના વિષય રહિતનો સ્વીકાર કરવા
જતાં તેમાં વિરોધ આવશે. (૨૧) જે ઉપાસનાના વિષયો અપ્રહ્મ રૂપ હોય તો પછી તેનો ઉપદેશ કરનાર
ઉપનિષદો પ્રહ્મના અનિરૂપક થશે. આથી પ્રહ્મ વિદ્યાની પણ હાનિનો પ્રસંગ આવશે. (૨૨) અવિશ્વસનીય
અને શ્રુતિના શબ્દોમાં ક્રોધને વિશ્વાસ એસશે નહિ. તે છતરે છે એવી પ્રતીતિ સદજ થશે. (૨૩) શ્રુતિ
પોતે કહે છે કે જે પ્રમાણે આત્માનું સ્વરૂપ જણાવ્યું હોય તેજ રીતે આપણે સમજવું, તેનાથી જૂદી
રીતે સમજતાં પાપ લાગે છે. શ્રુતિમાં આત્માના સ્વરૂપને અન્યથા સમજનારની નિન્દા કરી છે. તેથી જ
શ્રુતિ પ્રહ્મને સધર્મક અને નિર્ધર્મક વિરુદ્ધધર્મોના આશ્રયવાળું જણાવતી હોય તો પછી નિર્ધર્મક સ્વરૂપ એજ
પ્રહ્મનું ખરું સ્વરૂપ છે અને સધર્મક ઉપાસનાના વિષયવાળું ગૌણ છે એમ જે કહ્યું તે અયુક્ત છે. (૨૪)
રામ, કૃષ્ણ, વગેરે શબ્દો જેમાં આવેલા છે એવી શ્રુતિઓનાં વાક્યોના અર્થ સ્પષ્ટ છે, તેથી તેનો નિર્ણય
વ્યાસજીએ પ્રથમ કર્યો હોત. પણ પ્રથમ અધ્યાયમાં તેને અહલે શ્રુતિ વાક્યોમાં આકાશ, પ્રાણ, જ્યોતિઃ
વગેરે જે શબ્દો આવેલા છે, તે પ્રહ્મના વાચકહશે કે કેમ તેવા સંશયનું નિરાકરણ કરવાને તે સંદિગ્ધ અર્થના
નિર્ણયનો પ્રયાસ કર્યો છે. પ્રથમ સંદિગ્ધ પદોનો નિર્ણય આપ્યો છે અને પાછળથી સ્પષ્ટાર્થના નિર્ણય
માટે અહિંયાં પ્રયાસ કર્યો છે. તમારા કહેલા પ્રમાણે હોય તો સંદિગ્ધ વાક્યોનો નિર્ણય પાછળથીજ
વ્યાસ કરત. આ રીતે વ્યાસની પણ આ બાબતમાં સંમતિ નથી એમ જણાવે છે. (૨૫) આ પ્રમાણે
પૂર્વ પક્ષનું ખણ્ણન કરીને સ્વમતને કહે છે. (૨૬) તેમના ઉપાસના વાક્યમાં કહેલા ધર્મથી વિશિષ્ટ

શ્યક છે. ૨૭તેથી બન્ને બાબુએ રજીય છે એમ પ્રાપ્ત થાય તો કહેવાય છે.

તે બ્રહ્મનું જ્ઞાન અનેકરૂપનું નિરૂપણ કરનાર સર્વ વેદાન્તોથી થાય છે. બ્રહ્મના અનન્ત રૂપોમાંથી જે જે રૂપોનું નિરૂપણ તેતે વેદાન્તોથી કરવામાં આવે છે તેથી તેટલા રૂપ-વાળું એકજ બ્રહ્મ છે એમ અર્થ છે. તેમાં હેતુ ૨૮નોદનાદિનો ૨૯અવિશેષ છે. નોદના એટલે કર્તવ્ય તરીકે જેનાથી બાધ કરાય છે તે. અર્થાત્ વિધિવાક્ય. તેનો અવિશેષ છે. તેથી એમ અર્થ છે. જેમ એક અગ્નિષ્ટોમમાં શાખાભેદમાં પણ નોદના છે તેજ પ્રમાણે હોય છે “ અગ્નિષ્ટોમથી યજન કરવું ” (આ. સૂ. ૧૦-૨૦૧) તેજ પ્રમાણે અહિંઆં પણ સઘળા વેદાન્તોમાં બ્રહ્મ તરીકેજ ઉપાસનાનું વિધાન છે તેથી તેમ છે. ‘આદિ’ શબ્દથી સાક્ષાત્ અને પરંપરાના ભેદથી ઉપાસના મોક્ષફલ આપે છે એવું કથન પણ અવિશિષ્ટ છે એમ ૩૦પ્રયોગનના સંયોગનું સંગ્રહણ છે. ૧

બ્રહ્મના સ્વરૂપનો જૂદો જૂદો ઉપાસનામાં જૂદો જૂદો રીતે બ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન આપ્યું છે. ત્યાં બ્રહ્મના ધર્મો જૂદા જૂદા જાવામાં આવે છે. રામોપાસનામાં અમુક ધર્મો હોય છે. નૃસિંહોપાસનામાં તેનાથી જૂદા હોય છે. કૃષ્ણોપાસનામાં વળી જૂદા હોય છે તો આમ ધર્મોના વૈવિધ્યને લીધે તેમાં ભેદ આવશ્યક છે. (૨૭) જે ભેદનો અંગીકાર કરે તો ‘એકમેવાદ્વિતીયમ્’ એ અભેદ શ્રુતિનો વિરોધ આવે. અને જે ભેદ નથી એમ કહે તો પછી દ્રવ્ય તથા દેવતાના ભેદથી યાગનો ભેદ હોય છે એમ જે કહ્યું તેથી અહિંઆં વિરોધ આવે. આથી બન્ને બાબુએ રજીય છે. બન્ને બાબુએ રજીયુને માટે મૂળમાં ઉમચતઃ પાશા રજ્જુ એવા શબ્દ છે. આ એક પ્રકારનો ન્યાય છે. આનો અક્ષરાર્થ દોરડાની બન્ને બાબુથી ફાંસો એમ થાય છે. અર્થાત્ કાંઈ પણ દલીલને જે દૃષ્ટિ બિન્દુથી જોઈએ તે દૃષ્ટિ બિન્દુથી તેમાં વિરોધજ આવે એવા ન્યાય. અંગ્રેજીમાં આને Horns of a dilemma કહે છે. (૨૮) વિધિવાક્ય. આદિશબ્દથી * એક વા સંયોગરૂપચોદનાસ્વાવિશેષત્ એ સૂત્રમાં કહેલા અનેક રૂપોના ઐક્યના બાધક ચાર હેતુઓનો અર્થ જણાવાય છે. સૂત્રમાં ચોદનાદિ એ શબ્દને સમાહાર તરીકે સમજવા. તેનો વિગ્રહ ચોદના ચ આદ્યશ્લેષોમાં સમાહાર એ રીતે કરવો (૨૯) સામ્યથી (૩૦) એકજ બ્રહ્મમાં જૂદા જૂદા પ્રકારથી ઉત્પન્ન થયેલ ફલનો સંયોગ સમુચ્ચય. ભાવાર્થ-સઘળાં અનેક પ્રકારના વેદાન્ત વાક્યોથી જેનું જ્ઞાન થાય છે તે બ્રહ્મજ છે. જેમ શાખા ભેદથી જ્યોતિષ્ટોમમાં ધર્મનો ભેદ છે, પણ જ્યોતિષ્ટોમની વિધિ એક છે તેમ વેદાન્તમાં જૂદે જૂદે સ્થળે બ્રહ્મનું નિરૂપણ જૂદો રીતે કરેલું હોય તો પણ તે એકજ છે.

એકવા સંયોગરૂપચોદનાસ્વાવિશેષત્ ।

આ સ્થલે પ્રશ્ન થાય છે કે જુદો જુદો શાખાઓમાં કહેલા કર્મ શાખા ભેદથી ભિન્ન ભિન્ન છે કે એકજ છે ?

પૂર્વપક્ષથી સૂત્ર-

નામરૂપધર્મવિશેષપુનરુક્તિનિન્દાશક્તિસમાસિવચનપ્રાયશ્ચિતાન્યાર્થદર્શનાચ્છાયાન્તરેષુ કર્મભેદઃ સ્યાત્ ।

આ સૂત્રમાં નીચેના હેતુ દર્શાવ્યા છે.

- (૧) નામ—કાકકમ્, કાલાપકમ્, પૈપલાદકમ્ ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન સંજ્ઞાઓથી કર્મ ભેદ થવો જોઈએ.
- (૨) રૂપ—એક શાખામાં “ અમીષોમીય એકાદશકપાલ પુરોહાશ ” છે તો બીજી શાખામાં ‘અમીષોમીય દાદશ કપાલ પુરોહાશ’ થાય છે. અતએવ કર્મભેદ માનવો જોઈએ.
- (૩) ધર્મવિશેષાત્—તૈત્તિરીય શાખામાં ભૂમિભોજન કહેલું છે. અન્ય શાખામાં નથી, અતએવ કર્મભેદ માનવો જોઈએ.

ભેદાન્નેતિ ચેદેકસ્યામપિ ॥૩-૩-૨ ॥

ધર્મના ભેદથી ભેદ છે એમ કહેતા હોતો કહેછે કે જેમ એક પણ અતિરાત્ર વ્યક્તિમાં પોડશીના ગ્રહણ અગ્રહણના ધર્મભેદથી ભેદ નથી તેમ.

(શંકા) દ્રવ્ય અને દેવતાના ભેદથી પરસ્પર ભેદથી કહેલા હેતુની અસિદ્ધિની “ભેદાન્નેતિ” થી શંકા કરીને તેના પરિહાર માટે સૂત્રકાર “એકમાં પણ” (एकस्यामपि)

સૂત્ર ૨—(૧) એક ઉપાસનામાં કહેલા ધર્મનો અન્ય ઉપાસનામાં કહેલા રૂપોમાં અભાવ છે તેથી; એક ઉપાસનાનો બીજી ઉપાસનાથી ભેદ છે, તેથી વિધિ વાક્યના હેતુથી જે એકતા જણાવવામાં આવે છે તે સિદ્ધ થતું નથી. (૨) એકતાની અસિદ્ધિ વિષેના પૂર્વપક્ષના ઉત્તરમાં સૂત્રમાં એકસ્યામપિ એમ કહે

(૪) પુનરુક્તિ—જો સર્વ શાખાઓમાં એકજ કર્મ હોય તો પુનરુક્તિ દોષ પ્રાપ્ત થાય. સામેન યજેત અમિદ્ધેત્રે જુઝ્યાત્ સ્વર્ગકામઃ ઇત્યાદિ વાક્યો અનેક શાખાઓમાં પકિત છે. અવિરોધ કર્મભેદ માનવો જોઈએ.

(૫) નિન્દા—એક શાખામાં ઉદિત હોત્રની નિન્દા છે તો બીજી શાખામાં અનુદિતની નિન્દા જોવામાં આવે છે તેથી માનવું પડે છે કે શાખા ભેદથી કર્મભેદ છે.

(૬) અશક્તિ—જુદી જુદી શાખામાં કહેલા સર્વ કર્મ કરવા માટે એકજ પુરુષ અશક્ત હોય છે. તેથી પણ કર્મભેદ માનવો.

(૭) પ્રાયશ્ચિત્તવચન—કેટલાક અનુદિત હોમનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે અને કેટલાક ઉદિત હોમનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે અતએવ કર્મભેદ છે.

(૮) અન્યાર્થદર્શન—એક શાખામાં દ્વે સંસ્તાનાં વિરાજમાનમતિરિચ્યતે । અન્ય શાખામાં “તિલ્લ સંસ્તાના” આ પ્રમાણે અન્યાર્થ જોવામાં આવે છે તેથી કર્મભેદ મન્તવ્ય છે.

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર

एकंवा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात् ।

સર્વ શાખામાં કહેલું કર્મ એકજ છે. કારણ કે

(૧) અર્થ સંયોગમાં અવિશેષ સમાનતા છે. એકજ પ્રયોજ નથી તે કર્મ કહેલું છે, (૨) યાગનું રૂપ દ્રવ અને દેવતા હોય છે તે પણ અવિશેષ સમાન છે. (૩) નોદના પણ સમાન છે. અને (૪) કર્મનું નામ પણ સમાન છે માટે તે કર્મભેદ નથી.

*

*

*

*

*

षोडशिन अथवा षोडशिका.

સોમરસ કાઢીને દ્રોણ ક્ષણમાં પ્રથમ કાઢીને મૂકે છે પછી જુદા જુદા પ્યાસાના આકારના ગ્રહ-સંતક પાત્રોમાં મૂકે છે અને તે ગ્રહો વડે હોમ થાય છે તેમાંના એક ગ્રહનું નામ પોડશી છે. અતિરાત્ર સંસ્થામાં પોડશી ગ્રહણ અને અગ્રહનો વિકલ્પ છે.

અતિરાત્રે ષોડશિનં ગૃણતિ, નાતિરાત્રે ષોડશિનં ગૃણતિ આ વાક્યો વડે વિકલ્પ કહેવાય છે. નાતિરાત્રે વાક્યમાં નિષેધ છે અને અન્ય વાક્યમાં વિધિ છે. આ સ્થલમાં નહીં અર્થ પ્રસક્ત પ્રતિષેધ કે પર્યુ-દાસ નથી પણ વિકલ્પ છે.

(આ ટાંચણનો ભાગ વે. શા. સં. શાસ્ત્રી હરિશંકર ઓંકારજી તરફથી મળ્યો છે તે માટે તેમનો હું આભાર માનું છું. J.)

એવા સૂત્રના ^૩અવયવથી કહે છે. જેમ એક પણ ગૃહીત પોડશિક ^૪અતિરાત્ર વ્યકિતમાં અગૃહીત પોડશિકાની સરખામણી એ ગુણના આધિક્યમાં પણ અતિરાત્રથી ભિન્ન યાગ હોતો નથી. કારણ કે અતિરાત્રના લક્ષણવાળા કર્મને ઉદેશીને તેના ગ્રહણ તથા ^૫અગ્ર-હણનું વિધાન છે તેથી. તેજ પ્રમાણે અહિંમાં પણ પ્રજ્ઞનેજ ઉદેશીને તે તે ધર્મના વંશિષ્ટય તથા અવૈશિષ્ટય કહેલાં હોવાથી ઉપાસનામાં પ્રજ્ઞથી જૂદી ઉપાસના નથી. તેમજ વળી પ્રજ્ઞધર્મ તરીકે, અભેદ કહેલો હોવાથી તમે કહેલા હેતુની અસિદ્ધિ છે. આમ ^૬હોય તો જ્યાં એક ઉપાસ્ય રૂપમાં અન્ય રૂપ કરતાં અધિક ગુણો કહેવાય છે ત્યાં તેમનો ઉપસંહાર ઉચિત છે એવો ભાવ છે. ^૭અહિંમાં આ વિશેષ જાણવો જોઈએ. ^૮અખીલ ઉપાસનાના વિષયમાં અવિશિષ્ટ પ્રજ્ઞત્વને જાણીને તેમાં અનેકરૂપને જે ઉપાસે છે તેના ત્યાં સર્વ ^૯ગુણોનો ઉપસંહાર કરવો ઉચિત છે. જે અનન્ત વિભૂતિ રૂપોમાં ^{૧૦}એમ અક્ષર પ્રજ્ઞને જાણીને ઉપાસના કરે છે તેની અન્યશાખાના પણ આ અક્ષરની ઉપાસનાના પ્રકરણમાં કહેલાનોજ ઉપસંહાર કરવો જોઈએ, અન્યનો ^{૧૧}નહિ તે રૂપને ^{૧૨}ઉદેશીનેજ તે ગુણોનું કથન છે તેથી. નહિ તો ^{૧૩}અતિપ્રસંગ થાય. આતો ^{૧૪}ઉપાસના માર્ગની વ્યવસ્થા કહી. ભક્તિમાર્ગીયિતો આનાથી જૂદી છે. તે આગળ કહેવી જોઈએ.

(શંકા) અગ્નિષ્ટોમને ઉદેશીને જેટલા ધર્મો તૈત્તિરીયકમાં કહેવાય છે તેટલા વાજ-સનેયમાં છે. તેમજ વળી તમારી કહેલી રીતિથી વાજસનેયિઓનો તેના ધર્મોનો ઉપ-સંહાર પણ ન્યાય યુક્ત થશે પણ તે તેમ નથી. શિષ્ટાચાર વગેરેથી વિરોધને લીધે. તેમજ પંચાગ્નિ વિધાને ઉદેશીને કહેલો છઠ્ઠો અગ્નિ છાન્દોગથી ઉપસંહાર કરવાને શક્ય નથી. તેજ પ્રમાણે આથર્વણિકથી એક રૂપમાં અન્ય રૂપના ધર્મો નથી એમ કહેવામાં આવે તો ઉત્તર કહે છે.

છે. (૩) સૂત્રના અવયવમાં-ભાગમાં (૪) અતિરાત્ર યજ્ઞમાં (૫) અતિરાત્ર યજ્ઞમાં કેટલીક વખત ગ્રહણ કરવામાં આવે છે અને કેટલીક વખત તેનું ગ્રહણ કરવામાં આવતું નથી. આ રીતે તેમાં ભેદ હોય છે. પોડશીનું જેમાં ગ્રહણ હોય છે તે જેમાં તેનું ગ્રહણ નથી તેના કરતાં અધિક છે. આમ જો કે એક યાગમાં ભેદ હોય છે છતાં તેમાં વસ્તુતઃ ભેદ નથી કારણ કે ઉભય પ્રકારે અતિરાત્ર યજ્ઞ છે; તેજ પ્રમાણે પ્રજ્ઞની એકતામાં આધ આવતો નથી. (૫) અતિરાત્ર વિષે નીચે પ્રમાણે વાક્ય છે. અતિરાત્રે પોડશિનં ગૃહ્ણાતિ નાતિરાત્રે પોડશિનં ગૃહ્ણાતિ આમાં પોડશીનું ગ્રહણ તથા અગ્રહણ ઉભય દર્શાવેલ છે. (૬) પ્રજ્ઞના ધર્મો પ્રજ્ઞથી ભિન્ન હોવાથી ધર્મોના ભેદને લીધે ધર્મોમાં પણ ભેદ છે એમ તમે કહેલા હેતુથી પ્રજ્ઞમાં સિદ્ધિ નથી. અર્થાત્ પ્રજ્ઞમાં ભેદ નથી. (૭) પ્રથમ કહેલા પ્રકારથી વેદના ઐક્યમાં પણ (૮) સામાન્ય રીતે જે ધર્મોનું શ્રવણ છે તેનું વિશેષમાં નિયમન તેનું નામ ઉપસંહાર (૯) ગુણોપ-સંહારમાં (૧૦) “અખિલ અને ઉપાસનાના વિષય” પછી “અવતારરૂપ” અધ્યાહાર છે. (૧૧) પ્રજ્ઞના ધર્મો (૧૨) પ્રજ્ઞત્વને ગૌણ યનારીને ઓમ વર્ણની ઉપાસના સમજવી (૧૩) પ્રકરણનું ઉલ્લં-ઘન કરીને ઉપસંહાર કરવામાં (૧૪) દરેક પ્રકરણમાં અમુક રૂપને ઉદેશીને ધર્મો કહેલા છે (૧૫) પ્રકર-ણના નિયામકત્વના ભંગનો પ્રસંગ (૧૬) અહિંમાં ઉપાસના માર્ગની રીતિથી ગુણોપસંહાર શી રીતે કરવો તે જાણવો છે. ભક્તિમાર્ગની રીતિ જૂદી છે તે આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે. **ભાવાર્થ**-એક ઉપા-સનામાં કહેલા ધર્મનો ભેદ અન્ય ઉપાસનામાં નથી, માટે ધર્મોના ભેદથી ધર્મનો પણ ભેદ હોવો જોઈએ

સ્વાધ્યાયસ્ય તથાત્વેન સમાચારેધિકારાચ્છ

સવવચ્ચ તન્નિયમઃ ॥૩-૩-૩॥

વેદના સોમયાગાદિ આચરણ અધિકાર પ્રમાણે કરવાનો જેમ નિયમ છે તથા (આથર્વણિકોએજ) સવ કરવો જોઈએ એમ નિયમ છે તેમ (રામકૃષ્ણાદિ રૂપમાં પણ ઉપાસકોએ અધિકાર પ્રમાણે અવતાર પ્રમાણે ધર્મેનું ચિન્તન કરવું)

સ્વાધ્યાય કહેતાં વેદ તે એકજ કર્મને શાખાના ભેદથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું જણાવે છે માટે તેમાં પ્રયુક્ત સમ્યગ્ભૂત અગ્નિહોમાદિ લક્ષણ આચારમાં તે તે અંગના આચારનો નિયમ અન્યૂન અને અનધિક કરવારૂપી છે એમ અર્થ છે. તેટલા અંગથીજ યાગની સંપત્તિ હોવાથી અધિક કરવું તે અપ્રયોજનક છે. તેથી તેટલાંજ અંગો કરવાનાં છે. તે ધર્મેનો પણ ઉપસંહાર તમારી કહેલી રીતે સંભવે છે. એમ હોય તો કહે છે અધિકારથી. સર્વ શાખાવાળાઓનો પોતપોતાની શાખામાં કહેલા કર્મમાંજ અધિકાર છે. પરશાખાથી કહેલામાં નહિ. તેથી પણ તે પ્રમાણે નિયમ છે. ચ શબ્દથી પોતાની શાખામાં કહેલા કર્મથી વધારે રીતે કરવામાં અને ઓછું કરવામાં ચદસ્ય કર્મણઃ થી પ્રાયશ્ચિત્તનું શ્રવણ પણ છે. તેના નિયમમાં હેતુનો સમુચ્ચય કરવામાં આવે છે. માટેજ કદાચ પરશાખામાં કહેલાને પણ વ્યવસ્થિત વિકલ્પના વિષય તરીકે કલ્પ સૂત્રમાં કહેવામાં આવે છે. વિકલ્પમાં તો ઉભયની અશાસ્ત્રાર્થતા અને ઉપસંહારમાં તો

આમ શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહેવામાં આવે છે કે ના, જેમ અતિરાત્ર યજ્ઞમાં પોડશીનું ગ્રહણ કરવારૂપી અગર અગ્રહણ કરવારૂપી ભેદ છતાં પણ અતિરાત્ર યજ્ઞ તરીકે તે એકજ છે, તેમ બ્રહ્મમાં ઉપાસનાના ભેદને લીધે ભેદ નથી, પણ તે એકજ છે. ૨

સૂત્ર ૩--(૧) વેદની જૂદી જૂદી શાખાઓ પ્રમાણે કર્મનું નિરૂપણ જૂદી જૂદી રીતે કર્યું છે પણ તે કર્મ એકજ છે એમ સ્વાધ્યાય કહેતાં વેદમાં કહેતું છે. (૨) પ્રયોગનયનું, જેનો પ્રયોગ કર્યો છે તે. (૩) સંપૂર્ણ કરાયલું (૪) સૂત્રના “ સમાચાર ” શબ્દને સમજાવે છે. સમ એટલે સમ્યક્, સંપૂર્ણ રીતે, અને આચાર એટલે અગ્નિહોમ વગેરે. (૫) અગ્નિહોમાદિ માટે એવો નિયમ છે કે જૂદી જૂદી શાખાવાળાઓએ તેમની શાખામાં કહ્યા પ્રમાણે જ તેનું અનુષ્ઠાન કરવું, તેથી વધારે નહિ તેમ ઓછું પણ નહિ. (૬) પોતાની શાખામાં જે રીતે યાગને કરવાનો કહ્યો હોય તે રીતે કરવાથી જ તેનું ફળ મળે છે. વિશેષ રીતે અગર ઓછી રીતે કરવાથી નહિ. (૭) સૂત્રમાં ચ અને શબ્દ એમ સૂચવે છે કે જેમ કર્મ, પોતાની શાખામાં અમુક પ્રકારેજ કરવાં તેથી અધિક યા ઓછી રીતે કરવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે. તેમ ઉપાસનામાં પણ અધિકાર પ્રમાણેજ કરવી. અધિકાર સિવાયની ઉપાસનાથી દોષ લાગે છે (૮) સ્વશાખામાં કહેલા ધર્મેનું જ અનુષ્ઠાન એવા નિયમમાં (૯) એમાંથી એક પ્રકારનો નિર્ણય કરનાર વિકલ્પને વ્યવસ્થિત વિકલ્પ જેમ ઉદિતે જુહોતિ, અનુદિતે જુહોતિ આ વાક્યમાં બે પક્ષો છે. તેમાં એક પક્ષનો સ્વીકાર કરીને જીદંગી સુધી અનુષ્ઠાન કરવું, નહિ કે બન્નેનું મરજીમાં આવે ત્યારે અનુષ્ઠાન કરવું, વિકલ્પ એટલે ઔચ્છિક વિકલ્પ (૧૦) વિકલ્પથી ઓધ્ય બન્ને પક્ષની (૧૧) કારણ કે ઉભય પ્રકારનું અનુષ્ઠાન કરવાથી આઠ પ્રકારના દોષો લાગે છે એમ મીમાંસામાં જણાવેલ છે તેથી અશા-

ઉભયની ^{૧૨}શાસ્ત્રાર્થતા છે. માટે પણ અહિંમાં ઉપસંહારથી શંકા પણ નથી. અહિંમાં ઇષ્ટાન્ત ^{૧૩}કહે છે. સવની માફક. જેમ સવ કહેતાં સમસૂર્ય વગેરે શનૌદન સુધીના હોમો, ^{૧૪}અન્ય વેદમાં કહેલા ત્રેતાઅગ્નિ સાથે સંબન્ધ ^{૧૫}નહિ હોવાથી અથર્વણુમાં કહેલા એકાગ્નિના સંબન્ધથી આથર્વણિકોમાં કરવા જોઈએ એવો નિયમ કરાય છે. તેમજ તે તે શાખા તેવી ^{૧૬}હોવાથી તે તે કહેલા કર્મમાંજ તે તે શાખાવાળાને અધિકાર હોવાથી સ્વસ્વ શાખામાં કહેલાથી ન્યૂન કે અધિક કર્મ નહિ કરવાનો નિયમ છે એવો અર્થ છે. અહિંમાં પણ જે રૂપની ઉપાસનામાં જેટલા ધર્મો કહ્યા છે, તે રૂપમાં તેટલા ધર્મ હોવાથી ઉપાસના કરવી જોઈએ કારણ કે તેના બોધક પ્રમાણને અનુસાર તે છે. અન્ય-રૂપની ઉપાસનાના પ્રકરણમાં કહેલી ઉપાસના સાધારણ ધર્મવાળી હોય તો પણ કરવી જોઈએ નહિ. તેમ હોય તો મત્સ્યના ઉપાસકે ધનુષ્ય તથા બાણ વગેરેની ઉપાસના કરવી જોઈએ. ^{૧૭}તેમ પુરુષરૂપની ઉપાસના કરનારે લાખ યોજન લાંબાં શીંગડાંની પણ ઉપાસના કરવી. શંકા—અથર્વ ઉપનિષત્માં શ્રીરામની ઉપાસનામાં જે મત્સ્ય કૂર્માદિ અવતારો ભૂઃ ભુવઃ અને સ્વરૂને બનાવનાર છે. ‘તેને નમસ્કાર, નમસ્કાર,’ (રા. તા. ૫) એ વાક્યથી તેનાથી જૂદા અવતારરૂપ કહેવાય છે. તેથી તેના ધર્મોનું પણ સૂચન થાય છે? સાચું, તેના ધર્મ હોવાનું પણ સૂચિત થાય છે. ત્યાં આ અભિસંધિએ ^{૧૮}પરમ કાષ્ઠાપન્ન બ્રહ્મ રસરૂપ આ છે એમ જાણીને ખરેખર ઉપાસના કરવી જોઈએ. તેથી આનાજ અન્ય અવતારો છે. તે રૂપથીજ તે તે કર્મોને આણે કર્યા એમ પરને જાણવું જોઈએ. તેજ રૂપમાં અન્ય અવતારના ધર્મો છે એમ સમજવું નહિ. તેમજ વળી તે તે અવતારમાં તે તે અવતારનાજ ધર્મો છે એમ ^{૨૦}શ્રુતિથી સમજાય છે. પણ તે સર્વત્ર

આર્થતા છે (૧૨) શાસ્ત્રથી ઉભયની પ્રાપ્તિ થાય. પરન્તુ સુન્દ અને ઉપસન્દના ન્યાયથી પરસ્પર વિરોધ-થી એકની પણ પ્રવૃત્તિ નથી એમ ભાવ છે. (૧૩) અહિંમાં શંકા થાય કે વેદના વિભાગ પૂર્વે શાખાના ભેદની જ્યારે અસિદ્ધિ હોય તો પછી શાખાના અધિકારીઓનો સંભવ નહિ હોવાથી સર્વ કર્મના અંગોનો સર્વ કર્મોમાં ઉપસંહાર બને. આથી સવનું ઇષ્ટાન્ત આપે છે (૧૪) આ પ્રમાણે શાખાના ભેદની પહેલાં પણ તે તે વેદમાં તે તે શાખાના નિયામકો હોવાથી તેમની સાથે જ નિયમના સંભવથી સર્વ કર્મોમાં સર્વ અંગોનો ઉપસંહાર નથી એમ અર્થ છે (૧૫) સર્વ હોમમાં ત્રણ વહ્નિનો સંબન્ધ નથી તેથી (૧૬) તે તે શાખામાં કહેલા કર્મોમાં તે તે શાખામાં કહેલાં અંગોનું જ અનુષ્ઠાન છે, અન્ય વિરૂદ્ધનું નહિ, એમ તેનું નિયામકત્વ છે. (૧૭) જે એક ઉપાસનામાં જણાવેલા ધર્મોનું અનુસંધાન અન્ય ઉપાસનામાં કરવાનું હોય તો પછી મત્સ્યાવતારમાં પણ રામાદિ અવતારના ચાપ (ધનુ) વગેરે ધર્મો તેની સાથે જોડ્યા પડે. (૧૮) રા. તા. નપનું અવતરણ આપીને શંકા ઉઠાવી છે કે જે એક અવતારમાં અન્ય અવતારના ધર્મોનું ધ્યાન હોવું જોઈએ નહિ એમ કહેવામાં આવે તો શા માટે રામને મત્સ્ય કૂર્માદિ તમામ અવતારના બનાવનાર કહ્યા છે? મત્સ્યકૂર્માદિ અવતારના સજ્ઞ રામને કહ્યા છે તેથી તે અવતારના ધર્મો પણ તેમનામાં હોવા જોઈએ (૧૯) રામને અન્ય અવતારોના બનાવનાર કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે તેની ઉપાસના તે પરમકાષ્ઠાપન્ન બ્રહ્મરૂપે છે એમ જાણીને કરવી. બ્રહ્મના અનેક અવતારોમાંથી જે અવતારમાં ઉપાસકની આસક્તિ હોય તેની બ્રહ્મ રૂપે ઉપાસના કરવી આ અર્થ અહિંમાં સૂચવાય છે. એનો અર્થ એવા નથી કે અન્ય અવતારના ધર્મોનું જ ધ્યાન બીજા અવતારમાં—જેમાં ઉપાસકની આસક્તિ હોય તેમાં કરવું જોઈએ. (૨૦) બ્રહ્મના જૂદા જૂદા અવતારો છે અને

નથી. ત્યાં બાધક ^{૨૧}કહેલું છેજ. ^{૨૨}પ્રાણાદિ ઉપાસનામાં આટલો વિશેષ છે કે કર્મના ^{૨૩}અતિરેકમાં પ્રાયશ્ચિત્તનું શ્રવણ બાધક છે. તેમ શ્રીરામ સ્વરૂપની ઉપાસના વગેરેમાં વળી તે અવતારમાં નહિ કરાયલા કર્મની ત્યાં ભાવના કરવામાં અપરાધ બાધક હોય છે. જે ^{૨૪}અન્યરૂપ આત્માનું અન્યરૂપે નિરૂપણ કરે છે વગેરે વાક્ય પણ છે. તે પ્રમાણે ^{૨૫}પ્રાણાદિ ઉપાસનામાં અધિક ગુણના બીજે ઉપસંહારમાં કંઈ પણ બાધક જોવામાં આવતું નથી. તેથી તેમ કરવું ^{૨૬}તે શક્ય છે.

શંકા—^{૨૭}પુરુષાદિ રૂપ વિગ્રહજ શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી આજ અવતાર અન્ય અવતારમાં પણ લીલાના કરનાર છે એવું જ્ઞાન યુક્ત નથી. ઉત્તર-ના એમ નહિ. ધર્મીના ^{૨૮}ગ્રાહક પ્રમાણથીજ એક શુદ્ધનાંજ અનન્તરૂપો સિદ્ધ થાય છે તેથી. વસ્તુજ તે ^{૨૯}પ્રમાણે હોવાથી કોઈ પણ શંકા નથી. જેમ એકજ ^{૩૦}અન્યોન્યાભાવની અનન્ત ભાવના પ્રતિયોગિકની તદૂપતા છે, તથા તેટલા ^{૩૧}પ્રતિયોગિક અત્યન્તાભાવરૂપતા અભાવના ^{૩૨}પ્રતિયોગિક અન્યોન્યાભાવ ^{૩૩}તથા અત્યન્તાભાવ રૂપતા, અભાવાભાવ

દરેક અવતારમાં અમુક ધર્મો નિયત કરેલા છે એમ શ્રુતિમાં કહે છે. આથી એક અવતારના ધર્મેને બીજામાં લગાવવા નહિ (૨૧) પ્રકરણની નિયામકતાના ભંગનો પ્રસંગ છે એવો બાધક (૨૨) અહિંયાં શંકા થાય કે પ્રાણાદિની ઉપાસનામાં અન્ય શાખામાં કહેલા ગુણોનો ઉપસંહાર અને નહિ માટે કહી છે (૨૩) કર્મવિધિમાં કહેલી રીતિ પ્રમાણેજ કર્મ કરવાં તેથી જૂદી રીતે નહિ. તેમ કરનારને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે. એવીજ રીતે રામાદિ અવતારમાં તે તે અવતારના જે ધર્મો શાસ્ત્ર તથા પુરાણમાં જણાવેલા હોય તેનું જ અનુસંધાન કરવાથી અપરાધ થાય છે. (૨૪) અહિંયાં શ્રુતિનો ઉલ્લેખ કરીને જણાવે છે કે જે આત્માના સ્વરૂપને અન્યરૂપે માને છે તેને ચૌર અને પાપી કહીને શ્રુતિએ તેની નિન્દા કરી છે. માટે જે અવતારમાં જેટલા ધર્મો નિયત હોય તેટલાનું જ અનુસંધાન કરવું, વિશેષ નહિ. (૨૫) પ્રાણાદિની ઉપાસનામાં વિશેષ દેખાડે છે. જેમ રામાદિ અવતારની ઉપાસનામાં એક અવતારમાં અન્ય અન્ય અવતારના ધર્મોનું ધ્યાન કરવાથી અપરાધ નડે છે. તેમ પ્રાણાદિની ઉપાસનામાં નથી એટલો તેમાં વિશેષ છે (૨૬) પ્રાણાદિની ઉપાસનામાં ઉપસંહાર (૨૭) પરવિદ્યામાં અન્યરૂપમાં અન્યરૂપના ગુણના ઉપસંહારની અનુપપત્તિની શંકા કરે છે. (૨૮) ધર્મીનું ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણને લીધે જેમકે “એક અવ્યક્ત અનન્તરૂપ” એવી શ્રુતિ રૂપથી. (૨૯) વિરુદ્ધધર્માશ્રય તરીકે બ્રહ્મનું શ્રવણ શ્રુતિમાં છે તેથી (૩૦) ઘટ એ પટ નથી, તથા પટ ઘટ નથી એ અન્યોન્યાભાવનું દ્રષ્ટાંત છે. અહિંયાં અભાવ એક બીજાને આશ્રયે રહેલ છે. ઘટમાં પટનો અભાવ છે અને પટમાં ઘટનો અભાવ છે તે અન્યોન્યાભાવ (૩૧) અભાવ તરીકે અત્યન્તાભાવની એકતા છે. અત્યન્તાભાવ વિષે નવ્ય મત એવો છે કે તે ધ્વંસાદિ કાલના અવચ્છેદ વાળો છે. પ્રાચીન મત પ્રમાણે ધ્વંસ અને પ્રાગભાવના અધિકરણથી તે છે. શ્યામ ઘટમાં રક્તતા નથી, રક્ત ઘટમાં શ્યામતા નથી. આમાં પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસાભાવ છે, અત્યન્તાભાવ નહિ. અર્થાત્ શ્યામ ઘટમાં રક્ત નથી. તે એવું સૂચવે છે કે ઘટમાં રક્તતા પહેલાં નહોતી. પણ તેને ભટ્ટીમાં પકવવામાં આવ્યો ત્યારે રક્તતા આવી. આથી ત્યાં રક્તતાનો અત્યન્તાભાવ નથી. માત્ર તેનો પ્રાગભાવ જ કહ્યો છે. તેમ રક્ત ઘટમાં શ્યામતા નથી. એ પણ એજ સૂચવે છે કે જ્યારે ઘટને પકવવા માટે ભટ્ટીમાં નાખ્યો તે પહેલાં તેમાં શ્યામતા હતી. પણ ભટ્ટીમાં પાકતી વખતે તેની શ્યામતાનો ધ્વંસ થયો છે. આથી એમ નથી કે તેમાં બિલકૂલ શ્યામતાનો અભાવ હતો. રક્ત ઘટમાં શ્યામતાનો અત્યન્તા ભાવ નહિ પણ પ્રધ્વંસાભાવ છે. અત્યન્ત એટલે કોઈ પણ કાલમાં જેની સત્તા નથી તેવો. (૩૨) અભાવના પ્રતિયોગિક જેમ કે ઘટ. (૩૩) એ અભાવવાળો અભાવ. (૩૪) અહિંયાં જૂદા જૂદા

રૂપ હોવામાં પણ અભાવ રૂપતાજ અંગીકાર કરાય છે.^{૩૬} તેજ ^{૩૫}પ્રમાણે અહિંમાં ભલે હો. અભાવનું પ્રયોજક નથી. ધર્મી જણાવનારનું પ્રમાણ ^{૩૬}એવુંજ છે તેથી. અને તે તૈત્તિરીયોપનિષત્માં કહે છે. “આનાથી બીજું નહાનું નથી, તે પરથી પર છે અને મોટામાં મોટું છે. એક, અવ્યક્ત અને અનન્ત રૂપવાળું વિશ્વ, તમઃથી પુરાણ છે” (જૈમિનિ ૧-૫) વગેરે શ્રુતિરૂપ પ્રસિદ્ધજ છે. અને વળી સર્વ ઉપાસનાનું પ્રાપ્ત વિજ્ઞાનના ^{૩૭}સાધન તરીકે શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. જે પ્રકારની ઉપાસના ^{૩૮}વિજ્ઞાનનો હેતુ છે તે પ્રકાર પણ નિરૂપાય છે. આમ હોવાથી એક શાખામાં અમુક ગુણનું નિરૂપણ છે અને તે તેનાથી બીજી શાખામાં તેનાથી જૂદા ગુણોનું પણ નિરૂપણ છે તેથી. અહિંમાં કયો હેતુ છે એમ પૂછીએ છીએ. ^{૩૯}અનિરૂપણમાં ઉપસંહારથી પ્રાપ્તિને હેતુ જે કહેતા હો તો ત્યાં અમે કહીએ છીએ. આમ હોવાથી ન્યૂન ગુણનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ પોતાથી કહેવાયલા ગુણોને પણ કહે નહિ. તેમજ વળી ઉપાસનાનું ફલ પ્રાપ્ત વિજ્ઞાન નિર્ણીત થયેલું હોવાથી અને તે ^{૪૦}એક જાતીય હોવાથી ઘટની ^{૪૧}માફક કલૂષ અશેષ સાધનથી સાધ્ય હોવાથી અશેષ અને તેનું નિરૂપણ કરનારીજ શ્રુતિ નિરૂપણ કરે. ^{૪૨}બીજી તો ઉપાસનાનું નામ કહીને ઉપાસના કરવી જોઈએ એટલુંજ કહે. ગુણો ^{૪૩}અદ્યથી લભ્ય હોવાથી કહેત નહિ અથવા ^{૪૪}ઉપસંહાર્યને પણ કહે અને ઉપસંહાર્ય ગુણોનું પણ નિરૂપણ કરે છે. પોત પોતાની ફક્ત શાખાના અભ્યાસીઓની ઉપાસનાની સિદ્ધિ માટે સર્વશાખાઓમાં ઉપાસનાના પ્રકારની ઉક્તિ છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. પર ^{૪૫}શાખાના

અભાવો જે કલા છે તેને ટુકમાં નીચે પ્રમાણે સમજવા.

અભાવ એટલે નહોવાપણું. કોઈ વસ્તુનું નહોવાપણું તે જે રીતે બને છે. કોઈ સ્થલે તે પદાર્થ ન હોય, કે કોઈ સ્થલ રૂપ તે પદાર્થ ન હોય. આ બન્ને સંબંધનું નામ સંસર્ગ અને તાદાત્મ્ય છે. સંસર્ગભાવ જેમકે આ આરડામાં પુષ્પ નથી એ અભાવ. તેના પણ વિલાગ છે. જે જે અનિત્ય વસ્તુ છે તે થયેલી છે, ત્યારે તેના થતાં પહેલાં તે નહતી, તેમ તેના નાશ થશે ત્યારે પણ પાછી તે રૂપે નહિ હોય આનું નામ પ્રાગભાવ, અને પ્રધ્વંસાભાવ, જે વસ્તુ ત્રણે કાલમાં નથીજ જેમકે શશવિપાણ વંધ્યાપુત્ર તેના અભાવનું નામ અત્યંતાભાવ. આ ત્રણ સંસર્ગભાવ થયા. બીજો તાદાત્મ્યાભાવ જેમકે પટ તે ઘટ નથી, ઘટ તે પટ નથી. પટમાં ઘટનો અભાવ, ઘટમાં પટનો અભાવ તે અન્યોન્યાભાવ. જે પદાર્થનો અભાવ કહેવો હોય તે પદાર્થ, તે અભાવનું પ્રતિયોગી કહેવાય જેમ કે પુષ્પાભાવમાં પુષ્પ, પટાભાવમાં પટ, ઘટાભાવમાં ઘટ (૩૫) ઐક્યના બેધક પ્રબલ પ્રમાણના અભાવથી અપ્રયોજક રૂપે છે તેથી. (૩૬) ઐક્યના બેધક પ્રબલ પ્રમાણને લીધે (૩૭) ઉપાસના એ પ્રાપ્ત વિજ્ઞાનનું સાધન હોવાથી તેનું નિરૂપણ કરેલું છે. (૩૮) કયા પ્રકારની ઉપાસનાથી વિજ્ઞાનની સિદ્ધિ થશે એમ કોઈ પ્રશ્ન કરે તો તેના ઉત્તરમાં તે ઉપાસનાનો પ્રકાર જણાવે છે. (૩૯) એકત્વના અનિરૂપણમાં (૪૦) પ્રાપ્તિનું (૪૧) જેમ ઘટ દણ્ડ વગેરે તમામ સાધનોના સમુદાયથી સાધ્ય છે તેમ ઉપાસના પણ તમામ ગુણોના અનુસંધાનના સાધનથી સાધ્ય છે. માટે તમામ ગુણોનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ ઉપાસનાનું નિરૂપણ કરે (૪૨) બીજી શાખામાં કહેલી (૪૩) સૂચનથી ગુણોની પ્રતીતિ હોવાથી તેનું વર્ણન કરત નહિ (૪૪) અન્ય શાખામાં કહેલા. અહિંમાં અર્થ આ છે. આ પ્રમાણે ઉપાસનાની શ્રુતિમાં કેટલાક ગુણોનું કથન છે નહિ તો અનુપપત્તિથી એક રૂપમાં અન્ય રૂપના ગુણોનો ઉપસંહાર દોષાવહ છે એમ કલ્પના કરે. માટે શ્રુતિના તાત્પર્યના વિરોધરૂપ દોષ છે. (૪૫) પરશાખાનું અધ્યયન નહિ હોવાથી તેનું અજ્ઞાન છે,

અજ્ઞાનથી તેનાથી કહેલા ગુણોના ઉપસંહારની પણ અસંભવનાથી ઉપાસનાનીજ અસંભાવના બને. ^{૪૬}માટે પોતાની શાખામાં કહેલા પ્રકારવાળી ઉપાસનામાંજ સર્વનો અધિકાર હોવાથી તેનાથીજ બ્રહ્મ વિજ્ઞાન ^{૪૭}બને છે. વાજસનેયિ વગેરે તૈત્તિરીયોને અગ્નિસ્તોમની સંપત્તિથી. સ્વર્ગની માફક પ્રકૃતમાં બ્રહ્મના ઐક્યથી તેનું તેનું વિજ્ઞાન બ્રહ્મ વિજ્ઞાનજ છે. રૂપ રસગન્ધ વગેરે વાળી પૃથ્વીમાં પુરુષના ભેદથી ^{૪૮}એકનુંજ એક પ્રકારનું જે ભૂજ્ઞાન છે તે તેનું ભૂજ્ઞાન નથી એમ નથી. ^{૪૯}આથી બ્રહ્મ અનન્ત ધર્મવાળું છે એમ જણાવ્યું. “આનીજ શક્તિ વિવિધ સ્વાભાવિકી અને જ્ઞાન બલ ક્રિયા સંભળાય છે.” (એ. ૬-૮) અહિંઆ સ્વાભાવિકી એ વિશેષણથી શક્તિઓ અવિદ્યાથી ^{૫૦}કલ્પિત છે એનો નિરાસ થયો. ^{૫૧}કેટલાકો તો આર્થવણિકોની વિદ્યા તરફ શિરોવ્રતની અપેક્ષાથી અન્યોને તેની અનપેક્ષાથી વિદ્યાનો ભેદ છે એમ કહે છે એવું પ્રાપ્ત થાય તો કહેવાય છે. ^{૫૨}સ્વાધ્યાયનો આ ધર્મ છે વિદ્યાનો નહિ. શાથી આમ સમજાય છે કે જેથી તે પ્રમાણે સ્વાધ્યાયના ધર્મ તરીકે આચરણ કરવામાં વેદ વ્રતનો ઉપદેશ કરનાર ગ્રંથમાં આર્થવણિકો આનું પણ વેદના વ્રત તરીકે સમાનન કરે છે? ^{૫૩}નૈતદ્વીર્ણવ્રતોષીતે (મું. ૩-૨-૧૧) એમ વિષય અધિકૃત હોવાથી અને આના શબ્દ હોવાથી સ્વ ઉપનિષદના અધ્યયનોજ ^{૫૪}આ ધર્મ છે એમ નિર્ણય કરાય છે. તેટલા માટે વિદ્યાની એકતા દોષ રહિત છે એવા સૂત્રના અર્થને તેઓ કહે છે. તેનું ચિન્તન કરાય છે. આ વિદ્યાનો ધર્મ ^{૫૫}વિદ્યાનો ભેદક નથી. કહેલા ^{૫૬}ન્યાયથી બીજે સ્થળે પણ તેના ^{૫૭}ઉપસંહારને કહેવું શક્ય હોવાથી ^{૫૮}અનુપસંહારને માટેજ તેના ^{૫૯}ધર્મ હોવાપણુ નથી એમ સમજાય છે એવું કહેવું જોઈએ નહિ. ઉપક્રમ અને ઉપસંહારથી વિદ્યાની એકતાનો નિર્ણયજ દેખાતો હોવાથી તે ^{૬૦}ઉપેક્ષ્ય જેવોજ જણાય છે. ^{૬૧}શંકા-તેની ઉક્તિ તો ગમે તેમ હો. તેના ધર્મ નહિ હોવાપણુ ઓધન ઉપસંહારના અર્થમાં નહિ હોવામાં અનુપપત્તિ કયી છે એમ જો હોય તો કહેવાય છે. સૂત્ર તેના કહેલા અર્થમાં હોવામાં ખરેખર તેના તાત્પર્યની કલ્પના છે. અને તેજ વધારે ઠીક નથી. “તો પણ સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન કરવું જોઈએ” (તૈ. આ. ૨-૧૫) વગેરેમાં સ્વાધ્યાય શબ્દ

(૪૬) અન્ય તાત્પર્યની અનુપપત્તિથી (૪૭) તેટલા ધર્મોથી વિશિષ્ટ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, (૪૮) કેવલ રૂપના પ્રકારવાળું, ગન્ધના અગર રસના પ્રકારવાળું (૪૯) અનન્ત શાખામાં અનન્ત ગુણના કથનથી, (૫૦) બ્રહ્મની સ્વાભાવિક શક્તિઓ કહી છે. આથી તે શક્તિઓ અવિદ્યાથી જન્ય નથી એ અર્થ સમજાય છે (૫૧) પોતે કરેલા સૂત્રના વ્યાખ્યાનની દૃઢતા માટે અન્ય વ્યાખ્યાનમાં દૂષણ દેખાડે છે (૫૨) અર્થવેદમાં આવેલા ઉપનિષદનું અધ્યયન (૫૩) અચીર્ણુ વ્રત એટલે અસમાપ્ત વ્રત. (૫૪) શિરોવ્રત ધર્મ (૫૫) આ *શિરોવ્રત જે વિદ્યાનો ધર્મ છે તે વિદ્યાનો ભેદક નથી (૫૬) પ્રથમ સૂત્રમાં ‘બ્રોદનાદિના અવિશેષથી’ એ શબ્દોમાં કહેલા ન્યાયથી (૫૭) શિરોવ્રતનો ઉપસંહાર (૫૮) વિદ્યાના ભેદનો સ્વીકાર કરીને એક વિદ્યાના ધર્મોના અન્ય વિદ્યામાં અનુપસંહાર માટે (૫૯) શિરોવ્રત એ અધ્યયનનો ધર્મ નથી (૬૦) શંકર વગેરેએ કરેલો સૂત્રનો અર્થ ‘હય’ જેવો સમજાય તે. (૬૧) શબ્દ ભાખ્યને અનુ.

*આ શિરોવ્રત શબ્દનું તાત્પર્ય શ્રીમદ્ અનિરુદ્ધ લાલજીએ સ્વ વિરચિત શ્રી ગોપાલ તાપિન્યુપનિષદ ઉપરની ‘પીયૂષલહરી’ ટીકામાં બહુજ વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. સ્થળ સંક્રાંતને લીધે અમે તેમાંથી અવગતરણ આપી શક્યા નથી. જગાસુએ એ ટીકા અવશ્ય વાંચવી. J.

વિહિત ક્રિયાના વાચક રૂપ છે. ત્યાં બન્નેના પણ મુખ્ય અર્થનો બાધ થાય છે. “તેની સંભાવનામાં તેનો બાધ તો અયુક્ત છે. ૬૪વળી (શંકા) ૬૫“આ રીતે અગ્નિદ્યોત્તમને જ ઉદ્દેશીને” વગેરેથી જે કહ્યું તેની નિવૃત્તિ નથી.

અર્થવર્ણોપતિષ્ટમાં કહેવાય છે “ તે બ્રહ્મા જે અવતારમાં શ્રેષ્ઠ અવતાર થવાનો છે. જેને લીધે લોક તથા દેવો સંતુષ્ઠ થયા છે, જેનું સ્મરણ કરીને આ સંસાર-માંથી મુક્ત થાય છે તે બોલ્યા. આ અવતારની બ્રહ્મતા શી રીતે સંભવે? તે નારાયણ દેવ તેને બોલ્યા.” (ગો. ઉ. ભા. ૧) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને મથુરાનું સ્વરૂપ જણાવીને નિરૂપણ કરે છે. જ્યાં આ કૃષ્ણ સ્ત્રીઓ સહિત શક્તિથી સમાહિત થઈને સ્થિત થયેલ છે” (ગો. ઉ. તા. ૨) એમ તેનાથી આ અવતાર તમામ અવતારોમાં શ્રેષ્ઠ નિરૂપાય છે. શ્રીભાગવતમાં પણ “આ બધી ભગવાનની અંશ અને કલાઓ છે. કૃષ્ણ તો જાણે ભગવાન છે” (ભા. ૧-૩-૨૮) એમ ગવાય છે. પ્રથમ કહેલી રીતિથી તો સર્વ સાથેની તુલ્યતા પ્રતીત થાય છે. તેથી એકનો પણ નિર્ણય સંભવનો નથી. વળી બ્રહ્મ નિરવયવ તરીકે હોવાથી એક અંશી છે અને બીજા તેના અંશ છે એમ પણ કહેવું અશક્ય છે. એમ પ્રાપ્ત થતાં કહેવાય છે. “સત્ત્વ જેની પ્રિય મૂર્તિ” છે “તાં વિશુદ્ધ સત્ત્વ ધામ શાન્ત છે” વગેરે વાક્યોથી અપ્રાકૃત ભગવાનના સ્થાન રૂપ સત્ત્વ નામના કોઈ ભગવદ્ધર્મ રૂપ જ છે. જેટલા રૂપથી ભગવાન કાર્ય કરવાને ઇચ્છે છે તેટલું રૂપ પ્રકટ કરીને તેમાં પોતેજ આવિર્ભાવ પામીને લોહાના ગોળામાં અગ્નિની “માફક જે જે અવતારમાં તે તે કાર્યો કરે છે તે ૬૭ અંશ કહેવાય છે. ત્યાં ખરેખર વિગ્રહ તથા આવિર્ભાવ પામેલું બ્રહ્મનું “સ્વરૂપ પ્રતીત થાય છે. વિગ્રહ સત્ત્વ રૂપથી ધર્મ રૂપ હોવાથી ત્યાં આવિર્ભાવ પામેલજ બ્રહ્મ રૂપ છે તેથી સમુદિતની અવતારમાં ગણના હોવાથી ત્યાં એકજ અંશનું જે તદૂપત્ત્વ છે તે “તેના અંશ રૂપ છે. ૭૦જેમાં ૭૧અધિષ્ઠાનની અપેક્ષા કર્યા સિવાય જાતેજ ભક્તને માટે શુદ્ધ સત્કાર બ્રહ્મનો આવિર્ભાવ કરે છે તે જાતે પૂર્ણ ભગવાન કહેવાય છે, અને આજ શ્રેષ્ઠતા છે. માટેજ સર્વ ત્ર હાથ પગવાળું રૂપ પોતામાં સ્ફુટજણાવવાને ૭૨બાલ વગેરેના ભાવથી તે આ વિર્ભાવ પામ્યા છે. ૭૩તેથી જેટલું જેટલું લીલાથી વિશિષ્ટ બાલ્ય, પૌગણ્ડાદિ અવસ્થાથી વિશિષ્ટ છે તે તે રૂપ નિત્યજ છે એમ અમે જાણીએ છીએ. આથી સચ્ચિદાનંદના

સરનાર મતના અણુકનને નહિ સહન કરનાર શંકા કરે છે (૬૨) મુખ્યાર્થની (૬૩) મુખ્યાર્થનો બાધ (૬૪) તાત્પર્યના નિર્વાહણ માટે સ્વીકારેલો મુખ્ય અર્થનો બાધ દોષરૂપ નથી એવી અરુચિથી અન્ય દૂષણને કહે છે (૬૫) વિદ્યાની એકતાનો સ્વીકાર કરીને અહિંઆ કહેલા ઉપાસનાના ધર્મોનો બ્રહ્મના ઉપસંહારમાં અંગીકાર નહિ કરવામાં (૬૬) લોહાના ગોળામાં અગ્નિના પ્રવેશથી તે દહન કાર્ય કરી શકે છે, તેમ જૂદા જૂદા અવતારોમાં ભગવાનનો આવેશ હોવાથી તે તે કાર્યો કરવામાં આવ્યાં છે. આથી તે તે અવતાર ભગવાનના અંશ છે. (૬૭) તે તે અવતાર (૬૮) તે અવતારમાં બ્રહ્મના આવિષ્ઠ અંશની બ્રહ્મરૂપતા છે (૬૯) ત્યાં બ્રહ્મનું રૂપજ અંશ તરીકે વ્યવહારાય છે. (૭૦) મૂલ સ્વરૂપનો બાધ કરે છે (૭૧) સત્ત્વાદિમય શરીર વગેરે (૭૨) “વગેરે” એટલે પ્રૌઢભાવ, રાજભાવ વગેરે. ભગવાને બાલભાવથી ગોકુલમાં પ્રાદભાવથી મથુરામાં અને રાજભાવથી દ્વારકામાં જૂદી જૂદી લીલાઓ કરેલી છે. તે તમામ ભાવથી ભગવાનનો આવિર્ભાવ છે. (૭૩) બાલાદિ ભાવમાં પણ મૂર્તિકાબદ્ધ. ઉલ્લખ બન્ધન વગેરે

વિગ્રહની ઉક્તિ વિરુદ્ધ થશે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. સત્ત્વ પણ ભગવદ્ધર્મ રૂપ તરીકે સમ્યક્દાનંદ રૂપ હોવાથી અવિરોધ છે, તેથી ^{૭૫}મન્ત્રાદિ અધિષ્ઠાનનાં રૂપો તો વિભૂતિનાં રૂપો છે. આ જેમ તેમ “લક્ષિત રસ”માં ^{૭૬}અમે વિસ્તારથી કહેલું છે. અને ^{૭૭}તત્ત્વ પ્ર. સૂ. ૩-૨-૨૮ ના ન્યાયથી ભગવાનના ધર્મો પણ સમ્યક્દાનંદ રૂપ હોવાથી હીન અધિકારી ફલના પ્રેક્ષુ ઉપાસકોને તે તે ફલનું દાન કરવાને માટેજ ઐશ્વર્યાદિ રૂપથી ત્યાં ^{૭૮}ત્યાં સ્થિતજ છે.

^{૭૯}(શંકા)-એક શુદ્ધનાં અનન્ત રૂપો આપેજ કહ્યાં છે. આથી મત્સ્ય વગેરે રૂપોમાં પણ અધિષ્ઠાન તરીકે સત્ત્વને કહેવું શક્ય નથી. વળી આ રીતે પ્રજ્ઞાની નિરાકારતા સિદ્ધ થાય છે તેથી સત્ત્વથી અવ્યવહિતના ^{૮૦}પ્રાકટ્યની ઉક્તિ પણ ^{૮૧}ઉપપન્ન નથી એમ હોય તો (ઉત્તર) કહે છે. ^{૮૨}“એમ નહિ.” સત્ત્વનું અધિષ્ઠાન પ્રમાણથી સિદ્ધ તરીકે ^{૮૩}અબાધ્ય છે તેથી અન્તે “જે એક અવ્યક્ત અને અનન્ત રૂપ કહેવાય છે” (મ. ના. ૧-૫) એમ કહ્યું છે. પ્રાકટ્યનું ^{૮૪}નિમિત્ત લક્ષિત છે. તેતો ^{૮૫}બહુએ પ્રકારની છે તેથી તેને ^{૮૬}અનુરૂપ પ્રાકટ્ય પણ તે રીતનું છે. સર્ગાદિ કાર્યોમાં અધિકૃત ^{૮૭}લક્ષ્મીની ^{૮૮}અન્યમાં આસક્તિ પણ હોય છે એ હેતુથી ^{૮૯}ઉપાધિથી અન્તરિત સ્નેહ હોવાને લીધે, અનન્ત રૂપથી મત્સ્યાદિ રૂપ પણ તેને માટે તેના વ્યવધાનમાંજ પ્રકટ થાય છે. જેઓ ભગવાનના ફક્ત સ્વરૂપમાં આસક્ત છે તેમને માટે જાતેજ તેના ^{૯૦}વ્યવધાન વગર પ્રાદુર્ભાવ પામે છે.

લીલાઓમાં પોતે પોતાની સર્વાત્મકતા, વ્યાપકતા તથા વિરુદ્ધધર્મતા જણાવેલી છે (૭૪) જે જે લીલામાં જેટલું જેટલું ભગવાનનું સ્વરૂપ પ્રતીત થાય છે તેટલુંજ તે પ્રજ્ઞાના સ્વરૂપમાં નિષ્કળ છે. (૭૫) મન્ત્રાના જપનારને જે દર્શન થાય છે તે સાક્ષાત્ ભગવાનનાં નહિ પણ ભગવાનની વિભૂતિનાં. સાક્ષાત્ ભગવાન મન્ત્રને અધીન નથી (૭૬) “લક્ષિત રસ” ગ્રંથ શ્રીવિકૃલેશજીનો રચેલો છે. માટે ભાષ્યનો આ ભાગ શ્રીવિકૃલેશજીએ રચેલો સમજાય છે. જૂઓ અણભાષ્ય ભા. ૧ ઉપોદ્ધાત (૭૭) વિભૂતિ રૂપત્વ (૭૮) વિભૂતિરૂપોમાં પણ ભગવાનનું રૂપ છે. હીન અધિકારીઓ માટે તે રૂપો પ્રકટ કર્યા છે (૭૯) એક વખત શુદ્ધ ધર્મી, એક વખત કક્ષા, અને એક વખત અંશને અવતાર-રૂપ કહો છો, આમાંથી ખરું શું? આ ત્રણે પક્ષને સહન નહિ કરતાં શંકાકાર આ પ્રમાણે શંકા કરે છે. (૮૦) અંશ અને કક્ષાના અવતારની પ્રકટતાની ઉક્તિ. (૮૧) જે નિરાકાર છે તેનો વળી આકાર કેવો? શુદ્ધ ધર્મી ભગવાનજ અવતાર ધારણ કરે છે એમ કહેતા હો તો ભગવાનની નિરાકારતાને વાંધો આવે. કારણ કે શુદ્ધ ધર્મી તો નિરાકાર છે. અને અવતાર ધારણ કરવો એટલે અમુક આકારરૂપે પ્રકટ થવું. નિરાકારમાંથી આકારની કલ્પના કરવી તે એક પ્રકારનો આકાશ કુસુમના જેવો વ્યાધાત છે (૮૨) શંકાનો જવાબ આપે છે. (૮૩) ધર્મીમાં સત્ત્વ ધર્મની અધિષ્ઠાનતા અને આનન્દ આકાર સમર્પક છે. અન્ય અવતારોમાં સત્ત્વજ અધિષ્ઠાનરૂપ આકારનું સમર્પક છે. આ રીતે અનન્ત રૂપોમાં સાકારતાની પ્રમાણથી સિદ્ધિ છે, તેનો બાધ કાર્ઠ કરી શકે એમ નથી (૮૪) પ્રજ્ઞાનાં સ્વરૂપોના પ્રાકટ્યમાં લક્ષિત એજ નિમિત્ત કારણ છે. (૮૫) લક્ષિત બહુ પ્રકારની છે તે સકામ તેમ નિષ્કામ હોય છે. સકામમાં પણ લક્ષ્મીની કામનાના અનેક ભેદો હોય છે (૮૬) તેથી જેવી લક્ષિત તે પ્રમાણે ભગવાનના રૂપનું પ્રાકટ્ય (૮૭) લક્ષ્મીની (૮૮) સર્ગાદિમાં આસક્તિ (૮૯) સર્ગાદિ ઉપાધિના નિમિત્તથીજ ભગવાનમાં તેમનો સ્નેહ છે માટે કામનાથી વ્યવહિત સ્નેહ હોવાને લીધે નિષ્કામ સ્નેહના અભાવથી તેમના તરફ ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ પણ સત્ત્વની ઉપાધિના વ્યવધાનથીજ છે એમ જાણવું જોઈએ. (૯૦) મલિન સત્ત્વના અવ્યવ-

આથીજ નિરાકારતાની આ શંકાનો પણ નિરાસ થયો છે. ^{૬૧}આથી ઉપાધિ યુક્ત સ્નેહ વાળાને માટેજ ^{૬૨}મત્સ્યાદિ રૂપનું પ્રાકટ્ય પ્રમાણથી સિદ્ધ હોવાથી નિરુપધિસ્નેહવાળાને માટે શ્રીમજ્જનાથનું પ્રાકટ્ય પણ તે પ્રમાણે હોવાથી ^{૬૩}સોપાધિ સ્નેહવાળાઓમાં પણ પુરુષાર્થનું દાન આનુષંગિક છે તેથી ^{૬૪}“પુરુષવિદ્” એવી શ્રુતિથી આજ રૂપ છે. “રસ તે છે” (તે. ૨-૭) વગેરે શ્રુતિથી પ્રતિપાદ્ય નિરુપધિ સ્નેહવાળાઓનો વિષય છે. અને ^{૬૫}આજ ધ્રુવતા છે. મત્સ્યાદિ રૂપ તો સોપાધિ સ્નેહ વાળાને માટેજ તેનું પ્રાકટ્ય છે એમ નિશ્ચય કરાય છે. આમ હોવાથી ^{૬૬}શુણ્ય ભેદનું પ્રયોજક નથી. તેથી બ્રહ્મ તમામ વેદોથી જાણવામાં આવે છે એમ નિર્વિદ્ધ છે. ૩

दर्शयति च ॥२-६-४॥

શ્રુતિ વિદ્યાની એકતા તથા ભેદ કરનારની નિન્દા દેખાડે છે.

ધાનથી (૯૧) અધિકારીના ભેદથી પ્રાકટ્યનો પ્રકાર ભેદ છે એવા નિરૂપણથી (૯૨) મત્સ્યાદિ અવતારનું પ્રાકટ્ય ઉપાધિવાળા સ્નેહને લીધે છે અને પૂર્ણ સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું પ્રાકટ્ય નિરુપધિ સ્નેહને લીધે છે. ઉભયથા સ્નેહથી-ભક્તિથી પ્રાકટ્ય છે. (૯૩) પ્રવૃન્ન વ્યૂહથી ઉપાધિવાળાને પુરુષાર્થનું દાન સંબંધને લીધે કહે છે, જેમ કે મથુરા તથા દ્વારકાવાસીઓ તેમજ જ્ઞાતિમન્દુઓને પદ્મન્ન વ્યૂહથી પુરુષાર્થનું દાન કર્યું હતું (૯૪) આનન્દમય અધિકરણમાં આનન્દમય બ્રહ્મનું જે નિરૂપણ કર્યું છે, તેજ સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ કૃષ્ણ છે. તેને રસરૂપે તથા પુરુષવિદ્ કહેવું છે. એ નિરુપધિ સ્નેહવાળા ભક્તોને પ્રકટ થાય છે (૯૫) આ પૂર્ણ સ્વરૂપ નિરુપધિ સ્નેહથી પ્રકટ થતું રૂપ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે (૯૬) ભગવાન્તા જૂદા જૂદા અવતારો ભક્તોની ભક્તિ-સ્નેહ પ્રમાણે છે. તે સ્નેહ સકામ તેમ નિષ્કામ છે. સકામ સ્નેહના પણ અનેક પ્રકારો છે, આથી કામનાના ભેદો પ્રમાણે ભગવાન્તા અનેક અવતારો છે. આમાંના પ્રત્યેક અવતારમાં અમૂક ધર્મો નિયત થયેલા છે. આમ ધર્મો પરત્વે દરેક અવતારમાં તારતમ્ય છે છતાં ધર્મી-બ્રહ્મમાં તારતમ્ય નથી. કારણ કે ધર્મના ભેદથી અનેક ધર્મીઓ સિદ્ધ થતા નથી. આથી તમામ સ્થળે વેદમાં બ્રહ્મનુંજ નિરૂપણ કરેલું છે. ભાવાર્થ-જેમ વેદમાં નિરૂપેલાં કર્મો દરેક શાખામાં જણાવેલા પ્રકાર પ્રમાણે કરવાં જોઈએ, તેનાથી અધિક તથા ન્યૂન કરવાથી દોષ લાગે છે, તેમ વેદાન્તની અનેક શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મનું વર્ણન જે પ્રમાણે કરેલું હોય તે પ્રમાણે સમજવું જોઈએ. અમૂક શાખાવાળાએ પોતાની શાખામાં કહેલી રીતિ પ્રમાણે કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું એવો નિયમ છે. અન્યશાખા પ્રમાણે કરવાથી તે તેના કર્મ ફલનું સંપાદક બનતું નથી. તેજ પ્રમાણે વેદાન્તમાં પણ પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાની છે. ભગવાન્તા અવતારો અંશ કલા અને ધર્મી રૂપે છે. ભગવાન્તા પ્રાકટ્યનું નિમિત્ત ભક્તિ છે. તે ભક્તિ એટલે સ્નેહ. એ સ્નેહના અનેક પ્રકાર છે. ઉપાધિવાળો સ્નેહ તે સકામ છે અને ઉપાધિ વગરનો નિષ્કામ છે. ભક્તના ઉપાધિવાળા સ્નેહના નિમિત્તથી મત્સ્યાદિ અંશા-વતારનું પ્રાકટ્ય છે, અને ઉપાધિ વગરના શુદ્ધ, નિર્ગુણ સ્નેહથી પૂર્ણ પુરુષોત્તમ રસાત્મક આનન્દધન શ્રીકૃષ્ણનું પ્રાકટ્ય છે. ઉપાધિવાળા સ્નેહના ભક્તની કામનાઓ પ્રમાણે અનેક ભેદ છે, તેથી ભગવાન્તા અંશાવતાર પણ અનેક છે. આમ અનેક અવતારો પ્રમાણે ઉપાસનાઓ પણ અનેકજ હોય. આથી એક ઉપાસનાના ભેદથી જોકે ધર્મોનો ભેદ છે છતાં બ્રહ્મ-ધર્મી તેની તો અભેદતાજ છે. માટે ભગવાન્તા અવતારોમાં દરેકમાં જે જે ધર્મો નિયત થયેલા હોય તેનુંજ ધ્યાન તે તે અવતાર પરત્વે કરવું જોઈએ. અન્યમાં તેનો સંબ્રમ કરવો નહિ. ૩

‘વેદ એક હોવાથી વિદ્યાઓની એકતાને શ્રુતિ દેખાડે છે. “સઘળા વેદો જેના પદનું આમનન કરે છે.” (ક. ૨-૧૫) વગેરેથી ઉપાસનાના પ્રકાર ભેદથી ઉપાસ્યના ભેદના દર્શનમાં દોષને પણ દર્શાવે છે “જ્યારે ખરેખર આ આમાં અદ્ય પણ ભેદ કરે છે, ત્યારે તેને ભય થાય છે” (તૈ. ૨-૭-૧) “ઉત્” એમ અન્યથા “અપિ” ‘પણ’ ના અર્થમાં છે. તેમજ વળી અદ્ય પણ ‘અન્તર’ કરે છે એવો અર્થ છે. ૪

ઉપસંહારોર્થાભેદાદ્વિધિશેષવત્ સમાને ચ ॥૩-૩-૫॥

રઘુવર્ચ વગેરેમાં શ્રીકૃષ્ણધર્મનો ઉપસંહાર શુદ્ધ બ્રહ્મના ઉપાસકોથી ભગવાન સાથે અભેદથી કરાવો જોઈએ. એકાન્ત ભક્તોએ તો તે તે અવતારની ઉપાસના વિધિમાં કહેલ પ્રકારની માફક અવિરૂદ્ધ ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ, વિરૂદ્ધ ધર્મોમાં રામાવતારનો અભાવ હોવાથી તેમનો ‘નહિ.’

પૂર્વ સૂત્રમાં કહેલી રીતિથી ગુણના ઉપસંહારનો અવસર કોઈ પણ સમયે પ્રાપ્ત થતો નથી એમ સિદ્ધ થયું. અને ઉપસંહાર જોવામાં આવે છે. શ્રીરામ ઉપનિષત્માં ‘જે મત્સ્ય કૂર્મ વગેરે અવતારો છે’ વગેરેથી કહેલા અવતારના રૂપવાળા શ્રીરામમાં “રઘુવર્ચ અને રાવણનો અન્ત કરનાર તમને નમસ્કાર છે.” (ભા. ૧૦-૪૦-૨૦) વગેરે ‘તમને’ એટલે તમે ‘શબ્દના વિષય શ્રીવ્રજનાથમાં રઘુવ વગેરે છે. એવી આશંકા કરીને તેના પ્રયોજક રૂપને ઉપસંહાર વગેરેથી કહે છે. કહેલા સ્થળવગેરેમાં જે ઉપસંહાર છે તે ભગવદ્ભક્ષણ પદાર્થનો ઉભયત્ર પણ અભેદ છે તેથી એમ અર્થ છે. શંકા—એમ હોયતો મત્સ્યમાં શર અને ચાપ વગેરે તથા પુરુષમાં શૃંગવગેરેની ભા-

સૂત્ર. ૪—(૧) જાણવાનું બ્રહ્મ એક છે તેથી (૨) જૂદી જૂદી ઉપાસના ભલે હોય તેથી ઉપાસ્ય બ્રહ્મમાં ભેદ નથી. છતાં જે ઉપાસ્ય બ્રહ્મમાં ભેદ જુએ છે તે અપરાધી બને છે. માટે ઉપાસનાના ભેદથી ઉપાસ્યમાં ભેદ કોઈએ જોવો નહિ. (૩) મૂળ શ્રુતિમાં આ પ્રમાણે છે યદા હોત્રેષ દત્તસ્મિન્નુદરં કુલે અદિઆં ઉદરમ્ શબ્દમાં ઉત્ અરમ્ એવા બે પદો છે. “ઉત્” એ અન્યથા છે તેનો અર્થ “પણ” થાય છે. અરમ્ એટલે અદ્ય અર્થાત્ “ઉદર” એટલે “અદ્ય પણ” (૪) ભેદ. બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં અદ્ય પણ ભેદ જોવો નહિ. ભાવાર્થ—ક. ૨-૧૫ ની શ્રુતિ એમ કહે છે કે વેદમાં સર્વત્ર એકજ બ્રહ્મનું વર્ણન કર્યું છે, તેથી તે બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં ભેદ જોવો નહિ. કારણ કે જે ભેદ જૂએ છે તે અપરાધી બને છે તેને ભય પ્રાપ્ત થાય છે. એમ તૈ. ૨-૭-૧ માં જણાવ્યું છે.

સૂત્ર. ૫—(૧) સૂત્ર ૩ માં કહેલી રીતિથી (૨) એક અવતારના ધર્મોનો અન્ય અવતારમાં ઉપસંહાર (૩) સૂ. ૩ માં જણાવ્યું હતું કે ભગવાન્તા એક અવતારના જે ધર્મો છે તેનો ઉપસંહાર અન્ય અવતારમાં ન કરવો. તે તમામ ધર્મોનું તે તે અવતારોમાંજ ચિન્તન કરવું (૪) શ્રીરામાવતારમાં મત્સ્ય કૂર્મોદિ અવતારના ધર્મોનો ઉપસંહાર જોવામાં આવે છે (૫) શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કન્ધમાં અકૂરની સ્તુતિમાં શ્રીકૃષ્ણમાં રામના ગુણોનો ઉપસંહાર છે. (૬) ઉપસંહારના પ્રયોજક (૭) કૃષ્ણાવતારમાં રામાવતારના ધર્મોનો અન્તર્ભાવ કર્યો છે તે એટલું સૂચવવાને કે બન્ને અવતારો ભગવાન્તા છે અને તે બન્ને અવતારોમાં અભેદતા છે. (૮) એક અવતારમાં અન્ય અવતારના ધર્મોનું અનુસંધાન હોય

વના કરવી જોઈએ એમ હોય તો “ત્યાં કહે છે “વિધિના શૈવની માફક.” જેમ વિધિના અંગરૂપ અગ્નિહોત્રાદિ લક્ષણવાળો ધર્મ સમાન છે તેપણુ સ્વશાખામાં કહેલા પ્રકારના કર્મને ^{૧૦}કરવામાં આવે છે. અન્યશાખામાં કહેલા ધર્મનો ઉપસંહારજ અહિંમાં તેતે અવતારના ઉપાસક તેના અસાધારણ ધર્મ ^{૧૧}તરીકેનીજ ઉપાસના કરે છે. અન્ય અવતારના ધર્મ તરીકે ^{૧૨}પણુ નહિ એમ અર્થ છે. ^{૧૩}અર્થવા ‘મત્’ના અર્થમાં ‘વત્’ પ્રત્યય અહિંમાં છે. તેમજ વળી વિધિના ^{૧૪}શેષ અર્થવાદની માફક ^{૧૫}જે સમાન હોય છે ત્યાં ઉપસંહારજ એમ અર્થ છે. અહિંમાં આ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ. એક શ્રુતિમાં જે કર્મનું જે ફલ કહેવાય છે તેનાથી ધર્તરમાં તેજ કર્મનું તેનાથી જૂદું ફલ કહેવાય છે. આમ હોય તો બીજી શ્રુતિમાં કહેલ ફલની કામનાથી પણ તેજ કર્મ કરવું જોઈએ તેથી તેના ફલના સાધકરૂપનો ઉપસંહાર છે. જેમ “જે વૈશ્વદેવથી પ્રજાનું યજન કરે છે તેમજ યજમાન સુજે છે.” (તૈ. બ્રા. ૧-૪-૧૧) એવી એક શ્રુતિ આ યાગના પ્રજા ફલને કહે છે. “જે વૈશ્વદેવથી અગ્નિનું યજન કરે છે તે સંવત્સરને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી વૈશ્વદેવથી યજમાન સંવત્સરવાળાઓની સ્વસ્તિની આશા રાખે છે એમ આશા કરી” (તૈ. બ્રા. ૧-૪-૧૧) એમ બીજી શ્રુતિ કહે છે ત્યાં કહેલી ^{૧૬}રીતિ છે. જે વિધિના અંગરૂપ અગ્નિહોત્રાદિ ધર્મોનું તે એકજ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ સર્વત્ર છે એમ અર્થના અભેદથી ઉપસંહાર છે એમ જે કહ્યું તે બરાબર નથી. અગ્નિહોત્રાદિ તે તે શાખાવાળાઓને પોતપોતાની શાખામાં કહેલા પ્રકારાનુસાર કરવાનાં હોવાથી તેનાથી જૂદી રીતે કરવામાં પ્રાયશ્ચિત્તનું શ્રવણ થાય છે, તેથી અન્ય શાખામાં કહેલા ધર્મોના ઉપસંહારનું વચન ^{૧૭}શક્ય નથી. પ્રાણાદિ ઉપાસનામાં અધિક ગુણના અન્ય ઉપસંહારમાં કંઈ પણ બાધક જેવામાં આવતું નથી તેથી ત્યાં તે કરવું શક્ય છે, એમ ‘ચ અને’ શબ્દમાં તે ^{૧૮}વગેરેનો સંગ્રહ છે. ખરી રીતે તો પૂર્વના સમુચ્ચયના

તો (૯) શંકાનો ઉત્તર આપે છે, (૧૦) જૂદી જૂદી શાખામાં અગ્નિહોત્ર જૂદી જૂદી રીતે કરવાનાં હોય છે, તો પણ દરેક પોતપોતાની શાખા પ્રમાણે કરવા. તે પ્રમાણે પોતાના અધિકાર પ્રમાણે અવતારની ઉપાસના કરવી. (૧૧) છતાં એક અવતારમાં અન્ય અવતારના ધર્મોનું અનુસંધાન એટલા પૂરતુંજ હોઈ શકે કે જે તે અવતારના અમુક ધર્મો સમાન હોય તેજ અકૂરની સ્તુતિમાં રામ અને કૃષ્ણ વચ્ચેના અમુક ધર્મોની અસાધારણતા જણાવી છે. (૧૨) રામાઅવતાર કૃષ્ણથી ભિન્ન છે એમ સમજીને ત્યાં રામના અમુક ધર્મો કૃષ્ણની અકૂરે કરેલી સ્તુતિમાં નથી. ત્યાં સ્તુતિ કૃષ્ણનીજ છે છતાં કૃષ્ણ અને રામના જે અસાધારણ ધર્મો છે તે ત્યાં લીધા છે. (૧૩) પ્રથમ સૂત્રના વિધિશેષવત્ શબ્દમાં “વત્” પ્રત્યય નો અર્થ “ની માફક” એવો ક્યો હતો, હવે બીજી રીતે અર્થ આપે છે. વત્ એટલે “વાળો” એ અર્થમાં છે. જૂઓ પા-સુ. ૮-૨-૯ (૧૪) અંગરૂપ (૧૫) વિધિશેષ એટલે અર્થવાદ, તેનો વત્ પ્રત્યય મત્ “વાળો”નો અર્થમાં છે એટલે અર્થવાદવાળો; અર્થવાદ યુક્ત. અર્થાત્ અર્થવાદથી યુક્ત અને તેનું સમાન જે હોય ત્યાં તેનો ઉપસંહાર હોય છે (૧૬) એક કર્મમાં બે વાક્યથી બે ફલના બોધ નથી. જેમ જેમ બે ફલની સાધકતા ઉપસંહારાય છે તેમ જ્યાં ગોપાલતાપનીયાદિમાં કહેલ ઉપસનામાં બે ફલનું શ્રવણ છે ત્યાં તે યજ્ઞ યજોવાસતે એવી શ્રુતિથી તે તે ફલના આપનારનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. (૧૭) આ પ્રમાણે શિષ્ટના આચારના વિરોધ વગેરેના દોષથી તેના વ્યાખ્યાનની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ (૧૮) પ્રાણ વિદ્યા વગેરે અર્થાત્ સૂત્રના ચ શબ્દથી “પ્રાણાદિ”નો અર્થ સમજવાનો છે. સૂત્રાર્થ નમસ્તે રઘુવર્ષા વગેરેમાં જે શ્રીકૃષ્ણના ધર્મોનો ઉપસંહાર કર્યો છે તે શુદ્ધ અક્ષના ઉપસંહારી કરાવે જોઈએ.

અર્થમાં જ શબ્દ છે. અન્ય શાખામાં કહેલા ધર્મોના ઉપસંહારમાં પ્રયોજનનો અભાવ તે રૂપે છે એમ અહિંમાં નિરૂપણ કર્યું. ઉપસંહારનું બીજા આ સૂત્રથી કહ્યું. ૫

અન્યથાત્વં શબ્દાદિતિ चेन्नाविशेषात् ॥૩-૩-૬॥

(ધર્મોની ઉપસંહારશ્રુતિમાં પ્રતિપાદિત એક રસ બ્રહ્મ) અન્યથા અને એમ હોય તો કહે છે કે ના ત્યાં કોઈ પણ વિશેષ ભેદ શ્રુતિમાં જણાવેલો નથી.

શંકા—ઉપાસનામાં કહેલા ન્યાયથી ગુણનો ઉપસંહાર ખરેખર ઉપાસ્યોનું બ્રહ્મ તરીકે એક જ હોય તો હોય છે. શાન્તત્વ, અને કૃત્ત્વ, તપ અને ભોગ વગેરે પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણોનો ઉપસંહાર કરવામાં આવતાં સ્વરૂપોનું અન્યથાત્વ તથા અબ્રહ્મત્વ થશે એમ 'અર્થ' છે. ત્યાં હેતુ "શબ્દથી" છે. એકત્વ એકરસત્વ વગેરે ધર્મોનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિથી એવો અર્થ છે. સમાધાન કરે છે, 'ના, અવિશેષ' છે તેથી. એક રસત્વ જેમ શ્રુતિના બ્રહ્મથી નિર્ણય થાય છે તેમ વિરુદ્ધધર્મહોવાપણું પણ તેનાથીજ તે પ્રમાણે છે એવો અર્થ છે. તેથી 'વસ્તુજ' તે તે પ્રકારની માનવી જોઈએ એવો ભાવ છે. ૬

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥૩-૩-૭॥

અથવા પ્રકરણના ભેદથી પરોવરીયસ્ત્વની* માફક નિરૂપણ હોવાથી ઉપરની શંકા નથી.

ભગવદ્રૂપના બે અવતારોમાં પણ તે ધર્મો સમાન છે તેથી અનન્ય ભક્તોએ તો તે તે અવતારની ઉપાસનાવિધિમાં કહેલા પ્રકાર પ્રમાણે અવિરુદ્ધ ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. વિરુદ્ધ ધર્મોમાં સમાનતાનો અભાવ હોવાથી તેમનો ઉપસંહાર કરવો નહિ. ૫

સૂત્ર ૬—(૧) વિરુદ્ધ ગુણના ઉપસંહારમાં એકરસતાની નિવૃત્તિથી બ્રહ્મત્વજ દૂર થશે અને તેથી અર્થના અભેદનો હેતુ દૂર થવાથી ઉપસંહાર થાય નહિ એવો ભાવ છે (૨) બ્રહ્મમાં વિરુદ્ધધર્મો છે એમ કહેવામાં આવે તો બ્રહ્મની એકરસતા જણાવનાર શ્રુતિમાં અર્થનો વિરોધ આવે (૩) ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરે છે (૪) શંકાકાર કહે છે તે પ્રમાણે નથી. વિરુદ્ધ ગુણોના ઉપસંહારમાં બ્રહ્મની એકરસતા તથા બ્રહ્મતાને કોઈ પણ બાધ આવશે નહિ. (૫) એકરસતાનો હેતુ તમે જણાવીને બ્રહ્મની વિરુદ્ધ ધર્મતાનો બાધ કરો છે, પણ શ્રુતિમાં તો એકરસતાની માફક વિરુદ્ધધર્મતા છે. ઉભય પ્રકારની શ્રુતિઓ જોવામાં આવે છે. તે શ્રુતિઓમાં કોઈ વિશેષ ભેદ નથી. જેમ શ્રુતિના બ્રહ્મથી એકરસતા છે તેમ શ્રુતિના બ્રહ્મથી વિરુદ્ધ ધર્મતાનો પણ અર્થ છે તેથી વિરુદ્ધ ગુણોના ઉપસંહારમાં બ્રહ્મની બ્રહ્મતામાં બાધ આવતો નથી. (૫) આ પ્રમાણે શ્રુતિના બ્રહ્મનો નિર્ણય ઉભયત્ર સમાન હોવાથી બ્રહ્મ તરીકે સિદ્ધ થાય છે. તેથી બ્રહ્મત્ત્વના પ્રાધાન્યથી ઉપાસનામાં ઉપસંહારનો બાધ નથી એવો અર્થ છે. સૂત્રાર્થ—બ્રહ્મના વિરુદ્ધ ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવામાં આવે તો પછી બ્રહ્મની એકરસતા જણાવનાર શ્રુતિ અન્યથા થઈ જાય. અર્થાત્ શ્રુતિથી પ્રતિપાદિત એકરસ બ્રહ્મ સત્ય નથી, પણ વિરુદ્ધ ધર્મવાળું જ બ્રહ્મ સત્ય છે. આમ શંકા થાય તો કહે છે કે ના, જેમ શ્રુતિમાં બ્રહ્મની એકરસતા જણાવી છે તેમ તેનું

* પરોવરીયસ્ત્વ એટલે એક પ્રકારનું વ્રત અથવા ઉદ્ગીય આમ બે અર્થ છે. આ બન્ને અર્થો બ્રાહ્મમાં સસંગબ્યા છે. જુઓ વિવેચન.

‘અથવા’ પૂર્વસૂત્રમાં કહેલી શંકાનું નિરાકરણ વિકલ્પથી, પ્રથમ કહેલા પ્રકારથી અન્ય પ્રકારે કરવું જોઈએ તેથી કહે છે. “અથવા નહિ” તેનેજ પ્રકરણના ભેદથી કહે છે એમ છે. અહિંઆં આ ભાવ છે. શ્રુતિના પ્રામાણ્યથી જેટલું તેમાં કહેલા ધર્મવાળું બ્રહ્મ માનવું જોઈએ. આમ હોય તો જેવા અધિકારીનું જેટલું વેદ ૩૫ છે તેવા તેનું તેટલું તે પ્રકરણના ભેદથી નિરૂપે છે. તેમજ વળી જ્ઞાન પ્રકરણમાં જ્ઞાનના અધિકારીનું જેટલું ૩૫ જાણવું જોઈએ, તેટલું તેના તરફ “અદૃશ્ય, અગ્રાદ્ય” (મું ૧-૧-૬) વગેરે ૩૫ની શ્રુતિ નિરૂપે છે. ભક્તિ પ્રકરણમાં તો ભક્તિ બહુ પ્રકારની હોવાથી ‘જેવા જેવા ભક્તોનો જેવો જેવો અનુભવનો વિષય છે તે તે પ્રમાણે અર્થર્થોપનિષદમાં નિરૂપણ કરે છે. ‘અહિંઆં દૃષ્ટાન્ત કહે છે. “પરોવરીયસ્ત્વની માફક” “અસ્મિન્મે લોકેર્દુકં સ્યાત્” (તૈ. સં. ૬-૨-૩) એમ કામના વાળાની આરાત્ર અવતાર દીક્ષા પ્રથમ કહી. ત્યાર પછી આગળ “પરોવરીયસીમવાન્તરદીક્ષામુપેયાથઃ કામયેતામુષ્મિન્મે લોકેર્દુકંસ્યાદિતિ ચતુરોમેથ વ્રીનથ દ્વાવથૈકમેષા વૈ પરોવરીયસ્યવાન્તરદીક્ષા” (તૈ. સં. ૬-૨-૩) એમ કહ્યું છે. ‘આ દીક્ષાના પ્રકરણમાં કહેલું હોવાથી દીક્ષા વગર કહેલી રીતિથી વ્રતમાં તો પર અંતે અપર નથી. એજ પ્રમાણે “ભક્તિના પ્રકરણ વાળા અર્થર્થોપનિષદ વગેરેમાં કહેલાં ૩૫ ભક્તિ રહિતથી ઉપાસ્ય નથી. જ્ઞાનના સાધન ૩૫થી વિજ્ઞાનનું સ્મરણ વગેરે પણ વિરુદ્ધ ધર્માત્રયત્વ પણ જણાવેલું છે, તેથી ઉભય રીતે નિર્ણય યથાર્થ છે. ૬

સૂત્ર ૯—(૧) સૂ. ૬માં કહેલી અન્યથાત્વ શબ્દાત્ એ શંકાનું સમાધાન ન, અવિશેષાત્ એ શબ્દોમાં તેજ સૂત્રમાં કયું હતું, અહિંઆં બીજી રીતે સમાધાન કરે છે (૨) સૂ. ૬માં આપેલા ઉત્તરથી બીજી રીતે ઉત્તર અહિંઆં આપે છે (૩) વિકલ્પ જણાવવાને સૂત્રમાં વા ‘અથવા’ શબ્દ છે. (૪) જેવો અધિકારી તે પ્રમાણે તેને માટે બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે. જ્ઞાનીને માટે જ્ઞાનનું પ્રકરણ છે ત્યાં બ્રહ્મની એક રસતા જણાવી છે. ભક્તિ પ્રકરણમાં ભક્તના અનુભવ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન રીતે નિરૂપણ છે. (૫) અર્થ આ છે. બ્રહ્મ સર્વ ગુણયુક્ત હોવા છતાં પણ જેવા ઉપાસક તરફ જેટલા ગુણો પ્રકટ કરવામાં આવે છે તેટલાજ શ્રુતિથી ત્યાં નિર્દેશ કરાય છે. આથી પ્રકરણના ભેદથી તે તે ગુણના કથનથી જણાય છે. આથી અધિકારીએ પોતપોતાના અધિકારાનુસાર સ્વરૂપના ગુણોનું ચિન્તન કરવું જોઈએ. (૬) આ શ્રુતિનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. અહીં નામના સોમયાગમાં તથા અહીં સૂત્રમાં ઉપસદ્ધિ સંખ્યાનું પ્રથમ વિધાન કરીને તે દિવસોમાં પછીની દીક્ષાના અંગ વ્રતરૂપ પાનમાં સ્તન સંખ્યાનું વિધાન કરે છે ત્યાં અવાન્તર દીક્ષા બે પ્રકારની છે. જે આ લોકમાં સમૃદ્ધિ શીલ ઇલની કામના કરે છે તેની આરાત્ર અવાન્તર દીક્ષા છે, સોમક્રાન્તા દિવસે સાંજે એક સ્તન છે, બીજે દિવસે સહવારમાં બે સ્તન છે; સાયં-કાળે ત્રણ સ્તન, પછીના દિવસે સહવારે ચાર સ્તન છે, આ પ્રમાણે પાનમાં આરાત્ર અવાન્તર દીક્ષા સિદ્ધ થાય છે તે પ્રથમ કહી છે. “આરાત્ર” એટલે બળદને ચીરીનાબે એવું લોહું તેનું નામ આર. તેના જેવો જેનો અગ્રભાગ, મોટું છે તે આરાત્ર. આ આરાત્રની આગળ પરોવરીયસી વાક્યમાં અન્ય દીક્ષા છે, તેમાં વિપરીત વ્રત છે, સોમના ક્યણુ દિવસે ચાર સ્તનોનું દોહન કરવું. બીજે દિવસે સહવારે ત્રણ સાંજે બે, તે પછીના દિવસે સહવારે એક. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસોના ક્રમ છે (૮) આ પરોવરીયઃ વ્રતનો દીક્ષાની અંદર સમાવેશ છે. (૯) સ્તન પાનની કહેલી રીતિથી (૧૦) ભક્તિના પ્રકરણમાં કરેલા બ્રહ્મના ૩૫નું વર્ણન ભક્તિવાળાને માટે છે, ભક્તિથી રહિત માટે નહિ (૧૧) જે સાધન ભક્તિના સાધન તરીકે કરવામાં આવે તેમાંજ ભક્તિત્વ હોય, જ્ઞાનના સાધન તરીકે કરવામાં ભક્તિત્વ

કરવામાં ભક્તિત્વ નથી ^{૧૨}અથવા ^{૧૩}પૂર્વસૂત્રથી સર્વ રૂપોમાં ^{૧૪}પરસ્પર સર્વ ધર્મોના ઉપસંહાર પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે ^{૧૫}એકાન્તિક ભક્તના અનુભવથી વિરુદ્ધ છે એમ અહિંમાં ^{૧૬}વ્યવસ્થિત વિકલ્પને “અથવા નહિ” વગેરેથી કહે છે. સર્વ અવતારોમાં ભગવદ્વતાર તરીકે સાધારણી ભક્તિ જેને છે તે સર્વત્ર ઉપસંહાર ભલે કરે. પણ જે એકાન્તી ^{૧૭}છે તેના સ્નેહના ઉત્કર્ષથી અન્તઃકરણ એકજ રૂપમાં પર્યાવસાન પામ્યું છે એમ અન્ય રૂપ અન્તઃકરણમાં આડઠ બનતું નથીજ. અથવા ઉપસંહારની સંભાવના પણ નથી. તે આ અથવા નહિ “એનાથી” કહેવાય છે. ત્યાં હેતુ છે, “પ્રકરણના ભેદથી” છે. શ્રુતિ વગેરેમાં તે તે અધિકારીને ઉદ્દેશીને તે તે પ્રકરણ કહેલું છે. તેથી અહિંમાં પ્રકરણના ભેદથી અધિકાર કહેવાય છે. આમ ^{૧૮}હોવામાં ઉપાસક વગેરે કરતાં કહેલી રીતિએ ઉત્કૃષ્ટ અધિકાર છે તેથી એમ અર્થ જણાય છે. પરોવરીયસ્ત્વ વગેરેની માફક. ^{૧૯}પરના કરતાં પણ પર અને ઉત્તમ કરતાં પણ ઉત્તમ તેનું નામ પરોવરીય એટલે ઉદ્દગીયથી. તેમજબળી ^{૨૦}અક્ષિ, આદિત્ય વગેરેમાં આવેલ હિરણ્યશ્મશ્રુત્વ વગેરે ગુણોથી વિશિષ્ટ ઉપાસના પણ ઉદ્દગીયની ઉપાસના છે, તેથી સામ્ય છતાં સર્વોત્કૃષ્ટ તરીકેજ ઉદ્દગીય દેખાય છે. એથી હિરણ્યશ્મશ્રુત્વ વગેરે ગુણોનો ઉપસંહાર પરોવરીયસ્ત્વાદિ ગુણોથી વિશિષ્ટ ઉદ્દગીયની ઉપાસનામાં આ પ્રમાણે નથી. એજ પ્રમાણે અહિંમાં પણ છે. ૭

ન હોય. સ્મરણ તે ભક્તિનું સાધન તરીકે તે કરવામાં આવે, અર્થાત્ વિપ્લવનું સ્મરણ કરવાથી વિપ્લવનું જ્ઞાન થાય છે, એમ સમજીને જે સ્મરણ કરવામાં આવે તો તેમાં ભક્તિત્વ નથી. (૧૨) અન્ય રીતે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે (૧૩) સૂત્ર. ૫ થી (૧૪) જેમકે શ્રી કૃષ્ણમાં રામચંદ્રના ધર્મોનો (૧૫) જે અનન્ય ભક્ત છે તેને તો જેમાં તેની આસક્તિ હોય તે સ્વરૂપના ધર્મોનોજ અનુભવ થાય. કૃષ્ણના ભક્તને કૃષ્ણ ના ધર્મો, અને રામચંદ્રના ભક્તને રામચંદ્રના ધર્મો અનુભવાય. કૃષ્ણ ભક્તને રામચંદ્રના ધર્મોનો અનુભવ હોતો નથી. (૧૬) જ્ઞાનીઓનોજ ઉપસંહાર છે, ભક્તોનો નહિ. એવા પ્રકારનો વ્યવસ્થિત વિકલ્પ (૧૭) જે તમામ રૂપોમાં એકજ ભગવાનને જુએ છે તેની બાબતમાં એક અવતારના ધર્મોનો ઉપસંહાર ભલે અન્યત્ર યોગ્ય, પણ જે અનન્ય ભક્ત છે અને જેનું હૃદય ભગવાનના એકજ રૂપમાં આસક્ત થયું છે તેની બાબતમાં આ પ્રમાણે ઉપસંહાર કરવો તે યુક્ત નથી (૧૮) ઉપાસના કરતાં ભક્તિ અધિક હોવાથી ઉપાસકની સરખામણીએ ભક્તનો અધિકાર ચઢી જાય છે (૧૯) પરોવરીયસ્ત્વની વ્યાખ્યા આપે છે. તેમાં પર+વરીયસ્ત્વ આ ત્રણ પદો છે. “ત્વ” એ પ્રત્યય છે. પર એટલે સર્વથી પર-અધિક, વરીયાન્-વર એટલે ઉત્તમ, તેના કરતાં વધારે ઉત્તમ સર્વથી અધિક અને વધારે ઉત્તમ એવું. એવું શું? તો કહે છે “ઉદ્દગીય” અર્થાત્ “પરોવરીયઃ” શબ્દથી આપણે “ઉદ્દગીય” સમજવાનું છે. (૨૦) જો તે અક્ષિ આદિત્યમાં હિરણ્યશ્મશ્રુત્વ વગેરે ધર્મો ઉદ્દગીયના છે, અને તેથી જોકે ત્યાં પણ ઉદ્દગીયની ઉપાસના છે તો પણ ઉદ્દગીયની સર્વોત્કૃષ્ટતાને લીધે ઉદ્દગીયની તે તે રૂપે થતી ઉપાસનાના ધર્મોનો ઉપસંહાર સર્વોત્કૃષ્ટ ઉદ્દગીયમાં થઇ શકે નહિ. તેજ પ્રમાણે ભગવાનનાં રૂપો વિષે છે. ભાવાર્થ^૦ જેમ પરોવરીયસ્ત્વ વ્રત દીક્ષાના પ્રકરણમાં કહેલું હોવાથી તે દીક્ષાવાળાનુંજ તે વ્રત હોય છે, દીક્ષા રહિતનું નહિ, કારણ કે પ્રકરણનો ભેદ છે તેથી. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનના પ્રકરણમાં જ્ઞાની માટે બ્રહ્મનું “એકરસ” તરીકે નિરૂપણ છે તથા ભક્તિના પ્રકરણમાં ભક્તના અનુભવ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે તેનું નિરૂપણ છે. અથવા આ સૂત્રનો બીજો અર્થ આ પ્રમાણે છે. સ. પમાં જે સર્વરૂપોમાં પરસ્પર સર્વ ધર્મોના ઉપસંહાર કર્યા તે અન્ય ભક્તના અનુભવથી વિરુદ્ધ છે. તેની બાબતમાં પરોવરીયઃ કહેતાં ઉદ્દગીય નથી. તેની ઉપાસના જોકે અક્ષિ આદિત્ય વગેરેમાં છે છતાં પરોવરીય-ઉદ્દગીય

સંજ્ઞાતશ્ચેત્તદુક્તમસ્તિ તુ તદપિ ॥૩-૩-૮॥

જ્ઞાની તથા ભક્તની, પ્રકરણના અલ્પના ઉપાસક તરીકેની સંજ્ઞા એક હોવાથી પ્રકરણના ભેદથી સર્વ ધર્મોનો ઉપસંહાર થાય એમ હોય તો તેની વ્યવસ્થા કહેલી છે. તેથી અહિંમાં પણ સંજ્ઞાના ઐક્યમાં પણ ધર્મનો ભેદ છે.

એકાન્તી અને અનેકાન્તીની પણ શ્રીસમના ઉપાસકરૂપ વગેરેની સંજ્ઞા તો 'અવિ શિષ્ટ' છે. તેથી એકાન્તીનો પણ ઉપસંહાર સુકલ છે એવી આશંકાનો ઉત્તર 'તો' બૃ. સૂ. ૩-૩-૭ થી કહ્યો છે. સંજ્ઞા તો અલૌકિક છે. અધિકાર તો આન્તર છે. તેજ વધારે બહવાવ છે. સંજ્ઞાની એકતાના હેતુથી 'અન્વયના' વ્યભિચારને કહે છે. "તે પણ છે." 'પ્રમિત ભેદવાળી ઉપાસનાઓમાં' 'પરોપરીયસ્ત્વાદિમાં' સંજ્ઞાની એકતા ઉદ્ગીયની 'ઉપાસનામાં' પણ છે એવો અર્થ છે. ૮

વ્યાપ્તૈશ્ચ સમજસમ્ ॥૩-૩-૯॥

અલ્પ વ્યાપક છે તથા (સર્વરસ છે) તેથી ભક્તના અનુભવના અનુકૂળ રૂપને પ્રકટ કરીને તે વિહાર કરે છે એમ સૂચવ્યું છે.

હવે 'આ' વિચારાય છે. ઉપાસ્ય રૂપોમાં બાહ્ય, પૌગણ્ડ વગેરે પણ કહેવાય છે. તેમ હોય તો ત્રિશ્લોકમાં ન્યૂન અને અધિક ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ત્યાં કહેલું સત્ત્વિદાનન્દત્વ ઉપપન્ન થાય. ફાલ્ગુકે લેતો સદા એક રૂપ છે તેથી. 'પ્રાકૃતતામાં' વળી સર્વ અસંપૂર્ણ થાય. એમ પ્રાપ્ત થાય તો કહે છે. "વ્યાપ્તિને ક્ષીયે" "સર્વત્ર હાથ અને પગવાળું" (ભ. ગી.

એ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. તેમ અનન્ય ભક્તનું હૃદય સર્વોત્તમ ભગવાનમાંજ આરુઢ હોવાથી પરસ્પર ધર્મોનો ઉપસંહાર લાં નથી. ૭

સૂત્ર ૮—(૧) એકાન્તી ઉપાસક તથા અનેકાન્તી ઉપાસક એ બન્ને ઉપાસક તરીકે સરખા છે. તેમાં ફેરફાર પણ ભેદ નથી. (૨) ઉપસંહારના હેતુથી (૩) ન્યાં સંજ્ઞાની એકતા ત્યાં ત્યાં સંજ્ઞાના ધર્મોનો ઉપસંહાર છે એવા અન્વયનો વ્યભિચાર એમ અર્થ છે. (૪) પ્રમિત-નિર્ણીત. નિર્ણીત ભેદોમાં (૫) 'આદિ' સંપન્નથી અક્ષિ પુરુષમાં પ્રતિકની ઉદ્ગીય તરીકેની ઉપાસવાનું મહત્ત્વ કરવું જોઈએ. (૬) ત્યાં સંજ્ઞાના ઐક્યમાં પણ ધર્મોનો ઉપસંહાર નથી એવો અન્વયનો વ્યભિચાર છે એમ અર્થ છે. ભાવાર્થ જ્ઞાની અને ભક્ત અલ્પના ઉપાસક તરીકે એકજ સત્તાવાળા હોવાથી પ્રકરણનો ભેદ નથી. તેથી સર્વ ધર્મોનો ઉપસંહાર જાણે એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે વિષયમાં એકાન્તી અને અનેકાન્તી તરીકે વ્યવસ્થા કહેલી છે. સંજ્ઞાની એકતાનું અપ્રયોજન જણાવતાં કહે છે. જેમ ઉદ્ગીયની ઉપાસનામાં ઉપાસના તરીકે સંજ્ઞાની એકતા છતાં પરોપરીયસ્ત્વાદિ ઉપાસનામાં ધર્મનો ભેદ છે તેમ અહિંમાં પણ સંજ્ઞાની એકતા છતાં ધર્મોનો ભેદ છે. ૮

સૂત્ર ૯—(૧) અહિંમાં શાંકા આપી છે. ભગવાનની અવતાર દશાનાં રૂપોમાં બાહ્યાર્થ અવસ્થાના ભેદ છે, તેથી ન્યૂનતા તથા અધિકતા પણ છે, આમ હોય તો પછી તે અવતારોમાં ભગવાનના ધર્મોનો ઉપસંહાર થી રીતે અને ભગવાન તો સત્ત્વિદાનન્દાત્મક છે. તેમાં બાહ્યાર્થ અવસ્થાના ભેદ જ હોય નહિ. જો અવસ્થાના ભેદ ગણવામાં આવે તો પછી ભગવાનની સત્ત્વિદાનન્દતા બને નહિ. (૨)

૧૩-૧૬) વગેરે રતુલિથી સાકારજ્ઞ વ્યાપક છે. 'જ અને ધર્મ' સ્થાને રસ (છાં ૩-૧૪-૨) એ શ્રુતિથી રસાત્મક તરીકે લક્ષ્યોને જે રૂપથી લીલા રસનો અનુભવ હોય તેવું રૂપ કમથી યોગ્યતાથી દૂર કરીને પ્રકટ કરે છે. તેથી બાલ્યાદિ ભાવની ઉપપત્તિથી અર્થનું મુક્ત છે. એમ અર્થ છે તેથી કહેલા ધર્મવાણું પ્રકટ છે એમ સિદ્ધ થયું. ૬

શંકા—'પ્રકટ' રૂપ તરીકે તે સવળા નિત્ય કહેવા જોઈએ, અને તે જૂદા જૂદા લક્ષ્યોથી વિશિષ્ટ છે. ત્યાં વર્ગો એક લક્ષ્યની પૂર્વ અને અપર અનેક લીલામાં સંબન્ધ સંભળાય છે. તેમજ વળી પૂર્વની લીલા નિત્ય હોવાથી તેના સંબન્ધી લક્ષ્યનું પણ તેમ કહેવું જોઈએ એમ હોય તો 'તેમજ' આગળની લીલાનો સંબન્ધ અશક્ય વચનવાળો છે. તેવા વચનમાંથી પૂર્વ લીલાની નિત્યતાનો ભંગ થાય. નિત્યતામાં 'તો' અગ્રિમ 'લીલા' સંબન્ધી અભિસતા થાય અને 'તે' અનુભવ તથા 'તેના' જણાવનાર પ્રમાણથી વિરુદ્ધ છે. માટે ઉત્તર કહે છે.

સર્વામેદાદન્યત્રમે ॥૩-૩-૧૦॥

લીલા સંબન્ધી તમામ પદાર્થોના ભગવાન સાથે અલેદ હોવાથી અગ્રિમ લીલામાં પણ એ લક્ષ્યો હોય છે.

લીલાની મધ્યમાં આવેલા સવળા પદાર્થોના પ્રકટની સાથે 'અલેદને લીધે અને

અવતાર દશામાં પ્રાકૃત-વિગ્રહવાળું પ્રકટનું રૂપ માનવાથી તેની પૂર્ણતામાં બાધ આવે (૩) શ્રુતિમાં સાકાર પ્રકટને જ વ્યાપક કહ્યા છે તેથી અવતાર દશામાં પણ સાકાર પ્રકટની વ્યાપ્તિ છે. શ્રુતિમાં પ્રકટને કરારના કિહેલ નથી, પણ સાકાર કહેલ છે. અને તેજ સર્વત્ર વ્યાપક છે તેથી કહેવો બાધ અહિંયાં નથી. (૪) સૂત્રમાં 'ચ શબ્દ ક્યા અર્થને સૂચવે છે તે જણાવે છે. 'ચ'નો અર્થ "સર્વસત્વ" સૂચવે છે. અર્થાત્ પ્રકટ સર્વસત્ રૂપ છે. તેથી બાલ્યાદિ અવસ્થાના બેદો પ્રકટના ધર્મથી વિરુદ્ધ નથી. (૫) પ્રકટ સર્વસત્ રૂપ હોવાથી લક્ષ્યોની ભાવના પ્રમાણે તેને માટે તે રસનો અનુભવ કરાવવાને સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે (૬) આથી ભગવાનની બાલ્યાદિ અવસ્થાનો વિરોધ નથી, ભાવાર્થ શંકા-ઉપાસ્ય રૂપોમાં બાલ્યાદિ અવસ્થા કહેલી હોવાથી વિગ્રહના ન્યૂન તથા અધિક ભાવને લીધે પ્રકટની સંચિદાનન્દતા યુક્ત બનશે નહિ. ઉત્તર-ના સર્વતઃવાણિવાદાન્તમ્ વગેરે શ્રુતિથી સાકાર પ્રકટને જ વ્યાપક કહેલ છે. તેથી અવસ્થાનો ભેદ વિરોધ જનક નથી.

સૂત્ર ૧૦—(૧) બાલ્યાદિ તે પ્રકટના ધર્મો હોવાથી જેમ પ્રકટ નિત્ય છે-ઉચ્છેદ રહિત છે તેમ તે ધર્મો બાલ્યાદિ પણ છે એમ કહેવું જોઈએ (૨) ચો નંબઃ પરમાનન્દઃ વગેરેથી કૃષ્ણોપનિષદમાં શ્રવણ કરાય છે, (૩) નિત્યતા કહેવી જોઈએ, અર્થાત્ લીલાના સંબન્ધવાળો લક્ષ્ય પણ નિત્ય છે (૪) પૂર્વની લીલાના અનુભવ માટે આવિર્ભાવ પામેલ લક્ષ્યનો જ (૫) એક કાલે એક લક્ષ્યથી વિરુદ્ધ જૂદી જૂદી લીલાનો અનુભવ હોતો નથી. માટે તેમ કહેવું એ શક્ય નથી એવો અર્થ છે, (૬) પૂર્વ લીલાની નિત્યતામાં (૭) 'લક્ષ્યની' એમ અધ્યાહાર સમજવું, અર્થાત્ લક્ષ્યની અગ્રિમ લીલા (૮) સંબન્ધીની ભિન્નતા (૯) લીલાનો અનુભવ કરનાર લક્ષ્યનો અનુભવ તેને જણાવનાર પ્રમાણ એટલે કૃષ્ણોપનિષદની શ્રુતિ તે વિરુદ્ધ થાય. અર્થાત્ આ રીતે લક્ષ્યોનું ઐક્ય હોય તો કૃષ્ણોપનિષદની શ્રુતિનો વિરોધ આવે. તેનો ભેદ હેતુ તો પ્રકટના ધર્મોની બાલ્યાદિની નિત્યતા જણાવનાર શ્રુતિનો વિરોધ આવે. આ રીતે બંને પક્ષમાં વિરોધ છે. એવી શંકાથી ઉપસંહાર દુષ્કર છે. આમ પ્રાપ્ત થતાં તેની નિવૃત્તિ માટે આ સાથેનું શ્રવણ સૂત્રકાર રચે છે. (૧૦) જૂઓ "ત્ત્માન્ન મિન્ના ઇત્તુ અર્મિર્મિન્નો ન વૈ પ્રભુઃ એવી કૃષ્ણોપનિષદની

પ્રથમ એક હોવાથી પ્રથમની લીલાથી અન્યત્ર પછીની લીલામાં પણ આ પૂર્વની લીલાના સંબંધવાળા જે ^{૧૧}તે છે એવો અર્થ છે. અહિંમાં આ અભિપ્રાય છે. “તે રસ છે” (તૈ. ૨-૭) એ શ્રુતિથી અને “સર્વરસ” (છાં. ૩-૧૪-૨) એ શ્રુતિથી પ્રથમની સર્વ રસાત્મકતાનો નિર્ણય કર્યો છે, તેમજ વળી જે રસના ^{૧૨}જે વિભાવ, અનુભાવ વગેરે રૂપો છે તેમનાથી તે રસ ઉત્પન્ન થાય છે. આતાન, અને ^{૧૩}વિતાનાત્મક તંતુઓથી પટની માફક. માટે તાદાત્મ્ય રસનું છે એમ સર્વનો અભેદ નિર્વિદ્ધ છે.

(શંકા)—વિરુદ્ધદિશાવાળા એક જાતીયભાવવાળાની અતિશય ભક્તિને લીધે એકાએક એક જાતીય લીલા સહિત ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ હોય ત્યારે ભગવાનની વ્યાપકતાથીજ પ્રાદુર્ભાવ ઉપપન્ન હોય તો પણ લીલાના પદાર્થો અવ્યાપક હોવાથી એકી સાથે આવિર્ભાવ અનુપપન્ન છે. તેમજ ભક્તો સમાન હોવાથી તથા ભક્તિ માર્ગના વિરોધ ને લીધે તથા વિનિગમકનો અભાવ હોવાથી એક સ્થળે માયાથી દર્શાવે છે. એમ કહેવું યુક્ત નથી એવી ^{૧૪}શંકા પણ આ બે સૂત્રોથી દૂર કરેલી જાણવી જોઈએ. પ્રથમ વ્યાપક હોવાથી અને લીલાનો તેની સાથે અભેદ છે તેથી તે ^{૧૫}રૂપ હોવાથી એક ભક્તને પ્રથમની સાથે લીલાના પદાર્થો જે પ્રમાણે આવિર્ભાવ થાય તેજ પ્રમાણે ત્યારે અન્યત્ર પણ ભક્તિના સમાન સ્થળમાં આવિર્ભાવ પામે છે. તેથી સઘળું યુક્ત છે. ૧૦

(શંકા)—વ્યાપકતાની માફક પૂર્ણાનન્દ, ઐશ્વર્ય, વગેરે ધર્મો પણ તેમાં પ્રતીત થતા હશે. પણ તેમ નથી, કારણ કે દુઃખની સંભાવનામાં પ્રભુનીજ પ્રાર્થના કરે છે. આમ હોય તો વ્યાપકતા પણ કહેવી શક્ય નથી. તુલ્ય હોવાથી. માટે ઉત્તર આપે છે.

આનન્દાદયઃ પ્રધાનસ્ય ॥૩-૩-૧૧॥

પૂર્ણાનન્દ વગેરે શુદ્ધ પ્રથમનાજ ધર્મો છે, જીવના નહિ.

^{૧૬}પૂર્ણાનન્દ ઐશ્વર્ય વગેરે પ્રધાન, ધર્મો પ્રથમનાજ ધર્મો છે. લીલાના પદાર્થો તો

શ્રુતિ. (૧૧) પછીની લીલાના સંબંધી (૧૨) રસશાસ્ત્રમાં રસની અભિવ્યક્તિ વિભાવ અનુભાવ તથા સંચારી ભાવથી થાય છે. વિભાવ બે પ્રકારના છે. આલંબન અને ઉદીપન. જેના આધારે રસ ટકે છે તે આલંબન; અને જે રસને ઉદીપ્ત કરે છે-ઉત્તેજીત કરે છે તે ઉદીપન. અહિંમાં ભક્તો તે આલંબન વિભાવ છે અને ઋતુઓ વગેરે ઉદીપન વિભાવો છે. અનુભાવ એટલે કટાક્ષ, વેણુ વાદન વગેરે. આ પ્રમાણે આ સઘળાંઓનો રસ સાથે અભેદ સિદ્ધ થતાં લીલાસ્થ ભક્તોનો પૂર્વ તથા ઉત્તર લીલાનો સંબંધ નિર્માધ હોય છે. (૧૩) તાણો તથા વાણો-વસ્ત્રમાં ઉભા અને આડા તાંતણા હોય છે. જેમ વસ્ત્રની અભિવ્યક્તિ ઉભા અને આડા તાંતણાથી બને છે તેમ કોઈ પણ રસની અભિવ્યક્તિ આલંબન અને અનુભાવથી થાય છે. જેમ પટની સાથે તન્તુ રૂપના કારણોનો અભેદ છે તેમ રસ તરીકે સઘળા ભક્તોનો અભેદ છે (૧૪) લીલા સંબંધી પદાર્થોની અવ્યાપકતાએ કરાતી શંકા (૧૫) વ્યાપકત્વથી. ભાવાર્થ—લીલા સંબંધી સઘળા પદાર્થોને ભગવાન સાથે અભેદને લીધે આગળની લીલામાં પણ આજ ભક્તો છે, બીજા નહિ આથી લીલામાં નિત્ય ભક્તો પણ તેજ છે. ૧૦

સૂત્ર ૧૧--(૧) જે લીલાના સંબંધથી ભક્તોનો ભગવાન સાથે અભેદ હોય તો પછી ભગવાનના પૂર્ણાનન્દત્વ વગેરે ધર્મો ભક્તોમાં હોવા જોઈએ. પણ તેવું જણાતું નથી કારણ કે તેમને દુઃખાદિનો અનુભવ થાય છે એમ શંકા કરી છે (૨) શંકાનો ઉત્તર આપે છે. પૂર્ણાનન્દ વગેરે ધર્મો મુખ્ય પ્રથમનાજ છે. તેથી પ્રથમ સિવાય બીજે સ્થળે કોઈ શંકા નહિ. (૩) પ્રથમ એજ મુખ્ય-પ્રધાન ધર્મો

પ્રજ્ઞાના ધર્મ તરીકે વ્યાપક કહેવાય છે. વ્યાપક ધર્મી^૧ અનાગન્તુક ધર્મ વાળાના વ્યાપક-ત્વનો નિયમ છે તેથી ખરેખર ધર્મોમાં પૂર્ણાનન્દત્વ વગેરે સંભવતા નથી. ધર્મિત્વનો વ્યાધાત છે. માટેજ અહિંમાં ધર્મ શુભમાવથી લીલાના પદાર્થોનો આવિર્ભાવ જણાવવાને 'પ્રધાન' શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું છે. ૧૧

પ્રિયશિરસ્ત્વાદ્યપ્રાપ્તિરુપચયાપચયૌ હિ ભેદે ॥૩-૩॥૧૨॥

શુદ્ધ અભેદના જ્ઞાનીઓમાં પ્રિય શિરસ્ત્વ વગેરે ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ નહિ. પ્રિય મોદાદિનો ઉપચય અને અપચય ભેદમાં ખરેખર હોય છે.

(શંકા)—ઉપાસકના પ્રિયત્વ વગેરે પ્રકારના જ્ઞાનના કમથી શરૂ કરીને પ્રિયત્વાદિ ધર્મોનો શિરસ્ત્વ વગેરે રૂપનું આનન્દમય અધિકરણમાં નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી લીલામાં આવેલાનું પણ પ્રિયત્વ વગેરે જ્ઞાન હોવાથી અહિંમાં પણ સ્વરૂપના ઉપાસક પ્રિય, શિરસ્ત્વ વગેરે ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ એવી આશંકા કરીને દૂર કરે છે. ચિત્ત શુદ્ધિના તારતમ્યના હેતુ રૂપ પ્રિયત્વ વગેરેનું જ્ઞાન લીલામાં આવેલાના ચિત્તની શુદ્ધિની અપેક્ષાના અભાવને લીધે સંભવતું નથી તેથી તેમનો અહિંમાં ઉપસંહાર કરવો જોઈએ નહિ એવો અર્થ છે. અથવા શંકા—આનન્દમયની ઉપાસનાને અથર્વાણોપનિષદમાં કહેલા

છં (૪) લીલાના પદાર્થોમાં જે વ્યાપકતા જણાય છે તે પ્રજ્ઞાના ધર્મને લીધે છે. વ્યાપકતા એ પ્રજ્ઞાના ધર્મોનો સ્વભાવ છે. તેને લીધેજ લીલાના પદાર્થો પણ નિત્ય છે. સ્વતંત્ર રીતે નહિ. (૫) લીલાના સંબંધી ધર્મો અનાગન્તુક-સદજ છે એવા અનાગન્તુક ધર્મો-સદજ ધર્મો પ્રજ્ઞામાંજ છે. આથી વ્યાપકત્વ એ પ્રજ્ઞાનો સદજ ધર્મ હોવાથી લીલાના પદાર્થોમાં તેની વ્યાપકતા છે. (૬) પ્રજ્ઞા ધર્મી છે ધર્મ નહિ તેથી ધર્મીમાં ધર્મ હોય પણ ધર્મમાં ધર્મી નહિ. ધર્મી વ્યાપક હોવાથી તે તમામ ધર્મોમાં છે. (૭) સૂત્રમાં 'પ્રધાન' શબ્દ યોજવાનું પ્રયોજન કહે છે. આનન્દ ધર્મો તે પ્રધાન-ભગવાન્તા જ છે. અન્યના નહિ; તેથી ભક્તોમાં પરમાનન્દત્વ વગેરે ધર્મો નથી. તેથી પ્રજ્ઞા એ ધર્મી છે. તેથી તે પ્રધાન-મુખ્ય છે, અને ધર્મો તે અમુખ્ય-ગૌણ છે. પ્રજ્ઞાના ધર્મોમાં વ્યાપકતા તથા નિત્યતા તે ધર્મી તરીકેની વ્યાપકતા-નિત્યતાને લીધે છે. ભાવાર્થ—પૂર્ણાનન્દ વગેરે ધર્મો પ્રધાન-મુખ્ય ભગવાન્તા જ છે, જીવના નહિ. તે પણ ભગવાન સાથે જ્યારે તેમનો અભેદ હોય છે ત્યારે સિદ્ધ જીવોમાં તેમનો આવિર્ભાવ થાય છે.

સૂત્ર ૧૨—(૧) પાછલા ત્રણ સૂત્રોમાંથી એવું જણાવ્યું કે સાકાર વ્યાપકત્વાદિ ભગવદ્ધર્મો ભક્તોમાં પણ હોય છે પણ પૂર્ણાનન્દત્વ વગેરે ધર્મો તો ફક્ત ભગવાનમાં જ હોય છે. હવે આ સૂત્રનું પ્રયોજન જણાવે છે. (૨) આનન્દમય અધિકરણમાં ભગવાનનું વર્ણન છે. ત્યાં પ્રીતિને ભગવાનનું શિર કહેલ છે. મોદને ઉત્તર પક્ષ (ડાબુઅંગ) અને પ્રમોદને દક્ષિણ પક્ષ (જમણું અંગ) કહેલ છે. (૩) લીલા નિવિષ્ટ ભક્તમાં પણ—આનન્દમયના ઉપાસક તરીકે પ્રિયઆદિ ધર્મો હોવા જ જોઈએ એમ શંકા છે (૪) અહિંમાં ભાવ આ છે. ભક્તો એ પ્રકારના છે—ઉપાસકો તથા લીલાસ્થો. ત્યાં ઉપાસકોની ચિત્તશુદ્ધિના તારતમ્યથી પ્રિયત્વાદિ જ્ઞાન હોય છે. લીલાસ્થને તો પ્રજ્ઞા સાથેના તાદાત્મ્યને લીધે ભગવાનમાં તેમના અવયવો પ્રિયત્વાદિનું જ્ઞાન નિરૂપણ સ્નેહનો હેતુ છે ને ચિત્ત શુદ્ધિના તારતમ્ય રૂપ નથી. માટે ઉપાસકના જ્ઞાનના કમથી શ્રુતિમાં કહેલા જે પ્રિય શિરસ્ત્વ વગેરે ધર્મો છે. તેમની લીલાસ્થ ભક્તોમાં પ્રાપ્તિ જ સંભવતી નથી. માટે સ્વરૂપના ઉપાસક પ્રિય શિરસ્ત્વાદિનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ નહિ. (૫) આ પ્રકારે લીલાસ્થ ભક્તોના નિર્ણયના મંતવમાં ઉપજી ઉપાસકોના નિર્ણયના અમંતવથી તેના

પંચરાત્રાદિ આગમમાં કહેલા પ્રકારથી કરનારના પુરુષ રૂપમાં યજ્ઞાદિનો ઉપસંહાર અયુક્ત હોવાથી આનન્દમય અધિકરણમાં તેનું રૂપજ કહેલું છે તેથી પુરુષરૂપ શી રીતે આનન્દમય હોઈ શકે? અથવા તેમ હોવામાં પણ શા માટે કહેલો ઉપસંહાર નથી? તેમજ વળી મોદ અને પ્રમોદ એટલે ઉપચિત આનંદ અને અનુપચિત આનંદ એકી સાથે હોવાથી દેશભેદથી પણ ભિન્ન હોવાને લીધે નિત્ય આનંદના એકરસ બ્રહ્મમાં તેવા ^{૧૦}પ્રકારના રૂપનું કથન ^{૧૧}અનુપપન્ન છે એવી આશંકા કરીને પરિહાર કરે છે. ^{૧૨}જો અર્થર્ણુથી ^{૧૩}ઉપાસ્ય પ્રિય શિરસ્ત્વાદિથી વિશિષ્ટનો ભેદ હોય તો તેની અપ્રાપ્તિ થાય, પણ તે પ્રમાણે નથી. તેથી ઉપાસનામાર્ગીયે પણ આર્થર્ણુકાદિના ^{૧૪}પ્રિય શિરસ્ત્વાદિકનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ એમ અર્થ છે. પ્રિયત્વાદિનું જ્ઞાન ચિત્તની શુદ્ધિના તારતમ્યના હેતુવાળું છે એવા પક્ષમાં ^{૧૫}પરોક્ષવાદમાં પણ ^{૧૬}ત્યાં ભેદના અભાવને લીધે મોદ અને પ્રમોદ તમારી કહેલી રીતિ પ્રમાણે નથી એમ અર્થ છે. બ્રહ્મના ^{૧૭}ધર્મોજ ભિન્ન છે એમ ઉપાસનાને ^{૧૮}માટે તેમને લેઈને શિર, હાથ વગેરે નિરૂપાય છે. તેથી ત્યાંજ અમે નિરૂપણ કર્યું છે. જો કે આનન્દમય અધિકરણમાંજ આ અર્થ કહેલો છે તેથી આ ^{૧૯}શંકા સંભવતી નથી. તો પણ શુભોપસંહારના પ્રસંગમાં મિથ્યાવાદીની આ પણ શંકા સંભવ છે. તેથી આચાર્યે કહીને નિરાસ કર્યો. ૧૨

શંકા—ઉપાસ્યરૂપના ^૧અવિરુદ્ધ શુભોનોજ ઉપસંહાર કરવો જોઈએ, ^૨વિરુદ્ધનો નહિ. ^૩તેમજ વળી પુરુષ રૂપમાં પક્ષાદિ વિરુદ્ધ છે તેથી તે ઉપસંહાર કરવા યોગ્ય નથી એવી આશંકા કરીને કહે છે.

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥३-३-१३॥

નિર્ણયને માટે આ સૂત્રનું અન્ય રીતે વ્યાખ્યાન કરે છે. (૧) પક્ષીરૂપના ધર્મોના ઉપસંહાર કરીને પુરુષ રૂપની ઉપાસના કરનારના (૭) વસ્તુતઃ પક્ષીરૂપ પુરુષાકાર હોવામાં (૮) આ મિથ્યાવાદીએ કરેલી બીજી શંકા છે (૯) ઉત્તર પક્ષ અને દક્ષિણ પક્ષ (૧૦) પક્ષિ રૂપનું કથન. આનંદમય અધિકરણમાં આનન્દમય બ્રહ્મનું પક્ષી રૂપે વર્ણન છે. (૧૧) એકરસ નિત્ય બ્રહ્મનું વર્ણન પક્ષી રૂપે સાકાર રૂપે કરવું તે સંભવતું નથી (૧૨) તર્કની રીતિથી સૂત્રના અર્થને દર્શાવે છે. શંકા—નિત્યાનન્દ એકરસ બ્રહ્મના કરતાં અર્થાત્ નિત્યાનન્દ એકરસ બ્રહ્મમાં પ્રિયશિરસ્ત્વાદિ યુક્ત બ્રહ્મથી ભેદ હોય—આ બન્ને બ્રહ્મ એક નહિ પણ જૂદા હોય તો. પ્રિયશિરસ્ત્વાદિ ધર્મોની પ્રાપ્તિ યુક્ત નથી પણ બ્રહ્મની બાબતમાં એવી રીતનો ભેદ નથી, અર્થાત્ એકરસ નિત્યાનન્દ બ્રહ્મ અને પ્રિય શિરસ્ત્વાદિ ધર્મોથી યુક્ત બ્રહ્મ એકજ છે. (૧૪) આ પ્રકારે પક્ષી સ્વરૂપ અને નિત્યાનન્દ સ્વરૂપ એ બન્ને અભિન્નજ છે એવો ભાવ છે (૧૫) ભક્તોના અલૌકિક દેહની રક્ષાને માટે પક્ષીરૂપ બનીને જાતે અન્નમયાદિ રૂપે ત્યાં ત્યાં કોશમાં પ્રવેશ કરે છે. જીવમાં તો આનન્દમય છે એમ પરોક્ષવાદનો પક્ષ છે. (૧૬) બે પક્ષમાં પણ (૧૭) જેથી ધર્મોનો વ્યવચ્છેદ કર્યો છે. અર્થાત્ બ્રહ્મના ધર્મોમાં ભેદ છે પણ ધર્મોમાં નહિ (૧૮) બ્રહ્મની ઉપાસના માટે તેમાં તેના હાથ, પગ, માથું વગેરે અન્યવેનું નિરૂપણ કર્યું છે (૧૯) બ્રહ્મની અંદર મોદ અને પ્રમોદ ધર્મો જે જણાવ્યા છે તે વિષેની. ભાવાર્થ—શુદ્ધ અભેદના જ્ઞાતીઓમાં પ્રિયશિરસ્ત્વ વગેરે ધર્મોના ઉપસંહાર કરવા જોઈએ નહિ. કારણ કે પ્રિય, મોદ વગેરેના ઉપચય તથા અપચયનો ભેદજ સંભવે છે તેથી

સૂત્ર ૧૩—(૧) પુરુષ ધર્મો (૨) પક્ષી ધર્મો (૩) બ્રહ્મના પુરુષ રૂપમાં પક્ષી રૂપનું વર્ણન યુક્ત

વિરુદ્ધ તરીકે દેખાતા ઇતરના ધર્મોનો પણ ઉપસંહાર કરવો જોઈએ
કારણ કે આનન્દમયના લક્ષણવાળા અર્થની એકતા છે તેથી.

ઇતર કહેતાં ‘પુરુષ રૂપમાં વિરુદ્ધ તરીકે જે ધર્મો ભાસે છે તેનો પણ ‘ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. ‘ત્યાં વિરોધના વ્યવચ્છેદના ‘જ્ઞાપન માટે “તુ” શબ્દ છે. “અર્થના સામાન્યથી” એવો ‘ત્યાં હેતુ છે. અર્થ કહેતાં પદાર્થ ‘આનન્દમયના લક્ષણવાળો છે. તેની સમાન કહેતાં એક હોવાથી એવો અર્થ છે. ૧૩

હવે આનન્દમય અધિકરણમાં કહેલા પ્રકારથી જે ‘પ્રિયત્વ વગેરે ધર્મો છે તેમનોજ ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. પુરુષ રૂપમાં પક્ષાદિનો પણ નહિ એમ આગળ રહે છે.

આધ્યાનાય પ્રયોજનાભાવાત્ ॥૩-૩-૧૪॥

ધ્યાનની સિદ્ધિને માટે ગુણોનો ઉપસંહાર છે. પ્રયોજનનો જ્યાં અભાવ હોય તેનો ઉપસંહાર કરવો નહિ.

આનન્દ સ્વરૂપના જેટલા ધર્મો ભક્તિમાર્ગીય પરોક્ષવાદથી પ્રિયત્વના પ્રાધાન્ય વગેરે કહેવાય છે તે સઘળા, સંપૂર્ણ ધ્યાનને માટે જે ધર્મોનો ઉપયોગ છે તેનોજ ઉપસંહાર કરવો જોઈએ અન્યનો નહિ. ત્યાં “પ્રયોજનના અભાવથી” એમ હેતુ કહે છે. ધ્યાન ઉપદાર્થની તેટલાથીજ સિદ્ધિ હોવાથી અધિક ઉપસંહારમાં ‘તે પ્રમાણે છે તેથી એમ અર્થ થયો. ૧૪

અન્યોના અનુપસંહારમાં અન્ય હેતુને પણ કહે છે.

આત્મશદ્દાન્ત ॥૩-૩-૧૫॥

વળી આનન્દમયને આત્મા કહેલો છે તેથી પ્રિયત્વાદિ ધર્મો પણ આત્માના જ છે,

“પ્રિયજ” વગેરેથી પરોક્ષવાદથી કહેલા પ્રિય પ્રધાન્ય વગેરેનીજ ભાવના કરવી

નથી. (૪) પુરુષ રૂપમાં પક્ષી રૂપના ધર્મો (૫) પુરુષ રૂપમાં પક્ષીરૂપના ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવામાં કોઈ પણ બાધક નથી. (૬) પરસ્વરૂપમાં (૭) પુરુષરૂપમાં પક્ષીરૂપનો ઉપસંહાર કરવાથી કોઈ પણ વિરોધ નથી એમ જણાવવાને સૂત્રમાં “તુ-તો” શબ્દ યોજ્યો છે. (૮) શા માટે વિરોધ નથી તેનો હેતુ સૂત્રમાં અર્થસામાન્યાત્ એ પદથી આપ્યો છે. (૯) ઉપસંહારમાં (૧૦) પક્ષીરૂપના ધર્મોના અર્થ પુરુષ રૂપના ધર્મોની સમાન છે. તેથી પુરુષ રૂપમાં પક્ષીરૂપનો ઉપસંહાર અસ્થાને નથી. ભાવાર્થ વિરુદ્ધ તરીકે દેખાતા પણ ઇતરના ધર્મોનો-પુરુષ રૂપમાં પક્ષી રૂપ અને પુરુષરૂપ અન્તેમાં વિદ્યમાન આનન્દમય લક્ષણવાળા અર્થની એકતા છે તેથી.

સૂત્ર ૧૪— (૧) પક્ષી રૂપમાં વિદ્યમાન પ્રિયત્વાદિ ધર્મો (૩) સૂત્ર ૧૪માં (૩) ભક્તિ માર્ગીય ધ્યાન પદાર્થની (૪) પ્રયોજનના અભાવને લીધે અધિક ઉપસંહારમાં પ્રયોજન નથી. ભાવાર્થ-ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે ગુણોનો ઉપસંહાર છે. માટે જેટલા ગુણોથી ધ્યાનની સિદ્ધિ છે તેટલાનો જ ઉપસંહાર કરવો જોઈએ, અન્યનો નહિ, પ્રયોજનનો અભાવ છે. તેથી

જેમજે. શ્રુતિમાં કહેલ શિર પક્ષ વગેરેની નહિ. કારણ કે તેમના વિષેની વિવક્ષા નથી. ત્યાં હેતુ” આત્માના શબ્દનો છે. “આનન્દ આત્મા” એમ આનાથી પ્રથમ કહેલા પ્રિય પ્રાધાન્ય વગેરે રસાત્મકનો આત્મા સ્વરૂપ આનન્દ છે એમ કહ્યું છે. આગળ “તે રસ છે” (તૈ. ૨-૭) એમ કહેવાની ઈચ્છા હોવાથી અને તે સ્થાયિ ભાવાત્મક છે તેથી. તેમજ તેજ આનન્દમય છે તેથી. પ્રિયના વિષયવાળી લીલામાં આવેલા ભક્તના જ્ઞાનના પ્રકાર પણ રસાત્મક તરીકે આનન્દરૂપ હોવાથી તેમની ઉપાસના તો ઉત્તમ અધિકારના અભાવમાં શિર, પક્ષ વગેરે રૂપથી કરવી જોઈએ એવા ભાવવાળી શ્રુતિનું તે પ્રમાણે નિરૂપણ કર્યું. આથી જો પરમપરાના સંબંધમાં પણ ઉપાસ્યત્વ છે તો આની મહત્તા કયાં સુધી કહેવી ? એમ જણાવાય છે. આમ હોવાથી ઉપાસનામાર્ગીયથી ઉપાસ્ય વિભૂતિ રૂપ છે. મૂલ રૂપ નહિ. “જેને યોગથી પ્રાપ્ત કરાતા નથી” (ભા. ૧૧-૧૨-૯) એ વાક્યથી એમ જાણવું જોઈએ. ૧૫

૨ આત્મગૃહીતીત્યધિકરણ.

આત્મગૃહીતિરિતરવદુત્તરાત્ ॥૩-૩-૧૬॥

ઈતર અન્નમયાદિમાં આનન્દમયનો આત્મા જે કહ્યો છે તેનું કારણ એ છે કે તે સર્વથી ઉત્તર આનન્દમયના અભિપ્રાયથી છે.

તૈત્તિરીયકમાં અન્નમયાદિના નિરૂપણમાં તેમની પુરુષવિધતાનું નિરૂપણ કરીને “તેનોજ આ શારીર આત્મા” (તૈ. ૨-૩) એમ સર્વત્ર કહેવાય છે. ત્યાં આનન્દમય પર્યન્ત શારીર આત્મત્વનું કથન હોવાથી સંશય થાય છે. શરીરનો અભિમાની જીવજ કોઈક છે કે બ્રહ્મજ ? ત્યાં શારીર પદથી જીવજ હોવાને લાયક છે. તેમ હોયતો આનન્દમયની

સૂત્ર ૧૫— (૧) પક્ષાદિના (૨) આનન્દમય આત્માની ઉપાસનામાં પક્ષ વગેરે ઉપયોગી નથી તેથી (૩) એકાન્ત લીલાસ્થ ભક્તના ધ્યાનના વિષય ભગવદ્ધર્મોના (૪) ઉપાસકોના વિષયરૂપ અનેક વિભૂતિનું રૂપ છે, મૂલ રૂપ નહિ (૫) ભગવાનનું સ્વરૂપ અગાધ છે એવા અભિપ્રાયવાળી (૬) યતો વાચો નિર્વર્તન્તે વગેરે (૭) ઉપાસનાની અવિષયતા (૮) પક્ષાદિથી યુક્ત વિભૂતિ રૂપમાં પણ. ભાવાર્થ— આનન્દમય અધિકરણમાં જે બ્રહ્મનું વર્ણન કર્યું છે ત્યાં પ્રિય પ્રધાન્યાદિ ગુણોનો જ ઉપસંહાર કરવા જોઈએ શિરપક્ષ વગેરેનો નહિ. આનન્દ આત્મા વગેરેથી તેમનું જ આત્મા તરીકે કથન છે. શિરપક્ષ વગેરેનું નહિ,

અધિ૦ ૨. સૂત્ર ૧૬—પાછલા અધિકરણમાં એકાન્ત ભક્તોથી પુરુષોત્તમમાં પક્ષાદિ ધર્મોના અનુપસંહારમાં આનન્દ: આત્મા વગેરે શ્રુતિમાં આવેલા આત્મા શબ્દને હેતુ તરીકે કહ્યો હતો. તેના સંગથી આનન્દમય પ્રકરણમાં આવેલા આત્મા શબ્દથી યુક્ત અન્ય વાક્યનો વિચાર કરવાને આ અધિકરણનો પ્રારંભ કર્યો છે. (૨) અન્નમયથી શરૂ કરીને આનન્દમય પર્યન્ત શરીરનું વર્ણન કર્યું છે અને તે પ્રત્યેકનો આત્મા પણ જણાવ્યો છે. જેમકે અન્નમયના વર્ણનમાં તેના શરીરના શિર, ઉત્તર પક્ષ, દક્ષિણ પક્ષ તથા પુચ્છનું વર્ણન કરીને પ્રાણમયને તેનો આત્મા જણાવ્યો છે. તેમ પ્રાણમયનો આત્મા મનોમય કહ્યો છે. મનોમયનો વિજ્ઞાનમય કહેલ છે. અને વિજ્ઞાનમયનો આનન્દમય કહ્યો છે. આનન્દમયનો આન્તર આત્મા બીજો જણાવ્યો નથી. (૩) શંકા એ છે કે અન્નમયાદિનો શારીર આત્મા કહ્યો છે અર્થાત્ શરીરના અભિમાની આત્માનું કથન છે તેથી તે આત્મા જીવ હશે કે બ્રહ્મ ? પૂર્વપક્ષી કહે છે કે

પણ પ્રજ્ઞતા સંભવતી નથી. વળી ભાર્ગવ વિદ્યામાં કહેવાય છે. “અન્ન પ્રજ્ઞ એમ બાણ્યું” (તૈ. ૩-૨) ત્યાંથી આરંભીને આનન્દમય સુધી “આનન્દ પ્રજ્ઞ એમ બાણ્યું.” (તૈ. ૩-૬) એમ છેલ્લી શ્રુતિથી પ્રજ્ઞત્વ છે. આમ બન્ને બાણ્યોએ પાશવાળી રજબુ છે. આમ પ્રાપ્ત થાય તો કહેવાય છે.

ઘટતર કહેતાં જીવની માફક આત્માનું ગ્રહણ છે. કારણકે તેનોજ શારીર આત્મા છે “(તૈ. ૨-૩) એમ જે છે તે તેના ઉત્તરને લીધે છે. “યઃ પૂર્વસ્વ” એમ સર્વત્ર કહેલું હોવાથી સર્વની પછી આનન્દમય છે, માટે તે હેતુથી એમ અર્થ છે. વળી તે તે શરીરના અભિમાની છે તેથી. આ આનન્દમય અધિકરણમાં અમે વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. ^{૧૦}અથવા અન્ય આન્તર આત્મા એમ અન્નમયથી અન્યત્ર સર્વત્ર કહેલા હોવાથી પ્રથમ જેનું નિરૂપણ કરેલું છે તે ઘટતર એમ કહેવાય છે. તેમજ વળી “યઃ પૂર્વસ્વ” એ શ્રુતિથી ઘટતરની માફક ^{૧૧}પૂર્વનિરૂપિત માફક ^{૧૨}પ્રકૃતમાં પણ ^{૧૩}આત્માના ગ્રહણનું કથન જે તેના ^{૧૪}પછીનાને લીધે છે તે ^{૧૫}પ્રથમની માફક છે. ૧૬

અન્વયાદિતિ ચેત્સ્યાદવધારણાત્ ॥૩-૩-૧૭॥

આનન્દમયમાં તો આત્માનો સંબન્ધ છે એમ કહેતા હો તો કહે છે કે

અન્નમયાદિમાં પણ આનન્દમય આત્માનોજ નિર્ધાર છે.

શંકા—સર્વત્ર “યોન્યઃ આન્તરઃ આત્મા” એ શ્રુતિથી પ્રત્યેક અન્નમયાદિના ભેદોનું

તે શારીર આત્મા એ જીવજ હોવા જોઈએ (૫) જો અન્નમયથી વિજ્ઞાનમય પર્યન્તનો શારીર આત્મા જીવ હોય તો પછી વિજ્ઞાનમયનો આત્મા આનન્દમય જે કહ્યો છે તે પણ જીવજ હોવો જોઈએ. પ્રજ્ઞ નહિ. (૬) એક બાણ્યોએ આનન્દમય પણ જીવ સમજાય છે ત્યારે “આનન્દ પ્રજ્ઞ એમ બાણ્યું” (તૈ-૩-૬) એવી શ્રુતિથી આનન્દમય પ્રજ્ઞ સમજાય છે, તો આમાં શું ખરું સમજવું ‘ઉભયતઃ પાશારબ્જુઃ’ ના ન્યાયથી અહિંઆં દોષ આવે છે. (૭) સર્વથી પૂર્વે જે અન્નમય છે તેની પહેલાં આકાશાદિ સૃષ્ટિના જનક પરબ્રહ્મનું કથન કરેલું છે તેથી તેના સ્વરૂપના બોધન માટે જ આનન્દમયની ઉક્તિ કરેલી છે તેથી શારીરપદના બરાબર અભિવ્યવહાર માત્રથી જીવ વિષેની શંકા કરવી જોઈએ નહિ, પણ ઉપક્રમ વગેરેનો વિચાર કરીને બ્રહ્મનું જ ત્યાં આત્મા તરીકે જ્ઞાન કરવું જોઈએ. એટલા માટે “ઉત્તરાત્” એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે. (૮) આ પ્રમાણે અન્નમયાદિ આધ્યાત્મિક છે અને તેના શરીરના અભિમાની આનન્દમય જ છે. આ અભિમાન અધ્યાસ રૂપ નથી, પણ “તદાત્માનમેવાવેદં ત્ર દ્વાસ્મિ” એવી શ્રુતિથી યથાર્થ જ્ઞાન રૂપજ છે. (૯) આ ઉપરથી સમજાય છે કે આનન્દમય અધિકરણમાં (પ્રથમ અધ્યાય પ્રથમ પાદમાં) પણ શ્રીવિઠ્ઠલેશજીએ કેટલાક ભાગ રચેલા છે. (૧૦) ત્યાંજ પ્રકરણમાં શારીર આત્માની માફક “અન્યોન્તર આત્મા” એમાં આત્માનું ગ્રહણ છે. તેથી અહિંઆં કયા આત્માના અર્થમાં તે શબ્દનું ગ્રહણ સૂત્રકારે કર્યું હશે એવા જ્ઞાનના અભાવમાં અન્ય વ્યાખ્યાનને કરે છે. (૧૧) વિજ્ઞાનમય સુધી નિરૂપિત આત્માની માફક (૧૨) આનન્દમયનું પણ (૧૩) આત્મ શબ્દથી કથન (૧૪) આનન્દમયના અભિપ્રાયથી (૧૫) સૂત્રમાં ઇતરવત્ શબ્દનું આ વ્યાખ્યાન છે. ભાવાર્થ—આનન્દમય સિવાયના ઘટતર અન્નમયાદિમાં તત્ત્વેષ આત્મા એ પ્રમાણે જે આત્માનું કથન કર્યું છે, તે સર્વથી ઉત્તર આનન્દમયના અભિપ્રાયથી છે. આ પ્રમાણે આનન્દમય પરમદાષ્ટાપત્ર હોવાથી તેનાથી જુદું પ્રજ્ઞ નહિ હોવાથી, જીવત્વ ત્યાં નથી. ૧૬

નિરૂપણ હોવાથી તથા શારીર રૂપમાં છે. તેથી સિદ્ધ સિદ્ધ જીવજ આત્મા શરીરઅભિમાની સર્વત્ર કહેવાય છે. આનન્દમયમાં પણ તે પ્રમાણેની જે ઉક્તિ છે તે તો આનન્દમય બ્રહ્મ તરીકે વ્યાપક હોવાથી સર્વત્ર તેનો અન્વય છે તેથી—સર્વ શરીરો સાથે તેનો સંબંધ છે તેથી. આવી શંકા કરીને તેના નિરાસને માટે કહેલા અર્થમાં ઉપપત્તિ “સ્થાત્” વગેરેથી (સૂત્રમાં) કહે છે. આનન્દમયજ કહેલા સર્વ શરીરનો અભિમાની છે એમ અર્થ છે. ત્યાં હેતુ અવધારણનો છે. “આજ” એમાં જ શબ્દ છે તેથી અન્યના નિષેધ પૂર્વક આનન્દમયના આત્મા તરીકે નિર્ધાર છે એમ અર્થ છે. ૧૭

૩ કાર્યાખ્યાનાધિકરણ.

કાર્યાખ્યાનાદપૂર્વમ્ ॥૩-૩-૧૮॥

અન્નમય પુરુષના કથનથી જૂદું આધ્યાત્મિક રૂપ કહ્યું છે તેથી. અથવા આત્માની સાથે સર્વ ઈન્દ્રિયોના કથનથી જૂદું ઈશ્વરનું રૂપ છે.

તૈત્તિરીયકમાં કહેવાય છે, ‘અથવા તે આ આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું’ (તૈ. ૨-૧) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને મહાભૂતની સૃષ્ટિ જણાવીને કહે છે. “પૃથિવીમાંથી ઓષધિ, ઓષધિ-માંથી અન્ન, અન્નમાંથી પુરુષ અથવા તે આ પુરુષ અન્ન રસમય છે.” (તૈ. ૨-૧) આની આગળ અન્નને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના હેતુ જણાવીને આગળ “જે અન્ન બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે” (તૈ. ૨-૧) એમ કહેવાય છે. વૃણ અને વરુણના સંવાદમાં પણ અન્ન બ્રહ્મ એમ જણ્યું. (તૈ. ૨-૧) એમ કહેવાય છે. ત્યાં “તે આ ખરેખર અન્ન રસમય

સૂત્ર ૧૭—(૧) અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય વગેરે પાંચે કોશના જૂદા જૂદા આત્મા કહ્યા છે તેથી તેમનો આત્મા બ્રહ્મ નહિ પણ જીવ હશે, કારણકે ત્યાં આત્માના ભેદ છે. આમ પૂર્વપક્ષીની ફરીથી શંકા છે. (૨) તે આત્મા બ્રહ્મ નહિ હોવાનું કારણ કે ત્યાં ‘તસ્યૈષ એવ શારીર આત્મા’ એમ શારીર’ શબ્દને આત્માના વિશેષણ તરીકે યોજ્યું છે તેથી પણ બ્રહ્મ નથી પણ જીવ છે, કારણ કે જીવનું જ અધિષ્ઠાન શરીર છે. (૩) આનન્દમયના વર્ણનમાં પણ તસ્યૈષ એવ શારીર આત્મા એમ શબ્દો છે. તેનું પ્રયોજન જણાવે છે. આનન્દમયનો આત્મા કહેલો છે તેનું કારણ કે તે સર્વત્ર વ્યાપક છે તેથી. અહિં આં બોલે “શારીર” પદ એ આત્માનું વિશેષણ છે તો પણ તેથી જીવ નહિ પણ બ્રહ્મ સમજવાના છે. બ્રહ્મ વ્યાપક હોવાથી તે તરીકે જ એ આનન્દમયમાં તેના આત્મા તરીકે અન્વય કરેલો છે. (૪) “તસ્યૈષ એવ શારીર આત્મા” એમાં એવ પદનો અર્થ “જ” થાય છે અને તે નિશ્ચિતતાનો અન્યનો નિષેધ પૂર્વક અર્થ જણાવે છે. અર્થાત્ જે શારીર આત્મા કહ્યો છે તે જીવ નહિ પણ બ્રહ્મજ છે. (૫) નિશ્ચય. ભાવાર્થ—શંકા-અન્નમયાદિમાં જૂદા જૂદા આત્માને તેના શરીરના અભિમાની તરીકે કહેલા હોવાથી તે જીવો જ છે. આનન્દમયના પણ શારીર આત્માને કહ્યો છે. ત્યાં તે આત્મા બ્રહ્મ છે, કારણકે બ્રહ્મ વ્યાપક હોવાથી, તે રીતે તેનો અન્વય આનન્દમયના શારીર આત્મા તરીકે કહ્યો છે. આથી અન્નમયથી વિજ્ઞાનમય પર્યન્તના જે શારીર આત્મા છે તે જીવો અને આનન્દમયનો શારીર આત્મા બ્રહ્મ છે. આ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે પ્રમાણે નથી કારણ કે સર્વત્ર અન્નમયાદિમાં પણ આનન્દમયજ સર્વથા શરીરનો અભિમાની છે. કારણ કે શ્રુતિમાં તેને જ અન્યના નિષેધપૂર્વક “એવ જ” પદથી જણાવ્યું છે. માટે સર્વત્ર આનન્દમય એજ આત્મા છે. ૧૭

અધિ. ૩ જી. સૂત્ર ૧૮—(૧) અન્નાદૈ પ્રજાઃ પ્રજાવન્તે એ અનુવાદમાં (૨) સંશય કહે છે (૩) અન્નમય

પુરુષ" (તે. ૨-૧) એનાથી પ્રથમ કહેલોજ પુરુષ કહેવાય છે અથવા તો તેનાથી જૂદો છે એમ સંશય થાય છે. અહિંમાં શું યુક્ત છે? "૩પ્રથમ કહેલજ" કારણકે પ્રથમ કહેલાનુંજ "૪તે આ"નાથી પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન પ્રતીત થાય છે. ત્યાં જ્ઞાન તરીકેની ઉપાસના કરવી જોઈએ એવા ૫અભિપ્રાયથી જ્ઞાન તરીકે તેની સ્તુતિ કરે છે. અને પ્રાપ્ત થાયતો કહે છે.

૬પ્રથમ અજ્ઞ કાર્યનું-૭પુરુષનું આખ્યાન છે તેથી. "તે આ" એમ આગળની શ્રુતિઓથી જ્ઞાન તરીકે પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છા જેના વિષે કરવામાં આવી છે તે અજ્ઞ રૂપજ કહેવાય છે. ૮પ્રથમનું નહિ એમ અર્થ છે. "તે આ" ૯એમ જે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન એમ કહ્યું તેમ નથી. "અન્નથી ૧૦પુરુષ" થી આધિભૌતિકનું નિરૂપણ છે તેથી "તે આ" તેનાથી આધ્યાત્મિક અને તેના નિરૂપણથી ઉભયનો ૧૧ભેદ છે તેથી. માટેજ સંશયના અભાવ માટે કહે છે. ૧૨નિશ્ચય પૂર્વક ૧૩"આ" કહેવાતો પુરુષ "તે" આધ્યાત્મિક તરીકે પ્રસિદ્ધ અન્નરસમય છે. એમ નહિ તો જ્ઞાત્રાત્મક ૧૪તપોલક્ષણ સાધનથી અધિકાર સંપન્ન થતાં-૧૫"અજ્ઞ જ્ઞાન એમ જાણ્યું" (તે-૩-૨) એમ ન કહેત. વળી ૧૬તે રૂપે જે નથી તેની પણ તે રીતે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે એમ પણ કહેવું જોઈએ નહિ. શ્રુતિ પ્રતારક ૧૭જને તેથી. તેમજ ૧૮આનન્દમય સુધીજ આ પ્રમાણે નિરૂપણ છે તેથી. માટેજ આના પણ આત્માનું જઃ પૂર્વસ્થથી આગળ નિરૂપણ કર્યું છે.

કાર્યરૂપ પુરુષ અર્થાત્ અન્નમય તે કાશ રૂપ છે કે તેનાથી જૂદા પ્રકારનો જ્ઞાનરૂપે કહેલો હોવાથી વિભૂતિરૂપ એમ સંશય છે? (૩) અજ્ઞ કાર્યરૂપ કાશ રૂપ પુરુષ જ છે (૪) અહિંમાં શ્રુતિ આપે છે. સવાણ પુરુષઃ અન્નરસમયઃ આ શ્રુતિમાં તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે તેથી (૫) વસ્તુતઃ તો અન્નમય પુરુષ એ કાશ રૂપ છે છતાં તેની જ્ઞાન તરીકે સ્તુતિ કરવી એવા અભિપ્રાયથી જ્ઞાન તરીકે તેની સ્તુતિ કરી છે. (૬) સિદ્ધાન્ત જણાવે છે. (૭) પ્રથમ "અન્નદ્વૈ પ્રજા જાયન્તે" એમાં અન્ન કાર્ય રૂપ, ભૌતિક પુરુષનું વર્ણન છે. (૮) સવાણ પુરુષઃ અન્નરસમયમાં ભૌતિક પુરુષનું કથન નથી. પણ આધ્યાત્મિક પુરુષનું તેનાથી ભિન્ન પુરુષનું કથન છે. અર્થાત્ કાશ રૂપ નહિ પણ વિભૂતિ રૂપનું કથન છે. કારણ કે ત્યાં અન્નને જ્ઞાન કહેલ છે (૯) અન્નના કાર્યરૂપ, ભૌતિક પુરુષનું નહિ. (૧૦) "સવાણ પુરુષઃ અન્નરસમયઃ" એ શ્રુતિમાં ભૌતિક પુરુષનું કથન નથી. (૧૧) અર્થાત્ અન્નદ્વૈ પ્રજા જાયન્તે માં આધિભૌતિક પુરુષનું કથન છે અને સવાણ પુરુષઃ અન્નરસમયઃ"માં અધ્યાત્મિક છે (૧૨) આ રીતે આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક ઉભયનો ભેદ દેખાડ્યો છે તેમાં તમામ સ્થળ આધિભૌતિક અન્નમય પુરુષ નથી. અર્થાત્ કાશરૂપ નથી પણ આધ્યાત્મિક રૂપે. વિભૂતિ રૂપે પણ છે. (૧૩) "સવાણ પુરુષઃ"નો અર્થ સમજાવે છે. (૧૪) ણ્ણઃ પુરુષઃ એમાં વા એટલે વૈ નિશ્ચય પૂર્વક ણ્ણઃ 'આ' એટલે જેના વિષે કથન કરવાનું છે તે પુરુષ સઃ તે પ્રસિદ્ધ પુરુષ છે. અર્થાત્ તે પુરુષ ભૌતિક અન્નનું કાર્ય નહિ પણ આધ્યાત્મિક પુરુષ છે (૧૫) તપો જ્ઞાનમાં તપને જ્ઞાન કહેલ છે. (૧૬) જ્ઞાનરૂપી તપના સાધનથી અન્નને જ્ઞાન તરીકે જ્ઞાન થયેલું જે કહ્યું છે તે ઉપરથી અન્નમય પુરુષ તે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનરૂપ પુરુષ છે, વિભૂતિ રૂપે છે. ભૌતિક કાશ રૂપે નહિ. (૧૭) અર્થાત્ જે આધ્યાત્મિક રૂપે-વિભૂતિ રૂપે નથી, પણ ભૌતિકરૂપે-કાશરૂપે છે. તેનીજ જ્ઞાન તરીકેની સ્તુતિ કરી છે એમ કહેવું નહિ (૧૮) એમ હોય તો શ્રુતિ ઉત્તરનારી થશે, શ્રુતિના શબ્દોમાં કોઈને વિશ્વાસ એસશે નહિ. (૧૯) અન્નમયથી આનન્દમય સુધી આધ્યાત્મિક રૂપ પુરુષનું વર્ણન છે તેની આગળ નહિ અર્થાત્ અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય તેટલાંજ વિભૂતિનાં રૂપો છે. આધ્યાત્મિક રૂપો છે. આનન્દમય એ વિભૂતિ રૂપ નહિ પણ સાક્ષાત્ રૂપ છે.

૨૦અથવા વાજસનેયિ શાખામાં “આત્મા” એમ તેની ઉપાસના કરવી” (બૃ. ૧-૪-૭) ત્યાંથી આરંભીને “જે આ આત્મા અન્તર છે તે આ પુત્ર કરતાં વધારે પ્રિય છે. વિત્ત કરતાં વધારે પ્રિય છે, અન્ય સર્વ કરતાં તે વધારે પ્રિય છે” (બૃ. ૧-૪-૮) એમ આનાથી આગળ અન્યના પ્રિયત્વનો નિરાસ કરીને ઇશ્વરજ તે પ્રમાણે હોય. “પ્રિય આત્માનીજ ઉપાસના કર” એમ કહેવાય છે. અહિંઆં આત્માની ઉપાધિ હોવાથી સર્વત્ર પ્રિયત્વથી આમ શબ્દને લીધે જીવાત્માનીજ પ્રિય તરીકે ઉપાસના કરાય છે એમ સંશય થાય છે. અહિંઆં શું યુક્ત છે? જીવાત્માનીજ. શાથી? જેમ અન્ય શ્રુતિમાં પુત્રાદિમાં આત્માની ઉપાધિ હોવાથી પ્રિયત્વની ઉક્તિથી ૨૧જીવાત્માનું પ્રિયત્વ કહેવાય છે તેમ અહિંઆં પણ “પુત્રથી વધારે પ્રિય” વગેરે કથનથી જીવાત્માજ તે હોવાને યોગ્ય છે એમ પ્રાપ્ત થતાં કહે છે.

કાર્યના આગળનાથી અપૂર્વ. આની પહેલાં કહેવાય છે કે “શ્વાસ લેતોજ પ્રાણ થાય છે, બોલતો વાણી થાય છે, રૂપ જોતો ચક્ષુ બને છે; સાંભળતો કાન; વિચારતો મન, તે બધાં આનાંજ કર્મો છે” (બૃ. ૧-૪-૭) તેમજ વળી પ્રાણન, અને બોલવું વગેરે ક્રિયા-ઓથી તમામ પ્રાણ, વાજ વગેરે તરીકે એકજ આત્માના કથનથી અપૂર્વ તે છે. પ્રથમ તો પુત્રવિત્તાદિના અભિમાનની દશામાં “અરે પતિના કામને માટે પતિ પ્રિય થતો નથી” (બૃ. ૨-૪-૫) વગેરેથી જે પ્રિય તરીકે કહેવાય છે, ૨૨તેનાથી ભિન્ન આત્મ શબ્દથી વાચ્ય છે એમ અહિંઆં અર્થ છે. લોકમાં ખરેખર ૨૩પ્રાણ, વાયુ, વાક્ ઇન્દ્રિય વગેરેજ તે તે ૨૪શબ્દથી વાચ્ય છે જીવથી નહિ. માટેજ આગળ શ્રુતિ કહે છે. ઇશ્વર તે પ્રમાણે હશે; માટેજ “જે આ અન્તરતર આત્મા છે તે અન્ય સઘળા કરતાં વધારે પ્રિય છે.” (બૃ. ૧-૪-૮) એમ કહે છે. ૨૫અન્તર કહેતાં જીવાત્મા તેનાથી પણ અતિશય અન્તર તે અન્તરતર પુરુષોત્તમ સ્વરૂપજ હોવાને યોગ્ય છે. આથી વિગ્રહજ આત્મસ્વરૂપે સિદ્ધ થાય છે. તેથી અવિદ્યુતત્વ તથા પરમાનન્દત્વ વગેરે ધર્મોનો પણ ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. ૧૮.

શંકા—વિગ્રહમાં ચક્ષુ શ્રોત્ર વગેરેના વૈલક્ષણ્યની પ્રતીતિથી અને આત્મા એક રસ હોવાથી બ્રહ્મમાં ઉપર કહેલાં કર્મોનું નામ હોવાનું સંભવતું નથી એવી શંકા કરીને ઉત્તર કહે છે.

સમાન એવં ચામેદાત્ ॥૩-૩-૧૧॥

ચક્ષુ વગેરે જૂદાં ભગવાનમાં દેખાય તો પણ તેમનો બ્રહ્મમાં પરસ્પર અભેદ હોવાથી એક રૂપ ભગવાનજ તે છે

(૨૦) બીજી રીતે સૂત્રનો અર્થ કરે છે (૨૧) ‘પ્રિય’ એમ આત્માનું વિશેષણ તે તેની ઉપાધિ હોવાથી ઉપાધિવાળો આત્મા તે ઇશ્વર નહિ પણ જીવ છે એવી શંકા કરી છે. (૨૨) પતિ વગેરેમાં આત્મા શબ્દનો પ્રયોગ ઇશ્વરથી ભિન્ન જીવના અર્થમાં છે (૨૩) પ્રાણ વાયુ વગેરે રૂપ વાળો આત્મા તે જીવ નહિ પણ ઇશ્વર છે (૨૪) તે તે ઇશ્વર અર્થવાળા આત્મા શબ્દથી (૨૫) “અન્તર” અને “અન્તરતર” એ બે શબ્દો વચ્ચેનો વિરોધ ભેદ દેખાડે છે. ભાવાર્થ. તૈત્તિરીયમાં અન્નમયાદિનું જે વર્ણન કર્યું છે તેમાં ભૌતિક અન્નના કાર્યરૂપ પુરુષનું કથન નથી. આ એક અર્થ છે. આ સિવાય આ સૂત્રનો બીજો પણ અર્થ છે. બૃ. ૧-૪-૭માં જે આત્માનો પ્રયોગ છે તે તે જીવના અર્થમાં નહિ પણ ઇશ્વરના અર્થમાં છે.

૧૪ “પણ”ના અર્થમાં છે. વળી એમ હોય તો પણ શ્રોત ચક્ષુ વગેરેના વૈલક્ષણ્યની પ્રતીતિ હોય તો પણ સમાન એટલે એક રૂપજ છે, વિષમ નથી. ત્યાં હેતુ ‘અભેદને લીધે’ એમ કહે છે. ચક્ષુ વગેરેનો પ્રશ્ન તરીકે પરસ્પર અભેદ છે એવો અર્થ છે. અહિં આ આભિપ્રાય છે. “તે ઔપનિષદ પુરુષને વિષે પૂછું છું” (ખ. ૩-૬-૨૬) એ શ્રુતિથી પ્રશ્નનું સ્વરૂપ ઉપનિષદ્ધીજ વેદ છે, અને તે “શ્વાસ લેતો પ્રાણ થાય છે, ખેલતો વાક” (ખ. ૧-૪-૭) વગેરે રૂપે છે. પ્રતિનિયત ઈન્દ્રિયથી પ્રશ્ન અર્થોના સ્વરૂપ-થીજ ગ્રહણ કરાતું પ્રશ્ન તે તે શબ્દથી વાચ્ય બને છે, એમ કહે છે. અને તેની વાચ્યતા વ્યવહાર્ય રૂપમાં છે. અને તે “પુત્રથી તે વધારે પ્રિય છે” (ખ. ૧-૪-૮) વગેરે વાક્યોથી એક વાક્યતાથી નિરૂપણ સ્નેહવાગ્દાનેજ તે વ્યવહાર્ય છે એમ સમજાય છે. અને તે આવિર્ભાવ પામેલ અવતાર રૂપમાંજ સંભવે છે એમ હોય તો ભક્તોથી ભગવાનના વિગ્રહમાં તે તે અવયવમાં ભેદથી જેમ જેમ વ્યવહાર થાય છે તેમ તેમજ તે એકજ અખણ સચ્ચિદાનન્દ રૂપ પ્રશ્ન છે એવો અર્થ જણાય છે. આવો પ્રકાર લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી એવી અસંભાવના બને, તેના અભાવ માટે આગળ શ્રુતિ કહે છે. ઇશ્વર ખરેખર તે પ્રમાણે બને. આથી આવિર્ભૂત રૂપમાં વ્યાપકત્વ, એકરસત્વ, સચ્ચિદાનન્દત્વ વગેરે ધર્મોનો ઉપસંહાર તેમ અનાવિર્ભૂતમાં પણ કરવો જોઈએ એમ સ્થિત થયું. ૧૫ આમ હોવાથી આવિર્ભાવ નથી. અનાવિર્ભાવમાં પણ એકજ ઇશ્વર છે. આવિર્ભાવમાં કોઈ આગન્તુક ધર્મોને લેઈને આવિર્ભાવ પામે છે એમ કહેવું શક્ય નથી, અનાવિર્ભૂતના પણ ધર્મો છે. આ પ્રકારે આવિર્ભૂતના પ્રકારથીજ અભેદ છે એમ પણ સૂત્રનો અર્થ સૂત્રકારને અભિમત છે એમ જાણવું જોઈએ. ૧૬ શબ્દથી વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મોના આશ્રય રૂપનો સમુચ્ચય કરે છે. આ રીતે સાક્ષાત્ આવિર્ભાવ પામતા ભગવાનના રૂપમાં પૂર્ણ અનન્ત ધર્મોનો તેના ઉપાસક તરીકે ઉપસંહાર કરવો જોઈએ એમ સિદ્ધ થયું. ૧૮

જ્યાં કાર્યની ચિકીર્ષાથી જીવમાં જાતે આવેશ કરે છે, તેના આવેશથી તેના કેટલાક ધર્મો પણ તેમાં આવિર્ભાવ પામે છે ત્યાં ઉપાસકથી તમામ પ્રશ્નના ધર્મોનો ઉપસંહાર કરાવો જોઈએ કે નહિ? એ શંકાનું સમાધાન વિકલ્પથી બે સૂત્રોએ કર્યું છે. ત્યાં

સૂત્ર ૧૮—(૧) સૂત્રમાં ૩ શબ્દ છે તે ‘પણ’ ના અર્થમાં છે (૨) એવંચ એટલે એમ હોય તો પણ (૩) પ્રશ્નમાં શ્રોત, ચક્ષુ વગેરે અવયવો જૂદા જૂદા જણાતા હોય તો પણ પ્રશ્ન એકરૂપ છે, અવયવોનું પૃથક્ વૈલક્ષણ્ય નથી (૪) પ્રાણ, વાક વગેરે પ્રશ્નનાં રૂપ છે પ્રશ્નજ તે તે રૂપે થયેલ છે. (૫) અન્ય પ્રકારથી સૂત્રનો અર્થ દેખાડે છે, (૬) પ્રથમ અર્થ પ્રમાણે ચને ‘પણ’ના અર્થમાં આપણે લીધો હતો. ત્રીજા વ્યાખ્યાન પ્રમાણે ચને “સમુચ્ચય” ના અર્થમાં આપણે લેવો (૭) સત્ત્વાદિના અનધિજ્ઞાન સ્વરૂપથી આવિર્ભૂતમાં અર્થાત્ પૂર્ણ સ્વરૂપના પ્રાકટ્યમાં, અંશરૂપ અવતારમાં નહિ. ભાવાર્થ—ભગવાનનાં ચક્ષુઆદિ જૂદાં દેખાતાં છતાં પણ ભગવાન એક રૂપજ છે, કારણ કે તે ચક્ષુ વગેરેનો પ્રશ્ન તરીકે પરસ્પર અભેદ છે.

સૂત્ર ૨૦—(૧) કેટલીક વખત અમૂક જીવમાં ભગવાનનો આવેશ થાય છે, અને તે આવેશને લીધે તે ભક્ત જીવ અમૂક કાર્ય કરવાને સમર્થ થાય છે. આ સમયે તે જીવમાં જણાતા ધર્મોમાં

પ્રથમ વિધિપક્ષને કહે છે.

સંબન્ધાદેવમન્યત્રાપિ ॥૩-૩-૨૦॥

અન્યત્ર કહેતાં ભગવાન્ના આવેશવાળા જીવમાં પણ સંબન્ધથી બ્રહ્મના સકલ ધર્મેના ઉપસંહાર કરવો જોઈએ.

અન્યત્ર એટલે જીવમાં પણ-આ પ્રમાણે બ્રહ્મની માફક ઉપાસના કરવી જોઈએ. ત્યાં હેતુ આ છે-“સંબન્ધથી.” લોહાના ગોળામાં અગ્નિની માફક જીવમાં આવેલ લક્ષણનો સંબન્ધ છે. તેના રૂપથી વ્યપદેશ છે તેથી એમ અર્થ છે. અહિંઆં આ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ. આ જીવ તો અહિંઆં આવિષ્ઠ ભગવાન્ને હું ઉપાસું છું એમ જો જાણે ત્યારે તે ઉપાસના જીવ વિધેની નથી પણ બ્રહ્મનીજ છે. ત્યાં તમામ ધર્મેના ઉપસંહારમાં કોઈ પણ બાધક નથી. જ્યાં બ્રહ્મ તરીકેજ જાણીને ઉપાસે છે ત્યાં પણ “તેની” એમ જેમ ઉપાસના કરે છે તેજ પ્રમાણે બને છે’ એવી શ્રુતિથી ગુરુ વગેરેમાં જીવરૂપ બુદ્ધિનો નિષેધ પણ કર્યો છે તેથી. તેમ જોયો ઉપાસક તેની ઉપાસનાની સિદ્ધિ માટે તથા તેના ફલના દાન માટે હોય છે ત્યાં તે રૂપે ભગવાન્નો આવેશ હોય છે, તેમ પણ અહિંઆં છે તેથી.

જે વળી અન્તરંગ ભગવદ્ભક્તને હૃદયમાં જેમાં આવિર્ભૂત ભગવાન્ આવિર્ભાવ પામેલા છે એ રીતે જાણીને તેના ભજનથી ‘હું ભગવાન્ને પ્રાપ્ત કરીશ’ એમ જાણીને તેનેજ ભજે છે તે ભક્તિમાર્ગીય છે. તેથી ભક્તના હૃદયમાં આવિર્ભૂત રૂપમાં ધર્મેના ઉપસંહાર તેનાથી કરવો જોઈએ એમ આગળ કહે છે.

ન વાવિશેષાત્ ॥૩-૩-૨૧

(ભગવાન્ના આવેશવાળા ભક્તમાં) વિશેષ નહિ હોવાથી (ત્યાં ભગવદ્ધર્મનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ નહિ).

ભગવાન્ના ધર્મેના ઉપસંહાર કરવો કે નહિ? ૨) વિધિપક્ષમાં અર્થાત્ હકારના પક્ષમાં એટલે ભગવદ્વાવિષ્ઠ જીવમાં બ્રહ્મના ધર્મેના ઉપસંહાર કરવો જોઈએ એવો પક્ષ જણાવવાને આ સૂત્ર યોજે છે (૩) દૃષ્ટાન્ત આપે છે. અગ્નિના સંબન્ધથી લોહામાં તાપનો પ્રવેશ હોય છે તેમ ભગવાન્ના સંબન્ધથી જીવમાં પણ ભગવાન્ના ધર્મે પ્રવેશે છે. અહિંઆં હેતુ “સંબન્ધનો” છે. (૪) સ્કન્દ-પુરાણમાં પાણ્ડુરંગ મહાત્મ્યમાં શિલા બુદ્ધિનકાર્યો ચ તત્ર નારદ કહિંચિત્ જ્ઞાનાનન્દાત્મકો વિષ્ણુ યત્ર તિષ્ઠત્યચિન્ત્યકૃત્ આ લોકમાં આવેશવાળો જીવ બ્રહ્મરૂપ છે એમ વ્યપદેશ કર્યો છે (૫) ભગવાન્ના આવેશવાળો જીવ તે જીવ નથી પણ ભગવાન્ છે એવી જો ખરેખરી પ્રતીતિ થાય તો પછી ત્યાં જીવ બુદ્ધિ હોતી નથી (૬) જ્યારે ભગવદ્વાવેશ વાળો જીવમાં ભગવાન્નીજ બુદ્ધિ હોય તો પછી ત્યાં ભગવાન્ના ધર્મેના ઉપસંહાર કરવામાં કોઈ પણ બાધક નથી. (૭) ગુરુને પણ સામાન્ય જીવ તરીકે નહિ માનવા એમ જણાવેલું છે. અર્થાત્ ગુરુમાં પણ ભગવાન્ તરીકેની બુદ્ધિ રાખવી. આચાર્ય માં વિજ્ઞાનીશાસ્ત્રમન્યેત્ કહિંચિત્. ભાવાર્થ-ભગવાન્નો આવેશ જેમાં છે એવા જીવમાં પણ સવળા બ્રહ્મના ધર્મેના ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. જેમ લોહાના ગોળામાં અગ્નિનો પ્રવેશ થાય છે તેમ જીવમાં ભગવાન્નો આવેશ છે તેથી.

સૂત્ર ૨૧-(૧) નિષેધપક્ષ. ભક્તિમાર્ગમાં એમ જણાવવાને આ સૂત્ર રચે છે. અર્થાત્ ભગવાન્ના

અનુપસંહારમાં આવેશોપથી એ હેતુ છે. ૩આ ભક્તભક્ત હોવાથી તેના ભજનના રસાસ્વાદથી તેમાં આવિષ્ઠ ભગવાનનું નિરૂપણ થવાથી અથવા તેની નિરૂપેક્ષાથી તેનામાં— આવિષ્ઠ ભગવાનમાં, ગુણના ઉપસંહારમાં અથવા અનુપસંહારમાં ભક્તની ઉપાસનામાં વિશેષનો અભાવ છે તેથી એવો અર્થ છે. અનુપસંહાર અહિંયાં બાધક નથી તે જણાવવાને ‘વા’ અથવા શબ્દ (સૂત્રમાં) છે. “અથવા અવિશેષથી છે.” ૪પ્રથમ વિહિત તરીકે ભગવદાકારાદિમાં ભજન કરતાં પણ ઉક્ત રૂપ ભક્તના સંગથી તથા તેના ભજનથી પ્રથમ કરતાં વિશેષને લીધે ગુણોપસંહાર તે કરતો નથી. પ્રથમ કરતાં વિશિષ્ટ રસનો અનુભવ કર્યો એથી રસાસ્વાદમાં વિશેષને લીધે ગુણોપસંહાર તે કરતો નથી એમ અનુભાદ છે. વિહિત તરીકે ગુણોપસંહાર પૂર્વક ઉપાસનામાં નીરસ રૂપથી અનાદર જણાવવાને “વા” અથવા શબ્દ છે. ૧૦ભગવાનના અવતાર રૂપ પણ બાહરાયણે પ્રાસંગિકમાં પણ ભક્તિ માર્ગના સ્મરણમાં તેના ૧૧રસના આવેશમાં પરવશ થઈને તેના ભાવના ૧૨સ્વભાવનો અનુભાદ કર્યો છે. ૨૧

૧તેમજ વળી ત્યાં નહિ કહેલા પણ અન્યત્ર કહેલા ગુણોની ત્યાં સત્તાથી જ્ઞાનમાત્રનું નામ ઉપસંહાર છે. કહેલા રૂપવાળા ભક્તને તો તેના ભજનીય ભક્તમાંજ અલૌકિક અનુભાવોને ભગવાન પ્રત્યક્ષ દેખાડે છે. તેથી ત્યાં ઉપસંહારની અપેક્ષાની ગન્ધ પણ નથી. તેથી ઉત્તર આવે છે.

આવેશવાળા ભક્તના ભજનથી જ મારી કૃતાર્થતા થશે એમ જે માને છે તેની આત્મતામાં ભગવદ્ધર્મોના ઉપસંહારનો નિષેધ કર્યો છે. (૨) ભગવદ્ધર્મોના ઉપસંહાર ન કરવો જોઈએ એવા પક્ષમાં અવિશેષથી એ હેતુ છે (૩) શ્રીભાગવતના નવમસ્કન્ધમાં તદ્વપ્રસંગાનુભાવેન રન્તિદેવાનુવર્તિનઃ । અમવન્યોગિનઃ સર્વે નારાયણ પારાયણા : । એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે ભક્તના ભક્તને તે પ્રસંગના અનુભાવથી જ ગુણોપસંહારમાં અથવા તેના અનુપસંહારમાં ભગવાનની પ્રાપ્તિ સમાન છે. અથવા અનુપસંહારમાં તેમાં આવેશ પામેલા ભગવાનનું વિસ્મરણ થવાને લીધે અથવા તેની નિરૂપેક્ષાથી એમ એ હેતુઓ છે. (૪) ભગવાનના આવેશવાળા ભક્તને ભક્ત તરીકે જણીને તેનું ભજન કરવાથી ભગવાનનું તેને વિસ્મરણ થાય છે. ભગવાનને ભૂલી જઈને તે ભક્તનું ભજન કરે છે. (૫) અથવા તો ભક્તનું જ ભજન હોવાથી ભગવાન તરફ નિરૂપેક્ષાને લીધે, ત્યાં ભગવાનના ગુણનો ઉપસંહાર કરો કે ન કરો તો પણ ભક્તની જ ઉપાસના છે ભગવાનની નહિ. આથી ત્યાં ઉપસંહાર કરવો તે ઠીક નથી (૬) આથી અહિંયાં અનુપસંહાર કરવાથી કંઈ પણ બાધક અડચણ કર્તા નથી એમ જણાવવાને સૂત્રમાં ‘વા’ શબ્દ યોજીને નિષેધપક્ષનો વિકલ્પ આપ્યો છે. (૭) આની પહેલાંના સૂત્રમાં એમ કહ્યું હતું કે ભગવદાવિષ્ટમાં પણ ભગવાનના ધર્મોના ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. માટે વિહિત તરીકે (૮) ભગવદાવિષ્ટ ભક્તના (૯) ભક્ત રસસ્વરૂપનું જ ભજન કરે છે અન્યનું નહિ. અન્યરૂપપ્રતિ તેનો અનાદર હોય છે. (૧૦) અનુવાદનું પ્રયોજન કહે છે. (૧૧) ભક્તિમાર્ગીય રસાવેશ (૧૨) ભગવદ્ભક્તિ ભાવના સ્વભાવનો. ‘ભાવાર્થ’ જે ભગવદાવિષ્ટ ભક્તને જણીને આના ભજનથી જ હું કૃતાર્થ થાઉં એમ માને છે તેનાથી ત્યાં ભગવદાવિષ્ટ ભક્તમાં ભગવદ્ધર્મોના ઉપસંહાર કરાવો જોઈએ નહિ. કારણ કે ત્યાં વિશેષનો અભાવ છે તેથી. ૨૧.

સૂત્ર ૨૨—(૧) અવિદ્યમાન ધર્મોનું અસુક સ્થળે ભાવન તેનું નામ ઉપસંહાર એમ લક્ષણ કરે છે. (૨) ભગવાનના આવેશવાળા ભક્તમાં તો સર્વધર્મો ભગવાન પ્રત્યક્ષ દેખાડે છે. ૨૨

દર્શયતિ ચ ॥૩-૩-૨૨॥

(અને ભગવાનના આવેશવાળા ભક્તમાં ભગવાન સર્વ ધર્મેને પ્રત્યક્ષ)

દેખાડે છે (માટે ઉપસંહારની અપેક્ષા નથી) ૨૨

શંકા—ભકતભકત સ્વસેવ્યમાં અતિ અલૌકિક વીર્યને જોઈને તેનાથી આવિષ્ઠ ભગવાનમાં તેના સંભારક તરીકે ઇન્દ્રાદિમાં પણ તેની આરાની અપેક્ષાને જોઈને ધુલોકના વ્યાપક રૂપનો ઉપસંહાર કરશે એવી આશંકા કરીને કહે છે.

સંભૃતિચુવ્યાસ્યાપિ ચાતઃ ॥૩-૩-૨૩॥

પ્રથમ કહેલા વિશેષના અભાવના હેતુથી ભગવાનના આવેશ વાળા ભક્તમાં તેના ભકતોએ સકલ વીર્યની સંભૃતિ તથા દ્યુતિની વ્યાપ્તિ વગેરે ધર્મેનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ નહિ.

^૧રાણાચનીયોના ^૨ખિલોમાં કહેવાય છે બ્રહ્મજ્યેષ્ઠા વીર્યા સંભૃતાનિ બ્રહ્માગ્રે જ્યેષ્ઠં દિવ માતતાન। બ્રહ્મભૂતાનાં પ્રથમં તુ જજ્ઞે તેનાર્હતિ બ્રહ્મજા સ્પર્ધિતું કઃ ॥ (તૈ. બ્રા. ૨-૪-૬)
^૩આનો અર્થ તો આ રીતે છે. ખરેખર અન્ય ^૪પુરુષોથી સહાયની અપેક્ષાએ વિક્રમનો ^૫સંભાર કરાય છે. તેથી તેનાં પરાક્રમોનાં તેજ નિયત ^૬પૂર્વભાવિત્વ રૂપના કારણ તરીકે ^૭જ્યેષ્ઠ છે. પ્રહ્લના ^૮ધર્મોના પ્રહ્લજ જ્યેષ્ઠ પરાક્રમો સૃષ્ટિ વગેરે અન્યની ^૯અપેક્ષા વગર કરે છે એવો અર્થ છે. એમ હોય તો પ્રહ્લ જેમનું ^{૧૦}જ્યેષ્ઠ છે તે પ્રહ્લ જ્યેષ્ઠ વીર્ય છે. અહિંમાં છન્દમાં ^{૧૧}બહુવચનનો આદેશ છે. વળી અન્ય વીર્યોનો ^{૧૨}બલવાળાઓથી મધ્યમાં ભંગ પણ હોય છે. તેથી તે સ્વ વીર્યોને ધારણ કરતા ^{૧૩}નથી. પ્રહ્લનાં વીર્યો પ્રહ્લથી નિષ્પ્રત્યૂહ ધારણ કરાય છે એમ અર્થ છે. અને તે જ્યેષ્ઠ પ્રહ્લ આગળ ઇન્દ્રાદિના જન્મ પહેલાંજ સ્વર્ગને વ્યાપ્ત કર્યું (આત્માન વ્યાપ્ત કર્યું) આથી તે નિત્ય વિશ્વ વ્યાપક

સૂત્ર ૨૩—૧ વીર્યાદિ સમૂહમાં (૨) “આદિ” એટલે મહર્લોકાદિસ્થજનો (રશ્મિ) (૩) વેદની એક શાખાનું નામ છે (૪) પરિશિષ્ટોમાં (૫) વેદનો અર્થ (૬) જેમ કૌરવ અને પાંડવોથી (૭) કરવામાં આવે છે અર્થાત્ બીજાની સહાયની અપેક્ષાથી પરાક્રમ કરાય છે. (૮) આથી જે પુરુષો અન્યની સહાયથી અમુક પ્રાક્રમ કરે છે, તેમની બાબતમાં તે સહાય મુખ્ય વસ્તુ છે. તેમનાં પરાક્રમની પૂર્વનું નિયામક સહાય છે. (૯) મુખ્ય (૧૦) જગત્તર્ત્વાદિ ધર્મો (૧૧) પ્રહ્લના ધર્મેને પ્રકટ થવાને અન્યની સહાયની અપેક્ષા નથી, કારણ કે તે સ્વતંત્ર વીર્યશાલી છે માટે તે જ્યેષ્ઠ છે. (મુખ્ય છે.) (૧૨) પ્રહ્લનાં જગત્તર્ત્વાદિ વીર્યનું નિયામક પ્રહ્લ જ છે (૧૩) મૂળમાં બ્રહ્મ જ્યેષ્ઠા વીર્યા છે તેને બદલે શિષ્ટ સંસ્કૃતના નિયમ પ્રમાણે બ્રહ્મ જ્યેષ્ઠાનિ વીર્યાણિ જોઈએ કારણ કે વીર્ય શબ્દ એ નપુંસક લિંગમાં બહુ વચનમાં છે, તો પછી શ્રુતિમાં વીર્યા પદ શા માટે? એવી શંકા થાય તો તેનો ઉત્તર આપે છે કે વીર્યાણિ ને બદલે વીર્યા એ છંદ કહેતાં વેદમાં વપરાય છે. વેદમાં તેવી રીતે નપુંસક લિંગના પ્રથમના બહુવચનનો પ્રયોગ થઈ શકે છે. (૧૪) જેમ યાદવોએ જરાસન્ધના પ્રાક્રમનો ભંગ કર્યો હતો તેમ (૧૫) અન્યના વીર્યોની પ્રહ્લના વીર્ય સાથે સરખામણી કરે છે. અન્યનાં પરાક્રમોનો બીજાથી તેમના કરતાં વધારે બળવાન હોય તેનાથી ભંગ થાય છે, પણ પ્રહ્લનાં પરાક્રમોનો ભંગ બીજો કાઈ કરી

છે એમ અર્થ ^{૧૬}છે. ^{૧૭}દેશથી ^{૧૮}અપરિચ્છેદને કહીને ^{૧૯}કાલથી પણ તેને કહે છે. ^{૨૦}ભૂત આકાશાદિના પહેલાંજ તે ઉત્પન્ન થયું-આવિર્ભાવ પામ્યું એમ અર્થ છે. આથી વીર્ય ^{૨૧}સંભૂતિ અને છુનીવ્યાપ્તિ વગેરે ^{૨૨}માહાત્મ્ય કહ્યું છે. તેમજ વળી સંભૂતિ અને વ્યાપ્તિનો સમાહાર પણ તે પ્રમાણે છે. આટલું હોવા છતાં પણ ત્યાં ઉપસંહાર નથી. ત્યાં ^{૨૩}હેતુ અથવા અવિશેષને લીધે એ સૂત્રમાં કહેલોજ અતિદેશ કરે છે. માટે તેજ છે. આ ગમે તેમ ^{૨૪}ત્યાંજ કહેલો છે.

વિષય વાક્યના બાકીના અર્ધમાં કહેલા ^{૨૫}ધર્મોના અનુદેશથી આ પ્રમાણે જણાય છે કે ભક્તના ઐહિક અને પાર લૌકિકમાં ઉપયોગી ધર્મના ઉપલક્ષણને માટે બેનોજ ઉદ્દેશ કરેલો છે એમ ‘ચ અનેથી’ ^{૨૬}દર્શન પણ કહેલું છે એવો સમુચ્ચય છે અને વળી ^{૨૭}સ્પર્ધાની કૃતિની સંભાવનામાં ખરેખર તેની યોગ્યતાનો નિષેધ સંભવે છે અને તે આવિર્ભૂત ભગવાનમાંજ સંભવે છે તેથી તમામ શક્તિથી આવિર્ભાવ પૂર્વ આવિર્ભૂત તેનું આ શ્રુતિથી માહાત્મ્ય કહેવાય છે એમ સમજાય છે. આમ હોવાથી આ વાક્યથી કહેલા ધર્મોનું અનુપસંહાર્ય તરીકે જે કથન છે તે તો ભક્તાહૃદયમાં આવિર્ભૂત પ્રક્ષપણ આજ પ્રમાણેનું છે તેવું જણાવવાને છે. માટે ^{૨૮}અનુપસંહાર યુક્ત છે. ૨૩

૪ પુરુષવિદ્યાયામિત્યધિકરણ.

પુરુષવિદ્યાયામિવ ચેતરેષામનામ્નાનાત્ ॥૩-૩-૨૪॥

પુરુષ વિદ્યામાં જેમ (સહસ્ર શીરથી પ્રહ્લની સાકારતા વ્યાપકતા તથા આધિદૈવિકતા વગરે અનેક ધર્મોનું નિરૂપણ છે) તેમ ઇતર અન્નમયા દિલ્હૈતિકમાં તથા પુરુષવિદ્યા આધ્યાત્મિકમાં તેનું નિરૂપણ નથી તેથી.

તૈત્તિરીયકમાં હજાર માથાવાળો, હજાર આંખોવાળો, હજાર પગવાળો તે પુરુષ

શકતો નથી (૧૬) વિષ્ણુમાં વ્યાપક (૧૭) વીર્યના દેશથી જુદો દેશ (૧૮) અન્યનું વીર્ય અમુકમાં વ્યાપે છે તેમાં દેશની મર્યાદા હોય છે, પ્રહ્લના વીર્યમાં દેશની-સ્થળની મર્યાદા નથી. (૧૯) પ્રથમ કાલ (૨૦) પ્રહ્લના વીર્યને કાલની મર્યાદા નથી કારણ કે ભૂત-આકાશાદિનું અસ્તિત્વ થયું તે પૂર્વે પણ તે હતું અર્થાત્ સૃષ્ટિની પૂર્વે પણ તે હતું (૨૧) સૂત્રમાં સંભૂતિ યુગ્યાપ્તિ એવો શબ્દ છે તે સમાહાર ૬-૬ છે અર્થાત્ સંભૂતિ અને છુનીવ્યાપ્તિ (૨૨) પ્રહ્લનું માહાત્મ્ય તેના વીર્યની સંભૂતિથી તથા યુગ્યાપ્તિથી જણાવેલ છે. અન્યના વીર્ય માટે જેમ ખીજના સહાયની અપેક્ષા હોય છે તેમ પ્રહ્લને પોતાના વીર્ય માટે અન્યના સહાયની અપેક્ષા નથી. અન્યના વીર્યનો તેમનાથી વધારે બલવાન વ્યક્તિ-ઓથી ભંગ થાય છે, તેમ પ્રહ્લમાં નથી. અન્યોનું વીર્ય અમુકજ સ્થાનમાં હોય છે પણ પ્રહ્લનું તો સર્વત્ર વ્યાપે છે. આથી પ્રહ્લના વીર્યદ્વારા તથા યુગ્યાપ્તિથી તેમનું માહાત્મ્ય જણાવ્યું છે (૨૩) સૂ. ૨૧માં આપેલા હેતુથી ઉપસંહાર યુક્ત નથી (૨૪) સૂ. ૨૧માં (૨૫) ધર્મના અકથનથી (૨૬) ભક્ત ભક્ત પ્રતિ ભક્તે કરાવેલું ભગવાનનું દર્શન (૨૭) ભગવાન સાથે સ્પર્ધા કરવાને યોગ્ય અન્ય કોઈની સંભાવનામાં (૨૮) ભગવદાવિષ્ટ ભક્તમાં ભગવદ્ધર્મોનો ઉપસંહાર અયુક્ત છે. ભાવાર્થ-પૂર્વે કહેલા વિશેષના અભાવના હેતુથી ભગવાનમાં આવિષ્ટ ભક્તમાં તેના ભક્તોથી સકલ વીર્યની સંભૂતિ તથા છુનીવ્યાપ્તિ વગેરે ધર્મોનો પણ ઉપસંહાર કરવો જોઈએ નહિ.

વાળો તે પુરુષ સર્વત્ર ઘેરીને દશ આંગળ જેટલો સ્થિત થયો. આજે કંઈ ભૂત તથા ભાવી છે તે તમામ પુરુષજ છે, (તૈ. સં. ૩-૧૨-૧) વગેરેથી પુરુષ વિદ્યાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. “ત્યાંજ પ્રહ્લને જાણનાર પ્રહ્લને પ્રાપ્ત કરે છે” (તૈ. ૩-૧) એ પ્રશ્નમાં “અથવા તે આજ પુરુષ અન્ન રૂપમય છે” (તૈ. ૩-૨) ત્યાંથી આરંભીને પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય, આનન્દમય પ્રહ્લના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. અને ત્યાં સર્વત્ર તે પુરુષવિધજ પણ એમ કહેવાય છે. ‘અહિંઆ’ સંશય એ છે કે અન્નમયાદિમાં તથા પુરુષ સૂક્તમાં પુરુષ પદનું શ્રવણ હોવાથી અન્નમયાદિમાં હજાર માથાં વાળા રૂપનો ઉપસંહાર કરવો કે નહિ. ?

અહિંઆ શું યુક્ત છે ?

ઉપસંહારજ કરવો જોઈએ. શાથી ? ‘સર્વત્ર પ્રહ્લજ ઉપાસ્ય હોવાથી અહિંઆ પણ ઉપાસનાની ઉક્તિથી પ્રહ્લત્વ અને પુરુષત્વના વિશેષના અભાવે વિદ્યાના ઐક્યથી. એમ પ્રાપ્ત થાય તો કહેવાય છે.

‘પુરુષ વિદ્યાની માફકજ અન્નમયાદિમાં હજાર માથાવાળા રૂપનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ’ નહિ. શાથી ? પુરુષવિદ્યામાં જેમ પુરુષના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે તે પ્રમાણે અન્ય, અન્નમય વગેરે વિજ્ઞાનમય પર્યન્તના સ્વરૂપનું તેના પ્રકરણમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. અહિંઆ ખરેખર પુરુષતા કહેવાય છે. “હજાર” શબ્દ અનેકતાનો ઉપલક્ષક છે. નહિ તો આંખોનું માથાથી દ્વૈગુણ્ય કહેત, તેનાથી સાકારની વ્યાપકતા કહેત. ત્યાં પુરુષવિધતા છે, અને તે આ પ્રમાણે છે. આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે, અને તેના શરીરના અભિમાની આત્મા ખીજે આધિદૈવિક કહેવાય છે, અહિંઆ તે પ્રમાણે નથી. અને વળી “પુરુષજ આ સર્વ છે” વગેરેથી પ્રપંચાત્મકતા ૧૦ તથા મુક્તિનું દાતૃત્વ કહીને આટલુંજ આનું માહત્તમ્ય નથી. આનાથી પણ અધિક માહાત્મ્ય

અધિ. ૫. સૂત્ર ૨.—(૧) આનન્દમય પ્રહ્લના વર્ણનમાં અન્નમયાદિમાં પુરુષવિધ કહેલ છે. જેમકે સ વા એવ પુરુષવિધ એવ (૨) સંશય આ પ્રમાણે છે. પુરુષવિદ્યામાં પુરુષને હજારો (અસંખ્ય) માથાવાળો કહ્યો છે. અન્નમયાદિ પ્રહ્લના નિરૂપણમાં તેને પુરુષ વિધ કહેલ છે. તો ત્યાં પણ પ્રહ્લને અનન્ત માથાવાળા તરીકે નીરૂપેલું છે કે કેમ ? (૩) પૂર્વપક્ષીની દૃષ્ટિએ ઉત્તર આપે છે. અન્નમયાદિ પ્રહ્લના નિરૂપણમાં પુરુષ વિદ્યાના ધર્મોનો ઉપસંહાર કરે છે. (૪) પૂર્વપક્ષી હેતુ આપે છે. પ્રહ્લ અને પુરુષ એ પર્યાય હોવાથી તેમના ધર્મો વચ્ચે કાંઈ વિશેષ નથી (૫) સિદ્ધાન્તી શંકાનું નિરાકરણ કરે છે (૬) અન્નમયાદિથી આનન્દમય સુધી જે પ્રહ્લનું વર્ણન કર્યું છે ત્યાં પુરુષવિદ્યામાં નિરૂપાયેલાં “હજારો માથાવાળા” વગેરે ધર્મો નથી. માટે તે ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ નહિ. (૭) ‘હજાર’ શબ્દથી હજારની સંખ્યા નહિ પણ અનન્તની સંખ્યા સમજવી (૮) જો હજારનો અર્થ હજાર સંખ્યા હોય તો પછી, માથા કરતાં આંખોની સંખ્યા બમણી હોવાથી, હજાર આંખોને બદલે બે હજાર આંખો કહેત પણ આંખોની અહિંઆ માથા જેટલી સંખ્યા કહી છે. તેથી હજાર શબ્દથી અસંખ્ય અર્થ સમજવો. આથી પુરુષનાં માથાં અસંખ્ય છે. આંખો અસંખ્ય છે એમ અર્થ નીકળે છે. (૯) ‘આ સર્વ’ એટલે પ્રપંચ (૧૦) પ્રપંચ અને પુરુષ (પ્રહ્લ)ની એકરૂપતા જણાવી છે. તથા તે મુક્તિના આપનાર છે. આ રીતે કહીને પુરુષનું માહાત્મ્ય જણાવ્યું છે, પણ પુરુષ-પ્રહ્લનું માહાત્મ્ય આટલું નથી પણ આથી એ

છે એમ કહેવાને માટે “આટલોજ આનો મહિમા” એનાથી તેના વિભૂતિ રૂપ પ્રપંચ ના રૂપથી તેનું આધિક્ય કહે છે “આથી પુરુષ વધારે મોટો છે.” એમ અતિ વૈલક્ષ-ણ્યથી તથા ફક્ત પુરુષપદની સાધારણતાથી તેની એકવિધતા કહેવી શક્ય નથી, તેમ તેનો ઉપસંહાર નથી. જ શબ્દથી “અપાર જલમાં ભુવનની મધ્યમાં સ્વર્ગના પૃથ ઉપર મોટાથી પણ વધારે મોટા” (તૈ ના ૧-૧-૧) વગેરે શ્રુતિઓ છે. “સર્વત્ર હાથ અને પગવાળું” (લા. ગી. ૧૩. ૧૩) વગેરે સ્મૃતિઓનો સંગ્રહ પણ છે. આથી ^{૧૨}કંઈક ધર્મના સાધર્મ્યમાં પણ મૂલભૂત પ્રદાનું ^{૧૩}રૂપ નથી માટે જ ત્યાં તે રૂપથી ઉપાસ્યતા ^{૧૪}નથી એમ જણાવ્યું છે. માટે જ ભૃગુના ઉપાખ્યાનમાં અન્નમયાદિ પ્રજ્ઞાજ્ઞાનમાં પણ જિજ્ઞાસાજ કહેલી છે. ભૃગુના આનન્દરૂપ પરબ્રહ્મના જ્ઞાનમાં તો તે કહેલ નથી. આથી બ્રહ્મ અશેષ ગુણથી પૂર્ણ છે એમ કહેવાયું. આથી ઉત્તમ ^{૧૫}અધિકારીમાંથી તેનીજ ઉપાસના કરાવી જોઈએ, વિભૂતિ રૂપને નહિ એમ જણાવ્યું. ૨૪.

૫ વેદાધિકરણ.

નિર્દોષ છે એમ જાણીને તે ભજનીય છે એમ જણાવવા અન્ય અધિકરણનો આરંભ કરે છે.

વેદાચર્યમેદાત્ ૩-૩-૨૫ા

(બૃહદારણ્યક તથા છાંદોગ્યમાં વાકુ પ્રાણુદિમાં જે) પાપવેધ તથા દુષ્ટનો સંખન્ધ કહ્યો છે, તે ભગવદ્રૂપના સંખન્ધના અભાવથી અથવા વિષયના ભેદથી છે.

વાજસનેયિ ^૧શાખામાં-ઋચા હાષૈ પ્રાજાપત્યા (ઋ. ૧-૩-૧)થી ઉપક્રમ કરીને તેમની પરસ્પર સ્પર્ધા કહીને કહેવાય છે કે તે દેવો બોલ્યા, અરેરે, યજ્ઞમાં અમે અસુરોનું ^૨અતિક્રમણ કરીએ. તે વાચાને બોલ્યા “તું અમારી આગળ ઉદ્દગાન કરે તો સાડું” તે પ્રમાણે વાચાએ તેમની આગળ ઉદ્દગાન કર્યું કે જે વાચામાં ભ્રમ છે તેનું આગળ જાન કર્યું. જે કલ્યાણને વાચા બોલે છે તે આત્માને માટે છે.

(ઋ. ૧-૩-૧) આ પ્રકારે પ્રાણ, અક્ષ ^૩ઓત્ર વગેરેમાં પાપવેધને કહીને કહેવાય

વિશેષ છે. (૧૧) અન્નમયાદિની સરખામણીએ ઉપાસ્ય પુરુષ રૂપની અતિવિલક્ષણતા છે (૧૨) વિભૂતિ-ઓથી અતિ વૈલક્ષણ્યને લીધે (૧૩) વિભૂતિઓમાં મૂળ બ્રહ્મના અમૂક ધર્મોનું સાદૃશ્ય હોય તો પણ તેટલાથી બ્રહ્મના ધર્મોનો વિભૂતિમાં ઉપસંહાર કરવો જોઈએ નહિ. (૧૪) આથી વિભૂતિ રૂપની વિભૂતિ તરીકે ઉપાસના કરવી, મૂલ રૂપે નહિ, (૧૫) મૂળ આનન્દ રૂપ નિર્ગુણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમની ઉપાસના ઉત્તમ પુરુષોએ કરવી. ભાવાર્થ-જેમ પુરુષ વિદ્યામાં પુરુષનું વર્ણન કરતાં “અસંખ્ય” વાચક સહસ્ર પદ્યથી તેના અવયવોનું વર્ણન કરીને બ્રહ્મના સાકાર, વ્યાપક તથા આધિદૈવિક સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે છે પ્રમાણે અન્નમયાદિ ભૌતિક રૂપોમાં પુરુષવિધતાનું નિરૂપણ નથી. માટે અન્નમયાદિ ભૌતિક રૂપોમાં સહસ્રશીર્ષ વગેરે હોવા રૂપી જે ધર્મો છે તેનો ઉપસંહાર કરવો નહિ. ૨૪.

અધિ. ૫ સૂત્ર ૨૫—(૧) બૃહદારણ્યકમાં ઉદ્દગીય બ્રાહ્મણમાં (૨) અસુરોને અમે જીતીએ. (૩) બૃહદારણ્યક પ્રથમ અધ્યાયના તૃતીયબ્રાહ્મણમાં છેવટે સુરો અને અસુરોના યુદ્ધનું વર્ણનમાં કર્યું છે. ત્યાં અસુરો

છે. પછીથી આ આસન્ય પ્રાણને કહ્યું. “પછી આ આસન્ય પ્રાણને તેમણે કહ્યું, તમે અમારે માટે ઉદ્ધાન કરો.” તેણે કહ્યું “સાહે” તેઓને માટે મુખ્ય પ્રાણે ગાન કર્યું અસુરોએ જાણ્યું કે ઉદ્ધાનથી તે દેવો અમારો પરાજય કરશે તેથી તેમની તરફ તે દોડ્યા અને પાપથી મારવા લાગ્યા-દૂષિત કરવા લાગ્યા. પણ જેમ માટીનું ઢેકું પથ્થર સાથે અથડાઈને ભાગી જાય છે તેમ તે અસુરોનો પુરેપુરો ચૂરો થઈ ગયો અને તેઓ નાશ પામ્યા. (ખ. ૧-૩-૩) છાંદોગ્યમાં પ્રાણાદિમાં પણ આ પ્રમાણે પાપ વેધને કહીને આસન્યથી તે પ્રમાણે નથી એમ કહેવાય છે. પણ આટલો વિશેષ છે કે ‘વાજસનેયિઓનું’ ગાન કર્તવ્ય છે અને સામગોના વાક્ પ્રાણાદિની ઉદ્ધાન રૂપથી ઉપાસ્યતા કહેવાય છે. અહિં આ દેહના સંબન્ધિત તથા ગાનકર્તૃત્વના ઉપાસ્ય રૂપના અવિશેષમાં પણ વાગાદિમાં પાપવેધ આસન્ય પ્રાણમાં ‘શાથી નથી એવી જાણ’ થાય છે. ‘આસન્યની ઉપાસના વિધેય હોવાથી’ તેની સ્તુતિ માટે ‘અન્યમાં પાપવેધ કહેવાય છે. ૧૨ આમાં નથી એમ કહેવું જોઈએ નહિ. ખરેખર પ્રયોજનને માટે અસત્ અર્થને શ્રુતિ જણાવે છે એમ કહેવું શક્ય નથી. પ્રમાણત્વની વ્યાહતિના પ્રસંગથી એ એક સ્થળે પ્રતારક હોવામાં સર્વત્ર પણ તેની શંકાથી તેની ઉક્તિમાં ‘કોઈપણ પ્રવૃત્તિ પણ કરશે નહિ. સાક્ષાત્ ક્રિયાના અર્થના અભાવમાં પણ અર્થવાદ અસત્નું નિરૂપણ કરતા નથી. વસ્તુતઃ તો જે વિદ્યાથી કરે

ઉપર વિજય કરવાને દેવો ઉદ્ધાનથી આશ્રય લે છે. ઉદ્ધાનનું ગાન કરવાને તેઓ વાચાને, પ્રાણદેવતાને, ચક્ષુ, શ્રોત્ર અને મનને અનુક્રમે ઉદ્ધાન કરવાને કહે છે. આ સવળાં ઉદ્ધાન કરે છે. પણ અસુરોએ જાણ્યું કે દેવો ઉદ્ધાનથી તેમનો પરાજય કરશે તેથી તેઓ તેમની સમીપ દોડી ગયા અને પોતાના પાપવેધ વાક્ વગેરેને મારવા લાગ્યા. (૪) વાક્થી શ્રોત્ર પર્યન્ત ઉપર પ્રમાણે અસુરોએ પાપથી તેમને મારવા લાગ્યા-દૂષિત કરવા લાગ્યા એમ કહ્યું છે. પણ પછીથી દેવો મુખ્યપ્રાણ-આસન્યપ્રાણને ઉદ્ધાનનું ગાન કરવાને કહે છે. જ્યારે તેમણે ગાન કરવા માંડ્યું ત્યારે અસુરો પ્રથમની માફક દેવો તરફ દોડ્યા, અને પાપથી મુખ્યપ્રાણને મારવા લાગ્યા, પણ જેમ પથ્થર સાથે માટીનું ઢેકું અડળાય તેમ તે અસુરોનો સંહાર થઈ ગયો. આ રીતે મુખ્ય પ્રાણની આગતમાં પાપવેધિત્વ નથી. જ્યારે વાક્ વગેરેમાં છે. (૫) છાંદોગ્યમાં આ પ્રમાણે વાક્થી મન સુધી પાપનો સંબન્ધ છે, પણ આસન્ય પ્રાણમાં નથી. (૬) બૃહદારણ્યકમાં વાક વગેરે ઉદ્ધાનનું ગાન કરે છે. (૭) છાંદોગ્યમાં વાક્ વગેરે ઉદ્ધાનનું ગાન કરતા નથી પણ ઉદ્ધાન રૂપે ઉપાસ્ય છે, એટલેજ ફેર બૃહદારણ્યક અને છાંદોગ્યની પ્રણાલિકામાં છે. (૮) ઉપર પ્રમાણે વાગાદિના નિરૂપણમાં બંને ઉપનિષદોમાં બેદ છતાં એક આગતમાં ત્યાં સામ્ય છે અને તે એ કે વાગાદિથી મન પર્યન્તને પાપનો સંબન્ધ છે જ્યારે આસન્ય પ્રાણમાં તે સંબન્ધ નથી. આમ હોવાનું શું કારણ હશે એ સંશય છે? (૯) શંકાનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે કોઈ એમ કહે કે આસન્યની ઉપાસના કરવી જોઈએ એવું ત્યાં પ્રયોજન હોવાથી તેની સ્તુતિ માટે ત્યાં પાપના સંબન્ધનો અભાવ કહ્યો છે, અન્યત્ર તેવું પ્રયોજન નથી. માટે ત્યાં પાપનો સંબન્ધ કહ્યો છે: આ પણ વ્યાજ્ઞી નથી એમ કહે છે. (૧૦) આસન્યપ્રાણની (૧૧) વાક્થી મન સુધીમાં (૧૨) આસન્યપ્રાણમાં પાપવેધિત્વ નથી. (૧૩) અમુક પ્રયોજન છે માટે સ્તુતિ અસત્ અર્થ જણાવે છે એ કહેવું યુક્ત નથી. (૧૪) તેથી શ્રુતિના પ્રામાણ્યનો વ્યાધાત બને-શ્રુતિને કોઈ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારશે નહિ. (૧૫) એક જગ્યાએ આ પ્રમાણે શ્રુતિ અસત્ અર્થ જણાવે તો તેથી શ્રુતિના તેટલા ભાગનું પ્રામાણ્ય ધરી જાય છે એટલુંજ નહિ પણ સંપૂર્ણ શ્રુતિનું. જૈમિનીના મત પ્રમાણે પરંપરાએ અર્થવાદોની ક્રિયાર્થતા જણાવીને ઉત્તરતન્ત્રના વિચારથી

“છે, શ્રદ્ધાથી અથવા ઉપનિષદથી તે વધારે વીર્યવાળું બને છે” (છાં ૧-૧-૧૦) એ શ્રુતિથી “કર્મે જાણી જાણીને, આ પુરુષ અનુષ્ઠાન કરે છે. વિદ્વાનની કર્મ સિદ્ધિ બને. તે પ્રમાણે અવિદ્વાનની બનતી નથી વગેરે વાક્યોથી જે આ પ્રમાણે જાણે છે એ વાક્યોથી અર્થવાદમાં કહેલા સ્વરૂપને જાણીને કર્મ કરવામાં પૂર્ણ ફલ હોય છે. બીજી રીતે નહિ. તેથી અર્થવાદ ફલમાં ઉપકારી અંગના નિરૂપક હોવાથી તે નકામા નથી માટે કહેલા અર્થમાં હેતુ અમે જોતા નથી એમ પ્રાપ્ત થાય તો કહે છે.

તેનેજ કહે છે. વાક પ્રાણાદિમાં જે પાપ્મ વેધ છે અને ‘આદિ’ શબ્દથી દુષ્ટ વિષયનો સંબંધ છે ત્યાં હેતુ અર્થલેદ છે. ૨૦ અર્થ ભગવાન છે તે લેદને લીધે એમ અર્થ છે. આસન્ય તો “જે આ મુખ્ય પ્રાણ છે તેની ઉપાસના કરે એમ છાંદોગ્યમાં ઉપાસ્ય તરીકે કહેલ છે.” ધ્ર. સૂ. ૩-૩-૧ ના ન્યાયથી વેદાન્તોમાં ઉપાસ્ય બ્રહ્મ છે. તેનાથી બીજું કોઈપણ કહેતા નથી. માટે આસન્ય સ્વરૂપથી બ્રહ્મથી અભિજ્ઞ છે. તેટલા માટેજ આ ૨૬ અપહૃત પાપ્મા છે એમ સામના ગાનારા કહે છે. માટે ત્યાં પાપ્મવેધ નથી એવો ભાવ છે. બ્રહ્મ ૨૧ સ્વતંત્ર પુરુષના અર્થ રૂપ જણાવવાને અર્થ પદથી ઉક્તિ છે. આથી વિભૂતિ રૂપમાં પણ જ્યાં આ પ્રમાણે છે ત્યાં મૂલ ભૂત બ્રહ્મમાં નિર્દોષતા વિષે તો શું કહેવું ૨૨ એમ જણાવ્યું છે. ૨૩ અથવા અર્થ એટલે પ્રયોજન, વિષય છે. તેના લેદથી એમ અર્થ છે. અહિં આં આ અભિપ્રાય છે. ૨૪ દેવોએ પોતાના અસુરના જય માટે ગાવાને માટે વાગાદિને કહ્યું. “તું અમારી આગળ ગાન કર.” ગાન પછી વાચ્યામાં જે ભાગ હતો તેનું દેવો આગળ ગાન કર્યું એમ કહેવાય છે. આજ પ્રમાણે પ્રાણાદિએ પણ પોત પોતાના ભોગને દેવોને ગાઈ બતલાવ્યાં એમ કહેવું તે આસન્યમાં નથી. આથી ઉક્ત પ્રમાણોથી બ્રહ્માત્મક તરીકે અસુરોના જયના હેતુ ભગવત્સંબંધજ છે એમ જાણીને તેજ પ્રમાણે આસન્યે ગાન કર્યું એમ જણાય છે. માટેજ અત્ર વેધ કહેલો છે. અહિં આં તેના કરણની

સાક્ષાત્તે તેમની ક્રિયાનો અર્થ કહે છે. (૧૭) ફલના ઉપકારી સાધનના પ્રતિપાદક હોવાથી (૧૮) મુળ સૂત્રમાં “વેદાદિ” શબ્દ છે તેમાં વેધ એટલે પાપવેધ” અને આદિ એટલે દુષ્ટ વિષયના સંબંધી એમ સમજવું. (૧૯) શામાટે વાક્યી મન પર્યન્ત પાપવેધ છે અને આસન્ય પ્રાણમાં તે નથી તેનો હેતુ આપે છે. (૨૦) વાક્યી મન સુધીમાં જે અર્થ છે તે આસન્યપ્રાણમાં નિરૂપાયેલા અર્થથી જૂદો છે. આ બંને સ્થળે એક અર્થ નથી પણ જૂદો છે. તેથી વાગાદિમાં પાપનો વેધ કહ્યો છે અને આસન્યમાં તે કહ્યો નથી. (૨૧) સૂત્રમાં “અર્થ” શબ્દ ભગવાનના અર્થમાં છે. (૨૨) છાંદોગ્યમાં આસન્યને ભગવાન તરીકે કહીને તેની ઉપાસના કરવાની કહી છે. (૨૩) આસન્ય અને બ્રહ્મમાં ભેદ નથી તે એક છે (૨૪) તે આસન્ય બ્રહ્મ હોવાથી છાંદોગ્યમાં તેને પાપ રહિત કહેલ છે. (૨૫) બ્રહ્મ એજ સ્વતંત્ર રીતે પુરુષાર્થ છે એવો અર્થ લાવવાને માટે ભગવાનને અર્થ કહેલ છે. સૂત્રમાં અર્થ શબ્દથી ભગવાન સમજવા. તે કોઈ પણ સાધનથી પ્રાપ્ય નથી, પણ સ્વ ઇચ્છાથીજ ભક્તને પોતે પ્રાપ્ત થાય છે માટે તેમને અહિં આં “અર્થ” કહ્યો છે. (૨૬) આસન્ય પ્રાણ તો ભગવાનની વિભૂતિ છે. તેમાં જે પાપનો સંપર્ક નથી, અને દોષરહિત છે તો પૂર્ણ બ્રહ્મ નિર્દોષ હોય એમાં શંકાને સ્થાન નથી. (૨૭) ‘અર્થ’નો બીજો અર્થ આપે છે. (૨૮) વાગાદિને ઉદ્ગીયનું ગાન કરવાને દેવોએ કહ્યું ત્યારે તેમણે જે પ્રકારે ગાન કર્યું તે પ્રકાર આસન્યમાં નથી, આથી વાગાદિમાં જે ગાનનું પ્રયોજન છે તેનો અભાવ આસન્યના ઉદ્ગાનમાં છે. (૨૯) ઉપરના મત્રામાં

ઇન્ધામાં પણ અસુરોના નાશ કહેલો છે. અને આગળ મહાયાત્મના પરાસ્ય ક્ષિપ્રન
જ્ઞાતૃણ્યો ભવતિ ય પદ્મં વેદ (ખ. ૧-૩-૭) એમ સંભળાય છે. આથી પરબ્રહ્મ નિર્દોષ
હોય એમાં શું કહેવાનું હોય? જ્યાં તેની વિભૂતિરૂપ આસન્યના કહેલા રૂપને જે જાણે
છે તે પણ ગુણયુક્ત અને દોષરહિત બને છે એમ ^૩કૈમુતિકન્યાયનું સૂચન થાય છે.
આથી લોકમાં દોષ તરીકે જે ધર્મો પ્રતીત થાય છે તેજ ધર્મો ભગવાનમાં નિરૂપણ
કરાતા દોષ તરીકે જાણવા જોઈએ નહિ, પણ ગુણ તરીકેજ વસ્તુજ તે પ્રમાણે છે. તેથી
આવો ભાવ જણાવાય છે. ૨૫

આ પ્રમાણે ભગવાન સાથેના સંબંધના અભાવમાં દોષના સંબંધને કહીને, તેમ
હોવાથી ગુણની હાનિ તે પણ જણાવતાં ત્યાં વિશેષને કહે છે.

હાતૌ તૂપાયનશબ્દશશત્વાત્કુશાચ્છન્દઃ

સ્તુત્યુપગાનવત્તદુક્તમ્ ॥૩-૩-૨૬॥

“ત્યારે વિદ્વાન્ પાપ તથા પુણ્યનું ^૨વિધનન કરીને ^૩નિરંજન થઈને પરમ સામ્યને
પ્રાપ્ત થાય છે.” (મું. ૩-૧-૩) એમ આદ્યર્શિકોથી કહેવાય છે. “પરમ” શબ્દથી બ્રહ્મ
કહેવાય છે. અને તેથી કાર્ય સહિત અવિદ્યાથી રહિત પરમની નિકટ જાય છે. ત્યાર પછી
થી સામ્યને પ્રાપ્ત કરે છે એવી યોજના છે.

ત્યાં આ વિચારાય છે, સામ્ય એટલે સમાન જાતીય ધર્મરૂપ. અને તે કેટલાક
ધર્મો તથા ^૪અશેષ તેમાં નિષ્ઠ ધર્મોથી હોય છે. ત્યાં ^૫અન્યપક્ષ બ્રહ્મની સાથે સમા-
નનો સંભવતો નથી. ^૬તેની સમાન નથી તથા તેનાથી અધિક જોવામાં આવતો નથી.

અસુરોના જયનો હેતુ ભગવાનનો સંબંધજ જણાવ્યો છે, આથી આસન્યે તે હેતુને યરાચર જાણીને ગાન
કર્તું હતું. વાગાદિને તે હેતુ જણાયો નહોતો. આથી જન્મેના અર્થમાં ભેદ છે. (૩૦) ‘આ ઉદરો દણ્ડો
પણ ખાય છે તો પછી તે દણ્ડ સાથે આંધેલા રોટલાને ખાય એમાં શું આશ્ચર્ય?’ આવા પ્રકારની દલીલ
તે કૈમુતિકન્યાય, આ ન્યાયમાં એક અર્થની સંભાવનામાં અન્ય અર્થની સંભાવના પણ સૌકર્યથી થાય છે.
ભાવાર્થ—બૃહદારણ્યક અને હાદોગ્યમાં વાક પ્રાણાદિમાં જે પાપવેદ તથા દુષ્ટસંબંધ કહ્યો છે તે
ભગવદર્થના સંબંધના અભાવને લીધે અથવા વિપયના ભેદને લીધે છે. ૨૫

સૂત્ર ૨૬—(૧) જ્યાં ભગવાન સાથે સંબંધ નથી હોતો ત્યાં પાપનો સંપર્ક હોય છે (૨) ત્યાગ
(૩) નિર્લેપ (૪) શ્રુતિના “પરમ” શબ્દને સમજાવે છે. પરમને પ્રાપ્ત થાય છે એટલે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત
થાય છે (૫) પરમ સામ્યને પ્રાપ્ત થાય છે એટલે પરમને પ્રાપ્ત થાય છે અને સામ્યને પ્રાપ્ત થાય છે.
અવિદ્યાથી રહિત થતાં પરમની નિકટ જાય છે અને પછી ભગવાનનું સામ્ય મેળવે છે (૬) સદેહ
સામ્ય શબ્દ પરવે છે. બ્રહ્મની સાથે સામ્ય એટલે બ્રહ્મના ધર્મોની પ્રાપ્તિ. બ્રહ્મ સાથે થોડા ધર્મોથી
પ્રાપ્તિ છે કે તમામ ધર્મોથી એવી શંકા કરવામાં આવી છે (૭) બધા (૮) બ્રહ્મમાં આવેલા (૯)
“સામ્ય” એ હોય છે” નો કર્તા છે (૧૦) છેલ્લો પક્ષ એટલે બ્રહ્મના તમામ ધર્મો જીવમાં આવે છે તે
પક્ષ (૧૧) જીવ બ્રહ્મની સાથે તેના સમાન ગુણોથી સામ્ય પ્રાપ્ત કરતો નથી, કારણ કે શ્રુતિમાં કહે છે
કે બ્રહ્મથી અધિક કોઈ નથી તેમ સમાન નથી. જે જીવ બ્રહ્મના તમામ ધર્મોથી સામ્ય મેળવે તો પછી

(ધ. ૬-૮) એમ શ્રુતિનો વિરોધ છે. તેથી ^{૧૨}આદ્યપક્ષનું અનુસરણ કરવું જોઈએ. ત્યાં કયા ધર્મોથી અહિંઆં સામ્ય કહેવાય છે એવી અપેક્ષામાં કહે છે. “હાનિ” માં. ^{૧૩}પ્રજ્ઞ માંથી જીવનો વિભાગ તે હાનિ શબ્દથી કહેવાય છે. તેમજ ^{૧૪}તે હોય તો જે ^{૧૫}જીવમાં આવેલા આનંદના અંશ ઐશ્વર્ય વગેરે ધર્મો છે તે ભગવાનની ઇચ્છાથી તિરોધાન પામેલા છે તે ધર્મો પ્રજ્ઞનો સંબંધ થતાં ફરીથી આવિર્ભાવ પામે છે તેથી તે ધર્મોથીજ તે પ્રમાણે છે એમ અર્થ છે. ભગવાનના આનંદ વગેરે પૂર્ણ હોવાથી અને જીવના આનંદ વગેરે અદ્ય હોવાથી નામથીજ સમાન ધર્મો દ્વારા પ્રજ્ઞના સામ્યનો જીવમાંજ ^{૧૬}ઉપચાર કરવામાં આવે છે અને તેથી સામ્યની પાસે જ જાય છે એમ છે. ખરી રીતે તો આ ધર્મોથી પણ સામ્ય નથી એવો ભાવ છે. માટેજ “તેનીજ સમાન કોઈ નથી” (ધ. ૬-૮) એ શ્રુતિનો વિરોધ નથી. માટેજ સૂત્રકારે ^{૧૭}સામ્યની નિકટ જાય છે એમાં સામ્ય માટે ઉપાયન શબ્દ ક્રૂત છે. સામ્ય પદાર્થ રહસ્ય રૂપ અહિંઆં નહિ એવો ભાવ પ્રગટ કરવાને માટે શબ્દનો શબ્દ કહ્યો છે. તે ધર્મો સાથે સામ્ય નથી, બીજાઓથી છે. એમાં કયો હેતુ છે એવી આકાંક્ષા થાય તો કહે છે. ઉપાયન શબ્દના શેષથી પરમુપૈત્તિ એમાં જે ઉપાયન શબ્દ છે તેના શેષ રૂપથી સામ્યના ‘ઉપાયન’ શબ્દની શેષતા છે એવો અર્થ છે. આનંદના અંશાદિનો આવિર્ભાવ પ્રજ્ઞના સંબંધનો હેતુરૂપ હોવાથી ત્યારેજ સામ્યના ઉપાયનનું કથન હોવાથી તેજ ધર્મોથી સામ્યનો અભિપ્રાય છે એમ ભાવ છે. આનંદ વગેરે પ્રજ્ઞના ધર્મ રૂપ હોવાથી તેમનીજ સાથે તેનું સામ્ય કહેવું તે અભેદને જણાવે છે એવી શંકા લાવીને તેના ક્રૂત ધર્મોવાળા રૂપની તેની સાથેજ અભેદની સાધકતા નથી. તેથી અહિંઆં દષ્ટાન્ત કહે છે. ^{૧૮}કુશ એટલે સમિધ. તેને તેનું પ્રસ્તોતા અગ્નિષ્ટોમાદિ યજ્ઞોમાં સ્થાપન કરાવે છે. ત્યારેજ તેના સંબંધિનો જે છંદ સ્તુતિના ઉપગાન રૂપ છે તેની માફક એવોજ અર્થ છે. ત્યાં “^{૧૯}હે શૂર!” હુગ્ધ ગાયોની માફક અમે તને ^{૨૦}નમન કરીએ છીએ.” (ઋ. સં. ૫-૩-૨૧) ^{૨૧}એ ઋચામાં જે વર્ણો છે તેમનાજ સ્વરનોજ ઉપસંહાર ^{૨૨}કરીને ભકતથી જ ^{૨૩}ગાન કરાય છે. ત્યારે આર્થિક(ઋચા) વર્ણોના ધર્મોવાળા

ઉપરની શ્રુતિમાં વિરોધ આવે. (૧૨) પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવા જેવો છે. તમામ નહિ પણ થોડાજ ધર્મોથી સામ્ય પ્રાપ્ત કરે છે તે પક્ષ (૧૩) પ્રજ્ઞથી જીવનું છૂટા પડવું તે અહિંઆં “હાનિ” તરીકે કહેલ છે (૧૪) હાનિમાં પ્રજ્ઞથી જીવના છૂટા પડતી વખતે (૧૫) પ્રજ્ઞથી જીવ છૂટા પડે છે ત્યારે તેનામાં પ્રજ્ઞના ઐશ્વર્યાદિ ધર્મો તિરોભૂત હોય છે (૧૬) જીવમાં પ્રજ્ઞના ધર્મોનું કથન લક્ષણથી છે. વસ્તુતઃ કયાં પ્રજ્ઞ અને કયાં જીવ? પ્રજ્ઞના ધર્મો પૂર્ણ છે. જ્યારે જીવના અદ્ય છે, આથી તે બન્ને વચ્ચે સામ્ય સંભવતુંજ નથી પણ જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ અને દીપકનો પ્રકાશ એ બન્ને વચ્ચે પ્રકાશ શબ્દથી સામ્ય સંભવે છે. તેમ અહિંઆં સમજવું. (૧૭) ખરી રીતે જીવ પ્રજ્ઞ સાથે સામ્ય મેળવતો નથી પણ સામ્યની નિકટ જાય છે એટલેજ અર્થ અહિંઆં સંભવે છે. આ અર્થ જણાવવાને સૂત્રમાં સૂત્રકારે ઉપૈત્તિ શબ્દ યોજ્યો છે. ઉપાયન શબ્દ ‘ઉપ’ ઉપસર્ગવાળા ‘ઇ’ ધાતુમાંથી વ્યુત્પન્ન થાય છે (૧૮) હિરણ્યક્ષનું વરાહપ્રતિ વચન છે (૧૯) યમના અભિભવ કરનાર (૨૦) નમન કરીએ છીએ, સામથી સ્તવન કરતા નથી (૨૧) દુધ વગરની ગાય જેમ સ્તુતિને હાયક નથી તેમ અમે તમારું સ્તવન કરતા નથી (૨૨) ત્વામિષિ હવામહે એમાં ઉપસંહાર કરીને (૨૩) કાશમાં “ભ” શબ્દનો અર્થ એકાદશ અલ્પકૃત શુંક

સ્વરોનો ઉપસંહાર છે તે ભકાર ઋચા રૂપે છે તેમ સંભવતું નથી. એજ પ્રમાણે અહિં આં પણુ પ્રહ્મના ધર્મોના ^{૨૬}પ્રાગટ્યથી જીવ તે રૂપે છે એમ સંભવતું નથી.

તત્ત્વમસિ વગેરે ^{૨૫}વાક્યોથી અભેદનું જ્ઞાન થાય છે તેથીજ ભલે તે પ્રમાણે હો એમ જો કહે તો જણાવે છે કે જીવ અને પ્રહ્મના અભેદના ઉપદેશનું તાત્પર્ય (પ્ર. સૂ. ૨-૩-૨૬) એ સૂત્રથી કહેવાયું છે એમ અર્થ છે અને વળી શ્રુતિમાં ^{૨૬}પ્રહ્મના ઉપાયનને સામ્યના ^{૨૭}ઉપાયનના હેતુ તેના અનુપાયનને-સામ્યના અનુપાયનના હેતુ તરીકે જણાવાય છે, તેમજ વળી (પ્ર. સૂ. ૩-૨-૨૫) એ સૂત્રમાં જીવ પ્રહ્મના અંશ રૂપથી આનંદ ઐશ્વર્ય વગેરે પ્રહ્મના ધર્મવાળો છે પણ પ્રહ્મની પાસેથી તેનો વિભાગ થતાં તેની ઇચ્છાથી તેના ધર્મના તિરોધાનને સંસાર રૂપમાં હેતુ તરીકે જે કહ્યું તેપણુ તેનેજ કહ્યું છે એમ આનાથી સ્મરણ કરાવાય છે. એમ ભૂલવું જોઈએ નહિ. જેમ અન્ય શાખામાં કહેલા ધર્મોના પણ એકવિધમાં ઉપસંહાર કરાય છે તે પ્રમાણે પ્રહ્મમાં નિષ્ઠ ધર્મો જીવોમાં પણ આ શ્રુતિથી જણાય છે. તેથી આટલું સામ્ય છે માટે ઉપસંહારના પ્રકરણમાં આનું નિરૂપણ કરેલું છે.

૬ સંપરાયાધિકરણ

સંપરાયે તર્તવ્યાભાવાત્તથા હ્યન્યે ॥૩-૩-૨૭॥

ભક્તિમાર્ગમાં પાપનો અભાવ છે તેથી ત્યાં પાપ નથી. જ્ઞાન પછી જે પાપીઓ છે તે જુદા છે.

વાજસનેયિ શાખામાં—“તે આ નહિજ નહિજ એવો આત્મા” (ખૂ. ૩-૬-૨૬) ત્યાંથી શરૂ કરીને “તે વ્યથા પામતો નથી” (ખૂ. ૩-૬-૧૬) ત્યાં સુધી પ્રહ્મના સ્વરૂપને કહી તે જે કારણથી પ્રહ્મ આવું છે તે કારણથી તેનો જાણનાર પણ કહેવામાં આવનાર રૂપ વાળો છે એવો અભિપ્રાય આગળ કહેવાય છે. “આથી મેં પાપ કર્યું. આથી મેં

અગર નક્ષત્ર થાય છે (૨૪) જેમ ભકારથી જ્ઞાન કરવા છતાં ભકાર એ ઋચારૂપ નથી તેમ પ્રહ્મના ધર્મો જીવમાં આવિર્ભાવ પામે તો પણ ખરી રીતે જીવનું પ્રહ્મ સાથે સામ્ય નથી. (૨૫) આ સાથે તત્ત્વમસિ વાક્યનો આધાર લેઈને જીવ અને પ્રહ્મના અભેદને જણાવે તો કહે છે કે તે અભેદતા કેવા પ્રકારની છે તે વિષેનું તાત્પર્ય પ્ર. સૂ. ૨-૩-૨૬માં જણાવ્યું છે. તેથી જાણી શકાશે કે જીવ અને પ્રહ્મ વચ્ચે તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી પણ અંશાંશીનો સંબંધ છે. (૨૬) પ્રહ્મપ્રાપ્તિને પ્રહ્મપ્રાપ્તિ એજ પ્રહ્મ સાથે સામ્યનો હેતુ છે (૨૭) સામ્યની પ્રાપ્તિ. ભાવાર્થ-જીવનો ભગવાનથી વિભાગ થતાં તેનામાં આનન્દાદિ ધર્મો તિરોધાન પામે છે, પણ ફરીથી ભગવાનસાથે સંબંધ થતાં તે આવિર્ભાવ પામે છે. અર્થાત્ ભગવાન સાથે સંબંધ થતાં સામ્યની નિકટ તે જાય છે, આ સામ્ય અમુક ધર્મોથી હોય છે, તમામ ધર્મોથી નહિ. વસ્તુતઃ તો જીવ અને પ્રહ્મ વચ્ચે સામ્ય હોતુંજ નથી. શ્રુતિમાં પ્રહ્મની સમાન તથા અધિક કોઈ નથી એમ કહેલું છે તેથી. અહિં આં જે સામ્ય કહેવાય છે તે ઉપચારથી-લક્ષણથી કહેવાય છે. જેમ કુશ સમિત સંબંધના છન્દની રતુતિના ઉપગાનમાં ભમિત્વા શર નોનુમ એમાં સ્વરથીજ ઉપસંહાર કરીને “ભ” કારથી જ્ઞાન કરાય છે. આથી “ભકાર”ની યાગાત્મકતા હોતી નથી. તેજ પ્રમાણે જીવ અને પ્રહ્મની બાબતમાં સમજવું.

કલ્યાણ કર્યું: એમ બંનેને આ તરી બય છે. તેમજ “આ બ્રાહ્મણનો નિત્ય મહિમા છે” (ખૂ. ૪-૪-૨૩) એવી આગળની ઋચાથી બ્રહ્મના બહુનારતું મહાત્મ્ય કહીને કહેવાય છે. તેટલાજ માટે આ પ્રમાણે બહુનાર શાન્ત, દાન્ત, ઉપરતિવાળો, તિતિક્ષાવાળો, અને શ્રદ્ધારૂપી દ્રવવાળો થઈને આત્મામાં આત્માને જુએ, આ સર્વેને તે જુએ છે. સર્વ આનો આત્મા છે. સર્વનો તે આત્મા છે. સર્વ પાપને તરે છે. આને પાપ તરતું નથી (નડતું નથી) (ખૂ. ૪-૪-૨૩) વગેરેથી કહીને છેવટે કહેવાય છે. “જે આ પ્રમાણે બહુ છે” (ખૂ. ૪-૪-૨૫) અહિંઆં પાપ તે તરવા રૂપી બ્રહ્મના જ્ઞાનનું મહાત્મ્ય કહેવાય છે. કારણ કે જ્ઞાન સંસારમાંથી મુક્તિનો હેતુ છે. આથવેણુ ઉપનિષદ વગેરેમાં તો ભગવાનની ભક્તિ ને મુક્તિના હેતુ રૂપે કહેલ છે. પણ “આ બ્રહ્મનું જે ધારણ કરે છે” ત્યાંથી ઉપક્રમણ કરીને “ભજે છે તે અમૃત બને છે” એમ કહ્યું છે. આગળ પણ સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે એમ છે. આ વિષયની વ્યવસ્થા તો પહેલાં જ કહેલી જ છે તેથી જ અહિંઆં કહેવામાં આવતી નથી. પણ આટલો સંદેહ છે. “જે આ પ્રમાણે કહે છે તે પાપને તરે છે” (નૃ. તા. પૂ. ૨-૧) એ વચનથી જ્ઞાન દેશમાં પણ પાપનું અસ્તિત્વ કહેવું જોઈએ, નહિ તો તેને તરવાનું સંભવતું નથી. આ પ્રમાણે હોવામાં ભક્તિની દશામાં પણ આ પ્રમાણે હશે કે નહિ એમ સંશય થાય છે. ત્યાં શ્રુતિમાં અવિશેષથી પાપના નાશનું શ્રવણ હોવાથી મુક્તિના પહેલા કાળમાં પાપનો નાશ અવશ્ય હોવાથી એક જગ્યાએ નિર્ણય કરેલો શાસ્ત્રનો અર્થ બીજે પણ તે પ્રમાણે હશે એવા ન્યાયથી ભક્તિથી પાપનો નાશ હોવાથી અહિંઆં પણ તે પ્રમાણે પ્રાપ્ત થતાં કહે છે,

સંપરાય-એટલે પરલોક તે પ્રાપ્તવ્ય હોય ત્યારે એવો “સંપરાયનો” અર્થ છે અથવા પર કહેતાં પુરુષોત્તમ તેનું અય કહેતાં જ્ઞાન એનું નામ પરાય. જેનાથી પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ બનેલું છે તે સંપરાય અથવા ભક્તિ માર્ગ છે. અથવા પર કહેતાં પુરુષોત્તમ અને અય કહેતાં ગમન પ્રવેશ એનું નામ પરાય. સંપૂર્ણ જેનાથી પુરુષોત્તમમાં પ્રવેશ થાય છે તે ભક્તિમાર્ગ એવો અર્થ છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં અક્ષરની પ્રાપ્તિ હોવાથી અને ભક્તિમાર્ગમાં પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ હોવાથી તેના કરતાં જ અહિંઆં

અધિ. ૬ સૂત્ર ૨૭—(૧) કારણ કે જ્ઞાનથી સંસારનો ઉચ્છેદ થાય છે. (૨) શરૂઆત કરીને (૩) પાપને તરવાનું કહ્યું છે. તે જ્ઞાનની અવસ્થામાં, ભક્તિની અવસ્થામાં નહિ એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. (૪) ભક્તિમાર્ગમાં પાપનું અસ્તિત્વ ખરૂં કે નહિ એ શંકામાં પૂર્વપક્ષીનો મત કહ્યો છે. પૂર્વપક્ષીના મત પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગમાં પણ પાપનું અસ્તિત્વ છે. તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે. ભક્તિથી મુક્તિ મળે છે એવું જે કહેવામાં આવે છે તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે મુક્તિ પહેલાં પાપ હોય છે. (૫) સિદ્ધાન્ત જણાવે છે. (૬) સૂત્રમાં કહે છે કે સંપરાયમાં તર્તવ્ય-તરવાજેવું અર્થાત્ પાપ હોતું નથી. સંપરાયના અર્થો ભાષ્યમાં જૂદી જૂદી રીતે વ્યુત્પત્તિથી કરી બતાવ્યા છે, પ્રથમ અર્થ “પરલોક” ક્રોધો છે, એટલે પરલોક પ્રાપ્તવ્ય હોય ત્યારે પાપનો અભાવ છે એવો સૂત્રનો અર્થ થાય છે. (૭) અથવા “પર” પુરુષોત્તમ તેનો “અય” જ્ઞાન અર્થાત્ “પરાય” એટલે “પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન.” આ “પરાય”ની પૂર્વે “સમ” ઉપસર્ગ તે સંપૂર્ણતાનો અર્થ સૂચવે છે. અર્થાત્ જેનાથી પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ બને છે તેનું નામ સંપરાય-ભક્તિમાર્ગ (૮) અથવા “પર” એટલે “પુરુષોત્તમ” અને “અય” એટલે ‘ગતિ.’ આમ

ફેર છે એમ જણાવવાને આ પ્રકારે કથન છે. આથી ભક્તિની પહેલાં જ પાપનો નાશ યુક્ત છે એવો ભાવ છે. પ્રભરૂપ બનેલાને ભક્તિ મળ્યા પછી “ભક્તિથી મને બાંધે છે” (ભ. ગી. ૧૮-૫૫) એ ભગવદ્વાક્યથી પુરૂષોત્તમના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ભક્તિ એકલાથી જ સાધ્ય હોવાથી તે પ્રમાણે છે. આમ હોવાથી “મુક્તપણુ સિદ્ધ પુરૂષોની કરોડોની સંખ્યામાં પણ નારાયણની ભક્તિવાળો શાન્ત આત્માવાળો પુરૂષ એ મહામુનિ! ઘણો જ દુર્લભ છે)” (ભા. ૬. ૧૪-૫) તથા (પ્ર. સ. ૧-૩-૨)માં તેમજ “હજારો જન્મો પછી તપ, ધ્યાન અને સમાધિથી જેનાં પાપક્ષય પામ્યાં છે એવા પુરૂષોની કૃષ્ણમાં “ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, હજારો જન્મો પછી શિવની આરાધના કર્યા પછી સર્વ પાપનો ક્ષય થતાં અહિંઆં કોઈક જ વૈષ્ણવત્વ મેળવે છે” વગેરે વાક્યોથી પાપના નાશ પછી જ ભક્તિનો સંભવ છે તેથી ભક્તને તરવાનાં પાપ નહિ હોવાથી જ્ઞાનમાર્ગની સાથે તેની પુણ્યતા નથી એવો અર્થ છે. ૧૨ “જે જે આ પ્રમાણે બાંધે છે” (નૃ. પૂ. તા. ૨-૧) ૧૩ સામાન્ય વચનથી પુરૂષોત્તમને જાણનારનું પણ એમ જ છે એવી શંકા થાય તો કહે છે. “અન્ય પણ તે પ્રમાણે છે” એટલે જ્ઞાનની પછી જ પાપવાળાઓ ભક્તિમાર્ગીય કરતાં અન્ય છે કહેલા વચનરૂપની ઉપપત્તિ “હિ” શબ્દથી જણાવાય છે. ૨૭

ભા. ૧૦-૨૬-૧૦ માં ભક્તિમાર્ગીય પણ ગોપસ્ત્રીઓ વિષે કહ્યું છે “હઃસહ પ્રિયતમના વિરહના તીવ્ર તાપથી જેમનાં પાપ દૂર થયાં છે તેવાં તથા ધ્યાનથી અમ્યુતની સાથે આલિંગન પ્રાપ્ત કરીને તેના સુખથી જેમના પુણ્યકર્મોનો ક્ષય થયો છે. એવાં” આ વચનથી ગોપસ્ત્રીઓના દુષ્કૃત્ય સંકૃતની હાનિનું શ્રવણ છે તેથી જ પહેલાં કહેલાં વચનો સથે વિરોધ આવશે એવી શંકા થતાં ઉત્તર કહે છે.

છન્દત ઉભયાવિરોધાત્ ॥૩-૩-૨૮॥

(ભક્તિમાર્ગમાં પરમાત્માની) ઈચ્છાથી ઉભયનો અવિરોધથી છે તેથી.

છન્દ કહેતાં ઇચ્છા. ભક્તિ માર્ગીયોનો પણ પહેલાં પાપનો નાશ જે છે તે

અર્થ લેતાં ‘પરાય’ એટલે પુરૂષોત્તમ ભગવાનમાં ગતિ, અને તેની પૂર્વ “સમ” ઉપસર્ગ જોડવાથી સંપરાયનો અર્થ જેનાથી ભગવાનમાં સંપૂર્ણ ગતિ થાય છે તે. અર્થાત્ ભક્તિમાર્ગ (૯) જ્ઞાનમાર્ગમાં પાપનો સંભવ છે અને ભક્તિમાર્ગમાં નહિ એમ જણાવવાને અહિંઆં તે બંને માર્ગોના ધ્યેયોનું તારતમ્ય દર્શાવે છે (૧૦) ભક્તિમાર્ગીય સ્નેહત્વ (૧૧) અર્થાત્ જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ભક્તિમાર્ગ અધિક છે (૧૨) તથા જ્ઞાન શબ્દોનું શું પ્રયોજન છે તે જણાવવા પૂર્વપક્ષ મુકે છે. (૧૩) નૃ. પૂ. તા. ૨-૧ ની શ્રુતિમાં “જે બાંધે છે” એ શબ્દો જ્ઞાની તથા ભક્ત બંનેનો ઉલ્લેખ કરે છે. આથી જેમ જ્ઞાની પ્રહ્લને જાણીને પાપને તરે છે તેમ પુરૂષોત્તમને જાણનાર પણ પાપને તરે છે એમ કહેલ છે. આથી જ્ઞાની અને ભક્તમાં ત્યાં ફેર નથી. ભાવાર્થ—પ્રથમ જ્ઞાનથીજ પાપનો નાશ થતો હોવાથી ભક્તિમાર્ગમાં પાપ હોતું નથી, જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ભક્તિમાર્ગનો આ વિશેષ છે કે જ્ઞાનમાર્ગમાં પાપની સત્તા હોય છે તથા તેનો નાશ કરવો પડે છે અને ભક્તિમાર્ગમાં તો પહેલેથી તેનો (પાપનો) અભાવ હોય છે. ૨૭

સૂત્ર ૨૮—(૧) ગોપસ્ત્રીઓએ ધ્યાનથી ભગવાનને પ્રાપ્ત કરીને પોતાનાં દુષ્કૃત તથા સંકૃતનો નાશ કર્યો હતો એમ જે ભાગવત ૧૦-૨૬-૧૦ માં કહ્યું છે તે ઉપરથી એવો નિર્ણય થાય છે કે ભક્તિમાર્ગીય

ભગવાનની ઇચ્છાના વિશેષથી જ છે. આથી ભક્તિની પહેલાંજ પાપના નાશનું નિરૂપણ કરનાર અને તેના નાશનું નિરૂપણ નહિ કરનાર વચ્ચેનાં વિરોધ નહિ હોવાથી ભક્તિની પહેલાં જ પાપનો નાશ આવશ્યક છે એમ અર્થ થયો. આમ હોવાથીજ ભક્તિની ભક્તિની પહેલાં જ તેનો નાશ આત્મસર્ગિક છે. તે કદાચ વિશેષ ઇચ્છાથી દૂર કરાય છે એવો ભાવ જણાવેલો છે. અહિંયાં વિશેષમાં ઘણું કહેવાનું છે “તોપણ” કંઈક કહેવાય છે. ઇચ્છા કરાયેલી લીલાની મધ્યમાં આવેલા ભક્તો જે ઉપાધિવાળા સ્નેહથી યુક્ત નથી, તેમજ સગુણ દેહવાળા નથી, અથવા સુકૃત વગેરેથી યુક્ત નથી એમ જણાવવાને કેટલીક ગોપીઓને તેના વિપરીત ધર્મથી યુક્ત કરીને તે દશામાં જ પોતાની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધ કરાવીને પોતે જ તે દશાનો નાશ કરીને પોતાની લીલામાં તેમનો પ્રવેશ કરાવ્યો તે છે. આથી જ અભાવ સર્વદા છે એવું નથી. મંત્રથી જેની શક્તિ રોકાઈ છે એવો અગ્નિ બાળતો નથી તેથી જ તેનું સર્વદા હોવું તે સ્વભાવ છે. એમ કહેવું શક્ય નથી. અને આ શ્રીભાગવતના દશમસ્કંધની વિવૃત્તિમાં અમે વિસ્તારથી કહ્યું છે.

૭ ગતેરર્થવત્ત્વમિત્યધિકરણ.

ગતેરર્થવત્ત્વમુભયથાન્યથાહિ વિરોધઃ ॥૩-૨-૨૧

મર્યાદા અને પુષ્ટિના ભેદથી બન્ને રીતે જ્ઞાન ફલનું ઉત્પન્ન કરનાર છે. નહિ તો વિરોધ હોય.

“સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત બ્રહ્મને પરમ હૃદય આકાશમાં નિહિત જે બાણ છે” (તૈ.૨-૧) ‘તેને જ બાણતો અહિંયાં વિદ્રાવ થાય છે, તેના અચન માટે બીજો માર્ગ નથી” (તૈ. આ. ૩-૧૩) વગેરે શ્રુતિઓથી કહેલા રૂપનું બ્રહ્મજ્ઞાન થતાં જ મોક્ષ જ કહેવાય છે.

તે પણ પાપ હોય છે આવી શંકા કરી છે (૨)સ્વાભાવિક (૩)આ વિષયમાં મુખોધિની ઉપરનાં ટિપ્પણીમાં વિસ્તાર કર્યો છે માટે જ્ઞાસુએ ત્યાં જોવું (૪) ભગવાન જે લીલા કરવાની પોતે ઇચ્છા કરે છે અને તે લીલાની મધ્યમાં જેનો પ્રવેશ છે તેવા ભક્તોનો સ્નેહ ઉપાધિવાળો નથી, પણ સ્વાભાવિક છે. (૫) નિર્ગુણ દેહવાળા છે. પ્રકૃતિના ગુણોથી યુક્ત નહિ પણ અઘૌકિક ગુણયુક્ત વિગ્રહવાળા છે (૬) તેવા ભક્તોમાં પુણ્ય કે પાપ જેવું પણ કંઈ હોતું નથી. (૭) લીલાના ભક્તોનો સ્નેહ નૈસર્ગિક છે, તેમના દેહ નિર્ગુણ છે, અને તેમને સુકૃત વગેરે હોતાં નથી એવું જણાવવાને (૮) ઉપાધિવાળા સ્નેહથી. સગુણ દેહથી અને સુકૃત વગેરેથી યુક્ત કહીને (૯) કદાચ કોઈ મંત્રની પ્રત્યક્ષ શક્તિથી અગ્નિના દાહક ધર્મને કુણ્ઠિત કરે તેથી એમ સમજવાનું નથી કે અગ્નિમાં દહન કરવાનો, નહિ કરવાનો સ્વભાવ સહજ છે. તેજ પ્રમાણે કવચિત્ અમુક ભક્તનો લીલામાં પ્રવેશ કરાવવાને તેને સુકૃતાદિથી યુક્ત કરીને તે સુકૃતાદિનો નાશ કરે તેથી એવો સામાન્ય નિયમ થઈ શકે નહિ કે ભક્તિમાર્ગમાં સુકૃતાદિનું અસ્તિત્વ છે. ભાવાર્થ—અથવા ભક્તિમાર્ગમાં પરમેશ્વરની ઇચ્છાથી ભક્તિ પછી પણ પાપનો નાશ હોય છે, પણ તે અપવાદ તરીકેજ છે સામાન્યતઃ ભક્તિમાર્ગમાં પાપનો અભાવ છે એ સિદ્ધાન્તને આથી કોઈ પણ બાધ આવતો નથી. ૨૮

અધિ. ૭. સૂ. ૨૬—(૧) ગયા અધિકરણમાં જ્ઞાનીની સરખામણીએ ભક્ત અને જ્ઞાનીની સરખામણીએ ભક્તિ અધિક છે એમ કહેલું હતું. તે માટે હેતુ જણાવવાને આ અધિકરણનું પ્રયોજન

“ જેનું જ આ વરણ કરે છે તેનાથી તે લક્ષ્ય છે.” (મુ. ૩-૨-૩) એ શ્રુતિથી આત્મીય તરીકે અંગીકારરૂપ વરણ તે ભક્તિમાર્ગીય હોવાથી, તેના હોવામાં ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશથી તેજ હોય છે એમ કહેવાય છે. વળી “ભક્તિથી જ મને જાણે છે” (ભ. ગી. ૧૮-૫૫) એમ કહીને “પછીથી મને તત્ત્વથી જાણીને ત્યાર પછી પ્રવેશ કરે છે” (ભ. ગી. ૧૮-૫૫) એમ ભગવાનથી કહેવાયું છે તેથી ભક્તિમાર્ગમાં પુરુષોત્તમના જ્ઞાનથી જ મોક્ષ કહેવાય છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં તો અક્ષર જ્ઞાનથી મોક્ષ છે એમ ફેર છે. માટે મારી ભક્તિથી યુક્ત, મારા આત્મા અનેલા યોગીને જ્ઞાન તેમ વૈરાગ્ય પણ અહિંમાં ઘણું ઘણું કરીને કલ્યાણ કરતું નથી. (ભા. ૬-૧૪-૬) એ વચનથી ભક્તિમાર્ગવાળાને જ્ઞાનની નિરપેક્ષા પણ કહેલી છે. તેમ જ વળી પરસ્પર શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનો વિરોધ છે. તેથી તેમાંથી એકનો નિર્ણય સંભવનો નથી. ^૫ “અન્નેમાં જ્ઞાનથી જ મોક્ષ છે, કારણ કે તે પ્રમાણે ઉક્તિ છે. જ્ઞાનની નિરપેક્ષતાની ઉક્તિનાં ભક્તની ભક્તિની સ્તુતિના અભિપ્રાય થી છે” એમ કહેવું જોઈએ નહિ. વિષય ભેદને લીધે જ્ઞાનનો ભેદ હોવાથી યુક્તિનું સાધન જ્ઞાન કયું? એમ અનિશ્ચય છે તેથી. તેમ શ્રીતત્ત્વના અવિશેષથી સમુચ્ચય છે એમ કહેવું નહિ. જ્ઞાનીનો અક્ષરબ્રહ્મમાં લય હોય છે અને ભક્તનો પુરુષોત્તમમાં હોવાથી સમુચ્ચયનો અસંભવ છે. તો આ રીતે વિરોધના અભાવથી સઘળું બરાબર છે એમ કહેતા હો તો જણાવાય છે કે ના પ્રથમ જ્ઞાનમાર્ગીય જ્ઞાનવાળાના અને પછી ભક્તિમાર્ગીય જ્ઞાનવાળાના લયસ્થાનના નિશ્ચયનો સંભવ નથી. વળી “પછીથી મને તત્ત્વથી જાણીને” (ભ. ગી. ૧૮-૫૫) એ વચનથી ભક્તિ માર્ગમાં તત્ત્વથી ભગવાનનું જ્ઞાન જ પ્રવેશનું સાધન છે એમ માનવું જોઈએ. અને વળી “મારીકામનાવાળા મારા સ્વરૂપને નહિ જાણનાર, અબલાઓ રમણ અને જાર તરીકે પરમબ્રહ્મ

* એવા મને સંગથી સેંકડો અને હજારોની સંખ્યામાં પ્રાપ્ત થયાં” (ભા. ૧૧-૧૨ ૧૩) એ વાક્યથી જ્ઞાનમાર્ગીય અને ભક્તિમાર્ગીય જ્ઞાનરહિતોની પણ ભગવત્પ્રાપ્તિ છે. (૨) મોક્ષ (૩) ભક્તિમાં જ્ઞાનની જરૂર નથી. (૪) શ્રુતિનો વિરોધ દેખાડીને સ્મૃતિનો વિરોધ દેખાડે છે. (૫) ભક્તિ જ્ઞાનથી ચઢીઆતી નથી પણ સરખી છે કારણ કે જેમ જ્ઞાનથી મોક્ષ સધાય છે તેમ ભક્તિથી પણ સધાય છે. છતાં ભક્તિને ‘જ્ઞાનની અપેક્ષાથી’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનું પ્રયોજન માત્ર ભક્તિની પ્રશંસા કરવા ખાતર જ છે એમ કાઠ કહેતો તે બરાબર નથી એમ જણાવે છે’ (૬) જ્ઞાનનો વિષય અક્ષર બ્રહ્મ છે અને ભક્તિનો પુરુષોત્તમ છે. એ રીતે એ અન્નેમાં વિષયના ભેદ છે. તેથી અક્ષર બ્રહ્મના જ્ઞાનથી મોક્ષ છે કે પુરુષોત્તમના જ્ઞાનથી મોક્ષ છે એનો નિશ્ચય હોતો નથી, માટે જ્ઞાન અને ભક્તિમાં કંઈ પણ તારતમ્ય નથી એમ કહી શકાશે નહિ. અન્નેના વિષયોમાં ભેદ હોવાથી તે એ સાધનોમાં તારતમ્ય અવશ્ય હોવું જોઈએ. (૭) ‘બ્રહ્મવેતા પરને પાત્ર કરે છે’ એવી શ્રુતિથી અક્ષર જ્ઞાનને અને “તેનેજ જાણીને” એ શ્રુતિથી પુરુષોત્તમના જ્ઞાનને મુક્તિનું સાધન કહ્યું છે. અર્થાત્ જ્ઞાન અને ભક્તિના વિષયો જૂદા હોવા છતાં પણ તે અન્નેના વિષયના જ્ઞાનને મુક્તિનું સાધન કહેલું હોવાથી ત્યાં કાંઈ પણ વિશેષ નથી-તારતમ્ય નથી, અર્થાત્ જ્ઞાન અને ભક્તિ ઉભયને-તેમના સમુચ્ચયને મોક્ષનાં સાધન કહ્યાં છે. આવું કાંઈ કહે તો કહે છે કે એમ કહેવું તે ઠીક નથી. (૮) શ્રુતિમાં અક્ષર બ્રહ્મ અને પુરુષોત્તમ એ અન્નેના જ્ઞાનના પ્રાપ્ય ફલનો ભેદ કહેલો છે. તેથી એકના ફલમાં સમુચ્ચયનો સંભવ નથી. અર્થાત્ જ્ઞાનથી પ્રાપ્ય ફલ અને ભક્તિથી પ્રાપ્ય ફલ એ અન્નેમાં ભેદ શ્રુતિમાંજ સ્પષ્ટ છે.

છે તેથી તેના ‘સાધનત્વનું’ નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિમાં વિરોધ છે. તેમજવળી કદાચ જ્ઞાન મુક્તિના સાધન તરીકે કહેવાય છે, કદાચ ભક્તિ, કદાચ બન્ને પણ નહિ. એમ બેમાંથી એક સાધનના અનિશ્ચયથી ^{૧૦}મુક્તિના સાધનમાં મુમુક્ષુની પ્રવૃત્તિનો અસંભવ છે એમ પ્રાપ્ત થાય તો કહે છે.

^{૧૧}ગતિ કહેતાં ^{૧૨}જ્ઞાન ^{૧૩}ઉભયથા કહેતાં મર્યાદા અને પુષ્ટિના ભેદથી ^{૧૪}ફલનું જનક છે. અહિંઆં આ આશય છે “જેને આ લોકમાં ઉન્નત કરવા ઇચ્છે છે તેની પાસે સાધુકર્મ કરાવે છે” (કૌ. ૩-૯) વગેરે શ્રુતિઓથી ભગવાને સૃષ્ટિના પૂર્વકાલમાં જ તે જીવને માટે તે કર્મ કરાવીને આ ફલને આપીશ એમ વિચાર્યું છે તેથી તે પ્રમાણે જ હોય છે. ત્યાં કહેલી રીતિથી મુક્તિના સાધનના અનુગમમાં અવશ્ય કહેવો જોઈએ. ^{૧૫}આમ હોવામાં ^{૧૬}કૃતિસાધ્ય જ્ઞાન અને ભક્તિરૂપ સાધન શાસ્ત્રથી સમન્વય છે. તે બન્ને કરવાથી મુક્તિ-મર્યાદા છે. ^{૧૭}તેનાથી રહિતની પણ ^{૧૮}સ્વરૂપ બલથી ^{૧૯}પોતાની પ્રાપ્તિ તેનું નામ ^{૨૦}પુષ્ટિ કહેવાય છે. તેમજ વળી ^{૨૧}જે જીવનો જે માર્ગમાં અંગીકાર કર્યો તે જીવની ત્યાં પ્રવૃત્તિ કરાવીને તેના ફલને આપે છે તેથી સઘળું સાઝું છે. માટેજ પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકૃતને જ્ઞાનાદિની નિરપેક્ષા છે અને મર્યાદામાં અંગીકૃતને ^{૨૨}તેની અપેક્ષા છે એ યુક્ત જ છે, એવો ભાવ છે. અહિંઆં સાધક ^{૨૩}તરીકે વિપક્ષમાં બાધકને કહે છે. “નહિતો ખરેખર વિરોધ છે.” નહિતો મર્યાદા અને પુષ્ટિના ^{૨૪}ભેદથી વ્યવસ્થાના અકથનમાં વિરોધના હેતુને લીધે તે પ્રમાણે છે એમ અર્થ છે. વિરોધનું પૂર્વપક્ષ અન્યમાં ઉપાદાન કર્યું છે. ^{૨૫}આનાથી જ ^{૨૬}શ્રવણાદિરૂપા અને પ્રેમરૂપા ^{૨૭}ભક્તિના

(૯) બ્રહ્મ તરીકે જ્ઞાનનું મુક્તિના સાધન તરીકે નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિનો વિરોધ હોવાથી અધિકરણની આવશ્યકતા છે. (૧૦) કવચિત્ જ્ઞાનને યુક્તિનું સાધન કહેલ છે. કવચિત્ ભક્તિને અને કવચિત્ બેમાંથી એકને નહિ. આમ હોવાથી મોક્ષની ઇચ્છાવાળો મોક્ષ માટે પ્રવૃત્તિ કરી શકશે નહિ. કારણ કે કયા સાધનથી મોક્ષ મળે છે એ નિશ્ચિત નહિ હોવાથી કયા સાધનનો આશ્રય તેણે કરવો તે પણ તેના જાણવામાં નથી. તો પછી તેનાથી મોક્ષ માટે તે સાધન આચરવાને પ્રવૃત્ત શી રીતે થઈ શકે? આમ શંકા કરી છે (૧૧) સિદ્ધાન્તી ઉત્તર આપે છે. (૧૨) સૂત્રમાં ‘ગતિ’ શબ્દ છે, તેનો અર્થ “જ્ઞાન” કરવામાં આવે છે. (૧૩) “ઉભયથી”-શબ્દ જે સૂત્રમાં છે તેનો અર્થ “બન્ને રીતે” અર્થાત્ મર્યાદા અને પુષ્ટિની રીતિથી એમ લેવો. (૧૪) સૂત્રમાં “અર્થ” શબ્દ એટલે ‘ફલ’ અને તેને “વત્” પ્રત્યય લગાડવાથી “ફલવાળો” લેવો. આથી સૂત્રનો અર્થ એવો થાય છે કે મર્યાદા માર્ગની રીતિએ અને પુષ્ટિ માર્ગની રીતિએ-ઉભયથી જ્ઞાન એ ફલનું જનક છે-જ્ઞાનથી જ અમુક ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૫) અહિંઆં મર્યાદા માર્ગ અને પુષ્ટિ માર્ગના ભેદો સમજાવે છે. (૧૬) મર્યાદા માર્ગમાં કૃતિ-સાધનથી ફલ (મોક્ષ) મળે છે. (૧૭) સાધનથી રહિત (૧૮) ભગવાનનું વરણ-અનુગ્રહ તેના બલથી જીવના બલથી નહિ (૧૯) ભગવાનની પ્રાપ્તિ (૨૦) જે માર્ગમાં જીવના સાધનોથી નહિ પણ ભગવાન પોતાના અનુગ્રહથી જ પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવે છે તેનું નામ પુષ્ટિ માર્ગ છે. (૨૧) મર્યાદા માર્ગમાં જેનો અંગીકાર હોય તેની પાસે મર્યાદાની રીતિ પ્રમાણે સાધન કરાવીને ફલનું દાન ભગવાન કરે છે અને પુષ્ટિ માર્ગમાં જેનો અંગીકાર કરે છે તેને પોતે સ્વ વરણથી-અનુગ્રહથી ભજનનાંદનું દાન કરે છે. (૨૨) જ્ઞાનાદિની (૨૩) વિપક્ષમાં બાધક જણાવવાને સૂત્રમાં “અન્યથા હિ વિરોધઃ” શબ્દો છે. (૨૪) અન્યથા-નહિતો. એટલે “મર્યાદા અને પુષ્ટિના ભેદથી વ્યવસ્થાના અકથનમાં” (૨૫) પુષ્ટિ અને મર્યાદાના

વિશેષવગર પાપના ક્ષયમાં જ ઉદય પામે છે અથવા તેમાં કોઈ વિશેષ છે ?

ત્યાં ^{૨૮}આધુનિક પણ ભકતોને દુઃખનું દર્શન છે તેથી તથા શ્રવણાદિનું પાપના નાશક તરીકે શ્રવણ છે તેથી અવિશેષનો પક્ષ અસંગત છે. ^{૨૯}શ્રવણાદિરૂપ તો પાપ હોય ત્યારે પણ હોય છે. પ્રેમરૂપ તો તેનો નાશ હોય ત્યારે જ એમ વિશેષ કહેવો ભેદએ તે પણ પ્રેમવાળા પણ અકૂરઆદિના મણિપ્રસંગમાં ભગવાનની સાથે ^{૩૦}કાપટ્યના શ્રવણથી તે વધારે ઠીક નથી એ પણ શંકાનો નિરાસ કરેલો જાણવો ભેદએ. તોપણ મર્યાદા અને પુષ્ટિના ભેદથી ^{૩૧}અંગીકારમાં વૈદ્યક્ષણ્યથી મર્યાદામાં ^{૩૨}અંગીકૃતની મોક્ષ ભેગવવાની ઇચ્છાથી જ શ્રવણાદિમાં તેની પ્રવૃત્તિ છે. તેના આપનાર તરીકે જ ભગવાનમાં પ્રેમપણ છે, તો તે નિરુપધિ નથી. કદાચિત્ વસ્તુના ^{૩૩}સ્વભાવથી મુક્તિની ઇચ્છાની નિવૃત્તિમાં પણ તે ભક્તિ સાધન માગીય હોવાથી “નહિ ઇચ્છતા મારી ^{૩૪}અણગતિને યોગે છે” એ વાક્યથી અન્તમાં યુક્તિ જ થશે. ^{૩૫}આ માર્ગમાં શ્રવણાદિથી પાપના ક્ષયમાં પ્રેમની ઉત્પત્તિ છે, પત્રીથી યુક્તિ છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં ^{૩૬}અંગીકાર તે અનુગ્રહથી સાધ્ય હોવાથી અને ત્યાં પાપાદિ ^{૩૭}અપ્રતિબન્ધ રૂપ હોવાથી શ્રવણાદિરૂપ અને પ્રેમરૂપ બન્ને એકી સાથે અથવા પ્રથમ અને પછી અથવા વીપરીત રીતે થાય છે. અહિં આ ^{૩૮}શ્રવણાદિક પણ ફલરૂપ જ છે. ^{૩૯}સ્નેહથી જ તે ક્રિયામાણ હોવાથી વિધિનો તે વિષય નથી. અવિદ્યાથી શરૂ કરી મુક્તિ સુધીમાં ભગવાનનંદના અન્તરાય રૂપ ^{૪૦}અજ્ઞાંકય, અને અવિરલ વિવિધ ^{૪૧}મહાવૃક્ષોના જંગલોના દહનમાં લોહુપ અનુગ્રહ-

ભેદથી સાધનોના વ્યવસ્થાપનથી (૨૬) શંકા કરે છે. (૨૭) ભક્તિમાં પણ શ્રવણાદિ જે નવધા કહેવામાં આવે છે તે તથા પ્રેમલક્ષણા એ બન્ને પાપનો ક્ષય થતાં ઉદય પામે છે કે કેમ ? અર્થાત્ પાપની નિવૃત્તિના સાધન તરીકે છે કે નહિ (૨૮) અત્યારના ભકતોમાં દુઃખ જોવામાં આવે છે, તથા શ્રવણાદિથી તેમનાં પાપ નાશ પામે છે. એમ શ્રવણ થાય છે તેથી પાપ ક્ષીણ થયા પછી શ્રવણાદિ ભક્તિ છે એમ કહી શકાય નહિ. પણ પાપાદિની નિવૃત્તિ માટે શ્રવણાદિ સાધન તરીકે છે એમ કહેવું ભેદએ (૨૯) શ્રવણાદિ અને પ્રેમરૂપાનું તારતમ્ય દેખાડવામાં આવે તો કહે છે. (૩૦) પાપ વગર કાપટ્યનો સંભવ હોતો નથી. તેથી પ્રેમી ભકતોમાં પણ પાપ હોય છે. આમ હોવાથી શ્રવણાદિ જ પાપ નાશક હોવાથી પાપનું અસ્તિત્વ હોય ત્યારે જ હોય છે અને પ્રેમરૂપતા તેના નાશમાં જ એવો વિશેષ (ભેદ) કરવો તે ઠીક નથી. (૩૧) પુષ્ટિમાર્ગમાં જે રીતે જીવનો અંગીકાર થાય છે તેનાથી જૂદી રીતે મર્યાદામાં તેના અંગીકાર હોય છે. (૩૨) મર્યાદામાગીય ધ્યેય મોક્ષ છે. તેનામાં ભગવાન માટે સ્નેહ હોય પણ તે નિરુપધિ નહિ. તે સ્નેહ ઉપાધિવાળો જ હોય છે, (૩૩) વસ્તુના માહાત્મ્યથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રેમના સ્વભાવથી (૩૪) ‘મુક્તિને’ અણુ અદ્વ્ય ગતિ કહી છે. પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ તે પરમ ગતિ અને મોક્ષ તે અદ્વ્ય ગતિ. (૩૫) મર્યાદામાર્ગમાં (૩૬) પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાનનો અંગીકાર તેમના અનુગ્રહથી જ મળે છે, જીવના કોઈ પણ સાધનથી નહિ. (૩૭) પુષ્ટિમાર્ગમાં પાપ વગેરે પ્રતિબન્ધક નથી. (૩૮) પુષ્ટિમાર્ગમાં શ્રવણાદિ ભક્તિ પણ ફલરૂપ છે, સાધનરૂપ નહિ. મર્યાદામાર્ગમાં તે સાધનરૂપ છે (૩૯) શ્રવણાદિની પ્રવૃત્તિ સ્નેહમાંથી છે. તેને માટે સ્વર્ગકામો યજેત એવાં વિધિવાક્ય નથી. વિધિનો વિષય હોવામાં મર્યાદા પક્ષ આવી જાય છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં સ્નેહને વશ થઈને ભક્ત પ્રભુના ગુણ ગાનના શ્રવણાદિમાં પ્રવૃત્ત થાય છે (૪૦) આકાશને અડકે એવડા અર્થાત્ ઘણા જ ઉંચા “વૃક્ષ”નું વિશેષણ છે. (૪૧) ભગવાનનંદના અન્તરાય પાપની મોટાં વૃક્ષો સાથે સરખામણી કરી છે તે અન્તરાયો અનેક પ્રકારનાં છે માટે “વિવિધ” શબ્દનો

નક્કનો^{૪૨} વચ્ચે^{૪૩} આવેલો પાપરૂપી તૂલ^{૪૪} પ્રતિબંધક છે એમ કહેવું શક્ય નથી. શ્રીભાગવતમાં તે કહેલું છે. “હૃદયમાં સંનિવિષ્ટ હરિ પરેશ પોતાના ચરણ મૂલને ભજનાર અને અન્યભાવનો ત્યાગ કરનાર પ્રિય (ભક્ત)નાં વિકર્મ તથા જે કંઈ ગમે તેમ ઉત્પન્ન થયેલ છે તે સર્વને દૂર કરે છે” (ભા. ૧૧-૧-૪૨) વિકર્મ^{૪૫} પ્રાચીન છે “તે^{૪૬} દુઃખદ છે” પોતે^{૪૭} હરિ હોવાથી દુઃખના હર્તા છે તેથી “^{૪૮}ધુનોતિ” પદ છે. કહેલા વિશેષણથી વિશિષ્ટની (અનુગ્રહ રૂપની) સ્વતઃ વિકર્મ કૃતિનો અસંભવ છે તેથી “સાંસર્ગિક^{૪૯} મારામાંથી થયેલું છે, મારાથી કરાયું નથી” તેની માફક અથવા જે વિકર્મ કરાયું છે તેનું^{૫૦} ગમે તે રીતે ઉત્પત્તન થયું છે એમ કહેવાય છે. જેમાં^{૫૧} અન્યભાવનો ત્યાગ થયેલો છે એવા ભગવત્સેવાના વ્યાસંગથી ઇન્દ્રદ્યુમ્ન નામના પાણ્ડવ રાજાની માફક મહાહામનાદિ અજ્ઞાનને અથવા ઉક્તરૂપ ભગવાનમાં વિકર્મની ઉક્તિમાં^{૫૨} અરુચિનું શાપન કરાવવાને વક્તા^{૫૩} “ગમે તેમ” એમ બોલ્યા છે આથી તર્કિત વિકર્મનો અહિંઆં પણ અભિપ્રાય છે એમ જણાય છે. આવાનું જે વિકર્મ^{૫૪} હોય તો તેની નિવૃત્તિને માટે તેણે અન્ય કરવું જોઈએ નહિ. કારણ કે ભગવાન જ હૃદયમાં નિવિષ્ટ થયેલા તેનું ધૂનન કરે છે. કદાચિત્ સ્વભક્તિના બલની સ્ફૂર્તિથી સદોષ પણ^{૫૫} જનને કૃતાર્થ કરીશ એમ અંગીકાર કરે તો ભક્ત હૃદયમાં સ્થિતિ જ તેના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષને પણ^{૫૬} આનાં અંગીકારથી^{૫૭} દૂર કરે છે એમ ‘સર્વ’પદથી કહેવાય છે. ચિરકાલના ભોગ્યનો^{૫૮}

પ્રયોગ છે. (૪૨) અન્તરાયોની અસંખ્યતા તથા દુર્ભેદતા જણાવવાને તેમની જંગલ સાથે સરખામણી કરી છે (૪૩) અન્તરાયરૂપી મહાવૃક્ષોના જંગલને બાળવામાં ભગવાનના અનુગ્રહરૂપી અગ્નિજ સમર્થ છે. ભગવાનના અનુગ્રહ આગળ તમામ પ્રકારના અન્તરાયો દૂર થાય છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. અહિંઆં અનુગ્રહને અગ્નિ સાથે સરખાવેલ છે (૪૪) જ્યાં મોટા મોટા પ્રયંત અન્તરાયોને બાળીને ભસ્મ કરવાની તાકાત અનુગ્રહરૂપી અગ્નિ ધરાવે છે, તો પાપરૂપી કપાસ બાળીને ભસ્મ થઈ જાય એમાં તો કહેવાનું શું હોય? માટે જ્યાં પ્રભુનો અનુગ્રહ છે ત્યાં પાપનો સંભવ બિદ્યુલ નથી. (૪૫) સંચિત કર્મ (૪૬) પ્રાચીન કર્મો દુઃખનાં આપનારાં છે તેથી ભગવાન ભક્તના દુઃખને દૂર કરે છે એમ જણાવવાને “વિકર્મ” શબ્દને ઉપરના શ્લોકમાં મૂક્યો છે (૪૭) ભક્તનાં દુઃખને ભગવાન જાતેજ દૂર કરે છે, કારણ કે પોતે હરિ છે દુઃખના હર્તા છે, એ સૂચવવાને શ્લોકમાં “હરિ” શબ્દ છે. (૪૮) ભગવાન દુઃખના હર્તા છે, તેથી તે દુઃખને દૂર કરે છે. મૂળ શ્લોકમાં ધુનોતિ પદ છે. તેનું બાષાન્તર અહિંઆં “દૂર કરે છે” એમ કર્યું છે (૪૯) કામના વગર, બુદ્ધિ સિવાય કર્યું છે એવો અર્થ છે. આથી તે અન્તરાયરૂપ નથી (૫૦) શ્લોકના ‘ગમે તે’ શબ્દનો અર્થ સમજાવે છે (૫૧) ‘લોકના’ “અન્ય ભાવનો ત્યાગ કરનાર” એ પદનું તાત્પર્ય આપે છે. (૫૨) અન્યભાવનો ત્યાગ કરનાર ભક્ત અનુગૃહીત હોવાથી તેમાં પાપની ઉત્પત્તિ હોતી નથી એવું જણાવવાને (૫૩) શ્લોકના “ગમેતેમ” શબ્દનો બીજી રીતે અર્થ જણાવે છે. અનુગ્રહવાળા ભક્તમાં પાપજ નથી પણ સન્માર્ગનું સ્થાપન કરવાને ભગવાનની ઇચ્છા તેવા પ્રકારની છે એવા આશયથી કરભાજન યોગીશ્વર ભાગવતના એકાદશ સ્કન્ધમાં નિમિત્તી પ્રતિ કહે છે (૫૪) અનુગ્રહવાળા ભક્તમાં જે વિકર્મની ઉત્પત્તિ હોય તો તેને દૂર કરવું જોઈએ, તેથી તેને દૂર કરવાને તેણે બીજું કંઈ પણ કરવું જોઈએ નહિ કારણ કે તેના હૃદયમાં ભગવાનનો નિવેશ છે તેથી બાહ્ય સાધન ઉપયોગી ત્યાં નથી ભગવાનજ તે વિકર્મને દૂર કરે છે (૫૫) દોષ હોય તો પણ અંગીકાર કરવાને ભગવાન ઇચ્છા કરે ત્યારે (૫૬) ભગવાનથી (૫૭) ભક્ત પણ તે દોષને દૂર કરે છે. (૫૮) લાંબા વખતનાં ભોગ્ય

પણ તે ક્ષણે જ નાશ કરે છે. તેના નાશ કરવામાં કાલાદિપણ ^{૫૮}અપ્રતિબન્ધક છે એમ પણ જણાવવાને ^{૬૦}પરકાલાદિને ઇશરૂપે કહેલ છે. અહિંમાં ભજનથી શરૂ કરીને હૃદયના નિવેશ સુધી સ્પષ્ટ જ વિકર્મ હોવામાં પણ સંભવ છે. ૨૯

૮ ઉપપન્નાધિકરણ

ઉપપન્નસ્તલ્લક્ષણાર્થોપલબ્ધેર્લોકવત્ ॥૨-૩-૩૦॥

સુમુક્ષુની સરખામણીએ રહસ્ય ભજન કરનાર શ્રેષ્ઠ છે. કારણકે ભગવાનરૂપી પુરુષાર્થની સ્વાધીન તરીકે ઉપલબ્ધ છે તેથી જેમ લોકમાં (સ્વાધીન ભર્તૃકા સ્ત્રી પતિને જ ફક્ત તરીકે માને છે.)

શંકા—મુક્તિ જ સર્વત્ર ફક્ત તરીકે કહેવાય છે. અને આ ખરાખર છે. ^૧સંસૃતિ દુઃખરૂપ હોવાથી તેની નિવૃત્તિથી સ્વર્ગને ઇષ્ટ છે તેથી. પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોને તો રતેની અપેક્ષાનો અભાવ કહેવાય છે. તેમાં કહેલું અથર્વણોપનિષત્માં અષ્ટાદશાર્ણ્ય મન્ત્રના સ્વરૂપને કહીને કહેવાય છે. “આ પરબ્રહ્મનું જે ધ્યાન કરે છે” ત્યાંથી શરૂ કરીને અન્તમાં “તે અમૃત થાય છે” વગેરે. આની આગળ તેનું રૂપ શું? રસન એટલે શું? તેનું ભજન કેવી રીતે થઈ શકે? વગેરે પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપ્યા છે. “ભક્તિ રહસ્ય ^૩ભજન. ૪તે એટલે આલોક તથા પરલોકની ઉપાધિના ^૫નૈરાશયથી આ ^૬આત્માનું ^૭કલ્પન આજ ^૮નૈમકર્ય છે એમ.

^{૧૦}આ અહિંમાં વિચારાય છે. મન્ત્રાવૃત્તિ અને તેના અધિષ્ઠાનના ધ્યાન વગેરેથી મોક્ષ ફક્ત કહેવાય છે. ભજનનું સ્વરૂપ એટલે ફક્તની આશા રાખ્યા વગર ભગવાનમાં આત્માનું ચિન્તન કરવું એમ તે કહેવાય છે. ફક્તની આશા વગર ભજન કરવામાં પણ અન્તે મુક્તિ જ થવાની છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. જેમ જેમ તેનું ઉપાસન કરે છે તે પ્રમાણે તે થાય છે ^{૧૧}તત્ત્વજ્ઞાનમૂલ્યાવતિ મુક્તિના સાધન તરીકે જાણીને ભજનારનું તેજ ફક્ત છે. સ્વરૂપની જ સ્વતન્ત્ર પુરુષાર્થતાનો અનુભવ કરતો જે ભજે છે તેનું તેજ ફક્ત છે એવો નિર્ણય બને છે. “જેઓ જે રીતે મારે શરણે આવે છે તે રીતે જ તેમને હું ભજુ છું” (ભા. ગી. ૪-૧૧) એ ભગવાનના વાક્યથી. ^{૧૨}માટેજ વિશવ નહિ હોવાથી

વિકર્મતો ભગવાનનો અંગીકાર થતાં તુર્તજ થાય છે (૫૯) પુષ્ટિમાર્ગમાં પાપના નાશમાં કાલાદિનો પ્રતિબન્ધ નથી. જે વિકર્મ લાખો વર્ષસુધી ભોગવવાનાં હોય તે પણ એક ક્ષણમાં ભોગવાઈ જાય છે તેથી અહિંમાં કાલ કૃત પ્રતિબન્ધ નથી. (૬૦) મૂલ શ્લોકમાં “પરેશ” શબ્દ શા માટે છે તેનો અર્થ સ્ફુટ કરે છે “પર” એટલે ‘કાલ’ તેના ‘ઇશ’ ભગવાન. કાલના પણ ઇશ નિયામક છે. ભાવાર્થ—મર્યાદા અને પુષ્ટિના ભેદથી જ્ઞાન ફક્તનું ઉત્પન્ન કરનાર છે. નહિ તો જ્ઞાનથી કેવલ્ય મળે છે અને તેથી યમેવૈષ વૃણતે તેન લભ્યઃ એ શ્રુતિના વાક્ય સાથે વિરોધ આવે.

અધિ. ૮ સૂત્ર ૩૦—(૧) સંસાર (૨) મોક્ષની (૩) અહિંમાં ભક્તિ અને રહસ્ય ભજન એવા બે શબ્દો છે (૪) રહસ્ય ભજનનું વિવરણ આપે છે. (૫) ઐહિક તથા પારલૌકિક ફક્તની ઇચ્છાથી રહિત (૬) ભગવદીય જીવનું (૭) અનન્યતાથી ભગવદીયત્વનું સંપાદન (૮) સંન્યાસ (૯) ગોપાલતા-પ્રતીયનાં બે વાક્યો (૧૦) ઉપાસકોને (૧૧) અવતાર ધારણ કરીને (૧૨) સ્વરૂપ ફક્તરૂપ હોવાથીજ

મોટું કોણ એવા ^{૧૩}સંશયમાં ગૂઢ ^{૧૪}અભિસંધિ કહે છે. મુમુક્ષુ કરતાં રહસ્ય ભજન કરનાર મોટો છે એમ ઉપપત્તિથી યુક્ત છે. તેના લક્ષણવાળા અર્થની ઉપલબ્ધિથી તેનું તેનું જ ઉદ્દગાન કરે છે. તેના લક્ષણવાળા એટલે જે ભગવાનના સ્વરૂપાત્મક છે તે સ્વતન્ત્ર પુરુષાર્થ છે. તેની ઉપલબ્ધિ છે તેથી. અર્થાત્ સ્વાધીન તરીકે તેની પ્રાપ્તિ છે તેથી એવો અર્થ છે. જો કે પુરુષોત્તમમાં પ્રવેશ થતાં તેના આનન્દવાળો તે બને છે. તોપણ પ્રભુ ^{૧૫}તેને આધીન નથી. કારણકે ભક્તિનું તિરોધાન છે તેથી ઉલટું વિપરીતતા છે. ભજનાનન્દ તો તેનાથી અધિક છે. “ભગવાન્ કદાચિત્ મુક્તિ આપે છે પણ ભક્તિ તો નહિ” (ભા. ૫-૬-૧૮) “જનો મારી સેવા વગર દાન આપવા છતાં પણ ગ્રહણ કરતા નથી” (ભા. ૩-૨૬-૧૩) “નારાયણ પરાયણ” (ભા. ૬-૧૭-૨૮) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને “સ્વર્ગ અપવર્ગ અને નરકમાં પણ તુલ્ય અર્થ જોનાર વગેરે વાક્યોથી નિશ્ચય થાય છે. માટે જ સામીપ્યના અર્થમાં ઉપસર્ગ કહેલો છે. તેથી દાસી તરીકે, દાસ તરીકે તથા મિત્ર તરીકે લીલામાં પ્રભુની નિકટ સ્થિતિ કહેલી છે. ^{૧૬}મહત્ શબ્દના અર્થના સ્વરૂપના અજ્ઞાન-થી ^{૧૭}અદ્યપજ આનન્દમાં જેમ સર્વથી અધિકતાને ^{૧૮}માનતો પ્રથમ ^{૧૯}પ્રથમ કહેલાની વાંછા કરતો નથી તેમ અહિંઆં પણ એમ કહેવું નહિ. કારણ કે ^{૨૦}દાન કરાતા અર્થોના સ્વરૂપના અજ્ઞાનનો અસંભવ છે તેથી અનુભવનો વિષય ^{૨૧}કરાયલો જ અહિંઆં દીપ્યમાન પદાર્થ રૂપ છે તેથી અને તેના અજ્ઞાનમાં ^{૨૨}સ્વર્ગાદિ ત્રણમાં તુલ્ય દૃષ્ટિનો અસંભવ છે. કદાચ મુક્તિ આપે છે, ભક્તિયોગ નહિ. (ભા. ૫-૬-૧૮) એ વાક્યમાં ભક્તિની અધિકતા સ્પષ્ટ જ કહેવાય છે. માટે ન્યૂન અર્થનું ગ્રહણ ^{૨૩}કરનાર કરતાં ^{૨૪}પૂર્ણ અર્થવાળો મહાન્ છે એમ આની ઉપપન્નતા યુક્ત છે. આજ અર્થના દૃષ્ટાન્તથી કહે છે. લોકની માફક. જેમ ^{૨૫}સ્વાધીન ભર્તૃકા નાયિકા તેની અવસ્થાને પ્રતિકૂલ ગૂઢ, વિત્ત વગેરેનું દાન કરવા છતાં પણ સ્વીકાર કરતી નથી તેજ પ્રમાણે એમ અર્થ છે. ^{૨૬}

અથવા ભગવાન જેનો સાધારણ ધર્મ છે તેવો ઉત્કટ ભક્તિભાવ તેજ તે અર્થ એટલે સ્વતન્ત્ર પુરુષાર્થરૂપ છે એમ આગળ પ્રથમની માફક છે. ભગવાનના પ્રાકટ્ય વાળો જ ભક્ત ^{૨૭}ભક્ત તરીકે જણાય છે એમ પણ છે. આથી ^{૨૮}જ્ઞાપ્ય ^{૨૯}જ્ઞાપકથી

(૧૩) ઉપરના બે હેતુઓથી બન્ને પ્રકારના ભક્તોમાં સામ્યજ યોગ્ય છે એવા પૂર્વપક્ષરૂપ સંશયમાં (૧૪) ગૂઢ કહેતાં શ્રુતિસ્થ ગૂઢ અભિપ્રાયમાં અભિસંધિ એટલે પ્રકટન ઇચ્છા જેની છે તે (૧૫) મર્યાદા ભક્તને (૧૬) બ્રહ્માદિનું સુખ તથા મોક્ષ વગેરે (૧૭) જેમકે રાજ્યસુખ (૧૮) અર્થાત્ મહાન્ સુખની અજ્ઞાનતાને લીધે જેમ અદ્યપ સુખમાં માણસ રાચે છે તેમ (૧૯) મોક્ષ. રાજ્યસુખની (અદ્યપ સુખની) ઇચ્છા હોવાથી મહાન્ સુખ (મોક્ષ) ની ઇચ્છા કરતો નથી (૨૦) ભગવાન્ જીવને જે વસ્તુનું દાન કરે છે તેનું જીવને અજ્ઞાન છે એમ કહી શકાયજ નહિ (૨૧) અનુભવનો વિષય તેજ જ્ઞાનનો પદાર્થ (૨૨) સ્વર્ગ અપવર્ગ નરક (૨૩) મુક્તિરૂપ અદ્યપ અર્થનું ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાવાળા કરતાં (૨૪) ભગવાનરૂપી અર્થ જેણે પ્રાપ્ત કર્યો છે તે (૨૫) જે સ્ત્રીને તેનો પતિ સ્વાધીન છે તેવી (૨૬) સ્વાધીનપતિકા સ્ત્રી ભગવાન્ સિવાય અન્ય કંઈ પણ વસ્તુની ઇચ્છા કરતી નથી તેમ ભગવદ્ભક્ત, ભગવાન્ સિવાય બીજા કશાની ઇચ્છા કરતાજ નથી (૨૭) ભક્ત તેજ કહેવાય કે જેને ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થયું છે એમ અહિંઆં જણાવે છે (૨૮) ભક્ત માહાત્મ્ય (૨૯) ભગવાનથી. ભાવાર્થ-મુમુક્ષુની સરખામણીએ રહસ્ય ભજન

અધિક છે. આમ હોય તો જેના જ્ઞાપક પરમકાષ્ટાપન્ન વસ્તુ સર્વફલરૂપ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ છે તેની મહત્તા શી રીતે વર્ણવી શકાય એમ સૂચવાય છે. ૩૦

૯ અનિયમાધિકરણ.

અનિયમઃ સર્વાસામવિરોધઃ શબ્દાનુમાનાભ્યામ્ ॥૩-૩-૩૧

ધારણુ ભજન વગેરે સર્વેની અપેક્ષા ફલના સાધનમાં હોય છે. એવો નિયમ નથી તેથી શ્રુતિ તથા સ્મૃતિથી ધારણાદિ પ્રતિ તેનો વિરોધ નથી.

અથર્વણોપનિષત્માં કહેવાય છે. “જે આ પરબ્રહ્મની ધારણુ કરે છે, રસન કરે છે, ભજે છે, ધ્યાન કરે છે, પ્રેમ કરે છે. શ્રવણુ કરે છે, શ્રવણુ કરાવે છે, ઉપદેશ આપે છે. આચરણુ કરે છે તે અમૃત થાય છે” (ગો. પૂ. તા. ૧) ત્યાં ‘ધારણાદિનો સમુદાયજ અમૃતના સાધક છે કે દરેક પણ એવો સંશય થાય છે.

અહિંઆં ધારણાદિના સાધન કલાપને કહીને ફલ કહેવાય છે તેથી સમુદાય જ મુક્તિના સાધક છે. આ શ્રવણાદિ નવવિધ ભક્તિતત્ત્વ પણુ ઉપલક્ષક છે. આ પ્રમાણે જ તે રૂપે છે. એવો નિયમ નથી એમ અર્થ છે. અહિંઆં ઉપપત્તિને કહે છે. સર્વનો અવિરોધ છે “ચિત્તથી કૃષ્ણત્ત્વ ચિન્તન કરતાં સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે” (ગો. પૂ. તા. ૨) એવી શ્રુતિથી ફક્ત ચિન્તન જ તે પ્રમાણે કહેવાય. વળી “પંચપદ્મી જપતાં” વગેરે કહીને “બ્રહ્મમાં સંપન્ન થાય છે, બ્રહ્મમાં સંપન્ન થાય છે” (ગો. પૂ. તા. ૨) એ શ્રુતિથી ફક્ત કીર્તન તે રૂપે કહેવાય છે. વળી દરેક અમૃતત્ત્વ સાધક છે એવા પક્ષમાં જ સઘળી એ શ્રુતિઓનો અવિરોધ બને. આમ હોય તો “જે પરબ્રહ્મનું ધારણુ કરે છે” વગેરેમાં “તે અમૃત બને છે” એમ પદ ‘દરેકની સાથે સંબન્ધ રાખે છે એમ બાણુવું જોઈએ.

(શંકા) જેમ દરેક ‘દણ્ડાડિ દરેક ઘટના હેતુ છે એવી ઉક્તિમાં પણ એક જ તેનું જનક નથી, તેમ અહિંઆં પણ “એક એક ચિન્તન વગેરે તે પ્રમાણે છે” એ ઉક્તિમાં પણ ફલના સાધક તો તેનો સમુદાય છે એમ જો હોય તો કહે છે.

(ઉત્તર) એમ નથી. જે અર્થ જે પ્રમાણથી સમજાતો હોય તે તે પ્રમાણથી જેમ સિદ્ધ

કર્તાજ શ્રેષ્ઠ છે. ભગવાનરૂપી પુરુષાર્થ સ્વાધીન તરીકે ઉપલબ્ધ થાય છે. જેમ લોકમાં સ્વાધીન ભર્તૃકા સ્ત્રી પોતાના પતિનેજ ફલ તરીકે માને છે, તેનાથી અપાતી વસ્તુઓને નહિ, તેમ ભક્ત પણ ભગવાનનેજ ફલરૂપ માને છે. ૩૦

અધિ. ૯. સૂત્ર ૩૧—(૧) ધારણાદિ સામટાં મોક્ષનાં સાધન છે કે તે દરેક છૂટાં છૂટાં? અહિંઆં એકલા ચિન્તનને સાધન કહ્યું છે (૩) અહિંઆં એકલા કીર્તનને સાધન કહ્યું છે (૪) “જે પરબ્રહ્મને ધારણુ કરે છે” એ શ્રુતિથી જે ધારણુ કરનાર છે, જે કીર્તન કરનાર છે એમ તમામને ઉદ્દેશીને કહ્યું નથી. પણ અમે તે એકને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે અર્થાત્ દરેક જણ મોક્ષને મેળવે છે એમ જણાવે છે. આટલે ધારણાદિના સમુદાયને સાધનરૂપ કહેલ નથી. (૫) જેમ ઘડો બનાવવામાં દણ્ડ, ચક્ર એમ તમામની જરૂર છે, એટલા દણ્ડ કે ચક્રથી ઘડો બનેતો નથી તેમ ધારણાદિના સમુદાયથીજ મોક્ષ સધાય છે એમ

થાય તેમ તે માનવો જોઈએ. દષ્ટાદિ તે રૂપે છે તેવું પ્રત્યક્ષથી મહણુ થાય છે તેથી ત્યાં તે ભલે હો. પ્રકૃતમાં તો તેમનું તે રૂપ તો 'અલૌકિક' શબ્દથી બરાબર સમજાય તેવું છે. શ્રુતિ તો કહેલી જ છે. કહેલો 'ન્યાય' શ્રુતિઓમાં પણ 'તાત્પર્ય'નો નિર્ણાયક છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ.

અલૌકિક ^{૧૦}અર્થમાં લૌકિકનું સામર્થ્ય નથી તેથી, નહિતો બ્રહ્મથી મનદ્વારા પ્રજ્ઞની ઉત્પત્તિમાં ^{૧૧}નિષેધાદિની કલ્પના કરાય. સ્મૃતિ તો "કેવલ ભાવથી, ગોપીઓ, આયો, પક્ષીઓ મૃગો અને મૂઢબુદ્ધિવાળા નાગ, સિદ્ધો સત્વર મને પ્રાપ્ત થયા છે" (ભા. ૧૧-૧૨ ૮) "આટલું સાંખ્ય અને યોગથી" ઉપક્રમ કરીને અન્તે નારાયણ સ્મૃતિ વગેરે રૂપવાળી આમ જ કહે છે. આ અર્થને હૃદયમાં રાખીને સૂત્રકાર શબ્દ અને અનુમાનથી અર્થાત્ શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી કહે છે એમ અર્થ છે, અને તેમની ઉક્તિ છે. આથી સૂત્રકારનો અન્યપણ ^{૧૨}આશય છે એમ જણાય છે. જ્યાં કહેલાં સાધનના ^{૧૩}સ્તોમની સંપત્તિ એક ભક્તમાં હોય છે, ત્યાં એકથી જ મુક્તિમાં બીજાને સાધન જણાવનાર શ્રુતિના વિરોધથી શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણ મુક્તિથી અગ્નિવહિત પૂર્વ ક્ષણમાં સાથે લાગાં પણ સંભવતાં હોવાથી બીજી રીતે તેમની સિદ્ધિ સંભવતી હોય. તો પણ વિનિયમકના અભાવથી એકથી જ મુક્તિ છે એવો નિયમ નથી. માટે પ્રત્યેકને સાધક તરીકે જણાવનાર સઘળી શ્રુતિઓનો પરસ્પર વિરોધ છે. તો એક સ્થળે તે પ્રમાણે હોય તો તમામ સ્થળે તે હોય એવી આશંકા કરીને બાધકને કહે છે. શબ્દ અને અનુમાનથી પહેલાંની માફક ત્યાં પ્રત્યેક પણ મુક્તના હેતુ તરીકે કહેવાય છે તેથી તેમ નથી એવો અર્થ છે. જ્યાં પ્રત્યેક પણ તે પ્રમાણે હોય તો ત્યાં તેમનો સમુદાય સાધક હોય તેમાં તો શું કહેવું? એવો ભાવ છે. આથી આ પ્રયોગ ^{૧૪}સ્પષ્ટ છે એમ જાણવું જોઈએ.

૧૦ આધિકારિકાધિકરણ.

યાવદધિકારમવસ્થિતિરાધિકારિકાણામ્ ॥૩-૩-૩૨॥

અધિકારીઓની આ સ્થિતિ અધિકાર સુધી જ છે.

^૧પ્રથમ મુમુક્ષુથી મુક્તિના સાધન તરીકે કરાતા ભગવદ્ધર્મોના મુક્તિના સાધનનો પ્રકાર વિચારાયો છે. હવે તો ભગવાન પોતે વિચારેલા કાર્યને લૌકિક ઐશ્વર્ય વગેરેને

શંકા કરી છે. (૬) દષ્ટાદિનું દષ્ટાન્ત ધારણાદિના સમુદાય માટે આપી શકાય નહિ, કારણ કે દષ્ટાદિમાં તો તમામની જરૂર છે તે વગર ઘટ બનતો નથી એમ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ (૭) શ્રુતિથી (૮) દષ્ટાદિનો ન્યાય (૯) ધારણાદિના સમુદાયને. (૧૦) અલૌકિક અર્થમાં લૌકિક દષ્ટાન્ત ચાલી શકે નહિ (૧૧) ગર્ભાધાનાદિક. (૧૨) અભિપ્રાય (૧૩) સાધનનો સમૂહ (૧૪) સૂત્રના જનિયમ: શબ્દમાં સ્પષ્ટ પ્રયોગ છે. તેથી કદાચ બે કારણથી. કદાચ ત્રણ કારણથી કાર્યની ઉત્પત્તિ હોય તો પણ સર્વત્ર નિયમ નથી એમ શ્લેષથી જણાવતો અર્થ છે. ભાવાર્થ-ફક્ત પ્રાપ્તિમાં ભગવાનનું ધારણ, રસન, ભજન વગેરે તમામ સાથે લાગાં સાધન તરીકે અપેક્ષિત હોય છે એવો નિયમ નથી. આમાંનું પ્રત્યેક ફક્ત પ્રાપ્ત કરાવે છે તેમાં શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું પ્રમાણ છે. ૩૧

અધિ૦ ૧૦. સૂત્ર ૩૨-(૧) પ્રથમ અધિકરણ સાથે સંચિત કહેવાને આ અધિકરણનું પ્રયોજન

અશક્ય જાણીને સ્વ ઐશ્વર્યાદિકનું દાન કરીને જે જીવથી તે કરાવે છે તે ધર્મોથી રમુકત થાય છે કે નહિ એ વિચારાય છે. ત્યાં જીવકૃત ભગવાનના વિષયના ધર્મો જ્યાં તેના સાધક છે ત્યાં ભગવદ્દીય ધર્મો તેના સાધક સરળતાથી છે જ તે સ્વકૃતિથી અસાધ્ય તરીકે અવિધેય હોવાથી તેના સાધનોમાં અપ્રવેશ પણ છે એવા સંદેહમાં નિર્ણય કહે છે. જે જીવમાં જે કાર્યના સાધન માટે ભગવાને અધિકારનું દાન કર્યું છે તે કાર્યના સાધનમાં સમર્થ એવા જે સ્વધર્મોનું સ્થાપન ભગવાને તેટલા પૂરતું જ કર્યું છે. તે (ધર્મો) આધિકારિકો કહેવાય છે. તેના કાર્યની સંપત્તિ જ તેના અધિકારનું પ્રયોજન છે. તેથી ત્યાં સુધી જ તેમની તેમાં સ્થિતિ છે એવો અર્થ છે. આમ હોવાથી તેની ૧૦ તેની સંપત્તિમાં ૧૧ તે પણ નિવૃત્ત થાય છે. તેના સંબંધના ૧૨ ધર્મો પણ નિવૃત્ત પામે છે તેથી મુક્તિ પર્યન્ત તેમના ૧૩ વ્યાપારનો સંભવ નથી. ૧૪ ભગવાને તે પ્રમાણે જ તેમનો વિચાર કરેલો. ૧૫ હોવાથી ૧૬ મુક્તિ તો ૧૭ ભક્તિથી જ છે એવો ભાવ છે. ૧૮ બ્રહ્માની સાથે પ્રતિસંચર સંપ્રાપ્ત થતાં, પરાન્તે કૃતાર્થ આત્માવાળા પરમાત્માના પરપદમાં (વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાં) પ્રવેશ કરે છે. એ વાક્યથી તો કદપ સુધી જે સમર્થિ ૧૯ વગેરેનો અધિકાર છે તેના વિષયનું તે છે એમ જાણવું ૨૦ જોઈએ.

નહિતો ભગવાને જેનું દાન કર્યું છે તે અધિકારમાં જેનું સામર્થ્ય છે તેવા ૨૧ ભર-

કહે છે. (૨) સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે કે નહિ એમ અર્થ છે. જો સાયુજ્ય મેળવે તો ભક્તિ મુક્તિનું જનક ન થાય કારણ કે તેમનામાં ભક્તિનો અભાવ છે તેથી. જો ન મળે તો તેના અધિકારીની ભગવદ્દર્શના મુક્તિની પ્રતિબંધ બને. આ પ્રમાણે તે ભગવદ્ધર્મો વિષય છે. તે મુક્તિના હેતુ છે કે નહિ? એવો સંશય છે. (૩) પૂર્વપક્ષને કહે છે (૪) “રસતિ” વગેરેમાં કહેલા (૫) મુક્તિના સાધન તરીકે તેમનું વિધાન કરવું અશક્ય છે તેથી (૬) આધિકારિકોના (૭) અર્હિઆં બે પૂર્વપક્ષથી સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રથમ પૂર્વપક્ષમાં કહે છે ભગવાન જ્યારે પોતાના કાર્યના કર્તા તરીકે આધિકારિકોનો અંગીકાર કરે છે ત્યારે તે ધર્મોનું દાન કરે છે તેથી તેમાં વરણ એજ હેતુ છે. આથી તેનાથી પણ મુક્તિ મળે છે. બીજા પક્ષમાં કહે છે. સ્વ કાર્યને માટે વિધાનનો અભાવ હોવાથી તે નથી. (૮) તે ધર્મો જેને જેવો અધિકાર તે પ્રમાણે ધર્મો તેમને આપેલા છે (૯) કાર્ય પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી તે ધર્મો તેમનામાં હોય છે (૧૦) તે કાર્ય સિદ્ધ થતાં, તે ધર્મો નિવૃત્ત થાય છે. (૧૧) અધિકાર (૧૨) અધિકાર નિવૃત્ત થતાં તેના ધર્મો પણ નિવૃત્ત થાય છે. (૧૩) અધિકારની સાથે ધર્મો નિવૃત્ત થતા હોવાથી મોક્ષ પર્યન્ત તેમના ધર્મોના વ્યાપારનો સંભવ નથી (૧૪) આમાં લોકજ્ઞ તુ લીલાકૈવલ્યમ એ ન્યાયનું પ્રમાણ પ્રથમ આપ્યું હતું. અર્હિઆં ભગવાનનાં વાક્યો પણ પ્રમાણરૂપ છે એમ કહે છે (૧૫) ભગવદ્વાક્ય જેવાં કે “સ્થાનં પુરન્દરાદૃત્વા બલયે દાસ્યતીશ્વરઃ” વગેરે (૧૬) ભગવાને કાર્યની સિદ્ધિ માટે જ તે ધર્મોનો વિચાર કરેલો હોવાથી વરણના તે હેતુ હોય તો પણ મુક્તિના હેતુ નથી (૧૭) મુક્તિ તો ભક્તિથી જ છે, ભક્તિના અભાવમાં તે ધર્મોનો પ્રકૃતિમાં લય હોય છે. જો તે અધિકારીઓ ભક્તો હોય તો અધિકારની સમાપ્તિ પછી ભક્તિ ફલોન્મુખ બને છે. તેથી ભક્તિથી મુક્તિ થવામાં હાનિ નથી માટે “મુક્તિ તો ભક્તિથી જ” એમ કહ્યું છે. (૧૮) જો અધિકારવાળા ધર્મોનો મુક્તિ પર્યન્ત વ્યાપાર ન હોય તો “બ્રહ્માની સાથે તે સંધળા” એ વાક્યમાં અધિકારના અન્તમાં મુક્તિનું જે કથન કર્યું છે તે વિરુદ્ધ બને માટે કહે છે (૧૯) ચતુર્દશ મન્યન્તરો તથા સ્વર્ગના અભિમાની દેવતાઓ (૨૦) અધિકારની સમાપ્તિના સમયમાં પણ તે ભક્તિની ફલોન્મુખતા ભગવાને વિચારેલી હોવાથી તે સમયે પણ તેનાથી જ તેમની મુક્તિ છે, અધિકારવાળા ગુણોથી નહિ. (૨૧) અર્હિઆં ભરતનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે. ભરતના અધિકારની સમાપ્તિ થવા છતાં

અધિકારની સમાપ્તિમાં મુક્તિને કહેત નહિ. “કૃતાર્થ થયેલા આત્માવાળા” એવા પદથી ભગવાનમાં અંતઃકશ્યપાળાઓનો જ પર ભગવાનના વ્યાપિ વૈકુણ્ઠમાં પ્રવેશ કહેવાય છે, આધિકારિક ગુણોથી નહિ. ૩૨

૧૧ અક્ષરધિયામિત્યધિકરણ.

અક્ષરધિયાં ત્વરોધઃ સામાન્યતઃજ્ઞાવાભ્યામૌપસદ

વત્તદુક્તમ્ ॥૩-૩-૩૩॥

અક્ષરની ઉપાસનાની તો ગણુના *સામાન્ય ભાવ તથા ભગવદ્ભાવથી છે.

ઔપસદની માફક. તે (ગીતામાં) કહેલ છે.

^૧શંકા—કહેલાં અથર્વણોપનિષદના વાક્યોથી ભગવાનના ધર્મો ^૨એ મુક્તિનું સાધન કહેવાય છે. અન્ય શ્રુતિઓમાં “તેને જ જાણીને મૃત્યુને તરી જાય છે. અચનને માટે બીજો માર્ગ નથી?, (૧વે. ૩-૮) “જ્ઞાનથી જ તો કૈવલ્ય છે. આત્માને જાણનાર શોક ને તરે છે” (છાં. ૭-૧-૩) “બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મ જ થાય છે” વગેરેમાં જ્ઞાનને જ મુક્તિનું સાધન કહ્યું છે. ^૩શ્રુતિત્વના ^૪અવિશેષથી બન્ને તે પ્રમાણે હોય તો કારણની વિજ્ઞાતીયતામાં કાર્યની વિજ્ઞાતીયતા આવશ્યક હોવાથી મુક્તિમાં તેનો ^૫અસંભવ છે તેથી. “ભક્તિથી મને જાણે છે” (મ. ગી. ૧૮-૫૫) એ વાક્યથી ભક્તિમાં જ્ઞાનનો પણ સંભવ છે તેથી જ્ઞાનથી જ મુક્તિ છે એવા ^૬પૂર્વપક્ષમાં જ્ઞાનના સાધનત્વની

તેને મુક્તિ મળી છે તેથી આધિકારિક ગુણો એ મુક્તિના હેતુ નથી. (૨૨) ઉપર ટાંકેલા અવતરણમાં “કૃતાર્થ આત્માવાળા” એવા જે શબ્દો છે તેનો અર્થ આપે છે (૨૩) આ સૂત્રનો સિદ્ધાન્ત જણાવતાં શ્રીપુરુષોત્તમજી નીચેની કારિકા યોજે છે મક્તાધિકારિણાં મુક્તિરન્યથા પ્રકૃતૌ લયઃ । પુનઃ સૃષ્ટૌ તથૈશ્વર્ય કાર્મિણાં પુનરાગતિઃ અર્થાત્ ભક્તિથીજ મુક્તિ છે. ભક્તિના અભાવમાં જ્ઞાની બ્રહ્મમાં, બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ પામે છે, અને બીજાઓ પ્રકૃતિમાં પ્રવેશ પામે છે. ભાવાર્થ—અમુક કાર્યની સિદ્ધિ માટે ભગવાન અમુક અધિકારી પુરુષમાં અમુક ધર્મોનું સ્થાપન કરે છે, તે ધર્મો તે કાર્યની સમાપ્તિ પર્યન્ત ટકે છે. પછીથી ભગવાન તે ધર્મો તે પાછા ખેંચી લે છે. આથી જે અધિકારીઓ છે તેમની પણ મુક્તિ ભક્તિ-થીજ સંભવે છે; બીજી રીતે નહિ.

અધિ. ૧૧. સૂત્ર ૩૩—(૧) અન્ય શ્રુતિમાં અક્ષર જ્ઞાનને પણ મુક્તિનું કારણ કહ્યું તે તેથી ત્યાં જણાવેલા પ્રકાર વિષે આ અધિકરણમાં વિચાર કરવામાં આવે છે (૨) પ્રથમ શ્રુતિમાં કહેલા કારણ બજન વગેરે ધર્મો (૩) પૂર્વપક્ષ કહે છે (૪) ભક્તિ તથા જ્ઞાન બન્નેને શ્રુતિમાં મુક્તિનું કારણ જણાવ્યું છે. ત્યાં મુક્તિના કારણ તરીકે જ્ઞાન તથા ભક્તિનો વિશેષ નથી (૫) અસમાનતામાં (૬) કાર્ય સમાન હોય તો પછી તેને ઉત્પન્ન કરનાર કારણો જ્ઞાન તથા ભક્તિ એક જાતનાં હોવાં જોઈએ. જે જ્ઞાન અને ભક્તિ ઉભય એક જાતનાં ન હોય તો પછી તેમનું કાર્ય મુક્તિ તે એકરૂપ ન બનતાં વિજ્ઞાતીય બને. (૭) જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતી મુક્તિ અને ભક્તિથી ઉત્પન્ન થતી મુક્તિ તે બન્ને એક જાતની છે, તે જૂદી જૂદી જાતની નથી. તેથી ત્યાં વૈજ્ઞાત્યનો અસંભવ છે (૮) વળી ભ. ગી. ૧૮-૫૫માં ભક્તિથીજ જાણવાનું કહેલું હોવાથી, ભક્તિમાં પણ જ્ઞાન હોવાથી જ્ઞાનથીજ મુક્તિ છે એમ કહેવું વધારે ઠીક છે એવો પૂર્વપક્ષ છે (૯) સિદ્ધાન્ત

* આ શબ્દના અર્થ માટે જૂઓ સૂત્રના પદાર્થ. ત્યાં જે રીતે તે સમજાવેલ છે.

૧૦નિરૂપણ શ્રુતિના તાત્પર્યનું નિરૂપણ કરતાં ૧૧પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ મુક્તિ શબ્દથી વાચ્ય હોવાથી તેનું ભજન જ તેને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે એમ હૃદયમાં ધારણ કરીને કહે છે. 'તુ' ૧૨શબ્દ પૂર્વપક્ષના નિરાસમાં છે. વાજસનેયમાં સંભળાય છે કે “હે ગાર્ગિ આ અક્ષરને અસ્થૂલ તથા અણુ પ્રાક્ષણો કહે છે” (બૃ. ૩-૮-૮) વગેરે. તેમ આચર્યણમાં પણ છે “તે પરા જેનાથી અક્ષરબ્રહ્મ સમજાય છે” (મું. ૧-૧-૫) આનાથી જ્ઞાન માર્ગમાં અક્ષરના વિષયના જ જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, પુરુષોત્તમના વિષયનું ૧૩નહિ એમ અનિશ્ચય કરાય છે. “બ્રહ્મને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તૈ. ૨-૧) એ શ્રુતિમાં ૧૪અક્ષર બ્રહ્મના જાણનાર અક્ષરથી પરની પ્રાપ્તિ કહેવાય છે. “અક્ષરથી પણ ઉત્તમ” (ભ. ગી. ૧૫-૧૮) એ ભગવાનના વાક્યથી અક્ષરાતીત પુરુષોત્તમ છે. “ભક્તિથી મને જાણે છે” (ભા. ગી. ૧૮-૫૫) એ વાક્યમાં “મને” ૧૫એ શબ્દથી પુરુષોત્તમના વિષયનું જ્ઞાન કહેવાય છે. અક્ષરના વિષયનું નહિ. વળી ૧૬બ્રહ્મભૂતના ભક્તિના લાભની ઉક્તિથી અને ૧૭તે આનન્દાંશના આવિર્ભાવ રૂપ હોવાથી અને ૧૮તે અવિદ્યાના નાશથી જન્ય હોવાથી, અને તે ૧૯અક્ષર જ્ઞાનથી જન્ય હોવાથી ૨૦પૂર્વકક્ષામાં વિશ્રાન્તજ અક્ષર જ્ઞાન છે. એમ હોવાથી અક્ષરના વિષયવાળી ધીની મુક્તિના સાધનોમાં શ્રુતિમાં ગણના છે. તે સામાન્ય અને તેના ભાવના હેતુઓથી છે પુરુષોત્તમના ૨૧સંબંધી સંબંધમાં મુક્તિ એનું નામ સામાન્ય. “બ્રહ્મભૂત, પ્રસન્નાત્મા શોક કરતો નથી તથા ઇચ્છા કરતો નથી. સઘળા ભૂતોમાં સમાન મારી પરા ભક્તિને મેળવે છે” (ભા. ગી. ૧૮-૧૪) એ વાક્યથી બ્રહ્મભાવ પછીથી જ ભગવદ્ભાવનો સંભવ છે તેથી અને તેનાથી પુરુષોત્તમમાં પ્રવેશ છે તેથી બ્રહ્મભાવનો પરમ્પરાથી ઉપયોગ છે. માટે બંને હેતુઓથી તે પ્રમાણે અર્થ છે. ખરી રીતે તો પુરુષોત્તમની ભક્તિ જ મુક્તિ છે એમ ભાવ છે. શંકા—અક્ષર અવિષ્ટ

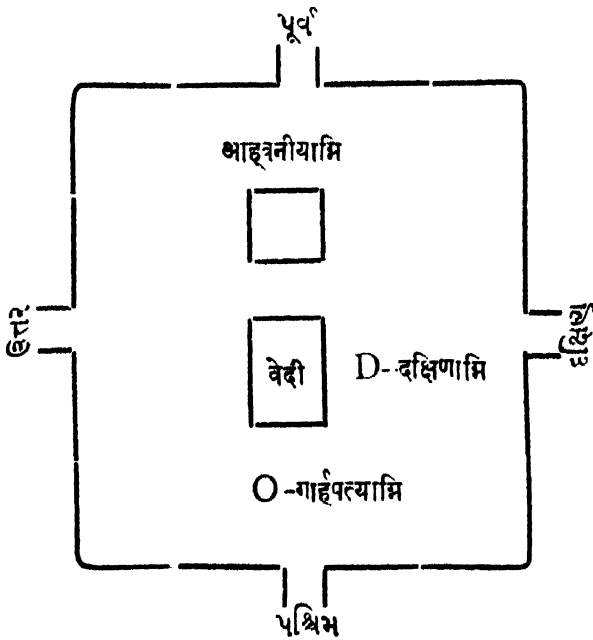
આપે છે. (૧૦) પૂર્વપક્ષી જ્ઞાનને મુક્તિનું સાધન શ્રુતિના આધારે માને છે (૧૧) મુક્તિ એટલે શું તેનો અર્થ સમજાવે છે. પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ એજ ખરી મુક્તિ છે. અને તે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનાર ભજનજ છે એમ જણાવે છે (૧૨) સૂત્રમાં તુ શબ્દ જે મુક્યો છે તેનું તાત્પર્ય આપે છે, અર્થાત્ જ્ઞાનથી મોક્ષ નથી પણ ભક્તિથી છે. એજ ખરો સિદ્ધાન્ત છે અન્ય નહિ એમ તે સૂચવે છે (૧૩) જ્ઞાનમાર્ગમાં અક્ષર બ્રહ્મ એજ વિષય છે, પુરુષોત્તમ નહિ. તેથી જ્ઞાની અક્ષર બ્રહ્મ સુધી પહોંચે છે, પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ તેનાથી નથી. (૧૪) અક્ષર બ્રહ્મથી પુરુષોત્તમ પર છે એમ જણાવે છે (૧૫) “મને” એટલે અક્ષર બ્રહ્મ નહિ પણ પૂર્ણપુરુષોત્તમ. તે જ્ઞાનથી જાણવામાં આવતા નથી પણ ભક્તિથી એમ કહે છે. અર્થાત્ પૂર્ણ પુરુષોત્તમની બાબતમાં જ્ઞાનનું સાધન સામર્થ્ય નથી. ત્યાં સુધી જ્ઞાન પહોંચી શકતું નથી (૧૬) બ્રહ્મરૂપ થયેલ મુક્ત જીવને પણ ભક્તિ મેળવવાની હોય છે તેથી. બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ। સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ગ્ધ્વં લભતે પરામ્। (૧૭) ભક્તિની પ્રાપ્તિ (૧૮) અવિદ્યાના નાશ પછી ભક્તિ રહુરે છે (૧૯) અવિદ્યાનો નાશ અર્થાત્ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ માટે અક્ષરના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે (૨૦) પ્રથમ કોટિમાં અર્થાત્ અક્ષરનું જ્ઞાન તે પ્રથમ કક્ષાનું છે. ઉચ્ચ કક્ષાનું નહિ. અક્ષર જ્ઞાનની જરૂર એટલા માટે કે તેથી અવિદ્યાનો નાશ થાય. અવિદ્યાનો નાશ થતાં ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ભક્તિ પ્રાપ્ત થવી એટલે ભગવાનના આનન્દાંશનો આવિર્ભાવ થવો. આ સ્થિતિ બ્રાહ્મી દશા પછીની છે. (૨૧) પુરુષોત્તમના સંબંધીનો સંબંધ તેમના ધામરૂપ અક્ષરના જ્ઞાનમાં પણ હોય છે. આનું નામ સામાન્ય. અક્ષરના જાણનારાઓનો મુક્તિના સાધનમાં પ્રવેશ છે. મર્યાદામાર્ગીઓનો પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિમાં સ્વરૂપની

તરીકે તેવા ઉપાસકો પણ તેવા છે તેથી કેટલાંકને ત્યાં જ લય છે. કેટલાકને ^{૨૨}ભક્તિનો લાભ છે તેથી. આ શી રીતે સંભવે? એવી આશંકા કરીને દૃષ્ટાન્તથી ત્યાં ^{૨૩}હેતુને કહે છે. ઉપસદ્દ નામના કર્મમાં તાનૂનાત્ર સ્પર્શ નામનું ઔપસદ્દ કર્મ છે. ત્યાં “ચોથી ધીની થાળીમાં આવેલા ધીમાં, સુચામાં, અથવા ચમસમાં જે ધી ચાર અગર પાંચ વખત ગૃહીત હોય તેનું બરાબર ખણ્ડન કરે છે, તે તાનૂનાત્ર કહેવાય” અનાદૃષ્ટમત્તિ (તૈ. સં. ૧-૨-૧૦) એ મન્ત્રથી સોળ પણ ઋત્વિજો યજમાનની સાથે તનુનમાનો ^{૨૪}અવમર્શ કરે છે. “અનુ મે વીક્ષામ્” (તૈ. સં. ૧-૨-૧૦) એ મન્ત્રથી યજમાન “તે તાનૂનાત્રનો સ્પર્શ કરતો જે ઋત્વિજની કામના કરે છે, તે ‘આ યજ્ઞની કીર્તિને પ્રાપ્ત કરે’ એમ પ્રથમ તેનો સ્પર્શ કરે” (આ. સૂ. ૧૧-૧૪) એમ શ્રુતિમાં તથા કલ્પમાં ^{૨૫}સંભળાય છે.

યોગ્યતાના સંપાદક તરીકે પ્રવેશ છે (૨૨) “બ્રહ્મને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તૈ. ૨-૧) એ શ્રુતિમાં કહેલ પરપ્રાપ્તિના સાધન રૂપ ભક્તિનો (૨૩) ભગવદ્વિચ્છારૂપ હેતુ (૨૪) સ્પર્શ (૨૫) અક્ષર બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અવિશિષ્ટ હોવાથી તેના ઉપાસકોનું સ્વરૂપ પણ અવિશિષ્ટ હોવું જોઈએ અને તેથી કેટલાક અક્ષરોપાસકોનો અક્ષરમાં લય અને કેટલાકને ભક્તિલાભ થાય એ પ્રસંગ કેમ સંભવે? આવી શંકા વાદીને થાય છે. તેના ઉત્તરમાં સૂત્રકાર અને તેની સાથે ભાષ્યકાર કહે છે કે ઉપસદ્દ કર્મના સંબંધિ (તાનૂનાત્ર) ની માફક.

હવે આપણે ઉપસદ્દ દૃષ્ટાન્ત તપાસીએ. અગ્નિષ્ટોમ એ સોમયાગનો પ્રકૃતિ યાગ છે અને ખીજ બધા વિકૃતિ (ગૌણ) યાગ છે. અગ્નિષ્ટોમમાં પ્રથમ ક્યાં યજ્ઞ કરવો એ નિશ્ચય કરી યજ્ઞીય પ્રદેશનો નિર્ણય કરે છે અને પછી યજમાન દીક્ષણીયેષ્ટિ કરી યજ્ઞની દીક્ષા લે છે. ત્યાર પછી એક અરુણા ગાય આપી સોમ (અથવા સોમ રાજ) ને ખરીદે છે અને તેને (સોમ રાજને) શકટમાં બેસાડી પ્રાચીનશાલા (મુખ્ય યજ્ઞ કરવાની જગ્યા) માં લાવે છે અને આહવનીયામિની દક્ષિણે લાડડાના આસન ઉપર મૃગચર્મ

પાથરી સોમરાજને પધરાવે છે. સોમરાજ યજમાનના અતિથિ થયા એટલે યજમાનને સોમરાજરૂપી અતિથિની પૂજા કરવા માટે આતિથ્ય-ઘટ્ટિ કરવાની ફરજ પડે છે. (જેમ અતિથિ ઘેર આવ્યો હોય અને તેની મધુપર્કદિથી પૂજા કરીએ તેમ) આતિથ્ય ઘટ્ટિમાં પ્રથમ મધુપર્કથી સોમની પૂજા કરી, નિર્મન્થનથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી તેમાં આહુતિ આપે છે. આ ઘટ્ટિમાં પાંચ પ્રયાજોનો (પ્રયાજ=પ્રધાન યાગની પૂર્વે જે મન્ત્રો વડે આહુતિ અપાય તે અને અનુયાજ એટલે યાગની પછી જે મન્ત્રો વડે આહુતિ અપાય તે.) ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને છેલ્લા પ્રયાજ વડે ધ્રુવા અને પુરોડાશનું આજ્ય વડે લેપન (અભિ ધારણ) કરે છે અને પછી ‘પ્રણીતા’ નામના પાત્રને નમાવી મન્ત્રોચ્ચાર કર્યા વિના ‘ધ્રુવા’ પાત્રને આજ્યથી ભરવામાં આવે છે. (આ કામ અધ્વર્યુ કરે છે) અહિં આતિથ્યેષ્ટિ

અહિઆં સઘળા ઋત્વિજોની બાબતમાં તાનૂનત્રત્વ એક હોવા છતાં પણ જેના તરફ

પૂર્ણ થાય છે. ભાષ્યમાં જે આતિથ્યયાઃ ધ્રૌવાત્ (x. આઝ્યાત્) વગેરેનો ઉપન્યાસ છે તે ઉપરિનિર્દિષ્ટ આતિથ્યેષ્ટિના છેલ્લા ભાગમાં 'ધ્રુવા' પાત્રમાં જે આન્ય ભરવામાં આવ્યું તેનો છે.

આતિથ્યેષ્ટિ પૂરી થયા પછી યજ્ઞ નિર્વિદ્ધ સમાપ્ત થાય તેટલા સારુ ત્રણ ઉપસદ્-ધષ્ટિ કરવામાં આવે છે. આથી એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે આતિથ્યેષ્ટિ પછી ઉપસદ્ધિષ્ટિનો પ્રારંભ છે. હવે ઉપસદ્ધિષ્ટિમાં યજ્ઞ સારામાં સારો થાય એટલા સારુ યજ્ઞમાન અને ૧૬ ઋત્વિજોનો સંબંધ બણો સારો હોવો જોઈએ અને તે સખ્ય સિદ્ધ કરવાને માટે તાનૂનત્ર સ્પર્શના રૂપમાં એક પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવે છે કે અમે બધા પરસ્પર દળીમળીને યજ્ઞમાન રાગનું કામ સારુ કરીશું. અર્થાત્ તાનૂનત્ર કર્મ એ એક જાતનું કરારનામું (સલાહ સંપત્તી કામ કરવાનો કરાર) જ કહેવાય. હવે તાનૂનત્ર કર્મનો વિધિ નીચે પ્રમાણે છે.

આતિથ્યેષ્ટિ સમાપ્ત થયા પછી વેદી ઉપર 'કંસ' પાત્ર (ભાષ્યકાર 'સુક્ર' નો ઉપન્યાસ કરે છે) અથવા 'ચમસ' પાત્ર મૂકવામાં આવે છે અને તેમાં ઉપર જણાવેલા આતિથ્યેષ્ટિના ધ્રુવાપાત્રમાં જે આન્ય ભરવામાં આવ્યું હતું તે આન્યમાંથી (ભાષ્યકારના અભિપ્રાયે સુક્ર અથવા ચમસ એ પાત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને સુક્રમાં ચાર વખત આન્યનો ભાગ નાખવાનો અને ચમસમાં ધ્રુવામાં રાખેલા આન્યમાંથી પાંચ વખત ભાગ નાખવાનો) અને તે મૂકેલા ('કંસ' અથવા 'સુક્ર' પાત્રમાં અથવા 'ચમસ' પાત્રમાં) આન્યને જ તાનૂનત્ર કહેવામાં આવે છે. ધ્રુવાસ્થ આન્યમાંથી ન્યારે પાંચ વખત ભાગ લઈ ચમસમાં મૂકવામાં આવે ત્યારે દરેક ભાગ વખતે નીચેના પાંચ મંત્રોમાંથી અનુક્રમે એક એક મંત્ર બોલવાનો હોય છે.

૧ બાપતયે ત્વા ગૃહ્ણામિ । (આ મંત્ર બોલીને એક ભાગ ધ્રુવાસ્થ આન્યમાં સુક્ર અથવા ચમસમાં નાખવાનો છે) ૨ પરિપતયે ત્વા ગૃહ્ણામિ । ૩ તનૂનત્રે ત્વા ગૃહ્ણામિ । ૪ શાક્વરાય ત્વા ગૃહ્ણામિ । ૫ શક્મન્નો જિષ્ણાય ગૃહ્ણામિ ।

આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ છે કે સુક્રમાં ચાર વખત લેવાએલા આન્ય ભાગને અથવા ચમસમાં પાંચ વખત લેવાએલા આન્ય ભાગને તાનૂનત્ર સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. હવે યજ્ઞમાન અને ૧૬ ઋત્વિજો આ તાનૂનત્રનો સ્પર્શ કરે છે (સાક્ષાત્ સ્પર્શ કરે અથવા દર્બના ટુકડા વતી કરે) અને તે વખતે અનાષ્ટમસિ દત્વાદિતો (કૃષ્ણ યજુર્વેદ I. 2-10-2) ઉચ્ચાર કરે છે, આ કર્મને તાનૂનત્રાવમર્શન કહેવામાં આવે છે. પછી અધ્વર્યુ યજ્ઞમાન પાસે કહેવડાવે છે કે અનુ મે દીક્ષાં દીક્ષાપર્તિર્મન્યતામનુતપસ્તપસ્યતિરજ્જસા ઇલાદિ અને પછી બધા ઋત્વિજોને ક્રમવાર બોલાવી તાનૂનત્રને સુંધે છે. આ કર્મને તાનૂનત્રાવધાણ કહેવામાં આવે છે. હવે સોળે ઋત્વિજોએ યજ્ઞમાનની સાથે તાનૂનત્રનો સ્પર્શ કરેલો છે અને તેથી સર્વેનો અધિકાર સરખો છે, છતાં પણ યજ્ઞમાનને જે ઋત્વિજને યજ્ઞનો યજ્ઞ અપાવવો હોય તેને જ (ફરીથી) પ્રથમ તાનૂનત્રનો સ્પર્શ કરાવે છે અને જે બધાને જ યજ્ઞ અપાવવો હોય તો બધાને જ સ્પર્શ કરાવે છે અને આમાં માત્ર યજ્ઞમાનની જ ઇચ્છા નિયામક છે અને તેથી પ્રશ્ન અથવા શંકાને અવકાશ નથી.

તેજ પ્રમાણે દાર્શનિકમાં અક્ષર બ્રહ્મની ઉપાસનાથી સર્વે ઉપાસકોનો અધિકાર સરખો છે છતાં પણ કેટલાકનો અક્ષરમાં લય અને કેટલાકને ભક્તિલાભ એ વ્યવસ્થામાં ભગવદ્દિચ્છા જ નિયામક છે.

તાનૂનત્ર સંજ્ઞા વિષે, આપસ્તંબ શ્રૌત સૂત્રના ટીકાકાર રુદ્રદત્ત નીચે પ્રમાણે કહે છે-તનૂનત્ર-સમ્બન્ધાત્ તાનૂનત્રમિતિ આઝ્યસમાખ્યા યેન ઋત્વિજઃ સઘ્યમુપગચ્છન્તિ । અર્થાત્ અગ્નિની એક વિભૂતિ અથવા સ્વરૂપ જેનું નામ તનૂનત્ર છે તેની સાથે સંબંધ હોવાથી આન્યને તાનૂનત્ર તાનૂનત્ર કહેવામાં

સ્નેહના અતિશયથી તે પ્રમાણેની ઈચ્છા થાય છે ત્યાંજ તે પ્રમાણે કૃતિ છે; અન્ય તરફ નહિ. આથી ત્યાં એવો પ્રશ્ન સંભવતો નથી કે શા માટે અવિશિષ્ટમાં આ પ્રમાણે કૃતિ હોય? તેજ પ્રમાણે અહિંમાં પણ અર્થ છે.

(શંકા)—શ્રવણાદિ જેમ પુરુષોત્તમના સંબંધી તરીકે તેની ^{૨૬}પ્રાપ્તિનો હેતુરૂપ છે તે પ્રમાણે અક્ષરની પણ ભલે હો. એવી શંકાનો નિરાસ અસુર જીવોના અધિકારના પુંજને દૂર કરનાર, ચક્રવંશના ઉદયાચલના ચૂડામણિથી કરાયો છે. ^{૨૭}જાતે તેને જણાવવાનું ઉચિત નથી એ આશયથી કહે છે. તે ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે એમ અધ્યાહાર છે. ^{૨૮} ત્યાં “વેદના જાણનાર જે અક્ષરને કહે છે” (ભ. ગી. ૮-૧૧) થી ઉપક્રમ

આવે છે અને આપણે ઉપર જોયું છે કે જે પાંચ મંત્રો પાંચ વખત બોલવાના છે તેમાં ત્રીજો મધ્યસ્થ મંત્ર તત્ત્વપાત્ર વિષેનો છે અને આ રીતે તત્ત્વપાત્ર સાથે આજ્ઞયનો સંબંધ સ્થાપી શકાય છે. આ આપણા પ્રાચ્ય વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય.

હાજ જેવા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય જુદો છે. તેઓના મતે તાનૂનજ્ઞ શબ્દનો તત્ત્વપાત્ર એ અમિના નામ સાથે સંબંધ નથી. તાનૂનજ્ઞ કર્મમાં ઋત્વિજને સારું કામ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે અને યજ્ઞમાનની સાથેને સંબંધ કુટુંબના માણસની માફક ગાઢ કરે છે. આ જાતુભાવ ઘણા નિકટ સંબંધથીજ એકના શરીરની નજીક બીજાનું શરીર લઇ જઇએ અને જે નિકટ સંબંધ થાય તેનાથીજ શક્ય છે. તેથી તાનૂનજ્ઞ શબ્દમાં શરીરનો વિચાર પ્રધાન છે અને તેથી તનુ ઉપરથી કાંઈ પણ રીતે આવેલો હોવો જોઇએ. હવે પાઠ ભેદનો વિચાર કરીએ.

ભાષ્યકારે શ્રુતિ અને કલ્પમાંથી (શ્રૂયતે શ્રુતૌ કલ્પે ચ) વાક્યો આપ્યાં છે. અનાવૃષ્ઠમસિ અને અનુ મે દીક્ષામ્ એ શ્રુતિ છે અને બાકીનો અલ્પ ભાગ છે. ભાષ્યકાર આપસ્તમ્બીય હોવાથી આપ સ્તમ્બ શ્રૌત સૂત્રના ૧૧મા કલ્પની પ્રથમ કંડિકામાં કેટલાક ભાગ આપે છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે.

આતિથ્યાયા ધૌવાત્ છુચિ ચમસં વા તાનૂનજ્ઞં સમવચતિ । ચતુરવત્તં પશ્ચાવત્તં વા । આપતયે ત્વા ગૃહ્ણામી ત્ચૈતૈઃ પ્રતિમન્ત્રમ્ । ૧ । અનાવૃષ્ઠમસીતિ યજમાન સસદશ ઋત્વિજઃ તાનૂનજ્ઞં સમવમૃશન્તિ । ૨ । અનુ મે દીક્ષા મિતિ યજમાનઃ । ૩ ।

યં કામયેત યજ્ઞયજ્ઞસમૃચ્છેદિતિ તં પ્રથમમ્ । યદિ કામયેત સર્વાનિતિ સર્વાન્ સહ અવમર્શયેત । ૪ ।

આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે ભાષ્યકારે આપ૦ શ્રૌ૦ સૂ૦ નો ભાગજ લઇ આમ તેમ સમજણ પડે તેટલા સારુ મક્યો છે.

રા. તેલીવાળા રશ્મિવાળા ભાષ્યમાં આતિથ્યાયાં ધૌવ્યાત્ પાઠ સ્વીકારે છે અને નીચે અતિથ્યાયાઃ અને ધૌવાત્, ધૌવાજ્યાત્ પાઠો આપે છે. આપ૦ શ્રૌ૦ સૂ૦ નો વિચાર કરતાં ખરો પાઠ આતિથ્યાયાઃ ધૌવાત્ હોવો જોઇએ. આતિથ્યાયાં ધૌવાત્ ચાલી શકે પણ આતિથ્યાયાં ધૌવ્યાત્માં જરા હરકત પડે. રશ્મિકારનો ધૌવ્યા પાઠ સ્વીકારીએ તો પણ તેમણે અર્થ આપ્યો છે તે પ્રમાણે દ્રાવિડી પ્રાણાયામ થાય છે. બીજું રશ્મિકાર અતિથ્યાયાં ને ચતુર્થ્યમ્ રૂપે સમજાવે છે પણ તે કાંઈ રીતે બંધ બેસતું નથી. આતિથ્ય-રશ્મિના પર્યાય તરીકે ચતુર્થ્ય એ અસ્થાને છે એમ મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે. (ચતુર્થ્ય) નામનો એક સ્માર્ત સંસ્કાર અથવા ગૃહ્ય સંસ્કાર છે અને તે વિવાહ સંસ્કાર પછી વરને ઘેર તત્ત્વ દંપતીએ કરવાનો હોય છે, પણ તેનો આ શ્રૌત સંસ્કાર સાથે કશો સંબંધ હોઈ શકે જ નહિ)+ (૨૬) પુરુષોત્તમની (૨૭) ભગવાને ઉપરની શંકાનો નિરાસ કર્યો છે તેથી બાદરાયણ તેનો નિરાસ કરવા માગતા નથી એમ જણાવવાને સૂત્રમાં તદુક્તમ્ “તે ગીતામાં કહ્યું છે” એમ કહે છે (૨૮) ગીતાનાં અવતરણ

+ આ આંક ૨૫ ઉપરની તમામ નોંધ મારા મિત્ર પ્રો. ગોવિન્દલાલ હ. ભટ્ટ એમ. એ. તરફથી મળી છે અને તે માટે હું તેમનો ઉપકાર માનું છું.]

કરીને “તે પર ગતિને મેળવે છે” (ભ. ગી. ૮-૧૩) ત્યાં સુધી અક્ષરની પ્રાપ્તિના ઉપાયને કહીને “અનન્યચિત્તવાળો સતત” (ભ. ગી. ૮-૧૪) વગેરેથી સ્વપ્રાપ્તિના ઉપાય તથા ^{૨૯}વૈલક્ષણ્ય કહીને ^{૩૦}પોતે ફક્ત ભક્તિથી જ લભ્ય છે એમ જણાવવાને ^{૩૧}પ્રથમ ક્ષર અને અક્ષરના સ્વરૂપને કહે છે. “હઝારો યુગ સુધી” (ભ. ગી. ૮-૧૭)થી ઉપક્રમ કરીને “(પ્રજ્ઞાના) દિવસના આરંભમાં ઉત્પન્ન થાય છે” (ભ. ગી. ૮-૧૮) સુધી ક્ષરના સ્વરૂપને કહીને “અન્યભાવ તો તેનાથી પર છે” (ભ. ગી. ૮-૨૦) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને “તે માફ ધામ પરમ છે” (ભ. ગી. ૮-૨૧) ત્યાં સુધી અક્ષરના સ્વરૂપને કહ્યું છે. અહિંઆં પ્રથમ ક્ષરના સ્વરૂપને કહ્યું છે. “પર તો તેનાથી” (ભ. ગી. ૮-૨૦) એમ અહિંઆં ક્ષર કરતાં જ પર કહેવાય છે. તે શબ્દનો પ્રથમ પરામર્શ હોવાથી તેને જ પ્રથમ કહેલ છે તેથી. માટે જ ^{૩૨}અક્ષરની વ્યાવૃત્તિ ઠરનાર શબ્દ કહેલો છે. આથી નિત્ય હોવાથી ક્ષરણના અભાવથી. અક્ષર શબ્દથી જીવજ કહેવાય છે, પુરુષોત્તમના અધિષ્ઠાન રૂપ જીવાતીત નહિ એમ નિરાસ કર્યો. “જેને પ્રાપ્ત કરીને તે નિવૃત્ત થતા નથી” (ભ. ગી. ૮-૨૧) એ વાક્યથી જીવમાં ^{૩૩}તે પ્રમાણે સંભવ નથી. વળી ^{૩૪}નિત્ય મુક્તિની આપત્તિથી તથા શાસ્ત્રના વૈકલ્પ્યની આપત્તિથી, જ્ઞાનમાર્ગીયોને તેની પ્રાપ્તિ જ મુક્તિ છે. એમ જાણવું જોઈએ. ત્યાંથી અનાવૃત્તિને લીધે. “હે પાર્થ ! તે પુરુષ પર છે” (ભ. ગી. ૮-૨૨) એનાથી-અક્ષરથી પર તે એકલી ભક્તિથી જ લભ્ય કહેલ છે. ^{૩૫} આથી જ્ઞાન-માર્ગીયોને પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ નથી એમ સિદ્ધ થયું. “યસ્યાન્તઃસ્થાનિ” એનાથી પરનું લક્ષણ કહ્યું છે, અને તે મૃત્તિકાલક્ષણમાં ^{૩૬}શ્રીગોકુલેશ્વરમાં સ્પષ્ટ કહેવાય છે. તેથી અક્ષરના ઉપાસકો પુરુષોત્તમના ઉપાસક નથી. તેના વિષયના શ્રવણાદિના અભાવથી એવો ભાવ છે. “અવ્યક્ત અક્ષર” એમ કહ્યું છે. “તેને પરમ ગતિ કહે છે” (ભ. ગી. ૮-૨૧) એ વાક્યથી “તે પરમ ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે” (ભ. ગી. ૮-૧૨) એમ અહિંઆં અક્ષર-નેજ પ્રાપ્ત કરે છે એવો અર્થ જાણવો જોઈએ અને વળી તૈત્તિરીયોપનિષત્માં કહેવાય છે. યસ્મિન્નિદં સં ચ વિચૈતિ સર્વં યસ્મિન્દેવા અધિવિશ્વે નિષેદુઃ । તદેવ ભૂતં તદુ મવ્યમાદં તદક્ષરે પરમે વ્યોમન । યેનાવૃતં ચં ચ દિવં મહીં ચ યેનાદિત્યસ્તપતિ તેજસા બ્રાજસા ચ । યમન્તઃસમુદ્રે કથયો વચન્તિ યદક્ષરે પરમે પ્રજાઃ ।

(તૈ. સં. ૧૦-૧-૧) અહિંઆં અક્ષરાત્મક તરીકે ક્ષરાત્મક આકાશ કરતાં પર વ્યોમમાં

ટાંકે છે (૨૯) ભગવાનનું અક્ષરથી વૈલક્ષણ્ય જૂદાપણું (૩૦) ભગવાન પુરુષોત્તમ (૩૧) ગીતામાં એમ અધ્યાહાર સમજવું (૩૨) “પર” શબ્દ અક્ષરના અર્થમાં નહિ પણ પુરુષોત્તમના અર્થમાં છે. (૩૩) અક્ષરનો અર્થ જીવ નહિ એ જણાવે છે (૩૪) અક્ષરને જે જીવ કહેવામાં આવે તો “તેને પ્રાપ્ત કરીને પછી તેની નિવૃત્તિ હોતી નથી” આથી તેની નિત્યતા હોવાથી મુક્તિનાં સાધનો પણ વિફલ બનશે તે અર્થ વગરનાં થશે. (૩૫) અહિંઆં ચાર અર્થો જણાવ્યા છે. જ્ઞાનમાર્ગીયને અક્ષરની પ્રાપ્તિ, અક્ષરથી પર-પુરુષોત્તમની ફક્ત ભક્તિથી પ્રાપ્તિ, “સમાન એવં ચામેદાત્” એ સૂત્રમાં જણાવેલ અવતાર શ્રીગોકુલેશ્વરમાં પણ અક્ષરના ઉપાસકો પુરુષોત્તમના ઉપાસકો નથી કારણ કે ત્યાં પુરુષોત્તમના વિષયના શ્રવણાદિનો અભાવ છે તે, અને ચોથો અર્થ સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ એમાં અક્ષર તરફ જાય છે એ અર્થ. (૩૬) શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છતાં યશોદાએ તે રીતે તેમને ઓળખ્યા નહિ. કારણ કે યશોદા પૂર્ણ

એટલે ભક્તોના હૃદય આકાશમાં એવો અર્થ છે. ત્યાં ‘પ્રકાશતા’ એવો અર્થ છે તેથી. માટેજ “બ્રહ્મને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તૈ. ૨-૧) થી ઉપક્રમ કરીને ‘સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત બ્રહ્મને જે ગુણમાં પરમ આકાશમાં બીરાજેલા જાણે છે “ (તૈ. ૨-૧) એમ આ ઉપનિષદોમાંજ કહેવાય છે” ચદક્ષરે પરમે પ્રજા ઇતિ પદમવચન્તિ ની સાથે સંબન્ધ છે અહિંઆં પ્રજા શબ્દથી વ્યાપિ વૈકુણ્ઠ રૂપ લોક અક્ષર પદથી કહેવાય છે. એમ જણાય છે. માટેજ “ન યત્ર માયા” (ભા. ૨-૬-૧૦) વગેરેથી શ્રીભાગવતમાં તેનું સ્વરૂપ કહેવાય છે. આથી અક્ષર પુરુષોત્તમનું અધિક્ષાન છે એવો નિશ્ચય થાય છે. ^{૩૭}આનાથી પણ અક્ષર-રાતીત પુરુષોત્તમજ જણાય છે. આમ ^{૩૮}હોવાથી, સામાન્ય એટલે ભગવાનની વિભૂ-તિનું રૂપ, અને તેનો ભાવ એટલે પુરુષોત્તમનો ભાવ-સત્તા. કહેલી રીતિથી ત્યાં સ્થિતિ છે એટલે તે બે હેતુઓથી તેમ છે એવો પણ અર્થ જાણવો જોઈએ. ૩૩

इयदामननात् ॥३-३-३४॥

અક્ષર બ્રહ્મના આનન્દની ધ્યતા-મર્યાદા કહેલી છે (તે ગણિતાનન્દ કહેલ છે) તેથી પુરુષોત્તમ તેના કરતાં અધિક છે.

(શંકા) ^૧સંસારથી નિવૃત્તિ તથા આનન્દના આવિર્ભાવમાં વિશેષ નહિ હોવાથી અક્ષર બ્રહ્મના લયમાં પુરુષોત્તમમાં પ્રવેશ કરતાં ન્યૂનતાની ઉક્તિમાં શો હેતુ છે? એવી આકાંક્ષામાં ^૨કહે છે. હ્યત્ એ ^૩પરિમાણનું વચન છે. શ્રુતિમાં તેનું કથન છે એમ અર્થ છે. અહિંઆં આ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ. તૈત્તિરીયોપનિષદમાં “તે આ આનન્દની મીમાંસા બને છે” (તૈ. ૨-૮) થી શરૂ કરીને એક માનુષ આનન્દને ગણીને ત્યાર પછી ઉત્તરોત્તર સો ગણા આનન્દ ગન્ધર્વથી શરૂ કરીને પ્રજાપતિ સુધી કહીને જણાવે છે. “જે પ્રજાપતિના તે સો આનન્દો છે તે એક બ્રહ્મનો છે” (તૈ. ૨-૮) આમ હોવામાં જેનાથી આટલા ^૪અક્ષરાનન્દને અવધિવાળો શ્રુતિમાં કહેલ છે તેથી આનન્દમય તરીકે નિરવધિ આનન્દરૂપનું કથન પુરુષોત્તમમાં તે પ્રમાણે કહેલ છે. ૩૪

પુરુષોત્તમના ઉપાસક નથી. (૩૭) શુકના વાક્યથી પણ (૩૮) પ્રથમ કહેલા પ્રકારથી અક્ષરમાં પુરુષોત્તમના અધિક્ષાનત્વની શ્રુતિથી સિદ્ધિ હોવા છતાં પણ સૂત્રના સામાન્ય તદ્ભાવમ્યામ્નું અન્ય રીતે વ્યાખ્યાન કરે છે. આ અર્થ લેતાં સામાન્ય એટલે ભગવદ્વિભૂતિ રૂપત્વ અને તદ્ભાવ એટલે ‘તત’ કહેતાં પુરુષોત્તમનો ભાવ-સત્તા, અર્થાત્ કહેલી રીતિએ પુરુષોત્તમની સ્થિતિ ત્યાં અક્ષરમાં છે એમ દુકમાં ‘અક્ષર બ્રહ્મથી તથા તેમાં ભગવાનની સ્થિતિ હોવાના કારણથી અક્ષરના જાણનારાઓની ત્યાં ગણના કરી છે એમ અર્થ કરે છે. ૩૩

સૂત્ર ૩૬—(૧) પૂર્વપક્ષીની શંકા છે કે (૨) સંસારમાંથી નિવૃત્તિ જેનું નામ મોક્ષ છે તે અને આનન્દધર્મનો જીવમાં આવિર્ભાવ એ બન્નેમાં કોઈ ફરક નથી. તો પછી પુરુષોત્તમમાં પ્રવેશ પામવા કરતાં અક્ષર બ્રહ્મનો લય ન્યૂન છે એમ શા ઉપરથી કહી શકાય? (૨) સિદ્ધાન્તી કહે છે (૩) આવડું એમ પરિમાણ જણાવે છે. અર્થાત્ અક્ષર બ્રહ્મમાં જે આનન્દ છે તે પરિમાણવાળો-માપવાળો છે તે આનન્દની ગણના થઈ શકે તેવો છે. પણ પુરુષોત્તમનો આનન્દ અગણિત છે. માટે પુરુષોત્તમ કરતાં અક્ષર બ્રહ્મ ન્યૂન છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. (૪) અક્ષર બ્રહ્મને ગણિતાનન્દ કહેલ છે. તે પુરુષોત્તમના આનન્દની ગણના તૈત્તિરીયોપનિષદમાં આપેલી નથી, તેથી તે અગણિત છે. તૈત્તિરીયોપનિષદમાં માનુષ

૧૨ અન્તરાભૂતગ્રામવત્સ્વાત્મનુ.

અન્તરા ભૂતગ્રામવત્સ્વાત્મનુ: ॥૩-૩-૩૫॥

સ્વ આત્મા તરીકે ભગવાને અંગીકાર કરેલાનું જેમ શરીર અદ્વૈકિક હોવાથી ત્યાં ભૂત સમૂહ સંભવતો નથી તેમ તેનામાં ભગવાનનું જ્ઞાન વિભક્તી છે.*

જેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં સ્વ આત્મા તરીકે પ્રકટનું જ્ઞાન છે તે પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગમાં પણ છે. ભક્તિથી પુરુષોત્તમના જ્ઞાનમાં પોતાના આત્મા તરીકે પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન હોય છે કે નહિ તેનો વિચાર કરાય છે. શ્રુતિમાં સર્વાન્તર તરીકે કથન હોવાથી તે ઝળે છે એમ પૂર્વપક્ષ છે. ૪૦ તો પણ સર્વના વશી અને સર્વ ઉપર શાસન કરનાર (બૃ. ૪-૪-૨૨) વગેરે શ્રુતિઓથી ૪૦ પ્રમાણે જ્ઞાન છે. તે ૪૦ પ્રમાણે તો નથી એમ સિદ્ધાન્ત છે. અહિંમાં તે પ્રમાણે જ્ઞાનના અભાવની આવશ્યકતાને માટે ૪૦ વિપરીતમાં બાધક કહે છે. પ્રથમ સૂત્રમાં, પ્રજ્ઞાનન્દ કરતાં ભજનાનન્દનું આધિક્ય નિરૂપ્યું. ૪૦ તે તો ભગવદ્દત્ત છે, ૪૦ તેના વ્યવધાયક અર્થનું ૪૦ તો પ્રભુ સંપાદન કરતા નથી. ૪૦ સ્વઆત્મા તરીકેનું જ્ઞાન

આનન્દથી તે અક્ષર બ્રહ્મ સુધીના આનન્દની ગણના આપી છે, પણ તેની પછી પુરુષોત્તમના આનન્દની ગણના કરી નથી. માટે તે આનન્દ અગણિત છે. ભાવાર્થ-અક્ષર બ્રહ્મના આનન્દની ગણના તૈત્તિરિયો-પનિષદમાં આપેલી હોવાથી અને પુરુષોત્તમના આનન્દની નહિ આપેલી હોવાથી, અક્ષર બ્રહ્મ ગણિતાનન્દ છે અને પુરુષોત્તમ અગણિતાનન્દ છે. આથી પુરુષોત્તમના પ્રવેશ કરતાં અક્ષર બ્રહ્મમાં લય ન્યૂનતાવાળો છે. ૩૪

અધિ. ૧૨ સૂત્ર ૩૫—(૧) જેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં અક્ષરના ગણનારાઓની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે તેમ અભેદની ઉપાસનાની પણ સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. આથી ભક્તિમાર્ગમાં અક્ષરજ્ઞાન વિનિયોગના વિચાર પછી અભેદધીના રમણથી જ્ઞાનમાર્ગમાં પૂર્ણ જ્ઞાનની સંપત્તિમાં જેમ પોતાના આત્મા અને બ્રહ્મ વચ્ચેના અભેદના અનુભવરૂપ વૃત્તિ થાય છે તેમાં ભક્તિ સિદ્ધ થતાં ભક્તિથી થતા જ્ઞાનમાં પોતાના આત્મા અને પરમાત્માની વચ્ચે અભેદના અનુભવરૂપ વૃત્તિ થાય છે કે નહિ એવા મંશયમાં વિચારાય છે. (૨) યઃ પૃથિવ્યાં તિષ્ઠન્ પૃથિવ્યાં જ્ઞાન્તરઃ (૩) ભક્તિથી થતા જ્ઞાનમાં પણ આત્મા અને પરમાત્મા અભેદના અનુભવવાળી વૃત્તિ થાય છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. (૪) વસ્તુતઃ જીવોના બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પણ (૫) જીવ અને પરમાત્માની વચ્ચે અભેદતાનો અનુભવ હોય છતાં શ્રુતિઓમાં પરમાત્માને સર્વના વશી અને શાસન કરનાર કહેલા હોવાથી ત્યાં જીવ તથા પરમાત્માનો ભેદ દર્શાવ્યો છે. સર્વના વશ કરનાર તથા શાસન કરનાર એટલે સધળા જીવોને વશ કરનાર તથા શાસન કરનાર. આથી પરમાત્મા વશી તથા શાસ્તા છે, અને જીવ વશ્ય તથા શાસ્ય છે. આ રીતે તે બંનેમાં ભેદ જણાવેલો છે. (૬) આથી સિદ્ધાન્તી કહે છે કે ભક્તિથી થતા જ્ઞાનમાં જીવ અને પરમાત્માના અભેદના અનુભવની વૃત્તિ નથી. (૭) પરમાત્મા વિષે પોતાના આત્મા તરીકેના જ્ઞાનમાં, અર્થાત્ અભેદતાનું જ્ઞાનજ ન હોવું જેમજે એમ જણાવવાને બાધક કહે છે. (૮) ભજનાનન્દ (૯) સ વૈ નૈવ રમે તસ્માદેકાકી ન રમતે સ દ્વિતીયમૈચ્છત્ વગેરે શ્રુતિઓથી મુખ્ય ભક્તિમાર્ગ રમણને માટે સમબળ છે. તે રમણ અભેદમાં સંભવતું નથી. આથી અભેદનું જ્ઞાન ભક્તિમાર્ગનું વ્યવધાયક છે. માટે અર્થ કહેતાં ભગવદ્ ભક્તોને ભજનાનન્દનું દાન કરવાનું હોવાથી ભગવાન તેમને અભેદ જ્ઞાન આપતા નથી. (૧૦) અભેદ જ્ઞાન પરમાત્માને પોતાના આત્મા તરીકે ભજવા તે.

* ભૂતગ્રામવત્તુ જે રીતે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. જૂઓ કૂટનોટ અગર સૂત્રાર્થ.

તો ભજનનંદના અન્તરાયરૂપ છે. જો આનું તે ^{૧૧}સંપાદન કરે તો તેનું દાન ન કરે, આગળ અન્યથા ભાવને લીધે. માટે પોતાના ^{૧૨}આત્મા તરીકેનું જ્ઞાન ભક્તિમાર્ગીયને સંભવતું નથી એ આશયથી કહે છે “અન્તરા સ્વાત્મનઃ” ભગવાને ભક્તિમાર્ગમાં પોતાના તરીકે જે આત્માનો અંગીકાર કર્યો છે તેનું જે આત્મા તરીકેનું જ્ઞાન છે તે ભજનનંદના અનુભવમાં વ્યવધાનરૂપ છે તેથી. તેવા જીવમાં ભગવાનથી તેનું સંપાદન કરાતું નથી. એમ અર્થ છે. તેનું સંપાદન સર્વથા અસંભવિત છે તથા હીન છે એમ જણાવવાને ^{૧૩}દૃષ્ટાન્તને કહે છે. મૃતપ્રામવત્ કહેલા ભક્તનો વિશ્વરૂપ જુ અલૌકિક ભૂતગ્રામ સંભવતો નથી. હીતને લીધે તે પ્રમાણે અર્થ છે. અથવા ^{૧૪}લૌકિક ભૂતગ્રામ સ્ત્રી, પુત્ર, પશુ વગેરે પ્રજ્ઞાનંદના અનુભવમાં બાધક છે તેમ ભજનનંદના અનુભવમાં પોતાના આત્મા તરીકે ભગવાનનું જ્ઞાન છે એવો અર્થ છે. ૩૫

અન્યથાભેદાનુપપત્તિરિતિ ચેન્નોપદેશાન્તરવત્ ॥૩-૩-૩૬॥

તેવા જ્ઞાનના અભાવમાં અભેદ જ્ઞાનના ઉપદેશની ઉપપત્તિ હોતી નથી એમ જો હોય તો કહે છે, ના, અન્ય ઉપદેશની માફક ગાયત્રીના અગર યોગના ઉપદેશની માફક અથવા દેહાધ્યાસવાળાને દેહથી આત્મા જૂદો છે એવો જેમ ઉપદેશ આપવામાં આવે છે તેમ આત્માથી પરમાત્મા જૂદા છે એવા જ્ઞાનની સાર્થકતા છે.

^૧ઉદ્ધવાદિ ભક્તોમાં પણ જ્ઞાનનો ઉપદેશ સંભળાય છે.^૨ અને તે તો જીવ અને પ્રજ્ઞાના ^૩અભેદના ફલવાળો છે તેથી આત્મા તરીકે ^૪જ્ઞાનના અભાવમાં તેના અભેદના ઉપદેશની અનુપપત્તિ બને એમ તેને માનવું જોઈએજ આમ હોવામાં ભક્તિમાર્ગ ^૫કરતાં

આ ભક્તિમાર્ગમાં અન્તરાય રૂપ છે (૧૧) જો ભગવાન અભેદ જ્ઞાન જીવને ભક્તિમાર્ગમાં આપે તો પછી તે જીવને પોતે ભજનનંદનું દાન ન કરે. (૧૨) યત્ર ત્વસ્ય સર્વમાતૈવાયમ્ વગેરે રૂપ જ્ઞાન (૧૩) લૌકિક શરીરને ભજનનંદમાં પ્રતિબંધક તરીકે કોઈ પણ સ્થળે કહેલું નથી, એમ શંકા થાય તો અન્ય પ્રકારથી દૃષ્ટાન્તનું વ્યાખ્યાન આપે છે. (૧૪) ભૂત ગ્રામનો બીજો અર્થ સ્ત્રી, પુત્ર, પશુ વગેરે લીધા છે. તે જેમ પ્રજ્ઞાનંદના અનુભવમાં બાધક છે તેમ અભેદનું જ્ઞાન પણ ભજનનંદના અનુભવમાં બાધક છે. ભાવાર્થ—ભક્તિમાર્ગમાં પરમાત્માનું આત્મા તરીકેનું અભેદનું જ્ઞાન તે ભજનનંદમાં બાધક છે જેમ ભજનનંદમાં લૌકિક વિશ્વરૂપ બાધક છે તેમ અગર જેમ સ્ત્રી, પુત્ર પશુ વગેરે ભૂત ગ્રામ પ્રજ્ઞાનંદમાં બાધક છે તેમ અભેદ જ્ઞાન પણ ભજનનંદમાં બાધક છે. ૩૫

સૂત્ર ૩૬—(૧) જો પ્રજ્ઞાના અભેદનો અનુભવ ભજનનંદના અનુભવમાં પ્રતિબંધક હોય તો પછી ભગવાન ઉદ્ધવાદિ ભક્તોને કેવી રીતે તેનો ઉપદેશ આપે છે એવી શંકાનું સમાધાન સૂત્ર કરે છે એવા આશયથી કહે છે (૨) શ્રીમદ્ભાગવતના ૧૧મા સ્કન્ધમાં (૩) તે ઉપદેશનું સ્વારસ્ય જીવ અને પ્રજ્ઞાના અભેદનું જ્ઞાન છે (૪) જો અભેદ જ્ઞાનનું સ્વારસ્ય ન હોય તો પછી અભેદનો ઉપદેશજ શા માટે આપે ? એવા ઉપદેશનો સંભવજ ત્યાં નથી. (૫) જો અભેદ જ્ઞાન એજ સ્વારસ્ય હોય તો પછી ભક્તિ કરતાં જ્ઞાન યદીઆતું હોવાથી ભક્તિમાર્ગ કરતાં જ્ઞાનમાર્ગની અધિકતા સિદ્ધ થશે, નહિ કે તમે

+ઉપદેશાન્તરવત્ ના જૂદા અર્થો માટે જૂઓ સૂત્રાર્થ અગર પદાર્થ.

જ્ઞાનમાર્ગનો ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થશે એવી આશંકા દ્વાવીને દૂર કરે છે. ^૭અન્ય ઉપદેશની માફક અભેદના જ્ઞાન માટે ઉપદેશ નથી. પણ જેમ આગળના સ્વર્ગ, ‘અપવર્ગ’ નામના પારલૌકિક આનન્દના ફલવાળા અલૌકિક કર્મમાં ‘અધિકારરૂપ સંસ્કારને માટે ^{૧૦}ગાય-ત્રીનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. તેના સંસ્કારથી સંસ્કૃત તેના શરીર ^{૧૧}વગેરે પણ ભૂતા-દિધી ઉપહૃત થતા નથી. અથવા જેમ ^{૧૨}યોગના ઉપદેશથી સંસ્કૃત પુરુષનું શરીર અગ્નિ વગેરેથી ઉપહૃત થતું નથી તે પ્રમાણે અહિંઆં ^{૧૩}લક્ષિતભાવ રસાત્મક તરીકે સંયોગ અને વિપ્રયોગ ભાવાત્મક હોવાથી, ^{૧૪}બીજું (વિપ્રયોગ) પ્રલયનાલ કરતાં વધારે ઉગ્ર હોવાથી કદાચ તેના ^{૧૫}ભાવના ઉદયમાં તેનાથી ભક્તના દેહ વગેરેના તિરોધાનમાં આગળના ભજનાનન્દના અનુભવનો પ્રતિબંધ બને નહિ માટે તેની નિવૃત્તિ માટે જ્ઞાનના ઉપદેશના સંસ્કારથી સંસ્કૃત તેનો દેહ વગેરે ભગવાનથી કરાય છે. આત્માના અભેદનું જ્ઞાન ભગવાનને અભિપ્રેત નથી એવો અર્થ છે. ^{૧૬}નહિતો ઉપદેશ પછી બદ્રીનગરમાં વિદુરની તરફ “વિરહથી આતુર આત્માવાળો હું અહિંઆં આવેલો છું.” (ભા. ૩-૪-૨૦) એવું કહેત નહિ. આજ પ્રમાણે ^{૧૭}બીજા ભક્તોની બાબતમાં પણ જાણવું જોઈએ. અહિંઆં ‘ઉપદેશાંતર’ શબ્દ પ્રસ્તુત ઉપદેશથી જુદા અન્ય ઉપદેશને કહે છે. એમ અન્ય તે પ્રસ્તુ-તના અભાવથી અભેદ શબ્દથી અભેદનો ઉપદેશજ કહેવાય છે. આથી ભગવાન પોતાના જનોના ભક્તિ ભાવમાં વિદ્ય દૂર કરવાને માટે સઘળું કરે છે એમ જણાવ્યું છે. ^{૧૮}અથવા

જણાવ્યું તેમ જ્ઞાનમાર્ગની ભક્તિમાર્ગ કરતાં ન્યૂનતા (૬) સિદ્ધાન્તી પૂર્વપક્ષીની શંકા દૂર કરે છે (૭) ઉદ્ધવને ભગવાને જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે અભેદના જ્ઞાન માટે નહિ પણ અન્ય હેતુથી છે. ત્યાં અન્ય ઉપદેશની માફક એવું દૃષ્ટાન્ત આપે છે. (૮) મોક્ષ (૯) અધિકારની સિદ્ધિ થાટે (૧૦) ગાયત્રીનો ઉપ-દેશ જેમ અલૌકિક કર્મ માટે અધિકાર સિદ્ધ કરવાને છે તેમ (૧૧) ગાયત્રીના ઉપદેશના સંસ્કારથી શરીર, શુદ્ધ પવિત્ર બને છે. આવી રીતે સંસ્કારથી સંસ્કૃત થયેલ શરીર વગેરે અગ્નિ વગેરે ભૂતોથી હણાતાં નથી. (૧૨) જુઓ શ્રીમદ્ભાગવતના ૧૧ મા સ્કન્ધમાં અન્યાદિમિત્તં હન્યેત મુનેર્યંગમયં વપુઃ । “ઉપદેશાન્તરવત્” એવા જે શબ્દો સૂત્રમાં છે તે ઉપદેશનો અર્થ ગાયત્ર્યુપદેશ એમ પ્રથમ કયો, હવે તે અર્થ નહિ લેતાં “યોગોપદેશ” એવો અર્થ લે છે, અર્થાત્ યોગના ઉપદેશની માફક (૧૩) ભક્તિભાવની બે અવસ્થા છે સંયોગની અને વિપ્રયોગની (૧૪) બીજી અવસ્થા વિપ્રયોગમાં પ્રલયના અગ્નિ કરતાં પણ વધારે તાપનો અનુભવ ભક્તને થાય છે. (૧૫) આથી વિપ્રયોગ દશાના ઉગ્ર તાપનો જે તેને અનુભવ થાય તો તેથી તેના દેહ વગેરે તિરોભૂત-જે થાય વિરહાગ્નિની જ્વાલામાં તેના દેહનો પણ જે નાશ થઈ જાય તો પછી ભજનાનન્દનો જે અનુભવ તેને કરવાનો છે તેમાં પ્રતિબંધ નહે. આથી આ પ્રતિ-બંધ દૂર કરવાને પ્રથમ જ્ઞાનનો ઉપદેશ ભગવાને ઉદ્ધવને આપ્યો છે, કે જેથી તે જ્ઞાનના સંસ્કારથી સંસ્કૃત થયેલ તે ભક્તના દેહના તિરોધાનનો સંભવ રહે નહિ. અહિંઆં આ પ્રયોજનથી ઉદ્ધવને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપેલો છે. ત્યાં તેમને અભેદનું જ્ઞાન કરાવવાનું પ્રયોજન બિલકૂલ નથી. (૧૬) જે ઉપર પ્રમાણે અર્થ ન હોય તો અભેદતાથી મુક્તિ મળત; પણ ઉદ્ધવને મુક્તિ મળી નથી. ઉદ્ધવું તેમને તે ઉપ-દેશના શ્રવણ પછી વિપ્રયોગ સિદ્ધ થયેલો છે. તેથી તે વિદુરને કહે છે કે “વિરહથી આતુર આત્માવાળો એવો હું અહિંઆં આવ્યો છું” (૧૭) જેમ ઉદ્ધવને ભગવાને ભજનાનન્દ માટે અભેદ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કયો નથી તેમ અન્ય ભક્તોની બાબતમાં પણ અભેદ જ્ઞાન નથી. (૧૮) વિરહાવસ્થામાં ભક્તના દેહનું તિરોધાન થઈ જાય એ ભયને લીધે તમે એમ કહ્યું કે ઉદ્ધવને ભગવાને ભક્તના શરીરને

અન્ય ઉપદેશની માફક એનો આ ^{૧૯}અર્થ છે. શરીર વગેરે ^{૨૦}અધ્યાસવાળાનો આત્મા તેનાથી જુદો છે. શરીર વગેરે નહિ. એવો ઉપદેશ જેમ જ્ઞાન માર્ગમાં કરાય છે. તેનાથી શરીર વગેરેમાં આત્મ બુદ્ધિદ્વારા જે સ્નેહ વગેરે છે તે દૂર થાય છે તે પ્રમાણે સઘળા આત્માનો ખરેખર ^{૨૧}આત્મા તે છે. ‘જે આત્મામાં સ્થિત છતાં વગેરે’ શ્રુતિથી સિદ્ધ જીવાત્માનો પણ આત્મા પુરુષોત્તમ છે એમ જણાય છે. તેથી પુરુષોત્તમમાં ઉપાધિ ^{૨૨}વગરનો સ્નેહ તેના સંબંધવાળા આત્મામાંજ તે સિદ્ધ થાય છે. ^{૨૩}જે કે આ પ્રમાણેનો ભાવ પહેલાં પણ હતોજ તો પણ સહજ શાસ્ત્રાર્થ હોવાથી જ્ઞાનમાં અતિ પ્રમોદ તથા ^{૨૪}દ્રઢતા બને છે તેમ ^{૨૫}આટલાથી જીવનો અભેદ થતો નથી. આગળ ^{૨૬}જીવન સંપત્તિજ ઉપદેશનું કાર્ય છે તેનાથી પૂર્વ ભાવનો નાશ સંભવતો નથી એ સાર નથી. તેથી જ્ઞાનમાં સર્વનું આધિક્ય માનનાર તરફ ભક્તિનું ^{૨૭}બળ સિદ્ધ થાય છે. ૩૬

જ્ઞાનના સંસ્કારથી સંસ્કૃત કરવાને ઉપદેશ આપ્યો, પણ તે વિષે એમ કહી શકાય કે વિરહાવસ્થામાં યોગથી દેહની સ્થિતિ ટકાવી શકાય છે, અને આ યોગ સિદ્ધિને માટે અભેદ જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે, તો પછી તેટલા માટે અભેદ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કેમ નહિ હોય એવી શંકા થાય તો ખીજી રીતે “ઉપદેશાન્તરવત્” નો અર્થ કરે છે. (૧૯) શંકાકાર કહે છે તે પ્રમાણે પણ દેહની સ્થિતિ ટકાવવાને માટેજ આવશ્યક યોગમાં ઉપદેશ પરિણમે છે, આથી પણ ત્યાં અભેદ જ્ઞાનની આવશ્યકતા જણાતી નથી. માટે અભેદ જ્ઞાન ભજનાનંદ કરતાં ન્યૂન છે એમ રહસ્ય છે (૨૦) જેમ અત્ત માણસ જેને દેહાધ્યાસનો ભ્રમ થયેલો છે તે દેહને આત્મા તરીકે જાણે છે. આથી તેને દેહ કરતાં આત્મા જૂદો છે એવો ઉપદેશ જ્ઞાનમાર્ગમાં આપવામાં આવે છે કે જેથી શરીરમાં જે તેની આસક્તિ છે અગર શરીરનેજ આત્મા માનવાનો તેની બુદ્ધિમાં જે ભ્રમ થયો છે તે દૂર થાય. તેની માફક અહિંઆં ભક્તિમાર્ગમાં પણ ભગવાન એજ પોતાના આત્મા નથી પણ તે સઘળાના આત્મા છે એવા જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. કે જેથી પોતાના આત્મામાં આસક્તિવાળો તે જીવ બને નહિ અર્થાત્ તેની પ્રીતિનો વિષય પોતે નહિ પણ ભગવાનજ બને તેટલા માટે જીવ અને પરમાત્મા વચ્ચેનો ભેદ જણાય છે. અર્થાત્ ભક્તિમાર્ગમાં આ રીતે આત્મા અને પરમાત્માના ભેદનું જ્ઞાન છે, અભેદનું નહિ, (૨૧) ભગવાન સર્વ આત્માના પણ આત્મા છે એવી રીતનો ભગવાન અને આત્મા વચ્ચેનો ભેદ (૨૨) ભગવાન જીવોના પણ આત્મા હોવાથી. તેજ નિરુપધિ પ્રેમના વિષય છે (૨૩) અહિંઆં શંકા થાય કે એમ હોય તો જ્ઞાનના ઉપદેશની વ્યર્થતા દૂર થતી નથી અર્થાત્ જ્ઞાનની ઉપયોગિતા છેજ તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે (૨૪) પરમાત્મા જીવાત્માના આત્મા છે એ રીતનું જ્ઞાન જે કે જીવને સહજ છે છતાં પણ તેની દૃઢતા અને પ્રમોદને માટે આનંદ આપે વિશેષ રીતે જણાવવાને જીવાત્મા અને પરમાત્માનો ભેદ દર્શાવ્યો છે. (૨૫) ઉપર આપેલા કારણથી (૨૬) જ્યાં અમુક કાર્ય માટે વિપ્રયોગના અગ્નિનું સહન આવશ્યક છે ત્યાં ભગવાન આ પ્રમાણે ઉપદેશદ્વારા તેના (ભક્તના) જીવનને ટકાવે છે, સર્વત્ર નહિ, જેમ કે દેવકી, વસુદેવ, નંદ, ગોપીઓ વગેરેનાં (૨૭) આથી ભક્તિભાવના પ્રતિબંધકનું નિરાકરણ કરવાને માટેજ જ્ઞાન છે; નહિ કે પુરુષોત્તમ સાથે જીવની અભેદતા જણાવવાને. ભાવાર્થ-જે અભેદ જ્ઞાનમાં સ્વારસ્ય ન હોય તો પછી ઉદ્ધવાદિ ભક્તોમાં અભેદ જ્ઞાનનો ઉપદેશ સંભવેજ નહિ એમ શંકા થાય તો કહે છે કે તેમ ગાયત્રીના ઉપદેશનું જેમ અલૌકિક કર્મ કરવામાં અધિકાર ઉત્પન્ન કરવામાં તથા શરીરાદિને સંસ્કાર આપવાનું પ્રયોજન છે, અગર યોગના ઉપદેશનું પણ સંસ્કાર આપવાનું કે જેથી ભૂતાદિથી તે ઉપદ્રુત ન થાય એવું પ્રયોજન છે, અથવા જેમ દેહાધ્યાસવાળાને, દેહથી આત્મા જૂદો છે એવો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે કે જેથી કરીને તેની પોતાના દેહ તરફની મમતા ઓછી થઈ જાય તેમ આત્મા કરતાં પણ

વ્યતિહારો વિશિષન્તિ હીતરવત્ ॥૩-૩-૩૭

ભક્તો ‘હું કૃષ્ણ છું. કૃષ્ણ હું છું’ એવું જે નિરૂપણ કરે છે તે વ્યતિહાર પણ ઇતરની (અશ્રુપ્રલાપની) માફક જાણવો જોઈએ.

“જે હું તે આ જે આ તે હું” (એ. આ. ૨-૧૨-૨) એમ ^૧ઐતરેયકમાં અને “હું છું પ્રહ્મ હું છું” (મ. ના. ૫-૧૦) ^૨એમ તૈતિરીયકમાં સંભળાય છે. અહિંઆં ^૩મધ્યમાં આવેલો ‘પ્રહ્મ’ શબ્દ બંનેની સાથે જોડાય છે. તેથી જે વખત આવૃત્તિને લીધે પ્રહ્મનો અલેદ સિદ્ધ થાય છે. તેજ પ્રમાણે લીલામાં આવેલા ભક્તોનું પણ “હું કૃષ્ણ છું હું કૃષ્ણ છું” એવો ભાવ ઉદ્ભવ સંભળાય છે. માટે તેના અલેદનું જ્ઞાન ભક્તિનું ફલ છે. તેથી પ્રતિવાદીને તેના સ્વરૂપનો યોગ્ય કરે છે. ભક્તિ રસાત્મક હોવાથી સંયોગ અને વિપ્રયોગ રૂપ છે. અને તેથી બીજા ભાવની અતિશયતામાં જેમ ^૪બીજા અશ્રુ અને પ્રલાપ વગરે સંચારી ભાવો હોય છે તે પ્રમાણે અતિગાઢ ભાવથી તેના અલેદની સ્ફુર્તિ પણ એક છે. તે સર્વદા હોતી નથી ત્યારે પોતાના આત્માને તેના રૂપ તરીકે અને તેને પોતાના આત્મા તરીકે ગણે છે તે અહિંઆં વ્યતિહાર શબ્દનો અર્થ છે એવો અર્થ થયો અને વળી ઉદ્દેશ્ય અને ^૫વિધેયના ભાવની સ્ફુર્તિમાં ખરેખર અદ્વૈતનું જ્ઞાન નથી. પણ ભાવના માત્ર છે. પણ ભક્તોના વિરહ ભાવમાં તેના આત્મા રૂપેજ અખંડ સ્ફુરે છે જેથી ^૬તેની લીલાને જાતે ^૭કરે છે. આ જેમ તેમ શ્રીભાગવતના દશમ સ્કંધની વિવૃત્તિમાં અમે વિસ્તારથી કહ્યું છે. ^૮આમ હોવાથી જે મુખ્ય અદ્વૈત જ્ઞાન છે તે ભક્તિ ભાવના એક સંચારિ ભાવોમાંનો એક ભાવ છે તેથી રાઈ અને સોનાના પર્વતની માફક જ્ઞાન અને ભક્તિનો તદ્દાવત શી રીતે વર્ણવી શકાય એવો ભાવ છે. ૩૭

પરમાત્મા જૂદા છે એવો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. માટે અલેદ જ્ઞાનની ભક્તિમાર્ગમાં સિદ્ધિ નથી. ૩૭

સૂત્ર ૩૮—(૧) ઐતરેયક આરણ્યકમાં (૨) અર્થાત્ જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેનું અલેદ જ્ઞાન શ્રુતિમાં જોવામાં આવે છે. (૩) મૂળ શ્રુતિ અહમસ્મિ બ્રહ્માહમસ્મિ આમાં પ્રહ્મ શબ્દ મધ્યમાં આવેલ છે અને તેને આપણે દેહલીલીપકન્યાયે બંને સાથે લેઈ શકાયે અર્થાત્ “હું પ્રહ્મ છું પ્રહ્મ હું છું” આમ એનો અર્થ છે (૪) જેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં જ્ઞાતી અને પ્રહ્મના અલેદનું જ્ઞાન હોય છે તેમ ભક્તિ-માર્ગમાં લીલાસ્થ ભક્તો અને ભગવાન વચ્ચે અલેદતા હોય છે. માટે ભક્તિમાર્ગમાં પણ ફલ પ્રાપ્ત કરવાને અલેદ જ્ઞાનની જરૂર છે એમ શંકાકારનું અહિંઆં કહેવું છે. (૫) સિદ્ધાન્તી પ્રતિવાદીની શંકાનું સમાધાન કરવા યોગ્ય કરે છે (૬) સૂત્રમાં “ઇતર-બીજા” એવો શબ્દ છે, તેનાથી અશ્રુપ્રલાપાદિ સમજવાના છે. આથી “ઇતરવત્” એટલે બીજાઓની માફક અર્થાત્ અશ્રુપ્રલાપાદિની માફક ‘એમ કહીને’ ભક્તિમાર્ગમાં લીલાકામે અલેદ જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવે છે તે જણાવવાને દષ્ટાન્ત આપ્યું છે. (૭) આનું બીજું નામ વ્યભિચારી ભાવ એમ પણ છે. તે અદ્ય સમય માટે ટકનાર છે. શૃંગાર રસના સ્થાયિ-ભાવ રતિ હોય છે, આ રતિની જ્યારે અભિવ્યક્તિ થાય છે ત્યારે અશ્રુશ્રાવ, પ્રલાપ, રોમાંચ વગેરે અનુભાવો અનુભવાય છે તથા આનિ, વિષાદ વગેરે સંચારી ભાવો પણ અનુભવાય છે. (૮) જેમ સંચારી ભાવો સ્નેહની અતિશયતામાં હોય છે તેજ અલેદ જ્ઞાન હોય છે (૯) શ્રી કૃષ્ણ તરીકે (૧૦) “અહંબ્રહ્માસ્મિ, બ્રહ્માહમસ્મિ” એ વાક્યના અર્થમાં જે ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય ભાવની સ્ફુર્તિ છે ત્યાં (૧૧) ભગવાનની લીલાને (૧૨) જીઓ લીલા ભગવતસ્તાસ્તાજીનુચકુસ્તદાત્મિકા: ભગવદ્લીલાને જાતે કરવામાં (૧૩)

૧૩ સૈવહીત્યધિકરણ.

સૈવ હિ સત્યાદયઃ ॥૩-૩-૩૮॥

તે ભક્તિજ ખરેખર સત્યાદિ સાધન રૂપે છે.

હવે ૧આ વિચારાય છે. જેને ભક્તિ પ્રાપ્ત થયેલ છે એવા પુરુષના સત્ય, શમ, દમ, વગેરેનું વિધાન થાય છે કે ૨નહિ. ફલના ઉપકારક અંતરંગ ૩સાધનરૂપ હોવાથી શુદ્ધિ હોય ત્યારે ચિત્તમાં ભગવાનના પ્રાદુર્ભાવના સંભવથી તેનું વિધાન છે એમ પૂર્વપક્ષ છે. તેવા તેનું વિધાન નથી ૪એમ સિદ્ધાન્ત છે. ત્યાં હેતુ કહે છે. ૫જે હેતુથી ૬તેજ સત્યાદિ સર્વ સાધન રૂપ છે. તે હોય તો ૭સત્ય વગેરે જે જ્ઞાન માર્ગમાં વિહિત છે તેને મુમુક્ષુ કષ્ટથી કરે છે. તે ભક્તના હૃદયમાં ભગવાનના પ્રાદુર્ભાવથી ભતેજ હોય છે તેથી વિધિની અપેક્ષા નથી એમ અર્થ છે. ૩૮

કામાદિતરત્ર તત્ર ચાયતનાદિભ્યઃ ॥૩-૩-૩૯॥

વિહિત ભક્તિથી અન્યત્ર ઔપાધિક ભગવદ્ભાવમાં કામાદિ મોક્ષનું સાધન છે. ભક્તિ માર્ગમાં ગૃહાદિથી મુક્તિ છે.

ભક્તિમાર્ગમાં અભેદ જ્ઞાનની મુખ્યતા નથી પણ બહુજ અલપતા છે. કારણ કે ભક્તિભાવમાં એક અંગ વિરહ ભાવ છે. આના અનેક સંચારિ ભાવો છે. આ અનેક સંચારિ ભાવોમાંથી અભેદાનુભવ એ એક અલ્પ અંગ છે. આથી તે મુખ્ય અંગ કહી શકાય નહિ. ભાવાર્થ—ભક્તિમાર્ગમાં પણ “હું કૃષ્ણ છું. કૃષ્ણ હું છું” એવું અભેદ જ્ઞાન ભક્તને લીલા સમયે થાય છે. તો પછી ભક્તિભાવમાં અભેદ જ્ઞાનને સ્થાન નથી એમ કેમ કહી શકાય? એવું જો કોઈ કહે તો ઉત્તર આપે છે કે ભક્તિમાર્ગમાં પણ અભેદ જ્ઞાન ક્વચિત્ હોય છે, પણ તે મુખ્ય નથી. કારણ કે ભક્તિનું એક અંગ વિરહ તેના અનેક સંચારી ભાવો હોય છે તેમાંનું આ એક ગૌણ અંગ છે. તેથી અભેદ જ્ઞાનની અહિંઆ મુખ્યતા નથી. ૩૯

અધિ૦ ૧૩. સ૦ ૩૮—(૧) પાછલા અધિકરણમાં ફલથી ભક્તિનો ઉત્કર્ષ દેખાડ્યો હવે આ અધિકરણમાં સાધનથી તેને સાધવાને આનો આરંભ કરે છે. (૨) ભક્તિ પ્રાપ્ત કરેલા પુરુષને માટે “સત્ય બોલવું, શાન્તિ રાખવી, ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવું” વગેરે વિધિવચનના ઉપદેશની જરૂર છે કે નહિ? જેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં સત્ય, શમ, દમ વગેરે જ્ઞાનનાં અન્તરંગ સાધન ગણાય છે તેમ ભક્તિમાં તે ખરાં કે નહિ—અર્થાત્ ભક્તિમાર્ગમાં ભક્તિ પછી તેની જરૂર જણાવી છે કે નહિ? એવી શંકા છે. (૩) શમદમાદિ એ અન્તરંગ સાધનો છે, અને અન્તરંગ સાધન ફલને ઉત્પન્ન કરે છે. અહિંઆ ફલ એટલે ભગવત્પ્રાપ્તિ. તેમાં ઉપકારી એટલે મુખ્ય સાધન ભગવદ્ભાવિભાવ છે. તેનું અન્તરંગ ચિત્તશુદ્ધિ છે અને તેનાં સાધનો શમદમાદિ છે. માટે ભક્તિમાર્ગના ફલની પ્રાપ્તિમાં તે સાધનોની જરૂર છે એવું પૂર્વપક્ષમાં કહે છે. (૪) સિદ્ધાન્તી કહે છે કે ભક્તિ પછીથી તેની જરૂર નથી. (૫) સૂત્રમાં “હિ” શબ્દ હેતુને જણાવે છે. શા માટે ભક્તિમાર્ગમાં સત્ય, શમાદિની જરૂર જણાવી નથી? એમ કોઈ પૂછે તો સૂત્રમાં તેનો હેતુ જણાવવાને “હિ” શબ્દ યોજ્યો છે. (૬) તે ભક્તિ. આ ભક્તિ ભતેજ સત્યાદિ રૂપ છે. ફેવી રીતે તે પછીના વાક્યમાં સ્પષ્ટ કરે છે. (૭) જ્ઞાનમાર્ગમાં જ્ઞાનીને સત્યાદિ પ્રાપ્ત કરવાને ધણું કષ્ટ સહન કરવું પડે છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેમને સત્યાદિ પ્રાપ્ત થયેલા હેતા નથી. જ્યારે ભક્તિમાર્ગમાં તો પહેલેથીજ તે સિદ્ધ થયેલ છે એટલે ભક્તને તે પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયાસ કરવાની ખીલકુલ જરૂર નથી. ભાવાર્થ—જેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં સત્ય, શમદમાદિ પ્રાપ્ત કરવાની જ્ઞાનીને માટે આવશ્યકતા છે તેમ ભક્તિ-

પાછલા સૂત્રમાં ભક્તિ શાસ્ત્રમાં કહેલાં તમામ સાધન રૂપ છે એમ કહ્યું. તેની દૃઢતા માટે હાલમાં મુક્તિના પ્રતિબંધક તરીકે હેય તરીકે કહેલા કામાદિ પણ ભગવાનના સંબંધથી મુક્તિના સાધક કહેવાય છે. ભક્તિતો વિહિત, તથા અવિહિત એમ બે પ્રકારની છે. અન્યથી અપ્રાપ્ત હોવાથી કામાદિ ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થયેલી તે તો અવિહિત છે. આમ બંને પ્રકારની પણ તે મુક્તિની સાધક છે એમ કહે છે. વિહિત ભક્તિથી બીજે એમ અધ્યાહાર છે. કામાદિ ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્નેહ રૂપમાં કામાદિજ મુક્તિનું સાધન છે એમ અર્થ છે કારણ કે ભગવાનમાં ચિત્તના પ્રવેશનો હેતુ છે તેથી “આદિ” શબ્દથી પુત્રત્વના સંબંધિત્વ વગેરે છે. સ્નેહના અભાવમાં પણ અવિહિતત્વ અને ભગવદ્વિષયકત્વ વચ્ચે વિશેષ નહિ હોવાથી દ્વેષ વગેરેનો પણ સંગ્રહ કરવામાં આવે છે તેથી ભગવાનનો રક્ત સંબંધ મોક્ષનો સાધક કહેલ છે. ત્યાં એટલે વિહિત ભક્તિમાં એવો અર્થ છે. શાસ્ત્રમાં સર્વથા હેય તરીકે ગૃહ કહેલા છે. સર્વ નિવેદન પૂર્વક ગૃહમાં ભગવત્સેવા કરનારને તે ઉપયોગી તરીકે હોવાથી તેમનાથીજ મુક્તિ થાય છે એવો અર્થ છે. આવાંઓનાં ઘરો ભગવદ્ગૃહોજ છે એમ જ્ઞાપન કરાવવાને “આયતન” શબ્દ છે. તેમનામાં તે પ્રમાણે પ્રયોગનું પ્રાચુર્ય છે તેથી “આદિ” માર્ગમાં નથી, કારણ ભક્તિપૂર્વ તે સ્વયં સિદ્ધ હોવાથી ભક્તિભાવ પછી તેને સ્વતંત્ર મેળવવાની જરૂર નથી. ૩૮

સૂત્ર ૩૯—(૧) પ્રથમ એમ જણાવ્યું કે જ્ઞાનમાર્ગમાં સત્ય, શમદમાદિની જરૂર છે, અને ભક્તિ-માર્ગમાં તેની જરૂર નથી. એ રીતે આ બે માર્ગોનું વૈલક્ષણ્ય સૂચવ્યું. હવે બીજી રીતે વૈલક્ષણ્ય સૂચવે છે કે જ્ઞાનમાર્ગમાં કામાદિ મુક્તિના પ્રતિબંધક છે; જ્યારે તે કામાદિ ભક્તિમાર્ગમાં મુક્તિના સાધક છે. (૨) શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રકારે (૩) શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રકારથી જૂદી રીતે (૪) શાસ્ત્રમાં નહિ કહેલા પ્રકારથી. “કામક્રોધ” વગેરેને શાસ્ત્રમાં હેય ગણ્યા છે છતાં ભગવતના દશમસ્કંધના વાક્ય પ્રમાણે ગોપીઓને કામભાવથી પણ મુક્તિ મળી તે વિષે નીચે પ્રમાણે કહે છે. કામં ક્રોધં મયં સ્નેહમૈક્યં સૌહાર્દમેવવા । નિત્યં હૃદૌ વિદધતો યાન્તિ તન્મયતાં હિ તે ॥ (૫) ભક્તિ (૬) કામાદિને શાસ્ત્રમાં ત્યાગ્ય કહેલ છે છતાં આ ભક્તિ કામાદિ ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થઈ છે માટે તે અવિહિતા ગણાય (૭) વિહિતા (શાસ્ત્રોક્ત) તથા અવિહિતા—આ બંને પ્રકારની ભક્તિથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. (૮) સૂત્રમાં ‘ઇતરત્ર’ બીજે એવો શબ્દ છે, તેનો અર્થ આપે છે. વિહિત ભક્તિથી “બીજે” (૯) કામાદિથી મુક્તિ શી રીતે મળે? એ શંકાનો ખૂલાસો આ વાક્યમાં આપ્યો છે. કામદ્વારા ભક્તનું ચિત્ત ભગવાનમાં પરોવાયલું હોવાથી, ભગવાન સિવાય બીજા કશાનો વિચાર હોતો નથી. માટે તેનાથી મુક્તિ મળે છે. (૧૦) સૂત્રનો ‘આદિ’ પદ સમજાવે છે. “પુત્ર વગેરેનો સંબંધ તે આદિ. (૧૧) કેટલાકોને શત્રુભાવથી—કંસાદિકને શત્રુતાથી મોક્ષ જેમ મળ્યો તે રીતે મોક્ષ કેમ મળે છે તે વિષે ખૂલાસો કરે છે. (૧૨) “આદિ” પદમાં દ્વેષનો પણ અર્થ આવી જાય છે. (૧૩) અવિહિત ભક્તિમાં કોઈ પણ રીતે ભગવાન સાથે ભક્તનો સંબંધ જોઈએ પછીથી તે કામથી હોય કે દ્વેષથી હોય. (૧૪) સૂત્રમાં ત્રણ ત્યાં શબ્દ છે તેનો અર્થ વિહિત ભક્તિ કરે છે પ્રથમ અવિહિત ભક્તિ વિષે કહ્યું હવે વિહિત ભક્તિ વિષે કહે છે (૧૫) સૂત્રમાં “આયતન” શબ્દનો પ્રયોગ કરવાનું પ્રયોજન જણાવે છે. શબ્દ સાથે (૧૬) આયતન શબ્દનો પ્રયોગ ભગવદ્ગૃહના અર્થમાંજ છે. અણુમુત્પાદયામાણુર્મમાયતનમુત્તમમ્” (૧૭) “આયતન” શબ્દ સાથે યોગ્યતા “આદિ” પદનું પ્રયોજન જણાવે છે. આદિ એટલે સ્ત્રી પુત્ર વગેરે અર્થાત્ “આયતન વગેરેથી” એટલે ગૃહો તથા સ્ત્રી

શબ્દથી સ્ત્રી, પુત્ર, પશુ વગેરે સમજાય છે. આથી ^{૧૮}જ્ઞાનાદિ માર્ગથી ઉત્કર્ષ કહેલો છે. બાધકો ^{૧૯}પણ સાધક છે તેથી. માહાત્મ્યના જ્ઞાન પૂર્વક સ્નેહ હોવામાંજ ભગવાન વિષે ભર્તા તરીકેના જ્ઞાનમાં કામ પણ સંભવે છે એમ જણાવવાને ^{૨૦}ચ^{૨૦} અને શબ્દ છે. ૩૯

૧૪ આદરાદિત્યધિકરણ.

આદરાદલોપ: ॥૩-૩-૪૦॥

(ભગવદ્ધર્મોના) આદરને લીધે વર્ણાશ્રમ ધર્મથી તેનો લોપ કરવો નહિ.

શંકા—^૧નિત્ય વર્ણાશ્રમ ધર્મો અને ભગવાનના ધર્મો બન્ને એકકાલે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે બન્ને કરવાં અસંભવિત હોવાથી બેમાંથી એકનો બાધ થતાં કોને કરવું અને કોને નહિ એમ સંશય થાય. ^૨ત્યાં સ્વ સ્વ કાલમાં વિહિત કર્મો નહિ કરવામાં ^૩પ્રત્યવાયનું શ્રવણ છે તેથી તથા ^૪અન્યત્ર તેનું તે પ્રમાણે ^૫શ્રવણ નથી તેથી બીજે સમયે પણ ^૬તેજ શ્રુતિના સંભવથી અવકાશ હોવામાં તેમનો ^૭બાધ યુક્ત છે. અવકાશ વગરનાનો નહિ એમ પૂર્વપક્ષ છે. ત્યાં સિદ્ધાન્તને કહે છે. આદર વગેરેમાં બ્રહ્મ યજ્ઞના પ્રકરણમાં તૈત્તિરીયથી કહેવાય છે. “^૮ઓમિતિ ^૯પ્રતિપદ્યત ^{૧૦}પતદ્વૈ યજુસ્યયી^{૧૧}વિષાં પ્રત્યેષા ^{૧૨}વાગેતત્પરમમક્ષરં^{૧૩} ^{૧૪}તદેતદ્વચામ્યુક્તં, ઋચો અક્ષરે પરમે વ્યોમન્યસ્મિન્દેવો^{૧૫} અધિ-
પુત્ર વગેરે બાધક છે. પણ ભક્તિ માર્ગમાં તે બાધક નથી. (૧૬) જે ગૃહસ્ત્રી વગેરે જ્ઞાન માર્ગની મુક્તિમાં અન્તરાય રૂપ છે તેજ ભગવત્સેવામાં ઉપકારક હોવાથી તે અન્તરાય રૂપ નથી, પણ ઉલટું ફલના સહાયક છે. (૨૦) સૂત્રમાં ચ શબ્દ છે તેનું શું પ્રયોજન તે જણાવે છે. ભાવાર્થ—ભક્તિ બે પ્રકારની છે—વિહિતભક્તિ અને અવિહિત. વિહિત એટલે શાસ્ત્રોક્ત. તે ભક્તિમાં ક્ષમાદિ બાધક હોય છે પણ અવિહિતમાં—ક્રમાદિ પણ ભગવત્સંબંધ કરાવનાર હોવાથી તે બાધક નથી. આથી તે મુક્તિનાં સાધન છે. વળી જ્ઞાનમાર્ગમાં ગૃહાદિ હેય તરીકે જણાવેલ છે પણ તે ભક્તિમાર્ગમાં ભગવત્સેવામાં ઉપયુક્ત છે આથી તે ફલસાધક છે. ૩૯

અધિ. ૧૪. સૂ. ૪૦—(૧) વર્ણાશ્રમ ધર્મો અને ભગવદ્ધર્મો વચ્ચે અથડામણનો પ્રસંગ આવે તો કોનો આદર કરવો અને કોને નહિ એ સંશયનું નિરાકરણ કરવા આ અધિકરણનો આરંભ છે (૨) પૂર્વપક્ષી વર્ણાશ્રમ ધર્મોનાંજ આદર અને ભગવદ્ધર્મોના અનાદર કરવા માટેની દલીલ આપે છે. (૩) વિધિ (૪) ભગવદ્ધર્મોમાં (૫) ભગવદ્ધર્મો ન કરવામાં આવે તો તેથી કાષ્ઠ પ્રત્યવાય નડતો નથી એમ પૂર્વપક્ષી દલીલ રજુ કરે છે. (૬) કારણ કે ભગવદ્ધર્મોનું પાલન બીજા સમયે પણ થઈ શકે છે. વર્ણાશ્રમ ધર્મોની માફક તે દરેક વખતે કરવાંજ જોઈએ એવું નથી. વર્ણાશ્રમ ધર્મો તો અવશ્ય કરવાંજ જોઈએ અને ન કરે તો તેનો દોષ લાગે છે એમ શાસ્ત્રમાં કહે છે. ભગવદ્ધર્મોની બાબતમાં તે પ્રમાણે જણાવેલું નથી. (૭) ઉપર જણાવેલા કારણથી ભગવદ્ધર્મો ન થાય તો અડચણ નહિ એમ કહીને તેમનો બાધ પૂર્વપક્ષી જણાવે છે. (૮) પણ વર્ણાશ્રમ કર્મો તો જે કાલે જે પ્રમાણે કરવાનાં હોય તે પ્રમાણે કરવાંજ જોઈએ તેમને માટે બીજા સમયે કરવા વિષેનો અવકાશ નથી, આથી તેમનો બાધ કયો નથી (૯) આરણ્યકના સ્વાધ્યાય બ્રાહ્મણમાં આ મંત્ર છે (૧૦) પ્રણવાક્ષરનું પ્રથમ ઉચ્ચારણ કરે (૧૧) શા માટે પ્રથમ પ્રણવનો ઉચ્ચાર કરવો તેમાં હેતુ આપે છે. (૧૨) પ્રણવમંત્ર ત્રયી વિદ્યાને લક્ષ્યમાં રાખીને પ્રતિનિધિ રૂપ છે તેથી (૧૩) સર્વ વેદનું બીજા હોવાથી સર્વ વેદમયી પ્રણવરૂપ વાણી (૧૪) બ્રહ્મ સ્વરૂપ (૧૫) આ પછીના શબ્દોવાળી ઋચાથી કહેલું છે. (૧૬) પ્રણવરૂપી અક્ષરાત્મક લોકમાં

વિશ્વે^{૧૭} ૧^૮નિવેદુસ્તન્ન^{૧૯} વેદ^{૨૦}કિમૃષા કરિષ્યતિ^{૨૧}ચૈત તદ્વિદુસ્તદ્મ^{૨૨}સમાસત
 इति (૨૧. ૪-૮-) અહિંઆં^{૨૩}ઋચા, સંબન્ધિ તરીકે વર્ણાત્મકમાં છે. વસ્તુત. તેા “પરમ
 વ્યોમરૂપ” અક્ષર પ્રદ્વમાં-ઓંકારમાં આવેલા “તેને”-લોક વેદમાં પસિદ્ધ પર પ્રદ્વને
 જે જાણતા નથી, “તેને ઋચાથી શું કરશે.” એમ તેના અજ્ઞાનમાં વેદના અધ્યયનની
 નિષ્ફલતા કહેવાય છે એમ હોવામાં તેનાથી કહેલું ઈર્મ પણ તેવું બને છે. આથી
 ભક્તિથી મને જાણે છે, (ભ. ગી. ૧૮-૫૫) એ વાક્યથી^{૨૪}પરપ્રદ્વના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ભક્તિ-
 થીજ છે એમ “જે” પુરુષોત્તમને જાણનાર ભક્તો છે^{૨૫}તેમનેજ વેદાધ્યયનાદિ ફલનું
 આપનાર છે, અન્યનું નહિ એમ કહેલું છે. માટેજ શ્રીભાગવતમાં પણ કહ્યું છે. હે દેવ,
 ઋષિઓ પણ તમારા પ્રસંગથી વિમુખ અહિંઆં ફરે છે. “(ભા. ૩-૬-૧) એમ અન્વયમાં
 “નિદર્શન કહે છે” જે^{૨૬}ધૃત્વ તરીકે “તે” પહેલાં કહેલ પરપ્રદ્વને જાણે છે તે “૨૭આ”
 ભક્તો સર્વની સરખામણીએ સમ્યક્ પ્રકારે ભગવાનની^{૨૮}નિકટમાં શ્રીગોકુલવૈકુણ્ઠ
 વગેરેમાં રહે છે. તેથી^{૨૯}અન્ય પૂરેપૂરાં અસત્ છે એમ અર્થથી આક્ષિપ્ત થાય છે. અને
 પોતાની આગળ ઉલેલાનો અર્થ જણાવનાર “આ” શબ્દના પ્રયોગથી અન્ય અસત્ની
 તુલ્ય છે એમ શ્રુતિથી અભિમત છે એવું જણાય છે. ઋક્ષાખામાં પણ^{૩૦}તમુ
 ૩૧સ્તોતારઃ ૩૨પૂર્વઃ યથાવિદ ૩૩ઋતસ્ય ૩૪ગર્મ ૩૫જનુષા ૩૬પિપર્તન ૩૭આસ્ય ૩૮
 ૩૯જાનન્તો ૪૦નામ ચિદ્ ૪૧ચિચિક્તન ૪૨મહસ્તે ૪૩વિષ્ણો ૪૪સુમતિ મજામહે”
 (ઋ. ૨-૨-૨૬) વગેરે ઋચાઓથી અન્ય ધર્મો કરતાં ભગવાનના ધર્મોમાં^{૪૫}આદર
 સંભળાય છે તેથી^{૪૬}તેમના^{૪૭}અલોપજ એવો અર્થ છે. આથી તે નહિ કરવામાં
 (૧૭) વિશ્વાત્મક અક્ષર લોકને અધિકૃત કરીને (૧૮) સ્થિત થાય છે, (૧૯) જે પુરુષ ત્યાં આવેલા
 પુરુષોત્તમને જાણતો નથી (૨૦) ઋક્ શબ્દ અહિંઆં વેદનો ઉપલક્ષક છે. અર્થાત્ ઉપર જણાવેલ પુરુષ
 વેદ જાણીને પણ શું કરશે, વેદના જ્ઞાનથી તેને પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન ન થયું તો પછી તે વેદ જાણીને પણ
 શું? (૨૧) નિર્ધારણનો અર્થ જણાવનાર અવ્યય છે. (૨૨) પ્રદ્વલોકમાં સમ્યક્ બેસે છે (૨૩) લાખ્ય-
 કાર ઉપરના મંત્રનો અર્થ લાખ્યમાં સ્પષ્ટ કરે છે. (૨૪) વેદના અધ્યયનનું ફલ પુરુષોત્તમના જ્ઞાનમાં છે
 તેથી આમ કહ્યું છે. (૨૫) ભક્તોતેજ વેદના અધ્યયનનું ફલ મળે છે, અન્યને નહિ. (૨૬) અર્થાત્
 ઉપરના મંત્રમાં ય જ્ઞેથી જે કહેલું છે, તેનો શ્રીમદ્ભાગવતના વાક્ય સાથે અન્વય સંબન્ધ દેખાડે છે.
 ત્યાં વેદાધ્યયન છતાં સંસારિત્વ હોવાથી ફલાભાવ છે તેથી (૨૭) મૂળમાં હિમે શબ્દ છે. “હિમે” ‘આ’
 અહિંઆં “ભક્તો” (૧૭) જે ભક્તો ભગવાનને બરાબર જાણે છે તેજ ભગવાનની સમીપ સ્થિત રહી
 શકે છે (૨૮) ઉપર જણાવેલ સિવાય બીજાં સાધનો, વેદનું જ્ઞાન વગેરે ભલે હોય, પણ તે નિરુપયોગી
 છે એમ અર્થનું સૂચન થાય છે (૩૦) તે લોક વેદ પ્રસિદ્ધ (૩૧) મંબોધનના અર્થમાં અવ્યય છે,
 અર્થાત્ શ્રુતિઓ કહે છે ‘હે ભગવાનનું વર્ણન કરનાર સ્તોતાઓ!’ (૩૨) સર્વ કારણના કારણ (૩૩)
 સ્મૃતિ વાણીસ્વરૂપ વેદના (૩૪) અન્તર્નિહિત (૩૫) જાંદગી સુધી જન્મથી (૩૬) સંતુષ્ટ કરો. દેહેન્દ્રિ-
 યાદિ સકલ સ્ત્રીય પદાર્થોનો ભગવાનમાંજ વિનિયોગ કરીને સંતોષ આપો (૩૭) આનંદસ્ય (૩૮) પુરુષો-
 ત્તમના (૩૯) અખણ્ડ પ્રદ્વાત્મક તરીકે નામ સ્વરૂપને જાણતા (૪૦) સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ બને છે (૪૧)
 વિશેષ રીતે કહો અર્થાત્ નામ સ્વરૂપને જાણીને તેનું કીર્તન કરો. અર્થાત્ નામ સચ્ચિદાનન્દરૂપ હોવાથી
 તેનાથી ભગવત્સ્વરૂપનો ઓષ હોય છે તેથી સંતોષ પણ ભગવાનથી થાય છે એવો અર્થ છે. મહ-તેજ
 (૪૨) નામસ્વરૂપના અજ્ઞાનમાં તેનો ઉપાય કહે છે (૪૩) તમારું (૪૪) સમ્યક્ ભગવત્સ્વરૂપ જાણનાર
 ભગવદ્ભક્ત (૪૫) ભગવદ્ધર્મોનો આદર કર્યો છે વર્ણાશ્રમ ધર્મોનો નહિ (૪૬) ભગવદ્ધર્મોનો (૪૭)

પ્રત્યવાયનું શ્રવણ છે^{૪૮} વગેરેથી જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ સામું કહેલું જણવું જોઈએ^{૪૯} કરવામાં પણ વૈયર્થથી તેનો^{૫૦} અપરિહાર છે તેથી. ^{૫૧}આમ હોવામાં જેના અકરણમાં પ્રત્યવાયનું કથન છે ^{૫૨}તેનાથી તે થકી ^{૫૩}અવકાશને પ્રાપ્ત કરીને ગૌણ કાલમાં પણ ^{૫૪}અકરણમાં તે ^{૫૫}પ્રમાણ છે એમ તેનો ^{૫૬}આશય છે એવું જણવામાં આવે છે. ૪૦

(શંકા) જો આ ^{૫૭}પ્રમાણે શ્રુતિનું તાત્પર્ય હોય તો ઉપનયન વગેરેની માફક ભક્તિ અને તેનું જ્ઞાન કર્મમાં^{૫૮} ઉપયોગિ થાય. આથી કર્મનુંજ પ્રાધાન્ય સિદ્ધ છે, ભક્તિનું નહિ. એમ આશંકા લાવીને ભક્તિ અને તેના જ્ઞાનની આવશ્યકતાનો ખોધ કરનાર શ્રુતિના તાત્પર્યને કહે છે.

ઉપસ્થિતેતસ્તદ્વચનાત્ ॥૩-૩-૪૧॥

(ભગવદ્ધર્મના અલોપનું) વચન હોવાથી ભગવદ્ધર્મો અને કર્મો બન્નેની ઉપસ્થિતિ હોય તો, ભગવદ્ધર્મોજ કરવા.

એમને એકી સાથે કરવાનું પ્રાપ્ત ન થાય તો પણ જો પ્રથમ ભગવદ્ધર્મોને કરવાનું કહેવાય તો તમારું કહેલું થાય પણ તે પ્રમાણે નથી, પણ બન્નેને સાથે લાગા કરવાનું ઉપસ્થિત થતાં બલ અને અબલનો વિચાર કરવામાં તે છે. માટે આદરના હેતુથી ભગવદ્ધર્મો બલિષ્ઠ તરીકે હોવાથી તથા અલોપનું વચન છે તેથી કર્મના અંગરૂપ આ સિદ્ધ થતું નથી એમ અર્થ છે. ૪૧

અઆધ ભગવદ્ધર્મોનો લોપ કરવાનો નથી (૪૮) પૂર્વપક્ષીએ એવી દલીલ કરી હતી કે વર્ણાશ્રમ ધર્મો નહિ કરવાથી પ્રત્યવાય થાય છે. તેની સામે અહિંમાં ઉત્તર આપ્યો છે. (૪૯) અનુષ્ટેય ભગવદ્ધર્મોનો પરિત્યાગ કરે છે. વર્ણાશ્રમ કરવાથી તેનું કંઈ પણ ફળ નથી તેથી તે વ્યર્થ છે-તકામાં છે; (૫૦) કર્મો વ્યર્થ હોવાથી પ્રત્યવાયનો પણ અપરિહાર છે અર્થાત્ પ્રત્યવાય દૂર થતો નથી. 'તેનો' પ્રત્યવાયનો 'અપરિહાર' અપરિત્યાગ (૫૧) ભગવદ્ધર્મો અવશ્ય અનુષ્ટેય હોવાથી (૫૨) પ્રત્યવાયના કથનથી (૫૩) ભક્તિમાં ઉપયોગિ પદાર્થોનું અનુદાન કરીને ઉત્તરકાલમાં અવકાશ પ્રાપ્ત કરીને (૫૪) નિત્ય વર્ણાશ્રમ કર્મના અકરણમાં (૫૫) પ્રત્યવાયનો મંભવ (૫૬) પ્રત્યવાય જણાવનાર વાક્યોનો આશય. ભાવાર્થ- વર્ણાશ્રમ ધર્મો અને ભગવદ્ધર્મો વચ્ચે અથડામણ થાય ત્યારે ક્યાં કર્મ કરવાં અને ક્યાં નહિ એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાય છે કે ભગવદ્ધર્મોનોજ આદર કરવો અન્યનો નહિ, અર્થાત્ વર્ણાશ્રમ કર્મોનો સ્વીકાર કરીને ભગવદ્ધર્મોનો લોપ કરવો નહિ. ૪૦

સૂત્ર ૪૧-(૧) ભગવદ્ધર્મોનું અનુદાન કરવું જોઈએ એમ કહેવામાં શ્રૌત કર્મોની અસફલતા થાય છે એમ હોય તો (૨) પૂર્વ અંગની માફક કર્મોના સાદૃશ્ય માટે કર્મમાં તેનું ઉપયોગિત્વ છે. (૩) શ્રૌત કર્મ અને ભગવદ્ધર્મને (૪) અહિંમાં શંકા એકી સાથે આવી પડેલા વર્ણાશ્રમ ધર્મો તથા ભગવદ્ધર્મોમાંથી કોનો આદર કરવો એ છે. આથી તેમના બલાબલના વિચારપૂર્વક નિર્ણય કરવો જોઈએ. અર્થાત્ જેનું વધારે પ્રાધાન્ય છે તેનોજ આદર કરવો અન્યનો નહિ. આ રીતે વિચારતાં ભગવદ્ધર્મોનું પ્રાધાન્ય જણાય છે. માટે તેમનો આદર કરવો. (૫) ભગવદ્ધર્મો કર્મના અંગરૂપે કરવાનાં નથી. ભાવાર્થ ભગવદ્ધર્મ અને વર્ણાશ્રમ ધર્મો સાથે લાગાં કરવાનાં હોય તો તેમાંથી ક્યાં કરવાં? એ પ્રશ્ન વિચારતી વખતે કોનું બલ વધારે છે અને કોનું ઓછું છે તે નક્કી કરવું. જેનું બલ અગત્ય વધારે હોય તેનો સ્વીકાર કરવો, અને જેનું બલ વધારે ન હોય-જેની અગત્ય ઓછી હોય તેનો અનાદર કરવો. અર્થાત્

૧૫ તત્ત્વિર્ધારણાધિકરણ.

તત્ત્વિર્ધારણાનિયમસ્તદ્દષ્ટેઃ પૃથગ્વ્યપ્રતિબન્ધઃ ફલમ્ ॥૩-૩-૪૨॥

કર્મ કરવામાં ભગવાનની ઇચ્છાના નિર્ધારનો નિયમ નથી તેથી. ભગવાનની ઇચ્છાના જ્ઞાનવાળાના ફક્ત કરતાં તેનું ફક્ત જીવું છે. અપ્રતિબન્ધ કર્મજન્ય પ્રતિબન્ધના અભાવનું ફક્ત છે.

૧ હવે આ વિચારાય છે—પુરુષોત્તમના જાણનારને કર્મ કરવાનું છે કે નહિ ?

ત્રણ ભાગોના ફક્ત રૂપ ૩૦ સંપન્ન હોવાથી ૪૦ જાતે અપુરુષાર્થ હોવાથી તેનું કરણ ૫૦ અપ્રયોજક છે માટે તે કરવું જોઈએ નહિ એવો પૂર્વપક્ષ છે. ત્યાં સિદ્ધાન્તને કહે છે. “તેના નિર્ધાર વગેરેથી.” અહિં આ આ અભિપ્રાય છે. ભક્તિમાર્ગમાં ખરેખર મર્યાદા અને પુષ્ટિના ભેદથી બે પ્રકાર છે. ત્યાં મર્યાદામાં અને પુષ્ટિમાં આવાને કર્મ કરવાનું સંભવતું નથી. માટેજ તૈત્તિરીયક ઉપનિષદમાં કહેવાય છે. “બ્રહ્મના આનન્દને જાણનાર કશાથી પણ ડરતો નથી.” (તૈ. ૨-૪) “તે સંતાપ કરતો નથી કે શું સાઈ કર્મ કર્યું નથી, અને શું પાપ કર્યું છે ?” (તૈ. ૨-૯). વળી બન્ને પ્રકારના, ઉદ્ધવ પાણ્ડવ વગેરેની કર્મ કૃતિ સંભળાય છે. આમ હોય તો બન્ને પ્રકારવાળાની મધ્યમાં મારાં કર્મ કરવામાં પ્રભુની ઇચ્છા છે એવો નિશ્ચય જેને છે તે કરે છે, જે આથી વિપરીત કરે છે, તે કરતો નથી, જેમ ૧૦ શુક, જડ વગેરે. વળી આ નિશ્ચય ભગવાનને અધીન છે ૧૧ માટે ભક્તોમાં પણ તે નિશ્ચયનો નિયમ નથી. આથી આધુનિકો જેમનામાં તે નિશ્ચય નથી તેમણે કર્મ કરવું જોઈએ. આમ હોય તો ઇચ્છા અને જ્ઞાનવાળા તથા તેના સંદેહવાળાથી કર્મ કરવાં જોઈએ ૧૨ એમ સિદ્ધ થયું. ત્યાં બન્નેના ફક્તને કહેતાં પ્રથમ પહેલાંને

શ્રીત કર્મો અને ભગવદ્કર્મની પસંદગીમાં જે વધારે બલવાન અગત્યવાળું હોય તેનોજ સ્વીકાર કરવો. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં ભગવદ્કર્મની વધારે બલવત્તા જોવામાં આવે છે. તે કર્મના અંગ તરીકે નથી પણ મુખ્ય છે. ૪૧

અધિ. ૧૫ સૂ. ૪૨—(૧) પ્રથમ કહેલી રીતિથી કર્મ ગૌણ હોવામાં જેમ પરમ હંસોમાં કર્મની પ્રાપ્તિ નથી તેમ ભક્તોમાં પણ તેની અપ્રાપ્તિ છે, તેમજ વળી પ્રથમ કહેલ કર્મનો વિચાર વ્યર્થ થઈ જાય એવી આશંકાથી પાક્ષિક પ્રાપ્તિથી તેના પ્રયોજનનું બોધન કરવાને આ અધિકરણ છે. (૨) કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ (૩) પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન (૪) કર્મ (૫) કર્મ જાતે પુરુષાર્થરૂપ નથી. તેથી પુરુષોત્તમને જાણનારને કર્મની જરૂર નથી. પુરુષોત્તમના જાણનારનો પુરુષાર્થ ભગવાનજ છે. (૬) સર્વદા ભગવાનનો આનન્દ અનુભવનારને (૭) મર્યાદા અને પુષ્ટિમાં સ્વીકૃત જીવોને પણ કર્મ કરવાનાં હોતાં નથી ? આના ઉત્તરમાં સિદ્ધાન્તી અહિં આ જણાવે છે. (૮) મર્યાદા અને પુષ્ટિમાં સ્વીકૃત જીવોને કર્મકૃતિની અપેક્ષા નથી છતાં પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી તેઓને પણ તે કર્મ કરવાનાં હોય છે આ કર્મકૃતિ નિયમથી નહિ પણ ભગવદ્દિચ્છાથીજ (૯) જ્યાં ભગવાનની ઇચ્છા નથી ત્યાં કર્મકૃતિ નથી (૧૦) શુક, જડ (ભરત) વગેરેનાં દષ્ટાન્ત આપે છે (૧૧) મર્યાદા તથા પુષ્ટિના જીવો પોતાની ઇચ્છાથી કર્મ કરતા નથી, પણ ભગવાનની ઇચ્છાથીજ કરે છે. જેની પાસે કર્મ કરાવવાનાં હોય છે તેમને પ્રથમ ભગવાનની તે ઇચ્છાનું જ્ઞાન થાય છે (૧૨) આમ હોવાથી જેનાથી કર્મ કરાવાં જોઈએ એવું હોય તેને

કહે છે. જેને ^{૧૩}તેની દષ્ટિ છે—ભગવાન્ની ઇચ્છાની દષ્ટિ (જ્ઞાન) જેને છે તે તેવો છે. તેનું જીવ કૃત કર્મના ફલથી જૂદા ઇન્ધરકૃતકર્મથી જે વેદમર્યાદાની રક્ષા તથા ^{૧૪}લોકસંગ્રહ ફલ હોય છે તે ફલ છે એવો અર્થ છે. “હિ” શબ્દથી “જેમ અવિદ્યાનું કર્મમાં આસક્ત થઈને કર્મ કરે છે તેમ લોકસંગ્રહ કરવાની ઇચ્છાવાળા વિદ્યાને આસક્ત થયા વગર તે કર્મ કરવાં” (ભા. ગી. ૩-૨૫) એ ભગવદ્વાક્ય રૂપ ઉપપત્તિનું સૂચન કર્યું. ^{૧૫}બીજાનો મધ્યમ અધિકાર હોવાથી કામ સંગાદિથી જનિત ચિત્તના માલિન્યથી ભગવાન્ના સાક્ષિ-ધ્યમાં પ્રતિબંધ હોય તેની નિવૃત્તિ તેના કરેલા કર્મનું ફલ છે એવો ^{૧૬}અર્થ છે.

^{૧૭}અથવા પ્રથમ સૂત્રોથી ભગવદ્ધર્મની આવશ્યકતા કહી છે. સર્વાત્મભાવવાળાને “જ્ઞાન, કે વૈશાખ્ય ઘણું કરીને અહિંમાં હિત રૂપ નથી” (ભા. ૧૧-૨૦-૩૧) એવા ભગવદ્વચનથી ^{૧૮}વિધેયના અભાવ તથા ^{૧૯}અસંભવને લીધે કર્મ જ્ઞાન તથા વિહિત ભક્તિનું અનુષ્ઠાન કરવું સંભવતું નથી તો તેનું શું ફલ છે એવી આકાંક્ષા પૂરવાને માટે તેના અનુવાદ કરે છે. તે ^{૨૦}ધર્મીમાંજ ^{૨૧}જેની દષ્ટિ છે અને ધર્મોમાં પણ નહિ તે તે પ્રમાણે છે. ‘દષ્ટિ’ પદથી ફક્ત જ્ઞાન કહેવાય છે. તેથી અન્ય વિષયના દર્શનના શ્રવણ વગેરેનો ^{૨૨}જ્ઞાનાભાવ કહેલો છે. ^{૨૩}આવાની ફક્ત પ્રભુ ^{૨૪}સંગમમાં અપેક્ષા કરવામાં આવેલી છે. ત્યાં ભગવાને કહેલ (ભા. ૧૧-૧૨-૧૫) પોતાના સંગમ સુધી ભક્તના સંગમના સમયનો નિર્ધાર થાય છે. અતાદશનો તે નથી એમ તેના નિર્ધારણમાં અનિયમ છે. ^{૨૫}આથી ફલ પ્રાપ્તિની પહેલાંની અવસ્થા કહી છે. ફલના સ્વરૂપને કહે છે “પૃથક્ ફલ” એમ આ ^{૨૬}અનિર્વચનીય હોવાથી ફક્ત અનુભવથીજ વેદ હોવાથી મોક્ષ સુધી જે ફલ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તેનાથી જૂદું એમ કહ્યું છે. ^{૨૭}બીજે તો ધર્મોની સાધનતા છે. જ્યાં ^{૨૮}ફલજ સાધન છે તેના ^{૨૯}ફલની અનિર્વાચ્યતા યુક્તજ છે એમ “હિ” શબ્દથી કહે છે

માટે કર્મના વિચારની સફલતા છે એવો ભાવ છે. (૧૩) પ્રથમ ઉત્તમ અધિકારીનું ફલ જણાવે છે. (૧૪) સરખાવો ભ૦ ગીતામાં લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપશ્યન્કર્તુમર્હસિ આ પંક્તિમાં લોક સંગ્રહ માટે કર્મ કરવાનાં કહ્યાં છે. વેદ મર્યાદાની રક્ષા માટે પણ કર્મની જરૂર છે. તેથી ગીતામાં “યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત દિત્તરોજનઃ ત્યાંથી આરંભીને ઉપદ્રવ્યામિમાઃ પ્રજાઃ સુધીમાં ભગવાને તે જણાવેલ છે (૧૫) મધ્યમ અધિકારીનું (૧૬) ઉત્તમાધિકારી કર્મમાં આસક્ત થયા વગર કર્મ કરે છે તેથી તેને કોઈ પ્રતિબંધ નથી. તેનાં કર્મ લોકસંગ્રહ માટે અગર વેદ મર્યાદાની રક્ષા માટે હોય છે. મધ્યમ અધિકારીને પ્રતિબંધ હોય છે, તે પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ તેનાં કરેલાં કર્મથી છે. આસક્તિ વગર કર્મ કરવાથી તેનું ફલ તેના પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ છે. આ રીતે ઉત્તમાધિકારી અને મધ્યમાધિકારી એ બન્નેના ફલનું વૈલક્ષણ્ય જણાવે છે. (૧૭) સાધારણ રીતે સૂત્રોનો અર્થ જણાવવાને વ્યાખ્યાન કરીને અસાધારણ રીતથી હવે તેનું વ્યાખ્યાન કરે છે. (૧૮) જ્ઞાન અને કર્મના વિધેયનો અભાવ છે તેથી (૧૯) ભક્ત સર્વદા પુરુષોત્તમમાં નિષ્ઠ છે તેથી તેનાથી અતિરિક્ત કર્મની અસ્ફૂર્તિથી તેના કરણનો અસંભવ છે તેથી (૨૦) ભગવાનમાંજ (૨૧) સૂત્રના તદ્દષ્ટે પદનો અર્થ આપે છે. (૨૨) તેમાંજ દષ્ટિ જ્ઞાન અર્થાત્ ભગવાનનુંજ જ્ઞાન. ભગવાન સિવાય બીજા કોઈનું પણ જ્ઞાન ન હોય તે. (૨૩) પુરુષોત્તમના—ધર્મોથી અતિરિક્ત જ્ઞાનાદિની દષ્ટિથી રહિતની (૨૪) કારણ કે તે ભક્ત રાસલીલામાં કેવલ ભગવાન્ના સંગનીજ અપેક્ષા કરે છે (૨૫) “નિર્ધારણ” શબ્દથી (૨૬) યતોવાચો નિવર્તન્તે એ શ્રુતિ પ્રમાણે તે ફલ વાણીનો વિષય નથી. (૨૭) અન્ય

અને જ્ઞાન મોહ વગેરેથી તેના ભાવનો ૩૦ અપ્રતિબંધ ૩૧ ફલ છે એવો અર્થ છે. આ સૂત્ર પ્રાસંગિક છે. ૪૨

૧૬ પ્રદાનવદિત્યધિકરણ.

પ્રદાનવદેવ તદુક્તમ્ ॥૩-૩-૪૩॥

વરદાનની માફકજ (શરણુ પ્રાપ્તિ સ્વકૃતિથી અસાધ્ય છે)
તે શ્રુતિમાં કહેલ છે.

હવે આ વિચારાય છે. સર્વાત્મભાવ વિહિત કર્મ, જ્ઞાન અને ભકિતથી સાધ્ય છે કે નહિ? ત્યાં પુરાણમાં “તેટલા માટે હે ઉદ્ધવ તું ત્યજ દધને” (ભા. ૧૧-૧૨-૧૪)થી શરૂ કરીને “સર્વ દેહીઓના આત્મા એવા અને એકલાનેજ શરણે સર્વાત્મ ભાવથી આવ. તેથી કોઈપણ સ્થળે ભય રહેશે નહિ,” (ભા. ૧૧-૧૨-૧૫) એ વાક્યમાં મુકિત રૂપ નિર્ભયતા રૂપી સાધન રૂપ શરણુ ગમનમાં પ્રકાર તરીકે સર્વાત્મ ભાવના કથનથી સ્વપ્રયત્નથી સાધ્યતા જણાય છે. આથી સાધનથી સાધ્ય છે એવો પૂર્વ પક્ષ છે. ત્યાં સિદ્ધાન્ત કહેવાને તેના ઉપદેશ રૂપને કહે છે-પ્રદાનની માફક. ૩૦ આ સાધનનો ઉપદેશ હોય તો સાધન તરીકે સર્વાત્મભાવથી શરણુપ્રાપ્તિ સ્વકૃતિથી સાધ્ય હોય પણ એ પ્રમાણે નથી “તેમણે કહેલું” એટલે ભગવાને કહેલું છે. પ્રદાનની માફક એટલે પ્રકૃત વરદાનની માફક. તેની માફકજ એવો અર્થ છે. ૪૩ થી ખરેખર સ્વ કૃતિથી અસાધ્ય પણ સિદ્ધ થાય છે તેમજ ૧૬ શત્રુના સંહાર તથા ભય વગેરેથી પણ શરણુની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૬૮ ત્યાં

ફલમાં મોક્ષ સુધી (૨૮) પરમાનન્દની સ્ફુર્તિરૂપ ફલજ (૨૯) સંગમરૂપ ફલની (૩૦) સર્વાત્મભાવના અપ્રતિબંધ (૩૧) પ્રાસંગિક ફલ. ભાવાર્થ-જે આધુનિકોને મારે કર્મ કરવું જોઈએ કે નહિ એવી ભગવાનની ઈચ્છાના જ્ઞાનના અભાવમાં જ્ઞાન નથી તેમણે નિષ્કામ રીતે કર્મ કરવાં જોઈએ. જે અમ્બરીષ વગેરે ભગવદ્દિચ્છાને જાણે છે તેમના જીવ કૃત કર્મના ફલથી બિન્ન લોકસંગ્રહ તથા વેદમર્યાદારક્ષણ એ ઈશ્વરકૃત કર્મનું ફલ છે. વળી નિષ્કામ રીતે કર્મ કરનારને કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રતિબંધના અભાવ રૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે.

અધિ૦ ૧૬ સૂ૦ ૪૩—(૧) ઉપર પ્રમાણે રાજસ કર્મ કરણના પ્રકારનું નિરૂપણ કરીને રાજ-સોની કર્માસક્તિ દૂર કરીને મુખ્ય ભક્તિ કયા સાધનથી થાય છે એવી જાણાસા થાય તો આ અધિ-કરણ આરંભે છે. (૨) ભગવાનને શરણે જવાનું કહેલું હોવાથી સર્વાત્મભાવની સ્વપ્રયત્નથી સાધ્યતા જણાય છે. અર્થાત્ સર્વાત્મભાવ એ કૃતિ સાધ્ય હોવાથી પુષ્ટિમાર્ગમાં પણ કર્મની આવશ્યકતા રહી એમ પૂર્વપક્ષમાં કહે છે. (૩) સર્વાત્મભાવને સાધન કહેલું હોય તો પૂર્વપક્ષીની શંકા ખરી હરે એમ સિદ્ધાન્તી કહે છે. પણ એને સાધન કહેલ નથી (૪) જે વસ્તુ આપણી કૃતિથી આપણે પ્રાપ્ત કરી ન શકીએ તે વરણથી પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ (૫) ભગવાનનું શરણુ કંઈ સર્વાત્મભાવથી હોતું નથી. કેટલીક વખત શત્રુઓનો સંહાર કરવો હોય અને પોતાનામાં શક્તિ ન હોય ત્યારે તથા શત્રુઓ તરફથી અગર ખીજાઓથી જ્યારે કંઈ ભય આવી પડે ત્યારે પણ પોતાની જાતનું રક્ષણ કરવાને પણ ભગવા-નનું શરણુ લેવાય છે. આથી સર્વાત્મભાવ એજ શરણુનું સાધન નથી. (૬) જ્યાં ભયથી અગર એવા ખીજા કારણથી ભગવાનનું શરણુ લેવામાં આવે છે ત્યાં શરણુ પ્રાપ્તિ એ પુરુષાર્થ (ફલ) રૂપ નથી. પણ ભયની નિવૃત્તિ છે. અર્થાત્ ભગવાનને માટે તેમને શરણે મનુષ્ય જતો નથી. પણ પોતાની ઉપર

તે પુરુષાર્થ રૂપ નથી પણ તેની નિવૃત્તિજ તેમ છે. પ્રકૃતમાં પણ સર્વાત્મભાવમાં સ્વરૂપ પ્રાપ્તિના વિલગ્નના અસહિષ્ણુ તરીકે અતિ આર્તિને લીધે સ્વરૂપથી અતિરિક્ત અસ્કૃતિથી તેના ભાવના સ્વભાવથી, ગુણ ગાનાદિ સાધનો કરવામાં આવે ત્યારે પણ અ પ્રાપ્તિમાં પોતાની અશક્યતા જાણીને પ્રભુનેજ શરણે જાય છે, અને તે સ્વ કૃતિથી સાધ્ય નથી, તેથી ૧૦ અરાખર કહ્યું છે કે પ્રદાનની માફક (ભક્તનો ઇચ્છિત અર્થ ખરેખર વર રૂપ છે.) સર્વાત્મભાવ ફક્ત અનુભવથીજ વેદ હોવાથી પ્રથમ અજ્ઞાનથી, ઇચ્છિત હોવાથી અસંભવ છતાં પણ સ્વતઃજ કૃપાથી દાન કરે છે એમ અર્થ છે. ૧૧ અથવા સર્વાત્મભાવથી મારી પાસે આવો એવો ૧૨ સંખન્ધ છે, અથવા “પ્રદાનની માફક” પ્રથમની માફકજ ૧૩ વ્યાકૃતિ છે. ત્યાં ૧૪ સાધનથી અસાધ્ય હોવામાં પ્રમાણને કહે છે. તેને કહેલું છે. “આ આત્મા પ્રવચનથી, મેધાથી, બહુવિદ્યાથી પ્રાપ્ત થાય છે.” (મું. ૩-૨-૩) એ શ્રુતિથી ૧૫ વરણથી જૂદા સાધનથી તે પ્રાપ્ત કરાય તેમ નથી એમ કહ્યું છે. આથી તે પણ તે પ્રમાણે છે એવો અર્થ છે.

ભગવાને કહેલ “અકુતોભય” શબ્દનો “મુક્તિ” અર્થ નથી, પણ ‘જ્યાંથી વાણી મન સહિત પ્રાપ્ત થયા વગર પાછી ફરે છે’ વગેરેથી આનન્દના સ્વરૂપને કહીને “બ્રહ્મા આનન્દને જાણનાર કોઈથી ડરતો નથી” (તૈ. ૨-૪) એમ શ્રુતિથી કહેલું જે પૂર્વોક્ત રસાત્મક પુરુષોત્તમના ભજનના આનન્દના અનુભવ પછીના સમયનું તેજ “અકુતોભય” છે એમ તેનો અર્થ છે. ૪૩

૧૭ લિંગભૂયસ્ત્વાધિકરણ.

લિંગભૂયસ્ત્વાત્તદ્ધિ બલીયસ્તદપિ ॥૩-૩-૪૪॥

આવી પડનાર દુઃખને દૂર કરવાને માટે (૭) ભજનનાન્દને માટે સર્વાત્મ ભાવથી શરણુ ગમનમાં પણ (૮) સર્વાત્મભાવમાં કૃતિથી સાધ્ય કેમ નથી તે જણાવે છે (૯) સર્વાત્મભાવ સિદ્ધ થાય ત્યારે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં જે વિલગ્ન થાય તો તે વિલગ્ન નહિ સહન કરી શકવાથી ભક્ત હૃદયમાં અતિશય આર્તિ થાય છે. આ સમયે તેને ભગવાનના સ્વરૂપ સિવાય બીજા કશાનું જ્ઞાન હોતું નથી. આ દશામાં સ્વાભાવિક રીતે તે ભક્ત ભગવાનના ગુણ ગાન વગેરે કરે છે, છતાં પણ જ્યારે પ્રભુ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યારે પોતે સમજે છે કે ગુણ ગાનાદિ સાધનોથી ભગવાન પ્રાપ્ત થશે નહિ. એમ જાણીને તે દૈન્યભાવ સ્ફુરે છે અને તે દૈન્યથી પ્રભુનું શરણુ લે છે, આ રીતે જે પ્રભુનું શરણુ લે છે તે કૃતિથી સાધ્ય નથી. (૧૦) આ સર્વાત્મ ભાવમાં પ્રભુનું શરણુ જે છે તે ભગવાનની કૃપાથી સાધ્ય હોવાથી તેને પ્રદાન વરદાન સાથે સરખાવે છે (૧૧) આમ હોય તો પણ શરણુ ગતિ સ્વકૃતિથી અસાધ્યા છે. એટલુંજ સિદ્ધ થાય છે, તેથી સર્વાત્મ ભાવની કૃતિથી અસાધ્યતા સિદ્ધ થતી નથી એમ શંકા થાય તો “સર્વાત્મ ભાવને તું જા” એવું જે વાક્ય છે તેની યોજના અન્ય રીતે કરવાને “અથવા” શબ્દનો પ્રયોગ છે. (૧૨) શરણું માં યાદિ એવો સંખન્ધ (૧૩) ખૂલાસો (૧૪) સર્વાત્મભાવ શા માટે સાધનથી સાધ્ય નથી એમ હોય તો પ્રમાણ આપે છે. (૧૫) ભગવાનની કૃપા અનુગ્રહથીજ સર્વાત્મભાવની સિદ્ધિ છે (૧૬) આ વાક્યમાં કહેલો અર્થ “અકુતોભય”નો છે, “મુક્તિનો” અર્થ નથી ભાવાર્થ-શરણુ પ્રાપ્તિ વરદાનની માફક સ્વકૃતિથી અસાધ્ય છે. મું. ૩-૨-૪માં તે હકિકત જણાવેલી છે. આથી સર્વાત્મભાવની સિદ્ધિ પણ ભગવાનની કૃપાથી હોય છે. ૪૩

વરણના લિંગ સર્વાત્મ ભાવના આધિક્યથી તે ખરેખર વધારે
બલવાન છે, તે પણ કહેલ છે.

^૧પ્રતિબન્ધક કાલ, અદૃષ્ટ વગેરે હોય તો પણ વરણનું કાર્ય હશે કે તે ન હોય ત્યારે? એવા સંશયમાં પ્રતિબન્ધકનો અભાવ સર્વત્ર હોવાથી તે ન હોય ત્યારેજ તે પ્રમાણ છે એવા ^૨પૂર્વપક્ષમાં સિદ્ધાન્ત કહે છે.

^૩સામોપનિષત્માં નવમા પ્રપાઠકમાં સનતકુમાર અને નારદના સંવાદમાં પહેલેથીજ (નારદ)મુખ્ય પ્રદ્ધાવિધાના ઉપદેશને યોગ્ય નથી એમ જાણીને સનતકુમાર નારદના અધિકારને જાણીને જ “તમે જાણો છો તેથી મારી પાસે બેસો” (છાં. ૭-૧-૨)થી કહેલ નારદે જાતે જાણેલી ઋગ્વેદ, વગેરે સર્વ દેવ, જન, વિદ્યાને કહીને કહે છે. “હું આત્માને જાણતો નથી. મેં આપ જેવા પાસેથી સાંભળ્યું છે કે આત્માને જાણનાર શોક તરી જાય છે તેથી હે ભગવન્ મને શોક થાય છે. તો મને આપ ભગવાન શોકની પાર લેઈ જાવ” (છાં. ૭-૧-૩) આમ નારદથી બોલાયલા ^૪સનતકુમારે “પ્રથમ પ્રથમ કરતાં અધિકને કહો” એમ પૂછવામાં આવતાં ^૫તેમણે વારંવાર ^૬નામ, ^૭વાક્, ^૮મન, ^૯સંકલ્પ, ^{૧૦}ચિત્ત, ^{૧૧}દયા, ^{૧૨}વિજ્ઞાન, બલ, અન્ન, જલ, તેજ, આકાશ, સ્મર, આશા, અને પ્રાણને પ્રદ્ધ તરીકે ઉપાસનાના વિષય તરીકે કહીને, પ્રાણની ઉપાસના કરનારના અતિવાદિત્વને સત્યવાદિ તરીકે કહીને, જ્ઞાસાના વિષય તરીકે સત્ય, વિજ્ઞાન, અતિશ્રદ્ધા, નિષ્ઠા, વૃત્તિ, સુખને પ્રથમ પ્રથમનાં કારણ તરીકે પાછળ, પાછળથી જણાવીને, સુખના સ્વરૂપની જ્ઞાસામાં કહે છે. “જે ભૂમા છે તે સુખ છે” (છાં. ૭-૨૪-૧) આથી સર્વાત્મભાવના સ્વરૂપનીજ ઉક્તિ કરી છે. ત્યાં વિરહ ભાવમાં અતિ વિગાઢભાવથી સર્વત્ર તેજ સ્ફુરિત થાય છે તેથી ‘તેજ નીચે છે’ વગેરેથી કહીને કદાચિત્ પોતામાંજ ભગવાન તરીકેની સ્ફૂર્તિ પણ થાય છે તેથી “અથ અહંકારાદેશઃ” વગેરેથી તેને કહીને તેમના સંચારિભાવ તરીકે અનિયતતા જણાવવાને ફરીથી ભગવાનની સ્ફૂર્તિને “અથાત આત્માદેશઃ” વગેરેથી કહે છે. પછીથી સંયોગભાવ છતાં સર્વનું ઉપમર્દન કરનાર ^{૧૩}પૂર્વભાવથી સ્વ પ્રાણાદિથી સર્વનું તિરોધાન થતાં અગ્નિમ લીલામાં અનુપયોગિતાની શંકા કરવી જોઈએ નહિ કારણ કે ભગવાનથી સર્વસંપત્તિ છે એવા આશયથી “તેઓને આ પ્રમાણે જોતા” (છાં. ૭-૨૬-૧) ત્યાંથી શરૂ કરીને “આત્માથીજ આ સર્વ છે” (છાં. ૭-૨૬-૧) એમ

અધિ. ૧૭ સૂ. ૪૪—(૧) ભગવદ્વરણ ક્યારે હોય છે? પ્રતિબન્ધક કાલ તથા અદૃષ્ટ હોય ત્યારે કે ન હોય ત્યારે (૨) પ્રતિબન્ધક ન હોય ત્યારે ભગવદ્વરણ હોય. જ્યાં સુધી પ્રતિબન્ધક દૂર થયાં ન હોય ત્યાં સુધી ભગવદ્વરણ હોય નહિ એવો પૂર્વપક્ષ છે (૩) સિદ્ધાન્ત કહે છે (૪) પ્રથમ નારદે સનતકુમારને પૂછ્યું તેનો સનતકુમારને ઉત્તર આપ્યો. પણ તેથી નારદને સંતોષ ના થયો. માટે તેથી કંઈક વધારે કહેવાને સનતકુમારને વિનંતિ કરી. આમ વારંવાર નારદે પૂછ્યું. (૫) સનતકુમારે (૬) ભગવન્નામઃ (૭) ભગવાનતા ચરિત્રનું નિરૂપણ કરનાર વાક્ (૮) ભગવાન વિષેના પ્રશ્નને અનુકૂલ અન્તઃકરણનો અમુક વ્યાપાર (૯) કર્તવ્યનો નિર્ણય કરાવનાર અન્તઃકરણની વિશેષ વૃત્તિ (૧૦) ત્રણે કાલમાં સ્વકૃતિનો નિર્ણય કરાવનાર અન્તઃકરણની વૃત્તિ (૧૧) નિદિધ્યાસન (૧૨) શાસ્ત્રાક્રા વિશિષ્ટ જ્ઞાન

કહ્યું. પછીથી ૧૪^મલોકોથી તેના ભાવ સ્વરૂપને કહીને આના મૂલ કારણને કહે છે. “૧૫આહારની શુદ્ધિમાં” વગેરેથી પ્રાણનો પોષક આહાર છે તે દોષવાળો હોય તો કોષપણ સિદ્ધિ થતી નથી. આમ હોવામાં ભગવાનથી જૂઠું સ્વતઃ ૧૬નિર્દોષ નહિ હોવાથી જો ભગવાનજ પ્રાણના પોષક થાય તો સર્વ સિદ્ધ થાય છે. અને ૧૭તે સર્વાત્મભાવની સિદ્ધિ હોય તોજ થાય છે અને ૧૮તે તે પ્રમાણે તેના વરણ વગર બનતું નથી અને ૧૯તે કહેલા કાર્યથી ૨૦અનુમેય છે એમ વરણનું લિંગ ૨૧સર્વાત્મભાવ રૂપ છે, અને ૨૨તેજ વિશેષ હોવાથી સર્વથી અધિક છે તેથી તેનું વરણજ સર્વતઃ કાલાદિથી વધારે બલવાન છે એવો અર્થ છે. ૨૩જેનું લિંગ સર્વથી અધિક છે તો તે તેવું હોય તેમાં શું કહેવું?” એમ કૈમુતિક ન્યાયથી પણ સૂચિત કર્યો છે. જ્ઞાન માર્ગીયના જ્ઞાનથી પ્રતિબન્ધની ૨૪શંકામાં કહે છે. ૨૫“તદપિ” નમ “કહ્યું છે” એમ અધ્યાહાર છે. પ્ર. સૂ. ૩-૩-૩૫ એ સૂત્રથી તેનું ૨૬ઉપપાદન પણ અમે કર્યું છે. ૪૪

પૂર્વવિકલ્પઃ પ્રકરણાત્સ્યાત્ ક્રિયામાનસવત્ ॥૩-૩-૪૫॥

આત્માનું પ્રકરણ હોવાથી પ્રથમના (ચેતકેતુના) ઉપાખ્યાનના જ્ઞાનનોજ

પ્રકારભેદ છે. બાહ્ય પૂજા તથા આન્તર પૂજાની માફક.

૧ત્યાં કહે છે. અહિંઆં ૨વરણના લિંગની અધિકતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવતું. પણ આમ જ્ઞાનના પ્રકારનો વિશેષજ છે તો પણ પૂર્વત્ર પાઠકમાં આત્મા સાથે સર્વનો અભેદ શ્વેતકેતુના ઉપાખ્યાનથી નિરૂપાયો છે અને આગળ ‘હે ભગવન્! તે હું મન્ત્ર બ્રહ્મજનાર છું. આત્માનો બ્રહ્મજનાર નથી’ (છાં. ૭-૧-૩) વગેરેથી નારદની આત્મ જ્ઞાસાજ કહેલી છે. એમ હોવામાં ઉત્તર પણ તેના વિષયનોજ હોવાને યોગ્ય છે માટે ઉભય

(૧૩) વિરહભાવથી (૧૪) અપર્યયો મૃત્યું પશ્યતિ વગેરે શ્લોકોથી (૧૫) આખું વાક્ય આ પ્રમાણે છે. આહારશુદ્ધૌ સત્ત્વશુદ્ધિઃ સત્ત્વશુદ્ધૌઃ ધ્રુવાસ્મૃતિઃ। સ્મૃતિભ્રમે સર્વગ્રન્થીનાં વિપ્રમોક્ષઃ। (૧૬) ભગવાનજ જાતે નિર્દોષ છે, તે સિવાય બીજું કોઈ પણ નિર્દોષ નથી. (૧૭) પ્રાણના પોષક ભગવાન (૧૮) સર્વાત્મભાવ (૧૯) વરણ (૨૦) ભગવત્કૃત પ્રાણ પોષણથી અનુચિત સર્વાત્મકભાવરૂપ કાર્યથી અનુમેય છે (૨૧) જેમ ન્યાયશાસ્ત્રમાં, ધૂમ લિંગ ઉપરથી પર્વત ઉપર વહ્નિ છે એમ સિદ્ધ કરાય છે, તેમ અહિંઆં સર્વાત્મભાવરૂપી લિંગ ઉપરથી ભગવાનના વરણની સિદ્ધિ થાય છે (૨૨) સર્વાત્મભાવનું આધિક્ય હોવાથી (૨૩) જે વરણનું સર્વાત્મભાવરૂપી લિંગ કાલાદિથી પણ બલિષ્ઠ અર્થાત્ સર્વથી અધિક હોય તો પછી તેનું વરણ કાલાદિની સરખામણીએ વધારે બલિષ્ઠ હોય તેમાં તો શું કહેવું? (૨૪) પોતાના આત્મા વિષે બ્રહ્મનું અભેદ જ્ઞાન હોય તો વિરહભાવની અમ્ભભાવના હોય છે તેથી જ્ઞાનમાર્ગીય જ્ઞાનરૂપના પ્રતિબન્ધની શંકા થાય તો કહે છે (૨૫) સૂત્રમાં તદપિ શબ્દ પછીથી ઝક્કં (કહ્યું છે) એ શબ્દ અધ્યાહાર છે. (૨૬) ભગવાનજ પ્રતિબન્ધ કરશે નહિ એવો ભાવ. ભાવાર્થ—વરણનું લિંગ કહેતાં સર્વાત્મભાવ સર્વથી અધિક હોવાથી તે વરણજ કાલ કર્મ વગેરેથી વધારે બલવાન છે; જ્ઞાનથી પણ તેનો પ્રતિબન્ધ થતો નથી. ૪૪

સૂત્ર ૪૫—(૧) પ્રથમ જણાવેલ સિદ્ધાન્તને દૃઢ બનાવવાને બે સૂત્રોથી સૂત્રકાર આશંકા કરે છે એવા આશયથી આ સૂત્રો યોજે છે (૨) પૂર્વપક્ષી પૂછે છે કે વરણનું લિંગ કહેતાં સર્વાત્મભાવની અધિકતા જેવામાં આવતી નથી પણ આત્મજ્ઞાનનીજ છે (૩) પ્રકરણમાં નારદની આત્મા વિષેની જ્ઞાસા

પ્રપાઠકમાં આત્માનું પ્રકરણ હોવાથી પ્રથમ જે અલેદ કહેલો છે તેનુંજ સ્વરૂપ “આત્માથી આ સધળું છે” (છાં. ૭-૨૬-૧) સુધી કહેલું છે. તેથી પ્રથમ કહેલા પ્રકારથી અન્ય પ્રકારના આત્મા સાથે સર્વનો અલેદ જે કહેલો છે તેનેજ કહે છે. પૂર્વ કહેતાં પૂર્વ પ્રપાઠકમાં કહેલા અલેદ જ્ઞાનનો વિકલ્પ-પ્રકારલેદજ આગળ પણ નિરૂપાયો છે. ત્યાં ઉપપત્તિને કહે છે. પ્રકરણને લીધે આનું તો ઉપપાદન કર્યું છે. અહિંઆં સિદ્ધાન્તીને સંમત દષ્ટાન્તને કહે છે. તેના હૃદયના સંવાદ માટે છે. “ક્રિયા માનસની માફક” જેમ પૂજનના પ્રકરણમાં બાહ્ય પૂજા ક્રિયારૂપ કહેવાય છે. આન્તર તો મનોવ્યાપારરૂપ કહેવાય છે. આથી એમાંથી એકની તેનાથી ૧^મ ભિન્નતા કહેવી શક્ય નથી. પ્રકરણના અલેદથી. તે પ્રમાણે અહિંઆં પણ છે એમ અર્થ છે. ૪૫

અતિદેશાચ્છ ॥૩-૩-૪૬॥

નામ બ્રહ્મનો અતિદેશ છે તેથી પણ

જગત્ ખરેખર નામ અને રૂપમય છે. તેનો ૧^મ પ્રથમ ૨^{સર્વ} શબ્દથી અનુવાદ કરીને તેમાં બ્રહ્મનો અલેદ નિરૂપાયો છે. ૩^{આગળ}તો ઋગાદિ વિદ્યાનો અનુવાદ કરીને નામાત્મક બ્રહ્મ રૂપનો ત્યાં અતિદેશ થાય છે. આ નામજ નિરૂપાય છે. ‘એ નામની ઉપાસના કર’ એમ. ૪^{આ હેતુથી} પણ ૫^{જ્ઞાનનો} પ્રકાર લેદજ આગળ નિરૂપાય છે એમ અર્થ છે. ૪૬

વિદ્યૈવ તુ નિર્ધારણાત્ ॥૩-૩-૪૭॥

સર્વાત્મભાવનું જ્ઞાન જ તો છે. તેના વિષેનો નિશ્ચય છે તેથી.

‘તુ’ તો’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને દૂર કરે છે. સનત્કુમાર અને નારદના સંવાદમાં જે એમ

હોવાથી સનત્કુમારે આપેલો ઉત્તર પણ આત્મા વિષેનોજ છે. આથી ત્યાં સર્વાત્મભાવ નથી. (૪) આત્માના અલેદ જ્ઞાનનેજ (૫) “સૂત્રકાર કહે છે” આમ પૂર્વપક્ષી માને છે. (૬) નવમા પ્રપાઠકમાં પણ (૭) અવતરણ અન્યમાં ઉપપાદન કર્યું છે (૮) વાદીના મતને દબ કરવાને માટે (૯) બાહ્ય અને આખ્યન્તર એમાંથી એકની (૧૦) પૂજનથી ભિન્નતા. ભાવાર્થ-હૃદયમાં પાછલા સૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વાત્મભાવને કહેલ નથી પણ શ્વેતકેતુના ઉપાખ્યાનમાં જે જ્ઞાનને જણાવ્યું છે તેનાજ પ્રકારનો ભેદ નિરૂપે છે. બન્ને પ્રપાઠક આત્મા વિષેનાં છે તેથી. આમાં ક્રિયામાનસનું દષ્ટાન્ત છે, જેમ બાહ્ય પૂજને ક્રિયા કહેવામાં આવે છે અને આન્તરનું નામ માનસ (પૂજન) છે, છતાં બન્ને “પૂજ” શબ્દથી વ્યવહારાય છે તેમ હૃદયમાં આપેલું જ્ઞાન શ્વેતકેતુ ઉપાખ્યાનથી કંઈક જુદું છતાં તે એકજ છે. ૪૫

સૂત્ર ૪૬—(૧) પૂર્વ પ્રપાઠકમાં (૨) ઐતદાત્મ્યમિદં સર્વમ્ એમ સર્વ શબ્દથી (૩) આ પ્રપાઠકમાં (૪) નામ ઉપાસ્ત્વ વગેરે વાક્યોથી નામાદિ જગત્ રૂપોનો અનુવાદ કરીને નામાદિ શબ્દોથી તે તે આત્મ-રૂપ તેમાં અતિદેશ કરાય છે આથી અતિદેશના હેતુથી એવો અર્થ છે. (૫) જ્ઞાનના પ્રકારનો ભેદ છે, તમે માનો છો તેમ ભક્તિના પ્રકારનો ભેદ નહિ એમ પૂર્વપક્ષી કહે છે. ભાવાર્થ “નામની ઉપાસના કર” એમ ઋગાદિ વિદ્યાનો અનુવાદ કરીને નામ બ્રહ્મનો અતિદેશ હોવામાં પણ જ્ઞાનના પ્રકારનો ભેદજ આ છે, ભક્તિનો પ્રકાર નહિ. ૪૬

કહેવાયું કે આત્માના જ્ઞાનના પ્રકારનો વિશેષ જ નિરૂપાય છે રતે નથી. પણ ઉવિદ્યાજ નિરૂપાય છે. અહિંઆં આ અભિપ્રાય છે “આ આત્મા પ્રવચનથી પ્રાપ્ત થતો નથી” એ શ્રુતિ અન્ય સાધનના નિષેધપૂર્વક વરણને સાધન કહીને પૃથકથી પ્રાપ્ત થવામાં પડેતું કહેતાં વરણના વિષયને પણ કહે છે. તેનો આ આત્મા સ્વતંત્ર વરણ કરે છે. (મું. ૩-૨-૩) તે વૃત્તના આત્માના આ ભગવાન આત્મા છે માટે જ તેના તનુરૂપ તે જીવાત્મા છે. તે વરણની આવશ્યકતા જણાવવાને “પોતાના તનુરૂપ વરણ કરે છે” એમ કહ્યું છે. તમામ ખરેખર સ્વકીય તનુરૂપ આત્મીય તરીકે અને આત્મા તરીકે વરણ કરે છે. તેનાથી વિશિષ્ટ જ લોગને લોગવે છે. માટે જ તૈત્તિરીયકોપનિષત્માં પણ-પ્રજ્ઞને પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તૈ. ૨-૧) એમ સામાન્ય રીતે પ્રજ્ઞને જાણનાર પરપ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિ કરે છે એમ કહીને આગળની ઋચાથી વિશેષ રીતે કહેતાં “સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત પ્રજ્ઞ” (તૈ. ૨-૧) એમ પ્રજ્ઞનું સ્વરૂપ કહીને “જે હૃદય ગુહામાં પરમ આકાશમાં ખીરાજેલા જાણે છે તે વિપશ્ચિન્ પ્રજ્ઞની સાથે સઘળા કામો લોગવે છે” (તૈ. ૨-૧) એમ કહ્યું છે. આ જેમ તેમ આનન્દમય અધિકરણમાં અમે વિસ્તારથી જણાવ્યું છે.

તેમજ વળી પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિમાં ભક્તિમાર્ગમાં જે સ્વીય તરીકે પોતાના અંગીકાર રૂપ વરણ છે તેજ અન્યના જેવું પણ નહિ એમ જણાવવાને આગળ કહે છે. “આ આત્મા બલહીનથી લબ્ય નથી” (મું. ૩-૨-૩) “બલકાર્ય એટલે ખરેખર પ્રભુને વશ કરવું તે. અને તે “હું ભક્તને પરાધીન છું” (ભા. ૬-૪-૬૩) “મને ભક્તિથી વશ કરે છે” (ભા. ૬-૪-૬૬) વગેરે વાક્યોમાં કહેલું છે તેથી ભક્તિથી જ “એમ” બલ શબ્દથી ભક્તિ કહેવાય છે. નહિ તો પ્રથમના વાક્યમાં જ ખીજનો નિષેધ કરેલો હોવાથી ફરીથી બલના અભાવનો નિષેધ કરે નહિ. ફક્ત વરણને હેતુરૂપની ઉક્તિથી બલ તે પ્રમાણ છે એમ કહે નહિ. આવાના હૃદયમાં ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થાય છે એમ કહે છે. “આ ઉપાયોથી જે વિદ્વાન પ્રયત્ન કરે છે. તેનો આ આત્મા પ્રજ્ઞધામમાં પ્રવેશ કરે છે” (મું. ૩-૨-૪) આનો અર્થ તો આ છે કે આ આત્મા, આત્માના પણ આત્મા અર્થાત્,

સૂત્ર ૪૭—(૧) સૂત્ર ૪૫ અને ૪૬માં રજુ કરેલો પૂર્વપક્ષ. (૨) પૂર્વપક્ષીએ એમ કહ્યું હતું કે સનતકુમારે નારદને અમુક પ્રકારના જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, વરણભાવનો નહિ, સિદ્ધાન્તી અહિંઆં તેનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે તે પ્રમાણે નથી. (૩) પૂર્વપક્ષીએ કહેલું જ્ઞાન નહિ પણ સર્વાત્મભાવના સ્વરૂપનું જ્ઞાન (૪) વરણ એજ ભગવતપ્રાપ્તિનું સાધન છે, અન્ય કોઈ સાધન નહિ. (૫) ભક્ત-જેનું વરણ કરવામાં આવ્યું છે તે. તેનાથી જ્યારે ભગવાન પ્રાપ્ત થાય છે સારે તેમાં વરણ એજ હેતુ છે અન્ય નહિ. (૬) નાયમાત્મા બલહીનેન લભ્યઃ એ શ્રુતિમાં બલ શબ્દ છે, ભક્તિ શબ્દ નથી. આથી બલ શબ્દથી ભક્તિનો અર્થ છે એમ કહે છે. બલ શબ્દનો પ્રયોગ કેવલ શરીર સામર્થ્યના અર્થમાં નથી પણ કોઈ પણ જાતના સામર્થ્યના અર્થમાં છે. (૭) અહિંઆં ભક્તિરૂપીજ બલની વિવક્ષા છે એમ અહિંઆં વિનિગમકને કહે છે (૮) નાયમાત્મા પ્રવચ્ચેન એ શ્રુતિથી (૯) હેતુત્વને અર્થાત્ “બલહીનથી લબ્ય નથી” એ વાક્યથી બલહીનતા, ભગવાનના અભાવમાં હેતુ છે. તેમજ વળી બલ પણ ભગવાનને મેળવવામાં હેતુ છે. આ બલ તે લૌકિકાદિ બલથી જૂદું છે. તે ભગવાનના અનુગ્રહથી જન્ય છે. અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તિ રૂપજ તે છે. આથી બલ શબ્દથી અહિંઆં ભક્તિજ સમજવી એટલે

પુરુષોત્તમ છે અને તે પ્રજા કહેતાં અક્ષર પ્રજારૂપ જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરે છે. જ્ઞાનપદ અક્ષર પ્રજા એ પુરુષોત્તમનું સહજ સ્થાન છે એવું જણાવવાને કહેલ છે. નહિતો કહે નહિ. તેથી તેના હૃદયમાં સ્વ સ્થાનનો આવિર્ભાવ કરીને પોતે ત્યાં પ્રકટ થાય છે એમ જણાવાય છે. પ્રકૃત સ્વેતકેતુના ઉપાખ્યાનમાં ^{૧૦}પરોક્ષવાદથી ^{૧૧}પ્રજ્ઞના અભેદના બોધનથી પુરુષોત્તમની અધિષ્ઠાનતાની યોગ્યતા જણાવાય છે. ^{૧૨}આગળ તે ^{૧૩}આટલાથી જ અધિષ્ઠાન રૂપ અક્ષરનો આવિર્ભાવ યત્નતો નથી. અથવા પુરુષોત્તમનો જો ^{૧૪}તેમ હોય તો તમામ જ્ઞાનીઓને પરપ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિ થાય, પણ “હું એકલી ભક્તિથી ગ્રાહ્ય છું” (ભા. ૧૧-૧૪-૨૧) વગેરે વાક્યોથી તે પ્રમાણે નથી. પણ ભગવાનના અનુગ્રહથી તથા ભક્તના સંગથી ભક્તિ હોય ત્યારે એવું જણાવવાને ભક્ત જ તેના બોધમાં ^{૧૫}અધિકારી છે એમ પણ જણાવવાને ભક્ત નારદ અને ભગવાનના આવેશથી યુક્ત સનતકુમારનો ^{૧૬}સંવાદ કહ્યો છે. ^{૧૭}ત્યાં આત્મા શબ્દથી પુરુષોત્તમ કહેવાય છે. કારણ કે ભક્તિમાર્ગમાં તો નિરુપધિ સ્નેહનો ^{૧૮}તે વિષય છે. તે તો કૃત ^{૧૯}સર્વાત્મભાવ એજ ‘વિદ્યા’ શબ્દથી કહેવાય છે. પરમ કાષાપત્ત જે વસ્તુ છે તેજ ખરેખર વેદાન્તોમાં મુખ્ય તરીકે પ્રતિપાદ્ય છે. અક્ષર પ્રજા વગેરેનો તેના વિભૂતિ રૂપથી તેના ઉપયોગી તરીકે તથા મધ્યમ અધિકારીના ફલ તરીકે પ્રતિપાદન કરાય છે. તેથી ત્યાં ‘વિદ્યા’ શબ્દનો પ્રયોગ ^{૨૦}ઉપચારથી છે સર્વાત્મભાવજ મુખ્ય છે અને આ યુક્ત છે. અક્ષરના વિષયવાળી વિદ્યા કરતાં તે ઉત્તમ વિષયવાળી ઉત્તમજ છે.

આમ હોવાથી પૂર્વ પ્રપાઠકમાં અક્ષરનું પ્રકરણ હોવાથી; અને પછીનું પુરુષોત્તમનું પ્રકરણ હોવાથી તારા ^{૨૧}હેતુની અસિદ્ધિ છે માટે કહેલા ન્યાયથી વિદ્યાજ, આગળના પ્રપાઠકમાં નિરૂપાય છે. પ્રથમ કહેલ આત્મજ્ઞાનના પ્રકારનો વિશેષ નહિ. અહિંઆં હેતુ કહે છે. ‘નિર્ધારણને લીધે’ “સુખનીજ તો વિશેષ જ્ઞાસા કરવી જોઈએ” (છાં. ૭-૨૨-૧) એમ કહીને સુખના સ્વરૂપને કહે છે “જે ^{૨૨}ભૂમા છે તે સુખ છે-^{૨૩}અદ્યમાં સુખ નથી. ભૂમાજ સુખ છે. ભૂમાનીજ વિશેષ જ્ઞાસા કરવી જોઈએ” (છાં. ૭-૨૩-૧) અક્ષર પર્યન્ત ગણિતાનન્દ હોવાથી પુરુષોત્તમજ આનન્દમય તરીકે નિરુપધિ સુખરૂપ હોવાથી તેજ ભૂમા છે, અને તેનીજ જ્ઞાસા કરવી જોઈએ એમ નિર્ધારણ છે તેથી એમ અર્થ છે. ભૂમાનું લક્ષણ આગળ કહેવાય છે “જ્યાં બીજું કશું જોતો નથી” (છાં. ૭-૨૪-૧)

ભક્તિથી રહિત ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. (૧૦) એક અર્થે બીજા રૂપમાં કહેવો તેનું નામ પરોક્ષવાદ (૧૧) જીવના અક્ષર પ્રજા સાથેના અભેદના બોધનથી. (૧૨) આગળના પ્રપાઠકમાં (૧૩) અક્ષરની સાથે અભેદના ગ્રહણ માત્રથી (૧૪) અક્ષરના અભેદ ગ્રહણ માત્રથી આવિર્ભાવ હોય તો (૧૫) સનતકુમારના ઉપદેશના અધિકારી (૧૬) નારદ ભક્ત છે, અને સનતકુમાર ભગવાનના આવેશથી યુક્ત છે. તેથી તેમના સંવાદનું તાત્પર્ય જ્ઞાનનો ઉપદેશ નથી પણ વરણનું ક્ષિપ્ર “સર્વાત્મભાવ” છે (૧૭) સનતકુમાર અને નારદના સંવાદમાં (૧૮) પુરુષોત્તમજ (૧૯) સૂત્રમાં ‘વિદ્યા’ શબ્દ જ્ઞાનના અર્થમાં નહિ પણ સર્વાત્મભાવના અર્થમાં છે એમ કહે છે. (૨૦) પરંપરાએ વિદ્યાના સાધનરૂપ હોવાથી તે લાક્ષણિક છે (૨૧) બંને પ્રપાઠકો પણ બિન્ન પ્રકરણોમાં આવેલાં છે તેથી પૂર્વપક્ષીએ જેમ એમ કહ્યું કે ત્યાં એકજ પ્રકરણ છે, તે ખોટું છે. (૨૨) જે અમશ્વિત સંખ્યા શૂન્ય છે તે (૨૩) ગણિતાનન્દમાં

વગેરેથી જેનું જ્ઞાન થતાં અન્યને જ્ઞેતો નથી એમ અર્થ છે ^{૨૪}તેમ હોવામાં સર્વાત્મ ભાવવાળાને પ્રભુનાં દર્શન થાય તો પણ લીલામાં ઉપયોગી વસ્તુનું દર્શન વગેરે અનુપ-
પન્ન છે એવી શંકાતો “તે જ્ઞેતો આ પ્રમાણે જ્ઞેનાર, આ પ્રમાણે જ્ઞાનનાર, અને આ
પ્રમાણે જ્ઞાનનાર આત્માના પ્રાણ” (છાં. ૭-૨૬-૧) વગેરેથી તેમનો નિરાસ થયેલો.
જાણીએ જ્ઞેયને ^{૨૫}તેમની સાથે લીલાની ઈચ્છા કરનાર પ્રભુથીજ સર્વ બને છે. ભક્તના
સામર્થ્યથી નહિ એવા ભાવથી તેની ^{૨૬}લક્ષિત છે. તેથી ૪૭

દર્શનાચ્ચ ॥૩-૩-૪૮॥

સર્વાત્મ ભાવવાળાને પ્રપંચની વિસ્મૃતિ તથા સર્વ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત
થાય છે એમ જ્ઞેવામાં આવે છે તેથી પણ

અને સર્વાત્મભાવવાળા લક્ષતો ^૧મજ્જસીમન્તિની વગેરેની બાબતમાં પ્રથમ અન્યની
વિસ્મૃતિ તથા આગળ ભગવાનના સ્પર્શ વગેરેથી સર્વસામર્થ્ય જ્ઞેવામાં આવે છે એમ
^૨વ્યાસ સ્વ અનુભવને પ્રમાણ તરીકે કહે છે. શ્રીભાગવતમાં તેમનાથીજ કહેવાયું છે કે
“આપનાથી હરાયલું ચિત્ત સુખથી ગૃહમાં પ્રવેશ પામતું નથી. હાથ પણ ગૃહ કૃત્યમાં
લાગતું નથી, પગ ડગલું ચાલતા નથી” (ભા. ૧૦-૨૬-૩૪) વગેરેથી તેથી જ્ઞાનશક્તિ
અને ક્રિયાશક્તિનું તિરોધાન કહેલું છે. આગળ તેના આવિર્ભાવ વગેરે સ્ફુટજ છે. ૪૮

(શંકા)—સનતકુમાર અને નારદના સંવાદ ૩૫ એક વાક્ય છે. ત્યાં ઉપક્રમમાં ‘હું
મન્ત્રનો જાણનાર છું આત્માનો જાણનાર નહિ. આપજેવા પાસેથીજ મેં શ્રવણ કર્યું છે
કે આત્માને જાણનાર શોકને તરે છે’ (છાં. ૭-૧-૩) “હે ભગવન્, હું તે શોક કરું છું.”
(છાં. ૭-૧-૩) વગેરેથી પોતાના ‘આત્મ’ જ્ઞાનનાજ ઉપક્રમથી ઉપસંહાર પણ તેને ઉદ્દેશી-
નેજ ઉચિત છે અને આગળનો આત્મા શબ્દ ઈશ્વરના અર્થમાં હોય તો ^૧વાક્યલેદ તથા
ઉપક્રમનો લેદ બને. માટે ^૨વાક્યના અનુરોધથી પૂર્વ ^૩જ્ઞાનના પ્રકારના વિશેષમાંજ આ
છે એમ માનવું જોઈએ એમ હોય તો ઉત્તર કહે છે. ૪૮

શ્રુત્યાદિબલીયસ્ત્વાચ્ચ ન વાધઃ ॥૩-૩-૪૯॥

શ્રુતિ તથા લિંગ (કાલ તથા કર્મ વગેરે કરતાં વધારે બલવાન છે
તેથી) સર્વાત્મ ભાવમાં બાધક કંઈ નથી.

(૨૪) સર્વત્ર ભૂમાનું દર્શન હોવામાં (૨૫) પ્રાણાદિ ધર્મોથી (૨૬) અને આ પ્રમાણે તાદશ લીલામાં ઉપ-
યોગી દર્શનનું સંપાદન ભગવાનજ કરે છે એવો અર્થ છે. ભાવાર્થ—ઉપરના પ્રપાઠકમાં સર્વાત્મભાવનુંજ
નિરૂપણ છે, કારણ કે ભૂમાનીજ વિશેષ રીતે જ્ઞાસા કરવી જોઈએ એમ આનન્દાત્મક પુરુષોત્તમજનું
જ્ઞાસ્ય તરીકે તે નિર્ધારણ છે તેથી. ૪૭

સૂત્ર ૪૮—(૧) ગોપીઓ (૨) કારણ કે વ્યાસે સમાધિમાં સધજો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કર્યો હતો અને
તેનુંજ વર્ણન શ્રીમદ્ભાગવતમાં કર્યું હતું. ભાવાર્થ—સર્વાત્મભાવવાળા મજ્જ ભક્તોને પ્રથમ સર્વ વિસ્મૃતિ
(પ્રપંચની વિસ્મૃતિ થાય છે) અને પાછળથી સર્વ સામર્થ્ય હોય છે એમ શ્રીમદ્ભાગવતમાં વ્યાસે જણા-
વ્યું છે. ૪૮

આ પ્રમાણે 'વાક્યના અનુરોધથી સર્વાત્મભાવના લિંગની અધિકતાનો બાધ કરવો નહિ. વાક્યની અપેક્ષાએ શ્રુતિ અને લિંગ વધારે બલવાન છે. આની બલવત્તા તો "શ્રુતિ, લિંગ વાક્ય, પ્રકરણ સ્થાન, અને સમાખ્યાનના સમવાયમાં ધણું દૌર્બલ્ય છે" (જે. સૂ. ૩-૩-૧૩) એવા જૈમિનિના સૂત્રમાં સિદ્ધ છે. 'પ્રકૃતમાં અન્ય સાધનના નિષેધ-પૂર્વક 'જેનુંજ આ વરણ કરે છે તેનાથી લભ્ય છે તેનો આ આત્મા પોતાના તનુનું વરણ કરેછે' (મું. ૩-૨-૩) એ શ્રુતિ ફક્ત વરણથી લભ્ય છે એમ કહે છે. અને આની આગળ "આ આત્મા બ્રહ્મ ધામમાં પ્રવેશ કરે છે" (મું. ૩-૨-૪) એવી શ્રુતિ કહેવાય છે અને આ બ્ર. સૂ. ૩-૩-૪૭ માં નિરૂપાયું છે. અને વળી "આત્માને જાણનાર શોક ને તરે છે" (છાં. ૭-૧-૩) એ નારદના વાક્ય અને અનુવાદમાં "આત્મા" શબ્દ ઉત્તમ વિષેના પ્રશ્નવાળા લિંગમાં પુરુષોત્તમના અર્થમાં છે એમ જાણવામાં આવે છે તે સર્વ કરતાં ઉત્તમ છે. માટે બ્રહ્મ એ ઉપાસ્ય તરીકે સનતકુમારે કહ્યું તે પ્રમાણે છે. તેથી તેના કરતાં પણ આધક છે એમ પૂછ્યું. અન્તમાં સર્વમાં અધિક તરીકે તથા સુખના રૂપે ભૂમાનું શ્રવણ કરીને તે પ્રમાણે પૂછ્યું નથી. પણ તેની પ્રાપ્તિને માટે અતિ આર્તિથી શેમાં તેની પ્રતિષ્ઠા છે ? એમ પૂછ્યું ત્યારે સર્વાત્મભાવવાળામાંજ તેની પ્રતિષ્ઠા છે એવા આશયથી સર્વાત્મ ભાવના લિંગ રૂપ ભૂમાજ તેજ નીચે છે, ઉપર છે વગેરેથી કહ્યું. ૪૯

(શંકા)—આ 'શ્રુતિથી સર્વાત્મભાવના લિંગરૂપ ભાવને કહ્યો નથી; પણ વ્યાપક તરીકે સર્વ રૂપથી પોતાનાથી ભિન્ન અધિકરણના અભાવથી અન્યત્ર અપ્રતિષ્ઠિત રૂપજ કહેવાય છે. આથી ઉત્તર કહે છે.

અનુબન્ધાદિભ્યઃ પ્રજ્ઞાન્તરપૃથક્ત્વાદ્ દૃષ્ટશ્ચ તદુક્તમ્ ॥૩-૩-૫૦॥

સર્વાત્મ ભાવવાળા ભક્તની પ્રજ્ઞાથી જૂદી સુસુક્ષ્મની પ્રજ્ઞા જેમ કર્મ તથા જ્ઞાન વગેરેના ફલથી જૂદી રીતે ભોક્ષની સાધક છે તેમ

સૂત્ર ૪૯—(૧) એ કાર્યત્વના અભાવથી (૨) ઉપક્રમમાં આવેલા આત્મા વિષેના વાક્યના અનુરોધથી (૩) પૂર્વપક્ષી જણાવે છે કે સનતકુમાર અને નારદના અનુવાદમાં જ્ઞાનના પ્રકારનેજ જણાવેલ છે, સર્વાત્મભાવ નહિ (૪) વાક્યરૂપ પ્રમાણના અનુરોધનથી (૫) શ્રુતિથી સમાખ્યા સુધીનાં પ્રમાણોનો જો સમન્વય એકત્ર પ્રાપ્ત થાય તો પાછળનું પ્રમાણ આગળના પ્રમાણની સરખામણી એ દુર્બલ છે અર્થાત્ શ્રુતિની સરખામણીમાં લિંગ દુર્બલ છે, લિંગની સરખામણીએ વાક્ય એ પ્રમાણે (૬) અહિંઆં જો ઉપક્રમની બલીયસ્તા હોય તો પણ તેની નિઃસંદેહતામાંજ તે છે. પણ અહિંઆં તો ઉપક્રમ સંદેહવાળો છે. આત્મા શબ્દ જીવ, અક્ષર અને પુરુષોત્તમ એમ તમામમાં સાધારણ છે. આથી આત્માનો શો અર્થ હશે એવા વિમર્શમાં નારદના શોકને તરાવનાર આત્મજ્ઞાનને માટે પૂછવાને તે પ્રવૃત્ત હોવાથી નિરવધિ સુખરૂપ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપજ આત્માનું બ્રહ્મણ કરવું જોઈએ એવો નિશ્ચય કરવામાં આવે છે (૭) પુરુષોત્તમ (૮) અતિ આકાંક્ષાથી (૯) આ પ્રમાણે બીજા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સર્વાત્મભાવનું લિંગ જોવામાં આવે છે તેથી તેનો બાધ નથી એમ અર્થ છે. ભાવાર્થ—“આત્માને જાણનાર શોકને તરે છે” એવા ઉપક્રમ વાક્યના અનુરોધથી સર્વાત્મભાવના લિંગની અધિકતાનો બાધ નથી. વાક્યની સરખામણીએ શ્રુતિ અને લિંગ વધારે બલવાન છે. ૪૯

સૂત્ર ૫૦—(૧) સ એવાષ્ટસ્તાત્ વગેરે શ્રુતિથી (૨) ઉપર જણાવેલી શ્રુતિમાં સર્વાત્મભાવનું નિરૂપણ

સર્વાત્મક ભાવવાળા ભક્તાની પ્રજ્ઞા ભગવદ્લીલાની સાધક છે.
અનુબન્ધ વગેરેને લીધે વળી યજ્ઞભક્તોમાં સ્વરૂપનો અનુભવ
એજ કૃત્ત જોવામાં આવે છે. તે કહેલું છે.

ભૂમાના સ્વરૂપનું શ્રવણ કરીને. “હે ભગવન્ તેની પ્રતિષ્ઠા શામાં છે?” (છાં. ૭-૨૪-૧) એવા પ્રશ્નમાં “પોતાના મહિમામાં” (છાં. ૭-૨૪-૧) એનો ઉત્તર છે, ^૩તેનો અર્થ તો સ્વીય તરીકે વરણ કરાયલા ભક્તમાં જે મહિમા રૂપ સર્વાત્મભાવ છે તેમાં અથવા સ્વરૂપાત્મક મહિમામાં એમ સર્વાત્મભાવ ભગવદ્દાત્મક હોવાથી, તેનાથી ^૪ઘટતર સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત કરાવનાર નહિ હોવાથી, અને ^૫આજ તેના પ્રાપ્તક હોવાથી, પરમકાષ્ટાપન્ન મહિમારૂપ ^૬આજ ભાવ છે એમ મહિમા શબ્દથી કહેવાય છે તે તો ^૭વિપ્રયોગ ભાવનો ઉદય થાય ત્યારે સંચારિ ભાવથી ^૮ખરાખર જણાય છે. ^૯તેમનો સ્વભાવ તો અનિયત છે એમ જણાવવાને ^{૧૦}વિવિધ છે. “તેજ નીચે છે” ત્યાંથી શરૂ કરીને ‘આત્માજ આ સર્વ છે.’ (છાં. ૭-૨૬-૧) ત્યાં સુધી ^{૧૧}નિરૂપણ કરીને ભૂમાની પ્રતિષ્ઠાના અધિકરણ વિષેના પ્રશ્નમાં જે ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે “સ્વમહિમામાં” (છાં. ૭-૨૪-૧) એમ ^{૧૨}તેનુંજ ^{૧૩}અનુબન્ધ “તેજ આ” (છાં. ૭-૨૫-૨) થી કરે છે. ‘તે’ શબ્દનો પરામર્શ પ્રથમ કરેલો છે. ^{૧૪}આમ હોય તો તે કહેલું અન્યત્ર અપ્રતિષ્ઠિત જો હોય તો અહિં આ તે પ્રતિપાદ્ય છે. તેની કહેલી રીતિથી અનુબન્ધ કરે નહિ. તેમ અહંકારના આદેશને પણ કરે નહિ. કહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર સ્વથી અન્ય વસ્તુમાં હોવાના અભાવથી કોઈ પણ સ્થળે નથી એમ જ કહેત ^{૧૫}માટે અમારા કહેલા જ માર્ગનું અનુસરણ કરવું જાઈએ. “^{૧૬}આદિ” “શબ્દથી ત્રણ પ્રકારના જે ભાવો કહેલા છે તેમનું પણ સ્વરૂપ “આ પ્રમાણે જોતો, આ પ્રમાણે માનતો, આ પ્રમાણે જાણતો” (છાં ૭-૨૫-૨) એ ક્રમથી જે નીરૂપાયું તે કહેવાય છે. ^{૧૭}પ્રથમ ખરેખર અતિ વિગાઢ ભાવથી તેનાથી ^{૧૮}ઘટતરની અસ્કૂર્તિને લીધે “તેનેજ

નથી, પણ આત્મા વ્યાપક હોવાથી સર્વરૂપે છે, તેથી તે સર્વ વ્યાપેલા છે. તેના સિવાય બીજું કંઈ પણ અધિકરણજ નથી. માટે બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત પદાર્થમાં તેની પ્રતિષ્ઠા નથી. એ જણાવવાને તેના વ્યાપકરૂપને કહ્યું છે તમે જણાવો છો તેમ સર્વાત્મભાવનું લિંગ ત્યાં નથી એમ પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે. (૩) સ્વેમહિમ્નિ પ્રતિષ્ઠિતઃ એવો શ્રુતિનો અર્થ તો (૪) ત્યાં ‘સ્વ’ પદનો અર્થ આત્મીય હોવાથી, સ્વીય તરીકે જેનું વરણ થયું છે એવો જે ભક્ત તેનામાં નિષ્ઠ જે સર્વાત્મભાવરૂપ ઉત્કર્ષ છે તેમાં તેનો અર્થ છે. જો સ્વપદ આત્માનો વાચક હોય તો સ્વરૂપાત્મક મહિમામાં એવો અર્થ થાય છે; અને તે મહિમા સર્વાત્મભાવજ છે. સર્વાત્મભાવથી જૂદા અક્ષરાભેદ જ્ઞાનનું (૫) આ સર્વાત્મકભાવ સર્વાત્મકભાવ પુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. (૬) સર્વાત્મકભાવ એજ પરમ કાષ્ટાપન્ન મહિમારૂપ છે. (૭) વિરહભાવ (૮) પરમ રૂપથી (૯) સંચારી ભાવોનો (૧૦) તદાદેશ, અહંકારાદેશ, અને આત્માદેશ એમ ત્રણ પ્રકારના (૧૧) “ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારનું,” એ અધ્યાહાર છે (૧૨) મહિમાતેજ (૧૩) સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તમાં નિયમન કરે છે. (૧૪) કહેલી રીતિથી શ્રુતિનું સામંજસ્ય હોય તો (૧૫) ઉપરની શ્રુતિઓના વ્યાખ્યાનનો અસંભવ તમારી રીત પ્રમાણે હોવાથી. (૧૬) સૂત્રમાં આવેલો “આદિ” શબ્દ (૧૭) અહંકારાદેશ અને આત્માદેશની પહેલાં (૧૮) ભગવાનથી બીજા કશાની પણ સ્કૂર્તિ અત્યંત ગાઢ

સર્વ જૂએ છે” આજ “આ પ્રમાણે જો તો” એનાથી કહેલું છે. ૧૦ તેથી કંઇક બાહ્ય અનુસંધાનમાં અહિંમાં અહંકારનો આદેશ હોય છે. તે તો હું જ સર્વત્ર સ્વ-કૃતિના સામર્થ્યથી તેને પ્રકટ કરીશ એમ માને છે; તથા કરે પણ છે. આથી જ અન્વેષણનાં ગુણગાન કરવામાં તેમનાથી “આ પ્રમાણે આ પ્રમાણે માનતા” એમ કહેવાયું. તેથી ‘આત્મા’ શબ્દથી નિરવધિ સ્નેહના વિષય પુરુષોત્તમ કહેવાય છે એમ તેનો આદેશ થાય છે. તેથી પ્રથમ કરેલા સ્વસાધનની વિફલતાના જ્ઞાનથી અતિ દૈન્યયુક્ત સહજ સ્નેહથી ઉત્પન્ન થતા વિવિધ ભાવોવાળો તે થાય છે. આથી “આ પ્રમાણે જાણુતો” એમ કહેલું છે. માટે જ “૨૧ ઉપસર્ગ” કહેલો છે. તેથી અતિ દૈન્યથી આવિર્ભાવ થતાં જે અવસ્થાઓ હોય છે તેનું નિરૂપણ ‘આત્મરતિ’ વગેરેથી કરેલું છે. અહિંમાં આત્મના શબ્દો પુરુષોત્તમના અર્થના વાચક જાણવા જોઈએ. નહિ તો ઔપચારિકતા થાય. મુખ્યનો સંભવ હોય તો ૨૨ તે અયુક્ત છે તેથી.

૨૩ સર્વાત્મભાવ મુક્તિમાં પર્યવસાન પામે છે કે નહિ એવા સંશયના નિરાસ માટે દષ્ટાન્તને કહે છે. મુમુક્ષુ ૨૪ ભક્તની પોતાના ઇષ્ટના દાતા તરીકે ભગવાનના વિષેની જે પ્રજ્ઞા છે તે સર્વાત્મક ભાવવાળા ભક્તની પ્રજ્ઞાથી અન્ય પ્રજ્ઞા કહેવાય છે. અને તે કર્મ અને જ્ઞાન તેનાથી બીજા ભક્તની પ્રજ્ઞાથી જૂદી રીતે તે ૨૫ ઇષ્ટને જ સાધે છે. તેથી સર્વાત્મકભાવવાળા ભક્તની જે પ્રકારની ભગવાનના વિષેની પ્રજ્ઞા છે તે ૨૬ પ્રકારને જ તે ભાવ સાધે છે અન્યને નહિ. તેથી મુક્તિમાં ૨૭ તેનું પર્યવસાન નથી એવો અર્થ છે. આવા અનેકને ૨૮ એવા એમ જણાવવાને એકનું નામ લીધું નથી. ૨૯ અહિંમાં શબ્દ પણ પ્રમાણને કહે છે. “તે કહેલું છે એમ”. ભગવાનથી એ અધ્યાહાર છે. શ્રીભાગવતમાં દુર્વાસાના તરફ “હું ભક્તને પરાધીન છું” (ભા. ૯-૪-૬૩) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને “સત્સ્ત્રીઓ સત્પતિની માફક મને ભક્તિથી જ વશ કરે છે” (ભા. ૯-૪-૬૬). જે જેનાથી વશ કરાયો છે તે તેની ઇચ્છાને અનુરૂપ જ કરે છે, આથી ૩૦ સાયુજ્યાદિનું દાન નથી પણ ભજનાનંદનું દાન જ છે. તેમની મુક્તિની અનિચ્છા તો મારી સેવાથી સાલોક્ય વગેરે ચતુષ્થયથી પ્રતીત થાય છે. સેવાથી પૂર્ણ થયેલા તે કશાની ઇચ્છા કરતા નથી, તો પછી અન્ય ૩૧

ભાવને લીધે થતી નથી. (૧૯) આ દર્શનજ (૨૦) આત્માના અતિદેશનું ફલ કહે છે. (૨૧) શ્રુતિમાં વિજાનન્ શબ્દ છે. આમાં વિ ઉપસર્ગ છે, તે શા માટે યોજ્યો છે તેનું પ્રયોજન કહે છે. (૨૨) ઔપચારિકતા અર્થાત્ જ્યાં સુધી મુખ્ય અર્થનું ગ્રહણ થતું હોય ત્યાં સુધી ગૌણ (ઉપચાર યુક્ત) અર્થ લેવો ઠીક નથી. (૨૩) સૂત્રના બાકીના ભાગનું હવે વ્યાખ્યાન કરે છે. (૨૪) મુમુક્ષુની ભગવાન વિષે પ્રજ્ઞા છે, પણ તે મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાવાળી, સર્વાત્મભાવવાળાને મોક્ષની દરકાર નથી, તેથી તેની પ્રજ્ઞા તેનાથી જૂદી રીતની છે, આ રીતે આ બન્ને પ્રજ્ઞામાં ફેર છે. (૨૫) મોક્ષને (૨૬) સોડમુલે સર્વાન્કામાન્સહ બ્રહ્મણા વિપશિતા એ શ્રુતિમાં કહેલાને (૨૭) સર્વાત્મભાવ (૨૮) સૂત્રનો દૃષ્ટ: શબ્દ સમજાવે છે. દૃષ્ટ:નો કર્તા અમુક જોઈએ. શું જોયું? તો અમુક. પણ તેનો ઉલ્લેખ સૂત્રમાં કર્યો નથી. ફક્ત બાંધેબારે તે પદનો પ્રયોગ કર્યો છે, આથી એમ સૂચવાય છે કે એવા એક બે નહિ પણ અમંખ્ય જોયેલા છે (૨૯) સર્વાત્મભાવની પહેલાં કહેલા ફલની સાધનતામાં (૩૦) સર્વાત્મભાવવાળાને સાયુજ્યાદિ ફલ નથી, પણ ભજનાનંદનું ફલ છે. (૩૧) વિનાશી. ભાવાર્થ-જૂમાધિકરણ વગેરેના હેતુઓથી સ્વ

કાલથી વિદ્યુત વિષે તો કહેવું જ શું ?” સ્વર્ગ, અપવર્ગ અને નરકમાં પણ તુલ્ય અર્થ જોનાર સાલોક્ય, સાર્વિટ, સામીપ્ય, સાદૃષ્ય, એકરૂપતા પણ આપવામાં આવતાં છતાં મારી સેવા વગર જન ગ્રહણ કરતા નથી” (ભા. ૯-૪-૬૭, ૬૮, ૬૯) વગેરે હજારો વાક્યોથી નિર્ણય થાય છે. ૫૦

ન સામાન્યાદપ્યુપલબ્ધેર્મૃત્યુવન્નહિ લોકાપત્તિઃ ॥૩-૩-૫૧॥

ના ભગવાનના જેવા સમાન ધર્મોના સંબંધથી શ્રુતિમાં ઉપલબ્ધ છે તો પણ મૃત્યુની માફક મૃત્યુનો જેમ નિષેધ કર્યો છે તેમ (ભગવાનના સ્વરૂપથી અતિરિક્ત અન્ય લોકનો) સંબંધ પણ સંભવતો નથી.

(શંકા) “અન્યને જોતા નથી” ત્યાંથી આરંભીને સર્વના સર્વાત્મભાવના નિરૂપક તરીકેની ઉક્તિ ઉપપન્ન નથી ‘માટેજ. વળી ‘આત્મા’ શબ્દની ઉક્તિ પુરુષોત્તમના અર્થમાં છે. આથી કેટલી મુક્તિમાં પણ કામના અભાવનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. ‘અહિંઆં તો “તેનો સર્વ લોકમાં કામચાર થાય છે” (છાં. ૭-૨૫-૨) એમ શ્રુતિ કહેવાય છે આમ હોવાથી તેનું નિરૂપણ અહિંઆં છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. અથવા તેના ભાવવાળો પણ અન્ય કામવાળો છે. ‘બીજાનું તો કહેલા ‘પ્રમાણથી પરાહત તરીકે આદ્ય ‘પક્ષનોજ આશ્રય કરવો જોઈએ એમ પૂર્વપક્ષનો નિરાસ કરે છે. “ના” એમ કહે છે. ત્યાં હેતુ આપે છે. સામાન્યથી પણ ઉપલબ્ધ છે તેથી. કારણ કે તેના સમાન ધર્મના યોગથી પણ તેનો પ્રયોગ શ્રુતિમાં જણાય છે. ‘અહિંઆં પણ વિવિધ લોકના વિવિધ સુખ પ્રધાન હોવાથી સઘળા ભગવાન વિષેના સુખોમાં કામચાર થાય છે એવો શ્રુતિનો અર્થ જાણવો જોઈએ.

(શંકા) શ્રુતિમાં કહેલો છે તેજ અર્થ ભલે હો એમ હોય તો ત્યાં (ઉત્તર) કહે છે. “લોકની આપત્તિ નથી” સર્વાત્મભાવવાળાનું પ્રકરણ હોવાથી “અન્યને જોતો નથી” (છાં. ૭-૨૪-૧) વગેરે ધર્મથી વિશિષ્ટ ‘પ્રાણાદિ સર્વથી યુક્ત આત્માનો લોકસંબંધ યુક્તિને સહન કરનાર પણ નથી એમ જણાવવાને ‘હિ” શબ્દ છે. અને વળી આની ‘આગળ “તેને

મહિમામાં એ વગેરેથી જે સર્વાત્મભાવનું પ્રતિપાદન કર્યું તે બ્રહ્મનું પોતાનું અધિગ્રાહન નથી. શંકા સર્વાત્મભાવથી પણ મુક્તિ સાધ્ય છે? ઉત્તર-ના, કારણ કે જેમ સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તની પ્રજ્ઞાથી વિલક્ષણ મુમુક્ષુની પ્રજ્ઞા છે, તે અન્ય પ્રજ્ઞા કહેવાય છે તે જેમ કર્મ તથા જ્ઞાન વગેરેના ફલથી જૂદી રીતે મોક્ષની સાધક છે તેમ સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તની પ્રજ્ઞા ભગવત્સીધાની સાધક છે. માટે સર્વાત્મભાવનો મોક્ષમાં અન્તર્ભાવ નથી. વળી વ્રજ ભક્તોમાં સ્વરૂપને અનુભવા એજ ફલ એમ જોવામાં આવેલ છે. તેમજ વળી “મને ભક્તિથી વશ કરે છે” વગેરેથી ભગવાને તે કહેલું છે. ૫૦

સૂત્ર ૫.—(૧) તે અનુપપન્ન છે તેથીજ (૨) ‘છે’ પહેલાં “અનુપપન્ન” અધ્યાહાર વાંચવું. અર્થાત્ આત્મા પુરુષોત્તમ અર્થમાં છે એવી ઉક્તિ પણ અનુપપન્ન છે (૩) અભેદ જોનારની (૪) શ્રીમદ્ભાગવતમાં કપિલ વગેરેનાં વાક્યોથી (૫) સનતકુમારના વાક્યમાં (૬) અકામત્વ જણાવનાર કપિલની સ્મૃતિથી કામચારની બોધક શ્રુતિ સાથે વિરોધ આવે તો (૭) સકામત્વ બોધક શ્રુતિ વાક્યનું (૮) પ્રથમ કહેલા સ્મૃતિ વાક્યથી તેનો નિરાસ કરેલો હોવાથી (૯) અકામત્વનો પક્ષ (૧૦) કામચાર વાક્યમાં પણ (૧૧) સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તનો (૧૨) સૂત્રમાં ‘હિ’ શબ્દનું પ્રયોજન જણાવે છે (૧૩)

જેનાર મૃત્યુને જોતો નથી” (છાં. ૭-૨૬-૨) એ શ્રુતિથી મૃત્યુનો નિષેધ કરવામાં આવે છે. તેમજ “આ સઘળું આત્માથી” (છાં. ૭-૨૬-૧) એવી શ્રુતિથી “જ” શબ્દથી આત્માથી જૂદાનો ^{૧૪}વ્યવચ્છેદ કરાય છે તેથી મૃત્યુની માફક ^{૧૫}લોકનો પણ સંબંધ નથી એમ કહે છે. મૃત્યુની માફક એમ ત્યાં રોગ વગેરેનો પણ નિષેધ કર્યો છે છતાં મૃત્યુનું દર્શન જે કહ્યું છે તેથી ભક્તોનો અન્ય લોક સાથેનો સંબંધ તેની તુલ્ય છે એમ જણાવાય છે માટેજ આથી દુઃખ નથી એમ આગળ દુઃખનો સામાન્ય નિષેધ કરેલો છે. ૫૧

પરેણ ચ શબ્દસ્ય તાદ્રિધ્યં મૂયસ્ત્વાત્વનુબંધઃ ॥૩-૩-૫૨॥

શ્રુતિ વાક્યની પરબ્રહ્મ સાથેની એક રૂપતા છે. હેતુના બાહુલ્યને લીધે પુનઃ અનુબંધ કરેલો છે.

^૧અહિંઆં આજ શ્લોકમાં અન્ય હેતુને કહે છે. “સર્વશ સર્વને પ્રાપ્ત કરે છે” (છાં. ૭-૨૬-૨) એમ “પર” શબ્દથી શબ્દ કહેતાં “આત્મા જ આ સર્વ છે, (છાં. ૭-૨૬-૧) એમ જે પ્રથમ શ્રુતિનું વાક્ય કહ્યું છે. તેની તદ્દ વિધિતાની પ્રતીતિ થાય છે આમ લોક સંબંધ કહેવો શક્ય નથી એવો અર્થ છે.

“આત્મા જ આ સઘળું છે.” (છાં. ૭-૨૬-૧) એમ જે પ્રથમ શ્રુતિ વાક્ય છે તેનાથી જ આના અર્થ લાભમાં ફરીથી તેની ઉક્તિ ઉચિત નથી એવી આશંકામાં ત્યાં હેતુ કહે છે. ‘તું’ શબ્દ શંકાના નિરાસમાં છે. “વારંવાર” એવા હેતુથી. કહેલા અર્થમાં હેતુઓ બહુ હોય તો તેની દૃઢતા બને છે એવા આશયથી કહેલા અર્થનોજ શ્લોકથી ^૩અનુબંધ કરાયો છે એવો અર્થ છે. ^૪અથવા પભૂઃ શબ્દ આધિક્યના અર્થમાં છે. તેમજ ^૫વળી સ્વકૃત સાધનથી સાધિત ફલની અપેક્ષાથી જાતે ઉદ્યમ કરીને ભગવાનથી ફલની સિદ્ધિમાં નિરવધિ ઉત્કર્ષ છે એમ જણાવવાને ફરીથી શ્લોકથી તે પ્રમાણ છે. એમ અર્થ છે. ૫૨

“નાન્યત્પશ્યતિ” એ શ્રુતિની પછીથી (૧૪) પ્રાપ્તિયિક સર્વ વસ્તુનો વ્યવચ્છેદ (૧૫) મૃત્યુનો સંબંધ નથી તેમ લોકનો પણ સંબંધ નથી (૧૬) સર્વાત્મભાવવાળાને મૃત્યુજ નથી તો પછી રોગ વગેરે ક્યાંથીજ હોય ? ભાવાર્થ-શંકા “સર્વ લોકમાં કામચાર હોય છે” વગેરેથી ભક્તની અન્ન કામના જોવામાં આવે છે. ઉત્તર-ના, તેના સમાન ધર્મના સંબંધથી પણ શ્રુતિમાં તેનો પ્રયોગ અનેકશઃ જોવામાં આવે છે. જેમ અપદ્યો મૃત્યું પશ્યતિ એ શ્રુતિમાં સર્વાત્મભાવવાળાના મૃત્યુનો નિષેધ કર્યો છે તેમ ભગવત્સ્વરૂપથી અતિરિક્ત અન્ય લોકનો સંબંધ પણ તેને વિષે સંભવનો નથી. ૫૧

સૂત્ર ૫૨—(૧) ભક્તોનો ભાવ અલૌકિક હોવામાં (૨) તેની સમાન અર્થ હોવો તે (૩) પુનઃ સંબંધ (૪) અન્યરીતે વ્યાખ્યાન કરે છે. (૫) સૂત્રમાં “ભૂયઃ” શબ્દ છે તેનો અર્થ અધિકતા જણાવે છે (૬) જીવે કરેલા સાધનથી સાધિત ફલની સરખામણીએ ભગવાને આપેલા ફલમાં ઉત્કર્ષનું આધિક્ય છે. (૭) ભગવાને પોતે (૮) અનુબંધ, પુનઃ સંબંધ. ભાવાર્થ “આત્માથી જ આ છે” એવા વાક્યનું “સર્વને પ્રાપ્ત કરે છે” એ પર વાક્ય સાથે આનું એક રૂપ છે તેથી અન્ય લોક સાથેનો સંબંધ કહેવો શક્ય નથી. શંકા-આત્મામાંથી જ આ સઘળું છે એમ કહીને ફરીથી શામાટે સઘળું પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહે ? તેનો ઉત્તર એ છે કે હેતુઓ બહુ હોય તો તે અર્થને દૃઢ કરવાને તેનો પુનઃ સંબંધ કરે છે. ૫૨

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥३-३-५३॥

કેટલાક શાખાવાળાઓ ભગવાનનો ભક્તના શરીરમાં આવિર્ભાવ
હોવાથી, કામના ઉપલોગની શ્રુતિ કહે છે.

કહેલા 'અર્થ'માં અન્ય શ્રુતિની સંમતિને પણ કહે છે. કેટલીક શાખાવાળા એટલે
તૈત્તિરીયો, શરીરમાં અર્થાત્ ભક્ત શરીરમાં-હૃદયકાશમાં ત્યાં આત્મા એટલે ભગવાનના
ભાવ કહેતાં આવિર્ભાવને લીધે તેની સાથે સર્વ કામના ભોગનો ઉપલોગ કહેતી શ્રુતિને
કહે છે. “સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત બ્રહ્મ જે હૃદય ગુહામાં પરમ વ્યોમમાં ખીરાજેલા બળે
છે તે 'વિપક્ષિત' બ્રહ્મની સાથે સઘળા કામોને ભોગવે છે.” (તૈ. ૨-૧) અહિંઆં ઉપક્રમમાં
“બ્રહ્મને બળુનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તૈ. ૨-૧) ની શ્રુતિ અક્ષર બ્રહ્મના બળુનારને
પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ સામાન્ય રીતે કહીને વિશેષ રીતે કથન કરવાને “તેની આ કહે છે”
(તૈ. ૨-૧) એ વાક્ય તે બ્રહ્મને પ્રતિપાદ્ય તરીકે લક્ષ્યમાં રાખીને આ કહેવાતી ઋચા
એ “પરબ્રહ્મને બળુનારાથી કહેવાય છે” એમ કહીને “સત્ય, જ્ઞાન” એમ કહ્યું છે. પર-
બ્રહ્મનું સ્વરૂપ ફક્ત અનુભવથીજ બળુવા જેવું છે, શબ્દ વગેરેથી નહિ એમ જણાવવાને
પોતે તે તેનું પ્રતિપાદન કરનાર છતાં પણ અન્ય મુખથી 'તેણે' કહ્યું છે. અહિંઆં
બ્રહ્મની સાથે સઘળા કામોનો ઉપલોગ કહ્યો છે. એમ આની એકવાક્યતા માટે સર્વ
લોકમાં કામચાર હોય છે એમ શ્રુતિથી પણ કહેલો અર્થ માનવો જોઈએ.

૧૮ વ્યતિરેકાધિકરણ

व्यतिरेकास्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥३-३-५४॥

જ્ઞાનીના હૃદયમાં પરમવ્યોમના આવિર્ભાવનો વ્યતિરેક હોય છે કારણ
કે ભગવદ્ભાવ-વરણનો અભાવ છે તેથી ઉપલબ્ધિ જ્ઞાનની
માફક નથી.

(શંકા)-“બ્રહ્મને બળુનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તૈ. ૨-૧) એ શ્રુતિથી અક્ષરબ્રહ્મને
બળુનારની પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કહેવાય છે ત્યાં સંશય એ છે કે અન્ય સાધનની અપેક્ષા-
વાળું બ્રહ્મનું જ્ઞાન પરની પ્રાપ્તિ કરાવે છે કે તેની અપેક્ષા વગરનું?

અહિંઆં શ્રુતિમાં ફક્ત તેનેજ જણાવેલું છે તેથી અન્ય સાધનની અપેક્ષા રહિત

સૂત્ર ૫૩—(૧) સર્વ લોકમાં કામચાર થાય છે એવા અર્થની અલૌકિકતા રૂપ અર્થમાં (૨)
વિવિધ ક્ષેત્રમાં ચતુર (૩) અર્થાત્ અક્ષર બ્રહ્મના જ્ઞાન પછી પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ છે. (૪) શ્રુતિએ કહ્યું
છે. ત્યાં તદ્દેવામ્યુક્તા એવા શબ્દો છે તેથી પોતાના વિચારિત અર્થમાં અન્યનું સમર્થન આપે છે. ભાવાર્થ
માટે જ કેટલાક શાખાવાળાઓ ભક્ત શરીરમાં ભગવાનના આવિર્ભાવને લીધે, તેની સાથે કામના ઉપલોગ
રૂપ “તે સર્વ કામોને ભોગવે છે” એવી શ્રુતિનું પકન કરે છે. ૫૩

સૂત્ર ૫૪—(૧) પૂર્વ અધિકરણના અન્ત્યસૂત્રમાં તૈત્તિરીય શ્રુતિની સંમતિ કહી હતી. તે પ્રસંગથી
તેના અર્થનો વિચાર કરવાને આ અધિકરણ છે (૨) પરપ્રાપ્તિમાં જે બ્રહ્મનું જ્ઞાન સાધન રૂપ જણાવ્યું

૩૯ તે પ્રમાણે છે એવો પૂર્વપક્ષ છે.

સિદ્ધાન્ત તો ૧૦ એમ હોય તો જ્ઞાનમાર્ગીયોને પણ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય. તે તો અનેક પ્રમાણોથી બાધિત છે એમ પ્રથમ અમે કહેલું છે. વળી ૧૧ જ્ઞાનના અંગરૂપ બ્રહ્મની સરખામણીએ ક્ષાત્મક પરબ્રહ્મ મુખ્ય હોવાથી “તેના વિષે આ કહેલું છે” એવી શ્રુતિ તેનેજ પ્રતિપાદ્ય તરીકે લક્ષ્યમાં રાખીને “ઋચાએ કહ્યું” એમ કહે છે. તેથી ૧૨ ત્યાં ૧૦ બ્રહ્મ શબ્દ પુરુષોત્તમના અર્થમાં જાણવામાં આવે છે, ૧૧ તેમજ વળી જો ગુહામાં આવિર્ભાવ પામેલ પરમ વ્યોમ પુરુષોત્તમના ગૃહરૂપ અક્ષરાત્મક વ્યાપિ વૈકુણ્ઠ હોય તો ત્યાં ભગવાન આવિર્ભાવ પામે છે એમ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ “જે એને હૃદય ગુહામાં પરમ આકાશમાં બીરાજેલા જાણે છે” (તે. ૨-૧) થી કહે છે, તેમજ વળી જ્ઞાનીઓની ગુહામાં પરમ આકાશનો ૧૨ વ્યતિરેકજ છે. ત્યાં હેતુ તેના ભાવવાળા ભાવનો ૧૩ અભાવ છે તેથી. “જેનુંજ આ વરણ કરે છે” (મું. ૩-૨-૩) એવી શ્રુતિથી વરણના અભાવમાં ભગવદ્ભાવની અસંભાવનાને લીધે જ્ઞાનીઓનું તે પ્રમાણે વરણ નથી તેથી ભગવાન વિષેનો ભાવ ત્યાં થશે નહિ. તેથી તે પ્રમાણે અર્થ છે.

શંકા-જ્ઞાનના ૧૪ વિષયરૂપવાળાનો આવિર્ભાવ ભલે હો. વળી તેનાથી ૧૫ જૂદાના આવિર્ભાવને પણ અમે જોતા નથી એવી આકાંક્ષામાં કહે છે. “ઉપલબ્ધિની માફક નહિ” ઉપલબ્ધિ એટલે જ્ઞાન તેની માફક ૧૬ ગુહામાં આવિર્ભાવ થતો નથી એમ અર્થ છે. જે ભક્તને ૧૭ જે લીલાથી વિશિષ્ટ સ્વરૂપનો અનુભવ કરાવવાનો પ્રસન્ન હોય છે, તે હૃદય ગુહામાં તેની લીલાના આશ્રયરૂપ અક્ષર સ્વરૂપને ૧૮ વૈકુણ્ઠલોકની માફક આવિર્ભાવ કરે છે તેથી કહેલી શંકાનો લેશ પણ નથી. ૧૯ જ્યાં પુરુષોત્તમ ચક્ષુના વિષય બને છે ત્યાં તેમનાથી નીચલી કક્ષાનું સ્વરૂપ તે ૨૦ પ્રમાણે હોય તેમાં શંકા શી? આનું પ્રથમ વિદ્વન્મણ્ડનમાં ઉપપાદન કર્યું છે.

તેમાં અન્ય સાધનોની જરૂર છે કે નહિ. (૩) બ્રહ્મજ્ઞાન (૪) પરબ્રહ્મનું પ્રાપ્ત (૫) કેવલ બ્રહ્મજ્ઞાનથી પરતી પ્રાપ્તિ થાય તો શામાટે તમામ જ્ઞાનીઓને તે પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ સિદ્ધાન્તી પૂર્વપક્ષીને પ્રશ્ન કરે છે, ‘યમેવૈષ ઋણુંતે’ ‘નયમાત્માબલ્હોનેન લભ્યઃ’ ‘મક્ત્યા મામભિજાનાતિ,’ ‘મક્ત્યાહમેકયા ગ્રાહ્યઃ’ વગેરે અનેક પ્રમાણોથી બાધિત થાય છે. (૭) અક્ષર બ્રહ્મની સરખામણીએ પરબ્રહ્મ મુખ્ય છે. (૮) પરબ્રહ્મને (૯) તે ઋચામાં (૧૦) બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્મૈવ ભવતિ આમાં બીજો બ્રહ્મ શબ્દ તેમજ અનન્ત બ્રહ્મ, સદ્બ્રહ્મણા વગેરેમાં બ્રહ્મ શબ્દ પુરુષોત્તમના અર્થમાં છે. (૧૧) ઋચામાં પરમવ્યોમ એવા બે શબ્દો છે તે જ્ઞાનના અંગરૂપ બ્રહ્મના અર્થમાં છે. એવા આશયથી ઋચાનો અર્થ કહે છે. (૧૨) અભાવ (૧૩) તેના ભાવ એટલે પુરુષોત્તમના અધિષ્ઠાનથી વિશિષ્ટ સર્વાત્મભાવ, તેનો અભાવ છે તેથી (૧૪) જ્ઞાનીઓના ચિત્તમાં જેમ અક્ષરના વિષયનું જ્ઞાન આવિર્ભાવ પામે છે તેમ આવિર્ભાવ પણ ભલે હો એવો અર્થ છે. (૧૫) જ્ઞાન વિષયથી જૂદાના (૧૬) જ્ઞાનના આવિર્ભાવથી યુક્ત જ્ઞાનીની ગુહામાં તેના જેવા પરમવ્યોમનો આવિર્ભાવ હોતો નથી. (૧૭) આ પ્રમાણે જેની જેટલી વરણરૂપ સર્વાત્મભાવ વગેરે સામગ્રી છે તેમાં તેટલી લીલાથી વિશિષ્ટ સ્વરૂપનો પ્રભુ પ્રાદુર્ભાવ કરે છે. અનિયમથી પ્રાદુર્ભાવ કરતા નથી માટે કોઈ અનુપપત્તિ નથી. (૧૮) વૈકુણ્ઠ લોકથી યુક્ત (૧૯) શ્રુતિમાં અક્ષરને અદૃશ્ય વગેરે કહેલું છે. માટે તમે કહો છો તે ખરું નથી માટે કહે છે (૨૦) ચક્ષુનો વિષય બને. અર્થાત્ ભગવાન જાતે ભક્ત ઉપર કૃપા કરીને તેને પોતાનું દર્શન આપે તો તેથી તે ભક્તને એ દર્શન પ્રાપ્ત થાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે?

૨૧ શંકા-જ્ઞાનીના જ્ઞાનના વિષયરૂપ અને ભક્તની હૃદય ગુહામાં જેમનો આવિર્ભાવ થયેલો છે તેવા અક્ષરરૂપોમાં ભેદ છે કે નહિ? પ્રથમ ૨૨ નહિ. પ્રમાણના ૨૩ અભાવથી. એક તરીકેજ સર્વત્ર ઉક્તિ છે તેથી. બીજું ૨૪ પણ નહિ. ૨૫ નિરવયવ કવચિત્ લોકરૂપથી તથા અતદૂપથી એકતાની ઉપપત્તિ નથી. એમ જો કહેતા હો તો કહે છે-નાજ. લોકરૂપ ૨૬ પાછળથી હોવામાં ખરેખર ૨૭ આ, -અનુપપત્તિ આ ૨૮ પ્રમાણે નથી. પણ અક્ષર સ્વરૂપજ તે પ્રમાણે છે એમ શ્રુતિ કહે છે. “અપાર જલમાં જગતની મધ્યમાં” (ના. ૧-૧) એથી ઉપક્રમ કરીને “તેજ ભૂત છે, તેજ ભાવી છે” (ના. ૧-૧) એથી ઉપક્રમ કરીને “તેજ ભૂત છે, તેજ ભાવી છે” (ના. ૧-૧.) એની આગળ પણ ના. ૧-૧ વગેરે શ્રુતિ છે, સ્મૃતિ પણ છે. “તે વ્યક્ત કરતાં અવ્યક્ત પર અને સનાતનભાવ જૂદો છે. જે સઘળાં ભૂતો નાશ પામે છે છતાં નાશ પામતો નથી. અવ્યક્ત એટલે અક્ષર તેનેજ પરમ ગતિ કહે છે. જેને પ્રાપ્ત થઈને જીવો નિવૃત્ત થતા નથી તે માફ ધામ પરમ છે, (ભ. ગી. ૮-૨૦-૨૧) વગેરે ગીતામાં કહ્યું છે શ્રી ભાગવતમાં પણ ‘ભગવાને ગોપોને પ્રકૃતિથી પરલોક (વૈકુણ્ઠ) દેખાડ્યો’ એમ દશમ સ્કન્ધમાં (ભા. ૧૦-૨૮-૧૪, ૧૫) કહેલ છે. અને બીજા સ્કન્ધમાં પણ તેને ભગવાને સ્વલોક દેખાડ્યો” (ભા. ૨-૯-૯) ઉપક્રમ કરીને કાલ અને ત્રિગુણ માયાના સંબન્ધથી તે રહિત છે એમ કહીને ભગવાનના પાર્શ્વદોષ વિષે કહીને વિમાનની સ્ત્રીઓ વિષે કથન કરીને લક્ષ્મી કહેલી છે. તેમજ વળી શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી એક વાક્યતા હોવામાં તેવું સ્વરૂપ તેજ અક્ષર છે એવો નિર્ણય થાય છે. આમ હોય તો સચ્ચિદાનન્દરૂપ હોવામાં દેશકાલના અપરિચ્છેદથી સ્વયં પ્રકાશત્વ તથા ગુણાતીતત્વ વગેરે ધર્મોથી યુક્ત હોવાથીજ જ્ઞાનીઓને અક્ષરનું વિજ્ઞાન છે. ભક્તોનેજ પુરુષોત્તમ તે છે એમ અધિષ્ઠાન તરીકે તે પ્રમાણે જાણવું જોઈએ “મલ્લોને વજ્રરૂપ” (ભા. ૧૦-૪૩-૧૭) એ ૨૯ લોકમાં કહેલી રીતિથી પુરુષોત્તમનુંજ સ્વરૂપ છે. પ્રભુએ જેમનો જે રીતે વિચાર કરેલો હોય છે તેઓ તે રીતે હોય છે તેથી ૩૦ તેમના વિચારમાંજ સઘળાના અધિકાર રૂપ છે એમ ખ્ર. સૂ. ૨-૩-૪૨ માં નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે.

આ અર્થમાં કૈમુતિક ન્યાયના કથન માટે નિદર્શન તરીકે ઉત્તર કહે છે. ૫૪

(૨૧) અક્ષર સ્વરૂપનો વિચાર કરવાને શંકા કરે છે (૨૨) ભેદ નથી એમ પક્ષ છે. (૨૩) પરબ્રહ્મ અને અક્ષર બ્રહ્મમાં ભેદ નથી. કારણકે તે જૂદા છે એમ જણાવનાર શ્રુતિનાં પ્રમાણો નથી (૨૪) બીજો પક્ષ-ભેદ છે એવો (૨૫) જો અક્ષર બ્રહ્મ અને પુરુષોત્તમના ભેદ છે એમ કહેતા હોતો પછી બ્રહ્મની નિરવયવતા રહે નહિ. બ્રહ્મની નિરવયવતા કહી એટલે તેમાં ભેદ સંભવી શકે જ નહિ (૨૬) કૃત્રિમ છે તેથી (૨૭) કહેલ વિરૂપરૂપ (૨૮) નાના રૂપવાળું બ્રહ્મ નથી. ભગવાનનું સ્વરૂપ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે છે. તે ભગવાનની ઇચ્છાથી અધિકારીઓના ભેદ પ્રમાણે વિવિધોને વિવિધરૂપે જણાતું હોવાથી કાષ્ઠ પણ અનુપપત્તિ નથી (૨૯) એ શ્લોક પ્રમાણે ભગવાન એક છતાં રંગમંડપમાં એકલા તમામના ભાવ પ્રમાણે જૂદા જૂદા સ્વરૂપે દેખાયા હતા. (૩૦) ભગવાનના વિચારમાં. ભાવાર્થ-જ્ઞાનીઓના હૃદયમાં વરણના અભાવને લીધે ભગવદ્ભાવનો અભાવ છે તેથી ત્યાં પરમવ્યોમનો આવિર્ભાવ નથી. કાષ્ઠ પૂછે કે જ્ઞાનની માફક તે આવિર્ભાવ કેમ ન માનવો? તો કહે છે કે ના, કારણ કે જેમ જ્ઞાન સાધનથી પ્રાપ્તિ કરાય છે તેમ વરણ, સાધનથી પ્રાપ્ત કરવું તે અશક્ય છે. ૫૪.

અજ્ઞાવવદ્વાસ્તુ ન શાસ્ત્રાસ્તુ હિ પ્રતિવેદમ્ ॥૩-૩-૫૫॥

જેમ દરેક વેદમાં જૂદાં જૂદાં કર્મોમાં નિયત થયેલા ઋત્વિજો તમામ શાખાનાં કામ કરવાને સમર્થ છતાં તમામમાં તેમનો અધિકાર નથી તેમ (ભગવાનના તેવા વરણના અભાવથી જ્ઞાનીઓના હૃદયમાં પરમાત્માનો આવિર્ભાવ થતો નથી.)

યાગમાં તે તે ઋત્વિજોથી નક્કી થયેલાં કરવાનાં અન્વાધાન વગેરે જાગે છે. તેમાં તમામ ઋત્વિજો યજ્ઞમાનથી બંધાયેલા છે. બંધાવું એટલે વરણ. જેમ કે ‘અધ્વર્યુ તાં વરણ કરે છું. હોતા એવા તાં વરણ કરે છું. ઉદ્ગાતા તાં વરણ કરે છું.’ નહિ તે સર્વ કર્મોના જાણનાર, હોતાના કર્મમાં પ્રવીણનો એકજ જગ્યાએ અધિકાર હોય અને બીજો નહિજ એવો નિયમ રહે નહિ. જૂદા જૂદાના તે રીતના વરણમાં તો યજ્ઞમાનની ઇચ્છાજ હેતુ છે અને તેઓ ત્યારે તમામ શાખાઓમાં વિહિત કર્મો કરવાને સઘળા પણ સમર્થ નથી. પણ યજ્ઞમાનના વરણથી નિયમિત થએલાજ તે પ્રમાણે સમર્થ છે. ત્યાં હેતુને કહે છે. કારણ કે ઋગ્વેદથી હોતાનું કર્મ યજુર્વેદથી અધ્વર્યુનું, સામવેદથી ઉદ્ગાતાનું એમ દરેક વેદ પ્રમાણે અંગોનું નિયમન થએલું છે. અને વળી જેમ અલૌકિક વૈદિક કર્મોમાં જીવની ઇચ્છા પણ નિયામિકા હોય છે ત્યાં દરેક રોમરૂપ સાવકાશ અમીત પ્રજ્ઞાણની સ્થિતિ વિષે તો શુંજ કહેવું? તેના શાસન કરનારની ઇચ્છાજ તે તે સાધન અને ફલની સંપત્તિમાં નિયામિકા છે. ૫૫

મન્ત્રાદિવદ્વાવિરોધઃ ॥૩-૩-૫૬॥

અથવા મન્ત્ર વગેરેની માફક વિરોધ નથી.

પ્રથમ કર્મ અને જ્ઞાન નિષ્ઠાવાળા પણ પુરુષો હોય તે પણ. પછીથી ભક્તિમાર્ગીય અને છે. ત્યાં તેજ પ્રમાણે ભગવાનનું વર્ણન છે એવો સિદ્ધાંત છે. ઋત્વિજો તો એક યાગમાં એક સ્થળે પસંદ કરાયા હોય તો તેની બીજો પસંદગી હોતી નથી એવું વિરુદ્ધ દૃષ્ટાન્ત હોવાથી અરુચિને લીધે અન્ય દૃષ્ટાન્ત કહે છે. જેમ એકજ કોઈ મન્ત્ર

મન્ત્ર ૫૫—(૧) ભગવાનની ઇચ્છા શામાટે ભક્ત માટે હોય છે અને જ્ઞાની માટે નહિ. તે આ મન્ત્રમાં યાગનું દૃષ્ટાન્ત આપીને કહે છે (૨) યાગમાં હોત્ર માટે પસંદ કરાયેલાજ હોતા, ઉદ્ગાતા, વ્યહા, અધ્વર્યુ એ તમામ ઋત્વિજો, તમામ શાખામાં પ્રવીણ હોય છે છતાં યજ્ઞમાન તેમાંના દરેકને જૂદા જૂદા કર્મ માટે પસંદ કરે છે. હોતાને અમુક કર્મ માટે અને ઉદ્ગાતાને અમુક કર્મ માટે આમાં યજ્ઞમાનની ઇચ્છા એજ નિયામિકા છે. તેમ ભક્તને પોતાનો આવિર્ભાવ થવામાં ભગવાનની ઇચ્છા એજ નિયામિકા છે. ભાવાર્થ—જેમ યજ્ઞમાન હોત્ર માટે તમામ પ્રકારની શાખાઓમાં પ્રવીણ ઋત્વિજોનું જૂદા જૂદા કર્મ માટે, હોતા, ઉદ્ગાતા રૂપે વરણ કરે તે, તેમાં યજ્ઞમાનની ઇચ્છા પ્રમાણે જે શાખા માટે તેમનું વરણ થયું હોય તે શાખાનું જ કર્મ તેમણે કરવું જોઈએ. તેવી રીતે ભગવાનની ઇચ્છાથી જ ભક્તમાં તે આવિર્ભાવ પામે છે. જ્ઞાનીઓના હૃદયમાં તે આવિર્ભાવ નથી તેમાં પણ ભગવાનની ઇચ્છાથીજ છે. ૫૫

મન્ત્ર ૫૬—(૧) ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગીદિના સંપાદન પછી (૨) બાહ્યતિરૂપ

અહુ કર્મોમાં સંબંધ પામે છે. કેાઇ એમાં અને કેાઇ એકજ રચણે. તેજ પ્રમાણે વિધાન હોવાથી ‘અહિંઆં’ પણ તેવું છે એવો અર્થ છે. “આદિ” શબ્દથી કર્મ કહેવાય છે. જ્યાં ‘કામ્યથીજ નિત્ય કર્મનો નિર્વાહ છે ત્યાં કામનાવાળા અર્થના સાધક હોવામાં વિધાના ત્યાગમાં પણ તે એકમોજ ઉપયોગ છે. તેમજ વળી સર્વ રીતે એક શ્રેષ્ઠ હોતા અગર અધ્યયનું સહજ કરવામાં આવતાં “દેવો અને પિતૃઓ” વગેરેથી યજમાને કહેલો અનુમંત એકજ સર્વત્ર સંબંધ પામે છે, વિધિના કારણથી; તે પ્રમાણે, અહિંઆં પણ તેજ પ્રકારનું જે એકજ વરણ છે; તેનાથી તેની નિષ્ઠા, પછી ભક્તિનિષ્ઠા હોય છે તેથી દૃષ્ટાન્તનો વિરોધ નથી એમ અર્થ છે. “અથવા “ઓમ” એમ ઉદાહરણ આપીને જ મંત્રોના ઉચ્ચારથી મંત્રનો આદિ ઓમકાર છે. ૧૦ તેજ જેમ પ્રથમ એકજ સર્વ મંત્રોમાં સંબંધ પામે છે તેજ પ્રમાણે વરણ પણ તેમજ છે તેવો અર્થ છે, જો ૧૧ ૧૨ અન્ય નિષ્ઠા પછીથી સ્વી ભક્તિનિષ્ઠાવાળાનું પણ વરણ, તે પ્રમાણે એકજ છે તેથી કહેલો ૧૩ દોષ નથી. તેમ પણ ઉત્કૃષ્ટ માર્ગમાં પસંદ કરાયેલાને નીચી કક્ષામાં મુકવો તે અનુચિત છે એમ માનીને અન્ય ૧૪ પક્ષ કહ્યો. ખરી રીતે તો સાધનોની મર્યાદાથી જ્યાં ભક્તિનું દાન કરવાની ઇચ્છા હોય છે ત્યાં તે પ્રમાણે કોઈ પણ અનુપપત્તિ નથી.

૧૯ ભૂમાનુષ્ઠાનચિકિત્સા.

ભૂમ્નઃ ક્રતુવજ્યાયસ્ત્વં તથાહિ દર્શયતિ ॥૩-૩-૫૭॥

ભૂમાની ક્રતુની માફક સર્વોત્કૃષ્ટતા છે તોપણ દેખાડે છે.

૧(શંકા)-સુખના સ્વરૂપની જ્ઞાસામાં “જે ભૂમા છે તે સુખ છે” (છાં. ૭-૨૩-૧) એમ કહેલું છે. ભૂમાના સ્વરૂપની જ્ઞાસામાં “ત્યાં અન્યને જોતો નથી” (છાં. ૭-૨૪)

(૩) જેમ શન્નો વૈવી: એવો મંત્ર માર્ગન તથા શનીનું પ્રસાદન એ બે કાર્યમાં ઉપયુક્ત થાય છે તેમ. (૪) “સૂર્યો ય્યોતિઃ એવો મન્ત્ર પ્રાતરમિહોત્ર હોમમાં ઉપયુક્ત હોય છે. (૫) ભગવાનની વરણની અંદર (૬) એકજ વરણ ક્વચિત્ કર્મ-જ્ઞાનદ્વારા ભક્તિનું દાન કરીને એનો ઉદ્ધાર કરે છે. (અર્થાત્ ક્વચિત્ કર્મ બને જ્ઞાનની જરૂર હોય છે,) ક્વચિત્ એકલા કર્મ અગર જ્ઞાનદ્વારા ભક્તિનું દાન હોય છે. તેથી ત્યાં કોઈ પણ અનુપપત્તિ નથી. (૭) સૂત્રનો ‘આદિ’ શબ્દ કર્મનું સૂચન કરે છે, અર્થાત્ “મન્ત્ર તથા કર્મ” એવો “મન્ત્રાદિ”નો અર્થ છે. (૮) કામ્ય કર્મ (૯) અન્ય રીતે વ્યાખ્યાન કરે છે (૧૦) ઓમ (૧૧) અન્ય રીતે વ્યાખ્યાન કરવાનું પ્રયોજન શું એ જણાવવાને પ્રથમના વ્યાખ્યાનમાં સંભવિત હોય જણાવે છે. (૧૨) કર્મજ્ઞાનાદિ નિષ્ઠા (૧૩) દૃષ્ટાન્તની વિષમતા નથી, (૧૪) અન્યપક્ષ એટલે આકારના નિદર્શનનો પક્ષ. આ પ્રમાણે સાક્ષાત્ મોક્ષના આપનાર પ્રણવનો ક્ષુદ્રકામના સાધક કર્મના અંગ્રહપ મત વગેરેમાં ઉપયોગ હોય છે તેમ જ ત ભક્તનો પણ જ્ઞાનાદિ અન્ય નિષ્ઠાનો સંબંધ મર્યાદા માર્ગના રક્ષણરૂપ હોવાથી તે દોષાવહ નથી. (૧૫) દૃષ્ટાન્ત તો વાદીનો નિગ્રહ કરવાનેજ છે એમ સૂક્ષ્મકારનો આશય છે એવો અર્થ છે. આવાર્થ-જેમ એક મંત્રનો જ્ઞાતના વિધાન પ્રમાણે અનેક કર્મોમાં વિનિયોગ થાય છે, કેાઇ એમાં, કેાઇ એકમાં, તેમ ભગવાનની ઇચ્છાથી જીવ પણ કેાઇક કર્મ-નિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ પછી વરણથી ભક્તિ નિષ્ઠાને પ્રાપ્ત કરે છે, કેાઇક તો જ્ઞાન નિષ્ઠાનેજ પ્રાપ્ત કરીને, તથા કેાઇકનું તો પ્રથમથીજ વરણ થાય છે એથી કેાઇ વિરોધ નથી. ૫૬

અધિ. ૧૯. સૂત્ર પાઠ—(૧) પ્રાસંગિકનો વિચાર કરીને ફરીથી ભાષી રહેલો પ્રકૃત વિચાર કરવાનો,

-૧) વગેરેથી તેનું જે નિરૂપણ કર્યું તે સર્વાત્મભાવ સ્વરૂપ છે તે જે જણાયું તે યોગ્ય નથી. ભૂમાનું સ્વરૂપ સુખ કહેવાય છે, સર્વાત્મભાવમાં તો વિરહભાવ વખતે દુઃસહ હોખનો અનુભવ સંભળાય છે, તેથી મોક્ષનું સુખ ‘એજ જે ભૂમા છે’ વગેરેથી કહ્યું છે. છાં. ૭-૨૪-૧ માં “જે ભૂમા છે તે અમૃત છે” તે વાક્યથી પણ. અને “આગળ પણ અથવા તે આ પ્રમાણે જોતો” (છાં. ૭-૨૫-૨) વગેરે કહીને પછીથી અસંભવિત છે તેથી તે ભાવ ^૩અથવા મોક્ષ અહિંઆં કહેવાય છે એમ સંશય છે. કામચારની ઉક્તિથી મુક્તિની પૂર્વદશામાં તેના માહાત્મ્યનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી અને અમૃત શબ્દ હોવાથી મુક્તિજ ભૂમા શબ્દથી કહેવાય છે એમ પૂર્વપક્ષ છે. ત્યાં ભૂમા શબ્દથી તે ભાવજ કહેવાય છે ^૪એવો જ સિદ્ધાન્ત છે. ^૫ત્યાં દુઃખના દર્શનની અનુપપત્તિથી સર્વથી અધિક ભૂમા અસંભવિત છે એવી શંકાને દૂર કરે છે. સર્વાત્મભાવ એવા ભૂમા તમામ કરતાં અધિક છે એમ માનવું જોઈએ. ત્યાં કહેલી અનુપપત્તિ દૂર કરવાને માટે દૃષ્ટાન્ત કહે છે કતુની માફક. દર્શ પૂર્ણમાસના પ્રકરણમાં તૈત્તિરીયકમાં કહેવાય છે. “પરમેષ્ઠીનો આ યજ્ઞ પ્રથમ હતો તેનાથી તે પરમ દશાને પ્રાપ્ત થયા” (તૈ. સં. ૧-૬-૯) ત્યાંથી શરૂ કરીને “જે આ પ્રમાણે જાણતો દર્શ અને પૂર્ણમાસ યજ્ઞ કરે છે તે પરમ દશાને જ પ્રાપ્ત થાય છે” (તૈ. સં. ૧-૬-૯) જેમ વ્રત વગેરેમાં તેમ દુઃખરૂપ પણ પરમ દશાના લક્ષણવાળા ફળને પ્રાપ્ત કરાવનાર તરીકે દર્શ અને પૂર્ણમાસ સર્વ ક્રતુઓમાં અધિક છે એમ જણાવવાને “આગળ હતા” ^૭એવું સંભળાય છે. તે પ્રમાણે દુઃખના હેતુરૂપ હોવા છતાં પણ અન્યથી અપ્રાપ્ય એવા સાક્ષાત્ પુરૂષોત્તમના આનંદની પ્રાપ્તિના હેતુ તરીકે સુખરૂપે કહેવાય છે. તેથી અન્ય સર્વ કરતાં તે અધિક છે એમ માનવું જોઈએ એવો અર્થ છે. અહિંઆં ઉપપત્તિ કહે છે. “તેમજ વળી શ્રુતિ કહે છે” શ્રુતિ તો “તેજ નીચે છે” (છાં. ૭-૨૫-૧) વગેરેથી કહીને “હવે આત્માનો આદેશ” (છાં. ૭-૨૫-૧) વગેરે કહે છે અને આગળ આજ આત્મા પ્રાણ આશા સ્મર વગેરે રૂપે સર્વ છે એમ દેખાડે છે. આ સઘળું સર્વાત્મભાવ વાળામાંજ સુક્રત છે, સુક્રતમાંજ નહિ. કારણ કે વૃત્તિના લેહના અભાવથીજ તથા પ્રાણ વગેરેના અભાવથીજ તેમ છે, જીવન્મુક્તિ દશામાં પ્રથમનાજ હોવાથી આત્માના પ્રાણ વગેરે એમ ન ^{૧૦}કહેત, ^{૧૧}અથવા લોકમાં પણ શૃંગાર રસના ભાવવાળા પુરૂષમાં અને સ્ત્રીમાં તમે કહેલા ભાવનીજ સાથે સંબંધ ધરાવનાર

આ અધિકરણ યોજે છે (૨) ભૂમાનું સ્વરૂપ (૩) સર્વાત્મભાવ (૪) પૂર્વપક્ષી ભૂમાનો અર્થ ‘મોક્ષ’ કરે છે. સિદ્ધાન્તી તેનો અર્થ ‘સર્વાત્મભાવ’ કરે છે. (૫) ભૂમામાં-સર્વાત્મભાવમાં દુઃખ હોતું નથી. (૬) જેમ દર્શ અને પૂર્ણમાસ સર્વ ક્રતુઓમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ જણાવવાને કતુનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે (૭) “ભૂમા” એ અધ્યાહાર લેવો. (૮) ભૂમા-સર્વાત્મભાવ (૯) યો વૈ ભૂમા તત્સુખમ્ આત્મી પછી આવતી શ્રુતિ (૧૦) અહિંઆં અર્થ આ છે. જે “ભૂમા” શબ્દથી મોક્ષાવસ્થા અભિપ્રેત હોત તો ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિઓ શ્રુતિ કહેત નહિ, તેમ ત્યાં પ્રાણથી શરૂ કરીને નામ પર્યન્તનો સંબન્ધ કહેત નહિ કારણ કે મોક્ષાવસ્થામાં આ બન્ને વૃત્તિઓ તથા પ્રાણાદિ વગેરેનો અભાવ છે. તેજ પ્રમાણે ભૂમા શબ્દથી જીવન્મુક્તિનો પણ અર્થ નથી; કારણ કે શ્રુતિમાં “આત્મામાંથી પ્રાણ” એમ જે કહ્યું છે તે અસંગત થાય, જીવન્મુક્તિમાં તો પ્રારબ્ધને લીધે પૂર્વ પ્રાણ હોય છે (૧૧) ઉપર જણાવેલો અર્થ તો આત્મી

સંચારી ભાવો સાંભળવામાં ^{૧૨}આવે છે. “તેજ સર્વત્ર છે એમ” આ પ્રકારે હોવામાં લૌકિક ધર્મયુક્ત હોવાથી તમે કહેલો ભાવ અલૌકિક જ્ઞાન વગેરે કરતાં અધિક કહેવો શક્ય નથી. અલૌકિક વિષયને લીધેજ લૌકિકતા પણ તેમ નથી એવો સંશય છે. ત્યાં મનુષ્યત્વ તથા શત્રુત્વ વગેરે જ્ઞાનની માફક કામાદિ ભાવથી સ્નેહભાવનો પણ સંભવ છે. તેથી તે અલૌકિક નથી એમ પૂર્વપક્ષ થયો.

સિદ્ધાંત તો એ છે કે આને લૌકિક પદાર્થ કરતાં અધિક માનવો જોઈએ. કહેલી લોક સાથેની સાધારણતા બાધક છે એવી શંકા દૂર કરવાને માટે દૃષ્ટાન્ત કહે છે. કતુની માફક. જેમ દર્શ વગેરેમાં દોહનના અધિશ્રયણ, ^{૧૩}આતલચન, વ્રીહિના ^{૧૪}અવધાત વગેરે તથા પુરોડાશના ભક્ષણ વગેરે લૌકિક ક્રિયાની સાથેજ તુલ્ય જોવામાં આવે તો પણ તે લૌકિકથી-લૌકિક પ્રમાણથી તેની પ્રાપ્તિ નહિ હોવાને લીધેજ, અલૌકિકથીજ તે પ્રાપ્ત થાય છે તેથી. તથા કહેલા પ્રમાણરૂપના વરણથી લભ્ય છે એમ શ્રુતિએ કહેલું હોવાથી આ ભાવ ^{૧૫}લૌકિક નથી. ખરી રીતે તો ગ્રામસિંહમાં સિંહનું સ્વરૂપ હોય તો પણ, તે ^{૧૬}એક છે એમ કહી શકાય નહિ. તેમ લૌકિક પુરુષમાં અથવા સ્ત્રીમાં તેના આભાસનું નિરૂપણ રસશાસ્ત્રમાં કરેલું છે. તે દૃષ્ટાન્તથી ભગવદ્ભાવવાળા ભક્તની રીતિનું ધ્યાન થાય તે માટે ઋષિઓનું લૌકિકમાં તાત્પર્ય એમ હોવું યુક્ત નથી, ^{૧૭}એવી અહિંઆ ઉપપત્તિ કહે છે. પૂર્વે કહેલા ^{૧૮}ભાવવાળા આત્માના પ્રાણાદિક સર્વને શ્રુતિ દર્શાવે છે “અથવા તે આનું એ પ્રમાણે જોનારના” (છાં. ૭-૨૬-૧) વગેરેથી આની પહેલાં પણ “અથવા તે આ પ્રમાણે જોતો” (છાં. ૭-૨૫-૨) ત્યાંથી શરૂ કરીને “આત્માની સાથે રતિવાળો, આત્માની સાથે ક્રીડાવાળો, આત્માની સાથે મિથુન કરનારો, આત્માના આનંદવાળો તે સ્વયંપ્રકાશ બને છે. સર્વ લોકમાં તેનો કામચાર છે.” (છાં. ૭-૨૫-૨) એમ શ્રુતિ છે. ^{૧૯}આત્મ શબ્દ ભગવાનના અર્થમાં છે. તેથી લોકમાં આમ સંભવતું નથી. તેથી સર્વોત્તમ વિષયવાળાનો ભાવજ તે પ્રમાણે યુક્ત છે એમ ઉપપત્તિ હિ શબ્દથી સૂચવાય છે. ૫૭

પહેલાંના અધિકરણમાં પણ આવી જાય છે, તેથી અરુચિથી બીજી રીતે વ્યાખ્યાન કરે છે. (૧૨) સાહિત્યના ગ્રન્થોમાં તથા ભરતનાસૂત્ર વગેરેમાં શૃંગારરસ તથા તેના ભાવોનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે. (૧૩) દુધનું દહિ કરવાને માટે તેમાં ખટાશ ભેળવવી તે (૧૪) ડાંગેરને ખાંડવી તે (૧૫) દર્શ-યાગમાં જે ક્રિયાઓ થાય છે તે લૌકિક જેવી છે, જેમકે દહિને આધરકવું. ડાંગેરને ખાંડવી, પુરોડાશનું ભક્ષણ કરવું વગેરે; છતાં તે ક્રિયાઓ લૌકિક સમજવાની નથી, કારણ કે તે અલૌકિક યજ્ઞના અંગરૂપે કરવામાં આવેલી છે, તેજ પ્રમાણે ભગવત્પ્રાપ્તિને અંગે જે સ્નેહ વગેરે ભાવો છે તે લૌકિક ભાવોનું સાદૃશ્ય છતાં અલૌકિક છે (૧૬) ગ્રામ સિંહનો દેખાવ વન્યસિંહ જેવો ભલે હોય તેથી ગ્રામ સિંહ તે વન્યસિંહ બનતો નથી, ગ્રામસિંહ તે ગ્રામસિંહજ છે. બહુ બહુ તો તે ગ્રામસિંહને વન્યસિંહનો આભાસ આપણે કહી શકીએ, તેમ લૌકિક પુરુષ તથા સ્ત્રીમાં જે સ્નેહ જોવામાં આવે છે તે અલૌકિક સ્નેહ નથી, પણ તેનો આભાસ છે. (૧૭) વાત્સ્યાયનાદિ સર્વઋષિઓએ લૌકિક કામનું જે નિરૂપણ કર્યું છે, તે લૌકિક કામમાં વધારે ગરક કરવા નહિ, પણ ભગવાનમાં તેમની આસક્તિ દઢ કરવાને. માટેજ લૌકિક વિષયમાં તેમના શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય નથી (૧૮) સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તને પ્રાણાદિ છે. તે ઇન્દ્રિયોથી યુક્ત છે, યુક્તની માફક ઇન્દ્રિયોથી રહિત નથી, (૧૯) આ શ્રુતિમાં “આત્મા” શબ્દનો અર્થ

૨૦ નાનાશબ્દાદિ ભેદાદિત્યધિકરણ.

નાનાશબ્દાદિભેદાત્ ॥૩-૩-૫૮॥

જૂદી જૂદી રીતે ઉપાસના કરવી જોઈએ, શબ્દ વગેરેના ભેદથી.

પાછલાં અધિકરણોથી સર્વાત્મભાવના રસરૂપ વગેરેનો નિર્ણય કર્યો. હવે મત્સ્ય વગેરે રૂપો એ ભગવાનના અવિશિષ્ટ અવતારો છે તેથી બધાંની એકઠી ઉપાસના કરવી જોઈએ કે જૂદી જૂદી એવો વિચાર કરે છે. અહિંયાં ઉપાસ્યના અભેદમાં પણ, રૂપના ભેદથી, એક સ્થળે જે ઉપાસક છે તેની અન્ય અનુપાસનનાં રૂપની અવગણના સંભવ છે તેથી. આની પણ અસિદ્ધિની સંભવના છે તેથી પણ એકઠી તેજ કરવી જોઈએ એમ પ્રાપ્ત થતાં સિદ્ધાન્તને કહે છે. સ્વભાવ અવતારોમાં જૂદી જૂદી ઉપાસના કરવી જોઈએ. ત્યાં શબ્દ વગેરેના ભેદથી એવો હેતુ છે. તેને સ્વરૂપના વાચક શબ્દોવાળા મંત્રોના આદિ-પદથી તથા અંગીકારનાં કર્મોથી ભેદને લીધે એમ અર્થ છે. આથી જ પરસ્પર વિરુદ્ધ આકાર અને કર્મોનું એક સ્થળે અસ્તિત્વ અશક્ય છે તથા અમુક્ત છે એવા ભાવનું સૂચન કર્યું. ૫૮

૨૧ વિકલ્પાદિત્યધિકરણ.

વિકલ્પો વિશિષ્ટફલત્વાત્ ॥૩-૩-૫૯॥

ઉપાસનાનો જૂદી જૂદી રીતે કરવાનો વિકલ્પ છે, કારણ કે દરેકનું ફલ અમુક છે.

ભગવાન છે. ભાવાર્થ-સર્વાત્મભાવ એ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. તેમજ વળી જેમ દર્શ અને પૂર્ણમાસ વગેરેમાં દોહન વગેરે કર્યો લૌકિક કર્મની તુલ્ય છે તો પણ ત્યાં લૌકિકતા નથી, તેમ સર્વાત્મભાવ એ લૌકિક નથી. “આત્મામાંથી પ્રાણ” એવી શ્રુતિનો અર્થ “સર્વાત્મભાવવાળા ભગવાનમાંથીજ સર્વ છે” એમ જણાવે છે. ૫૭

અધિ. ૨૦. સૂત્ર ૫૮—(૧) અધિકરણનું પ્રયોજન દર્શાવે છે (૨) મત્સ્યાદિ ભગવાનના અવતારો છે તો તે તમામની જૂદી જૂદી ઉપાસના કરનારને તે તે અવતારની ઉપાસનાનું ફળ મળે છે કે તમામ અવતારથી વિશિષ્ટ ધ્વજની ઉપાસનાથી તેનું ફળ મળે છે? એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ અહિંયાં કરે છે. (૩) ઉપાસ્ય, મત્સ્યાદિ અવતારનો વસ્તુતઃ અભેદ છતાં મત્સ્યરૂપ, વરાહરૂપ એમ ભેદ હોવાથી, જે ઉપાસક દરેકની જૂદી જૂદી ઉપાસના કરે તો એક રૂપની ઉપાસના કરવાથી, અન્યરૂપની અવગણના કરશે, આમ હોવાથી ત્યાં અન્યરૂપના અવગણના દોષથી, એકની ઉપાસનાનું પણ તેને ફળ મળશે નહિ એમ પૂર્વપક્ષી કહે છે (૪) એક પણ ઉપાસનાની (૫) અર્થાત્ જૂદી જૂદી ઉપાસના નહિ કરવી એમ પૂર્વપક્ષ છે. (૬) અર્થાત્ જૂદી જૂદી ઉપાસના કરવી એવો સિદ્ધાન્ત છે (૭) સિદ્ધાન્તોએ જણાવેલા સિદ્ધાન્તની બાબતમાં (૮) જૂદા જૂદા અવતારોના આકાર, તથા તેમનાં કર્મો જૂદાં જૂદાં છે એમ મંત્રોમાં વર્ણવેલું છે (૯) જૂદાં જૂદાં વર્ણન વાંચતાં, એક અવતારના આકાર તથા કર્મ અન્ય સાથે મળતા આવતા નથી, અર્થાત્ તેમનામાં જૂદાપણું જણાઈ આવે છે, આથી એકરૂપે તે તમામની ઉપાસના કરવી નહિ, પણ જૂદી જૂદી રીતે કરવી જોઈએ. ભાવાર્થ-તમામ અવતારોની ઉપાસના જૂદી જૂદી રીતે કરવી, અર્થાત્ મત્સ્યની ઉપાસના વરાહ અવતારની ઉપાસનાથી જૂદી રીતે કરવી. તમામની એક રીતે ઉપાસના કરવી નહિ. કારણકે જે કે તમામ અવતારો ધ્વજના છે છતાં પણ તેમનો આકાર તથા કર્મોમાં

જૂદી જૂદી રીતે ઉપાસનાઓ કરવી જોઈએ એમ સ્થિત થતાં વિચારાય છે. અગ્નિ-હોત્ર, દર્શ, પૂર્ણ માસ વગેરેની માફક આમનો સમુચ્ચય હશે કે ફલમાં વિકલ્પ છે ? ત્યાં વિધિ અને ફલ સમાન હોવાથી સમુચ્ચય છે એમ પ્રાપ્ત થતાં નિર્ણયને કહે છે. ઉપાસનાનો વિકલ્પ જ છે. ત્યાં હેતુ એ છે કે ફલ વિશિષ્ટ નથી તેથી.

સર્વ ઉપાસનાનું મુક્તિરૂપી ફલ તે ખરેખર અવિશિષ્ટ જ છે. આમ હોવાથી એકથી જ તેની સિદ્ધિમાં અપર પ્રયોજક નહિ હોવાથી, અગ્નિહોત્ર વગેરેની માફક નિત્યતાની બાધક શ્રુતિના અભાવને લીધે તેના અર્થવાળાનો વિકલ્પ જ છે. ૫૯.

૨૨ કામ્યાસ્ત્વત્યધિકરણ.

કામ્યાસ્તુ યથાકામં સમુચ્ચયેરન્નવા પૂર્વહેત્વભાવાત્ ॥૩-૩-૬૦॥

કામનાવાળાઓએ કામના પ્રમાણે સમુચ્ચય કરવો જોઈએ. (જ્યાં એકજ ઉપાસનાથી પોતાના ઇષ્ટ અનેક ફલની સિદ્ધિ હોય ત્યાં) હેતુના અભાવને લીધે (સમુચ્ચય નથી).

જે જે ઉપાસનામાં જૂદાં જૂદાં ફલો કહેવાય છે ત્યાં તો અનેક ફલને ઇચ્છનારાઓ તે તે ફલ વાળી ઉપાસનાનો સમુચ્ચય કરવો કારણ કે અવિશિષ્ટ ફલનો અભાવ છે તેથી. જ્યાં એક જ ઉપાસનાથી પોતાની ઇચ્છાવાળાં અનેક ફલો સંભળાય છે ત્યાં જો તે પ્રમાણે ઉપાસના કરવામાં આવે તો સમુચ્ચય પણ કરવો નહિ. પોતાની ઇચ્છાઓ માંથી એક તેનાથી અન્ય ફલના વૈશિષ્ટ્યવાળું હોવાથી, અવિશિષ્ટ ફલના અભાવથી એમ પૂર્વ હેતુના અભાવથી એવા ધ્વજિષ્ઠ પ્રયોગના અભિપ્રાયે કહેલું છે એમ જાણવું જોઈએ.

અથવા કામની એકતામાં નિત્ય ફલવાળાં તેમનો સમુચ્ચય કરવો નહિ. અહિં આં હેતુ સ્પષ્ટ છે. ૬૦.

ફેર છે માટે દરેકની ઉપાસના જૂદી જૂદી રીતે હોવી જોઈએ. ૫૮

અધિ. ૨૧ સૂત્ર ૫૯—(૧) પૂર્વપક્ષ કહે છે (૨) સિદ્ધાન્તી નિર્ણય કહે છે (૩) ઐચ્છિક કરવી એમ વિકલ્પ છે (૪) ફલ જૂદું નથી, પણ એકજ છે. તમામ અવતારોની ઉપાસનાનું ફલ એકજ છે, જૂદા જૂદા અવતારોની ઉપાસનાના ફલમાં ભેદ પડતો નથી. તમામનું એકજ ફલ મુક્તિ ફલ છે (૫) ફલની પ્રાપ્તિમાં અપ્રયોજક હોવાથી (૬) સમુચ્ચયમાં પ્રયોજકત્વના દોષની પ્રપત્તિથી વિકલ્પજ શ્રેષ્ઠ છે એવો અર્થ છે. ભાવાર્થ—જૂદી જૂદી રીતે કરાતી ઉપાસનાનો વિકલ્પ હોય છે, સમુચ્ચય નથી, અર્થાત્ તમામ અવતારોની ઉપાસના કરવી એવું નથી. પણ તેમાંથી જે રૂપમાં પોતાનો પ્રેમ હોય તેની ઉપાસના કરવી. આથી તે ઉપાસનાના ફલમાં કોઈ પણ ભેદ પડતો નથી. તમામ ઉપાસનાઓથી છેવટે મોક્ષફલ મળે છે. કારણ કે તે ઉપાસના તરીકે સમાન હોય છે.

અધિ. ૨૨ સૂત્ર ૬૦—(૧) સમાન ફલનો અભાવ છે તેથી (૨) જેમ કે ભાર્ગવી વિદ્યામાં ય एवं વેદ પ્રતિષ્ઠિતિ, અન્નવાનન્નાદો ભવતિ મહાન્મવતિ વગેરે સંભળાય છે. (૩) સકલ ફલની કામના હોવાથી (૪) આ પ્રમાણે સમાનફલવાળી અન્ય ઉપાસનાનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ નહિ એવો અર્થ છે (૫) સૂત્રમાં ન વા એ શબ્દ છે. તેનો પ્રયોગ શ્લેષવાળો છે, અર્થાત્ તેમાંથી બે અર્થો નીકળે છે. ભાવાર્થ—કામ્ય ઉપાસનામાં તો કામના પ્રમાણે સમુચ્ચય હોય છે, પણ જ્યાં એકજ ઉપાસનાથી પોતાને

૨૩ અંગિષ્ઠાધિકરણ.

અંગેષુ યથાશ્રયભાવઃ ॥૩-૩-૬૧॥

અંગોમાં જે પ્રમાણે આશ્રય છે તે પ્રમાણે જ (જે અંગથી વિશિષ્ટ ઉપાસના કરી છે તે પ્રમાણે તે કરવી જોઈએ.)

મુખ્યમાં નિર્ણય કરીને, અંગમાં (ગોળમાં) નિર્ણય કહે છે. એક અર્થની સાધક ઉપાસનાના લેદથી અંગમાં લેદ છતાં એકની ઉપાસનામાં ફલની એકતાથી અંગોનો ત્યાં સમુચ્ચય કરવો કે નહિ એવા સંશયમાં નિર્ણય કહે છે. ઉપાસનાનાં અંગોનો તે આશ્રય છે. તેમ જ વળી જેનું અંગ જેની ઉપાસનાનું આશ્રિત છે ત્યાંજ તેનો ભાવ છે. એવો અર્થ છે. ૬૧

અહિંઆં હેતુ કહે છે.

શિષ્ટેશ્ચ ॥૩-૩-૬૨॥

(તેના અંગોનો ત્યાં) ઉપદેશ છે તેથી પ્રથુ (અન્યત્ર ઉપાસનામાં પ્રમાણનો અભાવ છે.)

તેની તેની ઉપાસના તેના તેના અંગથી વિશિષ્ટ જ મેઢમાં શિષ્ટ કહે છે એમ તે રીતનો અર્થ છે. જ અનેથી જૂઠું કરવામાં પ્રાયશ્ચિત્તની ઉક્તિ પ્રથુ માત્રક છે એમ પ્રથુ સૂચવાય છે. ૬૨.

૨૪ અમાહારાધિકરણ.

સમાહારાત્ ॥૩-૩-૬૩॥

જ્ઞાનમાર્ગમાં સર્વ અવતારના ધર્મોના સમાહારથી સર્વ ધર્મથી વિશિષ્ટ ઉપાસના કરવી જોઈએ.

કર્મમાર્ગીય ઉપાસનામાં નિર્ણયને કહીને જ્ઞાનમાર્ગીય ઉપાસનામાં તેને કહે છે. અથર્વોપનિષત્માં નૃસિંહ ઉપાસના વગેરેમાં મત્સ્ય, કૂર્મ વગેરે રૂપથી પ્રથુ સ્તુતિ શ્રવણ થાય છે. અને શ્રીભાગવતમાં “તને રઘુવીરને નમસ્કાર” (ભા. ૧૦-૪૦-૨૦) તથા સ્તુતિ મજનાથમાં હોય છે. આમ હોવામાં રૂપલેદ છતાં પ્રથુ ભગવાનનો અવતાર

છટ અનેક ફલની સિદ્ધિ હોય છે ત્યાં હેતુના અભાવથી સમુચ્ચય હેતો મથી.

અધિ. ૨૩ સૂત્ર ૬૧—(૧) સિદ્ધાન્તી નિર્ણય કહે છે.

સૂત્ર ૬૨—(૧) અન્ય ઉપાસનાના અંગોના અન્યત્ર સમુચ્ચયના અભાવમાં (૨) સૂત્રમાં આવેલા “ચ” શબ્દનું પ્રયોજન સમજાવે છે. ભાવાર્થ—તેના અંગોનો ત્યાંજ ઉપદેશ હોવાથી અન્યત્ર ઉપાસના કરવામાં પ્રમાણનો અભાવ છે. ૬૨

અધિ. ૨૪ સૂત્ર ૬૩—(૧) સૂત્રનું પ્રયોજન કહે છે (૨) કર્મમાર્ગીય સામ્પ્રદાય ઉપાસનામાં ભાવાર્થ—જ્ઞાનમાર્ગમાં સર્વાવતારના ધર્મોના સમાહારથી સર્વધર્મથી વિશિષ્ટની ઉપાસના કરવી જોઈએ કહે

અવિચિત્તઃ હોવાથી, એક રૂપમાં અન્ય રૂપનો સમાહાર જોવાય છે તેથી સર્વરૂપ તરીકે એક સ્થિતિ ઉપાસના પણ સારી છે એમ અર્થ છે. ૬૩.

ગુણસંધારણ્યશ્રુતેશ્ચ ॥૩-૩-૬૪॥

ઐશ્વર્યાદિ ગુણો તો (સર્વ અવતારોમાં) સાધારણ સંભળાય છે તેથી પણ (એક અવતારમાં સર્વ અવતારના ધર્મોનો ઉપસંહાર યુક્ત છે.)
ઐશ્વર્ય, વીર્ય વગેરે ગુણોની સઘળા અવતારોમાં સાધારણતા સંભળાય છે. તેથી ધર્મી અને ધર્મોના ઐક્યથી પ્રથમ કહેલું તે સાચું છે એવો અર્થ છે. ૬૪.

૨૫ નવા તત્સહભાવાશ્રુતેરિત્યધિકરણ.

ન વા તત્સહભાવાશ્રુતેઃ ॥૩-૩-૬૫॥

અથવા તે રૂપો તેની સાથે જ હોવા જ જોઈએ એવું શ્રવણ થતું નહિ હોવાથી (એક અવતારમાં સર્વ અવતારથી યુક્ત ઉપાસના કરવી જોઈએ નહિ.)

આ રીતની ઉપાસના નિત્ય છે કે વૈકલ્પિક છે એવા સંશયમાં કહેલી રીતથી અનિત્યત્વની પ્રાપ્તિ થતાં તેના નિષેધને કહે છે, “ના” એમ પણ અથવા વિકલ્પમાં જ આ પ્રકારે ઉપાસના ઐત્તિહ્ય છે ત્યાં હેતુને કહે છે. “સહભાવની અશ્રુતિને લીધે” નિયમથી તે રૂપોના સહભાવનું શ્રવણ જો હોય તો તે પ્રકારની ઉપાસના નિયત બને. પણ તે પ્રમાણે નથી માટે વિકલ્પજ છે એવો અર્થ છે. ૬૫.

દર્શનાચ્ચ ॥૩-૩-૬૬॥

ઉપાસનાનું ફક્ત જોવામાં આવે છે તેથી પણ.

વળી જો અન્યરૂપના સમાહાર પૂર્વક ઉપાસના કરે છે તે પણ એક રૂપને ઉપાસ્ય તરીકે ‘માનીને તેની તે પ્રમાણે ઉપાસના કરે છે એવું ફલ-તેના એકલાના જ રૂપનું દર્શન થાય છે, તમામનું નહિ. આ હેતુથી પણ વિકલ્પ જ છે. એવો અર્થ છે. આ

સૂત્ર ૬૪—જ્યવાર્થ—ઐશ્વર્યાદિ ગુણો તો સર્વ અવતારોમાં સંભળાય છે. તેથી એક અવતારમાં સર્વ અવતારના ધર્મોનો ઉપસંહાર યુક્ત છે. ૬૪

અધિકૃત ૨૫ સૂત્ર ૬૫—(૧) સર્વરૂપથી અને અવતારની ઉપાસના (૨) હમેશાં કરવી જ જોઈએ કે મરણમાં આવે ત્યારે કરવી (૩) પૂર્વપક્ષી એમ માને છે કે તે હમેશાં કરવી (૪) પૂર્વપક્ષીના મતનું મિશ્રકરણ સિદ્ધાન્તી કરે છે. ઉપાસના નિત્ય કરવી નહિ પણ વિકલ્પથી કરવી (૫) દર્શ પૂર્ણમાસથી યજ્ઞન કરીને સોમથી યજ્ઞ કરે છે તેમાં જો સહભાવ સંભળાય છે તેમ જો અહિં આં સહભાવ હોય તે પૂર્વપક્ષીનું માનનું ખરું ઠરે, અર્થાત્ તે ઉપાસનાની નિયતા સિદ્ધ થાય. ભાવાર્થ—એક અવતારમાં સર્વ અવતારથી યુક્ત ઉપાસના ઐત્તિહ્ય છે, નિત્યા નહિ. કારણ કે રૂપો નિયત હોવાથી તેના સહભાવનું શ્રવણ નથી તેથી. ૬૫

સૂત્ર ૬૬—(૧) નિશ્ચય કરીને (૨) દર્શનના દષ્ટાન્તથી (૩) બાસનો અભિપ્રાય (૪) જો એકજ

‘દેહાન્તથી જે રૂપનું જેટલું ધર્મ હોવાપણું સંભળાય છે તેટલાજ ધર્મથી વિશિષ્ટ જ એક રૂપ ઉપાસ્ય છે એમ વ્યાસનું ^૩હૃદય જણાય છે. ઉપાસનાના નિર્ણયને અન્તે દર્શન રૂપ હેતુની ઉક્તિથી સર્વ ઉપાસનાનું ફક્ત ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર છે એમ ‘માહાત્મ્યના’ સ્થાપન માટે સૂચવાય છે. સર્વ અવતાર રૂપ ‘પર’ યથાર્થજ ^૪કેટલાકોથી જણાવાય છે. યથાર્થ હોવાથી તે ‘પણ અવિરોધી છે એમ જાણવું જોઈએ. ૬૬.

શ્રીવેદવ્યાસમતવર્તિ શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિત બ્રહ્મસૂત્રના અણ્ણભાષ્યમાં
ત્રીજા અધ્યાયનો ત્રીજો પાદ સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩ જો.

પાદ ૩ જો.

[વિવેચન.]

૧ છું અધિકરણ.

પૂર્વ પાદમાં જડ અને જીવના ધર્મ સમાન બ્રહ્મમાં જણાતા સર્વ કામત્વ વગેરે ધર્મો તે બ્રહ્મનાજ છે, જીવના નહિ, એવો નિશ્ચય કરીને, બ્રહ્મના વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વનું સ્થાપન કર્યું હતું, અને પછી બ્રહ્મ અને પ્રાપ્ત્યથી જૂદું શુદ્ધ સમ્યક્દાનન્દ વિગ્રહ વાળું એમ નિરૂપણ કર્યું હતું. આ પાદમાં હવે ઉપાસનાનાં પ્રકરણમાં કહેલા પરસ્પર વિરુદ્ધ બ્રહ્મનાજ ધર્મોના ઉપસંહાર માટે વિચાર કરવામાં આવે છે. આને માટે વિદ્યાના ઐક્યનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ પણ તે વેદ આ ઐક્ય ઉપર આધાર રાખે છે. આથી પ્રથમ વેદના ઐક્યનો વિચાર કરાય છે. આ માટે અર્થવ્યોપનિષત્તો ઉલ્લેખ કરે છે. આ ઉપનિષદમાં બ્રહ્મના સ્વરૂપને જૂદીજૂદી રીતે વર્ણવામાં આવેલ છે. એક સ્થળે બ્રહ્મના ગોપાલ રૂપનું વર્ણન છે, વળી બીજે સ્થળે રામના સ્વરૂપનું. ત્રીજી વખત નૃસિંહના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. અહિંયાં નિરૂપણ બ્રહ્મનુંજ કર્યું છે, પણ તે જૂદી જૂદી રીતે કરેલું છે. તો અહિંયાં શંકાને કારણ મળે છે કે જેમ યાગમાં દ્રવ્ય અને દેવતાના બેદથી જ્યોતિષ્ટોમ યાગનો બેદ છે તેમ અહિંયાં બેદ છે કે નહિ? આમિક્ષા અધિકરણમાં વિશ્વદેવને માટે આમિક્ષા (દહિંથી કઠણ બનેલું તથા તપાવેલું દુધ) આપવામાં આવે છે. અને વાળ દેવતાને વાળન કહેતાં વાળ એટલે અન્ન અને તેનાથી યુક્ત આમીક્ષા. આ રીતે દ્રવ્ય અને દેવતાના બેદથી જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં બેદ હોય છે. તેજ પ્રમાણે ગોપાલ, રામ, નૃસિંહ વગેરેના વર્ણનોમાં રૂપ તથા ધર્મોનો બેદ છે. અમુકમાં અમુક ધર્મો છે અને અમુકમાં જૂદાં છે, જેમકે કૃષ્ણ મુરલી ધારણ કરે છે અને રામ ક્રોધણને વગેરે. આમ એક બાજુએ પ્રાપ્ત્યિક ધર્મોનું ગ્રહણ છે, જ્યારે બીજી બાજુએ બ્રહ્મ એકરસ, અસ્થૂલ હોવાથી તેમના ધર્મોનું ગ્રહણ હોતું નથી. આથી તે તે ધર્મોના ગ્રહણ તથા અગ્રહણથી તેમાં બેદ જોવામાં આવે છે. વળી આ જૂદાં જૂદાં રૂપોની બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના કરવાની કહેલી છે, તેથી બ્રહ્મની અનેકતાની આપત્તિ બને છે. આમ જો બ્રહ્મમાં બેદો છે એમ માનીએ તો પછી શ્રુતિમાં જે એમ કહ્યું કે “બ્રહ્મ એક અને અદ્વિતીય છે” તેનો વિરોધ આવે. તો અહિંયાં શું સમજવું? ઉપાસ્ય રૂપો ગોપાલ, રામ, નૃસિંહ વગેરેમાં બ્રહ્મ છે કે નહિ? એનો નિર્ણય કરાવનાર ક્રોધપણ નહિ હોવાથી સર્વ ઉપાસનાના વિષયો અબ્રહ્મરૂપ બનશે. માટે તે તમામ અબ્રહ્મ રૂપ છે.

રૂપનું દર્શન હોય તો સર્વ રૂપનો ઉપસંહાર શા માટે જણાવ્યો છે, એમ શંકા થાય તો કહે છે (પ) સ્મૃતિ અને પુરાણના વાક્યોથી (૬) સર્વ રૂપનો ઉપસંહાર પણ. ભાવાર્થ-ભક્તિમાર્ગીય સ્વધર્મથી વિશિષ્ટ અવતારની ઉપાસના યુક્ત છે. તેટલાથીજ ફક્તની પ્રાપ્તિ છે.

અથવા યાગની માફક ત્યાં ધ્વજના ભેદ છે? અથવા સર્વત્ર એકજ ધ્વજ છે? આ પ્રમાણે સંશય ઉપસ્થિત થાય છે.

અહિંઆં પૂર્વપક્ષ જણાવતાં એકદેશીની દલીલ મૂકે છે. કહે છે કે ગોપાલ, રામ વગેરેની જે ઉપાસના કરવાની કહી છે ત્યાં ઉપાસનાના વિષયો ઉપાધિથી છે એમ સમજવું. કારણ કે ઉપાસના એટલે ચિન્તન અથવા ધ્યાન લાવનું. તે શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે. તે એક પ્રકારના વિષયવાળી જ્ઞાનરૂપ મનોવૃત્તિ છે પણ ધ્વજ તો નિર્વિષય છે. ધ્વજ એ જ્ઞાનરૂપ હોવાથી તે કશાનો વિષય થતો નથી. છતાં ગોપાલ, રામ વગેરે રૂપથી ધ્વજની ઉપાસના કરવાની જે કહેવામાં આવે છે ત્યાં ઉપાસનાના ધર્મો ઉપાધિને લીધે છે અને આ ધર્મોની કલ્પના અવિદ્યાને લીધે થયેલી છે. માટે તે તે ધર્મોથી યુક્ત જે રૂપો છે તે તમામમાં અધ્વજત્વ આવે છે. અર્થાત્ ગોપાલાદિ રૂપો અને ધ્વજમાં ભેદ છે. આથી તેનું નિરૂપણ કરનાર વેદાન્ત પણ ધ્વજનું કથન કરતા નથી એવો પ્રસંગ બનતો નથી; કારણ કે શુદ્ધ ધ્વજ દુર્લભ હોવાથી, ઉપાધિ વિશિષ્ટ ધ્વજની ઉપાસના કરવામાં આવે તો ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે અને પછી તે વિષેનું જ્ઞાન પોતાની મેળે ઉદય પામે છે આવું તાત્પર્ય વેદાન્ત સૂચવે છે. તેટલા માટે ઉપાધિજન્ય રૂપોનું જ વર્ણન કર્યું છે. આથી વેદાન્તની ધ્વજ પરતામાં બાધ આવતો નથી. આવો એક દેશીની દલીલનો ઉત્તર પૂર્વપક્ષી નીચે પ્રમાણે આપે છે.

ઉપર પ્રમાણે જે તમે કહેતા હો, અર્થાત્ ગોપાલ વગેરે રૂપો ઉપાધિને લીધે કલ્પાયલાં છે, તો પછી વેદાન્ત તે તમામનું નિરૂપણ કરે છે એમ હોવાથી વેદાન્તની ધ્વજપરતા બનશે નહિ. અર્થાત્ વેદાન્ત ધ્વજનું જ નિરૂપણ કરે છે એમ કહી શકશે નહિ કારણ કે તેમ કરવામાં વેદાન્તનાં જૂદાં જૂદાં વાક્યોનો સમન્વય ધ્વજ પરત્વે થઈ શકશે નહિ. શ્રુતિઓમાં કહ્યું છે કે સધળા વેદો તે ધ્વજનું જ આમનન કરે છે. અને આ ધ્વજ “અણુથી અણુ અને મહાનથી પણ મહાન છે” એમ કહીને તેને વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયી, અશરીર, અપ્રાકૃતતત્ત્વ વગેરે રૂપે જણાવે છે. જે તમારો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો પછી ધ્વજના વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વનો સિદ્ધાન્ત જે શ્રુતિઓમાં જણાવેલો છે તેને બાધ આવશે. આથી ધ્વજ વિદ્યાને પણ હાનિ આવશે; એટલું જ નહિ પણ સ્મૃતિનો એ વિરોધ આવશે. તેમજ શ્રુતિમાં કાઢને વિશ્વાસ નહિ રહે. વળી શ્રુતિ એમ કહે છે કે જે આત્મા છે તેના કરતાં જુદી રીતે તેનું પ્રતિપાદન કરે તો તે આત્માનું અપહરણ કરનાર ચોરથી શું પાપ કરાયું નથી? એમ કહીને ધ્વજના સ્વરૂપને અન્યથા સમજનારની નિન્દા કરવામાં આવી છે. આથી ઉપાસનાથી ચિત્ત શુદ્ધિ થાય છે અને તેથી ધ્વજનું જ્ઞાન થાય છે એ કહેવું બરાબર નથી. કારણ કે ધ્વજના સ્વરૂપને અન્યથા સમજવાથી ગોપાલાદિ રૂપો અવિદ્યાને લીધે કલ્પાયાં છે એમ માનવાથી, આત્માપહરણરૂપી મોટો દોષ તેને લાગે છે આથી ચિત્તની શુદ્ધિ પણ સંભવતી નથી. પણ વ્યાસજી આ વિચારને સંમત થતા નથી. તેમના મતે સર્વત્ર ધ્વજનું જ નિરૂપણ છે. જે તેમ ન હોય તો, કૃષ્ણ, રામ વગેરે શબ્દો દેવતા વાચક છે કે ધ્વજ એ વિષેના સંદેહનું નિવારણ શા માટે પોતે પ્રથમ અધ્યાયમાં ન કરે? આ રીતે પ્રથમના પૂર્વપક્ષમાં દૂષણ દેખાડીને પોતાનો મત જણાવે છે કે કહેલા હેતુઓથી સધળી શ્રુતિઓ ધ્વજની નિરૂપક છતાં પણ કહેલી રીતિથી યાગની માફક ધર્મના ભેદથી ધર્મોનો ભેદ છે. અર્થાત્ જેમ યાગમાં દ્રવ્ય તથા દેવતાના ભેદ છે, તેમ ગોપાલાદિરૂપોમાં પરસ્પર ભેદ આવશ્યક છે.

ઉપર પ્રમાણે જે ભેદનો અંગીકાર કરવામાં આવે તો અભેદવાચક શ્રુતિનો વિરોધ આવે છે. જે તેનો સ્વીકાર ન કરીએ અને એક દેશીના મતે રૂપોને અવિદ્યાથી કલ્પવામાં આવે તો ધ્વજમાં સમન્વય થઈ શકશે નહિ, અને શ્રુતિમાં કાઢને વિશ્વાસ રહેશે નહિ.

ભેદ માનીએ તોપણ દોષ છે. તે નથી માનતા અને અભેદને માનીએ તોપણ દોષ છે. આમ બન્ને બાજુએ દોષ હોવાથી તેનું નામ “ઉભયતઃ પાશા રણુઃ” કહેવાય છે. દોરડાના બે છેડામાંથી ગમે તે છેડે ફાંસો આવી પડે એવા પ્રકારનો આ પ્રશ્ન છે. તો આ વિષે શું સમજવું?

આનો ઉત્તર આપતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે. બ્રહ્મ અને તેનાં રૂપો સમજવામાં જે ઉચ્ચત્ત્વમાં પાશ્વરજીનો દોષ દેખાડ્યો તે એ સ્વરૂપ યથાર્થ નહિ સમજવાને લીધે છે. વેદાન્તમાં બ્રહ્મનું અનેક સ્તિતે નિરૂપણ કર્યું છે. અને તેથી તે સર્વ એનેક રૂપના નિરૂપક વેદાન્તથી જેનું જ્ઞાન મળે છે તે બ્રહ્મ એકજ છે. જૂદાં જૂદાં વાક્યોમાં જૂદી જૂદી સ્તિતે-તેનું નિરૂપણ કર્યું હોય તેથી તે જૂદું બનતું નથી. તેનું કારણ આપવાને સાદરૂપથી મીમાંસાની પરિભાષાનું દષ્ટાન્ત આપે છે. ત્યાં એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો છે કે જૂદી જૂદી શાખાઓમાં કહેલા કર્મ શાખાબેદથી ભિન્ન ભિન્ન છે કે એકજ છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પૂર્વપક્ષ એમ જણાવે છે કે શાખા બેદથી કર્મમાં પણ બેદ છે. અને તેને માટે જૂદા જૂદા હેતુઓ આપે છે. પ્રથમ હેતુમાં “નામ” આપે છે. અર્થાત્ શાખાઓનાં નામ જૂદાં જૂદાં છે. જેમ કે કાઠક, કાલાપક, પૈપ્પલાદક વગેરે આથી સંજ્ઞાના બેદથી કર્મમાં પણ બેદ હોવો જોઈએ. બીજો હેતુ “રૂપ”નો આપે છે. એક શાખામાં અમીષોમીય એકાદશ કપાલ પુરોઝશ હોય છે તો બીજી શાખામાં અગ્નિ સોમીય દાદશ કપાલ પુરોઝશ હોય છે. આ સીતે રૂપનો બેદ હોવાથી કર્મ બેદ માનવો જોઈએ ત્રીજો હેતુ “ધર્મ વિશેષ” આપવામાં આવેલ છે. અર્થાત્ તૈત્તિરીય શાખામાં જૂમી બોજન કહેલ છે અને અન્ય શાખામાં તે નથી. માટે જ કર્મબેદ માનવો જોઈએ. ચોથો હેતુ પુનરુક્તિનો છે. જે સર્વ શાખાઓમાં એકજ કર્મ હોય તો પુનરુક્તિ દોષ થાય. આથી તે પુનરુક્તિ દોષના અભાવ માટે કર્મબેદ માનવો. પાંચમો હેતુ નિન્દાનો છે. એક શાખામાં ઉદિત હેમની નિન્દા છે તો બીજામાં અનુદિતની છે. આ સીતે એક શાખાના કર્મની બીજામાં નિન્દા કરેલી છે. માટે કર્મબેદ માનવો જોઈએ. છઠો હેતુ આસક્તિનો છે. જૂદી જૂદી શાખાઓમાં જે કર્મો કલાં છે. તે એકનો એક પુરુષ કરી શકતો નથી, આથી જૂદી શાખાઓ પરત્વે જૂદાં કર્મો આવશ્યક માન્યાં છે. સાતમો હેતુ પ્રાયશ્ચિત વચનનો છે. કેટલાકો અનુદિત હોમનું પ્રાયશ્ચિત કહે છે ત્યારે કેટલાક ઉદિત હોમનું કહે છે. આથી પણ કર્મબેદ છે. આઠમો હેતુ અન્યાર્થ દર્શન છે. અર્થાત્ એમાં જે વસ્તુ કહી છે તેનું અન્ય રીતે બીજી શાખામાં કથન છે. ઉપર પ્રમાણે પૂર્વપક્ષી કર્મનો બેદ માને છે. પણ ત્યાં સિદ્ધાન્તી મીમાંસાકાર કર્મની અબેદતા માનતા હોવાથી તે કહે છે કે બલે શાખાના બેદો હોય પણ કર્મની અબેદતા છે. તેમાં તે નીચેના હેતુઓ આપે છે. (૧) અર્થ સંયોગમાં સમાનતા છે તેથી, અર્થાત્ એકજ પ્રયોજનથી તે કહેલું છે તેથી, (૨) યાગનું રૂપ દ્રવ અને દેવતા હોય છે તે પણ સમાન છે તેથી. (૩) દરેકમાં નોદના પણ સમાન છે તેથી અને (૪) કર્મનું નામ પણ સમાન છે તેથી. માટે કર્મના બેદથી.

જેમ કર્મમાં શાખા બેદથી બેદ નથી તેમ વ્યાસ અહિંઆં કહે છે કે વેદાન્તનાં જૂદાં જૂદાં વાક્યોમાં એકજ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેથી ત્યાં તમામ રૂપોની બ્રહ્મ તરીકે જ ઉપાસના કહી છે. સાક્ષાત્, અને પરમ્પરા એ પણ તે તમામનું ફક્ત મોક્ષ જ છે. બ્રહ્મનાં અનન્ત રૂપો હોવા છતાં વિવિધ જીવોથી જે જે રૂપોની ઉપાસના દરવી શક્ય હોય તે તે રૂપોનું જ તે વેદાન્તથી નિરૂપણ કરાય છે. આથી તે તમામ રૂપોવાળું એકજ બ્રહ્મ છે. ૧

સૂત્ર ૨—શંકા-દ્રવ્ય દેવતાત્મક યાગમાં પણ બેદ છે. જેમકે દ્રવ્યાત્મક યાગમાં પણ જૂદા જૂદા દેવતાઓના આકારો જૂદા હોવાથી ત્યાં પણ બેદ છે. આથી જેમ યાગમાં બેદ છે તેમ ઉપાસ્યોમાં પણ જૂદા જૂદા ધર્મોને લીધે તેમનામાં પરસ્પર બેદ છે. આથી વિદ્યાની એકતા તથા વેદની અબેદતા સિદ્ધ થતી નથી. અર્થાત્ ઉપાસનાના વિષયોમાં બેદ છે.

ઉત્તર—ના, આ વાત દષ્ટાન્તથી અમે તમને સમજાવીશું. અતિરાત્ર યાગમાં એક એવા પ્રકારનો વિધિ છે કે તેમાં ષોડશીનું મહણ કરવું કે નહિ તેનો ચિકિત્સ આપવામાં આવેલો છે. આ યાગમાં એક વિધિ છે કે સોમરસ કાદીને દ્રોણ કલશમાં પ્રથમ મૂકવો અને પછી જૂદા જૂદા પાણના આકારના મહ નામનાં પાત્રોમાં તેમને ભરવાં અને પછી તે મહો વડે હોમ કરવો આ મહોમાંના એક મહો

જાન્ય પેઢી છે તો તે પેઢીનું મહત્ત્વ કરવું કે નહિ તેને માટે વિવિધ આધ્યો છે જેમકે અતિરાત્રે વેત્તવિનં શ્રદ્ધાંતિ, અતિરાત્રે વિવિધ શ્રદ્ધાંતિ આમાં એકમાં પેઢીના વિધિ છે, અને પછીના વાક્યમાં તેના મિત્ર છે. અહિંમાં પેઢીના મહત્ત્વ અંગર અમહત્ત્વનો વિવિધ છે છતાં અતિરાત્ર વાક્યમાં ભેદ નથી, કારણ કે પેઢીનું જેમાં મહત્ત્વ છે તે પણ અતિરાત્ર છે, અને જેમાં તેનું મહત્ત્વ નથી તે પણ અતિરાત્ર છે, ભેદ માત્ર બે હોય તો મહત્ત્વ તથા અમહત્ત્વનો છે, પણ એ ભેદથી અતિરાત્રમાં ભેદ ચતો નથી, કારણ કે પેઢીનું મહત્ત્વ કરનાર તે જેમ અતિરાત્રને ઉદ્દેશીને તે કર્મ કરે છે તેમ પેઢીનું મહત્ત્વ મહિ કરનાર તે પણ અતિરાત્રને ઉદ્દેશીને કરે છે. તેજ પ્રમાણે અહિંમાં પણ અત્રમેજ લક્ષ્યમાં રાષ્ટ્રીને ભેદનામાં જૂદાં જૂદાં વાક્યોમાં જૂદા જૂદાં ધર્મોવાળાં રૂપો કહ્યાં છે; આથી અહિંમાં ભેદ નથી. ધર્મોના ભેદથી ધર્મોનો ભેદ બનતો નથી. આથી તમામ ઉપાસનામાં અહિંની ઉપાસનાની અભેદતા છે. આથી એ એક ઉપાસ્ય રૂપમાં અન્ય રૂપ કરતાં અધિક શુણ્ણ કહેવા હોય તો ત્યાં તે રૂપમાંજ કરવો અન્યરૂપમાં નહિ. અહિંમાં આ વિશેષ જણવાનો છે. ઉપાસનાના વિષયે ઉપાસ્ય રૂપો ધણાં છે. તે તમામમાં અહિં છે એમ બાણીને જે આમાંથી એક રૂપની ઉપાસના કરે તો તે ઉપાસકે તે ઉપાસ્યમાં અહિંના તમામ ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. અનન્ત વિભૂતિ રૂપોમાં, અક્ષર છે એમ બાણીને જે ઉપાસના કહે તેણે અન્ય શાખામાં આવેલા પણ આ અક્ષરની ઉપાસનાના પ્રકરણમાં કહેલા ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ; અન્યતો નહિ. કારણ કે તે રૂપે લક્ષ્યમાં રાષ્ટ્રીનેજ તેમના શુણ્ણનું કથન કર્યું છે. આ પ્રકારે ઉપાસનામાર્ગની અવસ્થા કહી છે. ભક્તિમાર્ગમાં આથી જૂદા પ્રકારની છે તે આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે. આ સૂત્રમાં તો માત્ર એટલુંજ જણાવ્યું છે કે એક ભગવાન અનેક નામથી વ્યવહારાય છે. કારણ કે ભગવાન સર્વ રૂપે છે. તેથી ભગવાનનાં અનન્ત રૂપોમાંથી જે ઉપાસકે જે રૂપમાં આસક્ત હોય તેની ઉપાસના કરે તો તેથી તેને તે રૂપ ફક્ત આપે છે.

સૂત્ર ૩-૪—શંકા-માળના દષ્ટાન્તથી રૂપના અભેદથી વિદ્યાની એકતામાં અન્ય વિદ્યામાં કહેવા શુણ્ણને ઉપસંહાર યુક્ત છે એમ જે કહ્યું તે યુક્ત નથી. સર્વ શાખાઓમાં જ્યોતિષ્ટોમ એક છે તો પણ વાજસનેય શાખામાં જે પ્રમાણે તેનું કથન કર્યું છે તે પ્રમાણે તેતિરીય શાખામાં કરવામાં આવવું નથી. ત્યાં તે શાખામાં કહ્યા પ્રમાણે કરવાનાં હોય છે. એજ પ્રમાણે અર્થવણપનિષત્માં કહેલી ઉપાસનાઓમાં એક એક છે તો પણ એક રૂપમાં અન્ય રૂપના ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ નહિ. આજ હોવાથી સર્વત્ર એકતા છે એમ કહેવું તે યુક્ત નથી એટલુંજ નહિ પણ તેને માટેનો પ્રયાસ પણ અર્થ યમો છે.

ટિપ્પણ—ઉપરની શંકા વ્યાજબી નથી. જેમ સ્વાધ્યાય કહેતાં વેદ એકજ કર્મમાં શાખાના ભેદથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારતાનો બોધક છે તેથી જ્યોતિષ્ટોમાદિરૂપ આચરણ વિષે એવો નિયમ છે કે તેને અંગમાં કહ્યા પ્રમાણેજ કરવાં. કારણ કે તેટલાં અંગોથીજ યાગની સંપત્તિમાં અધિકરણ નિષ્પ્રયોજન બને છે તેથી જે અંગમાં જે પ્રમાણે તેનું વર્ણન છે તે પ્રમાણેજ કરવું કારણ કે સર્વ શાખાઓવાળાને માટે એવો નિયમ છે કે તેમની શાખામાં જે પ્રમાણે કર્મ કરવાનાં કહ્યાં હોય તેજ પ્રમાણે તે તેમણે કરવાં એવો અધિકાર છે. તેથી વિશેષ કરવાથી, તથા ન્યૂન રીતે અન્ય શાખામાં કહ્યા પ્રમાણે કરવાથી તે કર્મના અનુષ્ઠાનનું ફળ તેઓ મેળવી શકશે નહિ. આથી અધિકારનો ભેદ છે તેથી તથા જૂદી રીતે કરનારને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે તેથી, પોતપોતાની શાખા પ્રમાણેજ કર્મ કરવા માટેનો નિયમ જણાય છે. અથવા શાખાભેદ પ્રસિદ્ધ ન હોય તો પણ નિયામક છે એમ જણાવવાને ‘સર્વ’ કહેતાં સમસૂચકીથી શરૂ કરીને શતૌદન સુધીના તમામ હોમોનું દષ્ટાન્ત આપે છે, જેમ આ સવતો અન્ય વેદમાં કહેલા ત્રેતામિ સાથે સંબંધ નહિ હોવાથી અને આચરણમાં કહેલા અમિ સાથે સંબંધ છે તેથી આચરણિકા-એજ તે કરવો જોઈએ એવો નિયમ જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે વિભાગ ન હોય તો પણ જૂદા

જૂદા વેદમાં જૂદી જૂદી શાખાઓજ કયું કર્મ કરવું અને કયું નહિ તે વિષે નિયામક છે. આથી તેને શાખાથી જૂદી રીતે કરવાનો નિયમ નથી. તેમ કરવાથી ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે નિષ્પ્રયોજકતા તથા પ્રાયશ્ચિત્તનું શ્રવણ થાય છે, વિદ્યામાં પણ તેજ પ્રમાણે છે. વેદ એક હોવાથી વિદ્યા પણ એકજ છે એમ શ્રુતિ દર્શાવે છે. સઘળા વેદો તેનાજ પદનું આમનન કરે છે” (ક. ૨-૧૫) એ શ્રુતિથી સર્વ વેદોનું તાત્પર્ય ધ્વજ વિષેજ છે. જેઓ ઉપાસના જૂદી જૂદી હોય તો ઉપાસ્ય પણ જૂદા હોવા જોઈએ એમ માનીને ઉપાસ્યમાં ભેદ જૂએ છે તેમને દોષ લાગે છે. એકજ તત્ત્વની જૂદી જૂદી રીતે ઉપાસના હોઈ શકે છે, પણ તેથી તે તત્ત્વની અનેકતા બનતી નથી. માટે તેમાં ભેદ જોવો નહિ. તૈ. ૨-૭-૧માં કહે છે કે જે એમાં અલ્પ પણ ભેદ જુએ છે તેને ખરેખર ભય પ્રાપ્ત થાય છે” આ શ્રુતિથી ધ્વજમાં અલ્પ પણ ભેદ જોવાનો નથી. ધ્વજના જૂદા જૂદા ગુણો જોતાં ઉપર ઉપરથી જોનારને ધ્વજના સ્વરૂપમાં ભેદ દેખાય પણ ધ્વજનું સ્વરૂપ પાછલા પાદમાં કહ્યા પ્રમાણે વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયી છે તેથી તે એક અને અવ્યક્ત છતાં અનન્તરૂપ અને છે. વળી તેને જન્મ નથી છતાં અનેક રૂપે પ્રકટ થાય છે. ધ્વજ આ રીતે વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયી છે અને તે જૂદે જૂદે રૂપે ભક્ત માટે આવિર્ભાવ પામે છે. વસ્તુતઃ તો ભગવાન પૂર્ણ છે. પણ તે જ્યાં જોવી જરૂર હોય ત્યાં તેવી રીતે અંશથી, ક્ષણથી. વિભૂતિથી અથવા પૂર્ણ સ્વરૂપથી પ્રકટ થાય છે. પણ તે તમામ રૂપો ધ્વજનાંજ છે. જે કે જૂદાં જૂદાં રૂપો પરત્વે ઉપાસનાના પ્રકારના ભેદ છે એ વાત ખરી પણ એ ઉપાસનાના ભેદથી ધ્વજના સ્વરૂપમાં ભેદ છે એમ કહી શકાય નહિ. ઉપાસનાના પ્રકારમાં તો જેમ મીમાંસામાં અમુક શાખામાં કહ્યા પ્રમાણેજ અમુક કર્મ કરવાનું કહ્યું છે તેજ પ્રમાણે ઉપાસના માટેનો નિયમ છે આ ઉપાસનાના ભેદ અધિકાર પરત્વે છે.

સૂત્ર ૫—શંકા-વેદના ઐક્યથી સર્વત્ર ગુણોપસંહાર પ્રાપ્ત થતાં, સમાચાર સૂત્રમાં (સૂ-૩) કહેલા પ્રકારના ભેદ વગેરેથી તેનું નિવારણ કયું છે તેથી તેના વિચારમાં જેમ તેમ કાંઈ બાધકની સત્તા ગમે ત્યાં છે. આથી ગુણોપસંહાર કદાપિ પ્રાપ્ત થતો નથી. વળી તે અયુક્ત છે. શ્રીરામોપનિષત્માં “જે રામચંદ્ર છે તેભગવાન છે તેનાજ મત્સ્ય, કૂર્મ વગેરે અવતારો છે માટે તેમને નમસ્કાર, નમસ્કાર” વગેરેમાં મત્સ્યાદિ અવતાર રામચંદ્રના કહ્યો છે. વળી અકૂરની સ્તુતિમાં શ્રીવ્રજનાથમાં રઘુવર્યના ધર્મેનો ઉપસંહાર કર્યો છે. અર્થાત્ એક અવતારમાં અન્ય અવતારના ધર્મેનો ઉપસંહાર કર્યો છે. તેનું કેમ ? તમે એમ કહ્યું કે જે કે ગોપાલ, રામ, નૃસિંહ વગેરે ભગવાનનાં રૂપો છે, છતાં તે દરેક રૂપમાં તે રૂપના ધર્મેનોજ ઉપસંહાર કરવો, અન્યનો નહિ જેમકે યજ્ઞમાં અનેક શાખાવાળાએ પોતાની શાખામાં કહેલા પ્રમાણેજ કર્મ કરવાં, અન્ય શાખા પ્રમાણે કરવાથી તેને તે કર્મનું ફળ મળતું નથી. તેજ પ્રમાણે ભગવાનનાં રૂપોમાં જે જે રૂપોની ઉપાસના કરવાની હોય તેમાં તેના ધર્મેનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ પણ અકૂરની સ્તુતિમાં શ્રીવ્રજનાથમાં રામના ધર્મેનો ઉપસંહાર કર્યો છે તેનું કેમ ?

ઉત્તર—રામના અન્ય અવતારોના ધર્મે જણાવ્યા છે ત્યાં તથા અકૂર સ્તુતિમાં જ્યાં શ્રીવ્રજનાથમાં રામના ધર્મે જણાવ્યા છે, ત્યાં જે ઉપસંહાર કર્યો છે તે ભગવાન રૂપી અર્થનો અભેદ જણાવવાને માટે છે. એક અવતારની અન્ય અવતાર સાથે અભેદતા જણાવવાને માટેજ એક અવતારમાં અન્ય અવતારના ધર્મેનો ઉપસંહાર છે. જે એમ ન હોય તો પછી રામની સ્તુતિ વખતે તે પરધ્વજ છે, અને ગોપાલની સ્તુતિ વખતે પણ તે પરધ્વજ છે એમ કહી પણ કહેત નહિ.

શંકા—જે એમ હોય તો પછી મત્સ્યાવતારમાં રામાવતારના ધર્મેનો જે ઉપસંહાર પણ કરી શકાય ખરોતે ? અર્થાત્ મત્સ્યાવતારનું વર્ણન કરતી વખતે રામની માફક તેમના પણ શર તથા ચાપનું વર્ણન કરી શકાય ? તો પછી ભગવાનના પુરુષાવતારમાં વરાહવતારના શૃંગ વગેરેનું પણ ભાવન થઈ શકે કેમ નહિ ?

ઉત્તર—ના, એક ભગવાનની અભેદતા જણાવવાને એક અવતારમાં અન્ય અવતારનો ઉપસંહાર થાય, પણ તેથી તમે કહ્યું તેવી રીતે તમામ ધર્મોનો ઉપસંહાર ન થાય. જેમ અગ્નિહોત્ર કર્મ તે એકજ છે, પણ જૂદી જૂદી શાખાઓ પ્રમાણે તે તે શાખામાં કહેલી રીતિથી તે કરવું જોઈએ. કાંઈ શાખાવાળો અગ્નિહોત્ર કર્મ કરવા માગતો હોય તો તેણે પોતાની શાખામાં કહેલા પ્રકારેજ તે કરવું જોઈએ અન્ય પ્રકારે નહિ. તેજ પ્રમાણે રામ એ પરબ્રહ્મ છે, કૃષ્ણ એ પરબ્રહ્મ છે એવી રીતે જે માને છે અને તે રીતે ઉપાસના કરે છે, તેજ એક અવતારમાં અન્ય અવતારના ધર્મોનો ઉપસંહાર કરી શકે. કારણ કે તે તો રામ, કૃષ્ણ, નૃસિંહ વગેરે અવતારોમાં તારતમ્ય જોતો નથી. તેમનામાં તેની પરબ્રહ્મની બુદ્ધિ છે. પણ જે રામ તે એક અવતાર છે, પરબ્રહ્મ નહિ, કૃષ્ણ એ પણ અવતારજ છે, પરબ્રહ્મ નહિ, એવું જે કાંઈ માનીને ઉપાસના કરતો હોય તો તેનાથી રામની સ્તુતિમાં કૃષ્ણના ધર્મોનો ઉપસંહાર અને કૃષ્ણની સ્તુતિમાં રામના ધર્મોનો ઉપસંહાર કરાવો જોઈએ નહિ. તેણે તો જે અવતારનો પોતે ભક્ત હોય તે અવતારના ધર્મોને વળગી રહેવું જોઈએ. આથી ભત્ર્યાવતારના વર્ણનમાં શર્યાપાદિકનું અને પુરુષમાં શૃંગાદિકનું અનુસંધાન કરવું અનુચિત છે. કારણ કે ભત્ર્યાદિમાં અવતારની બુદ્ધિ છે, પરબ્રહ્મની નહિ. વ્રજનાથ વિષે રઘુવીર્યના જે ધર્મો અદૂરની સ્તુતિમાં જોવામાં આવે છે તેનું પ્રયોજન ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વ્રજનાથ તથા રઘુવીર્ય એ પરબ્રહ્મ છે એવી બુદ્ધિથી સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. (સૂત્રમાં “ચ”, શબ્દનો અર્થ “પણ” લીધો છે. આથી “સમાને ચ” એટલે સમાન હોવા-છતાં અર્થાત્ અગ્નિહોત્રાદિના લક્ષણવાળો ધર્મ તુલ્ય છતાં પણ” પોતાની શાખા પ્રમાણે કરવામાં આવે છે તેમ જે અવતારનો ઉપાસક હોય તેણે તેના જે અસાધારણ ધર્મો છે તેનીજ ત્યાં ઉપાસના કરવી, અન્ય અવતારના ધર્મોનો ઉપસંહાર કરીને નહિ એમ અર્થ સૂત્રનો છે.)

આ વ્યાખ્યાન પ્રમાણે “વિધિશેષવત્” શબ્દમાં ‘વત્’ પ્રત્યયનો અર્થ “સમાન, તુલ્ય” એવો કરવામાં આવ્યો હતો. પણ તેનાથી ગુણોપસંહારનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ થતું નહિ હોવાથી, અન્ય રીતે વ્યાખ્યાન કરે છે. આ વ્યાખ્યાનાનુસાર ‘વત્’ પ્રત્યયનો અર્થ “યુક્ત” કરવામાં આવે છે, અને સમાન એટલે એક અર્થાત્ “વિધિશેષવત્સમાને” એ એ શબ્દો નથી પણ એક શબ્દ સમજવાનો છે એટલે વિધિશેષવત્ કહેતાં અર્થવાદથી યુક્ત અને સમાન એટલે એક જે છે તે. “વિધિશેષવત્સમાન” આખો શબ્દ સાતમી વિભક્તિમાં છે તેથી “અર્થવાદથી યુક્ત અને એક જે છે ત્યાં આ અર્થ લઈને એમ સમજવવા માગે છે કે જેમ વર્મ વા એતદ્વજ્રસ્ય ક્ષિપતે ચત્રયાજાનુયાજૌ. એમાં અર્થવાદોનો જેમ જૂદી જૂદી શાખાના દર્શ પૌર્ણભાસ વગેરેમાં સ્તાવક તરીકે ઉપસંહાર થાય છે, તેની સાક્ષ અહિંયાં પણ ઉપસંહાર થાય છે.

ટુંકમાં એ કહેવા માગે છે કે જેમ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણના પ્રથમ કાણ્ડમાં ચાતુર્માસ્યના પ્રથમ પર્વ વૈશ્વદેવ યાગનું યદ્વૈશ્વદેવેન યજતે પ્રજા એવ તયજમાન સજતે” એ વાક્યથી વૈશ્વ દેવયજનું ફળ પ્રગ્ન કહ્યું છે. પણ ફરીથી “યદ્વૈશ્વદેવેન યજતે અગ્નિમેવ તત્સંવત્સરમાપ્રોતિ, તસ્માદ્વૈશ્વદેવેન યજમાનઃ સંવત્સરીણાં સ્વસ્તિમાશસ્તે.” આમાં વૈશ્વદેવયજનું ફલ સંવત્સર અગ્નિ કહેલ છે. અહિંયાં કર્મ એકજ છે, છતાં ફળમાં ભેદ જોવામાં આવે છે. કર્મના અર્થવાદ એક છે અર્થાત્ વૈશ્વદેવ કરવાનું બંને સ્થળે કહ્યું છે, છતાં ફળમાં ભેદ છે. તે પ્રમાણે ઉપાસના એક હોય તો પણ તેના ફળમાં ભેદ પડે છે. (ભા. પ્ર.)

મરીચિકાર અહિંયાં કહે છે. આ સૂત્ર સામાન્ય ઉપાસક અને વિશેષ ઉપાસક એમ બંનેના પરત્વે છે. શ્રીવ્રજનાથમાં રઘુવર્ચના ધર્મોનો જે ઉપસંહાર કરવામાં આવે છે તે, અર્થ કહેતાં ભગવાનના બંને અવતારોમાં ધર્મોનો અભેદ દેખાડવાને માટે, અર્થાત્ વ્રજનાથ અને રામ બંને શુદ્ધ બ્રહ્મજ છે, એમ જાણીને ઉપાસક એક અવતારમાં અન્ય અવતારના ધર્મોને યોજે છે. બંને અવતારો પરબ્રહ્મ હોવાથી, તેઓ વચ્ચે ભેદ નથી, આથી તેમના ધર્મોમાં પણ ભેદ નથી. આ રીતે અભેદતા જણાવવાને

એકના ધર્મોત્તો બીજામાં ઉપસંહાર કર્યો છે. પણ જે એકાન્તી ભક્તો છે, જે અમુક અવતારમાં આસક્ત છે તેને સમાન ધર્મો વિષે શંકાના પ્રસંગમાં અગ્નિહોત્રાદિની માફક તે તે અવતારની ઉપાસનાનો જે વિધિ કહ્યો છે તેના પ્રકારે ઉપાસના કરવી જોઈએ, અર્થાત્ તે અવતારમાં જેટલા અવિરુદ્ધ ધર્મો છે તેનોજ ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. આથી મત્સ્યાવતારમાં ચાપ, તથા શર વગેરે વિરુદ્ધ હોવાથી, તેનો ત્યાં ઉપસંહાર કરી શકાય નહિ. ૫

સૂત્ર ૬—ગુણોપસંહારમાં જ અન્ય બાધકની આશંકા આ સૂત્રમાં કરવામાં આવે છે.

શંકા—ગુણોત્તો ઉપસંહાર ત્યારે જ થાય કે જ્યારે ઉપાસ્યોનું બ્રહ્મ સાથે ઐક્ય હોય. પણ શ્રુતિ-ઓમાં તો બ્રહ્મને કૃત્સ્ન પ્રજ્ઞાનધન વગેરે રૂપે જણાવેલ છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ પ્રજ્ઞાન માત્ર અને એકરસ છે. અને તેના અવતારો જૂદા જૂદા લે છે. તેથી તેમાં પરસ્પર શાન્તત્વ, કૂટત્વ, તપ, ભોગ વગેરે વિરુદ્ધ ધર્મોત્તો ઉપસંહાર અને છે. આ રીતે ઉપસંહાર કરવાથી બ્રહ્મની એકરસતામાં હાનિ આવે છે તેથી તે ઉપાસ્ય રૂપો અન્યથા-અબ્રહ્મ રૂપ બનશે. બ્રહ્મ એકરસ રૂપ હોવાથી અને અવતારોમાં વિરુદ્ધ ધર્મો હોવાથી ત્યાં બ્રહ્મની એક રસરૂપતા નથી, માટે બ્રહ્મરૂપતાને પણ બાધ આવે છે.

ઉત્તર—તમારી શંકાનું નિરાકરણ આ પ્રમાણે છે. જેમ તમે એમ કહો છો કે શ્રુતિમાં બ્રહ્મને એકરસ રૂપે જણાવેલ છે. તેમ આ પણ સત્ય છે કે કેટલીક શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મને વિરુદ્ધધર્માશ્રયી કહેલ છે. આથી બંને પ્રકારની શ્રુતિઓ સત્ય હોવાથી, તમારી શંકાને સ્થાન નથી માટે વિરુદ્ધ ગુણોના ઉપસંહારથી બ્રહ્મત્વમાં હાનિ નથી એવો અર્થ છે. ૧-૬

ઉપરની શંકાનું સમાધાન બીજી રીતે આ સૂત્રમાં આપે છે. તેમ જણાવવાને સૂત્રમાં “વા” ‘અથવા’ શબ્દથી કહે છે. જોના મંત્રધ ઉપલા સૂત્રમાં અન્યથાત્વ શબ્દ સાથે અહિંઆં લેવાનો છે. પાછલા સૂત્રમાં શંકાકારે શંકા ઉઠાવી હતી કે બ્રહ્મ સ્તુતિઓમાં એકરસ રૂપે વર્ણવેલું છે, અને જે તેના અવતારોના ગુણોત્તો ઉપસંહાર કરવામાં આવે તો વિરુદ્ધ ગુણોત્તો ઉપસંહાર થઈ જાય. રામમાં કૃષ્ણના ગુણો અને કૃષ્ણમાં રામના ગુણોત્તો ઉપસંહાર કરતાં પરસ્પર ભેદ ભળવાથી બ્રહ્મની એકરસતાને બાધ આવે. આથી ઉપાસ્ય રૂપો અન્યથા બનશે. તે શંકાનું નિવારણ એક રીતે તેજ સૂત્રમાં કર્યું હતું. અહિંઆં બીજી રીત કરે છે.

આ નિવારણ કરવાને “પરોવરીયસ્ત્વ” દષ્ટાન્ત આપે છે. પરોવરીયસ્ત્વ નામનું એક વ્રત છે. તે દીક્ષાના પ્રકરણમાં આપેલું છે. તે વ્રત દીક્ષાવાળાઓ જ કરી શકે, દીક્ષા વગરનો જે કોઈ વ્રત કરે તો તે “પરોવરીયસ્ત્વ” બનતું નથી, એમ કહ્યું છે. એ દષ્ટાન્તથી સૂત્રકાર એમ જણાવે છે કે જેમ દીક્ષાવાળાનું જ પરોવરીયસ્ત્વ છે, તેનાથી રહિતનું નહિ, કારણ કે દીક્ષાના પ્રકરણમાં જ તે જણાવેલું છે. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનના પ્રકરણમાં બ્રહ્મને પ્રજ્ઞાનમાત્ર અને એકરસ કહેલ છે, અન્યત્ર નહિ. જૂદાં જૂદાં પ્રકરણો પ્રમાણે બ્રહ્મના નિરૂપણમાં પણ ભેદ છે. આથી ભક્તિના પ્રકરણમાં બ્રહ્મને જ્ઞાન પ્રકરણ કરતાં જૂની રીતે નિરૂપ્યું છે. ભક્તિ બહુ પ્રકારની હોવાથી તેનાથી કહેલા ઈશ્વની સિદ્ધિને માટે જૂદા જૂદા ભક્તોના અધિકારાનુસાર અનુભવને માટે બ્રહ્મનું તે તે રૂપે વર્ણન છે. આટલા માટે અથર્વણોપનિષદમાં ગોપાલ, રામ, નૃસિંહ, વામન વગેરે જૂદા જૂદા રીતે તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. આથી પ્રકરણોના ભેદ એજ તે નિરૂપણમાં નિમિત્ત છે. માટે ત્યાં અન્યથાત્વ નથી. ગોપાલ, રામ, વગેરેમાં પણ બ્રહ્મ રૂપતા જ છે.

અથવા આ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન બીજી રીતે કરે છે. આ વ્યાખ્યાન પ્રમાણે “પ્રકરણભેદ”નો અર્થ “અધિકાર ભેદ” કરવામાં આવે છે અને “પરોવરીયસ્ત્વ” એટલે એ નામના દીક્ષાના પ્રકરણમાં કહેલું વ્રત નહિ પણ ઉદ્દગીય એમ લે છે. છાંદોગ્યના પ્રથમ પ્રપાઠકમાં ઉદ્દગીય વિદ્યાની સમાપ્તિમાં

પરોવરીય” એટલે ઉદ્ગીથ એમ કહેલ છે જેમકે “આકાશોઽવૈમ્બો લોકેમ્બો ય્યાયાનાકાશઃ પરાયણં સ ઇષ પરોવરીયાનુદ્ગીથઃ સ ઇષોઽનન્તઃ” તેજ વિદ્યામાં અધ્યાદિત્યની પ્રતીકાપાસનામાં હિરણ્યસ્મશ્રુત્ય વગેરે ગુણોને પણ કહ્યા છે તોપણ સામગ્રિને પરંપરાની વિશ્રાન્તિના સ્થાનરૂપ પુરુષથી પણ પર અને વર કહેતાં ઉત્તમ કરતાં પણ ઉત્તમ એવા ગુણોથી વિશિષ્ટ જે ઉદ્ગીથ છે, તેના ઉપાસકને તેજ ઉદ્ગીથ ઉત્કૃષ્ટ છે. ત્યાં જેમ હિરણ્યસ્મશ્રુત્ય વગેરેનો ગુણોનો ઉપસંહાર નથી, તેમ અહિંઆં પણ સાધારણ અધિકારથી એકાન્તી (અનન્યાસક્તિવાળા)નો અધિકાર ઉત્તમ છે. અર્થાત્ તમામ અવતારો એ ભગવાનના અવતારો છે એમ જાણીને ભજે છે, તેણે સર્વત્ર ગુણોનો ઉપસંહાર જ કરવો જોઈએ. પણ જે એ તમામ અવતારોમાંથી એક જ અવતારમાં આસક્ત હોય, તેણે તો અન્ય અવતારના ગુણોનો ઉપસંહાર જેમાં તે આસક્ત છે તેમાં ન કરવો જોઈએ. કૃષ્ણના ભક્તે આ દૃષ્ટિએ રામાદિ અવતારના ધર્મોનું અનુસંધાન ન કરવું પણ કૃષ્ણાવતારના જ ધર્મોનું કરવું. કારણ કે એક અવતારમાં જે આસક્ત છે તેનું અંતઃકરણ અન્ય અવતારમાં હોતું નથી. જેમાં તે આસક્ત છે ત્યાં જ તેનો સર્વસ્નેહ કેન્દ્રિત થયો છે. જેમ ઉદ્ગીથનો ઉપાસક તેમાંજ અનન્યભાવ વાળો થાય છે તેમ. ૭.

સૂત્ર—૮—શંકા—પણ જ્ઞાની તથા ભક્તો એ બંને જણાઓ બ્રહ્મના ઉપાસક તરીકે એકજ છે. કારણ કે જેમ જ્ઞાની જ્ઞાન પ્રકરણમાં કહેલી રીતે બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે. તેમ ભક્ત ભક્તિ પ્રકરણમાં કહી તે રીતિએ કરે છે. તો પણ ઉપાસક તરીકેની સંજ્ઞા સમાન હોવાથી પૂર્વ સૂત્રમાં કહેલી વ્યવસ્થા યોગ્યા નથી.

ઉત્તર—આ શંકાનો ઉત્તર સૂ. ૭માં આપેલો છે. એમ જણાવવાને સૂત્રકાર સૂત્રમાં તદુક્તમાર્ગે તે કહેલું છે. એમ સૂત્રમાં કહે છે. “તે” એટલે શંકાકારની શંકાનું સમાધાન કહેલું છે ” અર્થાત્ પાછલા સૂત્રમાં જે અનન્ય ભાવવાળો ભક્ત છે તે તો ભગવાનનાં અનેક રૂપોથી એકજ રૂપમાં આસક્ત હોય છે. ત્યાંજ તેની અત્યન્ત ભક્તિ હોય છે તેથી અન્ય ધર્મોનો ઉપસંહાર કરતો નથી. અર્થાત્ ભગવાનના અન્યરૂપોના જે જે ધર્મો છે. તેમનું અનુસંધાન પોતે જેમાં આસક્ત છે તેમાં કરતો નથી. પણ જે અનન્ય ભાવવાળો નથી. અર્થાત્ એક સ્વરૂપમાં તેની આસક્તિ નથી, પણ તમામ અવતારો ભગવાનનાં જ છે એમ માનીને તમામ રૂપોમાં સાધારણ ભાવ રાખે છે તે સર્વ ધર્મોનો ઉપસંહાર કરે તો તેને બાધક નથી. તે તો કૃષ્ણ, રામ વગેરે તમામ અવતારો ભગવાનના છે એમ જ માને છે, તેમાં કોઈ પણ રીતનું ભાવથી પણ તારતમ્ય જોતા નથી, તેમ તેમાંના અમુક સ્વરૂપમાં તેમની આસક્તિ નથી. પણ તમામમાં સાધારણી ભક્તિ છે. આવાઓ કૃષ્ણની રામ તરીકે સ્તુતિ કરે. અગર રામની કૃષ્ણ તરીકે સ્તુતિ કરે તો તેમને તેમ કરવાની છૂટ છે પણ એક જ સ્વરૂપમાં નિષ્ઠાવાળાઓ તે પ્રમાણે કરી ન શકે. જો તેઓ તેમ કરવા જાય તો તેમની ભક્તિ અવ્યભિચારિણી બને છે. આ રીતે જો કે ઉપાસક તરીકેની સંજ્ઞા એક હોવા છતાં પણ તેમના ભાવ પ્રમાણે આન્તર નિષ્ઠાના ભેદ છે તેથી એક રૂપે ઉપાસના નથી. પરોવરીયસ્ત્વાદિ ભિન્ન ઉપાસનામાં ઉદ્ગીથની ઉપાસના એક છતાં પણ ધર્મનો ભેદ છે તેમ અહિંઆં પણ સમજવું. ૮

શંકા—ઉપાસ્ય રૂપોમાં બાહ્ય, પૌર્ણસ્થ વગેરે અવસ્થાના ભેદ હોય છે. અને અવસ્થાથી કરીને દેહ ન્યૂન તથા અધિક પરિમાણવાળું હોય છે. આમ જો હોય તો બ્રહ્મને જે સન્નિધાનન્દ કહ્યું છે તેમાં વાધો આવે કારણ કે સન્નિધાનન્દ રૂપ બ્રહ્મ તે સર્વદા એક રૂપ છે તેથી જો તેમાં અવસ્થાનો ભેદ કલ્પીએ તો પછી તે પ્રાકૃત બને. આમ હોવાથી અવસ્થાનો ભેદ, વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વ તથા ગુણોપસંહાર તે બધું અનુચિત છે.

ઉત્તર—તમારી શંકા યુક્ત નથી, કારણ કે શ્રુતિમાં તેને વ્યાપક સ્વરૂપે વર્ણવેલું છે. તેના હાથ, પગ તે બધા સર્વ દિશામાં છે. તેની આંખો, શિર તથા મુખ તે પણ સર્વ દિશામાં છે. તેમના જ્ઞાન

પણુ સર્વ દિશામાં છે. વળી તે સર્વને વ્યાપીને તે સ્થિત હોય છે.” આ શ્રુતિથી તેવું બ્રહ્મ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. તમામ રૂપોમાં તેની વ્યાપકતા છે. પણુ જે રૂપથી ભક્તોને તે લીલાના રસનો અનુભવ કરાવવા ઇચ્છે છે તે રૂપથી યોગમાયાને દૂર કરીને પોતે પ્રકટ થાય છે. અને તેથી તેમનામાં અવસ્થાદિના વિશેષો હોય છે. તેથી બ્રહ્મની સચ્ચિદાનંદતામાં બાધ આવતો નથી. ૯

સૂત્ર ૧૦—શંકા—શ્રુતિમાં બ્રહ્મના ધર્મોનો ઉચ્છેદ જોવામાં આવતો નથી. ત્યાં બ્રહ્મને “અનુચ્છિન્તિ ધર્મ” વાળું કહેલ છે અર્થાત્ તેના ધર્મનો ઉચ્છેદ હોતો નથી. વળી બાહ્યાદિને બ્રહ્મના ધર્મો કહીએ તો બ્રહ્મના ધર્મો નિત્ય હોવાથી તે પણુ નિત્ય છે એમ માનવું જોઈએ અને તે તે ભક્તોને સ્વ લીલાના અનુભવ માટે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે તેથી તેને ભક્તોથી વિશિષ્ટ તે પણુ ભક્તોની નિત્યતાને પ્રાપ્ત કરાવે છે. કૃષ્ણાપનિષદમાં તો એકજ ભક્તની પૌર્વાપર્યથી અનેક લીલા સાથેનો સંબંધ હોવામાં વિરુદ્ધ કાલની લીલાના એક સાથેના અનુભવનો અસંભવ છે તેથી ક્રમનો અંગીકાર કરવામાં આવે તો પછી લીલાઓ અનિત્ય થઈ જશે. અને જો તે નિત્ય હોય તો તેને લીલાના સંબંધી ભક્તની ભિન્નતા, અનુભવ વિરોધ અને કહેલી શ્રુતિનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે આમ “ઉભયતઃપાશારજ્ઞુઃ”નો વિરોધ છે.

ઉત્તર—આનો ઉત્તર એ છે કે બ્રહ્મની જે જે લીલાઓ છે તે તમામ લીલાના પદાર્થોનો બ્રહ્મની સાથે અભેદ છે. કૃષ્ણાપનિષદમાં “તેથી આ ભિન્ન નથી, તેમ ભગવાન પણુ તેમનાથી ભિન્ન નથી” એવા મંત્રમાં તે લીલાઓનો બ્રહ્મ સાથેનો અભેદ દેખાડ્યો છે. કારણ કે બ્રહ્મની લીલા અને બ્રહ્મ સાથે અવિનાભાવનો સંબંધ છે. તે બ્રહ્મ વગર રહી શકેજ નહિ. વળી ઉત્તરોત્તર લીલામાં પણુ આ પૂર્વ લીલાના સંબંધી તે ભક્તોજ છે. આમ હોય તો લીલાનો અનુભવ ક્રમિક હોવાથી લીલાઓ અનિત્ય છે એવી પણુ શંકા કરવી નહિ. અનુભવની સરખામણીએ શ્રુતિ વધારે બલવાન છે. શ્રુતિઓમાં ભાવિ અનુભવને પણુ જણાવેલો હોય છે. તો પણુ “યતો વાચઃ” એ શ્રુતિથી બ્રહ્મ વાણી તથા મનથી અગોચર કહેલ છે તેથી તેની ઇચ્છા, તથા તેના સામર્થ્યના મહિમાથી અદ્વિતિ ઘટનામાં પડુતા, અને યુક્તિની અગોચરતાનું અનુસંધાન કરીને સર્વ શંકાઓ દૂર કરવી જાઈએ એવો ભાવ છે. આ સૂત્રમાં અન્યત્ર એ શબ્દથી અન્ય લીલાની માફક અન્ય દેશનો પણુ સંગ્રહ હોવાથી વિરુદ્ધ દિશાઓવાળા ભક્તોની અતિશય ભક્તિથી જ્યાં એકીસાથે બે સ્થાનમાં ભગવાનનું દર્શન હોય, જેમ શ્રુત દેવ અને જનકના ઘરમાં, ત્યાં પણુ ભક્તો હોવાથી તેમની પણુ ત્યાં વ્યાપકતા છે એમ અહિંઆ જણાવે છે. ૧૦

સૂત્ર ૧૧—શંકા—જો ભક્તોમાં લીલા કાળે બ્રહ્મના ધર્મોની વ્યાપકતા હોય તો તેમનામાં પણુ બ્રહ્મનું પૂર્ણાનંદત્વ, ઐશ્વર્ય, વીર્ય વગેરે ધર્મો પ્રતીત થવા જોઈએ. પણુ આ રીતે જોવામાં આવતું નથી, ઉલટું તેમને દુઃખની સંભાવના હોય છે, અને તેઓ પણુ પ્રભુની પ્રાર્થના કરે છે. આથી તેમનામાં વ્યાપકત્વ કહેવું શક્ય નથી.

ઉત્તર—પૂર્ણાનંદત્વ, ઐશ્વર્ય વગેરે ધર્મો તે મુખ્ય બ્રહ્મમાંજ હોય છે. લીલાના પદાર્થો જે અંગ રૂપ છે તેમાં નહિ કારણ કે મુખ્ય બ્રહ્મ એજ ધર્મો છે. ભક્તોને પણુ બ્રહ્મની તુલ્ય કહેવામાં આવે તો પછી બ્રહ્મની પ્રધાનતા-મુખ્યતામાં વિરોધ આવે. માટે પૂર્ણાનંદ વગેરે જે ધર્મો છે તે મુખ્ય ભગવાનનાજ છે, જીવના નહિ. ભગવાનના અભેદથીજ તે ધર્મો જીવમાં આવિર્ભાવ પામે છે. સાધક જીવોને તો ભગવાન સાથે અભેદની અસ્ફૂર્તિથી પૂર્ણાનંદાદિ ભગવદ્ધર્મોના આવિર્ભાવના અભાવથી દુઃખ સ્ફૂર્તિ હોય છે. માટે તે દુઃખના નાશને માટે ભગવાનની પ્રાર્થના તેમને કરવી પડે છે. સૂત્રમાં પ્રધાન શબ્દ છે અને તેનો અર્થ પરબ્રહ્મ થાય છે; સાંખ્યમાં ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિને પણુ પ્રધાન કહે છે. પણુ અહિંઆ તે અર્થમાં નથી. ૧૧

સૂત્ર ૧૨—શંકા—પૂર્વ સૂત્રમાં પૂર્ણાનંદત્વ વગેરે બ્રહ્મના અસાધારણ ધર્મો જે છે તેનો વિભૂતિ રૂપોમાં ઉપસંહાર નહિ કરવો એમ વિચાર કરતાં પ્રિય શિરસ્ત્વાદિના રમરણથી, વિચારવામાં આવે છે.

તેમનો ઉપસંહાર પુરુષ રૂપની ઉપાસનામાં પ્રાપ્ત થાય છે પણ તે વિરુદ્ધ હોવાથી કેવી રીતે કરવા? વળી મોદ અને પ્રમોદ તે પ્રદેશના ભેદથી કહેલ છે, અને બ્રહ્મનો નિત્ય આનન્દ રસજ છે. માટે ત્યાં તેનું કથન ઉપપન્ન નથી.

ઉત્તર—પ્રિય, મોદાદિનો ઉપચય તથા અપચય ભેદ હોય તોજ સંભવે છે. અંતઃકરણની શુદ્ધિના તારતમ્યથી ખરેખર આનન્દમાં પ્રિયત્વ, મોહત્વ વગેરે ધર્મો ઉપચય અને અપચયના ભેદથી ભાસે છે. પણ જેને અંતઃકરણની શુદ્ધિ થયેલી હોય છે તેને તો નિર્ભેદ એકરસ, અખણ્ડ આનન્દાત્મકજ બ્રહ્મ ભાસે છે. માટે શુદ્ધ અભેદ જ્ઞાનવાળા પ્રિય શિરસ્ત્વ વગેરે ધર્મોનો ઉપસંહાર કરતા નથી. ૧૨

સૂત્ર ૧૩—શંકા-નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં સચુણના ધર્મોનો ઉપસંહાર જે ન કરવામાં આવે તો પછી, સચુણના ધર્મોનો સ્થાગજ બને.

ઉત્તર—વ્રજનાથ, મત્સ્ય, રઘુવર્ચ વગેરે અવતારોના જે વિરુદ્ધ ધર્મો છે તેમનો અર્થ કહેતાં બ્રહ્મની સમાનતાથી ધર્મરૂપથી ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. ધર્મરૂપથી જેમ રઘુવર્ચ વગેરેના ધર્મોનો ધર્મોના રૂપથી અર્થની સમાનતાથી મત્સ્યાદિમાં ઉપસંહાર હોય છે. તેમ નિરાકાર બ્રહ્મમાં સાકાર બ્રહ્મના ધર્મોનો પુરુષમાં શૂંગ પુચ્છ વગેરેનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ નહિ. પણ ધર્મી રૂપોજ તે છે એમ જાણવું જોઈએ. ૧૩

સૂત્ર ૧૪—ગુણોનો ઉપસંહાર ધ્યાન માટે છે. જેટલાથી બ્રહ્મના ધ્યાનની સિદ્ધિ હોય છે તેટલાજ ગુણોનો ઉપસંહાર હોવો જોઈએ. અન્યનું તો પ્રયોજન નહિ હોવાથી ઉપસંહાર નથી, તેજ પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગીય શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળાની અન્તઃકરણની શુદ્ધિરૂપ પ્રયોજનનો અભાવ છે તેથી પક્ષ તથા પુચ્છાદિનો ઉપસંહાર નથી. તેથી પરાક્ષવાદથી કહેલા પ્રિયત્વ વગેરેથીજ ધ્યાનની સિદ્ધિ છે. જે રામનો અનન્ય ભક્ત હોય તેની પણ રામની ઉપાસનાના જે ધર્મો કહ્યા છે તેનાથી કૃતાર્થતા હોવાથી મત્સ્ય ઉપાસનામાં કહેલા ધર્મોનો ઉપસંહાર તે કરતો નથી. કારણ કે ત્યાં પ્રયોજનનો અભાવ છે. જેમ નિર્ગુણની ઉપાસના કરનારની સ્વરૂપથીજ ચરિતાર્થતા હોવાથી સઘળા ગુણોનો ઉપસંહાર ત્યાં નથી. ૧૪

અહિંઆં અન્ય હેતુને કહે છે. આનન્દમય બ્રહ્મના નિરૂપણમાં આનન્દનેજ આત્મા કહેલ છે. ત્યાં પ્રીતિને શિર, મોદને ઉત્તરપક્ષ, પ્રમોદને દક્ષિણપક્ષ, અને અક્ષરબ્રહ્મને પુચ્છ કહેલ છે. પણ તે મોદ, પ્રમોદ પુચ્છ તમામ આનન્દરૂપ હોવાથી, અને આનન્દ એ આત્માનો પર્યાય હોવાથી આત્માના રૂપથીજ મોદ, પ્રમોદ વગેરેનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ, તેમને પક્ષ, શિર તથા પુચ્છ રીતે નહિ. તેમ તેમાં ઉપચય અને અપચય, અગર ભેદ પણ જોવો નહિ. કારણ કે બ્રહ્મની આનન્દમયતા એવી છે કે તેમાં વધઘટ નથી. આથી બ્રહ્મના આનન્દમાં વૃદ્ધિ થાય છે અથવા તો ન્યૂનતા બને છે એમ કહેવું નહિ. તેમ મોદ પ્રમોદ વગેરે ભેદથી બનેલા છે એમ પણ નથી. જેમ આત્મામાં ભેદ નથી તેમ આનન્દમાં પણ ભેદ નથી. તે આનન્દ આત્માજ છે, તેથી મોદ, પ્રમોદ પણ આત્માજ છે. આથી નિર્ગુણના ઉપાસકોથી આનન્દાદિનો ધર્મ તરીકે ઉપસંહાર કરે તો તેમાં અનુપપત્તિ બને છે એ શંકાને પણ દૂર કરીએ. કારણ કે બ્રહ્મ નિર્ગુણ છતાં આનન્દમય છે. અર્થાત્ તે પ્રાકૃત આનન્દથી રહિત છે માટે તેને નિર્ગુણ કહેલ છે. અને અલૌકિક આનન્દથી યુક્ત હોવાથી તેને સચુણ કહેલ છે. આનન્દ એ ધર્મરૂપ નથી પણ ધર્મરૂપ આત્મા છે.

(સાર)—આ પ્રથમ અધિકરણમાં નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

- (૧) વેદાન્તમાં બ્રહ્મનાં અનેક રૂપો વર્ણવેલાં છે. તે તમામ રૂપોથી એકજ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે. જેમ શાખાભેદથી જ્યોતિષોમમાં ધર્મનો ભેદ છતાં પણ જ્યોતિષોમની વિધિની એકતા છે તેમ. સૂત્ર ૧
- (૨) જેમ અતિરાત્ર યજ્ઞમાં કેટલીક વખત 'પોડશી'નું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે અને કેટલીક વખત

નથી કરવામાં આવતું તોપણ અતિરાત્ર યજ્ઞ એક જ છે. તેમ બ્રહ્મમાં ધર્મના ભેદ હોવા છતાં ધર્મી સ્વરૂપે એક જ છે. સૂ. ૨

- (૩) વેદનાં કર્મ કરવાનો એવો વિધિ છે કે દરેક કર્મ જૂદી જૂદી શાખાઓ પ્રમાણે કરવું જેમ રામ નામનો હોમ કરવાનો અધિકાર આર્યવણિકાને જ છે. તેમ રામ કૃષ્ણ વગેરેના ઉપાસકોએ તે તે સ્થળના ધર્મોનું જ ચિન્ત કરવું, અન્ય સ્થળનું નહિ. સૂ. ૩
- (૪) વેદ એક હોવાથી વિદ્યાર્થીઓની એકતા છે એવું શ્રુતિ જણાવે છે, તેમજ ઉપાસના પ્રકારના ભેદથી ઉપાસ્યમાં ભેદ જોનારને દોષ લાગે છે એમ પણ શ્રુતિ કહે છે. સૂ. ૪
- (૫) કૃષ્ણમાં રામના ધર્મોનો ઉપસંહાર કવચિત્ જોવામાં આવે છે, ત્યાં રામ અને કૃષ્ણને અવતારો છે તે તરીકે નહિ પણ શુદ્ધ બ્રહ્મ છે તે રીતે, સૂ. ૫
- (૬) જૂદાં જૂદાં ઉપાસ્ય સ્થોમાં જૂદી જૂદી રીતે ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ એમ હોય તો બ્રહ્મની એકરસતા, તથા અખણ્યતાને બાધ આવે. આવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર એ છે કે શ્રુતિમાં બ્રહ્મને એકરસ રૂપે કહેલ છે. તેમ વિરુદ્ધ ધર્મોવાળું કહેલ છે તેથી ઉપાસ્ય સ્થોમાં જૂદી જૂદી રીતે ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવાથી કોઈપણ શ્રુતિનો વિરોધ આવતો નથી. સૂ. ૬.
- (૭) અથવા જેમ પરોવરીયસ્ત્વ નામનું વ્રત દીક્ષાના પ્રકરણમાં જ કહેલું હોવાથી દીક્ષા સહિત જે જે કરે તેને માટે તે પરોવરીયસ્ત્વ છે, તે વગરના કરનારને માટે તે નથી. કારણ કે તેથી પ્રકરણનો ભેદ થઈ જાય છે. તેમ જ્ઞાન પ્રકરણમાં જ્ઞાનીને માટે બ્રહ્મ એકરસ અને અખણ્ય છે, અને ભક્તિ પ્રકરણમાં તે ભક્તોના અનુભવ માટે અનેક ધર્મોવાળું બને છે. સૂ. ૭
- (૮) જેમ ઉદ્દીપ્યની ઉપાસનામાં ઉપાસનાની સંજ્ઞાથી એકતા છતાં પણ પરોવરીયસ્ત્વ વગેરે ઉપાસનામાં ધર્મનો ભેદ છે તેમ અહિંઆં જ્ઞાની તથા ભક્ત બ્રહ્મના ઉપાસક તરીકે એક હોવા છતાં પણ તેમનામાં ધર્મોનો ભેદ છે. સૂ. ૮
- (૯) ભક્તોને જે સ્થળી લીલાસનો અનુભવ કરાવવાની ભગવાનની ઇચ્છા હોય છે તે સ્થળે ક્રમથી યોગમાયાને દૂર કરીને પોતે પ્રકટ કરે છે. તેથી બાહ્યાદિભાવની ઉપપત્તિથી સર્વ યુક્ત છે. સૂ. ૯
- (૧૦) લીલાની મધ્યમાં આવેલા સઘળા પદાર્થોનો બ્રહ્મની સાથે અભેદ હોવાથી, અને બ્રહ્મ એક હોવાથી પૂર્વલીલા પછીથી બીજી ઉત્તર લીલામાં પણ પૂર્વલીલાના જ સર્વ પદાર્થો છે. સૂ. ૧૦
- (૧૧) પૂર્ણાનન્દત્વ, ઐશ્વર્ય વગેરે મુખ્ય ધર્મો બ્રહ્મના જ ધર્મો છે. સૂ. ૧૧
- (૧૨) શુદ્ધ અભેદ જ્ઞાનવાળાઓ તો બ્રહ્મનું શિર પ્રીતિ છે, મોદ ઉત્તર પક્ષ છે, પ્રમોદ દક્ષિણપક્ષ છે એવી રીતે ધર્મોનો ઉપસંહાર કરતો નથી કારણ કે તે ભેદથી સંભવે છે. સૂ. ૧૨
- (૧૩) બ્રહ્મરૂપ (આનંદમય) અર્થની સમાનતાથી પુરુષરૂપમાં વિરુદ્ધ તરીકે જે ધર્મો દેખાય છે તેમનો પણ ઉપસંહાર કરવા જોઈએ. આમ ઉપસંહાર ધર્મો તરીકે કરવાનો છે ધર્મ તરીકે નહિ. સૂ. ૧૩
- (૧૪) જેટલા ગુણોથી બ્રહ્મનું ધ્યાન કરી શકાય તેટલા જ ગુણોનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. બીજા ગુણોનો નહિ. સૂ. ૧૪
- (૧૫) આનંદ એ આત્મા હોવાથી મોદ, પ્રમોદ એ પણ આત્મા સ્વ છે. માટે તે રીતે જ તેમની ભાવના કરવી.

૨જી અધિકરણ.

સૂત્ર ૧૬—પાછલા અધિકરણમાં ભક્તિમાર્ગીયોએ પ્રિય શિરસ્ત્ર વગેરેનો ઉપસંહાર નહિ કરવો એમ કહ્યું હતું તેમાં આનન્દ એ આત્મા છે એવો આત્મા શબ્દ હેતુ તરીકે જણાવ્યો હતો તેથી તે પ્રસંગ આવતાં આનન્દમય પ્રકરણમાં જે આત્મા શબ્દથી યુક્ત અન્ય વાક્ય છે તેનો વિચાર કરે છે. એવા આશયથી આ અધિકરણના વિષય વગેરેને કહે છે. શંકા—તૈત્તિરીયકમાં અન્નમયાદિનું નિરૂપણ કરતી વખતે તેમને પુરુષવિધ કહેલ છે; અને પછી ત્યાં “તે પ્રથમનો આ શારીર આત્મા છે” એમ સર્વત્ર કહે છે. અર્થાત્ અન્નમયનો શારીર આત્મા કહ્યો છે તેમ પ્રાણમયનો વિજ્ઞાનમયનો, અને આનન્દમયનો કહ્યો છે. આમાં એક પછી એકને પૂર્વના શારીર આત્મા કહેલ છે. શારીર આત્મા કહ્યો. એટલે શરીરનો અભિમાની જીવ હોવો જોઈએ. આથી આનન્દમય પણ જીવ હોવો જોઈએ પણ આગળ “આનન્દ બ્રહ્મને જાણ્યું” એ વાક્યમાં આનન્દને બ્રહ્મ કહેલ છે તેથી આનન્દમયને જીવ કહેવો શક્ય નથી. અર્થાત્ આનન્દમય જીવ પણ તેથી તેમ બ્રહ્મ પણ નથી. પણ ધર્મો છે તેથી પૂર્વ સૂત્રમાં આનન્દનું ધર્મીરૂપે જે નિરૂપણ કર્યું તે યુક્ત નથી.

ઉત્તર—ઉપરની શંકાનો ઉત્તર આપતાં સૂત્રકાર કહે છે કે ત્યાં પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમયને જે “શારીર આત્મા” તરીકે જણાવીને ત્યાં “આત્મા” શબ્દનું ગ્રહણ ઇતર કહેતાં જીવની માફક કર્યું છે તે, એ સઘળાંઓની પછી આવનાર આનન્દમયના હેતુથી કરેલું છે. અર્થાત્ અહિંઆં આનન્દમયનેજ અન્નમયાદિનો આત્મા કહેલ છે, અન્યને નહિ. જેમ અન્નમયમાં આનન્દમય જ આત્મા છે તેમ આનન્દમયનો શારીર આત્મા પણ તે આનન્દમયજ છે અન્ય નહિ. માટે આનન્દમય એજ પરમકાષ્ટાપત્ત છે. તેનાથી અતિરિક્ત કોઈ બ્રહ્મ નથી, તેથી અહિંઆં શારીર આત્માથી જીવ સમજવાનો નથી.

અથવા અહિંઆં બીજી રીતે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. પ્રાણમયથી વિજ્ઞાનમય સુધી જે અન્ય અન્તરાત્મા એમ કહ્યું છે તે અન્તરાત્મા કોણ? એમ શંકા થાય તો કહે છે કે અહિંઆં પણ ઉત્તર કહેલાં આનન્દમયને ઉદ્દેશીને અન્તરાત્મા કહેલ છે. ૧૬

સૂત્ર ૧૭—શંકા—અન્નમયાદિમાં અન્નમયનો આન્તર આત્મા પ્રાણમય, પ્રાણમયનો આન્તરઆત્મા મનોમય, મનોમયનો વિજ્ઞાનમય, અને વિજ્ઞાનમયનો આનન્દમય એમ જે કહેલું છે તેમાં દરેકનો અન્તરાત્મ જૂદો જૂદો જણાવેલો છે, એક નહિ. આ આન્તરાત્મા એટલે શારીરાત્મા અર્થાત્ શરીરાભિમાની જીવ છે. કારણ કે અન્નમયાદિના શરીરાભિમાનીને પણ જૂદા જૂદા કહ્યા છે. આનન્દમયનો શારીરાત્મા જે કહ્યો છે, તે તો તે વ્યાપક હોવાથી તેનો સર્વત્ર અન્યથા છે, તેથી ત્યાં પણ છે એમ જાણીને તેનો શારીર આત્મા જણાવ્યો છે.

ઉત્તર—તમારા કહેવા પ્રમાણે પણ આનન્દમય એ અન્નમયાદિનો શરીરાભિમાની અને, જીવ નહિ. કારણ કે “એજ બધાંને આનન્દિત કરે છે” (તૈ. ૨-૭) એ વાક્યમાં “જ” શબ્દથી આનન્દમયનેજ આત્મા કહેલ છે. આત્મા તરીકે જ તેનું અવધારણું—નિર્ણય છે. ૧૭

(સાર) (૧) તૈત્તિરીયોપનિષદમાં આનન્દમયનેજ અન્નમયાદિનો આત્મા કહ્યો છે. આ આનન્દમય એ આત્માજ છે. જેમ અન્નમયાદિનો આત્મા આનન્દમય છે તેમ આનન્દમયનો આત્મા આનન્દમયજ છે. આથી આનન્દમય એ આત્મા છે. ધર્મીરૂપે છે, તે ધર્મીરૂપે નહિ. સૂ. ૧૬

(૨) આનન્દમય એજ સર્વ શરીરોના અભિમાની છે. કારણ કે તૈ. ૨-૭માં તેનેજ આત્મા કહ્યો છે. તેના સિવાય અન્ય કોઈને નહિ. સૂ. ૧૭

૩૦૭ અધિકરણ.

અન્નમયાદિ તે કાશ નથી. પણ વિભૂતિરૂપો છે એમ જણાવવાને આ અધિકરણ રચે છે.

શંકા—તૈત્તિરીયોપનિષત્માં “તે અથવા તે આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું. આકાશમાંથી વાયુ વાયુમાંથી અગ્નિ, અગ્નિમાંથી જલ, જલમાંથી પૃથ્વી, પૃથ્વીમાંથી ઓષધિ, ઓષધિમાંથી અન્ન, અન્નમાંથી પુરુષ” (તૈ. ૨-૧) અથવા “તે આ પુરુષ અન્ન રસમય છે.” આમાં પુરુષને અન્નરૂપે કહેલ છે. ભૃગુવ-લ્લીમાં “અન્ન પ્રતિ પ્રયાણ કરે છે અને તેમાં પ્રવેશ છે.” (તૈ. ૩-૨) આ વાક્યમાં અન્ન અને પ્રતિ એક ગણેલ છે.

અર્હિઆં પ્રથમના એટલે પ્રજ્ઞાનન્દવલ્લીના (તૈ. ૨-૧) વાક્યમાં પુરુષને અન્નનું કાર્ય કહેલ છે. પણ ભૃગુવલ્લીમાં એટલે તૈ. ૩-૨માં અન્નને પ્રતિરૂપે કહેલ છે. આમ અન્નનું એ રીતે નિરૂપણ કરેલું છે. પણ અમે તો એમજ માનીએ છીએ કે અન્ન એ ભૌતિક અન્નરૂપે પ્રતિરૂપ નહિ એજ અર્થ ઉપનિષદ જણાવે છે. ભૃગુવલ્લીમાં અન્નને પ્રતિરૂપ જે કહ્યું છે તે તેની ઉપાસનાને માટે છે.

ઉત્તર—અર્હિઆં જે અન્નનું વર્ણન છે તે ભૌતિક અન્ન નથી, તેમ તેના પ્રતિ સાથેનો અભેદ તે ફક્ત ઉપાસનાના પ્રયોજન માટે નથી. પણ તે સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ આનન્દમયની વિભૂતિરૂપે છે. કારણ કે ત્યાં પ્રથમ “અન્નમાંથી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે” એમ જણાવીને “જે અન્ન પ્રતિરૂપે ઉપાસના કરે તે સર્વ તેને પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે અન્નજ ભૂતામાં શ્રેષ્ઠ છે” એમ કહ્યું છે. જે ફક્ત અન્ન ભૌતિક કાર્યરૂપ હોત તો આમાં “જે અન્ન પ્રતિરૂપે ઉપાસના કરે છે” એવું વાક્ય ન હોત. તેમ ફક્ત ઉપાસનાને માટેજ અન્નને પ્રતિ કહેલ છે એવું જે કહેવામાં આવે તો જણાવવું કે આ રીતે અન્નનું આ પ્રજ્ઞાનન્દવલ્લીમાં વર્ણન કરવા છતાં ભૃગુવલ્લીમાં શા માટે ફરીથી અન્નને પ્રતિ તરીકે જણાવ્યું છે ? આથી સિદ્ધ થાય છે કે ફક્ત ઉપાસનાની ખાતરજ તેમ કયું નથી. પણ વસ્તુતઃ અન્ન તે આનન્દમયની વિભૂતિ છે (કારણ કે અર્હિઆં પ્રતિ એટલે આનન્દમય છે) એમ જણાવવાને માટેજ. આથી “અન્ન-માંથી પુરુષ” એમ પ્રથમ જે ત્યાં કહ્યું ત્યાં અન્નની ભૌતિકતા જણાવી છે. પછી “અથવા તે આ પુરુષ અન્ન રસમય છે” આમાં અન્નની આધ્યાત્મિકતા જણાવી છે, અને “પરેખર અન્નમાંથી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં” આ ખાતરનો વિશેષ નિશ્ચય કર્યો છે. વળી આનન્દમયને તેના આત્મા રૂપે કહે છે. આથી તે ભૌતિક અન્નરૂપે કાશરૂપે નથી. અર્હિઆં આધ્યાત્મિકરૂપ અગર આધિદૈવિક રૂપે છે. સાધારણ રીતે વસ્તુ માત્રનાં આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક એવાં ત્રણ રૂપો છે; એટલે આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક. રૂપોનું પરસ્પર વલક્ષણ છે. છતાં અર્હિઆં “આધ્યાત્મિકસ્તુ પ્રોક્તઃ સો સાત્ત્વેવાધિદૈવિકઃ” એમ દ્વિતીય રક્ષમાં આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિકનાં સ્વરૂપોના ભેદનું નિવારણ કરવામાં આવ્યું છે તેથી અર્હિઆં આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક રૂપોમાં ભેદ નથી. એટલે અન્નમય એ અર્હિઆં આધ્યાત્મિકરૂપ અને આનન્દમય એ આધિદૈવિક રૂપ એ બન્નેના કાર્યોમાં જે ભેદ છે તે વિભૂતિ અને વિભૂતિવાળા તરીકેનો ભેદ છે, સ્વરૂપથી નહિ. કારણ કે ધર્મ અને ધર્મી એ બન્નેનું તાદાત્મ્ય પ્રથમજ જણાવેલું છે એમ અન્નમય તે વિભૂતિ છે તેજ પ્રમાણે પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય પણ છે. આથી આનન્દમય વિદ્યામાં જે અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમય એમ પાંચ છે તે કાશ નથી પણ તેથી જૂદા છે; અર્થાત્ તેમાંના પ્રથમ ચાર રૂપો તે વિભૂતિરૂપો છે અને આનન્દમય એ પુરુષોત્તમ અર્થાત્ વિભૂતિવાળા છે.

શંકા—પણ આ અર્થ જે તમે આનન્દમય અને અન્નમયના સંબંધનો આ સૂત્રમાંથી કાઢો છો. તે તો પાછલા અધિકરણમાં પણ આવી જાય છે, કારણ કે ત્યાં તેનો ખાસ વિચાર કર્યો હતો. માટે આનું વ્યાખ્યાન અન્ય પ્રકારે થવું જોઈએ.

ઉત્તર—જો કે ઉપરનો અર્થ પાછલા અધિકરણમાં આવી જાય તોપણ અન્નમયાદિ તે કાશ નહિ પણ વિભૂતિ છે, અને આનન્દમય પુરુષોત્તમ, વિભૂતિવાળા છે એ અર્થને વધારે દઢ કરવાને જ સૂત્રધારે આ સૂત્ર યોજ્યું છે. આમ છતાં તમે એમ માનતા હો કે ઉપરનો અર્થ પાછલા અધિકરણમાં આવે છે તો અમે પુનરુક્તિનો દોષ દૂર કરવા અન્ય રીતે તેનું વ્યાખ્યાન કરીશું; તે સાંભળો.

આ વ્યાખ્યાન આ પ્રમાણે છે. બૃહદારણ્યકના પુરુષવિધ બ્રાહ્મણમાં આત્મેત્યોવાસીત ત્યાંથી શરૂ કરીને “તદેતત્ત્રેયં પુત્રાત્રેયોઃ વિતાત્રેયોઽન્યસ્વાત્સર્વસ્માદન્તરતરં યદ્યમાત્મા” એમ કહીને, તેની આગળ અન્યની પ્રિયતાનું નિરાકરણ કરીને “ઈશ્વરો હિ તથા સ્યાદાત્માનમેવ પ્રિયમુપાસીત એમ કહ્યું છે. અહિંયાં તમામ વસ્તુમાં પ્રિયત્વ અને આત્માની ઉપાધિ તરીકે છે. આથી આત્મા પદથી જીવ સમજવો એટલે જીવની પ્રિય તરીકે ઉપાસના કરવી કંઈ ઇશ્વર શબ્દ ત્યાં હોવાથી પરમાત્મા તરીકે ઉપાસના કરવી એવો સંશય થાય છે? અહિંયાં પૂર્વપક્ષી એમ કહે છે કે જેમ મૈત્રેયી બ્રાહ્મણમાં એમ કહ્યું છે કે આત્માના કામ માટે પતિ, પત્ની, પુત્ર સર્વ પ્રિય અને છે; ત્યાં ‘પ્રિયત્વ’ એ આત્માની ઉપાધિ છે. તેમ અહિંયાં પણ પ્રિયત્વ એ આત્માની ઉપાધિ હોવાથી તે જીવના અર્થમાં છે. અર્થાત્ જીવ તરીકે ઉપાસના કરવાની કહી છે.

આના ઉત્તરમાં સિદ્ધાન્તીએ આ સૂત્ર યોજ્યું છે તે કહે છે કે ઉપરની શંકાનો નિર્ણય કરતા પહેલાં જે શ્રુતિમાંથી શંકા ઉપજતી કાઢવામાં આવે છે તેનું પ્રકરણ આપણે તપાસવું જોઈએ. પ્રકરણ તપાસતાં તેની પહેલાં “પ્રાણોઽન્ને પ્રાણો નામ ભવતિ વદન્ વાગ્ રૂપં પર્યૈશ્વર્યુઃ શૃણ્વન્શ્રોત્રં મન્નાનો મનસ્તાન્યસ્યૈતાનિ કર્મનામાન્યેવ” અહિંયાં આત્મા એ પ્રાણ છે, વાણી છે, ચક્ષુ છે, મન છે એમ કહ્યું છે. આથી અહિંયાં જે આત્મા શબ્દનો પ્રયોગ છે તે આત્મા જીવ નથી. તે પ્રાણ વાઈ, શ્રોત્ર, મન વગેરે રૂપે કાંડી શકાય નહિ. આ આત્મા તે જીવથી પૃથક્ છે અને તે આત્માની જ પ્રિયતાનું કથન પછીની શ્રુતિમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે છે. અહિંયાં જે આત્મા છે તે ઇશ્વર છે, જીવ નથી તે ઇશ્વર જ પ્રીતિનો વિષય હોવાથી, પતિ, પુત્ર, વગેરે કરતાં તેને વિષે વિશેષ રીતે પ્રીતિ કરવી જોઈએ એમ કહે છે. ઇશ્વર એ સર્વ રૂપ હોવાથી તે સર્વ કરવાને સમર્થ છે. આથી તે પ્રાણ વાઈ વગેરે રૂપે થાય છે, જીવ નહિ. અને તેથી તેજ સર્વ કરતાં વધારે પ્રિય અને અન્તરતર આત્મા છે. આથી અન્ય અન્તર જીવથી પણ અધિક હોવાથી તેને અન્તરતર કહેલ છે. આથી જે આત્મા પ્રીતિનો વિષય છે તે પરમાત્મા જ છે, તેથી અહિંયાં સૂત્રમાં કહે છે કે કાર્ય—જીવના આખ્યાન (કથન)થી અપૂર્વ જૂદા ઇશ્વરજ પ્રીતિના વિષય છે. ૧૮

શંકા—ભગવાન્ જો અવતાર ધારણ કરે છે તો પછી અવતાર દશામાં વિગ્રહ-દેહ હોય છે, અને દેહમાં ચક્ષુ શ્રોત્ર વગેરે જૂદા જૂદા આકારના અવયવો હોય છે. આ અવયવોને લીધે આત્મામાં વિગ્રહાણના ભેદ જોવામાં આવે છે. આત્મા તો એકરસ છે, તો પછી કહેલું કર્મ બ્રહ્મમાં અનુપપન્ન છે.

ઉત્તર—ભલે ચક્ષુ શ્રોત્ર વગેરેનું કર્મથી વૈવક્ષણ્ય હોય તોપણ બ્રહ્મ એક રૂપજ છે.

શંકા—શાથી ?

ઉત્તર—કારણકે બ્રહ્મ સાથે તે સર્વનો અભેદ છે. તે સર્વનો અભેદ છે તેથી. આને માટે અમે તમને એક દષ્ટાન્ત આપીશું. જેમ કડા, કુંડળ વગેરે આકારોમાં ભેદ છે છતાં પણ સુવર્ણ રૂપે તે એકજ છે, તે તમામનું સુવર્ણ એકજ છે. સુવર્ણ સિવાય બીજું કશું ત્યાં નથી. આથી જોનારાઓ તો કડાં વગેરે ધાટને જોવા છતાં સોનું જ તેમાં જુએ છે. અને સોનાથી તેનો વ્યવહાર કરે છે. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મના અવયવો પણ બ્રહ્મ રૂપ છે. અવયવોથી બ્રહ્મની એકતામાં બાધ આવતો નથી. સાકરની પુતળીમાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં સાકરજ છે; તેમ અવયવોમાં બ્રહ્મજ છે. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ ઉપનિષદથી જણાય છે. ત્યાં બ્રહ્મ સર્વરૂપ, પ્રાણ, વાઈ, મન વગેરે રૂપે અને છે. એમ બૃ, ૧-૪-૭માં કહે છે. અર્થાત્ પ્રાણ, વાઈ

વગેરે વસ્તુતઃ પ્રત્યક્ષ છે. તેમના વિષે પ્રાણુ, વાફ વગેરેની સંજ્ઞાનો નિર્દેશ જે કરવામાં આવ્યો છે તે વ્યવહારની દૃષ્ટિએ. આથી પ્રત્યક્ષ અપદ્વૃત્તા તથા સમ્યક્દાનંદતામાં બાધ આવતો નથી. આથી અનાવિર્ભૂત રૂપની માફક આવિર્ભૂત રૂપવાળા પ્રત્યક્ષમાં પણ વ્યાપકત્વ, એકરસત્વ, અપદ્વૃત્ત સમ્યક્દાનંદત્વ વગેરે સ્વરૂપ ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વ તો આગળ જણાવ્યું છે. ૧૯,

સૂત્ર ૨૦—સાક્ષાત્ આ વિભૂતિ સ્વરૂપમાં પૂર્ણ ધર્મોનો ઉપસંહાર કરીને, કંઈક કાર્ય કરવાની પ્રત્યક્ષથી જેમ પ્રત્યક્ષમાં ભગવાનનો આવેશ થયેલો તે રીતે કદાચ કોઈક જીવમાં પોતે આવેશ પામે તો ત્યાં પ્રત્યક્ષ કેટલાક ધર્મો જેવામાં આવે છે. અહિંઆં શંકા એ થાય છે કે ભગવદાવિષ્ટ જીવમાં જે કે ભગવાનના થોડાજ ધર્મો જેવામાં આવે છે. અમુક કાર્ય કરવા માટે ભગવાન તેમાં આવેશ પામે છે અને તેને ક્ષીધે તે અમુક ધર્મ દેખાડે છે. તો અહિંઆં ભગવાનના તમામ ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવા કે નહિ? આનું સમાધાન આ સૂત્રમાં તથા પછીના સૂત્રમાં કર્યું છે. આ સૂત્રમાં વિધિપક્ષે સમાધાન છે. પછીના સૂત્રમાં નિષેધપક્ષથી છે.

વિધિપક્ષનું સમાધાન એ છે કે ત્યાં પણ ભગવાનના ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. જે જીવમાં ભગવાનનો આવેશ હોય તે જીવના સેવકાએ તેમને ભગવાન તરીકે જાણવા અને તેની ઉપાસના-સેવા કરવી. જેમ લોહના ગોળામાં અગ્નિનો સંપર્ક થતાં આખા ગોળામાં તાપ દેખાય છે, તેમ જીવમાં ભગવાનનો આવેશ થતાં ભગવાનના ધર્મો તેમાં વ્યાપે છે. વળી જેમાં ભગવાનનો આવેશ હોય છે એવા આ જીવને તેના સેવકા તેને જીવ તરીકે માનતા નથી. પણ ભગવાન તરીકે માને છે. આથી તેમની ઉપાસના જીવગામિની યનતી નથી. આજ રીતે તં યથા ગયોપાસતે તથ્યં ભવતિ તદ્વિતાન્મૂલ્વાવતિ વગેરે વાક્યથી ગુરુમાં જીવ બુદ્ધિનો નિષેધ કરવામાં આવે છે. કારણ કે ગુરુમાં પણ જીવોને ભક્તિના માર્ગમાં ચઢાવવાને ભગવાનનો તે રૂપથી આવેશ છે. આજ ન્યાયથી પ્રતિમામાં પણ ભગવાનનો આવેશ છે. એમ માનીને ભગવાનના ધર્મોનો ત્યાં ઉપસંહાર કરવો. ૨૦

સૂત્ર ૨૧—હવે નિષેધપક્ષથી સ. ૨૦ની શંકાનું સમાધાન કરે છે. જે ભગવાનના આવેશવાળા ભક્તને જાણીને એમ માને છે કે આના ભજનથી મારી કૃતાર્થતા થશે, અને તેથી હું પરમ ફલ મેળવીશ, તેણે ભગવદાવિષ્ટ જીવમાં ભગવાનના ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવો નહિ. અર્થાત્ અમુક જીવમાં ભગવાનનો આવેશ જાણવા છતાં, એ જીવ પ્રતિ તે ‘ભક્ત’ છે એવી જેની બુદ્ધિ છે—તેને ભક્ત તરીકે જ જાણે છે, ભગવાન તરીકે નહિ. તેને માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે તેણે ભક્ત તરીકે જ તેને ભજવા, ભગવાન તરીકે નહિ. આથી ભગવાનના ધર્મોનો ઉપસંહાર ત્યાં નહિ કરવો. ઉપરના સૂત્રમાં આવિષ્ટ જીવ માં ‘ભગવાન’ તરીકે તેના ભક્તની બુદ્ધિ હતી; અને અહિંઆં ‘ભક્ત’ તરીકેની જ બુદ્ધિ છે. માટે ઉપર ઉપસંહાર કરવાનું કંઈ છે અને અહિંઆં તે ઉપસંહાર નહિ કરવાનું કહે છે. ૨૧.

સૂત્ર ૨૨—શા માટે ઉપસંહાર નહિ કરવો તે માટે અન્ય હેતુ આ સૂત્રમાં આપે છે તેવા ભક્તો માં તો ભગવાન સદગ્ધા ધર્મો પ્રત્યક્ષ દર્શાવે છે. આથી ત્યાં સન્નિધાનનો નિશ્ચય થતાં તેના સાધનભૂત ઉપસંહારની અપેક્ષા જ નથી એવો અર્થ છે. ૨૨.

સૂત્ર ૨૩—શંકા—તેવા ભક્તમાં (જેમાં ભગવાનનો આવેશ છે તેવા ભક્તમાં અસૌકિક ભગવાનના) ધર્મો અશ્વર્ય વગેરેને જોઈને તેના સેવકા તે ભગવદાવિષ્ટ ભક્તમાં ભગવાનના વ્યાપકત્વ વગેરે ધર્મોનો પણ ઉપસંહાર કરશે. તો પછી વ્યાપકત્વ વગેરે ધર્મોનો તેવા ભક્તમાં ઉપસંહાર કરવો કે નહિ?

ઉત્તર—ના, વ્યાપકત્વ વગેરે ધર્મોનો ઉપસંહાર તો તે ભગવદાવિષ્ટ ભક્તમાં ન કરવો, કારણ કે તે પણ જીવ જ છે, અને તેના સેવકા તેને જીવ તરીકે જાણે છે. આથી જીવમાં તે ધર્મો હોઈ શકે નહિ. તે ધર્મો ભગવાનમાં જ હોય છે. તે જીવમાં કમિત્વ તે ધર્મો દેખાય છે. તે તો ભગવાનના આવેશને ક્ષીધે જ.

આથી જેમ અગ્નિ જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી લોહના ગોળામાં તાપ હોય છે, તેમ ભગવાનનો આવેશ હોય ત્યાં સુધી અમુક ધર્મો ત્યાં દેખાય છે, સર્વદા નહિ. માટે ભગવાનના આ ધર્મોનો ઉપસંહાર જીવમાં કરવો નહિ. વ્યાપકત્વાદિ ધર્મો ધ્વજનાજ છે. અન્યના નહિ. વ્યાપકત્વાદિ ધર્મો ધ્વજના જ છે, અન્યના નહિ તે વિષે રાણાયનીયોના ખીલોમાં (તૈ. ધ્યા. ૨-૪-૬માં) કહેવામાં આવે છે” “બ્રહ્મજ્યેષ્ઠ વીર્ય સંભૂતાનિ બ્રહ્મામે જ્યેષ્ઠં દિવમાતતાન, બ્રહ્મભૂતાનાં પ્રથમં તુ જજ્ઞે તેનાર્હતિ બ્રહ્મણા સ્પર્ધિતું કઃ” આમાં ધ્વજના વીર્યનું વર્ણન છે. ભગવાન સિવાયનાઓને જે કોઈ વીર્ય પરાક્રમ કરવું હોય તો તેમને અન્યના સાહાય્યની અપેક્ષા રહે છે, તેઓ એકલા કંઈપણ કરી શકતા નથી, પણ ભગવાન જ એવા છે કે જેમને કોઈ કાર્ય કરવાને અન્યની અપેક્ષા નથી. સૃષ્ટિ વગેરે કાર્ય પોતે એકલા જ કરે છે, માટે ઉપરની શ્રુતિમાં વીર્યને “ધ્વજ જ્યેષ્ઠ” કહેલ છે. અર્થાત્ તે વીર્ય ધ્વજ જ મુખ્ય છે. ધ્વજને અન્યની અપેક્ષા નથી. ખીજાઓનાં વીર્ય તો વચમાં અટકી જાય છે, કંઈક અડચણ નડતાં તેમનાં પરાક્રમોમાં ભંગ પડે છે. પણ ધ્વજ જ એવું છે કે જે કંઈ સુધી પોતાના પરાક્રમે ધારણ કરે છે. ઇન્દ્રાદિના જન્મ પહેલાં પણ ધ્વજની જ સ્વર્ગ વગેરેમાં વ્યાપ્તિ છે. અર્થાત્ તે મૂળથી વિશ્વવ્યાપક છે એમ જણાવવાને શ્રુતિમાં ‘બ્રહ્મામે દિવમાતતાન’ કહ્યું છે, અર્થાત્ સર્વત્ર ધ્વજ છે, તે ધ્વજમાં સ્થળનો પરિચ્છેદ નથી. કાળનો પણ પરિચ્છેદ નથી એમ જણાવવાને કહે છે કે તે ધ્વજ જ ભૂતોની પૂર્વે હતી. (બ્રહ્મ ભૂતાનાં પ્રથમં તુ જજ્ઞે) આ રીતે દેશ તથા કાલના પરિચ્છેદ રહિત, વીર્યથી પૂર્ણ, અને વ્યાપક ધ્વજ છે. આથી તેવા ધ્વજની તુલ્ય નહિ હોવાથી તેના ધર્મનો ઉપસંહાર કરવો નહિ. વળી આવા માહાત્મ્યવાળું ધ્વજ પોતાના ભક્ત ભક્તને અનુભવે દર્શાવે છે તથા ભગ્ન રસનો અનુભવ કરાવે છે. આવા ભક્ત ભક્તને ઐહિક તથા પારલૌકિક કોઈ પણ ફલની અપેક્ષા નથી. આથી તેનો ઉપસંહાર પણ આવશ્યક નથી.

(સાર) આ અધિકરણમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે.

(૧) તૈ. ૨-૧માં અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમય એ પાંચનું જે વર્ણન આવે છે, તે ખીજાઓ જેમ તેમને કાશરૂપે સમજે છે તે નથી, પણ તેમાંનાં પ્રથમ ચાર વિભૂતિરૂપો છે, અને આનન્દમય એ વિભૂતિમાન છે. તે તમામનો આત્મા આનન્દમય હોવાથી તેજ વિભૂતિવાળું તથા પૂર્ણ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ છે.

અથવા આ સૂત્રનું પ્રયોજન બૃ. ૧-૪-૮ની શ્રુતિમાંથી ઉદ્ભવના સંશયને દાળવાનું છે. ત્યાં આત્માને પ્રીતિનો વિષય કહેલ છે. આથી પ્રીતિ ઉપાધિ આત્માને હોવાથી તે જીવ હોવો જોઈએ એમ કોઈને શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ત્યાં આત્મા જીવ નથી પણ ધ્વજ છે. તેના સમર્થનમાં બૃ. ૧-૪-૭ની શ્રુતિનો આધાર દેખાડવામાં આવે છે. ત્યાં આત્માને પ્રાણ, વાક, મન વગેરે રૂપે કહ્યું છે. આ રૂપો જીવનાં નથી પણ સર્વરૂપ બનવાને સમર્થ એવા આત્મા ધ્વજનાં છે. સૂ. ૧૮

(૨) ધ્વજના આવિર્ભાવ પામેલાં રૂપોમાં ચક્ષુ, શ્રોત્ર વગેરે અવયવો હોય છે, પણ તે ધ્વજરૂપ છે. ધ્વજની સાથેજ તેમનો અભેદ છે, કડાં તથા કુણ્ડળી વગેરે જેમ સોનું છે તે રીતે. સૂ. ૧૯

(૩) કોઈ ભગવદ્ભક્તમાં અમુક કાર્ય કરાવવાની ઇચ્છાથી ભગવાન તેમાં પોતાનો આવેશ કરાવે તો તેમાં ભગવાનના ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવો કે નહિ, આનો ઉત્તર બે રીતે આપેલો છે, એક હકારથી અને ખીજો નકારથી. હકાર ઉત્તર એ છે કે જે ભગવદ્વિષ્ટ ભક્તમાં ભગવાનની ખુદ્દિ હોય તો તેમાં તેમના ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવો, જો તે પ્રમાણેની ખુદ્દિ ન હોય, અર્થાત્ તેને ભક્ત તરીકેજ માનતા હોય તો ન કરવો. (સૂ. ૨૦, ૨૧, ૨૨)

(૪) વ્યાપકત્વ, ઐશ્વર્ય વગેરે ધર્મો ભગવાનનાજ છે. તેથી આવિષ્ટ જીવમાં તેનો ઉપસંહાર કરવો નહિ. સૂ. ૨૩

૪મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૨૪—નૈત્તિરીયારણ્યકમાં પુરુષ સૂક્તમાં પુરુષનું વર્ણન આપે છે. ત્યાં પુરુષને હજાર માથાવાળો, હજાર મોઢાવાળો એવી રીતે વર્ણવ્યો છે. ત્યાંજ બ્રહ્મવિત્પ્રપાઠકમાં ‘અથવા તે આ પુરુષ અન્નમય છે’ ત્યાંથી આરંભીને પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમયાત્મક બ્રહ્મના સ્વરૂપને નિરૂપીને “તે આ પુરુષવિધ છે” એમ ત્યાં કહે છે. અર્થાત્ આનન્દમયાધિકરણમાં બ્રહ્મને પુરુષવિધ જણાવેલ છે. અહિંયાં શંકા થાય છે કે અન્નમયાદિમાં પણ તેમને પુરુષવિધ કહ્યા છે, તો પછી પુરુષ સૂક્તમાં પુરુષને હજારો માથાવાળો વગેરે એ પ્રમાણે જે કહ્યું છે તેવી રીતનું જ અન્નમયાદિમાં વર્ણન સમજવું કે કેમ? અર્થાત્ પુરુષસૂક્તમાં જે પુરુષના ધર્મો છે તેનો ઉપસંહાર અન્નમયાદિમાં કરવા કે નહિ?

આ વિષે પૂર્વપક્ષીની માન્યતા એવી છે કે સર્વજ્ઞ બ્રહ્મજ ઉપાસ્ય હોવાથી અહિંયાં પણ ઉપાસનાની ઉક્તિ છે તેથી, તેમજ બ્રહ્મત્વ અને પુરુષત્વ વચ્ચે કાંઈ ફેર નથી તેથી, વેદના ઐક્યમાં વિદ્યાના ઐક્યથી ઉપસંહાર કરવો નેહ્યો.

સિદ્ધાન્તી આનો ઉત્તર આ પ્રમાણે આપે છે. અન્નમયાદિ ચારમાં હજારો માથાં હોવાં વગેરેનો ઉપસંહાર કરવો નેહ્યો નહિ. શાથી? પુરુષવિદ્યામાં પુરુષનું નિરૂપણ છે તેમ અન્નમયાદિ ચારના સ્વરૂપનું અન્નમયાદિ પ્રકરણમાં કથન નથી તેથી પુરુષ વિદ્યામાં પુરુષનું વર્ણન છે. ત્યાં તેનો મોટો મહિમા તથા સર્વમાં શ્રેયતા જણાવી છે. અન્નમયાદિમાં તે પુરુષનું વર્ણન કરવાનું પ્રયોજન નથી. તેથી ત્યાં અન્નમયાદિનું સ્વરૂપ પુરુષ છે એમ નહિ કહેતાં તે પુરુષ વિધ છે એમ કહે છે. આથી જે ધર્મો પુરુષના પુરુષ સૂક્તમાં વર્ણવેલા છે તે અહિંયાં અન્નમયાદિ વિષે લેવાના નથી અન્નમયાદિ ચાર તો વિભૂતિરૂપો છે, તેથી “હજારો માથાં હોવાં” વગેરે જે ધર્મો પુરુષના-મૂળ બ્રહ્મના છે તે અહિંયાં અન્નમયાદિમાં નથી. માટે તેમનો ઉપસંહાર અન્નમયાદિમાં કરવો નહિ.

(સાર) પુરુષ સૂક્તમાં જેમ પુરુષનું વર્ણન કર્યું છે તેમ અન્નમયાદિનું વર્ણન કરતાં તેમના સ્વરૂપને પુરુષવિધ કહેલ છે, તો અહિંયાં શંકા થાય કે અન્નમયની પુરુષવિધતામાં પુરુષસૂક્તમાં જણાવેલા પુરુષના ધર્મો હશે કે નહિ? ત્યાં પુરુષને હજારો માથાવાળો વગેરે કહેલ છે તો તે અન્નમયાદિ ચારમાં ખરા કે નહિ? પૂર્વપક્ષી કહે છે કે બ્રહ્મનાંજ તે તમામ સ્વરૂપો હોવાથી, વેદ એક છે તેથી વિદ્યાની પણ એકતા છે અને તેને લીધે પુરુષ સૂક્તમાં જણાવેલા ધર્મો અન્નમયાદિમાં થી શકે. સિદ્ધાન્તી આનો ઉત્તર આપે છે કે પુરુષ સૂક્તના પુરુષના ધર્મોનો ઉપસંહાર અન્નમયાદિમાં લઈ શકાય નહિ. કારણ કે અન્નમયાદિ એ ચાર વિભૂતિઓ છે, જ્યારે પુરુષ બ્રહ્મ છે. વળી પુરુષ સૂક્તમાં પુરુષનું વર્ણન છે જ્યારે અન્નમયાદિમાં તેમના સ્વરૂપની પુરુષવિધતા છે. આથી પુરુષના ધર્મોનો ઉપસંહાર અન્નમયાદિમાં લેઈ શકાય નહિ.

૫મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૨૫—ભગવાનનું ભજન તે નિર્દોષ છે એવા જ્ઞાન પૂર્વક કરવું નેહ્યો એમ જણાવવાને અન્ય અધિકરણને કહે છે. બૃહદ્વારણ્યકમાં ઉદ્દગીથ બ્રાહ્મણમાં દેવો તથા અસુરોના યુદ્ધનું વર્ણન છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રજાપતિની દેવો તથા અસુરો એમ બે પ્રજાઓ હતી. દેવોની સંખ્યા નાની હતી, અને અસુરોની મોટી. આ બંને એક બીજા સાથે સ્પર્ધા કરવા લાગ્યા. દેવો કહેવા લાગ્યા કે આપણે યજ્ઞમાં ઉદ્દગીથથી આ અસુરોનો પરાજય કરીએ.

આથી દેવોએ વાક્યને કહ્યું “અમારે માટે ઉદ્દગીથનું ગાન કરો” વાણીએ કહ્યું “ભલે.” પછી તેમને માટે ઉદ્દગીથનું ગાન કર્યું. અસુરોને આની ખબર પડી કે દેવો ઉદ્દગીથ વડે આપણા પરાજય કરશે. તેથી તેઓ તેની પાસે દોડી ગયા. અને પોતાના પાપવડે વાગ્દેવતાને મારવા લાગ્યા (અર્થાત્ પાપથી દૂષિત કર્યા)

પછી પ્રાણુ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મનથી ઉદ્દગીથનું ગાન અનુક્રમે કરાવ્યું. પણ અસુરોએ પ્રથમની માફક પોતાનાં પાપવડે તેમને મારવા માંડ્યું. આથી આસન્ય પ્રાણુ પાસે ઉદ્દગીથનું ગાન કરાવ્યું. અસુરો આસન્ય પ્રાણુને પોતાના પાપથી મારવાને દોડ્યા પણ જેમ માટીનું ઢેકુ પથ્થરની સાથે અથડાતાં ચૂરે ચૂરા થઈ જાય છે તેમ તે અસુરોનો નાશ થઈ ગયો.

ઉપર પ્રમાણેની આખ્યાયિકા બૃહદારણ્યકમાં આવે છે. તેવીજ છાંદોગ્યમાં પણ છે. પણ ત્યાં આસન્યની ઉદ્દગીથ તરીકેની ઉપાસના કરી છે.

અહિંઆ સંદેહ એ રહે છે કે વાક, પ્રાણુ, શ્રોત્ર, ચક્ષુ, અને મન એ બધાંઓનો જેમ દેહ સાથે સંબંધ છે તેમ આસન્યનો છે, છતાં વાક પ્રાણુ વગેરેને અસુરોના પાપનો પ્રહાર થયો હતો. (અસુરોના પાપથી તેઓ હણાયા). જ્યારે આસન્યને પાપનો વેધ કહ્યો નથી તેનું કારણ શું ?

પૂર્વપક્ષી એમ કહે છે કે ત્યાં આસન્યની ઉપાસના વિધેય હોવાથી તેનો ઉત્કર્ષ જણાવવાને વાક વગેરેમાં પાપનો વેધ કહ્યો છે. અને આસન્યમાં કહ્યો નથી. વસ્તુતઃ તો વાક વગેરે તેમજ આસન્ય તુલ્ય છે. જેમ ગાયો અશ્વો વગેરે પશુઓ છે અને અન્ય અપશુઓ છે તેની માફક. જો આ પ્રમાણે વેદ અસદ્ અર્થનો ઓષ કરે કરે તો તેમાં અવિશ્વાસનો પ્રસંગ આવે.

સિદ્ધાન્તી આનો ઉત્તર આપતાં કહે છે—વાક પ્રાણાદિમાં જે પાપનો વેધ તથા દુષ્ટ વિષયનો સંબંધ કહ્યો છે તે અર્થના ભેદથી છે. અર્થ એટલે **બ્રહ્મ** તેનાથી. તેમનો અભેદ દેખાડવાને માટે. સર્વ વેદાન્તથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે એ ન્યાયે સર્વત્ર બ્રહ્મજ ઉપાસ્ય હોવાથી, અહિંઆ આસન્ય તેનાથી અભિન્ન તરીકેજ છાંદોગ્યમાં ઉપાસ્ય તરીકે કહેવાય છે—માટેજ છાંદોગ્યમાં તેનાં પાપ દૂર થયાં છે એમ કહેવું છે. “પાપ દૂર હોવા” તે બ્રહ્મનો અસાધારણ ધર્મ છે, બ્રહ્મ સિવાય બીજું કંઈ પણ પાપથી દૂર ખરી રીતે નથી. બ્રહ્મમાંજ પાપ હોતાં નથી, આ અસાધારણ ધર્મ ભગવદ્દત્ત છે. અને પોતાની મુખ્ય વિભૂતિરૂપ તે આસન્યમાં હોવાથી, તેને પાપનો વેધ નથી; તેમ દુષ્ટ વિષયનો સંબંધ નથી. આથી એમ જણાવવા માગે છે કે ભગવાન્તી વિભૂતિનું રૂપ દોષ રહિત છે એમ જાણીને જે તેની ઉપાસના કરે છે તે જાતે નિર્દોષ બને છે તો પછી સાક્ષાત્ ભગવાન્ને નિર્દોષ જાણીને જે ઉપાસના કરે છે તે નિર્દોષ બને એમાં શું આશ્ચર્ય ? માટે ભગવાન્ને નિર્દોષ જાણવા. તેમનામાં મોહ, વ્રણ, પલાયન વગેરે જાણાય તો પણ તેને ગુણો સમજવા કારણ કે અસુરોને મોહ પમાડવાને માટે જ ભગવાન્ તે ગુણો દેખાડે છે. (જ્ઞાતં પારવશ્યં ચ વિધિભેદાદિકં તથા પ્રાકૃતદેહત્વં વેદત્યાગાદિકં તથા અમુરાગાં વિમોહાર્થં દોષા વિષ્ણોર્નહિ કમચિત્) માટે ભગવાન્ને નિર્દોષ જાણીને ભજન કરવું.

(સાર) બૃહદારણ્યકની ઉદ્દગીથ વિદ્યામાં તથા છાંદોગ્યમાં વાક, પ્રાણુ, શ્રોત્ર, મન વગેરેને પાપનો વેધ કહ્યો છે પણ આસન્યને કહ્યો નથી, તો અહિંઆ શંકા થાય કે આસન્યનો પણ વાક વગેરેની માફક દેહ સાથે સંબંધ છે. તો તેને પાપનો વેધ કેમ કહ્યો નથી ? આનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તી સૂત્રકાર એવો આપે છે કે વાક પ્રાણુ વગેરે અને આસન્ય તે બન્નેનો ત્યાં ભેદ છે. આસન્યને ત્યાં બ્રહ્મથી અભિન્ન કહીને તેને ઉપાસ્ય જણાવેલ છે. વાક પ્રાણુને ત્યાં ઉપાસ્ય જણાવેલ નથી. આથી આસન્ય બ્રહ્મની વિભૂતિ હોવાથી તેને પાપવેધ નથી અર્થાત્ નિર્દોષ છે. આથી એમ જણાવવાને માગે છે કે આ વિભૂતિને નિર્દોષ જાણીને ઉપાસના કરનાર નિર્દોષ બને છે. તો પછી ભગવાન્ને નિર્દોષ જાણીને ભજનારની નિર્દોષતા માટે તો કહેવું જ શું ? માટે ભગવાન્ને નિર્દોષ જાણીને ભજવા. ૨૫

સૂત્ર ૨૬—આ પ્રમાણે ભગવાનના સંબંધના અભાવમાં હોયતો સંબંધ જણાવીને, ગુણહાનિ પણ કહેતાં ભગવાનના સંબંધમાં ગુણ પ્રાપ્તિરૂપ વિશેષને કહે છે. મું. ૩-૧-૩માં નીચેની શ્રુતિ આવે છે “યદા પર્યં પર્યતે સ્વમર્ણ કર્તારમીશં પુરુષં બ્રહ્મયોનિમ્, તદા વિદ્વાન્પુણ્યપાપે વિધૂય નિરજનઃ પરમં સામ્ય મુપૈતિ” આનો અર્થ એ છે કે દ્રષ્ટા જીવ જ્યારે રુકમવર્ણ, કર્તા, ઇશ અને (અક્ષર) બ્રહ્મની યોનિ એવા પુરુષને જુએ છે ત્યારે તે બ્રહ્મજ્ઞાનવાળો થઈને અવિદ્યાનાં કાર્ય પાપ અને પુણ્યનું વિધૂનન કરે છે, અર્થાત્ જ્ઞાનથી તેની નિવૃત્તિ કરે છે અને અવિદ્યા રહિત બને છે. પછી તે પરમ કહેતાં બ્રહ્મની પાસે જાય છે. બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાર પછીથી બ્રહ્મની સાથે સમાનતાને તે પ્રાપ્ત કરે છે” આ શ્રુતિમાં જીવ બ્રહ્મની સાથે સમાનતા પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહે છે. પણ અન્ય શ્રુતિમાં એમ કહ્યું છે કે બ્રહ્મની સમાન તથા તેનાથી અધિક કંઈ પણ નથી. તો પછી આ શી રીતે સંભવે? વળી બીજી શ્રુતિમાં “બ્રહ્મ મચ્છર સમાન તથા હાથીની સમાન છે” એમ કહેલું છે. આનો જો આપણે વિચાર કરીશું તો ત્યાં સામ્ય પ્રતીત થાય છે. આથી બ્રહ્મની સાથે જીવનું સામ્ય નથી એમ નથી. સામ્ય તો છે. તો તે કેવી રીતનું? ધર્મોથી સામ્ય જો હોય તો તમામ ધર્મોથી અર્થાત્ બ્રહ્મના તમામ ધર્મો તે પ્રાપ્ત કરે છે, અગર થોડા ધર્મોથી? આ શંકા સદજ ઉપસ્થિત થાય એમ છે. માટે તે શંકાનું નિવારણ કરવાને આ સૂત્રની યોગ્યતા કરી છે. આમાં કહે છે કે બ્રહ્મથી જીવ જ્યારે છૂટો પડે છે ત્યારે છૂટા પડતા પહેલાં ભગવાનના અંશરૂપિને જે ધર્મો હતા તે છૂટા પડ્યા પછીથી તેમાં તિરોધાન પામે છે. પણ જ્યારે બ્રહ્મનું જ્ઞાન મેળવીને તે પરમ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે તિરોધાન થયેલા ધર્મોજ ફરીથી આવિર્ભાવ પામે છે. અને એ રીતે સામ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. આમાં હેતુ સૂત્રમાં “ઉપાયન શબ્દ” આપેલો છે. મૂળ શ્રુતિમાં ઉપૈતિ શબ્દ છે. તેની ઉપરથી “ઉપાયન” શબ્દ બન્યો છે. અર્થાત્ શ્રુતિમાં ઉપાયન શબ્દ હોવાથી તે ધર્મોથી તે સામ્ય પ્રાપ્ત કરે છે એમ અર્થ છે.

અહિંઆં શંકા થાય કે જો આનન્દાદિ ધર્મોથી જીવ બ્રહ્મ સાથે સામ્ય પ્રાપ્ત કરતો હોય તો પછી બ્રહ્મની સાથે તેનો અભેદજ થાય? આ શંકાનું સમાધાન કરવાને ‘કુશાચ્છન્દઃ સ્તુત્યુપગાન’ની માફક એમ કહીને દૃષ્ટાંત આપ્યું છે—કુશ કહેતાં ઉમરડાની સમિધ સ્તોત્રની સંખ્યા ગણવા માટેની ઉદ્દગાતાની ક્રોધ એક લાકડાની બનેલી સળી. તેમના સંબંધી જે છન્દઃ સ્તુતિનું ઉપગાન છે તેની માફક અર્થાત્ અહિંઆં તૈ. સં. ૫-૩-૨૨ની અમિત્વા શર નોતુમ નામની ઋચાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઋચાનું જ્યારે ગાન કરવાનું હોય ત્યારે સ્વરનો ઉપસંહાર કરીને “લ”કારથી ગાન કરવામાં આવે છે. આથી “લ”કારથી જે ગાન કરવામાં આવે છે તેથી, તે ઋગાત્મક બનતું નથી. તેજ પ્રમાણે અહિંઆં આનન્દાદિ ધર્મોથી સામ્ય પ્રાપ્ત કરવા છતાં જીવની બ્રહ્મ સાથે અભેદતા બનતી નથી. અર્થાત્ જીવ તે બ્રહ્મ બનતો નથી. જીવ બ્રહ્મની સાથે અમુક ધર્મોનું સામ્ય મેળવે છે. અમુક ધર્મો તેને પ્રાપ્ત થતાં તે બ્રહ્મના જેવો બને છે બ્રહ્મ બનતો નથી.

શંકા—પણ તત્ત્વમસિ એ વાક્યમાં તો જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેનો અભેદ જણાવ્યો છે તો પછી તમે તે અભેદતાનો કેમ નિષેધ કરો છો?

ઉત્તર—ઉપરના વાક્યદ્વારા તમે જે અભેદતા જણાવવા માગો છો, તેમાં કેવા પ્રકારની અભેદતા છે અને તેનું તાત્પર્ય શું છે તે અમે બ્ર. સ. ૩-૩-૨૬માં જણાવ્યું છે. એટલે અહિંઆં તેનું પિષ્ટ પેષણ કરવા માગતા નથી. ત્યાં અમે જણાવ્યું હતું કે તત્ત્વમસિ એટલુંજ વાક્ય નથી, પણ તે આખો મંત્ર જેમાં આ શબ્દો આવે છે તે વાક્ય બને છે. આથી તે આખા વાક્યનું અવધારણ ક્યાં સિવાય તેમાંથી તત્ત્વમસિ એવા શબ્દોને જૂદા કાઢવાથી તેનું તાત્પર્ય બરાબર સમજાતું નથી. વળી અહિંઆં તત્ત્વમસિ આમ જે વાક્ય શબ્દો આમાં છે, અને તેમાં તત્ત્વ કહેતાં બ્રહ્મ, ત્વમ્ એટલે જીવ અને

જસિ એટલે “છે” એમ જે જણાવવામાં આવે છે તે બરાબર નથી; કારણ કે વસ્તુતઃ તત્ત્વમ્ એ શબ્દો નહિ પણ એકજ છે. “તત્” શબ્દને “ત્વ” ભાવવાચક પ્રત્યય લગાડ્યો છે, “તત્” એટલે બ્રહ્મ, અને ‘ત્વ’ લગાડતાં બ્રહ્મત્વ, બ્રહ્મરૂપ એમ અર્થ થાય છે. અર્થાત્ તત્ત્વમસિનો અર્થ તું બ્રહ્મરૂપ છું. બ્રહ્મની સમાન છું એમ અર્થ છે તું બ્રહ્મ છું, એવો નથી. અર્થાત્ જીવ એ બ્રહ્મ નથી છતાં તેનામાં બ્રહ્મના અમુક ધર્મોનો આવિર્ભાવ જ્યારે થાય છે, ત્યારે તે બ્રહ્મ સાથે તુલ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે, અને આથીજ તે બ્રહ્મરૂપ કહેવાય છે. જ્યાં સુધી આ તુલ્યતા પણ નથી, આથી ત્યાં અભેદતા તાદાત્મ્યના અર્થમાં જણાવી છે એમ કહેવું તે યુક્ત નથી. બ્ર. સૂ. ૩-૨-૫માં જીવ એ બ્રહ્મનો અંશ છે અને આનન્દ ઐશ્વર્યાદિ બ્રહ્મના ધર્મવાળો પણ તે છે. પણ જ્યારે બ્રહ્મથી તે છૂટો પડે છે ત્યારે બ્રહ્મની ઇચ્છાથી તેના ધર્મોનું તિરોધાન થતાં તે સંસારી બને છે, આથી તેની સંસાર દશાનો હેતુ બ્રહ્મના ધર્મોનું તિરોધાન છે એ જે કહ્યું હતું, તેનું સ્મરણ આનાથી કરાય છે. આથી તેનું વિસ્મરણ કરવું જોઈએ નહિ. જેમ અન્ય શાખામાં કહેલા ધર્મોનો પણ એક વિદ્યામાં ઉપસંહાર થાય છે તેમ બ્રહ્મનિષ્ઠ ધર્મોનો ઉપસંહાર પણ જીવમાં આ શ્રુતિથી બોધાય છે તેથી આટલું સામ્ય છે આથી ઉપસંહાર પ્રકરણમાં આનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ૨૬

(સાર) જ્યાં સુધી ભગવાન સાથે સંબંધ હોય ત્યાં સુધી જીવમાં દોષનો સંબંધ હોતો નથી. જ્યારે જીવ ભગવાનથી છૂટો પડે છે ત્યારેજ તેનામાં ભગવાનના ધર્મોનું તિરોધાન હોય છે, પણ જ્યારે બ્રહ્મજ્ઞાનથી તેની અવિદ્યાનાં કાર્ય પાપ પુણ્યથી નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે બ્રહ્મની સાથે સમાનતા મેળવે છે અર્થાત્ તિરોભૂત પામેલા ધર્મોનો ફરીથી આવિર્ભાવ થાય છે. ૨૬

૬ ડું અધિકરણ.

સૂત્ર ૨૭—પાછલા અધિકરણમાં જીવના ભગવાન સાથેના સંબંધમાં વિશેષ ક્ષત્રીને ભગવત્સંબંધના સાધન જ્ઞાન અને ભક્તિમાં કયું વધારે ચડીઆતું છે તેના વિચાર કરવાને આ અધિકરણ રચે છે.

ભગવત્સંબંધના સાધનો જૂદાં જૂદાં કહ્યો છે. બૃહદારણ્યકમાં ૩-૯-૨૬માં બ્રહ્મના સ્વરૂપને જણાવીને બૃ. ૪-૪-૨૩માં બ્રહ્મવેતાના માહાત્મ્યનું વર્ણન કરે છે, ત્યાં તેના મહિમાને નિત્ય કહ્યો છે. બૃ. ૪-૪-૨૩માં શાન્ત, દાન્ત, ઉપરતિવાળો તથા તિતિક્ષાવાળો, શ્રદ્ધાવાળો ધનવાળો આત્માને આત્મામાં જાણે છે. એમ કહીને તેના સર્વાત્મભાવને જણાવે છે તથા તે સવળાં પાપને તરી જાય છે એમ કહે છે. અર્થાત્ ત્યાં બ્રહ્મના જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય પાપ તરવામાં છે એમ જણાવાય છે, કારણ કે જ્ઞાન તે સંસારમાંથી મુક્તિનું હેતુ છે, અથર્વણોપનિષદમાં ભગવાનની ભક્તિને મુક્તિના હેતુ કહેલ છે. તો અહિંયાં એ સંદેહ રહે છે કે નૃ. તા. પૂ. ૨-૧માં “જે આ પ્રમાણે કહે છે તે પાપને તરે છે, એમ જે કહે છે તેથી જ્ઞાનદશામાં પણ પાપની સત્તા છે કે નહિ? જે જ્ઞાનદશામાં પાપ ન હોય તો પછી જ્ઞાની પાપને તરી જાય છે એમ જે કહ્યું છે. તે પણ સંભવે નહિ. માટે જ્ઞાનદશામાં પાપની સત્તા છે કે નહિ? જે જ્ઞાનદશામાં હોય તો પછી ભક્તિદશામાં તે ખરું કે નહિ?

આ વિષે પૂર્વપક્ષી એમ કહે છે કે જ્ઞાનથી પૂર્વનાં પ્રારબ્ધ નાશ થાય તો મુક્તિ મળે છે. એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. આથી ભક્તિથી પણ પ્રારબ્ધનો નાશ થાય તો મુક્તિ મળે છે. આમ હોવાથી જ્ઞાનદશામાં તેમજ ભક્તિની દશામાં મુક્તિ મેળવવાને માટે પ્રારબ્ધનો નાશ થવો જોઈએ. પ્રારબ્ધનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી મુક્તિ મળતી નથી. આથી જેમ જ્ઞાની પ્રારબ્ધનો નાશ કરીને મુક્તિ મેળવે છે તેમ ભક્ત પણ મેળવે છે. એટલે તે બન્નેની મુક્તિની સ્થિતિ તુલ્ય હોવાથી જ્ઞાન અને ભક્તિ તુલ્ય છે, અર્થાત્ જ્ઞાનમાં જેમ પાપની સત્તા હોય છે તેમ ભક્તિમાં પણ છે.

ઉપર પ્રમાણે પૂર્વપક્ષીએ કરેલી દલીલનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તી આપતાં કહે છે કે સંપરાયમાં એટલે ભક્તિમાર્ગમાં પાપ તરવાનું હોતું જ નથી. ‘સંપરાય’નો અર્થ જૂદી જૂદી રીતે કરવામાં આવેલ છે. એક અર્થ “ પરલોક પ્રાપ્ત કરવાનો હોવાથી હઝારો જન્મો સુધી તપ, ધ્યાન તથા સમાધિ કરવાથી મનુષ્યોનાં પાપ જ્યારે ક્ષીણ થઈ જાય ત્યારે કૃષ્ણમાં ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેલું હોવાથી, તથા ભક્તિમાર્ગનું ફળ મુક્તિ જ મેળવતું હોવાથી, પાપના નાશ પછીથી જ ભક્તિ સંભવે છે. અર્થાત્ ભક્તિ પૂર્વે પાપની સત્તા હોય છે. પણ ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ કર્યા પછી પાપ તરવાનું હોતું જ નથી. ભક્તિ પૂર્વે તે પાપ નાશ થયેલાં હોય છે. અને તેથી તે પાપના નાશ પછીથી જ ભક્તિ થાય છે. માટે તે ભક્તિથી પુરુષોત્તમના જ્ઞાનદ્વારા સાક્ષાત્ જ મુક્તિ હોય છે એમ જાણવું જોઈએ.

શંકા—પણુ ઋ. ૪-૪-૨૫માં તો “જે આ પ્રમાણે જાણે છે” એટલું જ બાધા ભારે કહ્યું છે. ત્યાં ફક્ત જ્ઞાનીને જ પાપ તરવાના છે, ભક્તને નહિ એવું કંઈ પણ કહ્યું નથી, માટે ત્યાં જે કહેવામાં આવ્યું છે તે જ્ઞાન તથા ભક્તિ બન્નેને લાગુ પડે છે.

ઉત્તર—ત્યાં જે સાધારણ રીતે પાપને તરવાનું કહ્યું છે, તેથી એમ નિશ્ચય છે થતો નથી કે ભક્તિમાર્ગમાં પણ પાપની સત્તા છે. જ્ઞાન પછીથી પણ જેઓને પાપ તરવાનાં હોય છે, તે ભક્તિ માર્ગીયથી જૂદા હોય છે. પાપનો નાશ થાય ત્યારે જ ભક્તિનો ઉદય હોય છે. આથી ભક્તિ માર્ગીયને પાપ નથી.

શંકા—આમાં હેતુ શે ?

ઉત્તર—હેતુ ઉપર “પાપના નાશ પછીથી જ ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.” એવું જે વાક્ય કહ્યું છે તેજ છે. તે વાક્યથી આ બાબતમાં સંશય રહેવો જોઈએ નહિ. ૨૭

સૂત્ર ૨૮ શંકા—તમે એમ કહ્યું કે ભક્તિ માર્ગીયને પાપ તરવાનાં નથી, પણ ભક્તિમાર્ગીય ગોપસ્ત્રીઓના વિષે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે કૃષ્ણે રામ કરવા માટે બંધી બંધવી ત્યારે કેટલાંક ગોપીઓ, ઘર વગેરેનો ત્યાગ કરીને કૃષ્ણ પાસે ગયાં પણ કેટલાંક ગોપીજન જે તેમના પતિ, સસરાઓની સત્તા નીચે હતી, તે જઈ શકે એમ નહોતું તેથી તેમણે હૃદયથી ભગવાનનું ધ્યાન કર્યું અને તે ધ્યાનમાં ભગવાન સાથે તેમણે આશ્રય પ્રાપ્ત કર્યો અને તેનાથી તેમનાં સુકૃત તથા દુષ્કૃત દૂર થઈ ગયાં. આમ જે ભા. ૧૦-૨૬-૧૦માં કહ્યું છે તેમાં અને તમારા કથનમાં વિરોધ આવે છે.

ઉત્તર—ના, વિરોધ બિલકુલ નથી. તમારી સમજમાં ફેર છે. સામાન્ય રીતે ભક્તિમાર્ગમાં પાપની સંભાવના હોતીજ નથી. પણ કવચિત્ ભગવાનની ઇચ્છાથી ભક્તને પાપનો સંબંધ થાય છે, અર્થાત્ ભક્તોમાં પાપનો સંબંધ જે જોવામાં આવતો હોય તો ભગવાનની ઇચ્છાથી જ છે એમ સમજવું. આથી ગોપસ્ત્રીઓ ભગવાન પાસે અન્ય ગોપીઓની માફક જઈ ન શક્યાં તેમાં પણ ભગવાનની ઇચ્છા કારણ હતી. આ ઉપરથી એટલુંજ સમજવાનું કે, ભક્તિની પૂર્વેજ પાપ હોય છે, ભક્તિનો ઉદય થયા પછી નહિ, એમ જે કહ્યું તે અને ભક્તિ પછીથી પણ કદાચ ભગવાનની ઇચ્છાથી તે પાપનો સંભવ હોય છે એ કથન આમ એ જે કથનમાં કોઈ પણ વિરોધ નથી. બન્ને કથનો સાચાં છે. અર્થાત્ ભક્તિની પૂર્વે પાપનો નાશ એ નૈસર્ગિક છે. પણ તે પાપ કદાચિત્ ભગવાનની વિશેષ ઇચ્છાથી ભક્તમાં જોવામાં આવે છે. ૨૮

(સાર) આ અધિકરણમાં એમ કહે છે કે ભક્તિમાર્ગમાં પાપનો સંભવ નથી: ફક્ત જ્ઞાનમાર્ગમાં પાપનો સંભવ હોય છે. માટે જ્ઞાનીઓનેજ પાપ તરવાનાં હોય. ભક્તિનો એક વખત ઉદય થયો કે પછી તેમાં પાપની ગંધ સરખી હોતી નથી. (સૂ. ૨૮) તો પણ કવચિત્ ભગવાનની ઇચ્છાથી ભક્તમાં પાપ જોવામાં આવે છે. અને ભક્તિથી ભક્ત તે પાપનું નિવારણ કરે છે. આમ હોવામાં ભગવાનની ઇચ્છા એજ કારણરૂપ છે.

૭ મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૨૮—શંકા—“અહ્મને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે” “તેનેજ જાણનાર અહિંમાં અમૃત બને છે” “અયન માટે બીજને માર્ગ નથી” વગેરે શ્રુતિનાં વાક્યોમાં અહ્મજ્ઞાન ત્યારે હોય ત્યારેજ મોક્ષ મળે છે એમ કહેવામાં આવે છે. વળી બીજ બાબુએ જેનું એ વરણ કરે છે તેનાથી તે પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે તેનાથી એમ સમજાય છે કે જે ભગવાન જાતેજ જીવનું વરણ કરે તો ભગવાનની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ બને છે અને વરણ એટલે સ્વીય તરીકે જીવનું અંગીકરણ. અર્થાત્ ભગવાન જીવને પોતાના તરીકે સ્વીકારે ત્યારેજ વરણ થયું કહેવાય. આવું વરણ ભક્તિમાર્ગમાં જ હોય છે. તેથી ભક્તિ હોય ત્યારે ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહ્યું છે. તો શંકા એ થાય છે કે જ્ઞાન અને ભક્તિ બન્નેથી ભગવાન મળે છે કે એકલી ભક્તિથી?

પૂર્વપક્ષી અહિંમાં એમ કહે છે કે ભ. ગી. ૧૮-૫૫માં જણાવ્યા પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગમાં પણ પુરુષોત્તમના જ્ઞાનથીજ મોક્ષ કહેવાય છે. તેથી ત્યાં કહે છે “મને તત્ત્વથી જાણીને ત્યાર પછી પ્રવેશ કરે છે” જ્ઞાનમાર્ગમાં તો અક્ષર જ્ઞાનથી અહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહ્યું છે. વળી ભા. ૬-૧૪-૬ માં ભક્તિ યુક્ત યોગીને માટે જ્ઞાન તથા વૈરાગ્યની જરૂર નથી એમ જણાવીને જ્ઞાનનો નિષેધ કર્યો છે. આમ જૂદાં જૂદાં વાક્યો જેતાં એમ સમજાય છે કે તે વિષેનો કોઈ પણ ચોક્કસ નિયમ આપ્યો નથી. ભક્તિથીજ ભગવાન મળે છે એવું કંઈ પણ નિશ્ચયપૂર્વક કહેલું નથી.

આનું સમાધાન સિદ્ધાન્તી કરે છે. આ વાત સમજતાં એક વસ્તુ સમજવા જેવી છે, તે એકે મર્યાદા અને પુષ્ટિનો ભેદ મર્યાદામાં શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રમાણે જ્ઞાનવાળી ભક્તિ છે, અને તે ભક્તિથી મોક્ષ મળે છે, પુષ્ટિમાર્ગમાં તે સાધન વગરનાને ફક્ત ભગવાનની કૃપાથી મળે છે. ભગવાન જીવનો જે માર્ગમાં અંગીકાર કરે છે તે એ માર્ગદ્વારા મુક્તિ અગર ભગવતપ્રાપ્તિ કરે છે. કૌ. ૩-૯માં કહે છે કે જે જીવોને ઉન્નત કરવા માગે છે તેની પાસે ભગવાન સારાં કર્મ કરાવે છે, અને જેને નીચે લેઈ જવા ઇચ્છે છે તેમની પાસે હીન કર્મ કરાવે છે. આ તમામમાં ભગવાનની લીલા છે. આથી ભક્તિના સાધનદ્વારા ફળ આપવાને તે જીવોને મર્યાદામાર્ગમાં મુકે છે અને જેમને સાધનોનો આશ્રય નહિ કરાવતાં પોતાની કૃપાથી ફલદાન આપવાનું હોય છે તેમને પુષ્ટિમાર્ગમાં યોજે છે. આ પ્રમાણે જીવોની વ્યવસ્થા ભગવાન કરે છે. જીવોના અધિકાર પ્રમાણે આ વ્યવસ્થા છે. જે આ પ્રમાણે મર્યાદા અને પુષ્ટિમાર્ગના ભેદથી વ્યવસ્થાનું કથન ન કરે તો ઉપર જણાવેલી શ્રુતિઓ તથા સ્મૃતિઓનો વિરોધ આવી પડે અર્થાત્ અમુક શ્રુતિમાં જ્ઞાનને સાધન જણાવ્યું છે, બીજામાં અન્યને અને ત્રીજામાં સાધનનોજ નિષેધ કર્યો છે. આમ જે જૂદી જૂદી રીતે કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં વિરોધ ન દેખાય માટે તે શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય અમે કહેલી રીતે મર્યાદા અને પુષ્ટિમાર્ગની વ્યવસ્થાના ભેદ પ્રમાણે છે એમ લેવું. ૨૯

(સાર) ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે કેટલાક જીવોને સાધનદ્વારા ભગવાન ફળ આપે છે, અને કેટલાકને સાધન વગર કૃપાદ્વારાજ ફળ આપે છે.

૮મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૩૦—આ અધિકરણના આરંભમાં સંશયને ઉપસ્થિત કરતાં નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે.

સર્વત્ર મુક્તિને ફલ કહ્યું છે તે બરાબર છે કારણ કે સંસાર દુઃખરૂપ હોવાથી તેની નિવૃત્તિ સર્વત્ર ઇષ્ટ છે. પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોને તેની અપેક્ષા હોતી નથી એમ તમે કહો છો. આ અથર્વોપનિષદમાં કહેવામાં આવેલ છે. ત્યાં પ્રથમ “પરબ્રહ્મને જે ધારણ કરે છે. એમ કહીને છેવટે કહે છે કે ‘તે અમૃત થાય છે’” વળી તાપનીયમાં શ્રુતિ છે કે . મક્તિહસ્યમજનં ત્વિહામુત્રોપાધિનૈરાશ્યેનામુખ્યાત્મનઃ કલ્પનમેતદેવ

ચ નૈષ્કર્મ્યમ્ અહિંઆં ભક્તિ રહસ્ય ભજન વિષે કહેવામાં આવ્યું છે તે વિષે કહે છે કે તે ભજન જીવને ઐહિક આમુખિક જેટલાં ફલો છે તે સર્વની ઇચ્છાથી રહિત થઇને ચિન્તન કરવું તે. આથી ભગવાનના તદીયત્વનું સમર્થન થાય છે, અર્થાત્ સેવાથી તદીયત્વનું દહીકરણ જ બને છે. આ નૈષ્કર્મ્યનું નામ સંન્યાસ છે. આ શ્રુતિ પ્રમાણે રહસ્ય ભજન એટલે નૈષ્કર્મ્ય સંન્યાસ એવો અર્થ નીકળે છે. બીજાઓ ઉપરની શ્રુતિમાં મક્તિગ્રહ્યમજનં એ પાઠને સ્થાને મક્તિગ્રહ્ય મજનં એવો પાઠ છે છે, અને અમુશ્યામનઃ કલ્પનમ્ એ શબ્દો ને બદલે અમુખિમ્મનઃ કલ્પનમ્” એવા શબ્દો છે. એટલે અમુખિમ્નનો અર્થ કૃષ્ણમાં-સ્રક્ષમાં એવો થાય છે. અને મનઃકલ્પનમ્ એટલે પ્રેરણા. અર્થાત્ સ્રક્ષમાં તન્મયત્વનું નામ. ભક્તિ એટલે, ઉપરના બંને પાઠોમાં જેટલાં ફલ છે તેના તરફ નૈરાશ્ય હોવું જોઇએ. અર્થાત્ ભક્તિવાળાએ કોઇ પણ ફળની અપેક્ષા કરવી નહિ આમ અર્થ છે. આથી ભજનનું ફલ એ પણ મુક્તિ આમુખિક ફલ હોવાથી તેની તરફ પણ અનપેક્ષા રાખવી જોઇએ એવો અર્થ અહિંઆં નીકળે છે. જ્યારે “તેને આ પ્રમાણે જાણીને અહિંઆં અમૃત થાય છે” “જે ભજે છે તે અમૃત થાય છે” એવા પ્રકારનાં વાક્યો જોવામાં આવે છે. ત્યાં તમામ સ્થળે મુક્તિને ભજનનું ફલ કહ્યું છે. આથી અહિંઆં શંકાને સ્થાન રહે છે કે ભજનમાત્રનું જ્ઞાનની માફક મુક્તિ ફલ છે કે કેમ? અથવા નિરપેક્ષ ભજનમાં ભજનીય તરીકે ભગવત્સ્વરૂપતા જાણ તે ફલ છે, અને મુક્તિ ભજનનું ફલ છે અર્થાત્ ફલની અપેક્ષા સિવાય ભજન કરવામાં આવે તે ભગવત્સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ તે ફલ હોય છે અને જે મુક્તિની અપેક્ષાથી તે કરવામાં આવે તો મુક્તિ એ તેનું ફલ છે” આમ ભક્તિના બે વિભાગ કરીને તે પ્રમાણે ફલનો પણ વિભાગ કરવામાં આવે તો પછી મોક્ષની ઇચ્છાવાળો ભક્ત જ ચઢીઆતો કે તેની અપેક્ષારહિત? અથવા તો બંને પણ સરખા છે ?

આના ઉત્તરમાં પૂર્વપક્ષી એમ કહે છે. મુક્તિ એ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ તરીકે પસિદ્ધ હોવાથી અહિંઆં ભજનથી મોક્ષ જ ફલ મળે છે એમ કહ્યું છે. તેથી નિરપેક્ષ ભજનમાં પણ તેજ ફલ છે એમ યુક્ત છે. વળી જે ભગવત્સ્વરૂપને સ્વતન્ત્ર પુરુષાર્થ તરીકે અનુભવીને જે ભજે છે તેને તે સ્વરૂપ જ ભજનીય હોવાથી તે ફલરૂપ બને છે. આમ હોય તો પણ આ બંને પ્રકારની ભક્તિ શ્રુતિમાં કહેલી હોવાથી ભગવાન્ સંબન્ધીની ભક્તિ મુક્તિના ફલવાળી ભક્તિ સમાન હોવાથી બંને સરખી છે, આથી મોક્ષની ઇચ્છાવાળા કરતાં મોક્ષની અપેક્ષા વગરનો ભક્ત ચઢીઆતો છે એમ કહી શકાય નહિ. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે ના, આ બંને પ્રકારની ભક્તિ સરખી ગણી શકાય નહિ. કારણ કે એકમાં મુક્તિની અપેક્ષા છે અને બીજામાં નથી. આથી તે બંને વચ્ચે ભેદ છે. આમ કહેવામાં આવે તો પણ તે બંનેમાંથી કયી ભક્તિ ચઢીઆતી છે એ વિષેનો નિર્ણય નહિ હોવાથી, એ બંનેમાં અપેક્ષા વગરની ભક્તિ ચઢીઆતી અને બીજી ઉતરતી એમ કહી શકાય નહિ.

આનો ઉત્તર આપતાં સિદ્ધાન્તી નીચે પ્રમાણે કહે છે.

મુમુક્ષુ ભક્ત કરતાં અનપેક્ષ રહસ્ય ભજન કર્તા તે શ્રેષ્ઠ છે કારણ કે તેને ભગવાન્ રૂપી અર્થની સ્વતન્ત્ર પુરુષાર્થ તરીકે પ્રાપ્તિ થાય છે. ભગવાન્ તેને વશ થઇને અધીન થાય છે. જો કે પુરુષોત્તમમાં પ્રવંશરૂપ મુક્તિમાં તેના આનન્દનો અનુભવ હોય છે તોપણ ભક્તિમાં જેવો આનન્દનો અનુભવ થાય છે તેવા મુક્તિમાં હોતો નથી. ભા. ૫-૬-૧૮માં કહે છે કે ભગવાન્ મુક્તિનું દાન કદાચ આપે છે પણ ભક્તિયોગનું નહિ.” આ રીતે અહિંઆં ભક્તિ યોગની વિરલતા જણાવે છે. ખાસ વિરલ ભક્તોને જ ભગવાનની કૃપાથી આ ભક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમને આ ભક્તિનું દાન થયું છે તેઓ ભગવાન્ સિવાય. અર્થાત્ ભગવાનની સેવા સિવાય અન્ય કશાની પણ આકાંક્ષા કરતા નથી. માટે ભા. ૩-૨૬-૧૩માં કહે છે કે કે “ભક્તો મારી સેવા સિવાય અન્યનું દાન કરવામાં આવે છે છતાં મહત્ત્વ કરતા નથી. તેમને મુક્તિની પણ દરકાર નથી કારણ કે ભગવાન્ સિવાયનાં ફલો ચલાય તો તે સ્વર્ગ

હોય કે મોક્ષ હોય કે નરક હોય પણ તેમને મન તો સરખાં છે. આ સિદ્ધાન્ત જણાવવાને સૂત્રકાર “લોકનુ” દષ્ટાન્ત આપ છે. અર્થાત્ જેમ લોકમાં જેને પોતાનો પતિ આધીન છે એવી નાયિકા હોય, તેને ગૃહ, વિત વગેરે બીજી કાંઈ પણ વસ્તુ આપવામાં આવે તો પણ પોતાના પતિને ત્યજીને તે વસ્તુઓ લેતી નથી તેમ ભક્ત પણ પ્રભુ સિવાય મોક્ષાદિ કાંઈ પણ વસ્તુની અપેક્ષા કરતો નથી. માટે મુમુક્ષુ ભક્તની સરખામણીમાં નિરુપધિ ભક્ત જ ચઢિઆતો છે એમ આથી સિદ્ધ થાય છે. માટે ઉત્તમ પ્રકારની ભક્તિમાં મોક્ષની પણ અપેક્ષા હોવી જોઈએ નહિ.

(સાર)—શ્રુતિમાં બે પ્રકારની ભક્તિ જણાવી છે. એક પ્રકારની ભક્તિમાં “મોક્ષ” ફળની અપેક્ષા હોય છે. બીજામાં મોક્ષની બિલ્કૂલ અપેક્ષા રાખવાની નથી. આ બન્ને પ્રકારની ભક્તિમાં અપેક્ષા વગરની નિરુપધિ ભક્તિ ચઢિઆતી છે, ૩૦.

૯ મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૩૧—આ પ્રમાણે પુષ્ટિ ભક્તિનું સ્વરૂપ તથા તેવા પ્રકારના ભક્તના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરીને મર્યાદાભક્તિથી સાધ્ય મુક્તિમાં સર્વ પ્રકારની ભક્તિનો સમાવેશ થાય છે, કે દરેક જૂદી જૂદી અન્યની અપેક્ષા વગરની મુક્તિને સાધે છે એ વિચાર કરવાને આ અધિકરણની યોજના છે. અહિંઆં પ્રથમ આ પરબ્રહ્મનું જે ધારણ કરે છે, રસન કરે છે, ભજન કરે છે, ધ્યાન કરે છે, પ્રેમ કરે છે, શ્રવણ કરે છે અથવા શ્રવણ કરાવે છે, ઉપદેશ કરે છે, આચરણ કરે છે તે અમૃત થાય છે, તે અમૃત બને છે.” આવી રીતે ગો. પૂ. તા. ૧માં કહ્યું છે તો અહિંઆં ધારણ, રસન, ભજન, ધ્યાન, પ્રેમ શ્રવણ વગેરેને જે સાધનો કહ્યાં છે તે તમામ સાધનો સામટાં કરવાથી મોક્ષ મળે છે કે છૂટાં છૂટાં? એવો સંશય અહિંઆં થાય છે.

આ સંશય વિષે પૂર્વપક્ષી એમ જણાવે છે કે તમામ સાધનોના સમૂહને એક વાક્યમાં કહેવાં હોવાથી અને તે તમામ સાધનોથી મુક્તિ ફળે છે એમ જણાવ્યું છે તેથી, તમામને સામટાં કરવાં જોઈએ, છૂટાં છૂટાં નહિ. એજ પ્રમાણે પુરાણમાં કહેલી નવ પ્રકારની ભક્તિને વિષે પણ સમજવું. અર્થાત્ નવ પ્રકારની ભક્તિ પણ સામટી કરવી, તેના પ્રત્યેક અંગને છૂટી છૂટી નહિ.

આ પૂર્વપક્ષને ઉત્તર આપવા સિદ્ધાન્તી આ સૂત્રદ્વારા નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે.

તમે જે એમ કહો છો કે ધારણ, રસન, ભજન, વગેરે જે સાધનો કહ્યાં છે તે તમામ કરવાથી મુક્તિ મળે છે તે બરાબર નથી. કારણ કે તે બધાં કરવામાં આવે તો જ મોક્ષ મળે એવો નિયમ કાંઈ પણ સ્થળે જોવામાં આવતો નથી. ઉત્તરુ શ્રુતિઓમાં તો ઉપરનાં સાધનોમાંથી ગમે તે કાંઈ એક સાધન આચરવામાં આવે તો પણ ફળ મળે છે એમ કહેલું છે. આથી ત્યાં શ્રુતિમાં વિરોધ આવતો નથી. માટે ઉપરના ગોપાલ પૂર્વતાપનીયના વાક્યમાં ધારણ, રસન, ભજન વગેરે જે સાધનો કહ્યાં છે તે તમામ મોક્ષ માટે આવશ્યક છે એમ કહેલું નથી. તેમાંથી કાંઈ પણ સાધનનું આચરણ કરનાર અમૃત થાય છે. તે સાધનની પસંદગી કરનારે પોતાના અધિકાર પ્રમાણે કરવી.

શંકા—જેમ ઘટ બનાવવામાં દણ્ડ ચક્ર વગેરે તમામ કારણરૂપ થાય છે, તેમ અહિંઆં પણ ફલમાં તે તમામ કારણરૂપ છે. એમ માનીએ તો કેમ?

ઉત્તર—ના, શબ્દ કહેતાં શ્રુતિ અને અનુમાન કહે તો સ્મૃતિ તે પણ અમારા કથનને પુષ્ટિ આપે છે. શ્રુતિનું પ્રમાણ તો ઉપર આપ્યું. સ્મૃતિના પ્રમાણ તરીકે ભા. ૧૧-૧૨-૮નું પ્રમાણ આપીયું. ત્યાં કહે છે કે “ગોપીઓ, માયો, પક્ષીઓ, મૃગો તથા અન્ય મૃદવાળા નાગ તથા સિદ્ધો કેવલ ભાવથી

મનેજ શિદ્ધ પ્રાપ્ત થાય છે” આથી ભગવાનમાં કોઇ પણ સાધન ન હોય અને ફક્ત ભાવજ હોય તો તેથી ફળ મળે છે. આથી ઉપર કહેલાં તમામ સાધનોજ હોવાં જોઇએ એવો નિયમ કોઇ પણ સ્થળે નથી. એમાંનું એક પણ સાધન ભાવપૂર્વક કરવામાં આવે તો તેથી ફલ સિદ્ધિ છે. આ અર્થ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિથી સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ અલૌકિક પ્રમાણ સ્વીકારી શકાય નહિ, માટે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં કહેલો અર્થજ અરામર છે.

(સાર) ગો. પૂ. તા. ૧માં મુક્તિનાં સાધનો તરીકે ધારણ, રસન, ભજન, શ્રવણ, પ્રેમ વગેરે કહેલાં છે. આથી એવું ત્યાં સમજવાનું નથી કે મુક્તિ માટે તે તમામને સાથે લાગાં કરવાં. ઉલટું તેનું તાત્પર્ય એવું સમજાય છે કે તેમાંનું કોઇ એક પણ સાધન કરવામાં આવે તો તેનું ફળ મળે છે. ૩૧

૧૦મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૩૨—પાછલા અધિકરણમાં મુમુક્ષુથી કરાતા ભગવદ્ધર્મોને મુક્તિના સાધન કેવી રીતે બને છે તે પ્રકારનો વિચાર કર્યો હતો. હવે જે ઐશ્વર્ય વગેરે ધર્મોને ભગવાને અમુક કાર્ય કરાવવાને અમુક જીવને આપ્યા હોય તો તે ધર્મોથી તે જીવને મુક્તિ મળી શકે કે નહિ તે વિષે અહિંઆ વિચારે છે. આ વિષે પૂર્વપક્ષી એમ કહે છે કે અમુક કાર્ય કરવાને ભગવાને પોતાના અમુક ધર્મોનું દાન જીવને કરેલું હોવાથી, તે ધર્મથી તે મુક્તિ મેળવી શકે એ કેમુતિક ન્યાયથી પ્રાપ્ત થાય છે. લાકડીને છેડે લૂગડામાં રોટલો બાંધેલો હોય, અને પછી કોઈ આવીને કહે કે જે લાકડીને છેડે રોટલો બાંધ્યો હતો તે લાકડીને તો ઉઢેરે કાતરી ખાધી છે, આથી આપણે એવું પણ સમજી લેઇએ છીએ કે તે ઉઢેરે રોટલો પણ ખાધો છે. આજ રીતે અમુક કાર્ય કરવાને ભગવાને પોતાના ધર્મનું સ્થાપન કરેલું હોવાથી તે ધર્મનું તમામ કાર્ય તેનાથી સિદ્ધ થાય. આથી મોક્ષ ફલ પણ સિદ્ધ થાય.

આનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તી આપે છે, તે કહે છે કે, ના, તે ધર્મોથી તે જીવ મોક્ષને મેળવી શકતો નથી. કારણ કે તે ધર્મો જે કાર્ય કરાવવા તેનામાં સ્થાપન કરેલા છે, તે એ કાર્ય સિદ્ધ થતાં સુધી ત્યાં રહે છે. તે કાર્ય પૂર્ણ થતાં તે ધર્મોને ભગવાન પાછા ખેંચી લે છે. અર્થાત્ જે કાર્ય કરવા માટે જેને જેટલો અધિકાર આપ્યો હોય તે કાર્ય પૂરતોજ તે ધર્મ તેમનામાં હોય છે. જેમ પ્રતદંનની આખ્યાયિકામાં ઇન્દ્રમાં ત્વષ્ટાને હણવા પૂરતા ધર્મો છે, કારણ કે તેનામાં તે કાર્ય કરવાને ભગવાને ઐશ્વર્ય મૂકેલું છે. આ દરેક ધર્મ અધિકારીના સંબંધવાળો હોય છે, આથી તે અધિકાર પૂરતોજ હોય છે. આથી તેમનું પ્રયોજન તે કાર્યની સંપત્તિ છે. તે અધિકાર પૂરો થતાં તે કાર્યની પણ નિવૃત્તિ થાય છે. આથી મોક્ષ પર્યન્ત તે ધર્મની ત્યાં સ્થિતિ હોતી નથી. કાઇને અહિંઆં શંકા થાય કે તો પછી સમર્પિઓ વગેરેને મોક્ષ શી રીતે મળે ? તેના ઉત્તર એટલોજ કે તેમનું ચિત્ત ભગવાનમાં પરોવાયેલું હોવાથી તેમને મોક્ષ મળ્યો છે, તેમણે ફક્ત અમુક કાર્ય કરવાનું પ્રયોજન રાખ્યું નથી. આથી તેમનામાં આધિકારિક ગુણોનો સંબંધ નથી.

(સાર) કદાચિત્ ભગવાન અમુક જીવ પાસે અમુક કાર્ય કરાવવાને તેનામાં પોતાના ઐશ્વર્ય વગેરે ધર્મોનું સ્થાપન કરે છે. પણ તે ધર્મો તે કાર્ય સિદ્ધ થતાં સુધીજ રહે છે. તે કાર્ય પૂર્ણ થતાં ભગવાન તેમને પાછા ખેંચી લે છે. આથી તે ધર્મોથી તેઓ મોક્ષને મેળવી શકતા નથી. ૩૨

૧૧મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૩૩—અથર્વોપનિષદમાં “મજ્જતિ સોમૃતો મવતિ” તે વાક્યમાં ભક્તિને મુક્તિનું સાધન કહેલું છે પણ શ્લોકે. ૩-૮માં “તમેવ વિદિત્વા અતિ મૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિચિતેઽયમ્” આ શ્રુતિ વાક્યમાં

જ્ઞાનને મુક્તિનું સાધન કહ્યું છે. તો આ બે વાક્યોમાંથી કયું વાક્ય મુખ્ય માનવું અને કયું ગૌણ ?

આમ શંકા થાય તો પૂર્વપક્ષમાં કહે છે કે જો કે શ્રુતિમાં તો એ ભક્તિ તથા જ્ઞાન એ બંનેને મુક્તિનાં સાધન કહ્યાં છે, છતાં મત્તયા મામભિજાનાતિ (ભ. ગી. ૧૮-૫૫) પ્રમાણે ભક્તિને જ્ઞાનનું સાધન કહ્યું છે, અર્થાત્ ભક્તિ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરીને પછી ઉપક્ષીણ પામે છે. એટલે મુક્તિ સુધી તે પહોંચતી નથી. તે મોક્ષના સાધન જ્ઞાનનું પણ સાધન હોવાથી, પરંપરાએ તેને મોક્ષનું સાધન કહેવાય. આથી તે મુખ્ય સાધન નહિ. મુખ્ય સાધન તો જ્ઞાન જ છે. માટે જ્યાં જ્યાં શ્રુતિ અગર સ્મૃતિમાં ભક્તિને મુક્તિનું સાધન કહ્યું હોય ત્યાં ત્યાં આપણે તેને ગૌણ સાધન તરીકે માનવું.

પૂર્વપક્ષના નિરાસ માટે સિદ્ધાન્તી આ સૂત્રમાં કહે છે કે જે જ્ઞાનથી મુક્તિ મળે છે તે જ્ઞાન અક્ષરબ્રહ્મના વિષયનું છે, પૂર્ણ પુરુષોત્તમનું નહિ. ભ. ગી. ૧૫-૧૮માં ભગવાન પૂર્ણ પુરુષોત્તમ અક્ષરબ્રહ્મ કરતાં પણ અધિક છે એમ કહેલ છે. તેમજ તૈ. ૨-૧માં 'બ્રહ્મને જાણનાર પરને મેળવે છે' એમ જે કહેલ છે ત્યાં બ્રહ્મને જાણનાર એટલે અક્ષર બ્રહ્મને સમજવાનું છે. અર્થાત્ અક્ષરબ્રહ્મને જાણવા છતાં પણ પરની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તે પરની પ્રાપ્તિ ત્યાર પછીજ થાય છે. આ પરનું નામ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે. આથી યુ. ૩-૮-૮, અથવા મું. ૧-૧-૫માં જે અસ્થૂલ, અનણ, અદૃશ્ય, અગ્રાહ્ય વગેરે બ્રહ્મના જ્ઞાન વિષે કહેવામાં આવ્યું છે તે અક્ષરબ્રહ્મ વિષે કહેલ છે. આ અક્ષરબ્રહ્મના જ્ઞાનનેજ મુક્તિનું સાધન કહ્યું છે. આ અક્ષરબ્રહ્મ પૂર્ણ બ્રહ્મની સરખામણીએ ગૌણ હોવાથી, તે મુક્તિ પણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિથી ગૌણ છે. આ રીતે મુક્તિ પણ બે પ્રકારની છે એક ગૌણ અને બીજી પરમ મુક્તિ. ગૌણ મુક્તિ અક્ષરબ્રહ્મના જ્ઞાનથી મળે છે, પરમ મુક્તિ પૂર્ણ પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિથી થાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મભાવ પછીથી ભગવદ્ભાવની સંભાવના હોવાથી તેનાથી પુરુષોત્તમમાં પ્રવેશ હોય છે. આથી બ્રહ્મભાવ એ ભગવદ્ભાવમાં ઉપયોગી હોવાથી પરમ્પરાએજ તે સાધનરૂપ છે. મુખ્યત્વે નહિ. કારણ કે મુખ્ય મુક્તિ ભગવત્પ્રાપ્તિમાં ભક્તિજ છે જ્યારે બ્રહ્મભાવ એ ભગવદ્ભાવમાં ઉપયોગી હોવાથી તેને સાધન તરીકે લીધું છે, ખરી રીતે તો પુરુષોત્તમની ભક્તિ તેજ મુક્તિ છે. આને માટે ભ. ગી. ૧૮-૧૪માં એમ કહે છે કે ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति, समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परम् આ વાક્ય પ્રમાણે બ્રહ્મભાવવાળોજ પરા ભક્તિને મેળવે છે. આ બ્રહ્મભાવ અક્ષરબ્રહ્મના જ્ઞાનથી અવિદ્યાનો નાશ થાય ત્યારેજ સંભવે છે. આથી ભગવદ્ભાવનું સાધન બ્રહ્મભાવ અને તેનું સાધન જ્ઞાન એમ પરંપરાએ જ્ઞાન સાધન હોવાથી તે ગૌણ છે. માટે જ્ઞાનને મુખ્ય સાધન ગણાવનાર પૂર્વપક્ષ અસંગત છે.

શંકા—ગીતામાં અક્ષરબ્રહ્મના કેટલાક ઉપાસકોને તેમાં લયરૂપી ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, કેટલાકને તેથી ભક્તિ મળે છે એમ કહે છે, તો આમાંથી શું સમજવું? અક્ષરબ્રહ્મ તો એક હોવાથી તેમાં કાંઈ પણ વિશેષ નથી, છતાં તેની ઉપાસનાના ફળમાં ભેદ પડે છે તેનું કારણ શું ?

ઉત્તર—આના ઉત્તરમાં ઔપસદ કર્મનું દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવે છે. ઔપસદ નામના કર્મમાં જૂદા જૂદા ઋત્વિગ્ને હોય છે અને તે બધાએ તમામ કર્મ કરવાને સમર્થ છે છતાં યજ્ઞમાન જેને માટે ઇચ્છા કરે છે તેને પ્રથમ તાનૂત્પ્ર નામના આજ્ઞાનો સ્પર્શ કરાવે છે. આમાં યજ્ઞમાનની ઇચ્છા એ નિયામિકા છે. તેજ પ્રમાણે અર્હિયાં ભગવાન્ની ઇચ્છા તે પ્રમાણે છે. અર્થાત્ ભગવાન્ની ઇચ્છા પ્રમાણે અક્ષરબ્રહ્મના ઉપાસકને કાંતો ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે કે કાંતો અક્ષરબ્રહ્મમાં લય થાય છે.

શંકા—ભગવાન્ના સંબંધી શ્રવણ વગેરે જેમ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરાવે છે તેમ અક્ષર બ્રહ્મનું જ્ઞાન શામાટે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરાવતા નથી ?

ઉત્તર—તેનું કારણ ભ. ગી. ૮-૧૧ થી ૮-૧૪ સુધીમાં કહેલ છે. ત્યાં અક્ષર બ્રહ્મના જ્ઞાનથી મુક્તિ એ ફળ છે અને અનન્યચિત્તથી ભગવાનનું શ્રવણ કરનારને ભગવત્પ્રાપ્તિ હોય છે. આ રીતે ત્યાં

અક્ષરબ્રહ્મનાં જ્ઞાન અને ભક્તિનું તારતમ્ય દેખાડેલું છે તેથી જ એમ એમ કહીએ છીએ કે જ્ઞાનથી ભગવતપ્રાપ્તિ થતી નથી. અર્થાત્ ભગવાનની પ્રાપ્તિ કેવલ ભક્તિથી જ હોય છે. આ વિશેષ રીતે જણાવવાને પ્રથમ ભ. ગી. ૮-૧૭, ૮-૧૮માં ક્ષરનું સ્વરૂપ કહીને, ભ. ગી. ૮-૨૦થી શરૂ કરીને ભ. ગી. ૮-૨૧ સુધીમાં અક્ષરનું સ્વરૂપ વર્ણન કર્યું છે. પછીથી ભ. ગી. ૮-૨૦માં પુરુષોત્તમ જ્ઞાનથી પણ પર છે એમ કહે છે. તેમ ત્યાં મૂળમાં “તુ” શબ્દ છે તેથી અક્ષર કરતાં પણ તે પર છે એમ જણાવે છે. કેટલાંકો અહિંયાં અક્ષરને જીવ કહે છે, પણ ભ. ગી. ૮-૨૧નું વાક્ય જો બરાબર આપણે વાંચીએ તો ત્યાં અક્ષરને પુરુષોત્તમનું ધામ કહેલ છે. આ જીવની બાબતમાં સંભવતું નથી. માટે અક્ષર એટલે જીવ નહિ પણ અક્ષરબ્રહ્મ. આ અક્ષરબ્રહ્મથી પણ પર જે પુરુષોત્તમ છે તેમની પ્રાપ્તિ અનન્ય ભક્તિથી જ છે, એવું ભ. ગી. ૮-૨૨માં કહે છે. આથી પુરુષોત્તમના સંબંધી ફક્ત હોવું તેથી તેની પ્રાપ્તિમાં હેતુરૂપનું અવચ્છેદક નથી. પણ તેના સંબંધી ભક્તિ રૂપ છે, અને તે અક્ષરમાં નથી. આથી અક્ષરબ્રહ્મ અને પુરુષોત્તમ વચ્ચે તારતમ્ય હોવાથી તેમના સાધન રૂપ જ્ઞાન અને ભક્તિમાં પણ તારતમ્ય છે. જ્ઞાન એ ગૌણ છે અને ભક્તિ તેનાથી પર છે. ૩૩

સૂત્ર ૩૬—તૈત્તિરીયોપનિષદમાં આનન્દની ગણના કરવામાં આવી છે. ત્યાં પૂર્ણ બ્રહ્મને આનન્દમય કહેલ છે. આ આનન્દમયનું વર્ણન કરતી વખતે પૂર્ણ બ્રહ્મમાં આનન્દ અને અક્ષરબ્રહ્મના આનન્દની સરખામણી કરી છે. અક્ષર બ્રહ્મનો આનન્દ ગણી શકાય તેવો હોવાથી તે અદ્ય છે, અને પૂર્ણ પુરુષોત્તમના આનન્દની ગણના જ થઈ શકતી નથી માટે અગણિત છે. અક્ષરબ્રહ્મના આનન્દની ગણના કરવાને માનુષ આનન્દથી તે ગણીને શરૂ કરે છે, અને પછી કહે છે કે ૧૦૦ માનુષ આનન્દ બરાબર એક માનુષ ગન્ધર્વનો આનન્દ, ૧૦૦ માનુષ ગન્ધર્વના આનન્દ બરાબર ૧ દેવગન્ધર્વનો આનન્દ, ૧૦૦ દેવ ગન્ધર્વોના આનન્દ બરાબર ૧ પિતૃએનો આનન્દ, ૧૦૦ પિતૃએના આનન્દ બરાબર ૧ આગ્નતજ દેવોનો આનન્દ, ૧૦૦ આગ્નતજ દેવોના આનન્દ બરાબર ૧ કર્મદેવોનો આનન્દ, ૧૦૦ કર્મદેવોના આનન્દ બરાબર ૧ દેવોનો આનન્દ, ૧૦૦ દેવોના આનન્દ બરાબર ૧ ઇન્દ્રનો આનન્દ, ૧૦૦ ઇન્દ્રના આનન્દ બરાબર ૧ યૌહસ્તિનો આનન્દ, ૧૦૦ યૌહસ્તિના આનન્દ બરાબર એક પ્રજ્ઞપતિનો આનન્દ, ૧૦૦ પ્રજ્ઞપતિના આનન્દ બરાબર ૧ અક્ષરબ્રહ્મનો આનન્દ—આ પ્રમાણે અક્ષર બ્રહ્મના આનન્દની ગણના કરેલી છે. પુરુષોત્તમના આનન્દની ગણના શ્રુતિઓ કરી શકતાં નથી. આથી પણ અક્ષરબ્રહ્મ કરતાં પુરુષોત્તમની પરતા સમગ્રાય છે. ૩૪

(સાર) આ અધિકરણમાં અક્ષરબ્રહ્મ અને પૂર્ણ પુરુષોત્તમનું તારતમ્ય દર્શાવે છે. અક્ષરબ્રહ્મમાં પ્રવેશ તેનું નામ મુક્તિ. અને પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ તેનું નામ પરમમુક્તિ પ્રથમમાં જ્ઞાન સાધન છે, બીજામાં ભક્તિ છે. જ્ઞાનથી અક્ષરબ્રહ્મ સુધી પહોંચાય છે. તેથી આગળ નહિ. ભક્તિજ પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. આથી અક્ષરબ્રહ્મના ઉપાસકો સમાન્ય મુક્તિ સુધી જ પહોંચે છે, તેથી આગળ જઈ શક્તા નથી. અક્ષરબ્રહ્મની સેવનામાં પણ કેટલાકને તેમાં પ્રવેશ ફળ મળે છે. અને કેટલાકને ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ ગીતામાં કહેવામાં આવ્યું છે. ત્યાં ભગવાનની ઇચ્છા એ નિયામિકા છે. જેમ ઔપનિષદ કર્મમાં તમામ ઋત્વિજો સમર્થ છતાં ફક્ત જેની યજમાન કામના કરે છે તેની પાસે જ તાત્પર્ય નામના આજ્ઞયનો સ્પર્શ કરાવે છે. તેજ પ્રમાણે ભગવાનની ઇચ્છાથી ફક્ત અહિંયાં અને છે. બાકી અક્ષરબ્રહ્મ કરતાં પુરુષોત્તમ અધિક છે એ ભ. ગીતામાં કહ્યું છે.

(૨) વળી તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં તે બંને વચ્ચે તારતમ્ય દેખાડ્યું છે. અક્ષરબ્રહ્મ ગણિતાનંદ હોવાથી તેમને અદ્ય કહેલ છે, અને પુરુષોત્તમ અગણિત હોવાથી તેમને પરમેત્કૃષ્ટ જણાવેલ છે.

૧૨ મું અધિકરણ

સૂત્ર ૩૫—જ્ઞાનમાર્ગમાં જેમ બ્રહ્મનું પોતાના આત્મા તરીકે જ્ઞાન છે, તેમ ભક્તિ માર્ગમાં પણ ભક્તિથી પુરુષોત્તમના જ્ઞાનમાં પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન પોતાના આત્મા તરીકે હોય છે કે નહિ? આ અક્ષરના સ્મરણથી અભેદના જ્ઞાનની સ્મૃતિથી છે કે કેમ એવો સંશય થતાં પૂર્વપક્ષમાં કહે છે. બૃહદારણ્યકમાં કહેાડ તથા ઉપસ્થિતના પ્રશ્નમાં સાક્ષાત્ અપરોક્ષથી જે બ્રહ્મ સર્વાન્તર આત્મા છે એમ કહ્યું છે. આની પછીના વાક્યમાં યાજ્ઞવલ્ક્યથી “આ તારો સર્વાન્તર આત્મા છે” એવા કથનથી અન્તર્યામિ બ્રાહ્મણમાં સર્વાન્તરને પણ બીજા અન્તર શબ્દથી અન્તઃ સ્થાપકત્વના બોધનથી જીવાત્મા અન્તઃસ્થના પણ જીવને વ્યાપે છે. તેથી મને તે કાંઈ શ્રીત સાધનથી પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન થવામાં સ્વઆત્મા તેનાથી વ્યાપ્ત હોવાથી ભેદનું સ્ફુરણ થાય છે. આથી સ્વઆત્મા તરીકે જ્ઞાન ત્યાં હોય છે.

આ પૂર્વપક્ષના ઉત્તરમાં સિદ્ધાન્તી કહે છે, ભગવાને ભક્તિમાર્ગમાં સ્વીય તરીકે જેનો અંગીકાર કર્યો છે તે સ્વ આત્મા છે. તે જે પુરુષોત્તમને પોતાના આત્મા તરીકે જાણીને ભજે તો તે જ્ઞાન ભજનમાં અન્તરાયરૂપ થાય છે તેથી ભગવાન્ તેનું સંપાદન કરતા નથી. આ વાત દૃષ્ટાન્તથી જણાવે છે. તેવા ભક્તનો દેહ અલૌકિક હોવાથી જેમ તેમાં લૌકિક ભૂત ગ્રામ બાધક હોય છે તેમ આ જ્ઞાન પણ છે. આથી ત્યાં પુરુષોત્તમમાં પોતાના આત્મા તરીકેનું જ્ઞાન બાધક છે. ૩૫

સૂત્ર ૩૬—શંકા—જે પુરુષોત્તમમાં આત્મા તરીકેનું જ્ઞાન બાધક હોય તો પછી ભાગવતના ૧૧મા સ્કન્ધમાં ઉદ્ધવ વગેરે ભક્તોને અભેદ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે તે અન્યસાથે થશે તેનું કેમ?

ઉત્તર—તમારી શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. જેમ ગાયત્રીના ઉપદેશથી બ્રાહ્મણનું શરીર સંસ્કૃત થાય છે અને વૈદિક કર્મનું ઉપયોગી બને છે. તેજ પ્રમાણે અભેદજ્ઞાનના ઉપદેશથી ભક્ત સંસ્કૃત થાય છે. અર્થાત્ ભક્તિરસના અનુભવને યોગ્ય તે બને છે. અને તેટલા માટે આ અભેદજ્ઞાનનો ઉપદેશ છે. અર્થાત્ અભેદજ્ઞાનના ઉપદેશનું પ્રયોજન ભક્ત ભક્તિરસને માટે યોગ્ય બને માટે તેને સંસ્કાર આપવા માટે છે. અભેદજ્ઞાન માટે તે ઉપદેશ નથી. ભગવાન્ એ ભક્તના આત્મા છે. એવું ઠરાવવાને તે ઉપદેશ નથી. જ્ઞાન અને ભક્તો તેમનામાંથી જ્યાં સુધી લૌકિક ભાવની સર્વથા નિવૃત્ત થઈ નથી ત્યાં સુધી ફક્ત પ્રાપ્તિનો સંભવ હોતો નથી. તે નિવૃત્તિ તો જ્ઞાનથી જ બને છે. ભક્તિભાવ એ રસાત્મક હોવાથી, તેની સંયોગ અને વિપ્રયોગ એવી બે દશાઓ હોય છે. તેમાં વિપ્રયોગ પ્રલયાનલ કરતાં પણ વિશેષ કરાલ હોવાથી કદાચિત્ તે ભાવના ઉદયમાં ભક્તના વપુનું પણ તિરોધાન થઈ જાય. આવી સ્થિતિ ભક્તની ન બને તેટલા માટે તેને સંસ્કાર આપવાને માટે અભેદજ્ઞાનનો ઉપદેશ છે અર્થાત્ વિરહ સમયે પણ તે ભક્તો પોતાના દેહની સ્થિતિ ટકાવી શકે તેટલા માટે, ભગવાન્ અને ભક્તનો અભેદ છે એવા જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ ભગવાન્ તો સર્વના આત્મા છે. એટલે જીવના પણ આત્મા છે. જેમ શરીરમાં અધ્યાસવાળો પોતાના શરીરથી બીજો કાંઈ આત્મા છે. એમ માનતો નથી, તેને શરીરથી આત્મા જૂદો છે. એમ જ્ઞાનમાર્ગમાં કહેવામાં આવે છે, આથી શરીર વગેરેમાં જે તેમની મમતા હતી તે ટળી જાય છે. તેજ પ્રમાણે જે પોતાના આત્માને આત્મા જ માનીને તેમાં જ જે મમતા રાખે તો તેને માટે શ્રુતિ કહે છે કે જીવાત્મા એ આત્મા નથી પણ તેનાથી બીજો આત્મા છે, તે સધળાનો આત્મા છે. આ આત્મા અટલે પરમાત્મા. માટે પોતાના આત્મામાં સ્નેહ નહિ રાખતાં પુરુષોત્તમમાં નિરુપધિ સ્નેહ રાખવો જોઈએ. આથી જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે અભેદ જણાતો નથી પણ ભેદ સહિષ્ણુ અભેદ છે. ૩૬

સૂત્ર ૩૭—શંકા એ. આ ૨-૧૨-૨માં તથોહં સોસૌયોસૌ સોહમ્, અને તૈત્તિરીય મ. ના ૫-૧૦ અહમસ્મિ બ્રહ્માહમસ્મિ એવું કહ્યું છે. આ છેલ્લી શ્રુતિમાં બ્રહ્મ શબ્દ મધ્યમાં આવે છે, તેથી તેને પ્રથમ

“અહમ્” અને પછીના “અહમ્” એ બન્નેની સાથે લેવાનો છે. આથી જીવ અને પરમાત્મા વચ્ચેનો અભેદ સંબંધ ત્યાં દેખાડયો છે જેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં આ સંબંધ છે એવો ભક્તિભાવમાં પણ છે. કારણ કે લીલામાં આવેલા ભક્તો “હું કૃષ્ણ છું, કૃષ્ણ હું છું” એવા પ્રકારનો ભાવ અનુભવે છે. આ ભાવમાં અભેદતા છે; આનું કેમ? અર્થાત્ ભક્તિરસમાં પણ અભેદતા છે.

ઉત્તર—ના, ભક્તિભાવમાં જે “હું કૃષ્ણ છું, કૃષ્ણ હું છું” એવા પ્રકારનો વ્યતિહાર થાય છે, તે વિપ્રયોગના ઉદ્દેશમાં જેમ અશ્રુ તથા પ્રસાપ વગેરે વ્યભિચારિ ભાવો થાય છે તેમ આ વ્યતિહાર પણ અહિંયાં છે. આથી આ અભેદ જ્ઞાન તે ભક્તિનું ફલ છે એમ માનવું નહિ. વળી ઉદ્દેશ્ય વિધેય ભાવની સ્ફૂર્તિમાં અદ્વૈત જ્ઞાન હોવું નથી પણ ભાવના માત્ર છે. ભક્તોના તો વિરહમાં અખણ્ડ તદાત્મ-કતા સ્ફુરે છે જેથી તે લીલા સતત સ્ફુરે છે. ૩૭

(સાર) (૧) ભક્તિમાર્ગમાં જીવાત્માનું પુરુષોત્તમ પ્રતિ પોતાના આત્મા તરીકેનું જ્ઞાન બાધક છે. જેમ ભક્તને અસાંકિક શરીર હોવાથી ભૂત ગ્રામ ત્યાં નથી, તેમ ભક્તિમાર્ગમાં પુરુષોત્તમ પ્રતિ પોતાના આત્મા તરીકેનું પણ જ્ઞાન હોવું નથી સૂ. ૩૫

(૨) જેમ ગાયત્રીના ઉપદેશથી બ્રાહ્મણનું શરીર સંસ્કાર મેળવે છે અને તેથી વૈદિક કર્મ કરવામાં તે ઉપયોગી થાય છે તેમ જ્ઞાનના ઉપદેશથી સંસ્કૃત બનેલો ભક્ત ભક્તિ રસના અનુભવને યોગ્ય અને તેટલા માટેજ, ઉદ્ધવાદિ ભક્તોને અભેદ જ્ઞાનનો ઉપદેશ છે. સૂ. ૩૬

(૩) જેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં ‘હું બ્રહ્મ છું, બ્રહ્મ હું છું’ એમ અભેદતા છે તેમ ભક્તિભાવની વિપ્રયોગ દશામાં ભક્તને “હું કૃષ્ણ છું, કૃષ્ણ હું છું” એમ અભેદતા સ્ફુરે છે. તે વિપ્રયોગના ઉદ્દેશમાં જેમ અશ્રુપાત, પ્રસાપ વગેરે વ્યભિચારિ ભાવો છે તેના જેવો જ છે. તેથી તે મુખ્ય નથી આથી અભેદ જ્ઞાનનું ભક્તિફલ નથી. સૂ. ૩૭

અધિકરણ. ૧૩

સૂત્ર ૩૮—પાછલા અધિકરણમાં જ્ઞાનની સરખામણીએ ફલથી ભક્તિનો ઉત્કર્ષ જણાવ્યો. અહિંયાં સાધનથી તે જણાવે છે. ત્યાં પ્રથમ પ્રશ્ન થાય છે કે જે પુરુષે ભક્તિ પ્રાપ્ત કરેલી હોય તેની બાબતમાં સત્ય, શમ, દમ વગેરે ગુણોનો વિધિ છે કે નહિ. અર્થાત્ જે ભક્ત છે તેણે સત્ય બોલવું, તેણે શમ દમ વગેરે ગુણો મેળવવા વગેરે તેના વિષે કહેવું જોઈએ કે નહિ?

આ વિષે પૂર્વપક્ષમાં એમ કહે છે કે સત્યાદિ એ ફલમાં ઉપકારી છે કારણ કે તે અન્તરંગ સાધન છે તેથી જ્યારે શુદ્ધિ હોય ત્યારે જ ચિત્તમાં ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ સંભવે છે. આથી સત્યાદિની ભક્તને પણ આવશ્યકતા છે. સત્યાદિથી ચિત્તની શુદ્ધિ હોય છે, અને ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે ચિત્ત શુદ્ધિ હોય તોજ ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ બને. માટે તે ચિત્તની શુદ્ધિ માટે ભક્તને પણ સત્યાદિ આચરવાં જોઈએ.

ઉપરના પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તી આપે છે. જે ભક્ત છે તેને માટે સત્યાદિનો વિધિ નથી. કારણ કે ભક્તિનો ઉદ્દેશ્ય થતાં સત્યાદિની સિદ્ધિ થાય છે. ભક્તિજ સર્વ સાધનરૂપ છે. તે જો હોય તો ભક્તના હૃદયમાં ભગવાનનો આવિર્ભાવ થાય છે, અને તેથી સત્યાદિ જાતેજ બની આવે છે. તે માટે જૂદો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. આથી સત્યાદિનો વિધિ ભક્તને માટે નથી ૩૮

સૂત્ર ૩૯—પૂર્વ સૂત્રમાં શાસ્ત્રમાં કહેલ બધા સાધન ભક્તિરૂપ છે એમ કહે છે, આ સિદ્ધાન્તને વધારે દૃઢ બનાવવાને કહે છે કે મુક્તિમાં જે પ્રતિબંધક તરીકે તથા હેય કામાદિ કહેવાય છે તેજ ભક્તિમાર્ગમાં મુક્તિના સાધક છે.

લક્ષિત એ પ્રકારની છે. વિહિતા અને અવિહિતા. વિહિતામાં ભગવાન્ના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન હોય છે તથા નિરુપધિ સ્નેહાત્મક છે. તે સિવાયની જે કામાદિ ઉપાધિથી પ્રાપ્ત થાય છે તે અવિહિતા છે. આ બંને પ્રકારની લક્ષિત મુક્તિની સાધક છે. અર્થાત્ નિરુપધિ સ્નેહવાળી તથા ઉપાધિજન્ય લક્ષિત તે બંનેથી મુક્તિ મળે છે. કામાદિ એ જ્ઞાનમાર્ગમાં મુક્તિના પ્રતિબંધક છે પણ લક્ષિતમાર્ગમાં તો ઉલટું તેથી મુક્તિનાં તે સાધન બને છે, કારણ કે તેમનો વિષય અહિંઆં ભગવાન્ હોવાથી જ્યાં કામાદિ છે ત્યાં ભગવાન્માં ચિત્તનો પ્રવેશ થાય છે. આ રીતે પણ ભગવાન્ સાથેનો સંબંધ તેનાથી થાય છે. અને આ રીતે તે મુક્તિના સાધક છે. એટલું જ નહિ પણ લક્ષિતમાર્ગમાં ગૃહાદિ પણ અડચણ કર્તા નથી. જ્ઞાનમાર્ગમાં ગૃહત્યાગ આવશ્યક છે. જ્યારે લક્ષિતમાર્ગમાં ઘરમાં રહિને ભગવાન્ની સેવા કરવાનું કહેલું હોવાથી ઘર એ ભગવત્પ્રાપ્તિમાં અનુકૂળ છે. તેથી તેનો ત્યાગ ન હોય તો પણ મુક્તિમાં પ્રતિબંધ હોતો નથી. કારણ કે ભગવાન્ના ભક્તનું ગૃહ તે ખરી રીતે ગૃહ જ નથી, પણ ભગવદ્ગૃહજ છે. આથી લક્ષિતમાર્ગમાં કામાદિ ઉપાધિ હોય તોપણ મુક્તિમાં પ્રતિબંધ નથી. આ રીતે સાધનોની દૃષ્ટિએ આપણે વિચાર કરીએ તો પણ જ્ઞાન કરતાં લક્ષિત ચઢીઆતી છે.

(સાર) (૧) લક્ષિત સર્વ સાધનરૂપ હોવાથી, લક્ષિતનો ઉદ્ધેય થતાં સત્યાદિ આપોઆપ ભક્તમાં સિદ્ધ થાય છે, અને તેથી તેના ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે તથા ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ બને છે. આથી જ્ઞાનમાર્ગમાં સત્યાદિનો જે વિધિ છે તે લક્ષિતમાર્ગમાં નથી. ૩૮

(૨) જ્ઞાન કરતાં લક્ષિતનું શ્રેષ્ઠત્વ બીજી રીતે પણ છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં કામાદિ મુક્તિના પ્રતિબંધક છે તથા ગૃહ ત્યાગ આવશ્યક છે. લક્ષિતમાર્ગમાં તો તેથી ઉલટું છે. અર્થાત્ કામાદિ તથા ગૃહનો અત્યાગ એ મુક્તિના સાધક બને છે. ૩૯

૧૪મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૪૦—ગયા અધિકરણમાં સાત્વિકોને માટે જ્ઞાનની સરખામણીએ લક્ષિતનો ઉત્કર્ષ દેખાડ્યો. હવે રાજસોને માટે કર્મની સરખામણીએ લક્ષિતનો ઉત્કર્ષ દેખાડે છે. સાં નિત્ય વર્ણાશ્રમ ધર્મો તથા પરિચર્યાદિ ભગવદ્ધર્મોની એકકાલે પ્રાપ્તિ હોય તો ઉભયનું અનુદાન અસંભવિત હોવાથી તેમાંથી એકનો બાધ થવો જોઈએ અર્થાત્ કાંતો વર્ણાશ્રમ ધર્મો છોડી દેવા અગર ભગવદ્ધર્મો છોડી દેવા. અહિંઆં સંશય એ છે કે આ બેમાંથી કોનો ત્યાગ કરવો ?

અહિંઆં પૂર્વપક્ષી કહે છે કે વર્ણાશ્રમ કર્મો માટે એવા પ્રકારનો નિયમ છે કે જે કાળે તેમને કરવાં જોઈએ તે કાળે તે અવશ્ય કરવાંજ જોઈએ અને જે તે પ્રમાણે ન કરવામાં આવે તો તેથી પ્રત્યવાય—વિઘ્ન આવી પડવાનો સંભવ છે. ભગવદ્ધર્મો માટે એવો નિયમ નથી. તે અમુક સમયે ન કરવામાં આવે તો તેથી બાધ નડતો નથી. બીજા સમયે પણ તે કરી શકાય છે, આથી તે અવશ્ય નથી. માટે વર્ણાશ્રમ ધર્મોનીજ પ્રાપ્તિ આવા પ્રસંગે હોય છે. કારણ કે તે મુખ્ય છે.

આનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તી આપતાં કહે છે કે ભગવદ્ધર્મોનો આદર સર્વત્ર કહેલો હોવાથી તેનો લોપ કરવો જોઈએ નહિ. શ્લોક ૪-૮માં આ પ્રમાણે શ્રુતિ છે ઓમિતિ પ્રતિપદ્યત એતદ્વે યજુસ્સૂર્યો વિદ્યાં શ્ચિતિ એષા વાગેતત્ત્વરમમક્ષરમ્, તદેતદ્વાચમ્યુક્તમ્, ઋચોડક્ષરં પરમે વ્યોમન્યસ્મિન્દેવા બધિવિશ્વે નિષેદુઃ યસ્તન્ન વેદ કિમૃચા કરિષ્યતિ ય દ્વિત્વિદુસ્ત દ્વિમે સમાસત. અહિંઆં કહે છે કે જે વસ્તુતઃ પરમ વ્યોમાત્મક અક્ષર—બ્રહ્મ ઓંકારમાં આવેલ લોક વેદ પ્રસિદ્ધ પરબ્રહ્મને જાણતો નથી તેને ઋચા શું કરશે ? અર્થાત્ જ્યાં સુધી બ્રહ્મનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી વેદનું ગમે તેટલું અધ્યયન કર્યું હોય તો તે નિષ્ફળ જાય છે. પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન ભ. ગી. ૧૮-૫૫ પ્રમાણે લક્ષિતથીજ થાય છે. માટે પરબ્રહ્મના સ્વરૂપનું જ્ઞાન

લક્ષિતીજ છે માટે જે પુરુષોત્તમના જાણનાર ભક્તો છે તેમનુંજ વેદનું અધ્યયન વગેરે ફલનું આપનાર હોય છે અન્યનું નહિ. માટે ભા. ૩-૬-૧૦માં પણ કહે છે કે મોટા મોટા ઋષિઓ પણ જો ભગવાનથી વિમુખ હોય તો તેમને આ સંસારમાં ફરવું પડે છે. આથી જેઓ પરબ્રહ્મને જાણે છે તે ભક્તો સર્વની સરખામણીએ ભગવાનની નિકટ શ્રીગોકુલવૈકુણ્ઠાદિમાં જાય છે, વળી ઋ. ૨-૨૨૬માં પણ તમુ સ્તોતારઃ પૂર્વ્ય યથાવિદઃ કૃતસ્ય ગર્ભ જનુષા પિષર્તન । આસ્ય જાનન્તો નામ ચિદ્વિવિક્તન મહર્ત્તં વિષ્ણો મુમતિ મજામહે. આ ઋચાથી પણ અન્ય ધર્મોની સરખામણીએ ભગવદ્ધર્મોનીજ ભક્તોએ આદર કરવો જોઈએ. તેથી કોઈ પણ રીતે તેમના અંતોષ કરવો નહિ. અર્થાત્ જ્યારે વર્ણશ્રમ ધર્મો તથા ભગવદ્ધર્મો બન્ને એકી સાથે અથડાય, અને તે સમયે જેમાંથી એકનીજ પસંદગી કરવાની હોય તો વર્ણશ્રમ ધર્મોને જતા કરવા. તેમને વળગી રહેવાની જરૂર નથી; પણ ભગવદ્ધર્મોનુંજ પાલન કરવું આથી ભગવદ્ધર્મોનીજ મુખ્યતા છે, વર્ણશ્રમ ધર્મોની નહિ. ૪૦

સુત્ર ૪૧. શંકા—જે એ પ્રમાણે શ્રુતિનું તાત્પર્ય હોયતો ઉપનયનાદિની માફક ભક્તિ તથા તેનાથી જન્યજ્ઞાનની આવશ્યકતા હોવાથી, તે કર્મમાં ઉપયોગિ બનશે. પણ તે પ્રમાણે છે તેથી કર્મનું જ પ્રાધાન્ય યુક્ત નથી, તેમ ભક્તિ તથા તેનાથી જન્ય જ્ઞાનનું પણ પ્રાધાન્ય નથી. આવી શંકામાં તેના આદરના બોધક શ્રુતિનું તાત્પર્ય કહે છે.

ભક્તિ તથા કર્મ એ બન્ને એક સાથે કરવાનાં પ્રાપ્ત થાય તો તેમાંથી કોનો સ્વીકાર કરવો અને કોનો નહિ તેનો આધાર તેમના બલ તથા અબલ ઉપર આધાર રાખે છે. અર્થાત્ તેમાંથી જે વધારે બલવાન હોય તેમનો સ્વીકાર કરવો અને જે બલવાન ન હોય તેમનો નહિ. આ વિચાર પ્રમાણે, કર્મ તો ફક્ત જ્ઞાનની જાણના પૂરતાંજ ઉપયોગી બને છે, અને પછી તેમનું બલ, ઉપક્ષીણ પામે છે એમ કહેવામાં આવે છે. કેટલાકો એમ કહે છે કે જ્ઞાનમાં પણ પરાક્ષ રીતે કર્મ ઉપયોગી છે. આ બન્ને મતો પ્રમાણે કોનો જાણના સુધી અગર જ્ઞાન સુધી કર્મનું બળ પહોંચે છે. તેની આગળ નહિ. અર્થાત્ ભક્તિ આગળ કર્મ નબળું છે. માટે કર્મની સરખામણીએ ભક્તિ ચઢીઆતી હોવાથી, તેનો (ભક્તિનો) જ સ્વીકાર કરવો અન્યનો નહિ. ૪૧

(સાર) વર્ણશ્રમ ધર્મ અને ભગવદ્ધર્મો એ બન્નેને એકી સાથે લાગાં કરવાનો સમય આવે અને તે સમયે જેમાંથી કોને સ્વીકારવાં એમ જ્યારે બને ત્યારે ભગવદ્ધર્મો મુખ્ય હોવાથી તેમનો જ સ્વીકાર કરવો વર્ણશ્રમનો નહિ. તેમજ કર્મની સરખામણીએ ભક્તિ ચઢીઆતી હોવાથી ભગવદ્ધર્મો જ કરવા જોઈએ.

૧૫મું અધિકરણ.

સુત્ર ૪૨—અહિંઆં પ્રશ્ન એ વિચારાય છે કે ભગવાનને જે જાણે છે તેને કર્મ કરવાનાં કે નહિ? પૂર્વપક્ષી આ વિષે કહે છે કે કર્મ તે સ્વતઃ પુરુષાર્થ રૂપ નહિ હોવાથી, મુખ્ય નથી. તેથી જેમ પરમહંસને કર્મ કરવાનાં હોતાં નથી તેમ ભક્તોને પણ નજ હોય. તે કર્મોનું કરવાનું તેમને કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી. માટે કર્મની આવશ્યકતા નથી.

આના ઉત્તરમાં સિદ્ધાંતી આ પ્રમાણે નિર્ણય આપે છે. પ્રશ્ન એ છે કે ભક્તને માટે કર્મ કરવાની જરૂર છે કે નહિ? પણ ભક્ત એ પ્રકારના હોય છે,—પુષ્ટિભક્ત અને (૨) મર્યાદાભક્ત ભક્તિમાર્ગમાં વરણ એજ મૂલકારણ છે. અર્થાત્ કર્મ કરવામાં ભગવાનની ઇચ્છા એજ કારણ છે. વસ્તુતઃ તો આ બન્ને પ્રકારના ભક્તોને કર્મ કરવાનાં હોતાં જ નથી તેથી તૈ. ૨-૪માં કહે છે કે “ જે બ્રહ્મના આનન્દને જાણે તે કશાથી ડરતો નથી ” તૈ. ૨-૬માં કહે છે કે ભક્ત કદી પણ એમ

વિચારતો નથી કે “ મે શું સાડું કર્મ કર્યું અને શું પાપ કર્યું.” આ પ્રકારે તેમના કર્મનો નિષેધ છે. છતાં અમ્બરીષ ઉદ્ધવ પાણ્ડવ વગેરેને કર્મ કરવાં પડેલાં તો આ વિષેનો નિર્ણય એટલો જ છે કે જે કંઈ કર્મ તેઓ કરે છે. તે ભગવાનની ઇચ્છાથી જ કરે છે. ભગવાનની ઇચ્છા જો કર્મ કરાવવાની હોય તો ભક્તને પોતે તેવી પ્રેરણા કરે છે, અને તે પ્રેરણા થતાં તેઓ કર્મ કરે છે. ભગવાનની તેવી ઇચ્છા છે કે નહિ તેની સ્ફૂર્તિ તેમને આપોઆપ થાય છે. તો જેમને તે ઇચ્છાનું જ્ઞાન થાય તેમણે તે કર્મ કરવાં અને જેને ન થાય તેમણે તે કર્મ નહિ કરવાં. અર્થાત્ એક તો જેમને ભગવાનની ઇચ્છાનું જ્ઞાન હોય તેવા ભક્તોએજ કર્મ કરવાં, તેમજ જેમને કર્મ કરવાં કે નહિ તે વિષેનો સંશય હોય તો તેમણે પણ તે કરવાં. તો અહિંમાં શંકા થાય કે ભક્તને કર્મ કરવાની જરૂર તો છે નહિ. છતાં તેમને કરવાનું પ્રયોજન શું? તેથી તેમને શું ફલ મળવાનું? આનો ઉત્તર એ છે કે જેઓ ભગવાનની ઇચ્છાના જ્ઞાન પૂર્વક કર્મ કરે છે, તેઓ કોઈ ફળ મેળવવાને કર્મ કરતા નથી પણ વેદની મર્યાદાનું રક્ષણ કરવા તથા લોક સંગ્રહને માટે કરે છે, અર્થાત્ તે કર્મ ઇશ્વરની ઇચ્છાથી થતું હોવાથી ઇશ્વરકૃત કર્મનું જે ફલ હોય છે તેજ ફલ છે. ભ. ગી. માં શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે પોતાને જો કે કર્મ કરવાનું નથી છતાં પણ તે કરે છે. તેનું કારણ લોકસંગ્રહને માટે છે. વળી બીજું કારણ એ છે કે લોકમાં મોટાઓ જે કર્મ કરે છે તેનું અનુકરણ બીજાઓ કરે છે. આથી જો ભગવાન કર્મ ન કરે તો લોકપણુ કરે નહિ આ દૃષ્ટિએ લોકસંગ્રહની ખાતર ભક્તને પણ કર્મ હોય છે. ભ. ગી, ૩-૨૫ માં અવિદ્યાન અને વિદ્યાન એ બેનાં કર્મોની વાત કહી છે. અવિદ્યાન કર્મમાં આસક્તિ પૂર્વક કરે છે. વિદ્યાન આસક્તિ રહિત તે કર્મ કરે છે. તેમાં અવિદ્યાન જે કર્મ કરે છે, તે કાળસંગ્રાહીથી જનિત ચિત્તના માલિન્યથી ભગવત્સંનિધિમાં જે પ્રતિબંધ નડે તે દૂર કરવાને માટે કરે છે. અને વિદ્યાન લોક-સંગ્રહને માટે કરે છે.

આ સૂત્રમાં તદ્દયે: શબ્દ છે તેનો એક અર્થ તત્ત્વ એટલે ભગવાનની ઇચ્છા અને દૃષ્ટિ એટલે જ્ઞાન જેનામાં છે- અર્થાત્ ભગવાનની ઇચ્છાના જ્ઞાનવાળાએ કર્મ કેવી રીતે કરવું, તે વિષે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું છે. ત્યાં એમ જણાવ્યું છે કે ભગવદ્દિચ્છાના જ્ઞાનવાળા ભક્તે લોકસંગ્રહ માટે કર્મ કરવાં અને તે મિત્રાવનાએ પોતાના પ્રતિબંધ દૂર કરવાને કરવાં. હવે બીજી રીતે તેનો અર્થ કરવામાં આવે છે. આ અર્થ પ્રમાણે “તત્” એટલે ધર્મ અને દૃષ્ટિ એટલે દૃષ્ટિ એટલે ધર્મ ભગવાનમાં જ (ધર્મમાં પણ નહિ) જેની દૃષ્ટિ છે એવા ભક્તે કર્મ કરવાં કે નહિ. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે એવા ભક્તનું ધ્યેય પ્રભુનો સંગમ હોય છે. આથી તે સંગમ માટે તેનો નિર્ધાર છે. જેનું ધ્યેય આ પ્રમાણે નથી તેને માટે તેના નિર્ધારનો નિયમ નથી. આથી ફલ પ્રાપ્તિ પહેલાંની અવસ્થા અહિંમાં કહેવામાં આવી છે. અર્થાત્ પ્રભુનો સંગમ જેને થયો છે તેને કર્મ કરવાનાં નથી. પણ જેને તે સંગમ નથી થયો તેમાંના જેમનું ધ્યેય સંગમ છે તેમને માટે તે કર્મનો નિર્ધાર છે. વસ્તુતઃ ભક્તનું જે ફલ છે તે અનિર્વાચનીય છે. ફક્ત અનુભવથી જ તે વેદ છે. અને મોક્ષસુધીનું જે ફલ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તેનાથી પણ તે ભિન્ન છે. અત્યંત ધર્મો સાધન રૂપ છે. જ્યાં ફલ જ સાધન ત્યાં તે ફલની અનિર્વાચ્યતા યુક્ત જ એમ કહેવાને ‘હિ’ શબ્દ સૂત્રમાં યોજ્યા છે. આ સૂત્ર પ્રાસંગિક છે એમ અણુભાષ્યકાર કહે છે.

(સાર) ભગવદ્ ભક્તોને કર્મ કરવાની જરૂર છે કે નહિ? કેટલાક અમ્બરીષ, ઉદ્ધવ, પાણ્ડવાદિએ કર્મ કર્યા હતાં, જ્યારે શુક તથા ભરત મુનિએ કર્યા નહોતાં તો આ વિષેનો નિર્ણય શો? આ માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે બે પ્રકારના પુષ્ટિ અને મર્યાદા ભક્તોને વસ્તુતઃ કરવાનાં નથી. પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી તેમને કર્મ કરવાં પડે છે. આ કર્મ લોક સંગ્રહને માટે છે. આથી જેમને ભગવાનની ઇચ્છાનું જ્ઞાન છે તેમણે, તથા કર્મ કરવાં કે નહિ એવો સંશય હોય તેમણે કર્મ કરવાં, પણ તે લોક

સંપ્રદ માટેજ. વેદ મર્યાદાનું રક્ષણ કરવાને માટેજ. તે સિવાયના બીજાઓને કામાદિગ્નિત ચિત્તના માલિન્યથી ભગવાનની સંનિધિમાં જે પ્રતિબંધ હોય તે દૂર કરવાને કરવાનાં છે. ૪૨

૧૬મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૪૩—આ પ્રમાણે રાજસ ભક્તોની કર્મમાં આસક્તિ દૂર કરવાને એ અધિકરણો યોજ્યાં. હવે મુખ્ય ભક્તિનો ઉત્કર્ષ જણાવવાને તેને માટે અભિજ્ઞાપાની ઉત્પત્તિ માટે ભક્તિનું ક્ષણ દેખાડે છે. મુખ્ય ભક્તિ એ સર્વાત્મક ભાવરૂપ છે તો તે વિદિત કર્મ, જ્ઞાન તથા ભક્તિથી થાય છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવામાં આવે છે. ભા. ૧૧-૧૨-૧૫માં કહે છે કે જે સર્વાત્મ ભાવથી ભગવાનને શરણે જાય છે તેને કોઈથી ભય હોતો નથી. આથી ઉદ્ધવને પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ નોદના, પ્રતિનોદના, શ્રીતત્ત્વ શ્રુત તે બધું ત્યજી દહને ભગવાનનેજ શરણે જવાનું કહેવામાં આવે છે. આ સર્વાત્મભાવનું ક્ષણ “અકુતોભય” (કોઈથી પણ ભયનો અભાવ) છે. આ મોક્ષરૂપ છે. આથી સર્વાત્મભાવ એ સાધનરૂપ હોવાથી પ્રયત્નથી સાધ્ય છે, એમ કોઈ કહે તો તેનું નિવારણ કરવાને સિદ્ધાન્તી આ સૂત્ર યોજે છે. અહિં કહે છે કે ઉદ્ધવને ભગવાન સર્વાત્મભાવરૂપ શરણે ગતિનો જે બોધ કરે છે તે તેમના ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન થઈને કરે છે. જેમ કોઈ માણસ ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન થઈને તેને વરદાન આપવામાં આવે તેવી રીતે પ્રસન્નતાથી આ સર્વાત્મભાવનો તેમને બોધ કર્યો છે. આ ઉપદેશને ત્યાં ‘પરમ ગુણ’ ‘સુગોપ્ય’ જણાવ્યો છે. છતાં ઉદ્ધવને શા માટે કહ્યો? તેનું કારણ પણ ત્યાં આપે છે કે તે ભગવાનના ‘ભૂત્ય’ ‘સખા’ ‘સુહૃદ્’ હતા તેથી આથી તે પરમ ગુણ શ્રવણ કરવાનો તેમને અધિકાર હતો. સખા અથવા સુહૃદને વગર પૂછે પણ કેટલીક વખત ગુપ્ત વાત કહેવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે ઉદ્ધવને આ ઉપદેશ અહિંઆં કર્યો છે આ ઉપદેશનું તારતમ્ય ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વનો ત્યાગ કરીને સર્વાત્મક ભાવથી ભગવાનને શરણે જવું એમજ ત્યાં જણાવે છે. આવી રીતે જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે ઉત્તમ પ્રકારનો હોવાથી સર્વાત્મભાવરૂપી ભક્તિ એ ઉત્તમ પ્રકારની છે તેથી તે વિદિત સાધનોથી સાધ્ય નથી. ૪૩

(સાર) જેમ પ્રસન્ન થઈને કોઈને ઉત્તમ પ્રકારના વરનું દાન આપે છે તેવી રીતે ભગવાને ઉદ્ધવ ઉપર પ્રસન્ન થઈને ભા. ૧૧-૧૨-૧૪-૧૫માં કહ્યા પ્રમાણે પરમ ગુણ અને સુગોપ્ય એવા સર્વાત્મભાવનો ઉપદેશ આપ્યો છે, આથી તે કોઈ પણ સાધનથી સાધ્ય નથી.

૧૭ મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૪૪—પાછલા અધિકરણમાં સર્વાત્મભાવરૂપ પરમકાષાપન્ન મુખ્ય ભક્તિ દ્વિત વરણથીજ લખ્ય છે એમ સ્થાપન કર્યું. વરણ શ્રુતિમાં તો પરમાત્માની વરણથી પ્રાપ્યતા કહેવાય છે, પણ સર્વાત્મભાવ તથા તે પરમકાષાપન્ન ભક્તિ વરણથી લખ્ય છે એમ શા માટે કહે છે? આ શંકાનું સમાધાન કરવાને સર્વાત્મભાવની પ્રાપ્તિ પણ વરણથીજ મળે છે, તે દૃઢ કરવાને તથા તેના સ્વરૂપનું પણ શ્રુતિથી વિવેચન કરવું જોઈએ. તે માટે આનો વિચાર અહિંઆં કરવામાં આવે છે.

આ સંબંધમાં એક શંકા અહિંઆં છે. કાલ, અદૃષ્ટ વગેરે રૂપે જે પ્રતિબંધકો છે તે હોય તો પણ વરણનું કાર્ય અને છે કે તેમની નિવૃત્તિ થાય ત્યારે? અર્થાત્ ભગવાનનું વરણ જે થાય છે તે કાલાદિ પ્રતિબંધો હોવા છતાં પણ અને કે તે દૂર થાય ત્યારે? બીજી રીતે કહીએ તો પ્રશ્ન એ છે કે વરણ કાર્યમાં કાલાદિનો પ્રતિબંધ હોય છે કે નહિ.

અહિંઆં પૂર્વપક્ષી એમ જણાવે છે કે પ્રતિબંધકતાના અભાવની હેતુતા સર્વત્ર જોવામાં આવે છે તેથી પૂર્વ અધિકરણમાં વરદાનનું દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું હતું તો પણ તપ વગેરેથી તાપ હોય

તોજ વરદાન પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ વરદાનનું દૃષ્ટાન્ત પ્રથમ આપ્યું, પણ વરદાન ક્યારે મળે છે ? તે દરેકને એમને એમ મળતું નથી. વરદાન પ્રાપ્ત કરનારને પણ તેનો અધિકાર હોવો જોઈએ ? આથી તપઃ વગેરે આચરણથી જે દેવ પાસેથી પોતે વર મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તેણે તે દેવને પ્રસન્ન કરવા જોઈએ. જ્યારે તે દેવ તેના તપથી પ્રસન્ન થાય છે. ત્યારે જ તેને વરદાન આપે છે, એમને એમ નહિ. આથી તપ આદિથી દેવને પ્રસન્ન કરવામાં જે ઠારણા પ્રતિબંધરૂપ હોય તે પ્રથમ દૂર થવાં જોઈએ. જ્યાં સુધી તે દૂર થાય નહિ ત્યાં સુધી વરદાન માટેની યોગ્યતા મળતી નથી. માટે કાલાદિ પ્રતિબંધોની નિવૃત્તિ ભગવદ્વરણ માટે આવશ્યક છે. અર્થાત્ પહેલાં પ્રતિબંધો દૂર થાય ત્યાર પછીજ ભગવદ્વરણની યોગ્યતા થાય છે. આનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તી આ પ્રમાણે આપે છે. વરણ હમેશાં સર્વ કરતાં બલવત્તર છે. આથી પ્રતિબંધકો હોય તો પણ તે પ્રતિબંધકોનું ઉપમર્દન થઈ જાય છે અને વરણ કાર્ય બને છે. માટે પ્રતિબંધકો ભલે હોય. તેવા ભક્તને બિઠ્ઠલ બાધા કરી શકતા નથી. ભગવાનનું વરણ થતાં તે બળીને ભરમીભૂત થઈ જાય છે. આમ થવાનું કારણ શું ? કારણ એ કે વરણનું લિંગ કહેતાં સર્વાત્મ ભાવ તે સર્વથી અધિક છે તેથી. તેમજ વળી છાંદોગ્યના નવમા પ્રપાઠકમાં સનત્કુમાર અને નારદના સંવાદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નારદ સનત્કુમાર પાસે જાય છે અને વિનંતિ કરે છે કે “હે ભગવન્ ! મને ઉપદેશ આપો” એમ કહીને પછી તે સનત્કુમાર પાસે બેસે છે. પણ સનત્કુમારે વિચાર કર્યો કે જ્યાં સુધી નારદના ઉપદેશનો અધિકાર જાણવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેમને ઉપદેશ આપી ન શકાય, માટે તે અધિકાર જાણવાને માટે નારદને સનત્કુમાર પૂછે છે “હે નારદ, તમે મારી પાસે ઉપદેશ શ્રવણ માટે આવ્યા છો, પણ તમે જે જાણતા હો તે તમે મને કહો, પછીથી મારે જે ઉપદેશ તમને આપવાનો છે તે હું આપીશ. આમ સનત્કુમારે નારદને કહ્યું ત્યારે નારદજીએ ઋગ્વેદાદિ અપરા વિદ્યા જે જાણતા હતા તે બધી કહી બતલાવી. અને પછી કહે છે “હે ભગવન્, હું તો માત્ર મંત્ર જાણું છું, પણ આત્માને જાણતો નથી અને મેં સાંભળ્યું છે કે આપના જેવાની પાસેથી આત્માનો જાણનાર શોકને તરી જાય છે. માટે શોકને તરી જવાને આપની પાસે હું આવ્યો છું ? આ પ્રમાણે પોતાના અભિપ્રાયનું નિવેદન કર્યું તથા સનત્કુમારે ઉપદેશ આપવાને માટે નામનો ઉપદેશ કર્યો, અને જણાવ્યું કે નામનું બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસન કરવામાં આવે તો તેને ફક્ત મળે છે. પણ નારદને તેથી મંતોષ ન થયો એટલે ફરીથી પ્રશ્ન કર્યો. ત્યારે વાણી વિષેનો ઉપદેશ આપ્યો. પછી આ રીતે એક પછી એક મન, સંકલ્પ, ચિત્ત, ધ્યાન વિજ્ઞાન, બલ, અન્ન, જલ, તેજ, આકાશ, રમર તથા આશા વિષેનો ઉપદેશ કરીને તેમની બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના કરવાનું ફક્ત જણાવ્યું. પછી પ્રાણનું આધિક્ય છે એમ જણાવીને તેનો ઉપદેશ કર્યો. પછીથી આનાથી વિશેષ અધિકાર નારદનો છે કે નહિ એ જાણવાને તે પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છે અર્થાત્ જે નારદને આનાથી વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થશે તો તે વિષેનો પ્રશ્ન કરશે, અને જે પ્રશ્ન ન કરે તો એમ સમજવું કે તેને વધારે જાણવાની ઇચ્છા નથી. એમ સમજીને પ્રાણનું આધિક્ય દેખાડે છે. પ્રાણજ સર્વરૂપ છે એમ જણાવે છે. પણ નારદજી આટલાથી અટક્યા નહિ. તેમને વિશેષ જ્ઞાસા થયેલી હોવાથી, સનત્કુમાર બ્રહ્મને સત્ય તરીકે જણાવે છે, પછી તેને વિજ્ઞાનરૂપ, મતિરૂપ, શ્રદ્ધારૂપ, નિષ્ઠારૂપ, કૃતિરૂપ અને સુખરૂપ (આનંદ) રૂપે કહે છે. એ આનંદરૂપને ત્યાં ભૂમા કહે છે. પછીથી તે ભૂમાનું લક્ષણ આપીને તેની સર્વત્ર પૂર્ણતા તથા તેને જાણનારને પ્રાપ્ત થતું ફક્ત જણાવે છે. આ ભૂમાના વર્ણનમાં તેને સર્વથી અધિક કહે છે. તે માટે પ્રથમ કહે છે કે, જે ભૂમા છે તે સુખ છે. અલ્પમાં સુખ નથી. ભૂમાજ સુખ છે. માટે ભૂમાનુંજ વિશેષ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ ? પછી તે ભૂમાના સ્વરૂપ માટે કહે છે. ભૂમા તેજ છે કે જ્યાં બીજું કંઈ પણ તે જોતો નથી અન્ય કંઈ શ્રવણ કરતો નથી, અન્ય કંઈ જાણતો નથી. પછી નારદ પ્રશ્ન કરે છે કે આવું ભૂમા શામાં પ્રતિષ્ઠિત છે ? ત્યારે તેના ઉત્તરમાં સનત્કુમાર કહે છે કે તેના મહિમામાં તે પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. પછી ભૂમાનો મહિમા જણાવે

વતાં કહે છે કે તે મહિમા દુનિઆના તમામ પદાર્થોથી પર છે. તે મહિમા, નીચે, ઉપર, ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ એમ તમામ સ્થળે છે અને કહે છે કે જેને તમામ દિશાઓમાં ભૂમા છે એવું જ્ઞાન થાય અને તે જ્ઞાન પછી અહંકારના આદેશથી ભૂમાથી અભિન્ન સ્વનું જ્ઞાન અને પછી ભૂમાની સાથે આત્માની અભિન્નતાનું જ્ઞાન થાય છે તે પુરુષજ મહિમા છે, અને તેમાં ભૂમા પ્રતિષ્ઠિત બને છે. પછી કહે છે કે આ પ્રમાણે ભૂમાના મહિમાને જ્ઞેનાર, તથા માનનાર, તેમજ જાણનાર આત્માની સાથે રતિ કરે છે, આત્માની સાથે ક્રીડા કરે છે, આત્માની સાથે મિથુન કરે છે, આત્માનો આનન્દ તે અનુભવે છે તે સ્વરાદ્ર થાય છે. અને તમામ લોકોમાં તેનો કામચાર પણ તે અનુભવે છે. આથી ઉપર કહેલા પ્રકારથી ભૂમાનું દર્શન કરનાર કહેલી રતિ વગેરે વાળો બને છે. આથી આ ધર્મો ત્યાં ભૂમાની પ્રતિષ્ઠાને જાણાવે છે. માટે આ લક્ષણોથી ભૂમાના મહિમારૂપ પુરુષને જાણવો જોઈએ આ ભૂમાના મહિમાનું સ્વરૂપ આગળ સૂ. ૫૦માં કહેવામાં આવશે. અહિંઆં એ સમજવાનું છે કે ભૂમાના મહિમારૂપ જે પુરુષને કહ્યો, તેની જે સ્ફૂર્તિ થાય છે તે અખણ્ડ પ્રજ્ઞાજ્ઞાન રૂપ નથી, પણ અખણ્ડ તદ્રૂપતા છે અહિંઆં વામદેવને જેમ અખણ્ડ પ્રજ્ઞાજ્ઞાનની સ્ફૂર્તિ થાય છે તેવા પ્રકરણની નથી. આથી જ્ઞાની કરતાં પણ આ પુરુષ (ભક્ત) અધિક છે. તેમ દ્વરવિદ્યામાં જેમ કામાદિનું કથન કર્યું છે તે અહિંઆં નથી. માટે દ્વરવિદ્યાના ઉપાસકોથી પણ આ વિલક્ષણ છે, તેમ મારા સુખની પણ તેને ઇચ્છા નથી તેથી લોકથી પણ આ વિલક્ષણ છે અર્થાત્ સત્ય જ્ઞાન વગેરેનાં કારણરૂપ કૃતિ વગેરેના જનક ભૂમાત્મક સુખના લાભ વાળો તેને કહ્યો તેથી પ્રથમ તે ભૂમાના લાભવાળો છે. આથી જેણે ભગવાનનું દર્શન કર્યું છે, તેમનું શ્રવણ કર્યું છે અને તે વિષે વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે એવો પરમ ભક્ત છે. આથી તેને અન્યનું દર્શન નથી. આના વિરહભાવમાં પ્રપંચનું વિસ્મરણ કરાવનાર પરમ આસક્તિરૂપ અતિ વિગાઢભાવથી સર્વત્ર સ્વ આસક્તિના વિષય ભગવત્સ્વરૂપની સ્ફૂર્તિવાળો તે હોય છે. આથી તે માટેની તેની રતિ પણ છે. તેથી તેમના સ્વરૂપનું તેને ફક્ત મળે છે. માટે ભૂમાના મહિમારૂપ તેની જે સ્ફૂર્તિ છે તે તો રસરૂપ ભગવાનને ભજનારની કહેલી રીતિવાળા વિગાઢ ભાવરૂપ સર્વાત્મભાવના વ્યભિચારી ભાવરૂપજ છે, અન્ય પ્રકારની નહિ. આથી વરણથીજ ભૂમા પ્રતિષ્ઠિત છે. આથી વળી સ્ફૂર્તિથી અનુગ્રહ-વરણના સિંગરૂપ સર્વાત્મભાવજ સર્વથી અધિક છે. અહિંઆં શંકા થાય કે આ પ્રકરણમાં અહંકારાદેશને જાણાવેલ છે પણ તે તો જ્ઞાનમાર્ગીયની સ્ફૂર્તિની તુલ્ય હોવાથી તેનાથી આના પ્રતિબંધનો સંભવ રહે. તો આનો ઉત્તર આપવાને માટે સૂત્રમાં તદ્દપિ શબ્દથી જાણાવે છે અર્થાત્ જાણાવે છે કે સૂ. ૩૫માં આ શંકાનું નિવારણ કરવામાં આવ્યું છે, આથી તેવા પ્રકારનો પ્રતિબંધ સર્વાત્મભાવમાં હોતો નથી. કારણ કે મુખ્ય ભક્તમાં જ્ઞાનમાર્ગીય સ્ફૂર્તિ ભક્તિના અંગ તરીકે હોય છે, મુખ્ય રીતે નહિ, આથી તેવી સ્ફૂર્તિથી આને પ્રતિબંધ હોતો નથી. ૪૪

સૂત્ર ૪૫ —હવે સૂ. ૪૫ તથા સૂ. ૪૬માં શંકા કરે છે, પ્રથમ સૂ. ૪૫માં કહે છે કે તમે છાંદોગ્યના નવમા પ્રપાઠકમાં આવેલા નારદ અને સનતકુમારના સંવાદમાંથી એમ કહ્યું કે વરણનું સિંગ કહેતાં સર્વાત્મભાવ અધિક છે તે બરાબર નથી. કારણ કે અહિંઆં તો આની પહેલાંના પ્રપાઠકમાં સ્વેતકેતુનું ઉપાખ્યાન આવે છે. ત્યાં આત્માની સાથે સર્વનો અભેદ કહેવામાં આવેલ છે. આ અભેદ નવ વખત જાણાવ્યો છે. ત્યાંનો જ વિકલ્પ અન્ય પ્રકારથી નારદ અને સનતકુમારના સંવાદમાં જાણાવેલ છે. તમે પૂછશો કે શાથી ? તો તેનું કારણ અમે આપીશું જે તમે પ્રકરણ બરાબર જોશો તો આ બાબતનો નિર્ણય તમને એકદમ થશે. આ પ્રકરણનો ઉદ્દેશ આત્મવિદ્યા છે તેથી જ નારદ સનતકુમારને કહે છે કે હું મંત્રને જાણું છું. પણ “આત્માને જાણતો નથી.” આથી સ્પષ્ટ છે કે આત્મા વિષે જાણવાને માટેજ નારદ ત્યાં આવેલ છે. માટે સનતકુમાર જે કંઈ નારદને કહી બતાવે છે, તે આત્મા વિષે જ છે. જેમ તેની પહેલાંનું પ્રપાઠક ‘આત્મવિદ્યા’ માટે હતું તેમ આ પ્રકરણ પણ આત્મવિદ્યાનું જ છે.

આ પ્રકરણની પહેલાં એટલે શ્વેતકેતુ ઉપાખ્યાનમાં અભેદતા જણાવી છે, અને તેની તેજ અહિંમાં ચાલુ રાખી છે. જેમ પૂજના પ્રકરણમાં બાહ્યપૂજા અને આન્તર પૂજા એવા બે પ્રકારે હોય છે. તેમાં જે બાહ્ય છે તે ક્રિયા રૂપ છે, અને આન્તર તે ધ્યાન રૂપ છે. આ બન્ને પૂજના પ્રકારે હોવાથી તે એક બીજાથી જૂદી નથી. તેજ પ્રમાણે શ્વેતકેતુ-ઉપાખ્યાન અને સનતકુમાર નારદ સંવાદ આ બન્નેમાં પ્રકરણની સંગતિ આત્મા પરત્વે હોવાથી ત્યાં કોઈભેદ નથી. અર્થાત્ બન્નેમાં આત્માની અભેદતાનું જ કથન છે, સર્વાત્મભાવનું જ નહિ ૪૫.

વળી આ સિવાય બીજો પણ હેતુ છે. આની પહેલાંના પ્રપાઠકમાં નામરૂપાત્મક જગતને સર્વ કહેલ છે. બ્રહ્મનો અભેદ પણ ‘एतद्वैतमयम्’માં કહેલ છે. આ રીતે આ પ્રપાઠકમાં નારદે કહેલી ઋગ્વેદ વગેરે વિદ્યાનો અનુવાદ કરીને નામાત્મકની બ્રહ્મતાનો ત્યાં અતિદેશ કરે છે. તેજ પ્રમાણે વાક મન, વગેરે રૂપાત્મક જગતનો પણ તે તે શબ્દથી અનુવાદ કરીને ત્યાં તે તે રૂપે બ્રહ્મત્વનો અતિદેશ કરે છે. આથી જેમ કૌણ્ડ્યાયિઓના અયનમાં “मासमग्निहोत्रं जुहोति એમ અગ્નિહોત્રના નામથી પ્રાકૃત અગ્નિ-હોત્રના ધર્મોનો ત્યાં અતિદેશ કરેલ છે, તે પ્રમાણે અહિંમાં નામાદિમાં નામાદિરૂપ બ્રહ્મત્વનો અતિદેશ થાય છે. આ હેતુથી પણ જ્ઞાનના પ્રકારનો ભેદ જ અહિંમાં કહેવાય છે. ૪૬,

સૂત્ર ૪૭—ઉપરની શંકાનું સમાધાન આ સૂત્રમાં કરે છે. “તુ” શંકાનો નિરાસ કરે છે. સનતકુમાર અને નારદના સંવાદમાં આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાર જ કહેવાય છે એવી જે આશંકા કરી તે ખરી નથી. ત્યાં આત્મજ્ઞાન નહિ પણ વિદ્યા કહેતાં સર્વાત્મભાવરૂપ વિદ્યા જ છે. શાથી? એમ પૂછવામાં આવે તો જણાવવાનું કે ત્યાં તેનું નિર્ધારણ છે તેથી. ‘સુખની જ્ઞાસા કરવી જોઈએ’ એમ કહીને ‘જે ભૂમા છે તે સુખ છે અલ્પમાં સુખ નથી. ભૂમા જ સુખ છે. ભૂમાની જ વિશેષ જ્ઞાસા કરવી જોઈએ, એમ સુખના સ્વરૂપના કથનમાં અક્ષર પર્યન્ત ગણિતાનન્દ હોવાથી તેને અલ્પ કહેલ છે અને પુરુષોત્તમમાંથી વાણી નિવૃત્ત થતી હોવાથી એ નિરવધિ આનન્દમય છે. આથી તેનીજ વિશેષ જ્ઞાસા કહી છે. અર્થ આ પ્રમાણે છે. મુણ્ડકમાં વરણની ક્રુતિમાં કહ્યું છે કે આ આત્મા પ્રવચન વગેરેથી લબ્ય નથી’ આથી તેની પ્રાપ્તિ જીવના સાધનથી નથી. નારદના સંવાદમાં તો યોગ્યતા માત્રથી પુરુષોત્તમના અધિષ્ઠાનરૂપ ફલ નથી. તેમ હોય તો પછી ફક્ત જ્ઞાનીનેજ તે ફલ મળે પણ ભગવદનુબ્રહ્મથી તથા ભક્તના સંગથી ભક્તિ થતાં તે ફલ હોય છે એમ જણાવવાને ભક્ત નારદ તથા ભગવાનના અવેશથી યુક્ત સનતકુમારના સંવાદને કહીને ‘ભૂમા’ શબ્દથી નિરવધિ સુખરૂપ પુરુષોત્તમનો પરામર્શ કરીને તેજ સર્વશાકને તરાવનાર છે અને તેમનાથી અધિષ્ઠિત આત્મા પુરુષોત્તમના મહિમા રૂપ છે એમ સમગ્નય છે. આથી પ્રકરણનો વિચાર કરતાં પણ સર્વાત્મભાવની વિદ્યાજ મુખ્ય છે. ૪૭.

સૂત્ર ૪૮—સર્વાત્મભાવવાળાને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે કે નહિ તે વિષેનો અનુભવ આપવાને વ્યાસજી આ સૂત્રને યોજે છે. તે કહે છે કે સર્વાત્મભાવવાળાને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેનું દૃષ્ટાન્ત વ્રજસીમન્તિનીઓ છે. તેમને સર્વાત્મભાવ સિદ્ધ થયો હતો. આ ભાવને લીધે પ્રથમ તેમના સંસારનું વિસ્મરણ થયું, અને પછી ભગવાનનાં દર્શન થતાં તેમની સાથે સ્પર્શાદિથી તમામ પ્રકારનું સામર્થ્ય તેમનામાં સ્ફૂર્યું હતું. તેમના સર્વાત્મભાવ વિષે ભા. ૧૦-૨૯-૩૪માં કહેલું છે ‘આ સર્વાત્મભાવ સ્ફુરતાં ગોપીજનની જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિનું ઉભયનું તિરોધાન થઈ ગયું હતું. ૪૮.

શંકા—સનતકુમાર અને નારદનો જે આખો સંવાદ છે તે એક વાક્ય તરીકે લેવો જોઈએ. એટલે પ્રારંભમાં જે કહ્યું છે તેજ છેવટે હોવું જોઈએ. પ્રારંભમાં સનતકુમાર નારદને પૂછે છે કે તમે શું જાણો છો, ત્યારે નારદ એ બધું કહી બતલાવે છે અને પછી કહે છે કે “હું તો મંત્રને જાણુ છું. પણ આત્માને જાણુ તો જ નથી” આ ઉપક્રમ તો વાક્ય પ્રમાણે જ છેવટના વાક્યનો અર્થ થવો જોઈએ.

અહિંઆં પ્રથમ ‘આત્મા’ શબ્દ છે તે પરમાત્માના અર્થમાં નથી. તેમ છતાં જો તે પ્રમાણે લેવામાં આવેતો પછી વાક્યબોદ તથા ઉપક્રમનો વિરોધ થાય. માટે વાક્યના અનુરોધથી પ્રથમ કહેલ જ્ઞાનના પ્રકારનો વિશેષ જ કહેવાય છે એમ માનવું જોઈએ.

ઉત્તર—આમ હોય તો પણ ઉપક્રમમાં આવેલા આત્માના વાક્યના અનુરોધથી વરણથી ઉત્પન્ન થયેલ સર્વાત્મભાવના લિંગની અધિકતાનો બાધ નથી. કારણ કે વાક્યની સરખામણીએ શ્રુતિ અને લિંગ પ્રગલ્ભ છે તે જો. સુ. ૩-૩માં કહેલું છે. અહિંઆં અન્ય સાધનના નિષેધ પૂર્વકં મુ. ૩-૨-૩ની શ્રુતિમાં વરણથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ જણાવી છે. વળી છાં. ૭-૧-૨માં આવેલા વાક્યના અનુવાદથી આત્મપદ પુરુષોત્તમ પરજ છે, કારણ કે ત્યાં પ્રશ્ન સર્વથી અધિક કોણ તે વિષે પૂછવામાં આવ્યો છે અને ઉત્તર પણ તે વિષેનો જ આપ્યો છે. નારદે આત્મા વિષે પ્રશ્ન પૂછેલો, પણ પ્રથમ નામને, બ્રહ્મ તરીકે સતતક્રમારે જણાવ્યું પછી વાક્ય, મન વગેરેને એકપછી એક જણાવતા ગયા. પણ તેથી નારદને સંતોષ થયો નહિ. એટલે વિશેષ રૂપે જણાવતાં ઉપસંહારમાં ભૂમાને સર્વોત્તમ રૂપ જણાવે છે, અને તેને આત્મા કહે છે. આ ભૂમાને આત્મા તરીકે જ્યારે જણાવ્યા ત્યારે નારદને સંતોષ થયો તેથી તે વિષે પ્રશ્ન ન પૂછ્યો, પણ તે આત્માની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય ? તેની પ્રતિષ્ઠા શામાં છે ? એ વિષે ઘણી આતિ થવાથી ક્યો છે. આથી આત્મા એટલે જીવ નહિ પણ પુરુષોત્તમ છે. ૪૬.

સૂત્ર ૫૦ શંકા—અહિંઆં આત્માપદ પુરુષોત્તમના અર્થમાં હોય તો પણ બીજા પ્રશ્ન અને તેના ઉત્તરથી સર્વાત્મભાવનું સમર્થન કહેલું છે. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે પુરુષોત્તમની પ્રતિષ્ઠા સ્વમાં છે. એવી સિદ્ધ હોવાથી સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તમાં તે છે. એમ અસિદ્ધ થાય છે. તેથી વિવક્ષિત સર્વાત્મભાવની તેનાથી પ્રતિપત્તિ કરવી અશક્ય છે.

ઉત્તર—આ વિષે પ્રથમ અમે તમને જણાવ્યું છે છતાં ફરીથી તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા ટુંકમાં નીચે પ્રાણે છે. ભૂમાના સ્વરૂપનું શ્રવણ કરાવ્યા પછી છાં. ૭-૨૪-૧માં તે વિષેનો પ્રશ્ન ક્યો છે અને ત્યાં જ તેનો ઉત્તર આપ્યો છે. અર્થાત્ પ્રશ્નમાં એમ પૂછે છે કે તે ભૂમા શામાં પ્રતિષ્ઠિત છે. તેનો ઉત્તર એવો મળે છે કે તે પોતાના મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત છે’ (સ્વેમહિમ્નિ) અહિંઆં મહિમા એટલે સર્વાત્મભાવ છે અને તે સ્વરૂપાત્મક હોવાથી પોતાના સ્વરૂપમાં જ તે મહિમા પ્રતિષ્ઠિત છે એમ કહે છે. અથવા સર્વાત્મભાવ ભગવદ્વાત્મક હોવાથી, તેનાથી જૂદું સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત કરાવતા નથી. આથી તેજ-સર્વાત્મભાવ જ પુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. આથી પણ પરમકાળાપન્ન મહિમારૂપ આ ભાવજ અહિંઆં મહિમા કહેવાય છે. આ મહિમા વિપ્રયોગના ભાવનો ઉદય હોય તોજ સંપૂર્ણ રીતે સંચારી ભાવોથી જાણવામાં આવે છે. આ ભાવો અનિયત હોય છે એમ જણાવવાને તે ત્રણ પ્રકારના છે એમ “તેજ નીચે છે” ત્યાંથી શરૂ કરી ‘તે, આત્મા જ આ સર્વ છે’ (છાં. ૭-૨૭-૧) ત્યાં સુધી નિરૂપણ કર્યું છે. પછી ભૂમાની પ્રતિષ્ઠાના અધિકરણના પ્રશ્નમાં “સ્વમહિમામાં” (છાં. ૭-૨૪-૧) એવો જે ઉત્તર આપ્યો છે તેનોજ અનુગ્રન્ધ તેને જ લક્ષમાં રાખીને પાછળથી છાં. ૭-૨૫-૨માં કથન કર્યું છે.

જો ‘સ્વ મહિમામાં’ એ વાક્યમાં પુરુષોત્તમના અન્યથ અપ્રતિષ્ઠિતત્વ વિષે અભિપ્રાયજ હોય તો ‘તે આ’ એ વાક્યથી ભૂમાના દ્રષ્ટાનો અનુગ્રન્ધ ન કરે, અલંકારાદેશ વગેરે પણ ન કરે. પણ શામાં પ્રતિષ્ઠિત છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કોઈ પણ સ્થળે નહિ એવોજ ઉત્તર કહેત. પણ એમ કહ્યું નથી. ઉલટું ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કહ્યું છે. તેથી સર્વાત્મભાવના લિંગવાળો ભાવજ અહિંઆં કહેવાય છે. આથી તેનો બાધ નથી. એવા પૂર્વ સૂત્રના શબ્દ પણ અહિંઆં લેવાના છે.

શંકા—ભલે તમે કહો છો તે પ્રમાણે અનુગ્રન્ધથી બાધ થતો નથી તો પણ બીજા જે ‘તેજ નીચે છે’ વગેરેમાં જે ભાવો કહ્યા છે તેનાથી અબાધ શી રીતે બને ?

ઉત્તર—તેનો પણ ઉત્તર એમ આપીએ છીએ. પૂર્વે જે ભાવો કહ્યા તેમનું સ્વરૂપ “આ પ્રમાણે જોતા, આ પ્રમાણે માનતા” (છાં. ૭-૨૫-૨) માં ક્રમશઃ કહ્યા છે, ત્યાં ખરેખર પ્રથમ અતિ વિગાઠ ભાવથી તેનાથી ઇતરની અસ્ફૂર્તિ હોવાથી તેનેજ સર્વત્ર જુએ છે તેથી આનો દર્શનભાવ “આ પ્રમાણે જોતાં એમાં કહે છે. પછીથી કંઈક બાહ્ય અનુસંધાનમાં અહંકારનો આદેશ બને છે. કારણ કે પહેલાંની માફક સર્વત્ર સર્વરૂપતાથી સ્વનુંજ જ્ઞાન હોય છે તેથી. ત્યારે સ્વ બલની સ્ફૂર્તિ થતાં હુંજ સર્વ પ્રકારથી સ્વ સામર્થ્યથી ભગવાનને પ્રકટ કરીશ એમ યુક્તિઓથી અનુચિન્તન કરે છે. તેથી આ પ્રમાણે માનતો એમ આનાથી જણાવાય છે. તેથી રાસરસથી માફક ભગવાનનું અન્વેષણ તથા ગુણગાન વગેરે કરવાની અવસ્થા જણાવવામાં આવેલી છે. તેથી નિરુપધિ સ્નેહના વિષય પરમાત્મા પુરુષોત્તમજ એમ તેનો નિર્દેશ હોય છે. ત્યાર પછી પહેલાંની માફક તેનીજ સર્વાત્મકતાનું જ્ઞાન થતાં પોતે કરેલાં સાધનો નકામાં છે, તેનું કંઈ પણ ફલ થતું નથી એવું જ્ઞાન થાય છે. આનાથી અતિદૈન્યને વશ થઈને સ્વાભાવિક સ્નેહના વિવિધ ભાવવાળો તે બને છે. આ હકિકત “આનેજ વિશેષ રીતે જાણતા” એ શબ્દથી જણાય છે. તેથી અતિદૈન્યથી ભગવદાવિર્ભાવ ઉત્પન્ન થતાં, જે અવસ્થા થઈ “તે” આત્માની સાથે રતિવાળો, આત્મા સાથે ક્રીડાવાળો” એવા શબ્દોથી કહેવામાં આવે છે માટે તેને જાણો.

શંકા—ભલે, આ પ્રમાણે અહિંઆ સર્વાત્મભાવની પ્રાપ્તિ હો, તો પણ તેનું ફળ મુક્તિ જ છે. માટે સર્વાત્મ ભાવને અભેદ જ્ઞાનથી અધિક જણાવવાનો આ બધો વિચાર કરો છો તે વૃથા છે; કારણ કે અભેદ જ્ઞાનથી પણ મોક્ષ જ મળે છે એમ એમ કહીએ છીએ.

ઉત્તર—તમારી શંકાનું પણ સમાધાન છે. તમે સર્વાત્મભાવની પ્રજ્ઞા અને અભેદ જ્ઞાનની પ્રજ્ઞા એ બંનેને એકરૂપે ગણો છો, પણ તે પ્રમાણે નથી. મુમુક્ષુની પ્રજ્ઞા એ સર્વાત્મભાવવાળાની પ્રજ્ઞાથી ભિન્ન છે. જેમ મુમુક્ષુ ભક્તની પ્રજ્ઞા કર્મ તથા જ્ઞાન વગેરે ફલથી જૂદા મોક્ષનું સાધક હોય છે તે પ્રમાણે સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તની પ્રજ્ઞા ભગવદ્લીલાની સાધક છે, સ્વ કામનાની સાધક નથી. માટે સર્વાત્મભાવ ભગવદ્લીલાનો સાધક છે, મોક્ષના સાધક નથી. અહિંઆ વ્યાસ પોતાના અનુભવનેજ પ્રમાણ આપે છે. તેથી કહે છે. આવા ભક્તના સ્વરૂપાનુભવથી ભિન્ન ફલનો અભાવ વ્રજભક્ત વગેરેમાં જોવામાં આવ્યો છે. વ્યાસ કહે છે કે એમ તેવો અનુભવ કર્યો છે. એમ સૂચવવાને સૂત્રમાં દૃષ્ટઃ શબ્દ યોજ્યો છે. અહિંઆ શબ્દ પણ પ્રમાણરૂપ છે એમ કહેવાને સૂત્રમાં ‘તે કહ્યું છે’ એવા શબ્દો છે. અર્થાત્ ભા. ૯-૪-૬૩માં દુર્વાસાના પ્રતિ કહે છે હું ભક્તને પરાધીન છું, ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને “જેમ સત્ત્વીઓ સત્પતિને વશ કરે છે તેમ મને ભક્તિથી વશ કરે છે” (ભા. ૯-૪-૬૬) આમાં કહેવા મુજબ જે જેનાથી વશ કરાયેલો છે તે તેની ઇચ્છાને અનુરૂપ જ કરે છે, માટે સાયુજ્યાદિનું દાન કરતા નથી પણ તેવાઓને ભજનાનંદનું દાન જ કરે છે. કારણ કે તેમને મુક્તિની ઇચ્છા નથી. ભા. ૯-૪-૬૮થી ૬૯ સુધીમાં સ્પષ્ટ કહેલું છે કે ભક્તોને ભગવાન સાલોક્ય, સાર્થિ, સામીપ્ય, તથા સારૂપ્ય એ ચાર મુક્તિ આપે છે છતાં તેવી મુક્તિને તે લેતા નથી. ૫૦

સૂત્ર ૫૧—શંકા—પણ “યત્રનાન્યત્પદ્યતિ એ વાક્યથી પ્રપાઠકનો જે આરંભ થાય છે ત્યાંથી આત્મ શબ્દ પરમાત્માના અર્થમાં નથી. કારણ કે પુરાણ વાક્યોમાં ‘મત્સેવ્યા પ્રતીતં ચ’ વગેરેથી એમ જણાવે છે કે સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તની મુક્તિમાં પણ કામના અભાવનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. પણ આ સનત્કુમાર અને નારદના સંવાદમાં સર્વ લોકમાં તેનો કામચાર થાય છે એમ તે તે લોકની કામનાનુંજ સૂચન ત્યાં કરવામાં આવે છે. માટે સાધકના સ્વભાવની વિલક્ષણતાથી અહિંઆ સર્વાત્મભાવનું નિરૂપણ છે એ કહેવું શક્ય નથી.

ઉત્તર—અહિંઆ “કામના” કહે છે તે સામાન્ય ભાવથી કહી છે. જેમ પ્રકૃતિને અળ કહી છે, તે સમાન ધર્મોના સંબંધથીજ કહી છે, તે પ્રમાણે સર્વ લોકમાં કામચાર થાય છે એમ જે કહ્યું છે તે

લોક મુખ્યપ્રધાન હોવાથી તેની સાથે સાધર્મ્યથી ભગવત્સંબંધી રતિ ક્રીડા વર્ગેમાં તેનો પ્રયોગ છે.

શંકા—આ પ્રમાણે સમાન ધર્મના સંબંધથી જે તમે અર્થ લેતા હો તો પછી તેનાં લક્ષણ આપશો? તેમ કરવાથી જે પ્રમાણે મુખ્ય અર્થનું શ્રવણ થાય છે તેનો ત્યાગ થશે.

ઉત્તર—જેમ ન પશ્યો મૃત્યુ પશ્યતિ એ શ્રુતિ વચનમાં પરમાત્માનું દર્શન કરનાર મૃત્યુને જોતો નથી. અર્થાત્ તેમાં જેમ મૃત્યુનો નિષેધ કર્યો છે તેમ ભગવત્સ્વરૂપથી જૂદા લોકની ત્યાં સંભાવના નથી. આથી અન્ય લોકનો નિષેધ છે. આમ હોવાથી ‘સર્વ લોકમાં તેનો કામચાર’ થાય છે તેમ લોકથી ભગવત્સ્વરૂપના સંબંધવાળો લોકજ લેવાનો છે. અર્થાત્ અહિંમાં યથાશ્રુતજ અર્થ છે. તેજ અર્થ ત્યાં બંધ બેસે છે. ૫૧

અહિંમાં બીજા હેતુને પણ કહે છે,

સૂત્ર ૫૨—છાં. ૭-૨૧-૧માં ‘આત્મામાંથી જ આ સર્વ છે’ એ વાક્ય જે કહ્યું છે ત્યાં છાં. ૭-૨૬-૨માં જે ‘પર’ શબ્દ છે તેની સાથે અનુસંધાન છે અને તેથી બંને વાક્યમાં અર્થની એકરૂપતા છે. બંનેમાં આત્મા જ સર્વત્ર વ્યાપે છે એવો અર્થ છે. આથી આત્માના સંબંધ વગરનો કોઈ પણ લોક ત્યાં નથી.

શંકા—છાં ૭-૨૬-૧માં આત્મામાંથી જ આ સર્વ છે. એમ કહ્યું એ તો ઠીક પણ, તેની તે હકિકત છાં ૭-૨૬-૨માં ‘તે સર્વને વ્યાપે છે’ એમ કહેવાનું પ્રયોજન શું?

ઉત્તર—એકની એક વસ્તુ વરંવાર જણાવવામાં આવે તો તેથી તે હૃદયમાં બરાબર ઠસી જાય છે ખાસ કરીને કોઈ અગત્યની બાબત હોય તો તેને બરાબર ઠસાવવાને વારંવાર કહેવામાં આવે છે, તેજ રીતે અહિંમાં પણ તે દૃઢ ઠસાવવાને આ રીતે ફરી કહેવાય છે. ૫૨.

સૂત્ર ૫૩—ઉપરના સૂત્રમાં સર્વાત્મભાવવાળાનો અલૌકિક કામચાર હોય છે તે સ્પષ્ટ કર્યું હવે તે વિષે અન્ય ત્રીત્રયા અંમતિ જણાવવા આ સૂત્ર યોજે છે. કેટલાક તૈત્તીર્ય શાખાવાળાઓ પણ પરમ ભક્તના કામચારને નિરૂપે છે. ભગવાનનો ભક્ત શરીરમાં આવીભાવ થતાં તે ભક્ત ભગવાન સાથે કામનાઓ ભોગવે છે એ વિષે તૈ. ૨-૧માં કહ્યું છે. આ રીતે તમામ શ્રુતિઓનાં વાક્યોની એકતા કરવાથી સર્વલોકમાં ભક્તના કામચાર હોય છે એ અર્થ બરાબર છે. ૧૭.

સ. ૨) આ અધિકરણમાં નીચે પ્રમાણે મુખ્ય ઉપદેશ સમાયેલો છે.

- (૧) વરણનું લિંગ સર્વાત્મભાવ તેજ સર્વથી (અભેદજ્ઞાન કરતાં) અધિક છે. ૪૪
- (૨) સર્વાત્મભાવની અધિકતા હોઈ શકે નહિ નહિ કારણ કે પ્રકરણ તપાસતાં તે ‘આત્માનું’ પ્રકરણ છે. આથી અભેદજ્ઞાન વિષેનું જ કથન છે. તથા ત્યાં અતિદેશ છે. એવી પૂર્વપક્ષની શંકા અહિંમાં છે. ૪૫-૪૬
- (૩) સિદ્ધાન્તની પૂર્વપક્ષની શંકાનું નિરાકરણ કરે છે પ્રકરણ તપાસતાં સર્વાત્મભાવરૂપી વિદ્યાજ ત્યાં કહેલી છે. આ વિષે પોતાનો અનુભવ પણ આપે છે. ૪૭-૪૮
- (૪) શ્રુતિ અને લિંગથી પણ સર્વાત્મભાવની જ અધિકતા છે. ૪૯.
- (૫) પછીનો સંબંધ જોતાં પણ સર્વાત્મભાવ વિષે જ કહેલું છે. તથા વાક્યોની એકતા તેમ જ અન્ય શાખાની શ્રુતિના વાક્યો તપાસતાં પણ સર્વાત્મભાવનું જ તાત્પર્ય નીકળે છે, અને તે સર્વાત્મભાવ વાળાનો કામચાર સર્વલોકમાં ભગવત્સ્વરૂપના સંબંધવાળા લોકમાં હોય છે. ૫૦-૫૩

૧૮મું અધિકરણ.

‘અભવેતા પરને પ્રાપ્ત કરે છે’ એ શ્રુતિમાં અક્ષરબ્રહ્મના જાણનારને પરની પ્રાપ્તિ કહી છે. તે પ્રાપ્તિ અન્યસાધનની નિરપેક્ષાથી હોય છે એવો સંશય થાય તો શ્રુતિમાં અન્ય સાધન કહેલું નહિ હોવાથી અન્યની નિરપેક્ષાથી જ તેની પ્રાપ્તિ છે એવું પૂર્વપક્ષી જણાવે તો તે વિષે સિદ્ધાન્તી પોતાનો મત આપે છે.

સિદ્ધાન્તી કહે છે કે જ્ઞાનીઓના હૃદયમાં પરમગ્યોમનો આવિર્ભાવ થતો નથી. કારણ કે તેમના-વશજનો અભાવ છે. ભગવાનનું વરણ નહિ હોવાથી ભગવદ્ભાવ પણ તેમનામાં નથી. શંકા—તો પછી જેમ પરમગ્યોમ અક્ષર જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનના વિષયરૂપ બને છે તેમ આવિર્ભાવ પણ ત્યાં ભક્ત હો.

ઉત્તર—ના, જેમ ઉપલબ્ધિ કહેતાં જ્ઞાન સાધનથી સાધ્ય છે તે પ્રમાણે ભગવદ્વરણ સિવાય હૃદયમાં પરમગ્યોમનો આવિર્ભાવ નહિ હોવાથી, ભગવાનનો આવિર્ભાવ પણ થતો નથી, એમ અન્ય સાધનથી તે સાધ્ય નથી. જેને જે ફલનું દાન આપવાને પ્રભુ ઇચ્છે છે તેને સ્વધામ રૂપ તેનો તે પ્રમાણે પ્રાદુર્ભાવ કરાવે છે, બીજી રીતે નહિ. જ્ઞાનીઓ તો અવ્યક્તમાં આસક્ત હોવાથી તેમના તરફ તો અવ્યક્ત તરીકે જ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. ભક્તો તો ભગવાનની તે તે લીલાથી વિચિત્ર રૂપોમાં આસક્તિ હોવાથી તેમના પ્રતિ વ્યાપિ વૈકુણ્ઠાત્મક સ્વલોકથી વિશિષ્ટનો પ્રાદુર્ભાવ કરાવે છે. આમ સાક્ષાત્કારનો વિષય હોય તો પણ તે રૂપથી તે તે પ્રમાણે નથી. આથી કેવલ અક્ષર જ્ઞાનથી પ્રભુની પ્રાપ્તિ નથી. ૫૪.

ઉપર કહેલા અર્થમાં કેમુતિક ન્યાયના કથન માટે નિદર્શન તરીકે કહે છે. જેમ યજ્ઞમાન યાગમાં હોતા ઉદ્ગાતા વગેરે માટેનાં કર્મ કરવાને માટે અમુક જ ઋત્વિજોનું વરણ કરે છે, અને તે વરણ કરાયલા જ તે કર્મ સંભાળે છે. જો કે તેમાંના દરેક તમામ કરવાને માટે સમર્થ છે, છતાં યજ્ઞમાન પોતે જ તેમાંના દરેકનું દરેક જૂદાં જૂદાં કર્મ માટે પસંદગી કરે છે. આથી પસંદ કરાયલાઓનાં કર્મનો અધિકાર જે કામ માટે તેમની પસંદગી થઈ હોય તે પરત્વે હોય છે તેથી અન્યશાખાનું કામ તેઓ કરી શકતા નથી. તેજ પ્રમાણે ભગવાન જેમનું વરણ કરે છે તેમના હૃદયમાં જ ભગવાનનો આવિર્ભાવ હોય છે. જ્ઞાનીઓનું વરણ કરતા નથી, તેથી તેમના હૃદયમાં પરમગ્યોમનો આવિર્ભાવ નથી. ૫૫

શંકા—તમે જે ઉપર પ્રમાણે ઋત્વિજોનું દષ્ટાન્ત આપ્યું તે બારાબર નથી કારણ કે કેટલાક કર્મનિષ્ઠાવાળા તથા જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળાઓના ઉપર પણ ભગવાન કૃપા કરે છે તથા તેમનું ભક્તિમાર્ગમાં વરણ કરે છે એવા દાખલા જોવામાં આવે છે.

ઉત્તર—તમારી શંકાનો ઉત્તર મત્રના દષ્ટાન્તથી આપી શકાશે. જેમ કોઇ મંત્રનો વિનિયોગ અનેક કર્મોમાં થાય છે. કોઇક બેમાં, કોઈક એકજ સ્થળે. કારણ કે આ પ્રમાણે શાસ્ત્રનું વિધાન છે. તેજ રીતે ભગવાનની ઇચ્છાથી કોઇક જીવપણ કર્મનિષ્ઠાને પ્રાપ્ત કરીને વરણથી ભક્તિનિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે, કોઇક તો જ્ઞાનનિષ્ઠાને જ મેળવીને વરણથી ભક્તિનિષ્ઠા મેળવે છે. જ્યારે કેટલાકના ઉપર પહેલેથી જ ભગવાનની કૃપા હોય છે, જેથી તેમનું ભક્તિમાં વરણ હોય છે. આથી ત્યાં કોઇપણ પ્રકારનો વિરોધ નથી. ૫૪

(સાર) (૧) જ્ઞાનીનાં હૃદયમાં પરમગ્યોમનો આવિર્ભાવ હોતો નથી, કારણ કે તેનામાં ભગવાનનું વરણ નથી. ભગવાન સાધનથી સાધ્ય નથી. તેથી ત્યાં આવિર્ભાવ નથી. ૫૪

(૨) જેમ યાગમાં યજ્ઞમાન જે ઋત્વિજનું જે કર્મ માટે વરણ કરે છે. તેમાં જ તેમનો અધિકાર છે અન્યમાં નહિ (જો કે તેઓ તમામ કર્મ કરવાને સમર્થ છે છતાં) તેજ પ્રમાણે ભગવાને જેમનું વરણ કર્યું હોય તેમનામાં જ પોતાનો આવિર્ભાવ થાય છે. જ્ઞાનીઓમાં તે વરણના અભાવે આવિર્ભાવ નથી.

(૩) જેમ એક મંત્ર અનેક કર્મોમાં યોજાય છે. કોઈક વખત એક કર્મમાં, કોઇ વખત બેમાં તેજ ભગવાનની ઇચ્છાથી કેટલાકો કર્મનિષ્ઠા દ્વારા અને કેટલાકો જ્ઞાનનિષ્ઠા દ્વારા ભક્તિ માર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે. તેમ કેટલાકોને પહેલેથી જ ભગવાન ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ કરાવે છે.

૧૯ મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૫૭—છાં. ૭-૨૩-૧માં પ્રથમ સુખના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે અને ત્યાં ભૂમા એજ સુખ એમ જણાવ્યું છે. નારદને સુખનું સ્વરૂપ શું હશે એવી જણાસા થતાં સનતકુમારે તેમને આ રીતે જણાવ્યું છે. આમાં સુખ એટલે ભૂમા એમ કહ્યું. પછી પણ ભૂમાનું સ્વરૂપ શું? એવી નારદને જણાસા થતાં ૭-૨૪-૧માં તે ભૂમાના સ્વરૂપનું વર્ણન સનતકુમાર કરે છે. તો અહિંઆં ભૂમાના સ્વરૂપનું વર્ણન છે, પણ તેને બદલે તમે તો એમ કહેવા માગો છો કે ત્યાં સર્વાત્મભાવનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે શી રીતે? ભૂમા એટલે સુખ એમ અહિંઆં સ્પષ્ટ કહ્યું છે. છતાં તમારા કહેવા પ્રમાણે સર્વાત્મભાવને અહિંઆં વિષય તરીકે જણાવેલ છે એમ કહેતા હો તો ત્યાં મોટો વિરોધ આવશે, કારણ કે સર્વાત્મભાવમાં વિરહભાવમાં દુઃસહ દુઃખનો અનુભવ શ્રવણ થાય છે; અને ભૂમાને તો અમૃત મોક્ષ સુખ કહેલ છે. તો જ્યાં સુખનો વિચાર હોય ત્યાં દુઃખનો વિચાર અસ્થાને છે. વળી આ ભૂમાના જણનારનો સર્વત્ર સર્વ લોકમાં કામચાર કહ્યો છે, તે કામચાર મોક્ષ પછી સંભવી શકે નહિ. પણ અહિંઆં કામચારનું નિરૂપણ કરેલું છે તેથી, તે મોક્ષ પૂર્વની દશાનું સૂચન કરે છે. આથી અહિંઆં શંકા એ છે કે ભૂમાના પ્રકરણમાં સર્વાત્મભાવ કહ્યો છે કે મોક્ષ?

આ વિષે પૂર્વપક્ષી એમ જણાવે છે કે જે સર્વ લોકમાં કામચાર વિષે કહેવામાં આવ્યું છે તે મુક્તિ પૂર્વેની દશામાં તેના માહાત્મ્યનો બોધ કરવાને માટે છે. વળી ત્યાં અમૃત શબ્દ છે તેથી પણ સ્પષ્ટ છે કે વર્ણન કરવાનો વિષય મોક્ષજ છે.

સિદ્ધાન્તી આનો ઉત્તર આપતાં કહે છે—ભૂમા શબ્દનો અર્થજ સર્વાત્મભાવ સમજવો. શાથી? દર્શ પૂર્ણ માસની માફક ભૂમાનુંજ સર્વથી આધિક્ય છે તેથી તૈત્તિરીય સંહિતામાં પ્રથમ અષ્ટકના છઠ્ઠા પ્રપાઠકના નવમા અનુવાકમાં “અથવા પરમેષ્ઠીનો આ યજ્ઞ આગળ હતો, તેથી તે પરમ કાષ્ટાને જ પ્રાપ્ત થાય છે” એમ સંભળાય છે. ત્યાં જેમ પ્રતાદિ દુઃખ વગેરે તેમાં હોવા છતાં પણ પરમ કાષ્ટાસ્પદલના જણાવનાર તરીકે દર્શ અને પૂર્ણમાસ સર્વ ક્રતુઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, તે પ્રમાણે દુઃખાત્મક વિરહભાવથી સંમિશ્રિત હોવા છતાં પણ અન્યથી લબ્ય નહિ એવા સાક્ષાત્પરુષોત્તમના આનન્દની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ આ સર્વાત્મભાવ હોવાથી તે સુખરૂપ કહેવાય છે. માટેજ અન્ય કરતાં તે અધિક છે. તેથી તેનુંજ અહિંઆં કથન કર્યું છે, મોક્ષનું નહિ. આમાં ઉપપત્તિ જણાવવાને સૂત્રમાં કહે છે તે તથા હિ દર્શયતિ અર્થાત્ શ્રુતિ પણ આ હકિકતને જણાવે છે. શ્રુતિમાં પ્રથમ ‘તે નીચે છે; ઉપર છે’ વગેરેથી કહીને, અહંકારાદેશ તથા આત્માદેશનું ક્રમથી કથન કરીને. આત્માથી પ્રાણ વગેરેથી પ્રાણ, આશા, રમર વગેરે સર્વ આત્મામાંથીજ છે એમ દર્શાવે છે અને આ સર્વાત્મભાવવાળાની બાબતમાંજ સંભવે છે, મુક્તની બાબતમાં નહિ, કારણ કે વૃત્તિના ભેદનો અભાવ તથા પ્રાણાદિનો અભાવ મોક્ષ દશામાં છે. તેમ જીવન્મુક્તની બાબતમાં આ નથી, કારણ કે તેનામાં પ્રથમના પ્રાણો વગેરે ચાલુ હોય છે, સર્વાત્મભાવમાં તો પ્રથમના પ્રાણ વગેરે નહિ પણ અલૌકિક નવા હોય છે. આથી જીવન્મુક્તિમાં સર્વાત્મભાવના પ્રકારનો બાધ છે. માટે આ ભૂમાના પ્રકરણમાં સર્વાત્મભાવનેજ જણાવેલ છે એ નિશ્ચયપૂર્વક આપણે કહી શકીએ. ૧૯

(સાર) છાંદોગ્યમાં ભૂમાના પ્રકરણમાં સર્વાત્મ ભાવનીજ અધિકતા જણાવી છે, ત્યાં જીવન્મુક્તિ અગર મુક્તિને જણાવે છે. જે કે ત્યાં ભૂમાનું સ્વરૂપ સુખરૂપ કહેલ છે. અને સર્વાત્મભાવની વિરહ દશામાં દુઃખ હોય છે, તેથી સુખના વર્ણનમાં દુઃખ યુક્ત સર્વાત્મભાવ હોઈ ન શકે એ શંકા થાય એ સ્વાભાવિક છે અને તેથી મોક્ષ જે સુખરૂપ છે તેનુંજ ત્યાં વર્ણન છે એમ કોઈ અનુમાન દોરે. પણ આ અનુમાન ખરું નથી કારણ કે વસ્તુતઃ સર્વાત્મભાવમાં જે દુઃખ છે તે દુઃખરૂપ નથી, પણ તે દુઃખ તો અગણિતાનન્દ પરમકાષ્ટાપન્ન રસરૂપ ભગવાન્ના પ્રાકટ્યને માટે જ છે, તેથી તેવી શંકા કરવી નહિ.

૨૦ અધિકરણ.

સૂત્ર ૫૮—પાછલાં ત્રણ અધિકરણોમાં સર્વાત્મભાવના સ્વરૂપનું, તેના ઉત્કર્ષનું, તેના ફલનું તથા તેના અધિકારીઓનું નિરૂપણ કર્યું. હવે મુખ્ય અધિકારીઓને માટે અહિંઆં કહે છે. રામાદિક જે ભગવાનના અવતારો છે તે અવતારોમાં દરેકની ઉપાસના એક સરખી સામટી કરવી કે જૂદી જૂદી રીતે તે અહિંઆં શંકા છે. પૂર્વપક્ષી એમ કહે છે કે તે તમામમાં ઉપાસ્ય ધ્વજનો અભેદ છે તો પણ રૂપનો ભેદ છે તેથી એક રૂપનો ઉપાસક અન્ય રૂપની ઉપાસના ન કરે તો બીજા રૂપની તેણે અનુપાસના કરી એમ કહે. આ અનુપાસના એ સૂચવે છે કે તેનામાં અન્ય રૂપો માટે અવગણ છે, તિરસ્કાર છે અર્થાત્ તે ધ્વજના એકજ રૂપની ઉપાસના કરે છે અને બીજા તરફ તિરસ્કાર દર્શાવે છે. આ રીતે તેનામાં મોટો દોષ આવવાનો સંભવ છે. અને જ્યાં સુધી આ દોષ રહે ત્યાં સુધી ઉપાસના કરવામાં આવે તો પણ તે નકામી છે. તે ઉપાસનાની સિદ્ધિ થતી નથી માટે બધાની સામટી ઉપાસના કરવી જૂદી જૂદી નહિ.

સિદ્ધાંતી—આનો નિર્ણય કરે છે. ભગવાનના જે અવતારો છે તેમની ઉપાસના કરવાની હોય તો બધાં રૂપોની ઉપાસના થાય. તેવી રીતે કરવાની નથી, પણ તેમાંથી જે રૂપની ઉપાસના જે ઉપાસક કરવા માગતો હોય જ તેને કરવી કારણ કે તે જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપ વિષેના શબ્દો કહેતાં મન્ત્રો જૂદા હોય છે, તેમના આકાર તથા ચરિત્રો પણ જૂદાં હોય છે.

(સાર)—ભગવાનના અનેક અવતારો છે. અને તે તમામમાં ઉપાસ્ય ભગવાન એક જ છે. છતાં તે તે રૂપોની ઉપાસના કરવાની હોય તો જૂદી જૂદી રીતે કરવી તમામની ઉપાસના એક પ્રકારે કરવી નહિ.

૨૧ મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૫૯—જે એમ કહેવામાં આવે કે તમામ ઉપાસનાઓ જૂદી જૂદી કરવી જોઈએ તો તે વિષે અહિંઆં વિચાર કરવામાં આવે છે કે અગ્નિ હોત્ર અને દર્શપૂર્ણ માસની માફક તેમનો સમુચ્ચય છે કે ફલમાં વિકલ્પ છે.

અહિંઆં પૂર્વપક્ષી કહે છે કે વિધિ અને ફલ તે સમાન હોવાથી સમુચ્ચય કહેવામાં આવે છે.

સિદ્ધાંતી કહે છે કે ના, અહિંઆં વિકલ્પ કહેલો છે. કારણ કે એકની ઉપાસનાની જ મોક્ષાત્મક ફલની સિદ્ધિમાં અન્યના ઉપાસની ફલમાં વિશેષ નથી અર્થાત્ અન્ય ઉપાસનાની જરૂર નથી તેનાથી પણ મોક્ષની સિદ્ધિ હોય છે. માટે છૂટક છૂટક કરવાની ઉપાસનામાં વિકલ્પ અગ્નિ હોત્ર, દર્શપૂર્ણ માસ વગેરેની માફક સમુચ્ચય નથી.

૨૨ મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૬૦—પણ જે કામ્યા ઉપાસનાઓ છે તે બિન્ન બિન્ન ફલ વાળી હોય છે. તેમનો તો કામના પ્રમાણે સમુચ્ચય કરવો જેથી ઉપાસકની કામના પ્રમાણે તેણે ઉપાસના કરવી જોઈએ. કામના વાળાઓ માટે જ કામનાની પૂર્તિ માટે જૂદા જૂદા અવતારોની ઉપાસનાનો સમુચ્ચય છે, પણ જેમને કોઈ કામનાઓ નથી, તેમને માટે નહિ. અહિંઆં ઉપાસનાનું પ્રયોજન કામનાની પૂર્તિ છે. વળી જે એક ઉપાસનાથી જ પોતાની કામનાનાં અનેક ફલ મળે, પોતાની તમામ કામનાઓ પૂર્ણ થાય તો ત્યાં એકની ઉપાસનાથી જે કાર્ય સિદ્ધ છે ત્યાં ઉપાસનાનો સમુચ્ચય નથી તેમ નથી. અર્થાત્ ત્યાં સમુચ્ચય છે, કારણ કે એકની ઉપાસનાથી અનેકની ઉપાસનાનું ફળ મળી જાય છે. આથી એકની ઉપાસનામાં અનેકની ઉપાસનાનો સમુચ્ચય બને છે. ૬૦.

૨૩ મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૬૧—મુખ્ય બાબતમાં નિર્ણય કહીને હવે અમુખ્ય વિષયમાં નિર્ણય કહે છે. એક ફલની સાધક ઉપાસનાના બિન્ન બિન્ન સ્થળે કહેલાં બિન્ન અંગથી યુક્તાના અંગોમાં જેમ આશય લાવે છે, આશાના ન્યાં કહેલું છે. ત્યાં તે અંગથી વિશિષ્ટ તે ઉપાસના કરવી જોઈએ, અન્યત્ર જણાવેલી ઉપાસનાનો અન્યત્ર ઉપસંહાર કરવો જોઈએ નહિ. ૬૧

સૂત્ર ૬૨—તેનું કરણ સૂત્ર ૬૨માં જણાવે છે. ત્યાં કહે છે કે તે અંગોનું શાસન લાંબું કહેલું છે, અર્થાત્ જે ઉપાસનાના વિચારમાં તેનાં અંગો જણાવ્યાં છે તે ઉપાસનામાં જ તેમનો ઉપસંહાર થવો જોઈએ. અન્યત્ર નહિ, અન્યત્ર ઉપસંહાર કરવામાં આવે તો કાઈ પ્રમાણ નથી. વળી ત્યાં જે અંગો આપ્યાં નથી, તે ઉપાસના વિષે કરવામાં આવે તો અમુક પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે. એમ જણાવ્યું છે. આ રીતે પણ એક ઉપાસનાની અંદર કહેલાં અંગોનો ઉપસંહાર અન્યત્ર કરવો નહિ. એમ કહે છે.

૨૪મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૬૩—ઉપર કર્મમાર્ગીય ઉપાસના વિષે નિર્ણય આપ્યો. હવે જ્ઞાનમાર્ગીય ઉપાસના વિષે નિર્ણય કરે છે. ત્યાં કહે છે કે અથર્વોપનિષતમાં નૃસિંહઉપાસનાદિમાં મત્સ્યકૂર્માદિ રૂપથી પણ સ્તુતિ કરેલી સંભળાય છે. તેમજ શ્રીભાગવતના ૧૦-૪૦-૨૦માં પ્રજનાથ શ્રીકૃષ્ણને 'હે રઘુવર્ય' તમને નમસ્કાર છે' એમ સ્તુતિ કરી છે. આમાં રૂપોના ભેદ છતાં પણ ભગવાનના તે અવતાર હોવાથી કાંઈ પણ વિશેષ નથી તેથી એક રૂપમાં અન્ય રૂપનો સમાહાર જોવામાં આવે છે. આથી એકમાં સર્વ રૂપ તરીકે ઉપાસના પણ અયુક્ત નથી. જ્ઞાનમાર્ગમાં સર્વ અવતારના ધર્મોનો સમાહાર બ્રહ્મમાં હોય છે તેથી સર્વ ધર્મથી વિશિષ્ટ બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી જોઈએ. તે બ્રહ્મેજ અનેક અવતાર ધારણ કરેલા હોવાથી બ્રહ્મના કાંઈ પણ એક અવતારમાં અન્ય અવતારના ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવામાં આવે તો તેથી તે બાધક નથી. ૬૩

સૂત્ર ૬૪—તેજ પ્રમાણે ભગવાનના ઐશ્વર્ય, વીર્ય વગેરે ધર્મો તમામ અવતારોમાં સાધારણ છે. તેથી એક અવતારમાં સધળા અવતારોના ધર્મોનો ઉપસંહાર યુક્ત છે. ૬૪

૨૫ મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૬૫—આ પ્રમાણે ઉપાસનાનો અમિહોત્ર દર્શક પૂર્ણમાસની માસક સમુચ્ચય નિત્ય કરવો જોઈએ, કે છંદગી પર્યન્ત એકજ કરવી એમ વિકલ્પ છે ?

આ શંકા પરત્વે પૂર્વપક્ષમાં એમ કહે છે કે સર્વે ઉપાસનાઓ સર્વ રૂપત્વ વગેરેથી તુલ્ય છે માટે નિત્ય તેમનો સમુચ્ચય થવો જોઈએ.

આના ઉત્તરમાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે એક અવતારમાં સર્વ અવતારથી યુક્ત ઉપાસના હોવી જોઈએ એવું નથી. જે રુચિ હોય તોજ તે ઉપાસના કરવી, નહિ તો નહિ એને માટે ખાસ નિયમ નથી. તે રૂપે નિયત હોવાથી તેની સાથે તેમના શ્રવણનો અભાવ છે. ૬૫

સૂત્ર ૬૬—સં ૬૫માં કહે છે કે ઉપાસનાનું ફલ દર્શન છે. વળી તે સ્વધર્મથી વિશિષ્ટ અમુકજ અવતારનું દર્શન હોય છે, સર્વ અવતારના ધર્મોથી વિશિષ્ટનું દર્શન નહિ. ઉપાસનાથી જે દર્શન થાય છે તે એક ધર્મથી વિશિષ્ટ અવતારનું દર્શન છે, અનેક ધર્મથી વિશિષ્ટનું નહિ. માટે દર્શનના હેતુથી ભક્તિમાર્ગીએ તો પોતે જે સ્વરૂપનું ઉપાસન કરવા માગે છે તેનુંજ ઉપાસન કરવું. સર્વ ઉપાસનાનું ફલ દર્શન છે. તેથી જે ઉપાસનાથી તે દર્શનરૂપી ફલ તેમને મળે તેવી રીતે ઉપાસના કરવી. દર્શન સિવાય ઉપાસનાનું પ્રયોજન નથી. ૬૬

(સાર) આ અધિકરણમાં આ પાદનો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે. અહિંયાં પ્રથમ કહે છે, કે

જેની જે સ્વરૂપમાં રુચિ હોય તેની તેણે ઉપાસના કરવી; પણ તે ઉપાસના એક રૂપની હોવી જોઈએ અનેકની નહિ. સ્વ ધર્મથી વિશિષ્ટ રૂપની ઉપાસનાનું જ ફલ મળે છે. દરેક ઉપાસનાનું પ્રયોજન ઉપાસના દર્શન માટે છે. દર્શન એજ ઉપાસનાનું ફળ છે.

હાંથણ.—

અધિ. ૧ સુ. ૧ અનેક રૂપ નિરૂપક વેદાન્ત વાક્યોથી શાખ્યા ભેદ છતાં જ્યોતિષોમની માફક બ્રહ્મની એકતા.

૨-૪ પૂર્વપક્ષી-ધર્મભેદથી ધર્મોભેદ સિદ્ધાન્તો અતિરાત્ર યજ્ઞના દષ્ટાન્તથી ધર્મોની અભેદતા.

૫ અમિહોત્રની માફક શુદ્ધ પરબ્રહ્મની બુદ્ધિથી એક અવતારમાં અન્ય અવતારના ધર્મોનો ઉપસંહાર, અવતાર બુદ્ધિથી નહિ.

૬ શ્રુતિમાં બ્રહ્મની એક રસતાની માફક વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વનું પ્રતિપાદન.

૭ પ્રકરણના ભેદે કરીને બ્રહ્મની એકરસતા અથવા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારતા.

૮ જ્ઞાની તથા ભક્તની બ્રહ્મના ઉપાસક તરીકે એકતા છતાં પણ ધર્મભેદની આવશ્યકતા.

૯ સર્વ રૂપમાં બ્રહ્મની વ્યાપકતા.

૧૦ લીલાના પદાર્થોનો બ્રહ્મ સાથે અભેદ.

૧૧ આનન્દાદિની મુખ્ય બ્રહ્મમાં જ સત્તા.

૧૨ ત્રિવ શિરસ્ત્વાદિ ધર્મોનો અપ્રાપ્તિ.

૧૩ બ્રહ્મની સમાનતાથી વિરુદ્ધ ધર્મોનો ઉપસંહાર.

૧૪ આન માટે ગુણોના ઉપસંહારની આવશ્યકતા.

૧૫ આનન્દાદિ ધર્મો નહિ, પણ ધર્મો.

અધિ. ૨ ૧૬-૧૭ આનન્દમયની અજન્મ-ચક્ષુ રૂપોની આત્મતા.

અધિ. ૩ ૧૮-૧૯ અજન્મચક્ષુથી વિજ્ઞાનમય સુધીનાં રૂપોનું વિભૂતિ-પદ્ધતિ, અને આનન્દમયની પૂર્ણ પુરુષોત્તમતા.

૨૦ ભગવદ્વાવિષ્ટ જીવમાં ભગવદ્ધર્મની ઉપસંહાર્યતા વિષેનો વિધિપક્ષ.

૨૧-૨૩ નિષેધપક્ષ.

૨૪ અન્નમયાદિ ચાર વિભૂતિઓમાં નિરૂપણ પુરુષવિધિ રૂપમાં પુરુષ સૂક્તનો પુરુષ ધર્મોની અનુપસંહાર્યતા.

૨૫ બૃહદારણ્યકમાં ઉદ્ગીય બ્રહ્મણમાં વાક્ વગેરે બ્રહ્મથી જૂદાં હોવાથી, તેમાં પાપના વેધનો સંભવ અને આસન્ધ ઉપાસ્ય તરીકે બ્રહ્મની વિભૂતિ હોવાથી અસંભવ.

૨૬ ભગવાનના અસંબંધમાં દોષ સંબંધ અને ગુણહાનિ.

અધિ. ૬ ૨૭ ભક્તિમાર્ગમાં પાપનો અભાવ.

૨૮ કવચિત્ ભગવદ્વિચ્છાથી ભક્તો ને પાપતરણની શક્યતા.

અધિ. ૭ ૨૯ પુષ્ટિ અને મર્યાદા મર્મોના ફલમાં ભેદ.

અધિ. ૮ ૩૦ સુસુષુ કરતાં ભક્તની અધિકતા.

અધિ. ૯	૩૧	લક્ષિતભાગમાં અણુ, કીર્તનાદિમાંથી કોઈ પણ એકની સાધનતા.	૪૫-૪૬	ભાવની અધિકતા. સર્વાત્મભાવની અધિકતા વિષે શંકા. આત્માના પ્રક- રણથી તથા અતિદેશથી સર્વાત્મભાવનો અભાવ.
અધિ. ૧૦	૩૨	ભગવદ્દિગ્ધાથી કોઈ કાર્ય કરાવવાને અણુક જીવમાં સ્થાપન કરવામાં આવેલ ભગવદ્દર્શની તે કાર્ય પર્યન્ત રિથિતિ.	૪૭	અભેદ વિદ્યા નહિ પણ સર્વા- ત્મભાવરૂપ વિદ્યા વિષેનું ઉક્ત પ્રપાઠકનું પ્રયોજન.
અધિ. ૧૧	૩૩	જ્ઞાન અને લક્ષિતનું તારતમ્ય.	૪૮	તે વિષે વ્યાસનો અનુભવ.
	૩૪	પરબ્રહ્મની સરખામણીએ અક્ષરબ્રહ્મની અલપતા.	૪૯	શ્રુતિ અને લિંગથી પણ સર્વાત્મભાવની સિદ્ધિ.
અધિ. ૧૨	૩૫	લક્ષિતભાગમાં અભેદ જ્ઞાનનો અન્તરાય.	૫૦	અનુબન્ધાદિથી સર્વાત્મભાવની અધિકતા.
	૩૬	ગાયત્રીના ઉપદેશની માફક લક્ષિતરસના અનુભવને યોગ્ય જીવને સંસ્કાર આપવાને માટે અભેદ જ્ઞાનની સાર્થકતા.	૫૧-૫૨	ભગવદ્દભક્તોનો સર્વ લોકમાં કામચાર.
	૩૭	વિપ્રયોગમાં અશ્રુ પ્રલાપાદિ વ્યભિચારિ ભાવોની માફક અભેદ જ્ઞાનની સત્તા.	૫૩	તે. ૨-૧થી પણ કામચારની સિદ્ધિ.
અધિ. ૧૩	૩૮	સત્યાદિ ધર્મોનું લક્ષિત- અવિધેયત્વ.	૫૪-૫૬	જ્ઞાનીઓમાં ભગવદ્વરણના અભાવે પરમવ્યોમના આવિ- ર્ભાવનો અભાવ.
	૩૯	કામાદિથી તથા ગૃહાદિથી પણ મુક્તિની પ્રાપ્તતા અને તે રીતે લક્ષિતનો જ્ઞાનથી ઉત્કર્ષ.	અધિ. ૧૯	૫૭ સર્વાત્મભાવની સર્વ કરતાં અધિકતા.
અધિ. ૧૪	૪૦-૪૧	વર્ણાશ્રમધર્મો કરતાં ભગવદ્દર્શનું બહીય- સ્તવ અને તેથી તેમની અલોપતા.	અધિ. ૨૦	૫૮ ભગવાનના અવતારોની પૃથક્ ઉપાસનતા કર્મ- માગીય ઉપાસનાનો પ્રકાર.
અધિ. ૧૫	૪૨	ભગવદ્દિગ્ધાથી લોક સંગ્રહ માટે નિષ્કામ ભક્તો- ને અને પ્રતિબન્ધ નિવૃત્તિ માટે અકામ ભક્તોને કર્મ પ્રસક્તિ.	અધિ. ૨૧	૫૯ પૃથક્ કરાતી ઉપાસનાનો વિકલ્પ.
અધિ. ૧૬	૪૩	વરદાનની માફક વરણની પ્રાપ્તતા	૬૦	કામ્યોપાસનાનો કામનાનુ- સાર સમુચ્ચય.
અધિ. ૧૭	૪૪	વરણના લિંગ સર્વાત્મ-	અધિ. ૨૨	૬૧-૬૨ તે તે ઉપાસનાનાં અંગો નો તે ઉપાસનામાં જ ઉપસંહાર્યતા.
			અધિ. ૨૩	૬૩-૬૪ જ્ઞાનમાગીયની ઉપાસ- નાનો પ્રકાર.
			અધિ. ૨૪	૬૫ લક્ષિતમાગીયની ઉપાસ- નાનો પ્રકાર.
			૬૬	ઉપાસનાનું ફલ દર્શન.

અધ્યાય ૩

પાઠ ૪

૧ પુરુષાર્થોત્તરધર્મચિક્રેષ્ટ.

પુરુષાર્થોત્તર શબ્દાદિતિ બાદરાયણઃ ॥૩-૪-૧॥

ભગવાન્ પુરુષાર્થ છે તેથી શબ્દને લીધે (શ્રુતિ તથા સ્મૃતિને લીધે)

અથવા અતઃ શબ્દવાળી શ્રુતિથી પુરુષાર્થ છે એમ બાદરાયણ કહે છે.

ઉપાસનાના ભેદમાં પણ ઉપાસ્યનો અલેદ હોવાથી શાખામાં કહેલા ધર્મોના પણ ઉપસંહાર કરવો યોગ્ય છે એમ પૂર્વપાઠમાં નિરૂપણ કર્યું. તેથી તેના ન્યાયથી ઉત્તર કાણ્ડમાં પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મ ફલવાળા સર્વાત્મભાવમાં પૂર્વકાણ્ડમાં પ્રતિપાદિત કર્મોનો ઉપસંહાર પ્રાપ્ત થાય છે કે નહિ તે હમણું વિચારાય છે. હુકારપક્ષમાં તેની સાથે કરાયેલા આ ફલનું સાધક છે એમ સિદ્ધ થાય છે. નકારપક્ષમાં તેનો કેવલ તેજ ફલનું સાધક છે એમ આ પક્ષને જ સિદ્ધાંત તરીકે કહેલ છે. સિદ્ધાન્ત જ્ઞાન થવામાં ત્યાં પૂર્વપક્ષનો સંભવ છે તેથી પ્રથમ તેને જ કહે છે. કારણ કે કેવલ સર્વાત્મભાવથી જ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે તેથી. શાથી ? શબ્દથી અર્થાત્ શ્રુતિ છે તેથી એવો અર્થ છે. “આ આત્મા પ્રવચનથી લબ્ધ થતો નથી” (મું. ૩-૨-૩) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને “જેનું જ એ વરણ કરે છે” (મું. ૩-૨-૩) વગેરે શ્રુતિથી છે. “બ્રહ્મવેત્તા પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તૈ. ૨-૧૦) વગેરે “તેને જ જાણતો અહિં આં અમૃત થાય છે” ગો. પૂ. ૧-૬) સનતકુમાર અને નારદના સંવાદમાં “જ્યાં તે બીજું કશું જોતો નથી” (છાં. ૭-૨૪-૧) વગેરે રૂપની છાંદોગ્ય શ્રુતિ પણ છે. આ વગેરે શ્રુતિઓમાં પ્રથમ કહેલી રીતિએ કેવલ ભગવદ્ભાવજ ફલનું સાધક સંભળાય છે. અહિં આં પ્ર. સૂ. ૩-૨-૩૮ની માફક ઉપપત્તિને હેતુ તરીકે કહીને તેમ શ્રુતિના પદને પણ નહિ કહીને શબ્દના પદને જે કહ્યા છે તેથી શ્રુતિ તથા સ્મૃતિરૂપ સઘળો પ્રમાણ શબ્દ હેતુ તરીકે વ્યાસને સંમત છે એમ સમજાય છે. આથી જેને યોગ સાંખ્ય દ્વાન, વ્રત, તપ, યજ્ઞ, વ્યાખ્યાન, સ્વાધ્યાય તથા સંન્યાસથી પ્રયત્નશીલ પ્રાપ્ત કરતો નથી તેવાં મને કેવલ ભાવથી જ ગોપીઓ, ગાયો પક્ષીઓ, મૃગ, અન્ય મૂઢબુદ્ધિવાળા નાગ, તથા સિદ્ધ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થયા છે” (ભા. ૧૧-૧૨-૮-૯)માં જણાવેલાં સ્મૃતિનાં પ્રમાણનું અહણ કરવામાં આવે છે. આથી શ્રુતિ

(૧) ચોથા પાઠની સંગતિ જણાવવાને ત્રીજા પાઠના અર્થનો અનુવાદ કરે છે. (૨) ઉપાસ્ય બ્રહ્મ હોવાથી (૩) સમુચ્ચયથી અનુદાન (૪) અર્થાત્ જ્ઞાનમાર્ગમાં કર્મની આવશ્યકતા છે કે નહિ (૫) કર્મની આવશ્યકતા છે એમ જો કહેતા હોતો (૬) પૂર્વકાણ્ડમાં કહેલાં કર્મો સાથે (૭) સર્વાત્મભાવ (૮) જ્ઞાનમાં કર્મની જરૂર છે એમ કહેતા હોતો એટલું સિદ્ધ થાય છે કે કર્મયુક્ત જ્ઞાનજ ફલપ્રદ છે. કર્મ સહિત કેવલ જ્ઞાન નહિ. (૯) કર્મની જરૂર નથી એમ જો કહેતા હોતો (૧૦) તો પછી કેવલ જ્ઞાનથી જ ફલ પ્રાપ્ત થશે (૧૧) સૂત્રમાં શ્રુતે નથી પણ શબ્દાત્ છે એમ કહેવાનું પ્રયોજન શું તે જણાવે છે. જો શ્રુતે હોત તો ભગવાન્ પુરુષાર્થ છે એમાં ફક્ત શ્રુતિનું જ પ્રમાણ છે અને સ્મૃતિનું નહિ એવો અર્થ નીકળત માટે સ્મૃતિ પણ તે વિષયમાં પ્રમાણ રૂપ છે એમ જણાવવાને શબ્દાત્ એવો શબ્દ સૂત્રમાં યોજ્યો છે. (૧૨) જેઓ શ્રુતિ અને સ્મૃતિને પ્રમાણ માને છે તેજ ભગવાન્ પુરુષાર્થ

વગેરેના પ્રમાણને સ્વીકારનાર તેજ સંમત છે, જેનાથી વિરુદ્ધ કથનવાળાને આનાથી જૂદું તેમની અપ્રમાણિકતા જણાવાય છે. આથી જ પોતાનું નામ અહિંઆ લીધું છે. પોતે ૧૩વેદવ્યાસ કર્તા તરીકે હોવાથી ત્યાં જ આસક્ત છે. વળી વૈદિક સિદ્ધાન્તમાં ભગવાનનું સ્વરૂપ જ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ તરીકે કહેલ છે. તેથી જેમને તે સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયેલ છે તેમની મુક્તિની ઇચ્છા કહી નથી તેથી અને મુક્તથી તે ઉપસૂચ્ય છે. (મુક્ત જીવો જ તેની પાસે જઈ શકે છે) એમ વ્યપદેશ હોવાથી મુક્તિ તે પરમ પુરુષાર્થ નથી. આથી તે ભલે અન્ય સાધનોથી હો. ખરી રીતે ઉપર કહેલા રૂપવાળો જે પુરુષાર્થ છે તે તો સર્વાત્મભાવ થી જ છે એમ જણાવવાને ૧૪ફલપદની ઉક્તિ કર્યા વગર પુરુષાર્થપદની ઉક્તિ ત્યાં કરી છે. આમ હોવાથી આ સૂત્રનો અન્ય અર્થ પણ વ્યાસને સંમત છે એમ જણાય છે ૧૫તેમ હોવાથી આ પ્રયોગ ૧લીષ્ટ છે. તોપણ ભગવાન જ પુરુષાર્થ છે. શાથી ? શબ્દ છે તેથી. અતઃ પદવાળું શ્રુતિનું વાક્ય છે તેથી એવો અર્થ છે. તૈત્તિરીયોપનિષત્માં તે કહેલું છે. ૧૬“અતઃ પરંનાન્યદ્વનીયસંહિ પરાત્પરંયન્મહતો મહાન્તમ્ । યદેકમવ્યક્તમનન્તરુપં વિશ્વં પુરાણં તમસઃ પરસ્તાત્” (ના ૧-૧)

હવે અહિંઆ સામે ૧વાદ કરે છે.

શેષત્વાત્પુરુષાર્થવાદો યથાન્યેષ્વિતિ જૈમિનિઃ ॥૩-૪-૨॥

અંગરૂપથી પુરુષાર્થવાદ છે જેમ અન્યમાં (દ્રવ્ય, સંસ્કાર અને કર્મમાં છે) તેમ એવું જૈમિનિ કહે છે.

ઇજ્ય તરીકે ૨વિષ્ણુકર્મના અંગરૂપ હોવાથી તેમના સ્વરૂપના ઝેજ્ઞાનપૂર્વક યાગ તે અતિશય ફલનો હેતુ છે તેથી તેનું માહાત્મ્ય કહેવાય છે એમ તે અર્થવાદ રૂપ છે. અહિંઆ દૃષ્ટાન્ત કહે છે. જેમ અન્ય દ્રવ્ય, સંસ્કાર, અને કર્મમાં છે તેમાં જેમકે (“જેની પર્ણમયી જૂદૂ (દ્રવ્ય) છે તે કદી પાપયુક્ત મંત્ર શ્રવણ કરતો નથી” (તૈ. સં.

માને છે. જેઓ તેમ માનતા નથી તે ભગવાનને પુરુષાર્થ કહેતા નથી. પણ તેમનો મત અવિશ્વસનીય છે. કારણ કે તેઓ વેદાદિનું તાત્પર્ય સમજતા નથી. (૧૩) એવું કહેવામાં આવે છે કે પોતાનું નામ, ગુરુનું નામ, અતિ કૃપણનું નામ, મોટા પુત્ર તથા સ્ત્રીનું નામ કલ્યાણની ઇચ્છાવાળાએ ન લેવું. આત્મનામ ગુરોનામ નામાતિકૃપણસ્યચ શ્રેયસ્કામો ન ગૃહ્ણીયાઽઞ્જ્યેષ્ઠાપત્યકલત્રયોઃ॥ આથી અહિંઆ વેદ વ્યાસે પોતાનું ૩૯ નામ નહિ લેતાં યોગિક નામ “આદરાયણ” એવું સૂત્રમાં આપ્યું છે. (૧૪) સૂત્રમાં “પુરુષાર્થ” એવો શબ્દ પ્રયોગ છે, ફલ નહિ. એમ શાથી ? એવી કોઈને શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં આ કહે છે (૧૫) પુરુષાર્થતઃ ના અતઃનો અર્થ પ્રથમ પ્રમાણે “કારણ કે” એવો હતો. હવે બીજા અર્થ પ્રમાણે “અતઃ” શબ્દથી શરૂ થતી શ્રુતિ છે માટે એવો અર્થ સમજાય છે. (૧૬) આ શ્રુતિનાં પ્રારંભમાં અતઃ શબ્દ છે. ભાવાર્થ-ના. ૧-૧માં અતઃ શબ્દથી શરૂ થતી શ્રુતિ હોવાને લીધે ભગવાન જ પુરુષાર્થ છે એમ આદરાયણનો મત છે.

સૂત્ર ૨—(૧) ઉપર જણાવેલો અર્થ જૈમિનિને પ્રતિકૂલ હોવાથી તે પૂર્વપક્ષ કરે છે. (૨) રજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ એ શ્રુતિમાં વિષ્ણુને યજ્ઞ કહ્યા છે અને યજ્ઞ કર્મના અંગરૂપ છે તેથી વિષ્ણુપણ ઇશ્વર કર્મના અંગરૂપ મનાય છે. (૩) વિષ્ણુના સ્વરૂપના અતિશય જ્ઞાન યુક્ત જ ફલ આપનાર છે. (૪) દ્રવ્ય પ્રશંસા

૩-૫-૭) “જ્યારે અંજન કરે છે ત્યારે શત્રુના નેત્રનો નાશ કરે છે”. (તૈ. સં. ૬-૧-૧)
જ્યારે તે પ્રયાજ તથા અનુયાજ કરે છે ત્યારે તે યજ્ઞને વર્મ અર્થાત્ કવચરૂપ કરે છે.
તેમજ શત્રુના પરાજય માટે યજમાનને કવચરૂપ કરે છે.” (તૈ. સં. ૨-૬-૧) આ પ્રકારની
ફલ શ્રુતિમાં અર્થવાદ છે તેની માફક એવો અર્થ છે. ૨

શંકા—“તેનેજ બાણીને મુનિ થાય છે. આજ લોકોની સંન્યાસીઓ ઇચ્છા કરતા સંન્યાસ લે છે” (ખૂ. ૪-૪-૨૨) અને આની આગળ “તેઓ પુત્રની ઇચ્છા, દ્રવ્યની ઇચ્છા તથા લોકની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને બિક્ષા ભાગે છે. (ખૂ. ૪-૪-૨૨) એવી શ્રુતિ ભગવાન્ના જ્ઞાનવાળાનો સર્વ ત્યાગ કહે છે. તેથી તમારું કહેવું વધારે ઠીક નથી. માટે ઉત્તર આપે છે.

आचारदर्शनात् ॥३-४-३॥

આચાર દેખાય છે તેથી.

વસિષ્ઠાદિ પ્રહ્લવંત્તાઓના અગ્નિહોત્રાદિ કર્મને જોમિનિ જુએ છે, તેથી તેમનો આચાર પ્રામાણિક માને છે. તેથી તેમના મતનો અનુવાદ કરતાં આનો પણ અનુવાદ વ્યાસ કરે છે. પ્રહ્લવે તાઓનો ત્યાગ આવશ્યક હોય તો તેમને ગાર્હસ્થ્ય રહે નહિ એવો ભાવ છે. ‘કહેલી શ્રુતિનો કર્મમાં અવ્યક્ત તેમના ત્યાગનો અનુવાદ કરે છે. “લોકની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને” (મૃ. ૪-૪-૨૨) એ શ્રુતિથી લોકસંગ્રહ માટે તે કરે છે એમ કહેવું શક્ય નથી. ૩

तच्छ्रुतेः ॥३-४-४॥

તેની શ્રુતિ છે તેથી.

પ્રકલ્પેતાના કર્મના આચારનું નિરૂપણ કરનારની શ્રુતિ છે તેથી એવો અર્થ છે, અને તે શ્રુતિ “વૈદેહ જનકે બહુ દક્ષિણવાળા યજ્ઞથી યજન કર્યું” (બૃ. ૩-૧-૧) વગેરે રૂપની છે. તેથી જો જ્ઞાનથી જ અર્થસિદ્ધિ કહેતા હો તો જ્ઞાનવાળાની કષ્ટસાધ્ય કર્મમાં પ્રવૃત્તિ જ ન થાય એવો ભાવ છે. ૪

કરે છે. ભાવાર્થ-જેમ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમાં અર્થવાદ છે તેમ વેદાન્તમાં જ્યાં આત્મત્વ નિરૂપણ છે ત્યાં પુરુષના સંબંધી અર્થવાદ રૂપ તે છે એમ નૈમિનિતો મત છે.

મુત્ર ૩—(૧) જૈમિનિનો ઉત્તર આપવાને પૂર્વપક્ષ કહ્યો છે. (૨) યજ્ઞેવ વિચય્યા કરોતિ એ શ્રુતિથી (૩) તમેવ વિદિત્વા એ શ્રુતિ. (૪) આંધળા તથા લૂલાઓ જે કર્મ કરવામાં અશક્ત છે તેમ ત્યાગ છે. અર્થાત્ તે માણસોને કર્મ કરવાનાં નથી. ભાવાર્થ—વસિષ્ઠાદિ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓનો અગ્નિહોત્રાદિ આચાર જેવામાં આવે છે તેથી જ્ઞાનથી કર્મનો આધ નથી.

सूत्र ४—(१) कोष्ठने शंका थाय के तो पछी कर्म करवानी श्रुति पक्ष लोक संग्रह भाटे न
 मानी सकाय परमार्थ हल भाटे नहि, तो तेना उत्तरमां कहे छे. **स्वावार्थ** जनको ह वैवेहः **अस्मि** श्रुतिथी
 अलवेता जनके यज्ञ कर्षा हुता तेथी ज्ञानथी कर्मनो बाध नथी.

સમન્વારમ્ભણાત્ ॥૩-૪-૫॥

કર્મનો ખરાખર આરમ્ભ તેમનાથી (વિદ્યા અને કર્મથી) છે તેથી.

“વિદ્યા અને કર્મ તેને આલંબે છે” (બૃ. ૪-૪-૨) એ શ્રુતિ ફલારમ્ભમાં વિદ્યા અને કર્મનું સાથે હોવાપણું દેખાડે છે તેથી વિદ્યામાં સ્વાતંત્ર્ય નથી. ૫

તદ્વતો વિધાનાત્ ॥૩-૪-૬॥

જ્ઞાન યુક્તાનું વિધાન છે તેથી.

“પ્રક્ષિપ્ત પ્રક્ષા દર્શ પૂર્ણમાસમાંથી તેનું વરણ કરે છે. (આ. સૂ. ૩-૧૮-૧) આ કલ્પશ્રુતિથી પ્રક્ષવેત્તાના પ્રક્ષ તરીકે વરણનો વિધિ કરાય છે એવું પ્રક્ષજ્ઞાન તે ઋત્વિજના અધિકારનું સંપાદક હોવાથી કર્મનું અંગરૂપ જ છે એવો અર્થ થયો. ૬

શંકા—“જે દિવસે જ વૈરાગ્ય થાય તેજ દિવસે સંન્યાસ લેવો. ઘરમાં અથવા વનમાંથી ચાલી નીકળવું” (ના. ૪) વગેરે શ્રુતિઓથી તેનું વિધાન સંભળાતું નથી તેથી કર્મ અને તેનો ત્યાગ ઐચ્છિક વિકલ્પ હશે એવો અંગીકાર કરવોજોઈએ, માટે પ્રધાન ગૌણભાવ નથી. આમ હોય તો ઉત્તર આપે છે.

નિયમાચ્છ ॥૩-૪-૭॥

અને તે નિયમ નથી.

“જો હુપ્રાક્ષણુ સોમનું પાન કરવાની ઇચ્છા કરે તે આશ્વિનના ધુમાડાને મેળવશે” (તૈ. સં. ૨-૧-૧૦) “જે ત્રીજા પુરુષ સુધી સોમનું પાન કરે તેના ઐન્દ્રાક્ષ ઉત્સૃષ્ટ થશે. અથવા જે પ્રાક્ષણુ છતાં ત્રીજા પુરુષ સુધી સોમ ના પીવે તેનું સોમ પાન વિચ્છિન્ન થાય છે” (તૈ. સં. ૨-૧-૧૫) “જીવન સુધી અગ્નિહોત્ર કરવો” વગેરે શ્રુતિઓથી જેમ કર્મ કરવામાં નિયમ સંભળાય છે તેમ તેના ત્યાગમાં નથી તેથી કહેલો “પક્ષ ખરાખર નથી “ચ અને”થી “નિયત કર્મનો સંન્યાસ યુક્ત નથી. મોહથી તેનો પરિત્યાગ તામસ કહેવાય છે.” (ભ. ૧૮-૭) વગેરે રૂપે સ્મૃતિનો સમુચ્ચય છે.

સૂત્ર ૫—(૧) કૃણ મેળવનારોઓએ જ્ઞાન સાથે કર્મ કરવાં (૨) એકલા જ્ઞાનનું કૃણ નથી. ભાવાર્થ—ફક્ત આરમ્ભમાં જ્ઞાન અને કર્મ સાથે હોય છે તેથી જ્ઞાનથી કર્મનો આધ નથી.

સૂત્ર ૬—(૧) યાગિક શ્રુતિથી (૨) ભાવાર્થ—આ. સૂ. ૩-૧૮-૧ પ્રમાણે જ્ઞાનવાળાનું પ્રક્ષ તરીકે વરણ કહેલું હોવાથી જ્ઞાન તે કર્મનું અંગ છે.

સૂત્ર ૭—(૧) આ શ્રુતિઓમાં કર્મનું વિધાન નથી. (૨) તેથી કર્મ કરવાં કે ન કરવાં તે ઐચ્છિક હોવાં જોઈએ, ફરજિયાત નહિ. શ્રુતિ તેમની આવશ્યકતા જણાવતી નથી. (૩) માટે એક મુખ્ય છે અને બીજી ગૌણ છે એમ જ્ઞાન અને કર્મના સંબંધમાં નથી. જ્યાં કર્મની આવશ્યકતા જણાતી નથી. ત્યાં તેને અંગરૂપ શી રીતે મનાય એમ શંકા છે. (૪) કર્મ કરવાને માટેનો વિધિ છે. જો કે તેના ત્યાગ માટેનો નથી. માટે તે અવશ્ય કરવાં જોઈએ. તેથી જ તેને અમે અંગરૂપ કહીએ છીએ (૫) તમે કહેલો અર્થાત્ કર્મની જરૂર નથી તે અંગરૂપ નથી એવો પક્ષ ખરાખર નથી. (૬) સૂત્રમાં જ સ્પષ્ટથી

“ત્યાગનો વિધિ અશક્તને ઉદ્દેશીને છે એમ કહ્યું છે” એમ હોય તો સામો જવાબ આપે છે.

અધિકોપદેશાત્તુ બાદરાયણસ્યૈવં તદ્દર્શનાત્ ॥૩-૪-૮॥

ભગવાન્ સર્વથી અધિક છે એવા ઉપદેશથી, એવા બાદરાયણનો મત છે. એ પ્રકારે તેનું દર્શન (અનુભવ) છે તેથી.

તુ શબ્દ પૂર્વપક્ષનો વ્યવરૂદ્ધક કરે છે. જે એમ કહ્યું કે તે ગૌણ હોવાથી (અંગ-રૂપ હોવાથી) પુરુષાર્થવાદ છે તે યુક્ત નથી. શાથી? અધિક ઉપદેશ છે તેથી. જ્યાં ‘કર્મ’નું સામ્ય પણ કહેવું શક્ય નથી ત્યાં તેના અંગરૂપ હોવાપણું તો દૂર રહ્યું. કારણ કે ઇશ્વર ‘કર્મ’ કરતાં અધિક ઉપદેશાય છે. તો પણ “અથવા તે આત્મા સઘળાનો વશ કરનાર, સર્વ ઉપર શાસન કરનાર સર્વના અધિપતિ અને આ જે કંઈ સઘળું છે તેના પ્રશાસન કરનાર છે” (બૃ. ૪-૪-૨૨) એવો ઉપક્રમ કરીને આગળ કહે છે “વેદ વચન પ્રમાણે બ્રહ્મચર્ય, તપ, શ્રદ્ધા, અને અનાશક યજ્ઞવત્ જાણવાની ઇચ્છા કરે છે.” તેનેજ જાણીને મુનિ થાય છે. તે લોકનેજ ઇચ્છા કરતા સંન્યાસીઓ પ્રવ્રજ્યા લે છે. (બૃ. ૪-૪-૨૨) વગેરે.

આમ હોવાથી જ્યાં યજ્ઞમાં જ્ઞાનનું સાધન હોય તો તે જ્ઞાનનું યજ્ઞ અંગ શી રીતે હોઈ શકે? પણ ‘તેના જ્ઞાનનું અંગ યજ્ઞ છે. ‘આથી ‘ઈન્દ્રિય તરીકે તેનું અંગ છે એમ “સામો ઉત્તર કહેવામાં આવ્યો છે” એમ જાણવું જોઈએ. તે જ્ઞાન યાગના ‘પૂર્વ અંગ-રૂપ હોવાથી તેનાથી વિશિષ્ટનું ‘બ્રહ્મજ્ઞાન સાધન છે તેથી. પ્રથમ સામાન્ય રીતે ઇન્દ્રિયનું જ્ઞાન હતું. યજ્ઞથી ખાસ કરીને જ્ઞાન થતાં ફરીથી યજ્ઞ કરવામાં આવે તો પૂર્ણ કર્મનું ફલ થાય છે તેથી તે તેનું અંગ નથી એમ નથી એવું કહેવું જોઈએ નહિ, “તેનેજ જાણીને મુનિ થાય છે. તે લોકનીજ ઇચ્છા કરતા સંન્યાસીઓ પ્રવ્રજ્યા લે છે” (બૃ. ૪-૪-૨૨) ની શ્રુતિથી તેનું જ્ઞાન ગાર્હસ્થ્યનું વિરોધી હોવાથી તેનો અસંભવ છે તેથી. વળી જે સાધુ તથા અસાધુ કર્મના ફલના સંબંધથી રહિત છે ‘તેને કર્તા ‘તરીકે તે ‘પ્રમાણે કહેવું ઉપપન્ન નથી માટે જીવાત્માજ તેવા છે. પરમાત્મા નહિ. આ ‘રબન્નેના વાસ્તવ અભેદથી તે ‘તેમ નથી એમ કહેવું જોઈએ નહિ. ‘વાસ્તવ અભેદથી જીવમાં

શ્રુતિના પ્રમાણનો ઉલ્લેખ કરાય છે. ભાવાર્થ-જીવન સુધી અગ્નિહોત્ર કરવાનો નિયમ છે, તે ન કરવામાં આવે તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે તેથી જ્ઞાન તે કર્મનું અંગરૂપ છે.

સૂત્ર ૮—(૧) જ્યાં કર્મને જ્ઞાનની સમાન કહ્યું નથી તો પછી તેને અંગરૂપ શી રીતે કહેવાય? (૨) કર્મ કરતાં ઇશ્વરની અધિકતા છે. (૩) જ્ઞાનને યજ્ઞ (કર્મ)નું અંગ કહ્યું છે તેને બદલે તમે કર્મને જ્ઞાનનું અંગ કહો છો. (૪) બ્રહ્મનું જ્ઞાન (૫) યજ્ઞાદિથી સાધતોની બ્રહ્મજ્ઞાનમાં અંગતા સ્વીકારવાથી (૬) ઇત્યાદિ યાગની અંગતા (૭) યાગની પૂર્વે બ્રહ્મનું જ્ઞાન જોઈએ. માટે તે પૂર્વઅંગ (૮) જ્ઞાન પૂર્વક કરાયલા યજ્ઞનું સાધન જ્ઞાન છે, બીજાનું નહિ (૯) ઇશ્વરને (૧૦) યજ્ઞાદિકર્મોના કર્તા. (૧૧) ઇશ્વર યજ્ઞાદિ કર્મોનો કર્તા છે એમ કહેવું વ્યાજબી નથી કારણ કે મોક્ષની કામનાથી યજ્ઞ કરાવતો મોક્ષની કામનાવાળું બ્રહ્મજ્ઞાન યજ્ઞનું અંગ થાય. યજ્ઞમાં જીવના બ્રહ્મજ્ઞાનનેજ અંગ કહી શકાય (૧૨) જીવ અને ઇશ્વર એ બે (૧૩) જીવનું બ્રહ્મજ્ઞાન કર્મનું અંગ નથી એવો અર્થ છે. (૧૪) વાદિપક્ષના

પણ કહેલી શ્રુતિઓથી તે પ્રમાણે સુવચન છે તેથી. વાસ્તવ અભેદનો પહેલેથી જ^{૧૫} નિરાસ કરેલો હોવાથી તેને લેઇને જે પૂર્વપક્ષો હતા તેજ પૂર્વપક્ષો છે. માટે આટલેથી ખસ. ન કર્મણા ન પ્રજયા ધનેન ત્યાગેનૈકે અમૃતસ્વમાનશુઃ પરેણ નાકં નિહિતં ગુહાયાં વિભ્રાજતે ચચતયો વિશન્તિ (મ. ના. ૧૦-૫) ની શ્રુતિથી કર્મ પ્રજા અને ધનથી મોક્ષની અપ્રાપ્તિ કહીને ત્યાગથી તેની પ્રાપ્તિ કહેવાય છે. ^{૧૬}ત્યાગ વિષયની અનુક્તિથી સાંનિધ્યથી કર્માદિનો જ ત્યાગ અભિપ્રેત છે. ^{૧૭} અને વળી ભગવાન મુક્તથી પ્રાપ્ય છે. તેથી કહેલા સાધનથી મુક્ત હોય. તે મોક્ષ મુખ્ય ભગવાનની વિદ્યમાન છતાં ભક્તિથી હૃદય ગુહામાં જે પુરુષોત્તમ બિરાજે છે “જેનાથી કોઈ પર કે અપર નથી” (મ. ના. ૧૦-૫) વગેરેથી ઉપક્રમણ કરેલા પુરુષોત્તમ સ્વરૂપને ^{૧૮}ચિત્તિઓ કહેતાં વિરહભાવથી તેના વગર સ્થિત થવાને અશકતો તેની પ્રાપ્તિને માટે પ્રયત્ન કરતા પ્રવેશ કરે છે. આ પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગીયોનું ફલ કહેવાયું. આગળ “વેદાન્ત વિજ્ઞાન” (મ. ના. ૧૦-૬) ની ઋચાથી જ્ઞાનમાર્ગીયોનું ફલ કહ્યું છે. ^{૧૯}નહિ તો પુનરુક્તિ થાય. આ પ્રકારે કર્મ અને જ્ઞાનથી અધિક ભક્તિમાર્ગ છે અને તેનાથી પ્રાપ્ય પુરુષોત્તમનો ઉપદેશ શ્રુતિમાં છે તેથી તેનેજ પ્રમાણ માનનાર બાદરાયણનો મત પણ જૈમિનિ મતથી અધિક છે એવો અર્થ છે. આમ સાંભળીને પરમતનો નિરાસ કરીને ^{૨૦}વિશ્વાસને માટે પોતાના અનુભવનું પણ પ્રમાણ આપે છે. શિષ્યમાં કહેલા આધિક્યથીજ ભગવાન અને ભક્તિમાર્ગનો અનુભવ હોય છે એવો અર્થ છે. આત્માને અધિક ^{૨૧}દેખાડે છે એવી ^{૨૨}શ્રુતિઓ છે તેથી તેનું વ્યાખ્યાન ^{૨૩}કર્તું નથી. ^{૨૪}ઉપદેશ શબ્દથી પુનરુક્તિની આપત્તિ છે તેથી. તેના મતનો નિરાસ નહિ કરીને તેના કરતાં પોતાનો મત અધિક છે એટલીજ ફક્ત ઉક્તિથી નિષ્કામ કર્મ ચિત્તની શુદ્ધિના હેતુ તરીકે ^{૨૫}પરમ્પરા જ્ઞાનમાર્ગમાં તેના ^{૨૬}ઉપયોગનો અંગીકાર અહિં આં સૂચવાય છે. ^{૨૭}પુષ્ટિ ભક્તિમાર્ગમાં તો તે પણ નથી. ભા. ૧૧-૧૨-૬નું યન્ન યોગિને એવા વાક્યથી આમ હોવાથી પ્રશ્નમાં કર્મની અંગતાનો ગન્ધ પણ ક્યાં છે એવો ભાવ છે. ૮

હેતુરૂપ વસ્તવ અભેદનું નિરૂપણ કરે છે. (૧૫) ઘટાકાશ માહાકાશની માફક જ ઔપાધિક ભેદનો અભાવ. તેનો બીજો અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં સો બંશો નાનાવ્યવેશાત્ એ સૂત્રથી નિરાસ કર્યા છે. (૧૬) બીજા કશાનો ત્યાગ કહ્યો નથી. ફક્ત કર્મનોજ કહ્યો છે તેથી (૧૭) ટાંકેલી શ્રુતિનો અર્થ કરે છે. (૧૮) પતિ કાણુ તેનું વર્ણન આપે છે. ભગવાનનો વિરહ સહન કરવાને આશક્ત તેજ પતિ. (૧૯) ફરીથી પણ ફળ જણાવ્યું છે. તે જે ભક્તિમાર્ગીયને ઉદ્દેશીને હોય તો પુનરુક્તિનો દોષ ત્યાં આવે (૨૦) પોતે જણાવેલો મત બધા વિશ્વાસથી સ્વીકારે માટે પોતાનો અનુભવ કહે છે (સ) ન કર્મણા ॥ (મ. તા. ૧૦-૫) વ્રજાવિદાપ્રોતિ પરમ (તૈ ૨-૧) વગેરે શ્રુતિઓ (૨૨) અક્ષરની સરખામણીએ આત્મા પુરુષોત્તમ અધિક છે એમ શ્રુતિઓ જણાવે છે (૨૩) શારીર જીવની સરખામણી આત્માનું આધિક્ય દેખાડે છે, ન કર્મણા ॥ એ શ્રુતિથી યુક્તિથી મુક્તિનુંજ પ્રતિપાદન છે એમ વ્યાખ્યાન કરવું નહિ. એવું કહેવું નહિ. (૨૪) ત્યાં હેતુ આપે છે. કારણ કે શ્રુતિઓમાં મોક્ષનો ઉપદેશ પણ આપેલો છે. (૨૫) ચિત્તની શુદ્ધિથી જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાથી મોક્ષમાં કર્મનો ઉપયોગ-અંગીકાર છે (૨૬) ચિત્ત શુદ્ધિકારા કર્મનો ઉપયોગ પણ (૨૭) જ્ઞાનમાર્ગમાં કર્મની જરૂર છે, કારણ કે કર્મથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે,

તુલ્યં દર્શનમ્ ॥૩-૪-૧॥

સમાન દર્શન છે.

જે એમ કહ્યું કે આચાર દેખાય છે માટે પ્રજ્ઞની કર્મમાં અંગતા છે (પ્ર. સૂ. ૩-૪-૨) તે પણ વધારે ઠીક નથી. તુલ્ય છે કારણ કે જોવાય છે. શુક, ત્રીજા જન્મવાળા (ભરત) અને ઋષભ વગેરેમાં ત્યાગ જોવામાં આવે છે. આથી જે પ્રજ્ઞવેત્તાઓનો કર્મત્યાગ છે તેમની કર્મમાં અંગતાની શંકા શી રીતે કરી શકાય? એવો ભાવ સૂચવાય છે. આથી કર્મમાં અસક્ત પ્રતિ ત્યાગ વિધિ છે એમ જે કહ્યું તેનો નિરાસ કર્યો છે. શુકાદિની બાબતમાં તે પ્રમાણે નથી. ૯

૧ શંકા—જનકો હ વૈદેહઃ (બૃ. ૩-૧-૧) એ શ્રુતિની સાહાય્યથી આચાર દર્શન તે ત્યાગના દર્શન કરતાં અધિક બલવાળું છે માટે ઉત્તર આપે છે.

અસાર્વત્રિકી ॥૩-૪-૧૦॥

સર્વત્ર શ્રુતિ નથી.

જો શ્રુતિ સઘળા પ્રજ્ઞવેત્તાના આ આચારનું નિરૂપણ કરે તો તોટાં કહેવું થાય, પણ તે પ્રમાણે નથી. માટે આવા પ્રકારની શ્રુતિ સઘળા પ્રજ્ઞવેત્તાઓમાં સંભળાતી નથી

અને તે શુદ્ધિથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનાથી મોક્ષ સધાય છે. પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં તેની આવશ્યકતા નથી. ભાવાર્થ—જૈમિનિનો મત બરાબર નથી, કારણ કે શ્રુતિઓમાં ભગવાન એવું સર્વથી અધિક છે એમ કહેવું છે. આ પ્રકારે બાદરાયણે કર્મ વગેરેથી આધિક્યને લીધે ભગવાનના ભક્તિમાર્ગ તથા તેના સંબંધી સર્વાત્મભાવના અનુભવનું પ્રાપ્ત્ય કર્યું છે.

સૂત્ર ૯—(૧) પ્રજ્ઞ તથા પ્રજ્ઞવિદ્યાનો ઉપલક્ષક પ્રજ્ઞ શબ્દ છે. (૨) કર્મનો ત્યાગ જોવામાં આવે છે (૩) પ્રજ્ઞવેત્તા શુકાદિએ કર્મનો ત્યાગ કરેલો છે. (૪) પ્રજ્ઞવેત્તાઓએ જ્યાં કર્મનો ત્યાગ કર્યો છે અર્થાત્ જ્ઞાનમાં કર્મની આવશ્યકતા સ્વીકારી નથી તો પછી તે જ્ઞાનને કર્મનું અંગ શી રીતે કહી શકાય? (૫) આંધળા લૂનાઓ જે કર્મ કરી શકતા નથી તેમને માટેજ કર્મનો ત્યાગ છે એમ કહેતા હો તો તેનો ઉત્તર જ્ઞાનીઓ પણ કર્મનો ત્યાગ કરે છે એનાથી અપાયો છે. (૬) શુકાદિ આંધળા કે લૂના કર્મ કરવામાં અશક્ત ન હોતા. તેમણે કર્મ કરવાની શક્તિના અભાવે કર્મ કર્યો ન હોતાં એમ નથી પણ જ્ઞાનમાં તેની જરૂર તેમને જણાઈ નહિ માટે. ભાવાર્થ—જૈમિનિ વગેરેએ કર્મ કરેલાં અર્થાત્ કર્મનો અંગીકાર કરેલો તેમ શુકાદિએ તેનો ત્યાગ કરેલો છે. આથી બંને રીતે જ્ઞાનીઓનું વર્તન જોવામાં આવે છે. જનકાદિ પ્રજ્ઞવેત્તાઓએ કર્મ કર્યો હતાં. શુકાદિએ નહોતાં કર્યો. આમ બંને પ્રકારનાં આચરણ જોવામાં આવે છે. આ રીતે બંને પ્રકારના આચારો તુલ્ય સરખા હોવાથી જ્ઞાન એ કર્મનું અંગ નથી.

સૂત્ર ૧૦—(૧) જ્ઞાનીઓએ કર્મ કર્યો એ શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય કર્મનો ત્યાગ જણાવનાર શ્રુતિ કરતાં વિશેષ છે એવી શંકા થાય તો કહે છે. (૨) શ્રુતિમાં તમામ પ્રકારના પ્રજ્ઞવેત્તાઓ કર્મજ કરે છે એમ ને, હોય તો જૈમિનિનું કહેવું બરાબર મનાય. અર્થાત્ કર્મ સ્વીકારતી શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય ગણાય. પ્રમાણે નથી. (૩) તોટાં-જૈમિનિનું. ભાવાર્થ—સઘળા પ્રજ્ઞવેત્તાઓ કર્મ કરે છે એવું શ્રુતિમાં કરવામાં આવતું નથી. માટે તે શ્રુતિ સર્વત્ર નથી.

તેને જાણવાની ઇચ્છાવાળા કાવચેય ઋષિઓએ આ પ્રમાણે કહ્યું. શા માટે આપણે અધ્યયન કરીએ? શા માટે આપણે યજન કરીએ? આની પૂર્વે વિક્ષાનોએ અગ્નિહોત્ર કર્યા નહિ. આ તે આત્માને જાણીને પુત્રની ઇષણ તથા લોકની ઇષણાનો ત્યાગ કરીને પ્રાણ્ણો બિહ્વા કરે છે. (ખ. ૪-૫-૧૫) વગેરે બહુ શ્રુતિમાં તેને જાણનારના ત્યાગનો અનુવાદ કરે છે. આથી ત્યાગ પક્ષ જ બલવાન છે.

શંકા-પ્રશ્નને જાણવાપણાનો વિશેષ ન હોય તો પણ કેટલાકની કર્મકૃતિ હોય છે અને કેટલાકને કર્મનો ત્યાગ હોય છે માટે વિભાગ શાથી નથી? એવી આશંકા કરીને ત્યાં હેતુ કહે છે.

વિભાગ: શતવત્ ॥૩-૪-૧૧॥

સો સો આનંદની ગણના કરનાર શ્રુતિની માફક (કર્મ કરવાં કે નહિ તે વિષે અધિકાર પરત્વે) વિભાગ છે-શતની માફક છે.

“આજ આનંદની માત્રાથી અન્ય ભૂતો જીવે છે” (ખ. ૪-૩-૩૨) એ શ્રુતિથી માનુષ આનંદથી આરંભ કરીને પ્રશ્નનાંદ પર્યન્ત જે આનંદો ગણાવવામાં આવેલા છે તે સઘળા પુરુષોત્તમના આનંદરૂપ જ છે. આમ હોવાથી જેમાં જેટલા આનંદનું દાન હોય છે તેટલા તેનું નિરૂપણ કરે છે. અધિક તારતમ્યથી. ‘દાન’ એમ જાણાવવાને સો કરતાં વધારે આનંદનું શ્રુતિએ નિરૂપણ કર્યું. માટે જ પુરુષના આયુની સંખ્યા સમાન સંખ્યાથી ઉત્કર્ષ કહેલો છે તેથી પુરુષધર્મના અધિકારનો જ ઉત્કર્ષ સૂચવાય છે. આ પ્રકારે પ્રકૃતમાં પણ અન્યભાવથી રહિતપણાના તારતમ્યથી ભગવદ્ભાવનું તારતમ્ય અહિંઆં તો અનુગ્રહમાં જ અધિકાર રૂપ છે. તેથી તેના ઉત્કર્ષમાં ત્યાગ અને તેના અનુત્કર્ષમાં નહિ એવો અર્થ છે. ૧૧

જે એમ કહ્યું કે જ્ઞાનવાળાનું વિધાન છે તેથી. (ખ. સૂ. ૩-૪-૬) તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે.

અધ્યયનમાત્રવત: ॥૩-૪-૧૨॥

ફક્ત અધ્યયનવાળાને (કર્મમાં અધિકાર છે.)

જે એમ કહ્યું કે પ્રશ્નિષ્ઠ પ્રશ્ન વગેરે ત્યાં પ્રશ્ન શબ્દથી વેદ જ કહેવાય છે.

સૂત્ર ૧૧—(૧) જનકાદિની (૨) શુક ઋષભ વગેરેનો (૩) આનંદવક્ત્રીમાં ગણાવ્યા છે. (૪) કર્મ ત્યાગના વિભાગમાં પણ અપકૃષ્ટ અધિકારનો ત્યાગ છે (૫) અધિકાર વિભાગથી જ્ઞાનમાર્ગમાં સમજવું (૬) અહિંઆં ભગવન્માર્ગમાં (૭) અનુગ્રહના ઉત્કર્ષમાં (૮) અનુગ્રહનો ઉત્કર્ષ ન હોય ત્યારે ભાવાર્થ જેમ અધિકારીના તારતમ્યથી તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં શત ગુણિત આનંદ કહ્યા છે તે પ્રમાણે જનક, શુક વગેરેના કર્મના અત્યાગ અને ત્યાગમાં ભગવાનનો અનુગ્રહ એ હેતુ છે. અને તે અધિકારણના ત્યાગ રૂપ છે.

સૂત્ર ૧૨—(૧) સૂ. ૬માં આ. સૂ. ૩-૧૮-૧ની શ્રુતિનો ઉલ્લેખ કરે છે. (૨) આ. સૂ.

૩૫૨ નહિ, વળી ૪૮૯ને પ્રશ્ન તરીકે “અવિકૃત શબ્દ રૂપ જાણીને સતત જે તેના અધ્યયન માત્રને કરે છે, તેનાથી ૬ કોઈ પણ કામના કરતો નથી, તેનો અધિકાર ૭ પ્રશ્નત્વમાં, ઋત્વિજપણામાં છે એમ કહેવાય છે તેથી પ્રશ્નજ્ઞાન તે કર્મનું અંગ નથી. પ્રત્યય “અતિશયના અર્થમાં હોવાથી અતિશયથી પ્રશ્નરૂપ ત્યારેજ થાય છે તેથી. ત્યારે તેનું ઋત્વિજપણું યુક્ત છે. આમ હોવાથી પ્રશ્ન શબ્દની સંગતિ “પ્રાશ્નણ્યમાં છે.

૧૦ અથવા ફક્ત વેદના અધ્યયનવાળાનો કર્મમાં અધિકાર છે, પ્રશ્નવેદાનો પણ નથી એમ અર્થ છે. વેદાન્તોમાં તેનો સમાવેશ હોવાથી વેદાન્તોના અભ્યાસની પણ આવશ્યકતા છે, કારણ કે તેમાં પ્રતિપાદ્ય પ્રશ્નજ્ઞાનનો પણ ત્યાગ કરવા જેવો નથી તેથી તે ૧૧ જ્ઞાનવાળાનોજ ત્યાં અધિકાર છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. ૧૨ શબ્દ પરોક્ષ જ્ઞાનમાં પ્રશ્નજ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી “૧૩ સાકર મધુર છે” એમ શબ્દજ્ઞાન વાળોજ તેના માધુર્યને જાણતો નથી. એમ હોય તો ૧૪ પછી કમળા વગેરેને તે દૂર કરવાનું કાર્ય પણ તે કરે. પણ એમ નથી. માટેજ છાંદોગ્યમાં સનત્કુમાર ૧૫ અપરોક્ષ પ્રશ્ન જ્ઞાનનેજ પ્રશ્નજ્ઞાન કહે છે—“જેમકે એક વખત નારદમુનિ ખરેખર સનત્કુમાર પાસે ગયા. ત્યાં જઈ તેમણે

૧૨માં પ્રશ્નિષ્ઠનોજ ઋત્વિક્ કર્મમાં પ્રશ્ના તરીકે અધિકાર કહ્યો છે ત્યાં પ્રશ્નિષ્ઠ એટલે પ્રશ્ન કહેતાં વેદમાં સ્થિત રહેનાર અર્થાત્ વેદનું અધ્યયન કરનાર એવો અર્થ લેવાનો છે. (૩) પ્રશ્નિષ્ઠમાં પ્રશ્ન શબ્દથી પરપ્રશ્ન અર્થ સમજવો નહિ. (૪) વેદને (૫) જેમ પરપ્રશ્ન એ અવિકૃત વિકાર રહિત છે તેમ વેદ પણ શબ્દાત્મક વિકાર રહિત પ્રશ્નનું સ્વરૂપ છે એમ સમજીને જ વેદનું અધ્યયન કરવું જોઈએ (૬) વેદનું અધ્યયન અવિકૃત પ્રશ્નનું સ્વરૂપ સમજવાને માટે જ જે કરે છે બીજી કોઈ પણ કામનાઓ ઇચ્છાઓ પાર પાડવાને માટે નહિ, (૭) વેદનું અધ્યયન કરનારજ ઋત્વિક્કર્મમાં પ્રશ્ના થવાને અધિકારી છે. (૮) પ્રશ્નિષ્ઠમાં પ્રશ્ન શબ્દને લાગેલો પ્રત્યય તે અતિશયતાનો અર્થ સૂચવે છે. (૯) પ્રશ્ના ઋત્વિક્કના પ્રતિપાદ્ય જ્ઞાનવાળાની. (૧૦) અર્થાત્ જે એમ કહેવામાં આવે કે વેદનું અધ્યયન કરેલું હોય તેજ પ્રશ્ના થવાને લાયક છે, તો પછી વેદ કહેતાં પૂર્વકાણ્ડ તથા ઉત્તરકાણ્ડ એમ બન્નેનું અધ્યયન કરનારનોજ પ્રશ્ના થવાનો અધિકાર છે. પૂર્વકાણ્ડમાં કર્મ સંબન્ધી ચર્ચા છે, ઉત્તર કાણ્ડમાં વેદાન્ત તથા જ્ઞાન સંબન્ધી છે. (૧૧) આથી જ્યાં વેદનું અધ્યયન કરનારનો અધિકાર કહેતા હો તો તેમાં પ્રશ્નવિદ્યાનું અધ્યયન કરનારનો પણ સમાવેશ થયો. આ જો કળૂલો તો પછી અમે જણાવ્યું તે પ્રમાણે જ્ઞાન એ કર્મનું અંગરૂપ બનશે અર્થાત્ પ્રશ્ના તરીકેની લાયકાત મેળવવાને વેદાન્તના જ્ઞાનનું અધ્યયન જરૂર હોવાથી ત્યાં એ રીતે વિદ્યા તેના અંગરૂપ બનશે. આમ શંકા કરવામાં આવે તો ભાષ્યકાર કહે છે કે એવી શંકા કરવી નહિ (૧૨) અધ્યયન એટલે શબ્દનું જ્ઞાન, અર્થનું જ્ઞાન નહિ. અને જેમને પ્રશ્નવિદ્યા અગર જ્ઞાન કહીએ છીએ તે અર્થનું જ્ઞાન—અર્થનું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. તેનાથી પ્રશ્નના સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે માટે તે વિદ્યાનું બીજું નામ પરા વિદ્યા છે. શબ્દથી મેળવેલું જ્ઞાન તે અપરા વિદ્યા છે. આથી વેદાન્તનું અધ્યયન કરનારનો પ્રશ્ન તરીકે અધિકાર થયો તેથી તે જ્ઞાન કર્મનું અંગ નથી. શબ્દનું જ્ઞાન ભલે અંગરૂપ હોય. આપણી તરફ અર્થના જ્ઞાન સંબન્ધી છે. (૧૩) શબ્દ જ્ઞાન અને અર્થ જ્ઞાનનો ફરક સમજવાને દૃષ્ટાન્ત આપે છે. (૧૪) શબ્દ જ્ઞાનથી જે અર્થ જ્ઞાનની માફક અનુભવ થતો હોય તો પછી જેની આંખમાં કમળો થયો હોય તે એટલું જાણે કે “સાકર મધુર છે” તેથી તે કમળો દૂર થાય. પણ એવી રીતે કમળો દૂર થતો નથી. કમળો દૂર કરવાને માટે સાકર ખાવી જોઈએ. તેજ પ્રમાણે અનુભવેલું જ્ઞાન તેજ અવિદ્યાને દૂર કરે છે, શબ્દ જ્ઞાન નહિ. (૧૫) પ્રત્યક્ષ અથવા અનુ-

સનતકુમારને કહ્યું “હે ભગવન્; મને ઉપદેશ કરો. ત્યારે સનતકુમારે કહ્યું. તમે જે જાણો છો તે મને કહી જાઓ. તે ઉપસંતની બાબત વિષે હું કહીશ” આ પ્રમાણે નારદને કહ્યું એટલે ઋગ્વેદથી આરંભીને સર્વ દેવ જનવિદ્યા સુધી પોતે જે અધ્યયન કર્યું હતું તે કહ્યું અને પછી કહે છે “અરેરે હું ^{૧૬}મન્ત્રનેજ જાણું છું આત્માને ^{૧૭}જાણુતો નથી.” (છાં. ૭-૧-૩) માટેજ તૈત્તિરીયોપનિષત્માં “વેદાન્તના વિજ્ઞાનથી મુનિશ્રિત અર્થોવાળાં” (મ. ના. ૧૦-૬) એમ કહેવાય છે. વિજ્ઞાન એટલે અનુભવજ ફક્ત જ્ઞાન નહિ, આથી જ્ઞાન તે કર્મનું અંગ છે તે દૂર ^{૧૭}કરાયું. ^{૧૮}“વિષાકર્મણી” વગેરે શ્રુતિનો સંસારી આત્માના પૂર્વ દેહના ત્યાગ સમયના જ્ઞાનને નિરૂપે છે તે પ્રશ્નવેત્તા ^{૧૯}છે તેથી. પ્ર. સૂ. ૩-૪-૫ના સૂત્રની ઉપેક્ષા આચાર્યે કરી છે એમ નથી. ૧૨ એમ જે કહ્યું કે “અને નિયમ છે તેથી” (પ્ર. સૂ. ૩-૪-૭) તે વિષે કહે છે.

નાવિશેષાત્ ॥૩-૪-૧૩॥

ના, વિશેષ નથી તેથી.

“આશ્વિનસ્” વગેરે શ્રુતિઓથી કર્મકૃત જેવો નિયમ છે તેવો ત્યાગ ત્યાં નથી એમ જે કહ્યું તેમ નથી. શાથી? ફેર નથી તેથી. કેટલાકોએ “કર્મથી, પ્રભથી ધનથી નહિ પણ ત્યાગથી મોક્ષ મેળવ્યો” (મ. ના. ૧૦-૫) એવી શ્રુતિ કર્મદિથી અમૃતત્વની અપ્રાપ્તિ જણાવીને તેના ત્યાગથી તેને ^{૨૦}કહેલ કર્મ ત્યાગ આવશ્યક છે એમ કહે છે તેથી ત્યાં ફેર નથી તેથી એવો અર્થ છે. અને વળી “મોક્ષને મેળવ્યો” એવા શબ્દથી અસુશુના કર્મના ત્યાગનો નિયમ નથી. અસુશુની તેવી શ્રુતિનો નિયમ છે એવી વ્યવસ્થા છે, એવો ભાવ છે.

અથવા ^{૨૧}કર્મથી પ્રાપ્ત થતા તુરિયામાં ખરેખર કર્મનો ત્યાગ છે તેનાથી

ભવવાળું. જેનાથી પ્રવ્રત્તો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે તે (૧૬) અધ્યયનથી જાણેલી વિદ્યા તે શાબ્દ પરાક્ષ જ્ઞાન છે. તે અપરા વિદ્યા કહેવાય છે. જેનાથી આત્મા આગળાય તે પરાવિદ્યા છે (૧૭) જ્ઞાન એ કર્મનું અંગ છે એ માન્યતા દૂર કરી (૧૮) સૂત્ર પાંચમાં બુ. ૪-૪-૨માં આપેલી શ્રુતિનો ઉલ્લેખ કરીને તે સૂત્રની દલીલોનો જવાબ આપે છે (૧૯) જેમ જૈમિનિના પૂર્વપક્ષની તમામ દલીલોનો જૂદો ઉત્તર આપ્યો છે તેમ સૂત્ર પાંચનો જૂદો આપ્યો નથી. તેથી સૂત્રકારે તે દલીલોની ઉપેક્ષા કરી હશે એમ કોઈ આરોપ મંદ્રે તો તેનો જવાબ આપે છે. ભાવાર્થ—આ. સૂ. ૩-૧૮-૧માં પ્રક્ષિપ્ત એજ ઋત્વિક્ કર્મમાં પ્રક્ષા થવાને લાયક છે એમ જે કહ્યું છે ત્યાં પ્રક્ષિપ્ત એટલે પ્રક્ષજ્ઞાનવાળો નહિ પણ પ્રક્ષ કહેતાં વેદ તેમાં સ્થિત રહેનાર એટલે તેનું અધ્યયન કરનાર એ અર્થ સમજવો. અર્થાત્ વેદનું અધ્યયન કરનારનોજ ઋત્વિક્ કર્મમાં અધિકાર છે.

સૂત્ર ૧૩—(૧) કર્મ અવશ્ય કરવાં જોઈએ એવો નિયમ છે તેમ કર્મ નહિ કરવા વિષેનો નિયમ નથી એમ નથી, અર્થાત્ નિયમ છે. (૨) કર્મ કરવાનું કહેનાર શ્રુતિ અને કર્મના ત્યાગને જણાવનાર શ્રુતિ એ બન્ને સરખી છે એમાં કોઈ પણ ફેર નથી (૩) અમૃતત્વ મોક્ષ. કર્મોથી મોક્ષ મળતો નથી પણ ત્યાગથી મળે છે એમ જણાવીને (૪) કર્મ ત્યાગના નિયમને (૫) કહેતાનો કર્તા “શ્રુતિ” છે. (૬) કર્મ ત્યાગની બાબતમાં (૭) પ્રત્યક્ષ, ગાહ્યસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એમ ક્રમ પ્રમાણે સંન્યાસ લેવો એવો ક્રમ સંન્યાસ એટલે ત્યાગ અર્થાત્ ત્યાગ ક્રમ પ્રમાણે લેવામાં આવે છે. (૮) સંન્યસ્તાશ્રમમાં (૯)

૧૦ બીજામાં કર્મ કરવાનો નિયમ છે અને ૧૧ તે વેદાન્તોચીજ છે તો પછી શા માટે કર્મની અંગતા નથી એમ ઉત્પ્રત્નની આશંકા કરીને નિષેધ કરે છે. ના “જે દિવસે વૈરાગ્ય થાય તે દિવસ પ્રવ્રજ્યા લેવી” એવી શ્રુતિથી “જ્યાં સુધી નિર્વેદ ન થાય ત્યાં સુધી કર્મો કરવાં” (ભા. ૧૧-૨૦-૬) એવા ભગવદ્વાક્યથી પણ ત્યાગમાં વૈરાગ્ય ૧૨ પ્રયોજક હોવાથી અમુક આશ્રમમાં ૧૩ વિશેષના અભાવથી અપ્રયોજકરૂપ છે તેવો અર્થ છે. વળી જ્યાં કદાચ ૧૪ ક્રમ પ્રાપ્તિ છે ત્યાં પણ તેનું જ્ઞાન બ્રહ્મજ્ઞાન નથી એમ પૂર્વ સૂત્રમાંજ કહ્યું છે એવો ભાવ છે. ૧૫ આથી વેદાધ્યયનાદિક પણ અપ્રયોજક છે એમ જણાવ્યું. માટેજ શુકના વૈરાગ્યના નિશ્ચયથી ઉપનયન વગેરેથી પણ અનપેક્ષા ૧૬ કહેવાય છે. આ પ્રકારે બે સૂત્રથી કર્મના અધિકારના સંપાદક તરીકેનું, બ્રહ્મજ્ઞાનનું તે ૧૭ અંગરૂપ છે એવો નિરાસ કર્યો. ૧૩

અહિલતાથી “અક્ષિષ્ઠ” એમાં બ્રહ્મ પદથી ૨ પરજ કહેવાય છે એવું જે કહેા છે ત્યાં પણ અમે કહીએ છીએ.

સ્તુતયેનુમતિર્વા ॥૩-૪-૧૪॥

અથવા સ્તુતિ માટે અનુમતિ છે.

દર્શ પૂર્ણમાસ એવા બે પ્રકારના છે. જ્યાં બ્રહ્મવેત્તા ઋત્વિજપણાનો અધિકારી છે તેથી તેની સ્તુતિ માટે અક્ષિષ્ઠ બ્રહ્મ એમ બ્રહ્મવેત્તાની પણ આ ઋત્વિજપણામાં ૪ અનુમતિ કરાય છે તેના ૫ અધિકારિત્વનો અભિપ્રાય નથી. કહેલી અનુપપત્તિથી એવો અર્થ છે. ૧૪

સંન્યસ્તાશ્રમમાં કર્મ ત્યજવાં બીજામાં નહિ (૧૦) ગૃહસ્થાશ્રમમાં કર્મ કરવાનો નિયમ છે (૧૧) કર્મના સ્વરૂપનું (૧૨) વૈરાગ્ય એજ સંન્યાસનું કારણ છે. જ્યારે વૈરાગ્ય થાય ત્યારે સંન્યાસ લેવો તે સિવાય નહિ (૧૩) અમુક આશ્રમમાંજ સંન્યાસ લેવો કર્મ ત્યાગ કરવો એવું નથી. (૧૪) બ્રહ્મચર્ય, ગાર્હસ્થ્ય એવા ક્રમ પછી છેવટે સંન્યાસ લેવામાં આવે તો (૧૫) વેદાધ્યયનાદિની ત્યાં જરૂર નથી એમ (૧૬) માટેજ જેને જ્ઞાન સિદ્ધ થયું છે એવા શુકદેવ વગેરેએ ઉપનયન સંસ્કાર કરેલા ન હોતા. (૧૭) બ્રહ્મજ્ઞાન તે કર્મનું અંગ છે એ મતનો નિરાસ કર્યો. ભાવાર્થ—જેમ કર્મ અવશ્ય કરવાં જોઈએ તેવો નિયમ છે તેમ કર્મનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એવો પણ નિયમ છે. બન્ને પ્રકારના સરખા નિયમ હોવાથી કર્મ ત્યાગરૂપ જ્ઞાન તે કર્મનું અંગ ગણાય નહિ.

સૂત્ર ૧૪—(૧) આ. સૂ. ૩-૧૮-૧માં અક્ષિષ્ઠ બ્રહ્મા થાય એમ જે કહ્યું છે તેનો ઉલ્લેખ કરે છે. (૨) ત્યાં અક્ષિષ્ઠ એટલે બ્રહ્મમાં સ્થિત રહેનાર એવો અર્થ છે. ગૌણ બ્રહ્મ એટલે પરબ્રહ્મ નહિ, આથી જ્ઞાનવાળો એવો અર્થ થતો નથી. એવો વાક્યનો ભાવાર્થ છે. (૩) દર્શ પૂર્ણમાસ પગની મહત્તા દર્શાવવાને અક્ષિષ્ઠ તરીકે બ્રહ્માનું વિશેષણ યોજ્યું છે તેથી બ્રહ્મનો અર્થ જ્ઞાન લો તો પણ તે શ્રુતિ સ્તુતિરૂપ હોવાથી વિવિ વાક્ય નથી પણ અર્થવાદ છે. (૪) માટેજ અક્ષિષ્ઠ એટલે બ્રહ્મવેત્તા એ ઋત્વિજ્ બ્રહ્મા બને છે એમ કહે છે (૫) ફક્ત દર્શપૂર્ણમાસની મહત્તા જણાવવાનેજ એ પ્રમાણે કહે છે, ત્યાં અધિકારના વિચારથી નહિ. અર્થાત્ અક્ષિષ્ઠ એટલે તમારા કહેવા પ્રમાણે બ્રહ્મ જ્ઞાનીનોજ ઋત્વિજ્ બ્રહ્મા તરીકે અધિકાર છે એમ કહેવા માટે તે શ્રુતિમાં અક્ષિષ્ઠ પદ નથી. ભાવાર્થ—આ. સૂ. ૩-૧૮-૧ની

કામકારણ ચૈકે ॥૩-૪-૧૫॥

અને પારકા ઉપર અનુગ્રહની ઇચ્છાવાળાથી કર્મના ગુણ દોષનો સંબંધ નથી એમ કેટલાક શાખાવાળા કહે છે.

શંકા—“પ્રાક્ષણનો આ નિત્ય મહિમા કર્મથી વધતો નથી” (બૃ. ૪-૪-૨૩) એ શ્રુતિથી પ્રક્ષવેત્તાના કર્મથી કરાયલા ગુણ અને દોષનો નિષેધ કરવામાં આવે છે. અને તે પ્રાપ્તિપૂર્વક છે એમ પ્રક્ષવેત્તાનું કર્માનુષ્ઠાન આવશ્યક છે એમ પ્રાપ્ત થાય તો કહેવાય છે. ઇચ્છાથી અનુષ્ઠાનને લીધે, બીજાના અનુગ્રહ માટે ઇચ્છા માત્રથી (વિધિને લીધે નહિ) જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે ઇચ્છાથી કરેલું કહેવાય છે. આ પ્રકારે કર્મ કરવાથી તેનાથી કરાયલા ગુણ તથા દોષની પ્રસજિતમાં તેના નિષેધને કેટલાક શાખાવાળા “અનિત્ય છે વગેરે” કહે છે. આટલાથી ખરેખર કર્મકૃતિમાં અધિકારની પ્રાપ્તિ નથી એવો ભાવ છે. અથવા તેવા પ્રકારના કર્મથી વૃદ્ધિ અને હાસ જેમને પ્રાપ્ત થયેલ છે તેમના સંબંધના અભાવને કેટલાકે પ્રક્ષવિદ્યા કહે છે. ‘ચ અને’થી ઇશ્વરની આજ્ઞાથી લોકના સંગ્રહ માટે કરેલા કર્મનો સમુચ્ચય કરવામાં આવે છે “સર્વને વશ કરનાર. સર્વનું શાસન કરનાર” (બૃ. ૪-૪-૨૨) ની શ્રુતિથી તે પ્રમાણે છે. ૧૫

ઉપમર્દચ ॥૩-૪-૧૬॥

(અખણ્ણાદૈતના ભાનમાં) (કર્મ અને તેના અધિકારીઓનો) ઉપમર્દ પણ કેટલીક શાખાવાળા કહે છે.

આથી કર્મના અધિકારના અભાવમાં અન્ય હેતુને કહે છે. દૈતભાનમાં ખરેખર

શ્રુતિમાં પ્રક્ષા શબ્દના વિશેષણ તરીકે “પ્રક્ષિષ્ઠ” પદ મળીને, તેનો અર્થ “પ્રક્ષવેત્તા” એમ જો કાઢ કરે તો, ત્યાં કહેવાનું કે તેમ અર્થ થતો હોય તો પણ તે વાક્ય દર્શાવે પૂર્ણ માસની રતુતિરૂપ હોવાથી વિધિ વાક્ય નથી પણ અર્થવાદરૂપ છે. તેથી જ્ઞાન કર્મનું અંગ છે એમ કહેવાય નહિ. ૧૫

સૂત્ર ૧૫—(૧) આપેલી શ્રુતિનું તાત્પર્ય એ છે કે વિદ્વાન્ ગમે તેટલાં કર્મ કરે તેથી તેના મહિમા વધતો નથી તેમ કર્મ નહિ કરવાથી તે મહિમા ઘટતો નથી. (૨) પ્રક્ષવેત્તાએ કર્મ તો કરવાં એમ ઉપરની શ્રુતિનો અર્થ નીકળે છે એવું જો કામ કહે તો. (૩) બીજાના ઉપર અનુગ્રહ કરવાને માટે કરેલાં કર્મોના ગુણ દોષ લાગતા નથી, કારણ કે તેમાં કર્મ કરનારનો કાર્મ પણ સ્વાર્થ નથી. (૪) જો સ્વાર્થથી કર્મ કરવામાં અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી કર્મ કરનારનેજ તેના ગુણદોષ લાગતાં નથી તે, સિવાયનાને લાગે છે એમ કેટલાક શાખાવાળા માને છે. (૫) આથી જ્ઞાનીએ કર્મ કરવાંજ જોઈએ એવો અર્થ નીકળતો નથી. (૬) પ્રક્ષવિદ્યા એટલે શું તેનું લક્ષણ આપે છે. ખરી વિદ્યા એજ કે જેમાં કર્મના ગુણદોષ લાગે નહિ તો અર્થાત્ જેમાં કર્મની ગિહફલ આવશ્યકતા નથી. (૭) સૂત્રમાં ચ અને શબ્દથી શું સચન થાય છે તે જણાવે છે. ‘અનેથી’ ‘લોક સંગ્રહ’નો અર્થ નીકળે છે, અર્થાત્ લોક સંગ્રહની ખાતર પણ જો કર્મ કરવામાં આવે તો તેના ગુણદોષ લાગતા નથી. ભાવાર્થ—કેટલાક શાખાવાળા એવું કહે છે કે પારકાના ઉપર અનુગ્રહ કરવાને જે કર્મ કરવામાં આવે છે તેના ગુણદોષનો સ્પર્શ જ્ઞાનીને થતો નથી.

સૂત્ર ૧૬—(૧) ક્યારે કર્મ નહિ કરવાં જોઈએ. એમાં બીજું કારણ આપે છે, (૨) જ્યાં સુધી

જેમ તેમ કર્મકૃતિની સંભાવના પણ છે. “પ્રજ્ઞ” એવું જેને અખણ અદ્વૈતનું જ્ઞાન છે; નહિ કે “આ પ્રજ્ઞ” એવું સખણ. અહિંમાં ઉદ્દેશ્ય તરીકે પ્રપંચનું પણ જ્ઞાન હોવાથી સખણત્વ છે. અને વળી અખણ અને તેના જ્ઞાનમાં કર્મ તથા તેના અધિકાર વગેરેના ઉપમર્દને કેટલાક શાખાવાળાઓ કહે છે. આથી પ્રજ્ઞજ્ઞાનની કર્મ અંગતામાં સંભાવના પણ નથી એવો અર્થ છે. શ્રુતિ તો ‘જ્યાં આત્મ સંઘર્ષ આત્માજ બનેલું છે તેથી કોનાથી કોણ જૂએ’ બૃ. ૪-૫-૧૫ વગેરે રૂપ છે. ૧૬

ઉર્ધ્વરેતઃસુ ચ શબ્દે હિ ॥૩-૪-૧૭॥

અને ઉર્ધ્વ રેતમાં (સંન્યાસીમાં) કર્મનો અભાવ છે. શ્રુતિમાં ખરેખર છે. અહિંમાં આ વિચારાય છે. પ્રજ્ઞચર્ય પછી ગાર્હસ્થ્યનું પણ શ્રવણ શ્રુતિથી સમજાય છે. “પ્રજ્ઞચર્યથી જ પ્રવ્રજન કરવું” (ભ. ૪) વગેરે શ્રુતિઓથી પ્રજ્ઞચારીનું પ્રવ્રજન સમજાય છે. આમ હોય તો અવિરોધ માટે “જે દિવસેજ વૈરાગ્ય થાય ત્યારે પ્રવ્રજ્યા લેવી” (ભ. ૪)ની શ્રુતિથી પણ રાગી તથા તેના રહિતના ભેદથી વિષયભેદ કહેવો જોઈએ. ત્યાં પ્રજ્ઞચર્યના અવિશેષમાં પણ ભગવાનના અનુગ્રહના વિશેષથી ઉત્પન્ન થયેલ ચિત્ત શુદ્ધિના વિશેષથી ઉત્પન્ન થયેલ વેદાન્તના અર્થનું પરિજ્ઞાનજ હેતુ કહેવાવો જોઈએ. “વેદાન્તના વિજ્ઞાનથી જેમના અર્થો સુનિશ્ચિત થયા છે એવા સંન્યાસ યોગથી શુદ્ધ સત્ત્વવાળા યતિઓ” (મ. ના. ૧૦-૬) એ શ્રુતિ આમ અર્થને કહે છે. અને વળી આવા પ્રકારનાજ ઉર્ધ્વરેતસ કહેવાય છે. આમ હોવાથી ઉર્ધ્વ રેતઃમાં કર્મના અભાવને કહેલી રીતે તારે પણ સ્વીકારવો જોઈએ. આથી જ્ઞાન રહિતોનો કર્મમાં અધિકાર છે અને જ્ઞાનવાળાનો સંન્યાસમાં છે એમ તમે કહેલા અર્થથી વિપરીત અર્થ સિદ્ધ થાય છે. તો પછી જ્ઞાનમાં કર્મના અંગત્વની સંભાવના ક્યાં છે. ૧૭

દૈતજ્ઞાન ટળ્યું નથી ત્યાં સુધીજ જ્ઞાનીએ કર્મ કરવાનાં છે (૩) જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે દૈતભાવવાળું અને અદૈતભાવવાળું. દૈત જ્ઞાન એટલે સખણ અને અદૈત એટલે અખણ. જ્ઞાની જે જે પદાર્થને જૂએ તે સમયે જે પ્રજ્ઞ છે એવું જે તેને જ્ઞાન થાય તો તે અદૈત અખણ જ્ઞાન છે અને “આ પ્રજ્ઞ છે” એવી પ્રતીતિ થાય તો તે દૈત સખણ છે. દૈતજ્ઞાનમાં કર્મની જરૂર છે અદૈતમાં નહિ (૪) “આ પ્રજ્ઞ છે” એવા પ્રકારના જ્ઞાનમાં ‘આ’ કહેતાં પ્રપંચ એમ તેને ઉદ્દેશીને ત્યાં કહેલું હોવાથી પ્રપંચનું જ્ઞાન પણ ત્યાં હોય છે, આથી તેટલે અંશે તે જ્ઞાન સંપૂર્ણ પ્રજ્ઞનું હોતું નથી. (૫) તિરોધાન (૬) અખણ જ્ઞાનમાં કર્મ તથા તેનો અધિકાર નથી. ત્યાં કર્માદિનો લોપ છે. (૭) શ્રુતિ એમ કહે છે કે જ્ઞાનીએ સર્વ આત્મા રૂપેજ જોવું, તેની નજરે આત્મા વગર બીજું કંઈ પણ દેખાતું ન જોઈએ, આવા આત્મ જ્ઞાનીને માટે કર્મ છે જ નહિ. આથી કર્મમાં તેનો અધિકાર પણ નથી. ભાવાર્થ—અદૈત જ્ઞાનની દશામાં કર્મ કરવાનાં જ્ઞાનીને હોતાં નથી એમ શ્રુતિ કહે છે. ફક્ત દૈત દશામાંજ તે કરવાનાં છે આમ કેટલીક શાખાવાળા માને છે.

સૂત્ર ૧૭—(૧) જેમ પ્રજ્ઞચર્ય પછી ગાર્હસ્થ્ય વિષેની શ્રુતિ છે તેમ પ્રજ્ઞચર્ય પછી સંન્યસ્તાશ્રમની પણ છે. (૨) ઉપર બે પ્રકારની શ્રુતિઓ આવી. એક શ્રુતિએ ગૃહસ્થાશ્રમનો અંગીકાર કરવાને જણાવ્યું. બીજીએ સંન્યાસનો અંગીકાર કરવાનું જણાવ્યું. આ બન્ને વચ્ચે વિરોધ ન આવે માટે એમ કહે છે કે રાગીઓને માટે પ્રથમની શ્રુતિ છે અને અરાગીઓ માટે બીજી છે. (૩) ઉર્ધ્વ ચેતસને

સંન્યાસમાં પણ તે આશ્રમનાં કર્મ હોય છે. આથી વૈરાગ્ય સહિત જ્ઞાન આનું અંગરૂપ છે. તે વગરનું તેના અગ્નિહોત્રાદિના વિશેષરૂપ છે. આથી ત્યાં વિપરીતતા નથી એમ કહેતા હો તે કહેવાય છે. જ્ઞાન સ્વરૂપ અને તેનું ફલ તે યુક્તિથી સિદ્ધ નથી; પણ વેદ માત્રથી સિદ્ધ છે. ત્યાં તે “તેને આ પ્રમાણે જાણનાર અહિંઆં અમૃત થાય છે” (નૃ. પૂ. ૧-૬) “બ્રહ્મવેત્તા પરને મેળવે છે” (તૈ. ૨-૧) “જે આ પ્રમાણે જાણે છે તેઓ અમૃત થાય છે. (બૃ. ૪-૪-૧૪) વગેરે વાક્યોથી બ્રહ્મજ્ઞાનનું મોક્ષજ ફલ સંભળાય છે. સર્વ સાધનોનો સાક્ષાત્ અને પરમ્પરાના લેદથી ત્યાં તેનું પર્યવસાન થાય છે માટે ૧૦ ધર્મીના ગ્રાહકના પ્રમાણના વિરોધથી સંન્યાસ આશ્રમના કર્મની અંગતા પણ કહેવી શક્ય નથી એવો અર્થ છે. જે તેમ હોય તે સંન્યાસ વ્યર્થ થાય એમ કોઈ કહે તે જાણવાનાં કે ના. બ્રહ્મવિત્તથી જ્યુદાનો સંગ ભગવાનનું વિસ્મરણ કરાવે છે, તેથી તેનો અવસ્ય ત્યાગ કરવો જોઈએ એમ શ્રુતિથી કહેલું છે તેથી. માટેજ “વેદાન્તના વિજ્ઞાનથી સુનિશ્ચિત અર્થવાળા” (મ. ના. ૧૦-૬) એમ કહીને “સંન્યાસના યોગથી ચતિઓ શુદ્ધ સત્ત્વવાળા હોય છે” (મ. ના. ૧૦-૬) એમ કહેલું છે. અહિંઆં ૧૧ પાંચમી વિલક્ષિતથી સંન્યાસ અંતઃકરણમાં અમુક સંસ્કારનો વિધાયક છે એમ જણાય છે અને તે સંસ્કાર ફલમાં ઉપયોગી-અંગરૂપ છે તેથી મર્યાદામાર્ગમાં સંન્યાસ આવશ્યક છે. “જ્ઞાન કે વૈરાગ્ય અહિંઆં ઘણું કરીને શ્રેયઃ નથી” (ભા. ૧૧-૨૦-૩૧) ના વાક્યથી યુષ્ઠિમાર્ગમાં તે બીજીજ વ્યવસ્થા છે. ૧૭

પરામર્શ જૈમિનિરચોદના ચાપવદતિ હિ સઃ૩-૪-૨૮॥

(કર્મના ત્યાગનો) પરામર્શ અને તેની અવિધિનો ખરેખર તે અપવાદ રૂપ છે એમ જૈમિનિ માને છે.

ઉર્ધ્વ રેતઃમાં જ્ઞાનની ઉક્તિથી, તે જ્ઞાન સુક્તિ ફલનું આપનાર છે એવી ઉક્તિથી તથા “જે પ્રજાથી આ આત્મા તથા આ લોક નથી તેનાથી અમે શું કરીશું?” (બૃ. ૪ ૪-૨૨) વગેરે શ્રુતિથી બ્રહ્મ પ્રાપ્તિમાંજ આખી શ્રુતિનું તાત્પર્ય સિદ્ધ થાય છે. અને તે કર્મ કરવાનાં હોતાં નથી. (૪) સંન્યાસીઓને પણ તેમના આશ્રમનાં કર્મો કરવાનાં હશે, (૫) સંન્યસ્તાશ્રમના કર્મના અંગરૂપ (૬) વૈરાગ્ય વગરનું (૭) બ્રહ્મવિદ્યા કર્મના અંગરૂપ હોય તે વિપરીતતા (૮) અનુમાનથી નહિ પણ શબ્દ પ્રમાણથીજ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજી શકાય છે. શબ્દ પ્રમાણ એટલે વેદ. બ્રહ્મની માફક તેમ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ પણ વેદથી સમજાય છે. (૯) સાધનો એ પ્રકારનાં છે સાક્ષાત્ રૂળ આપનારાં અને પરમ્પરાથી રૂળ ઉત્પન્ન કરનાર. રૂળ એટલે મોક્ષ. કેટલાંક સાધનો. સ્વતઃ મોક્ષ-રૂળ આપે છે કેટલાંક સ્વતઃ નહિ પણ બીજા દ્વારા પણ ઉભય પ્રકારનાં સાધનો મોક્ષ રૂળની દશા તરફ લેઈ જાય છે (૧૦) ધર્મી જ્ઞાન એ સંન્યાસ આશ્રમના કર્મના અંગરૂપ છે એમ પણ કહી શકાય નહિ. (૧૧) “સંન્યાસયોગાત્” એ શબ્દમાં પચમી વિલક્ષિતનો પ્રયોગ છે તેથી. (૧૨) સંસ્કારને નાખનાર તે છે. ભાવાથ-સંન્યાસીઓમાં પણ કર્મના અભાવ છે તેથી. જ્ઞાન એ કર્મનું અંગ નથી એટલુંજ નહિ પણ આશ્રમનાં કર્મોનું પણ તે અંગ નથી.

સૂત્ર ૧૮-(૧) સંન્યાસીઓને કર્મ હોતો નથી પણ જ્ઞાન જ હોય છે એવી ઉક્તિથી (૨)

૩(બ્રહ્મપ્રાપ્તિ) સર્વ કલેશાપાય પૂર્વક પરમાનન્દરૂપ હોવાથી કર્મમાં દુઃખાત્મક સંસારના હેતુરૂપી નહિ હોવાથી તે જીવના શ્રેયના નિમિત્તિજ છે, તેથી શ્રુતિએ તેને પ્રકટ કર્યું છે. નહિ તો નિષેધ વિધિ હોય નહિ. અને વળી કર્મવિધિથી પણ પરંપરા મોક્ષનોજ ફલ તરીકે પરામર્શ છે એમ સિદ્ધ થયું. તે પરામર્શનો કર્મની સ્વતન્ત્રતા જણાવનાર જૈમિનિ બાધ કરે છે એમ અર્થ છે. મોક્ષક શાસ્ત્રના પ્રવર્તક તે છે કારણ કે તે ઇશ્વરનેજ માનતા નથી. માટે તેની પ્રાપ્તિ તેને મતે દૂર કરાય છે. કર્મના અનધિકારી અન્ધ વગેરેજ સંન્યાસ વિધિના વિષય છે, નહિ તો “અથવા જે દેવોના અગ્નિનું ઉદ્વાસન કરે છે તે વીરહા છે” (તૈ. સં. ૧-૧-૫-૨) એવી શ્રુતિ હોય નહિ. માટે બ્રહ્મચર્ય પૂરું કરીને ગૃહી થવું ગૃહમાંથી વની થવું અને પ્રવ્રજ્યા લેવી. જે જૂદી રીતે હોત તો બ્રહ્મચર્યમાંથીજ પ્રવ્રજ્યા લેવી, ધરમાંથી અથવા વનમાંથી (જા. ૪) એવી શ્રુતિથી પણ અંગ વગરનોજ તે રીતે વિષય છે, કારણ કે આયુષ્યના વિભાગથી ૧૩ આશ્રયોનું વિધાન છે. તે ૧૪થો આશ્રમમાં દેહ, ઇન્દ્રિયાદિનું વૈકલ્ય નિયત છે માટે કર્મમાંજ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે. અને વળી જ્ઞાન અને ૧૫કર્મની વિહિતતાજ અલૌકિક ફલના સાધક તરીકે પ્રયોજક છે. વળી અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાનનું વિધાન કરવું નહિ. જ્ઞાન સાક્ષાત્ સ્વકૃતિથી અસાધ્ય હોવાથી તથા ૧૬નોદનાનો બાધ કરનાર લિંગાદિના અભાવથી તે તે મુક્તિનાં સાધક છે એમ કહેવું શક્ય નથી. ચમ્પનં શિવુઃ વગેરે શ્રુતિ તો ૧૭યાગમાં ઇન્દ્રિય વિષ્ણુની સ્તુતિ કરનારી છે એવા આશયથી કહે છે. અચોદના પણ છે. જૈમિનિની માફક તેની સહાયતાળી આ ચોદના ૧૮પરામર્શનો બાધ કરે છે એવો સંબન્ધ છે. તેમજ વળી વિધિના સંબન્ધથી કર્મનુંજ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. મુક્તિનું સાધન નહિ. કારણ કે તે તેવું નથી એમ સ્થિત છે. ૧૮

જ્ઞાન મોક્ષ આપનાર છે એવી ઉક્તિથી (૩) તે બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ એટલે પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ એ ખરું પણ તે પ્રાપ્તિ કર્મથી થતી હોવાથી જે કે કર્મ આચાર્યાનામાં હોય છે છતાં તે પરમાનન્દરૂપ છે કર્મનો છેવટનો હેતુ પરમ્પરાએ પરમાનન્દ પ્રાપ્ત કરાવવાનો છે માટે તે પરમાનન્દ રૂપ છે. (૪) કર્મનું પરિણામ છેવટે મોક્ષ છે. દુઃખરૂપ સંસાર નહિ (૫) નહિતો પછી અમુક કર્મ કરવાં અને અમુક ન કરવાં એવા વિધિ અને નિષેધ હોત જ નહિ. (૬) કર્મ સાક્ષાત્ નહિ પણ પરમ્પરાએ જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષ ફળ આપનાર છે. (૭) કર્મનો ત્યાગ કરવાનું જે શ્રુતિમાં કહેવામાં આવ્યું તે સામાન્ય નિયમરૂપે નહિ પણ અપવાદ રૂપે છે એમ સમજવું એવું જૈમિનિ કહે છે. (૮) જૈમિનિએ લોકોને કર્મમાર્ગમાં નાખવાને કર્મ પરત્વે વેદનું રહસ્ય સમજાવ્યું છે માટે તે મોક્ષક શાસ્ત્રના પ્રવર્તક છે. (૯) જૈમિનિના મતે ઇશ્વર પ્રાપ્તિ જ નથી તો પછી જ્ઞાનનો સ્વીકાર ક્યાંથી હોય ? (૧૦) કર્મનો ત્યાગ કરનારી શ્રુતિમાં આંધળા વગેરે જેઓ કર્મ કરવાને સમર્થ નથી તેમના માટે જ તે છે (૧૧) જે કર્મ ત્યાગમાંજ શ્રુતિનું તાત્પર્ય હોય તો કર્મના ત્યાગ કરનારની નિન્દા કરનારી શ્રુતિ ક્યાંથી હોય, તૈ સં. ૧-૧-૫-૨૩માં કર્મનો ત્યાગ કરનારની “વીરહા” કહીને નિન્દા કરી છે (૧૨) આંધળા લૂણાઓ માટે જ કર્મત્યાગની શ્રુતિ છે (૧૩) બ્રહ્મચર્ય ગાર્હસ્થ્ય વગેરે ચાર આશ્રમો જીવનના ચાર વિભાગો પરત્વે છે. (૧૪) સંન્યસ્ત અવસ્થામાં (૧૫) જ્ઞાન અને કર્મ અલૌકિક ફળ આપનાર છે માટેજ તે કરવાં જોઈએ એમ વિધિ છે. (૧૬) વિધિ વાક્ય. (૧૭) વિષ્ણુની ઇન્દ્રિય તરીકે સ્તુતિ કરેલી હોવાથી તે અર્થ-વાદ રૂપ છે, વિધિ નહિ. (૧૮) કર્મત્યાગ કરવો જોઈએ એવા પ્રકારની નોદના-વિધિ વાક્ય પણ અપવાદ

અનુષ્ટેયં બાદરાયણઃ સામ્યશ્રુતેઃ ॥૩-૪-૧૯॥

બાદરાયણ અનુષ્ઠાન કર્મનો અપવાદ કરે છે. સામ્ય શ્રુતિને લીધે.

બાદરાયણ આચાર્ય જૈમિનિના પણ ગુરુ છે “ તેજ કરવું જોઈએ ” એમ શિષ્યને સંમત અનુષ્ટેય કર્મનો અપવાદ કરે છે. એમ પૂર્વની સાથે સંબંધ છે. ત્યાં હેતુ. ‘સામ્ય શ્રુતિથી’ છે. જેમ “વિરહા વા ણ્ણ દેવાનામ્” (તૈ. સં. ૧-૫-૨) એ શ્રુતિથી કર્મનો ત્યાગ કરનારની નિન્દા સંભળાય છે. આ પ્રમાણે જ ભગવાનના જ્ઞાનથી રહિતની ઉપણુ તે સંભળાય છે તેથી પણ. તેમજ વળી અસૂર્ય નામના તે લોક અન્ધ (ગાઠ) તમથી ઘેરાયલા છે. ત્યાં તે અવિદ્વાનો અને અબુધ (અજ્ઞાની) પુરુષો અહિંથી પ્રયાણ કરીને જાય છે. (ઇ. ૩) અને આગળ વળી “ તેને જે જાણે છે તે અમૃત થાય છે. જેમ બીજાઓ દુઃખને જ પામે છે” (ખ. ૪-૪-૧૪) વગેરે રૂપની (સ્તુતિ છે). આ આકરિમક રીતે નિન્દા દ્વારા સામ્ય જણાવ્યું છે. ખરી રીતે તો “ તેને વેદાનુસાર, બ્રહ્મચર્ય, તપ શ્રદ્ધા અને અનાશક યજ્ઞથી જાણવાની ઇચ્છા કરે છે. આને જ જાણીને મુનિ થાય છે. આજ લોકને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા સંન્યાસીઓ પ્રવ્રજન કરે છે. (ખ. ૪-૪-૨૨) એ શ્રુતિથી જ્ઞાનના સાધન તરીકે જ અને આશ્રમ કર્મ કરવાની ઉક્તિથી કર્મનું સ્વાતન્ત્ર્ય કહેવું શક્ય નથી. ‘શુક્રનું’ બ્રહ્મચર્યાદિક નથી. ફક્ત ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી તેના સાધનની અપેક્ષા નથી. તેથી ‘સ્વર્ગકામ’નો શબ્દ છે તેથી આમ નહિ” એમ કહેવું જોઈએ નહિ. તમને અભિમત લોકરૂપ સ્વર્ગમાં જે દુઃખથી સંલિપ્ત નથી એવા બાકીના વાક્યથી કહેલા સ્વર્ગ પદની પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ધર્મના અભાવથી આત્માનું ‘સુખજ તેવું’ હોવાથી તેનીજ ત્યાં ઉક્તિ કરેલી છે તેથી. આમ હોવાથી. “તેને વેદ વચનાનુસાર” (ખ. ૪-૪-૨૨)ની શ્રુતિથી એક વાક્યતા પણ થાય છે. નહિ તો વિરોધ જ આવે. કારીરી ચિત્ર વગેરે યાગોનું ફક્ત જોયેલું સંભળાય છે. તેથી આવો નિર્ણય નથી. એમ જે શંકા થાયતો કહે છે. ‘નિત્યકર્મજ જ્ઞાનનું સાધન કહેવાય

રૂપ છે. ભાવાર્થ-કર્મનો ત્યાગ કહેવાથી શ્રુતિ તથા તે વિષેની અભેદતા-તેનું અવિધિત્વ અપવાદ રૂપ છે એમ જૈમિનિ માને છે.

સૂત્ર ૧૯—(૧) કર્મ કરવું જોઈએ એમ જે જૈમિનિ કહે છે તેજ વાક્ય અપવાદરૂપ છે. (૨) જેમ કર્મના આચરણને વિધિ વાક્ય તરીકે જણાવનારી શ્રુતિ છે એમ જૈમિનિ કહે છે તેમ બાદરાયણ કર્મના ત્યાગ જણાવનારી પણ શ્રુતિ છે એમ કહે છે (૩) ભગવાનના જ્ઞાન વગરનાની નિન્દા કરવામાં આવે છે એવું શ્રુતિ જણાવે છે, (કર્મ એ સ્વતંત્ર છે એમ કહી શકાય નહિ કારણ કે જ્ઞાનનું તે સાધન છે, અને તે વળી ગમે તે કર્મ નહિ. પણ આશ્રમ કર્મ જ્ઞાનનું સાધન છે, એમ કહેલું હોવાથી (૫) શુદ્ધેવને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું હોવાથી તેના સાધનરૂપ કર્મની જરૂર નથી. અને તેટલા માટે જ શુદ્ધેવજીએ બ્રહ્મચર્ય ગાર્હસ્થ્ય વગેરેમાં પ્રવેશ નહિ કરતાં એકદમ સંન્યાસ લીધો હતો. (૬) જ્યોતિષોમના વિધાયક વાક્યમાં દર્શપૂર્ણ માસમાં સ્વર્ગ શબ્દ છે, સ્વર્ગના બે અર્થ છે. સ્વર્ગ લોક તે સામાન્ય અર્થ છે. પણ ખરૂં સ્વર્ગ એટલે સ્વર્ગ લોક નહિ પણ આત્માનું સુખ છે. (૭) જે નિત્ય કર્મ કહ્યાં છે તેજ જ્ઞાનનાં સાધન કહેવાય, અન્ય કર્મો નહિ. અને વીહિ પણ વગેરે તો યજ્ઞમાં સાધન હોવાથી

છે. બ્રહ્મ પશુ વગેરે તેના નિર્વાહક હોવાથી તેના અંગરૂપે તેનું વિધાન છે. એમ હોય તો ‘વીરહા’ એવી શ્રુતિ અગ્નિવાળા ગૃહીના ‘આલસ્યાદિ દોષથી તેના ઉદાસન- માં દોષને કહે છે, અન્ય આશ્રમનો સ્વીકાર નહિ એમ માનવું જોઈએ નહિ. તો તેનો ઉચ્છેદ તથા તેની વિધિનું વૈયર્થ થઈ જાય. ^{૧૦}અનધિકૃતને ઉદેશીને તેનું સમાધાન છે. એમ કહેવું જોઈએ નહિ. અહિંઆં પૂછીએ ^{૧૧}છીએ કે આંધળા લૂલાઓથી પ્રવ્રજ્યા કરવી જોઈએ એવો વિધિ છે કે ^{૧૨}જ્યાં સુધી જીંદગી હોય ત્યાં સુધી? અગ્નિ હોત્રના વિધાયક વાક્યના વિરોધના અભાવ માટે ભિન્ન વિષય કહ્યાય છે. ^{૧૩}પ્રથમ નથી. તેવી શ્રુતિ નથી તેથી. બીજા નથી. “જે દિવસે વૈરાગ્ય થાય તે દિવસે પ્રવ્રજ્યા લેવી” (ભ ૪) એ શ્રુતિથી વૈરાગ્યવાળાની પ્રવ્રજ્યાનું વિધાન હોવાથી તેનાથી વિષય ભેદની સિદ્ધિમાં તેની કહ્યનાને અવકાશ નથી. આથી “અપુત્રવાળાને લોક નથી” (એ. બ્રા. ૭-૧૩-૧૨) એ શ્રુતિપણ અવિદ્યાનના વિષયવાળી છે તેથી વિરોધ નથી (બૃ. ૪-૪-૨૨) એવી શ્રુતિથી. આથી ત્રણ ત્રણનાં અપાકરણને પણ પાછો ઉત્તર આપેલો જાણવો જોઈએ. અવિદ્યાનના વિષય તરીકે હોવાથી. “અચોદના” એમ સૂત્રના અવયવથી ચોદના ^{૧૪}બાધક ભિંગાદિનો અભાવ બાધક છે એમ જે કહ્યું તેપણ વધારે ઠીક નથી. કારણ કે ^{૧૫}શ્રુતિનું સામ્ય છે તેથી. શ્રુતિ પણ છે “તેથી આ પ્રમાણે જાણનાર શાન્ત, દાન્ત, ઉપરતિવાળો, શ્રદ્ધા યુક્ત થઈને આત્મામાં જ આત્માને જોએ” (બૃ. ૪-૪-૨૩) જ્ઞાન પ્રમાણે ^{૧૬}વસ્તુ પર અવલંબનું હોવાથી તેની વિધેયતા નથી એમ કહેવું જોઈએ નહિ. ^{૧૭}બીજું જ્ઞાન તે પ્રમાણે હોય તોપણ જીવાત્માના લક્ષણવાળા અધિષ્ઠાનમાં પરમાત્મા- લગવાનના દર્શનની અન્યને પ્રાપ્તિ નહિ થતી હોવાથી શ્રદ્ધા સુધીનાં સાધનોથી તેના દર્શનમાં સ્વરૂપની યોગ્યતાની પ્રાપ્તિમાં અધિષ્ઠાન આત્મામાં પરમાત્માના દર્શનને અનુકૂલ પ્રયત્નના વિધાનના સંભવથી શ્રવણ વિધિથી શ્રુતિના વાક્યથી ઉત્પન્ન થયેલ શબ્દ જ્ઞાન અનુકૂલ પ્રયત્નના વિધાનવાળું થાય છે. આજ પ્રમાણે ખરેખર યાગની વિધિથી પણ તે કર્મના અંગરૂપ છે. (૮) અગ્નિહોત્રી આગમને લીધેજ તેનું પાલન ન કરે તો તેવાઓને દોષ લાગે છે. માટે એવાઓની નિન્દા શ્રુતિમાં કરે છે. (૯) જે ગૃહસ્થાશ્રમીએ કર્મ કરવાં આવશ્યક હોય તો જે દિવસે વૈરાગ્ય થાય તે દિવસે સંન્યાસ લેવો એવું જાણવાનારી શ્રુતિનો ઉચ્છેદ થાય. (૧૦) કર્મ કરવાને અશક્તને માટે કર્મ ત્યાગની શ્રુતિ છે એવું સમાધાન વ્યાજબી નથી (૧૧) અનધિકારીઓને માટે કર્મ ત્યાગ છે એમ જે કહ્યું તે બાબતમાં (૧૨) બીજો પક્ષ આપે છે. એ કે જીંદગી સુધી અગ્નિહોત્રીએ કર્મ કરવાં અને વૈરાગ્ય લાવનાવાળાએ કર્મત્યાગ કરવો એમ વિષય પ્રમાણે કર્મ કરવા વિષેની અને કર્મત્યાગની શ્રુતિઓ છે કે કેમ? (૧૩) આંધળાંએજ કર્મ નહિ કરવાં, એમ કર્મ કરવામાં અશક્ત માટે તેનો ત્યાગ કહેલો છે એવો પક્ષ (૧૪) અગ્નિહોત્રવાળાએ કર્મ કરવાં અને વૈરાગ્ય લાવનાવાળાએ નહિ કરવાં એવો બીજો પક્ષ (૧૫) ત્રણ જાતનાં જાણુને પુરુષ ચૂકવે નહિ ત્યાં સુધી તેનાથી સંન્યાસ લેવાય નહિ એવો ઉત્તર (૧૬) “અચોદના” પદ એ સૂત્રમાં હોવાથી સૂત્રકાર એમ જાણાવે છે કે કર્મ ત્યાગ સંબંધી નોદના-વિધિ વાક્યના ભિંગનો અભાવ હોવાથી તે અપવાદ રૂપ છે એમ ગયા સૂત્રમાં જૈમિનિએ કહેલું તેનો જવાબ અહિંઆં સૂત્રકાર આપે છે. (૧૭) પ્રમાણે લક્ષણ જ એવું છે કે તે પ્રમાણથી જન્ય છે. અર્થાત્ જ્ઞાન સ્વતંત્ર પ્રાપ્ત થતું નથી પણ તે પ્રમાણને પરતન્ત્ર છે. આમ કર્મના સ્વાતન્ત્ર્યને કહેનાર જૈમિનિનો પક્ષ છે (૧૮) બ્રહ્મ સિવાયનું જ્ઞાન પુરુષના પ્રયત્નથી સાધ્ય

ક્રિયારૂપ યાગ ^{૧૯}પોતાને અનુકૂલ પ્રયત્નને અધીન હોવાથી તેજ પ્રયત્નનું વિધાન કરાય છે; અન્યથી તેની પ્રાપ્તિ નથી તેથી. તે ક્રિયા તો નહિ. તે પ્રયત્ન હોવામાં તેનો પોતાની મેળે સંભવ છે તેથી.

અથવા જેમ “વીરહા” એ શ્રુતિથી કર્મના ત્યાગની નિન્દા હોય છે તેજ પ્રમાણે “અસૂર્ય” નામના ગાઠ અધિકારથી ઘેરાયલા તે લોકો છે, જ્યાં તે અવિદ્વાન્ અને અબુધ પુરુષો જાય છે “(ધ. ૩) જે તેને જાણે છે તે અમૃત થાય છે અને બીજાઓ દુઃખને જ પ્રાપ્ત થાય છે” (બૃ. ૪-૪-૧૪) વગેરે શ્રુતિથી ભગવાન્ના જ્ઞાનના અભાવની ^{૨૦}નિન્દા કરવામાં આવે છે. આમ હોવાથી કર્મ તથા જ્ઞાનને અનુકૂલ પ્રયત્નો વિધેય હોવામાં પરસ્પર વિરોધને લીધે અધિકારીના ભેદથી વિધેયતા કહેવી જોઈએ “જેટલાથી નિવેદન થાય તેટલા સુધી કર્મો કરવા” એવા ભગવાન્ના વાક્યથી રાગીઓના કર્મનું અને તે રહિતના જ્ઞાનનું વિધાન કરાય છે ^{૨૧}એમ કહેવું જોઈએ નહિ. “વેદેહિએ બહુ દક્ષિણાથી યજ્ઞ કર્યો” (બૃ. ૩-૧-૧) એ શ્રુતિથી રાગ રહિત તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા તેની (જનકની) પણ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ જે છે તે અધિકારના અભાવથી હોત નહિ. માટે જનકના ^{૨૨}દષ્ટાન્તથી કર્મ અંગી છે અને જ્ઞાન તેનું અંગ છે એમ કહેવું જોઈએ. અને વળી જ્ઞાનવાળાએ કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ એમ જો પ્રાપ્ત થાય તો તેનો ઉત્તર આપે છે. જ્ઞાન અંગ છે અને કર્મનું અનુષ્ઠાન તેના અંગી કરીકે કરવું જોઈએ એવા મતનો બાદ રાયણ ^{૨૩}બાધ કરે છે એમ પૂર્વની સાથે સંબન્ધ છે. ત્યાં હેતુ કહે છે સામ્યની શ્રુતિ છે તેથી. જાતે કર્મ ^{૨૪}અપુરુષાર્થ છે ફલના અર્થીથીજ તેનું અનુષ્ઠાન કરાવું જોઈએ. તેમજ વળી “આ મહિમા નિત્ય છે” (બૃ. ૪-૪-૨૩) એ શ્રુતિથી જ્ઞાનવાળામાં વિહિત અને નિષિદ્ધ કર્મો ફલના ^{૨૫}ઉત્પન્ન કરનાર નહિ હોવાથી, સામ્ય ^{૨૬}સંભળાય છે તેથી, ફલના અર્થીની ^{૨૭}પ્રવૃત્તિના અસંભવથી, જ્ઞાનીના તેવા પ્રકારના અભાવથી કર્મના ઉચ્છેદની પ્રસન્નિથી, તે જ્ઞાનને ^{૨૮}અંગ તરીકે કહેવું શક્ય નથી. ડાંગેરને શેડીને ખેડુન ^{૨૯}દાપે હોય તો (૧૯) જેમ યાગ કરવામાં યાગને અનુકૂલ પ્રયત્ન કરવો પડે છે તેમ જ્ઞાનને માટે તેને અનુકૂલ પ્રયત્ન કરવો પડે છે. આ પ્રયત્ન શબ્દજન્ય જ્ઞાનમાં હોય છે. અર્થજ્ઞાન અગર બ્રહ્મજ્ઞાનમાં નહિ. એટલે પ્રયત્ન તો જ્ઞાન તથા યાગ ઉભયમાં સરખા છે. (૨૦) બીજું જ્ઞાન ગમે તેટલું હોય પણ જો ભગવાન્નું જ્ઞાન ન હોય તો તે નકામું છે માટે ભગવાન્ના જ્ઞાન વગરનાની જ નિન્દા કરી છે. (૨૧) રાગવાળાઓએ કર્મ કરવાં, રાગ રહિતાએ જ્ઞાન મેળવવું-કર્મનો ત્યાગ કરવો (૨૨) જનક જેવા બ્રહ્મ જ્ઞાનીએ કર્મ કર્યા માટે કર્મએ મુખ્ય છે એમ સમજાય છે. (૨૩) જ્ઞાન અંગ છે. અને કર્મ અંગી છે. એ મત અપવાદ ૩૫ છે. તેથી તે મામાન્ય નિયમ તરીકે સ્વીકાર્ય નથી એમ બાદરાયણ માને છે (૨૪) કર્મ એ પરપાર્થ નથી. પુરુષાર્થ તો ભગવાન્જ છે. માટે જેમને કર્મથી કાષ્ઠક વસ્તુ મેળવવી હોય તો તેજ કર્મનું આચરણ કરે. બીજાઓ નહિ. જેમને કાષ્ઠપણ સાધનોથી અમુક ફળ મેળવવાનું નથી તેઓ શા માટે કર્મનું આચરણ કરે જેમને ફળની ઇચ્છા હોય તે ભલે કર્મો કરે, કારણ કર્મ તે સાધનરૂપ છે. ભક્તિ એ સાધનરૂપ નથી પણ ફળરૂપ છે. (૨૫) ભગવાન્ના જ્ઞાનવાળાઓ વિહિત અગર નિષેધ કર્મો કરે તોપણ તે ફળના ગુણ દોષનો સંબન્ધ તેમને થતો નથી. (૨૬) કર્મચરણની શ્રુતિની માફક કર્મત્યાગની શ્રુતિ હોવાથી ^{૨૭}ભગવાન્ના જ્ઞાનવાળાને કર્મમાં આસક્તતી માફક કાષ્ઠ ફળ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા નહિ હોવાથી (૨૮) જ્ઞાન એ કર્મનું અંગ કહી શકાય નહિ. (૨૯) જેમ ખેડુત

તેની માફક.

તેમજ વળી જ્ઞાનીની પ્રવૃત્તિમાં અસંભવથી બીજાઓની પણ “બીજાઓ દુઃખને પામે છે” એવા નિન્દાના શ્રવણથી તે રૂપ હોવાથી સર્વ અર્થના તત્ત્વને બાણનાર શ્રુતિ જ્ઞાનની બહાર આવેલા કર્મનું શી રીતે વિધાન ન કરે? તેથી જ્ઞાન પુરુષાર્થનું સાધક નથી એવી ઉક્તિનું અસહન કરનાર આચાર્યે પ્રૌઢિથી નિરૂપણ કર્યું. ૧૯

એમ હોય તો પૂર્વકાણ્ડનું વૈયથ્ય થશે એવા તાત્પર્યને કહે છે.

વિધિર્વા ધારણવત્ ॥૩-૪-૨૦॥

અથવા ધારણાની માફક કર્મ વિધિ (જ્ઞાનના સાધનરૂપ) છે.

જેમ યોગ શાસ્ત્રમાં મનની સમાધિ જ સાધ્ય હોવાથી તેના સાધન તરીકે જ મેઘાનસી મૂર્તિના ધારણનું વિધાન કરાય છે, મનની સમાધિમાં તેના ત્યાગથી ફક્તના સાધક તરીકે, સ્વતંત્ર રીતે નહિ. તેથી કોઈનું પણ સ્મરણ ન કરે. અને તે પણ “ચિત્તવદ્વિશં જનકૈવિયુક્તકે” (ભ. ૩-૨૮-૩૪) વગેરે વાક્યોથી તે પ્રમાણે છે. સ્વતંત્રતાથી ફક્ત સાધક તરીકે નહિ. (શંકા) ત્યાં સમાધિને ઉદ્દેશીને યમ વગેરે કહેલાં છે તો ધારણા તેની મધ્યમાં આવેલું હોવાથી તે પ્રમાણે કહેવાય છે.

ઉત્તર—ના, કહેલી અનુપપત્તિથી પોતાથી અનિવંજ કર્મનું વિધાન શ્રુતિ કરે

શેકેલી ડાંગરને રોપે તો તેથી ધાન્ય પાકતું નથી, કારણકે તે ધાન્યનાં બીજ નષ્ટ થયેલાં હોય છે તેજ પ્રમાણે જ્ઞાની ગમે તેટલાં કર્મો કરે તોપણ તે કર્મોનાં બીજ નષ્ટ થયેલાં હોવાથી તેના ગુણ દોષ તેમને લાગતા નથી. (૩૦) કર્મનો સમાવેશ જ્ઞાનમાં ગ્રિહ્ય છે જ નહિ અર્થાત્ જ્ઞાનીને કર્મ કરવાનાં છેજ નહિ તો પછી જ્ઞાનીએ અવશ્ય કર્મ કરવાં જ જોઈએ એવું વિધિ વાક્ય શ્રુતિમાં હોય જ નહિ. ભાવાર્થ—કર્મના ત્યાગની શ્રુતિ જ જૈમિનિ કહે છે તે પ્રમાણે અપવાદ રૂપ નથી પણ કર્મ કરવા વિષેની છે એમ બાદરાયણ માને છે.

સૂત્ર ૨૦—(૧) યોગ શાસ્ત્રમાં સમાધિ એ સાધ્ય છે—ફક્ત છે. સાધનથી જે સિદ્ધ કરવાનું હોય તે સાધ્યા (૨) સમાધિને સિદ્ધ કરવાને માટે મનમાં કોઈ માનસિક મૂર્તિને કલ્પીને પછી તેનું ધારણ કરવામાં આવે છે. એટલે ધારણાને સાધન તરીકે કહેવું છે. આથી ધારણા એ સાધન અને સમાધિ એ સાધ્ય અર્થાત્ સાધ્યની સિદ્ધિને માટે સાધનની આવશ્યકતા જણાવી છે. પણ તે સાધ્ય સમાધિ સિદ્ધ થતાં સુધી પછી નહિ. તેમ જ્ઞાન સિદ્ધ થતાં સુધી કર્મની જરૂર છે એમ પૂર્વપક્ષ છે (૩) મનની સમાધિ સિદ્ધ થતાં ધારણા સાધનનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે આથી ધારણા—સાધન સ્વતંત્ર નથી. તેમ જ્ઞાન સિદ્ધ થતાં કર્મનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે માટે તે સ્વતંત્ર નથી (૪) સાધ્ય—સમાધિની દશામાં કોઈ મૂર્તિ કલ્પીને ધારણ—સ્મરણ કરવાનું હોતું નથી, તેથી તે સ્વતંત્ર નથી. (૫) યોગશાસ્ત્રનું દષ્ટાન્ત આપીને જ્ઞાન માટે કર્મની ઉપયોગિતાને ગોણું જણાવે છે તે યથાર્થ નથી. કારણ કે યોગ શાસ્ત્રમાં તો સમાધિનાં સાધનો યમનિયમાદિમાં કહેવું છે અને તે યમનિયમાદિમાં ધારણાને પણ જણાવેલ છે, આથી ત્યાં તો ધારણાને સાધન કહેલું નથી એવી શંકા છે. (૬) એષ નિત્ય મહિમા બ્રાહ્મણસ્ય” એ શ્રુતિમાં જ્ઞાનીઓનો મહિમા કર્મ કરવાથી વૃદ્ધિ પામતો નથી તેમ ક્ષય પામતો નથી એમ કહીને જ્ઞાનીની આજ્ઞામાં કર્મ કોઈ પણ ફલ ઉત્પન્ન કરતું નથી. તે રીતે કર્મની નિન્દા

છે એમ અવશ્ય કરવું જોઈએ; વળી નિન્દામાં ‘‘ઘતર પદને લીધે, જ્ઞાનની અંદર આવેલા તે વિષયની પ્રાપ્તિ અવશ્યક હોવાથી. તેમજ વળી ભગવાનનું જ્ઞાન બીજાથી નિરપેક્ષ હોવાથી આ કર્મના સ્વરૂપમાં ઉપકારિત્વ કહેવું જોઈએ, તેમજ વળી કહેવાયું છે કે ‘‘દાન, વ્રત, તપ, હોમ, જપ, સ્વાધ્યાય, સંયમ અને વિવિધ બીજા શ્રેયથી કૃષ્ણમાં ખરેખર ભક્તિ સાધ્ય થાય છે,’’ (ભા. ૧૦-૪૭-૨૪) ‘‘આ નિત્ય મહિમા’’ (મૃ. ૪-૪-૨૩) એ શ્રુતિ પણ છે. જેનું જ્ઞાન થતાં વિહિત અને નિષિદ્ધ કર્મના ફલના સંબંધ વગરનો ‘તેનો જાણનાર થાય’ એમ કહ્યા વગર ‘તેનાજ પદને જાણનાર થાય એમ જ કહ્યું’ તેથી પદ ભક્તિ માર્ગરૂપ હોવાથી અને ત્યાં પદ સેવ્ય તરીકે મુખ્ય હોવાથી તેના જ્ઞાનને અનુકૂલ પ્રયત્નનુંજ પ્રથમ વિધાન કરે છે. તેથી ‘‘જનો દરેક ક્ષણે તમારું શ્રવણ કરે છે જાન કરે છે. પ્રશંસા કરે છે. અને ઇચ્છાને અભિનન્દે છે. તેજ થોડા સમયમાં તમારા ભવના પ્રવાહને શાન્ત કરનાર પદ કમળને જીએ છે.’’ (ભા. ૧-૯-૩૬) એ વાક્યથી પણ વર્ણાશ્રમ ધર્મો તથા આત્મ ધર્મો પદ જ્ઞાનના સાધન તરીકે કરવાં જોઈએ એમ સિદ્ધ થયું. ‘‘તત’’ શબ્દ તેનાજ અર્થમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી લોક વેદમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમનાજ તેમાં પણ પદ વેત્તાજ છે. દીન ભાવથી ભક્તિમાર્ગીય જ્ઞાનવાળોજ હોય આથી ‘‘જ’’ની સર્વત્ર અનુષક્તિ છે. તેમ હોવાથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થતાં પોતાની મેળેજ ભગવાનનું જ્ઞાન હોય છે એમ જણાવવાને ‘તેને જાણીને’ (મૃ. ૪-૪-૨૩) એમ પાછળથી કહ્યું છે, એમ તેનો આશય જણાય છે. માટેજ પ્રથમ કર્મ નિરૂપાયું. કારણ કે સાધન રૂપ હોવાથી.

શંકા—કર્મ ભક્તિનું સાધનજ છે એમ શ્રુતિનો અભિપ્રાય હોય તો આ બને. ત્યારે ભગવાનને જાણનારમાં તેના ફલનો અસંબંધ છે એમ અનુપપન્ન છે.

ઉત્તર—એમ નથી. ભક્તિની ઉત્પત્તિમાં સ્વરૂપની યોગ્યતાના સંપાદકજ કર્મ છે. ‘‘આ આત્મા પ્રવચનથી લભ્ય નથી’’ (મું. ૩-૨-૩) એ શ્રુતિથી કર્મ અને જ્ઞાનથી ભગવાન અલભ્ય હોવાથી સ્વરૂપની યોગ્યતાની અપેક્ષા પણ માર્યાદિકની છે. પુષ્ટિ ભગવાનની નહિ ‘‘માટેજ જા ‘અથવા’ શબ્દ નિયમનો વાચક કહેલ છે. તેમ હોય તો જો ભગવાનનો અનુગ્રહ થાય તો ભક્તિ હોય તેનાથી પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન થાય ત્યારે કર્મ અને તેના ફલના સંબંધનો ગન્ધ પણ નથી. તો પછી ત્યાં શું અયોગ્ય છે? આથી

કરી છે, તેથી એમ સમજવાનું નથી કે શ્રુતિએ નિન્દિત કર્મેનો ત્યાગ કહ્યો છે. પણ જો અનિન્દ્ય કર્મેનો ત્યાગ કહ્યો નથી. અર્થાત્ અનિન્દ્ય કર્મો કરવાને શ્રુતિ કહે છે. (૭) અંશેતરે દુઃખમુપયન્તિ એ શ્રુતિમાં ‘‘ઘતર’’ પદ છે તે ઘતર-બીજાએ એટલે કર્મમાં આસક્ત માટે છે (૮) અર્થાત્ નિન્દાની શ્રુતિમાં ‘‘ઘતર’’નો પણ સમાવેશ છે તેથી તે કર્મની શ્રુતિ જ્ઞાનની જ કર્મના ત્યાગની આવશ્યકતા જણાવે છે. (૯) જ્ઞાનના સ્વરૂપમાં કર્મ ઉપયોગી છે (૯) ઇષનિત્યો મહિમા બ્રાહ્મણસ્ય એ શ્રુતિમાં ‘‘પદવિત્’’ શબ્દ છે. (૧૦) ભગવાનના ચરણ કમળની ભક્તિના સાધન તરીકે વર્ણાશ્રમધર્મો તથા આત્મ ધર્મો-શમનાદિ કરવા એવો અર્થ છે. ભગવાનના અર્થમાં (૧૨) મર્યાદાભક્તિમાં કર્મ સાધન છે, પુષ્ટિ ભક્તિમાં નહિ (૧૩) સૂત્રમાં ‘જા અથવા’ શબ્દ યોજ્યો છે. શામાટે? તેનું પ્રયોજન કહે છે. અહિંમાં વિકલ્પથી ‘મર્યાદામાર્ગીયને ઉદ્દેશીને કર્મને સાધનરૂપ કહેલ છે. પુષ્ટિમાર્ગીયને ઉદ્દેશીને નહિ એવો અર્થ સ્પષ્ટ

“તેનેજ જાણીને મુનિ થાય છે” (ખૂ. ૪-૪-૨૩) “અગ્રાહ્યનું ગ્રહણ થતું નથી” (ખૂ. ૩-૬-૩૬) વગેરે શ્રુતિઓના પરસ્પર વિરોધને દૂર કર્યો. કારણ કે તે ભક્તિથી ગ્રાહ્ય છે; અને તેનાથી-બીજા સાધનથી અગ્રાહ્ય છે. માટેજ જાણવાની ઇચ્છા કરે છે, જાણે પણ છે એમ નહિ એવી આશયવાળી શ્રુતિ “તેને વેદ વચન પ્રમાણે” (ખૂ. ૪-૪-૨૨) કહે છે.

“તેને જાણીને મુનિ થાય છે” (ખૂ. ૪-૪-૨૨) એમ પછીના શબ્દોમાં ^{૧૪}ઉક્તિના સાંનિધ્યથી કહેલાં સાધનોથીજ ^{૧૪}વેદન વિષે અભિપ્રાય છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. વેદ પ્રમાણે વચન વગેરે સર્વ વેદનના સાધન હોવામાં સઘળા કર્તાના ^{૧૫}વેદનના સંભવથી મુનિ થાય છે એમ એકપણું તેના વત્તામાં કહેત નહિ. માટે જ્ઞાન અમુક એકાદને ^{૧૭}હોય છે તેથી જ્ઞાનની દુર્લભતા જણાવે છે. “હજારો માણસોમાંથી કોઈ સિદ્ધિ માટે યત્ન કરે છે. પ્રયત્ન કરતા સિદ્ધોમાંથી કોઈક તત્ત્વપૂર્વક મને જાણે છે” (ભ. ગી. ૭-૩) એ ભગવાનનાં વાક્યથી ^{૧૮}પણુ તો વેદાનુસાર વચનમાં શંકારહિત પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે? આ પ્રમાણે “અથવા તેઆ” (ખૂ. ૪-૪-૨૨) વગેરે શ્રુતિથી ભગવન્મહાત્મ્ય શ્રવણ કરીને ગમે તે રીતે તેના વેદનનું ઐત્સુક્ય હોવામાં સત્સંગના અભાવમાં ભક્તિમાર્ગના અપરિચયથી ^{૧૯}નથી. ફક્ત કર્મમાર્ગ આશ્રમ ધર્મ તરીકે અલૌકિક અર્થના સાધક તરીકે પણ પ્રથમ જાણેલો છે તેથી તેજ ભગવાનના વેદનમાં પણ સાધન છે એમ માનતા ^{૨૦}તેનેજ કરે છે. વૈદિક સાધનો વ્યર્થ ^{૨૧}કેમ? ^{૨૨}ના ^{૨૩}બ્રમથી કરાયેલાં હોવામાં પણ અન્ય જન્મના અક્ષર જ્ઞાનમાં ઉપયોગિ સંસ્કારના આધાયક તરીકે વ્યર્થ નથી તેથી. ૨૦

થાય છે (૧૪) જ્ઞાનમાં સાધનની જરૂર છે એમ કહેવું નહિ (૧૫) ખૂ. ૬-૪-૨૨ની શ્રુતિમાં વેદાનુસાર વચન વગેરે જૂદાં જૂદાં સાધનો કહ્યાં છે. તે સાધનોના કર્તા જૂદા હોવાથી તેનાથી ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાનવાળા જ્ઞાનીઓ જૂદા હોય છે છતાં ત્યાં મુનિર્ભવતિ એમ કહીને મુનિ શબ્દને એક વચનમાં યોજ્યો છે તે શામાટે એ જણાવે છે (૧૬) એક વચનનું તાત્પર્ય એ છે કે વેદાનુસાર વચન વગેરે એ શ્રુતિમાં જણાવેલાં સાધનો કરનાર ભલે ઘણા હોય તોપણુ તે તમામ સાધનોવાળાને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ કોઈ એકાદનેજ ભગવાનના અનુગ્રહથી તે જ્ઞાન મળે છે. આવી રીતે જ્ઞાનની દુર્લભતા જણાવવાને તથા જ્ઞાનમાં કર્મની સાધનતાને ખણ્ણિત કરવાને એક વચનનો પ્રયોગ ત્યાં છે. (૧૭) જ્ઞાનની દુર્લભતા તથા સાધનની નિષ્પ્રયોજનતામાં ભ. ગી. નું પ્રમાણુ આપે છે. (૧૮) શંકા-જો જ્ઞાનમાં સાધનની આવશ્યકતા નથી એમ તમારા કહેવા મુજબ હોય તોપછી શામાટે વેદવચનાનુસાર પ્રવૃત્તિ વગેરે નિઃશંક રીતે થાય? (૧૯) ઉપરની શંકાનો ખૂલાસો આપે છે. ઉપર મુજબનાં સાધન શ્રુતિમાં જણાવ્યાં છે તે ભગવાનના જ્ઞાન માટે જે ઉત્સુક છે તેને માટે ભગવાનનું મહાત્મ્ય સાંભળીને ભગવાનને જાણવાની જેને ઇચ્છા થઈ છે તેને જે સત્સંગ મળી આવતો ન હોય તથા ભક્તિ માર્ગનો પરિચય ન હોય તો પછી કોઈ પણ રીતે જ્ઞાન માટેની જીજ્ઞાસા પૂર્ણ કરવાને સાધનો કરવાને પ્રેરાય છે. પણ જે તેને સત્સંગ મળી આવે તથા ભક્તિ માર્ગનો પરિચય હોય તો પછી કર્મની જરૂર જણાતી નથી. (૨૦) આશ્રમ ધર્મરૂપી કર્મને (૨૧) તોપછી વૈદિક સાધનો કરવાની જરૂર નહિ હોવાથી તેનું નિરૂપણ પણ નકામું છે એમ શંકા કરી છે. (૨૨) વૈદિક કર્મોની અવ્યર્થતા જણાવે છે. (૨૩) શંકાકાર કહે છે કે સાધારણ રીતે વૈદિક કર્મો જ્ઞાનીઓએ કરવાનાં નથી, પણ જેમને સત્સંગ નહોતો તથા ભક્તિમાર્ગનો પરિચય નહોતો તેનેજ તે કરવાનાં છે એમ જે કહ્યું તેનો અર્થ આટલોજ થાય છે કે જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારના નિશ્ચિત સાધનને શોધી શક્યો નથી તેવા બ્રમ ચિત્તવાળાને જ તે કર્મ

સ્તુતિમાત્રમુપાદાનાદિતિ ચેન્નાપૂર્વત્વાત્ ૩-૪-૨૧॥

કર્મની ન્યૂનતા અને જ્ઞાનની મહત્તા દર્શાવનાર શ્રુત જ્ઞાનના અર્થવાદ માત્ર છે. ઉપાદાનથી એમ હોય તો કહે છે-ના. કારણકે અપૂર્વ છે તેથી.

સામ્ય શ્રુતિના હેતુથી જ્ઞાનની કર્મ અંગતાનું જે નિવારણ કર્યું તે યોગ્ય નથી. સામ્ય ઉક્તિ જ્ઞાનની સ્તુતિરૂપ છે. તેથી અને વળી જ્ઞાનીના પણ કર્મના ઉપાદાનથી કર્મકૃતિના સ્વીકારથી જ્યાં સુધી થાય ત્યાં સુધી. નહિતો જ્ઞાનીઓની કર્મકૃતિના અભાવથી તેનાથી કરાયલા ગુણ અને દોષની અપ્રસક્તિથી તેના નિષેધની અનુપપત્તિ થાય. તેમનો પણ તેનાથી કરાયલા ગુણ દોષનો સંબંધ છે એમ જણાવવાને 'માત્ર' એ પદ છે. નિષેધથી બીજાની સાધારણતાનો પરિહાર કરાય છે. તેમજ વળી જ્ઞાનીઓના કર્મ કરવાથી જ્ઞાન નિર્વિદ્ધ કર્મનું અંગ છે. એમ જો હોય તો તેમ કહેવું યુક્ત નથી. કર્મ ફલના અસંબંધના ફલવાળું પદ જ્ઞાન અપૂર્વ હોવાથી તે વિધેયજ છે.

જે કર્મ અથવા જ્ઞાનનું જે ફલ છે તેની ઉક્તિ પણ સ્તુતિજ છે એમ યુક્ત નથી. તેથી બંનેના ઉરઠેદથી આપત્તિ હોવાથી ખરેખર વિધિ પ્રવર્તક છે. તે પુરુષની પ્રવૃત્તિમાં ઉપયોગીને માટે કહેવાથીજ તેની ચરિતાર્થતા હોવાથી અન્ય અર્થનું કથન સ્તુતિરૂપ બલે હો પણ એ પ્રમાણે પ્રકૃતમાં નથી. કર્મના સંબંધના અભાવની પ્રાપ્તિ ઇચ્છનાર સુમુક્ષુના સાધનરૂપ જ્ઞાનમાંજ પ્રવૃત્તિનો સંભવ છે. અને જે એમ કહ્યું કે કર્મ ફલના સંબંધના નિષેધની અનુપપત્તિથી કર્મસંબંધ છે તે વધારે ઠીક નથી. સૂર્યમાં અંધકારના

કરવાં એમ હરે છે, તો પછી બ્રાન્તિમાં-અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં જે કંઈ કરવામાં આવે તેના સંસ્કાર સ્થિર હોય જ નહિ. તેના ઉત્તરમાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે બલે અજ્ઞાન દશામાં કર્મો કરવામાં આવે તોપણ જેમ અન્ય જન્મના સંસ્કાર અક્ષરજ્ઞાનના ઉપયોગિ સંસ્કારમાં ઉપયુક્ત છે તેજ રીતે આ સ્થિતિમાં કરેલું કર્મ ઉપયુક્ત થાય છે માટે વૈદિક કર્મો વ્યર્થ નથી. ફક્ત ત્યાં સુધી જ તે ઉપયોગી છે પછી નહિ. જ્ઞાન સિદ્ધ થતાં કર્મ નિષ્પ્રયોજન છે. ભાવાર્થ-જેમ યોગમાં સમાધિ માટે ધારણાને સાધન તરીકે લેવામાં આવે છે પણ તે સમાધિ સિદ્ધ થતાં તેની જરૂર નથી, તેમ જ્ઞાન સુધી જ કર્મ ઉપયોગી છે, જ્ઞાનની સિદ્ધિમાં તે ઉપયુક્ત નથી. આથી કર્મ એ સ્વતંત્ર રીતે ફલનું જનક નથી.

સૂત્ર ૨૧-(૧) આ પ્રકારે કર્મની સાથે જ્ઞાનનું સામ્ય જણાવવું કંઈક અશે તેનો અર્થ એટલોજ છે કે તેથી જ્ઞાનની પ્રસંસા માટે છે. તેથી એમ હરતું નથી કે ખરી રીતે જ્ઞાન અને કર્મ સરખાં છે. (૨) જ્ઞાનીઓ કર્મ ન કરે તો જ્ઞાનીઓને કર્મના ગુણ તથા દોષો લાગતા નથી. આમ હોવાથી જ્ઞાનીઓને માટે તેનો નિષેધ પણ કરવાનો ન રહે. પણ જ્ઞાનીઓને કર્મ હોવાથી તેના ગુણ દોષનું નિવારણ કરવાની જરૂર છે. (૩) સૂત્રમાં 'માત્ર' શબ્દ શા માટે છે તેનું પ્રયોજન દર્શાવે છે (૪) જ્ઞાનીઓને કર્મથી કરાયલા ગુણ કે દોષ નથી એવો નિષેધ (૫) જેમ અજ્ઞાનીઓને કર્મ જન્ય ગુણ તથા દોષ છે તે પ્રમાણે જ્ઞાનીઓને નથી એવો અર્થ છે. (૬) જ્ઞાનીઓ જે કર્મ કરે તો તેમનું જ્ઞાન કર્મનું અંગ બને એમ હોય તો, (૭) 'પદવિત્' એવી શ્રુતિમાં કહેલા પદનું જ્ઞાન (૮) પ્રતિતિષ્ઠન્તિ હવે ચણ્ણ રાત્રીસ્વયન્તિ એ વાક્યમાં જેમ રાત્રિના સત્રની પ્રતિષ્ઠાનું ફલ અપૂર્વ હોવાથી વિધેયરૂપ છે અર્થવાદરૂપ નહિ. તે પ્રમાણે કર્મના ફલના સંબંધ વગરનું ફલ અપૂર્વ હોવાથી વિધેય છે, અર્થવાદરૂપ નહિ. (૯) જ્ઞાન અને કર્મની (૧૦) અન્ય અર્થનું કથન (૧૧) 'યતો વાચો નિર્વર્તન્તે એ શ્રુતિમાં

કાર્યનો અભાવ છે એમ કહેવામાં તેની પ્રાપ્તિ પણ સંભવતી નથી. ^{૧૧} અથવા પુરુષોત્તમ ના જ્ઞાનનું મુખ્ય ફલ ધણુંજ મોટું હોવાથી સાક્ષાત્ કહેવાને ^{૧૨} અશક્યતા જણાવતી કૈમુતિક ન્યાય પ્રમાણે પરમ્પરાથી આ ઋચાથી તે ^{૧૩} કહે છે ‘તેને જાણીને પ્રાપ્ત થાય છે.’ એ શ્રુતિથી ‘પ્રાપ્ત’ શબ્દથી પ્રાપ્તવેત્તા કહેવાય છે. તેમજ વળી ^{૧૪} આદ્ય શબ્દથી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થના માહાત્મ્યનો ઉદ્દેશ કરવામાં તે કાણ છે એવી આકાંક્ષામાં કહે છે “તે પ્રાપ્ત થઈને જાણીને વિદિત અને નિષિદ્ધ ફલના સંબંધ વગરનો થાય છે” તેલક્ષણ વાળો અર્થ છે. સાક્ષાત્ ભગવાનને જાણનાર વિષે ^{૧૫} શું કહેવું? એવો ભાવ છે. માટે તત્ શબ્દનો અર્થ “તેનો જ” એવો પ્રથમ વિચારેલા હોવાથી ^{૧૬} તેને જ ત્યાં સુધી ભગવાનને જાણનાર ભક્તનાજ પ્રાપ્ત થવા પદને જાણનાર થાય તેના જ્ઞાનના અનુકૂલ પ્રયત્નવાળો થાય અને વળી ^{૧૭} જ્યાં ભક્તને જાણનારના વિષયનું કહેતી રીતિથી કર્મનું અંગ કહેવું શક્ય નથી તો પછી ત્યાં ભગવાનનું જ્ઞાન તેવું હોય છે તેથી તેનો ધણુંજ દૂર છે. માટે સઘળું ઠીક છે.

પારિપ્લવર્થાં ઇતિ ચેન્ન વિશેષિતત્વાત્ ॥૩-૪-૨૨

ઉપાખ્યાનો કર્મના અંગશઃસનના અંગરૂપ હોવાથી કર્મનું પ્રાધાન્ય છે એમ કહેતા હોતો ના કર્મની સરખામણીએ જ્ઞાનની વિશિષ્ટતાનું કથન છે.

હવે અન્ય પ્રકારથી શંકા કરે છે. “વરુણનો પુત્ર ભૃગુ વરુણ પાસે આવ્યો” (તૈ. ૨-૧) ‘હે ભગવન્ મને જાણાવો’ એમ નારદ સનતકુમાર પાસે બેઠા. (છાં. ૭-૧-૧) વગેરે ઉપાખ્યાનોથી ખરેખર પ્રાપ્તિવાદનું નિરૂપણ થાય છે. સઘળાં આખ્યાનો પારિપ્લ-

વ્યક્તિના જ્ઞાનવાગાને કાર્ષ્ણ્ય પણ ભય હોતો નથી એમ કહ્યું છે અર્થાત્ વ્યક્તિના જ્ઞાનનું ફલ ‘અકુનોભય’ જણાવેલ છે આથી કર્મ ફલના સંબંધના અભાવરૂપ ફલ તેનું પ્રયોજન છે એમ કહેવું તે ન્યૂન છે એમ કહેવું અસંગત છે એવી અરુચિથી કહે છે (૧૨) પુરુષોત્તમના જ્ઞાનનું ફળ વર્ણવું અશક્ય છે, છતાં પણ તે કેવું તે જણાવવાને અહિંયાં કૈમુતિક ન્યાયને સ્વીકાર્યો છે. કૈમુતિક ન્યાયમાં એક વસ્તુને સ્વીકારવામાં તેની સાથે સંગત ધરાવનારી અન્ય વસ્તુનો પણ સ્વીકાર સ્વાભાવિક રીતે કરવામાં આવે છે. ત્યાં તેના સ્વીકાર માટે જૂદો પ્રયાસ કરવાની જરૂર નથી. (૧૩) પુરુષોત્તમના જ્ઞાનની મહત્તાને. (૧૪) ઇષ નિત્યો મહિમા એ વાક્યમાં અવલોકી ઇષઃ (આ) શબ્દથી (૧૫) જે એવા પ્રાપ્ત-વ્યક્તિના જાણનારના જ્ઞાનથી વિદિત અને નિષિદ્ધ કર્મથી તે દૂર અને તો પછી સાક્ષાત્ ભગવાનના જ્ઞાનથી તો તે ટળી જાય એમાં શું નવાઈ? આ રીતે અહિંયાં કૈમુતિક ન્યાય જણાવ્યો છે (૧૬) પદને જાણે (૧૭) વ્યક્તિના જાણનાર ભક્તનું જ્ઞાન હોય તો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કર્મથી દૂર થવાય છે, તો પછી સાક્ષાત્ ભગવાનના જ્ઞાનથી દૂર થવાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે? ભાવાર્થ—જે એમ કહેવામાં આવે કે જ્ઞાનીઓ કર્મનો સ્વીકાર કરે છે તેથી તો ફક્ત જ્ઞાનના અર્થવાદ (સ્તુતિ) માટે તેમ કરે છે! આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ના, જ્ઞાનીના કર્મના ફલનો સંબંધ અપૂર્વ હોવાથી વિધિરૂપ છે. આથી ત્યાં તે વિધેયજ છે અર્થવાદરૂપ નહિ. ૨૧

સૂત્ર ૨૨—(૧) હવે પછીનાં ત્રણ સૂત્રોથી શંકાનું નિવારણ સૂત્રકાર કરે છે (૨) અંગભાવમાં

વમાં શંસન કરે છે તેથી શ્રુતિથી તેઓ શંસનના અંગરૂપ સમજાય છે. શંસનમાં માત્રનું પ્રાધાન્ય હોવાથી અર્થજ્ઞાન તે પ્રમાણે નહિ હોવાથી ઉપદેશ સુધી આખ્યાનનું પતિપાદ્ય જ્ઞાન મન્ત્રાર્થવાળું અપ્રયોજક છે. તેથી કર્મમાં અંગતા પણ કહેવી શક્ય નથી તો પ્રાધાન્યતો દૂર રહ્યું. ધર્મિનીજ અસિદ્ધિ છે એમ કહે છે. કહેલી રીતિથી સઘળી ઉપાખ્યાનની શ્રુતિઓ કર્મની અંગરૂપ છે. એવો અર્થ છે. ૧૦ અહિંમાં આ પ્રમાણે પણ જ્ઞાન કર્મનું અંગ સંભવતું નથી એમ આચાર્ય કહે છે. ના. શાથી ? કર્મ કરતાં જ્ઞાન વિશેષ છે. અધિક ધર્મ યુક્ત તરીકે કહેલું છે તેથી ૧૩ જ્ઞાન કર્મના અંગરૂપ નથી એવો અર્થ છે. ૧૪ વિશેષપણું તો આખ્યાનોમાંજ છે તેથી હેતુ અપ્રયોજક છે એમ હોય તો કહે છે એમ નથી. આચાર્યનો આશય નહિ સમજવાથી. તોપણ પ્રથમ દુર્જન ૧૫ પ્રસન્ન થાય એ ન્યાયથી આખ્યાનો શંસનતામાં અંગની ઉપેક્ષા કરીને કહેવાય છે. અરેખર આખ્યાનોમાં જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવતું નથી. પણ અન્યત્ર કરવામાં આવે છે. તોપણ તૈત્તિરીયકમાં તે કહેવાય છે. બ્રહ્મવેત્તા પરને પ્રાપ્ત છે. તેને આ કહે છે. સત્ય, જ્ઞાન અનન્ત, બ્રહ્મ “(તૈ. ૨-૧) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને ૧૬ માહાત્મ્ય વિશેષના જ્ઞાન માટે આકાશાદિનું કર્તૃત્વ ૧૭ આનન્દમયત્વ તથા રસમય ત્વ પણ કહીને “આના ૧૮ ઉરથી એમ કહીને સર્વનું તે નિયામક છે એમ કહીને ભગવાનજ પૂર્ણાનન્દ છે એમ જણાવવાને માટે ૧૯ આનન્દની ગણના કરીને આનન્દમય પુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત થનારથી અનુભવ કરાતા આનન્દમય સ્વરૂપને “જ્યાંથી વાણી મન સહિત પ્રાપ્ત થયા વગર પાછી ફરે છે” (તૈ. ૨-૧) વગેરેથી કહીને ૨૦ તેને જણનારનું માહાત્મ્ય કહેવાય છે “તેને આ સંતાપ થતો નથી કે મેં શું સારું કર્યું નથી અને શું પાપ કર્યું” (તૈ. ૨-૬) અહિંમાં જ્ઞાનવાળો સચ્ચિદ્રૂપ દેશ કાલથી અપરિચ્છિન્ન, સર્વના કર્તા નિરવધિ આનન્દરૂપ, સર્વના નિયામક, મન અને વાણીથી અગોચર પુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૧ કર્મ તો જાતે કલેશાત્મક છે અને કર્મવાળો પણ. “આજ આનન્દની માત્રાથી

(૩) ઉપાખ્યાનો (૪) ઉપાખ્યાનના અંગ શંસનમાં (૫) ઉપાખ્યાનોનું અર્થ જ્ઞાન અપ્રયોજક હોવાથી (૬) ઉપાખ્યાનો કર્મના અંગરૂપ છે એ કહેવું વ્યાજબી નથી (૭) ઉપાખ્યાનોના અર્થ જ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય (૮) જ્ઞાનરૂપ ધર્મિની (૯) ધન્યની સ્તુતિ તરીકે ધન્યામાં તેનો ઉપયોગ છે તેથી (૧૦) આ સૂત્રમાં (૧૧) કહેલા પ્રકારથી (૧૨) જ્ઞાન એટલે ઉપાખ્યાનના તાત્પર્યના વિષય બનેલ બ્રહ્મજ્ઞાન (૧૩) ઉપાખ્યાનનું અર્થ જ્ઞાન (૧૪) આખ્યાનોના અર્થજ્ઞાનમાંજ (૧૫) આખ્યાનો શંસનના અંગરૂપ નથી એમ દુર્જનની પ્રશંસા માટે કહેલ છે, (૧૬) બ્રહ્મનું ખાસ માહાત્મ્ય જણાવવાને બ્રહ્મને આકાશ વગેરેનું કર્તૃ તૈ. ઉ. માં કહેલ છે. (૧૭) વળી ત્યાં બ્રહ્મને આનન્દમય તથા રસરૂપ જણાવેલ છે. (૧૮) બ્રહ્મથી સર્વ કોઈ ભય પામે છે એવું તૈ. ઉ. માં આગળ કહેલ છે તેથી તેજ સર્વનું નિયામક છે એમ જણાવે છે. (૧૯) પછી ભગવાનની પૂર્ણાનન્દતા જણાવવાને તેમના આનન્દની ત્યાં ગણના કરી છે ત્યાં માનુષાનન્દથી શરૂ કરીને અક્ષર બ્રહ્મના આનન્દ સુધીના આનન્દની ગણતરી કરે છે. ત્યાંથી આગળ પુરુષોત્તમના આનન્દની ગણતરી શ્રુતિ કરી શકતી નથી. (૨૦) પુરુષોત્તમના આનન્દનું વર્ણન વાણી કરી શકતી નથી તો પણ જે એ પુરુષોત્તમ સાથે પોતાના સર્વ મનોરથો ભોગવે છે એવા ભક્તનું મહદ્ ભાગ્ય છે એમ ત્યાં જણાય છે, (૨૧) અહિંમાં બ્રહ્મસાથે આનન્દના ભોગવનારનું જે વર્ણન કર્યું છે

અન્ય ભૂતો જીવે છે” (ખૂ. ૪-૩-૩૨) એવી શ્રુતિ છે તેથી. ક્ષુદ્રતર આનન્દનાં જનક સ્વર્ગ અને પશુ વગેરે ફલને મેળવે છે” તેથી વિહિત અને નિષિદ્ધ કર્મોનું અપ્રયોજક-ત્વ તેમાં કહેવાય છે. તેથી કર્મની સરખામણીએ જ્ઞાનનો નિરવધિ જ વિશેષ ૨૨ કહેવાય છે તેથી ધર્મની સિદ્ધિ નથી અથવા જ્ઞાનની કર્મમાં અંગતા સિદ્ધ થતી નથી. ૨૨

૧૦ તો પણ આખ્યાનથી પ્રતિપાદિત વિદ્યાની ૨૧ અસિદ્ધિ જ છે એમ હોય તો ત્યાં કહે છે.

તથા ચૈકવાક્યતોપબન્ધાત્ ॥૩-૪-૨૩॥

વળી ઉપબન્ધથી એકવાક્યતા પણ છે.

જેમ ૩૬૧ શ્રુતિથી વિદ્યાનું પ્રાધાન્ય છે તેમ ઉપાખ્યાન શ્રુતિનું છે એવો અર્થ છે. ૧ શબ્દથી પ્રશ્ન અને ઉત્તરથી નિર્ણીત અર્થનું પ્રતિપાદન છે. ૨ અહિંઆં મોટા-ઓનીજ પ્રવૃત્તિ છે. તે બહુ આયાસ પૂર્વક છે તેથી ઉપાખ્યાન વગર જ વિદ્યાનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિના કરતાં ઉપાખ્યાનોની વિદ્યાના માહાત્મ્યનું જાપન તથા પ્રરોચન ૩ અધિક છે. ત્યાં હેતુ એક વાક્યતાના ઉપબન્ધથી છે. “આચાર્યવાળા પુરુષ જાણે છે” (છાં. ૬-૧૪-૨) એ શ્રુતિથી ૧૦ એક વાક્યતાનું જ્ઞાન ૧૧ આખ્યાન વિના હોતું નથી તેથી તેને માટે ૧૨ ગુરુ અને શિષ્યની કથાનો ઉપબન્ધ છે એવા અર્થ છે. ૧૩ અથવા ઉપાખ્યાન રહિત શ્રુતિમાં જેમ જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે-“હે ભગવન્! મને ઉપદેશ આપો એમ કહીને નારદ સનતકુમાર પાસે બેઠા “(છાં. ૭-૧-૧) વગેરે આખ્યાનોમાં પણ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે એમ અનાખ્યાનની ૧૪ શ્રુતિથી એક

તે કર્મવાળો નથી. તેનામાં ત્યાં કર્મનો સંપર્ક નથી. કારણ કે કર્મ કલશાત્મક હોવાથી દુઃખથી પૂર્ણ છે જ્યારે ભક્તનું ભગવાન્ સાથેનું ક્રીડન આનન્દ પૂર્ણ છે (૨૨) કર્મની સરખામણીએ જ્ઞાન અધિક છે, (૨૩) જ્ઞાનની સિદ્ધિથી શ્રુતિમાં કહેલું હોવાથી ધર્મની સિદ્ધિ નથી. ભાવાર્થ-શંકા ધ્વજ વિદ્યાનું નિરૂપણ કરનાર ઉપાખ્યાનો કર્મના અંગરૂપ શંસનના અંગરૂપ છે તેથી કર્મનું પ્રાધાન્ય છે? ઉત્તર ના, અહિંઆં ઉપાખ્યાનોમાં કર્મની સરખામણીએ જ્ઞાનનીજ વિશેષતા કહેલી છે. ૨૨

સૂત્ર ૨૩—(૧) સૂત્રનું પ્રયોજન કહે છે. (૨) આખ્યાનોની કર્મની શેષતામાં અસિદ્ધિ (૩) ઘોષિ ભગવઃ વગેરે શ્રુતિ આ નારદ સનતકુમારને એમ કહે છે કે હે ભગવન્ મને વિદ્યાનું અધ્યયન કરાવો આમાં વિદ્યાજ મુખ્ય છે. વિદ્યાનું શ્રવણ કરવાને નારદ સનતકુમાર પાસે જાય છે (૪) સૂત્રમાં ચ શબ્દ છે તેનાથી નારદે કરેલા પ્રશ્ન અને સનતકુમારે આપેલા ઉત્તરોથી જે અર્થનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હતું તે જણાવ્યું છે (૫) ઉપનિષદમાં મોટાઓ નારદ સનતકુમાર વગેરેની પ્રવૃત્તિ છે (૭) મોટા-ઓની પ્રવૃત્તિ (૮) અવાન્તર ફલ (૯) કેવલ વિદ્યાનો બોધ કરનાર શ્રુતિની સરખામણીએ અધિક છે. (૧૦) કેવલ વિદ્યાની બોધક શ્રુતિઓની એક વાક્યતાનું જ્ઞાન. (૧૧) ઉપાખ્યાન વગરજ વિદ્યાનું નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિની સરખામણીએ તે પણ બહુજ આયાસ પૂર્ણ છે તેથી વિદ્યાના માહાત્મ્યનું જાપન તે ઉપાખ્યાનોનું અધિક અવાન્તર ફલ છે (૧૨) સૌમ્ય પુરુષ ગન્ધારેન્દ્રોમિનદ્વાક્ષમ એમાં ગુરુ શિષ્યની કથા કહેલી છે (૧૩) અહિંઆં શંકા થાય કે ગુરુ શિષ્યના આખ્યાનથી રહિત કેવલ જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરનાર ‘ધ્વજને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત થાય છે’ વગેરે શ્રુતિઓની આખ્યાનોમાં આકાંક્ષા હોય છે, આખ્યાન સહિત શ્રુતિઓને બીજાની આકાંક્ષા હોય છે એમ નહિ તેથી કેવલ જ્ઞાન પ્રતિપાદક શ્રુતિઓનું આખ્યાન સહિત શ્રુતિનું શેષત્વ બને માટે અન્ય પક્ષને કહે છે. (૧૪) આખ્યાન વગરની શ્રુતિમાં

વાક્યતાથીજ આખ્યાનમાં જ્ઞાન સ્વરૂપના બન્ધથી પ્રતિપાદન છે તેથી એમ અર્થ છે. નૈકટ્ય ૧૧વાચક “ઉપ” શબ્દથી જે તે તે ગુરુ અને તે તે શિષ્યની કથાની વસ્તુ છે તેનું સામીપ્ય અહિંમાં કહેવાય છે. ૧૬ નહિ તો સામીપ્યના અસંભવથી કલ્પિત તત્ત્વમાં શંકાનો નિરાસ છે. એમ હોય તો પણ પારિશ્લવના અર્થમાં અમે ૧૭આધક જોતા નથી એમ હોય તો કહેવાય છે. અશ્વમેધ પ્રકરણમાં “મનુ વૈવસ્વત રાજા” વગેરે આખ્યાનો જ્યાં કહેવામાં આવ્યાં છે ત્યાં સામાન્ય રીતે તેમનો વિનિયોગ છે અને સર્વ આખ્યાનો પારિશ્લવનું શંસન કરે છે એમ આનાથી કહેવાયું. આમાં ‘સર્વ’ શબ્દ તે આખ્યાનના અર્થમાં નહિ. કારણ કે પ્રકરણનું નિયામક છે તેથી એમ ૧૮હોય તો જ્યારે પારિશ્લવ નામના કર્મનો પ્રસ્તાવ હોય ત્યારે વિશેષ ૧૯વિનિયોગ “પારિશ્લવને કહો એમ” કહેલો છે. પ્રથમ દિવસે, ‘મનુ વૈવસ્વત રાજા’ બીજે દિવસે “મન્દ્ર વૈવસ્વત” અને ત્રીજે દિવસે ‘યમ વૈવસ્વત રાજા’ વગેરે અમુક આખ્યાનોનો બાકીના વાક્યમાં વિનિયોગ કરાય છે. આખ્યાનનું સામાન્ય રૂપ અમુક દિવસ હોવામાં અમુક ઉપાખ્યાનનું વિધાન હોય નહિ. ૨૦માટેજ પારિશ્લવ તે એક વચન છે તેથી અન્ય આખ્યાનના બન્ધનો સંબન્ધ પણ નથી. પ્રાપ્તના અભાવથી. ૨૩

અત એવ ચામ્પીન્ધનાયનપેક્ષા ॥૩-૪-૨૪॥

જ્ઞાની યજ્ઞાત્મક હોવાથી જ તેમને અગ્નિ બન્ધનાદિની અનપેક્ષા છે.

આ પ્રમાણે ધ્ર. સૂ. ૩-૪-૧ થી ઉપક્રમણ કરીને જ્ઞાનના ફલ સાધનમાં કર્મની અનપેક્ષાનું ઉપપાદન કરીને ત્યાંજ અન્ય ઉપપત્તિને કહે છે. જે કારણથી જ્ઞાની જ્ઞાનથી પોતેજ યજ્ઞાત્મક થયો છે તેજ કારણથી જ્ઞરામર્થ અગ્નિહોત્રમાં તેનાં સમિદ્ વગેરેથી શરૂ કરીને ૧આજ્ય સુધીનાં જે છે તેમની અનપેક્ષા કહી છે. તંત્રિરીયકની શ્રુતિમાં તે કહેવાય છે. ૭“આ પ્રમાણે જાણનારના યજ્ઞનો આત્મા યજ્ઞમાન છે, શ્રદ્ધા પત્ની શરીર

એમ જ્ઞાન છે તેમ આખ્યાનવાળી શ્રુતિમાં છે. આથી તે બન્ને પ્રકારની શ્રુતિઓમાં એકવાક્યતા છે. (૧૫) શ્રુતિ વાક્ય આ પ્રમાણે છે, અધીહિમગવદિત્તિ દ્વોપસસાદ સન્તકુમારં નારદઃ આમાં ઉપસસાદ શબ્દ છે. ત્યાં ‘ઉપ’ ઉપસર્ગ નિકટતાનો અર્થ સૂચવે છે. અર્થાત્ નારદ સન્તકુમારની નિકટ બેઠા (૧૬) તે તે ગુરુ અને શિષ્યો વાસ્તવિક નહોય તો (૧૭) સર્વ આખ્યાનો પારિશ્લવનું અંગ હોવાથી તેનો ઉપયોગ બ્રહ્મ વિદ્યામાં નથી. તેઓ આધક. (૧૮) પ્રકરણ અને સંનિધિથી સર્વ શબ્દના અર્થનો સંક્રાંત્ય હોય તો પણ (૧૯) જૂદા જૂદા દિવસે જૂદાં જૂદાં આખ્યાનોનું કથન એવો વિશેષ વિનિયોગ (૨૦) એક એક પારિશ્લવમાં એક એક આખ્યાન નિયત થયેલું છે તેથી. ભાવાર્થ-એમ કેવલ શ્રુતિઓમાં વિદ્યાનું પ્રતિપાદકત્વ છે તે પ્રમાણે આચાર્યવાન પુરુષોવેદ વગેરે શ્રુતિથી એક વાક્યતાના જ્ઞાન માટે ઉપાખ્યાનની રીતિથી ગુરુ અને શિષ્યની કથાનું ઉપબન્ધક હોવાથી આખ્યાન શ્રુતિઓ પણ વિદ્યાની પ્રતિપાદક છે. ૨૩

સૂત્ર ૨૪-(૧) શરૂ કરીને (૨) જ્ઞાનના ફલ માટે કર્મની જરૂર નથી એમ જણાવીને (૩) જ્ઞાનીએ ક્રિયાત્મક યજ્ઞ નહિ, પણ જ્ઞાનાત્મક આધ્યાત્મિક યજ્ઞ કરવાનો છે (૪) આ નામનો એક પ્રકારનો અગ્નિહોત્ર યાગ છે. (૫) યજ્ઞમાં હોમવા માટેનું ઘી (૬) સમિતથી તે ઘી પર્યન્ત જણાવેલાં યાગનાં ઉપસ્કર (સાધનો) તેમની જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞમાં આધ્યાત્મિક યજ્ઞમાં જરૂર નથી (૭) તો અજ્ઞાનરૂપી આધ્યા-

ઈંધન, વેદિ ઉર, બહિં લોમ, વેદ શિખા, યૂપ હૃદય, આન્ય કામ, પશુ મન્યુ. અગ્નિ તપ છે” (ના. ૮૦) વગેરે આથી જે અન્યની યજ્ઞતાનું સંપાદન કરે છે તેની સ્વ કાર્યના સાધનમાં કેવી રીતે યજ્ઞાપેક્ષા હોય એવા ભાવનું સૂચન થાય છે. ૨૪

૨ સર્વાપેક્ષેત્યધિકરણ.

સર્વાપેક્ષા ચ યજ્ઞાદિશ્રુતેરશ્વવત્ ॥૩-૪॥૨૫॥

વળી સર્વની અપેક્ષા છે; યજ્ઞાદિની શ્રુતિથી, અશ્વની માફક.

કહેલા ન્યાયથી જ્ઞાન પ્રતિ કર્મનો ફલના ઉપકારી હોવામાં અભાવ છે તોપણ સ્વરૂપમાં ઉપકારી છે કે નહિ તેનો વિચાર થાય છે. ત્યાં પૂર્વપક્ષ છે કે નહિ. ગુરુની પાસે જવાથી અને તેના ઉપદેશથી જ તેનો સંભવ છે તેથી. “આચાર્યવાળો પુરુષ જાણે છે” (છાં. ૬-૧૪-૨) એ શ્રુતિથી. અહિં આં સિદ્ધાંત કહે છે. સધળા કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિની પુરુષોત્તમના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં અપેક્ષા છે અહિં આં પ્રમાણ કહે છે. કારણ કે યજ્ઞાદિની શ્રુતિ છે તેથી. યજ્ઞાદિનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિજ પ્રમાણ છે તેથી એવો અર્થ છે. અહિં આં આ અભિપ્રાય છે-પુરુષોત્તમ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ રૂપ છે. તેની પ્રાપ્તિ ફલ છે. ત્યાં પ્રેમ ભક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલું તેનું જ્ઞાનજ સાધન છે તેથી “બ્રહ્મવેત્તા પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તે. ૨-૭) વગેરેથી “આને જાણનાર તે અમૃત થાય છે” (મૂ. ૪-૪-૧૪) વગેરે હઝારો શ્રુતિઓથી પ્રતિપાદન થાય છે. “વળી બીજા દુઃખને મેળવે છે” (મૂ. ૪-૪-૧૪) એવી શ્રુતિથી જ્ઞાન રહિતોને ફક્ત દુઃખથી પ્રાપ્તિ કહેવાય છે. આમ હોય તો સર્વ અર્થના તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિ યજ્ઞાદિકને સ્વતઃ અપુરુષાર્થના સાધન તરીકે જે નિરૂપણ કરે છે તે સર્વથા પુરુષાર્થના સાધન

ત્મિક જરામર્થ અગ્નિહોત્ર કેવી રીતે કરવાનો છે તે વિષે શ્રુતિનું પ્રમાણ આપે છે. (૮) અહિં આં આપેલી શ્રુતિમાં ક્રિયાત્મક યજ્ઞ નહિ પણ જ્ઞાનાત્મક યજ્ઞનું પ્રતિપાદન છે તો પછી જ્ઞાનીને ક્રિયાત્મક યજ્ઞની અપેક્ષા નથી. એવા ભાવનું સૂચન છે. ભાવાર્થ-જ્ઞાની પોતેજ જ્ઞાનથી યજ્ઞાત્મક બનેલો હોય છે તેથીજ જરામર્થ અગ્નિહોત્રમાં અગ્નિ તથા ઇન્ધન વગેરેની ત્યાં અપેક્ષા નથી એમ કહ્યું છે.

અધિ૦ ૨ સૂત્ર ૨૫—(૧) જ્ઞાન પ્રતિપાદક શ્રુતિથી ભગવાન અથવા તેમના જ્ઞાનની અધિકતાના પ્રતિપાદનથી. (૨) જ્ઞાનના ફલમાં કર્મની જરૂર નથી. (૩) ભલે જ્ઞાનના ફલમાં કર્મ ઉપયુક્ત ન હોય પણ જ્ઞાની માટે છે કે નહિ, અર્થાત્ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કરવામાં કર્મ જરૂરનું છે કે નહિ? તેનો વિચાર અહિં આં કરે છે, જ્ઞાન સિદ્ધ થયા પછી તેના ફલ માટે ભલે કર્મની ઉપયોગિતા ના હોય પણ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં તો તમે સ્વીકારશો કે નહિ? (૪) પૂર્વપક્ષ એમ કહે છે કે, જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં પણ કર્મની જરૂર નથી. (૫) ગુરુની પાસે જવાથી તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે; તેમાં કર્મની જરૂર નથી. (૬) આ શ્રુતિમાં જ્ઞાન માટે પુરુષે આચાર્ય પાસે જવું એમ કહ્યું છે (૭) ભગવાનના જ્ઞાનમાં કર્મ, જ્ઞાન તથા ભક્તિની જરૂર છે એવો સિદ્ધાંત છે (૮) પોતે કહેલા સિદ્ધાંતના સમર્થનમાં સૂત્રકાર યજ્ઞાદિની શ્રુતિનું પ્રમાણ આપે છે. (૯) જે ભગવાનના જ્ઞાનમાં કર્મ, જ્ઞાન તથા ભક્તિની જરૂર ન હોય તો શા માટે વેદમાં તે વિષેની શ્રુતિઓ આવે? ત્યાં કર્મ, જ્ઞાન તથા ભક્તિ વિષેની શ્રુતિઓ છે માટેજ તેમની ભગવાનના જ્ઞાનમાં અપેક્ષા છે એ સિદ્ધ થાય છે (૧૦) સ્વતઃ પુરુષાર્થ તો ભગવાન જ છે,

શમદમાયુપેતઃ સ્યાત્તથાપિ તુ તદ્વિધેસ્તદ્ગુતયા

તેષામવશ્યાનુષ્ટેયત્વાત્ ॥૩-૪-૨૬॥

શમદમાદિથી ઉપેત (ભક્તિ માર્ગમાં) હોય તો પણ તેની વિધિ તેના (જ્ઞાનના) અંગરૂપ હોવાથી તે અવશ્ય કરવાં જોઈએ તેથી.

તો “આ પ્રમાણે જાણનાર શાન્ત દાન્ત” (ખૂ. ૪-સુ-૨૪) વગેરેથી શમદમાદિનેજ જ્ઞાનનાં સાધન કહેલ છે, નહિ કે યજ્ઞાદિને ત્યાં કહે છે. જો કે ભક્તિમાર્ગમાં પણ શમદમાદિવાળો હોય છે તો પણ તેના અંગ તરીકે આત્મામાંજ આત્માને જોએ એમ જ્ઞાનમાર્ગીય જ્ઞાનના અંગ તરીકે જ. શમદમાદિની વિધિના હેતુથી જ્ઞાનમાર્ગમાં તેમનું અવશ્ય અનુષ્ઠાન હોવાથી તે પ્રમાણેની વિધિ છે એવો અર્થ છે. ભક્તિમાર્ગમાં શમદમાદિનો સ્વતઃ સંભવ હોય તો પણ તેમની આવશ્યકતા નથી એવો ભાવ છે. ૨૬

સર્વાન્નાનુમતિશ્ચ પ્રાણાત્યયે તદ્દર્શનાત્ ॥૩-૪-૨૭॥

અને સર્વ અન્નની અનુમતિ છે. પ્રાણના નાશમાં તે જોવામાં આવે છે તેથી.

સત્ત્વના શોધક તરીકે યજ્ઞ શમદમાદિનું વિધાન છે એવો મત યુક્ત નથી. “આહારની શુદ્ધિમાં સત્ત્વની શુદ્ધિ હોય છે.” (છાં. ૮-૨૬-૨) એ શ્રુતિથી તેની વિરુદ્ધ છાન્દોગોની સર્વ અન્નનાં ભક્ષણની અનુમતિ પણ સંભળાય છે તેથી. “આમ જાણનારમાં કંઈ પણ અન્ન નથી તેમ નથી.” (છાં. ૫-૨-૧) તેમ વાજસનેયિઓ પણ કહે છે. “આને કોઈ પણ અન્ન ખાધેલું હોતું નથી એમ નથી. (ખૂ. ૬-૧-૧૪) વગેરે. માટે સત્ત્વની શુદ્ધિ માટે યજ્ઞાદિનું વિધાન નથી એમ પ્રાપ્ત થાય તો વિષયની વ્યવસ્થા કહે છે. આહારની દુર્લભતાથી પ્રાણના નાશનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે પ્રાણનું ધારણ તે જ્ઞાનનું અંતરંગતમ સાધન હોવાને લીધે અને આહાર દેહના પોષક તરીકે અહિરંગ હોવાથી તેની

જરૂર છે. ભાવાર્થ—પુરુષોત્તમના જ્ઞાનમાં ક્રમે, જ્ઞાન તથા ભક્તિ વગેરે સર્વ સાધનોની જરૂર છે. કારણ કે વેદની શ્રુતિઓમાં તે સાધનો જણાવેલાં છે. જેમ દૂર દેશમાં આવેલા કોઈ સ્થાનમાં જવામાં વચ્ચે જે અન્તર પ્રતિબંધરૂપ હોય છે તેને દૂર કરવામાં અશ્વની જરૂર રહે છે તેમ ભગવત્ જ્ઞાનમાં જે અન્તરાયો છે તે દૂર કરવામાં જ યજ્ઞાદિની જરૂર છે. આ યજ્ઞાદિની અપેક્ષા જ્ઞાની તથા મર્યાદા ભક્તને માટે છે. પુષ્ટિભક્તને માટે નહિ પુષ્ટિ ભક્તને તો પ્રેમભક્તિ સિવાય બીજા કશાની જરૂર નથી. જ્ઞાની તથા મર્યાદા ભક્તને તો ચિત્તની શુદ્ધિને માટે તેની જરૂર છે. ૨૫

સૂત્ર ૨૬—(૧) ‘આદિ’ શબ્દથી ‘યજ્ઞ વગેરે’ સમજવા (૨) જ્ઞાનના અંગ તરીકે (૩) જ્ઞાન માર્ગવાળાને જ્ઞાન માટે શમદમાદિ જરૂરનાં છે. તેથી તે જ્ઞાનનાં અંગ છે (૪) ભક્તિ માર્ગીયવાળાને માટે શમદમાદિ સાધનની અપેક્ષા નથી. ભાવાર્થ—શમદમાદિ સાધનોની અપેક્ષા જ્ઞાનમાર્ગમાં જ છે ભક્તિમાર્ગમાં નહિ. ૨૬

સૂત્ર ૨૭—(૧) ચિત્તની શુદ્ધિ માટે યજ્ઞાદિ તથા શમાદિની જરૂર છે એવો મત (૨) ચિત્ત શુદ્ધિ માટે અન્ન શુદ્ધિ એવું જોઈએ. એવું શ્રુતિમાં જણાવે છે તેથી યજ્ઞાદિ સાધનરૂપ નથી. ચિત્ત શુદ્ધિમાં સાધનરૂપ અન્નાદિની શુદ્ધિ છે. (૩) સિદ્ધાન્તી કહે છે. (૪) ચિત્તની શુદ્ધિ અન્નની શુદ્ધિ

અનુમતિ કરાય છે. એમ અર્થ છે. અહિંમાં પ્રમાણ કહે છે. તેના દર્શનથી ખરેખર આપદમાં આવેલા આકાંક્ષુ ઋષિએ હાથીથી અર્ધા ખાધેલા કુદમાષો ખોદ્યા “(છાં. ૧-૧૦-૫) વગેરે શ્રુતિ જોવામાં આવે છે એમ અર્થ છે. જોકે જ્ઞાનના સાધન તરીકે સત્ત્વ શુદ્ધિની અપેક્ષા છે તેથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેના સાધનોની અપેક્ષા નથી તેથી” છાં. ૫-૨-૧ પ્રમાણે “તેવાની ખાખતમાં સાર્વદિકી પણ તેની અનુમતિ અનુચિત નથી. વળી બ્ર. સૂ. ૩-૪-૨૯થી “અવિદ્યાની અનુમતિ પણ કહેવામાં આવશે તો પણ આચાર્યે અમુક અવસ્થાના વિષયમાં આને જે કંઈ તેથી જ્ઞાનીઓને પણ આપત્તમાં વિહિત કર્મનો ત્યાગ અને અવિહિતનું અનુષ્ઠાન હોય છે તથા ચિત્તની મલિનતાની ઉત્પત્તિથી જ્ઞાનનું તે તિરોધાયક છે એમ શ્રુતિને અભિમત જણાવાય છે. માટે જ શ્રીભાગવતમાં બીજા સ્કંધમાં બ્રહ્માએ કહ્યું છે. “હે ઋષિ જેમના આત્મા, ઈન્દ્રિયો અને આશયો પ્રશાન્ત થયેલા છે એવા મુનિઓ જ્યારે વિશુદ્ધ કેવલ, પ્રત્યક્ષમાં ખરાખર અવસ્થિત, સત્ય પૂર્ણ, અનાદિ, અનંત, નિર્ગુણ, નિત્ય, અને અદ્વૈત જ્ઞાનને જાણે છે ત્યારે (ભા. ૨-૬-૩૯-૪૦) જ્ઞાનીઓના પણ ચિત્તોને તે દેવી મહામાયા ભગવતી જોરથી ખેંચીને મેહને સોંપે છે” (મા. પુ. દે. મા. ૧-૫૪) એમ માર્કણ્ડેયથી પણ કહેવાયું છે. આ જ્ઞાનમાર્ગીય જ્ઞાનવાળાની વ્યવસ્થા છે એમ જાણવું જોઈએ. ભક્તિમાર્ગીયને આ પ્રકારે આપદનો સંભવ નથી. “અનન્ય રીતે મારું ચિન્તન કરનારા જે પુરુષો મારી ઉપાસના કરે છે તે નિત્ય અભિયુક્તોના યોગ ક્ષેમનું હું વહન કરું છું” (ભ. ગી. ૯-૨૨) એમ ભગવાનનું વાક્ય છે “જે આ માયાને તરે છે તે મારું જ શરણ લે છે” (ભ. ગી. ૭-૧૪) એમ અહિંમાં “જ” શબ્દથી પુરુષોત્તમના જ્ઞાનવાળા માટે માયા તરવાની ઉક્તિથી અક્ષર માત્ર જ્ઞાનવાળાનું તેમ યુક્ત છે. ૨૭

ઉપર છે માટે સવદા શુદ્ધ અન્ન લેવું એમ કહેવામાં આવે છે તેના ઉત્તરમાં સિદ્ધાન્તી જણાવે છે કે આવા સર્વત્ર નિયમ નથી, કારણ કે જ્ઞાનાદિ માટે દેહમાં પ્રાણની જરૂર છે. આ પ્રાણનો આધાર અન્ન ઉપર છે, તો દુષ્કાળ જેવા વખતમાં અન્ન મળવું દુષ્કલ હોય તો તે વખતે ગમે તેનું અન્ન લેવામાં બાધ નથી, એટલું જ નહિ પણ ઉત્તરું તે વિષેની સંમતિ પણ શ્રુતિઓ આપે છે. (૫) આ શ્રુતિમાં આકાંક્ષુ ઋષિનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે અને તેણે આપત્કાળમાં જેની પાસેથી અનાજ ન ખાવું જોઈએ. તેની પાસેથી અનાજ ખાવું હતું તે કહે છે (૬) જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પહેલાં સાધનની જરૂર, પછીથી નહિ (૭) જેમને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે તેમની ખાખતમાં (૮) જ્ઞાન જેમને ઉત્પન્ન થયું છે તેવાઓ ગમે તેનું અનાજ ખાય તોપણ તેમને બાધ નડતો નથી (૯) સૂત્ર ૧૯માં તો એવું જણાવે છે કે જે અવિદ્યા હોય અર્થાત્ જેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું નથી તે પણ જે આપત્કાળમાં હોય તો ગમે તેનું તે અન્ન ખાય તેથી તેને કોઈ પણ બાધ નડતો નથી. તો પછી વિદ્યાનને જેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે તેને તો હોયજ ક્યાંથી ? (૧૦) ઉપર જણાવેલો ગમે તેવા અન્નનો સ્વીકાર આપત્કાળ માટે છે, સાધારણ પ્રસંગે નહિ, તેમ કરવાથી ચિત્તમાં મલિનતા રહે છે, અને જ્ઞાનનો ઉદય થતો નથી. ભાવાર્થ—જ્યારે આહાર દુર્લભ હોય ત્યારે પ્રાણનો અત્યય થતાં સર્વ અન્નની અનુમતિ શ્રવણ થાય છે આકાંક્ષુની ખાખતમાં એવું દૃષ્ટાન્ત મળી આવે છે આથી જ્યારે અન્ન ન મળતું હોય, અર્થાત્ આપત્કાળ સમયે જ જ્ઞાનીને માટે ગમે તેના અન્નનું ભક્ષણ હોય છે સાધારણ પ્રસંગમાં નહિ. સાધારણ પ્રસંગમાં જો એ

અવાધાચ્ચ ॥૩-૪-૨૮॥

અને ખાધ નથી તેથી.

આપદમાં તે પ્રમાણે અન્ન ભક્ષણથી ચિત્તની અશુદ્ધિના ^૧અસંભવથી તથા તેનાથી ઉત્પન્ન કરાયેલ પ્રતિબંધના અભાવથી દોષ નથી એમ અર્થ છે. ૨૮

અપિસ્મર્યતે ॥૩-૪-૨૯॥

સ્મૃતિ પણ છે.

^૧આપદમાં અવિદ્વાન પણ દુષ્ટ અન્નનું ભક્ષણ કરેતો તેમાં પાપનો અભાવ જ્યાં સ્મરાય છે ત્યાં વિદ્વાનની બાબતમાં શ્રુતિની અનુમતિમાં શી શંકા છે? એવો અર્થ છે સ્મૃતિ તો જે જીવિતના નાશના સંકટમાં આવેલો અન્ન ખાય છે. તે જલથી જેમ પદ્મપત્ર લેપાતું નથી તેમ પાપથી તે લેપાતો નથી.” (સ્મ. મૃ. ૧૦-૧૦૪) અથવા “જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ કર્મોને ભસ્મ કરે છે” (ભ. ગી. ૪-૩૭) તેનાથી વિદ્વાનનો દુષ્ટ કર્મ સાથેનો અસંબંધ પણ સ્મરાય છે એવો અર્થ છે. ૨૯

શબ્દશ્ચાતો કામકારે ॥૩-૪-૩૦॥

અને (સાધન દશામાં) યથેષ્ટ આચરણમાં (દોષ છે) તેમાં શ્રુતિ છે તેથી.

કારણ કે ^૧જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ કર્મના દહનમાં સમર્થ છે તેથી ફલ દશામાં કામકારમાં રૂપણ દોષ નથી. માટે જ સાધન દશામાં તેના ^૨અભાવથી. તેથી આ પ્રમાણે બાણનાર શાન્ત, દાન્ત, ઉપરતિવાળો અને તિતિક્ષાવાળો” (ખૃ. ૪-૪-૨૩) વગેરે રૂપ શબ્દ કામકારનો ^૩નિવર્તક સંભળાય છે એવા અર્થ છે. ૩૦

અન્નની મર્યાદા ન સાચવે તો ચિત્તની મલિનતા દૂર થાય નહિ અને તેને લીધે જ્ઞાન પણ ઉદય પામે નહિ. માટે જ્ઞાનીઓએ ચિત્ત શુદ્ધિદ્વારા શમાદિનું સંપાદન કરવું જોઈએ. ભક્તિમાર્ગીયને આપત્ હોતી નથી કારણ કે તેમના યોગ ક્ષેમનું નિર્વાહન ભગવાનજ કરે છે. માટે તેમને માટે ચિત્ત શુદ્ધિદ્વારા શમદમાદિનું સંપાદન કરવું એમ અવસ્ય સાધનરૂપતા નથી. ૨૭

સૂત્ર ૨૮—(૧) આપત્કાળમાં ગમે તેનું અન્ન ખાધું હોય તો તેથી અશુદ્ધિ થતી નથી, તેમજ અશુદ્ધિને લીધે ચિત્તના માલિન્યરૂપી પ્રતિબંધ પણ હોતો નથી **ભાવાર્થ**—આપત્કાળમાં ગમે તેનું અન્ન ખાવાથી ચિત્તમાં દોષનો અસંભવ હોવાથી જ્ઞાનમાં ખાધ હોતો નથી. ૨૮

સૂત્ર ૨૯—(૧) આપત્કાળમાં અવિદ્વાન દુષ્ટનું અન્ન ખાય તો તેને પાપ લાગતું નથી તો પછી વિદ્વાનને તો લાગેજ નહિ. એ કહેવાનું અહિં આં તાત્પર્ય છે.*

સૂત્ર ૩૦—(૧) જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મો ખાળીને ભસ્મ કરવામાં સમર્થ છે. (૧) જ્ઞાની આપત્કાળમાં અશુદ્ધ અન્નનું—અશુદ્ધ આચરણનું સેવન કરે તો તેમાં પણ તેને દોષ સ્પર્શ કરતો નથી. (૩) નિષિદ્ધ આચારના અસંભવથી (૪) નિષિદ્ધાચારનો નિવર્તક અને વૈધ આચારનો પ્રવર્તક. **ભાવાર્થ**—

* પ્રદા. પ ટીકામાં વિદ્વાનને દુષ્ટ કર્મનો અસંબંધ છે એ શબ્દને બદલે વિદ્વાનને અષ્ટકર્મનો અસંબંધ હોય છે એમ જણાય છે. અને અહિં આં કહે છે કે અષ્ટકર્મ એટલે સંન્યાસનાં અષ્ટઅંગો—શ્રાદ્ધાદિ કર્મ નહિ કરવાથી તેમને દોષ લાગતો નથી.

૩ વિહિતવાચ્યાશ્રમકર્મૈત્યધિકરણ.

આ પ્રમાણે જ્ઞાન કર્મનું નાશક સિદ્ધ થતાં, જ્ઞાન જેને ઉત્પન્ન થયું છે તેણે આશ્રમ કર્મ કરવાં જોઈએ કે નહિ એનો વિચાર થાય છે. ત્યાં ક્ષેત્ર થયેલું હોવાથી કરેલાં કર્મ નાશ્ય હોવાથી અપ્રયોજક છે તેથી તે કરવાં જોઈએ નહિ એવો પૂર્વપક્ષ છે. ત્યાં સિદ્ધાન્ત કહે છે.

વિહિતવાચ્યાશ્રમકર્માપિ ॥૩-૪-૩૧॥

વિહિત હોવાથી આશ્રમ કર્મો પણ કરવાં જોઈએ.

જેમ આપતકાલ ના હોય ત્યારે જ્ઞાનીઓએ પણ ઋશિદેવનું જ અન્ન ખાવું જોઈએ, કારણ કે તેનું વિધાન છે તેથી. તે પ્રમાણે આશ્રમ કર્મ પણ નિત્ય કરવું જોઈએ જ કારણ કે તેનું વિધાન છે તેથી એમ અર્થ છે. જેમ આપદ ન હોય ત્યારે અશિષ્ટના અન્નનું ભક્ષણ દોષને માટે હોવાથી તેનો નિષેધ કરેલો છે તેથી. આજ વસ્તુનું ઉપપાદન (પ્ર. સૂ. ૩-૪-૨૭માં) “સર્વ અન્નની અનુમતિ”થી કૃત્યું છે. તેમજ નિત્ય ત્યાગ એ પ્રત્યવાયનો જનક છે તેથી. તેને કરવું જોઈએ જ એવો ભાવ છે. ૩૧

વળી જે એમ કહ્યું કે કરેલાં કર્મ નાશ્ય છે તેથી તેનું પ્રયોજક નહિ હોવાથી તે ન કરવાં જોઈએ તો ત્યાં કહે છે.

સહકારિત્વેન ચ ॥૩-૪-૩૨॥

અને (આશ્રમ કર્મો) જ્ઞાનતાં અન્તરંગ શમદમાદિને સહાય કરનારાં છે તેથી.

શમદમાદિ અન્તરંગ સાધનોનાં સહકારી આશ્રમ કર્મો છે તેથી આનાથી રહિત શમદમાદિથી પણ જ્ઞાનને સ્થિર કરવું શક્ય નથી. તેથી તે કરવાં જોઈએ એવો અર્થ છે. જે સંસારની વાસના ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ કર્મોનો છે તે જ્ઞાનથી નાશ પામે છે. તેથી સહકારિ હોવામાં કોઈ પણ અનુપપત્તિ નથી એમ ભાવ છે. ૩૨

જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી સર્વ પાપનું દહન થાય છે તેથી યથેષ્ટ આચરણમાં પણ જ્ઞાનીને દોષ નથી પણ સાધન દશામાં તો યથેષ્ટ આચરણમાં દોષ છે. કારણ કે બૃ. ૬-૪-૨૩માં તે જણાવેલ છે. ૩૦

અધિ૦ ૩ સૂત્ર ૩૧—(૧) જ્ઞાન કર્મનો નાશ કરનાર છે એમ સિદ્ધ થયું (૨) જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી (૩) જેમ આપતકાળ ન હોય ત્યારે જ્ઞાનીએ શુદ્ધ અન્ન લેવું જોઈએ એવી મર્યાદા છે તેમ આપતકાળ ન હોય ત્યારે તેમણે આશ્રમ કર્મો કરવાં જોઈએ એવો સિદ્ધાન્ત કહે છે (૪) સાધારણ પ્રસંગે ગમે તેનું અન્ન ખાવાથી ચિત્તમાં મલિનતા રહે છે, તેથી શમદમાદિ બની આવતાં નથી. (૫) આશ્રમ કર્મોનો સર્વથા ત્યાગ તે વિદ્ય ઉત્પન્ન કરનાર છે (૬) આશ્રમ કર્મો કરવાં જોઈએ. ભાવાર્થ—સાધારણ પ્રસંગમાં જ્ઞાનીઓએ આશ્રમ કર્મ કરવાં, આપતકાળમાં અન્નની માફક તેમનો ત્યાગ કર્યો છે, સાધારણ પ્રસંગમાં નહિ. ૩૧

સૂત્ર ૩૨—(૧) જેમ શમદમાદિ એ જ્ઞાન માટે આવશ્યક છે તેમ આશ્રમ કર્મો પણ શમદમાદિ માટે આવશ્યક છે. આશ્રમ કર્મ વગર શમદમાદિ બનતાં નથી. આશ્રમ કર્મો શમદમાદિની સાથેજ હોય છે. (૨) જેમ અગ્નિ કાષ્ટને બાળે છે ત્યારે તેમાંથી ધૂમાડો નીકળવાનો જે તેમનો સ્વભાવ છે તેનો

આ પ્રકારે જ્ઞાનમાર્ગીય જ્ઞાનની સ્થિરતાના સાધનને કહીને ભગવાનના શ્રવણ વગેરે ભક્તિમાર્ગીય સાધનોનું ^૧આનાથી આધિક્ય તથા ^૨આવશ્યકતા કહે છે.

સર્વથાપિ ત એવોભયલિઙ્ગાત્ ॥૩-૪-૩૩॥

સર્વથા પણ તે (ભગવાનના ધર્મે શ્રવણાદિ) જ કરવાં જોઈએ;
શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું લિંગ હોવાથી.

ભગવાનનું શ્રવણ કીર્તન વગેરે અન્ય સાધનોની માફક વિહિત તરીકે જોડે કરવાં જોઈએ જ તો પણ સર્વથા પણ અન્યોની એકાએક ઉપસ્થિતિમાં તેના અનુરોધને કર્યા વગર પણ તેજ એટલે ભગવદ્ધર્મોજ કરવાં જોઈએ એમ ^૪અર્થ છે. શાથી? શ્રુતિનું તથા સ્મૃતિનું લિંગ છે તેથી. “તેનેજ વિશેષ રીતે જાણીને ધીર બ્રાહ્મણે પ્રજ્ઞા કરવી જોઈએ, બહુ શબ્દોનું અનુધ્યાન કરવું નહિ કારણ કે ત્યાં વાણી પાછી પડે છે” (બૃ. ૪-૪-૨૧) “તે આત્માને એકલાનેજ જાણી અન્ય વાચાને ત્યાગી, આ અમૃતનો સેતુ છે (મું. ૨-૨-૫) એમ પણ છે. અહિંઆ “જ” શબ્દથી ભગવાનથી અતિરિક્તનો પ્રતિ-
ષેધ કરીને ^૫તેના વિષયના જ્ઞાનને અનુકૂળ શ્રવણાત્મક પ્રયત્નને જાણીને એમ વિધાન કરીને સ્મરણ પણ તેનાજ ફક્ત વિષયનું છે. “પ્રજ્ઞા કરો” એ વચનથી વિધાન કરીને તેના એકલામાં નિષ્ઠતાના હેતુરૂપ શબ્દોનું ^૬આવર્તન તથા અર્થોનું અનુસંધાન પણ કરવું જોઈએ, બીજાનું નહિ એમ “બહુનું અનુધ્યાન ના કરવું” એનાથી કહ્યું. અહિંઆ “અનુ” ઉપસર્ગથી ધ્યાન પાછળથી થાય છે એમ કહ્યું છે. આથી યોગ્યતાથી શ્રવણ અને કીર્તનજ તેની પૂર્વે આવેલાં પ્રાપ્ત થાય છે. સ્મૃતિ પણ છે “ક્ષણે ક્ષણે પુરુષો

નાશ કરે છે તેમ સ્વસ્થિતિ તેમના સ્વરૂપનું સ્થાપન કરે છે. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાન પણ કર્મની વાસના ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવનો નાશ કરીને પોતાને અન્તર્ગત તેના સ્વરૂપને કરીને સ્થાપન કરે છે. ભાવાર્થ આશ્રમ કર્મો શમદમાદિનાં સાધનરૂપ હોવાથી, તેમની સાથે તેમનો સહભાવ હોવાથી જ્ઞાનીએ તે કરવાં જોઈએ. ૩૨

સૂત્ર ૩૩—(૧) જ્ઞાનમાર્ગમાં જ્ઞાનને સ્થિર કરવાના ઉપાયને જણાવીને (૨) શમદમાદિ તથા આશ્રમ કર્મોથી (૩) ભક્તિમાર્ગીય સાધનોની આવશ્યકતા (૪) વર્ણાશ્રમ તથા શમદમાદિ સાથે ભગવદ્ધર્મો અન્તેની ઉપસ્થિતિ એકજ કાસે હોય અને તેમાંથી ક્રાંતી પર્મદંગી કરવી એવો પ્રશ્ન હોય ત્યારે ભગવદ્ધર્મોનુંજ સર્વથા પાલન કરવું એમ સિદ્ધાન્તી કહે છે (૫) ભગવાનના (૬) ભગવાનમાંજ (૭) જે શ્રવણ કૃત્ય છે તેનું વારંવાર આવર્તન કરવું, તેનો વિચાર કરવો (૮) શ્રીમદ્ભાગવતની સ્મૃતિ (૯) આશ્રમ કર્મો એ બહિરંગ સાધન છે કારણ કે તેમનો દેહ સાથે સંબન્ધ છે. શ્રવણાદિ ભગવદ્ધર્મો અન્તરંગ સાધન છે, તેમનો આત્મા સાથે સંબન્ધ છે. આથી જ્યાં સુધી બહિરંગ સાધનોનો અન્તરંગ સાધનો સાથે વિરોધ ન હોય ત્યાં સુધી તે કરવાં. જે તે અન્તે વચ્ચે વિરોધનો પ્રસંગ આવે તો બહિરંગ સાધનોનો ત્યાગ કરવો કારણ કે બહિરંગ સાધનો તે ગૌણ છે, અને અન્તરંગ મુખ્ય છે. ભાવાર્થ—સાધારણ રીતે આશ્રમ ધર્મોનું પાલન ભગવદ્ભક્તે કરવું. પણ તેણે જાણવું જોઈએ કે આશ્રમ ધર્મો તે ગૌણ ધર્મો છે કારણ કે તે દેહની સાથે સંબન્ધ ધરાવનાર છે. જ્યારે ભગવદ્ધર્મો તે મુખ્ય છે કારણ કે તે આત્માની સાથે સંબન્ધ ધરાવનાર છે. માટે જ્યાં સુધી તે અન્તે વચ્ચે વિરોધ ન આવે ત્યાં સુધી તે કરવાં. પણ જે ત્યાં વિરોધ આવે તો તે ન કરવાં અર્થાત્ તેવા પ્રસંગે ભગવદ્ધર્મોજ કરવા જોઈએ. ૩૩

તમારું શ્રવણ કરે છે ગાય છે, સ્તુતિ કરે છે, સ્મરણ કરે છે અને તમારી ઈચ્છાને અભિનન્દે છે. તેજ થોડા સમયમાં તમારા સંસારના પ્રવાહને શાન્ત કરનાર ચરણ કમળને થોડા સમયમાં પ્રાપ્ત થાય છે”. (ભા. ૧-૯-૩૬) “હે પાર્થ! મારી દૈવી પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થયેલા મહાત્માઓના, મને ભૂતોના આદિ અને અવ્યય જાણીને; અનન્ય મન-વાળા ભજે છે મારું સતત કીર્તન કરતા તથા મારે માટે પ્રયત્ન કરતા મને નમસ્કાર કરતા દૃઢ મતવાળા તે ભક્તિથી નિત્ય યુક્ત મને ઉપાસે છે” (ભ. ગી. ૯-૧૩ ૧૪) આથી ભગવાનના ધર્મો આત્માના ધર્મરૂપ તરીકે અન્તરંગ હોવાથી આશ્રમ કર્મ દેહ ધર્મ તરીકે બહિરંગ હોવાથી તેના અવિરોધથીજ તે કરવું જોઈએ એમ દિયત છે. માટેજ ભગવદ્ધર્મથી અન્ય ધર્મો પ્રતિષેધ કરીને તેમનું સર્વથી આધિક્ય જણાવવાને “અથવા તે આ આત્મા સર્વને વશ કરનાર” (ખૂ. ૪-૪-૨૨) વગેરેથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહ્યું છે. ૩૩

અનભિભવં ચ દર્શયતિ ॥૩-૪-૩૪॥

વળી શ્રુતિ ભક્તોને અનભિભવ દર્શાવે છે.

“મુખ્ય રીતે ભગવાનના ધર્મો જ કરવા જોઈએ” એમ અહિંમાં ઉપોદ્બલક પછીથી આથી કહેવાય છે. ‘સઘળા પાપને તરે છે. પાપી આને તરતો નથી. સઘળા પાપને તરે છે. આને પાપી તરતો નથી. “(ખૂ. ૪-૪-૨૩) વગેરેથી ભગવદ્ધર્માનુસાર આશ્રમ કર્મ નહિ કરવાથી ઉત્પન્ન થતા દોષોથી તેના અનભિભવને શ્રુતિ દર્શાવે છે. માટે ભગવાનના ધર્મોજ બાધ કરતા ઉત્તમ સાધનો છે એવો અર્થ છે. ૩૪.

અન્તરા ચાપિ તુ તદ્દષ્ટેઃ ॥૩-૪-૩૫॥

ભગવદ્દષ્ટિ વાળાને તો વાર્ણાશ્રમધર્મો અન્તરાય રૂપ છે તેથી પણ.

ભગવદ્ધર્મો કરતાં આશ્રમ ધર્મો હીન છે તેથી પણ અટપ કહેવાય છે. તોપણ પુરુષોત્તમ ધર્મોમાંજ જેની દૃષ્ટિ-તાત્પર્ય છે તેવા પુરુષને આશ્રમ ધર્મો ફલની સિદ્ધિમાં અન્તરાય છે. અને વ્યવધાન રૂપ છે તેથી શ્રુતિ દેખાડે છે એવો પૂર્વ સાથે સંબન્ધ છે. અન્તરા શબ્દ અહિંમાં અવ્યયાત્મક વ્યવધાનનું બાધક છે તેમજ વળી શ્રુતિ છે.

“આનોજ અનુવાદ કરતા વિદ્વાન પ્રજ્ઞણો પ્રજ્ઞાની કામના કરતા નથી કાન્થ કે અમારે આત્મા તથા આથી લોક પણ નથી તો પ્રજ્ઞથી શું કરીશું?”

સૂત્ર ૩૪—(૧) ગ્રાહક પ્રમાણ, કહેલા સિદ્ધાન્તનું સમર્થન કરનાર પ્રમાણ (૨) અર્થાત્ ભગવદ્ધર્મોના અનુસરણ માટે આશ્રમ ધર્મોનો ત્યાગ કરવાથી ભક્તનો અભિભવ થાય છે એવું શ્રુતિમાં કહ્યું નથી. ભાવાર્થ—આશ્રમ ધર્મો નહિ કરવાથી ભગવદ્ભક્તને અભિભવ નડે છે એવું શ્રુતિમાં કહ્યું નથી, માટે પણ આશ્રમ કર્મો કરતાં ભગવદ્ધર્મો અધિક છે. ૩૪

સૂત્ર ૩૫—(૧) ઉતરતાં (૨) ભગવાનમાંજ જેમની દૃષ્ટિ છે તેમની બાબતમાં તો આશ્રમ ધર્મો અન્તરાયરૂપ છે—વિષ્ણુ કરતા છે (૩) અવધાન રહિત હોવાપણ, ચિત્તની અસ્થિરતા વ્યગ્રતા (૪) દેવું કર કરવામાં અર્થાત્ પિતૃગણ દર કરવામાં પ્રજ્ઞ હજી છે છતાં તે ભગવાનના આનન્દમાં અન્તરમરૂપ

(બૃ. ૪-૪-૪૨)થી ઋષ્ટ્રના અપાકરણના હેતુ તરીકે લૌકિક ઉત્કર્ષના હેતુ તરીકે પણ પ્રજ્ઞાને અલીપ્ત હોવામાં પણ તેના ઉત્પાદનના વ્યાસંગથી ભગવદ્દર્શનના અનુભવમાં અન્તરાય થશે એમ તેની દૃષ્ટિથી ત્યાં ઉપેક્ષા દેખાડે છે. ૩૫

અપિ સ્મર્યતે ॥૩-૪-૩૬॥

સ્મૃતિ પણ છે.

જો જ્ઞાન અને તેનાં સાધનો વૈરાગ્યાદિ પણ અન્તરાય રૂપ સ્મરાય છે તો આશ્રમ ધર્મો તેમાં હોય એમાં તો શું કહેવું ? એમ ‘અપિ’ શબ્દથી (સમજાય) છે. “આથી મારી ભક્તિથી યુક્ત મારા આત્મારૂપ યોગીને જ્ઞાન, કે જ્ઞાન વૈરાગ ધણું કરીને અહિંમાં શ્રેય નથી” (ભા. ૧૧-૨૭-૩૬-૧૪-૧૬) એ ભાવનું વાક્ય છે. ૩૬.

વિશેષાનુગ્રહાચ્ચ ॥૩-૪-૩૭॥

અને (જ્ઞાનીની સરખામણીએ ભક્ત ઉપર) વિશેષ અનુગ્રહ કહેલો છે.

‘સ્મરાય છે’ એમ પૂર્વ સાથે સંબન્ધ છે જ્ઞાનાદિ કરતાં ભક્તિ માર્ગમાં ફલથી ‘પણ ઉત્કર્ષને કહે છે. જ્ઞાનાદિ સાધન વસ્તુનો ‘અનુગ્રહ મુક્તિ પર્યન્ત જ છે. ભક્તિ-તો “હે દિગ્, હું ભક્તને પરાધીન અસ્વતંત્ર જેવો છું” (ભા. ૬-૫-૬૩) વગેરે વિશેષરૂપવાળો મુક્તાદિથી પણ ભક્તોનો વ્યાવર્તક ભગવદ્દનુગ્રહ સ્મરાય છે એવો અર્થ છે. ૩૭

‘ગૃહ અભિસંધિનું ઉદ્ઘાટન કરતાં ફલિત અર્થને કહે છે.

અતસ્તિતરજ્યાયો લિઙ્ગાચ્ચ ॥૩-૪-૩૮॥

માટેજ વળી મુક્તિ કરતાં ભક્તિમાગીર્યનું તદ્દીયત્વ અધિક છે
લિંગને લીધે છે.

થશે એમ માનીને તે પ્રજ્ઞાની ઇચ્છા કરતા નથી. તેની ઉપેક્ષા કરી છે. ભાવાર્થ-ભગવાનમાં દૃષ્ટિ-વાળાની ખામતમાં તો આશ્રમ ધર્મો અન્તરાયરૂપ છે, તે ચિત્તની સ્થિરતા થવા દેતા નથી. ૩૫

સૂત્ર ૩૬—(૧) જ્ઞાન તથા તેનાં સાધનો જો ભગવદ્દર્શિવાળાને અન્તરાયરૂપ છે તો પછી આ આશ્રમ ધર્મો અન્તરાયરૂપ હોય એમાં તો શું કહેવું એવું જણાવવાને સૂત્રમાં ‘અપિ’ શબ્દ છે. ભાવાર્થ-સ્મૃતિમાં (ભા. ૧૧-૨-૩૬ માં) આ આશ્રમ ધર્મો ભગવદ્દર્શિવાળાને અન્તરાયરૂપ છે એમ કહેલ છે.

સૂત્ર ૩૭—(૧) ઉપર જેમ સ્મૃતિનું પ્રમાણ આપ્યું તેમ ભગવદ્દર્શિવાળા ઉપર વિશેષ અનુગ્રહ હોય છે તેમાં પણ સ્મૃતિનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે. (૨) જ્ઞાન કરતાં ભક્તિ તેના સ્વરૂપથીજ અધિક છે એમ નહિ, પણ ફળની ખામતમાં એ જ્ઞાન કરતાં ભક્તિ અધિક છે. જ્ઞાનના ફળ કરતાં ભક્તિનું ફળ અધિક છે. (૩) જ્ઞાનનું ફળ ફક્ત મુક્તિ જ છે અને ભક્તિનું ફળ ભગવાનનો અનુગ્રહ છે. ભાવાર્થ-ભગવદ્દર્શિવાળા ઉપર જ્ઞાનવાળા કરતાં ભગવાનનો વિશેષ અનુગ્રહ છે. અર્થાત્ જ્ઞાની ઉપર ભગવાનનો અનુગ્રહ હોય છે પણ તેને મોક્ષ આપે છે, ન્યારે ભક્તને ભગવાન પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. આ રીતે જ્ઞાની કરતાં ભક્તને અધિક ફળનું પ્રદાન ભગવાન કરાવે છે. ૩૭

“અતઃ” થી પૂર્વે કહેલી શ્રુતિ અને સ્મૃતિનો પરામર્શ છે. અને વળી બીજી મુક્તિથી પણ ભક્તિ માર્ગમાં તદ્દીયત્વ વધારે અધિક છે એવો અર્થ છે. અહિંમાં અન્ય હેતુને કહે છે. “અને લિંગને લીધે” મુક્તોને તો માયાથી વિનિર્મુક્ત આત્મ આત્મ સ્વરૂપજ છે, એમ નહિ કે ત્યાં દેહ ઇન્દ્રિય વગેરે છે કે જેથી ભજનનાનંદનો અનુભવ થાય. ભક્તોને પણ દેહ ઇન્દ્રિય વગેરે માયા અને તેના કર્મથી રહિત તથા આનન્દરૂપથી છે ભગવાનમાં ઉપયોગી છે તેથી પણ તે તેમ છે એવો અર્થ તે મુક્ત આત્માઓનો ભગવાનમાં કોઈ પણ ખરેખર ઉપયોગ નથી એવો ભાવ છે. શ્રીભાગવતમાં તે કહેલું છે—જ્યાં માયા નથી તો (શાગાદિ) બીજા તો હોયજ કયાંથી? જ્યાં સુર અને અસુરથી પૂજાતા ભગવાનના પાર્ષદ નિવાસ કરે છે.” (ભા. ૨-૯-૧૦) વગેરે તથા મુક્તથી ઉપસૃજ્યતા કહેવાય છે. માટેજ સાતમા સ્કંધમાં “દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ વગેરેથી વૈકુણ્ઠ પુરના વાસીઓના” (ભા. ૭-૧-૩૪) એમ કહેલું છે. પુરમાં રહેવામાં દેહાદિની આવશ્યકતા હોવાથી જડાત્મકતાનો નિષેધજ એમ સમજાય છે. હરરજ્જ્યાયઃ એવા પાઠમાં પૂર્વે કહેલા આશ્રમના કર્મોનો પરામર્શ અથવા “અતઃ” એમ કહેલાની માફક છે. આથી “તે વિપ્રાશ્રિત બ્રહ્મની સાથે સઘળા કામો ભોગવે છે.” (તૈ ૨-૧) એમ તેનું કહેલું ફલ સૂચવાય છે ૩૮

૪ તદ્ભૂતસ્યેત્યધિકરણ.

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनिरपि

नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥३-४-३९॥

પુષ્ટિમાર્ગીય ભાવવાળા જૈમિનિ હોય તો પણ ભગવદ્ભાવથી રહિત બનતા નથી કારણકે નિયમ તથા સાધનરૂપનો અભાવ છે તેથી.

હવે આ વિચારાય છે. તદ્દીયોને કોઈ વખતે સાયુજ્ય હોય છે કે નહિ? ત્યાં ભક્તિ માર્ગપણ સાધન રૂપ હોવાથી અને તેનું મુક્તિમાં પર્યવસાન છે તેથી અને તદ્દીયત્વ સાધના-

સૂત્ર ૩૮—(૧) મુક્તિની અપેક્ષાએ (૨) મુક્તો તો માયાથી મુક્ત થઈને આત્માના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ પામે છે. (૩) મુક્તોને દેહાદિ હોતા નથી તેથી તેઓ ભજનનાનંદનો અનુભવ કરતા નથી. (૪) ભક્તો તે દેહ તથા ઇન્દ્રિયો છે, પણ તે માયા તથા તેના કાર્યથી રહિત છે તથા તે આનન્દરૂપ અલૌકિક છે. આથી તેઓ ભગવાનની સાથે ભજનનાનંદનો અનુભવ કરે છે. (૫) મુક્ત આત્માનો અક્ષર-બ્રહ્મમાં પ્રવેશ થતો હોવાથી ભગવાન સાથે ફળભોગ કરતા નથી તેથી ભગવાનના ઉપયોગમાં તે નથી. (૬) જે મુક્ત આત્માઓ છે તેજ પુરુષોત્તમ પાસે જાય છે, અર્થાત્ મુક્ત થયેલા આત્માઓનું ભગવાન પુનરુત્થાન કરીને તેમને અલૌકિક દેહાદિથી યુક્ત બનાવે છે, અને પછી તેમની પાસે ફલોપભોગ કરાવે છે. ભાવાર્થ પ્રથમ કહેલી શ્રુતિ વગેરેથી મુક્તિની સરખામણીએ ભક્તિમાર્ગીય તદ્દીયત્વજ અધિક તર છે, વળી બીજું પણ કારણ છે. અને તે એકે મુક્તોને દેહ તથા ઇન્દ્રિયો હોતાં નથી તેથી તેઓ કેવલ આત્મસ્વરૂપથીજ બ્રહ્મના આનન્દનો અનુભવ કરે છે. ભક્તોને તો અલૌકિક દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરે હોવાથી સર્વોત્કૃષ્ટ ભજનનાનંદનો અનુભવ થાય છે. ૩૯

વસ્થા રૂપ હોવાથી તેમની પણ મુક્તિ આવશ્યક છે. તેમજ વળી ફલથી કાંઈપણ વિશેષ નથી એમ પ્રાપ્ત થાય તેો કહેવાય છે.

તુ શબ્દથી મર્યાદામાર્ગનો વ્યવસ્થેદ છે. અહિંમાં વિશ્વાસની દૃઢતા માટે કહે છે ફક્ત કર્મના નિરૂપક જૈમિનિને પણ જો કોઈ વખત ભગવાનની કૃપાથી આ ભાવ થાય તો પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્ભાવને પ્રાપ્ત થયેલ તેને પણ ઉક્ત ભાવનું તિરોધાન કોઈ વખત નથી એમ અર્થ છે. અહિંમાં હેતુઓ કહે છે. નિયમ વગેરે તૈત્તિરીયકમાં “તે તે ધામની કામના કરીએ છીએ” (તૈ. સં. ૧-૩-૬) એ મન્ત્રમાં “જ્યાં શુભ ઘણી શીંગડીઓવાળી રુક વગેરે ગાયો છે, ત્યાં બહુ રીતે ગવાયલા ભકતો ઉપર કામનું વર્ષણ કરનાર ભગવાનનું પરમપદ છે. (તૈ. સં. ૧-૩-૬) થી કહીને તેની પછી ત્યાં કરેલાં કર્મો પણ “વિષ્ણુનાં કર્મો જુઓ” (તૈ. સં. ૧-૩-૬) એ મન્ત્રથી નિરૂપણ કરીને ફરીથી પ્રથમ કહેલું લીલાનું સ્થાન “તે પરમ પદ” (તૈ. સં. ૧-૩-૭) એ પદથી અનુવાદ કરીને તેના નિત્યત્વના નિરૂપણ માટે કહેવાય છે. ‘સદા સૂરિઓ જુઓ છે’ (તૈ. સં. ૧-૩-૬) સૂરિઓ એટલે વિદ્વાનો, પુરુષોત્તમના જ્ઞાનવાળા અને તે ભક્તિથીજ” એમ છે તેથી ‘સૂરિ’ શબ્દથી “ભકતો” કહેવાય છે તેમજ વળી સદા શબ્દથી ભકતોને સાર્વદિક નિયમન છે એમ હોય તો પુષ્ટિ માર્ગીય ભગવદ્ભાવને પ્રાપ્ત થયેલાની કહેવાતી મુક્તિમાં તેના નિયમનો ભંગ થાય એવો અર્થ છે. અને જે એમ કહેવામાં આવ્યું કે સાધના વસ્થામાં ઉત્તમાવસ્થારૂપ પર તદ્ભૂતત્વનું ફલ મુક્તિજ છે. ત્યાં કહે છે કે “તદૂપતા નથી” કહેલું ભગવદ્ભૂતત્વ સાધન રૂપ નથી પણ મુક્તિનું ફલરૂપ છે. “સિદ્ધ મુક્તોના પણ નારાયણ પરાયણ સુદર્શન પ્રશાન્ત આત્મા” (ભા. ૬-૧૪-૫) વાક્યથી “જે કામો આના હૃદયમાં શ્રિત છે તે સઘળા જ્યારે છૂટી જાય છે, ત્યારે મર્ત્ય અમૃત થાય છે. અહિંમાં પ્રશ્નને ભોગવે છે” (બૃ. ૪-૪-૭) “એ શ્રુતિથી મુક્તોના પ્રશ્નસ્વરૂપ ભોગ કહેવાય છે. અને તે “જે આનું વરણ કરે છે” (મુ. ૩-૨-૩) એ શ્રુતિથી ભગવદ્ભૂતત્વથી જ છે તેથી આ સ્પષ્ટ ફલ રૂપ છે માટે તે રૂપ નથી. અને વળી ફલ સાધનથી ઉત્તમ હોય છે. તે ભગવદ્ભૂતરૂપ હોવાથી, ઉત્તમ અર્થના અભાવથી પણ “મુક્તિ કહેવી ઉચિત નથી. શ્રીભાગવતમાં પંચમ સ્કન્ધમાં પ્રથમ ભકિતનું સ્વરૂપ નિરૂપીને તે કહેવાયું છે.—તેજ પર નિવૃત્તિથી જાતે મેળવેલ આત્યન્તિક પરમ પુરુષાર્થ અપવર્ગનો પણ તે આદર કરતા નથી, કારણ કે

અધિ૦ ૪ સૂત્ર ૩૯—(૨) ભક્તિમાર્ગીય સાધન રૂપ છે અને સાધનનું ફલ મોક્ષ છે માટે જ્ઞાની તેમ તદ્ભૂત બન્ને સરખા છે એમ પૂર્વપક્ષમાં કહે છે (૨) અનેક જન્મ પર્યાન્ત સુકૃત કર્મ કરવાથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે (૩) લીલા સ્થાનના (૪) સાર્વદિક દર્શનનો નિયમ (૫) મુક્તિનું ફલ પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્ભૂતત્વ છે, તેમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ આપે છે, આ શ્રુતિ શારીર પ્રાણણમાં આવી છે. (૬) સાધન કરતાં ફળ અઘીઆતું છે. (૭) ભગવદ્ભૂતત્વનું ફલ મુક્તિ છે એમ કહેવું ઉચિત નથી. ભાવાર્થ—પુષ્ટિમાર્ગમાં જો કર્મકોના અગ્રણી જૈમિનિ પણ તદ્ભૂતત્વને પ્રાપ્ત કરે તો પછી તેનો પણ ભાવ કોઈ પણ વખતે તિરોહિત થાય નહિ. ત્યાં હેતુ એ છે કે ભક્તોનું ભગવદ્દર્શન નિત્ય છે એવો નિયમ છે ‘તે કામ ભોગવે છે’ એ શ્રુતિથી મુક્તાવસ્થા પછી સ્વરૂપભેદના ભાવનો અનુભવ કહેવાય છે. અને તે ફક્ત વરણથી જ સાધ્ય હોવાથી તદ્ભૂતત્વ ફલરૂપ હોવાથી સાધન રૂપનો અભાવ કહેલો છે. ફલ

મોસા ભગવદીયત્વથી જ તેમના તમામ મનોરથો સમાપ્ત થયા છે. (ભા. ૫-૬-૧૭.)

૫ નવાધિકારિકમિત્યધિકરણ.

ન વાધિકારિકમપિ પતનાનુમાનાત્તદયોગાત્ ॥૩-૪-૪૦॥

વળી પુષ્ટિ ભક્તને અધિકારવાળા લોકનું પણ ફળ આપત્ત નથી કારણ કે અધિકારવાળાના પતનનું અનુમાન કરાય છે તથા પુષ્ટિભક્તને (પતન સાથે) સંબંધ નથી તેથી.

હવે આ વિચારાય છે. ધ્રુવને જેમ આપ્યું તેમ પ્રહ્લાદિ લોકનો અધિકાર આપીને તેના સંબંધી ફલને (પુષ્ટિભક્તોને) આપે છે કે નહિ? ત્યાં “નહિ” એમ કહે છે. ત્યાં હેતુ “પતનના અનુમાનથી” છે. “હે અર્જુન! પ્રહ્લાદના લોક સુધીના તમામ લોકની પુનરાવૃત્તિ છે” (ભ. ગી. ૮-૧૬) એ સ્મૃતિથી એમ અર્થ છે. ફલ ‘હૃદવાણું’ છે તેથી એમ ભાવ છે તેમજ વળી તેવા ભગવદીયમાં ‘યજ્ઞનના અંગેગથી પણ તે પ્રમાણે નથી. અથવા તેવાના સદા ભક્તિરસના અનુભવથી તેનાથી જૂદાની અપેક્ષાના અભાવથી અન્ય ફલોના સંબંધનો અભાવ છે તેથી એમ અર્થ છે. ૪૦

ઉપૂર્વમપિ ત્વેકે ભાવમશનવત્તદુક્તમ્ ॥૩-૪-૪૧॥

કેટલાક ભક્તોને ભક્તિમાં ઉપપતન હોય છે. પણ તેમાં ભગવાનના અનુગ્રહની આશા હોવાથી સાક્ષાત્ સ્વરૂપના ભોગની માફક ભગવાનના સંગના અભાવમાં પણ આનંદ મેળવે છે.

કેટલાક ભક્તો આધિકારિક ફલમાં ફક્ત પતન હેતુવનું પ્રયોજક નથી એમ કહે છે તો પણ તે પતનજ છે એમ કહે છે, કારણ કે ભક્તિભાવથી સ્યુતિ હોવાથી અધિકારની સમાપ્તિમાં ભગવાનના અનુગ્રહની આશા પણ કદાચિત્ સંભવે છે તેથી તે ઉપપતન છે. મુક્તિમાં તો અપુનરાવૃત્તિ હોવાથી મહાપતનજ છે એ ભાવ છે. તેથી નિષિદ્ધ કર્મના ફલની તુલ્યતા જણાવવામાં આવી છે. માટેજ શ્રીભાગવતમાં “નારાયણ પરાયણ લોકમાં કોઈથી જય પામતા નથી, સ્વર્ગ, અપવર્ગ અને નરકમાં પણ તુલ્ય

અધિ૦ ૫ સૂત્ર ૪૦—(૧) પુષ્ટિ મર્યાદામાર્ગીય ફલનો વિચાર કરીને મર્યાદા પુષ્ટિમાર્ગીય ફલનો વિચાર કરવામાં આવે છે. (૨) ‘કહે છે’ નો કર્તા ‘સિદ્ધાન્તી સૂત્રકાર’ છે અર્થાત્ પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તી નકારમાં આપે છે. (૩) અનુમાન એટલે સ્મૃતિ છે તેથી (૪) કર્મનું ફળ અનિત્ય છે. (૫) આવા ભગવદીયનો કર્મ સાથે સંબંધ હોતો નથી. (૬) તો ધ્રુવને શા માટે આધિકારિક ફળ આપ્યું? તે કહે છે ધ્રુવમર્યાદા માર્ગીય હતા તેથી તેમને તે રીતે આપ્યું છે. ભાવાર્થ—ભગવાન પોતાના ભક્તોને આધિકારિક પ્રહ્લાદિ લોકનું ફલ પણ આપતા નથી. કારણ કે આ લોકનું ફલ નિત્ય નથી. વળી ભક્તોને આવા અનિત્ય ફળની ઇચ્છા પણ નથી. મર્યાદામાર્ગીયનેજ એવું ફળ આપે છે. ૪૦

સૂત્ર ૪૧—(૧) ભક્તિમાર્ગમાંથી કદાચ સ્યુત થવાય તો પણ પુનઃ ભગવાનનો અનુગ્રહ થાય છે માટે તે પતન નહિ ઉપપતન કહેલ છે (૨) મુક્તિમાં તો ફરીથી જન્મ હોતો નથી એટલે ભક્તિરસની આશા નથી માટે તે મહાપતન છે. જ્યારે ભક્તિમાંથી જે પતન થયું હોય તો પણ તેમાંથી ભક્તિરસની

અર્થને જોનારા છે” (ભા. ૬-૧૮-૨૮) એમ ગણાય છે. લક્ષિતમાર્ગમાં તો સાક્ષાત્ સંજના અભાવમાં પણ ફક્ત તદીયભાવ પણ અશનની માફક સાક્ષાત્ ભગવત્સ્વરૂપના લોગવાળોજ મનાય છે. ક્ષીભાગવતમાં તે કહેલું છે. અથવા જાણ ત્વ (ભા. ૬-૬-૩૬) વગેરેથી સાક્ષાત્ ભગવાનનો લોગ જીવને અસંભાવિત છે એવી સંકાતા નિરાસ માટે “તે કહેલું છે” એમ કહે છે “તે વિપક્ષિત પ્રજ્ઞ સામે સર્વ કામો લોગવે છે” (તે. ૨-૧) અહિંમાં “પ્રજ્ઞને લોગવે છે” (ખ. ૪-૪-૭) વગેરે શ્રુતિઓમાં સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞ સ્વરૂપ રસ લોગવાળું કહેલું છે એ અર્થ છે. ૪૧

૬ બહિસ્તૂભયથેત્યધિકરણ.

બહિસ્તૂભયથાપિ સ્મૃતેરાચારાન્ન ॥૩-૪-૪૨॥

(અત્યન્ત ભગવદ્ભાવવાળા તથા સાક્ષાત્સ્વરૂપના લોગવાળા) બન્ને પ્રકારના પણ ભક્ત માટેતો બહિર્ગમન (ગૃહત્યાગ) છે; કાશ્યુ કે સ્તુતિ તથા આચાર છે તેથી.

હવે આ વિચારાય છે. ફક્ત અતિશય ભગવદ્ભાવવાળાએ અથવા સાક્ષાત્ સ્વરૂપના લોગવાળાએ ગૃહત્યાગ કરવો જોઈએ કે નહિ? એમ ફલ સિદ્ધ હોવાથી, ના એમ પક્ષના વ્યવસ્થેદ માટે—“મારી વાર્તાથી જેમની રાત્રિઓ પસાર થયેલી છે તેમને ઘર બંધન મનાતાં નથી” (ભા. ૪-૩૦-૧૬) એ વાક્યથી બન્ધક તરીકે ત્યજવા જેવો છે એમ પક્ષના વ્યવસ્થેદ માટે પણ “તુ-તો” શબ્દ છે. અથવા ફક્ત ભાવમાં સાક્ષાત્ પ્રભુના સંબંધમાં બન્ને રીતે પણ ઘરની બહાર જવું તે ગૃહત્યાગ છે. તે આવશ્યક છે. ત્યાં પ્રમાણ કહે છે. સ્મૃતિથી વગેરે “તું તો સઘળો સ્વ બંધુઓ તરફનો સ્નેહ ત્યજી દઈને મારામાં મનને મૂકીને સરખી દષ્ટિપ્રાણો પૃથિવી ઉપર વિચર” (ભા. ૧૧-૭-૬) વગેરે સ્મૃતિ ભગવદ્ભાવવાળા, તેના સંગથી વિશિષ્ટના, પણ બહિર્ગમનને કહે છે. તો આચાર પણ તેજ પ્રમાણે સંભળાય છે. માટે તે પ્રમાણે અહિંમાં આ આશય છે. આશ્રમના ધર્મ તરીકે ગૃહત્યાગ “જે દિવસે વૈરાગ્ય થાય ત્યારે” વગેરે શ્રુતિઓથી પ્રથમ જણાવ્યો તો પણ જે ફરીથી અહિંમાં કહેવાય છે તેથી તેનાથી આ જૂદો છે એમ જણાય છે, તેમજ વળી કહેલા વાક્યથી મુમુક્ષુની મુક્તિના પ્રતિબંધકત્વના અભાવમાં પણ

આશા ભગવાનના અનુગ્રહથી સંભવે છે માટે તે ઉપપત્તન છે. (૩) સૂત્રમાં તદ્વક્ત્વ શબ્દો શા માટે છે તે અહિંમાં જણાવે છે. ભાવાર્થ—લક્ષિતમાર્ગમાંથી કદાચ કાઢવું પતન થાય તો પણ તેના ઉપર બીજા જન્મમાં ભગવાનનો અનુગ્રહ થાય છે. અને ફરીથી લક્ષિતરસ લોગવી શકે છે, પણ મોક્ષ દશામાં તો જીવ અક્ષર બ્રહ્મમાં પ્રવેશ પામ્યા એટલે તેને ફરીથી જન્મજ નથી. અને તેમ નહિ હોવાથી તેને માટે જન્મનાનંદની આશાજ નથી. માટે લક્ષિતમાર્ગમાં જે પતન હોય તો તે ઉપપત્તન કહેવાય છે અને તે ઉપપત્તન મોક્ષ કરતાં પણ ચઢીઆતું છે કારણ કે મોક્ષ તે મહાપતન છે. ૪૧

અધિ. ૬ સૂત્ર ૪૨—(૧) જે ભગવદ્ભાવવાળો છે અને જેમનો ભગવાન સાથે સંગ થયેલો છે તેમણે ગૃહત્યાગ અવશ્ય કરવો જોઈએ. (૨) ઉપરિત: સૂત્રમાં, (૩) ભા. ૪-૩૦-૧૬ના વાક્યથી, (૪)

વ્યાસંગ ત્યાં ^૧આવશ્યક હોવાથી કહેલાં ^૨બન્ને પણ સતત પ્રભુરક્ષના આસ્વાદમાં પ્રતિબંધક રૂપ હોવાથી અને તે તેનો ^૩ત્યાગ વિપ્રયોગ રસનો અનુભાવક હોવાને લીધે તેને કરવો જોઈએ, જે કે પોતાના ઇષ્ટમાં અન્તરાયરૂપ હોવાથી જાતેજ તેનો ત્યાગ બનશે તો પણ “આશ્રમમાંથી આશ્રમમાં જવું” (ભા. ૧૧-૧૭-૩૮) એ વાક્યથી અહિંઆં અન્ય આશ્રમના અભાવથી ત્યાગ અવિહિત હોવાની શંકાના અભાવ માટે આ ઉક્તિ છે.

સ્વામિનઃ ફલશ્રુતેરિત્યાત્રેયઃ ॥૩-૪-૪૩॥

આત્રેય કહે છે કે ભગવાનથીજ ફક્ત પણ છે તેથી ગૃહત્યાગ સાધન તરીકે હોવું જોઈએ નહિ.

પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તનું વિધાન કરેલું છે તેથી “એમ અપ્રયોજક છે. ત્યાં હેતુ-તે ભક્તિમાર્ગના સ્વામી શ્રીગોકુલેશથી જ ફક્તની શ્રુતિને લીધે. માટે બહિર્ગમન અહિંઆં સાધન તરીકે ન કરવું જોઈએ એવો ભાવ છે. અહિંઆં-“જેનું આવરણ કરે છે” (મું. ૩-૨-૩) ની શ્રુતિનું અનુસંધાન કરવું જોઈએ. આ પછીના શબ્દમાં કહેવાય છે. “આ આત્મા બલહીનથી લભ્ય નથી (મું. ૩-૩-૪) અહિંઆં ભગવાનના વરણ પછી પણ કહ્યું છે કે જેની અપેક્ષાવાળો ભગવાનનો લાભ હોય છે. એની છૂટાસામાં સર્વાત્મભાવ એજ બસ છે એમ નિર્ણય કરાય છે. તેજ મર્યાદાબલનું ઉપમર્દક હોવાથી અને ભગવાનને વશ કરવાનો હેતુ હોવાથી; કારણ કે ^૧વ્રજગ્રીમન્તિનીઓને પ્રભુના વચનનો ^૨અતિક્રમ પણ કરીને સ્વરૂપનો પરિગ્રહ તેના ^૩બલથી હતો. એમ આત્રેય આચાર્ય માને છે અહિંઆં આ અભિપ્રેત છે. સર્વાત્મભાવનું જે બલ છે તે તેજ પ્રભુનું જ છે. અને તેનો આ સ્વભાવ છે કે જે અન્યત્ર રુચિ કરે છે. માટેજ ^૪વ્રજના પરિવૃદ્ધવદનેન્દુના વચનરૂપી કિરણોના પ્રચારથી પ્રોચ્છલિત થતા કેવલ ભાવરૂપી સમુદ્રના વચનરૂપી મોજાંઓ વાળાથી ગવાય છે. “હે કમળનયન! જ્યારથી તમારા પાદતલને અમે સ્પર્શ કર્યો છે તે ત્યારથી અન્યની સમક્ષ ઉભા રહેવાને પણ અમે શક્તિવાળા નથી” (ભા. ૧૦-૨૬-૩૩) વગેરે. માટે ત્યાગ તો પીઠ સાથે જોડાયેલો હોય તેમજ આવે છે. માટે તેને માટે પ્રયત્ન કરવો

લૌકિક વ્યાસંગ (૫) ગૃહ સ્થિતિમાં (૬) ભગવદ્ભાવ અને ભગવત્સાક્ષાત્કારવાળા બન્ને (૭) ગૃહ ત્યાગ (૮) ગૃહ ત્યાગ (૯) અત્યન્ત ભગવદ્ભાવવાળાને ગૃહત્યાગ માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, પણ અત્યાગ અન્તરાયરૂપ હોવાથી ત્યાગ પોતાની મેજે બની આવે છે. ભાવાર્થ-ભગવાનમાં ભાવવાળા તથા ભગવાનના સ્વરૂપ સાથે સંબંધવાળાએ ગૃહત્યાગ કરવો જોઈએ. ૪૨

સૂત્ર ૪૩—(૧) આત્રેયનો આ મત છે. (૨) વ્રજભક્તો, ગોપીઓ (૩) ભગવાને રાસને માટે તેમને પ્રથમ ઓજાવ્યાં પણ પછીથી તેમને લોક તથા વેદનો ભય દેખાડીને પાછા જવાનું કહ્યું છતાં તેઓ પાછાં ન ફર્યા. આ રીતે ભગવાનના શબ્દોનું અતિક્રમણ તેમણે કર્યું હતું. આ રીતે વ્રજભક્તો પાછાં ન ફર્યા અને ત્યાં સ્થિત રહ્યાં, એનું કારણ સર્વાત્મભાવરૂપી બલ હતું. જે ભગવદ્નુગ્રહથી તેમને પ્રાપ્ત થયું હતું. (૫) ભગવાન કૃષ્ણરૂપી ચન્દ્ર (૬) જેમ ચંદ્રનાં કિરણોથી મોજાં ઉછળે છે તેમ ભગવાનના વચનોથી વ્રજગંગાના ભાવ સમુદ્રનાં વચનરૂપી મોજાં ઉછળ્યાં હતાં એમ કહે છે. (૭) અર્થાત્ ગૃહત્યાગ એ સાધન નહિ. પણ તે ફક્ત એક વિશેષરૂપ છે. ભાવાર્થ-આત્રેય કહે છે કે ભગ-

જેમએ નહિ. તેથી વિષ્ણુના અવતાર તરીકે પુરુષોત્તમના ભાવસ્વરૂપને આ જાણનાર છે તે પ્રમાણે છે. ૪૩

આર્તિજ્યમિત્યૌદુલોમિસ્તસ્મૈ હિ પરિક્રીયતે ॥૩-૪-૪૪॥

ઔદુલોમિ ગૃહત્યાગને ઋત્વિક્ કર્મ માને છે; કારણ કે યજમાને પોતાના તરીકે પસંદ કરેલા ઋત્વિક્ જેમ યાગાદિમાં પ્રયાસ કરે છે તેમ ભગવાનથી વરણ કરાયેલા જીવ ભગવાનની લીલા માટે ગૃહ ત્યાગ કરે છે.

સર્વત્યાગપૂર્વક જે બાહ્ય ભક્તનું પ્રભુની સમીપ ગમન કહ્યું તે ઋત્વિક્ 'કર્મ' છે એમ ઔદુલોમિ આચાર્ય માને છે. તેની આ અભિસંધિ છે. ખરેખર યજમાન પોતાના ઇષ્ટની સિદ્ધિને માટે પ્રથમ ઋત્વિક્તું વરણ કરે છે. અહિંઆં પણ “જેનું તે વરણ કરે છે” (મું. ૩-૨-૩) એ શ્રુતિથી. “તેથી એકલા રમણ કરતા નથી” (બૃ. ૧-૪-૩) એ શ્રુતિથી સ્વકીડા માટે ભગવાન પોતાથી ઇચ્છા કરાયેલા તેને લીલારૂપ જીવોનું વરણ કરે છે. જીવાન અથવા વૃદ્ધ એમ વિકટપથી જેમ એક રૂપનું સોમાદિમાં વરણ હોય છે તે પ્રમાણે ‘સર્વાત્મભાવવાળાથીજ એક રૂપવાળાનુંજ અહિંઆં વરણ છે. ત્યાં જેમ તેમનાં દરેકનાં પોતપોતાનાં અંગ માત્ર કરાય છે તેમ તે બીજાના સંબંધને દૂર કરીને તેના લોચને સમર્પણ કરે છે. ભગવાને તે કહેલું છે. જ્યારે સમસ્ત કર્મોનો ત્યાગ કરનાર, જેને આત્માનું નિવેદન કર્યું છે તેવા પુરુષની વિશેષ રીતે હું ઇચ્છા કરું છું” (ભા. ૧૧-૨૬-૩૪) ‘અહિંઆં ‘પૂર્વ’ પદથી બીજાના સંબંધના નિવર્તનની ઉક્તિથી ‘સર્વાત્મભાવ કહેલો છે. ત્યાર પછીથી આત્મનિવેદન થાય ત્યારે તેના માટેની લીલા કરવાની ઇચ્છાનો વિષય સંભવે છે. અંતરંગ લીલામાં પ્રવેશ તે ઇચ્છાનો વિષય છે. માટે ‘ઋત્વિક્કર્મ’ એમ ઘરાખર કહ્યું છે. આથી “આપતો નથી, રાંધતો નથી” (આ. સૂ. ૧૦-૧૪-૬-૭) વગેરે શ્રુતિથી જેમ જે કારણથી સોમાદિમાં દીક્ષિતની તે યાગથી ઇતર ધર્મની નિવૃત્તિ છે તેજ પરમ ધર્મ છે તે પ્રમાણે પુરુષોત્તમનું કહેલા ભક્તો સાથે રમણજ સાર્વદિક છે અને આજ ‘મોટામાં મોટું મહત્ત્વ છે એમ સૂચવ્યું છે. ‘પ્રકૃતમાં ભક્તોના ઋત્વિક્ તરીકે નિરૂપણ કરવામાં હેતુ તરીકે અન્ય તાત્પર્યને પણ

વાનતા સ્વરૂપ સાથે સંબંધ થતાં ગૃહત્યાગ પોતાની મેળે બની આવે છે. માટે તેને સાધન માનીને તેને માટે પૃથક્ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી. ભગવત્સ્વરૂપની સાથે સંબંધ થતાંજ ગૃહત્યાગ આપોઆપ બને છે. ૪૩

સૂ. ૪૪—(૧) ઔદુલોમિના મને સર્વાત્મભાવ અને ઋત્વિક્ કર્મ વચ્ચે સામ્ય છે (૨) જેમ યજમાન અમુક કર્મ કરવાને માટે ઋત્વિક્તું વરણ કરે છે અને તે વરણ કરાયેલા ઋત્વિક્ કર્મ કરી શકે છે તેમ ભગવાન જેને પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવવા ઇચ્છે છે તેનું પોતે વરણ કરે છે. આ રીતે ઋત્વિક્ કર્મ સાથે સામ્ય અહિંઆં જણાવ્યું છે. (૩) જેમ યાગમાં જીવાન હોય કે વૃદ્ધ હોય, ગમે તે હોય પણ તેમાંથી એક રૂપનુંજ વરણ યજમાન કરે છે તેમ ભગવાન પણ સર્વાત્મભાવવાળાનું વરણ કરે છે તેમ ભગવાન પણ સર્વાત્મભાવવાળાનું વરણ કરે છે (૪) ભા. ૧૧-૨૬-૩૪માં કહેલા વાક્યમાં પ્રથમ ‘ત્યક્તમસ્તકર્મ’ જેણે સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કર્યો છે તેમનામાંજ સર્વાત્મભાવ હોય છે (૬) રમણની

કહે છે, યજ્ઞમાનથી આરંભ કર્મની અંગતા માટે ઋત્વિકનો પરિકલ્પ છે. વરણથી ફક્ત સ્વ કાર્યમાં ઉપયોગી હોવા માટે પોતાનો કરાય છે તે પ્રમાણે પ્રકૃતમાં પણ.

કદાચિત્ કલ્પાચ્ચઃ દક્ષિણાઃ એવા પ્રશ્નના વચનથી તેને માટેની તેની પ્રવૃત્તિ છે ^{૧૦}અહિઆં તે પોતેજ પુરુષાર્થ રૂપથી ભગવાન માટેની પ્રવૃત્તિ છે. માટે ^{૧૧}વૈષમ્ય છે. એમ કહેવું જોઈએ નહિ, રાગ વગરનાના પણ વરણ સમયે તે પ્રશ્નની આવશ્યકતા હોવાથી તેજ ^{૧૨}પ્રમાણે દક્ષિણાનું દાન પણ અન્યથા છે, નિરંગત્વની ^{૧૩}આપત્તિને લીધે. ^{૧૪}પ્રકૃતમાં પણ ભક્તોના સ્નેહથીજ પ્રવૃત્તિ છે, ભગવાન પોતાના અનુભવ માટેજ તેમનો અનુભવ કરાવે છે તેથી વૈષમ્ય નથી. ૪૪

શ્રુતેશ્ચ ૥૩-૪-૪૫॥

અને શ્રુતિ છે તેથી.

અર્થર્થજ્ઞોપનિષત્માં કહે છે “ભક્તિ એટલે આના ભજનમાં આ લોક તથા પરલોકની ઉપાધિ તરફ આશા વગરના થઈનેજ આમાં મનથી કલ્પના અને તેજ નૈષ્કર્મ્ય (ગો. પૂ. તા. ૧)

બાદરાયણ ભક્તિમાર્ગના ફક્ત પ્રચારમાંજ અંતઃકરણવાળા છે ત્યાં પ્રમાણે ભાગવત છે. તેથી ઉત્તરોએ એ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ. ૪૫

૭ સહકાર્યન્તરાધિકરણ.

સહકાર્યન્તરવિધિઃ પક્ષેણ તૃતીયં તદ્વતો વિધ્યાદિવત્ ॥૩-૪-૪૬॥

શમદમાદિના સાધનોની વિધિ મર્યાદાપક્ષથી છે. માનસિક સાધન ભગવાન માટે સ્નેહવાળાનો વિધિ, અર્થવાદ વગેરેની માફક (નિષ્પ્રયોજક) છે.

શંકા—“જેનું તે વરણ કરે છે” તે શ્રુતિ અન્યના નિષેધપૂર્વક વરણનેજ સાધન કહે છે તેથી “આ પ્રમાણે જાણનાર, શાન્ત, દાન્ત. ઉપરતિવાળો શ્રદ્ધારૂપી દ્રવ્યવાળો થઈને આત્મામાં આત્માને જૂએ” (બૃ. ૪-૪-૨૩) એ શ્રુતિ અન્ય સાધનને પણ કહે

નિલતા એજ ભક્તિમાર્ગનો વિશેષ જણાવે છે (૭) સ્વકીય લીલામાં પણ ભગવાન ભક્તોનું વરણ કરે છે એવા કથનમાં (૮) યજ્ઞમાં દક્ષિણા માટે પ્રવૃત્તિ છે, ભજનમાં તે કેવલ ભગવાન માટેજ તે પ્રવૃત્તિ છે, માટે દષ્ટાન્તની વિષમતા થશે એવી શંકા લાવીને કહે છે. (૯) કાષ્ઠક ઋત્વિકનો આ પ્રશ્ન છે. તેનો આશય આ યજ્ઞમાં તમને સારી દક્ષિણા મળી હશે એવી હું આશા રાખું છું એવું કહેવાનો છે (૧૦) સર્વાત્મભાવમાં દક્ષિણાની આશા નથી, ભગવાનજ પુરુષાર્થ છે (૧૧) દષ્ટાન્ત અરામર એસવું નથી એમ કહેવું નહિ (૧૨) વિધિમાં કહેવા પ્રમાણે (૧૩) ‘દક્ષિણા સહિત મને ધન્ય છે’ એવા વાક્યથી દક્ષિણા રહિતથી યજ્ઞની નિરંગતાની આપત્તિ હોય છે (૧૪) ભગવદ્ભજનમાં. ભાવાર્થ-ઓકુ લોમિ એમ કહે છે કે ભગવદ્ભજન અને ઋત્વિક કર્મ સરખું છે જેમ યજ્ઞમાન જેનું વરણ કરે છે તેજ ભગવદ્ભજનનો આનન્દ લેઈ શકે છે. ૪૪

સૂત્ર ૪૫—ભાવાર્થ-ગો. પૂ. તા. ૧ની શ્રુતિથી પણ ગૃહસ્થોગ આવશ્યક જણાય છે. ૪૫

અભિ. ૭ સૂત્ર ૪૬—(૧) શ્રુતિઓમાં વિશેષ ન હોય અર્થાત્ સરખા હોય તો (૨) વરણનો

છે. આમ કિયેય હોવામાં શ્રુતિવના અવિશેષથી શેનો આદર કરવો જોઈએ અને શેનો નહિ એવા સંશયમાં અન્ન સાધન વિધિનોજ આદર કરવો જોઈએ નહિ તો શાસ્ત્ર અર્થ થાય એમ પ્રાપ્ત થાય તો કહેવાય છે.

મર્યાદા પુષ્ટિના લોભથી વસ્તુ એ પ્રકારે કહેવાય છે ત્યાં “સહ કાર્યન્તર વિધિ” તો મર્યાદા પક્ષથી કહેવાય છે. પુષ્ટિમાં તો અન્ન કે અપેક્ષા નથી તેથી વિરોધનો ગન્ધ પણ નથી. તેમજ વળી સાધન તો કાયિક, વાચિક અને માનસિકનું વિધાન છે. ત્યાં મનથીજ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ” (ક. ૩-૩) એ શ્રુતિથી સ્પષ્ટીકરણ મુખ્ય છે. તે પણ ત્યાં સુધીજ માર્યાદિકના વિષેય તરીકે કરવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી સ્નેહ ન થાય. કારણ કે સ્નેહ-વાળાનું તો કહેવું ત્રીજું સાધન પણ વિધિ વગેરેની માફક છે. જેમ સ્નેહવાળાને વિધિ અથવા અર્થવાદ પ્રવૃત્તિઓ અપ્રયોજક છે કારણ કે તેનો પ્સ્વતઃ સંભવ છે તેથી, તે પ્રમાણે ભગવાનની પ્રાપ્તિમાં આ છે એમ અર્થ છે. કેમુતિક ન્યાયથી પૂર્વનું “અપ્રયોજકત્વ આના અંગ રૂપથીજ પ્રાપ્ત થશે તેથી “ત્રીજાનેજ કહેવું છે. ૪૬

૮ ગૃહિણીપ્રસંગદ્વાર ધત્યધિકરણમ.

કૃત્સ્નભવાત્તુ ઇહિણોપસંહારઃ ॥૩-૪-૪૭॥

અસન દશા રહિત પુષ્ટિભક્તતા ગૃહસ્થાશ્રમમાં ભગવત્સેવાથી સર્વ કૃતાર્થતા હોવાથી ગૃહસ્થાશ્રમનો ઉપસંહાર છે.

(શંકા)—પ્ર. સ. ૩-૪-૪૨ વગેરેથી ભગવદ્દીયનો ગૃહત્યાગ આવશ્યક છે એમ નિરૂપાયું. છાંદોગ્યમાં તો “આચાર્ય કુલથી” (છાં. ૮-૧૫-૧) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને છાંદોગ્યોપનિષદના અન્તમાં “આચાર્ય કુલથી વેદનું અધ્યયન કરીને તથા ગુરુને દક્ષિણા આપ્યા પછી દરેકે ગૃહસ્થાશ્રમી બની પવિત્ર દેશમાં રહેવું, ત્યાં વેદોનું અધ્યયન કરવું. ધાર્મિકને સારી રીતે નિયમમાં રાખવા, સદ્ગતી ઇન્દ્રિયોને આત્મામાં સ્થાપીને તીર્થાથી અન્યત્ર કોઈ પણ પ્રાણીને ઇજા નહિ કરતો છાંદગી સુધી આ પ્રમાણે વર્તે છે તે બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે, તેની પુનરાવૃત્તિ થતી નથી.” (છાં. ૮-૧૫-૧) આ વિષય વાક્ય છે. ‘બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે’ એમ ઉપસંહાર કરાયો અને

સ્વીકાર કરવો કે સાધનોનો ? આ બન્નેમાંથી પૂર્વપક્ષી સાધનોનો સ્વીકાર કરે છે (૩) સાધનોની અપેક્ષા નથી (૪) કાયિક, વાચિક અને માનસિક એમ ત્રણે પ્રકારનાં સાધનોમાં માનસિક ઉત્તમ છે (૫) સ્નેહ ન હોય ત્યાં સુધીજ માનસિક સાધન મર્યાદામાં સ્વીકારેલું છે (૬) સ્નેહવાળાને તો માનસિક સાધન પણ વિધિની માફક નકામું છે (૭) સ્નેહનો સંભવ વિધિને લીધે નથી, પણ આપોઆપ સંભવે છે. (૮) સ્નેહની સરખામણીએ માનસિક ગૌણ હોવાથી તેનું પ્રયોજન નથી તો પછી કાયિક અને વાચિકનું તો નજ હોય. (૯) માટે મર્યાદામાં માનસિક સાધનજ કહ્યું છે, (પુષ્ટિમાં નહિ.) ભાવાર્થ—વરણના પણ મર્યાદા અને પુષ્ટિ એવા બે ભેદો છે. તેમાં પુષ્ટિમાં સાધનોની જરૂર નથી, મર્યાદામાં છે. સાધનો ત્રણ પ્રકારનાં છે—કાયિક, વાચિક, અને માનસિક. આમાં માનસિક સાધનનીજ સ્વીકાર્યતા મર્યાદામાં છે.

સૂત્ર ૪૭—(૧) ભગવદ્દીયે ગૃહત્યાગ કરવો કે નહિ તે વિષેનો વિચાર કરવાનું પ્રયોજન-આ

વાજસનેયિશાખામાં “તેની પૂર્વે ગૃહીથી અનુકથન કરાતા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો પ્રભાની કામના કરતા નથી. (ખૂ. ૪-૪-૨૨) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને “પછી ભિક્ષાને માટે ફરે છે” (ખૂ. ૪-૪-૨૨) એમ કહેવાય છે. આમ હોવાથી વિકલ્પ સંભવતાં ઉપસંહાર તાત્પર્યનો આહુક હોવાથી કહેલી રીત પ્રમાણે કરનાર ગૃહીનીજ બ્રહ્મ સંપત્તિ છે એમ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે. ત્યાગની ઉક્તિ તો બ્રહ્મ આવા પ્રકારનું છે કે જેને માટે સર્વનો ત્યાગ કરાય છે એમ સ્તુતિ અપરત્વે તે છે એમ પ્રાપ્ત થાય તો ગૃહીથી ઉપસંહારમાં હેતુ તરીકે તાત્પર્ય કહે છે. *ત્યાગમાં વાણી તથા મનનો જ ભગવાનમાં વિનિયોગ છે, સર્વ ઇન્દ્રિયોનો નહિ. ગૃહીને તો સર્વ પ્રકારથી ભજન થાય છે તેથી તેમજ પરિજન પણ કૃતાર્થ થાય છે તેથી ભજનમાં કૃતસ્નતા થાય છે તેથી તેનાથી ઉપસંહાર કરાયો એવો અર્થ છે. માટેજ આત્મામાં સઘળી ઇન્દ્રિયોની બરાબર પ્રતિષ્ઠા કરીને એમ પણ કહ્યું છે. અહિંઆં “આત્મા” શબ્દ ભગવાનના અર્થમાં છે એમ બાણ્યું જોઈએ. કર્મમાર્ગના ગૃહીના વ્યવચ્છેદ માટે તુ શબ્દ છે. અહિંઆં આ અભિપ્રાય છે. ભક્તિમાર્ગ બહુ પ્રકારનો છે એમ *કપિલ દેવના વાક્યથી છે. ક્રિટલાક ભક્તો સ્વ ગૃહોમાંજ સ્નેહથી ભગવદ્દાકારમાં વિવિધ ઉપચારોથી સેવાને કરતાં તેજ નિવૃત્તિથી મુક્તિને પણ તુચ્છ માને છે.

સૂત્રનું છે (૨) શંકામાં એમ કહે છે કે ખ. સ. ૩-૪-૪૩માં એવો નિર્ણય આપ્યો કે જે ભગવદીય છે તેને માટે ગૃહત્યાગ આવશ્યક છે. પણ છાં. ૮-૧૫-૧ને વિચારતાં ગૃહત્યાગ આવશ્યક નથી. કારણ કે ત્યાં ક્રમશઃ આશ્રયતો વિભાગ કર્યો છે તો એમાંથી શું સમજવું ગૃહત્યાગ કરવા કે નહિ? (૩) ગૃહત્યાગ વિષે જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ફક્ત બ્રહ્મની મહત્તા દર્શાવવાને અર્થાત્ બ્રહ્મ એવું મોટું છે કે તેને પ્રાપ્ત કરવાને ગૃહ ત્યાગની ખાસ જરૂર છે. આ રીતે બ્રહ્મની સ્તુતિ કરવા માટેજ ગૃહ ત્યાગનો ઉપદેશ છે. બાકી તે ગૃહત્યાગની જરૂર નથી. (૪) ગૃહત્યાગ કરનારની તો ફક્ત વાણી તથા મનનો જ ભગવાનમાં વિનિયોગ થઈ શકે છે. તમામ ઇન્દ્રિયોમાં ફક્ત વાણી અને મનજ ભગવદ્ધર્મમાં ઉપયોગી થાય છે બાકીની ઇન્દ્રિયો ઉપયુક્ત થતી નથી. પણ જે ભગવદીય ગૃહસ્થ ધર્મમાં હોય તો તેથી ભગવાનની સેવાદ્વારા તમામ ઇન્દ્રિયોનો વિનિયોગ ભગવદ્ધર્મજ તે કરે. (૫) વળી ભગવદીયના ગૃહસ્થાશ્રમમાં તો પરિજન વગેરે પણ કૃતાર્થ થાય છે કારણ કે તેમનો પણ સેવામાં વિનિયોગ હોય છે. ગૃહત્યાગ દશામાં તો તે બધાથી અલગ પડીજતો હોવાથી પરિજન વગેરે હોય નહિ તેથી સેવાના કાર્યમાં તેઓ ઉપયુક્ત થતા નથી. (૬) ગૃહસ્થાશ્રમદ્વારા ભજનમાં સર્વ પ્રકારની કૃતસ્નતા હોય છે, અર્થાત્ તે દ્વારા સઘળી ઇન્દ્રિયો તથા તમામ કુટુંબનાં માણસો તથા પરિજન વગેરે ભગવદ્ધર્મમાં એળગ્ય છે (૭) છાં. ૮-૧૫-૧માં આ પ્રમાણે કહ્યું છે. આત્મા એટલે પરમાત્મા આ શ્રુતિમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોનો વિનિયોગ પરમાત્મામાં કરવો એમ કહ્યું છે પણ તમામ ઇન્દ્રિયોનો વિનિયોગ તો ગૃહસ્થાશ્રમમાંજ હોઈ શકે, માટે ભગવદીયને માટે ગૃહસ્થ ધર્મ ઉપદેશ છે. (૮) અહિંઆં ભક્તને ગૃહસ્થાશ્રમનો ઉપદેશ કર્યો છે તે કર્મમાર્ગમાં તો દેવચત્ર, ઇલાદિ પંચયજ્ઞો ગૃહસ્થને કરવાનાં હોય છે. ભક્તને કર્મમાર્ગાનુસાર જીવન નથી, પણ ભક્તિ અનુસાર છે. આથી ભક્તને માટેજ ભગવદ્ભક્તનો ગૃહસ્થાશ્રમ છે. આવું જણાવવાને સૂત્રમાં ‘તુ’ શબ્દ યોજ્યો છે. (૯) ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને ભગવત્સેવા પરાયણ બનીને તેઓ મુક્તિ-મોક્ષને પણ તુચ્છ માને છે. સંપૂર્ણ ક્ષોક આ પ્રમાણે ભાગવતમાં છે. યો દુસ્વજાનક્ષિતિસુત સ્વજનાર્થદારાન્ । પ્રાર્થ્યાં ધ્રિયં સુરવરેઃ સદયાલ્લોકામ્ । નૈચ્છન્નૃપસ્તદુચિતં મહતાં મધુદ્વિદ્સેવાનુરક્તમનસામભવો

*શક્તિયોગો વૃદ્ધિદો માર્ગિર્માર્ગિનિ ભાવ્યતે, સ્વભાવ દુગ્ધ મેદેન પુંસાં માવો વિભિષતે ।

“ભગવાનની સેવામાં અનુરક્ત મનવાળાઓને ^{૧૦}અભવ પણ તુચ્છ છે (ભા. ૫-૧૪-૪૪) એમ કહ્યું છે. તેથી ભગવદ્ભજનમાંજ, તેમાં પણ પુષ્ટિમાર્ગમાંજ શ્રુતિનો ભાર છે એમ જણાય છે. પ્રથમ ઉત્કટ ભગવદ્ ^{૧૧}ભાવવાળાને તેને માટે ત્યાગ નિરૂપીને ગૃહીથી ઉપસંહારનું તાત્પર્ય પાછળથી જે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું તેથી તેવા ભાવવાળાથી જ ત્યાગ કરાવો જોઈએ. તે વગરનાથી તો ધરમાંજ ઉક્ત રીતિથી પ્રભુભજન કરાવું જોઈએ તેનાથી જ તેનો લાભ છે એમ વ્યાસનું હૃદય એમ જણાય છે. કહેલા ^{૧૨}ભાવના અભાવમાં ત્યાગ ધર્મનો નિર્વાહ નથી તેથી કેટલાક ભક્તો ભાષણ વગેરે લીલાના દર્શન વગર ઉભા રહેવાને અશક્ત અત્યન્ત ભાવથી વિવશ આશયવાળા ગૃહને ત્યજીને વનમાં જાય છે. આત્રેય ^{૧૩}અને ઔદુલોમિથી તો ભગવાનના અવતાર સમયની ભક્તની દશા કહેવાયલી છે. આ સઘળા ક્ષત માર્ગના છે. વાજસનેયીમાં કહેલા તો સાધન માર્ગના છે તેથી કોઈ પણ અનુપપત્તિ નથી. ૪૭

મૌનવદિતરેષામપ્યુપદેશાત્ ॥૩-૪-૪૮॥

સંન્યાસમાં માનની માફક અન્ય ધર્મોનો ઉપદેશ છે તેમ ગૃહી પુષ્ટિ ભક્તમાં પણ છે.

વળી સંન્યાસીના જે આવશ્યક ધર્મો છે તેનાથી અધિક ^{૧૦}તે ગૃહીના સિદ્ધ થાય છે. આ હેતુથી પણ તેનાથી ઉપસંહાર કરાયેલો છે એ આશયથી કહે છે. “મૌનની માફક” વગેરે મૌન શબ્દ ^{૧૧}અનીહા અનિલાચાર (પ્રાણાયામ) વગેરે ^{૧૨}ત્રિદણ્ડીના ધર્મોનો ઉપલક્ષક છે. જેમ જેમ સંન્યાસીના વાક્ય ઇન્દ્રિય માત્ર, દેહમાત્ર, અને ચિત્ત માત્રના નિયામક તે ધર્મો કહેવાયલા છે તે પ્રમાણે ઇતર ઇન્દ્રિય નિયામક ધર્મો “આત્મામાં સર્વ ઇન્દ્રિયોની બરાબર પ્રતિષ્ઠા કરીને” એ શ્રુતિથી ^{૧૩}ગૃહીને ઉપદેશાય છે. તેથી ગૃહીથી ઉપસંહાર યુક્ત છે એવો અર્થ છે. ત્યાં ક્ષત ^{૧૪}નિયમન છે. અહિંઆ તો ભગવાનમાં

પિ ફલ્ગુ: । (૧૦) સંસારના અભાવ, મોક્ષ (૧૧) પ્રથમ એમ કહ્યું કે ભગવદ્ભક્તે ગૃહનો ત્યાગ અવશ્યે કરવો જોઈએ, પણ આ સૂત્રમાં ગૃહનો ત્યાગ ઉપદેશ છે, એમ જણાવવાનું પ્રયોજન છે કે જેઓ ઉત્કટ ભાવવાળા હોય છે. તેમણેજ ગૃહત્યાગ કરવો જાઈએ, અને જેમનામાં ઉત્કટભાવ નથી તેમણે ધરમાં રહીને પ્રભુભજન કરવું જોઈએ. ઉત્કટભાવ વગરનાની કૃતાર્થતા ગૃહમાં રહીને સેવા કરવી એમ વ્યાસ કહે છે (૧૨) ઉત્કટભાવના હોય તો ત્યાગ કરવો નહિ (૧૩) સ્. ૪૩માં આત્રેયનો મત આપ્યો હતો અને સ્. ૪૪માં ઔદુલોમિનો મત આપ્યો હતો. તે બંનેમાં તો ભગવાનની અવતાર દશાના સમયનું સૂચન છે. ભાવાર્થ—ગૃહસ્થાશ્રમમાં કુટુંબ સહિત સેવા કરવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયોનો ભગવાનમાં વિનિયોગ હોય છે. તેમ પરિજનની કૃતાર્થતા પણ થાય છે. આથીજ ભક્તને ગૃહનો ત્યાગ પણ થાય છે. આથીજ ભક્તને ગૃહનો અત્યાગ પણ હોય છે. ઉત્કટભાવ હોય તોજ ગૃહત્યાગ તે ન હોય તો અત્યાગ. ભક્તનો ગૃહસ્થાશ્રમ ભક્તિ માટેજ છે તેથી તે મર્યાદા કર્મ માટે નથી.

સૂત્ર ૪૮—(૧) ભગવત્સેવા કરતા ગૃહીમાં સંન્યાસી કરતાં અધિક ધર્મોનું પાલન છે. (૨) ઇચ્છાનો અભાવ (૩) વાગ્દંડ, દેહદંડ અને મનોદંડ એ ત્રણ દણ્ડવાળો ત્રિદણ્ડી કહેવાય છે (૪) જેમ સંન્યાસીને અધિક ઇન્દ્રિયોનું નિયમન વગેરે ધર્મોનો ઉપદેશ કરાય છે તેમ ગૃહસ્થાશ્રમીને પણ ઉપદેશ કરાય છે. (૫) સંન્યાસીના ધર્મો અને ગૃહસ્થાશ્રમીના ધર્મોમાં આટલો વિશેષ છે. સંન્યાસી તો ઇન્દ્રિયેભ્યં

વિનિયોગથી આધિક્ય છે એવો ભાવ છે. ખરી રીતે તો કેવલ નિમમન 'અમર્યોજક' હોવાથી ત્યાં પણ ભગવાનમાં વિનિયોગ એજ તાત્પર્ય સમજવું જોઈએ. ૪૮

અમાવિષ્કુર્વન્નન્વચાત્ ॥૩-૪-૪૯॥

પુષ્ટિભક્તનો પ્રભુ સાથે સંબંધ હોવાથી ભગવદ્ભાવને પ્રકટ નહિ કરતાં (ગુપ્ત રીતે ભજન કરવું જોઈએ.)

(શંકા)—ભગવાનમાં સઘળી ધન્દ્રિયોના વિનિયોગથી ગૃહીથી ઉપસંહાર છે એ સુક્ત નથી. કારણ કે “પવિત્ર સ્થાનમાં સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન કરતો” (છા. ૮-૧૫-૧) વગેરે કર્મ માગીયના સાધનની શ્રુતિ છે એવી આશંકા કરીને તેનું તાત્પર્ય કહે છે.

રસાત્મક તરીકે 'ગુપ્ત' ભગવદ્ભાવ અભિવૃદ્ધિના સ્વભાવવાળો હોવાથી આશ્રમ ધર્મોથીજ લોકમાં પોતાના ભગવદ્ભાવનો આવિષ્કાર કર્યા વગર “ભજન કરવું” એ આશયથી તે ધર્મો કહ્યા છે. ગોપનમાં મુખ્ય હેતુ કહે છે, અન્વયથી. કારણ કે ભગવાન સાથે સમન્વય સંબંધ પ્રાપ્ત કરીને હોય છે. તે હેતુથી તે પ્રમાણે છે. અહિંઆં લ્યજ્ઞના હોપમાં પંચમી છે આથી. જ્યાં સુધી અન્તઃકરણમાં સાક્ષાત્ પ્રભુનું પ્રાકટ્ય નથી ત્યાં સુધીજ જાણ પ્રાકટ્ય થાય છે, પ્રાકટ્યમાં તો તે પ્રમાણે સંભવતું નથી. એમ જણાવ્યું ૪૯

વૈદિક કર્મ કરવામાં તાત્પર્ય કહીને લૌકિકની આવશ્યકતા નથી તો પણ સમય આવતાં કહે છે.

લેહિકમપ્રસ્તુતપ્રતિબન્ધે તદ્દર્શનાત્ ॥૩-૪-૫૦॥

પ્રસ્તુત કહેતાં પ્રભુભજન તેના પ્રતિબંધના અસંભવમાં ઔદિક કર્મ કરવાં જોઈએ.

શંકા—ઔદિક કર્મો ભલે હોય કે નહિ. માટે તે સમયની ઉક્તિ વ્યર્થ છે એવી

નિયમન કરે છે. પણ ગૃહસ્થાશ્રમી સેવાદારા ભગવાનમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. (૬) ખરી રીતે તો સંન્યાસીઓની બાબતમાં પણ તેમને ધન્દ્રિયોનું નિયમન કરવાનું કહ્યું પણ તેમને તે ધન્દ્રિયોના વિનિયોગ કરવાનું જ કહ્યું છે. ભાવાર્થ—મૌન, અનિચ્છા વગેરે ધર્મો જેમ સંન્યાસીમાં હોય છે તેમ ભગવત્સેવા પરાયણ ગૃહીમાં પણ હોય છે. આ રીતે સંન્યાસીની છે સરખામણીએ ગૃહસ્થાશ્રમીમાં ગુણોનું આધિક્ય છે. ૪૮

સૂત્ર ૪૯—(૧) જે ભગવદ્ભાવ ગુપ્ત હોય તોજ તે વૃદ્ધ પામે છે (૨) શા માટે ભગવદ્ભાવ ગુપ્ત રાખવો તેમાં હેતુ કહે છે? ભગવાન સાથે તેનો બરાબર સંબંધ થયેલો હોય છે માટે તે ગુપ્ત રાખવો જોઈએ. (૪) આશ્રમ ધર્મોનું પ્રાકટ્ય. ભાવાર્થ—ભગવાન સાથે સંબંધની દૃઢતા માટે વેદાધ્યયનાદિ ગૃહસ્થ ધર્મોથી ભગવદ્ભાવને પ્રગટ નહિ કરીને ગૃહસ્થે ભગવદ્ભજન કરવું. જ્યાં સુધી ભગવાનનું પ્રાકટ્ય અન્તઃકરણમાં નથી ત્યાં સુધીજ તે આશ્રમ ધર્મો હોય છે, પ્રાકટ્ય થતાં તેનું પ્રયોજન નથી. ૪૯.

સૂત્ર ૫૦—(૧) લૌકિક કર્મ કરવાના સમયની ઉક્તિ. ભાવાર્થ—ભગવદ્ભાવના ગોપન માટે વૈદિક કર્મની માફક લૌકિક સૂત સંસ્કાર વગેરે કર્મ પ્રસ્તુત ભગવદ્ભજનમાં પ્રતિબંધ ન થાય તેવી રીતે કરવાં જોઈએ. ૫

આ શંકા કરી તે કહે છે. પ્રસ્તુત પ્રભુભજન તેના દર્શનથી છે. “આચાર્ય મુસથી” એમ ઉપદેશ કરીને “ધાર્મિકનું વિધાન કરતાં” એમ આગળ કહેવાય છે. માટે ધાર્મિક પુત્રનું વિધાન ઐહિક કર્મ શ્રુતિમાં જોવાય છે. માટે તે સમયની ઉક્તિ આવશ્યક છે. નહિ તો કહેવું છે તેથી પ્રસ્તુતના બાધમાં પણ તે કથામાં ફક્તનો પ્રતિબંધ બને એમ ભાવ છે.

૯ એવં મુક્તિફલાનિયમ ઇત્યધિકરણ.

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृते: ॥३-४-५२॥

આવા ભક્તની મુક્તિનું ફલ-ભક્તિરસનો અનુભવ નિયમથી હોય છે તેવું નથી (કારણકે તે ભગવદ્દિગ્ધાને અધીન છે તેથી).

તે આચાર્યવાલો પુરુષ પણ્ડિત જેનો અવિદ્યારૂપી બન્ધ મુક્ત થયો છે. તેને સત્ત્વી સંપત્તિમાં ત્યાં સુધીજ વિલમ્બ છે કે જ્યાં સુધી હું (ભૂમા) સર્વાત્મભાવ કરીશ નહિ. તથા ત્યાર પછી (દેહપાત પછી) હું (વિભૂતિ સહિત આનંદમય) ભક્ત દેહને પ્રાપ્ત કરું ત્યાં સુધી (છાં. ૬-૧૪-૨) એ શ્રુતિમાં મુક્તિ પછી પ્રભુ સંપત્તિ સંભળાય છે. રતે તો પુરુષોત્તમના સંગમાં લીલા રસના અનુભવથી અતિરિક્ત કહેવાને અશક્ય છે. કારણ કે મુક્તિથી તે ઉપસૂચ્ય છે એવો વ્યપદેશ છે તેથી. “હે મહામુનિ કરોડોમાં પણ મુક્ત સિદ્ધોમાં નારાયણમાં આસક્ત પ્રસન્ન આત્માવાળો મુદ્ગર્ભ છે” (ભા. ૬-૧૪-૫) એવી શ્રુતિ છે તેથી પણ મુક્તિનું ફલ ભક્તિરસનો અનુભવજ છે. એ પ્રમાણે હોવાથી કહેલા ગૃહીનુંજ તે ફલ હોય છે કે નહિ એ શંકામાં નિર્ણય કહે છે. આ પ્રકારના મુક્તની મુક્તિનું જે ફલ ભક્તિરસનો અનુભવ છે તેનો નિયમ નથી, કારણ કે તે ભગવાનની દિગ્ધાને અધીન છે, સાધનથી તે પ્રાપ્ય નથી માટેજ “કદાચ મુક્તિને આપે છે પણ ભક્તિયોગ તો નહિજ” (ભા. ૫-૬-૧૯) એમ શુકનું વાક્ય છે. અહિંઆ ઔત્સર્ગિક હેતુને કહે છે. “તેની ફરીથી આવૃત્તિ થતી નથી” (છાં. ૮-૧૫-૧) એમ આની આવૃત્તિથી મુક્તિની અવસ્થાનોજ સાર્વદિક તરીકે નિર્ણય કરાય છે જો કે આ પ્રમાણે મુક્તિફલના અભાવનો નિયમજ આવે છે; તેનો અનિયમ નહિ તો પણ “તસ્ય તાવદેવ ચિરં” (છાં. ૧-૪-૨) ઇત્યાદિ પ્રમાણોથી તે “તેની ફરીથી આવૃત્તિ નથી એ શ્રુતિની સાથે વિરોધના અભાવ માટે ઉત્સર્ગવાળી તેની અવસ્થા છે. તેનું ફળ તો ષોષકનેજ હોય છે તેથી અનુગ્રહથી પુષ્ટિમાં પ્રવેશથી થાય છે એમ સ્વ અભિપ્રાયને પ્રકટ કરતા બાદરાયણથી પ્ર. સૂ. ૩-૩-૧ કહેવાયું છે. આમ હોવાથી

સૂત્ર ૫૧—(૧) આ શ્રુતિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ મુક્તિ પછી હોય છે (૨) બ્રહ્મ-સંપત્તિબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ (૩) જૂદી (૪) ભગવાન પાસે મુક્તોજ નય છે, અર્થાત્ મુક્તદશા પછીથી ભગવાનના અનુગ્રહવાળાઓનું અક્ષર બ્રહ્મમાંથી ઉત્થાન થઇને ભગવાન પાસે ગમન હોય છે. (૫) મુક્તાવસ્થા પછી જે ભજનનાનંદના રસનું ફળ મળે છે તે ગૃહીને મળે છે કે નહિ? (૬) સિદ્ધાન્તી મિર્ણ્ય આપે છે. (૭) ભગવાનના અનુગ્રહવાળો મુક્ત જેનું અક્ષર બ્રહ્મમાંથી પુનઃ ઉત્થાન થાય છે તે (૮) બ્રહ્મજે મુક્તોનું ભજનનાનંદ માટે ઉત્થાન નથી. તેથી જેટલાને ભજનનાનંદનો અનુભવ કરાવવા ભગવાન ઇચ્છે છે તેજ ઉત્થાન પામે છે (૯) અધિકારથી સામાન્ય રીતે પ્રાપ્ત થયેલું (૧૦) અક્ષરવાલી

“તેની ફરીથી આવૃત્તિ નથી (છાં. ૮-૭ ૧૫-૧) ની શ્રુતિ પ્રમાણે પુનરાવૃત્તિનો નિષેધ કરે છે, પણ તેના ૧^૦અતીતમાં નહિ એમ જણાવું જોઈએ. ૧^૧સમાપ્તિ જણાવવાને માટે આવૃત્તિ છે. ૧^૨અથવા શ્રુતિમાં તેની અવસ્થાની ધૃતિના હેતુથી અમારી પણ તે અવસ્થાની ધૃતિ જે કારણથી છે તે કારણથી ફક્તના અનિયમનો નિશ્ચય પણ છે એવો અર્થ છે. આમ ૧૩હોવાથી મુક્તિ પર્યન્ત સાધન ભગવદ્ભાવમાં છે એમ નિર્ણય થયો. ૫૧

શ્રીવેદવ્યાસમતાનુવર્તિ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય વિરચિત બ્રહ્મસૂત્રાણ્ણ
ભાષ્યમાં ત્રીજા અધ્યાયનો ચોથો પાદ સમાપ્ત.

વિવેચન.

પાદ. ૪

અધિકરણ. ૧૯.

સૂત્ર ૧—પાછલા પાદમાં પર પ્રાપ્તિનાં અન્તરંગ સાધનરૂપ વિદ્યાના મર્યાદા પુષ્ટિના ભેદથી વરણ વૈવિધ્યને લીધે અનેક પ્રકારના અધિકારીઓમાં ઉપયુક્ત થાય છે એમ જણાવું હતું તે વિદ્યાના વિચારથી ત્યાં ત્યાં તેને ઉચિત ગુણનો ઉપસંહાર પણ વિચારાયો હતો. આ પાદમાં પુષ્ટિમાર્ગીયના અદ્વિરંગ સાધનની અપેક્ષા નથી તો પણ પુષ્ટિ મર્યાદામાર્ગીય તથા કેવલ મર્યાદામાર્ગીયને બાહ્ય અંગના સાધનરૂપ આશ્રમાદિની અપેક્ષા હોવાથી તેના વિચારથી, હીન, અને મધ્યમ અધિકારીને માટે કર્મનો ઉપસંહાર વિચારાય છે. કારણ કે આ માનુષ લોકમાંથી કર્મથી ઉત્પન્ન થતાં સિદ્ધિ જલદી થાય છે એ વાક્યથી મન્દ અને મધ્યની ઘણું કરીને તેમાં આસક્તિ હોય છે. કયા કારણથી આમ હશે એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ત્યાં ષર્ષાભિદાન એવો હેતુ આપવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં ‘અર્થ’ શબ્દ વસ્તુનો વાચક તથા પ્રયોજનનો વાચક હતો. જેમ વસ્તુના વાચક અર્થ લેખને ઉપાર્યના અભેદથી ઉપાસનામાં અન્ય શાખામાં કહેલો ગુણનો ઉપસંહાર થાય છે એમ કહેવું તેજ પ્રમાણે અર્થિયાં પ્રયોજનના વાચક અર્થને લેખને કર્મોનો ઉપસંહાર થાય છે એમ પૂર્વપક્ષમાં જણાવે છે, પણ સિદ્ધાન્તી કહે છે કે ભગવાનજી પુરુષાર્થ છે. પુરુષાર્થ કહેતાં ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ ફક્ત તે સર્વાત્મભાવરૂપ વિદ્યાથીજ થાય છે. ભગવાન એજ પુરુષાર્થ છે તેમનાથી બીજું કંઈ પણ તેજ નથી. આ ફક્ત પ્રાપ્ત કરવાને માટે સર્વાત્મભાવરૂપ વિદ્યા મેળવેલી હોવી જોઈએ. જે વિદ્યાથી સર્વાત્મભાવ સ્ફુરે તેજ વિદ્યાથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ વિષે શ્રુતિઓમાં પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થાય છે. મું. ૩-૨-૩ માં કહે છે કે આ આત્માની પ્રાપ્તિ પ્રવચનથી, મેધા, ગદ્યશ્રુતથી કે બીજા સાધનથી થયી નથી, પણ ભગવાન જેનું વરણ કરવા માગે છે તેને જ પોતે પોતાના

પુરુષોત્તમમાં (૧૧) અધ્યાયની સમાપ્તિ જણાવવાને (૧૨) સૂત્રમાં તદવસ્થાવધૃતે એ શબ્દો બે વખત આવેલા છે. અધ્યાયની સમાપ્તિ થઈ એમ સૂચવે છે એવું જો સ્વીકારવામાં આવે તો જે પદો ફરીથી આવ્યાં છે તે અર્થહીન થઈ જાય એમ અરુચિ થતાં બીજી રીતે તેનો ખુલાસો કરે છે. (૧૩) કહેલો બે શ્રુતિઓમાં અવિરોધ હોય તો સર્વાત્મભાવમાં. ભાવાર્થ—ભક્તને પ્રથમ મોક્ષ અને ભક્તિ-રસનો અનુભવ થાય છે એવો નિયમ કરવો યુક્ત નથી. કારણકે કયા મુક્તોને ભગવદ્દરસનો અનુભવ કરાવવો તે ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન છે. શ્રુતિમાં મુક્તિ વિષે નિયમ કયો છે. પણ મુક્તિનું ફક્ત ભગવદ્દસ તેને માટે પણ નિયમ કયો નથી.

સ્વરૂપનું દાન કરે છે. અર્થાત્ તેનાથીજ ભગવાન્ પ્રાપ્ત થાય છે. તૈ. ૨-૧ માં પણ બ્રહ્મવેત્તા પરને મેળવે છે એમ કહીને ‘પર’ કહેતાં ભગવાન્ને જ પુરુષાર્થ જણાવે છે. વળી નૃ. પૂ. ૧-૬ માં કહે છે કે તેને આ પ્રમાણે જાણનાર અહિંઆં અમૃત થાય છે. છાંદોગ્યમાં સનતકુમારના સંવાદમાં પણ એજ અર્થ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. આથી આ તમામ શ્રુતિઓમાં કેવલ ભગવદ્ભાવ તેજ ફલનું સાધન છે. ફક્ત શ્રુતિજ ભગવાન્ની પુરુષાર્થતા તથા ભગવદ્ભાવની ફલ સાધનતા જણાવતી નથી, પણ સ્મૃતિ પણ આ જ અર્થ જણાવે છે; એ ઉભય અર્થથી સ્વ સિદ્ધાન્ત સાધિત કરવાને સૂત્રકારે સૂત્રમાં શબ્દાત્ એમ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. શબ્દથી શ્રુતિ અને સ્મૃતિ એમ ઉભય સમજવાનું છે. તે બંને ભગવાન્ને પુરુષાર્થ જણાવે છે. સ્મૃતિમાં ભાગવતનું પ્રમાણ આપી શકાય. ભા. ૧૧-૧૨-૮-૯માં કહે છે કે યોગ, સાંખ્ય, દાન, તપ, વ્રત, યજ્ઞ, વ્યાખ્યાન, સ્વાધ્યાય અને સંન્યાસથી ભગવાન્ને પ્રાપ્ત કરી શકાતા નથી, તો પણ ફક્ત ભગવાન્ માટેના કેવલ ભાવથીજ ગોપીઓ, ગાયો, પક્ષીઓ, મૃગો અને અન્ય મૃદુ નાગ વગેરે એ પ્રાપ્ત કર્યા છે. આ મત સૂત્રકારનો પોતાનો છે એમ જણાવવાને પોતાનું નામ અહિંઆં યોજ્યું છે. બીજાઓ ગમે તે માનતા હોય પણ આદરાયણુ પોતે એમ કહે છે કે પોતે તો આજ સિદ્ધાન્તને માને છે કે ભગવાન્એજ પુરુષાર્થ છે અને તેમની પ્રાપ્તિ કેવલ ભાવથી હોય છે, આથી જો ફલ મેળવવું હોય તો તેમાં કોઇ પણ ખર્ચ સાધન હોય તો તે ભાવજ છે. આ સિદ્ધાન્ત તેઓ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ અનુસાર છે એમ જણાવે છે. જેઓ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારે છે તેને તો જરૂરથી આ સિદ્ધાન્ત આદરને પાત્ર બનશે, પણ જેઓ આ પ્રામાણ્ય નથી સ્વીકારતા તેઓ ગમે તેવા તર્ક વિતર્કો ચલાવીને આ સિદ્ધાન્તથી અન્યથા પ્રતિપાદન કરશે, અર્થાત્ ભગવાન્ સિવાય અન્ય મોક્ષ, વગેરેને પુરુષાર્થ જણાવશે. પણ આ તેમનો મત પ્રામાણિકતાથી કદી પણ સ્વીકાર્ય બનશે નહિ. આદરાયણુ પોતે વેદવ્યાસ છે. સામાન્ય નિયમ એવા છે કે માણસે પોતાનું નામ, ગુરુનું નામ, અતિ કૃપણનું નામ, તથા મોટા પુત્રનું તેમજ પોતાની સ્ત્રીનું નામ ન લેવું આમ સ્મૃતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે. ત્યારે કોઇ અહિંઆં પૂછે કે શા માટે સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં પોતાનું નામ યોજ્યું છે? તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે જે નામનો નિષેધ કર્યો છે તે નાક્ષત્રિક જન્મથી પડેલા નામનો. પોતાનું નાક્ષત્રિક નામ અહિંઆં નહિ લેતાં વેદવ્યાસે યૌગિક નામ યોજ્યું છે. આદરાયણુ એ યૌગિક નામ છે. આથી સ્મૃતિના નિષેધને પોતે પાળ્યો છે. આથી એમ સૂચવાય છે કે પોતે સ્મૃતિની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે, અને તેમાં કહેલી વસ્તુને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારે છે અને તે સ્મૃતિનું, શ્રુતિની માફક ભગવાન્જ પરમ પુરુષાર્થ છે એમ જણાવવામાં પ્રામાણ્ય છે.

જો ભગવાન્ પરમ પુરુષાર્થ હોય તો તેમની પ્રાપ્તિમાં સાધનોની અપેક્ષા નથી, મુક્તિ વગેરે પરમ પુરુષાર્થ નથી તેથી તેમાં સાધનોની અપેક્ષા રહે છે, વસ્તુતઃ તો ભગવાન્સુખી પુરુષાર્થની સિદ્ધિ સર્વાત્મભાવથી જ હોય છે. આ અર્થ સૂચવવાને માટે સૂત્રમાં “ફલ” શબ્દ નહિ યોજતાં “પુરુષાર્થ” પદ યોજ્યું છે. અર્થાત્ જે ફલ ફલ છે તે સાધનની અપેક્ષા રાખે છે. કોઇ પણ કાર્યના ફલમાં તેને માટે પ્રયત્ન તથા સાધન હોવાં જોઇએ એવા સામાન્ય નિયમ છે. આથી જો અહિંઆં ભગવાન્ને એ સામાન્ય ભાવા પ્રમાણે ‘ફલ’ શબ્દ કહેવામાં આવે, તો તેથી એજ સમગ્રતઃ છે કે છતર ફલની માફક ભગવાન્ને મેળવવાને સાધનો કરવાં જોઇએ. આમ થવાથી અન્ય ફલાથી ભગવાન્નું વૈત્તલક્ષણ્ય સિદ્ધ થશે નહિ. પણ સૂત્રકાર તો એમ કહે છે કે ભગવાન્ કોઇ પણ સાધનોથી મેળવાતા નથી. આ અર્થની સાચકતા લાવવાને સૂત્રમાં “પુરુષાર્થ” શબ્દ યોજ્યો છે. પુરુષાર્થની સિદ્ધિમાં સાધનની અપેક્ષા નથી. અહિંઆં સાધનો નહિ પણ ભગવાન્ને સર્વત્ર જોવારૂપી ભાવથી તે પુરુષાર્થની સિદ્ધિ છે. આથી ‘અતઃ’ શબ્દનો સૂત્રમાં “સર્વાત્મભાવ વિદ્યાથી” એ અર્થ કર્યો છે.

અથવા અતઃ શબ્દનો બીજો પણ અર્થ લેઇ શકાય. એ શબ્દમાં ‘લેષ’ છે, તેથી તેનું વ્યાખ્યાન

ખીજી રીતે પણ સંભવે છે. આથી ક્ષતઃ એટલે સર્વાત્મભાવથી વિદ્યાને કીધે એમ નહિ. પણ ક્ષતઃ શબ્દ વાળી શ્રુતિ છે તેથી. અર્થાત્ આ ખીજી રીતનું વ્યાખ્યાન લેતાં ક્ષતઃ અને ક્ષત્વાત્ એ બે જૂદાં પદ નહિ લેવાં પણ ક્ષતઃશબ્દાત્ એક પદ લેવું. આથી જે શ્રુતિમાં ક્ષતઃ શબ્દ છે તે શ્રુતિના પ્રમાણથી સૂત્રકાર ભગવાનની પુરુષાર્થતા જણાવે છે તે શ્રુતિ ના. ૧-૧ છે જેના પ્રારંભમાં ક્ષતઃ ક્ષં માન્વ જ્ઞોયસો હિ પરત્પરમ્ એવું વાક્ય છે. પ્રથમ અર્થ પ્રમાણે શબ્દાત્ તો અર્થ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિના પ્રમાણો જેવાં કે મું. ૩-૨-૩ તૈ. ૨-૧, છાં. ૭-૨૪-૧, નં. ૫. ૧-૬ તથા ભા. ૧૧-૧૨-૮-૯ વગેરે છે. કર્તવ્યમાં આવતા ખીજા અર્થ પ્રમાણે ક્ષત તા. ૧૮-૧ની શ્રુતિજ જેમાં ક્ષતઃ શબ્દ આવે છે તેનુંજ પ્રમાણ્ય આપવામાં આવ્યું છે. અહિંમાં સૂત્રકાર એમ જણાવે છે કે જેમાંથી ગમે તે શૈક્ષિકે અર્થ સમજે પણ તેથી એકજ વસ્તુ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે અને તે એ છે કે ભગવાન્ એજ પરમ પુરુષાર્થ છે. અને તેમની પ્રાપ્તિમાં સાધનોની અપેક્ષા નથી. આથી કર્મની ખાસ જરૂર નથી.

સૂત્ર ૨—ઉપર પ્રમાણે બાદરાયણે પોતાનો સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યો પણ જૈમિનિ જે કર્મનેજ મુખ્ય માને છે તે કર્મની તરફેણમાં કેટલીક દલીલો કરે છે. હવે તેમની દૃષ્ટિએ દલિલોનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

“યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ” જેવી શ્રુતિ કર્મકાણ્ડમાં આવે છે અને ત્યાં વિષ્ણુ કહેતાં ભગવાનને ઇન્દ્ર્ય કહેલા છે. તેથી તે પણ કર્મના અંગરૂપ હોવાથી તેમના સ્વરૂપના જ્ઞાનપૂર્વક આમ કરવામાં આવે તો અતિશય ક્ષત મળશે. અર્થાત્ પુર્વકાણ્ડનું તારતમ્ય યજ્ઞમાં છે અને તેથી યજ્ઞમાને યજ્ઞ કરવો એ વાત બરાબર છે પણ જેનો યજ્ઞ કરવાનો છે તે ઇન્દ્ર્યના સ્વરૂપનું જ્યાં સુધી જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી યજ્ઞનું અધિક ક્ષત મળતું નથી. આ રીતે યજ્ઞ ક્રિયામાં જોકે કર્મનું પ્રાધાન્ય છે તો પણ જ્ઞાન અંગરૂપ છે. મુખ્ય તો યજ્ઞ કરવાનો ઉપદેશ છે. આથી કર્મની મુખ્યતા વિષે એ મત નથી. પણ છતાં તે જ્ઞાનપૂર્વક કરવાનો હોવાથી આ કર્મમાં જ્ઞાન પણ આવશ્યક છે તેથી જ્ઞાન એ કર્મનું અંગભૂત છે. આજ વેદનો અર્થ છે. છતાં જે એમ કહેવામાં આવ્યું કે ભગવાનની પ્રાપ્તિમાં તો સર્વાત્મભાવ એજ મુખ્ય છે, અન્ય કોઈ પણ સાધનોની જરૂર નથી, તે તો માત્ર ભગવાનનું માહાત્મ્ય જણાવવાને હોવાથી અર્થવાદરૂપ છે. તેથી કોઈ વિશેષ અર્થ ફક્ત થતો નથી. જેમ દ્રવ્ય સંસ્કાર અને કર્મમાં ફલની શ્રુતિ તથા અર્થવાદ છે તેની માફક અહિંઆ સમજવું. તૈ. સં. ૩-૫-૭માં દ્રવ્ય (જૂડું) માટે એમ કહે છે કે જેની પર્યાયી જૂડું છે તે કદી પાપ યુક્ત મંત્ર સાંભળતો નથી. અર્થાત્ દ્રવ્યવાળાને પાપનો લેપ દોષ નથી. આમાં દ્રવ્યનું ફક્ત પાપયુક્ત મંત્રનું અશ્રવણ કહ્યું છે તે માત્ર અર્થવાદરૂપ છે. તેજ પ્રમાણે તૈ. સં. ૬-૨-૧માં અંજન કરનાર શત્રુના નેત્રોના નાશ કરે છે, એમ કહીને ગુણની ફક્ત શ્રુતિ જણાવી છે. તે પણ અર્થવાદરૂપ છે. એજ રીતે તૈ. સં. ૨-૬-૧માં પ્રયાજ તથા અનુયાજ કરનારના શત્રુઓના પગજય થાય છે એમ જણાવીને કર્મનું ફક્ત કહ્યું છે. આ તમામ જેમ અર્થવાદરૂપે આપણે સમજવાના છે, તેમ ભગવાનને પુરુષાર્થ કહેનાર શ્રુતિઓ અર્થવાદરૂપે છે. માટે તે બહુ મહત્વની નથી. માટે અમે તે વિષેનાં આપેલાં પ્રમાણોને સ્વીકારીશું નહિ. તેમજ ભગવાનના સર્વાત્મભાવની વિદ્યાની પ્રશંસા કરવી તે ઉચિત નથી, હમણાંજ જણાવ્યા મુજબ જ્ઞાન તો કર્મના અંગરૂપ છે, કારણ કે કર્મ કરવામાં યોગ્ય વિષે કર્મ કરવું તેનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. તેટલા માટે જ્ઞાનની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે એટલે એ જ્ઞાન તો માત્ર અંગરૂપ હોવાથી તે ફલનું સાધન નથી. સાધન તો કર્મજ છે. ૨

સૂત્ર ૩ શંકા—પણ બૃ. ૪-૪-૨૨માં શ્રુતિ છે કે “તેનેજ જાણીને મુનિ થાય છે તેજ પ્રવ્રજ્યા લેનારા લોકને મેળવવાને ઇચ્છા કરતા પ્રવ્રજ્યા લે છે. આની આગળ પુત્રની ઇચ્છા તેમજ દ્રવ્યની ઇચ્છા તથા લોકની ઇચ્છાને ત્યાગ કરી ભિક્ષા મેળવીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવો જોઈએ. આમ આ

શ્રુતિ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે સમવાનતા જ્ઞાનવાળાએ સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો આથી તેમને કર્મ કરવાની જરૂર નથી.

ઉત્તર—તમે કહો છો તે પ્રમાણે નથી. જેમ તમે કર્માદિની શ્રુતિ જણાવો છો તેમ અમે એવી પણ દેખાડીશું કે જેમાં જ્ઞાનીઓને અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરવાનું જ કહેવામાં આવે છે. વસિષ્ઠાદિ બ્રહ્મવેત્તાઓ હતા. તે સર્વ જાણતા હતા છતાં તેમણે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કર્યા હતાં. જે બ્રહ્મવેત્તાએ સર્વથા કર્મનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એમ કહેવામાં આવતું હોય તો પછી શા માટે વસિષ્ઠ વગેરેએ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરવાં? જે બ્રહ્મવેત્તાને ત્યાગ આવશ્યક હોય તો પછી તે શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં પણ પ્રવેશ ન હોય. આથી બ્રહ્મવેત્તાને પણ કર્મ કરવાની જરૂર છે; ત્યાગની નહિ. એમજ શ્રુતિનો સાર છે. છતાં એમ ખૂબજામાં આવે કે ઉપર જણાવેલી શ્રુતિમાં કર્મનો ત્યાગ શા માટે કરવાનો કહ્યો છે? તેના ઉત્તરમાં એટલુંજ જણાવવાનું કે એ શ્રુતિ બ્રહ્મવેત્તાઓને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવી નથી. પણ જે વૃક્ષાં, લંગડાં કે જેઓ કામ કરવામાં અશક્ત છે તેમને માટે જ કહેવામાં આવી છે તે લોકો કર્મ કરવામાં અશક્ત હોવાથી તેમને માટે ત્યાગ કહેવામાં આવ્યો છે. ૩

મૃ. ૩-૧-૧ માં “વૈદેહ જનકે બહુ દક્ષિણાવાળો યજ્ઞ કર્યો” એમ શ્રુતિ છે. આ શ્રુતિથી સમગ્રશે કે જનક જેવા જ્ઞાનીએ પણ યજ્ઞ કર્યા હતા. જે જ્ઞાનથી ફલ મળતું હોય તો પછી જે કર્મ કરવામાં પરિશ્રમ પડે છે તેવાં કરવાને શા માટે જનકાદિની પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ. પણ તેમને એમ જણાયેલું હોતું જોઈએ કે કેવલ જ્ઞાનથી કંઈ પણ ફળ મળતું નથી. માટે પરિશ્રમ સહન કરીને પણ યજ્ઞ કર્યાં. માટેજ તેમણે તે પ્રમાણે કર્મ કર્યો. આથી જનકના દષ્ટાન્તવાળી શ્રુતિથી કર્મ કરવાની આવશ્યકતા સમજાય છે. ૪

સૂત્ર ૪—વળી “મૃ. ૪-૪-૨ પ્રમાણે વિદ્યા અને કર્મ બન્નેની સાથે ફલોત્પત્તિમાં જરૂર છે. એકલી વિદ્યાથી ફલ નથી. આથી પણ કર્મની આવશ્યકતા જણાય છે. જ્ઞાન સ્વતંત્ર રીતે ફલ આપી શકતું નથી. ૫

સૂત્ર ૬—જેમજ આ. સુ. ૩-૧૮-૧માં બ્રહ્મવેત્તાનું બ્રહ્મ તરીકે વર્ણવેલું કરવામાં આવ્યું છે. આથી સમજાય છે કે બ્રહ્મજ્ઞાન ઋત્વિકપણાનો અધિકાર આપે છે અર્થાત્ બ્રહ્મવેત્તા યજ્ઞાદિ કેમ કરવાં તેનું જ્ઞાન ધરાવતો હોવાથી તે ઋત્વિકનું કામ સારી પેઠે કરી શકે છે. આ રીતે તે જ્ઞાન કર્મમાં ઉપયોગી થતું હોવાથી તે કર્મનું અંગ છે. ૬

સૂત્ર ૭ શંકા—બ્રહ્મવેત્તા ભાગીના ભાગ વિષે જણાવતાં શ્રુતિ એવો નિયમ કરતી નથી કે તેમણે કર્મ કરવાં જ જોઈએ. જા. ૪ માં સંન્યાસ ક્યારે લેવો (ત્યાગ ક્યારે કરવો) તે વિષે કહે છે કે જે દિવસે વૈશાખની બાવના ઉત્પન્ન થાય તે દિવસે સંન્યાસ લેઈ લેવો. અહિંઆ આ પ્રમાણે કહ્યું છે. પણ ભાં આગળ કહે છે કે ગમે તો શુદ્ધસ્થાશ્રમ અગર વાનપ્રસ્થમાંથી (ધરમાંથી અગર વનમાંથી) ત્યાગ લેઈ લેવો અહિંઆ “વિકલ્પથી” કથન કરેલું હોવાથી કર્મ કરવાં અગર તેનો ત્યાગ કરવો તે માણસની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે. માટે જ્ઞાનીએ કર્મ કરવાં જ જોઈએ એમ જણાવીને જ્ઞાનને કર્મના અંગરૂપ કહ્યું તે બરાબર નથી.

સૂત્ર ૮ ઉત્તર—આ શંકા વ્યાજ્ઞી છે, પણ તેનું સમ્પ્રધાન આ પ્રમાણે છે. પણ અમે તમને કેટલીક શ્રુતિઓ એવી જણાવીશું કે જે ઉપરથી તમારી ખાતરી થશે કે કર્મ કરવા માટે કર્મ કરવાં એવો શ્રુતિ નિયમ દેખાડે છે તેમ તેના ત્યાગ માટેનો નથી, તૈ. સં. ૨-૧-૧૦ તથા ૨-૧-૧૫ માં કર્મ કરવાં જ જોઈએ એવો નિયમ છે. તેના ત્યાગનો નિયમ નથી અર્થાત્ તમે જે વિકલ્પ જણાવો છો તે

તેના ત્યાગ માટે છે. અર્થાત્ કર્મ તેો અવશ્ય કરવાંગ જોઈએ તે નિયમ છે, પણ તેનો ત્યાગ કરવો કે નહિ તેમાંજ વિકલ્પ છે, નિયમનો અભાવ છે. વળી આ વિષયમાં ભ. ૧૮-૭ની સ્મૃતિનું પણ પ્રમાણ છે. તેમાં કહે છે કે જે કર્મ નિયત થયેલું છે તેનો ત્યાગ યુક્ત નથી તેમ છતાં જો કોઈ મોહથી તેનો ત્યાગ કરે તો તે ત્યાગ સાત્ત્વિક નથી પણ તામસ છે. આ પ્રકારે નિયત કર્મનો પરિત્યાગ કરનારની સ્મૃતિમાં નિન્દા છે. આથી તે સ્મૃતિ પણ અમારા અર્થને ટેકા આપે છે એવું જણાવવાને સૂત્રમાં “ચ” શબ્દ યોજ્યો છે. અર્થાત્ શ્રુતિમાં નિયમ છે તેથી તેમજ સ્મૃતિનું વચન છે તેથી એમ સૂત્રનો અર્થ થાય છે: માટે જ્ઞાન તે કર્મનું અંગ છે એમ જો કહ્યું તે યરાયર છે. ૭

ઉત્તર—હવે આદરાયણ જોમિનિની, સ. ૨માં આપેલી પ્રથમ ફલીલનો જવાબ આપે છે. ત્યાં એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મની માફક ભગવાનની પુરુષાર્થતા તે અર્થવાદરૂપ છે. વળી યાગમાં વિષ્ણુ ઇન્દ્ર્ય હોવાથી તેના જ્ઞાનની અપેક્ષા છે. તેથી જ્ઞાન તે કર્મનું અંગ છે. આનો ઉત્તર એવા આપવામાં આવે છે કે કર્મ કરતાં ઇન્દ્ર અધિક છે એવો ઉપદેશ સર્વત્ર છે. યુ. ૪-૪-૨૨ માં આત્માને-પરમાત્માને સર્વને વશ કરનાર, તથા સર્વ ઉપર શાસન ચલાવનાર, સર્વના અધિપતિ તથા જે કંઈ છે તે તમામ ઉપર સત્તા ચલાવનાર કહેલ છે તથા તેને સાધુ કર્મ તેમજ અસાધુ કર્મ સાથે લાગતું વળગતું નથી એમ જણાવીને આગળ કહે છે. એવા પરમાત્માને વેદના વચન પ્રમાણે, અલ્લયર્થ, તપ શ્રદ્ધા તથા અનાશક યજ્ઞથી જાણવાની ઇચ્છા તેઓ કરે છે. તે પરમાત્માને જાણવાથી જ તે મુનિ થાય છે. આ વચનોથી પરમાત્મા કર્મ કરતાં અધિક છે એમ એક ખાખત સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ જ્યાં કર્મને-પરમાત્માને સમાન પણ કહ્યું નથી તો પછી તે કર્મમાં પરમાત્માના સર્વાત્મભાવની વિદ્યા અંગરૂપ શી રીતે હોઈ શકે? વળી આ શ્રુતિથી ખીજી પણ એક ખાખત સમગ્નય છે કે જ્ઞાન તે યજ્ઞ (કર્મ)નું અંગ નથી પણ યજ્ઞ (કર્મ) જ્ઞાનનું સાધન છે. તેટલા માટે અલ્લયર્થ, તપ વગેરેની માફક ‘યજ્ઞ’ શબ્દનો તૃતીયામાં પ્રયોગ કરીને “જાણવાની ઇચ્છા કરે છે” તેની સાથે સંબંધ કર્યો છે. આથી વેદનમાં યજ્ઞ એ સાધનરૂપ હોવાથી, યજ્ઞ (કર્મ) જ જ્ઞાનનું અંગ છે માટે જોમિનિએ કર્મને મુખ્ય જણાવીને જ્ઞાનને તેના સાધન તરીકે અંગ તરીકે જણાવ્યું તે સિદ્ધ થતું નથી. આ શ્રુતિના તાત્પર્ય સંબંધી અહિંઆં એમ પણ કહી શકાશે નહિ કે પ્રથમ સામાન્ય રીતે ઇન્દ્ર્યનું જ્ઞાન તો હોવાનું જોઈએ, પછી યજ્ઞથી તે જ્ઞાન વિશેષરૂપે થતું હોવાથી ફરીથી યજ્ઞ કરવામાં કર્મનું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી યજ્ઞ જ્ઞાનનું અંગ નથી. ઉપર આપેલી શ્રુતિના શબ્દો યરાયર વાંચવાથી અમારો અર્થજ યરાયર સમજાશે. ત્યાં સ્પષ્ટ શબ્દો છે કે “તેને જાણીનેજ મુનિ થાય છે” આજ લોકને મેળવવાની ઇચ્છા કરતા સંન્યાસીઓ પ્રવળ્યા (મંન્યાસ) લે છે. અહિંઆં વેદન (જ્ઞાન) તે બ્રહ્મશાસ્ત્રમનો વિરોધી છે તેથી જ્ઞાનીઓમાં કર્મ હોતાં નથી, તેથી “યજ્ઞથી જાણવાની ઇચ્છા કરે છે” એ શબ્દોનો તમે કરો છો તેવો અર્થ નથી. અર્થાત્ યજ્ઞમાં જ્ઞાનનેજ સાધન કહ્યું છે પણ કર્મના ફલની પ્રાપ્તતા માટે “યજ્ઞથી કરે છે” એમ કહે છે, અર્થાત્ કર્મ ગમે તેવા જ્ઞાનથી નહિ પણ યજ્ઞના જ્ઞાનથીજ કરવું જોઈએ એ સંબંધમાં ઉપરની શ્રુતિ કહેલી હોવાથી, સંન્યાસી મુનિ વિષે આ અર્થ બિદ્ધ સંભવતોજ નથી. પરમાત્મા તો કર્મથી અધિક છે તેથી તેમને કર્મની અપેક્ષા નથી. જો કે તે સૃષ્ટિ વગેરે સર્જે છે પણ તે કર્મો એવાં નથી કે જેનાં ફળ સાથે તેમને સંબંધ હોય. જીવતાં કર્મોમાં સારાં યા માડાં ફળ હોય છે, અને તે ફળ તે કર્મોના કરનાર જીવોને ભોગવવાં પડે છે. પરમાત્માનાં કર્મો એવાં નથી. તેથી કર્મની કોઈ પણ અસર અગર નિયમન પરમાત્મા ઉપર નથી. આથી તે કર્મનું નિયમન કરે છે. માટે કર્મ કરતાં તેમનું આધિક્ય છે.

શંકા—તમે કહ્યું કે પરમાત્માને કર્મ કરવાં પડતાં નથી, પણ જીવ તે કરે છે, તેથી જીવને તેનાં ફળ ભોગવવાં પડે છે. પણ જીવ અને પરમાત્મામાં ભેદજ ક્યાં છે કે જેથી તમે આવો નિયમ આપો છો.

જીવ અને પરમાત્મા એકજ છે. તો પછી જો જીવ કર્મ કરતા હોય તો પરમાત્માને પણ તે કરવાં જ પડે. ?

સિદ્ધાન્તી—તમે જીવ અને પરમાત્માની અભેદતા સમજવામાં જ ભૂલ ખાવ છો તમે એમ માનો છો કે પરમાત્મા અને જીવ વચ્ચે જે ભેદ છે તે ઉપાધિને લીધે છે, વસ્તુતઃ તો અભેદ છે. પણ આનું નિરાકરણ એમે બ્ર. સૂ. ૨-૩-૪૩માં કર્યું છે. અર્થાત્ જીવ અને પરમાત્મામાં ભેદ છે. જીવ એ પરમાત્માનો અંશ છે, તેથી પરમાત્માના જેવા ધર્મો તથા ગુણો તેમાં નથી. માટે જ એમ કહીએ છીએ કે કર્મ ભલે જીવને માટે હોય પણ પરમાત્માને માટે નથી.

વળી, મ. ના. ૧૦-૫માં કહે છે કે કર્મ, પ્રજા, તથા ધનથી મોક્ષ મળતો નથી પણ તે તો ત્યાગ કરવાથી મળે છે. અહિંયાં ત્યાગથી મોક્ષ મળે છે એમ કહ્યું તેથી કોઈને પ્રશ્ન થાય કે કોનો ત્યાગ કરવો? તો ત્યાં શ્રુતિના શબ્દમાં કર્મનું સાન્નિધ્ય હોવાથી કર્મનોજ ત્યાગ કરવાનું કહેલું છે એમ સમજવું. અર્થાત્ મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓએ તો કર્મનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે કર્મના ત્યાગનો વિધિ ત્યાં પ્રથમ કહીને તે શ્રુતિના પાછળના ભાગમાં ભક્તિમાર્ગીયનું ફક્ત કહે છે, ભક્તિમાર્ગમાં પુરુષોત્તમજ ઉત્તમ ફલ છે. તે પુરુષોત્તમ પાસે સુક્ત પુરુષોજ જન્મ શકે છે. જેમને પરમાત્માની ખરી લગની લાગેલી છે તથા તેમના વિરલ ભાવથી અદ્વય ક્ષણ સુધી સ્થિત રહેવાને અશક્ત તેવા યતિઓજ તેમની પાસે જાય છે એમ ત્યાં કહે છે. મ. ના. ૧-૬માં જ્ઞાનમાર્ગીયનું ફક્ત કહે છે.

જો આ પ્રમાણે અધિકાર પરત્વે ફલનો ભેદ એ શ્રુતિમાં ન જણાવ્યો હોય તો પછી ત્યાં પુનઃ રુક્તિનો દોષ થાય. આથી ત્યાં એવા નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે કર્મ તથા જ્ઞાન કરતાં ભક્તિમાર્ગ શ્રેષ્ઠ છે, અને તેનાથી પ્રાપ્ય પુરુષોત્તમનોજ ઉપદેશ શ્રુતિમાં છે. આજ શ્રુતિનું પ્રમાણુ તે બ્રાહ્મણુ પોતે સ્વીકારે છે, જ્યારે જૈમિનિ તે સ્વીકારતા નથી. જો જૈમિનિ શ્રુતિ પ્રમાણુ તે સ્વીકારતા હોય તો પછી કર્મની અધિકતા કહેતજ નહિ, પોતાનો કહેલો અર્થ તે યુક્ત છે એવી બીજાની દૃઢ પ્રતીતિ કરાવવાને માટે પોતે પોતાનું નામ આપીને પછી કારણુ આપે છે. બ્રાહ્મણુ કહે છે કે એમ ભગવાનને પરમ પુરુષાર્થ કહીએ છીએ તેનું કારણુ એ છે કે તેવો અમને અનુભવ થયો છે. માટે સૂત્રમાં દર્શનાત્ એવો હેતુ આપ્યો છે. અહિંયાં પોતે જૈમિનિના મતનો નિરાસ નહિ કરતાં તેના કરતાં પોતાનો મત અધિક છે એમ જે જણાવ્યું તેથી એમ સુચવવા સૂત્રકાર માગે છે કે નિષ્કામ કર્મજ ચિત્તની શુદ્ધિમાં હેતુ હોવાથી પરમ્પરાથી જ્ઞાનમાર્ગમાં તેનો (કર્મનો) ઉપયોગ થાય છે. આથી જ્ઞાનમાં ઉપયોગી તરીકે કર્મની જરૂર ભલે હો પણ ખરી રીતે પુષ્ટિમાર્ગમાં તો તેનો તેટલો પણ ઉપયોગ નથી. ભા. ૧૧-૧૨-૯માં તેની આવશ્યકતાનો નિષેધ કર્યો છે. આમ હોવાથી બ્રહ્મને પણ તમે (જૈમિનિ) ‘ઇન્દ્રિય’ તરીકે કર્મના અંગરૂપ બનાવો છો તેની ગન્ધ સરખી પણ અહિંયાં જોવામાં આવતી નથી. ૮

સૂત્ર ૯—સૂ. ૩માં એવી ફલીલ કરવામાં આવી હતી કે વસિષ્ઠાદિ બ્રહ્મવેત્તાઓએ પણ અગ્નિ-હોત્રાદિ કર્મ કરેલાં જોવામાં આવે છે. આનો ઉત્તર એ છે કે જેમ કેટલાક બ્રહ્મવેત્તાઓના કર્મનું અનુદાન જોવામાં આવે છે તેમ કેટલાક શુક, ભરત, ઋષભ વગેરેનો કર્મત્યાગ પણ જોવામાં આવે છે. આથી એક પ્રકારનાં શ્રુતિનાં વચન ઉપરથી કર્માનુદાનનું અનુમાન તારવવું બ્યાજની નથી. કોઈ પણ અનુમાન ઉપર આવતા પહેલાં તમામ પ્રકારનાં વચનો જોવાં જોઈએ. પ્રસ્તુત બાજતમાં એવાં બન્ને પ્રકારનાં વચન જોવામાં આવે છે. વળી શુકાદિએ કર્મનો ત્યાગ કરેલો તે બધા કર્મ કરવામાં અશક્ત નહોતા. તેઓ કર્મ કરી શકે એવા સુસ્વસ્થ બાંધાના હતા છતાં તેમણે કર્મ કર્યા નહોતાં કારણુ કે જ્ઞાનમાં તેમને તેની જરૂર જણાયેલી નહિ. આથી અશક્ત પુરુષોને માટેજ કર્મત્યાગ છે એમ કહી પણ કહી શકાશે નહિ. ૯

સૂત્ર ૧૦—વળી સૂ. ૪ માં જે જનક વેદેહીનો દાખલો આપીને તમે એમ જણાવ્યું કે જનક વેદેહી જાની હતા છતાં પણ તેમણે યજ્ઞ કર્યા, માટે કર્મની આવશ્યકતા છે. અર્થાત્ જ્ઞાન તે કર્મના અંગરૂપ છે. આ વિષે તમે બૂ. ૩-૧-૧ ની શ્રુતિ પણ આપી હતી. આના ઉત્તરમાં એટલુંજ કહેવાનું કે તમામ બ્રહ્મવેત્તાઓએ યજ્ઞ કરવા એવી શ્રુતિ સર્વત્ર જે જોવામાં આવતી હોય તો જ તમારે કહેવું બરાબર મનાય પણ તમામ બ્રહ્મવેત્તા માટે એવી શ્રુતિ સાંભળવામાં આવતી નથી. બૂ. ૪-૫-૧૫ ની શ્રુતિમાં બ્રહ્મવેત્તાઓને કર્મ કરવાની જરૂર નથી. તેમને માટે નથી જરૂર અધ્યયનની કે યજ્ઞની. તેઓ તો તમામ પ્રકારની એવશ્યકતાઓ ત્યાગ કરીને સંન્યાસ ગ્રહણ કરે છે, અને ભિક્ષાક્રિયાથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે. આ પ્રમાણે કાવેપયઋષિ વિષે બોલતાં શ્રુતિ બ્રહ્મવેત્તાએ કર્મત્યાગ કરવો જોઈએ એમ જણાવે છે. આવી એક નહિ પણ અનેક શ્રુતિઓ છે તેથી બ્રહ્મવેત્તાએ કર્મ કરવાં એવું જે તમે કહો છો તેને સમર્થન મળતું નથી. ૧૦

સૂત્ર ૧૧—ઉપરનાં સૂત્રોમાં આપણે જોયું કે શ્રુતિમાં બે પ્રકાર છે. કેટલીકમાં બ્રહ્મવેત્તાઓનાં કર્મને જણાવવામાં આવ્યું છે: જ્યારે કેટલીકમાં કર્મનો ત્યાગ કહ્યો છે. તો પછી આમ વિભાજ કરવાનું કારણ શું એવા પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે. તો તે પ્રશ્નનો ઉત્તર અહિં આપવામાં આવેલો છે. જેમ બૂ. ૪-૩-૩૨ માં “આ આનન્દની માત્રાથી અન્યહતો હવે છે” એમ કહેનારી શ્રુતિમાં ભગવાનનો આનન્દ સર્વત્ર છે છતાં પણ માનુષાદિના અધિકાર ભેદથી તે તે આનન્દના દાનથી જેમ માનુષ આનન્દથી આરંભીને અક્ષરાનન્દ પર્યન્ત આનન્દના ઉત્કર્ષરૂપી વિભાગ કહેલો છે તે પ્રમાણે અહિં આં પણ જેઓ ભગવાનના અનુગ્રહના ઉત્કર્ષથી સર્વથા અન્ય ભાવથી રહિત છે, અર્થાત્ લૌકિક ભાવથી રહિત થઈને વ્યસનાવસ્થાનો અનુભવ કરે છે તેઓને માટે શ્રુતિ સર્વથા કર્મનો ત્યાગ કહે છે. પણ જેમનામાં ભગવાનનો અનુગ્રહ ન્યૂન છે તેમનામાં લૌકિક ભાવ પણ હોય છે તો જ્યાં સુધી લૌકિકભાવ હોય ત્યાં સુધી વ્યસનાવસ્થાનો મંભવ નથી. આમ હોવાથી કર્મત્યાગ પણ તેમને માટે મંભવતો નથી. માટે લૌકિકભાવ વાળાઓને કર્મ કરવાં અને તે ભાવથી રહિત હોય તેમને નહિ કરવાં એમ શ્રુતિના બે વિભાગો સમજવા. અર્થાત્ વ્યસનાવસ્થામાંજ કર્મનો ત્યાગ કરવો. અહિં આં નિર્ગુણ બ્રહ્મને જે ગણિતાનન્દ કહેલ છે તે ક્ષયની પૂર્વેના અનુભવને લેખને. કારણ કે પુરુષના અધિકારના તારતમ્યથી આનન્દના ભોગમાં તારતમ્ય પણ છે તે તેની મંબ્યાથી સૂચવ્યું છે. બ્રહ્મમાં ક્ષય થવામાં તો ભોક્તાના અભાવને લીધે જ આનન્દનું તારતમ્ય નથી. તેની આગળ પુરુષોત્તમના આનન્દમાં ફક્ત આનન્દજ હોવાથી અને તે અગણિત હોવાથી ત્યાં મંબ્યા કરી નથી અર્થાત્ પૂર્ણબ્રહ્મ છે. બ્રહ્મનું પૂર્ણત્વ એ ધર્મ હોવાથી નિર્ધર્મક બ્રહ્મમાં તેનો મંભવ નથી. પૂર્ણત્વ તો સધર્મક પુરુષોત્તમમાંજ હોય છે. તેનું બ્રહ્માનન્દની સરખામણીએ આધિક્ય તો અચિન્ત્ય શક્તિથી નિશ્ચિત કરવું જોઈએ. ૧૧

સૂત્ર ૧૨—સૂત્ર ૬ માં કરેલી દલીલનો ઉત્તર આપે છે, “બ્રહ્મિષ્ઠો વ્રહ્મા સ્વીપૂર્ણમાસયોદત્તવૃણીતે” (આ. સૂ. ૩-૧૮-૧) આમાં વિદ્યા તે ઋત્વિક્ કર્મનું અંગ છે. એમ જે કહેવામાં આવે છે તે વિષે અમારો આ નિર્ણય છે કે “બ્રહ્મિષ્ઠ એટલે બ્રહ્મમાં સ્થિર રહેનાર” અને બ્રહ્મ એટલે વેદ, પરબ્રહ્મ નહિ. જે અહિં આં “પરબ્રહ્મ” અર્થ હોય તો તમે કહો છો તેવો અર્થ નીકળત પણ તે અર્થમાં બ્રહ્મ શબ્દ નથી. છતાં અહિં આં વેદ શબ્દને બદલે બ્રહ્મનો કેમ પ્રયોગ કર્યો એમ શંકા થાય તો કહે છે કે જેમ બ્રહ્મ અવિકૃત છે, તેમ શબ્દરૂપ વેદ તે પણ બ્રહ્મનું અભિકૃતરૂપ છે. વેદ તે બ્રહ્મ શબ્દરૂપ છે. આ રૂપ વિક્રિયાથી રહિત છે. આથી વેદનું અધ્યયન કરનાર જો એમ સમજે કે પોતે જેનું અધ્યયન કરે છે તે તો શબ્દરૂપ અવિકૃત બ્રહ્મજ છે તો તે અધ્યયનનું ફળ તો મેળવી શકે છે. ફક્ત વેદનું આ દષ્ટિએ અધ્યયનજ કરવાનું છે. તેનાથી કશાની પણ કામના કરવાની નથી, આ રીતે અધ્યયનને કરનારનો અધિકાર ઋત્વિક્ કર્મમાં હોય છે. આથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે બ્રહ્મજ્ઞાનને કર્મના અંગ

તરીકે કહ્યું છે. અહિંઆં બ્રહ્મજ્ઞાનની વાતજ નથી. માત્ર વેદનું અધ્યયન કેમ કરવું અને તે અધ્યયન કરનારનો સામાં અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે તેજ બાબત જણાવી છે. “બ્રહ્મિય” શબ્દમાં “બ્રહ્મ”ને જે પ્રત્યય લગાડ્યો છે તે પ્રત્યય અતિશાયનનો અર્થ જણાવે છે અર્થાત્ જે ઉપર કહેલી રીતે અર્થાત્ વેદને પરમાત્માનું અવિકૃત શબ્દરૂપને સમજીને તેના અધ્યયનમાં આસક્ત રહે છે તેને અધ્યયનનું અતિશય ક્ષત્ર મળે છે. આ અધ્યયનનું ક્ષત્ર શું? ઋત્વિકૃત્ત્વમાં અધિકાર મળે છે તે, અર્થાત્ બ્રહ્માને એક જાતના યજ્ઞમાં ઋત્વિકૃત્ત્વ તરીકેનું પદ મળે છે.

અથવા તો આ સૂત્રનો એવો પણ અર્થ થાય છે કે જેણે ફક્ત વેદનું જ અધ્યયન કર્યું છે તેનોજ કર્મમાં અધિકાર છે, બ્રહ્મવેદાનો નહિ. અર્થાત્ બ્રહ્મવેદાને અને કર્મને કંઈ પણ લેવા દેવા નથી. વેદનું અધ્યયન કરનારને ભલે તે કર્મ કરવાનાં હોય. વેદનું અધ્યયન કરવું અને બ્રહ્મને જાણવું એ બે જુદી બાબતો છે. વેદનું ફક્ત અધ્યયન કરનાર તે બ્રહ્મજ્ઞાની કહેવાય નહિ. બ્રહ્મજ્ઞાની તો વેદનું રહસ્ય પચાવીને જીવનમાં આચરે છે, અને બ્રહ્મ એજ મુખ્ય ધ્યેય વેદ ઉપદેશે છે તેથી અહિંનિશ તેની શોધ માટે તેના જ્ઞાનમાં તત્પર બને છે. વેદાધ્યયન કરનાર હજી તેટલી સ્થિતિએ પહોંચ્યો નથી. માટે તેને ભલે કર્મ કરવાનાં હોય. પણ બ્રહ્મવેદાને માટે તેની આવશ્યકતા નિશ્ચિત થતી નથી કે અહિંઆં કદાચ શંકા કરવામાં આવે કે બ્રહ્મવેદાને જે જ્ઞાન થાય છે તે વેદાન્તથી થાય છે અને વેદાન્ત તે વેદનો એક ભાગ ઉત્તરકાણ્ડ હોવાથી તે વેદથી જુદો નથી. આથી જ્યારે વેદનું અધ્યયન કરવાનું હોય ત્યારે વેદાન્તનું પણ અધ્યયન હોયજ. અધ્યયન વગર જ્ઞાન સંભવતું નથી. આથી તે દષ્ટિએ પણ વેદાન્તથી પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મનું જ્ઞાન અધ્યયન અંગરૂપ બને છે. અને જે ઉક્ત રીતિએ વેદનું અધ્યયન કર્મનું અંગ બને તો પછી બ્રહ્મજ્ઞાન જે વેદના એક ભાગ વેદાન્તના અધ્યયનનું અંગ છે તે કર્મનું પણ અંગ બને. માટે બ્રહ્મજ્ઞાનીનો પણ કર્મમાંજ અધિકાર છે આ શંકાના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે અક્ષરજ્ઞાન-જેને “બ્રહ્મજ્ઞાન” કહીએ છીએ તેનું ખરૂં સ્વરૂપ તમે સમજી શકતા નથી. બ્રહ્મજ્ઞાન એટલે માત્ર અધ્યયન કરવાથી પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન નહિ, અધ્યયનથી મળતું જ્ઞાન તે ભિન્ન છે, અને બ્રહ્મનું જ્ઞાન જે અમે કહીએ છીએ તે પણ ભિન્ન છે. તે બન્નેને એક ગણી શકાય જ નહિ. અધ્યયનથી થતું જ્ઞાન તે શબ્દનું પરોક્ષ જ્ઞાન છે, જ્યારે બ્રહ્મજ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. શબ્દથી મળતા જ્ઞાનમાં બ્રહ્મજ્ઞાન છે જ નહિ. દાખલા તરીકે કોઈ સાકર આપણી આગળ મૂકે. તે સાકરને જોઈને આપણે એમ કહીએ કે “અહો આ સાકર કેવી મધુર છે”, શું આમ કહેવાથી તે સાકરની મધુરતાનું આપણને યથાર્થ જ્ઞાન થઈ શકશે? ફક્ત શબ્દથી સાકરની મધુરતા વિષે ગમે તેટલું વર્ણવીએ તો પણ તે મધુરતાનું આપણને જ્ઞાન નથીજ. તેનું ખરૂં જ્ઞાન તો જ્યારે સાકરને મોઢામાં મૂકીને તેનો આ સ્વાદ લેઈએ તોજ થઈ શકે છે. અર્થાત્ તેના રસનો અનુભવ થતાં સાકરની મધુરતાની પ્રતીતિ આપણને થાય છે. આ અનુભવથી તેને સાકરની મધુરતાનું એટલું બધું જ્ઞાન થાય છે કે તેનું વર્ણન કરવા બેઠે તો પણ તે વર્ણન કરી શકતો નથી, તો કેવળ શબ્દથી (અધ્યયનથી) ભલે વેદાન્તોનું જ્ઞાન મળે, તેથી કંઈ બ્રહ્મનું ખરેખર જ્ઞાન મળતું નથીજ એ નિઃસંશય વાત છે. જે શબ્દથીજ ખરૂં જ્ઞાન થતું હોય તો શા માટે “સાકર મધુર છે” એમ જાણવાથી કોઈને કમળો થયો હોય તો તેનું નિવારણ આપણે કરી શકતા નથી. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે કમળો દૂર કરવાને તો સાકર ખાવીજ જોઈએ. ત્યાર વગર તે દૂર થઈ શકશે જ નહિ. તેજ પ્રમાણે જ્યાં સુધી બ્રહ્મના જ્ઞાનને અનુભવમાં મૂક્યું નથી ત્યાં સુધી અવિદ્યાદિ દોષો દૂર થશેજ નહિ. ફક્ત વેદાધ્યયન આ દોષોને દૂર કરવામાં અસમર્થ છે. માટેજ અનુભવ સિદ્ધ જ્ઞાન તેનેજ અમે ખરૂં જ્ઞાન કહીએ છીએ. તે જ્ઞાન અધ્યયન દશામાં નથી, માટે અધ્યયન જેમ કર્મના અંગરૂપ છે તેમ આ જ્ઞાન નથી તેથીજ અમે કહીએ છીએ કે બ્રહ્મજ્ઞાનીનો કર્મમાં અધિકાર નથી. છાં. ૭-૧-૩ માં બે પ્રકારની વિદ્યા કહી છે-પરા વિદ્યા અને અપરાવિદ્યા. પરાવિદ્યા એટલે

પ્રત્નના સ્વરૂપનેજ જાણવાની અનુભવની વિદ્યા. અપરા કહેતાં શબ્દરૂપ વેદાદિના અધ્યયનથી પ્રાપ્ત થયેલી વિદ્યા. નારદ અપરા વિદ્યામાં પારંગત હતા. તેમણે વેદ તથા તમામ પ્રકારની વિદ્યાઓનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. છતાં તે પરાવિદ્યા-પ્રત્નજ્ઞાન માટે સતતક્રુમાર પાસે ગયા અને તેમની પાસેથી તે જ્ઞાન મેળવ્યું. આથી વેદાભ્યાસ એ જ્ઞાન નથી. મ. ના. ૧૦-૬માં વેદાન્તના વિજ્ઞાનથી અર્થનો અરાગર નિશ્ચય કરવાનું કહેલું છે. ત્યાં વિજ્ઞાન શબ્દ છે. તેનો અર્થ અનુભવ સિદ્ધ જ્ઞાન, નહિ કે કેવલ જ્ઞાન, માટે પ્રત્નજ્ઞાન તે કર્મનું અંગ નથી એમજ નિશ્ચય થાય છે, વેદાધ્યયન ભલે હો. તમે આપેલી આ. સૂ. ૨-૧૮-૧ની દલીલથી વેદાધ્યયનવાળાનુંજ કર્મમાં વિધાન કરેલું છે એવા અર્થનું અનુમાન નીકળે છે. વળી સૂત્ર ૫ માં જે એમ કહ્યું કે ક્ષત્રમાં વિદ્યા અને કર્મ અને સાથે હોય છે, કેવલ વિદ્યા ક્ષત્ર આપતી નથી. આની પુષ્ટિમાં બૃ. ૪-૪-૨ની શ્રુતિ તમે આપી હતી. પણ આ શ્રુતિ સંસારી આત્માના પૂર્વ દેહ લાગના સમયના વ્રત્તાન્તનું નિરૂપણ કરે છે ક્ષત્રનું નહિ, આથી તે સમયમાં વિદ્યા અને કર્મ સાથે હોય છે. તેથી અહિંયાં વિદ્યાને કર્મની સાથે કહી છે. માટે વિદ્યા સ્વતંત્ર ક્ષત્ર આપી શકતી નથી એમ કહીને તેને કર્મના અંગ રૂપે જાણાવવી તે અનુમાન વ્યાજબી કરતું નથી. ૧૨

સૂત્ર ૧૩—હવે સૂત્ર ૭ની દલિલનો ઉત્તર આપે છે. ત્યાં તૈ. સં. ૨-૧-૧૦ તથા તૈ. મં. ૨-૧ ૧૫ની શ્રુતિઓના આધારે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે કર્મ કરવાનો જેમ નિયમ છે તેવો તેના ત્યાગનો નથી, અર્થાત્ કર્મ તો કરવાંજ જોઈએ અને તેનો ત્યાગ કરવાનો વિકલ્પ છે આવું શ્રુતિનું નાત્પર્ય હોવાથી કર્મની મુખ્યતા સમજાય છે અને તેનો ત્યાગ તે અમુખ્ય છે. આનો ઉત્તર એટલોજ છે કે અમારી પાસે મ. ના. ૧૦-૫ની શ્રુતિ એવી છે કે જે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે કર્મથી મુક્તિ કદી પણ મળતી જ નથી માટે મુક્તિ મેળવવાને માટે તેનો ત્યાગજ કરવો જોઈએ “ત્યાગથીજ” મોક્ષને કેટલાંકાએ મેળવ્યો છે. માટે જેમને મોક્ષની આકાંક્ષા હોય તો તેમણે તો કર્મનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આથી કર્મની મુખ્યતા કરતી જ નથી. શ્રુતિ તો તેના ત્યાગનેજ મુખ્ય જણાવે છે. માટે કર્મ માટેની આ દલીલ વ્યાજબી નથી.

અથવા અહિંયાં જે એવી શંકા થાય કે જ્ઞાનીએ સંન્યસ્ત દશામાં અર્થાત્ ચતુર્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરતી વખતે કર્મનો ત્યાગ કરવો પણ બીજા આશ્રમમાં અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમમાં તો તેણે અવશ્ય કર્મ કરવું જોઈએ. આ બાબતમાં શ્રુતિનો નિયમ છે. આથી બીજા આશ્રમમાં કર્તા ને કર્મ કરવા માટે તેના સ્વરૂપનું (કર્મના સ્વરૂપનું) જ્ઞાન અવશ્ય હોવું જ જોઈએ, જ્ઞાન વગર તે આશ્રમનાં કર્મો તે અરાગર કરી શકે નહિ. માટે તે જ્ઞાન કર્મનું અંગ છે એમ સ્વીકારવુંજ જોઈએ, આ જ્ઞાન વેદાન્તથીજ હોય છે તો પછી શા માટે વેદાન્ત તે કર્મના અંગરૂપ નથી. આ શંકાનો નિષેધ કરતાં ઉત્તર આપે છે કે ઉપરની દલીલથી એવો ધ્વનિ નીકળે છે કે સંન્યાસ લેવાને માટે ચતુર્થ આશ્રમજ નિયત થયો છે પણ તે માન્યતા ખોટી છે. ક્ષત્ર ચતુર્થ આશ્રમમાં જ સંન્યાસ લેવાય એવું નથી. તેને માટે એવી મર્યાદા છે કે જ્યારે વૈરાગ્યની ખરી ભાવના ઉત્પન્ન થાય અને તેથી સંસાર ખારો લાગે, સંસારના કોષ્ટ પણ સુખ તરફ આસક્તિ ન રહે ત્યારે જ સંન્યાસ લેઈ શકાય છે. આ સંન્યાસ ગમે તે આશ્રમમાં લેઈ શકાય છે. જે પ્રત્યક્ષદશામાં આવી ભાવના ઉદ્ભવે તો તે સમયે. જેને આવી વૈરાગ્યની ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે તેને માટે તે તે આશ્રમનાં કર્મો કરવાની જરૂર નથી. જે આ આશ્રમનાં કર્મ કરવાની જરૂર નથી, તો પછી તે કર્મો માટેના જ્ઞાનની પણ ક્યાં જરૂર છે? જ્ઞાનની જરૂર ન હોય તો પછી વેદાન્તની આવશ્યકતા પણ ત્યાં ક્યાં છે? આથી વેદાન્ત કર્મમાં અંગરૂપ નથી જ, વૈરાગ્યની ભાવનાજ સંન્યાસ (ત્યાગ) માટે આવશ્યક છે તે માટે જ. ૪નું પ્રમાણ છે. ભા. ૧૧-૨૦-૬માં પણ નિર્વેદ ન થાય ત્યાં સુધીજ કર્મ કરવાનાં કહ્યાં છે. આથી અમુક આશ્રમમાંજ કર્મનો ત્યાગ કરવો એવો વિશેષ ક્રમ નથી માટેજ સૂત્રમાં અવિશેષાત્ શબ્દ પણ યોગ્ય છે.

શંકા—પણુ ધારો કે કોઇ સંન્યાસી ક્રમ પ્રમાણે અર્થાત્, બ્રહ્મચર્ય, ગાર્હસ્થ્ય અને વાનપ્રસ્થના સ્વીકાર પછી સંન્યસ્તાશ્રમમાં પ્રવેશ છે. તો તેણે છેલ્લા આશ્રમમાં પ્રવેશ કરતા પહેલાંના ગાર્હસ્થ્ય આશ્રમમાં કર્મ કરવાં જોઇએ કે નહિ? જો ત્યાં તેને કર્મ કરવાનાં હોય તો પછી તે કર્મનું જ્ઞાન તેને હોવું જોઇએ. આ જ્ઞાન માટે વેદાન્તનો અભ્યાસ આવશ્યક હોવાથી આ રીતે તે કર્મનું અંગ બનશે.

ઉત્તર—ના, આનો ખૂલાસો અમે તમને ઉપર સૂ. ૧૨માં આપ્યો છે. જે ખરો બ્રહ્મજ્ઞાની સંન્યાસી છે તેને તો વેદાધ્યયનની પણ જરૂર નથી. આથી જેનામાં લૌકિક ભાવ ટળી ગયો નથી તે ભક્તે કર્મમાં આસક્તિ રાખે. પણ ખરા જ્ઞાનીને તો પરાવિદ્યા એજ મોક્ષ આપનારી છે વેદાદિના અધ્યયનરૂપ અપરા વિદ્યા નહિ. આથીજ તમે જાણો છો કે શુક્રદેવજીને અતિશય વૈરાગ્યની ભાવના થતાં તેમણે સંસારનો ત્યાગ કર્યો હતો. આથી ઉપનયનાદિની પણ તેમને અપેક્ષા નહોતી. આથી બ્રહ્મજ્ઞાનથી કર્મમાં અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે તે મતને અમે ખોટો ડરાવીએ છીએ. ૧૩

સૂત્ર ૧૪—આ પ્રકારે જ સૂત્રોથી જૈમિનિએ કહેલા હેતુઓનો નિરાસ કરીને આ. સૂ. ૩-૧૮-૧ માં જે બ્રહ્મિષ્ઠ શબ્દ આવે છે તેનો કોઇ બ્રહ્મત્વ અર્થ કરે તો તેનો ઉત્તર આપે છે કે બ્રહ્મિષ્ઠનો અર્થ તો અમે સૂ. ૧૨માં કર્યો છે તેજ પ્રમાણે કરવો જોઇએ છતાં તમે “બ્રહ્મત્વ” કરવાનો આગ્રહ કરતા હો તો ભલે તેમ કરો, પણ તે ખરો અર્થ નથી. બ્રહ્મિષ્ઠ શબ્દનો અર્થ “બ્રહ્મ” કહેતાં વેદ અને તેમાં સ્થિત રહેનાર એટલે વેદાધ્યયન કરનાર એમજ લેવો બ્રહ્મજ્ઞાની નહિ. છતાં તમારોજ અર્થ લેવો હોય તો તેનો ઉત્તર એટલોજ છે કે અહિંયાં તમે કહો છો તે પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાન કહેલ હોય તો તે કર્મની સરખામણીએ ઉત્કૃષ્ટ છે. દર્શ પૂર્ણમાસ એવા પ્રકારના છે કે જ્યાં બ્રહ્મવેત્તા પણ બ્રહ્મત્વરૂપ આ ઋત્વિજ્ઞતા કર્મનો અધિકારી બને છે એ રીતે દર્શ પૂર્ણમાસની સ્તુતિ કરવાને માટેજ તમારા કહેવા પ્રમાણે બ્રહ્મિષ્ઠનો અર્થ બ્રહ્મત્વ લેઇએ તો તેનો કર્મમાં અધિકાર કહ્યો છે, અર્થાત્ અહિંયાં દર્શ પૂર્ણમાસની સ્તુતિ શ્રુતિ કરે છે બીજા બધા યજ્ઞો કરતાં આનું આધિકર્ય એટલું છે કે બીજામાં બ્રહ્મવેત્તા હોતા નથી, જ્યારે આમાં બ્રહ્મવેત્તા પોતે ઋત્વિકૃતાં કર્મ કરે છે. આમ કહીને દર્શ પૂર્ણમાસની સ્તુતિજ કરી છે, સ્તુતિ કરવાના હેતુથીજ “બ્રહ્મિષ્ઠ” શબ્દ છે. આમ કહીને વિશેષ એ જણાવે છે કે કર્મની સરખામણીએ બ્રહ્મજ્ઞાન અધિક છે. બ્રહ્મિષ્ઠ એટલે અતિશય બ્રહ્મવાળો, બ્રહ્મમાં નિષ્ઠાવાળો એવો છે. ૧૪

સૂત્ર ૧૫. શંકા—પૂ. ૪-૪-૨૩માં બ્રાહ્મણના નિત્ય મહિમાનું વર્ણન કરતી વખતે કહે છે કે તે કર્મથી વૃદ્ધિ પામતો નથી તેમ ન્યૂન પણ થતો નથી. અર્થાત્ બ્રહ્મવેત્તાના કર્મકૃત ગુણ અને દોષનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. આ નિષેધ પ્રાપ્તનોજ હોય. જેની પ્રાપ્તિ હોય તેનોજ નિષેધ હોય માટે બ્રહ્મવેત્તાએ કર્મ કરવાંજ જોઇએ.

ઉત્તર—ઉપરના વાક્યનો સંબંધ જોતાં કેટલાક શાખાવાળાઓના મતે એવો છે કે બીજાના ઉપર અનુગ્રહ કરવાની ફક્ત ઇચ્છાવાળો જ કર્મ કરે તો તેને તે કર્મના ગુણ કે દોષ લાગતા નથી એમ શ્રુતિ જણાવે છે. અર્થાત્ પારકાના ઉપર અનુગ્રહ કરવાને માટે, જે કર્મમાં પોતાનો અંગત સ્વાર્થ ન હોય તે કર્મ કરવાથી તેના ગુણ કે દોષ તેને લાગતા નથી. કારણ કે તે કર્મના ફલની અપેક્ષાથી રહિત થઇનેજ તે એવાં કર્મ કરે છે. આથી એમ ઠરતું નથી કે તેમણે કર્મ કરવાંજ જોઇએ. અહિંયાં તો માત્ર કેવી રીતનાં કર્મ કરવાથી તેના ગુણ દોષ લાગતા નથી એટલુંજ કહેવામાં આવે છે. પારકાના માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે કર્મજ નથી.

સૂત્રમાં જ શબ્દ “અને” તો એવો અર્થ છે કે ઇચ્છર ઇચ્છાથી પણ કેટલાંક કર્મ કરવામાં આવે છે. આ ઉભય પ્રકારના કર્મથી ગુણ કે દોષનો સ્પર્શ નથી. કર્મ વિષેનો સાધારણ નિયમ એવો છે કે

તેનાં ક્ષણ કરનારને ભોગવવાં પડે છે, પણ પરના અનુગ્રહ માટેના કર્મમાં તે નિયમ નથી. આથી તે કર્મ ખરી રીતે કર્મ સંસારમાં આવી શકતુંજ નથી, જે તે કર્મનું અંગરૂપ ન હોય તો પછી તે કર્મ માટેનું આવશ્યક જ્ઞાન પણ અંગરૂપ કહેવાયજ નહિ. ૧૫

સૂત્ર ૧૬—હવે કર્મની આવશ્યકતા વિષે વિશેષ રીતે જણાવતાં સૂત્ર ૧૬માં કહે છે કે જ્ઞાનીને કર્મની આવશ્યકતા ક્યારે છે અને ક્યારે નથી તે બરાબર સમજવું જોઈએ. જ્યાં સુધી દૈતપણું ટળ્યું નથી ત્યાં સુધી કર્મની જરૂર રહે છે, પણ દૈતપણું ટળી જતાં સર્વત્ર અખણ્ડ પ્રજ્ઞના અદ્વૈતનું ભાન થાય ત્યારે તેની જરૂર નથી. ખરું અદ્વૈત ભાન તો પ્રજ્ઞ તરીકેનું જ્ઞાન થાય ત્યારે, અર્થાત્ વસ્તુ માત્ર પ્રજ્ઞ છે એમ સમજાય એટલે તમામ વસ્તુઓ સ્થાવર કે જંગમ, પ્રજ્ઞ રૂપ છે, પ્રજ્ઞના અંશ છે. માટે સર્વત્ર તે પ્રજ્ઞનું ભાન કરવું. આવું જ્ઞાન તેજ ખરું અદ્વૈત જ્ઞાન છે. બાકી “આ પ્રજ્ઞ છે” એવા પ્રકારનું જ્ઞાન તે સખણ્ડ છે, જે “આ સર્વ પ્રજ્ઞ છે” એવા પ્રકારના જ્ઞાનને અખણ્ડદૈતની પ્રતીતિ માનતા હો તો પછી “આ” કહેતાં પ્રપંચને ઉદ્દેશીને તે જ્ઞાન થતું હોવાથી તે જ્ઞાનની પ્રતીતિ વખતે પણ પ્રપંચનું ભાન રહે છે, એટલે તે ભાન અખણ્ડ કહી શકાય નહિ. માટે જ્યાં સુધી અખણ્ડાદૈતનું ભાન થતું નથી ત્યાં સુધી કર્મ હોય છે. પણ જ્યાં તે ભાન થતાં દૈત ટળી જાય છે, અને ત્યાં પછી કર્મ કરવાનાં હોતાં નથી તે અવસ્થામાં કર્મનો ઉપમદ્ છે એમ કેટલાક શાખાવાળા કહે છે. બૃ. ૪-૪-૧૫ની શ્રુતિ પણ કહે છે જેને સર્વાત્મભાવ સિદ્ધ થયો છે ત્યાં પછી કોણ કોને જૂએ. અર્થાત્ ત્યાં દૈતતા ટળી ગયેલી હોય છે. આથી તે અવસ્થામાં કર્મ નથી. માટે પ્રજ્ઞજ્ઞાનમાં કર્મની સંભાવના નથી. ૧૬

સૂત્ર ૧૭—હવે સંન્યાસીના કર્મ ત્યાગ વિષેનો વિચાર કરે છે.

શંકા—શ્રુતિમાં પ્રજ્ઞચર્ય અને ગૃહસ્થ્યનું જ પ્રતિપાદન કર્યું છે, સંન્યાસાશ્રમનું નહિ. ફક્ત સ્મૃતિમાં જ સંન્યાસાશ્રમનું નિરૂપણ છે, ત્યાં જીવનના ચાર ભાગ કરીને છેલ્લી અવસ્થામાં સંન્યાસ લેવાનું કહ્યું છે પણ સ્મૃતિ કરતાં શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય વિશેષ હોવાથી, ચતુર્થાશ્રમના સંન્યાસનો પક્ષ નિર્ણય બને છે, માટે શ્રુતિનું તાત્પર્ય કર્મત્યાગમાં નથી, પણ કર્મનુદાનમાં છે.

ઉત્તર—શ્રુતિનું તાત્પર્ય ચતુર્થ આશ્રમના સંન્યાસમાં નથી એમ જે તમે ફલીસ કરી તે વ્યાજબી નથી. જ. ૪માં કહે છે કે પ્રજ્ઞચર્યની સમાપ્તિ કરીને ગૃહસ્થ થવું. ગૃહસ્થાશ્રમ પછીથી વની થવું, અને ત્યાર પછી સંન્યાસ લેવો. આમાં ક્રમશઃ ચતુર્થાશ્રમ સંન્યાસ વિષે પણ કહ્યું છે તેથી “સંન્યાસ” એ શ્રુત્યુક્ત નથી એમ કહેવું વ્યાજબી નથી. વળી શ્રુતિનું કહેવું એટલુંજ નથી કે ક્રમશઃ સંન્યાસ સ્વીકારવો, તે તો એમ કહે છે કે જ્યારે વૈરાગ્ય ભાવના ઉત્પન્ન થાય ત્યારે સંન્યાસ લેવો તે વખતે અમુક આશ્રમનો વિચાર ન કરવો. પ્રજ્ઞચર્ય કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ જે ખરી વૈરાગ્ય ભાવના ઉત્પન્ન થાય તો તે સંન્યાસ લેવો (જ. ૪) આથી ગમે તો ક્રમપૂર્વક અગર ક્રમ રહિત જે રીતે યોગ્ય લાગે તે રીતે સંન્યાસ સ્વીકારવામાં શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે. સંન્યાસ અથવા ત્યાગનો હેતુ તમને ઉપર જણાવ્યો તે મુજબ વૈરાગ્યજ છે, કર્મના આધારનો અભાવ નહિ. આ ત્યાગ ઘણો દુર્લભ છે. કારણ કે વૈરાગ્યની સિદ્ધિ કોઈ સાધનોથી થતી નથી. પણ ભગવાન્ના અનુગ્રહથી જ સાધ્ય છે.

શંકા—ભલે સંન્યાસને તમે શ્રુત્યુક્ત કહો તો પછી સંન્યાસાશ્રમમાં પણ યોગાધ્યાસાદિ કર્મ સંન્યાસીને કરવું તો પડેજને જે તે કર્મ કરવાં પડતાં હોય તો પછી કર્મનો ત્યાગ તો ત્યાં પણ નથીજ અર્થાત્ વૈરાગ્ય સહિત જ્ઞાન તેનું અંગ કર્યું અને વૈરાગ્ય રહિત જ્ઞાન અગ્નિહોત્રાદિકનું અંગરૂપ કર્યું.

ઉત્તર—જ્ઞાનનું સ્વરૂપ તથા તેના ફલ વિષેનો આવો વિચાર તમે જે યુક્તિથી તર્કના ઘોડા દોડાવીને કરો છો તે યુક્ત નથી. તેનું સ્વરૂપ તો તમને શબ્દમાંથી અર્થાત્ વેદમાંથી જ સમજાય છે.

માટે સૂત્રમાં હિ નિશ્ચયાત્મક પદની સાથે શબ્દે એવા પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. વેદમાં “જ્ઞાનના ફળને મોક્ષ જણાવે છે” “તેને આ પ્રકારે જાણનાર અહિંઆં અમૃત થાય છે” (નૃ. પૂ. ૧-૬) “બ્રહ્મવેત્તા પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તૈ. ૨-૧) “આને જાણનારા તે અમૃત થાય છે” (મૃ. ૪-૪-૧૪) વગેરે વાક્યોથી બ્રહ્મ-જ્ઞાનનું ફલ મોક્ષ છે. આ જ્ઞાનમાં સર્વ યાગાદિનો સાધનો તરીકે ઉપયોગ થાય છે અર્થાત્ તે સાધનો જ્ઞાનનું અંગ બને, પણ જ્ઞાન કર્મનું અંગ બનતું નથી. મ. ના. ૧૦-૬ની શ્રુતિમાં વેદાન્તના વિજ્ઞાનથી જેમના અર્થો સારી પેઠે નિશ્ચિત થયા છે એવા યતિઓ સંન્યાસના યોગથી શુદ્ધ સત્વવાળા બને છે એમ જે કહ્યું છે ત્યાં પણ સમગ્રય છે કે સંન્યાસ એ સત્વને શુદ્ધ કરીને જ્ઞાનમાં ઉપયોગી થાય છે, અને વેદાન્તનું વિજ્ઞાન અર્થનો નિશ્ચય કરાવે છે. આથી એવી રીતે સિદ્ધ થયેલું જ્ઞાન બ્રહ્મ પ્રાપ્તિરૂપી ફલનું સાધક બને છે. આથી કર્મ વિધિથી પણ પરમ્પરાએ મોક્ષજ ફલ છે એવો પરામર્શ નક્કી થાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ એટલે દુઃખના અભાવવાળા પરમાર્નવ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એ ફલ હોવાથી તેના સાધક તરીકે કષ્ટ સાધ્ય કર્મ હોઈ શકે નહિ. ૧૭

સૂત્ર ૧૮—ઉપરના પરામર્શનો અર્થાત્ કર્મ જ્ઞાનમાં ઉપયુક્ત થઈને મોક્ષ ફળ મળે છે તેનો જૈમિનિ અસ્વીકાર કરે છે; જૈમિનિ કર્મને જ્ઞાનનું ઉપયોગી માનતા નથી. કારણ કે તેમ માને તો પછી કર્મનું સ્વાતન્ત્ર્ય જતું રહે. તે જો કર્મને સ્વતંત્ર માને તો પછી બલે જ્ઞાન કર્મનું અંગ હોય; પણ કર્મ જ્ઞાનનું અંગરૂપ થાય તે તેમના સિદ્ધાન્તથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે માટે તે મતનો પોતે બાધ કરે છે જૈમિનિ મોહક શાસ્ત્રના પ્રવર્તક હોવાથી ઇશ્વરની સત્તાનેજ સ્વીકારતા નથી. એ તો તમામ ઉપર કર્મ-નુંજ નિયમન સ્વીકારે છે, માટે બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ તેમના મતમાં છે જ નહિ, તે એવો નિયમ રજૂ કરે છે કે શ્રુતિનું તાત્પર્ય કર્મ કરવામાં જ છે. છતાં જેમ તમામ નિયમોને અપવાદ હોય છે તેમ આને પણ એક અપવાદ છે અને તે એ છે કે તમામ મનુષ્યો કર્મ કરી શકે નહિ માટે તેઓને માટે કર્મનો ત્યાગ આવશ્યક છે અર્થાત્ આંધળાં, લૂણાંઓને માટેજ સંન્યાસ છે. નહિ તો પછી તૈ. સં. ૧-૧-૫-૨માં અગ્નિનું ઉદ્વેગન કરનારને ‘વીરહા’ કહેતજ નહિ. આથી જ. ૪માં જે સંન્યાસી વિષે કહેવામાં આવ્યું છે તે અંગ હોઈ કર્મ કરવામાં અશક્તને ઉદ્દેશીનેજ કહેવામાં આવ્યું છે. આયુષ્યના ચાર ભાગ કરીને એકા આશ્રમમાં સંન્યાસ લેવા એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે મનુષ્ય જીવંતીના છેલ્લા ભાગમાં હોય છે ત્યારે વૃદ્ધત્વને લીધે તેના ગાંઠા તથા શરીરના તમામ અવયવો શિથિલ થઈ ગયા હોય છે. તેની ઇન્દ્રિયો પણ કામ કરી શકતી નથી. આ સ્થિતિમાં મનુષ્ય હોય ત્યારે તેનાથી કર્મ કરી શકાતાં નથી. તેટલા માટેજ શ્રુતિઓ તેમને કર્મ કરવામાંથી મુક્ત રાખે છે. માટે શ્રુતિનું તાત્પર્ય કર્મ કરવામાંજ છે. છતાં તમારા કહેવા મુજબ સંન્યાસમાં હોય તો તે અપવાદ તરીકે છે. સામાન્ય નિયમ તરીકે નહિ. આથી બ્રહ્મજ્ઞાન અર્વાધય હોવાથી તેની નોદના પણ જે મોક્ષ ફલને જણાવે છે તે અપવાદ તરીકેજ છે એમ અવશ્ય માનવું જોઈએ. માટે જૈમિનિની સંમતિથી અને વિધિના સંબંધથી કર્મનુંજ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ, મોક્ષના સાધન તરીકે તેના ત્યાગાદિકનું નહિ. ૧૮

સૂત્ર ૧૯—ઉપરની જૈમિનિની દલીલનો ઉત્તર બાદરાયણ આ સૂત્રમાં આપે છે.

જૈમિનિનાં કર્મના ત્યાગનાં વાક્યોને અપવાદ તરીકે માને છે તે યથાર્થ નથી. ખરી રીતે તો કર્મ કરવાં જોઈએ એવા પ્રકારનાં જે વાક્ય છે તેજ અપવાદરૂપ છે. વાત ખરી છે કે જૈમિનિના કહેવા પ્રમાણે તૈ. સં. ૧-૫-૨માં કર્મના ત્યાગ કરનારની “વીરહા” કહીને નિન્દા કરવામાં આવી છે. પણ ફક્ત કર્મના ત્યાગ કરનારનીજ નિન્દા શ્રુતિમાં નથી, સાથે સાથે ભગવાનના જ્ઞાનથી રહિત પુરુષની પણ નિન્દા જોવામાં આવે છે. આથી જેમ કર્મના ત્યાગની શ્રુતિને જૈમિનિ અપવાદરૂપે લેખે તો ભગવાનના જ્ઞાન રહિતની નિન્દા કરેલી હોવાથી કર્મકરનારની શ્રુતિ પણ અપવાદરૂપ લેખાય; કારણ કે બંને શ્રુતિ

આમાં આ પ્રમાણેનું સામ્ય છે જ. ઈ. ૩ માં અવિદ્વાને માટે અસૂચ્યા નામના લોકો નિર્માણ થયેલા છે; જે અધિકારથી પૂર્ણ છે. મદ્ અને અવિદ્વાનો સાંજ જાય છે. એમ કહ્યું છે તેમજ “જે બ્રહ્મને જાણે છે તે અમૃત થાય છે. તે સિવાયના દુઃખને મેળવે છે” આમ બૃ. ૪-૪-૧૬માં પણ કહ્યું છે. વળી બૃ. ૪-૪-૨૨માં વેદના વચન પ્રમાણે બ્રહ્મચર્ય, તપ, શ્રદ્ધા અને અનાશક યજ્ઞથી બ્રહ્મને જાણવાની જાણા કરે છે એમ કહીને ત્યાં જ્ઞાનના સાધન તરીકે કર્મની ઉપયોગિતા છે, અને આશ્રમનાં કર્મ પણ તેટલા માટેજ કરવાનાં હોવાથી કર્મની સ્વતંત્રતા જોવામાં આવતી નથી માટેજ શુદ્ધેષજ જેવાને ઉપનયન સંસ્કાર કરવા પડ્યા નહોતા. કારણ કે તેમને જ્ઞાનરૂપી દ્વંષ મળેલું હોવાથી તેના સાધન કર્મ વિધિની જરૂર રહી નહોતી. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે બૃ. ૪-૪-૨૨માં સંન્યાસીમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે “તે આ લોકને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરતા સંન્યાસ બ્રહ્મ કરે છે. આમાં આ લોકની એટલે સ્વર્ગલોકની. તો સ્વર્ગની કામનાવાળાએ તો યજ્ઞ અવસ્ય કરવાજ જોઈએ ? આનો ઉત્તર એ છે કે સ્વર્ગ શબ્દનો અર્થ સ્વર્ગ લોક નહિ પણ આત્માનું સુખ સમજવું. જે સુખ, દુઃખથી મિશ્રિત ન હોય તેજ સ્વર્ગ સુખ કહેવાય છે. તેવું સુખ સ્વર્ગ લોકમાં નથી. કારણ કે તે સુખ નિત્ય નથી. આત્માનું સુખજ નિત્ય હોય છે. માટે તેજ સ્વર્ગ છે. આ સુખની ઇચ્છાવાળાને માટે તો કર્મનો ત્યાગજ આવસ્યક છે. આમ હોવાથી બૃ. ૪-૪-૨૨ માં જણાવેલી અર્થની એક વાક્યતાથી કર્મ એ જ્ઞાનના સાધનમાંજ ઉપયુક્ત છે. જે આ રીતે કર્મની જ્ઞાનમાં ઉપયોગિતા હોવામાં જે આ શ્રુતિની એક વાક્યતા કરવામાં ન આવે તો પછી ખરેખર ત્યાં વિરોધ રહે. માટે કર્મ અને જ્ઞાનનો વિરોધ આવી રીતે દૂર કરાય છે. અર્થાત્ કર્મની સ્વતંત્રતાનો પક્ષ ટકી શકતો નથી કારણ કે કર્મ જ્ઞાને દ્વંષ ઉત્પન્ન કરતું નથી. “સ્વર્ગની કામનાવાળાએ કર્મ કરવા” એવું જે કે વાક્ય છે અને તે વાક્યથી કર્મનું દ્વંષ સ્વર્ગ છે એમ તમે કહ્યું પણ અમે તે દ્વંષને ખરું દ્વંષ કહેતા નથી. ખરું સ્વર્ગ તો તે આત્મ સુખ છે.

શંકા—કર્મનું દ્વંષ સ્વતંત્ર રીતે ના હોય તો પછી શા માટે કારીરી ચિત્ર વગેરે યાગોનાં દ્વંષ શ્રુતિમાં કહેલાં જોવામાં આવે ?

ઉત્તર—અમે નિત્ય કર્મને જ્ઞાનનાં સાધન તરીકે કહીએ છીએ. વ્રીહિ પશુ વગેરે જ્ઞાનના નિર્વાહક હોવાથી તે જ્ઞાનના અંગરૂપ છે માટેજ તેમનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે, આમ હોય તો “તે. સં. ૧-૫-૨ની શ્રુતિમાં કર્મનો ત્યાગ કરનારની જે નિન્દા કરવામાં આવી છે તે અગ્નિનો ઉપાસક ગૃહસ્થાશ્રમી જે આલસ્યને લીધે અગ્નિની ઉપાસનાને છાડીદે તો તેને દોષ લાગે છે તેથી તેણે અગ્નિનું ઉદાસન કરવું ન જોઈએ એમ એ શ્રુતિ જણાવે છે. અર્થાત્ કર્મનો ત્યાગ કરનારની ગૃહસ્થાશ્રમ ત્યજ દમને સંન્યાસ લેનારની નિન્દા ત્યાં કરી નથી. નહિતો પછી તેનો ઉચ્છેદ થમને તેની વિધિ (સંન્યાસાશ્રમની વિધિ) પણ વ્યર્થ બનશે.

શંકા—તે શ્રુતિ (બૃ. ૪-૪-૨૨) કર્મના; અનધિકારીઓ વિષેજ કેમ કહેવામાં આવી ન હોય ? જે લોકો કર્મ કરી શકતા નથી તેમને માટે કેમ ત્યાં કહેવામાં આવ્યું નથી ?

ઉત્તર—અહિંઆં અમે પૂછીશું કે આંધળાં તથા લૂંટાંઓથીજ સંન્યાસ લેવાવો જોઈએ એવો વિધિ કોઈપણ જગ્યાએ તમે જોયા છે કે જોથી તમે કર્મના અનધિકારીઓની બાબતમાંજ સંન્યાસ વિષેની શ્રુતિમાં ઘટાવો છો ? અથવા તો તમે, જીંદગી સુધી અમિહોત્તર કરવા જોઈએ તે વાક્ય અને સંન્યાસ લેવો જોઈએ એ વાક્ય એમ બન્ને વાક્યોનો વિરોધ ન આવે માટે અહિંઆં કોઈ જૂદોજ વિષય કહ્યો છે ? આમાં પ્રથમ પક્ષ તમે લઈ શકશો નહિ કારણ કે એવી કોઈ પણ શ્રુતિ નથી કે જેમાં ૨૫૪ રીતે એમ કહ્યું હોય કે આંધળાં તથા લૂંટાંઓએ જ સંન્યાસ લેવો જોઈએ. તેમ

ળીજે પક્ષ પણ ટકી શકતો નથી કારણ કે સંન્યાસને માટે એવા નિયમ જોવામાં આવે છે કે જ્યારે વૈરાગ્યની ભાવના હૃદયમાં જન્મત્ થાય ત્યારે જ તે સંન્યાસ લેવો. આથી વૈરાગ્યવાળો જ સંન્યાસ લેવાને અધિકારી છે, અને તેવા વૈરાગ્યવાળા વિષે જ સંન્યાસનું પ્રતિપાદન શ્રુતિ કરે છે. આથી એ. પ્ષા. ૭-૧૩-૧૨માં જે એમ કહ્યું છે કે પુત્ર રહિતને માટે પરલોક નથી. તેથી કર્મનો ત્યાગ કરનાર સંન્યાસીઓને પરલોક પ્રાપ્તિ નહિ થાય, તે શ્રુતિ અવિદ્વાનો માટે હોવાથી અમારા કથનને કાઠ પણ બાધ આવતો નથી. કારણ કે વિદ્વાનોને માટે જુદી શ્રુતિ છે અવિદ્વાનો માટેની શ્રુતિમાં તેમણે ગૃહસ્થાશ્રમનાં સત્કર્મો કરવાનું કહ્યું છે. પણ વિદ્વાનોને તો તે કર્મ કરવાનાં નથી એટલું જ નહિ પણ ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કહ્યો છે. યુ. ૪-૪-૨૨ માં કહે છે કે વિદ્વાનોએ પ્રજાની કામના કરવી નહિ. આથી “ઋગ્વચમાપાઋત્ય મનો મોક્ષે નિવેશયેત્ ત્રણ પ્રકારનાં ઋણને દૂર કરીને મનનો મોક્ષમાં નિવેશ કરવો જોઈએ” આમ જે કહ્યું છે તે વિદ્વાનને માટે નહિ પણ અવિદ્વાન માટે સમજી લેવું.

સૂત્ર ૧૯માં કર્મના ત્યાગને જૈમિનિએ અપવાદ તરીકે જણાવ્યા હતા અને તેના કારણમાં તેવું વિધિ વાક્ય નથી અર્થાત્ કર્મ ત્યાગ કરવો જોઈએ એવી વિધિ નથી. આના ઉત્તરમાં પણ અહિં આં બાદરાયણ કહે છે કે આ વિષયમાં પણ શ્રુતિનું સામ્ય છે. જેમ કર્મના ત્યાગની નિન્દા કરનારી શ્રુતિ છે તેમ જ્ઞાન રહિતની પણ નિન્દાની શ્રુતિ છે. આ રીતે બન્ને પ્રકારની શ્રુતિ મળી આવે છે. તેથી જો કર્મના ત્યાગને અપવાદ તરીકે માનીએ તો પછી કર્મના અનુષ્ઠાનની શ્રુતિને પણ અપવાદ તરીકે સ્વીકારવી પડશે. જેમ આ અપવાદની બાબતમાં સામ્ય છે તેમ અયોદ્ધતા વિધિ નહિ હોવામાં પણ શ્રુતિનું સામ્ય છે. યુ. ૪-૪-૨૩માં શાન્ત દાન્ત ઉપરતિવાળા તથા તિતિક્ષાવાળા તથા શ્રદ્ધાર્પી ધન મેળવીને આત્મામાંજ અત્માને જોવો એમ ત્યાગનો વિધિ જોવામાં આવે છે.

શંકા—જ્ઞાન પ્રમાણુ વરતુ ઉપર પરતન્ત્ર હોવાથી ત્યાગનું વચન વિધિ તરીકે લેઈ શકાય નહિ. જે વિધિ વાક્ય છે તે સ્વતન્ત્ર છે. તે અન્ય ઉપર અવલંબતુ નથી.

ઉત્તર—ના, એમ કહેવું નહિ. પ્રહ્લ સિવાયનું જ્ઞાન પુરુષના પ્રયત્નથી અસાધ્ય હોય તો પણ જીવાત્મા લક્ષણવાળા અધિજ્ઞાનમાં પરમાત્માનું દર્શન શ્રુતિથી આતરિક્ત પ્રમાણથી અપ્રાપ્ત હોવાથી શ્રદ્ધા સુધીનાં સાધનોથી તે દર્શન કરવામાં સ્વરૂપની યોગ્યતાની પ્રાપ્તિ થતાં અધિજ્ઞાનરૂપ આત્મામાં પરમાત્માના દર્શનને અનુકૂલ પ્રયત્નના વિધાનનો સંભવ છે તેથી શ્રવણ વિધિથી શ્રુતિના વાક્યથી ઉત્પન્ન થતા શાન્દ જ્ઞાનને અનુકૂલ પ્રયત્નનું વિધાનવાળું છે. અર્થાત્ જ્ઞાન સ્વતન્ત્ર રીતે પ્રયત્નથી થઈ શકતું નથી પણ પ્રલક્ષાદિ પ્રમાણથીજ તે થઈ શકે છે માટે તેની વિધિ માની શકાય નહિ એમ જે કહેવામાં આવે છે તે ખાટું છે. જ્ઞાનનો પણ વિધિ હોય છે અને તે જો કે શ્રુતિ પ્રમાણાનુસાર હોય છે. પણ કેવલ શાન્દજ્ઞાનથી તે થતું નથી, પણ શાન્દજ્ઞાન થતાં પોતે સ્વતન્ત્ર પ્રયત્ન કરે છે અને તેમ થતાં તેનું ફલ પરમાત્માનું દર્શન મળે છે માટે જ્ઞાન પણ વિધિ છે જ. કર્મની વિધિ પણ આનેજ મળતી છે તેમાં પણ ક્રિયારૂપ યાગ પોતાના અનુકૂલ પ્રયત્નને અર્પીને છે. જેમ જ્ઞાન પ્રમાણુ ઉપર આધાર રાખે છે. પ્રમાણુ તે પરતન્ત્ર છે તેમ કર્મ પણ પ્રયત્નને પરતન્ત્ર છે. આથી ઉભયમાં પણ પ્રયત્ન છે. માટે સામ્ય શ્રુતિ જોતાં અમે એવા નિર્ણય ઉપર આવીએ છીએ કે જ્ઞાનના અંગ તરીકે જ કર્મ કરવું જોઈએ.

અથવા ળીજી રીતે સૂત્ર ૧૯નું વ્યાખ્યાન નીચે પ્રમાણે સિદ્ધાન્તી ભાષ્યકાર કરે છે. પ્રથમ પૂર્વ-પક્ષ નીચે પ્રમાણે કરે છે.

શંકા—જેમ તૈ. સં. ૧-૫-૨ માં કર્મત્યાગની નિન્દા છે તેજ પ્રમાણે ઇ. ૩ તથા યુ. ૪-૪-૧૪માં પણ ભગવાનના જ્ઞાનના અભાવની નિન્દા કરવામાં આવે છે. આમ હોવાથી કર્મ અને જ્ઞાન તે બન્નેના અનુકૂળ પ્રયત્નો વિધેય છે. અર્થાત્ કર્મની તથા જ્ઞાન બન્નેની વિધિ હોવાથી તે બન્ને માટેના

પ્રયત્નો કરવા જોઈએ એમ જણાય છે. આમાં કર્મ માટે પ્રયત્ન કરવો કે જ્ઞાન માટે આ વિષે પરસ્પર વિરોધ દૂર કરવા માટે એવો નિર્ણય કરવામાં આવે છે કે અધિકારીના બેદ પ્રમાણે તે કરવા અર્થાત્ શ્રુતિમાં જનને પ્રકારનો વિધિ છે, પણ જે જ્ઞાનનો અધિકારી હોય તેણે જ્ઞાનને માટે અનુકૂળ પ્રયત્ન કરવો અને જે કર્મનો અધિકારી હોય તેણે કર્મને અનુકૂળ પ્રયત્ન કરવો. તો પછી કોઈ એમ કહે કે ભા. ૧૧-૨૮-૬માં જ્યાં સુધી નિર્વેદ ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી કર્મો કરવાં એમ કહીને રાગીઓએ કર્મ કરવાં જોઈએ અને રાગ રહિતોએ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. એમ જે કહ્યું છે ત્યાં જણાવવાનું કે આવો નિયમ યુક્ત નથી. કારણ કે જૂ. ૩-૧-૧ની શ્રુતિ પ્રમાણે જનક રાજાએ બહુ દક્ષિણાવાળો યજ્ઞ કર્યો હતો. તેથી રાગ વગરનાઓએ પણ કર્મ કર્યાનો દાખલો છે. આથી જો કર્મના અધિકારીએ કર્મ માટે પ્રયત્ન કરવો અને જ્ઞાનના અધિકારીએ જ્ઞાન માટે પ્રયત્ન કરવો એમ જો અધિકારી પરત્વે શ્રુતિઓને તમે યોગતા હો તો પછી જનક રાજાએ જે યજ્ઞ કર્યાનું વચન જોવામાં આવે છે તે કદી પણ હોત નહિ. માટે અધિકાર પ્રમાણે જ્ઞાન તથા કર્મનો વિધિ છે એમ અમે માનતા નથી. પણ ઉચ્ચ જનકના દષ્ટાન્તથી અમે તો એમજ કહીએ છીએ કે કર્મ મુખ્ય છે અને જ્ઞાન તેનું અંગ છે. અર્થાત્ જ્ઞાનવાળાએ કર્મ કરવાં જોઈએ.

ઉત્તર—કર્મ અંગી છે અને જ્ઞાન તેના અંગરૂપ છે માટે કર્મનુંજ અનુષ્ઠાન કરવું એવા પ્રકારનો જૈમિનિનો મત તે અપવાદ તરીકે છે એમ બાદરાયણ કહે છે કારણ કે સામ્યની શ્રુતિ છે તેથી. જૂ. ૪ ૪-૨૩ની શ્રુતિમાં જ્ઞાની કર્મથી વૃદ્ધિ પામતો નથી તેમ જોઈએ થતો નથી એમ જણાવવામાં આવ્યું છે અર્થાત્ તેનામાં વિહિત કે નિષિદ્ધ કર્મો ફળને ઉત્પન્ન કરતાં નથી. જેમ ખેડૂત ડાંગરને શેકીને પછી ખેતરમાં વાવે તો તેથી ડાંગર ઉગતી નથી, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનીનો વિહિત તથા નિષિદ્ધ કર્મો સાથે અંગ થાય તો પણ તેનાં ફળ તેમને હોતાં નથી. તેથી કદાચ જ્ઞાનીઓ કર્મ કરે તો પણ તે કર્મ સાથે તેમનો બિલ્કુલ અંગ્રહ થતો નથી. આથી જ્ઞાનીઓમાં કોઈપણ પ્રવૃત્તિની સંભાવના નથી, તથા કેટલીક શ્રુતિમાં જ્ઞાનરહિતોની-કેવળ કર્મ કરનારાઓની નિન્દા કરી છે માટે એટલુંજ અનુમાન દોરવામાં આવે છે કે જેટલું કર્મ જ્ઞાનના અંગરૂપ છે તેટલુંજ પ્રશંસનીય છે. જ્ઞાનથી બાહ્ય કર્મની સ્વતંત્રતા શ્રુતિ સ્વીકારતી નથી. માટેજ બાદરાયણ આ શ્રુતિથી એમ જણાવે છે કે કર્મ અંગી છે અને જ્ઞાન તેનું અંગ છે માટે કર્મ કરવું જોઈએ એવા પ્રકારનું જૈમિનિનું કથન અપવાદરૂપ છે. ખરી વસ્તુ તો એ છે કે જ્ઞાનજ મુખ્ય છે અને કર્મ તેના અંગરૂપ છે. આથી કર્મની સ્વતંત્રતાની દલીલ બિલ્કુલ ટકતી નથી.

સૂત્ર ૨૦. શંકા—જો તમે કર્મની સ્વતંત્રતાને ઉડાડી મૂકતા હો તો પછી વેદના પૂર્વકાણ્ડમાં કર્મનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી તે આખો ભાગ વ્યર્થ થઈ જશે.

ઉત્તર—તમારી શંકાનું સમાધાન કરવાને માટેજ સૂત્રકારે સૂ. ૨૦ મું યોજ્યું છે. વેદના પૂર્વકાણ્ડમાં વિધિ મુખ્ય છે અને તેમાં કર્મનું નિરૂપણ કર્યું છે. શા માટે? એમ જો તમે પૂછતા હો તો તેનો ખૂલાસો અમે અહિંયાં કરીએ છીએ. આને માટે યોગશાસ્ત્રનો દાખલો આપીશું. તમે જાણો છો કે યોગશાસ્ત્રમાં મનની સમાધિજ સાધ્ય છે, અને તે સિદ્ધ થાય તેટલા માટે કોઈ પણ માનસ મૂર્તિને ધારણ કરવી જોઈએ એમ વિધિ આપેલો છે. અર્થાત્ શા માટે માનસ મૂર્તિને ધારણ કરવી એમ કોઈ પૂછે તો તેનો ખૂલાસો એવો છે કે તેનાથી સમાધિ સાધ્ય અને છે તે સમાધિનું સાધન છે. સમાધિ સિદ્ધ કરવા માટેજ ધારણ આવશ્યક છે. આ રીતે યોગશાસ્ત્રમાં તેની ઉપયોગિતા દર્શાવી છે, સ્વતંત્ર રીતે નહિ. જો સ્વતંત્ર રીતે તેનું વિધાન હોય તો પછી સમાધિ સિદ્ધ થયા પછી પણ તેને ચાલુ રાખવામાં આવે. પણ સમાધિ સિદ્ધ થયા પછી ધારણની જરૂર નહિ હોવાથી તેને ચાલુ રાખવામાં આવતું નથી. આથી જેમ યોગશાસ્ત્રમાં સમાધિના સાધન તરીકે ધારણ છે તેમ ભક્તિ અને જ્ઞાનના સાધન તરીકે કર્મ છે. જેમ સમાધિ સિદ્ધ થતાં ધારણનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તેમ ભક્તિ અગર જ્ઞાન

સિદ્ધ થતાં કર્મવિધિનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. આથી સ્વતંત્ર રીતે કર્મવિધિની મહત્તા નથી, આજ દૃષ્ટિએ પૂર્વકાણ્ડના રહસ્યને ઉકેલવું જોઈએ. તે રીતે અવલોકતાં તે કાણ્ડનું વૈયર્થ્ય થશે નહિ.

શંકા—કર્મવિધિનો જ્ઞાન અગર ભક્તિ સાથે સંયન્ધ દર્શાવવામાં યોગશાસ્ત્રમાંથી ધારણાનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું તે ખરાબર નથી. કારણ કે ત્યાં તો ચોકખું કહેલું છે કે સમાધિ માટે યમનિયમાદિ સેવવા. ધારણ તે યમનિયમાદિમાં અંગ છે. માટે તેને સમાધિના સાધન તરીકે ગણાવ્યું છે. પણ અહિંઆં કર્મવિધિ જ્ઞાન તથા પ્રકૃતિનું સાધન છે એમ કોઈ કહી શકશે નહિ. માટે તમે આપેલું દૃષ્ટાંત બંધ બેસતું નથી.

ઉત્તર—નહિ. સૂ. ૧૯ માં આ વિષય ઉપર અમે સંપૂર્ણ સમાલોચના કરી છે, અને તે ફરીથી વાંચી જતાં તમને જણાશે કે કર્મ તે જ્ઞાનનું સાધન છે. સ્વતંત્ર રીતે કર્મની નિન્દા કરવામાં આવી છે તે ઉપરથી જ તમે કહી શકશો કે જ્ઞાન અગર ભક્તિના અંગરૂપે. સાધનરૂપે કર્મનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી જ ધારણાની માફક આ કર્મરૂપી સાધન ફક્તની ઉત્પત્તિ સુધીજ ઉપયોગી છે, ત્યાર પછી તેની ઉપયોગિતા નથી એમ જણાવવાને યોગશાસ્ત્રમાંથી જે દૃષ્ટાન્ત અમે આપ્યું તે ખરાબર છે. ભા. ૧૦-૪૭-૩૪માં પણ કહે છે કે દાન, વ્રત, તપ, હોમ, જપ, સ્વાધ્યાય અને સંયમ વગેરેથી તથા અન્ય સાધનોથી કૃષ્ણમાં ભક્તિ સાધ્ય બને છે. બૃ. ૪-૪-૨૩માં પણ જ્ઞાનીને વિહિત કે નિપિદ્ધ કર્મના ફલનો સંયન્ધ નથી એમ કહે છે અને તેવા જ્ઞાનવાળો “પદ્મેષ્વર” બને છે એમ કહે છે. આમ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે પદ એ ભક્તિ માર્ગરૂપ છે, કારણ કે ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાનના ચરણની સેવા થાય છે. આથી તે મુખ્ય હોવાથી જ્ઞાનને અનુકૂલ પ્રયત્નજ પ્રથમ કરે છે. આથી ભા. ૧-૯-૩૬માં પરમાત્માના ગુણનું શ્રવણ, તથા કીર્તન વગેરે કરનારનો સંસ્કાર ટળી જાય છે એમ જે કહ્યું છે તે વાક્યથી પણ વર્ણાશ્રમ ધર્મો તથા આત્માના ધર્મો પદના જ્ઞાનમાં સાધન હોવાથીજ અનુસરવા જોઈએ એમ સિદ્ધ થાય છે. આથી કર્મ એ સાધન તરીકે હોવાથી પ્રથમ તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

શંકા—જો શ્રુતિના અભિપ્રાય પ્રમાણે કર્મ ભક્તિનું સાધન છે એમ જોવામાં આવતું હોય તો તમે કહો છો તે ખરાબર હોય. સારે ભગવાનના જ્ઞાનવાળામાં તેના ફલનો અસંયન્ધ છે એમ અનુપપન્ન છે.

ઉત્તર—ના, એમ નથી. કર્મ ભક્તિની ઉત્પત્તિમાં સ્વરૂપ માટેની યોગ્યતા ઉત્પન્ન કરે છે. સુ. ૩ ૨-૩ની શ્રુતિમાં ભગવાન કોઈ પણ સાધનથી પ્રાપ્ય નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે; અર્થાત્ કર્મ તથા જ્ઞાનથી ભગવાન પ્રાપ્ય નથી. આથી ભગવાનના સ્વરૂપ માટેની યોગ્યતા કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ જે કહ્યું તે મર્યાદા ભક્ત માટે છે. અર્થાત્ મર્યાદા ભક્તિમાંજ કર્મની સાધનતા છે, પુષ્ટિ ભક્તિ પ્રેમરૂપ હોવાથી ભગવાનના વરણથી જ તે સાધ્ય હોવાથી તેમાં કર્મની અપેક્ષા નથી. આથી અહિંઆં કર્મને જે સાધન કહ્યું તે સર્વત્ર નહિ પણ જ્ઞાન તથા મર્યાદા ભક્તિમાં છે આ અર્થ સૂચવવાને માટે સૂત્રમાં “વા” શબ્દ છે. તેથી એમ સમજાય છે કે ભગવાનનો અનુગ્રહ હોય તો પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન હોય છે, તો પછી કર્મ તથા તેના ફલના સંયન્ધની ગન્ધ સરખી પણ અહિંઆં નથી. અર્થાત્ ખરી રીતે તો ભગવાન ભક્તિથીજ ગ્રાહ્ય છે તે સિવાય બીજા કોઈ પણ સાધનોથી ગ્રાહ્ય નથી. માટેજ બૃ. ૪-૪-૨૨ ની શ્રુતિમાં “જાણવાની ઇચ્છા કરે છે” એવા શબ્દો છે, “જાણે છે” એમ નહિ અર્થાત્ જ્ઞાનની ઇચ્છામાં ત્યાં જણાવ્યા પ્રમાણે કર્મ સાધનરૂપ છે, પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તેની જરૂર નથી.

શંકા—તમે બૃ. ૪-૪-૨૨ની શ્રુતિનો ઉલ્લેખ કરો છો પણ ત્યાં તુર્દજ “તેનેજ જાણી મુનિ થાય છે” એવું વાક્ય છે તેથી તેની સન્ધિથી કહેલાં યજ્ઞાદિ સાધનોથીજ જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે માટે જ્ઞાનની ઇચ્છામાં તે સાધનો ઉપયોગિ છે એવું નહિ પણ જ્ઞાનમાં તે ઉપયોગિ છે.

ઉત્તર—ના, એમ નહિ. ત્યાં વેદાનુમાર વચન, તપ, બ્રહ્મચર્ય, શ્રદ્ધા, યજ્ઞ વગેરે તમામ સાધનો ગણાવ્યાં છે. આ બધાં સાધનો જોકે માણસમાં હોતાં નથી. પણ જૂદા જૂદા સાધનોવાળાં જૂદાં જૂદાં માણસો હોય છે. આ તમામ માણસો પોતપોતાનાં સાધનોથી જ્ઞાન મેળવે છે તેથી તે તમામને વિષે મુનિ હોય છે એમ કહે છે. આથી અહિંયાં એક વચનનો પ્રયોગ કરીને એમ સૂચવે છે કે જૂદાં જૂદાં સાધનો કરનાર ભલે હોય તો પણ તે તમામ સાધનોથી કાકને જ જ્ઞાન ફળે છે. આથી કર્મો તે જ્ઞાનમાં સાધન નથી પણ તે જીજ્ઞાસામાં—તેને માટેની ઇચ્છામાં છે. ભ. ગી. ૭-૩માં કહે છે કે હજારો મનુષ્યો-માંથી કાષ્ઠકજ સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરે છે, અને હજાર સિદ્ધોમાંથી કાકને જ બ્રહ્મનું જ્ઞાન હોય છે. આથી જ્ઞાનની આજ્ઞતમાં તે સાધન છે એવું ખાસ નથી.

શંકા—તો પછી વેદને અનુસાર વચનો વગેરેમાં નિઃશંક પ્રવૃત્તિ શી રીતે બને?

ઉત્તર—તે આ પ્રમાણે. બૃ. ૪-૪-૨૨ વગેરે પૂર્વ શ્રુતિથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય શ્રવણ કરીને ગમે તેના વેદનમાં ઉત્સુકતા હોય પણ સત્સંગનો અભાવ હોય તથા ભક્તિ માર્ગનો અપરિચય હોય તો પછી તે પ્રવૃત્તિ સંભવે છે. અર્થાત્ ઔત્સુક્યથી આકસ્મિક રીતે કરે છે.

શંકા—તો પછી જેમ પાપ ન કર્યું હોય છતાં પોતે પાપ કર્યું છે એવી ભ્રાન્તિથી કાષ્ઠએ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય તો તે જેમ વ્યર્થ થાય છે તેમ અહિંયાં પણ સદ્ગત રીતે નહિ પણ આકસ્મિક રીતે ભ્રમથી કરવામાં આવે છે તેથી જ્ઞાન પણ વ્યર્થ થશે.

ઉત્તર—ભલે અહિંયાં ભ્રમથી કરવામાં આવે તો પણ અન્ય જન્મના અક્ષર જ્ઞાનના ઉપયોગી સંસ્કાર વૈદિક સાધનો આપે છે માટે તે તે રીતે નથી જ. આ રીતે જ કર્મની સાધનતા છે

આ રીતે કર્મની સ્વતંત્રતાનો પક્ષ નિર્મૂળ થાય છે. ૨૦

સૂત્ર ૨૧. શંકા—સામ્યની શ્રુતિથી તમે એમ કહ્યું કે જ્ઞાન એ કર્મનું અંગ નથી તે યુક્ત નથી. કારણ કે તમે જ્ઞાન રહિતની નિન્દા કરનારી શ્રુતિનું જે પ્રમાણ આપ્યું છે તે તો ફક્ત જ્ઞાનની સ્તુતિ કરવાને માટે. અમુકની સ્તુતિ કરતી વખતે ગમે તેમ કહેવામાં આવે. તેથી સ્તુતિ દ્વારા જે તેની મહત્તા જણાવવી હોય તે ખરી રીતે હોતી નથી. આથી એમ કરવું નથી કે જ્ઞાન એ કર્મનું અંગ નથી. એટલુંજ નહિ પણ જ્ઞાનીઓને કર્મ કરવાં પડે છે એમ તો તમે પણ સ્વીકારો છો. નહિતો પછી તેમને કર્મ કૃતિ ન હોય તો તે કર્મના ગુણ કે દોષ તેમને લાગે નહિ અને તેથી તેનો નિષેધ જ ન હોય. તમે જ્ઞાનીઓ માટે કર્મનો નિષેધ કરો છો. પણ નિષેધ કાનો હોય? જે વસ્તુ બીજાને પ્રાપ્ત થયેલી હોય તેનોજ નિષેધ હોય. અમુકને આપણે કહીએ કે “તારે દોષ રહિત થવું” આમ કહેલી વખતે એવું માની લેવામાં આવે છે કે જેને દોષથી રહિત થવાને આપણે કહીએ છીએ તેનામાં તે સમયે દોષ હોવા જોઈએ. અર્થાત્ દોષની પ્રાપ્તિ તેને ન હોય તો દોષથી રહિત થવાને તેને ઉદ્દેશીને કહેલી ઉક્તિ બંધ બેસે નહિ. માટે જે વસ્તુની પ્રાપ્તિ છે તેનોજ નિષેધ હોઈ શકે. આથી તમે જ્ઞાનીના વિષે બોલતાં કર્મનો નિષેધ કરો છો, પણ નિષેધ કરતી વખતે તેને કર્મની પ્રાપ્તિ હોવી જોઈએ. નહિ તો નિષેધજ સંભવતો નથી. અહિંયાં “માત્ર” શબ્દ (સૂત્રમાં) એવું સૂચવે છે કે જ્ઞાનીઓને કર્મના ગુણ દોષનો સંબંધ છે જ. અહિંયાં જે કર્મનો નિષેધ કરવામાં આવે છે તે અજ્ઞાનીઓની સાથે જ્ઞાનીઓના સામ્યને દૂર કરવા માટે. અર્થાત્ અજ્ઞાનીઓને જેમ કર્મના ગુણ તથા દોષ હોય છે તેવી રીતે જ્ઞાનીઓને તે હોતા નથી. આ વૈલક્ષણ્ય જણાવવાનેજ કર્મનો નિષેધ છે બીજી રીતે નહિ. આથી એમ કરવું નથી કે જ્ઞાનીઓએ કર્મ નહિ કરવાં. ઉલટું તેમને કર્મ કરવાનાં જ છે. જે તેમને કર્મ કરવાનાં છે તે સ્વીકારવામાં આવે તો પછી જ્ઞાન એ કર્મનું અંગ સિદ્ધ થશે.

ઉત્તર—તમારી દલીલ યરાયર નથી. ગયા સૂત્રમાં અમે જ્ઞાની વિષે એમ કહ્યું હતું કે તે “પદ-

વેતા” અને છે ત્યાં જેમ પ્રતિષ્ઠિતિ હ વૈ ય ઇતા રાત્રીલ્પયન્તિ એ વાક્યમાં રાત્રિસત્ર તે પ્રતિષ્ઠાનું ફક્ત આપનાર તરીકે અપૂર્વ હોવાથી તેની વિધેયતા જોવામાં આવે છે, અર્થવાદતા નહિ. તેજ પ્રમાણે અહિંયાં પણ કર્મના ફક્ત સાથેના અસંબન્ધ રૂપી ફક્ત પદજ્ઞાનનું હોય છે. અને તેથી તે અપૂર્વ હોવાથી તેની પણ વિધેયતા સમજવી જોઈએ અર્થવાદતા નહિ. અર્થાત્ તમે એમ જણાવ્યું કે જ્ઞાન વિષેની શ્રુતિ તે સ્તુતિ રૂપે છે તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે અમે આપીએ છીએ કે જો સ્તુતિરૂપ હોય તો તેની વિધેયતા નહિ બનતાં અર્થવાદતા મનાય પણ જ્ઞાનની શ્રુતિ તે સ્તુતિરૂપજ નથી તેથી ત્યાં અર્થવાદ નથી. માટે તેની વિધેયતા હોવાથી તે પ્રમાણરૂપ છે.

વળી એમ પણ કહી શકાય નહિ કે કર્મ તથા જ્ઞાન જેના ફળની ઉક્તિ કરવામાં આવે છે તે કેવલ સ્તુતિરૂપ છે. કર્મનું ‘ફળ જણાવનાર’ શ્રુતિ તે કેવલ કર્મની સ્તુતિ માટે નથી. “સ્વર્ગની કામના-વાળાએ યત્ન કરવો” એવું વાક્ય કહીને યત્નનું ફળ તે “સ્વર્ગ” જણાવ્યું છે, તેથી એમ સમજવાનું નથી કે વસ્તુતઃ યત્નનું ફળ સ્વર્ગ મળતું નથી. અને તેથી આ શ્રુતિ ફક્ત કર્મની મહત્તા જણાવવાને છે. જેમ કર્મના ફળને જણાવનારી શ્રુતિ તે સ્તુતિરૂપ નથી તેમ જ્ઞાનનું ફળ જણાવનારી શ્રુતિ સ્તુતિ-રૂપે નથી. જો તમે એમ કહેતા હો કે જો શ્રુતિઓ ફળને જણાવતી હોય તે સ્તુતિરૂપ હોવાથી તેમની વિધેયતા સ્વીકારી શકાય નહિ. તો પછી અમારે જણાવવું પડશે કે તમારા મત પ્રમાણે કર્મ અને જ્ઞાન એ બન્નેનો ઉચ્છેદ થશે કર્મ અને જ્ઞાન એ ઉભય શ્રુતિ પ્રતિષ્ઠાદિત સાધન નહિ બને. કારણ કે તે બન્નેનાં ફળ શ્રુતિમાં જણાવ્યાં છે. માટે ઉભય પ્રકારની ફળવાચક શ્રુતિઓની પ્રામાણિકતા માટે એ મત હોષ શકે જ નહિ. જ્યાં અમુકને વિધિ કહ્યો ત્યાં એમ બસવું જોઈએ કે ત્યાં તેની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે. વિધિ એજ પ્રવૃત્તિ છે. જ્ઞાન કે કર્મ વિધિ હોવાથી તે પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે તેથી જો શ્રુતિઓમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર કંઈ પણ તત્ત્વ ન હોય તો જ તેમને તમારે સ્તુતિરૂપ કહેવી. પણ અહિંયાં એ પ્રમાણે નથી. કારણ કે અહિંયાં જે મોક્ષની પ્રત્યક્ષ કરે છે તે કર્મના અબંધનના અભાવને મેળવવાની પ્રત્યક્ષતાથી તે અંધન કેવી રીતે દૂર કરવાં તે માટેનાં સાધન જાણવામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ કરાવનાર તત્ત્વ છે. તેથી તે વિધિરૂપ જ છે. વળી જો એમ કહ્યું કે કર્મફલના સંબંધના નિષેધની અનુપપત્તિથી કર્મ સંબંધ છે, તે વધારે દીક નથી. કારણ કે જો એમ કહ્યું હોય કે સૂર્યમાં અંધકારના કાર્યનો અભાવ છે તો પછી એમ કેવી રીતે કહી શકા કે તેમાં અંધકાર પણ હશે? અર્થાત્ અમુકમાં અમુક વસ્તુનો નિષેધ કરેલો હોય તે ઉપરથી એવું અનુમાન જો કાઢવામાં આવે કે તે વસ્તુ પ્રથમ તેનામાં હશે નહિ તો તેનો નિષેધ જ ન બને, એ દલીલ અમારા આ દષ્ટાન્તથી ખોટી પડે છે. સૂર્યમાં અંધકારના કાર્યનો સંદંતર અભાવ છે. અંધકારના કાર્યનો સૂર્યમાં નિષેધ કયો છે તે ઉપરથી કાંઈ એમ નહિ કહે કે અહિંયાં તેનો નિષેધ કયો છે. માટે સૂર્યનો તેની સાથે સંબંધ હોવા જોઈએ. જો અંધકારનું કાર્ય સૂર્યમાં ન હોય તો પછી તેનો નિષેધ શી રીતે કરાય? આવી દલીલ જેમ ખોટી છે તેમ જ્ઞાનમાં કર્મફલનો નિષેધ કયો છે તેથી તેમાં તેને કર્મફલ પ્રાપ્ત હોવું જોઈએ. એ દલીલ પણ ખોટી છે.

અથવા ઉપરની ગ્રં. ૪-૪-૨૨ની શ્રુતિ જેના વિષે આ બધું વિવેચન આવે છે તેમાં પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન તેજ મુખ્ય ફલ કહેલું છે. તે એટલું બધું મોટું છે કે તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. માટે કેમુતિક ન્યાયથી પરમ્પરાએ આ ઋચાથી શ્રુતિ તે જણાવે છે. આથી “બ્રહ્મણ” નો “બ્રહ્મવેતા” અર્થ કહ્યો છે. વળી ત્યાં “આદ્ય” શબ્દથી સુદૃઢ્ય બ્રહ્મણના માહાત્મ્યનો ઉદ્દેશ કરીને તે કાણ? એવી આકાંક્ષામાં “તે બ્રહ્મણને જાણીને વિહિત તથા નિષિદ્ધ ફલનો અસંબંધી થાય છે” એવા પ્રકારનો અર્થ છે. આ પ્રમાણે જો બ્રહ્મવેતાનું માહાત્મ્ય કહ્યું છે તો પછી સાક્ષાત્ ભગવાનના જાણનારના માહાત્મ્યનું તો શું વર્ણન કરવું? એમ આ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે. આથી જો ત્યાં જણાવેલું ભક્તને જાણનારના વિષયનું જ્ઞાન કહેલી રીતિથી કર્મના અંગરૂપ નથી તો પછી ભગવાનનું જ્ઞાન તો શી રીતે હોયજ? ૨૧

સૂત્ર ૨૨. શંકા—“વરુણો પુત્ર ભુગુ પિતા વરુણ પાસે આગ્યો” (તૈ. ૩-૧) “ભગવાન્ મને અધ્યયન કરાવો એમ કહીને નારદ સનતકુમાર પાસે બેઠા” (છાં. ૭-૧-૧) “દિવોદાસનો પુત્ર પ્રતર્દન ઇન્દ્રના પ્રિય ધામ તરફ ગયો” (કૌ. ૩-૧) વગેરે ઉપાખ્યાનોથી બ્રહ્મવિદ્યાનું નિરૂપણ ઉપનિષદોમાં કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યાને સમગ્રવવાને માટે આ ઉપાખ્યાનોની શૈલી પસંદ કરવામાં આવી છે અને શ્રુતિમાં કહે છે કે જે આખ્યાનો છે તે બધાં અંગરૂપનું શંસન કરે છે. માટે આ શ્રુતિથી આ આખ્યાનો શંસનના અંગરૂપ સમગ્રય છે. અર્થાત્ ઉપાખ્યાનો તે શંસન માટેજ છે. હવે શંસન એટલે ફક્ત શબ્દનું પ્રાધાન્ય, તેમાં અર્થજ્ઞાન હોતું નથી, ઉપાખ્યાનોની શૈલી વર્ણનાત્મક છે, તેથી તેમાં અર્થજ્ઞાન જેવું કંઈ નથી, માટે તે દ્વારા જે કંઈ જ્ઞાન આપવામાં આવે તે મંત્રના અર્થની માફક અપ્રયોજક છે. તેમને (ઉપાખ્યાનના અર્થ જ્ઞાનને) કર્મના અંગ તરીકે કહેવું શક્ય નથી તો પછી તેનું પ્રાધાન્ય તો દૂર રહ્યું. ઉપાખ્યાનોમાં બ્રહ્મવિદ્યાનો અર્થ રહેલો છે એમ જે કહેવામાં આવે છે અને તેથી ઉપનિષદનાં ઉપાખ્યાનોથી પણ જ્ઞાનની જ મુખ્યતા સમગ્રય છે એવો અર્થ કાઢ લે તો તે વિષે કહેવાનું કે અમે જણાવ્યું તે પ્રમાણે તે ઉપાખ્યાનોમાં ફક્ત શબ્દનું જ પ્રાધાન્ય છે. અર્થજ્ઞાનનું નહિ. આથી તે કહેવાતું અર્થજ્ઞાન કર્મના અંગરૂપ પણ નથી. જે જ્ઞાન કર્મમાં ઉપયોગી થાય તેજ કર્મનું અંગ મનાય પણ ઉપાખ્યાનોનું અર્થજ્ઞાન એવું નથી, આથી તે કર્મનું અંગ બનતું નથી. તો પછી તેની પ્રધાનતાને શી રીતે સ્વીકારાય? અહિંયાં તો ધર્મી કહેતાં જ્ઞાન તે અપ્રયોજક હોવાથી તેની સિદ્ધિ જ નથી. એટલે જ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય નથી તો પણ અમે એટલું તો કહીશું કે સધળી ઉપાખ્યાનની શ્રુતિઓ તે ઇન્દ્રના અંગ તરીકે યાગમાં ઉપયોગી હોવાથી અમે તેમને કર્મના અંગરૂપ કયુલીશું.

ઉત્તર—તમારી જણાવેલી રીતે પણ ઉપાખ્યાનો કર્મના અંગરૂપ નથી. કારણ કે કર્મ કરતાં જ્ઞાન અધિકતર છે. કર્મ કરતાં જ્ઞાનમાં કંઈક વિશેષ ધર્મો છે. બ્રહ્મજ્ઞાનમાં આનન્દાદિ ધર્મો છે જ્યારે કર્મમાં આયાસ (કલેશ) હોય છે, આથી કર્મ કરતાં જ્ઞાનની આધિકતા છે. માટે જ્ઞાનને કર્મના અંગરૂપ કહી શકાય નહિ. જે બીજાના કરતાં ચઢીઆતું છે તેને તેના કરતાં ઉતરતું કહી શકાયજ નહિ. જ્ઞાન આનન્દાદિ ધર્મોથી વિશિષ્ટ હોવાથી કર્મ કરતાં તે ચઢીઆતું છે તો પછી તેને કર્મના અંગરૂપ કહીને તેને હલકું ગણીએ—તેને ઉતારી નાખીએ એ કેવી રીતે સંભવે? જે તેનામાં કર્મ કરતાં ગુણની ન્યૂનતા હોય તોજ તે કર્મનું અંગ માની શકાય.

શંકા—તમે જ્ઞાનમાં વિશેષ ધર્મો જણાવો છો તે ઉપાખ્યાનના અર્થજ્ઞાનમાંજ, મંત્ર તથા બ્રાહ્મણના જ્ઞાનમાં નહિ. હા, ઉપાખ્યાનની શૈલી એવા પ્રકારની છે કે તેમાં જે જ્ઞાનનો ઓષ કરવામાં આવે છે તે ગ્રહણ કરવામાં કોઈપણ પ્રકારનો પરિશ્રમ તથા આયાસ ઓતાને નડતો નથી, ઉલટું આનંદથી તે ગ્રહણ કરે છે, જ્યારે અન્યત્ર આનંદનો અભાવ છે, એ રીતે કર્મ કરતાં જ્ઞાનને ચઢીઆતું કહ્યું. પણ આ કથન ફક્ત ઉપાખ્યાનોના જ્ઞાનપરત્વે જ લાગુ કરી શકાય, મંત્ર તથા બ્રાહ્મણના જ્ઞાન પરત્વે નહિ. આ હેતુથી જ્ઞાનનું કર્મ કરતાં ચઢીઆતાપણું જે તમે જણાવો છો તે યરાચર નથી. તે હેતુજ અપ્રયોજક છે—તે પુણ્ય કે પાપને ઉત્પન્ન કરતો નથી.

ઉત્તર—હીક. તમારા સંતોષ માટે તમારી દલીલને અમે બહીબર કયુલ રાખીએ તો પણ એટલું તો અમે જરૂરથી જણાવીશું કે આખ્યાનોમાં જ જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવતું નથી, અન્યત્ર પણ તે નિરૂપણ છે. તૈત્તિરીયકમાં “બ્રહ્મવેત્તા પરને પ્રાપ્ત થાય છે. તેને આ કહ્યું, સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત બ્રહ્મ” (તૈ. ૨-૧) થી ઉપક્રમ કરીને બ્રહ્મના માહાત્મ્યના જ્ઞાન માટે આકાશાદિના પણ કર્તા બ્રહ્મ છે એમ જણાવીને તે બ્રહ્મ આનન્દમય રસરૂપ છે એમ કહે છે અને પછી કહે છે કે તેના ભયથી સર્વ કંઈ ધરધરે છે એમ કહીને તે સર્વનું નિયામક છે એમ જણાવે છે. આથી ભગવાન્ જ પૂર્ણાનન્દ છે એમ જણાવવાને આનન્દની ગણના આપી છે. જેમાં મનુષ્યના આનંદથી શરૂઆત કરીને અક્ષર બ્રહ્મ

સુધીનો આનન્દ લીધો છે. અને તે ગણિતાનન્દ છે, અને બ્રહ્મ એજ અગણિતાનન્દ, પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે એમ કહે છે. આ રીતે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજનારનું માહાત્મ્ય તૈ. ૨-૬માં જણાવે છે. જે બ્રહ્મના પૂર્ણાનન્દસ્વરૂપને જાણે છે તેને પોતે સાધુ કર્મ કર્યા તેનો કંઈ પણ વિચાર થતો નથી. આવો જ્ઞાની તે પૂર્ણાનન્દસ્વરૂપ ભગવાનને મેળવે છે. કર્મ તો કલેશાત્મક છે જ્યારે બ્રહ્મના જ્ઞાનવાળો આનન્દને પ્રાપ્ત થાય છે એમ બ્રહ્મના જ્ઞાનનું ફળ આનન્દ છે એવું તૈત્તિરીયોપનિષદમાં જણાવ્યું છે. કર્મનું ફળ પણ આનન્દ છે એમ જો તમે જણાવતા હો તો તે આનન્દ સ્વર્ગ તથા પશુ આદિની પ્રાપ્તિરૂપ છે, પણ આ અનિત્ય હોવાથી, તે જ્ઞાનના નિત્ય આનન્દની સાથે બિદ્મૂલ્ય સરખાવી શકાય જ નહિ. આથી જે રીતે તમે લો તે રીતે કર્મ કરતાં જ્ઞાનની વિશેષતા છે. ઉપાખ્યાનોનું અર્થજ્ઞાન કર્મ કરતાં વિશેષ ધર્મવાળું છે એ બાબત તમારા આગ્રહને લીધે અમે બાજુ ઉપર રાખીને તમારા સંતોષ માટે અન્યત્ર જ્ઞાનનું આધિક્ય જણાવનાર પ્રમાણો અમે તમને આપીને આ અર્થ સમજાવ્યો છે. આથી નિશ્ચિત થાય છે કે જ્ઞાનની કર્મ કરતાં અધિકતા છે, કર્મ કરતાં જ્ઞાનમાં વિશેષતા છે, આથી જ્ઞાન કાંઈ પણ રીતે કર્મનું અંગ બની શકે જ નહિ, છતાં દુરાગ્રહથી તમારે એમ માનવું હોય તો બલે કહો. પણ જેઓ શ્રુતિને જ અવલંબનાર છે તે તો કદી પણ જ્ઞાન કરતાં કર્મની અધિકતા જણાવી શકશે નહિ. ૨૨

સૂત્ર ૨૩ શંકા—તો પછી આખ્યાનોમાં જે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ છે તેની સિદ્ધિ રહેશે નહિ, અર્થાત્ તેમાં ઉપદેશોનું અર્થજ્ઞાન તો કર્મ કરતાં અધિક નથી એમ દર્શો.

ઉત્તર—ના, જેમ શ્રુતિમાં વિદ્યાનું પ્રતિપાદન છે તેમજ ઉપાખ્યાનોમાં વિદ્યાનું પ્રતિપાદન છે. એમાં કાંઈ ફેર નથી. ઉપાખ્યાનોમાં મોટાઓની જ જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્તિ જણાવી છે. જ્ઞાનને માટેની પ્રવૃત્તિમાં આયાસ ન થાય તેટલા માટે તથા તેમાં રુચિ થાય તેથી ઉપાખ્યાનોની શૈલી છે. વળી “આચાર્યવાળો પુરુષ જાણે છે” (છાં. ૬-૧૪-૨)માં શ્રુતિની જે એકવાક્યતાનું જ્ઞાન કહ્યું છે તે આખ્યાન વગર હોતું નથી, તેથી તેને માટે ગુરુ અને શિષ્યની કથાના રૂપમાં આ આખ્યાનોની યોજના કરવામાં આવી છે. અથવા તો જેમ ઉપાખ્યાન વગરની શ્રુતિમાં જ્ઞાનનું નિરૂપણ કર્યું છે તેમ આખ્યાનોમાં પણ જ્ઞાનનું નિરૂપણ છે, તેથી તે બંને પ્રકારની શ્રુતિઓમાં એકવાક્યતા હોવાથી તેમાંની વિદ્યાના બોધ પરત્વે ભેદ નથી. આખ્યાનોમાં ગુરુ શિષ્યને પોતાની પાસે બેસાડીને તેના વિશ્વાસ માટે તેને જ્ઞાનનો બોધ કરે છે, આખ્યાન સિવાયની શ્રુતિમાં તે રીતે બોધ નથી. તેમાં સાધારણ રીતે બોધ છે. આ સિવાય તેમાં કાંઈ ફેર નથી. આખ્યાનો કદિપત નથી પણ ખરાં છે. તેમાં ગુરુએ શિષ્યને બોધ કરવાનો ખરો ઉપદેશ છે.

શંકા—તો પછી આખ્યાનોમાં કંઈ પણ બાધક જ નહિ હોય? તેમાંનું તમામ સાચું છે એમજ સ્વીકારવું એમજ. તે?

ઉત્તર—તેનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ તે સાંભળો. શ્રુતિમાં સર્વ આખ્યાનો પારિપ્લવમાં શંસન કરે છે, અર્થાત્ શંસનના અંગરૂપ છે એમ જે કહ્યું તેમાં ‘સર્વ’ શબ્દથી તે અમુક જેનું વર્ણન ચાલે છે તે આખ્યાન એમ સમજવાનું છે, અન્ય નહિ. કારણ કે ત્યાં પ્રકરણ એનું નિયમન કરે છે. આમ હોય તો જ્યારે પારિપ્લવ નામના કર્મનો પ્રસ્તાવ હોય ત્યારે વિશેષ વિનિયોગ કહેલો છે. આથી અશ્વ-મેધ પ્રકરણમાં પ્રથમ દિવસે મનુવૈવસ્વાન્ રાજા હોય છે; બીજે દિવસે ધન્ન વિવસ્વાન્ છે, ત્રીજે દિવસે યમ છે. એમ અમુક આખ્યાનો વાક્યના શેષમાં વિનિયોજાય છે. અમુક દિવસો સામાન્ય આખ્યાન પરત્વે ન હોય તો પછી અમુક ઉપાખ્યાનનું વિધાન ન થાય. માટે જ એક એક પારિપ્લવમાં એક એક આખ્યાન નિયત થયેલું છે. માટે એક આખ્યાનમાં બીજા આખ્યાનનો સંબંધ નથી તેથી અમુક આખ્યાનમાં જે પ્રતિપાદન કર્યું છે તે તેને વિષે સત્ય છે તે બીજા આખ્યાનની વસ્તુને બાધક નથી. જૂદાં જૂદાં આખ્યાનોમાં પ્રકરણવશાત્ જૂદી જૂદી રીતે બોધ હોય આ આખ્યાનો એક બીજાનાં બાધક નથી. ૨૩

સૂત્ર ૨૪—આથીજ અમે કહીએ છીએ કે જ્ઞાનના ફલના સાધનમાં કર્મની જરૂર નથી. તેથી જ જરામયાંસિહોત્ર પ્રમાણે જ્ઞાની પોતેજ યજ્ઞરૂપ બનતો હોવા છતાં તે યજ્ઞ માટે તેને અગ્નિ તથા ઇન્ધ્રનની જરૂર પડતી નથી. ના. ૮માં આ જરામય અગ્નિહોત્રનું વર્ણન આપ્યું છે. યજ્ઞને આધ્યાત્મિક કહ્યો છે તેમાં કહે છે કે યજ્ઞમાન જાનેજ તે યજ્ઞ છે, શ્રદ્ધા શરીર ઇન્ધ્રન છે, ઉર એ વેદિ છે, વાળ એ અહિ છે, શિખા એ વેદ છે હૃદય યૂપ, કામ ધી, પશુ ક્રોધ, અને અગ્નિ તપ છે. આ વર્ણનથી એ યજ્ઞની આધ્યાત્મિકતા જણાવી છે. જ્ઞાની તેવાજ યજ્ઞ કરે છે. આ યજ્ઞમાં તેને અગ્નિ ઇન્ધ્રન વગેરેની જરૂર નથી. આમ જ્ઞાની પોતે યજ્ઞરૂપ હોવાથી તેને યજ્ઞ-કર્મની અપેક્ષા નથી. ૨૪

(સાર)—આ અધિકરણમાં કર્મ તથા જ્ઞાનનો સંબંધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. સુ. ૧માં આદરાયણુ પોતાનો મત આપતાં કહે છે. ખરામાં ખરો પુરુષાર્થ તે ભગવાનજ છે અને તે જેનું પોતે વરણ કરે છે એવા ભક્તથી પ્રાપ્ય થાય છે. સુ. ૨થી ૭ સુધી જૈમિનિ કર્મની પ્રધાનતાનો પક્ષ મૂકે છે. તેને માટે નીચેની દલીલો કરે છે (૧) જેમ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમાં અર્થવાદ છે તેમ વેદાન્તમાં ભગવાનને પુરુષાર્થ તરીકે જણાવ્યા છે તે અર્થવાદરૂપે છે. (૨) વસિષ્ઠાદિ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓએ પણ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો જોવામાં આવેલ છે (૪) બ્રહ્મવેત્તા જનક યજ્ઞ કરેલો હતો તેથી જ્ઞાન કર્મનું આધક નથી (૪) તેમ શ્રુતિમાં વિદ્યા અને કર્મનો સંબંધ થાય તો જ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેલ છે. (૪) આ સુ. ૩-૧૮-૧ પ્રમાણે જ્ઞાનીનોજ ઋત્વિક્ કર્મમાં બ્રહ્મા તરીકે ળેશવાનો અધિકાર જણાવ્યો છે (૬) જીવન પર્યન્ત બ્રહ્મજ્ઞાનીએ અગ્નિહોત્ર કરવો એવા નિયમ જોવામાં આવે છે. અગ્નિહોત્ર નહિ કરનારને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એવું નિધાન છે.

આ દલીલોથી જ્ઞાન એ કર્મનું અંગ સમજાય છે. આનો ઉત્તર આદરાયણુ સુ. ૮થી આપે છે. ત્યાં પ્રથમ કહે છે કે બુ. ૪-૪-૨૨થી ભગવાનનું જ આધિક્ય જોવામાં આવે છે, તેથી કર્મ કરતાં ભગવાનજ મોટા છે. માટે કર્મ કરતાં ભગવાનનું જ્ઞાન તથા ભક્તિ મોટી છે. સુ. ૯માં જણાવે છે કે જનક વગેરે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓએ તો કર્મ કર્યો હતો તે વાત ખરી પણ તેની સાથે શુદ્ધેચ્છા વગેરે તે પણ બ્રહ્મજ્ઞાની હતા. છતાં તેમણે કર્મનો ત્યાગ કર્યો હતો આથી શ્રુતિ બન્ને પ્રકારની છે તેમજ તમામ બ્રહ્મવેત્તાઓએ કર્મ કરવાનું જોઈએ એવા કંઈ શ્રુતિ સર્વત્ર જોવામાં આવતી નથી. શ્રુતિઓના કર્મનો ત્યાગ કરવા કે અત્યાગ કરવા તેમાં ભગવાનના અનુગ્રહરૂપ અધિકારનો તારતમ્ય એ હેતુ છે. વળી જ્ઞાનીનેજ ઋત્વિક્ કર્મમાં બ્રહ્મા થવાનો અધિકાર છે એમ જો કહેવામાં આવે છે તે ખોટું છે કારણ

કે ભો જ્ઞાની શબ્દ નથી પણ “બ્રહ્મિષ્ઠ” શબ્દ છે, તેના અર્થ બ્રહ્મ કહેતાં વેદમાં રિચત થનાર એવો અર્થ છે. અર્થાત્ વેદનું અધ્યયન કરેલું હોય તેજ બ્રહ્મા થવાને લાયક છે એમ કહે છે. વળી મ. ના. ૧૦-૫માં મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે કર્મનો ત્યાગ કહેલો છે આથી કર્મનું નિયમન કરનારજ શ્રુતિ નથી પણ તેના ત્યાગની પણ શ્રુતિ છે. આ બન્ને પ્રકારની શ્રુતિઓમાં કંઈ ફેર નથી. માટે કર્મજ મુખ્ય છે અને જ્ઞાન ગૌણ છે એમ કહો શકાય નહિ. વળી દર્શ પૂર્ણમાસમાં બ્રહ્મિષ્ઠ બ્રહ્મા હોય છે એવી જ શ્રુતિ કહી છે તે તો માત્ર દર્શ પૂર્ણમાસની રતુતિ માટેજ છે. ભાં કોઈ અધિકારની વાત કહેવામાં આવી નથી. વળી બુ. ૪-૪-૨૩ માં જ્ઞાનીએ પણ કર્મ કરવાં એમ કહેલું છે એમ જો કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર એ છે કે પારકાના ઉપર અનુગ્રહ કરવાને જો કર્મ કરવામાં આવે તો તેના ગુણ દોષ તેને લાગતા નથી. એમ કેટલીક શાખાવાળા કહે છે (સુ. ૧૫) વળી કેટલીક શાખાવાળા તો એમ કહે છે કે જો અખણ્ડ બ્રહ્મનું અદ્વૈત જ્ઞાન થાય તો કર્મની જરૂર નથી. તે અવસ્થામાં કર્મનો અભાવ હોય છે. અર્થાત્ દ્વૈત રિચતિમાંજ કર્મની જરૂર છે. (સુ. ૧૬) જા. ૪માં સંન્યાસીઓને તો કર્મ કરવાનાંજ નથી એમ કહે છે, આથી પણ જ્ઞાન કર્મનું અંગરૂપ નથી એટલુંજ નહિ પણ સંન્યાસ આશ્રમના કર્મનું પણ તે અંગરૂપ નથી.

સૂ. ૧૮માં પાછી જોમિનિ દક્ષીણ કરે છે કે કર્મનો ત્યાગ અને કર્મ કરવા વિષેની બે પ્રકારની શ્રુતિઓ જોવામાં આવે છે તેમાં કર્મના ત્યાગની જે શ્રુતિ છે તેને અપવાદ તરીકે ગણવી; આથી તેના માટેનું વિધિવાક્ય હોય તે પણ અપવાદરૂપ ગણવું. આના ઉત્તરમાં આદરાયણ સૂ. ૧૯માં કહે છે કે જે કારણથી કર્મના ત્યાગની શ્રુતિને અપવાદરૂપ ગણવામાં આવે છે તેજ કારણથી કર્માનુદાનની શ્રુતિ પણ અપવાદ તરીકે માનવી જોઈએ. કારણ જેમ કર્મના ત્યાગની વિરુદ્ધની શ્રુતિ છે તેમ કર્માનુદાનની વિરુદ્ધની પણ શ્રુતિ છે. આથી ઉભય પ્રકારની શ્રુતિમાં સામ્ય છે. પછી સૂ. ૨૦માં કહે છે કે યોગશાસ્ત્રમાં જેમ સમાધિના સાધન તરીકે ધારણાને ગણવામાં આવે છે તેમ ભક્તિના સાધન તરીકેજ કર્મને કરવાનાં છે અર્થાત્ સમાધિ સિદ્ધ થતાં ધારણાની જરૂર નથી તેમ ભક્તિ અથવા બ્રહ્મ માટેનું જ્ઞાન સિદ્ધ થતાં કર્મની જરૂર નથી. આથી જ્ઞાન અગર ભક્તિ એ કર્મના અંગરૂપ નથી. પણ કર્મજ તેમના અંગરૂપ છે. સૂ. ૨૧માં કર્મના ત્યાગની શ્રુતિને સ્તુતિરૂપ અર્થવાદરૂપ ગણવાનો પ્રતિવાદી પક્ષ કરે છે પણ સૂત્રકાર તેને વિધેય તરીકે જણાવે છે. સૂ. ૨૨ માં બ્રહ્મવેદાનું નિરૂપણ કરનાર ઉપાખ્યાનો કર્મના અંગ શંસનના અંગરૂપ હોવાથી કર્મનું પ્રાધાન્ય છે એમ પૂર્વપક્ષ કર્યો છે, પણ ત્યાં જણાવ્યું છે કે કર્મ કરતાં જ્ઞાનમાં વિશેષ ધર્મો હોવાથી જ્ઞાનનુંજ પ્રાધાન્ય છે. સૂ. ૨૩માં ઉપાખ્યાનો જૂઠાં જૂઠાં હોય છતાં તેને ઉપાખ્યાન પરત્વે તેમાં જણાવેલા અર્થ ખરો છે, તથા પ્રકરણથી તેનું ત્યા નિયમન થયેલું હોવાથી અન્ય ઉપાખ્યાનો વિષે તે અર્થ થટાયાય નહિ. માટે એક ઉપાખ્યાન બીજામાં આવક નથી. સૂ. ૨૪માં કહે છે કે જ્ઞાનીને કર્મ તથા તેનાં સાધનોની કંઈ પણ જરૂર નથી. જ્ઞાની પોતેજ યત્નરૂપ છે. તેથી જરામયં યત્નમાં તેને અગ્નિ કે ઇન્ધનની જરૂર નથી.

શંકા—તમારા કહેવા પ્રમાણે જ્ઞાનના ફલમાં કર્મનો ઉપયોગ નથી પણ જ્ઞાનના સ્વરૂપમાં તેનો ઉપયોગ છે કેમ નહિ? અમારું એવું માનવું છે કે કર્મ જ્ઞાનના સ્વરૂપમાં ઉપયોગી નથી. કારણ કે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ગુરુ પાસે જવાથી તથા તેની પાસેથી ઉપદેશના શ્રવણથી થાય છે અર્થાત્ ગુરુદ્વારાજ જ્ઞાન મળે છે. છાં. ૬-૧૪-૨માં કહે છે કે આચાર્યવાળો પુરુષ જાણે છે. આથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં કર્મની જરૂર નહિ હોવાથી, કર્મ તેનું સાધન ઉપયોગી બનતું નથી.

ઉત્તર—ના. પુરુષોત્તમના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં કર્મ, જ્ઞાન તથા ભક્તિની અપેક્ષા છે. તે જ્ઞાનમાં તમામ ઉપયોગી છે. કારણ કે આ બાબતમાં યજ્ઞાદિતું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ પ્રમાણરૂપ છે. પુરુષોત્તમ જ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ છે, અને તેની પ્રાપ્તિ એજ ફલ છે તેમાં પ્રેમભક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલ તેનું જ્ઞાન તેજ સાધન છે. આ બાબત તે. ૨-૧ તથા બૃ. ૪-૪-૧૪માં પ્રતિપાદિત કરી છે ત્યાં કહે છે કે બ્રહ્મના જ્ઞાનવાળાને પુરુષોત્તમજ પ્રાપ્ત કરવાના છે, આ જ્ઞાન વગરના બીજાઓ બૃ. ૪-૪-૧૫માં કહ્યા પ્રમાણે દુઃખનેજ પ્રાપ્ત કરે છે. દુઃખી થાય છે. આમ હોવાથી યજ્ઞાદિ પોતે પુરુષાર્થરૂપ નથી, છતાં પણ શ્રુતિ તેનું નિરૂપણ કરે છે તે એટલા માટે કે તે સાધનરૂપ છે. અર્થાત્ ભગવાન એ પુરુષાર્થ છે અને તેનાં સાધનો તરીકે યજ્ઞાદિ છે. પણ તે યજ્ઞાદિજ નિષ્કામ રીતે કરવામાં આવે તોજ સાધન તરીકે મનાય. માટેજ વાજસનેયિ બૃ. ૪-૪-૫ માં કહે છે કે માણસ જેવાં કર્મ કરે છે તે પ્રમાણે તે થાય છે. સારાં કર્મો કરનાર સારો બને છે અને પાપ કર્મ કરનાર પાપી બને છે. અર્થાત્ કામનાથી કર્મ કરનારને તેનું ફળ ભોગવવું પડે છે. તેમના પુનર્જન્મનો અભાવ બનતો નથી. પણ જે અકામ, નિષ્કામ અને આત્મકામ છે તેને પુનર્જન્મ નથી. કારણ કે તેના પ્રાણનું ઉત્ક્રમણ થતું નથી, પણ તે બ્રહ્મમાં મળી જાય છે એમ બૃ. ૪-૪-૬ માં કહેલું છે. આ શ્રુતિમાં મનુષ્યે પ્રથમ અકામ, પછી નિષ્કામ અને પછીથી આત્મકામ થવાનું કહેલું છે. તેનો અર્થ એવો છે કે જે માણસ કર્મ કરવામાં અકામ હોય છે તે નિષ્કામ થાય છે અને પછી આત્મની કામનાવાળો અર્થાત્ નિરુપધિ સ્નેહવાળો ભગવાનમાં બને છે અને ક્યારે પછી ભગવાનની પ્રાપ્તિથી આત્મકામ થાય છે એવો અર્થ છે. આમ હોવાથી સત્કર્મમાં

પ્રવૃત્તિને માટે વિવિધ ફલોને જાને કહીને મનુષ્યોને ભ્રમિત કરે છે એવો આક્ષેપ ન આવે માટે પોતાના કહેવા પ્રમાણે કરનારને લાંબા સમય સુધી દયાથી નિષ્કામ બનાવે છે. તેમજ કામના સહિત વૈદિકકર્મ કરનારને પણ અનેક જન્મેના સંસ્કારથી નિષ્કામ બનાવે છે. સ્મૃતિઓમાં પણ કહ્યું છે કે જો કર્મોથી કષાય પકવ બને તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાંજ-જ્ઞાનના સ્વરૂપમાં કર્મની ઉપયોગિતા જણાવવામાં આવી છે. આ ફક્ત મર્યાદા ભક્તને જ લાગુ પડે છે. પુષ્ટિ-ભક્તને નહિ. પુષ્ટિભક્તિનો માર્ગ સાધન રહિત છે, તેથી યજ્ઞાદિની ત્યાં બિદ્ધિ અપેક્ષા નથી. એ અર્થ જણાવવાને માટે સૂત્રમાં “ચ” અને પદનો પ્રયોગ છે. અર્થાત્ જ્ઞાની તથા મર્યાદા ભક્તને માટે યજ્ઞાદિની અપેક્ષા છે, અને પુષ્ટિભક્તને તેની અપેક્ષા નથી” એવો અર્થ સૂત્રમાંથી સૂચિત થાય છે. આ યજ્ઞાદિની સાધનતા જણાવવાને સૂત્રકાર અશ્વનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે. જેમ ઘોડાનો ઉપયોગ દૂર દેશના કોઇ સ્થાનમાં વચમાં જે પ્રતિબંધક અન્ત હોય તો તેનું અતિક્રમણ કરવામાંજ થાય છે અને તે રીતે એની જરૂર છે. જે સ્થાનમાં ઘોડો છે ત્યાં જવામાં તેની જરૂર નથી. કોઇ માણસને દૂરના કોઇ ગામમાં જવું હોય તો તે ગામમાં જતાં વચ્ચેનું જ રસ્તાનું અન્તર તેને પ્રતિબંધરૂપ હોય છે. કારણ કે માર્ગના અન્તરને લીધે તે તેનાથી દૂર રહે છે. માટે આ વચ્ચેનું અન્તર કાપીને તે ગામ પાસે જવાને માટે તે પોતાના ઘોડાની મદદ લેઈને પછી ત્યાં જાય છે. પણ જ્યાં પોતે ઉભો છે તે જગ્યા પોતાની પાસેજ હોવાથી તેને ઘોડાની જરૂર નથી. આ રીતે ઘોડો દૂર જવાના, કામમાંજ સાધનરૂપ છે. તેજ પ્રમાણે જેઓનાથી ભગવાન ઘણે દૂર છે તેઓને ભગવાન પાસે જતાં વચ્ચે જે પ્રતિબંધ હોય તે દૂર કરવાને માટે યજ્ઞાદિની જરૂર પડે છે. પુષ્ટિભક્ત તો ભગવાનની સમીપ જ હોવાથી તેને સાધનોની જરૂર નથી. ૨૫

સૂત્ર ૨૬ શંકા—જો તમે યજ્ઞાદિને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં સાધનરૂપ કહેતા હો તો પછી પૃ. ૪-૪-૨૩માં શમદમાદિને સાધન તરીકે જણાવ્યાં છે તેનું કેમ? ત્યાં યજ્ઞાદિને સાધન કહ્યાં નથી.

ઉત્તર—તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે. જો કે ભક્તિમાર્ગમાં પણ શમદમાદિ હોય છે. તોપણ “આત્માથી આત્માને જૂએ” એવી શ્રુતિથી જ્ઞાન માર્ગીયના જ્ઞાનના અંગ તરીકેજ શમદમાદિની વિધિને હેતુ તરીકે કહેલ છે. તેથી તે જ્ઞાનમાર્ગીયને માટે અવશ્ય આચરવાં જોઈએ. અર્થાત્ શમદમાદિ એ જ્ઞાનનાં અન્તરંગ સાધન તરીકે અવશ્ય સ્વીકારવાં જોઈએ. તેટલા માટે પૃ. ૪-૪-૨૩ માં તેમને સાધન તરીકે કહેલ છે. ભક્તિમાર્ગમાં ભલે શમદમાદિ હોય તો તોપણ તેની આવશ્યકતા નથી. કારણ કે તે સ્વયં સિદ્ધજ હોય છે. તેથી તે આચરવાને પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. ભક્તમાં શમદમાદિ પોતાની મેળેજ સંભવે છે. તેથી જ્ઞાનીની માફક તેને તે ગુણો કેળવવાને પ્રયત્નશીલ થવું પડતું નથી. આથી યજ્ઞાદિ જેમ બાહ્ય સાધન છે તેમ શમદમાદિ એ આન્તર સાધન છે. ૨૬

સૂ. ૨૭ શંકા—તમે જ્ઞાનીનાં સાધનો તરીકે યજ્ઞ તથા શમદમાદિને જણાવ્યાં. આ સાધનોથી તેના સત્ત્વની શુદ્ધિ થાય છે, એમ તમે જણાવો છો. પણ તે બરાબર નથી. અવગત છાં. ૭-૨૩-૨ માં એવું જણાવ્યું છે કે સત્ત્વની શુદ્ધિનો આધાર આહારની શુદ્ધિ ઉપર છે. આહાર સારો હોય તો મનુષ્યની પ્રકૃતિ તે શુદ્ધ અને પવિત્ર બને છે. આથી જ્ઞાનીએ પોતાનાં ખાનપાન જેમ બને તેમ શુદ્ધ રાખવાં.

ઉત્તર—એ વાત ખરી છે છતાં પણ છાં. ૫-૨-૧ તથા પૃ. ૬-૧-૧૪ માં આહારને માટે કોઇ પણ નિયમ જોવામાં આવતો નથી. જ્ઞાનીને માટે ગમે તે અન્ન લેવાની છૂટ છે. તેથી જ્ઞાન માટે સત્ત્વના શોધક તરીકે યજ્ઞાદિ તથા શમદમાદિને સાધન જણાવો છો તે ન્યાયયુક્ત નથી.

ઉત્તર—જે શ્રુતિઓમાં જ્ઞાનીએ ગમે તેવો આહાર લેવો એમ કહ્યું છે તે શ્રુતિઓ આપણે ધર્મનું વર્ણન કરે છે. સાધારણ અવસ્થામાં તો શુદ્ધ અને સાર્વિક આહાર જ માણસે લેવો જોઈએ. પણ જ્યારે કુબ્ધાળનો સમય હોય, અન્ન બિદ્ધિ મળતું ન હોય, અને પ્રાણ અનાજના અભાવે જવાની

તૈયારીમાં હોય તેવા સમયે ગમે તે આહાર લેવાની છૂટ શ્રુતિ આપે છે. આથી આ છૂટ સાધારણ પ્રસંગમાં લેવાની નથી, પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ખાસ આપત્તિના સમયમાં જ લેવી જોઈએ. કારણ કે જ્યાં સુધી પ્રાણ હોય ત્યાં સુધીજ શમદમાદિ થઈ શકે. શમદમાદિ માટે પ્રાણ ધારણ આવશ્યક છે; અને પ્રાણનો આધાર અન્ન ઉપર છે. માટે જ્યારે અન્નના અભાવે પ્રાણ જતા રહેવાનો સમય આવે ત્યારે ગમે તેવું અન્ન હોય તોપણ તે લેવાની છૂટ છે. તેવા સમયે કોઈપણ રીતે પ્રાણ ટકાવવો જોઈએ. જેમ શમદમાદિ એ જ્ઞાનનું અન્તરંગ સાધન છે તેમ આહાર તે દેહના પોષક તરીકે બાહ્ય સાધન છે.

શંકા—એવી જાતની છૂટ કોઈએ લીધી હોય તેવાં દૃષ્ટાન્ત હોય તો આપશો, એટલે અમારી ખાત્રી થાય ?

ઉત્તર—હા, જૂઓ છાં. ૧-૧૦-૫માં ચાકાયણ ઋષિનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. ત્યાં કહે છે કે તે ઋષિનો પ્રાણ જ્યારે અન્નના અભાવે જતો રહેવાની તૈયારીમાં આવી પડ્યો ત્યારે તેમને અશુદ્ધ ખોરાક લેવો પડ્યો.

શંકા—આ પ્રસંગને કંઈક સવિસ્તર સમજાવો.

ઉત્તર—ચાકાયણ ઋષિ એ ચક્રના પુત્ર હતા. તેનું નામ ઉપસ્થિત હતું. તે કુરુદેશમાં રહેતા હતા. ત્યાં એક વખતે કરાની ઋષિ થઈ તેથી લીમતે લીધે અનાજ ખાતી ગયું. આથી તેમને પણ અનાજ ન મળ્યું તેથી પોતાની એક નવોઢા સ્ત્રી સાથે ઇન્દ્ર (હાથીનો મહાવત અથવા રાજા)ના ગામમાં બહુ મુશિખતમાં આવી પડ્યા પછી તેમને ખમર પડી કે ઇન્દ્રની પાસે કેટલુંક અડદનું અનાજ છે. તેથી તે અડદના દાણા ખાતા ઇન્દ્રની પાસે પોતે આગ્યો અને તેને કહ્યું “ હે ઇન્દ્ર, મારો પ્રાણ અન્નના અભાવે દેહનો ત્યાગ કરવાની અણી ઉપર છે. માટે તું જે અડદના દાણા ખાય છે તેમાંના થોડા ઘણા પણ સડી ગયેલા દાણા આપ ” ત્યારે ઇન્દ્રે કહ્યું ‘ મારી પાસે વાસણમાંજે અનાજ છે તે સિવાય બીજું નથી. માટે તું કહેતો હોય તો હું તને તેમાંથી આપું ’ ત્યારે ઉપસ્થિતએ કહ્યું ‘ ભલે તેમાંથી આપ. આથી ઇન્દ્રે તેને જે વાસણમાંથી પોતે અન્ન ખાતો હતો તેમાંથી થોડુંક આપ્યું, અને પછી પોતાના પાત્રમાંથી જળ આપવા માંડ્યું. પણ ઉપસ્થિતએ ફક્ત અન્ન જ લીધું અને જળ ના લીધું. ત્યારે ઇન્દ્રે તેને પૂછ્યું ‘ તું જળ કેમ લેતો નથી ? ’ તેણે ‘ ઉત્તર આપ્યો કે જો હું તમારા વાસણમાંથી જળ લેઉ તો તે ઉચ્છિષ્ટ-એકું કહેવાય, માટે હું તે લેછશ નહિ ’ ઇન્દ્રે તેને કહ્યું ‘ તોપછી તું અન્ન પણ મારાજ પાત્રમાંથી લે છે તો તે એકું ન ગણાય ? ’ ત્યારે તેણે જણાવ્યું ‘ અન્ન એકું નથી ગણાતું કારણ કે અત્યારે જો હું અન્ન ન લેઉ તો જરૂરથી મરી જવું માટે કોઈ પણ રીતે તે પ્રાણને ટકાવવાની ફરજ હોવાથી આ પ્રસંગે ગમે તે પાત્રમાંથી પણ અન્ન લેઈ શકાય છે. કારણ કે અન્યત્ર વધારે શુદ્ધ અન્ન મળી શકે તેમ નથી. પણ જળ તો ફૂવા, વાવ તળાવ સરોવર વગેરેમાંથી મને જોઈએ તેટલું મળી શકે છે માટે તે લેઈ શકાય નહિ. ’ આમ કહીને ઉપસ્થિતએ થોડુંક અન્ન પોતાની સ્ત્રીને આપ્યું.

આ પ્રસંગથી ફક્ત પ્રાણના અત્યયમાંજ ગમે તે પ્રકારનું અન્ન લેવાની છૂટ છે સામાન્ય પ્રસંગમાં નહિ એટલે જ અર્થ નિર્ણય થઈ શકે છે. સાધારણ પ્રસંગે જો શુદ્ધિનો વિચાર કર્યા વગર આહાર લેવામાં આવે તો તેનાથી મહિનતા ઉત્પન્ન થાય છે, ચિત્તમાં અપવિત્ર વિકારો જાગે છે, અને તેથી જ્ઞાનનો ઉદય થઈ શકતો નથી. માટે જ્ઞાનીઓએ આહારની શુદ્ધિ અવશ્ય જાળવવી જ જોઈએ, તે વગર શમદમાદિની સિદ્ધિ થઈ શકે નહિ. માટે જ ભા. ૨-૬-૩૯-૪માં બ્રહ્મા વિશુદ્ધ જ્ઞાનની આવશ્યકતા જણાવે છે. મા. પુ. દે મા. ૧-૫૯માં માર્કણ્ડેય પણ એજ હકિકત જણાવે છે. આ જે વ્યવસ્થા અમે જણાવી તે જ્ઞાન માર્ગીય જ્ઞાનવાળાની છે. ભક્તિમાર્ગવાળાને તો આ પ્રમાણે આપત્તિની

સંભવજ નથી, કારણ કે ભ. ગી. ૬-૨૨માં કહે છે કે જેઓ. અનન્ય ચિત્તથી ભગવાનનું ભજન કરે છે તેમના યોગ ક્ષેમનું નિર્વહન ભગવાન કરે છે ' અર્થાત્ જે ભગવાનનું જ અનન્ય ભાવથી સેવન કરે છે તેમની આજીવિકા પ્રાપ્તિ વગેરેની સર્વ ચિન્તાઓ ભગવાન જ લેઈ લે છે. અને આ રીતે તેને ચિન્તામાંથી મુક્ત કરે છે તેમજ ભ. ગી. ૭-૧૪માં પણ એમ કહે છે કે જેમને ભગવાનનું શરણ છે તેઓ માયાને તરે છે. આથી ભક્તને કાંઈ પણ જાતની એવી ચિન્તા હોતી નથી. તેથી ભક્તને આપદ જેવું કંઈ પણ છેજ નહિ. ૨૭

સૂત્ર ૨૮—આપત્કાલમાં અન્નનું ભક્ષણ કરવામાં આવેતો તેથી ચિત્તની અશુદ્ધિનો સંભવ નથી તેટલા માટે જ તેનાથી કાંઈ પણ પ્રકારના પ્રતિબંધો નડતા નહિ હોવાથી દોષ પણ લાગતો નથી. ૨૮

સૂત્ર ૨૯—જેમ વિદ્વાનને માટે આ નિયમ છે, તેવો જ અવિદ્વાન માટે છે. તે પણ આપત્તિમાં ગમે તેવું અનાજ લેતો પણ તેને પાપ લાગતું નથી. આમ મ. સ. ૧૦-૧૦૪માં કહ્યું છે. જે અવિદ્વાન માટે આ પ્રમાણે પ્રમાણ હોય તો પછી વિદ્વાનની આપત્તિમાં પાપાભાવ વિષે જે મત હોઈ શકે જ નહિ. વળી ભ. ગી. ૪-૩૭માં કહે છે કે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ એવો છે કે તમામ પ્રકારના કર્મોને બાળી દે છે. આથી વિદ્વાનને અન્નનો દોષ નથી. ૨૯

સૂત્ર ૩૦—જ્ઞાનીનો જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મને દહન કરવાને સમર્થ છે તેથી પૂર્ણ દશામાં તે ગમે તે રીતે વર્તી શકે તો પણ દોષ નથી. પણ સાધન દશામાં તે પ્રમાણે વર્તે તો તે દોષરૂપ છે. એવું બ. ૪-૪-૨૩માં આપેલી શમદમાદિનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે.

(સાર) આ અધિકરણનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) જેમ દૂર દેશ આવેલા સ્થાનમાં પહોંચવાને વચમાં પ્રતિબંધ રૂપ અંતરને દૂર કરવાને ધોડાની જરૂર છે. તેમ યજ્ઞ જ્ઞાન તથા ભક્તિની પ્રભુના જ્ઞાનમાં જરૂર છે, જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી તે સાધનો આવશ્યક છે. પછીથી નહિ.

(૨) શમદમાદિ પણ જ્ઞાનના અન્તરંગ તરીકે સાધન અવસ્થામાં જરૂરનાં છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં બે કે તે સ્વતઃ સંભવે છે છતાં પણ તે જરૂરનાં નથી.

(૩) છાં. ૭-૨૬-૨ની શ્રુતિ પ્રમાણે સત્ત્વશુદ્ધિ ઉપર આહાર શુદ્ધિ આધાર રાખે છે છતાં છાં. ૫-૨ ૧ તથા બૃ. ૬-૧-૧૪માં ગમે તેવા અન્નનું ભક્ષણ જ્ઞાની કરી શકે એમ જે કહ્યું છે તેથી પ્રાણના અત્યય વખતે, આપદ કાળમાં એવી દ્રુત લેવી એમ શ્રુતિ કહે છે. સામાન્ય પ્રસંગમાં નહિ. સામાન્ય પ્રસંગમાં તો તેથી દોષ લાગે છે.

(૪) આપત્કાલમાં ગમે તે અન્નનું ભક્ષણ કરવાથી કાંઈ પણ બાધ નડતો નથી.

(૫) મ. સ્મ. ૧૦-૧૦૪માં પણ કહે છે કે જે અવિદ્વાન ગમે તે અન્નનું ભક્ષણ આપત્કાલમાં કરે તો તેથી તેને દોષ લાગતો નથી. તો પછી વિદ્વાનને નજ લાગે.

(૬) સાધન દશામાંતો શમદમાદિની જરૂર છે તો જ્ઞાનીએ તે સાધનો પ્રાપ્ત કરવાં જોઈએ. આથી યજ્ઞ તથા શમદમાદિ સાધનની અપેક્ષા જ્ઞાનમાં છે.

અધિકરણ ૩૦નું.

સૂત્ર ૩૧ પાછલા અધિકરણમાં જણાવ્યું કે જ્ઞાનથી કર્મનો નાશ થાય છે. અહિંમાં શંકા એ થાય છે કે જે માણસને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તેણે આશ્રમનાં કર્મો કરવાં જોઈએ કે નહિ? ત્યાં કહેવામાં આવે છે કે ત્યાં ફક્ત એણે હોવાથી અને કરેલાં કર્મ નાશ પામતાં હોવાથી તેનું પ્રયોજન

નથી માટે તે કરવાં જોઈએ નહિ એવો પૂર્વપક્ષ છે. આ સામે સિદ્ધાન્તમાં કહેવામાં આવે છે કે જેમ આપત્તિનો સમય ન હોય તો જ્ઞાનીઓએ શુદ્ધ અજ જ લેવું જોઈએ એ તેમની ફરજ છે તેમ આશ્રમ કર્મ પણ કરવાં જ જોઈએ. કારણ કે તે વિહિત છે. જેમ આપત્કાલ ના હોય ત્યારે અશુદ્ધ અન્ન લેવાથી દોષ લાગે છે. કારણ કે તેનો નિષેધ કરેલો છે તેજ પ્રમાણે જો આશ્રમ કર્મનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો દોષ લાગે છે. આથી આશ્રમ કર્મનો સદંતર ત્યાગ નહિ જ કરવો જોઈએ. જ્ઞાની, વિના પ્રસંગે તેનો ત્યાગ કરે તો તેથી તેમના માર્ગમાં પ્રત્યવાય ઉત્પન્ન થશે માટે તે કર્મો કરવાં જ જોઈએ. ૩૧

સૂત્ર ૩૨—વળી શમદમાદિ અને આશ્રમ કર્મોનો એકબીજાની સાથે સંબંધ છે. આશ્રમ કર્મો શમદમાદિને સદાય આપનાર છે કારણ કે તેનાં અંતરંગ સાધનો છે. માટે આશ્રમ કર્મો વગરનાં શમદમાદિથી જ્ઞાનને સ્થિર કરવું તે શક્ય નથી માટે તે અવશ્ય કરવાં જોઈએ. કર્મોનો સ્વભાવજ એવો છે કે તે સંસારવાસનાને ઉત્પન્ન કરનાર છે—જ્ઞાન તેનો નાશ કરે છે. માટે આશ્રમ કર્મો અને જ્ઞાન એ બંનેનો સદકાર સંભવિત નથી એમ કહેવું અનુચિત છે. ૩૨

સૂત્ર ૩૩—જો કે જ્ઞાનમાર્ગીય જ્ઞાનના સ્થૈર્ય માટે આશ્રમ કર્મો વગેરે અમે સાધનો જણાવ્યાં પણ તેમના કરતાં ભક્તિમાર્ગીય સાધનો જેમકે ભગવાનનું શ્રવણ વગેરે પણ અધિક છે, માટેજ અન્ય સાધનોની માફક ભગવાનના ધર્મોનું શ્રવણ તથા કીર્તન વગેરે કરવું. જેમ અન્ય સાધનો વિધિવાક્ય તરીકે છે તેમ આ સાધનો પણ વિધિવાક્ય તરીકે કરવાં. સાધારણ રીતે જ્ઞાનમાર્ગીયે આશ્રમકર્મ કરવાંજ જોઈએ તે નિયમ ભક્તિમાર્ગીયને માટે છે. અર્થાત્ ભક્તિમાર્ગીયે અવશ્ય આશ્રમ કર્મ કરવાં જોઈએ. પણ કવચિત્ એવા સંજોગો આવી જાય કે જ્યાં એકીસાથે ભગવદ્ધર્મોનું પાલન અને આશ્રમ-કર્મનું પાલન બંનેનું અશક્ય હોય તો તે સમયે આશ્રમ કર્મને બાજુ ઉપર મૂકવાં અને ભગવદ્ધર્મનું પાલન કરવું કારણ કે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ બંનેમાં ભગવદ્ધર્મની બલવત્તા જણાવી છે. બૃ. ૪-૪-૨૧માં “તેનેજ જાણીને ધીર બ્રાહ્મણે પ્રજ્ઞા કરવી. બહુ શબ્દોનું અનુધ્યાન ન કરવું, કારણ કે તે વાણીનું વિગ્નાપન છે.” આ પ્રમાણેની શ્રુતિ છે. તેમજ મું. ૨-૨-૫માં પણ કહે છે કે “તે આત્માને એક લાને જ જાણો, અન્ય વાણીનો ત્યાગ કરો, આ અમૃતનો સેતુ છે, બૃ. ૪-૪-૨૧માં જણાવે છે કે ભગવાનથી જૂદાનો પ્રતિષેધ કરીને તેના વિષયના જ્ઞાનને અનુકૂલ પ્રયત્ન શ્રવણાત્મકને જાણીને અર્થાત્ કરીને, સ્મરણ પણ ફક્ત તેમનુંજ કરીને પ્રજ્ઞા કરવી. અર્થાત્ તેમાંજ નિષ્ઠ થવામાં હેતુરૂપ શબ્દોની આવૃત્તિ વારંવાર શ્રવણ કરવું અને કીર્તન કરવું, બીજા કોઈનું નહિ. તે જણાવવાને માટે બહુ શબ્દોનું અનુધ્યાન નહિ કરવાનું કહે છે. અહિંઆ અનુધ્યાન શબ્દમાં ‘અનુ’ ઉપસર્ગ છે. અનુનો અર્થ “પછી” એવો થાય છે અર્થાત્ ધ્યાનની પછી અર્થાત્ યોગ્યતાથી શ્રવણ કીર્તનજ તેની પૂર્વે છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે. ભા. ૧૦-૬-૩૬માં પણ કહે છે કે જેઓ અહર્નિશ ભગવાનના ગુણોનું સ્મરણ તથા કીર્તન કરે છે તે સંસારને છોડાવનાર ભગવાનના ચરણ કમળને પ્રાપ્ત થાય છે. ભ. ગી. ૯-૧૩-૧૪માં પણ એજ મતસબબનું વાક્ય છે ત્યાં કહે છે કે મહાત્મા પુરુષો અનન્ય ચિત્તવાળા થઈને મને ભૂતોના આદિ તથા નાશરહિત જાણીને અને દેવી પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થઈને સતત માફ કીર્તન કરતા અને દૃઢ વ્રતવાળા પ્રયત્ન કરતા અને નમસ્કાર કરતા નિત્ય યુક્ત થઈને માફ ભક્તિથી ઉપાસન કરે છે” આથી ભગવદ્ધર્મજ આત્મધર્મ છે અને તેથી તે અંતરંગ છે. આશ્રમ કર્મ એ દેહ ધર્મ હોવાથી બાહ્ય સાધન છે. આથી એ બંને વચ્ચે કોઈ વિરોધ ન આવે તે રીતે તે ધર્મોનું પાલન કરવું જોઈએ. દેહ ધર્મ કરતાં આત્મધર્મ અધિક છે તેથી જો આત્મધર્મ કહેતાં ભગવાનના શ્રવણ કીર્તનાદિમાં દેહ ધર્મ કહેતાં આશ્રમધર્મ અન્તરાયરૂપ હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો અને આત્મધર્મજ કરવો. આથી ભગવદ્ધર્મ એજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એમ જણાવવાને અન્ય ધર્મોનો નિષેધ કર્યો છે. આથી જ બૃ. ૪-૪-૨૨માં ભગવાનને સર્વથી અધિક કહેલ છે તો ભગવાનના ધર્મો બળવા જોઈએ. ૩૩

સૂત્ર ૩૪—ઉપરના સૂત્રમાં જે કહ્યું તેજ વિશેષ રીતે અહિં આ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. બૃ. ૪-૪-૨૩માં કહે છે કે ભગવદ્ધર્મનું પાલન કરનાર તમામ પાપને તરી ન્યય છે. આથી ભગવદ્ધર્મનું અનુક્રાન કરનાર જે આશ્રમ ધર્મ કરે તો ઠીક છે. પણ ખાસ પ્રસંગ સિવાય આ વિષેની કશી ભેદ નહિ. સામાન્ય રીતે તો આશ્રમધર્મો કરવાંજ. ૩૪

સૂત્ર ૩૫—આશ્રમધર્મો ભગવદ્ધર્મો કરતાં હીન જ. પણ કોની દૃષ્ટિએ? જેમની દૃષ્ટિ ભગવન્મય છે તેની. જે ભગવાન સિવાય બીજા કશાનો વિચારજ કરતો નથી તેને આશ્રમ ધર્મો બંધન કરતા નથી એજ પ્રમાણે બૃ. ૪-૪-૨૨ની શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે ભગવદ્ભક્તને કોઈ પણ ઋણનું નિવારણ કરવાનું નથી. તેથી તેમને અમુક કર્મ કરવાની આવશ્યકતા નથી. હિલકું જે પરમાર્નંદ સ્વરૂપમાં આસક્ત છે તેની બાબતમાં તો આશ્રમધર્મો ખરેખર અન્તરાયરૂપ થાય છે. માટે પરમાર્નંદ સ્વરૂપના અનુભવમાં આશ્રમધર્મો અન્તરાયરૂપ ન થાય તે રીતે આશ્રમ ધર્મો કરવાં. પણ યાદ એટલું રાખવું કે આશ્રમધર્મો તે દેહ ધર્મ છે બાહ્ય સાધનરૂપ છે. અને આત્માનો ધર્મ તે નથી. તેથી જૂદો છે. જોકે સાધારણ રીતે સર્વ શુદ્ધિમાં ઉપયોગી થકને શમદમાદિને તે સહાય કરે છે તેવી રીતે તે સહાયક છે ખરા પણ તેમની આવશ્યકતા તેટલા પુરતીજ છે. વિશેષ નહિ. ૩૫

સૂત્ર ૩૬—અરે ફક્ત આશ્રમ ધર્મોની અનાવશ્યકતા શા માટે ભક્તિમાર્ગીય માટે કહેવી? તેને તો જ્ઞાન તથા તેના સાધન વૈરાગ્ય પણ અન્તરાયરૂપ છે. ભા. ૧૧-૨૦-૩૬; ૧-૧૪-૬ માં કહે છે. તેટલા માટે મારી ભક્તિથી યુક્ત થોગી, જે મારા આત્મારૂપ છે તેને અહિં આ સાધારણ રીતે જ્ઞાન કે વૈરાગ્ય કોઈ પણ રીતે શ્રેયસ્કર નથી. ૩૬

સૂત્ર ૩૭—આથી જ્ઞાનાદિ કરતાં ભક્તિમાર્ગમાં ફક્તથી ઉત્કર્ષ છે. જ્ઞાનાદિ સાધનમાં અનુગ્રહ મુક્તિ પર્યન્ત હોય છે. ભક્તિમાર્ગમાં તો ભા. ૬-૪-૬૩માં ભગવાન કહે છે કે હું ભક્તને પરાધીન છું તથા અસ્વતંત્ર જેવો છું. આથી મુક્ત વગેરે કરતાં પણ ભક્તો ઉપર વિશેષ ભગવાનનો અનુગ્રહ છે

સૂત્ર ૩૮—મુક્તિ કરતાં પણ ભક્તિમાર્ગીય તદીયતા અધિકતર છે કારણ કે મુક્ત થયેલા આત્મસ્વરૂપને એળવે છે. અર્થાત્ તેમાં ભળી ન્યય છે. તથા તેમને દેહ, ઇન્દ્રિયો વગેરે નથી પણ ભક્ત જીવનો તો ફરીથી આવિર્ભાવ થાય છે અને દિવ્ય આનંદરૂપ વિગ્રહને પ્રાપ્ત કરીને બ્રહ્મની સાથે સર્વ મનોરથો ભોગવે છે. વળી મુક્ત આત્માનો ભગવાનમાં કોઈ ઉપયોગ નથી. જ્યારે ભગવદ્ભક્ત તો ફરીથી માયા રહિત અલૌકિક દેહ ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનમાં ઉપયોગી થાય છે.

આ સૂત્રમાં રૂતરજ્ઞાન: એવો પણ પાઠ છે. એ પાઠ લેઈએ તો રૂતરત્ એટલે બીજા અર્થાત્ આશ્રમ કર્મો તેનાથી ભગવદ્ધર્મ અધિક છે એમ અર્થ લેવો.

(સાર) અહિં આ આશ્રમધર્મોના પાલન વિષે નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

- (૧) જ્ઞાનીઓએ આશ્રમધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ, પણ જેમ આપત્કાલમાં ગમે તેનું અન્ન લેવામાં આવે છે. તેમ એવા વખતમાં આશ્રમધર્મની આવશ્યકતા નથી. પણ આપત્કાલ સિવાય ગમે તેવું અન્ન લે તો દોષ લાગે છે. તેમ એવા સમય વગર આશ્રમ ધર્મોનો ત્યાગ કરવાથી દોષ લાગે છે.
- (૨) આશ્રમધર્મો તે શમદમાદિનાં સહાયક છે માટે તે કરવાં જોઈએ.
- (૩) પણ ભગવદ્ધર્મો તેના કરતાં અધિક હોવાથી અવિરોધથી તેમનું પાલન કરવું એમ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ કહે છે.
- (૪) આશ્રમ ધર્મોનું ઉલ્લંઘન થાય તો પણ ભગવદ્ભક્તોનો અભિભવ થતો નથી.

- (૫) ભગવન્મય દર્શિવાળાને તો આશ્રમધર્મો અન્તરાય રૂપ છે 'એવું શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં કહેલું છે. સૂ. ૩૫-૩૩
- (૬) ભગવદ્ભક્ત ઉપર ભગવાન્તો ખાસ અનુગ્રહ છે એમ સ્મૃતિમાં કહેલું છે.
- (૭) માટેજ મુક્તિ કરતાં ભક્તિમાર્ગીય તદીયતા અધિક છે.

૪ અધિકરણ.

સૂત્ર ૩૮—શંકા-પાછલા અધિકરણમાં ભક્તિમાર્ગની જ્ઞાન વગેરે કરતાં અધિકતા જણાવી ત્યાં તદીયત્વ મોક્ષથી જુદું નહિ પણ મોક્ષના અન્તરંગ સાધન રૂપે છે તો પછી તે તદીયત્વને મોક્ષ કરતાં અધિક શી રીતે કહી શકે? અમે તો એમ માનીએ છીએ કે તદીયોને પણ મોક્ષ ફળ હોવાથી જ્ઞાનીના કરતાં તે કોઈપણ રીતે ચઢીયાતા નથી.

ઉત્તર—તમારી શંકાનું નિવારણ અમે આ પ્રમાણે કરીએ છીએ. પુષ્ટિમાર્ગમાં જેણે તદીયત્વ પ્રાપ્ત કરેલું છે એવા જૈમિનિ પણ તે ભાવથી (તદીયતાથી) રહિત કોઇ પણ વખતે કોઇ શંકે નહિ. જો ભગવાન્ની કૃપાથી જૈમિનિ જેવા કર્મ માર્ગમાં રચ્યા પચ્યા રહેલાને ભગવાન્નું તદીયત્વ પ્રાપ્ત થાય તો પછી સાક્ષાત્ ભક્તિદ્વારા જેઓ ભગવાન્ના તદીય બનેલા છે તેમને મોક્ષના સાધનની અંદર શંકાને સ્થાન નથી. અર્થાત્ ભગવાન્ની કૃપા એ મુખ્ય છે. જો તે કૃપા હોય તો ભાવનું તિરાધાન કહી પણ થતું નથી. ત્યાં હેતુઓ તરીકે નિયમ વિગેરે આપી શકાય છે. તૈ. સં. ૧-૩-૬ માં એમ જણાવે છે કે સૂરીજનો હંમેશાં ભગવાન્નાં દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાં 'હમેશાં' શબ્દ છે તેથી ભક્તોને ભગવાન્નું દર્શન નિત્યજ થાય છે. એવો નિયમ જોવામાં આવે છે. સૂરિ શબ્દનો અર્થ વિદ્વાન્ એટલે પુરુષોત્તમના જ્ઞાનવાળા કેવળ જ્ઞાનીઓને સૂરિ કહ્યા નથી. પુરુષોત્તમનું એટલે ભગવાન્નું જ્ઞાન તેજ ખરું જ્ઞાન છે. અર્થાત્ જે જ્ઞાનથી ભગવાન્નું શ્રુતિ પ્રતિપાદ્ય સ્વરૂપ સમજાય અને જીવ ભગવાન્ને પ્રાપ્ત કરી શકે તેજ જ્ઞાનવાળાને વિદ્વાનો કહ્યા છે. એવા વિદ્વાનોને માટે શ્રુતિમાં 'સૂરિ' શબ્દ યોજ્યો છે. પણ ત્યાં પુરુષોત્તમના જ્ઞાનમાં ભક્તિ એજ મુખ્ય છે અર્થાત્ ભક્તિદ્વારા સાક્ષાત્ ભગવાન્નું જ્ઞાન થઇ શકે છે. આથી સૂરિ એટલે સામાન્ય રીતે ભક્તો એટલું સમજવું જોઈએ. આ રીતે અર્થ સમજવાથી શ્રુતિનું તાત્પર્ય જણાશે કે ભક્તો હમેશાં ભગવાન્નું દર્શન કરી શકે છે. આમ હોવાથી પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત થએલાને માટે મોક્ષ એજ ફળ છે. એમ કહેવું યોગ્ય નથી. જ્ઞાની અને મર્યાદા માર્ગીયને માટે જ મોક્ષ છે. પુષ્ટિમાર્ગીય સાયુજ્યને પ્રાપ્ત થઇ ફરીથી આવિર્ભાવને પામે છે અને તે પુરુષોત્તમ સ્વરૂપની સાથે પોતાના સર્વ પ્રકારના મનોરથો ભોગવે છે. એમ તૈ. ૨-૧માં કહ્યું છે. અર્થાત્ જ્ઞાની અને મર્યાદામાર્ગીય અક્ષર બ્રહ્મ સુધી પહોંચે છે અને તેમનો ભય અથવા સાયુજ્યને તેઓ મોક્ષ માને છે પણ પુષ્ટિમાર્ગીય જીવનો સંબંધ અક્ષરાતીત પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ સાથે છે તેથી તે અક્ષર બ્રહ્મમાં ભય પામતો નથી. આ ઉત્તમ પ્રકારના ભગવદીયત્વને અમે અહિંયાં જણાવીએ છીએ તે સાધન રૂપ નથી, અર્થાત્ તેનું ફળ મુક્તિ નથી પણ મુક્તિનું તે ફળ છે. અર્થાત્ જ્ઞાની અને મર્યાદામાર્ગીય મોક્ષ આગળ અટકી જાય છે ત્યારે ભગવદીય ભક્તો મોક્ષથી અધિક પરમાન્દ સ્વરૂપના સાક્ષાત્ અનુભવ માટે માધારહિત અઙ્ગૈકિક વિગ્રહ યુક્ત બનીને આગળ વધે છે અને ભગવાન્ના સાક્ષાત્ સંબંધમાં આવે છે. તે વિષે વિસ્તારથી ચોથા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. અહિંયાં તો માત્ર એટલું જ જણાવીએ છીએ કે ભગવદીયો મોક્ષ આગળ નહિ અટકતાં મોક્ષ કરતાં અધિક ફળ મેળવે છે. માટે અમે સૂત્ર ૩૮માં બધા કરતાં તેમને અધિક જણાવ્યા હતા. બા. ૬-૧૪-૫માં કહે છે કે મુક્ત મધ્ય ગયેલા એવા સિદ્ધ પુરુષોમાંથી કોઇક જ એવો જ્ઞાત આત્માવાસો મળી આવે છે

કે જે નારાયણ કહેતાં ભગવાનમાં આસક્ત હોય. મોક્ષ કરતાં ભગવદીયનું ફળ અધિક છે એમ કહ્યું તેમાં એટલું જણાવવાનું કે તે ફળ કોઇ પણ સાધનોથી નિયમિત નથી. મોક્ષ માટે જ્ઞાનાદિ સાધનોનું જેમ નિયમન છે તેમ પુષ્ટિમાર્ગીય પરમ ફળમાં કોઈ પણ સાધનોની અપેક્ષા નથી. મુ. ૩-૨-૩માં એ પ્રકારની શ્રુતિ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. ત્યાં કહે છે કે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કોઇ પ્રવચનથી મેઘા, બહુ શ્રત વગેરે સાધનોથી નથી પણ જેનું તે વરણ કરવા માગે છે તેનેજ ભગવાન પોતાના સ્વરૂપનું દાન કરે છે માટે આ ફળ સાધનથી સાધ્ય નથી તેથી પણ અમે તદીયત્વ એટલે ભગવદ્ભાવને મોક્ષ કરતાં અધિક કહ્યું છે.

(સાર) ગયા અધિકરણમાં જ્ઞાનીને તથા ભક્તને આશ્રમના ધર્મો પાળવાની આવશ્યકતા છે કે નહિ તે સંબંધી સૂત્રકારે વિચાર કર્યો હતો. ત્યાં ભક્તના વિષે મોક્ષતાં એમ જણાવ્યું હતું કે ભગવાનના ધર્મો અર્થાત્ શ્રવણ કીર્તનાદિ ને સર્વથા અધિક છે તેથી આશ્રમ ધર્મનો તેની સાથે વિરોધ ન આવે તે રીતે કરવા એમ જણાવ્યું હતું અર્થાત્ જે કવચિત્ સંયોગવશાત્ આશ્રમ ધર્મો ભગવદ્ધર્મોના વાધક નીવડે તો ભક્તે ભગવદ્ભાવને અધિક માનીને તેને ત્યજવાં. આ ખુટ અપવાદ તરીકે છે અને તે સંજોગ ઉપર આધાર રાખે છે. સામાન્યતઃ આશ્રમ ધર્મોનું પાલનજ કરવું જોઈએ. આમ કહી પછી તે અધિકરણના અંતિમ ભાગમાં એમ કહ્યું હતું કે તદીયત્વ અર્થાત્ ભગવદ્ભાવ મોક્ષ કરતાં પણ અધિક છે. આ અધિકરણમાં પ્રતિવાદી તે સામે શંકા કરે છે કે તદીય ભક્તોને પ્રાપ્ત કરવાનું ફળ મોક્ષ છે. તો પછી મોક્ષ કરતાં તદીયત્વને અધિક કેમ કહેવાય? આ શંકાનો ખુલાસો સૂત્રકાર આપે છે. તે કહે છે કે ભક્તિમાર્ગ એવા પ્રકારનો છે કે તેમાં મોક્ષની પણ પરવા નથી. જે અનન્ય ભાવવાળા તદીય ભક્તો છે તે પરમાનંદ સ્વરૂપ સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ સિવાય મોક્ષની પણ દરકાર કરતા નથી. આથી તદીયત્વ ભાવવાળાને ફળસિદ્ધિમાં સાધનોની અપેક્ષા નથી. કેવળ ભગવદ્વરણ એજ સાધન છે. જ્યારે મોક્ષમાં જ્ઞાનાદિ સાધન જને છે. માટે તદીયત્વ મોક્ષ કરતાં અધિક છે એમ જણાવે છે.

અધિકરણ. ૫મું

સૂત્ર ૪૦ શંકા—ભક્તોને મોક્ષ કરતાં અધિક ફળ પ્રાપ્ત થાય છે એમ તમે કહ્યું તે વિષે એક શંકા એ રહે છે કે ભક્તોને અધિકાર પ્રમાણે ફળ આપે છે કે નહિ? જે અધિકાર પ્રમાણે ફળ આપતા હોય તો પછી ફળ પ્રાપ્તિમાં ભગવદ્વરણ એ સાધન નહિ પણ જીવદૃત અધિકાર એજ સાધન છે. આમ તમારા ભક્તિમાર્ગમાં પણ સાધનની અપેક્ષા રહે છે જ તો પછી તેની અધિકતા શા રીતે સંભવી શકે? ક્રુવ વગેરે જે ભક્તો હતા તેમને જેમ અમુક લોક સંબંધનું ફળ આપ્યું તેમાં અધિકારથી જે નિયમન હોય તો પછી તે સાધનના અભાવવાળું ફળ થતું નથી.

ઉત્તર—અમે ઉત્તમ ભક્તો વિષે જે કંઈ કહીએ છીએ તેમની ફળ સિદ્ધિમાં સાધન કોઇ પણ રીતે નથી. તેમને ભગવાન અધિકાર પ્રમાણે ફળ આપતા નથી પણ પોતાના અનુગ્રહથીજ આપે છે. ભ. ગી. ૮-૧૬માં અર્જુનને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે કે ક્ષત્રલોક પર્યંતના તમામ લોકોમાંથી જીવોને ફરીથી પાછા ફરવું પડે છે અર્થાત્ જેઓને અધિકાર પરત્વે જૂદા જૂદા લોકોની પ્રાપ્તિ થઇ છે તેમને નિત્ય સુખ હોતું નથી પણ અમુક સમય પછીથી આ જગતમાં પાછા ફરવું પડે છે; ફક્ત ક્રમ મુક્તિના અધિકારીઓ જૂદા જૂદા લોકમાં જાય છે ભગવદ્ભક્તો એ ક્રમ મુક્તિના અધિકારી નથી. તેઓને જ્ઞાની તથા મર્યાદા માર્ગીયની માફક સ્વોર્મુક્તિ હોય છે પણ તે મુક્તિ કરતાં પણ અધિક સુખ મેળવવાને ભગવંતકૃપાથી તેમને નૂતન અલૌકિક વિગ્રહ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી તેમની ફળ સિદ્ધિમાં અધિકારનું નિયમન નથી, તેથી તેમને પાછા ફરવું પડતું નથી. સામાન્યતઃ અધિકારનું નિયમન ક્રમમુક્તિવાળા

યાજ્ઞિક ક્રિયાઓમાં આસક્ત જનોને માટે છે. વળી જે તદ્વીય ભક્તો છે અર્થાત્ સાક્ષાત્ ભગવાનના સંબંધ-વાળા છે તેમને તો ભક્તિરસનોજ અનુભવ થતો હોવાથી ભક્તિરસમાં રચ્યા પચ્યા રહેલા હોવાથી તેનાથી જુદા એટલે ભક્તિરસ સિવાયના બીજા કોઈની તેમને અપેક્ષા નથી. ૪૦

સૂત્ર ૪૧ શંકા—ભક્તોને ભક્તિના ફળમાં અધિકારનું નિયમન હોય તો તેથી તેમને અમુક લોકમાં પ્રાપ્ત થયા પછી નીચે પડવું પડે એવા ભયથી તમે એમ કહો છો કે ભક્તિમાર્ગીયને અધિકાર પરત્વે ફળ આપવામાં આવતું નથી. એમ કહેવું બરાબર નથી. ભક્તો ભગવદ્ભાવમાંથી અથવા ભક્તિમાંથી રચ્યુત થયેલા અમે સાંભળીએ છીએ.

ઉત્તર—તમારું કહેવું બાજબી છે. અમે એમ કહેવા માગતા નથી કે ભક્તોને નીચે પડવાનો પ્રસંગજ ન આવે. પણ મુક્તિ પામેલાઓની સાથે ભગવદ્ભાવને પ્રાપ્ત થયેલાઓને સરખાવતાં અમે એમજ કહી શકીએ કે મુક્તોનું પતન તે મહાપતન છે જ્યારે ભક્તોનું પતન તે ઉપપતન છે અર્થાત્ ભક્તોનું પતન એવું હોતું નથી કે તે પાછા ઉંચે ચઢી ન શકે કેટલીક વખત એવું બને છે કે અમુક શાપને લીધે ભક્તોને ભગવદ્ભાવમાંથી નીચે પડવું પડે છે પણ આ શાપની નિવૃત્તિ થોડા સમય પછીથી જલદી થાય છે. શાપને લીધે આ રીતે ભક્તને જે પતનનો અનુભવ થાય છે તે ખરેખર તેની કસોટીનો પ્રસંગ છે. એ કસોટીમાંથી તે જલદી તરીને ઉતરે છે એટલે પાછો અસહની માફક ભગવદ્ભાવમાં ઉંચે ચઢે છે. આ બધું ભગવાનની ઇચ્છાથી જ તેનાથી અનુભવાય છે. અહિંઆં એક વખત નીચે પડેલા ભક્ત ફરીથી ઉંચે ચઢે છે પણ જ્ઞાની નીચે પડતાં ફરીથી ઉંચે ચઢવાની તક મેળવતો નથી. માટે જ મુક્તિ એ મહાપતન જ છે. જ્યારે ભક્તિભાવનું પતન એ ઉપપતન છે. તેમાં ભગવાનના અનુગ્રહની આશા હોય છે. મુક્તિમાર્ગમાં તે આશા નથી. માટે ભા. ૬-૧૮-૨૮માં કહે છે કે જેઓ નારાયણનું શરણ લીધું છે તેઓ લોકમાં કોઈનાથી ડરતા નથી તેઓ તો સ્વર્ગ અપવર્ગમાંથી કે નરક એ તમામ તરફ સરખી દૃષ્ટિવાળા છે અર્થાત્ મોક્ષ પણ તેમને માટે કંઈ કિમતી ચીજ નથી. ભક્તિમાર્ગમાં સાક્ષાત્ ભગવાનનો સંગ ન હોય તો પણ ભગવદ્ભાવ એવો હોય છે કે તે ભક્તને સાક્ષાત્ ભગવાનના સ્વરૂપની સાથે મનોરથ સિદ્ધિથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય તેવોજ આનંદ ભગવદ્ભાવમાં પણ રહે છે. આથી ભગવાનની સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ થયો હોય તો પણ ભક્તના મનનું અનુસંધાન અને તેનો સંઘળો ભાવ પ્રભુમાંજ હોય છે. જ્યારે જ્ઞાનીનું પતન થાય તો તેનું ચિત્ત વગેરે જ્ઞાનમાં રહી શકતું નથી.

(સાર)—ભગવદ્ભક્તને અધિકાર પરત્વે ફળસિદ્ધિ નહિ હોવાથી ભગવદ્ભાવમાં અધિકાર એ સાધનરૂપ નથી. તેમજ ભક્તને ભગવદ્ભાવમાંથી નીચે પડવાનો પ્રસંગ આવતો નથી. તેમ છતાં જો કંઈક શાપાદિ નિમિત્તથી તેનું પતન થાય તો પણ તેને એ રિચિતિમાં ભગવાનનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેના શાપની નિવૃત્તિ કરાય છે કારણ કે આ પતન તે ભગવાનની ઇચ્છાથી તેની કસોટીને માટે હોય છે. આવા સમયે ભક્તને સાક્ષાત્ પ્રભુનો સંબંધ ન હોય તો પણ જેમ સાક્ષાત્ સ્વપરના સંબંધથી તેને આનંદ થાય તેવોજ આનંદ પોતે મેળવે છે માટે ભક્તિમાર્ગીય પતન એ મોક્ષની સરખામણીએ ઉપપતન છે ને તેથીજ ભગવદ્ભાવ એ મોક્ષ કરતાં અધિક ફળ છે. માટેજ જ્ઞાનાદિ કરતાં ભક્તિમાર્ગને અમે અધિક માનીએ છીએ. ૪૧

અધિકરણ. ૬૬

સૂત્ર ૪૨—આ અધિકરણમાં એવા વિચાર કરવામાં આવે છે કે ફક્ત અત્યંત ભગવદ્ભાવવાળા અથવા સાક્ષાત્ સ્વરૂપ ભગવાળા ભક્તે મૂલ્યાંકન કરવો જોઈએ કે નહિ? તેના વિષે સુત્રકાર એવું જણાવે છે

કે આ બંને પ્રકારના ભક્તોએ ગૃહત્યાગ કરવો જોઈએ. તેમાં સ્મૃતિનું પ્રમાણ છે તેમ આચાર એ હેતુ છે. ભા. ૧૧-૭-૬માં કહે છે કે પોતાનાં સર્ગાન્ધારાઓ તરફ સંવેદના સ્નેહ લગ્ન દષ્ટને મારામાંજ મન જોડીને સમદષ્ટિવાળા થઈને પૃથ્વીપર ફરવું એમ ભગવાન કહે છે. આથી ભગવાનને માટે જેને ભાવ થયો છે તેવા અગર સાક્ષાત્ સ્વરૂપનો ભોગ કરે છે તેવાઓએ તો ગૃહત્યાગ કરવો જોઈએ. જેમ જે દિવસે વૈરાગ્ય થાય તે દિવસે સંન્યાસ લેવો એ વિધિ જ. ૪ની શ્રુતિ પ્રમાણે ગૃહત્યાગ કરવાનું જણાવે છે તેમ ભક્તને માટે પણ ગૃહત્યાગ આવશ્યક છે. આશ્રમધર્મના ત્યાગમાં જો કે આ વિધેનો સમાવેશ થાય છે છતાં અહિં આ જુદું અધિકરણ રચ્યું છે તે એટલા માટે કે ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ તે જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસ કરતાં અધિક છે. સતત પ્રભુના રસાસ્વાદમાં પ્રતિબંધન હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવાની જરૂર છે. તે ત્યાગજ વિપ્રયોગના રસનો અનુભવ કરાવનાર છે. જો કે પોતાના ઇષ્ટમાં ત્યાગ અંતરાયરૂપ હોવાથી પોતાની મેળેજ તે સિદ્ધ થાય છે તો પણ ભા. ૧૧-૧૭-૩૮માં એક આશ્રમ પછીથી બીજા આશ્રમમાં જવું એવું જે વાક્ય જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી જણાવવાનું કે અહિં આ ભક્તિમાર્ગમાં એક આશ્રમમાંથી બીજા આશ્રમમાં પ્રવેશ નથી. તેથી ત્યાં જણાવેલી રીત પ્રમાણે ગૃહત્યાગનું વિધાન પણ નથી. એવી શંકા દૂર કરવાને માટે આ સૂત્ર યોજ્યું છે. સૂત્રમાં 'તુ' શબ્દ છે એ 'તુ' શબ્દથી સૂત્રકાર એમ જણાવવા માગે છે કે કોઈ માણસ એવી શંકા કરે કે પ્રચુર ભાવવાળાને તથા સાક્ષાત્ સ્વરૂપના ભોગવાળાને કૃણ સિદ્ધ થયેલું હોવાથી ગૃહત્યાગની જરૂર નથી અગર ભા. ૪-૩૦-૧૬માં એમ કહેવામાં આવે છે કે ભગવાનની કથાઓથી જેઓના દિવસો પસાર થાય છે તેઓને ગૃહ બંધનરૂપ નથી. તેથી ગૃહ જ્યારે બંધનકર્તા હોય તોજ ત્યાગ કરવો જોઈએ આવા પ્રકારના પક્ષે ઉભા કરીને શંકા કરવામાં આવે તો તેના નિવારણમાં 'તુ' શબ્દ યોજ્યો છે. અર્થાત્ ગૃહ બંધન કર્તા હોય ત્યારેજ ત્યજવું જોઈએ. એમ નહિ પણ અવશ્ય ત્યજવું જોઈએ. ૪૨

સૂત્ર ૪૩—હવે આ વિષયમાં સૂત્રકાર આત્રેયનો અભિપ્રાય આપે છે. અહિં આ કોઈને શંકા થાય કે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તે ગૃહનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એમ જે જણાવવામાં આવ્યું તે ઉપરથી એટલું અનુમાન થઈ શકે કે ગૃહત્યાગ એક સાધન રૂપ છે અને જ્યાં સુધી તે ત્યાગ ન થાય ત્યાં સુધી તે ભક્ત પોતાનું કૃણ મેળવી શકતો નથી. આ રીતે જોતાં જેમ મર્યાદામાર્ગમાં સાધન છે તેમ પુષ્ટિમાર્ગમાં સાધનની અપેક્ષા રહે છે એટલે પુષ્ટિમાર્ગ એ સાધનાતીત છે એમ કહી શકાય નહિ. આ શંકાનું સમાધાન આ સૂત્રમાં આત્રેય ઋષિના મત પ્રમાણે આપવામાં આવે છે. આત્રેય કહે છે કે પુષ્ટિ ભક્તને જે કૃણ મળે છે તે ભગવાન તરફથીજ મળે છે. તે અમુક સાધન કરે તેથી તેને કૃણ મળતું નથી. અર્થાત્ તેના કૃણનું નિયમન સાધનથી નથી પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી છે. સાધનને કૃણનો સંબંધ કારણ અને કાર્યના જેવો છે. જેમ અમુક કારણમાંથી અમુક કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તેમ અમુક સાધનનું અમુક કૃણ થાય. પણ પુષ્ટિ ભક્તની બાબતમાં કારણ નહિ છતાં કાર્યોદ્ગમ એટલે કૃણપ્રાપ્તિનું નિયામકત્વ જીવના સ્વામી ભગવાનમાંજ છે. આથી જે ગૃહત્યાગ કરવાનો છે તે કૃણપ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છાએ સાધન તરીકે નહિ. કારણ ફક્ત આપવું ન આપવું એ ભગવત્કૃપા ઉપર અવલંબે છે. આથી સાધન તરીકે ગૃહત્યાગ નથી. મું. ૩-૨-૩ ભગવાનના વરણથીજ જીવને ભગવત્સ્વરૂપનું દાન થાય છે એવી શ્રુતિ છે અને મું. ૩-૩-૪ એમ કહે છે કે જેઓ બળ વગરના છે તેનાથી આત્મા લબ્ય થતો નથી એમ ત્યાં જણાવ્યું છે. ઉપલક્ષ દષ્ટિથી આ બે શ્રુતિઓ વાંચનારને તેમાં કદાચ વિરોધ લાગે. કારણ કે પ્રથમની શ્રુતિમાં ભગવાનના અનુગ્રહથીજ જીવને ભગવત્પ્રાપ્તિ જણાવી છે જ્યારે બીજી શ્રુતિમાં ભગવત્ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ જણાવી છે. એક શ્રુતિનો આશય જીવમાં સાધનનો નિષેધ કરે છે. બીજી શ્રુતિનો આશય જીવમાં બળરૂપી સાધનની અપેક્ષા રાખે છે. આમ દેખાતો વિરોધ તેમાં જણાય છે છતાં ત્યાં ખરી રીતે વિરોધ નથી. ત્યાં બળ સાધન તરીકે જણાવ્યું છે; તે બળ સર્વાર્થભાવ છે અર્થાત્ તમામ સ્થાવર

જન્મ કેઈ પણ પદાર્થ જોતાં પરમાત્માનુજ્ઞ ભાન ભક્તને થાય. ભક્તની દૃષ્ટિ કોઈ પણ પ્રાપ્તિયક પદાર્થોને નહિ જોતાં ભગવન્મયજ્ઞ અખિલ સૃષ્ટિને અવલોકે ત્યારે તેને સર્વાત્મભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સર્વાત્મભાવ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનું બળ છે. આ જે ક્ષણ કહ્યું તે ભગવાનના અનુગ્રહથી જુદું નથી. બળ તેનું અંગ છે. આથી પણ બળ તેનું સાધન નથી. પણ સીમંતીનીઓને આ સર્વાત્મભાવ સિદ્ધ થયે હોતો અને તેથી ભગવાન તેમને વશ થયેલા હોતા. આ સર્વાત્મભાવ જે ભક્તને સિદ્ધ થાય છે તે પોતાનું ક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પણ આ બળ જીવના સાધનોથી મેળવાતું નથી તે પણ ભગવાનની કૃપા હોય તોજ બની આવે છે. આ સર્વાત્મભાવવાળાને ભગવાન સિવાય બીજા કશામાં આસક્તિ હોતી નથી માટે ભા. ૧૦-૨૯-૩૬ વગેરેમાં ગોપીજન કહે છે “ હે કમળનયન પ્રભો! જ્યારથી તમારા ચરણકમળનો સ્પર્શ કર્યો છે ત્યારથી અન્યની સમક્ષ હોવા રહેવાને અમે સમર્થ નથી” આથી સિદ્ધ થાય છે કે સર્વાત્મભાવ મૂરતિમાં ગૃહત્યાગ આપોઆપજ બની આવે છે. એને માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. સર્વાત્મભાવની નિશાની જ એ છે કે તે ભક્તની ગૃહમાંથી આસક્તિ એકદમ ઓછી થઈ જાય અને તેની ઇચ્છાના સર્વ વ્યાપારો ભગવન્મય બને. એ ગૃહની અંદર આસક્તિ જણાય અથવા સાંસારિક બાબતોમાં ગુંથાયલો જણાય તો એમ જણવું જોઈએ કે તે ભક્તમાં સર્વાત્મભાવ પૂર્ણ વિકસ્યો નથી, જેમ કળી કુત્ર બને છે ત્યારે તેની સંધ્યા પાંદડીઓ ખીન્ને છે તેમ સર્વાત્મભાવનો વિકાસ થતાં ગૃહ માટેનાં આકર્ષણો દૂર થઈ જાય છે અને ભગવાન વિષેજ તેનું મન તદ્દત રહે છે. આ પ્રમાણે આત્મેય ઋષિનો અભિપ્રાય છે. ૪૩

સૂત્ર ૪૪—હવે ઔડુલોમિ ઋષિનો અભિપ્રાય સૂત્રકાર આપે છે. તેમનું માનવું એવું છે કે જીવોને ભગવાને લીલાને માટે પ્રગટ કરેલા છે તો તે જીવોને પોતાની લીલામાં જોડવાને માટે ગૃહત્યાગ વગર તે અસંભવિત બને છે. જ્યાં સુધી જીવો ગૃહનો ત્યાગ ન કરે ત્યાં સુધી તેઓ ભગવાનની લીલામાં ઉપયોગી થાય નહિ. માટેજ ગૃહત્યાગ તે આવશ્યક છે. આ રીતે સર્વનો ત્યાગ કરીને જીવો ભગવાનની પાસે જાય છે તે ઋત્વિક્ કર્મ છે. જેમ ઋત્વિજ્ઞે યજ્ઞમાનના કાર્ય માટે યજ્ઞ કર્મની વિધિમાં પ્રયાસ કરે છે તેજ પ્રમાણે અહિં આં પણ ભગવાનની લીલાનું સંપાદન કરવાને માટે સ્વકાર્ય કરાવાને ઋત્વિક વરણથી કર્મ કરવાનું સ્વીકારે છે. તે પ્રમાણે પોતાની લીલાનું સંપાદન કરવાને માટે વરણ કરાયેલા ભક્તો છે તે લીલાના અનુભવમાં વિરોધી ગૃહ વગેરેનો ત્યાગ કરીને ભગવાનની સમીપ જાય છે. મું. ૩ ૨-૩ તથા ભા. ૧-૪-૩માં ભગવાને લીલા માટે જગત્ તથા જીવોને સર્જ્યા છે અને લીલાના કાર્યમાં ઉપયોગી થાય તેટલા માટે જીવોનું વરણ કરે છે એમ સમજાય છે. ભા. ૧૧-૨૯-૩૪માં કહે છે કે જે મનુષ્ય સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરીને પોતાના આત્માનું નિવેદન ભગવાનને કરે છે તેજ ભગવાનને પ્રિય થાય છે અર્થાત્ તેજ લીલામાં ઉપયોગી બને છે. જેમ સોમયાગ વગેરેમાં દીક્ષિત યાગથી જુદા ધર્મોને દૂર કરે છે અને તેનેજ પોતાનો પરમ ધર્મ માને છે તેજ પ્રમાણે ભક્તોની સાથે પુરુષોત્તમનું રમણજ એજ પરમ ધર્મ જોવામાં આવે છે. આ રીતે ઋત્વિક્ની સમાન ભગવદ્ભક્તો હોય છે. ભક્તોના રનેદથી પોતાનો અનુભવ કરવાને માટે ભગવાન તેમની પાસે ત્યાગ કરાવડાવે છે. આ રીતે ઔડુલોમિ આચાર્ય પણ ત્યાગની બાબતમાં સંમત છે. ૪૪

સૂત્ર ૪૫—આ ઉપરાંત ભક્તે ગૃહત્યાગ કરવો જોઈએ. એ વિષે વિશેષ કારણ એ આપવામાં આવે છે કે તે માટેની શ્રુતિનું પ્રમાણ છે. ગો. પૂ. તા. (અથર્વોપનિષદમાં) ભક્તિના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. ભક્તિ એટલે ભગવાનનું ભજન. પણ તે ભજન એવી રીતે હોવું જોઈએ કે ભક્તને ઇદ્દ એટલે આત્મોક્ત તથા પરલોકની ઉપાધિ તરફ નિરાશા હોય અર્થાત્ આલોક તથા પરલોકની ઉપેક્ષા કરીને જ નૈષ્કર્મ્યથી મનનું ચિંતન કરતો રહે તે ભક્તોનો સ્વભાવ છે. આ શ્રુતિપરથી એ તાત્પર્ય ગ્રહણ કરાય છે કે ભક્તે આ પ્રમાણે વર્તવું આ અર્થ આદરાયજો જણાવ્યો છે, તેથીજ અમે

હકીએ છીએ કે તે આદરણ્ય શક્તિમાર્ગના પ્રચારમાં જ મનવાળા છે. તેમાં ભાગવતનું પ્રમાણ છે. તેથી ઉત્તમ પુરુષોએ આ પ્રમાણેનું તાત્પર્ય સમજવું. (૩૯) ૪૫

(સાર)—આ અધિકરણમાં ભક્તિમાર્ગમાં ગૃહત્યાગ આવશ્યક છે કે નહિ તે વિષે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાં કહે છે કે ભગવાનનાં માટે અત્યંત ભગવદ્ભાવ થાય ત્યારે અથવા સાક્ષાત્ સ્વરૂપનો અનુભવ ભક્ત કરતો હોય ત્યારે તેણે ગૃહત્યાગ કરવો જોઈએ. કારણ કે ગૃહનો અત્યાગ તેના ભાવની અંદર પ્રતિબંધક છે. પણ આ ગૃહત્યાગને માટે તેને પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. તેનો સર્વાત્મ ભાવ સિદ્ધ થતાં પોતાની મેજેજ બની આવે છે. એટલે ગૃહત્યાગ એ સાધન રૂપ નથી પણ ફળ દશાનું અંગ છે. આત્મેય ઋષિ પણ આ વિષયમાં કહે છે કે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને ફળનું જ્ઞાન ભગવાન જ કરે છે. તેના સાધન અનુસાર ફળની મર્યાદા નથી. તેથી સાધન તરીકે ગૃહત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ. ઔદુલોમિ પણ કહે છે કે જેમ ઋત્વિક્ કર્મમાં યજ્ઞમાનને માટે ઋત્વિક્ યજ્ઞાદિક ક્રિયાઓ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે તેમ ભગવાનની લીલામાં ઉપયોગી થવાને માટે ભક્તે ગૃહત્યાગ કરવો જોઈએ. આ ઉપરાંત ગો. પૂ. તા. ૧ની શ્રુતિનું પણ પ્રમાણ આપે છે આથી સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિની પરમ દશામાં—ફળદશામાં (સાધન દશામાં નહિ) ગૃહત્યાગ કરવો જોઈએ. આ પ્રકારનો ત્યાગ તેજ ખરેખર ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ છે.

૭ મું અધિકરણ

સૂત્ર ૪૬—શંકા—મું. ૩-૨-૩ પ્રમાણે ભગવત્પ્રાપ્તિમાં ભગવાનના વરણ સિવાય બીજી સાધન નથી એમ તમે જણાવ્યું પણ ખૂ. ૪-૪-૨૩માં શમદમાદિને સાધનો તરીકે જણાવ્યાં છે અર્થાત્ એક શ્રુતિ પ્રમાણે સાધનનો નિષેધ છે. અને બીજી પ્રમાણે સાધનની અપેક્ષા છે તો એમાં શું સમજવું ?

ઉત્તર—તમને શંકા થવાનું કારણ એ છે કે આ બે શ્રુતિઓ કોને ઉદ્દેશીને યોજવામાં આવી છે તેનો આશય તમે સમજ્યા નથી. માટે પ્રથમ જણાવવાનું કે ભગવાન જીવેતે અંગીકાર કરે છે એમ અમે જે કહ્યું તે એક પ્રકારે નહિ પણ બે રીતે છે. કારણ કે ભક્તોના પણ બે પ્રકાર છે—મર્યાદાભક્તો અને પુષ્ટિ ભક્તો. મર્યાદાભક્તિમાં સાધનની અપેક્ષા છે. પુષ્ટિ ભક્તિમાં સાધનની અપેક્ષા નથી; એટલું એ બંને વચ્ચે મુખ્ય વૈલક્ષણ્ય છે, આથી મર્યાદાભક્તને માટે શ્રુતિએ શમદમાદ જણાવ્યાં છે. અને પુષ્ટિભક્તને ભગવાનના વરણ સિવાય બીજી સાધન નથી તેથી ભગવાનને માટે જેને પરમ સ્નેહ છે તેવા ભક્તને માટે જે કદાચ કોઈ સાધન કહેવામાં આવે તો તે માનસિક સાધન છે. કાવિક, વાચિક, અને માનસિક એ ત્રણ પ્રકારનાં સાધનોમાં માનસિક પણ એક સાધન તરીકે લેવામાં આવ્યું છે. આ માનસિક સાધન તે પણ ભક્તની આત્મતામાં વિધિ વગેરેના જેવું છે, જેમ સ્નેહવાળા ભક્તનો ભગવાનના કાર્યવાળી પ્રવૃત્તિમાં વિધિ અથવા અર્થવાદનું પ્રયોજન નથી કારણ કે તેની પ્રવૃત્તિ આપોઆપજ સંભવે છે. જેમ કર્મકાંડમાં સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો જોઈએ એવા પ્રકારની વિધિ જોવામાં આવે છે એવી વિધિ ભક્તને માટે નથી કારણ કે ત્યાં ફળની અપેક્ષાએ પ્રવૃત્તિ કરાય છે. જ્યારે ભક્તની પ્રવૃત્તિ પોતાની મેજેજ થાય છે એથી “મનથીજ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ એવી ક. ૩-૩માં જે શ્રુતિ છે અને તે શ્રુતિથી ભક્તને માટે માનસિક સાધન જણાવામાં આવ્યું છે તે સાધન પણ વિધિ વાક્યની માફક નિષ્પ્રયોજન છે. પ્રભુ ભક્તનો માર્ગ તે સ્નેહનો માર્ગ છે

+ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવાને માટે જુઓ શ્રીમદ્વલ્લાધીશનો ‘સંન્યાસ નિર્ણય’ નામનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ. ત્યાં પોતે જણાવે છે કે કર્મમાર્ગમાં તેમ જ્ઞાનની વિવિદિષા તથા વિદ્યદશા, તેમજ ભક્તિની સાધન દશામાં ત્યાગ વર્જીત કરવામાં આવ્યો છે. ફક્ત પરમ દશામાં તે ત્યાગની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે.

અને તે માર્ગમાં કોઈ વિધિ કે નિષેધ હોયજ નહિ. આથી જો કે ભક્તને માટે માનસિક સાધન એ ઉત્તમ ક્રાંતિનું સાધન મહાય છે છતાં તે સાધનરૂપ હોવાથી વિધિ વાક્યોની માફક અહિંઆં તેને પણ સ્વીકારવામાં આવતું નથી. એટલે સાધન તરીકે કે વિધિ તરીકે ભક્તની ભગવાનના પ્રેમમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ નથી કર્મ તથા જ્ઞાનમાં જેમ વિધિ વાક્યોથી પ્રેરાયેને કર્મ તથા જ્ઞાનને માટે તેના અધિકારીઓ પ્રવૃત્તિ કરે છે તેમ કોઈ પ્રેરણાથી ભક્તનો પ્રભુ માટેનો પ્રેમ ઉદ્ભવતો નહિ હોવાથી અને તે પોતે આપો આપજ કુદરતી રીતે ઉદ્ભવે છે માટે તેને સાધન તરીકે ગણવામાં આવતો નથી. ફક્ત ભગવાનના અંગીકારના બળને લીધે ભગવાનની ભક્તને પ્રાપ્તિ થાય છે. જો કે ભગવાનમાં તેનું મન તથા ઇન્દ્રિયો લાગ્યાં રહે છે છતાં તે પ્રકારનો માનસિક વ્યાપાર સાધનરૂપ નથી પણ ભાવના સ્વભાવને લીધે છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વિધિના બળથી નથી. જો આ પ્રમાણે માનસિક સાધન પુષ્ટિમાર્ગમાં નિરૂપયોગી હોય તો પછી કાયિક અને વાચનિકની નિરૂપયોગિતામાં શું કહેવું? અર્થાત્ કાયિક વાચનિક કે માનસિક કોઈ પણ સાધનોની અપેક્ષા પુષ્ટિમાર્ગમાં નથી, હા, મર્યાદામાર્ગમાં તેની અપેક્ષા હોય છે. માટે મર્યાદા માર્ગ કરતાં પુષ્ટિમાર્ગનું આધિષ્ઠ્ય છે.

(સાર) પુષ્ટિમાર્ગમાં અને મર્યાદામાર્ગમાં એટલો ફરક છે કે મર્યાદામાર્ગમાં સાધનની અપેક્ષા છે. જ્યારે પુષ્ટિમાર્ગમાં તે અપેક્ષા નથી. એટલુંજ નહિ પણ કાયિક, વાચનિક કે માનસિક એમાંના કોઈ પણ સાધનો પુષ્ટિમાર્ગમાં નથી. ફક્ત ભગવાન પોતાના વરણથી સ્વતઃ ભક્તને પ્રાપ્ત થાય છે. ભક્તને ભગવાન માટેનો સ્નેહ જે ઉત્પન્ન થાય છે તે આપોઆપ જ કુદરતી રીતે થાય છે તે સાધન રૂપ નથી. ૪૭

અધિકરણ ૮મું.

સૂત્ર ૪૭ શંકા—સૂ. ૪૨માં કહ્યું કે ભગવદ્ભાવનો અતિશય જેને પ્રાપ્ત થયો હોય તેવા તથા ભગવત્સ્વરૂપના ભોગવાળા ભક્તે ગૃહનો ત્યાગ કરવો પણ છાં. ૮-૧૫-૧માં તે કુટુંબમાં રહીને વેદાધ્યયન વગેરે ગુરુ પાસેથી કરવાનું જણાવ્યું છે, અર્થાત્ ત્યાં ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કહ્યો નથી આ રીતે તમારા કહેવામાં વિરોધ જોવામાં આવે છે.

ઉત્તર—ના તેમાં વિરોધ જેવું નથી, સૂ. ૪૨માં જે ગૃહત્યાગ ત્રિપે કહેવામાં આવ્યું છે તે વ્યસનાવસ્થા માટે છે. ભક્તિની ત્રણ દશાઓ છે, સ્નેહ, આસક્તિ અને વ્યસન. વ્યસન એ અન્તિમ દશા છે. તે દશામાં ગૃહત્યાગ આવશ્યક છે. પણ તે અધિકાર બધાને મળતો નથી, તે ઘણો દુર્લભ છે તેટલા માટે ગૃહમાં સ્થિત રહીને ભજન કરવું એમ શ્રુતિ કહે છે. જ્યાં સુધી વ્યસન દશારૂપી પૂર્ણ અધિકાર મળે નહિ ત્યાં સુધી ત્યાગ ધર્મોનું નિર્વાહણ કરીને કર્મનો ત્યાગ કરવાથી વિકર્મજન્ય દોષની પ્રસક્તિ થાય છે કારણ કે ભક્તિમાર્ગીય વ્યસન દશાના ત્યાગ સિવાયના ત્યાગ કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમ સારો છે ત્યાગમાં તો વાણી અને મન એ બન્નેનોજ ભગવાનમાં વિનિયોગ હોય છે જ્યારે ગૃહસ્થાશ્રમમાં કુટુંબ સહિત સેવા કરવાથી સત્રળી ઇન્દ્રિયોનો ભગવાનમાં વિનિયોગ થાય છે, વળી કુટુંબીજન તથા પરિજનની પણ સેવામાં વિનિયોગદ્વારા કૃતાર્થતા થાય છે માટેજ વ્યસન દશા પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તો ભક્તે ગૃહત્યાગ કરવો નહિ. સૂત્રમાં તુ પદનું તાત્પર્ય મર્યાદામાર્ગીયનો વ્યવચ્છેદ કરવાને માટે છે. મર્યાદામાર્ગીય ગૃહી અને પુષ્ટિમાર્ગીય ગૃહી સર્વ રીતે કૃતાર્થ થાય છે, જ્યારે મર્યાદામાર્ગીયનો સેવામાં વિનિયોગ નથી ૪૭

સૂત્ર ૪૮—ઉપરના સૂત્રમાં સંન્યાસ એ ગૃહસ્થાશ્રમ કરતાં અધિક નથી એમ જણાવ્યું. અહિંઆં એમ કહે છે કે વ્યસન દશાનો ત્યાગ ન હોય તો અન્યત્યાગની કંઈ પણ જરૂર નથી, કારણ કે ભક્તનો ગૃહસ્થાશ્રમ તે સાધારણ સંન્યાસ જેવોજ છે, સંન્યાસીના જે ધર્મો હોય છે તેનું અહિંઆં પાલન

થાય છે. જેમ સંન્યાસીએ મૌન ધાગણ કરવું, અન્ય વસ્તુની ઇચ્છા ન રાખવી વગેરે નિયમ છે તેમ ભક્ત માટે ગૃહસ્થાશ્રમ છે, તે પોતાની સર્વ ઇન્દ્રિયોને પ્રભુમય જ બનાવે છે, પ્રભુની સેવાના કાર્યમાં તેને યોગ્ય છે, તથા અન્ય કશાની પણ તે ઇચ્છા કરતો નથી. આથી ગૃહીના ગૃહસ્થાશ્રમમાં તમામ સંન્યાસના જ ધર્મો છે તો તેણે શા માટે સંન્યાસ ત્યાગને સ્વીકારવો. ૪૮

સૂત્ર ૪૯ શંકા—કુટુંબમાં રહેવાથી-ગૃહ મધ્યમાં રહીને કેવી રીતે સધળા ઇન્દ્રિયો ભગવાનની સેવા પરાયણ બને ?

ઉત્તર—ભક્તનો ગૃહસ્થાશ્રમ ભગવત્સેવા માટે જ છે. અન્ય માટે નથી. આ બાબત ભક્તના ચિત્તમાં એટલી બધી દૃઢ થયેલી હોય છે કે તે વિષે તેનું ધ્યાન ખેંચવાની કંઈ પણ જરૂર નથી. તે ભગવત્સેવાની ખાતર જ તે ગૃહસ્થાશ્રમનું નિર્વહણ કરે છે. આથી ત્યાં ભગવાન સાથે તેનો સંબંધ હોવાથી વેદાધ્યયનાદિ ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મોથી ભગવદ્ભાવનો આવિષ્કાર નહિ કરતાં ભગવાનનું ભજનજ કરવું જોઈએ. તે આશયથી ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મો જણાવ્યા છે.

સૂ-૫૦—વળી જેમ ભગવદ્ભાવનું ગોપન કરવાને માટે વૈદિક કર્મો કરવામાં આવે છે. તેમ લૌકિક કર્મો પણ અનાવશ્યક હોવાથી તે પ્રમાણે કરવાં જોઈએ. ભગવત્કાર્યમાં પ્રતિબંધ ન રહે તે રીતે ઐદિક કાર્ય કરવું તથા પુત્રાદિને ઉત્પન્ન કરવાં. પુત્રાદિ પણ સેવામાં ઉપયોગી થાય તે માટેજ ઉત્પન્ન કરવાના છે. આ રીતે ભક્તના સધળા વ્યાપારો પ્રભુને માટેજ હોવાથી ગૃહસ્થાશ્રમ તેને બાધક નથી. આથી તેટલું યાદ રાખવાનું છે કે જો તે ગૃહસ્થાશ્રમ તેને બાધક હોય તો તુર્તજ તેનો ત્યાગ કરવો અથવા તો તેને અનુકૂળ બનાવવો. ગૃહસ્થાશ્રમ ભગવત્સેવામાં પ્રતિબંધકરૂપ ન થઈ પડે અને ઉદ્ધતું સાનુકૂળ થાય તે પ્રમાણે તેને સેવવો જોઈએ. ૫૦

(સાર)—ગયા અધિકરણમાં ભગવદ્ભક્તને માટે ગૃહત્યાગ આવશ્યક કહ્યો હતો. હવે અહિં અંતરે એમ કહે છે કે તે ગૃહત્યાગ કક્ત વ્યક્ત દશામાંજ છે. માટે તે સર્વથા ઉપદેશો નથી. વ્યસનદશા રહિત ભગવદ્ભક્તને માટે ગૃહસ્થાશ્રમ છે. આ આશ્રમમાં તે ભગવાનની સેવા બરાબર કરી શકે છે. અહિં આં તેની તમામ ઇન્દ્રિયો તથા પરિજન વગેરેનો સેવામાં વિનિયોગ હોય છે. વળી સંન્યાસીઓની માફક તે મૌનાદિ ધર્મો પણ તેમનામાં હોય છે, ભગવાનની સાથે સંબંધ હોવાથી તે ભગવાનનું ભજનજ કરે છે. આથી તેને માટે ગૃહસ્થાશ્રમ છે પણ આ ગૃહસ્થાશ્રમનું નિર્વહણ તેણે એવી રીતે કરવું જોઈએ કે જેથી કરીને ભગવત્સેવામાં તે પ્રતિબંધક ન હોય.

અધિકરણ. ૬મું.

સૂત્ર ૫૧. શંકા—આ પ્રકારે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને ભજન કરનાર ભક્તિમાર્ગીયને ભગવદ્સનો અનુભવ થાય છે કે નહિ ?

ઉત્તર—કેવળ જણાવેલો ગૃહી તે જીવન્મુક્ત છે તેથી મુક્તિના ફક્ત ભગવદ્સના અનુભવમાં તેનો નિયમજ નથી અહિં આં હેતુ એ છે કે “તેની પુનરાવૃત્તિ નથી” વગેરે શ્રુતિમાં જે નિયમ સંભળાય છે તે મોક્ષાવસ્થાનોજ છે. પુષ્ટિમાર્ગીય ફળને માટે એવો નિયમ નથી. તેની જીવન્મુક્તિની દશા ઔન્સર્ગિકી છે, ભક્તના ફળ માટે નિયમ નથી. એમ જે કહ્યું તે ભક્તિમાર્ગના સર્વ અભિપ્રાયને લક્ષ્યમાં રાખીને જ કહેલ છે. શુદ્ધ પુષ્ટિભક્ત પરમ અનુગ્રહનો પાત્ર હોવાથી મુક્તિનું જે ફક્ત ભગવદ્સનો અનુભવ છે તેજ તેવી સાધનની સંપત્તિમાં નિયમથી થાય છે અર્થાત્ મર્યાદા ભક્તના ફલની ઉત્પત્તિમાં નિયમ હોય છે કારણ કે તેમનું ફલ સાધન અનુસાર હોય છે જેવું સાધન તે પ્રમાણે ફલ એવો ત્યાં નિયમ છે. પુષ્ટિભક્તમાં તેવો નિયમ નથી. કારણ કે તેનામાં સાધનજ હોતાં નથી, આથી તેનું ફલ સાધનથી

નિયમિત નથી. અથવા તો આ સૂત્રનો ભાવાર્થ આવો છે. જીવન્મુક્ત ગૃહસ્થાશ્રમીને મુક્તિનું ફક્ત ભગવદ્સાનુભવ હોય છે કે નહિ? તેનો ઉત્તર એ કે તે ફળમાં નિયમ નથી કારણ કે આ જન્મ પછી અન્ય જન્મનું વ્યવધાન છે તેથી અન્ય જન્મનું વ્યવધાન તો તેમની ઇચ્છાનુસાર ભગવાનની ઇચ્છાથી થાય છે. તેવા ભક્તોનીજ એવી ઇચ્છા થાય છે કે અમારો અન્ય જન્મ થાય અમને આ જન્મમાં ભગવદ્ રસનો અનુભવ ન થયો તો અન્ય જન્મમાં થાય આવી તેમની ઇચ્છા થતી હોવાથી તે ઇચ્છાનુસાર ભગવાનની ઇચ્છાથી તેમનો અન્ય જન્મ થાય છે પણ તે જન્મ મુક્તિરૂપ છે અને દુઃખથી અરૂપ છે, તે બન્ધરૂપ નથી. વૈષ્ણવોને કર્મનું બંધન તથા પુનર્જન્મ હોતાં નથી. ભુદ્ધિશાળી પુરુષો એમ માને છે કે વિષ્ણુ-ભગવાનના સેવક થવું તેજ જીવન મોક્ષરૂપ છે. જે આર્તભક્તો છે તેમને આવી ઇચ્છા હોતી નથી; કારણ કે તેમનાથી તો એક ક્ષણવારનો પણ ભગવાનથી વિયોગ સહન કરી શકતો નથી. આથી પુનરાવૃત્તિના અભાવનો જે નિયમ છે તે મોક્ષાવસ્થાને લાગુ પડે છે; પુષ્ટિમાર્ગીયના ફક્ત નહિ. આથી ગૃહી પુષ્ટિભક્તના ફક્તમાં નિયમ નથી.

(સાર) આ છેલ્લા અધિકરણમાં એવો પ્રશ્ન ચર્ચવામાં આવેલો છે કે ગૃહી પુષ્ટિ ભક્તને રસાનુભવ થાય છે કે નહિ? તેના ફક્તમાં કોઈ નિયમન છે કે નહિ? તેનો ઉત્તર એવો આપવામાં આવે છે કે જેમ મોક્ષદશાવળાના ફળમાં નિયમ છે કે તેની પુનરાવૃત્તિ થતી નથી, તેવો નિયમ આને માટે નથી. એતો ભગવાનના રસનો અનુભવ કરવાને અન્ય જન્મની પણ આકાંક્ષા કરે છે. પણ જે આર્તભક્તો છે તેમનાથી તો એક ક્ષણવાર પણ ભગવાનનો વિયોગ સહન થતો નહિ હોવાથી તેમની તેવી ઇચ્છા થતી નથી. આથી અહિંમાં ફક્તમાં કોઈ પણ નિયમ નથી.

(પાદોપસંહાર)—આ પાદમાં ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનોનો વિચાર કર્યો છે. સૂ. ૧માં બાદરાયણ ભગવાનને પુરુષાર્થ જણાવે છે, અને તેમની પ્રાપ્તિ ભક્તિ દ્વારા ભગવાનના વરણથી છે એમ કહે છે. સૂ. ૨થી ઉમ્મધી જૈમિનિ કર્મ વિષેનો પૂર્વપક્ષ કહે છે અને જણાવે છે કર્મજ મુખ્ય સાધન હોય શકે જ્ઞાનાદિ તેનું અંગ છે. સૂ. ૮માં બાદરાયણ પોતાના અનુભવથી એમ કહે છે કે ભગવાનનો જ સર્વથી અધિક તરીકે ઉપદેશ આપેલો છે. ૧૭થી સૂ. ૯થી ૧૬ સુધી કર્મને અંગી કહેનાર જૈમિનિનું ખંડન કરે છે. સૂ. ૧૬માં કર્મ ત્યાગ વિષેની શ્રુતિઓને આગળ ધરીને કર્મ વિષેના પક્ષને નબળો કરે છે. સૂ. ૧૮માં જૈમિનિ પક્ષ કરે છે કે કર્મ ત્યાગની શ્રુતિ તે અપવાદરૂપ છે. બ્યારે સૂ. ૧૯માં બાદરાયણ તેનો ઉત્તર આપે છે કે કર્મ કરવાની શ્રુતિ એજ અપવાદરૂપ છે. સૂ. ૨૦માં કહે છે કે જેમ યોગમાં સંમાધિના સાધન તરીકે ધારણા કહેલી છે તેમ જ્ઞાનના સાધન તરીકે કર્મ છે. અર્થાત્ સમાધિ સિદ્ધ થયા પછી ધારણાની જેમ જરૂર નથી તેમ જ્ઞાનોદય પછી કર્મની જરૂર નથી. સૂ. ૨૧માં કર્મના ત્યાગની શ્રુતિને રતુતરૂપ, અર્થવાદ રૂપ કહેનાર જૈમિનિના પક્ષનું સમાધાન કરે છે અને સૂ. ૨૨માં જણાવે છે કે ઉપાખ્યાનો પણ શંસનના અંગરૂપ નથી. કારણ કે તમામની એક વાક્યતા છે. સૂ. ૨૪માં કહે છે કે જરામર્યા અગ્નિ હોત્રમાં અગ્નિ તથા ઇન્ધનની પણ જરૂર પડતી નથી કારણ કે ત્યાં જ્ઞાની પોતેજ યજ્ઞ રૂપ છે. આ રીતે કર્મ એ અંગી છે અને જ્ઞાન તેનું અંગ છે તેનું ખણ્ડન કર્યું. સૂ. ૨૫માં અશ્વત્થુ દષ્ટાન્ત આપીને જણાવે છે કે ભગવાનના જ્ઞાનમાં કર્મ જ્ઞાન તથા ભક્તિનો ઉપયોગ છે. સૂ. ૨૬માં કહે છે કે ભક્તમાં શ્રમદમાદિ એ સ્વતઃ હોવાથી ભક્તિના સાધન તરીકે તે નથી. તેમજ જેમ જ્ઞાનીને માટે તેમની જરૂર છે તેમ પુષ્ટિ ભક્તની તેને ખાસ જરૂર છે એમ કહી શકાશે નહિ. સૂ. ૨૭-૩૦માં કહે છે કે પ્રાણુના અત્યય સમયે ગમે તેનું અન્ન લેવાથી દોષ નથી કારણ કે તે અખાદ્ય છે, પણ તે સિવાયના પ્રસંગે લેવાથી દોષ નડે છે. આ દષ્ટાન્તથી સૂ. ૩૨થી ૩૨ સુધી વર્ણશ્રમની અગત્યને સમજાવે છે વર્ણશ્રમનું પાલન દરેકે કરવું જ જોઈએ પણ તે સાધન દશામાં અવશ્ય પાલન કરવું જોઈએ તેથી એમ ઠરતું નથી કે તેનો ત્યાગ કરનારને દોષ લાગે

છે સાધારણ રીતે આ નિયમ બરાબર છે, પણ જો ભક્તિમાર્ગમાં તે અન્તરાય રૂપ થતો હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને તે રીતે ત્યાગ કરવામાં કોઈ પણ દોષ નથી આમ સુ. ૩૩થી૩૬માં જણાવે છે. અને સુ. ૩૭થી૩૮માં એમ કહે છે કે ભક્ત ઉપર ભગવાનનો ખાસ અનુગ્રહ થતો હોવાથી મુક્તિ કરતાં પણ ભગવદીયત્વ-તદીયત્વ અધિક છે. આથી જ્ઞાન કરતાં ભક્તિનું આધિક્ય છે. સુ. ૩૯માં એમ કહે છે કે જૈમિનિ જેવાને જો પુષ્ટિ માર્ગનો ભાવ પ્રાપ્ત થયો હોય તો પણ ભગવદ્દેવતાથી તેના તે ભાવનું તિરોધાન થતું નથી તો પછી શુદ્ધ પુષ્ટિ ભક્તનું તો શું કહેવું? સુ. ૪૦-૪૧માં કહે છે કે આવા ભક્તનું પતન થતું જ નથી કારણકે તેમને અધિકાર પરત્વે ફલનું દાન નથી છતાં ધારો કે શાપ વગેરેને લીધે તેનું પતન થાય તો પણ તે લાંબો વખત રહેતું નથી, તથા ભગવાનનો અનુગ્રહ ફરીથી સત્વર થાય છે તેથી જ્ઞાનીના પતનની સરખામણીએ તે ઉપપત્તનજ છે. જ્ઞાનીનું જો એકવખત પતન થયું તો ફરીથી તેનો ઉદ્ધાર નથી, ભક્તની બાબતમાં પતન થવા છતાં પણ તેનો ઉદ્ધાર છે. સુ. ૪૨માં પ્રચુર ભગવદ્ભાવવાળા તથા સ્વરૂપનો ભોગ કરનારને માટે ગૃહત્યાગ આવશ્યક કહે છે. પણ અહિં આ ગૃહત્યાગ તે સાધન તરીકે નથી. આ વિષયમાં સુ. ૪૩ તથા ૪૪માં આત્રેય તથા ઔદુલોમિના અભિપ્રાય આપે છે. ઔદુલોમિતો ગૃહત્યાગને ઋત્વિક્ કર્મની સાથે સરખાવે છે. અને કહે છે કે ભગવાનની લીલામાં ઉપયોગી થવા માટે ગૃહત્યાગ કરવાનો છે. સુ. ૪૬નો ભાવાર્થ એવો છે કે શમદમાદિ વિધિ મર્યાદા માર્ગ માટે છે. કાર્યિક, વાચનિક અને માનસિક સાધનમાંથી માનસિક સાધન પણ ભક્તિભાવવાળાને માટે વિધિવત્ હોવાથી નિષ્પ્રયોજન છે. સુ. ૪૭-૫૦ કહે છે કે વ્યસન દશાવાળાને માટે જ ગૃહત્યાગ છે બાકીના પુષ્ટિમાર્ગીય માટે ગૃહસ્થાશ્રમ છે તેથી તેણે ગૃહસ્થાશ્રમનું નિર્વહણ ભગવત્સેવામાં કરવું. પુષ્ટિ-ભક્તનો ગૃહસ્થાશ્રમ તે સંન્યાસ તુલ્યજ છે. આથી ભગવત્સેવામાં પ્રતિબંધ ન રહે તેવી રીતે ગૃહસ્થાશ્રમ ભક્તે ચલાવવો. સુ. ૫૧માં કહે છે કે આ પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવનારને મુક્તિના ફલમાં કોઈ પણ નિયમ નથી. આ રીતે કર્મ કરતાં જ્ઞાનનું આધિક્ય જણાવીને જ્ઞાન કરતાં ભક્તિનું આધિક્ય આ પાદમાં જણાવ્યું છે.

ટાંચણ—

- અધિ. ૧ સુ. ૧ ભગવાનની પુરુષાર્થતા
 ૨-૨૪ કર્મ કરતાં જ્ઞાનનું પ્રા-
 ધાન્ય
 ૨-૭ કર્મની રવતંત્ર સાધનતા
 વિષે જૈમિનિના પૂર્વપક્ષ
 ૮-૧૬ બાદરાયણે જૈમિનિના મતનું
 કરેલું ખંડન
 ૧૭ સંન્યાસીને માટે કર્મત્યાગની
 આવશ્યકતા.
 ૧૮ જૈમિનિના મતે કર્મત્યાગની
 શ્રુતિની અપવાદરૂપતા
 ૨૦ સમાધિમાં ધારણાની માફક
 કર્મની જ્ઞાનમાં સાધનતા
 ૨૧ કર્મત્યાગની શ્રુતિમાં વિધેય-
 કતા
 ૨૨-૨૩ ઉપાખ્યાનો તથા એક પક્ષના
 ૨૪ જ્ઞાનીને કર્મનાં અંગની અ-
 નાવશ્યકતા
 અધિ. ૨ ૨૫-૩૮ જ્ઞાન કરતાં ભક્તિનું
 આધિક્ય
 ૨૫ અશ્વત્થી માફક ભગવાનના
 જ્ઞાનમાં કર્મ, જ્ઞાન તથા
 ભક્તિની સાધનતા
 ૨૬ શમદમાદિની જ્ઞાનમાં સાધ-
 નતા.
 ૨૭-૨૯ પ્રાણના અત્યયમાં ગમે તે
 પ્રકારના અજ્ઞાનના ભક્ષણમાં
 અદોષ
 ૩૦ સાધન દશામાં શુદ્ધ અજ્ઞાની
 તથા કર્માદિની આવશ્યકતા.
 અધિ. ૩ ૩૧ આશ્રમ કર્મની જ્ઞાનીને
 આવશ્યકતા.
 ૩૨ શમદમાદિની અન્તરંગ સાધ-
 નતા.

- ૩૩-૩૪ ભગવદ્ધર્મોની સર્વોત્કૃષ્ટતા.
 ૩૫-૩૬ પુષ્ટિ ભક્તિમાં આશ્રમધર્મોનું
 અન્તરાયત્વ.
 ૩૭ પુષ્ટિભક્તની ભગવાનના વિશે-
 ષ અનુગ્રહમાં પાત્રતા.
 ૩૮ મુક્તિ કરતાં તદ્દીયત્વની
 શ્રેષ્ઠતા
 અધિ. ૪ ૩૯ પુષ્ટિ ભક્તના ભાવનું
 અતિરોધાનત્વ
 અધિ. ૫ ૪૦ પુષ્ટિ ભક્તનું અપતન.
 ૪૧ તેના પતનમાં ભગવદ્દુઃખથી
 પુનરુદ્ધાર.
 અધિ. ૬ ૪૨ પ્રચુર ભગવદ્ભાવ તથા
 સ્વરૂપનો ભોગ કરનાર
 માટે ગૃહસ્થાગની આવ-
 શ્યકતા.
 ૪૩ તે વિષે આત્રેય ઋષિનો મત
 ૪૪ ઔદુલ્લોભિનો મત.
 ૪૫ તેમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ
 અધિ. ૭ ૪૬ પુષ્ટિ ભક્તિમાં માનસિક
 સાધનનું પણ વિધિત્વ
 અધિ. ૮ ૪૭ વ્યસન દશા રહિત પુષ્ટિ
 ભક્ત માટે ગૃહસ્થાશ્રમ-
 ની જરૂર
 ૪૮ પુષ્ટિભક્તના ગૃહસ્થાશ્રમ અને
 સંન્યાસની તુલ્યતા
 ૪૯ ભગવત્સેવા માટે પુષ્ટિભક્તને
 ગૃહસ્થાશ્રમનું નિર્વાહણ
 ૫૦ ઐહિક પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ
 થાય તેવી રીતે ગૃહસ્થાશ્ર-
 મના નિર્વહનની આવશ્યકતા
 અધિ. ૯ ૫૧ છવન્મુક્ત ગૃહી પુષ્ટિ
 ભક્તના ફલમાં અનિ-
 યમન.

અધ્યાય ૪.

પાદ ૧.

સાર.

આ અધ્યાયમાં ફક્ત કથન કરવામાં આવ્યું છે. શ્રવણાદિ એ ફક્ત અન્તરંગ હોવાથી, તે સાધન છતાં આ પ્રકરણમાં તેનો વિચાર કર્યો છે. શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન વગેરેથી બ્રહ્મનું દર્શન રૂપી ફળ મેળવવાનું છે તો જ્યાં સુધી તે ફળ મળે ત્યાં સુધી તે વારંવાર કરવાં જોઈએ. (૧) કારણ કે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં સ્વેત-કેતપાખ્યાનમાં તેનો નવ વખત ઉપદેશ આવ્યો છે. ભા. ૧૧-૧૪-૨૬ માં અર્થાત્ સ્મૃતિમાં પણ શ્રવણાદિને વારંવાર કરવાનું કહ્યું છે. (૨) આત્મા તરીકે ઉપાસના કરવાથી જ ફલ મળે છે. જ્ઞાનીને અક્ષરબ્રહ્મમાં પ્રવેશરૂપી ફળ મળે છે જ્યારે ભક્તને સાક્ષાત્પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે આત્મા તરીકે જ ઉપાસના કરવી; (સૂ. ૩) પ્રતિકોપાસનાથી ફળ મળતું નથી. શ્રુતિમાં બ્રહ્મદષ્ટિ રાખવાનું જ કહેલું છે. જ્યારે જ્ઞાનનું આધિક્ય થાય છે ત્યારે તે આપો-આપ ઉદય પામે છે. આદિત્યાદિની ઉપાસના તે પ્રતિકોપાસના નથી પણ બ્રહ્મોપાસનાનું અંગ છે, તેથી તેનું પણ ફળ મળે છે. અંગોપાસકની આગળ ભગવાન પ્રકટ થઈને તેને અધીન થાય છે, તેની પાસે બેસે છે અને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે તેની પાસે રહે છે. કેટલાક ભક્તો અન્ય ફળની ઇચ્છા નહિ કરતાં ભગવાનનું સ્મરણ જ કરે છે તથા તેમના ગુણનું શ્રવણ તથા કીર્તન કરે છે. (૬-૧૧) બ્રહ્મની સાથે ચિત્તની એકાગ્રતા થતાં ભક્તને બાહ્ય તથા આન્તરનું અનુસંધાન રહેતું નથી. (૧૨) પારલૌકિક ફળ મળતાં સુધી આ પ્રમાણે તેની સ્થિતિ રહે છે. (૧૩) બ્રહ્મજ્ઞાન થતાં ઉત્તર કર્મો-પાપ તથા પુણ્યનો આલેખ જ અને પૂર્વનો વિનાશ થઈ જાય છે. સંચિત અને ક્રિયમાણ કર્મોનો આ પ્રમાણે નાશ થાય છે. પણ જ્ઞાની માટે પ્રારબ્ધનો તો ભોગ કરે તો જ તે નાશ પામે છે. આને માટે અગ્રહોત્તરોનું અનુષ્ઠાન જનકાદિએ કરેલું, પણ જે પુણ્યભક્તો છે તેમને પ્રારબ્ધનો નાશ કરવાને માટે તેનો ભોગ કરવો પડતો નથી. તેનો સ્થૂલ અને સ્વિગ દેહનો ત્યાગ કરીને અલૌકિક દેહ ધારણ કરે છે અને પછી બ્રહ્મ સાથે પોતાના ભોગ ભોગવે છે.

અધ્યાય ૪

પાદ ૧

કારિકા.

^૧સમન્વય, ^૨અવિરોધ અને ^૩સાધનથી જે બ્રહ્મને જાણનાર હોય તો તે જીવતો, મરેલો હોય, ગતિ કરતો, અગર ફલયુક્ત હોય તો તેની આગળ વ્યવસ્થા શું હોય છે તેનું વિવેચન ચોથા અધ્યાયમાં કરવામાં આવે છે. માટે ^૪બ્રહ્મના જાણનારાથી આ ^૫પ્રમાણે જ કરાવું જોઈએ, ^૬ખીજી રીતે નહિ. ૪૦-૪૧

^૭જે મૂઠો તામસી બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને સર્વનો ^૮વિપ્લવ ^૯શાસ્ત્રના નાશ માટે કરે છે તેઓ સત્પુરુષથી શોચ્ય છે- (તેમના વચનો તરફ લક્ષ આપવું જોઈએ નહિ.) તેમજ જે તેમને અનુસરનારા છે તે પણ. બ્રહ્મવિદની અર્ચિ વગેરે માર્ગથી અદ્વંશથી પણ ગતિ ન હોય તો આ ^{૧૧}શાસ્ત્ર ^{૧૨}તમામ સૂત્રોના વિનાશપૂર્વક વૃથા થાય.-૪૨-૪૩

બ્રહ્મની ^{૧૩}ગતિની શ્રુતિ સુષુપ્તિ અને મુક્તિ વિષેની ^{૧૪}અહિંઆં છે. નહિતો શ્રુતિનો અર્થ થાય નહિ. અને જે હોય તો શા માટે વ્યાસ તે પ્રમાણે અર્થ કહે નહિ. ૪૪

કેટલાકો તામસી બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને જે ^{૧૫}મુક્તિ વિષે કહે છે તે સુષુપ્તિ શ્રુતિનો અર્થ છે, પણ તે મોહથીજ અન્યથા મતિ છે. ૪૫

માટે ^{૧૬}જીવતા બ્રહ્મવેત્તાનું ^{૧૭}કાર્ય ^{૧૮}પ્રથમ કહેવામાં આવે છે. તેને નવ વળત ઉપદેશથી શ્રવણાદિની ^{૧૯}આવૃત્તિ કહી છે. દર્શનના ^{૨૦}અર્થત્વના લિંગથી પણ વીહિના

(૧) અધ્યાય પહેલામાં કહેલો અર્થ (૨) અધ્યાય બીજાનો અર્થ (૩) અધ્યાય ત્રીજાનો અર્થ. (૪) અહિંઆં આવી શંકા થાય કે પુરુષે ઉપાસનાદિરૂપ જ્ઞાન સાધનનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ એમ પૂર્વાધ્યાયમાં કહેલું છે તો તેને ફરીથી અહિંઆં શા માટે કથન કરવામાં આવે છે તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે. અહિંઆં બ્રહ્મવેત્તા એટલે ઉપાસનાદિ સાધનવાળો સમજવો. મુક્તિફલ જેણે પ્રાપ્ત કર્યું છે તેવો નહિ. (૫) ઉપાસનાદિ સાધનોનું અનુષ્ઠાન તેણે કરવું જોઈએ. (૬) અર્થાત્ સાધન કરવાને તત્પર રહેવું જોઈએ, શાન્ત રહેવું નહિ. (૭) અહિંઆં શંકા થાય કે બ્રહ્મવેત્તાને તો કાષ્ઠપણ કાર્ય કરવાનાં નથી એવું શ્રુતિમાં કહેલું છે. કિં પ્રજયયા કરિણ્યામો યથાં નાયમાત્માયં લોકઃ તેમ સ્મૃતિમાં પણ દર્શનો નિષેધ કર્યો છે. યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાદાત્મત્ત્વમથ માનવઃ । આત્મન્યેવચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિદ્યતે । તો પછી શા માટે બ્રહ્મવેત્તાએ કાર્ય કરવું જોઈએ એમ કહેવામાં આવે છે આ શંકાના ઉત્તરમાં અહિંઆં આ પ્રમાણે કહે છે. (૮) સર્વ અર્થના વિપરીત અર્થનો અવભાસ કરનારી બુદ્ધિ તે તામસી ભ. ગી. માં તામસી બુદ્ધિ વિષે નીચે પ્રમાણે કહે છે. અધર્મ ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાઘ્રતાઃ સર્વાં ત્રિવિધીતંત્ર બુદ્ધિઃ સા પાર્યં તામસી (૯) માયિકત્વ, અર્થાત્ સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના તથા ગુરુનો ઉપદેશ વગેરે માયિક છે એમ કહેવું (૧૦) પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા શાસ્ત્ર (૧૧) આ અધ્યાયનો ત્રીજો પાદ (૧૨) તમામ સૂત્રો એટલે સૂ. ૧ થી સૂ. ૧૭ સુધી અર્થાત્ પંચમી પ્રાપ્તિ સાધન વગર પણ થાય (૧૩) અહિંઆં શંકા થાય કે તમે પણ સૂત્રોને બ્રહ્મ પરત્વે શી રીતે લો છો તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે (૧૪) દ્વદશ વિદ્યામાં બ્રહ્મવેત્તાની ગતિના પ્રકરણમાં (૧૫) સાંખ્ય મતની માફક સંયોધ રહિતા મુક્તિ એવો અર્થ છે. (૧૬) જીવદ્વદશમાં (૧૭) જ્ઞાન ફલને અનુકૂલ આવશ્યક કાર્ય (૧૮) પ્રથમ પાદમાં (૧૯) પ્રથમ અધિકરણનો અર્થ ત્યાં ત્રણ હેતુઓ આપ્યા

૨૧ અવધાતની માફક શ્રવણાદિની આવૃત્તિમાં '૨૨ આત્મા' એવીજ દૃઢમતિ બને છે. ૪૬-૪૭

૧૧ી ૨૩ આપાતતઃ દર્શન તેની સાથે અભેદતાથી ૨૪ પણ બોધાય છે. પ્રતીકની ૨૫ ઉપાસના ૨૬ વગેરેનો ૨૭ ભાવ આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થતો નથી. ૪૮

ત્યાં પણ ૨૮ આલમ્બન માટે પ્રજ્ઞદષ્ટિનો વિશેષ છે. આદિત્ય વગેરેની ઉપાસના પ્રજ્ઞદષ્ટિનાં ૨૯ અંગ છે, તેમની સ્વતંત્રતા નથી. ૪૯

હવે ૩૦ મનન તથા નિદિધ્યાસનમાં ૩૧ વિશેષ કહેવાય છે. આસન વગેરે છ ૩૨ અંગો-થી તો ચિત્તને ૩૩ શ્રૌતાર્થમાં જ ૩૪ મતિથી ધારણ કરવું, આ પ્રમાણે કરવાથી પછી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરશે. ૩૫ તેને ધર્મ તથા અધર્મનો ભય નથી એવો વિશેષ નિશ્ચય છે. ૫૦-૫૧

૩૬ અગ્નિહોત્રાદિક કરવાં જોઈએ. સંન્યાસ ફલમાં જ છે. જો પુરુષ છ ૩૭ રીતે વ્યક્ત થાય તો પ્રારબ્ધના અન્તે ૩૮ ફલ ૩૯ થાય પર

આટલો સૂત્રકર્તાએ પ્રથમ પાદમાં નિર્ણય કર્યો છે. બીજા પાદમાં મરનારની સઘળી ઇન્દ્રિયોનો પ્રથમ ૪૦ લય જણાવ્યો છે. તેમ લિંગ શરીરની પણ નાડીની ઉત્ક્રાન્તિ અહિંઆં કહી છે. તેમજ દિવસ અને અયનથી કરેલા ભેદ અહિંઆં નથી એમ કહે છે.

ત્રીજામાં ક્રમમુક્તિમાં જે માર્ગ જેને શ્રુતિ પ્રમાણે મનાયલો છે તેનો નિર્ણય તથા ૪૨ અન્ય માર્ગોની અપ્રાપ્યતા વર્ણવે છે. ૫૫

તેમ ગન્તવ્ય પરબ્રહ્મ તે કાર્ય નથી તેમ લોક નથી એમ કહે છે. ચોથામાં પુષ્ટિ અને મર્યાદાના ભેદથી ફલ કહેવાય છે. પ્રભુજ ફલરૂપ છે, અને તેમની નિર્દોષતા વર્ણવે છે. અને તેમની લીલાની નિત્યતાથી અખિલ પૂર્ણ ગુણત્વ પણ કહે છે. ૫૬-૫૭

છે નવ વખત કહ્યું છે તેથી, દર્શનનો અર્થ છે તેથી, તેમ લિંગ છે તેથી (૨૦) બ્રહ્મના દર્શન માટે શ્રવણાદિ કરવાં જોઈએ તેથી (૨૧) જેમ બ્રહ્મિનિવહન્તિ એ વાક્યમાં ડાંગેરનાં ફેતરાં ઉખડી જાય ત્યાં સુધી તેને ખાંડવામાં આવે છે તેમ દર્શન ફલની પ્રાપ્તિ થતાં સુધી શ્રવણાદિ કરવાં જોઈએ (૨૨) ભગવાન (૨૩) ભગવાન સર્વાત્મક હોવાથી, તેમ સર્વ સ્વરૂપ હોવાથી જીવ અને આત્માના અભેદથી જે દર્શન હોય છે તે આપાતતઃ દર્શન સમગ્રય છે (૨૪) 'પણ'થી એવું સૂચવાય છે કે અધિકાર પ્રમાણે આત્માનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ એમ બ્રહ્મવેતાનું બીજું કાર્ય છે (૨૫) પ્રતીકાપાસનાનું વૈલક્ષણ્ય જણાવે છે (૨૬) વગેરેથી કર્મમાર્ગીયનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. (૨૭) જ્ઞાનીત્વ અથવા ભક્તિ (૨૮) ધ્યાનના વિષય તરીકે સ્વીકાર માટે (૨૯) ઉપકારક છે (૩૦) ભક્તિદ્વારા મનનમાં (૩૧) ભગવાનના બાહ્ય અને આન્તર પ્રાકટ્યનો વિશેષ (૩૨) શ્રવણાદિની આવૃત્તિ, આત્મામાં અભેદ દષ્ટિ, તેનું ગ્રહણ અપ્રતીકાપાસન, સર્વત્ર બ્રહ્મદષ્ટિ, અને આદિત્યાદિમાં અંગબુદ્ધિ-આ છથી ચિત્ત શ્રૌત અર્થમાં ભગવાનમાં ધારણ કરવું જોઈએ (૩૩) ભગવાનમાં (૩૪) મનનથી આરંભીને (૩૫) નિરુપધિ પ્રેમવાળાનો (૩૬) સૂ. ૧૬ વગેરેનો અર્થ આપે છે. (૩૭) અગ્નિહોત્રથી મોક્ષ સુધીનાં પાંચ કર્મ અને જ્ઞાન એમ છ પ્રકારથી (૩૮) મોક્ષ (૩૯) વ્યક્ત થાય (૪૦) પુષ્ટિમાર્ગીયનો સર્વ ઇન્દ્રિયનો લય ભગવાનમાં હોય છે. મર્યાદમાર્ગીયનો ભૂતોમાં (૪૧) અધમાધિકારીમાં ઉત્ક્રાન્તિ (૪૨) ભક્તિ અને જ્ઞાન સિવાયના માર્ગો.

આ ફલ પ્રકરણ છે તો પણ સાધનરૂપ શ્રવણની અન્તરંગતા જણાવવાને તેના નિશ્ચયને પણ કહે છે.

આવૃત્તિરસકૃદુપદેશાત્ ॥૪-૧-૨॥

* (શ્રવણાદિની) આવૃત્તિ હોવી જોઈએ, કારણ કે વારંવાર કરવાનો ઉપદેશ છે.

‘અરે આત્માનું દર્શન કરવું જોઈએ, શ્રવણ કરવું જોઈએ, મનન કરવું જોઈએ નિદિધ્યાસન કરવું જોઈએ.’ (બૃ. ૪-૫-૬) વગેરે વાક્યોથી વિહિત શ્રવણાદિ એક વખત કરવું જોઈએ કે ઘણી વખત એમ સંશય થાય છે. ચોખ્ખા થાય ત્યાં સુધી ડાંગરને ખાંડવી તેની માફક દર્શન જેનું ફળ છે તેવાં શ્રવણ વગેરેની તેની સિદ્ધિ થાય ત્યાં સુધી આવૃત્તિ કરવી ન્યાય છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. ખાંડવાનું છોડાં ઉમેડવા રૂપી દૃષ્ટનું સાધન હોવાથી તે પ્રમાણે ભલે ખરેખર હો, પણ અહિંયાં તો અદૃષ્ટનું સાધન હોવાથી એક વખત કરેલાથી જ અદૃષ્ટદ્વારા ફલ સંપાદનની સંભાવના હોવાથી આવૃત્તિ પ્રયોજક વગરની છે. એમ હોય તો ‘કહેવાય છે.

શ્રવણાદિની આવૃત્તિજ શ્રુતિને અભિમત છે. શાથી ? વારંવાર તેનો ઉપદેશ કર્યો છે તેથી. છાન્દોગ્યમાં શ્વેતકેતુના ઉપાખ્યાનમાં “આ સમ્રાજ્યું તેના મય છે. તે સત્ય છે. હે શ્વેતકેતુ તે આત્મા બ્રહ્મરૂપ છે.” (છાં. ૬-૮-૭) એ વાક્યથી જડ અને જીવ બ્રહ્મ રૂપ છે એમ નવ વખત ઉપદેશ આપ્યો છે. અને વળી એક વખત ઉપદેશ આપવાથી

સૂત્ર ૧—(૧) ચોથો અધ્યાય ફલ પ્રકરણ કહેવાય છે. કારણ કે તેમાં ફલનો વિચાર કહેવાય છે (૨) શ્રવણ એ નવધા ભક્તિનો પ્રકાર હોવાથી અને સાધનરૂપા હોવાથી શ્રવણ પણ સાધન છે. છતાં સાધનાધ્યાયમાં તેનો વિચાર નહિ કરતાં આ ફલ પ્રકરણમાં કર્યો છે તેનું કારણ કે તે ફલનું અન્તરંગ છે. (૩) શ્રુતિમાં આત્માનું શ્રવણ વગેરે કરવાનું કહ્યું છે તો તે એક વખત કરવું કે ઘણી વખત ? એ શંકા છે (૪) જેમ ડાંગરને ચોખ્ખા નીકળે ત્યાં સુધી ખાંડવામાં આવે છે તેમ શ્રવણાદિથી બ્રહ્મદર્શન થાય ત્યાં સુધી તે કરવાં, અર્થાત્ બ્રહ્મદર્શન થતા સુધી વારંવાર તે કરવાં એમ કહે છે. દર્શનરૂપી ફલ પ્રાપ્ત થયા પછી તેની આવશ્યકતા નથી એમ જો કાઢ કહે તો પૂર્વપક્ષી દલીલ કરે છે કે ડાંગર અને ચોખ્ખાનું દૃષ્ટાન્ત આપી શકાય નહિ. કારણ કે તે દૃષ્ટાન્તમાં દૃષ્ટ ફલ છે જ્યારે શ્રવણાદિનું ફલ અદૃષ્ટ છે, અર્થાત્ ડાંગર ખાંડતાં ચોખ્ખા ક્યારે નીકળશે તે ખાંડનારને ખબર પડે છે, જ્યારે શ્રવણાદિનું ફલ અદૃષ્ટ છે તેની ખબર પડતી નથી. આથી અદૃષ્ટના સાધનરૂપ શ્રવણાદિમાં દૃષ્ટના સાધનરૂપ ડાંગર ખાંડવાનું દૃષ્ટાન્ત ઘટી શકતું નથી. આથી શ્રવણાદિની અનેક વખત આવૃત્તિ કરવી જોઈએ તે પણ સંભવતું નથી (૫) ઉપરની શંકાના ખૂલાસામાં સિદ્ધાન્તી જણાવે છે કે શ્રુતિમાં સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે શ્રવણાદિની આવૃત્તિ વારંવાર કરવી. (૬) શ્રુતિનું પ્રમાણ છાન્દોગ્યના શ્વેતકેતુપાખ્યાનમાંથી આપે છે ત્યાં જડ અને જીવ એ બન્ને બ્રહ્મરૂપ છે એમ નવ વખત ઉપદેશ શ્વેતકેતુને આપ્યો છે, અર્થાત્ નવ વખત શ્વેતકેતુએ બ્રહ્મ વિષેનો ઉપદેશ શ્રવણ કર્યો છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે શ્રુતિ પણ શ્રવણાદિની

* આ અને પછીના સૂત્રના બે રીતે અર્થો કરવામાં આવે છે. જુવો વિવેચન તથા પુટનોટ અગર પદાર્થ વિભાગ.

જે અર્થની સિદ્ધિ હોત તો એકજ અર્થનો વારંવાર ઉપદેશ ન આપત કારણ કે પ્રયોજનનો અભાવ છે તેથી. ૧ આથી ખાંડવાની માફક અન્તઃકરણના દોષની નિવૃત્તિ તે દૃષ્ટનું સાધન છે, અન્ય ઉપદેશો અન્તિમ તેના તેના જ્ઞાનનું સાધક છે એમ માનવું જોઈએ. ૧

અહિંઆંજ અન્ય હેતુ કહે છે.

લિંગાચ્છ ૥૪-૧-૨૥

અને લિંગ (સ્મૃતિ) છે તેથી.

શ્રુતિના અનુમાપક તરીકે સ્મૃતિ લિંગ કહેવાય છે “જેમ જેમ મારી પવિત્ર કથા ચોના શ્રવણ તથા ધ્યાનથી આ ૨ આત્મા પવિત્ર થાય છે તેમ તેમ જેમ ૩ અંજનથી સંપ્રયુક્ત ચક્ષુ જુએ તેમ સૂક્ષ્મ તત્ત્વને તે જુએ છે” (ભા. ૧૧-૧૪-૨૬) વગેરે રૂપની સ્મૃતિ તેની આવૃત્તિને જ ૪ ફલના સાધક તરીકે કહે છે. ૫ અહિંઆં દૃષ્ટાન્તથી પણ શ્રવણાદિ દૃષ્ટનું સાધન સૂચવાય છે, અરે આત્માનું દર્શન કરવું જોઈએ” (ખ. ૪-૫-૬) એ પદથી ૭ શ્રવણાદિના ફલરૂપ દર્શન પ્રથમ કહીને તેમનું શ્રવણ કરવું જોઈએ વગેરેથી તેના સાધનોને પાછળથી જે કહે છે તેનાથી આત્માનું ૮ પરોક્ષ પણ જ્ઞાન પછીનું ફલ રૂપ છે. અને ભક્તિમાર્ગમાં તેના ૯ સજ્જતીય તરીકે ફલના મધ્યમાં તે આવે છે તેથી શ્રુતિને તે અભિમાન છે એમ જણાય છે. ૧૦ તેથી સૂત્રકારે પણ ફલ પ્રકરણમાં પણ સાધનનો વિચાર કર્યો એમ નિગૂઢ આશય છે. તો પણ શબ્દના ૧૧ ક્રમ કરતાં અર્થનો ક્રમ વધારે મજબૂત છે એ ન્યાયથી “દર્શન કરવું જોઈએ” એ પદના પાછળના ૧૨ સંજ-

આવૃત્તિ થતાં જોઈએ એમ જણાવે છે (૭) જેમ ખાંડવાથી ચોખ્ખા મળે છે તેમ શ્રવણથી અન્તઃકરણના દોષ નિવૃત્ત થાય છે માટે તે દૃષ્ટનું દ્વાર સાધન છે. ભાવાર્થ—ફલ માર્ગમાં શ્રવણાદિ સાધનો આવશ્યક હોવાથી તેમની વારંવાર આવૃત્તિ કરવી જોઈએ. તે વિષેનો ઉપદેશ શ્રુતિમાં જોવામાં આવે છે. આ સૂત્રનો બીજો રીતનો અર્થ એ છે કે ક્રમમાં ફલરૂપ પુનર્જન્મ હોય છે. શ્રુતિમાં તેનો વારંવાર ઉપદેશ છે તેથી.

સૂત્ર ૨—(૧) લિંગનો અર્થ સમગ્રવે છે. શ્રુતિના અર્થનું અનુમાન કરાવનાર સ્મૃતિ તે લિંગ કહેવાય છે. ન્યાયશાસ્ત્રમાં અનુમાનનું અનુમાપક તે લિંગ છે તેમ શ્રુતિના અર્થનું અનુમાન કરાવનાર સ્મૃતિ લિંગ કહેવાય છે (૨) અન્તઃકરણ (૩) કાળસ આંજેલું ચક્ષુ (૪) શ્રવણાદિની આવૃત્તિથી ફલ મળે છે એમ જણાવે છે (૫) અહિંઆં સ્મૃતિમાં (૬) ચક્ષુના દૃષ્ટાન્તથી શ્રવણાદિનું ફલ દર્શન છે તે પ્રથમ કહેવાયું છે. (૮) શ્રવણાદિના અવાન્તર ફલમાં કારણ કહે છે (૯) ભગવાનનો માનસ સાક્ષાત્કાર એ પરમ ફલ છે આથી સાક્ષાત્કાર રૂપથી તે એકજાતીય હોવાથી તેનાથી ભગવાનનું ચાક્ષુષ સામ્યલ્ય (સમીકરણ) અવાન્તર ફલનો મુખ્ય ફલમાં આન્તરભાવ હોય તો પણ (૧૧) જો કે આ તન્ત્રમાં શાબ્દ ક્રમજ મુખ્ય છે તો પણ પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા એક શાસ્ત્ર હોવાથી એકજ શાસ્ત્રનાં બે અંગ હોવાથી પૂર્વ મીમાંસાનો પણ આદર કરવો જોઈએ. આથી હાં “અમિદોત્રં જુદોતિ” “યવાંગૂ પચતિ એ વાક્યના વિચારમાં શાબ્દ ક્રમ કરતાં અર્થક્રમ વધારે બલવાન છે એવા ન્યાયનોજ આદર કર્યો છે ને અહિંઆં પણ લીધો છે (૧૨) આત્માનું અરે શ્રવણ કરવું જોઈએ, મનન કરવું જોઈએ, નિદિધ્યાસન

નધમાં તો કહેલી રીતિ અવસરને પ્રાપ્ત કરતી નથી તેથી ^{૧૩}પ્રકૃત વિચારની ફલ પ્રકરણ સાથે સંગતિ નથી. માટે અન્ય પ્રકારથી પણ સૂત્રનો અર્થ કહેવાય છે. આવૃત્તિ છે. કારણ કે વારંવાર ઉપદેશ કરે છે ^{૧૪}શ્રુતિ તો સાક્ષાત્ અને પરમ્પરાના લેક્ષ્ય પુરુષાર્થના સાધન તરીકે ^{૧૫}હીન, મધ્યમ અને ઉત્તમ અધિકારીઓ તરફ કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ કરવી જોઈએ એમ પ્રતિપાદન કરે છે. ^{૧૬}ત્યાં ^{૧૭}તેમના ^{૧૮}સ્વરૂપને ત્રીજા અધ્યાયમાં બાદરાયણે કરેલું છે. પછી તો અધ્યાયમાં તેમના ફલનો વિચાર કરાય છે. ત્યાં પ્રથમ કર્મમાર્ગના ફલને કહે છે. જ્ઞાન અને ભક્તિનું ક્રમ પ્રમાણે ઉત્તમ અને અત્યુત્તમ ફલ છે. માટે તેના સાધન તરીકે જ ^{૧૯}તે કરવું જોઈએ; સ્વતંત્ર રીતે નહિ એવું જણાવવાને આવૃત્તિ છે. કર્મમાર્ગની આવૃત્તિ પુનર્જન્મનું ફલ છે. તે પણ વારંવાર હોવું જોઈએ. આ પરમ ફલ આવૃત્તિથી ^{૨૦}બંને સ્થળે પણ જોડાય છે. અને વળી ^{૨૧}અહિંઆં પ્રમાણની સરખામણી વારંવાર ઉપદેશથી તેને હેતુ તરીકે કહે છે. કારણકે શ્રુતિમાં કર્મ માર્ગમાં પુનર્જન્મનો વારંવાર ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. નહિ તો એક વખતના ઉપદેશથીજ તે સમજાય તો પણ વારંવાર ઉપદેશ નકામો જાય. આથી તે પ્રમાણે અર્થ છે. ^{૨૨}વાજસનેયિ શાખામાં કહેવાય છે કે “એજ પ્રમાણે આ શારીર આત્મા આ અંગોમાંથી સંપૂર્ણ મુક્ત થઈને ફરીથી પ્રત્યેક ન્યાય તરફ વિપરીત યોનિથી પ્રાણ માટે જ દોડે છે.” (ખ્ર. ૪-૩-૩૬) ત્યાંજ વળી તે પ્રદોતથી, આ આત્મા નિઃક્રમણ કરે છે એમ કરીને કહેવાય છે. તેનો વિદ્યા તથા કર્મ તથા પહેલાંની પ્રજા બરાબર આરંભ કરે છે” (ખ્ર. ૪-૪-૨) ત્યાંજ આ પછી આ પ્રમાણે છે “તે જેમ તૃણની જલો” (ખ્ર. ૪-૪-૩) થી ઉપક્રમ કરીને કહે છે “આ પ્રમાણેજ આ પુરુષ આ શરીરનો ત્યાગ કરીને તે અવિદ્યાને દૂર કરીને બીજા નવીન વધારે હિતકારક રૂપને ધારણ કરે છે અથવા પિતૃ, ગન્ધર્વો, પ્રજ્ઞ પ્રજાપતિ દેવ કે મનુષ્યોના રૂપને ધારણ કરે છે” (ખ્ર. ૪-૪-૪) ત્યાંજ આગળ કહેવાય છે, કર્મના અન્તને પ્રાપ્ત કરીને અહિંઆં જે કંઈ એ કરે છે તે લોકમાંથી ફરી આ લોકમાં કર્મ માટે આવે છે.” (ખ્ર. ૪-૪-૬) અહિંઆં અન્ય હેતુ કહે છે. લિંગ છે તેથી. પણ. વેદના અનુમાપક તરીકે સ્મૃતિ લિંગ કહેવાય છે. અને તે ભગવદ્ગીતામાં “ત્રણ વેદને જ્ઞાનનાર” (ભ. ગી. ૯-૨૦) થી શરૂ કરીને “આ પ્રમાણે ત્રણ ધર્મને પ્રાપ્ત થયેલા સંસારમાં આવે છે અને જાય છે અને પોતાની કામનાઓ મેળવે છે” (ભ. ગી ૯-૨૧) સુધીમાં કહેલ છે. વળી “બ્રહ્મના લોક સુધી, હે અર્જુન, તમામ પાછાં ફરે છે” (ભ. ગી. ૮-૧૬) એમ પણ છે.

કરવું જોઈએ, તેનું દર્શન કરવું જોઈએ એવા સંબન્ધ કરવામાં આવે તો (૧૩) સાધનોની આવૃત્તિ કરવી તે અહિંઆં પ્રકૃત છે તેનો વિચાર તે પ્રકૃત વિચાર કહેવાય છે. (૧૪) આ રીતે અન્ય પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા કરીને પૂર્વાધ્યાય સાથે આની સંગતિ દેખાડે છે. (૧૫) હીનાધિકારી માટે કર્મ, મધ્યમાધિકારી માટે જ્ઞાન અને ઉત્તમાધિકારી માટે ભક્તિ એમ પ્રતિપાદન કરે છે. (૧૬) ત્યાં સાધનના નિરૂપણમાં (૧૭) તેમની કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિની, (૧૮) સ્વરૂપ ફલને ઉપયોગિરૂપ (૧૯) તે કર્મ આ રીતે ભક્તિ માટે અથવા જ્ઞાન માટે કરેલું કર્મ ઉત્તમ ફલનું આપનાર છે (૨૦) ઉભયત્ર બંને સ્થળે સાધ્યમાં અને હેતુમાં (૨૧) અહિંઆં કર્મમાર્ગમાં વારંવાર જન્મની આવૃત્તિરૂપ ફલ છે (૨૨) બૃહદારણ્યકના શારીર આલ્મણ્યમાં

૨૩ અથવા—“જેવાં કર્મ કરનાર, અને જેવા આચારવાળો હોય છે તે પ્રમાણે તે થાય છે. સારાં કર્મો કરનાર સાધુ થાય છે પાપ કર્મ કરનાર પાપી થાય છે પુણ્યકર્મથી પુણ્યશાળી થાય છે” (બૃ. ૪-૪-૫) એવી શ્રુતિ વર્તમાન જન્મ અને કર્મને પૂર્વજન્મની સાથે સંબંધ ધરાવનાર કર્મોના અનુમાપક ૨૪ કહે છે તેથી કર્મવાળાને પુનર્જન્મ અવશ્ય હોય છે એમ જણાય છે. આમ હોવાથી લિંગ તરીકે નિરૂપણ હોવાથી “એવો ૨૫ અર્થ થાય છે. નિવૃત્તિ માર્ગવાળા તેને પણ જ્ઞાનમાં ૨૬ ઉપકાર કરનાર જ ફક્ત છે, તેના જન્મને મીટાવતા નથી. કારણ કે તેમાં પ્રમાણનો અભાવ છે.

૨ આત્માધિકરણ

આ રીતે કર્મનાં ફલનો વિચાર કરીને જ્ઞાનના ફલને વિચારે છે.

આત્મેતિ તૂપગચ્છન્તિ ગ્રાહ્યન્તિચ ॥૪-૨-૩ ॥

“આત્મા” એમ જાણીને ઉપાસના કરનાર બ્રહ્મની પાસે જાય છે,
અને તેને ઉપદેશ કરે છે.

પૂર્વ કહેલા અર્થના વ્યવચ્છેદ માટે “તુ” શબ્દ છે. જ્ઞાનીઓ તો ભગવાનને આત્મા તરીકે ખરેખર ઉપાસે છે. તે જો અનેક જન્મો સુધી તેવી ને તેવી નિરન્તર હોય તો ભગવાન તેમના હૃદયમાં સ્ફુરે છે. ત્યારે સ્વ આનન્દના અંશના પણ આવિર્ભાવ થી બ્રહ્મરૂપ થતાં આત્મા તરીકે જ બ્રહ્મની સ્ફુર્તિ થાય છે. તેથી તેના ૪ આનન્દરૂપ બનીને ૫ તેનો અનુભવ કરે છે. આ પ્રમાણે ૬ સ્થિત થયેલો તે પ્રારબ્ધની સમાપ્તિમાં દેહ જ્યારે ચાલ્યો જાય છે ત્યારે ત્યાં પ્રવેશ પામે છે. સર્વને ઉપકાર કરનાર એવો પદાર્થ

(૨૩) લિંગ શબ્દનો સ્મૃતિ અર્થ બધાને જાણીતો નથી, માટે અન્ય અર્થ કરે છે. (૨૪) જો અસારનાં જન્મ તથા કર્મ શુભ હોય તો પૂર્વ જન્મનાં કર્મ તથા આચરણ શુભ હોવાં જોઈએ તેવું અનુમાન કરાવનાર તે છે. (૨૫) જન્મની આવૃત્તિરૂપ અર્થ. તેનું-કર્મનું (૨૬) કર્મ જ્ઞાનમાં ઉપકારક છે. ચિત્તની શુદ્ધિ કરવામાં જ્ઞાનનું કર્મ ઉપકારક થાય છે. તે સિવાય બીજી રીતે નહિ. ભાવાર્થ ભા. ૧૧-૧૪ ૨૬ માં કહે છે કે જેમ જેમ ભગવાનની પુણ્ય કથાના શ્રવણથી અંતઃકરણ પવિત્ર થાય છે તેમ તેમ તે પરમાત્માનું દર્શન કરી શકે છે. આ સ્મૃતિનું વાક્ય પણ એજ જણાવે છે કે શ્રવણાદિની વારંવાર આવૃત્તિ થવી જોઈએ. ૨

અધિ ૨ સૂત્ર ૩—(૧) અહિંમાં કર્મના ફલનો વિચાર કરવાનો નથી પણ જ્ઞાનના ફલનો વિચાર કરવાનો છે. એમ જણાવવાને “તુ” પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. (૨) ઉપાસના. જ્ઞાનીઓ તો બ્રહ્મ એટલે આત્મા એમ સમજે છે. અર્થાત્ ફક્ત જ્ઞાતા કે જ્ઞેય નહિ પણ કેવલ જ્ઞાન એ રૂપે બ્રહ્મને જાણે છે. બ્રહ્મને સમ્યક્દાનંદ તરીકે નહિ ઉપાસતાં કેવલ “ચિત્” જ્ઞાન તરીકેજ ઉપાસે છે. (૩) તે ઉપાસના જ્ઞાનનું ફલ ક્યારે થાય તે જણાવે છે. અનેક જન્મો સુધી જ્ઞાનીઓની ઉપાસના થાય તો તેમને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ છે. (૪) આત્માના આનંદ રૂપથીજ આત્માનો અનુભવ કરે છે. (૫) આત્માના આનંદમાં સ્થિત રહે છે. ત્યારે તેનાં પ્રારબ્ધ નાશ પામે છે અને પછી દેહનું બંધન છૂટી જાય છે, ત્યારેજ તે બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે પ્રારબ્ધ કર્મોનો નાશ થયા વગર તથા દેહનાં બંધન છૂટ્યા વગર બ્રહ્મમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી (૬)

નૂપગચ્છતિ ના બે અર્થો છે. જુઓ કુટનોટ અગર સૂત્ર પદાર્થ વિભાગ.

જ્ઞાન પણ ભગવાને તેને આપ્યું એવું પ્રવચન પણ તેના ફક્ત મધ્યમાં પણ હોય છે. તેથી અધિકારી ઉપસ્થિત હોય તો તેજ પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છે. આ જ “આત્મા” વગેરેથી કહે છે. સમીપમાં જવું એટલે પ્રવેશ. “અથવા (શંકા)-જ્ઞાન અને ભક્તિનું ફક્ત અનાવૃત્તિ છે માટે તે ઉત્તમ છે. કર્મ નહિ એવા આશયથી કર્મના ફક્ત આવૃત્તિ છે એમ જે કહેવાયું ત્યાં આ વિચારાય છે. તેની ફરીથી આવૃત્તિ નથી” (કા. ૩) એ શ્રુતિ “સર્વથા અનાવૃત્તિને કહે છે કે “અમર” શબ્દથી તેની નિવૃત્તિ માફક અવધિ-વાળી આવૃત્તિ કહે છે? અહિંઆ શું યુક્ત છે? “મર્યાદાવાળી જ આવૃત્તિ તે” કહે છે. “તોપણ પૂર્વ કર્મની નિયતિને ‘રે’ પણ સ્વીકારી છે તેથી ‘તે’નો વધવાનો સ્વભાવ હોવાથી અને તેનું ‘અતિક્રમણ’ મુશ્કેલ છે તેથી તથા તેના ફક્ત ‘અનુ-ભવ’ આવશ્યક છે તેથી.

૧૭ વળી “એને જાણે છે” (બૃ. ૪-૪-૨૨) એ શ્રુતિથી જ્ઞાન થાય તોજ ‘રે’ હોય છે. જેમાંથી વાણી “(તૈ. ૨-૬) “અગૃહ્ય તેનું ગ્રહણ થતું નથી. (બૃ. ૪-૪-૨૨) વગેરે શ્રુતિઓથી બ્રહ્મના જ્ઞાનનો અસંભવ છે તેથી આનાથી જ ભક્તિનો પણ જવાબ આપ્યો છે એમ જાણવું જોઈએ કારણ કે જ્ઞાનના ‘આ’ વિષયમાં સ્નેહનો સંભવ નથી.

વળી “સર્વનો વશ કરનાર સર્વનો શાસક” (બૃ. ૪-૪-૨૨) વગેરે શ્રુતિઓથી આપણા જેવા જેના અવતારનાં કર્મોનું જ્ઞાન કરે છે, અને તત્ત્વથી જેને જાણતા નથી” (ભા. ૨-૬-૩૭) વગેરે સ્મૃતિઓથી તેની ‘પ્રાપ્તિમાં અતિ હીન, જીવિતની પ્રત્યાશા શી હોય? માટેજ ઉપદેશનો ‘અસંભવ’ પણ છે. આમ પ્રાપ્ત થાય તો કહે છે.

તુ ‘રે’શબ્દ પૂર્વપક્ષનો નિરાસ કરે છે. અહિંઆ આ આશય છે. આપે સત્ય

બ્રહ્મમાં (૭) પ્રથમ સૂત્રાર્થજ કહ્યો છે અધિકરણ વિષે કંઈ પણ કહ્યું નથી. આથી અધિકરણની રચના વિષે કહે છે. (૮) જ્ઞાન અને ભક્તિનું ફક્ત અનાવૃત્તિ જણાવવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાન અને ભક્તિથી મોક્ષ મળે છે. અને તેથી અહિંઆ પાછા ફરવું પડતું નથી. કર્મવાળાને પાછા ફરવું પડે છે માટે કર્મ કરતાં જ્ઞાન અને ભક્તિ ઉત્તમ છે (૯) બિલકૂલ આવૃત્તિ નથી એમ કહે છે કે અમુક વખતે આવૃત્તિ થાય છે એમ કહે છે? (૧૦) અમુક માણસના માટે જ્યારે એમ કહીએ કે તે “અમર છે” તો તેનો અર્થ એટલો જ કે સાધારણ રીતે મનુષ્યનું મરણ સો વર્ષનું હોય છે, તેથી તેટલી ઉમરે તેનું મરણ થયું નથી, એ રીતે તે અમર છે પણ તેથી એમ સમજવાનું નથી કે તેનું બિલકૂલ મરણજ થતું નથી. તેને પણ મરણ તો હોય છે, પણ બીજાઓ કરતાં ઘણાં વર્ષો જીવે છે અને તેથી લાંબી મુદત પછીથી તે મરણ પામે છે. આ રીતે “અમર” શબ્દ આપણે સમજીએ છીએ. તેજ રીતે જ્ઞાની તથા ભક્તોની પણ સર્વથા અનાવૃત્તિ હોતી નથી, પણ અમુક મર્યાદાવાળી તે છે, એમ શંકાકાર અહિંઆ જણાવે છે. (૧૧) સિદ્ધાન્તી તેને જવાબ આપે છે (૧૨) ‘તે’ એટલે જે એમ કહે છે કે જ્ઞાનથી મુક્તિ મળે છે તે (૧૩) તેનો=કર્મનો. કર્મનો સ્વભાવજ વધવાનો છે (૧૪) કર્મનું વધવું તે (૧૫) તેને કાંઈ અટકાવી શકતું નથી (૧૬) આથી કર્મના ફક્ત આવૃત્તિનો અનુભવ દરેકે કરવાજ જોઈએ. અર્થાત્ કર્મમાર્ગવાળાની આવૃત્તિ હોય છે. (૧૭) અનાવૃત્તિમાં બાધક કહે છે (૧૮) અનાવૃત્તિ. જ્ઞાન હોય તોજ તેનું ફક્ત અનાવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે (૧૯) ભક્તિ સ્નેહરૂપ હોવાથી જ્ઞાન પછીથીજ સ્નેહનો સંભવ છે એવો અર્થ છે. (૨૦) બ્રહ્મતત્ત્વ અપ્રાપ્ય છે. તો આપણા જેવા હીન જીવિતવાળા તેને શી રીતે પ્રાપ્ય થઈ શકે? (૨૨) પૂર્વપક્ષમાં

કહ્યું છે. ત્યાં કહે છે જેમ ભગવાનમાં અગૃહ્યત્વ, અતિ મહત્ત્વ વગેરે ધર્મો છે તેમ સર્વાત્મત્વ પણ છે. ‘જે આત્મામાં સ્થિતિ છતાં વગેરે’ શ્રુતિઓમાં આત્મા તરીકેની ઉક્તિ કરેલી છે તેથી સર્વ ધર્મના આશ્રય હોવા છતાં પણ જ્યારે જે ધર્મને આગળ કરીને લીલા કરે છે તેનું જ કાર્ય ત્યારે થાય છે. તેનો ^{૨૩}સ્વભાવ હિતકારક છે તેથી આમ હોવાથી જે પુરુષમાં આત્મા તરીકે જ્યારે લીલા કરે છે ત્યારે તેને સ્વપ્રાપ્તિના અનુકૂલ પ્રયત્નવાળો બનાવીને પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. (શંકા) કર્મના ^{૨૪}સ્વભાવનું અતિક્રમણ મુશ્કેલ છે એમ ખરેખર કહ્યું આ દોષ નથી. ^{૨૫}અન્નરસના પાકવાળાને ખાધેલું ઔષધ પણ ગૌરવ માટે હોતું નથી અથવા તેનાથી તેની નિવૃત્તિ નથી. અથવા ^{૨૬}મારી નાખવાનો જ જેનો સ્વભાવ છે એવા હુઃસહ સર્પને દૂર કરવામાં અતિકુશલ મંત્રનો સંગમ તેને દૂર કરે છે જ. તેજ પ્રમાણે ભગવાનને અર્પણ કરેલું અથવા તેમને માટે કરેલું અથવા તેમને માટે કરેલું કર્મ કર્મના નાશને માટે હોતું નથી તેથી તેમ કહેવું શક્ય નથી. ^{૨૭}‘અગદની માફક કર્મના મોક્ષને માટે કર્મો કરે છે’ (ભા. ૧૧-૩-૪૪) એમ વાક્ય છે તેથી. અગ્રાહ્યત્વ અને ગ્રાહ્યત્વના વિરોધનો અપાહાર તો જીવના સામર્થ્ય ઇશ્વરની ઇચ્છાથી જ પ્રથમજ કરેલ છે તેથી અહિંમાં અધિક નિષ્પણ કરવું જોઈએ. ^{૨૮}‘ઇતિ’ શબ્દ હેતુના અર્થમાં છે. તેમજ વળી ભગવાન સઘળા જીવોના આત્મા છે. તે હેતુથી કહેલી રીતથી તેના અનુગ્રહથી તેની નિકટ જાય છે. જ્ઞાન માર્ગમાં જેમનો અંગીકાર કરેલો છે તેઓ તો આત્મા તરીકે જ જ્ઞાનથી જ ^{૨૯}નજીક જાય છે. કહેલા રીતથી અક્ષરાત્મકમાં પ્રવેશવાળા બને છે એવો અર્થ છે. ભક્તિમાર્ગમાં ^{૩૦}અંગીકાર કરાયેલાઓ તો સાક્ષાત્ પ્રકટ પુરુષોત્તમ હોય તો જ તેમના ભજન માટે નજીક જાય છે એવો અર્થ છે.

^{૩૧}આ પ્રકારે આ શ્લેષોક્તિ છે એમ જણાય છે. સંપ્રદાયની અનિવૃત્તિ પણ ભગવાનથી લક્ષિત છે. તેથી એવા ભક્તો જાતે જ ને માર્ગથી ફરીને પ્રાપ્ત થયેલા હોય તે જે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે નથી એમ જણાવવાને તુ શબ્દની યોજના સૂત્રમાં કરી છે. (૨૩) બ્રહ્મતત્ત્વ ઘણું જ અગ્રાહ્ય ન સમજી શકાય એવું છે છતાં બીજા ઉપર ઉપકાર કરવાના પણ તેનો સ્વભાવ છે. આથી જેના ઉપર પોતે કૃપા કરે છે તેનાથી તે સમજી શકાય છે (૨૪) કર્મનું ક્ષય અવસ્ય ભોગવવું જ જોઈએ (૨૫) અજીર્ણ અન્નવાળો પુરુષ અજની જીર્ણતા માટે ઔષધ લે તો તેથી તે ઔષધ તેને કોઈ પણ લાભ કરતું નથી ઉલટું તેને વધારે અજીર્ણતા કરે છે. આ રીતે જો કે અન્ન તથા ઔષધ બન્ને ભક્ષ્ય છે તો પણ તેમના સ્વભાવમાં ભેદ છે તેમ અહિંમાં પણ સમજી લેવું (૨૬) જે સર્પનો સ્વભાવ બીજાને મારવાનો છે તેનો નાશ કરવાને ગમે તેવા પ્રગલ્ભ મંત્ર ભણવામાં આવે તો પણ તેનો નાશ કરી શકતો નથી (૨૭) આ આખું વાક્ય શ્રીમદ્ભાગવતના ૧૧મા સ્કન્ધમાં યોગીશ્વરના વાક્યમાં છે. પરીક્ષવાદો વેદોયં બાલાનામનુશાસનમ્ । કર્મમોક્ષાત્ કર્માણિ વિધતે હ્યગદં યથા ॥ (૨૮) સૂત્રમાં ‘ઇતિ’ શબ્દ છે તે હેતુનો વાચક છે. તેનો અર્થ “કારણ કે” થાય છે (૨૯) અર્થાત્ ભગવાન સર્વ આ જીવોના આત્મા છે તે કારણથી કહેલી રીતે તેના અનુગ્રહથી તેની પાસે ગતિ કરે છે. (૩૦) જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે આત્મા પાસે ઉપગમન કરવું એટલે અક્ષરાત્મક બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરવો એ થાય છે. (૩૦) ભક્તિમાર્ગમાં આત્માનું ઉપગમન કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે. (૩૧) ઉપગચ્છન્તિ એ સૂત્રના શબ્દમાં શ્લેષોક્તિ છે અર્થાત્ જે અર્થ છે, એક અર્થ જ્ઞાનીના ઉપગમનમાં ઘટાવાય છે અને બીજો ભક્તના ઉપગમનમાં. જ્ઞાનીનું ઉપગમન એટલે અક્ષરબ્રહ્મમાં પ્રવેશ અને ભક્તનું ઉપગમન એટલે સાક્ષાત્

માર્ગનું શ્રદ્ધા અન્ય પાસે પણ ઉપદેશોથી કરાવે છે. અહિંઆં બન્ને સ્થળે પણ આત્મ ત્વજ હેતુ છે. નહિ તો આત્મામાં રમણ કરનાર અને સર્વને નિરપેક્ષ લગવાનના આ પ્રમાણેના વર્તનના અસંભવથી મોક્ષની અપ્રસિદ્ધિજ થાય. માટે સર્વથા ^{૩૨}અનાવૃત્તિજ શ્રુતિથી અભિમત છે એમ જાણવું જોઈએ. ૩

(શંકા) આત્મત્વની ઉક્તિ ઉપાસના માટે છે એમ જે કહ્યું તે વધારે ઠીક નથી. આથી ઉત્તર કહે છે.

+ ન પ્રતીકેન હિ સઃ ॥૪-૧-૪॥

પ્રતીકોપાસનાથી તે (મોક્ષ) ખરેખર નથી.

પ્રશ્નનું ૩૫ જ્યાં ન હોય ત્યાં પ્રશ્ન તરીકેની ઉપાસના પ્રતીક કહેવાય છે. વળી તેવી ઉપાસનાથી મોક્ષ થતો નથી એમ અર્થ છે. શ્રુતિથી સિદ્ધ ^{૩૩}હોવાથી એમ કહેવું શક્ય નથી એવો ^{૩૪}ભાવ છે. ^{૩૫}અથવા આત્મત્વની ઉક્તિ ઉપાસના માટે છે એમ જાણતા વાદીને કહેવું જોઈએ કે ફક્ત માટેજ તે છે. અને ફક્ત શ્રુતિમાં કહેલો પ્રશ્નમાં પ્રવેશ જ છે તેમ તારે પણ કહેવું જોઈએ. આમ હોવાથી પ્રથમ જ્ઞાનમાર્ગમાં અનુપપત્તિ કહે છે. અનાત્મરૂપ પ્રતીકમાં જ્ઞાનીનો પ્રથમ કહેલો અભિગમ કહેતાં પ્રવેશ સંભવતો નથી એમ શેષ છે. ભક્તિમાર્ગમાં પણ તેને કહે છે. “તે ખરેખર નથી” પ્રતીકની ઉપાસનામાં લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમ નથી. જે ઉપાસ્યથી તેનું પ્રાકટ્ય થાય તથા

પ્રકટ પુરુષોત્તમની નિષ્ઠા રિચાત. (૩૨) તેથી જ્ઞાન અને ભક્તનું ફક્ત સંપૂર્ણ રીતે અનાવૃત્તિજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. સૂત્રાર્થ—જેઓ પ્રભુની આત્મા તરીકે ઉપાસના કરે છે તે પ્રભુને પ્રાપ્ત થાય છે અને ઉપસ્થિત ઉત્તમાધિકારીને તેના વિષેનો ઉપદેશ શ્રુતિઓ કરે છે.

સૂત્ર ૪—(૧) પ્રતીકનું લક્ષણ આપે છે. પ્રભુ સિવાયના તમામ પદાર્થો પ્રતીક છે. જે વસ્તુતઃ પ્રભુ નથી જતાં તે પ્રભુ છે એમ કલ્પના કરીને તેની ઉપાસના કરવી તેનું નામ પ્રતીકોપાસના છે. (૨) પ્રતીકોપાસના કરનાર મોક્ષ મેળવી શકતો નથી. અર્થાત્ પ્રભુની ઉપાસનાવાળોજ મોક્ષ મેળવી શકે છે. તમામ પદાર્થો પ્રભુનીજ વિભૂતિ છે એમ સમજીને ઉપાસના કરનાર મોક્ષને મેળવે છે. (૩) શંકાકારની શંકા છે. પ્રતીકોપાસના શ્રુતિમાં કહી છે. તો પછી તેનાથી મોક્ષ નથી એમ સાચી કહો છો જ અને વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્તિ । તમેવ વિદ્વાનમૃત્ત્વમ્મહ ભવતિ એ શ્રુતિમાં પ્રતીકોપાસના છે. (૪) આ શંકાનો ઉત્તર આપે છે કે આત્માની પરમાત્મા તરીકે જે ઉપાસના કરી છે તે પ્રતીકોપાસના છે એમ માનવુંજ ખોટું છે (૫) ઉપર પ્રમાણે જે વ્યાખ્યાન કર્યું તેમાં આત્મા તરીકેની ઉપાસના અપ્રતીકોપાસના છે. અને એ બે શબ્દો વ્યર્થ થઈ જશે એવી અરચિ થતાં અન્યપ્રકારથી વ્યાખ્યાન કરે છે, (૬) આત્મા તરીકે ઉપાસના કરવાથી ફક્ત મળે છે અને તે ફક્ત પ્રભુમાં પ્રવેશ છે એમ તો શંકાકાર પણ માને છે એવું કહે છે. (૭) સૂત્રના બે વિભાગ કરે છે. ન પ્રતીકે સુધીનો ભાગ જ્ઞાની માટે છે. અને ન હિ સ વાળો ભાગ ભક્તિમાર્ગીય માટે છે. ન પ્રતીકે એમ જણાવે છે કે પ્રતીક એ અનાત્મરૂપ હોવાથી પ્રતીકોપાસનાથી જ્ઞાનીનો ઉપગમ કહેતાં આત્મામાં પ્રવેશ હોતો નથી. ન હિ સ એ ભાગથી એમ જણાવે છે કે પ્રતીકોપાસનામાં લોકવેદપ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમની ઉપાસના નહિ હોવાથી ભક્તનું ત્યાં ઉપગમન નથી. સૂત્રાર્થ—પ્રતીકની ઉપાસનાથી

+આ સૂત્રના બે અર્થો માટે જુઓ ફૂટનોટ અગર “સૂત્રપદાર્થ” વિભાગ.

તેની નિકટ ગમન પણ બને એવો અર્થ છે. આ પ્રકારે જ્ઞાન અને ભક્તિના ફલથી સત્તા સાધિત કરી છે. ૪

“આ સઘળું ખરેખર બ્રહ્મ છે” (છાં. ૭-૨૫-૨) વગેરે શ્રુતિઓ સર્વત્ર બ્રહ્મની દૃષ્ટિને મોક્ષના સાધન તરીકે ઉપદેશે છે અને તે પ્રતીક રૂપજ છે તો શા માટે પ્રતીકની ઉપાસના મોક્ષની સાધક નથી એમ પ્રાપ્ત થાય તો કહે છે.

બ્રહ્મદૃષ્ટિરુત્કર્ષાત્ ॥૪-૧-૫॥

બ્રહ્મ દૃષ્ટિ (રાખવી) (જ્ઞાનના) આધિક્યથી (તેનો જાતેજ ઉદય થાય છે.)

સર્વત્ર બ્રહ્મ દૃષ્ટિ પ્રતીકરૂપ નથી. કારણ કે વસ્તુતઃ તમામ બ્રહ્મરૂપ છે તેથી. અને તે ઉપદેશથી સાધ્ય નથી. માટે તેનો ઉપદેશ આપવામાં આવતો નથી; પણ અનુવાદ પૂકરાય છે. તે તો અધિકારના ઉત્કર્ષથી જાતેજ હોય છે તેથી પ્રતીકની ઉપાસના મોક્ષનું સાધન નથી એમ ખરાબર કહ્યું છે. એજ આ સૂત્રથી કહેવાયું છે. ૫

૩ આદિત્યાધિકરણ.

આદિત્યાદિમતયશ્ચાઙ્ગ ઉપપત્તેઃ ॥૪-૧-૬॥

આદિત્ય વગેરેમાં બ્રહ્મત્વની ઉપાસના તે (સાકાર બ્રહ્મના) અંગરૂપ છે. ઉપપત્તિને લીધે.

મોક્ષ મળતો નથી. કારણ કે પ્રતીકમાં એકની ઉપાસના બીજી રીતે કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ જે પદાર્થ બ્રહ્મ રૂપ નથી તેને બ્રહ્મ કહીને ઉપાસના કરવામાં આવે છે. તેમાં આ રીતે ભેદ છે તેથી તે મોક્ષફલ આપતી નથી.

સૂત્ર ૫—(૧)આ વાક્ય છાન્દોગ્યમાં શાણ્ડિલ્યદિદામાં છે. ‘આ (જગત્) આત્માજ છે’ એ ત્યાંજ સનત્કુમાર અને નારદના સંવાદમાં આવે છે. (૨) શ્રુતિઓ વાંચતાં જાણાય છે કે સર્વત્ર બ્રહ્મદૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ અને તેનાથી મુક્તિ મળે છે. બ્રહ્મદૃષ્ટિ એટલે અમુક પદાર્થ બ્રહ્મ છે એમ જોવું. અર્થાત્ પદાર્થ ખરી રીતે બ્રહ્મ નથી છતાં તે બ્રહ્મ છે એમ જોવું તેનું નામ બ્રહ્મ દૃષ્ટિ છે. આ પ્રકારની બ્રહ્મદૃષ્ટિ અને પ્રતીકાપાસનામાં કોઈ પણ ફેર નથી. તો પછી પ્રતીકાપાસનાથી શા માટે મોક્ષ ફળ ન મળે? એમ શંકા કરવામાં આવે છે. (૩) બ્રહ્મદૃષ્ટિ અને પ્રતીકાપાસનામાં ઘણો જ ફેર છે. બ્રહ્મદૃષ્ટિ એટલે પદાર્થ માત્ર બ્રહ્મ છે એમ જાણવું તેનું નામ બ્રહ્મદૃષ્ટિ છે. નામરૂપ તમામ બ્રહ્મ જ છે, બ્રહ્મથી તે અન્ય પદાર્થ નથી એવી દૃષ્ટિ અર્થાત્ વસ્તુમાત્ર વસ્તુતઃ બ્રહ્મજ છે તો તેમને તે રીતે જ જોવી જોઈએ અન્યથા નહિ. આવા પ્રકારની દૃષ્ટિથી મોક્ષ મળે છે. પ્રતીકાપાસના એવી નથી કારણકે તે વસ્તુતઃ પદાર્થને બ્રહ્મરૂપ માનતી નથી. પણ ઉપાસનાની ખાતર તેને બ્રહ્મરૂપ માને છે. આથી બ્રહ્મદૃષ્ટિ અને પ્રતીકાપાસનામાં ઘણો ફેર છે. બ્રહ્મદૃષ્ટિ એ પ્રતીકાપાસના કરતાં અધિક છે. તેનું ફળ મોક્ષ કહ્યું છે. (૪) બ્રહ્મદૃષ્ટિ તે ઉપદેશથી પ્રાપ્ત થતી નથી, આગી તેનો ઉપદેશ કોઈ સ્થળે જોવામાં આવતો નથી. ફક્ત તેનો અનુવાદ કરવામાં આવે છે. શ્રુતિમાં બ્રહ્મદૃષ્ટિ ગમવાનું કહ્યું છે માટે તેવી દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ એવો શ્રુતિના શબ્દોનો અનુવાદ કરવામાં આવે છે. (૫) બ્રહ્મદૃષ્ટિના અધિકારીમાં તે પોતાની મેળે આધિભાવ પામે છે. સૂત્રાર્થ—સઘળું બ્રહ્મરૂપ હોવાથી તમામ પદાર્થોમાં બ્રહ્મદૃષ્ટિ રાખવી તે પ્રતીકાપાસના નથી. જ્ઞાનનું આધિક્ય થતાં તે બ્રહ્મદૃષ્ટિ પોતાની મેળેજ ઉદય પામે છે.

છાંદોગ્યમાં પ્રાચીનયોગ્યે સત્યયજ્ઞ પૌલુષિને પૂછ્યું “કયા આત્માને તું ઉપાસે છે?” તેણે કહ્યું “હે રાજા આદિત્યનેજ” (છાં. ૫-૧૩-૧) “પછી ઇન્દ્રધુમનને કહ્યું” (છાં. ૫-૧૪-૧) ત્યાંથી શરૂ કરીને “તું કયા આત્માને ઉપાસે છે? હે રાજા, વાયુને જ એમ તેણે કહ્યું” (છાં. ૫-૧૪-૧) ત્યાં સુધી. આમ આગળ પ્રશ્નના ભેદથી વકતાના ભેદ છે અને તેથી આકાશ, જલ વગેરે આત્મા તરીકે ઉપાસનાના વિષયો કહેલા છે. ત્યાંજ “આ આદિત્ય દેવમધુ છે” (છાં. ૩-૧-૧) એમ ઉપક્રમ કરીને અન્તે કહેવાય છે. “જે વિદ્વાન આ આદિત્ય બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે” (છાં. ૩-૧૬-૪) અહિં આં આ વિચારાય છે. અહિં આં પ્રતીકની ઉપાસના છે કે નથી? “છે” એમ પૂર્વપક્ષ છે. તો પણ “આ સઘળું ખરેખર બ્રહ્મ છે” (છાં. ૩-૧૪-૧) એ શ્રુતિમાં સઘળાનો અનુવાદ કરીને બ્રહ્મતાનો ત્યાં બોધ કરે છે તેથી કોઈ પણ સ્થળે પ્રતીકની ઉપાસના નથી એમ પ્રથમ નિરૂપાયું. અને તે કહેલી શ્રુતિઓથી પ્રત્યેક તે ઉપાસ્ય તરીકે કહેલું હોવાથી સંભવતું નથી. બ્રહ્મ એક છે, એક પ્રકારે ઉપાસનથીજ સઘળાંના ફલની સિદ્ધિ હોવાથી જૂદી જૂદી રીતે કહેવામાં ગૌરવ હોવાથી તથા અમુક પ્રયોજનનો અભાવ છે તેથી તેવાના અધિકારના અભાવથી જૂદી રીતે તેની ઉક્તિ છે એમ કહેતા હો તો કહે છે ના “સર્વત્ર હંમેશાં તેની ભાવનામાં તે પ્રકારે અનુભવની પણ સંભાવના છે. આમ હોવાથી ખરી રીતે સઘળું બ્રહ્મ છે એમ સંમત નથી પણ જેમ આદિત્ય વગેરે તે રૂપે છે તે પ્રમાણે તમામ પણ છે. તો પણ પ્રતીક તરીકે તેની ઉપાસનાજ સર્વત્ર છે. તેનાથી ફલ છે. એમ હોય તો સામો જવાબ આપે છે.

આદિત્ય વગેરેમાં જે બ્રહ્મત્વની મતિ કહેવાય છે તે તો સાકાર ૧° બ્રહ્મજ વ્યાપક

અધિ૦૩—સૂત્ર ૬—(૧) છાંદોગ્યમાં આદિત્યની બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના કરવાની કહી છે ત્યાં પ્રતીકનીજ ઉપાસના છે એવો પૂર્વપક્ષ ક્યો છે (૨) પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે કે આદિત્યની બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના કરવામાં પ્રતિકોપાસના નથી કારણ કે “આ સઘળું ખરેખર બ્રહ્મ છે” એ શ્રુતિ પ્રમાણે આદિત્ય પણ વસ્તુતઃ બ્રહ્મરૂપ છે માટેજ તેની ઉપાસના કરવાની કહી છે, તે બ્રહ્મરૂપ નથી છતાં તેની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરવી જોઈએ” એમ કહ્યું નથી (૩) બ્રહ્મ તરીકે (૪) પ્રતિકોપાસનાની સંભાવના નથી. (૫) બ્રહ્મ એકજ છે તેથી. “આ સઘળું બ્રહ્મ છે” એવી શ્રુતિમાં જે પ્રકારે ઉપાસના કરવાની જણાવી છે તે પ્રકારે ઉપાસના કરવાથીજ સઘળાને ફળ મળે છે, અર્થાત્ પ્રતિકોપાસનાથી ફલ મળતું નથી. પણ સર્વ પદાર્થ વસ્તુતઃ બ્રહ્મરૂપ છે માટે બ્રહ્મરૂપે તેમની ઉપાસના કરવી એ રીતે ઉપાસના કરવાથીજ ફલ મળે છે (૬) જૂદા જૂદા પ્રકારે જે ઉપાસના કરવામાં આવે તો ગૌરવને લીધે ફળ મળતું નથી. તેમ કરવામાં પ્રયોજનનો અભાવ છે. (૭) તેવા પ્રકારનો ઉત્કૃષ્ટ અધિકાર ન મળ્યો હોય તો પણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરી શકાય છે એમ શંકાકાર કહે છે. અર્થાત્ જે ઉત્તમ અધિકારી નથી તેને માટે પ્રતિકોપાસના છે તેનું ફળ પણ મળે છે. (૮) શંકાકાર સમાધાન કરે છે. તમામ સ્થળે હંમેશાં સર્વ બ્રહ્મ છે એવી ભાવના કરવામાં આવે તો બ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે. (૯) ફરીથી શંકા કરે છે. ઉત્કૃષ્ટ અધિકાર ન હોય તો પણ સર્વ બ્રહ્મ છે એવા જ્ઞાનને સંભવ હોય તો અનુભવ થાય છે. ત્યાં કહેવાનું કે એવા જ્ઞાનથી એટલુંજ સિધ્ધ થાય છે કે ત્યાં વસ્તુતઃ સર્વ બ્રહ્મ છે તેની પ્રતીતિ ઉત્કૃષ્ટ અધિકાર વગર હોતી નથી માટે ત્યાં પ્રતીક બુદ્ધિજન્ય છે. (૧૦) સિધ્ધાન્તી ઉત્તર આપે છે. આદિત્યની બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના કરવાની જે

હોવાથી તેના પ્રત્યેક અંગની ઉપાસના કરેલી હોય તો તે ફલ આપનાર છે. એ પ્રમાણે એક એક અંગને વિષય કરનારી તે ભતિ છે એમ વિધાન થાય છે. અને આ યુક્ત છે. ત્યાં સાકાર, વ્યાપક બ્રહ્મનું અંગ નથી, તેમ બ્રહ્મ નથી તેમ પ્રતીકની ઉપાસના નથી અને વળી “અથવા આ આદિત્ય દેવમધુ છે” (છાં. ૩-૧-૧) એમ કહીને દરેક દિશામાં આવેલાં તેનાં કૃપાવલોકનરૂપ કિરણોને મધુરૂપે નિરૂપે છે અને પછી તેમાં પ્રથમ કહેલા અમૃતનો અગ્નિ પ્રમુખ વસુઓ ઉપલોગ કરે છે. ખરેખર આ દેવો તેનું ભક્ષણ તેમ પાન કરતા નથી, તેનું દર્શન કરીને જ તે તૃપ્ત થાય છે. તે આજ રૂપમાં ભોગનો સમય ન હોય ત્યારે ઉદાસીન થાય છે. પછીથી ભોગનો સમય હોય ત્યારે અમૃત બ્રહ્મ કરવા તેઓ ઉત્કૃષ્ટ થાય છે, (છાં. ૩-૧૦-૨) એમ કહેવાય છે. અને વળી દર્શન માર્ગથી “અન્ય ધર્મની નિવૃત્તિ નથી”^{૧૨} તેનું જ સ્વતન્ત્ર પુરુષાર્થ તરીકે જ્ઞાન હોય છે અને અતિશય સ્નેહથી ઉત્પન્ન થયેલા ઘણાજ ગાઠ ભાવથી^{૧૩} ત્યાંજ લય છે. ફરીથી તેના “દર્શનના આનન્દના અનુભવ માટે ભગવાનજ કૃપાથી ફરી^{૧૪} પૂર્વાભાવનું સંપાદન કરે છે તેથી તે રૂપથી ઉદય છે અને આ સઘળું ભગવાનના અંગરૂપમાં જ સંભવે છે. એ પણ હેતુથી અભિપ્રેત અર્થ બાણવો જોઈએ. ^{૧૬}પ્રતીક હોય તો આ સઘળું સંભવતું નથી, કારણ કે આ અર્થ ભક્તિમાર્ગીય છે એવો ભાવ છે. ^{૧૭}અંગો ભગવાનના સ્વરૂપ તરીકે હોવાથી ઐક્ય છે. એમ કહેલું છે એમ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત સૂચવાયેલો છે.

આસીન: સંભવાત્ ॥ ૪-૧-૭ ॥

(અંગના ઉપાસક આગળ ભગવાન) બેસે છે, સંભવને લીધે.

પૂર્વ સૂત્રથી ધર્મમાત્ર ફલરૂપ કહીને હવે ધર્મીના ફલરૂપ તથા તેના સાધનને કહે છે. “સંભવે છે તેથી” ઉત્કટ સ્નેહરૂપ સાધનના સંભવથી. તેને આધીન હોવાથી તેની આગળ ભગવાન બેઠેલા હોય છે. આથી ભગવાનની ભક્તવશ્યતા કહેલી છે. ૭

આમ બાહ્ય પ્રાકટ્ય કહીને આંતર પ્રાકટ્ય કહે છે.

કહી તેનું કારણ કે આદિત્ય તે સાકાર બ્રહ્મનું અંગ છે. બ્રહ્મમાંથી આદિત્ય વગેરે ઉત્પન્ન થયા છે તેથી આદિત્યની ઉપાસના તે સાકાર બ્રહ્મની ઉપાસનાનું અંગ છે. તેનો પ્રતીકાપાસના સાથે સંબંધ કરવો નહિ (૧૧) કુષાદિરૂપ પ્રાણધર્મની નિવૃત્તિ (૧૨) ભગવચ્ચક્ષુરૂપ આદિત્યની (૧૩) તે આદિત્યમાંજ (૧૪) આદિત્યનું દર્શન (૧૫) આદિત્ય સાથે સાયુજ્ય (૧૬) જ્ઞાન માર્ગમાં જ અન્ધત્વાદિ દોષ છે. ભક્તિ માર્ગમાં નહિ. (૧૭) સૂત્રમાં “અંગ” શબ્દ એક વચનનાં શાથી છે તેનું પ્રયોજન સમજાવે છે. ભાવાર્થ—ભગવાનની શક્તિ રૂપ આદિત્યાદિમાં જે બ્રહ્મ તરીકેની ઉપાસના કહી છે તે એવું જણાવવાને કે સાકાર વ્યાપક બ્રહ્મના એક પણ અંગની જો ઉપાસના કરવામાં આવે તો તે તેનું ફલ આપશે. અને આ અર્થ સંભવિત છે. કારણ કે આનન્દ સ્વરૂપ કર પાદ વગેરે જેમનાં છે એવા બ્રહ્મનું અંગ પણ તેનું જ હોય આથી આદિત્યની ઉપાસના તે પ્રતીકાપાસના નથી.

સૂત્ર ૭—(૧) આદિત્યને ભગવાનનું ચક્ષુ કહેલું છે. આથી ધર્મ રૂપે તેનું કથન કર્યું. હવે ધર્મી કહેતાં ભગવાન વિષે કહે છે. (૨) અંગના ઉપાસક આગળ, ભાવાર્થ—અંગના ઉપાસકમાં પણ ઉત્કટ સ્નેહરૂપી સાધન હોવાથી ભગવાન તેની આગળ પણ પ્રકટ થાય છે અને તેને અધીન થઈને તેની

ધ્યાનાચ્ચ ॥ ૪-૧-૮ ॥

અને ધ્યાનથી પણ બેસે છે.

ભાવનાની ઉત્કટ દશામાં વ્યભિચારિ ભાવરૂપ સતત સ્મૃતિ રૂપ ધ્યાનથી પણ હૃદયમાં પ્રકટ થતાં બેઠેલા હોય છે એવો અર્થ છે. તેથી સ્થૈર્ય કહેલું છે. ૮

આમ ભકતની ઇચ્છાથી જ સ્વરૂપનું પ્રાકટ્ય છે. એમ કહીને લીલાનું અપ્રાકટ્ય તથા પ્રાકટ્ય તેની ઇચ્છાથી જ થાય છે એમ દહે છે.

અચલત્વં ચાપેક્ષ્ય ॥ ૪-૧-૯ ॥

(ભકતની ઇચ્છાની અપેક્ષા કરીને) ભગવાનનું અચલત્વ તથા (ચલત્વ) હોય છે,

ભકતોની ઇચ્છાની અપેક્ષાએ અચલત્વ તથા ચલત્વ પણ છે. ૯

સ્મરન્તિ ચ ॥ ૪-૧-૧૦ ॥

(કેટલાક ભકતો) સ્મરણ (તથા શ્રવણ કીર્તન વગેરે) કરે છે.

કેટલાક ભકતો સ્વરૂપને નિરપેક્ષ છે. તેના સ્મરણથી ઉત્પન્ન થયેલા આનંદથીજ અપવર્ગ સુધીનું ફલ તેઓ ભૂલી જાય છે. “ચ” “અને”થી શ્રવણ તથા કીર્તન વગેરેનો પણ સમુચ્ચય છે. તે કહેલું છે. અથહવાવ તવ મહિમા (ભા. ૬-૬-૩૬) અથવા “હું ભક્તને પરાધીન છું” (ભા. ૬-૪-૬૩) વગેરે સ્મૃતિ પ્રથમ કહેલામાં પ્રમાણ

પાસે બેસે છે.

સૂત્ર ૮—(૧) હૃદયમાં પ્રાકટ્ય જણાવે છે. હૃદયમાં પ્રાકટ્ય ધ્યાનથી હોય છે માટે આ સૂત્ર યોજ્યું છે. (૨) સ્મૃતિને કાવ્ય શાસ્ત્રમાં વ્યભિચારી ભાવ ગણેલો છે. તે બહુ સમય ટકતો નથી માટે તે વ્યભિચારી તથા સંચારી ભાવ છે (૩) ધ્યાન એટલે સ્મરણ એમ અદિત્યાં જણાવે છે. ભાવાર્થ ઉત્કટ ભાવથી રાત દિવસ સ્મરણરૂપી સાધન કરવાથી પણ ભગવાન તેની આગળ પ્રકટ થઈને બેસે છે.

સૂત્ર ૯—(૧) સૂત્રમાં ચ અને શબ્દ છે તેનાથી “ચલત્વ” અર્થ જણાવે છે. ભાવાર્થ જેવી ભકતી ઇચ્છા તે પ્રમાણે ભગવાન ભકતની પાસે બને છે. ભકતની ઇચ્છા પ્રમાણે પોતે ત્યાં અચલ બને છે.

સૂત્ર ૧૦—(૧) કેટલાક ભકતો ભગવાનના સ્મરણમાં એટલા બધા તત્ક્લીન થઈ ગયા હોય છે કે તેઓ સ્વર્ગદિની કામના કરતા નથી (૨) સૂત્રમાં ‘ચ અને’ શબ્દ છે તેનાથી શ્રવણ કીર્તન વગેરે સમજવાનું છે અર્થાત કેટલાક ભકતો સ્મરણ કરે છે, તથા કીર્તન વગેરે કરે છે. ભાવાર્થ—કેટલાક ભકતો અન્ય ફલની અપેક્ષા કર્યા સિવાય ભગવાનનું જ સ્મરણ કરે છે, તથા તેમના ગુણનું શ્રવણ તથા કીર્તન કરે છે.

અધિ. ૪ સૂત્ર ૧૧—(૧) ભગવાનનું ગ્રહણ કરનાર ચિત્તને ગ્રાહક કહ્યું છે તેની ધારા એટલે અખણ વૃત્તિ (૨) જ્યાં ભાવનું સામ્ય છે ત્યાં તારતમ્ય નથી. પણ જ્યાં ભાવવૈષમ્ય છે ત્યાં

તરીકે કહેલી છે. ૧૦

૪ યત્રૈકાગ્રતાધિકરણ.

યત્રૈકાગ્રતા તત્રાવિશેષાત્ ॥ ૪-૧-૧૧ ॥

જ્યાં ચિત્તની એકાગ્રતા છે ત્યાં (તારતમ્ય નથી) વિશેષના અભાવથી.

આ વિચારાય છે-જેમને બાહ્ય આવિર્ભાવ છે તેમની વચ્ચે પરસ્પર કંઈ તારતમ્ય છે કે નહિ? ત્યાં નિર્ણય કહે છે. જ્યાં ભક્તોમાં એકાગ્રતા કહેતાં ભગવાન્ પ્રકટ થયા હોય ત્યારે એમના એકલામાં જ તેમનું ચિત્ત કરનાર ચિત્તની ધારા હોય અને આન્તર કે બાહ્ય એનું જ્ઞાન હોય તો ત્યાં આન્તર દર્શન કરનાર અને બાહ્ય દર્શન કરનારના ભાવમાં તથા ભગવત્સ્વરૂપમાં વિશેષના અભાવથી કોઈ પણ તારતમ્ય નથી. ૪

૫ આપ્રાયણાધિકરણ.

આપ્રાયણાત્તત્રાપિ હિ દૃષ્ટમ્ ॥૪-૧-૧૨॥

પારલૌકિક ફલ સુધી (બાહ્ય અને આન્તરત્વના અનુસંધાન રહિત અવસ્થા) હોય છે, ત્યાં પણ (ભગવાન્ સાથે આલ્પાપાદિ) દૃષ્ટફલ ખરેખર હોય છે.

કહેલા અર્થમાંજ આ સંશય છે. અન્તઃપ્રાકટ્યવાળાને જ્યારે બહારનું સંવેદન થતાં પણ જ્યારે પ્રથમ અનુભવેલ ભગવાન્ના સ્વરૂપનો અનુભવ હોય છે ત્યારે પ્રથમ આન્તર પ્રાકટ્યનો અનુભવ કર્યો હોય. હવે બાહ્યનો અનુભવ કરે છું એમ અનુવ્યવસાય થાય છે કે નહિ. ત્યાં વૈલક્ષણ્યથી થવાને યોગ્ય છે એમ પૂર્વપક્ષ છે. ત્યાં સિદ્ધાન્ત કહે છે. આપ્રાયણ સુધી શ્રીભાગવતમાં ‘સત્ પુરુષોનું’ પ્રાયણ હું છું’ (ભા. ૧૧-૧૧-૪૮) એવા ભગવદ્ વાક્યથી પ્રાયણ શબ્દથી પોતે પુરુષાર્થ હોવાથી પ્રાપ્ય પરમ પારલૌકિક ફલ કહેવાય છે. તે ફલ સુધીજ તેની તેજ અવસ્થા સર્વદા છે બાહ્ય પ્રાકટ્યમાં પણ બાહ્ય અનુસંધાન નથી એવો અર્થ છે. તેથી ત્યાં તેનું સાયુજ્ય થાય છે કે નહિ એવો સંશય થાય તો નિર્ણય કહે છે. ત્યાં પણ પ્રાયણ પ્રાપ્ત થાય તો પહેલાંની માફક પ્રભુની સાથે આલ્પ અવલોકન, શ્રીચરણકમળને સ્પર્શ વગેરે ફલને જોવામાં આવેલું છે, અદૃષ્ટ સાયુજ્ય નહિ એવો અર્થ છે.

તો તારતમ્ય છે. ભાવાર્થ-જ્યાં ભક્તોમાં ભગવાન્ માટે ચિત્તની એકાગ્રતા છે તે ભક્તોમાં આન્તર દર્શન અગર બાહ્ય દર્શન કરનાર ભક્તોમાં કોઈ પણ ફેર નથી. કારણ કે તેમનામાં વિશેષનો અભાવ છે.

અધિ. ૫ સુત્ર ૧૨—(૧) ભૂતકાળ અને વર્તમાન કાલના સંબંધથી કરેલું વૈલક્ષણ્ય (૨) આ આખો શ્લોક શ્રીભાગવતના ૧૧મા સ્કન્ધના ૧૧ મા અધ્યાયમાં નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રાયેણ ભક્તિયોગેન સત્સદ્ગુણે વિનોદ્ય । નોપાયો વિચિત્રે સમ્યક્ પ્રાયણં હિ સતામહમ્ ॥ આ શ્લોકમાં જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ભક્તિમાર્ગની ઉત્કૃષ્ટતા ભગવાન્ જણાવે છે. ભગવાન્ એજ સર્વનું પ્રાયણ છે. પ્રાયણ એટલે પારલૌકિક ફલ (૩) તેજ અવસ્થા અન્તઃપ્રકટાનુભવ અવસ્થા (૪) ભગવાન્ સાથે સંબાધણ તેનું અવ-

કારણ કે શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકાર કરાયલો છે. 'નહિ' તો પ્રથમ કહેલી ભાવની સંપત્તિ શી રીતે અને? એવી ઉપપત્તિ "હિ" શબ્દથી સૂચવાય છે. અને આ પ્ર. સૂ. ૩-૪-૪૦માં નિરૂપાયું છે. ૫

૬ તદધિગમાધિકરણ.

તદધિગમ ઉત્તરપૂર્વાઘયોરશ્લેષવિનાશૌ

તદ્વ્યપદેશાત્ ॥૪-૧-૧૩॥

બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં પછીનાં પાપ સાથે અસંગ્રન્ધ હોય છે અને પહેલાંના પાપનો નાશ થાય છે; તેનો વ્યપદેશ (શ્રુતિથી સ્મૃતિમાં) છે તેથી.

પુષ્ટિમાર્ગીયના ફલનો વિચાર કરાય છે. 'ત્યાં' તો જ્ઞાનપૂર્વક ભક્તિની આવશ્યકતા છે. 'કર્મ'ની મર્યાદા પણ પોતે કરેલી હોવાથી તેનું ઉલ્લંઘન કર્યા વગર જ ભગવાનથી ફલનું દાન કરાય છે; અને તેનો 'ક્ષય' ભોગ વગર થતો નથી. તેના ભોગના અનુકૂલ કર્મથી પોતાના સંજાતીય અને તેના સંતાનથી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી, સર્વના મોક્ષનો અભાવ થાય છે. 'પ્રાયશ્ચિત્ત'ની માફક જ્ઞાન કર્મોનું નાશ કરે છે એમ કહેવું શક્ય નથી. તેની માફક 'તેને' ઉદ્દેશી તેનું વિધાન કરેલું નથી. અને વળી તેમ કહેવામાં અન્યો-ન્યાશ્રય થાય છે. કારણ કે દુરિત ચિત્તની અશુદ્ધિનો હેતુ હોવાથી તેના નાશમાં જ્ઞાનનો

લોકન તેના ચરણ કમલનાં સ્પર્શ વગેરે (૫) શુદ્ધ પુષ્ટિ માર્ગના સ્વીકારના અભાવમાં. ભાવાર્થ— પરમ પુરુષાર્થ રૂપ ફલની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી બાહ્ય અને આંતરત્વના અનુસંધાનથી રહિત અવસ્થા નિત્ય હોય છે; તેનાથી પર સાયુજ્યપણ નથી. ત્યાં પણ પૂર્વની માફક ભગવાન સાથે આલાપાદિ દૃષ્ટ ફલ છે. અદૃષ્ટ સાયુજ્યાદિક નહિ.

અધિ. ૬—સૂ. ૧૩—(૧) જ્ઞાનયુક્તભક્તિનો માર્ગ તે મર્યાદા ભક્તિનો માર્ગ અગર મર્યાદા માર્ગ કહેવાય છે, (૨) પૂર્વપક્ષી જ્ઞાનની અનાવશ્યકતા જણાવતાં દલીલ કરે છે (૩) કર્મની મર્યાદા પણ ભગવાને જ કરી છે તેથી તેનું ઉલ્લંઘન કરીને તેનું ફલ આપતા નથી. અર્થાત્ કર્મ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનારને ફળ મળતું નથી. જે કર્મો કરવાનાં કહ્યાં છે તે કરવાં જ જોઈએ. (૪) કરેલાં કર્મોનાં ફળ જ્યાં સુધી ભોગવાય નહિ ત્યાં સુધી તેનો ક્ષય થતો નથી અર્થાત્ જ્ઞાનની ઉપયુક્તતા કર્મનો નાશ કરવામાં છે એમ કહેતા હોતો તે ખોટું છે. કારણ કે જ્ઞાનથી કર્મનો નાશ નથી પણ તેના ફલના ભોગથી તેનો નાશ છે (૫) જ્ઞાન તે પ્રાયશ્ચિત્ત જેવું નથી કે જેથી જેમ પ્રાયશ્ચિત્તથી કર્મ બળી જાય છે તેમ જ્ઞાનથી તે બળી જાય. (૬) પ્રાયશ્ચિત્તની માફક જ્ઞાન કર્મનો નાશ કરવાના હેતુથી વિહિત નથી. અર્થાત્ જેમ પ્રાયશ્ચિત્તને વિધિના પ્રકરણમાં જેમ સ્થાન આપ્યું છે તેમ જ્ઞાનને આપવામાં આવ્યું નથી. જે જ્ઞાનથી કર્મનો નાશ થતો હોય તો શા માટે તેને વિધિ પ્રકરણમાં સ્થાન આપ્યું નથી (૭) તેમ છતાં જો જ્ઞાન એ કર્મના નાશમાં ઉપયોગી છે એમ કહેતા હોતો તેમાં અન્યોન્યાશ્રયનો દોષ આવે છે જેમકે દુષ્ટકર્મનો નાશ થતાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં દુષ્ટ કર્મનો નાશ થાય છે. આમાં કર્મનો નાશ જ્ઞાનના ઉદયના આશ્રયે રહેલ છે અને જ્ઞાનનો ઉદય

ઉદય થાય છે. માટે મર્યાદામાર્ગમાં મુક્તિનો વિષય કહેલો નથી એમ જો પ્રાપ્ત થાય તો કહેવાય છે.

તેનો અધિગમ હોય અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ હોય તો તેના ^{૧૦}જ્ઞાનના સ્વભાવથીજ પછીના પાપનો ^{૧૧}અસંબંધ થાય છે અર્થાત્ તે પૂર્વનો નાશ થાય છે. અહિંમાં પછીનાં ઉત્પન્ન થયેલાં કર્મનો સંબંધ નથી એવો અર્થ નથી. તેની આત્મામાંજ ઉત્પત્તિ હોવાથી તેનાથી જૂદો સંબંધનો અભાવ છે માટે ઉત્પત્તિ નથી એમ અર્થ છે. ^{૧૨}આ પ્રમાણે મર્યાદામાર્ગીયતાનો ભંગ નથી. સાધન વગર સ્વરૂપના બલથીજ કાર્ય કરવામાં જ ખરેખર પુષ્ટિ છે. અહિંમાં નક્કી કરેલાં કર્મોના વિરોધી તરીકેના સ્વભાવવાળા જ્ઞાનથીજ તે પ્રમાણે સંપત્તિ છે માટેજ “જો ઇષિકાના (મુંજ ઘાસના મધ્ય ભાગના અગ્ર-ભાગના) રૂને જો અગ્નિમાં નાખ્યું હોય તો જલદી બળીને ભસ્મીભૂત થાય છે. તેમજ જો માણસ આ બાણીને અગ્નિહોત્ર કરે છે તો તેનાં સઘળાં પાપો જલદી બળીને ભસ્મરૂપ થાય છે” (છાં. ૫-૨૪-૩) એ શ્રુતિ અગ્નિનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે. સ્મૃતિ પણ “જેમ અગ્નિ ઇન્ધનને બાળે છે તેમ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ હે અર્જુન! સર્વ કર્મોને બાળી નાખે છે” (ભ. ગી. ૪-૩૭) “જે અશ્વમેધથી યજ્ઞ કરે છે તે બ્રહ્મ હુત્યાના પાપને તરે છે” (છાં. ૫-૨૪-૩) વગેરે શ્રુતિઓથી તમે પણ તેના ^{૧૩}ભોગના નિયમને કહી શકશો નહિ. આથી જ્યાં સુધી ^{૧૪}ભોગ ન કર્યો હોય તો ક્ષય થતો નથી અને ભોગ કરવામાં અન્ય કર્મની ઉત્પત્તિ હોય છે તેથી મોક્ષનો સંભવ નથી એનો નિરાસ કર્યો બાણીનું જોઈએ. વળી ^{૧૫}અન્યોન્યાશ્રય નથી. કારણ કે તે અનાદિ અવિદ્યાથી જનિત સંસારની વાસનારૂપ છે. અને તેનો નાશ તો શુરુ પાસે જઈને શ્રવણ, મનન, વિધિ તથા ઉપાસના વગેરે રૂપ જ્ઞાન સામગ્રીથીજ થાય છે. પણ અવિદ્યા જ્ઞાનથી નાશ કરાય છે. તો તેનો પ્રસંગ કયાં છે? જ્ઞાનની સામગ્રી બલિષ્ઠ હોવાથી તથા કર્મ દુર્બલ હોવાથી તેનું તે પ્રતિબંધક

કર્મના નાશમાં રહેલ છે. (૮) આથીજ મર્યાદામાર્ગમાં મોક્ષ મળે છે એમ જો કહેવામાં આવે છે તે સત્ય નથી કારણ કે જ્યાં સુધી દુષ્ટ કર્મોનો નાશ ન થાય ત્યાંસુધી મોક્ષ મળે નહિ. પણ જ્ઞાન આ કર્મોનો નાશ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવતુંજ નથી, તો જ્ઞાનયુક્ત ભક્તિના માર્ગમાં અર્થાત્ મર્યાદા ભક્તિના માર્ગમાં મોક્ષ શી રીતે સંભવે? આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષીની દલીલ છે. (૯) સિદ્ધાન્તી કહે છે કે જ્ઞાનીનો સ્વભાવજ એવો છે કે તેને પછીનાં દુરિત કર્મો સાથે સંબંધ થતો નથી અને પૂર્વનાં કર્મોનો તેનાથી વિનાશ થાય છે. અર્થાત્ જ્ઞાન વસ્તુ એવી છે કે જેમ જેમ માણસ બરાબર વસ્તુ બાળે છે તેમ તેમ દુરિત કર્મો કરતાં અટકી જાય છે. આથી ભવિષ્યમાં તેનાથી દુરિત કર્મો થતાં નથી, અને આ સ્થિતિમાં પૂર્વે કરેલાં કર્મોનો નાશ થાય છે (૧૦) જ્ઞાનથી પ્રારબ્ધનો નાશ માનવામાં (૧૧) કર્મસંબંધની સંપત્તિ નથી. જ્ઞાનનો સ્વભાવજ એવો છે કે તે કર્મનું વિરોધી હોવાથી તેની સાથે તેનો સંબંધજ હોઈ શકતો નથી. (૧૨) જ્ઞાનનું આ પ્રમાણે સામર્થ્ય છે તેથી (૧૩) શ્રુતિ અને સ્મૃતિનાં દૃષ્ટાન્તોથી પ્રારબ્ધનો ક્ષય કરવાને તેનો ભોગ કરવોજ જોઈએ એમ તમે કહી શકશો નહીં. કારણ કે અગ્નિના દૃષ્ટાન્તથી એમ કહે છે કે જેમ અગ્નિ ઇન્ધનને બાળીને ભસ્મ કરે છે તેમ જ્ઞાન પ્રારબ્ધનો અન્ત લાવે છે. માટે જ્ઞાનથી પ્રારબ્ધની વિનાશ્યતા ઈતિપ્રતિપાદિત છે. (૧૪) આથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રારબ્ધનો ભોગ કરવામાં આવે તો પણ તેનો ક્ષય થાય છે. પણ તે શી રીતે? જ્ઞાનથીજ (૧૫) જ્ઞાનથી કર્મોનો વિનાશ થાય છે એમ માનવામાં

નથી તેથી જ્ઞાનથી નાશ્યત્વ જણાવનાર શ્રુતિ તથા સ્મૃતિવાળા તારે પણ સ્વીકારવું જોઈએ. તેનો વ્યપદેશ છે તેથી. એ રીતે આજ હેતુને આચાર્ય કહે છે. ૧૩

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥४-१-१४॥

બીજાનો (પુણ્યનો) પણ એજ પ્રમાણે છે. ભગવદ્ભાવની રચુતિમાં પણ (પાપ તથા પુણ્ય સાથે) અસંબન્ધ હોય છે.

પાપ, 'શાસ્ત્રનું' વિરોધિ હોવાથી શાસ્ત્રીય જ્ઞાન સાથે પણ ખરેખર તેનો વિરોધ બને. ધર્મ તો તે પ્રમાણે નથી તેથી તેનો વિરોધ નથી જ એવી આશંકા દૂર કરવાને પૂર્વ ન્યાયના અતિદેશને કહે છે. બીજા કહેતાં પુણ્યનું પણ એમ છે. પ્રથમનો નાશ થતાં પછીનો સંબન્ધ થાય છે એવો અર્થ છે. અતિદેશથી હેતુ પણ તે જણાવે જોઈએ. તો પણ “આ તે બન્નેને તરી જાય છે” (બૃ. ૪-૪-૨૨) “અને આનાં કર્મો નાશ પામે છે” (મું. ૨-૨-૮) એમ સામાન્ય વચનથી “જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સઘળાં કર્મોનો નાશ કરે છે” (ભ. ગી. ૪-૩૭) એવી સ્મૃતિથી સર્વ શબ્દથી પણ તેમ છે. હવે આની શંકા કરાય છે. મર્યાદામાર્ગીયની માફક જ્ઞાન પછી ભરતની માફક સંગદોષથી ભગવદ્ભાવની રચુતિમાં સંગજ દોષની ઉત્પત્તિની માફક આગળ વિહિત અને નિષિદ્ધ કર્મોની પણ ઉત્પત્તિ કહેવી શક્ય છે તેથી જ્ઞાન પૂરેપૂરી રીતે કર્મનું વિરોધી નથી. ત્યાં નિર્ણયને કહે છે. “પાતમાં પણ” ભગવદ્ભાવથી રચુતિ ભક્તિમાર્ગમાં પાત કહેવાય છે “તુ” પણના અર્થમાં છે “પણ” શબ્દથી વાચ્ય, વ્યવચ્છેદના અર્થવાળા “તુ” શબ્દની

પૂર્વપક્ષીના મને અન્યોન્યાશ્રય હોતો. પણ સિદ્ધાન્તી કહે છે કે આમાં અન્યોન્યાશ્રય નથી. શાથી? પ્રથમનાં દુરિત કર્મો એટલે ચિત્તની અશુદ્ધિ કહી પણ ચિત્તની અશુદ્ધિ શાનાથી હોય છે? અનાદિ અવિદ્યાથી જનિત સંસાર વાસનાથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. સંસાર વાસના એજ ચિત્તશુદ્ધિ છે. તેની ઉત્પત્તિ અવિદ્યાથી છે. તેને દૂર કરવાને માટે ગુરુ પાસે જવું જોઈએ તથા તેમની પાસેથી શ્રવણ કરવું, તથા મનન તેમ નિદિધ્યાસન આચરવું. આ રીતની જ્ઞાનની સામગ્રીથી તે ચિત્તની અશુદ્ધિરૂપ અવિદ્યા ટળી જશે ભાવાર્થ-બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં પછીના પાપનો સંબન્ધ હોતો નથી; અને તેથી પહેલાંનાં પાપ નાશ પામે છે. શ્રુતિ (છાં. ૫-૨૪-૩) તથા સ્મૃતિમાં (ભ.ગી.૪-૩૭) તે પ્રકારે કહેલું છે તેથી.

સૂત્ર ૧૪—(૧) પાપનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ કર્યો છે તેથી તે શાસ્ત્રનું વિરોધિ છે. તે પાપ-દુરિત કર્મોનો નાશ જ્ઞાન કરે એ સંભવિત છે પણ સુદૃઢ કર્મો ઉપર જ્ઞાનનું બળ શી રીતે અજમાવાય? આવી પૂર્વપક્ષીની શંકા અહિં આં છે. (૨) પાછલા સૂત્રમાં પાપ વિષે જે કહ્યું તેજ પુણ્યને -સુદૃઢને લાગુ પડે છે. (૩) પાછલા સૂત્રનો ન્યાય અહિં આં લાગુ પડતો હોય તો, હેતુ પણ સાંજ આપેલોજ હોવો જોઈએ. અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાન થતાં પછીનાં પાપ સાથેનો સંબન્ધ થતો નથી અને પૂર્વપાપનો નાશ થાય છે એમ જે કહ્યું હતું તેમાં શ્રુતિ અને સ્મૃતિનાં ઉદાહરણ આપ્યાં હતાં. તેજ પ્રમાણે અહિં આં પણ તે પૂરાવાથી જ્ઞાન આગળ પુણ્યકર્મોનું કંઈ પણ ચાલતું નથી એમ કહે છે (૪) જેમ જ્ઞાન પછી સંગદોષો ઉત્પન્ન થાય છે તેમ વિહિત અને નિષિદ્ધ કર્મો પણ હોય એવી પૂર્વપક્ષીની પુનઃ શંકા છે. (૫) તેથી જ્ઞાન સર્વ રીતે કર્મનું વિરોધી નથી અર્થાત્ પહેલાંના કર્મોનો નાશ કરી શકે પણ પાછળનાં-જ્ઞાન પછીથી થતાં વિહિત તથા નિષિદ્ધ કર્મોનો નાશ શી રીતે કરી શકે? (૬) ભક્તિમાર્ગમાં પાપ એટલે શું તે સમજાવે છે.

ઉક્તિથી આ માર્ગમાં પાપનો વ્યવચ્છેદ જ છે “મારામાં આસક્તિવાળાને કદી પણ પાપ લાગતું નથી” એવું વાક્ય છે તેથી. પણ મર્યાદામાર્ગીય હોવાથી પ્રારબ્ધના ભોગ માટે પ્રભુ જો તે પ્રમાણે કરે તો તેનો ભાવ પૂર્ણ હોય. તેનો ભોગ અસંભાવિત છે તેથી. ત્યારે એ પ્રમાણે થાય છે એવો વ્યાસનો અભિપ્રાય જણાય છે.

અને વળી જો તેમ ૧૦ હોય તો પણ પછીના કર્મનો કર્મને સંબન્ધ જ નથી એમ અર્થ છે. પૂર્વ સૂત્રમાં આ પ્રમાણે જ “અશ્લેષ” શબ્દની વ્યુત્પત્તિ હતી. “અશ્લેષ” “આ પ્રમાણે” શબ્દથી અતિદેશની પ્રાપ્તિ હોવાથી આખા સૂત્રનું વ્યાખ્યાન તે વિષે કરવું જોઈએ નહિ. વળી પાત શબ્દનો ૧૧ દેહપાત “તુ” શબ્દના અવધારણ અર્થને કહીને, દેહના પાતમાં મુક્તિની અવશ્ય અવધારણા વાક્યનો અર્થ છે એવી ઉક્તિ વધારે સારી નથી. મુક્તિને પ્રાપ્ત કરાવનાર શબ્દનો અભાવ છે તેથી, અને વળી પ્ર. સૂ. ૪-૧-૧૬માં આગળ કહેવાનું છે તેથી. ૧૪

અનારબ્ધકાર્યે એવંતુ પૂર્વે તદવધેઃ ॥૪-૨-૧૫॥

પ્રારબ્ધ સિવાયનાં સંચિત અને ક્રિયમાણજ (નાશ પામે છે) તેના અવધિરૂપ ભગવાનની ઇચ્છાથી (તેમ છે) એમ જાણવું જોઈએ.

શંકા—દેહ કર્મથી જન્ય હોવાથી, અને તેથી તે નાશમાં તેનો નાશ અવશ્ય હોવાથી પ્રભુવેત્તાના પ્રવચનની અનુપપત્તિ છે. આમ હોવાથી બ્રહ્મની જીજ્ઞાસાવાળાને ગુરુની સમીપ જવું વગેરે સાધનનો અસંભવ છે. “આચાર્યવાળો પુરુષ જાણે છે ” (છાં ૬-૧૪-૨) એ શ્રુતિથી તેના અભાવથી જ્ઞાનમાર્ગનો ઉચ્છેદ થશે અને તેથી મુક્તિના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ આવશે એવી આશંકા કરીને સમાધાન કરે છે. પૂર્વસૂત્રોથી જ્ઞાનથી

ભગવદ્ભાવમાંથી ચ્યુતિ તેનું નામ પાપ છે. (૭) આ આખો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે ન કર્હિચિન્મત્પરાઃ શાન્તરૂપે નહ્યન્તિ નો નિમિષો ભેદિ હેતિઃ । યેષામહં પ્રિય આત્મા સુતથ સર્વા ગુરુઃ મુહુરો દૈવમિષ્ટમ્ ॥ (૮) ભક્તિભાવને અટકાવે (૯) જ્યાં સુધી ભગવાન ભક્તિભાવને બંધ કરે ત્યાં સુધી પ્રારબ્ધ કર્મોનો ભોગ હોય છે; અને જ્યારે તે ભાવ પૂર્ણ અને છે ત્યારે તેનો ભોગ હોતો નથી. (૧૦) ભરતમાં પૂર્વપ્રારબ્ધનો ભોગ હતો તો પણ (૧૧) પાતનો અર્થ દેહપાત કરવો તે વ્યાજબી નથી. અર્થાત દેહના પતનમાં મુક્તિ અવશ્ય મળે છે એવો અર્થ પાતે તુ શબ્દોમાંથી કેટલાકો ઉપજાવી કાઢે છે તે ખરાબર નથી. કારણ કે મુક્તિને પ્રાપ્ત કરાવનાર પદનો ત્યાં અભાવ છે તેથી. ભાવાર્થ—જેમ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં પાપની ગતિ થાય છે તેવીજ પુણ્યની ગતિ છે. અર્થાત્ ભાવિ પુણ્યનો સંબન્ધ રહેતો નથી અને પૂર્વનો અન્ત આવે છે. એટલુંજ નહિ પણ કદાચ એવાની ભગવદ્ભાવમાંથી ચ્યુતિ થાય તો પણ તેને પુણ્ય અને પાપ લાગતાં નથી. તેનાં પુણ્ય અને પાપ ટળી જાય છે.

સૂત્ર ૧૫—(૧) કર્મનાશમાં દેહનો નાશ થાય છે, દેહની ઉત્પત્તિ કર્માનુસાર હોય છે. તો કર્મનો નાશ થતાં દેહનો નાશ થાય. એમ હોયતો શિષ્ય પ્રતિ બ્રહ્મના ઉપદેશની ઉપપત્તિ રહેશે નહિ. આ રીતે જ્ઞેતાં બ્રહ્મજ્ઞાનની પૂર્વ ઉપદેશની યોગ્યતાના અભાવથી ઉપદેશનો અભાવ બનશે. પછીથી શરીરના પાતથી (દેહ ન હોય તો) ઉપદેશનો પણ સંભવ ન રહે. આમ થવાથી બ્રહ્મના ઉપદેશનો આખો સંપ્રદાયજ નાશ પામે. (૩) આચાર્યના અભાવથી કર્મ જો ન હોય તો દેહ ન હોય. ઉપદેશ આપનાર આચાર્ય દેહની અવસ્થામાં જ ઉપદેશ આપી શકે પણ કર્મના અભાવે તેનો દેહ નથી તો પછી તે બ્રહ્મનો ઉપદેશ

નાશ્ય જે પાપ અને પુણ્ય કહ્યાં છે તે બધાનો નાશ થતો નથી. પણ જેનાથી લોગના આયતન રૂપ કાર્ય જે તેનોજ નાશ ગણાય છે. (શંકા) જ્ઞાન ખરેખર અન્યની અપેક્ષા કરતું નથી. સ્વશક્તિથી જેમ અગ્નિ ઇન્ધનને બાળે છે એમ પ્રથમ કહેલું છે તેમ હોવાથી સંપૂર્ણ તેનુંજ દહન કરે છે એમ કહેવું યુક્ત છે, શેષ સહિત નહિ. કારણ કે શક્તિથી તે વિશિષ્ટ નથી. તેમ કર્મના નાશમાં પણ સંસ્કારને લીધે કુંભારના ચક્રના ભ્રમણની માફક તેની વાસનાને લીધે દેહાદિની સત્તાથી પ્રવચનાદિની ઉપપત્તિ છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. જ્ઞાન સર્વતઃ બલવાન હોવાથી વાસના સહિત તેનો નાશ કરાય છે તેથી. માટે પત્થર નાખ્યો હોય તો ચક્રના ભ્રમણને પાછું વાળવું શક્ય નથી એમ શંકા કરીને આરબ્ધ કાર્યના દહનમાં હેતુ કહે છે. તેની અવધિ સુધી તે જ્ઞાનથી આરબ્ધ કાર્યનું જ અદહન છે. તે તમામ કારણના કારણ તરીકે તમામના પહેલાંની અવધિરૂપ ભગવાનની ઇચ્છારૂપી લક્ષણના હેતુથી છે એવો અર્થ છે. જ્યાં તેની પણ દહનની ઇચ્છા છે ત્યાં પણ તેમજ છે એવો નિગૂઢ આશય છે. માટે જ આગળ તેમ કહેવાશે. માટે જ શ્રીભાગવતમાં કહે છે કે મૃગીના આભાસથી પોતાના આરબ્ધ કર્મથી યોગના આરબ્ધણુથી ભ્રષ્ટ થયો. (ભા. ૫-૮-૨૩) “ઉપલોગથી આરબ્ધ કર્મને દૂર કર્યા” (ભા. ૫-૧૦-૧૪) એમ વળી ભરત પ્રતિ વચન ગવાય છે. આમ હોવાથી મણિ મન્ત્ર વગેરેથી જેમની શક્તિ રોકાયેલી છે એવા અગ્નિની માફક જ્ઞાન પણ અદાહક હોય તો તેમાં કેઈપણ હાનિ નથી એમ સઘળું બરાબર છે. ઇચ્છાથી પ્રતિબદ્ધ થવાની દશામાં પ્રાચીન દશા નથી તેથી તેના વ્યવચેદના જાપન માટે “તુ” શબ્દ છે. આથી ભગવદ્ભાવ સર્વતઃ બલવાન હોવાથી તેનો પાત શી રીતે બને એવી શંકાનો નિરાસ કર્યો. ભગવાનની ઇચ્છા મૂલ્ય કારણરૂપ કહેલી હોવાથી તે સર્વતઃ બલિષ્ઠ છે તેથી; અને તેવી ઇચ્છા પોતે કરેલી મર્યાદાનું પાલન કરવાને પુષ્ટિમાં ૧૦ અંગીકાર કરાયલામાં તે ૧૧ પ્રમાણે નથી. તેથી સઘળું ઠીક છે. ૧૫.

અગ્નિહોત્રાદિ તુ તત્કાર્યાયૈવ તદ્દર્શનાત્ ॥ ૪-૧-૧૬ ॥

અગ્નિહોત્રાદિ તો આરબ્ધના લોગને માટે જ કરવાં જોઈએ. શ્રુતિમાં તે જોવાય છે તેથી.

(શંકા)—આરબ્ધ પ્રાચીનજે તેથી તેના નાશને માટે તેનો લોગ જ બ્રહ્મવેતાએ કરવો જોઈએ, વિહિત અગ્નિહોત્રાદિ પણ કરવાં જોઈએ, એમ નહિ, કારણ કે પ્રયોજનનો.

શી રીતે કરી શકે ? જે બ્રહ્મનો ઉપદેશ ન હોય તો મોક્ષ જ ન રહે, (૪) કાર્ય દેહ (૫) તે સ્થળે આરબ્ધ કર્મનો પણ દાહ છે. (૬) અ. સૂ. ૪-૧-૧૭માં (૭) આરબ્ધનો નાશ જ્ઞાનથી થતો નથી એવી ઇચ્છાની દશામાં (૮) આરબ્ધને લોગથી દૂર કરવાની ઇચ્છા (૯) આરબ્ધ કર્મોના લોગથી તેમનો ક્ષય હોય છે એવી ઇચ્છા કરેલી મર્યાદાના રક્ષણ માટે જ (૧૦) અભિમલ વગેરેમાં (૧૧) ભાવાર્થ—આરબ્ધ સિવાયનાં બીજાં સંચિત અને ક્રિયામાણ સુકૃત અને દુષ્કૃત જે હોય તેનોજ નાશ થાય છે. તે આરબ્ધ કર્મોનો નાશ નથી તેનું કારણ કાર્યભાત્રની પૂર્વ અવધિરૂપ ભગવદિચ્છાથી જ છે એમ જણવું જોઈએ,

અભાવ છે. વળી રેતેવાઓની તેવી કૃતિ જોવાય છે. માટે પછીના કર્મનો સંક્લેષ આવશ્યક છે એવી આશંકા કરીને તેના પ્રયોજનને કહે છે. “તુ” શબ્દ શંકાને દૂર કરનાર છે. અગ્નિહોત્રાદિ વિહિત કર્મોનું અનુષ્ઠાન તેના કાર્યને માટે જ અર્થાત્ ભોગ કાર્ય માટે પ્રારબ્ધના નાશ માટે જ છે એવો અર્થ છે. જેઓનું અગ્નિહોત્રાદિ કરનાર પ્રારબ્ધ છે તેમનાથી જ તેના નાશ માટે ભોગની માફક તે પણ કરવામાં આવે છે, તેવા જે નથી તેમનાથી નહિ. માટે જ સનક વગેરે તેવા નથી. આમ શાથી ? તેનું દર્શન છે તેથી. “જેવું કરનાર, જેવું આચરનાર તેવો તે થાય છે. સારાં કર્મો કરનાર સારો થાય છે, પાપ કરનારો પાપી હોય છે. પુણ્ય કર્મથી પુણ્યશાલી થાય છે અને પાપથી પાપી થાય છે” (બ્ર. ૪-૪-૫) એવી શ્રુતિ પૂર્વ કર્મને પછીના કર્મના હેતુ તરીકે જણાવે છે. આથી ત્યાં કોઈપણ અનુપપત્તિ નથી.

કેટલાક એમ કહે છે કે જ્ઞાનનું જે કાર્ય છે તેજ અગ્નિહોત્ર વગેરેનું છે તેથી તે કરવાને એવો શબ્દનો અર્થ કહે છે તે યોગ્ય નથી. બ્ર. સૂ. ૪-૧-૧૩થી ઉપક્રમ કરેલો હોવાથી બ્રહ્મવેત્તાના પ્રારબ્ધ રૂપ પ્રતિબંધના નાશમાં મોક્ષની સંપત્તિ પૂર્વ જ્ઞાનથી જ હોવાથી કર્મ નકામાં થઈ પડશે. “અનુવચનથી તેને જાણે છે” (બ્ર. ૪-૪-૨૨) વગેરે શ્રુતિઓમાં જે “દર્શન” પદ છે તેજ આ સૂત્રમાં “દર્શનથી જણાવેલ છે. તેથી પણ પૂર્વ સૂત્ર સાથે વિરોધ હોવાથી તેની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ.

૭ અતોન્યાધિકરણ.

અતોન્યાપિ હ્યેકેષામુભયોઃ ॥૪-૧-૧૭॥

(જ્ઞાનથી નાશ નહિ પામતા પ્રારબ્ધ કર્મનો આક્ષેપ કરનાર શ્રુતિથી)
બીજી શ્રુતિ છે તેથી પણ ખરેખર કેટલાક (પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તો)
નાં પાપ અને પુણ્યનો નાશ (ભોગ વગર) થાય છે.

આ પ્રમાણે પ્રથમનાં ચાર સૂત્રોથી મર્યાદામાર્ગના ભક્તની મર્યાદાથીજ મોક્ષના પ્રતિબંધનો સંભવ છે. અને તેનાથીજ તેનો નાશ છે એમ નિરૂપાયું. હવે પુષ્ટિમાર્ગીયનું

સૂત્ર ૧૬—(૧) અગ્નિહોત્રાદિ તે પ્રારબ્ધના નાશક નથી. (૨) જનક, વસિષ્ઠ વગેરે બ્રહ્મવેત્તા (૩) અગ્નિહોત્રાદિનું અનુષ્ઠાન (૪) સૂત્રમાં તત્કાર્યાય જે શબ્દ છે તેનો અર્થ કરે છે તેનો અર્થ “પ્રારબ્ધના ભોગ માટે” એવો કરવો. (૫) અગ્નિહોત્રાદિ રૂપી પ્રારબ્ધવાળાએ જ તેનો ભોગ કરવો બીજાઓએ નહિ. (૬) કેટલાકોના મતે તત્કાર્યાયનો અર્થ સમજાવે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનથી જે કાર્ય (મોક્ષ) મેળવવાનું છે તેજ અગ્નિ હોત્રાદિથી મેળવવાનું છે (૭) ઉપરના અર્થનું ખણ્ણ કરે છે. (૮) બ્ર. સૂ. ૪-૧-૧૩ સાથે વિરોધ બતાવે છે. (૯) સૂત્રમાં આવેલા “દર્શન” શબ્દનો અર્થ કરે છે. અર્થાત્ “શ્રુતિનું દર્શન” એ અર્થમાં દર્શન શબ્દ છે. સૂત્રમાં કહેલો અર્થ શ્રુતિમાં જોવામાં આવે છે એમ જણાવવા “દર્શન” શબ્દ યોગ્યો છે. ભાવાર્થ—જનકાદિએ અગ્નિહોત્ર વગેરે કરેલાં પણ તે પ્રારબ્ધ કર્મોના ઉપભોગને માટે જ અર્થાત્ પ્રારબ્ધ કર્મોના ઉપભોગ માટે અગ્નિહોત્રાદિ કરવાનાં છે. આ અર્થ બ્ર. ૪-૪-૫માં પણ જોવામાં આવે છે,

અધિ. ૭ સૂત્ર ૧૭—(૧) આની પહેલાંના અધિકરણમાં મર્યાદા માર્ગીય ભક્ત વિષે કહ્યું,

પ્રારબ્ધ ભોગ વગર નાશ પામે છે કે નહિ તેનો વિચાર કરાય છે. ત્યાં પ્રારબ્ધનો સ્વભાવ ભોગથી નાશ પામવાનો હોવાથી તેના ^૪વગર ^૫આનુ-ભોગ વગર પ્રારબ્ધ નાશ પામતું નથી. એમ જો પ્રાપ્ત થાય તો નિર્ણય કહે છે. કેટલાક પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોના પ્રારબ્ધ અને અપ્રારબ્ધ બન્ને ભોગ વિનાજ નાશ થાય છે. આમ શાથી? ત્યાં કહે છે. કર્મ જ્ઞાનથી નાશ કરાય છે એવું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિથી બ્રહ્મવેત્તાનાજ પ્રવચન વગેરેના નિરૂપણથી જ્ઞાનથી નાશ નહિ પામનાર પ્રારબ્ધ ^૯નામના કર્મનો આશ્રેય કરનારી શ્રુતિ છે તેથી પણ બીજી પણ શ્રુતિ કહેવાય છે. “તેના છોકરા કાયને લે છે, મિત્રો પુણ્યકર્મોને અને શત્રુઓ પાપને મેળવે છે. જ્ઞાન અને ભોગથી કર્મના નાશનું નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિથી આ શ્રુતિના વિરોધના પરિહાર માટે ખાસ કરીને વિષયનો લેહ કહેવો જોઈએ. આ શ્રુતિ કામ્ય કર્મો વિષે છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. પ્ર. સૂ. ૪-૧-૧૩ સૂત્રથી તથા તેના અવયવ પ્ર. સૂ. ૪-૧-૧૪થી અવિશેષને લીધે પ્રારબ્ધથી જૂદાં તમામ કર્મોના નાશનું નિરૂપણ કરેલું છે તેથી અને વળી પાપકર્મોમાં કામ્યત્વનો સંભવ નથી તેથી. તેથી ઘણાજ અનુગ્રહના પાત્ર બનેલા ભક્તની સ્વપ્રાપ્તિમાં વિલમ્બને સહન નહિ કરનાર ભગવાન આના ^{૧૦}પ્રારબ્ધને આના સંબંધવાળું બનાવીને ^{૧૧}તેનો તેનાથી ભોગ કરાવે છે. પ્રારબ્ધ ^{૧૨}તો ભોગ એકલાથી જ નાશ પામવા ભોગ છે તેથી પોતે કરેલી ^{૧૩}મર્યાદાનું પાલન કરવાને તેનો નાશ કરતા નથી. તેઓ તો અમૂર્ત છે તેથી અકૃત કર્મ અને ^{૧૪}અભ્યાગમ કર્મોનો પ્રસંગ આવશે. તેથી આમ કહેવું ઉચિત નથી એમ કહેવું જોઈએ નહિ. ઇશ્વર તરીકે જૂદી રીતે પણ કરવાનો સંભવ છે તેથી. ^{૧૫}પુષ્ટિમાર્ગનું સ્વરૂપ મર્યાદાથી વિપરીત છે તેથી અહિં આં કોઈ પણ અનુપપત્તિનું ભાવન કરવું નહિ.

અહિં આં પુષ્ટિ ભક્ત વિષે કહે છે. (૨) મર્યાદાથી અર્થાત્ પ્રારબ્ધના ભોગ પૂર્વક મર્યાદાથી (૩) પ્રારબ્ધનું, પ્રારબ્ધનો સ્વભાવ એવો છે કે તે ભોગથી જ નાશ પામે છે. (૪) ભોગ વગર (૫) પુષ્ટિમાર્ગીયના પ્રારબ્ધનો નાશ પણ ભોગ વગર થતો નથી. (૬) સૂત્રમાં અતઃ શબ્દનો અર્થ આપે છે. અતઃ એટલે કારણ કે, અર્થાત્ કર્મનો નાશ જ્ઞાનથી થાય છે એમ શ્રુતિમાં કહેલું છે તેથી. એવો અર્થ તે સૂચવે છે. (૭) પ્રારબ્ધ નામના કર્મનો નાશ જ્ઞાનથી થતો નથી અર્થાત્ ભોગથી જ પ્રારબ્ધનો નાશ થાય છે એવું જણાવનાર શ્રુતિથી (૮) પુષ્ટિ મર્યાદા એવા ભેદથી (૯) પ્ર. સૂ. ૪-૧-૧૩ તથા ૧૪થી પ્રારબ્ધ સિવાયનાં એટલે સંચિત અને ક્રિયામણનો નાશ થાય છે, પણ પ્રારબ્ધનો તો ભોગ કરવો જ પડે છે એમ જણાવ્યું હતું. (૧૦) પુષ્ટિ ભક્તના પ્રારબ્ધને ભગવાન તેના સંબંધીઓને સોંપે છે, અર્થાત્ પુષ્ટિ ભક્તોનાં પ્રારબ્ધ તેમને પોતાને ભોગવવાં પડતાં નથી પણ તેના સંબંધીઓથી તે ભોગવાય છે. (૧૧) તેનો-પ્રારબ્ધનો, તેનાથી-ભક્તના સંબંધથી (૧૨) પ્રારબ્ધને પુણ્ય અને પાપના (૧૩) પ્રારબ્ધનો નાશ ભોગથી થવો જોઈએ એવી શાસ્ત્રની મર્યાદા છે. તોતે મર્યાદાનું પાલન ભગવાને પોતે કરવું જોઈએ. આથી તે મર્યાદાનું પાલન પુષ્ટિ ભક્તની બાબતમાં આ રીતે કરે છે. અર્થાત્ મર્યાદા ભક્તને પોતાના પ્રારબ્ધનો ભોગ જાતે કરવો પડે છે ત્યારે પુષ્ટિ ભક્તને જાતે કરવો પડતો નથી, પણ ભગવાન બીજાઓ-તેના સંબંધીઓ દ્વારા તેનો ભોગ કરાવે છે. (૧૪) કોઈને એમ શંકા થાય કે પુષ્ટિ ભક્તનાં પ્રારબ્ધ પાપ અને પુણ્યનો ઉપભોગ તેમના સંબંધીઓ સુતાદિ કરે તે ઠીક નથી, કારણ કે જેણે કર્મો કર્યાં હોય તેણે જ તે ભોગવવાં જોઈએ. પ્રસ્તુત બાબતમાં સુતાદિએ તે કર્યાં નથી, તો પછી શા માટે તેની પ્રાપ્તિ-તે કર્મોનો ભોગ ભોગવવો પડે? આ શંકાનું સમાધાન કરે છે, (૧૫) શા માટે

કારણકે તે અહિંમાં ^{૧૬}ભૂષણ રૂપ છે. માટેજ 'કેટલાકનો' એમ કહીને તે અધિકાર ^{૧૭}હુલ્લભ છે એમ સૂચન કર્યું. ૧૭

યદેવ વિદ્યયેતિ હિ ॥૪-૧-૧૮॥

* કારણ કે “જે વિદ્યાર્થી કર્મ કરે છે” એમ કહ્યું છે તેથી

(શંકા)—“જે વિદ્યાર્થી કરે છે” (છાં. ૧-૧-૧૦) એ શ્રુતિ પ્રમાણે વિદ્યાપૂર્વક કર્મ કરવામાં વીર્યના અતિશયનું ફલ સંભળાય છે. માટે બ્રહ્મવિદ્યાવાળાનું પણ તેજ પ્રમાણે હોવું ઉચિત હોવાથી તેના ‘પછીનાનો આલેખ’ એમ જે કહ્યું તે યોગ્ય નથી એમ જો પ્રાપ્ત થાય તો કહે છે. જે હેતુથી “વિદ્યાર્થી, શ્રદ્ધાર્થી, ઉપનિષદ્ધાર્થી કરે છે” (છાં. ૧-૧-૧૦) એ શ્રુતિથી જ બ્રહ્મવેત્તાના પણ કર્મની ઉત્પત્તિ જણાવનાર હેતુ તરીકે ઉદાહરણ તું આપે છે તે તો સમર્થ નથી તો પણ “ઠેક એ ઉદ્ગીથ અક્ષરની ઉપાસના કરવી જોઈએ” (છાં. ૧-૧-૧) ત્યાંથી ઉપક્રમણ કરીને તે રસતમ છે, બન્નેરૂપ છે, અનુસા અક્ષરરૂપ તથા ત્રયીની પ્રવૃત્તિના હેતુરૂપ જણાવીને આની આગળ “જે વિદ્યાર્થી કરે છે” (છાં. ૧-૧-૧) વગેરે રૂપથી કહીને (આ ખરેખર આ અક્ષરનું ઉપાખ્યાન થાય છે” એવા ઉપસંહારથી ઉદ્ગીથની ઉપાસનાના વિષયજ જે વિદ્યાર્થી એવા વાક્યથી જણાય છે તેથી કહેલા રસતમ વગેરેના પ્રકારવાળી ઉપાસનાની વચમાં “જે વિદ્યાર્થી કરે છે તેજ વધારે વીર્યવાળું થાય છે” (છાં. ૧-૧-૧૦) એમ તે અર્થજ કહ્યો છે તેથી બ્રહ્મવિદ્યાની ગન્ધ સરખી પણ નથી એમ તે શંકા અહિંમાં સંભવતી નથી એવો અર્થ છે,

ઇશ્વર પુષ્ટિ ભક્ત માટે આ પ્રમાણે વર્તે છે? એ શંકાનો ઉત્તર આપે છે. પુષ્ટિમાર્ગ એ મર્યાદા માર્ગથી કંઈક જૂદો જ છે. તેમાં મર્યાદાને અવકાશ નથી. તેનું સ્વરૂપ મર્યાદા માર્ગથી જૂદું છે. માટે ઇશ્વરના તેમ કરવામાં કાંઈપણ અનુપપત્તિ નથી. (૧૬) કાંઈ કહે કે જે ઇશ્વર પુષ્ટિભક્તને જાતે પ્રારબ્ધનો ભોગ ન ભોગવાવે તો તે દ્વષણ નથી પણ તેથી પણ તેથી તો ઇશ્વરની શોભા છે. (૧૭) આ પ્રમાણે પોતાને જાતે પ્રારબ્ધનો ભોગ નહિ ભોગવવાનું દરેકના ભાગ્યમાં હોતું નથી; ફક્ત પુષ્ટિમાર્ગના ભક્તને માટે જ આ પ્રમાણે છે. ભાવાર્થ—મર્યાદા ભક્તોના વિષે કહેવામાં આવ્યું કે તેમના પ્રારબ્ધનો ભોગ તેમણે કરવો પડે છે. પુષ્ટિભક્તોને તેવો ભોગ જાતે કરવો પડતો નથી. વગર ભોગે તેમના પ્રારબ્ધનો નાશ થાય છે, કારણ કે પ્રારબ્ધરૂપી કર્મ જ્ઞાનથી નાશ પામતું નથી એવું જણાવનાર શ્રુતિથી ભિન્ન “તેના પુત્રો તેનું હૃદય મેળવે છે” એ શ્રુતિ છે. ૧૭

સૂત્ર ૧૮—(૧) છાં. ૧-૧-૧-૧૦ની શ્રુતિમાં વિદ્યાપૂર્વક, જ્ઞાન પૂર્વક કર્મ કરવાનું કહે છે. આ રીતે કર્મ કરનારને અતિશય વીર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ વાક્ય ઉપરથી પૂર્વપક્ષી એમ કહે છે કે જે એમ હોય તો બ્રહ્મવેત્તાને જ્ઞાનીને પણ કર્મ કરવાનાં તો રહ્યાં. જે તે કર્મ કરતો હોય તો પછી પાછળ પ્ર. સૂ. ૪-૧-૧૩ તથા ૧૪માં જે એમ કહ્યું કે તેને પાપ કે પુણ્ય સાથે કંઈપણ લેવા દેવા નથી એ ખોટું દરે છે. (૨) છાં. ૧-૧-૧૦ની શ્રુતિનો અર્થ પ્રથમ રીતે કરે છે. આ શ્રુતિ બ્રહ્મવેત્તાના પ્રાસંગિક કર્મો વિષે કહે છે, અર્થાત્ હમેશાં કર્મ કરવાં જોઈએ. એવું કહેતી નથી. આથી તે કર્મથી બ્રહ્મવેત્તાના પછીનાં પાપ-પુણ્યનો નાશ કરાતો નથી. (૩) પ્રથમ ઠેકાંદાર અને પછીથી ત્રણવેલી ઉત્પત્તિ

* આ સૂત્રના જૂદા જૂદા અર્થ માટે જુઓ ભાષ્ય, અગર પદાર્થ.

અથવા. કહેલી શંકાના નિરાસ માટેજ કહે છે. ખરેખર બ્રહ્મવેત્તા પ્રારબ્ધના ક્ષય માટેજ કરે છે. તે તો અન્યથી કરાયલાં કર્મોથી વાસના સહિત તેનો નાશ થવાથી વધારે વીર્યવાળું થાય છે જ. તેથી કોઈ પણ અનુપપત્તિ નથી એવો અર્થ છે. અથવા (શંકા) પુષ્ટિમાર્ગીયના પ્રારબ્ધનો પણ ભોગ વગરજ નાશ છે એમ સાંભળીને અસંભાવના કરનાર તરફ કૌમુતિક ન્યાયથી તેના પરિહારને કહે છે. જીવનિષ્ઠાવિદ્યા ખરેખર ભગવાનના જ્ઞાનની શક્તિના અંશરૂપ છે. આમ હોવાથી જ્યાં ધર્મના સંબંધીની સાથે સંબંધ છે. તેનાથી જૂદાંથી કર્મમાં અતિશયને શ્રુતિ કહે છે. ત્યાં સાક્ષાત્ ‘ધર્મી’ સાથેના સંબંધમાં અતિશયિત કાર્યની સંપત્તિમાં અસંભાવના શી રીતે કરવી ઉચિત છે એમ નિગૂઢ આશય છે, માટે જ ‘હિ’ શબ્દ હેતુ કહે છે. ૧૮

મોગેન ત્વિતરે ક્ષપયિત્વાથ સંપદ્યતે ॥૪-૧-૧૯॥

એ (સ્થૂલ તથા લિંગ શરીરોનો) ત્યાગ કરીને (ભગવદ્લીલોપયોગિ દેહની પ્રાપ્તિ) પછી ભોગને સંપન્ન (પુષ્ટિભક્ત) થાય છે (અર્થાત્ બ્રહ્મ સાથે ભોગ ભોગવે છે).

પુષ્ટિમાર્ગીય ફક્તની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધના અભાવને ઉપપત્તિપૂર્વક કહીને તેની પ્રાપ્તિના પ્રકારને કહે છે. આગળ પ્રાપ્ય અલૌકિક દેહથી જૂદાં સ્થૂલ અને લિંગ શરીરનો નાશ કરીને ભગવાનની લીલામાં ઉપયોગિ દેહની પ્રાપ્તિ પછી ભોગથી સંપન્ન થાય છે. “તે વિપશ્ચિત્ બ્રહ્મની સાથે સર્વ કામો ભોગવે છે” (તૈ. ૨-૧) એવી શ્રુતિમાં કહેલા ભોગથી સંપન્ન થાય છે એવો અર્થ છે. શ્રુતિનો અર્થ તો આનન્દમય અધિકરણમાં

થઈ છે. આથી ઝંકારને ત્રણવેદની પ્રવૃત્તિનો હેતુ કહે છે. (૪) બ્રહ્મ અને ઉપનિષદ એ સાધારણ હોવાથી વિદ્યાનું પણ સાધારણત્વ યુક્ત છે. તેમાં તેનો સંકાય નથી એવી કોઈને શંકા થાય તો અન્ય રીતે વ્યાખ્યાન કરે છે. (૫) વાસના સહિત પ્રારબ્ધના નાશથી. (૬) પહેલાં કહેલા અર્થને લક્ષ્યમાં રાખીને આ સૂત્રનું અન્ય તાત્પર્ય કહે છે. (૭) જીવનિષ્ઠા વિદ્યા ભગવાનની જ્ઞાન શક્તિના અંશરૂપ હોવાથી (૮) ધર્મ-ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિ તેના સંબંધવાળી જીવની વિદ્યા તેના સંબંધથી. (૯) ભગવાન સાથેના સંબંધથી. ભાવાર્થ—(છાં. ૧-૧-૧૦) માં જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ કરવાનાં કલાં છે. તેથી એમ સમજવું કે જ્ઞાનીને કર્મ કરવાનાં હોવાથી તેમના કર્મનો આશ્લેષ તથા વિનાશ થતો નથી. આ શ્રુતિમાં જ્ઞાનીને કર્મ કરવાનાં કલાં છે તે પ્રાસંગિક છે, વળી કર્મ કરવાનું જે કહ્યું છે તે માત્ર તેના પ્રારબ્ધના ક્ષયને માટે. પોતાના પ્રારબ્ધના નાશને માટે જ્ઞાનીએ કર્મ કરવાં જોઈએ. અથવા બીજી રીતે પણ આ શ્રુતિ સમજી શકાય. જીવની વિદ્યા તે ભગવાનની જ્ઞાન શક્તિના અંશરૂપ છે. આથી ભગવાનની શક્તિના અંશરૂપ વિદ્યાના સંબંધથી જીવકૃત કર્મ જે અતિશય વીર્ય આપે છે. તો પછી સાક્ષાત્કૃપાથી પ્રારબ્ધનો નાશ શી રીતે દુબ્ધર નીવડે. આ પ્રકારે પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાનની કૃપાથી પ્રારબ્ધનો નાશ થાય છે એમ જણાવ્યું છે.

સૂત્ર ૧૯ —(૧) સૂત્રમાં “ઇતર-એ” એવો શબ્દ છે તેનો અર્થ સ્થૂલ શરીર અને લિંગ શરીર એમ છે. (૨) અથ એનો અર્થ પછી છે. અર્થાત્ ભગવાનની લીલાના ઉપયોગી દેહની પ્રાપ્તિ પછી (૩)

નિરૂપેલો છે. અઘૌકિકત્વ વગર અને ઉક્તાદેહ વગર કહેલા ફલની પ્રાપ્તિનો વ્યવચ્છેદ
“તુ” શબ્દ છે. ૧૯

શ્રીવેદવ્યાસમતાનુવર્તિ શ્રીમદ્વેદસભાચાર્ય વિરચિત બ્રહ્મસૂત્રના
અણ્ણભાષ્યમાં ચોથા અધ્યાયનો પ્રથમ પાદ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪ થો.

પાદ ૧ લો.

વિવેચન.

અધિકરણ. ૧ લું

સૂત્ર ૧ લું.—ચોથો અધ્યાય ફલપ્રકરણ કહેવાય છે. બ્રહ્મનું દર્શન તે ફલ છે. શ્રવણાદિ સાધન છતાં
પણ તેનો ફલ પ્રકરણમાં સમાવેશ કર્યો છે કારણકે તે બ્રહ્મ સાધન નહિ પણ અન્તરંગ સાધન છે તેથી.
બૃ-૪-૫-૬. માં આત્માનું દર્શન કરવું, શ્રવણ કરવું, મનન કરવું તથા નિદિધ્યાસન કરવું એમ કહ્યું છે તો
એ સંબંધી અહિંમાં પ્રશ્ન એ છે કે શ્રવણાદિ એક વખત કરવાં કે અનેક વખતે?

પૂર્વપક્ષી—શ્રવણાદિની એક વખતજ કરવાની જરૂર છે અનેક વખતે નહિ. કારણ કે જો બરાબર એક
વખત શ્રવણાદિ કરવામાં આવે તો તેટલાથીજ શાસ્ત્રનો અર્થ ફલિત થાય છે, અને બ્રહ્મદર્શનરૂપી ફલ
પ્રાપ્ત થાય છે, આથી અનેક વખત કરવાની જરૂર નથી. વળી જો એમ કહેવામાં આવે કે જેમ ડાંગેર-
માંથી ચોખા કાઢવાને માટે જ્યાં સુધી ચોખા નીકળે નહિ ત્યાં સુધી તેમને ખાંડવા જોઈએ, તેજ પ્રમાણે
બ્રહ્મ દર્શન થાય નહિ ત્યાં સુધી શ્રવણાદિ વારંવાર કરવાં, તો તે પણ યુક્ત નથી. કારણ કે ડાંગેર
અને ચોખાના દૃષ્ટાન્તમાં તો જે ફલ છે તે દૃષ્ટ છે. શ્રવણાદિનું ફલ દૃષ્ટ નથી પણ અદૃષ્ટ છે. આથી તે
દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી શ્રવણાદિ પણ બ્રહ્મનું દર્શનરૂપી ફલ પ્રાપ્ત થતાં સુધી કરેજ નવાં એ કહેવું યુક્ત નથી.

સિદ્ધાન્તી—તમારી દલીલ અમારે મળે ઉતરતી નથી. શ્રુતિમાં આ વિષે શું કહ્યું છે તે આપણે જોયા
પછીજ આપણે અભિપ્રાય આપી શકીએ. તો શ્રુતિ આ વિષે શું કહે છે તે બરાબર જુઓ. ખાસ
કરીને છાં-૬-૮-૭ની શ્રુતિ વિચારવી. શ્વેતકેતુ જ્યારે બ્રહ્મોપદેશ માટે ઉદાલક પાસે જોડેલા છે ત્યારે
ઉદાલક તેને તે વસ્તુ સમજાવે છે. તેને જુદાં જુદાં દૃષ્ટાન્તો આપીને એમ જણાવે છે કે જડ અને જીવ
તે બન્ને બ્રહ્મરૂપ છે. આને માટે પ્રથમ મધનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે. જેમ મધ એકું કરવામાં આસક્ત
મધમાંજો જુદાં જુદાં સ્થાનમાંથી અનેક વૃક્ષોના સારને ગ્રહણ કરીને મધ મેળવે છે અને તે સર્વને એક
રસરૂપ બનાવે છે. આ રીતે એકત્વને પામ્યા પછી આ રસ ફલાણા વૃક્ષમાંથી આવ્યો છે તે વિચાર
રહેતો નથી. તેજ રીતે સર્વ પ્રજાઓ સત્માં સંપન્ન થઈને એમ જાણતી નથી કે અમે તેને પ્રાપ્ત થયા
છીએ. બીજી વખતે નદીનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે. જેમ ગંગાદિ પૂર્વ દિશામાંથી નીકળેલી નદીઓ પૂર્વ તરફ
વહે છે અને સિંધુ વગેરે પશ્ચિમ દિશામાંથી નીકળેલી તે દિશામાં વહે છે. આ નદીઓ આખરે સમુદ્રને મળે

ભાષ્યમાં ઉલ્લેખ કરેલી તૈ. ૨-૧ ની શ્રુતિનો અર્થ આનંદમય અધિકરણમાં આવે છે. (૪) સૂત્રમાં તુ શબ્દ
તુ શા માટે છે તેવું પ્રયોજન આપે છે. કહેલા અઘૌકિક દેહ વગર જણાવેલું પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તનું ફળ હોતું
નથી. તેથી તેવા દેહ વગરની ફલ પ્રાપ્તિ પ્રતિષેધ કરે છે. સૂત્રાર્થ—પુષ્ટિભક્ત સ્થૂલ અને સિંગ દેહનો
ત્યાગ કરીને ભગવદ્દેહમાં ઉપયુક્ત અઘૌકિક દેહને પ્રાપ્ત કરે છે અને પછીથી તે બ્રહ્મની સાથે તમામ
પ્રકારના ભોગ ભોગવે છે.

છે. અને સમુદ્ર સાથે એક થઇ જાય છે. તે એવી રીતે કે અમુક જળ ગંગાનું અને અમુક સિન્ધુનું તેવું તેમને જ્ઞાન હોતું નથી તે નદીઓ સમુદ્રમાંથીજ ઉત્પન્ન થઇ હતી. તે ઉત્પન્ન થતાં પહેલાં સમુદ્રમાંથી વાદળાં બંધાયાં અને તે વાદળાંનું જળ જુદી જુદી નદીઓમાં વર્ષતાં અમુક ગંગા, અમુક સિન્ધુ એમ કહેવાઈ. અર્થાત્ ઉત્પત્તિ પછીજ ગંગાદિના નામભેદ પડ્યા. તે પહેલાં તેમાં નામ ભેદ નહોતાં. તેમ સમુદ્રમાં તે બળી જાય છે ત્યારપછી પણ તે નામ ભેદ નથી. તેજ પ્રમાણે તમામ જડ તથા જીવો ઉત્પત્તિ પૂર્વે અવ્યાકૃત કારણરૂપમાં હતાં. ઉત્પત્તિ પછી પણ કારણરૂપમાં બળી જાય છે. આ પછી વૃક્ષનું દષ્ટાંત આપે છે. જેમ કાંઈ મોટા વૃક્ષના મૂળમાં છેદ કરવામાં આવે તો તેમાંથી રસ ઝરે છે. તેના મધ્યમાં જો છેદ કરવામાં આવે તો પણ રસ ઝરે છે. તેથા તેના અગ્રભાગમાં જો તેમ કરવામાં આવે તો પણ તેમાંથી રસ ઝરે છે. આમ ગમે તે સ્થળે તેના ઉપર છેદ કરવામાં આવે તો રસ ઝરે છે. જ્યાં સુધી તે જીવતું હશે ત્યાં સુધી જ તે રસ ઝરશે. પણ જો તેમાં રસ નહિ હોય તો તે સૂકાઈ જશે, અને તે મરી જશે. તેજ પ્રમાણે શરીરમાંથી જીવ જુદો પડતાં તે મરી જાય છે પણ જીવ મરતો નથી, કારણ કે તે આત્મારૂપે છે, સર્વ રૂપે તથા સત્ રૂપે છે.

પછી વડના બીજનું દષ્ટાંત આપીને સિદ્ધાન્ત સમજાવે છે. ઉદાહરણે શ્વેતકેતુને કહ્યું ‘વડનું એક ફળ લેઇ આવ.’ શ્વેતકેતુ તે લાગ્યો. પછી કહ્યું ‘તેને તું ભાગ.’ શ્વેતકેતુએ તેને ભાગ્યું. પછી તેને પૂછ્યું ‘આમાં શું જણાય છે?’ તેણે કહ્યું કે ‘ઝીણાં ઝીણાં બી જણાય છે. પછી તેમાંના એકાદ બીજને ભાગવાનું કહ્યું. તેણે તે પ્રમાણે ભાગ્યું. પછીથી ઉદાહરણે પૂછ્યું ‘આમાં તું શું જુએ છે?’ ત્યારે શ્વેતકેતુએ કહ્યું ‘એમાં હું કંઈ પણ જોઈ શકતો નથી’ આ ઉપરથી ઉદાહરણે એમ સમજાવ્યું કે જે બીજમાંથી એક મહાન વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે તે એટલું બધું સૂક્ષ્મ છે કે તે જોઈ શકાતું નથી તેમ સૂક્ષ્મ રૂપ બ્રહ્મમાંથી આ જગત્ ઉદ્ભવે તે આપણે સમજી શકતા નથી.

આ પછી મીઠાના કાંકરાનું દષ્ટાંત આપે છે. પ્રથમ મીઠાનો કાંકરો શ્વેતકેતુ પાસે મંગાવીને ઉદાહરણે તેની પાસે જળમાં વાસણમાં નાંખાવે છે. શ્વેતકેતુ તેમ કરીને પછી ઉદાહરણે પાસે લેઈ જાય છે. ત્યારે ઉદાહરણે તેને મીઠાનો કાંકરો જળમાંથી પાછો આપવાને કહે છે; પણ તે જળમાં ઝાગળી મર્યો હોવાથી તેને શી રીતે પાછો આપી શકે? ત્યારે તેને તે જળનો આસ્વાદ લેવાને કહ્યું. શ્વેતકેતુએ જુદી જુદી જગ્યાએથી તે જળને આપ્યું તો તમામ સ્થળે તે ખાઈ જણાયું. આ ઉપરથી પિતાએ તેને ઉપદેશ આપ્યો કે બ્રહ્મ તેવી રીતનું છે. તે સર્વત્ર વ્યાપેલું છે. તમામ વસ્તુઓમાં બ્રહ્મ છે. જેમ જળમાં આવેલા મીઠાના કાંકરાને આપણે સમજી શકતા નથી તેમ બ્રહ્મને આપણે જોઈ શકતા નથી. પણ આસ્વાદથી જેમ મીઠાને જાણી શકાય છે તેમ અનુભવથીજ બ્રહ્મ વસ્તુ સમજાય છે.

આ પછી ગાંધાર પુરુષનું દષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. જેમ કાંઈ ગાંધાર નગરના પુરુષને આંખે પાટા બાંધીને ઘણે દૂરના દેશમાં લેઈ જઈને પછીથી છોડી મૂકવામાં આવે તો તે માણસ એમજ ખૂસો પાડશે કે “અરેરે, મને એકાન્ત સ્થળમાં આંખે પાટા બાંધીને છોડી મૂક્યો છે તો હું ક્યાં જઈશ? હવે હું શી રીતે મારા પોતાના દેશ પહોંચીશ?” આ પ્રમાણે બોલતો તે કલ્પાંત કરશે. પણ એટલામાં જો કાંઈ દયાળુ પુરુષ ત્યાં આવી પહોંચે અને તેના ઉપર દયા લાવીને તે પાટો છોડી નાખે અને પછી તેને કહે કે ફલાણા ફલાણા રસ્તે થઈને જતાં ગાંધાર નગર પહોંચાશે, તો તે માણસ જરૂર પોતાના દેશ પહોંચશે. તેજ પ્રમાણે જીવ પોતાનું મૂળ સ્થાન બ્રહ્મમાંથી અવિદ્યાથી આંધળો થઈને સંસારમાં આવી પડ્યો છે. તેથી તે અહિંઆં આમ તેમ ગોથાં ખાય છે. તેને પોતાના મૂળ સ્થાનની દિશાની ખબર પડતી નથી. પણ કાંઈ બ્રહ્મને જાણનાર ગુરુ તેની મદદે આવે તો તે દિશાને જાણી શકે છે આ સિવાય બીજાં પણ દષ્ટાંતોથી નવ વખત ઉદાહરણે શ્વેતકેતુને ઉપદેશ આપ્યો છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ

વિષેના ઉપદેશનું શ્રવણ કરાવ્યું છે. જો એકજ વખત શ્રવણાદિની જરૂર હોત તો અહિંમાં તે વસ્તુ સમ-
જવાને શા માટે ઉદાહરક સ્વેતકેતુને નવ વખત પોતાના ઉપદેશનું શ્રવણ કરાવે. ઉદાહરક સ્વેતકેતુને ધ્વજ
વિષેના ઉપદેશ આપવા માગે છે; અને તે એમજ કહેવા માગે છે કે ધ્વજતત્ત્વ ધ્વજ જ સૂક્ષ્મ છે, તે એક-
દમ ગ્રાહ્ય થતું નથી. આ જગત્ તે ધ્વજરૂપ છે. આ ઉપદેશ વધારે સુદૃઢ અને તેટલા માટે એક દષ્ટા-
ન્ત નહિ આપતાં જૂદાં જૂદાં દષ્ટાન્તો આપે છે, માટે શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસન વગેરે એક વખત
કરવાથી ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી; પણ તેમને વારંવાર કરવાં જોઈએ. વારંવાર કરવાથી વસ્તુ હૃદયમાં દૃઢ
થાય છે અને તેથી ચિત્ત તેની પાછળ લાગ્યું રહે છે.

વળી ડાંગેર અને ચોખાનું દષ્ટાન્ત શ્રવણાદિની બાબતમાં બંધ બેસતું નથી એમ જે તમે કહ્યું તે
વિષે એટલું જ જણાવવાનું કે તે દષ્ટાન્ત અહિંમાં બરાબર લાગુ પડે છે. જેમ ડાંગેર ખાંડવાનું ફલ
દૃષ્ટ છે તેમ અહિંમાં પણ ફલ દૃષ્ટ છે. કારણ કે શ્રવણાદિથી અસંભાવના અને વિપરીત ભાવનારૂપી
જે અંતઃકરણના દોષો છે તે ટળી જાય છે. આ તેનું દૃષ્ટફળ છે.

સૂત્ર ૨—ઉપર જાંદોગ્યના સ્વેતકેતુપાખ્યાનમાંથી શ્રુતિનો આધાર આપીને શ્રવણાદિની વારંવાર
આવૃત્તિ કરવી જોઈએ એમ જણાવ્યું. હવે અમે તમારી વિશેષ પ્રતીતિમાટે સ્મૃતિમાંથી પ્રમાણ આપીશું.
સ્મૃતિ પણ એમજ કહે છે કે શ્રવણાદિ અન્તરંગ સાધનો વારંવાર કરવાં જોઈએ. ભા. ૧૧-૧૪-૨૬માં
નીચે પ્રમાણે કહે છે “જેમ અંજન આંજેલી આંખની માફક જેમ જેમ મારી પવિત્ર કથાઓના શ્રવ-
ણથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે તેમ તેમ તે સૂક્ષ્મ તત્ત્વને જોઈ શકે છે” આ વાક્યમાં ભગવાન ઉદ્ધવજીને
કહે છે કે જેમ અંજન આંજવાથી આંખ મલ રહિત બને છે અને તેથી તે ઝીણી વસ્તુઓને પણ
જોઈ શકે છે તેમ ભગવાનની કથાઓના શ્રવણથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે, અને તેથી સૂક્ષ્મ વસ્તુરૂપ
ધ્વજ જોઈ શકાય છે. આ વાક્યમાં પણ શ્રવણાદિની આવૃત્તિ કરવાનું જ કહે છે. શ્રવણાદિ પોતાના રૂપથી
સાધન છે પણ તેજ દોષની નિવૃત્તિ કરવાથી ફલરૂપ બને છે. માટેજ બૃ. ૪-૫-૬ની શ્રુતિમાં પ્રથમ
આત્માનું દર્શન કરવાનું કહ્યું છે અને ત્યાર પછીથી શ્રવણ, મનન વગેરે કરવાનું કહ્યું છે. આથી
આત્માનું પરોક્ષ જ્ઞાનરૂપી પણ બીજું ફલ છે. અર્થાત્ દર્શન જેમ ફલ છે તેમ પરોક્ષ જ્ઞાન એ પણ
ફલ છે. આ શ્રુતિમાં તે ઉભય પ્રકારના ફલનુંજ કથન કર્યું છે, જેમ દર્શન ફલ છે તેમ તેમ શ્રવણાદિ
પણ ફલરૂપ છે. આથી ભગવાનનું દર્શન એ સાધન નહિ પણ ફલરૂપ છે. તેજ પ્રમાણે તેમની કથાઓ
શ્રવણ કરવી, તે વિષે મનન તથા ચિન્તન કરવું તે પણ સાધનરૂપ નથી પણ ફલરૂપ છે. માટે શ્રવણાદિની
આવૃત્તિ જોઈલી થાય તેટલી ફલ રૂપ છે.

પૂર્વપક્ષી—પણ શ્રુતિમાં આત્માનું દર્શન કરવું જોઈએ એમ જે કહ્યું છે તેનો
શ્રવણાદિ સાથે સંબંધ લેતાં તમે લીધેલો અર્થ બ્યાજબી નથી. કારણ કે આત્માનું દર્શન એ
ચાક્ષુષફલ અને શ્રવણાદિનો માનસફલ છે. માટે બીજી રીતે અર્થ કરો તો જ બરાબર છે

સિદ્ધાન્તી—તો અમે બીજી રીતે આ અર્થ કરીએ છીએ તે સાંભળો અર્થાત્ આ અધિકરણમાં શ્રવણાદિની
આવૃત્તિ વિષે નહિ પણ કર્મના ફલની આવૃત્તિ કહી છે. જો કે શ્રુતિમાં કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ ત્રણે
જણાવ્યાં છે છતાં ત્રણેનાં ફલ સરખાં નથી, કારણ કે જ્ઞાન અને ભક્તિનાં ફલ કર્મ કરતાં અધિક છે
કર્મનું ફલ નિત્ય નથી. મોક્ષ એ નિત્ય ફલ છે. કર્મનું ફલ મોક્ષ નથી તેથી જ્ઞાન અને ભક્તિ કરતાં તે
ઉત્તરું છે છતાં કર્મના ફલ વિષે પણ અહિંમાં આ અધિકરણમાં કહે છે. તે એ પ્રમાણે છે કે કર્મો
વારંવાર કરવાથી પુનર્જન્મ વારંવાર પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મો સ્વતંત્ર રીતે કરવાથી તેનું ફલ પુનર્જન્મ મળે
છે. બૃ. ૪-૩-૩૬ માં કહે છે કે જ્યારે તે આત્મા સૂક્ષ્માવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે અથવા જરા તથા રોગ
વડે તે અવસ્થાને મેળવે છે ત્યારે જેમ આત્મફલ, ઉમરડાનું ફલ તથા પીંપળાનું ફલ બંધનમાંથી મુક્ત થાય

છે તેમ આ પુરૂષ સર્વ અંગોમાંથી છૂટો થાય છે અને ફરીથી શરીરની પ્રાપ્તિ માટે ઉઘટા ક્રમે તેને (શરીર) મેળવે છે. આ શ્રુતિમાં કર્મનું ફળ પુનર્જન્મ જણાવે છે. આત્માની સાથે પ્રાણેન્દ્રિયના નિર્ગમન વિષે બોલતાં કહે છે કે તે એકરૂપ છે અર્થાત્ સૂક્ષ્મ આત્માની સાથે સર્વ ઈન્દ્રિયો એકરૂપ થાય છે ત્યારે સમીપ રહેનારા કહે છે કે તે જોતો નથી. જ્યારે તે એકરૂપ થાય ત્યારે તેઓ કહે છે કે તે સુંઘી શકતો નથી. હૃદયાકારના પ્રવેશદ્વાર વિશે અર્થાત્ નિર્ગમનદ્વારને વિશે પ્રકાશ થાય છે. આ રીતે આત્મજ્યોતિ પ્રકાશદ્વારા આત્મા ચક્ષુના માર્ગે કરીને, માથાના તથા અન્ય શરીરના અવયવોના માર્ગે બહાર નીકળે છે. તે ઉત્ક્રમણ કરનાર પાછળ પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે. ઉત્ક્રમણ કરનાર પ્રાણની પછવાડે સઘળા પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરે છે. આ વખતે આત્મા જ્ઞાનવાળો થાય છે. વિજ્ઞાનવાળાની પછવાડેજ ગમન કરે છે. તેને વિદ્યા અને કર્મ બંને અનુસરે છે તથા પહેલાંની પ્રજ્ઞા પણ જાય છે. ત્યારપછી તૃણજલાયુકા કહેતાં ઘાસમાં રહેનાર જીવડાનો દાખલો આપ્યો છે. તે અન્ય ઘાસનો આશ્રય લેવાને પ્રથમ તૃણના છેડામાં જાય છે, અને પછી પોતાની જાતને સંકાયે છે. તેજ રીતે આત્મા પણ અન્યસ્થાનનો આશ્રય લેવા પોતાનો સંકાય કરે છે. તથા પ્રથમના શરીરનો ત્યાગ કરે છે. અથવા જેમ સોની એક સોનાનો કટકો લેછે તેમાંથી નવુંજ મન પસંદ રૂપ બનાવે છે તે પ્રમાણે આ શરીરનો ત્યાગ કરીને તથા અવિદ્યાને વર્ણને ખીન્નું નવું કલ્યાણકારક પિતૃલોક, ગંધર્વલોક, દેવલોક, તેમજ અન્યભૂતોના રૂપને મેળવે છે આ વસ્તુને ફરીથી યુ. ૪-૪-૬ માં જણાવી છે “જે મનુષ્ય સંસારના વિષયોને વિષે આસક્ત છે, તેને કારણરૂપ મન, જે વસ્તુને વિષે આસક્ત છે, તે વસ્તુ કર્મદ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. જે જે કર્મ તે કરે છે તેના પરિણામને પામી આ લોક-માંથી અન્યલોકમાં એમ ભટક્યા કરે છે. આમાં ઉપરની બાબતનો ફરીથી ઉપદેશ આપ્યો છે, અર્થાત્ કર્મનું ફળ પુનર્જન્મ છે તેવું શ્રુતિમાં કહ્યું છે. તથા સ્મૃતિમાં પણ તે પ્રમાણે જણાવેલું છે. ભ ગી ૯-૨૧ માં કહે છે કે જેઓ ત્રીધર્મ અને કર્મમાં પ્રવૃત્ત છે તેઓ વારંવાર જન્મે છે. તેજ પ્રમાણે ૯-૨૬ માં કહે છે કે ત્રણ વેદમાં આસક્ત થનાર, સોમનું પાન કરનાર પણ વારંવાર જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે અને ૯-૧૬ માં કહે છે કે બ્રહ્મલોક પર્યન્ત તમામ આ દુનિઆમાં પાછા ફરે છે. આ રીતે આ અધિકરણમાં કર્મના ફલનું વર્ણન પણ કર્યું છે. અર્થાત્ કર્મનું ફળ આવૃત્તિ એટલે પુનર્જન્મ છે, કારણ કે તે વિષે શ્રુતિમાં વારંવાર ઉપદેશ આપેલો છે તથા સ્મૃતિમાં પણ તેજ અર્થ જણાવેલો છે.

પૂર્વપક્ષી—પણ લિંગનો અર્થ સ્મૃતિ એવો જે તમે કરો છો તે બધાને જાણીતો નથી, તો સ્મૃતિમાં કર્મનું ફલ આવૃત્તિ જણાવી છે એમ તમે કહી શકો નહિ. લિંગ એટલે અનુમાપક, અનુમાન કરાવનાર એવો અર્થ ન્યાયશાસ્ત્રમાં આપેલો છે.

સિદ્ધાન્તી—તે પ્રકારે અર્થ કરો તો પણ અમને વાંધો નથી, એ રીતે પણ અમારો અર્થ જ થઈ શકશે. આથી તો વર્તમાન જન્મ તથા કર્મ શુભ હોય તો તે ઉપરથી પૂર્વજન્મ તથા કર્મ પણ શુભ છે એમ સમજાય છે. આ જન્મનાં કર્મ સારાં હોય તો તેમ શાથી? એનું કારણ એ કે પૂર્વજન્મમાં તે શુભ હોવાં જોઈએ; અર્થાત્ આ જન્મ પહેલાં પણ જન્મ હતો. અને તે જન્મ પહેલાં પણ ખીન્ને હતો, એમ વર્તમાન જન્મનાં લિંગ ઉપરથી ભૂત જન્મોનું અનુમાન થાય છે, અને આથી પણ આવૃત્તિ રૂપ અર્થનો બોધ થાય છે, આથી કર્મ કરનારને પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે જ.

(સાર) આ અધિકરણમાં એમ કહે છે કે શ્રુતિમાં આત્માનું શ્રવણ વગેરે કરવાનું કહ્યું છે તે એક વખત નહિ પણ વારંવાર કરવું જોઈએ. જે કે શ્રવણાદિ એ સાધન છે છતાં તે ફલરૂપ જ માનવું. આત્માનું દર્શન જેમ ફલ છે તેમ તેનું શ્રવણાદિ પણ ફળ છે. તે વારંવાર કરવાં જોઈએ; કારણ કે શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં તે પ્રમાણે કહ્યું છે. આ અર્થને લક્ષ્યમાં રાખીને અધિકરણનાં બે સૂત્રો સમજાવ્યાં છે. તેમજ ખીજી રીતે પણ તેનું વ્યાખ્યાન બાબ્યમાં કર્યું છે. કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ત્રણે માર્ગો છે

પણ જણના ફલ પરત્વે તેમાં ભેદ છે. જ્ઞાન અને ભક્તિનું ફલ મોક્ષ છે અને કર્મનું ફલ સંસારમાં પુનરાવૃત્તિ છે. આથી જ્ઞાન અને ભક્તિ કરતાં કર્મની હીનતા જણાવવાને અહિંઆં કર્મના ફલનું નિરૂપણ કરે છે. કર્મનું ફલ પુનર્જન્મ છે, તેનાથી વારંવાર જન્મ ધારણ કરવો. શાથી ? શ્રુતિઓમાં તથા લિંગ કહેતાં સ્મૃતિમાં તે પ્રમાણે કહ્યું છે તેથી. અથવા આનો આજ અર્થ લિંગનો હેતુ અનુમાપકના અર્થમાં લેખને જણાવે છે કે મનુષ્યનો વર્તમાન જન્મ છે તેથી. તેમણે પૂર્વજન્મમાં કર્મો કર્યા હશે અર્થાત્ પૂર્વજન્મમાં કર્મ કરવાને લીધે તેને પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થયો છે. આ રીતે આ લિંગથી પણ કર્મમાર્ગમાં આવૃત્તિનો અર્થ સમજાય છે.

અધિકરણ ૨ જી.

સૂત્ર ૩—ગત અધિકરણમાં કર્મના ફલનો વિચાર કર્યો હતો. કર્મનું ફલ પુનર્જન્મ છે, એમ લાં જણાવ્યું હતું. હવે જ્ઞાનના ફલને જણાવે છે. જેઓ જ્ઞાનીઓ છે તે તો ભગવાનને જ આત્મા તરીકે ઉપાસે છે; પણ આ ઉપાસના અહર્નિશ બિલકૂલ ખણિત થયા વગર અનેક જન્મો સુધી કરવામાં આવે તો તેમના હૃદયમાં ભગવાન સ્ફુરે છે. આ સમયે પોતાના જીવમાં ભગવાનના આનંદનો અંશ આવી-હાવ પામે છે, અને તે આવિર્ભાવ થતાં બ્રહ્મના આનંદનો અનુભવ કરે છે અર્થાત્ તેને આત્માનંદનો અનુભવ તે સમયે થાય છે; કારણકે તે બ્રહ્મને આત્મા તરીકે જ અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપે અનુભવે છે; આ સ્થિતિમાં તેનાં પ્રારબ્ધ કર્મો નાશ પામે છે. અને દેહનાં બંધન છૂટી જાય છે, અને તે બ્રહ્મમાં (અક્ષર બ્રહ્મમાં) પ્રવેશ કરે છે, અને તેને “સર્વને ઉપકારી એવો પદાર્થ ભગવાને આપ્યો” એવું પ્રવચન પણ કરવામાં આવે છે. આ રીતે આ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરે છે. અથવા બીજી રીતે પણ વ્યાખ્યાન કરે છે. તેમાં આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ છે. ઉપર એમ કહ્યું કે કર્મનું ફલ આવૃત્તિ છે અને જ્ઞાન તથા ભક્તિનું ફલ મોક્ષ અર્થાત્ અનાવૃત્તિ છે માટે જ્ઞાન અને ભક્તિ કર્મ કરતાં મોટા છે. તો અહિંઆં જણાવવાનું કે શ્રુતિ “તેની આવૃત્તિ નથી” એવી કા. ૩ની શ્રુતિ પ્રમાણે સર્વથા આવૃત્તિ નથી કે અમુક સંજોગોમાં નથી ? જો તેના ઉત્તરમાં એમ કહેવામાં આવે કે જેમ કોઈ માણસ વધારે વખત જીવતો હોય તો તેને આપણે અમર કહીએ છીએ. જો કે તેથી તે વસ્તુતઃ મરણ રહિત નથી એમ કહી શકાય નહિ. તેજ પ્રમાણે અનાવૃત્તિનો અર્થ સર્વથા અનાવૃત્તિ નહિ પણ કાંઈક કાળ પછી તેની આવૃત્તિ થાય છે. અર્થાત્ અભિધાની તે આવૃત્તિ છે. આથી જ્ઞાનનું ફલ તદ્દન આવૃત્તિ નથી તેમ કહી શકાશે નહિ. વળી કર્મનું નૈયત્ય તો સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. તમામને કર્મો કરવાનાં હોય છે. અને તે કર્મોનો સ્વભાવ વૃદ્ધિ પામવાનો હોવાથી અનાવૃત્તિ શક્ય નથી.

વળી જ્ઞાનથી અનાવૃત્તિ સંભવતી નથી. તેમાં બીજું પણ કારણ છે. તે એ છે કે જ્ઞાન જો હોય તોજ અનાવૃત્તિ બને. પણ પ્રશ્ન એ છે કે જ્ઞાન ખરી રીતે સિદ્ધ હોય છે કે કેમ ? વાત ખરી છે કે બૃ. ૪-૪-૨૨માં કહે છે કે “જે તેને જાણે છે તેઓ મોક્ષ મેળવે છે.” પણ એવું જ્ઞાન મળી શકે છે કે કેમ ? અમે તો એમ માનીએ છીએ કે એવું જ્ઞાન દુર્લભ છે. શ્રુતિ પણ જ્ઞાનની દુર્લભતા જણાવે છે. તૈ. ૨-૯માં કહે છે કે તે વાણીનો વિષય નથી. અને બૃ. ૪-૪-૨૨ પ્રમાણે આત્મા અગૃહ્ય છે તેથી તેનું ગ્રહણ થતું નથી. આથી બ્રહ્મ એ જ્ઞાનનો વિષય જ ખરી રીતે બની શકતું નથી, તો પછી તેનાથી અનાવૃત્તિ એ શી રીતે શક્ય થાય ? જો જ્ઞાનથી અનાવૃત્તિ શક્ય નથી તો પછી ભક્તિથી શી રીતે શક્ય બને ? ભક્તિ એટલે સ્નેહ, અને તે બ્રહ્મના માહાત્મ્યના જ્ઞાન વગર હોતો નથી પણ અહિંઆં જ્ઞાનનો તે વિષય બનતો નથી તો પછી ભક્તિનો લાં ક્યાંથી પ્રવેશ થઈ શકે ? આથી ભક્તિ પણ આવૃત્તિ પુનર્જન્મ નથી. માટે તેવા ઉપદેશનો સંભવ જ નથી.

સિદ્ધાન્તી—તમે જે ભય દેખાડ્યો તે વારતવિક નથી. વાત ખરી છે કે બ્રહ્મ અપ્રાપ્ય અને

અગ્રાણ છે પણ સાથે એટલું પણ લક્ષ્યમાં રાખવું કે તે સર્વના આત્મા છે. અન્તર્ધર્મિ પ્રાણીમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે ભગવાન તમામના અન્તરમાં ખિરાજે છે. જ્ઞાનીઓ તેમની આત્મા તરીકે ઉપાસના કરવાથી તેને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ જ્ઞાની તેમની આત્મા તરીકે ઉપાસના કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ અક્ષરબ્રહ્મમાં પ્રવેશ પામે છે તેમ ભક્તો પુરુષોત્તમ તરીકે આત્માના પણ આત્મા તરીકે ભક્તિ કરવાથી તેમની સમીપ જાય છે; એટલુંજ નહિ પણ દરેક પોત પોતાના માર્ગની રીતિ પ્રમાણે જ્ઞાની આત્મા તરીકે અને ભક્ત પુરુષોત્તમ તરીકે પોત પોતાના શિષ્યોને તે વિષેનો ઉપદેશ આપે છે. આથી જેમ શ્રુતિમાં બ્રહ્મને અપ્રાપ્ય અગ્રાણ કહેલ છે. તેમ તેને આત્મા તથા પુરુષોત્તમ તરીકે કહેલ છે. આથી તે રીતે ઉપાસના કરવાથી અનાવૃત્તિ શક્ય છે. ભગવાન વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયી છે તેથી જીવના સામર્થ્યથી તે પ્રાપ્ત થતા નથી તેથી તે પોતે અગ્રાણ કહેલા છે. પણ પોતાના સામર્થ્યથી જો જ્ઞાની આત્મા તરીકે તેમની ઉપાસના કરે અને ભક્ત પુરુષોત્તમ તરીકે બજે તો તેમના હૃદયમાં તે તે રીતે સ્ફુરે છે. જીવના અધિકાર પ્રમાણે ભગવાન પ્રકટ થાય છે.

વળી તેમ કહ્યું કે કર્મનો સ્વભાવ વૃદ્ધિ પામવાનો હોવાથી અને કર્મનું ફક્ત આવૃત્તિ હોવાથી તેમને અનાવૃત્તિ શક્ય નથી, તો તે વિષે કહેવાનું કે જ્ઞાનીનાં અને ભક્તોનાં જે કર્મો છે તે કેવા પ્રકારનાં છે તેજ તમે બરાબર સમજતા નથી. ખરી રીતે તો તે કર્મજ નથી. કર્મનું ફક્ત પુનર્જન્મ છે એ વાત ખરી પણ કેવાં કર્મનું? કર્મ જો સ્વતન્ત્ર રીતે કરવામાં આવે તો તેનું ફળ તમે કહ્યું તે પ્રમાણે જ આવે. પણ જો ભગવાનના નિમિત્તે કરવામાં આવે તો તે બંધન કરતું નથી. ભગવાનને માટે તમામ ભગવાનને સમર્પણ કરીને કરવામાં આવતાં કર્મો બાધક નીવડતાં નથી. જેમ કાષ્ઠ માણસને અન્ન પચતું ન હોય અને તે માણસ ઔષધ લેતો તેનું અન્ન પચી જાય છે અને ઉલટો તેને લાભ કરે છે, તેવી રીતે આ કર્મોનું છે. ઔષધની માફક કર્મોના તે બાધક છે, પણ અનરસના પાચન માટે લીધેલા ઔષધની માફક ભગવાન માટે કરેલાં કર્મો બાધક હોતાં નથી. માટે કર્મનો સ્વભાવ જ્ઞાની તથા ભક્તના મોક્ષમાં અન્તરાયરૂપ નથી. આથી, જ્ઞાની તથા ભક્તો પણ જો કર્મ કરે તો તેથી તેમની અનાવૃત્તિમાં હરકત આવતી નથી. અહિંઆ એટલુંજ સમજવાનું છે કે જ્ઞાની જો આત્મા તરીકે ઉપાસના કરે તોજ આ ફળ મળે છે. પણ આત્મા તરીકેની ઉપાસના જ્ઞાનીની અભેદતા તથા તાદાત્મ્યમાં પર્યવસાન પામે છે. સર્વત્ર એકજ આત્માજ વ્યાપેલો છે. અને વસ્તુમાત્ર તેનું જ રૂપ છે. ઘટપટાદિ પદાર્થો પણ તે આત્મા એ પોતે પોતાની ઈચ્છાથી આ ક્રીડાભાણ્ડ જગતમાં નામરૂપનું વૈવિધ્ય સર્જ્યું છે. માટે તમામ પદાર્થોમાં આત્માની બુદ્ધિ રાખવી. એવી બુદ્ધિ અગર ભાવનાથી જ મોક્ષ મળે છે. પણ કેટલાક ભોંકા આત્મ બુદ્ધિ રાખતા નથી, તેઓ પ્રતીકની ઉપાસના કરનારા હોય છે. આ લોહને મોક્ષ મળતો નથી. વસ્તુતઃ જે પદાર્થો બ્રહ્મરૂપ નથી તેને તે રૂપ માનીને ઉપાસના કરવી તેનું નામ પ્રતીકાપાસના છે. આવા પ્રકારની પ્રતીકાપાસનાનું ફળ મોક્ષ મળતું નથી. પ્રતીકાપાસના એ ભેદ બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરે છે. એમ ક્લેશ છે કે વસ્તુતઃ પદાર્થમાત્ર બ્રહ્મરૂપ નથી. આ બુદ્ધિ અજ્ઞાન રૂપ છે. તેવી બુદ્ધિથી કરેલી ઉપાસના નિષ્ફળ થાય છે. માટે શાસ્ત્રમાં પ્રતીકાપાસનાની નિન્દા કરેલી છે. સૂત્રકાર પણ તેટલા માટે નિશ્ચય પૂર્વક અહિંઆ કહે છે કે પ્રતીકાપાસનાથી (સ:) તે કહેતાં મોક્ષ નથી.

અથવા સૂત્રકારના સૂત્રને બીજી રીતે સમજાવી શકાય—આ એક સૂત્રના બે વિભાગો છે. એક ભાગ ન પ્રતીકે અને બીજો નહિ સઃ પ્રથમમાં જ્ઞાનીના ફક્તો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અને બીજા ભાગમાં ભક્તના ફક્તો અર્થાત્ પ્રતીકાપાસનામાં જ્ઞાનીને અક્ષરબ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરવાનું ફક્ત પ્રાપ્ત થાય છે તે મળતું નથી તેમ તે ઉપાસનામાં ભક્તને પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ સાથે ભજનાનંદના સુખનો જે અનુભવ મળે છે તે પણ મળતો નથી. માટે પ્રતીકાપાસના સર્વ રીતે હીન છે.

સૂત્ર ૫—આની આજ હકિકત પછીના સૂત્રમાં કહે છે. ત્યાં કહે છે કે જે બ્રહ્મદષ્ટિ છે તેજ

ઉત્તમ છે. આ બ્રહ્મદષ્ટિ એ પ્રતીકાત્મક નથી. જેમ કુણ્ડળ, કડાં વગેરે તમામ સોનાના ઘાટ છે તેમ પદાર્થ માત્ર એ બ્રહ્મનાં રૂપ છે. માટે તે બ્રહ્માત્મક છે. બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત કોઇપણ પદાર્થ નથી. આથી તમામ પદાર્થોમાં બ્રહ્મની દષ્ટિ રાખવી તેજ ઉત્તમ છે. આવી દષ્ટિ તે પ્રતીક દષ્ટિ કહી શકાય જ નહિ. પ્રતીકમાં તો મૂળ વસ્તુ અમુક રૂપે હોય નહિ છતાં તેને તે રૂપે માનવી. અર્થાત્ પદાર્થો રૂપે તે બ્રહ્મરૂપ નથી છતાં તેને બ્રહ્મરૂપે માનવા. બ્રહ્મદષ્ટિમાં આવું નથી. બ્રહ્મદષ્ટિવાળો બરાબર સમજે છે કે પદાર્થો બ્રહ્મરૂપજ છે, પ્રત્યેક પદાર્થ બ્રહ્મમાંથી પ્રકટ થયાં છે, બ્રહ્મજ પોતાની ઇચ્છાથી પદાર્થોની નાના પ્રકારતા કરે છે, તેથી તેમને બ્રહ્મથી જૂદા જાણવા નહિ. આ દષ્ટિ જ્ઞાનનું આધિક્ય થતાં પોતાની મેળે જ ઉદય પામે છે. આથી આવી દષ્ટિ રાખનારને મુક્તિ મળે છે જ. x

અધિકરણ. ૩ જી.

આ અધિકરણમાં આદિત્યાદિની ઉપાસના તે પ્રતીકોપાસના મનાય કે બ્રહ્મોપાસના એ પ્રશ્નને ચર્ચો છે. આ પ્રશ્નનું મળ છાં. ૫-૧૩-૧થી ૫-૧૮-૨ સુધીનો ભાગ છે. ત્યાં નીચે પ્રમાણે હકીકત આપે છે.

૧૩મા ખંડમાં સત્ય યજ્ઞ તથા અશ્વપતિનો સંવાદ છે. અશ્વપતિ પુલુષના પુત્ર સત્યયજ્ઞને પૂછે છે “હે પ્રાચીન યોગ્ય (મુખ્ય પુરુષ) તમે ક્યા આત્માની ઉપાસના કરો છો? સત્યયજ્ઞે ઉત્તર આપ્યો ‘હે ભગવન્! હું સૂર્ય ભગવાનની ઉપાસના કરું છું’ ત્યારે અશ્વપતિએ કહ્યું કે, જે આત્માની તમે ઉપાસના કરો છો તે બ્રહ્મના વિશ્વરૂપ-સર્વાત્ર વ્યાપક રૂપે છે.

તમે વૈશ્વાનર આત્માની ઉપાસના કરો છો તેથી ખચ્ચરથી જોડાએલા રથમાં બેસો છો. તમારી દાસીઓ માળાઓ વડે ભૂષિત છે. તમે અન્ન સારી રીતે ખાઈ શકો છો, તથા પ્રિય વસ્તુઓ જીઓ છો. જે પરબ્રહ્મ પરમાત્માની આ રીતે અનેક રૂપે ઉપાસના કરે છે તે સારી રીતે અન્ન લેઈ શકે છે, પ્રિય વસ્તુઓ જોઈ શકે છે. તેનો વંશ બ્રહ્મવર્ચસરૂપ કુશળ રહે છે. સૂર્ય તે આત્માનું ચક્ષુ છે. જે તમે મારી પાસે ન આવ્યા હોત તો અંધ થાત

૧૪મા ખંડમાં ઇન્દ્રદ્યુમ્ન તથા અશ્વપતિનો સંવાદ છે. ત્યાં પણ અશ્વપતિ ઇન્દ્રદ્યુમ્નને પૂછે છે કે તમે ક્યા ‘આત્માને ઉપાસો છો?’ ત્યારે ઇન્દ્રદ્યુમ્ને ઉત્તર આપ્યો ‘હું પવનને આત્મા તરીકે ઉપાસું છું.’ ત્યારે અશ્વપતિ તેની પ્રશંસા કરે છે કારણ કે વાયુ એ પરમાત્માનું રૂપ છે-તે પરમાત્માનો પ્રાણ છે એમ જણાવે છે.

૧૫મા ખંડમાં જનને ઉપરનો પશ્ત્ર પૂછે છે. તેમણે આકાશને આત્મા તરીકે જણાવ્યો. આની પણ અશ્વપતિ પ્રશંસા કરે છે, કારણ કે આકાશ તે પણ પરમાત્માનો મધ્ય ભાગ છે.

૧૬મા ખંડમાં બુદ્ધિને તે પ્રશ્ન પૂછ્યો, ત્યારે તેણે જળને આત્મા તરીકે જણાવ્યો. અશ્વપતિએ તે જળ પરબ્રહ્મના મુક્તાશય રૂપે છે એમ જણાવીને તેની પણ પ્રશંસા કરી.

૧૭મા ખંડમાં ઉદાલકને પૂછતાં તેણે પૃથ્વીને આત્મા કહ્યો. અશ્વપતિ એ તે પણ ઠીક છે એમ કહ્યું કારણકે પૃથ્વી તે વૈશ્વાનર આત્માના પાદ રૂપે છે.

આમ પ્રત્યેક જૂદી જૂદી રીતે આત્મા સમજાવ્યો. પછી ૧૮મા ખંડમાં બધાઓને એકઠા કરીને તે વિષે વિવેચન કરે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

+ મૂર્તિ પૂજનનું ખણ્ડન કરનારે આ ભાગ સવધનતાથી વાંચવો જોઈએ. મૂર્તિ પૂજનને માનન્દ્રા મૂર્તિ એટલે પાષાણનો ટુકડો છે અને તે બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત પદાર્થ છે એમ કહી પણ માનતા નથી

વિશ્વાત્માને પૃથક્ રૂપે જાણતા હોવાથી તમે ખોરાક ખાઈ શકો છો. કારણ વિશ્વાત્મા જે પ્રાદેશ માત્ર રૂપ અભિમાની અને વૈશ્વાનર આત્માને ઉપાસે છે તે સર્વલોકવિષે ચરાચર વિષે તથા સર્વ દેહેન્દ્રિયાદિવિષે સ્થિત કરી સર્વત્ર તે અનનુ સારી રીતે બક્ષણ કરી શકે છે.

ખરેખર આ સર્વત્ર વ્યાપક પરમાત્માનું સ્વર્ગ મસ્તક રૂપ છે. આદિત્ય ચક્ષુ રૂપ છે, વાયુ પ્રાણ રૂપ છે, આકાશ ઉદર રૂપે છે, જળ યસ્તિરૂપ છે. તથા પૃથ્વી પાદ રૂપ છે. વેદી વક્ષઃ રૂપ છે, બહ્લિકેશ રૂપ છે, ગાર્હપત્યાગ્નિ તેના અંતઃકરણ રૂપ છે, અન્વાહાર્ય પચન અગ્નિ તેના મનરૂપ છે તથા આહ્વનીયાગ્નિ તેના મુખરૂપ છે,

આ પ્રમાણે અહિંઆં આત્માના સ્વરૂપ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. અહિંઆં આદિત્ય, વાયુ, આકાશ, જલ, પૃથિવી એ બધાં આત્માનાં જૂદાં જૂદાં વહેંચાયેલાં રૂપો કહ્યાં છે. તેથી તેમની આત્મા તરીકે ઉપાસના કરવી. વળી ત્યાં છાં. ૩-૧-૧માં આ આદિત્ય દેવમધુ છે એમ કહ્યું છે. અને છેવટમાં છાં. ૩-૧૬-૪માં કહે છે ‘જે વિદ્વાન્ આ આદિત્ય બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે.’ તો અહિંઆં શંકા થાય છે કે આ આદિત્યની બ્રહ્મ તરીકેની ઉપાસના કહી છે તે પ્રતીકાપાસના કે બ્રહ્મોપાસના ?

પૂર્વપક્ષી—પ્રતીકાપાસના.

સિદ્ધાન્તી—તે પ્રતીકાપાસના નથી કારણ કે પ્રતીકાપાસના ક્યારે કહેવાય તે વિષે તમને સૂત્ર ૧૪ના વિવેચનમાં સમજાવ્યું છે. પ્રતીકાપાસનામાં તો વસ્તુતઃ પદાર્થ બ્રહ્મરૂપ ન હોય અર્થાત્ બ્રહ્મથી પૃથક્ હોય છતાં તેને બ્રહ્મ કલ્પીને ઉપાસના કરવામાં આવે તો જ તે પ્રતીકાપાસના કહેવાય પણ અહિંઆં તો પદાર્થ માત્ર બ્રહ્મરૂપ છે. કોઇપણ વસ્તુ બ્રહ્મથી પૃથક્ નથી. આદિત્યાદિ તે બ્રહ્મનાં રૂપજ છે, તે બ્રહ્મથી જૂદાં નથી. માટે આદિત્યાદિની આદિત્ય તરીકે બ્રહ્મથી પૃથક્ પદાર્થ તરીકે ઉપાસના નહિ કરતાં બ્રહ્મરૂપ છે એમ બરાબર સમજીને ઉપાસના કરવી. આના પ્રકારની ઉપાસના તે પ્રતીકાપાસના નહિ પણ બ્રહ્મોપાસના છે. “આ સધળું ખરેખર બ્રહ્મ છે” એવી છાં ૩-૧૪-૧ની શ્રુતિ આમાં પ્રમાણરૂપ છે. જ્યાં સધળું બ્રહ્મ રૂપ છે ત્યાં આદિત્યાદિ હોય જ. માટે આદિત્યાદિની ઉપાસના તે બ્રહ્મોપાસનાનું અંગ છે. બ્રહ્મોપાસનાનું જેવું ફળ મળે છે તેવું આનું પણ અધિકાર પરત્વે મળે છે. માટે આમાં પ્રતીકાપાસનાનો સંભ્રમ કરવો જોઇએ નહિ. બ્રહ્મ એકરૂપ હોવાથી, તમામ વસ્તુમાત્ર બ્રહ્મનું રૂપ છે માટે એક બ્રહ્મરૂપથીજ તેમની ઉપાસના કરવી જોઇએ. જૂદી જૂદી રીતે ઉપાસના કરવી જોઇએ નહિ.

પૂર્વપક્ષી—તેવા પ્રકારની બ્રહ્મોપાસનાનો જો કોઇ અધિકારી ન હોય તો શું ? તેવાઓ પદાર્થોને બ્રહ્મથી જૂદા માનવા છતાં પણ તે બ્રહ્મરૂપ છે એમ કલ્પીને ઉપાસના કરે તો તેમની ઉપાસના સિદ્ધ થાય કે નહિ ?

સિદ્ધાન્તી—તમારૂં કહેવું માની શકાતું નથી. બ્રહ્મથી જૂદો કોઇ પદાર્થ જ નથી. આથી સર્વત્ર બ્રહ્મરૂપતાની ભાવના કરતાં ઉપાસકને તેવો જ અનુભવ થાય.

પૂર્વપક્ષી—એમ હોય તો આ ખરેખર સધળું બ્રહ્મ છે. આ શ્રુતિમાં સધળું બ્રહ્મરૂપ છે એમ સમજાતું નથી. પણ જેમ આદિત્યાદિ વસ્તુતઃ આદિત્યાદિ છે છતાં બ્રહ્મરૂપે ઉપાસવાના છે તેમ સર્વ જગત્ વસ્તુતઃ બ્રહ્મ રૂપ નથી. આથી સર્વત્ર પ્રતીકાની ઉપાસના જ જોવામાં આવે છે.

સિદ્ધાન્તી—આદિત્યાદિમાં બ્રહ્મરૂપતાની ભાવના તે શાથી તે તમે બરાબર સમજો. વ્યાપક બ્રહ્મ સાકાર છે. તેમના અનેક અવયવો છે. તે અનેક અવયવોથી વ્યાપેલો છે. આદિત્ય વાયુ, આકાશ વગેરે તે બ્રહ્મના અવયવો છે. આ તમામ અવયવોમાંથી એકાદ અવયવની જો ઉપાસના કરવામાં આવે તો તેથી તેનું ફલ મળે છે. માટે આદિત્યાદિની ઉપાસના કહી છે. આદિત્ય એ બ્રહ્મનું ચક્ષુ છે. સમસ્ત

અહિની ઉપાસના ન થઈ શકે તો તેમના અવયવ ચક્ષુરૂપ જો આદિત્યની ઉપાસના કરો તો પણ તે ઉપાસનાનું ફળ મળે છે. આ રીતે અહિનું માહાત્મ્ય જણાવે છે.

પૂર્વપક્ષી—કબૂત્ર, આદિત્યને અહિનું અંગ કહો છો પણ તે અંગનું નામ જૂદું પડ્યું ને એ જૂદા અંગને તમે આદિત્ય કહો છો, તેને તમે અહિ કહેતા નથી અહિ તો વ્યાપક હોવાથી સર્વત્ર વ્યાપક છે તેટલું જ અહિ કહેવાય તેના અંગરૂપને અહિ ન કહેવાય.

સિદ્ધાન્તી—ખલિહારી છે તમારી શુદ્ધિને ! તમને તો હવે શી રીતે અમારે સમજાવવા ? તમે એટલું તો હવે સ્વીકારો છો કે આદિત્યાદિ એ અહિના અવયવો છે; અને અહિ તે તમામમાં વ્યાપેલા છે, તો પછી ત્યાં અહિ છે એમ માનવામાં શાથી તમે અચકાવ છો ? અનેક અવયવોને એક બીજાથી જૂદાં ઓળખાવવાને તેમનાં જૂદાં નામ પડે તેથી તે અહિ નથી એમ શી રીતે માની શકાય ? તે પ્રત્યેક અવયવ અવયવાવસ્થામાં પણ અહિરૂપ જ છે.

વળી છાંદોગ્યના તૃતીયાધ્યાયના પ્રથમ ખંડમાં આ આદિત્યનું મધ તરીકે વર્ણન કર્યું છે. ત્યાં કહે છે. તે દેવોના મધ રૂપે છે. ઘૌઃ તે વાંકા વાંસરૂપ છે. આ વાંસ ઉપર લટકતું અન્તરીક્ષ તે મધપુડા રૂપે છે. અને મરીચિઓ અંડ રૂપે છે.

પૂર્વ તરફનાં રશ્મિ તે પૂર્વ તરફનાં છિદ્રો છે. ઋચાઓ તે ભ્રમરાઓ છે. ઋગ્વેદ પુષ્પ છે. તેમાં રહેલા પ્રવાહી પદાર્થ અમૃત રૂપ છે.

બીજા ખંડમાં દક્ષિણ આગૂનાં રશ્મિને દક્ષિણ આગૂનાં મધપુડાનાં છિદ્રો તરીકે જણાવ્યાં છે અને તેમાં યજુર્વેદના મંત્રોને ભ્રમરાઓ અને યજુર્વેદને પુષ્પ કહેલ છે. તેજ પ્રમાણે ત્રીજા અને ચોથા ખંડમાં પશ્ચિમ અને ઉત્તર તરફનાં રશ્મિને મધપુડાનાં છિદ્રો કહ્યાં છે, અને સામ તથા અથર્વ વેદને પુષ્પ તરીકે કહ્યાં છે. પાંચમા ખંડમાં ઉર્ધ્વ રશ્મિને મધપુડાના ઉર્ધ્વ ભાગનાં છિદ્રો કહ્યાં છે. આવી રીતે આદિત્યરૂપી મધનું વર્ણન કરીને પછી જૂદાં જૂદાં વસ્તુભોગ રૂપભોગ, આદિત્યોપજીવન, અને મરુતના ઉપભોગ એવા ચાર અમૃતનું વર્ણન કરીને પાંચમાં સાધ્યોપભોગ અમૃતની ઉપાસના વિષે કહેતાં નીચે પ્રમાણે કહે છે

જો પાંચમું અમૃત છે તેને તેના સાધ્યો અહિના સાથે ભોગવે છે. ખરેખર દેવો તેનું ભક્ષણ કે પાન કરતા નથી. તેઓ માત્ર તેના દર્શન વડે તૃપ્તિને પામે છે. સૂર્યના આ રૂપમાં તેમનો ખરેખર અભિ-સંવશ હોય છે, તે રૂપમાંથી તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે. અને (છાં. ૩-૧૦-૧-૨) અહિંમાં આદિત્યના રૂપના દર્શન માત્રથી પ્રાણુદિના કુધા તથા તૃપારૂપી ધર્મોની નિર્ગતિ થાય છે. આથી આ પ્રતીકાપાસના કદી શકાય નહિ. આદિત્યાદિ એ ભગવાનનાં અંગો છે માટે તેની સ્વતન્ત્ર પુરુષાર્થ તરીકે ઉપાસના કરવી જોઈએ એવું જ્ઞાન તેને થાય છે. અને તે જ્ઞાન પછી અત્યન્ત વિગાઢ ભાવ ઉત્પન્ન થતાં તેમાં તે લય પામે છે. અને ફરીથી તેના દર્શનનો આનન્દ લેવાને ભગવાન તેના ઉપર કૃપા કરીને ફરીથી તેને પૂર્વની સ્થિતિમાં મૂકે છે. માટેજ છાં. ૩-૧૦-૨માં આદિત્યના તે રૂપમાં પોતે પ્રવેશ કરે છે અને તેમાંથી જ ઉદય પામે છે એમ કહે છે. આ પ્રમાણે અનુભવ કયારે થાય છે ? આદિત્ય એ ભગવાનનું અંગ છે એમ માનીને ઉપાસના કરે તો જ. પણ આદિત્યને ભગવાનથી પૃથક્ માનવામાં આવે તો તે ઉપાસનાનું કંઈ પણ ફળ મળતું નથી. જેમ શરીરના અવયવો શરીરથી જૂદા નથી તેમ ભગવાનનાં અંગો ભગવાનથી જૂદા નથી. તે ભગવન્મયજ છે.

સૂત્ર ૭—આથી એટલુંજ સમજવાનું છે કે આદિત્યાદિની ઉપાસનામાં પ્રતીકાપાસના નથી, માત્ર તેનું ફળ મળે છે. પણ તે ફળ પ્રાપ્તિ માટે તેનું સાધન પણ હોવું જોઈએ. આ સાધન તે બીજું કંઈ

નહિ પણ ભગવાનમાં માહાત્મ્યના જ્ઞાનપૂર્વક સ્નેહ એજ છે. ભગવાન માટે સ્નેહ દૃઢ રહે તેટલા માટે ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન યરાયર હોવું જોઈએ. ભગવાન કેવા મહાન છે, તથા તેમનું સ્વરૂપ કેવું છે; સધળું કરવાને, નહિ કરવાને, તથા અન્યથા કરવાને સમર્થ છે, તે આણુથી પણ આજી છે અને મહાનથી પણ મહાન છે, તેમને હાથ પગ નથી છતાં વસ્તુઓ પ્રલણ કરે છે તથા દોડે છે, જેમ કરેડીઓ પોતાની ઇચ્છામાં આવે ત્યારે મુખમાંથી જળને બહાર કાઢે છે અને પછી તેમાં પાછી સંકેલી લે છે. તેમ તે ભગવાનજ આ જગતને પોતાની ક્રીડા કરવાને સજ્જ છે અને પાછું તેને પોતામાં લેઈ લે છે વગેરે પ્રકારનું અલ્પના સ્વરૂપને યરાયર સમર્થને તેવું માહાત્મ્ય જ્ઞાન થવું જોઈએ. આ જ્ઞાન થાય તો જ તે સ્નેહ દૃઢ થાય છે. તેથી ભાવની તમામ વૃત્તિઓ ભગવન્મય અને છે, ભગવાન સિવાય બીજા કશા તરફ તે ઢળતી નથી. જ્યારે માહાત્મ્ય જ્ઞાનપૂર્વક સુદૃઢ સ્નેહ ભક્તમાં રચી છે, અને ભગવાન માટે ખરેખરી આસક્તિ થઈને તે પ્રેમ ઉત્તરોત્તર વધે છે, ત્યારે ભગવાન તેને અધીન થઈ જાય છે અને તેની પાસેથી દૂર નહિ રહેતાં ત્યાં જ એથી રહે છે.

સૂત્ર ૮—વળી જે ભાવનાની ઉત્કટ દશામાં સતત સ્મરણ રૂપ ધ્યાન થાય તો પણ ભગવાન તે ભક્તના હૃદયમાં પધારે છે અને ત્યાં પોતાનું આસન કરે છે.

સૂત્ર ૯—આ પ્રકારે ભક્તની ઇચ્છા પ્રમાણે તેના મનોરથો સિદ્ધ કરે છે. ભગવાનના પ્રકટ દર્શનનો આનંદ જે ભક્તને મળે છે તે ભગવાનની કૃપાથી જ મળે છે. આ સમયે ભગવાન પોતાની લીલાને અનુભવ તેને અપાડે છે. આ લીલાનો અનુભવ પણ ભક્તની ઇચ્છાનુસાર હોય છે. એક ક્ષણમાં ભક્તના મનોરથ માટે પોતાની લીલા પોતે દેખાડે અને એક ક્ષણમાં તે લીલાને પાછી સંકેલી લે છે.

સૂત્ર ૧૦—કેટલાક ભક્તો તો ભગવાન સિવાય બીજા કશાની અપેક્ષા કરતા નથી તેથી તેજ સ્વરૂપનું સ્મરણ કરે છે અને તેનો આનંદ અનુભવે છે. કેટલાક ભગવાનના ગુણ જ્ઞાનનું સ્મરણ કરે છે તથા કીર્તનો ગાય છે. આ રીતે પણ તેઓ ભગવાન વિષે આસક્ત થાય છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ કહ્યું છે કે ભગવાન ભક્તની ભક્તિથી તેને અધીન અને છે. અને તે રીતે સ્મરણ, શ્રવણ કે કીર્તન કરનારને પણ અધીન ભગવાન થાય છે. ભા. ૬-૯-૩૯ નીચે પ્રમાણે કહે છે—ભગવાનનો મહિમા જ અમૃતનો સાગર છે. એ સાગરનું એક બિન્દુ એકવાર આખવાથી મનમાં જે નિરન્તર સુખ મળે છે તેને પામીને શ્રુતિ તથા દષ્ટિ વિષયક જૂઠાં જૂઠાં સુખને વિસરી ગયા છે એ માટે જ ભગવાનમાં જ તેમનું મન અત્યન્ત અનુરાગી થઈને લાગી રહે છે.

(સાર) આ અધિકરણમાં નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલ છે.

- (૧) આદિત્યાદિની ઉપાસના તે પ્રતિકાપાસના નથી કારણ કે તે વ્યાપક સાકાર અલ્પના અંગરૂપ છે. તેથી અલ્પોપાસનાનું ફળ ભક્તના અધિકાર પ્રમાણે મળે છે.
- (૨) ભગવાન તરફ માહાત્મ્ય જ્ઞાન પૂર્વક સ્નેહ જે ભક્તને હોય તો ભગવાન તેની સમક્ષ પ્રગટ થાય છે અને તેને અધીન બનીને તેનાથી દૂર નહિ રહેતાં તેની પાસે જ આસન કરે છે.
- (૩) કેટલાક ભગવાનનું સ્મરણ-ધ્યાન કરે છે. તો તેમના હૃદયમાં પ્રભુ પધારે છે.
- (૪) ભગવાનની લીલા તે ભક્તની ઇચ્છાનુસાર હોય છે. તેના જેટલા મનોરથો તેટલા તે લીલા માત્રથી પૂર્ણ કરે છે.
- (૫) માટેજ કેટલાક ભક્તો અન્ય કશાની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય ભગવાનના સ્વરૂપમાં આસક્ત થાય છે તેમનું જ સ્મરણ, તેમનાજ ગુણોનું શ્રવણ તથા કીર્તન કરે છે.

અધિકરણ. ૪

સૂત્ર ૧૧—પૂર્વપક્ષી—તમે ભક્તોની આગળ ભગવાન પ્રગટ થાય છે એ વાત કહી. પણ પ્રાકટ્ય એ રીતે હોઈ શકે. એક બાહ્ય અને બીજું આન્તર. બાહ્ય પ્રાકટ્ય તે આક્ષુષ-અક્ષુનો વિષય હોય છે અને આન્તર તે માનસ હોય છે. તે હૃદયમાં પ્રકટ થતાં મનજ તેનું દર્શન કરી શકે છે. ભક્તિ ભાવ (સ્નેહ) વાળાને પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે. અને સ્મરણ તથા ધ્યાનવાળાને માનસ દર્શન થાય છે. તો આ પ્રકારે દર્શન કરનારામાં કંઈ પણ તારતમ્ય હશે કે નહિ ?

સિદ્ધાન્તી—તમારો પ્રશ્ન જ અસંગત છે. કારણ કે જ્યારે ભક્તને ભગવાનનું દર્શન થાય છે ત્યારે તેને બાહ્ય કે આન્તર કોઈ પણ સંવેદન હોતું નથી. તેનું ચિત્ત તો પ્રકટ થયેલા સ્વરૂપમાં જ હોવાથી ચિત્તની તમામ વૃત્તિઓ બીજા કોઈ પણ પદાર્થો તરફ નહિ ખેંચાતાં ભગવાનમયજ હોય છે. તમામ ઇન્દ્રિયો સ્વ વ્યાપારોતે ત્યજી દધને ચિત્તને અધીન થઈ, ચિત્ત સાથે ભગવાનના સ્વરૂપમાં જ લીન થઈ જાય છે. અર્થાત્ ચિત્તની જ્યાં અખણ એકાગ્રતા છે તેવા ભક્તમાં પછી ભલે તે આક્ષુષ દર્શન કરતો હોય કે માનસ દર્શન કરતો હોય તો પણ ત્યાં તારતમ્ય નથી.

અધિકરણ. ૫

સૂત્ર ૧૨—પૂર્વપક્ષી—તમે એમ કહ્યું કે બાહ્યાનુભવ અને આન્તરાનુભવ વાળા ભક્તોમાં કંઈ પણ તારતમ્ય હોતું નથી. તો અમને એ શંકા થાય છે કે જ્યારે આન્તર અનુભવ કરનાર ભક્તો તો તે અનુભવ પૂર્ણ થતાં તેને બાહ્ય પદાર્થોનું સંવેદન થાય છે, ત્યારે બાહ્ય સંવેદન સમયે પ્રથમ મેં આન્તર અનુભવ કર્યો હતો એવો નિશ્ચય થાય છે કે નહિ ? અર્થાત્ બાહ્ય સંવેદન વખત મેં આન્તર અનુભવ અમુક રીતે કર્યો એમ નિશ્ચય થાય છે કે નહિ ? એમ થવાથી આન્તર અનુભવ પછી પણ તેને બાહ્ય સંવેદન છે, તો પછી તેઓમાં કોઈ પણ બાહ્ય અથવા આન્તર પદાર્થોનું અનુસંધાન હોતું નથી એમ શી રીતે કહી શકાય ?

સિદ્ધાન્તી—જ્યાં સુધી પારલૌકિક ફળની પ્રાપ્તિ થઈ નથી ત્યાં સુધી તે અવસ્થા સર્વદા હોય છે. ભા. ૧૧-૧૧-૪૮માં ભગવાન કહે છે કે હુંજ સત્પુરુષોનું પ્રાયણ પારલૌકિક ફળ છું. આથી તે પારલૌકિક ફળ પ્રાપ્ત થતાં સુધી બાહ્ય કે આન્તરત્વનું અનુસંધાનજ નથી; અર્થાત્ તેવા ભક્તોનું ચિત્ત કોઈ પણ દુન્યવી પદાર્થો તરફ જતું નથી. અરે એટલુંજ નહિ પણ સાયુજ્યનો પણ તે વિચાર કરતું નથી. તેને તો સાયુજ્યની પણ દરકાર નથી. આથી આન્તર અનુભવ પછીના બાહ્ય સંવેદનમાં ભગવાન માંજ તેનું ચિત્ત હોય છે. તે ભગવાનનું જ સ્મરણ કરે છે; ભગવાન સાથે જ આલાપ કરે છે. ભગવાનની સેવામાં જ પરાયણ બને છે. શ્રવણાદિ ઇન્દ્રિયો ભગવાન માટેની જ ક્રિયાઓ કરે છે. આથી બાહ્ય પદાર્થોનું અનુસંધાન તેમને નથી. ૧૩

અધિકરણ. ૬

સૂત્ર ૧૩—અંગોપાસનાની પ્રશંસા કરીને તથા પુષ્ટિમાર્ગીયના ફલનું વર્ણન કરીને હવે આ અધિકરણમાં મર્યાદા માર્ગના ફલને જણાવે છે. મર્યાદામાર્ગમાં ફક્ત જ્ઞાન નહિ પણ જ્ઞાનપૂર્વક ભક્તિ હોય છે મધ્યમ અધિકારીને કર્મ પણ કરવાં પડે છે. અહિં આ પૂર્વપક્ષી નીચે પ્રમાણે શંકા કરે છે.

પૂર્વપક્ષી—મર્યાદામાર્ગમાં જ્ઞાનપૂર્વક ભક્તિ હોય છે એમ તમે માનો છો એ તો ઠીક છે; પણ મધ્યમ અધિકારીને કર્મ કરવાની આ માર્ગમાં જરૂર પડે છે. અર્થાત્ મર્યાદામાર્ગમાં કર્મ નથી તેમ કહી શકશો નહિ. તેમજ તે માર્ગનું ફલ અનાવૃત્તિ કહી શકશો નહિ, કારણ કે જ્યાં સુધી કર્મોનો

ઉપભોગ ક્ષય પામ્યો ન હોય ત્યાં સુધી મોક્ષ મળે નહિ. મર્યાદામાર્ગમાં કર્મ મધ્યમ અધિકારીને હોય છે તેથી તેનો ક્ષય થયો નથી. આથી ત્યાં મોક્ષ ફળ હોઇ શકે નહિ. આ રીતે ભોગને અનુકૂલ કર્મ કરવાથી સ્વજાતીય બીજા ઉત્પન્ન થાય છે; આમ કર્મની પરમ્પરા થતાં ચિત્તની અશુદ્ધિ ટળતી નથી, તેથી તેમાં જ્ઞાનનો ઉદય પણ પામતો નથી. જે જ્ઞાનનો ઉદય ન હોય તો ભક્તિ પણ ન હોય કારણ કે તમારા નિયમ પ્રમાણે પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી ભક્તિ છે. વળી જ્ઞાન એ પ્રાયશ્ચિત્ત જેવું નથી. કર્મ-માર્ગમાં તો એમ કહ્યું છે કે પ્રાયશ્ચિત્તથી અમુક પ્રકારનાં કર્મો બળી જાય છે. માણસથી અમુક દુરિત કર્મો થઇ ગયેલાં હોય છતાં જે અમુક પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિ કરે તો તે કર્મનું બલ શિથિલ થઇ જાય છે, તેવું જ્ઞાન માટે કહેવામાં આવ્યું નથી, કારણ કે પ્રાયશ્ચિત્તની માફક જ્ઞાનને વિધિ તરીકે જણાવ્યું નથી.

વળી જે તમે એમ કહેતા હો કે જ્ઞાનથી કર્મો ટળી જાય છે. તો ત્યાં બીજો એક દોષ આવે છે, અને તે દોષ અન્યોન્યાશ્રયનો છે. અર્થાત્ દુરિત કર્મો ટળી જાય તો જ્ઞાન ઉદય પામે, અને જ્ઞાન ઉદય પામે તો દુરિત કર્મો ટળી જાય. આમાં દુરિત કર્મોના ટળી જવા ઉપર જ્ઞાનના ઉદયનો આધાર છે અને જ્ઞાનના ઉદય ઉપર દુરિત કર્મોનો આધાર છે. આમ એક બીજાના આશ્રયે રહેતું હોવાથી જ્ઞાન સ્વતંત્ર અસર કરી શકશે નહિ.

સિદ્ધાન્તી—તમને જ્ઞાનના સ્વભાવની ખબર નથી અને તેથી ઉપર પ્રમાણે દલીલ કરો છો. જ્યાં જ્ઞાન હોય ત્યાં કર્મની અસર જ હોતી નથી જ્ઞાન એ કર્મનું વિરોધી છે. તેથી જ્ઞાનનો ઉદય થતાં ભાવિ કર્મોનો સંગ્રન્ધ છૂટી જાય છે, અને પૂર્વેનાં કર્મો વિનાશ પામે છે. જેમ સૂર્ય ઉદય પામતાં અંધકાર આપોઆપ દિશાઓમાંથી દૂર થઇ જાય છે અથવા તો પર્વત ઉપર પથરાયેલો બરફ ઓગળવા મંડી જાય છે, તેમ જ્ઞાન સ્ફુરતાં બ્રહ્મદષ્ટિ થતાં તમામ ભૂતકાળનાં દુરિત કર્મો નષ્ટ થાય છે અને ભાવિ દુરિત કર્મો કરવાથી ચિત્ત ખેંચાઇ જાય છે. તેથી તેવાં કર્મોનો સંગ્રન્ધ રહેતો નથી. અર્થાત્ તેવાં કર્મો તે કરી શકતો નથી. માટે જ્ઞાનમાં કર્મોનાં પરિણામોને બાળીને ભસ્મ કરવાનો સ્વભાવ છે તે યથાર્થ છે. ભ. ગી. ૪-૩૭માં તેટલા માટે જ જ્ઞાનને અગ્નિ કહેલ છે અને મનુષ્યનાં કર્મોને ઇન્દ્રન લાકડાં કહેલાં છે. જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સળગતાંની સાથે કર્મરૂપી ઇન્દ્રનને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે. આથી પોતાનાં કરેલાં કર્મોનો ઉપભોગ મનુષ્યે કરવો એવો કોઈ નિયમ સિદ્ધ થતો નથી. કર્મોનો ક્ષય કંઈ એક જ રીતે થતો નથી. છાં. ૪-૨-૩ માં કહે છે કે જે અશ્વમેધયજ્ઞ કરે છે તે બ્રહ્મહત્યાના પાપને તરી જાય છે. “આમાં યજ્ઞાનુષ્ઠાનને દુરિત કર્મો તરવાનો ઉપાય દેખાડે છે. કર્મોનો ઉપભોગ કહ્યો નથી. તો પછી દુરિત કર્મો ઉપભોગ વગર નાશ પામે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

વળી અન્યોન્યાશ્રય દોષ દેખાડ્યો તે પણ ખરાબ નથી. કારણ કે પાપ શુદ્ધિ અર્થાત્ ચિત્તની અશુદ્ધિ શી રીતે થાય છે ? તે અનાદિ અવિદ્યાથી જનિત સંસાર વાસનારૂપ છે. અવિદ્યાને લીધે આ મારું, આ પારકું એમ સંસાર વિષેની અહંમતાત્મિકા વાસના મનુષ્યને ઉત્પન્ન થાય છે અને તેજ ચિત્તની અશુદ્ધિનું કારણ છે, અને તેનાથી પ્રેરાઇને માણસ પાપ કરે છે. માટે આ વાસના દૂર કરવાને માટે જ્ઞાન અર્થાત્ જ્ઞાનની સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ, તે જ્ઞાનની સામગ્રી એટલે ગુરુની પાસે જવું, શ્રવણ, મનન તથા વિધિ ઉપાસના વગેરે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનનો ઉદય ગુરુ પાસે જઇને શ્રવણ મનનાદિ કરવાથી થાય છે, તે તમે દેખાડેલી રીતે દુરિત કર્મોની નિવૃત્તિથી થતો નથી. માટે અહિં આં અન્યોન્યાશ્રય દોષ જ નથી. અર્થાત્ ગુરુ પાસે જઇને શ્રવણ મનનાદિ કરવાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે જ્ઞાનથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે. અવિદ્યાનો નાશ થયો એટલે સંસારની વાસનારૂપ ચિત્તની અશુદ્ધિ ટળી જતાં, પાપકર્મો હણાય છે. આથી દુરિત કર્મોની નિવૃત્તિ જ જ્ઞાનના ઉદય ઉપર આધાર રાખે છે. જ્ઞાનોદય દુરિત કર્મોની નિવૃત્તિ ઉપર નહિ. વળી આ દશામાં જ્ઞાનનું પ્રાપ્ત્ય હોવાથી, કર્મ દુર્બલ અને છે તેથી તે કર્મની નિવૃત્તિમાં કોઇ પ્રતિબંધક હોતું નથી.

અહિંઆં અમે મર્યાદામાર્ગની વાત કરીએ છીએ તેથી અમે એમ કહીએ છીએ કે જ્ઞાનથી તે કર્મોના ક્ષય થાય છે. મર્યાદામાર્ગમાં સાધનની અપેક્ષા છે, અને ત્યાં જ્ઞાન એ સાધન છે. આ સાધનને લીધે કર્મોનું પ્રાપ્ત્ય દૂર થાય છે. પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં તો સાધનની પણ જરૂર નથી. ત્યાં તો ભગવાનની ઇચ્છાથી તે કર્મો પોતાની મેળે દૂર થાય છે કે જોથી કર્મોના ભોગ તેને કરવો પડતો નથી. ત્યાં જ્ઞાનરૂપી સાધનનું પણ સ્થાન નથી.

સૂત્ર ૧૪—પૂર્વપક્ષી—જ્ઞાનનો ઉદય થતાં દુરિત કર્મો-પાપ દૂર થાય છે એ તો સમજ્યા. કારણ કે પાપ તે જ્ઞાનનું વિરોધી છે, તેથી જ્ઞાનથી જ્ઞાનથી તેનો નાશ થાય એટલે એ વિષયમાં અમને બિલ્કુલ શંકા નથી, પણ પુણ્ય કર્મો તો રહેશે. દુષ્ટતા જ્ઞાનથી નાશ પામે પણ સુકૃતની વાસના તો રહેજે?

સિદ્ધાન્તી—ઉપર જે પાપ વિષે કહ્યું છે તે પુણ્ય વિષે પણ લાગુ પડે છે અને માટે શ્રુતિઓનાં પ્રમાણો છે. બૃ, ૪-૪-૨૨ કહે છે કે “તેનાં સાધુ (પુણ્ય) અને અસાધુ (પાપ) કર્મોને તે તરી નળ્ય છે” મું- ૨-૨-૮માં તેનાં કર્મોના ક્ષય થાય છે. કર્મો એટલે સારાં તથા ખોટાં એમ બન્નેનો ઉલ્લેખ આમાં છે. આ જે શ્રુતિઓ સ્પષ્ટ છે કે બ્રહ્મજ્ઞાનની દશામાં પાપ કર્મોનો સંબંધ નથી.

પૂર્વપક્ષી—જ્ઞાનને પાપ કે પુણ્ય હોતાં નથી, અર્થાત્ તેનાં પાપ અને પુણ્ય રહેતાં નથી એમ તમે કહ્યું. તેમાં હજી પણ એક શંકા છે કે માર્ગમાં જ્યાં સુધી જ્ઞાન અને ભક્તિ હોય ત્યાં સુધી જ્ઞાન અને ભક્તિ હોય ત્યાં સુધી કદાચ પાપનો સંબંધ ન રહે તે કદાચ માની શકાય. પણ જેમ ભરત જેવા જ્ઞાનીઓને મૃગના સંગના દોષથી નિષિદ્ધ કર્મનો સંબંધ થયો અને તેથી તેમની મૃત્યુ થઈ તેવી તેમની ન થાય એમ તમે માનો છો? ભગવદ્ભાવમાંથી મૃત્યુ થયા પછી પણ વિહિત કર્મ અગર નિષિદ્ધ કર્મનો સંબંધ થાય છે. તેથી જ્ઞાન સર્વ રીતે કર્મનું વિરોધી છે એમ તમે નહિ કહી શકો.

સિદ્ધાન્તી—તમે માનો છો તે પ્રમાણે ધારો કે મર્યાદા ભક્તની ભગવદ્ભાવમાંથી મૃત્યુનો પ્રસંગ આવે તો પણ તેના પુણ્ય-પાપ કર્મથી ડરવાનું નથી. તેને તે સ્થિતિમાં તે પુણ્ય તથા પાપ કર્મોનો સંબંધ નથી. એક વખત જે કર્મો બળીને ભસ્મ થઈ ગયાં તે તેમને ફરીથી ભોગવવાં પડતાં નથી. આથી જ અમે કહીએ છીએ કે મર્યાદામાર્ગથી ભક્તનાં પહેલાંનો કર્મોનો વિનાશ થાય છે અને પછીનાં કર્મો સાથેનો તેમનો સંબંધ છૂટી જાય છે. ૧૪

સૂત્ર ૧૫—પૂર્વપક્ષી—પણ જ્યારે જ્ઞાનથી કર્મનો નાશ થાય છે એમ તમે કહો છો ત્યારે આ પણ પરિણામ આવે. અર્થાત્ કર્મો દેહની ઉત્પત્તિનું કારણ છે. આથી જે જ્ઞાનથી કર્મનો નાશ થાય તો દેહનો પણ નાશ થાય. તો પછી ગુરુનું પ્રવચન શી રીતે હોઈ શકે અને તે ન હોય તો પછી જ્ઞાન તથા ભક્તિનો ઉદ્ભવ ન હોય. આથી મોક્ષની જે વાત તમે કરો છો તેનો પણ અભાવ થઈ જાય. આ પરિણામ કર્મોના નાશથી આવે છે. માટે આ રીતે કર્મનો નાશ થાય તે ઇષ્ટ છે.

સિદ્ધાન્તી—તમારી શંકા બાજબી નથી. કારણ કે અમે જ્ઞાનથી પાપ તથા પુણ્યનો નાશ થાય છે એમ કહ્યું છે ત્યાં તમે અમારે કહેવું બરાબર સમજેલા નથી. અમે એમ નથી કહ્યું કે તમામ કર્મોનો નાશ થાય છે પણ પહેલાના અને પછીનાં કર્મોની જ વાત કરી છે. અર્થાત્ કર્મના ત્રણ પ્રકાર છે, પ્રારબ્ધ, સંચિત અને ક્રિયામાણ. તેમાં સંચિત અને ક્રિયામાણ કર્મોનો જ્ઞાનથી નાશ થાય છે અર્થાત્ અના-રબ્ધ કર્મોનો. પણ જે પ્રારબ્ધ છે તેને તો ભોગવવાં જ પડે છે-તે તો ભોગવ્યા વગર છૂટકો નથી. આથી તે કર્મો રહે છે, તેથી દેહ પણ છે, અને તેનાથી ગુરુનું પ્રવચન તથા જ્ઞાન તથા ભક્તિ સર્વ શક્ય છે. માટે તમે દેખાડેલી શંકા અસ્થાને છે. જે તદ્દન કર્મોનો અભાવ હોય તો તમારે કથન સ્વી-કારી શકાય, પણ તેવું અહિંઆં નથી. જે પ્રારબ્ધ કર્મો છે તેનો નાશ થતો નથી.

પૂર્વપક્ષી—જો એમ હોય તો પછી મું. ૨-૨-૮માં કહે છે કે “તેનાં કર્મો નાશ પામે છે” તથા ભ. ગીતામાં પણ કહે છે કે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ કર્મરૂપી ઈન્ધનને બાળીને ભસ્મરૂપ કરે છે. તો તે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિની સાથે આનો વિરોધ આવશે. તમારા કહેવા પ્રમાણે અનારબ્ધ કર્મોનો જ નાશ થાય છે જ્યારે આ વાક્યાનુસાર તમામનો નાશ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—મર્યાદા ભક્તનાં પ્રારબ્ધ કર્મ સિવાયનાં કર્મો નાશ પામે છે એનું કારણ ભગવાનની ઇચ્છા છે. ભગવાનની ઇચ્છાથીજ તેના પ્રારબ્ધનો નાશ થતો નથી, અને તેને તેનો ભોગ ભોગવવો પડે છે. માટે ભા. ૫-૮-૨૬માં તથા ૫-૧-૨૪માં ભરતને ઉદ્દેશીને કહે છે કે “મૃગના બચ્ચાને જોઈને પ્રારબ્ધ કર્મને લીધે યોગારમ્ભણમાંથી તે બ્રજ થયા” “ઉપભોગથી પ્રારબ્ધ કર્મને દૂર કર્યું” અર્થાત્ ભગવાનની ઇચ્છાને લીધે મર્યાદાભક્તોને પ્રારબ્ધ કર્મોનો ઉપભોગ કરવો પડે છે.

પૂર્વપક્ષી—તો પછી એમજ કહોને કે જ્ઞાનમાં દાહક શક્તિ જ નથી. કર્મને બાળીને ભસ્મ કરવાનું સામર્થ્ય જ્ઞાનમાં નથી એજ આનાથી તો સિદ્ધ થયું.

સિદ્ધાન્તી—હા, અમારા શબ્દોનો અર્થ એવો નીકળે છે તે ખરૂં પણ કેવી રીતે તે બરાબર સમજો. જેમ કેઈ મંત્રથી અગ્નિના પ્રકાશને હોલવી નાખે છે તેમ ભગવાનની ઇચ્છાથી જ જ્ઞાનની કર્મને દહન કરવાની શક્તિ સંકુચિત થાય છે. સાધારણ રીતે તો તે જ્ઞાન કર્મને બાળી શકે છે. અગ્નિની માફક. આથી જ્ઞાનની શક્તિના સંકોચનું કારણ ભગવદિચ્છા જ છે.

પૂર્વપક્ષી—તમે ભગવદિચ્છાનું અવલંબન કરીને મર્યાદા ભક્તને પ્રારબ્ધનો ભોગ કરવો પડે છે એમ જણાવો છો તો પછી તેની પ્રાચીન અવસ્થામાં અને નવીન અવસ્થામાં કેઈ પણ ફેર રહેશે નહિ કારણ કે તેને પ્રારબ્ધ કર્મ તો ભોગવવાનાં રહ્યાં.

સિદ્ધાન્તી—ના, તેની પ્રાચીન અવસ્થા તે સમયે હોતી નથી. પ્રાચીન અવસ્થામાં તો તમામ પ્રકારનાં કર્મો હોય છે. જ્યારે મર્યાદા દશામાં ફક્ત, પ્રારબ્ધ કર્મો જ છે. આથી પ્રાચીન અવસ્થાનો પ્રતિષેધ કરવાને માટે જ સૂત્રમાં તુ શબ્દનો પ્રયોગ છે.

પૂર્વપક્ષી—તો પછી ભગવદ્ભાવમાં જે એક વખત આગળ વધેલો હોય તેનો પાત પણ શી રીતે સંભવી શકે?

સિદ્ધાન્તી—એ પણ શંકા ન કરવી, કારણ કે ભગવાનની ઇચ્છાથી જ પાત પણ છે, એથી એના સંભવ તથા અસંભવનો વિચાર અસ્થાને છે. સર્વનું કારણ ભગવાનની ઇચ્છાજ છે. તે સર્વથી બિહિષ્ણ છે. કેટલીક સમય પોતે કરેલી મર્યાદાનું પાલન કરવાને પોતાને જરૂર પડે તો ત્યાં તે પ્રમાણે પોતે ઇચ્છા કરે છે. ૧૫

સૂત્ર. ૧૬ પૂર્વપક્ષી—તમે પ્રારબ્ધના ઉપભોગની વાત કરી તે ગળે ઉતરે છે. કારણ કે પ્રારબ્ધ એ પ્રાચીન છે. અને તેનો નાશ કરવાને ભોગજ કરવો જોઈએ. માટે બ્રહ્મવેતાએ તેનો ઉપભોગ કરીને પોતાના પ્રારબ્ધનો ક્ષય કરવો. પણ તેને બદલે તો તેઓ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરવાના કામમાં રોકાય છે. તો તે વિષે શું માનવું? વસિષ્ઠાદિ બ્રહ્મવેતાઓએ પણ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કર્યા હતાં તો પછી પાછળ જે એમ કહ્યું કે બ્રહ્મજ્ઞાનવાળાને પછીનાં કર્મો સાથે સંબંધ રહેતો નથી તે કેમ બની શકે? જ્ઞાનની દશામાં પણ તેઓ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરે છે, તો પછી ઉત્પન્ન થનાર કર્મનાં ફલને તેમણે ભોગવવાં જોઈએ. અલ્પત અહિંઆં તે પરિણામ શુભ-સુકૃત-પુણ્ય છે, તોપણ તેનો ઉપયોગ પાછળથી તેમણે કરવો તો જોઈએ ને? પણ તમે તો એમ કહો છો કે તેમને પ્રાચીન કે પછીનાં કેઈપણ કર્મો સાથે સંબંધ જ રહેતો નથી. તો એ કેવી રીતે માની શકાય?

સિદ્ધાન્તી—તમારી શંકામાં તમે ઉભો કરેલો મુદ્દો વિચારવા જેવો છે. તે મુદ્દો આ છે. કે વસિષ્ઠ જેવા બ્રહ્મજ્ઞાનીઓએ પણ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો કર્યા તો પછી તે કર્મોથી ઉત્પન્ન થનાર ફળ તેમણે ભોગવવાં જોઈએ કે નહિ? પણ અહિંઆં સમજવાનું એ છે કે બ્રહ્મવેત્તાઓ પણ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો કરે છે તો તે શા માટે? એ જો બરાબર સમજો તો તમારી શંકા આપોઆપ શમી જશે. અગ્નિહોત્રાદિનું અનુષ્ઠાન પ્રારબ્ધ કર્મના નાશને માટે છે. બ્રહ્મવેતાના જ્ઞાનથી તેમનાં પ્રાચીન અને પછીનાં કર્મો નાશ પામે છે. પણ પ્રારબ્ધ રહે છે. તે કર્મોના નાશને માટે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મને કરે છે. અર્થાત્ પ્રારબ્ધ કર્મના નાશને માટેજ તે કર્મ કરે છે, અગ્નિહોત્રાદિનું અનુષ્ઠાન તે વળી તમામને માટે નથી. જેઓનાં પ્રારબ્ધ કર્મ છે તેમને માટેજ છે. જેમને તે નથી તેમને માટે તે નથી. સનકાદિકને માટે અગ્નિહોત્રનું અનુષ્ઠાન આવશ્યક નહોતું.

પૂર્વપક્ષી—આ પ્રમાણે જે તમે કહો છો તેમાં કોઈ પ્રમાણ છે?

સિદ્ધાન્તી—હા. બૃ. ૪-૪-૫ માં સ્પષ્ટ કહે છે “જે પ્રમાણે જે કોઈ કરે છે, જે પ્રમાણે આચરે છે, તે પ્રમાણે તે થાય છે. સાફ કર્મ કરનાર સારો બને છે, પાપાચરણ કરનાર પાપી બને છે, પુણ્ય કર્મ કરવાથી પુણ્યશાળી થાય છે અને પાપથી પાપી થાય છે.” આ શ્રુતિથી પ્રથમ જેવાં કર્મો મનુષ્યે કર્યા હોય તેવો તે માણસ પાછળથી થાય છે એમ કહે છે. અર્થાત્ પ્રથમનું કર્મ એ પાછળના કર્મોનો હેતુ છે; આથી પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય કરવાને માટે તેમણે અગ્નિહોત્રાદિ વિહિત કર્મ કરવાં જોઈએ. આથી સૂત્રમાં તત્કાર્યાય અર્થાત્ પ્રારબ્ધ કર્મના નાશ માટેનો એવો અર્થ સમજવો જોઈએ.

પૂર્વપક્ષી—તત્કાર્યાય નો અર્થ એવો ન થઈ શકે કે જ્ઞાનનું જે કાર્ય અર્થાત્ પ્રારબ્ધ કર્મનો નાશ તેજ અગ્નિ હોત્રાદિનું છે માટે તે માટે તેને કરવાં જોઈએ? અર્થાત્—તત્ નો અર્થ ‘જ્ઞાન’ એમ અર્થ લેઈએ તો?

સિદ્ધાન્તી—એ પ્રમાણે આ અર્થ ન લેવાય. કારણ કે એવો અર્થ લેવામાં સૂ. ૧૩ માં તદધિગમે સાથે વિરોધ આવે. કારણ કે ત્યાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે જ્ઞાન કર્મનો નાશ કરે છે પણ તે પ્રારબ્ધ સિવાયનાં કર્મોનો, અર્થાત્ પ્રારબ્ધનો નાશ તે કરી શકતું નથી. હવે તત્કાર્ય એ શબ્દથી જ્ઞાનનું કાર્ય એમ અર્થ લો તો, પછી એ જ્ઞાનનું કાર્ય તે પ્રારબ્ધનું નહિ. પણ અહિંઆં તો મર્યાદાભાગીય બ્રહ્મવેતાના મોક્ષમાં અન્તરાય રૂપ પ્રારબ્ધ કર્મની નિવૃત્તિ વિષે કહે છે. જ્યાંસુધી તે પ્રારબ્ધની નિવૃત્તિ ન થાય ત્યાંસુધી જ્ઞાન હોવા છતાં પણ મોક્ષ સંભવતો નથી. અને તમે તત્કાર્યાય નો અર્થ “જ્ઞાનનું કાર્ય” એમ લો છો તેથી તો જેમ જ્ઞાનથી પ્રારબ્ધનો નાશ નથી પણ પ્રારબ્ધેતરનોજ છે તેમ અગ્નિહોત્રાદિથી પણ પ્રારબ્ધનો નાશ બનશે નહિ. આથી આ અધિકરણમાં જે અર્થ સૂત્રકાર સ્પષ્ટ કરવા માગે છે તે તેમ કરી શકશે નહિ. માટે તત્કાર્યાય નો અર્થ પ્રારબ્ધ કર્મના કાર્ય—નાશ માટે એટલોજ અર્થ કરવો.

અગ્નિહોત્રાદિના અનુષ્ઠાનની આવશ્યકતામાં નીચેનું બૃ. ૪-૪-૨૨ નું પ્રમાણ આપે છે. ત્યાં પ્રથમ આત્મા—બ્રહ્મનું વર્ણન કરીને પછી કહે છે “વેદ વચન પ્રમાણે બ્રાહ્મણે યજ્ઞવડે, દાનવડે, તપવડે, સર્વ કામનાના પરાજય વડે તેને જીતવાની ઇચ્છા રાખે છે. જે બ્રાહ્મણ આ પ્રમાણે જાણે છે તે મુનિરૂપ થાય છે.” આથી શ્રુતિમાં પણ એજ અર્થનું દર્શન થાય છે. ૧૬

(સાર)—આ અધિકરણમાં મર્યાદા ભક્તના ફલનો વિચાર કરે છે. મર્યાદાભક્તિમાં જ્ઞાનપૂર્વક ભક્તિ હોય છે. તેમાં જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ થતાં પૂર્વકર્મ નાશ પામે છે અને ભાવિકર્મો સાથેનો સમન્ધ છુટી જાય છે. આ નિયમ પાપ તથા પુણ્ય બન્નેને લાગુ પડે છે, પણ માત્ર પ્રારબ્ધ સિવાયનાં જ કર્મો નાશ પામે છે. પ્રારબ્ધ તો ભોગવેજ છુટકો, માટે તે પ્રારબ્ધ કર્મોના નાશ માટે અગ્નિહોત્રાદિ તેમને કરવાં પડે છે. આ અગ્નિહોત્રાદિ કરવાથી મોક્ષમાં અન્તરાયરૂપ પ્રારબ્ધ કર્મ સદંતર નાશ પામે છે.

૭ મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૧૭—મર્યાદામાર્ગીય ભક્તના પ્રારબ્ધના ક્ષયનો વિચાર કર્યા પછી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તના પ્રારબ્ધના ક્ષયનો વિચાર કરે છે. મર્યાદામાર્ગમાં મર્યાદાથી જ મુક્તિના પ્રતિબંધક પ્રારબ્ધનો નાશ થાય છે. તો પુષ્ટિમાર્ગમાં કેવી રીતે તે થાય છે ? એ અર્થાત્ તે પ્રારબ્ધનો પુષ્ટિમાર્ગીયે ભોગ કરવો પડે છે કે નહિ ? એ અહિં આં ચર્ચાનો પ્રશ્ન છે.

પૂર્વપક્ષી—પ્રારબ્ધનો સ્વભાવ જ એવો છે કે ભોગ વગર તે નાશ પામતો નથી. આથી જેમ મર્યાદામાર્ગીય ભક્તને તેનો ભોગ કરવો પડે છે તેમ પુષ્ટિમાર્ગીયને પણ ભોગ આવશ્યક છે. માટે તે બંનેના પ્રારબ્ધના નાશમાં અમને તો કંઈપણ વૈલક્ષણ્ય જણાતું નથી. ફક્ત પુષ્ટિમાર્ગની જુદી પ્રણાલિકા સ્વીકારવાથી તે પ્રારબ્ધના ભોગનો અભાવ બનતો નથી.

સિદ્ધાન્તી—પુષ્ટિમાર્ગનો જુદો ભેદ લેવાનું કારણ એ છે કે મર્યાદામાર્ગની માફક આમાં ભક્તને પોતાનાં પ્રારબ્ધ ભોગવવાં પડતાં નથી. મર્યાદામાર્ગમાં પ્રારબ્ધનો ભોગ તેણે અવશ્ય કરવો જોઈએ પણ પુષ્ટિ ભક્તને તો શુભ અગર અશુભ એવા કોઈપણ પ્રારબ્ધનો ભોગ તેને જાતે કરવો પડતો નથી. માટે જ પુષ્ટિમાર્ગનું વૈલક્ષણ્ય અમને સ્વીકારવાની ફરજ પડે છે. આવી રીતે પ્રારબ્ધ જાતે ભોગવ્યા વગર તેનો નાશ થઈ જાય તે દરેકના ભાગ્યમાં નથી, પણ થોડાકના જ ભાગ્યમાં છે. માટે તે અધિકારની દુર્લભતા જણાવવાને સૂત્રમાં ‘કેટલાકનો’ એમ કહ્યું છે. આવા પુષ્ટિભક્તો બહુ જ થોડા છે.

પૂર્વપક્ષી—તમે જે કહો છો તેના સમર્થનમાં કંઈ પ્રમાણ આપી શકશો ? અમે તો માત્ર અત્યાર સુધી એવું જ જાણીએ છીએ કે પ્રારબ્ધનો ક્ષય તેના ઉપભોગથી કરવો. આ વિષેની જ શ્રુતિ અમે જાણીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—પ્રારબ્ધના નાશ સંબંધી બે પ્રકારની શ્રુતિઓ છે. એક પ્રકારની શ્રુતિ તે પ્રારબ્ધના ઉપભોગથી જ્ઞાનથી નાશ પામે છે એમ અવશ્ય જણાવે છે, જ્યારે બીજા પ્રકારની શ્રુતિમાં પ્રારબ્ધના ઉપભોગની જરૂર નથી એમ કહે છે. પ્રથમની શ્રુતિ મર્યાદામાર્ગીયવાળાને જ છે. જ્યારે બીજા પ્રકારની પુષ્ટિમાર્ગીયવાળાને લાગુ પડે છે અર્થાત્ મર્યાદામાર્ગીયવાળા કરતાં જુદી શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય છે તેથી પુષ્ટિભક્તને પ્રારબ્ધનો ઉપભોગ કરવો પડતો નથી.

પૂર્વપક્ષી—એવી શ્રુતિ ક્યાં છે તે દેખાડશો ?

સિદ્ધાન્તી—હા. જુઓ શાકટાયન શાખામાં નીચેનું વાક્ય છે. “તેના પુત્રો વારસો લે છે. મિત્રો સાધુકર્મ લે છે, અને શત્રુઓ તેનાં પાપ લે છે” આ પ્રમાણેની શ્રુતિ છે. આથી સ્પષ્ટ છે કે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તના પ્રારબ્ધનો ઉપભોગ તેના સંબંધીઓ કરે છે, પોતાને તે કરવો પડતો નથી.

પૂર્વપક્ષી—આ શ્રુતિનો વિષય કામ્યકર્મ પરત્વે ન લેઈ શકાય ?

સિદ્ધાન્તી—ના, અહિં આં કામ્ય કર્મનો વિષય જ નથી. તે શ્રુતિમાં પાપને પણ તેના શત્રુઓ લે છે એમ કહ્યું છે. આ પાપ તે કામ્યકર્મ નથી. માટે કામ્યકર્મ પરત્વે આ લેઈ શકાય નહિ.

પૂર્વપક્ષી—હાં. ૧-૧-૧. માં કહે છે કે જે કોઈ વિદ્યાપૂર્વક કર્મ કરે છે તેને અતિશય વીર્ય-સામર્થ્ય પોતાનાં કર્મ કરવામાં પ્રાપ્ત થાય છે. આથી બ્રહ્મવિદ્યાવાળો મર્યાદામાર્ગીય જે કર્મ કરે છે તે કર્મ વિદ્યાપૂર્વક કરવામાં આવતું હોવાથી કર્મ કરવામાં અતિશય સામર્થ્ય જ તેને મળે. આથી તેનાં કર્મનો નાશ સંભવતો નથી. તો પછી તેનાં ભાવી કર્મ સાથે સંબંધ રહેતો નથી. એમ શી રીતે સમજાય ? જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ કરવાથી તે પોતાનાં કર્મ વધારે સમર્થરીતે કરે છે. આથી તો કર્મનું બળ ઘટવાને બદલે વધતું જાય છે તો પછી તમારું કહેવું શી રીતે સંભવે ?

સિદ્ધાન્તી—ના તમે એ શ્રુતિનો અર્થજ બરાબર સમજતા નથી. એ શ્રુતિ પ્રમાણે શ્રદ્ધા અથવા જ્ઞાનપૂર્વક જે કારણથી તમારા કહેવા પ્રમાણે કર્મની પ્રસક્તિ થાય છે તે અન્યકર્મને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ નથી. કારણ કે તે કર્મ જ્ઞાનપૂર્વક કરવામાં આવે છે તેથી. અર્થાત્ જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ કરવામાં આવે તો તે કર્મ સાધારણ કર્મ જેવાં નથી. આથી તેનાથી ઉત્તમ કર્મ સાથેના સંબંધ પણ રહેતો નથી. આવો સ્પષ્ટ અર્થ આમાં છે.

આ શ્રુતિનો પૂર્વ સંબંધ તપાસીએ તો ત્યાં ઉદ્ગીય વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. તેજ રસતમ મિથુન તમ અને વળી વિદ્યાની પ્રવૃત્તિના હેતુરૂપ કહેલ છે. પછી છેવટે ત્યાં કહે છે કે જે ક્રિયા વિદ્યા અથવા શ્રદ્ધાથી કરવામાં આવે તેજ બલિષ્ઠ હોય છે. અર્થાત્ એ પ્રકરણમાં બ્રહ્મવિદ્યાની જ મહત્તા દેખાડી છે, કર્મની નહિ. તેથી બ્રહ્મવિદ્યાથી ઉત્તર કર્મનો સંબંધ રહેતો નથી તે બરાબર છે અથવા બીજી રીતે આ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન થઈ શકે. બ્રહ્મવેત્તા પોતાના પ્રારબ્ધનો ક્ષય કરવાને કર્મ કરે છે. આથી બ્રહ્મવેત્તાએ કરેલાં કર્મ અન્ય કર્મથી જૂદા પ્રકારનાં હોવાથી તે તેને બાધક નીવડતાં નથી. અન્ય કર્મો વાસનામય છે જ્યારે બ્રહ્મવેત્તાના કર્મમાં વાસના નથી, અને જો કાંઈ પણ વાસના હોય તો તેનો તે નાશ કરે છે. માટે તેનાં કર્મ તેને બાધક નથી. આ રીતે બ્રહ્મજ્ઞાનીએ કરેલાં અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ તેને બાધક નીવડે કે નહિ તે શંકાના ખૂલાસામાં આ સૂત્ર સૂત્રકાર યોગે છે એમ આપણે સમજી શકીએ. અર્થાત્ સૂત્રકાર એમ કહેવા માગે છે કે વિદ્યાપૂર્વક કરેલાં કર્મ અસાધારણ સામર્થ્ય આપનાર થાય છે. એમ હોવાથી બ્રહ્મવેત્તાનાં કર્મો તેના બાવિકર્મો સાથેના સંબંધને દૂર કરે છે.

અથવા સૂત્રકાર આ સૂત્રની યોજના પુષ્ટિમાર્ગીયને પ્રારબ્ધના ભોગની જરૂર નથી તેમ કહેવા માટે કરી છે એમ પણ માની શકાય. એ અર્થ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

વિદ્યા એટલે ભગવાનની જ્ઞાન શક્તિનો અંશ. તે જીવમાં નિષ્ઠ હોય છે. વિદ્યાપૂર્વક કર્મ કરવાનું જણાવનાર શ્રુતિ એમ કહે છે કે જે ભગવાનની શક્તિના અંશરૂપ વિદ્યાના સંબંધથી જીવનાં કરેલાં કર્મ વધારે સામર્થ્યવાળાં બને છે તો પછી સાક્ષાત્ ભગવાનની કૃપા થાય તો પછી પ્રારબ્ધનો નાશ કેમ ન થઈ શકે? આથી પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાનની કૃપાથી જ પ્રારબ્ધનો નાશ થાય છે એવો સૂત્રનો ભાવાર્થ છે. આ અર્થ પ્રમાણે સૂત્રમાં જે શ્રુતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે શ્રુતિમાં 'વિદ્યા' શબ્દથી જીવનિષ્ઠા વિદ્યા આપણે સમજવાની છે. ૧૮

સૂત્ર ૧૯—પુષ્ટિમાર્ગીયના પ્રારબ્ધના ક્ષયનો પ્રકાર આ રીતનો છે. ભગવાનની કૃપાથી તેના પ્રારબ્ધનો ક્ષય થતાં તે સ્થૂલ અને લિંગ દેહનો ત્યાગ કરે છે અને ભગવાનની લીલામાં ઉપયોગી તેવા અલૌકિક દેહને ધારણ કરીને પછી તૈ. ૨-૧ માં કહ્યા પ્રમાણે “વિપશ્ચિત્” બ્રહ્મની સાથે તમામ મનોરથો ભોગવે છે અર્થાત્ ભજનનન્દનો અનુભવ કરે છે. આ રીતે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તનું ખ્યેય મર્યાદામાર્ગીય કરતાં પણ ઉચ્ચતર છે. કર્મ કરતાં જ્ઞાનનું આધિક્ય છે, અને જ્ઞાન કરતાં મર્યાદાભક્તિનું ફળ અધિક છે, અને મર્યાદાભક્તિ કરતાં પુષ્ટિભક્તિનું ફલ અધિક છે. કર્મનું ફલ આવૃત્તિ છે. જ્ઞાનનું ફલ મોક્ષ છે. અર્થાત્ અક્ષરબ્રહ્મમાં લય-પ્રવેશ છે અને ભક્તિનું ફળ પુરુષોત્તમની નિકટ સ્થિતિ અને ભજનનન્દનો અનુભવ છે. ભક્તિના પણ બે પ્રકાર—મર્યાદાભક્તિ અને પુષ્ટિભક્તિ. મર્યાદાભક્તિ સાધનથી મુક્ત હોય છે. જ્યારે પુષ્ટિભક્તિ સાધન રહિત હોય છે. આ પ્રમાણે ફલભેદને માર્ગભેદથી આ પાઠમાં જણાવ્યો છે.

(સાર)—કેટલાક પુષ્ટિભક્તોના પ્રારબ્ધનો ક્ષય ભગવાનની કૃપાથી પોતાની મેજેજ થાય છે. તેમને પોતાને મર્યાદાભક્તો માફક તેનો ઉપભોગ કરવો પડતો નથી. તેમના પ્રારબ્ધનો ઉપભોગ તેમના સંબંધીઓ કરે છે. વળી જાં. ૧-૧-૧૦ માં કહ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ કરવાથી ઉત્તર કર્મનો સંબંધ રહેતો નથી. તો પછી સાક્ષાત્ ભગવાનની કૃપા હોય તો પ્રારબ્ધ નાશ પામે એમાં શું નવાઈ? આ રીતે પુષ્ટિભક્તના પ્રારબ્ધનો ક્ષય થતાં તે સ્થૂલ તથા લિંગ દેહનો ત્યાગ કરે છે અને પછી અલૌકિક દેહ ધારણ કરીને પરબ્રહ્મની સાથે ભજનનન્દનો અનુભવ કરે છે.

પાદ ૧લાનું ટાંચણ.—

અધિ. ૧	કર્મફલ વિચાર અથવા શ્રવણાદિ આવૃત્તિનો વિચાર.	અધીનતા.	૯ ભક્તેન્દ્રજીનુસાર ભગવાનનું અચક્તવ અથા ચક્તવ
સૂ. ૧-૨	શ્રવણાદિની આવૃત્તિ. તેમાં શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય	અધિ. ૪	૧૦ ભક્તોનું ભગવાન માટે સ્મરણ, કીર્તન, વગેરે.
	શ્રવણાદિની આવૃત્તિ. તેમાં સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય.		૧૧ ભક્તની એકાગ્રતામાં બાહ્ય કે આંતર અનુસંધાનનો અભાવ.
	અથવા.	અધિ. ૫	૧૨ પ્રાયણ પારલૌકિક ફલ પર્યન્ત અનુસંધાન રહિતતા.
	કર્મનું ફલ આવૃત્તિ, પુનર્જન્મ. તેમાં શ્રુતિનું તથા સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય.	અધિ. ૬	મર્યાદાભક્તિ વિચાર.
અધિ. ૨	જ્ઞાન ફલવિચાર.		૧૩ મર્યાદાભક્તનાં પૂર્વ અને પછીનાં પાપનો અસંબંધ તથા નાશ.
૩	જ્ઞાનીનો “આત્મોપાસનાથી” અક્ષરબ્રહ્મમાં પ્રવેશ (અને પુષ્ટિભક્તનો પુરુષોત્તમ સાથે સ્વરૂપાનંદ)		૧૪ મર્યાદાભક્તના પુણ્યનો અસંબંધ તથા નાશ
૪	પ્રતીકોપાસનાથી મોક્ષાભાવ અથવા. (પ્રતીકોપાસનામાં જ્ઞાનીના મોક્ષનો તથા પુષ્ટિમાર્ગીયના ભજનાનંદનો અભાવ)		૧૫ મર્યાદાભક્તના ફક્ત પ્રારબ્ધ સિવાયનાંજ કર્મોનો નાશ.
૫	પ્રતીકોપાસના અને બ્રહ્મ દષ્ટિનું તારતમ્ય.	અધિ. ૭	૧૬ પ્રારબ્ધના ક્ષય માટે અર્ચિ હોત્રાદિની આવશ્યકતા.
અધિ. ૩	પુષ્ટિભક્તિની સ્થિતિ.		પુષ્ટિ ભક્તિ વિચાર.
૬	આદિત્યાદિની ઉપાસનામાં પ્રતીકોપાસનાનો અભાવ.	૧૭	પુષ્ટિભક્તના પ્રારબ્ધના ક્ષય માટે ભોગાભાવ.
૭	ઉત્કટ સ્નેહથી બ્રહ્મની ભક્તને અધીનતા.	૧૮	પુષ્ટિભક્તના સૂ. ૧૭ના સમર્થનમાં શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય.
૮	ધ્યાનથી બ્રહ્મની ભક્તને	૧૯	સ્થૂલ અને સ્વેદ દેહનો લાગ કરીને અલૌકિક દેહથી પુષ્ટિ ભક્તનો પરબ્રહ્મ સાથે ભોગ

આ પાદમાં જૂદાં જૂદાં સાધનોના ફલનો ટુંકમાં વિચાર કર્યો છે. અધિ. ૧માં કર્મના ફલનો વિચાર કરીને અધિ. ૨માં જ્ઞાનના ફલને જણાવ્યું છે. અધિ. ૩માં પ્રસંગોપાત આદિત્યાદિની ઉપાસના તે પ્રતીકોપાસના નથી એમ જણાવે છે. અને તેના અધિ. ૬માં મર્યાદાભક્તિ વિષે વિચાર કરે છે અને અધિ. ૭માં પુષ્ટિભક્તિ વિષે કહે છે. પુષ્ટિભક્તિ એજ પરમ ફલ છે એમ સૂચવવાને અધિ. ૩ના સૂત્ર ૬થી શરૂ કરીને અધિ. ૪, અને ૫માં તેજા ભક્તના અનુભવને જણાવે છે, અર્થાત્ પાદના મધ્ય ભાગમાં તેનું વર્ણન કર્યું છે. આથી તેજ પરમ ફલ છે એવા ધ્વનિને સૂત્રકાર વ્યક્ત કરે છે.

પુષ્ટિભક્તને જ્યારે ભગવાનના આનન્દનો અનુભવ થાય છે ત્યારે ભગવાન પ્રથમ મનમાં દર્શન દે છે; અગર વેણુનો શબ્દ તે શ્રવણ કરે છે (સૂ. ૧) આમ થતાંની સાથે તેની વાણી મનમાં લય પામે છે અર્થાત્ વાણીનો વ્યાપાર એકદમ અટકી જાય છે. વાણીની સાથે તમામ ઇન્દ્રિયો પણ મનમાં લય પામે છે. -તમામ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારો અટકી જાય છે (સૂ. ૨) પછીથી ઇન્દ્રિયોથી યુક્ત મન પ્રાણમાં પ્રવેશ પામે છે. (સૂ. ૩) પછીથી ભગવાનના અંગીકાર, તથા સ્નેહ વગેરેથી તેનો પ્રાણ ભગવાનમાં લય પામે છે. (સૂ. ૪) મર્યાદામાર્ગમાં જો કે વાગાદિનો લય છે. તે લય ભગવાનમાં નહિ પણ ભૂતોમાં હોય છે (સૂ. ૫) મર્યાદામાર્ગમાં ફક્ત જ્ઞાનીનો જ સમાવેશ થતો નથી પણ મર્યાદા ભક્તોનો એ હોય છે. (સૂ. ૬) પુષ્ટિમાર્ગ અને મર્યાદામાર્ગમાં તારતમ્ય એ છે કે પુષ્ટિમાર્ગમાં મોક્ષ માટે સાધનોની જરૂર નથી, જ્યારે મર્યાદા માર્ગમાં સાધનોની જરૂર છે. (સૂ. ૭) પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ એટલે સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ. પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને મર્યાદામાર્ગીય મોક્ષની ઇચ્છા થતી નથી. જો કે તે મોક્ષમાં સંસારનો અભાવ છે. તો પણ તેમાં ભજનાનન્દનો અનુભવ નથી તેથી તે સંસારની માફક તુચ્છ છે (સૂ. ૮) પુષ્ટિમાર્ગીય તત્ત્વ એ ખરેખર ઘણું જ સૂક્ષ્મ છે. એકદમ સમજાય એવું નથી. તે દશામાં ભક્તને ઉપદેશ સંભવી શકતો નથી. (સૂ. ૯) આ ભક્તને વિરહાવસ્થાનો અનુભવ થાય છે. (સૂ. ૧૦) પણ તે દુઃખરૂપ નથી પણ સુખરૂપ છે કારણ કે વિરહ એ આનન્દાત્મક ભગવાનનો ધર્મ છે. (સૂ. ૧૧) તેવા ભક્તને કોઈ પણ શારીરિક દુઃખ હોતાં નથી એ વાત ખરી છે પણ વિરહાત્મક દુઃખ તો હોય છે (સૂ. ૧૨) પણ તે દુઃખ ખૂબ વખત રહેતું નથી. જો કે તેથી મરણની સ્થિતિ હોય છે તો પણ તૈત્તિરીય શાખાવાળા સ્પષ્ટ કહે છે કે પરમાનન્દ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતાં તે દુઃખ ટળી જાય છે. (સૂ. ૧૩) સ્મૃતિમાં પણ આ અર્થને જણાવે છે. (સૂ. ૧૪) પરમાનન્દની વસ્તુઓ વૈકુણ્ઠથી પણ ઉત્કૃષ્ટ ગોકુલાદિ સ્થાનમાં હોય છે એમ શ્રુત કહે છે. (સૂ. ૧૫) પુષ્ટિભક્તનો એક વખત લીલામાં પ્રવેશ થયા પછી તેનાથી તે છૂટો પડી શકતો નથી. તેની લીલામાં સ્થિતિ નિત્ય હોય છે. (સૂ. ૧૬)

મર્યાદામાર્ગીયના ઉત્ક્રમણમાં એવો પ્રકાર છે કે પ્રથમ તેનો આત્મા જ્યાં રહે છે તે હૃદયનો અગ્રભાગ પ્રકાશિત થાય છે. આ પ્રકાશિત માર્ગ દ્વારા તે ઉર્ધ્વપ્રયાણ કરે છે. પણ વિદ્વાન્ તે પ્રવજન તથા ભગવત્સ્મરણરૂપી સંબંધને લીધે તથા વિદ્યાના સામર્થ્યને લીધે ભગવાનનો અનુગ્રહ થતાં ૧૦૧મી સુષુમ્ણા નાડીના માર્ગે ઉત્ક્રમણ કરે છે. (સૂ. ૧૭) તે સિવાયના વિદ્વાનોની ગતિ રશ્મિદ્વારાજ હોય છે (૧૮) તેને માટે કોઈ કાલની અપેક્ષા નથી. રાત્રે પણ તેનું ઉત્ક્રમણ હોઈ શકે છે તેમ દક્ષિણાયનમાં પણ હોઈ શકે છે (૧૯-૨૦) ભ. ગીતામાં દેવયાન માર્ગે બ્રહ્મવેત્તા જાય છે એમ જો કહ્યું છે તે વિદ્વાનને ઉદેશીને નહિ પણ યોગીને ઉદેશીને કહેલું છે.

૧ વાક્યમનોધિકરણ.

વાક્ય મનસિ દર્શનાચ્છબ્દાચ્ચ ॥૪-૨-૧॥

વાણી મનમાં લય પામે છે. દર્શન અને શબ્દથી.

પૂર્વપાદમાં લિંગ અને સ્થૂલ શરીરનો નાશ કરીને અલૌકિક શરીર પ્રાપ્ત કરીને ફક્ત મેળવે છે એમ જણાવ્યું. હવે અહિં આ વિચારાય છે. ભક્તના સૂક્ષ્મ શરીરનો નાશ એટલે શું? શું તેના સ્વરૂપનો નાશ થવો તે? અગર મણિના સ્પર્શથી લોહું જેમ સોનું થઈ જાય છે તેમ ભગવાનના અનુગ્રહથી તેનેજ અલૌકિકત્વનું સંપાદન થાય તે? અહિં આ ઉત્તરપક્ષજ વધારે સારો છે એમ માલમ પડે છે. તો પણ જેમ પહેલાં તેના અનુગ્રહથી સંસારી જીવની પૂર્વ અવસ્થા દૂર થાય છે અને મોક્ષની અવસ્થા કહેવાય છે તેમ અહિં આ પણ કહેવું ઉચિત છે. “ત્યાંથી પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરતો નથી. અહિં આંજ તેમનો ખરાબર લય થાય છે “(બૃ. ૪-૪-૬) એ શ્રુતિ કહે છે કે જીવની સાયુજ્ય મુક્તિ વખતે તેના પ્રાણોનું પણ તેમજ છે. માટેજ આગળ કહે છે. “બ્રહ્મ થતાં બ્રહ્મમાં પણ ગતિ કરે છે” (બૃ. ૪-૪-૬) પુષ્ટિમાર્ગીયને તો કહેલી “મુક્તિનો અભાવ હોવાથી આ શ્રુતિ તેને વિષય કરતી નથી એમ જો પ્રાપ્ત થાય તો અમે કહીએ છીએ. જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે તેથી. તે આનન્દાત્મક, નિર્દોષસ્વરૂપવાળો, અને નિત્ય છે. વળી દોષો પણ આગનુક છે. તેથી તેના દૂર થવામાં તે જીવ તેવો બને છે એ ઉચિત છે પ્રાણ વગેરે તેવા ૭

અધિ. ૧ સૂત્ર. ૧—(૧) પ્રથમ અને બીજા પાદની અવસરે સંગતિ કરે છે. (૨) સંસાર અવસ્થા (૩) કારણભૂત સત્સ્વરૂપમાં લય થાય છે એમ કહે છે. (૪) પુષ્ટિમાર્ગીયને સાયુજ્ય મુક્તિ નથી. (૫) સહજ દોષો નથી. (૬) જીવના દોષો દૂર થાય એટલે તે બ્રહ્મનો અંશ ખરેખર બને છે. તેનામાં બ્રહ્મનો આનન્દ પ્રકટ થાય છે અને નિર્દોષ સ્વરૂપવાળો તથા નિત્ય બને છે. (૭) જીવની

હોતા નથી તેથી તેના દષ્ટાન્તથી “અહિંઆં પણ તેનું ^{૧૦}કથન કરવું શક્ય નથી. “દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણથી હીન વૈકુણ્ઠપુર વાસીઓના” (ભા. ૭-૧-૩૪) એમ શ્રીભાગવતનું વાક્ય છે તેથી પણ. વળી લૌકિકત્વથી વિશિષ્ટ દેહાદિનો અહિંઆં નિષેધ થાય છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. સામાન્યના નિષેધમાં બાધકનો અભાવ છે તેથી. તેમ તેનો ^{૧૧}અનુભવ બાધક છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. ભગવાનની માફક તે તદીયો તે રૂપ થાય છે કારણ કે બાધકનો અભાવ છે તેથી.

(શંકા)—બાધક તો આગન્તુકજ છે. ઉત્તર—ના, એમ નથી. જેમ વ્યાપી વૈકુણ્ઠ અક્ષરાત્મક તરીકે ^{૧૨}અનાગન્તુક હોવાથી નૈસર્ગિક, તેમાં આવેલા તમામ વસ્તુના સ્વરૂપ તરીકે સામીપ્ય વગેરે સુક્તિને પ્રાપ્ત કરનાર ભક્તોના દેહ, ઇન્દ્રિય, વગેરે રૂપ પણ શુદ્ધ જીવોની વૈકુણ્ઠાદિની પ્રાપ્તિ થતાં અનાગન્તુક બને છે. ^{૧૩}તદીય તરીકે તે ફલ થાય છે એટલુંજ. તેજ પ્રમાણે પુરૂષોત્તમની લીલા પણ પુરૂષોત્તમરૂપ હોવાથી ત્યાં ફક્ત અંગીકારથી પ્રાચીન તમામ પ્રાવાહિક ધર્મની નિવૃત્તિ થતાં શુદ્ધ જીવને પુરૂષોત્તમની લીલારૂપ દેહ વગેરે પણ તદીય તરીકે સંપ્રાપ્ત થાય ^{૧૪}છે. તેથી કંઈપણ અનુચિત નથી એવું ધ્યાનપૂર્વક જાણો. આજ અર્થ વાજસનેયિશાખામાં છે.—“કામના નહિ કરે તો” (બૃ. ૪-૪-૬) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને ^{૧૫}આત્મકામ. ^{૧૬}આત્મકામ બને છે. ત્યાંથી પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરતા નથી. ^{૧૭}અહિંઆંજ તેનો સંપૂર્ણ લય થાય છે ^{૧૮}બ્રહ્મરૂપ બનીને તે બ્રહ્મ તરફ પહોંચે છે. (બૃ. ૪-૪-૬) એમ છેવટના વાક્યથી કહેવામાં આવે છે. અહિંઆં ^{૧૯}પ્રાણ શબ્દથી પ્રાણો તથા સઘળી ઇન્દ્રિયો કહેવાય છે. આત્મકામ શબ્દથી ભગવાનના વાચક આત્મપદના ગ્રહણથી ભક્તના સ્નેહના આધિક્યથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રભુના દર્શનની ઇચ્છાની આર્તિ એટલી બધી છે કે તેનાથી જો પ્રભુ પ્રકટ થવામાં ક્ષણ જેટલો પણ વિલમ્બ કરે તો મરણજ થાય. માટે ભગવાનના પ્રાકટ્યથીજ આત્માની સ્થિતિ છે એમ ધ્વનિ છે. ભક્તિમાર્ગમાં પ્રાકટ્ય જ પરમ ફલ છે. તેના દર્શનથી આત્મકામ બને છે. પછીથી સાક્ષાત્ આલિંગન વગેરેની કામના થાય ત્યારે પ્રાચીન દેહ તથા પ્રાણ વગેરે તેને ^{૨૦}અયોગ્ય હોવાથી તેમનો ^{૨૧}ત્યાંજ લય બને છે એમ કહે છે. બહાર પ્રકટ થનારના આન્તર પ્રાકટ્યથી ઉત્ક્રમણનો અભાવ કહેવાય છે. આત્માથી ^{૨૨}અતિરિક્તની

માફક પ્રાણુ જ્વલના અંશ નથી. (૮) જીવના દષ્ટાન્તથી. જીવનું દષ્ટાન્ત પ્રાણમાં ઘટાવી શકાય નહિ. (૯) પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયો વગેરેમાં. (૧૦) અર્થાત્ જીવની માફક પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયો આનંદરૂપ છે એમ કહી શકાય નહિ કારણ કે તે જીવની માફક જ્વલના અંશ નથી. જીવ તો જ્વલના અંશ છે તેથી તેના આગન્તુક દોષો ટળી જતાં જ્વલના આનંદરૂપને મેળવતા નથી (૧૧) વૈકુણ્ઠવાસીમાં આવેલો દેહેન્દ્રિયાદિનો અનુભવ (૧૨) નૈસર્ગિક (૧૩) અક્ષરજ્વલના બનેલા હોવાથી તેના નૈસર્ગિકરૂપને મેળવે છે. (૧૪) વ્યાપીવૈકુણ્ઠને પ્રાપ્ત થનાર જીવોની માફક પુરૂષોત્તમ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થનાર પુષ્ટિ ભક્તોનું રૂપ પણ નૈસર્ગિક હોય છે. (૧૫) પુરૂષોત્તમની કામનાવાળો સુક્તિની કામના વાળો નહિ (૧૬) મનોરથ જેણે પ્રાપ્ત કર્યો છે તે (૧૭) ભગવાન હૃદયમાં પ્રકટ થાય તો (૧૮) આનંદરૂપ બનીને (૧૯) બૃ. ૪-૪-૬માં વપરાયેલો પ્રાણુ શબ્દ પ્રાણના અર્થમાં નથી પણ પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયોના અર્થમાં છે. (૨૦) ભગવાનના આલિંગન વગેરેને અયોગ્ય હોવાથી (૨૧) ત્યાં હૃદયમાં પ્રકટ થયેલા પુરૂષોત્તમમાં જ (૨૨) આત્માથી અતિરિક્ત

ગતિ કહીને તેની તે ગતિ કહે છે “પ્રજ્ઞા જ યતાં પ્રજ્ઞાને પશુ પહોંચે છે” (ખૂ. ૪-૪-૬) આનાથી કહેલી રીતિ પ્રમાણે પુરુષાત્મક તેની લીલાને ઉપયોગી દેહ, ઇન્દ્રિયો વગેરેની સંપત્તિથી (પ્રજ્ઞાથી અતિરિક્ત દેહાદિની સંપત્તિથી નહી) પ્રજ્ઞરૂપ થઇને, ^{૨૩}ખૂદ્ધુત્તવને લીધે પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ પ્રજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરે છે એવો અર્થ છે. ^{૨૪}નહિ તો જીવ પ્રજ્ઞાને અંશ હોવાથી તથા આનંદાંશના આવિર્ભાવથી પ્રજ્ઞરૂપ યતાં પ્રાણાદિના લયની ઉક્તિથી પ્રજ્ઞ અને તેનાથી ઇતરના વ્યવચ્છેદની ઉક્ત સિદ્ધિ ન થવાથી “પ્રજ્ઞા જ યદને” એમ અથવા કહે નહિ. ^{૨૫}આથીજ આની આગળ ^{૨૬}લોકમાં ઉક્તિ છે. ^{૨૬}“મર્ત્ય અમૃત થાય છે.” અહિંઆં “પ્રજ્ઞ તે ભોગવે છે” (ખૂ. ૪-૪-૭) એમ કહ્યું છે. મૃત્યુરૂપી ધર્મવાળું શરીર મર્ત્ય છે. ^{૨૭}તે સહિત જીવ પશુ તે ^{૨૮}પ્રમાણે કહેવાય છે. અને વળી આ ^{૨૯}પ્રથમ ૩૦ તેવોજ હોતો. પછી પુષ્ટિલીલામાં પ્રવેશ કર્યા પછી અમૃત એટલે કહેલા રૂપ અને શરીર-વાળો તે થાય છે. તેથી અહિંઆં ^{૩૧}આજ શરીરમાં પ્રજ્ઞાને ખરાબર મેળવે છે. ભગવાન સાથે કરાતી લીલાના રસનો અનુભવ કરે છે એવો અર્થ છે. ભગવાન બાદશાયણ આંજ શ્રુતિને વિષય બનાવીને ત્યાં કહેલા પ્રાણો એકાએક લય પામે છે, કે તેમાં કમ છે? એવા સંશયમાં નિર્ણય કહે છે. ‘વાણી મનમાં લય પામે છે. ત્યાં હેતુ દર્શનથી એમ છે.’ આ કહેલ છે. ભક્તિ સ્નેહરૂપ હોવાથી અને તેનું ફલ પ્રભુનું પ્રાકટ્ય હોવાથી તેની ^{૩૨}ઉત્કણમાં તે આવશ્યક હોવાથી “આ મારું દર્શન કરો” એવી પ્રભુની ઇચ્છાથી તે પ્રકટ યતાં ચક્ષુ અને મનથી અમૃતને અનુભવનારને કોઇક ઉત્કટ ભાવ ઉત્પન્ન તદ્રૂપ થયો હોય છે કે જેનાથી પ્રભુની સાથે સઘળી ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારની કૃતિની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ હોય છે. ત્યાં તેમના અસામર્થ્યને લીધે ભગવાનના આનન્દના સંબન્ધવાળા મન સાથેના સંબન્ધથી અમે તેને પ્રાપ્ત કરીશું એમ વિચારીને ત્યાંજ જે સંગત થાય છે તેજ આનંદ સાથે સંપન્ન થાય છે. આજ અર્થ આ સૂત્રથી તથા આગળના અતપ્ત્વ સર્વાણ્યનુ (પ્ર. સૂ. ૪-૨-૨) સૂત્રથી જણાવ્યો છે. દર્શન પછીથી પ્રથમ પ્રજ્ઞાની સાથે સંભાવણીની ઇચ્છાજ થાય છે તેથી “વાણી મનમાં પ્રવેશ કરે છે” (છાં. ૬-૮-૬) એમ છાંદોગ્યમાં સ્કુટ કહ્યું છે અને તેની સંપત્તિ તરીકે પ્રથમ તેજ કહ્યું છે. આમ હોવાથી વાણી મનમાં સંગત યતાં ભગવાનના આનંદ સાથે તે સંપન્ન થાય છે એમ સૂત્રનો અર્થ છે. દર્શનના અભાવમાં પશુ વેણુ વગેરે શબ્દથી પશુ તેજ પ્રમાણે સંપન્ન થાય છે. આથી “અને શબ્દ છે તેથી” એમ અન્ય હેતુ કહે છે.

એટલે પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયો (૨૩) ભક્તનો આત્મા પશુ આત્મા કહેવાય છે. કારણ કે જેમ આત્મા પ્રજ્ઞામાં ખૂદ્ધુ-વૃદ્ધિરૂપી ધર્મ છે. તેમ આ આત્મામાં પશુ મહત્ત્વનો આવિર્ભાવ થાય છે. (૨૪) નહિ તો જીવ પ્રજ્ઞા જ થાય છે તેની લીલામાં તેનો પ્રવેશ હોતો નથી એવો અર્થ કરવામાં આવે. (૨૫) જીવને ભગવાનનો ભોગ આવશ્યક છે તેથી (૨૬) પ્રજ્ઞપ્રાપ્તિમાં જીવનો ભોગ આવશ્યક છે નહિતો શ્રુતિમાં મર્ત્ય અમૃત બને છે એટલુંજ કહેતે તે પ્રજ્ઞાને ભોગવે છે એમ કહેતે નહિ. (૨૭) મર્ત્ય શરીર હોવાથી (૨૮) મર્ત્ય (૨૯) પુષ્ટિલીલામાં પ્રવેશ કરતા પહેલાં (૩૦) મર્ત્યજ (૩૧) પ્રાપ્ત આનન્દમય શરીરમાં (૩૨) પ્રભુને પ્રકટ કરવાની ઉત્કણમાં ભક્તિ-સ્નેહ આવશ્યક છે ભાવાર્થ—ન્યારે પુષ્ટિભક્તને ભગવાનના આનન્દનો અનુભવ થાય છે ત્યારે પ્રથમ તેની વાણી મનમાં લય પામે છે. આ વાણી લય પામતાં પહેલાં

અત એવસર્વાણ્યનુ ॥૪-૨-૨ ॥

ઉપરનાં કારણોથીજ પાછળથી (વાણી પછીથી) સઘળી ઇન્દ્રિયો મનમાં લય પામે છે.

માટે જ દર્શન અને શબ્દના હેતુથી સઘળી ઇન્દ્રિયો પાછળથી લય પામે છે. 'સાંનિધ્યથી વાણી પાછળથી મનમાં સંગત થાય છે અર્થાત્ ભગવાનના આનંદથી સંપન્ન બને છે એવો અર્થ છે. કેટલાકે 'તો છાંદોગ્યમાં આવેલું "વાણી મનમાં સંપન્ન થાય છે, મન પ્રાણમાં, પ્રાણ તેજમાં, તેજ પરા દેવતામાં" એ વાક્ય વિષય તરીકે જોલીને સૂત્રમાં વાક શબ્દની તેમાં જ વૃત્તિ છે (લક્ષણના અર્થમાં) એમ કહે છે, અને તેવી સંપત્તિ તથા નાશને જણાવે છે. તે વધારે ઠીક નથી. તો પણ જે વાક શબ્દ એ વૃત્તિના અર્થમાં લાક્ષણિક અર્થમાં છે અને તે શ્રુતિથી સંમત છે એમ કહેતા હોતો સૂત્રકાર ત્યારે તેજ પ્રમાણે કહેત. તેના સાર્થક વાક્યને જ ન કહેત. તેના નિર્ણય માટે જ પ્રવૃત્તિ છે તેથી. મુખ્યાર્થનો ત્યાગ તથા લક્ષણની આપત્તિ છે. અને વળી "મનમાં" એ શબ્દ પણ વ્યર્થ નીવડે અને વળી વિષય 'વાક્યમાં જણાવેલા ક્રમના ત્યાગની અનુપપત્તિ થાય ૨

તન્મનઃ પ્રાણ ઉત્તરાત્ ॥૪-૨-૩॥

તેનું મન પ્રાણમાં (લય પામે છે) પછીની શ્રુતિ છે તેથી

ભગવાન તેના મનમાં પ્રકટ થઈને તેને દર્શન દે છે. જ્યારે આને દર્શન થાય છે ત્યારે તેની વાણીનો વ્યાપાર બંધ થઈ જાય છે. શ્રુતિનું આ વિષયમાં પ્રમાણ પણ છે. દર્શન જે ન હોય તો વેણુના શબ્દ સાંભળતાંની સાથે વાણીનો વ્યાપાર અટકી જાય છે.

સૂત્ર ૨ (૧) શ્રુતિમાં વાક શબ્દ અન્ય ઇન્દ્રિયોના અર્થમાં છે. (૨) કેટલાકે એમ કહે છે કે વાક શબ્દ શ્રુતિમાં વાગવૃત્તિના અર્થમાં વપરાયો છે, વાકના અર્થમાં નહિ, તે મતનું અણગમ કરે છે. (૩) એ પ્રમાણે અર્થાત્ વાક પદને વાક વૃત્તિના અર્થમાં સમજતાં મુખ્ય અર્થને બદલે લક્ષ્યાર્થ લેવો પડે છે, તે ઇષ્ટ નથી. શ્રુતિના શબ્દોમાં મુખ્યાર્થ જ ગ્રહણ કરવો જોઈએ. તેમાં લક્ષણ વચ્ચે લાવવી નહિ. લક્ષણ લાવવાથી શ્રુતિનું માહાત્મ્ય ધરી જાય છે. કાવ્યાદિમાં લક્ષણ લેવામાં બાધ નથી પણ શ્રુતિમાં તો તે લેષ શકાય જ નહિ આથી વાક શબ્દનો અર્થ વાક જ લેવો વાગવૃત્તિ નહિ (૪) જે વૃત્તિરૂપ અર્થ લેવામાં આવે તો પછી તે વૃત્તિનો નાશ થતાં તેના અધિકરણ મનનું પ્રયોજન રહે નહિ. આમ હોવાથી "મનમાં" તે સંપન્ન થાય છે એમ કહેવું તે પણ યુક્ત નથી. (૫) છાં. ૬-૮-૬ ની શ્રુતિ જે ભાષામાં હિતારી છે તે કેટલાકના મતે વિષય વાક્ય છે એવું કહેનારના મતનું અણગમ કરે છે. એ વિષય વાક્ય કહી શકાય નહિ. કારણ કે જે તેને વિષય વાક્ય કહે તો પછી તેમને રહેવા દઈને પ્રાણનો જીવમાં લય થાય. એમ કહેવાથી ખરેખર ચાલતા ક્રમનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે. આ રીતે ક્રમનો ત્યાગ કરવાથી અનુપપત્તિ દોષ થાય છે. માટે વ્યાસજી એ પ્રમાણે દોષ કરે નહિ, માટે તે વાક્ય વિષયવાક્ય નથી. જે આ વિષયવાક્ય હોય તો ત્યાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે. અસ્ય સોમ્ય પુષ્પસ્ય પ્રયતો વાક મનસિ સંપદ્યતે મનઃ પ્રાણે પ્રાણસ્તેજસિ તેજઃ પરસ્પ્રાં દેવતાયામ્ આ પ્રયાણ કરનાર પુરુષની વાક મનમાં સંપન્ન થાય છે. મન પ્રાણમાં, પ્રાણ તેજમાં, તેજ પરાદેવતામાં. આ વાક્ય પ્રમાણે પ્રાણ તેજમાં લય પામે છે અને તેજ પરાદેવતામાં લય પામે છે. ક્રમનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે. ભાવાર્થ-ઉપર કહેલા હેતુથી સઘળી ઇન્દ્રિયો

પહેલાં કહેલી સઘળી ઇન્દ્રિયોના 'વૈશિષ્ઠ્યવાણું' મન પ્રાણમાં સંપન્ન થાય છે, ફક્ત એકલું નહિ. ત્યાં હેતુ કહે છે 'પછીની શ્રુતિથી' "એમ દોરથી બંધાયલું પક્ષી દિશા દિશામાં પડીને બીજે સ્થાન નહિ મેળવીને બન્ધનનો જ આશ્રય કરે છે એજ પ્રમાણે ખરેખર, હે સોમ્ય, તે મન દિશાએ દિશાએ પડીને અન્યત્ર આયતન નહિ મેળવીને પ્રાણનો જ આશ્રય કરે છે," (છાં. ૬-૮-૨) એમ કહીને ત્યાં ઉત્તર વાક્યથી હેતુ કહે છે. "હે સોમ્ય તેનું બન્ધન પ્રાણ છે" (છાં. ૬-૮-૨) તે હેતુથી તેમ છે એવો અર્થ છે.

સોઘ્યક્ષે તદુપગમાદિભ્યઃ ૪-૨-૪૧

તે પ્રાણ ભગવાનમાં લય પામે છે; તેના ઉપગમ (અંગીકાર) વગેરેથી

^૧સઘળી ઇન્દ્રિયોથી વિશિષ્ટ મનથી વિશિષ્ટ ^૨પ્રાણ ^૩અધ્યક્ષમાં-શરીર અથવા ^૪હૃદયમાં ભગવાન પ્રકટ થાય ત્યારે સંપન્ન થાય છે એમ અર્થ છે. અહિંઆં ^૫હેતુ "ઉપગમ વગેરેથી" એમ છે. ઉપગમ એટલે ^૬અભ્યુપગમ અને તે જેટલો પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકાર ^૭હોય તેટલો હોય છે. તેથી તે પ્રમાણે એવો અર્થ છે. 'આદિ શબ્દથી ભગવાનને વશ કરવાને સમર્થ સ્નેહ, પ્રભુથી અનિર્ગત અર્થનો ત્યાગ તથા તેને અનુરૂપ ભજન એમ છે ^૮અભ્યુપગમ સિદ્ધ થાય તો સ્નેહ વગેરે અવશ્ય થાય છે જ એ આશયથી તેને પ્રથમ કહેલ છે, ^૯ઉદ્દેશ કરેલો નથી. મર્યાદામાર્ગમાં અંગીકૃત જીવોનું સુક્રિતમાં

વાણીના લય પછીથી મનમાં સંપન્ન થાય છે.

સૂત્ર ૩ (૧) મન એકલું લય પામતું નથી પણ ઇન્દ્રિયો સહિત પ્રાણમાં લય પામે છે. (૨) મન કેવી રીતે પ્રાણમાં લય પામે છે તે માટે શ્રુતિમાં દોરીથી બંધાયેલા પક્ષીનું આપેલું દૃષ્ટાન્ત અહિંઆં આપે છે. ભાવાર્થ—સઘળી ઇન્દ્રિયોથી યુક્ત મન પ્રાણમાં લય પામે છે. કારણ કે પછીથી તેવી શ્રુતિ આવે છે.

સૂત્ર ૪ (૧) પ્રાણનું શું થાય છે તે કહે છે. (૨) પ્રાણ સઘળી ઇન્દ્રિયોવાળા મન સહિત ભગવાનમાં પ્રવેશે છે (૩) અધ્યક્ષ એટલે ભગવાન (૪) જ્યારે ભગવાન હૃદયમાં પ્રકટ થાય છે ત્યારે ઇન્દ્રિયો યુક્ત મનસહિત પ્રાણ ત્યાં પ્રવેશ કરે છે. (૫) પ્રાણના પ્રવેશનું કારણ આપે છે. (૬) અંગીકાર અર્થાત્ ભગવાન જે જીવનો અંગીકાર કરે છે તેનોજ પ્રાણ ઇન્દ્રિયો તથા મન સહિત પ્રવેશ કરે છે. (૭) જેનો જેટલો અંગીકાર તેનો તેટલો પ્રવેશ હોય છે. (૮) સૂત્રમાં "ઉપગમાદિભ્યઃ" શબ્દ છે તેમાં "આદિ" નો અર્થ શો તે અહિંઆં કહે છે. અર્થાત્ સ્નેહ, ભજન વગેરે. (૯) ભગવાન માટેનો સ્નેહ જીવના સાધનથી થતો નથી પણ ભગવાન જ્યારે તેનો અંગીકાર કરવા ઇચ્છે છે ત્યારેજ થાય છે. એમ જણાવવાને "ઉપગમ"—અંગીકાર એને પ્રથમ હેતુ જણાવે છે, અને ત્યાર પછીથી જ "આદિ" કહેતાં સ્નેહ, ભજન વગેરે જણાવે છે. (૧૦) સ્નેહ વગેરેનું એક પછી એક કથન કરેલું નથી. અર્થાત્ તે બધાની સાથે લાગી જરૂર છે એમ કહેવાનું પ્રયોજન નથી. એમ હોત તો તે તમામનું અહિંઆં એક પછી એક વર્ણન કરત. પણ અહિંઆં સૂત્રકારનો આશય એજ છે કે મુખ્ય હેતુ ભગવત્કૃત અંગીકાર જ છે. તે હોયતો જ સ્નેહ વગેરે બની આવે છે. અને તે ન હોય તો તે થતો નથી. ભગવાન જે જીવનો અંગીકાર કરવા માગે છે તે જીવનાથી જ સ્નેહ વગેરે ભગવાન તરફ હોય છે. (૧૧) મર્યાદામાર્ગથી પુષ્ટિમાર્ગનું વૈશ્લેષ્ય દેખાડે છે. એ માર્ગમાં જે જીવોનો અંગીકાર કર્યો હોય તેઓ ફક્ત મોક્ષ જ મેળવે છે. (૧૨)

પર્યવસાન ^{૧૧}હોય છે, તે મુમુક્ષુ ^{૧૨}હોવાથી ઉત્કટ સ્નેહ તેમને સંભવતો નથી. તેથી પ્રભુનું પ્રાકટ્ય પણ ^{૧૩}તેમની બાબતમાં સંભવતું નથી. તેથી ^{૧૪}સ્વ પ્રકૃતિમાં સંઘાતનો લય થતાં શુદ્ધ જીવની ભગવાનના અનુગ્રહથી તથા શ્રવણાદિ રૂપ તેમજ તે પ્રકારના સ્નેહરૂપ ભક્તિથી મુક્તિ થાય છે. આથી ત્યાં ^{૧૫}તારતમ્ય ઘણું છે એવા નિગૂઢ આશયથી આ કહ્યું છે. ^{૧૬}અભ્યુપગમ વગેરે તો મુણ્ડકોપનિષત્માં કહેલા છે. “આ આત્મા પ્રવચનથી લભ્ય નથી” (મું. ૩-૨૪) થી ઉપક્રમ કરીને “જેનું તે વરણ કરે છે તેનાથી તે લભ્ય છે. તેને આ આત્મા પોતાના તનુનું દાન કરે છે. આ આત્મા બલહીનથી લભ્ય થતો નથી. તેમ પ્રમાદ, તપ તથા લિંગથી મળતો નથી. આ ઉપાયોથી જે વિદ્વાન પ્રયત્ન કરે છે તેનો આ આત્મા પ્રલ્લાપમાં પ્રવેશ પામે છે.” (મું. ૩-૭-૪) મુખી એ પ્રમાણે કહેલું છે. ૪

૨ ભૂતાધિકરણ

કહેલા નિગૂઢ આશયને પ્રકટ કરે છે—

ભૂતેષુ તચ્છ્રુતેઃ ॥ ૪-૨-૫॥

ભૂતોમાં તેમનો લય છે. તેની શ્રુતિ છે તેથી.

(શંકા)—મર્યાદામાર્ગીયોના વાક્ વગેરેનો લય ઉપર પ્રમાણેજ છે કે તેમનાં વાગાદિનો લય ઉપર કહેલા પ્રકારે ૨ ભૂતોમાં થાય છે. ભગવાનમાં નહિ. અહિં આં ^૩પ્રમાણ કહે છે કે તેવી શ્રુતિ છે તેથી. “જ્યાં આ મૃત પુરુષનાં અગ્નિમાં વાણી જાય છે. વાતમાં પ્રાણ, ચક્ષુ આદિત્યમાં, મન ચંદ્રમાં, શ્રોત્ર દિશામાં, શરીર પૃથ્વીમાં, આત્મા આકાશમાં, વાળ ઔષધીમાં, કેશ વનસ્પતિમાં, લોહી અને રેત જલમાં જાય છે. (મું. ૩-૨-૧૩) એવી શ્રુતિ છે તેથી જ્ઞાનરહિતો વિષેની આ શ્રુતિ છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. કારણ કે “આર્તભાગે કહ્યું હે યાજ્ઞવલ્કય! જ્યારે આ પુરુષ મરી જાય છે ત્યારે શું તેના પ્રાણો તેમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે? યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું “ના. તેમ થતું નથી. તેને વિષે અર્થાત્ પુરુષ વિષે એકઠા થયેલા પ્રાણોનો પરમાત્મા વિષે લય થાય છે. તે ઉચ્છ્રૂનતાને—સૂજેલા-પણાને પામે છે. જ્યારે તે શ્વાસ લે છે ત્યારે બહારના વાયુ વડે પૂર્ણ થાય છે. તથા

મર્યાદામાર્ગના જીવોમાં ઉત્કટ સ્નેહ હોતો નથી. (૧૩) જો સ્નેહ નથી તો ભગવાનનું પ્રાકટ્ય તેમને થતું નથી (૧૪) જીવનો પુરુષ-અક્ષરાદિમાં અને ભૂતોનો તન્માત્રાદિમાં લય (૧૫) પુષ્ટિમાર્ગમાં અને મર્યાદામાર્ગમાં ઘણુંજ તારતમ્ય છે. (૧૬) ભગવદ્વ્રત અંગીકાર એજ મુખ્ય હેતુ છે, એ વિષયમાં ઉપનિષતનું પ્રમાણ આપે છે. ભાવાર્થ—પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાન તરફથી કરાયેલા અંગીકાર, સ્નેહ, ભજન વગેરેથી તે જીવનો પ્રાણ મન તથા તમામ ઇન્દ્રિયો સહિત ભગવાનમાં લય પામે છે. (સૂત્રમાં આદિ શબ્દથી ભગવાનને વશ કરવાને સમર્થ સ્નેહ, તેની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધકનો ભાગ વગેરે સમજવાનું છે.)

અધિ૦ ૨ સૂત્ર ૫- (૧) ઉપર પુષ્ટિમાર્ગીયની વાગાદિનો લય કેવી રીતે થાય છે તે જણાવ્યું. આ અધિકરણમાં મર્યાદામાર્ગીયના વાગાદિનો લય કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે. (૨) પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તના વાગાદિનો લય ભગવાનમાં થાય છે, ત્યારે મર્યાદામાર્ગીયના વાગાદિનો લય ભૂતોમાં થાય છે,

મૃતવત્ થઈ સૂવે છે. “ (ખૂ. ૩-૨-૧૧) એવું પૂર્વ વાક્ય છે તેથી. જ્ઞાન રહિતના ૪ પ્રાણોના અનુક્રમણથી તે ઉત્ક્રમણ કરનારની પછવાડે પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે. ” (ખૂ. ૪-૪-૨) વગેરે શ્રુતિ છે તેથી. (શંકા) “ ત્યારે આ પુરુષની છુટી પડેલી વાગિન્દ્રિયનો લય થાય છે ” ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને “ રેતઃ પણ જલ વિષે લય પામે છે, ” (ખૂ. ૩-૨-૧૧) ત્યાં સુધીની શ્રુતિ જ્ઞાનરહિત માટેની છે એમ માનવું જોઈએ. આથી આગળ ‘ત્યારે આ પુરુષ ક્યાં હોય છે?’ એવા પ્રશ્નમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય અને આર્તભાગે વિચારેલો ઉત્તર કહેવાય છે. “ ત્યાં તેમણે જે કહ્યું તે કર્મ હતું. ત્યાં તેમણે જે સ્તુતિ કરી તે પણ કર્મજ હતું. પવિત્ર કર્મથી ખરેખર મનુષ્ય પવિત્ર થાય છે તથા અપવિત્ર કર્મથી અપવિત્ર બને છે. ” (ખૂ. ૩-૨-૧૨) એ પ્રમાણે તે છે. આથી કર્મનો આશય સ્થિત રહે છે એવો નિર્ણય સાંપડે છે. આમ હોવાથી પ્રાણોના ૫ અનુક્રમની ઉક્તિથી તથા સંઘાતના લયની ઉક્તિથી જ્ઞાની માટેનીજ આ શ્રુતિ છે એમ નક્કી થાય છે. કારણ કે ૬ તેનેજ કહેલાં ૭ જે સંભવે છે. આગળની શ્રુતિમાં કહેલા કર્મનો આશ્રય હોવાપણું તો તેમાં વિકલ્પ છે. માટે પ્રથમ અને પછીનાં વાક્યોના વિરોધથી વિષયનો અનિશ્ચય પ્રાપ્ત થતાં તેની સામે કહીએ છીએ. આ શ્રુતિ મર્યાદા માર્ગના જ્ઞાનીઓ માટેનીજ છે. આથીજ “ત્યારે પુરુષ ક્યાં હોય છે?” એવા પ્રશ્નમાં તેટલાથીજ ‘અર્થની સિદ્ધિ છતાં પણ સાધારણ પુરુષની વ્યાવૃત્તિથી મર્યાદામાર્ગીય પુરુષ તે છે અને તેને પ્રાપ્ત કરાવનાર ‘આ’ પદ છે. કારણ કે તેનુંજ ઉપક્રમણ કરેલું છે. વળી તેની ૭ આગળ વિચારેલો અર્થ પણ તે ૯ વિષયનોજ છે એમ જાણો.

શંકા—બાધક તો કહ્યું છે: ઉત્તર-હા. અરે મુખ્ય શ્રુતિઓએ સાથે વિચારેલા અર્થનો અર્થ વિચારો. મર્યાદા માર્ગમાં ખરેખર વિધિનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તે ૧૦ પ્રમાણે નિર્માણ છે. ૧૧ ‘ત્યાં આ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો આ પ્રમાણે ફલ આપીશ. નહિ કરાયલું હોય તો પણ આપીશ એમ નહિ’ એમ ભગવાનની ઈચ્છા છે. માટે કર્મ મુખ્ય છે. આમ હોવાથી આર્તભાગનો આ આશય છે. વાક્યથી તે રેતઃ સુધી તમામના લયથી પ્રારબ્ધના પણ ત્યારે નાશથી (પ્રારબ્ધનો નાશ થાય ત્યારે) વિધિના અવિષય શુદ્ધ જીવને કદાચ પુષ્ટિમાં પ્રવેશ કરાવે છે કે નહિ એવા સંશયથી ત્યારે પણ તે મર્યાદા

લયનો પ્રકાર તો બન્નેનો સરખો છે, પણ એકમાં ભગવાનમાંજ લય થાય છે ત્યારે બીજામાં ભૂતોમાં ગાય છે. (૩) મર્યાદામાર્ગીયના વાગાદિનો લય ભૂતોમાં થાય છે તેને માટે શ્રુતિનું પ્રમાણ આપે છે. (૪) ઉપર આપેલી શ્રુતિ તે જ્ઞાન વગરના માટેની નથી પણ જ્ઞાનવાળા માટેજ છે કારણ કે તે શ્રુતિમાં પ્રાણોના લયની હકિકત કહી છે. જ્ઞાનીના પ્રાણનોજ લય થાય છે, જ્ઞાન રહિતનાનો નહિ. તેથી તે શ્રુતિ જ્ઞાનીને માટેનીજ છે. (૫) પ્રાણના અનુક્રમણ તથા સંઘાતના લયનુંક થન કર્યું છે તેથી તે વાક્ય જ્ઞાનીના વિષેનુંજ છે, જ્ઞાનીનોજ પ્રાણ ઉત્ક્રમણ પામતો નથી તથા તેનોજ સંઘાત લય પામે છે. (૬) જ્ઞાનીને (૭) પ્રાણનું અનુક્રમણ અને સંઘાતનો લય એ બે (૮) યાજ્ઞવલ્ક્ય તથા આર્તભાગે વિચારેલો અર્થ (૯) જ્ઞાનીના મોક્ષ વિષેનો (૧૦) વિધિના પ્રાધાન્યથી. મર્યાદામાર્ગમાં વિધિનું પ્રાધાન્ય છે તેથી (૧૧) મર્યાદામાર્ગમાં ફલ દાનમાં મર્યાદા છે. જેટલું કરવામાં આવે તેટલું ફળ મળે. સાધન અનુસાર ફળ છે. અમુક સાધન કરવામાં આવ્યું હોય તો અમુક ફળ મળે. જો સાધન ના કરવામાં આવ્યું હોય તો ફલ

માર્ગમાં અગર પુષ્ટિમાં પ્રવેશ પામે છે એવો પ્રશ્ન છે. ત્યારે આ અર્થને ઇશ્વરની ઇચ્છાના પ્રકારને નહિ જાણનાર ^{૧૨} દુર્જ્ઞેય છે એમ જાણતી શ્રુતિ જાતેજ તેને સમજીને “તે ગૂઢ છે” માટે તેને સ્ફુટ નહિ કહેતાં, અન્તમાં “તેમણે કહ્યું” (ખૂ. ૩-૨-૧૩) એમ અન્તમાં કહેલા અર્થને જાણાવ્યો. ^{૧૩} અહિંઆં ^{૧૪} ‘કર્મ’ શબ્દ મર્યાદામાર્ગ વિષે છે. વળી જ્યાંસુધી મુક્ત થાય છે ત્યાંસુધી મર્યાદા માર્ગમાં જ તેની સ્થિતિ એવો અર્થ નીકળે છે. આથી જ ^{૧૫} તેની પ્રશંસા પણ છે. કારણ કે ઇશ્વર તરીકે સર્વ કરવાને સમર્થ છતાં પણ તેના દાનમાં ^{૧૬} તેની અપેક્ષા કરે છે. અહિંઆં હેતુ તરીકે મર્યાદા-માર્ગના સ્વરૂપને “પવિત્ર કર્મ કરનાર પવિત્ર થાય છે.” (ખૂ. ૩-૨-૧૩) વગેરેથી કહે છે. ૫

(શંકા)—મર્યાદામાર્ગીય ભક્ત અને જ્ઞાની એમ બે હોય છે. કહેલો નિર્ણય તો જ્ઞાનમાર્ગના વિષેનો જ છે. ભક્ત તેવો હોય તો પણ કોક વખત પુષ્ટિમાં પણ તેનો પ્રવેશ કરાવે છે એવી આશંકા કરીને તેના નિર્ણયને કહે છે.—

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥૪-૨-૬॥

ફક્ત એકમાં (જ્ઞાનીમાં મર્યાદામાર્ગનું નિયમન) નથી. કારણ કે
(યાજ્ઞવલ્કય તથા આર્તભાગ) (તે વિષે) દર્શાવે છે.

^૧ એકલા જ્ઞાનીમાં અથવા ભક્તમાં મર્યાદાનો નિયમ નથી પણ બન્નેમાં છે. ત્યાં હેતુ છે. કારણ કે યાજ્ઞવલ્કય અને આર્તભાગ, જ્ઞાની અને ભક્તની સાધારણતાથી “તે બન્ને કહે છે” વગેરે કહેલી રીતિથી મર્યાદાના નિયમને દર્શાવે છે; નહિ તો પ્રાકૃતનો (વાગાદિના લયનો) અંગીકાર ^૨ અન્યથા થાય એવી ઉપપત્તિ “હિ” શબ્દથી સૂચવાય છે. પૂર્વે કહેલા આગળ અને પાછળના શ્રુતિના વિરોધના પરિહારની અન્યથા અનુપપત્તિ અહિંઆં મૂળ છે એમ જાણવું જોઈએ. ફેટલાકો એમ કહે છે કે જ્યારે વાગાદિનો લય થાય છે ત્યારે અન્ય શરીરની પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાના સમયનો જીવ “ત્યારે આ પુરુષ ક્યાં હોય છે?” એમાં આવેલા પ્રશ્નનો વિષય છે. તે ખરાબર નથી. “તે ઉત્ક્રમણ કરનારની પછવાડે પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે, અને તે પાછળ ઉત્ક્રમણ નહિ કરનારની પછવાડે પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરતો નથી.” (ખૂ. ૪-૪-૨) એ શ્રુતિ ભાવિ અન્ય દેહના જીવ, પ્રાણ,

મળે નહિ. (૧૨) ઇશ્વરની ઇચ્છાને નહિ સમજનારથી તે આ અર્થ સમજતો નથી, સર્વ કંઈ ભગવાનની ઇચ્છાથી થાય છે એવું સમજનાર જ તે અર્થ સમજી શકે છે (૧૩) શ્રુતિ વાક્યમાં (૧૪) કર્મ શબ્દનો અર્થ અહિંઆં “કર્મ” નહિ પણ “કર્મી” કર્મવાળો એમ સમજવો. કર્મવાળો એટલે જેમાં કર્મનું પ્રાધાન્ય છે તેવો અર્થાત્ મર્યાદામાર્ગીય (૧૫) મર્યાદા માર્ગમાં જ્યાં સુધી મોક્ષ ન મળે ત્યાં સુધી વિધિ કરવાની હોય છે. માટે તેની પ્રશંસા કરી છે (૧૬) ઇશ્વર પણ મર્યાદામાર્ગીયને ફલનું દાન કરવામાં કર્મની અપેક્ષા રાખે છે. જુઓ ધ્વ. સૂ. ૨-૧-૩૪. ભાવાર્થ—મર્યાદાભક્તોની ઇન્દ્રિયો ભૂતોમાં લય પામે છે. કારણ કે તે વિષેની શ્રુતિ પણ છે.

સૂત્ર ૬—(૧) મર્યાદા માર્ગીય એટલે ફક્ત જ્ઞાની કે ફક્ત ભક્ત નહિ, પણ બન્ને. મર્યાદામાર્ગમાં પણ ભક્તો હોય છે. મર્યાદામાર્ગીયના વાગાદિનો લય ભગવાનમાં થાય છે એમ જો કહેવામાં આવે તો

તથા ઇન્દ્રિયોનું ઉત્ક્રમણ સાથે છે એમ કહે છે તેથી વાગાદિનો લય ત્યાં અસંભવિત હોવાથી કહેલાના પ્રશ્નનો વિષય કહેવો શક્ય નથી. વળી પૂર્વવાક્યમાં “ અહિંઆં જ તેઓ લય પામે છે ” એમ કહેલું હોવાથી અમે કહેલો જ માર્ગ અનુસરવો જોઈએ. આથી આ પરવિદ્યાવાળો નથી કારણ કે અમૃતત્વ જ ^૩ તેનું ફલ છે. અને તે (અમૃતત્વનું ફલ) અન્ય સ્થાન ^૪ ઉપર અવલંબતું નથી એમ ઉત્ક્રમણની અપેક્ષા તથા કર્મનો આશ્રય બને નહિ. પણ અપરવિદ્યાવાળો તે છે. ^૫ અપરવિદ્યાનું ફલ બ્રહ્મલોક સુધી છે. તેથી કર્મના આશ્રયરૂપ ઉત્ક્રમણ વગેરે સંભવે છે. એમ જે કહેવામાં આવે છે તેનો પણ નિરાસ થયો જાણવું જોઈએ. ૬

૩ સમાનાધિકરણ.

મર્યાદા અને પુષ્ટિનો કોઈ પણ વખત અન્યથાભાવ નથી એમ જે કહ્યું ત્યાં હેતુની અપેક્ષામાં ^૨વસ્તુનું સ્વરૂપ જ તે પ્રમાણે છે એવું જણાવવાને કહે છે.

સમાના ચાસ્ટ્યુપ્રકમાદમૃતત્વં ચાનુપોષ્ય ॥૪-૨-૭॥

જન્મથી મોક્ષ સુધી (મર્યાદામાર્ગની) સમાન ગતિ છે. અને (પુષ્ટિમાર્ગમાં) વ્રત વગર હોય છે.

અહિંઆં આ આશય છે. સાધનના ઉક્રમથી મોચનની ઇચ્છા ખરેખર મર્યાદા-માર્ગીય મર્યાદા છે. શાસ્ત્રમાં કહેલાં ^૧સાધન વગર જ મોચનની ઇચ્છા પુષ્ટિમાર્ગની મર્યાદા છે. તેમ હોય તો તે બંને સદા એક રૂપે છે એમ યુક્ત છે. આજ કહે છે. સૃતિ કહેતાં સંસાર, તે જીવોના પોતામાંથી જૂદા કરેલાની અવિદ્યાને લીધે અહંતા અને મમતાના સ્થાનરૂપ છે. તેનો ઉપક્રમ કહેતાં આરંભ ત્યાંથી તે મુક્તિ સુધી કહેલી મર્યાદા સરખી છે. સદા એકરૂપ છે. વચમાં જુદી નથી એવો અર્થ છે આ પ્રમાણે જ વ્રત કર્યા વગર ^૫અમૃતત્વ પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં સમાન છે એવો અર્થ છે. અહિંઆં “ઉપોષ્ય” શબ્દ ^૬અશેષ મુક્તિના સાધનોનો ઉપલક્ષ્ય છે. ^૭

(૩) પરવિદ્યાનું ફલ (૪) વિદ્યા-જ્ઞાનનું ફલજ અમૃતત્વ મોક્ષ છે. જ્ઞાન સિવાય બીજાથી મોક્ષ મળતો નથી. (૫) વિદ્યાના બે ભાગ છે—પરવિદ્યા અને અપરવિદ્યા. પરવિદ્યાનું ફલ સદ્યોમુક્તિ છે અને અપર વિદ્યાનું ફલ ક્રમ મુક્તિ છે. ક્રમમુક્તિમાં ક્રમશઃ દિવસમાં પ્રવેશ કરીને બ્રહ્મલોક સુધી જીવ જાય છે, અને પછી મુક્તિ મેળવે છે. ભાવાર્થ—મર્યાદામાર્ગમાં અંગીકાર જે જીવોનો કરવામાં આવે છે તે ફક્ત જ્ઞાનીઓજ હોતા નથી, પણ મર્યાદા ભક્ત અને જ્ઞાની હોય છે. તેમ બે પ્રકારના જીવોનો અંગીકાર થાય છે કારણ કે યાગવલ્ક્ય તથા આર્તભાગ જૂહારણ્યકમાં તે પ્રમાણે દર્શાવે છે.

અધિ. ૩ સૂત્ર ૭—(૧) અન્યથાભાવના અભાવમાં (૨) મર્યાદા અને પુષ્ટિમાર્ગનું સ્વરૂપ. (૩) સાધનથી મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા તે મર્યાદામાર્ગીય છે (૪) પુષ્ટિમાર્ગમાં સાધનો વગર મોક્ષ મળે છે. (૫) મોક્ષ (૬) શબ્દમાં ઉપોષ્ય ઉપોષણનો અર્થ છે તે તમામ પ્રકારનાં મુક્તિના સાધનોના અર્થમાં છે. ભાવાર્થ—મર્યાદામાર્ગમાં જન્મથી મોક્ષ સુધી સાધનોથી મુક્તિ મળે છે; પુષ્ટિમાર્ગમાં સાધન વગર મોક્ષ મળે છે.

આ પ્રમાણે પ્રાસંગિક કહીને પ્રકૃત વિષયનો વિચાર કરાય છે. સૌચ્યશ્ચ: (પ્રા. સૂ. ૪-૨-૪) એ સૂત્રમાં પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તના સંઘાતનો ભગવાનમાં જ લય થાય છે એમ કહ્યું. તેની આગળના સૂત્રથી મર્યાદામાર્ગીય ભક્તના સંઘાતનો લય ભૂતોમાં થાય છે એમ કહીને, પ્રશ્ન પછી તે શુદ્ધ જીવનો મુક્તિ જ થાય છે એમ કહેવાનું હોવા છતાં “હે સૌમ્ય આર્તલાગ! મારો હાથ ઝાલ” (ભૂ. ૩-૨-૧૩) વગેરેથી સ્વ આશયને અન્યોમાં અપ્રકટ નહિ કરતાં કર્મનું જે નિરૂપણ કર્યું. તે શાથી? એવી શંકા કરીને તેમનો નિગૂઢ આશય પ્રકટ કરે છે.

તદાપીતે: સંસારવ્યપદેશાત્ ॥૪-૨-૮॥

તેની (મર્યાદામાર્ગીય ભક્તની) મુક્તિનો સંસાર તરીકે વ્યપદેશ છે તેથી ત્યારે નિત્ય લીલામાં અન્તઃપ્રવેશરૂપ લક્ષણવાળા પુષ્ટિમાર્ગીયની મુક્તિ દશામાં તથા મર્યાદામાર્ગીયની મુક્તિના સંસારત્વના અભાવથી સંસારનો જ પુષ્ટિમાર્ગમાં વ્યપદેશ કરવામાં આવે છે. આથી તેની અલિસન્ધિ કરીને તે રીતિથી નિરૂપણ કર્યું છે. માટે જ શ્રીભાગવતમાં શ્રીશિવ વચન ગવાય છે. “સઘળા નારાયણ પરાયણ છે. તેઓ કોઈથી પણ ખેંચીતા નથી. સ્વર્ગ અને અપવર્ગની બાબતમાં પણ તે તુલ્ય પદાર્થનું કરે છે” (ભા. ૬-૧૭-૧૮) શ્રીભગવદ્ગીતામાં પણ દેવનું યજન કરનાર દેવો તરફ જાય છે. મારા ભક્તો મારી તરફ પણ આવે છે. (ભ. ગી. ૭-૨) એ વાક્યથી કહ્યું છે. મર્યાદામાર્ગીય ભક્તની મુક્તિને બીજાથી સાધારણ કહે છે.

શંકા-સંસારની માફક મુક્તિ પણ હોય છે. જ્યારે આવા પ્રકારનું પુષ્ટિમાર્ગીય તત્ત્વ હોય ત્યારે મુક્તિને પુરુષાર્થ તરીકે જણાવનાર શ્રુતિ છેતરનારી થશે. તેથી તેમ જણાવનાર પ્રમાણો તેથી સ્તુતિ જ ફક્ત કરનારાં છે એમ જે પ્રાપ્ત થાય તો કહે છે.

સૂક્ષ્મં પ્રમાણતશ્ચ તથોપલબ્ધે: ॥૪-૨-૯॥

(પુષ્ટિમાર્ગીય તત્ત્વ) સૂક્ષ્મ છે અને પ્રાણુથી તે પ્રમાણે તેની ઉપલબ્ધિ છે તેથી.

પુષ્ટિમાર્ગીય તત્ત્વ સૂક્ષ્મ, દુર્જેય છે એવો અર્થ છે. અહિંઆં આશય આ છે. પુષ્ટિમર્યાદાને પણ ઓળંગીને પુષ્ટિપુષ્ટિમાં પ્રવેશ કરે તોજ તે તત્ત્વ

સૂત્ર ૮—(૧) પુષ્ટિમાર્ગમાં મોક્ષ દશામાં જીવ નિત્ય લીલામાં પ્રવેશ કરે છે. (૨) મર્યાદામાર્ગમાં મોક્ષ એટલે સંસારનો અભાવ છે છતાં પણ તેમાં પુરુષોત્તમના ભજનાનંદનો અનુભવ નહિ હોવાથી તે સંસાર સંભાન છે. તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત તેની ઈચ્છા કરતા નથી. આથી તેનું અનુસંધાન કરીને અહિંઆં તેને મોક્ષ કહેલો છે. (૩) અપવર્ગ એટલે મોક્ષ જેઓ નારાયણમાં આસક્તિવાળા છે તેઓ સ્વર્ગ તથા મોક્ષને સરખાં ગણે છે. ભાવાર્થ—પુષ્ટિક્ષત્રી દશામાં મર્યાદામાર્ગીય મોક્ષ સંસાર તુલ્ય બને છે.

સૂત્ર ૯—(૧) જેમ સંસાર ત્યજવા જેવો છે તેમ મર્યાદામાર્ગનો મોક્ષ પણ ત્યજવા જેવો છે. (૨) જો પુષ્ટિમાર્ગ પ્રમાણે મોક્ષ પણ ત્યજવા જેવો હોય તો પછી ઉપનિષત્તી શ્રુતિઓ મોક્ષ પ્રાપ્તિને પુરુષાર્થ તરીકે જણાવે છે તે વ્યર્થ થઈ જશે. તે શ્રુતિઓ માણસોને છેતરનારી જ છે એમ માનવું પડશે આવી શંકાકરની દલીલ છે. (૩) ભજનાનંદનો ઉત્કર્ષ જણાવનાર પ્રમાણ (૪) પુષ્ટિમાર્ગનું તત્ત્વ

અનુભવનો વિષય થાય છે, બીજી રીતે નહિ. પણ ત્યાં પ્રવેશ કરવો તે બહુજ મુશ્કેલ છે; કારણ કે અતિશય અનુગ્રહ સિવાયના સાધનથી તે સાધ્ય નથી. માટે કહેલા ઉપાય સિવાયના બીજાથી તે તે અજ્ઞેય હોય છે. તેમની તો મુક્તિ જ ફલ છે કામવાળાઓને જેમ સ્વર્ગ ઇષ્ટ છે તેમ તેમને મુક્તિ જ ઇષ્ટ છે. ઇષ્ટ ફલની પ્રાપ્તિ ન હોય તો તે છેતરનાર થાય છે નહિ તો પ્રવૃત્તિ માર્ગના ફલને જણાવનારી પણ શ્રુતિ છેતરનારી થાય. વળી ઇચ્છા અધિકારને અનુસરીને હોય છે. તેથી કંઈ પણ અયોગ્ય નથી. આ પ્રકારના અર્થમાં કંઈ પ્રમાણ છે એમ શંકા થાય તો કહે છે “પ્રમાણ છે વગેરે.” ૧૨ પ્રમાણ એટલે શ્રુતિ તે “જ્યાંથી વાણી પણ મન સાથે પ્રાપ્ત થયા વગર પાછી ફરે છે તે બ્રહ્મના આનન્દને જે જાણે છે તે કશાથી પણ ભય પામતો નથી” (તૈ. ૨-૬) “મેં” સાઈં કર્મ કેમ ન કર્યું, તથા પાપ કેમ કર્યું એવો વિચાર તેને સંતાપ કરતો નથી” (તૈ. ૨-૬)

અહિંમાં પ્રથમના અર્ધભાગથી ૧૦ તેની દુર્જેયતા અને પછીના અર્ધભાગથી તેની સત્તાનો બોધ કરાય છે. નહિ તો મનથી પણ ૧૧ જે અપ્રાપ્ય છે તેના જ્ઞાનનું કથન વિરુદ્ધ બને. આથી દુર્જેય તરીકે જ ધર્મીનું ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણથી તે તે સિદ્ધ છે એવો અર્થ છે. તેથી તેવાઓના અનુભવનો સ્વીકાર કરે છે. ૯

તો બ્રહ્મવેત્તાઓની માફક તેવા ભક્તોને પણ સ્વમાર્ગના ઉપદેશનું કથન કઠાવ સંભળાય એમ નથી. માટે પ્રથમ કહેલું બરાબર નથી એમ જણાય છે. આથી હિતસૂત્રની શંકા કરીને ત્યાં હેતુ કહે છે.

નોપમર્દેનાતઃ ॥ ૪-૨-૧૦ ॥

કારણ કે ઉપમર્દથી (તિરોધાનથી) પુષ્ટિમાર્ગીયને ઉપદેશ નથી.

જો બ્રહ્મવેત્તાઓની માફક તેમને સ્વાસ્થ્ય હોય તોજ તેમને ઉપદેશ આપી

(૫) ભગવાનના અનુગ્રહ સિવાય બીજા સાધનોથી પુષ્ટિમાર્ગનું તત્ત્વ ગ્રહણ કરાવું નથી. અતિશય અનુગ્રહથી રહિત મર્યાદામાર્ગીય ભક્તોના (૭) જેમ યજ્ઞ કરનારાઓ સ્વર્ગની ઇચ્છા કરે છે તેમ મર્યાદા માર્ગીયો મોક્ષને ઇચ્છે છે. (૮) જો તે પ્રમાણે ઇષ્ટફલ ન મળે - મોક્ષ ન મળે તો શ્રુતિને છેતરનારી કહી શકાય, તે સિવાય નહિ. (૯) જેમ કર્મનું ફળ જણાવનારી શ્રુતિઓ છેતરનારી નથી તેમ મોક્ષફળ જણાવનાર શ્રુતિઓ પણ છેતરનારી નથી. (૯) માણસનો જેટલો અધિકાર તેટલી તેની અમુક ફળ માટેની ઇચ્છા છે. કર્મમાં અધિકારવાળાની સ્વર્ગ માટે ઇચ્છા હોય છે અને મર્યાદામાર્ગનો અધિકારીની મોક્ષ માટે ઇચ્છા હોય છે- તેમ પુષ્ટિમાર્ગના અધિકારીને ભગવાનનન્દની ઇચ્છા હોય છે. (૧૦) આ શ્રુતિના પ્રથમ ભાગમાં પુષ્ટિમાર્ગનું તત્ત્વ દર્શાય છે એમ જણાવ્યું છે. અને બાકીના અર્ધ ભાગમાં તે તત્ત્વની સત્તા જણાવી છે. (૧૧) જો એમ ન હોય તો જે વસ્તુ મનથી પણ ગ્રહણ કરી શકાતી નથી તેનું વર્ણન કેમ કરી શકાય.? (૧૨) સૂત્રમાં અનુભવને પ્રમાણ તરીકે જણાવે છે. ભાવાર્થ-પુષ્ટિમાર્ગીય તત્ત્વ સૂક્ષ્મ છે. કારણ કે “જ્યાંથી વાણી મનસહિત પ્રાપ્ત થયા વગર પાછી ફરે છે.” એવી શ્રુતિના પ્રમાણની ઉપલબ્ધિ થાય છે. વળી તેવા ભક્તોનો અનુભવ પણ પ્રમાણરૂપ છે

સૂત્ર ૧૦ (૧) પુષ્ટિભક્તોની (૨) વિરહદશામાં તેમના તમામ ભાવોનું તિરોધાન થાય છે તેથી

શકાય. કારણ કે તેમને તો વિરહીની દશા અને પ્રિયના સંગમની દશા એજ દશાઓ હોય છે, બીજી નહિ. આમાંની પહેલી તો અતિશય ^૧દુઃસહ છે, કારણ કે તમામ ભાવોનું તેમાં ઉપમર્દન છે—તિરોધાન છે, આથી ઉપદેશ થતો નથી એવો અર્થ છે. સંગમ દશામાં તો ^૨પ્રત્યક્ષ પ્રકટ થયેલા પરમાનંદ સ્વરૂપ ભગવાનથી જ ઉપદેશ હોય છે. આ હેતુથી ઉપદેશ અન્યને હોતો નથી એમ અર્થ છે. ભગવાનની આગળ તે સંભવતો જ નથી એમ ભાવ છે. ૧૦

શંકા—“તે રસ છે. રસને પ્રાપ્ત કરીને આ આનંદી થાય છે.” (તૈ. ૨-૭) થી ઉપક્રમ કરીને “આજ આનંદ આપે છે” (તૈ. ૨-૭) ત્યાં સુધી શ્રુતિથી કહેલા રૂપના આનંદની પ્રાપ્તિમાં ^૧દુઃસહ વિરહના તાપમાં વચન ^૨અશક્ય છે. આનંદના તિરોધાનમાં જ તેનો સંભવ છે તેથી. માટે તે હેતુથી અસંભવ છે. સંભવ હોય તો તેની પ્રાપ્તિ જ ન થાય એમ પ્રાપ્ત થતાં ઉત્તર કહે છે.

अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ॥४-२-११॥

આનો (આનંદાત્મકનો) જ તાપ ધર્મ છે; ઉપપત્તિ છે તેથી.

આનંદાત્મક રસાત્મક જ ભગવાનનો જ ઉષ્મા વિરહતાપ એવો ધર્મ વિરોધના પરિહાર માટે કહે છે. ઉપપત્તિ છે તેથી. કહેલું આ છે. ભગવાનનો વિરહ ^૧સર્વેને સાધારણ છે છતાં પણ સ્થાયિભાવાત્મક રસરૂપ ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ જેના હૃદયમાં થાય છે તેનેજ તેની અપ્રાપ્તિથી ઉત્પન્ન થયેલો તાપ અને પછી નિયમ પ્રમાણે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેવો ન હોય તેને નહિ. આથી ^૨અન્વય અને વ્યતિરેકથી કહેલા રસનો જ આ ધર્મ છે એમ નિશ્ચય કરાય છે. તેજ વસ્તુ તેવી હોવાથી તે તાપ પણ રસાત્મક જ છે.

તેઓ તે દશાનું વર્ણન બીજાને કરી શકતા નથી. પ્રભુના વિયોગનું દુઃખ તેમને એટલું બધું દુઃસહ છે કે તેનું વર્ણન તેમનાથી થઈ શકતું નથી. (૩) સંગમ દશામાં ભક્ત પ્રભુનીજ પ્રત્યક્ષ હોય છે તેથી તેમના આનંદમાં તેનું ચિત્ત એટલું બધું ડૂબી ગયેલું હોય છે કે તેથી તેનો ઉપદેશ સંભવતો નથી. (૪) આ સ્થિતિમાં જો ઉપદેશની સંભાવના હોય તો ભગવાનની સમક્ષજ હોઈ શકે પણ તેમ હોઈ શકતો નથી. ભાવાર્થ—પુષ્ટિમાર્ગીયને ઉપદેશ સંભવતો નથી. કારણ કે તેમની બે અવસ્થાઓ—વિરહદશા અને ભગવાન સાથે સંગમની દશા હોય છે. વિરહદશામાં ઐશ્વર્ય વગેરેના વિનાશથી ઉપદેશ સંભવતો નથી. ભગવાન સાથે સંગમની દશામાં તો ઐશ્વર્યાદિ હોય છે તો પણ ભગવાનના આનંદના અનુભવમાં તેનું ચિત્ત એટલું બધું ડૂબી ગયેલું હોય છે કે તેથી તેને ઉપદેશની સંભાવના નથી.

સૂત્ર ૧૧ (૧) વિરહાવસ્થામાં ભક્ત હૃદયમાં તાપ હોવાથી તેને આનંદનો અનુભવ થતો નથી. “તે આનંદી થાય છે” એ વાક્ય ઉચિત નથી. (૨) વિરહાવસ્થામાં આનંદનું તિરોધાન છે તેથી ત્યાં દુઃખ છે (૩) આનંદ હોય તો ત્યાં દુઃખ જ ન થાય. (૪) તમામ ભક્તોને ભગવાનના વિરહનો તાપ હોય છે, પણ ખાસ કરીને જે ભક્તના હૃદયમાં સ્થાયિ ભાવાત્મક રસરૂપ ભગવાન પ્રાદુર્ભાવ પામે છે તેનેજ તેનો અનુભવ થાય છે. જ્યાંસુધી તે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ હોતી નથી ત્યાંસુધી તાપ થાય છે અને જ્યારે તે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે પાપ દૂર થાય છે. (૫) “પર્વત વહ્નિવાળો છે,” એ વાક્ય સિદ્ધ કરવું હોય તો તેનો હેતુ ત્યાં ‘ધૂમ’ છે એમ આપવામાં આવે છે. આ હેતુથી વહ્નિ ત્યાં છે એમ સિદ્ધ કરવાને

પ્રતિષેધાદિતિ ચેન્ન શારીરાત્ ॥૪-૨-૧૨॥

જો દુઃખનો પ્રતિષેધ કર્યો છે એમ કહેતા હો તો કહે છે ના, શારીર દુઃખનો પ્રતિષેધ છે.

શંકા—“તેને જોનાર મૃત્યુને, રોગને, તથા દુઃખને જોતો નથી” (છાં. ૭-૨૬-૨) વગેરે શ્રુતિથી દુઃખનો પ્રતિષેધ તેવા ભક્તમાં કર્યો છે તેથી તેનું દુઃખીપણું કહેવું શક્ય નથી એમ આશંકા કરીને નિષેધ કરે છે. ના. શાથી? શારીરના સંબન્ધના હેતુથી જે દુઃખ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે; તેનોજ શ્રુતિમાં પ્રતિષેધ હોવાથી અહિંમાં અનુપ-પત્તિ નથી એમ અર્થ છે. આથી દુઃખરૂપ હોવાથી કર્મથી જન્ય અનુમાનનો પણ નિરાસ કર્યો છે એમ જાણવું જોઈએ. લૌકિકજ દુઃખમાં તેના જન્યત્વનો નિયમ છે તેથી. ૧૨

સ્પષ્ટો હ્યેકેષામ્ ॥૪-૨-૧૩॥

(પ્રભુની પ્રાપ્તિ પછી દુઃખની નિવૃત્તિરૂપ અર્થ) કેટલાક શાખાવાળાઓને ખરેખર સ્પષ્ટ છે.

અન્વય દષ્ટાન્ત અને વ્યતિરેક દષ્ટાન્ત ન્યાયના પ્રશ્નોમાં આપવામાં આવે છે. અન્વયદષ્ટાન્તમાં સપક્ષ હેતુ હોય તે, અને વ્યતિરેકમાં વિપક્ષ વિગ્નતીયમાં તેનો અભાવ હોય તે જેમકે “જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો છે ત્યાં ત્યાં દેવતા છે જેમકે રસોડું” એ અન્વય દષ્ટાન્ત છે. રસોડું એ સપક્ષ છે કારણકે ત્યાં પર્વતની માફક અગ્નિ છે. ત્યાં ધૂમાડો છે તેથી. ત્યાં અગ્નિ છે એમ જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ અન્વય દષ્ટાન્તમાં હેતુ અને સાધ્યધર્મનું સાહચર્ય છે, અને વ્યતિરેકમાં તે સાહચર્ય નથી. જેમકે “જ્યાં જ્યાં દેવતા નથી ત્યાં ત્યાં ધૂમાડો નથી જેમકે સરોવર” આ પ્રમાણે અન્વય અને વ્યતિરેક દષ્ટાન્તથી મૂળ પ્રતિજ્ઞા ‘પર્વત ઉપર દેવતા છે’ એમ સિદ્ધ થાય છે. તેજ પ્રમાણે અહિંમાં એમ કહે છે કે જેના હૃદયમાં ભગવાન પ્રકટ થાય તેને આનન્દનો અનુભવ થાય છે અને જેને તે પ્રકટ થતા નથી તેમને વિરહ તાપ અનુભવાય છે. ભાવાર્થ—આનન્દાત્મક ભગવાનનો જ વિરહ નામનો ધર્મ છે. આનન્દાત્મકનો દુઃખરૂપ ધર્મ શી રીતે હોઈ શકે? એમ કાંઈને શંકા થાય તો ‘જણાવવાનું’ કે ભગવાનની પ્રાપ્તિથી આનન્દનો અનુભવ થાય છે અને અપ્રાપ્તિથી વિરહતાપ થાય છે. આથી તે વિરહ ખરી રીતે દુઃખરૂપ નથી પણ આનન્દનો ધર્મ છે, કારણ કે આનન્દરૂપને પ્રકટ કરનાર તેજ છે.

સૂત્ર ૧૨ (૧) છાં. ૭-૨૬-૨ માં કહે છે કે ભક્તને તો કાંઈપણ દુઃખ હોયજ નહિ, અને તમે તો વિરહતાપરૂપી દુઃખનો અનુભવ જણાવો છો તેનું કેમ? એવી શંકા કરવામાં આવી છે. (૨) ઉપરની શ્રુતિમાં દુઃખનો નિષેધ કર્યો છે પણ તે શારીરિક દુઃખનો, અર્થાત્ ભક્તને શારીરિક દુઃખો ભોગવવાં પડતાં નથી. ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દના અનુભવમાં વિરહતાપના અનુભવનો નિષેધ કર્યો નથી. (૩) આથી અહિંમાં ભક્તને તાપરૂપી દુઃખનો અનુભવ થાય છે એમ જે કહ્યું તેમાં કંઈક અસંભવિત જેવું નથી. (૪) વિરહાવસ્થાનું દુઃખ તે કર્મથી જન્ય નથી, કારણ કે તે લૌકિક-શારીરિક દુઃખ જેવું નથી. માટે તે કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે એ અનુમાન ખરું નથી. (૫) લૌકિક દુઃખ માટેજ તે કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ અનુમાન કરી શકાય છે. વિરહતાપનું દુઃખ તે લૌકિક નથી. અલૌકિક છે. માટે તેના વિષે કર્મથી તે જન્ય છે એવું કાંઈ અનુમાન થઈ શકતું નથી. ભાવાર્થ—છાં. ૭-૨૬-૨ માં ભક્તને કાંઈપણ પ્રકારનું દુઃખ હોતું નથી એમ કહ્યું છે, તે ખરું છે પણ તે શારીરિક દુઃખો વિષે કહેવામાં આવ્યું છે.

કેટલાક ^૧ શાખાવાળાઓના મતે ભગવાનના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ પછી દુઃખ અને તેની નિવૃત્તિરૂપ અર્થ સ્પષ્ટ કહેવાય છે. તોપણ “તે રસ છે. રસને મેળવીને ^૨ આ આનંદી થાય છે. જો આ આનંદ આકાશમાં ન હોત તો કોણ પ્રાણધારણ કરત તથા શ્વાસ લેત ? તેજ આનંદ આપે છે.” (તૈ. ૨-૭) અહિંઆં રસાત્મક ભગવાનના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતાં આનંદવાળો થાય છે એમ કહીને તેજ જીવનનો હેતુ છે તથા પરમાનંદનો હેતુ છે. મરણના ^૪ હેતુની ઉપસ્થિતિના અભાવમાં જીવનના હેતુને કહે નહિ તે રસ તો ^૫ સંયોગ અને વિપ્રયોગ ભાવથી પૂર્ણ થાય છે. તેમાંના એકથી ^૬ અનુભૂત નથી. ત્યાં વિરહ તાપ ધણીજ ^૭ ઉપમર્દિ હોવાથી તે સમયે જો રસાત્મક ભગવાન હૃદયમાં ન હોય તો પ્રાણની સ્થિતિ પણ રહે નહિ એ આશયથી કહે છે કે “કોણ પ્રાણ ધારણ કરી શકત ?” વગેરે. તેથી જો આ હૃદયમાં સ્કુરાયમાન રૂપવાળા આકાશરૂપ ભગવાન ન હોય તો “કોણ ત્યારે પ્રાણધારણ કરત, કોણ જીવી શકત ?” કોઈપણ નહિ એવો અર્થ છે. તેઓ ભગવાનના સ્વરૂપથી અતિરિક્ત હોવાથી જીવન નથી એમ જણાવવાને સામાન્ય શબ્દ છે. બ્રહ્માનંદથી અધિક પૂર્ણાનંદના વિરહથી નિકટ મૃત્યુને નિવારણ કરવાનું સામર્થ્ય અતાદશને ઉચિત છે એમ ^૮ જણાવવાને શબ્દ છે. તેવાને જીવન આપવું પ્રભુ માટે આવશ્યક છે એમ જણાવવાને ^૯ એવ શબ્દ છે. તાપાત્મક છતાં તે આનન્દાત્મક જ છે એવું જણાવવાને ^{૧૧} આનન્દ શબ્દ છે. ત્યારે ^{૧૨} પ્રલાપ, ગુણુગાન વગેરે જે થાય છે તે પણ તેનાજ ધર્મો છે. સ્વામમેધના ^{૧૩} જેવા તે અતિ કલેશથી હૃદયમાંથી દૂર થાય એવા અર્થાત્ ભક્તને કાષ્ઠ શારીરિક દુઃખો હોતાં નથી, બાકી શૃંગારનું વિરહાદિ ભાવાત્મક દુઃખ તો હોય છે. તેનો નિષેધ શ્રુતિમાં કરેલો નથી.

સૂત્ર ૧૩—(૧) તૈત્તિરીય શાખાવાળા (૨) પુષ્ઠિમાર્ગીય ભક્ત (૩) આનન્દ એજ જીવનનો હેતુ છે. વિરહાવસ્થામાં ભક્તને તાપરૂપી દુઃખ છે. પણ તે દુઃખરૂપ નથી, કારણકે તે દુઃખ આનન્દમાંજ પરિણમે છે આથીજ તે જીવી શકે છે. (૪) વિરહભાવ એ મરણનો હેતુ છે. વિરહાવસ્થાનું દુઃખ એટલું બધું તીવ્ર હોય છે કે તે ભક્ત તે અવસ્થામાં ભાગ્યેજ પ્રાણ ધારણ કરી શકે, આમ છતાં તેના જીવન વિષે કહેવામાં આવે છે. તેનું કારણ કે તે અવસ્થામાં આનન્દનું સ્વરૂપ પ્રકટ થતાં તમામ દુઃખ જતું રહે છે. (૫) રસનું પોષણ એ અવસ્થાથી થાય છે—સંયોગ અને વિપ્રયોગ. (૬) એટલી સંયોગાવસ્થા અગર વિપ્રયોગાવસ્થાથી રસસ્વરૂપનો અનુભવ થતો નથી. (૭) વિરહતાપ એટલો બધો બલિષ્ઠ છે કે તે ઐશ્વર્યાદિ તમામ ભાવને ઢાંકા દે છે, એને અત્યન્ત દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. પણ આનન્દમય રસાત્મક સ્વરૂપને લીધેજ તે અવસ્થામાં પ્રાણધારણ શક્ય થાય છે. (૮) “કોણ પ્રાણ ધારણ કરત ?” એમાં ‘કોણ’ શબ્દ એ સામાન્ય સર્વનામ છે, તે શા માટે શ્રુતિમાં મૂક્યો છે તેનું પ્રયોજન જણાવે છે. (૯) પુષ્ઠિભક્તિનો આનન્દ બ્રહ્માનન્દ કરતાં અધિક હે.ય છે. તે આનન્દના વિરહથી સમીપસ્થ મૃત્યુનું નિવારણ કરવાનું સામર્થ્ય અતાદશને (રસાનન્દનો જેને અનુભવ નથી તેને) નથી. (૯) હિ “ખરેખર” એ શબ્દ સૂત્રમાં શા માટે મૂક્યો છે તેનું પ્રયોજન ઉપરના વાક્યમાં જણાવ્યું (૧૦) એવ“જ”એ શબ્દથી એમ સૂચવે છે કે અતાદશો આનન્દના વિરહથી સમીપસ્થ મૃત્યુને દૂર કરી શકે તેમ નથી તોપણ ભગવાન તેમના મૃત્યુને દૂર કરે છે. (૧૧) વિરહદુઃખ તે તાપરૂપ છે તોપણ આનન્દરૂપ છે માટે તેને વિષે પણ “આનન્દ” એવો શબ્દ છે. (૧૨) વિરહાવસ્થામાં થતી સર્વ કૃતિઓ તથા એષ્ટાઓ પ્રલાપાદિ તે પણ રસાત્મક ભગવાનના ધર્મો છે. (૧૩) ‘નીલ આકાશ જેવા સ્વામ ભગવાન હૃદયમાં બહાર નીકળો’ એમ અન્યન્ત

ભાગમાં પણ હૃદયની બહાર કાઢવા શક્ય નથી એમ જણાવવાને “આકાશ” રૂપ કહ્યું છે. પછીથી પ્રકટ થઇ અથવા તેનાથી બીજું કોણ પ્રકર્ષથી દર્શન, સ્પર્શ, આલેષ. ભાષણ. વગેરેથી સ્વરૂપના આનન્દના દાનથી જીવે? પૂર્વ તાપની નિવૃત્તિ કરીને આનંદને પૂર્ણ કરે એવો અર્થ છે. “રસને મેળવીનેજ આ આનન્દી થાય છે.” (તૈ. ૨-૭) એ પ્રમાણે પૂર્વ વાક્યથી જ અન્યના વ્યવચ્છેદપૂર્વક ભગવાનની પ્રાપ્તિથી આનન્દના હેતુરૂપની પ્રાપ્તિમાં પણ જે ફરીથી કહે છે ત્યાં પણ વ્યતિરેકદ્વારા તેમાં પણ જીવન હેતુરૂપે અને તે વળી સામાન્ય અને વિશેષ એમ બે વખત છે. તેથી વિરહના સમયે કહેલું રૂપ તેજ અર્થ શ્રુતિને અભિપ્રેત છે એમ નિશ્ચય કરાય છે. ^{૧૫} નહિ તો મરણના હેતુની અનુપસ્થિતિમાં જીવનના હેતુને કહે નહિ એમ કહ્યું છે. અથવા ^{૧૬} તેની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલ કયો પુરુષ જીવે એમ પણ અર્થ છે. ૧૩

સ્મર્યતે ચ ॥૪-૨-૧૪॥

અને સ્મૃતિમાં કહેલું છે.

ભગવદ્ભાવ ^૧વરણનો હેતુ છે અને તેનાથી જ જીવન છે વળી તે પ્રજ્ઞાદિને પણ મળવો મુશ્કેલ છે એમ શ્રીભાગવતમાં સ્મરાય છે. “જે મારામાં મનવાળા, મારામાં પ્રાણવાળો, મારે માટે દેહનો ત્યાગ કરેલો છે તેવા. જેમણે મારા માટે લોકના ધર્મોનો ત્યાગ કરેલો છે તેમને હું ધારણ કરું છું” (ભા. ૧૦-૪-૬-૪) થી ઉપક્રમ કરીને “તેઓ પરાણે ઘણું કરીને પ્રાણને ધારણ કરે છે.” (૧૦-૪૬-૬) સુધી શ્રીભગવાનનું વચન તથા

કલેશ થવા છતાં પણ બહાર નીકળતા નથી. ભગવાનને નીલ આકાશ જેવા શ્યામ કલા છે. શૃંગાર રસનો વર્ણશ્યામ કલો છે. અને ભગવાન શૃંગાર રસરૂપ છે. (૧૪) અન્યાત પ્રાણ્યાત્ કોણ જીવત ? કોણ પ્રાણ ધારણ કરત ? એમ બે વખતે કહેલ છે; તે સાથી તે સમગ્રવે છે. એક વખત સામાન્ય રીતે અને બીજું વિશેષ રીતે કહેવાને બે શબ્દો મૂક્યા છે. અર્થાત્ પ્રથમ સામાન્ય રીતે કહે છે કે વિરહાવસ્થાવાળો પ્રાણધારણ કરી શકે નહિ અને પછી તે ભક્ત જે વિરહાવસ્થામાં છે તેની તે સમયની સ્થિતિ પથ તેવી છે તેવું જણાવવાને પ્રાણ્યાત્ શબ્દ યોજ્યો છે. (૧૫) વિરહાવસ્થા અભિપ્રેત ન હોય તો પછી મરણનો હેતુજ ત્યાં હોય નહિ. અને જે મરણનો હેતુજ ન હોય તો “કોણ પ્રાણ ધારણ કરી શકત ?” એમાં જે ભક્તના જીવનનો હેતુ કલો છે તે પણ કહેવાની જરૂર પડત નહિ. પણ અહિંમાં પ્રાણ ધારણ કરી શકત ? એમ જે કહ્યું છે તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ત્યાં ભક્તના જીવનનો હેતુ આનન્દ જણાવ્યો છે. એ હેતુ જણાવ્યો છે તેથી સમન્વય છે કે તે ભક્ત દુઃસહ વિરહના દુઃખમાં એટલો બધો ગરક થઇ ગયો છે કે તે સમીપસ્થ મૃત્યુનું નિવારણ કરવાને અસમર્થ છે. પણ ભગવાન પોતાના આનન્દાત્મક સ્વરૂપને પ્રકટ કરીને તેના દુઃખને દૂર કરે છે. તેથી “આકાશમાં જે આનન્દ ન હોત તો કોણ જીવી શકત ? કોણ પ્રાણ ધારણ કરત ?” એ તૈ. ૩ ની શ્રુતિમાં વિરહાવસ્થાનું જ વર્ણન છે (૧૬) “કોણ જીવી શકત ? કોણ પ્રાણ ધારણ કરત ?” એ શ્રુતિનો અર્થ બીજી રીતે કરી બતાવે છે તે આ છે કે વિરહાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલ કયો પુરુષ જીવે? અર્થાત્ નજ જીવી શકે ? ભાવાર્થ—પ્રભુના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ પછી કેટલાક (તૈતિરીય) શાખાવાળાઓ સ્તો વૈ સઃ એવા મંત્રમાં દુઃખની નિવૃત્તિરૂપ અર્થને કહે છે.

મુત્ર ૧૪ (૧) ભગવદ્ભાવને લીધે વિરહતાપ થાય છે. જેને લીધે મરણની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે માટે તેજ મરણનો હેતુ છે, અને તે અવસ્થામાં જ્યારે પ્રભુ પ્રકટ થઈને સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરે છે ત્યારે

શ્રીઉદ્ધવજીનું વચન છે. “જેમકે પૃથ્વીમાં આગ્નેયીઓનો જન્મ થયો છે. કેમકે સંસારથી ડરેલા મુનિ લોકો અને અમે સર્વના આ ભગવાનમાં જેવો ભાવ રાખવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ તેવો ભાવ આ ગોપીઓને દૃઢ પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે. ભગવાનની કથામાં રંગ લાગી જાય તો પછી બ્રાહ્મણ જન્મ અને કર્મોનું પણ શું કામ છે?” (ભા. ૧૦-૪-૭-૫૭) આથી ભગવાન જ જીવનના હેતુ છે અને ભાવ પરમ પુરુષાર્થરૂપ છે તે મેળવવો મુશ્કેલ છે એમ સ્ફુટ જણાય છે ૧૪

તાનિ પરે તથા હ્યાહ ॥૪-૨-૧૫॥

તે (પરમાનન્દ વસ્તુઓ) પરમાં (વૈકુણ્ઠથી પણ ઉત્તમ ગોકુલાદિ સ્થાનમાં) છે. તે પ્રમાણે ખરેખર શ્રુતિ કહે છે.

(શંકા)—ખરેખર હૃદયમાં તથા બહાર રસાત્મક ભગવાનનું પ્રાકટ્ય, તેમના અદર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલો વિરહભાવ, તેનાથી થયેલો તાપ, તેનાથી મરણની ઉપસ્થિતિ, તેની નિવૃત્તિ, તેને માટે ઉત્કટતા, તથા પ્રાકટ્ય, પછીથી પૂર્ણ સ્વરૂપના આનન્દનું દાન વગેરે લોકમાં કંઈપણ જોયું નથી અથવા સાંભળ્યું નથી. વૈકુણ્ઠમાં પણ તેમ જોયું કે સાંભળ્યું નથી તો શી રીતે તે હોય એમ આશંકા કરીને કહે છે. ‘તે’ કહેતાં ઉપર કહેલી વસ્તુઓ “પર કહેતાં પ્રકૃતિ અને કાલથી અતીત વૈકુણ્ઠથી પણ અતિ ઉત્કૃષ્ટ શ્રીગોકુલમાં જ છે” એમ શેષ છે. ત્યાં પ્રમાણ કહે છે શ્રુતિ પણ તે પ્રમાણે કહે છે. ઋગ્વેદમાં કહેવાય છે “તા વાં વાસ્ત્વન્યુષ્મસિ ગમધ્યૈ યત્ર ગાવો મૂરિશૃંગાઃ અયાસઃ અત્રાહ તદુરુગાયસ્ય વૃષ્ણઃ પરમં પદમવમાતિ મરિ (ઋ. સં. ૨-૨-૨૪. તૈ. સં. ૧-૩-૬). તા કહેતાં “તે” “વા” “તમારા બેનાં” એટલે ભગવાન અને તેમના અંતરંગ ભક્તના સંબંધની વાસ્ત્વનિ વસ્તુઓ ગમધ્યૈ પ્રાપ્ત કરવાને ઉષ્મસિ ઇચ્છા કરીએ છીએ. તે કયી એમ આકાંક્ષા થાય તો ગૂઢ અભિસંધિને પ્રકટ કરે છે. યત્ર જ્યાં શ્રીગોકુલમાં ગાવઃ મૂરિશૃંગાઃ બહુ શીંગડાવાળી કરુ વગેરે ગાવઃ ગાયો અને મૃગો વસે છે. એમ શેષ છે. (તે ગાયો કેવી તો કહે છે) અયાસઃ કલ્યાણ કરનારી. તેથી કહેલા ગુણથી તે વિશિષ્ટ છે. ઉરુગાયસ્ય કહેતાં બહુજ જેનું ગાન થયેલું છે તેવા શ્રીકૃષ્ણ જેનું ગોપીઓ સતત ગાન કરે છે. ભક્તો ઉપર ઇચ્છાઓનો વર્ષાદ વર્ષાવે છે માટે તે “વૃષા” છે. તેમનું (ભગવાનનું) પરમ પ્રકૃતિ તથા કાલથી અતીત પદ કહેતાં સ્થાન વૈકુણ્ઠ છે. ત્યાં આવા પ્રકારની લીલાના અભાવથી તેનાથી પણ પર કહેતાં તે ઉત્કૃષ્ટ છે. અહિંમાં ભૂમિ ઉપર તે પ્રકાશે છે એમ અર્થ છે. તોપણ પોતાની દષ્ટિને ગોચર તે થતા નથી. માટે ખેદથી અહિંમાં અહ એમ શ્રુતિ કહે છે. અથવા બહુજ ગાન કરાય છે પણ અહિંમાં જ ભક્તો ઉપર તેમની કામનાનું વર્ષણ થાય છે. એ તાત્પર્યથી બે વિશેષણો કહે છે. યમુનાતટ, તેની પાસેનાં ઉપવન, નિકુંજ, ગુફા પ્રદેશ, પર્વતનાં શીખરો વગેરે રૂપે બહુરૂપે શોભે છે. અને વળી આવા

તે દુઃખ દળી જાય છે માટે તેને જીવનનો હેતુ કહેલ છે. ભાવાર્થ—ઉપરના સૂત્રમાં જણાવેલો અર્થ સ્મૃતિમાં પણ જણાવેલ છે. જી. ૧૦-૪૬-૪-૬ તને ભા. ૧૦-૪૭-૫૮

સૂત્ર ૧૫—(૧) ભગવાનના અદર્શનથી (૨) ફલ કોટિમાં કોઈ પણ સ્થળે દેખેલ નથી (૩) વિષય

પ્રકારનું જે પરમ પદ શોધે છે તેના સખન્ધની વસ્તુઓની અમે ઇચ્છા કરીએ છીએ એમ વાક્યનો અર્થ નીકળે છે. 'તે પદાર્થો' એમ કહેવું જોઈએ છતાં 'તામિ' એમ જે ઉક્તિ છે તે વિષય વાક્ય પ્રમાણે છે એમ જાણવું જોઈએ.

પુરુષોત્તમ સખન્ધી અર્થોનું પ્રાકટ્ય તેમના પ્રાકટ્ય સ્થાનમાંજ યુક્ત છે એમ 'હિ' શબ્દથી કહે છે. ૧૫

૪ અવિભાગાધિકરણ

અવિભાગો વચનાત્ ॥૪-૨-૧૬॥

પુષ્ટિભક્તોને લીલામાંથી છુટા પડવાનું હોતું નથી કારણ કે તે વિષેનું વચન છે.

લીલા નિત્ય હોવાથી તેની મધ્યમાં આવેલાંનું 'તેનું' દર્શન જેમ નિત્ય છે તે પ્રમાણે તેના સાધનોનો અભાવ પણ પોતાની 'અનુકંપાથી કોઈક વખત કોઈક ભક્તને' ત્યાં દોરે છે. તેમ હોય તો 'ત્યારે કેટલોક વખત તેમને સ્થાપન કરીને ત્યાંથી તેમને છુટા પાડે છે કે નહિ એમ શંકા છે. 'સંતોષ કોઈક વખત માટે હોવાથી તેનાથી સાધ્ય ત્યાં સ્થિતિ પણ તેજ પ્રમાણે છે તેથી વિયોગ કરાવે છે એમ પૂર્વપક્ષ છે. ત્યાં સિદ્ધાન્ત કહે છે. ત્યાં પ્રવેશ કરાવવાનો તેમાંથી વિયોગ નથીજ. શાથી? વચન છે તેથી. (તૈ. સં. ૧-૩-૬) એવી ઋચાથી ત્યાં કરેલાં કર્મો કહીને તેની 'આગળ કહે છે. "તે વિષ્ણુના પરમ પદને સૂરિઓ સર્વદા જુએ છે." (તૈ. સં. ૧-૩-૬) સૂરિ 'એટલે પુરુષોત્તમના સ્વરૂપને જાણનાર; અને તે ભક્તિથી જ હોય છે માટે સૂરિઓ એટલે ભક્તોજ છે. તેમનું દર્શન

શ્રુતિ વાક્યમાં તાવાં વાસ્તૂનિ એ શબ્દોમાં વાસ્તૂનિ શબ્દ નપુંસક ત્રિંગમાં તથા બહુવચનમાં જોવામાં આવે છે. ભાવાર્થ—પૂર્ણાનન્દાદિ તે વસ્તુઓ વૈકુણ્ઠથી પણ ઉત્કૃષ્ટ શ્રીગોકુલમાં અને શ્રીગોવર્ધનમાં છે. તે વિષે તૈ. સં. ૨-૩-૬ની શ્રુતિ છે.

સૂત્ર ૧૬—(૧) આ પ્રકારે નવ સૂત્રોથી શંકા દૂર કરીને પુષ્ટિમાર્ગના વિષયમાં સૂત્રદાર વિચાર કરે છે. (૨) લીલાની મધ્યમાં જેમનો પ્રવેશ થયેલો છે તેમને (૩) લીલાનું દર્શન (૪) જેમ ભગવાનની લીલા નિત્ય છે તેમ લીલામાં પ્રવેશ કરનારાઓને તે લીલાનું જે દર્શન થાય છે તે પણ નિત્ય છે. (૫) ભગવાનની અનુકંપાથી (૬) ત્યાં લીલામાં પ્રવેશ કરવા માટેનું જીવનું સાધન ન હોય તો પણ ભગવાનની અનુકંપાથી તેનો પ્રવેશ થાય છે. (૭) આવી રીતે જેનો લીલામાં પ્રવેશ થયો હોય તે સર્વદા ત્યાં રહેતો હશે? લીલાનો અનુભવ કરતો હશે કે થોડો સમય રહીને પછી લીલામાંથી છૂટો પડી જતો હશે? એ શંકા છે. (૮) પૂર્વપક્ષ કરવામાં આવે છે. આવી રીતે લીલામાં પ્રવેશ કરવાથી જે સંતોષની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે તે અમુક સમયને માટેજ હોય છે. અર્થાત્ લીલામાં પ્રવેશ માટે સાધનના અભાવવાળાને ભગવાન પોતાની અનુકંપાથી લીલામાં પ્રવેશ કરાવે તો તેવાનો તે લીલા સાથે નિત્ય સંબન્ધ હોઈ શકે નહિ, તે માત્ર અમુક સમયને માટે હોય છે. અર્થાત્ તેઓ હમેશાં ત્યાં રહી શક્તા નથી પણ પછીથી લીલામાંથી તેમને છુટા પડવું પડે છે. (૯) તૈ. સં. ૧-૩-૬માં કહે છે કે ભગવાનની લીલાનું દર્શન ભક્ત સર્વદા કરે છે (૧૦) તૈ. સં. ૧-૩-૬માં "સૂરિ" શબ્દ છે તેનો અર્થ પરમ ભક્ત થાય છે. પુરુષોત્તમના સ્વરૂપને જે જાણે છે તેજ સૂરિ કહેવાય છે. (૧૧) પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ ભક્તિથીજ સમજાય છે, માટે રિ એટલે ભક્તો છે. ભાવાર્થ—લીલામાં પ્રવેશ પામેલા ભક્તો

સદા કહેવાય છે. નહિ તો લીલાના નિત્ય રૂપથી જ પ્રથમની બે ઋચાઓથી ત્યાં સ્થિત ગાયો વગેરે તેમજ પ્રભુના કર્મરૂપી વિષયવાળા ભક્તોને સદા તેનું દર્શન પ્રાપ્ત હોવાથી આ પ્રમાણે કહેત નહિ. તેથી સંયોગ જ નથી. આનાથી પણ લીલાની નિત્યતા સિદ્ધ થાય છે. આ જેમ તેમ વિદ્વન્મણ્ડનમાં સમજાવ્યું છે. ૧૬.

૫ તદોકોધિકરણ.

આ પ્રકારે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તનું વૃત્તાન્ત કહીને જ્ઞાનમાર્ગીયનું વૃત્તાન્ત કહે છે.

તદોકોગ્રજ્વલનં તત્પ્રકાશિતદ્વારો વિદ્યાસામર્થ્યાત્તચ્છેષગત્યનુ સ્મૃતિયોગાચ્ચ હાર્દાનુગૃહીતઃ શતાધિકયા ॥૪-૨-૧૭॥

મર્યાદા માર્ગીયના આત્માના સ્થાન હૃદયનો અગ્રભાગ પ્રકાશિત થાય છે. પછીથી તે પ્રકાશિત માર્ગદ્વારા બહારનીકળે છે. વિદ્વાન્ તો વિદ્યાના સામર્થ્યથી તથા તેના અંગરૂપ પ્રવળન તથા ભગવત્સમરણના સંબંધથી હૃદય સ્થિત ભગવાનના અનુગ્રહને લીધે એકસો એકમી નાડીદ્વારા બહાર નીકળે છે.

૧ પ્રથમ “મૂતેષુ તચ્છુતે: (પ્ર. સૂ. ૪-૨-૧) વગેરેથી મર્યાદામાર્ગીય ભક્તના વાગાદિનો લય કર્યો. હવે તે જીવાત્માના ઉત્ક્રમણનો પ્રકાર કહેવાય છે.

એ શ્રુતિથી તે આત્માનું સ્થાન હૃદય છે. તેનો અગ્રભાગ પ્રથમ પ્રજ્વલિત થાય છે. નહિ પ્રકાશતાં છતાં પણ તે પ્રકાશે છે. ત્યારે તેનાથી જેનું દ્વાર કહેતાં નિર્ગમન માર્ગ પ્રકાશિત થયું છે એવો તે ઉત્ક્રમણ કરે છે. કારણ કે શ્રુતિ તે પ્રમાણે કહે છે. “તેના આ હૃદયનો અગ્રભાગ પ્રકાશે છે. તેનાથી આ આત્મા ચક્ષુમાં થઈને અથવા માથામાંથી બહાર નીકળે છે.” (છાં. ૪-૪-૨) વગેરે છે. જે કે આ સર્વ જીવને સાધારણ છે. તોપણ વિદ્વાન્ તો બીજાની માફક બીજી નાડીથી જતો નથી પણ એકસો એકમી મૂર્ધન્ય નાડીથી બહાર નીકળે છે. કારણ કે હૃદયની એકસોએક નાડીઓ હોય છે. તેમાંની એક માથા તરફ જાય છે. ‘તે નાડીથી ઉંચે જતાં અમૃતને મેળવે છે’ (છાં. ૮-૬-૬) એમ શ્રુતિ છે. અહિંઆં હેતુ કહે છે? ‘હાર્દથી અનુગૃહીત.’ અન્ય હેતુનું સૂચક વિશેષણ છે. “ગુહામાં પ્રવિષ્ઠ થયેલા પરમ જે” (ક. ૩-૧) એ શ્રુતિથી હૃદયાકાશ સંબંધી જે પરમાત્મા છે તેમના અનુગ્રહથી તે પ્રમાણે જ થાય છે એવો અર્થ છે. અનુગ્રહમાં ‘વિદ્યાના સામર્થ્યથી’ એવો હેતુ છે. તે વિદ્યાની ‘અંગરૂપ બનેલી જે પ્રવ-સદા ત્યાં જ રહે છે, તેમને ત્યાંથી છૂટા થવાનું હોતું નથી કારણ કે તૈ. સં. ૧-૩-૬માં તે પ્રમાણે કહેલું છે.

અધિ. ૬ સૂત્ર ૧૭—(૧) આ અધિકરણમાં મર્યાદામાર્ગના વિદ્વાનનું ઉત્ક્રમણ બીજાઓની માફક બીજી નાડીઓદ્વારા થતું નથી પણ ૧૦૧મી નાડીદ્વારા થાય છે. (૩) વિદ્યાના અંગરૂપ. ભાવાર્થ મર્યાદા માર્ગીયના ઉત્ક્રમણનો પ્રકાર જણાવે છે. પ્રથમ તેના આત્માના સ્થાન હૃદયનો અગ્રભાગ પ્રકા-

જનરૂપ ગતિ છે. તેની અંગરૂપ બનેલી જે ભગવત્સ્મૃતિની પરમ્પરા છે. તે બન્નેથી જે ભગવાનનો અનુગ્રહ હોય છે તેનાથી તે પ્રમાણે બને છે. એવો અર્થ છે. ૧૭

૬ રશ્મ્યાધિકરણ.

રશ્મ્યનુસારી ॥ ૪-૨-૧૮ ॥

વિદ્વાન્ કિરણોને અનુસરે છે. (કિરણો દ્વારા ગતિ કરે છે.)

“વળી આ હૃદયની જે નાડીઓ છે તે પિંગલવર્ણની સૂક્ષ્મ છે. તેમ શુકલ, નીલ, પીત અને લોહિત એ વર્ણની છે. અથવા આ આદિત્ય, પિંગલ, શુકલ, નીલ, પીત તથા રક્ત વર્ણની છે.” (છાં. ૮-૬-૧) એમાંથી ઉપક્રમ કરીને આગળ કહેવાય છે. “તેની આબુખાબુએ બેઠેલા કહે છે. “મને ઓળખે છે. મને ઓળખે છે. “જેવો તે આ શરીરમાંથી અનુત્કાન્ત થાય છે તેવો તે બાણે છે. પછી જ્યારે આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે. અને પછીથી આ રશ્મિથી જ ઉચ્ચ આક્રમણ કરે છે.” (છાં. ૮-૬-૫) અહિંઆં “તેની આબુખાબુ” વગેરેની ઉક્તિથી સર્વ સાધારણમાં ઉત્ક્રાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમ આદિત્ય તરીકે કહેલ પિંગલનું રશ્મિ સાથે ઉર્ધ્વ ઉત્ક્રમણ તે પ્રમાણે છે. અહિંઆં સંશય છે. જેમ હૃદયના અગ્રભાગના જવલન વગેરેથી અન્યની સાથે સાધારણમાં પણ જેમ રૂઢાઈના અનુગ્રહથી વિદ્વાન્ની વિલક્ષણ ગતિ કહી છે તે પ્રમાણે રશ્મિને અનુસરીને જે ગતિ છે તે પણ ઇતરની સાથે સાધારણ છે કે આમાં છે? ત્યાં નિશ્ચય કહે છે રશ્મિની અનુસાર આ જ વિદ્વાન્ બહાર નીકળે છે. ૧૮

૭ નિશ્ચયિકરણ

નિશિ નેતિ ચેન્ન સંબન્ધસ્ય યાવદ્દેહભાવિ ત્વાત્ દર્શયતિ ચ ॥ ૪-૨-૧૯ ॥

રાત્રે વિદ્વાનનું ઉત્ક્રમણ નથી એમ જો હોય તો, કહે છે. ના, જ્યાં સુધી (પ્રવજ્યા તથા ભગવત્સ્મરણરૂપી) સંબન્ધ દેહ પર્યન્ત હોવાને લીધે (અનુગ્રહ સર્વદા હોય છે અને તેથી કાલનું પ્રયોજન નથી તેથી) શ્રુતિ પણ તે પ્રમાણે જણાવે છે.

શિત થાય છે પછીથી પ્રકાશિત માર્ગદ્વારા તે ઉત્ક્રમણ કરે છે. આ સમજાના જીવોનો સાધારણ માર્ગ છે. તમામ જીવો આ પ્રમાણે ઉત્ક્રમણ કરે છે. પણ જે વિદ્વાન્ છે તે બ્રહ્મવિદ્યાના સામર્થ્યથી તેના અંગરૂપ પ્રવજન, તથા ભગવત્સ્મરણના સંબન્ધથી હૃદય સ્થિત ભગવાનથી અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરે છે અને તેથી ૧૦૧મી સુષુપ્તિ નાડીના માર્ગે બહાર નીકળે છે.

સૂત્ર ૧૮—(૧)(ક્રમ મુક્તિવાળા) જ્ઞાનીની વ્યવસ્થા કહેવાને આ અધિકરણની યોજના કરી છે. (૨) હૃદય સ્થિત ભગવાનના અનુગ્રહથી વિદ્વાન્ ૧૦૧મી નાડીદ્વારા ઉત્ક્રમણ કરે છે એમ સૂત્ર ૧૭માં કહ્યું છે. ભાવાર્થ—વિદ્વાન્ જ રશ્મિદ્વારા—કિરણદ્વારા ગતિ કરે છે.

વિદ્વાન્ના ઉત્ક્રમણમાં 'હૃદયના અનુગ્રહથી કરાયેલો જેમ વિશેષ છે તેમ કાલના વિશેષથી કરાયેલો પણ વિશેષ થશે એમ આશંકા કરીને તેના નિરાસ માટે કહે છે. ત્યાં રાત તથા દિવસથી કરાયેલો અગર અયનથી કરાયેલો તે હોઈ શકે. તેમાં પહેલો નથી એમ જણાવવાને 'ના' કહે છે ત્યાં "સંબન્ધ" વગેરેથી હેતુ કહે છે.^૧ અનુગ્રહનો હેતુ બનેલો જે પહેલાં કહેલો ગતિની અનુસ્મૃતિનો સબન્ધ છે તે જ્યાંસુધી દેહ હોય છે ત્યાંસુધી હોવાથી તેનું કાર્ય અનુગ્રહ પણ તેવું હોવાથી કાલ અપ્રયોજક છે એવો અર્થ છે. અહિં આ પ્રમાણ કહે છે. કારણ કે શ્રુતિ દર્શાવે છે 'તેનેજ જાણીને મુનિ થાય છે.' સંન્યાસીઓ લોકની ઇચ્છા કરતાં તેની તરફ જ જાય છે. (ખ. ૪-૪-૨૨)

મુક્તિના હેતુ હાર્દાનુગ્રહ હોવાથી અયન વિશેષ પણ અપ્રયોજક છે એમ કહે છે.

અતશ્ચાયનેપિ દક્ષિણે ॥૪-૨-૨૦॥

અને આથી દક્ષિણાયનમાં પણ (તેમજ છે.)

આનો અર્થ સ્પષ્ટ છે.

(શંકા)—“જે કાલે અનાવૃત્તિને” (ભ. ગી, ૮-૨૩) એમ કાલના પ્રાધાન્યથી ઉપક્રમ કરીને “અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુકલપક્ષ, છમાસ, ઉત્તરાયણ. એ વખતે જેઓ પ્રયાસ કરે છે તે પ્રદ્ધને જાણનાર માણસો પ્રદ્ધને પાસે જાય છે.” (ભ. ગી. ૮-૨૪) એમ ભગવાન્ના વાક્યથી પ્રદ્ધવેત્તાને માટે પણ કહેલા 'કાળની અપેક્ષા છે એવી આ શંકા કરીને વિષયના ભેદથી સમાધાન કરે છે.

યોગિનઃ પ્રતિ સ્મર્યતે સ્માર્તે ચૈતે ॥૪-૨-૨૧॥

સૂત્ર ૧૯—(૧) વિદ્વાન્ના ઉત્ક્રમણ વિષે એમ કહ્યું કે તે ભગવાન્ના અનુગ્રહથી ૧૦૧મી નાડી દ્વારા ઉત્ક્રમણ કરે છે અહિં આ શંકા એ થાય છે કે જેમ ભગવાન્ના અનુગ્રહથી ઉત્ક્રમણનો વિશેષ જણાવ્યો છે તેમ વિદ્વાન્ને માટે કાલકૃત પણ ઉત્ક્રમણ હશે. અર્થાત્ વિદ્વાન્નું ઉત્ક્રમણ અમુક કાલે જ થતું હશે? (૨) કાલકૃત ઉત્ક્રમણનો વિશેષ કેવી રીતે જણાવે છે? દિવસે અગર રાત્રે ઉત્ક્રમણ કરવું જોઈએ અગર અયનમાં—ઉત્તરાયણમાં કે દક્ષિણાયનમાં? (૩) વિદ્વાન્ના અનુગ્રહમાં ગતિ, પ્રવ્રજન તથા ભગવત્સમરણ એ હેતુ છે. અને તેનો જ્યાં સુધી દેહ છે ત્યાં સુધી હોય છે. માટે જ્યાંસુધી દેહ હોય ત્યાં સુધી તે અનુગ્રહ હોય એટલે ગમે તે સમયે તે ઉત્ક્રમણ કરે તેમાં કાલપણ હરકત નહીં નથી. આથી રાત્રે દેહોત્સર્ગ થાય તો પણ તેના ઉત્ક્રમણમાં હરકત આવતી નથી. કાલકૃત વિશેષ ત્યાં નથી. ભાવાર્થ—કાલ એમ કહે કે વિદ્વાન્ રાત્રે ઉત્ક્રમણ કરતો નથી. તો આ શંકાની સામે કહે છે કે ના, તે ગમે તે વખતે ઉત્ક્રમણ કરી શકે છે વિદ્વાન્ના ઉત્ક્રમણમાં કાલકૃત વિશેષ નથી કારણ કે તેના ઉત્ક્રમણમાં હેતુ તરીકે ભગવાન્નો અનુગ્રહ છે, અને તે અનુગ્રહ પ્રવ્રજ્યા તથા ભગવત્સમરણને લીધે થાય છે. અને આ ભગવત્સમરણ તો જ્યાંસુધી દેહ હોય ત્યાંસુધી ચાલુ રહે છે. આથી ગમે ત્યારે આ સંબન્ધ હોય ત્યારે તે અનુગ્રહ હોય છે, અને તેથી ગમે તે વખતે ઉત્ક્રમણ હોય છે.

સૂત્ર ૨૦ ભાવાર્થ—જેમ રાત્રિએ વિદ્વાન્નું ઉત્ક્રમણ હોય છે તેમ દક્ષિણાયનમાં પણ હોય છે. તેનું કારણ ઉપરના સૂત્રમાં જણાવ્યું છે.

યોગીને ઉદ્દેશીને સ્મૃતિમાં (કાલકૃત વિશેષ) જણાવેલો છે.
કારણ કે આ બે (યોગ અને સાંખ્ય અથવા દેવયાન
અને પિતૃયાણ) સમાર્ત છે.

જ્ઞાનમાર્ગથી રયોગમાર્ગ ખરેખર ભિન્ન છે. અને વળી યોગીને ઉદ્દેશીનેજ અમુક કાલને અમુક ગતિનો હેતુ સ્મૃતિમાં કહેલ છે. જ્ઞાનમાર્ગીય શ્રોતાને માટે નહિ. કારણ કે જીભની નિરપેક્ષા કરેલી છે તેથી. વળી યોગ અને સાંખ્ય પણ શ્રૌત છે એમ કહેવું ભેદથી નહિ કારણ કે આ બે સમાર્ત છે. જ હેતુના અર્થમાં છે. “આ બે” કહેતાં યોગ અને સાંખ્ય અથવા “અગ્નિર્જ્યોતિ ધૂમરાત્રિ” (ભ. ગી. ૮-૨૪-૨૫) વાક્યથી કહેલી બે ગતિઓ. આ તો શ્રુતિમાં કહેલા દેવયાન અને પિતૃયાણ એ બે માર્ગથી જૂદા છે એવો અભિપ્રાય કરીને સમાધાન કર્યું છે. તે બે પણ બે અહિંમાં કહે તો શબ્દભેદથી વિશેષ નથી. ૨૧

શ્રીવેદવ્યાસમતાનુવર્તિ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય વિરચિત બ્રહ્મસૂત્રના
અભ્યુભાષ્યમાં ચોથા અધ્યાયનો દ્વિતિય પાદ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪ થો.

પાદ ૧ લો.

વિવેચન.

અધિકરણ. ૧ હું સૂત્ર ૧—પાદ પહેલામાં બ્રહ્મ જ્ઞાનવાળાના માર્ગભેદથી કર્મનો ક્ષય થાય છે ત્યારે તેનાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીર નાશ પામે છે અને પછી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહ્યું છે. સ્થૂલ શરીરનો ત્યાગ સ્ફુટ હોવાથી ત્યાં તેને જણાવ્યું નથી. આ પાદમાં હવે સૂક્ષ્મ શરીરના સાગનું વર્ણન કરે છે. આ વિષયની શરૂઆત કરતાં પ્રથમ અધિકરણમાં શારીરિક બ્રહ્મણ અને આર્તભાગ બ્રહ્મણમાંની (પૃ. ૪-૪-૬) શ્રુતિનો ઉલ્લેખ કરે છે. ત્યાં આત્માની સાથે પ્રાણેન્દ્રિયના નિર્ગમન વિષે કહેવામાં આવ્યું

સૂત્ર ૨૨ (૧) વિદ્વાન્તા ઉર્ધ્વ પ્રયાણમાં કાલની અપેક્ષા નથી એમ ઉપરનાં બે સૂત્રોમાં કહ્યું પણ શંકાકાર ભ. ગી. ૮-૨૪ ના આધારે જણાવે છે કે બ્રહ્મવેત્તાના ઉર્ધ્વપ્રયાણ માટે અમુક કાલની મર્યાદા તો કહેલી છે તો પછી ખરું શું માનવું? (૨) ઉપરની શંકાનો ખૂલાસો આપે છે કે ભ. ગી. ૮-૨૪ માં જે કાલની મર્યાદા કહી છે તે જ્ઞાનમાર્ગીય વિદ્વાન માટે નહિ પણ યોગીને માટે છે. યોગીનો માર્ગ જૂદા પ્રકારનો છે અને વિદ્વાનનો જૂદો છે. વિદ્વાન અને યોગીના ઉર્ધ્વ પ્રયાણમાં માર્ગભેદ છે તેથી ભ. ગી. માં કહેલા માર્ગનો સંબંધ વિદ્વાનના માર્ગમાં કરવો નહિ. (૩) ભગવદ્ગીતામાં (૪) વિદ્વાનને કાલની મર્યાદા નથી. તેનો ભગવાનનો અનુગ્રહ થતાં ઉર્ધ્વ પ્રયાણ કરે છે. તેથી તેને ભગવાનના અનુગ્રહ સિવાય બીજા કશાની અપેક્ષા નથી. (૫) સાંખ્ય અને યોગ શ્રુતિ પ્રતિપાદિત છે એમ કહી શકાય નહિ. (૬) જ હેતુના અર્થમાં છે, અર્થાત્ તેનો અર્થ “કારણ કે” થાય છે. (૭) સૂત્રમાં આવેલો “એતે-આ બન્ને” એ શબ્દ સમજાવે છે. આ બન્ને એટલે “યોગ અને સાંખ્ય” (૮) ‘આ બન્ને’ નો બીજો અર્થ કરે છે. તેનાથી દેવયાન અને પિતૃયાણ એમ સમજવું. ભાવાર્થ—ભ. ગીતામાં કાલની મર્યાદા જે આપી છે તે યોગીને ઉદ્દેશીનેજ છે. તે યોગ અને સાંખ્ય અગર દેવયાન અને પિતૃયાણ એ સમાર્ત છે.

છે “તેના પ્રાણાનું ઉત્ક્રમણ નથી અહિંઆંજ તેના સમન્વય છે. બ્રહ્મજ હોઈને બ્રહ્મમાં જાય છે.” “ન્યારે આ પુરુષ મરણ પામે છે ત્યારે તેના પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે કે નહિ? એવા આત્માગતના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે “અહિંઆં જ તેનો સમન્વય થાય છે.” તો અહિંઆં સંશય એ છે કે આ પ્રાણોના એકી સાથે લય થાય છે કે ક્રમથી ?

પૂર્વપક્ષી—એકી સાથે પ્રાણાદિનો બ્રહ્મમાં લય થાય છે- કારણ કે સાધનની સમ્પત્તિમાં વિલમ્બ કરનાર હેતુનો અભાવ છે તેથી.

સિદ્ધાન્તી—ના. અહિંઆં લયનો પ્રકાર એકી સાથે નથી પણ ક્રમશઃ હોય છે. અર્થાત્ પ્રાણ એકદમ બ્રહ્મમાં લય (પ્રવેશ) પામતો નથી પણ ધામે ધીમે એટલે પ્રથમ વાણી મનમાં પ્રવેશ પામે છે. વાણીનો લય મનમાં પ્રથમ હોય છે.

પૂર્વપક્ષી—તેમાં હેતુ આપશો ?

સિદ્ધાન્તી—હા. સિદ્ધાન્તીએ આમાં બે હેતુઓ આપ્યા છે દર્શન અને શબ્દથી. અહિંઆં ચ શબ્દનો અર્થ ‘અને’ લેવો નહિ પણ અપિ એટલે ‘પણ’ ના અર્થમાં લેવો. બે હેતુઓમાં પ્રથમ દર્શન હેતુ છે. દર્શન એટલે ભગવાનનું દર્શન અને શબ્દ એટલે વેણુનાદાદિનો શબ્દ. ભગવાન પુષ્ટિમાર્ગમાં જેનો અંગીકાર કરે છે તેને અન્તકાલે પણ દર્શન આપે છે. જેમ મજ્જીમકાન્દે ભગવાને દર્શન આપ્યાં હતાં તેમ આ દર્શન સમયે ભક્તની ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર અન્ય કાર્યમાંથી ખેંચાઈને ભગવન્મય જ બને છે. આથી વાણીની બાહ્યક્રિયા અટકી જાય છે અને તે મનમાં ભળી જાય છે. અર્થાત્ વાણીનું પૃથક્ અસ્તિત્વ રહેતું નથી. પણ જેમ નદીઓનું જળ સમુદ્રમાં ભળી જાય છે તેમ તે ઇન્દ્રિયો મનમાં ભળે છે. આ સૂત્રમાં પ્રથમ વાણીરૂપી ઇન્દ્રિયની જ વાત કહી છે. આ ઇન્દ્રિય મનમાં પ્રવેશ પામતાં વાણીનું બાહ્ય ગુણગાન વગેરે પણ અટકી જાય છે. ભગવાન દર્શન આપે છે ત્યારે આ પ્રકારે વાણીની સ્થિતિ છે. કેટલીક વખત દર્શન નહિ આપતાં વેણુનાદ વગેરેનું શ્રવણ કરાવે છે ત્યારે પણ આ સ્થિતિ હોય છે. જેમ યુગલગીતના પ્રસંગમાં કહે છે કે ભગવાન કૃષ્ણ ન્યારે ગાયો ચારવાને વનમાં જતા ત્યારે તેઓ ત્યાં રહીને વેણુનું કૂંજન કરતા હતા. ત્યારે ગૃહમાં સ્થિત રહેલાં ગોપીજન તે વેણુના શબ્દનું શ્રવણ કરીને ગૃહકાર્ય તમામ ભૂલી જતાં અને ભગવન્મય ચિત્તવાળાં થતાં હતાં. અર્થાત્ આ દશામાં પણ ચિત્તની વૃત્તિઓ બહારના પદાર્થોમાં નહિ ખેંચાતાં ચિત્તની અંદર જ રહે છે. અર્થાત્ ત્યાં ચિત્તની એકતાનતાનો અનુભવ થાય છે. ત્યારે નામાદિનું ગ્રહણ કરનાર ભક્તની વાણી ભગવાનમાં એકતાન બનેલા મનમાં લય પામે છે. જો કે ભગવાનના દર્શન તથા વેણુનાદાદિના શ્રવણથી એકદમ વાક્ વગરનો બ્રહ્મમાં પ્રવેશ બને છેતાં અહિંઆં ક્રમશઃ એમ જે કહ્યું છે તે છાંદોગ્યમાં ૬-૮-૬માં “આ પ્રમાણ કરનારની વાણી મનમાં લય પામે છે, મન પ્રાણમાં. પ્રાણ તેજમાં તેજ પરા દેવતામાં લય પામે છે” એમ કહેલું હોવાથી તેને અનુસરીને જ આ ક્રમલય કહ્યો છે. ૧

ઉપર, દર્શન અને શબ્દના હેતુથી વાણી મનમાં લય પામે છે તેથી ફક્ત વાણી વિષે જ આ કહ્યું છે એમ સમજવું નહિ. કારણ કે વાણી શબ્દથી અહિંઆં તમામ ઇન્દ્રિયો લેવાની છે. અર્થાત્ વાણીનો લય થતાં તમામ ઇન્દ્રિયો મન સાથે સંગત થાય છે અર્થાત્ મનદ્વારા ભગવદાનન્દને મેળવે છે.

પૂર્વપક્ષી—જા. ૬-૮-૬માં વાણી શબ્દ છે અને તે વાણી મનમાં પ્રવેશ પામે છે. મન પ્રાણમાં વગેરે કહ્યું છે. અહિંઆં આ વાણી શબ્દથી વાણી સમજવું નહિ પણ x વાણીની વૃત્તિ સમજવી. અર્થાત્ વાક્ શબ્દ તેના મુખ્યાર્થમાં નથી પણ લક્ષ્યાર્થ-વાક્યવૃત્તિના અર્થમાં છે,

xઆ અર્થ શંકરાચાર્ય પ્રમાણે છે;

સિદ્ધાન્તી—વાક્ય લેવાય પણ વાંધો એ આવે છે કે તેમાં મુખ્યાર્થનો પરિત્યાગ કરીને લક્ષ્યાર્થ ગૌણ અર્થ લેવો પડે છે અને વેદની શ્રુતિઓમાં મુખ્યાર્થ સિવાય અન્યાર્થની સંભાવના કરવું અનુચિત છે. વેદની શ્રુતિઓનું પ્રાપ્ત્ય મુખ્યાર્થમાં જ છે. તો તેમને તે રીતે નહિ સમજતાં લક્ષ્યાર્થમાં સમજવામાં આવે તો તેથી તેમનું ગૌરવ ક્ષીણ થાય છે. વળી વાક્ય શબ્દનો મુખ્ય અર્થ વાક્ય-વાણીજ છે, વાક્યવૃત્તિ નહિ, તો પછી મુખ્ય અર્થ વાક્યને નહિ લેતાં વાક્ય વૃત્તિ અર્થ લેવો તે ઠીક નથી. વાક્ય-વૃત્તિ અર્થ લેવાથી “મનમાં લય પામે છે” એ શબ્દોમાં મનનો પ્રયોગ સમગ્ર વિભક્તિમાં કર્યો છે તે પણ વ્યર્થ થઈ જશે- માટે આ શ્રુતિમાં વિષય વાક્યનો વિચાર કર્યો નથી. ૨

પૂર્વપક્ષી—મન શામાં પ્રવેશે છે ?

સિદ્ધાન્તી—મન પછીથી પ્રાણમાં પ્રવેશે છે. પણ તે મન એટલું નહિ. તે ઇન્દ્રિયોની સાથે જ પ્રાણમાં ભળે છે.

પ્રતિવાદી—શાથી ?

સિદ્ધાન્તી—છાંદોગ્યમાં જ્યાં ઉપરની શ્રુતિ છે ત્યાં પ્રથમ પક્ષીનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે. “જેમ દોરાથી અંધાયેલું પક્ષી જૂદી જૂદી દિશામાં ઉડવા જાય છે પણ તેને ખીજું કંઈ પણ આયતન નહિ હોવાથી જ્યાં અંધાયેલું હોય છે ત્યાંજ આવીને પડે છે, તેમ ખરેખર હું ભાષ મન જૂદી જૂદી દિશામાં અથડાઈને પણ આયતન નહિ પ્રાપ્ત કરતાં પ્રાણમાં જ આવીને આશ્રય લે છે.” (છાં. ૬-૮-૨) આ વાક્યમાં મન પ્રાણનો આશ્રય લે છે એમ કહીને તેનો હેતુ પછીના વાક્યમાં ત્યાં આપે છે. “મનનું અંધન પ્રાણ છે.” (છાં. ૬-૮-૨) પ્રાણમાંજ મન અંધાય છે. મનને આશ્રય લેવાનું ખીજું કંઈ પણ સ્થાન શ્રુતિ જણાવતી નથી. તેથી તે ત્યાંજ આશ્રય પામે એ સ્વાભાવિક છે. આ શ્રુતિમાં કહેલા પછીના વાક્યથી મન પ્રાણમાં પ્રવેશે છે. ૩

પ્રતિવાદી—પછી પ્રાણનું શું થાય છે ?

સિદ્ધાન્તી—પ્રાણ પણ અધ્યક્ષ ભગવાનમાં લય પામે છે. ઉપર આપેલું મનના સંબંધી જણાવ્યું કે પ્રથમ વાણીરૂપ ઇન્દ્રિય તેમાં પ્રવેશે છે કે તુર્તજ તમામ ઇન્દ્રિયો તેમાં પ્રવેશે છે. અને તે તમામ ઇન્દ્રિયોવાળું મન પ્રાણમાં પ્રવેશે છે. હવે આ ઇન્દ્રિયોથી યુક્ત મનવાળો પ્રાણ તે ભગવાનમાં પ્રવેશે છે. તે જ્યારે ભગવાન હૃદયમાં અગર પ્રત્યક્ષ પ્રકટ થાય છે ત્યારે જ પ્રવેશે છે.

પ્રતિવાદી—આમાં હેતુ શો ?

સિદ્ધાન્તી—એમાં હેતુ એજ કે તે જીવ પુષ્ટિમાર્ગનો હોવાથી ભગવાન તેનો તે પ્રમાણે અંગીકાર કરે છે. તો ભગવત્કૃત અંગીકાર એજ મુખ્ય હેતુ છે. આ ઉપરાંત અન્ય હેતુઓ જેવા કે ભગવાનને વશ કરવામાં સમર્થ સ્નેહ, પ્રભુ પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધનો અભાવ, અને ભજન પણ છે. પણ તે હેતુઓ મુખ્ય નહિ. મુખ્યનો ભગવત્કૃત અંગીકારજ તે અંધા હોય પણ ભગવત્કૃત અંગીકાર ન હોય તો નકામું છે. ભગવાન જ્યારે પુષ્ટિ જીવનો અંગીકાર કરે છે ત્યારે જ ઉપર પ્રમાણે ભગવાન તેની સન્મુખ પ્રકટ થઈને દર્શન આપે છે. અગર માનસ પ્રત્યક્ષ થાય છે. અને તે સમયે તેના પ્રાણનો લય-પ્રવેશ ભગવાનમાં હોય છે. અર્થાત્ ભગવાન સાથે સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ કરે છે.

મર્યાદામાર્ગમાં જેઓનો અંગીકાર હોય છે તેઓ તો મુક્તિ સુધી મોક્ષની જ ઇચ્છાવાળા હોવાથી તેમનામાં ઉત્કટ સ્નેહ હોતો નથી તેથી પ્રભુનું પ્રાકટ્ય પણ તેમની આગળ હોતું નથી. તેથી તેમની આખતમાં તો સ્વ પ્રકૃતિમાં સંઘાતનો લય થાય અને જીવ જ્યારે શુદ્ધ અને અને પછી ભગવાનના અનુગ્રહથી શ્રવણાદિરૂપ તેવા પ્રકારના સ્નેહરૂપ ભક્તિથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી તેમાં અને પુષ્ટિ-માર્ગીય ભક્તની ફક્ત સિધ્ધિમાં ઘણું જ તારતમ્ય છે.

પ્ર.—આને માટે કંઈ પ્રમાણ ?

સિ૦—હા, મુણ્ડકોપનિષત્માં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે ભગવાન જેનું વરણ કરવા માગે છે તેને પોતે પોતાની ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થાય છે. મું. ૩-૨-૪માં પણ કહે છે. આ આત્મા બ્રહ્મનીથી લબ્ધ થતો નથી, તેમ પ્રમાદ, તથા તપથી પ્રાપ્ત થતો નથી. આ સાધનોથી જે વિદ્વાન તેને પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છે છે તેનો આત્મા બ્રહ્મ ધામમાં (અક્ષરબ્રહ્મમાં) લય પામે છે. અર્થાત્ સાધનોથી પ્રાપ્ત થતા કૃણ કરતાં ભગવાનના અનુગ્રહથી જે ફક્ત પ્રાપ્ત થાય છે તે અધિક છે. મર્યાદામાર્ગ સાધનવાળો છે; પુષ્ટિમાર્ગ સાધનરહિત છે. આ સાધન રહિત માર્ગમાં પ્રભુએજ સાધન પ્રભુ સિવાય બીજા કશાથી પણ ફક્તની મિદ્ધિ થતી નથી. આથી ભગવાનના અનુગ્રહ વાળા ભક્તનો પ્રાણ છેવટે પ્રભુમાંજ લય પામે છે એમ કહ્યું. આલય ક્રમશઃ થાય છે એમ શ્રુતિને અનુસર જણાવ્યું છે.

(સાર) પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને જ્યારે ભગવાન દર્શન આપે છે, અથવા વેણુનાદિના શ્રવણથી તેને પોતાની લીલા તરફ આકર્ષે છે ત્યારે તેની વાણી બાહ્ય વ્યાપારોને છોડી દહને મનમાં જ લીન થાય છે. આ વાણીની સાથે તમામ ઇન્દ્રિયો પણ મનમાં લય પામે છે. અને ઇન્દ્રિયોવાળું મન પ્રાણમાં પ્રવેશે છે અને પ્રાણ ભગવાનમાં પ્રવેશે છે અર્થાત્ ભગવાનના સ્વરૂપનો આનંદ અનુભવે છે.

અધિકરણ. ૨

સૂત્ર ૨—પુષ્ટિમાર્ગીયના વાગાદિના લયનો પ્રકાર જણાવીને મર્યાદામાર્ગીયની સઘો મુક્તિમાં તે વાગાદિના લયનો પ્રકાર કેવો છે તે જણાવવાને આ અધિકરણનો પ્રારંભ કરે છે. ત્યાં સંશય થાય કે તેના પ્રાણનો લય ભગવાનમાં થાય છે કે અન્ય રીતે ?

પ્ર૦—કેમ તમે ઉપર કહ્યું તેજ પ્રમાણે આ વાગાદિનો લય પણ ભગવાનમાં જ થતો હોવો જોઈએ કારણ પુષ્ટિભક્ત અને મર્યાદાભક્ત ઉભયનો આશય એકજ છે. સઘોમુક્તિદારા બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ હોય તો પછી તેમના વાગાદિના લયનો પ્રકાર પણ એકજ હોવો જોઈએ.

સિ૦—ના, બન્નેની સઘોમુક્તિનો આશય એક જણાય છે એ વાત ખરી પણ તેમાં બિન્નતા છે. એકનો મોક્ષ અક્ષરબ્રહ્મમાં લય પામવું-પ્રવેશ પામવો એ છે, અને તેને તે બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ સમજે છે, જ્યારે બીજો પુરુષોત્તમની સાથે તેમના સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ કરે છે. આ એનો મોક્ષ છે, આ પ્રકારે ફક્તમાં ભેદ હોવાથી તેમના વાગાદિના લયની સરણિ પણ એક નથી. અર્થાત્ મર્યાદામાર્ગીયના વાક્ વગેરે ઉપર જણાવેલી રીતે લય પામતા નથી પણ તે જૂતોમાં લય પામે છે.

પ્ર૦—આને માટે કાંઈ પ્રમાણ આપશો.

સિ૦—હા, જૂઓ સાંભળો બૃ. ૩-૨-૧૩માં શું કહે છે, ત્યાં નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

આર્તભાગે કહ્યું—કે યાદવલ્કય ! જ્યારે પુરુષની છૂટી પડેલી વાગ્ ઇન્દ્રિયનો અગ્નિ વિષે લય થાય છે, પ્રાણનો વાયુ વિષે, અહ્નનો સૂર્ય વિષે, મનનો ચંદ્ર વિષે, શ્રોત્રનો દિશાઓ વિષે, શરીરનો પૃથ્વી વિષે, આત્માનો આકાશને વિષે, શરીરનાં રૂવાંઓનો વનસ્પતિ વિષે, મસ્તકના કેશનો વૃક્ષને વિષે, તથા લોહી અને શુક્રનો જળને વિષે લય થાય છે, ત્યારે આ પુરુષ કયા સ્થાન વિષે રહે છે ?

આ શ્રુતિમાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે મર્યાદામાર્ગીયના વાગાદિનો લય જૂતોમાં થાય છે.

પ્ર૦—આ શ્રુતિ અવિદ્વાનના વિષે લખ ન શકાય ? શા માટે મર્યાદામાર્ગીય પરત્વે હો છે ?

સિ૦—અવિદ્વાનના સંનિધમાં આ શ્રુતિ નથી કારણ કે આની પહેલાંની શ્રુતિ બ. ૩-૨-૧૧ માં આર્તભાગ યાજ્ઞવલ્ક્યને કહે છે. ‘હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! જ્યારે આ પુરુષ મરણ પામે છે ત્યારે શું તેના પ્રાણુ તેમાંથી નીકળી જાય છે ?’ યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું ‘નહિ. તેમ થતું નથી, તેના વિષે એકલા થયેલા પ્રાણુનો પરમાત્માને વિષે લય થાય છે.’ આ શ્રુતિમાં પ્રાણુના ઉત્ક્રમણ વિષે કહેવામાં આવેલ છે. પણ બ. ૪-૪-૨ માં કહે છે કે “અવિદ્વાનના પ્રાણનું ઉત્ક્રમણ નથી. તે ઉત્ક્રમણ કરનારની પછવાડે પ્રાણુ ઉત્ક્રમણ કરે છે.” આ ઉપરથી નિશ્ચિત થાય છે કે અવિદ્વાનના પ્રાણનું ઉત્ક્રમણ થતું નથી. અને બ. ૩-૨-૧૧ માં પ્રાણુના ઉત્ક્રમણ વિષે જણાવ્યું છે. આથી તે શ્રુતિ અવિદ્વાનને માટે નથી. જો તે શ્રુતિ અવિદ્વાનને માટે નથી તો તે શ્રુતિના અનુસંધાનરૂપ બ. ૩-૨-૧૩ માં કહેલો વિષય તે અવિદ્વાનને માટેનો નથી. બ. ૩-૨-૧૩ માં કહેલા વાગાદિના લયનો પ્રકાર અવિદ્વાનને માટે છે એમ જો તમે કહ્યું તે સત્ય નથી.

પ્ર૦—પણ બ. ૩-૨-૧૩ થી ઉપક્રમ કરેલા ભાગ સાથે રેતઃ નિષીયતે એ શબ્દ જો ચાંચવામાં આવે તો તમારી ખાત્રી થશે કે તે શ્રુતિ અવિદ્વાનને ઉદ્દેશીને છે. કારણકે વાગાદિના લય વિષે કથન કરીને, ત્યાં આર્તભાગ પ્રશ્ન કરે છે “આ પુરુષ ત્યારે ક્યાં હોય છે ?” તો તેના ઉત્તરમાં ત્યાં જણાવે છે કે “ત્યાં તેઓએ જે કહ્યું તે કર્મ હતું. ત્યાં તેઓએ જે સ્તુતિ કરી તે પણ કર્મજ હતું પવિત્ર કર્મથી માણસ ખરેખર પવિત્ર બને છે અને અપવિત્ર કર્મવડે અપવિત્ર થાય છે” આ શબ્દો ઉપરથી એટલું જ અનુમાન દોરી શકાય કે જૂતામાં લીન પામેલા પ્રાણુ કર્મનો આશ્રય કરે છે. અને કર્મ તે વિદ્વાનમાં હોય છે અને પ્રાણનું અનુત્ક્રમણ તે વિદ્વાન તથા અવિદ્વાન ઉભયને સાધારણ હોવાથી તેમાં સંઘોમુક્તિનું લિંગ નથી.

સિ૦—અહિંઆં શ્રુતિમાં કર્મ શબ્દ છે તે કર્મ મર્યાદામાર્ગને ઉદ્દેશીને છે, કેવળ કર્મમાર્ગીય પરત્વે નથી. જો તે કેવલ કર્મમાર્ગીય પરત્વે હોત તો તમારા માનવા પ્રમાણે આ શ્રુતિ અવિદ્વાનને લગાડી શકાત. અહિંઆં કર્મ મર્યાદામાર્ગીય છે. કારણ કે જો તેમ ન હોત તો સામાન્ય રીતે કર્મનો સ્વભાવ વૃદ્ધિ પામવાનો હોવાથી તેનું પરિણામ સંસારની ઉત્પત્તિ બને છે. તેવા કર્મથી મોક્ષ મળતો નહિ હોવાથી, તેની નિન્દા કરવામાં આવે છે, અહિંઆં તેની નિન્દા કરી નથી ઉલટું અહિંઆં તો તેની પ્રશંસા કરી છે. તેથી કર્મ તેના સામાન્ય અર્થમાં નથી. પણ મર્યાદામાર્ગમાં ધ્વજવેતાને કરવાનાં અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ પરત્વે છે. મર્યાદામાર્ગમાં વિધિની મર્યાદા છે, અર્થાત્ વેદોક્તવિધિ કરવામાં આવે છે. તે કર્મ ધ્વજવેતાને પણ પોતાના પ્રારબ્ધનો નાશ કરવાની જરૂર પડે છે. મર્યાદામાર્ગમાં તો જો અમુક કર્મ-સાધન જીવ કરેતોજ લગવાન તેને ફલ આપે છે, તે સાધન ન કરે તો તેનું ફલ આપવાને લગવાન ઇચ્છા કરતા નથી. આથી વાગાદિથી રેતઃ સુધી તમામનો લય થતાં પ્રારબ્ધનો નાશ થાય છે, અને તે નાશ થતાં તે જીવ શુદ્ધ બને છે. પછીથી તેને વિધિની જરૂર પડતી નથી તો પછી આ જીવ મર્યાદાનો મટી જઈને પુષ્ટિનો બને છે કે નહિ એ શંકા દરેકને થાય. એ શંકાને લક્ષમાં રાખીને જ “ત્યારે તે પુરુષ ક્યાં હોય છે ?” એવો પ્રશ્ન કર્યો છે. અર્થાત્ તે સમયે તે જીવ મર્યાદાનો ગણાય કે પુષ્ટિનો ? આ અર્થનો ઉત્તર શ્રુતિએ ત્યાં જણાવ્યો છે. પણ શ્રુતિનું તાત્પર્ય એ છે કે તે પ્રશ્નનો અર્થ ગૂઢ છે, તે સામાન્ય માણસ અવિદ્વાન સમજી શકશે નહિ, કારણકે તેને હૃદયની ઇચ્છાનું જ્ઞાન નથી. જે હૃદયની ઇચ્છાને સમજી શકે છે તે આમાંના અર્થની ખૂબીને જરૂરથી સમજશે. માટે શ્રુતિ જાતે તે રહસ્યને પ્રકટ કરતી નથી. ફક્ત અન્તમાં “ત્યાં જઈને તેઓએ વિચાર કર્યો.” (બ. ૩-૨-૧૩) માં છેવટના શબ્દો પ્રમાણે જે વિચાર કર્યો તે કર્મનો કર્યા હતા, પણ તે કર્મ મર્યાદામાર્ગીય છે એવો અર્થ શ્રુતિ જણાવે છે. અહિંઆં પ્રશ્ન “ત્યારે પુરુષ ક્યાં હોય છે ?” એવો હતો. તેનો નિર્ણય કરવાને માટે આર્તભાગ તથા યાજ્ઞવલ્ક્ય બન્ને જણ એકાન્ત સ્થાનમાં જાય છે, અને ત્યાં તેઓ કર્મ વિષેનો નિર્ણય કરે છે. એકાન્તમાં જઈ તે કર્મનો વિચાર કર્યો એટલે

તે મર્યાદામાર્ગનું કર્મ છે. આથી તે પુરુષની સ્થિતિ મર્યાદામાર્ગમાં છે. અર્થાત્ ત્યાંથી તે મોક્ષ મેળવે છે એમ કહે છે. માટેજ કર્મની પ્રશંસા કરી છે. નહિ તો તેની પ્રશંસા ન કરત. જો કે ઇશ્વર સર્વ સમર્થ છે છતાં જીવને ફળ આપવા માટે તેના કર્મની અપેક્ષા રાખે છે. જીવને સારું ફળ આપવું કે હીન આપવું તેનો આધાર જીવનાં કર્મો ઉપર રાખે છે. માટેજ ત્યાં કહે છે “પવિત્ર કર્મોથી પવિત્ર થાય છે અને પાપકર્મોથી પાપી બને છે.”

પ્ર૦—મર્યાદામાર્ગમાં તો ભક્ત તથા જ્ઞાની બન્ને હોય છે તમે જે કહ્યું તે તો જ્ઞાનીને જ ઉદ્દેશીને કહ્યું છે. તેથી જ્ઞાનીનો પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રવેશ થાય એ શક્ય છે. પણ મર્યાદામાર્ગીય ભક્તનો તો પુષ્ટિમાર્ગમાં કદાચ પ્રવેશ કરાવે તો તેમાં શું હરકત છે? જો મર્યાદામાર્ગીયનો પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રવેશ તમે સ્વીકારતા હો તો પછી તેમના વાગાદિનો લય ઉક્ત રીતે એ જૂતોમાં ન થાય પણ ભગવાનમાં જ થાય.

સિ૦—મર્યાદામાર્ગીય એટલે ફક્ત ભક્ત કે જ્ઞાની નહિ, પણ બન્ને. તેમાં બન્નેનો સમાવેશ થાય છે. કારણ કે આત્મભાગ અને યાત્રવલ્કય જે કંઈ નિર્ણય કરે છે તે જ્ઞાની તથા ભક્તને ઉદ્દેશીને જ કરે છે. ફક્ત જ્ઞાનીને માટે કે ભક્તને માટે નહિ. તેમાં જો ફક્ત જ્ઞાનીને માટેજ કહ્યું હોય તો પછી કર્મ વિષેનું કથનજ ન કરે તથા કર્મની પ્રશંસા ન કરે. પણ કર્મનો વિચાર કર્યો છે માટે મર્યાદામાર્ગ વિષેજ પ્રકરણ ચાલે છે.

પ્ર૦—કેટલાકો એમ કહે છે કે બૃ. ૩-૨-૧૩ની શ્રુતિમાં “સારે આ પુરુષ ક્યાં હોય છે?” એ પ્રશ્નનો જે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તે મર્યાદામાર્ગીય વિષેનો નહિ પણ વાગાદિનો ઉપસંહાર થતાં અન્ય શરીરને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળો તે સમયના જીવને વિષે છે. તેનું કેમ?

સિ૦—એ અર્થ ખોટો છે. અહિં આં મર્યાદામાર્ગીય જીવ વિષે જ સંબન્ધ છે. વળી બૃ. ૪-૪-૨માં “તે ઉત્ક્રમણ કરનારની પછવાડે પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે. ઉત્ક્રમણ કરતા પ્રાણની પછવાડે સધળા પ્રાણો (ઇન્દ્રિયો) ઉત્ક્રમણ કરે છે” એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે ભાવિ અન્ય દેહના જીવ, પ્રાણ, તથા ઇન્દ્રિયોનું ઉત્ક્રમણ સાથે હોય છે તેથી વાગાદિના લયનો ત્યાં સંભવ નથી. તેથી તમે કહેલો સત્ય દેહ કારણ કરવાની ઇચ્છાવાળો જીવ તે પ્રશ્નનો વિષય નથી. માટે અમે કહેલો મર્યાદામાર્ગીય જીવજ છે. આથી અહિં આં પર વિદ્યાવાળો જીવ પણ નથી. કારણ કે પરવિદ્યાનું ફલ અમૃત છે અને તે અન્ય સ્થાન ઉપર આધાર રાખતું નથી. જ્યારે અહિં આં તો ઉત્ક્રમણનું વર્ણન હોવાથી ફલની સિદ્ધિ માટે ઉત્ક્રમણની અપેક્ષા છે તથા તે પુરુષ કર્મનો આશ્રય કરે છે એમ કહે છે. તેથી પરા વિદ્યાવાળો આ જીવ નથી. પણ અપરા વિદ્યા વાળો છે. વિદ્યાના બે પ્રકાર છે—પરાવિદ્યા અને અપરાવિદ્યા. પરાવિદ્યાવાળો અમૃત મોક્ષને મેળવે છે. અપરા વિદ્યાવાળાની ગતિ બ્રહ્મલોક સુધી હોય છે વળી તે કર્મનો આશ્રય કરે છે, અને તેનું ઉત્ક્રમણ વગેરે હોય છે. આથી પણ કેવળ જ્ઞાનીને ઉદ્દેશીને અગર પરાવિદ્યાવાળાને ઉદ્દેશીને શ્રુતિમાં વાગાદિનો જૂતમાં લય થાય છે એમ કહ્યું નથી, પણ મર્યાદામાર્ગીયને ઉદ્દેશીને મર્યાદામાર્ગમાં જ્ઞાન સહિત ભક્તિ હોય છે. તેમાં વેદમાં બતાવેલાં વિધિરૂપી સાધનો પણ હોય છે. તેવાના વાગાદિનો લય ભગવાનમાં થતો નથી પણ જૂતમાં થાય છે.

(સ્ફર) આ અધિકરણમાં મર્યાદામાર્ગીયના વાગાદિનો લય કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે. તેમનો લય જૂતોમાં થાય છે. પુષ્ટિમાર્ગીયના વાગાદિનો લય પ્રથમ અધિકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ક્રમશઃ ભગવાનમાં થતો નથી, પણ જૂતો પૃથ્વી, જલ, વાયુ વગેરેમાં થાય છે. મર્યાદામાર્ગમાં જ્ઞાની તથા ભક્ત બન્નેનો સમાવેશ થાય છે. અર્થાત્ જ્ઞાનયુક્ત ભક્તિવાળો જે વેદોક્ત સાધનોનો આશ્રય કરે છે તે મર્યાદામાર્ગીય કહેવાય છે. આથી તેમાં કેવલ જ્ઞાન હોતું નથી.

અધિકરણ. ૭

પાછલાં બે અધિકરણોમાં પુષ્ટિમાર્ગ અને મર્યાદામાર્ગના ભક્તોના વાગાદિ લયનો પ્રકાર જણાવ્યો. હવે નવ સૂત્રોથી તે વિષયમાં વિશેષ શંકાઓનો નિરાસ કરે છે. ત્યાં પ્રથમ એવી શંકાનો ખૂલાસો આપે છે કે મર્યાદા અને પુષ્ટિમાર્ગમાં કોઈ પણ ભેદ નથી તો પછી વાગાદિના લયના પ્રકારમાં પણ ભેદ શા માટે હોય? આ વિષે ખૂલાસામાં કહે છે કે ના તે બંને માર્ગમાં ભેદ છે. મર્યાદામાર્ગ એ સાધનના ક્રમથી મુક્તિની ઇચ્છા. તેમાં અહંતામમનાત્મક સંસારની ઉત્પત્તિથી શરૂ કરીને મોક્ષ પર્યન્ત સાધનોની અપેક્ષા રહે છે. આ મર્યાદામાર્ગની રીતિએ સાધનની અપેક્ષા પ્રારંભથી તે મોક્ષ પર્યન્ત એક પ્રકારની હોય છે. જ્યારે પુષ્ટિમાર્ગમાં સાધનની અપેક્ષા નથી. તેમાં ઉપવાસાદિ વિહિત સાધન કરવાનાં હોતાં નથી. તેવાં સાધનો વગર અમૃત મળે છે અર્થાત્ અમૃત-મોક્ષરૂપી ફળ જો કે મર્યાદામાર્ગમાં અને પુષ્ટિમાર્ગમાં એમ બંનેમાં છે પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં તેની સિદ્ધિ માટે ઉપવાસાદિ સાધનો કરવાં પડતાં નથી. આથી તે બંને માર્ગો એકરૂપ નથી. ૭

સૂત્ર ૮ પ્ર૦—પ. સૂ. ૪-૨-૪માં પ્રાણનો લય ભગવાનમાં થાય છે એમ તમે કહ્યું તેમાં પુષ્ટિ-માર્ગીય ભક્તના પ્રાણના લય વિષે જણાવ્યું હતું. સાર પછી ૪-૨-૫માં મર્યાદામાર્ગીયના વાગાદિનો લય જૂતોમાં થાય છે એમ પણ કહીને મર્યાદામાર્ગથી પુષ્ટિમાર્ગ જૂદો છે એમ તમે દર્શાવ્યું પણ અહિં આ એ શંકા થાય છે કે મર્યાદામાર્ગીયના વાગાદિના લય વિષે કથન કરતાં તમે બુ. ૩-૨-૧૩ ની શ્રુતિ આપી હતી. અને ત્યાં “ત્યારે આ પુરુષ ક્યાં હોય છે?” એ પ્રશ્નનું મર્મ વિચારતાં એમ જણાવ્યું હતું કે શ્રુતિનો આશય મર્યાદામાર્ગીય જીવનો સંઘાત જૂતોમાં લય પામ્યા પછીથી જ્યારે તે શુદ્ધ બને છે ત્યારે તેની મુક્તિ થાય છે એમ કહેવાનો હતો. ત્યારે શ્રુતિ શા માટે તેવો આશય પ્રકટ નહિ કરતાં કર્મની પ્રશંસા કરે?

સિં—તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આ છે કે જીવ શુદ્ધ થઈને જ્યારે મોક્ષ મેળવે છે તે મોક્ષ અને પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ તે બંનેમાં ઘણો ફેર છે. પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ એટલે ભગવાનની નિત્ય લીલામાં પ્રવેશ. આ મોક્ષની સરખામણીએ મર્યાદામાર્ગીય મોક્ષ તે સંસાર સમાન છે. ભલે તે દશામાં જીવના સંઘાતનો લય થયો હોય તો પણ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત તેવા મોક્ષની દરકાર કરશે નહિ. તેને મન તો તે સંસાર જ છે, કારણ કે જોકે વસ્તુના મર્યાદામાર્ગીયના મોક્ષમાં સંસારની ગન્ધ નથી તોપણ ત્યાં ભગવાનના ભજનના આનંદનો અનુભવ નહિ હોવાથી એ મોક્ષમાં અને સંસારમાં કોઈપણ ફરક નથી. શ્રીમદ્ભાગવતમાં (૬-૨૭, ૨૮ માં) શિવે આ અર્થને અનુસરતું જ કહે છે. જેઓ નારાયણમાં અસંક્રિયવાળા છે તેઓ કશાથી ડરતા નથી. તેઓ સ્વર્ગ તથા નરકમાં પણ તુલ્ય અર્થને જુએ છે. અર્થાત્ તેમને મન તો સ્વર્ગ નરક જેટલું જ જણાય છે, આથી તેમને સ્વર્ગમાં જવાની ઇચ્છા થતી નથી. આથી ઉપરની શ્રુતિમાં મર્યાદામાર્ગીય મોક્ષ પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષની સરખામણીએ ન્યૂન છે એમ જણાવવાને માટે ત્યાં કર્મની પ્રશંસા કરીને તે કર્મને મુક્તિના હેતુ તરીકે જણાવે છે. ૮

પ્ર૦—તમારા કહેવા પ્રમાણે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તો જો સંસારની માફક મુક્તિને હેય ગણતા હોય તો પછી મોક્ષને પુરુષાર્થ તરીકે જણાવનારી શ્રુતિ વિશ્વસનીય નથી એમજ સમજાય. મોક્ષને જણાવનારી શ્રુતિ માણસને છેતરનારી છે, કારણ કે તે સંસારથી અલગ થવાનું કહે છે પણ તેમાં અને સંસારમાં કોઈપણ ફેર નથી એમ તમે કહો છો. જો એમ ન હોય તો એમજ માનવાનું કે તમે ફક્ત પુષ્ટિમાર્ગની સ્તુતિ કરવાનેજ આ પ્રમાણે કથન કરો છો.

સિં—હજી તમે અમારો આશય બરાબર સમજ્યા નથી. દરેક પોતાના અધિકાર પ્રમાણે માર્ગની પસંદગી કરે છે. જે મર્યાદામાર્ગીય ભક્તો છે તેઓ મુક્તિનેજ ઇષ્ટ માને છે તેથી તેમનાથી પુષ્ટિમાર્ગીય

તત્ત્વ જે ધણુંજ સૂક્ષ્મ છે તે સમજી શકાતું નથી. જેમ કર્મકાણ્ડી મોક્ષ તત્ત્વને સમજી શકતા નથી, તેમ મર્યાદામાર્ગીય પુષ્ટિનું તત્ત્વ સમજી શકતા નથી. આથી જે મોક્ષને જાણતા નથી અથવા મોક્ષની ઇચ્છા કરતા નથી તેમાંના પ્રતિ કર્મનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ છેતરનારી મનાય નહિ, કારણ કે તે શ્રુતિ કર્મ કરનારાઓને પણ તેમનું ફળ આપે છે, તેમ મોક્ષનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ છેતરનારી છે એમ કહેવાય નહિ. છેતરપંડી તો ત્યારેજ કહેવાય કે જ્યારે અમુક વસ્તુને માટે પ્રતિજ્ઞા કરીને તે પ્રમાણે શરતોનું પાલન થવા છતાં પણ ફળસિદ્ધિ ન થાય. મોક્ષનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ તેના કહેવા મુજબ સાધન કરનારને મોક્ષ આપે છે. આથી તે છેતરનારી નથી, તેમ તેનામાં અવિશ્વસનીયતા નથી. હા. જેમ કર્મમાર્ગીયના ફળની સરખામણીએ મર્યાદામાર્ગીયનું ફળ ચઢે છે તેમ મર્યાદામાર્ગીયની સરખામણીએ પુષ્ટિમાર્ગીયનું ફળ ચઢે છે. માત્ર અમુક અધિકારીઓજ પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રવેશ પામી શકે છે.

પ્ર૦—અમુક અધિકારીઓ માટે જ પુષ્ટિમાર્ગ છે એમ કહેવામાં તથા તે તત્ત્વ ધણું સૂક્ષ્મ છે એમ માનવામાં કોઈપણ પ્રમાણ જણાવશો ?

સિ૦—હા. તેને માટેનું પ્રમાણ તૈ. ૨-૯માં છે. ત્યાં કહે છે કે “જ્યાંથી વાણી મન સહિત પ્રાપ્ત થયા વગર પાછી ફરે છે; બ્રહ્મના આનન્દને જાણનાર કોઈથી ડરતો નથી” અહિં આં કહે છે કે પુષ્ટિમાર્ગીય સર્વોત્કૃષ્ટ તત્ત્વ તે એટલું બધું સૂક્ષ્મ છે કે મન પણ ત્યાં પહોંચી શકતું નથી. અર્થાત્ વાણી તેનું વર્ણન કરી શકતી નથી અને મન વિચાર કરી શકતું નથી, એવું તે દુર્ગ્રાહ અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે. તે દુર્ગ્રાહ અને સૂક્ષ્મ તેથી તે તત્ત્વ નથી એમ સમજવાનું નથી, એમ હોય તો “બ્રહ્મના આનન્દને જે જાણે છે” એવા જે શબ્દો કહ્યા છે તે કહી પણ કહે જ નહિ. આથી તે તત્ત્વ છે એ નિર્વિવાદ છે પણ એ સાધારણ નથી, તે ધણું જ સૂક્ષ્મ અને દુર્ગ્રાહ છે. માત્ર તેના જે અધિકારીઓ છે તેજ એ વસ્તુને સમજી શકે એમ નથી. એવા અધિકારીઓને તે સૂક્ષ્મ તત્ત્વનો અનુભવ પણ થયેલો છે. તે જણાવવાને શ્રુતિમાં ‘ચ અને’ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. ૯

સૂત્ર ૧૦. પ્ર૦—તો પછી જેમ બ્રહ્મવેત્તાઓને સ્વ માર્ગનો ઉપદેશ હોય છે તેમ પુષ્ટિભક્તોને માટે તેમના માર્ગનો ઉપદેશ હોવો જોઈએ. પણ એવો ઉપદેશ શ્રુતિમાં કોઈ પણ સ્થળે હોય તેવું અમારા જાણવામાં આવ્યું નથી માટે પ્રથમ જે તમે કહ્યું છે તે યુક્ત નથી એમ અમને જણાય છે.

સિ૦—તમારી શંકાનો ખૂલાસો આ પ્રમાણે છે. બ્રહ્મવેત્તાઓની માફક તેમને ઉપદેશ નથી તેનું કારણ કે જેમ બ્રહ્મવેત્તાઓને સ્વાસ્થ્ય હોય છે તેમ અહિં આં નથી. અહિં તો વિકલ્પ છે. પુષ્ટિભક્તોની બે પ્રકારની અવસ્થાઓ છે (૧) વિરહી દશા અને (૨) સંગમ દશા. *વિરહાવસ્થામાં તો વિરહભાવ એટલો બધો હોય છે કે તેમાં ઐશ્વર્યાદિ તમામ ભાવો તિરોભૂત બને છે. આથી તે દશામાં ઉપદેશ સંભવી શકતો નથી. સંગમ દશામાં તો પ્રભુ પ્રકટ હોવાથી તેમના સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ હોય છે. આથી પોતે જે અનુભવ કરે છે તેમાં એટલો તે મગ્ન બની ગયો હોય છે કે બીજાને તે અનુભવનું વર્ણન કરવાનો તેને પ્રસંગજ આવતો નથી. જ્યાં પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર હોય અને તેમના આનંદમાં તક્ષીનતા હોય ત્યાં અન્યનો વિચાર સરખો પણ નજ થાય. આટલા માટે પુષ્ટિભક્તને ઉપદેશ નથી. ૧૦

સૂત્ર ૧૧ પ્ર૦—તૈ. ઉ. માં બ્રહ્મનું રસ તરીકે જ્યાં વર્ણન કર્યું છે ત્યાં એમ કહે છે “આ રસસ્વરૂપ છે તેને મેળવીને આ આનન્દી થાય છે.” આજ સર્વેને આનન્દ આપે છે. આ વાક્યથી તો એમ જણાય છે કે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં આનન્દની પ્રાપ્તિ કહી છે. તો તમે કહેલું વિરહનું દુઃખ ત્યાં શી

*સરખાવો વિકલ્પત્વં તથા સ્વાસ્થ્યં પ્રકૃતિઃ પ્રાકૃતં નહિ (મંન્યાસ નિર્ણય) ભકિતમાર્ગીય મંન્યાસીને (પ્રભુ માટે વિરહાવસ્થાનો અનુભવ કરનારને) વિકલ્પતા થાય તથા તેનું ચિત્ત અસ્વસ્થ બને એ બધું સ્વાભાવિક છે ત્યાં પ્રારબ્ધ ધર્મે નથી.

રીતે સંભવી શકે? આનન્દ એ દુઃખનું વિરોધી છે. તો પછી આનન્દની જ્યાં પ્રાપ્તિ છે ત્યાં વિરહનું દુઃખ શી રીતે સંભવી શકે? જો ત્યાં વિરહ દુઃખ પણ તે અવસ્થામાં હોય શકે તો પછી આનન્દના તિરોભાવને જ તમારે સ્વીકારવો જોઈએ. આથી નિત્ય અને નિરતિશયિત સુખની અભિવ્યક્તિ રૂપ અથવા અક્ષરૈક્યરૂપ મોક્ષથી તેનું આધિક્ય શી રીતે સંભવે? માટે પ્રથમ જે કંઈ જણાવ્યું હતું તે અનુપપન્ન છે.

સિં—ના, તમેજ કહો છો તેમ નથી. સામાન્ય રીતે આનન્દ અને દુઃખ પરસ્પર વિરોધી છે આથી જ્યાં આનન્દ હોય ત્યાં દુઃખ ન હોય એ બરાબર છે. પણ ભગવાનના આનન્દમાં દુઃખ તેનું વિરોધી નથી પણ ઉલટું તેના ધર્મરૂપ છે. વિરહતાપ તે આનન્દાત્મક રસરૂપ ભગવાનનો જ ધર્મ છે ?

પ્ર૦—શાથી ?

સિં—તેની ઉત્પત્તિ છે તેથી. વ્યાપક ભગવાન સર્વત્ર હોવા છતાં પણ માયાથી તેનું તિરોધાન હોવાથી તેનો વિરહ સર્વને સાધારણ છે તોપણ તેનો અનુભવ સદ્ગુણને થતો નથી; પણ રતિનામના સ્થાયિ ભાવાત્મક રસરૂપ ભગવાનનો આવિર્ભાવ જેના હૃદયમાં હોય છે તેનેજ તેની અપ્રાપ્તિથી વિરહ તાપનો અનુભવ થાય છે. અને તે તાપ થતાં પરમાનન્દ સ્વરૂપ પ્રકટ થઈને તેના વિરહ દુઃખને દૂર કરે છે. જેમના હૃદયમાં રસરૂપ ભગવાનનો અનુભવ નથી તેને આ પ્રકારનો અનુભવ થતો નથી. આથી અહિંઆં તમને સમજતું વિરહ તાપરૂપી દુઃખ વસ્તુતઃ દુઃખજ નથી. તે તાપ આનન્દને માટે હોવાથી આનન્દરૂપ છે અર્થાત્ તે પણ રસાત્મક છે. આં વિરહતાપ સમયે આનન્દનો તિરોભાવ નથી. આથી તે મોક્ષ કરતાં ન્યૂન છે એમ કહી શકાય નહિ. માટે મુક્તિની સરખામણીએ તેનું આધિક્ય અમે કહ્યું તે બરાબર છે. ૧૧

પ્ર૦—જાં. ૭-૨૬-૨માં એમ કહે છે કે ભગવાન જેને પ્રકટ થાય છે તે ભક્તને તો કાંઈ પણ પ્રકારનું દુઃખજ હોતું નથી. તેને નથી કાંઈ મરણ, કે રોગ કે દુઃખ જોવું પડતું અને અહિંઆં તો વિરહતાપરૂપી દુઃખનો અનુભવ થાય છે એમ તમે કહો છો તો તે વિષે શું સમજવું ?

સિં—તે શ્રુતિમાં ભક્તના દુઃખનો નિષેધ કર્યો છે તે બરાબર છે, પણ તમે તે બરાબર સમજી શક્યા નથી. તેમાં માત્ર શારીર દુઃખનો નિષેધ કર્યો છે. તેવા ભક્તોને શરીર જન્ય દુઃખ ભોગવવાં પડતાં નથી અર્થાત્ તેમને લૌકિક કાંઈ પણ દુઃખ સહન કરવાં પડતાં નથી. જે કર્મ જન્ય દુઃખ છે તે દુઃખો તેમને ભોગવવાનાં નથી. વિરહ તાપ તે કર્મજન્ય નથી. તેથી તેનો સાધારણ દુઃખ તરીકે વ્યવહાર થઈ શકે નહિ. તેથી શ્રુતિમાં તેવા પ્રકારના દુઃખનો નિષેધ કર્યો નથી. જો, વિરહતાપ એ દુઃખ છે માટે તે કર્મ જન્ય હોવું જોઈએ એવું અનુમાન તમે કરો તો મોક્ષનું સુખ તે પણ સુખ હોવાથી અને સુખ દુઃખની માફક તે કર્મજન્ય હોવાથી મોક્ષનું સુખ પણ કર્મજન્ય થઈ જશે. આથી જેમ મોક્ષ સુખ એ કર્મજન્ય નથી તેમ અહિંઆં વિરહતાપનું દુઃખ એ કર્મજન્ય નથી. ૧૨

સૂત્ર ૧૩ પ્ર૦—પણ ભગવદ્વિરહનો તાપ તે કર્મથી જન્ય નથી તેવું તમે કયા પ્રમાણથી સિદ્ધ કર્યું છે? જ્યાં સુધી એવું પ્રમાણ તમે ન આપો ત્યાં સુધી તો ઇતર લોકમાં મનાતા દુઃખના જેવું તે પણ કર્મજન્ય હોવાથી લૌકિક જ છે એમ અમે તો કહીશું.

સિં—તમને ભગવદ્વિરહતાપ કર્મ જન્ય નથી એ પ્રતિપાદન કરવાને પ્રમાણની અપેક્ષા છે તો અમે તમને તે વિષેનું પ્રમાણ આપીશું. તૈત્તિરીયોપનિષદમાં “તે રસ છે. રસને પ્રાપ્ત કરીને આ આનન્દી થાય છે. જો આ આકાશમાં આનન્દ ન હોત તો કોણ પ્રાણુ ધારણ કરત ? કોણ જીવત ? તેજ આનન્દિત કરે છે” આ શ્રુતિમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે ભગવાનના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ

પછી દુઃખ અને તેની નિવૃત્તિ થાય છે. અહિંઆં રસાત્મક ભગવત્સ્વરૂપનો લાભ થતાં તે આનન્દવાળો થાય છે એમ કહીને તેજ જીવનના હેતુરૂપ છે. આથી એમ પણ સૂચવાય છે કે જેને આનન્દ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં જીવન છે અને તેની અપ્રાપ્તિમાં મરણ છે.

આ રીતે અહિંઆં જીવન અને મરણ ઉભય દેખાડ્યાં છે. અર્થાત્ અહિંઆં જે રસનું નિરૂપણ કરવાનું છે તે શૃંગારાત્મક રસનું તેની સંયોગ તથા વિપ્રયોગ એવી બે અવસ્થાઓ છે. એ બે હોય તોજ તે રસ પરિપૂર્ણ બને છે. કેવલ સંયોગ અગર વિપ્રયોગથી તે પરિપૂર્ણ હોતો નથી. માટે તેના અનુભવન માટે ભગવાનજ તેમનું રક્ષણ કરે છે. આ રીતે અહિંઆં રસનું પ્રકરણ છે. તેમાં મૂળ શ્રુતિમાં તેનાં દરેક વાક્યમાં હિ શબ્દ છે તે નિશ્ચયના અર્થમાં છે. અર્થાત્ શૃંગારરસાત્મક ભગવાનનું સ્વરૂપ ઉપર જણાવ્યું તેવું છે. તે સ્વરૂપના અનુભવમાં વિપ્રયોગ દશામાં વિરહતાપ થાય છે તે એટલે સુધી કે જે આનન્દ સ્વરૂપ પ્રકટ ન થાય તો મરણ તુલ્ય સ્થિતિ બને છે પણ જ્યારે ભગવાન પ્રકટ થાય છે ત્યારે તેનું જીવન ટકી રહે છે. આ રીતનું વિરહ દુઃખ તે કર્મજન્ય નથી તે આ શ્રુતિના પ્રમાણથી જણાય છે. આ શ્રુતિ બરાબર સમજવાથી વિરહતાપની કર્મ અજનન્યતા તથા અલૌકિકતા સ્પષ્ટ થશે. ૧૩

સૂત્ર ૧૪—ઉપર જણાવેલા અર્થની વિશેષ દૃઢતા માટે સૂત્રકાર સૂત્ર ૧૪ યોજે છે અને તેમાં સ્મૃતિનું પ્રમાણ આપે છે, ભા. ૧૦-૪-૬-૪થી ૧૦-૪-૬ સુધીના શ્લોકો વાંચશે તો ત્યાં સ્પષ્ટ જણાશે કે ભગવદ્ભાવ એવા પ્રકારનો છે કે તે મરણનો હેતુ થાય છે પણ તેનાથી જ પાછું જીવન મળે છે, તે ભાવ બ્રહ્માદિથી પણ પ્રાપ્ત થવો દુર્લભ છે. ત્યાં કહે છે “જેઓ મારામાં મનવાળા, મારામાં પ્રાણવાળા અને મારે માટે જ દેહનો ત્યાગ કરનાર હોય તેવા મારા માટે લોક ધર્મનો ત્યાગ કરનારને હું ધારણ કરું છું. તેઓ ઘણું કરીને ઘણા કષ્ટથી પ્રાણને ધારણ કરે છે” વળી ભા. ૧૦-૪૭ પ૮ માં કહે છે “આ દેહધારી ગોપીઓ ભૂતલ ઉપર નિખિલ આત્મસ્વરૂપ ગોવિન્દમાં તમામ ભાવવાળાં થાય છે, મંસારથી ડરેલા મુનિલોકો અને અમે, સર્વના આત્મા ભગવાનમાં જેવો ભાવ રાખવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ, તેવો ભાવ આ ગોપીઓને દૃઢ પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે. ભગવાનની કથામાં રંગ રાખનારને બ્રહ્મણ્ય જન્મ અને કર્મોનું શું?” આથી ભગવાનજ ભક્તના વિરહદુઃખમાં જીવનનો હેતુ છે, તેજ ભાવ પરમ પુરુષાર્થ રૂપ તથા બ્રહ્માદિને દુર્લભ છે એમ સમજાય છે. આમાં સ્મૃતિનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે સમર્થન આપે છે.

સૂત્ર ૧૫. પ્ર૦—તમે કહેલા પ્રકારનો રસાનુભવ ફલકોટિમાં આવી શકે છે એવું કોઈ પણ વખતે અમે જોયું નથી તેમ સાંભળ્યું પણ નથી. ભલે તમે તેને સાધન કોટિમાં મૂકા એમાં અમે વાંધા લઈશું નહિ.

સિ૦—તે સાધનકોટિમાં નહિ પણ ફલકોટિમાં જ આવે છે. તેનું પ્રમાણ અમે ઋ. સં ૨-૨-૨૪ તથા તૈ. સં ૧-૩-૬ ઉપરથી આપી શકીએ છીએ. તે પ્રમાણ ઉપરથી સમજશે કે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય તે તેમના અદર્શનથી ઉત્પન્ન થનારું દુઃખ, તેનાથી થતાં મરણાદિની નિવૃત્તિ, તેનું પ્રાકટ્ય, તેનું દર્શન તથા આનન્દ સ્વરૂપના રસનો અનુભવ વગેરે વસ્તુઓ પ્રકૃતિકાલાદિથી અતીત એવા શ્રીગોકુલમાં હોય છે માટે જ અમે તેને ફલકોટિમાં મૂકીએ છીએ. જે શ્રુતિમાં આ અર્થ જણાવ્યો છે તે શ્રુતિ નીચે પ્રમાણે છે. તા વાં વાસ્તુન્યુષ્મસિ ગમધ્યૈ યન્ન ગાવો મૃશિશૃક્ષા અયાસઃ । અન્નાહ તદુરુઘાયસ્ય વૃષ્ણ પરમં પદમવબ્રાતિ મૃશિ ॥ આનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. તા એટલે તે વાં તમે બે અર્થાત્ ભગવાન અને અન્તરંગ ભક્તના સંબંધવાળી વાસ્તુનિ વસ્તુઓ અથવા સ્થાનો ગમધ્યૈ પ્રાપ્ત કરવાને ઉષ્મસિ અમે ઇચ્છીએ છીએ. તે વસ્તુઓ તથા સ્થાનો કયાં? તો કહે છે. યન્ન ન્યાં એટલે શ્રીગોકુલ-વૃન્દાવનમાં ગાવઃ ગાયો મૃશિશૃક્ષાઃ રુર વગેરે તથા મૃગ પણ એમ શ્રેષ્ઠ છે. તે કેવાં? અયાસઃ કલ્યાણકારક. તેમનું સ્થાન કયાં

છે? અગ્રાહ અહિંમાં જ. અર્થાત્ આ ભૂમિ ઉપર જ તે સ્થાન છે. તો તે સ્થાન ભૂતળ ઉપર હોવાથી મુખ્ય ન હોઈ શકે? એવી શંકાની નિવૃત્તિ માટે કહે છે. ઉત્તમાયસ્ય વૃણઃ પરમં પદમ્ તે સ્થાન પરમપદ છે કારણ કે તે બહુ જણાઓથી અથવા બહુ રીતે જેનું ગાન કરવામાં આવે છે એવા ગોપીજન ઉપર કામનું વર્ષણ કરનાર ભગવાનનું તે વૈકુણ્ઠી પણ અધિક એવું પરમપદ સ્થાન છે અને તે આ ભૂમિ ઉપર મૂરિ બહુ રીતે શાભે છે. આ રીતે આ સ્થાનનું વર્ણન કરે છે આ શ્રુતિની શરૂઆતમાં ડબ્બસિ અમે કામના કરીએ છીએ એમ જે કહ્યું છે તે ઉપરથી આ ફલરૂપ છે તે સિદ્ધ થાય છે. ૧૫ (સાર) આ અધિકરણમાં નીચે પ્રમાણે અર્થ પ્રકટ કર્યો છે.

- (૧) મર્યાદામાર્ગમાં જન્મથી તે મોક્ષ પર્યન્ત સાધનની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે, પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં સાધનની બિલ્કૂલ અપેક્ષા નથી. સૂત્ર ૭
- (૨) પુષ્ટિમાર્ગીય ફળની સરખામણીએ મર્યાદામાર્ગનો મોક્ષ એ સંસારતુલ્ય-ન્યૂન છે. અર્થાત્ પુષ્ટિ-માર્ગીય ભક્તને મોક્ષની વાંછા નથી. સૂ. ૮
- (૩) પુષ્ટિમાર્ગીય તત્ત્વ એટલું બધું સૂક્ષ્મ છે કે તેને મર્યાદામાર્ગીયો સમજી શકે જ નહિ. શ્રુતિના પ્રમાણથી તે તત્ત્વની સૂક્ષ્મતા સમજાય છે. સૂત્ર ૯
- (૪) પુષ્ટિભક્તના સ્વરૂપાનન્દની દશામાં તેના ઐશ્વર્યાદિ ભાવનો નાશ થાય છે તેથી તેને ઉપદેશ બજેરે હોતો નથી. સૂત્ર ૧૦
- (૫) વિરહદશામાં પુષ્ટિભક્તને વિરહતાપનું દુઃખ હોય છે પણ તે દુઃખ લૌકિક સામાન્ય દુઃખના જેવું નથી. લૌકિક દુઃખ તે કર્મજન્ય છે. આ અલૌકિક દુઃખ કર્મજન્ય નથી. આ રસાત્મક આનન્દરૂપ ભગવાન વિષેનું દુઃખ હોવાથી તે એ આનન્દના ધર્મરૂપ છે. તેથી તે આનન્દનું વિરોધી નથી. સૂત્ર ૧૧
- (૬) છાં. ૭-૨૬-૨ માં ભક્તને દુઃખનો પ્રતિષેધ કરેલો જેવામાં આવે છે. પણ તે શારીરિક દુઃખના પ્રતિષેધનું વાક્ય છે, અર્થાત્ ભક્તને શારીરિક દુઃખ હોતાં નથી. શારીરિક દુઃખ તે કર્મજન્ય હોવાથી લૌકિક છે. વિરહતાપ તે કર્મજન્ય નથી. માટે તે અલૌકિક છે. વિરહ તાપરૂપી દુઃખનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી સૂત્ર ૧૨
- (૭) તૈ. ૨-૭ માં ઉપર જણાવેલો અર્થ સ્પષ્ટ કહેલો છે. ત્યાં ભગવદ્ભાવને જ ભક્તના મરણના હેતુ તથા જીવનના હેતુ તરીકે જણાવેલો છે. એ ભગવદ્ભાવ જ પરમ પુરુષાર્થ છે. બ્રહ્મા જેવાને પણ એ ભાવ દુર્લભ છે. સૂત્ર ૧૩
- (૮) આ વિષયમાં સ્મૃતિનું પણ પ્રામાણ્ય છે. ભુઓ ભા. ૧૦-૪૬-૪ થી ૧૦-૪૬-૬ સુધીના શ્લોકો.
- (૯) ઝ. સં. ૨-૨-૨૪ તથા તૈ. સં. ૧-૩-૬ માં આ પ્રકારના રસાનન્દને સાધનકોટિમાં મૂક્યો નથી પણ ફલકોટિમાં મૂકેલ છે.

અધિકરણ ૪

સૂત્ર ૧૬ પ્ર૦—પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તનો નિત્ય લીલામાં પ્રવેશ થાય છે. એ વિષય તમે સમજાવ્યો. પણ ત્યાં એક શંકા એ થાય છે કે એક વખત નિત્ય લીલામાં પ્રવેશ થયા પછીથી તે ભક્ત ત્યાંથી છૂટો પડતો હશે કે નહિ? અમે તો એમ માનીએ છીએ કે પ્રભુની પ્રસન્નતા તેવા ભક્તો ઉપર કવચિત્ થતી હોવાથી લીલામાં નિત્ય સ્થિતિ પણ કવચિત્ જ થતી હશે.

સિ૦—ના. નિત્યલીલામાં પ્રવેશ પછીથી ભક્ત ત્યાંથી છૂટો પડતો નથી. કારણ કે તૈત્તિરીયક ઉપનિષદમાં તે વિષેનું વચન છે. “તે વિષ્ણુના પરમપદને સૂરિઓ સદા જુએ છે” અહિંમાં “સૂરિ

શબ્દથી આપણે ભક્ત સમજવાના છે. ભક્તિથી પુરુષોત્તમને જાણનાર ભક્ત એ સરિ કહેવાય છે “ભક્તિથી તે મને જાણે છે” એ વાક્યથી પ્રભુનું જ્ઞાન ભક્તિથી જ થઈ શકે છે, તેવા ભક્તોને સદા દર્શન હોય છે. નહિ તો લીલા નિત્ય હોવાથી ત્યાં સ્થિત રહેલ ગાયો વગેરે તથા ભક્તોને સદા દર્શન થાય છે એવો અર્થ પ્રથમની બે ઋચ્યાઓથી પ્રાપ્ત થાય છે. આમ હોવાથી સદા દર્શન થાય છે એમ ફરીથી ન કહેત. પણ અહિંયાં તે પ્રમાણે ફરીથી કહેવું હોવાથી આધુનિક પણ ભગવાનની કૃપાથી ત્યાં પ્રાપ્ત થયા પછીથી ત્યાંથી (લીલામાંથી) છૂટો પડતો નથી.

પ્ર૦—લીલાનું સ્થાન પણ અન્યસ્થાનની માફક પરિચ્છિન્ન મર્યાદિત હોવાથી, અને ભક્તો જૂદા જૂદા સ્થાનમાં રહેતા હોવાથી જે જે સ્થાનમાં તેમનું મરણ થાય છે ત્યાંથી તેઓ બહાર નીકળીને અહિંયાં આગમન કરે છે. આથી તો અહિંયાં સઘોમુક્તિનો પ્રસંગ બની જશે.

સિ૦—દ્વરની માફક આ સ્થાન પરિચ્છિન્ન છતાં પણ તે વ્યાપક છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં દ્વરોપકરણ વાંચવાથી આ વિષયની શંકા દૂર થશે. વ્રજ એ નિત્ય લીલાનું સ્થાન છતાં તે વ્યાપક છે. આથી તમારી શંકા યુક્ત નથી.

(૧૨) પુષ્ટિભક્તનો પ્રવેશ નિત્ય લીલામાં હોય છે. આ લીલામાં ભગવત્કૃપાથી પ્રવેશ થયા પછી ત્યાંથી તેનો વિયોગ થતો નથી અર્થાત્ તે લીલામાંથી તે છૂટો પડતો નથી. કારણ કે તૈ. સં. ૧-૩-૬માં કહ્યું છે.

અધિકરણ. પમુ

સૂત્ર ૧૬—આ રીતે પુષ્ટિમાર્ગીય વ્યવસ્થા અને બે પ્રકારની સઘોમુક્તિના પ્રકારને દેખાડીને જ્ઞાનમાર્ગીયની ક્રમ મુક્તિમાં નિર્ગમન પ્રકાર દેખાડે છે. તે પ્રકાર બૃહદ્દારણ્યકમાં આપેલો છે. ત્યાં આત્માની સાથે પ્રાણેન્દ્રિયોના નિર્ગમનનો પ્રકાર વર્ણવતાં નીચે પ્રમાણે કહે છે.

“જ્યારે આત્મા શક્તિથી રહિત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયા પછી મોહને જાણે પામતો હોય એવો થાય છે ત્યારે પ્રાણો તેને મળવા માટે જાય છે, તેજ વડે પૂર્ણ રીતે પ્રકાશતા પ્રાણોને સમ્યક્ પ્રકારે ગ્રહણ કરી લઈ, આ આત્મા હૃદયને વિષે પ્રવેશ કરે છે. જ્યારે ચક્ષુમાં રહે તો પુરુષ તદ્દન તેમથી જતો રહે છે ત્યારે તે આત્માના રૂપને જાણી શકતો નથી” આમાં ઈન્દ્રિયોના ગ્રામના પિણ્ડીકરણને કહીને આગળ કહે છે તેના હૃદયનો અગ્રભાગ પ્રકાશે છે. તે પ્રકાશથી જ આ આત્મા બહાર નીકળે છે. તે, ચક્ષુ, મસ્તક, અથવા અન્ય શરીરના અવયવો દ્વારા બહાર નીકળે છે. તે બહાર નીકળનારની પછવાડે પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે. ઉત્ક્રમણ કરનાર પ્રાણની પછવાડે સધળા પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે.

આનું તાત્પર્ય આ છે. આની પહેલાંના પાત્રણમાં જીવ પોતાના શારીરિક અવયવોમાંથી છૂટો પડે છે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું. તેનો વિસ્તાર અહિંયાં છે. જીવ શરીરના અવયવોમાંથી જ્યારે છૂટો પડે છે ત્યારે તે પ્રવી રીતે છૂટો પડે છે તે અહિંયાં જણાવ્યું છે. પ્રથમ કહે છે કે મરણની અવસ્થામાં બલભાવને જીવ પ્રાપ્ત કરીને સંમોહ વિવેક રહિત સ્થિતિને મેળવે છે. આ સમયે, તમામ કરણના સ્વામી જીવની પાસે આ વાગાદિ પ્રાણો આવે છે. જ્યારે તે પ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયો તેની માફક આવે છે ત્યારે તે તેજોમાત્ર હોય છે. અર્થાત્ તે પ્રકાશથી યુક્ત હોવાથી વિષયનો પ્રકાશ કરનારી હોય છે. તે ઇન્દ્રિયોને પોતે સંપૂર્ણ રીતે ગ્રહણ કરે છે અને હૃદય તરફ આવે છે. કારણ કે હૃદય પોતાનું આયતન છે ત્યારે ચાક્ષુષ પુરુષ જે આદિત્યના અંશરૂપ, ચક્ષુદેવતારૂપ છે. તે સ્વ કાર્યમાંથી નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે ચક્ષુના અધિષ્ઠાતા રૂપને જાણતો નથી કરણના સમૂહથી તે એક જ એવો થાય છે. ત્યારે તે કંઈ પણ જાણે નેતો નથી, સાંભળતો નથી, ગ્રહણ કરતો નથી, સુધતો નથી. એવી તેની સ્થિતિ હોય છે. જો કે તે

છન્દ્રિયો તથા તેના વિષયો પોતાની પાસે હોવા છતાં તેને તે વિષેનું કંઈ પણ જ્ઞાન થતું નથી. આ વખતે હૃદયના દ્વાર આગળની નાડીનું મુખ પ્રકાશિત થાય છે જે કે પહેલાં ત્યાં પ્રકાશ નહોતો પણ આ અન્તિમ કાલે ત્યાં પ્રકાશ હોય છે. તેથી તે પ્રકાશના માર્ગે થઈને બહાર નીકળે છે. પ્રથમ જીવ બહાર નીકળે છે. તે બહાર નીકળ્યો કે તેની સાથે પ્રાણ, તેની પછવાડે અન્ય ઇન્દ્રિયો નીકળે છે, આ રીતે યમ ગતિ રહિત જ્ઞાનીઓના આત્માનું નિર્ગમન હોય છે. યમની ગતિવાળાના નિર્ગમનના પ્રકારમાં એમ કહ્યું છે કે તેના અંગુષ્ઠમાત્ર પુરુષને યમ બલથી બહાર ખેંચે છે એ વાક્યથી જેમાં કરણ સમૂહ એકત્ર થયેલ છે તેવા જીવાત્માને યમ પરાણે બહાર ખેંચીને કાઢે છે. જેઓની ગતિ યમમાર્ગથી છે તેમના આત્માનું નિષ્ક્રમણ પણ આ પ્રમાણે છે. જ્યારે જેઓ જ્ઞાનમાર્ગીય છે તેમનું નિષ્ક્રમણ હૃદયપ્રદેશના મુખદ્વારા છે.

અહિંઆં જે જ્ઞાનમાર્ગીય માટે નિષ્ક્રમણનો પ્રકાર કહ્યો તે પ્રકાર યમગતિ રહિત ચર્ષણી જીવો તથા જ્ઞાનમાર્ગીય ઉભયને માટે છે, છતાં જ્ઞાનમાર્ગીયના નિષ્ક્રમણ પ્રકારમાં એક વિલક્ષણતા એ છે કે તેમનો જીવાત્મા ૧૦૧ મી નાડીના માર્ગે થઈને જ બહાર નીકળે છે. બીજાઓની માફક બીજી નાડીઓથી તે બહાર નીકળતો નથી. કારણ કે વિદ્વાનનો આત્મા તેની વિદ્યાના સામર્થ્યને લીધે અથવા તો તે વિદ્યાના અંગરૂપ પ્રત્યક્ષારૂપી ગતિ ભગવત્સમરણના સંબંધથી હૃદયમાં ધારણ કરાયેલા ભગવાનના અનુગ્રહથી ૧૦૧ મી નાડીદ્વારા હૃદયમાંથી બહાર નીકળે છે. ઇતર યમમાર્ગ રહિત કરતાં વિદ્વાનમાં તેની વિદ્યાનું બળ હોય છે, અથવા તેનામાં સંન્યાસ તથા ભગવાનનું ધ્યાનાદિ હોય છે. આથી ભગવાનની કૃપા તેના ઉપર છે. વિદ્વાનના આત્માની ગતિ આવી રીતે થાય છે. તે વિષે છાંદોગ્યની દ્વર વિદ્યામાં શ્રુતિ પણ છે. (જુઓ છાં. ૮-૬-૬) આથી વિદ્વાન તથા અવિદ્વાનના નિષ્ક્રમણ પ્રકારમાં આટલો ફેર છે. ૧૭

(સાર) આ અધિકરણમાં એમ કહે છે કે જ્યારે જ્ઞાન ક્રમમુક્તિવાળા માર્ગીયનો આત્મા મરણ-સમયે બહાર નીકળે છે ત્યારે પ્રથમ તેના હૃદયમાં પ્રકાશ ફેલાય છે, તે પ્રકાશથી તેની નાડીઓ પણ પ્રકાશિત થાય છે. અને તે નાડીઓના માર્ગે થઈને તે બહાર નીકળે છે. આ સાધારણ નિષ્ક્રમણનો પ્રકાર છે. પણ જે વિદ્વાન છે. તેનો આત્મા તો તેની વિદ્યાના બળને લીધે અથવા તેના સંન્યાસ, ધ્યાન વગેરેને લીધે બીજાઓની માફક ગમે તે નાડીઓદ્વારા બહાર નીકળતો નથી પણ ૧૦૧મી નાડીદ્વારા જ તે બહાર નીકળે છે.

અધિકરણ ૬ ઠું

પ્ર૦—છાં. ૮-૬-૧ માં નીચે પ્રમાણેની શ્રુતિ છે. “વળી આ હૃદયની નાડીઓ પિંગલ (ભૂરા) વર્ણવાળા સૂક્ષ્મ રસથી ભરપૂર છે. તેમાંની કેટલીક શુક્લ વર્ણની, કેટલીક પીળી, કેટલીક લાલ રસથી પૂર્ણ છે. ખરેખર સૂર્યનારાયણ પિંગલ નીલ પીળા તથા લાલ વર્ણવાળા છે.” આમાં જે ઉત્ક્રમણનો પ્રકાર છે તે ઉપરથી એમ સમજાય છે કે વિદ્વાનનો જીવાત્મા સૂર્યના કિરણોદ્વારા બહાર નીકળે છે. અને તમે કહ્યું તે પ્રમાણે તો તે નાડીદ્વારા બહાર નીકળે છે તો તેમાં સત્ય શું? કિરણોદ્વારા વિદ્વાનના આત્માની ગતિ છે કે નહિ?

સિ૦—હા. જેમ હૃદયસ્થ ભગવાનની કૃપાથી વિદ્વાનની ગતિ ૧૦૧ મી નાડીદ્વારા હોય છે તેમ પણ તેની જ ગતિ છે. તેથી તે બાબતમાં કોઈપણ સંશય કરવાની જરૂર નથી. સૂત્ર ૧૮

(સાર) વિદ્વાનનો આત્મા રશ્મિદ્વારા પણ ભગવાનની કૃપાથી નિર્ગમન કરે છે.

અધિકરણ ૭મું

સૂત્ર. ૧૯. પ્ર૦—વિદ્વાનના આત્માના નિષ્ક્રમણમાં જેમ હૃદયની ૧૦૧ મી નાડીદ્વારા અગર કિરણોદ્વારા બહાર નીકળે છે એમ જે મર્યાદા કરી તેવી તેના કાલમાં મર્યાદા છે કે નહિ. અર્થાત્ શ્રુતિમાં બે પ્રકારના માર્ગો કહ્યા છે. એકનું નામ અર્ચિમાર્ગ અને બીજાનું નામ ધૂમમાર્ગ. અર્ચિમાર્ગથી પ્રયાણ કરનારનો આત્મા પ્રથમ દિવસના તેજમાં ભળે છે. ત્યાંથી શુક્લપક્ષમાં, ત્યારપછી ઉત્તરાયણમાં, પછી સંવત્સરમાં જાય છે વગેરે. ધૂમમાર્ગવાળાનો આત્મા રાત્રિમાં થઇને કૃષ્ણપક્ષમાં પ્રવેશ કરીને દક્ષિણાયનદ્વારા સંવત્સરમાં જાય છે. તો આ બેમાંથી અમુક જ માર્ગે વિદ્વાનનો આત્મા પ્રયાણ કરે એવો કોઈપણ નિયમ તમારા જોવામાં આવ્યો છે? રાત્રિના કાલમાં તે આત્મા પ્રયાણ કરે છે કે નહિ?

સિ૦—નિર્ગમનમાં સ્થાનપરત્વે શ્રુતિ જોવામાં આવતી નથી એવો કોઈપણ નિયમ નથી કે અમુક કાલમાં જ તેના આત્માનું પ્રયાણ થવું જોઈએ. તે પ્રયાણ જેમ દિવસે હોય તેમ રાત્રે પણ હોઈ શકે, અહિંમાં કાલ કોઈપણ રીતે બાધક નથી. રાત્રે પ્રયાણ થવા છતાં પણ આદિત્યદ્વારા ગમનમાં વિદ્વાનના આત્માને હરકત નડતી નથી,

પ્ર૦—શાથી?

સિ૦—કારણ કે વિદ્વાનના પ્રયાણમાં ભગવાનનો અનુગ્રહ એ હેતુ છે. તે અનુગ્રહ તેની વિદ્યાને લીધે અથવા તેના સંન્યાસ અગર ધ્યાનને લીધે છે. આ વિદ્યા, સંન્યાસ તથા ધ્યાન જ્યાંસુધી દેહ હોય ત્યાંસુધી અવશ્ય હોય છે. તેથી દેહ રાત્રે પડે તો પણ તે કાલમાં વિદ્યા, સંન્યાસ, ધ્યાન વગેરે હોય છે. આથી આ વિદ્યાદિના બળથી ભગવાનનો અનુગ્રહ અહિંમાં હોવાથી આ સમયે પણ તેના પ્રયાણમાં કંઈ પણ અડચણ કરતું નથી. આથી કાલકૃત કોઈપણ મર્યાદા અહિંમાં નથી. ૧૯

જેમ રાત્રિએ પ્રયાણ કરનારના માર્ગમાં મુક્તિનું પ્રતિબંધ નથી તેમ દક્ષિણાયનના માર્ગે પ્રયાણ કરનારને પણ મુક્તિનું પ્રતિબંધ નથી. અર્થાત્ રાત્રે અગર દક્ષિણાયનના માર્ગે પણ વિદ્વાનના આત્મા ગતિ કરી શકે છે. અને તેની ગતિમાં કશાનો પ્રતિબંધ નથી.

પ્ર૦—પણ ભ. ગી. ૮-૨૪-૨૫ માં બ્રહ્મવેતાની ગતિ અર્ચિમાર્ગદ્વારા થાય છે એમ લખ્યું છે. અર્થાત્ અર્ચિ, દિવસ, શુક્લપક્ષ, પુષ્કાસ અને ઉત્તરાયણમાં પ્રયાણ કરનારા બ્રહ્મવેતાઓ બ્રહ્મ લોકમાં જાય છે એમ જે કહ્યું છે તેનું કેમ? આ શ્લોક ઉપરથી તો સ્પષ્ટજ જણાય છે કે વિદ્વાનની ગતિમાં પણ કાલકૃત વિશેષ છે. અર્થાત્ તે અમુક કાળે જ પ્રયાણ કરવો જોઈએ, અને જો તે કાળે પ્રયાણ ન કરે તો તે મુક્તિ પામતો નથી. ઉપર આપેલા ભગવદ્ગીતાના પ્રયાણથી તો તેણે દિવસે અને ઉત્તરાયણના કાળમાં પ્રયાણ કરવું જોઈએ એમ સમજાય છે. અર્થાત્ રાત્રિ તથા દક્ષિણાયનના કાળનો નિષેધ કયો છે અને તમે તો રાત્રિ તથા દક્ષિણાયનના કાળ વિદ્વાનના આત્માને મુક્તિમાં પ્રતિબંધ નાખતો નથી એમ કહો છો તો આ વિષે સત્ય હકીકત શી માનવી?

સિ૦—તમે ભગવદ્ગીતાના પ્રમાણ જે આપ્યું છે તે પ્રમાણ સત્ય છે. તેથી તે પ્રમાણનો અમારા કથન સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ ઉત્પન્ન થતો નથી. કારણ કે ત્યાં જે કહ્યું છે તે યોગીને હિંદેશીને કે જ્યારે અમે જે કહીએ છીએ તે વિદ્વાનને માટે છે વિદ્વાન-જ્ઞાનીની ક્રમમુક્તિ અને યોગીની ક્રમ-મુક્તિમાં આટલો ફરક છે કે યોગીને માટે કાલકૃત વિશેષ છે. તેનું પ્રયાણ દિવસના સમયમાં તથા ઉત્તરાયણમાં જ થવું જોઈએ. જ્યારે જ્ઞાનમાર્ગીયના આત્માના પ્રયાણમાં કાલકૃત કોઈ પણ વિશેષ નથી. ગમે તે કાળે તેનો આત્મા પ્રયાણ કરે તો પણ તેની મુક્તિમાં અવરોધ હોતો નથી. માટે અમારા કથનને ભ. ગીતાના પ્રમાણ સાથે કોઈપણ વિરોધ નથી. યોગ તથા સાંખ્ય એ સ્માર્ત કહેવાય છે, અને જ્ઞાની

એ શ્રૌત કહેવાય છે. જ્ઞાનીનું જ્ઞાન સિવાય ખીજું સાધન હોતું નથી. આથી દેવયાન અને પિતૃયાણના માર્ગ જે સ્માર્ત (સ્મૃતિમાં જણાવેલા) છે તે જ્ઞાનીને માટે નથી.

(સાર) આ છેલ્લા અધિકરણમાં જ્ઞાનમાર્ગીયના આત્માના પ્રયાણમાં કાલકૃત મર્યાદા છે કે કેમ તેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે કે જ્ઞાનમાર્ગીયનો આત્મા રાત્રે અગર દક્ષિણાયનમાં પ્રયાણ કરે તો તેની મુક્તિમાં પ્રતિબંધ પડે કે નહિ? તેના ઉત્તરમાં સિદ્ધાન્તી જણાવે છે કે અહિંમાં કાલકૃત કાષ્ઠપણ મર્યાદા નથી. ગમે તે સમયે તેના આત્માનું ઉત્ક્રમણ હોય શકે છે. રાત્રે અગર દક્ષિણાયનમાં પણ હોય શકે છે, કારણ કે જ્ઞાનીના ઉત્ક્રમણમાં ભગવાનનો અનુગ્રહ એ મુખ્ય છે- આ અનુગ્રહનો આધાર તેની વિદ્યા, સંન્યાસ અગર ધ્યાન ઉપર આધાર રાખે છે. આ વિદ્યા, વગેરે તો જ્યાં સુધી દેહ હોય ત્યાં સુધી આવશ્યક છે. આથી ઉત્ક્રમણ કાલે પણ તે હોવાથી ભગવાનનો અનુગ્રહ પણ ત્યાં હોય છે. અને જ્યાં ભગવાનનો અનુગ્રહ હોય ત્યાં મુક્તિનું પ્રતિબંધક હોય શકે નહિ. આથીજ કાલકૃત કાષ્ઠ પણ મર્યાદા નથી. ફરીથી શંકા કરાય છે કે ભ. ગીતાના ૬-૨૪-૨૫ ના શ્લોકોમાં પ્રહલવેતાનું પ્રયાણ અર્ચિર્માર્ગિ થવું જોઈએ તેમ કહ્યું. આથી તો દિવસ, શુકલપક્ષ, ઉત્તરાયણ એજ તેના માટેનો નિયત થયેલો કાળ છે તો તેનો વિરોધ નહિ આવે? આનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તી આપે છે કે ભ.ગી. નું વચન યોગીને માટે કહેલું છે. યોગીના ઉત્ક્રમણમાં કાલકૃત મર્યાદા છે પણ વિદ્યાનના માટે નથી.

ટાંચણ.

અધિ. ૧

પુષ્ટિમાર્ગીયની સઘોમુક્તિ
નો પ્રકાર.

સૂત્ર. ૧ ભગવાનના દર્શનથી તથા
વેણુ વગેરેના શબ્દથી વાણી
નો મનમાં પ્રવેશ.

૨ વાણી પછી તમામ ઇન્દ્રિ-
યોનો મનમાં પ્રવેશ.

૩ ઇન્દ્રિયયુક્ત મનનો પ્રાણમાં
પ્રવેશ.

૪ ઇન્દ્રિયયુક્ત મનસહિત
પ્રાણનો ભગવાનમાં પ્રવેશ
અર્થાત્ ભગવદ્લીલામાં સ્વરૂ-
પાનન્દના અનુભવમાં પ્રવેશ.

અધિ. ૨

મર્યાદામાર્ગીયની મુક્તિ-
નો પ્રકાર.

૫ પ્રાણાદિનો ભૂતોમાં લય.

૬ મર્યાદામાર્ગમાં જ્ઞાન તથા
ભક્તિ ઉભયની આવશ્યકતા.

અધિ. ૩

પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ વિ-
ચાર.

૭ મર્યાદામાં જન્મથી મોક્ષ સુધી
સાધનની અપેક્ષા. પુષ્ટિમાં
સાધન રાહિત્ય.

૮ પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષની સરખા-
મણીએ મર્યાદામાર્ગીય
મોક્ષની સંસારતુલ્યતા.

૯ પુષ્ટિમાર્ગીય તત્ત્વની સૂક્ષ્મતા
તથા દુર્જ્ઞેયતા.

૧૦ પુષ્ટિમાર્ગીયના સ્વરૂપાનન્દના
અનુભવમાં ઐશ્વર્યાદિ ભાવનો
નાશ. અને તેથી ચિત્તાનાં
વિકલત્વ, અસ્વાસ્થ્યાદિ તથા
ઉપદેશાભાવ.

૧૧ તેને વિરહતાપરૂપી દુઃખનો
અનુભવ. વિરહતાપની આ-
નન્દ સ્વરૂપની ધર્મમયતા.

૧૨ પુષ્ટિભક્તના શારીરિક દુઃખો
નો નિષેધ પણ વિરહતાપની
આવશ્યકતા.

૧૩ “વિરહતાપનો અનુભવ અને
તેની ભગવત્સ્વરૂપના પ્રાક-

	ટયથી નિવૃત્તિ" આ અર્થની શ્રુતિથી સ્પષ્ટતા.			જ્યારે બીજાનું બીજું નાડીથી.
	૧૪ ઉપરના અર્થમાં રમૃતિનું પ્રામાણ્ય.	અધિ. ૬	૧૮	રશ્મિદ્વારા જ્ઞાનમાર્ગીયનું ઉત્ક્રમણ.
	૧૫ ભગવત્સ્વરૂપના પ્રકટ અનુભવમાં શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય.	અધિ. ૭	૧૯	રાત્રિમાં પણ પ્રયાણ કરનાર જ્ઞાનમાર્ગીયની મુક્તિમાં અપ્રતિબંધકતા.
અધિ. ૪	૧૬ પુષ્ટિભક્તનો નિત્યલીલામાં પ્રવેશ, ત્યાંથી અવિભાગતા.		૨૦	દક્ષિણાયનમાં પ્રયાણ કરનારની પણ મુક્તિમાં અપ્રતિબંધકતા.
અધિ. ૫	જ્ઞાનમાર્ગીયના ઉત્ક્રમણનો પ્રકાર.		૨૧	ભ. ગી. ૮-૨૪માં કહેલો અર્થિર્માર્ગ અને તેથી જણાવેલ કાલકૃત મર્યાદાની જ્ઞાનમાં અનાવશ્યકતા.
	૧૭ પ્રકાશિત હૃદયની નાડીદ્વારા ઉત્ક્રમણ. પણ જ્ઞાનમાર્ગીયનું ઉત્ક્રમણ ૧૦૧મી નાડીથી			

આ પાદમાં ફૂલે સાત અધિકરણો છે. તેમાં અધિ. ૧. અને ૩નો વિષય પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ છે. અધિ. ૨નો વિષય મર્યાદામાર્ગીય મોક્ષ છે. અધિ. ૫-૬ અને ૭નો વિષય જ્ઞાનમાર્ગીય મુક્તિ છે. પુષ્ટિમાર્ગીય અને મર્યાદામાર્ગીયની સઘોમુક્તિ છે. જો કે તે બન્ને મુક્તિમાં ફેર છે. મર્યાદામાર્ગીય મોક્ષ એટલે અક્ષરબ્રહ્મમાં લય પામવું તે, અને પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ એટલે રસાત્મક ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દના અનુભવ માટે લીલામાં પ્રવેશ. અર્થાત્ ભગવાન સાથે રમણદ્વારા મનોરથોની પૂર્તિ. પુષ્ટિમાર્ગીયના વાગાદિનો લય ભગવાનમાં થાય છે. અને મર્યાદામાર્ગીયના વાગાદિનો લય ભૂતોમાં થાય છે. આ પ્રમાણે સઘોમુક્તિના પ્રકારમાં પણ આ બન્ને માર્ગોમાં ફેર છે. જ્ઞાનમાર્ગીય એ ક્રમ મુક્તિનો અધિકારી છે, તેનું ઉત્ક્રમણ હૃદયદ્વારની ૧૦૧મી નાડીદ્વારા અગર રશ્મિ-કિરણદ્વારા થાય છે. તેના ઉત્ક્રમણમાં કાલકૃત વિશેષ નથી. યોગિઓના ઉત્ક્રમણમાં કાલકૃત વિશેષ છે. અધિ. ૧થી તે ૪મુધી સઘોમુક્તિનો વિચાર કર્યો છે અને અધિ. ૫-૬ અને ૭માં ક્રમ મુક્તિ બતાવેલી છે.

અર્ચિરાદિના તત્પ્રથિતે: ॥ ૪-૩-૧ ॥

અર્ચિરાદિમાર્ગથી જ્ઞાનીનોજ ઉત્કર્ષ કહેલો છે તેથી

૨ જ્ઞાનમાર્ગીયની માર્ગકળ મર્યાદામાર્ગીય ભક્તનું ગમન અર્ચિરાદિ માર્ગથી જ છે કે તેને એકદમ મુક્તિ મળે છે એવો સંશય છે. ત્યાં જેમ જ્ઞાનીની બાબતમાં નિયમનો અભાવ છે તેમ અહિં આં પણ છે એમ જો પ્રાપ્ત થાય તો કહે છે. ૫ અર્ચિરાદિમાર્ગથી તે જ્ઞાનમાર્ગીયનો જ ઉત્કર્ષ કહેલો છે તેથી તેજ તે માર્ગે જાય છે. ૬ ભક્ત પણ જાય છે એમ નહિ એવો અર્થ છે. તોપણ ‘પંચાગ્નિવિદ્યાના પ્રકરણમાં “ તેને જે આ પ્રમાણે જાણે છે, અને જે અરણ્યમાં શ્રદ્ધા અને તપની ઉપાસના કરે છે તે અર્ચિને મેળવે છે. અર્ચિમાંથી દિવસના લોકમાં જાય છે. ત્યાંથી તે શુક્લપક્ષમાં, ત્યાંથી છ માસના લોકને વિષે જાય છે. જે સમયે સૂર્ય ઉત્તરાયણની અંદર હોય છે. “ (છાં. ૫-૧-૧) આ ઉપક્રમમાં ‘ભક્ત સિવાયનાઓને જ અધિકારી કરીને તે પ્રમાણે ગતિ કહી છે. ૧૦ ૧૧ સ્મૃતિમાં પણ “અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુક્લપક્ષ....(ભ. ગી. ૮-૨૪) એમાં ‘બ્રહ્મ-વેત્તા પુરુષો’ એમ જે કહ્યું છે તે વચનથી જ્ઞાનમાર્ગીયનો જ તે માર્ગ છે એમ કહે છે.

અધિ. ૧ સૂત્ર ૬—(૧) આ અધ્યાયના બીજા પાદમાં પ્રથમ પુષ્ટિમાર્ગીયને સઘોમુક્તિ કેવી રીતે મળે છે તે જણાવ્યું હતું. ત્યાર પછી મર્યાદામાર્ગીયની સઘોમુક્તિનો પ્રકાર કહ્યો હતો. તેમજ પછીથી ક્રમ મુક્તિમાં કેવી રીતે તેનું નિર્ગમન વગેરે થાય છે તે કહ્યું હતું. આ ત્રીજા પાદમાં નિર્ગમન પામેલાને માટે બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો માર્ગ ક્યાં, તે બ્રહ્મલોકમાં કેવી રીતે જાય છે, તથા બ્રહ્મલોક એટલે શું? વગેરેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. (૨) અધિકરણની શરૂઆત કરવામાં પ્રથમ શંકા દેખાડે છે. શંકા એ છે કે જેમ પાછળ કહ્યું કે જ્ઞાનમાર્ગવાળો અર્ચિરાદિ માર્ગે બ્રહ્મલોક પર્યન્ત પ્રયાણ કરે છે તે પ્રમાણેજ મર્યાદામાર્ગના ભક્તનું પ્રયાણ હશે કે કેમ? અર્થાત્ તેને જે મુક્તિ મળે છે તે ક્રમ મુક્તિ છે કે પછી સઘોમુક્તિ એટલે તાત્કાલિક મોક્ષ મળે છે? મર્યાદામાર્ગીય ભક્તના મોક્ષમાં વિલમ્બ છે કે નહિ? (૩) સાધન વગેરે નિયમનો અભાવ (૪) પૂર્વપક્ષી જે એમ કહેતા હોય કે જેમ જ્ઞાનીને સાધનોનો નિયમ નથી તેમ મર્યાદામાર્ગીયને નથી. આથી જ્ઞાનીની જેમ અર્ચિરાદિથી ગતિ છે. તેજ પ્રમાણે મર્યાદામાર્ગીયની હોવી જોઈએ. (૫) જ્ઞાનમાર્ગવાળો જ અર્ચિરાદિ માર્ગે પ્રયાણ કરે છે મર્યાદામાર્ગીય નહિ. (૬) જ્ઞાનમાર્ગીય (૭) મર્યાદામાર્ગીય તે માર્ગે જતો નથી. (૮) આ પ્રકરણ છાંદોગ્યોપનિષદમાં છે. આ વિદ્યાનો ઉપદેશ શ્વેતકેતુ તથા તેના પિતાને પંચાલ દેશના રાજા જ્યૈવલના પુત્ર પ્રવાહણે આપેલો હતો. તેમાં સ્વર્ગ, પર્ણન્ય. પૃથ્વી, પુરુષ, અને યોષિત એમ પાંચ અગ્નિની વિદ્યાનો ઉપદેશ કરેલો છે. પછીથી જીવના જન્મ અને નાશ જણાવીને જૂદા જૂદા અધિકારીઓના ત્રણ માર્ગો કહ્યા છે. એ ત્રણ માર્ગોમાં એક અર્ચિમાર્ગ છે. જે માર્ગ જ્ઞાનીને માટે છે એમ ત્યાં કહેલું છે. (૯) ઉપરના ત્રણ માર્ગોમાં જે વર્ણન આપ્યું છે તેમાં મર્યાદામાર્ગીય ભક્તનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. તે સિવાયનાઓનો કર્યો છે. (૧૦) પ્રથમ શ્રુતિનું પ્રમાણ આપીને હવે સ્મૃતિ કહેતાં ભગવદ્ગીતાનું પ્રમાણ આપે છે અને જણાવે છે કે અર્ચિરાદિ માર્ગે જ્ઞાનમાર્ગીયનીજ ગતિ છે. મર્યાદામાર્ગીય ભક્તની નહિ (૧૧) શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં તો અર્ચિ: વગેરે સિવાયના બહુ, મુક્તના માર્ગો કહેલા છે તો પછી શા માટે સૂત્રકાર અર્ચિમાર્ગ વગેરેનો જ આદર કરે છે એવી કાંઈને શંકા થાય તો કહે છે તે માર્ગોમાં ભેદ છે કે નહિ? તેનો વિચાર અહિં આ

હવે આ વિચારાય છે. સામોપનિષત્ત્માં ^{૧૨}કહેવાય છે કે જે આ હૃદયની નાડીઓ છે તે પિંગલ (ભુરા) વર્ણવાળા સૂક્ષ્મથી ભરપૂર છે. તેમાંની કેટલીક શુકલ વર્ણની, કેટલીક પીતવર્ણની તથા કેટલીક લોહિત અને રસવડે પૂર્ણ છે. ખરેખર સૂર્ય પિંગલ, નીલ, પીત તથા રક્ત વર્ણવાળા છે. “ (છાં. ૬-૬-૧) એમ ઉપક્રમ કરીને આદિત્યરૂપ પિંગલની નાડીઓ-રશ્મિઓને એમ કહીને છાં. ૮-૬-૫માં આગળ કહે છે. “ જ્યારે આ શરીરમાંથી તે ઉત્ક્રમણ કરે છે ત્યારે આ રશ્મિઓ સાથેજ ઉંચે આક્રમણ કરે છે.” નાડીરૂપી રશ્મિના સંબન્ધથી એક ^{૧૩}પરલોકગતિ સંભળાય છે. અને અર્ચિ વગેરે ^{૧૪}ખીજી છે. તે તેઓ અર્ચિને પ્રાપ્ત થઈને ત્યાંથી દિવસના લોકમાં જાય છે,” (છાં. ૫-૧૦-૧) વગેરે શ્રુતિથી કહેલી છે. વળી “ તે આ દેવયાનના માર્ગને પ્રાપ્ત થઈને અગ્નિલોકમાં ગતિ કરે છે. ” (કૌ. ૧-૩) એમ ^{૧૫}ખીજી છે. તેમજ “તે પુરુષ આ લોકમાંથી પ્રયાણ કરે છે ત્યારે વાયુલોકમાં જાય છે ” (ખૂ. ૫-૧) એ ^{૧૬}પણ જૂદી છે. “સૂર્યદ્વારથી તે રજવગર ગતિ કરે છે.” (મું. ૧-૨-૧૩) તે પણ ^{૧૭}ખીજી છે. ^{૧૮}આમ અનેક માર્ગો હોવાથી અર્ચિરાદિની જ ઉક્તિ કેમ હોઈ શકે? ^{૧૯}ત્યાં સઘળા પારિભાષિક અર્થમાં છે તથા તે તમામ અર્ચિરાદિરૂપે છે. માટેજ “ આ બંને માર્ગોમાંથી કયા માર્ગથી ” (છાં. ૫-૧૦-૮) માં બંને માર્ગોથી જાણ થયેલાઓનું અતિક્રાંત “ તું ઉત્પન્નથા તથા મરીજા ” એમ તૃતીય સ્થાનથી જણાવ્યું છે. એ પ્રમાણે કહ્યું છે. નહિતો અનેક માર્ગો કહેલા છતાં આને ત્રીજું સ્થાન જે કહ્યું તે કહેત નહિ. માટે પ્રકરણના લેહથી ભિન્ન ઉપાસના વિષે તે છે અને તેના અંગરૂપ નહિ હોવાથી એક ખીજીની અપેક્ષા નથી. આ બધા બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરાવનારા ભિન્ન માર્ગોજ છે એમ માનવું જોઈએ.

કરાય છે. (૧૨) જૂદી જૂદી વિદ્યાઓ ત્યાં કહેલી છે. તેથી ત્યાં ગતિના ભેદ છે. (૧૩) દહર વિદ્યામાં આ ગતિ કહેલી છે. છાંદોગ્યોપનિષત્ત્માં આડમા પ્રપાઠકમાં બ્રહ્મા અને ઇન્દ્ર વિરોચનનો સંવાદ છે. ત્યાં દહરને બ્રહ્મ તરીકે વર્ણવેલ છે. તેની ઉપાસનાનું ફળ પણ જણાવ્યું છે. આ વિદ્યાના પ્રસંગમાં એટલે એ પ્રપાઠકના છઠ્ઠા ખંડમાં નાડીઓનું વર્ણન છે. ત્યાં કહે છે કે માણસના પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય થયા પછી જ્યારે તેનું આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ થાય છે ત્યારે તે નાડીઓમાં રહેલા આદિત્યમી રશ્મિઓની સહાયતાથી ઉર્ધ્વ ગમન કરે છે. આને વિદ્યાનનું બ્રહ્મદ્વાર કહેલું છે આ રીતે દહર વિદ્યાના પ્રસંગમાં નાડીમારા ઉર્ધ્વગતિ કહેલી છે. (૧૪) ખીજી જગ્યાએ એટલે છાં. ૫-૧૦-૧ માં અર્ચિ વગેરે ત્રણ માર્ગનું કથન છે. ત્યાં નાડીઓનું વર્ણન નથી. અર્ચિ વગેરેના માર્ગથી જ્ઞાનીની ગતિ કહેલ છે. આમ જૂદી રીતે કહેવાનું કારણ કે અહિંયાં પંચામિ વિદ્યાનો પ્રસંગ છે. ઉપરની માફક દહર વિદ્યાનો પ્રસંગ નથી. (૧૫) અહિંયાં કૌષીતકિ બ્રાહ્મણમાં ગતિ જણાવી છે. ત્યાં ગાર્ગ્યના પુત્ર ચિત્ર સ્વેતકેતુ વગેરેને બ્રહ્મ વિદ્યાના ઉપદેશ કરતાં કહે છે (૧૬) આ વર્ણન બૃહદારણ્યક પ્રમાણે છે. ત્યાં માણસ મરી ગયા પછી વાયુ લોકમાં જવાનું કહ્યું છે. (૧૭) મુણ્ડકોપનિષત્ત્માં મરણ પછીની જ્ઞાનીની સ્થિતિ સૂર્યલોકમાં છે એમ કહેલ છે. (૧૮) આમ જૂદી જૂદી જગ્યાએ જૂદા જૂદા ગતિના માર્ગો કહ્યા છે, જેમકે દહર વિદ્યામાં નાડીઓ, પંચામિવિદ્યામાં, અર્ચિ આદિલોક, બૃહદારણ્યકમાં વાયુમાર્ગ, અને મુણ્ડકોપનિષત્ત્માં સૂર્યમાર્ગ. તો પછી અર્ચિરાદિ માર્ગને જ કેમ જણાવે છે. એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે. (૧૯) શ્રુતિઓમાં કહેલા બધાએ પારિભાષિક એટલે સાંકેતિક અર્થમાં છે. વારતવ તે નથી. આ પ્રમાણે એક દેશી તેનું સમાધાન કરે છે (૨૦) એક દેશીના સમાધાનનું અણ્ડન પૂર્વપક્ષી કરે છે. એકદેશીએ એમ

એમ જો હોય તો ત્યાં ૨૦ કહે છે. એ પ્રમાણે તમે કહી શકો નહિ કારણકે આ પરિભાષા તમામ સ્થળે સંલગ્નાતી નથી. માટે ૨૧ લાઘવથી અનેક પર્વથી વિશિષ્ટ એકજ માર્ગ છે એમ માનવું જોઈએ. પર્વના લેહથી માર્ગોમાં પણ લેહ છે એમ ૨૨ નહિ. કારણ કે ૨૩ ગૌરવનો પ્રસંગ છે. તેથી આમ હોય તો આ રશ્મિઓથી એવા નિશ્ચયની અનુપપત્તિ છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. કારણ કે તે શ્રુતિ ક્રૂત ઉત્ક્રમણ માર્ગનું નિરૂપણ કરે છે. તો પણ ૨૪ ત્યાં ઉપક્રમમાં—જ્યારે આ શરીરમાંથી તે ઉત્ક્રમણ કરે છે ત્યારે આ રશ્મિઓથી જ ઉંચે તે આક્રમણ કરે છે. (છાં. ૮-૬-૫) એમ ૨૫ કહેવાય છે. આની આગળ “જે આ હૃદયની નાડીઓ છે.” (છાં. ૮-૬-૧) ત્યાંથી ૨૬ ઉપક્રમ કરીને પિંગલને આદિત્ય કહીને—“જેમ એક મોટો વિસ્તારવાળો માર્ગ બંને ગામો તરફ આ બાજુએ તથા પેલી બાજુએ જાય છે તેમ તે આદિત્યની રશ્મિઓ ઉભયલોક તરફ આ બાજુએ અને પેલી બાજુએ જાય છે. તે રશ્મિઓ આ આદિત્યમાંથી વિસ્તારને પામે છે. અને તે નાડીઓ વિષે પ્રવેશ કરે છે. ત્યાંથી તેઓ વિસ્તારને પામે છે તથા ફરી આદિત્ય વિષે પ્રવેશ કરે છે” (છાં. ૮-૬-૨) ત્યાંસુધીના વાક્યથી નાડીઓમાં રશ્મિના પ્રચારને જણાવીને પછી આગળ કહે છે “જ્યારે આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે ત્યારે આ રશ્મિઓ સહિત ઉત્ક્રમણ કરે છે” અને અન્તમાં ઉપસંહાર કરે છે કે “આ હૃદયની ૧૦૧ નાડીઓ છે. તેમાંની એક માથા તરફ જાય છે. તેનાથી ઉર્ધ્વ ગતિ કરતાં મોક્ષને મેળવે છે. અન્ય નાડીઓ જૂદાં જૂદાં સ્થાનો તરફ ગતિ કરે છે.” (છાં. ૮-૬-૬) આમ ઉપક્રમ અને ઉપસંહારથી ક્રૂત ૨૭ ઉત્ક્રમણના માર્ગનું નિરૂપણ કર્યું છે. પ્રહ્લને પ્રાપ્ત કરાવનાર માર્ગનું નહિ. માટે તેથી તેની ૨૮ અનુપપત્તિનો પરિહાર અર્થ ૨૯ વગરનો છે.

(શંકા)—૩૦ અનેક પર્વથી વિશિષ્ટ જો એક માર્ગ હોય તો તેનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ ક્વચિત્ કરતી નથી એમ શાથી? ૩૧ ઉપસંહારથી “પ્રાપ્ત થશે” એવા તાત્પર્યથી તેમ છે. એવું જો કહેતા હો તો અન્ય શાખાને નહિ જાણનારને તેની ૩૨ અસંભાવના હોવાથી તેની

કથું હતું કે જૂદાજૂદા પ્રકારે શ્રુતિઓમાં જણાવેલી ગતિઓ પારિભાષિક કહેતાં સાંકેતિક અર્થમાં હતી વસ્તુતઃ તે વાસ્તવ નથી. ખરી રીતે તો તે અર્ચિરાદિમાર્ગ જ ત્યાં છે. આનું ખણ્ડન એકદેશી અહિંઆં કરે છે; તે કહે છે કે તમે કહો છો તેમ અહિંઆં સાંકેતિક અર્થ નથી. (૨૧) પર્વનું જ્ઞાન કરાવનાર ક્ષિંગ હોવાથી એક માર્ગનો સ્વીકાર કરવામાં લાઘવ છે તેથી. (૨૨) અનેક પર્વો હોવાથી એમ સમજવાનું નથી કે જૂદાજૂદા માર્ગો છે. પણ તે અનેક પર્વોથી વિશિષ્ટ એક જ માર્ગ છે- (૨૩) જૂદાજૂદા માર્ગો હોય તો પછી જૂદીજૂદી રીતે કાર્ય અને કારણના ભાવનો અંગીકાર કરવાથી ગૌરવ આવે. અર્થાત્ જૂદાજૂદા માર્ગો હોય તો તેમાંના કેટલાક નજીકના અને કેટલાક દૂરના હોઈ શકે. આથી નજીકના માર્ગનો ત્યાગ કરવામાં દૂરના માર્ગનું પ્રહણ કરવું જોઈએ; એવી ઉપપત્તિની કલ્પના છે. આમ ત્યાં ગૌરવ છે એવો અર્થ છે. (૨૪) રશ્મિવાક્યમાં (૨૫) શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ કહેવાય છે એવો અર્થ છે. (૨૬) ઉત્ક્રમણમાર્ગમાં શરૂઆતમાં (ઉપક્રમમાં) ઉક્ત ઉત્ક્રમણ જ કહેલ છે તેથી મુક્તિમાર્ગના કથન તરફ ઉદ્દાસીનતા દેખાડેલી છે. (૨૭) અન્યમુક્તિ જણાવી છે. ઉપક્રમમાં જેમ ઉત્ક્રમણમાર્ગ છે તેમ ઉપસંહારમાં પણ છે તેમ કહે છે. (૨૮) પ્રહ્લને પ્રાપ્ત કરાવનાર માર્ગની અનુપપત્તિનો પરિહાર છે, (૨૯) કારણ કે આ શ્રુતિમાં પ્રહ્લને પ્રાપ્ત કરાવનાર માર્ગનું નિરૂપણ કર્યું નથી. (૩૦) એકજ માર્ગ છે

તરફ શ્રુતિની ન્યૂનતા થાય છે. સર્વશાખા તરફ આનું કથન છે એમ કહેવું ઉચિત નથી. કારણ તેનો સંભવ નથી. માટે સ્વસ્વશાખાના જ્ઞાનવાળા તરફ જ તે પ્રમાણ છે. અધ્યયનવિધિ પણ ^{૩૩}તેટલા તરફ જ છે. તેમજ અન્યશાખાના ^{૩૪}સંવાદિ પર્વના કથનની અનુપપત્તિ છે. ઉપસંહારથી પણ તેનીજ પ્રાપ્તિનો સંભવ છે તેથી વિરુદ્ધ ^{૩૫}દિશાવાળા-ઓના પોતપોતાના માર્ગથી એક સામની પ્રાપ્તિની માફક અહિંમાં પણ સ્વતન્ત્ર રીતે સઘળા માર્ગથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ હોવાને યોગ્ય છે. એમ હોય તો “આ બે માર્ગના” એમ દ્વિવચનની અનુપપત્તિ છે. “તું ઉત્પન્ન થા, મરી જા” એમાં કહેલું તૃતીય સ્થાન અયુક્ત છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. અર્ચિરાદિમાર્ગને કહીને ‘દેવયાનમાર્ગ’ એ રીતે ઉપસંહાર કરે છે. અન્ય શ્રુતિમાં “તે આ દેવયાનમાર્ગને પ્રાપ્ત થઈને અગ્નિલોકમાં આવે છે. (કૌ. ૧-૩) એ પ્રમાણે કહ્યું છે. તેમજ વળી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરાવનાર તમામ માર્ગો દેવયાન છે એમ કહેવાય છે. “દૈવીસંપદ મોક્ષને માટે છે.” (ભ. ગી. ૧૬-૫) એવા ભગવાનના વાક્યથી દૈવીસંપદમાં જે જન્મેલા છે તે દેવો છે એમ કહેવાય છે. તેમનું ગમન જ્યાં છે તે સઘળા પણ માર્ગો દેવયાન શબ્દથી કહેવાય છે. ^{૩૬}બીજો માર્ગ તો અવિશિષ્ટ છે. ^{૩૭}આ રીતે બે તથા ત્રણ પણ સંભવે છે. પણ કહેલી રીતિ

એવું કહેનારના મતને દૂષિત કરવા પૂછે છે. જો અનેક પર્વથી વિશિષ્ટ એકજ માર્ગ હોય તો શા માટે શ્રુતિ તે પ્રમાણે તમામ પર્વનું વર્ણન કરતી નથી. ઉલટું શ્રુતિમાં અમુક જગ્યાએ અમુક પર્વનું કથન કરેલું હોય તો અમુક જગ્યાએ અમુકજ પર્વનું કથન છે. જો તમામ પર્વોવાળો એકજ માર્ગ હોય તો તેવું કથન કરેલું હોવું જોઈએ. પણ તે પ્રમાણે નથી, તેથી એકમાર્ગ સંભવતો નથી. (૩૧) ઉપરની શંકા સામે જો એમ કહેવામાં આવે કે ભલે શ્રુતિમાં તે તે પર્વો કથન કરવામાં ન આવ્યાં હોય તો પણ તેથી શું થઈ ગયું? તે શ્રુતિમાં આ ઉપસંહારનું તાત્પર્ય જો ખેંચવામાં આવે તો અમે જણાવેલો અનેક પર્વથી વિશિષ્ટ માર્ગ ત્યાં જરૂર જણાશે. આના ઉત્તરમાં પણ કહે છે કે તમામ શાખાનો ઉપસંહાર તમે કહો છો તે રીતે સંભવતો નથી. કારણકે અમુક શાખાની શ્રુતિ જે જાણે છે તેનેજ શાખાની શ્રુતિના ઉપસંહારનું જ્ઞાન થાય. અન્યનું નહિ. અન્યશાખાના ઉપસંહાર તેમને માટે અસંભવિત છે તેથી તે શાખાની શ્રુતિના ઉપસંહારના અજ્ઞાનમાં પૂર્વ શ્રુતિમાં ન્યૂનતા આવે છે. અર્થાત્ તમે જે એમ કહો છો કે અનેક પર્વથી વિશિષ્ટ માર્ગ શ્રુતિઓમાં જણાવેલો છે તો તે દરેક તે વિષે વર્ણન કરનાર શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે કથન હોવું જોઈએ. કહેલું તાત્પર્ય પ્રત્યેક શાખાની શ્રુતિમાં નીકળવું જોઈએ કે જેથી પૂરેપૂરી તમામ શાખાઓનું જ્ઞાન ન હોય તો પણ તે તાત્પર્ય સમજી શકાય પણ આમ સંભવિત નથી. પ્રત્યેક શાખાની શ્રુતિમાં તમે કહેલો ઉપસંહાર હોતો નથી (૩૨) વળી તમે જો એમ કહેતા હો કે તમામ શાખાઓ જાણનાર માટે અમે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું છે તો કહેવાનું કે વેદો અનન્ત છે, અને આ કળિયુગમાં લોકની ભુદ્ધિ તદ્દન સંકુચિત થયેલી છે તેથી તમામ વેદ વાંચવાનો તેમને સમય જ નથી. તથા તમામ શાખાઓની જ સંભાવના નથી

તો એ બધી શાખાઓ જાણનાર હોયજ ક્યાંથી (૩૨) પ્રત્યેક શાખા પરત્વે કહો છો તે અર્થ સંભવી શકે, તમામ શાખાઓ તરફ નહિ જ (૩૩) “સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન કરવું જોઈએ” એમાં જે સ્વાધ્યાયનો વિધિ કહેલો છે તેમાં પણ પોતપોતાની શાખા વિષેજ છે. અર્થાત્ પોતપોતાની શાખા જેટલા સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન કરવું જોઈએ (૩૪) એક શાખામાં કહેલા મુક્તિના અંગરૂપ પર્વોનું કથન અન્ય શાખામાં અનુચિત થઈ જાય (૩૫) જેમ ચાર દિશમાં આવેલા માણસો વચમાં આવેલા ગામમાં પોતાની દિશામાંથી જઈ શકે છે તેમ ભુદા ભુદા મુક્તિના માર્ગોમાંથી સ્વ (શાખાના) માર્ગથી જ મુક્તિ તરફ જઈ શકે છે. (૩૬) પિતૃયાત્રુ એ બીજો માર્ગ છે. પ્રથમ માર્ગ દેવયાન કહેવાય છે. (૩૭) મુક્તિના માર્ગો

પ્રમાણે લાઘવ હોવાથી તે એકજ છે એમ માનવું જોઈએ. શ્રુતિ પોતે પ્રમાણ રૂપ છે. ^{૩૮}જેનાથી ન્યારે જે સંભળાય તેના અર્થના નિશ્ચયમાં બીજી હોય નહિ તેથી તેના વિચારમાં લાઘવ તથા ગૌરવ નથી. અને કદાચ હોય તો કહેલા ^{૩૯}બાધકોથી ઉપસંહારને અવકાશ રહે નહિ. અને વળી બ્રહ્મવેત્તાની કમમુક્તિમાં જવાના આ માર્ગનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. તે તે લોકમાં તેના આનન્દનો અનુભવ આવશ્યક છે. ^{૪૦}તેમજ ઉપાસનાના બેઠથી ફલભેદ આવશ્યક હોવાથી માર્ગભેદ પણ તે પ્રમાણે છે. તેથી તમામમાં ^{૪૧}એકરૂપ ફલનો જણાવનાર ઉપસંહાર યોગ્ય નથી. વળી ઉપાસનામાં તથા કર્મમાં ^{૪૨}ઉપસંહાર સંમત છે. માર્ગ તો બીજા રૂપવાળો નથી, માટે જે ઉપાસકનું જે માર્ગથી ગમન છે તે માર્ગનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે તેથી ઉપસંહાર યોગ્ય ^{૪૩}નથી. તે અવિધેય હોવાથી પણ ^{૪૪}તેમ છે. આ જેમ તેમ આગળ ^{૪૫}બ્ર. સૂ. ૩-૩-૫ માં નિરૂપાયું છે. આમ હોવાથી અર્ચિ: શબ્દથી અર્ચિ:થી ઉપલક્ષિત માર્ગ કહેવાય છે. “આદિ” શબ્દથી બીજા બધા માર્ગો સમજાય છે. તેથી કોઈ અનુપપત્તિ નથી. એમ કહેતા હોતો અમે ^{૪૬}કહીએ છીએ. “અચિરાદિભ્યઃ” એમ કહેત. તમારી રીતિ જે અભિપ્રેત હોય તો તેથી આમ નથી એમ નિશ્ચય થાય છે. અર્ચિ:વગેરેથી એમ ^{૪૭}એક વચનની અન્યથા અનુપપત્તિથી માર્ગ એક છે એમ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ. એમ હોય તો શ્રુતિઓમાં જેટલા પર્વો કહ્યા છે તે બધા એકજ અર્ચિ:વગેરે માર્ગમાં હોવા છતાં જે ઉપાસકનો જેટલો પર્વનો ભોગ થનાર હોય તેના તરફ તેટલા પર્વની ઉક્તિ છે. જેમને તેમાંના જેટલાનો તે ભોગ થનાર નથી તેની તરફ તે ઉક્તિ નથી, કારણ કે તેના ભોગનો અભાવ છે તેથી કંઈપણ

અનેક હોય તો પણ (૩૮) જે શાખાનું અધ્યયન કરે છે તેનાથી (૩૯) અધ્યયન વિધિમાં માત્ર પોતાની શાખાનું જ અધ્યયન કહેલું છે તેનું અધ્યયન કરનારના સકલ શાસ્ત્રના અર્થની પૂર્તિ તે અધ્યયનથી જ થાય છે અને તેથી અન્ય શાખામાં કહેલા પર્વોના કથનની અનુપપત્તિ છે આ પ્રકારના બાધકો (૪૦) પારકાની કહેલી દલીલનું દ્વણુ દેખાડીને સ્વ મતમાં અન્ય યુક્તિ કહે છે. (૪૧) જેવી ઉપાસના તેવું ફલ જૂદી જૂદી ઉપાસનામાં ફલ પણ જૂદાં હોય છે. તેથી તમામ ઉપાસનાનું એક ફલ હોય છે એમ કહી શકાય નહિ. (૪૨) ઉપાસના અને કર્મની આખતમાં ઉપસંહાર મળતો આવે છે. માટે ઉપાસકને જે માર્ગથી ફળ મળે તેનો ઉપદેશ છે તેથી ત્યાં કરેલો ઉપસંહાર તમામને માટે નથી. તે ઉપાસકને માટેનો જ છે. (૪૩) ઉપસંહાર કરવો અશક્ય હોવાથી. (૪૪) યુક્ત નથી. (૪૫) બ્ર. સૂ. ૩-૩-૫માં ઉપસંહારોર્ધાભેદાદિવિશેષવત્સમાનં ચ એવું સૂત્ર છે. ત્યાં કહે છે કે જેમ અગ્નિહોત્રાદિ તમામને સમાન છે. છતાં જેજે શાખાવાળાઓ માટે જે રીતે કહેલી છે તે પ્રમાણે તેમણે જ કરવાં જોઈએ, બીજાઓએ નહિ. તેજ પ્રમાણે જે જે પર્વથી વિશિષ્ટ મુક્તિનો માર્ગ જે જે શાખામાં કહેલો હોય તે માર્ગથીજ તે માર્ગવાળાની ગતિ છે. તેથીજ તેની સકલ શાસ્ત્રના અર્થની કામના પૂર્ણ થાય છે માટે જૂદીજૂદી શાખામાં પ્રત્યેક શાખાના અધિકારી પરત્વે તે તે માર્ગનું કથન કર્યું છે તેથી ઉપસંહારની શંકા કરવી તે વ્યાજબી નથી. (૪૬) હવે સિદ્ધાન્ત કહે છે. અદિઆં લાવ આ છે. એક માર્ગે અનેક ગામ તરફ જવાનું હોય પણ તે માર્ગે થઈને જનારામાં કોઈ અમુક ગામમાં આશ્રય લેશે. તો કોઈ બીજા ગામમાં તેજ પ્રમાણે અદિઆં સમગ્રવાનું છે (૪૭) અદિઆં સૂત્રમાં અચિરાદિના એમ શબ્દ છે. અચિરાદિભ્યઃ” એમનહિ. અર્થાત્ તૃતીયા વિભક્તિના બહુવચનને બદલે તૃતીયાના એક વચનનો પ્રયોગ છે આથી સિદ્ધાન્તી કહે છે કે પૂર્વપક્ષી કહે છે તેમ અનેક માર્ગો કહ્યા નથી. પણ એકજ માર્ગ છે. જે બહુવચનનો પ્રયોગ

૪-અયુક્ત નથી.

શંકા—તમે પણ નહિ કહેલા પર્વોની ત્યાં સ્થિતિ કહેતાં ઉપસંહારજ પ્રાપ્ત તરીકે કહ્યો છે.

ઉત્તર—હા, એમ હોઈ શકે પણ જો તેજ ગન્તાના ભોગને માટે તે પણ પર્વ ત્યાં કહેવાય તો પણ તે પ્રમાણે નથી. પણ એકવચનને અનુસાર માર્ગના એક્યનો નિશ્ચય થતાં જેના પ્રતિ જે પર્વ કહેવાય છે તે ત્યાં ઉંચા કણ્ઠથી (સ્પષ્ટતાથી) કહેલ છે તેથી ઉપસંહારની અપેક્ષા નથી. આગળ અન્યત્ર કહેલાં પર્વોના ઉક્ત સ્થળમાં સંનિવેશની ઉક્તિ પણ સૂત્રકારને અભિમત એકજ માર્ગ છે એમ જણાય છે. શ્રુતિમાં સર્વત્ર પૂર્વનો પરમર્શ છે તેથી પણ.

વાયુમબ્દાદવિશેષવિશેષાભ્યામ્ ॥ ૪-૩-૨ ॥

સંવત્સર પછી વાયુ લોક તરફ જાય છે, કારણ કે અવિશેષ અને વિશેષ છે તેથી.

છાન્દોગ્યમાં વાયુ કહેલ નથી. કૌષીતકિ શ્રુતિમાં તો “તે આ દેવયાન માર્ગને પ્રાપ્ત કરીને અગ્નિલોકમાં ગતિ કરે છે. તે વાયુલોકમાં, તે વરુણલોકમાં, તે ઈન્દ્રલોકમાં તે પ્રણપતિના લોકમાં, તે બ્રહ્મલોકમાં” (કં. ૧-૩) એમ વાયુ વગેરે સંભળાય છે. ત્યાં અર્ચિઃતથા અગ્નિનો અલેદ્દ હોવાથી વિચારવા જેવું નથી. વાયુલોકમાં કયા લોકમાંથી જાય છે એવી આકાંક્ષા થાય તો કહે છે.—વર્ષમાંથી વાયુમાં “અર્ચિઃમાંથી દિવસના લોકમાં, દિવસમાંથી, શુક્લપક્ષ, શુક્લપક્ષમાંથી, છમાસમાં, ત્યારપછી સંવત્સર, ત્યાંથી આદિત્યમાં જાય છે” (છાં. ૫-૧૦-૨) એમ અહિંઆં સંવત્સર લોકથી પર-વાયુલોકનો નિવેશ કરવો જોઈએ. વળી સંવત્સર લોકમાંથી વાયુલોકમાં જાય છે એવો

લોક તો પૂર્વપક્ષીના કહેવા પ્રમાણે અનેક માર્ગો હોત (૪૮) ઉપર જેમ દષ્ટાન્ત આખું કે અનેક ગામ જવાનો રસ્તો એક હોય તો પણ તેની ઉપર જનારા અનેક હોય છે. તે તમામ જનારા એકજ ગામમાં જતા નથી. પણ પોતાની ઇચ્છા હોય તે ગામમાં જાય છે. તેવી રીતે અહિંઆં પણ માર્ગ તો એકજ છે. અને તે માર્ગ અનેક પર્વવાળો હોય છે. કારણ કે જૂદાજૂદા ઉપાસકોના જૂદાજૂદા પર્વ ભોગને માટે તે એક માર્ગને અનેક પર્વવાળો કહ્યો છે તેથી જે ઉપાસકને જે પર્વનો ભોગ કરવો હોય તે ત્યાં જાય છે. આથી માર્ગની એકતામાં કાંઈપણ બાધા કરતા નથી. જેને જે પર્વનો ભોગ કરવાનો છે તેને ત્યાં જણાવેલ છે, અને જે પર્વનો ભોગ થનાર નથી તે ત્યાં જણાવેલ નથી. ભાવાર્થ—અચિરાદિમાર્ગથી જ્ઞાનમાર્ગવાળાની જ ગતિ છે. મર્યાદામાર્ગવાળાની નહિ. કારણ કે છાં. ૫-૧૦-૧ માં જ્ઞાનમાર્ગવાળાનો જ ઉત્કર્ષ કહેલો છે.

સૂત્ર ૨—(૧) આ શ્રુતિમાં વાયુલોક, વરુણલોક, પ્રણપતિલોક તથા બ્રહ્મલોક એમ બધા લોકનું કથન છે. (૨) કૌ. ૧-૩ વાળી શ્રુતિમાં પ્રથમ અગ્નિલોક શબ્દ છે, પણ અગ્નિ અને અર્ચિઃ એ બન્ને વચ્ચે અભેદ હોવાથી અગ્નિલોક એટલે અર્ચિલોકજ છે. (૩) છાં. ૫-૧૦-૨ માં સંવત્સર લોક પછી આદિત્યલોકમાં જાય છે એમ કહ્યું છે. પણ તેનો અર્થ એમ સમજવાનો છે કે સંવત્સર પછીથી વાયુલો-

અર્થ છે. ત્યાં ઋવિનિગમક કહે છે. અવિશેષ તથા વિશેષથી.

અહિંમાં આ જાણવું જોઈએ. ^૧અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્મથી ચિત્ત શુદ્ધિ થતાં, ઉપાસનાથી જ્ઞાનનો ઉદય થતાં, ક્રમમુક્તિનો અધિકારી ખરેખર તે તે લોકમાં ગમન કરી, ભોગ ભોગવીને અન્તે પ્રજ્ઞને મેળવે છે. કર્મ તો અગ્નિથી સાધ્ય છે અને તે ભૂલોકમાં જ હોય છે. માટે પ્રથમ ત્યાંનો ભોગ, પછીથી ઉપરના લોકનો ભોગ કહ્યો છે.— “પૃથ્વી દીક્ષા છે. તેનાથી અગ્નિ દીક્ષાથી દીક્ષિત થયો” (તૈ. બ્રા. ૩-૭-૭) “જેનાથી “પૃથ્વી અગ્નિગર્ભા છે.” (બ્ર. સૂ. ૧-૧૩-૫) વગેરે શ્રુતિઓથી ભૂઅગ્નિ પ્રધાન છે. માટે અર્ચિ:નામના અગ્નિલોક તરફ પ્રથમ જાય છે.

તેમાં કર્મ અને ઉપાસના દિવસથી માંડીને સંવત્સર સુધીના કાલમાં કરવાનાં હોવાથી, ત્યાં ત્યાં જઈને તેમને ભોગવે છે અને વળી સંવત્સર સુધીનાનો ^૨ભૂની સાથે સંબંધ હોવાથી, અલેહના કારણથી તેમની મધ્યમાં વાયુનો પ્રવેશ નથી. ભૂલોકની ઉપર અન્તરિક્ષ લોક છે. તેની ઉપર દુલોક છે. વળી વાયુ અન્તરિક્ષનો અધિપતિ છે. ” (તૈ. સં. ૩-૪-૫) એવી શ્રુતિથી તથા “સૂર્ય આકાશનો અધિપતિ છે.” (તૈ. સં. ૩-૪-૫) તે શ્રુતિથી તે બન્નેમાં આગળ પાછળનો ભેદ છે. તેથી આદિત્યલોકની પ્રથમ અને કહેલી રીતિથી ભૂલોકની વચ્ચેમાં આવેલા સંવત્સરની પહેલાં વાયુનો નિવેશ કરવો જોઈએ એવો અર્થ છે.

(શંકા)—‘તે અર્ચિ:ને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાંથી દિવસના લોકને’ વગેરે શ્રુતિ કહેલા અર્થનો અનુવાદ કરીને ઉપાદાન કહેતી, પ્રથમ અને પછીના અવ્યવધાનનું સૂચન કરે છે. તેમ કહેલાનો આદર કરવો જોઈએ નહિ. એમ જો કહેતા હોતો કહે છે કે સાચું છે. જે ઉપાસકને વાયુલોકનો ભોગ નથી તેના તરફ જેની તે ઉક્તિ છે, તેનો તે ભોગ કહેલી રીતિએ છે. તેથી માર્ગના ઐક્યથી કોઈપણ અનુપપત્તિ નથી. કેટલાકો તો કહે છે કે તેઓ દેવયાન ભાગમાં જઈને અગ્નિલોકમાં જાય છે “તે વાયુલોકમાં, વરુણલોકમાં” (કૌ. ૧-૩) એ શ્રુતિમાં અવિશેષથી વાયુનો ઉપદેશ છે, કારણ કે પરસ્પર પ્રથમ તેમ પાછળ જણાવનાર પદનો અભાવ છે તેથી. “જ્યારે પુરુષ આ લોકમાંથી જાય છે. ત્યારે તે વાયુલોકમાં સમીપ જાય છે. વાયુ રથચક્રના નાભિની માફક તેના ગમન માટે માર્ગ આપે છે” આ માર્ગે તે ઉર્ધ્વગમન કરે છે અને આદિત્ય તરફ જાય છે.” (બૃ. ૫-૧૦-૧) આ શ્રુતિથી આદિત્યની પૂર્વે વાયુનો વિશેષ રીતે ઉપદેશ કરાય છે. તેથી વર્ષ અને આદિત્યની વચ્ચેમાં તેનો નિવેશ કરવો જોઈએ એમ અર્થ કહે છે. તેનો વિચાર થાય છે. જેમ તેનાથી, તે ઉર્ધ્વ આક્રમણ કરે છે તે આદિત્ય લોકમાં જાય છે, એ રીતે વિશે-

કમાં જાય છે અને પછી આદિત્ય લોકમાં જાય છે. (૪) વિશેષ પ્રતીતિ કરાવનાર કારણ કહે છે. (૫) અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્મનું પ્રયોજન ચિત્તની શ્રુતિ છે. ચિત્ત શુદ્ધિ થવા ઉપાસના વગેરેથી જ્ઞાન થાય છે. જ્ઞાનનો ઉદય થતાં તે ક્રમમુક્તિનો અધિકારી બને છે. આવો અધિકારી ક્રમશઃ જૂદાજૂદા લોકમાં જઈને ભોગ ભોગવીને પ્રજ્ઞને પ્રાપ્ત થાય છે. (૬) પૃથ્વી ઉપરનો ભોગ (૭) પૃથ્વીમાં અગ્નિનું પ્રાધાન્ય છે, તેથી અગ્નિમાર્ગ કહેતાં અગ્નિમાર્ગનો પૃથ્વી સાથે ખાસ સંબંધ પ્રથમ કહે છે. (૮) શંકરાચાર્ય

પનો ઉપદેશ છે એમ કહેવાય છે તેમ “તે વરુણ લોકમાં” એમ અહિંમાં પણ કહેવું શક્ય છે. “તે આદિત્યમાં આવે છે” એમ તે શબ્દનો પ્રથમ વિચાર કરેલો હોવાથી વાયુલોકમાં ગયેલોજ પહેલો છે તેથી તે પ્રમાણે છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ “અગ્નિ-લોકમાં આવે છે. તે વાયુલોકમાં આવે છે. તે વરુણલોકમાં” (કૌ. ૧-૩) એમ અહિંમાં પણ તુલ્ય છે તેથી. અને વળી આ પ્રમાણે અગ્નિલોક પછી વાયુલોક એમ પણ કહેવું શક્ય છે, માટે વિદ્વાનોએ^૬ આની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ. ^{૧૦}વાજસનેયિઓ તો કહે છે. “માસમાંથી દેવલોકમાં, દેવલોકમાંથી આદિત્ય લોકમાં” (ખૂ. ૬-૨-૧૫) એમ કહે છે. ત્યાંપણ આદિત્યથી પહેલાં, અને દેવલોક પછી વાયુલોક જાણવો જોઈએ. એક જગ્યાએ આદિત્યની પહેલાં સિદ્ધ થતાં માર્ગની એકતા છે અને અન્યત્રપણ તે પ્રમાણે ન્યાય પ્રાપ્ત છે. સૂત્રકારે તો છાંદોગ્ય શ્રુતિની અપેક્ષાએ “વર્ષ પછીથી વાયુલોકમાં” એમ કહ્યું છે. “આમ હોય તો માસ પછીથી વર્ષમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ. “વર્ષમાંથી વાયુલોક તરફ” એ સૂત્રથી માર્ગના ભેદની આપત્તિ નથી. દેવલોકનું આદિત્ય અધિ-ષ્ઠાન હોવાથી આદિત્યમાં તેના પ્રદેશનો અભિપ્રાય રાખીને છાંદોગ્યની શ્રુતિએ તે પ્રકારે કહ્યું છે. તે પ્રમાણે વ્યાસે પણ કહ્યું છે. તેથી કોઈ અનુપપત્તિ નથી. ૨

તદિતોધિવરુણઃ સંબન્ધાત્ ॥ ૪-૩-૩ ॥

વિદ્યુત્ પછીથી ઉપર વરુણ (લોક) હોય છે. સંબન્ધથી

“આદિત્યમાંથી ચંદ્રલોકમાં, ચંદ્રલોકથી વિદ્યુતમાં” (છાં. ૪-૧૫-૫) એ શ્રુતિમાં કહેલા વિદ્યુત્ લોક પછીથી વરુણ લોકમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ. ત્યાં હેતુ કહે છે. સંબન્ધ-થી. વિદ્યુત્નો સંબન્ધ જલની સાથે હોવાથી, અને વરુણ, ત્યાં આવેલો હોવાથી તે પ્રમાણે કહ્યું છે. ૩

વરુણાશ્રાધીન્દ્રપ્રજાપતી ॥ ૪-૩-૪ ॥

અને વરુણ લોક પછી ઉપર ઇન્દ્ર અને પ્રજાપતિના લોક.

વગેરે (૬) શંકરાચાર્યે કહેલા અર્થ (૧૦) બૃહદારણ્યકની શ્રુતિમાં જે વિરોધ હોય તો તેને પણ દૂર કરે છે. (૧૧) એ પ્રમાણે દેવયાનનું અવશ્ય નિવેશન કરવાનું હોય તો (૧૨) દેવલોકનું નિવેશન જો આદિત્યની શ્રુતિમાં હોય તો પછી સંવત્સરથી વાયુ, અને વાયુથી આદિત્ય એ પ્રમાણેનો ક્રમસિદ્ધ થાય છે તેથી માર્ગના ભેદની આપત્તિ નથી એમ ભાવ છે. ભાવાર્થ—છાં. ૫-૧૦-૨ પ્રમાણે સંવત્સર પછી વાયુલોકમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ, કારણ કે અર્ચિથી તે સંવત્સર સુધીના તમામનો ભૂત સાથે સંબન્ધ હોવાથી કોઈ વિશેષ નથી તેથી તેમાં તેની ગણના કરી નથી. વાયુ અન્તરિક્ષનો અધિપતિ છે, અને સૂર્ય આકાશનો. તેથી સૂર્યલોક પૂર્વે અને સંવત્સર પછી વાયુ લોકમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ.

સૂત્ર ૩ (૧) વિદ્યુત્લોક પછી વરુણલોકનું કથન શાથી કર્યું છે એમ શંકા થાય તો કહે છે કે વિદ્યુત્નો સંબન્ધ વરુણ સાથે છે, અને વરુણ એ જળના પતિ છે, તેથી વરુણલોકમાં ગતિ કહી છે. ભાવાર્થ—છાં. ૪-૧૫-૫ પ્રમાણે વિદ્યુત્લોક પછીથી વરુણલોક આવે છે. માટે ત્યાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ. કારણ કે વિદ્યુત્નો જલની સાથે સંબન્ધ છે, અને વરુણનો જલના પતિ તરીકે જલ સાથે સંબન્ધ છે તેથી.

આ કપટ છે. અર્થિ: વગેરે પાઠમાં વિદ્યુત્ પછી તેનો અમાનવ પુરુષ આમને પ્રક્ષતરક્ષ ગતિ કરાવે છે (છાં. ૪-૧૫-૫) એમ કહે છે. ત્યાં જે ઉપાસકની વરુણ વગેરે લોકમાં ગમનની અપેક્ષા નથી તેની અપેક્ષા કરીને કહે છે એમ જાણવું જોઈએ. માર્ગની એકતાના નિયમનો અભિપ્રાય રાખીને સૂત્રકાર અન્યત્ર કહેલા અન્ય લોકનું પણ નિવેશન ત્યાં છે એમ કહે છે. ૪

૨ આતિવાહિકાધિકરણ

આતિવાહિકાસ્તાહિંગાત્ ॥ ૪-૩-૫ ॥

ભગવત્સેવકો તેમને લેઈ જનાર છે કારણ કે તે વિષેનું ચિન્હ છે.

વિદ્યુત્ પછી “ તેનો અમાનવ પુરુષ આમને પ્રક્ષ તરફ પહોંચાડે છે. ” આમાં સંશય કહે છે કે કહેલી શ્રુતિથી ગમન કરાવનારની જ પ્રક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ નિશ્ચય કરાય છે, અને તે વિદ્યુત્ પછીથી કહેવાય છે. આમ હોય તો જેનું વરુણાદિલોકમાં ગમન છે તેના વચનના અભાવથી ગમન કરાવનારની અપ્રાપ્તિ હોવાથી પ્રક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે કે નહિ. ત્યાં વાચનિક જેટલું વચન હોવાથી તેના અભાવથી પ્રક્ષપ્રાપ્તિ થતી નથી એમ પ્રાપ્ત થાય તો કહે છે. આ કહેલું છે. જે ઉપાસકની જેટલા પ્રક્ષ લોગ પછી પ્રક્ષપ્રાપ્તિ થવાની છે તેની તેટલી તે લોગ પછી પ્રક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે. માટેજ કૌષીતકી શ્રુતિમાં લોક પછી પ્રક્ષલોક કહેવાય છે. નહિ તો તેમનાં કરેલાં સાધનો નિષ્ફળ જશે તથા પ્રક્ષની પ્રાપ્તિના સાધનત્વના યોગ્ય કરનાર શ્રુતિનો વિરોધ થશે. તેમજ વળી જ્યાં આતિવાહિકની શ્રુતિ નથી ત્યાંપણ આતિવાહિક ભગવદીયજ પ્રક્ષને પ્રાપ્ત કરાવે છે. એમ જાણવું જોઈએ. ખરી રીતે તો તેવા ધણા છે એમ જણાવવાને “ બહુવચન ” અહિંયાં કહ્યું છે. તેમની મધ્યમાં કોઈક આવીને એકલોજ દોરે છે એમ જણાવવાને શ્રુતિમાં

સૂત્ર ૪ (૧) વિદ્યુત્ પછી વરુણ વગેરે લોકમાં પ્રવેશ હોય તો પછી અર્ચિરાદિ શ્રુતિ સાથે વિરોધ આવશે માટે કહે છે (૨) આ પંક્તિ પ્રદીપમાં પછીના સૂત્રની અવતરણિકા તરીકે લીધી છે. ભાવાર્થ—વરુણલોક પછીથી ઇન્દ્રલોક તથા પ્રગ્નપતિના લોકમાં પ્રવેશ કરવા નંદ્યએ, કારણ કે સંબંધના હેતુથી જ.

સૂત્ર ૫-(૧) અમાનવ પુરુષ એ ગમન કરાવનાર છે (૨) જેમ વિદ્યુત્લોક પછી પ્રક્ષને પ્રાપ્ત કરાવનાર પુરુષનું વચન છે તે પ્રમાણે વરુણલોકમાં ગયેલા જે પ્રક્ષ તરફ પ્રાપ્ત કરાવનારનું વચન નથી. વિદ્યુત્-લોકમાં ગયેલાને પ્રક્ષ તરફ પ્રાપ્ત કરાવનાર પુરુષ કહ્યો છે પણ વરુણલોકમાં ગયેલાને પ્રક્ષ તરફ પ્રાપ્ત કરાવનાર પુરુષ વિષે કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી. (૩) શબ્દોમાં જેટલો અર્થ જણાવેલો હોય તે વાચનિક અર્થ છે. શ્રુતિના શબ્દો વાંચતાં વિદ્યુત્લોક પછી અમાનવ પુરુષથી પ્રક્ષલોકની પ્રાપ્તિ કહી છે પણ વરુણલોક પછી તે પ્રમાણે કહ્યું નથી. માટે તેમાં કહેલા અર્થ પ્રમાણે વરુણલોક પછીથી પ્રક્ષલોકની પ્રાપ્તિ નથી. એમ આપણે સમજવું જોઈએ. એવી પૂર્વપક્ષવાળાની દલીલ છે. (૪) આતિવાહિક એટલે તેડી જનાર. વળાવા અમુક હદ ઓળંગીને આગળ લેઈ જનારા. તેના સંબંધવાળી શ્રુતિ તે આતિવાહિક શ્રુતિ. અર્થાત્ જે શ્રુતિમાં આતિવાહિક વિષે કહેલું છે તે (૫) ભગવદીયજ એ વળાવા તરીકે કામ કરે છે. તેજ પ્રક્ષને પ્રાપ્ત કરાવે છે. (૬) આવા વળાવા એક નહિ પણ ઘણા છે, એમ જણાવવાને

એકવચન છે. ત્યાં હેતુ તેનું લિંગ છે. “તેનો અમાનવ પુરુષ” એમાં પ્રજ્ઞના સંબન્ધનું લિંગ કહેવાય છે. તેથી આ જણાવાય છે કે જેમ વિદ્યાના બલથી તે તે લોકની પ્રાપ્તિ છે. તેમજ પ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિ પણ છે એમ નહિ પણ ભગવદ્દીય પુરુષના અનુગ્રહથી જ છે એમ. અને વળી પહેલાં આવેલા લોકના અધિષ્ઠાતા દેવો, પછી પછીના લોક તરફ જે આતિવાહિક છે તેમ પ્રજ્ઞપ્રાપ્તિને પ્રથમના લોકના દેવોજ પ્રજ્ઞને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે તેથી ‘તે’ શબ્દથી તે લોકજ કહેવાય છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. તેનાથી ઇતરલોકમાં તેનું અકથન જે પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે અહિંઆ પણ તેનું કથન ન કરત. લોકના અધિષ્ઠાતા દેવોને આતિવાહિક કહેવામાં અર્ચિલોકને પ્રાપ્ત કરાવનાર આતિવાહિકનો અભાવ હોવાથી તેની પ્રાપ્તિ બને નહિ. તેમ હોય તો દેવયાન માર્ગનો જ ઉચ્છેદ થાય. આથી જેમ વિદ્યાના બલથીજ અર્ચિની પ્રાપ્તિ છે તે પ્રમાણે ^{૧૦}અન્યની પ્રાપ્તિ છે એમ જણાવી તે કોઇકને ^{૧૧}અદ્વલોકની ગતિ પછીથી પ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિ છે. કોઇકને બહુલોક તરફ ગતિ પછી તે કહેવાય છે. તેમની ભોગભૂમિજ સમજવી જોઈએ. સઘળાંના સર્વત્ર ગમનમાં દેવયાન માર્ગને કહેતી શ્રુતિનું અડધું તે વિષેનું કથન અશુક્ત થાય. માટે ઉપાસના ભેદથી ફલનો ભેદ જણાવતી શ્રુતિ તે પ્રમાણે કહે છે એમ યોગ્ય અમે જોઈએ છીએ. ૫

(શંકા)—તેમની અહિંઆ પુનરાવૃત્તિ નથી વગેરે શ્રુતિઓથી દેવયાનમાર્ગને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષો પ્રજ્ઞના વેત્તા અવશ્ય હોવા જોઈએ. તેથી સઘોમુક્તિની સંભાવનામાં તે હોય, પરમફલની પ્રાપ્તિમાં વિલમ્બ કરનાર હેતુઓ નશ્વર તથા ક્ષુદ્ર આનન્દરૂપ હોવાથી અર્ચિરાદિલોકની કામના શાથી થાય ? કારણ કે તેના હેતુ ભૂતની ઉપાસના સંભવે છે. અને વળી “અચિરાદિના તત્પ્રચિત્તે” (ખ. સૂ. ૪-૩-૧) એમાં જે એમ કહ્યું “જ્ઞાન માર્ગીયનીજ અર્ચિરાદિમાર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે ભક્તિમાર્ગીયની નહિ” તે પણ અનુપપન્ન છે. “જે કર્મથી, જે તપથી, જે જ્ઞાન તથા વૈરાગ્યથી” (ભા. ૧૧-૨૧-૨૨) એમ ઉપક્રમ કરીને “મારી ભક્તિના યોગથી મારો ભક્ત સહેલાઈથી સઘળું મેળવે છે” (ભા. ૧૧-૨૧-૩૩) ત્યાં સુધી ભગવાનના વાક્યથી ભક્તનાં પણ ^{૧૨}વાંછના અને ફલ સંભવે છે. નહિ તો પ્રભુ કહેત નહિ. આમ હોવાથી ભક્તિના સુખનો ત્યાગ કરીને અન્યત્ર કામનામાં હેતુ કહેવો જોઈએ એવી આકાંક્ષામાં તેને કહે છે.

સૂત્રમાં આતિવાહિક શબ્દ બહુવચનમાં વાપર્યો છે. (૭) મૂળ શ્રુતિમાં એક વચન વાપરવાનું પ્રયોજન કહે છે. સૂત્રમાં બહુવચન વાપર્યું છે અને ભાષ્યમાં ટોકેલી શ્રુતિમાં એકવચન વાપર્યું છે તેનું કારણ શું તો કહે છે કે જોકે આવા વળાવા ઘણા છે છતાં ફક્ત તેમાંના એકજ તે તે લોકમાંથી જીવને આગળ બ્રહ્મલોક તરફ લેઈ જાય છે. બધા સામટા લેઈ જતા નથી. (૮) દરેક લોકનો આતિવાહિક હોવો જોઈએ. તે ન હોય તો તે લોકની પ્રાપ્તિ થાય નહિ. અર્ચિલોકના આતિવાહિકથીજ તે લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૯) જે આતિવાહિક ન હોય તો પછી તે માર્ગે લેઈ જનાર નહિ હોવાથી તે માર્ગજ નહિ બને અર્થાત્ દેવયાનનું જ વર્ણન આપ્યું છે તે ખોટું હરે (૧૦) જેવી રીતે અર્ચિલોકની પ્રાપ્તિ આતિવાહિક છે તેવીજ રીતે અન્ય લોકની છે. (૧૧) બ્રહ્મલોક સિવાયના બીજા બધા લોકો અદ્વલોક કહેવાય છે. તમામ લોકોમાં જવાતું નથી. તેમાંના થોડાક લોકમાં જાય છે. અને પછી બ્રહ્મલોક તરફ જાય છે. જ્યારે કેટલાકો ઘણા લોક પછી ત્યાં જાય છે.

ઉભયવ્યામોહાત્તત્તિસદ્ધેઃ ॥ ૪-૩-૬ ॥

જ્ઞાની તથા મર્યાદામાર્ગીય બન્નેને ભગવત્કૃત વ્યામોહથી
તેની સિદ્ધિ છે તેથી.

અહિંઆં આ બાણુવું જોઈએ. દેવયાનમાર્ગ પણુ ભગવાનેજ સર્જેલો છે. તેમજ વળી કહેલા હેતુઓથી ત્યાં કોઈની પણુ કામનાના અભાવમાં તે સૃષ્ટિ નકામી જાય માટે ભગવાનજ કેટલાક જ્ઞાનીઓ તથા મર્યાદામાર્ગીય ભક્તોને વ્યામોહ કરે છે. કારણ કે તેમની કામનાઓ સિદ્ધ થાય તો તેના ફલનો ભોગ બને. જે અર્ચિરાદિમાર્ગે જાય છે તેમના દેહના વિયોગથી તેમનાં કરણ-ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ એકત્ર થવાથી સ્વતન્ત્ર તે હોય છે. એ તેનો વ્યામોહ છે. વળી અર્ચિઃવગેરેની અચેતન તરીકેની પરતન્ત્રતા વ્યામોહ છે. કાર્ય કરવામાં સ્વસામર્થ્ય જેટલો તે છે. તેથી અર્ચિઃવગેરેના અધિષ્ઠાતા દેવોથી અતિવાહન થાય છે એમ સિદ્ધ છે એવું વ્યાખ્યાન છે. તે વધારે સાડ નથી. કારણકે વ્યામોહ શબ્દ અસામર્થ્યનો વાચક હોવાથી અન્યથાજ્ઞાનનો વાચક છે. તેમ હોવાથી અર્ચિલોકને પણુ પ્રાપ્ત થાય નહિ. પ્રાપ્તકના અભાવથી એમ કહ્યું છે. ૬

(શંકા)—વિદ્યુત્ પછીથી વરુણાદિ લોકમાં પ્રાપ્તિ પછી જેને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ છે તેને તે

સૂત્ર ૬—(૧) બ્રહ્મવેતાને સઘોમુક્તિ જ હોઈ શકે ક્રમમુક્તિ નહિ. તેથી તેમનો અર્ચિરાદિ લોકમાં પ્રવેશ સંભવતો નથી. અર્ચિરાદિ લોકમાં પ્રવેશ તે હેય તથા નશ્વરફલ છે. (૨) શા માટે જ્ઞાનીજ અર્ચિરાદિ લોકમાં પ્રવેશ પામે છે એમ કહો છો; ભક્તિમાર્ગીયનો ત્યાં પ્રવેશ કેમ જણાવતી નથી? (૩) ભક્તની ભક્તિ પણુ સકામ છે. તો સકામ ભક્તિવાળાની ગતિ જ્ઞાનીની માફક જ હોવી જોઈએ એમ પૂર્વપક્ષીનું કહેવું છે. (૪) દેવયાન માર્ગના બનાવનાર ભગવાનજ છે. બીજું કોઈ નહિ (૫) તે સૃષ્ટિ નકામી ન જાય માટે કેટલાક જ્ઞાનીઓ તથા મર્યાદા ભક્તોનો ભગવાન વ્યામોહ કરીને તેમનામાં કામનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે જેથી તે કામનાઓની પૂર્તિ માટે તેઓને દેવયાન માર્ગે જવું પડે છે. (૬) અન્ય મતના દૂષણ માટે કહે છે (૭) વ્યામોહ એટલે અન્યથાજ્ઞાન, જે પ્રકારનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ તેવું જ્ઞાન નહિ મેળવતાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારું જ્ઞાન મેળવે તે વ્યામોહ કહેવાય છે. અહિંઆં વ્યામોહનો અર્થ અન્યથાજ્ઞાન ક્યો છે સામર્થ્યનો અભાવ નહિ. (૮) અર્ચિલોકમાં રહેનાર તેના અધિષ્ઠાતા મુખ્યદેવ તેજ આ જ્ઞાનીના જીવને આગળ દોરી જાય છે. તે દેવો જ તેના વળાવારૂપ બને છે. આ રીતે કરેલું વ્યાખ્યાન બરાબર નથી કારણ કે વ્યામોહ શબ્દ જેમ અન્યથાજ્ઞાનનો વાચક છે તેમ અસામર્થ્યનો વાચક છે. જીવનું સામર્થ્ય જ્ઞાનને લીધે છે. જ્યારે તે જ્ઞાન તેને પ્રાપ્ત થયું ન હોય તો તેની શક્તિના સામર્થ્યનો અભાવ બને છે. આથી જીવનું અન્યથાજ્ઞાન એટલે તેનું અસામર્થ્ય આમ હોવાથી જો તેને વ્યામોહ થાય તો તેના સામર્થ્યનો અભાવ થયેલો હોવાથી. તે અર્ચિલોકમાં પણુ જઈ શકે નહિ. તેને ત્યાં લઈ જનાર હોય તોજ જઈ શકે પણુ તેવો લેઈ જનાર તો છે નહિ. આથી અર્ચિલોકમાં પણુ તેનો પ્રવેશ સંભવી શકશે નહિ. ભાવાર્થ—દેવયાન માર્ગને પણુ ભગવાનેજ સર્જેલો છે અને તે હીનાધિકારીઓ માટે નથી. પણુ ઉત્તમ અધિકારીઓ માટે છે. પણુ જો તેવા ઉત્તમ અધિકારીઓ કામના રહિત હોય તો આ માર્ગમાં તેમનો પ્રવેશ નહિ હોવાથી આ સૃષ્ટિજ વ્યર્થ થાય. માટે સ્વકૃત માર્ગની સફલતા માટે ભગવાનજ કેટલાક જ્ઞાનીઓ તથા મર્યાદા ભક્તોને વ્યામોહ કરે છે તેથી તેમને ખાસ કામનાઓ હોય છે. અને તેથી તેમનો ફલભોગ થાય છે.

સૂત્ર ૭—(૧) વિદ્યુત્ લોક પછી વરુણલોક પછીથી અન્ય લોકોમાં જઈ તે ઉપર બ્રહ્મલોકમાં

તે લોક સંબંધી પુરુષ પ્રશ્નને પ્રાપ્ત કરાવનાર હોય છે કે તે જાતેજ તેને પ્રાપ્ત કરે છે એવી શંકામાં ઉત્તર કરે છે.

વૈદ્યુતેનૈવ તતસ્તચ્છ્રુતેઃ ॥૪-૩-૭॥

વિદ્યુત્ લોકમાં આવેલા પુરુષથી જ તે લોકમાંથી પ્રશ્નપ્રાપ્તિ છે, કારણ કે તેની શ્રુતિ છે તેથી.

પ્રશ્નની પ્રાપ્તિ વિદ્યુત્ લોક સંબંધી પુરુષના સામર્થ્યથી કહેવાઈ નથી. પણ પ્રશ્નના સંબંધવાળા તેના સામર્થ્યથી અને વળી જ લોકમાંથી તેની પ્રાપ્તિ છે ત્યાંથી પ્રશ્ન સંબંધી પુરુષથી જ છે. એમ હોવાથી વિદ્યુત્ લોકમાંથી તેની પ્રાપ્તિમાં જે પ્રશ્નના સંબંધવાળા પુરુષ પ્રાપ્ત કરાવનાર કહેલો છે તેનાથી જ. ત્યાંથી વરુણદિ લોકમાંથી પણ પ્રશ્નની પ્રાપ્તિ હોય છે. ત્યાં હેતુ કહે છે. તેની શ્રુતિ છે તેથી. “માનસ પુરુષ આવીને તેમને વૈદ્યુતલોકમાંથી પ્રશ્નલોક તરફ પહોંચાડે છે” (બૃ. ૬-૨-૧૫) એવી શ્રુતિ છે, અહિં આ “આવીને” એ વચનથી જે લોકથી પ્રશ્નની પ્રાપ્તિ થવાની છે ત્યાં જ આવીને પ્રશ્નને પ્રાપ્ત કરાવે છે એમ સમજાય છે. શ્રુતિમાં વૈદ્યુત લોક તરફ આવીને તેમાંથી પ્રશ્નલોક તરફ ગતિ કરાવે છે એમ કહેલું છે. આથી તે પુરુષ વૈદ્યુત કહેવાય છે, તે લોકના રહેવાશી તરીકે નહિ. એમ હોય તો ‘આવીને’ એમ ન કહેત. ત્યાંથી જ પ્રશ્નનું પ્રયાણ

જાય છે. અહિં આ શંકા એવી કરવામાં આવે છે કે તે લોકમાં જીવને લઈ જનાર તે તે લોક સાથે સંબંધ ધરાવનાર પુરુષ હશે કે પ્રશ્ન જાતે જ? (૨) અહિં આ ઉપરની શંકાનો ઉત્તર આપે છે. (૩) પ્રશ્ન લોકની પ્રાપ્તિ (૪) વિદ્યુત્ લોક પછીના વરુણ વગેરે લોકોને વરાવીને પ્રશ્નલોકમાં જ્યારે જીવને જવાનું હોય છે ત્યારે તેને લઈ જનાર માર્ગમાં આવનાર લોકના અધિષ્ઠાતા પુરુષો નહિ પણ પ્રશ્ન સાથે સંબંધ ધરાવનાર તથા પ્રશ્ન જેને સામર્થ્ય આપ્યું છે એવો પુરુષ હોય છે. અર્થાત્ તે તે લોક સાથે સંબંધ ધરાવનાર પુરુષ નહિ, તેમ પ્રશ્ન નહિ. પણ પ્રશ્ન નિયુક્ત કરેલ, અને જેને તે માટે પ્રશ્ન સામર્થ્ય આપેલું છે એવો પોતાની સાથે સંબંધ રાખનાર પુરુષ જ જીવને પ્રશ્નલોક સુધી લઈ જાય છે (૫) પ્રશ્નલોકની પ્રાપ્તિમાં (૬) શ્રુતિમાં “આવીને” શબ્દ છે. તેથી એમ સમજાય છે કે તે પ્રશ્નની સાથે સંબંધ ધરાવનાર પુરુષ વૈદ્યુત કે વરુણ વગેરે લોકના વતની નથી પણ જ્યારે અમુક જીવને તે તે લોકમાંથી આગળ લેઈ જવાના હોય ત્યારે પ્રશ્નની ઇચ્છાથી તેટલો ત્યાં આવે છે, અને પછી તેમને દોરી જાય છે. આથી પણ તે પુરુષ તે તે લોકના રહીશ નહિ પણ પ્રશ્ન સાથે સંબંધ ધરાવનાર જ સમજાય છે (૭) ત્યારે કોઈને શંકા થાય કે જો તે પુરુષ વિદ્યુત્ લોકનો રહીશ ન હોય તો તેને વૈદ્યુત પુરુષ શા માટે કહેલો છે. વૈદ્યુત પુરુષનો અર્થ એટલોજ કે વિદ્યુત્ લોકનો રહીશ. આ પ્રકારે પૂર્વપક્ષીની શંકા છે. તેના ઉત્તરમાં અહિં આ સિદ્ધાન્તો કહે છે કે વૈદ્યુત પુરુષનો અર્થ તમે કરો છો તેવા પ્રકારનો નથી. વૈદ્યુત પુરુષ એટલે વિદ્યુત્ લોકમાં રહેનાર નહિ, પણ વિદ્યુત્લોકમાંથી જીવને આગળ લેઈ જવાને જે પુરુષ વિદ્યુત્ લોકમાં આવે છે તે ખરી રીતે બહારથી આવનાર આ પુરુષનો વિદ્યુત્લોક સાથે સંબંધ નથી. પણ પ્રશ્નની ઇચ્છાથી વિદ્યુત્ લોકના જીવને પ્રશ્નલોક તરફ લેઈ જવાને તે વિદ્યુત્ લોકમાં આવે છે અને તે રીતે તેટલો તેનો સંબંધ થાય છે માટેજ વૈદ્યુતલોક કહે છે. (૮) આથી તે જીવને પ્રાપ્ત કરાવનાર મોઝ ખીજ ન્યક્તિ નથી પણ પ્રશ્ન જ છે. પ્રશ્ન પોતેજ પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવનાર

છે. આથી જ 'માનસ' એમ કહ્યું છે. ભગવાનના મનમાં એમ હોય છે કે આને મારી પ્રાપ્તિ કરાવું ત્યારે જ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

છાન્દોગ્યમાં તો અમાનવ એવો પાઠ છે. પણ તે અલૌકિક અર્થમાં છે તેથી કહેલા રૂપમાં તેથી કોઈ ફેર નથી. વાજસનેયકમાં બ્રહ્મલોકને પહોંચાડે છે એવો પાઠ છે. 'છાન્દોગ્યમાં તો "બ્રહ્મ" એમ છે. અહિંમાં આ ભાવ છે. ભક્તને તો વૈકુણ્ઠથી લોકમાં લઈ જાય છે. તે બહુ પ્રકારના હોય છે તેથી બ્રહ્મલોકો એમ કહ્યું છે. જ્ઞાનમાર્ગીયને તો 'અક્ષર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવે છે માટે "બ્રહ્મ" એમ કહ્યું છે. માટેજ બન્ને વ્યાખ્યા હ આચાર્યે' કહ્યો. ૭

૩ કાર્યાધિકરણ.

'અહિંમાં સિદ્ધાન્તની દૃઢતાને માટે કહેલા અર્થને 'હાથમાં ઢકાયેલો' હોય તેવો કરીને બાદરિના મંતને પૂર્વપક્ષ તરીકે કહે છે.

कार्य बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥४-३-८॥

પુરુષદ્વારા તે જીવને બ્રહ્મ લોક તરફ તેડી લાવે છે, આથી તે બ્રહ્મ જ તેને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. (૮) શ્રુતિમાં "માનસ" પુરુષ એવો જે શબ્દ પ્રયોગ છે તેનું તાત્પર્ય સમજાય છે તે જીવ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય એવો સંકલ્પ બ્રહ્મના મનમાં થાય છે. અને તેમ થતાં પોતે પોતાના પુરુષને વિદ્યુત્લોક તરફ મોકલે છે અને સાચી તે જીવને પોતાના તરફ ખેંચી મંગાવે છે. (૧૦) છાન્દોગ્યોપનિષદમાં "માનસ" ને 'મદ્દે અમાનવ પુરુષ એવા શબ્દો છે (જુઓ છાં. ૫-૧૦-૨ વિદ્યુતં તત્પુરુષોઽમાનવઃ સંપ્રાપ્ત્ય ગમયત્યેષ દેવયાન પન્થા इति) બૃહદારણ્યકની શ્રુતિમાં "માનસ વિશેષણ છે અને અહિંમાં "અમાનવ" છે તો પણ તે બન્ને એકજ અર્થમાં છે તેમાં કોઈ ભેદ નથી. બન્ને "અલૌકિક" અર્થમાં છે. (૧૧) અહિંમાં આ પ્રમાણે સમજવાનું છે બૃ. ૬-૨-૧૫ ની શ્રુતિ જે ભાષ્યમાં ઉતારવામાં આવી છે ત્યાં બ્રહ્મ લોકાન્ એમ "બ્રહ્મ લોક" શબ્દ બહુ વચનમાં છે. જ્યારે છાન્દોગ્યમાં 'બ્રહ્મ લોક' શબ્દ એક વચનમાં છે (સંપ્રાપ્ત્ય ગમયતિ) તો એકમાં બહુ વચનનો પ્રયોગ અને બીજામાં એક વચનનો પ્રયોગ શાથી તે વિષે શંકા થાય તો કહે છે કે જ્યાં બ્રહ્મલોકનો બહુ વચનમાં પ્રયોગ કરેલો છે ત્યાં મર્યાદા ભક્તોને ઉદ્દેશીને છે કારણ કે તે ભક્તો જૂદી જૂદી જાતના હોય છે. માટે તેમને માટે વૈકુણ્ઠાદિ બ્રહ્મલોક પણ જૂદા હોય છે. જ્યાં "બ્રહ્મ લોક"નો એક વચનમાં પ્રયોગ છે ત્યાં જ્ઞાનીઓને ઉદ્દેશીને તે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલ છે. છાન્દોગ્યમાં જ્ઞાનીની વિદ્યુત્ લોકથી બ્રહ્મલોક સુધીની ગતિ કહી છે અને બૃહદારણ્યકમાં મર્યાદા ભક્તોની ગતિ કહેલ છે. (૧૨) વળી બૃહદારણ્યકની શ્રુતિમાં બ્રહ્મ "લોકો" એમ શબ્દ છે જ્યારે છાન્દોગ્યની શ્રુતિમાં "બ્રહ્મ" શબ્દ છે. આમ કહેવામાં પણ પ્રયોજન આ છે કે જે મર્યાદા ભક્તો છે તેઓ તો બ્રહ્મના લોક વૈકુણ્ઠ વગેરેમાં જાય છે. જ્યારે જ્ઞાનીઓ બ્રહ્મના લોકમાં નહિ, પણ બ્રહ્મ કહેતાં અક્ષર બ્રહ્મ સુધી જાય છે. આ રીતે મર્યાદા ભક્તો તથા જ્ઞાનીઓને વ્યાખ્યાયિત થતાં તેમની અચિરાર્થિ માર્ગે ગતિ છે એમ વ્યાસ કહે છે. **ભાવાર્થ**—બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ પોતાની મેળે થતી નથી, પણ બ્રહ્મની સાથે સંબન્ધ રાખનાર પુરુષના સામર્થ્યથી થાય છે, અને તે વિષેની શ્રુતિ છે. શ્રુતિમાં વૈદ્યુત પુરુષથી બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ કહી છે તેનું પ્રયોજન તે પુરુષ વૈદ્યુત લોકમાં આવે છે માટેજ એમ કહે છે. તે લોકના વતની તરીકે વૈદ્યુત લોક એમ કહેલ નથી.

અધિ૦ ૩, સૂત્ર ૮—(૧) કમખુક્તિના માર્ગનો વિચાર કરીને તેના ફલનો વિચાર કરે છે એવા

તે કાર્યરૂપ બ્રહ્મ છે, કારણ કે આ ગતિ કરનાર જીવની ગતિ ત્યાં સંભવે છે તેથી.

“તે આમને બ્રહ્મ તરફ પહોંચાડે છે” (છાં. ૪-૧૫-૫) અહિં આં બ્રહ્મ શબ્દથી અવિકૃત પરમ બ્રહ્મજ કહેવાય છે કે કાર્યરૂપ બ્રહ્મલોક એવો સંશય રહે છે. ૪૫૨ વ્યાપક હોવાથી અને અપેક્ષિત અમુક સ્થળમાં ગતિ કરાવનારની ઉક્તિથી કાર્યરૂપજ તે છે એમ બ્રહ્મ શબ્દથી કહેવાય છે એમ બાહરિ આચાર્ય માને છે. શાથી? ૫૫૧ની ગતિની ઉપપત્તિ છે તેથી. તે પરિચ્છિન્ન હોવાથી. ત્યાં સ્થિત દેશ તરફ આના ગતિની ઉપપત્તિ છે તેથી એવો અર્થ છે. ૮

વિશેષિતત્વાચ્ચ ॥૪-૩-૧॥

બ્રહ્મલોક બહુવચનથી અધિકરણ તરીકે વિશેષિત હોવાથી પણ.

“જેઓએ વૈદ્યુત લોકને પ્રાપ્ત કર્યો હોય છે તેમને માનસ પુરુષ બ્રહ્મલોક તરફ પહોંચાડે છે. બ્રહ્મલોકમાં તેઓ અનંત વર્ષો સુધી રહે છે. તેઓનું આ લોક તરફ પાછું ફરવાનું થતું નથી.” (મૃ. ૬-૨-૧૫) એ શ્રુતિમાં લોકનાં બહુ “તથા” રહેલાંના

આશયથી સૂત્ર રચે છે. (૨) આગળ એ સિદ્ધાન્તનું સ્થાપન કરેલું છે તેથી અહિં આં તેને કહેલ નથી માટે “હાયમાં ઢંકાયલો” એમ જણાવેલ છે. (૩) બ્રહ્મ લોકને પહોંચાડે છે એમ જે શ્રુતિમાં કહ્યું ત્યાં બ્રહ્મ એટલે પર બ્રહ્મ કે કાર્યરૂપ બ્રહ્મ. અમાનવ અગર માનસ પુરુષ જે જીવને વિદ્યુત લોકથી ઉર્ધ્વ પ્રયાણમાં બ્રહ્મ લોક સુધી લેઈ જાય છે એમ જે કહ્યું ત્યાં “બ્રહ્મ” શબ્દથી પરબ્રહ્મ સમજવા કે કાર્યબ્રહ્મ? પરબ્રહ્મ એ અવિકૃત છે, તેમાં કાષ્ઠપણુ વિકાર હોતા નથી. તેથી તે મુખ્ય બ્રહ્મ છે, અને કાર્યરૂપ બ્રહ્મ તે ગૌણ છે. તેથી અહિં આં બ્રહ્મ શબ્દને આપણે મુખ્ય સમજવાં કે ગૌણ તરીકે તેના નિશ્ચય આવશ્યક હોવાથી શંકા ઉપસ્થિત થાય છે. (૪) આ વિષે બાહરિનો શો મત છે તે ટાંકે છે. બાહરિ કહે છે કે અહિં આં બ્રહ્મ શબ્દ “કાર્ય” બ્રહ્મ પરત્વે લેવાનો છે- મુખ્ય બ્રહ્મ પરત્વે નહિ કારણ કે મુખ્ય બ્રહ્મ તે વ્યાપક છે, તેથી તેને અમુક દેશની સ્થાનની મર્યાદા નથી. તે સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી “તમામ સ્થળે છે, તેથી બ્રહ્મલોક” એકલામાં નહિ પણ તમામ લોકમાં તે છે. આથી જેને આપણે બ્રહ્મલોક કહીએ છીએ તે અમુક લોક પરત્વે હોવાથી તેજ પરબ્રહ્મ હોઈ શકે નહિ, તે બ્રહ્મના કાર્યરૂપ લોક છે. વળી એમ પણ કહેલ છે કે બ્રહ્મલોક તરફ બ્રહ્મ પોતે જીવને અમાનવ પુરુષદ્વારા ગતિ કરાવે છે, તેથી પણ એજ સિદ્ધ થાય છે કે તે બ્રહ્મલોક કાર્યરૂપ છે, (૫) જીવની ગતિ—જ્ઞાનમાર્ગીય તથા મર્યાદામાર્ગીય જીવ જે વ્યાપ્તિને લીધે કામનાથી આ માર્ગે ગતિ કરે છે તેની ગતિ “બ્રહ્મલોક” અર્થાત્ કાર્યરૂપ બ્રહ્મ તરફ જ હોઈ શકે, પરબ્રહ્મમાં નહિ. વ્યાપકરૂપમાં ગતિ હોઈ શકે નહિ. કાર્યરૂપમાં જ તે હોઈ શકે. (૬) કાર્યરૂપ બ્રહ્મ તે સ્થળના પરિચ્છેદવાળું છે. વ્યાપક બ્રહ્મમાં પરિચ્છેદ મર્યાદા નથી. (૭) કાર્યરૂપ બ્રહ્મલોક તરફ (૮) તે માર્ગ ગમન કરનાર જ્ઞાનમાર્ગીય જીવની ગતિ છે. ભાવાર્થ—શ્રુતિમાં કહેલ બ્રહ્મલોક તે કાર્યરૂપ બ્રહ્મ કહેવાય છે, કારણ કે આ ગતિ કરનાર જીવનું ગમન કાર્યરૂપ બ્રહ્મ પરત્વેજ સંભવે વ્યાપક બ્રહ્મ વિષે નહિ એવો બાહરિનો મત છે,

સૂત્ર ૬-(૧) મુળ શ્રુતિમાં બ્રહ્મલોકનું એમ બ્રહ્મલોક શબ્દનો પ્રયોગ બહુવચનમાં છે, અર્થાત્ “બહુ બ્રહ્મ લોકો એવો અર્થ ત્યાં છે. વળી ત્યાં જીવ અનેક વર્ષો સુધી રહે છે એમ કહ્યું છે તેથી એમ સમજાય છે કે કહેલો બ્રહ્મલોક એ જીવને ત્યાં રહેવાનું સ્થાન છે, આથી તે પરબ્રહ્મ નહિ પણ કાર્યરૂપ બ્રહ્મ

અધિકરણ તરીકેનાં વિશિષ્ટો છે. વળી ગતિ કરનારાઓ માટે દૂર દેશની ગતિનું વિશેષણ છે તેથી તે પરબ્રહ્મ નથી. પણ કાર્યજ છે એવો અર્થ છે. 'લોકપદ' તેનાથી જન્ય ભોગપરત્વે છે. તેથી તે એક હોય તો પણ વિવિધ ભોગ જણાવવાને બહુવચન ઘટે છે. ૬ ત્યાં બ્રહ્મ શબ્દના પ્રયોગમાં હેતુ કહે છે.

સામીપ્યાત્ તદ્વ્યપદેશઃ ૪૥-૩-૧૦૥

સામીપ્યથી તેનો વ્યપદેશ છે.

તે 'લોક'માં સ્થિત થયેલાઓનું પરની પ્રાપ્તિમાં અન્ય લોકનું વ્યવધાન નથી. પણ ત્યાંજ હોય છે. માટે પરબ્રહ્મની સમીપ હોવાથી બ્રહ્મ તરીકે તેનો વ્યપદેશ કરેલો છે. "તુ" શબ્દ તો વસ્તુતઃ બ્રહ્મરૂપનો વ્યવચ્છેદ કરે છે. ૧૦

(શંકા)—“બ્રહ્મના ભુવન સુધી હે અર્જુન ! તમામ લોક પાછા કરનારા છે” (ભ. ગી. ૮-૧૬) એ વાક્યથી 'ત્યાંથી' પુનરાવૃત્તિ થાય છે. તેથી “પર” જ અહિંમાં બ્રહ્મ શબ્દથી કહેવાય છે. એમ પ્રાપ્ત થાય તો ઉત્તર કહે છે.

કાર્યાત્યયે તદ્વ્યક્ષેણ સહાતઃ પરમભિધાનાત્ ૥૪-૩-૧૧૥

કાર્ય બ્રહ્મનો નાશ થતાં પછીથી તેના અધ્યક્ષ બ્રહ્માની સાથે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. તેનું કથન કર્યું છે તેથી.

કલ્પની સમાપ્તિ વખતે બ્રહ્મલોક-કાર્યનો તેના અધ્યક્ષ ચતુર્મુખ બ્રહ્માની સાથે

કહેલ છે. પરબ્રહ્મના અર્થમાં બ્રહ્મલોક હોત તો ત્યાં “બ્રહ્મલોકો” એમ બહુવચનનો પ્રયોગ કરત નહિ. વળી તેને રહેવાને સ્થાન તરીકે વર્ણવ્યું હોત નહિ. માટે આ કારણોથી તે કાર્યરૂપ બ્રહ્મજ છે. (૨) લોકપદ કાર્ય બ્રહ્મથી જન્ય ભોગના તાત્પર્યમાં છે. ભાવાર્થ—બ્રહ્મલોક શબ્દ બહુવચનમાં વપરાયો છે તેથી તથા તે જીવના વાસ માટેનું અધિકરણ હોવાથી-રહેવાનું સ્થાન હોવાથી તે કાર્યરૂપ બ્રહ્મજ હોઈ શકે પરબ્રહ્મ નહિ.

સૂત્ર ૧૦—(૧) બ્રહ્મલોક એ શબ્દમાં લોક પહેલાં ‘બ્રહ્મ’ પદ જે મૂક્યું છે તે શા માટે તેનું તાત્પર્ય સમજાવે છે. બ્રહ્મલોક કહેવાનો આશય એ છે કે જે આ લોકમાં પહેાંચો છે અને ત્યાં સ્થિત થયેલ છે. તેના પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં બહુ અન્તરાયો નથી. તેને અન્ય લોકમાં જવાનું હોતું નથી. બીજા કોઈ પણ લોકમાં ગયા વગર તેની પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ બની શકે છે આમ આ બ્રહ્મલોક પરબ્રહ્મની નિકટ છે. તેથી નિકટતાનો અર્થ જણાવવા માટે જ ‘બ્રહ્મલોક’ એમ કહેલ છે. (૨) ‘તુ’ કહેતાં ‘તો’ શબ્દ સૂત્રમાં શા માટે મૂકેલો છે તે વિષે કહે છે કે આ બ્રહ્મલોકને કાર્યરૂપ બ્રહ્મજ છે અને પરબ્રહ્મ નહિ. એમ જણાવવા પૂરતો “તો” શબ્દ છે. ભાવાર્થ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થતાં અન્ય લોકમાં ગયા વગરજ પર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ જીવને સુલભ છે. આથી આ બ્રહ્મલોક પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિની નજીક હોવાથી બ્રહ્મલોક તરીકે તેનો વ્યપદેશ કરેલો છે. આમ બાદરિ કહે છે.

સૂત્ર ૧૧—(૧) ભગવદ્ગીતામાં કહ્યા પ્રમાણે બ્રહ્મલોક પર્યન્ત તમામ લોક સુધી ગયેલા જીવને અહિંમાં પાછું ફરવું પડે છે એમ કહ્યું છે અને તમારા કહેવા પ્રમાણે આ બ્રહ્મ લોકમાંથી તો પુનરાવૃત્તિ નથી. માટે આ બ્રહ્મલોક તે કાર્ય બ્રહ્મ નહિ પણ પરબ્રહ્મ જ હોવો જોઈએ એવી શંકાકારની

નાશ થાય છે. માટે બ્રહ્માની પાસેથી પરમ ઇશ્વરને માટે અપુનરાવૃત્તિની શ્રુતિનો વિરોધ નથી. અહિંમાં પ્રમાણ કહે છે. અભિધાનથી. શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે અભિધાન છે તેથી એવો અર્થ છે. “વેદાન્તના વિજ્ઞાનથી જેમના અર્થો સુનિશ્ચિત થયેલા છે, સંન્યાસના યોગથી શુદ્ધ સત્ત્વવાળા, યતિઓ પરાન્ત કાલે બ્રહ્મલોકમાં જાય છે અને જન્મ મરણાદિના ફેરામાંથી મુક્ત થાય છે” (મું. ૩-૨-૬) એવી શ્રુતિ છે. “પરાન્ત કાલ” એમ અહિંમાં શબ્દ છે તેમાં પર શબ્દથી બ્રહ્માનું પૂર્ણ આયુઃ સૂચવાય છે. ૧૧ કહેલા અર્થમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ કહીને સ્મૃતિને પણ કહે છે.

સ્મૃતેશ્ચ ૪||-૩-૧૨||

અને સ્મૃતિ છે તેથી.

“બ્રહ્માની સાથે તે સઘળાંઓ પ્રતિસંલોગ સંપ્રાપ્ત થાય ત્યારે, પરાન્તમાં કૃત કૃત્ય થઈને સ્પર પદમાં પ્રવેશ કરે છે” એ સ્મૃતિથી પણ તેજ અર્થનું પ્રતિપાદન કરાય છે. અહિંમાં સિદ્ધાન્ત કહે છે.

પરં જૈમિનિર્મુરવ્યત્વાત્ ॥ ૪-૩-૧૩ ॥

તેપર બ્રહ્મ છે એમ જૈમિનિ કહે છે, કારણકે તે અર્થમાં તે મુખ્ય છે તેથી.

“ તે એમને બ્રહ્મ તરફ પહોંચાડે છે ” (છાં. ૪-૧૫-૫) અહિંમાં બ્રહ્મ શબ્દથી પરબ્રહ્મ જ કહેવાય છે. એમ જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. શાથી ? તે મુખ્ય છે તેથી. બૃહત્વ વગેરે ધર્મથી વિશિષ્ટ જ બ્રહ્મ શબ્દથી કહેવાય છે. તેવું પરમ બ્રહ્મ જ હોય છે

શંકા છે (૨) બ્રહ્મલોકનો પણ નાશ છતાં ક્યારે ? તો કહે છે જ્યારે કલ્પનો સમય આવે ત્યારે તે વખતે બ્રહ્મલોકનો નાશ થાય છે જો કે તે લોકનો નાશ થાય છે. પણ ત્યાં ગયેલા જીવને તો ત્યાંથી પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે તેના અધ્યક્ષ બ્રહ્મા તને પરબ્રહ્મ પાસે લઈ જાય છે માટે અપુનરાવૃત્તિની શ્રુતિ કહી છે તે યથાર્થ છે (૩) અભિધાન ક્યન શાથી ? તમે એમ કહો છો કે અપુનરાવૃત્તિની શ્રુતિનો વિરોધ નથી ? તેનો ઉત્તર આપે છે કે તે પ્રમાણે બીજી શ્રુતિમાં ક્યન કરેલું છે શ્રુતિમાં તે વિષેનું પ્રમાણ છે તે શ્રુતિ અનુસાર બ્રહ્મલોકમાં ગયેલાઓનો નાશ નથી. ભાવાર્થ—કલ્પના અન્તમાં કાર્યરૂપ બ્રહ્મલોકનો નાશ થાય છે ત્યારે તેમાં રહેલો જીવ તેના અધ્યક્ષ બ્રહ્માની સાથે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરે છે. આથી અપુનરાવૃત્તિની શ્રુતિનો વિરોધ આવતો નથી આ વિષે મું. ૩-૩-૬ની શ્રુતિમાં પણ કહેલું છે.

સૂત્ર ૧૨—(૧) કલ્પ સમયે (૨) પરબ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે, ભાવાર્થ—સ્મૃતિ પણ તેજ અર્થ કહે છે. અર્થાત્ કાર્યબ્રહ્મલોકનો નાશ થાય ત્યારે પણ ત્યાં રિચત રહેલા જીવોનો નાશ થતો નથી કારણ કે તેઓ પરબ્રહ્મમાં પ્રવેશ પામે છે. આથી બ્રહ્મલોક તે કાર્યબ્રહ્મ છે.

સૂત્ર ૧૩ (૧) પ્રથમ પાંચ સૂત્રોમાં બાદરિનો પૂર્વપક્ષ કર્યો હતો, હવે જૈમિનિના મતનો ઉપન્યાસ કરીને સ્વમિદાન્તનું પ્રતિપાદન સૂત્રકાર કરે છે. છાં. ૪-૧૫-૫ માં બ્રહ્મતરફ (બ્રહ્મલોક) તરફ જીવને પહોંચાડવામાં આવે છે એમ જે કહ્યું તેથી કાર્યરૂપ બ્રહ્મ નહિ પણ પરબ્રહ્મનું સમજવાનું છે એમ જૈમિનિ કહે છે. કારણ કે બ્રહ્મના જે ધર્મો છે તે ધર્મો અહિંમાં છે. બ્રહ્મ શબ્દ “ બૃહ”

પરબ્રહ્મમાં જ બ્રહ્મની મુખ્ય વૃત્તિ છે, અન્યત્ર તે ગોણી છે. અને વળી મુખ્ય અને ગોણી મંથ્રમાં મુખ્ય જ વધારે ખલિષ્ટ છે તેથી. ૧૩

ધાતુમાંથી વ્યુત્પન્ન કરાય છે; એટલે જે બૃહત્ત્વ-આધિક્ય એ ધર્મથી વિશિષ્ટ છે તેનું નામ બ્રહ્મ છે બૃહ ધાતુ વૃદ્ધિના અર્થમાં છે. જે તત્ત્વ બહુ જ વૃદ્ધ થયેલું છે અર્થાત્ અતિશય મોટું છે. જેનાથી બીજી કોઈ પણ પરમ તત્ત્વ નથી તેનું નામ બ્રહ્મ છે, અર્થાત્ તેમાં બૃહત્ત્વ એ મુખ્ય ધર્મ છે તેજ ધર્મ અહિં આં છાંદોગ્યની શ્રુતિમાં કહેલા બ્રહ્મમાં છે. તેથી તે કાર્ય બ્રહ્મ નહિ પણ મુખ્ય પરબ્રહ્મ છે. (૩) બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ પરબ્રહ્મ જ છે. શબ્દની મુખ્યા શક્તિથી જે અર્થ સમન્વય તેજ ખરો અર્થ હોય છે. તે મુખ્ય અર્થ સંકેત પ્રમાણે નક્કી કરવામાં આવે છે. વળી વ્યાકરણ તથા કાવ્યથી પણ સમન્વય છે. તેમ વ્યવહારમાં જે અર્થમાં તે વપરાતો હોય તે ઉપરથી પણ તેનો મુખ્ય અર્થ કયો તે આપણે નક્કી કરી શકીએ છીએ. આ પ્રમાણે કરેલો અર્થ તે શબ્દની મુખ્ય વૃત્તિથી કરેલો છે. પણ શબ્દના પ્રચલિત અર્થનો લાગ કરીને. રૂઢિ તથા પ્રયોગનથી અન્ય અર્થમાં તેને લેખીએ તે મુખ્ય અર્થ નથી પણ લક્ષણથી કરેલો છે. તેના શુદ્ધ અને ગૌણી એવા બે વિભાગો છે. આથી પણ ગૌણી લક્ષણમાં ગુણોનું સામ્ય હોય છે જેમ કે “અમિર્માણવકઃ” માણુવક અમિ છે, આ વાક્યમાં માણુવક નામના માણુસને અમિ કહેવામાં આવે છે; શબ્દોના મુખ્ય અર્થ પ્રમાણે આ અર્થ અસંભવિત છે, કારણ કે માણુવક એ ચૈતન્યવાળો પદાર્થ છે અને અમિ તે જડ પદાર્થ છે તેથી તે બંનેને એક કહી શકાય જ નહિ તેથી “અમિ” શબ્દનો અર્થ “અમિ” સમજવાનો નથી, પણ અમિમાં જેમ તાપ આપવાની શક્તિ છે તેવા તાપ માણુવકમાં છે એમ જણાવવાનું પ્રયોગન હોવાથી, માણુવકના ગુણો અમિના ગુણોની સમાન છે એમ કહેવા માટે જ ઉપર પ્રમાણે વાક્ય કહેલું છે, અર્થાત્ “અમિ” એટલે “અમિ સદૃશ” એમ અર્થ લેવો જોઈએ. અહિં આં “અમિ”નો અમિ “દેવતા” અર્થ એ મુખ્ય અર્થ છે પણ તે અર્થ ઉપરના વાક્યમાં બંધ બેસતો નથી. તેથી તે પ્રમાણે અર્થને નહિ લેતાં “અમિસદૃશ-અમિના જેવો” એટલો અર્થ આપણે લેખીએ છીએ. માટે અહિં આં ગૌણી વૃત્તિથી અમિનો અર્થ સમન્વય છે. શુદ્ધ લક્ષણમાં ગુણોનું સાદૃશ્ય હોતું નથી. જેમ કોઈ માણુસ એમ કહે કે કાકેભ્યો બલિઃ રક્ષ્યતામ્ કાગડાઓથી બલિનું રક્ષણ કરો” તો આ વાક્યથી એમ સમજવાનું નથી કે કેવળ કાગડાઓથી જ બલિનું રક્ષણ કરવાનું છે, અને અન્ય પશુઓ તથા પક્ષીઓ બલિને બગાડી નાખે તો રક્ષણ નહિ કરવું. અહિં આં “કા” એટલે કુત કાગડો નહિ પણ “કાગડો વગેરે” અર્થાત્ “વગેરે” એ વધારે અર્થ સમન્વય છે અહિં આં સામાન્ય “કાગડો” એટલા અર્થને બદલે “કાગડો વગેરે” એમ જે અર્થ થયો તે શુદ્ધ લક્ષણનો છે. આ ઉપરાંત શબ્દની ત્રીજી પણ શક્તિ છે. તેનું નામ વ્યંજના છે. તેનાથી વ્યંજ્ય અર્થની પ્રતીતિ થાય છે. અહિં આં છાંદોગ્યની શ્રુતિ જેમાં “બ્રહ્મ તરક પહોંચાડે છે” એમ કહ્યું છે ત્યાં બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ મુખ્ય શક્તિ પ્રમાણે મુખ્ય પરબ્રહ્મના અર્થમાં છે કે ગૌણી લક્ષણ પ્રમાણે અર્થાત્ “બ્રહ્મના જેવું” અર્થમાં છે. તે વિષે સિદ્ધાન્તી કહે છે કે બ્રહ્મ મુખ્ય અર્થમાં છે, ગૌણ અર્થમાં નથી. બ્રહ્મ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ પરબ્રહ્મ થાય છે, કાર્ય બ્રહ્મ-બ્રહ્મસૂક નહિ. માટે તેજ અર્થમાં શ્રુતિમાં તેનો પ્રયોગ છે. (૪) પરબ્રહ્મ સિવાય બીજા જે અર્થમાં શ્રુતિમાં તેનો પ્રયોગ છે. (૪) પરબ્રહ્મ સિવાય બીજા જે અર્થમાં બ્રહ્મને ઘટાવો તે તમામ સ્થળે ગૌણી લક્ષણ છે. કારણ કે તે પરબ્રહ્મ નહિ. પણ બ્રહ્મના જેવા ગુણોથી વિશિષ્ટ હોવાથી, સાદૃશ્યને લીધે બ્રહ્મ પદ્ધતિ અક્તિ થાય છે (૫) અમુક શબ્દોના મુખ્ય અર્થ અમુક થતો હોય અને ગૌણ અર્થ જુદો થતો હોય ત્યારે તે બેમાંથી કયો અર્થ વધારે વિશ્વસનીય આપણે ગણવો એમ શંકા થાય તો કહે છે કે મુખ્ય અર્થ વિશ્વસનીય છે; તેથી તેજ સ્વીકારને યોગ્ય છે. ભાવાર્થ-છાં. ૪-૧૫-૫ માં આવેલ “બ્રહ્મ” શબ્દ પરબ્રહ્મના અર્થમાં છે, એમ જોઈએ.

દર્શનાચ્છ ॥ ૪-૨-૧૪ ॥

અને તેનું દર્શન છે તેથી

“અને દેવયાન માર્ગને પ્રાપ્ત થઇને તે અગ્નિલોક તરફ આવે છે વગેરે” (કૌ. ૧-૩) આ કૌષીતકીની શ્રુતિથી અગ્નિ વગેરે લોકની પ્રાપ્તિની માફક ‘અવિશેષથી જ પ્રજાપતિના લોકની પ્રાપ્તિ પછી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ દેખાડે છે. ત્યાં બ્રહ્મલોક શબ્દથી તે કાર્ય છે એમ કહેવું શક્ય નથી. કારણ કે ‘પ્રજાપતિ લોકને જૂદો કહી બતાવે છે તેથી. “અને વળી જેઓ અરણ્યમાં શ્રદ્ધા તથા તપની ઉપાસના કરે છે તે અર્ચિલોક તરફ જાય છે.” (છાં. ૫-૧૦-૧) એ છાંદોગ્યની શ્રુતિને વિષય બનાવીને બ્ર. સૂ. ૪-૩-૧ થી ઉપક્રમ કરીને આચાર્યે ‘નિવેશ કર્યો છે કારણકે અન્યત્ર અર્ચિ:શબ્દનો અભાવ છે તેથી. અને ત્યાં અન્તમાં બ્રહ્મ તરફ ગતિ કરે છે એમ કહ્યું છે. અને તેમજ છાંદોગ્યમાં અનુક્રમ અન્યત્ર ઉક્ત લોકના માર્ગના ઐક્યની સિદ્ધિ માટે ત્યાંજ બ્ર. સૂ. ૪-૩-૩, અને ૪-૩-૪ સુધીમાં સંનિવેશ કર્યો છે. આમ હોવાથી પ્રથમ અર્ચિ:માં પછી દિવસ, પછી શુકલપક્ષ ત્યાર પછી સંવત્સર, પછી વાયુ, પછી દેવલોક પછી આદિત્ય, ચંદ્રલોક, વિદ્યુત વરુણ, ઇન્દ્ર, અને પછી પ્રજાપતિ. ત્યારપછીથી અમાનવ પુરુષથી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ એવો નિર્ણય થાય છે. આમ હોવાથી પ્રજાપતિ લોક પછી અન્યકાર્ય ‘બ્રહ્મલોકનો અસંભવ હોવાથી તેની શંકા પણ જો કે થવાને યોગ્ય નથી. તોપણ વ્યાસે કહેલા માર્ગની એકતાને નહિં ‘માનતાં તે ‘પ્રમાણે કહ્યું એમ સમજાય છે. પણ વેદના અર્થ નિર્ણય માટેજ પ્રવૃત્ત થવાથી તથા ભગવાનના અવતારરૂપ હોવાથી ‘તેમણે કહેલો એજ ‘શાસ્ત્રાર્થ છે એમ માનવું જોઈએ. વળી “તે પ્રજાપતિ લોક તે બ્રહ્મલોક” (કૌ. ૧-૩) એમ અહિંઆં, ‘બ્રહ્મ’ શબ્દ પરનું વાચક છે. એમ જો ‘તેમનાથી કહેવાતું હોય તો તે ‘અન્યત્ર પણ તેના ‘દૃષ્ટાન્તથી તે ‘પ્રકારે કહેવું જોઈએ, કારણ કે ‘આધકનો

મુનિ કહે છે, કારણ કે તે અર્થમાંજ પરબ્રહ્મના અર્થમાં જ બ્રહ્મ શબ્દની મુખ્યા શક્તિ (વૃત્તિ) છે.

સૂત્ર ૧૪ (૧) જેમ પ્રજાપતિ લોકની પ્રાપ્તિ છે તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ છે, તેમાં કોઇપણ ફેર નથી. (૨) પ્રજાપતિ લોકનું વર્ણન બ્રહ્મલોકથી જૂદી રીતે કહેલું છે. (૩) ઉપર કહેલો સિદ્ધાન્ત તે બલે જૈમિનિનો હોય પણ સૂત્રકાર બાદરાયણ વ્યાસનો તો નહિ જ, કારણ કે જો પોતાનો હોય તો શા માટે જૈમિનિનું નામ સ્પષ્ટ રીતે કહે અને પોતાનું નામ સૂત્રમાં ન આપે? આમ કોઇને શંકા થાય તો અહિંઆં તે વિષે કહે છે. (૪) છાંદોગ્યમાં જે જે પર્વો કહ્યાં હોય તેમનો સમાવેશ અર્ચિરાદિ માર્ગમાં કરવો જોઈએ. (૫) પ્રજાપતિ લોક પછી બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ જેમ કહી છે તેમ બ્રહ્મલોક પછી અન્ય લોકની પ્રાપ્તિ કહી નથી. માટે આ બ્રહ્મલોક તે કાર્યરૂપ નથી (૬) આ જૈમિનિનું વિશેષણ છે. તે જૂદા જૂદા માર્ગ છે એમ માને છે; તેથી તે માર્ગભેદવાદી છે (૭) માર્ગભેદ કહ્યા છે (૮) વ્યાસજીએ કહેલો અર્થ (૯) વ્યાસજી જે અર્થ કરે છે તેજ ખરેખર શાસ્ત્રનો અર્થ છે. (૧૦) તેમનાથી-બાદરિથી (૧૧) અક્ષિ પુરુષ વિદ્યામાં તથા પંચામિ વિદ્યામાં કૌષીતકી શ્રુતિમાં કહેલા દૃષ્ટાન્તથી (૧૩) બ્રહ્મ શબ્દ પરબ્રહ્મના અર્થમાં છે તે પ્રમાણે (૧૪) ગતિની ઉપપત્તિ વગેરે દ્વષણો કાર્ય બ્રહ્મને બદલે પરબ્રહ્મનો અર્થ લેવામાં સંભવે છે પણ તેના પરિહાર અધિકરણ ત્રીજામાં કર્યો છે તેથી પરબ્રહ્મનો અર્થ લેવામાં કોઇ પણ બાધક નથી.

અભાવ ^{૧૫}છે.

(^{૧૬}શંકા)—પર વ્યાપક હોવાથી તથા નિર્વિશેષ હોવાથી ત્યાં જવું સંભવિત નથી. જીવની પણ અવિદ્યાની ઉપાધિથી અવચ્છિન્નતાની દશામાં પરબ્રહ્મમાં ગન્તાનો ^{૧૭}અસંભવ હોવાથી તેના ^{૧૮}નાશમાં વસ્તુતઃ અભિન્નતાને લોધે સ્વરૂપથી અવસ્થાન જ હોય છે. તેથી ગન્તૃત્વ પણ સંભવિત નથી. કારણકે તેનોજ અભાવ છે તેથી ^{૧૯}જીવત્વની દશામાં તેા ઉપાધિના અવચ્છેદથી જીવનું ગન્તૃત્વ અને અપર બ્રહ્મને અવિદ્યાથી નામ તથા રૂપ હોવાથી તે ગમ્ય છે એ સંભવિત છે. આગમન ઉપાસનાનું ફલ હોવાથી, અને: ઉપાસ્ય સગુણ તરીકે હોવાથી તેમજ તેનીજ પ્રાપ્તિ ઉચિત હોવાથી નિર્ગુણ બ્રહ્મની વિદ્યાવાળામાં ગન્તૃત્વનો સંભવ નથી એમ કહ્યું છે. માટે બાદરિનો મતજ વધારે સારો છે. બ્રહ્મપદ ^{૨૦}મુખ્યાર્થમાં છે એમ કહેલી રીતિથી સંભવતું નથી. માટે અહિં આ ^{૨૧}અમુખ્યાર્થનું જ

જો બાદરિના મત પ્રમાણે કૌ. ૧-૩ માં બ્રહ્મ એટલે પર બ્રહ્મ સિદ્ધ થતું હોય તો પછી પંચામિ વિદ્યામાં તથા અક્ષિ પુરુષ વિદ્યામાં પણ જે “બ્રહ્મ” કહેલ છે તે પરબ્રહ્મજ છે, કાર્ય બ્રહ્મ નહિ, એમ ખરાખર સમજવું જોઈએ. (૧૬) અહિં આ શંકરાચાર્યના મતથી શંકા કરે છે. તે કહે છે કે પરબ્રહ્મ તે વ્યાપક છે તેમાં કાલ કે દેશનો પરિચ્છેદ નથી. તથા તેમાં કાષ્ઠ પણ વિશેષો નથી, તે નિર્ગુણ અગર નિર્વિશેષ છે. ગૌણ બ્રહ્મ જ સગુણ અગર વિશેષ હોઈ શકે તો પછી પ્રજ્ઞપતિના લોક પછીથી જીવ જે બ્રહ્મ તરફ જાય છે તે વ્યાપક બ્રહ્મ હોય તો ત્યાં જીવનું ગમન સંભવતું નથી. કારણ કે બ્રહ્મને ગમ્ય નથી. તેમ ત્યાં કાષ્ઠ પણ ગન્તાની ગતિ સંભવી શકતી નથી. જો ગતિ હોય તો પછી તે બ્રહ્મ વ્યાપક રૂપે નહિ રહેતાં ગમ્યત્વ ધર્મથી યુક્ત બને. અર્થાત્ તે નિર્વિશેષને બદલે સવિશેષરૂપ બની જાય છે. જો તે સવિશેષ હોય તો પછી તે પરબ્રહ્મ કહેવાય નહિ પણ કાર્યબ્રહ્મ અથવા ગૌણ બ્રહ્મ જ માનવું જોઈએ અર્થાત્ બાદરિ જે કાર્ય બ્રહ્મ વિષે કહે છે તે સત્ય છે (૧૭) જેમ અહિં આ નિર્દિષ્ટ કરેલ બ્રહ્મને ગમ્યત્વ ધર્મથી યુક્ત કહેલ હોવાથી તે કાર્ય બ્રહ્મ છે તેવી જ રીતે જીવને ત્યાં ગતિ કરનાર ગન્તા કહ્યો છે માટે પણ તે કાર્ય બ્રહ્મ છે. જો પરબ્રહ્મ હોય તો જીવ ત્યાં ગતિ કરી શકે નહિ, અર્થાત્ પરબ્રહ્મ પરત્વે જીવનું ગન્તૃત્વ સંભવતું નથી. જ્યાં સુધી જીવ અવિદ્યાની દશાવાળો હોય ત્યાં સુધી જ તે ગન્તા કહી શકાય પણ આવા જીવની પરબ્રહ્મમાં ગતિ જ સંભવતી નથી (૧૮) નેના નાશમાં—અવિદ્યાના નાશમાં. કાષ્ઠ કહે કે ભલે જીવની અવિદ્યાવાળી દશામાં પરબ્રહ્મમાં ગતિ ન બનો પણ ન્યારે તે અવિદ્યાનો નાશ થાય ત્યારે તો તે ગતિ સંભવી જ શકતી હશે? આના ઉત્તરમાં શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે કહેવાય છે કે ના, જીવની અવિદ્યાનો નાશ થતાં જીવ આત્મારૂપે બ્રહ્મમાં સ્થાય પામે છે. અર્થાત્ બ્રહ્મમાં ભળી જાય છે. તે બ્રહ્મ સાથે એક થઈ જાય છે. આ સ્થિતિમાં જીવ ગન્તા રહી શકતો નથી. કારણ કે આ સ્થિતિમાં ગન્તા અને ગમ્યના ભેદ જ નથી. જે ગન્તા છે તે ગમ્ય બની જાય છે, તો પછી જીવનું ગન્તૃત્વ શી રીતે સંભવે? (૧૯) પ્રજ્ઞપતિ લોક પછીથી જીવ બ્રહ્મ તરફ જાય છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેથી શું સમજવું? આના ઉત્તરમાં કહે છે કે ત્યાં એટલું સમજવાનું કે બ્રહ્મ તરફ ગતિ કરનાર જે જીવ છે તે અવિદ્યાવાળો જીવ સમજવો, અને બ્રહ્મ એટલે નિર્ગુણ નિર્વિશેષ બ્રહ્મ નહિ પણ સગુણ સવિશેષ ઉપાસ્ય બ્રહ્મ સમજવું. આ બ્રહ્મ તે પરબ્રહ્મથી જૂદું છે. પરબ્રહ્મ એ મુખ્ય બ્રહ્મ છે, અને ઉપાસ્ય બ્રહ્મ તે ગૌણ છે. આથી જ બાદરિ તેને કાર્ય બ્રહ્મ કહે છે. માટે બાદરિનો મત ખરો છે. આ રીતે શંકરાચાર્યના મતે શંકા આપી છે. (૨૦) ઉપર કહેલી રીત પ્રમાણે બ્રહ્મ શબ્દ એ વ્યાપક છે, તેમાં ગન્તા તથા ગમ્યના ભેદ નથી, અને અહિં આ તો બ્રહ્મને ગમ્ય કહેલ છે અને જીવને તેનો ગન્તા કહ્યો છે. માટે તે પરબ્રહ્મ વાચક નથી. (૨૧) મુખ્ય અર્થ પરબ્રહ્મનો અર્થ જે નથી

અનુસરણ કરવું જોઈએ. એમ હોય તો કહે છે—

જે જીવનું ^{૨૨}જીવત્વ ઉપાધિવાળું તથા ઉપાસ્ય રૂપ હોય તોજ તમે કહો છો તે પ્રમાણે અને પણ તે તેવું નથી. પ્ર. સુ. ૨-૩-૨૬ વગેરે અધિકરણોથી શ્રુતિના અર્થના નિર્ણયથી પ્રશ્નમાં ^{૨૩}વિશેષોના ઔપાધિકપણના તથા જીવ અને પુરુષોત્તમના અભેદના પહેલેથીજ નિરાસ કર્યો છે તેથી ^{૨૪}વળી વ્યાપકત્વ પ્રશ્નના ગત્ય હોવામાં બાધક નથી. પ્રારબ્ધના ભોગ વગર તેની પ્રાપ્તિ ^{૨૫}અસંભવિત હોવાથી જ્યારે જ્યાં તેના ભોગની સમાપ્તિ હોય ત્યારે ત્યાં તેની પ્રાપ્તિમાં અડચણો હોતી નથી તેથી.

વળી ^{૨૬}ઉપાસકને સઘળાં ઉપાસ્યરૂપો નિર્ગુણ જ છે. પણ સગુણ તરીકે તેમાં તારતમ્યને લીધે ફક્તમાં તારતમ્ય છે. વળી જે ભગવાનના અનુબ્રહ્મથી પ્રાકૃત ગુણોથી રહિત થયો હોય તે નિર્ગુણ પ્રશ્નની વિદ્યાને જાણનાર કહેવાય છે. તેવાને જે પ્રકાશની મુક્તિ કહેલી છે—સઘાંમુક્તિ અને કમમુક્તિ એવા ભેદથી. “તેમાંથી પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરતા નથી. અહિં આંજ તેમનો લય થાય છે. પ્રશ્નજ થતાં પ્રશ્ન તરફ જાય છે.” (ખ. ૪-૪-૨૨) વગેરે શ્રુતિ તો ^{૨૭}પ્રારબ્ધ રહિત વિષયવાળી છે. નિર્ગુણપ્રશ્નની વિદ્યાવાળાને પ્રારબ્ધનો ભોગ તો ^{૨૮}તારે પણ કહેવો જોઈએ નહિ તો પ્રવચનના અસંભવથી જ્ઞાન માર્ગનોજ ઉત્તેજ થઈ જાય. મું. ૩-૨-૬ ની શ્રુતિ પણ પરાન્ત કાલેજ જેમનાં પ્રારબ્ધના ભોગની સમાપ્તિ છે તેમના વિષયની છે ^{૨૯}એમ માનવું જોઈએ. નહિ તો “વેદાન્તના વિજ્ઞાનથી

તે અર્થ અહિંમાં લેવો અર્થાત્ કાર્ય પ્રશ્ન ગૌણ પ્રશ્નનો અર્થ લેવો (૨૨) સિદ્ધાન્તી ઉપરની શંકાનો ઉત્તર આપે છે. પ્રશ્ન પરપ્રશ્નના અર્થમાં નહિ પણ કાર્ય પ્રશ્નના અર્થમાં છે. એમ જે કહ્યું તે ખરું નથી. જે ગત્તા જીવ અવિદ્યાવાળો હોય અને ગમ્ય પ્રશ્ન તે ફક્ત ઉપાસ્યરૂપે હોય તોજ શંકાકારનું કહેવું બાજબી કરે. પણ ગત્તા જીવ અવિદ્યાવાળો નથી તેમ ગમ્ય પ્રશ્નને ઉપાસ્ય નથી. તેથી તે કાર્ય પ્રશ્ન નથી. (૨૩) તેમ પ્રશ્નના નિર્વિશેષ અને સવિશેષ એવા જે જે ભેદ પાડીને નિર્વિશેષ પ્રશ્ન તેજ ખરું અને સવિશેષ તે ફક્ત ઉપાસના માટે છે, કારણ કે વિશેષો ઉપાધિને લીધે છે એમ કહો છો તે ખોટું છે. પ્રશ્ન નિર્વિશેષ છે તેમ સવિશેષ છે પ્રશ્નના વિશેષો તે પણ સત્ય છે, ઉપાધિને લીધે નથી. તે વિશેષો અલૌકિક છે એમ જણાવવાને પ્રશ્નને સવિશેષ કહેલ છે, અને તેમાં પ્રાકૃતતાની-લૌકિકતાની ગત્ય સરખી પણ નથી એમ જણાવવાને નિર્વિશેષ કહેલ છે. તેમજ જીવની અવિદ્યા દળી જતાં તે પ્રશ્ન બને છે, કારણ કે અવિદ્યા રહિત જીવ અને પ્રશ્ન વચ્ચે અભેદતા છે એમ જે તમે કહો છો તે ખોટું છે એમ અમે આગળ જણાવ્યું છે. અમારા મત પ્રમાણે જીવ પ્રશ્ન નહિ, પણ પ્રશ્નનો અંશ છે; અને તેથી અશરૂપ પ્રશ્નની અશી પ્રશ્ન તરફ ગતિ સંભવે છે. (૨૪) પ્રશ્ન વ્યાપક છે માટે જીવની ગતિ ત્યાં હોઈ શકે નહિ એ કહેવું જ ખોટું છે. પ્રશ્ન વ્યાપક હોય તે ગમ્ય નથી. એમ કહી શકાય નહિ. વ્યાપક પ્રશ્ન ગમ્ય પણ હોય છે. (૨૫) જ્યાં સુધી પ્રારબ્ધ કર્મોના ફલનો ભોગ બન્યો નથી ત્યાં સુધી પ્રશ્નની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. (૨૬) ઉપાસક જે જે સ્વરૂપોને ઉપાસે છે તે તમામ ઉપાસ્ય સ્વરૂપો નિર્ગુણ જ છે. તે સગુણ નથી. (૨૭) ખ. ૪-૪-૨૨ માં જણાવેલી શ્રુતિમાં જે જીવોના પ્રારબ્ધનો ભોગ થયેલો છે તેમના વિષેનુંજ કથન છે. (૨૮) તારે-શંકાકારે. શંકાકારને કહે છે કે ઉપરની શ્રુતિમાં ઉપાધિવાળો જીવને ગત્તા તરીકે જણાવ્યો નથી. પણ ઉપાધિ વગરનો જીવ જેનાં પ્રારબ્ધ કર્મોના નાશ થયેલો છે તેને. (૨૯) મું. ૩-૨-૬ ની શ્રુતિપણ પ્રારબ્ધનો ભોગ કરનાર જીવનેજ ગત્તા કહે છે.

જેમના નિશ્ચયો સુદૃઢ થયેલા છે” એ વગેરેથી કહેલા ધર્મથી વિશિષ્ટની સુક્તિમાં વિલગ્ન થોડ્ય નથી એમ છે.

ન ચ કાર્યે પ્રતિપત્યભિસંધિઃ ॥ ૪-૩-૧૫ ॥

અને કાર્ય ધ્રુવમાં પ્રતિપત્તિની અભિસંધિ નથી

અને વળી “ધ્રુવેના પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તૈ. ૨-૧) એમ સંક્ષેપથી કહીને તેજ આ કહેલી છે એનાં તેનું વિવરણ કરનાર ઋચાએ સ્તુતિ કરીને તે કહી છે. “સત્ય જ્ઞાન, અનન્ત ધ્રુવને જે દૃઢ્ય શુદ્ધિમાં પરમ વ્યોમમાં બીરાજમાન જાણે છે” (તૈ. ૨-૧) અહિંમાં ઉપક્રમ પ્રમાણે પરધ્રુવની સાથેજ સર્વ કામના ભોગરૂપ પ્રતિપત્તિ કહી છે તેથી કાર્યરૂપ વિસ્તૃત માત્રામાં પ્રતિપત્તિ કોઈપણ સ્થળે શ્રુતિને અભિપ્રેત નથી. માટે પણ પરનેજ “ધ્રુવ” શબ્દથી કહેલ છે. ઋચાનો અર્થ તો આનન્દમય અધિકરણમાં વિસ્તારથી સમજાવ્યો છે. તેથી અહિંમાં કહેલોજ નથી. ૧૫

૪ અપ્રતીકાધિકરણ.

અપ્રતીકાલમ્બનાન્નયતીતિ વાદરાયણ ઉભયથા

દોષાત્તક્રતુશ્ચ ॥ ૪-૩-૧૬ ॥

અપ્રતીકનું આલમ્બન કરનારાઓને ધ્રુવલોક તરફ લેઈ જાય છે એમ વાદરાયણ કહે છે (પ્રતીકોપાસનામાં) બન્ને રીતે દોષ છે, અને તેનો ભજન કરનાર પણ (ધ્રુવને પ્રાપ્ત થાય છે.)

ક્રમસુક્તિના અધિકારીઓ પ્રારબ્ધનો ભોગ કરીને અમાનવ પુરુષથી પ્રાપ્ત કરાયેલા પરધ્રુવનેજ પ્રાપ્ત કરે છે એમ સિદ્ધ થયું. ત્યાં આ સંદેહ છે અર્થિ:વગેરે લોકની પ્રાપ્તિ તે અમુક ઉપાસનાનું ફલ છે. આમ હોય તો અમાનવ પુરુષ તે સઘળાંઓને ધ્રુવ પ્રાપ્ત કરાવે છે કે કેટલાંકનેજ ? અહિંમાં શું યુક્ત છે. “સઘળાંનેજ” એમ કારણ કે અર્થિ: વગેરે માર્ગે ગયેલાઓને અન્તે પ્રાપ્ત કરાવવા માટેજ તે નિયુક્ત થયેલ છે. તેથી તેનાથી જૂદી રીતે વર્તે તો તેમાં હેતુનો અભાવ છે. તેથી તે પ્રમાણેજ તે કરનાર છે એમ પ્રાપ્ત થાય તો કહે છે. શ્રુતિમાં સર્વત્ર ધ્રુવ તરીકેજ ઉપાસના કહેલી હોવાથી ઉપાસ્યોમાં ભગવાનની વિભૂતિ તરીકે શુદ્ધ ધ્રુવનાં રૂપ છે. છતાં તેમાં તમ નથી એવું જાણીને શ્રુતિ

સૂત્ર ૧૫—(૧) કાર્યરૂપ ધ્રુવની સાથે કામનાઓનો ભોગ કહેલો નથી.

અધિ૦ ૪ સૂત્ર ૧૬—(૧) સઘોમુક્તિના અધિકારીઓને ધ્રુવની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય છે તે વિષે અત્યારસુધી કહેવાયું નથી. પણ ક્રમસુક્તિવાળાને તે કેવી રીતે થાય છે તે વિષે કહેવાયું છે. તેમના પ્રારબ્ધ કર્મોના પરિણામનો ભોગ પૂરો થઈ રહે છે. એટલે અમાનવ પુરુષ તેમને પરધ્રુવની પ્રાપ્તિ કરાવે છે એમ ઉપર કહ્યું (૨) તમામને ધ્રુવની પ્રાપ્તિ કરાવે છે કે થોડાંઓને એ વિષે પૂર્વપક્ષી કહે છે કે તમામને (૩) તમામ ઉપાસકો પરધ્રુવને પહોંચતા નથી. જેઓ પરધ્રુવની ઉપાસના કરે છે તેઓજ

બ્રહ્મ તરીકેની ઉપાસના તે ફક્ત સધન કહે છે. ઉપાસ્યમાં બ્રહ્મરૂપને પણ માનનારા જે ઉપાસના કરે છે તેઓ પ્રતીકનું આલમ્બન કરે છે એમ કહેવાતું નથી. અને તેમ હોય તો પણ ઉપાસના વેદમાં કહેલી છે. તે તરીકે કરવાથી સફલ થાય છે. તેના ફલ તરીકે ઉપાસકોને અર્ચિ:વગેરે લોકની પ્રાપ્તિમાં પણ તેમને અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરાવતો નથી પણ શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપે જાણીને જે ઉપાસના કરે છે તેમને જ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરાવે છે એમ બાદરાયણ આચાર્ય માને છે. ત્યાં હેતુ કહે છે—બન્ને રીતે દોષ છે તેથી. ખરી રીતે તો જે બ્રહ્મનું રૂપ છે ત્યાં બ્રહ્મરૂપ નથી એવા નિશ્ચયમાં અને ઉપાસનાને માટે બ્રહ્મ તરીકે તેની ભાવના એમ બન્ને પ્રકારે કરવાથી દોષ થાય છે તેથી તેની બ્રહ્મપ્રાપ્તિમાં અધિકાર નથી. તેથી તે દોરી જતો નથી એમ યુક્ત છે એવો અર્થ છે. અને વળી શ્રુતિ છે. “બ્રહ્મ અસત્ છે એમ જે જાણે છે તે અસત્ જ થાય છે.” (ત. ૨-૬) “જે અન્યથા આત્માને અન્યથા પ્રતિપાદિત કરે છે. તે આત્મનું અપહરણ કરનાર ચોરે શું પાપ કર્યું નથી? આ પ્રકારે જ્ઞાનમાર્ગીયની વ્યવસ્થા કહીને ભક્તિમાર્ગીયની પણ તે વ્યવસ્થા કહે છે. તેના કંતુથી પણ એમ છે. “સઘળું મારા ભક્તિયોગથી” (ભા. ૧૬-૨૧-૨૩) એ વાક્યથી તેની ઉપાસનાની અપેક્ષા નથી. તેથી પ્રતીકાદિની સંભાવના નથી. ત્યાં “જે કોઈપણ રીતે વાંછના કરે છે” એવા વાક્યથી ફક્ત ઇચ્છાથી જ તેના ભોગ પછી પ્રાચીન ભગવાનના ભજનરૂપી કંતુનું નયન થાય છે એવો અર્થ છે. ખરી રીતે તો ભક્તના અમાનવ વપુને અપેક્ષાના અભાવથી જાતેજ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે એમ જણાવવાને પ્રથમ વિભક્તિ કહેલી છે.

(શંકા)—“બ્રહ્મથી અધિક કંઈ છે નહિ. તેની સમાન તથા અધિક કંઈ નથી” (મં. ૬-૮) એવી શ્રુતિ છે. આમ હોય તો છાંદોગ્યમાં સનત્કુમાર અને નારદના સંવાદમાં “તે જે નામ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે” વગેરેથી નામ, વાક્ય, મન, સંકલ્પ, ચિત્ત, ધ્યાન, વિજ્ઞાન વગેરેની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના પ્રથમ પ્રથમ કરતાં પછી પછી વધારે

(૪) પ્રતીકાપાસનામાં દોષ દેખાડે છે. એક દોષ તે એ કે જે બ્રહ્મનું રૂપ છે તે બ્રહ્મનું રૂપ નથી એમ માનવું તે દોષ, અને તે બ્રહ્મરૂપ નથી એમ જાણતા છતાં પણ તેની બ્રહ્મ તરીકેની કલ્પના કરવી તે બીજો દોષ (૫) પ્રતીકાપાસનાવાળો બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. જે બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તેજ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, (૬) ઉપાસક જે ભાવે બ્રહ્મને ઉપાસે છે તે પ્રમાણે તેને તેનું ફળ મળે છે. શુદ્ધ બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસે તો તેનું ફલ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ થાયજ (૭) બ્રહ્મ જે રૂપે નથી તે રૂપે તેને ઝોળખનાર પાપી બને છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ ને બ્રહ્મજ છે, તેમાં બીજી કોઈપણ કલ્પના કરવી નહિ. (૮) ભક્તિમાર્ગમાં ઉપાસનાજ નથી. ત્યાં તો ભક્તિ છે. ભગવાનની ઉપાસના કરવાની નથી. પણ ભજન કરવાનું છે. ભગવાનને પ્રેમથી અહવાના છે. (૯) ભક્તની બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ માટે અમાનવ પુરુષ તેને લેઈ જતો નથી. પણ ભગવાન જાતેજ લેઈ જાય છે. અમાનવ પુરુષ ભક્તને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવતો નથી પણ ભગવાન જાતેજ તેના મનોરથો સિદ્ધ કરાવવાને પોતાને પ્રાપ્ત કરાવે છે (૧૦) સનત્કુમાર અને નારદના સંવાદમાં બ્રહ્મને નામ, વાક્ય, મન, સંકલ્પ વગેરે તરીકે ઝોળખાવ્યા છે, અને બ્રહ્મની ઉપાસના તે તે રૂપે કરવાને કહે છે. પણ તે જણાવેલાં રૂપોમાં પછીનાં રૂપો પ્રથમ કરતાં ચઢીઆતાં છે, અને તેથી તે ચઢીઆતાં રૂપો તરીકે ઉપાસના કરવાથી તેનું ફળ પણ અધિક મળે છે. અર્થાત્ બ્રહ્મની નામ તરીકે ઉપાસના કરવાથી વાક્ય તરીકે

કહેવાય છે. માટે સઘળા ઉપાસ્ય પ્રદર્શ છે. એમ કહેવું ^{૧૧}શક્ય નથી. એમ કહેતા હોતો કહે છે. એમ નહિ. વિભૂતિરૂપને અમુક ફલનાં આપનાર હોવાથી જે રૂપથી અદ્ય ફલનું દાન હોય ત્યાં અધિકગુણના પ્રાકટ્યમાં પ્રયોજનનો અભાવ છે તેથી જે રૂપથી તેટલાજ ગુણનું પ્રાકટ્ય છે તેનાથી અધિક ફલનું દાન ત્યાં છે તેથી અધિક ^{૧૨}ગુણનું પ્રાકટ્ય છે. એમ પ્રથમ કરતાં અધિકતા કહેવાય છે. આજ પ્રમાણે સર્વત્ર છે. અમુક ફલનું દાન તો ^{૧૩}સ્વતંત્ર ઇચ્છારૂપ હોવાથી લીલારૂપ છે તેથી કંઈ પણ અનુચિત નથી. ^{૧૪}પ્રતિમાદિમાં આહવાનથી વિભૂતિરૂપ સન્નિહિત થાય છે. ^{૧૫}પૂજા માર્ગમાં તેનું ધ્યાન હોય છે. ભક્તિમાર્ગમાં તો ભક્તિથી ત્યાં પ્રકટ થાય છે તેથી તે રૂપે છે. ગુરુમાં તો શાબ્દે ચ પરે નિષ્ણાતં જ્ઞાણિ એ પ્રમાણે વિશેષણ હોવાથી ભગવાનના આવેશથી ત્યાં તેનું ભાવન છે એમ સઘળું શુદ્ધ છે. વળી બાદરિ અને જૈમિનિના મતો કહ્યા પછી સ્વમતની ઉક્તિથી તે તેની સમાન છે એમ પણ અહિંમાં સમજાય છે. અને ત્યાં કાર્ય પ્રમુદોકનો પ્રાપ્તિ અને પરપ્રદાની પ્રાપ્તિના વિષય પૂર્વ અને ઉત્તર પક્ષના ભેદથી કહ્યો. બાદરિના મતમાં સવિશેષ જ ઉપાસ્ય હોવાથી, અને વિશેષણો અવિદ્યાથી હોવાથી, સઘળી ઉપાસનાઓ પ્રતીક અને તેના ^{૧૬}રૂપેજ સિદ્ધ થાય છે. આમ હોવાથી અપ્રતીકના આલમ્બનથી ભેદ જાય છે એમ કહેનાર વ્યાસ કહે છે બાદરિના મતને અનુસરનાર કોઈ પણ ઉપાસકને પ્રદાનની પ્રાપ્તિ જણાવાતી ^{૧૭}નથી. વસ્તુતઃ તો ઉપાસનામાં ઉપાસ્યના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ^{૧૮}અંગરૂપ હોવાથી ^{૧૯}તે મત ધરાવનારા કહેલી રીતિથી તેના અભાવથી અંગરૂપ નથી. તેથી અર્થ

ઉપાસના કરવાનું ફલ અધિક છે. આ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાનાં રૂપો પરત્વે ફલનું અધિક્ય દેખાડે છે. (૧૧) માટે તમામ ઉપાસ્યરૂપોની ઉપાસના એ એક સરખી પ્રજ્ઞાની ઉપાસના છે એમ કહી શકાય નહિ. (૧૨) તમામ વિભૂતિનાં રૂપો તે પ્રજ્ઞાનાંજ છે. પણ ઉપાસકને ફલ આપવાને માટે તેમાં વધતાપણું તથા ઓછાપણું છે. ફક્ત ફલ આપવામાં તે ભેદ છે, અને તે રીતે આ વિભૂતિ સ્વરૂપોમાં ભેદ છે. જો કે તે બધી પ્રજ્ઞાનીજ વિભૂતિઓ છે (૧૩) અમુકને અમુક ફલનું દાન કરે છે અને અમુકને અમુક એમ શાથી એમ જો કોઈ કહેતો કહે છે કે પ્રજ્ઞા પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ફલનું દાન કરે છે. પ્રજ્ઞા પોતાની ઇચ્છા કરવામાં સ્વતંત્ર છે. તે કોઈને અધીન નથી, લીલા કરવાને જે પ્રકારે ઇચ્છા કરે તે પ્રમાણે વિભૂતિનાં રૂપો સર્જાય છે અને પોતે સર્જેલા જીવો તે સ્વરૂપોની ઉપાસના કરે છે અને તેમને તેમની ઉપાસનાના પ્રમાણમાં વધતું ઓછું ફલ આપે છે. (૧૪) પ્રતિમાદિ મૂર્તિ વગેરેમાં આહવાદનથી ઉપાસક પ્રજ્ઞાનું સાન્નિધ્ય કહે છે. તેથી તેમાં પણ પ્રજ્ઞાની વિભૂતિ છે (૧૫) પૂજામાર્ગમાં અને ભક્તિમાર્ગનો ભેદ દેખાડે છે. પૂજામાર્ગમાં પ્રતિમાની મૂર્તિની પૂજા થાય છે. અર્થાત્ દેવની મૂર્તિની દેવ તરીકે પૂજા થાય છે વસ્તુતઃ તો તે મૂર્તિ છે એમ માનીને પૂજા કરવામાં આવે છે. ભક્તિમાર્ગમાં પ્રતિમાની પૂજા નથી પણ સ્વરૂપની-સાક્ષાત્ સ્વરૂપની. ભક્ત જે સ્વરૂપને ભજે છે તે મૂર્તિ નથી પણ સાક્ષાત્સ્વરૂપ છે એમ તે માને છે. (૧૬) બાદરિના મતે સઘળી ઉપાસના પ્રતીક રૂપનીજ છે (૧૭) વ્યાસના મતે પ્રતીકાઉપાસના નથી પણ સાક્ષાત્પ્રજ્ઞાનીજ ઉપાસના છે. છતાં જો કોઈ પ્રતીક તરીકે પ્રજ્ઞાની ઉપાસના કરે તો તેને તેની ઉપાસનાનું ફલ પ્રજ્ઞા પ્રાપ્તિ નથી. પ્રતીક તરીકે નહિ પણ પ્રજ્ઞા તરીકેજ પ્રજ્ઞાની ઉપાસના કરનારને પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિનું ફળ મળે છે (૧૮) જે માણસ ઉપાસના કરે છે તે કોની ઉપાસના કરે છે એ વિષેનું જ્ઞાન તેનામાં અવશ્ય હોવું જોઈએ; કારણ કે તે જ્ઞાન વગર ઉપાસના બનતી નથી. માટે તેવું જ્ઞાન તે ઉપાસનાનું અંગ છે. (૧૯) બાદરિનો મત

વગેરેની પ્રાપ્તિ પણ ૨૦ સંભવતી નથી તો પછી બ્રહ્મની તો શી રીતે હોય ? એવો નિગૂઢ આશય વ્યાસના છે. આમ હોવાથી પરની પ્રાપ્તિમાં જ ૨૧ સાધક સૂત્ર કહ્યું છે. તેથી તેજ વ્યાસને અભિમત છે એમ સિદ્ધ થયું. વળી પ્રતીકમાં અબ્રહ્મના કૃતૃત્વને કહેનારા જે છે તે પંચાગ્નિ વિદ્યાનું તેમ હોવામાં પણ વચનના બલથી તે વિદ્યાવાળાને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કહે છે. ત્યાં આ કહેવાય છે. ૨૨ વચન તો વસ્તુતઃ પદાર્થનું બોધક છે, કારક નહિ. માટે તેનો જો ૨૩ બોધ કરે તો અપ્રતીકના આલમ્બનથી લેઈ જાય છે એમ વ્યાસની ઉક્તિના અવિરોધ માટે ત્યાં પણ અપ્રતીકને સ્વીકારવી જોઈએ. નહિ તો પંચાગ્નિ વિદ્યાનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિને જોતાં આ પ્રમાણે તે બોલત નહિ. વળી ઉત્સર્ગવાળા પક્ષનો આશ્રય કરીને તે પ્રમાણે કહેવું છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. કારણ કે તે બાધકથી દૂર કરાય તેમ છે તથા ૨૪ વચન કહેલા ન્યાયથી અબાધક છે તેથી. જ્યાં વચન બાધક કહેવાય છે ત્યાં બાધનું બોધક જ છે. તે પ્રમાણે નથી. માટે તેની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ.

મન વગેરે શુદ્ધ બ્રહ્મ હોય તો “મન બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે” એમ કહેત. પ્રકારના ૨૫ વાચક ‘ધૃતિ’ શબ્દ સહિત બ્રહ્મ પદને કહેત નહિ. માટે બ્રહ્મશબ્દ ઉપાસનાના પ્રકારનો ૨૬ અવસ્થેદક જ છે, સ્વરૂપનું ૨૭ નિરૂપણ કરનાર નથી. એમ હોય તો અરેરે ૨૮,

ધરાવનારા પ્રતીકની ઉપાસના કરનારામાં ઉપાસનું જ્ઞાન નથી. (૨૦) ઉપાસના જ્ઞાન વગર પ્રતીકની ઉપાસના કરનારને અર્થિ: વગેરે લોકની પ્રાપ્તિ નથી તો પછી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ તો શી રીતે થાય ? (૨૧) આ સૂત્રનું તાત્પર્ય પર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય એમ જણાવવાને માટે છે. અર્થાત્ જેઓ પ્રતીકોપાસના કરે છે તેમને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી પણ અપ્રતીકની ઉપાસના, એટલે બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તેને જ જણાવવાનું કૃપા મળે છે એમ આ સૂત્ર જણાવે છે. (૨૨) વચન-વાક્ય એ પદ કહેતાં શબ્દોના અર્થનું જ્ઞાન કરાવનાર જ છે તેને ઉત્પન્ન કરનાર નહિ. બોધક-જ્ઞાન કરાવનાર અને કારક એટલે ઉત્પન્ન કરનાર (૨૩) પંચાગ્નિ વિદ્યાનાં વાક્યોના શબ્દો બરાબર જોતાં, જે આપણને અપ્રતીકની ઉપાસના કરનારને જ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે એવો અર્થ સમજતો હોય તો આપણે તે પ્રમાણે સમજવું જોઈએ (૨૪) વાક્યના શબ્દો જોતાં ઉપરના અર્થમાં કાંઈપણ બાધક નથી. (૨૫) છાં. ૭-૩-૧ ની યોમનો વક્ષાં કિતિ ઉપસ્તે એ શ્રુતિનો અર્થિઆં ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. અર્થિઆં મન અને બ્રહ્મ એ બન્ને શબ્દોના પ્રયોગો સાથે છે. આ ઉપરથી પૂર્વપક્ષી એમ કહે છે કે મનની પ્રતીક તરીકે ઉપાસના કરવાની કહી છે. કારણ કે મન એટલે ખરી રીતે મન જ છે, બ્રહ્મ નહિ, છતાં પણ તે બ્રહ્મ છે એમ માનીને તેની ઉપાસના કરતી. આ પ્રમાણેની અર્થિઆં ઉપાસના કરવાની કહેલી હોવાથી તે પ્રતીકોપાસનાજ કહી શકાય. મૂળમાં “બ્રહ્મ” શબ્દ પછી “ધૃતિ” એટલે “એમ” શબ્દ છે અર્થાત્ “જે મન એ બ્રહ્મ છે એમ ઉપાસના કરે છે” એ શ્રુતિનો અર્થ થાય છે એ અર્થ પ્રમાણે મનને બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસવાના છે. આથી તે બ્રહ્મ છે એવો અર્થ સમજતો નથી. તેથી ત્યાં અપ્રતીકની ઉપાસના નથી, જો મન એજ બ્રહ્મ છે, મન નહિ એવો અર્થ હોત તો શા માટે “ધૃતિ” શબ્દનો પ્રયોગ મૂળ શ્રુતિમાં કરત. તેની કંઈપણ જરૂર નહોતી. “ધૃતિ” મિત્રાય “મન બ્રહ્મ ॥ જે ઉપાસના કરે છે” એમ કહેત પણ તે રીતે કહેલું નથી માટે ૨૫૪ છે કે અર્થિઆં પ્રતીકનીજ ઉપાસના કરેલ છે. “ધૃતિ” શબ્દ પ્રકારે દેખાડે છે, અર્થાત્ મનની મન તરીકે નહિ પણ બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના નથી. (૨૬) અર્થિઆં વક્ષાં કિતિ એવા જે શબ્દો છે તે એમ સૂચવે છે કે મનની ઉપાસના બ્રહ્મ જણી કરતી. (૨૭) “ધૃતિ” શબ્દથી મન જો બ્રહ્મ છે અર્થાત્ મન અને બ્રહ્મ એકરૂપ છે એવો અર્થ સમજાતા નથી. (૨૮) સિદ્ધાન્તી

આ શબ્દના અર્થ નહિ સમજવાનો જ વિલાસ છે. કારણ કે “મનની ઉપાસના કર” એમ કહીને તેની ઉપાસનાનું ક્ષણ જ્યાં સુધી મનની ગતિ છે ત્યાં સુધી “ત્યાં આ ઈચ્છા પ્રમાણે ફરી શકે છે” કહેવાની ઇચ્છાથી તેની ઉપાસના આના ફક્તની સાધક છે. તેમ મનવામાં પ્રયોજક રૂપની આકાંક્ષામાં કહે છે “મનો વ્રજા इति” એમાં “ધૃતિ” શબ્દ રહેલુત્તરને કહે છે. અને વળી જે કારણથી મન વ્રજા છે તે કારણથી તેની ઉપાસના તેવા ફક્તની સાધક છે. એમ અર્થ છે. માટે જ મન જ વ્રજા છે. મનની ઉપાસના કર એમ પ્રથમ કહેલું છે. ૩૦ સર્વત્ર આ પ્રકારે જ જણવું જોઈએ. ૧૬

૫ વિશેષાધિકરણ.

વિશેષં ચ દર્શયતિ ॥ ૪-૩-૧૭॥

અને ભેદ (શ્રુતિ) દેખાડે છે.

સર્વ ઉપાસ્ય રૂપો વ્રજારૂપ જ છે તેથી તેમની ઉપાસના કરનારને પરની પ્રાપ્તિ છે જ એમ સિદ્ધ થયું. ત્યાં આનો વિચાર છે. જ્ઞાનસાગર્વાળા તથા ભક્તિ માર્ગવાળાની અવિ-શેષથી જ પરની પ્રાપ્તિ છે કે કોઈ ભેદ છે. ત્યાં બન્ને પણ વ્રજાના ઉપાસક હોવાથી ભેદ રસિવાય જ ફક્ત છે એમ પ્રાપ્ત થાય તો તેની તરફ કહે છે. ‘શ્રુતિ ભેદને દેખાડે છે’ તૈત્તિરીયકમાં “વ્રજાવેતા પરને પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહે છે. (તૈ ૨-૧) એમ ગૂઢ અભિ-સન્ધિથી સામાન્ય રીતે આટલું જ કહીને ગૂઢ રીતે તેને પ્રકટ કરતી ‘આ અર્થમાં અતિ ગોપ્યતા છે તથા ફક્ત અનુભવથી જ વેદ છે’ એમ જણાવતી કહે છે. ‘તેને આ કહે છે. ‘સત્ય જ્ઞાન અને અનન્ત એ વ્રજા છે. જે હૃદય ગુહામાં પરમ આકાશમાં તેને

પ્રતિપક્ષીને ઉત્તર આપે છે કે તમે તે શ્રુતિનો અર્થ જ સમજતા નથી. (૨૬) મનો વ્રજા “इति” આ રીતમાં “ધૃતિ” શબ્દનો પ્રયોગ જે કરવામાં આવ્યો છે તે પ્રકારના અર્થમાં નહિ. અર્થાત્ મનની ઉપાસના કેવા પ્રકારે કરવી? મનને કેવું સમજીને કરવી? એ અર્થમાં નથી પણ હેતુ કારણના અર્થમાં છે. અર્થાત્ મનની ઉપાસના શાથી કરવી એમ કાઠને શંકા થાય તો શ્રુતિ કહે છે કે મન એ વ્રજા જ છે; મન એ વ્રજા હોવાથી મનની ઉપાસના કરવી આમ હેતુના અર્થમાં તે છે. (૩૦) અર્થાત્ અદ્વિતિમાં પ્રતીકાપાસના નથી પણ અપ્રતીકની ઉપાસના છે.

ભાવાર્થ—જેઓ પ્રતીકનું આલમ્બન કરે છે તેમને અમાનવ પુરુષ વ્રજા તરફ લેઈ જતો નથી, પણ જે પ્રતીકનું આલમ્બન નથી કરતો, તેનેજ લેઈ જાય છે એમ આદરાયણ માને છે. વળી જેઓ પ્રતીકની ઉપાસના કરનારા છે તેમની ઉપાસનામાં બે દોષો છે. એક દોષ તે એક વસ્તુતઃ જે વ્રજારૂપ નથી તેમાં વ્રજા છે એવો નિશ્ચય કરવો પડે છે તે અને બીજો તેની ઉપાસના બ્યારે કરવાની હોય ત્યારે તેમાં વ્રજાવતું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. આમ બન્ને રીતે દોષો હોવાથી પ્રતીકની ઉપાસનાવાળાનો વ્રજાપ્રાપ્તિમાં અધિકાર નથી, અને તેથી કરીને તેમને વ્રજાની પ્રાપ્તિ નથી. પણ જે ભગવાનનું ભજન કરનાર ભક્તો છે તેઓ તો જાતેજ ભક્તિના વ્રજાથી પરવ્રજાને પહોંચે છે.

અધિ ૫. સૂત્ર ૧૮-(૧) જ્ઞાની અને મર્યાદાભક્ત બન્નેને જે વ્રજાની પ્રાપ્તિ થાય છે તે સરખી રીતે થાય છે કે તેમાં કોઈ ફેર છે? (૨) બન્ને જણ ભગવાનની ઉપાસના કરનારા છે, આથી તેમના ક્ષણમાં ફેર હોય નહિ (૩) “વ્રજાવેતા પરને પ્રાપ્ત થાય છે” એ માત્ર સામાન્ય કથન છે પણ તે પર કોણ તેમાં

બિરાજમાન જાણે છે તે વિપાશ્રિત પ્રદ્ધની સાથે સઘળા કામો ભોગવે છે” (તે. ૨-૧) તેની પહેલાં કહેલી બાબતને પ્રતિપાદન કરવાના વિષય તરીકે લક્ષમાં રાખીને જ આ ઋચ્યા કહેવાએલી છે તેના અનુભવ કરનારાથી એ ઈશેષ છે. પ્રદ્ધને જાણનાર એટલે અક્ષર પ્રદ્ધને જાણનાર તે સાન્નિધ્યથી અક્ષરપ્રદ્ધને પ્રાપ્ત કરે છે. આટલો અર્થ જે જાણે છે એમ છેલ્લી ઋચ્યાથી કહ્યો છે. હવે પરને પ્રાપ્ત કરે છે. તેનો અર્થ “વિરાજમાન” વગેરેથી કહેવાય છે. માટે જ “મધ્યમાં ક્રિયાપદ ઉભયનું” સંબન્ધી છે એમ જણાવનાર કહ્યું છે અને તેની પ્રાપ્તિ મર્યાદા અને પુષ્ટિના ભેદથી એ પ્રકારની છે તેમાં પ્રથમ મર્યાદામાં કહેવાય છે. અહિંઆં આ આશય જાણવો જોઈએ “આ આત્મા પ્રવચનથી મેળવાતો નથી” (મું. ૩-૨-૩) એ શ્રુતિથી પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિમાં ભગવાનના વરણથી જુદા સાધનનો નિરાસ કરવામાં આવ્યો છે, આમ હોવાથી અક્ષર પ્રદ્ધના જ્ઞાનને તેના સાધન તરીકે કહેવામાં તેનો વિરોધ થાય. તેથી આ પ્રમાણે આ અર્થનું નિરૂપણ કર્યું છે. જ્ઞાન માર્ગવાળાઓને અક્ષરજ્ઞાનથી અક્ષર પ્રાપ્ત હોય છે, કારણ કે તેમની અક્ષરપ્રદ્ધ એકલા સુધી ગતિ હોય છે. ભક્તોની જ પુરુષોત્તમ સુધી હોય છે. ભગવદ્ગીતામાં તે અર્થ કહેલો છે “આ પ્રમાણે જે સતત યુક્ત થયેલા” (ભ. ગી. ૧૨-૩) એવા પ્રશ્નમાં “મારામાં મન પરોવીને જે મને ભજે છે” (ભ. ગી. ૧૨-૨) “જે અનિર્દેશ્ય અક્ષરને” (ભ. ગી. ૧૨-૩) એમ કહ્યું છે “ભક્તિ એકલાથી જ હું બ્રહ્મ કરાવું છું” (ભા. ૧૧-૧૪-૨૧) “માટે મારી ભક્તિથી યુક્તને” એમ ઉપક્રમ કરીને “જ્ઞાન, કે વૈરાગ્ય ઘણું કરીને અહિંઆં શ્રેયસ્કર થશે નહિ” (ભા. ૧૧-૨૦-૩૧) વગેરેથી શ્રીભાગવતમાં કહેલું છે. વળી પ્રદ્ધવેત્તાનું જે ભગવાન વરણ કરે તો જ ભક્તિ ઉદય પામે છે. તેમને પ્રચરભાવ હોય ત્યારે જાતે જ તે હૃદયમાં પ્રકટ થવાની ઇચ્છાવાળા ભગવાન સ્વસ્થાન બનેલા વ્યાપિવૈકુણ્ઠને તેની ગુહામાં-હૃદયાકાશમાં પ્રકટ કરે છે. તે “પરમવ્યોમ” શબ્દથી કહેવાય છે. અલૌકિક પ્રયોગથી તેની અલૌકિકતા જણાવાય છે. જેમ સ્વસ્થાપિત વસ્તુ અવશ્ય દર્શન યોગ્ય બને છે તે પ્રમાણે અહિંઆં “ભગવાન પણ” એમ જણાવવાને “બિરાજમાન થયેલા” એમ કહ્યું છે. તેમજ વળી “પરને મેળવે છે” એ શબ્દોના વિવ-

રહેલું ગૂઢ તાત્પર્ય પ્રકટ કરવાને શ્રુતિ આગળ જે જણાવવાનું તે જણાવે છે. પણ તે અર્થ ઘણો જ ગોપ્ય છે. છૂપો રાખવા જેવો છે, બધાને તે કહેવા જેવો નથી, તેમ માત્ર જેમને અનુભવ છે તેઓ જ જાણી શકે છે. (૪) તદ્દેષામ્યુક્તાત આ ઋચ્યા કહેવાયલી છે. કોનાથી? એમ કાઠ પૂછે તો કહે છે કે તેના “અનુભવ કરનારાથી” કહેવાયલી છે. આ શબ્દો અધ્યાહાર રાખ્યા છે. શ્રુતિમાં તે આપેલા નથી, કારણ? શ્રુતિ તે ઉપરથી એમ જણાવવા માગે છે કે પરબ્રહ્મ વિષે જે કંઈ અહિંઆં કહેવામાં આવ્યું છે તે ઘણું ગૂઢ છે. અને અનુભવથી વેદ છે (૫) મૂળ શ્રુતિમાં વેદ ‘જાણે છે’ એ ક્રિયાપદ મધ્યમાં આવેલું છે (૬) ભાવાર્થ—જ્ઞાનમાર્ગીય અને ભક્તિમાર્ગીય બન્નેમાં ભેદ છે. તે ભેદ “બ્રહ્મવેત્તા પરને પ્રાપ્ત કરે છે” એ શ્રુતિમાં દર્શાવ્યો છે. તેમાં સ્પષ્ટ કહે છે કે જેના બ્રહ્મજ્ઞાન સાથે બ્રહ્મનું વરણ છે તેને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને જેને કેવલ બ્રહ્મનું જ્ઞાન છે તેને તો અક્ષરની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ રીતે બન્નેમાં ફેર છે.

રણુ રૂપે “આની ગુહામાં—પરમ વ્યોમમાં ખીરાજમાન થએલાને જે જાણે છે તે” એમ કહ્યું છે. આના પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરતા નથી. અહિંઆંજ તે સંપૂર્ણ લય પામે છે “પ્રજ્ઞ જ થઇને પ્રજ્ઞમાં જાય છે” (બૃ. ૪-૪-૨૨) એ શ્રુતિમાં કહેલી રીતિથી “પરને પ્રાપ્ત કરે છે” એવો અર્થ થાય છે.

હવે શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકૃત થયેલાની વ્યવસ્થા કહે છે. તે વિપશ્ચિત્ પ્રજ્ઞની સાથે સઘળા કામો લોગવે છે (તૈ. ૨-૧) વગેરેથી અહિં આં આ અભિસન્ધિ છે. જેમ જાતે પ્રકટ થઇને લોકમાં લીલા કરે છે તે પ્રમાણે અનુગ્રહને લીધે પોતાના અન્તઃકરણમાં સ્થિત પણ ભક્તને પ્રકટ કરીને તેના સ્નેહના અતિશયથી તેને વશ થઇને પોતાની લીલાના રસનો અનુભવ કરાવે છે તેથી તે ભક્ત પ્રજ્ઞ-પરપ્રજ્ઞ પુરુષોત્તમની સાથે સર્વ કામો લોગવે છે. “ચ અનેથી” કહેલી શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓનું ગ્રહણ કરાય છે. આમ હોવાથી જ્ઞાન માર્ગીયોની અક્ષરપ્રાપ્તિ જ ભક્તોની જ પુરુષોત્તમ પ્રાપ્તિ છે એમ સિદ્ધ થયું. ૧૭

શ્રોતેદવ્યાસમતાનુવર્તી શ્રોવણભાગ્યાર્યવિરચિત પ્રજ્ઞસૂત્રના અણુભાષ્યમાં
ચોથા અધ્યાયનો ત્રીજો પાદ સંપૂર્ણ

વિવેચન.

અધિકરણ. ૧૬

આની પહેલાંના પાદમાં પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત તથા મર્યાદામાર્ગીય ભક્તોને સઘોમુક્તિ મળે છે તે કેવી રીતે મળે છે તે વિષે જણાવ્યું. હવે ક્રમ મુક્તિનો વિચાર કરવામાં આવે છે. મુક્તિના બે પ્રકાર છે. (૧) સઘોમુક્તિ (૨) અને ક્રમ મુક્તિ. સઘોમુક્તિ એટલે એકદમ મોક્ષ મળે તે, અને ક્રમ મુક્તિ એટલે ધીમે ધીમે મળે. અર્થાત્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં પહેલાં જીવને અમુક માર્ગે થઇને પસાર થતાં ત્યાં જેટલા લોકો આવે ત્યાં તેનો વિસામો લેવો પડે અને એમ કરતાં કરતાં છેવટે જ્ઞાનલોકમાં જાય. આ પ્રકાર ક્રમ મુક્તિનો છે. આ ક્રમ મુક્તિ જીવને કેવી રીતે મળે છે તે વિષે અહિંઆં કહેવામાં આવે છે. વળી જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો માર્ગ તથા જ્ઞાનલોક વિષે પણ વિચાર કરવામાં આવશે.

હવે પ્રથમ અધિકરણનો વિચાર કરીએ. અહિંઆં પૂર્વપક્ષી નીચે પ્રમાણે શંકા કરે છે.

પૂર્વપક્ષી—અર્ચિરાદિ જે માર્ગ કહ્યો તે જ્ઞાની તથા ભક્ત બન્નેને માટે સાધારણ છે કે ફક્ત જ્ઞાનીને માટે જ છે. ? અર્થાત્ જ્ઞાનીને જ અર્ચિરાદિ માર્ગે પ્રયાણ કરવું પડે છે. ? આ ક્રમ મુક્તિનો અધિકારી જ્ઞાની છે કે મર્યાદા ભક્ત પણ છે ?

સિદ્ધાન્તી—તમે શું માનો છો ?

પૂર્વપક્ષી—અમે તો એમ માનીએ છીએ કે તે બન્નેને માટે છે.

સિદ્ધાન્તી—શાથી ?

પૂર્વપક્ષી—જેમ જ્ઞાનીને સાધનાદિનો નિયમ નથી તેમ અહિંઆં પણ ભક્તને સાધનાદિનો નિયમ નથી. તેથી બન્ને આ ક્રમ મુક્તિના અધિકારી છે.

સિદ્ધાન્તી—ના, તેમ નથી. જ્ઞાનીઓની જ ક્રમમુક્તિ છે, ભક્તોની નહિ. ભક્તોને સદ્ગુણમય મળે છે.

પૂર્વપક્ષી—આનો કોઈ પૂરાવો આપશો ?

સિદ્ધાન્તી—હા, વળી જ ખુશીથી. જુઓ છાંદોગ્યની પંચાગ્નિ વિદ્યામાં નીચે પ્રમાણે કહે છે.

જે એને આ પ્રમાણે જાણે છે અને જેઓ અરણ્ય વિષે શ્રદ્ધા સહિત તપની ઉપાસના કરે છે, તેઓ મરણ પછી અર્ચિરાદિ લોકમાં પ્રાપ્ત થાય છે. પછી દિવસના લોકમાં તે જાય છે. ત્યાંથી છ માસના લોક વિષે જાય છે કે જે સમયે સૂર્ય ઉત્તરાયણની અંદર હોય છે, (છાં. ૫-૧૦-૧) આમાં ભક્તોની ગતિ વિષે કહ્યું નથી. તેમાં સ્પષ્ટ કહે છે કે જેઓ અરણ્ય વિશે શ્રદ્ધા સહિત તપની ઉપાસના કરનારા છે તેઓ જ અર્ચિરાદિ લોકમાં જાય છે. આથી ભક્તની ક્રમ મુક્તિ સમજાતી નથી. આ રીતે શ્રુતિનું પ્રમાણ છે. તેમજ સ્મૃતિ કહેતાં જ. ગી. ૮-૨૪માં કહે છે “જેઓ અમિલોક, જ્યોતિર્લોક, દિવસ, શુક્લ, પક્ષ, છ માસ, અને ઉત્તરાયણના માર્ગે પસાર થાય છે તે બ્રહ્મને જાણનારા પુરુષ બ્રહ્મને પહેલ્લે છે” આ વર્ણનમાં પણ “બ્રહ્મને જાણનારાઓ જ” અર્ચિરાદિ માર્ગે યજ્ઞને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરે છે એમ કહે છે. અર્થાત્ શ્રુતિ અને સ્મૃતિનાં પ્રમાણો ઉપરથી એટલું જ સમજાય છે કે ક્રમ મુક્તિના અધિકારી જ્ઞાનીઓ જ છે ભક્તો નહિ. ભક્તોને તો સદ્ગુણમુક્તિ મળે છે, અને તે વિષે આની પહેલાંના પાદમાં કહેવાયું છે.

પૂર્વપક્ષી—પણ તમે એમ શાથી કહો છો કે અર્ચિરાદિ એકજ માર્ગે યજ્ઞને જ્ઞાનીઓની ક્રમ મુક્તિ હોય છે. ખરી રીતે તો જૂદા જૂદા માર્ગો સમજાય છે.

સિદ્ધાન્તી—તે કેવી રીતે ?

પૂર્વપક્ષી—જુઓ. ઉપનિષદોમાં આ ક્રમમુક્તિ મંત્રની જૂદાં જૂદાં વર્ણનો આવે છે. છાંદોગ્યના આઠમા પ્રવાકના છઠ્ઠા ખંડમાં નાડીરૂપી રશ્મિઓદ્વારા ગતિ થાય છે એમ કહે છે. ત્યાં નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

“વળી આ હૃદયની નાડીઓ પિંગળ વર્ણવાળા સૂક્ષ્મ અન્તરસથી પૂર્ણ છે તેમાંના કેટલીક ધોળા રંગની કેટલીક પીળી, તથા કેટલીક લાલ છે. ખરેખર આદિત્ય ભૂરા, લીલા, પીળા તથા લાલ રંગના છે

“જેમ એક ગામ જવાનો મોટો રસ્તો આ તેમજ તે એમ દરેક છેડેથી દૂગના ગામ જવાના માર્ગોની સાથે મળે છે, તેજ રીતે સૂર્યના રશ્મિઓ આ પુરુષ તથા આદિત્ય બન્નેને મળે છે. આ આદિત્યમાંથી તે રશ્મિઓ વિસ્તારને પામે છે. અને તે રશ્મિઓ નાડીઓમાં પ્રવેશે છે. પછીથી તે વિસ્તૃત થાય છે અને પાછા આદિત્યમાં પ્રવેશે છે.

“જ્યારે તે આ દેહમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે ત્યારે તે આ રશ્મિઓ સાથે ઉત્ક્રમણ કરે છે તે છૂં નું ધ્યાન કરતો ઉત્ક્રમણ કરે છે. જ્યાં સુધી મનનો ક્ષેપ હોય છે ત્યાં સુધી આદિત્ય તરફ જાય છે. વિદ્વાનોનું આજ ખરેખર દ્વાર છે. અવિદ્વાનોનો ત્યાં નિરોધ હોય છે”

આ રીતે અહિં આ અર્ચિરાદિ માર્ગ કહ્યો નથી, પણ નાડીઓનો માર્ગ કહ્યો છે.

છાં. ૫-૧૦-૧માં “તે અર્ચિરાદિ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાંથી દિવસના લોક તરફ જાય છે” તેમાં અર્ચિરાદિ માર્ગ છે “તે આ દેવયાનના માર્ગને પ્રાપ્ત થઈને અમિલોક તરફ ગતિ કરે છે” એવી કૌ. ૧-૩ની શ્રુતિમાં દેવયાનનું વર્ણન છે. વળી બૃહદારણ્યક ૫-૧૦-૧માં બીજી રીતે કહેલું છે. ત્યાં કહે છે “જ્યારે તે પુરુષ આ લોકમાંથી પ્રયાણ કરે છે ત્યારે તે વાયુલોકમાં જાય છે” અહિં આ વાયુલોકનો માર્ગ દેખાડેલો છે. મુ. ૧-૨-૧૩માં કહે છે કે “તે વિરજ યજ્ઞને (પાપથી મુક્ત યજ્ઞને) સૂર્યના દ્વારથી આગળ જાય છે” આમાં સૂર્યલોકનો માર્ગ કહ્યો છે. આમ જૂદા જૂદા માર્ગો અહિં આં કહ્યા છે તેથી તમે કહો

છો તે પ્રમાણે કૃત્ત અર્ચિરાદિ માર્ગને જ શ્રુતિ જણાવતી નથી. અહિંઆં તો અર્ચિરાદિની માફક દેવયાન, રશ્મિમાર્ગ આદિત્ય લોકનો માર્ગ, વાયુલોકનો માર્ગ એમ અનેક માર્ગો દેખાડ્યા છે, તેથી ક્રમ મુક્તિનો અધિકારી કૃત્ત અર્ચિરાદિ માર્ગે જ જતો નથી પણ આ તમામ માર્ગો તેને માટે છે એટલે મરણ પછી જ્ઞાતી માટે ક્રમ મુક્તિનો એક જ માર્ગ નથી કહ્યો પણ અનેક માર્ગો કહ્યા છે.

સિદ્ધાન્તી—ના, તમારી સમજવામાં ભૂલ છે. જે કે તમે જણાવ્યાં છે તેમ જૂદા જૂદા માર્ગો શ્રુતિઓમાં દેખાડ્યા છે પણ તેથી ત્યાં અનેક માર્ગો કહેલા છે એમ નથી. માર્ગ તો એક જ છે. માત્ર તે એક માર્ગ અનેક પર્વોથી જોડાયેલો છે. અર્ચિરાદિ માર્ગ તો એક જ છે અને તે માર્ગે જ જ્ઞાતી ક્રમ મુક્તિમાં આગળ વધે છે પણ તેના માર્ગમાં તમે કહ્યાં તે પ્રમાણે પર્વો હોય છે. પર્વો અનેક છે તેથી માર્ગો અનેક થતા નથી. જાં. ૮-૬-૧થી ૬ સુધીમાં રશ્મિઓદ્વારા જ્ઞાતી મરણ પછી આગળ વધે છે એમ જે કહ્યું ત્યાં માત્ર એટલું જ સમજવાનું છે કે શ્રુતિ ત્યાં ઉત્ક્રમણનું જ વર્ણન કરવા માટે છે અને આ વસ્તુ ઉપક્રમ નહિ. ઉપસંહાર જોતાં સ્પષ્ટ થશે. માત્ર ઉત્ક્રમણના માર્ગનું નિરૂપણ ત્યાં કર્યું છે. પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવા માટે માર્ગનું વર્ણન ત્યાં નથી.

પૂર્વપક્ષી—હા, તમે કહ્યાં છે તે પ્રમાણે અનેક પર્વથી વિશિષ્ટ જ્ઞાતી માર્ગ એક જ હોય તો શા માટે શ્રુતિ જૂદીજૂદી જગ્યાએ તે તમામ પર્વોનું સામટું નિરૂપણ કરતી નથી; ઉલટું એમ જોવામાં આવે છે કે અમુક જગ્યાએ અમુક જ પર્વનું વર્ણન કરે છે. જ્યારે અન્યસ્થળે અમુક પર્વનું વર્ણન કરે છે. આમ શાથી? એક જ માર્ગ અનેક પર્વવાળો હોય તો શા માટે તે રીતે શ્રુતિમાં વર્ણન ન આવે.

સિદ્ધાન્તી—જે શાખામાં અમુક પર્વોવાળા માર્ગનું વર્ણન શ્રુતિ કરે છે તેનો છેવટનો ભાગ-ઉપસંહાર અરાયર વાંચશે તો શ્રુતિનું તાત્પર્ય એક જ માર્ગનો ઉપદેશ કરવામાં છે, અનેક માર્ગોનો નહિ, એ તમે અરાયર સમજી શકશો.

પૂર્વપક્ષી—એમ હોય તો જે શાખાની શ્રુતિ વાંચવામાં આવે છે, તેનો જ ઉપસંહાર જોતાં તે માર્ગ વિષેનું તાત્પર્ય સમજાશે. પણ આવા માર્ગનું વર્ણન એક જ શાખાની શ્રુતિમાં આવતું નથી પણ અનેકમાં આવે તો પછી અન્યશાખા નહિ જાણનારને તે શ્રુતિના વિષે ન્યૂનતા પ્રાપ્ત થશે.

સિદ્ધાન્તી—તો એમ માનો કે પ્રત્યેક શાખાની શ્રુતિમાં જે કંઈ કહ્યું છે તે તે શાખા પરત્વે જ નહિ. પણ તમામ શાખાઓ માટે છે. આથી કોઈપણ એક શાખાની શ્રુતિ જોતાં આગણુને એમ સમજાય કે તેમાં અમુક પર્વથી વિશિષ્ટ હોવા છતાં માર્ગ તો એક જ છે, તો પછી અન્ય શાખાઓની શ્રુતિઓનો તે જ ઉપદેશ છે એમ માનવું.

પૂર્વપક્ષી—આ કહેવું વ્યાજબી નથી. દરેક શાખાની શ્રુતિ તે શાખા પરત્વે જ હોય છે, અન્ય શાખાઓ માટે નથી. તેથી તે જ શાખાનું તાત્પર્ય એ શ્રુતિ જણાવે છે. અધ્યયનની બાબતમાં પણ તેવો જ વિધિ છે. વેદનું અધ્યયન કરનાર પ્રત્યેક માણસ પોતાની શાખા પૂરતા જ વેદનું અધ્યયન કરે છે. તેઓ તમામ શાખાઓનું અધ્યયન કરતા નથી. તે જ પ્રમાણે અહિંઆં છે. માટે અન્યશાખાઓમાં જે પર્વ કહ્યા છે તેને બીજી શાખાઓના પર્વોની સાથે કંઈપણ લાગતું વળગતું નથી. માટે એમ જ માનવું ઉચિત છે કે જેમ ચાર જૂદીજૂદી દિશાઓમાં ઉભેલા માણસોને વચમાં આવેલા કોઈ ગામમાં જવું હોય તો પોતાની દિશામાંથી તે ગામમાં પહોંચાડનાર પોતાના માર્ગ ત્યાં જાય છે તેમ જૂદીજૂદી શાખાઓમાં જૂદાજૂદા માર્ગો કહેલા હોવાથી દરેક શાખાવાળા પોતાના માર્ગ ચમકે ક્રમમુક્તિને મેળવે છે. આથી માર્ગ તો અનેક જ છે, એક નહિ.

સિદ્ધાન્તી—હાંદોષમાં મુખ્ય ત્રણ માર્ગ કહ્યા છે. દેવયાન, પિતૃયાણ અને ત્રીજો યમમાર્ગ. આ

તથામાં જ્ઞાનીઓ માટે દેવયાન છે. તે માર્ગે થઇને ક્રમમુક્તિનો અધિકારી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે. આ માર્ગ એકજ છે. માત્ર તે અનેક પર્વોથી વિશિષ્ટ છે એટલુંજ.

પૂર્વપક્ષી—ના. બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરાવનાર એકજ માર્ગ નથી, પણ અનેક છે. તે તમામનાં નામ દેવયાન છે. ભ. ગી. ના ૧૬-૫ માં મોક્ષ માટે દૈવીસંપદ કહેલી છે. અને આ વાક્યાનુસાર જેઓ દૈવી સંપદમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે તમામ દેવા કહેવાય છે. અર્થાત્ જ્ઞાનીઓ તે દેવો છે. તેમનું ગમન જ્યાં હોય શકે છે તેવાં માર્ગ દેવયાન કહેવાય છે. આ ગમન એક માર્ગથી થઇ શકતું નથી પણ અનેક માર્ગોથી થઇ શકે છે. પણ તે તમામ માર્ગો બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી સામાન્ય રીતે “દેવયાન” તરીકે ઓળખાય છે. જે કે આવા “દેવયાનો” એક નહિ પણ અનેક છે.

વળી જેવા ઉપાસકો તે પ્રમાણે ફલભોગ હોય છે. આથી તેમના માર્ગ પણ જૂદાજૂદા હોય છે. ક્રમમુક્તિના અધિકારી જ્ઞાનીઓ એક પ્રકારના હોતા નથી. તેમાંના પ્રકાર અનેક હોય છે, તેમની ઉપાસના પણ જૂદાજૂદા પ્રકારની હોય છે. આથી તેમની બાબતમાં બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવનાર માર્ગ એક નજ હોઇ શકે. દરેક શાખામાં જે ઉપાસકને માટે જેવો ફલભોગ કરવાનો છે તે પ્રમાણે તેને તે માર્ગનો ઉપદેશ કરવામાં આવેલ છે. તેથી ઉપસંહારનું વિધાન કરવું અશક્ય છે. આથી સૂત્રમાં ‘અર્ચિઃ’ શબ્દથી અર્ચિમાર્ગ લેવો. અને ‘આદિથી અર્ચિઃમાર્ગ તથા બીજા અન્યમાર્ગોએ થઇને ક્રમમુક્તિવાળો જ્ઞાની બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે’ એવા અર્થ છે. એટલે ફક્ત અર્ચિમાર્ગે થઇને નહિ પણ બીજા માર્ગોએ થઇને પણ તે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરી શકે છે આવા સૂત્રનો અર્થ સમજવો જોઈએ.

સિદ્ધાન્તી—ના, તેમ નહિ. મૂળ સૂત્રમાં અર્ચિરાદિના એમ ત્રીજી વિભક્તિના એક વચનનો પ્રયાગ છે. તેથી સ્પષ્ટ છે કે એકજ માર્ગનું કથન કર્યું છે. તમારા કહેવા પ્રમાણે અર્થ હોય તો અર્ચિરાદિભ્યામ્ એ રીતે ત્રીજી વિભક્તિના બહુવચનનો પ્રયાગ હોત. તેથી અનેક માર્ગો નહિ પણ એકજ માર્ગ જણાવેલ છે.

પૂર્વપક્ષી—ત્યારે શ્રુતિઓમાં જૂદાજૂદાં પર્વો કહ્યાં છે. તેનું કેમ ?

સિદ્ધાન્તી—સજ્જર. જૂદાજૂદાં પર્વોથી જૂદાજૂદા માર્ગે થતા નથી પર્વો ભલે જૂદાજૂદા હોય. પણ તે બધા એક માર્ગના વિશેષણ રૂપ છે. તે પર્વોથી વિશિષ્ટ માર્ગ તો એકજ છે. જૂદાજૂદાં કહેલાં પર્વો તે તમામ અર્ચિમાર્ગમાં છે. તેનાથી જૂદા રથજે આવેલાં નથી. છતાં જે ઉપાસકને જે પર્વનો ભોગ કરવાનો હોય તેને તે પર્વમાં જવું પડે. કાષ્ઠને રક્તિરૂપી નાડીના પર્વનો ભોગ કરવાનો હોય તો કાષ્ઠને વાયુલોકનો. કાષ્ઠને આદિત્યલોકનો, એમ જેને જે પર્વનો ભોગ કરવાનો હોય તેને માટે તેવા પર્વનો ઉપદેશ શ્રુતિ આપે છે. માટેજ જૂદીજૂદી શાખામાં જૂદાજૂદાં પર્વો છે. આ તમામ પર્વો અર્ચિ-માર્ગનાં જ છે. આથી જ સૂત્રમાં એક વચનથી તેને જણાવેલ છે. આગળ કહેલાં અન્ય પર્વોનો પણ સમાવેશ સૂત્રકાર અહિંઆજ કરે છે. તેથી માર્ગ તો એકજ છે. એ નિર્વિવાદ છે. અને તેથીજ અમં કહીએ છીએ કે ક્રમમુક્તિનાં અધિકારી જ્ઞાની અર્ચિરાદિ માર્ગે જ જાય છે; મર્યાદામાર્ગીયને માટે આ માર્ગ નથી.

સૂત્ર ૨ પૂર્વપક્ષી—જાંઝોગ્યમાં પંચામિવિદ્યામાં તથા ઉપક્રોસલ વિદ્યામાં વાયુ લોક વિષે કંઇપણ કહેવામાં આવ્યું નથી. તેમ વાજસતેયકમાં પંચામિ વિદ્યામાં આ પછી સંવત્સર લોકમાં જવું પડે છે તે કહ્યું નથી. ત્યાં માત્ર દેવલોકમાં પ્રવેશ કરવાનું કહ્યું છે. તેમ આદિત્ય પછી ચંદ્રલોકમાં પ્રવેશ કરવા વિષે કંઇપણ નથી. પણ કૌષીતકિની પર્યંકવિદ્યામાં કહે છે કે આ દેવયાન માર્ગને મેળવીને અગ્નિલોકમાં આવે છે, પછી વાયુલોકમાં, વરાણલોકમાં, ઇન્દ્રલોકમાં, પ્રજ્વલપતિલોકમાં અને છેવટે બ્રહ્મલોકમાં આવે છે. અહિંઆં વાયુલોક વગેરે કહેલ છે. આમ હોવાથી અર્ચિરાદિમાર્ગમાં વાયુલોકનું વર્ણન કર્યું નથી. તેથી

અગ્નિરાદિમાર્ગમાં તેનો પ્રવેશ કરવો ઉચિત નથી માટે એ રીતે જોતાં અમે ઉપર કહ્યું છે તે પ્રમાણે અગ્નિરાદિ એક માર્ગ નથી પણ અનેક માર્ગો છે.

સિદ્ધાન્તી—ના, વાયુલોકનું સ્થાન ક્રમભુક્તિના માર્ગમાં કહ્યું એમ તમે પૂછતા હોતો અમે કહીશું કે સંવત્સર પછીથી જ તે લોકમાં (વાયુલોકમાં) પ્રવેશ કરવાનો છે.

પૂર્વપક્ષી—શાથી ? તેનાં કારણો આપશો.

સિદ્ધાન્તી—હા. તેમાં બે કારણો છે. એક અવિશેષ હેતુથી, અને બીજો વિશેષ હેતુ છે તેથી. અવિશેષ એટલે વિશેષ ભેદ નહિ તે. તમે સમજી શકશો કે સામાન્ય રીતે પૃથ્વી, અન્તરિક્ષ અને સ્વર્ગ એમ સ્થાન પરત્વે ત્રણ વિભાગો છે. તેમાં અર્ચિલોકથી સંવત્સર સુધીના લોકનો સંબંધ પૃથ્વી ઉપરના લોક કહેવાય છે વાયુનો સંબંધ અન્તરિક્ષ સાથે હોવાથી, તે પૃથ્વી પછી અન્તરિક્ષમાં જ હોય છે. અર્થાત્ સંવત્સર પછીથી અન્તરિક્ષમાં આવેલા વાયુલોકમાં પ્રવેશ સંભવે. વાયુલોક પછીથી દ્યુલોક હોય છે, જેમાં સૂર્યલોકનું સ્થાન છે “વાયુ અન્તરિક્ષનો અધિપતિ છે. અને સૂર્ય દ્યુલોકનો અધિપતિ” એમ પૌવાપર્યમાં વિશેષ છે. અર્થાત્ અહિંઆં સમજવાનું આ છે કે અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્મો કરવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ જ્યારે થાય અને પછી ઉપાસના વગેરેથી જ્ઞાન વગેરે ઉદય પામે તોજ ક્રમભુક્તિ મળે છે. આ ક્રમભુક્તિમાં પ્રથમ અર્ચિલોક છે. અર્ચિઃઅને અગ્નિમાં ભેદ નથી. તેથી અગ્નિલોક અને અર્ચિલોક એક છે. માટે તેને પ્રથમ મુકવામાં આવે છે. કર્મ પૃથ્વી ઉપર કરવામાં આવે છે, કારણ કે પૃથ્વી તે અગ્નિપ્રધાન કહેલી છે. માટે પ્રથમ અસિલોકમાં તેનો ભોગ થાય છે પછીથી દિવસના લોકમાં પછી શુક્રવપક્ષ, પછી જમામ, ઉત્તરાયણ અને છેવટે સંવત્સરમાં પ્રવેશ કરે છે. અહિં સુધી પૃથ્વી ઉપર જ આ લોકો અર્ચિ-માર્ગમાં આવ્યા છે. પછીથી તે માર્ગ અન્તરિક્ષમાં થઈને આગળ જાય છે. ત્યાં પ્રથમ વાયુલોક આવે છે અર્થાત્ પૃથ્વી ઉપરના અર્ચિમાર્ગની છેવટની હદ સંવત્સર સુધી છે તે પૂરી થતાં તે માર્ગ અન્તરિક્ષમાં થઈને દ્યુ લોકમાં થઈ જાય છે. છેવટે બ્રહ્મલોક તરફ જાય છે. આ અન્તરિક્ષમાં પ્રથમ વાયુલોકનું સ્થાન આવે છે. અર્થાત્ સંવત્સર પછી વાયુલોક છે તે ઉભય અર્ચિમાર્ગમાં જ છે. પંચાસિ વિદ્યામાં અગર ઉપક્રમસત્ર વિદ્યામાં તે ન કહ્યા હોય તો પણ તે ત્યાં છે એમ સમજવું જોઈએ. તેમાં વાયુલોકનું કથન કર્યું નથી તેનું કારણ કે પંચાસિ વિદ્યાવાળાને વાયુલોકમાં જવાની જરૂર નથી.

પૂર્વપક્ષી—શંકરાચાર્ય પોતાના ભાષ્યમાં જણાવે છે કે કૌ. ૧-૩ પ્રમાણે અસિલોક પછીથી વાયુલોકનો ઉલ્લેખ છે, ત્યાં અવિશેષથી વાયુલોકમાં ગયા પછીથી આદિત્ય લોકમાં જીવ જાય છે એમ કહે છે. આથી આદિત્યની પૂર્વે વાયુલોક વિશેષ રીતે કહેલો છે. માટે સંવત્સર અને આદિત્ય એ બન્નેની વચ્ચે વાયુલોકનું સ્થાન છે. આ વિષે શું માનો છો ? કૌ. ૧-૩માં તો વાયુલોક પછી વરુણલોક, પછી મન્દ્રલોક, પછી પ્રગ્નપતિલોક અને છેવટે બ્રહ્મલોક એમ ક્રમ દેખાઈ છે. અર્થાત્ વાયુલોક પછી વરુણલોક કહ્યો છે તો ખરું શું ?

સિદ્ધાન્તી—મૃ. ૫-૧૦-૧ની શ્રુતિ ઉપરથી શંકરાચાર્ય જે નિર્ણય આપે છે તે બાજબી નથી. જેમ તે શ્રુતિ પ્રમાણે વાયુલોક પછીથી આદિત્યલોક છે તેમ કૌ. ૧-૩ પ્રમાણે વાયુલોક પછી વરુણલોક છે. આ શ્રુતિ પણ વિશ્વસનીય છે. તેથી ક્રમ વિષે જે નિર્ણય કરવો હોય તો તમામ શ્રુતિઓ જોઈને કરવો જોઈએ. ફક્ત મૃ. ૫-૧૦-૧ ઉપરથી ફક્ત કરેલો નિર્ણય બાજબી નથી. કૌ. ૧-૩ની શ્રુતિ પણ તેટલીજ પ્રમાણભૂત ગણવી જોઈએ. માટે શંકરાચાર્યનો મત ખરાબર નથી. વળી મૃ. ૬-૨-૧૫માં એમ કહે છે કે માસ પછીથી દેવલોક, દેવલોકથી આદિત્ય લોકમાં જાય છે ત્યાં પણ આદિત્યની પૂર્વે અને દેવલોકની પછી વાયુ છે એમ જણાવું જોઈએ. એક જગ્યાએ આદિત્યની પૂર્વે તે છે એમ સિદ્ધ થતાં બીજી જગ્યાએ પણ તેજ પ્રમાણે છે કારણ કે તે ઉભય સ્થળે એકજ માર્ગનું કથન છે. અહિંઆં સૂત-

કાર “સંવત્સર પછીથી વાયુલોક” એમ જે સૂત્રમાં કહે છે તે તો હાંદોગ્યની શ્રુતિને લક્ષ્યમાં રાખીનેજ કહે છે આમ હોવાથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે માસ પછીથી સંવત્સર છે. અને સંવત્સર પછી વાયુલોક છે. અર્થાત્ એકજ માર્ગમાં તે તે લોકમાં પ્રવેશ છે. ત્યાં જૂદા માર્ગો નથી. હાંદોગ્ય શ્રુતિમાં દેવલોકની આદિત્યની ક્રાંતિમાં ગણના કરીને જ સંવત્સર પછી વાયુ અને વાયુ પછી આદિત્ય એમ ક્રમ જણાવે છે. માટે સૂત્રકાર અહિંઆ જે કંઈ કહે છે તેમાં કંઈ કહે પણ અસંભાવના નથી.

સૂત્ર ૩. પૂર્વપક્ષી—હીક. સંવત્સર પછીથી વાયુલોક અને ત્યારપછીથી આદિત્ય એમ સમગ્રયું પણ પછીથી ક્યાં લોક હશે ?

સિદ્ધાન્તી—આને માટે છાં. ૪-૧૫-૫ ની શ્રુતિ જોવી. ત્યાં કહે છે કે આદિત્ય પછીથી ચંદ્રલોક આવે છે. અને ત્યારપછીથી વિદ્યુત્ લોક છે વિદ્યુત્ પછીથી વરુણલોક છે. આ પ્રમાણે ક્રમ છે.

પૂર્વપક્ષી—વિદ્યુત્ લોક પછીથી વરુણલોક આવે છે એમ શાથી કહો છો ?

સિદ્ધાન્તી—કારણ કે વિદ્યુત્નો સંબન્ધ જલ સાથે છે અને જલના પાતિ વરુણ છે. તેથી વિદ્યુત્ પછીથી વરુણના લોકમાં પ્રવેશ કરે છે.

સૂત્ર ૪. પૂર્વપક્ષી—પછીથી ક્યા ક્યા લોક વિષે જાણ છે ?

સિદ્ધાન્તી—વરુણલોક પછીથી ઇન્દ્રલોક અને પછી પ્રગ્નપતિલોક વિષે જાણ છે અને છેવટે છાં. ૪-૧૫-૫ માં કહેવા પ્રમાણે અમાનવ પુરુષ તેને બ્રહ્મ તરફ લેઈ જાય છે.

પૂર્વપક્ષી—પણ એ શ્રુતિમાં તો વિદ્યુત્ પછીથી જ અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મ તરફ લેઈ જાય છે અર્થાત્ ત્યાં વરુણ ઇન્દ્ર તથા પ્રગ્નપતિના લોક કહેલ નથી.

સિદ્ધાન્તી—અહિંઆ વરુણ, ઇન્દ્ર તથા પ્રગ્નપતિના લોક કહ્યા નથી તેનું કારણ એ છે કે જે ઉપાસકને વરુણાદિ લોકમાં જવાની અપેક્ષા નથી તેમને. તે લોકમાં જવાની જરૂર નહિ હોવાથી ત્યાં તે લોક કહેલ નથી. જેમને જવાની જરૂર હોય તેમને તો તેજ લોકોમાં જવુંજ પડે છે એમ અહિંઆ સમજ લેવું. આ સિવાય બીજે અમુક લોકો કહેલા હોય, તે લોકો પણ આ અગ્નિમાર્ગમાંજ આવેલા છે. તે બધાઓ એકજ માર્ગમાં છે. અમુક જગ્યાએ અમુક લોક કહ્યા છે અને અમુક સ્થળે નથી કહ્યા. તેથી એમ સમજવું નહિ કે ત્યાં જૂદા જૂદા માર્ગો કહેલા છે. માર્ગ તો એકજ છે. તે માર્ગનું નામ અગ્નિરાદિ છે. તે અગ્નિરાદિમાર્ગમાં આ જૂદા જૂદા લોક આવેલા છે. તે લોક એટલે પર્વો છે. એટલે અનેક પર્વોથી વિશિષ્ટ માર્ગ એકજ છે. ક્રમ મુક્તિનો અધિકારી જ્ઞાની આ માર્ગે થઈને બ્રહ્મને પહોંચે છે. માર્ગમાં જે જે લોક આવે તેમાં તેને તેની ઉપાસનાનો ભોગ કરવાની જરૂર હોય તો ત્યાં ઉતરે અને ન જરૂર હોય તો ત્યાં પ્રવેશ કર્યા સિવાય સિધ્ધા પોતાના માર્ગે ચાલ્યો જાય છે. જેમ કોઈ માણસને અમુક શહેર જવું હોય, તો ત્યાં પહોંચવાને માટે જે રસ્તે ચાલતો હોય ત્યાં વચમાં અનેક ગામો આવતા હોય તો પણ ત્યાં તેને જે ગામમાં વચમાં પડાય રાખવાની જરૂર જણાય ત્યાંજ તે રાખશે, તમામ ગામોમાં અટકશે નહિ. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ એ આ ક્રમ મુક્તિવાળાનું લક્ષ્યબિન્દુ છે તેને માટે અગ્નિમાર્ગ તથા દેવયાન માર્ગ તેણે પ્રયાણ શરૂ કરવું જોઈએ. આ માર્ગો પૃથ્વી ઉપરથી શરૂ થાય છે અને અન્તરિક્ષમાં થઈને દુલોકમાં થઈ બ્રહ્મ લોક સુધી પહોંચે છે. તેથી આ માર્ગમાં જીવને આરામ લેવાને અનેક લોક આવે છે. જે લોકોમાં જ્યાં તેને થોભવાની જરૂર જણાય ત્યાં તેને થોભવું નહિ તો થોભવાની જરૂર નથી.

(સાર)આ અધિકરણમાં નીચે પ્રમાણે ટુંકમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

(૧) મુક્તિ એ પ્રકારની છે. સદ્મુક્તિ અને ક્રમ મુક્તિ-સદ્મુક્તિના અધિકારી પુષ્ટિબક્ત તથા મર્યાદા બક્ત છે. અને ક્રમ મુક્તિના અધિકારી જ્ઞાની છે. શ્રુતિમાં જીવ આ દેહ છોડ્યા પછી ક્યા ક્યા

માર્ગે પ્રયાણ કરે છે એ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. તેમાં દેવયાન, પિતૃયાણ, તથા યમમાર્ગ એ ત્રણ માર્ગો કહ્યા છે. આમાં જ્ઞાની માટે દેવયાન છે, કર્મ કરનારાઓ માટે પિતૃયાણ છે, અને બીજાઓ માટે યમ માર્ગ છે જે માર્ગે ગયેલાઓને આ સંસારમાં પાછું ફરવું પડે છે. દેવયાનનું બીજું નામ અર્ચિર્માર્ગ છે. અને પિતૃયાણનું બીજું નામ ધૂમ માર્ગ છે. ફક્ત જ્ઞાનીઓ જ અર્ચિર્માર્ગે જાય છે. મર્યાદા ભક્તોને તે માર્ગે જવું પડતું નથી. આ અર્ચિર્માર્ગમાં ઘણાંલોક આવે છે. ઉપનિષદોમાં આ માર્ગના વર્ણનમાં ફેર જોવામાં આવે છે પણ તેથી ત્યાં જૂદા જૂદા માર્ગો છે એમ સમજવું નહિ. માર્ગ તો એકજ છે અને તે અર્ચિર્માર્ગ. પણ તે માર્ગ અનેક પવથી વિશિષ્ટ છે. જીવને ઉત્ક્રમણ કરતી વખતે જે જે પર્વનો ભોગ કરવાનો હોય તે તે પર્વમાં તેને જવું પડે છે અને તે ભોગ સમાપ્ત થતાં આગળ પ્રયાણ કરે છે આથી જ્ઞાનીની બ્રહ્મપ્રાપ્તિમાં અનેક માર્ગો છે તેમ કદી પણ સમજવું નહિ.

- (૨) ઉપર કહેલો અર્ચિર્માર્ગ પૃથ્વી, અન્તરિક્ષ અને દ્યુલોકમાં થઈને જાય છે. આ ત્રણ સ્થાનોમાં ઘણાં લોક આવે છે. દિવસના લોકથી સંવત્સરના લોક જે પૃથ્વી ઉપર આવેલા છે, ત્યાં ગયા પછી જીવ વાયુલોકમાં જાય છે. આ વાયુલોક અન્તરિક્ષમાં છે. પછીથી આગળ દ્યુલોકમાં આદિત્ય વગેરેમાં જાય છે. અર્થાત્ સંવત્સર લોક પછીથી વાયુલોકમાં તે જાય છે. આ લોક સંવત્સર અને આદિત્યની વચ્ચે આવેલો છે.
- (૩) આદિત્ય પછીથી ચંદ્રલોકમાં ત્યાર પછીથી વિદ્યુત લોકમાં કારણ કે વિદ્યુતનો જળ સાથે સંબંધ છે અને વરુણ એ જલના પતિ છે, માટે વિદ્યુત પછી વરુણલોકમાં પ્રવેશ થાય છે.
- (૪) ત્યાર પછીથી ઇન્દ્રલોક અને પ્રજાપતિ લોકમાં જાય છે અને છેવટે બ્રહ્મલોક છે. આ પ્રમાણે કર્મ દેખાડ્યો છે. પણ જીવને આ તમામ લોકમાં પ્રવેશ કરવો પડે એવું કાંઈ નથી. જે જે લોકમાં તેની ઉપાસના કરવાની જરૂર હોય તે લોકમાં જ પ્રવેશ થાય છે. આ રીતે બ્રહ્મલોક પૂર્વેના જે છેલ્લા લોકમાં તે પોતાની ઉપાસનાનો ભોગ કરે છે ત્યાં તે ભોગની સમાપ્તિ થતાં અમાનવ પુરુષ આવીને “તે હવે બ્રહ્મલોકનો અધિકારી છે” એમ સમજીને બ્રહ્મ તરફ દોરી જાય છે.

અધિકરણ ૨

સૂત્ર ૫—પૂર્વપક્ષી—જા. ૧૫-૫માં કહે છે કે વિદ્યુત લોકમાં ગયા પછીથી અમાનવ પુરુષ આવીને જીવને બ્રહ્મ તરફ લેઈ જાય છે. અહિં આ શંકા થાય છે કે આમાં એમ કહે છે કે વિદ્યુત લોક પછીથી તુર્તજ અમાનવ પુરુષ જીવને બ્રહ્મ તરફ લેઈ જાય છે તો પછી વિદ્યુત પછી વરુણલોક, ઇન્દ્રલોક પ્રજાપતિ લોક પણ આવે છે. એને ત્યાં જે જીવો ગયેલા હોય તેમને અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મ તરફ લેઈ જાય છે કે કેમ ? કારણ કે તમામ લોકો એકજ માર્ગમાં અર્ચિર્માર્ગમાં આવેલ છે. અમને તો હાંદોગ્યની ઉપર જણાવેલી શ્રુતિ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે વિદ્યુતલોકમાં ગયેલાને જ અમાનવ પુરુષ લેઈ જાય છે, વરુણ તથા પ્રજાપતિ લોકમાં ગયેલાને નહિ. તેમ આ વિષે શું માનો છો ?

સિદ્ધાન્તી—વરુણલોક તથા પ્રજાપતિલોકમાં ગયેલાઓને પણ અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મ તરફ લેઈ જાય છે, જે કે શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે ન કહેલું હોય તો પણ આપણે સમજી લેવું જોઈએ. કૌષીતકિ ૧-૩ ની શ્રુતિમાં એટલું તો કહેલું છે જ કે પ્રજાપતિ લોક પછી બ્રહ્મલોક તરફ તેમને લેઈ જનાર કાઇક હોવો જ જોઈએ, નહિ તો તેઓ બ્રહ્મલોકમાં જઈ શકે નહિ. એટલું ખાસ યાદ રાખવું કે જેમ પોતાની વિદ્યાના બલથી જીવ અચિરાદિ માર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ તે બ્રહ્મલોકમાં સ્વ સાધનથી જઈ શકે.

નથી. પોતાના જ્ઞાનના સાધનથી તે હેવટમાં હેવટ પ્રગ્નપતિલોક સુધી જાય છે અર્થાત્ હેલ્લામાં હેલ્લા લોક જ્યાં પોતાનાં પ્રારબ્ધનો ભોગ કરવાનો હોય ત્યાં સુધી જ તેને લેઈ જવામાં તેના સાધનનું ખજા છે પછીથી તે બ્રહ્મલોક તરફ જતે જઈ શકતો નથી. ત્યાં જવાને તેને આગળ દોરનાર કોઈક વળાવાની જરૂર છે. આ વળાવા તે બ્રહ્મની સાથે સંબંધ ધરાવનાર અર્થાત્ ભગવાનના સેવકો હોય છે. તેઓ જ્યારે તે જીવો ઉપર અનુગ્રહ કરે છે ત્યારે તેમને સાધનના ખજાથી પ્રાપ્ત કરેલા હેવટના લોકમાંથી બ્રહ્મલોકમાં લેઈ જાય છે. આવા ભગવાનના સેવકો ઘણા છે. આથી કૌપીતકિ શ્રુતિમાં જોકે તેમને જણાવેલા નથી તો પણ જ્ઞાંદોગ્યમાં કહેવા પ્રમાણે જેમ વિદ્યુત પછીથી તે અમાનવ પુરુષો આવીને બ્રહ્મલોક તરફ જીવને દોરી જાય છે તેમ પ્રગ્નપતિ લોકમાંથી લેઈ જાય છે. જ્ઞાંદોગ્યમાં ફક્ત વિદ્યુત પછીજ નુત્ બ્રહ્મલોકમાં જાય છે એમ કહ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે તે જીવને ત્યાં સુધીના જ પર્વોનો ભોગ કરવાનો છે. ત્યાર પછી વરણ, ઇન્દ્ર અને પ્રગ્નપતિ લોકનો ભોગ કરવાની જરૂર નથી, તેથી ત્યાં તે લોકો જાણ્યા નથી. કૌપિતકિ શ્રુતિમાં પ્રગ્નપતિ સુધીના લોકના ભોગની આવશ્યકતા હોવાથી તેનું વર્ણન કર્યું છે. ત્યાં સુધી જીવ પોતાના ખજાથી જાય છે, પણ ત્યાર પછીથી તેને બ્રહ્મલોકમાં લેઈ જવાને ભગવાનના સેવકો આવે છે, અને તેઓ તેના ઉપર અનુગ્રહ કરીને લેઈ જાય છે.

પૂર્વપક્ષી—એમ શા ઉપરથી કહો છો ?

સિદ્ધાન્તી—ભગવાનના સેવકોજ આવીને તેમને લેઈ જાય છે તેનું જણાવનાર સિંગ-ચિન્દ જ્ઞાંદોગ્ય ની શ્રુતિમાં છે. એ શ્રુતિમાં “અમાનવ” પુરુષ એમ કહેલ છે. તો અમાનવ પુરુષ તે કોણ તેનો તમેજ વિચાર કરો. ભગવાનના સેવકો ભગવાન સાથે સંબંધ ધરાવનાર પુરુષો સિવાય બીજા કોણ અમાનવ હોઈ શકે માટે જે એમ કહીએ છીએ કે તેઓજ આવીને વળાવા તરીકે તે જીવને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

પૂર્વપક્ષી—પણ શ્રુતિમાં તો ‘અમાનવ’ એમ એક વચનમાં જ પુરુષ શબ્દનો પ્રયોગ છે, અર્થાત્ એકજ આવા પુરુષ છે. પણ તમે તો કહો છો કે એવા ઘણા છે તો શું સમજવું ?

સિદ્ધાન્તી—જલેને એક વચનનો પ્રયોગ હોય ? પણ પ્રાપ્ત જીવો ઘણા હોવાથી તેમના પ્રાપ્ત ભગવત્સેવકો પણ ઘણા છે એમ જાણવું અર્થાત્ એક વચનના પ્રયોગથી કહેલી રીતિએ બહુવચનનો જ અર્થ સમજવા.

સૂત્ર ૬ પૂર્વપક્ષી—જ્ઞાંદોગ્યમાં ઉપક્રાસલ વિદ્યામાં તથા બ્રહ્મદાર્શન્યકમાં પંચામિ વિદ્યાના પ્રકરણમાં એમ કહ્યું છે કે જેઓ અર્ચિરાદિ માર્ગે ગયેલા છે તેમની પુનરાવૃત્તિ હોતી નથી. વળી તમે કહો છો કે આ દેવયાન માર્ગે તે તો બ્રહ્મવૃત્તાઓને માટેજ છે આથી જેઓ દેવયાન માર્ગે ગયેલા છે તેઓમાં પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ રીતે બ્રહ્મજ્ઞાન હોવું જોઈએ આમ હોય તો બ્રહ્મજ્ઞાનવાળાઓને તો સદ્ધોમુક્તિ જ મળવી જોઈએ. તેમને માટે કમ મુક્તિનો માર્ગ નથી અને તેમને તો અદિત્યાં તેમને કમ મુક્તિના અધિકારી જણાવ્યા છે. જેમનામાં બ્રહ્મનું જ્ઞાન છે તેમને તો અનિત્ય, ક્ષય પામનાર, ક્ષુદ્ર આનન્દવાળા લોકમાં જવાની જરૂર નથી તેમ થવાથી તેમની પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં વિલમ્બ થાય છે. માટે તેમને તો અર્ચિરાદિ માર્ગે જવાની પ્રિદ્ધિ જરૂર નથી.

તો પછી જાતીએ નિત્ય ફલ મૂકીને આવા ફલની આકાંક્ષા કરવાનું કારણ શું ?

સિદ્ધાન્તી—તમારી શંકા બાજબી છે. બ્રહ્મનું જેને જ્ઞાન છે તેને તો સદ્ધોમુક્તિ થવી જોઈએ. અત્યંત દેવયાનના સર્જનાર પણ ભગવાનજ છે પણ જે બ્રહ્મને જાણનાર જાતી તથા ભક્ત એમ અનુક્રમે માને કે જ્ઞાન તથા ભક્તિ એ ઉત્તમ છે તો પછી તેમની સદ્ધોમુક્તિજ થઈ જાય અને તેમ થતાં કમમુક્તિનો માર્ગ નિષ્પ્રયોજન બનશે. આમ થવાથી તે સૃષ્ટિ પણ વ્યર્થ થઈ જશે માટે ભગ-

વાનજ કેટલાક ભક્તો તથા જ્ઞાતીઓને વ્યામોહ કરે છે. જીવાના સંસાર તથા મોક્ષની સ્થિતિ તથા અન્ધના હેતુ ભગવાનજ છે, ભગવાનમાંથી જ સ્મૃતિ, જ્ઞાન તથા અજ્ઞાન સંભવે છે. માટે જ જ્ઞાતી અને ભક્ત અન્નેને ભગવાનથી વ્યામોહ કરાયેલા હોવાથી સદ્ગોમુક્તિને બદલે ક્રમ મુક્તિ માટેની વાચ્છિક તથા ફલ સિદ્ધ થાય છે, તેથી અદિઆં તે વ્યામોહ એજ હેતુ છે.

પૂર્વપક્ષી—વિદ્યુત્લોક પછીથી વરુણ વગેરે લોકની પ્રાપ્તિ પછી અક્ષલોકની જે પ્રાપ્તિ થાય છે તેમાં તે લોકના સંબંધવાળો પુરુષ પોતાના સામર્થ્યથી પ્રાપ્તિ કરાવતો હશે કે અક્ષના સંબંધવાળો પુરુષ?

સિદ્ધાન્તી—વિદ્યુત્લોકના સંબંધવાળો પુરુષ પોતાના સામર્થ્યથી કદી પણ અક્ષ પ્રાપ્તિ કરાવી શકતો નથી. ફક્ત અક્ષના સામર્થ્યથી જ તે તેમ કરાવી શકે છે તથા જે લોકમાંથી તેની પ્રાપ્તિ હોય છે ત્યાં અક્ષના સંબંધવાળા પુરુષથી જ તેમ છે આમ હોય તો વિદ્યુત્ લોકથી તેની પ્રાપ્તિમાં જે અક્ષની સાથે સંબંધ ધરાવનાર પુરુષ કહ્યો છે તેનાથી જ વરુણાદિ લોકમાંથી પણ અક્ષની પ્રાપ્તિ છે. ત્યાં હેતુ બુ. ૬-૨-૧૫માં જણાવ્યો છે. ત્યાં કહે છે કે માનસ પુરુષ તે વિદ્યુત્લોકના પુરુષો પાસે આવતીને ત્યાંથી અક્ષ લોકો તરફ લેઈ જાય છે. અદિઆં ‘આવીને’ એ શબ્દ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે વિદ્યુત્ લોકનો પુરુષ નથી, પણ બહારથી તે આવનાર છે. અને તેને “માનસ” કહ્યો છે તથા તે અક્ષની સાથે સંબંધ ધરાવનારો હોવા નેન્યથા એમ જણાય છે. અર્થાત્ જે લોકમાંથી જીવની અક્ષની પ્રાપ્તિ થવાની છે ત્યાં તે અલૌકિક પુરુષ આવે છે અને પછી જીવને અક્ષ તરફ લેઈ જાય છે. અર્થાત્ તે પુરુષ વિદ્યુત્લોકમાં આવે છે અને પછીથી અક્ષલોક તરફ લેઈ જાય છે. તે વિદ્યુત્લોકમાં આવે છે માટે તે “વૈદ્યુત” પુરુષ કહેવાય છે. તે પુરુષ વિદ્યુત્લોકમાં રહેનારો છે. તેટલા માટે તેને વૈદ્યુત કહ્યો નથી પણ વિદ્યુત્લોકના જીવને અક્ષપ્રાપ્તિ કરાવવાને તે ત્યાં આવે છે માટેજ તેને “વૈદ્યુત” પુરુષ કહ્યો છે. બુ. ૬-૨-૧૫માં આ પુરુષને “માનસ” કહ્યો છે કારણ કે ભગવાનના મનમાં જ્યારે સંકલ્પ થાય છે કે આ જીવ અને પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે આ પુરુષ તેને ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. છાંદોગ્યમાં તેને અમાનવ કહ્યો છે તે એમ જણાવે છે કે આ અલૌકિક પુરુષ છે. ભગવાન સાથે સંબંધ ધરાવનાર છે. આથી “માનસ” અને “અમાનવ” એમાં કોઈ ફેર નથી. તેમજ છાંદોગ્યમાં અક્ષલોકને પ્રાપ્ત કરાવે છે એમ બલ્લવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે. તેમ કરવાનું કારણ કે જે ભક્ત છે તેને જીવે વૈદ્યુત્લોકમાં લેઈ જાય છે. તે ભક્તો બલ્લુ પ્રકારના હોવાથી “અક્ષલોક” એમ બલ્લુ વચનનો પ્રયોગ છે. અર્થાત્ ક્રમ મુક્તિવાળા ભક્તને ઉદ્દેશીને એ કથન છે અને છાંદોગ્યમાં ફક્ત “અક્ષ” એવા શબ્દ છે કારણ કે ત્યાં જ્ઞાતીને ઉદ્દેશીને કહેલું છે. જ્ઞાતી અક્ષરઅક્ષમાં જાય છે, અને તે અક્ષરઅક્ષને અદિઆં અક્ષ કહેલ છે. આ રીતે અક્ષ જ્ઞાતી તથા ભક્તોને પણ વ્યામોહને લીધે ક્રમ મુક્તિના માર્ગે અર્ચિરાદિ માર્ગે આવવું પડે છે.

(સાર) (૧) અર્ચિર્માર્ગમાં અન્તિમલોક પ્રગ્નપતિનો લોક છે ત્યાં સૂત્રી સાધનના (જ્ઞાનના) બળથી જીવ પોતે જઈ શકે છે પણ ત્યાર પછીથી અક્ષલોકમાં જવાને તેને પોતાના સાધનો અપમાં આવતાં નથી. અદિથી ભગવાનના સેવકો તેના ઉપર અનુગ્રહ કરીને અક્ષલોકમાં લેઈ જાય છે. છાં. ૪-૧૫-૫માં આ વિષે સ્ત્રિગ પણ છે.

(૨) જો કે અક્ષવેતાઓને સદ્ગોમુક્તિ થાય છે, તો પણ જ્ઞાતી તથા ભક્તોને ક્વચિત્ ભગવાન વ્યામોહ કરે છે અને તેથી તેમની બાહ્યતામાં અર્ચિરાદિ માર્ગમાં થઈને ક્રમ મુક્તિ સંભવે છે. ખરી રીતે અક્ષના બાહ્યતા તથા ભક્તોને ક્રમ મુક્તિ છે જ નહિ પણ ક્વચિત્ ભગવાન તેમનો વ્યામોહ કરે છે અને આથી તેમને આ માર્ગે થઈને મુક્તિ મેળવવી પડે છે. જો ભગવાન

તેમનો વ્યાપ્તિ ન કરે તો પછી અથા સહોમુક્તિના જ અધિકારી થઇ જશે. અને તેમ થતાં અર્ચિર્માર્ગ અર્થાત્ દેવયાનનો માર્ગ નિરૂપયોગી બની જશે.

- (૩) વિદ્યુત્ લોકમાંથી જીવને બ્રહ્મલોકમાં જ પુરુષ લેખ જાય છે તે અઘૌકિક પુરુષ છે, બ્રહ્મની સાથે સંબન્ધ ધરાવનાર ભગવાનના સેવક છે તે વિદ્યુત્લોકનો રહીશ નહિ જતાં તેને વૈદ્યુત પુરુષ એમ કહેલ છે તેનું કારણ કે તે વિદ્યુત્ લોકના પુરુષોને બ્રહ્મલોક તરફ લેખ જવાને આવે છે આ બ્રહ્મલોક સાથે સંબન્ધ ધરાવનાર પુરુષ જ વિદ્યુત્ લોકમાંથી જીવને બ્રહ્મલોક તરફ લેખ જાય છે.

અધિકરણ. ૩૪.

સૂત્ર ૮—કમ મુક્તિના માર્ગે અર્થાત્ અર્ચિરાદિમાર્ગે પ્રયાણ કરનાર જીવ છેવટે બ્રહ્મલોકમાં જાય છે એમ ઉપર કહ્યું પણ આ બ્રહ્મલોક ને પરબ્રહ્મ હશે કે કાર્ય બ્રહ્મ એ વિષે આદરિતો મત ટાકે છે.

પ્રતિપક્ષી—જા. ૪-૧૫-૫માં જે કહે છે કે તે એમને બ્રહ્મ તરફ પહોંચાડે છે તો અહિંમાં બ્રહ્મથી આપણે શું સમજવું. પરબ્રહ્મ કે કાર્યરૂપ બ્રહ્મ ?

આદરિ—અહિંમાં બ્રહ્મ એટલે અવિકૃત પરબ્રહ્મ નહિ, પણ કાર્યરૂપ બ્રહ્મ.

પ્ર૦—શાથી એમ કહ્યો છે ?

આદરિ—તે અમાનવ પુરુષ તેમને બ્રહ્મલોકમાં ગતિ કરાવે છે એમ વાક્ય કહ્યું છે. તે ઉપર બ્રહ્મલોક તે પરિચ્છેદવાળો સમજાય છે પણ પરબ્રહ્મ તે વ્યાપક હોવાથી તેમાં કોઇ પણ પરિચ્છેદ નથી. આથી તે પરબ્રહ્મ નહિ પણ કાર્ય બ્રહ્મ છે. વળી આ જીવની ગતિ ત્યાં (બ્રહ્મલોકમાં) કહી છે આ જીવની ગતિ વ્યાપક રૂપમાં હોઇ શકે નહિ જો તે રૂપને પરિચ્છેદ હોય તોજ જીવ ગતિ કરી શકે પણ શ્રુતિમાં જીવને ગતિ કહેલી છે તેથી તેમાં તે જીવની ગતિ થાય છે. તે પરિચ્છેદવાળું અર્થાત્ કાર્ય બ્રહ્મજ હશે એમ સમજવું.

સૂત્ર ૯—આ ઉપરાંત બીજા પણ હેતુઓ છે. વાજસનેયકમાં “બ્રહ્મલોકો તરફ તેની ગતિ કરાવે છે” (જૂ. ૬-૨-૧૫) એમ કહ્યું છે આ શ્રુતિમાં એક બ્રહ્મ લોક નહિ પણ અનેક બ્રહ્મ લોકો એવો શબ્દ પ્રયોગ છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ લોકનો પ્રયોગ એકવચનમાં નહિ પણ બહુવચનમાં છે. જો પર બ્રહ્મના અર્થમાં હોય તો તેનો પ્રયોગ એકવચનમાજ કરત. માટે તે પરબ્રહ્મના અર્થમાં નથી. વળી અહિંમાં ફક્ત “બ્રહ્મલોકો” એમ બહુવચનનોજ શબ્દ પ્રયોગ છે એટલુંજ નહિ પણ તે લોકને જીવના વાસનું અધિકરણ જણાવેલ છે. આથી પણ આપણે તેને કાર્ય બ્રહ્મ તરીકેજ સમજવું.

સૂત્ર ૧૦. પ્ર૦—એનો કીક, પણ આ લોકને “બ્રહ્મલોક” એમ શાથી કહેવામાં આવે છે તે કાર્યરૂપ હોય તો “બ્રહ્મ” એવું વિશેષણ આ લોકની પૂર્વે શા માટે મૂકે ? બ્રહ્મ શબ્દ એ પર બ્રહ્મનો વાચક અને છે.

આદરિ—હા. બ્રહ્મલોક શબ્દમાં લોક પૂર્વે બ્રહ્મ શબ્દ મૂકેલો છે, તેથી કંઈ તે પર બ્રહ્મનો વાચક નથી. “બ્રહ્મ” શબ્દ મૂકવાનું કારણ એ છે કે તે સામીખ્યનો વ્યપદેશ કરે છે. અર્થાત્ કાર્યરૂપ બ્રહ્મ લોકને જે પ્રાપ્ત થાય છે. તેને પરબ્રહ્મ પ્રાપ્તિમાં પછી વિવંચ રહેતો નથી કારણ કે તે પર બ્રહ્મની વચ્ચેજ નિકટ છે. તે લોક બ્રહ્મની નિકટ હોવાથી તેને બ્રહ્મ લોક કહ્યો છે; જો કે ખરી રીતે તે પર બ્રહ્મ નથી. આથી તે કાર્ય રૂપનોજ વાચક છે.

પ્ર૦—જા. ગી. ૮-૧૬ માં કહે છે કે બ્રહ્મલોક સુધીના તમામ લોકો પુનરાવર્તિ છે, અને

અહિંઆં એમ જણાવેલ છે કે જે બ્રહ્મ લોકને પહોંચે છે તેની પુનરાવૃત્તિ નથી, તો જો આ ભ. ગી. માં કહ્યા પ્રમાણે કાર્યરૂપ બ્રહ્મ લોકના અર્થમાં હોય તો પછી ત્યાં ગયેલા જીવને ત્યાંથી પાછા ફરવું પડે પણ અહિંઆં તે પાછો ફરતો નથી પણ મુક્તિને મેળવે છે એમ કહેવું છે તેથી તે નક્કી ભ. ગી. માં કહ્યા પ્રમાણે કાર્યરૂપ બ્રહ્મલોકના અર્થમાં નથી પણ પર બ્રહ્મના વાયક અર્થમાં છે.

સૂત્ર ૧૨ બ્રાહ્મરિ—ભ. ગી. માં જે કહ્યું છે તે અને બ્રહ્મલોકમાં જનારને મુક્તિ મળે છે એમ કહેનાર શ્રુતિ વચ્ચે કાંઈ પણ વિરોધજ નથી કારણ કે કલ્પની સમાપ્તિ થતાં કાર્ય બ્રહ્મ લોકનો નાશ થાય છે. આ વખતે બ્રહ્મ લોકમાં ગયેલ જીવ તેનો નાશ થતો નથી. પણ તે ત્યાંથી તેના અધ્યક્ષ બ્રહ્મા સાથે પણ ઇશ્વરને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ તે લોક નાશ પામે છે પણ ત્યાં ગયેલ જીવનો નાશ નથી. તે તો પર બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે તમે કહેલો વિરોધ અહિંઆં નથી.

પ્ર૦—આને માટે કાંઈ પ્રમાણ આપશો ?

બ્રાહ્મરિ—હા જીઓ મું. ૩-૨-૬ ની શ્રુતિ ત્યાં કહે છે કે જે યતિઓએ વેદાન્તનું સારી પેઠે જ્ઞાન મેળવ્યું છે અને જેમણે અર્થનો નિર્ણય બરાબર કરેલો છે અને કાંઈપણ પ્રકારની શંકા રહી નથી તે શુદ્ધ સત્ત્વવાળા થઈને પરાન્તકાલમાં મુક્ત થાય છે.

પ્ર૦—કાંઈ સ્મૃતિનું પ્રમાણ આપી શકશો ?

સૂત્ર ૧૨ બ્રાહ્મરિ—હા, જીઓ, સાંભળો. સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે “પ્રત્ય આવતાં આત્મ જ્ઞાનીઓ પર (બ્રહ્મ લોક) નો અન્ત થતાં. (બ્રહ્માની સાથે) તે સર્વે પરમ પદને પામે છે. માટે કહેલાં શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનાં પ્રમાણોથી તે જીવની બ્રહ્મલોકમાંથી પુનરાવૃત્તિ નથી એમ જે શ્રુતિમાં કહ્યું છે તે બરાબર છે. તે લોકનો તો નાશ પામશે આથી તે કાર્ય બ્રહ્મ જ છે, પરબ્રહ્મ નહિ.

(હવે સિદ્ધાન્તી આ વિષે પોતાનો સિદ્ધાન્ત જણાવતા પહેલાં જૈમિનિનો મત ચર્ચે છે, જૈમિનિનો મત તે લગભગ પોતાના મતને અનુકૂળ છે એમ આગળ કહેશે)

સૂત્ર ૧૩ જૈમિનિ—બ્રાહ્મરિનું કહેવું સત્ય નથી. છાં ૪-૧૫-૫માં જે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ જણાવેલી છે તે કાર્યરૂપ બ્રહ્મ નહિ પણ પરબ્રહ્મ જ છે.

બ્રાહ્મરિ—શાથી ?

જૈમિનિ—તેનું કારણ એટલું જ કે તમે સમજતા નથી કે શબ્દોની જોડે મુખ્યા, લક્ષણા અને વ્યંજના એમ ત્રણ શક્તિઓ છે, તો પણ મુખ્ય શક્તિથી જે અર્થ સમજાય છે તેજ બ્રાહ્મરૂપીય હોય છે. મુખ્યા શક્તિથી સમજાશે કે બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ પરબ્રહ્મ હોઈ શકે કારણ કે બ્રહ્મ શબ્દ એ બૃહ્ધાતુમાંથી આવ્યો છે, તે વૃદ્ધિના અર્થમાં છે અર્થાત્ જેનાથી કાંઈપણ બીજું મોટું તત્ત્વ નથી તેનું નામજ આપણે બ્રહ્મ કહી શકીએ. આ અર્થ લેતાં પરબ્રહ્મ એજ બરાબર બ્રહ્મ છે. કર્તારૂપ નહિ કારણ કે કાર્યરૂપ એ અવચ્છેદવાળું છે. ન્યારે પરબ્રહ્મ અવચ્છેદ વગરનું છે. આ પરબ્રહ્મનો અર્થ મૂકીને કાર્યબ્રહ્મનો અર્થ સમજવાથી મુખ્ય અર્થ છોડી દઈને ગૌણી લક્ષણાથી સમજાવતો ગૌણ અર્થ લેવા રૂપી દોષ આવે છે. માટે બ્રહ્મને જે મુખ્ય અર્થમાં બધા લેતા હોય તેજ અર્થમાં આપણે લેવો જોઈએ.

સૂત્ર ૧૪—વળી કૌ. ૧-૩ માં કહે છે કે જેમ અગ્નિ બ્રાહ્મ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે તેજ પ્રમાણે પ્રજાપતિ લોકની પ્રાપ્તિ છે અને ત્યાર પછી બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ છે. પ્રજાપતિ લોક સુધીનું વર્ણન એક પ્રકારનું છે, અને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિનું જૂદું છે. પ્રજાપતિ લોક સુધી જીવ પોતાની વિજ્ઞાના બળથી આં જાય છે. પણ ત્યાર પછી તો ભગવાનના સેવકના અનુગ્રહથી તે આગળ જાય છે. આથી બ્રહ્મલોક

તે પ્રગ્નપતિ લોકની માફક નહિ હોવાથી તે કાર્યરૂપ નથી. અર્થાત્ આ દેહને છોડીને જ્યારે જીવ અર્ચિ-
ર્માર્ગથી પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે પ્રથમ અર્ચિમાં જાય છે. પછી દિવસના લોકમાં, સાંધી શુકલપક્ષમાં
પછી સંવત્સરમાં, ત્યાર પછી વાયુમાં ત્યાર પછી દેવલોકમાં પછી આદિત્ય લોકમાં, પછી ચંદ્રલોક, પછી
વિદ્યુત વરુણ સાંધી ઇન્દ્ર અને છેવટે પ્રગ્નપતિમાં જાય છે. અહિંસાથી તે બ્રહ્મલોકમાં અમાનવ પુરુષની
સહાયથી પ્રવેશ કરે છે.

અહિંસા શાંકરમતાનુયાયી આદરિના મતનું અવલંબન કરીને શંકા કરતો હોય તેમ શંકા કરે છે.

શંકાકાર—એ ખરૂં પણ પરબ્રહ્મ તો વ્યાપક છે તેથી તે પરિચ્છેદ રહિત છે. તેમ તે ગમ્ય
નથી વળી પરબ્રહ્મ વ્યાપક બ્રહ્મમાં લીન થનાર જીવની ત્યાં ગતિ સંભવી શકતી નથી. ગતિ થવાને
માટે દેશ અવકાશની અપેક્ષા હોય છે પણ બ્રહ્મ દેશના બેદથી રહિત છે તેથી પરબ્રહ્મમાં જીવની ગતિ
હોઈ શકે નહિ. પરબ્રહ્મમાં મોક્ષની દશામાં લીન થયેલો હોય છે તેને અદ્વૈતે અહિંસા તેને ગતિ કરનાર
કહ્યો છે. આ ગતિ કરનાર જીવ તે મોક્ષ દશાનો નહિ પણ અવિદ્યાવાળો જ હોઈ શકે. અવિદ્યાની દશા-
માંજ તેની ગતિ હોઈ શકે, અને તે દશામાં તેનાથી જે ગમ્ય છે તે બ્રહ્મ અવચ્છેદવાળું કાર્ય બ્રહ્મજ
હોઈ શકે. માટે અહિંસા મુખ્યાર્થ રીતિથી પરબ્રહ્મ અર્થમાં ને નથી, પણ ઉપાસ્ય વિશેષવાળા બ્રહ્મની
આખતમાં સંભવે છે.

સિદ્ધાન્તી—તમારા કહેવા પ્રમાણે જે બ્રહ્મના વિશેષો ઉપાધિથી હોય તો જ સંભવી શકે પણ
બ્રહ્મના વિશેષો અલૌકિક હોવાથી તે સવિશેષ છે અને તેમાં પ્રાકૃતતા નથી માટે તેને નિર્વિશેષ કહેલ છે.
આથી સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મ એમ જૂદા થતા નથી. તે અન્તરૂપે એકજ બ્રહ્મ છે. એ આખત
બ્ર. સૂ. ૩-૨-૨૧થી બ્ર. સૂ. ૨-૩-૨૬ સુધી અમે આગળ જણાવી છે. તેથી વ્યાપક નિર્વિશેષ બ્રહ્મ
તે ગમ્ય હોઈ શકે નહિ, ગમ્યત્વરૂપી વિશેષવાળું બ્રહ્મ હોઈ શકે નહિ, એમ કહેવું યુક્ત નથી. બ્રહ્મ
વ્યાપક જતાં તે ગમ્ય છે. જેના ઉપર તે કૃપા કરે છે તેનાથી તે ગમ્ય થાય છે. જ્યારે તે જીવનાં પ્રાર-
બ્ધનો પૂરેપૂરો ભોગ થઈ રહ્યો હોય ત્યારે જ તેને પોતે પ્રાપ્ત થાય છે. જેમના પ્રારબ્ધ કર્મોનો ક્ષય
થયેલો છે તેજ જીવ બ્રહ્મ પાસે જઈ શકે છે. આથી બ્રહ્મનું ગન્તૃત્વ તે તેની અવિદ્યા દશાનું સૂચક નથી.

વળી જે ઉપાસક છે તેની આખતમાં તો તમામ ઉપાસ્ય સ્વરૂપો નિર્ગુણ જ છે. જે ભગવાનના
અનુગ્રહથી પ્રાકૃત ગુણોથી રહિત થયેલો હોય છે તે નિર્ગુણ બ્રહ્મની વિદ્યાવાળો કહેવાય છે. તેવાની જે
પ્રકારે મુક્તિ હોય છે. સદ્ધોમુક્તિ અને ક્રમ મુક્તિ તેમાં મૃ. ૪-૪-૨૨ની શ્રુતિમાં સદ્ધોમુક્તિનો પ્રકાર
છે. જે પ્રમાણે જીવની ઉર્ધ્વ ગતિ નથી પણ તે બ્રહ્મમાંજ ક્ષય પામે છે એવા જીવને કોઈ પણ પ્રાર-
બ્ધનો ભોગ કરવાનો નથી. જે નિર્ગુણ બ્રહ્મની વિદ્યાવાળો છે તેને પણ પ્રારબ્ધનો ભોગ હોય છે જે
એમ ન હોય તો જ્ઞાનમાર્ગનો ઉચ્છેદ થઈ જાય. તેમના પ્રારબ્ધનો ક્ષય પરાન્ત કાલે થાય છે, અને તે
થઈ રહેતાં તેઓ બ્રહ્મલોકમાં જાય છે એમ મુ. ૩-૨-૬માં કહે છે.

સૂત્ર ૧૫—આ ઉપરાંત “બ્રહ્મ”ને પરબ્રહ્મના અર્થમાં લેવાનું ખીજું પણ એક કારણ છે; અને
તે એ છે કે તૈ. ૨-૧માં પ્રથમ કહે છે કે બ્રહ્મવેત્તા પરને પ્રાપ્ત થાય છે. આમ સંક્ષેપમાં કહીને તેનું
વિશેષ વિવેચન, ત્યાર પછી આગળ કરતાં તે “પર” કહેવું તે જણાવવાને કહે છે કે તે સત્ય છે, જ્ઞાન
છે અને અનન્ત છે. તેને હૃદય ગુહામાં પરમ આકાશમાં ખીરાજેલો જે જાણે છે તે વિપશ્ચિત્ત બ્રહ્મની
સાથે સઘળા પ્રકારના મનોરથો ભોગવે છે. અહિંસા જે જીવના મનોરથોની પૂર્તિ કહી છે તે પરબ્રહ્મથી
જ કાર્યરૂપ નહિ અને તેથીજ “બ્રહ્મવેત્તા પરને મેળવે છે” એવી શરૂઆતની શ્રુતિમાં “પર” શબ્દનો
પ્રયોગ કર્યો છે. આ વિષે અમે વિસ્તારથી પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ પાઠના આનન્દમય અધિકરણમાં
સમજાવ્યું છે તો “બ્રહ્મલોક” કાર્યરૂપ બ્રહ્મ નહિ પણ પરબ્રહ્મજ સમજવું.

(સાર) આ અધિકરણમાં એવો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે કે પ્રજાપતિલોક પછીથી જીવ જે બ્રહ્મ લોકમાં જાય છે તે કાર્યરૂપ બ્રહ્મ સમજવું કે પરબ્રહ્મ? આ વિષે બાદરિ એમ કહે છે કે તે કાર્યરૂપ બ્રહ્મ છે. તેને માટે નીચેની દલીલ તે કરે છે.

- (૧) આ લોક પરિચ્છેદવાળો હોવાથી તથા જીવની ત્યાં ગતિ થાય છે એમ હોવાથી ગતિ થવા માટે તેમાં પ્રદેશની આવશ્યકતા છે તેથી તે લોક પ્રવેશવાળો હોવો જોઈએ. પરબ્રહ્મ તે વ્યાપક હોવાથી તેમાં પ્રદેશના પરિચ્છેદ નથી. તે અપરિચ્છિત છે. આ રીતે જીવની ગતિની ત્યાં ઉપપત્તિ હોવાથી તે પ્રદેશવાળું-પરિચ્છેદવાળું કાર્ય બ્રહ્મ હોવું જોઈએ. (સૂત્ર ૮)
- (૨) વળી બૃ. ૬-૨-૧૫ ઉપરથી આ બ્રહ્મલોક ધણા છે એમ સમજાય છે, તથા તે વાસના અધિકરણરૂપ છે એમ ત્યાં કહેલ છે માટે આવું બ્રહ્મ તે પરબ્રહ્મ હોઈ શકે નહિ. (સૂત્ર ૯)
- (૩) ક્રોધને શંકા થાય કે જો તે પરબ્રહ્મના અર્થમાં ન હોય તો આ લોકને બ્રહ્મલોક કહેવાની શી જરૂર? તેનો ઉત્તર એ છે કે ત્યાં ગયેલાઓની બ્રહ્મપ્રાપ્તિ સત્વર થઈ શકે છે તેથી અર્થાત્ આ લોક પરબ્રહ્મની ધણી જ નિકટ છે. માટે સામીખ્યનો અર્થ દર્શાવવાને લોક પહેલાં “બ્રહ્મ” વિશેષણ પ્રયોજ્યું છે. (સૂત્ર ૧૦)
- (૪) વળી એવી શંકા થાય કે કાર્યરૂપ બ્રહ્મનો અર્થ આપણે લેઈએ તો ત્યાં જનારને પાછા ફરવું પડે છે એમ ભ. ગી. ૮-૧૬માં કહ્યું છે અને આ લોકમાં જનાર વિષે શ્રુતિ એમ કહે છે કે ત્યાંથી પાછા ફરવું પડતું નથી પણ તે મોક્ષને મેળવે છે, તો પછી આ કાર્યરૂપ બ્રહ્મ નથી પણ પરબ્રહ્મ જ એમ નક્કી સમજાય છે.

આના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે સ્મૃતિ અગર શ્રુતિમાં જે કહ્યું છે તે કાર્યરૂપ બ્રહ્મને વિષે જ છે તેમાં કોઈ વિરોધ નથી. જ્યારે કલ્પના અન્તે આ બ્રહ્મલોકનો નાશ થાય છે ત્યારે ત્યાં ગયેલો જીવ ત્યાંના અધ્યક્ષ બ્રહ્મા સાથે નીકળીને પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે આ કાર્ય બ્રહ્મમાં ગયેલાની આ રીતે શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે પુનરાવૃત્તિ નથી. મું. ૩-૨-૬ની શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં પણ આનું પ્રમાણ જોવામાં આવે છે. (સૂ. ૧૧-૧૨) ઉપરની બાદરિની દલીલો આપીને પોતાનો સિદ્ધાન્ત જણાવવાને જોમિનિના મતને આપે છે. તે કહે છે કે પ્રજાપતિ લોક પછી બ્રહ્મલોકને જીવ પ્રાપ્ત કરે છે તે કાર્ય બ્રહ્મ નહિ પણ મુખ્યજ બ્રહ્મ છે. કારણ કે શબ્દની મુખ્ય શક્તિથી પરબ્રહ્મનો જ અર્થ સમજાય છે (સૂ. ૧૨) સિદ્ધાન્તી છેવટે કહે છે કે તૈ. ૨-૧માં સર્વ મનોરથોની સિદ્ધિ વિષે જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તે સિદ્ધિ પરબ્રહ્મની સાથે જ સંભવી શકે છે, કાર્ય બ્રહ્મની સાથે નહિ. તેથી કાર્ય બ્રહ્મમાં તેની પ્રતિપત્તિની અભિસન્ધિ નથી. (સૂત્ર ૧૫)

માટે તે કાર્ય બ્રહ્મ નહિ પણ પરબ્રહ્મ વાચક જ છે.

અધિકરણ. ૪થું

પ્રતિપક્ષી—ક્રમ મુક્તિના અધિકારી પોતાના પ્રારબ્ધનો ભોગ કરીને અમાનવ પુરુષની મદદથી પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે એમ જે તમે કહ્યું તે સમજ્યા પણ અમને એક શંકા થાય છે કે અર્ચિરાદિ લોકની પ્રાપ્તિ તે અમુક ઉપાસનાનું ફલ છે એમ હોવાથી તે અમાનવ પુરુષ તમામ ઉપાસના કરનારને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવે છે કે અમુકને જ. જો તમામને કરાવતા હોય તો પછી પ્રતીકની ઉપાસના કરનારાઓને પણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય. એમ જો કહેતા હો તો તમે કહો છો તેમ ફક્ત જ્ઞાની જ અર્ચિરાદિ માર્ગે થઈને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરતો નથી પણ પ્રતીકની ઉપાસના કરનારો એ કરે છે.

સિદ્ધાન્તી—ના, તેમ નથી. તમામ ઉપાસના કરનારાઓ અહની પ્રાપ્તિ કરતા નથી. ઉપાસના ઉપાસનામાં ફેર છે. માત્ર અહનીજ ઉપાસના કરનારને અહની પ્રાપ્તિ છે. અહ સિવાય બીજાની ઉપાસનામાં તે ફલ મળતું નથી. શ્રુતિમાં અહ તરીકનીજ ઉપાસના સર્વત્ર કહેલી છે. તેથી તમામ ઉપાસ્ય રૂપો ભગવાનની વિભૂતિરૂપ હોવાથી શુદ્ધ અહનાંજ તે તમામ રૂપો છે. આવી રીતે અહરૂપથી જે ઉપાસના કરે છે તેઓ અપ્રતીકની ઉપાસના કરનારા છે. તેમની ઉપાસના પ્રતીકની ઉપાસના નથી પણ અહનીજ છે. આ અપ્રતીકની અહરૂપથી ઉપાસના કરનારનેજ અમાનવ પુરુષ આવીને અહ તરફ લેઈ જાય છે, બીજાઓને નહિ, એમ આદરાયણું માનવું છે.

પ્રતિપક્ષી—શાથી અપ્રતીકાપાસના કરનારને જ અહ પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહો છો ?

સિદ્ધાન્તી—સાંભળો. પ્રથમ તો પ્રતીકની ઉપાસના એટલે શું તે સમજો. જે લોકો એમ માને છે કે શ્રુતિ તો ફક્ત એમજ કહે છે કે અહ તરીકે ઉપાસના બે કરવામાં આવી હોય તો તેનું ફલ શું અને તે ફલનું સાધન શું ? તે એમ કહેતી નથી કે ઉપાસ્ય એ અહ છે. ઉપાસ્યરૂપ જાતે અહ છે એવું કહેલ નથી. અહ નહિ છતાં તે રીતે જાણીને જે ઉપાસના કરે છે તે પ્રતીકનું આલમ્બન કરનાર છે. અર્થાત્ અહનું જે વસ્તુતઃ રૂપ નથી છતાં તેમાં અહનું રૂપ છે એમ માનવું તેનું નામ પ્રતીક કહેવાય છે. આ પ્રતીકની ઉપાસનામાં બે દોષો છે. એક દોષ તો એ છે કે જે અહના રૂપોની ઉપાસના કરવામાં આવે છે તે વસ્તુતઃ અહ નથી એવા જ્ઞાનપૂર્વક પ્રતીકાપાસના છે. બીજો દોષ એ છે કે જોકે ઉપાસ્યરૂપ તે અહ નથી છતાં તેની ઉપાસના કરતી વખતે તે અહ છે એમ કલ્પવું જોઈએ. કારણ કે તેમ ન કલ્પવામાં આવે તો તેનું ધ્યાન તથા ચિંતન વગેરે ન થાય. અર્થાત્ તે અહ નથી તેવા નિશ્ચય એ એક દોષ અને તેને અહ તરીકે માનીને ઉપાસના કરવી એ બીજો દોષ છે. આ બે દોષોની શ્રુતિમાં ખાસ અવગણના કરી છે. તૈ. ૨-૬ માં કહે છે અહને અસત્ કહેનાર તે પોતેજ અસત્ છે. અહ કહેતાં આત્મા તે સત્ જ છે છતાં તેને જે અસત્ કહે છે તેનું જ્ઞાન તથા તેને ઉપાસના નકામી જાય છે અને પોતે અસત્ બને છે. વળી આત્મા અહને આત્મા તરીકે જે ઓળખતા નથી પણ બીજી રીતે ઓળખવા જાય છે તે અરમર એર છે અને પાપી છે. આ રીતે પ્રતીકાપાસના કરનારની શ્રુતિમાં નિન્દા કરેલી છે.

પ્રતિપક્ષી—ભક્તિમાર્ગીયવાળાની વ્યવસ્થા કેવી છે ? તેની ઉપાસના એ પ્રતીકાપાસના કહેવાય કે નહિ ?

સિદ્ધાન્તી—ભક્તિમાર્ગીયવાળાની વ્યવસ્થા જૂદી છે. ઉપર અમે જ્ઞાનીની વ્યવસ્થા કહી. જ્ઞાનીની બાબતમાં જે પ્રતીકાપાસના ન હોય તો પછી ભક્તની બાબતમાં હોયજ ક્યાંથી ? જેમ જ્ઞાની પોતે તમામ રથને અહને જ જૂએ છે તેમ ભક્ત પણ. તે તો સાક્ષાત્ પરઅહને જ ભજે છે. તેને તો ખરી રીતે ઉપાસનાની પણ અપેક્ષા નથી તો પછી તેનામાં પ્રતીકાપાસનાની સંભાવના જ ન હોય. જેમ જ્ઞાની જ્ઞાનથી અહને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ ભક્ત ભક્તિથી પ્રાપ્ત થાય છે. ભક્તિ એ ઉપાસના નથી. જેમ જ્ઞાનીને અમાનવ પુરુષ આવીને અહ તરફ લેઈ જાય છે તેમ ભક્તની બાબતમાં નથી. ભક્તને તો અમાનવ પુરુષની અપેક્ષા નથી. કારણ કે તે તો જાતેજ અહ લોકની પ્રાપ્તિ કરે. માટેજ મૂળસૂત્રમાં તત્ક્રતુઃ એમ પ્રથમ વિભક્તિમાં શબ્દ મૂક્યો છે, અને જ્ઞાનીઓ માટે અપ્રતિકાલ્મ્બનાન્ એમ બીજી વિભક્તિમાં ઉપયોગ કર્યો છે. અર્થાત્ જ્ઞાનીઓને-અપ્રતીકની જેઓ ઉપાસના કરનારા છે તેમને અમાનવ પુરુષ અહ લોક તરફ લેઈ જાય છે પણ જે ભગવદ્ભક્ત છે તે તો જાતેજ અહ લોક તરફ જાય છે.

પ્ર૦—જ્ઞાની કરતાં ભક્તની સ્થિતિને અધિક તમે કહો છો તે વ્યાજબી નથી. જ્ઞાની કરતાં ભક્તની સ્થિતિ અધિક સારેજ કહી શકાય કે જ્યારે અહના સ્વરૂપમાં તારતમ્ય હોય તોજ. પણ ખરી રીતે અહના સ્વરૂપમાં કાંઈપણ તારતમ્ય નથી. મંવ. ૬-૮ માં કહે છે કે અહના સમાન કાંઈ પણ

નથી. તેમ તેનાથી અધિક પણ કંઈ નથી. જાંઘોગ્યના સાતમા પ્રપાઠમાં સતતકુમાર અને નારદનો સંવાદ આવે છે ત્યાં કહે છે કે એક વ્રજાત નારદમુનિ સતતકુમાર પાસે ગયા અને તેમને પૂછ્યું 'હિ ભગવાન મને ઉપદેશ કરશો. પછીથી સતતકુમાર નારદજીને ઉપદેશ કહી બતલાવે છે, અને તે પ્રસંગે નામ, વાહ, મત, સંકલ્પ, ચિત્ત, ધ્યાન અને વિજ્ઞાન વગેરેનો પ્રશ્ન તરીકે ઉપાસના કરવાનું કહે છે. પણ આ ઉપાસનામાં નામ કરતાં વાહ, વાહ કરતાં મત એમ પ્રથમના કરતાં પછીની અધિકતા જણાવી છે તો પછી ત્યાં ઉપાસ્ય જે રૂપો ત્યાં જણાવ્યાં અર્થાત્ નામની પ્રશ્ન તરીકે, વાહની પ્રશ્ન તરીકે, મનની પ્રશ્ન તરીકે, એમ જે જે ઉપાસનાઓ દેખાડી છે ત્યાં ઉપાસ્ય નામ, વાહ, મન ને પ્રશ્ન તરીકે ઉપાસનામાં આવે છે પણ તેમાં એક પછી એક અધિકતા હોવાથી તે તમામની પ્રશ્નતા નથી.

સિદ્ધાન્તી—તમારા સમજનામાં ભૂલ છે. ત્યાં જે નામ, વાહ, મત વગેરેની પ્રશ્નતામાં કહી છે તે વિશૂતિ તરીકે કહી છે. વિશૂતિ રૂપોનો ઉપાસના અમુક ફલનું જ્ઞાન કરવાને માટે છે. તેથી આદ્ય ફલનું જ્ઞાન કરવાનું હોય તે વિશૂતિમાં અધિક ગુણને પ્રકટ કરવાનું પ્રયોજન નથી. આથી ઉપાસકને ઓછું વધતું ફલ આપવાની ઇચ્છાએજ સ્વરૂપોમાં તારતમ્ય દેખાડ્યું છે અને આ તારતમ્ય પ્રશ્નની ઇચ્છાને ક્ષીણ છે. અમુકને અમુક ફળ આપવાનું હોય ત્યારે તે ફલને અનુરૂપ યોગ્યતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. પ્રશ્નના ઉપાસકો એક પ્રકારના નથી, જેમ ઉપાસકો જુદા તેમ તેમની ઉપાસનાઓ પણ જુદી; અને તે ઉપાસનાનું ફલપણ જુદું હોય છે. વળી પ્રતિમાદિની પૂજા અને ભક્તિ એક નથી. પૂજા માર્ગમાં મૂર્તિની પૂજા હોય છે; ભક્તિમાર્ગમાં નહિ. પૂજામાર્ગમાં મૂર્તિમાં આજ્ઞાનથી વિશૂતિરૂપની સન્નિધિ કરવામાં આવે છે અને પ્રજી તેનું ધ્યાન વગેરે હોય છે, ભક્તિમાર્ગમાં તો સાક્ષાત્ ભગવાનનું સ્વરૂપ જ છે.

જો કે બાદરિએ એમ કહ્યું કે પ્રશ્ન લોક એ કાર્ય પ્રશ્ન છે. પર પ્રશ્ન નહિ. અને ઉપાસ્ય એ રૂપ વિશેષ છે તથા તે સર્વિશેષ પ્રશ્નના વિશેષો અવિદ્યાને ક્ષીણ છે. બાદરિ ભક્તે એમ માને; પણ બાદરાયણ તેમના વિચારો સાથે સંમત થતા નથી. તે તો પ્રશ્ન લોકને કાર્ય પ્રશ્ન કહેતા નથી. પણ પર પ્રશ્ન કહે છે. છતાં બાદરિ યોગ્યતાના વિચારને વળગી રહેતા હોય તો બાદરાયણ કહે છે કે તે રીતે પ્રશ્નની પ્રાપ્તિ થશે નહિ, અપ્રતીકનું આલમ્બન કરનારજ પ્રશ્નને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. બાદરિના મતે સર્વિશેષ પ્રશ્નની ઉપાસના એ અપ્રતીકાપાસના નહિ પણ પ્રતીકાપાસના છે તેથી તેમના પ્રમાણે ઉપાસકને પ્રશ્નની પ્રાપ્તિજ સંભવતી નથી. ખરી રીતે તો ઉપાસનામાં ઉપાસ્યના સ્વરૂપનું જ્ઞાન એ આવશ્યક છે. તે ઉપાસનાનું અંગ છે, ઉપાસકે જ્ઞાની ઉપાસના કરે છે તેનું તેને જ્ઞાન ન હોય તો તે ઉપાસનાનું કંઈ પણ ફલ નથી. પછી ભલે તે ઉપાસના ગમે તેવી હોય, ઉપાસના કરતી વખતે ઉપાસકે પોતે જેની ઉપાસના કરે છે તે પ્રશ્નની વિશૂતિ છે એમ બરાબર જણવું જોઈએ. આવા જ્ઞાનથીજ ઉપાસનાની સિદ્ધિ છે. પણ બાદરિના મતવાળાઓમાં તો તેનું જ્ઞાનજ નથી. તેથી અચિરાદિની પ્રાપ્તિ તેમને નથી. તો પછી પ્રશ્નની તો શી રીતે થાય ?

પંચામિ વિદ્યાવાળાને પ્રશ્ન લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જે કહ્યું છે તેનું કારણ એજ છે કે તે અપ્રતીકના આલમ્બનથી થાય છે, પ્રતીકના આલમ્બનથી નહિ. તેથી પંચામિ વિદ્યામાં પણ પ્રશ્નનીજ વિશૂતિઓની ઉપાસના છે પ્રતીકની નહિ તે ખાસ સમજવું જોઈએ. નહિ તો જે પંચામિ વિદ્યામાં પ્રતીકાપાસના છે એમ કોઈ કહે તો બ્યાસજીએ શ્રુતિ જોવા છતાં આ પ્રમાણે કહે નહિ. અર્થાત્ જો પંચામિવિદ્યા એ પ્રતીકાપાસના હોય અને તેનું ફળ પ્રશ્ન પ્રાપ્તિ હોય તો આ સૂત્રમાં અપ્રતીકની ઉપાસના વાળાનેજ અમાનવ પુરુષ પ્રશ્ન લોક તરફ લેઈ જાય છે એમ જે કહ્યું તે કદી પણ કહેત નહિ. કૃત્સર્ગના પક્ષને આશ્રય કરીને આમ કહ્યું છે એમ પણ કહેવું નહિ. ઔત્સર્ગિક પક્ષ બોધકથી હંમેશાં દૂર કરાય છે, અને પ્રત્યેક વચન વરણની સત્તાનું બોધક છે તેનું કારણ નહિ તેથી તે બોધક નથી. જ્યાં

વચન બાધક કહેલું હોય ત્યાંજ બાધનું તે બોધકજ છે પણ અહિંઆં તે પ્રમાણે નથી. માટે તે મત તરફ બેદરકારી દેખાડવી જોઈએ. અર્થાત્ જેઓ એમ કહે કે પંચામિ વિદ્યાને પ્રતીકાપાસના કહી છે તેનું કારણ એ છે કે ઔત્સર્ગિક પક્ષનું આશ્રયન કરીને તેમ કરવામાં આવ્યું છે, તેમનું તે કહેવું જોડું દે છે.

પૂર્વપક્ષી—મનની બ્રહ્મ તરીકે જ્યાં ઉપાસના કરવામાં આવે છે તે શુદ્ધ બ્રહ્મની ઉપાસના નથી, પણ તે પ્રતીકાપાસના છે જો તે શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ હોત તો “મનો બ્રહ્મ ઉપાસીત” એવી રીતે કહેત, પણ તે પ્રમાણે નહિ કહેતાં ઉપાસનાના એક પ્રકાર તરીકેજ તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. આથી મનની બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના કરવી જે કહી છે તેમાં બ્રહ્મ શબ્દ માત્ર ઉપાસનાનો પ્રકાર જણાવવા માટે છે. અર્થાત્ મન વસ્તુતઃ બ્રહ્મ નથી પણ તેને બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસવું. અહિંઆં બ્રહ્મ શબ્દ તે પોતાના સ્વરૂપનો અર્થ જણાવતો નથી અર્થાત્ મન એ બ્રહ્મની વિભૂતિ છે અને તેથી તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ એવો અર્થ નથી માત્ર તે ઉપાસના કેવા પ્રકારની છે તેજ જણાવવાને જ બ્રહ્મ શબ્દનો પ્રયોગ થો મનો બ્રહ્મ ઇતિ ઉપાસતે” (છાં. ૭-૩-૨)માં છે. અર્થાત્ છાંદોગ્યમાં “મનની ઉપાસનાનું પ્રકરણ છે ત્યાં બ્રહ્મ શબ્દ પછી ઇતિ શબ્દ છે તે એટલું સૂચવે છે કે મન વસ્તુતઃ બ્રહ્મ નથી, પણ તેની ઉપાસના બ્રહ્મ તરીકે કરવી. આથી તે મન બ્રહ્મની વિભૂતિ નથી. જો તે વિભૂતિરૂપ હોત તો વચ્ચે ઇતિ શબ્દ ન મુકત. માટે નામ, વાક્ય, મન વગેરેની બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના કરવાની જે કહી છે તે પ્રતીકાપાસના છે.

સિદ્ધાન્તી—અરેરે બેદની વાત છે કે તમે મનો બ્રહ્મ ઇતિ ઉપાસતો નો અર્થ પણ સમજી શકતા નથી ત્યાં સંબન્ધ આવે છે. પ્રથમ છાં ૧-૩-૧માં એમ કહ્યું કે “મન એ બ્રહ્મ છે. મનની ઉપાસના કર” અને પછીથી તેની ઉપાસનાનું ફલ જણાવે છે. અહિંઆં એમ કહે છે કે મન એ બ્રહ્મ છે, અને જે કારણથી મન બ્રહ્મ છે. તે કારણથી તેની ઉપાસના પણ તેવુંજ ફલ આપનાર છે. અર્થાત્ મન બ્રહ્મ હોવાથી મનની કરેલી ઉપાસના એ બ્રહ્મની ઉપાસના છે અને તે બ્રહ્મોપાસનાનું ફલ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ થાય છે. તમે જે એમ કહ્યું કે શ્રુતિમાં “ધર્મ” શબ્દ ઉપાસનાનો પ્રકાર જણાવે છે તે જોડું છે, ત્યાં શ્રુતિ ઉપાસનાનો પ્રકાર જણાવતી નથી, તે એમ નથી કહેતી કે મનની બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના કરવી પણ તે એમ કહે છે કે મન બ્રહ્મ છે માટેજ તેની ઉપાસના કરવી, અર્થાત્ ધર્મ “હેતુ” કારણના અર્થમાં છે. આથી ત્યાં પણ પ્રતીકાની ઉપાસના નથી.

સૂત્ર ૧૭—(સાર) અર્ચિરાદિ માર્ગે પ્રયાણ કરનાર તે અપ્રતીકાની ઉપાસના કરનાર છે તેથી તેમને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રતીકાની ઉપાસનાનું ફલ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ નથી. પ્રતીકાની ઉપાસનામાં ઉપાસ્ય વસ્તુતઃ બ્રહ્મરૂપ નથી છતાં ધ્યાન કરવા ખાતર તે બ્રહ્મ છે એવી કલ્પના કરવી પડે છે આ ઉપાસનામાં દોષ રહેલા છે તેથી ઉપાસનાનું ફળ મળતું નથી. માટે અપ્રતીકાની ઉપાસનાવાળાનેજ અમાનવ પુરુષ આવીને બ્રહ્મ તરફ લેઈ જાય છે. આ ઉપરાંત બકત પણ બ્રહ્મ તરફ જાય છે. પણ તેને અમાનવ પુરુષની અપેક્ષા નથી. તે તો જાતેજ જાય છે.

અધિકરણ. ૭ મું

સૂત્ર ૧૭ પૂર્વપક્ષી—ઉપર તમે કહ્યું કે ઉપાસ્યરૂપો લિંગ બલથી બ્રહ્મરૂપ છે, અને તેથી તેમની ઉપાસનાથી સાક્ષાત્ તથા પરોક્ષ રીતે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે આમાં અમને મેં સંદેહ છે કે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ તે જ્ઞાનમાર્ગીયો તથા ભક્તિમાર્ગીયો બન્નેને થાય છે, તો એ બન્નેની બ્રહ્મ પ્રાપ્તિના પ્રકારમાં વિલક્ષણતા છે કે તે એકરૂપ છે. અમે તો એમ માનીએ છીએ કે બન્નેની બ્રહ્મ પ્રાપ્તિમાં કોઈપણ વિલક્ષણતા નથી.

સિદ્ધાન્તી—ના, જો કે જ્ઞાનમાર્ગીય બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ ભક્તિમાર્ગીય પણ થાય છે છતાં તે બન્નેમાં ધણીજ ફેર છે.

પૂર્વપક્ષી—શાથી એમ કહો છો ?

સિદ્ધાન્તી—કારણ કે તૈ. ૨-૧ માં એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ રીતે કહેલ છે ત્યાં શરૂઆતમાં કહે છે કે બ્રહ્મનો વેત્તા પરને પ્રાપ્ત થાય છે. અહિંમાં બ્રહ્મને જાણનાર તે પરને પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહ્યું છે તેથી જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થનાર ફલ અને ભક્તને પ્રાપ્ત થનાર ફલમાં ઘણાજ ફેર છે. જ્ઞાની ફક્ત અક્ષરબ્રહ્મ સુધીજ જાય છે જ્યારે ભક્ત પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે. આ પર બ્રહ્મ કેવું તો ત્યાં કહે છે ? “સત્ય, જ્ઞાન અને અનન્ત છે અર્થાત્ સત્, ચિત્ અને આનન્દરૂપ છે. અનન્ત અર્થાત્ અગણિત આનન્દરૂપ આનન્દરૂપનાં પણ એ રૂપો છે ગણિતાનન્દ અને અગણિતાનન્દ ગણિતાનન્દ એટલે અક્ષરબ્રહ્મ અને અગણિતાનન્દ તે પરબ્રહ્મ. આ બ્રહ્મને અગણિતાનન્દરૂપે હૃદયમાં પરમ ખીરાજેલા જે જાણે છે તે ભક્ત તે વિવિધ ક્રીડામાં ચતુર એવા ભગવાન સાથેના તમામ મનોરથો ભોગવે છે એમ ત્યાં કહ્યું છે. આથી ભક્તનું ફળ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ ખરી પણ તે જ્ઞાનીના જેવી નહિ પણ તેનાથી જૂદા પ્રકારની છે, અર્થાત્ તે તો તેની બ્રહ્મ પ્રાપ્તિની દશામાં ભગવાન સાથે અનેક પ્રકારના મનોરથો ભોગવે છે. આમાં બ્રહ્મ ગૌણ અને જય છે અને આનન્દનો રસાનુભવ મુખ્યત્વે કરીને ભક્તને કરાવે છે. જ્ઞાનીની બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ દશામાં રસાનુભવ છેજ નહિ. તેને આનન્દમય બ્રહ્મનું સ્વરૂપજ સમજાતું નથી. તેથી તે સ્વરૂપ સાથે પોતાના મનોરથો ભોગવી શકતો નથી. તે તો ફક્ત બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે એટલુંજ. તેથીજ “બ્રહ્મવેત્તા પરને પ્રાપ્ત થાય છે” એટલુંજ કહ્યું છે. અહિંમાં બ્રહ્મવેત્તા એટલે “અક્ષર બ્રહ્મને જાણનાર” એ અર્થ લેવો. પક્ષીથી પર બ્રહ્મનું વર્ણન સત્ય, જ્ઞાન અનન્તથી કરીને વચમાં કહે છે કે આ બ્રહ્મને જે હૃદયમાં ખિરાજમાન થયેલા જાણે છે તેજ તે બ્રહ્મની સાથેના પોતાના મનોરથો ભોગવે છે. આ રીતનું પછીનું વર્ણન જ્ઞાનીને માટે બંધ બેસતું નથી. પણ ભક્તને માટે બંધ બેસે છે અર્થાત્ જ્ઞાનીને થતી ફલની પ્રાપ્તિ અને ભક્તને થતી ફલ પ્રાપ્તિ એ બંનેમાં મોટામાં મોટો ભેદ છે. એ ભેદ છે. એ ભેદ અહિંમાં દેખાડ્યો છે. જે ઉપર પ્રમાણે આપણે શ્રુતિને ન સમજીએ તો પક્ષી “આ આત્મા પ્રવચનથી લાખ્ધ નથી” એમ મુદ્દક ઉપનિષદમાં કહીને તે સાધનથી ગમ્ય નથી એમ જણાવ્યું છે તેનો અહિંમાં વિરોધ આવે. કારણ કે અહિંમાં તો શરૂઆતમાં એમ કહે છે કે “બ્રહ્મને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત થાય છે” આ વિરોધ ઉપર પ્રમાણે કરેલા વ્યાખ્યાનથી થાય છે અર્થાત્ અહિંમાં જ્ઞાનીને થતી બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ અને ભક્તને થતી બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ એ બંનેમાં ભેદ કયા છે તે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યો છે.

સૂત્રમાં “ચ” શબ્દ મૂક્યો છે તે એમ જણાવે છે કે જેમ જ્ઞાની અને ભક્તની બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો ભેદ શ્રુતિમાં દેખાડ્યો છે તેમ સ્મૃતિમાં પણ છે. અર્થાત્ ભગવદ્ગીતામાં પણ “ एवं સતતયુક્તા ય ” (ભ. ગી. ૧૨-૧૩) એ પ્રશ્નથી આરંભીને “ જેઓ મારામાં મનનું આવેશન કરીને ” (ભ. ગી. ૧૨-૨) “ જેઓ અક્ષરનો નિર્દેશ કર્યા વગર ” (ભ. ગી. ૧૨-૩) એમ અક્ષરની સમાપ્તિ સુધીનાં વચનોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. વળી ભાગવત ૧૧-૧૪-૩૧ માં પણ કહે છે કે ભગવાન ભક્ત ભક્તિથી જ ગ્રાહ્ય છે. ભા. ૧૧-૨૦-૩૧ માં જણાવે છે કે જ્ઞાન કે વૈરાગ્યથી જીવનું, જેટલું ભક્તિથી કલ્યાણ થાય છે તેટલું થતું નથી બ્રહ્મવેતાની ઉપર પણ જ્યારે ભગવાન કૃપા કરે છે ત્યારેજ તેનામાં ભક્તિનો ઉદય થાય છે જ્યારે તે ભક્ત પ્રેમ ભક્તિથી હૃદય ભરાઈ જાય ત્યારેજ ભગવાન પોતાના સ્થાનરૂપ વ્યાપિ વૈદુષ્યને તેના હૃદયમાં પ્રકટ કરે છે. મર્યાદા ભક્તને માટે આ રીતે ભગવાન પ્રકટ થાય છે, ત્યારે શુદ્ધ પુષ્ટિભક્તને કેવી રીતે થાય છે તે હકિકત પણ તૈ. ૨-૧માં જણાવી છે. ત્યાં કહે છે કે જેમ પોતે પ્રકટ થઈને લોકમાં ભગવાન લીલા કરે છે તે પ્રમાણે ઘણાજ અનુગ્રહને લીધે પોતાના અન્તઃકરણમાં સ્થિત ભક્તને પણ પ્રકટ કરીને તેના અતિશય સ્નેહથી તેને વશ પ્રભુ થઈ જાય છે અને તેથી તેને લીલાના રસનો અનુભવ કરાવે છે.

(સાર) જ્ઞાનીની બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ અને ભક્તની બ્રહ્મ પ્રાપ્તિમાં ફેર છે તે જણાવવાનું પ્રયોજન આ

અધિકરણનું છે. આમાં કહે છે કે જ્ઞાનીને બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ બ્રહ્મને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે પણ એ વચ્ચે ગણોજ મોટો ભેદ છે. જ્ઞાનીને અક્ષરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે જ્યારે બ્રહ્મને પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ટાંચણ.

અધિ. ૧ સુ. ૧ જ્ઞાનીમાર્ગીયની અર્ચિ-
સદ્ધિ માર્ગીથી ગતિ.

૨ સંવત્સર પછી અને સૂર્યલોક
પૂર્વે વાયુલોકના સ્થાનમાં
પ્રવેશ.

૩ વિદ્યુત્ લોક પછી વરુણ
લોકની સ્થિતિ.

૪ વરુણલોક પછી ઇન્દ્રલોક
તથા પ્રજાપતિ લોક.

અધિ. ૨ ૫ અમાનવ પુરુષોથી જી-
વનું આનયન.

૬ જ્ઞાની તથા મર્યાદામાર્ગીયને
ભગવત્કૃત વ્યામોહ.

૭ વૈદ્યુત પુરુષથી બ્રહ્મલોક
પ્રાપ્તિ.

અધિ. ૩ બ્રહ્મલોક વિષે વિચાર.

૮-૧૨ બ્રહ્મલોક એ કાર્ય બ્રહ્મ છે
(એવા બાદરિનો મત.
તથા ગતિની ઉપપત્તિ છે
તેથી)

૯ બ્રહ્મલોકનું બહુવચનું વિશેષણ
છે તેથી.

૧૦ પરબ્રહ્મની સમીપ તે હોવા
થી તેની કાર્યતા.

૧૧ સાર્થે કલ્પ સમયમાં તેનો
નાશ હોવાથી.

૧૨ સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય છે તેથી

૧૩ જૈમિનિનો મત તે પર-
બ્રહ્મ છે.

૧૪ તે બ્રહ્મ છે તેમાં શ્રુતિનું
પ્રમાણ.

૧૫ કાર્ય બ્રહ્મમાં શ્રુતિની પ્રતિ-
પત્તિનો અભાવ.

૧૬ અપ્રતીકનું આલમ્બન
કરનાર તથા ભક્તતુલ્ય

૧૭ અમાનવ પુરુષથી બ્રહ્મલોક
પર્યન્ત નયન જ્ઞાનમાર્ગીય
અને ભક્તિમાર્ગીય ઉપાસ-
કામાં ભેદ.

અધિ. ૪

અધિ. ૫

અધ્યાય. ૪ થો.

પાદ. ૪

સાર.

આ અધ્યાયમાં પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ એટલે બ્રહ્મના સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ. તે ભગવાનની ઇચ્છાથી જીવને થાય છે. જ્ઞાનીની માફક પુષ્ટિમાર્ગીય જીવ અક્ષર બ્રહ્મમાં લય પામતો નથી. પણ એ નવીન અલૌકિક દેહ ધારણ કરે છે અને તે દેહથી સ્વરૂપાનન્દરૂપી મોક્ષ ફળને અનુભવે છે. આ વિષે જૈમિનિ તથા ઔદુલોમિના મતોને બાદરાયણ આપે છે. જૈમિનિ પણ કબૂલે છે કે બ્રાહ્મ દેહથી અર્થાત્ સચ્ચિદાનન્દરૂપ બ્રહ્મના સંબંધવાળા દેહથી જીવ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરે ને ઔદુલોમિ બ્રહ્મ ને ચિદ્રૂપ માને છે તેથી તે ચિદ્રૂપથી જ જીવ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહે છે બાદરાયણ કહે છે અલૌકિક દેહ જીવને પ્રાપ્ત થાય છે અલૌકિક રીતે તે દેહ છે અને લૌકિક નથી એમ જણાવે છે. આ અલૌકિક દેહની પ્રાપ્તિ પણ ભગવાનના સંકટપથી જ છે. જો કે બાદરિ એમ કહે છે કે તે દશામાં જીવને દેહાદિ હોયજ નહિ તો પણ જૈમિનિ તે સત્તાને સ્વીકારે છે. બાદરાયણ દ્વાદશાહનું દૃષ્ટાન્ત આપી તે સિદ્ધ કરે છે કે જીવના અલૌકિક ભોગમાં અલૌકિક દેહ છે જ પછી થી સ્વમનું દૃષ્ટાન્ત આપીને જણાવે છે કે જેમ સ્વમમાં અવિદ્યમાન પદાર્થો વાસનાને લીધે જણાય છે તેમ ભગવાનની ઇચ્છાથી ભગવાનના સ્વરૂપમાં પ્રાકૃતતા નથી તો પણ કેટલાક અસુરોને તે પ્રાકૃતતા જણાવે છે. પણ વસ્તુતઃ ભગવાનના સ્વરૂપમાં પ્રાકૃતતા નથી જ. ભગવાનની લીલાઓ અપ્રાકૃત છે. દીપક જેમ તેલમાં ભીંજેલી બત્તી બત્તીને પ્રકાશમય કરે છે તેમ સ્નેહથી આર્દ્ર બનેલા ભક્તને ભગવાન પોતાની સમાન કરે છે. સ્વરૂપાનન્દના અનુભવમાં ભક્ત તમામ જાતના કામનો ભોગ કરે છે. તેમાં લૌકિક વ્યાપાર બિલ્કલ હોતો નથી. તેમ તેમાં કોઈ પણ વિકાર હોતો નથી. શ્રુતિ અને સ્મૃતિ પણ આ વસ્તુ ભગવાનના અનુભવથી સમજાય છે લૌકિક યુક્તિથી નહિ એમ કહે છે. માત્ર બ્રહ્મની સાથે ભોગ કરવાની બાબતમાં બ્રહ્મ જીવને પોતાની સમાન બનાવે છે. તે સિવાય જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચે સમાનતા નથી. શ્રુતિ તો સ્પષ્ટ કહે છે કે જીવ બ્રહ્મની સમાન નથી તેમ તેનાથી અધિક પણ નથી. આ પ્રમાણે

અર્થ જણાવીને ઉપસંહારમાં કહે છે કે જેમ કર્મ માર્ગે પ્રવૃત્ત થનાર કર્મનાં ફળ ભોગવ્યા પછી આ દુનિયામાં પાછો ફરે છે, તેમ જ્ઞાની તથા ભક્ત પાછો ફરતો નથી. અનાવૃત્તિની બાબતમાં જ્ઞાની તથા ભક્ત સમાન છે છતાં જ્ઞાની અક્ષરબ્રહ્મમાં લય પામે છે અને ત્યાંથી તેની અનાવૃત્તિ નથી અને ભક્ત પુરુષોત્તમ સાથે સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરે છે અને ત્યાંથી પાછો ફરતો નથી. આ તેમની અનાવૃત્તિના પ્રકારમાં ફેર છે.

પાદ. ૪

૧ સંપદાવિર્ભાવિકરણુ.

સંપદાવિર્ભાવઃ સ્વેન શબ્દાત્ ॥ ૪-૪-૧ ॥

(બ્રહ્મને) પ્રાપ્ત થઇને પોતાનો (બ્રહ્મથી) આવિર્ભાવ થાય છે.
શ્રુતિને લીધે.

“બ્રહ્મવેત્તા પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તે. ૨-૧) થી ઉપક્રમ કરીને “તે સધળા કામો વિપ્રાશ્રિત બ્રહ્મની સાથે ભોગવે છે” (તે. ૨-૧) એમ તૈત્તિરીયકમાં કહેવાય છે. ત્યાં આ સંદેહ રહે છે કે અન્તઃસ્થિતજ ભોગવે છે કે પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે? ત્યાં બીજો

અભિ. ૧. સૂત્ર ૧—(૧) આ અધ્યાયના બીજા પાદમાં મુક્તિના બે પ્રકાર સદ્વિમુક્તિ અને કમમુક્તિ એમ જણાવ્યું હતું. પછી ત્રીજા પાદમાં કમમુક્તિથી જીવ કયા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે અને તે પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે અને છેવટે જ્ઞાનમાર્ગના જ્ઞાની અને મર્યાદા ભક્ત એ બન્નેને જે સદ્વિમુક્તિ મળે છે તેમાં પણ જ્ઞાની એ ક્ષરને પ્રાપ્ત થાય છે એમ તે બન્નેના ફલમાં પણ તે ભેદ છે, એમ જણાવ્યું હતું હવે તે પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિરૂપ ફલનો અનુભવ ભક્ત કેવી રીતે કરે છે તથા પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે તેનો પ્રકાર આ પાદમાં નિરૂપાય છે. એ આશયથી આ સૂત્રનું અવતરણ કર્યું છે. અર્થાત્ અત્યારસુધી એમ કહેવાતું કે ફક્ત ઉપાસનાવાળાજ કમમુક્તિનાં અધિકારી છે અને જ્ઞાનીઓ અર્થાત્ બ્રહ્મ તે અવિદ્ય છે તે વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયી છે, તે જગતનું કર્તૃ છે. તેણે પોતાની ઇચ્છાથી આ કીડાભારક જગતને સંભર્યું છે. એવા જ્ઞાનપૂર્વક બ્રહ્મને ભજનારાને સદ્વિમુક્તિ મળે છે. આમાં મર્યાદા ભક્તોનો સમાવેશ થાય છે, પણ પુષ્ટિભક્તોનું ફલ આનાથી પણ અધિક છે. તે પુરુષોત્તમ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો પ્રકાર કહેવામાં આવે છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં જે એમ કહે છે કે સોમુદે સર્વાન્ કામાન્ સદ્બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા અહિંઆં સંદેહ એવા પ્રકારનો ઉદ્ભવે છે કે જીવને કામનોજ ભોગ કહ્યો તે બ્રહ્મમાં સ્થિત રહીને અર્થાત્ લય પામીને કે બહાર સ્થિત રહીને? જે મોક્ષ દશામાં જીવ બ્રહ્મમાં લય પામે છે એમ માનતા હો તો પછી તે સધળા કામો ભોગવે છે એ કમનજ અભાવી શકવું નથી. ભોગના કર્તૃત્વની ઉક્તિ ખરેખર વિરુદ્ધજ છે. ભોગની ઉક્તિમાં ભોક્તા જીવ એ મુખ્ય છે અને

અપક્ષ અનુક્રાંત છે. કારણ કે “તે ફરીથી આવતો નથી” (કા. ૨) “તેમની અહિંઆં પુનરાવૃત્તિ નથી” (બૃ. ૬-૨-૧૫) વગેરે શ્રુતિઓનો વિરોધ તથા કર્મનો અભાવ છે તેથી. એમ જો કહેવામાં આવે તો સામો જવાબ કહે છે. જ્ઞાને પ્રાપ્ત કરીને પણ સ્થિત રહેલા જીવને પ્રભુના અતિશય અનુગ્રહને લીધે રૂપાત્મક ભજનાનન્દ આપવાની ઇચ્છામાં તેનાથી પેકરાયલો આવિર્ભાવ થાય છે જ. ભગવાનને તે અધીન છે એવું જણાવવાને ‘આનું’ ત્યાં કર્તૃત્વ કહ્યું નથી. (૧૨ શંકા)—“તેની ફરીથી આવૃત્તિ થતી નથી” (કા. ૨) વગેરે શ્રુતિઓનો વિરોધ તથા કર્મનો અભાવ બાધક છે એમ કહ્યું તો કહે છે. અહિંઆં “સ્વ” શબ્દથી ભગવાનનો વાચક છે તેથી વળી ભગવાનના સ્વરૂપના બલથી જ આવિર્ભાવ છે એવો અર્થ છે. આમ ૧૦ હોવાથી ૧૧ કહેલી શ્રુતિ મર્યાદામાર્ગના

પક્ષ જોણું છે કારણ કે વ્રજના સહ એમ ત્રીજી વિભક્તિનો પ્રયોગ છે અને ભોગવવાના પદાર્થો કામ છે અહિંઆં જીવ અને પક્ષ બન્ને ભોક્તા કલા છે, અર્થાત્ જીવ ભોક્તા જીવો અને પક્ષ તે પણ જીવો છે, આમ ભોક્તા તરીકેનો ભેદ દેખાય છે. જો જીવ પક્ષમાં અન્તઃસ્થિત થઈને અર્થાત્ તેમાં લય પામીને જ જો ભોગ ભોગવનાર હોય તો તે સંભવી શકે એમ નથી, કારણ કે તેમ કરવાથી ભોક્તા જીવ અને પક્ષનો ભેદ આ સ્થિતિમાં જ પૃથક્ રહેવો જોઈએ તે જણાતો નથી. તો અહિંઆં શું માનવું ? પક્ષમાં લય પામીને જીવ ભોગ ભોગવતો હોય તો તે કેવી રીતે ? જો લય પામીને ભોગ ન ભોગવતો હોય તો ફરીથી લય પછી અન્યદેહ ધારણ કરીને ભોગ ભોગવે છે એમ આપણે સમજવું ? આમ બન્ને રીતે સંદેહો મૂક્યા છે. (૩) પ્રથમ બીજા પક્ષનું અણગમન પૂર્વપક્ષીની દૃષ્ટિએ કરે છે. તે કહે છે કે અન્તઃ જીવજ ભોગ ભોગવે છે. એક વખત લય પામેલા જીવને નવો દેહ નથી; બૃ. ૬-૨-૧૫ માં કહે છે કે પક્ષમાં લય પામેલાને ફરીથી જન્મ લેવો પડતો નથી. માટે બીજો પક્ષ સ્વીકારી શકાય એમ નથી. (૪) ફરીથી દેહ ક્યારે ધારણ કરવો પડે ? કર્મવાળાને જ પુનર્દેહ હોય છે. સંશોભિત વાળાને કાષ્ટ કર્મો કરવાનાં હોતાં નથી એટલે તેને પુનર્દેહની સંભાવના નથી. (૫) હવે સિદ્ધાન્તી પૂર્વપક્ષીના વિચારનું અણગમન કરીને સ્વમતનું પ્રતિપાદન કરે છે. તે એમ કહે છે કે જીવ પક્ષમાં અન્તઃસ્થિત છતાં પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી તેના નૂતન અલૌકિક દેહનું પુનરુત્થાન થાય છે અને તે દેહથી તે પોતાના ભોગ ભોગવે છે. (૫) ભગવાનથી કરાએલો (૫) ભક્તનું કર્તવ્ય નથી, અર્થાત્ ભક્ત એ ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન છે, તે સ્વતંત્ર રીતે કંઈપણ કરી શકતો નથી. એને જ નૂતન દેહ પ્રાપ્ત થાય છે તે ભગવાનની ઇચ્છાથી જ થાય છે. (૭) નૂતન દેહના આવિર્ભાવમાં જીવનું કર્તવ્ય નથી. અર્થાત્ આવિર્ભાવ કરનાર એ જીવ નહિ પણ ભગવાન જ છે. ત્યાં-આવિર્ભાવમાં. (૮) અન્તઃ સ્થિત જીવજ પુનર્દેહ પ્રાપ્ત કરીને ભોગ ભોગવે છે એમ કહેતા હો તો પછી શ્રુતિમાં તો પક્ષમાં લય પામેલાને ફરીથી જન્મ નથી એમ કહ્યું છે તેનું કેમ ? વળી દેહપ્રાપ્તિ કર્મનુસાર હોય છે પણ મુક્ત જીવને કાષ્ટપણ કર્મો કરવાનાં નથી. તો પછી પુનર્દેહ હોય શી રીતે શકે ? આવી શંકા મૂકી છે. (૯) મૂળ સૂત્રમાં સ્વ શબ્દ છે તે ભગવાનના અર્થમાં છે. “સ્વ” થી એટલે ‘ભગવાનથી’ એમ સમજવું અર્થાત્ ભગવાનના પોતાના બલથી જ અન્તઃ સ્થિત જીવનો પુનરાવિર્ભાવ થાય છે, જીવના પોતાના બલથી નહિ એવો અર્થ નીકળે છે. (૧૦) ભક્ત જીવનો આવિર્ભાવ આવશ્યક હોય તો (૧૧) “તે પાછો ફરતો નથી” એ રીતે કહેલી શ્રુતિ બાધક નથી. કારણ કે તે શ્રુતિનો વિષય મર્યાદાભક્તને માટે છે, અને અહિંઆં તો પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત વિષે કહેવામાં આવે છે. એટલે એ શ્રુતિને અહિંઆં ટાંકવી વ્યાજબી નથી. મર્યાદા ભક્ત અક્ષરપણે પહોંચે છે, કે જ્યાંથી તેનો ફરીથી આવિર્ભાવ નથી, પુષ્ટિમાર્ગીય જીવ પુરુષોત્તમ પક્ષ-પરપક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી

વિષયવાળી છે તેથી ત્યાં વિરોધ નથી એવો ભાવ છે. ^{૧૨}તેમની અહિંઆં પ્રપંચમાં ફરીથી ^{૧૩}આવૃત્તિ નથી એમ ખરેખર શ્રુતિ કહે છે ^{૧૪}લીલા પ્રપંચથી અતીત હોવાથી ત્યાં આવિર્ભાવના નિષેધનો વિષય નથી તોપણ વિરોધી નથી. અહિંઆં પ્રમાણની આકાંક્ષા હોય છે. ^{૧૫}શબ્દથી “તે વિપશ્ચિત્ પ્રજ્ઞની સાથે સઘળા કામો ભોગવે છે” (તે. ૨-૧) એવી શ્રુતિ પુરુષોત્તમની સાથે સઘળા કામના ભોગને જણાવે છે. વળી તે ^{૧૬}વિગ્રહ વગર સંભવતી નથી તેથી ^{૧૭}શ્રુતિના બલથીજ તે પ્રમાણે માનવું જોઈએ એવો અર્થ છે. ૧ અન્ય હેતુ કહે છે.

મુક્તઃ પ્રતિજ્ઞાનાત્ ॥ ૪-૪-૨ ॥

મુક્ત છે, પ્રતિજ્ઞાન કરેલું છે તેથી.

અહિંઆં ઉપક્રમમાં “પ્રજ્ઞને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે.” (તે. ૨-૧) એ વાક્યથી પરની પ્રાપ્તિના લક્ષણવાળી મુક્તિની પ્રતિજ્ઞા કરીને ખરેખર તેની ^૧વિવૃત્તિજ “તે કામ ભોગવે છે” એ શ્રુતિથી કરે છે. આથી તે ભોગ પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષરૂપ છે એમ ^૨સિદ્ધ થાય છે. આ હેતુથી પણ તેનો આવિર્ભાવ લૌકિક નથી. તેમ ^૩આવૃત્તિરૂપ નથી એવો અર્થ છે ૨

આત્માપ્રકરણાત્ ॥ ૪-૪-૩ ॥

તે આત્મા છે (મુખ્ય પ્રજ્ઞ છે) પ્રકરણ છે તેથી.

(શંકા)-પરપ્રજ્ઞ નિર્ગુણ હોવાથી અને કામભોગ ગુણથી સાધ્ય હોવાથી “પ્રજ્ઞની સાથે” એમાં પ્રજ્ઞ શબ્દ સગુણ પ્રજ્ઞનો ^૧વાચક છે માટે તે મોક્ષરૂપ નથી એમ હોય તેની પરપ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિમાં મુક્તિ પછી પણ તેનો પુનરાવિભાવ છે. (૧૨) મર્યાદાબદ્ધતની (૧૩) જનમ (૧૪) ભગવાન સાથે કામભોગની લીલા તે પ્રપંચમાં થતી નથી; તે પ્રપંચાતીત છે. (૧૫) પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત વિષે જે કહ્યું તેમાં કોઈ પ્રમાણ છે એમ કોઈને શંકા થાય તો તેનું પ્રમાણ આપે છે. (૧૬) ‘ભોગવે છે’ એમ જે શ્રુતિ કહે છે, ત્યાં દેહ વગર કોઈ હોઈ શકેજ નહિ. માટે ભોગ ભોગવનાર જીવને દેહ અવશ્ય હોવા નંદએ. વિગ્રહ-દેહ. (૧૭) આથી શ્રુતિના શબ્દોથી સમજાય છે કે અન્તઃસ્થિત જીવ તે ભગવાનની ઇચ્છાથી પુનર્લૌકિક દેહ પ્રાપ્ત કરીને પુરુષોત્તમ સાથે ભોગ ભોગવે છે એમ અવશ્ય માનવું જોઈએ.

સૂત્ર ૨ (૧) વિવરણ “પ્રજ્ઞને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે” એ વાક્યમાં જે કહ્યું છે તેનુંજ વિવરણ-ખૂલાસો પછીના ‘તે વિપશ્ચિત્ પ્રજ્ઞની સાથે કામ ભોગવે છે’ એ શ્રુતિથી કરે છે. (૨) જીવાત્માની પરમાત્મા સાથે મનોરથની સંપૂર્તિ-ભોગ તેજ પુષ્ટિમાર્ગમાં મોક્ષ કહેવાય છે. આ રીતે પુષ્ટિમાર્ગનો મોક્ષ તે મર્યાદામાર્ગના મોક્ષ કરતાં જૂદો છે. (૩) પુષ્ટિમાર્ગીય જીવનો ભોગ તે લૌકિક નથી. તેમ તે ભોગને માટે જે તેનો આવિર્ભાવ છે-પુનઃ દેહ ધારણ કરે છે તે દેહ લૌકિક નથી પણ અલૌકિક છે. તેમ ત્યાંથી ફરીથી તેની આવૃત્તિ નથી.

સૂત્ર ૩ (૧) પરપ્રજ્ઞ તો નિર્ગુણ છે, અને તમે કહો છો કે તે જીવ વિપશ્ચિત્ પ્રજ્ઞની સાથે કામ ભોગવે છે, તો અહિંઆં જે પ્રજ્ઞની સાથે તે કામ ભોગવે છે તે નિર્ગુણ પ્રજ્ઞ હોઈ શકે નહિ. તે સગુણ

તો કહે છે. અહિંમાં પ્રદ્ધ શબ્દથી વ્યાપક, માયા અને તેના ગુણના સંબન્ધથી રહિત જે આત્મા છે તેજ કહેવાય છે. શાથી? પ્રકરણ છે તેથી. “પ્રદ્ધને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તે. ૨-૧) થી ઉપક્રમ કરીને તેના પાઠથી ગુણાતીતનું જ આ પ્રકરણ છે. આથી તેજ અહિંમાં ‘પ્રદ્ધ’ શબ્દથી કહેવાય છે એવો અર્થ છે. ૩

અવિભાગેન દૃષ્ટવાત્ ॥ ૪-૪-૪ ॥

અવિભાગથી જોવામાં આવે છે તેથી.

(૧ શંકા)–“પ્રદ્ધને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત થાય છે” (તે. ૨-૧) એ શ્રુતિનું વાક્ય બિજ છે. અને ઋચા જુદી છે. આથી એક પ્રકરણ નથી. સગુણ જ ત્યાં ‘પ્રદ્ધ’ શબ્દથી કહેવાય છે. આમ આશંકા લાવીને સામો ઉત્તર આપે છે. પૂર્વ વાક્યથી ‘સંપૂર્ણ અવિભાગથી જ આ ઋચા કહી હતી. વિભાગથી નહિ. શાથી? તેનું દર્શન છે તેથી. ‘પ્રદ્ધને જાણનાર’ એ વાક્યક પછીથી તેની પહેલાં કહેલો અર્થ જણાવવો જોઈએ એમ લક્ષ્યમાં રાખીને આ ઋચા કહી છે. શ્રુતિ દેખાય છે તેથી આ કહી છે. આથી પૂર્વે જણાવેલા વાક્યમાં કહેલા અર્થને લક્ષ્યમાં રાખીને જ ઋચા કહી છે. તેથી ગુણાતીત જ તે અહિંમાં કહેવું જોઈએ એવો અર્થ છે. ૪

પ્રદ્ધ છે. અને સગુણ પ્રદ્ધ એટલે ગૌણપ્રદ્ધ મુખ્ય પ્રદ્ધ નહિ; તેથી તેની સાથેના ભોગથી મળતો મોક્ષ તે પણ મુખ્ય નહિજ એમ શંકાકારની શંકા છે. (૨) ઉપરની શંકાનો ખૂલાસો કરે છે. અહિંમાં જે પ્રદ્ધ છે તે મુખ્ય પ્રદ્ધજ છે. તે માયાથી રહિત તથા વ્યાપક હોવાથી તે પરપ્રદ્ધ જ છે, અને જીવ જ પ્રદ્ધ સાથે પોતાનો ભોગ કરે છે. માટે તે મુખ્ય મોક્ષ ફક્ત છે. (૩) આ પ્રદ્ધ મુખ્ય શાથી કહેવાય છે? એ શંકાના સમાધાનમાં હેતુ આપે છે. અહિંમાં હેતુ એ છે કે એ પ્રદ્ધને માટેનું પ્રકરણ છે. અને તે પ્રકરણ વાંચતાં તેનો આજીવ્યાજીવો સંબન્ધ વિચારતાં આપણી ખાતરી થશે કે તે આ પ્રદ્ધ તે ગૌણ નથી. પણ આત્મા-મુખ્ય પ્રદ્ધ છે.

સૂત્ર ૪ (૧) શંકાકાર ફરીથી શંકા કરે છે કે તે વિપશ્ચિત્ પ્રદ્ધની સાથે કામભોગ કરે છે. એ વાક્યમાં જેની સાથે ભોગ કરવામાં આવે છે તે પ્રદ્ધમુખ્ય પ્રદ્ધ નથી, તેને માટે જે એમ કહેવામાં આવ્યું કે પ્રકરણ મુખ્ય પ્રદ્ધનું છે તો તે પણ યુક્ત નથી, કારણ કે શરૂઆતમાં “પ્રદ્ધને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે” એ વાક્ય અને પછીનું “તે વિપશ્ચિત્ પ્રદ્ધની સાથે કામ ભોગ કરે છે” તે વાક્ય એમ બંને વાક્યો એકબીજાથી જૂદાં છે. તેમનું પ્રકરણ એક નથી. જે પ્રકરણ એક હોય તો તે પ્રદ્ધ મુખ્ય મનાય પણ તેમ નથી. તેથી તે પ્રદ્ધ મુખ્ય નથી તેથી તેની સાથેનો ભોગ તે પણ મુખ્ય નથી. (૨) શંકાનું સમાધાન અહિંમાં કરે છે. ઉપરનાં બે વાક્યોને જે બિન્ન બિન્ન કહેવામાં આવે છે તે બરાબર નથી. તે બંને વાક્યો એકજ છે કારણ કે તેમાં વિષય પરત્વે વિભાગ થઈ શકે એમ જ નથી. તેમાં પરપ્રદ્ધનો જ વિષય છે, અને તે વિષયનું જ વર્ણન તે ઋચાવાળા આખા ભાગમાં છે. (૩) અહિંમાં કારણ આપે છે કે દેખીતી રીતે આ બંને વાક્યો પરસ્પર સંબન્ધ વગરનાં અને જૂદાં જણાય છે પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. તેઓ એકબીજા સાથે સંકળાયેલાં છે. પ્રથમ “પ્રદ્ધને જાણનાર પ્રદ્ધને પ્રાપ્ત કરે છે” એ વાક્ય કહીને તેનોજ આશય લક્ષ્યમાં રાખીને “અર્થાત્ પર કોણ?” તે વિષયને જ લક્ષ્યમાં રાખીને “તેનું આ કથન કરે છે.” (તદેષામ્યુક્તા) એમ પછીના શબ્દો ત્યાં આવ્યા છે. અર્થાત્ પ્રથમ ભાગમાં “પરને પ્રાપ્ત કરે છે” એ શબ્દોમાં જે “પરનો” ઉલ્લેખ કર્યો છે તે “પર” કોણ તો

બ્રાહ્મેણ જૈમિનિરુપન્યાસાદિભ્યઃ ॥ ૪-૪-૫॥

બ્રહ્મ (બ્રહ્મની સાથે સંબંધ ધરાવનાર) દેહથી ભોગ કરે છે એમ જૈમિનિ માને છે. કારણ કે ઉપન્યાસ વગેરેથી

‘પ્રથમ એવું સિદ્ધ થયું કે ભગવાનના અનુચ્છની અતિશય ઈચ્છાથી બ્રહ્મ અવિર્ભાવ પામેલો મુક્ત જીવ શુદ્ધાત્મીત પુરુષોત્તમની સાથેજ સઘળા કામો ભોગવે છે. હવે ત્યાં આનો જ વિચાર કરવામાં આવે છે. અવિર્ભાવ પામેલો જીવ પ્રાકૃત શરીરથી ભોગ કરે છે કે અપ્રાકૃત શરીરથી. ત્યાં ભોગ ‘લૌકિકરૂપ’ હોવાથી તેનું આયતન પણ તેવુંજ હોવું જોઈએ એમ માનનાર તરફ કહે છે. ‘બ્રહ્મ કહેતાં બ્રહ્મની સાથે સંબંધ ધરાવનારની સાથે બ્રહ્મ ભગવાનથી જ પોતાના ભોગનું અનુકૂળ સંપાદિત કરાયેલા સત્ય જ્ઞાન અને ‘આનન્દરૂપ’ શરીરથી પ્રથમ કહેલા ભોગ ભોગવે છે એમ જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. ત્યાં હેતુ ‘ઉપન્યાસ વગેરેથી’ એમ છે. ‘બ્રહ્મવેત્તા પરમે પ્રાપ્ત થાય છે’ એમ બ્રહ્મવેત્તાને પર પ્રાપ્તિની પ્રતિજ્ઞા કરીને, તેના અર્થનો જ ઉપન્યાસ આગળની ‘સ્તોમુત્તે’ વગેરેથી કરવામાં આવ્યો છે. તેમજ વળી પરપ્રાપ્તિ એ મુક્તિરૂપ હોવાથી, પુષ્ટિ ‘માર્ગીય’ એવા રૂપવાળી હોવાથી, તથા ‘અક્ષર બ્રહ્મ પુરુષોત્તમનું આયતન હોવાથી તે રૂપ જ ‘તેનું’ શરીર છે એમ કહેવું ઉચિત છે, પ્રાકૃત નહિ. આના બોધન માટે જ આગળ અન્નમય વગેરે વિભૂતિનાં રૂપો કહ્યાં છે. ભક્ત શરીરમાં પ્રતીત થતા ‘અર્થો વિભૂતિ રૂપ હોવાથી તેનાથી બ્રહ્માત્મકત્વ સાધિત થાય છે. આજ ‘‘વગેરે’ શબ્દથી તથા બહુ વચન

તેનું વિવેચન “તેનું આ કથન કરે છે” એ શબ્દોથી કરે છે. અને તે વર્ણનના અન્તમાં જ તે બ્રહ્મની સાથે જીવ પોતાના કામનો ભોગ કરે છે એમ કહે છે. આથી તમામ સ્થળે પ્રકરણ મુખ્ય બ્રહ્મનું જ જોવામાં આવે છે. આથી ત્યાં ફળ પણ મુખ્ય છે.

અધિ ૨ સૂત્ર ૪ (૧) ભગવાનની ઈચ્છાથી મોક્ષને પામેલો જીવ નૂતન અલૌકિક દેહ ધારણ કરીને ભગવાનની સાથે રમણ કરે છે અને પોતાના કામો ભોગવે છે. (૨) જીવ કામ ભોગવે છે તે કેવા દેહથી ભોગવે છે તેનો વિચાર અહિંઆં કરવામાં આવે છે. કામનો ભોગ દેહ વગર થઈ શકે નહિ, તો જીવનો તે દેહ કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ? આ પ્રશ્નનો નિર્ણય જૈમિનિના મતે પ્રથમ આવે છે. (૩) કેટલાકો એમ કહે છે કે જીવનો કામ ભોગ તે લૌકિક છે, આથી તે ભોગ ભોગવવાનું શરીર તે પણ લૌકિક હોવું જોઈએ. એવું માનનારાને માટે અહિંઆં કહેવામાં આવે છે. (૪) જૈમિનિ આચાર્ય કહે છે કે બ્રહ્મદેહથી ભોગ ભોગવે છે. બ્રહ્મ એટલે બ્રહ્મ સાથે સંબંધ ધરાવનાર દેહથી અર્થાત્ બ્રહ્મ એ સમ્યક્જ્ઞાન છે તેથી તેમની સાથે સંબંધ ધરાવનાર દેહ પણ સમ્યક્જ્ઞાનદાત્મક જ છે અર્થાત્ લૌકિક દેહથી નહિ. પણ અલૌકિક દેહથી તે ભોગ ભોગવે છે. (૫) શા માટે અલૌકિક બ્રહ્મ દેહથી કામ ભોગવે છે? એમ શંકા થાય તો ત્યાં કારણ આપે છે. (૬) પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ એટલે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ બ્રહ્મની સાથેના તમામ કામને ભોગવવા તે. (૭) અક્ષરબ્રહ્મ અને પુરુષોત્તમ વચ્ચેનો ભેદ બણી વખત આવી ગયો છે, અક્ષરબ્રહ્મ એ પુરુષોત્તમનું ધામ રહેલા છે. આથી પુરુષોત્તમ તે અક્ષરબ્રહ્મ કરતાં અધિક છે. (૮) બ્રહ્મનું શરીર અક્ષરબ્રહ્મરૂપ છે, તેથી તે પ્રાકૃત નથી પણ અપ્રાકૃત છે. (૯) અર્થરૂપ રસ વગેરે ભોગ માટેના ભક્તાના અલૌકિક દેહમાં રૂપ રસાદિ છે પણ તે વિભૂતિરૂપ હોવાથી અલૌકિક

સમજાય છે. આતો વિસ્તાર આનન્દમયાધિકરણમાં કર્યો છે, મારે આદિમાં ફરીથી કથન થતું નથી. જે કર્મવાદી જૈમિનિ આ પ્રમાણે માને છે તો બીજાઓ આ પ્રમાણે માને છે તો બીજાઓ આ પ્રમાણે માને તો તે શું આશ્ચર્ય એમ જણાવવાને તેના મતનો ઉપન્યાસ કરેલો છે.

ચિતિ તન્માત્રેણ તદાત્મત્વાદિત્યૌહુલોમિઃ ॥ ૪-૪-૬ ॥

ચિદ્રૂપ બ્રહ્મમાં ચિન્માત્રરૂપથી ભોગવે છે તેનારૂપ (ચિદ્રૂપ છે) તે થી એમ ઔહુલોમિ કહે છે.

“જેમ મીઠાના કકડામાં અન્તર નથી તથા બાદ્ય નથી, તે આખો રસધન છે એજ પ્રમાણે અરે આ આત્મામાં અન્તર નથી તેમ બાદ્ય કોઈપણ નથી. તે આખો પ્રજ્ઞાનધન છે.” (બૃ. ૪-૫-૧૩) એ શ્રુતિમાં “ધન” શબ્દથી બ્રહ્મતું શરીર ‘જ્ઞાનાત્મક આત્મારૂપે છે એમ સમજાય છે. નહિ તો તે કહેજ નહિ. કારણ કે ત્યાં પ્રયોજનનો અભાવ છે તેથી. વળી તેવાની સાથે ભોગ કરનાર પણ તેવોજ હોવો જોઈએ તેથી ચિદ્રૂપ બ્રહ્મમાં ચિન્માત્રરૂપથી કામો ભોગવે છે, વિગ્રહથી નહિ. કારણ કે શ્રુતિમાં જીવના તેવા રૂપની ઉક્તિ કરી નથી. ભગવાન પૂર્ણાનન્દરૂપ હોવાથી તેમના સંબન્ધથી તેમના આનન્દનો અનુભવ કરે છે એવો અર્થ સ્કુટ થાય છે. આથી જીવનું ચિદ્રૂપત્વ નૈસર્ગિક છે એમ ઔહુલોમિ આચાર્ય માને છે. “અશરીર” (છાં. ૮-૧૨-૧) એ શ્રુતિ એનાથી અન્ય વિષયની છે એમ બાણુનું જોઈએ. મોક્ષની દશામાં તેનો અનુભવ ભગવાનની ઇચ્છાના વિષયનો અભાવ હોવાથી તે રીતે નથી. અને વળી આની જાતના આનન્દનો અનુભવ આને થાય એવી ભગવાનની ઇચ્છાજ શ્રુતિમાં “કામ” શબ્દથી કહેવાય છે. ૬

છે. (૧૦) સૂત્રમાં ‘ઉપન્યાસાદિ’ શબ્દ છે તેમાં ‘આદિ’ શબ્દ એટલે રૂપ, રસ વગેરે ભક્તતા શરીરના પદાર્થો સમજવા (૧૧) ઉપન્યાસાદિભ્યઃ એમાં બહુવચન છે તે સાથી તેનું કારણ આપે છે. (૧૨) ન્યારે જૈમિનિ જે કર્મનું પ્રાધાન્ય માને છે તે એમ સ્વીકારે છે કે જીવ બ્રહ્મદેહથી, અલૌકિક દેહથી ભોગ કરે છે તો પછી બીજાઓ તે પ્રમાણે કરે તેમાં શું નવાઈ? ભાવાર્થ—જૈમિનિ એમ માને છે કે જીવ સમ્યદાનન્દ બ્રહ્મ સાથે બ્રહ્મ સંબન્ધી વિગ્રહથી તે ભોગ ભોગવે છે.

સૂત્ર ૬ (૧) જૈમિનિ સમ્યદાનન્દરૂપ શરીરથી ભોગને માને છે પણ ઔહુલોમિ ચિદ્રૂપ શરીરથી તે ભોગ ભોગવે છે એમ કહે છે. (૨) જે ચિદ્રૂપ દેહનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો ન હોય તો શ્રુતિમાં “ધન” શબ્દ યોજત નથી. ‘ધન’ શબ્દ યોજવામાં આવ્યો છે તેનું કારણ એ છે કે જીવ પોતાના ચિદ્રૂપ શરીરથી ભોગ કરે છે. (૩) તેવાની એટલે જૈમિનિ કહે છે તે પ્રમાણે સમ્યદાનન્દ દેહવાળા ભગવાન સાથે જીવ ભોગ ભોગવતો હોય તો તે જીવ પણ તેજોજ હોવો જોઈએ. અર્થાત્ તે જીવનું શરીર પણ સમ્યદાનન્દરૂપ હોવું જોઈએ. પણ જીવને તેનું શરીર નથી. તેથી તે પક્ષ નહિ સ્વીકારત. ચિદ્રૂપ બ્રહ્મની સાથે ચિન્માત્રરૂપથી ભોગ ભોગવે છે એમ માનવું વધારે સારું છે (૪) જીવનું સમ્યદાનન્દ રૂપ હોય એવું કોઈ પણ શ્રુતિમાં નથી. (૫) પણ જીવ એ ચિદ્રૂપ છે એ તો સ્વાભાવિક છે, (૬) છાં. ૮-૧૨-૧ માં જીવને અશરીર કહ્યો છે. અર્થાત્ લૌકિક શરીરથી રહિત કહેલો છે. આ શ્રુતિ ભગવાનના આનન્દથી બુદ્ધો જે દુઃખ મિશ્રિત આનન્દ છે તેના વિષેજ વર્ણન કરે છે આથી કોઈપણ વિરોધ

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ४-४-७ ॥

આ પ્રકારે પણ ઉપન્યાસને લીધે પૂર્વભાવથી અવિરોધ છે એમ બાદરાયણુ માને છે.

મહાન્ આચાર્ય બાદરાયણુ તો એમ માનતા નથી. “બ્રહ્મને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે” એવો ઉપન્યાસ આ પ્રમાણે વિગ્રહ તરીકે પણ કર્યો છે. વળી “જે ગુહામાં હૃદયમાં ખીરાજેલાને જાણે છે” (તૈ. ૨-૧) અહિં આ ગુહાને કહી છે તેથી તેના વિગ્રહમાંજ સંભવે છે તેથી. વળી ‘પ્રથમાના અન્તમાં ઉપસ્થિત રૂપથી અને “પ્રાપ્ત કરે છે” એમ કહીને બ્રહ્મને જાણનારની પરપ્રાપ્તિમાં સ્વાતન્ત્ર્યનું જાપન થાય છે. “તેજ બ્રહ્મની સાથે” એવા પદથી તેનો ઉપન્યાસ કર્યો છે. તેથી બ્રહ્મની ૪ પણ તેની સમાન ક્રિયા હોય છે તેમ જણાવે છે. પણ તે ગૌણ રીતે છે. અને વળી ‘લક્ષ્મીના જ કામો કહેવા ઉચિત છે. અને તે વિગ્રહ વગર સંભવતા નથી. વળી “વિપશ્ચિત્” એ વિશેષણથી જૂદીજૂદી રીતે જોનાર ચિદ્રૂપ એમ કહે છે. કામના ભોગના વચનના પ્રસંગમાં આની ઉક્તિથી તેને ઉપયોગિજ સઘળું કહેવું જોઈએ. આમ હોવાથી ‘લક્ષ્મીના વિવિધ ભાવોને જુએ છે અને પોતે ભોગમાં ચતુર છે એમ કહે છે. આથી પણ લક્ષ્મીના વિગ્રહની સિદ્ધિ થાય છે. (શંકા)—વિગ્રહ તો ‘આગન્તુક છે. તેથી તે લૌકિક છે. આથી અલૌકિક બ્રહ્મથી તેનો ભોગ વિરુદ્ધ છે. આથી ૧૦ કહે છે ‘પૂર્વભાવથી લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ પૂર્વેજ ભગવાને આપવાને ઇચ્છા કરેલી એવા ભોગને અનુકૂળ વિગ્રહો હોવાથી વિરોધ નથી. અને વળી કહેલી શ્રુતિ ૧૧ સૂત્રોથી પુરુષોત્તમની સાથે લક્ષ્મીના કામ ભોગને જણાવ્યો છે. તે જેટલા અર્થ વગર સંભવતો નથી તેટલો તે શ્રુતિથી અભિમત છે એમ માનવું જોઈએ. અને વળી ૧૨ બ્રહ્મ સંબંધને યોગ્ય શરીરો નિત્ય હોય છેજ. જે જીવ ઉપર જેટલો અનુગ્રહ હોય છે તેટલામાં તે આવેશ કરીને ભગવાનના આનન્દનો ભોગ કરે છે. આથી સઘળું શુદ્ધ છે. ૭

નથી. (૭) દુઃખથી મિશ્રિત સુખનો અનુભવ (૮) ભાવાર્થ—ચિદ્રૂપ બ્રહ્મની સાથે જીવ ચિદ્રૂપ બનીને ભોગ ભોગવે છે એમ ઔકુસોમિ આચાર્ય માને છે.

સૂત્ર ૭—(૧) “બ્રહ્મને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે” આમાં કર્તા પ્રથમા વિભક્તિમાં છે (૨) પાણિનિના સૂત્ર પ્રમાણે જે કર્તા છે તે હમેશાં સ્વતન્ત્ર હોય છે (૩) બ્રહ્મની સાથે તે કામ ભોગવે છે આ વાક્યમાં “બ્રહ્મ” શબ્દ તૃતીયા વિભક્તિમાં છે તેથી તેની ગૌણતા છે અને જીવ પ્રથમા વિભક્તિમાં છે તેથી મુખ્ય છે. અર્થાત્ ભોગની પ્રાપ્તિમાં જીવનો ભોગ તે મુખ્ય છે અને બ્રહ્મનો ગૌણ છે. ભોગનો આનન્દ જીવને મુખ્યતઃ પ્રાપ્ત થાય છે (૪) સમાન ક્રિયા-ભોગ. બ્રહ્મને પણ ભોગ છે. જેમ જીવ ભોગ કરે છે તેમ બ્રહ્મ પણ ભોગ કરે છે પણ તે બન્નેમાં ફેર આટલો છે કે બ્રહ્મનો ભોગ ગૌણ છે અને જીવનો ભોગ મુખ્ય છે. (૫) ભક્તનો કામભોગ મુખ્ય હોવાથી તેનુંજ કથન અહિં આ કર્યું છે (૬) ભક્ત જીવનો કામભોગ દેહ વગર સંભવી શકતો નથી. (૭) “વિપશ્ચિત્” એવું બ્રહ્મનું વિશેષણ છે તેનો અર્થ અહિં આ આપે છે. (૮) ભક્તના વિવિધ ભોગને જોનાર અગર વિવિધ ભોગમાં ચતુર તેનું નામ “વિપશ્ચિત્” (૯) આકર્ષક, સહજ નહિ તે (૧૦) શંકાનું સમાધાન કરે છે. (૧૧) શ્રુતિ તથા સૂત્રોમાં ભક્ત પુરુષોત્તમની સાથે અલૌકિક વિગ્રહથી કામભોગ કરે છે એમ જણાવેલું છે (૧૨) બ્રહ્મની સાથે સંબંધ

સંકલ્પાદેવ ચ તચ્છ્રુતેઃ ॥ ૪-૪-૮ ॥

સંકલ્પથી જ (ભોગસિદ્ધિ છે) અને તેની શ્રુતિ છે.

આ પ્રમાણે પરની પ્રાપ્તિ ^૧કેટલાંકને જ થાય છે. ત્યાં હેતુની અપેક્ષા હોય તો કહે છે. ભજનનંદનું દાન કરવાને જેને સંકલ્પનો વિષય કરે છે તેજ આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત કરે છે. એમ ભગવાનનો ^૨સંકલ્પ જ ત્યાં હેતુ છે. ત્યાં ^૩પ્રમાણ કહે છે. તેની શ્રુતિ છે તેથી. “ આ આત્મા પ્રવચનથી લભ્ય નથી ” ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને “ જેનું આ વરણ કરે છે તેનાથી તે લભ્ય છે ” (મું. ૩-૨-૩) એવી શ્રુતિ છે. તેનું શ્રવણ થાય છે માટે. તેજ અહિંઆં હેતુ છે. શ્રુતિમાં પ્રવચનાદિ દોષ કરાયલો છે. આથી અહિંઆં પણ ‘જ’ કહ્યો છે. “ ચ અને ” થી તેનાથી ઉત્પન્ન કરાયલી જ તેને અનુકૂળ ^૪પરમાર્તિનું સંશ્ર-
હણ થાય છે. ૮

અતएव જ્ઞાનન્યાધિપતિઃ ॥ ૪-૪-૯ ॥

માટે જ વળી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોના અધિપતિ તે (પુરુષોત્તમ) છે.

જે કારણથી કહેલી રીતિથી ^૧સાધન અને ફલ પોતેજ છે, અન્ય નહિ. આ હેતુથી તેમના હૃદયમાં સાધન તરીકે તથા ફલ તરીકે પ્રભુજ સ્ફુરિત થાય છે અન્ય નહિ, તેથી તેઓ અનન્ય છે. તેમનાજ અધિપતિ પુરુષોત્તમ છે. અન્યત્ર આધિપત્ય ^૨વિભૂતિરૂપેથી કરે છે. આથી બધાના અધિપતિ તે છે એ શ્રુતિ પણ તેના અભિપ્રાયથી જ છે એવો ભાવ છે. “ ચ અને ” થી ‘મારાથી બીજાને તે બળુતા નથી હું તેમનાથી થોડું પણ....

રાખનાર શરીર નિત્ય અલૌકિક હોય છે. અર્થાત્ પરબ્રહ્મની સાથે ભોગ ભોગવનાર જીવનો દેહ તે અલૌકિક હોવો જોઈએ. અલૌકિક દેહ વગરના જીવનો બ્રહ્મની સાથે સંબંધ હોઈ શકેજ નહિ. ભાવાર્થ^૩ બાદરાયણ આચાર્ય એમ કહે છે કે ચિદ્રૂપથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ નથી પણ અલૌકિક દેહથી છે તેવી રીતે કામ ભોગ હોવામાં કાંઈ પણ જાતનો વિરોધ જણાતો નથી.

સૂત્ર ૮—(૧) પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ બધાઓને થતી નથી. પણ અમુકને જ થાય છે. (૨) “અમુક ભક્તને મારે કામભોગ કરાવવો જોઈએ” એવા પ્રકારનો સંકલ્પ ભગવાન કરે છે. (૩) ભગવાનનો સંકલ્પ એજ હેતુ છે એમ કહેતા હોતો તેનું પ્રમાણ શું? એમ કાંઈ પૂછે તો અહિંઆં શ્રુતિનું પ્રમાણ આપે છે. (૪) આત્માની પ્રાપ્તિ પ્રવચન વગેરેથી થતી નથી માટે તે દોષરૂપ કહેલ છે. ફક્ત ભગવાનની ઇચ્છાથીજ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૫) મૂળ સૂત્રમાં એવ ‘જ’ શબ્દ છે તેનું પ્રયોજન સમજાવે છે. એમ જણાવે છે કે ભગવાનની ઇચ્છા સિવાય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. એજ પ્રાપ્તિમાં હેતુ છે. (૬) મૂળ સૂત્રમાં “ ચ અને ” શબ્દ પણ છે. તે પરમાર્તિને માટે વપરાયો છે. અર્થાત્ ભક્તની પરમાર્તિ તે પણ ભગવત્પ્રાપ્તિમાં હેતુ છે. ભાવાર્થ—ભગવાન સાથે કામ ભોગ બધા જીવોને થતો નથી. પણ અમુકજ ભક્ત જીવોને થાય છે કે જેમને તે ભોગ કરાવવાને ભગવાન પ્રથમથી સંકલ્પ કરે છે. ભગવાનની ઇચ્છા અને ભક્તની પરમાર્તિ એજ ભગવત્પ્રાપ્તિમાં હેતુરૂપ છે.

સૂત્ર ૯—(૧) બ્રહ્મ પોતેજ સાધન છે અને પોતે જ ફલ છે. પોતે પોતાના સંકલ્પદ્વારા ભક્તથી પ્રાપ્ત થાય છે. (૨) સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ પોતે જ હૃદયમાં પધારે છે; વિભૂતિરૂપે નહિ. પુષ્ટિ ભક્તો સિવા-

(ભા. ૯-૪-૬૮) આ પ્રમાણે ભગવાનના વાક્યનું સંગૃહણ થાય છે, નહિ તો સર્વજ્ઞ અને અકુણ્ઠિત જ્ઞાન શક્તિવાળા ભગવાન માટે આ પ્રમાણેનું કથન અયુક્ત બને. માટે પુષ્ટિમાર્ગ અનુગ્રહ એકલાથીજ સાધ્ય છે, તે પ્રમાણ માર્ગથી જૂદો છે, ત્યાં વિશ્વાસ પણ તેવો છે એમ સિદ્ધ થયું. ૯

અભાવં વાદરિરાહ હ્યેવમ્ ॥૪-૪-૧૦॥

દેહનો અભાવ છે એમ બાદરિ કહે છે.

મુક્ત જીવ પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકાર કરાવતા, ભગવાને દાન કરીને આપેલા દેહને પ્રાપ્ત કરીને ભજનાનંદને પ્રાપ્ત કરે છે એમ સિદ્ધ થયું. અહિંઆં પ્રતિ અવસ્થાન કરે છે. બાદરિ આચાર્ય 'મુક્તના દેહનો અભાવ માને છે. ત્યાં હેતુ કહે છે. 'પ્રજ્ઞને જાણનારની જ મુક્તિ કહેવાય છે. જ્યાં દ્વૈત જેવું હોય છે તેનાથી બીજે બીજાને જુએ છે (જૂ. ૨-૪-૧૫) વગેરે કહીને જ્યાં આત્મનું 'સમગ્ર' આત્માજ બનેલું છે, તો કોનાથી કોને જુએ? (જૂ. ૨-૪-૧૪) વગેરેથી દ્વિતીય જ્ઞાનનો નિષેધ પ્રજ્ઞને જાણનારની શ્રુતિ કહે છે. અને વળી તેના 'કામભોગની વાર્તા ઘણી દૂર છે. આથી તેનો આક્ષેપ્ય દેહ પણ તે પ્રકારનો છે. ૧૦

માવં જૈમિનિર્વિકલ્પામનનાત્ ॥૪-૪-૧૧॥

જૈમિનિ દેહની સત્તાને કહે છે; કારણ કે જુદા જુદા વિકલ્પોનું આમનન કરેલું છે.

જૈમિનિ આચાર્ય તો 'મુક્ત પુરુષના દેહાદિની સત્તા માને છે. ત્યાં હેતુ 'વિકલ્પ ઇત્યાદિ છે 'પ્રજ્ઞને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે' એવી શ્રુતિથી પ્રજ્ઞજ્ઞાન તેની પ્રાપ્તિના યત્ના ભક્તોમાં વિભૂતિરૂપ મુખ્ય હોય છે (૩) જેની શક્તિની સીમા નથી તેવાની શક્તિને કાષ્ટ રાષ્ટ્રી શકે નહિ તેવા. ભાવાર્થ—ભક્તોના હૃદયમાં સાધનરૂપ અને કૃત્ત રૂપી ભગવાન પોતેજ સાક્ષાત્ પધારે છે અને તેમના મનોરથો સિદ્ધ કરે છે. તેથી તેમના અધિપતિ પણ તેજ છે. અન્ય ભક્તોની બાબતમાં તો વિભૂતિરૂપનું આધિપત્ય છે. તેવું અહિંઆં (પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોની બાબતમાં) નથી.

સૂત્ર ૧૦—(૧) બાદરિના મતનો ઉલ્લેખ કરીને કહે છે કે તે એમ માનતા નથી કે મુક્ત જીવને દેહ હોઈ શકે. જે જીવ એક વખત મુક્તિને પામ્યો હોત તો તેના દેહનો અભાવ બને છે. આથી તેને ફરીથી દેહનો સંગ્રન્ધ થતો નથી. (૨) શાથી મુક્તને દેહ નથી હોતો તેનું કારણ કહે છે. જે પ્રજ્ઞને જાણે છે અર્થાત્ જેને પ્રજ્ઞનું જ્ઞાન થયું છે તેજ મુક્તિને મેળવે છે, તો તેવાને દેહ હોયજ નહિ. (૩) અદ્વૈત અવસ્થામાં આત્મા સિવાય બીજું કંઈ પણ હોતું નથી. (૪) એવા જીવને-દેહ વગરના જીવને કામભોગ શી રીતે હોઈ શકે? ભાવાર્થ—બાદરિ એમ કહે છે કે જીવની મુક્તાવસ્થામાં દેહ હોતો નથી તેથી તેનો ભોગ પણ હોતો નથી.

સૂત્ર ૧૧—મોક્ષ અવસ્થામાં પણ જીવને દેહ હોય છે એમ જૈમિનિ માને છે (૨) વિવિધ વિકલ્પો તથા પક્ષોને લીધે. ભાવાર્થ—જૈમિનિ આચાર્ય મોક્ષમાં દેહાદિની સ્થિતિ માને છે. વિરુદ્ધ શ્રુતિઓથી વ્યવસ્થિત વિકલ્પનું કથન કરેલું છે તેથી.

સાધન તરીકે કહેવાય છે. “આ આત્મા પ્રવચનથી લભ્ય નથી” (મુ. ૩-૨-૩) એ શ્રુતિથી તો વરણમાત્રથી તે પ્રાપ્ય છે. વળી “તે પ્રાપ્ત કરે છે.” વગેરેથી પરપ્રાપ્તિનો ઉપન્યાસ કરવામાં આવે છે. “અહિંઆંજ સમન્વય થાય છે. પ્રજ્ઞ જ હોઈને પ્રજ્ઞને પણ પહોંચે છે. (બૃ. ૪-૪-૨૨) એમ વળી કહેવાય છે. આમ હોય તો પરસ્પર વિરોધમાં તેના અભાવ માટે કહેલા વ્યાખ્યાનની રીતિથી જ્ઞાનમાગીયને પ્રજ્ઞજ્ઞાનથી અક્ષરપ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિ હોય છે પણ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને તો “તે કામ લોગવે છે” તે શ્રુતિથી પરપ્રાપ્તિ કહી. તેથી વ્યવસ્થિત વિકલ્પમાંજ શ્રુતિને તે અભિમત છે એમ જણાય છે. તેથી “આ આત્મા પ્રવચનથી મેળવાતો નથી.” એ શ્રુતિ પરની પ્રાપ્તિ વિષેની નથી. “અહિંઆંજ” વગેરે શ્રુતિ તો મર્યાદામાર્ગના વિષયની છે એમ માનવું જોઈએ. આમ હોવાથી પુષ્ટિમાર્ગીયનો દેહ લોગના સાધન રૂપે વિદ્યન રહિત છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તે કોનાથી કોણ જુએ વગેરેથી તો પ્રજ્ઞજ્ઞાનના સમયની વ્યવસ્થા કહે છે. તેના પછીના કાલની પરપ્રાપ્તિ વખતની વ્યવસ્થાને નહિ. તો અયોગ્ય શું છે ? ૧૧

દ્વાદશાહવદુભયવિધં બાદરાયણોત્તઃ ॥ ૪-૪-૨૨ ॥

તેથી બન્ને તરેહનું એમ બાદરાયણ કહે છે. દ્વાદશાહની માફક.

પ્રજ્ઞની સાથે સર્વ કામોના લોગનું પ્રયોજક શરીર છે. શરીર તો ભૂતથીજન્ય હોવાથી તેના અભાવમાં અશરીરરૂપ તે છે, પણ તેના લોગના સ્થાન તરીકે શરીરરૂપ પણ છે એમ બાદરાયણ આચાર્ય માને છે. અહિંઆં હેતુ “માટે” એમ છે. તે પ્રમાણેની શ્રુતિ છે એમ અર્થ છે. તોપણ સુખનુંજ વિશેષ રીતે જ્ઞાન કરવું જોઈએ એમ કહીને તેના સ્વરૂપને કહે છે. “જે ભૂમા છે તે સુખ છે.” (છાં. ૭-૨૩-૧) એમ ઉપક્રમ કરીને આગળ કહે છે. “જ્યાં બીજું જોતું નથી, બીજું સાંભળતું નથી, બીજું જાણતું નથી, તે ભૂમા છે.” (છાં. ૭-૨૪-૧) એમ આનાથી કેવલ ભાવના વિષયરૂપ પુરુષોત્તમના લક્ષણને કહીને કેવલ ભાવવાળા ભક્તના વિપ્રયોગ સમયની વ્યવસ્થા છે. “તેજ નીચે છે, તે ઉપર છે, પાછળ છે, આગળ છે” (છાં. ૭-૨૫-૧) વગેરેથી કહે છે. પછીથી “અથવા તે આ પ્રમાણે જોતાં, આ પ્રમાણે માનતાં, આ પ્રમાણે જાણતાં,” (છાં. ૭-૨૫-૨) આમ પૂર્વાવસ્થાને પાછળથી કહીને સંયોગાવસ્થાને જણાવે છે. “આત્મા સાથે રતિવાળો, તેની સાથે ક્રીડાવાળો, મિથુનવાળો, આનન્દવાળો” (છાં. ૭-૨૫-૨) એ વાક્યથી “તે કામ લોગવે છે” એ શ્રુતિના અનુકુળ અર્થને કહીને ભક્તના સ્વરૂપને કહે છે. “તે આને આ પ્રમાણે જોનાર આ પ્રમાણે માનનાર આ પ્રમાણે જાણનાર આત્માથી પ્રાણ” (છાં. ૭-૨૫-૧) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને “આત્માથી જ આ સઘળું

સૂત્ર ૧૨—(૧) ભગવાન વ્યાસ તો જૈમિનિએ કહેલી વ્યવસ્થાને તથા બાદરિએ કહેલા દ્વૈત દર્શનના નિષેધનો અંગીકાર કરીને જૈમિનિએ કહેલી બાબતથી કંઈક વિશેષ કહેવાના આશયથી સૂત્રની યોજના કરે છે. (૨) અધિકારી ભેદથી તથા માર્ગ ભેદથી તેને દેહની સત્તા છે તથા દેહનો અભાવ પણ છે અર્થાત્ અમુક ધર્મથી તેને શરીર છે અને અમુક ધર્મથી શરીર નથી. એમ બન્ને રીતના પક્ષને મોટે સ્વીકારે છે. અર્થાત્ લૌકિક રીતે શરીર નથી. લૌકિક શરીરો જન્ય છે, અને તેથી તે અનિત્ય છે.

છે ” (છાં. ૭-૨૬-૧) ત્યાંસુધી કહે છે. આથી અશરીરત્વ સિદ્ધ થાય છે. અવ્યયના પ્રયોગથી અવિવૃત્ત પુરુષોત્તમથી જ પ્રાણાદિનો આદિભાવ કહેવાય છે. અહિંઆં દ્યબ્જના હોપમાં પંચમી છે. પ્રથમ વિરહદશામાં પ્રાણ વગેરે ભગવાનમાં જ લીન હતા, પછીથી તેના પ્રાકટ્યમાં. ત્યાંથી જ પ્રાણાદિ પણ સંપન્ન થાય છે. આથી તેની પ્રાપ્તિ નિમિત્ત છે. કારણ કે વિભૂતિ રૂપોનો પણ પુરુષોત્તમમાં લય યુક્ત નથી. અને “ આત્મરતિ ” વગેરેથી “ તે કામ ભોગવે છે ” તેનાથી શરીરત્વ છે. જોમિનિ પણ માટેજ “ બ્રહ્મથી ” એમ માને છે. એકમાં વિરુદ્ધ ઉભય ધર્મો હોય એમ નહિ માનનાર તરફ વૈદિક દૃષ્ટાન્ત કહે છે. ‘ ખાર દિવસની માફક. જે પ્રજા ઉત્પન્ન કરે એવી કામના કરે તેણે ખારરાત્રિઓ સુધી યજ્ઞ કરવો. ’ (તૈ. સં. ૭-૨-૬) એમ ચોદનાથી “ જે રાત્રિ યજ્ઞ કરવો જોઈએ. ” તૈ. સં. ૭-૧-૪) વગેરે માફક તેનું નિયત કર્તવ્યથી અહીનત્વ જણાય છે. “ સંપત્તિની કામનાવાળાઓએ ખાર દિવસ ઉપગમન કરવું જોઈએ. જે આ પ્રમાણે સત્રમાં ઉપગમન કરે છે. ” (તૈ. સં. ૭-૫-૧) એવી શ્રુતિથી બહુકર્તૃકનું સૂત્રત્વ સમજાય છે. આ પ્રમાણેજ ખારઅંગ, શરીર, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અન્તઃકરણ તથા આત્માથી ભોગવે છે. તેથી સત્રની તુલ્ય છે. ખરી રીતે તો ભગવાનની વિભૂતિરૂપ તરીકે બ્રહ્માત્મ તરીકે એકરૂપ છે. માટે ખારદિવસ માફક ઉભય પ્રકારનું તે છે. સત્રમાં પ્રત્યેક ચેતન યજ્ઞમાનો ફક્ત ભોગવે છે. અહિંઆં પણ તેવા ભક્તના દેહો પણ બ્રહ્માત્મક હોવાથી ચેતનજ છે. એ પણ આ દૃષ્ટાન્તથી સમજવાય છે. માટે જ શ્રીભાગવતમાં “ દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ વગરના વૈકુણ્ઠપુરના વાસીઓના ” (ભા. ૭-૧-૩૪) એમ ગવાય છે. ૧૨

૩ તત્ત્વભાવાધિકરણ

તત્ત્વભાવે સંખ્યવદુપપતેઃ ॥૪-૪-૧૩॥

તે (પ્રાકૃત તુલ્ય દર્શન) તો અભાવમાં (પ્રાકૃતાવસ્થાના અભાવમાં) હોય છે. સ્વપ્નની માફક ઉપપત્તિ છે તેથી.

હવે આ વિચારાય છે. ભગવાનના શરીરમાં પ્રાકૃત શરીર માફક અવસ્થા તે

પણ અહિંઆં તે પ્રકારનું શરીર નથી. માત્ર અલૌકિક રીતેતો આ દેહ છે. (૩) “ આત્મત્તઃ ” એમાં અવ્યયનો પ્રયોગ છે એ એમ સૂચવે છે કે અવિવૃત્ત આત્મા બ્રહ્મમાંથી જ પ્રાણ વગેરેનો આવિર્ભાવ છે (૪) ભક્તોના પ્રાણાદિ સકલ દેહના ધર્મની પ્રાપ્તિમાં નિમિત્ત છે. (૫) આત્માની સાથે રતિ કરવાનું કહ્યું છે તથા કામ ભોગવવાનું કહ્યું છે. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેને દેહ હોવોજ જોઈએ. વગર દેહે તેની રતિ થઈ શકે નહિ તેમ કામ ભોગવી શકે નહિ. (૬) બાદરાયણ એક રીતે આત્માના ભોગમાં દેહ છે અને બીજી રીતે નથી એમ જ કહે છે તે કાંઈ ન માને તો તેને પૂર્વમીમાંસાનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે. (૭) અહર્ગણ્યથી સાધ્ય કંતુ અહીન છે. જેમ ‘ દાદશાહ ’ અહીન તરીકે તથા સત્ર તરીકે બન્ને રૂપે શ્રુતિમાં કહેલ છે તેજ પ્રમાણે ભક્તના શરીરનું છે. ભાવાર્થ—પર બાદરાયણ એમ માને છે કે મુક્તાવસ્થામાં દેહનો અભાવ તથા ભાવ બન્ને માને છે. પુષ્ટિમાર્ગીય જીવ બ્રહ્મની સાથે રસ ભોગમાં શરીરની અપેક્ષાએ છે. તેથી તેને અલૌકિક શરીર હોય છે. જ્ઞાનીઓને તો દેહ બિલકુલ હોતો જ નથી. દાદશાહ એ સત્ર જાતિનો યજ્ઞ છે તેમ અહીન પણ છે. તેજ પ્રમાણે ભક્તને શરીર છે તેમ નથી.

અધિ ૩ સૂ. ૧૩ (૧) ભક્તના દેહના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને હવે ભગવાનના સ્વરૂપનો વિચાર

સમયના પુરુષોમાં દેખાય છે તે શી રીતે તે અપ્રાકૃત છે એમ સંભવિત બને છે. એમ હોય તો ત્યાં ઉપપત્તિ કહે છે. તે દર્શનમાં વાસ્તવ વસ્તુના વિષય તરીકેના બ્યવચ્છેદથી પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ માટે ‘તુ’ શબ્દ છે. ‘તે’ કહેતાં પ્રાકૃત તુલ્ય દર્શન, અભાવમાં-તેવારૂપના અભાવમાં જ હોય છે. ત્યાં પ્રાકૃત ધર્મો હોતા નથી. શંકા—“અવિદ્યમાન પદાર્થોનું” દર્શન કેવી રીતે સંભવિત હોય છે? એમ હોય તો કહે છે. સંધ્યની માફક “સ્વપ્નમાં જેમ વાસનાને લીધે અવિદ્યમાન પણ પદાર્થો દેખાય છે તેવી રીતે ભગવાનની ઇચ્છાથી ત્યાં પણ પ્રાકૃત જેવું દર્શન સંભવિત હોય છે તેથી ત્યાં ‘પ્રાકૃતત્વ’ છે એમ સમજવું નહિ એવો અર્થ છે. અને વળી શ્રુતિ છે “સંધ્ય એટલે ત્રીજું સ્વપ્નસ્થાન” તે સંધ્યસ્થાનમાં સ્થિત રહેતાં આ લોક અને પરલોકનાં સ્થાન એમ બે સ્થાનને જુએ છે “પછી ક્રમપ્રમાણે પરલોક સ્થાનમાં તે હોય છે.” તે ક્રમ પ્રમાણે, આક્રમણ કરીને પાપ અને આનંદ બંનેને જુએ છે, “તે જ્યાં આ સૂએ છે,” (ખૂ. ૪-૩-૬) ત્યાંથી શરૂઆત કરીને “જાતે વિહાર કરીને, જાતે પોતાના તેજ અને જ્યોતિથી નિર્માણ કરીને સૂએ છે. અહિં આં આ પુરૂષ સ્વયંજ્યોતિ થાય છે. ત્યાં રથ નથી તેમ ઘોડાઓ નથી તથા રસ્તાઓ નથી.” (ખૂ. ૪-૩-૧૦) વગેરે રૂપ શ્રુતિ સ્થિત તે પ્રમાણે છે. આ પ્રમાણે જ ભગવાને પ્રાકૃત ગુણ દુષ્પ્રાત્મક અધિકારમાં જ અસુરોનો લય કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના પ્રાકૃતત્વની યુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરાવવાને માટે તેવાજ પ્રકારની લીલા દેખાડે છે, માટે “પ્રાકૃતત્વની શંકાની ગંધ પણ અહિં નથી. તેથી ભગવાને “મને પોતાના અને પરના દેહમાં ધિક્કારનારા અદેખાઓ છે.” (ભ. ગી. ૧૬-૧૮) એમ ઉપક્રમ કરીને છેવટે “ત્યાંથી અધમ ગતિમાં જાય છે” (ભ. ગી. ૧૬-૨૦) એમ કહ્યું છે. તેઓ ૧^મ અસુર હોવાથી મોક્ષના અધિકારી નહિ હોવાથી તે પ્રમાણે કરે છે તેથી “સ્વપ્નની માફક ઉપ-પત્તિથી” છે એમ બરાબર કહ્યું છે.

ભાવે જાગ્રદત્ ૪-૪-૧૪॥

કરે છે એ આશયથી અધિકરણની યોજના કરી છે. (૨) કંસ વગેરેથી (૩) ભગવાનના શરીરમાં પ્રાકૃત અવસ્થાના દર્શનમાં (૪) જ્યાં અમુક પદાર્થ જ નથી ત્યાં તેનું દર્શન શી રીતે બને? (૫) સ્વપ્નમાં અમુક પદાર્થો હોતા નથી પણ વાસનાને લીધે તે દેખાય છે એમ દરેકનો અનુભવ થાય છે. તેમ અહિં આં પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી પ્રાકૃત અવસ્થાનું દર્શન થાય છે. (૬) વસ્તુતઃ જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં અવિદ્યમાન પદાર્થો નથી તેમ ભગવાનમાં પ્રાકૃતાવસ્થા જ નથી. (૭) ક્રમશઃ છેવટે પરલોક સ્થાનમાં જાય છે. (૮) ભગવાનમાં પ્રાકૃત અવસ્થા નથી છતાં અસુરોને તે અવસ્થા દેખાય છે તેનું કારણ શું? તેનું કારણમાત્ર એટલું જ છે કે ભગવાન પોતે તે અસુરોનો સંહાર કરવાને તેમનામાં પોતાના વિષે પ્રાકૃત યુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે. (૯) ભગવાનમાં પ્રાકૃત અવસ્થા બિલકુલ નથી. તેમનું સ્વરૂપ અલૌકિક છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક સમજ લેવું. (૧૦) અસુરો મોક્ષના અધિકારી નથી. જો તેઓ ભગવાનના અપ્રાકૃત સ્વરૂપને સમજે તો પછી તેઓનું અસુરત્વ ટળી જાય અને મોક્ષના અધિકારી બની જાય. આથી તેમને મોક્ષ પ્રાપ્ત ન થાય તેટલા સાર તેઓ ભગવાનના અપ્રાકૃત સ્વરૂપને સમજી શકતા નથી. ભાવાર્થ—જેમ સ્વપ્નમાં નિદ્રાથી મોહિત થયેલો પુરુષ અવિદ્યમાન જ પદાર્થોને જુએ છે તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણાદિ અવતારોમાં અવિદ્યમાન બાહ્યાદિ અવસ્થાને ભગવાનથી વિમોહિત પુરુષો જુએ છે.

ભગવાનની માફક ભાવ (વિષય) હોય તોજ

સૌકિંકની માફક કેપાતા લીલા પદાર્થમાં જે દર્શન ભક્તોને થાય છે તે તો ભાવ કહેતાં વિષય હોય તોજ બને છે. અહિંયાં દૃષ્ટાંત કહે છે. ભગવાનની માફક: જેમ મોહના અભાવવાળો પુરુષ હોય તોજ પદાર્થનું દર્શન થાય છે તે પ્રમાણે આ બે સૂત્રોથી આ કહેલું છે. “તે વિપ્રાશ્રિત પ્રજ્ઞાની સાથે સઘળા કામો ભોગવે છે.” (તૈ. ૨-૧) એ શ્રુતિથી ભક્તોના કામને પૂરવાને માટે ભગવાન લીલા કરે છે એમ સમજાય છે. જેમ દર્શન, શ્રવણ અને સ્મરણથી ભક્તોને દુઃખ થાય છે તે પ્રમાણે પણ તે લીલા કરે છે એમ સંભળાય છે જેમ કે સૌજન્ય સુદમાં મોહનાં વચનો, હાથમાંથી આયુધ પડી જવાં, અને પ્રજ્ઞાની લીલા, ઉપર કહેલી રીતે “તે કામ ભોગવે છે” એ શ્રુતિથી પરબ્રહ્મત્વ સમજાય છે. કહેલી લીલાથી તેનાં વિપરીતતા હોય છે એમ બે હોય તો એક લીલા વાસ્તવિક છે અને બીજી અવાસ્તવિક છે એમ કહેવું બેઠ્યું. “અમે તે ધામની ઇચ્છા કરીએ છીએ” (તૈ. સં. ૧-૩-૬-૧) “વિષ્ણુના કર્મોને જુઓ” (તૈ. સં. ૧-૩-૬-૨) “તે વિષ્ણુનું પરમ પદ” (તૈ. સં. ૧-૩-૬-૨) “તેને સ્તુતિ કરનારા વિપ્રો” (ઋ. સં. ૧-૨૨-૨૧) વગેરે શ્રુતિઓ છે. “સહસ્ર માયાવાળા વિશ્વરૂપી આંખવાળા” વગેરેથી શુદ્ધ પ્રજ્ઞાના તેના વિપરીત દર્શનમાં અવશ્ય હેતુ કહેવો બેઠ્યું. તે તો અસુરોને વ્યામોહ જ છે એવું પૂર્વ સૂત્રથી જણાવેલું છે. ભક્તોને સ્વરૂપના આનંદનું દાન કરવા માટે પ્ર. સૂ. ૨-૧-૩૩ ના ન્યાયથી રિંગણ વગેરે લીલાઓ નૈસર્ગિક ધર્મરૂપ આનંદાત્મક તરીકે વિદ્યમાન જે લીલાઓ કરે છે તે ભક્તો જુએ છે એમ બીજા સૂત્રથી કહ્યું છે. માટેજ લીલા અનેક રૂપ હોવાથી અને પ્રજ્ઞાશ્રુતિમાં સૈન્ધવના દૃષ્ટાંતથી એક રસ છે એમ નિરૂપણ કરેલું હોવાથી શુદ્ધ પ્રજ્ઞાના ધર્મો સંભવતા નથી એવી શંકા દૂર કરવા માટે કેવલ્ય એમ કહેલું છે.

“સાક્ષી અને કેવલ નિર્ણય” (સ્વે. ૬-૧૧) વગેરે શ્રુતિઓમાં જે અન્ય ધર્મથી રહિત લક્ષણવાળી કેવળતા કહેલી છે તે લીલાત્મકજ છે. લીલાથી વિશિષ્ટ શુદ્ધ પરબ્રહ્મ કોઈ પણ વખતે તે વગર હોતા નથી એવો અર્થ છેવટે જણાય છે. તેથી લીલા એ

સૂત્ર ૧૪ (૧) ભગવાનની માફક ભગવાનની લીલા અપ્રાકૃતજ છે. તમામ લીલાને ભગવાન પોતાની ઇચ્છાથી કરે છે માટે તે લીલામાં અપ્રાકૃતતા બેવી નહિ. અમુક લીલા અપ્રાકૃત છે અને અમુક પ્રાકૃત છે એમ માનવું તે ઇષ્ટ નથી. જો ભગવાનની લીલામાં એવો ભેદ હોય તો શ્રુતિઓમાં તથા પુરાણોમાં તે પ્રમાણે જણાવેલું હોવું બેઠ્યું. પણ એવી રીતનો ભેદ કોઈ સ્થળે નજરે પડતો તથી. (૨) ભગવાન શુદ્ધ અને અપ્રાકૃત સ્વરૂપે છે છતાં પણ તેમાં પ્રાકૃતતાની શુદ્ધિ જોનારને થાય છે તેમાં કોઈ હેતુ હોવો બેઠ્યું. (૩) પ્રાકૃતતા જણાવવાનો હેતુ અસુરોને વ્યામોહ કરવાને ભગવાનની ઇચ્છા જ છે. (૪) જેમ મીઠાના કકડાને પાણીના પ્યાલામાં નાખ્યો હોય તો તે તમામ જલમાં એક રસરૂપે બળી જાય છે. તેમ ભગવાનની લીલા પણ એક રસરૂપ છે. તેમાં કોઈ પ્રાકૃતતા તથા અપ્રાકૃતતાનો ભેદ હોતા નથી. (૫) પ્ર. સૂ. ૨-૧-૩૩ માં “લીલા કેવલ્ય” એવો શબ્દ છે. તેમાં કેવલ્ય શબ્દ એ જણાવે છે કે પ્રજ્ઞાની લીલામાં અપ્રાકૃતતા આનંદાત્મકતા સિવાય બીજું કશું પણ નથી. તેમાં અન્યથા કલ્પના કરવી નહિ. (૬) બ્રહ્મ હમેશાં લીલાયુક્ત જ છે, લીલા એ ભગવાનનો ધર્મ છે. તેથી તે પોતાનો લીલારૂપી ધર્મ

સ્વરૂપાત્મક છે એમ નિશ્ચય થાય છે. અને તેથી તે નિત્ય છે એમ 'વિદ્-મંડનમ્' વર્ણવ્યું છે. અથવા 'લીલા' જીવોને મુક્તિરૂપ કેવલ્ય છે. તેમાં પ્રવેશ તે 'પરમ મુક્તિ' છે. એટલો અર્થ છે. ૧૪

૪ પ્રદીપાધિકરણ.

પ્રદીપવદાવેશસ્તથાહિ દર્શયતિ ॥૪-૪-૧૫॥

પ્રદીપની માફક (ભક્તમાં પ્રવેશનો) આવેશ હોય છે તેમજ વળી (શ્રુતિ) તેને બતાવે છે.

પૂર્ણ જ્ઞાન અને ક્રિયા શક્તિવાળા પ્રજ્ઞ તુલ્ય ભાવથી ત્યાં પ્રધાન ભાવ પ્રાપ્ત કરીને કામનો ભોગ કરે છે જેની ક્રિયા તથા જ્ઞાન અપૂર્ણ છે એવા ભક્તની બાબતમાં તે યુક્ત નથી એમ આશંકા કરીને ત્યાં ઉપપત્તિ કહે છે. તે વખતે 'નેસર્ગિક જ્ઞાન' અને ક્રિયાથી તે પ્રમાણે ભોગ કરવો શક્ય નથી, પણ જ્યારે ભગવાન તેમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યારે આ પણ તે પ્રમાણે થાય છે. એ પ્રમાણે બધું વ્યાજબી છે. આજ કહે છે. 'પ્રદીપની માફક. જેમ 'પહેલાંનો મોટો દીવો તેલથી યુક્ત નથી' બત્તીમાં આવેશ કરે તો

સર્વત્ર પ્રકટ કરે છેજ. ભક્તોને મોક્ષ આપવામાં અગર અસુરોનો સંહાર કરવામાં પણ ભગવાન પોતાની શુદ્ધ લીલાજ દેખાડે છે. (૭) ભગવાનની લીલા એ ધર્મ છે અને તે ભગવાનમાં હોય છે, માટે ભગવાન ધર્મી છે, છતાં ધર્મ અને ધર્મી એકરૂપ હોવાથી જેમ ભગવાનનું સ્વરૂપ રસરૂપે આનન્દરૂપે છે. તેમ તે લીલા પણ રસરૂપે આનન્દરૂપે છે. (૮) આ વિભાગ શ્રીવલ્લભાધીશના પુત્ર શ્રીવિક્ષેશનો લખેલો છે. તેનો અહિં આ પૂરાવો મળે છે. વિદ્-મંડન શ્રીવિક્ષેશજીની કૃતિ છે. તેમાં આ વિષે ભગવાનની લીલા અને ભગવાન વચ્ચે અભેદતા છે. તે માટે ખાસ વિસ્તારથી લખવામાં આવ્યું છે. (૯) "લીલા કેવલ્ય" નો બીજો અર્થ સમજાવે છે. આ બીજા અર્થ પ્રમાણે કેવલ્ય એટલે 'કેવલતા' નહિ પણ 'મોક્ષ' છે. અર્થાત્ ભક્તોને તો ભગવાનની લીલા એજ મોક્ષ છે. પ્રથમ અર્થ પ્રમાણે કેવલ્ય એટલે કેવલતા. સમજવામાં આવે છે. અર્થાત્ ભગવાનની લીલામાં આનન્દ સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી. કેવલ આનન્દ જ છે; અહિં આ 'કેવલ્ય' એટલે મોક્ષ લેખને ભગવાનની લીલા એજ ભક્તોનો મોક્ષ છે એવો અર્થ કર્યો છે. (૧૦) ભગવાનની લીલા એજ કેવલ્ય અર્થાત્ મોક્ષ છે. તેથી તે લીલામાં પ્રવેશ તેનું નામ પરમ મોક્ષ. ભાવાર્થ—જેમ જાગ્રત દશાનું જ્ઞાન સત્ય હોય છે તેમ ખરી રીતે ભગવાનની લીલાનું દર્શન તે પણ સત્ય છે. અર્થાત્ ભગવાનની લીલામાં પ્રાકૃતતા જેવી તે વ્યાજબી નથી.

અધિ ૪ સૂ. ૧૫ (૧) પ્રથમનાં ત્રણ અધિકરણોમાં ફલપ્રાપ્તિની સામગ્રી તથા ફલ સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો છે અને હવે આ અધિકરણમાં ફલના અનુભવની સામગ્રીનો વિચાર કરે છે. (૨) મુક્તિમાં ભગવાનની કૃપાથી જ્ઞાન અને ક્રિયા શક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે. શંકાકાર શંકા કરે છે કે જીવ તો પૂર્ણ જ્ઞાન અને ક્રિયા શક્તિથી રહિત છે અને બ્રહ્મ તો પૂર્ણ જ્ઞાન અને ક્રિયા શક્તિ યુક્ત છે. તે તો બ્રહ્મની સાથે જીવ શી રીતે રમણ કરી શકે? આનો ઉત્તર અહિં આપે છે કે જો કે તે જીવમાં જ્ઞાનશક્તિ તથા ક્રિયાશક્તિની અપૂર્ણતા છે તોપણ ભગવાન પોતે તે જીવ ઉપર અનુગ્રહ કરીને તેને પૂર્ણ જ્ઞાન અને ક્રિયા શક્તિનું દાન કરે છે, અને આથી તે શક્તિઓ તેનામાં આવિર્ભાવ પામે છે. આથી તે રમણ કરી શકે છે. (૩) પ્રદીપના દષ્ટાન્તથી જીવનું ભગવાન સાથેનું રમણ સમજાવે છે. (૪) દીવાની બત્તીને સજાગવતા પહેલાં તેલમાં તેને બોળવી પડે છે. અર્થાત્ તેલથી તેને ભીંજાવવી પડે છે,

તેને પોતાની સમાન કાર્ય માટે સમર્થ કરે છે તથા તેલને અધીન સ્થિતિ થાય છે. તેજ પ્રમાણે પોતે પણ અહિંમાં બને છે એમ અર્થ છે. અહિંમાં પ્રમાણ કહે છે. શ્રુતિ તે પ્રમાણે ખરેખર દર્શાવે છે “ભર્તા સમ્યક્ ધારણ કરાતાં ધારણ કરે છે. એક દેવ બહુ રીતે નિવિષ્ટ છે” (તે. આ. ૩-૧૪) ‘સઘળા કામો’ એમ કહેલું હોવાથી જેના કામનો ભોગ જેમ નિવેશ હોય ત્યારે થાય છે તેમ તે ત્યારે નિવેશમાં હોય છે એમ બહુ રીતે નિવેશ કહેલો છે. આ નિવેશ અન્તર્યામિ તરીકે નથી, કારણ કે તેનો તો એકજ રીતે પ્રવેશ હોય છે. કુદરતી રીતે સઘળા જીવોના ભગવાનજ પ્રભુ હોય છે તો પણ જેનું પોતાના તરીકે વશ કરે છે તેના વિવાહિત પતિની માફક ભર્તા થઈને વરણથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્નેહના અતિશયવાળા ભક્તથી પણ પોતે ધારણ કરાય છે, અને તે ભક્તની માફક પોતેજ તેને પોતામાં ધારણ કરે છે માટેજ તેલ સિવાય લોહાના ગોળા વગેરેને ત્યજીને પ્રદીપના દષ્ટાન્તને વ્યાસ કહે છે. માટેજ ‘દેવ શબ્દ કહ્યો છે. સ્વરૂપાનન્દના દાનથી, ભાવના ઉદ્દીપનથી, પૂતના વગેરેને સુક્તિના દાનથી, પોતાના માહાત્મ્યના ઘોતનથી, વૈકુણ્ઠાદિની સ્થિતિ છે તેથી. નિરુક્તમાં તે કહ્યું છે. “દિવ્ શબ્દ દાનથી, અથવા, ઘોતનથી છે અથવા સ્વર્ગમાં સ્થાન હોય છે માટે દેવ કહેવાય છે” (નિ. ૭-૧૫) વળી ભક્તોના કામના ભોગ માટે કીડા કરેલી હોવાથી, અને કીડામાં જ જ્યની ઇચ્છા કરેલી હોવાથી ભક્તોની સાથે વ્યવહાર કરવાથી ભક્તોમાં સ્વ માહાત્મ્યની ઇચ્છા વગેરે ઘોત ન કરેલી છે તેથી “હું સમર્થ નથી” (ભા. ૧૦-૩૦-૩૭) ‘તારા જેવી પ્રણયિનીને’ (ભા. ૧૦-૬૦-૫૫) વગેરેથી સ્તુતિ કરીને ભક્તની શરણાગતિથી દર્શનદ્વારા કાલીયના દમન વગેરેમાં આનન્દ કરવાથી તેમનામાં જ ભક્તિનો મદ કરવાથી તે સ્વપ્નમાં પણ પ્રિયને જ જુએ છે. એમ સ્વપ્ન કરવાથી તેમની કાન્તિ અથવા ઇચ્છા કરવાથી તથા તેમની

અને ત્યાર પછીથી જ દીવાના પ્રકાશની સાથે જોડતાં તે બત્તીમાંથી પણ દીવો પ્રકટ થાય છે. અને તેનું તેજ સર્વત્ર ફેલાય છે. અર્થાત્ દીવેટને પ્રકાશમય બનાવવાને-તેમાંથી જ્યોતિ પ્રકટાવવાને તેને પ્રથમ તેલમાં ભીંજવવી જોઈએ. જ્યાંસુધી તેને તેલમાં ભીંજવવામાં ન આવે ત્યાંસુધી દીવાનો આવેશ તેમાં થતો નથી. તેજ પ્રમાણે જ્યાંસુધી ભક્તનું હૃદય સ્નેહથી ભીંજાયલું ન હોય ત્યાંસુધી ભગવાનનો આવેશ-પ્રાકટ્ય ત્યાં હોતું નથી. ભગવાનનું પ્રાકટ્ય તેમાં થાય તે માટે હૃદય સ્નેહથી તરબોળ થવું જોઈએ. (૫) ભક્તના હૃદયમાં ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થાય છે તે અન્તર્યામિ તરીકે નહિ પણ પૂર્ણ સ્વરૂપે પુરુષોત્તમ સ્વરૂપે જ થાય છે. (૬) લોહાના ગોળાનું દષ્ટાન્ત નહિ આપતાં દીવાનું દષ્ટાન્ત કેમ આપ્યું તે સમજાવે છે. જો અન્તર્યામિ સ્વરૂપનું પ્રાકટ્ય સમજાવવાનો વિષય હોત તો લોહાના ગોળાનું જ દષ્ટાન્ત આપત. પણ અહિંમાં તો પૂર્ણ પુરુષોત્તમના પ્રાકટ્યની વાત કરવામાં આવે છે. માટે દીવાનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે. લોહાના ગોળાને તપાવવામાં આવે તો અગ્નિ એકદમ તેમાં પ્રવેશ પામે છે. લોહાના ગોળામાં અગ્નિનો પ્રવેશ તે વ્યાપકરૂપે છે. અહિંમાં તો જેમ બત્તી તેલથી ભીંજાય તોજ દીપકના પ્રકાશનો તેમાં નિવેશ થાય છે તેમ ભક્ત હૃદય સ્નેહથી ભીંજાયલું હોય તોજ ભગવાનનું તેમાં પ્રાકટ્ય હોય છે. (૭) ભગવાન દેવ શાથી કહેવાય છે તેનું કારણ આપે છે ‘દેવ’ શબ્દના જૂદાજૂદા અર્થો થાય છે. ભગવાન ભક્તને પોતાના સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરે છે. માટે દેવ કહેવાય છે. અગર ભાવનું ઉદ્દીપન કરે છે તેથી તથા પૂતના વગેરેને મોક્ષનું દાન કરે છે તેથી, અગર પોતાના માહાત્મ્યનું ઘોતન કરે છે. માટે પણ તે દેવ કહેવાય છે. અથવા છુ કહેતાં સ્વર્ગમાં જેની સ્થિતિ છે. આ સિવાય બીજો પણ ‘દેવ’

નિષ્ક્રિયામાં જન્મથી પણ તે દેવ છે. ધાતુ પાઠમાં કહ્યું છે કે દિવ ધાતુ ક્રીડા છતવાની ઇચ્છા, વ્યવહાર, દ્યુતિ, સ્તુતિ, મોહ, મદ, સ્વપ્ન, કાન્તિ, અને ગતિ વગેરે અર્થમાં છે. (ખા. ખા. ધા. દિ. ૧) આમ હોવાથી તેમની તે પ્રમાણેની સ્થિતિ યુક્ત છે. ૧૫

“અસ્થુલ, અનણુ, અહસ્ત્વ” (બૃ. ૩-૮-૮) પછી કહે છે કે “તે કંઈ પણ ભોગ કરતા નથી તેમ તેને કોઈ પણ ભોગવતું નથી” (બૃ. ૩-૮-૮) અને કહેલી શ્રુતિમાં પ્રશ્નની સાથે જીવનો ભોગ કહેવાય છે. અને વળી સગુણ અને નિર્ગુણ એવા બેદથી વિષય બેદના વિરોધનો ત્યાગ કરવાને અવશ્ય કહેવો જોઈએ. માટે પછીથી કહે છે.

સ્વાપ્યાયસંપત્તયોરન્યતરાપેક્ષમાવિષ્કૃતંહિ ॥૪-૪-૧૬॥

આવર્ણાવ, સુષુપ્તિ તથા મોક્ષમાં એમાંથી એકની અપેક્ષા એ છે.

અહિંઆં આ આશય છે બ્ર. સૂ. ૩-૨-૨૨ વગેરે અધિકરણોથી તથા આની શક્તિ સ્વાભાવિકી તથા જ્ઞાન બલ અને ક્રિયારૂપી પર અને વિવિધ જ છે (સ્વો. ૬-૮) વગેરે શ્રુતિઓથી પ્રાકૃતજ ધર્મો નિષેધ કરવામાં આવે છે. પ્રજ્ઞામાં અપ્રાકૃતજ ધર્મો જણાય છે. નહિ તો તેમનું ઓધન જ ન થાય. નિષેધ કરનાર વાક્યમાં જ “આ અક્ષરનું પ્રશાસન” (બૃ. ૩-૮-૯) વગેરે રૂપ તેનું ઓધન પણ ન બને. માટે અચિન્ત્ય અને અનન્ત શક્તિવાળા ભગવાનને માટે કાર્ય કરવાનું શું અશક્ય છે કે જેથી પ્રાકૃત ગુણોને સ્વીકારે? માટે તે સદા નિર્ગુણ જ છે. સર્વત્ર ભગવદ્રૂપ છે એમ માનવું જોઈએ. આમ હોવાથી “જેમ દાટેલા સોનાના ઢગલાને ખેતરને નહિ બાણનારા ઉપર ઉપર ફરવા છતાં પણ પ્રાપ્ત કરતા નથી તેમજ આ સઘળી પ્રજાઓ દરેકજ ગતિ કરે છે. છતાં આ પ્રજાલોકને

કહેવાનો હેતુ છે. તે એ કે પોતે ભક્તો સાથે ક્રીડા કરે છે માટે “દેવ” શબ્દમાં “દિવ્” ધાતુનો અર્થ ક્રીડા કરવો એમ થાય છે. તથા પોતે તે ક્રીડામાં જય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરે છે માટે. દિવનો અર્થ વિજયિષા-છતવાની ઇચ્છા પણ થાય છે (૮) દેવ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ‘દિવ્’ ધાતુમાંથી છે અને તેના દશ અર્થો થાય છે, તે તમામ અર્થો ઉપર સમજાવ્યા છે. ભાવાર્થ—બ્રહ્મપ્રાપ્તિની દશામાં જીવ કામ ભોગવે છે એમ જે કહ્યું ત્યાં એમ સમજવાનું છે કે ભોગ જીવ પોતાના સામર્થ્યથી કરતો નથી પણ દીપકની માફક ભગવાનના આવેશથી તેમ કરે છે. ભગવાન પોતે તેને ભોગભોગવવાના સામર્થ્યનું દાન કરે છે. જેમ દીપક તેલથી યુક્ત થયેલી ખતીને પોતાના સમાન બનાવે છે. તેમાંથી દીપક પ્રકટે છે. તે જે પ્રમાણે ભગવાન પણ ફલનું દાન કરવાને માટે પોતાની સાથે સંબન્ધ ધરાવનાર ભક્તને સ્વ સમાન કરે છે.

સૂ. ૧૬ (૧) કાઠને શંકા આપે કે બૃ. ૩-૮-૮ માં એમ કહે છે કે બ્રહ્મ કોઈપણ પ્રકારનો ભોગ કરતું નથી. અને અહિંઆં એટલે તૈત્તિરીય શ્રુતિના આધારે એમ કહેવામાં આવે છે કે તે બ્રહ્મ જીવની સાથે ભોગ ભોગવે છે. તો આ વિષે ખરું શું સમજવું જોઈએ? આ શંકાનો ખૂલાસો કરવા આ સૂત્રની યોજના કરી છે, (૨) બ્રહ્મ શક્તિરહિત નિર્ગુણ નથી. પણ અનન્ત શક્તિઓવાળું સગુણ છે. અર્થાત્ બ્રહ્મમાં પ્રાકૃત શક્તિઓનો નિષેધ કરેલો હોવાથી તે રીતે તે નિર્ગુણ છે, (૩) બ્રહ્મમાં અપ્રાકૃત ધર્મો હોવાથી તે રીતે તે સગુણ છે. (૪) બૃહદારણ્યક તથા હાંદોગ્યમાં ભગવાનને અભોગ્ય કહેલ છે અને તૈત્તિરીયમાં ભોગ્ય કહેલ છે. આથી આ બન્ને પ્રમાણોમાં પરસ્પર વિરોધ છે એમ સમજવું

પ્રાપ્ત કરતી નથી.” (છાં. ૮-૩-૨) એ છાન્દોગ્યની શ્રુતિથી “પ્રસ્વાપની દશામાં કોઈ અક્ષને મેળવતું નથી, તેમ તે કોઈને મેળવતું નથી એમ તે માટેની નિષેધ કરનારી શ્રુતિ છે “અક્ષવેત્તા પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તૈ. ૨-૧) એ શ્રુતિમાં કહેલ પરઅક્ષની પ્રાપ્તિની દશાના વિષયવાળી ભોગનો બાધ કરનારી તે શ્રુતિ છે તેથી વિરોધનો ગન્ધ પણ નથી. આજ કહે છે “સ્વાધ્યાય કહેતાં પ્રસ્વાપ “જાતેજ અપીત થાય છે માટે આને સ્વપિતિ કહે છે” (છાં ૬-૮-૧) એમ શ્રુતિ છે. સંપત્તિ એટલે અક્ષસંપત્તિ. તે કહેલી રીતિથી પુષ્ટિમાર્ગનો મોક્ષ છે. આ બન્નેમાંથી એકની અપેક્ષા તેને છે એમ બન્ને શ્રુતિમાં કહેલું છે એવો અર્થ છે. ભગવાને કરેલો ભોગ લીલારૂપ હોવાથી, અને તે લીલા “લોકની માફક લીલા કૈવલ્ય” (અ. સૂ. ૨-૧-૩) સૂત્રમાં મુક્તિ તરીકે તેનું નિરૂપણ હોવાથી તેની પ્રાપ્તિ સંપત્તિરૂપ વધારે યુક્ત છે. એમ ‘હિ’ શબ્દનો અર્થ છે. ૧૬

૫ જગદ્રયાપારાધિકરણ

જગદ્રયાપારવર્જ પ્રકરણાદસનિહિતત્વાच्चः ॥ ૪-૪-૧૭ ॥

લૌકિક વ્યાપારનો ત્યાગ કરીને (કામભોગ કરે છે.) પ્રકરણને લીધે તથા તેની (લૌકિક વ્યાપારની) સન્નિધિ નથી તેથી.

‘અક્ષની સાથે ભોગ કરવો તે લૌકિક વ્યાપારથી યુક્ત હશે કે નહિ એમ સંશય થાય તો પૂર્વપક્ષમાં કહે છે તેનાથી યુક્ત ભોગ હોય છે. જો તેમ હોય તો મુક્તિના ભંગથી પૂર્વે કહેલું અસંભવિત થઈ જાય. આમ જો પ્રાપ્ત થાય તો કહે છે.

પ્રથમ કહેલા જીવનો જગત્ સંગન્ધી લૌકિક જે કામ વાણી તથા મનનો વ્યાપાર છે તે રહિત ભોગ કરે છે. ત્યાં જો હેતુઓ કહે છે. પ્રકરણથી તથા તેની સન્નિધિ નથી તેથી. “અક્ષવેત્તા પરને પ્રાપ્ત કરે છે” એવા ઉપક્રમથી મુક્તિના પ્રકરણને લીધે. ત્યાં લૌકિક વ્યાપારની સંભાવના નથી, વળી લીલા કાલ તથા માયા વગેરેથી અતીત

નહિ. કારણ કે તે બન્ને પ્રકરણોના વિષયો જૂદા છે. જ્યાં અભોગ્ય જણાવેલ છે ત્યાં પ્રસ્વાપદશાનું વર્ણન છે અને જ્યાં ભોગ્ય કહેલો છે. ત્યાં પરઅક્ષની પ્રાપ્તિ દશાનો વિષય છે. સુષુપ્તિ દશામાં જીવને કંઈપણ જ્ઞાન હોતું નથી, તેથી તે અક્ષની સાથે તેનો ભોગ પણ હોતો નથી. પણ અક્ષપ્રાપ્તિની દશામાં તેને અક્ષના સ્વરૂપનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય છે તેથી વખતે તે ભોગ કરવાને ઈચ્છે છે. ભાવાર્થ— સુષુપ્તિ વિષયમાં અક્ષને કોઈપણ ભોગવતું નથી વગેરે કહેવામાં આવ્યું છે પણ અક્ષ સંપત્તિરૂપ પુષ્ટિમાર્ગના મોક્ષનું વર્ણન કરતી વખતે ભોગની બાબત જણાવેલી છે, આથી જો શ્રુતિઓથી જૂદાજૂદા વિષયો કહ્યા છે. આ રીતે શ્રુતિની વ્યવસ્થા માટે નિર્ગુણ અને સગુણની કલ્પના ઉપયુક્ત નથી. અર્થાત્ ભોગ્ય અક્ષ સગુણ છે અને અભોગ્ય તે નિર્ગુણ છે એમ કહ્યું તે ઠીક નથી. તેથી સુષુપ્તિ તથા મોક્ષમાં આ વિભાવ એમાંથી એકની અપેક્ષાએ છે.

અધિ. ૫ સૂ. ૧૭ (૧) ભોગ સામગ્રીનો વિચાર કરીને ભોગના પ્રકારનો વિચાર કરવાને આ અધિકરણ છે. (૨) પૂર્વપક્ષી કહે છે કે ભોગ લૌકિક વ્યાપારથી યુક્ત છે (૩) જે પ્રકરણમાં જીવનો કામ-ભોગ કહ્યો છે તે પ્રકરણ મોક્ષનું છે. મોક્ષના અંગેજ તે કામભોગ કરે છે. આથી તે કામભોગ લૌકિક વ્યાપારવાળો હોય નહિ. (૪) ભગવાનની લીલા કાલથી અતીત છે તથા માયાથી અતીત છે. તેથી

હોવાથી પ્રાકૃત (જગત) તો ઘણું જ દૂર રહ્યું છે. આ કારણથી પણ તેનો સંભવ નથી. કદાચ લોકમાં લીલાને પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે તેના અધિષ્ઠાનને યોગ્ય મથુરાદિ દેશમાં અતિશુદ્ધ ગોલકમાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિયની માફક 'સ્થાપન' કરીને લીલા કરે છે. ત્યારે પણ લીલાની અંદર આવેલાઓના લૌકિક વ્યાપારનો સંભવ નથી. ચક્ષુ ઇન્દ્રિય ગોલકનું કાર્ય કરતી નથી અથવા તેના નાશમાં નાશ પામતી નથી. “આ સઘળું આકાશમાં જેમ ચક્ષુ આયત થાય તેમ” (ઋ. ૧-૨-૧-૨૦) એ શ્રુતિના વ્યાખ્યાન વખતે વિદ્વન્મણ્ડનમાં વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. વળી છાંદોગ્યમાં “ભૂમાજ સુખ છે. ભૂમાનું જ વિશેષ જ્ઞાન કરવું જોઈએ” (છાં. ૭-૨-૩૧) એમ કહીને ભૂમાનું લક્ષણ કહે છે. “જ્યાં અન્ય જોતો નથી, અન્ય સાંભળતો નથી. અને અન્ય જાણતો નથી, તે ભૂમા છે” (છાં. ૭-૨૪-૧) અહિં આ “અન્ય જાણતો નથી” એટલાથી અર્થ પૂર્ણ થાય છે તો પણ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારનો નિષેધ કર્યો છે. ત્યાંપણ તે અન્યના વિષયવાળો તો છે. અર્થાત્ ભગવાનના વિષેનો તે વ્યાપાર છે એ સિદ્ધ થયું તેથી લૌકિક વ્યાપાર રહિત તે છે એમ સિદ્ધ થયું. આથી ત્યાં ભગવાનનું જ સ્વતન્ત્ર ફલ કહેવું છે. સુખનું અન્ય પ્રયોજન નથી. ૧૭

પ્રત્યક્ષોપદેશાદિતિ चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ ૪-૪-૧૮ ॥

પ્રત્યક્ષનો ઉપદેશ છે તેથી એમ જો કહેતા હોતો કહે છે કે
આધિકારિક મણ્ડળસ્થની ઉક્તિ છે.

(શંકા)—છાંદોગ્યમાં આજ^૧ પ્રકરણમાં આવે છે કે “સઘળું તે જુએ છે.” (છાં. ૨૬-૨) આમ સઘળા વિષયોના પ્રત્યક્ષનો ઉપદેશ આપે છે. આથી અન્ય વિષયોના વ્યાપાર નથી એમ સંભવતું નથી, એવી આશંકા કરીને સમાધાન કરે છે. અહિં આ આ પ્રમાણે કહેવાય છે. ‘તે કામ ભોગવે છે.’ (તૈ. ૨-૧) લોકની માફક લીલા કૈવલ્ય, (પ્ર. સૂ. ૨-૧-૩૩) વગેરેથી નિત્ય લીલામાં તેનો પ્રવેશ કહેવાય છે. “અન્ય તે જોતો નથી” (છાં. ૭-૨૪-૧) વગેરે શ્રુતિથી લૌકિક વ્યાપાર રહિત ભોગ કરે છે એમ પૂર્વ સૂત્રથી કહ્યું છે. અહિં આ આ વિચારાય છે. “અન્ય જોતો નથી” એ પ્રકરણમાં જ “સઘળું જુએ છે” (છાં. ૭-૨૬-૨) એ આવે છે. અહિં આ સઘળા વિષયનું દર્શન કહેલું છે. તો પ્રથમ કહેલું શી રીતે સંભવે? વળી એકજ ભક્તનો સંખન્ધ દેશ અને કાલના ભેદથી કરાતી અનેક લીલા સાથે હોય છે. તે જો લીલા નિત્ય

તેમાં લૌકિકતા બીલકુલ નથી. (૫) મથુરાદિ દેશમાં ભગવાનનો અવતાર હોય ત્યારે પણ ત્યાં લૌકિકતા નથી. (૬) ગોલક અને ભૂભાગના નાશમાં ભાવાર્થ—ફલભોગ વખતે તે ભગવાનની સાથે લૌકિક વ્યાપારથી રહિત હોય છે, કારણ કે ત્યાં પ્રકરણ અલૌકિક વિષયનું છે. મોક્ષના પ્રકરણમાં લૌકિક વ્યાપારનું કથન હોયજ નહિ. તથા લૌકિક વ્યાપાર તે પ્રકૃતિ તથા કાલ વગેરેથી અતીત હોવાથી તેમાં તેનું સંનિધાન હોતું નથી.

સૂ. ૧૮ (૧) ભૂમાવિદ્યાના પ્રકરણમાં (૨) હવે જે કહેવામાં આવે છે. (૩) ભક્તનો (૪) સર્વ પશ્યતિ એ વાક્યમાં “સર્વ” શબ્દનો અર્થ સમજાવે છે. અહિં આ સર્વ એટલે જગત નહિ પણ

હોય તો જની ન શકે. કારણ કે તે તે દેશ અને તેને કાલ સાથે સંબંધ ધરાવતી તે નિત્ય હોય છે. આ પ્રમાણે હોય તો એક જીવનાં અનેક રૂપ સંભવતાં નથી તેમ તેની નિત્યતા પણ સિદ્ધ થતી નથી. ત્યાં કહેવાય છે. શ્રુતિમાં “સર્વ” પદથી જગત કહેલું નથી. પણ જે જે લીલામાં દેશ અને કાલના ભેદથી કરાતી લીલામાં અધિકારી જે ભક્ત છે તેનાંજ તેટલાં રૂપો હોય છે. તે અધિકારવાળાં છે એમ કહેવાય છે. તેમના મણ્ડલ કહેતાં સમૂહમાં ફક્ત સ્થિત વસ્તુ કહેવાય છે. તેથી કંઈપણ અભોગ્ય નથી. માટે જ આગળ કહેવાય છે. “સર્વત્ર સઘળું પ્રાપ્ત થાય છે” (છાં. ૭-૨૬-૨) તે એકરૂપે, ત્રણરૂપે, પાંચરૂપે, સાતરૂપે, નવરૂપે હોય છે. અને અગ્નિસ્વરૂપે પણ સ્મૃતિમાં કહેલ છે. (છાં ૭-૨૬-૨) જેમ મણ્ડલમાં આવેલા માણસોમાં એક પહેલો છે અને તેથી મુખ્ય છે. એમ કહેવું શક્ય નથી તે પ્રમાણે આ “રૂપોમાં પણ તેમ કહેવું શક્ય નથી. એમ જણાવવાને મણ્ડલ પદ કહ્યું છે. ૧૮.

વિકારાવર્તિ ચ તથાહિ સ્થિતિમાહ ॥૪-૪-૨૯॥

અને વિકાર રહિત તે છે, તેમજ વર્ણી શ્રુતિ તે સ્થિત કહે છે.

(શંકા)—આ પ્રમાણે ‘હોય તો’ ‘આવતી કાલે તમારે ત્યાં અમે આવીશું’ એમ પ્રભુ કહે તો તેમની આશાથી તેવી સ્થિતિ સંભવતી નથી. લીલા નિત્ય હોવાથી તે ‘કાલ તથા તેનું’ આગમન તે ‘સમયે પણ છે તેથી. તથા પ્રભુની ઉક્તિ પણ ‘સંભવતી નથી એવી આશંકા કરીને સમાધાન કરે છે. ‘અહિંઆં ભગવાનની લીલાની પ્રકૃતિ અને તેની વિરુદ્ધનો અર્થ વિકાર કહેવાય છે. ત્યાં તે નથી. તેનું જ્ઞાન પણ તેવું હોય છે. જે ‘સ્વરૂપ તરફ તે પ્રમાણે કહે છે. તેના પોતાના ગૃહમાં ભગવાનની સ્થિતિનું જ્ઞાન તે વખતે હોતું નથી એમ અર્થ છે. અને ‘આ ઉપલક્ષણ છે. માટે જે દેશ અને કાલથી વિશિષ્ટ જેવા પ્રકારની જે લીલા છે તેવીજ તે લીલાની મધ્યમાં આવેલા ભક્તનું જ્ઞાન અન્યવિષયનું હોતું નથી, એમ જાણવું જોઈએ. માટેજ ‘મને પહેલાં કહેલું હતું તેથી આવ્યા છે’ એ પ્રમાણે બીજાનું જ્ઞાન હોય છે. ત્યારેજ રસનો ઉદય હોય છે. માટે લીલા રસસ્વરૂપની વચમાં હોવાથી અને રસ ભગવાન સ્વરૂપ હોવાથી ભગવાનના રૂપ તરીકે

તમામ પ્રકારની લીલાઓમાં સ્થિત વસ્તુઓ (૫) આધિકારીક મણ્ડલસ્થ જે ભક્ત જીવ છે. તેના સઘળાં દેહોમાં. ભાવાર્થ—અદોગ્યમાં “સઘળું” તે જુએ છે એ વાક્યમાં સર્વ વિષયનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ તરીકે કહેલું હોવાથી લૌકિક વ્યાપાર રહિત શી રીતે થઈ શકે? આના ઉત્તરમાં કહે છે કે દેશ અને કાલના ભેદથી અનેક વિધ લીલામાં અધિકૃત ભક્તની સાથે તે તે લીલાને માટે જેટલાં જૂદાં રૂપો પ્રલક્ષ કરાય છે તેટલાં અધિકારીઓના સમૂહમાં સ્થિત રહેલા કહેલ છે તેથી.

સુ. ૧૮ (૧) શ્રુતિના વિરોધનો પરિહાર કરીને લૌકિક વિરોધનું નિરાકરણ કરવાને સૂત્ર યોજે છે. (૨) તે તે લીલાસ્થ ભક્તના દેહાદિ નિત્ય હોય તો (૩) ભગવાનના આગમનની આશાથી (૪) આગમન કાલ (૫) આગમન અને સંક્રાંતિ કાલની પૂર્વ (૬) આગમનમાં ભવિષ્યકાલનાં બોધ કરનારની ઉક્તિ સંભવતી નથી. (૭) વ્યાસના સિદ્ધાન્તમાં (૮) ભક્ત સંબંધી જૂદાંજૂદાં રૂપોમાં જે ગોપિકાદિનું સ્વરૂપ છે તેના તરફ (૯) દર્શન (૧૦) ભક્તોના સર્વદા ભગવદ્લીલાના રસ પાનમાં (૧૧) લીલાના

લીલામાં સર્વ યુક્ત છે. ૧^મ અહિંમાં પ્રમાણ કહે છે. વળી સ્થિતિને કહે છે. “ સર્વત્ર સર્વને પ્રાપ્ત કરે છે ” (છાં. ૭-૨૬-૨) એવી શ્રુતિ એકજ ભક્તના સર્વ ૧^મ પ્રકારથી લીલા રચને મેળવે છે એમ કહેતી કહેલી રીતિથી જ લીલામાં સ્થિતિ કહે છે એવો અર્થ છે. ૧^મ માટે આવા પ્રકારની આ વસ્તુ જ અલૌકિક છે. એમ વૈદિકોએ માનવું જોઈએ એવો ભાવ છે. અલૌકિક અર્થમાં લૌકિક રીતિ પ્રમાણે અનુસરવું યોગ્ય નથી, પણ અલૌકિક રીતિ પ્રમાણે જ અનુસરવું યોગ્ય છે. એમ “હિ” શબ્દથી સૂચવાય છે. આથી “ તે રસ છે ” (તૈ. ૨-૭) એ શ્રુતિથી લીલા વિશિષ્ટ જ પ્રભુ તે પ્રમાણે તેવું જ પરમકલ છે એવું જણાવ્યું છે.

દર્શયતશ્ચૈવં પ્રત્યક્ષાનુમાને ॥૪-૪-૨૦॥

શ્રુતિ અને સ્મૃતિ પણ આ પ્રકારે જણાવે છે. (અર્થાત્ ભગવાનની લીલા તર્કથી, યુક્તિથી ગમ્ય નથી એમ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ જણાવે છે.

૧^મ અહિંમાં લૌકિક યુક્તિનો વિરોધ બાધક નહિ પણ સાધક માનવો જોઈએ. કારણ કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિ પણ લૌકિક યુક્તિ “અનુસારે અલૌકિક ભગવત્સંબન્ધી અર્થમાં અન્યથા ભાવનો નિષેધ કરે છે. “ તર્કથી આ મતિને દોરવી જોઈએ નહિ. ” (ક. ૧-૨-૬) ૨^મ આની પરાશક્તિ વિવિધ સ્વાભાવિકી અને જ્ઞાન બલક્રિયારૂપ સંભળાય છે. (૨^મ વે. ૬-૮) જે ભાવો અલૌકિક છે તેમને તર્કમાં યોજવી નહિ. (મ. ભા. લી. ૫-૧૨) અને શ્રી ભાગવતમાં પણ કહ્યું છે કે—હિ પ્રભો ! આપને એ બે અવિરુદ્ધ છે. માટે બીજાના દષ્ટાન્તથી આપમાં સન્દેહ કરવો યોગ્ય નથી. કેમકે આપ ઈશ્વર છો. આપમાં અપરિમિત ગુણોનો સમૂહ પ્રકાશમાન છે. આપનું માહાત્મ્ય તર્ક કરવા યોગ્ય નથી. એ માટે સંપાદક સર્વ પ્રકારથી (૧૨) લૌકિકથી જૂદી રીતે ભોગવું ઉપપાદન છે તેથી. ભાવાર્થ—શંકા—જો ભગવાનની લીલા નિત્ય હોય તો “આવતી કાલે તારે ઘેર હું આવીશ એવી ભગવાનની ઉક્તિ તથા તેને માટેની પ્રતિજ્ઞા સંભવે નહિ ?” આ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાનની લીલા એજ પ્રકૃતિ છે. તેની વિરુદ્ધ જે કંઈ હોય તે વિકાર કહેવાય છે. જેમ આંખના ફલ વગેરેમાં વિકારથી રસનો નાશ થાય છે. તેજ પ્રમાણે ભગવાન જો ભક્તને આમ કહે કે “ આવતી કાલે હું તારે ત્યાં આવીશ ” તો તે સમયે તેને ત્યાં જવારૂં જે લીલા તે નિત્ય હોવાથી અને તે કાલમાં હોવા છતાં પણ તે વખતે તેનો અનુભવ ચતાં ભગવાનના આગમનની પ્રતિજ્ઞાના હેતુ વિપ્રયોગ રસનો નાશ થાય છે તેથી તે સમયે સ્વગૃહમાં ભગવાનની સ્થિતિનો અનુભવ વિકાર કહેવાય છે. આ સ્થિતિમાં ભક્તને કોઈપણ પ્રકારનું જ્ઞાન હોવું નથી. માત્ર પ્રભુ ક્યારે પધારશે એટલીજ પ્રતિજ્ઞા કરે છે. (રાહ જુએ છે.) અર્થાત્ રસનો નાશ કરે તેવું જ્ઞાન તેને ચતું નથી; પણ રસને પોષે તેવું જ્ઞાન થાય છે. આથી લૌકિકથી બિન્ન લીલાના અનુભવ રૂપ જ તે જ્ઞાન હોય છે. શ્રુતિમાં આનું પ્રમાણ પણ છે.

સૂત્ર ૨૦ (૧) અહિંમાં લૌકિક યુક્તિથી જૂદી જાતની યુક્તિ છે, પણ તે અર્થમાં બાધક નથી, બલકે તે સાધક છે. (૨) શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ એમજ જણાવે છે કે ભગવાન વિષેના અર્થમાં અન્ય કોઈ પણ બીજો ભાવ હોવો ન જોઈએ. અર્થાત્ ત્યાં લૌકિક ભાવ હોવો ન જોઈએ. (૩) તર્ક એ લૌકિક યુક્તિ છે, બહુ વિષયક અલૌકિક પદાર્થોની બાબતમાં તર્કને સ્થાન હોવું જોઈએ નથી. બહુ એ તર્કનો

જે શાસ્ત્રોમાં વિકલ્પ, વિતર્ક, વિચાર, પ્રમાણભાસ, કુતર્કવાળાં શાસ્ત્રોથી જેમનાં અન્તઃકરણ મલીન થયેલાં છે એવા દુરાગ્રહી વાદીઓના વિવાદને યોગ્ય નથી. (ભા. ૬-૬) વગેરે વાક્યોથી અચિન્ત્ય અને અનન્ત શક્તિવાળો હોવાથી ભગવત્સ્વરૂપ જ પરમફલરૂપ દેખાડે છે. “તા વાં વાસ્ત્વન્યુષ્મસિ ગમહ્યૈ યત્ર ગાવો મૂરિશૃંગાઃ અયાસઃ અગ્રાહ તદુર ગાયસ્ય વૃષ્ણઃ પરમં પદમવમાતિ મૂરિ (ઋ. સં. ૨-૨-૨૪) એમ ઋગ્વેદમાં કહ્યું છે. કંઈક પાઠના ભેદથી યજુઃશાખામાં પણ કહ્યું છે. તા વાં વાસ્ત્વનિ એટલે તે વસ્તુઓ વાં ગોપી અને માધવના સંબંધની ગમહ્યૈ પ્રસાદ તરીકે પ્રાપ્ત કરવાને ઉષ્મસિ અમે ઇચ્છીએ કરીએ છીએ. (ગોપી અને માધવના સંબંધની તે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાને અમે ઇચ્છીએ છીએ) તે કથી એમ આકાંક્ષા થાય તો ગૂઢ અભિસન્ધિ પ્રકટ કરે છે. યત્ર જ્યાં એટલે શ્રીગોકુલમાં ગાવઃ ગાયો મૂરિશૃંગાઃ બહુ શીંગડાંવાળી રુઠ વગેરે વસે છે. એમ શેષ છે. ગ્રામ્ય અને અરણ્યનાં પશુના ઉપલક્ષણ માટેજ બન્નેનું ગ્રહણ છે. અહિંઆં કહે છે. ભૂમિમાં જ તે ઉરગાયસ્ય બહુ રીતે જેમનું ગાન થયેલું છે તેવા વૃષ્ણઃ ભક્તો ઉપર કામની વૃદ્ધિ કરનારનું પદં સ્થાન વૈકુણ્ઠ કરતાં પણ પરમ અધિક છે કારણ કે અહિંઆં વિચિત્ર લીલા કરે છે. મૂરિ કહેતાં યમુનાતટ, નિકુંજ, ગોવર્ધન વગેરે રૂપથી બહુરૂપે અને વળી ત્યાં આવેલાં તે સ્થાનોની અમે કામના કરીએ છીએ એવો વાક્યાર્થ નીકળે છે. આથી લીલા સંબંધી જે વસ્તુઓ છે તેમની જ્યાં ફલ તરીકે બહુરૂપ પ્રાર્થના છે. તો ત્યાં તે લીલાના કરનાર પરમફલરૂપ હોય એમાં કહેવું જ શું? એવો આશય જણાવાય છે.

“હે પ્રભો! આપનો મહિમાજ અમૃતનો સાગર છે. એ સાગરનું એક ધિન્દુ આખવાથી મનમાં જે નિરન્તર સુખ પ્રાપ્ત થયા કરે છે તેને પામીને સમસ્ત મહાપુરુષ શ્રુતિ દષ્ટિ વિષયક નાના સુખોને વીસરી ગયા છે. એ માટે આપમાં જ એઓનું મન અત્યન્ત અનુરાગી થઇને લાગી રહ્યું છે.” (ભા. ૬-૬-૩૯) એમ શ્રીભાગવતમાં છે. આથી પણ કેમુતિક ન્યાયથી પ્રભુજ પોતે પુરુષાર્થરૂપ છે એમ જણાવાય છે. ફલ પ્રકરણ હોવાથી તેજ આચાર્યના તાત્પર્યનો વિષય છે એમ જણાય છે.

ભોગમાત્રસામ્યલિઙ્ગાન્ન ॥૪-૪-૨૧॥

અને ફક્ત ભોગની બાબતમાં જ જીવનું ભગવાન સાથે સામ્ય છે.
એવું લિંગ છે તેથી.

આ કારણથી પણ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ જ પરમફલ જણાય છે. કારણ કે “તે વિપશ્રિત પ્રલ્લ સાથે સઘળા કામો ભોગવે છે” (તૈ. ૨-૧) એ શ્રુતિમાં ભક્તનું સામ્ય

બુદ્ધિનો વિષય નથી. પણ હૃદયનો-ભાવનો વિષય છે. (૪) ભગવાન એજ ફલ છે. જીવને પ્રાપ્ત કરવાનું ભગવાન જ છે. ભાવાર્થ—શ્રુતિ અને સ્મૃતિ બન્ને ભગવાનના સંબંધવાળા લીલાના પદાર્થો યુક્તિથી-તર્કથી સમજી શકાતા નથી એમ જણાવે છે. અર્થાત તે તર્કનો વિષય નથી. પ્રભુની જેના ઉપર કૃપા થાય તેજ તે તે પદાર્થોનું દર્શન કરી શકે છે.

કહ્યું છે. અને તે પુરુષોત્તમમાં સંભવે છે. કારણ કે સખ્યત્વું દાન કરીને તેણે કરેલા આત્મનિવેદનનો અંગીકાર કરતાં અતિકરુણ સ્વ સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરાવતાં તેને મુખ્ય બનાવે છે. 'નહિ તો ભક્ત અનુભવ કરવાને શક્તિવાન થાય નહિ. અને આ યોગ્ય છે. પ્રાપ્ત ફલ સ્વાધીન થાય છેજ, નહિ તો ફલ રૂપજ હોય નહિ. અને વળી આ 'લિંગથી પણ પ્રભુ જ પરમફલ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. "તેની સમાન તથા તેથી અધિક દેખાતો નથી." (૧વે. ૬-૮) ની શ્રુતિના વિરોધનો ત્યાગ કરવા માટે 'ફક્ત' એવો શબ્દ છે. વળી અહિંઆં કામલોગ ફલ છે એવી શંકા કરવી જોઈએ નહિ. કારણ કે "પરને મેળવે છે" એમ લોગ આની વ્યાકૃતિરૂપ સ્વરૂપાનુભવરૂપ છે. અનુભૂયમાન સુખ જ લોકમાં 'પુરુષાર્થ' કહેવાય છે.

આ પ્રકારે ભગવાનને જાતેજ પુરુષાર્થરૂપ કહીને 'કર્મફલના લોગ પછી આવૃત્તિ હોય છે, તેમ અહિંઆં પણ આવૃત્તિ થશે એવી શંકા દૂર કરવાને માટે ઉત્તર કહે છે.

અનાવૃત્તિઃ શબ્દાદનાવૃત્તિઃ શબ્દાત્ ॥૪-૪-૨૨॥

શબ્દ પ્રમાણથી આવૃત્તિ નથી, શબ્દ પ્રમાણથી આવૃત્તિ નથી.

ભક્તો તથા જ્ઞાનીઓની 'અનાવૃત્તિ' કહેવાય છે. ત્યાં પ્રમાણ 'શબ્દ' છે. તે પ્રમાણ "તેનાથી ઉર્ધ્વ ગતિ કરતાં મોક્ષ મેળવે છે." (છાં. ૮-૬-૬) "તેમની પુનરાવૃત્તિ નથી. આ માર્ગે જનારા આ માનવ ભૂમિપર આવતા નથી" (છાં. ૪-૧૫-૬) "બ્રહ્મ-લોકને મેળવે છે. ફરીથી તે પાછો ફરતો નથી" (છાં. ૮-૧૫-૧) વગેરે રૂપે શબ્દ પ્રમાણ જ્ઞાનીની અનાવૃત્તિ કહે છે. ભક્તોને પણ નાડી વગેરેથી મળેલો મોક્ષ નથી. "તેથી મારી ભક્તિથી યુક્ત મારા આત્મારૂપ યોગીને જ્ઞાન કે વૈરાગ્ય પરમ કલ્યાણ

સૂત્ર ૨૧ (૧) જે ભક્તને સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરાવે તો જીવ પોતે કદી પણ અનુભવ કરી શકેજ નહિ. ભગવાન કરાવે તોજ તે કરી શકે. (૨) શ્રુતિમાં લિંગ કહેતાં ચિન્હ છે. અર્થાત્ ભગવાન જીવને ભોગ કરાવીને તેને સામ્ય આપે છે. એ શ્રુતિના શબ્દોમાંથી પણ સમજાય છે. (૩) મૂળ સૂત્રમાં "માત્ર-ફક્ત" શબ્દ છે. તે શા માટે યોજ્યો છે તેનું પ્રયોજન કહે છે. (૪) સુખનો અનુભવ તેજ પુરુષાર્થ છે. દુઃખની નિવૃત્તિ નહિ. ભાવાર્થ—મોક્ષ દશાના કામ ભોગમાં જીવ ભગવાનની સાથે સામ્ય મેળવે છે. આ સામ્યનું દાન ભગવાનજ કરે છે. કારણ કે ભગવાન ભક્તના આત્મનિવેદનને અંગીકાર કરીને તેને સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરાવે છે. એવા પ્રકારની લીલાથી વિશિષ્ટ પુરુષોત્તમ જ પરમફલ છે. ભક્તનું આ રીતે જે ભગવાન સાથે સામ્ય છે તે ફક્ત ભોગાવસ્થામાં જ છે. બીજા પ્રસંગોએ નહિ. કારણ કે શ્રુતિ તો એમ કહે છે કે જીવ એ બ્રહ્મની સમાન નથી તેમ તેનાથી અધિક પણ નથી. આ રીતે જીવ અને બ્રહ્મનું સામ્ય નથી. તોપણ બ્રહ્મપ્રાપ્તિની દશામાં ભોગ કરતી વખતે ભગવાન જીવને પોતાની સમાન બનાવે છે.

સૂત્ર ૨૨ (૧) કર્મ માર્ગવાળો કર્મનાં પરિણામનો ક્ષય થતાં જેમ પાછો ફરે છે. તેમ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરનાર પણ પાછો ફરશે. પુનર્જન્મ ધારણ કરશે એવી જો કાંઈને શંકા થાય તો કહે છે (૨) ભક્તો તથા જ્ઞાનીઓને પૃથ્વી ઉપર ફરીથી પાછા ફરવું પડતું નથી. તેમને ફરીથી દુઃખમાં જન્મ ધારણ કરવો પડતો નથી. (૩) શ્રુતિ (૪) દુનિઆ ઉપર પાછા ફરે તેના માટેનો હેતુ હોવો

૩૫ અદિંઆં મતું નથી.” (ભા. ૧૧-૨૦-૩૧) વગેરે વાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે. પણ મુ. ૩-૨-૭ ની શ્રુતિ પ્રમાણે પુરુષોત્તમ કૃત વરણથી લભ્ય છે. આમ હોવાથી “પ્રજ્ઞવેત્તા પરને પ્રાપ્ત કરે છે.” (તે. ૨-૧) એવી શ્રુતિના વિરોધના ત્યાગ પૂર્વક કહેલી વ્યાખ્યાનની રીતિથી પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયેલ ભક્ત નિર્દોષરૂપ હોવાથી આવૃત્તિના હેતુનો અભાવ હોવાથી પ્રપંચમાં આવૃત્તિ સંભવતી નથી. તેવાની તરફ ઇન્ધર ઇચ્છા “પણ તે પ્રમાણે હોઈ શકતી નથી. “જેઓ સ્ત્રી, ઘર, પુત્ર, સગાંવહાલાં, પ્રાણ. હૃદયને ત્યાગ કરીને મારે શરણે આવેલા છે. તેમને ત્યાગ કરવાને કેવી રીતે હું ઉત્સાહ કરું ? (ભા. ૬-૪-૬૫) એવા ભગવાનના વાક્યથી અને ભોગ પરની પ્રાપ્તિરૂપ હોવાથી તેમાં નાશની સંભાવના નથી. વળી જ્યાં એકજ ભક્તનો, દેશ તથા કાલના ભેદથી અનેક પ્રકારની લીલાની સાથે સંબંધ હોય તો પણ તેને લીલાની સાથેના સંબંધ અનન્ધર કહેવાય છે. ત્યાં સર્વદા તેના અભાવને પ્રજ્ઞા પણ કેવી રીતે કહેવાને શક્ય છે. અને વળી, જે કાલ સાધ્ય છે તે તો નન્ધર હોય. પુરુષોત્તમમાં કાલનો પ્રભાવ થઈ શકતો નથી. કારણ કે “જ્યાં કલનું પણ સામર્થ્ય ચાલતું નથી” (ભા. ૨-૨-૧૭) વગેરે વાક્યો છે તેથી. વળી જ્ઞાનમાર્ગીય અને ભક્તિમાર્ગીયની અનાવૃત્તિ તુલ્ય છે. તો પણ ફલની પ્રાપ્તિમાં વૈલક્ષણ્ય છે. પ્રથમ વાક્યથી ભક્તોની અનાવૃત્તિ કહી છે. અને પછીનાં વાક્યોથી જ્ઞાનીઓની કહી છે એમ જણાય છે. ફલપ્રકરણના અન્તમાં અનાવૃત્તિની ઉક્તિથી સંસારનો અભાવ જીવનું પરમફલ છે, એવો આચાર્યનો અભિપ્રાય સમજાય છે. એમ કહેવું જોઈએ નહિ. પ્રજ્ઞવેત્તાને પરની પ્રાપ્તિ એ ફલ છે. એમ કહીને તેનું સ્વરૂપ સર્વ કામના ભોગરૂપી છે. એવું શ્રુતિનું નિરૂપણ છે. અને તે પોતે પોતાના અધિકાર પ્રમાણે નિવેદિત અર્થના અંગીકારરૂપ જ છે એમ જાણવું જોઈએ. તેથી તેજ

જોઈએ. કર્મ માર્ગજાના કર્મો ભોગવાઈ બન્ય અને ભોગવવાનાં કાષ્ઠપણ કર્મો બાકી ના રહે તો તેઓ દુનિઆ ઉપર ફરીથી જન્મ લે છે. ભક્તને આવી રીતે ફરીથી જન્મવાનો કાષ્ઠ હેતુ નથી. (૫) કાષ્ઠ ઇન્ધર ઇચ્છાને ભક્તની આવૃત્તિની બાળતમાં હેતુ દેખાડે તો અદિંઆં કહે છે કે ના. તે પ્રમાણે નથી. ભગવાન એવી ઇચ્છા કરતા નથી કે મારા ભક્તે ફરીથી દુનિઆમાં જન્મવું જોઈએ. (૬) ભક્ત પોતાની ભગવતપ્રાપ્તિની દશામાં ભગવાન સાથે પોતાના સંબંધ મનોરથો ભોગવે છે. ત્યાં પરબ્રહ્મની જ તેમને પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થવા પછીથી ફરીથી દુનિઆમાં જન્મવું પડતું નથી. (૭) ભગવાનની લીલા નિત્ય છે, તેથી ભગવાનની અનેક લીલામાંથી ગમે તે કાષ્ઠ લીલામાં જે જીવનો સંબંધ થયો તો પછી તેમાંથી તેને નીચે ઉતરવું પડતું નથી. (૮) જે કે જ્ઞાની તથા ભક્ત એ બન્નેની અનાવૃત્તિ કહી છે. આ રીતે અનાવૃત્તિરૂપી ફલ તો બન્નેનું એકજ પ્રકારનું છે, છતાં પણ તેમાં ભેદ છે. અર્થાત્ ભક્તની અનાવૃત્તિ જૂદી રીતની છે અને જ્ઞાનીની જૂદી રીતની છે. જ્ઞાની અક્ષરબ્રહ્મમાં પહોંચે છે અને ત્યાં લય પામે છે. અને પછી ત્યાંથી તેને પાછા ફરવું પડતું નથી. ભક્ત પુરુષોત્તમની પાસે જાય છે. અને ત્યાં અલૌકિક વિગ્રહથી તેમની સાથે પોતાના તમામ મનોરથો ભોગવે છે, અને આ અક્ષરથામાંથી પાછા ફરતા નથી. આમ અનાવૃત્તિના પ્રકારમાં ફેર છે. (૯) સંસારનો અભાવ એજ ફક્ત જીવનું પરમ ફલ છે તેમ માનવું નહિ, પણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અને તે પ્રાપ્તિ સમયે સ્વરૂપાન્વિતો અનુભવ એજ પરમ ફલ છે. સંસારનો અભાવ એ તો કેવલ દુઃખની નિવૃત્તિરૂપ છે. સંસાર એટલે દુઃખ પૂર્ણ સ્થિતિ. તેની નિવૃત્તિ કરવી તે પુરુષાર્થ નથી. પણ નિત્ય સુખની સ્થિતિ મેળવવી તે છે.

પરમફલ છે. અનાવૃત્તિ તો આર્થીકી છે. પણ આવૃત્તિ સંભવતી હોય તો પરમફલ સંભવે નહિ તેથી જ્ઞાનના દુર્બલની શંકાના નિરાસ માટે આ કહી છે, 'પુષ્ટિમાર્ગીય અમુક ભક્તના પ્રવર્તક અને નિવર્તક 'વેણુ' શબ્દથી ભગવાનની પાસે ગતિમાં અનાવૃત્તિ પ્રથમથી કહેલી છે. મર્યાદામાર્ગીયોની, વેદરૂપ શબ્દથી છે. તેમાં કહેલાં સાધનથી આવૃત્તિ બીજા શબ્દથી પણ છે. આથી તાત્પર્યનો વિષય સ્પષ્ટ^{૧૧} અર્થ બાણુવો જોઈએ. તેમ હોવાથી પરમફલ આગળ જાતેજ થશે એવો ભાવ છે. માટે વધારે વિસ્તારથી બસ છે. ૨૨

યશોદાના જોળામાં ખેડાવેલાને (શ્રી કૃષ્ણને) પરમ તત્ત્વ જાણ્યા. તેનાથી જુદાને જોયો પરમતત્ત્વ કહે છે તેમને હે બુધ પુરુષો! અસુર તરીકે જાણ્યા. ૧ (૫૮)

જુદાજુદા મતરૂપી અંધકારને નાશ કરવામાં સમર્થ, વેદાન્તરૂપી હૃદય પદ્મનો વિકાસ કરવામાં પદ્મ, એવા ભાષ્યરૂપી ભાસ્કરનો ભૂતલ ઉપર આવિષ્કાર કરવામાં આવેલો છે. તો હે બુધ પુરુષો! વૃથા અન્ય માર્ગોએ દોડો નહિ. ૨ (૫૯)

ઇન્દ્રના મદથી ઉત્પન્ન થયેલી અતિશય વૃષ્ટિથી ઘણાજ પીડિત થયેલા, પોતાના શ્રેષ્ઠ ગોવાળીઆ રૂપી ભક્તોનું રક્ષણ કરવામાં તત્પર, શ્રીગોપાલકૃષ્ણ જેમણે સ્મિતરૂપી અમૃતની સુવૃષ્ટિથી લીલાએ તેમનું પોષણ કર્યું અને ગિરિને ધારણ કર્યો છે તેજ ઉપનિષત્માં બીરાજે છે. ૩ (૬૦)

શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી જ આ સિદ્ધાન્ત હૃદયમાં પ્રકાશે છે. તેથી આધક ભક્તોએ કહેવો જોઈએ નહિ. ૪ (૬૧)

આ ભાષ્યરૂપી પુષ્પની અંજલિ શ્રીમદ્વાચાર્યના ચરણકમલમાં નિવેદિત કરી છે. તેથી તેઓ સદા મારા તરફ પ્રસન્ન થાવ.

શ્રીવેદવ્યાસમતાનુવર્તી શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિત બ્રહ્મસૂત્રના અણુભાષ્યમાં
ચોથા અધ્યાયનો ચોથો પાદ સંપૂર્ણ

આ સ્થિતિ તે રસરૂપની સાથે સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ જ છે. (૧૦) પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાન પોતાના ભક્તોને વેણુદ્વારા શબ્દ કરીને પોતાની પાસે તેમને સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરવા બોલાવે છે. મર્યાદા-માર્ગમાં વેદરૂપી શબ્દથી અક્ષરબ્રહ્મ તરફ જાય છે. (૧૧) સૂત્રમાં બે વખત “શબ્દ” શબ્દ છે અને તેમાં શ્લેષ છે. તેમાં શબ્દના બે અર્થો રહેલા છે. એક અર્થ ‘વેણુ’ અને બીજો ‘વેદ’ એવા અર્થમાં છે. (૧૨) આ વિષય ઉપર વધારે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી; કારણ કે આ અનુભવનો વિષય હોવાથી જ્યારે ભગવાન પ્રકટ થાય છે ત્યારે આપોઆપ બધી વસ્તુ સમજાશે. ભાવાર્થ—જ્ઞાન તથા: ભક્તોની પુનરાવૃત્તિ જ નથી, “તે ફરીથી પાછો આવતો નથી” એ શ્રુતિના શબ્દોથી જ્ઞાનીની અનાવૃત્તિ કહી છે. ભક્તોને માટે પણ “જેનું તે વરણ કરે છે તેનેજ પોતાના તનુનું દાન કરે છે” એ શ્રુતિ પ્રમાણે વરણ નિત્ય હોવાથી તેમની અનાવૃત્તિ પણ નિત્ય છે. વળી કાલના પ્રભાવથી પણ ભક્તોને પુનરાવૃત્તિ નથી.

અધ્યાય. ૪

પાદ ૪

વિવેચન.

આ અધ્યાયના પીઠ પાદમાં મુક્તિના સઘોમુક્તિ તથા ક્રમ મુક્તિ એવા બે પ્રકાર દેખાડ્યા હતા. ક્રમ મુક્તિમાં પ્રાપ્ય સ્વરૂપ કયું છે તથા તેની પ્રાપ્તિ કેવી રીતની છે તે જણાવ્યું હતું, અને સમાપ્તિમાં જ્ઞાનમાર્ગીય તથા ભક્તિમાર્ગીય એ બન્નેની સઘોમુક્તિ સરખી છે છતાં જ્ઞાનમાર્ગીય સઘોમુક્તિ એટલે અક્ષરબ્રહ્મમાં લય પામવું તે અને ભક્તિમાર્ગીય સઘોમુક્તિ એટલે પુરુષોત્તમ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એમ ભેદ દેખાડ્યો હતો. હવે આ પાદમાં તે ફક્તો અનુભવ કેવી રીતે થાય છે તે પ્રકારનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

અધિકરણ. ૧૭

સૂત્ર ૧ પ્ર૦—તૈ. ૨-૧માં “અભવેત્તા પરને મેળવે છે” ત્યાંથી શરૂઆત કરીને “તે વિપશ્ચિત્ત બ્રહ્મની સાથે સર્વ કામો ભોગવે છે” (તૈ. ૨-૧) ત્યાં સુધીની શ્રુતિમાં જીવ બ્રહ્મની સાથે કામ ભોગવે છે એમ કહેલ છે. પણ અહિંયાં સંદેહ થાય છે કે તે ભોગ અન્તઃસ્થિત થઈને તે ભોગવે છે? કે પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત કરીને? કારણ કે કામનો ભોગ કરવાને ઇન્દ્રિયો, દેહ વગેરે જોઈએ તો પછી તે બધું જીવને પ્રાપ્ત થાય છે કે કેમ? જો તે પ્રાપ્ત થતું હોય તો પછી મોક્ષ મળવા છતાં પણ અનાવૃત્તિ તો મળી નહિ અને શ્રુતિ તો એમ કહે છે કે તેની આવૃત્તિ અર્થાત્ પુનર્જન્મ થતો નથી? કા. ૨માં કહે છે “તે ફરીથી જન્મ પામતો નથી” બૃ. ૬-૨-૧૫માં પણ કહે છે કે “તેમનો અહિંયાં કદી પણ પુનર્જન્મ નથી” વગેરે શ્રુતિઓનો વિરોધ અહિંયાં આવશે. વળી ભોગ માટે પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહેતા હો તો પુનર્જન્મનું કારણ કર્મ છે, તેનો તો સઘોમુક્તિમાં ખાસ કરીને પુષ્ટિમાર્ગીય સઘોમુક્તિમાં અભાવ છે. તો પછી ભોગની વાત સંભવતી નથી.

સિ૦—અહિંયાં ભોગ કેવી રીતે થાય છે તે વિષેજ તમારી મુખ્ય શંકા છે તો તેનું સમાધાન અમે કરીએ છીએ તે સાંભળો. જો કે જીવ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયો છે તો પણ પ્રભુના અત્યન્ત અનુગ્રહને લીધે ભગવાન્ જ્યારે તેને સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરાવવા ઇચ્છે છે ત્યારે ભગવાનથી તેનો અલૌકિક વિગ્રહ યુક્ત આવિર્ભાવ ત્યાંથી થાય છે. આથી આ નૂતન દેહનો કર્તા તે જીવ નથી પણ ભગવાનજ છે. આ સૂત્રમાં તેટલા માટે “સ્વ” શબ્દ યોજ્યો છે. સ્વ ભગવાન્ માટે વપરાયો છે તેથી એમ જણાવે છે કે ભગવાનના સ્વરૂપ બલથીજ આવિર્ભાવ છે. જો આમ હોય તો જે શ્રુતિમાં સઘોમુક્તિમાંથી આવૃત્તિ કદી નથી તે મર્યાદા મોક્ષ સંબંધી છે એમ માનવું. મર્યાદા મોક્ષમાં તમારા કહેવા મુજબ ફરીથી આવૃત્તિ નથી, પણ પુષ્ટિ મોક્ષમાં છે. આ આવૃત્તિ એટલે લૌકિક દેહનું ધારણ કરવું નહિ પણ પરમ રસાત્મક પુરુષોત્તમની સાથે તેના સ્વરૂપાનન્દની પ્રાપ્તિ કરવાને ભગવાનના અનુગ્રહથી જ તે જીવ નૂતન અલૌકિક દેહ ધારણ કરે છે. કારણ કે જો ભગવાન્ સાથે ભોગ અનુભવવો હોય તો તે ભોગનું સાધન દેહ ઇન્દ્રિયો વગેરે હોવાં જોઈએ. પણ આ ભોગ તો અલૌકિક હોવા જોઈએ માટે ભગવાન્ પોતામાં પ્રવેશ પામેલા જીવને નૂતન રસાત્મક બ્રહ્મના આનન્દને અનુકૂળ અલૌકિક દેહનું ધારણ કરાવે છે, અને પછી તેનાથી તે પોતાના ભોગ ઉક્ત રીતથી કરાવે છે. આ ભોગની લીલા પુષ્ટિમાર્ગીય હોવાથી તે પ્રપંચથી અતીત છે, માટે આમાં લૌકિકતાની ગંધ સરખી પણ નથી; તેથી તે પ્રપંચમાં તે લીલાનો આવિર્ભાવ નથી. આને માટે તૈ. ૨-૧નું પ્રશ્ન સ્પષ્ટ છે. ત્યાં કહે છે કે “તે વિપશ્ચિત્ત બ્રહ્મની સાથે

સર્વ મનોરથો ભોગવે છે. આ શ્રુતિ પુરુષોત્તમ સાથે કામભોગ જણાવે છે અને તે વિમલ વગર સંભવતી નથી. આથી શ્રુતિના બલથી તે પ્રમાણે માનવું જોઈએ.

ઉપર જણાવેલા અર્થમાં બીજો પણ હેતુ છે અને તે એ છે કે જ્યાં પુરુષોત્તમ સાથે સર્વ કામ ભોગની શ્રુતિ આવે છે ત્યાં પ્રારંભમાં “બ્રહ્મવેત્તા પરને પ્રાપ્ત કરે છે” એ વાક્યથી પર પ્રાપ્તિપ્રમુક્તિને જણાવે છે અને તે પ્રમુક્તિ કેવા પ્રકારની હશે તેવી કોઈને શંકા થાય તો તેના વિવરણ તરીકે “તે વિપશિત્ત બ્રહ્મ સાથે સર્વ કામ ભોગવે છે” એ શ્રુતિ કહે છે. આથી અહિંઆં જે કામભોગ કહ્યો છે તે પ્રમુક્તિપ્રમુક્ત છે. તે સાધારણ કામભોગથી જૂદા પ્રકારનો છે. આ કામભોગ એટલે ભગવાનનાં પુરુષોત્તમના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિથી અનુભવાતા પરમાનંદ રસને જ અહિંઆં કામ ભોગ કહેલ છે. આ કામભોગ તેજ પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ. તેનેજ પરમ પુરુષાર્થ કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાનમાર્ગીયના મોક્ષ કરતાં આ મોક્ષ ચઢી જાય છે. કારણ કે જ્ઞાનમાર્ગીય મોક્ષમાં તો અક્ષરબ્રહ્મમાંજ તે લય થઈ જાય છે. જ્યારે આમાં તો લય નહિ પામતાં સાક્ષાત્પુરુષોત્તમની સાથે રમાનંદ અનુભવે છે. આ અનુભવમાં પુરુષોત્તમ પોતાની પુરુષોત્તમતા ભૂલી જઈને ભક્તને અધીન થઈ જાય છે. માટે આ ભોગ માટે જે આવિર્ભાવ જીવનો થાય છે તેનો લૌકિક આદ્યત્ત સાથે સંબંધ ન કરવો. આ ભોગ તે પર પુરુષોત્તમ સાથે છે. ૨

પ્ર૦—તમે એમ કહ્યું કે પરબ્રહ્મની સાથે આ ભોગ છે પણ પરબ્રહ્મ તો નિર્ગુણ છે અને ભોગ વસ્તુ જાતે સગુણ હોવાથી, નિર્ગુણ બ્રહ્મ સાથે તે હોઈ શકે નહિ માટે પરબ્રહ્મની સાથે નહિ પણ સગુણ બ્રહ્મની સાથે તે ભોગ હોવો જોઈએ. આ સગુણ બ્રહ્મ તે મુખ્ય બ્રહ્મ નથી, પણ અવર બ્રહ્મ છે. તો પછી આવા પ્રકારનો મોક્ષ તે પરમ પુરુષાર્થ શી રીતે કહી શકાય ?

સિ૦—“તે વિપશિત્ત બ્રહ્મની સાથે કામ ભોગવે છે” આ વાક્યમાં “બ્રહ્મ” શબ્દથી સગુણજ બ્રહ્મ સમજવાના નથી. બ્રહ્મના સગુણ અને નિર્ગુણ એવા જે તમે ભેદ કહીને, તે નિર્ગુણ બ્રહ્મ એ મુખ્ય અને સગુણ એ અવર (હીન) એમ જે તમે કહ્યો છો તેમ શ્રુતિ સમજાવતી નથી. શ્રુતિમાં બે બ્રહ્મનો ઉપદેશ નથી. તે તો એકજ બ્રહ્મનો ઉપદેશ આપે છે. તે બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે તેમ સગુણ પણ છે. તેને નિર્ગુણ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તેમાં પ્રાકૃત ગુણોનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે અને સગુણ એટલા માટે કે તે અપ્રાકૃત અલૌકિક ગુણોથી મુક્ત છે. જે આટલું તમે બરાબર સમજી શકશો તો પછી સગુણ બ્રહ્મ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મ એ બે જૂદાં છે એવી કલ્પનાના મિથ્યાવાદમાં તમે પડશો નહિ. અહિંઆં કામભોગ જે કહ્યો છે તે પરબ્રહ્મ નિર્ગુણ વ્યાપક જે અલૌકિક ગુણોથી મુક્ત છે તેની સાથે છે. તે હીન બ્રહ્મ સાથે નહિ કારણ કે તે માયિક નથી. અરે તેમાં માયા તથા તેના મુચ્ચનો લવલેશ પણ સંબંધ નથી. કારણ કે અહિંઆં તૈ, ૨-૧ ના પ્રારંભમાંજ કહે છે કે “બ્રહ્મવેત્તા તે પરને પ્રાપ્ત કરે” છે અર્થાત્ અહિંઆં જે પ્રકરણ છે તે પરબ્રહ્મનું જ છે. તે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે ? એવી શંકાના સમાધાનમાંજ શ્રુતિએ ઉપર જણાવેલા “કામભોગનો” અર્થ કહ્યો છે. તે પરબ્રહ્મ મુણ્ડાતીતજ છે.

સૂત્ર ૪. પ્ર૦—બ્રહ્મવેત્તા પરને પ્રાપ્ત કરે છે (તૈ. ૧-૧) આ વાક્યનું શ્રુતિના પછીના વાક્યો સાથે કેમ પણ રીતનું અનુસંધાન નથી. આથી ત્યાં એક પ્રકરણ છે એમ માનીને ‘કામભોગ’નું વાક્ય પણ પરબ્રહ્મની સાથેજ કામભોગ ઉપદેશ છે એવો અર્થ લેઈ શકાય નહિ.

સિ૦—તમે શ્રુતિમાં જે વિભાજો કર્યા છે તે કોઈપણ રીતે ઇષ્ટ નથી. ભગવતી શ્રુતિ પ્રારંભમાં પરબ્રહ્મની પ્રતિજ્ઞા કરીને તેજ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો પ્રકાર જણાવે છે. પ્રથમ તે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કેવી થાય છે એ કહીને પછી તે બ્રહ્મ કેનું ? તેનું સ્વરૂપ શું ? તે જણાવવાને તેને સત્ય, જ્ઞાન અને અનન્ત રૂપે કહીને “પછી તે આનન્દમય જ છે અને તે હૃદયમાં બિરાજેલા છે એમ જે જણાવે છે તે એ

પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ વિશેષ રીતે કરે છે. તે કેવી રીતે ? તે પ્રાપ્તિ એટલે શું ?” એ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં “કામભોગ” નો અર્થ જણાવ્યો છે. આ કામભોગ જીવ એકલો નહિ પણ પરબ્રહ્મની સાથેજ કરે છે, આ રિચિતિમાં પરબ્રહ્મ તેને અધીન બને છે અને તેને કામભોગ-ભજનનાંદના રસનું પાન કરાવે છે. આવો એક અર્થ ઋગ્વેદના પ્રારંભથી તે અન્ત સુધી સીધો આપ્યો આવે છે. તેમાં અર્થનું સંપૂર્ણ એક્ય જળવાયું છે. તમે માનો છો તે પ્રમાણે તેમાં વાક્યોના વિભાગ નથી. માટે કામભોગ તે પરબ્રહ્મની સાથેજ છે. એમાં સદેહને સ્થાન નથી. ૪

(સાર) તૈત્તિરીયોપનિષદમાં તે વિપશ્ચિત્ત્વ બ્રહ્મ સાથે કામ ભોગવે છે એવી શ્રુતિ આવે છે. આ શ્રુતિમાં જે કામભોગ જણાવ્યો છે તે પુષ્ટિમાર્ગીય બ્રહ્મતને ઉદ્દેશીને છે, કારણ કે તેને તો મર્યાદામાર્ગીય મુક્તિની અપેક્ષા નથી. મર્યાદામાર્ગીય મોક્ષ તેને સંસાર તુલ્ય છે. આથી તે મોક્ષમાં અસકત નહિ થતાં તેથી પણ જે પરમશ્વર રસાત્મક પરબ્રહ્મ છે તેની સાથે ભજનનાંદના કામભોગને પ્રાપ્ત કરે છે. તેને માટે ભગવાનના અનુબ્રહ્મથી અલૌકિક નૂતન પુનર્જન્મ તે ધારણ કરે છે; અને પછી તે કામભોગને અનુભવ કરે છે. આ કામભોગ તેજ પુષ્ટિમાર્ગીય શ્વ છે. કારણ કે ત્યાં પરપ્રાપ્તિને મોક્ષ તરીકે શ્વ જણાવ્યું છે, અને આ પરપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ શ્વ કેવું ? તેના ઉત્તરમાં જ કામભોગ વર્ણવેલ છે. વળી આ કામભોગને અનુભવ જે બ્રહ્મ સાથે કરવામાં આવે છે તે સગુણ કે માયિક નહિ, પણ નિર્ગુણ, વ્યાપક, પરબ્રહ્મ જે પ્રાકૃત ગુણોથી રહિત હોવાથી નિર્ગુણ છે અને અલૌકિક ગુણથી યુક્ત હોવાના સંજ્ઞા સગુણ છે. બ્રહ્મવૃત્તાને પરની પ્રાપ્તિ જણાવનાર અને કામભોગને પરમ શ્વ જણાવનાર શ્રુતિ વાક્યો એકબીજા સાથે સંકળાયેલાં છે. કારણ કે તેમાં ઉપર જણાવેલા અર્થની એકતા દષ્ટિગોચર થાય છે. માટે તે વાક્યોને એકબીજાથી નોખાં પાડીને વાંચવાં નહિ.

અધિકરણ ૨

સૂ. ૫ અધિકરણ ૧ લામાં મુક્ત જીવ ભગવાનના અતિશય અનુબ્રહ્મની ઇચ્છાથી પાછો ફરીથી આવિર્ભાવ પામે છે અને ગુણાત્મક પુરુષોત્તમની સાથે સર્વ કામનો ભોગ કરે છે એમ કહ્યું. હવે તે શરીર જેનાથી પોતે ભોગ ભોગવે છે તે કેવું હશે ? લૌકિક કે અલૌકિક ? તે શંકાનો ઉત્તર જૈમિનિ તથા ઔડુલોમિના મતે આપીને પછી બાદરાયણ પોતાનો મત આપે છે. પ્રથમ જૈમિનિનો મત જણાવે છે. જૈમિનિ એમ કહે છે કે જીવાત્માનો ભોગ તે બ્રહ્મ કહેતાં બ્રહ્મના સંબંધવાળા દેહથી થાય છે અર્થાત્ લૌકિક દેહથી નહિ. બ્રહ્મ દેહનો અર્થ એટલે કે જેવું બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે તેવા અર્થાત્ સત્ય જ્ઞાનાનન્દાત્મક દેહથી કહેલા ભોગ ભોગવે છે કારણ કે પ્રથમ “બ્રહ્મવૃત્તા પરને પ્રાપ્ત થાય છે” એમ કહીને તેમાંનો અર્થ કહ્યો. તેનોજ ઉપન્યાસ પછીની ઋગ્વેદમાં કરવામાં આવે છે. પરની પ્રાપ્તિ એ મુક્તિરૂપ છે, અને તેજ પુષ્ટિમાર્ગીય મુક્તિ હોવાથી અને અક્ષરબ્રહ્મ એ પુરુષોત્તમનું આયતન-ધામ હોવાથી, (ધામ એટલે જેમાં પુરુષોત્તમ રહે છે તે અક્ષરબ્રહ્મમાં પુરુષોત્તમ રહે છે અને અક્ષરબ્રહ્મ સમ્યક્દાનંદ રૂપ હોવાથી) જીવનો તે પુરુષોત્તમ સાથે ભોગ થાય તેટલા માટે જે અનુકુળ દેહ પ્રાપ્ત થાય છે તે સમ્યક્દાનન્દાત્મક જ છે. આથી તેવાજ દેહની ઉક્તિ કરી છે, લૌકિક પંચભૂતોના બનેલા દેહની નહિ. આ અલૌકિક દેહ જણાવવાને માટેજ આ આ ઉપનિષદના આગળના ભાગમાં અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, અને વિજ્ઞાનમયને આનન્દમયબ્રહ્મનાં વિભૂતિ રૂપો કહ્યાં છે, ભક્તના શરીરમાં જે અર્થની પ્રતીતિ થાય છે તે વિભૂતિરૂપ હોવાથી તે બ્રહ્માત્મકજ છે. આ પ્રકારે જે કર્મવાદી જૈમિનિ માનતા હોય તો પછી બીજાને તે દેહની અલૌકિકતા સ્વીકારવામાં શો વાંધો આવે છે. ૧.

ઔડુલોમિ આ વિષે જણાવે છે કે જીવાત્મા ચિદ્રૂપ દેહથી ભોગ કરે છે. કારણ કે બ્રહ્મનો દેહ જ્ઞાનાત્મક છે. પૃ. ૪-૫-૧૩ માં સૈન્ધવનો દાખલો આપીને કહે છે કે જેમ સૈન્ધવના ટુકડામાં બહાર

અંદર જ્યાં જોઈએ ત્યાં સંબંધજ છે. તે સિવાય બીજું કંઈપણ જણાતું નથી. તેજ પ્રમાણે આ આત્માની બહાર કે અંદર જ્યાં જોઈએ ત્યાં જ્ઞાનજ છે. માટે આત્માને ત્યાં પ્રજ્ઞાન ધન કહેલ છે. આત્મા પ્રજ્ઞાન ધન હોવાથી તેની સાથે ભોગ કરનાર જીવ પણ પ્રજ્ઞાન ધનજ હોવો જોઈએ. અર્થાત્ જ્ઞાનાત્મક જ દેહથીજ તે ભોગ ભોગવતો હોવો જોઈએ. અર્થાત્ ખરી રીતે જીવને કાષ્ઠપણુ દેહ નથી, માત્ર ચિદ્રૂપજ છે અને તે ચિદ્રૂપથી તે ભોગ ભોગવે છે. ભગવાન્ પૂર્ણ આનન્દ સ્વરૂપ હોવાથી તેમના સંબંધથી તેનો આનન્દને અનુભવે છે. દેહથી નહિ. માત્ર ભગવાન્ સાથેના સંબંધથી તે ભોગ ભોગવે છે. કારણ કે જીવને તે દશામાં દેહ હોય એવું શ્રુતિમાં કાષ્ઠપણુ સ્થળે જણાવેલું નથી. મૈત્રેયી બ્રાહ્મણમાં (પૃ. ૪-૫-૧૩) કહ્યા પ્રમાણે જીવને પણ “વિજ્ઞાનધન” કહેલ છે. આથી જીવનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ “ચિદાત્મક વિજ્ઞાનાત્મક” છે અર્થાત્ જે આનન્દના અનુભવ વિષે અહિંઆં કહેવામાં આવે છે તે જીવ પોતાના ચિદાત્મક રૂપથીજ કરે છે કાષ્ઠપણુ બીજા દેહથી નહિ આમ; ઔડુલોમિ આચાર્ય માને છે. ૬.

હવે બાદરાયણ પોતાનો મત આ વિષે આપે છે. જીવના પરમાત્મા સાથેના કામ ભોગમાં દેહનો અભાવ છે એમ જે ઔડુલોમિ કહે છે તે ખરું નથી. જીવ પોતાના વિગ્રહ (દેહ)થીજ તે અનુભવ કરે છે કારણ કે “બ્રહ્મવેતા પરને પ્રાપ્ત કરે છે” એ વાક્ય પછીથી “જે તેને હૃદયગુહામાં સ્થિત જાણે છે.” (તૈ. ૨-૧) એમ હૃદયગુહા વિષે કહેવામાં આવ્યું છે તે હૃદયમાંજ હોય છે. હૃદય પ્રવેશ દેહમાં હોય છે. દેહ વગર હૃદય એકલું હોતું નથી. માટે આ સ્વરૂપાનન્દના અનુભવ વખતે જીવને દેહ તો છેજ તેની કાષ્ઠ ના કહી શકશે નહિ. વળી ત્યાં “વિપશ્ચિત્ બ્રહ્મની સાથે સંધાના કામ ભોગવે છે” એમ કહ્યું છે તેથી પણ બ્રહ્મની ક્રિયાઓ તેની સમાન જણાય છે. માત્ર ફેર એટલો કે જીવ મુખ્ય રીતે ભોગનો અનુભવ કરે છે અને બ્રહ્મ ગૌણ ભાવથી કરે છે, બાકી ભોગની ક્રિયા બન્નેમાં સમાન છે. ભક્ત “પોતાના સંધાના કામ ભોગવે છે” એમ કહીને તે કામ ભક્તના છે એમ કહે છે. આ કામને રહેવાને અમુક અધિષ્ઠાન તો જોઈએ. તે અધિષ્ઠાન દેહ છે. દેહ સિવાય કામનું અસ્તિત્વ ત્યાં હોતું નથી. “વિપશ્ચિત્” વિશેષણ જ બ્રહ્મની પૂર્વે યોજ્યું છે. તેનો એ અર્થ થાય છે કે વિવિધ ભાવને જોનાર અર્થાત્ “સ્વયંભોગ ચતુર” આ વિશેષણ ઉપર જે વિચાર કરીએ તોપણુ એજ સિદ્ધ થાય છે કે જે ભોગમાં ચતુરને દેહ છે તો પછી તે ભોગ ભોગવનાર જીવને પણ હોવો જોઈએ, કારણ કે દેહ વગર ભોગ હોષ શકેજ નહિ.

મ્ર૦—દેહ તો આગન્ટુક છે, તે નૈસર્ગિક નથી. આથી તે લૌકિક છે અને બ્રહ્મ તો અલૌકિક છે તો પછી અલૌકિક બ્રહ્મની સાથેનો ભોગ વિરુદ્ધ નથી?

સિ૦—ભક્તની પ્રાપ્તિ પહેલાંજ ભગવાનથી આપવાની ઇચ્છા કરાયલા ભોગને અનુરૂપ વિગ્રહો ત્યાં હોવાથી કાષ્ઠપણુ વિરોધ ત્યાં નથી. વળી ઉપર કહેલી શ્રુતિથી પુરુષોત્તમની સાથે જે ભક્તનો ભોગ છે તે કામરૂપ છે એમ કહેલું છે. આ કામરૂપ ભોગ માટે ભક્તનો દેહ છે. તે દેહ અલૌકિક છે. એમ શ્રુતિનો કહેવાનો આશય છે. બ્રહ્મની સાથે સંબંધ અને યોગ્ય દેહ નિત્યજ હોય છે. આથી તે ભક્તના ઉપર અનુગ્રહ કરીને ભગવાન્ તેને પોતાના સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરાવવા ઇચ્છે છે. તેનોજ ફરીથી આવિર્ભાવ કરીને તેની પાસે ભોગ કરાવડાવે છે. આથી તેને કામભોગમાં દેહ છે જ, નથી એમ નહિ. પણ તે દેહ પ્રાકૃત નથી. તે અલૌકિક આનંદરૂપ છે. ૭

સૂ૦ ૮—આ પ્રમાણે જે ભગવાન્ સાથે કામભોગને ઉત્તમ ફલ તરીકે જણાવ્યું. તેના ભોક્તા બધા હોતા નથી, પણ ઉત્તમ પ્રકારના ભગવાનના ખાસ અનુગ્રહના પાત્ર પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તો છે. તેઓનો જ આમાં અધિકાર છે અને બીજાનો નહિ. એમ કેમ? એમ જે કાષ્ઠ પૂછે તો તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે એમાં ભગવાનનો સંકલ્પ એજ હેતુ છે. એ સિવાય બીજો કાષ્ઠપણુ હેતુ નથી. ભગવાન્ જેને એ ભજનાનંદરૂપ કામભોગ કરાવવા ઇચ્છે છે. તેજ તે કરી શકે છે. આથી ભગવાનના સંકલ્પ સિવાય બીજો હેતુ અહિંઆં નથી. ? આનું કાષ્ઠ પ્રમાણુ માગે તો જણાવવાનું કે મું. ૩-૨-૩

ની શ્રુતિમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે “જેનું જ તે વરણ કરે છે તેનાથી તે લઘ્ય છે.” આથી ભગવદ્વરણ, ભગવાનની પોતાની દાન કરવાની ઈચ્છા—સંકલ્પ એજ હેતુ છે. તે સિવાય અન્ય કોઈ હેતુ નથી. આ અર્થ નિશ્ચયાત્મક રીતે જણાવવાને તે શ્રુતિમાં “જ એવ” પદનો પ્રયોગ છે. ત્યાં જળી એમ જણાવ્યું છે કે આ આત્મા તે પ્રવચનથી, મેધા કે બહુ શ્રુતથી લબ્ધ થતો નથી, તેથી આ સાધનોની નિરર્થકતા કહી છે. અને ભગવતપ્રાપ્તિ વરણથી સાધ્યા છે એમ જ કથન કરે છે. સૂત્રમાં ‘વ અને’ શબ્દનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનની ઇચ્છા—સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલી પરમાર્તિ તે પણ આ કામભોગ ભગવાનના અનુભવમાં હેતુરૂપ છે. ૮

આથી ભગવાન જ પુષ્ટિમાર્ગીયોના સાધન તથા ફલરૂપ છે. માટે તે ભક્તોના હૃદયમાં આ ભગવાન જ સાધનરૂપે તથા ફલરૂપે સ્પુરે છે. તેઓ ભગવાન સિવાય બીજા કશામાં પણ આસક્ત નથી; ભગવાન એજ તેમનું સર્વસ્વ છે, તે સિવાય અન્ય કંઈપણ નથી. એવા અનન્ય પુષ્ટિભક્તોના અધિપતિ ભગવાન જ છે. બીજા ભક્તો પુરુષોત્તમ સિવાયનાં વિભૂતિરૂપોને અધિપતિ ગણે છે. આથી પુષ્ટિમાર્ગ મર્યાદામાર્ગથી જૂદો છે. મર્યાદામાર્ગ એ પ્રમાણ માર્ગ છે, પણ પુષ્ટિમાર્ગ એ પ્રમેયમાર્ગ છે. મર્યાદામાર્ગમાં સાધનોની અપેક્ષા છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાનનું વરણ તેજ સાધન. અહિંઆ સાધન પણ ભગવાન પુરુષોત્તમ એજ જીવના અધિપતિ છે. જ્યારે મર્યાદામાર્ગમાં વિભૂતિ સ્વરૂપ તેજ અધિપતિ અને તેને મેળવવાનું સાધન જૂદું. સાધન અને ફળની અનન્યતા તે વિરલ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોમાં જ હોય છે. ૯

સૂ. ૧૦—મુક્ત દેહ વિષે ફરીથી બાદરિ તથા જૈમિનિના મતો આપે છે, બાદરિ કહે છે કે મુક્ત જીવને દેહ તથા ઇન્દ્રિયો હોય નહિ કારણ કે બૃ. ૨-૪-૧૪ માં તેમનો અભાવ જણાવ્યો છે. ત્યાં કહે છે “ન્યાં દૈત જેવું હોય છે. ત્યાં તેનાથી બીજો બીજું જીવે છે” “ન્યાં આનું સમણું આત્મારૂપ છે, ત્યાં કોણ કોને જુએ.” વગેરેથી બીજા (દૈત) જ્ઞાનનો નિષેધ કર્યો છે. ફક્ત બ્રહ્મને જાણનારને જ મુક્તિ મળે છે એમ કહે છે. જો દૈત જ્ઞાનનોજ અહિંઆ નિષેધ કર્યો છે તો પછી કામભોગનો પણ નિષેધ કરેલો હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

સૂ. ૧૧—આ સંબંધી હવે જૈમિનિનો મત આપે છે. જૈમિનિ કહે છે કે મુક્તજીવને પણ દેહ હોય છે. “બ્રહ્મવેત્તા પરને પ્રાપ્ત કરે છે” એ શ્રુતિથી બ્રહ્મ જ્ઞાનને તેની પ્રાપ્તિનું સાધન કહ્યું છે. પણ મું. ૩-૨-૩ ની શ્રુતિમાં કહે છે કે ભગવાન પ્રવચન, મેધા જ્ઞાન વગેરે સાધનોથી પ્રાપ્ત થતા નથી પણ તેમના પોતાના વરણથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ ત્યાં જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય છે. એ પક્ષ સર્વાંશે સ્વીકાર્ય નથી પણ વિકલ્પે સ્વીકારાય છે. આથી તે પક્ષ પ્રમાણે ભગવાનની ઇચ્છાથી મુક્ત જીવ ભગવાનનાં કામભોગ કરે છે; કારણ કે કામભોગ માટે દેહાદિની સત્તા અવશ્ય હોવી જોઈએ. આથી આ બે પ્રકારની શ્રુતિઓમાં જ્ઞાનથી પ્રાપ્તિ કહેનાર અને વરણથી પ્રાપ્તિ કહેનાર તે બન્ને વચ્ચે દેખીતો વિરોધ ન જણાય તેટલા માટે ઉપર કહેલી વ્યાખ્યાન રીતિથી તેમને સમન્વય કરવો. અર્થાત્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કહેનાર શ્રુતિ ખરી છે. પણ તે વિદ્વાન અક્ષર-બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરે છે એમ કહે છે. વરણથી જ પ્રાપ્તિ કહેનાર શ્રુતિ પણ સત્ય છે. કારણ કે તેનો વિષય પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તની મુક્તિ છે. આથી “ન્યાં તે વિપશ્ચિત્ બ્રહ્મની સાથે સખળા કામો ભોગવે છે” એમ કહ્યું છે. ત્યાં પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તના ભગવાનનાં કામભોગને કહ્યું છે. આ કામભોગને માટે તેને દેહાદિ છે. જ્ઞાનને સાધન જણાવનાર શ્રુતિ પ્રમાણે મુક્તને દેહાદિ નથી. કામભોગ માટે જો દેહાદિ તે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અલૌકિક છે. અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને દેહ હોય છે જ. ૧૧

સૂ. ૧૨ આ પ્રકારે બે મતો આપીને પોતાના મતનો ઉલ્લેખ બાદરાયણ કરે છે. તેમના અને આ કામના ભોગનું પ્રયોજક શરીર છે. પણ તે બે પ્રકારનું છે. એક દૃષ્ટિએ તે શરીર છે. અને બીજી

દષ્ટિએ તે નથી. અલૌકિક ભગવાનના ભોગના આયતનરૂપે તે હોવાથી અને જીવ તેનાથી સંબળા કમ્પ ” ભોગવતો હોવાથી તે શરીર છે, પણ તે અલૌકિક રીતે. વળી તે શરીર લૌકિક શરીરની માફક જીવનું બનેલું નથી. લૌકિક શરીર નાશવંત હોય છે તેવું આ નથી. આ તો વ્યાપક છે, માટે તે રીતે જોતાં તેમાં લૌકિકતાનો અભાવ હોવાને લીધે તે નથી; આમ જીવના ભોગનું પ્રયોજક શરીર છે, તેમ નથી. એમ બે રીતે આપણે તેના વિષે વ્યવહાર કરી શકીએ. આમ માનવાનો હેતુ તેવી શ્રુતિ છે, તેથી છાં. ૭-૨૩-૧ માં જૂમાવિદ્યાનું પ્રકરણ શરૂ થાય છે. ત્યાં પ્રથમ કહે છે કે સુખની જ વિશેષ જાણા કરવી. આમ કહીને તેના સ્વરૂપને જણાવે છે “જે જૂમા છે તેજ સુખ છે” આમ ઉપક્રમ કરીને આગળ કહે છે. “જ્યાં તે જૂમા બીજું જોતો નથી. બીજું સાંભળતો નથી, બીજું જણતો નથી” આ રીતે જૂમા વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી સમજી શકાય છે કે જૂમા-પરબ્રહ્મ એ પરમ સુખ આનંદરૂપ છે. પણ તે જ્ઞાનથી પ્રાપ્ય નથી, કારણ કે તે જ્ઞાનનો વિષય નથી, તે કેવલ ભાવનોજ વિષય છે, અને કેવલ ભાવવાળા ભક્ત જ તેને મેળવી શકે છે. જ્યારે તેવો ભક્ત તે જૂમારૂપ પુરુષોત્તમ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરતો નથી ત્યારે તેની વિપ્રયોગ-અવસ્થા કેવી છે તે શ્રુતિ આગળ જણાવે છે “તેજ નીચે છે, તે ઉપર છે, તે પાછળ છે. તે આગળ છે” (છાં. ૭-૨૫-૧) વગેરેથી. અર્થાત્ “આ વિપ્રયોગાવસ્થામાં ભગવાનને જ તે જુએ છે. જે દિશામાં તે સંચરતો હોય કે જોતો હોય તે તમામ સ્થળે ભગવાનનું જ સ્મરણ તેને થાય છે. આ રીતે વિપ્રયોગ અવસ્થાનું ત્યાં વર્ણન કરીને” અથવા આ તે એ પ્રમાણે જોતો, એ પ્રમાણે માનતો એ પ્રમાણે જણતો (છાં. ૭-૨૫-૨) એવા શબ્દોથી તે ભક્તની સંયોગાવસ્થા નિરૂપે છે. ભગવાન સાથેની સંયોગાવસ્થામાં તેનો અનુભવ કેવો છે તે જણાવતાં શ્રુતિ (છાં. ૭-૨૫-૨) માં કહે છે કે તે આત્મા (ભગવાન) સાથે રતિ કરે છે. તેમની સાથે ક્રીડા કરે છે. તેમની સાથે જ તેનું મિથુન હોય છે. અને તેમની સાથેજ તેનો આનંદ હોય છે. આ શ્રુતિથી જીવની ભક્ત સાથેની સંયોગાવસ્થામાં તેના કામભોગ હોય છે તે અર્થ સ્પષ્ટ જણાય છે, અર્થાત્ તૈ. ૩ માં જે પુષ્ટિમાર્થીય ભક્તની મુક્ત દશામાં તે કામભોગ કહ્યો છે એવો અર્થ કહ્યો હતો તેનું સમર્થન છાંદોગ્યની જૂમવિદ્યાના પ્રકરણથી પણ થાય છે.

જૂમવિદ્યાના ભક્તના કામભોગનું વર્ણન કરીને તે ભક્તનું સ્વરૂપ છાં. ૭-૨૬-૧, ૨ માં કરે છે. “આ પ્રમાણે તે દર્શન કરનાર, તેનું મનન કરનાર, તેની વિશેષ જાણા કરનારના આત્મામાંથી પ્રાણ (ઉત્પન્ન થાય છે).....આત્મામાંથી આ સંઘળું હોય છે” અહિં આ આત્મામાંથી પ્રાણ, આશા, સ્મર, આકાશ, તેજ, અને જળના આવિર્ભાવ તિરોભાવ, અન્ન, ખલ, વિજ્ઞાન, ધ્યાન, ચિત્ત, સંકલ્પ, મન, વાક, નામ, મંત્ર, કર્મ તે તમામ ઉદ્ભવે છે. અર્થાત્ તમામની ઉત્પત્તિ આત્મામાંથી (ભગવાનમાંથી) છે એમ કહે છે. આ પણ ભગવાન જેમને ત્યાં જૂમા તરીકે વર્ણવ્યા છે તેમની ઉત્પત્તિ શેમાંથી? તે ત્યાં જણાવ્યું નથી. કારણ કે તે કેવલ આનંદ પ્રધાન હોવાથી અન્યત્ર શાથી જન્ય નથી? આ આત્મા અવિકૃત છે. તે બીજા કશાથી ઉત્પન્ન થતો નથી, તેથી તેવા આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો પણ તેવોજ હોય, માટે મુક્ત જીવના કામભોગ માટે અક્ષરબ્રહ્મમાંથી આવિર્ભાવ થતાં, તે અવિકૃત આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી તે ભૂતજન્ય નથી. માટે તેને અશરીર કહેલ છે. પણ તે આત્મા (ભગવાન) સાથે રતિ કરે છે, ક્રીડા કરે છે, વગેરે જે શબ્દોના પ્રયોગો છે તે ઉપરથી તે મુક્તજીવને શરીર છે એમ માન્યા વગર છૂટકોજ નથી, કારણ કે શરીર વગર રતિ, ક્રીડા વગેરે ભોગ થઈ શકે નહિ. આથી તે ઉભય પ્રકારનું શરીર છે. જૂતોથી અજન્ય હોવાથી અશરીર અને નિર્ગુણ પુરુષોત્તમ સાથે તે રતિ, વગેરે કરે છે માટે શરીર છે.

આથી જીવને પુરુષોત્તમ સાથે કામભોગ હોય છે. તે નિર્વિવાદ છે. શ્રુતિઓના પ્રમાણથી આ અર્થની સંભાવના માટે કોઈ વાંધો લેઈ શકે નહિ. જે કામભોગ છે તો પછી તે ભોગના આયતન

૩૫ દેહ પણ હોવો જોઈએ. આ કામભોગ અલૌકિક છે, કારણ કે તે અલૌકિક તત્ત્વ પરબલ રસાત્મક નિર્ગુણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમની સાથે છે. તેથી તે દેહપણ અલૌકિક હોવો જોઈએ. માટે અલૌકિક રીતિએ આ દેહની સત્તા સ્વીકારવામાં આવે છે. લૌકિક રીતિએ તે સત્તા સ્વીકારવામાં આવતી નથી. માટે જ દેહ છે પણ ખરો અને નથી પણ.

પ્ર૦—વેદની શ્રુતિઓમાંથી તમે મુક્ત જીવના દેહ વિષે આવા પ્રકારનો વિકલ્પ જણાવો છો તો એવા વિકલ્પવાળું ખીજું દષ્ટાન્ત વેદમાંથી તમે આપી શકશો.

સિ૦—હા. વેદમાં આવેજ વિકલ્પ પૂર્વકાણ્ડમાં “દ્વાદશાહ” વિષે જોવામાં આવે છે. તૈ. સં. ૭-૨-૯ તથા ૭-૧-૪ તથા ૭-૫-૧ માં આ દ્વાદશાહ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. “હું પ્રજા ઉત્પન્ન કરું એવી જે કામના કરે તેણે દ્વાદશાહથી યજ્ઞ કરવો” અહિંયાં યજ્ઞમાનને યજ્ઞ કરવાનું કહ્યું છે તેથી તે દ્વાદશાહને અહીંન જાતિનો કહ્યો છે. પણ ઋદ્ધિની કામનાવાળાએ દ્વાદશાહને મેળવવો. એમ તૈ. સં. ૭-૫-૧ માં કહીને તેને સત્ર તરીકે જણાવ્યો છે. અર્થાત્ દ્વાદશાહ એ એક જાતનો યજ્ઞ છે પણ તે કયો જાતનો ? તો એ વિષે અહિંયાં કહે છે કે તે ‘અહીંન’ જાતનો પણ છે અને ‘સત્ર’ જાતનો પણ છે. જેમાં બહુ યજ્ઞમાનો હોય અને ગ્રહણ કરવું, ખેસવું વગેરે ક્રિયાપદો હોય તે સત્ર કહેવાય છે. જેમાં એકજ યજ્ઞમાન હોય અને તેને યજ્ઞ કરાવવાનું હોય તે “અહીંન” કહેવાય છે. દ્વાદશાહ આમાંનો કેવા પ્રકારનો યજ્ઞ છે એમ કાંઈ પૂછે તો તેને માટે વેદ વિકલ્પથી એમ કહે છે કે તે બન્ને જાતનો છે, અર્થાત્ તેને “સત્ર” તથા “અહીંન” એમ બન્ને નામથી ઓળખાવી શકાય. આજ પ્રમાણે મુક્ત જીવની ભોગાવસ્થામાં તેને શરીર છે પણ ખરું, અને તે શરીર પંચમહાભૂતોનું બનેલું નથી. માટે તે નથી. એમ એમ તમને જણાવ્યું. આવો વિકલ્પ વેદમાં હોય છે. તો વેદમાં વિકલ્પથી જે વસ્તુ જણાવી છે તે આપણે સ્વીકારવી જ જોઈએ. અર્થાત્ બાદરિના મતે દેહાદિનો અભાવ નથી. તેમ જૈમિનિના કથન પ્રમાણે તેની સત્તા પણ નથી, પણ અમે કહ્યું તે પ્રમાણે તેની સત્તા છે ખરી અને નથી પણ ખરી. આ બાબત ઘણી ગુંચવાડા ભરી છે, અને તેથી કદાચ એકદમ તમારા લક્ષમાં નહિ આવે. પણ અમે જણાવેલી રીતિએ જો બરાબર ગ્રહણ કરશો તો તમને જરૂરથી આ સમજશે.

(સાર): પુષ્ટિમાર્ગીય જીવના પુરુષોત્તમ સાથે ફલભોગ સંબંધી નીચે પ્રમાણે આ અધિકરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

- (૧) જૈમિનિના મતે બ્રહ્મસંબંધી અર્થાત્ સચ્ચિદાનંદાત્મક દેહથીજ તે કામભોગ કરે છે.
- (૨) ઔડુલોમિ દેહની સત્તા સ્વીકારતા નથી. બ્રહ્મ ચિદાત્મક હોવાથી જીવ પણ ચિદ્રૂપથી તે ભોગ કરે છે,
- (૩) બાદરાયણ આનંદમય અલૌકિક દેહથી તે ભોગ છે એમ કહે છે.
- (૪) ભગવાનના સંકલ્પથી-ઇચ્છાથી તે ભોગ સિદ્ધ થાય છે.
- (૫) કારણ કે પુષ્ટિમાર્ગીય જીવ પૂર્ણ પુરુષોત્તમનું જ આધિપત્ય સ્વીકારે છે.
- (૬) બાદરિ મુક્ત જીવના દેહાદિની સત્તા ખીલકુલ સ્વીકારતા નથી.
- (૭) જૈમિનિના મતે જે પ્રકારની શ્રુતિઓ છે તેમાં જ્ઞાનીના માટેની શ્રુતિમાં મુક્ત જીવને દેહ નથી, અને પુષ્ટિમાર્ગીય મુક્ત જીવને માટે છે એમ કહે છે.
- (૮) બાદરાયણ દ્વાદશાહનું દષ્ટાન્ત આપીને કહે છે કે જેમ દ્વાદશાહ સત્ર તથા અહીંન ઉભય નામથી ઓળખાય છે તેમ પુષ્ટિમાર્ગીય મુક્ત જીવનું શરીર પંચ મહાભૂતોનું બનેલું નહિ હોવાથી તે અશરીર છે. અર્થાત્ શરીર નથી, પણ તે ભક્ત કામનો ભોગ કરે છે માટે તે શરીર છે પણ તે અલૌકિકરૂપે છે.

અભિપ્રાય ૩ મું

સૂ. ૧૩ પ્ર૦—ભગવાનના સ્વરૂપને તમે અપ્રાકૃત જણાવીને તેમની સાથે ભોગ કરનારનો દેહ પણ અપ્રાકૃત છે એમ જે કહો છો. તે વિષે શંકા એ છે કે ભગવાનનું સ્વરૂપ સર્વથા અપ્રાકૃત નથી. અવતાર દશામાં તે પ્રાકૃત જ હોય છે. જેમ પ્રાકૃત શરીરને ઘા લાગે છે, થાક થઈ છે, ગ્લાનિ, ખેદ તથા ભૂખ તરસ લાગે છે તેવો અનુભવ પણ ભગવાનની અવતાર દશાના શરીરમાં થાય છે. જે તે અપ્રાકૃત હોય તો શા માટે આવો અનુભવ જણાય ? ભગવાનના દેહને તે થાક લાગતો હશે અગર યુદ્ધમાં ધા વગેરે લાગતા હશે ?

સિ૦—તમારી શંકા ખરાબ છે, પણ સાચી ભગવાનના શરીરમાં એવો અનુભવ થાય છે તે તમે ખરાબ સમજતા નથી, તેથીજ તમે તેમના દેહને પ્રાકૃત ધારી લો છો. અહિંઆ જે તમને ભગવત્સ્વરૂપમાં પ્રાકૃત તુલ્યતા જણાય છે તે તેવી પ્રાકૃત તુલ્યતાના અભાવે દેખાય છે. અર્થાત્ વસ્તુતઃ ત્યાં પ્રાકૃતતા નથી છતાં તમને તે દેખાય છે.

પ્ર૦—એમ શી રીતે મને ? પદાર્થો ન હોય તો પછી તે દેખાય શી રીતે ? વિદ્યમાન પદાર્થનું જ દર્શન હોય છે, અવિદ્યમાનનું નહિ.

સિ૦—હા, કપૂર. પણ અવિદ્યમાન પદાર્થનું કેટલીકવાર આપણને દર્શન થાય છે.

પ્ર૦—કેવી રીતે ? દાખલો આપો.

સિ૦—જૂઓ સાંભળો. સ્વપ્નમાં જે પદાર્થો જોવામાં આવે છે તે વસ્તુતઃ હોતા નથી. છતાં તેનો અનુભવ અધાને થાય છે. જ્યારે આપણે જાગીને ઉઠીએ છીએ ત્યારે તે જોયેલા પદાર્થો નજરે પડતા નથી. ત્યાં રથ કે વાડો અથવા માર્ગો હોતા નથી છતાં તે તમામ ત્યાં દેખાય છે, માત્ર માયાથી કરીને તે પદાર્થો સર્ગાયલા હોય છે. તે માયા અવિદ્યમાન વાસનાને વશ હોવાથી તે પ્રમાણે જુદાજુદા પદાર્થો દેખાય છે. તેજ પ્રમાણે ભગવાનની અવતાર દશામાં અપ્રાકૃતતા નથી છતાં પણ તે દેખાય છે. જેમ સ્વપ્નાવસ્થા તેમ અહિંઆ અવતાર દશા. જેમ સ્વપ્નમાં અવિદ્યમાન પદાર્થોનું દર્શન તેમ અહિંઆ અવતાર દશાના ભગવાનના દેહમાં પ્રાકૃતતાનું જ્ઞાન. આ ઉભય તુલ્ય છે. સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં જોયેલા પદાર્થો ખરા નથી. તેમ ભગવાનની અવતાર દશામાં દેખાતી પ્રાકૃતતા તે પણ ખરી નથી. ખરી રીતે તો ભગવાન પોતેજ અસુરોને તમોગુણાત્મક દુઃખમાં લય કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના તરફ તેમની પ્રાકૃત બુદ્ધિ ક્ષિપ્ત કરે છે. અર્થાત્ ભગવાન પ્રાકૃત છે તેવું તેઓ માને છે. અને તે પ્રકારની જાણ લીધા દેખાડે છે. માટે અહિંઆ પ્રાકૃતતાની ગન્ધ સરળી નથી. ભગવાનની લીલા કરવાની ઇચ્છાથી જ અસુર તેમને પ્રાકૃત કલ્પે છે. આ હકિકતને ભગવાને ગીતાના અધ્યાય ૧૬ ના શ્લોક. ૧૮-૨૦ માં જણાવી છે. જે અસુર લોકો ખીજનો તિરસ્કાર કરે છે, ખીજની છર્પા કરે છે તેઓ અધમ-ગતિને પ્રહાંચે છે તેમ ત્યાં કહે છે. તેઓ અસુર હોવાથી મુક્તિના અધિકારી નથી તેથીજ તેમની ભગવાન વિષે પ્રાકૃત બુદ્ધિ થાય છે. ૧૩

સૂ. ૧૪ પ્ર૦—પણ ભક્તોને લીલાના પદાર્થોનું લૌકિકવત્ દર્શન થતું નથી ? તે અભાવ દશામાં થાય છે કે ભાવદશામાં અર્થાત્ તેમાં પ્રાકૃતતા છે કે અપ્રાકૃતતા ? આં વિદ્યમાન પદાર્થોનું દર્શન છે કે અવિદ્યમાન પદાર્થોનું ?

સિ૦—ભક્તોને શતા અનુભવમાં વિદ્યમાન પદાર્થોનું દર્શન છે. જેમ જગત્ દશામાં મનુષ્યને જગત્-વિદ્યમાન પદાર્થોનું દર્શન થાય છે તેમ લીલાના પદાર્થોના દર્શનમાં વિદ્યમાનનું જ દર્શન ભક્તને થાય છે. તે. ૨-૩ ત્રી શ્રુતિ ઉપર અમે તમને સમજાવી હતી. તદનુસાર ભક્તોના કામની પૂર્તિ માટે

ભગવાન લીલા કરે છે એમ સમજાય છે. જે દર્શન, શ્રવણ તથા સ્મરણથી ભક્તોને દુઃખ થાય તેવી પણ લીલા કરે છે. જેમ ભગવાન આનંદધન છે અને નિર્ગુણ છે તેમ ભગવાનની લીલા પણ તેવી છે. કારણ કે તે લીલા ભગવાનનો ધર્મ છે. જેમ દીપક અને પ્રકાશ વચ્ચે ધર્મધર્મિ ભાવની અભેદતા છે, તેમ ભગવાનની લીલા તથા ભગવાન વચ્ચે અભેદતા છે. અર્થાત્ ભગવાનનું સ્વરૂપ જેવું નિર્ગુણ અને અપ્રાકૃત તેવીજ ભગવાનની લીલા નિર્ગુણ અને અપ્રાકૃત છે. આથી ભગવાન જ્યારે તે લીલામાં પ્રવેશ કરે છે. અર્થાત્ જ્યારે પોતાની જૂદીજૂદી લીલાઓ કરે છે ત્યારે પણ તેમની પ્રાકૃતતાને બાધ આવતો નથી. ત્યારે પણ પોતે લીલાના સાક્ષી એતા અને નિર્ગુણ તરીકે હોય છે. અથવા સૈન્ધવનો દુકાંડો જેમ બકાર તથા અંદર સૈન્ધવરૂપે જ હોય છે તે સિવાય ત્યાં બીજું કાંઈપણ હોતું નથી તેજ પ્રમાણે ભગવાનની આ લીલામાં પણ નિર્ગુણતા, અને અપ્રાકૃતતા છે. ૧૪

(સાર) ભગવાનની અવતાર દશામાં કેટલાક અસુરોને ભગવાનના સ્વરૂપમાં પ્રાકૃતતા જણાય છે. પણ વસ્તુતઃ ત્યાં પ્રાકૃતતા નથી. જેમ સ્વપ્નમાં રથ, યોગ વગેરે હોતા નથી જ્યાં તે દેખાય છે તેવી રીતે અવતાર દશામાં અસુરોને ભગવાન વિષે પ્રાકૃત બુદ્ધિ થાય છે. તેમ ભક્તો ભગવાનની લીલાનાં દર્શન થાય છે. ત્યાં પણ પ્રાકૃતતા નથી. કારણ કે જેમ બ્રહ્મદશામાં વિદ્યમાન પદાર્થો નેત્રના સંનિકર્ષને લીધે જોવામાં આવે છે તેવી રીતે વિદ્યમાન પદાર્થોનુંજ દર્શન ભગવદ્લીલામાં થાય છે. ભગવાન પોતાની ઇચ્છાનુસાર લીલા કરે છે. તે ભગવાનનો ધર્મ હોવાથી જેમ ભગવાન રસાત્મક આનંદધન નિર્ગુણ છે તેમ આ લીલાપણુ તેવી છે. તેથી તેમાં પણ પ્રાકૃતતાની ગન્ધ સરખી છે.

અધિકરણ ૪ થું.

સૂ. ૧૫ પ્ર. ૦—તમે એમ કહ્યું કે જ્યારે પુષ્ટિજીવ જ્ઞાન સાથે કામભોગ કરે છે ત્યારે તે જીવ મુખ્ય રીતે અને જ્ઞાન ગૌણ રીતે ભોગ કરે છે આમાં અમને આ શંકા છે કે જ્ઞાન તો પૂર્ણ જ્ઞાન તથા ક્રિયાશક્તિવાળું છે, અને જીવમાં તે શક્તિઓ નથી, તો પછી જીવ ભોગની બાબતમાં જ્ઞાનની સમાન નથી તો પછી તેનો ભોગ મુખ્ય રીતે થાય છે એમ શી રીતે કહેવાય? તે તદ્દન અનુપપન્ન છે.

સિ. ૦—હા. એ શંકાના સમાધાનમાં અમે એટલું જ જણાવવા માગીએ છીએ કે જીવના પોતાના નૈસર્ગિક જ્ઞાન અને ક્રિયા હોય તો પણ તે ભોગ કરી શકે નહિ, તમારી માન્યતા પ્રમાણે તો એમ જ સમજાય કે જીવ પોતાની શક્તિઓ હોય તોજ ભોગ કરવાનું સામર્થ્ય મેળવી શકે. પણ આ માન્યતા ખૂલ્લો ભરેલી છે. તમને પહેલાં જણાવ્યું કે આ કામભોગ મર્યાદામાર્ગીયનો નથી પણ પુષ્ટિમાર્ગીનો છે. આથી પુષ્ટિમાર્ગીય કામભોગમાં એવી મર્યાદા નથી. ભગવાનના અનુગ્રહથી જ તે જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. તેના બલથી નહિ. માટે કદાચ તેનામાં તેવી શક્તિઓ આવે તો પણ તે ભોગ કરવાને સમર્થ નથી, એટલે ભગવાનના અનુગ્રહના સામર્થ્યથી જ તે કરી શકે છે, માટે જીવમાં ભલે ક્રિયા તથા જ્ઞાન શક્તિઓ ન હોય, તેથી કંઈ તેના ભોગમાં પ્રતિબંધ પડતો નથી. જ્યારે ભગવાન અમુક જીવના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે ત્યારે તે ભોગ કરવાને માટે સમર્થ થાય તેટલા માટે ભગવાન તેના અલૌકિક દેહમાં આવેશ કરે છે. અને ભગવાનના આવેશને લીધેજ તે ભોગ કરી શકે છે. નહિ તો બિચારા જીવની શી ગુંબસ છે કે પરમ ઉત્કૃષ્ટ ભગવાન સાથે આનંદસ્વરૂપ કામભોગ કરે?

આ બાબત બરાબર સમજાય તેટલા માટે દીવાનું દષ્ટાન્ત અમે આપીશું. તમે જાણો છો કે. તેલમાં બીંજાયલી નવી દીવેટ હોય તો તેને દીવો પ્રકાશમય કરે છે. અર્થાત્ તે દીવેટ પોતે દીપકતુલ્ય કાર્ય કરવાને દીપકની માફક પ્રકાશ આપવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. પણ ક્યારે? જ્યારે તેમાં પહેલાંના દીપકના પ્રકાશનો આવેશ થાય છે. પ્રથમ પ્રજ્વલિત દીપક જ્યાં સુધી તેમાં પ્રવેશ કરે ત્યાં સુધી ભલે

તે દીવેટને તેલમાં ભીંજવી હોય તો પણ તે કાર્ય કરવાને સમર્થ થશે નહિ. આ દષ્ટાન્તમાં એક તો દીપક જોઈએ, બીજું દીવેટ તેલમાં ભીંજાયેલી જોઈએ. અને ત્રીજું તેમાં દીપકનો આવેશ જોઈએ, (તે દીવેટનો દીપકની સાથે યોગ બરાબર થયેલો હોવો જોઈએ) આટલું જો ભેગું થાય તો નવી દીવેટમાંથી પણ તૂતન દીપક પ્રકટે છે. અર્થાત્ પ્રથમના દીપકની માફક પ્રકાશ આપવાનું કાર્ય તે કરે છે. આ દષ્ટાન્તથી આપણે જીવના કામભોગને હવે સમજવી શકીશું. જેમ દષ્ટાન્તમાં દીપક છે તેમ અહિંઆં ભગવાન્ છે. જેમ તેલમાં ભીંજાયેલી દીવેટ તેમ અહિંઆં સ્નેહ યુક્ત ભક્ત જીવ. અને જેમ દીવેટમાં દીપકનો આવેશ તેમ ભક્તમાં ભગવાનનો આવેશ. આમ બધી રીતે આ દષ્ટાન્ત સંપૂર્ણ મળતું આવે છે. અર્થાત્ આ કામભોગ માટે સ્નેહ યુક્ત ભક્ત હોવો જોઈએ. અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત હોવો જોઈએ એ તેની પહેલામાં પહેલી શરત છે. એવો ભક્ત હોય તેનામાં ભગવાન્ ન્યારે આવેશ થાય ત્યારેજ તે ભક્ત પ્રભુની માફક આનન્દ ભોગવી શકે છે. અર્થાત્ ત્યાર વગર ઉપર કહેલી રીતનો ફલભોગ હોતો નથી.

પ્ર૦—આ બાબતનું કોઈ પ્રમાણ ?

સિદ્ધાન્ત—હા, જુઓ તૈ. આ. ૩-૧૪ માં તેનું પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થાય છે. ત્યાં કહે છે “ પોતે જાતે ધારણ કરાયલા ધારણ કરે છે. એક દેવ બહુ રીતે નિવેશ પામેલા છે ” આ શ્રુતિમાંથી ભગવાન્ ભક્તમાં નિવેશ કરે છે તે સ્પષ્ટ જણાય છે. ભક્તોના સંખ્યા મનોરથો પૂર્ણ કરવાને માટે પોતે બહુ રીતે અત્યન્ત આવેશ પામે છે. તેટલા માટે આ શ્રુતિમાં “ બહુ રીતે નિવેશ પામે છે. ” એવા શબ્દો છે. આ નિવેશ પૂર્ણ રસાત્મક પુરુષોત્તમનો જ છે, અન્તર્યામિરૂપથી નહિ “તે જણાવવા તે” બહુ રીતે “શબ્દ છે, અહિંઆં “ એક રીતે ” શબ્દ નથી. અન્તર્યામિ અક્ષરબ્રહ્મ વ્યાપક હોવાથી તેમનો નિવેશ એકજ પ્રકારે હોય છે, પણ અહિંઆં પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભક્તોના જૂદાજૂદા મનોરથોની પૂર્તિ કરવાને તેમના વિવિધ ભાવાનુસાર લીલા કરવા “બહુ રીતે” નિવેશ કરે છે એમ અહિંઆં જણાવે છે. વળી જો કે ભગવાન તમામ જીવોના ઇશ છે, છતાં અહિંઆં ‘ઇશ’ વગેરે શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો નથી પણ “ભર્તા” શબ્દનો પ્રયોગ છે, તે એવું સૂચવે છે કે ભગવાન્ જેનું વરણ કરવા ઇચ્છે છે તેના વિવાહિત પતિની માફક ભર્તા થઈને તેના વરણથી ઉત્પન્ન થયેલા ગાઢ સ્નેહથી તેને અધીન થાય છે. અને તે ભક્ત ભગવાન્ સાથે પોતાની ઇચ્છાનુસાર લીલા કરે છે. જેમ પતિ પોતાની પત્નીના પ્રેમને અધીન થઈને પોતાનું તેના ઉપર સ્વામિત્વ બૂલી જઈને તેના દાસ્યને સ્વીકારે છે તેમ ભગવાન્ ભક્તના અત્યન્ત પ્રેમને લીધે પોતાનું પ્રભુત્વ બૂલી જાય છે, અને પોતે જાણે ભક્ત હોય તેવી રીતે તેને અધીન થઈને તેની પાસે લીલા કરાવે છે.

અહિંઆં દીપકનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે. પણ લોહાના ગોળાને જો તપાવવામાં આવે તો તેમાં પણ અગ્નિનો પ્રવેશ હોય છે. તો તેનું દષ્ટાન્ત કેમ ન આપ્યું એમ કોઈને શંકા થાય તો તેનો ખૂલાસો ઉપર જો કે આવી જાય છે, તોપણ અહિંઆં ફરીથી જણાવીશું. અહિંઆં રસાત્મક આનંદધન પૂર્ણ પુરુષોત્તમનાજ આવેશની વાત ચાલે છે. અન્તર્યામિની નહિ. જો અન્તર્યામિનો આવેશ હોત તો તપેલા લોહાના ગોળાનું દષ્ટાન્ત આપત. અન્તર્યામિની વ્યાપકતા એક પ્રકારે હોય છે તેમાં વિવિધતા નથી. લોહાના ગોળામાં તેલની જરૂર નથી. વગર તેલે પણ તેમાં અગ્નિ વ્યાપે છે. અક્ષર બ્રહ્મ અન્તર્યામિ જેનામાં નિવેશ પામે છે તેનામાં સ્નેહની જરૂર નથી. સ્નેહ રહિતમાંજ તે નિવેશ હોય છે. પુષ્ટિ ભક્ત ઉપર અનુગ્રહ કરનાર ભગવાન્ ભક્તના સ્નેહને વશ હોય છે. સ્નેહથી ભક્તનું હૃદય ભીંજાય છે. ત્યારેજ તેની સાથે તે જીવ અનેકવિધ લીલા કરે છે. આ તારતમ્ય જણાવવાના ઉદ્દેશથી અહિંઆં દીપકનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે. વળી એ શ્રુતિમાં ‘દેવ બહુ રીતે નિવેશ કરે છે’ એ શબ્દોમાં ભગવાન્ માટે દેવ શબ્દનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેમાં પણ સ્પષ્ટ છે. દેવ શબ્દ દિવ ધાતુમાંથી વ્યુત્પન્ન થાય છે. ધાતુ-

પાડમાં તેના ક્રીડા કરવી, જીતવાની ઇચ્છા કરવી, વ્યવહાર કરવો, પ્રકાશ આપવો, સ્મૃતિ કરવી, આનંદ આપવો, મદ કરવો, સ્વપ્ન થવું, કાન્તિ આપવી, મતિ કરવી એમ દસ અર્થો આપ્યા છે. આથી ભક્તોના કામ ભોગ સિદ્ધ કરવાને પોતે ક્રીડા કરે છે માટે તે દેવ કહેવાય છે. અથવા ભક્તોની સાથે ક્રીડામાં તેમની ઉપર જ્ય મેળવવાની પોતે ઇચ્છા કરે છે માટે તે દેવ કહેવાય છે. અથવા ભક્તો સાથે વ્યવહાર કરે છે માટે તે દેવ કહેવાય છે. અથવા ભક્તો સાથે વ્યવહાર કરે છે માટે પણ દેવ કહેવાય છે. અથવા ભક્તો ઉપર પોતાનું માહાત્મ્ય દેખાડવાની ઇચ્છાનો પ્રકાશ કરે છે તેથી, ભક્તો તેમની સ્મૃતિ કરે છે તેથી, ભક્તોની પ્રપત્તિ વખતે જ્યારે પોતે ભક્તને દર્શન આપે છે ત્યારે કાલીયદમન વગેરેને પોતે આનંદિત કરે છે તેથી, ભક્તોમાં ભક્તિનો મદ કરે છે તેથી, સ્વપ્નમાં પણ ભક્તો ભગવાનને જુએ છે તેટલા માટે પોતે તેમને સ્વપ્ન આપે છે તેથી, ભક્તોને કાન્તિ તેજ આપે છે તેથી તથા પોતેજ ભક્તની પાસે વસી કરે છે માટે ભગવાન દેવ કહેવાય છે. આમ ધાતુપાડમાં (પા. ધા. પા. દિ. ૧) કહેલા તમામ પ્રકારના દશ પ્રકારના અર્થો ભગવાનમાંજ સિદ્ધ થાય છે માટે શ્રુતિમાં ભગવાન માટે “દેવ”શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. નિરુક્ત પ્રમાણે દેવના ચાર રીતે અર્થો કર્યા છે. તે પ્રમાણે દાન કરવું, દીપન કરવું, ઘોતન (પ્રકાશન) કરવું, અને દુરધાનના હોવું. (નિ. ૭-૧૫) આ પ્રકારે અર્થ સમજતાં ભગવાન પોતાના ભક્તોને સ્વધાનંદનું દાન કરે છે માટે તે દેવ કહેવાય છે, તથા ભાવનું ઉદીપન કરે છે માટે દેવ કહેવાય છે, અને પૂતનાદિને મુક્તિનું દાન કરીને પોતાનું માહાત્મ્ય તેમની ઉપર પ્રકાશન કરે છે તથા પોતાની વૈદુષ્યાદિમાં રિયતિ છે માટે પણ તે દેવ કહેવાય છે. આમ બીજી રીતે અર્થ લેવાથી પણ પુરુષોત્તમ ભગવાન વિષે દેવ શબ્દનું ઘટાવી શકાય છે. અને તેટલા માટે શ્રુતિમાં તે શબ્દનો પ્રયોગ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાનની કૃપાથી ભક્તમાં ભગવાનનો જ્યારે સ્વાવેશ થાય ત્યારેજ તે ભજનનાંદ-સ્વધાનંદનો હાર્મભોગ કરી શકે છે. અન્યથા નહિ. આ અર્થનું સ્મરન કરવાને માટે સૂત્રમાં હિ નિશ્ચયાત્મક પ્રયોગ છે, ૧૫.

સૂત્ર ૧૬ પ્રતિ—બૃ. ૩-૮-૮ માં “અરથૂલ અનાથુ આહરવ” એમ વર્ણવીને પછી “તે કશાનો ભોગ કરતા નથી અને તેમને કોઈ ભોગવતું નથી” (બૃ. ૩-૮-૮) એવું વાક્ય છે. આમાં બ્રહ્મ સાથેના ભોગનો નિષેધ છે. જ્યારે તમે તો અહિંઆ જીવનો બ્રહ્મ સાથેનો ભોગ જણાવો છો તો આ વિષયમાં અમારે શું સમજવું? અમે તો એમજ માનીએ છીએ કે ભોગનો નિષેધ કરનારી શ્રુતિનો વિષય નિર્ગુણ બ્રહ્મ હશે અને ભોગનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિનો વિષય સગુણ બ્રહ્મ હોવો જોઈએ. આથી જો તમે સગુણ બ્રહ્મ સાથે જીવનો ભોગ કરતા હો તો તે બાબતમાં અમારો વાંધો નથી. કારણ કે સગુણ બ્રહ્મ તે માયિક હોવાથી મુખ્ય નથી. આથી મુખ્ય બ્રહ્મ સાથે નિર્ગુણ બ્રહ્મ સાથે ભોગ નથી એમ અમે માનીએ છીએ.

સિદ્ધ—પ્રથમ તો તમે નિર્ગુણ અને સગુણ બ્રહ્મ વિષેના ભેદ પાડીને જે સંબ્રમ ઉત્પન્ન કર્યો છે તે ટાળવાની જરૂર છે. તમને અમારો શુદ્ધાદૈત્યો સિદ્ધાન્ત અનેકદશઃ સમજાવ્યો છે કે અહિંઆ બ્રહ્મના સગુણ તથા નિર્ગુણ એવા ભેદજ નથી અમારા મતમાં ઉભય પ્રકારે બ્રહ્મ છે અને તેમને અમે બ્રહ્મ એ છીએ. તમે નિર્ગુણ એટલે ગુણોથી રહિત અને સગુણ એટલે ગુણોથી યુક્ત એમ કક્ષા સમજાવો છો. અમે પણ એમ સમજીએ છીએ પણ વિશેષ રીતે એમ કહીએ છીએ કે નિર્ગુણ બ્રહ્મ એટલે ગુણોથી રહિત નહિ પણ પ્રાકૃત ગુણોથી રહિત અર્થાત્ અમારું બ્રહ્મ એવું છે કે જેમાં કોઈ પણ રીતના પ્રાકૃત ગુણો સંભવા શકતા નથી, આથી તે તદ્દન ગુણ રહિત નથી, તેનામાં ગુણો છે પણ તેનો આત્માન્તક નિષેધ નથી. જે ગુણોનો નિષેધ કર્યો છે તે પ્રાકૃત ગુણોનો. ત્યારે બ્રહ્મના ગુણો કેવા છે? તો અમે કહીએ છીએ કે તે ગુણો અપ્રાકૃત છે. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ આનંદમય છે તેથી તે ગુણો પણ આનંદમય છે. સાદરની પૃત્થામાં સર્વત્ર સાકરજ હોય તેમ બ્રહ્મમાં

જ્યાં જુઓ ત્યાં આનંદ છે. આ આનંદ ગુણથી તે સમુચ્ચ છે. આથી અમારા મને કમિયન બાદ તે નિર્ગુણ અને સમુચ્ચ છે. તેથી તે બ્રહ્મનું મુખ્ય છે. તેના સિવાય બીજું કંઈ બ્રહ્મ તત્ત્વજ નથી. મારે તમે નિર્ગુણ બ્રહ્મ તે સમુચ્ચ બ્રહ્મથી જુદું છે એવા પ્રકારનું કથન કર્યું તે વાસ્તવિક નથી. એને કંઈ શ્રુતિનો પણ આધાર નથી. આથી ફક્ત સમુચ્ચ બ્રહ્મ સાથે ભોગ નથી પણ નિર્ગુણ બ્રહ્મ સાથે બ્રહ્મનો ભોગ છે. બ. સૂ. ૩-૨-૨૨માં બ્રહ્મમાં પ્રાકૃતતાનો નિષેધ કરેલો અને જણાવ્યો છે. ૨૧. ૧-૮માં તે નિર્ગુણ બ્રહ્મની વિવિધ શક્તિઓ જણાવી છે. બૃ. ૩-૮-૬માં અનન્ત શક્તિઓ હોવાનું કહ્યું છે.

હવે તમે જે શ્રુતિનો આધાર આપીને બ્રહ્મની સાથેના ભોગનો નિષેધ કરો છો તે વિષે પૂછાસો ફરીથી. પ્રથમ તો તમારે તે શ્રુતિ કયા પ્રસંગની છે તે જણાવી મોકલો. તે જાણ્યા સિવાય તેનો અર્થ જેમ તે કરો તે ચાલે નહિ. અહિંયાં જે બાબતોની શ્રુતિઓ આપણે લક્ષમાં લેવાની છે (૧) તે ભોગનો અભાવ કહેવારી અને (૨) ભોગ જણાવનારી. જીવની પ્રસ્વાપ દશામાં-સુષુપ્તિમાં તેને ભોગ હોતો નથી, અને સંપત્તિ મોક્ષદશામાં તે હોય છે એમ શ્રુતિઓનાં વચનોથી સમજાય છે. છાં. ૮-૩-૨૧માં સુષુપ્તિ દશામાં જીવને ભોગ હોતો નથી એમ સમજાય છે. જ્યારે તે ૨-૧માં 'તે વિપક્ષિત બ્રહ્મ સાથે સર્વ કામ ભોગવે છે' એ શ્રુતિ તેની સંપત્તિ દશાનું સૂચન કરે છે. તેથી તમે જે શ્રુતિનો ઉલ્લેખ કરીને ભોગનો નિષેધ કરો છો તે શ્રુતિ સુષુપ્તિ કાલની છે કે જે દશામાં જીવને ભોગ નથી પણ તેની સંપત્તિ મોક્ષ દશામાં છે. તેથી તમે જણાવેલો નિષેધ ટકતો નથી. શ્રુતિઓમાં સુષુપ્તિ તથા સંપત્તિ એ બિલકલ દશામાં ભોગભાવ કે ભોગ છે. એમાંથી એકની અપેક્ષા પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે. અર્થાત્ સુષુપ્તિ દશામાં જીવને ભોગ હોતો નથી અને સંપત્તિ કાલે હોય છે. સૂત્રમાં સ્વાપ્યય શબ્દનો અર્થ પ્રસ્વાપ અગર સુષુપ્તિ છે. (જુઓ છાં. ૬-૮-૧) અને સંપત્તિ એટલે બ્રહ્મસંપત્તિ, મોક્ષ અર્થાત્ મર્યાદામાર્ગીય મોક્ષ નહિ પણ પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ. જીવને આ થતો ભોગ તે ભગવાનની લીલા રૂપ છે. અને બ. સૂ. ૨-૧-૩૩માં આ લીલા એજ પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ છે એમ કહેલ હોવાથી તેની પ્રાપ્તિ લીલાની પ્રાપ્તિ છે. તેનું નામ ખરી સંપત્તિ છે. આ અર્થ તે ખરો છે એમ જણાવવાને સૂત્રકારે સૂત્રમાં 'હિ' શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. ૧૬

(સાર) જેમ દીવો તેલથી લીંબાયલી દીવેટમાં પ્રવેશે છે ત્યારે તે દીવેટ પણ પ્રકાશ આપવાને સમર્થ થાય છે તેમ ભગવાન પણ પુષ્ટિબક્તમાં પ્રવેશ કરે ત્યારેજ તે કામભોગ કરવાને સમર્થ થાય છે બૃ. ૩-૮-૮માં જો કે બ્રહ્મનો કંઈ સાથે ભોગ હોઈ શકતો નથી એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે શ્રુતિઓ પણ એ પ્રકારની છે. કેટલીક ભોગ જણાવનારી અને કેટલીક ફક્ત ભોગનો અભાવ સૂચવનારી. ભોગ જણાવનારી શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય એ છે કે બ્રહ્મસંપત્તિ પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષભાંજ જીવનો ફક્ત ભોગ હોય છે. જ્યારે ભોગભાવ જણાવનારી શ્રુતિનું તાત્પર્ય એ છે કે સુષુપ્તિ દશામાં જીવને ભોગ હોતો નથી.

અધિકરણ. ૫મું

સૂત્ર ૧૭ પ્ર૦—બ્રહ્મની સાથે જીવના કામભોગમાં લૌકિક વ્યાપાર હશે કે નહિ? જો તે હોય તો પછી જીવને ખરી રીતે મોક્ષ થયો જ ન કહેવાય કારણ કે મોક્ષમાં લૌકિકતા હોઈ શકેજ નહિ.

સિ૦—એવી શંકાની જરૂર જ નથી. મોક્ષમાં લૌકિક વ્યાપારજ નથી. આથી ભક્તના કામભોગમાં પણ લૌકિક વ્યાપાર નથી. અર્થાત્ લૌકિક કામભોગ જેમ કાયા, વાણી અને મનના વ્યાપારથી થાય છે તેવી રીતે આ થતો નથી.

પ્ર૦—શાથી આમ માનો છો?

સિ૦—કારણ કે જ્યાં આ કામ ભોગની ઉક્તિ છે ત્યાં પ્રકરણ તપાસીશું તો આપણને જણાશે કે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ-મુક્તિ વિષે ત્યાં વિચાર કર્યો છે. લૌકિક ભોગ વિષે કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી. મુક્તિ માં સઘળી ઇન્દ્રિયોનો બ્રહ્મમાં લય થયા પછી ભક્તને ભજનનાંદનું દાન કરવાને આનન્દરૂપ ઇન્દ્રિયો તેમને આપવામાં આવે છે માટે તે ભજન માટેજ છે. આથી લૌકિક વ્યાપારની ત્યાં સંભાવના નથી. વળી લીલા એ કાલ તથા માયા વગેરેથી અતીત છે તેથી ત્યાં પ્રાકૃતતા છે જ નહિ. આથી પણ તેની (લૌકિક વ્યાપારની) સંભાવના નથી.

જાં. ૭-૨૪-૧માં ભૂમાનું વર્ણન છે. ત્યાં ભૂમાજ પરમ સુખ આનન્દરૂપ કહેલ છે અને પછી કહે છે કે જ્યાં અન્ય કંઈ પણ જોતા નથી, સાંભળતા નથી તે ભૂમા છે એમ કહે છે. આથી ૨૫૪ છે કે ભગવાન સિવાય બીજા કશા તરફ ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર હોય જ નહિ. ઇન્દ્રિયોને જોવાનો કે સાંભળવા વગેરેનો વિષય ભગવાન જ છે, અન્ય નહિ. ભગવાનમાંજ સર્વ ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર સિદ્ધ થાય છે. આથી સઘળી ઇન્દ્રિયોનું રૂળ ભગવાનજ હોવાથી ત્યાં લૌકિકતા નથી. ૧૭

સૂત્ર ૧૮ પ્ર૦—જાં. ૭-૨૬-૨ માં “સર્વને તે જુએ છે” એવું વાક્ય આવે છે. અહિંયાં “સર્વ” શબ્દથી જગત્ સમગ્રાય છે. કારણ કે આ સર્વ બ્રહ્મ છે તેમાં તમ સર્વ શબ્દથી જગત્ અર્થ લેો છે માટે સર્વને જુએ છે તેમાં સર્વ એટલે જગત્ અર્થાત્ જગતને જુએ છે. તો પછી જગત્ના સંબંધી વ્યાપાર રહિત લૌકિક વ્યાપાર રહિત કામભોગ શી રીતે સંભવે? અહિંયાં જુએ છે એમ પ્રત્યક્ષ જગદ્વ્યાપાર-લૌકિક વ્યાપારનો ઉપદેશ છે. વળી સર્વને જુએ છે એ શ્રુતિ વાક્યમાં ત્યાં એકવચનમાં ‘સર્વ’ શબ્દ છે. તેથી તમે ભગવાનની લીલાનો અર્થ કરો તે બંધ બેસશે નહિ. કારણ કે ભગવાનની લીલા દેશ તથા કાલના ભેદથી અનેક પ્રકારની હોય છે. અહિંયાં તો અનેક વચન નથી પણ એકવચન છે. વળી તે લીલાને તમે ભગવાનનો ધર્મ કહો છે. આથી તે વિશેષણરૂપ હોવાથી નિત્ય પણ હોઈ શકે નહિ. વળી તે વિશેષણરૂપ ભક્તના અનેક દેહમાં સિદ્ધ થાય છે એક દેહમાં નહિ. માટે એક ભક્તના પ્રત્યક્ષ ઉપદેશથી લીલા નિત્ય છે એમ કહેવું ઉચિત નથી.

સિ૦—આવી શંકા કરવી જરૂરની નથી. અહિંયાં સર્વ શબ્દને તમે જગતના અર્થમાં લેો છો તે ખોટું છે. લીલાના અનુભવ કરવાની યોગ્યતાવાળાં આધિકારિકના ચક્રાકાર એકકા થએલા સમૂહમાં સ્થિત વિષેની ઉક્તિ છે. અર્થાત્ ભગવાન સાથે ભજનનાંદ માટે જે ભક્તો એકકા થએલા છે તેમની મધ્યમાં ભગવાન ઉભેલા છે અને પછી ત્યાં એકત્ર થએલા તમામ ભક્તોના સમૂહને પોતે જુએ છે. આથી અહિંયાં લીલા સંબંધી જે સઘળું છે તેનો ઉપદેશ છે. આથી જગત્ જોતા નથી. માટે લૌકિક વ્યાપાર નથી, વળી ત્યાં આગળ એમ પણ કહે છે કે “તે એકરૂપે થાય છે. ત્રણરૂપે, પાંચરૂપે, સાતરૂપે, નવરૂપે, અગીઆરરૂપે, એકસોઅગીઆરરૂપે અને વીસહજારરૂપે થાય છે.” (જાં. ૭-૨૬-૨) આ પ્રકારે શ્રુતિમાં ભક્તના અનેકરૂપને જણાવેલ છે. માટે આધિકારિકદેહ સમૂહમાં-મંડળમાં સ્થિત ભક્તજ તે કામનો ભોગ કરે છે. ૧૯.

સૂ૦ ૧૯. પ્ર૦—લીલાના વિશેષણરૂપ તે તે દેશ તથા કાલ તથા તે તે ભક્તના દેહો નિત્ય હોય તો પછી આવતી કાલે તારે ત્યાં આવીશ એવા પ્રકારની ભગવાનની ઉક્તિ ભક્ત પ્રતિ થાય તો પછી ભગવાનની પધારવાની આશાથી ભક્ત તેમની રાહ જૂએ નહિ. કારણ કે જે લીલા નિત્ય હોય તો બીજા દિવસે તેમનું જે આગમન થવાનું છે તે પ્રથમ દિવસની ઉક્તિ સમયે પણ છે. આથી “આવતી કાલે” એવી ભગવાનની ઉક્તિ પણ સંભવતી નથી. માટે ભગવાન સાથેના ભોગમાં વિકાર છે એમ તમારે સ્વીકારવું પડશે.

સિ૦—ભગવાન સાથેના ભોગમાં કોઈપણ વિકાર છે જ નહિ. ભગવાનની લીલા તે કારણરૂપ છે,

અને વિકૃતિઓથી તેનું અનુકરણ થાય છે. આ બાબતને અનુકૃત્યધિકરણમાં પ્રથમ જણાવેલ છે. માટે ભગવાનની લીલા પ્રકૃતિ રૂપ છે, તેથી તેમાં વિકાર નથી. લીલાથી વિરુદ્ધ જે પ્રાપ્ત્યિક પદાર્થ છે તે વિકાર છે. કારણ કે કાર્યરૂપ હોવાથી તે વિકારમાં લીલા હોતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેના વિકારના જેવું પણ બીજું કંઈ ભગવદ્લીલામાં નથી. ફક્ત વિકાર નથી એમ નહિ પણ તદુપરાંત તેના જેવું બીજું કંઈપણ નથી તે જણાવવાને સૂત્રમાં “ચ” શબ્દનો પ્રયોગ છે. આથી જેને ઉદ્દેશીને ભગવાન એમ કહે કે “આવતી કાલે તારે ત્યાં આવીશ” તેને ભગવદુક્તિ સમયે ભગવાનની સ્થિતિનું જ્ઞાન નથી તે સમયે ભગવાન તેને ત્યાં પધાર્યા છે તેનું જ્ઞાન તેને નથી. આથી-આટલાથી જ તેની ઉપપત્તિને લીધે લીલા તથા તેનાં વિશેષણો કાલાદિના નિત્યત્વનો ત્યાં ભંગ નથી.

પ્ર૦—આને માટે કાઈ પ્રમાણ ?

સિ. ૦—હા, છાં. ૮-૨૬-૨ ની “સર્વ જગ્યાએથી સર્વને મેળવે છે” એ શ્રુતિ એકજ ભક્તને સર્વ પ્રકારે સર્વ લીલા રસની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ કહે છે. માટે આ વસ્તુજ અસૌકિક છે. જે વસ્તુ અસૌકિક છે તેમાં અસૌકિક રીતિનુંજ અનુસરણ હોવું જોઈએ એમ સૂચવવાને સૂત્રમાં હિ શબ્દ પ્રયોગ્યો છે. આથી તૈ. ૨-૭ ની ‘આ રસ છે’ એ શ્રુતિ લીલા વિશિષ્ટજ પ્રભુ તે પ્રમાણે છે. અને તેજ પરમદ્વલ છે એમ સમજાય છે. ૧૯

સૂ. ૨૦-અહિંયાં લૌકિક રીતિથી જોનાં વિરોધ જેવું જણાશે પણ તેથી લીલાની અસૌકિકતાને બાધક જેવું તેમાં નથી. ઉદાહરણ તો લૌકિક રીતિથી વિરુદ્ધ હોવાથી તે અસૌકિક છે એમ વધારે પ્રબળતાથી સાધિત કરે છે. કારણ કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિ બન્ને પણ આ નિશ્ચયને જણાવે છે. તે કહે છે કે ભગવાન વિષે કાઇ પણ લૌકિક બુદ્ધિ કરવી નહિ. લૌકિક ન્યાયથી ભગવાનની લીલા તથા કર્મોનો વિચાર કરવો નહિ. ક. ૧ ૨-૯ માં કહે છે કે ભગવાન વિષેની મતિને તર્કથી દોરવી નહિ. શ્વે. ૬-૮ માં સ્પષ્ટ જણાવે છે કે ભગવાનની જે શક્તિઓ છે તે સાધારણ નથી. લૌકિકવત્ નથી. પણ અસાધારણ છે. મ, ભા. ગી. ૫-૧૨ માં કહે છે કે જે અસૌકિક ભાવો છે તેમના વિષે તર્કની યોજના ન કરવી, વગેરે અનેક વાક્યોથી ભગવાનની શક્તિઓની અચિન્ત્યતા તથા નિત્યતા તેમજ ભગવાનના સ્વરૂપની પરમ દ્વલતા દેખાડાય છે. ઋ. સં. ૨-૨-૨૪ ની શ્રુતિનો અર્થ અમે એક વખત પૂર્વે ધ્વ. સૂ. ૪-૨-૧૫ માં જણાવ્યો હતો તે ફરીથી પણ અમે તમને કરી બતાવવાની છે. “એ શ્રુતિ આ પ્રમાણે છે. તા વાં વાસ્તુચુષ્મસિ ગમધ્યે યત્ર ગાવો મૂરિશુંગા અયાસઃ અત્રાહ તદુરુગાયસ્ય વૃષ્ણઃ પરમં પદમવમાતિ મૂરિ

તા એટલે તે વાસ્તુની વસ્તુઓ તથા સ્થાનો વાં ગોપી અને માધવના વિષેની ગમધ્યે પ્રસાદ તરીકે પ્રાપ્ત કરવાને ઇષ્મસિ અમે ઇચ્છીએ છીએ. તે કયા ? એમ આકાંક્ષા થાય તો ગૂઢ અભિસંધિનું ઉદ્ઘાટન કરે છે. યત્ર જ્યાં અર્થાત્ શ્રીગોકુલમાં ગાવો મૂરિશુંગા ધણી શીંગડીઓવાળી ગાયો રુરુ વગેરે રહે છે. એ અધ્યાહાર છે. આથી ગ્રામ્ય અને અરણ્યનાં પશુનું ઉપલક્ષણ કર્યું છે. અત્ર અહિંયાં, ભૂમિ ઉપરજ તદુરુગાયસ્ય બહુ રીતે કીર્તિવાળા વૃષ્ણઃ ભક્ત ઉપર કામનાનું વર્ષણ કરનારનું પદ વૈકુણ્ઠ સ્થાન, તત્તોષિ તેનાથી પણ પરમ્ અધિક મૂરિ ધણું, યમુના પુલિન નિકુંજ ગોવર્ધન વગેરે રૂપથી. અર્થાત્ અહિંયાં શ્રુતિ કહે છે કે ગોકુલમાં જૂદી જૂદી રીતે ભગવાને ગોપીઓ સાથે જે જે લીલાઓ કરી છે તેજ પરમ દ્વલરૂપ છે જ્યારે આ લીલાઓ પરમ દ્વલરૂપ હોય તો પછી તે લીલાના કરનાર ભગવાન પરમ દ્વલરૂપ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ? આથી ભા. ૬-૯-૩૯માં પણ ભગવાનનેજ પુરુષાર્થ કહ્યા છે. આ અધ્યાયમાં દ્વલનો વિચાર હોવાથી બાદરાયણ વ્યાસજીનું પણ એજ તાત્પર્ય છે. તે એમજ જણાવવા માગે છે કે ભગવાન એજ પરમ દ્વલ છે, માટે તેમની લીલામાં પ્રવેશ તેજ ભક્તનો ખરો મનોરથ છે. પુષ્ટિ ભક્તને માટે બીજો મોક્ષ નથી. આથી ભક્તનો પ્રભુ સાથે કામભોગ જણાવનારી શ્રુતિમાં નિત્ય પદાર્થનેજ જણાવે

છે, કે જોમાં લૌકિકતા તથા વિકારતા જેવું કશું પ્રભુ નથી. વળી ભગવાનની સાથે ભક્ત જે કાચભોમ ભોગવે છે એમ કહ્યું તે ભગવાનની કૃપાથી જ તે એમ કરી શકે છે. ભગવાનની પોતાની હસ્તગતી ભગવાન-દત્તા અનુભવમાં પોતે (ભક્ત) મુખ્ય બને છે અને ભગવાન પોતાનું આધિક્ય બૂલી જઈને ભક્તની ભાવર યોજી બને છે. પોતાના ભક્તના ઉપર અનુમદ કરવાને માટેજ આમ કરે છે. બીજી રીતે નહિ. અહિંમાં જે ભગવાન ભક્તની સાથે ભોગ કરે છે એમ કહીને ભગવાનનું ભક્તની સાથે સ્પર્શ જણાવ્યું છે તે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ભક્તના આત્મનિવેદનથી પોતે તેના ઉપર અનુમદ કરવાને તેમ કરે છે. એવું જણાવવાનેજ બીજી રીતે ભક્ત અને ભગવાનનું સામ્ય જ નથી. સ્વે. ૬-૮માં કહે છે કે “તેની સમાન તથા તેનાથી અધિક કોઈ જોત્રામાં આવતું નથી” ભગવાનની અધિક કોઈ નથી તો નથી, પણ તેમની સમાન પણ કોઈ નથી. આમ સ્પષ્ટ શબ્દમાં ભગવાન સાથેના જીવના સામ્યનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે છતાં પરમ કરુણાવાળા ભગવાન ભક્ત ઉપર કૃપા કરીને તેને ભોગની આપતમાં સમાનતા આપે છે. જેમ લૌકિકમાં કોઈ રાજા પોતાના નોકર ઉપર પ્રસન્ન થઈને તેની સાથે ખેડે તેમ તે સમયે તે પોતાનો નોકર છે એમ ઘડીખર બૂલી જાય છે અને મિત્રતા સંબન્ધથી સમાનતાથી ખેડે છે. તેવીજ રીતે ભગવાનના ભક્ત ઉપર અનુમદ થવાથી તેનું સામ્ય હોય છે. ઉપર કલા પ્રમાણે આ સામ્ય ફક્ત ભોગની આપતમાંજ છે તેટલા માટે સૂત્રમાં “માત્ર” શબ્દ યોજ્યો છે આ કામભોગ જ ફલ છે કારણ કે તેને જ પ્રાપ્ત કરવાનું તૈ. ૨-૧માં જણાવ્યું છે. પુરુષાર્થ તે કેવલ સુખ નહિ પણ અનુભવાયલું સુખ. કામ ભોગ તે અનુભવાયલું સુખ છે. તે પ્રાપ્ત થતાં પુરુષાર્થની સિદ્ધિ બને છે. ૨૧

સૂ. ૨૨-આ પ્રકારે ભગવાન જ પુરુષાર્થરૂપ છે એમ કહીને કર્મફલના ભોગ પછી જેમ આવૃત્તિ-પુનર્જન્મ થાય છે. તેવી આવૃત્તિ જ્ઞાન તથા ભક્તિમાર્ગમાં છે કે નહિ એ શંકા થાય તો તેને માટે કહે છે કે તે ઉભયમાં-જ્ઞાન અને ભક્તિમાર્ગમાં આવૃત્તિ નથી. અર્થાત્ જ્ઞાનીઓ તથા ભક્તોને સંસારમાં ફરીથી આવવું પડતું નથી. તેને માટે ઘણાં પ્રમાણ છે. છાં. ૮-૬-૬ માં જ્ઞાની અમૃતને મેળવે છે. અર્થાત્ મોક્ષ મેળવે છે એમ કહે છે. તથા “તેમની આવૃત્તિ નથી. આ માર્ગે થઈને જનારા આ માનવ ચક્રમાં પાછા ફરતા નથી,” (છાં. ૪-૧૫-૬) “બ્રહ્મલોકને મેળવીને તેની ફરીથી આવૃત્તિ નથી ” (છાં. વગેરે શ્રુતિઓ જ્ઞાનીઓની આવૃત્તિનો નિષેધ કરે છે. વળી ભક્તિવાળાની પણ આવૃત્તિ નથી તેમ જણાવનારી શ્રુતિમાં પણ છે. મુંડકોપનિષદમાં ભગવાનના વરણથી જ ભગવાન ભક્તને મળે છે એમ કહેલું છે તેથી ભગવાનને પ્રાપ્ત થયેલ ભક્તને પાછા સંસારમાં ફરવું પડતું નથી. ભા. ૯-૪-૬૫ માં પણ ભગવાન કહે છે “જેઓ પોતાની સ્ત્રી, ધર, પુત્ર, સર્ગાસંબન્ધીઓ, પ્રાણ, દ્રવ્ય વગેરે ત્યજીને મારું શરણ લે છે તેમનો ત્યાગ કરવાને હું કેવી રીતે ઉત્સાહ રાખું ? ” આ ભગવાનના વાક્યથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ તેજ પરપ્રાપ્તિ છે. અને તે ભોગરૂપ પરપ્રાપ્તિનો નાશ થતો નથી. અર્થાત્ તેમાંથી ભક્તની આવૃત્તિ થતી નથી. આ રીતે જ્ઞાનમાર્ગીય તથા ભક્તિમાર્ગીય ઉભયની આવૃત્તિ નથી એમ જણાવી છે. અર્થાત્ અનાવૃત્તિની આપતમાં જ્ઞાની તથા ભક્ત સમાન છે, છતાં તે અનાવૃત્તિના પ્રકારમાં વૈલક્ષણ્ય છે. તે ઉપર જણાવી શકા જીએ. જ્ઞાનીની અનાવૃત્તિ એટલા માટે કે તે અક્ષરબ્રહ્મમાં તેનો આત્મા લય પામે છે. સ્મરે થઈ તેમાંથી બહાર નીકળતો નથી. ભક્તની અનાવૃત્તિ એટલાથી કે તે ભક્ત પુરુષોત્તમ સાથે તેમની લીલારૂપ જળતાતંદ્રતા ભોગમાં પ્રવેશ કરે છે, જેમાંથી તેની આવૃત્તિ નથી. તે લીલારૂપ ભજનાનંદનો ભોમ દિવ્ય હોય છે. આ સૂત્રમાં તેનું જ્ઞાન જણાવવા માટે અનાવૃત્તિઃ શબ્દ એ ચાલે છે તારે મોજવા છે. પ્રથમ ભાગ ભક્તની અનાવૃત્તિને કાચુ પડે છે, અને સૂત્રનો બીજો ભાગ જ્ઞાનીની અનાવૃત્તિને કાચુ પડે છે. ઉભયની અનાવૃત્તિ છે. પ્રશ્ન તેમાં ફેર છે એમ જણાવવા એ વખત શબ્દો છે. નહિ તો પુનરુક્તિનો દોષ થાય. વળી અહિંમાં કહ્યું છે જેને અનાવૃત્તિના હેતુરૂપ આવેલો તે

કર્મનો વાચક છે. તેનો પ્રયોગ શ્લેષથી છે. પ્રથમ શબ્દ “વેણુ શબ્દ”ના અર્થમાં છે. અને પછીનો શ્રુતિના અર્થમાં છે. અર્થાત્ અહિં કોઇ પ્રશ્ન કરે કે ભક્તની તથા જ્ઞાનીની અનાવૃત્તિ શાથી કહેવાય છે તો તેના હેતુરૂપે સૂત્રકાર કહે છે કે વેણુ શબ્દને લીધે ભક્તની અનાવૃત્તિ છે અને શ્રુતિના શબ્દથી જ્ઞાનીની અનાવૃત્તિ છે. અર્થાત્ ભગવાન્ જે ભક્તને પોતાની પાસે આકર્ષે છે તેને પોતે વેણુના શબ્દથી ખોલાવે છે. આ રીતે વેણુના શબ્દથી આકર્ષાઈને ભગવાન્ પાસે ગયેલો જીવાત્મા ફરીથી ત્યાંથી પાછો ફરતો નથી. તેમ જ્ઞાની પણ શ્રુતિમાં મોક્ષ સખન્ધી જે કહેવામાં આવ્યું છે તેને અનુસરીને મોક્ષમાંથી પાછો ફરતો નથી.

આ પ્રમાણે આ પાદમાં પુષ્ટિમાર્ગીયના ફક્તો વિચાર વિસ્તારથી કર્યો, તેમ મર્યાદામાર્ગીયની અનાવૃત્તિનો પણ વિચાર કર્યો. આથી અક્ષરના ઉપાસકોનો અક્ષરમાં લય થાય છે અને સવિશેષના ઉપાસકોની અક્ષરમાં સાષ્ટિ મુક્તિ હોય છે. જ્ઞાની ભક્તોની સેવા અને પુષ્ટિભક્તોના સ્વરૂપના આનન્દનો અનુભવ એજ ફળ જણાવ્યું છે. અર્થાત્ જૂદા જૂદા અધિકારીઓ પરત્વે જૂદું જૂદું ફલ બતાવ્યું છે. કર્મ માર્ગવાળાને સ્વર્ગાદિક જણાવીને છેવટે પુનર્જન્મ તેને લેવો પડે છે પણ જ્ઞાનમાર્ગ તથા ભક્તિમાર્ગવાળાને તે લેવો પડતો નથી. તેથી આ બે માર્ગવાળાઓ કર્મ માર્ગવાળા કરતાં અધિક ફળ ભોગવે છે. જ્ઞાનીઓમાં પણ ભેદ છે. કેટલાક કેવળ જ્ઞાનવાળાઓને માટે અક્ષર બ્રહ્મમાં લય તેમને માટે ફળ છે. સવિશેષના ઉપાસક જ્ઞાનીઓ તે અક્ષર બ્રહ્મમાં સાષ્ટિરૂપ મુક્તિને ફળ માને છે, તેમનાથી પણ ચઢતા જ્ઞાની ભક્તો તે ભગવાનની સેવાને ઉત્તમ ફળ માને છે, પણ પુષ્ટિ ભક્તો જે છે તે ભગવાનના સ્વરૂપના આ આનન્દાનુભવનેજ મુખ્ય ફળ માને છે. તે સિવાય ઇતર સર્વ ગોણુ ગણે છે. આમ જૂદા જૂદા અધિકારીઓ પ્રમાણે જૂદાં જૂદાં ફળ દર્શાવીને સૂત્રકાર એમજ જણાવે છે કે પુષ્ટિમાર્ગીય ફળ એજ પરમ ફળ છે, અને તેટલા માટે ભગવત્કૃપાના માર્ગને જીવાએ સ્વીકારવો.

(સાર) આ અધિકરણનો સાર નીચે મુજબ છે.

- (૧) ભક્તના ભગવાન્ સાથેના ભજનનાંદરૂપી કામ ભોગમાં લૌકિકતા નથી કારણ કે જે પ્રકરણમાં તે કામભોગનું વર્ણન છે તે મુક્તિનું પ્રકરણ છે અને ત્યાં લૌકિકતાની ગન્ધ સરખી પણ નથી.
- (૨) ‘સધળું’ જુએ છે’ એવું વાક્ય આવે છે. અહિંઆં સધળાંનો પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ છે. “સધળું” એટલે જગત્ કારણ કે “સર્વે સ્વલ્પિદં બ્રહ્મ” આ શ્રુતિમાં તે પ્રમાણેનો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. આથી ભગવાન્ સાથેના કામભોગમાં જગત્ ભાવ લોકિકતા છે એમ કોઈ કહે તો કહે છે કે તે શ્રુતિ ભગવાનની કૃપાના પાત્ર અધિકારીઓના સમૂહની મધ્યમાં સ્થિત થયેલા ભગવાન્ સમસ્ત ભક્ત મંડળોને કેવી રીતે જૂએ છે તે વર્ણવે છે ત્યાં “સર્વ” એટલે જગત્ અર્થ કરવો નહિ.
- (૩) ભગવાનની લીલામાં બિદકૂલ વિકાર છેજ નહિ કારણ કે તે લીલા પ્રકૃતિરૂપ-કારણરૂપ છે. જેમ ભગવાન્ મૂળ કારણરૂપ છે છતાં અન્ય તેનું અનુકરણ કરે છે તેથી કારણમાં કોઈ પણ વિકાર આવતો નથી તેમ ભગવાનની લીલાનું અનુકરણ અન્ય કરે તો પણ તે લીલામાં કોઈ પણ વિકાર નથી.
- (૪) ભગવાનની લીલા તથા આ ભજનનાંદરૂપી કામભોગ તેજ પરમ ફલ છે એમ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ પણ દર્શાવે છે.
- (૫) ભક્તનું ભગવાન્ સાથે સામ્ય માત્ર આ ભજનનાંદના કામભોગની બાબતમાંજ છે. બીજી બાબતમાં નહિ. કારણ કે શ્રુતિમાં ભગવાનથી અધિક તેમ સમાન કોઈ નથી એમ કહે છે.
- (૬) કર્મનું ફળ જેમ પુનર્જન્મ છે તેમ ભક્તિ તથા જ્ઞાનનું ફળ પુનર્જન્મ નથી. જ્ઞાની તથા ભક્તો ઉભય અનાવૃત્તિને પ્રાપ્ત કરે છે, જ્યારે ભક્ત પ્રભુની નિલ લીલામાં પ્રવેશ કરીને ભજનનાંદનો ભોગ કરીને મોક્ષ મેળવે છે.

આ આખા પાદમાં પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે અને તેજ પરમ દ્વંદ્વરૂપે છે એમ સૂત્રકાર જણાવે છે. આ આખા પાદમાં સૂત્રકારે તૈત્તિરીયોપનિષદની સોમ્નૃતે સર્વાન્કામાન્સહ વ્રજ્ઞાના વિપશ્ચિતાનો આધાર લેધને પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ અને ભગવત્સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એટલે શું તે જણાવવાને જૂઠાં જૂઠાં સૂત્રો રચ્યાં છે.

ટાંચણ.—

અધિ. ૧

૧ પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવાનનાં દેહી કામભોગની અક્ષર બ્રહ્મમાંથી પ્રાપ્તિ મારે જીવના પુનરાવિર્ભાવ.

૨ મુક્ત જીવનો આવિર્ભાવ. મુક્તની પ્રતિજ્ઞાના કથનથી.

૩ નિર્ગુણ બ્રહ્મ સાથેજ કામ ભોગ.

૪ લીલામાં પ્રવિષ્ટ જીવનો અવિભાગ.

અધિ. ૨

કામભોગ મારેના જીવના દેહનો વિચાર.

૫ તે મુક્ત જીવની વા દેહની સચ્ચિદાનંદાત્મકતા વિષે જૈમિનિનો મત.

૬ દેહથી ભોગ નહિ પણ ચિદ્રૂપથી એ વિષે આંકુલામિનો મત.

૭ તે દેહની અલૌકિકતા વિષે બાદરાયણનો મત.

૮ કામ ભોગમાં ભગવાનના સંકલ્પની હેતુતા.

૯ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તની પુરુષોત્તમ ભગવાન તરફ અનન્યતા.

૧૦ મુક્ત જીવની દેહાદિ સત્તાનો અભાવ જણાવનાર બાદરિનો મત.

૧૧ જ્ઞાનીને દેહાભાવ અને ભક્તોને દેહ હોવા વિષેના શ્રુતિઓમાં જણાતા વિકલ્પથી ભક્તની દેહાદિની સત્તાને કહેનાર જૈમિનિનો

અધિ. ૩

અધિ. ૪

અધિ. ૫

મત.

૧૨ દ્વાદશાહની માફક કામ ભોગમાં લૌકિકતાની દૃષ્ટિએ શરીરાભાવ અને અલૌકિકતાની દૃષ્ટિએ શરીર ભાવ-પણા વિષે બાદરાયણનો મત ભગવદ્લીલામાં પ્રાકૃતતાનો અભાવ.

૧૩ સ્વપ્નની માફક ભગવાનની લીલામાં પ્રાકૃતતાનો અભાવ

૧૪ જગદ્દેશાની માફક ભક્તોને જણાતી ભગવાનની લીલાની અપ્રાકૃતતા

ભગવદ્લીલાનો ભક્તને થતો અનુભવ.

૧૫ પ્રદીપની માફક ભગવાનના આવેશથી ભક્તને થતી લીલાની સ્ફૂર્તિ

૧૬ સુષુપ્તિમાં ભોગનો અભાવ પણ બ્રહ્મસંપત્તિ પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષમાં ભોગ દર્શન ભગવદ્લીલાની અલૌકિકતા.

૧૭-૧૮ મુક્તિના પ્રકરણથી તથા લોકિકતાના અભાવને લીધે ભગવાન સાથેના જીવના કામભોગની અલૌકિકતા.

૧૯ તેમાં વિકારનો અભાવ.

૨૦ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું તે વિષયમાં પ્રામાણ્ય.

૨૧ ફક્ત ભોગમાંજ જીવનું ભગવાન સાથે સામ્ય.

૨૨ જ્ઞાન તથા ભક્તિવાળાની અનાવૃત્તિ.

સંપૂર્ણ

भगवद्धर्मपरायण सांप्रदायिक साहित्यना संशोधक
भाई मूलचंद्र तुलसीदास तेलीवाला.

भगवद्धर्मपरायण ठा. काराभाई मूलजीभाई.
(अणुभाष्यना) गुजराती अनुवादमां उदार आर्थिक साहाय्य आपनार गृहस्थ (मुंबई).

ટિપ્પણ

અધ્યાય ૩. પાદ ૧

પાદભેદ—સૂ. ૪ માંથી ભિક્ષુ 'ન' છોડી દે છે. સૂ. ૭ માં ભાસ્કર 'ભાક્ત' પછી 'વા' ને બદલે 'ચ' વાંચે છે, અને સૂ. ૮ માંથી 'ચ' ને પડતો મૂકે છે. મધ્ય સૂ. ૮ માંના 'યથેતમનેવંચ' શબ્દોને નવમા સૂત્રમાં લે છે. સૂ. ૯ માં રામાનુજ, નિમ્બાર્ક, મધ્ય, અને શૈવ 'તદુપલક્ષણાર્થ' એવો પાઠ વાંચે છે. સૂ. ૧૧ માંથી ભાસ્કર 'ઇતિ' છોડી દે છે. સૂ. ૧૫ માં શંકર, શૈવ અને ભિક્ષુ, 'અપિ' પછી 'ચ' વાંચે છે. સૂ. ૧૬ માં 'ચ' વગરનો પાઠ રામાનુજ લે છે. સૂ. ૨૧ માં મધ્ય પ્રમાણે તૃતીય શબ્દ સાતમી વિભક્તિમાં છે તેમ આની પછી 'સ્મરણાત્' એવા શબ્દો છે. સૂ. ૨૨ ને રામાનુજ, નિમ્બાર્ક, મધ્ય, શૈવ 'તત્સ્વાભાવ્યાપતિ' એ પ્રમાણે વાંચે છે, અને ભાસ્કર 'સ્વાભાવ્યાપતિ' લે છે. શંકરના મતે સૂ. ૨૪ માં 'અન્યાધિકૃતે' શબ્દ અલુવચનમાં છે. સૂ. ૨૬ માં ભાસ્કર યોગ શબ્દને પાંચમી વિભક્તિમાં લે છે. અને તેની પછી 'વા' ની જગ્યાએ 'ચ' વાંચે છે.

અધિ. ૩ સૂ. ૧૩—'સંયમન' એટલે શંકરના મતે સંયમની નામની યમની નગરી. રામાનુજ પણ તેજ અર્થ લે છે. અણુભાષ્યકાર સંનિધાન અર્થ કરે છે. અર્થાત્ યમની સન્નિધિમાં.

અધિ. ૫ સૂ. ૨૧—શંકર તથા રામાનુજ આનો એવો અર્થ કરે છે કે સ્વેદજનો તૃતીય શબ્દ કહેતાં ઉદ્ભિજ્જમાં સમાવેશ થાય છે. અણુભાષ્યકાર એવો અર્થ લે છે કે ત્રીજી આહુતિમાં શબ્દના સામ્યથી કારણભૂત જલનું ગ્રહણ છે. અર્થાત્ કારણશક્તિ યુક્ત વૃષ્ટિનું અન્ન થાય છે તેથી કાષ્ઠ અનુપપત્તિ નથી. સૂ. ૨૨ માં રામાનુજ 'સ્વાભાવ્યાપતિ' શબ્દ વાંચે છે, અને 'સ્વભાવ' એટલે સાદૃશ્ય એમ અર્થ લે છે. આ અર્થ શંકર તથા અણુભાષ્યકારથી સર્વથા ભિન્ન નથી.

પાદ ૨.

પાદભેદ—સૂ. ૪ ને રામાનુજ તથા નિમ્બાર્ક સૂ. ૬ તરીકે વાંચે છે. અને ભાસ્કર તેમાંથી 'તદ્વિદ' એ શબ્દો મૂકી દે છે. સૂ. ૫ માં ભાસ્કર 'પરાભિન્યાન' ની પાંચમી વિભક્તિને બદલે પ્રથમામાં લે છે. સૂ. ૭ માં મધ્ય 'ચ' ને સ્થાને 'હિ' પાઠ વાંચે છે. સૂ. ૯ માં મધ્ય અને ભિક્ષુ 'તુ' ને બદલે 'ચ' લે છે. સૂ. ૧૦ માં ભાસ્કર ભાષ્યમાં 'પરિશેષાત્' છોડી દીધો છે. સૂ. ૧૨ માંથી રામાનુજ, નિમ્બાર્ક અને શૈવ પ્રથમના 'ન' ને છોડી દે છે. ભાસ્કર ભાષ્યમાં 'નભેદાત્' એવો પાઠ છે. સૂ. ૧૫ માં ભાસ્કરના મતે 'ચ' ને સ્થાને 'વા' છે. અને સૂ. ૧૯ માંથી 'તુ' ને છોડી દે છે અને સૂ. ૨૦ માં 'એવમ્' એટલેજ પાઠ છે. રામાનુજ અને શૈવ સૂ. ૨૧ ને સૂ. ૨૦ માં સમાવે છે. સૂ. ૨૪ માં શંકર 'અપિ' પછી 'ચ' વાંચે છે. સૂ. ૨૫ માંથી મધ્ય 'આદિ' કાઢી નાખે છે, તેમ 'પ્રકાશશ્ચ' સાંથી સૂત્રનો યાદીનો ભાગ બીજા સૂત્રમાં લે છે. સૂ. ૨૭ માંથી ભાસ્કર 'તુ' છોડી દે છે સૂ. ૩૨ માં મધ્ય પ્રમાણે 'દર્શનાત્' પાઠ લે છે. સૂ. ૩૬ માં મધ્યનો પાઠ 'અન્યત્' છે. સૂ. ૩૭ માં મધ્ય પ્રથમ શબ્દ છોડી દે છે.

અધિ ૧ સૂ. ૩—રામાનુજ માયાનો અર્થ અદ્ભૂત કરે છે, અને કહે છે કે સ્વપ્નની અદ્ભૂત સૃષ્ટિ પરમાત્માનીજ સર્જેલી છે. તે અદ્ભૂત છે કારણ કે તેનું આખું સ્વરૂપ પ્રકટ થતું નથી.

સૂ. ૫—સૂ. ૫ નો અર્થ શંકરના મતે આ પ્રમાણે છે. આત્માના નિદિધ્યાસનથી જીવની તરોહિત થયેલી શક્તિ ફરીથી ઉદ્ભવે છે અને આ પરમાત્માથીજ જીવને બંધ તથા મોક્ષ હોય છે. રામાનુજ પણ એવો અર્થ કરે છે. જીવનો સ્વાભાવિક ગુણ પાપ રહિત છે, પણ તે ગુણ પરમાત્માના સંકરપથી ઢંકાઈ ગયેલો છે, અને તેથી બન્ધ અને મોક્ષ સંભવે છે. સૂ. ૬ માં શંકરના મતે જીવનો

દેહ સાથે સંબંધ છે તેથી પણ જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યનો તિરોભાવ થાય છે એમ કહે છે. રામાનુજ દેહના સંબંધથી જ જીવનું સ્વરૂપ તિરોભાવ પામેલું છે એમ કહે છે.

અધિ. ૪ સૂ. ૧૧-૧૩—આ અધિકરણથી બ્રહ્મ સધર્મક કે નિર્ધર્મક તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. અણ્ણભાષ્યકારના મતે સૂ. ૧૧ થી ૧૩ સુધી પૂર્વપક્ષીના મત પ્રમાણે નિરાકરણ છે. તે નિર્ધર્મક જ બ્રહ્મ ખરું છે એમ માને છે. સ્થાનના બેઠથી અમર અવસ્થાના તથા અચિન્ત્ય સામર્થ્યથી બ્રહ્મ ઉભયલિંગે હોતું નથી. શંકર આને પૂર્વપક્ષીનું વાક્ય ગણતા નથી, તે સિદ્ધાન્તીનું વાક્ય ગણે છે, કારણ કે તે નિર્ધર્મક બ્રહ્મને જ સ્વીકારે છે. રામાનુજ આ સૂત્રનો એવો અર્થ કરે છે કે પરમાત્માને રહેવાનાં પૃથ્વી વગેરે સ્થાન કહેલાં છે તે થકી પણ એને દોષ લાગતો નથી, કારણ કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં એને સગુણ તથા દોષરહિત કહેલું છે. સૂ. ૧૨ નો અર્થ આ પ્રમાણે લે છે. દેવાદિક જે ભિન્ન ભિન્ન આકારો છે એના દોષ બ્રહ્મને વળગશે. આ શંકાનો ઉત્તર એ છે કે એ સર્વ દેશમાં બ્રહ્મ માત્ર લીલાસ્થળ ભોગવે છે, અને એને દોષનો ગન્ધ સરખો પણ વળગતો નથી. એમ સ્થાનવાચક દરેક શ્રુતિમાં વાક્ય છે.

અધિ ૫ સૂ. ૧૪ થી ૧૮—આ સૂત્રો અણ્ણભાષ્યકારના મતે એક દેશીના મતનો ઉલ્લેખ કરે છે. એકદેશી બ્રહ્મને નિર્ધર્મક તથા સધર્મક ઉભયરૂપે સ્વીકારે છે. પણ નિર્ધર્મક બ્રહ્મ એ મુખ્ય છે, અને સધર્મક એ ગૌણ ઉપચારથી છે. એમ કહે છે. શંકરભાષ્યમાં આ સૂત્રોમાં સિદ્ધાન્તીએ પોતાના નિર્ધર્મકત્વના પ્રતિપાદનના સમર્થનમાં યોગ્યાં છે એમ કહેવામાં આવે છે. અણ્ણભાષ્યકાર ‘અરૂપવત્’ નો અર્થ જગત્થી વિલક્ષણ કરે છે. શંકર તેને ક્રૂર નિર્ગુણ એવા અર્થમાં સમજે છે. રામાનુજ પણ આ સૂત્રોને સિદ્ધાન્ત પક્ષમાં લે છે પણ તેમની સરણિ શંકરથી ભિન્ન પડી જાય છે. શંકર સૂત્રકારનો આશય નિર્ધર્મક બ્રહ્મની પ્રધાનતા તથા સગુણ બ્રહ્મની ગૌણતામાં જૂએ છે. ત્યારે રામાનુજ બ્રહ્મને નિર્ધર્મક તથા સધર્મક બન્નેરૂપે જુએ છે અને તેથી તે રીતે, જો કે આ એકદેશીના વિચારનો પડઘો છતાં આ સૂત્રોના અર્થ કરે છે. સૂ. ૧૪ નો અર્થ એવો લે છે કે બ્રહ્મ દેવાદિક શરીરમાં પેસવાથી રૂપવાળું છે, છતાં રૂપ વગરના જેવું છે. રૂપનું નિર્વાહક બ્રહ્મ છે, તેટલા પૂરતું એ રૂપવાળું બને છે. સૂ. ૧૫ માં ‘પ્રકાશ’ શબ્દ બ્રહ્મના ગુણ તરીકે લે છે, અને કહે છે કે જેમ પ્રકાશ એ બ્રહ્મનો ગુણ છે તેમ સત્ય સંકલ્પત્વ વગેરે પણ બ્રહ્મના ગુણ છે. સૂ. ૧૬ થી એમ જણાવે છે કે જોકે બ્રહ્મના પ્રકાશ સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે પણ તેથી તેના અન્યધર્મોનો નિષેધ કરવામાં આવતો નથી. સૂ. ૧૮ માં કહે છે કે બ્રહ્મ સધર્મક અને નિર્ધર્મક ઉભય રૂપે છે એમ જણાવવાને પાણીમાં સૂર્યના પ્રતિબિમ્બની ઉપમા આપી છે.

અધિ ૬ સૂ. ૧૯ થી ૨૨—આ સૂત્રોમાં અણ્ણભાષ્યકાર પૂર્વપક્ષી તથા એકદેશી બન્નેના મતો ખોટા છે એવું જણાવે છે. પૂર્વપક્ષી નિર્ધર્મક બ્રહ્મનો જ મત આગળ મૂકે છે અને એકદેશી નિર્ધર્મક બ્રહ્મ એ મુખ્ય છે અને સધર્મક ગૌણ છે. એમ જણાવે છે. આ બન્ને મતો ખોટા છે એવું જણાવવાને અણ્ણભાષ્યકારના મતે આ અધિકરણની રચના છે. સૂ. ૨૦ થી ૨૨ માં પોતાનો વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વનો સિદ્ધાન્ત જણાવે છે. શંકરના મતે આ સૂત્ર ઉપરના સૂ. ૧૮ માં જે જલમાં પ્રતિબિમ્બિત સૂર્યની ઉપમાનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું હતું તેની સામેજ અહિં આ શંકા લેવામાં આવે છે. તેનો ઉત્તર સૂ. ૨૦ માં આપવામાં આવ્યો છે. અને ત્યાં જણાવે છે કે સૂ. ૨૦ માં તે દૃષ્ટાન્ત તથા દાર્શનિકોના અવિરોધ હોવાથી બ્રહ્મની પ્રતિબિમ્બિત સૂર્ય સાથેની ઉપમા ઘટી શકે છે. અણ્ણભાષ્યકાર સૂ. ૨૧ માં બ્રહ્મના વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ છે એમ કહે છે ત્યારે શંકર તે સૂત્રમાં એવું જણાવે છે કે ઉપમાના સંબંધમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ છે. સૂ. ૨૨ માં અણ્ણભાષ્ય એવો સૂત્રકારનો આશય જણાવે છે કે નિર્ધર્મક

શ્રુતિઓ ધ્વજના ધર્મોના પ્રતિષેધ કરતી નથી પણ સર્વકામત્વ ગંગેરે અલૌકિક ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરે છે. જ્યારે શંકર આ સૂત્રને ધ્વજના અવ્યક્ત સ્વરૂપના પ્રતિપાદન પરત્વે લે છે. રામાનુજના મતે પણ સૂ. ૧૯ એ સૂર્યની ઉપમા સામે શંકા પરત્વે છે, અને સૂ. ૨૦ માં તેનું સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે.

આ સમાધાનનો આશય ધ્વજની સધર્મકતા તથા નિર્ધર્મકતા જણાવવાનો જ છે. સૂ. ૨૧ માં જે ‘પ્રકૃતૈતાવત્ત્વ’ શબ્દ છે તેના વિષે એમ કહે છે કે ધ્વજમાં એવા ગુણોનો નિષેધ શ્રુતિઓમાં કર્યો છે કે જે ગુણોનું માપ કરી શકાય તે અર્થાત્ ધ્વજના ગુણોનું માપજ કદીપણ થઈ શકે નહિ. એટલું જણાવવાને શ્રુતિમાં તેનો નિષેધ કર્યો છે.

અધિ. ૭ સૂ. ૨૩-૨૪ આ અધિકરણના સૂ. ૨૩ માં અણુભાષ્યકારના મતે સિદ્ધાન્તીએ જણાવેલ ધ્વજના વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વ સામે પૂર્વપક્ષીની શંકા આપવામાં આવેલી છે, અને સૂ. ૨૪ માં તેનું સમાધાન છે. શંકરના મતે આમાં પોતાના નિર્ણય ધ્વજવાદનું વિશેષ સમર્થન સૂત્રકારે કરેલું છે. સૂ. ૨૩ માં સૂત્રકાર ધ્વજને માટે અવ્યક્ત શબ્દનો જેમ પ્રયોગ કરે છે તે ધ્વજ નિર્ધર્મક છે એમ શંકર માને છે. અર્થાત્ આ સૂત્ર પૂર્વપક્ષીની શંકાનું નથી. પણ સિદ્ધાન્તીના સિદ્ધાન્ત વિષેનું છે એમ તે કહે છે. અને સૂ. ૨૪ તેનું વિશેષ સમર્થન પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન પ્રમાણથી કરે છે. રામાનુજના મતે આ બંને સૂત્રોમાં ધ્વજ અને એમનાં વિશેષણો બીજાં પ્રમાણોની જાહેર છે એમ કહેવા માટે છે.

અધિ. ૮ સૂ. ૨૫-૨૭ સૂ. ૨૫-૨૬ માં અણુભાષ્યકારના મતે ધ્વજના વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વ વિષે શંકા દેખાડવામાં આવે છે, અને સૂ. ૨૭ માં તે શંકાનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે. શંકરના મતે આ સૂત્રોમાં આવા ભેદો નથી. તે સૂ. ૨૫ માં આત્માની એકતા, સૂ. ૨૬ માં જીવની અનન્ત સાથે એકતા, તથા સૂ. ૨૭ માં ઉપાધિને લીધે ભેદભાવ વિષયો છે એમ કહેવા માગે છે. સૂ. ૨૬ માં જે અનન્ત શબ્દ છે તેનો અર્થ શંકર ‘અનન્ત’ નિર્ણય ધ્વજ એ અર્થમાં લે છે. પણ અણુભાષ્યકાર તેને અનન્ત રૂપથી આવિર્ભાવના અર્થમાં લે છે. રામાનુજના મતે પણ આ ત્રણ સૂત્રોમાં શંકાપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ એવા વિભાગો નથી. સૂ. ૨૪ માં તે પ્રકાશનું દૃષ્ટાન્ત આપીને એમ જણાવે છે કે જેમ પ્રકાશ અને અન્ય ગુણો વચ્ચે કોઈ પણ ફેર નથી તેમ ધ્વજના મૂર્તગુણો તથા અમૂર્ત ગુણોમાં ફેર નથી. અર્થાત્ શ્રુતિમાં જે નિષેધ કરેલો છે તે માપનો છે. ધ્વજના ગુણો ‘આટલા’ છે એવું માપ થઈ શકે નહિ એ બાબતનો જ નિષેધ કર્યો છે. ધ્વજના મૂર્ત તથા અમૂર્ત ગુણોનો નિષેધ કર્યો નથી. સૂ. ૨૬ માં અનન્તનો અર્થ અનન્ત ગુણથી વિશિષ્ટ ધ્વજ એવો કરે છે. અર્થાત્ ધ્વજ અનન્ત ગુણ યુક્ત હોવાથી તે નિર્ણય છે તેમ સગુણ પણ છે. સૂ. ૨૬ માં અણુભાષ્યકાર સર્પની કુંડળીના દૃષ્ટાન્તથી ધ્વજનું વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વ જણાવે છે. રામાનુજ આ દૃષ્ટાન્તથી ધ્વજના મૂર્ત અને અમૂર્તરૂપની સત્યતા જણાવે છે. શંકર આ સૂત્રનું તાત્પર્ય ઉપાધિથી ભેદભાવ દેખાડવામાં લે છે.

અધિ. ૯ સૂ. ૨૮-૩૦ આ અધિકરણમાં અણુભાષ્યકારના મતે ધ્વજના ધર્મો અને ધ્વજની અર્થાત્ ધર્મો અને ધર્મોની અભેદતા જણાવે છે. શંકરના મતે જીવ તથા ઇશ્વરની અભેદતા અસ્તિત્વામાં જણાવાય છે, અને તેટલા માટે સૂ. ૨૮ માં તે કહે છે. જેમ પ્રકાશ તથા તેના આશ્રય સૂર્યમાં તેજથી એકતા છે તેમ જીવ અને ઇશ્વરમાં એકતા છે. સૂ. ૩૦ માં તે એમ કહે છે કે આત્માથી ભિન્ન વસ્તુનો પ્રતિષેધ કર્યો છે. તેથી આત્માજ સર્વરૂપ છે. રામાનુજ સૂ. ૨૮નો અર્થ એવો લે છે કે ધ્વજને પ્રકાશ રૂપ કહ્યું છે. પ્રકાશ (તેજ) જેમ પ્રકાશવાળા પદાર્થથી ભિન્ન છે છતાં એનું રૂપ પણ છે, તેમ જગત્ ધ્વજથી ભિન્ન છે અને ધ્વજનું રૂપ છે. સૂ. ૨૯ માં એમ જણાવે છે કે ધ્વજમાં અસ્તિત્વ ધર્મોનો નિષેધ કરેલો છે તેથી વિશેષણ વિશેષ્યભાવથી જ અંશશિભાવ સમજવો જોઈએ.

અધિ૦ ૧૦ સૂ૦ ૩૨-૩૭—આમાં અણ્ણભાષ્યકારના મતે, સૂત્રકારે બ્રહ્મ એજ સર્વોત્કૃષ્ટ તત્ત્વ છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું. તેની સામે જ સૂત્રકાર સૂ૦ ૩૧ માં પૂર્વપક્ષ કહે છે અને તેનું સમાધાન સૂ૦ ૩૨ થી ૩૭ સુધીમાં આપે છે. શંકર પણ આ પ્રમાણે સૂત્રના વિભાગ પરત્વે સંમત છે. પણ શંકરનું બ્રહ્મ નિર્ધર્મક જ છે. જ્યારે અણ્ણભાષ્યકારનું બ્રહ્મ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મથી યુક્ત છે. રામાનુજ સૂ૦ ૩૨ માં સેતુ શબ્દનો અર્થ ‘પૂલ’ નહિ પણ પાળ કરે છે. એ અર્થમાં બ્રહ્મ અને સેતુનું સરખાપણું હોવાથી બ્રહ્મને સેતુ કહેલ છે.

અધિ૦ ૧૧ સૂ૦ ૩૮-૪૧—આ અધિકરણમાં અણ્ણભાષ્યકારના મતે સૂત્રકાર બ્રહ્મનેજ ફલરૂપે જણાવે છે. સૂ૦ ૩૮ માં ઇશ્વરથી જ ઐહિક તથા પરલૌકિક ફલની સિદ્ધિ કહે છે. સૂ૦ ૩૯ માં તે વિષે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય આપે છે. આ સામે જૈમિનિ એવું માને છે કે જો ઇશ્વર ફલના આપનાર હોય તો તેને વૈષમ્ય તથા નૈર્ઘૃણ્યનો દોષ લાગે માટે કર્મ ઇશ્વર કરતાં અધિક છે એવો પૂર્વ પક્ષ કરે છે તેનો ઉત્તર સૂ૦ ૪૧માં આપે છે. શંકરના મત પ્રમાણે અર્થની ખાસ વિભિન્નતા નથી પણ તે ઇશ્વર એટલે સગુણ બ્રહ્મ સમજે છે. અને તે ઇશ્વર તરફથી ફલ મળે છે એમ કહે છે. રામાનુજ પણ ઇશ્વર બ્રહ્મને ફલરૂપે માને છે, પણ સૂત્ર ૪૦નું તાત્પર્ય એવી રીતે સમજાવે છે કે “બ્રહ્મજ ફલદાતા છે. કારણ કે શ્રુતિમાં વાયુ વગેરે દેવતાઓને સ્પષ્ટ ફલદાતા કહેલી જોવામાં આવે છે અને વાયુ વગેરે દેવતા તે બ્રહ્મનાંજ સ્વરૂપ છે.”

પાદ. ૩

અધિ૦ ૧ સૂત્ર ૧—શંકરાચાર્યના મતે આ સૂત્રનો વિષય વેદાન્ત જ્ઞાનની એકતા છે અર્થાત્ આની પહેલાંના પાદમાં વિશેષ સ્વરૂપની એકતાનો વિચાર કર્યો હતો અને અહિંઆ વિજ્ઞાનની એકતા જણાવે છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ વિષેનું વિજ્ઞાન એકરૂપ છે કે જૂદું જૂદું? આ રીતે વિજ્ઞાન પરત્વે અર્થ ઘટાવે છે. રામાનુજનાચાર્ય સૂત્રનો એવો અર્થ ઉપજાવે છે કે સર્વ વેદાન્તનાં વાક્યો એકતા કરીને જોઈશું તો ઉપર કહ્યું તે બ્રહ્મજ એમાં વર્ણવ્યું દેખાય છે. એમાં ઉપાસના જ્ઞાન ભક્તિ વગેરેનો વિધિ એક સરખોજ છે. જેય બ્રહ્મ જૂદું અને ઉપાસ્ય બ્રહ્મ જુદું એવો ભેદ નથી “ચોદનાઘવિશેષાત્” નો અર્થ વિધિ વગેરેનો ફેર નથી તેથી એમ લે છે. અર્થાત્ કર્મ સાદસ્ય ફક્ત દૃષ્ટાન્ત તરીકે તેને લેતા નથી. ચોદના એટલે કર્મકાંડનો વિધિજ નહિ, પણ ઉપાસીત, વિદ્યાત્ એમાં અમુક ધાત્વર્થ (ક્રિયાનો) વિધિ અને આદિથી પૂર્વ મીમાંસા’ ૨-૪-૯માં કહેલ અંગોગ, રૂપ, અને આખ્યાના હેતુઓ લીધા છે. અને આ હેતુઓ ઉપાસનાના સંબન્ધમાં લે છે. અણ્ણભાષ્યકાર કર્મની સાથે ઉપાસનાનું સાદસ્યદેખાડવાને ચોદના વગેરેને દૃષ્ટાન્ત તરીકે આપે છે.

સૂત્ર ૨—શંકરાચાર્યના મતે વિજ્ઞાન પરત્વે આ પાદની યોજના હોવાથી સૂત્ર ખીજનો અર્થ એવો કરે છે કે “સર્વ ગુણોમાં ભેદ હોવાથી, વિદ્યામાં એકતા નથી. આ રીતનું માનવું યોગ્ય નથી. કારણ કે એકજ વિદ્યામાં આ રીતનો ગુણભેદ જોવામાં આવે છે” રામાનુજના મતે “નિર્ગુણ વિદ્યા અને સગુણ વિદ્યા જૂદી છે એમ શંકા થાય તો ઉત્તર આપે છે કે ના, એકજ બ્રહ્મનું એક સરખું જ સર્વત્ર વર્ણન છે” એવો અર્થ લે છે. અણ્ણભાષ્યકારના મતે કર્મ સાદસ્યથી યાગનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું હતું, તે વિષે અહિંઆ શંકા ઉપસ્થિત કરાવે છે, અર્થાત્ યાગમાં જેમ દ્રવ્ય તથા દેવતાથી ભેદ છે તેમ બ્રહ્મના ઉપાસ્ય રૂપોમાં પણ ભેદ છે એમ કોઈ કહે તો તે શંકાનું નિવારણ સૂત્રકાર કરે છે. શંકર, શૈવ અને ભિન્નસૂત્રમાં ચેત્ અને એકસ્યામ્ શબ્દની વચ્ચે ‘ન’કાર વાંચે છે. ભાસ્કરનો પાઠ મેદાન્નેતિ ચેત્સ્યાત્ એવો છે.

સૂત્ર ૫—સૂત્ર ૫માં શંકરાચાર્ય “અર્થ” શબ્દને વિજ્ઞાનના અર્થમાં સમજે છે આથી તેમના મતે સૂત્રનો અર્થ વિજ્ઞાન એક સરખું હોવાથી સર્વ ગુણોનો ઉપસંહાર થાય છે. કારણ જેમ વિધિ શેષમાં એકતા છે, તેની માફક મૂળ વિષયમાં અભેદ છે. રામાનુજ “અર્થ” ઉપાસના પરત્વે લેખને સૂત્રનું તાત્પર્ય એવું લે છે કે “વિધિને અંગે આવતા સઘળા ગુણો જેમ એકઠા લેવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે સર્વ ઉપનિષદ ગ્રંથોમાં ઉપાસના સમાન હોવાથી સઘળા વિદ્યા એકઠી લેવાની છે” વિધિ શેષનો અર્થ વિધિના અંગે આવતા ધર્મો જેમકે ઉપનિષદમાં કહેલા “વૈશ્વાનર, દહર” વગેરે. ઉપાસના વિધિના અંગ તરીકે સમજતા ગુણો એમ લે છે. અણુભાષ્યકાર વિધિશેષ એટલે વિધિના અંગ અગ્નિહોત્ર એવો અર્થ લે છે અને અર્થ એટલે ભગવાન લે છે. વળી તે સૂત્રનું વ્યાખ્યાન બે રીતે કરે છે. એક વખતે “વિધિશેષવત્” પ્રત્યયનો અર્થ “તુલ્ય” લે છે, અને બીજી વખત તેનો યુક્ત અર્થ લે છે તેમ ‘વ’ નો એક વખતે ‘પણ’ અર્થ લે છે અને બીજી વખતે ‘અને’ એવો કરે છે. આ અર્થની ખુબી અન્ય ભાષ્યોમાં નથી.

સૂત્ર ૬—૭—૮ મધ્ય ‘અન્યથાત્વ’ની પછી ‘ચ’ વાંચે છે. શંકરાચાર્ય સૂ. ૬ નો અર્થ આ પ્રમાણે કરે છે. શ્રુતિ વડે વાજસનેયી તથા છાંદોગ્યની વિદ્યામાં ભેદ છે આમ શંકા કરવી નહિ કારણ કે તેઓ એકરૂપ છે. સૂત્ર ૭માં પરોવરીયસ્ત્વાદિનો અર્થ ઉદ્ગીથાદિ લે છે અને તેની માફક પ્રકરણ ભેદથી એકતા નથી એમ કહે છે. સૂત્ર ૮માં સંજ્ઞાને લક્ષને વિદ્યામાં એકતા છે એ કહેવું યોગ્ય નથી એવો અર્થ ખેંચે છે. સૂ. ૬નો અર્થ રામાનુજ શંકર માફક કરે છે પણ સૂત્ર ૭માં પરોવરીયસ્ત્વનો અર્થ ‘ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ હોવું વગેરેની માફક’ એવો લે છે. અર્થાત્ જેમ એકની એક શાખામાં ઉદ્ગીથના અવયવ ભૂત પ્રણવમાં પરમાત્મ દષ્ટિનો વિધિ અને ઠેકાણે સરખો છે, તો પણ હિરણ્યમય પુરુષરૂપે જોવો એ વિધિથી ઉત્તમ કરતાં પણ ઉત્તમ ધર્માદિ ગુણવાળો જોવો એ વિધિ બુદ્ધ છે તેમ અહિંઆં સમજવું. અણુભાષ્યકાર સૂ. ૬માં અવિશેષ શબ્દ સ્વરૂપના સ્વરૂપ પરત્વે લે છે અર્થાત્ સ્વરૂપ એક રસ છતાં વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયી શ્રુતિમાં કહેલ છે તેથી તેમાં કોઈ પણ વિશેષ નથી અને સૂ. ૭ માં પરોવરીયસ્ત્વના એક પ્રકારનું વ્રત તથા ઉદ્ગીથ એમ બે રીતે સમજાવે છે. સૂત્ર ૭માં ભાસ્કર ‘વા’ને બદલે ‘ચ’ વાંચે છે.

સૂ. ૮ થી ૧૫—સૂત્ર ૮માં મધ્ય પ્રાસેષ એવો પાઠ લે છે; અને સૂ. ૧૩ માં સામાન્યાત્ત ને બદલે “સામ્યાત્” વાંચે છે. શંકરાચાર્ય તથા રામાનુજ આ સૂત્રોના નીચે પ્રમાણે અર્થ કરે છે.

શંકર.

રામાનુજ

ઝાંકારની વ્યાપ્તિ સર્વ વેદમાં છે, માટે ઉદ્ગીથ વિશેષણરૂપે છે, એમ કહેવું દોષ રહિત છે.

આદિ અને અન્તમાં પ્રણવની વાત છે તેજ પ્રમાણે મધ્યમાં છે.

(અણુભાષ્યકાર ‘વ્યાપ્તિ’ સ્વરૂપની સાથે લે છે; અર્થાત્ સ્વરૂપ સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી લીલાના પદાર્થોમાં પણ તેમના ધર્મો વ્યાપક હોવાથી, સર્વ જરાબર છે.)

સૂ. ૧૦ માં ખાસ ફેર નથી, પણ અણુભાષ્યકાર ‘સર્વ’ એટલે લીલાની મધ્યમાં આવેલા પદાર્થો લે છે અને ‘અન્યત્ર’ એટલે ઉત્તર લીલામાં, અને હિમે આ એટલે પૂર્વ લીલા સાથે સંબંધ ધરાવનારા ભક્તો લે છે.

સૂ. ૧૩ માં શંકર “ઈતર” શબ્દનો અર્થ આનંદાદિ બીજા ધર્મો લે છે. રામાનુજ પણ તે અર્થને અનુસરે છે. અણુભાષ્યકાર પુરુષરૂપને વિરુદ્ધ તરીકે દેખાતા અક્ષ પુરુષ વગેરે પણ ધર્મો લે છે. “અર્થ” શબ્દને શંકર ‘વિષય’ સમજે છે. અને રામાનુજ ‘અર્થ’ એટલે ‘અર્થ’ એમ લે છે, અણુભાષ્યકાર “આનંદમય પદાર્થ” એવી રીતે તેને સમજે છે. શંકરાચાર્ય સૂ. ૩, ૭ અને ૮ ને એક અધિકરણમાં લે છે અને તેમાં ઉદ્ગીથ વિદ્યાનું નિરૂપણ છે એમ કહે છે. સૂ. ૮ નું એક અધિકરણ છે. તે ઉદ્ગીથ વિદ્યાના શેષરૂપ છે. સૂ. ૧૦ માં પ્રાણવિદ્યા, અને સૂ. ૧૧ માં સ્વરૂપના ધર્મોનો ઉપસંહાર, અનુપસંહાર

વિચારવામાં આવેલ છે તથા સૂ. ૧૪-૧૫ માં इन्द्रियेभ्य पराह्वर्याःથી શરૂ થતા અને સા કાષ્ટા સા પરાગતિઃ તે જેના અન્તમાં છે તે કાઠકના વાક્યમાં અર્થ વગેરે તેનાથી પણ પર છે એવો સિદ્ધાન્ત કહે છે. ભાસ્કરાચાર્ય પણ એ પ્રમાણે જ કહે છે. ત્યાં પરવિદ્યાનો વિચાર કરવાનું 'છોડી દઇને પ્રથમથી જ ઉદ્ગીથવિદ્યા તથા પ્રાણવિદ્યાનો વિચાર શંકરાચાર્ય કરે છે તેમાં કંઈપણ તે વિચારનું બીજા અમે જોતા નથી. ખરી રીતે તો ત્યાં પરવિદ્યાનો જ વિચાર થવો જોઈએ. પરવિદ્યાના વિચાર પ્રસંગે ઉદ્ગીથવિદ્યા અગર પ્રાણવિદ્યાનો વિચાર કરવામાં આવે તો તે અયુક્ત ગણાય નહિ, પણ પરવિદ્યાના વિચારમાં ઉદ્ગીથવિદ્યા અગર પ્રાણવિદ્યાનો વિચાર કરવો તે યુક્ત નથી, કારણ કે પાછલા પાદના અન્તમાં બ્રહ્મના જ ધર્મોનો વિચાર કરવામાં આવેલો છે. વળી પ્રથમાધ્યાયના પંચમ અધિકરણમાં આનન્દ વાક્યો છે. આ પ્રમાણે સૂ. ૧૪ માં અર્થોનું ઇન્દ્રિયો કરતાં પણ પરત્વે જે પ્રતિપાદન કરેલું છે તે નિષ્પ્રયોજન નથી. કારણ કે ત્યાં એક બીજા કરતાં પછીના વધારે બલવાન છે એમ પ્રતિપાદન કરવાનું પ્રયોજન છે. નહિ તો વિષયત્યાગ અને ઇન્દ્રિયના નિગ્રહની અનાસ્થામાં इन्द्रियैर्विषयाकृष्टૈઃ એ સ્મૃતિએ કહેલી પ્રણાડી પ્રમાણે તેથી પ્રમલ અનર્થનો પ્રસંગ આવે. તે અર્થો ઇન્દ્રિયોના નિયામક હોવાથી, તે અર્થો નિયામક છે એમ જાણવામાં આવતાં તેમનો ત્યાગ કરવાથી અને અન્ય વિષયોથી નિગ્રહ વગેરે સિદ્ધ થવાથી પુરુષમાં-ભગવાનમાં જેની ભક્તિ છે તેને તેની તત્પરતાનું જ્ઞાન મુકર હોય છે. તેથી તે જ્ઞાનનું સૌકર્ય એજ મુખ્ય પ્રયોજન છે. આથી શંકરાચાર્યે જે અર્થની સરણી સ્વીકારી છે તે યુક્ત નથી.

રામાનુજચાર્ય તો, સૂ. ૧૪-૧૫ તથા તેની પહેલાંનાં બે સૂત્રોને આનન્દાદિ અધિકરણનાં અંગ-ભૂત માને છે. સૂ. ૧૪ નું તાત્પર્ય તે એવું જણાવે છે કે પ્રિયશિરસ્ત્વ વગેરે ધ્યાનને માટે જ છે. તેથી સર્વદા તે આનન્દમયની પ્રતીતિમાં હોતા નથી. આગળ આનન્દમયનો આત્મા તરીકે નિવેશ હોવાથી અને આત્માના શિર પુચ્છ વગેરેના સંભવ નથી. તેથી પ્રિયશિરસ્ત્વ વગેરે તો ઉપાસકને સરળતાથી પ્રતિપત્તિ થાય તેટલા માટે નિરૂપેલાં છે. પણ ફક્ત તે નિરૂપણ કરેલાં છે એટલું જ. વસ્તુતઃ તો વિભૂતિરૂપમાં તે પ્રમાણે હોય છે. તેથી મુખ્ય અધિકાર વગરનાઓએ આનન્દમયમાં તેમનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. મુખ્ય આધિકારીઓએ તો તે વિભૂતિના છે, પુરુષોત્તમના નહિ એમ જાણવું. સૂ. ૧૬ તથા ૧૭ માં આત્મા શબ્દથી પરમાત્માનું જ ગ્રહણ કરવું જોઈએ એમ જણાવ્યું છે. ત્યાં ઇતરની માફક એમ કહેલ છે. એટલે આત્મા વા શ્વમેક એવાગ્ર આસીત્ સ એકત્ લોકાનુસંગે એમ જે ઐતરેયમાં કહ્યું છે તેની માફક ત્યાં હેતુ 'ઉતર' શબ્દ કહ્યો છે. તેનાથી અર્થાત્ સોકામયત્ बहुस्याम् એ વાક્ય સમજવું. અને ત્યાં જે અવધારણુ છે તેનાથી 'તस्माद्वाएतस्मात्' એવું પૂર્વવાક્યમાં કહેલું જાણવું. તે અણુભાષ્યકારને પણ સંમત છે.

અધિ. ૨ સૂ. ૧૬-૧૮—સૂ. ૧૬ માં “આત્મગૃહીત” શબ્દ પંચમી વિભક્તિમાં લે છે. સૂ. ૧૬ નો અર્થ “પાછળના વિશેષણો જેવાથી જેમ બીજે સ્થળે છે તેમ આત્મા વડે પરમાત્માનું જ ગ્રહણ થઇ શકે છે એવો કરે છે અને સૂ. ૧૭નો અર્થ વાક્યાન્વયથી આત્મા વડે પરમાત્મા લેવો ઠીક નથી એમ કહેવું બરાબર નથી કારણ કે ઉત્પત્તિની પહેલાં પરમાત્મા જ હતા એ પ્રમાણેનું પ્રમાણુ છે રામાનુજ પણ શંકરની માફક સૂ. ૧૬માં 'ઇતરવત્' એટલે બીજા સ્થળની માફક અર્થ કરે છે, અને આત્મા વા શ્વમેક બન્ને આસીત્ એ શ્રુતિને ટાંકે છે અને ઉત્તરનો અર્થ ‘પાછળનું’ વાક્ય જેમકે ‘સોકામયત્ बहुस्याम्’ એવું લે છે. અણુભાષ્યકારના મતે આ અધિકરણમાં અન્નમયાદિના શારીર આત્માનું કથન જે ભૈત્તરિયોપનિષદમાં કરવામાં આવ્યું છે તેનાથી આપણે જીવ સમજવો કે ઇશ્વર ? એ નિર્ણય કરવા ભડે છે. તેનો ઉત્તર તે આપે છે કે “ઇતર” એટલે જીવ તરીકે અન્નમયાદિના શારીર આત્માને જાણવેલ છે, પણ તે જીવના અર્થમાં નહિ. ત્યાં શારીર આત્મા એટલે સર્વથી પછી કહેલા અને સર્વથી પહેલાં આનન્દમયના અર્થને સ્વરૂપમાં રાખીને તેમ કહ્યું છે.

અધિ૦ ૩ સૂ. ૧૮-૨૩-ભાસ્કરના મતે આ સૂત્રમાં “અપૂર્વમ્” એટલોજ પાઠ છે. અણ્-ભાષ્યકાર સૂ. ૧૮ થી ૨૩ સુધીનું એક અધિકરણ બનાવે છે. જ્યારે શંકર સૂત્ર ૧૮નું એક, સૂ. ૧૯ નું એક, સૂ. ૨૦, ૨૧ અને ૨૨ નું એક, અને ૨૩ નું એક એમ જૂદા જૂદા અધિકરણો કરે છે. રામાનુજ પણ એ ક્રમ સ્વીકારે છે.

સૂત્ર ૧૮ માં શંકર તદ્દન વિચિત્ર અર્થ કાઢે છે. તેમના મતે એ સૂત્રમાં જળનું વસ્ત્રરૂપે નિરૂપણ છે. અને તેથી તેઓ એવો અર્થ કરે છે કે “આયમન કાર્યરૂપે હોવાથી તેનું વિધાન નથી, પણ અપૂર્વનું વિધાન છે. અર્થાત્ જળને વસ્ત્રરૂપે જણાવું એ રીતનું વિધાન છે.” રામાનુજ પણ આ અર્થનું અનુમોદન આપે છે. આ બંને ભાષ્યકારો આ સૂત્રમાં પ્રાણુવિદ્યા વિષે જે કંઈ બાકીનું જણાવાનું છે તેનો સૂત્રકાર વિચાર કરે છે એમ જણાવે છે. અણ્ભાષ્યકારના મતે આમાં અન્નમયથી વિજ્ઞાનમય પર્યન્તનાં વિભૂતિરૂપો છે, અને આનન્દમય એ વિભૂતિવાળું છે એમ જણાવવાને અન્નમયથી વિજ્ઞાનમય પર્યન્ત કાર્ય-ક્રોશરૂપ નથી એમ જણાવવાનું પ્રયોજન છે. અથવા તો બૃહદારણ્યકના પુરુષવિધ બ્રાહ્મણમાં આત્માની પ્રિય તરીકે ઉપાસના કરવાની કહી છે ત્યાં પ્રિયત્વની ઉપાધિવાળો જીવ નહિ પણ પરમાત્મા છે એમ જણાવે છે.

સૂ. ૨૧ માં શંકર, ભાસ્કર, રામાનુજ, નિમ્બાર્ક, મધ્વ અને શૈવ “વિશેષાત્” એવો પાઠ વાંચે છે. અને સૂ. ૨૩ માં ભાસ્કર ‘ચાતઃ’ છોડી દે છે.

સૂ. ૧૯ નું તાત્પર્ય શંકરના મતે ઉપાસ્યના અભેદથી વિદ્યામાં એકતા હોવાનું છે. આથી તેનો અર્થ ઉપાસ્યમાં અભેદ હોવાથી સમાનશાખામાં પણ આ પ્રમાણે વિદ્યાની એકતા છે એવો કરે છે. સૂત્ર ૨૦ માં અધ્યાત્મ તથા અધિદેવનું નિરૂપણ જણાવે છે. અને તેનો અર્થ એવો કરે છે કે “અધ્યાત્મ તથા અધિદેવનો પણ વિદ્યા સાથે સંબંધ છે, તથા વિદ્યાની એકતાથી તેમાં પણ એકતા છે” સૂ. ૨૧ અધ્યાત્મ તથા અધિદેવના સંબંધના અભાવને જણાવે છે. તેથી તેનું તાત્પર્ય એવું કહે છે “અથવા સ્થાન વિશેષનો સંબંધ હોવાથી અધ્યાત્મ તથા અધિદેવની એકબીજા વિશે પ્રાપ્તિ નથી. સૂ. ૨૩ માં બ્રહ્મનાં પરાક્રમ આદિ વિભૂતિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

રામાનુજના મતે આ સૂત્રોનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે. સૂ. ૨૦ એકજ બ્રહ્મ બંને ઠેકાણે સંબંધ ધરાવતું હોવાથી બંને ઠેકાણે લેઈ શકાય. જેમ મનોમયત્વાદિ જૂદાજૂદા ગુણવાળું બ્રહ્મ સર્વત્ર એક જ હોવાથી એના સઘળા ગુણ દરેક ઠેકાણે લેવામાં આવે છે તે રીતે.

સૂ. ૨૨ બંને રહસ્ય નામો એકઠાં લેવાં એમ નહિ કારણ કે એમાં ફેર છે. સૂ. ૨૨ અહિંઆં દર્શયતિ એટલે શ્રુતિ પણ બતાવે છે એવો અર્થ લે છે.

સૂ. ૨૩-બ્રહ્મમાં મોટી મોટી શક્તિઓ એકઠી થયેલી છે તથા છુલોકને એ વ્યાપીને રહેલું છે એમ કહ્યું છે. પરંતુ એ ગુણો સર્વત્ર લેવાના નથી.

અણ્ભાષ્યકારના મતે બ્રહ્મના આવિર્ભૂત રૂપોમાં ઓત્રાદિ બેદો છતાં પણ તેમાં બ્રહ્મની અભેદતા છે એવું સૂ. ૧૯ નું તાત્પર્ય છે. અને ૨૦ થી ૨૩ સુધી એમ જણાવે છે કે અમુકકાર્ય કરવાની ઇચ્છાએ ક્રોધ જીવમાં ભગવાનનો આવેશ હોય તો તેમાં ભગવાનના ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવો કે નહિ, તેનો ઉત્તર સૂ. ૨૦ માં ‘હા’ આપ્યો છે. અને સૂ. ૨૧-૨૨-૨૩ માં ‘ના’ આપ્યો છે.

અધિ૦ ૪ સૂ. ૨૪. સૂ. ૨૪ માં ઇવ ને બદલે ‘અપિ’ એવો પાઠ ભાસ્કર, રામાનુજ, નિમ્બાર્ક, મધ્વ અને શૈવ વાંચે છે. શંકર પ્રમાણે આનો અર્થ એવો છે કે “જેવી રીતે તાડય તથા પૈંગી શાખામાં પુરુષવિદ્યાનું નિરૂપણ કરેલું છે, તેજ પ્રમાણે અન્ય તૈત્તિરીયાદિ શાખામાં નિરૂપણ કરેલ નથી” ‘રામાનુજ’ ઇતરનો અર્થ ‘બીજાગુણો’ એવો લે છે અને સૂત્રનો અર્થ એવો કરે છે કે તૈત્તિરીય અને

છાંદોગ્ય બંનેમાં અમુક વાક્ય પુરુષવિદ્યા સંબંધી છે, તોપણ બંનેના વિષયો જુદા છે. કારણ કે બીજા ગ્રંથો જે એકમાં કહ્યા છે તે બીજામાં કહ્યા નથી.

અધિ૦ ૫ સૂ૦ ૨૫-૨૬—અણ્ણભાષ્યકાર સૂ૦ ૨૫ માં શંકરના મતે (વેદ) વિદારણા સંબંધીના મંત્રો તેમજ પ્રવચ્ચ (હિના કરેલા દુધમાં ઘી રેડવું તેનું નામ વિદારણ, જે કર્મમાં આ રીતનું કર્મ હોય છે. તે પ્રવચ્ચ કહેવાય છે.) કર્મોના ધ્વજ વિદ્યામાં ઉપસંહાર છે કે નહિ તે પૂર્વપક્ષ છે અને તેના ઉત્તરમાં આ સૂત્ર આપેલું છે. તેનો અર્થ એ છે કે “વેદા તથા પ્રવચ્ચાદિ મંત્રોમાં અર્થનો ભેદ હોવાથી તેનો ઉપસંહાર ધ્વજવિદ્યામાં થતો નથી ” વેદ એટલે પ્રવચ્ચ કર્મ વગેરે, અને ‘અર્થ’ એટલે પ્રયોજન એમ સમજે છે. રામાનુજ આને મળતો અર્થ કરે છે. અણ્ણભાષ્યકાર વેદ એટલે પાપવેદ “ જે બૃહદારણ્યકમાં ઉદ્ગીથ વિદ્યામાં વાક, પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર અને મનના વિષે જણાવેલ છે તે અને ‘આદિ’ કહેતાં દોષનો સંબંધ, ‘અર્થ’ એટલે ‘ધ્વજ’ એમ અર્થ લે છે. અને જણાવે છે કે ઉદ્ગીથ વિદ્યામાં વાક વગેરેનો પાપવેદ કહ્યો છે પણ આસન્યને નથી કહ્યો; કારણ કે વાક વગેરે ધ્વજથી જુદા છે. અને ‘આસન્ય’ એ ધ્વજની વિભૂતિ છે. એમ ત્યાં જણાવેલ છે. સૂ૦ ૨૬ માં શંકર, નિમ્બાર્ક અને શૈવ ‘તદુક્ત્વ’ ને છોડી દે છે.

સૂ૦ ૨૬ નો અર્થ શંકરના મતે એવો થાય છે કે શ્રુતિમાં જ્યાં આગળ એક બાબતનો નિષેધ કરેલો હોય ત્યાં આગળ અન્ય વસ્તુનો સ્વીકાર શેષરૂપે રહેલો જ હોય છે. આજ પ્રમાણે પૂર્વ મીમાંસામાં “કુશા, છન્દ, સ્તુતિ તથા ઉપગાનના સંબંધમાં કહેલું છે.” રામાનુજના મતે આ સૂત્રનું પ્રયોજન એ છે કે ‘પુણ્યપાપના ત્યાગનું ચિન્તન, મિત્ર અને શત્રુ તરફથી ગ્રહણનું ચિન્તન અને, ઉભયનું ચિન્તન એનો વિકલ્પ સમજવો કે ઉપસંહાર સમજવો? આનો ઉત્તર એવો આપે છે કે કેવલ ત્યાગ પ્રતિપાદક અને કેવળ ગ્રહણ પ્રતિપાદક વાક્ય મળીને એક વાક્ય બને છે, એટલે કેવલ ત્યાગ કે કેવલ ગ્રહણ રહેતું જ નથી, અને તેથી વિકલ્પ સંભવતો નથી. અણ્ણભાષ્યકારના મતે જીવ અને ધ્વજનો સંબંધ શો છે તે અહિં જણાવેલું છે. ઉપરના સૂત્રમાં ભગવાનના સંબંધના અભાવમાં દોષનો સંબંધ થાય છે, તે કહ્યું હતું. આ સૂત્રમાં તેથી ગુણની હાનિ પણ બને છે એમ કહેવામાં આવે છે. શંકર તથા રામાનુજ કુશા, છન્દ, સ્તુતિ તથા ઉપગાન એમ જુદા જુદા લે છે. અણ્ણભાષ્યકાર તેમને પૃથક્ પૃથક્ લેતા નથી.

અધિ૦ ૬ સૂ૦ ૨૭-૨૮—સૂ૦ ૨૭ માં “સંપરાય” પણ પાઠ છે. પુરુષોત્તમજી આ પાઠમાં સ્વાર્થે “જળ” પ્રત્યય લે છે. એટલે સંપરાય અને આમાં ફેર નથી. શંકર સાંપરાયનો અર્થ દેહનો ત્યાગ કરે છે. આથી સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે લે છે. “દેહના ત્યગનીજ સાથે પુણ્ય તથા પાપનો ત્યાગ થાય છે. કારણ કે સાક્ષાત્કારવાળાને પ્રાત્યવરૂપ ફળનો અભાવ હોય છે. આજ પ્રમાણે બીજી શાખાવાળાઓ પણ માને છે. સૂત્ર ૨૮ માં “ધ્વજથી પુણ્ય પાપનો ક્ષય થાય છે. કારણ કે તાંડી તથા શાટયાયનની શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે કહેલું છે.” એવો અર્થ લે છે. રામાનુજ શ્રુતિ અને અર્થની સ્વાભાવિકતા એ બેનો વિરોધ ન આવે એમ અર્થ કરવો એમ કહે છે. આ બંને અર્થો અણ્ણભાષ્યકારના અર્થથી તદ્દન જુદા પડી જાય છે. અણ્ણભાષ્યકાર સંપરાયનો અર્થ “ભક્તિમાર્ગ” લે છે તેથી તેમના મતે સૂત્રનું પ્રયોજન એવું દર્શાવવાનું છે કે ભક્તિમાર્ગમાં પાપ તરવાનું હોતું નથી. ભક્તિમાર્ગ સિવાય અન્યમાર્ગમાં અર્થાત્ જ્ઞાનમાં પાપ તરવાનું હોય છે. કારણ કે ભક્તિનો ઉદ્દેશ પાપના ધ્વંસ પછી હોવાથી ભક્તિ-દશામાં પાપની સત્તા સંભવતી નથી. સૂ૦ ૧૮ માં “છન્દતઃ” એટલે ભગવાનની ધ્વજા એવો અર્થ લેખને “ઉભયના અવિરોધ” એટલે ભક્તિમાર્ગમાં પાપ તરવાનાં નથી તે અને કેટલીક વખત ભક્તો પણ પાપ તરે છે એમ કહ્યું છે તે આ બંને ઉભય શબ્દથી સમજાય છે. ભક્તને પણ પાપ કોઈક વખત ભગવાનની ધ્વજાથી તરવાનાં હોવાથી ત્યાં કોઈ વિરોધ નથી એમ કહે છે.

અધિ૦ ૭ સૂ૦ ૨૯—રામાનુજ આ સૂત્રમાં ‘ઉભયથા’ને બદલે ‘ઉભયધા’ એવો પાઠ લે છે. શંકર ગતિ એટલે દેવયાન માર્ગ સમજે છે. અને ઉભયથા એટલે ગતિ એટલે સામાન્ય રીતે “એ પ્રકારે” એમ લે છે. અર્થાત્ તેમના મતે દેવયાન માર્ગ પ્રતિગમનનું પ્રયોજન છે પણ ખરૂં અને નથી; પણ એવું તાત્પર્ય અહિં આં છે. રામાનુજ ઉભયધા એટલે દેહનો વિયોગ થતી વખતે રસ્તામાં એમ લે છે, અને ગતિ એટલે કર્મનો ક્ષય એમ કરે છે. જ્યારે અણુભાષ્યકાર ગતિ એટલે જ્ઞાન અને ઉભયથા એટલે પુષ્ટિ અને મર્યાદા એ માર્ગો એવો અર્થ આ સૂત્રમાં લે છે.

અધિ૦ ૮ સૂ૦ ૩૦—શૈવના મતે સૂ૦ ૩૦ એ પૂર્વપક્ષ તરીકે આપવામાં આવ્યું છે. અને પછી તેના સિદ્ધાન્ત તરીકે સૂ૦ ૨૯ આપેલું છે. શંકરનો અર્થ આ છે “ગતિનું પ્રયોજન છે તેમ નથી. આ બંને પ્રકારના બાવેા યુક્ત છે. કારણ કે બ્રહ્મ પર્યન્ત પ્રતિગમન કરવાના કારણરૂપ પ્રયોજન લૌકિક રીતિ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે.” રામાનુજના મતે ‘કર્મ ક્ષય થયા છતાં પણ દેવયાનને માર્ગે જવાને માટે સૂક્ષ્મ શરીર ટકી રહે છે. એનું લૌકિક દૃષ્ટાન્ત ખેતરના પાક માટે બાંધેલું તળાવ પાક ઉતાર્યા પછી પણ પાણી પીવાના કામમાં આવે છે એ રીતે’ આવો અર્થ છે. અણુભાષ્યકારના મતે આ સૂત્રમાં મુક્તિની અપેક્ષાએ જે ભક્તિ કરે છે તે ભક્તિ ચઢીઆતો કે મુક્તિની અપેક્ષા વગરનો નિરુપાધિ ભક્તિવાળો ? આના ઉત્તરમાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે અપેક્ષા રહિતવાળોજ ચઢીઆતો છે. કારણ કે ભગવાનરૂપી અર્થને ઉદ્દેશીને તેની ભક્તિ હોવાથી ભગવાનનેજ તે પ્રાપ્ત કરે છે. આથી જેમ લોકમાં સ્વાધીન ભર્તૃકા સ્ત્રી પોતાના પતિ સિવાય અન્ય કોઇ વસ્તુને ઇચ્છતી નથી તેમ આ ભક્ત ભગવાન સિવાય મુક્તિ વગેરેને ઇચ્છતો નથી. આ અર્થ આ સૂત્રમાં છે. શંકર તથા રામાનુજે સૂત્રકારના આ અર્થને કેટલો બધો દાબી નાખ્યો છે !

અધિ૦ ૯ સૂ૦ ૩૧—રામાનુજ તથા શૈવ સૂ૦ ૩૨ને પહેલાં આપીને પછી સૂત્ર ૩૧ આપે છે. શંકર સૂ૦ ૩૧ માંનો અનિયમ શબ્દ દેવયાન માર્ગ પ્રતિ ગમનના સંબંધમાં લે છે અને જણાવે છે કે ત્યાં સગુણ વિદ્યામાં નિયમ હોતો નથી. રામાનુજ એમ કહે છે કે સર્વ ઉપાસનાઓમાં લાગેલા સર્વે કોઇ એજ માર્ગે જાય છે. તેથી ઉપર કહેલી એકજ ઉપાસનાવાળાને એ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ નિયમ નથી. અણુભાષ્યકાર અનિયમ શબ્દ ગો. તા. પૂ. ૧ માં જણાવેલા મર્યાદા ભક્તિનાં ધારણ, રસના, ભજન, શ્રવણ વગેરે જે સાધનો કહ્યાં છે તે પરત્વે લે છે અને જણાવે છે કે તમામ સાધનો કરવાથી જ મોક્ષ મળે છે. અને તેમાંનાં ફક્ત એકને કરવામાં આવે તો મોક્ષ મળતો નથી આવો નિયમ ત્યાં નથી. ભારકર, રામાનુજ, નિમ્બાર્ક, મધ્વ અને શૈવ “સર્વેષામવિરોધઃ” એવો પાઠ લે છે.

અધિ૦ ૧૦ સૂ૦ ૩૨—આ સૂત્રનું પ્રયોજન શંકરના મતે અધિકારીની જગતમાં કયાં સુધી સ્થિતિ છે તે જણાવવા માટે છે, અને જણાવે છે કે જ્યાંસુધી અધિકારીઓનો અધિકાર જગતમાં હોય ત્યાંસુધી જ તેમની સ્થિતિ છે. રામાનુજના અર્થમાં ઉપરના અર્થથી ખાસ વિલક્ષણતા નથી. પણ અણુભાષ્યકાર અધિકારીના ધર્મ પરત્વે સૂત્ર લેખને અહિં આં કહે છે કે જે જીવ દ્વારા અમુક કાર્ય કરાવવાની ભગવાનની ઇચ્છા થાય છે, તે જીવમાં પોતપોતાના અમુક ધર્મો સ્થાપન કરે છે, પણ તે ધર્મો કાર્ય પૂર્ણ થતાં સુધી ટકે છે, તેનાથી તેઓ મોક્ષ મેળવી શકતા નથી.

અધિ૦ ૧૧ સૂ૦ ૩૩-૩૪—શંકરના મતે આ સૂત્રનું પ્રયોજન અક્ષરબ્રહ્મમાં સર્વનો ઉપસંહાર દેખાડવાનું છે. આથી એવો અર્થ કરે છે કે “બ્રહ્મના નિરાકરણનો પ્રકાર સર્વત્ર સમાન હોવાથી તેમજ બ્રહ્મનુંજ સર્વત્ર અસ્તિત્વ હોવાથી, જેમ ઉપસદ્ નામની ઇષ્ટિમાં બીજી ચાર ઇષ્ટિઓનો ઉપસંહાર હોય છે તેમ સર્વનો અક્ષરબ્રહ્મમાં છે.” સૂ૦ ૩૪ ને તે જૂદા અધિકરણમાં લે છે, અને તેનું પ્રયોજન બ્રહ્મ વિદ્યાની એકતા દેખાડવાનું જણાવે છે. અર્થાત્ શ્રુતિમાં વેદને અવયવપણું કહેલ છે. પણ તેમ છતાં

બ્રહ્મવિદ્યામાં એકતા છે. એવો સૂત્રનો અર્થ છે. રામાનુજ 'ઓપસદવત્' ને નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે જેમ સામંવેદનો અગ્નિર્વે હોત્રં વેતુ એ મન્ત્ર જમદગ્ન્ય નામના ચાર રાતના યજ્ઞમાં પુરોડાશ વગેરે ઉપસદનો ગુણભૂત છે, અને તેથી એણે પ્રધાનને અનુસરવું જોઈએ એ ન્યાયે યજુર્વેદની રીત ધીમે સ્વરે બોલવામાં આવે છે. પણ અહિંમાં શંકા થાય છે કે સર્વ બ્રહ્મવિદ્યામાં બ્રહ્મજ ગુણી (મુખ્ય) છે, અને ગુણીએ ગુણીને અનુસરવું જોઈએ. તે માટે સર્વકર્મા સર્વગન્ધા વગેરે શ્રુતિમાં બતાવેલા ગુણો, જે અમુકજ ઉપાસનામાં લેવાના છે, તેને સર્વ ઉપાસનામાં લેવાનો પ્રસંગ આવશે. આ શંકાનો ઉત્તર સૂ. ૩૪ માં આપવામાં આવ્યો છે. ત્યાં આમનનનો અર્થ અનુચિન્તન લે છે. અર્થાત્ સામંવેદના મન્ત્ર તરીકે એવું ઉચે સ્વરે ગાન થવું જોઈએ; પણ યજુર્વેદનો પુરોડાશ આપવાના કામમાં એનો પ્રયોગ થાય છે તેથી એ એવું અંગ બને છે; અને તેથી એ ધીમે સ્વરે બોલાય છે આંવો અર્થ લે છે.

અણ્ણભાષ્યકારના મતે આ અધિકરણમાં અક્ષરબ્રહ્મ તથા પુરુષોત્તમનું તારતમ્ય દર્શાવીને પુરુષોત્તમની પરતા જણાવવાનો છે. (જુઓ સૂત્રાર્થ, અગર વિવચન) સૂ. ૩૪ અક્ષરબ્રહ્મના વિષેનું છે. અર્થાત્ તૈ. ઉ. માં અક્ષરબ્રહ્મને ગણિતાનંદ કહેલ છે. માટે તે અદ્ય છે.

અધિ. ૧૨ સૂ. ૩૫-૩૬—સૂ. ૩૫ માં શંકરના મતે પુનરુક્તિથી વિદ્યામાં ભેદ કહેવાય છે. તે અન્તરા નો અર્થ આત્મા સર્વના અન્તરરૂપે કરે છે. ભૂતપ્રામના દષ્ટાન્તને એવી રીતે સમજાવે છે કે જેમ પંચમહાભૂતોનો સમૂહ સર્વત્ર એક રૂપે છે, તેમ વિદ્યામાં એકતા છે. સૂ. ૩૬ માં 'ઉપદેશ' એટલે બીજો ઉપદેશ એમ લે છે. સૂ. ૩૭ ને જૂદા અધિકરણમાં તે લે છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે આપે છે. "આ વિશેષણુ વિશેષ્યભાવ ધ્યાનને લીધે છે. જેમ બીજા ગુણોનું નિરૂપણ છે, તેમ શ્રુતિકારો ગુણોનું નિરૂપણ કરે છે. રામાનુજ આ સૂત્રોના અર્થો નીચે પ્રમાણે લે છે. સર્વના અન્તરમાં રહેલો જે આત્મા કહ્યો છે તે ભૂતોના બનેલા દેહવાળો પ્રત્યગાત્મા સમજવો. કારણ કે તે વિના "પ્રાણુ લેતો અને બૂખ તરસ વિનાનો એવા જે બે આત્મા (પ્રત્યગાત્મા અને પરમાત્મા) કહ્યા છે તેના ભેદનો ખુલાસો થઈ શકે નહિ. આનો ઉત્તર કે ના. બંને ઠેકાણે એકજ આત્માનું પ્રતિપાદન છે. આગળ ઉપદેશ જુઓ. સૂ. ૨૬ માં "ઇતર" એટલે "બીજા દાખલાઓ" એમ લે છે. સૂ. ૩૫ અને ૩૬ ને રામાનુજ એક સૂત્રમાં સમાવે છે. આ બન્નેના અર્થો અણ્ણભાષ્યકારના અર્થોથી કેટલા બધા ભિન્ન પડે છે! અણ્ણભાષ્યકારના મતે ભક્તિમાર્ગમાં અભેદ જ્ઞાન હોતું નથી, કારણ કે તે અન્તરાયરૂપ છે, એવું જણાવવાનો બાદરાયણનો આશય છે. અને તેથી તે પ્રમાણે અર્થ કરે છે, પણ શંકર અને રામાનુજ બન્નેએ તે સરળ અર્થને છોડી દીધા છે. 'અન્તરા' નો અર્થ 'અન્તરરૂપે' કરવામાં શંકરે અર્થને કેટલો બધો મચડી નાખ્યો છે. અણ્ણભાષ્યકારે તેનો સામાન્ય સરળ અર્થજ લીધો છે. 'ઇતર' એટલે ભક્તિમાર્ગમાં વિપ્રયોગના ઉદ્દેશથી જે અશ્રુપ્રસ્રાવ વગેરે થાય છે. તે એ અર્થ ભક્તિના અર્થને બંધ બેસતો જ છે.

અધિ. ૧૩ સૂ. ૩૮-૩૯ સૂ. ૩૮ નો અર્થ શંકર "સત્યાદિ ગુણોનો ઉપસંહાર સત્ય બ્રહ્મ માંજ થાય છે. માટે સત્ય વિદ્યા એકજરૂપે છે, એમ કરે છે." રામાનુજનો અર્થ પણ તેને મળતો છે. અણ્ણભાષ્યકાર 'સા' એટલે ભક્તિ લે છે, અને તેથી ભક્તિમાર્ગમાં ભક્તિ સર્વ સાધનરૂપ હોવાથી તેમાં સત્યાદિની વિધેયતા નથી. તે પ્રમાણે અર્થની સંગતિ દેખાડે છે. સૂ. ૩૯ માં 'કામાદિ'ને શંકર સત્ય કામાદિ ધર્મો લે છે. આથી સૂત્રનો અર્થ એવો લે છે કે સ્થાન આદિ એક મરખું છે, જેથી સત્યકામ આદિ જે વિશેષણો એક સ્થળે હોય, તેનો સંબન્ધ અન્ય સ્થળે પણ લેઈ શકાય અણ્ણભાષ્યકાર કામાદિ એટલે કામાદિ ઉપાધિથી જન્ય ભક્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેમના મતે જ્ઞાન કરતાં ભક્તિની અધિકતા અહિંમાં જણાવવામાં આવે છે. કામાદિ તથા ગૃહનો અભ્યાસ જ્ઞાનમાર્ગની માફક ભક્તિમાર્ગમાં અન્તરાયરૂપ થતા નથી, તેવું અહિંમાં કહેવાનો આશય છે.

અધિ૦ ૧૪ સુ૦ ૪૦-૪૧—સુ૦ ૪૦ માં શંકરના મતે પ્રાણાગ્નિહોત્રના લોપનો અભાવ પ્રયોજનરૂપ છે. તેથી સુ૦ ૪૧ માં કહે છે કે “ભોજન દ્રવ્યમાંથી જે દ્રવ્ય પ્રથમ ઉપસ્થિત થયું હોય, તે વડે પ્રાણાગ્નિહોત્ર કરવું. કારણ આ રીતનું શ્રુતિનું પ્રમાણ છે. રામાનુજ સુ૦ ૪૦ માંના આદર શબ્દને સત્યકામત્વ ગ્રણી સાથે લે છે, અને કહે છે કે શ્રુતિમાં તેમને માટે આદર હોવાથી ત્યાગ નથી. સુ૦ ૪૧ માં “આમ પ્રત્યગાત્મા જીવ બ્રહ્મને પહોંચી જાય છે તે કારણથી એના યથેષ્ટ સર્વત્ર ગતિ સંભવે છે, એ પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહેલું છે ! અણુભાષ્યકાર ‘આદર’ શબ્દને ભગવદ્ધર્મો સાથે લે છે, અર્થાત્ વર્ણાશ્રમ ધર્મો અને ભગવદ્ધર્મોમાંથી એકની પસંદગી કરવાનો સમય આવે તો ભગવદ્ધર્મો માટે શ્રુતિમાં આદર દર્શાવેલો હોવાથી તેમનો લોપ કરવો નહિ.

અધિ૦ ૧૫ સુ૦ ૪૨—‘અનિયમને બદલે મધ્વ અર્થાનિયમ’ એવો પાઠ વાંચે છે. શંકર આમાં ઉપાસનાદિ કર્મની અનિયતતા જુએ છે. તેથી એવો અર્થ કરે છે કે શ્રુતિ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે ઉદ્ધૃતિયાદિ કર્મોગોના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં નિયમ હોતા નથી. આમ હોવાનું કારણ એ છે કે કર્મનું ફળ ભિન્ન હોય છે, જેથી નિયમનો અભાવ છે. રામાનુજ આ પ્રમાણે અર્થ લે છે. એ ઉદ્ધૃતિયનું ધ્યાન કર્મનું અંગ છેજ એ નિયમ નથી. કારણ કે વિદ્વાન્ અને અવિદ્વાન્ બન્ને માટે એ કર્મનું અનુષ્ઠાન કહેલું છે. માટે અંગ તરીકે નહિ પણ જુદુંજ એનું ફળ માનવું જોઈએ. અને તે એક આ કર્મનું ફળ બીજા કોઈ કર્મથી અટકતું હોય તો તે ન અટકે. આ સૂત્રમાં તદ્દદષ્ટે: નો અર્થ રામાનુજ ‘તે જોવામાં આવે છે’ એવો લે છે. અર્થાત્ ઉપાસનાના અનુષ્ઠાનના અનિયમ જોવામાં આવે છે એમ કહે છે. અણુભાષ્યકાર આ સૂત્રનું પ્રયોજન ભક્તને કર્મ કરવાની આવશ્યકતા છે કે નહિ તેનો ઉત્તર આપવામાં છે એમ જણાવે છે. તેથી અહિં કહે છે કે ભક્તને પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી કર્મ કરવાનાં હોય છે. જેઓને ભગવાનની ઇચ્છાનું જ્ઞાન છે. (તદ્-ભગવાનની ઇચ્છા અને દષ્ટિ એટલે જ્ઞાન) તેણે લોક સંગ્રહ માટે કર્મ કરવાં અને જેને તે જ્ઞાન નથી તેણે પોતાના પ્રતિબંધો દૂર કરવાને કરવાં.

અધિ૦ ૧૬ સુ૦ ૪૩—સુ૦ ૪૩ માં મધ્વ ‘એવ’ પછી ‘હિ’ વાંચે છે. શંકર આ સૂત્રનો તદ્દન વિચિત્ર અર્થ કરે છે. પૂર્વમીમાંસામાં બળિદાન સંબંધી પૃથક્ પૃથક્ દેવ સંબંધી કહ્યું છે, તેજ પ્રમાણે વાયુ તથા પ્રાણદેવને પૃથક્રૂપે જણાવ્યાં. રામાનુજ ઉપાસના પરત્વે અર્થ યોજીને આનો અર્થ કરે છે કે પ્રદાનની પેઠેજ (ફરી ફરીને ગુણસહ વર્તમાન ગુણીની ઉપાસના કરવી, એ પ્રમાણે કહ્યું છે.) અણુભાષ્યકાર સર્વાત્મભાવ પરત્વે લે છે. અને તે સાધનથી સાધ્ય છે કે નહિ તેનો ઉત્તર એમ આપે છે કે જેમ પ્રદાન એટલે પ્રકૃષ્ટ વસ્તુ દાન પ્રસન્નતાથી કૃપાથી થાય છે તેમ સર્વાત્મ ભાવ પણ ભગવાનની કૃપાનુંજ ફળ છે તેથી સાધનથી સાધ્ય નથી.

અધિ૦ ૧૭ સુ૦ ૪૪—શાંક્યભાષ્યમાં સુ૦ ૪૪ નો અર્થ વિચિત્ર કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાં લિંગ એટલે શ્રુતિ વચન લખી મનથી માનેલ અસિની એકતા પરત્વે તે અર્થ લે છે. એટલે સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે લે છે. લિંગ અર્થાત્ શ્રુતિ વચનો પ્રકરણ કરતાં વધારે બળવાન છે, આમ પૂર્વકોડમાં પણ કહ્યું છે. તેથી શ્રુતિમાં અસિ સંબંધી બધાં વચનો છે. છતાં તે સર્વે મનઃકલ્પિત છે તથા અસિ સ્વતંત્ર અને કેવળ વિદ્યાત્મક છે. સુ૦ ૪૫ તથા સુ૦ ૪૬ જેને અણુભાષ્યકાર પૂર્વપક્ષનાં સૂત્રો તરીકે લે છે તેને શંકર સિદ્ધાન્તીના સૂત્ર તરીકે યોજે છે. અને તેના અર્થો અનુક્રમે આ પ્રમાણે કરે છે. મનના સંકલ્પની માફક પ્રકરણને અનુસરીને આ અસિઓ ક્રિયા શેષરૂપ છે. કારણ કે આ મન વડે આરોપિત થયેલાં અસિઓ ક્રિયામન અસિના ભેદ સ્વરૂપે છે (સુ૦ ૪૫) ‘વળી અસિ ક્રિયાના પ્રવેશ સૂચક છે, આ રીતનું પ્રમાણ છે (સુ૦ ૪૬) રામાનુજ ઉપાસના પરત્વે અર્થ લે છે તેથી આ સૂત્રો અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે સમજે છે.

સર્વ ઉપનિષદમાં કહેલી પર વિદ્યાના ઉપાસ્યનુંજ સ્વરૂપ બતાવ્યું છે એમ દેખાડનારાં બધાં ચિહ્નો છે. અને લિંગ તથા પ્રકરણ એ બેમાંથી પ્રકરણ કરતાં લિંગ અર્થનો નિર્ણય કરવામાં વધારે બળવાન

મનાય છે. (સૂં ૪૪) સૂં ૪૫ ને મનશ્ચિત વગેરે અગ્નિના અનુસંધાનમાં લેતાં કહે છે કે તે ક્રિયાત્મક અગ્નિના વિકલ્પરૂપ છે, પ્રકરણને લીધે માન સંગ્રહની પેઠે તે ક્રિયારૂપ હોઇ શકે. અણુભાષ્યકાર લિંગ એટલે વરણનું ચિન્હ અર્થાત્ સર્વાત્મભાવ, આત્માની અભેદતા કરતાં પણ અધિક છે એવું હાંદોગ્યમાં આવેલા સનતકુમાર અને નારદના સંવાદથી જણાય છે; એમ જણાવવાનું પ્રયોજન આ સૂત્રનું છે એમ કહે છે. પછીનાં બે સૂત્રો એટલે સૂં ૪૫-૪૬ માં પૂર્વપક્ષીની શંકા રજુ કરવામાં આવે છે. પૂર્વપક્ષી એમ માને છે કે જે પ્રપાઠકમાં સનતકુમાર અને નારદનો સંવાદ છે તેની પહેલાં સ્વંતરેતુના ઉપાખ્યાનમાં આત્માનું-આત્મ જ્ઞાનનું પ્રકરણ હોવાથી તેનું તેજ પ્રકરણ અહિંઆં જારી રાખ્યું છે.

સૂં ૪૭ માં શંકરના મતે અગ્નિનું વિદ્યાત્મક સ્વરૂપ જણાવ્યું છે અને સૂં ૪૮ અગ્નિની સ્વતંત્રતામાં પ્રમાણ રૂપ છે, સૂં ૪૯ શ્રુતિનું પ્રમાણ આપે છે. રામાનુજ પણ સૂં ૪૭ માં મનશ્ચિતાદિ અગ્નિને વિદ્યારૂપ-જ્ઞાતાત્મક યજ્ઞનું અંગ જણાવે છે, તે. સૂં ૪૮ ને સૂં ૪૭ માં યોજે છે. અણુભાષ્યકારનું સૂં ૪૭ તે રામાનુજનું સૂં ૪૬ મું છે. અણુભાષ્યકાર આ ત્રણ સૂત્રોમાં સનતકુમાર અને નારદના સંવાદમાં અભેદ જ્ઞાન છે કે સર્વાત્મભાવ તેનો નિર્ણય કરે છે. અને જણાવે છે કે અહિંઆં સર્વાત્મભાવ રૂપ જ વિદ્યા છે. આના સમર્થનમાં સૂં ૪૭ માં વ્યાસ પોતાના અનુભવને પ્રમાણ આપે છે અને સૂં ૪૮ માં શ્રુતિ અને લિંગને પ્રમાણ તરીકે લે છે.

સૂં ૫૦-૫૩—સૂં ૫૦ માં મનઃ સંપાદિત અગ્નિની સ્વતંત્રતા અને સૂં ૫૧ માં અગ્નિઓનો ક્રિયા શેષરૂપે અભાવ, સૂં ૫૨ માં અગ્નિનો વિદ્યા સાથેના સંબંધનો અર્થ શંકર લે છે. અને સૂં ૫૩ નો એવો અર્થ જણાવે છે કે શરીરના વિષે આત્માનું અસ્તિત્વ હોવાથી કેટલાકો અર્થાત્ લોકાયતિકા આત્માનો અન્ય સ્થળે અભાવ માને છે આમાં મૂળ સૂત્રના એકે. શબ્દનો અર્થ લોકાયતિકા લે છે આ રીતે અગ્નિ પરત્વે અર્થ લેવાથી સૂત્રકારનો આશય કચડાઈ ગયો છે. રામાનુજ અનુબંધ એટલે યજ્ઞની સાથે જે અમુક વસ્તુઓ જોડાઈ હોય તે એવો અર્થ લે છે અને સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે લે છે. અનુબંધ વગેરે ઉપરથી જણાય છે કે જેમ દહરવિદ્યા ક્રિયામય યજ્ઞથી ભિન્ન છે તેમ આ પણ છે. આવા સ્થળે વિધિ કલ્પી લેવામાં આવતો નજરે પડે છે. પૂં મીમાંસામાં તે અનુકુળ વચન છે. સૂત્રમાં 'તત્' શબ્દને પૂર્વમીમાંસાનું વાક્ય એમ અર્થ બેસાડે છે; આ પ્રમાણે શંકરના અર્થ પ્રમાણે સૂં ૫૦ થી પર સુધીમાં ઉપરની માફક મનશ્ચિતાદિ અગ્નિ પરત્વે સૂત્રો લેખને તે વિદ્યામય ક્રતુનું પ્રતિપાદન કરે છે એમ જણાવે છે. સૂં ૫૩ એટલે રામાનુજનું સૂં ૫૧ તેનો અર્થ આ પ્રમાણે લે છે, કેટલાકો કહે છે કે જ્ઞાતા રૂપેજ, ઉપાસક આત્માનું અનુસંધાન કરવું. અપહતપાત્માદિરૂપે નહિ; કારણ કે એ આત્મા શરીરમાં રહેલો છે તેથી.

અધિ૦ ૧૮ સૂં ૫૪-૫૬—સૂં ૫૪ માં ભાસ્કર, રામાનુજ, નિમ્બાર્ક, મધ્વ અને શૈવ તદ્ભાવ માત્રિત્વાત્ એવો પાઠ વાંચે છે. શંકર આ અધિકરણનાં બે અધિકરણો કરે છે. સૂં ૫૪ નું એક અધિકરણ, અને સૂં ૫૫ અને ૫૬ નું બીજું. સૂં ૫૪ વાળા અધિકરણનું પ્રયોજન દેહથી વ્યતિરિક્ત આત્માનું અસ્તિત્વ જણાવવા માટે છે. ઉપસ્રબ્ધિ શબ્દને અગ્નિ આદિના ધર્મ પરત્વે યોજે છે, અર્થાત્ એમ જણાવે છે કે દેહથી વ્યતિરિક્ત પણ આત્માનું અસ્તિત્વ છે, જેમ અગ્નિ આદિના ધર્મ જોવામાં આવે છે તેમ આત્માના ધર્મ જણાવવા. સૂં ૫૫ માં ઉદ્ગીથાદિની ઉપાસના સામાન્ય રૂપે છે એવો અર્થ જણાવે છે. અને તે ઉપાસનામાં અવિરોધ છે એમ સૂં ૫૬ માં કહે છે. રામાનુજના મતે સૂં ૫૪ માં જેમ બ્રહ્મ જ્ઞાન યથાવસ્થિત બ્રહ્મ વિષયક હોય છે તેમ આ આત્માનું જ્ઞાન પણ યથાવસ્થિત અપહતપાત્મત્વાદિ-ગુણ વિશિષ્ટ આત્મા વિષે હોવું જોઈએ. સૂં ૫૫ માં ક્રતુનાં અંગ સાથે જોડાયેલી સર્વ ઉપાસનાઓ સર્વ શાખાઓમાં એકજ માનવી એવું તાત્પર્ય છે. સૂં ૫૬ માં મંત્રનું દષ્ટાન્ત આપીને

ઉપાસનાની એકતાને સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે. અણુભાષ્યકારના મતે અહિં આં જ્ઞાનીઓને ભગવદ્વરણ નહિ હોવાથી તેમના હૃદયમાં પરમ બ્યોમનો આવિર્ભાવ થતો નથી એ આ અધિકરણનું પ્રયોજન છે. રામાનુજ ભાષ્યમાં સૂ. ૫૪, ૫૫ અને ૫૬ અનુક્રમે સૂ. ૫૩, ૫૪ અને ૫૫ છે.

અધિ. ૧૯ સૂ. ૫૭—આ અધિકરણનું તાત્પર્ય શંકરના મતે સમષ્ટિ વૈશ્વાનરની ઉપાસનામાં છે. ભૂમાનો અર્થ તે ‘સમષ્ટિ વૈશ્વાનર’ કરે છે. રામાનુજ પણ એજ તાત્પર્ય જણાવે છે. અણુભાષ્યકાર ભૂમા એટલે સર્વાત્મભાવ અર્થ લેખને તેનીજ મોક્ષ કરતાં પણ અધિકતા દેખાડવાને સૂત્રકારે આ સૂત્ર રચ્યું છે એમ કહે છે.

અધિ. ૨૦ સૂ. ૫૮—આ અધિકરણમાં શંકરના મતે ઉપાસનાઓની વિવિધતા જણાવી છે. અણુભાષ્યકારનો અર્થ કંઈક મળતો છે. રામાનુજ વિદ્યાઓની વિવિધતા પરત્વે અર્થ લે છે. અર્થાત્ આ સૂત્રનો એવો અર્થ કરે છે કે ‘સર્વ વિદ્યાઓમાં મુખ્ય વિષય બ્રહ્મ છે, પણ એ બ્રહ્મ વિષે જુદી જુદી બાબતો છે.’

અધિ. ૨૧ સૂ. ૫૯-૬૦—શંકર સૂ. ૫૯ અને સૂ. ૬૦ નાં બે અધિકરણો બનાવે છે. સૂ. ૫૯ નું તાત્પર્ય તેમના મતે અહંબ્રહ્મ ઉપાસનાના નિરૂપણમાં છે. અને સૂ. ૬૦નું તટસ્થ ઉપાસનાના સ્વરૂપમાં છે. રામાનુજ આ બંને સૂત્રોને એક અધિકરણમાં લે છે. સૂ. ૫૯ માં બ્રહ્મવિદ્યાના સમુચ્ચયનો વિકલ્પ છે. અને સૂ. ૬૦ માં સકામવિદ્યાનો સમુચ્ચય છે એમ તે અર્થ કરે છે. અણુભાષ્યકાર કર્મમાર્ગીયની ઉપાસનાના પ્રકાર પરત્વે આ અધિકરણ યોગ્ય છે.

અધિ. ૨૨-૨૪ સૂ. ૬૧-૬૬—શંકર સૂ. ૬૧ થી તે ૬૬ સુધી અર્થાત્ આ પાદના અન્ત-સુધીનાં તમામ સૂત્રોને એક અધિકરણમાં લે છે. રામાનુજ પણ તે પ્રમાણે લે છે. અણુભાષ્યકાર સૂ. ૬૧-૬૨ નું એક અધિકરણ સૂ. ૬૩-૬૪ નું બીજું અધિકરણ અને સૂ. ૬૫-૬૬ નું ત્રીજું અધિકરણ લે છે; અર્થાત્ આ ત્રણ અધિકરણો અનુક્રમે ૨૨, ૨૩ અને ૨૪ માં છે. અધિ. ૨૨ માં ઉપાસનાનાં અંગોનો ઉપસંહાર પ્રકાર જણાવ્યો છે. અધિ. ૨૩ માં જ્ઞાનમાર્ગીય ઉપાસનાનો પ્રકાર કહ્યો છે. અને અધિ. ૨૪ માં ભક્તિમાર્ગીય ઉપાસનાના પ્રકાર છે. શંકરના મતે આ સૂત્રોમાં અનુક્રમે અંગાશ્રિત ઉપાસનાનું સ્વરૂપ (સૂ. ૬૧) ‘આશ્રિત ઉપાસના માટે વેદનું પ્રમાણ’ (સૂ. ૬૨) એક ઉપાસનાનો બીજી ઉપાસના સાથે સમાહાર સંબંધ (સૂ. ૬૩) ઉપાસનામાં ગુણની સાધારણતા (સૂ. ૬૪) કર્મોગ રહિત ઉપાસનાનું નિરૂપણ (સૂ. ૬૫) અને ઉપાસનામાં અસહભાવ (સૂ. ૬૬) એ પ્રમાણે વિષયો છે.

પાઠભેદ—અધિ. ૧ સૂ. ૨ માં ભિક્ષુ ‘યથા’ પછીથી ‘હિ’ પદ વાંચે છે તેમ સૂ. ૪ ના અન્તે ‘ચ’ ઉમેરે છે. સૂ. ૭ માંથી રામાનુજ તથા શૈવ ‘ચ’ છોડી દે છે. સૂ. ૮ માંથી ભાસ્કર છેલ્લો શબ્દ છોડી દે છે. અને ભિક્ષુ ‘એવમ્’ ને બદલે ‘એવ’ વાંચે છે. સૂ. ૧૫ માં પ્રથમ સૂ. ૧૬ ને લેખને પછીથી આ સૂત્રને ભિક્ષુ વાંચે છે. સૂ. ૧૮ ભાસ્કર રામાનુજ, નિર્યાર્ક અને શૈવ ‘અયોનાત’ એવો પાઠ લે છે. સૂ. ૨૨ ઉપર ભાસ્કરનું ભાષ્ય જણાતું નથી. સૂ. ૨૩ માં ભાસ્કર રામાનુજ અને મધ્વ એક વાક્યને બદલે એક વાક્યતા વાંચે છે. સૂ. ૨૬ માં રામાનુજ તથા શૈવ તેષામ્ પછી અપિ વાંચે છે. સૂ. ૩૩ માં મધ્વ પ્રમાણે તેની પહેલાં ‘તુ’ છે. સૂ. ૩૬ માં શંકર, નિર્યાર્ક, શૈવ અને ભિક્ષુ ‘અપિ’ પછી ‘ચ’ ઉમેરે છે. સૂ. ૩૭ માં ‘અનુમહ’ એવો પાઠ મધ્વ લે છે. સૂ. ૨૮ માં નિર્યાર્ક ‘ચ’ છોડી દે છે. સૂ. ૩૬માં ભાસ્કર જૈમિનિ શબ્દને પ્રથમ વિભક્તિમાં લે છે. અને મધ્વ અતદ્ભાવને બદલે તદ્ભાવ એવો પાઠ લે છે. ભિક્ષુ ‘તુ’ છોડી દે છે. સૂ. ૪૦ માં ભિક્ષુ છેલ્લો શબ્દ છોડી દે છે, સૂ. ૪૧ ભાસ્કર ભાષ્યમાં નથી. રામાનુજ, મધ્વ તથા શૈવ ‘તુ’ ને બદલે ઇતિ વાંચે છે અને મધ્વ માવમસનવત્ ને બદલે માવમસનવત્ એવો પાઠ લે છે. સૂ. ૪૨ માં ભાસ્કરના મતે

‘અપિ’ નથી. રામાનુજમાં ‘ઉભયધા’ શબ્દ છે. સૂ. ૪૪ માં રામાનુજ અને મધ્વ પ્રમાણે પરિક્રિયત એવો પાઠ છે. સૂ. ૪૫ ભાસ્કર, રામાનુજ, નિમ્બાર્ક, મધ્વ અને શૈવ ભાષ્યમાં નથી, સૂ. ૫૦ માં શંકરના મતે પહેલા શબ્દ પછી અપિ છે. નિમ્બાર્કના મતે અપ્રસ્તુત છે અને ભાસ્કર દેહિકમપ્રસૂતં પ્રતિબન્ધે તર્કાનાત્ એમ પાઠ વાંચે છે.

પાદ ૪.

અધિ. ૧ સૂ. ૧-૨૪—અણ્ણભાષ્યકારના મતે સૂ. ૧ માં બાદરાયણનો સિદ્ધાન્ત આપવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ ભગવાન એજ પુરુષાર્થ છે એમ તે કહે છે. શંકરના મતે પુરુષાર્થ એટલે મોક્ષ છે, તેથી આત્મજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. તેવું એ કહે છે અને તેજ જીવનો પુરુષાર્થ જણાવે છે. સૂ. ૨ થી ૭ સુધીમાં જૈમિનિના મતનો ઉલ્લેખ છે. અણ્ણભાષ્યકારના મતે તે એમ જણાવે છે કે જ્ઞાતી એ અર્થવાદરૂપ છે. તેથી કર્મનુંજ પ્રાધાન્ય છે. શંકર તે સૂત્રમાંથી મોક્ષને અર્થવાદરૂપે લે છે. તેથી કર્મનુંજ પ્રાધાન્ય છે. શંકર તે સૂત્રમાંથી મોક્ષને અર્થવાદરૂપે જૈમિનિ માને છે એમ કહે છે. વળી ઉભય બ્રહ્મવિદ્યા કર્મના અંગરૂપે છે એ મતનો પૂર્વપક્ષ સૂત્રકાર આપે છે એમ માને છે. સૂ. ૮ માં કર્મ વિષે બાદરાયણના સામાન્ય મતનો નિર્દેશ કર્યો છે. અણ્ણભાષ્યકારના મતે ભગવાન ભક્તિમાર્ગ અને તે સંબંધી સર્વોત્તમ ભાવના અનુભવને કર્મથી અધિક જણાવેલ છે. શંકરના મતે જ્ઞેય સ્વરૂપ પરમાત્મા તે શરીરથી અધિક છે એમ સાં જણાવે છે. સૂ. ૯ થી ૧૭ સુધીમાં જૈમિનિએ બ્રહ્મ વિદ્યાને કર્મના અંગરૂપે કરેલી દલીલોનું ખણ્ણ કર્યું છે. સૂ. ૧૨ માં જૈમિનિ કર્મના અનુષ્ઠાનનો પક્ષ કરે છે અને સૂ. ૧૯ માં બાદરાયણ તેનો ઉત્તર આપે છે. પણ અણ્ણભાષ્યકાર તેનો એવો અર્થ કરે છે કે બાદરાયણના મતે અનુષ્ઠેય કર્મનો અપવાદ છે કારણ કે શ્રુતિમાં કર્મની વિધિ તથા તેનો સાગ સરખો કહ્યો છે. શંકર એવા અર્થ લે છે કે સંન્યાસ સિવાયના અન્ય આશ્રમે આચરવા યોગ્ય છે એમ બાદરાયણ મુનિનું માનવું છે કારણ કે શ્રુતિ તે રીતે પ્રતિપાદન કરે છે. સૂ. ૨૦ માં ‘ધારણા’ શબ્દને અણ્ણભાષ્યકાર ‘સમાધિ’ પરત્વે લે છે જ્યારે શંકર તેને સમિધને ધારણ કરવામાં ઘટાવે છે અને સૂત્રનો અર્થ એવો કરે છે કે ધારણની માફક અન્ય આશ્રયનો પરમર્શ વિધિરૂપ છે. સૂ. ૨૧ માં જ્ઞાતીને માટે કર્મની વિધેયતા વિષે શંકા અને તેનું સમાધાન આપ્યું છે. શંકાકાર એમ કહે છે કે જ્ઞાતીએને પણ કર્મ કરવાં પડે છે એમ જો કહ્યું છે તે તેની સ્તુતિ માટે છે. તેનો ઉત્તર એ છે કે જ્ઞાતીને કર્મનાં ફલનો સંબંધ હોતો નથી અને છતાં તે કરવાનાં કહ્યાં છે એટલે કર્મની વિધેયતા જણાવી છે. શંકર આ સૂત્ર ઉદગીથ-વચન પરત્વે ઘટાવીને કહે છે કે તે પૂર્વસિદ્ધ અર્થનું પ્રતિપાદન કરતા નથી તેથી વિધિરૂપે છે. સૂ. ૩૨ માં વેદાંતનાં આખ્યાનોમાં વિદ્યા પ્રધાનરૂપે છે કે નહિ તે વિષય છે. સૂ. ૨૪ માં આખ્યાનની બ્રહ્મ વિદ્યા સાથે એક વાક્યતા જણાવી છે. અને સૂ. ૨૫ માં એમ કહ્યું છે કે બ્રહ્મ વિદ્યાને કર્મની અપેક્ષા નથી.

રામાનુજ સૂ. ૧ નો અર્થ એવો કરે છે કે પરમપુરુષાર્થની સિદ્ધિ જ્ઞાનથી થયેલી છે ધારણ કે એમ કહેનાર શ્રુતિનું વચન છે એવા બાદરાયણનો મત છે. સૂ. ૮ માં જીવાત્મા (બુદ્ધ તથા મુક્ત) કરતાં પરમાત્મા અધિક છે એમ બાદરાયણનો મત જણાવે છે. સૂ. ૧૯ નો અર્થ ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રમાણે બીજા ઉધ્વ રેતસના આશ્રમે પણ સેવવા જોઈએ એમ કહે છે. સૂ. ૨૫ માં જણાવે છે કે ઉધ્વ રેતસવાળા આશ્રમેનું શાસ્ત્ર વિધાન કર્યું છે, અને તેથીજ તેઓને આગ્નિહોત્રાદિ કર્મો કરવાની જરૂર નથી એમ શાસ્ત્રે કહ્યું છે.

અધિ. ૨ સૂ. ૧ થી ૩૯, ૩૦—પુરુષોત્તમના જ્ઞાનમાં કર્મ જ્ઞાન તથા ભક્તિની અપેક્ષા છે તે વિષે આ અધિકરણમાં વિચાર કર્યો છે. સૂ. ૨૬ માં અણ્ણભાષ્યકારના મતે શમદમાદિ સાધનો ભક્તિ-માર્ગમાં સ્વતઃ સંભવતાં હોવાથી, જ્ઞાન માર્ગમાંજ તેનું અનુદાન આવશ્યક છે. સૂ. ૨૭-૩૦ માં તે વિષે

પ્રાણના અલ્પ્યમાં ગમે તેનું અજ લેવાની સંમતિ છે એમ કહે છે.

શંકર સૂં ૨૫ નો આશય બ્રહ્મવિદ્યામાં ચિત્ત શુદ્ધિની અપેક્ષા હોવાથી યજ્ઞાદિને વિદ્યાના સાધન તરીકે કહેલ છે એમ જણાવે છે. સૂં ૨૬ માં શમદ્વાદિને બ્રહ્મવિદ્યાનું સાધન કહે છે. અણુભાષ્યકાર એમજ કહે છે પણ ભક્તિમાં તેમની સાધનતા નથી એટલી વિશેષતા જણાવે છે. સૂં ૨૭ થી ૩૦ સુધીમાં અર્થનો અહિંઆ બંને ભાષ્યકારોના મતમાં ખાસ ફેર નથી. રામાનુજ અહિંઆ જ્ઞાન અને કર્મનો સમુચ્ચયવાદ દર્શાવે છે. પણ તે શંકરને સંમત નથી.

અધિ૦ ૩ સૂં ૩૧-૩૮—અણુભાષ્યકારના મતે અહિંઆ પ્રથમ દષ્ટાન્તના ભક્ષણની માફક વર્ણાશ્રમ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવાનું કહે છે પણ સૂં ૩૩ માં કહે છે કે વર્ણાશ્રમ ધર્મો કરતાં ભગવદ્ધર્મ અધિક છે તેથી જ્યારે તે બંને વચ્ચે કાંઈ વિરોધ આવે ત્યારે ભગવદ્ધર્મોનુંજ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. સૂં ૩૫ માં કહે છે કે વર્ણાશ્રમ ધર્મો ભક્તને ફલની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધક છે. સૂં ૩૬ માં કહે છે કે જો વૈરાગ્યાદિ ભગવદ્ધર્મોમાં બાધક હોય તો પછી વર્ણાશ્રમ ધર્મો હોયજ એમાં શું આશ્ચર્ય છે? સૂં ૩૭ માં જણાવે છે કે જ્ઞાનીની સરખામણીએ ભક્ત ઉપર ભગવાનનો વિશેષ અનુગ્રહ હોય છે. તેથી સૂં ૩૮ માં કહે છે કે મુક્તિ કરતાં ભક્તની તદીયતા ચઢી જાય છે.

શંકરના મતે સૂં ૩૧ નો આશય અમુકનું માટે આશ્રમ કર્મનું વિધાન છે. સૂં ૩૨ માં કહે છે કે કર્મો વિદ્યાના સહકારીપણા વડે રહેલા છે. સૂં ૩૩ માં કામ્ય તથા નિલ તમામ કર્મોની એકતા જણાવી છે. અને તે ઉભય અમુકનું માટે છે. સૂં ૩૪ માં બ્રહ્મચારીને રાગાદિનો અભાવ હોય છે તેમ જણાવીને. સૂં ૩૫ માં અનાશ્રમીને બ્રહ્મ વિદ્યાનો અધિકાર જણાવે છે. અને તે અનાશ્રમીનેજ ધર્મ વિશેષથી બ્રહ્મ વિદ્યાનો અધિકાર છે એમ સૂં ૩૬ માં કહીને, પછીનાં બે સૂત્રોમાં અનાશ્રમી કરતાં આશ્રમી શ્રેષ્ઠ છે એમ કહે છે.

રામાનુજના મતે સૂં ૩૧ માં એમ કહેલું છે કે યજ્ઞાદિક કર્મ એ વિદ્યાનું અંગ છે તેમ આશ્રમ ધર્મ પણ છે એટલે જ ગૃહસ્થાશ્રમીને મોક્ષ વગેરેની ઇચ્છા ન થઈ હોય તેણે પણ તે કરવાં. સૂં ૩૨ માં તે કર્મો વિદ્યાનાં સહકારી છે માટે કરવાનાં છે. સૂં ૩૩ નો અર્થ તદ્દન જૂદો પડી જાય છે. તે એ પ્રમાણે કરે છે કે કર્મનો બે રીતનો ઉપયોગ છે, પણ કર્મ એનાં એજ છે. તેથી સૂં ૩૪ માં જણાવે છે કે કર્મ વડે જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ થતો નથી. સૂં ૩૪ માં અન્તરનો અર્થ 'સિવાય' લે છે, અને 'તદ્દષ્ટે: શબ્દોના અર્થ 'તેવું જોવામાં આવે છે' એમ કરે છે એટલે તેમનું તાત્પર્ય એવું છે કે આશ્રમ વગરનાને પણ વિદ્યાનો અધિકાર છેજ અર્થાત્ વિધુર અનાથ વગેરેને પણ વિદ્યાનો અધિકાર છે. સૂં ૩૬ માં તપ વગેરે અમુક ધર્મોથી કાર્ય વડે વિદ્યાને મદદ મળે છે એમ શ્રુતિ છે એવો અર્થ કરીને પછીના સૂત્રમાં અનાશ્રમીના કરતાં આશ્રમીપણું શ્રેષ્ઠ છે એમ જણાવે છે.

અધિ૦ ૪ સૂત્ર ૩૯—અણુભાષ્યકાર એવો અર્થ આપે છે કે જો પુષ્ટિમાર્ગમાં જૈમિનિ પણ તદીયતાને પ્રાપ્ત કરે તો તેનો તે ભાવ કદી પણ તરોહિત થતો નથી, તો પછી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોનો તો તે નજ તરોહિત થાય. શંકર આ સૂત્રમાં ઉર્ધ્વરેતઃના પતનના અભાવ પરત્વે આ સૂત્ર યોગ્ય છે અને રામાનુજ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમ ધર્મથી બ્રહ્મતાનો અભાવ આહ્યાં જણાવે છે.

અધિ૦ ૫ સૂત્ર ૪૦-૪૧—સૂ. ૪૦માં અણુભાષ્યકાર એમ જણાવે છે કે ભગવાન રવ ભક્તને બ્રહ્મલોકાદિક આધિકારિક ફલને પણ આપતા નથી કારણ કે તે ફલમાંથી તો પતનનો ભય હોય છે. ભક્તિમાર્ગમાં પતનનો ભય નથી છતાં જ્ઞાનની સરખામણીએ ભક્તિનું પતન તે ઉપપતન છે અને જ્ઞાનમાર્ગનું મહાપતન છે.

શંકરના મતે સૂ. ૪૦નું પ્રયોજન નૈષ્ઠિકને પ્રાયશ્ચિત્તનો અભાવ છે, તેથી તે ભાં કહે છે, અધિકારી થવાયોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત નૈષ્ઠિકને નથી કારણ શ્રુતિમાં એવું અનુમાન છે કે તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત અયોગ્ય છે. પછીના સૂત્રમાં નૈષ્ઠિકને અભિચારનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે એમ કહે છે. રામાનુજ લગભગ શંકરને જ અહિંઆ અનુસરે છે.

અધિ૦ ૬ સૂત્ર ૪૨-૪૫ આ અધિકરણમાં અણુભાષ્યકારના મતે ઉત્કટ ભગવદ્ભાવની દશામાં ગૃહત્યાગ આવશ્યક છે એમ કહ્યું છે. આ ગૃહત્યાગ સાધન તરીકે નથી કારણ કે પુષ્ટિમાર્ગમાં ફલ ભગવાનથી જ હોય છે.

શંકર અહિંઆ પતિત નૈષ્ઠિક બહિષ્કારને યોગ્ય છે એવો અર્થ જણાવે છે. સૂ. ૪૩ને નવા અધિકરણમાં લે છે, તેનો વિષય ઉપાસનાનું ફળ કેને? એ પ્રશ્ન છે. આના ઉત્તરમાં આત્રેયનો અભિપ્રાય આપ્યો છે અને સૂ. ૪૪માં ઔદુલોભિતો આપ્યો છે. અને સૂ. ૪૫ માં તે વિષે શ્રુતિનું પ્રમાણ આપ્યું છે. રામાનુજ સૂ. ૪૩ અને ૪૪ ને એક અધિકરણમાં લે છે. પણ સૂ. ૪૫ ને છોડી દે છે. અર્થમાં વિશેષતા નથી.

અધિ૦ ૭ સૂત્ર ૪૬—અણુભાષ્યકાર આ સૂત્રમાં મર્યાદા અને પુષ્ટિ એવા બે પ્રકારના જીવોના ભેદ જણાવે છે. તેમાં શમદમ્ભાદિ મર્યાદામાં છે, પુષ્ટિમાં વરણ છે. વરણમાં કાયિક, વાચનિક અને માનસિક. એ ત્રણમાંથી માનસિક સાધનજ ઉત્તમ કહ્યું છે. તે માનસિક સાધન પણ વિધિ વગેરે જેવું જાણવું એમ કહે છે. શંકર અહિંઆ મૌન વિધિનું નિરૂપણ જણાવે છે. શ્રવણ તથા મનની અપેક્ષાએ મૌન એ ત્રીજો વિધિ છે. ભેદ દર્શન પ્રાપ્તિવાળાને જેમ પ્રધાન વિધિ છે તેમ અભેદ દર્શનવાળાને મૌન વિધિ છે. રામાનુજ ભાષ્યમાં પણ માનની વિધિનો અર્થ છે.

અધિ૦ ૮ સૂત્ર ૪૭-૫૦ ભક્તિની સાધન દશામાં આ અર્થાત્ ઉત્કટ ભાવના હોય ત્યારે ગૃહના અત્યાગનો અર્થ અણુભાષ્યકારના મતે અહિંઆ જણાવેલો છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં કુટુંબ સહિત સેવા કરવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયોનો વિનિયોગ ભગવાનમાં થાય છે. સૂ. ૪૮માં જણાવે છે કે સંન્યાસીની માફક ભક્તિમાર્ગીય ગૃહીમાં પણ મૌન વગેરે હોય છે. સૂ. ૪૯માં ભગવદ્ભાવને ગુપ્ત રાખીને ભજન કરવાનું કહે છે અને તે ગુપ્ત રાખવાને માટે સૂ. ૫૦માં જણાવે છે કે વૈદિક તથા લૌકિક સુતના સંસ્કાર વગેરે કર્મો ભગવદ્ભજનને અપ્રતિબંધક હોય તેવી રીતે કરવાં.

શંકર સૂ. ૪૭માં એમ કહે છે કે યજ્ઞ આદિ અથવા આશ્રમમાં વિધાન કરેલ શમ આદિનો ગૃહ સ્થાશ્રમમાં મુખ્યત્વે કરીને સંભવ છે. માટે ગૃહસ્થાશ્રમથી ઉપસંહાર છે. સૂ. ૪૮માં ચારે આશ્રમોનો સમાન ઉપદેશ જણાવે છે. અને સૂ. ૪૯માં વિદ્વાને પોતાના ગુણને પ્રકટ નહિ કરતાં શુદ્ધ ભાવે રહેવાનું કહે છે. સૂ. ૫૦માં બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિ આ જન્મમાં છે કે અન્ય જન્મમાં તેનો ઉત્તર આપે છે અને કહે છે કે પ્રસ્તુત અર્થાત્ પ્રારબ્ધ કર્મનો અટકાવ ન હોય તો આ જન્મમાં પણ બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિ થઈ શકે. રામાનુજ સર્વ આશ્રમોમાં વિદ્યાનું અસ્તિત્વ હોવાથી અહિંઆ પણ તે છે એમ જણાવે છે અને સૂ. ૪૮ પ્રમાણે મૌનની માફક બીજા આશ્રમ ધર્મોનો પણ ઉપદેશ છે તેથી સૂ. ૪૯માં કહે છે કે દંભાદિક જે દુર્ગુણો મનુષ્ય મોટપણમાં દેખાડે છે તે જ્ઞાનીમાં હોવા ન જોઈએ. અને સૂ. ૫૦માં કહે છે કે જો પ્રયત્ન કર્માન્તરનો પ્રતિબંધ આડો ન પડે તો ઉપાસનાનું અવ્યુદયરૂપી ફળ અહિંઆ તુર્ત મળે છે.

અધિ૦ ૯ સૂત્ર ૫૦—અહિંઆ અણુભાષ્યકાર ઉપસંહાર કરતાં એમ જણાવે છે કે ભક્તનું મુક્તિફલ ભક્તિરસનો અનુભવ છે. આ રસના અનુભવમાં ખાસ નિયમ નથી કારણ કે ભગવાનની ઇચ્છાનુસાર તે થાય છે.

શંકર મુક્તિદ્વિગ્નાં અનિયમ પરત્વે અર્થ લે છે કારણ કે બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિમાં પ્રતિબંધ હોવાને લીધે તેના દ્વિગ્ન મુક્તિને વિષે નિયમ નથી. કારણ કે બ્રહ્મજ્ઞાનની અવસ્થાનો નિશ્ચય થઇ ચૂકેલો હોય છે. રામાનુજનો અર્થ સરખો છે.

અધ્યાય ૪.

પાદ ૧.

અધિ૦ ૧ સૂ૦ ૧-૨—શંકરાચાર્ય—આવૃત્તિનો અર્થ શ્રવણાદિની આવૃત્તિ કરે છે. પણ રામાનુજ બ્રહ્મ જ્ઞાનની આવૃત્તિ એવો અર્થ લે છે. પણ અણુભાષ્યકારની વ્યાખ્યાન શૈલી ઝોરળ છે !

અધિ૦ ૨ સૂ૦ ૪—સૂત્ર ૪ માં શંકર, રામાનુજ, મધ્વ, શૈવ તથા ભિક્ષુ ‘પ્રતીક’ શબ્દને સમ્પન્ન વિભક્તિમાં લે છે, પણ ભાસ્કર તૃતીયા વિભક્તિમાં છે. અહિં આં અણુભાષ્યકાર બન્ને પાનોઠે સ્વીકાર કરીને કેવી રમણીય રીતે અર્થ કરે છે. શંકરાચાર્ય સૂત્રનો એવો અર્થ કરે છે કે પ્રતિમામાં આત્મા તરીકે બુદ્ધિ કરવી નહિ, કારણ કે ઉપાસકો આત્માને પ્રતિમારૂપે માનશે નહીં. આ અર્થ તદ્દન અસંગત છે. પ્રકરણમાં બ્રહ્મદષ્ટિ અને પ્રતીકોપાસનના ફલનું તારતમ્ય દેખાડે છે. આત્મા તરીકે ઉપાસના કરવાથી મોક્ષ મળે છે પણ પ્રતીક તરીકે ઉપાસવામાં તે મળતું નથી. આમ ફળનું પ્રકરણ ચાલે છે. તે રીતે અર્થ કરવો એમને તેને બદલે પ્રતિમામાં આત્મા તરીકે બુદ્ધિ કરવી નહિ ‘ એ કેવો અવિશ્વસનીય અર્થ શંકરભાષ્યમાં જોવામાં આવે છે. રામાનુજ પણ તેનેજ અનુસરતો અર્થ કરે છે. બન્ને ભાષ્યકારો સૂત્રમાંના સઃ શબ્દને આત્માના અર્થમાં લે છે. જ્યારે અણુભાષ્યકાર મોક્ષ તથા ભજનનન્દના અનુભવના અર્થમાં લે છે. બન્ને ભાષ્યોમાં સૂત્ર પાંચનો અર્થ પણ તેટલોજ કઢંગો લાગે છે. ઉત્કર્ષાત્ નો અર્થ બ્રહ્મ પ્રતીક કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે એમ કરે છે. પણ અણુભાષ્યકાર એ પ્રમાણે અર્થ કરતા નથી. સૂત્રમાં બ્રહ્મદષ્ટિનું કથન છે. આ બ્રહ્મ દષ્ટિ શી રીતે ઉદય પામે છે. એવી કોઈને શંકા થાય તો કહે છે કે જ્ઞાનનો ઉત્કર્ષ—આધિક્ય થતાં એ દષ્ટિ ઉદય પામે છે. આ અર્થ કેવો સ્વાભાવિક અને સરળ છે.

અધિ૦ ૩—સૂ૦ ૬ નો અર્થ શંકરાચાર્ય ‘ ઉદ્ગીથાદિમાં આદિત્યાદિની બુદ્ધિ કરવી. કારણ કે ઉદ્ગીથ આદિ અંગમાં કર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે ’ એવો કરે છે. રામાનુજ પણ તેનેજ અનુસરે છે. સૂત્ર૦ ૭ નો અર્થ ‘ શંકરાચાર્ય તથા રામાનુજ બન્ને ’ ઉપાસના બેઠે બેઠે કરવી એવો સમજે છે. આ અર્થ કેવો હાસ્યાસ્પદ છે ! સૂત્રમાં આસીનઃ વિશેષણ છે, તે ધર્મી ભગવાનનું છે. તે ઉપાસકનું વિશેષણ નથી. સૂ૦ ૧૯ નો અર્થ અચલત્વની અપેક્ષાથી અર્થાત્ ધ્યાન માટે નિશ્ચલ રહેવાની જરૂર છે. કારણ કે નિશ્ચલત્વને લઈને પૃથ્વી અન્તરિક્ષ વગેરેમાં ધ્યાનનું વર્ણન કર્યું છે. આ પ્રમાણે કર્યો છે. સૂ૦ ૧૦ માં સ્મરન્તિ ના કર્તા કેટલાક ભક્તો અધ્યાહાર છે, છતાં શંકરાચાર્ય તથા રામાનુજાચાર્ય ‘સ્મૃતિ પણ ધ્યાન કરવાનું કહે છે’ એવો અર્થ ઉપજાવે છે.

અધિ૦ ૪ સૂ૦ ૧૧—ભાસ્કરના પાઠમાં તત્ત્વેકાપતા નથી. શં૦ તથા રા૦ આ સૂત્રનો અર્થ ‘જ્યાં એકાગ્રતા હોય ત્યાં ધ્યાન કરવું, એમ કહે છે. તત્ત્વવિશેષાત્ નો અર્થ શંકરાચાર્ય ‘ આ સંબંધી બીજો નિયમ નથી એમ કરે છે. જ્યારે રામાનુજ ‘બધે’ એવો લે છે.

અધિ૦ ૫ સૂ૦ ૨૨—શંકરાચાર્ય તથા રામાનુજ બન્ને ‘ પ્રાયણ ’ નો અર્થ મરણ લે છે. અને પછી સૂત્રનો અર્થ એમાં કરે છે કે ‘ મરણ પર્યન્ત ઉપાસના કર્યા કરવી ’ અર્થાત્ ઉપાસના તે માત્ર એકજ ક્ષણ કે દિવસની વાત નથી. પણ મરણ સુધી કરવી. અણુભાષ્યકાર ‘પ્રાયણ’ નો અર્થ પારલૌકિક

ક્રિક્ક ક્કળ લે છે. અને તે એમ કહે છે કે જ્યાંસુધી ભગવાનરૂપી પારલૌકિક ક્કળ મળે ત્યાંસુધી ભક્તને બાહ્ય કે આન્તર ષદ્ધથોનું અનુસધાન હોતું નથી. આ કેટલો સુંદર અર્થ છે. તત્ત્રાપિ હિ દ્વષ્મ નો અર્થ શંકરાચાર્ય 'શ્રુતિ તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે એવો લે છે. અને રામાનુજાચાર્ય ત્યાં (મરણ પર્વન્તના સમયમાં એ જોવામાં આવે છે) એમ અર્થ કરે છે. અણ્ણભાષ્યકાર દૃષ્ટ્વ ભગવાનનાં દર્શન તથા તેમની સાથે આશ્વાપાદિ ફલને અહિંઆં 'દૃષ્ટ' માને છે. એની સરખામણીએ સાયુજ્ય તે અદૃષ્ટ ફલ છે.

અધિ૦ ૬ સૂ. ૧૩ માં તદ્વચિમે નો અર્થ શંકરાચાર્ય 'આત્મપ્રાપ્તિ' કરે છે. રામાનુજ 'વિદ્યાની પ્રાપ્તિ કરે છે.' પણ આ બન્ને આ સૂત્ર જ્ઞાતીને લગાડે છે. જ્યારે અણ્ણભાષ્યકાર મર્યાદા-ભક્તને લગાડે છે. શંકરાચાર્ય જીવન્મુક્તિ પરત્વે આ અધિકરણુ યોજે છે. સૂત્ર. ૧૪ માં વાતે શબ્દને દેહના પાતના અર્થમાં લે છે. રામાનુજ પણ તે અર્થને પુષ્ટિ આપે છે. આથી સૂત્રમાંથી સાર જેવો છે કે કેટલાંક પુણ્યકર્મો મરણુ સુધી પહોંચે છે અને પછી નાશ પામે છે. એટલે એ મુક્તિમાં એ આડાં આવતાં નથી. આ અર્થ લેતાં તુ શબ્દનો સંકેત નષ્ટ થાય છે. અણ્ણભાષ્યકાર ભગવદ્ભાવમાંથી વ્યુત્પત્તિ એવો પાતનો અર્થ લે છે. અને તે સૂત્રને બરાબર અનુસરે છે. સૂત્ર. ૧૫ માં તદ્વચે: 'નો અર્થ' દેહના પતન સુધી એમ શંકરાચાર્ય તથા રામાનુજ કરે છે. તેઓ આખા સૂત્રને અખણ્ણ લે છે. અણ્ણભાષ્યકાર તે સૂત્રના બે ભાગ કરે છે. એક ભાગ એ સુધી અને બાકીનો પછીનો ભાગ. પ્રથમ ભાગનો અર્થ એવો કરે છે કે પ્રારબ્ધ સિવાયનાં કર્મો નાશ પામે છે. તદ્વચે: માં તેની અવધિ એટલે 'ભગવાનની ધ્યક્ષ સુધી' એમ અર્થ લે છે. સૂ. ૧૬ માં શંકરાચાર્ય તત્કાર્યાય નો અર્થ જ્ઞાનના કાર્ય માટે અર્થાત્ મોક્ષ માટે એમ સમજે છે. અર્થાત્ અગ્નિહોત્રાદિ પણ જ્ઞાનના કાર્ય માટે છે એમ કહે છે. રામાનુજ 'વિદ્યાર્પીકાર્ય' માટે એવો અર્થ લે છે, અને સૂત્રનો અર્થ એવો કરે છે કે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ વિદ્યાથી બંધ થતાં નથી, બદલે એનું ક્કળ વિદ્યા છે. અણ્ણભાષ્યકાર અગ્નિહોત્ર પ્રારબ્ધ કર્મના નાશ માટે છે એવો અર્થ કરે છે. અને તે બરાબર જ છે. કારણ કે બ્રહ્મવેત્તાના પ્રારબ્ધ કર્મના ક્ષયનું અધિકરણુ તે છે તો તે ક્ષય શી રીતે થાય તે જણાવવાને અગ્નિહોત્રાદિ કરવાનું કહે છે. રામાનુજ સૂ. ૧૩, ૧૪, અને ૧૫ નાં જૂદાં અધિકરણુ યોજે છે. અને સૂ. ૧૬, ૧૭ અને ૧૮ ને 'અગ્નિહોત્રાદિ અધિકરણુ' નામના એક અધિકરણુમાં સમાવે છે. શંકરાચાર્ય પણ એજ પ્રમાણે જૂદાં અધિકરણુ લે છે. પણ સૂ. ૧૬ એકલાનું જ એક અધિકરણુ લે છે. સૂ. ૧૭ અને ૧૮ નું જૂદું અધિકરણુ છે. અણ્ણભાષ્યકાર તો સૂ. ૧૩ થી ૧૬ સુધીનાં તમામ સૂત્રો એકજ અધિકરણુમાં લે છે. સિદ્ધિ સૂ. ૧૬ માં તત્કાર્યાયિવ એટલેજ પાઠ લે છે.

અધિ૦ ૭ સૂત્ર. ૧૭ માં અન્યાપિ ને બદલે શંકરાચાર્ય અન્યોપિ પાઠ લે છે. અને એકેષામ્ એટલે કેટલીક શાખાવાળાઓ લેખને ઉમયો: નો અર્થ જૈમિનિ તથા બાદરાયણુ લે છે. તેમના મતે સૂત્રનો અર્થ એવો થાય છે કે 'આથી અર્થાત્ અગ્નિહોત્રાદિ નિલ કર્મથી અન્ય અર્થાત્ પુણ્ય થાય છે. એમ કેટલીક શાખાવાળાઓ માને છે. પણ જૈમિનિ તથા બાદરાયણુ બેઉ આચાર્યોની સંમતિ છે કે આ સકામ કર્મ બ્રહ્મ વિદ્યાને ઉપકારક નથી. રામાનુજ ઉમયો: એટલે વિદ્યાની પૂર્વેનાં તથા પછીનાં પુણ્ય કર્મો સમજે છે. એકેષામ્ નો અર્થ કેટલીક શાખાઓવાળા એમ કહે છે. આથી સૂત્રનો અર્થ તેમના પ્રમાણે એવો થાય છે 'કેટલાકની શાખાઓ આ (અગ્નિહોત્રાદિ) થી ભિન્ન બને વિદ્યાની પૂર્વ અને પછીનાં પુણ્યકર્મોની સાધુ કરણી પણ હોય છે. અણ્ણભાષ્યકાર એકેષામ્ એટલે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તો લે છે, અને ઉમયો: એટલે પ્રારબ્ધ તથા અપ્રારબ્ધ. તેમના મતે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તના પ્રારબ્ધ તથા અપ્રારબ્ધ હોતા નથી એવો અર્થ છે. સૂ. ૧૮ નો અર્થ શંકરાચાર્ય એમ લે છે કે વિદ્યાથી નહિ મોક્ષાયણુ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ બળવાન છે. જ્યારે રામાનુજ "જે વિદ્યારહિત તેજ કર્મ બરાબર ક્કળ

આપે છે. રામાનુજનો અર્થ કંઈ બંધ બેસતો ગણી શકાય. પણ શંકરાચાર્યનો તો તદ્દન અસંબંધ જણાય છે. એટલુંજ નહિ પણ શ્રુતિથી વિપરીત લાગે છે. સૂ. ૧૯ માં ઇતર એટલે પુણ્ય તથા પાપ એમ અર્થ લેખને સૂત્રને જીવન્મુક્તના આરબ્ધ કાર્ય પરવે લગાડીને શંકરાચાર્ય એમ કહે છે કે જીવન્મુક્તનાં આરબ્ધ કાર્યનાં પુણ્ય તથા પાપનો ભોગવડે નાશ કરી, બ્રહ્મ સંપન્ન થાય છે. રામાનુજ પણ તદ્દનુસાર અર્થ કરે છે. પણ તુ નો જે અર્થ છે તેથી પુષ્ટિ ભક્તિના ફલનેજ લક્ષ્યમાં રાખીને સૂત્રકારે આ સૂત્ર યોજ્યું છે એવુંતો અણુભાષ્યકાર જ દર્શાવે છે.

પાઠ ૨

અધિ. ૧—સૂત્ર રજમાં શંકર, ભાસ્કર, મધ્વ અને શૈવ એ પછી ચ વાંચે છે. સૂ. ૪ માં શૈવનો પાઠ ફક્ત સોઘ્યક્ષેણ એટલોજ છે. શંકરાચાર્ય સૂ. ૧ અને ૨ નું એક અધિકરણ લે છે, અને સૂ. ૩ નું એક પૃથક્ અધિકરણ લે છે અને સૂ. ૪ ને પછીનાં સૂત્રો ૫ અને ૬ સાથે જોડી દઈને એક અધિકરણ બનાવે છે. રામાનુજ પણ આ ક્રમને સ્વીકારે છે. અણુભાષ્યકારના મતે સૂ. ૧ થી ૪ સુધીમાં જુદા વિષય હોવાથી ભાં એકજ અધિકરણ છે. શંકરાચાર્ય તથા રામાનુજાચાર્ય તેમાં વાગાધિકરણ તથા મનોાધિકરણ કહે છે તે કલ્પવાની જરૂરજ નથી. સૂ. ૧ માં શંકરાચાર્ય વાણી શબ્દનો અર્થ વાણીની વૃત્તિ લે છે અને “દર્શન” તથા શબ્દના અર્થો પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે તથા શ્રુતિ એવો લે છે. અર્થાત્ તેમના મતે આખા સૂત્રનો અર્થ એ છે કે વાણી વૃત્તિનાં મન વિશે લય થાય છે, કારણ કે આ બાબત પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે તથા શ્રુતિ પણ તેજ છે. એ પ્રમાણે કહે છે. રામાનુજ વાણીનો અર્થ વાણીની વૃત્તિ કરતા નથી પણ વાણીજ કરે છે. એટલેજ તેમના અર્થનો શંકરાચાર્યના અર્થથી ભેદ છે. અણુભાષ્યકાર “દર્શન એટલે ભગવાનનું” પ્રકટ દર્શન અને “શબ્દ” એટલે વેણુનાદાદિનું શ્રવણ એ પ્રમાણે અર્થ કરીને સૂત્રના અર્થને વિશદ અને રમણીય બનાવે છે. તે વાણીનો અર્થ વાણીજ લે છે. સૂ. ૪ માં અધ્યક્ષનો અર્થ શંકર “જીવ” લે છે અને ઉપગમન એટલે સૂત્રનો અર્થ એવો થયો કે પ્રાણનું જીવને વિષે ઉપગમનાદિ થતું હોવાથી, પ્રાણનો જીવને વિષે લય થાય છે. રામાનુજ પણ આજ અર્થને અનુસરે છે. અણુભાષ્યકારની વ્યાખ્યાન શૈલી તદ્દન નિરાણી પડી જાય છે. તે ઉપગમ એટલે ભગવત્કૃત અંગીકાર અને ‘આદિ’ એટલે ભગવત્પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધનો અભાવ, ભગન, અને ઉત્કટસ્નેહથી ભગવાનનું વશીકરણત્વ લે છે.

અધિ. ૨-૩-૪—સૂ. ૫ તથા ૬ ને શંકરાચાર્ય અધિકરણ રજમાં સમાવે છે. સૂત્ર પર્માં સર્વના લય વિષે કહ્યું છે તેથી સૂત્રનો અર્થ એવો કરે છે કે શ્રુતિ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે પંચભૂતોમાં પ્રાણ સહિત જીવનો લય થાય છે. સૂ. ૬ માં એકસ્મિન્નો અર્થ તેઓ “તેજમાં” એમ લે છે, અને દર્શયતઃ ના કર્તા તરીકે શ્રુતિ અને સ્મૃતિ લે છે અર્થાત્ સૂત્રનો અર્થ એવો કરે છે કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિ પ્રશ્નોત્તરરૂપે પ્રતિપાદન કરે છે કે કેવળ તેજમાં જીવ સ્થિતિ કરતો નથી. સૂ. ૭ નું જુદું અધિકરણ કલ્પીને દેવમાર્ગની પ્રાપ્તિ કોને થાય છે? એ વિષે એ અધિકરણમાં વિચાર કર્યો છે એમ તે કહે છે. અને સૂત્રનો “સમાન” શબ્દ વિદ્યાન તથા અવિદ્યાન બન્નેને લાગુ પાડે છે, અને અનુપોષણનો અર્થ, બાળાને કરે છે. અર્થાત્ સૂત્રનો અર્થ એવો કરે છે કે દેવયાનમાર્ગ જતાં સુધી વિદ્યાન તથા અવિદ્યાનનું ગમન એક સરખું છે. આ રીતે બ્રહ્મ લોક જવારૂંપી અમૃતત્વ જે વિદ્યાને અવિદ્યારૂંપી કલેશને બાળ્યો નથી. તેને માટે છે. પછી સૂ. ૮-૯-૧૦ અને ૧૧ ને જુદા અધિકરણમાં (પાંચમા અધિકરણમાં) યોજે છે. આ અધિકરણનો વિષય તેજની અવસ્થા સૂક્ષ્મ છે એમ પ્રતિપાદન કરવાનો છે. સૂત્ર ૯ નો અર્થ આ ઉક્ત તેજ સ્વરૂપમાં તથા પ્રમાણમાં સૂક્ષ્મ છે આ રીતની પ્રાપ્તિ જોવામાં આવે છે એવો લે છે, સૂ. ૧૦ માં તેજના ઉપમર્દનનો અભાવ નિરૂપે છે તેથી “જે કે શરીરનું ઉપમર્દન થાય છે. છતાં તેજ સૂક્ષ્મ

હોવાથી તેનું ઉપમર્દન થાય છે. છતાં તેજ સૂક્ષ્મ હોવાથી તેનું ઉપમર્દન થતું નથી. એમ લે છે. સૂ. ૧૧ માં તેજનો ધર્મ ઉચ્ચતા છે એમ કહે છે તેથી ઉપપત્તિથી એમ જણાય છે કે ઉચ્ચતા એજ તેજના ધર્મ રૂપે છે સૂ. ૧૨ થી ૧૪ ને જૂદા અધિકરણમાં અર્થાત્ અધિકરણ ૬માં યોજે છે. સૂ. ૧૨ માં જીવમાંથી પ્રાણની ઉત્ક્રાંતિના અભાવ, સૂ. ૧૩ માં પ્રાણોનો પરમાત્મામાં લય, સૂ. ૧૪ માં ઉત્ક્રાંતિના અભાવમાં સ્મૃતિનું પ્રમાણ એ વિષયો છે. આથી તે સૂત્રોના અર્થો અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે કરે છે. શાસ્ત્રમાં નિર્ગુણ સ્વભવેતાને ઉત્ક્રાંતિનો પ્રતિષેધ કહ્યો છે; તેથી તેને ઉત્ક્રાંતિ નથી, એમ કહેશે તો તે યુક્ત નથી. કારણ કે પ્રાણની ઉત્ક્રાંતિનો આ પ્રતિષેધ છે (સૂ. ૧૨) “આમાં શરીર” એટલે “શરીર આત્મા” એવો અર્થ લે છે. કાણ્વ શાખામાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે સ્વભવ જ્ઞાનીના પ્રાણોની દેહમાંથી ઉત્ક્રાંતિ થતી પણ પરમાત્મામાં તેનો લય થાય છે (સૂ. ૧૩) (અહિંઆં એકેષામ્ એટલે કેટલીક શાખાવાળા-કાણ્વ એવો અર્થ સમજે છે.) અને વળી સ્મૃતિના પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે કે વિદ્વાનને ઉત્ક્રાંતિ નથી (સૂ. ૧૪ સૂ. ૧૫ નું જૂદું અધિકરણ (૭મું) કલ્પીને તેનો વિષય વિદ્વાનની ઇન્દ્રિયો ક્યાં જાય છે? એમ મૂક્યો છે અને તે સૂત્રનો અર્થ એવો કરે છે કે શ્રુતિ એમ કહે છે કે વિદ્વાનની પ્રાણ નામની ઇન્દ્રિયોનો પર સ્વભવમાં લય થાય છે. અહિંઆં તાનિ એટલે ઇન્દ્રિયો એવો અર્થ કરે છે.

રામાનુજ સૂત્ર ૭થી ૧૩ સુધીને એક અધિકરણ આસૂત્યધિકરણમાં લે છે, અને સૂ. ૧૪ નું જૂદું અધિકરણ કલ્પે છે સૂત્ર ૬ના એકસ્મિન્ નો અર્થ તે પણ ‘એકજ’ કહેતાં ‘તેજ’ ભૂત કરે છે અને દર્શયતઃ નો સંબન્ધ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ સાથે લે છે. સૂત્ર ૭નો અર્થ એવો કરે છે કે નાડીમાં પ્રવેશ કરતા પહેલાં વિદ્વાન અને અવિદ્વાન બંનેની ગતિ સરખી છે, નીકળતી વખતે ભેદ છે. ‘અનુપોષ્ય’નો અર્થ અનુપોષણ કરીને એવો કરે છે. સૂત્ર ૮નો અર્થ સ્વભવપ્રાપ્તિ થતાં સુધી સંસાર યાને દેહ સંબન્ધ છે. અર્થાત્ દેહ સંબન્ધ છે ત્યારેજ સ્વભવપ્રાપ્તિ થાય છે અપીતિ એટલે ‘સ્વભવપ્રાપ્તિ.’ અણ્વભાષ્યકાર ‘તદ્’થી મર્યાદામાર્ગીય ભક્ત લે છે અને તેના મોક્ષને પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તના મોક્ષ સાથે સરખાવે છે. પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તની સરખામણીએ મર્યાદામાર્ગીયનો મોક્ષ સંસાર તુલ્ય છે એમ જણાવે છે. સૂત્ર ૯ માં રામાનુજ સૂક્ષ્મ શબ્દથી સૂક્ષ્મ શરીર લે છે, અણ્વભાષ્યકાર તેને પુષ્ટિમાર્ગીય તત્ત્વનું વિશેષણ સમજે છે. રામાનુજ નો અર્થ એવો છે કે સૂક્ષ્મ શરીર પણ ક્યાં કાયમ રહે છે. સૂત્ર ૧૦નું તાત્પર્ય એવું જણાવે છે કે શ્રુતિમાં જે અસ્મૃત્વનો અર્થ કહ્યો તેનાથી એમ સમજવું નહિ કે બન્ધનો સર્વથા નાશ થઈ ગયો છે. અણ્વભાષ્યકાર પુષ્ટિભક્તના સંબન્ધમાં આ સૂત્ર લે છે અને જણાવે છે કે પ્રભુના સાક્ષાત્કાર સમયે ઐશ્વર્યાદિ તમામ ભાવનો નાશ થઈ જાય છે. માટે તેવા ભક્તનો ઉપદેશ હોતો નથી. સૂ. ૧૧માં ઉષ્મા શબ્દને શરીરની ગરમીના અર્થમાં રામાનુજ લે છે તેથી સૂત્રનું તાત્પર્ય તેમના મતે એવું નીકળે છે કે મરતી વખતે વિદ્વાનના શરીરના પણ અમુક ભાગમાં ગરમી હોય છે, અમુક ભાગમાં નથી હોતી તેનું કારણ કે એ ગરમી સૂક્ષ્મ શરીરની હોય છે. અણ્વભાષ્યકાર ‘ઉષ્મા’ શબ્દને વિરહતાપના અર્થમાં લે છે. વિરહતાપ તે આનંદના ધર્મરૂપ હોવાથી તે લૌકિક દુઃખવત્ કર્મ જન્ય નથી. રામાનુજ સૂ. ૧૨ અને ૧૩ને એક સૂત્રમાં યોજે છે. આ સૂત્રોનો અર્થ તેમના મતે આ પ્રમાણે છે. વિદ્વાનનો ઉત્ક્રાંતિનો પ્રતિષેધ કરેલો છે તેથી એની ઉત્ક્રાંતિ નહિ એમ જો હોય તો તેનો ઉત્તર એ છે કે ના, શારીર જીવમાંથી ઉત્ક્રાંતિનો પ્રતિષેધ કર્યો છે. શરીરમાંથી નહિ, પ્રતિષેધ એટલે ઉત્ક્રાંતિનો પ્રતિષેધ એમ એ સમજે છે. અણ્વભાષ્યકાર દુઃખનો પ્રતિષેધ લે છે, આથી તે એવો અર્થ જણાવે છે કે પુરુષોત્તમના આનંદમાં વિરહ દશામાં તાપનો અનુભવ હોય છે તેવા ભક્તોને શારીરિક દુઃખો હોતાં નથી; આવો અર્થ તૈત્તિરિય શાખાવાળાઓ જણાવે છે. સૂત્ર ૧૫માં ‘તાનિ’ શબ્દને રામાનુજ ભૂત સૂક્ષ્મ પરમાત્મામાં જળી જાય છે એવો સૂત્રનો અર્થ લે છે; બ્યારે અણ્વભાષ્યકાર ‘તાનિ’થી ભક્તને પ્રકટ થતાં દર્શનાદિ પર કહેતાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન ગોકુલ વૃન્દાવનમાં અનુભવાય છે એમ શ્રુતિ કહે છે એમ સમજાવે છે સૂત્ર ૧૫માં

અવિભાગ શબ્દને રામાનુજ જૂત સૂક્ષ્મમાં ભળી જવાના અર્થમાં સમજે છે પણ અણુભાષ્યકાર નિલ લીલામાં અવિયોગના અર્થમાં જણાવે છે. અર્થાત્ એથી ભક્તની લીલાની નિત્યતાનો અર્થ પ્રકટ કરે છે.

આ અધિકરણના સૂ. ૮માં તદાપીતે: ને સ્થાને તદપીતે: એવો પાઠ મધ્વ વાંચે છે. સૂત્ર ૧૧માં જ્ઞાને બદલે એષ જ્ઞામ એમ શંકર ભાસ્કર તથા ભિક્ષુ પાઠ લે છે. સૂ. ૧૩ને રામાનુજ, ભાસ્કર નિમ્બાર્ક તથા શૈવ સૂ. ૧૨ ભેગું વાંચે છે.

અધિ૦ ૫-૩. સૂ. ૧૯ને સૂ. ૨૦ અને ૨૧થી છૂટાં પાડીને તેમને બે જૂદાં અધિકરણોમાં શંકરા ચાર્ય વહેંચે છે. સૂ. ૧૯માં સંબન્ધસ્ય શબ્દને રાત્રિની સાથે લે છે. અર્થાત્ ત્યાંસુધી દેહ છે ત્યાંસુધી રાત્રિનો સંબન્ધ છે એમ ત્યાં અર્થ કરે છે. અને સૂ. ૨૦ માં અતઃ નો અર્થ ‘વિદ્યાનું ફળ નિત્ય હોવાથી’ એવો અર્થ લે છે. સૂ. ૨૧ માં સ્માર્તે થી ફક્ત યોગ તથા સાંખ્ય સ્મૃતિના વચનનું પણ પ્રમાણ છે એવો અર્થ કરે છે. રામાનુજની અધિકરણ રચનામાં ફેર નથી. પણ સૂ. ૧૬ માં તદોક: એટલે જીવાત્માને રહેવાનું સ્થાન શરીર અને તેનો આગળનો ભાગ એટલે મસ્તક એવો અર્થ લે છે. ગત્યનુસ્મૃતિયોગાત્ નો અર્થ તેને રસ્તાનું સ્મરણ છે તેથી એવો અર્થ લે છે. અણુભાષ્યકાર તદોક: એટલે હૃદય અને તેનો અગ્રભાગ અર્થાત્ મસ્તક નહિ, પણ હૃદયનોજ અગ્રભાગ લે છે. અને ગતિથી સંન્યાસ અને અનુસ્મૃતિ એટલે ભગવાનનું સ્મરણ ધ્યાન એમ અર્થ લે છે. સૂ. ૧૮ માં રામાનુજ સંબન્ધસ્યને કર્મ પરત્વે લે છે. અર્થાત્ સૂત્રના પછીના ભાગને એવી રીતે સમજાવે છે કે રાત્રે પણ રક્ષિતો હોય છેજ અને દેહના નાશ સાથે કર્મનો પણ નાશ થાય છે. એટલે તેને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ અશક્ય નથી. ‘સૂત્ર ૨૦નો અર્થ’ યોગીપ્રતિ એ બે ભાગો સ્મરાય છે, અને તે સ્મૃતિમાં પણ કહેલ છે. એમ કહે છે. આ અર્થ અણુભાષ્યકારના અર્થથી તથા શંકરાચાર્યના અર્થથી જૂદો પડી જાય છે.

સૂ. ૧૯ માં મધ્વ ‘સંબન્ધ’ શબ્દને છટ્ટી વિભક્તિમાં નહિ લેતાં પંચમીમાં લે છે અને આખા સૂત્રને ત્યાં સુધી વાંચીને પછીના ભાગનું બીજું સૂત્ર કરે છે. શુદ્ધાદૈતીય ટીકાકાર પ્રદીપકાર અને અધિકરણ સંગ્રહકારના મતે અણુભાષ્યકાર સાતમું અધિકરણ જૂદું યોજતા નથી પણ છઠ્ઠામાંજ તેનો સમાવેશ કરે છે. પણ ભાવ પ્રકાશિકાકાર તથા રક્ષિતકાર તેને જૂદા અધિકરણ અર્થાત્ સાતમા અધિકરણ તરીકે આપે છે.

પાઠ ૩

અધિ૦ ૧ અણુભાષ્યકારના મતે પ્રથમ અધિકરણનાં ચાર સૂત્રો છે. શંકર તથા રામાનુજ ભાષ્યમાં સૂ. ૪ થું જોવામાં આવતું નથી તે આ અધિકરણ પ્રત્યેક સૂત્રનાં જૂદાં અધિકરણ કહ્યે છે. રામાનુજ સૂત્ર ૩ માં તત્તિતઃ ને સ્થાને તટિતા વાંચે છે. મધ્વ સૂત્ર ૨ માં ‘વાયુશબ્દાત્’ એ પ્રમાણે પાઠ રાખે છે.

અધિ૦ ૨ આ અધિકરણમાં સૂત્ર. ૫, ૬, અને ૭ છે. તથા રામાનુજ ભાષ્યમાં શંકરભાષ્યમાં ‘આતિવાહિક’ શબ્દને ‘અર્ચિરાદિક’ ના વિશેષણ તરીકે લીધો છે. પણ અણુભાષ્યકાર અમાનવ પુરૂષના વિશેષણ તરીકે લે છે. અણુભાષ્યકાર સૂ. ૬ માં ‘ઉભયનો અર્થ જ્ઞાનમાર્ગીય તથા મર્યાદામાર્ગીય લે છે. ત્યારે શંકર ‘માર્ગ તથા માર્ગમાં જનાર’ એ બન્નેના અર્થમાં તે લે છે. આથી તેમના મતે સૂત્રનો અર્થ એવો થાય છે કે ‘માર્ગ તથા માર્ગમાં જનાર, આ બેઉના અજ્ઞાનથી ઉર્ધ્વગમન થઈ શકે નહિ, માટે નેતાપણું સિદ્ધ થાય છે.’ રામાનુજ, ભાસ્કર નિમ્બાર્ક, મધ્વ અને શૈવનાં ભાષ્યોમાં સૂ. ૬ જોવામાં આવતું નથી.

અધિ૦ ૩ આમાં સૂ૦ ૮ થી ૧૫ સુધીનો સમાવેશ છે. આ અધિકરણ પરત્વે શંકર તથા રામાનુજ વગેરે સાથે અણ્ણભાષ્યકારનો ખાસ વિરોધ નથી. સૂ૦ ૧૫ રામાનુજ તથા શૈવ 'પ્રત્યભિસન્ધિ' એવો પાઠ 'પ્રતિ પત્યભિસન્ધિ' ને સ્થાને વાંચે છે.

અધિ૦ ૪ શંકર સૂ૦ ૧૫ અને ૧૬ નું એક અધિકરણ કરે છે અને સૂ૦ ૧૫ માં ઉમચ્છાદોષાત્ ને બદલે ઉમચ્છાદોષાત્ એવો પાઠ વાંચે છે. અર્થાત્ તેમના મતે સૂત્રનો એવો અર્થ છે કે પ્રતીકનું આલંબન કરનારના સિવાયના બધાઓને અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મલોક પ્રતિ લઇ જાય છે એમ બાદરાયણ આચાર્ય માને છે. બેઉ પ્રકારે હોય, એમાં દોષ નથી કારણ કે કાર્યની ઉપાસના કરનાર હેતુરૂપે છે. ઉમચ્છાદોષાત્ નું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે શંકરભાષ્યમાં કરવામાં આવ્યું છે કે પ્રતીકની ઉપાસનાવાળાને નથી લઇ જતો તથા વિકારોપાસનાવાળાને લઇ જાય છે. એમ બેઉ પ્રકારનો ભાવ સ્વીકારવામાં કોઇ દોષ નથી. રામાનુજ ઉમચ્છાદ અને ઘોષાત્ એ બે શબ્દો વચ્ચે 'ચ' વાંચે છે અને 'બન્નેમાં દોષ છે.' એવો અર્થ કરે છે અને તત્ક્રતુઃ એટલે 'તેની ઉપાસના છે તેથી' એવો અર્થ લે છે. સૂત્રનું તાત્પર્ય તેમના મતે એવું છે કે " કાર્ય બ્રહ્મની ઉપાસના કરનારને લેઇ જાય છે એ (બાદરિના) પક્ષમાં દોષ છે, અને પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરનારને લઇ જાય છે. એ જૈમિનિના પક્ષમાં પણ દોષ છે. માટે માત્ર પ્રતીકાપાસકને બાદ કરતાં બેમાંથી જેવી જેની ઉપાસના હોય છે તેને તે ઉપાસના પ્રમાણે કાર્ય બ્રહ્મના લોકમાં કે પરબ્રહ્મના લોકમાં લઇ જાય છે એમ માનવું ઠીક છે. જેની જેવી ઉપાસના તેની તેવી ગતિ એવો ન્યાય છે " અર્થાત્ અહિંઆં ઉભયથી બાદરિ તથા જૈમિનિના પક્ષો એમ અર્થ લે છે. અણ્ણભાષ્યકારના અર્થ માટે જુઓ ભાષ્યમાં આપેલો સૂત્રનો અર્થ. તત્ક્રતુઃ એટલે અણ્ણભાષ્યકારના મતે ભગવદ્-ભક્તિવાળો ભક્ત એવો અર્થ છે.

અધિ૦ ૫ શંકરના મતે સૂ૦ ૧૭ નો અર્થ " પ્રતીકાપાસનાવાળાને વિશેષ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. એમ શ્રુતિ જણાવે છે. " એવો છે. રામાનુજ એવો અર્થ કરે છે કે " શ્રુતિપણ પ્રતીકાપાસક અને અપ્રતીકાપાસક વચ્ચે ઉપર કહેલો ભેદ બીજાં વચ્ચેનામાં બતાવે છે. અણ્ણભાષ્યકારના મતે શ્રુતિ પણ "જ્ઞાનમાર્ગીય અને ભક્તિમાર્ગીય ઉપાસકોનો ભેદ" દેખાડે છે.

પાદ ૪

અધિ૦ ૧. શંકરાચાર્ય પ્રમાણે સૂ૦ ૧, ૨, ૩, અને ૪ ના અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. સૂત્ર ૧ હું " સ્વપ્રકાશ આત્માનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરી તે આત્મમાત્રે કરી વિદ્વાનનો આવિર્ભાવ થાય છે. કારણ શ્રુતિમાં સ્વશબ્દ વાપરવાથી તેજ પ્રમાણે થાય છે. સૂત્ર ૨ " શ્રુતિવડે આત્માને ઝોળખવાથી એમ કહેવાય છે કે સંસારના સર્વ અનર્થથી મુક્ત થઇ રહે છે. " સૂ૦ ૩ " આત્મા જ્યોતિ સ્વરૂપે છે. શ્રુતિમાં એ રીતે કહેલું છે. " સૂ૦ ૪ " શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે મુક્ત પરમાત્મા સાથે અવિભાગ રૂપે જોડાય છે. " હવે રામાનુજાચાર્ય પ્રમાણેના નીચે પ્રમાણે ઉપરના સૂત્રોના અર્થનું તાત્પર્ય છે. સૂ૦ ૧ " પ્રણાગાત્મા પરબ્રહ્મને પામે છે તેમાં પોતાનું જે સ્વરૂપ તેજ પ્રકટ થાય છે. નવી આકૃતિ ઉપજતી નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં સ્વસ્વરૂપ થાય છે એમ કહ્યું છે. સૂ૦ ૨ " આત્માનું સ્વસ્વરૂપ જો કે નિત્ય સિદ્ધ છે. તે પણ એ મુક્તાવસ્થામાં પ્રકટ થાય છે એ ઉપલા વાક્યમાં જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે ઉપરથી જણાય છે. સૂ૦ ૩ " પ્રકરણ જોતાં પણ જણાય છે કે આત્મા સ્વરૂપ થકીજ અપાપત્વાદિ મુક્તાવસ્થાના મંગળ ગુણવાળો છે. માટે એ ગુણો એમાં નવા ઉત્પન્ન કરવાના નથી. સૂ૦ ૪ " મુક્તાવસ્થામાં જીવાત્મા પોતાને પરમાત્માથી અવિભક્તરૂપે અનુભવે છે, કારણ કે તે વખતે પોતાનું ખરેખરું સ્વરૂપ દેખાય છે. અને એ સ્વરૂપ પરમાત્માથી અવિભક્ત છે "

પાદ. ૪

અધિ. ૧ શંકરાચાર્ય પ્રમાણે સૂ. ૧. ૨. ૩. અને ૪ ના અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.
સૂત્ર ૧ હું “ સ્વપ્રકાશ આત્માનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરી તે આત્મમાત્રે કરી વિદ્વાનનો આવિર્ભાવ થાય છે. કારણ શ્રુતિમાં સ્વશબ્દ વાપરવાથી તેજ પ્રમાણે થાય છે ”

સૂત્ર. ૨ “ શ્રુતિવડે આત્માને ઓળખવાથી એમ કહેવાય છે કે તે સંસારના સર્વ અનર્થ સમૂહથી મુક્ત થઈ રહે છે, ”

સૂત્ર. ૩ આત્મા જ્યોતિઃ સ્વરૂપે છે. શ્રુતિમાં એ રીતે કહેલું છે.

સૂત્ર. ૪ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે મુક્ત પરમાત્મા સાથે અવિભાગ રૂપે જોડાય છે. ”

હવે રામાનુજાચાર્ય પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે ઉપરના સૂત્રોનું તાત્પર્ય છે.

સૂ. ૧ “ પ્રત્યગાત્મા પરબ્રહ્મને પામે છે તેમાં પોતાનું જે સ્વરૂપ તેજ પ્રકટ થાય છે. નવી આકૃતિ ઉપજતી નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં સ્વસ્વરૂપ થાય છે એમ કહ્યું છે.”

સૂત્ર. ૨ “ આત્માનું સ્વસ્વરૂપ જો કે નિત્ય સિદ્ધ છે. તો પણ એ પ્રકટ થાય છે. મુક્તાવસ્થામાં, એ ઉપલા વાક્યમાં જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે ઉપરથી જણાય છે.”

સૂત્ર. ૩ “ પ્રકરણ જોતાં પણ જણાય છે કે આત્મા સ્વરૂપથીજ અપાપત્વાદિ મુક્તાવસ્થાના મંગલગુણ વાળો છે. માટે એ ગુણો એમાં નવા ઉત્પન્ન કરવાના નથી. ”

સૂત્ર. ૪ “ મુક્તાવસ્થામાં જીવાત્મા પોતાને પરમાત્માથી અવિભક્ત રૂપે અનુભવે છે, કારણ કે તે વખતે પોતાનું ખરેખરું સ્વરૂપ દેખાય છે. અને એ સ્વરૂપ પરમાત્માથી અવિભક્ત છે.”

ઉપરનાં સૂત્રોના અર્થને અણ્ણભાષ્યકારના અર્થો સાથે સરખાવો. તે સરખાવતાં અણ્ણભાષ્યકારની અર્થ કરવાની સરણી કેટલી ન્યાયયુક્ત અને સુસંબદ્ધ છે તેની પ્રતીતિ થયા વગર રહેશે નહિ. શંકરાચાર્ય અને રામાનુજાચાર્યના મતે આ અધિકરણનો વિષય છાં. ૮-૧૨-૩ માં જણાવેલો આત્માનો સ્વાત્મ સ્વરૂપે આવિર્ભાવ છે અને તેથી તેને અનુસરીને તેઓ અર્થ કરે છે. અણ્ણભાષ્યકાર અહિંયાં પુષ્ટિમાર્ગથી મોક્ષનો વિષય જે તૈ. ૨-૧માં “તે વિપશ્ચિત્ત બ્રહ્મ સાથે સર્વ કામ ભોગ કરે છે ” એ વાક્યમાં આપેલો છે તેને સમજાવવાનો સૂત્રકારનો આશય છે એમ સમજીને તેને અનુકુળ રીતે આ સૂત્રો સમજાવે છે. શંકર તથા રામાનુજ સૂ. ૧ માં ક્ષેત્ર શબ્દ જીવાત્માને લગાડે છે, જ્યારે અણ્ણભાષ્યકાર તે ભગવાનના અર્થમાં લે છે. અર્થાત્ વિપશ્ચિત્ત બ્રહ્મ સાથે કામભોગ કરવાનો હોય છે ત્યારે અક્ષર બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયેલા જીવાત્માને ભગવાન પોતે ફરીથી અલૌકિક ભોગને અનુકુળ અલૌકિક આનન્દના વિગ્રહનું દાન કરે છે. અને એવો અર્થ સૂ. ૧ લાનો કરે છે. સૂ. ૨ જ માં સૂ. ૧ લાનો વિશેષ હેતુ આપે છે. ત્યાં કહે છે કે તૈ. ૨-૧ માં જ્યાં આ કામ ભોગ રૂપી ફલને વર્ણવ્યું છે ત્યાં પ્રારબ્ધમાં પર પ્રાપ્તિ રૂપી મુક્તિની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ‘તે કારણથી ઉપરનો અર્થ; અર્થાત્ ભગવાન અલૌકિક ધર્મયુક્ત તેને પુનઃ જન્મ ધારણ કરાવે છે તે બરાબર છે. સૂત્ર ૩ જ માં એમ કહે છે કે જે બ્રહ્મની સાથે કામ ભોગ છે તે સગુણ અગરમાયિક નથી પણ નિર્ગુણ વ્યાપક પરબ્રહ્મ છે, કારણ કે પ્રકરણ પણ તેનું જ છે. સૂ. ૪ માં એમ કહે કહે છે કે અર્થની એકતા તે સમસ્ત ઋચ્યામાં વ્યાપેલી છે. તે ઋચ્યામાં જૂદાં જૂદાં વાક્યો છે પણ તે વાક્યો જૂદા જૂદાનું પ્રતિપાદન કરતાં નથી. તેમાં પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અને તે પ્રાપ્તિ કેવી રીતે એજ જણાવેલું છે. આથી તે વાક્યોના પરસ્પર સંબંધને તોડી નાખીને “કામભોગ” તે સગુણ માયિક બ્રહ્મની સાથે છે એવો અર્થ કોઈ કરે તો તે યુક્ત તથી. કારણકે ત્યાં વાક્યોનો તેવી રીતે વિભાગજ નથી. ”

અધિ. ૨ સૂત્ર. ૫ માં “બ્રહ્મણ” શબ્દનો અર્થ શંકર “બ્રહ્મરૂપથી” એમાં કહે છે. સૂત્રનો અર્થ એવો લે છે કે શ્રુતિમાં જે કહેલું છે, તેથી એમ જણાય છે કે આત્મા બ્રહ્મરૂપે કરી આવિ-ભાવ પામે છે. આ રીતનો જૈમિનિ નામના આચાર્યનો મત છે. સ. ૬ નો અર્થ એવો કરવામાં આવે છે કે “આત્માનું સ્વરૂપ ચૈતન્ય રૂપે હોવાથી મુક્ત ચૈતન્ય રૂપને પામે છે એમ ઔકુ-લોમિ આચાર્યનો મત છે.” અને સૂત્ર ૭-“ જે કે મુક્ત સ્વરૂપે થાય છે છતાં શ્રુતિમાં જે ધર્માદિનું નિરૂપણ છે, તેમાં વિરોધ આવતો નથી કારણ કે વ્યવહારને લઇને આ નિરૂપણ છે, એમ બાદરાયણ નામના આચાર્ય માને છે.” સૂત્ર ૭-૮, અને ૯ ને તેઓ જૂદા અધિકર-ણમાં લે છે. સૂત્ર. ૮ માં સંકલ્પ શબ્દ વિદ્વાન સાથે લેઇને વિદ્વાન કેવલ સંકલ્પ માત્ર કરે છે, એટલે તેને પિત્રાદિ વિભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતની શ્રુતિ છે. એવો તેનો અર્થ આપે છે. અને સ. ૯ માં એટલે વિદ્વાનનો સંકલ્પ અવિનાશી છે તેથી “એમ સમજીને” વિદ્વાનનો કોઈ અધિપતિ નથી એવો અર્થ કલ્પે છે.

રામાનુજની અધિકરણ યોજનામાં સ. ૫-૭ નું અને ૭ નું એક અધિકરણ લઇને સૂત્ર ૮ અને ૯ ને બીજા અધિકરણમાં લીધું છે, તેમના આ સૂત્રોના અર્થો પણ અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે.

સ. ૫ “બ્રહ્મના અપહતપાપત્વાદિ જે ગુણો કહ્યા છે તે રૂપે પ્રત્યગાત્મા પ્રગટ થાય છે, એમ જૈમિનિનું કહેલું છે. એ ગુણો ત્યાં મોડેલા છે.

સ. ૬ “ચૈતન્ય જ્ઞાન સ્વરૂપેજ પ્રત્યગાત્માનો બ્રહ્મ સાથે મોક્ષાવસ્થામાં અવિભાગ થાય છે. અર્થાત્ એનું વિજ્ઞાન ધન સ્વરૂપ એ પ્રત્યગાત્માનું પણ પ્રકટ થાય છે અપહત પાપ-ત્વાદિ બીજા ગુણો તો નિષેધ પર્યવસાયી-અભાવાત્મક છે.

સ. ૭ “મુક્તાવસ્થામાં ક્રૂત ચૈતન્ય (જ્ઞાન) જ નહિ પણ અપહતપાપત્વાદિ પૂર્વના ગુણો પણ એ સ્થળે કહ્યા છે તેથી તે પણ લેવા. એ ચૈતન્ય ગુણ અને અપહત પાપત્વાદિ ગુણ વચ્ચે વિરોધ નથી એમ બાદરાયણનો મત છે. (ઉપન્યાસનો સંબંધ અપહતપાપત્વાદિ ગુણો સાથે છે અને ‘પૂર્વભાવાત્’નો અર્થ પૂર્વના ગુણો એમ લે છે અણ્ણભાષ્યકાર ‘લક્ષતની ભગવત્પ્રાપ્તિ પૂર્વ’ એમ અર્થ કરે છે.

સ. ૮ “મુક્તાવસ્થામાં સત્ય સંકલ્પત્વ ઉપરાંત બીજા ટેટલાક ગુણો પ્રકટ થતા કહ્યા છે. હરવું, કરવું, હસવું, રમવું વગેરે; એ સર્વ આત્માને માત્ર સંકલ્પ થકીજ ઇન્દ્રિયા-દિકની જરૂર પડ્યા વગર-પ્રાપ્ત થાય છે. (સંકલ્પનો સંબંધ જીવાત્માની સાથે રામાનુજ લે છે. અણ્ણભાષ્યકાર ભગવાન સાથે લે છે. ભગવાનની ઇચ્છા સંકલ્પથી જ એજ જીવને ભજનાનંદનો કામભોગ હોય છે.)

સ. ૯ “મુક્ત પુરુષ સત્ય સંકલ્પ છે અને તેજ કારણથી એ અનન્યાધિપતિ સ્વરાટ્ પણ છે. (અણ્ણભાષ્યકાર ‘અનન્યાધિપતિ’ને પુષ્ટિમાર્ગીય લક્ષતનું વિશેષણ લે છે. પુષ્ટિ માર્ગીય લક્ષતના પુરુષોત્તમ પૂર્ણ બ્રહ્મ સિવાય બીજા કોઈ પણ અધિપતિ હોતો નથી.

સ. ૬ માં ભાસ્કર મધ્વ અને શૈવ ચિત્તિમાત્રેજ એવો પાઠ વાંચે છે. અને તદ્વાત્મ-ત્વાત્ ને બદલે તદ્વાત્મકત્વાત્ એવો રામાનુજ, નિમ્બાર્ક, મધ્વ, શૈવ અને ભિક્ષુનો પાઠ છે. સ. ૮ માં શંકર, ભાસ્કર, શૈવ અને ભિક્ષુ ચ ને બદલે તુ વાંચે છે અને રામાનુજ, અને નિમ્બાર્ક ચ છોડી દે છે. સૂત્ર ૯ માં ભિક્ષુના પાઠ પ્રમાણે ચ નથી.

સ. ૧૦-૧૧ અને ૧૨ ના અક્ષરાર્થ પરત્વે શંકર, રામાનુજ અને અણ્ણભાષ્યકાર શ્રી. વિકલેશ્વર વચ્ચે ધણો ભેદ નથી. તો પણ શંકર અને રામાનુજ વિદ્વાનના મુક્તજીવનું કથન કરે છે ત્યારે અણ્ણભાષ્યકાર પુષ્ટિમાર્ગીય જીવનું કથન કરે છે. સ. ૧૧ માં ભાસ્કરના મતે “અવિકલ્પ મનનાત્” એવો પાઠ છે.

અધિ. ૩ સૂત્ર ૧૩ માં શંકર તથા રામાનુજ ‘તત્ત્વભાવે, ને સ્થાને તત્ત્વભાવે’ એવો પાઠ વાંચે છે. તનુનો અર્થ શંકર ઇન્દ્રિયયુક્ત શરીર લઇને સૂત્રનો અર્થ એવો આપે છે કે ઇન્દ્રિયયુક્ત શરીરના અભાવ સમયે સ્વપ્નની માફક ભોગ છે, આ રીતની પ્રાપ્તિ છે. રામાનુજ ના મતે એવો અર્થ છે કે મુક્ત પુરુષ પોતે શરીર સર્જતો નથી ત્યારે એ હોતું નથી; તો પણ પરમાત્માની લીલાથી એ પરલોકના ભોગ ભોગવી શકે છે; જેમ સ્વપ્નમાં એનીજ લીલા સૃષ્ટિથી જીવ ભોગ ભોગવે છે. તેમ અણ્ણભાષ્યકાર ‘તનુ’ એટલે ભગવત્સ્વરૂપમાં પ્રાકૃત તુલ્ય દર્શન એવો અર્થ લે છે અને ‘અભાવે’ એટલે પ્રાકૃતતાના અભાવે એમ કહે છે. સ. ૧૪ નો અર્થ શંકર એવો લે છે કે “શરીર હોય ત્યારે પિતૃઆદિનાં કામે જેમ જનપદાવસ્થામાં વિદ્યમાન છે, તેમ મુક્તને પણ છે.” રામાનુજ તેવી રીતે લે છે કે “શરીર સર્જે છે ત્યારે શરીર હોય છે, અને હોય છે ત્યારે જનપદાવસ્થામાં મનુષ્ય જેમ ભોગ ભોગવે છે તેમ, એ ભોગવે છે.” અણ્ણભાષ્યકાર ભાવ એટલે વિષય વિદ્યમાન પદાર્થ એવો અર્થ કરે છે અને તે લીલાકાલીન પદાર્થો પરત્વે (ભગવાનને લીલાના પદાર્થોનું દર્શન થાય છે તે વિષે) લે છે. સ. ૧૫ માં શંકરાચાર્ય એવો અર્થ લે છે કે મુક્તનો દેહોમાં પ્રવેશ દીપકની માફક છે. તે શ્રુતિ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે. ‘અર્થાત્ જેમ એક પ્રદીપ અનેક પ્રદીપને વિકારશક્તિના યોગથી ઉત્પન્ન કરે છે તેજ પ્રમાણે વિદ્વાન એક છતાં ઐશ્વર્યના યોગથી અનેક ભાવને પ્રાપ્ત કરી, અનેક શરીરોમાં પ્રવેશ કરે છે. કારણ કે શાસ્ત્ર એકના અનેક ભાવને નિરૂપે છે.” સૂત્ર ૧૬ નો વિષય તેમના મતે વિશેષ જ્ઞાનનો અભાવ છે તેથી એવો અર્થ લે છે કે સુષુપ્તિ તથા મુક્તિ આ બે અવસ્થામાંથી એક અવસ્થાની અપેક્ષા વિશેષ જ્ઞાનના અભાવવાળી શ્રુતિના ગ્રંથમાં છે. કારણ કે શ્રુતિમાંનાં પ્રકરણવડે એ રીતે સ્પષ્ટ સમજાય છે. સ. ૧૭ નો અર્થ એવો લે છે કે “જગતની ઉત્પત્તિ આદિ વ્યવહાર ઇશ્વરને અધીન છે. આ રીતનું વિવેચન હોવાથી તેમજ મુક્તને ઇશ્વરના સામીપ્યનો અભાવ હોવાથી, જગતના વ્યાપાર વિના મુક્તનું ઐશ્વર્ય છે. અર્થાત્ મુક્તનું ઐશ્વર્ય અંકુશવાળું છે. (અસંનિહિતતાત્વોનો અર્થ મુક્ત જીવ ઇશ્વરની સમીપ નથી એવો લીધો છે.)

સ. ૧૮ માં આધિકારિક મંડળ આદિત્યાદિના અધિકારી મંડળસ્થ પુરુષ પરત્વે લે છે. અર્થાત્ “શ્રુતિમાં પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ છે. તેથી મુક્તનું ઐશ્વર્ય નિરંકુશ છે, એમ કહેશે તો તે યુક્ત નથી. કારણ કે આદિત્યાદિનો અધિકારી જે મંડળસ્થ પુરુષ છે, તે જ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે, આમ શ્રુતિ કહે છે.” એવો અર્થ એ સૂત્રનો આપે છે. રામાનુજના મતે આ સૂત્રોના અર્થો નીચે પ્રમાણે છે.

સ. ૧૫ મુક્ત પુરુષનો એક આત્મા અનેક શરીરમાં પેસી એ સર્વને પોતાનાં માની શકે છે જેમ દીવો એક ઠેકાણે હોઈ ત્યારે તરફ તેજ નાંખે છે, પ્રસરેલો હોય છે. તે રીતે.

સ. ૧૬. જીવનું અજ્ઞાનપણું શ્રુતિમાં જે કહ્યું છે તે સુષુપ્તિ અને મરણની અવસ્થા માટે સમજવું. કારણ કે મુક્તાવસ્થામાં તો આત્માનું સર્વસત્ત્વ શ્રુતિએ પ્રકટ કરેલું છે.

સ. ૧૭. “મુક્તાવસ્થામાં જીવ ઇશ્વર સાથે જે સામ્ય પામે છે તેમાં જગત્ ચલાવવા સંબંધી ગુણોનો સમાવેશ કરવાનો નથી—એ ગુણુ તો ઇશ્વરનો એકલાનો જ છે. આ વાત પ્રકરણુ જોતાં જણાય છે. તથા જગત્ સૃષ્ટિની જે શ્રુતિ છે તેની સમીપ આ મુક્તાવસ્થા સંબંધી શ્રુતિ નથી. એ શ્રુતિ દૂર છે. એટલે એ ગુણુ પણ મુક્ત પુરુષમાં માનવાની ફરજ પડતી નથી.

સ. ૧૮ “જગદ્વ્યાપારનું પણ ઐશ્વર્ય મુક્તને હોય છે એવી પ્રત્યક્ષ શ્રુતિ છે એમ કહેવામાં આવે તો તેના જવાબમાં કહે છે કે હિરણ્યગર્ભાદિક આધિકારિક લોકમાં જે ભોગ કહેલા હોય છે તે એ ભોગવે છે એટલું જ એ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે.

અણ્ણભાષ્યકારના મતે પુષ્ટિભક્તને જે ભજનનાનંદનો કામભોગ થાય છે તે કેવી રીતે થાય છે તે જ વિષય છે તેથી કહે છે કે પ્રદીપ જેમ તેલ વાળી દીવેટમાં પ્રવેશ પામે ત્યારે તે પ્રકાશ આપી શકે છે તેમ પુષ્ટિભક્તમાં ભગવાનનો પ્રવેશ થાય ત્યારે તે ભજનાનંદનો ભોગ કરી શકે છે. સૂત્ર ૧૬ માં તે ભોગ ક્યારે થાય છે અને ક્યારે થતો નથી તે જણાવે છે. સુષુપ્તિમાં આ ભોગ નથી, પણ સંપત્તિમાં—બ્રહ્મપ્રાપ્તિ પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષમાં તે ભોગ છે. તેટલા માટે આની અપેક્ષાએ શ્રુતિમાં તે ભોગ તથા ભોગાભાવ જણાવ્યો છે અર્થાત્ સુષુપ્તિ દશામાં ભોગાભાવ કલ્પો છે અને સંપત્તિમાં ભોગ કહે છે. આ ભોગમાં લૌકિક વ્યાપાર નથી કારણ કે ત્યાં પ્રકરણુ મુક્તિનું છે તથા લૌકિક વ્યાપાર મુક્ત જીવથી ઘણે દૂર છે એમ સ. ૧૭ થી સમજાવીને સ. ૧૮ માં તે વસ્તુને વિશેષ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે.

અધિ. ૪ સ. ૧૯ માં શંકર વિકારાવર્તિને બ્રહ્મનું વિશેષણ લે છે. રામાનુજ સ. ૧૯-૨૨ પણ તે પ્રમાણે સમજે છે, અણ્ણભાષ્યકાર ભગવદ્ભોલા સંબંધી તે લે છે. સ. ૨૦ માં પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાનનો અર્થ અણ્ણભાષ્યકારના મતે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ છે છતાં શંકર તેમને ન્યાયનાં બે પ્રમાણો તરીકે લે છે. સ. ૨૧ નો અર્થ શંકર, રામાનુજ તથા અણ્ણભાષ્યકારનો ભગભગ સરખો છે તો પણ શંકરના મતે તેમાં ઉપાસકની ઉપાસ્ય દેવતા સાથેની સામ્યતાનો અર્થ છે. સ. ૨૨ શંકર તથા રામાનુજ જ્ઞાની પરત્વે—મુક્ત પરત્વે જ લે છે. અણ્ણભાષ્યકાર જ્ઞાની તથા ભક્તના સંબંધમાં લે છે. શંકર તથા રામાનુજના અર્થો નીચે પ્રમાણે છે.

શંકર

રામાનુજ

સ. ૧૯ વિકારને વિષે નહિ રહેનાર એવું પણ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. અતિમાં કલ્પું છે કે બ્રહ્મની સ્થિતિ નિર્ગુણ તથા સ-ગુણ બધામાં છે.	૧૯ વિકાર રહિત બ્રહ્મને અને તે સાથે એની વિભૂતિને મુક્ત પુરુષ અનુભવે છે કારણ કે આ પ્રમાણે મુક્ત આત્માની સ્થિતિ છે.
” ૨૦ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન પ્રમાણુ દેખાડે છે.	૨૦ અને આમ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ બતાવે છે.
” ૨૧ શ્રુતિના વચનથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉપાસકની ઉપાસ્ય દેવતા સાથે સામ્યતા કેવળ ભોગ માત્ર જ છે.	૨૧ અને માત્ર ભોગની સમાનતાના ચિન્હથી.
” ૨૨ અર્ચિરાદિ માર્ગે બ્રહ્મ લોકને પ્રાપ્ત થયલાની અનાવૃત્તિ છે. શ્રુતિથી તેની અનાવૃત્તિ છે.	૨૨ જે પ્રમાણે શ્રુતિથી બ્રહ્મ જણાય છે તેજ પ્રમાણે શ્રુતિ કહે છે કે આવૃત્તિ નથી.

अभिप्राय

अध्यात्म ला. १ ना गुजराती अनुवाद मोटेना डेटलाड अभिप्राय तथा पत्रो.

मोडर्न रिव्यू नवेम्बर १९२८ (इलकता)

Shrimad Vallabhacharya is one of the Bhashyakaras of the Brahmasutras and his Bhashya is known as the Anu-Bhashya, and is a treatise on the Shuddhadwaita cult. It is very important treatise bearing on Vallabh's Sampradaya, and its translation into Gujarati was overdue. This book is however more than a translation. It is full of notes & dissertations and comparisons with other similar compositions. The translator has exhausted all available materials in writing his Introduction and produced a very informative contribution on the subject. It is a valuable addition to our religious literature, Modern Review, November 1928.

सरस्वती (ओगस्ट १९२८) ने A Primer of Anu-Bhashya

उपरने अभिप्राय.

बादरायण व्यासके बनाये हुए जो ब्रह्मसूत्र हैं वही वेदान्तशास्त्र के आधार स्तम्भ हैं। शङ्कराचार्य, माधवाचार्य, रामानुजाचार्य और निम्बार्काचार्य आदिने उनका भावार्थ समझाने के लिए बड़े बड़े ग्रन्थ या भाष्य रचे हैं। वे पुष्टिमार्ग किंवा शुद्धाद्वैत संप्रदाय के प्रवर्तक श्रीवल्लभाचार्यको पसन्द नहीं आये। अतः एव उनको एक और संप्रदायकी संस्थापना करनी पड़ी। उसका नाम उन्होंने रक्खा निर्गुण भक्तिमार्ग। ब्रह्मसूत्रोंका भावार्थ उन्होंने अपने इसी मार्गके सिद्धान्तों पर घटा कर व्यक्त करनेकी कृपा की है। वह संस्कृत में होनेसे अंग्रेजी जाननेवालेकी पहुँच होना असंभव जानकर अहमदाबादके प्रोफेसर श्रीयुत जेठालाल जी. शां. एम. एने इस छोटे आकारवाली कोइ ३०० सफेकी पुस्तक की रचना की है। इसमें आपने वल्लभाचार्यजी के सिद्धान्तोंको थोड़ेमें बड़ी खूबी से समझाया है। यद्यपि आपके विवेचनमें कहीं कहीं जटिलता आ गई है, तथापि ऐसे गहन विषयको इतनी भी स्पष्टतासे समझा कर दूसरो के गले उतार देनेकी चेष्टा कम प्रशंसनीय नहीं। आपके वक्तव्य से सूचित होता है कि आप अन्य दर्शन-शास्त्रों और प्रस्तुत दर्शनपर लिखे गये अन्य भाष्योंपरभी काफी अधिकार रखते हैं। पुस्तकका मूल्य सिर्फ १० आने है ॥

બુદ્ધિપ્રકાશ (નવેમ્બર ૧૯૨૭)

ગુજરાતીમાં અત્યાર આગમ્ય બ્રહ્મસૂત્ર પર શાંકરભાષ્ય અને રામાનુજના શ્રીભાષ્યના અનુવાદ એ અગ્રગણ્ય ગુજરાતી વિદ્વાનોના હાથથી થયા છે; શ્રીશાંકરભાષ્યનો અનુવાદ રા. બ. કમળાશંકર ત્રિવેદી, એઓએ એ ભાગમાં કરેલો, જે ગુજરાતી વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે, અને જેના એ ભાગની કિંમત રૂ. ૬૫ છે. રામાનુજના શ્રીભાષ્યનો અનુવાદ પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવે, મંડાદરા રાજ્ય માટે કરેલો, જે તે રાજ્યે એ ભાગમાં છપાવી બહાર પાડ્યો છે અને જેની કિંમત પણ રૂ. ૧૦ છે. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્ર પર ભાષ્ય લખેલું, જે અણ્ણભાષ્ય નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેની મૂળ પ્રતો લાંબા સમયથી ઉપલબ્ધ નહોતી. અમને સ્મરણમાં છે ત્યાંસુધી છેક સન ૧૯૧૦ સુધી તેની મૂળ લિખિત વા મુદ્રણ પ્રત મેળવવાનું સુલભ નહોતું. અને તેથી તે ઘણાનું ધ્યાન ન ખેંચે અને તેનો અભ્યાસ પણ પુરતો, ખરોખર થાય નહિ એ સમજી શકાય એમ છે.

સંપ્રદાય સાહિત્યના પ્રચાર અર્થે સખેદ કહેવું જોઈએ કે ગયા જમાનાના વૈષ્ણવ તદ્દન બેદરકાર રહ્યા હતા. વૈષ્ણવોને પુષ્ટિમાર્ગનું જ્ઞાન આપવા અને તેનું રહસ્ય સમજાવવા તે માટે નહિ કોઈ પ્રકારની વ્યવસ્થા હતી વા નહિ તેના સાધનો ઉપલબ્ધ હતા; અને વચ્ચે એવો સમય આવી ગયો કે અજ્ઞાનતા વા ખરી સ્થિતિના અભાવે, સંપ્રદાયની રીતિનીતિ પર અનેક પ્રકારના, ખરા ખોટા આક્ષેપો થઈ, મહારાજન લાઈમિલ કેસથી આખો વલ્લભી સંપ્રદાય વગાવાયો. ખરો વૈષ્ણવ તો જોઈ શકશે કે મૂળ સંપ્રદાયમાં સાચું અને તાત્વિક રહસ્ય—મહત્ત્વ—રહેલું છે અને શાંકરભાષ્ય અને શ્રીભાષ્ય કરતાં અણ્ણભાષ્ય કેટલેક દરજ્જે વધારે આકર્ષક છે, તે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યની અસાધારણ પ્રતિભા અને વિદ્વત્તાને આભારી છે અને તે કારણથી શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય દિગ્વિજયમાં ફતેહમંદ નિવડેલા; અને તે પછી પણ સંપ્રદાય સાહિત્યને પોપવા અને વિકસાવવા એમના વંશજોએ બહુ કાળજી રાખેલી અને તેમના અભ્યાસના પરિણામ રૂપે તેમણે રચેલી સંખ્યાબંધ વિદ્વાતભરી કૃતિઓ મળી આવે છે. પરંતુ પાછળથી ચાંતરફ અજ્ઞાન ફેલાતાં માત્ર સંપ્રદાયના બાહ્ય અંગ પર વિશેષ લક્ષ્ય અપાતું રહ્યું અને તેનો આંતર પ્રકાશ ધીમે ધીમે લય પામવા માંડ્યો. આ દરમિયાન સંપ્રદાયનું સાહિત્ય જાણવા વાંચવાને મેળવવું મુશ્કેલ હતું.

આવી પરિસ્થિતિ લક્ષ્યમાં લઈ અને સંપ્રદાય વિરુદ્ધ ખોટી હકીકત ફેલાતી અટકાવવા સ્વર્ગસ્થ લક્ષ્મીભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસે અને માનવંતા ગોંડલના માજી દિવાન સાહેબ રા. રણછોડભાઈ પટવારીએ, સંપ્રદાયનું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં ઉભું કરવા પ્રયત્ન આરંભ્યો, જેમના યત્નથી આપણને તેમની પાસેથી પૂજ્ય આચાર્યશ્રીનું ઉત્તમ પ્રતિનું જીવન ચરિત્ર, તત્ત્વાર્થદી નિબંધ, શ્રીકૃષ્ણ લીલામૃત, પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાંત, રાધાકૃષ્ણતત્ત્વ, વગેરે કિંમતી ગ્રંથો પ્રાપ્ત થયાં છે. વળી તે અરસામાં પ્રો. મગનલાલ શાસ્ત્રી તથા સ્વર્ગસ્થ મુલચંદભાઈ તેલીવાળાએ સંપ્રદાયનું સંસ્કૃત સાહિત્ય પ્રકાશમાં આણવા તજવીજ કરી હતી, તેમજ મહારાજશ્રી દેવકાંતદેવ બાવાએ પણ એક વળણવ માસિક સ્થાપી એ કાર્યને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. તેથી અત્યારે થોડુંઘણું વૈષ્ણવ સાહિત્ય આપણને ગુજરાતીમાં ઉપલબ્ધ થયું છે અને એ પ્રકાશન બહુધા શાસ્ત્રીજી વસંતરામ, ભાઈ દીનકીકર અને ભાઈ લક્ષ્મીભાઈ જગનલાલ દેસાઈના શુભ પ્રયાસનું પરિણામ છે. પરંતુ એ પ્રસિદ્ધિઓ મુખ્યત્વે સામાન્ય જનતાને વિશેષ આકર્ષે એ પ્રકારની, પ્રાથમિક સ્થિતિની છે.

પરંતુ સંપ્રદાયના સિદ્ધાંત ગ્રંથોનું નિરૂપણ અને ચર્ચા કરતા ગુજરાતી ગ્રંથોની ઉણપ રહેતી હતી અને એ ઉણપ અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે રા. રા. જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહે શ્રી સુબોધિનીના ત્રણ ભાગો અને અણ્ણભાષ્યનો પહેલો ભાગ પ્રકટ કરી સારી રીતે પૂરી પાડી છે. તેઓ પોતે ગુજરાતી સાહિત્યના એક સારા અભ્યાસી છે; ગુજરાતીનો વિષય લખને એમ. એ; ની વિકટ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા છે; પણ એટલેથી એમને તૃપ્તિ થઈ નહિ. અધ્યાપકના કાર્યમાંથી પોતાને જે કાંઈ સમય મળે તે તેઓએ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની સેવામાં વ્યતીત કરવા જાણે કે નિશ્ચય કર્યો ન હોય તેમ અમદાવાદ અને તેની બહાર વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની પ્રગતિ વધારવામાં તેઓ મગ્યા રહે છે અને તે સાથે વૈષ્ણવ જનોને સંપ્રદાયનું જ્ઞાન થાય તદ્દર્થ સંપ્રદાય સાહિત્યને ગુજરાતીમાં ઉતારવા કેડ કરી છે. પાસે મૂડી ન હોવા છતાં, કોઈની ઓથ કે મદદ ન છતાં, માત્ર સાત્વિક ભાવથી, શ્રીમદ્ભાગવતની સેવા નિમિત્ત શ્રીસુબોધિની અને શ્રીઅણ્ણભાષ્ય જેવા મોટા ગ્રંથોનું ભારે ખર્ચાળ પ્રકાશન કાર્ય તે તે પાછળ રહેલા ખર્ચનો ઝાઝો વિચાર કર્યા વિના શરૂ કર્યું. પરંતુ જેને પ્રભુમાં શ્રદ્ધા છે. જે સેવા ખાતર સેવા કરે છે. અને તેમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે, તેને પ્રભુ અવશ્ય મદદ કરે છે અને તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ રા. ભાઈ જેઠાલાલના કાર્યમાં જોઈ શકાશે. પ્રસ્તુત અનુવાદનું કાર્ય ફેટલી બધી કાળજી પૂર્વક અને પદ્ધતિસર થયું છે તેનો ખ્યાલ તે પુસ્તક જોવાથી આવશે. વળી જેમને આખું પુસ્તક વાંચી જવાનો અવકાશ ન હોય તેમને માટે લેખકે તેનો સાર ગ્રંથની શરૂઆતમાં પ્રસ્તાવનામાં આપ્યો છે, જે વાંચી જવાથી પુસ્તકનું દોહન પ્રાપ્ત થાય છે; ખાસ કરીને ‘ભાષ્ય સાહિત્યમાં અણ્ણભાષ્યનું સ્થાન’ એ લેખ વિચારણીય માલુમ પડશે; અને તે પરથી વાચક જોઈ શકશે કે એ વિષયમાં કર્તા ફેટલા બધા ઉંડા ઉતર્યા છે અને તે વિષય પર કેવો કાણુ ધરાવે છે. ખરે, તેમની સેવા, તેમની કાર્ય પ્રવૃત્તિ ભલભલાને આશ્ચર્ય પમાડે છે; તેમ છતાં તેમનામાં કોઈ પ્રકારનો વૃથા આડંબર કે ખોટી મોટાઈનો અંશ નહીં પડતો નથી. આપણે તેમને તદ્દન સાદા અને નિરભિમાની, સેવામાં પ્રવૃત્ત જોઈએ એ છીએ. આવા સારી ભાવનાવાળા અને વિદ્વાન વૈષ્ણવજન સંપ્રદાયને મળ્યાથી અમારું દૃઢ માનવું છે કે સંપ્રદાયનો લાગવગ હજી વધશે એટલું જ નહિ પણ જનતા તેના ખરા રહસ્યથી વાકેફ થઈ તેના સુસ્ત ભાવિક ભક્તજન બની રહેશે. રા. જેઠાલાલભાઈને એમના ઉત્તમ કાર્ય બદલ અમે અભિનંદન આપીએ છીએ અને એમના હસ્તે એવાં અનેક શુભ અને પ્રેરણાત્મક કાર્યો થાઓ એમ અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છીએ છીએ.

સાહિત્ય માસિકનો અભિપ્રાય

‘ભાષ્ય સાહિત્યમાં અણ્ણભાષ્યનું સ્થાન.’ લેખક જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ પ્રકાશક પુષ્ટિ માર્ગથી વૈષ્ણવ મહાસભા અમદાવાદ. કીમત ૦-૪-૦ બ્રહ્મસૂત્રો ઉપર શ્રીવલ્લભાચાર્યે ભાષ્ય લખ્યું છે તે ભાષ્ય વિષે જે કંઈ જાણવા જેવું છે તે તમામ વિવેચક દષ્ટિએ કરી નાંખ્યું છે. ઉપોદ્ધાત વિદ્વાતોએ હોઈ ઉપરાંત એવો તો સ્પષ્ટ અને માહિતીવાળો જણાયો કે અમારે તે આખો વાંચવો પડ્યો. આપણાં ધર્મ પુસ્તકો વિષેની ટુંકી પણ આવી માહિતી વૈષ્ણવ ન હોય તેને પણ કામમાં લાગે એવી રીતે રજુ કરાઈ છે.

લેડી વિદ્યાબહેન રમણભાઈ નીલકંઠ બી. એ, નો પત્ર.—

ભદ્ર, તા. ૧૫-૧૧-૨૭

રા. ભાઈ જેઠાલાલ.

તમે અણ્ણભાષ્યના ભાષાંતરની એક નકલ મોકલી છે. તે માટે રમણભાઈ તરફથી તમારો આભાર માનું છું. આ ભાષાંતર મહાન પ્રયાસનું ફળ છે અને આ ઉપલક્ષીઆ તેમજ ધાંધલીઆ જમાનામાં હંડાં તત્ત્વચિંતન પર પ્રેમ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ તરફ માન ઉપજે એ સ્વાભાવિક છે. તમારી શાંત પ્રકૃતિને અનુસરીને આ ઉપયોગી પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારી તેને સમૃદ્ધ કરી છે—આ ખાટે તમને ધનવાદ આપુ છું.

સૌ. વિદ્યાબહેન રમણભાઈના

નમસ્કાર.

મહૂંમ સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ બી. નો પત્ર.

અમદાવાદ તા. ૪-૧૨-૨૭

સુર મહાશય.

આપના તરફથી અણ્ણભાષ્યનું પુસ્તક પહોંચ્યું છે. ભાષાંતર ઘણું સારું છે. આવા તત્ત્વચિંતનના પુસ્તકનો અનુવાદ આપે કર્યો છે તે માટે ધન્યવાદ ઘટે છે.

લી. રમણભાઈના ઘટિત.

સાક્ષર શ્રી મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ બી. એ. એલ. એલ. બી. બાર એટ-લો.

તા. ૧૭ જાન્યુઆરી, ૧૯૨૯

ભાઈ શ્રી જેઠાલાલ શાહ.

આપનું અણ્ણભાષ્ય મને મળ્યું છે. તેનો કેટલોક ભાગ વાંચતાંજ મને જણાયું કે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના પુષ્ટિ માર્ગની દૃષ્ટિને આવી સરળ ગુજરાતીમાં વાચક વૃન્દ આગળ મૂકીને ગુજરાતના ઉપર આપે ઉપકાર કર્યો છે. આપના જેવા ઉત્સાહી અને સંપ્રદાય સુસ્ત વિદ્વાનના હાથે વલ્લભ સંપ્રદાયનાં પુસ્તકો સરળ ગુજરાતીમાં પ્રકટ થાય તોજ પુષ્ટિ માર્ગનું દર્શન સર્વાંગે સમજવાને સહેલું પડે.

આપના આવા કાર્યમાં ધનાઢય આચાર્યો અને સંપ્રદાયના સેવકોનું બહુ નિર્બળ પ્રોત્સાહન જેતાં જરૂર ખેદ થાય છે. અને તૈયાર થએલાં પુસ્તકો પણ ધનવાનની મદદની ખામીએ અપ્રસિદ્ધ અવસ્થામાં લાંબો કાળ પણ રહે તે ધનવાન વૈષ્ણવોથી ભરેલા આ ગુજરાતમાં જરૂર ઇચ્છવા યોગ્ય નથી.

આપના આવા પ્રયત્નની સર્વાંશે સફળતા ઇચ્છતો—

અમદાવાદ.

આપનો સ્નેહાધીન.

મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ.

પ્રો. અતિથુબસંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી એમ. એ. સીનીયર પ્રોફેસર એન્ડ
ફીલોસોફી બરોડા કોલેજ વડોદરા.

રા. રા. ભાઈ જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહનો અણ્ણભાષ્યનો અનુવાદ (ભા. ૧ ભા.) મેં
અત્યંત હર્ષ સાથે જોયો છે. એ પુસ્તકનો ઉપોદ્ધાત મેં બારીકીથી વાંચ્યો છે. તેમાં અણ્ણ-
ભાષ્યના સંબંધમાં વિવેચનાત્મક ને તુલનાત્મક વિવરણ સંક્ષેપમાં પણ ઘણી આકર્ષક સર-
ળતા ને સ્પૃટતાથી કરવામાં આવ્યું છે. તે માટે રા. જેઠાલાલને અભિનંદન ઘટે છે.

બાકીનું પુસ્તક હું હજી વાંચી શક્યો નથી. પણ મને ખાતરી છે કે તે વિષે મને અસં-
તોષ નહિ જ થાય.

રા. જેઠાલાલ સાથે મને કશો પરિચય નથી. પરંતુ આ પુસ્તક જોયાથી તે માટે
અભિલાષા થઈ છે, તેજ એ પુસ્તક પાછળના શ્રમની સાર્થકતાનો પુરાવો છે. હું ઇચ્છું છું
કે આવા પ્રયાસો રા. જેઠાલાલ ચાલુ રાખે. વલ્લભમતનું એકાદ નાનું Blackwood's
Philosophical classics પુસ્તકમાળાના કદનું ને તેની ઢબનું પુસ્તક રા. શાહ લખશે
તો તે ઉપકારક નીવડશે.

A. K. TRIVEDI,

Senior Professor of Philosophy,
Baroda College.

પ્રોફેસર પ્રતાપરાય એમ. મોદી એમ. એ. સંસ્કૃતના અધ્યાપક સામળદાસ
કોલેજ, ભાવનગર

કાળુ ગરનાળુ, ભાવનગર

તા. ૬-૧૧-૨૮

સ્નેહી ભાઈશ્રી જેઠાલાલભાઈ,

તમારા તરફથી અણ્ણભાષ્યના ગુજરાતી અનુવાદનો પ્રથમ ભાગ મળ્યો.

શ્રીમદ્ભલાચાર્યપ્રવર્તિત પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવસંપ્રદાયના સાહિત્યની હાલની સ્થિતિ સુધાર-
વામાં સંપ્રદાયના અનુયાયી તરીકે તમારો ફાળો તમો સારો આપી રહ્યા છો, તેથી મને
ઘણો આનંદ થાય છે. સંપ્રદાયના આકર ગ્રન્થોની-અણ્ણભાષ્ય, પ્રકાશ, રશ્મિ વગેરેની પ્રમાણભૂત
આવૃત્તિ પણ હજી હવે બહાર પડે છે; અને પ્રસ્થાન ચતુષ્ટયના પ્રમાણભૂત સાઘનત
અનુવાદો તો હજી હવે કરવાના છે. અણ્ણભાષ્ય એમ. એ. માં ટેકસ્ટ હોવાથી તે વિદ્યાર્થીઓ
માટે તેના સંપૂર્ણ ભાષાન્તરની ઘણી આવશ્યકતા છે. મુમુક્ષુ વૈષ્ણવ જનને પણ અણ્ણભાષ્યાદિ
ગ્રન્થોની સરળ સમજુતીની પણ ઘણી જ ઉપયોગિતા હોવી જોઈએ.

આવી સ્થિતિમાં તમોએ આ દિશામાં કરેલો પ્રયત્ન જરૂર આદરણીય છે, એમ હું
માનું છું. જો કે તમો પોતે જ લખો છો તેમ આ ભાષાન્તરમાં કિલજતા રહી ગઈ છે, છતાં
અણ્ણભાષ્યની ગંભીર-અર્થભરપૂર ભાષાને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનું મુશ્કેલ કામ-ખાસ કરીને
તેનો અંગ્રેજી કે બીજી કોઈપણ ભાષામાં અનુવાદ અઘાપિ નથી થયો તેથી-વિશેષ મુશ્કેલ
કામ તમો ઘણે અંશે સાધી શક્યા છો. ખાસ કરીને તમારી સરળતા થઈ છે. તમારા
“વિવેચન”નો વૈષ્ણવ મુમુક્ષુઓ માટે એક સ્વતંત્ર ગ્રન્થ થઈ શકે એમ માનું છું-અભસંત્રાની
પૂર્ણ સમજુતી આપતો એક બીજો ભાગ જોવા ઉત્સુક છું.

તમારા અણ્ણભાષ્યના લાપાન્તરનો લાલ એમ. એ. ના વિદ્યાર્થીઓ લેવા લાગ્યા છે. મુંબઈમાં તથા અહીં એ વિદ્યાર્થીઓને આપનું લાપાન્તર વાંચતાં મ્હે જોયા છે.

શ્રી. પ્રતાપરાય એ. મોદીના

લગવત્સરણ.

રા. મનુભાઈ સી. પંડ્યા એમ. એ. એલ. એલ. બી. સોલીસીટર. 'તત્ત્વજ્ઞાનના નિબંધના કર્તા' વગેરે મુંબાઈથી પોતાના પત્રમાં નીચેનો અભિપ્રાય આપે છે.

Dear Sir,

I am in receipt of your introduction to the Anu Bhashya translation recently published by you and have to express my grateful thanks to you for the same, I have since purchased your Anubhashya and have gone through your introduction and some portions of your Anu-Bhashya. I congratulate you for your original and independent opinion on the interesting topic about the existence of a Brihad Bhashya and the etymological meaning of the word Anu-Bhashya. The same appears to me to be convincing, being based on sound logic and reasoning though a contrary opinion is held by some other scholars of your Sampradaya here. It seems, you have taken immense pains and trouble in compilation of the book giving a detailed summary of every Adhikarana and also at the same time a comparative idea of the views held by other Bhashyakars. This would, I am sure be highly conducive to promote the popularity of the book. You have also given a comprehensive view of the other Darsans by quoting useful extracts thereof at their proper places and I once more heartily congratulate you for your creditable enterprize in publishing for the first time a Gujrati translation of the Anu Bhashya in view of the long felt want for the same and wish you success in your noble enterprize in the cause of the spread of the Vedant doctrines.

Yours truly,

MANUBHAI C. PANDYA.

શ્રીયુત નારણજી પરુષોત્તમદાસ સાંગાણી.

પરમ સ્નેહી લગવદીય ભાઈશ્રી જેઠાલાલભાઈ,

અમદાવાદ.

“ શ્રીમદ્ અણ્ણભાષ્યનું લાપાન્તર ” રા. ત્રીકમદાસ ભાઈ એ મને આપ્યું છે તે માટે ઉપકાર માનું છું. એ અલૌકિક ગ્રંથની પ્રસ્તાવના શ્રીયુત વસંતરામભાઈ પાસેથી લઈ એક માસ પહેલાં શ્રીનાથદ્વારા જતાં રસ્તામાં જ મેં વાંચી લીધી હતી અને તત્કાળ એવા નિશ્ચય પર આવ્યો હતો કે જે ગ્રંથની આટલી ઉત્કૃષ્ટ મનનીય પ્રસ્તાવના લખાણી છે તે ગ્રંથનો અનુ-

વાદ પણ અવશ્ય ઉત્તમોત્તમ થયો હશે, અને મને જણાવતાં અતિ હર્ષ થાય છે કે વસ્તુતઃ તેમજ બન્યું છે. “શ્રીમદ્ બ્રહ્મસૂત્રના અણુભાષ્ય” જેવા કઠિનમાં કઠિન આકર ગ્રંથનો અનુવાદ કરવામાં આપ હરેક રીતે સફળ નિવડ્યા છો. ગ્રંથનો ઘરોખરો ભાગ હું અવલોકી ગયો છું તે પરથી પ્રતીતિ થાય છે કે આપે “શાંકર ભાષ્ય” ની જેમ માત્ર ઉચ્ચ ક્ષાત્રિના વિદ્વાનોજ તેનો લાભ લઈ શકે એવી કઠિન ભાષામાં કે શૈલી પદ્ધતિમાં અનુવાદ ન કરતાં સાક્ષરો તેમજ થોડું ભણેલા જીજ્ઞાસુઓ ઉભય સહજ રીતે લાભ લઈ શકે એવી શુદ્ધ સરળ ભાષા અને શૈલી પદ્ધતિ સ્વીકારી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ અનુવાદ નીચે વિવેચન મૂકતે માત્ર વૈષ્ણવોનેજ નહિ પરંતુ સમસ્ત ગુજરાતી હિંદુ પ્રજાને ઝણી બનાવેલ છે.

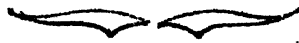
શ્રીયુત મગનલાલ શાસ્ત્રીજી તથા સહગત શ્રીયુત તેલીવાળાએ આપણા સંપ્રદાયના આકર ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં પ્રકટ કરવા પ્રયાસ આહ્વાન્યો હતો અને છે અને આપે ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન આરંભ્યો છે જે ઉભય પરમોપયોગી હોઈ ધન્યવાદ સાથે તમે ઉત્તેજનને પાત્ર છો.

આપણા વૈષ્ણવો સાધન સંપન્ન છે, ધારે તો સંપ્રદાયની ઉન્નતિ માટે ઘણું કરી શકે એમ છે. આપના જેવા અતિ આવશ્યક પ્રયાસ કરનારને હરેક પ્રકારે દ્રવ્યાદિથી ઉત્તેજન આપવું નેહ્યંએ. આનંદની વાત છે કે કે શેઠ કારાભાઈ વગેરેએ પોતાની ફરજ બજાવી દ્રવ્યનું સાર્થક કર્યું છે. આશા છે કે આજ રીતે આપ શ્રીમદ્ અણુભાષ્ય ભાષાંતરનો બીજો ભાગ ત્વરાથી પ્રકટ કરશો ને શ્રીમંત વૈષ્ણવો પણ પોતાની મેજે ઘટતી સહાય આપને મોકલાવી આપશે. પ્રભુ આપના શુભ પ્રયત્નને યશસ્વી બનાવે.

લી. સ્નેહાધીન નારણજી સાંગાણીના જ્યશ્રીકૃણુ.

રા. વેણીલાલ રાજરામ નગરશેઠ બી. એ. એસ. ટી. સી. વલસાડ:—

બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના સર્વોત્તમ ભાષ્ય શ્રીમદ્ અણુભાષ્યના ગૂઢ તત્ત્વો સમજવાને એના ગુજરાતી અનુવાદની જે જોટ હતી, તે જોટ પ્રો. જેઠાલાલ શાહે પુરી પાડી, ને તેમણે વૈષ્ણવ વર્ગ ઉપરજ નહિ, પરંતુ સમસ્ત ગુજરાતી આર્ય પ્રજા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. વેદાન્ત વિષય ગહન ને અગમ્ય છે; છતાં તે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવા બની શકે તેટલી સાદી ભાષા ને સરળ પદ્ધતિ વાપરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આથી આનો લાભ વિદ્વાન, વિદ્યાર્થી, જીજ્ઞાસુ, કે કોઈબી વ્યવસાયી વ્યાપારી પણ લઈ શકે તેમ છે. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે હજુ સુધી ગુજરાતી ભાષામાં કોઈ પણ ભાષાન્તર થયું નથી. હુંકામાં એ પુસ્તક સર્વ કોઈ માટે લખાયલું છે; નહોતે દરેક હિંદુ અંતઃ ખાસ કરીને દરેક વૈષ્ણવના ઘરમાં તો આ અમૂલ્ય પુસ્તક હોવું નેહ્યંએ. આશા રાખું છું કે એનો બીજો ભાગ સત્વર બહાર પડશે.

આણુભાષ્યના બન્ને ભાગોમાં વપરાયેલી સંક્ષિપ્ત સંજ્ઞાનું વિવરણ.

અ. વે. અથર્વવેદ
આ. હ. આદિત્યહૃદય
આપ. સ્ત્ર. આપસ્તમ્બધર્મ સૂત્ર.
આ. સુ. આપસ્તમ્બ શ્રૌતસૂત્ર
ઈ. ઈશાવાસ્યોપનિષત્
ઋ. મં. ઋક્સંહિતા
ઐ. ઐતરીયોપનિષદ્
ઐ. બ્રા. ઐતરેય બ્રાહ્મણ
ક. કઠોપનિષદ્.
કાલાગ્નિ. કાલાગ્નિરુદ્રોપનિષદ્
કે. કેનોપનિષત્
કે. કેવલ્યોપનિષત્
કૌ. કૌષીતકક્યુપનિષત્
ગો. ઉ. તા ગોપાલોત્તર તાપનીયોપનિષદ્
ગો. પૂ. તા. ગોપાલ પૂર્વ તાપનીયોપનિષદ્,
ગૌ. સુ. ગૌતમસૂત્ર
છાં. છાંદોગ્યોપનિષત્
ગ્ન. ગ્નબ્રાહ્મણોપનિષત્
જૈ. સુ. જૈમિનીય સૂત્ર
તૈ. આ તૈત્તિરીયારણ્યક
તૈ. તૈત્તિરીયોપનિષત્
તૈ. બ્રા. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ
તૈ. સં તૈત્તિરીય સંહિતા
તાં. બ્રા. તાણ્ડ્ય બ્રાહ્મણ
ના. ઉ. નારાયણોપનિષત્
નિ. નિરુક્ત
નૃ. પૂ. તા. નૃસિંહપૂર્વતાપનીયોપનિષત્
નૃ. ઉ. તા. નૃસિંહોત્તરતાપનીયોપનિષત્.
પ. પુ. પદ્મપુરાણ
પા. ધા. પા. પાણિનીય ધાતુપાઠ
પા. શિ. પાણિનીય શિક્ષા.
પા. સુ. પાણિનીય સૂત્ર.

પા. સ્મ. પારાશરસ્મૃતિ
પ્ર. પ્રશ્નોપનિષત્
ઔ. સ્મ. ઔદ્યાયન સ્મૃતિ
બૃ. ગ્ન. શા. બૃહગ્નગ્નબ્રાહ્મણ શાખા,
બૃ. બૃહદારણ્યકોપનિષદ્
બૃ. વા. શા. બૃહદારણ્યક વાજસેનેયી શાખા.
બૃ. ના. બૃહન્નારાયણીયોપનિષત્
બ્ર. બિ. બ્રહ્મબિન્દૂપનિષદ્
બ્ર. સુ. બ્રહ્મસૂત્ર
ભ. ગી. ભગવદ્ગીતા
ભા. ભાગવત
ભી. ભીષ્મપર્વ
મ. ના. મહાનારાયણોપનિષત્.
મ. સ્મ. મનુસ્મૃતિ.
મ. ભા. મહાભારત
મ. પુ. મત્સ્ય પુરાણ
મા, પુ, દે, મા. માર્કણ્ડેય પુરાણ દેવી માહાત્મ્ય
મું. મુણ્ડકોપનિષત્.
મૈ. મૈત્રેયુપનિષત્
યા. સ્મ. યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ.
યો. સુ. યોગસૂત્ર.
રા. તા. રામોત્તરતાપનીયોપનિષત્.
વા. પુ. વારાહ પુરાણ.
વ. સ્મ. વશિષ્ઠ સ્મૃતિ
શ. બ્રા. શતપથ બ્રાહ્મણ
શાં. શાન્તિપર્વ
યુ. ય. સં. યુક્લ યજુર્વેદ સંહિતા
ય્વે. ય્વેતાશ્વતરોપનિષત્
સમ્પાત્ત. બ્રા. સંપાત્ત બ્રાહ્મણ
સ. બ્રા. સર્વસારોપનિષત્
સાં. કા. સાંખ્યકારિકા.

તા. ક. આ સંજ્ઞાના વિવરણનો ક્રમ ગવર્નમેન્ટ પ્રેસ તરફથી છપાયેલ શ્રીધર પાઠક
શાસ્ત્રીના આણુભાષ્યમાંથી લીધો છે.

આ ભાગમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા ત્રિપયોમાં પ્રમાણ વાક્યોના ઉલ્લેખો

જ્ઞાનમાં ઉપયોગી જીવન માટે જીવની પંચાગ્નિ પ્રકારે ઉર્ધ્વગતિ છાં, ૫-૩-૩.

પ્રાણની ગતિ (બૃ. ૪-૪-૨)

અગ્નિ વગેરેમાં પ્રાણાદિનો લય (બૃ. ૩-૨-૧૩)

ઉપરની શ્રુતિની ગૌણતા (બૃ. ૪-૩-૧૫, ૪-૪-૧.)

ધૃષ્ટાદિ કરનાર-ધૂમ માર્ગવાળા જીવનીજ પંચાગ્નિ પ્રકારે ગતિ જન્મમાં વાસનાની કારણતા (ભા. ૫-૨૦-૨૮)

આચરણ પ્રમાણે જન્મ (છાં ૫-૧૦-૭)

યમલોક (તૈ. આ. ૬-૫).

બ્રહ્મની અવ્યવહાર્યતા તૈ, ૨-૬ બ. ૩-૬-૨૬

બ્રહ્મની અલૌકિક ધર્મતા ક. ૧-૨-૨૦, શ્વે. ૩-૧૬; બૃ. ૩-૮-૬-૧૧

બ્રહ્મની પ્રજ્ઞાનમાત્રતા બૃ. ૪-૫-૧૩. ભ. ગી. ૧૩-૧૪.

બ્રહ્મની નિર્ગુણતા મું ૩-૧-૮, તૈ. ૨-૬, ક. ૪-૧૧, ક. ૩-૧૫, છાં, ૩-૧૪-૨, શ્વે ૩-૧૬; ઋ. સં. ૧૦-૮૧-૩

બ્રહ્મની પ્રત્યક્ષતા કૈ. ૧-૨

ભગવાનની વરણ્યતા પ્રાપ્યતા મું ૩-૬-૩. ભ. ગી. ૧૧-૫૪

બ્રહ્મની ઉભયધર્મતા બૃ. ૩-૬-૨૬

બ્રહ્મનું ફલ દાતૃત્વ બૃ, ૪-૪-૨૨, ૪-૪-૨૪; ભ. ગી; ૧૦-૪, ૧૦-૫. કૌ. ૩-૬

બ્રહ્મની રસાત્મકતા તૈ. ૨-૭, છાં. ૩-૧૪-૨

લક્ષિતમાં પાપનો અભાવ ભા. ૬. ૧૪. ૫

ભ. ગી. ૧૮-૫૫

ભગવદ્વિચ્છાથી પણ ક્વચિત્ ભક્તોને સુકૃત દુષ્કૃત ભા. ૧૦-૨૬-૧૦

મુક્તિ કરતાં ભક્તિની ઉત્તમતા ભા. ૩-૨૬-૧૩ ભા. ૫-૬-૧૮

ભા. ૬-૧૭-૨૮

બ્રહ્મભાવવાળાનો ભક્તિમાં અધિકાર ભ. ગી ૧૮-૧૪

ભક્તિમાં અભેદજ્ઞાનની અન્તરાયતા ભા. ૩-૪-૨૦, બ્ર. સૂ. ૩-૩-૩૫

ભક્તિમાં અભેદજ્ઞાનની ગૌણતા ઐ. આ. ૨-૧૨-૧ બ્ર. સૂ. ૩-૩-૩૭

મ. ના. ૫-૧૦

રત્નાદિની ભક્તિદશામાં સ્વયં સ્મૃતિ બ્ર. સૂ. ૩-૩-૩૮

ગૃહાદિની ભક્તિમાં અપ્રાધિકતા બ્ર. સૂ. ૩-૩-૩૯

ભગવદ્ધર્મોનો અલોપ અને વર્ણાશ્રમ ધર્મની ગૌણતા બ્ર. સૂ. ૩-૩-૪૦

શ્વે. ૪-૮. ભા. ૩-૬-૧૦, ઋ. ૨-૨-૨૬

ભા. ૧૧-૨૦-૩૬

અહ્મનો આનંદ જાણનારની નિર્ભયતા તૈ. ૨-૪
 ભક્તને પણ લોકસંગ્રહ માટે કર્મની આવશ્યકતા ભ. ગી. ૩-૨૫
 સર્વાત્મભાવની અધિકતા ભા. ૧૧-૧૨-૧૪, મું. ૩-૩, છાંદોગ્યની
 ભૂમિવિદ્યા અ. સ. ૩-૩-૪૩-૪૪
 અહ્મનું સર્વ રસત્વ ભા. ૧૦-૪૩-૧૭
 આત્માની સાથે રતિભાવ છાં. ૭-૨૫-૨
 અહ્મની જ પુરુષાર્થતા અ. સ. ૩-૪-૧, ૩-૨-૩૮
 તૈ. ૨-૧,

શુદ્ધિપત્રક.

ભાગ ૧ લાનું.

પૃ.	લી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૮	ન આરંભવો જોઈએ	‘ન આરંભવો જોઈએ’. શાથી ?
૭૨	૧૯	સુપ્રસિદ્ધશા	સુષુપ્તિદશા
૫.	૧૧૬-૧૨૫	સુધી મથાળે ‘ઃ અન્તસ્તદ્ધર્માધિકરણ’ વાંચવું	
૫.	૧૨૪ માં *	તથા + આ ચિન્હોવાળી પુટનોટ પાનાની નીચે લેઈ જવી	
૧૨૫	૨૦	શ્રીવક્ષભાષ્યાય	શ્રીવક્ષભાષ્યાર્ય
૧૪૬	૧૧	જીવ મુરઠ્ય	જીવમુરુચ્ય
૧૬૫	૨૯	રાજની	ભગવાનની
૧૬૯	૩૨	કર્મફલાનિ	કર્મફલાનિ
૧૭૦	૨૫	ખીજો	ખીજો (જીવ) નથી.
૧૭૨	૯	અ. ૩-૭-૧	પૃ. ૩-૭-૧
૧૭૪	૬	શરીર	શારીર :
૧૭૯	૧૫	સ્મરણનું	સ્મરણ કરાવું (સ્મૃતિમાં આપેલાનું)
૨૦૪	૩૫	પરાવિદ્યા	અપરાવિદ્યા
અ. ૨. ૧૦૧ ૫		બંને	બંને
૧૦૧	૧૨	નાનાત્વતુ	નાનાત્વ તો
૧૦૧	૨૧	અભિસંધ્યાદિમાં	અભિસંધ્યાદિમાં
૧૨૨	૩૨	અહ્મલાસ	અહ્મલાસ
૧૨૪	૧૭	‘કેન કરવાં’	એ વખત છપાયું છે તે એક વખત વાંચવું.
૧૨૪	૩૦	નથી	નથી
૧૨૪	૩૧	નિયમક	નિયામક
૧૨૮	૨૦	હોવાથી પછી ‘દોષ નથી’	એટલું સૂત્રના અર્થમાં ઉમેરવું

પૃ. ૫૨૧ થી ૫૨૮ સુધીના કર્મમાં ભૂલથી પૃથ્વસંખ્યા એ વખત છપાઈ ગઈ છે તો પછીનાં પૃ. ૫૨૯ થી ૫૩૬ વાંચવાં.

ભાગ ૨ જો.

પ્રસ્તાવના શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાંતમાં

પૃ.	લી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૨૫	‘માત્રજ’ છોડી દેવું	
૭	૧૫	પરિકીર્તિતમ	પરિકીર્તિતમ
૮	૫	પ્રમેયં	પ્રમેયં
૧૩	૬	અવિદ્યા ને	અવિદ્યાને
૧૫	૨	‘એક’ પહેલાં ‘ચંદ્ર’ વાંચવું	
૧૫	૧૮	નથી	નહિ
૪૮	મથાળામાં	‘શુદ્ધાદૈત’ ને બદલે ‘શુદ્ધાદૈત વાંચવું	
૪૯	૮	તેમ	જેમ
૪૯	૩૩	અન્ય	અનન્યતા
૭૧	માર્જનમાં	‘અસિદ્ધિ’ ને બદલે અસિદ્ધિ	
૮૧	૧	શંકરાચાર્યવા	શંકરાચાર્યના
૯૩	૩	શ્રુતિ	શ્રુતિ
(ભા.અ) ૪		પ્રુટનોટ ૧ લી કાઠી નાખવી.	
૧૬	૧૩	રાજની	રાજનિ
”	”	ચહે	ચેહ
”	૧૪	નૃત્તચાદિન:	ડનૃત્તચાદિન:
”	૩૧	અર્વાંગ્મિલ	અર્વાંગ્મિલ
		ઋષય:	ઋષય:

ઉપર પ્રમાણે થોડી જ શુદ્ધિઓ આપી શક્યો છું. બીજી ઘણી નહાની અશુદ્ધિઓ રહી જવાનો સંભવ છે પણ જે વર્ગને મારે આ ગ્રન્થની યોજના કરવામાં આવી છે તેઓ તે અશુદ્ધિઓને જાતે સુધારીને વાંચી શકે તેમ છે. આશા છે કે તેવા દોષો મારે વાચકગણ અને ખાસ કરીને વિદ્વદ્ગણ ક્ષમા આપશે. J.

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું :

જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ એમ. એ

ઠે. માંડવીની પોળમાં શેઠની પોળ, પીપળાવાળો ખાંચો-અમદાવાદ.

